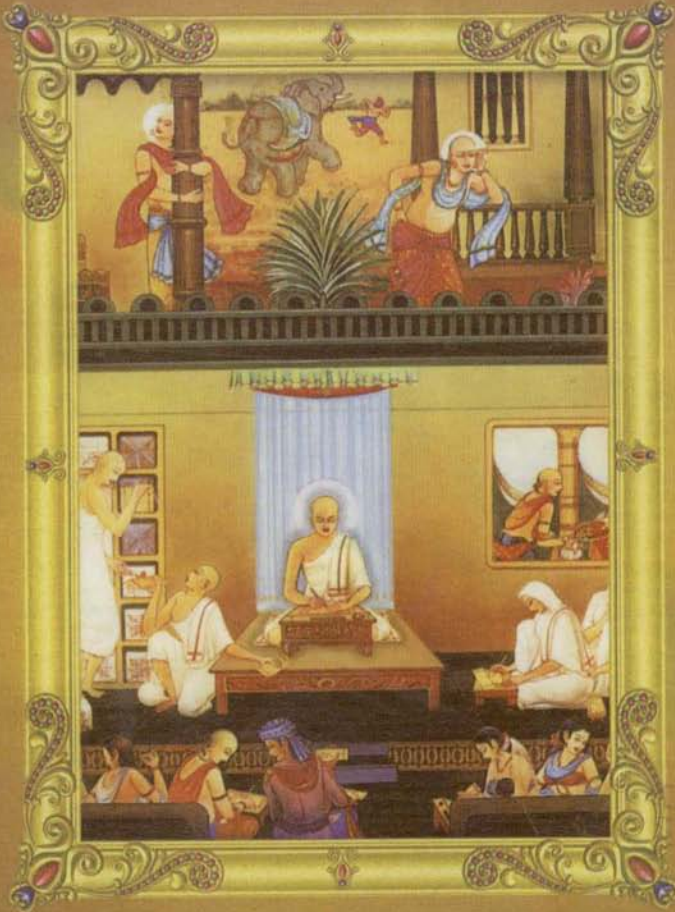

શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત પદ્મદર્શનસમુચ્ચય સહિત તેની ટીકા
શ્રી ગુણરત્નસૂરિવિરચિત

તર્કરહસ્યદીપિકા

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન

:: પ્રકાશક ::

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ
પાલીતાણા-ગમદાવાદ-મુંબઈ

श्री नेमि-विज्ञान-कस्तूरसूरि ग्रंथश्रेणी नं. २८

श्रीहरिभद्रसूरिकृत षड्दर्शनसमुच्चय सहित तेनी टीका

श्रीगुणरत्नसूरिविरचित

तर्करत्नस्यटीपिका

(भूषण सहित गुजराती अनुवाद)

भारतीय तत्त्वज्ञान

प्रेरणादाता

प. पू. स्व. आचार्य श्री विजयचंद्रोदयसूरीश्वरजी महाराज
प. पू. स्व. आचार्य श्री विजयअशोकचंद्रसूरीश्वरजी महाराज

श्रुतोपासना

प. पू. आचार्य श्री विजयसोमचंद्रसूरिजी महाराज

प्रकाशक

श्री १०८ जैन तीर्थदर्शन भवन ट्रस्ट
(श्री समवसरण महामंदिर)
पालीताला-अमदावाद-मुंबई

શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય સહિત તેની ટીકા

શ્રીગુણરત્નસૂરિવિરચિત

તર્કરહસ્યદીપિકા

(મૂળ સહિત ગુજરાતી અનુવાદ)

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન

અનુવાદક

ડૉ. નગીન જી. શાહ

પૂર્વ અધ્યક્ષ, એલ.ડી. ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈન્ડોલોજી

અમદાવાદ-૯

પ્રકાશક

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ

પાલીતાણા - અમદાવાદ - મુંબઈ

સામાન્ય સંપાદકો

ડૉ. નગીન શાહ

ડૉ. રમણીક શાહ

પ્રકાશક :

શ્રી અનિલભાઈ ગાંધી, મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ,

૧૧૦, મહાકાન્ત, વી.એસ.હોસ્પિટલ પાસે,

અમદાવાદ-૬.

પ્રકાશન વર્ષ :

ગુજરાતી આવૃત્તિ : પ્રથમ સંસ્કરણ ઈ.સ. ૨૦૦૯

મૂલ્ય : રૂ. ૫૮૦/-

મુદ્રાંકન :

મયંક શાહ,

૪૪/૪૫૧, ગ્રીનપાર્ક એપાર્ટમેન્ટ,

સોલા રોડ, નારણપુરા,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૬૩.

મુદ્રક :

કે. ભીખાલાલ ભાવસાર

માહિભદ્ર પ્રિન્ટર્સ

૩, વિજયહાઉસ, પાર્થ ટાવર,

નવા વાડજ, અમદાવાદ-૧૩.

શુભાશિષ

જૈન સાહિત્યના અણમોલ ગ્રંથમૌક્તિકો અહીં તહીં વિખરાયેલા જોવા જાણવા સાંભળવા મળે છે. આજથી લગભગ ૩૮ વર્ષ પહેલાં કેટલાંક સાક્ષર વિદ્વાનોએ તે મૌક્તિકોને નોંધ રૂપે એક માળામાં ગૂંથી લોકો સમક્ષ “જૈન સાહિત્ય કા બૃહદ્ ઇતિહાસ” નામથી ૧ થી ૭ ભાગમાં હિંદીભાષામાં પ્રકાશિત કર્યા હતા.

ગુજરાતી વાચકો પાસે પણ આ બધી જાણકારી પહોંચે તેવા શુભાશયથી શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટે હિંદી સાતે ભાગોનું ગુજરાતી પ્રો. શ્રી નગીનભાઈ શાહ તથા પ્રો. રમણીકભાઈ શાહ પાસે કરાવી “જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ” ભાગ ૧ થી ૭ પ્રકાશિત કરવા નિર્ણય કર્યો.

અમે તેમના આ પ્રયાસને અંતરથી આવકારીએ છીએ અને હૈયેથી શુભાશિષ આપતાં જણાવીએ છીએ કે તમારા આ પ્રયાસને ગુજરાતી સાક્ષરો, જિજ્ઞાસુઓ, વાચકો ઉમળકાથી વધાવશે. જૈન સાહિત્યના અનેક વિષયોની જાણકારી મેળવી અક્ષરની ઉપાસના દ્વારા અવશ્ય અનક્ષર મેળવશે તેવી શુભેચ્છા.

વિ.સં. ૨૦૬૦ મહા સુ. ૧૩ બુધવાર
ગોવાલીયાર્ટેક, મુંબઈ

— આચાર્ય શ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરિ
— આચાર્ય શ્રી વિજયઅશોકચંદ્રસૂરિ

મુખપૃષ્ઠ પરના ચિત્રનો પરિચય

મુખપૃષ્ઠ પર પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય યાકિની મહત્તરાપુત્ર હરિભદ્રસૂરિના જીવન પ્રસંગોનું આલેખન થયેલું છે. વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીના જીવનકાળમાં આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કરેલું. એમણે ૧૪૪૪ ગ્રંથોનું પ્રણયન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. આગમિક સાહિત્યની સર્વપ્રથમ સંસ્કૃત ટીકાઓની રચના અને યોગ વિષયક વિશિષ્ટ ગ્રંથો દ્વારા તેમણે જૈન સાહિત્યમાં નવી કેડી કંડારેલી.

વૈદિક શાસ્ત્રોના પ્રકાંડ પંડિત હરિભદ્ર જૈન સાધ્વી યાકિનીએ ઉચ્ચારેલ એક પ્રાકૃત ગાથાનો અર્થ ન સમજતાં તેમના શિષ્ય અને જૈનધર્માનુયાયી બની ગયા. અપૂર્વ જ્ઞાનતેજ, નિષ્પક્ષ વિવેચન શક્તિ, અદ્ભુત ભાષા પ્રભુત્વ અને સૌથી વિશેષ કરુણામય સમભાવના કારણે સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યમાં હરિભદ્રસૂરિજી વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે.

પ્રસ્તુત ચિત્રમાં

૧. હાથી પાછળ પડવા છતાં જૈન મંદિરમાં ન પ્રવેશતા
૨. યાકિની મહત્તરાના શ્લોકનું શ્રવણ કરતા
૩. અનેક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોનું લેખન કરતા-કરાવતા આચાર્યશ્રીનું આલેખન થયેલ છે.

સમદર્શીની સમદર્ષિ

યાકિની મહત્તરાના ધર્મપુત્ર ભવવિરહસૂરિ આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિનું નામ જૈન ધર્મના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે કોતરાયેલું છે.

સર્વ ધર્મ અને સર્વ દર્શન પ્રતિ સમભાવ ધરાવનારા અને સત્યમાર્ગના અનન્ય ઉપાસક સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્રનો જીવનકાળ વિ.સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭ વચ્ચે હોવાનું પુરવાર થયેલ છે.

આ. હરિભદ્રસૂરિ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા, ભારતીય દર્શનો, જૈન આગમો, જૈનેતર ધર્મશાસ્ત્રો, યોગ, જ્યોતિષ આદિ અનેક વિષયોના પ્રકાંડ વિદ્વાન હતા. એવી કિંવદંતી જૈન સાહિત્યમાં પ્રચલિત છે કે હરિભદ્રસૂરિજીએ ૧૪૪૦ ગ્રંથોની રચના કરી હતી. એમનાં ઉપલબ્ધ ગ્રંથોનું પ્રમાણ જોતાં જ એમની અદ્ભુત પ્રતિભાનું દર્શન થાય છે.

આ. હરિભદ્રસૂરિએ નવ જેટલાં આગમોની ટીકા રચી છે, ચૌદ જેટલા આગમિક પ્રકરણો રચ્યાં છે, એટલાં જ દાર્શનિક ગ્રંથો રચ્યા છે, યોગવિષયક તેમના પાંચ ગ્રંથો મળે છે, સમરાદિત્યકથા અને ધૂર્તાપ્યાન એ બે તેમના અત્યંત રસાવહ કથાગ્રંથો છે. આ ઉપરાંત તેમણે અનેક ગ્રંથો રચ્યાના ઉલ્લેખો જૈન સાહિત્યમાં અનેક જગ્યાએ મળે છે.

ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથ આ. હરિભદ્રસૂરિની તેમના સમયના પ્રચલિત ભારતીય દર્શનોનો પરિચય કરાવતી કૃતિ છે. ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ઉપર આ. ગુણરત્નસૂરિની ટીકા તર્કરહસ્યદીપિકા પ્રસિદ્ધ છે. અત્રે મૂળ અને ટીકા બન્નેનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. ડૉ. નગીનભાઈ શાહે અત્યંત સરળ અને વિશદ અનુવાદ સાથે જ પ્રાચીન ભારતીય દર્શનો અને ભારત બહારની દાર્શનિક પ્રવૃત્તિઓની છણાવટ કરતી વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના અને પરિશિષ્ટો જોડી ગ્રંથને અત્યંત મૂલ્યવાન બનાવી દીધો છે.

પરમ પૂજ્ય મોટા મહારાજશ્રી (પ.પૂ. સ્વ. આચાર્યશ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા.) તથા પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી (પ.પૂ.

(૮)

સ્વ. આચાર્યશ્રી વિજયઅશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.)ની પ્રેરણાથી શરૂ થયેલ જૈન સાહિત્યના બૃહદ્ ઇતિહાસની શ્રેણીમાં અત્યાર સુધીમાં ૧૧ ગ્રંથો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. આ “તર્કરહસ્યટીપિકા” સાથે કુલ બાર ગ્રંથો આ શ્રેણીમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

આજ આપણી વચ્ચે બંને ગુરુભગવંતો સદેહે બિરાજમાન નથી પરંતુ તેમના શુભ આશીર્વાદ અને પ્રેરણા સતત આપણને મળતા રહો એવી અંતરની અભિલાષા.

એ જ

વિ.સં. ૨૦૬૫, ચૈત્ર સુદ ૧૩, મુંબઈ.
ભગવાન મહાવીર સ્વામિનો જન્મદિન

પ.પૂ.આ. શ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી
મ. ના ગુરુબંધુ પૂ. ગુરુદેવ(પ.પૂ.આ.શ્રી
વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.)ના
ચરણકિંકર સોમચંદ્ર વિ.

પ્રકાશકીય

શાસનસમ્રાટ્ શ્રીનેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના પટ્ટધર પ.પૂ. આચાર્ય ભગવંતશ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા., પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના ઉપદેશથી શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત થઈ રહેલ જૈન સાહિત્યના બૃહદ્ ઈતિહાસના અનુસંધાનમાં પ્રસ્તુત “તર્કરહસ્યદ્વીપિકા” વાચકોના હસ્તકમલમાં અર્પણ કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં મહાન પ્રાચીન આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ તિરચિત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય અને તેના પરની આચાર્ય ગુણરત્નસૂરિની તર્કરહસ્યદ્વીપિકા નામક ટીકા અને તેનો ડૉ. નગીનભાઈ શાહે કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ છે. ગુજરાતી અનુવાદ દ્વારા ગુજરાતી ભાષી વિશાળ જૈન મુનિ સમુદાય તેમજ શ્રાવક સમુદાય પાસે આવી અમૂલ્ય સામગ્રી મૂકી આપવા બદલ અમે ડૉ. નગીનભાઈ શાહનો આભાર માનીએ છીએ.

જિનાગમ તથા જૈન સાહિત્યથી સુપરિચિત વિદ્વદ્વ્ય પૂજ્ય સૂરિભગવંતો, પૂજ્ય પદસ્થો, પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો, સાક્ષર વિદ્વાનો તેમજ સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથાગાર-જ્ઞાનભંડારના સંચાલકો વગેરેને અમે અંતરથી વિનંતી કરીએ છીએ કે આ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલા જૈન સાહિત્યના ઈતિહાસના ગ્રંથો, પ્રમાણમીમાંસા, જૈન ધર્મ-દર્શન, જૈન આગમોમા આવતા પ્રાકૃત વિશેષનામોનો પરિચયાત્મક કોશ તથા પ્રસ્તુત ગ્રંથ વિષે આપનો અભિપ્રાય તથા સલાહ-સૂચનો, માર્ગદર્શન આપી અમને આભારી કરશો.

આ પ્રસંગે અમે પરમ પૂજ્ય આચાર્યશ્રી સ્વ. વિજયચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પ.પૂ. આચાર્ય સ્વ. શ્રી વિજયઅશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનું પુણ્ય સ્મરણ કરીએ છીએ. બંને આચાર્ય ભગવંતો આજ આપણી સામે સદેહે બિરાજમાન નથી પરંતુ તેમની પ્રેમાળ પ્રેરણા ભરી સ્મૃતિના સહારે પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય સોમચંદ્રસૂરીશ્વર મ.સા.ની રાહબરી તળે ગ્રંથમાળાના પ્રકાશનનું કામ અમે ચાલુ રાખ્યું છે. બંને સ્વ. આચાર્ય ભગવંતોના અનંત ઉપકારનું સ્મરણ કરી આ ગ્રંથમાળા તેમને સમર્પણ કરતાં અમે ઊંડો આહ્વાદ અનુભવીએ છીએ. સમગ્ર ગ્રંથ શ્રેણીનું સુધેરે સંચાલન સંપાદન કરવા માટે ગુજરાતી આવૃત્તિના માનદ્ સંપાદકો ડૉ. નગીનભાઈ શાહ અને ડૉ. રમણીકભાઈ શાહનો આભાર માનીએ છીએ.

(૧૦)

આ ગ્રંથના પ્રકાશનના સહયોગ દાતાઓનો આભાર માનીએ છીએ. ઉત્તમ છાપકામ માટે લેસર ઈમ્પ્રેશન્સવાળા શ્રી મયંક શાહ તથા માણિભદ્ર પ્રિન્ટર્સવાળા શ્રી કનુભાઈ ભાવસાર અને સુંદર સચિત્ર ટાઈટલ ડિઝાઈન માટે કીંગ ઈમેજ પ્રા. લી. ના ડાયરેક્ટર શ્રી જીવણભાઈ વડોદરિયાનો આભાર માનીએ છીએ.

તા. ૧૪-૨૦૦૯
અમદાવાદ.

—અનિલભાઈ ગાંધી, મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી,
શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ

વિષયાનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

૩-૭૮

ષ્ટ્દર્શનસમુચ્ચયના કર્તા આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ	૩
ષ્ટ્દર્શનસમુચ્ચય	૫
ષ્ટ્દર્શનસમુચ્ચયનું ટીકાસાહિત્ય	૮
ષ્ટ્દર્શનસમુચ્ચયના અનુવાદો	૧૧
ષ્ટ્દર્શનસમુચ્ચયની પૂર્વભૂમિકા	૧૧
ષ્ટ્દર્શનસમુચ્ચય અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય	૧૬
દર્શનોના સંગ્રહગ્રન્થો	૧૮
આચાર્ય ગુણરત્નસૂરિ	૨૩
આચાર્ય ગુણરત્નસૂરિની રચનાઓ	૨૬
તર્કરહસ્યદીપિકા ટીકાનું મૂલ્યાંકન	૨૯
‘દર્શન’ શબ્દનો અર્થ	૨૯
દર્શન યા મીમાંસા શેની ?	૩૧
દર્શનો કેટલાં ?	૩૧
(૧) ચાર્વાકદર્શન	૩૨
(૨) જૈનદર્શન	૩૪
(૩) થેરવાદ (બૌદ્ધ)	૩૬
(૪) સર્વાસ્તિવાદ (બૌદ્ધ વૈભાષિકદર્શન)	૩૮
(૫) સૌત્રાન્તિકદર્શન (બૌદ્ધ)	૩૯
(૬) વિજ્ઞાનવાદ (બૌદ્ધ યોગાચારદર્શન)	૪૧
(૭) શૂન્યવાદ (બૌદ્ધ માધ્યમિકદર્શન)	૪૨
(૮) બૌદ્ધ ન્યાયવાદ	૪૩
(૯) સાંખ્યદર્શન	૪૫
(૧૦) યોગદર્શન	૪૬
(૧૧) વૈશેષિકદર્શન	૪૬
(૧૨) ન્યાયદર્શન	૪૯
(૧૩) મીમાંસાદર્શન	૫૪

(૧૪) શાંકર કેવલાદ્વૈત વેદાન્ત	૫૬
(૧૫) વિશિષ્ટાદ્વૈત વેદાન્ત (રામાનુજ)	૫૭
(૧૬) દ્વૈતાદ્વૈત વેદાન્ત (નિમ્બાર્ક)	૫૮
(૧૭) દ્વૈત વેદાન્ત (મધ્વ)	૫૯
(૧૮) શુદ્ધાદ્વૈત વેદાન્ત (વલ્લભાચાર્ય)	૫૯
(૧૯) કાશ્મીર શૈવ દર્શન	૫૯
દર્શનોનો વિભાગ	૬૦
ભારતીય દર્શનની લાક્ષણિકતાઓ અને તેની પરના આક્ષેપો	૬૧
ગ્રીક અને ભારતીય તત્ત્વચિન્તનનો સંબંધ	૬૭
ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને યુરોપિયન ચિંતકો	૬૯
ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને અમેરિકન ચિંતકો	૭૭

તર્કરહસ્યદીપિકા

૧-૭૨૨

પ્રથમ અધિકાર	(૧) મંગલ	૧
	(૨) સૂત્રકૃતાંગનિર્દિષ્ટ ૩૬૩ મતો	૧૮
	(૩) બૌદ્ધમત	૪૧
દ્વિતીય અધિકાર	નૈયાયિકમત	૯૨
ત્રીજો અધિકાર	સાંખ્યમત	૧૮૧
ચોથો અધિકાર	જૈનમત	૨૧૮
પાંચમો અધિકાર	વૈશેષિકમત	૫૯૬
છઠ્ઠો અધિકાર	મીમાંસકમત અને લોકાયતમત	૬૩૭
પરિશિષ્ટ ૧	પડ્દર્શનસમુચ્ચયકારિકાર્ષપાદસૂચી	૬૮૫
પરિશિષ્ટ ૨	તર્કરહસ્યદીપિકાઉદ્ભૂતવાક્યાનુક્રમણિકા	૬૮૮
પરિશિષ્ટ ૩	તર્કરહસ્યદીપિકાગત વિશિષ્ટ શબ્દોની સૂચી	૬૯૭
પરિશિષ્ટ ૪	અનુવાદગત વ્યક્તિ-ગ્રન્થનામોની સૂચી	૭૧૭
પરિશિષ્ટ ૫	સંકેતવિવરણ	૭૨૧
આચાર્ય હરિભદ્રના ગ્રંથોની યાદી		૭૨૩

પ્રસ્તાવના

ષડ્દર્શનસમુચ્ચયના કર્તા આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ (ઈ.સ. ૭૦૧-૭૭૧) ઉચ્ચ કોટિના સર્જક કવિ, સમર્થ દાર્શનિક, ઉદાર યોગવિદ્ અને બહુમુખી પ્રતિભાથી સંપન્ન મહાન ધર્મગુરુ હતા. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં તેમણે રચેલા અનેક વિષયના આકર ગ્રન્થોની લાંબી શ્રેણી ભારતીય સાહિત્યમાં તેમનું જવલંત વ્યક્તિત્વ પ્રસ્થાપિત કરે છે. તેમનું વિદ્યાક્ષેત્ર વ્યાપક હતું, માત્ર જૈનવિદ્યામાં જ સીમિત ન હતું. (૧) તે અર્ધમાગધી આગમગ્રન્થોના સૌપ્રથમ સંસ્કૃત ટીકાકાર છે. આવશ્યક, દશવૈકાલિક, નંદી, અનુયોગદ્વાર અને પ્રજ્ઞાપના ઉપર તેમણે લખેલી ટીકાઓ ઉપલભ્ય છે. (૨) પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ તાર્કિક દિઙ્નાગના (ઈ.સ. ૪૫૦) ગ્રન્થ 'ન્યાયપ્રવેશ' ઉપર તેમણે ટીકા લખી. આમ કરીને તેમણે જૈન સંપ્રદાયમાં બૌદ્ધ ન્યાયના અધ્યયનની પરંપરા શરૂ કરી અને સિદ્ધ કર્યું કે જ્ઞાનસામગ્રી ઉપર કોઈ સંપ્રદાયવિશેષ કે વ્યક્તિવિશેષનો અધિકાર નથી. (૩) રામાયણ, મહાભારત અને વૈદિક પુરાણોના તે વિશિષ્ટ જ્ઞાતા હતા, જે તેમની ધૂર્તાપ્યાન નામની કૃતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. (૪) ભારતીય દર્શનોના તે અધિકારી પ્રૌઢ વિદ્વાન હતા. તેમના ષડ્દર્શનસમુચ્ચય અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય નામના બે ગ્રન્થો તેની નક્કર સાબિતી છે. તેમના 'અષ્ટકપ્રકરણ'માં આઠ આઠ પદ્યોનાં બત્રીસ પ્રકરણો છે, તેમની અંદર આત્મનિત્યવાદ, ક્ષણિકવાદ, નિત્યાનિત્યવાદ આદિ વિષયોનું નિરૂપણ છે. (૫) જૈન સિદ્ધાન્તોની વ્યાખ્યામાં તે સમીચીન સંવર્ધન અને આપૂર્તિ કરે છે તેમ જ વ્યાપક વિદ્યતા અને નવીન બુદ્ધિને દાખલ કરે છે. લોકતત્ત્વનિર્ણય નામની તેમની રચનામાં તેમની સમન્વયદષ્ટિ વિશેષ કામ કરે છે. તેમનું મન અનેકાન્તની સંચેતનાથી સ્પંદિત હતું. અનેકાન્તજયપતાકા (સ્વોપજવૃત્તિ સહિત) નામની તેમની કૃતિ નોંધપાત્ર છે. તે છ અધિકારોમાં વિભક્ત છે. તેમનામાં ક્રમશઃ સદસદ્રૂપ વસ્તુ, નિત્યાનિત્ય વસ્તુ, સામાન્યવિશેષરૂપ વસ્તુ, અભિલાષ્યાનભિલાષ્ય વસ્તુ, યોગ્યાચાર મત અને મુક્તિ આ વિષયો ઉપર ગંભીર અને વિસ્તૃત ઊહાપોહ ન્યાયશૈલીથી કરવામાં આવ્યો છે. ઉક્ત વિષયોમાંથી યોગ્યાચાર મતને છોડીને શેષ પાંચ વિષયો પર હરિભદ્રસૂરિએ જ અનેકાન્તવાદપ્રવેશ નામનો સંસ્કૃત ગ્રન્થ લખ્યો છે. તે ભાષા, શૈલી તથા વિષયની દષ્ટિએ અનેકાન્તજયપતાકાનું સંક્ષિપ્ત રૂપ જ જણાય છે. આમ તેમણે અનેકાન્તની સ્થાપના માટે સારો પુરુષાર્થ કર્યો છે. તેમણે રચેલો ધર્મસંગ્રહણી નામનો પ્રાકૃત ગ્રન્થ ૧૮૮૫ ગાથાઓ ધરાવે છે. તેમાં જૈનદર્શનનું સારું પ્રતિપાદન છે. તે

ધર્મના સ્વરૂપનું નિક્ષેપો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે. પ્રસંગવશ તેમાં ચાર્વાક મતનું ખંડન પણ આવે છે. (દ) યોગના ક્ષેત્રમાં તેમનું પ્રદાન અપૂર્વ અને વિશિષ્ટ છે. યોગ ઉપર તેમણે યોગબિન્દુ, યોગશતક, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, યોગવિશિકા અને ષોડશકની રચના કરી છે. અન્ય યોગવિચારસરણીઓ અને યોગપ્રક્રિયાઓ સાથે જૈન યોગવિચારસરણી અને પ્રક્રિયાનો સમન્વય એ તેમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રન્થ મહત્વનો છે. અહીં આધ્યાત્મિક વિકાસની ભૂમિકાઓનું વર્ગીકરણ ત્રણ રીતે કરવામાં આવ્યું છે — (૧) મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા નામની આઠ યોગદૃષ્ટિઓ દ્વારા, (૨) ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ નામના ત્રણ યોગભેદો દ્વારા અને (૩) ગોત્રયોગી, કુલયોગી, પ્રવૃત્તયકયોગી અને સિદ્ધયોગી આ ચાર યોગીભેદો દ્વારા. પ્રથમ વર્ગીકરણમાં નિર્દિષ્ટ આઠ યોગદૃષ્ટિઓ સાથે ચૌદ ગુણસ્થાનોનો મેળ કરવામાં આવ્યો છે. મુક્ત તત્ત્વની વિસ્તારથી મીમાંસા કરવામાં આવી છે. આઠ યોગદૃષ્ટિઓરૂપ આધ્યાત્મિક વિકાસની આઠ ભૂમિકાઓની પૂરી યોજના પતંજલિના આઠ યોગાંગો, ભદ્રન્ત ભાસ્કરના આઠ ગુણો અને ભગવદ્દત્તના આઠ અદોષોના સંયાજનથી આચાર્ય હરિભદ્રે ઊભી કરી છે. વિભિન્ન યોગપરંપરાના સમન્વયનો આ એક પ્રશંસનીય પ્રયાસ છે. આચાર્ય હરિભદ્ર સ્વયં કહે છે કે અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી સામગ્રી ગ્રહણ કરીને આઠ દૃષ્ટિઓના ભેદથી યોગનું નિરૂપણ તેમણે કર્યું છે.

अनेकयोगशास्त्रेभ्यः संक्षेपेण समुद्धृतः ।

दृष्टिभेदेन योगोऽयमात्मानुस्मृतये परः ॥२०७॥

(૭) તે ઉચ્ચ કોટિના સર્જક કવિ હતા. તેમણે ૪૮૫ પ્રાકૃત ગાથાઓમાં ધૂર્તાખ્યાન નામની એક રોચક અને મનોરંજક રચના કરી છે. તે પાંચ આખ્યાનોમાં વિભક્ત છે. તેમાં વિનોદપૂર્ણ રીતે રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોનાં ઉટપટાંગ ચરિત્રો અને કથાનકો ઉપર વ્યંગ કરીને તેમને નિરર્થક સિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે. રચના વ્યંગ, હાસ્ય અને ઉપહાસથી ભરપૂર છે. તે ભારતીય કથાસાહિત્યની એક અપૂર્વ અને અનન્ય કથા છે. તેમની બીજી કાવ્યકૃતિ છે સમરાઈચ્ચકલા. તે ધર્મકથા સાથે સાથે કાવ્યતત્ત્વથી પરિપૂર્ણ પ્રાકૃત ભાષાની વિશાલ રચના છે. તે ગદ્યપ્રધાન છે, વચ્ચે પદ્યો આવે છે. તેમાં બે જ આત્માઓના નવ માનવભવોનું વિસ્તૃત કથાનક છે. તે નવ પ્રકરણોમાં (ભવોમાં) વિભક્ત છે. તેમાં અનેક અવાન્તર કથાઓ આવે છે. શૈલી પ્રસન્ન છે. સમાજના વિભિન્ન વર્ગોનાં પાત્રોનું વૈવિધ્ય અને જીવંત ચિત્રણ રસપ્રદ છે. માનવભાવોનું આલેખન સચોટ અને વાસ્તવિક છે. કૃતિ ચિત્તાકર્ષક વર્ણનો અને નાવીન્યયુક્ત અલંકારોથી વિભૂષિત છે.

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના સમયમાં જૈન વાઙ્મયના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પોતાનો વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો છે એટલું જ નહિ પણ તત્કાલીન ભારતીય જૈનેતર વિદ્યાસમૃદ્ધિમાંથી મધુકરની જેમ મધુસંચય કરીને જૈન સાહિત્યની શ્રીવૃદ્ધિ કરી છે. તેમની દૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર ઉદારતા, વ્યાપકતા, સમદર્શિતા ધારણ કરે છે. સંભવ છે કે તેમણે કેવળ યોગના ગ્રન્થો જ નથી લખ્યા યોગસાધના પણ કરી હશે. તેમનું અધ્યયન વિશાળ હતું. જ્યાંથી સત્યાંશ લાઘ્યો ત્યાંથી તે લીધો. ખંડ ખંડ સત્યોનો સમન્વય કરી અખંડ સત્યને પામવા મથનાર તે સત્યના મહાન શોધક અને ગ્રાહક હતા.^૧

ષડ્દર્શનસમુચ્ચય

દર્શનિક મતોનો આ સૌપ્રથમ સંગ્રહગ્રન્થ છે. તે પદ્યબદ્ધ છે. તેમાં સત્યાસી સંસ્કૃત કારિકાઓ છે.

દર્શનોની છની સંખ્યા બહુ પ્રચલિત છે. પરંતુ છ દર્શનો ક્યાં એની બાબતમાં ભિન્નતા જણાય છે. સામાન્ય રીતે છ દર્શનોમાં છ કહેવાતાં વૈદિક દર્શનો અર્થાત્ સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા(મીમાંસા) અને ઉત્તરમીમાંસા (વેદાન્ત) જ ગણાવાય છે. અહીં આચાર્ય હરિભદ્રને છ દર્શનોમાં જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનોનો સમાવેશ કરવો હતો, તેથી તેમણે યોગ અને ઉત્તરમીમાંસા(વેદાન્ત)ને છોડી તેમના સ્થાને જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનોને લીધાં. આમ ષડ્દર્શનસમુચ્ચયમાં બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન, વૈશેષિક અને જૈમિનીય આ છ દર્શનોનું નિરૂપણ છે. આ જ છ દર્શનો મૂળ છે અને તેમનામાં બધાં દર્શનોનો સંગ્રહ થઈ જાય છે એવું સૂચન તેમણે કર્યું છે (કા. ૧-૩) અને આ છ દર્શનો આસ્તિક છે એમ તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે. (કા. ૭૭).

તેમણે જણાવ્યું છે કે કેટલાક ન્યાયમત અને વૈશેષિકમતને ભિન્ન ગણતા નથી અને એક જ ગણે છે એટલે તેમના મતે પાંચ આસ્તિક દર્શનો છે (કા. ૭૮) અને છની સંખ્યા પૂરી કરવા માટે તેઓ નાસ્તિક લોકાયત દર્શનને જોડી દે છે, માટે અમે પણ અહીં લોકાયત દર્શનનું નિરૂપણ કરીશું (૭૯). આનો અર્થ એ કે આચાર્ય હરિભદ્રે છ આસ્તિક દર્શનો અને એક નાસ્તિક દર્શન લોકાયતનું પ્રસ્તુત ષડ્દર્શનસમુચ્ચયમાં નિરૂપણ કર્યું છે. હરિભદ્રે વેદાન્તને સ્થાન ન આપવાનું કારણ એ જ હોવું જોઈએ કે તેમના સમયમાં અન્ય દર્શનો જેવું વેદાન્તે સ્વતન્ત્ર દર્શનના રૂપમાં સ્થાન જમાવ્યું ન હતું. વેદાન્તનું સ્વતન્ત્ર દર્શન તરીકેનું સ્થાન શંકરના ભાષ્ય પછી જેવું પ્રતિષ્ઠિત થયું તેવું પ્રતિષ્ઠિત સંભવતઃ પહેલાં ન હતું અર્થાત્ મુખ્ય દર્શનના રૂપમાં તેની ગણતરી થતી ન હતી.

૧. સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર, પંડિત સુખલાલજી, મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલય, ૧૯૬૧. અને સમરાઈચ્ચકલા પ્રસ્તાવના, યાકોબી, બિબ્લોથિકા ઈણિટકા, નં. ૧૯૭, કલકત્તા, ૧૯૨૬.

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ અહીં સાચા અર્થમાં દાર્શનિક મતોના સંગ્રહક રૂપે જ આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. તેમણે તે તે મતને તેના યથાર્થ રૂપમાં સંક્ષેપમાં રજૂ કર્યો છે. તે વિસ્તારમાં જતા નથી. તે વિવરણ, વિવેચન, વિશ્લેષણ, સમાલોચના યા ખંડનમાં પ્રડતા નથી. બધાં દર્શનોને સમાન ગણી કોઈનો પક્ષ લીધા વિના માત્ર તે તે દર્શનનું નિરૂપણ કરે છે. અહીં તેમની સમદર્શિતા પ્રકટ છે. સંગ્રહકનું કામ કેવળ સંગ્રહ કરવાનું છે, ન્યાય તોળવાનું કે દોષ દર્શાવવાનું નથી. પોતાની શ્રદ્ધા, પોતાનો પક્ષ કે પોતાનો મત વચ્ચે લાવ્યા વિના પ્રચલિત મુખ્ય દાર્શનિક મતોને તેમના યથાર્થ રૂપમાં તટસ્થ રીતે રજૂ કરવાનું મુશ્કેલ કામ તેમણે અહીં સમર્થ રીતે પૂર્ણ કર્યું છે.

કારિકા ૧માં જિન વીરને વંદનરૂપ મંગલ, ૨માં છ જ દર્શનો જ્ઞાતવ્ય હોવાનું કથન તેમજ તેમના દેવ તથા તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા, અને ૩માં છ દર્શનો બૌદ્ધ, ન્યાય, સાંખ્ય, જૈન, વૈશેષિક અને જૈમિનીય હોવાનું કથન છે.

કારિકા ૪ થી ૧૨માં બૌદ્ધ દર્શનનું નિરૂપણ છે. કારિકા ૪માં દેવ સુગતનું તથા દુઃખાદિ ચાર આર્યસત્યનું કથન છે, ૫માં દુઃખરૂપ પાંચ સ્કન્ધોનું, ૬માં બીજા આર્યસત્ય સમુદયનું, ૭માં ત્રીજા આર્યસત્ય માર્ગનું અને ૮માં બાર આયતનોનું નિરૂપણ છે. કારિકા ૯માં બે જ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનનું કથન, ૧૦માં પ્રત્યક્ષલક્ષણ અને અનુમાનલક્ષણનું કથન તથા ૧૧માં હેતુત્રૈરૂપ્યનિરૂપણ છે. કા. ૧૨માં બૌદ્ધદર્શનોપસંહાર અને ન્યાયમતકથનપ્રતિજ્ઞા છે.

કારિકા ૧૩ થી ૩૩માં ન્યાયદર્શનનું નિરૂપણ છે. કારિકા ૧૩માં દેવ ઈશ્વરનું સ્વરૂપવર્ણન છે, ૧૪ થી ૧૬માં સોળ તત્ત્વો પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દંષ્ટાન્ત, સિદ્ધાન્ત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેત્વાભાસ, છલ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાન ગણાવ્યાં છે, પ્રમાણનું લક્ષણ આપ્યું છે અને પ્રમાણની સંખ્યા ચાર કહી છે. કારિકા ૧૭ થી ૧૯માં ચાર પ્રમાણોનાં નામ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શાબ્દ (આગમ) ગણ્યાં છે, પ્રત્યક્ષલક્ષણ અને અનુમાનલક્ષણ આપેલ છે તેમ જ અનુમાનના પૂર્વવત્, શેષવત્ અને સામાન્યતોદેષ્ટ ત્રણ પ્રકારો ગણાવી પૂર્વવત્ની વ્યાખ્યા આપી છે. કારિકા ૨૦માં પૂર્વવત્નું ઉદાહરણ છે, ૨૧માં શેષવત્ની વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણ છે, ૨૨માં સામાન્યતોદેષ્ટની વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણ છે, ૨૩માં ઉપમાનલક્ષણ છે અને ૨૪માં શાબ્દનું (આગમનું) લક્ષણ અને પ્રમેયતત્ત્વકથન છે. કારિકા ૨૫માં સંશય અને પ્રયોજનનું સ્વરૂપવર્ણન, ૨૬માં દંષ્ટાન્ત અને સિદ્ધાન્તની વ્યાખ્યા તથા સિદ્ધાન્તના ચાર ભેદોનું કથન, ૨૭-૨૮માં પ્રતિજ્ઞાદિ અવયવોનું કથન, તર્કનું અને નિર્ણયનું સ્વરૂપવર્ણન, ૨૯માં વાદની વ્યાખ્યા, ૩૦માં જલ્પનું તથા

વિતંડાનું લક્ષણ, ૩૧માં હેત્વાભાસ, છલ અને જાતિની વ્યાખ્યા અને ૩૨માં નિગ્રહસ્થાનનું સ્વરૂપવર્ણન તથા તેના ભેદોનું કથન છે. કારિકા ૩૩માં નૈયાયિકમતોપસંહાર અને સાંખ્યમતનિરૂપણની પ્રતિજ્ઞા છે.

કારિકા ૩૪થી ૪૪માં સાંખ્યદર્શનનું નિરૂપણ છે. ૩૪માં કેટલાક નિરીશ્વરવાદી હોવાનું કથન, કેટલાકના દેવ ઈશ્વર હોવાનું કથન અને સર્વસમ્મત તત્ત્વોની સંખ્યા પચ્ચીસ હોવાનું કથન છે. ૩૫માં સત્ત્વ, રજ્જ્સ અને તમસૂનું કથન અને તેમની અનુમાનથી સિદ્ધિ છે. ૩૬માં પ્રકૃતિનું સ્વરૂપવર્ણન અને તેના પર્યાયશબ્દો છે. ૩૭માં સૃષ્ટિક્રમવર્ણન છે. પ્રકૃતિમાંથી બુદ્ધિ યા મહત્, તેમાંથી અહંકાર અને અહંકારમાંથી સોળનો ગણ આવો સૃષ્ટિક્રમ આપ્યો છે. ૩૮-૩૯માં અગિયાર ઈન્દ્રિયો (મન સાથે) અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ સોળનો ગણ વર્ણવ્યો છે. ૪૦માં પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ ભૂતોની ઉત્પત્તિનું કથન છે. ૪૧માં કથિત ચોવીસ તત્ત્વોરૂપ પ્રધાન હોવાનું કથન તેમજ પ્રધાનથી ભિન્ન સ્વતન્ત્ર પચ્ચીસમા પુરુષ તત્ત્વનું સ્વરૂપવર્ણન છે. ૪૨માં પ્રધાન-પુરુષનો સંબંધ પંગુ-અંધ જેવો હોવાનું કથન છે. ૪૩માં પ્રકૃતિવિયોગરૂપ મોક્ષ અને તેના ઉપાય ભેદજ્ઞાનનું (વિવેકજ્ઞાનનું) કથન તેમ જ ત્રણ જ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ હોવાનું કથન છે. ૪૪માં સાંખ્યમતોપસંહાર અને જૈનદર્શનના નિરૂપણની પ્રતિજ્ઞા છે.

કારિકા ૪૫થી ૫૮માં જૈનદર્શનનું નિરૂપણ છે. ૪૫-૪૬માં દેવ જિનેન્દ્રનું સ્વરૂપવર્ણન છે. ૪૭માં જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આ નવ તત્ત્વો ગણાવ્યાં છે. ૪૮-૪૯માં જીવસ્વરૂપવર્ણન, અજીવલક્ષણ અને પુણ્યવ્યાખ્યા છે. ૫૦માં પાપનું લક્ષણ આપ્યું છે અને બન્ધનાં કારણો મિથ્યાત્વ આદિને આસ્રવ કહેલ છે. ૫૧માં આસ્રવનિરોધને સંવર તથા જીવ અને કર્મપુદ્ગલોના પરસ્પરાનુપ્રવેશને બન્ધ કહેલ છે. ૫૨માં કર્મોને ખંખેરી દૂર કરવા એ નિર્જરા છે તથા કર્મોનો આત્યંતિક વિયોગ એ મોક્ષ છે એમ કહ્યું છે. ૫૩માં ચારિત્રયોગ્યતાકથન છે. ૫૪માં ભવ્ય જીવની સમ્યગ્જ્ઞાન-ક્રિયાયોગથી મોક્ષપ્રાપ્તિનું કથન છે. ૫૫માં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણદ્વયનું કથન તેમ જ પ્રમાણનો વિષય અનન્તધર્માત્મક વસ્તુ છે એનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન છે. ૫૬માં પ્રત્યક્ષનું અને પરોક્ષનું લક્ષણ છે. ૫૭માં સત્ત્વનું લક્ષણ ઉત્પાદવ્યયધ્વૈવ્યયુક્તત્વ આપી વસ્તુની અનેકાન્તાત્મકતાને દઢ કરી છે. ૫૮માં જૈનદર્શનોપસંહાર છે.

કારિકા ૫૯થી ૬૭માં વૈશેષિક દર્શનનું નિરૂપણ છે. ૫૯માં નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોની દેવવિષયક માન્યતા એકસરખી હોવાનું કથન અને નૈયાયિકથી

વૈશેષિકનો તત્ત્વો બાબતે જેટલો ભેદ છે તે દર્શાવવાની પ્રતિજ્ઞા છે. ૬૦માં છ તત્ત્વો દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય ગણાવ્યાં છે. ૬૧માં નવ દ્રવ્યો પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, અન્તરિક્ષ(આકાશ), કાલ, દિક્, આત્મા અને મન ગણાવ્યાં છે અને ગુણોની સંખ્યા પચ્ચીસ કહી છે. ૬૨-૬૩માં પચ્ચીસ ગુણો ગણાવ્યાં છે. ૬૪માં પાંચ પ્રકારનાં કર્મ ગણાવી સામાન્ય દ્વિવિધ છે એમ કહ્યું છે. ૬૫માં પરસામાન્ય અને અપરસામાન્યનું કથન કરી વિશેષની વ્યાખ્યા આપી છે. ૬૬માં સમવાયની વ્યાખ્યા આપી છે. ૬૭માં બે જ પ્રમાણો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને વૈશેષિકો માને છે એનું કથન છે.

કારિકા ૬૮થી ૭૭માં મીમાંસકમતનું નિરૂપણ છે. ૬૮માં મીમાંસકો સર્વજ્ઞ આદિ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ કોઈ દેવને માનતા ન હોવાનું કથન છે. ૬૯માં અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન નિત્ય વેદવાક્યોથી જ થતું હોવાનું કથન છે. ૭૦માં વેદપાઠ કર્તવ્ય હોવાનું અને ધર્મ સાધી આપનાર ધર્મજિજ્ઞાસા કર્તવ્ય હોવાનું કથન છે. ૭૧માં કહ્યું છે કે નોદનાલક્ષણ ધર્મ છે, ક્રિયા કરવા પ્રેરનાર વેદવચનો નોદના યા ચોદના છે અને તેનું ઉદાહરણ છે વેદવાક્ય 'સ્વર્ગની કામનાવાળો અગ્નિહોત્ર હોમ કરે.' ૭૨માં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શાબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અભાવ આ છ પ્રમાણોને મીમાંસકો માનતા હોવાનું કથન છે. ૭૩માં પ્રત્યક્ષનું અને અનુમાનનું લક્ષણ છે. ૭૪માં શાબ્દનું અને ઉપમાનનું લક્ષણ છે. ૭૫માં અર્થાપત્તિનું લક્ષણ છે. ૭૬માં અભાવનું લક્ષણ છે. અને ૭૭માં મીમાંસકમતોપસંહાર છે તથા આસ્તિક મતોનું નિરૂપણ સમાપ્ત થયાનું કથન છે.

કારિકા ૭૮-૭૯માં આચાર્ય કહે છે કે કેટલાક નૈયાયિકદર્શન અને વૈશેષિકદર્શનને અભિન્ન ગણી પાંચ આસ્તિક દર્શનોનું અને છની સંખ્યાની પૂર્તિ કરવા માટે એક નાસ્તિક દર્શન લોકાયત(ચાર્વાક)નું નિરૂપણ કરે છે, એટલે અમે પણ લોકાયત દર્શનનું નિરૂપણ જોડીએ છીએ.

કારિકા ૮૦થી ૮૭માં લોકાયત મતનું નિરૂપણ છે. ૮૦માં જીવ (આત્મા), મોક્ષ, ધર્મ, અધર્મ અને પુણ્યપાપનાં ફળનો નિષેધ છે. ૮૧માં ઈન્દ્રિયગોચર જેટલો લોક જ્ઞાત થાય છે તેટલો જ છે, ઈન્દ્રિયાગોચર પરલોક છે જ નહિ એનું કથન છે અને અનુમાનની ચર્ચા મૂર્ખ લોકો કરે છે એનું કથન પણ છે. ૮૨માં ચાર્વાકનો ઉપદેશ છે કે ભૌતિક સુખો ભોગવો, સ્વર્ગ-નરક છે જ નહિ, શરીર પૃથ્વી આદિનો સમુદાય છે, તે પરલોક સુખી જવાનું નથી. ૮૩માં ચાર ભૂતો જ તત્ત્વો હોવાનું, પૃથ્વી બધાંનો આધાર હોવાનું અને ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ એકમાત્ર પ્રમાણ હોવાનું કથન છે. ૮૪માં ચાર્વાકના

ચૈતન્ય વિશેના મન્તવ્યનું કથન છે. જેવી રીતે મહુડા આદિના મિશ્રણમાં મદશક્તિ પેદા થાય છે તેમ પૃથ્વી આદિના સંયોજનથી તેમનું જે દેહાકાર પરિણમન થાય છે તેમાં ચૈતન્ય પેદા થાય છે. ૮૫માં દષ્ટ ભોગ છોડી અદષ્ટ પરલોકના સુખ માટે મૂર્ખ પ્રવૃત્તિ કરે છે એ ચાર્વાક મતનું કથન છે. ૮૬માં કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્તિ અને અકર્તવ્યમાંથી નિવૃત્તિથી જન્મતો સંતોષ નિરર્થક હોવાનું અને વિષયભોગ જ ઉત્તમ ધર્મ હોવાનું કથન છે. ૮૭માં લોકાયતમતોપસંહાર છે.

ષડ્દર્શનસમુચ્ચયનું ટીકાસાહિત્ય

(૧) ગુણરત્નસૂરિકૃત તર્કરહસ્યદીપિકા ટીકા — પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં આ ટીકા મુદ્રિત છે. આ પહેલાં આ ટીકા પ્રકાશિત થઈ છે. એક પ્રકાશન એશિયાટિક સોસાયટી કલકત્તાનું ઈ.સ. ૧૯૦૫નું છે. તેનું સંપાદન ઈટાલિયન વિદ્વાન એલ. સુઆલીએ કર્યું છે. બીજું પ્રકાશન જૈન આત્માનન્દ સભા ભાવનગરનું (સં. ૧૯૭૪) છે અને તેના સંપાદક શ્રી દાનવિજયજી છે. ત્રીજું પ્રકાશન ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશીનું (ઈ. સ. ૧૯૬૯) છે. તેના સંપાદક ડૉ. મહેન્દ્રકુમાર જૈન છે. ટીકા વિસ્તૃત છે. તે વિવરણ, સમાલોચના, વિવેચનથી ભરપૂર છે. આચાર્ય ગુણરત્ને ષડ્દર્શનસમુચ્ચયના મંગલમાં આવતા 'સદર્શન' પદની એવી વ્યાખ્યા કરી છે કે જૈન દર્શન શ્રેષ્ઠ છે એવું તાત્પર્ય નીકળે. પરિણામે ટીકામાં અન્ય દર્શનોના મતોનું ખંડન પદે પદે મળે એ સ્વાભાવિક છે. આચાર્યે આ ટીકા ઈ.સ. ૧૪૧૦ આસપાસ રચી હોવી જોઈએ.

(૨) સોમતિલકસૂરિવિરચિત વૃત્તિ — ઈ.સ. ૧૯૦૫માં ગોસ્વામી દામોદર શાસ્ત્રીએ સંપાદિત કરેલી આ વૃત્તિ ચૌખમ્બા ગ્રન્થમાલામાં પ્રકાશિત થઈ હતી. પરંતુ શાસ્ત્રીજીએ તેને મણિભદ્રકૃત માની છે. મુદ્રિત સંસ્કરણમાં 'इति श्री हरिभद्रसूरिकृत-षड्दर्शनसमुच्चये मणिभद्रकृता लघुवृत्तिः समाप्ता' એવો ઉલ્લેખ છે. સંપાદકે એક પ્રતિ જયપુરથી અને એક પ્રતિ બનારસથી મેળવી હતી. પરંતુ જિનરત્નકોષમાં કે જૈનગ્રન્થાવલી આદિ સૂચિપત્રોમાં ક્યાંય મણિભદ્રકૃત ટીકાનો ઉલ્લેખ નથી.^૧ વળી એ પણ જોવામાં આવ્યું છે કે ગ્રન્થાગ્ર ૧૨૫૨વાળી આ વૃત્તિ જેનો પ્રારંભ 'सज्जानदर्शनतले' થી શરૂ થાય છે તેની કેટલીય પ્રતિઓમાં કર્તાના નામનો ઉલ્લેખ જ નથી જ્યારે કેટલીય પ્રતિઓમાં સોમતિલકનો કર્તા તરીકે ઉલ્લેખ છે. તેથી આ વૃત્તિ

૧. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશીથી પ્રકાશિત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય(ગુણરત્નની ટીકા સહિત)માં આ વૃત્તિ પરિશિષ્ટરૂપે મુદ્રિત કરવામાં આવી છે. ચૌખમ્બાના પ્રકાશનને અનુસરીને કૃતિના અન્તે તેને મણિભદ્રકૃત કહી છે પરંતુ ગ્રન્થના મુખ્ય ટાઈટલ પૃષ્ઠ ઉપર આ ક્ષતિ સુધારી લેવામાં આવી છે અને તેને સોમલતિલકકૃત કહી છે.

મણિભદ્રકૃત નથી પણ સોમતિલકકૃત છે અને કર્તા તરીકે સોમતિલકના નામ સાથે મુક્તાબાઈ જ્ઞાનમંદિર ડભોઈથી વિ.સં. ૨૦૦૬(ઈ.સ. ૧૯૪૯)માં પ્રકાશિત પણ થઈ છે તથા તેમાં પ્રશસ્તિ પણ મુદ્રિત છે. પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે વિદ્યાતિલક મુનિએ પોતાની સ્મૃતિ માટે આ વિવૃતિ રચી હતી. આ વિદ્યાતિલકનું બીજું નામ સોમતિલકસૂરિ^૧ હતું એ વાત પણ પ્રશસ્તિના અન્તિમ વાક્યથી સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રશસ્તિમાંથી એ પણ જાણવા મળે છે કે તેમણે વિવૃતિની રચના આદિત્યવર્ધનપુરમાં વિ.સં. ૧૩૯૨(ઈ.સ. ૧૩૩૫)માં કરી છે. આમ આ વિવૃતિ ગુણરત્નની ટીકાથી પ્રાચીન છે. સોમતિલકસૂરિનો જન્મ વિ.સં. ૧૩૫૫, દીક્ષા વિ.સં. ૧૩૬૯, આચાર્યપદ વિ.સં. ૧૩૭૩ અને મૃત્યુ વિ.સં. ૧૪૨૪માં છે. જુઓ ગુર્વાવલી ૨૭૩, ૨૯૧. આ ટીકા ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની કારિકાના અર્થને જ, ખંડનમાં પડ્યા વિના, વિસ્તારથી સમજાવે છે અને અર્થને વિશદ કરવા તે તે દર્શનના મૂળ ગ્રન્થોમાંથી સમુચિત ઉદ્ધરણો પણ આપે છે.

(૩) વાયક ઉદયસાગરકૃત અવચૂરિ — લા. દ. વિદ્યામંદિરના નગરશેઠના ભંડારમાં નં. ૮૬૯ ધરાવતી બે પત્રોની પંચપાઠી પ્રતિમાં વચ્ચે મૂળ લખી ચારે બાજુ આ અવચૂરિ લખી છે. પ્રતિની પ્રાચીનતા જોતાં કર્તા ઉદયસાગર અંચલગચ્છના ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની દીપિકાના રચયિતા ઉદયસાગર^૨ હોવાની સંભાવના છે. મંગલ વિના સીધું જ ટિપ્પણ શરૂ કર્યું છે.

(૪) બ્રહ્મશાન્તિદાસકૃત અવચૂરિ — લા. દ. વિદ્યામંદિરના શ્રી દેવસૂરિસંગ્રહની નં. ૯૩૨૪વાળી હસ્તપ્રતિમાં આ અવચૂરિ છે. પ્રતિલિપિ સં. ૧૯૬૦માં કરવામાં આવી છે. આઠ પત્રો છે. સંભવ છે કે આ કૃતિ તે જ હોય જેનો નિર્દેશ જૈનગ્રન્થાવલીમાં (પૃ. ૭૯) પત્ર દવાળી કોડાયભંડારગત અવચૂરિ તરીકે કરવામાં આવ્યો છે. આની બીજી હસ્તપ્રતિ તે જ દેવસૂરિસંગ્રહમાં નં. ૯૨૧૩ ધરાવે છે, તે પંચપાઠી છે અને વિ.સં. ૧૮૮૫માં લખાયેલી છે. તેના ચાર પત્રો છે. તેની પ્રતિલિપિ સૂર્યપુરમાં કરવામાં આવી છે. આ જ કૃતિની ત્રીજી પ્રતિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં છે, તેનો નં. ૨૮૮ છે. તેના અન્તમાં 'બ્રહ્મશાન્તિદાસાખ્યેન' એવો ઉલ્લેખ છે. જિનરત્નકોષમાં પણ આ નામના કર્તાનું

૧. સોમતિલકસૂરિના પરિચય માટે જુઓ ગુર્વાવલી ૨૭૨-૨૯૩. જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૩૨, સોમસૌભાગ્ય ૩.૫૨-૫૪ અને જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ ૩, પૃ. ૪૨૬.

૨. જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૫૧૮. અન્ય ઉદયસાગર માટે જુઓ એજન, પૃ. ૬૦૨, ૬૬૬, ૬૭૫, ૬૭૯.

ષડ્દર્શનવિવરણ ઉપલબ્ધ હોવાનો નિર્દેશ છે. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશીથી પ્રકાશિત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય(ગુણરત્નની ટીકા સહિત)માં પરિશિષ્ટરૂપે આ અવચૂર્ણિ આપવામાં આવી છે.

(૫) વૃદ્ધિવિજયકૃત વિવરણ — લા. દ. વિદ્યામંદિરના પૂ. પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં નં. ૭૫૮૨ ધરાવતી હસ્તપ્રતિમાં આ કૃતિ છે. પ્રતિમાં ચાર પત્રો છે. વિ.સં. ૧૭૨૦માં લાભવિજયના શિષ્ય વૃદ્ધિવિજયે આ વિવરણ લખ્યું છે.

(૬) ચારિત્રસિંહગણિકૃત વૃત્તિ — ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ઉપરની ચારિત્રસિંહગણિકૃત વૃત્તિનો ઉલ્લેખ એફ. હોલે પોતાના ગ્રંથ 'A Contribution towards an Index to the Bibliography of Indian Philosophical Systems', કલકત્તા, ૧૮૫૯માં કર્યો છે. આ સિવાય કોઈ માહિતી નથી.

ષડ્દર્શનસમુચ્ચયના અનુવાદો

(૧) ઈટાલિયન અનુવાદ — ઈટાલિયન વિદ્વાન એલ. સુઆલીએ ષડ્દર્શનસમુચ્ચયના એક ભાગનો ઈટાલિયન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે. તે એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ ઈટલીના જર્નલ ('Giornale della Societa asiatica italiana') ભાગ ૧૭, પૃ. ૨૪૨-૨૭૧, ફિરેન્જ, ૧૯૦૪માં પ્રકાશિત થયો છે.

(૨) અંગ્રેજી અનુવાદ — ષડ્દર્શનસમુચ્ચયનો અનુવાદ ડો. કે.એસ.મૂર્તિએ અંગ્રેજી ટિપ્પણો સાથે કર્યો છે. તે અનુવાદ 'A Compendium of Six Philosophies' શીર્ષકથી ટાગોર પબ્લિશિંગ હાઉસે તેનાલીથી ૧૯૫૭માં પ્રકાશિત કર્યો છે.

(૩) હિંદી અનુવાદ — ષડ્દર્શનસમુચ્ચયનો હિંદી અનુવાદ ડો. મહેન્દ્રકુમાર જૈને કર્યો છે. તે અનુવાદ (ગુણરત્નટીકા સાથે) ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશીએ ઈ.સ. ૧૯૬૭માં પ્રકાશિત કર્યો છે.

(૪) ગુજરાતી અનુવાદ — ષડ્દર્શનસમુચ્ચયનો શ્રી ચન્દ્રસિંહસૂરિએ કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ જૈન તત્ત્વાદર્શ સભાએ અમદાવાદથી ઈ.સ. ૧૯૮૨માં પ્રકાશિત કર્યો છે.

ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની પૂર્વભૂમિકા

વેદથી શરૂ કરીને ઉપનિષદો સુધી ભારતીય ચિન્તન ધારા ઉન્મુક્તભાવે વહી રહી હતી. ઉપનિષદના સમયે ચિન્તનનો વિસ્ફોટ થયો. અનેક આશ્રમો અને

પ્રતિષ્ઠાનોમાં અનેક ઋષિ-મુનિ અને ચિન્તકો પોતાના વિચાર શિષ્યો અને જિજ્ઞાસુઓ સમક્ષ રજૂ કરી રહ્યા હતા. આ વિચારોએ વ્યવસ્થિત રૂપ ધારણ કર્યું ન હતું. ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીર પછી એ સ્પષ્ટ થયું કે વૈદિક અને અવૈદિક એ બે મુખ્ય વિચારધારા છે. અવૈદિક ચિન્તકોમાં પણ ગોશાલક આદિ કેટલાય હતા. તેમનામાંથી બુદ્ધ, જિન અને ચાર્વાકની વિચારધારાઓ આગળ જતાં સ્વતન્ત્ર દર્શનરૂપે સ્થિર થઈ. વૈદિકોમાં પણ કેટલીય શાખાઓએ સ્પષ્ટ રૂપ ધારણ કર્યું. સાંખ્ય-યોગ, ન્યાય-વૈશેષિક અને મીમાંસા (કર્મમીમાંસા યા પૂર્વમીમાંસા) તથા વેદાન્ત (જ્ઞાનમીમાંસા યા ઉત્તરમીમાંસા) આદિ દર્શનો વખત જતાં સ્થિર થયાં. તેમનામાંથી સાંખ્ય-યોગ અને ન્યાય-વૈશેષિક પ્રારંભમાં અવૈદિક દર્શનો હતાં પણ પછીથી વૈદિક બની ગયાં.

વસ્તુતઃ તો વિવિધદર્શન એક જ તત્ત્વને અનેક રૂપે નિરૂપે છે. તેથી તત્ત્વ પૂર્ણરૂપે અખંડ જેવું હોય તેવું ભલે હો, પરંતુ તેના નિરૂપણના આ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ હતાં એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ છે. પરંતુ આ દાર્શનિક ચિન્તકો પોતાના જ મતને દઢ કરવામાં લાગેલા હતા અને અન્ય મતોનું ખંડન યા નિરાકરણ કરવામાં તત્પર હતા. તેથી દાર્શનિકો પાસેથી એ આશા રાખી શકાતી ન હતી કે તેઓ અનેક દૃષ્ટિઓથી એક જ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરે. નૈયાયિક વગેરે બધાં દર્શનો વસ્તુતત્ત્વની એક નિશ્ચિત પ્રરૂપણા સ્વીકારીને ચાલતા હતા અને તે જ તરફ તેમનો આગ્રહ હોવાથી તે તે દર્શન ઊભું થયું. તે તે દર્શનના તે પરિષ્કૃત સ્થિર રૂપથી બહાર નીકળવું તેમના માટે અસંભવ હતું.

જૈન દાર્શનિક ચિન્તકોની વાત જુદી હતી. તેઓ તો દાર્શનિક વાદવિવાદના ક્ષેત્રમાં નૈયાયિક વગેરે બધાં દર્શનોનો પરિષ્કાર થઈ ગયા પછી અર્થાત્ ઈસ્વી સનની ત્રીજી શતાબ્દી પછી પ્રવેશ્યા. તેથી તે પોતાનો માર્ગ નિશ્ચિત કરવામાં સ્વતન્ત્ર હતા અને તેમના માટે એ સુવિધા પણ હતી કે જૈન આગમગ્રન્થોમાં વસ્તુવિચાર અનેક નયો દ્વારા અર્થાત્ અનેક દૃષ્ટિઓથી થયો હતો. જૈન આગમોમાં પ્રધાનપણે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ આ ચાર દૃષ્ટિઓથી તથા દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયો દ્વારા વિચારણા કરવાની પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી હતી. એ ઉપરાંત વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ બે નયોથી પણ વિચારણા થતી જોવામાં આવે છે. આ આગમગ્રન્થોની જ્યારે વ્યાખ્યા થવા લાગી ત્યારે સાત નયોનો સિદ્ધાન્ત વિકસિત થયો. આ એ જ સમય છે જ્યારથી જૈન દાર્શનિક ચિન્તકો ભારતીય દર્શનના ક્ષેત્રમાં જે વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો હતો તેમાં કમશઃ ભાગ લેવા લાગ્યા. પરિણામે વિવિધ મતોની વચ્ચે પોતાના મતનું સામંજસ્ય અને ઔચિત્ય કેવું છે અને કેવું હોવું જોઈએ એ બાબત તરફ તેમની દૃષ્ટિ ગઈ. એ તો સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે તેઓ જ્યારે દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથી વસ્તુવિચાર કરે છે ત્યારે વસ્તુને નિત્ય

માનનાર દાર્શનિક ચિન્તકો સાથે તેમનું ઐકમત્ય થાય છે અને જ્યારે પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિથી વસ્તુવિચાર કરે છે ત્યારે વસ્તુને અનિત્ય માનનાર બૌદ્ધો સાથે તેમનું ઐકમત્ય થાય છે. તેથી તેઓને દર્શનોના અન્ય વિચારોથી પરિચિત થવાની આવશ્યકતા જાણવા લાગી અને અન્ય દર્શનો સાથે જૈન દર્શનનું કઈ કઈ વાતોમાં મતૈક્ય યા ભેદ છે તેને શોધી કાઢવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા. તેમને અન્ય દર્શનોના મતોનું સાચું યા યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અત્યન્ત જરૂરી લાગ્યું. આ અનિવાર્ય આવશ્યકતાની પૂર્તિ નયસિદ્ધાન્તની સમયાનુકૂળ વ્યાખ્યા કરીને કરવામાં આવી અને અન્ય દર્શનો વિશે સાચું જ્ઞાન આપનારા પ્રકરણગ્રન્થો લખીને તેમ જ અન્ય દર્શનોનો નયસિદ્ધાન્ત સાથે સંબંધ જોડીને પણ કરવામાં આવી. આ પ્રવૃત્તિનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં ફળોના રૂપે આપણને પ્રાપ્ત થયા છે હરિભદ્રસૂરિના બે ગ્રન્થો ષડ્દર્શનસમુચ્ચય અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય. આ બે ગ્રન્થોની પોતપોતાની વિશેષતા અંગે આપણે આગળ જોઈશું. પરંતુ ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની પૂર્વભૂમિકા કેવી રીતે બની એ પ્રથમ દર્શાવવું જરૂરી હોઈ તેની ચર્ચા પ્રથમ કરીએ.

નયોની બાબતમાં સૌપ્રથમ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો કે એક જ વસ્તુનું વિવિધરૂપે નિરૂપણ કરનારા આ નયો શું તન્ત્રાન્તરીય મતો છે કે પોતાના જ મતમાં પ્રશ્નકર્તાઓએ પોતપોતાની સમજ અનુસાર કેટલાક ખડા કરેલા મતભેદો છે ? ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે કે ન તો તેઓ તન્ત્રાન્તરીય મતો છે કે ન તો પોતાના જ મતમાં વિચારકોએ ઊભા કરેલા મતભેદો છે. તેઓ એક જ વસ્તુને જાણવાની અનેક રીતો છે. પુનઃ પ્રશ્ન ઊભો કર્યો છે કે તો પછી એક જ વસ્તુની બાબતમાં અનેક પ્રકારનું નિરૂપણ કરનારા નયોમાં પરસ્પર વિરોધ કેમ નહિ ? ઉત્તરમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે એક જ વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિઓથી જોઈ શકાય છે, તેથી તેમનામાં વિરોધને કોઈ અવકાશ નથી. જેમ એક જ વસ્તુ વિવિધ પ્રકારનાં જ્ઞાનોથી અનેક રૂપે જાણી યા દેખી શકાય છે તેમ એક જ વસ્તુ અનેક નયોથી અનેક રૂપે જાણી શકાય છે — એમાં કોઈ વિરોધ નથી. જુઓ તત્ત્વાર્થભાષ્ય ૧.૩૫.

આથી એ સ્પષ્ટ છે કે વિવિધ નયો દ્વારા કરવામાં આવેલું દર્શન એ એક જ મતના અનુયાયી દ્વારા અર્થાત્ જૈન ધર્મના અનુયાયી દ્વારા કરવામાં આવેલા વિવિધ પ્રકારના અધ્યવસાયો યા નિર્ણયો છે. તેમનો સંબંધ પરવાદીઓના મતો સાથે નથી એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આચાર્ય ઉમાસ્વાતિનો છે. પરંતુ ચિન્તનશીલ વ્યક્તિને આચાર્ય ઉમાસ્વાતિના આ ઉત્તરથી સન્તોષ થઈ શકે જ નહિ, કેમ કે દાર્શનિક વાદવિવાદના ક્ષેત્રમાં પરસ્પર વિરોધી એવા કેટલાય મતોને તે જુએ છે અને તેમનું સામ્ય જૈનોએ વિવિધ નયો દ્વારા વિવિધ પ્રકારે કરેલા નિર્ણયો સાથે પણ તે જુએ છે,

ત્યારે નયોનું જૈનેતર મતો સાથે સામંજસ્ય યા સંયોજન બેસાડવાનો પ્રયત્ન તે ન કરે એવું તો બની શકે નહિ. આ પ્રક્રિયામાંથી પ્રથમ તો સર્વદર્શનોનો અભ્યાસ વધારવાની પ્રવૃત્તિમાં જૈનાચાર્યો પ્રવૃત્ત થયા, અને તેના પરિણામે નયો અને જૈનેતર વિવિધ મતોનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોઈ શકે છે એ જાતની વિચારણાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ.

આ વિચારણામાં અગ્રેસર આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકર થયા એવું જણાય છે. વિક્રમની ચોથી-પાંચમી શતાબ્દીમાં થયેલા આચાર્ય સિદ્ધસેને બત્રીસ બત્રીસીઓ લખી છે, તેમનામાંથી ૮મીમાં જલ્પકથા, ૭મીમાં વાદ, ૯મીમાં વેદવાદ, ૧૦મીમાં યોગવિદ્યા, ૧૨મીમાં ન્યાયદર્શન, ૧૩મીમાં સાંખ્યદર્શન, ૧૪મીમાં વૈશેષિકદર્શન, ૧૫મીમાં બૌદ્ધદર્શન, ૧૬મીમાં નિયતિવાદ આદિ જૈનેતર દર્શનોની ચર્ચા કરી છે. વળી, સન્મતિતર્કમાં તેમણે નય અને નયાભ્યાસ અર્થાત્ સુનય-દુર્નયનો ભેદ સ્પષ્ટ કરીને નવી વિચારણા શરૂ કરી દીધી. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક આ બન્ને નયો પોતપોતાના દષ્ટિબિંદુથી વિચાર કરે એ તો ઠીક પરંતુ પોતાની મર્યાદા ઓળંગી એવો આગ્રહ રાખે કે વસ્તુનું આ જ રૂપ છે તો પ્રત્યેક મિથ્યાદષ્ટિ બની જશે (૧.૧૩), કિન્તુ જો બન્ને નય પોતાના વિષયનો વિભાગ કરીને પોતાની મર્યાદામાં રહે તો બન્ને એકાન્ત મળીને અનેકાન્ત બની જાય (૧.૧૪). પ્રત્યેક નય દુર્નય બની જાય છે જો તે પોતાની દષ્ટિનો જ આગ્રહ રાખે (૧.૧૫). બધા નયો મિથ્યાદષ્ટિ બને છે જ્યારે તેઓ સ્વપક્ષને જ પ્રતિબદ્ધ હોય છે પરંતુ જ્યારે તેઓ પર- રની અપેક્ષા રાખે છે ત્યારે તેઓ સમ્યગ્દષ્ટિ બની જાય છે (૧.૨૧), બન્ને નયને માનવામાં આવે તો જ સંસાર-મોક્ષની વ્યવસ્થા ઘટી શકે છે, અન્યથા ઘટી શક્તી નથી (૧.૧૭-૨૦). આચાર્ય સિદ્ધસેને પોતાના આ મતની પુષ્ટિ કરવા માટે એક સુંદર ઉદાહરણ આપ્યું છે, તેનો નિર્દેશ જરૂરી છે. તેમણે કહ્યું છે કે ગમે તેટલા મૂલ્યવાન વૈડૂર્ય આદિ મણિ હોય પરંતુ જ્યાં સુધી તેઓ પૃથક્ પૃથક્ હોય છે ત્યાં સુધી 'રત્નાવલિ'ના નામથી વંચિત જ રહે છે. તેવી જ રીતે પોતપોતાના મતોના વિશે આ નયો ગમે તેટલા સુનિશ્ચિત હોય પરંતુ જ્યાં સુધી તેઓ અન્ય અન્ય પક્ષોથી નિરપેક્ષ છે ત્યાં સુધી તેઓ 'સમ્યગ્દર્શન' નામથી વંચિત જ રહેશે. જેવી રીતે તે જ મણિઓ જ્યારે પોતપોતાના યોગ્ય સ્થાને એક સૂત્રમાં પરોવવામાં આવે છે ત્યારે પોતપોતાનું નામ છોડીને એક 'રત્નાવલિ' નામને ધારણ કરે છે, તેવી જ રીતે આ બધા નયવાદો પણ બધા મળીને અખંડ વસ્તુદર્શનમાં પોતપોતાના વક્તવ્યને અનુરૂપ યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને 'સમ્યગ્દર્શન' નામ પામે છે અને પોતાની વિશેષ સંજ્ઞાનો ત્યાગ કરે છે (૧.૨૨-૨૫). આ જ અનેકાન્તવાદ છે.

સન્મતિકાર સિદ્ધસેનના મતે નયોનો સુનય અને દુર્નય વિભાગ જરૂરી છે. તાત્પર્ય એટલું જ છે કે અન્ય દર્શનોના જે મત છે તેઓ જો અનેકાન્તવાદના અંશોરૂપ

હોય તો તેઓ સુનય છે, અન્યથા દુર્નય. અહીંથી નયવાદની સાથે અન્ય દાર્શનિક મતોના સંયોજનની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ છે. સ્વયં સિદ્ધસેને આ પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ આ શબ્દોમાં કર્યો છે — જેટલા વચનમાર્ગો છે તેટલા જ નયવાદો છે, અને જેટલા નયવાદો છે તેટલા જ પરસમયો અર્થાત્ પરમતો છે. કપિલદર્શન દ્રવ્યાર્થિક નયનું વક્તવ્ય છે અને શુદ્ધોદનપુત્રનો વાદ પરિશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નયનું વક્તવ્ય છે. અને ઉલૂક (વૈશેષિક) મતમાં બન્ને નયોનો સ્વીકાર હોવા છતાં બન્ને એકબીજાથી એકાન્ત ભિન્ન છે, તદ્દન નિરપેક્ષ છે. આમ છતાં આ બધાં દર્શનો ‘મિથ્યાત્વ’ છે કેમ કે તેઓ પોતપોતાના વિષયને જ એકાન્તપણે સાચો માને છે અને પરસ્પર નિરપેક્ષ છે. સારાંશ એ કે નયો યા મતો જો અન્યમતસાપેક્ષ હોય તો જ ‘સમ્યગ્દર્શન’ સંજ્ઞાને યોગ્ય છે, અન્યથા નથી. (૩.૪૭-૪૯).

સિદ્ધસેનના આ સૂચનના આધારે તત્કાલીન બધા મતોનો સંગ્રહ વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં આચાર્ય મલ્લવાદીએ પોતાના નયચક્રમાં કર્યો છે. મલ્લવાદીની આ કૃતિ તેમના કાળની અદ્વિતીય કૃતિ છે. વર્તમાનમાં અનુપલબ્ધ ગ્રન્થો અને મતોનો પરિચય કેવળ આ નયચક્ર ગ્રન્થમાંથી જ મળે છે. આચાર્ય મલ્લવાદીએ પોતાના સમય સુધીમાં વિકસિત બધા મતોનો સંગ્રહ કર્યો છે, એક પણ પ્રધાન મતને છોડ્યો નથી. તેથી પોતપોતાના મતને રજૂ કરનારા તે તે દર્શનોના ગ્રન્થોની અપેક્ષાએ સર્વસંગ્રાહક આ ગ્રન્થ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય જેવા ગ્રન્થોની પૂર્વભૂમિકારૂપ બની જાય છે. નયચક્રની રચનાની જે વિશેષતા છે તે તેના નામથી જ સૂચિત થઈ જાય છે. નયોનું અર્થાત્ તત્કાલીન અનેક વાદોનું આ ચક્ર છે. ચક્રની કલ્પનાની પાછળ આચાર્યનો આશય એ દર્શાવવાનો રહ્યો છે કે કોઈપણ મત પોતે પોતામાં પૂર્ણ નથી, જેમ તે મતની સ્થાપના તર્કોથી થઈ શકે છે તેમ તેનું ઉત્થાપન (નિરસન) પણ વિરુદ્ધ મતની દલીલોથી યા તર્કોથી થઈ શકે છે. સ્થાપના-ઉત્થાપનાનું આ ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. તેથી જ અનેકાન્તવાદમાં આ બધા મતો જ્યારે પોતાનું ઉચિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે ત્યારે જ તેમનું ઔચિત્ય છે, અન્યથા નથી. આ આશયને સિદ્ધ કરવા માટે આચાર્યે ક્રમશઃ એક એક મત લઈને તેની સ્થાપના કરી છે અને અન્ય મત વડે તેનું નિરાકરણ કરી તે અન્ય મતની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તેની સ્થાપના થઈ ગયા પછી ત્રીજો મત આવી તેની પણ ઉત્થાપના કરી પોતાની સ્થાપના કરે છે — આમ અન્તિમ મત જ્યારે પોતાની સ્થાપના કરે છે ત્યારે પ્રથમ મત તેનું નિરાકરણ કરી પોતાની સ્થાપના કરે છે — આ રીતે ચક્રનો એક આંટો (પરિવર્ત) પૂરો થયો પણ ચક્રનું ચાલવાનું અહીં સમાપ્ત થતું નથી, પૂર્વોક્ત પ્રક્રિયાનું પુનરાવર્તન થાય છે.

પોતાના સમયના જે મતોનો સંગ્રહ નયચક્રમાં કરવામાં આવ્યો છે તે આ છે

— અજ્ઞાનવાદ, પુરુષાદ્વૈત, નિયતિવાદ, કાલવાદ, સ્વભાવવાદ, ભાવવાદ, પ્રકૃતિ-પુરુષવાદ, ઈશ્વરવાદ, કર્મવાદ, દ્રવ્ય-ક્રિયાવાદ, ષડ્પદાર્થવાદ, સ્યાદ્વાદ, શબ્દાદ્વૈત, જ્ઞાનવાદ, સામાન્યવાદ, અપોહવાદ, અવક્તવ્યવાદ, રૂપાદિસમુદાયવાદ, ક્ષણિકવાદ, શૂન્યવાદ. આ મુખ્યવાદો ઉપરાંત અનેક ગૌણ વાદોની ચર્ચા પણ છે, જેમ કે પ્રત્યક્ષલક્ષણ, સત્કાર્યવાદ, અસત્કાર્યવાદ વગેરે.

નયચક્રના નયવિષયક મતનો સારાંશ એ છે કે આંશિક દર્શન નય છે, તેથી તે જ એક માત્ર દર્શન હોઈ શકે નહિ. તેનું વિરોધી દર્શન પણ છે અને તેને પણ અખંડ વસ્તુદર્શનમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. મલ્લવાદીએ તે સમયે પ્રચલિત વિવિધ મતોને અર્થાત્ જૈનેતર મતોને જ નય માન્યા છે અને તેમના જ સમૂહને જૈનદર્શન યા અનેકાન્તવાદ માનેલ છે. આ જ જૈનેતર મતો પૃથક્ પૃથક્ નયાભાસ છે અને અનેકાન્તવાદના ચક્રમાં યથાસ્થાન સન્નિહિત બનીને નય છે.

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિની નયની સમજ અને આચાર્ય મલ્લવાદીની નયની સમજમાં અન્તર છે. ઉમાસ્વાતિ નયોને પરમતોથી પૃથક્ જ રાખવા ઈચ્છે છે જ્યારે મલ્લવાદી પરવાદો અર્થાત્ પરમતોને જ નયચક્રમાં સ્થાન આપીને અનેકાન્તવાદની સ્થાપનાનો પ્રયત્ન કરે છે. નયચક્રનો આ પ્રયત્ન તેમના સુધી જ સીમિત રહ્યો. કેવળ નયાભાસોના વર્ણનમાં પરમતોને સ્થાન અપાવવામાં તે નિમિત્ત અવશ્ય બન્યા. અકલંકથી લઈને અન્ય બધા જૈનાચાર્યોએ નયાભાસોના દષ્ટાન્તરૂપે વિવિધ દર્શનોને સ્થાન આપ્યું છે પરંતુ નયોના નિરૂપણમાં કેવળ જૈનદષ્ટિ જ રાખી છે, નયોને કોઈ અન્યદીય મતો સાથે જોડ્યા નથી.

અહીં પ્રસંગવશ જણાવી દઈએ છીએ કે વિશેષાવશ્યકભાષ્યના કર્તા આચાર્ય જિનભદ્ર નયચક્રના આ મત સાથે સહમત છે કે વિવિધ નયોનો સમૂહ જ જૈનદર્શન છે (ગાથા ૭૨). પરંતુ તેમણે પણ નયનિરૂપણના પ્રસંગે નયરૂપે અન્યદીય મતનું નિરૂપણ કર્યું નથી પણ જૈનસમ્મત નયોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ અર્થમાં તે ઉમાસ્વાતિને અનુસરે છે, નયચક્રને અનુસરતા નથી. સારાંશ એ કે એટલું તો સિદ્ધ થયું કે સર્વ નયોનો સમૂહ જ જૈનદર્શન યા સમ્યગ્દર્શન છે. આ મત સિદ્ધસેને પણ સ્પષ્ટપણે સ્વીકાર્યો છે.

ષડ્દર્શનસમુચ્ચય અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

ષડ્દર્શનસમુચ્ચય અંગે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ એટલે વિસ્તાર કરતા નથી. ષડ્દર્શનસમુચ્ચયમાં આચાર્ય હરિભદ્ર સાચા અર્થમાં સંગ્રાહક જ છે. તે છ દર્શનોનો સામાન્ય પરિચય માત્ર ૮૭ કારિકાઓમાં આપે છે. તે દર્શનોનું બલાબલ

દર્શાવતા નથી અને તેમની આલોચનાત્મક સમીક્ષા કરતા નથી. ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ઉપર તેમણે પોતે ટીકા રચી નથી. શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય આચાર્ય હરિભદ્રે જ રચેલો વિસ્તૃત પદ્યબદ્ધ ગ્રન્થ છે, તેમાં ૭૦૧ કારિકાઓ છે, તેના ઉપર તેમણે પોતે જ ગદ્યમાં 'દિક્પ્રદા' નામની ટીકા રચી છે. ષડ્દર્શનસમુચ્ચયથી વિપરીત શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં જૈનદૈષ્ટિએ વિવિધ દર્શનોનું નિરાકરણ કરીને જૈનદર્શન અને અન્યદર્શનોનો મતભેદ દૂર કરવો હોય તો તે દર્શનોમાં કેવા પ્રકારનું સંશોધન જરૂરી છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ જૈન દર્શનની સાથે અન્યાન્ય દર્શનોનો સમન્વય તે દર્શનોમાં કંઈક સંશોધન કરવામાં આવે તો થઈ શકે છે એ તરફ આચાર્ય હરિભદ્રે ઈશારો કર્યો છે. શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં મુખ્ય મુખ્ય દર્શનોનો અને તેમાં પણ તેમના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનો જ સંગ્રહ છે એ સાચું પણ સાથે સાથે જ અન્ય સર્વ દર્શનો દુર્બલ છે અને કેવળ જૈનદર્શન જ સયુક્તિક છે એ સ્થાપના પણ છે.

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની રચના બૌદ્ધ આચાર્ય શાન્તરક્ષિત(મૃત્યુ ઈ. સ. ૭૬૨)ની અતિ વિશાલ રચના તત્ત્વસંગ્રહને સામે રાખીને કરવામાં આવી છે. બન્નેમાં પોતપોતાની દૈષ્ટિએ જ્ઞાત દર્શનોનું નિરાકરણ મુખ્ય છે. તેમ છતાં શાન્તરક્ષિત અને હરિભદ્રમાં નોંધપાત્ર અન્તર છે. પોતાના પ્રતિદ્વન્દ્વીઓ વિરુદ્ધ શાન્તરક્ષિતનું અભિયાન સાવ સમાધાનવિહીન છે, જ્યારે હરિભદ્ર પોતાના કોઈ પણ પ્રતિદ્વન્દ્વીના સંબંધમાં એ કહેવાનું ભૂલ્યા નથી કે તેનું મૂલ મન્તવ્ય પણ તેમને સ્વીકાર્ય છે, શરત એટલી કે તેને અમુક અર્થવિશેષ પહેરાવી દેવામાં આવે. એ સાચું કે પોતાના પ્રતિદ્વન્દ્વીઓનાં મૂલ મન્તવ્યોને જે અર્થવિશેષ પહેરાવવો હરિભદ્રને અભીષ્ટ છે તે સ્વયં તે પ્રતિદ્વન્દ્વીઓને ભાગ્યે જ અભીષ્ટ હોય, તેમ છતાં પોતાના વિરોધીઓના મતોનું સ્વાગત કરવાની દિશામાં દર્શાવવામાં આવેલી હરિભદ્રની આટલી આતુરતા પણ ભારતીય દર્શનના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છે, જોઈ નથી.

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં જે દર્શનોનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે તેમનું દર્શનવિભાગક્રમથી નહિ પણ વિષયવિભાગક્રમથી નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. સૌપ્રથમ ભૌતિકવાદ(ચાર્વાકદર્શન)નું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી કાલવાદ, સ્વભાવવાદ, નિયતિવાદ, કર્મવાદનું નિરાકરણ છે. પછી ન્યાયવૈશેષિક દર્શનના ઈશ્વરવાદનો, સાંખ્ય દર્શનના પ્રકૃતિ-પુરુષવાદનો, સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધોના ક્ષણિકવાદનો, યોગાચાર બૌદ્ધ દર્શનના વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદનો અને માધ્યમિક બૌદ્ધ દર્શનના શૂન્યવાદનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે. તે પછી જૈનોના નિત્યાનિત્યવાદની સ્થાપના કરીને અદ્વૈત વેદાન્તના બ્રહ્માદ્વૈતવાદનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી જૈનોના મુક્તિવાદની સ્થાપના છે અને મીમાંસાદર્શનના સર્વજ્ઞતાપ્રતિષેધવાદનું

નિરાકરણ છે. ત્યાર પછી સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધોના શબ્દાર્થસંબંધપ્રતિષેધવાદનું નિરાકરણ છે. હરિભદ્રે ષડ્દર્શનસમુચ્ચયમાં વેદાન્તને સ્થાન આપ્યું ન હતું પરંતુ તેમણે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં (કારિકા ૫૩૪-૫૫૨) તેને સ્થાન આપ્યું છે. સંભવ છે કે આ બાબતમાં તત્ત્વસંગ્રહની તેમના ઉપર અસર હોય.

દર્શનોના સંગ્રહગ્રન્થો

જેટલા પણ સંસ્કૃતમાં રચાયેલા દર્શનસંગ્રાહક ગ્રન્થો છે તે બધામાં સૌથી પ્રાચીન અને સૌપ્રથમ સંગ્રહગ્રન્થ હોવાનું ગૌરવ આચાર્ય હરિભદ્રકૃત ષડ્દર્શનસમુચ્ચયને ફાળે જાય છે. તે પછી રચાયેલા દર્શનસંગ્રાહક ગ્રન્થોનો પરિચય નીચે આપીએ છીએ.

(૧) સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશક — આચાર્ય હરિભદ્ર પછી કોઈ જૈન મુનિએ આ ગ્રન્થની રચના કરી છે. તેની તાડપત્રીય પ્રતિમાં તે પ્રતિ લખાયાનો વિક્રમ સં. ૧૨૦૧ આપ્યો છે. તે ઉપરથી નિશ્ચિત છે કે તેની રચના વિ.સં. ૧૨૦૧ (ઈ.સ. ૧૧૪૫) પહેલાં થઈ છે. મુનિશ્રી જંબૂવિજયજીએ આ લઘુ ગ્રન્થનું સંપાદન કર્યું છે અને જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ, મુંબઈથી તે ઈ.સ. ૧૯૬૪માં પ્રકાશિત થયો છે. ગ્રન્થ ગદ્યમાં છે. તેમાં ક્રમશઃ નૈયાયિક, વૈશેષિક, જૈન, સાંખ્ય, બૌદ્ધ, મીમાંસા અને લોકાયત દર્શનોનો પરિચય આપ્યો છે. લેખકનો ઉદ્દેશ દર્શનોનાં પ્રમાણ અને પ્રમેયનો પરિચય કરાવવાનો છે.

(૨) ષડ્દર્શનવિચાર — વાયડગચ્છના જીવદેવસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય જિનદત્તસૂરિએ (ઈ.સ. ૧૨૦૮) વિવેકવિલાસ નામની કૃતિ રચી છે (પ્રકાશક: સરસ્વતી ગ્રન્થમાલા કાર્યાલય, આગ્રા, વિ.સં. ૧૯૭૬). તેના આઠમા ઉલ્લાસમાં 'ષડ્દર્શનવિચાર' નામનું પ્રકરણ છે. તેમાં જૈન, મીમાંસક, બૌદ્ધ, સાંખ્ય, શૈવ (નૈયાયિક અને વૈશેષિક) અને નાસ્તિક આ છ દર્શનોનો ટૂંકમાં પરિચય આપ્યો છે. આ કેવળ પરિચયાત્મક પ્રકરણ છે. અન્તમાં ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે — 'સત્તુ શાસ્ત્રાણિ સર્વાણિ સરહસ્યાનિ દૂરતઃ । એકમપ્યક્ષરં સમ્યક્ શિક્ષિતં નિષ્ફલં નહિ । ૮.૩૧૧. આ પ્રકરણમાં ૬૬ શ્લોકો છે.

(૩) સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહ — આચાર્ય શંકરકૃત મનાતો આ ગ્રન્થ મદ્રાસ સરકારના પ્રેસથી ઈ.સ. ૧૯૦૮માં પ્રકાશિત થયો છે. તેનું સંપાદન શ્રી રંગાચાર્યે કર્યું છે. શ્રી પં. સુંબલાલજીને આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ અદ્વૈતવેદાન્તના આચાર્ય શંકરની હોવા વિશે

૧. આમાંથી સર્વદર્શનસંગ્રહમાં 'બૌદ્ધદર્શન'ના શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે. સર્વદર્શનસંગ્રહ, પૂના. પૃ. ૪૬.

સંદેહ છે. જુઓ 'સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર' પૃ. ૪૨. પરંતુ એટલું તો કહી શકાય કે આ કૃતિ માધવાચાર્યકૃત સર્વદર્શનસંગ્રહથી તો પ્રાચીન છે. આ કૃતિમાં વૈદિક અને અવૈદિક એવો દર્શનવિભાગ છે. વૈદિકોમાં જૈન, બૌદ્ધ અને બૃહસ્પતિના મતોનો સમાવેશ નથી. આ ગ્રન્થમાં પણ માધવાચાર્યના સર્વદર્શનસંગ્રહની જેમ પૂર્વ પૂર્વ દર્શનનું ઉત્તર ઉત્તર દર્શન દ્વારા નિરાકરણ છે. દર્શનોનું આ રીતે નિરાકરણ કરીને અન્તે અદ્વૈતવેદાન્તની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. દર્શનોનો ક્રમ આ ગ્રન્થમાં આ પ્રમાણે છે - (૧) લોકાયતિકપક્ષ, (૨) આર્હતપક્ષ, (૩) માધ્યમિક બૌદ્ધ, (૪) યોગાચાર બૌદ્ધ, (૫) સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધ (૬) વૈભાષિક બૌદ્ધ, (૭) વૈશેષિક, (૮) નૈયાયિક, (૯) પ્રભાકર, (૧૦) ભટ્ટાચાર્ય (કુમારાંશ = કુમારિલ), (૧૧) સાંખ્ય, (૧૨) પાંચજલિ, (૧૩) વેદવ્યાસ અને (૧૪) વેદાન્ત. વેદવ્યાસના દર્શનના નામે જે પક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે તે મહાભારતનું દર્શન છે. જૈનદર્શનને આર્હતપક્ષમાં રજૂ કર્યું છે. પરંતુ લેખકે ભ્રમપૂર્ણ વાતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ખબર પડતી નથી કે તેમની સમક્ષ જૈનદર્શનનો કયો ગ્રન્થ હતો. વળી, લેખકને માત્ર દિગમ્બર સંપ્રદાયનો કંઈક પરિચય છે. બૌદ્ધોના ચાર પક્ષોને અધિકારીભેદથી સ્વીકાર્યા છે. એટલું જ નહિ પણ બૃહસ્પતિ, આર્હત અને બૌદ્ધોના મતોને પણ અધિકારીભેદે ભિન્ન માન્યા છે. અન્ય વૈદિક મતોના વિશે પણ ગ્રન્થકારનું કહેવું છે કે તેઓ બધા વેદાન્તશાસ્ત્રના અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા તત્પર છે - વેદાન્તશાસ્ત્રસિદ્ધાન્તઃ સંક્ષેપાદય કથ્યતે । તદર્થપ્રવણાઃ પ્રાયઃ સિદ્ધાન્તાઃ પરવાદિનામ્ ॥૧૨.૧૧ વેદબાહ્ય દર્શનોને ગ્રન્થકાર નાસ્તિકની ઉપાધિ આપે છે - નાસ્તિકાન્ વેદબાહ્યાંસ્તાન્ બૌદ્ધલોકાયતાર્હતાન્ ॥૫.૧૧

(૪) સર્વદર્શનસંગ્રહ - આ ગ્રન્થની રચના સાયણ માધવાચાર્ય (માધવવિદ્યારણ્ય) ઈ.સ.ની ચૌદમી શતાબ્દીમાં કરી છે. આ ગ્રન્થમાં પણ પૂર્વ પૂર્વ દર્શનનું ઉત્તર ઉત્તર દર્શન દ્વારા ખંડન કરાવી અન્તે અદ્વૈતવેદાન્તની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે અને તેને પરમોત્કૃષ્ટ દર્શન તરીકે સ્થાપ્યું છે. આ ગ્રન્થમાં જે દર્શનોનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે તે પંદર છે અને છેલ્લું પરમોત્કૃષ્ટ દર્શન અદ્વૈત વેદાન્ત સોળમું છે. દર્શનોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે - (૧) ચાર્વાકદર્શન, (૨) બૌદ્ધદર્શન (ચારેય ભેદો), (૩) દિગમ્બર (આર્હતદર્શન), (૪) રામાનુજ, (૫) પૂર્ણપ્રજ્ઞદર્શન, (૬) નકુલીશપાશુપતદર્શન, (૭) માહેશ્વર (શૈવદર્શન), (૮) પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શન, (૯) રસેશ્વરદર્શન, (૧૦) ઔલૂક્યદર્શન (વૈશેષિક), (૧૧) અક્ષપાદદર્શન (નૈયાયિક), (૧૨) જૈમિનિદર્શન (મીમાંસા), (૧૩) પાણિનિદર્શન, (૧૪) સાંખ્યદર્શન, (૧૫) પાતંજલદર્શન અને (૧૬) શાંકરદર્શન (કેવલદ્વૈતવેદાન્ત). આ ગ્રન્થનું સંપાદન વી. એસ. અભ્યંકરે પોતાની મૌલિક સંસ્કૃત ટીકા સાથે કર્યું છે જેની બીજી આવૃત્તિ કે. વી.

અભ્યંકર દ્વારા સંપાદિત, પુનાથી ૧૯૫૧માં પ્રકાશિત થઈ છે. ડૉ. એસ્તેરબેન સોલોમને સર્વદર્શનસંગ્રહનો કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકાશિત થયો છે.

(૫) સર્વદર્શનકૌમુદી — માધવસરસ્વતીએ (ઈ.સ. ચૌદમી શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ) આ ગ્રન્થની રચના કરી છે. તે ત્રિવેન્દ્રમ્ સંસ્કૃત ગ્રન્થમાળામાં ઈ.સ. ૧૮૩૮માં પ્રકાશિત થયો છે, તેના સંપાદક છે કે. સામ્બસિવ શાસ્ત્રી. આ ગ્રન્થકારે પણ વૈદિક અને અવૈદિક એવો દર્શનવિભાગ કર્યો છે. વેદને પ્રમાણ માનનારાઓને તે શિષ્ય ગણે છે જ્યારે વેદના પ્રામાણ્યને ન સ્વીકારનાર બૌદ્ધને અશિષ્ય કહે છે. (પૃ. ૩). વૈદિક દર્શનોમાં તેમના અનુસાર તર્ક, તન્ત્ર અને સાંખ્ય આ ત્રણ દર્શન છે. તર્કના બે ભેદ છે — વૈશેષિક અને નૈયાયિક. તન્ત્રના ભેદ-પ્રભેદ નીચે મુજબ છે. તન્ત્રના મુખ્ય બે ભેદ છે — શબ્દમીમાંસા (વ્યાકરણ) અને અર્થમીમાંસા. પછી અર્થમીમાંસાના બે ભેદ થાય છે — કર્મકાંડવિચાર (પૂર્વમીમાંસા) અને જ્ઞાનકાંડવિચાર (ઉત્તરમીમાંસા). વળી, કર્મકાંડવિચાર યા પૂર્વમીમાંસાના બે ભેદ છે — ભાટ્ટ અને પ્રાભાકર. સાંખ્યદર્શનના બે ભેદોનો નિર્દેશ છે — સેશ્વર સાંખ્ય (યોગદર્શન) અને નિરીશ્વર સાંખ્ય (પ્રકૃતિ-પુરુષના ભેદનું પ્રતિપાદક). આ રીતે વૈદિક દર્શનોના છ ભેદ છે — યોગ, સાંખ્ય, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા, નૈયાયિક અને વૈશેષિક. અવૈદિક દર્શનના ત્રણ ભેદ છે — બૌદ્ધ, ચાર્વાક અને આર્હત (જૈન). બૌદ્ધદર્શનના ચાર ભેદ છે — માધ્યમિક, યોગચાર, સૌત્રાન્તિક અને વૈભાષિક (પૃ. ૪).

આ ગ્રન્થની વિશેષતા એ છે કે તે આ ક્રમે દર્શનોનું નિરૂપણ કરે છે. સૌ પ્રથમ વૈશેષિક અને ન્યાયનું અતિ વિસ્તારથી નિરૂપણ છે અને પછી સાંખ્ય, યોગ વગેરેનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ છે અને છેલ્લે અદ્વૈત વેદાન્તનું વળી અતિ વિસ્તારથી નિરૂપણ છે. વૈશેષિકો દ્વારા વિપર્યયના નિરૂપણપ્રસંગે અખ્યાતિવાદની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, તેમાં સદસત્ખ્યાતિને માનનારા જૈનોના દર્શનનું પૂર્વપક્ષના રૂપમાં નિરૂપણ છે. વૈશેષિકો પોતાની વિપરીતખ્યાતિ સ્થાપવા માટે જૈન પક્ષનું નિરાકરણ કરે છે. તેથી જૈનદર્શનના પૃથક્ નિરૂપણની આવશ્યકતા લેખકે માની નથી (પૃ. ૩૪ અને ૧૦૮). અહીં નોંધવું જોઈએ કે લેખકે જૈનદર્શનનો જે પૂર્વપક્ષ રજૂ કર્યો છે તે ભ્રાન્તિરહિત નથી. વૈશેષિક પછી ક્રમશઃ ન્યાય, મીમાંસા, સાંખ્ય, યોગ અને અદ્વૈતવેદાન્તનું નિરૂપણ છે.

(૬) ષડ્દર્શનસમુચ્ચય — આ કૃતિના કર્તા જૈન રાજશેખર (ઈ.સ.ની ચૌદમી શતાબ્દી) છે. તે આચાર્ય હરિભદ્રના ષડ્દર્શનસમુચ્ચયનું અનુકરણ હોવા છતાં પણ સામગ્રીની દૃષ્ટિએ વિસ્તૃત છે. આ ગ્રન્થમાં તે તે દર્શનોના આચારો અને વેશભૂષાનું પણ નિરૂપણ છે. તેમાં દર્શનોનો પરિચય આ ક્રમે આપવામાં આવ્યો છે —

જૈન, સાંખ્ય, જૈમિનીય, યોગ, વૈશેષિક અને સૌગત. આચાર્ય હરિભદ્રે તેમના ષડ્દર્શનસમુચ્ચયમાં યોગને સ્થાન આપ્યું નથી પણ તેના સ્થાને નૈયાયિકને સ્થાન આપ્યું છે જ્યારે પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં ન્યાયને સ્થાન આપ્યું નથી પણ તેના સ્થાને યોગને સ્થાન આપ્યું છે. યોગદર્શનનો પરિચય જે સર્વદર્શનોનો સાધારણ સાધનાચાર છે તે અષ્ટાંગયોગનો પરિચય આપીને સંપન્ન કર્યો છે. ઉક્ત બધાં દર્શનો જીવને માને છે જ્યારે નાસ્તિક તેને પણ માનતા નથી એમ કહીને ચાર્વાકોની દલીલોનો સંગ્રહ કર્યો છે અને તે દર્શનનો પરિચય અન્તમાં આપી દીધો છે. કર્તા રાજશેખર વિ.સં. ૧૪૦૫માં (ઈ.સ. ૧૩૪૮માં) વિદ્યમાન હતા એ જાણકારી તેમણે રચેલા પ્રબન્ધકોશની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે. આ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાલા, બનારસથી ઈ.સ. ૧૯૧૨માં પ્રકાશિત થયો છે, તેના સંપાદકો છે હરગોવિન્દદાસ અને બેચરદાસ.

(૭) ષડ્દર્શનનિર્ણય — આ કૃતિના કર્તા આચાર્ય મેરુતુંગ (ઈ.સ. ચૌદમી શતાબ્દી) છે. તેની હસ્તપ્રતિ નં. ૧૬૬૬ બોમ્બે બ્રાંચ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં છે. તે લા. દ. વિદ્યામંદિર, અમદાવાદથી ઈ.સ. ૧૯૭૩માં પ્રકાશિત Jain Philosophical Tracts — જૈનદાર્શનિકપ્રકરણસંગ્રહ(સંપાદક Nagin J. Shah)માં સમાવિષ્ટ છે. તેમાં આચાર્ય મેરુતુંગે ક્રમશઃ બૌદ્ધ, મીમાંસા (વેદાન્ત સાથે), સાંખ્ય, નૈયાયિક, વૈશેષિક અને જૈન આ છ દર્શનોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ કૃતિમાં તે તે દર્શન સંબંધી ખાસ કરીને દેવ, ગુરુ અને ધર્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને જૈનમતાનુસાર તેની સમીક્ષા કરી છે અને અન્તે જૈનસંમત દેવ, ગુરુ અને ધર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવી તેવું જ સ્વરૂપ મહાભારત, પુરાણ, સ્મૃતિ આદિથી પણ સમર્થિત થાય છે એ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. મેરુતુંગની આ રચના વિ.સં. ૧૪૪૪ (ઈ.સ. ૧૩૮૮) અને વિ.સં. ૧૪૪૯ (ઈ.સ. ૧૩૯૩) વચ્ચે થઈ છે એવું મો. દ. દેસાઈના 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (પૃ. ૪૪૨) ઉપરથી જાણાય છે.

(૮) પ્રસ્થાનભેદ — મધુસૂદન સરસ્વતીએ (ઈ.સ. ૧૫૪૦-૧૬૪૭) રચેલા પ્રસ્થાનભેદનો પણ દર્શનસંગ્રાહક ગ્રન્થોમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રધાન શાસ્ત્રોનું પરિગણન કરવામાં આવ્યું છે. તદનુસાર વેદના ઉપાંગોમાં પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્રનો સમાવેશ છે. અને તેમના મત અનુસાર વૈશેષિકદર્શનનો ન્યાયમાં, વેદાન્તનો મીમાંસામાં અને સાંખ્ય, પાતંજલ, પાશુપત તથા વૈષ્ણવ આદિનો ધર્મશાસ્ત્રમાં સમાવેશ છે. જુઓ પ્રસ્થાનભેદ, પુસ્તકાલય સ.સ.મંડલ, વડોદરા, ઈ.સ. ૧૯૩૫, પૃ. ૧. અને આ બધાંને તેમણે 'આસ્તિક' માન્યાં છે. (પૃ. ૧.)

મધુસૂદન સરસ્વતીએ નાસ્તિકોના પણ છ પ્રસ્થાનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે છ

છે — માધ્યમિક, યોગાચાર, સૌત્રાન્તિક અને વૈભાષિક એ ચાર સૌગત પ્રસ્થાન તથા ચાર્વાક અને દિગમ્બર (પૃ. ૫). મધુસૂદનનું કહેવું છે કે શાસ્ત્રોમાં આ પ્રસ્થાનોનો સમાવેશ ઉચિત નથી કેમ કે વેદબાહ્ય હોવાથી પુરુષાર્થમાં પરંપરાથી પણ મ્લેચ્છ આદિ પ્રસ્થાનોની જેમ તેમનો કોઈ ઉપયોગ નથી (પૃ. ૫). સારાંશ એ કે તેમના મતે ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા આ છ વૈદિક દર્શનો ઉપરાંત પાશુપત અને વૈષ્ણવ(અર્થાત્ પાંચરાત્ર)નો પણ વૈદિક આસ્તિક દર્શનોમાં સમાવેશ છે. અને નાસ્તિક અવૈદિક દર્શનોમાં પણ છ દર્શનો તેમને અભિપ્રેત છે. છેવટે સૃષ્ટિવિષયક મતોને તે ત્રણ સિદ્ધાન્તોમાં વિભક્ત કરે છે — આરંભવાદ, પરિણામવાદ અને વિવર્તવાદ. તે આરંભવાદને ન્યાય, વૈશેષિક અને મીમાંસાનો ગણે છે. પરિણામવાદને તે સાંખ્ય, યોગ અને ઈશ્વરવાદી દર્શનોનો ગણે છે. અને વિવર્તવાદને તે અદ્વૈતવેદાન્તનો ગણે છે.

વૈદિક દર્શનોના પારસ્પરિક વિરોધનું સમાધાન તેમણે એમ કહીને કર્યું છે કે આ બધા મુનિઓ બ્રાન્ત તો હોઈ શકે નહિ કેમ કે તે સર્વજ્ઞ હતા, પરંતુ બાહ્ય વિષયોમાં લાગેલા લોકોને પરમપુરુષાર્થમાં પ્રવેશવું કઠિન પડે છે, તેથી નાસ્તિકોનું નિરાકરણ કરવા માટે આ મુનિઓએ પ્રકારભેદ કર્યો છે. લોકો આ મુનિઓનો આશય સમજ્યા નહિ અને કલ્પના કરવા લાગ્યા કે વેદથી વિરોધી અર્થમાં પણ આ મુનિઓનું તાત્પર્ય છે અને તેનું જ અનુસરણ કરવામાં લાગી ગયા છે. (પૃ. ૫૭)

(૯) લઘુષ્ટદર્શનસમુચ્ચય — આ કૃતિના કર્તા અજ્ઞાત છે. આ કૃતિ મુક્તાબાઈ જ્ઞાનમંદિર ડભોઈથી પ્રકાશિત ષ્ટદર્શનસમુચ્ચયની સોમતિલકકૃત વૃત્તિ પછી છાપવામાં આવી છે. તેનો પ્રારંભ આ રીતે થાય છે — જૈન નૈયાયિકં બૌદ્ધં કાળાદં જૈમિનીયકમ્ । સાંખ્યં ષડ્દર્શનીયં ચ નાસ્તિકીયં તુ સસમમ્ ॥ આ કારિકા પછી કમશઃ ઉક્ત દર્શનોનો પરિચય અતિસંક્ષેપમાં આપ્યો છે. છેલ્લે અન્ય દર્શનોને દુર્નય કોટિમાં મૂકીને જૈનદર્શનને પ્રમાણ કહ્યું છે. આથી નિશ્ચિત છે કે આ કૃતિના લેખક જૈન છે.

(૧૦) સર્વમતસંગ્રહ — આ કૃતિના કર્તા અજ્ઞાત છે. કેટલાક વિદ્વાનોને આ કૃતિના કર્તા રાઘવાનન્દ હોવાની સંભાવના લાગે છે. કૃતિ પ્રાચીન જણાતી નથી. તેમાં આગમના બે ભેદ જણાવ્યા છે — પૌરુષેય અને અપૌરુષેય. વેદ અને વેદાંગ અપૌરુષેય છે, જ્યારે પાંચમો વેદ મહાભારત, પુરાણો અને સ્મૃતિ (ધર્મશાસ્ત્ર) પૌરુષેય છે. દર્શનોને આ વિભાગ સાથે જોડવામાં આવ્યા છે. મીમાંસા વેદના પૂર્વભાગ (પૂર્વકાંડ) સાથે સંબદ્ધ છે જ્યારે વેદાન્ત વેદના ઉત્તરભાગ (ઉત્તરકાંડ) સાથે સંબદ્ધ છે. ન્યાયદર્શન અને વૈશેષિકદર્શનને વેદોપાંગ ગણવામાં આવેલ છે, જ્યારે સાંખ્ય અને

યોગને પાંચમા વેદ મહાભારત અને પુરાણોના ભાગો ગણવામાં આવેલ છે (ઇતિહાસપુરાણેઽન્તર્ભૂતમ). બૌદ્ધ, જૈન અને લોકાયતનો મીમાંસા, સાંખ્ય અને તર્ક (ન્યાય-વૈશેષિક) આ વૈદિકત્રયી સાથે વિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. સર્વમતસંગ્રહ અવૈદિક-નાસ્તિક બૌદ્ધ, જૈન અને લોકાયતથી શરૂ થાય છે. પછી વૈદિક દર્શનો વૈશેષિકથી વેદાન્તનું નિરૂપણ છે અને અન્તે પૌરાણિકમતનું નિરૂપણ છે. સર્વમતસંગ્રહમાં બ્રહ્મદત્ત, ભાસ્કર, રામાનુજ, આનન્દતીર્થ (મધ્વ) વગેરેના ગ્રન્થોને (ભાષ્યોને) ભાષ્યાભાસ કહ્યા છે (પૃ. ૧૦ થી). આ કૃતિ પ્રકાશિત છે. તે ટી. ગણપતિ શાસ્ત્રી દ્વારા સંપાદિત થઈ ત્રિવેન્દ્રમૂર્થી ૧૯૧૮માં પ્રકાશિત થઈ છે.

(૧૧) ષડ્દર્શનીસિદ્ધાન્તસંગ્રહ — આ કૃતિ અજ્ઞાતકર્તૃક છે અને તાંજોરથી ૧૯૮૫માં પ્રકાશિત થઈ છે. આ ગ્રન્થ ન્યાય અને વૈશેષિકથી શરૂ થાય છે અને પછી મીમાંસા (પ્રભાકર અને કુમારિલ), સાંખ્ય, યોગ અને અદ્વૈતવેદાન્તનું નિરૂપણ કરે છે. વધુમાં, છેલ્લા પ્રકરણમાં વ્યાકરણનું નિરૂપણ કરે છે.

(૧૨) સર્વદર્શનકૌમુદી — આ કૃતિના કર્તા દામોદર મહાપાત્ર શાસ્ત્રિનું છે. તે ભુવનેશ્વરથી ૧૯૭૫માં પ્રકાશિત થઈ છે. આ વીસમી સદીનો આધુનિક દર્શનસંગ્રહક ગ્રન્થ છે. તેમાં પાશ્ચાત્ય દર્શનનો પણ સમાવેશ છે.

ઉપર જણાવેલી કૃતિઓને જોતાં એક વસ્તુ ધ્યાન ખેંચે છે અને તે એ કે દર્શનસંગ્રહક ગ્રન્થોની રચના બે ધર્મપરંપરાઓના આચાર્યોએ કરી છે. તે ધર્મપરંપરાઓ છે — જૈન અને અદ્વૈતવેદાન્ત. હરિભદ્રસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, રાજશેખર, મેરુતુંગ અને સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશકના કર્તા જૈન છે, જ્યારે માધવવિદ્યારણ્ય, માધવસરસ્વતી, શંકર, મધુસૂદન સરસ્વતી તેમજ ષડ્દર્શનીસિદ્ધાન્તસંગ્રહ તથા સર્વમતસંગ્રહના કર્તાઓ અદ્વૈતવેદાન્તીઓ છે.

કોઈ એમ ન માને કે બીજી પરંપરાઓ પરમતોના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવતી હતી. પરમતો વિશેની સમૃદ્ધ સામગ્રી બૌદ્ધ ભવ્ય યા ભાવવિવેકની (છઠ્ઠી શતાબ્દી) મધ્યમકદ્દયકારિકા (સ્વોપજ ટીકા તર્કજવાલા)માં, બૌદ્ધ શાન્તરક્ષિતના (આઠમી શતાબ્દી) તત્ત્વસંગ્રહ(કમલશીલની ટીકા સાથે)માં અને નૈયાયિક જયંત ભટ્ટની (નવમી શતાબ્દી) ન્યાયમંજરીમાં મળે છે.

આચાર્ય ગુણરત્નસૂરિ

ગુણરત્ન નામ ધરાવતા અનેક આચાર્યો થયા છે પરંતુ પ્રસ્તુત ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની તર્કરહસ્યદીપિકા ટીકાના રચનાર ગુણરત્ન તે છે જે પોતાને આચાર્ય દેવસુન્દરસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. ટીકાના પ્રત્યેક અધિકારના અન્તે

પ્રશસ્તિમાં તે લખે છે — ઇતિ શ્રીતપાગણનમ્ ૭ ઙ્ગણદિનમણિશ્રીદેવસુન્દરસૂરિકમકમલોપ-
જીવિશિષ્યશ્રીગુણરત્નસૂરિવિરચિતાયાં તર્કરહસ્યદીપિકાભિધાનાયાં... । દેવસુન્દરસૂરિનો
જન્મ વિ.સં. ૧૩૯૬ (ઈ.સ. ૧૩૪૦)માં, દીક્ષા વિ.સં. ૧૪૦૪માં અને
આચાર્યપદપ્રાપ્તિ વિ.સં. ૧૪૨૦માં છે. જુઓ મુનિસુન્દરકૃત ગુર્વાવલી શ્લોક ૩૦૧.
ગુર્વાવલીમાં દેવસુન્દરસૂરિની પ્રશંસા કરતાં અનેક પદ્યો છે. તેનાથી જાણવા મળે છે કે
તે પોતાના સમયના પ્રભાવક આચાર્ય છે. દેવસુન્દરસૂરિના અનેક શિષ્યો સૂરિપદથી
વિભૂષિત હતા. તેમાંના એક હતા ગુણરત્ન. જુઓ ગુર્વાવલી શ્લોક ૩૧૮, ૩૨૭,
૩૬૪, ૩૭૭, ૩૯૧ ઇત્યાદિ.

મુનિસુન્દરસૂરિની આ ગુર્વાવલી યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાળામાં પ્રકાશિત
થઈ છે. તેની સમાપ્તિ મુનિસુન્દરે વિ.સં. ૧૪૬૬ (ઈ.સ. ૧૪૧૦)માં કરી છે. તેથી
તેમને આચાર્ય ગુણરત્નના સમકાલીન કહી શકાય, કેમ કે ગુણરત્નનો
આચાર્યપદમહોત્સવ વિ.સં. ૧૪૪૨માં થયો હતો અને તેમણે વિ.સં. ૧૪૬૬માં
કિયારત્નસમુચ્ચય ગ્રંથની રચના કરી હતી. તેથી જ ગુર્વાવલીમાં મુનિસુન્દરે ગુણરત્ન
વિશે જે પ્રશસ્તિ લખી છે તે સમકાલીન હોવાથી મહત્વપૂર્ણ છે. જુઓ ગુર્વાવલી શ્લોક
૩૭૭-૮૦. મુનિસુન્દરે ગુણરત્નની જે પ્રશસ્તિ લખી છે તેમાંથી જાણવા મળે છે કે તે
વાદવિદ્યામાં કુશળ હતા, વાદમાં તેમણે અનેક પ્રતિવાદીઓને જીતી લીધા હતા, તેથી
તેમની કીર્તિ પ્રસરી હતી. બીજાને માટે કઠિન ગ્રન્થોમાં પણ તેમની બુદ્ધિનો પ્રવેશ
સહજ હતો. તેમનું ચરિત્ર નિર્મળ હતું. તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી કે કોઈને પણ બાધક ન
બનવું અને બેસતી વખતે દીવાલનો ટેકો (અવષ્ટમ્બ) ન દેવો, અને કોઈના પ્રત્યે રોષ
ન કરવો તથા વિકથા ન કરવી. તે સર્વ વિદ્યામાં કુશળ હતા. તેમની પાસે થોડું ભણીને
પણ શિષ્યો અન્યને વશ કરી શકતા હતા. વ્યાકરણ, સાહિત્ય, આગમ, જ્યોતિષ
અને તર્કમાં તથા વાદવિદ્યામાં તે નિપુણ હતા. સ્વદર્શન હોય કે પરદર્શન તેમની
પ્રતિભા સર્વત્ર વ્યાપ્ત હતી. તેમનામાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યમ, નિત્ય અપ્રમાદ અને
સ્મરણશક્તિ અતુલનીય હતાં. તેમણે તત્ત્વાર્થનું દર્શન કરાવનારી જ્ઞાનનેત્રની
અંજનશલાકાકાઝપ ષડ્દર્શનસમુચ્ચયટીકા રચી. વ્યાકરણસાગરનું અવગાહન કરીને
કિયારત્નસમુચ્ચયનો ઉપહાર તેમણે વિદ્વજ્જનોને આપ્યો. તે સરસ્વતીના પરમ
ઉપાસક હતા ઇત્યાદિ.^૧

૧. દેવસુન્દરસૂરિ માટે જુઓ સોમસૌભાગ્ય સર્ગ ૫, તથા મુનિસુન્દરકૃત ગુર્વાવલી. ૩૦૦-૩૨૫.

૨. ગુણરત્નના વિશે જુઓ જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ ૩, પૃ. ૪૩૫, અને જૈન સાહિત્યનો
સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મો. દ.દેસાઈ, પૃ. ૪૬૨-૪૬૩.

મુનિસુન્દરસૂરિની ગુર્વાવલીમાં કરવામાં આવેલી ગુણરત્નની પ્રશંસા અકારણ નથી એ તો આચાર્ય ગુણરત્નના ગ્રન્થોના અભ્યાસીઓ સહજપણે સ્વીકારશે. તેમના વ્યાકરણના જ્ઞાનનું પ્રમાણ તેમનો ક્રિયારત્નસમુચ્ચય ગ્રન્થ છે અને તેમના સર્વદર્શનવિદ્યાના જ્ઞાનનું પ્રમાણ તો પ્રસ્તુત તર્કરહસ્યદીપિકા આપણી સમક્ષ મોજૂદ છે. અનેક અવયૂર્ણિ તેમના આગમજ્ઞાનની સાક્ષી પૂરે છે. વાદવિદ્યાની તેમની કુશલતાનું પ્રમાણ છે તેમની કૃતિ અંચલમતનિરાકરણ તથા પ્રસ્તુત ટીકા તર્કરહસ્યદીપિકા. તેથી મુનિસુન્દરસૂરિએ કંઈ પણ ખોટું કહ્યું હોય એમ લા નું નથી.

આચાર્ય ગુણરત્નનું વિહારક્ષેત્ર ગુજરાત-રાજસ્થાન રહ્યું છે. રાજસ્થાનમાં તેમણે જૈનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા પણ કરાવી હતી એ વાતની જાણકારી આપણને 'બીકાનેર જૈન લેખ સંગ્રહ'માંથી મળે છે. બીકાનેરના ચિન્તામણિજીના મંદિરમાં બે પ્રતિમાઓ પર લેખ છે (નં. ૬૪૫ તથા ૬૫૧), તેમાંથી જાણવા મળે છે કે વિ.સં. ૧૪૬૯માં શ્રી આદિનાથના બિંબોની પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય ગુણરત્ને કરી હતી. આ બન્ને બિંબોને પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના શ્રેષ્ઠિ તાલ્લાના શ્રેયાર્થે તેમના પુત્રાદિ પરિવારે નિર્માણ કરાવ્યાં હતાં.

સમય — આચાર્ય ગુણરત્નના જન્મ વિશે ગુર્વાવલીમાં ઉલ્લેખ નથી પરંતુ તેમના આચાર્યપદનો મહોત્સવ લખમસિંહે કર્યો હતો એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ગુર્વાવલીમાં (૩૭૪) કુલમંડનના સૂરિપદમહોત્સવપ્રસંગમાં છે, અને ગુર્વાવલીમાં જ કુલમંડનને વિ.સં. ૧૪૪૨માં સૂરિપદ મળ્યાનો ઉલ્લેખ છે (શ્લોક ૩૬૮). વિ.સં. ૧૪૪૨માં ગુણરત્નના સૂરિપદનો મહોત્સવ થયાનો ઉલ્લેખ પંચાશકવૃત્તિની વિ.સં. ૧૪૪૨માં જ કરવામાં આવેલી પ્રતિલિપિની પ્રશસ્તિમાં છે. જુઓ જૈનપુસ્તકપ્રશસ્તિ, સિંધી જૈનગ્રન્થમાલા, ઈ.સ. ૧૯૪૩, પૃ. ૪૩. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ગુણરત્નનો સૂરિપદમહોત્સવ વિ.સં. ૧૪૪૨ (ઈ.સ. ૧૩૮૬)માં થયો હતો. ઉક્ત જૈનપુસ્તક-પ્રશસ્તિસંગ્રહમાં ઉદ્ધૃત એક પ્રશસ્તિમાં (પૃ. ૪૦) ગુણરત્નને દેવસુન્દરસૂરિના જ્ઞાનસાગર આદિ સૂરિઓની સાથે સૂરિરૂપે દર્શાવ્યા છે. આ પ્રશસ્તિને સંપાદક શ્રી આચાર્ય જિનવિજયજીએ વિ.સં. ૧૪૩૬માં લિખિત માની છે, તેથી તદનુસાર એ માનવું પડશે કે ગુરુએ ગુણરત્નને વિ.સં. ૧૪૩૬ પૂર્વે સૂરિપદ આપ્યું હતું પણ સૂરિપદનો મહોત્સવ કુલમંડનના સૂરિપદના મહોત્સવની સાથે વિ.સં. ૧૪૪૨માં થયો. અથવા, એમ પણ માની શકાય કે જે પ્રતિ ઉપરથી આ પ્રશસ્તિ મુદ્રિત થઈ છે તે પ્રતિ વિ.સં. ૧૪૩૬માં લખાયેલી પ્રતિને આદર્શભૂત માનીને પ્રતિલિપિરૂપે લખાયેલી છે.

ગુણરત્નને આચાર્યપદ વિ.સં. ૧૪૪૨માં મળ્યું એ તથ્યના આધારે તેમના જીવનના પ્રારંભિક સમયનો અને તેમની અન્તિમ અવધિનો વિચાર કરવામાં આવે તો ઉલ્લેખો અનુસાર તેમણે વિ.સં. ૧૪૫૭માં કલ્યાન્તર્વાચ્યની, વિ.સં. ૧૪૫૯માં કર્મગ્રન્થઅવચૂરિની અને વિ.સં. ૧૪૬૬માં કિયારત્નસમુચ્ચયની રચના કરી અને ૧૪૬૯માં બિકાનેરમાં જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે આચાર્ય ગુણરત્ન પ્રાયઃ વિ.સં. ૧૪૦૦ થી ૧૪૭૫ સુધી વિદ્યમાન હતા. તેથી તેમનો સમય ઈ.સ. ૧૩૪૪ થી ઈ.સ. ૧૪૧૯ માની શકાય. આ સમય એ આધાર પર સ્થિર કરી શકાય કે તેમને જ્યારે આચાર્યપદ મળ્યું ત્યારે તેમની ઉંમર ૪૨ વર્ષની હશે. જો આયુમાં હાનિવૃદ્ધિ કોઈ પ્રમાણથી થાય તો તદનુસાર તેમનો સમય પણ થોડોક આમતેમ આઘોપાછો થઈ શકે છે.

આચાર્ય ગુણરત્નની રચનાઓ

આચાર્ય ગુણરત્નની કૃતિઓ વિવિધ વિષયની અને વિવિધ પ્રકારની છે. તેમની દોઢ કાવ્યસાહિત્યની કૃતિ નથી. બધી કૃતિઓ શાસ્ત્રીય યા આગમિક છે. તેમની કૃતિઓનો પરિચય નીચે આપીએ છીએ.

(૧) કલ્યાન્તર્વાચ્ય — આચાર્ય ગુણરત્નને આની રચના વિ.સં. ૧૪૫૭માં કરી છે. આજ સુધી તેનું સંપાદન-પ્રકાશન થયું નથી. તેમાં પ્રારંભે પર્યુષણપર્વના મહિમાનું વર્ણન છે, પછી કલ્પસૂત્રના શ્રવણનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, પછી કલ્પશ્રવણની વિધિ દર્શાવી છે. આ પ્રસંગે કથાઓ પણ આપી છે. તેના પછી કલ્પસૂત્રના જિનચરિત આદિ વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

(૨) કિયારત્નસમુચ્ચય — આચાર્ય હેમચન્દ્રના શબ્દાનુશાસના આધારે ધાતુઓનું સંકલન કરીને આચાર્ય ગુણરત્નને આ ગ્રન્થની રચના કરી છે. પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે આ ગ્રન્થની રચના વિ.સં. ૧૪૬૬માં (ઈ.સ. ૧૪૧૦માં) પૂર્ણ થઈ હતી. તેમાં બધા કાળનાં ધાતુરૂપો કેવી રીતે થાય છે એ પ્રયોગોનાં ઉદાહરણો આપી દર્શાવ્યું છે. સૌપ્રથમ કાલોના વિભાગનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને ભ્વાદિગણના ક્રમે ગણોના ધાતુઓનાં રૂપોનો નિર્દેશ કર્યો છે. પછી સૌત્રધાતુ અને નામધાતુનાં રૂપો આપ્યાં છે. અન્તે પ્રશસ્તિમાં ગુરુપર્વક્રમમાં સુધર્માથી લઈને પોતાના ગુરુ આચાર્ય દેવસુન્દરનો કાવ્યમય પરિચય આપ્યો છે. આ ગ્રન્થ યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાલામાં તેના દસમાં પુષ્પ તરીકે કાશીથી વીર સં. ૨૪૩૪માં (ઈ.સ. ૧૯૦૭માં) પ્રકાશિત થયો છે.

(૩) યતુઃશરણાદિપ્રકીર્ણકાવચૂરિ — યતુઃશરણ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન, સંસ્તારક અને ભક્તપરિજ્ઞા આ ચાર પ્રકીર્ણકોની અવચૂરિ આચાર્ય ગુણરત્નને લખી છે.

તેને વિષમપદવિવરણ પણ કહેવામાં આવે છે. હસ્તપ્રતો વિશે જિનરત્નકોષમાં નિર્દેશ છે. પરંતુ તેનું સંપાદન-પ્રકાશન થયું નથી.

(૪) કર્મગ્રન્થાવચ્યૂરિ — દેવેન્દ્રસૂરિકૃત કર્મવિપાક, કર્મસ્તવ, બન્ધસ્વામિત્વ, ષડશીતિ અને શતક આ પાંચ અને ચન્દ્રર્ષિમહત્તરકૃત સપ્તતિકા આ છ કર્મગ્રન્થોની અવચ્યૂરિ આચાર્ય ગુણરત્ને વિ.સં. ૧૪૫૯માં રચી છે. પ્રશસ્તિ માટે જુઓ લા. દ. વિદ્યામંદિરગત પૂજ્ય પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની પ્રતિ નં. ૪૫૨૩. અન્ય પ્રતિઓમાં પણ આ રચનાકાળ મળે છે. જુઓ જિનરત્નકોષના ઉલ્લેખો. આ કૃતિનું પણ સંપાદન-પ્રકાશન થયું નથી.

(૫) ક્ષેત્રસમાસઅવચ્યૂરિ — આચાર્ય સોમતિલકસૂરિ પહેલાં પણ ક્ષેત્રસમાસ નામનાં પ્રકરણ જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ આદિએ લખ્યાં હતાં. તેથી આચાર્ય સોમતિલકકૃત ક્ષેત્રસમાસને આચાર્ય ગુણરત્ને નવ્યક્ષેત્રસમાસ નામ આપી તેના ઉપર સંક્ષિપ્ત ટીકા અવચ્યૂરિ પ્રકારની લખી છે. તેની અનેક હસ્તપ્રતો મળે છે (જુઓ જિનરત્નકોષ, પૃ. ૯૯) પરંતુ હજુ સુધી તેનું સંપાદન-પ્રકાશન થયું નથી. લા. દ. વિદ્યામંદિરના પૂજ્ય મુનિરાજ પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની નં. ૩૬૬૮ની પ્રતિ અનુસાર અન્તે આપેલી પ્રશસ્તિ આ પ્રમાણે છે —

સ્ફૂર્જદગુણપ્રકરવાસિતવિષ્ટપાનામ્, શ્રીદેવસુન્દરમહત્તમસૂરિરાજામ્ ।
શિષ્યોઽવચૂર્ણિમકરોદગુણરત્નસૂરિઃ સંસ્કારભોધવિધયે સ્વપરાર્થમેતામ્ ॥૧॥
શ્રીવૃદ્ધક્ષેત્રસમાસત્કે વિલોક્ય લઘુબૃહદ્વૃત્તી ।
શ્રીજ્ઞાનસાગરસૂરિકૃતાવચૂર્ણિવિરચિતેયમ્ ॥૨॥

इति पूज्याराध्यभट्टारकराजश्रीसोमतिलकसूरिविरचितस्य नव्यबृहत्क्षेत्रसमासस्या-
तिगम्भीरार्थस्य श्रीगुणरत्नसूरिकृतावचूर्णिः संपूर्णा ॥छा॥ सं. १४८० प्र० आषाढवदि ३
अनन्तर ४ गुरौ सर्वज्ञ ॐ श्री सीमंधरस्वामिने नमः ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥

આ પ્રશસ્તિની બીજી કારિકા કેટલીક પ્રતિઓમાં મળે છે અને કેટલીકમાં મળતી નથી. જેમાં મળે છે તેમાં પાઠાન્તર આ પ્રમાણે છે— 'સૂરિકૃતાવચૂર્ણિ ચ રચિતેયમ્' યા 'સૂરિકૃતાવચૂર્ણિ વિરચિતેયમ્' આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુણરત્ને આચાર્ય જ્ઞાનસાગરની અવચ્યૂરિ જોઈને પોતાની અવચ્યૂરિ રચી છે. આચાર્ય દેવસુન્દરના કેટલાય શિષ્યો આચાર્ય હતા, તેમાંના એક હતા જ્ઞાનસાગર. તેમનો જન્મ વિ.સં. ૧૪૦૫માં, દીક્ષા વિ.સં. ૧૪૧૭માં, આચાર્યપદ વિ.સં. ૧૪૪૧માં અને સ્વર્ગવાસ વિ.સ. ૧૪૬૦માં છે (ગુર્વાવલી શ્લોક ૩૩૫) અને આચાર્ય ગુણરત્નને

આચાર્યપદ વિ.સં. ૧૪૪૨માં મળ્યું છે.^૧ આચાર્ય ગુણરત્ને પોતે પોતાની કૃતિ ક્રિયારત્નસમુચ્ચયની પ્રશસ્તિમાં આચાર્ય જ્ઞાનસાગરની પ્રશંસા કરી છે. આચાર્ય જ્ઞાનસાગર સમર્થ આચાર્ય હતા અને ગુણરત્નથી જયેષ્ઠ હતા. ગુણરત્નને સ્વપ્નમાં આવીને તેમણે શિષ્ટશિષ્ટનો વિવેક દર્શાવ્યો હતો તથા સ્વરરાજના રૂપમાં તે દેખાયા હતા. (જુઓ ગર્વાવલી, ૩૪૦). જ્ઞાનસાગરસૂરિએ પોતે અવયૂર્ણિ લખી છે^૨ અને તેની હસ્તપ્રતિઓ પણ મળે છે (જુઓ જિનરત્નકોષ). ગુર્વાવલી (શ્લોક ૩૬૧)માં તો સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે જ્ઞાનસાગરસૂરિએ લખેલી અવયૂર્ણિઓ દીપિકાઓની જેમ આ જ પણ પ્રકાશ ફેલાવી રહી છે.

(૬) વાસોતિકવિત્ત્વવિડમ્બનપ્રકરણ — અંચલગચ્છના કેટલાક મતોનું નિરાકરણ કરવા માટે આચાર્ય ગુણરત્ને આ પ્રકરણ લખ્યું છે. જૈન મુનિઓના આચારની કેટલીય વાતો એવી છે કે જેમનો શાસ્ત્રાધાર નથી, તો પછી તેમને સ્વીકારવી કે નહિ? — આ સામાન્ય પ્રશ્નનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે કે જૈનધર્મનો લોપ થવાનો જ્યારે સમય આવશે ત્યારે શાસ્ત્રનો કેટલોક અંશ જ બચશે. જો તે સમયના લોકો કહે કે ઉપલબ્ધ શાસ્ત્રમાં જે લખ્યું છે તેને જ અમે માનીશું તો તેમનું કહેવું શું ઉચિત ગણાય? તેવી જ રીતે આપણી સમક્ષ પણ વિશાલ શાસ્ત્રશાિમાંથી કેટલાંક જ શાસ્ત્રો બચ્યાં છે, તો પછી આપણે કેવી રીતે એ કહી શકીએ કે અમુક વાત શાસ્ત્રમાં નથી લખી, માટે અમાન્ય છે. આપણા ઉપલબ્ધ શાસ્ત્રમાં ન પણ લખી હોય પરંતુ કેટલીક તો પરંપરાથી આચારમાં ચાલતી આવી છે અને કેટલીકનું સમર્થન ટીકા આદિ ગ્રન્થોથી થાય પણ છે, તો પછી તે વાતોને શાસ્ત્રસમ્મત કેમ માનવામાં ન આવે? — દલીલના આ ક્રમના આધાર ઉપર આ પ્રકરણ લખવામાં આવ્યું છે અને તેને જોવાથી જણાય છે કે આચાર્ય ગુણરત્ન જૈન આગમગ્રન્થોથી જ નહિ પણ તેમની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, યૂર્ણિ આદિ ટીકાઓથી પણ સુપરિચિત હતા.

આનું બીજું નામ અંચલમતનિરાકરણ પણ મળે છે. જુઓ જિનરત્નકોષ.

(૭) ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની તર્કરહસ્યદીપિકા ટીકા — આ ટીકા વિસ્તૃત, પ્રૌઢ અને વિદ્વત્તાપૂર્ણ છે. તેનો સામાન્ય પરિચય અગાઉ ‘ષડ્દર્શનસમુચ્ચયનું ટીકાસાહિત્ય’ શીર્ષક નીચે આપી દીધો છે. તેથી તેની પુનરુક્તિ કરવી અહીં જરૂરી નથી.

૧. જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ ૩, પૃ. ૪૩૨-૪૩૬.

૨. એજન.પૃ. ૪૩૪. જ્ઞાનસાગરની પ્રશંસા માટે જુઓ સોમસોભાગ્ય સર્ગ ૫, શ્લોક ૭-૮ તથા મુનિસુન્દરકૃત ગુર્વાવલી શ્લોક ૩૨૭થી.

તર્કરહસ્યદીપિકા ટીકાનું મૂલ્યાંકન

હરિભદ્રસૂરિએ રચેલા ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની આ પ્રસ્તુત ટીકાનું નામ તર્કરહસ્યદીપિકા સુયોગ્ય છે. તે અર્થાનુસારી છે. ટીકા ખરેખર તર્કપૂત વિચારણા દ્વારા તાત્ત્વિક રહસ્યોને પ્રકાશિત યા પ્રકટ કરનારી દીવડી છે. ટીકાકાર ગુણરત્નસૂરિ બહુશ્રુત સૂક્ષ્મેશિકાસંપન્ન વિદ્વાન આચાર્ય છે. ભારતીય દર્શનોનું તેમનું જ્ઞાન વિશદ અને ઊંડું છે. તે તે દર્શનના સંપ્રદાયોના પણ તે જાણકાર છે. પ્રત્યેક દર્શનના ઈષ્ટ દેવ, અનુયાયી સંન્યાસીઓ યા સાધુઓ અને ગૃહસ્થોનાં લિંગો (બાહ્ય ચિહ્નો), વેષ અને આચારની તેમ જ સંપ્રદાયોની રસપ્રદ માહિતી તે આપે છે. તે તે દર્શનના સિદ્ધાન્તોનું તે પ્રામાણિક નિરૂપણ કરે છે. તેમના સમર્થનમાં કોઈક વાર તો ભુલાઈ ગયેલા દાર્શનિક ચિન્તકોનો ઉલ્લેખ પણ તે કરે છે. આનું દષ્ટાન્ત છે નૈયાયિક આચાર્ય અધ્યયનનો તેમણે કરેલો ઉલ્લેખ. તેમણે તે તે દર્શનના સિદ્ધાન્તોને વિશદતાથી અને વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે અને યથાસ્થાન તે બધા સિદ્ધાન્તોની તાર્કિક મીમાંસા અને સમીક્ષા પણ કરી છે. તેમની યુક્તિઓમાં પાંડિત્ય અને નાવીન્ય છે. ન્યાયના ઈશ્વરવાદનું પ્રતિપાદન અને ખંડન વિસ્તૃત અને રોચક છે. આત્મસિદ્ધિ અને સર્વજ્ઞસિદ્ધિ પણ અતિવિસ્તૃત અને તર્કબદ્ધ છે. પ્રત્યેક દર્શનની મોક્ષની વિભાવનાની વિચારણા અને સમીક્ષા પણ ઊંડાણથી કરવામાં આવી છે. દરેક દર્શનનો પ્રમાણવાદ વિસ્તારથી સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપાયો છે. બધાં દર્શનોમાં જૈનદર્શનને પ્રમાણમાં પુસ્તકનો વધારે ભાગ ફાળવવામાં આવ્યો છે અને તેમાં પણ સ્યાદાદનાં પ્રતિપાદને અને સ્થાપને વધુ ભાગ રોક્યો છે. સ્યાદાદને વિશદતાથી વિસ્તારથી સમજાવી તેમાં અન્ય દાર્શનિકોએ દર્શાવેલા આઠ દોષોનું નિરાકરણ કર્યું છે અને દરેક દર્શને ક્યાં ક્યાં સ્યાદાદનો સ્વીકાર કર્યો છે એ વિગતે દર્શાવ્યું છે. આમ આ ટીકાગ્રન્થ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રનો એક પ્રૌઢ, પ્રામાણિક અને સંતર્પક ગ્રન્થ છે.

‘દર્શન’ શબ્દનો અર્થ

‘દર્શન’ શબ્દ √દશ્ (જોવું) એ ધાતુમાંથી બનેલો છે. એટલે દર્શનનો અર્થ ચાક્ષુષ જ્ઞાન એવો થાય. બીજી બધી ઈન્દ્રિયો કરતાં ચક્ષુરિન્દ્રિય વિષયને વધુ સારી રીતે જાણે છે અને જોનારને માર્ગમાં સ્થિર રાખે છે — પડતો અટકાવે છે. એટલે બીજી ઈન્દ્રિયોની સરખામણીમાં ચક્ષુનું સ્થાન સત્યની અને સમત્વની નજીક વધારેમાં વધારે છે. કિં પુનસ્તત્ સત્યમિત્યુચ્યતે - ચક્ષુર્વૈ સત્યમ્ । બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્, શાંકરભાષ્ય પ. ૧૪.૪. આમ બીજી બધી ઈન્દ્રિયો કરતાં ચક્ષુરિન્દ્રિયનું જ્ઞાન ચડિયાતું છે. વૈયાકરણોએ ‘સાક્ષી’ શબ્દનો અર્થ ‘સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા’ કર્યો છે, એ પણ દર્શનનો મહિમા

સૂચવે છે.

સામાન્ય જીવનમાં દર્શન સત્યની વધારેમાં વધારે નજીક હોવાથી તે 'દર્શન' શબ્દ અધ્યાત્મજ્ઞાનના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો. તેથી અતીન્દ્રિય વસ્તુઓનો સાક્ષાત્કાર એવો દર્શનનો અર્થ રૂઢ થયો. અર્થાત્ આત્મા, પરમાત્મા જેવી ઈન્દ્રિયાતીત વસ્તુઓનું વિશદ, અસંદિગ્ધ, દૃઢ જ્ઞાન તે જ દર્શન છે. દર્શન જ્ઞાનવિશુદ્ધિની, ચિત્તવિશુદ્ધિની પરાકાષ્ટા છે.

આવા દર્શનની ત્રણ ભૂમિકાઓ છે — શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાન. આત્મા વા અરે દ્રણ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ । બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ ૨.૪.૫. શ્રવણ એટલે તત્ત્વો વિશે સાંભળવું તે. મનન એટલે જે સાંભળ્યું હોય તેના ઉપર ચિંતન કરવું તે. નિદિધ્યાસન એટલે સાંભળી અને ચિંતન કરી જે સત્યની ઝાંખી થઈ હોય તેને ધ્યાનાભ્યાસથી વિશદ અને દૃઢ કરવી તે. આ ક્રમે છેવટે તત્ત્વદર્શન યા તત્ત્વસાક્ષાત્કાર થાય છે. આમ શ્રુત, મીમાંસા અને યોગ ત્રણ દર્શનના ઉપાયો છે. એટલે તેમને પણ ઉપચારથી દર્શન ગણવાનો રિવાજ છે. પ્રચલિત સાંખ્ય વગેરે દર્શનો આ ઔપચારિક અર્થમાં દર્શન છે. ખરેખર મુખ્ય અર્થમાં તો તે બધાં દર્શનો મીમાંસા છે, કારણ કે તેમનામાં મોટા ભાગનું નિરૂપણ મનન કોટિનું છે. તેથી જ તેઓ એકબીજાની સમાલોચના કરતાં દેખાય છે.

દર્શનશાસ્ત્રો માટે પ્રાચીન સંસ્કૃત વાક્યમયમાં 'મીમાંસા' શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે. વેદના બે વિભાગ કર્મકાંડ (બ્રાહ્મણગ્રન્થો) અને જ્ઞાનકાંડ (ઉપનિષદો) ઉપર આશ્રિત દર્શનોને 'પૂર્વમીમાંસા' અને 'ઉત્તરમીમાંસા' એ બે શબ્દોથી ઓળખવામાં આવતા હતા. આ 'મીમાંસા' શબ્દ પણ મનન અર્થનો સૂચક છે.

કૌટિલ્ય પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં દર્શન માટે 'આન્વીક્ષિકી' શબ્દ પસંદ કરે છે. આન્વીક્ષિકીનો ચિન્તન-મનન અર્થ પ્રકટ છે. પ્રત્યક્ષાગમાધ્યામ્ ઈક્ષિતસ્ય અર્થસ્ય અન્વીક્ષણમ્ ઇતિ આન્વીક્ષિકી । આ આન્વીક્ષિકી સર્વવિદ્યાઓના હાર્દને પ્રગટ કરે છે. તેના વિશે કહ્યું છે કે — "પ્રદીપઃ સર્વવિદ્યાનામ્ ઉપાયઃ સર્વકર્મણામ્ । આશ્રયઃ સર્વધર્માણાં શશ્વદ્ આન્વીક્ષિકી મતા ॥" શ્લોક કૌટિલ્ય પ્રાચીન સ્રોતમાંથી ઉદ્ધૃત કરે છે.

દર્શનસંગ્રહક ગ્રન્થોના કર્તાઓને દર્શનનો અર્થ દષ્ટિ (view) કે મત અભિપ્રેત છે. આ કારણે જ હરિભદ્રસૂરિ પોતાની કૃતિનું નામ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય રાખે છે પણ કૃતિમાં શ્લોકોમાં કહે છે કે 'અમુક મતનું નિરૂપણ પૂરું થયું અથવા હવે અમુક મતનું નિરૂપણ કરીશ.' એક કર્તાએ તો પોતાની કૃતિનું નામ જ 'સર્વમતસંગ્રહ' રાખ્યું છે.

દર્શન યા મીમાંસા શેની ?

દર્શન યા મીમાંસાનો વિષય તત્ત્વ છે. 'તત્ત્વ' શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે. પરંતુ તેમાં બે મુખ્ય છે — તત્ત્વ એટલે મૂળ કારણ અને તત્ત્વ એટલે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ. જગતનું મૂળ કારણ શું એના ચિન્તનમાંથી દર્શનનો પ્રમેયભાગ અને વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થ કેવી રીતે જાણી શકાય એના ચિન્તનમાંથી દર્શનનો પ્રમાણભાગ કલિત થાય છે. મૂળ તત્ત્વો કેટલાં ?, જડતત્ત્વ અને ચેતનતત્ત્વ સ્વતન્ત્ર છે કે નહિ ?, પ્રાણીઓને દુઃખ કેમ ભોગવવું પડે છે ?, દુઃખનાં કારણો ક્યાં છે ?, તે નિર્મૂળ થઈ શકે ?, સંપૂર્ણ દુઃખમુક્તિ શક્ય છે ? — વગેરે અનેક પ્રશ્નો ચિંતન-મનનના વિષયો છે. કેટલાક સંક્ષેપમાં કહે છે કે દર્શન યા મીમાંસાના ત્રણ વિષયો છે — જીવ, જગત અને ઈશ્વર.

દર્શનો કેટલાં ?

સામાન્ય રીતે છ દર્શનો (ષડ્દર્શન) છે એવું આપણે વારંવાર સાંભળ્યું છે. પરંતુ દર્શનોની સંખ્યા અંગે કે તેમનાં નામો પરત્વે વિદ્વાનો એકમત નથી. 'ષડ્દર્શન' શબ્દ બહુ જૂનો નથી. પ્રાચીન કાળમાં ચૌદ વિદ્યાસ્થાનોની માન્યતા શરૂ થઈ. ચૌદ વિદ્યાસ્થાનોમાં ચાર વેદો, છ વેદાંગો અને ચાર ઉપાંગોનો સમાવેશ થતો. અહીં ચાર ઉપાંગો આ ગણાવવામાં આવતાં — મીમાંસા, ન્યાય, પુરાણ અને સ્મૃતિ. આમ ચૌદ વિદ્યાસ્થાનોમાં માત્ર બે જ દર્શનો મીમાંસા અને ન્યાયને સ્થાન મળ્યું હતું. કૌટિલ્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં આન્વીક્ષિકીમાં સાંખ્ય, યોગ અને લોકાયત એ ત્રણ દર્શનોનો જ સમાવેશ કર્યો છે. અહીં યોગનો અર્થ ન્યાય સમજવાનો છે. નૈયાયિકને માટે 'યોગ' શબ્દનો પ્રયોગ અનેક વાર થયો છે. મહાભારત અને ગીતાથી એ સ્પષ્ટ છે કે સાંખ્ય અને યોગનું સ્થાન દર્શનોમાં જામી ગયું હતું. આમ ઈસ્વી સનની પ્રારંભની શતાબ્દીઓમાં ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ અને મીમાંસા — આ કહેવાતાં વૈદિક દર્શનોએ પૃથક્ પૃથક્ સ્થાન જમાવી દીધું હતું. તેમના વિરોધમાં જૈન, બૌદ્ધ અને ચાર્વાક એ ત્રણ કહેવાતાં અવૈદિક દર્શનો પણ ઈસ્વીસન્ પૂર્વેના કાળથી તે વૈદિક દર્શનિકોને પડકારરૂપ બની ગયા હતા. મીમાંસામાં કર્મ અને જ્ઞાનના પ્રાધાન્યને લઈને બે ભેદ થઈ ગયા. પરિણામે વૈદિકોમાં ષટ્તર્ક યા ષડ્દર્શનની સ્થાપના થઈ ગઈ, અને ષડ્દર્શનમાં ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા એ છની ગણતરી થવા લાગી. પણ પછી તો ન તો દર્શનોની છની સંખ્યા સ્થિર રહી કે ન તો તેમાં સમાવિષ્ટ દર્શનોનાં નામો સ્થિર રહ્યાં. પરિસ્થિતિ આવી હોઈ 'ષડ્દર્શન' શબ્દ નિરર્થક જેવો થઈ ગયો છે. તેમ છતાં 'ષડ્દર્શન'થી ઉપર જણાવેલાં છ વૈદિક દર્શન

સમજવાની પ્રથા પડી ગઈ છે. ખરેખર તો આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરજી કહે છે તેમ જેટલા વચનમાર્ગો છે તેટલા નયવાદો છે અને જેટલા નયવાદો છે તેટલાં દર્શનો છે. પરંતુ નીચે જણાવેલાં ઓગણીસ દર્શનો મુખ્ય છે.

૧. ચાર્વાક (લોકાયત)
૨. જૈન
- ૩-૮. છ બૌદ્ધ દાર્શનિક સંપ્રદાયો
 - (૧) થેરવાદ
 - (૨) સર્વાસ્તિવાદ (વૈભાષિકદર્શન)
 - (૩) સૌત્રાન્તિકવાદ
 - (૪) વિજ્ઞાનવાદ(યોગાચાર)
 - (૫) શૂન્યવાદ
 - (૬) બૌદ્ધ ન્યાયવાદ
- ૯-૧૦. સાંખ્ય, યોગ
- ૧૧-૧૨. ન્યાય, વૈશેષિક
૧૩. પૂર્વમીમાંસા
- ૧૪-૧૮. વેદાન્તના પાંચ સંપ્રદાય
 - (૧) શંકરનો કેવલાદ્વૈતવાદ
 - (૨) રામાનુજનો વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ
 - (૩) નિમ્બાર્કનો દ્વૈતાદ્વૈતવાદ
 - (૪) મધ્વનો દ્વૈતવાદ
 - (૫) વલ્લભનો શુદ્ધાદ્વૈતવાદ
૧૯. કાશ્મીરીય શૈવદર્શન.

આ ઓગણીસ દાર્શનિક સંપ્રદાયોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરી લઈએ.

(૧) ચાર્વાકદર્શન (લોકાયતદર્શન)

ભારતીય દર્શનોમાં ચાર્વાકદર્શન ભૂતવાદી (materialist) તરીકે જાણીતું છે. તે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર ભૂતોને જ તત્ત્વો તરીકે સ્વીકારે છે. તે આત્માનો સ્વતન્ત્ર તત્ત્વ તરીકે સ્વીકાર કરતું નથી. બીજાં દર્શનો ચૈતન્ય યા જ્ઞાન ભૂતોનો યા જડ દ્રવ્યોનો ગુણ ન હોવાના કારણે તે ગુણના આધારભૂત સ્વતન્ત્ર દ્રવ્ય આત્માની સ્થાપના કરે છે. આ અંગે ચાર્વાક ચિન્તકો નીચે મુજબ કહે છે — અમુક પદાર્થોનું અમુક માત્રામાં સંયોજન થતાં તે સંયોજનમાં નવા જ ધર્મનો ઉદય આપોઆપ

થઈ જાય છે. મદિરાનાં ઘટક દ્રવ્યો કિણ્વ આદિમાં માદકશક્તિ નથી હોતી પરંતુ તે ઘટકોના સંયોજનરૂપ મદિરામાં માદકશક્તિ આવિર્ભાવ પામે છે. તેવી જ રીતે ચાર ભૂતોનું અમુક માત્રામાં અમુક રીતે વિશિષ્ટ સંયોજન શરીરના રૂપમાં થતાં તે સંયોજનમાં ચૈતન્ય આવિર્ભાવ પામે છે. ચાર ભૂતોમાં જે ગુણ ન હતો તે ગુણ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ ભૂતોના વિશિષ્ટ સંયોજનમાં થાય છે. આમ ચૈતન્ય એ આવિર્ભાવ પામનારો ગુણ (emergent quality) છે.^૧ સંયોજનનું વિઘટન થતાં તે ચૈતન્ય ગુણનો નાશ થાય છે. આ જ મરણ છે. અને મરણ એ જ મોક્ષ યા અપવર્ગ છે. પરલોક જેવી કોઈ વસ્તુ નથી. ઈહલોક જ છે. ઐહિક સુખની કામના કરવી જોઈએ. સુખ દુઃખમિત્તિ હોવાથી દુઃખ સાથે સુખનો પણ ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. દુઃખના ભયથી સુખના ત્યાગ કરવો એ નરી મૂર્ખતા છે. ઐહિક સુખની સાધનભૂત વાર્તા (કૃષિ, વાણિજ્ય આદિનું જ્ઞાન આપનાર અર્થશાસ્ત્ર) અને દંડનીતિ (રાજનીતિ) આ બે જ વિદ્યાઓ છે (વાર્તા દણ્ડનીતિશ્લેષિતિ બાર્હસ્પત્યાઃ । કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર). પુરુષાર્થો બે જ છે — કામ અને અર્થ, કામ મુખ્ય છે અને અર્થ ગૌણ છે, અર્થ કામના માટે છે. પ્રત્યક્ષ જ એક માત્ર પ્રમાણ છે. અનુમાનથી નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થતું નથી પણ સંભાવનાત્મક જ્ઞાન થાય છે. લોકવ્યવહાર સંભાવનાથી ચાલી શકે છે. એટલે વ્યવહાર ચલાવવા માટે લોકો અનુમાનનો ઉપયોગ કરે છે. ચાર્વાક ચિન્તકો સ્વભાવવાદમાં માને છે. જગતમાં જણાતી વિચિત્રતાનું કારણ વસ્તુસ્વભાવ જ છે. મનુષ્ય સ્વભાવથી જ દુઃખી યા સુખી થાય છે, તેના માટે બીજું કોઈ કારણ નથી. કર્મ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી.

ઐહિક સુખમય જીવન માટે પણ સમાજવ્યવસ્થા, ન્યાય, સંયમપાલન જરૂરી છે એ વાતનો સ્વીકાર ચાર્વાક ચિન્તકો કરતા હતા. ઐહિક સુખમય જીવન માટે પણ ઉચ્છૃંબલતા ત્યાગી નિયમપૂર્વક જીવન જીવવાની પદ્ધતિ પર તેમનો ભાર હતો. વ્યક્તિનું સુખ સમાજના સુખ ઉપર નિર્ભર છે. વ્યક્તિએ સમાજજીવનના નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ. આ કારણે ચાર્વાક ચિન્તકો વ્યક્તિઓનો નિગ્રહ (દંડ) તથા અનુગ્રહ (દયા, કૃપા) કરનાર રાજાને જ ઈશ્વર માનતા હતા. નિગ્રહાનુગ્રહકર્તા રાજા ઈશ્વરઃ । તેઓ સ્વીકારતા હતા કે દંડના ભય વિના મનુષ્યને પશુમાં પરિવર્તિત થતાં વાર લાગતી નથી. આમ તેઓ ઉચ્છૃંબલ જીવનના સમર્થક ન હતા પરંતુ સામાજિક જીવનને જ આદર્શ માનતા હતા. તેથી આધિભૌતિક સુખવાદના પૂજારી હોવા છતાં પણ તેમણે માનવજીવનને વિશુંબલ થતાં બચાવ્યું અને પારલૌકિક સુખના મૃગજળ પાછળ પડી

૧. રસાયણશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ સારી રીતે જાણે છે કે મૂળ તત્ત્વો ઓક્સીજન અને હાઈડ્રોજનમાં જે ગુણો છે જ નહિ તે ગુણો તેમના સંયોજન(H₂O)માં નવા જ આવિર્ભાવ પામે છે.

ઐહિક જીવન અને સુખનો ત્યાગ કરી શરીરને વ્યર્થ કષ્ટો આપવામાંથી લોકોને રોક્યા. ચાર્વાક ચિન્તકોને લૌકિક માર્ગનું અનુસરણ જ અભીષ્ટ હતું. તેમનું સૂત્ર જ છે કે — લૌકિકો માર્ગોઽનુસર્તવ્યઃ । 'લૌકિક' શબ્દનો અર્થ છે લોકોપકારી. સર્વજનહિતાય તથા સર્વજનસુખાયવાળો માર્ગ જ ચાર્વાકોનો છે. ચાર્વાકદર્શન એ તો ભારતની અત્યંત પ્રાચીન આત્મા-પરલોક-કર્મ-મોક્ષ આદિ નિર્મૂળ કલ્પનાઓના વળગણો વિનાની વિશુદ્ધ ધર્મનિરપેક્ષ ચિન્તનધારા છે.

(૨) જૈનદર્શન

જૈન સત્ત્વને પરિણમનશીલ ગણે છે. પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રતિક્ષણ ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌવ્યયુક્ત છે,^૧ કારણ કે તે માત્ર દ્રવ્યાત્મક નથી કે માત્ર પર્યાયાત્મક નથી પરંતુ દ્રવ્યપર્યાયાત્મક છે.^૨ તેથી દ્રવ્યને લઈને તેમાં પ્રૌવ્ય છે અને પર્યાયોને લઈને તેમાં ઉત્પાદ અને વિનાશ છે. આત્મા પણ તેમાં અપવાદ નથી. તે પણ પરિણમનશીલ છે.

જૈનના મતે દ્રવ્યો છ છે — જીવ, પુદ્ગલ (matter), ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ.

જીવ(આત્મા) અનંત છે. તેનું લક્ષણ ચેતના છે. તેના મુખ્ય ભેદ છે — સંસારી અને મુક્ત. સંસારી જીવો અનાદિકાળથી પૌદ્ગલિક કર્મોથી બદ્ધ છે. તેથી સંસારી અવસ્થામાં જીવને કથંચિત્ મૂર્ત માનેલ છે.^૩ સંસારી જીવોના એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, ત્રિઈન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એવા ભેદો છે. એકેન્દ્રિય જીવના વળી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એવા ભેદો થાય છે. જીવ શરીરપરિમાણ છે. તે જે શરીર ધારણ કરે તેના જેવડો થઈને રહે છે.^૪

પુદ્ગલનું લક્ષણ રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ છે. તેના બે પ્રકાર છે — પરમાણુ અને સ્કન્ધ. પરમાણુઓમાં જાતિભેદ નથી. અર્થાત્ પૃથ્વીપરમાણુ જલપરમાણુ વગેરેમાં ફેરવાઈ શકે છે. પરમાણુઓના જોડાવાથી સ્કન્ધ બને છે. પરમાણુઓમાં સ્નિગ્ધતા અને રુક્ષતા ગુણો હોય છે. બે પરમાણુઓના આ ગુણો વચ્ચે અમુક માત્રાનો ભેદ હોય તો તેમનું જોડાણ થાય છે અને સ્કન્ધ બને છે.^૫ પરમાણુઓ નિત્ય નથી પણ

૧. ઉત્પાદવ્યયપ્રૌવ્યયુક્તં સત્ । તત્ત્વાર્થસૂત્ર, પ. ૨૮.

૨. દ્રવ્યપર્યાયાત્મા અર્થઃ ... । અકલંકઅચત્રય, પૃ. ૩.

૩. અમૂર્તસ્વભાવસ્યાત્મનોઽનાદિબન્ધં પ્રત્યેકત્વાત્ કથંચિત્ મૂર્તતાં વિભ્રતઃ ... । સર્વાર્થસિદ્ધિ, પૃ. ૨૮૧.

૪. પ્રદેશસંહારવિસર્ગાધ્યાં પ્રવીપવત્ । તત્ત્વાર્થસૂત્ર, પ. ૧૬.

૫. સ્ત્રિગ્ધરુક્ષત્વાદ્ બન્ધઃ । ન જઘન્યાનામ્ । ગુણસામ્યે સદૃશાનામ્ । દ્વચધિકાદિગુણાનાં તુ । તત્ત્વાર્થસૂત્ર, પ. ૩૨-૩૫.

પરિણમનશીલ છે. બે કે વધારે અણુઓનો બનેલો સ્કન્ધ આકાશના એક પ્રદેશમાં (a smallest unit of spaceમાં) સમાઈ શકે છે.^૧ પરમાણુઓ અનન્ત છે.

આકાશનું કાર્ય જીવ વગેરે દ્રવ્યોને સ્થાન આપવાનું છે. આકાશના જે ભાગમાં તે દ્રવ્યો રહે છે તે લોકાકાશ કહેવાય છે અને બાકીના ખાલી આકાશને અલોકાકાશ કહેવાય છે. આમ તો આકાશ એક અને અનન્ત છે.

જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ અને સ્થિતિમાં સહાય કરનાર દ્રવ્યો અનુક્રમે ધર્મ અને અધર્મ છે.

કાળને કેટલાક દ્રવ્ય માને છે અને કેટલાક નથી માનતા. જેઓ તેને દ્રવ્ય માને છે તેઓ તેને પરિણામનું સહાયક કારણ ગણે છે. જેઓ તેને દ્રવ્ય નથી માનતા તેઓ પરિણામને જ કાળ ગણે છે.

જૈનો અનેકાન્તવાદી છે. વસ્તુ અનન્તધર્માત્મક છે. એક જ વસ્તુમાં જુદી જુદી દૃષ્ટિએ પરસ્પર વિરોધી ધર્મો પણ રહી શકે છે એમ અનેકાન્તવાદ જણાવે છે. એક જ પુરુષ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે અને પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા પણ છે. એક જ વસ્તુ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ નિત્ય છે અને પર્યાયદૃષ્ટિએ અનિત્ય છે. અખંડ વસ્તુને જાણવી એ પ્રમાણ છે અને બીજી દૃષ્ટિઓનો નિષેધ કર્યા વિના એક દૃષ્ટિથી તેને જાણવી એ નય છે.

જૈનો પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનો સ્વીકારે છે — મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યાય અને કેવલ. મતિમાં ઈન્દ્રિયજ જ્ઞાન, સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞા, તર્ક(ઊહ) અને અનુમાનનો સમાવેશ થાય છે. શ્રુત એ શબ્દપ્રમાણ યા આગમપ્રમાણ છે. અવધિજ્ઞાન એ દેશ અને કાળની દૃષ્ટિએ દૂર રહેલી પૌદ્ગલિક વસ્તુને જાણનારું જ્ઞાન છે. મન:પર્યાયજ્ઞાન પૌદ્ગલિક મનના પર્યાયોને (મનમાં ઊઠતા આકારોને) જાણે છે. કેવલજ્ઞાન એ સર્વજ્ઞજ્ઞાન છે.

જૈનોનો કર્મસિદ્ધાન્ત વિશિષ્ટ છે. કર્મો પૌદ્ગલિક છે. કર્મપરમાણુઓનું જીવ ભણી આવવું આસ્રવ છે. આસ્રવનું કારણ મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ(યોગ) છે. આત્મા ભણી આકર્ષાયેલા કર્મપરમાણુઓનો આત્માના પ્રદેશો સાથે નીરક્ષીર-સંબંધ થવો એ બંધ છે. ઉમાસ્વાતિ બંધનાં કારણોમાં મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ (પ્રવૃત્તિ) આ પાંચને ગણાવે છે. પરંતુ ખાસ તો આ પાંચમાંથી કષાય (લોભ, ક્રોધ, માન અને માયા આ ચાર યા તેમનો સંક્ષેપ રાગ-દ્વેષ) જ બંધનું મુખ્ય કારણ છે. આત્માને લાગેલા કર્મપરમાણુઓ આત્માની અમુક શક્તિને ઢાંકે છે, તે

૧. પરમાણ્વાદયો હિ સૂક્ષ્મધાવેન પરિણતા એકૈકસ્મિન્નપ્યાકાશપ્રદેશેઽનન્તાવન્તા અવતિહન્તે । સર્વાર્થસિદ્ધિ, પ. ૧૦.

શક્તિને તે અમુક વખત સુધી ઢાંકે છે, જુદી જુદી તીવ્રતાવાળાં ફળ આપે છે અને અમુક જથ્થામાં લાગે છે. પરંતુ અહીં પ્રશ્ન થાય કે તે આત્માની કઈ શક્તિને ઢાંકશે, કેટલા વખત સુધી ઢાંકશે, કેટલી તીવ્રતાવાળાં ફળો આપશે અને કેટલા જથ્થામાં લાગશે તેનાં નિયામક કારણો ક્યાં છે ? જૈન મતે તે કર્મપરમાણુઓને આત્મા ભણી લાવવામાં કારણભૂત પ્રવૃત્તિ છે અને તે પ્રવૃત્તિના પ્રકાર આત્માની કઈ શક્તિને તે કર્મો ઢાંકશે તે નક્કી કરે છે. તે પ્રવૃત્તિનું પ્રમાણ તે કર્મપરમાણુઓના જથ્થાનું પ્રમાણ નક્કી કરે છે. કર્મો કેટલા વખત સુધી આત્માની શક્તિને ઢાંકશે એનો આધાર તથા ફળની તીવ્રતા-મંદતાનો આધાર પ્રવૃત્તિ કરતી વખતની કષાયની તીવ્રતામંદતા ઉપર છે. આથી કષાય જ સંસારની ખરી જડ છે. કષાયમુક્તિ એ જ ખરી મુક્તિ છે. બધાં જ કર્મોનો ક્ષય એ જ જૈનમતે મોક્ષ છે. આના માટે પ્રથમ તો આવતાં કર્મોને અટકાવી દેવાં જોઈએ. આ સંવર છે. અને લાગેલાં કર્મોને ખેરવી નાખવાં જોઈએ. આ નિર્જરા છે. સંવરના ઉપાય તરીકે જૈનો વ્રત (અહિંસા આદિ), ગુપ્તિ (પ્રવૃત્તિનો સમ્યક્ નિગ્રહ), સમિતિ (વિવેકશીલ પ્રવૃત્તિ), ધર્મ (ક્ષમા આદિ દશવિધ ધર્મ), અનુપ્રેક્ષા (કલ્યાણપ્રેરક ચિંતન), પરીષદજય (કષ્ટો શાંતભાવે સહન કરવા) અને ચારિત્રને (સમભાવને) ગણાવે છે. નિર્જરાના ઉપાયોમાં ઉપર ગણાવેલા ઉપાયો ઉપરાંત તપનો સ્વીકાર છે. નિર્જરાનો ખાસ ઉપાય તપ છે.

જૈનો ઈશ્વરને માનતા નથી, વેદને માનતા નથી, અહિંસા અને તપ ઉપર ભાર મૂકે છે. અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ અને અનંતવીર્ય આત્માનો સ્વભાવ છે. કર્માવરણો સંપૂર્ણ દૂર થતાં તેમનું આનન્દ્ય પ્રકટ થાય છે.

(૩) થેરવાદ (બૌદ્ધ)

ત્રિપિટક, બુદ્ધઘોષકૃત 'વિસુદ્ધિમગ્ગ' તથા 'અઠ્ઠસાલિની' અને અનિરુદ્ધકૃત 'અભિધમ્મત્થસંગહો' થેરવાદના પ્રમુખ ગ્રન્થો છે.

થેરવાદદર્શનનો આધાર ચાર આર્યસત્ય છે - (૧) દુઃખ, (૨) દુઃખહેતુ, (૩) દુઃખનિરોધ. (૪) દુઃખનિરોધના ઉપાય.

ઘડપણ તેમજ મરણરૂપ દુઃખ સંસારમાં પ્રત્યક્ષ છે. બુદ્ધે દુઃખનો હેતુ શોધ્યો. હેતુને બુદ્ધે પ્રતીત્યસમુત્પાદના રૂપમાં નિરૂપ્યો. 'પ્રતીત્ય'નો અર્થ છે 'એમ હોતાં' (અર્થાત્ કારણો ભેગાં મળતાં) 'સમુત્પાદ' અર્થાત્ 'ઉત્પન્ન થવું તે.' પ્રશ્ન એ હતો કે કઈ બાબતો હોતાં (૧) જરા-મરણરૂપ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે? બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો કે (૨) 'જાતિ' (જન્મ) હોતાં જરા-મરણ રૂપ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. 'જન્મ' શું હોતાં થાય છે? બુદ્ધનો ઉત્તર હતો કે (૩) 'ભવ' અર્થાત્ ટકી રહેવાની અથવા કાયમ રહેવાની તૃષ્ણા.

ભવનું કારણ છે (૪) 'ઉપાદાન' અર્થાત્ આસક્તિ. અને ઉપાદાનનું કારણ છે (૫) તૃષ્ણા અર્થાત્ વિષયોની કામના. તૃષ્ણાનું કારણ છે (૬) 'વેદના' અર્થાત્ સુખ-દુઃખનો અનુભવ. આ વેદનાનું કારણ છે (૭) 'સ્પર્શ' અર્થાત્ ઈન્દ્રિય અને વિષયોનો સંયોગ. સ્પર્શનું કારણ છે (૮) 'ષડાયતન' અર્થાત્ છ ઈન્દ્રિયોના રૂપમાં સ્પર્શના છ આધાર. ષડાયતનનું કારણ છે (૯) 'નામરૂપ' અર્થાત્ ભૌતિક અને માનસિક 'સ્કન્ધ'ની ક્ષણિક ધારાઓનો સમુદાય. નામરૂપથી પાંચ સ્કન્ધો અભિપ્રેત છે - રૂપસ્કન્ધ, વેદનાસ્કન્ધ, સંજ્ઞાસ્કન્ધ, સંસ્કારસ્કન્ધ અને વિજ્ઞાનસ્કન્ધ. નામરૂપનું કારણ છે (૧૦) 'વિજ્ઞાન' અર્થાત્ ચિત્ત યા ચેતના. ચિત્ત વિના નામરૂપ બનતાં નથી. વિજ્ઞાનનું કારણ છે (૧૧) સંસ્કાર. અને સંસ્કારનું કારણ છે (૧૨) અવિદ્યા અર્થાત્ અનાદિકાળથી ચાલતું આવેલું અજ્ઞાન. આમ બાર અરવાળા આ સંસારચક્રનું મૂળ કારણ અવિદ્યા છે. એટલે એ જ દુઃખનો હેતુ છે. અવિદ્યાનો નાશ થતાં સંસારચક્ર નષ્ટ થઈ જાય છે અને દુઃખનો નાશ થઈ જાય છે. પરિણામે દુઃખનિરોધની પ્રાપ્તિ થાય છે. દુઃખનિરોધનો ઉપાય 'આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ' છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગમાં સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્સંકલ્પ, સમ્યક્આજીવ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

થેરવાદીઓ પાંચ સ્કન્ધો માને છે. તે છે રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન. રૂપસ્કન્ધ દેહવારી છે. વેદનાસ્કન્ધ સુખ-દુઃખનું વેદન છે. સંજ્ઞાસ્કન્ધ એ સવિચાર અને નિશ્ચયાત્મક તથા પૂર્વાપરાનુસન્ધાનવિશિષ્ટ જ્ઞાન છે. સંસ્કારસ્કન્ધ એ વાસના છે. વિજ્ઞાનસ્કન્ધ એ નિર્વિચાર, પૂર્વાપરાનુસન્ધાનશૂન્ય, કેવળ અનુભવાત્મક એવું વિષયાકાર જ્ઞાન છે. આ પાંચ સ્કન્ધોના સમુદાયથી અતિરિક્ત આત્મા, 'હું' (પુદ્ગલ), વ્યક્તિત્વ જેવું કંઈ છે જ નહિ.

થેરવાદીઓના મતે મૂળ તત્ત્વો દુઃખ અને નિરોધ છે. કેવળ જરા-મૃત્યુ જ દુઃખ નથી પરંતુ સમગ્ર સંસાર દુઃખરૂપ છે. 'દુઃખ' ગતિનું નામ છે. આમ કહેવાનો આશય એ છે કે સંસારનો પ્રત્યેક પદાર્થ ક્ષણિક છે. પ્રત્યેક પદાર્થ પ્રત્યેક ક્ષણે નાશ પામે છે અને એની જગ્યાએ બીજો પદાર્થ આવી જાય છે. આ અર્થમાં સંસાર ગતિશીલ છે. પરંતુ ગતિ યા પરિવર્તનનો એવો અર્થ ન સમજવો જોઈએ કે કોઈ સ્થિર તત્ત્વ છે અને તેમાં ગતિ યા પરિવર્તન થાય છે. પ્રત્યેક પદાર્થનું પ્રત્યેક ક્ષણે નાશ પામવું અને તેના સ્થાને બીજા પદાર્થનું આવી જવું (ઉત્પન્ન થવું) એ જ ગતિ છે. પ્રત્યેક પદાર્થ 'ક્ષણિક' છે એનો એ પણ અર્થ થાય છે કે કોઈ પણ પદાર્થમાં સ્થિર તત્ત્વ 'આત્મા' યા 'દ્રવ્ય' નથી. પ્રત્યેક પદાર્થ 'અનાત્મા' છે. આ 'અનાત્મવાદ'નો અર્થ એ છે કે સ્થિર દ્રવ્ય જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી પરંતુ બધી જ વસ્તુઓ ક્ષણિક છે. આ ક્ષણિક વસ્તુતત્ત્વને 'ધર્મ' કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક ધર્મ ક્ષણિક છે અને મૂલતત્ત્વ છે. એક બાજુ 'દુઃખ' યા

સંસાર ગતિશીલ છે, તો બીજી બાજુ 'નિરોધ' ગતિહીનતાનું નામ છે. અર્થાત્ 'નિરોધ' ગતિથી ઊલટી 'શાન્ત' અવસ્થા છે. આ રીતે થેરવાદી બૌદ્ધદર્શનના મૂળ સિદ્ધાન્ત ત્રણ કહી શકાય.

(૧) સર્વમનિત્યમ્ — બધું અનિત્ય છે, ક્ષણિક છે.

(૨) સર્વમનાત્મમ્ — સ્થિર દ્રવ્ય જેવી કોઈ ચીજ નથી.

(૩) નિર્વાણં શાન્તમ્ — નિર્વાણ શાન્ત છે.

થેરવાદીઓના મતે પ્રત્યક્ષનો વિચાર કરીએ. પ્રત્યક્ષનો અર્થ છે ઈન્દ્રિય દ્વારા વર્તમાન વિષયનું જ્ઞાન. પરંતુ ક્ષણિકવાદમાં જ્યારે વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે વિષય તો નાશ પામ્યો હોય છે. જ્યારે વિષય હોય છે ત્યારે તેનું જ્ઞાન નથી હોતું અને જ્યારે તેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે વિષય નથી હોતો. આમ ક્ષણિકવાદમાં પ્રત્યક્ષ અશક્ય બની જાય છે. આ અશક્યતાના નિવારણ માટે થેરવાદીઓ ક્ષણિકવાદનો અંશતઃ ત્યાગ કરે છે. તેઓ સત્તર ચિત્તક્ષણોને (mind-moments) એક રૂપધર્મનું (matter-momentનું) આયુ ગણે છે.^૧ અર્થાત્ ચિત્તક્ષણ કરતાં રૂપધર્મની (બાહ્ય ભૌતિક વસ્તુની) ક્ષણ વધુ વિસ્તૃત છે. આના પરિણામે પોતાનું જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી વસ્તુનું ટકવું સંભવે છે. ચિત્તક્ષણ અને રૂપક્ષણના બે ભિન્ન ધોરણો સ્વીકારી થેરવાદીઓ બાહ્ય વિષયના પ્રત્યક્ષને શક્ય બનાવે છે.

(૪) સર્વાસ્તિવાદ (બૌદ્ધ વૈભાષિકદર્શન)

ધર્મ(વસ્તુ) ક્ષણિક છે એ થેરવાદી સિદ્ધાન્ત આપણે જોયો. સર્વાસ્તિવાદીનું કહેવું છે કે ધર્મમાં 'ધર્મસ્વભાવ' અને 'ધર્મલક્ષણ' બે પાસાં છે. ધર્મસ્વભાવ સર્વદા અર્થાત્ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણેય કાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરંતુ 'ધર્મલક્ષણ' જ ક્ષણ છે. તે જ ક્ષણિક છે. તેનું કારણ એ છે કે તે ધર્મનો ક્રિયાકારી બાહ્ય દર્શ્યમાન રૂપમાં પ્રાદુર્ભાવે છે. 'ધર્મસ્વભાવ' ત્રણેય કાળ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવા છતાં તે નિત્ય નથી, કારણ કે 'નિત્યતા'નો અર્થ છે પરિવર્તનનો સાવ અભાવ પરંતુ 'ધર્મસ્વભાવ' તો કોઈ ધર્મના ભવિષ્યત્કાલીન બાહ્ય અસ્તિત્વની સંભાવનાનો ઘોતક છે અને વર્ણી ભૂતકાલીન અસ્તિત્વનો પણ ઘોતક છે. આ રીતે 'ધર્મસ્વભાવ' નિત્ય ન હોવા છતાં સર્વદા અસ્તિત્વ ધરાવે છે.^૨ સર્વાસ્તિવાદનો આ સિદ્ધાન્ત અને તેનું ઉપર્યુક્ત સમાધાન બૌદ્ધધર્મદર્શનના સામાન્ય ક્ષણિકવાદ સાથે કેટલું સંગત છે, એ એક પ્રશ્ન છે.

૧. તાનિ પચ સત્તરસ ચિત્તક્ષણાનિ રૂપધર્માનં આયુ । અભિધમ્મત્થસંગહો, ૪.૮.

૨. Central Conception of Buddhism (Th. Stcherbatsky), પૃ. ૩૫-૩૬

વૈભાષિકદર્શને નિકાયસભાગતાના નામે સામાન્યનો સ્વીકાર કર્યો છે. સભાગતાનું બાહ્ય અસ્તિત્વ છે (દ્રવ્યતઃ અસ્તિ). સભાગતા કેવળ પ્રાણીવ્યક્તિઓમાં જ અર્થાત્ સત્ત્વવ્યક્તિઓમાં જ રહે છે, બીજી કોઈ વ્યક્તિઓમાં રહેતી નથી. સભાગતાના કારણે આપણને ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણીઓમાં એકાકારબુદ્ધિ યા અભેદબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાની વ્યક્તિઓમાં સભાગતા પ્રતિવ્યક્તિ ભિન્ન છે, તે એક અને નિત્ય નથી. તે સાદૃશ્યરૂપ છે. સભાગતાના બે પ્રકાર છે — સત્ત્વસભાગતા અને ધર્મસભાગતા. સત્ત્વસભાગતા સર્વસત્ત્વવર્તિની છે જ્યારે ધર્મસભાગતા પ્રાણીઓના નાના નાના વર્ગોમાં રહેનારી છે.^૧

ચિત્તક્ષણ અને રૂપક્ષણનાં બે ભિન્ન ધોરણો સ્વીકાર્યા વિના વૈભાષિકો પ્રત્યક્ષને ઘટાવે છે. તેમના મતે જ્ઞાનને વિષયનું ગ્રાહક શબ્દશઃ માની શકાય નહિ. તેઓ વિષયને જ્ઞાનનો સહભૂદેતુ માને છે. અર્થાત્, વિષય અને જ્ઞાન (તેમ જ ઇન્દ્રિય) એક સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ વિષય અને જ્ઞાન વચ્ચે સારૂપ્ય માને છે. ઇન્દ્રિય પણ જ્ઞાનસહભૂ હોવા છતાં જ્ઞાન ઇન્દ્રિયનું નથી થતું પણ વિષયનું થાય છે કારણ કે ઇન્દ્રિય અને જ્ઞાન વચ્ચે સારૂપ્ય નથી પરંતુ વિષય અને જ્ઞાન વચ્ચે સારૂપ્ય છે.^૨

(૫) સૌત્રાન્તિકદર્શન (બૌદ્ધ)

સૌત્રાન્તિકો ધર્મોનું ત્રૈકાલિક અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નથી. તેમના મતે વર્તમાન ક્ષણ જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અલબત્ત, પૂર્વની ઘટનાની પછીની ઘટના પરની અસરને તેઓ નકારતા નથી. પરંતુ તેને તેઓ ક્ષણોના સન્તાનમાં (continuumમાં) ઉદ્ભવતા ક્રમિક પરિવર્તન દ્વારા સમજાવે છે. પરિવર્તનની શક્યતા ક્ષણમાં તો છે જ નહિ. તે તો ઉત્પન્ન થતાં જ નાશ પામે છે અને તેની જગ્યા બીજી ક્ષણ લે છે. એક સન્તાનગત બધી ક્ષણોનો સ્વભાવ પોતપોતાના કારણભૂત પૂર્વક્ષણથી નિયત છે. ક્ષણિકતા વસ્તુનો સ્વભાવ હોઈ વસ્તુને પોતાના નાશ માટે કશાની અપેક્ષા નથી. આમ ક્ષણભંગવાદમાંથી જ સૌત્રાન્તિકો નિર્હતુકવિનાશવાદ ફલિત કરે છે. 'લાકડીના પ્રહારથી ઘડાનો નાશ થતો આપણે દેખીએ છીએ. જો વિનાશને પોતાનાં કારણો હોય જ નહિ તો અહીં લાકડી વગેરે નાશક માધ્યમોનું કાર્ય શું છે? સૌત્રાન્તિક કહે છે કે લાકડીના પ્રહારનું કાર્ય ઘટનો વિનાશ કરવાનું નથી પરંતુ ઘટસન્તિથી વિસદૃશ (વિજાતીય) ઠીકરાંની સન્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. પ્રત્યભિજ્ઞાનો આકાર 'આ તે જ છે'

૧. અભિધર્મકોશભાષ્ય, ૨.૪૧. સા સર્વસત્ત્વવર્તિની પ્રતિસત્ત્વમન્યાન્યાપિ અભિજ્ઞા इत्युच्यते सादृશ्यात् । न हि सा यथा वैशेषिकानामेका नित्या चेति । સ્ફુટાર્થા, ૨.૪૧.

૨. સ્ફુટાર્થા, ૨.૫૦-૫૧.

એવો હોય છે. આમ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પૂર્વાનુભૂત વસ્તુ અને વર્તમાનમાં અનુભવાતી વસ્તુ બન્નેની એકતાને ગ્રહણ કરે છે અને પરિણામે તે વસ્તુની સ્થાયિતા સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ સૌત્રાન્તિક જણાવે છે કે ‘આ તે જ છે’ એવા આકારનું જ્ઞાન એક નથી પણ પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ બે જ્ઞાનો છે. ‘આ’ અંશ ઈન્દ્રિયસન્નિકૃષ્ટ વર્તમાન વિષયને ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે ‘તે’ અંશ પૂર્વાનુભૂત વિષયને ગ્રહણ કરે છે. પ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિથી ભિન્ન પૂર્વાનુભૂત વિષય અને વર્તમાન વિષયની એકતાને ગ્રહણ કરનારું કોઈ જ્ઞાન જ નથી. સૌત્રાન્તિકોએ ક્ષણિકવાદની સ્થાપના સમર્થ રીતે અનેક તર્કો દ્વારા કરી છે. તેમણે ક્ષણિકવાદને તેની ઉત્કૃષ્ટ કોટિએ સ્થાપ્યો છે.

સૌત્રાન્તિકો વૈભાષિકોએ માનેલી સભાગતાનું ખંડન કરે છે. તેઓ સામાન્ય જેવી કોઈ બાહ્ય વસ્તુને માનતા નથી. તેઓ વૈભાષિકોને સાચો જ પ્રશ્ન પૂછે છે કે જો યવ, ચોખા વગેરેમાં સભાગતા ન હોવા છતાં તેમના વિશે એકાકાર પ્રતીતિ કે સાદૃશ્યજ્ઞાન થાય છે તો પછી સત્ત્વોની બાબતમાં સભાગતા માન્યા વિના એકાકાર પ્રતીતિ કેમ ન થઈ શકે? તેઓ કહે છે કે વૈભાષિકોએ વગર વિચાર્યે સભાગતાના અંગળા હેઠળ વૈશેષિકોનું સામાન્ય સ્વીકાર્યું છે. તેઓ વૈશેષિકોના સામાન્યનું ખંડન કરે છે. સામાન્યના ખંડનમાંથી સૌત્રાન્તિકોનો અપોહવાદ ઉદ્ભવ્યો છે અને વિકસ્યો છે. આ અપોહવાદ અનુસાર ગોત્વ જેવું કોઈ સામાન્ય નથી. જેને ગોત્વ કહેવામાં આવે છે તે તો કેવળ અગોવ્યાવૃત્તિ છે (exclusion of non-cows) છે. આ અગોવ્યાવૃત્તિ બધી ગોવ્યક્તિઓમાં હોવાથી આપણને બધી ગાયોમાં એકાકાર પ્રતીતિ થાય છે. આમ બધી ગાયોમાં જે એક છે તે વિધ્યાત્મક બાહ્ય વસ્તુસત્ સામાન્ય નથી પણ નિષેધાત્મક કાલ્પનિક અગોવ્યાવૃત્તિરૂપ સામાન્ય છે.^૧

સૌત્રાન્તિકો વૈભાષિકની સહભૂહેતુની માન્યતાનું ખંડન કરે છે અને જણાવે છે કે જે બે સહભૂ હોય તેમની વચ્ચે કાર્યકારણભાવ ન હોય, તે બે ખરેખર તો એક કારણમાંથી ઉદ્ભવેલાં બે કાર્યો જ હોય.^૨ તેથી સૌત્રાન્તિકો અનુસાર પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેનો વિષય તો નાશ પામી ગયો હોય છે. તો પછી તેને તે વિષયનું પ્રત્યક્ષ કેમ ગણી શકાય? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતી વેળા સૌત્રાન્તિકો સાઝૂચની માન્યતાનો આશરો લે છે. તેઓ કહે છે કે ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિષય પ્રથમ ક્ષણે જ્ઞાનક્ષણ ઉપર પોતાની છાપ (સાઝૂચ) પાડે છે, આ છાપ ઉત્તર જ્ઞાનક્ષણમાં સંક્રાન્ત થાય છે અને આ છાપ દ્વારા આ જ્ઞાનક્ષણ વિષયનું પ્રત્યક્ષ કરે છે. આમ સૌત્રાન્તિક અનુસાર આપણને વિષયનું સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ થતું નથી પરંતુ જ્ઞાનગત વિષયના સાઝૂચ દ્વારા

૧. પ્રમાણવાર્તિક, ૩.૪૦ અને ૩.૬૭-૬૯.

૨. સ્ફુટાર્થ, ૨.૫૧.

વિષયનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. આપણને સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ તો વિષયસારૂપ્યનું થાય છે, વિષયનું પ્રત્યક્ષ તો સારૂપ્ય દ્વારા જ થાય છે. સૌત્રાન્તિકોનો આવો મત હોવાથી તેમને બાહ્યાર્થનુભેયવાદી ગણવામાં આવે છે.

(૬) વિજ્ઞાનવાદ (બૌદ્ધ યોગચારદર્શન)

એક વાર સ્વીકારાયું કે બાહ્ય વિષયનું સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ થતું જ નથી પરંતુ તેણે ચિત્ત (જ્ઞાન) ઉપર પાડેલી છાપનું જ પ્રત્યક્ષ થાય છે એટલે વિજ્ઞાનવાદનો માર્ગ મોકળો થઈ ગયો. વિજ્ઞાનવાદે જણાવ્યું કે બાહ્ય વિષય જ નથી, અને જ્ઞાનગત છાપ યા આકર એ બાહ્ય વિષયનો છે એમ કહેવા માટે કોઈ આધાર નથી, તે તો વિજ્ઞાનનો પોતાનો આકાર છે, બાહ્યાર્થવાદી પણ સ્વીકારે છે કે સ્વપ્નમાં બાહ્યાર્થ વિના જ્ઞાનમાં આકાર ઊઠે છે, તો પછી એમ કેમ ન માનવું કે બાહ્યાર્થ વિના જ વિજ્ઞાનમાં ત્વિન્ન ત્વિન્ન આકારો અનાદિ વાસનાના કારણે ઊઠે છે ?

વિજ્ઞાનવાદી જ્ઞાનનું સ્વસંવેદન માને છે, અર્થાત્ જ્યારે જ્ઞાન વસ્તુને જાણે છે ત્યારે તે પોતાને પણ જાણે જ છે. આના આધારે વિજ્ઞાનવાદી બાહ્ય વસ્તુઓનું ખંડન કરે છે. તેની યુક્તિ નીચે પ્રમાણે છે : જ્યારે આપણે પ્રત્યક્ષથી 'નીલ'ને દેખીએ છીએ ત્યારે 'નીલ' અને એનું 'જ્ઞાન' એ બે વસ્તુઓ અલગ અલગ પ્રતીત થતી નથી. એમની કદીય અલગ અલગ પ્રતીતિ ન થતી હોવાથી એ પુરવાર થાય છે કે તે બે એક જ વસ્તુ છે (સહોપલમ્ભનિયમાદભેદો નીલતદ્વિયો:), કારણ કે જે બે વસ્તુઓ ત્વિન્ન હોય છે તેમનું ક્યારેક તો જુદું જ્ઞાન થાય જ. પરંતુ અહીં તો એવું થતું નથી, એટલે તે બન્ને એક જ વસ્તુ હોવી જોઈએ અને જ્ઞાનને માન્યા વિના છૂટકો નથી એટલે 'નીલાકાર જ્ઞાન' જ યથાર્થ વસ્તુ છે અને નહિ કે નીલ બાહ્યાર્થ.

વિજ્ઞાનવાદી સમક્ષ એ પ્રશ્ન આવ્યો કે જો બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ ન હોય તો આપણાં અનુભવાત્મક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોમાં 'ઘટજ્ઞાન' 'પટજ્ઞાન' એવો ભેદ કેમ ? અર્થાત્ અમુક પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો ઘટાકાર અને અમુકનો પટાકાર કેમ ? સ્મરણાત્મક જ્ઞાનોમાં ભેદ તો પૂર્વાનુભવોના ભેદના આધાર પર હોય છે પરંતુ અનુભવાત્મક જ્ઞાનોમાં ભેદ હોવાનું કારણ શું ? માની લઈએ કે જ્ઞાન સ્વભાવથી જ નાના આકારોવાળું થાય છે, એના માટે અન્ય કોઈ નિમિત્તની આવશ્યકતા નથી, તો પણ પ્રશ્ન થાય છે કે સ્મરણાત્મક અને અનુભવાત્મક જ્ઞાનો વચ્ચે અંતર કેમ છે ? આપણાં જ્ઞાન બે પ્રકારનાં છે - એક સ્મરણાત્મક અને બીજાં અનુભવાત્મક (પ્રત્યક્ષાત્મક). પ્રત્યક્ષાત્મક જ્ઞાનો વિશદ યા સ્ફુટ હોય છે જ્યારે સ્મરણાત્મક જ્ઞાનો અવિશદ યા અસ્ફુટ હોય છે. વળી, સ્મરણાત્મક જ્ઞાનો આપણી ઈચ્છાને અધીન હોય છે જ્યારે

અનુભવાત્મક જ્ઞાન આપણી ઈચ્છા ઉપર નિર્ભર નથી — આંખ ખુલી એટલે એની આગળ જે કંઈ હશે તે પ્રત્યક્ષ થવાનું જ, તમારી ઈચ્છા હોય કે ન હોય. આ બે પ્રકારના જ્ઞાનમાં આવું અંતર કેમ ? આનો ઉત્તર વિજ્ઞાનવાદી એ આપે છે કે આપણા સ્મરણાત્મક જ્ઞાન આ જન્મમાં થયેલા આપણા પ્રત્યક્ષાત્મક અનુભવોની વાસના ઉપર નિર્ભર છે જ્યારે પ્રત્યક્ષાત્મક જ્ઞાન આપણી અનાદિ વાસના ઉપર નિર્ભર છે. અનાદિ વાસના અનાદિ છે એટલે એના કારણ તરીકે ક્યારેય બાહ્ય વસ્તુ નથી જ.

આમ અનાદિ વાસના જ જ્ઞાનગત આકારોનું કારણ છે. વાસનાના લીધે જ વિજ્ઞાન ગ્રાહકાકાર અને ગ્રાહ્યાકાર બે આકારોવાળું ભાસે છે. અનાદિવાસના યા અવિદ્યાનો યોગાચાર દ્વારા નાશ થતાં ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારવિનિર્મુક્ત વિશુદ્ધવિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે જ પરમતત્ત્વ છે.

વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો બધી જ ક્ષણિક વસ્તુઓને સત્ નહિ માનતાં માત્ર ક્ષણિક વિશુદ્ધ વિજ્ઞાનને જ સત્ માને છે, માત્ર વિજ્ઞાન યા ચેતનને જ સત્ માનવાની આ વાત તેમને શાંકર વેદાન્તીઓની સમાન ભૂમિકાએ મૂકે છે પરંતુ તે બન્ને વચ્ચે ભેદ એ છે કે વિજ્ઞાનવાદીઓનું વિજ્ઞાન ક્ષણિક છે, ઉપરાંત તેઓ વિજ્ઞાનના નાના સન્તાનો (continuums) માને છે; જ્યારે શાંકર વેદાન્તીઓ વિજ્ઞાનને — બ્રહ્મને કૂટસ્થનિત્ય અને એક માને છે. વિજ્ઞાનવાદીઓ સત્ની ત્રણ કોટિઓ સ્વીકારે છે — પરમાર્થસત્, સંવૃત્તિસત્ અને પરિકલ્પિતસત્. આપણે કહી શકીએ કે તેમને મતે ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ પરમાર્થસત્ છે, બાહ્ય ક્ષણિક વસ્તુઓ સંવૃત્તિસત્ છે. અને નિત્ય દ્રવ્ય વગેરે પરિકલ્પિતસત્ છે.

(૭) શૂન્યવાદ (બૌદ્ધ માધ્યમિકદર્શન)

શૂન્યવાદીઓ અનુસાર ક્ષણિક ‘ધર્મ’ (વસ્તુ) સત્ નથી, અર્થાત્ ક્ષણિક બાહ્ય વિષયો કે ક્ષણિક વિજ્ઞાન પણ સત્ નથી. તેઓ ધર્મનૈરાત્મ્ય યા ધર્મશૂન્યતાની સ્થાપના કરે છે. થેરવાદ, વૈભાષિક, સૌત્રાન્તિક અને વિજ્ઞાનવાદ અનુસાર પ્રતીત્ય-સમુત્પાદનો અર્થ હતો કારણ હોતાં કાર્યનું ઉત્પન્ન થવું. પરંતુ શૂન્યવાદે પ્રતીત્યસમુત્પાદને એક ડગલું આગળ વધાર્યો. ‘એના હોતાં (કારણ હોતાં) આ (કાર્ય) ઉત્પન્ન થાય છે’ એનો અર્થ એ કે પ્રત્યેક વસ્તુ બીજી વસ્તુ પર નિર્ભર છે અર્થાત્ એનો ‘સ્વભાવ’, ‘સ્વરૂપ’ યા ‘સત્ત્વ’ બીજી વસ્તુ પર આધાર રાખે છે. આમ વસ્તુને પોતાનો સ્વભાવ યા સત્ત્વ નથી. અર્થાત્ પ્રત્યેક વસ્તુ બીજી વસ્તુ પર પોતાના અસ્તિત્વ માટે આધાર રાખતી હોવાથી ‘નિઃસ્વભાવ’ યા ‘સ્વરૂપશૂન્ય’ છે. શૂન્યવાદ અનુસાર ‘પ્રતીત્યસમુત્પાદ’નો અર્થ છે વસ્તુઓની પરસ્પર સાંપેક્ષતા અર્થાત્

નિઃસ્વભાવતા યા શૂન્યતા.^૧ આ સિદ્ધાન્ત અનુસાર 'ધર્મો' (વસ્તુઓ) નિઃસ્વભાવ યા શૂન્ય છે.

શૂન્યવાદી નાગાર્જુનની 'માધ્યમિકકારિકા'માં રજૂ થયેલી તર્કપદ્ધતિ સુક્ષ્મ છે. તે બધી વિભાવનાઓમાં રહેલો આંતરવિરોધ યા અસંગતતા પ્રસંગાનુમાન (reductio ad absurdum) દ્વારા પ્રગટ કરે છે. નાગાર્જુન પોતાના ગ્રન્થમાં ઉત્પત્તિ, ગતિ, ઈન્દ્રિય, સ્કન્ધ, ધાતુ, દુઃખ, સંસર્ગ, કર્મ, બંધ-મોક્ષ, કાલ, આત્મા વગેરે વિભાવનાઓની પાંડિત્યપૂર્ણ પરીક્ષા કરી એવી સ્થાપના કરે છે કે આ બધી વિભાવનાઓ શૂન્ય છે, સ્વભાવશૂન્ય છે, નિઃસ્વભાવ છે, ઠાલી છે. ખરેખર તો નાગાર્જુનનો આશય બુદ્ધિની ક્ષુદ્રતા, તેનો dialectical સ્વભાવ પ્રગટ કરવાનો છે. તેમના ગ્રન્થમાં તો સ્વયં બુદ્ધિની જ પરીક્ષા છે. બુદ્ધિ દ્વારા બુદ્ધિની ક્ષુદ્રતાનું ભાન થાય છે. પોતે કેવી આત્મઘાતિની (self-destructive) છે તે પોતે જ પ્રગટ કરે છે. બુદ્ધિની ક્ષુદ્રતાનું તથા તેના આત્મઘાતીપણાનું ભાન થતાં જ પ્રજ્ઞાનો ઉદય થાય છે અને પ્રજ્ઞાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ પ્રજ્ઞા જ પરમતત્ત્વ છે. તેનો સ્વભાવ પરતન્ત્ર નથી પણ સ્વતન્ત્ર છે. તે લક્ષણશૂન્ય છે, અલક્ષણ છે અર્થાત્ અવર્ણનીય-અનિર્વચનીય છે. તે સત્ પણ નથી, અસત્ પણ નથી, તે સત્ અને અસત્ ઉભયરૂપ પણ નથી તેમ જ સત્ અને અસત્ બન્નેની ભિન્નરૂપ (અનુભયરૂપ) પણ નથી. તે દૃષ્ટિશૂન્ય છે.^૨

શૂન્યવાદીઓ સત્ની ત્રણ કોટિઓ સ્વીકારે છે — પરિનિષ્પન્ન, પરતન્ત્ર અને પરિકલ્પિત. પરમતત્ત્વ પ્રજ્ઞા(શૂન્ય) એ પરિનિષ્પન્ન છે. જેનો સ્વભાવ સ્વતન્ત્ર હોય તે પરિનિષ્પન્ન કહેવાય. ક્ષણિક ધર્મો પરતન્ત્ર છે અને નિત્ય દ્રવ્ય વગેરે પરિકલ્પિત છે.

(૮) બૌદ્ધ ન્યાયવાદ

આ સંપ્રદાયના મુખ્ય ગ્રન્થો છે દિઙ્નાગનો પ્રમાણસમુચ્ચય, ધર્મકીર્તિનું ન્યાયબિન્દુ અને પ્રમાણવાર્તિક અને અર્ચટનું હેતુબિન્દુ.

દિઙ્નાગે જ્ઞાનના બે ભાગ કર્યા — અનુભવાત્મક યા સંવેદનાત્મક (નિર્વિકલ્પક) અને વિચારાત્મક યા સ્મરણાત્મક (સવિકલ્પક). આ બન્ને પ્રકારો પરસ્પર વ્યાવૃત્ત છે. અનુભવાત્મક જ્ઞાન જ વસ્તુને યથાર્થ જાણે છે. પરંતુ આ અનુભવાત્મક જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક નથી અર્થાત્ તે દ્રવ્ય, ગુણ, સામાન્ય વગેરે કલ્પનાઓથી

૧. યઃ પ્રતીત્યસમુત્પાદઃ શૂન્યતાં તં પ્રવક્ષ્યમે । માધ્યમિકકારિકા ૨૪.

યઃ પ્રત્યયાધીનઃ સ શૂન્ય ઉક્તઃ । એજન.

૨. ન સત્તાસત્ર સદસત્ર ચાપ્યનુભયાત્મકમ્ ।

ચત્તુષ્કોટિવિનિર્મુક્તં તત્ત્વં માધ્યમિકા બિદુઃ ॥ માધ્યમિકકારિકા, ૧.૭.

(categories of understanding or thoughtથી) રહિત છે. તેમાં પૂર્વાપરાનુસંધાન છે જ નહિ. એટલે તે શબ્દશૂન્ય, વિચારશૂન્ય છે.^૧ વિચારાત્મક યા સ્મરણાત્મક જ્ઞાનમાં પૂર્વાપરાનુસન્ધાન, વિચાર, કલ્પનાઓ હોય છે. તે વસ્તુને યથાર્થ જાણતું નથી. તે વસ્તુ ઉપર કલ્પનાઓનો આરોપ કરે છે. તે નિશ્ચયાત્મક છે.

આ જ્ઞાનસિદ્ધાન્તનું મૂળ દિડ્નાગના પ્રમેયદ્વૈવિધ્યના સિદ્ધાન્તમાં છે. પ્રમેયના બે પ્રકાર છે — ‘સ્વલક્ષણ’ અને ‘સામાન્યલક્ષણ.’ સ્વલક્ષણ સર્વથા વિશેષરૂપ તત્ત્વ છે. તેની બાબતમાં દેશવ્યાપ્તિ કે કાળવ્યાપ્તિ સંભવતી નથી.^૨ કાળની દૃષ્ટિએ તે ક્ષણિક છે અને દેશની દૃષ્ટિએ તે અવિભાજ્ય અણુપરિમાણ છે. આ ક્ષણિક સ્વલક્ષણ જ બાહ્ય જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે જ પરમાર્થ સત્ છે કારણ કે તે જ અર્થક્રિયાકારી છે. દજાડવાનું કામ અગ્નિસ્વલક્ષણ કરે છે, નહિ કે અગ્નિસામાન્યલક્ષણ. સામાન્યલક્ષણ વિકલ્પરૂપ છે, માનસ છે, તેનું અસ્તિત્વ બાહ્ય જગતમાં નથી. દિડ્નાગે ગોત્વ વગેરે સામાન્યોને બાહ્ય સત્ માનનારનો અત્યન્ત વિરોધ કર્યો અને જણાવ્યું કે ગોત્વ વગેરે સામાન્યો અતદ્વ્યાવૃત્તિરૂપ છે. ગાયોમાં રહેનારું ગોત્વ કોઈ બાહ્ય સત્ વિધિરૂપ ભાવપદાર્થ નથી પરંતુ અનેક ગાયોનું અગો (અતત્) અર્થાત્ ભેંસ, ઊંટ, હાથી, વગેરેથી વ્યાવૃત્ત એટલે ભિન્ન હોવું તે છે. આ અતદ્વ્યાવૃત્તિ એ સામાન્યનું સ્વરૂપ છે. અને તે મનસ્કલ્પના છે. પ્રમેય બે પ્રકારના હોવાથી પ્રમાણો પણ બે પ્રકારના છે — પ્રત્યક્ષ (અનુભવાત્મક, નિર્વિકલ્પક) અને અનુમાન. પ્રત્યક્ષ સ્વલક્ષણને જ ગ્રહણ કરે છે. અનુમાનનો વિષય છે સામાન્યલક્ષણ. આ કારણે અનુમાનને બ્રાન્ત પ્રમાણ ગણવામાં આવ્યું છે. અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે જો તે બ્રાન્ત હોય તો પ્રમાણ શેનું અને પ્રમાણ હોય તો બ્રાન્ત શેનું? બ્રાન્તિ બે પ્રકારની હોય છે — વિસંવાદી અને અવિસંવાદી. છીપમાં રજતની બ્રાન્તિ વિસંવાદી છે જ્યારે મણિપ્રત્તામાં મણિની બ્રાન્તિ અવિસંવાદી છે. અનુમાન અવિસંવાદી બ્રાન્તિ છે માટે તેને પ્રમાણ ગણ્યું છે. અનુમાનથી ગૃહીત સામાન્યલક્ષણ પરંપરાથી સ્વલક્ષણ સાથે સંબંધ હોવાથી જ્ઞાતાની પ્રવૃત્તિ સફળ થાય છે. આમ અનુમાન જે વસ્તુ સ્વલક્ષણરૂપ છે તેને યથાર્થરૂપે ગ્રહણ કરતું ન હોવાથી બ્રાન્ત છે પરંતુ તે અવિસંવાદી હોવાથી પ્રમાણ છે.

બૌદ્ધ ન્યાયવાદ ઉપર વિદ્વતાપૂર્ણ પ્રૌઢ ગ્રન્થ રશિયન વિદ્વાન થિયોડોર શેરબાટ્સ્કીએ (Th. Stcherbatsky) લખ્યો છે. તેનું શીર્ષક જ ‘Buddhist Logic’ (બે ભાગમાં) છે. કેવળ બૌદ્ધદર્શનના જ નહિ પરંતુ સમગ્ર ભારતીય દર્શનના

૧. પ્રત્યક્ષં કલ્પનાપોદ્ભમ્ । પ્રમાણસમુચ્ચય.

૨. ન હિ દેશકાલયોર્વ્યાપિર્બાવાનામિહ વિદ્યતે । પ્રમાણવાર્તિક.

પ્રધ્યાપકોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ તેને અવશ્ય વાંચવો જોઈએ.

(૯) સાંખ્યદર્શન

સાંખ્ય મૂળ બે તત્ત્વોમાં માને છે — પ્રકૃતિ અને પુરુષ. પ્રકૃતિ જડ છે. તે ત્રિગુણાત્મક છે. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો દ્રવ્યરૂપ છે. તે ગુણો પ્રકૃતિના આરંભક યા ઉત્પાદક નથી પણ સ્વભાવભૂત છે. આ ગુણો અનુક્રમે સુખાત્મક, દુઃખાત્મક અને મોહાત્મક છે. વળી, સત્ત્વના ધર્મો પ્રકાશ અને લઘુતા છે, રજસ્ ક્રિયાશીલ છે અને તમસ્ અવરોધક અને ગુરુતાયુક્ત છે. પ્રકૃતિ પ્રતિક્ષણ પરિણામી છે. તે એક છે અને નિત્ય છે. સમગ્ર સૃષ્ટિ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ છે. પ્રકૃતિમાંથી સૌપ્રથમ બુદ્ધિ(મહત્)નો આવિર્ભાવ થાય છે, બુદ્ધિમાંથી અહંકાર આવિર્ભાવ પામે છે, અહંકારમાંથી અગિયાર ઈન્દ્રિયો (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને મન) તથા પાંચ તન્માત્રો (રૂપતન્માત્ર, રસતન્માત્ર આદિ) આવિર્ભાવ પામે છે, અને છેવટે પાંચ તન્માત્રોમાંથી પાંચ મહાભૂતો આવિર્ભાવ પામે છે. આ બધાં તત્ત્વો પ્રકૃતિમાંથી ક્રમશઃ આવિર્ભાવ પામે છે, તદ્દન નવાં ઉત્પન્ન થતાં નથી અર્થાત્ ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ તેમનું અવ્યક્ત અસ્તિત્વ તેમનાં કારણમાં હોય છે જ. આમ સાંખ્યો સત્કાર્યવાદી છે.

પુરુષ ચેતન છે. તે સર્વથા અપરિણામી છે. તેનો ધર્મ જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન બુદ્ધિનો ધર્મ છે. પુરુષનો ધર્મ દર્શન છે. પુરુષ દ્રષ્ટા છે. બુદ્ધિનો વિષયાકાર પરિણામ જ્ઞાન છે જ્યારે પુરુષે બુદ્ધિના આ વિષયાકાર પરિણામનું પ્રતિબિંબ ધારણ કરવું એ દર્શન છે. પુરુષ અસંહત છે, ત્રિગુણાતીત છે, સુખ-દુઃખ-મોહથી રહિત છે. તે એક નથી પણ અનેક છે.

અનાદિ અવિદ્યાના કારણે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંયોગ છે. અને આ અવિદ્યાજન્ય સંયોગના પરિણામે પ્રકૃતિમાંથી બુદ્ધિ વગેરેની સૃષ્ટિ થાય છે. પછી બુદ્ધિનું પુરુષમાં અને પુરુષનું બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. આના કારણે પુરુષ પરિણામી ન હોવા છતાં પરિણામી લાગે છે, તે જ્ઞાનવાળો ન હોવા છતાં જ્ઞાનવાળો લાગે છે, તે સુખ-દુઃખ-મોહવાળો ન હોવા છતાં તેવો લાગે છે, અર્થાત્ તે કર્તા, ભોક્તા, જ્ઞાતા અને પરિણામી ન હોવા છતાં કર્તા, ભોક્તા, જ્ઞાતા અને પરિણામી જણાય છે, જ્યારે પ્રકૃતિ અચેતન હોવા છતાં ચેતન જેવી જણાય છે. જ્યારે અવિદ્યા દૂર થાય છે ત્યારે તેના કારણે થયેલો સંયોગ પણ નાશ પામે છે. પરિણામે પ્રકૃતિમાંથી બુદ્ધિ વગેરેની સૃષ્ટિ અટકી જાય છે, એટલે પુરુષ અને બુદ્ધિનું એકબીજામાં પ્રતિબિંબ પડવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, પુરુષ કેવલ બની સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિર થઈ જાય છે, આ જ કેવલ્ય યા મુક્તિ છે.

સાંખ્યમાં અવિદ્યાનો અર્થ છે પ્રકૃતિ-પુરુષનો અવિવેક જ્યારે વિદ્યા એ તેમનો વિવેક છે. આ વિવેકજ્ઞાન જ મોક્ષનો ઉપાય છે.

સાંખ્ય એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં સંસ્કારોના વાહકરૂપ સૂક્ષ્મશરીરને સ્વીકારે છે. તે સર્ગથી લઈને પ્રલય સુધી પ્રવાહરૂપે એક જ છે. તેના પ્રવાહનો વિચ્છેદ સર્ગ દરમ્યાન થતો નથી. તેના ઘટકો બુદ્ધિ (મહત્)થી લઈને પાંચ તન્માત્રો સુધીનાં તત્ત્વો છે.

સાંખ્યદર્શનની પ્રક્રિયામાં ઈશ્વરને સ્થાન નથી.

(૧૦) યોગદર્શન

અવિદ્યા યા અવિવેક તુચ્છ નથી. તેને દૂર કરવા સાધના અર્થાત્ યોગ જરૂરી છે. આ સાધનામાર્ગનું નિરૂપણ પાતંજલ યોગદર્શનમાં છે. તેમાં યોગનાં આઠ અંગો યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનું વિશદ વર્ણન છે. લૌકિક કે અલૌકિક ચીજોની કે શક્તિઓની પ્રાપ્તિની આકાંક્ષા રાખ્યા વિના કેવલ રાગ-દ્વેષ આદિ કલેશોથી મુક્ત થવાના પ્રયોજનથી જ આ આઠેય અંગોનો સતત અભ્યાસ કરવામાં આવે તો વિવેકજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. આ વિવેકજ્ઞાન જ તેના વિરોધી અવિવેકને દૂર કરવા સમર્થ છે. યોગદર્શન અદ્ભુત ચિત્તશાસ્ત્ર છે. ચિત્ત વિશે અનેક મહત્ત્વની વિચારપ્રેરક ચર્ચાઓ આ શાસ્ત્રમાં છે. તેમાં ચિત્ત, ચિત્તભૂમિઓ, ચિત્તવૃત્તિઓ, ચિત્તવૃત્તિનિરોધના ઉપાયો, ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાયો, ધ્યાનના પ્રકારો, સમાધિના ભેદો, કલેશો, કલેશોની અવસ્થાઓ, કર્મસિદ્ધાન્ત, બાહ્યાર્થસિદ્ધિ, વિભૂતિઓ વગેરેનું વિશદ નિરૂપણ અને વિશ્લેષણ છે. બાકી યોગના દાર્શનિક સિદ્ધાન્તો તો સાંખ્યના જ છે. સાધકના ધ્યાનના અનેક વિષયોમાંના એક વિષય તરીકે ઈશ્વરનો સ્વીકાર યોગદર્શન કરેલો છે.

(૧૧) વૈશેષિકદર્શન

વૈશેષિકદર્શન માત્ર બાહ્યાર્થવાદી નથી પરંતુ તે આત્યન્તિક બાહ્યાર્થવાદી છે. તે વસ્તુઓને જ્ઞાનબાહ્ય માને છે એટલું જ નહિ પણ તે પ્રતીતિભેદ વસ્તુભેદ યા પદાર્થભેદ માને છે. આમ જેટલા પ્રતીતિઓના પ્રકાર તેટલા જ બાહ્ય જગતમાં પદાર્થોના પ્રકાર તે સ્વીકારે છે. પ્રતિભાસનો અર્થાત્ જ્ઞાનનો અતિશય (વધારો) બાહ્ય વિષયના અતિશય વિના સંભવતો નથી એ વૈશેષિક સિદ્ધાન્ત છે.^૧ બાહ્ય પદાર્થો સાત છે — દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ.

દ્રવ્ય — જેમાં ગુણ અને કર્મ રહે છે તેમજ જે કાર્યનું સમવાયી કારણ બને છે તે

૧. ન હિ વિષયાતિશયમન્તરેણ પ્રતિભાસાતિશયોઽવકલ્પતે । ન્યાયમંજરી, ભાગ ૧, પૃ. ૧૨૪.

દ્રવ્ય છે. ^૧ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિક્, આત્મા અને મન આ નવ જ દ્રવ્યો છે. ^૨ આ નવમાંથી પ્રથમ ચાર દ્રવ્યો બે પ્રકારના છે — નિત્ય અને અનિત્ય. નિત્ય પરમાણુરૂપ છે અને અનિત્ય કાર્યરૂપ (અવયવીરૂપ) છે. ^૩ પરમાણુઓના સંયોગથી જ જગતની બધી ભૌતિક વસ્તુઓ બનેલી છે. પરમાણુઓના સંયોગથી અવયવીરૂપ તદ્દન નવી જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ વૈશેષિકો ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્યને કારણમાં સત્ નથી માનતા. એટલે તેઓ અસત્કાર્યવાદી કહેવાય છે.

આકાશ, કાલ, દિક્ અને આત્મા આ ચાર વિભુ દ્રવ્યો છે. આકાશ અસ્પર્શવત્ ભૌતિક દ્રવ્ય છે. તે નિત્ય અને વિભુ છે. શબ્દ આકાશનો વિશેષગુણ છે. (પ્રશસ્તપાદભાષ્ય પૃ. ૧૪૪). મન અભૌતિક નિત્યપરમાણુરૂપ છે. તે ચેતન નથી. સુખ-દુઃખ આદિ આંતર વિષયોને ગ્રહણ કરવા માટેનું તે અન્તઃકરણ છે. વળી, ઈન્દ્રિય સાથે મન જોડાય નહિ ત્યાં સુધી ઈન્દ્રિય પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરી શકતી નથી. મન અણુ હોઈ બધી ઈન્દ્રિયો સાથે તે યુગપત્ જોડાઈ શકતું ન હોવાથી પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં પાંચ જ્ઞાનો યુગપત્ સંભવતા નથી. ^૪ દિન, વર્ષ, માસ, વગેરે સમયના વ્યવહારનું જે અસાધારણ કારણ છે તે કાળ છે. ^૫ તે નિત્ય અને વ્યાપક છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે દિશાઓના વ્યવહારનું યા પ્રતીતિનું જે અસાધારણ કારણ છે તે દિક્ છે. ^૬ તે પણ નિત્ય અને વ્યાપક છે. આત્મા નિત્ય અને વિભુ છે. તે જ્ઞાનનું અધિકરણ છે. સંસારી અવસ્થામાં તે કર્તા, ભોક્તા અને જ્ઞાતા છે. જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને સંસ્કાર આ નવ આત્માના વિશેષ ગુણો છે. પરંતુ આ ગુણો સંસારી અવસ્થામાં જ તેનામાં હોય છે કારણ કે આત્મા, ઈન્દ્રિય અને મનના સંયોગવિશેષથી જ આત્મામાં તે ગુણો ઉત્પન્ન થતા રહે છે. મુક્તિમાં તો આત્મા શરીર, ઈન્દ્રિય, મનથી રહિત હોય છે. એટલે મુક્તિમાં તે નવેય વિશેષ ગુણોનો ઉચ્છેદ થઈ જાય છે. ^૭ આત્માઓ અનેક છે. ^૮ મુક્તિની અવસ્થામાં પણ આત્માઓ સ્વતન્ત્રરૂપે એકબીજાથી

૧. ક્રિયાવદ્ ગુણવત્ સમવાયિકારણમિતિ દ્રવ્યલક્ષણમ્ । વૈશેષિકસૂત્ર, ૧.૧.૧૪.
૨. તત્ર દ્રવ્યાણિ પૃથિવ્યસેજોવાવ્યાકાશકાલદિગાત્મમનાંસિ... નવૈવેતિ । પ્રશસ્તપાદભાષ્ય (ઉદ્દેશપ્રકરણ)
૩. સા (પૃથિવી) દ્વિવિધા — નિત્યા ચાનિત્યા ચ । પરમાણુલક્ષણા નિત્યા, કાર્યલક્ષણા ત્વનિત્યા । પ્રશસ્તપાદભાષ્ય (પૃથિવીપ્રકરણ), જુઓ સંયોગપ્રકરણ પણ.
૪. અયૌગપદ્યાત્ જ્ઞાનાનાં તસ્યાણુત્વમિહોચ્યતે । ભાષાપરિચ્છદ.
૫. વૈશેષિકસૂત્ર, ૨.૨.૬.
૬. એજન, ૨.૨.૧૨.
૭. નવાનામાત્મવિશેષગુણાનામત્યન્તોચ્છિત્તિર્મોક્ષઃ । વ્યોમવતી, પૃ. ૬૩૮
૮. વ્યવસ્થાતો નાના । વૈશેષિકસૂત્ર, ૩.૨.૨૦.

ત્મિન્ન જ રહે છે.

ગુણ — જે દ્રવ્યાશ્રિત હોય, ગુણરહિત હોય તેમ જ સંયોગ અને વિભાગનું કારણ બનવામાં બીજાની અપેક્ષા રાખતો હોય તે ગુણ છે.^૧ ગુણો ચોવીસ છે — રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિણામ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ (ચીકાશ), શબ્દ, જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને સંસ્કાર. દ્વિત્વ વગેરે સંખ્યાની ઉત્પત્તિ તેમજ મહત્પરિમાણની ઉત્પત્તિની ચર્ચાઓ રસિક છે. વળી, વિભાગજ વિભાગની ચર્ચા પણ નોંધપાત્ર છે.

કર્મ — જે દ્રવ્યાશ્રિત હોય છે, ગુણ રહિત હોય છે તેમજ સંયોગ અને વિભાગનું કારણ બનવામાં બીજાની અપેક્ષા ન રાખતું હોય તે કર્મ છે.^૨ કર્મોના પાંચ પ્રકાર છે — ઉત્કેષણ, અવકેષણ, આકુંચન, પ્રસારણ અને ગમન.

સામાન્ય — અનેક વ્યક્તિઓમાં જે એકત્વબુદ્ધિ થાય છે, એકાકાર જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ તે વ્યક્તિઓમાં રહેલું એક સામાન્ય છે. સામાન્ય એક અને નિત્ય છે. સામાન્યના બે પ્રકાર છે — પર સામાન્ય અને અપર સામાન્ય. સત્તા પર સામાન્ય છે અને દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ, ગોત્વ વગેરે અપર સામાન્યો છે.^૩

વિશેષ — વિશેષ નિત્ય દ્રવ્યોમાં જ રહે છે. તે અત્યન્ત વ્યાવૃત્તિનો હેતુ છે. અર્થાત્ તે જે નિત્ય દ્રવ્યવ્યક્તિમાં હોય તે વ્યક્તિને સજાતીયોથી અને વિજાતીયોથી વ્યાવૃત્ત કરે છે. પ્રત્યેક પરમાણુને પોતાનો ખાસ વિશેષ હોય છે, આત્માઓને પોતપોતાનો વિશેષ હોય છે અને મનોને પણ પોતપોતાનો વિશેષ હોય છે. પૃથ્વીપરમાણુઓ તદ્દન એકસરખા હોય છે, મુક્ત આત્માઓ નવ વિશેષગુણોથી રહિત હોવાથી તદ્દન એકસરખા હોય છે અને મુક્ત આત્માઓએ છોડી દીધેલાં નિત્ય અણુ મનો પણ તદ્દન એકસરખાં હોય છે. તેથી કોઈ પણ બે પૃથ્વી પરમાણુઓ, કોઈ પણ બે મુક્ત આત્માઓ અને મુક્ત આત્માઓએ છોડી દીધેલાં કોઈ પણ બે મનો વચ્ચેનો ભેદ તેમનામાં રહેલા વિશેષોથી જ થઈ શકે. આ વિશેષો અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે અને કેવળ યોગીઓને જ તેમનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.^૪

સમવાય — હાથથી યા ગમે તેટલા શક્તિશાળી વૈજ્ઞાનિક સાધનથી પણ જે

૧. દ્રવ્યાશ્રયો અગુણવાનું સંયોગવિભાગેષ્વકારણમનપેક્ષા ઇતિ ગુણલક્ષણમ્ । વૈશેષિકસૂત્ર, ૧.૧.૧૫.
૨. એકદ્રવ્યમગુણ સંયોગવિભાગેષ્વનપેક્ષાં કારણમિતિ કર્મલક્ષણમ્ । વૈશેષિકસૂત્ર, ૧.૧.૧૬.
૩. પ્રશસ્તપાદભાષ્ય, ઉદ્દેશપ્રકરણ. નિત્યમેકમનેકાનુગતં સામાન્યમ્ । તર્કસંગ્રહ
૪. પ્રશસ્તપાદભાષ્ય, વિશેષપ્રકરણ.

બે અત્યન્ત ભિન્ન વસ્તુઓને કોઈ કદીય જુદી કરી બન્નેયને જુદા જુદા દેશમાં મૂકી શકવા શક્તિમાન નથી તેવી બે વસ્તુઓ (અયુતસિદ્ધો) વચ્ચેનો નિત્ય સંબંધ તે સમવાય છે.^૧ આ સંબંધ અવયવ અને અવયવી, ગુણ અને ગુણી, ક્રિયા અને ક્રિયાવાન, જાતિ અને વ્યક્તિ તથા નિત્યદ્રવ્ય અને વિશેષ વચ્ચે હોય છે. તે એક અને નિત્ય છે.

અભાવ — કોઈ વસ્તુનું ન હોવું તે તે વસ્તુનો અભાવ છે. તેના ચાર પ્રકાર છે — પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, અત્યંતાભાવ અને અન્યોન્યાભાવ.^૨

આ સાતેય પદાર્થો ન્યાયદર્શનના ‘પ્રમેય’ પદાર્થમાં સમાવેશ પામે છે.

વૈશેષિક અનુસાર સ્વતન્ત્ર પ્રમાણો બે જ છે — પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. ઉપમાન વગેરે બીજાં પ્રમાણોનો સમાવેશ આ બેમાં જ થઈ જાય છે.

પ્રાચીન વૈશેષિકદર્શન ઈશ્વરને માનતું ન હતું. કણાદના વૈશેષિકસૂત્રોમાં ઈશ્વરનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી. તેથી સાંખ્યકારિકા પરની યુક્તિદીપિકાટીકાના કર્તા(ઈ.સ.ની છઠ્ઠી શતાબ્દી) સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે સૂત્રકાર કણાદના મતે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ નથી.^૩ સૃષ્ટિ અને પ્રલયની કલ્પના સાથે નિત્યમુક્ત જગત્કર્તા મહેશ્વરની વિભાવના વૈશેષિકદર્શનના ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોમાં સૌપ્રથમ આપણને પ્રશસ્તપાદના પદાર્થધર્મસંગ્રહમાં (ઈ.સ. છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં) મળે છે. તેથી યુક્તિદીપિકાકાર જણાવે છે કે પાશુપત ભક્તોએ પાછળથી વૈશેષિકદર્શનમાં ઈશ્વરની વિભાવના દાખલ કરી છે.^૪

(૧૨) ન્યાયદર્શન

ન્યાયદર્શન એ મુખ્યપણે તર્કશાસ્ત્ર છે. તે સોળ પદાર્થોની ચર્ચા કરે છે. તે સોળ પદાર્થો છે — પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દષ્ટાન્ત, સિદ્ધાન્ત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેત્વાભાસ, છલ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાન.^૫

૧. પ્રમાણ — યથાર્થ ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) પ્રમાણ છે. ઉપલબ્ધિનો અર્થ છે સ્મૃતિ સિવાયનું જ્ઞાન. સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી. પ્રમાણો ચાર છે — પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ. જ્ઞાનની યથાર્થતા (પ્રામાણ્ય - validity) અને અયથાર્થતાનું

૧. અયુતસિદ્ધાનામાધાર્યાધારપૂતાનાં યઃ સમ્બન્ધઃ... સ સમવાયઃ । પ્રશસ્તપાદભાષ્ય.

૨. ભાષાપરિચ્છેદ, કારિકા ૧૨-૧૩.

૩. આચાર્યેણ તુ નોક્તમ્, તસ્માત્ સૂત્રકારમતે નાસ્તીશ્વરઃ । યુક્તિદીપિકા. કા.૫.

૪. एवं काणादानामीश्वरोऽस्तीति पाशुपतोपज्ञम् । યુક્તિદીપિકા (કલકતા, ૧૯૩૩) પૃ. ૮૫-૮૮.

૫. ન્યાયસૂત્ર. ૧.૧.૧.

જ્ઞાન આપણને પ્રવૃત્તિની સફળતા અને અસફળતા ઉપરથી થાય છે.^૧ જો જ્ઞાનની પછી થનારી આપણી પ્રવૃત્તિ સમર્થ(સફળ) બને તો જ્ઞાનની પદાર્થતાનું આપણે અનુમાન કરીએ છીએ, અન્યથા તેની અપદાર્થતાનું. આમ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તથા અપ્રામાણ્ય બન્ને પરતઃ નિર્ણીત થાય છે.

જ્ઞાનનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે. નૈયાયિકો સ્વસંવેદનને સ્વીકારતા નથી. જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશમાન નથી પણ તેનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. ‘આ ઘડો છે’ એવા ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં જ્ઞાન ભાસતું નથી, પરંતુ તે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું જ્ઞાન તેના પછી ઉત્પન્ન થતા માનસ પ્રત્યક્ષ દ્વારા થાય છે.^૨ આ માનસ પ્રત્યક્ષને અનુવ્યવસાય કહેવામાં આવે છે. આ અનુવ્યવસાયને આફ્ટર-કોગ્નીશન (after-cognition) ગણી શકાય. આમ જ્ઞાન જો કે ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ સ્વયં પ્રગટ નથી થતું તેમ છતાં પછીની ક્ષણે તેનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. વ્યવસાયાત્મક યા સવિકલ્પક જ્ઞાન જ જ્ઞાત થાય છે, જ્યારે અવ્યવસાયાત્મક યા નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન અજ્ઞાત જ રહે છે.

(૧) પ્રત્યક્ષ

જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થયું હોય, જેની ઉત્પત્તિમાં શબ્દ કારણ ન હોય (અવ્યપદેશ્ય), જે અવ્યભિચારી અને નિશ્ચયાત્મક હોય તે પ્રત્યક્ષ છે.^૩ આ ગૌતમનું લક્ષણસૂત્ર છે. કેટલાંક જ્ઞાનો એવાં છે જે ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય હોવા સાથે શબ્દજન્ય પણ અર્થાત્ ઉભયજ છે, તેમની વ્યાવૃત્તિ કરવા સૂત્રમાં ‘અવ્યપદેશ્ય’ પદ છે. ગૌતમની આ વ્યાખ્યા અનુસાર તો પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સદા નિશ્ચયાત્મક જ હોય છે, અર્થાત્ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર આ વ્યાખ્યામાં નથી. પરંતુ ત્રિલોચન અને વાયસ્પતિએ આ પરંપરા તોડી આખા સૂત્રને તોડી પૂર્વભાગને લક્ષણવચન અને ઉત્તરભાગને વિભાગવચન ગણેલ છે. અવ્યપદેશ્ય અને વ્યવસાયાત્મક એ પ્રત્યક્ષના બે વિભાગો (ભેદો) છે. તેમણે ‘અવ્યપદેશ્ય’ પદનો અર્થ કર્યો ‘શબ્દસંસર્ગરહિત’ અર્થાત્ નિશ્ચયરહિત, નિર્વિકલ્પક. પછી તો આ દ્વિવિધ પ્રત્યક્ષની માન્યતા સ્થિર થઈ ગઈ. નૈયાયિકો કહે છે કે નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક

૧. પ્રવૃત્તિસામર્થ્યાદર્થવત્ પ્રમાણમ્ । ન્યાયભાષ્ય, ૧.૧.૧. (ઉત્થાનિકા)

૨. ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્નં જ્ઞાનમાત્મમનસોઃ સંયોગવિશેષાદાત્મસમવાયાન્ચ સુખાદિવદ્ ગૃહ્યતે । ન્યાયભાષ્ય, ૨.૧.૧૯. તસ્માદ્ જ્ઞાનાન્તરવેદ્યં સંવેદનં વેદ્યત્વાત્ ઘટાદિવત્ । વ્યોમવતી, પૃ.૫૨૯. મનો ગ્રાહ્યં ... મતિઃ... । કારિકાવલી, ૫૭.

૩. ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્નં જ્ઞાનમવ્યપદેશ્યમવ્યભિચારિ વ્યવસાયાત્મકં પ્રત્યક્ષમ્ । ન્યાયસૂત્ર, ૧.૧.૪.

બન્ને પ્રત્યક્ષીનો વિષય તો એક જ છે.^૧ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય અને સમવાય પદાર્થો સંમુખરૂપે, અવિભક્તરૂપે જ્ઞાત થાય છે જ્યારે સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં તે પદાર્થો સ્વસ્વરૂપે વિભક્તરૂપે જ્ઞાત થાય છે. એટલે પ્રથમને 'અવિભક્ત આલોચન' એવું નામ આપ્યું છે.^૨ કેટલાક નૈયાયિકો નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષીનો ભેદ બીજી રીતે સમજાવે છે. 'આ ઘડો છે' એ પ્રકારનું જ્ઞાન સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ છે. સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં કોઈ વસ્તુ વિશે કંઈક જ્ઞાત થાય છે અર્થાત્ ઉદ્દેશ્ય સાથે વિધેયને જોડવામાં આવે છે. 'આ ઘડો છે' એનો અર્થ એ કે આ વસ્તુ ઘટત્વ સામાન્યથી યુક્ત છે. અહીં 'આ વસ્તુ' ઉદ્દેશ્ય છે અને ઘટત્વ સામાન્ય વિધેય છે. આમ આ જ્ઞાન 'વિશેષ્યવિશેષણભાવયુક્ત' છે, જેમાં 'આ વસ્તુ (ઘટ)' વિશેષ્ય છે અને 'ઘટત્વ' વિશેષણ છે. આ સવિકલ્પક જ્ઞાન પહેલાં નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનનું હોવું આવશ્યક છે. સવિકલ્પકજ્ઞાન 'વિશેષ્ય-વિશેષણજ્ઞાનપૂર્વક' થાય છે એટલે એના પહેલાં આપણને વિશેષ્ય અને વિશેષણનું અલગ અલગ જ્ઞાન થયું હોવું જોઈએ. પહેલાં પૃથક્ વિશેષ્ય અને વિશેષણનું જ્ઞાન થાય અને પછી જ વિશેષણવિશિષ્ટ વિશેષ્યનું જ્ઞાન થાય. 'આ ઘડો છે' એ ઘટત્વવિશિષ્ટ ઘટનું જ્ઞાન છે એટલે તેની પહેલાં પૃથક્ ઘટ અને ઘટત્વનું જ્ઞાન આવશ્યક છે જેમાં ઘટ અને ઘટત્વ વિશેષ્ય-વિશેષણરૂપે ન હોય. આવા જ્ઞાનને નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ કહે છે.^૩

(૨) અનુમાન

પર્વત ઉપર ધુમાડો જોઈને અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે. આ અનુમાન પ્રમાણથી થનાર જ્ઞાનનું જાણીતું દષ્ટાન્ત છે. પર્વત ઉપર ધુમાડો જોતાં આપણને યાદ આવે છે કે ધુમાડા અને અગ્નિનું નિયતસાહચર્ય (વ્યાપ્તિ) છે, અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં ધુમાડો હોય છે ત્યાં અગ્નિ હોય છે. આ વ્યાપ્તિના સ્મરણ પછી આ વ્યાપ્તિથી વિશિષ્ટ ધુમાડાને આપણે 'અગ્નિ સાથે વ્યાપ્તિ સંબંધ રાખનાર ધુમાડો આ પર્વત ઉપર છે' એવી રીતે નિહાળીએ છીએ. આવા વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ ધુમાડાના જ્ઞાનને પરામર્શ કહેવામાં આવે છે.

૧. યદેવ સવિકલ્પકોન તદેવાનેન ગૃહ્યતે । ન્યાયમંજરી, પૃ. ૯૨.

૨. તત્ર સામાન્યવિશેષેષુ સ્વરૂપાલોચનમાત્રં પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં...પ્રમિતિર્દ્રવ્યાદિવિષયં જ્ઞાનમ્, સામાન્યવિશેષજ્ઞાનોત્પત્તૌ અવિષ્કમ્ આલોચનમાત્રં પ્રત્યક્ષં પ્રમાણમસ્મિન્નાન્યત્ પ્રમાણાન્તસ્મિન્... । પ્રશસ્તપાદભાષ્ય.

૩. ચક્ષુઃસંયોગાદ્યનન્તરં ઘટ ઇત્યાકારકં ઘટત્વાદિવિશિષ્ટં જ્ઞાનં ન સંભવતિ પૂર્વં વિશેષણસ્ય ઘટત્વાદેજ્ઞાનાભાવાત્ । વિશિષ્ટબુદ્ધૌ વિશેષણજ્ઞાનસ્ય કારણત્વાત્ । તથા ચ પ્રથમતો ઘટઘટત્વયોર્વૈશિષ્ટ્યાનવગાહ્યેવ જ્ઞાનં જાયતે । તદેવ નિર્વિકલ્પકમ્ । સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી, કા. ૫૮.

આવા પરામર્શજ્ઞાનના કારણે 'પર્વત ઉપર અગ્નિ છે' એવી અનુમિતિ જન્મે છે.^૧ આ સ્વાર્થાનુમાન છે પરંતુ જે અનુમાન બીજા માટે કરવામાં આવે તે પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે. તેનાં પાંચ અવયવવાક્યો છે.

(૧) પ્રતિજ્ઞા	—	આ પર્વત અગ્નિવાળો છે.
(૨) હેતુ	—	ધુમાડાના હોવાથી.
(૩) ઉદાહરણ	—	જ્યાં જ્યાં ધુમાડો હોય છે ત્યાં અગ્નિ હોય છે.
ઉદાહરણાર્થ, રસોડું.
(૪) ઉપનય	—	આ પર્વત અગ્નિવ્યાપ્ય ધુમાડાવાળો છે.
(૫) નિગમન	—	તેથી આ પર્વત અગ્નિવાળો છે. ^૨

નૈયાયિકો હેતુનાં (સદ્હેતુનાં) પાંચ રૂપો યા લક્ષણો ગણાવે છે — (૧) પક્ષસત્ત્વ, (૨) સપક્ષસત્ત્વ, (૩) વિપક્ષાસત્ત્વ, (૪) અસત્પ્રતિપક્ષત્ત્વ, (૫) અબાધિતત્ત્વ.

(૩) ઉપમાન

એક માણસે ગાયને જોઈ છે પણ ગવયને કદી જોયો નથી. તે જંગલમાં રહેનાર માણસ પાસેથી સાંભળે છે કે ગાયના જેવો (સદૃશ) ગવય હોય છે. જ્યારે તે જંગલમાં જઈ ગાય જેવા પશુને દેખે છે અર્થાત્ તે પશુમાં ગોસાદૃશ્યનું પ્રત્યક્ષ કરે છે ત્યારે તેને જ્ઞાન થાય છે કે આ પશુનું નામ 'ગવય' છે, આ જ્ઞાન ઉપમિતિ છે. આમ ઉપમિતિનું સ્વરૂપ છે 'સંજ્ઞા-સંજ્ઞિસંબંધજ્ઞાન', અર્થાત્ સંજ્ઞા 'ગવય' શબ્દ અને સંજ્ઞી 'જંગલમાં જોયેલું પશુ', એ બન્નેના સંબંધનું જ્ઞાન થવું એ જ ઉપમિતિ છે. આ ઉપમિતિનું કારણ (પ્રમાણ) કેટલાકના મતે કેવળ અતિદેશવાક્યસ્મરણ છે જ્યારે કેટલાકના મતે અતિદેશવાક્યસ્મરણસહિત સાદૃશ્યપ્રત્યક્ષ છે.^૩

(૪) આગમ યા શબ્દપ્રમાણ

આમવાક્ય શબ્દપ્રમાણ છે.^૪ તેના દ્વારા આપણને જ્ઞાન થાય છે. જ્યાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનના નિતિ નથી તેનું પણ જ્ઞાન શબ્દપ્રમાણ દ્વારા થાય છે. જેણે વસ્તુને જેવી હોય તેવી જ જાણી હોય, તેનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય અને જે વીતરાગ હોય તેને

૧. ન્યાયભાષ્ય, ૧.૧.૫.

૨. ન્યાયભાષ્ય, ૧.૧.૩૨.

૩. ન્યાયભાષ્યસહિત ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૬ તથા આગમાહિતસંસ્કારસ્મૃત્યપેક્ષં સારૂપ્યપ્રત્યક્ષમુપ-
માનમિતિ । ન્યાયવાર્તિક, ૨.૧.૪૮.

૪. આત્મોપદેશઃ શબ્દઃ । ન્યાયસૂત્ર, ૧.૧.૭.

આમ કહેવામાં આવે છે. આવી વ્યક્તિનાં વચનથી થનારું જ્ઞાન સંવાદી હોય છે.

૨. પ્રમેય — જ્ઞાનનો વિષય પ્રમેય કહેવાય છે. તેના બાર પ્રકાર છે — આત્મા, શરીર, ઈન્દ્રિય, અર્થ (પદાર્થ), બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેત્યભાવ (પુનર્જન્મ), ફળ, દુઃખ અને અપવર્ગ (મોક્ષ).

૩. સંશય — સંશય એવું જ્ઞાન છે જે બે વિરુદ્ધ ધર્મો યા વિકલ્પો (કોટિઓ) વચ્ચે દોલાયમાન રહે છે.

૪. પ્રયોજન — જે ઉદ્દેશ્યથી મનુષ્ય કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય તે જ પ્રયોજન છે.

૫. દષ્ટાન્ત — કોઈ વસ્તુ પુરવાર કરવા માટે જેનું ઉદાહરણ દેવામાં આવે તે દષ્ટાન્ત કહેવાય. જે બાબતમાં વાદી (પક્ષ) અને પ્રતિવાદી (વિપક્ષ) બન્ને એકમત હોય તેને જ ઉદાહરણના રૂપે રજૂ કરી શકાય.

૬. સિદ્ધાન્ત — પ્રામાણિકપણે સ્વીકારેલા અને પ્રમાણસિદ્ધ અર્થને સિદ્ધાન્ત કહે છે. તેના ચાર પ્રકાર છે — સર્વતન્ત્ર, પ્રતિતન્ત્ર, અધિકરણ અને અભ્યુપગમ.

૭. અવયવ — પરાર્થાનુમાનમાં જેટલા વાક્યોનો પ્રયોગ કરવો પડે છે તે બધાં અવયવો કહેવાય છે.

૮. તર્ક — ‘સંશયિત બે ધર્મોમાંથી આમાં જ કારણની (હેતુની યા પ્રમાણની) ઉપપત્તિ જણાય છે, આમાં જ પ્રમાણની અનુજ્ઞા હોઈ શકે, આમાં નહિ’ એ પ્રકારનું વિશિષ્ટ માનસ જ્ઞાન તર્ક છે. તે પોતે પ્રમાણ નથી કે પ્રમાણફળ તત્ત્વનિશ્ચય પણ નથી પરંતુ તે તો પ્રમાણનું અનુગ્રાહક છે.

૯. નિર્ણય — પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ ઉપર વિચાર કરી અર્થનો નિશ્ચય કરવો એ જ નિર્ણય છે.

૧૦. વાદ — કથાના (શાસ્ત્રચર્યાના) ત્રણ પ્રકાર છે : વાદ, જલ્પ અને વિતંડા. પ્રમાણ અને તર્ક દ્વારા પોતાના પક્ષની સ્થાપના અને પરપક્ષનું ખંડન જે શાસ્ત્રચર્યામાં હોય તેને વાદ કહેવામાં આવે છે. વાદમાં જીતવાની ઈચ્છા હોતી નથી પરંતુ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની જ ઈચ્છા હોય છે. એટલે વાદમાં છલ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનનો પ્રયોગ હોતો નથી.

૧૧. જલ્પ — જલ્પમાં પોતાના પક્ષની સ્થાપના અને પરપક્ષનું ખંડન કરતી વખતે છલ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનનો આશરો લેવામાં આવે છે. જલ્પમાં જીતવાની ઈચ્છા હોય છે.

૧૨. વિતંડા — પૂર્વોક્ત જલ્પ જ જ્યારે પોતાના પક્ષની સ્થાપના નહિ પણ કેવળ પરપક્ષનું ખંડન જ કરે છે ત્યારે તે વિતંડા કહેવાય છે.

૧૩. હેત્વાભાસ — સાધ્યનો હેતુ ન હોવા છતાં જે હેતુ જેવો જણાય છે તે હેત્વાભાસ છે. તેનામાં સદ્દેતુના પાંચ લક્ષણોમાંથી કોઈ ને કોઈ લક્ષણનો અભાવ હોય છે.

૧૪. છલ — વક્તાને અભિપ્રેત અર્થથી શબ્દનો બીજો જ અર્થ કરી તેના વચનને તોડવું તે છલ છે.

૧૫. જાતિ — ઉદાહરણના સાધ્ય સાથેના સાધર્મ્ય કે વૈધર્મ્ય દ્વારા દોષ બતાવવો એ જાતિ છે.

૧૬. નિગ્રહસ્થાન — કોઈ વાક્યસંદર્ભમાં વાદી કે પ્રતિવાદીનું અજ્ઞાન યા વિપરીત જ્ઞાન પ્રકટ થાય તો તે પરાજિત ગણાય છે, નિગૃહીત ગણાય છે. આવાં પરાજયનાં સ્થાનોને નિગ્રહસ્થાનો કહેવામાં આવે છે.

ઈશ્વર — ન્યાયસૂત્રમાં જે ત્રણ સૂત્રો ઈશ્વરવિષયક છે તેમાં પુરુષકર્મ અને કર્મફળની બાબતમાં ઈશ્વરનું શું કાર્ય છે એ જણાવ્યું છે, અને ઈશ્વરથી સૂત્રકારને જીવન્મુક્ત અભિપ્રેત જણાય છે. ભાષ્યકાર પણ કહે છે કે અધર્મ, મિથ્યાજ્ઞાન અને પ્રમાદનો નાશ કરી ધર્મ, જ્ઞાન અને સમાધિસંપદા પ્રાપ્ત કરનાર ઈશ્વર છે.^૧ આ સ્પષ્ટપણે સૂચવે છે કે ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયનને મતે જીવન્મુક્ત જ ઈશ્વર છે. જગત્કર્તા નિત્યમુક્ત ઈશ્વરની માન્યતાનો પ્રવેશ ન્યાયદર્શનમાં ઈ.સ.ની છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં થયો છે.

(૧૩) મીમાંસાદર્શન

મીમાંસાદર્શનની મુખ્ય બે શાખા છે — કુમારિલની અને પ્રભાકરની. પ્રભાકર આઠ પદાર્થો માને છે — દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, પરતન્ત્રતા, શક્તિ, સાદૃશ્ય અને સંખ્યા. દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું સ્વરૂપવર્ણન વૈશેષિકોએ આપેલા તેમના સ્વરૂપવર્ણન જેવું જ છે. પરતન્ત્રતા વૈશેષિકોના સમવાય જેવો પદાર્થ છે પણ તે નિત્ય નથી. દરેક વસ્તુમાં પોતપોતાની શક્તિ હોય છે, આ શક્તિના કારણે તે પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. અગ્નિમાં દાહકતાશક્તિ છે એટલે તે બાળે છે. કુમારિલ પદાર્થના મુખ્ય બે પ્રકાર માને છે — ભાવ અને અભાવ. ભાવ પદાર્થો દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ અને સામાન્ય છે.

૧. અધર્મ-મિથ્યાજ્ઞાન-પ્રમાદહાન્યા ધર્મ-જ્ઞાન-સમાધિસમ્પદા ચ વિશિષ્ટમાત્માન્તરમીશ્વરઃ ।
ન્યાયભાષ્ય, ૪.૧.૨૧.

કુમારિલ પૃથ્વી વગેરે નવ દ્રવ્ય ઉપરાંત અંધકાર અને શબ્દ એ બે દ્રવ્યો પણ માને છે.

પ્રભાકરના મતે સ્મૃતિભિન્ન બધાં જ્ઞાનો સદા પ્રમાણ જ છે. જેને બ્રાન્ત જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તે પણ પ્રમાણ જ છે, કારણ કે તેમાં બે જ્ઞાનો છે અને તેમના ભેદનું અગ્રહણ જ કહેવાતા બ્રાન્ત જ્ઞાનમાં હોય છે. બધાં જ્ઞાનો સદા સ્વતઃ પ્રમાણ છે. કુમારિલ કહે છે કે બધાં જ જ્ઞાનો સ્વતઃ પ્રમાણ છે એ સાચું પરંતુ સદા નહિ પણ જ્યાં સુધી અપ્રમાણ પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી જ.^૧ બધાં જ મીમાંસકો જ્ઞાનના અપ્રમાણ્યને પરતઃ માને છે.^૨

કુમારિલ અનુસાર જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ નથી. એટલું જ નહિ પણ તે પ્રત્યક્ષબાહ્ય પણ નથી. તે કેવળ અનુમેય છે. ઉદાહરણ તરીકે ઘટનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન લઈએ. આપણને કેવળ ઘટનું જ પ્રત્યક્ષ થાય છે, ઘટજ્ઞાનનું નહિ. ઘટજ્ઞાનને તો આપણે અનુમાનથી જ જાણીએ છીએ. તેની પ્રક્રિયા નીચે મુજબ છે. જ્યારે હું ઘટનું પ્રત્યક્ષ કરું છું ત્યારે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના કારણે બાહ્ય વસ્તુ ઘટમાં જ્ઞાતતા યા પ્રાકટ્ય નામનો ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલાં જે ઘટ અજ્ઞાત હતો તે હવે જ્ઞાત બની જાય છે. ઘટમાં ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાતતા નામના ધર્મ ઉપરથી 'મને ઘટજ્ઞાન થયું છે' એનું અર્થાત્ ઘટજ્ઞાનનું અનુમાન કરવામાં આવે છે.^૩ કુમારિલનો મત પ્રભાકર સ્વીકારતા નથી. તે માને છે કે ઘટરૂપ વિષય સાક્ષાત્ ભાસે છે અને સાથે જ એ પણ સ્વીકારે છે કે જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ છે. પ્રભાકરના મતે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં ત્રણ વસ્તુ ભાસે છે — (૧) જ્ઞાન, (૨) જ્ઞાનનો વિષય અર્થાત્ બાહ્ય વસ્તુ અને (૩) જ્ઞાતતા. એટલે આ સિદ્ધાન્તને 'ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષ સિદ્ધાન્ત' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.^૪

પ્રભાકર મીમાંસા અનુસાર પ્રમાણો પાંચ છે — પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ અને અર્થાપત્તિ. પ્રથમ ચાર પ્રમાણોની વ્યાખ્યા ન્યાય અને મીમાંસામાં લગભગ એકસરખી છે. ઉપમાનની બાબતમાં ભિન્નતા છે. મીમાંસાના મતે ઉપમાનનું ફળ (ઉપમિતિ) સંજ્ઞા-સંજ્ઞિસંબંધ જ્ઞાન નથી. મીમાંસા અનુસાર ઉપમાનનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે. જેણે ગાય જોઈ છે તે જંગલમાં જાય છે. તે ગવયને પ્રથમ જુએ છે. તેને જ્ઞાન થાય છે કે આ ગવય તો ગાય સદૃશ છે. આ છે ગવયગત ગોસાદૃશ્યનું પ્રત્યક્ષ. આ પ્રત્યક્ષ ગાયનું સ્મરણ કરાવી ગોગત ગવયસાદૃશ્યનું જ્ઞાન કરાવે છે. ગવયગત

૧. સ્વતઃ સર્વપ્રમાણાનાં પ્રામાણ્યમિતિ ગમ્યતામ્ । શ્લોકવાર્તિક, સૂત્ર ૨, શ્લોક ૪૭.

૨. શ્લોકવાર્તિક, સૂત્ર ૩, શ્લોક ૮૫.

૩. શાસ્ત્રદીપિકા (ચૌખમ્બા) પૃ. ૧૫૭.

૪. પ્રકરણપંચિકા, પૃ. ૫૫-૫૭.

ગોસાદૃશ્યનું પ્રત્યક્ષ ઉપમાન ગણાય છે અને ગોગત ગવયસાદૃશ્યનું જ્ઞાન ઉપમાનપ્રમાણનું ફળ ઉપમિતિ છે.^૧ દષ્ટ કે શ્રુત બે વિરોધી અર્થોનો વિરોધ દૂર કરવા કરવામાં આવતી ત્રીજા અર્થની કે વાક્યની કલ્પના અર્થાપત્તિ છે. ઉદાહરણાર્થ, આપણે જોઈએ છીએ કે દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી તેમ છતાં જાડો થઈ ગયો છે. દિવસે ન ખાવું અને જાડા થવું વચ્ચે વિરોધ જણાય છે. આ બે વિરોધી અર્થોનો ખુલાસો ત્યારે જ થઈ શકે કે જો આપણે એ અર્થની કે વાક્યની કલ્પના કરીએ કે તે રાતે ખાય છે. આમ તે રાતે ખાય છે એ જ્ઞાન અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા થયું કહેવાય. ભૂતલને જોઈ ભૂતલ ઉપર ઘટ ન હોવાનું જે જ્ઞાન થાય છે તે અભાવ પ્રમાણ દ્વારા થાય છે. ઘટના અભાવનું પ્રત્યક્ષ તો શક્ય નથી કારણ કે અભાવ સાથે ઈન્દ્રિયનો સંયોગ સંભવતો નથી. ઘટાભાવનું જ્ઞાન આ રીતે થાય છે — પહેલાં ભૂતલનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, પછી ઘટ જે ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી છે તેનું સ્મરણ થાય છે અને પછી ઈન્દ્રિયની અપેક્ષા વિના કેવળ મન દ્વારા ઘટાભાવનું માનસ જ્ઞાન થાય છે અને તે માનસ જ્ઞાન અભાવ પ્રમાણ છે.^૨

મીમાંસા સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ કરે છે, કર્મ અને ફળ વચ્ચે કડીરૂપ અપૂર્વને માને છે, શબ્દને નિત્ય માને છે અને વેદને અપૌરુષેય ગણે છે.

(૧૪) શાંકર કેવલાદ્વૈત વેદાન્ત

બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે એવો શાંકર અદ્વૈતનો સિદ્ધાન્ત છે. બધાં કાર્યો માયિક છે, અવિદ્યાજન્ય છે. કાર્યો માયિક હોય એટલે તેમનું ઉપાદાનકારણ માયા યા અવિદ્યા જ હોય. જે પરમ સત્ છે તે તો એક માત્ર બ્રહ્મ છે. તે પરમ સત્ બ્રહ્મના અધિષ્ઠાન ઉપર અવિદ્યા માયિક જગતરૂપે પ્રગટ થાય છે. આ માયિક જગતને બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ - પરિણામરૂપ નહિ — માનવામાં આવે છે. સામાન્ય ભ્રમજ્ઞાનનું દૃષ્ટાન્ત લઈ શાંકર સિદ્ધાન્ત સમજીએ. આપણને દોરડીમાં સાપનું ભ્રાન્ત જ્ઞાન થાય છે. અહીં ભ્રાન્ત સાપનું ઉપાદાનકારણ દોરડી નથી, તેનું ઉપાદાનકારણ તો આપણું અજ્ઞાન છે, આપણી અવિદ્યા છે. દોરડી ઉપાદાનકારણ ન હોવા છતાં તે જો ત્યાં ન હોત તો ભ્રાન્ત સાપને આપણું અજ્ઞાન ત્યાં ઉપજાવી શક્યું ન હોત. આપણા અજ્ઞાનને ભ્રાન્ત સાપ ઉપજાવવા માટે યોગ્ય અધિષ્ઠાનની જરૂર છે. એટલે પ્રસ્તુત દૃષ્ટાન્તમાં દોરડી એ ભ્રાન્ત

૧. સાદૃશ્યદર્શનોત્થં જ્ઞાન સાદૃશ્યવિષયકમુપમાનમ્ । પ્રકરણપંચિકા. પૃ ૧૧૦

૨. ના તાવદિન્દ્રિયેણેષા નાસ્તીત્યુત્પાદે મતિઃ । ભાવાંશેનૈવ મંયોગો યોગ્યત્વાદિન્દ્રિયસ્ય હિ ॥ ગૃહોત્વા વસ્તુસદ્ભાવં સ્મૃત્વા ચ પ્રતિયોગિનમ્ । માનસં નાસ્તિતાજ્ઞાનં જાયતેડક્ષાનપેક્ષયા ॥ શ્લોકવાર્તિક, અભાવ, શ્લોક ૧૮, ૨૭.

સાપનું અધિષ્ઠાનકારણ છે. આવી જ રીતે પ્રપંચરૂપ મિથ્યા જગતને વૈશ્વિક અજ્ઞાન યા માયા બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાન ઉપર ઉપજાવે છે. અજ્ઞાન દૂર થતાં દોરડીરૂપ અધિષ્ઠાન ઉપર બ્રાહ્મ સાપનો આરોપ કરતાં આપણે અટકી જઈએ છીએ અને પરિણામે દોરડી તેના ખરા રૂપમાં દેખાય છે. તેવી જ રીતે વૈશ્વિક અજ્ઞાન દૂર થતાં બ્રાહ્મ જગતનો આરોપ બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાન ઉપર કરતાં આપણે અટકી જઈએ છીએ અને પરિણામે આપણને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.^૧

શંકર વેદાન્તનો કાર્ય-કારણભાવનો સિદ્ધાન્ત વિવર્તવાદ કહેવાય છે. કારણ વસ્તુતઃ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેનામાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી, પરંતુ તેના બદલાઈ જવાનો આપણને કેવળ ભ્રમ થાય છે. દોરડી પોતે સાપમાં ફેરવાઈ જતી નથી. પરંતુ દોરડીમાં આપણને સાપનો ભ્રમ જ થાય છે. આ જ રીતે બ્રહ્મ જે કારણ છે તે જગતના રૂપમાં ફેરવાઈ જતું નથી, પરંતુ અજ્ઞાનના કારણે આપણને જગતની બ્રાહ્મ પ્રતીતિ થાય છે. જેવી રીતે દોરડામાં પ્રતીત થનારો સાપ મિથ્યા છે તેવી જ રીતે બ્રહ્મમાં પ્રતીત થતું જગત પણ મિથ્યા છે. આ સિદ્ધાન્ત માયાવાદ કહેવાય છે.

બધી પરિભાષા ત્યજીને સીધે સીધું કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે બ્રહ્મ યા આત્મા એક જ છે અને તે જ પરમ તત્ત્વ છે. નાના જીવો અને ઈશ્વર પણ અવિદ્યા યા માયાની નીપજ છે, અને જ્યાં સુધી અવિદ્યા યા માયા હોય ત્યાં સુધી જ તે હોય છે.

શંકરાચાર્ય પણ વિજ્ઞાનવાદી અને શૂન્યવાદીની માફક સત્ની ત્રણ કોટિ સ્વીકારે છે — પારમાર્થિક, વ્યાવહારિક અને પ્રાતિભાસિક. તેમના મતે ત્રિકાલાબાધિત કૃતસ્થનિત્ય બ્રહ્મચેતન જ પરમાર્થ સત્ છે કારણ કે તે ત્રિકાલસ્થાયી છે. ઘટ, પટ આદિ વ્યાવહારિક સત્ છે કારણ કે તે વ્યવહારકાલસ્થાયી છે પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનથી તેમનો નાશ થાય છે. રજજુસર્પ આદિ પ્રાતિભાસિક સત્ છે કારણ કે તે પ્રતિભાસકાલમાત્રસ્થાયી છે પરંતુ અધિષ્ઠાનનું (રજજુનું) જ્ઞાન થતાં જ તેમનું અસ્તિત્વ દૂર થાય છે. શંકરાચાર્ય વ્યાવહારિક જગતના ઉપાદાનકારણ તરીકે અવિદ્યા નામના તત્ત્વને સ્વીકારે છે એ તો આપણે જોઈએ. તે અવિદ્યાને સત્-અસત્વિલક્ષણ કહી વર્ણવે છે. તે સત્ નથી કારણ કે તે બાધિત થાય છે, તે અસત્ નથી કારણ કે તે સદૃપ જગતનું ઉપાદાનભૂત કારણ છે.

શંકરાચાર્ય જ્ઞાન ઉપર ભાર આપે છે. તેમનો માર્ગ જ્ઞાનમાર્ગ છે.

(૧૫) વિશિષ્ટાદ્વૈત વેદાન્ત (રામાનુજ)

રામાનુજ અનુસાર ચેતન જીવ અને જડ જગત બન્ને બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય

૧. શંકરભાષ્ય, સૂત્ર ૧.૧.૧-૪.

છે, બ્રહ્મ તેમનું નિમિત્ત તેમજ ઉપાદાન કારણ બને છે. અલબત્ત, બ્રહ્મના વિના તેમનું અસ્તિત્વ સંભવતું ન હોઈ એક માત્ર અદ્વૈત તત્ત્વ તો બ્રહ્મ જ કહેવાય. આ બ્રહ્મ સગુણ જ છે. તે સદ્ગુણોનો ભંડાર છે. તે નિર્ગુણ એટલા જ અર્થમાં છે કે તેમાં દુર્ગુણોનો અભાવ છે. આમ બ્રહ્મ પરમ પુરુષ છે, ઈશ્વર છે. જીવ અને જડ જગત ઉપાદાનકારણભૂત બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓ અસત્ નથી પણ સત્ છે. તે બને ઈશ્વરના શરીર જેવા છે. જેમ જીવાત્માનું શરીર અસત્ નથી તેમ તે બને પણ અસત્ નથી. 'જીવ અને જડ જગત ઉપાદાનકારણભૂત બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોવા છતાં તે બને બ્રહ્મથી ભિન્ન છે, અર્થાત્ જેવી રીતે શરીર આત્મા નથી બની શકતું તેવી જ રીતે તે બને બ્રહ્મ નથી બની શકતા. આમ બ્રહ્મ યા ઈશ્વરનું અદ્વૈતસ્વરૂપ જીવ અને જડ જગતના દ્વૈતરૂપથી વિશિષ્ટ છે. એટલે આ સિદ્ધાન્તને વિશિષ્ટદ્વૈત કહેવામાં આવે છે.'^૧ રામાનુજના આ વિશિષ્ટદ્વૈત વેદાન્તમાં ભક્તિ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

(૧૬) દ્વૈતાદ્વૈત વેદાન્ત (નિમ્બાર્ક)

નિમ્બાર્ક ત્રણ તત્ત્વો માને છે — (૧) ચિત્ (જીવ), (૨) અચિત્ અર્થાત્ જડ જગત અને (૩) ઈશ્વર. આ ત્રણ ક્રમશઃ ભોક્તા, ભોગ્ય અને નિયન્તા છે. જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જીવના જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાનો અર્થ એ છે કે જીવ જ્ઞાન પણ છે અને જ્ઞાનવાણો પણ છે, જેમ સૂર્ય પ્રકાશ પણ છે અને પ્રકાશવાણો પણ છે. આ ત્રણ તત્ત્વો (ચિત્, અચિત્ અને ઈશ્વર) વચ્ચે શો સંબંધ છે? નિમ્બાર્કનો ઉત્તર છે કે તેમની વચ્ચે સર્વથા તાદાત્મ્ય (અભેદ) સંબંધ નથી, કારણ કે એવો સંબંધ માનવાથી તેમના સ્વભાવ અને ગુણોના ભેદનો ખુલાસો કરવો અશક્ય બની જાય. વળી, તેમની વચ્ચે સર્વથા ભેદનો સંબંધ માનીએ તો ઈશ્વર(બ્રહ્મ)ને જીવ અને જડ જગતથી ભિન્ન માનવા પડે અને પરિણામે ઈશ્વરનું આનન્ધ્ય જોખમાય. એટલે તેમની વચ્ચે અમુક દૃષ્ટિએ ભેદ અને અમુક દૃષ્ટિએ અભેદ એમ ભેદાભેદનો સંબંધ છે. ભેદનો અર્થ એ છે કે જીવ અને જડની પૃથક્ સત્તા તો છે પરંતુ તે ઈશ્વરને અધીન છે, અર્થાત્ 'પરતન્ત્ર સત્તાનો ભાવ' છે. અભેદનો અર્થ એ છે કે તે બનેની ઈશ્વરથી સ્વતન્ત્ર સત્તા નથી અર્થાત્ 'સ્વતન્ત્ર સત્તાનો અભાવ' છે. આમ ભેદ અને અભેદ અર્થાત્ દ્વૈત અને અદ્વૈત બને સાચા છે.'^૨

૧. સ્થૂલસૂક્ષ્મચિદચિત્પ્રકારકં બ્રહ્મૈવ કારણં ચેતિ બ્રહ્મોપાદાનં જગત્ । સૂક્ષ્મચિદચિત્તોઃ સર્વાવસ્થાવસ્થિતયોઃ પરમપુરુષશરીરત્વેન તત્પ્રકારતયા પદાર્થત્વાત્ તત્પ્રકારઃ પરમપુરુષઃ સર્વદા સર્વશબ્દવાચ્ય ઇતિ વિશેષઃ । શ્રીભાષ્ય, પૃ. ૮૨.
૨. સૂક્ષ્મચિદર્શનદ્વિગ્નિષ્ટસ્ય બ્રહ્મણઃ તદાનીં સિદ્ધત્વાત્ વિશિષ્ટસ્યૈવ અદ્વિતીયત્વં સિદ્ધમ્ । વેદાન્તતત્ત્વસાર.
૩. દશમ્લોકી. વેદાન્તપારિજાતસૌરભ.

(૧૭) દ્વૈત વેદાન્ત (મધ્વ)

માધ્વો સ્પષ્ટ રીતે દ્વૈતવાદી છે અને તેઓ અદ્વૈતનું ખંડન કરે છે. તેઓ બ્રહ્મ, જીવ અને જડ ત્રણેયને નિત્ય સ્વતન્ત્ર પદાર્થો માને છે અર્થાત્ જીવ અને જડ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયા નથી. માધ્વમતને 'દ્વૈતવાદ' કેવળ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે અદ્વૈતને નથી માનતો.

માધ્વો ઈશ્વર, જીવ અને જડનો પરસ્પર ભેદ માને છે.^૧ તે ઈશ્વરને કર્તા અને સંહર્તા તરીકે વર્ણવે છે. પરંતુ તે પ્રાણીકર્મસાપેક્ષ કર્તા છે.^૨ પ્રાણીઓનાં કર્મ અનુસાર તે સૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે. માધ્વોના મતે જીવો અણુ અને અનન્ત છે. જીવો સ્વતન્ત્ર અને નિત્ય હોઈ તેઓ નથી પરબ્રહ્મનો (અર્થાત્ ઈશ્વરનો) પરિણામ કે નથી તેનું કાર્ય કે નથી તેનો અંશ.^૩

(૧૮) શુદ્ધદ્વૈત

વલ્લભાચાર્ય અનુસાર જીવ, જડ અને બ્રહ્મ આ ત્રણમાંથી પહેલા બે (જીવ અને જડ) બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી પરંતુ બ્રહ્મરૂપ જ છે. જડ અને જીવ બ્રહ્મના પરિણામો છે પણ આ પરિણામોમાં બ્રહ્મ શુદ્ધ જ રહે છે. શુદ્ધ સુવર્ણમાંથી બનેલા કુંડળમાં સુવર્ણ શુદ્ધ જ રહે છે, વિકાર પામતું નથી. વલ્લભાચાર્યનો અવિકૃત પરિણામવાદ છે. જીવ અને જડની બ્રહ્મની સાથેની એકતા સ્વતઃ છે, શુદ્ધ છે, એમાં વિકારનો કે માયાનો સંપર્ક નથી. જીવ અને જગત તો બ્રહ્મનો લીલાવિલાસ છે.^૪

(૧૯) કાશ્મીર શૈવ દર્શન

કાશ્મીરીય શૈવદર્શન પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ દર્શન અનુસાર પરમ તત્ત્વ શિવ છે. બીજાં તત્ત્વો તેમાંથી અભિવ્યક્ત થાય છે. અભિવ્યક્ત તત્ત્વોમાં સાંખ્યનાં પચીસ તત્ત્વોનો એ જ ક્રમમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ભેદ એટલો કે સાંખ્ય દર્શન પુરુષ અને પ્રકૃતિને નિત્ય અને સ્વતન્ત્ર ગણે છે જ્યારે આ દર્શન તેમને અનિત્ય અને પરતન્ત્ર ગણે છે. બધાં તત્ત્વો પરમશિવને અધીન છે. એક માત્ર પરમશિવ સ્વતન્ત્ર છે. તે 'ચિત્' છે. તેમાંથી જ બધાં તત્ત્વો આવિર્ભાવ પામે છે

૧. જીવેશ્વરમિદા ચૈવ જડેશ્વરમિદા તથા । સર્વદર્શનસંગ્રહ (પૂર્ણપ્રજ્ઞદર્શન).

૨. ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા, પૃ. ૭૫.

૩. એજન. પૃ. ૭૦.

૪. ...અદ્વૈત શુદ્ધયોઃ પ્રાહ્: ... ॥૨૭॥ માયાસમ્બન્ધરહિતં શુદ્ધમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ । કાર્યકારણરૂપં હિ શુદ્ધં બ્રહ્મ ન માયિકમ્ ॥૨૮॥ શુદ્ધદ્વૈતમાર્તંડ.

અને પાછાં એમાં જ લીન થઈ જાય છે. સૃષ્ટિ તો તેમનું ઉન્મીલન માત્ર છે.^૧ આ દર્શનમાં પ્રકૃતિને માયા અને શુદ્ધ સત્ત્વવિશિષ્ટ પુરુષને 'શુદ્ધવિદ્યા' કે 'સદ્વિદ્યા' કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ઈશ્વરતત્ત્વ, સદાશિવતત્ત્વ અને શક્તિતત્ત્વનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. ઈશ્વરતત્ત્વથી સદાશિવતત્ત્વ પર છે. સદાશિવતત્ત્વથી શક્તિતત્ત્વ પર છે. શક્તિતત્ત્વથી પરમશિવતત્ત્વ પર છે પરંતુ પરમશિવતત્ત્વથી પર કોઈ તત્ત્વ નથી.

પરમશિવ સર્વકર્તા, સર્વજ્ઞ, પૂર્ણ, નિત્ય, વ્યાપક, અસંકુચિત, શક્તિસંપન્ન હોવા છતાં પોતાની ઈચ્છાથી સંકુચિત થઈ કલા, વિદ્યા, રાગ, કાલ અને નિયતિ એમ માયાના પાંચ કંચુકરૂપે પોતે જ અભિવ્યક્ત થાય છે ક્રમશઃ આ પાંચ કંચુકોને આવરણરૂપે સ્વીકારી 'પુરુષ' સંસારી બને છે. આ પાંચ કંચુકોથી આવૃત્ત ચૈતન્ય પુરુષતત્ત્વ છે. પરમશિવના સ્વરૂપને આવૃત્ત કરવાના કારણે કલા વગેરેને કંચુક કહેવામાં આવે છે.

શિવ શક્તિ વિના હોતા નથી અને શક્તિ શિવ વિના હોતી નથી. આ દૃષ્ટિએ બન્નેનો અભેદ છે, સામરસ્ય છે. શિવશક્તિના આંતર નિમેષને સદાશિવ કહેવામાં આવે છે અને બાહ્ય ઉન્મેષને ઈશ્વર કહેવામાં આવે છે.^૨

દર્શનોનો વિભાગ

પ્રચલિત પરંપરા અનુસાર ચાર્વાક, જૈન અને બૌદ્ધ નાસ્તિક છે જ્યારે સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, મીમાંસા અને વેદાન્ત આસ્તિક છે. સામાન્ય રીતે આસ્તિક સર્વજ્ઞ સદામુક્ત જગત્કર્તા ઈશ્વરને માનનારને ગણવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં 'આસ્તિક' 'નાસ્તિક' શબ્દોને આ અર્થમાં લઈ શકાય એમ નથી, કારણ કે આસ્તિક ગણાતાં દર્શનોમાંથી મીમાંસા અને સાંખ્ય નિરીશ્વરવાદી છે. વળી, શાંકર વેદાન્તનો બ્રહ્મવાદ ઈશ્વરના સિદ્ધાન્તનો પોષક નથી જ. ન્યાય અને વૈશેષિક મૂળમાં આવા ઈશ્વરને સ્વીકારતા ન હતાં. ઈ.સ.ની છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં પાશુપત ભક્તોએ આવા ઈશ્વરનો પ્રવેશ કરાવ્યો છે. ન્યાયસૂત્રકાર અને ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયન તો જીવન્મુક્ત ઉપદેષ્ટાને જ ઈશ્વર ગણતા જણાય છે અને યોગસૂત્રકારનો પણ આ જ મત લાગે છે. વળી, આ ત્રણે દર્શનોની દાર્શનિક પ્રક્રિયામાં નિત્યમુક્ત જગત્કર્તા ઈશ્વરને માટે કોઈ સ્થાન નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નિત્ય મુક્ત જગત્કર્તા ઈશ્વરને માનવા અને ન માનવાની દૃષ્ટિથી દર્શનોનો આસ્તિક-નાસ્તિક વિભાગ બનતો નથી. એટલે 'આસ્તિક'નો અર્થ વેદને સ્વીકારનાર અને 'નાસ્તિક'નો અર્થ વેદને ન સ્વીકારનાર

૧. ઉન્મીલનમવસ્થિતસ્યૈવ પ્રકટીકરણમ્ । પ્રત્યભિજ્ઞાહૃદય

૨. ઈશ્વરો બહિરુન્મેષો નિમેષોઽન્તઃ સદાશિવઃ । ઈશ્વરપ્રત્યભિજ્ઞા, ૩.૧.૩.

એવો થવા લાગ્યો. નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ । પરંતુ સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય અને વૈશેષિકનો ખરેખર તો વેદ સાથે કોઈ આન્તરિક સંબંધ છે જ નહિ. વેદાન્તનો પણ વેદ સાથે કોઈ સાચો સંબંધ નથી.' મોટે ભાગે 'વેદ' શબ્દથી ઉપનિષદો જ સમજવામાં આવે છે અને ઉપનિષદોનો સંબંધ વેદેતર પરંપરા સાથે છે, વેદ સાથે નથી. એટલે આસ્તિકનો અર્થ વેદ માનનાર અને નાસ્તિકનો અર્થ વેદ ન માનનાર કરી સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, મીમાંસા અને વેદાન્તને આસ્તિકના વર્ગમાં મૂકવા અને જૈન, બૌદ્ધ તથા ચાર્વાકને નાસ્તિકના વર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી. વળી, વૈદિક અને અવૈદિક દર્શનો એવો વિભાગ પણ યોગ્ય નથી. આવો વિભાગ બ્રાહ્મિ ઉપજાવે છે અને મુક્ત મને તેમનાં મૂળની ખોજમાં વિઘ્ન ઊભું કરે છે.^૨

પાણિનિ અનુસાર 'આસ્તિક' શબ્દનો અર્થ છે પરલોકમાં માનનાર અને 'નાસ્તિક' શબ્દનો અર્થ છે પરલોકમાં ન માનનાર.^૩ આ દૃષ્ટિએ ચાર્વાક સિવાય બધાં જ દર્શનો આસ્તિક ઠરે છે. જૈનો અને બૌદ્ધો પણ પરલોકમાં માને છે અને પોતાને આસ્તિક જ ગણાવે છે. ખરેખર તો કોઈ દર્શનને વૈદિક, અવૈદિક, આસ્તિક કે નાસ્તિક લેબલ લાગડું ઈષ્ટ લાગતું નથી. યુસ્ત અને જડ વિભાગીકરણ મુક્ત વિચારણામાં બાધા ઊભી કરે છે.

ભારતીય દર્શનની લાક્ષણિકતાઓ અને તેની પરના આક્ષેપો

ભારતીય દર્શનનું લક્ષ્ય છે દુઃખમુક્તિ - મોક્ષ. આત્યન્તિક અને ઐકાન્તિક

૧. "Regardless of all retrospective glorification of the Veda, even the 'orthodox' core of the tradition, as represented by the exegetic Mimamsa and the Dharmashastra, follows largely unvedic ways of thought and is oriented around a projection or fiction of the Veda. This is also true for those philosophical systems of Hinduism whose 'orthodoxy' is defined by their recognition of the authority of the Veda. While proclaiming the sanctity of the Veda, the Hindu tradition seems to be turning away from the vedic ways of thought and life." Tradition and Reflection, Wilhelm Halbfass, Delhi. 1992, p.2.
૨. વસ્તુતઃ સાંખ્યદર્શન કે લિફ વૈદિક મૂલ નહીં ઁજના ઁલિફ ... સાંખ્યદર્શન કી નિરીશ્વરવાદિતા, નિવૃત્તિપરાયણતા ઁર શ્રુતિવિરોધ સે ઁસ સંકેત કા સમર્થન હોતા હૈ ઁર ઁસકે મૂલ કી શ્રમણવિઁારધારા મેં ઁજ ઁક્તિસંગત પ્રતીત હોતી હૈ, ન કિ વૈદિક વિઁારધારા મેં । બૌદ્ધધર્મ કે વિકાસ કા ઁતિહાસ, ઁ. ગોવિન્દચન્દ્ર પાળ્ડેય પૂ. ૧૪-૧૫
૩. મહાભાષ્ય, ઁ. ઁ. ઁ. ઁ. ઁ. પરલોકાનભ્યુગમ ઁવ હિ નાસ્તિકત્વમ્ । ન્યાયમંજરીઅન્ધિભંગ, પૂ. ૮૨.

દુઃખમુક્તિની ઈચ્છા જ દર્શનપ્રવૃત્તિનું મૂળ છે. માત્ર બુદ્ધિની કસરત કરવા માટેનું સાધન દર્શન નથી. આશ્ચર્યથી મુગ્ધ થયેલી બુદ્ધિ દર્શનમાં પ્રવૃત્ત થતી નથી પરંતુ દુઃખમુક્તિના પ્રયોજનથી પ્રેરાયેલી બુદ્ધિ દર્શનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

ભારતીય તત્ત્વચિન્તન ધર્મદૃષ્ટિ સાથે પ્રગાઠ રીતે સમ્બદ્ધ છે. આનું કારણ, આપણે જોયું તેમ, એ છે કે ભારતમાં ફિલસૂફી એ દર્શનની પૂર્વભૂમિકા ગણાયેલી છે. પ્રકૃતિ-પુરુષનું ભેદ જ્ઞાન કે 'હુ બ્રહ્મ છું' એવું અભેદજ્ઞાન બૌદ્ધિક સ્તરથી ઉપર ઊઠી સાધકના જીવનમાં સમરસ ન બને ત્યાં સુધી તે જ્ઞાનનો ખાસ કોઈ અર્થ નથી. ભારતમાં મૂળથી જ ફિલસૂફી અને ધર્મ અવિભાજ્ય રહ્યાં છે. એટલે જ દરેક દર્શનનો સંબંધ યોગમાર્ગ યા સાધનામાર્ગ સાથે રહ્યો છે. પરંતુ આ કારણે ભારતીય દર્શનોનું દાર્શનિક ઊંડાણ ઓછું નથી. બૌદ્ધદર્શનમાં ધર્મદૃષ્ટિનું પ્રાધાન્ય હોવા છતાં જગતના દાર્શનિક સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન ગુણવત્તા અને ઈયત્તા બંને દૃષ્ટિએ મોખરાનું છે. કુમારિલનું શ્લોકવાર્તિક (મીમાંસા), જયંતની ન્યાયમંજરી (ન્યાય), વિદ્યાનન્દની અષ્ટસહસ્રી (જૈન), શાન્તરક્ષિતનો તત્ત્વસંગ્રહ (બૌદ્ધ) અને હર્ષનું ખંડનખંડખાદ્ય (વેદાન્ત) — આ ગ્રન્થો વાંચ્યા પછી ભારતીય દર્શનોની તાર્કિકતા, ઊંડાણ, સૂક્ષ્મતા અને વિશ્લેષણથી આપણે અચંબામાં પડ્યા વિના નહિ રહીએ.

બૌદ્ધિક પ્રતિભા અને સમગ્ર વ્યક્તિત્વના અન્તસ્તલમાં રહેલા એક સ્વતન્ત્ર અવિનાશી આત્મતત્ત્વની શોધ એ ભારતીય દર્શનની સર્વોચ્ચ અને લાક્ષણિક સિદ્ધિ છે. સામાન્ય રીતે આપણા વિશે આપણે જે કંઈ જાણીએ છીએ કે અભિવ્યક્ત કરીએ છીએ તે પરિણામની ભૂમિકાનું છે, દેશ-કાળની ભૂમિકાનું છે. પરંતુ આ આત્મા સદાતન અપરિણામી છે, દેશકાલાતીત છે, કાર્યકારણની શૃંખલાથી પર છે, પરિણામાતીત છે, ચક્ષુની ત્યાં પહોંચે નથી. હજારો વર્ષોથી ભારતીય દર્શનનો પ્રયત્ન આ વજ્રશા આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અને તે જ્ઞાનને જીવનમાં એકરસ કરવાનો રહ્યો છે. ભૂતકાળની ગુહામાં અનન્ત સુધી વિસ્તરેલ ભારતીય ઈતિહાસ પર ઉપાની પરમ શાન્તિ વ્યાપી રહી છે તેનું કારણ છે આ પ્રયોજનનું સાતત્ય. ભૌતિક પરિવર્તનોની હારમાળામાં આવતાં ઉત્થાન-પતન, ભરતીઓટ વચ્ચે શાન્તિપ્રચુર આનન્દમય આત્મારૂપ આધાર યા અધિષ્ઠાનમાં આધ્યાત્મિક સ્થિરતા જળવાઈ રહી છે. આ આત્મા શાશ્વત, કાલાતીત, અવિનાશી પરમ સત્ છે.

પાશ્ચાત્ય દર્શનની જેમ ભારતીય દર્શન પણ મનનાં પરિમાણ અને શક્તિઓનું વિશ્લેષણ કરે છે, મનુષ્યની બૌદ્ધિક શક્તિઓનું અને મનના વ્યાપારોનું પૃથક્કરણ કરે છે, માનવીય જ્ઞાન વિશેના વિવિધ સિદ્ધાન્તોનું મૂલ્યાંકન કરે છે,

તર્કશાસ્ત્રની રીતિઓ આપે છે અને નિયમો સ્થાપે છે, ઈન્દ્રિયોનું વર્ગીકરણ કરે છે; અને જે પ્રક્રિયાઓથી અનુભવનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે, જે પ્રક્રિયાઓથી અર્થઘટન થાય છે તેમ જ જે પ્રક્રિયાઓથી તે સમગ્રતયા જ્ઞાત થાય છે તે પ્રક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરે છે. પ્રમાણશક્તિની મર્યાદાનો પણ તે વિચાર કરે છે. જ્ઞાનનું યાથાર્થ્ય શું છે?, અને તે કેવી રીતે જાણી શકાય? - આવા પ્રશ્નો પણ તે ચર્ચે છે. પાશ્ચાત્ય દાર્શનિકોની જેમ ભારતીય દાર્શનિકો પણ નૈતિક મૂલ્યો અને આચારના ધોરણો વિશે પોતાના નિર્ણયો જાહેર કરે છે. બાહ્યાનુભવની સામગ્રીનું વિશ્લેષણ કરીને અને દશ્ય જગતના ધારક-નિયામક સિદ્ધાન્તો વિશેનાં તારણો કાઢીને તેઓ વ્યાવહારિક જગતનાં દશ્ય પાસાઓનું અધ્યયન પણ કરે છે. પરંતુ તેમનું મુખ્ય ધ્યેય હમેશા માહિતી નહિ કિન્તુ પરિવર્તન રહ્યું છે - ધરમૂળથી માનવસ્વભાવનું પરિવર્તન અને તેની સાથે આન્તર અને બાહ્ય બન્ને વિશેની પોતાની સમજણનો પુનઃ સંસ્કાર, સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક પરિવર્તન, એક ભવમાં નવો અવતાર, આત્માનું નિકૃષ્ટ અશુદ્ધ સ્વભાવમાંથી શુદ્ધ સ્વભાવમાં પરિવર્તન - આ ભારતીય દર્શનનું તારક લક્ષ્ય છે. ભારતીય દર્શનમાં આપણે બુદ્ધિને ખુદને પોતાની પરીક્ષા કરતી જોઈએ છીએ. બુદ્ધિ જ પોતાની ક્ષુદ્રતાનું ભાન કરાવી બુદ્ધિથી પર પ્રજ્ઞાને પામવા સૂચવે છે.

કર્મસિદ્ધાન્ત ચાર્વાક સિવાય બધાં જ ભારતીય દર્શનોનો પાયાનો સિદ્ધાન્ત છે. બધાં ભારતીય દર્શનોમાં એ વાત ઉપર સર્વસંમતિ છે કે વ્યક્તિ જે કર્મ કરે છે તે કર્મનું ફળ તેને મળે છે જ અને તેને જ મળે છે. શુભ કર્મનું ફળ સુખ છે અને અશુભ કર્મનું ફળ દુઃખ છે. જે કર્મનું ફળ વર્તમાન જન્મમાં મળતું નથી તે કર્મનું ફળ પછીના જન્મમાં મળે છે. જીવ પોતાના કર્મ અનુસાર વિવિધ યોનિઓમાં જન્મે છે. જ્યારે જીવ તૃષ્ણારહિત બની જાય છે ત્યારે તે ફલાસક્તિરહિત કર્મ કરે છે. નિષ્કામભાવે કરાતાં કર્મો બંધન નથી બનતાં. એ સ્થિતિમાં જીવને કેવળ પૂર્વજન્મોનાં કર્મોનાં ફળ ભોગવવા પડે છે. તેને પુનર્ભવ નથી. તે દેહપાત પછી મુક્ત બને છે. અન્તિમ જન્મમાં બધાં કર્મોનાં ફળો ખાસ પ્રક્રિયાથી તે ભોગવી લે છે. આ બધું સર્વસ્વીકૃત છે.

કેટલાક કર્મસિદ્ધાન્ત પર આક્ષેપ કરે છે કે તે નિયતિવાદ અને નિરાશાવાદ ભણી લઈ જાય છે, તેમાં પુરુષસ્વાતન્ત્ર્યને (freedom of will) અવકાશ જ નથી. પૂર્વ કર્મોના કારણે પુરુષ અત્યારે જે કંઈ છે કે કરે છે તે છે અને કરે છે, અત્યારનાં કર્મો તેના ભાવિ વ્યક્તિત્વને નિયત કરશે અને આમ ચક્ર ચાલ્યા જ કરશે. પુરુષ સંપૂર્ણપણે પૂર્વકર્મોથી બદ્ધ છે, એટલું જ નહિ પણ તેમનાથી તેનો ચેતસિક અને શારીરિક વ્યવહાર - તેનું સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ - નિયત છે. આમાં પુરુષસ્વાતન્ત્ર્યને અવકાશ ક્યાં રહ્યો? વળી, આમાં મુક્તિનો સંભવ પણ ક્યાં રહ્યો? આ શંકા યોગ્ય નથી. તે

કર્મસિદ્ધાન્તની અધૂરી સમજમાંથી ઊભી થયેલી છે. કર્મ અનુસાર તો પુરુષને ભિન્ન ભિન્ન શક્તિવાળાં મન, શરીર અને બાહ્ય સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ તે ભિન્ન ભિન્ન વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિમાં મુકાય છે એટલું જ, પરંતુ પ્રાપ્ત સાધનોનો ઉપયોગ કેમ અને કેવો કરવો તથા અમુક વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિમાં કેવો પ્રત્યાઘાત આપવો એ તેના હાથની વાત છે એવું કર્મસિદ્ધાન્ત માને છે. વળી, પુરુષ પોતાના પ્રયત્નથી પૂર્વકર્મોની અસરો હળવી કે નષ્ટ કરી શકે છે એવું પણ કર્મસિદ્ધાન્તમાં સ્વીકારાયું છે. પુરુષ ઉપર કર્મનું નહિ પણ કર્મ ઉપર પુરુષનું આધિપત્ય છે — અલબત્ત પુરુષને તેનું ભાન થવું જોઈએ, તેનું ચિત્ત ચમકવું જોઈએ. કર્મસિદ્ધાન્ત નિરાશાવાદ કે અકર્મણ્યતા ભણી લઈ જતો નથી પરંતુ આશાવાદ અને પુરુષાર્થનો પોષક છે. પોતાનું કર્મ, પોતાનો પ્રયત્ન યોગ્ય ફળ પ્રાપ્ત કરાવે જ છે એવો વિશ્વાસ આપનાર કર્મસિદ્ધાન્ત છે. કર્મસિદ્ધાન્તમાં પુરુષપ્રયત્ન, સ્વતન્ત્ર ઈચ્છાશક્તિ, નૈતિક જવાબદારી, આત્મસુધારણા, સાધના સર્વને પૂરતો અવકાશ છે, એટલું જ નહિ પણ તે બધાંનો તે પોષક અને પ્રેરક છે. કર્મસિદ્ધાન્તની સાથે પુનર્જન્મનો અને જીવબહુત્વ — પુરુષબહુત્વનો સિદ્ધાન્ત અત્યન્ત ગાઢ રીતે જોડાયેલો છે.

કેટલાક ભારતીય દર્શન ઉપર આક્ષેપ કરે છે કે તે નિરાશાવાદી છે. તેમનો આ આક્ષેપ ખરેખર સાચો નથી. ભારતીય દર્શન નિરાશાવાદી એ અર્થમાં છે કે તે સંસારને દુઃખમય માને છે. પરંતુ એ સમજી લેવું જોઈએ કે બધાં જ ભારતીય દર્શનો સંસારની દુઃખમયતાનું કારણ રાગદ્વેષને ગણે છે. રાગદ્વેષ હોતાં જે સંસાર છે તે જ રાગદ્વેષ ન હોતાં નિર્વાણ છે. તત્ત્વજ્ઞાન રાગદ્વેષને દૂર કરવા માટેનો ઉપાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે સાથે યોગનું અનુષ્ઠાન — યમ, નિયમ વગેરેનો અભ્યાસ — આવશ્યક છે. ભારતીય દર્શનો રાગદ્વેષ દૂર કરી દુઃખમુક્ત થવાનું કહે છે. તેઓ ગૂહીને માટે પણ તે શક્યતા સ્વીકારે છે. જે દર્શનો દુઃખ દૂર કરવામાં પ્રવૃત્ત થવાનો ઉપદેશ આપે તેમને નિરાશાવાદી કઈ રીતે કહી શકાય ? જે દર્શનો સ્વીકારે છે કે જીવ સંપૂર્ણપણે દુઃખથી મુક્ત થઈ શકે છે તેમને નિરાશાવાદી કેવી રીતે ગણાવી શકાય ? એટલું જ નહિ, જે દર્શનો સંપૂર્ણપણે દુઃખમુક્ત થવા માટેના ઉપાયો જણાવે છે તેમને નિરાશાવાદી કેમ મનાવી શકાય ? દુઃખ છે એમ સ્વીકારવા છતાં ભારતીય દર્શનો ભારપૂર્વક જણાવે છે કે આત્યંતિક અને એકાન્તિક દુઃખમુક્તિ શક્ય છે જ, તેના ઉપાયો પણ છે જ અને ઉપાયોના અનુષ્ઠાનથી યોગ્ય ફળ મળે છે જ. પરિસ્થિતિ આવી હોઈ ભારતીય દર્શનોને નિરાશાવાદી તરીકે ઓળખવામાં આનિ છે.

વળી ભારતીય દર્શનોમાં નિરાશાને બીજી રીતેય સ્થાન નથી. પ્રયત્નનું ફળ દરેકને અવશ્ય મળે છે એવી બધાં દર્શનોની શ્રદ્ધા છે. એક જન્મમાં પ્રયત્ન કરવા છતાં

વીતરાગતાની અર્થાત્ પૂર્ણ સુખની પ્રાપ્તિ ન થઈ અને અધવચ્ચે જ મરી ગયા તથા જે કંઈ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એ પણ ચાલ્યું ગયું, આગલા જન્મમાં પુનઃ આ જન્મની જેમ જ દુઃખી થવું પડશે, વગેરે વિચારોને ભારતીય દર્શનોમાં સ્થાન નથી. પોતાના અધિકાર પ્રમાણે સાધના દ્વારા જે કંઈ દર્શન, જ્ઞાન, શુદ્ધિ આદિ જીવ એક જન્મમાં પ્રાપ્ત કરે છે તેમનો નાશ મરણથી થતો નથી. તે બધાં તો જીવાત્માની સાથે એક જર્જર શરીરને છોડીને બીજા નવા શરીરમાં જાય છે અને બીજા જન્મમાં એ જીવ પૂર્વજન્મના સંચિતથી આગળ વધે છે. ભારતીય દર્શનો આમ નિરાશાવાદી તો નથી જ પણ ઊલટું આશાવાદી છે અને વધારામાં નિર્ભય બનાવનાર છે.

ભારતીય દાર્શનિકો ઉપર એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે તેઓ આંખ બંધ કરીને આગમમાં જે કહ્યું હોય છે તે સ્વીકારી લે છે. આગમવચનથી સ્વતન્ત્ર રીતે વિચારતા નથી. આ કારણે ભારતીય દર્શનમાં મૌલિકતા નથી તેમ જ તર્કને પણ સ્થાન નથી.

આ આક્ષેપ યોગ્ય નથી. પહેલાં આપણે જોયું કે તત્ત્વદર્શન માટે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન ત્રણેય આવશ્યક છે. એ ત્રણમાં મનનનું સ્થાન કોઈ પણ રીતે સંકુચિત નથી. આગમ તથા ચિન્તકોનો એ આદેશ છે કે યુક્તિઓ દ્વારા જ્યાં સુધી કોઈ ઉપદેશ, આગમવચન કે આપ્તવાક્યના સંબંધમાં પૂરેપૂરો વિચાર કરી નિર્ણય કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કોઈ પણ કથનનો સ્વીકાર ન કરવો જોઈએ. રાગ, દ્વેષ, આવેશ યા કદાચ્રહ છોડીને તર્કના નિયમો અનુસાર તેના ઉપર પૂરો વિચાર કરવો જોઈએ. અલબત્ત, એક વાત છે કે પાશ્ચાત્ય દાર્શનિકોની જેમ ભારતીય દાર્શનિકો કેવળ તર્ક પર નિર્ભર નથી રહેતા. જે પ્રદેશમાં તર્ક કંઈ કરી શકે તેમ નથી તે પ્રદેશમાં તર્કને પ્રયોજવો યોગ્ય નથી. તર્કને પોતાનું ક્ષેત્ર છે, તેને પોતાની મર્યાદા છે. ભારતીય દર્શન તર્કવિરોધી નથી પરંતુ તર્કનો ઉપયોગ તર્કથી ઉપર ઊઠવામાં પણ કરવાનો છે એ વાત ભારતીય દર્શન કહે છે. તર્ક એ ધ્યેય સુધી પહોંચવા માટેનું સાધન છે, એક ભૂમિકા છે. તે સાધનનું કામ પતે એટલે તેને છોડવાનું છે, તે ભૂમિકાથી આગળ જવાનું છે. પરંતુ આનો અર્થ એ તો હરગિજ ન કરવો જોઈએ કે ભારતીય દર્શન તર્કવિરોધી છે કે તેનામાં તાર્કિકતાની ઊણપ છે. ભારતીય દર્શનની તાર્કિકતા અજોડ છે, તેની સૂક્ષ્મતા ધારદાર છે, તેનું ખેડાણ વિસ્તૃત છે. બૌદ્ધ દાર્શનિકો દિઙ્નાગ, ધર્મકીર્તિ અને નાગાર્જુનના ગ્રન્થો, જૈન દાર્શનિકો અકલંક, વિદ્યાનન્દ અને યશોવિજયના ગ્રન્થો, ન્યાય-વૈશેષિક દાર્શનિકો જયંત ભટ્ટ, ઉદયનાયાર્ય અને ગંગેશના ગ્રન્થો, મીમાંસક ચિન્તકો કુમારિલ અને પ્રભાકરના ગ્રન્થો ભારતીય દર્શનની તાર્કિકતાના પુરાવાઓ છે.

વળી, ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો પોતપોતાનાં મન્તવ્યો મુખ્યપણે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનપ્રમાણના આધારે જ ચર્ચે છે અને સ્થાપે છે. તેઓ આગમવિશેષનું પ્રામાણ્ય માનતા હોવા છતાં પોતાનાં મન્તવ્યોની સ્થાપનામાં આગમશાસ્ત્રોનો આધાર લેતા નથી. ભગવાન બુદ્ધનું નખશિખ બુદ્ધિવાદીપણું ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. તે હમેશા પોતાની વાતને બુદ્ધિના મજબૂત પાયા ઉપર જ માંડતા. તેમણે કાલામોને આપેલો ઉપદેશ બહુ જાણીતો છે. તેમણે કહ્યું હતું: 'હે કાલામો ! મેં આ તમને કહ્યું, પરંતુ તમે તેનો સ્વીકાર કેવળ અનુશ્રુત છે માટે ન કરશો, કેવળ નયને ખાતર ન કરશો, કેવળ તમારા ધર્મગ્રન્થ પિટકને અનુકૂળ છે માટે ન કરશો, કેવળ પરંપરાગત છે માટે ન કરશો, કેવળ વિતર્કને ખાતર ન કરશો, કેવળ તમને અનુકૂળ છે માટે ન કરશો, કેવળ તેમનો કહેનારો શ્રમણ તમારો પૂજ્ય છે માટે ન કરશો, પરંતુ તમે જો તેને કલ્યાણકર અને નિર્દોષ સમજતા હો અને તેને ગ્રહણ કરવાથી કલ્યાણ અને કુશલ થશે એમ તમને ખરેખર ખાતરી હોય તો જ તમે તેને સ્વીકારજો.'^૧ બુદ્ધે પોતાના અનુયાયીઓને પણ દઢપણે કહેલું કે : "ઢાઢ્યા માણસો સોનાને કાપી, તપાવી, ઘસી તેની પરીક્ષા કરીને જ ગ્રહણ કરે છે. તેવી જ રીતે, હે ભિક્ષુઓ, તમે મારાં વચનોને પરીક્ષા કર્યા પછી જ સ્વીકારજો, મારા તરફના આદરના કારણે જ મારાં વચનોને સ્વીકારશો નહિ."^૨ જૈન આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિનાં આ વચનો પણ આ સંદર્ભમાં નોંધવા જેવાં છે : "મને મહાવીર પ્રત્યે પક્ષપાત નથી કે કપિલ અને બીજાઓ પ્રત્યે દ્વેષ નથી, પરંતુ જેની વાત તર્કસંગત હોય તેની વાત સ્વીકારવી જોઈએ."^૩ વાયસ્યતિ મિશ્ર કહે છે કે ભૂતાર્થપક્ષપાત એ તો બુદ્ધિનો સ્વભાવ છે. "વળી, શ્રીધર પણ જણાવે છે કે યથાર્થ જ્ઞાન કરવું એ તો બધી જ બુદ્ધિઓનો કુલધર્મ છે." મીમાંસા અને વેદાન્ત વેદ-ઉપનિષદના આધારે પોતાના મતને સ્થાપે છે એ વાત ખરી પરંતુ ત્યાંય તર્કબદ્ધ રજૂઆત કરવામાં આવે છે. ભારતીય દર્શનમાં મૌલિકતા છે જ. તે સિવાય આટલા

૧. અંગુત્તરનિકાય, ૩.
૨. તાપાચ્છેદાચ્ચ નિકપાત્ સુવર્ણમિવ પપ્પિહત્તૈઃ ।
પરીક્ષ્ય મિક્ષવો ગ્રાહ્યં મદ્ધવો ન તુ ગૌરવાત ॥ જ્ઞાનસારસમુચ્ચય, ૩૧.
૩. પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।
યુક્તિમદ્ધવનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥ લોકતત્ત્વનિર્ણય, ૩૮.
૪. ભૂતાર્થપક્ષપાતો હિ બુદ્ધેઃ સ્વભાવઃ । ન્યાયચાર્તકતાત્પર્યદીકા (ન્યાયદર્શન, સ્લકતા, ૧૯૩૬)
પૃ. ૮૦.
૫. સર્વીધ્યાં યથાર્થપરિચ્છેદકલ્પમ્ય કલ્પધર્મત્વાત્ । ન્યાયકન્દલી, બનારસ, ૧૮૯૫, પૃ. ૨૦૦.

બધા દાર્શનિક સંપ્રદાયો-સિદ્ધાન્તો ક્યાંથી સંભવે? અલબત્ત, એક વિચારધારા તરફી પોતાનું વલણ એક વાર દાર્શનિકનું બનતાં તે તેનાં શાસ્ત્રીય સાહિત્યનો ઉપયોગ કરે અને તે વિચારધારાને પોતાની બુદ્ધિશક્તિથી પુષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે પણ ત્યાંય સ્વતન્ત્ર મત ધરાવવાને અવકાશ હોય છે જ. ઉદાહરણાર્થ મીમાંસાદર્શન લો. તેમાં કુમારિલ, પ્રભાકર, મુરારિ અને ભટ્ટ નારાયણ કેટલીય બાબતોમાં સ્વતન્ત્ર વિચારો ધરાવતા હતા. ભારતીય દર્શનમાં મૌલિકતા નથી એવો આક્ષેપ કરનારા બાંદરાયણના વેદાન્તસૂત્રો ઉપરના ટીકા સાહિત્યને લક્ષમાં રાખીને આક્ષેપ કરે છે. તેમનું કહેવું છે કે વેદાન્તના ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયો વેદાન્તસૂત્રોની ભિન્ન ભિન્ન વ્યાખ્યાઓ કરીને સ્થપાય છે, સ્વતન્ત્ર મૌલિક ગ્રન્થો રચીને નહિ. પરંતુ તેમણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે વેદાન્તસૂત્રો એ તો તે તે દર્શનકારને મન પોતાની મૌલિકતાના પ્રચાર-પ્રસાર માટેનું પ્રસિદ્ધ વાહન માત્ર છે, પોતાની મૌલિકતા ટાંગવાની ખીંટી માત્ર છે. તેમણે વેદાન્તસૂત્રની પ્રતિષ્ઠા(goodwill)નો પોતાનો માલ વેચવા માટે ઉપયોગ કર્યો છે. જો વેદાન્તના સંપ્રદાયોમાં મૌલિકતા ન હોય તો તેઓ આટલા બધા એકબીજાથી ભિન્ન કેમ હોય અને તેમનો તર્ક, તેમનું લોજીક આટલું બધું જુદું કેમ હોય?

ગ્રીક અને ભારતીય તત્ત્વચિન્તનનો સંબંધ

સામાન્ય રીતે તત્ત્વચિન્તનની ગ્રીક અને ભારતીય પરંપરાઓને પ્રાચીન ગણવામાં આવે છે. તે બે પરંપરાઓની એકબીજા પરની અસર વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. ગાર્બે^૧ જેવા વિદ્વાનો ભારતીય પરંપરાનો ગ્રીક પરંપરા ઉપર પ્રભાવ સ્વીકારે છે. મેક્સમ્યૂલર^૨ તે બન્ને પરંપરામાં જણાતી સમાનતાઓને એકબીજાની અસરનું પરિણામ ન માનતાં માનવ ચિત્તમાં જુદા જુદા કાળે અને જુદા જુદા દેશે સમાન પ્રશ્નો અને સમાન ઉકેલો સ્વતન્ત્રપણે ઉદ્ભવવાની શક્યતા સ્વીકારે છે. તેમના મતે ગ્રીક અને ભારતીય તત્ત્વચિન્તન સમાન્તર, પરસ્પરના પ્રભાવ વિના, પ્રવૃત્ત થયાં છે. રાધાકૃષ્ણન^૩ એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે ગ્રીક તત્ત્વચિન્તનની ઘણી આધ્યાત્મિક બાબતો તેમજ સંયમપ્રધાન જીવનની બાબતો ઉપર ભારતીય તત્ત્વચિન્તનની ચોક્કસ અસર છે. પરસ્પરના પ્રભાવ વિશેનો આ પ્રશ્ન સિકંદરના ભારત ઉપરના આક્રમણ પહેલાંના સમયને અનુલક્ષીને છે. સિકંદરના આક્રમણ પછી ભારતીય પરંપરાનો પ્રભાવ ગ્રીક પરંપરા ઉપર પડ્યો છે.

૧. Philosophy of Ancient India, 1897, p. 32ff.

૨. The Six Systems of Indian Philosophy, 1903, pp. 58-67.

૩. Eastern Religion and Western Thought, ચોથું પ્રકરણ.

ધારવા મુજબ એરિસ્ટોટલવાદી એરિસ્ટોક્સેનસ (આનુ. ઈ.સ. પૂર્વ ૩૦૦) સુધી પાછળ જતી જે પરંપરાને ચર્ચકાધર યુસેબિયસ જણાવે છે તે એ છે કે એક ભારતીય વ્યક્તિ પરમ તત્ત્વજ્ઞાની સોક્રેટીસને એથેન્સમાં મળેલી અને તેણે સોક્રેટીસને તેમની દાર્શનિક વિચારજ્ઞાના વિશે પ્રશ્ન કરેલો. જ્યારે સોક્રેટીસે ઉત્તર આપ્યો કે માનવજીવનની સમસ્યાઓનું પોતે અધ્યયન કરે છે, ત્યારે પેલો ભારતીય હસ્યો અને તેણે સમજાવ્યું કે માનવીય બાબતોનું અધ્યયન કરવું કે તેમને સમજવી દિવ્ય તત્ત્વનો વિચાર કર્યા વિના અશક્ય છે. ભલે આ પ્રસંગકથા ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦૦ પહેલાં ઉપજાવી કાઢી હોય તો પણ સૂચક છે.

ફિલોસ્ટ્રેટસ પાયથાગોરસને ભારતની પ્રજાના ગ્રાહક અને વાહક તરીકે રજૂ કરે છે. પાયથાગોરસ ભારતીય નગ્ન ધ્યાની ચિન્તકો પાસે મનોવૈજ્ઞાનિક અને આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તો શીખ્યા. એ નોંધપાત્ર છે કે તેના સંસરણના (પુનર્જન્મના) સિદ્ધાન્તની અને ભારતીય પરંપરાના સંસરણના (પુનર્જન્મના) સિદ્ધાન્તની વચ્ચેના સંબંધનો વિચાર, ગ્રીક ચિન્તન ઉપર ભારતીય પ્રભાવોના પ્રશ્નને ચર્ચતા વધારે આધુનિક સાહિત્યમાં કેન્દ્રસ્થાને રહેતો આવ્યો છે.

નવ્યપાયથાગોરસવાદી એપ્પોલોનીઅસ (આનુ. ઈ.સ. ૧૦૦) ભારતની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધમાં હતા. ફિલોસ્ટ્રેટસે લખેલા તેમના દંતકથાત્મક જીવનચરિતમાં એપ્પોલોનીઅસ ઈજિપ્તની પ્રજા વિરુદ્ધ ભારતીય પ્રજાની હિમાયત કરે છે. પ્લોટીનસ (ઈ.સ. ૨૦૫-૨૭૦)ની રુચિ ભારતીય પ્રજામાં હતી. તેમણે ભારતીય પ્રજા વિશે વધુ ને વધુ શીખવા પ્રયત્ન કર્યા. કેટલાક સંશોધકોનો મત છે કે પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રાણભૂત અંશો માટે પ્લોટીનસ ભારતીય પરંપરાના ઋણી છે. પ્લોટીનસના ગુરુ એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના એમ્મોનિયસ સક્કસ ભારતીય ચિન્તનના વાહક રહ્યા હશે અને પોતાના શિષ્યની ભારતીય ચિંતન વિશેની રુચિ માટે જવાબદાર હશે. 'સક્કસ' શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ 'શાક્ય'નું રૂપ હોવાની સંભાવના છે, તે તેમના બૌદ્ધ સંબંધનો નિર્દેશ કરે છે.

નોસ્ટીકોના ગૂઢજ્ઞાનમાર્ગી ચિન્તનના શક્ય ભારતીય સંબંધોનો અને ખાસ તો તેના બૌદ્ધ પારમિતાસાહિત્ય સાથેના સંબંધનો પ્રશ્ન ચર્ચાતો રહ્યો છે. એક મહત્ત્વના નોસ્ટીક ઉપદેશા એદેસાવાસી બાર્દેસેનેસ (આનુ ઈ.સ. ૨૦૦)ની બાબતમાં પરંપરા પોતે તેમના શક્ય ભારતપ્રવાસ સહિત, ભારત સાથેના તેમના વિસ્મૃત સંપર્કોની કલ્પના કરવી જરૂરી માને છે. ત્રીજી શતાબ્દીના ચર્ચકાધર હિપ્પોલાયટસે લખેલો 'ઇલેન્કોસ (Elenchos)' નામનો ગ્રન્થ ભારતીય ધાર્મિક અને દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોનો

સારો પરચિય આપે છે, તે ઉપનિષદોના વિચારોની મૂળભૂત જાણકારી ધરાવે છે. ઈ.સ. પૂ. ૩૦૨ અને ૨૯૧ વચ્ચે સિરિયાના સેલ્યુકસ નીકેતરના રાજદૂત તરીકે ભારતમાં સેવાઓ આપનાર મેગસ્થેનીસનો ગ્રન્થ ઈન્ડિકા ભારત વિશેના સ્રોતગ્રન્થ તરીકે ગ્રીક-રોમન સાહિત્યમાં અજોડ રહ્યો છે.

આમ એલેક્ઝાંડરોત્તર કાળમાં ચિન્તન અને વિદ્યાનાં મૂળોના સર્વોત્કૃષ્ટ દેશ તરીકે ભારતને ગ્રીકો ગણતા હતા. એલેક્ઝાંડરોત્તરકાલીન ગ્રીક જગતની રસરુચિને આકર્ષનાર છે ભારતીય સંતોની જીવનરીતિ, સુખ-દુઃખથી તેમની નિર્લેપતા, મૃત્યુના ભયનો સદંતર અભાવ, સામાજિક રીતરિવાજ અને રૂઢિઓ પ્રત્યે તેમની ઉદાસીનતા. ભારતીય નગ્ન સાધુ કાલાનોસ આ વલણનું માનવાકારને પામેલું પ્રખ્યાત રૂપ છે. એલેક્ઝાંડરના ઈતિહાસકારોના વર્ણન મુજબ, કાલાનોસ પાછા ફર્ય કરી જતા ગ્રીકો સાથે જોડાયા અને ઈરાનમાં (કે બેબીલોનિયામાં) સમગ્ર લશ્કર સમક્ષ તેમણે પોતાની જાતને ચિતામાં જલાવી દીધી. સિનિક ઓનેસીક્રિટસ પોતાના હેવાલમાં nomos વિરુદ્ધ physisના અર્થાત્ સામાજિક કૃત્રિમ રૂઢિઓ વિરુદ્ધ પ્રાકૃતિક રીતિઓના પુરસ્કર્તા તરીકે ભારતીય નગ્ન સાધુની પ્રશંસા કરે છે અને રૂઢિઓને સ્થાન આપવા બદલ ગ્રીકોની તે ટીકા કરે છે. ભારતીય સંતોની નગ્નતા તેમના પ્રાકૃતિક વલણનું પરિણામ છે.^૧

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને યુરોપિયન ચિંતકો^૨

ધણા યુરોપિયન ચિંતકો ઉપર ભારતીય ચિંતનનો પ્રભાવ પડ્યો છે અને કેટલાકે તેનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ ઉપનિષદો, વેદાન્ત અને બૌદ્ધ ચિંતને તેમને વિશેષતઃ આકર્ષ્યા છે.

વોલ્ટેરના ચિંતનમાં ભારતનું વિશિષ્ટ સ્થાન રહ્યું છે. ઈ.સ. ૧૭૬૧માં પોતાના પુસ્તક *Essai sur les moeurs*માં ઉમેરેલા વિભાગમાં તે કહે છે કે બ્રાહ્મણો કેવલ સર્વવ્યાપી તર્કબુદ્ધિના પાયા ઉપર ધર્મની સ્થાપના કરી શક્યા હતા. ઈ.સ. ૧૭૮૪માં વિલિયમ જોન્સે 'એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગોલ'ની સ્થાપના કરી. આ સોસાયટીએ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થોના અનુવાદો પ્રકાશિત કર્યા. તેમાં અનેક તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થોનો સમાવેશ થાય છે. યુરોપમાં આ અનુવાદો રસપૂર્વક વંચાયા.

1. ભારત અને યુરોપ — દાર્શનિક સમજ કેળવવાની દિશામાં એક પ્રયત્ન, Wilhelm Halbfass, અનુવાદક નર્મીન જી. શાહ, ૨૦૦૪. જુઓ આ ગ્રન્થનું પ્રથમ પ્રકરણ.
2. ઉપર જણાવેલા ગ્રન્થનાં ૩ થી ૮ પ્રકરણો જોવાં.

મોગલસમ્રાટ શાહજહાંના પુત્ર દારા શુકોહે ઉપનિષદોના કરેલા ફારસી અનુવાદ(ઈ.સ. ૧૬૫૭)નું કેન્થ વિદ્વાન એન્કવેટીલ દુપેરોએ કરેલું લેટિન રૂપાન્તર ઈ.સ. ૧૮૦૧-૦૨માં પ્રકાશિત થયું. તેણે યુરોપિયનોને ઉપનિષદોનો પરિચય કરાવ્યો અને ભારતીય ચિંતન પ્રત્યેની યુરોપિયનોની રુચિના વિકાસમાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો. બીજું, તેણે સમકાલીન યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનના સંદર્ભની અંદર ઉપનિષદોને દાખલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. ત્રીજું, તેણે તુલનાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો. આ તુલનામાં કાન્ટને સ્પષ્ટપણે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા, એટલું જ નહિ પણ પ્રથમ ભાગનો આખો પૂર્વવિભાગ (Paregon)કાન્ટવાદ અને ઉપનિષદો વચ્ચેના સંબંધને દર્શાવવા રોકવામાં આવ્યો. શોપનહોર આ લેટિન અનુવાદથી બહુ પ્રભાવિત હતા. શેલિંગ પણ આ અનુવાદના વાચક હતા. આ લેટિન અનુવાદનું મિશેલે કરેલું જર્મન ભાષાન્તર ઈ.સ. ૧૮૮૨માં ડ્રેસ્ડનથી પ્રકાશિત થયું.

પ્રબોધનકાળમાં યુરોપમાં એક મત એવો અસ્તિત્વમાં આવ્યો કે શુદ્ધ ધાર્મિક ચેતના ભારતમાં મળી શકે. ભાલુકતાવાદી વિચારાન્દોલન (Romanticism) દરમ્યાન ભારત પ્રત્યેની અભિમુખતા સર્વ ધર્મો અને દર્શનોના ખોવાઈ ગયેલા સ્વર્ગ માટેની ખોજમાં પરિવર્તિત થઈ ગઈ. ઘણા યુરોપિયનો ભારતને ‘માનવજાતિનું પારણું’ ‘યુરોપિયનોનું શાશ્વત ઘર અને શૈશવ’ માનવા પ્રેરાયા. એક વિદ્વાન મેજરે તો કહી દીધું કે – “હવે એમાં કોઈ સંદેહ રહ્યો નથી કે ઈજિપ્તના પુરોહિતોએ અને ગ્રીસના સંતોએ ભારતના મૂળ કૂવામાંથી સીધું જ ચિંતનજળ ખેંચી લીધું છે.”

એફ. શ્લેગલનો મહત્ત્વનો ગ્રન્થ *Über die Sprache und Weisheit der Indier* (‘ભારતીયોની ભાષા અને પ્રજા વિશે’) ઈ.સ. ૧૮૦૮માં પ્રકાશિત થયો. તે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમે કરેલા વિકાસનો આધાર ભારતીય સ્ત્રોતો છે એ ખ્યાલ રજૂ કરે છે. ઓગસ્ટ વિલ્હેમ શ્લેગલ (૧૭૬૭-૧૮૪૫) પોતાનાં વ્યાખ્યાનો *Über Literatur, Kunst und Geist des Zeitalters* (‘વર્તમાન યુગનાં સાહિત્ય, કલા અને ભાવના વિશે’)માં આશા વ્યક્ત કરે છે કે યુરોપને નવી દિશા તરફ દોરનારું પ્રેરક બળ ભારતીય સ્ત્રોતોમાંથી મળશે. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હુમ્બોલ્ટે ભગવદ્ગીતા ઉપર બહુમૂલ્ય લેખો લખ્યા.

મેક્સમ્યૂલર (૧૮૨૩-૧૯૦૦)નો ગ્રન્થ *India - What Can It Teach Us?* ભારતનું માનવજાત માટેનું મહત્ત્વ પ્રકટ કરે છે. ભારતીય ચિંતનની પ્રશંસામાં તે લખે છે : “If I were asked under what sky the human mind has most fully developed some of its choicest gifts, has most deeply pondered on the greatest problems of life, and has found

solutions of some of them which well deserve the attention of those who have studied Plato and Kant, I should point to India." તેમની કૃતિ The Six Systems of Indian Philosophy એ તેમનું ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન વિશેનું પુસ્તક છે. તેમણે સાયણભાષ્ય સાથે ઋગ્વેદનું સંપાદન કર્યું છે.

ભારતને લગતા ભાવુકતાવાદી ખ્યાલો અને આકાંક્ષાઓએ વિવિધ રૂપો ધારણ કર્યાં. અર્થાત્ ભારતીય મૂળ સ્ત્રોતો માટેના અતીતાભિમુખી ઝંખનાભર્યાં આકર્ષણે અનેક રૂપો ધારણ કર્યાં. અહીં ઈંગ્લેન્ડના ઈન્દ્રિયાતીતાનુભવવાદ (New England Transcendentalism)ને – ખાસ કરીને ઈમર્સન અને થોરોને – તેમજ વીસમી સદીનાં થિઓસફિ (બ્રહ્મવિદ્યા), અન્થ્રોપોસફિ (માનવવિદ્યા) અને વિવિધ પંથો તથા આંદોલનોને યાદ કરવા એટલું પૂરતું છે.

જર્મન તત્ત્વચિંતકો પોતાના સમકાલીન ભારતીયવિદ્યાશાસ્ત્રીઓના સંપર્કમાં રહેતા અને તેમનાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન વિશેનાં સંશોધનોનો ચીવટથી અભ્યાસ કરતા. આ એક અત્યંત નોંધપાત્ર હકીકત છે.

હેગલ (ઈ.સ. ૧૭૭૦-૧૮૩૧) : તે કોલબ્રૂક અને હુમ્બોલ્ટના સતત સંપર્કમાં રહેતા. કોલબ્રૂકના સાંખ્યદર્શન અને ન્યાયવૈશેષિક દર્શન ઉપરના નિબંધો, હેગલના મતે, સર્વગ્રાહી, પ્રૌઢ અને સૂક્ષ્મગ્રાહી સંશોધનના એક પ્રકારવિશેષનું ઉદાહરણ પુરું પાડે છે. દાર્શનિક અર્થઘટન અને મૂલ્યાંકન માટે આવા સંશોધનપ્રકારને તે પૂર્વવશ્યક ગણે છે. આ દર્શનોના 'બુદ્ધિમત્તાના ઊંચા ધોરણ'ની તે કદર કરે છે, ન્યાયદર્શનમાં પ્રાપ્ત 'તાર્કિકરૂપો'ના સ્પષ્ટ વિકાસ પર તે ભાર મૂકે છે અને સાંખ્યદર્શનના ત્રિગુણસિદ્ધાન્તના મહત્ત્વની તે ચર્ચા કરે છે. હુમ્બોલ્ટના ભગવદ્ગીતાવિષયક નિબંધોનો હેગલે પૂરી ગંભીરતાથી અભ્યાસ કર્યો અને તેમની પ્રશંસા પણ કરી. વર્ષી, ઈ.સ. ૧૮૨૭માં તેમણે ૧૦૦ પૃષ્ઠોનો વિસ્તૃત સમીક્ષાલેખ લખ્યો. હુમ્બોલ્ટે કરેલા ગીતાના અર્થઘટનનું જ માત્ર તે નિરૂપણ નથી કરતા પરંતુ અધિકતર તો તે ગીતાએ રજૂ કરેલા તત્ત્વજ્ઞાન અને જીવનદર્શન અંગે ચર્ચા પણ કરે છે અને સાથે સાથે ભારતીય પરંપરાનાં યોગ અને સમાધિના કાર્ય તરીકે જેને તે સમજે છે તેનું પણ વિશ્લેષણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે.

હેગલને જેટલું વેદાન્ત જાણવા મળ્યું તેટલું તેમણે જાણ્યું અને તેનું મૂલ્યાંકન પણ કર્યું. હેગલ અનુસાર, ભારતીય ચિંતનની ભૂમિકાનો અન્તર્નિહિત અને વ્યાવર્તક જે સિદ્ધાન્ત છે તે છે દ્રવ્યમયતા અથવા દ્રવ્યતા(substantialitat)નો સિદ્ધાન્ત અર્થાત્ અન્તસ્તલમાં રહેલા એક અદ્વિતીય દ્રવ્યની એકતા અને પરમાર્થતાનો સિદ્ધાન્ત. શુદ્ધ

દ્રવ્યનો અર્થ છે નિરાકાર કેવલ સત્. પોતાની અંદર કે બહાર કોઈ ભેદક આકારો કે લક્ષણો તેને નથી. તે એક અને અદ્વિતીય તત્ત્વ છે જેમાંથી દરેક વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમાં તે વસ્તુ ફરી લય પામે છે; અને તે તત્ત્વ આખરે તો એબ્સ્ટ્રેક્ટ (નિર્વિશેષ, નિરાકાર) એકતા સિવાય બીજું કંઈ નથી. આ જ તો બ્રહ્મનું ભારતીય વિભાવના છે. બ્રહ્મનું નિરાકાર અને નિર્વિકલ્પ છે, અનિર્વચનીય અને અચિન્ત્ય છે. તેને વાણીથી વર્ણવવાનો કે તેના વિશે વિચારવાનો કોઈ પણ પ્રયત્ન તેને તેના પોતાના સ્વરૂપથી વ્યુત કરી અમુક વિશેષ અને તુચ્છ પદાર્થમાં પરિવર્તિત કરી દેશે. આ રીતે ભારતીય ચિત્તે એક અદ્વિતીય અને સર્વવ્યાપી સામાન્યરૂપ પરમ તત્ત્વ ભણી દોરી જતા માર્ગને શોધી કાઢ્યો છે. પરંતુ ભારતીય ચિત્તે જગતની નક્કર વિશેષતા પ્રતિ પાછા ફરવાનો માર્ગ શોધ્યો નથી. સામાન્ય અને વિશેષ, એક અને અનેક વચ્ચેનો સેતુ તેમજ મેળ ભારતીય ચિત્ત સાધી શક્યું નથી. જે પરિમિત છે, સાન્ત છે તે અસીમ અને અનન્તમાં વિલીન થઈ જાય છે, અને બ્રહ્મનું “જે કંઈ પરિમિત કે સાન્ત છે તે સર્વની શૂન્યતા” છે. બ્રહ્મનું નિર્વિભાગ એકતા અને જગતની અનેકતા એકબીજા ઉપર અસર કરતી નથી અને કરી શકતી નથી તેમજ એકબીજામાં વ્યાપતી નથી અને વ્યાપી શકતી નથી. બ્રહ્મનું અને જગતનો મેળ નહિ પણ જુદાઈ જ કરનાર પરસ્પર નિષેધ અને વ્યાવર્તનમાં જ તેમને જોડવામાં આવ્યા છે, પછી ભલે એનાથી ઊલટું પ્રતિપાદન કરનારાં એબ્સ્ટ્રેક્ટ વિધાનો ગમે તેટલાં હોય” “... એક અદ્વિતીય પરમ તત્ત્વ સંપૂર્ણપણે સંભારહીન અને એબ્સ્ટ્રેક્ટ (નિર્વિશેષ-નિરાકાર) હોવાના કારણે જ, તેને પોતાનામાં વિશેષીભવનો (પરિણામો, અવસ્થાઓ, વિશેષો) ન હોવાના કારણે જ, તે પોતે વિશેષીભવનોને પોતાની બહાર પડવા દે છે અને અનિયન્ત્રિત અસ્તવ્યસ્તતામાં છટકી જવા દે છે. ભારતીય ચિંતનમાં જે પરમ ગંભીરતારૂપ જણાય છે તે જ સાથે સાથે ભારતીય ચિંતનની તાત્વિક ખામી પણ છે. ભારતીય ચિંતનમાં સીમિત અને વિશેષને અતિક્રમી ઉપર ઉઠાયું જ નથી, ખરેખર તો ભારતીય ચિંતનમાં પરિમિત અને વિશેષ તેના પોતાના રૂપમાં શોધાયો જ નથી કે સ્થપાયો જ નથી.” હેગલના મતે, તેની શોધ અને સ્થાપના એ તો માત્ર યુરોપની કઠોર બુદ્ધિ દ્વારા જ સિદ્ધ થઈ છે. ભારતીય ચિંતનમાં સ્વતન્ત્ર અને અનન્ય વિલક્ષણ વ્યક્તિનું સ્વતઃ કોઈ મૂલ્ય નથી, તેનો તેના રૂપે સ્વીકાર અને તેનું તેના રૂપમાં દઢીકરણ ભારતમાં દેખાતું નથી. બ્રહ્મમાં વિલીન થઈ જવું એ જ પરમધ્યેય છે. વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યની સભાનતા અને માનવસ્વાયત્તતાની નક્કર ઉત્કાન્તિ બ્રહ્મના સિદ્ધાન્ત સાથે બિલકુલ મેળ ખાતી નથી.

આ બધું કહ્યા પછી, હેગલ એ શુદ્ધ દ્રવ્યના, બ્રહ્મના, સિદ્ધાન્તનું મૂલ્ય શું છે તે પણ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે. ભારત એક પ્રાયમિક ભૂમિકા હોવા છતાં શુદ્ધિકર કે

મારણ ઔષધ (antidote)તરીકે કામ કરી શકે છે. અર્વાચીન યુરોપે પસંદ કરેલી દિશામાં થનાર ભ્રાન્તિઓ અને સ્ખલનોની યાદ તે અમને યુરોપિયનોને કરાવી શકે છે. ખામીઓની પૂર્તિ કરવામાં અને એકાંગી વિકાસને સુધારવામાં તે મદદ કરી શકે છે. હેગલ અનુસાર, યુરોપે કરેલી મુખ્ય ભૂલો છે — તેનો વધુ પડતો સ્વકેન્દ્રીયતાવાદ અને માનવકેન્દ્રીયતાવાદ; કોઈક દૃઢ અધિષ્ઠાન અને સંદર્ભથી પોતાની જાતને અલગ કરવાનું, પોતાની વિશેષતાનું પોતાની સમક્ષ જ પ્રદર્શન કરવાનું અને કેવળ અહંમોહમાં પોતાની જાતને જ ભૂલી જવાનું વલણ... યુરોપીય ચિંતન મિથ્યાભિમાનનો અતિરેક છે. આ મિથ્યાભિમાનથી, આ એકાંગી સ્વકેન્દ્રીયતાથી ઊલટું ઘનિષ્ઠ એકતા ભારતમાં પ્રવર્તે છે. તેમાં મિથ્યાભિમાન નથી. ત્યાં અધિષ્ઠાન છે જેમાં સઘળું મિથ્યાભિમાન નાશ પામે છે. ભારતીય પરંપરા આપણને યુરોપિયનોને જેની સતત યાદ અપાવતી રહે છે તે આ એકતારૂપ-અભેદરૂપ અધિષ્ઠાન છે; તેને જાણી લેવું; વૈયક્તિક ચેતનાને તે નિત્ય, શાન્ત અને શાન્તિપ્રદ એકતામાં અવગાહન કરાવવું, દ્રવ્યમયતાને દૃઢપણે સ્થાપવી અને તેમાં મિથ્યાભિમાનને તેની સઘળી ચતુરાઈ સાથે ડુબાડી દેવું એ આપણા યુરોપિયનો માટે મહત્વનું છે.

શરૂઆતમાં હેગલ માનતા કે ભારતમાં સાચું (real) તત્ત્વજ્ઞાન નથી. પરંતુ પછી કોલબ્રૂકના નિબંધોના અધ્યયનના પરિણામે, હેગલ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને સાચા તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે ગણવા લાગ્યા. કોલબ્રૂકનો હેવાલ હેગલને એવા સ્પષ્ટ નિર્ણય તરફ દોરી જાય છે કે ભારતમાં ખરું તત્ત્વજ્ઞાન છે, અને ભારતમાં તત્ત્વજ્ઞાનની સિસ્ટિમો છે; તે ઉમેરે છે કે આ સિસ્ટિમો યુરોપમાં પહેલાં જાણીતી ન હતી, અને ધાર્મિક ખ્યાલો સાથે તેમને સેળભેળ કરી દેવામાં આવી હતી. ભારતીયોના ખરા તત્ત્વજ્ઞાનને તેમના ધર્મસંપ્રદાયોથી, યોગપરંપરાથી અને એવી અન્ય બાબતોથી અલગ કરવાનું છે. તે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન “સુવિકસિત અને નિશ્ચયાત્મક ચિંતનમાંથી પસાર થતો એક માર્ગ છે, એક પ્રસ્થાન છે. આ (ખરા તત્ત્વજ્ઞાન) વિશે અમને યુરોપિયનોને અત્યાર સુધી નહિવત્ જાણવા મળ્યું છે.”

શેલિંગ (ઈ.સ. ૧૭૭૫-૧૮૫૪) Darstellung meines Systems der Philosophie (‘તત્ત્વજ્ઞાનની મારી સિસ્ટિમની રજૂઆત’) નામના પોતાના પુસ્તકમાં ‘આત્યન્તિક એકતાની સિસ્ટિમ’ના પોતાના વિચારને વિકસાવે છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના અંતિમ ધ્યેય તરીકે ઉદાસીનતાના તે બિંદુની ઘોષણા કરે છે જે અદ્વૈત પરમ તત્ત્વને નિર્વિભક્ત કે આત્યન્તિક એકતા તરીકે પ્રાપ્ય બનાવે છે. શેલિંગના મતે વેદાન્ત એ સર્વોત્તમ ચેતનાદ્વૈતવાદ કે અધ્યાત્મવાદ સિવાય બીજું કંઈ નથી. વેદાન્ત જગતને માયા તરીકે, ભ્રાન્ત સત્ તરીકે જુએ છે. જ્યારે માયા પોતે સ્પષ્ટા સમક્ષ પોતાને પ્રગટ

કરે છે ત્યારે પરભાવની શક્યતા રૂપે માયાને તે સમજાવે છે, અને પરિણામે જગતને સર્જવાની શક્યતા રૂપે તે માયાને ઘટાવે છે. પોતાને અતિક્રમી ઉપર ઊઠવાની, પોતાને વીસરી જવાની પણ નિરપેક્ષ અદ્વૈત પરમ તત્ત્વની સ્વતન્ત્રતા તરીકે પણ તે માયાને સમજાવે છે. માયા નિરપેક્ષ અદ્વિતીય પરમ તત્ત્વને તેના પોતાના કાલાતીત અભેદ રૂપમાંથી વિચલિત પણ કરી દે છે. ક્ષણિક આત્મવિસ્મૃતિના કારણે સ્મરણના પક્ષે થતા અમુક પ્રકારના કેવળ વિચલન યા પતનના કારણે જગત અસ્તિત્વમાં આવે છે.

શોપનહોર (ઈ.સ. ૧૭૮૮-૧૮૬૦) જેટલા પ્રમાણમાં ભારત તરફ વળવાનો સંકેત આપે છે તેટલા પ્રમાણમાં યુરોપના કોઈ પણ દાર્શનિકે આખો નથી. તેમને લાગતું હતું કે તેમના તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળભૂત ખ્યાલો, અર્થાત્ ઈચ્છારૂપ અને પ્રતિબિંબરૂપ જગતનો સિદ્ધાન્ત, મૂળભૂત પરમાર્થ એકતાનો સિદ્ધાન્ત, વગેરે ભારતીય ચિન્તનમાં મળી શકે. તેમના અનુસાર, “પરાભૌતિક અન્તઃપ્રેરણા” કાળનો નિર્દેશ કરતી નથી, અને તેનું મૂળભૂત લક્ષ્ય તો સર્વત્ર એક જ છે : દૈશિક અને કાલિક અનેકતાના આવરણને ભેદી નાખવું તેમ જ ભવ અને દુઃખના ચક્રમાંથી મુક્તિ આપવી. માયાની ભારતીય વિભાવનામાં, ઉપનિષદોના તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં અને પુનર્જન્મમુક્ત શાન્તિના અથવા અ-ભવનની અવસ્થામાં પુનર્ગમનના — નિર્વાણના બૌદ્ધ અન્તિમ ધ્યેયમાં આ મધ્યવર્તી મુખ્ય વિચારની દૃષ્ટાન્ત આપવા યોગ્ય અભિવ્યક્તિઓ શોપનહોરને મળી. પોતાના વિચારોને દૃષ્ટાન્ત આપી સમજાવવા માટે તેમજ અભિવ્યક્ત કરવા માટે પણ આ વિભાવનાઓ અને સૂત્રોનો તે વારંવાર ઉપયોગ કરતા. તે માયાની વિભાવનાને *principium individuationis*ના — “વ્યક્તિભેદો કરનાર, વ્યક્તિત્વો ઊભા કરનાર તત્ત્વ”ના — પોતાના ખ્યાલની સમાન ગણે છે. શોપનહોર અનુસાર વેદાન્તની માયા અને કાન્તનો આભાસ (‘appearance’) એક છે.

કેટલીય ભારતીય વિભાવનાઓને શોપનહોર પોતાના ઈચ્છા(will)ના સિદ્ધાન્ત સાથે જોડે છે. આ વિભાવનાઓ નીચે પ્રમાણે છે : વૈદિક અસુનો તેમજ ન્યાય-વૈશેષિક પ્રયત્નનો ખ્યાલ. સભાનપણે કરાતી ક્રિયાઓમાં જ નહિ પરંતુ અભાનપણે થતી શારીરિક કે જૈવિક પ્રક્રિયાઓમાં પણ પોતાને અભિવ્યક્ત કરતી ‘ઈચ્છા’ના પોતાના ખ્યાલનું સમર્થન શોપનહોર આ બંને ખ્યાલોમાં શોધે છે. ઉપાદાનની, અર્થાત્ જગત પ્રત્યેની આસક્તિ તેમ જ દુન્યવી વિષયો સાથેના તાદાત્મ્યીકરણની, બૌદ્ધ વિભાવનામાં “જીવન પ્રત્યેની ઈચ્છા”ના પોતાના ખ્યાલ સાથેનું બરાબર એકસરખાપણું તેમને દેખાય છે. કર્મનું છે “બુદ્ધિરહિત વૈયક્તિક ઈચ્છા, તે તે ઈચ્છા છે જે અનુભવગ્રાહ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે.” શોપનહોરને દૃઢ પ્રતીતિ થઈ હતી કે

“ઈચ્છા”ની તેમની વિભાવનાનો સાંખ્ય પ્રકૃતિની — અર્થાત્ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ સાક્ષી પુરુષથી જેનો વિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે આંધળી વૈશ્વિક શક્તિની — વિભાવના સાથે ખરા અર્થમાં મેળ છે.

શોપનહોરના મતે, જગતનું સર્જન “બ્રહ્મનું એક પાપકાર્ય” છે, તેમ છતાં જે બ્રહ્મનું પોતાને જગતરૂપે પ્રગટ કરે છે તે સાચું અને પૂર્ણ બ્રહ્મ નથી. “વેદના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, બ્રહ્મનું માત્ર એક ચતુર્થાંશ ભાગે જ જગતને આકાર ધારણ કર્યો છે, અને તેનો ત્રણ ચતુર્થાંશ ભાગ તો આનંદમય બ્રહ્મનું તરીકે જગતથી મુક્ત, પર રહે છે. આ ત્રણ ચતુર્થાંશ બ્રહ્મનું, વધુ યોગ્ય રીતે કહીએ તો જીવન પ્રત્યેની ઈચ્છાની દૃઢ વિધિ સામે તે ઈચ્છાના નિષેધનું, દશ્ય પ્રતિનિધિ છે સીમિત જગતની સામે વિરોધમાં રહેલું અસીમ આકાશ — જે સીમિત જગતમાં પેલો દૃઢ વિધિ પોતાને વિષયાકારે પરિણત કરે છે તેમ જ જે સીમિત જગત મૂંઝવી નાખી સ્તબ્ધ કરી દે તેવું પરિમાણ ધરાવતું હોવા છતાં અનંતગણું નાનું છે.”

યુરોપીય ભાવુકતાવાદી ધારણાઓને અનુસરી શોપનહોર પણ ભારતને સૌથી પ્રાચીન તેમ જ સૌથી શુદ્ધ પ્રજાની ભૂમિ તરીકે જુએ છે, એવી ભૂમિ તરીકે જુએ છે જ્યાં યુરોપિયનો પોતાના મૂળને શોધી શકે, એવી પરંપરા તરીકે જુએ છે જેનાથી નિશ્ચિત રીતે અનેક યુરોપિયનો પ્રભાવિત થયા છે. તેમને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે ખ્રિસ્તી ધર્મનાં મૂળ ભારતીય છે. તે ઉપનિષદોને “ઉત્કૃષ્ટપણે ઉદાત્ત માનવીય જ્ઞાન અને પ્રજાના ફળરૂપ” ગણતા હતા. પંદરમી સદીમાં ગ્રીક ભાષા સાહિત્યના પુનર્જીવનથી યુરોપિયનોના જીવનમાં જેટલો મહત્વનો ચેતનાનો વિસ્ફોટ થયો હતો તેટલો જ મહત્વનો નૂતન ચેતનાનો વિસ્ફોટ ફરીથી સંસ્કૃતસાહિત્યના પ્રભાવથી થશે એમ તેમને લાગતું હતું.

ભારતીય ખ્યાલોને પોતાના ખ્યાલોમાં તેમજ યુરોપીય ચિંતન અને સ્વસમજમાં સમન્વિત કરી એક રસ કરવા માટે શોપનહોરે અભૂતપૂર્વ તત્પરતા દાખવી છે, એટલું નહિ પણ પોતાના ઉપદેશો અને સમસ્યાઓને સમજાવવા ઉદાહરણો તરીકે ઉદ્ધૃત કરવા માટે, તેમને સ્પષ્ટ આકાર આપવા માટે અને તેમને વિશદ કરવા માટે પણ ભારતીય ખ્યાલોનો ઉપયોગ કરવાની તેમની તત્પરતા અજોડ છે.

મેઈનલેન્ડરને (ઈ.સ. ૧૮૭૬) “મરણેચ્છા”ના પોતાના સિદ્ધાન્તનું આવકારલાયક દષ્ટાન્ત બૌદ્ધ ધર્મમાં મળ્યું. કે. ઈ. નોયમાને (પ્રસિદ્ધ સંગીતકાર વાગ્નેરના ઓપેરાચાલક આન્જેલો નોયમાનના પુત્રે) પાલિ પિટકોના અનુવાદો

કર્્યા. વાગ્નેરને પણ બૌદ્ધ ધર્મમાં રસ હતો. પી. દાહ્લે (૧૮૬૫-૧૯૨૮) અને જી. બ્રિમ (૧૮૬૮-૧૯૪૫) અંગ્રેજીર “નવ્ય બૌદ્ધો” હતા, તેમણે ‘બૌદ્ધ ધર્મ-દર્શન ઉપર લખ્યું છે.

નીત્શી (૧૮૪૪-૧૯૦૦)એ તેમના સમયમાં ભારતીયવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં થયેલાં સંશોધનોમાં ગંભીર અને દાર્શનિક દષ્ટિએ અત્યંત મહત્વનો રસ લીધો. તે સંશોધનોને તેમણે દૃઢ સંકલ્પભાવપૂર્વક એવાં તો આત્મસાત્ કરી લીધાં કે જેથી તેમના પોતાના ચિંતનમાં એક અનોખી વિલક્ષણતા આવી ગઈ. તેમની કૃતિ Die Geburt der Tragödie (‘કુરુણાન્ત નાટકના ઉદ્ભવ’)માં બૌદ્ધ ધર્મના સૂચક સંદર્ભો – ઉલ્લેખો આપણને મળે છે. મૂળભૂત બે દષ્ટિકોણો છે જેમાં નિત્શી માટે ભારતીય ચિંતન સૂચક મહત્વવાળું બન્યું. ભારતીય ચિંતન તેમને એક બાજુ ચડિયાતી ‘હા-ભણિતિ’નાં, અર્થાત્ આ જગત પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાની અને આ જગતના સ્વીકારની ખ્રિસ્તી પરંપરામાં પ્રાપ્ત માત્રા કરતાં તેમની ઊંચી માત્રાનાં, દષ્ટાન્તો પૂરાં પાડે છે, તો બીજી બાજુ આ જગતના વધુ પ્રગત અને વધુ પ્રશિષ્ટ યા સંસ્કારી નિષેધની, વધુ પરિપક્વ / પ્રૌઢ નિરાશાવાદની તેમજ શૂન્યવાદની, અભિવ્યક્તિઓ પૂરી પાડે છે.

ડોયસન (૧૮૪૫-૧૯૧૯) જર્મનીના કીલ નામના શહેરમાં તત્ત્વજ્ઞાનની ચે’અર (પીઠ) પર ઈ.સ. ૧૮૮૯માં આરૂઢ થયા. આ ચે’અરને શોભાવનારાઓમાં આજ દિન સુધી ડોયસન જ એક માત્ર એવા વિદ્વાન રહ્યા છે જે પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતજ્ઞ પણ હોય તેમ જ જેમણે પોતાનાં સમય અને શક્તિને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને સંપૂર્ણપણે સમર્પિત કરી દીધાં હોય. તેમણે બ્રહ્મસૂત્રશાંકરભાષ્યનો તેમજ સાઠ ઉપનિષદોનો જર્મન અનુવાદ કર્યો. તેમણે શાંકર વેદાન્ત ઉપર Das System des Vedanta નામનો ગ્રન્થ લખ્યો. પ્લેટોના Sophist ઉપર પોતાનો પીએચ.ડી.નાં નહાનિબંધ લખનાર ડોયસને ભારતીયવિદ્યાવિષયક કાર્ય તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક કાર્ય બન્નેનું વિવેકવિચારપૂર્વક કરેલું ઘનિષ્ઠ ઓતપ્રોતીકરણ કે અખંડીકરણ ઓગણીસમી સદીના વિદ્વાનોમાં અદ્વિતીય છે. ડોયસનરચિત Allgemeine Geschichte der Philosophie (1894-1917) કૃતિના છ ગ્રન્થો ભારતીય અને યુરોપીય ચિંતનના ઇતિહાસને સમાનભાવે એકનિષ્ઠાથી નિરૂપે છે. ભારતીય દર્શનોનું નિરૂપણ ચૌદમી સદીના માધવના સર્વદર્શનસંગ્રહના આધારે કરવામાં આવ્યું છે. વ્યવસ્થિત તર્કબદ્ધ દાર્શનિક સાહિત્યની રચના પૂર્વેના પ્રાચીન દાર્શનિક સાહિત્યને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, ડોયસનનું વિગતોનું અન્વેષણ આજે પણ નોંધપાત્ર છે. ડોયસને ભારતમાં લોકપ્રિયતા હાંસલ કરી હતી. તેમની કેટલીય કૃતિઓનો જર્મનમાંથી અંગ્રેજીમાં અને એકનો તો સંસ્કૃતમાં પણ અનુવાદ થયો. નવ્યવેદાન્ત તરીકે જાણીતા બનેલા ચિંતનમાં

ડોયસનની વિચારણા તેમજ અર્થઘટનશૈલી સાથેની સીધી કે આડકતરી સંખ્યાબંધ સમાનતાઓ જોવા મળે છે. તેમણે તુલનાત્મક તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસ માટે પ્રભાવક ઉદાહરણ પુરું પાડ્યું છે.

કાન્ટીય અને નવ્યકાન્ટીય વિચારો પ્રત્યે જેમની નિષ્ઠા હતી તે થિયોડોર શેરબાટ્ટસ્કીએ (૧૮૬૬-૧૯૪૨) બૌદ્ધ ન્યાયનું ઉત્કૃષ્ટ અર્થઘટન કર્યું. તેમની કૃતિ Buddhist Logic અત્યંત પ્રસિદ્ધિ પામી. સેન્ટ શાયરે (૧૮૯૯-૧૯૪૧) આધુનિક રૂપલક્ષી (formal) અને પ્રાતીકી (symbolic) તર્કશાસ્ત્ર લાગુ પાડીને ભારતીય તર્કરીતિઓનું વિશ્લેષણ કર્યું. સાંખ્યદર્શનનું ગાર્બેએ કરેલું “ભારતીય બુદ્ધિવાદ” તરીકેનું નિરૂપણ નોંધપાત્ર છે. બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાંથી ઉપનિષદો પ્રતિ થયેલ સંક્રમણની એચ.ઓલ્ડનબર્ગની રજૂઆત રસપ્રદ છે. ઇ.ફાઉવલ્નેરે કરેલું વૈશેષિકદર્શનનું સંશોધન-અધ્યયન અત્યંત મહત્ત્વનું છે. Die gesellschaftliche Entwicklung im alten Indien નામના પોતાના ગ્રન્થમાં માર્ક્સવાદી રુબેન પ્રાચીન ભારતના સર્વગ્રાહી સામાજિક ઇતિહાસના માળખાની અંદર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો અહેવાલ આપે છે. હર્મન યાકોબી(૧૮૫૦-૧૯૩૭)એ જૈનધર્મદર્શન ઉપર મહત્ત્વનું કામ કર્યું. તેમણે જૈન આગમગ્રન્થો આચારાંગસૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અને સૂત્રકૃતાંગસૂત્રના અંગ્રેજી અનુવાદો કર્યા. તેમણે કલ્પસૂત્રનો પણ અનુવાદ કર્યો. જૈન વિષયો ઉપર મોટી સંખ્યામાં સંશોધન લેખો લખ્યા. જૈન સમાજે તેમને જૈનદર્શનદિવાકરની ઉપાધિ આપી. તેઓ ભારતમાં બે વાર આવ્યા ૧૮૭૩-૭૪ અને ૧૯૧૩-૧૪માં. ૧૯૧૩-૧૪માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ તેમને માનદ્ ડૉક્ટરની પદવી પણ આપેલી.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને અમેરિકન ચિંતકો

હાર્વર્ડ વિશ્વવિદ્યાલયે તત્ત્વજ્ઞાનના શિક્ષણમાં ભારતનો સમાવેશ કરવાથી ત્યાંથી તૈયાર થયેલા તત્ત્વચિંતકોમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પ્રતિ રુચિ હતી. વિલિયમ જેમ્સ (૧૮૪૨-૧૯૧૦) પોતાનાં વ્યાખ્યાનો અને પ્રકાશનોમાં ઘણીવાર ભારતીય ચિંતનના ઉલ્લેખો કરે છે, જો કે તેમનું વલણ વિશેષતઃ સહાનુભૂતિવાળું નથી. જે રોયસ (૧૮૫૫-૧૯૧૬), જી.સન્તયન (૧૮૬૩-૧૯૫૨) અને ડબલ્યૂ. ઇ.હોર્કિંગે — આ બધા પણ હાર્વર્ડ સાથે જોડાયેલા હતા — ભારતીય ચિંતનમાં ધ્યાન ખેંચે એવો રસ દાખવ્યો છે. હાર્વર્ડ વિશ્વવિદ્યાલયના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક જે. એચ. વુડ્સે (૧૮૬૪-૧૯૩૫) પોતાની પાંડિત્યની શક્તિઓ પ્રધાનપણે ભારતીય ચિંતનને સમર્પિત કરી દીધી હતી. તેમનું ઉત્કૃષ્ટપણે મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદાન ૧૯૧૪માં The Yoga

System of Patanjali શીર્ષક નીચે પ્રકાશિત થયું; તે વ્યાસ અને વાયસ્પતિની ટીકાઓ સાથે યોગસૂત્રોનો અનુવાદ છે. અમેરિકન ચિન્તકો ઉપરની ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની અસર જાણવા માટે આ પુસ્તક વાંચવું જોઈએ — D.Riepeએ લખેલું પુસ્તક The Philosophy of India and Its Impact on American Thought, Springfield, 1970.

તર્કરહસ્યદીપિકાનો મારો આ અનુવાદ ક્લિષ્ટ અને તરજુમિયો ન બની જાય એની પૂરી કાળજી રાખી છે. વાંચતાં જ વાચકને અર્થ સમજાઈ જાય એવો અનુવાદ કરવા કોશિશ કરી છે. તાત્પર્યાર્થને બરાબર સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વિશદતા માટે ટિપ્પણો અને પૂર્તિઓ લખી ચોરસ કૌંસમાં મૂકેલ છે. અર્થવૈશદ્ય તો અનુવાદનો પ્રાણ છે.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો આ પ્રસ્તુત ગ્રન્થ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વ જિજ્ઞાસુઓને, વિદ્યાર્થીઓને અને અધ્યાપકોને ઉપયોગી સાબિત થશે. તેનું વાચન વાચકને સંતર્પક બની રહેશે અને અવશ્ય જ્ઞાનલાભ કરાવશે એવો મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

૨૩, વાલ્કેશ્વર સોસાયટી,
આંબાવાડી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
વસંતપંચમી, તા. ૩૧-૧-૨૦૦૯

નગીન જી.શાહ

હરિભદ્રસૂરિકૃત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય
તેની ટીકા ગુણરત્નસૂરિકૃત તર્કરહસ્યદીપિકા
અને તે બન્નેનો ગુજરાતી અનુવાદ

श्रद्धा चेतसः सम्प्रसादः ।

योगभाष्य १.२०

दृष्टिरागस्तु पापीयान् दुरुच्छेदः सतामपि ।

उभयन्द्राचार्य

अवन्ध्यवाक्या गुरवोऽहमल्पधी-

रिति व्यवस्यन् स्ववधाय धावति ॥

सिद्धसेन द्विवाकर

नानुपहत्य भूतानि विषयोपभोगः संभवति ।

सांख्यतत्त्वकौमुदी, ५०.

श्रीहरिभद्रसूरिकृतेन षड्दर्शनसमुच्चयेन सहिता तट्टीका

श्रीगुणरत्नसूरिविरचिता

तर्करहस्यदीपिका

अथ प्रथमोऽधिकारः

बौद्धमतम्

जयति विजितरागः केवलालोकशाली

सुरपतिकृतसेवः श्रीमहावीरदेवः ।

यदसमसमयाब्धेश्चारुगाम्भीर्यभाजः

सकलनयसमूहा बिन्दुभावं भजन्ते ॥१॥

श्रीवीरः स जिनः श्रिये भवतु यत्स्याद्वाददावानले

भस्मीभूतकुतर्ककाष्ठनिकरे तृण्यन्ति सर्वेऽप्यहो ।

संशीतिव्यवहारलुब्धतिकरानिष्ठाविरोधप्रमा-

बाधासंभवसंकरप्रभृतयो दोषाः परै रोपिताः ॥२॥

वाग्देवी संविदे नः स्यात्सदा या सर्वदेहिनाम् ।

चिन्तितार्थान् पिपतीह कल्पवल्लीव सेविता ॥३॥

नत्वा निजगुरुन् भक्त्या षड्दर्शनसमुच्चये ।

टीकां संक्षेपतः कुर्वे स्वान्योपकृतिहेतवे ॥४॥

श्रीहरिभद्रसूरिकृत षड्दर्शनसमुच्चय सहित तेनी टीका

श्री गुणरत्नसूरिविरचित

तर्करहस्यदीपिका

પ્રથમ અધિકાર

બૌદ્ધમત

શ્રી મહાવીરદેવ જયવંત છે. [કેમ ? તેનાં કારણો આપીએ છીએ.] તેમણે રાગને સંપૂર્ણપણે જીત્યો છે. તે કેવલજ્ઞાનની જયોતિથી દેદીપ્યમાન છે. [તે એટલા બધા મહાન છે કે] ઈન્દ્રો તેમની સેવાપૂજા કરે છે. તેમના અનુપમ સિદ્ધાન્તોના સાગરની ચારુતા અને ગંભીરતાનો આશ્રય લેનારા બધા નયો (અર્થાત્ મતો, દષ્ટિઓ) તે સિદ્ધાન્તસાગરનાં બિન્દુઓ બની રહ્યા છે. (૧). તીર્થંકર શ્રી મહાવીર અમારા કલ્યાણ માટે હો અર્થાત્ અમારું કલ્યાણ કરો. [તે તીર્થંકર શ્રી મહાવીર કેવા છે?] સમસ્ત કુતર્કરૂપી કાઠરાશિને બાળીને ભસ્મ કરનારા તેમના સ્યાદ્વાદરૂપી દાવાનળમાં પરવાદીઓએ [સ્યાદ્વાદમાં] સંશય, વ્યવહારલોપ, વ્યતિકર, અનવસ્થા, વિરોધ, પ્રમાબાધ, અસંભવ, સંકર આદિ જે દોષો લગાવ્યા છે તે બધા સૂકાં તણખલાંની જેમ જોતજોતામાં બળી જાય છે. (૨). જેની સમ્યક્ આરાધના કરવાથી જે કલ્પલતાની જેમ બધી ઈચ્છિત વસ્તુઓને પૂરી પાડે છે તે શ્રુતદેવતા સરસ્વતી સદા અમારા સર્વ સંસારી જીવોના સમ્યક્જ્ઞાન માટે હો અર્થાત્ અમને સૌને સમ્યક્જ્ઞાન આપો. (૩). હું (ગુણરત્ન) મારા પોતાના ગુરુજનોને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરીને, મારા તથા અન્યના ભલા માટે ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની ટીકા સંક્ષેપમાં રચું છું. (૪).

1. इह हि जगति गरीयश्चित्तवतां महतां परोपकारसंपादनमेव सर्वोत्तमा स्वार्थसंपत्तिरिति मत्वा परोपकारैकप्रवृत्तिसारश्चतुर्दशशतसंख्यशास्त्र-
विरचनाजनितजगज्जन्तूपकारः श्रीजिनशासनप्रभावनाप्रभाताविर्भावनभास्करो
याकिनीमहत्तरावचनानवबोधलब्धबोधिबन्धुरो भगवान् श्रीहरिभद्रसूरिः
षड्दर्शनीवाच्यस्वरूपं जिज्ञासूनां तत्तदीयग्रन्थविस्तरावधारणशक्तिविकलानां
सकलानां विनेयानामनुग्रहविधित्सया स्वल्पग्रन्थं महार्थं सद्भूतनामान्वयं
षड्दर्शनसमुच्चयं शास्त्रं प्रारभमाणः शास्त्रारम्भे मङ्गलाभिधेययोः
साक्षादभिधानाय संबन्धप्रयोजनयोश्च संसूचनाय प्रथमं श्लोकमेनमाह—

सदर्शनं जिनं नत्वा वीरं स्याद्वाददेशकम् ।

सर्वदर्शनवाच्योऽर्थः संक्षेपेण निगद्यते ॥१॥

1. આ જગતમાં મોટા મનવાળા મહાપુરુષોને મન તો પરોપકાર કરવો એ જ

સર્વોત્તમ સ્વાર્થલાભ છે એમ વિચારીને ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પરોપકારને જ પ્રવૃત્તિમય જીવનનો એકમાત્ર સાર માન્યો હતો. તેમણે ચૌદ સો શાસ્ત્રોની રચના કરીને જગતના જીવો ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. તે તો જિનશાસનના પ્રભાવનારૂપી પ્રભાતને પ્રગટ કરનાર તેજસ્વી સૂર્ય હતા. યાકિની મહત્તરાનાં વચનો ન સમજી શકવાના નિમિત્તથી તે સમ્યગ્દર્શનને પામ્યા હતા. ષડ્દર્શનના મોટા મોટા ગ્રન્થોને સમજવાની શક્તિ ન હોવા છતાં ષડ્દર્શનોના સ્વરૂપને સમજવા ઈચ્છનારા બધા જિજ્ઞાસુ વિનેયો ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઈચ્છાથી પ્રેરાઈને તેમણે અર્થાનુસારી નામવાળું તેમજ પોતાની અંદર ઘણા મહાન અર્થો ધરાવતું 'ષડ્દર્શનસમુચ્ચય' નામનું લઘુ શાસ્ત્ર લખ્યું છે. શાસ્ત્રની રચના શરૂ કરતી વખતે શાસ્ત્રના આરંભમાં મંગલ અને અભિધેયનું અર્થાત્ વિષયનું સાક્ષાત્ શબ્દો દ્વારા પ્રતિપાદન કરવા માટે તેમજ સંબંધ અને પ્રયોજનનું પરંપરાથી સૂચન કરવા માટે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ આ પ્રથમ શ્લોક કહે છે—

સ્યાદ્દાદના યથાર્થ વક્તા સદર્શનમય શ્રી વીર જિનને વંદન કરીને બધાં દર્શનોના પ્રતિપાદ્ય અર્થનું અર્થાત્ સિદ્ધાન્તોનું હું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરું છું. (૧)

2. સત્ શશ્વદ્વિદ્યમાનં છદ્વાસ્થિકજ્ઞાનાપેક્ષયા પ્રશસ્તં વા દર્શનમ્
 उपलब्धिर्ज्ञानं केवलार्थं यस्य स सदर्शनः । अथवा सत् प्रशस्तं दर्शनं
 केवलदर्शनं तदव्यभिचारित्वात् केवलज्ञानं च यस्य स सदर्शनः सर्वज्ञः
 सर्वदर्शी चेत्यर्थः, तम् । अनेन विशेषणेन श्रीवर्धमानस्य भगवतो
 ज्ञानातिशयमाविरबीभवत् । अथवा सद् अर्चितं सकलनरासुरामरेन्द्रा-
 दिभिरभ्यर्चितं दर्शनं जैनदर्शनं यस्य स सदर्शनस्तम् । अनेन च तदीयदर्शनस्य
 त्रिभुवनपूज्यतामभिदधानः श्रीवर्धमानस्य त्रिभुवनविभोः सुतरां त्रिभुवनपूज्यतां
 व्यनक्तीति पूजातिशयं प्राचीकटत् ।

2. સદર્શન — જેમનું દર્શન અર્થાત્ ઉપલબ્ધિ અર્થાત્ 'કેવલ' નામનું જ્ઞાન સત્ અર્થાત્ સદા વિદ્યમાન છે અથવા આપણા જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પ્રશસ્ત છે તે સદર્શન છે અર્થાત્ સદર્શનમય છે. અથવા, જેમનું દર્શન અર્થાત્ કેવલદર્શન અને તેની સાથે અવશ્ય રહેતું હોવાથી કેવલજ્ઞાન પણ સત્ અર્થાત્ પ્રશસ્ત છે તે સદર્શન અર્થાત્ સર્વદર્શી અને સર્વજ્ઞ. આ રીતે આ 'સદર્શન' વિશેષણનો કેવલજ્ઞાની અથવા સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી અર્થ કરવાથી ભગવાન વર્ધમાનનો જ્ઞાનાતિશય પ્રગટ થાય છે. અથવા, જેમનું દર્શન અર્થાત્ જૈનદર્શન સમસ્ત નરેન્દ્ર, અસુરેન્દ્ર અને દેવેન્દ્ર વગેરેથી સત્ છે

અર્થાત્ પૂજિત છે તે સદર્શન. આમ 'સદર્શન' વદના આ અર્થથી જૈનદર્શનની ત્રિભુવનપૂજ્યતાના કથન દ્વારા જૈનદર્શનની પ્રરૂપણા કરનાર ત્રિભુવનવિભુ શ્રી વર્ધમાનની ત્રિભુવનપૂજ્યતાને સારી રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. આ રીતે ભગવાન વર્ધમાનનો પૂજાતિશય પ્રગટ થઈ જાય છે.

3. તથા જયતિ રાગદ્વેષાદિશત્રુનિતિ જિનસ્તમ્, અનેનાપાયાપગમાતિશયમુદ-
બીભવત્ ।

3. જિન - જે રાગ, દ્વેષ આદિ સમસ્ત અન્તઃશત્રુઓને છૂતી લે છે તે જિન છે. આ વિશેષણથી ભગવાન વર્ધમાનનો 'અપાયાપગમ' નામનો અતિશય પ્રગટ થાય છે. [અપાય એટલે દોષ. અપગમ એટલે નિરસન યા નાશ. અપાયોનો અપગમ એટલે દોષોનો ક્ષય.]

4. તથા સ્યાત્ - કથંચિત્ સર્વદર્શનસંમતસદ્ભૂતવસ્ત્વંશાનાં મિથઃ સાપેક્ષતયા વદનં સ્યાદ્વાદઃ, સદસન્નિત્યાનિત્યસામાન્યવિશેષાભિલાષ્યાન-
ભિલાષ્યોભયાત્માનેકાન્ત ઇત્યર્થઃ । વનુ કથં સર્વદર્શનાનાં પરસ્પરવિરુદ્ધ-
ભાષિણામમ્બીષ્ટા વસ્ત્વંશાઃ કે સદ્ભૂતાઃ સંભવેયુઃ યેષાં મિથઃ સાપેક્ષતયા સ્યાદ્વાદઃ સત્પ્રવાદઃ સ્યાદિતિ ચેત્, ઉચ્યતે- યદ્યપિ દર્શનાનિ નિજનિજમતભેદેન પરસ્પરં વિરોધં ભજન્તે તથાપિ તૈસ્ત્વ્યમાનાઃ સન્તિ તેઽપિ વસ્ત્વંશા યે મિથઃ સાપેક્ષાઃ સન્તઃ સમીચીનતામઙ્ગન્તિ । તથા હિ-સૌગતૈરનિત્યત્વમ્, સાંખ્યૈ-
ર્નિત્યત્વમ્, નૈયાયિકૈર્વૈશેષિકૈશ્ચ પરસ્પરવિવિક્તે નિત્યાનિત્યત્વે, સદસત્ત્વે, સામાન્યવિશેષૌ ચ, મીમાંસકૈઃ સ્યાચ્છબ્દવર્જં મિત્રામિત્રે, નિત્યાનિત્યત્વે, સદસદંશૌ, સામાન્યવિશેષૌ, શબ્દસ્ય નિત્યત્વં ચ, કૈશ્ચિત્ કાલસ્વભાવનિયતિ-
કર્મપુરુષાદીનિ જગત્કારણાનિ, શબ્દ-બ્રહ્મ-જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિભિશ્ચ શબ્દ-બ્રહ્મ-
જ્ઞાનાદ્વૈતાનિ ચેત્યાદયો યે યે વસ્ત્વંશાઃ પરૈરહ્નીક્રિયન્તે, તે સર્વેઽપિ સાપેક્ષાઃ સન્તઃ પરમાર્થસત્યતાં પ્રતિપદ્યન્તે નિરપેક્ષાસ્ત્વન્યોન્યેન નિરસ્યમાના નભોનલિનાયન્ત ઇત્યલં વિસ્તરેણ । સ્યાદ્વાદસ્ય દેશકઃ સમ્યગ્વક્તા સ્યાદ્વાદદેશકસ્તમ્ । અનેન ચ વચનાતિશયમચકથત્ ।

4. સ્યાદ્વાદદેશક - સ્યાત્ એટલે કથંચિત્ અર્થાત્ સાપેક્ષ. વાદ એટલે વદન અર્થાત્ કથન. બધાં દર્શનોએ માનેલા વસ્તુના સદ્ભૂત અંશોનું પરસ્પર સાપેક્ષ કથન સ્યાદ્વાદ છે. અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ એટલે સત્-અસત્ ઉભયરૂપ, નિત્ય-અનિત્ય ઉભયરૂપ,

સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ, વાચ્ય-અવાચ્ય ઉભયરૂપ અનેકાન્ત એવો અર્થ થાય. પ્રથમ — જ્યારે બધાં દર્શનો પરસ્પર વિરુદ્ધ કથન કરનારાં છે ત્યારે તે પરસ્પર વિરોધી દર્શનોએ કહેલા તેમને અભિમત, વસ્તુના સદ્ભૂત અંશો કયા છે જેમનું પરસ્પર સાપેક્ષરૂપે સમન્વયાત્મક કથન કરનારો સ્યાદ્વાદ સત્પ્રવાદ અર્થાત્ સાચો મત ગણાય? ઉત્તર — જો કે બધાં દર્શનો પોતાના પરસ્પરના મતભેદના કારણે એકબીજાના વિરોધી છે તેમ છતાં એક વાત તો સુનિશ્ચિત છે કે તે દર્શનોએ પોતપોતાના દૃષ્ટિકોણ મુજબ કહેલા વસ્તુના એવા પણ અંશો છે જે પરસ્પર સાપેક્ષ બનીને સમીચીન બની જાય છે અર્થાત્ અવિરોધી અને યથાર્થ બની જાય છે અને એવા સમન્વિત વસ્તુઅંશોનો પ્રતિપાદક સ્યાદ્વાદ સાચો વાદ યા સિદ્ધાન્ત બની જાય છે. ઉદાહરણાર્થ — બૌદ્ધો વસ્તુને અનિત્ય માને છે જ્યારે સાંખ્ય ચિન્તકો તેને નિત્ય માને છે. નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો નિત્ય અને અનિત્યનો, ભાવ અને અભાવનો તથા સામાન્ય અને વિશેષનો આત્યન્તિક ભેદ માને છે. મીમાંસકો વસ્તુને ભિન્નાભિન્ન, નિત્યાનિત્ય, સદ્અસત્ અને સામાન્યવિશેષ ઉભયરૂપ માનવા છતાં તેમાં 'સ્યાત્' શબ્દનો પ્રયોગ કરતા નથી, વળી તેઓ શબ્દને સર્વથા નિત્ય જ માને છે. કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ કે પુરુષાર્થ આદિને જગતનું કારણ માનનારા કેટલાક મતવાદીઓ છે. શબ્દદ્વૈતવાદી વૈયાકરણો એક માત્ર શબ્દને પરમ તત્ત્વ માને છે. બ્રહ્માદ્વૈતવાદી વેદાન્તીઓ એક માત્ર બ્રહ્મનો પરમ તત્ત્વ તરીકે સ્વીકાર કરે છે. વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી બૌદ્ધો એક માત્ર ક્ષણિક જ્ઞાનને પરમ તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારે છે. આમ ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓ જે જે વસ્તુઅંશોનો અંગીકાર કરે છે અને જેમનું નિરૂપણ કરે છે તે જ વસ્તુઅંશો જ્યારે વસ્તુસ્થિતિના આધારે પરસ્પર સાપેક્ષરૂપે સમન્વિત થઈ જાય છે ત્યારે તે બધા વસ્તુઅંશો પરમસત્યરૂપ બનીને પોતાના પ્રતિપાદક સ્યાદ્વાદદર્શનને સાચું દર્શન બનાવી દે છે. પરંતુ જો આ વસ્તુઅંશોનો પરસ્પર સમન્વય ન કરવામાં આવે અને તેમને નિરપેક્ષ છોડી દેવામાં આવે તો તે વસ્તુઅંશો પરસ્પર વિરોધી બની એકબીજાનું નિરસન કરીને આકાશકુસુમ જેવા અસત્ બની જશે. [આ બધાનું તાત્પર્ય નીચે જણાવીએ છીએ. વસ્તુ પરસ્પર સાપેક્ષ ગુણો અને પર્યાયોરૂપ જેટલા પણ વસ્તુઅંશો છે તે બધાનો એક સમન્વિત અખંડ પિંડ છે. જો વસ્તુનો પ્રત્યેક અંશ એકબીજાની અપેક્ષા રાખવાનું છોડી દે તો તે બધા અંશો પરસ્પર વિરોધી બની એકબીજાનું નિરસન કરી અસત્ જ બની જશે. જ્યારે દર્શનો પોતપોતે નિરૂપેલા વસ્તુના અંશને જ પૂર્ણ અખંડ વસ્તુ માનવાનો આગ્રહ રાખે છે ત્યારે તેઓ સહજપણે એકબીજાના વિરોધી બની જાય છે. પરંતુ જો પ્રત્યેક દર્શન એમ સમજવા લાગે કે 'મેં પ્રતિપાદિત કરેલું વસ્તુનું સ્વરૂપ આ અપેક્ષાથી છે અને બીજા દર્શને પ્રતિપાદિત કરેલું વસ્તુનું સ્વરૂપ બીજા અપેક્ષાથી છે' અને એ રીતે

બીજાં દર્શનોમાં રહેલા સત્યાંશનો આદર કરવા લાગે તો પરસ્પર સાપેક્ષતાના કારણે સમન્વય થઈ જવાથી તેમની વચ્ચેનો વિરોધ મૈત્રીનું રૂપ ધારણ કરી લેશે. વસ્તુના અનેકાન્ત સ્વરૂપ સુધી પહોંચવાનો આ જ એકમાત્ર પ્રશસ્ત માર્ગ છે. આમ પોતે માનેલા એક એક વસ્તુઅંશમાં પૂર્ણતાના મિથ્યા અભિમાનના કારણે બધાં દર્શનો એકબીજાનું ખંડન કરે છે અને પરસ્પર વિરોધી ભાસે છે. પરંતુ તેમણે માનેલા વસ્તુઅંશોની વસ્તુમાં યથાર્થ સ્થિતિ હોવાના કારણે પરસ્પર સાપેક્ષ ભાવથી જ્યારે સમન્વય કરવામાં આવે છે ત્યારે તે જ પરસ્પર સાપેક્ષ વસ્તુઅંશો સમીચીન અર્થાત્ અવિરોધી અને યથાર્થ બની જાય છે અને આવા પરસ્પર સાપેક્ષ વસ્તુઅંશોના પ્રતિપાદક દર્શનો આનાયાસ જ સ્યાદ્વાદના સમર્થક બની જાય છે. તેથી અનેક ધર્મોનું પરસ્પર સાપેક્ષ કથન કરનારો સ્યાદ્વાદ જ સાચો સિદ્ધાન્ત છે.] સ્યાદ્વાદના દેશક અર્થાત્ સમ્યક્ વક્તા સ્યાદ્વાદદેશક છે. આનાથી ભગવાન વર્ધમાનના વચનાતિશયનું કથન થયું.

5. તદેવં ચત્વારોઽત્રાતિશયાઃ શાસ્ત્રકૃતા સાક્ષાદાચચક્ષિરે । તેષાં हेतु-
हेतुमद्भाव एवं भाव्यः — यत एव निःशेषदोषशत्रुजेता तत एव सर्वज्ञः । यत
एव सर्वज्ञस्तत एव सद्भूतार्थवादी । यत एव सद्भूतार्थवादी, तत एव
त्रिभुवनाभ्यर्च्य इति ।

5. આ રીતે શાસ્ત્રકારે શ્લોકમાં આવેલા 'સદર્શન', 'જિન' અને 'સ્યાદ્વાદદેશક' વિશેષણો દ્વારા ભગવાન વર્ધમાનના જ્ઞાનાતિશય આદિ ચાર અતિશયોનું સાક્ષાત્ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ અતિશયોનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ આ પ્રમાણે છે — ભગવાન રાગદ્વેષ આદિ બધા અન્તઃશત્રુઓને જીતીને જિન બન્યા છે, તેથી પરિણામે તેમણે જ્ઞાનાવરણરૂપ શત્રુનો પણ ક્ષય કરી નાખ્યો છે એટલે તે સર્વજ્ઞ છે. તે સર્વજ્ઞ હોવાના કારણે યથાર્થવાદી છે અને ભગવાન યથાર્થવાદી હોવાથી જ ત્રિલોકપૂજ્ય છે.

6. एवमतिशयचतुष्टयीप्रवरं वीरं महावीरं वर्तमानतीर्थाधिपतिं श्रीवर्धमाना-
पराभिधानं नत्वा मनसा तदतिशयचिन्तनेन, वाचा तदुच्चारणेन, कायेन भूमौ
शिरोलगनेन च प्रणिधायेत्यर्थः ।

6. આમ ચાર અતિશયોથી ઉત્કૃષ્ટ, વર્તમાન જિનશાસનના સ્વામી, બીજું નામ 'વર્ધમાન' ધરાવતા વીર અર્થાત્ મહાવીર ભગવાનને નમસ્કાર કરીને અર્થાત્ મનથી તેમના અતિશયોનું ચિન્તન કરીને, વચનથી તેમના અતિશયોનું ગાન કરીને તથા

કાયાથી ભૂમિને મસ્તક લગાવી પ્રજ્ઞામ કરીને શાસ્ત્રકાર ષડ્દર્શનનું સ્વરૂપ કહે છે.

7. એનાદિમં મહ્નમમ્મિદધૌ । મધ્યમહ્નમ્ તુ 'જિનેન્દ્રો દેવતા તત્ર રાગદ્વેષ-વિવર્જિતઃ' [ષડ્દ૦ શ્લો૦ ૪૫] ઇત્યાદિના જિનમતકીર્તનેન કીર્તયિષ્યતિ । અન્યમહ્નમ્ પુનઃ 'અભિધેયતાત્પર્યાર્થઃ પર્યાલોચ્યઃ સુબુદ્ધિભિઃ' [ષડ્દ૦ શ્લો૦ ૮૭] ઇત્યત્ર સુબુદ્ધિશબ્દસંશબ્દનેન વક્ષ્યતિ ।

7. આ રીતે પ્રથમ શ્લોકમાં આદિ મંગલ કરવામાં આવ્યું. મધ્યમંગલ તો જૈનમતનું નિરૂપણ કરતી વખતે "જિનેન્દ્રો દેવતા તત્ર રાગદ્વેષવિવર્જિતઃ"— અર્થાત્ "જૈનમતમાં રાગદ્વેષરહિત જિનેન્દ્ર દેવતા છે" — આ શ્લોકોકાંશથી કરવામાં આવશે. તેવી જ રીતે અન્તિમમંગલ "અભિધેયતાત્પર્યાર્થઃ પર્યાલોચ્યઃ સુબુદ્ધિભિઃ" — અર્થાત્ "બુદ્ધિશાળી વાયકોએ આ ગ્રન્થના અભિધેયાર્થ તથા તાત્પર્યાર્થનો વિચાર કરવો જોઈએ" — આ શ્લોકાર્થમાં 'સુબુદ્ધિ' શબ્દનો પ્રયોગ કરીને કરવામાં આવશે.

8. તસ્ય ત્રવિઘસ્યાપિ ફલમિદમ્—

'તં મંગલમાર્ઘે મજ્ઞે પજ્જંતે ચ સત્થસ્સ ।

પઠમં સત્થસ્સાવિઘપારગમણાણે નિહિટ્ઠં ॥૧॥

તસ્સેવાવિઘઘત્થં મજ્ઞિમયં અંતિમં ચ તસ્સેવ ।

અવ્વોચ્છિત્તિનિમિત્તં સિસ્સપસિસ્સાઙ્ગવંસસ્સ ॥૨॥'

[વિશેષા૦ ગાથા ૧૩-૧૪]

8. આ ત્રણેય મંગલોનું ફળ આ પ્રમાણે છે — "શાસ્ત્રના આદિમાં, મધ્યમાં અને અન્તમાં મંગલ કરવું જોઈએ. આદિમંગલ નિર્વિઘ્ને શાસ્ત્રના પારને પહોંચવા માટે, મધ્યમંગલ શાસ્ત્રની નિર્વિઘ્ન સ્થિરતા માટે અને અન્તિમમંગલ શિષ્ય-પ્રશિષ્ય આદિની પરંપરામાં શાસ્ત્રની અખંડ ધારા (પઠનપાઠન દ્વારા) ચાલુ રહે તે માટે કરવામાં આવે છે." [વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગાથા ૧૩-૧૪.]

9. 'વીરં નત્વા' ઇત્યુક્તં તત્ર વત્વાપ્રત્યયસ્યોત્તરક્રિયાસાપેક્ષત્વાત્ 'નિગદ્યતે' ઇતિ ક્રિયાપદમત્ર સંબન્ધનીયમ્ । કો નિગદ્યતે । સર્વદર્શનવાચ્યોઽર્થઃ । સર્વાણિ મૂલભેદાપેક્ષયા સમસ્તાનિ યાનિ દર્શનાનિ બૌદ્ધાદીનિ તૈસ્તેષાં વા વાચ્યોઽભિધે-યોઽર્થો દેવ-તત્ત્વ-પ્રમાણાદિલક્ષણઃ સંક્ષેપેણ સમાસેન નિગદ્યતેઽભિધીયતે । મયેત્યનુક્તમપ્યત્રાર્થાદ ગમ્યતે ।

9. શ્લોકમાં 'વીરં નત્વા' કહ્યું છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમ અનુસાર જે ક્રિયાને 'ક્ત્વા' પ્રત્યય લાગે છે તે ક્રિયા પછીથી થનારી કોઈ બીજી ક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે. તેથી અહીં 'નત્વા' ('નમન કરીને') ક્રિયાનો 'નિગદ્યતે' ('કહેવામાં આવે છે')એ ક્રિયાપદ યા ક્રિયા સાથે સંબંધ જોડવો જોઈએ. શું કહેવામાં આવે છે? બધાં દર્શનોને જે વસ્તુ (અર્થ) કહેવાની છે તે. તેથી સીધો વાક્યાર્થ આ પ્રમાણે થશે — 'વીર પ્રભુને નમસ્કાર કરીને બૌદ્ધદર્શન આદિ બધાં મૂલદર્શનોમાં પતિપાદિત દેવ, તત્ત્વ અને પ્રમાણ આદિનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવે છે.' જો કે શ્લોકમાં 'નિગદ્યતે' ક્રિયાનો કર્તા 'મયા' ('મારા વડે') અનુક્ત છે તો પણ ક્રિયાના સામર્થ્યથી તેનો અધ્યાહાર કરી લેવો જોઈએ.

10. एतेन साक्षादभिधेयमभ्यधात्, संबन्धप्रयोजने तु सामर्थ्यादवसेये । सर्वदर्शनवक्तव्यदेव-तत्त्वादिज्ञानमुपेयम्, इदं शास्त्रं तस्योपायः, एवमुपायो-पेयलक्षणः संबन्धः सूचितो द्रष्टव्यः । प्रयोजनं तु द्वेधा कर्तुं: श्रोतुश्च । द्वयमपि द्वेधा — अनन्तरं परंपरं च । कर्तुरनन्तरं प्रयोजनं सत्त्वानुग्रहः । श्रोतुरनन्तरं सर्वदर्शनाभिमतदेव-तत्त्व-प्रमाणादिज्ञानम् । द्वयोरपि परंपरं पुनर्हेयोपादेयदर्शनानि ज्ञात्वा हेयान्यपहाय, उपादेयं चोपादाय परंपरयानन्तचतुष्टयात्मिका सिद्धिरिति ।

10. આ શ્લોકમાં આચાર્યે બધાં દર્શનોની વાત કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને ગ્રન્થનો અભિધેય વિષય બધાં દર્શનોનાં દેવ આદિ તત્ત્વો છે એ સાક્ષાત્ પોતે જ જણાવી દીધું છે. સંબંધ અને પ્રયોજન સામર્થ્યથી જ જ્ઞાત થઈ જાય છે. અહીં બધાં દર્શનોમાં પ્રતિપાદિત દેવતા તથા તત્ત્વ આદિનું યથાર્થ જ્ઞાન જ ઉપેય છે અર્થાત્ પ્રાપ્તવ્ય છે અને આ ગ્રન્થ તે જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન હોવાથી ઉપાય છે. આમ ઉપાયોપેયરૂપ સંબંધ સૂચવાય છે. પ્રયોજન બે જાતનું છે — એક ગ્રન્થકારનું અને બીજું શ્રોતાનું (યા વાચકનું). આ બન્ને પ્રયોજનો સાક્ષાત્ અને પરંપરાના ભેદથી બે બે પ્રકારનાં છે. આ ગ્રન્થને રચવાનું ગ્રન્થકારનું સાક્ષાત્ પ્રયોજન આ છે — તત્ત્વનું સમીચીન જ્ઞાન કરાવી જીવો ઉપર ઉપકાર કરવો. બધાં દર્શનોમાં પ્રતિપાદિત દેવ, તત્ત્વ અને પ્રમાણ આદિના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું એ શ્રોતાનું સાક્ષાત્ પ્રયોજન છે. ગ્રન્થકાર અને શ્રોતા બન્નેનું પરંપરાથી પ્રયોજન એક જ છે અને તે આ છે — દર્શનો અંગે હેય-ઉપાદેયનો વિવેક કરી હેયનો ત્યાગ કરવો અને ઉપાદેયનું ગ્રહણ કરવું અને તે દ્વારા પરંપરાથી અનન્તજ્ઞાન આદિ ચતુષ્ટયરૂપ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવી.

11. नन्वयं शास्त्रकारः सर्वदर्शनसंबन्धीनि शास्त्राणि सम्यक् परिज्ञायैव परोपकाराय प्रस्तुतं शास्त्रं दृढवान्, तत्कथमनेनैवेहेदं नाभिदधे— 'अमुकममुकं दर्शनं हेयम्, अमुकं चोपादेयम्' इति चेत्, उच्यते—इह सर्वदर्शनान्यभिधेयतया प्रक्रान्तानि, तानि माध्यस्थ्येनैवाभिदधानोऽत्रौचिती नातिक्रामति । 'इदमिदं हेयम्, इदं चोपादेयम्' इति ब्रुवाणस्तु प्रत्युत सतां सर्वदर्शनानां चानादेयवचनो वचनीयतामञ्जति ।

11. शंका — ज्ञे शास्त्रकारे अधां दर्शनोना शास्त्रग्रन्थोने सारी रीते पूरेपूरा ज्ञानीने अने समञ्जने ज परोपकार जातर आ शास्त्रग्रन्थ रय्यो छे तो तेमणे पोते ज 'अमुक अमुक दर्शन हेय छे अने अमुक अमुक दर्शन उपादेय छे' अेम स्पष्टपणे अही केम न कहुं ? समाधान — आ ग्रन्थना निरूप्य विषय तरीके अही अधां दर्शनोनुं कमथी कथन करवुं ग्रन्थकारने छे छे. तेथी ते पूर्ण मध्यस्थ भावधी तेमनुं निरूपण करे अे ज उचित छे. आनाथी जिलटुं, जे ते पोतानी आ मर्यादानुं उल्लंघन करीने 'आ दर्शनो हेय छे अने आ उपादेय छे' अे रीते तेमनी हेयोपादेयतामां पोतानी दृष्टिकोष प्रगट करे तो तटस्थ सज्जनो तथा अन्य दर्शनोना अनुयायीओ तेमनां वचनोना आदर तो करशे ज नछि पण जिलटुं तेमनी निन्दा ज करशे.

12. नन्वेवं तर्ह्यस्याचार्यस्य न परोपकारार्था प्रवृत्तिः । कुत एवं भाषसे । नन्वेष दर्शयामि— ये केचन मादृशाः श्रोतारः स्वयमल्पबुद्धित्वेन हेयोपादेय-दर्शनानां विभागं न जानीयुस्तेषां सर्वदर्शनसतत्त्वं निशम्य प्रत्युतैवं बुद्धिर्भवेत्— 'सर्वदर्शनानि तावन्मिथो विरुद्धाभिधायीनि, तेषु च कतरत्पस्मार्थसदिति न परिच्छिद्यते । तत्किमेतैर्दर्शनैर्दुर्ज्ञानैः प्रयोजनम् । यदेव हि स्वस्मै रोचते तदेवानुष्ठेयम्' इति । एवंविधाश्चाविभागज्ञा अस्मिन्काले भूयांसोऽनुभूयन्ते । तदेवं शास्त्रकारस्य सूरूपकाराय प्रवृत्तस्य प्रत्युत प्रभूतानामपकारायापि प्रवृत्तिः प्रबभूव, ततश्च लाभमिच्छतो मूलहानिरजनिष्टेति चेत् । न, शास्त्रकारात् सर्वोपकारायैव प्रवृत्तात् कस्याप्यपकारासिद्धेः । विशेषणद्वारेण हेयोपादेय-विभागस्यापि कतिपयसहृदयसंवेद्यस्य संसूचनात् । तथाहि— सहर्शनं जिनं नत्वा "सद्विद्यमाने सत्ये च प्रशस्तार्चितसाधुषु" [अनेकार्थ० १।१०] इत्यनेकार्थनाममालावचनात्, सत्सत्यं न पुनरसत्यं दर्शनं मतं यस्य तम् । जिनमिति विशेष्यम् । चतुर्विंशतेरपि जिनानामेकतरं (मं) रागादिशत्रुजयात् सान्वयनामानं जिनं वीतरागं नत्वा । एतेन पदद्वयेन चतुर्विंशतेरपि जिनाना-

મન્યોન્યં મતભેદો નાસ્તીતિ સૂચિતમ્ । તર્હિ શ્વેતામ્બરદિગમ્બરાણાં કથં મિથો
મતભેદ इति चेत्, उच्यते— मूलतोऽमीषां मिथो न भेदः किन्तु पाश्चात्य एवेति।

12. શંકા — જો આચાર્ય દર્શનોની હેયોપાદેયતા ન દર્શાવે તો તેમની શાસ્ત્રરચનાની પ્રવૃત્તિ પરોપકાર માટે ન ગણાય. શંકાકારને પ્રશ્ન — આમ કહેવાનું કારણ ? શંકાકારનો ઉત્તર — એ હું દર્શાવું છું. જે મારા જેવા મન્દબુદ્ધિ શ્રોતાઓ (વાચકો) છે તેઓ તો પોતાની બુદ્ધિની મન્દતાના કારણે 'આ દર્શનો હેય છે અને આ દર્શનો ઉપાદેય છે' એ રીતે દર્શનો અંગે હેયોપાદેયતાનો વિવેક કરી શકતા જ નથી. તેથી તેઓ બધાં દર્શનોનું સ્વરૂપ સાંભળીને સ્વાભાવિકપણે એ જ વિચારશે કે 'જ્યારે બધાં દર્શનો પરસ્પર વિરોધી વાતો યા સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદિત કરે છે અને તેથી તેમનામાં 'કયું દર્શન સાચું અને કયું ખોટું' એ કહેવું જ કઠિન છે ત્યારે તે દર્શનોને જાણવાનું પ્રયોજન શું ? તેથી જેને જે દર્શન રુચે તેને તે અનુસરે.' વર્તમાન કાળમાં દર્શનોની હેયોપાદેયતાના વિવેકને ન જાણનાર જ ઘણા લોકો જોવામાં આવે છે. તેથી શાસ્ત્રકાર આચાર્ય પરોપકારાર્થે કરેલી આ પ્રવૃત્તિ વિવેક ન જાણનારા ઘણા લોકોનો અપકાર કરનારી જ સિદ્ધ થઈ. પરિણામે ગ્રન્થકારની લાભાર્થે કરવામાં આવેલી પ્રવૃત્તિ મૂલનો જ નાશ કરનારી સિદ્ધ થઈ. [આ તો વ્યાજલાભ ઈચ્છતો માણસ મૂળ મૂડી પણ ગુમાવે એવો ઘાટ થયો.] સમાધાન — ના, એવું નથી. બધાંના ઉપકાર માટે પ્રવૃત્તિ કરનાર શાસ્ત્રકારથી કોઈનો અપકાર થઈ શકે જ નહિ. આચાર્ય પોતે જ 'સદર્શન' આદિ વિશેષણો દ્વારા, દર્શનોમાં કયાં હેય અને કયાં ઉપાદેય એના વિવેકનું સૂચન પણ ઘણી કુશળતાથી કરી દીધું છે, જે સૂચનને કેટલીક સહૃદય વ્યક્તિઓ જ સમજી શકશે. તે આ પ્રમાણે — આચાર્ય 'સદર્શનં જિનં નત્વા' એમ કહ્યું છે. 'સત્' શબ્દનો પ્રયોગ અનેકાર્થનામમાલાના વચનાનુસાર [૧.૧૦] 'વિઘ્નમાન, સત્ય, પ્રશસ્ત, પૂજિત અને સાધુ' એ અર્થોમાં થાય છે. તેથી 'સદર્શન' પદનો અર્થ થશે — સત્ અર્થાત્ સત્ય પણ અસત્ય નહિ એવું જેનું દર્શન અર્થાત્ મત છે તે. આમ 'સદર્શન' એટલે સાચો મત ધરાવનાર. શ્લોકમાં 'જિન' પદ વિશેષ્ય છે. તેનો અકવચનમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી સૂચવાય છે કે ચોવીસે ચોવીસ તીર્થકર રાગ આદિ શત્રુઓને જીતનારા હોવાથી સાર્થક નામવાળા વીતરાગ જિન છે, એટલે તેમનામાંથી કોઈપણ તીર્થકર જિનનું ગ્રહણ અહીં કરવું જોઈએ. 'સદર્શન' અને 'જિન' આ બે પદો દ્વારા એ પણ સૂચવાય છે કે ચોવીસે ચોવીસ તીર્થકર સદર્શન હતા અર્થાત્ સમીચીન મતના પ્રકાશક યા પ્રતિપાદક હતા, તેમના શાસનમાં પરસ્પર કોઈ મતભેદ યા વિરોધ નથી. પ્રશ્ન — તો આજ શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર રૂપે ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં પરસ્પર જે મતભેદ દેખાય છે તે શાથી છે ? ઉત્તર — મૂળમાં તેમનામાં કોઈ ભેદ નથી. જે ભેદ આજ દેખાય

છે તે તો પાછળથી ઊભો થયો છે. આમ 'સદર્શન' અને 'જિન' એ બે પદો દ્વારા શાસ્ત્રકારે જૈનદર્શનની ઉપાદેયતાનું યા સદર્શનતાનું સૂચન કરી જ દીધું છે.

13. ક્વીદુશં જિનમ્ । અવીરમ્ । આઃ સ્વયંભૂઃ, અઃ કૃષ્ણઃ, ડરીશ્વરઃ । 'આ અ ડ' ઇતિ સ્વરત્રયયોગે 'ઓ' ઇતિ સિદ્ધમ્, તાનીરયતિ તન્મતાપાસનેન પ્રેસ્યતી-ત્યચિ પ્રત્યયેડવીરમ્, સૃષ્ટ્યાદિકર્તૃબ્રહ્મકૃષ્ણેશ્વરદેવતાભિમતમતાનાં નિરાસમિ-ત્યર્થઃ । તથા સ્યાદ્વાદદેશકમ્ । સ્યાદ્વાદં ઘ્નિતિ છિન્દતે "ક્વચિત્" [હૈમ૦ ૫.૧.૧૭૧] ડઃ ઇતિ ડપ્રત્યયે સ્યાદ્વાદદાઃ તત્તદસદ્ભૂતવિરોધાદિદૂષણોદ્-ઘોષણૈઃ સ્યાદ્વાદસ્ય છેદિનઃ ઇત્યર્થઃ । તેષામ્ ઈં લક્ષ્મીં મહિમાનં વા શ્યતિ તત્તદીયમતાપાસનેન તનૂકરોતિ યત્તત્સ્યાદ્વાદદેશમ્ । કૈ ગૈ રૈ શબ્દે । કૈ કાયતીતિ "ક્વચિત્" [હૈમ૦ ૫.૧.૧૭૧] ઇતિ ડઃ, કં વચનમ્, સ્યાદ્વાદદેશં કં વચનં યસ્ય તમ્ । અનેન વિશેષણેન પ્રાગુક્તાનુક્તાનામશેષાણાં બૌદ્ધાદીનાં સંભવૈતિ-હ્યપ્રમાણવાદિચરકપ્રમુખાણાં ચ મતાનામુચ્છેદકારિ વચનમિત્યર્થઃ ।

13. તે જિન કેવા છે ? તે જિન અવીર છે. 'નત્વાવીરમ્'નો અહીં 'નત્વા અવીરમ્' એ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરવો જોઈએ. અવીરનો અર્થ નીચે મુજબ છે — 'અવીર'નો પદચ્છેદ અહીં આ+અ+ઉ+ઈર એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે. આ એટલે બ્રહ્મા, અ એટલે વિષ્ણુ, અને ઉ એટલે ઈશ્વર અર્થાત્ મહેશ. આ, અ અને ઉ ત્રણે સ્વરો મળીને સન્ધિના નિયમ અનુસાર 'ઓ' બને છે. જે આ 'ઓ'ને અર્થાત્ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને ઈરયતિ અર્થાત્ તેમના મતનો નિરાસ કરી પ્રેરણા કરે છે અર્થાત્ હરાવી ભગાડી મૂકે છે તે અવીર [ઓ+ઈર+અ (અચિપ્રત્યય)]. અર્થાત્ સૃષ્ટિ-સ્થિતિ-પ્રલયના કર્તા બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશને દેવ માનનારાં દર્શનોનો નિરાસ કરનાર અવીર છે. 'સ્યાદ્વાદદેશક'નો પદચ્છેદ અહીં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે — સ્યાદ્વાદદ+ઈ+શ+ક. સ્યાદ્વાદને જેઓ ઘ્નિતિ અર્થાત્ છેદે છે તેઓ 'સ્યાદ્વાદદ' છે અર્થાત્ જે દોષો સ્યાદ્વાદમાં છે નહિ તે વિરોધ આદિ દોષો તેમાં છે એવો ઉદ્ઘોષ કરીને સ્યાદ્વાદનું છેદન કરનારા છે. અહીં ડો અવઘ્નને ધાતુથી 'ક્વચિત્' સૂત્ર [હૈમવ્યાકરણ ૫.૧.૧૭૧] અનુસાર ડપ્રત્યય લગાડવાથી 'દ' રૂપ નિષ્પન્ન થાય છે. આ સ્યાદ્વાદદની અર્થાત્ સ્યાદ્વાદના વિરોધીઓની ઈને અર્થાત્ લક્ષ્મીને અર્થાત્ મહિમાને જે શ્યતિ અર્થાત્ તેમના મતોનું ખંડન કરીને કૃશ કરે છે તે સ્યાદ્વાદદેશ (સ્યાદ્વાદદ+ઈ+શ) છે. 'કૈ ગૈ રૈ' વગેરે ધાતુઓ શબ્દાર્થક છે. કૈ ધાતુથી 'ક્વચિત્' સૂત્ર [હૈમવ્યાકરણ ૫.૧.૧૭૧] અનુસાર ડપ્રત્યય લગાડવાથી 'ક' શબ્દ બને છે. જેમનું 'ક' અર્થાત્

વચન 'સ્યાદ્વાદદેશ' છે અર્થાત્ સ્યાદ્વાદના વિરોધીઓના મતોનું ખંડન કરી તેમની મહિમાને ક્ષીણ કરનારું છે તે સ્યાદ્વાદદેશક છે. આમ સ્યાદ્વાદદેશકનો અર્થ છે - જેનાં વચનો સ્યાદ્વાદમાં જે વિરોધાદિ દોષો છે જ નહિ તે વિરોધ આદિ દોષોનો આરોપ કરનારા અન્ય મતવાદીઓના સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કરે છે તે. આ રીતે 'સ્યાદ્વાદદેશક' વિશેષણ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે જિન ભગવાનનાં વચન ઉક્ત યા અનુક્ત બધાં બૌદ્ધાદિ દર્શનોનો તથા સંભવ અને ઐતિહ્યને પ્રમાણ માનનારા ચરક વગેરેના મતોનો ઉચ્છેદ કરનારાં છે. આમ શાસ્ત્રકારે જૈનદર્શન સિવાયનાં અન્ય દર્શનોની હેયતાનું સૂચન કરી જ દીધું છે.

14. 'જિનં નત્વા મયા સર્વદર્શનવાચ્ચોઽર્થો નિગદ્યતે' इत्युक्तं ग्रन्थकृता । अत्र च नमनक्रिया प्राक्कालसंबन्धिनी, क्त्वाप्रत्ययस्य प्राक्कालवाचकत्वात्, निगदनक्रिया तु वर्तमानजा । ते चैकेनैव ग्रन्थकृता क्रियमाणे नानुपपन्ने, अपरथा सकलव्यवहारोच्छेदप्रसंगात् । न चैवं भिन्नकालयोः क्रिययोरेक-कर्तृकता बौद्धमते संभवति, तेन क्षणिकवस्त्वभ्युपगमात् । ततः कश्चिद्बौद्ध-मतस्य प्रस्तुतग्रन्थस्यादावुक्तत्वेनोपादेयतां मन्येत, तन्निवारणाय प्रागुक्तविशे-षणसंगृहीतमपि बौद्धमतनिरसनं पुनरिह सूचितं द्रष्टव्यम् । एतेषां परदर्शनानां निरसनप्रकारे ग्रन्थान्तरादवसेयः । तदेवं जिनस्य विशेषणद्वारेण सत्यदर्शनतां सर्वपरदर्शनजेतृवचनतां चाभिदधता अखिलान्यदर्शनानां हेयता जैनदर्शन-स्योपादेयता च सूचिता मन्तव्या । ततो नास्माद् ग्रन्थकारात् सत्यासत्य-दर्शनविभागानभिज्ञानामप्यपकारः कश्चन संभवतीति, तद्विभागस्यापि व्यञ्जित-त्वात् ।

14. ગ્રન્થકારે પ્રથમ શ્લોકમાં 'જિનં નત્વા સર્વદર્શનવાચ્ચોઽર્થો નિગદ્યતે' અર્થાત્ 'જિનપ્રભુને નમસ્કાર કરીને બધાં દર્શનોના વાચ્ય અર્થાત્ પ્રતિપાદ્ય અર્થનું હું નિરૂપણ કરું છું' એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે પહેલાં નમસ્કાર કરીને હવે હું ગ્રન્થનું કથન કરું છું. ક્ત્વા પ્રત્યય અતીતકાલનો વાચક છે, તેથી અહીં નમનક્રિયા પ્રાકૃકાલીન છે તથા ગ્રન્થકથનક્રિયા વર્તમાનકાલીન છે. [જૈન મતમાં આત્માને દ્રવ્યદૃષ્ટિએ નિત્ય પણ માનવામાં આવ્યો છે. તેથી] એક જ ગ્રન્થકાર પ્રાકૃકાલીન નમનક્રિયા તથા ઉત્તરકાલીન ગ્રન્થકથનક્રિયાનો કર્તા હોઈ શકે છે, તેમાં કોઈ વિરોધ નથી. જો ભિન્નકાલીન બે ક્રિયાઓનો કર્તા એક સંભવતો ન હોય અર્થાત્ પૂર્વ અને ઉત્તર પર્યાયોમાં એક અનુસ્યૂત આત્માનું અસ્તિત્વ ન માનવામાં આવે તો જગતના

બધા વ્યવહારોનો ઉચ્છેદ થઈ જવાની આપત્તિ આવે. [કેમ ? કારણ કે એક કર્તા જો ભિન્નકાલીન બે ક્રિયાઓને કરી ન શકતો હોય અને તે અનેક ક્ષણો સુધી ટકતો જ ન હોય તો જગતમાં જણાતા લેણ-દેણ, હિંસક-હિંસ્ય, ગુરુ-શિષ્ય આદિના સઘળા વ્યવહારોનો જ લોપ થઈ જાય. તેથી આત્માને કથંચિત્ નિત્ય માનવો જોઈએ અને તો જ તે બે ભિન્નકાલીન ક્રિયાઓનો કર્તા બની શકે અને જગતના વ્યવહારો ઘટી શકે.] પરંતુ બૌદ્ધ મતમાં ભિન્નકાલીન બે ક્રિયાઓનો એક કર્તા સંભવતો જ નથી કેમ કે બૌદ્ધ મતે વસ્તુ ક્ષણિક છે. [બૌદ્ધ મત અનુસાર જે વસ્તુ જ્યાં અને જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ ત્યાં જ અને તે જ ક્ષણમાં રહે છે, તે ક્ષણાન્તર અને દેશાન્તરમાં પહોંચી શકતી જ નથી. યો યત્રૈવ સ તત્રૈવ યો યદૈવ તદૈવ સઃ । તેથી આવા નિરન્વય ક્ષણિકવાદમાં કોઈપણ વસ્તુનું બે ક્રિયાઓના કાળ સુધી પહોંચવું સંભવતું જ નથી.] જો કે 'સ્યાદ્વાદદેશક' આદિ વિશેષણોથી બૌદ્ધ મતનો નિરાસ થઈ જ જાય છે તેમ છતાં 'નત્વા સર્વદર્શનવાચ્યોઽર્થઃ નિગદ્યતે' આ પ્રતિજ્ઞાવાક્યના વ્યંગ્યાર્થથી બૌદ્ધ મતનો પુનઃ નિરાસ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કેમ કે કોઈ એ ન સમજે કે આ ગ્રન્થમાં સૌપ્રથમ બૌદ્ધદર્શનનું જ નિરૂપણ છે એટલે બૌદ્ધ દર્શન જ ઉપાદેય છે. આ બધાં પર અર્થાત્ જૈનેતર દર્શનોનું ખંડન અન્ય જૈન તર્ક ગ્રન્થોમાં પર્યાપ્ત વિસ્તારથી કરવામાં આવેલ છે એટલે તેને તે ગ્રન્થોમાંથી જાણી લેવું. આમ જિનદેવના સદર્શન, સ્યાદ્વાદદેશક આદિ વિશેષણો દ્વારા જિનદેવના દર્શનની (=જૈનદર્શનની) યથાર્થતા તેમ જ જિનદેવનાં વચનોનું અન્ય દર્શનો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય જણાવવામાં આવ્યું છે અને તેના દ્વારા જૈનદર્શનની ઉપાદેયતા અને બાકીનાં બધાં દર્શનોની હેયતા સૂચવવામાં આવી છે એમ સમજવું જોઈએ. તેથી દર્શનોની સત્યતા-અસત્યતાનો વિવેક કરવા અસમર્થ અલ્પબુદ્ધિ શ્રોતાઓનો ગ્રન્થકાર વડે કોઈ અપકાર થવાની સંભાવના જ નથી કેમ કે ગ્રન્થકારે સદર્શન અને અસદર્શનનો વિભાગ યા વિવેક પણ સૂચવી દીધો છે.

15. અત્રાપરઃ કશ્ચિદાહ — નનુ યેષાં સત્યાસત્યમતવિભાગાવિભાવકે ગ્રન્થકારવચસિ સમ્યગાસ્થા ન ભવિત્રી તેષાં કા વાર્તેતિ । ઉચ્યતે — યેષામાસ્થા ન ભાવિની તે દ્વેધા — એકે રાગદ્વેષાભાવેન મધ્યસ્થચેતસઃ, અન્યે પુના રાગદ્વેષા-દિકાલુષ્યકલુષિતત્વાદ્ દુર્બોધચેતસઃ । યે દુર્બોધચેતસઃ તેષાં સર્વજ્ઞેનાપિ સત્યાસત્યવિભાગપ્રતીતિઃ કર્તું દુઃશકા કિં પુનરપેરેણેતિ તાનવગણય્ય મધ્યસ્થ-ચેતસ ડહિશ્ય વિશેષણાવૃત્ત્યા સત્યાસત્યમતવિભાગજ્ઞાનસ્યોપાયં પ્રાહ — સદર્શનમિતિ । વીરં કથંભૂતમ્ । સદર્શનમ્ — સન્તઃ સાધવો મધ્યસ્થચેતસ ઇતિ યાવત્ । તેષાં દર્શનં જ્ઞાનમ્ અર્થાત્ સત્યાસત્યમતવિભાગજ્ઞાનં યથાવદાસત્વ-

પરીક્ષાક્ષમત્વેન યસ્માદ્વીરાત્ સ સદર્શનસ્તમ્ । એતેન શ્રીષીરસ્ય યથાવદા-
મત્વાદિસ્વરૂપમેવ પરીક્ષણીયમ્ ઇતિ સૂચિતમ્ । અથવા, સર્તા સાધૂનાં દર્શનં
તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણં યસ્માત્ સ સદર્શનઃ । અથવા, સન્તો વિદ્યમાના
જીવાજીવાદયઃ પદાર્થાસ્તેષાં દર્શનં યથાવદવલોકનં યસ્માદ્વીરાત્ સ
સદર્શનસ્તમ્ । કુત્ એવંવિધમ્ । યતઃ સ્યાદ્વાદદેશકં પ્રાગુક્તસ્યાદ્વાદભાષકમ્ ।
એવંવિધમપિ કુતઃ । ઇત્યાહ — યતો જિનં રાગદ્વેષાદિજયનશીલમ્ । જિનો હિ
વીતરાગત્વાદસત્યં ન ભાષતે, તત્કારણાભાવાદિતિ ભાવઃ । શેષશ્લોકવ્યાખ્યાનં
પ્રાગ્વત્ ।

15. અહીં કોઈ શંકા કરે છે — દર્શનોનો સત્ય-અસત્ય એવો વિભાગ કરનાર આ
ગ્રન્થકારનાં વચનોમાં જે શ્રોતાઓને સમ્યક્ શ્રદ્ધા ન હોય તેમને દર્શનોની સત્યતા-
અસત્યતાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થશે ?

સમાધાન — જેમને શ્રદ્ધા ન હોય એવા શ્રોતાઓ બે પ્રકારના હોઈ શકે— (૧)
રાગદ્વેષાદિજન્ય દુરાગ્રહથી રહિત તટસ્થ ચિત્તવૃત્તિ ધરાવનારા અને (૨)
રાગદ્વેષાદિથી કલુષિત હોવાના કારણે દુર્બોધ ચિત્ત ધરાવનારા. તેમનામાંથી જે દુર્બોધ
ચિત્તવાળા છે તેમને તો ખુદ સર્વજ્ઞ પણ સત્ય-અસત્ય એવા વિભાગનું જ્ઞાન કરાવી ન
શકે, તો પછી બીજાઓની તો વાત જ શું ? એટલે એવા શ્રોતાઓની ઉપેક્ષા કરીને
મધ્યસ્થ યા તટસ્થ ચિત્તવૃત્તિવાળા જિજ્ઞાસુ શ્રોતાઓને લક્ષ્યમાં રાખીને 'સદર્શન'
આદિ વિશેષણોની પુનરાવૃત્તિ કરીને બધાં દર્શનોનો સત્ય-અસત્ય વિવેક કરવાનો
ઉપાય ગ્રન્થકાર દર્શાવે છે.

મૂલમાં 'સદર્શન' એમ કહ્યું છે. વીર કેવા ? વીર સદર્શન. 'સદર્શન' વિશેષણનો
અર્થ આ પ્રમાણે છે — જે ભગવાન વીરના પ્રસાદથી સત્ને અર્થાત્ તટસ્થ
ચિત્તવૃત્તિવાળા પુરુષોને, તેમનામાં આત્મની યથાવત્ પરીક્ષા કરવાની શક્તિ હોવાના
કારણે, દર્શન અર્થાત્ જ્ઞાન — મતોની સત્યતા-અસત્યતાનું વિવેકજ્ઞાન — ઉત્પન્ન થાય
છે તે સદર્શન વીર છે. આ વિશેષણથી સૂચવવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન વીરના
આપ્તવ્ય આદિ સ્વરૂપની જ યથાવત્ પરીક્ષા કરવી જોઈએ. [અર્થાત્ ભગવાન વીર
આપ્તવ્યની કઠોર પરીક્ષાને સહી શકે છે, તે તેમાં પાર યા ખરા ઊતરી શકે છે, તેથી
આવા વીર પ્રભુના પ્રસાદથી અન્ય સજ્જનોને પણ સત્ય-અસત્યનો વિવેક કરવાનું
સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેથી ટીકાકાર ગુણરત્નસૂરિ અહીં ભગવાન વીરના
આપ્તવ્યની પરીક્ષા કરવાનું સૂચવે છે.] અથવા, જે વીરના પ્રસાદથી સત્ને અર્થાત્

સજ્જનોને દર્શન અર્થાત્ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે તે સદર્શન વીર છે. અથવા, જે વીરના પ્રસાદથી સત્ત્વુ અર્થાત્ વિદ્યમાન જીવાજીવાદિ તત્ત્વોનું દર્શન અર્થાત્ અવલોકન થાય છે તે સદર્શન વીર છે.

પ્રશ્ન — વીર પ્રભુ આવા અર્થાત્ સદર્શન કેમ છે ?

ઉત્તર — વીર પ્રભુ સ્યાદ્વાદના ઉપદેશક છે એટલે સદર્શન છે. વળી, તે વીર પ્રભુ રાગદ્વેષાદિ શત્રુઓ ઉપર જય મેળવનારા છે એટલે તે સત્ય સ્યાદ્વાદના ઉપદેશક છે. જિન વીતરાગ હોવાથી અસત્ય બોલતા નથી, કેમ કે અસત્ય બોલવાનાં કારણો રાગ-દ્વેષ-મોહ અને અજ્ઞાન છે જે તેમનામાં નથી. શ્લોકનાં અન્ય પદોની વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ સમજી લેવી.

16. एवं चात्रैवमुक्तं भवति— ये हि श्रीवीरस्य यथावदामत्वादिपरीक्षां विधास्यन्ते स्याद्वादं च तत्प्रणीतं मध्यस्थतया सम्यगवलोक्य पश्चात् परम-
तान्यप्याલોકिष्यन्ते ते सत्यासत्यदर्शनविभागमपि स्वयमेवावभोत्स्यन्ते,
किमस्मद्वचनस्यास्थाकरणाकरणेनेति । एतेन ग्रन्थकृता स्वस्य सर्वथात्रार्थे
माध्यस्थ्यमेव दर्शितं द्रष्टव्यम् । सत्यासत्यदर्शनविभागपरिज्ञानोपायश्च हित-
बुद्ध्यात्रાભિહિતોઽવગન્તવ્યઃ; પુરાતનૈરપીત્થમેવ સત્યાસત્યદર્શનવિભાગસ્ય
કરણાત્ । તદુક્તં પૂજ્યશ્રીહરિભદ્રસૂરિભિરેવ લોકતત્ત્વનિર્ણયે—

“बन्धुर्न नः स भगवान् रिपवोऽपि नान्ये,
साक्षान्न दृष्टचर एकतमोऽपि चैषाम् ।
श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग् विशेषं
वीरं गुणातिशयलोलतया श्रिताः स्मः ॥१॥”

[लोकतत्त्व० ૧૧૩૨]

“पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥२॥”

[लोकतत्त्व० ૧૧૩૮]

16. આ સમજૂતીનો નિષ્કર્ષ યા ફલિતાર્થ એ છે કે જે તટસ્થ જિજ્ઞાસુઓ વીર પ્રભુના આમત્વની યથાવત્ પરીક્ષા કરીને તેમણે પ્રતિપાદિત કરેલા સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્તનું તટસ્થપણે સારી રીતે અવલોકન કર્યા પછી બીજાં દર્શનોનું અધ્યયન કરશે તેમને

દર્શનોના સત્ય-અસત્યનો વિવેક સ્વયં જ અનુભવાશે, એટલે એવા જિજ્ઞાસુ શ્રોતાઓને અમારાં (અર્થાત્ ગ્રન્થકારનાં) વચનો ઉપર વિશ્વાસ (શ્રદ્ધા) કે અવિશ્વાસ (અશ્રદ્ધા) કરવાની આવશ્યકતા જ નહિ રહે. આ રીતે ગ્રન્થકારે પોતાનાં વચનોમાં વિશ્વાસ (શ્રદ્ધા) કરવા પર બિલકુલ ભાર ન આપીને તેમણે સર્વથા પોતાની પરમ મધ્યસ્થવૃત્તિ જ પ્રકટ કરી છે. અહીં દર્શનોના સત્ય-અસત્ય એવા વિભાગના યા વિવેકના જ્ઞાનના ઉપાયોનું કથન તો માત્ર પરહિતબુદ્ધિથી જ કરવામાં આવ્યું છે, [એમાં કોઈ પણ દર્શન ઉપર સત્યત્વ કે અસત્યત્વનો આરોપ કરવાનો ગ્રન્થકારનો લેશમાત્ર પણ આશય નથી.] પ્રાચીન આચાર્યોએ પણ આ રીતે જ તટસ્થવૃત્તિથી દર્શનોનો સત્ય-અસત્ય વિભાગ કર્યો જ છે. પૂજ્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ જ પોતાના લોકતત્ત્વનિર્ણય ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે— “ન તો વીર પ્રભુ અમારા બન્ધુ છે કે ન તો અન્ય હરિ-હર આદિ અમારા દુશ્મન છે, કે ન તો એમનામાંના એકને પણ અમે સાક્ષાત્ જોયા છે. હા, એ બધાએ ઉપદેશેલ શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કર્યું છે તથા તે શાસ્ત્રોનો તેમજ તેમના ચરિત્રનો સારી રીતે વિચાર અવશ્ય કર્યો છે. અને એ વિચારના ફળરૂપે અમારી ગુણાનુરાગિણી બુદ્ધિ તથા અમારું ગુણાતિશય પર મુગ્ધ હૃદય મહાવીર પ્રભુના શરણે ગયાં છે. (૧). વીર પ્રત્યે અમને કોઈ પક્ષપાત અર્થાત્ રાગ નથી તેમ જ કપિલ વગેરે પ્રત્યે અમને દ્વેષ પણ નથી. અમારી તો એ સ્પષ્ટ નીતિ રહી છે કે જેનાં વચનો યુક્તિયુક્ત હોય, તર્કશુદ્ધ હોય, તેનો આત્મ તરીકે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. (૨).” [લોકતત્ત્વનિર્ણય, ૧. ૩૨ અને ૧. ૩૮].

17. પ્રભુશ્રીહેમસૂરિભિરપ્યુક્તં વીરસ્તુતી-

“ન શ્રદ્ધયૈવ ત્વચિ પક્ષપાતો ન દ્વેષમાત્રાદરુચિઃ પરેષુ ।

યથાવદામત્વપરીક્ષયા તુ ત્વામેવ વીરપ્રભુમાશ્રિતાઃ સ્મઃ ॥૧॥”

[અયોગવ્યઽ શ્લોઽ ૨૧ ઇતિ]

17. પ્રભુશ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય પણ વીરસ્તુતિમાં કહે છે કે — “હે વીર, મેં શ્રદ્ધાના કારણે તમારા તરફ પક્ષપાત કર્યો નથી કે દ્વેષના કારણે કપિલ વગેરેમાં મેં અરુચિ કરી નથી. તમારા આત્મપણાની યથાવત્ પરીક્ષા કર્યા પછી જ અમે તમારા શરણે આવ્યા છીએ.” [અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા, શ્લોક ૨૮].

18. નન્વત્ર સર્વદર્શનવાચ્યોઽર્થો વક્તું પ્રક્રાન્તઃ, સ ચ સંખ્યાતિક્રાન્તઃ, તત્કથં સ્વલ્પીયસાનેન પ્રસ્તુતશાસ્ત્રેણ સોઽભિધાતું શક્યઃ, જૈનાદ્યદર્શનાનાં

પરસમયાપરનામધેયાનામસંખ્યાતત્વાત્ । તદુક્તં સન્મતિસૂત્રે શ્રીસિદ્ધસેન-
દિવાકરેણ—

“જાવઙ્ગ્યા વચણપહા તાવઙ્ગ્યા ચેવ હુંતિ નયવાયા ।

જાવઙ્ગ્યા નયવાયા તાવઙ્ગ્યા ચેવ પરસમયા ॥૧॥”

[સન્મતિ૦ ૩૧૪૭]

18. શંકા — આ ગ્રન્થમાં ગ્રન્થકારે સર્વદર્શનોમાં પ્રતિપાદિત અર્થનું અર્થાત્ સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી નિરૂપણનો આરંભ કર્યો છે. પરંતુ સર્વદર્શનો તો અસંખ્યાત છે. તેથી આ પ્રસ્તુત લઘુગ્રન્થ તે બધાં દર્શનોમાં પ્રતિપાદિત અર્થનું નિરૂપણ કેવી રીતે કરી શકશે?, કારણ કે જૈન દર્શનથી ભિન્ન અન્ય પરમતના દર્શનો અસંખ્યાત છે. આ જ વાત શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાના સન્મતિસૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહી છે — “જેટલા વચનમાર્ગો છે તેટલા નયવાદો છે, અને જેટલા નયવાદો છે તેટલા પરમતો છે — પરદર્શનો છે.” (૧). [સન્મતિ, ૩.૪૭].

19. વ્યાખ્યા— અનન્તધર્માત્મકસ્ય વસ્તુનો ય એકદેશોઽન્યદેશનિરપેક્ષ-
સ્તસ્ય યદવધારણં સોઽપરિશુદ્ધો નયઃ । સ એવ ચ વચનમાર્ગ ઉચ્યતે । એવં
ચાનન્તધર્માત્મકસ્ય સર્વસ્ય વસ્તુન એકદેશાનામિતરાંશનિરપેક્ષાણાં યાવન્તોઽ-
વધારણપ્રકારાઃ સંભવન્તિ તાવન્તો નયા અપરિશુદ્ધા ભવન્તિ । તે ચ વચનમાર્ગા
ઇત્યુચ્યતે । તતોઽયં ગાથાર્થઃ— સર્વસ્મિન્ વસ્તુનિ યાવન્તો યાવત્સંખ્યા વચનપથા
વચનાનામન્યોઽયૈકદેશવાચકાનાં શબ્દાનાં માર્ગા અવધારણપ્રકારા હેતવો નયા
ભવન્તિ તાવન્ત એવ ભવન્તિ નયવાદાઃ, નયાનાં તત્તદેકદેશાવધારણપ્રકારાણાં
વાદાઃ પ્રતિપાદકાઃ શબ્દપ્રકારાઃ । યાવન્તો નયવાદા એકૈકાંશાવધારણવાચક-
શબ્દપ્રકારાઃ તાવન્ત એવ પરસમયાઃ પરદર્શનાનિ ભવન્તિ, સ્વેચ્છાપ્રકલ્પિત-
વિકલ્પનિબન્ધનત્વાત્ પરસમયાનામ્, વિકલ્પાનાં ત્રાસંખ્યત્વાત્ । અયં ભાવઃ
- યાવન્તો જને તત્તદપરાપરસ્ત્વેકદેશાનામવધારણપ્રતિપાદકાઃ શબ્દપ્રકારા
ભવેયુસ્તાવન્ત એવ પરસમયા ભવન્તિ । તતસ્તેષામપરિમિતત્વમેવ, સ્વકલ્પના-
શિલ્પિઘટિતવિકલ્પાનામનિયતત્વાત્ તદુત્થપ્રવાદાનામપિ તત્સંખ્યાપરિમાણ-
ત્વાદિતિ । તદેવં ગણનાતિગાઃ પરસમયા ભવન્તિ ।

19. વ્યાખ્યા — વસ્તુ અનન્તધર્માત્મક છે. વસ્તુના કોઈ પણ એક ધર્મનું અન્ય ધર્મોની અપેક્ષા કર્યા વિના અર્થાત્ નિરપેક્ષપણે ‘આ ધર્મ જ છે’ એ જ્ઞાતનું અવધારણ

અપરિશુદ્ધ નય છે. તે જ વચનમાર્ગ કહેવાય છે. આમ અનન્તધર્માત્મક વસ્તુના ધર્મોનું અન્યધર્મનિરપેક્ષ અવધારણ કરનારા જેટલા પણ નયો સંભવે છે તે અપરિશુદ્ધ નયો છે અર્થાત્ દુર્નયો છે. આ અપરિશુદ્ધ નયોને વચનમાર્ગો કહે છે. તેથી ગાથાનો અર્થ આ છે — વસ્તુમાં જેટલા વચનમાર્ગો અર્થાત્ ક્રમશઃ એક એક ધર્મને લઈને બધા ધર્મોના નિરપેક્ષપણે અવધારણ કરવાના જેટલા શબ્દપ્રયોગો સંભવે છે તેટલા જ નયો છે અને તેટલા જ નયવાદો છે. અને જેટલા નયવાદો છે અર્થાત્ ક્રમશઃ એક એક ધર્મને લઈને બધા ધર્મોના અવધારણ કરનારા વાચક શબ્દોના જેટલા પ્રયોગપ્રકારો છે તેટલા પરસમયો છે અર્થાત્ પરદર્શનો છે. તેનું કારણ એ છે કે ચિંતકની પોતાની ઈચ્છાથી કલ્પિત શાબ્દિક વિકલ્પો દ્વારા જ પરદર્શનોનું સર્જન થાય છે અને વિકલ્પો તો અસંખ્ય છે. આ બધાનું તાત્પર્ય આ છે — જગતમાં ધર્મોના, ક્રમશઃ એક એક ધર્મને લઈને, અવધારણ કરનારા જેટલા શબ્દપ્રયોગો સંભવે છે તેટલા જ પરદર્શનો છે. તેથી પરદર્શનો અપરિમિત જ છે. પોતાની કલ્પના વડે સર્જકે ઘડેલા વિકલ્પો સ્વયં અપરિમિત છે, એટલે તેમનાથી ઉત્પન્ન થનારા પ્રવાદો પણ તેટલા જ છે. આ રીતે પરસમયો યા પરમતો યા પરદર્શનો ગણ્યા ગણાય નહિ તેટલાં છે.

20. અથવા સૂત્રકૃદાખ્યે દ્વિતીયેઽઙ્ગે પરપ્રાવાદુકાનાં ત્રીણિ શતાનિ ત્રિષષ્ટ્યધિકાનિ પરિસંખ્યાયન્તે । તદર્થસંગ્રહગાથેયમ્ —

“અસિદ્ધસયં કિરિયાણં અકિરિયવાઈણ હોઙ્ગ ચુલસીઈ ।

અન્નાણિ અ સત્તઢ્ઠી વેણઙ્ગયાણં ચ બત્તીસં ॥૧૧ ॥”

[સૂત્રકૃં નિં ગાં ૧૧૧]

20. અથવા, સૂત્રકૃત નામના બીજા અંગ આગમમાં પરમતવાદીઓના ૩૬૩ પ્રકારો ગણાવ્યા છે. તેમનો સંગ્રહ આ ગાથામાં કરવામાં આવ્યો છે — “ક્રિયાવાદીઓના ૧૮૦ પ્રકારો છે, અક્રિયાવાદીઓના ૮૪ પ્રકારો છે, અજ્ઞાનવાદીઓના ૬૭ પ્રકારો છે તથા વિનયવાદીઓના ૩૨ પ્રકારો છે.” [સૂત્રકૃતાંગનિર્ધુક્તિ ગાથા ૧૧૮]

21. અસ્યા વ્યાખ્યા — અશીત્યધિકં શતમ્, “કિરિયાણં તિ” ક્રિયાવાદિનામ્ । તત્ર ક્રિયાં જીવાદ્યસ્તિત્વં વદન્તીત્યેવંશીલાઃ ક્રિયાવાદિનઃ, મરીચિકુમારકપિલોલૂકમાઠરપ્રભૃતયઃ । તે પુનરમુનોપાયેનાશીત્યધિકશતસંખ્યા વિજ્ઞેયાઃ । જીવાજીવાસ્વબન્ધસંવરનિર્જરાપુણ્યાપુણ્યમોક્ષરૂપાન્નવપદાર્થાન્ પરિપાટ્યા પટ્ટિકાદૌ વિરચય્ય જીવપદાર્થસ્યાધઃ સ્વપરભેદાવુપન્યસનીયૌ,

તયોરથો નિત્યાનિત્યભેદૌ, તયોરપ્યથઃ કાલેશ્વરાત્મનિયતિસ્વભાવભેદાઃ પઞ્ચ
ન્યસનીયાઃ । તત્તશ્ચૈવં વિકલ્પ્યાઃ કર્તવ્યાઃ । તદ્વથા 'અસ્તિ જીવઃ સ્વતો નિત્યઃ
કાલતઃ' ઇત્યેકો વિકલ્પઃ ।

અસ્ય ચ વિકલ્પસ્યાયમર્થઃ—વિદ્યતે ચલ્વ્યમાત્મા સ્વેન રૂપેણ નિત્યશ્ચ
કાલતઃ કાલવાદિનો મતે । કાલવાદિનશ્ચ નામ તે મન્તવ્યા યે કાલકૃતમેવ
જગત્સર્વં મન્યન્તે । તથા ચ તે પ્રાહુઃ— ન કાલમન્તરેણ ચમ્પકાશોકસહકારા-
દિવનસ્પતિકુસુમોદગમફલબન્ધાદયો હિમકળાનુષક્તશીતપ્રપાતનક્ષત્રચારગર્ભા-
ધાનવર્ષાદયો વર્તુવિભાગસંપાદિતા બાલકુમારયૌવનવલીપલિતાગમાદયો
વાવસ્થાવિશેષા ઘટન્તે, પ્રતિનિયતકાલવિભાગત એવ તેષામુપલભ્યમાનત્વાત્ ।
અન્યથા સર્વમવ્યવસ્થયા ભવેત્ । ન ચૈતદ્દૃષ્ટમિષ્ટં વા । અપિ ચ, મુદ્ગપક્તિરપિ
ન કાલમન્તરેણ લોકે ભવન્તી દૃશ્યતે, કિંતુ કાલક્રમેણ । અન્યથા સ્થાલીન્ધ-
નાદિસામગ્રીસંપર્કસંભવે પ્રથમસમયેઽપિ તસ્યા ભાવો ભવેત્, ન ચ ભવતિ,
તસ્માદ્યત્ કૃતકં તત્ સર્વં કાલકૃતમિતિ ।

21. આ ગાથાની વ્યાખ્યા — ક્રિયાવાદીઓના ૧૮૦ ભેદ છે. ક્રિયાનું અર્થાત્
જીવાદિ તત્ત્વોના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરનારા મરીચિકુમાર, કપિલ, ઉલૂક, માઠર
વગેરે ક્રિયાવાદી છે. તેમના ૧૮૦ ભેદ આ રીતે સમજવા જોઈએ — જીવ, અજીવ,
આસ્રવ, બન્ધ, સંવર, નિર્જરા, પુણ્ય, પાપ અને મોક્ષ આ નવ તત્ત્વોને પરિપાટી
અનુસાર પાટી આદિ ઉપર એક લીટીમાં લખો. જીવ તત્ત્વની નીચે સ્વતઃ અને પરતઃ
એ બે ભેદ લખો. પછી સ્વતઃની નીચે નિત્ય અને અનિત્ય બે ભેદ લખો. તેવી જ રીતે
પરતઃની નીચે પણ નિત્ય અને અનિત્ય બે ભેદ લખો. આમ નિત્ય, અનિત્ય, નિત્ય,
અનિત્ય આ ચારમાંથી પ્રત્યેકની નીચે કાલ, ઈશ્વર, આત્મા, નિયતિ અને સ્વભાવ
આ પાંચ ભેદો લખવા જોઈએ. પછી આ પ્રમાણે વિકલ્પો લખવા જોઈએ— જીવ સ્વતઃ
નિત્ય છે કાલથી. આ પહેલો વિકલ્પ થયો. [આ રીતે જીવની બાબતમાં વીસ વિકલ્પ
થશે. અને આ જ પ્રમાણે નવ તત્ત્વોની બાબતમાં કુલ ૨૦ x ૯ = ૧૮૦ વિકલ્પો યા
ભેદો થશે.] આ પહેલા વિકલ્પનો આ અર્થ છે — 'જીવ સ્વતઃ પોતાના સ્વરૂપથી
વિદ્યમાન છે, નિત્ય છે, તથા કાલને અધીન પ્રવૃત્તિ કરે છે.' આ પહેલો વિકલ્પ
કાલવાદીનો મત છે. જેઓ સમસ્ત જગતને કાલકૃત માને છે તેમને કાલવાદીઓ
માનવા જોઈએ. તેઓ કહે છે કે કાલ વિના ચંપો, અશોક, આંબો વગેરે વનસ્પતિને
ફૂલ તથા ફળ આવવાં, હિમકણોથી યુક્ત હિમપાત, નક્ષત્રોનું સંચરણ, ગર્ભાધાન,

વર્ષા આદિ ઋતુઓનો વિભાગ થવો, બાળપણ, યુવાની તથા ચામડીમાં કરચલીઓ પડવી, માથે પળિયાં આવવાં, વગેરે અવસ્થાઓ ઘટતી નથી, કેમ કે આ બધી અવસ્થાઓ નિયત કાલવિભાગ યા કાલખંડ દ્વારા જ અભિવ્યક્ત થઈ ગૃહીત થાય છે. કાલ ન હોય તો આ અવસ્થાઓમાં બધી અવ્યવસ્થા થાય. પરંતુ આ બધી અવસ્થાઓમાં અવ્યવસ્થા ન તો દેખાય છે કે ન તો ઈષ્ટ છે. જગતમાં મગ કાલ અર્થાત્ કાલક્રમ વિના ચડતા દેખાતા નથી. જો કાલ વિના જ મગ ચડી જતા હોત તો પછી તપેલી, ઈધન વગેરે સામગ્રી મળતાં જ પ્રથમ ક્ષણે જ મગ ચડી જાત. પરંતુ એવું થતું નથી. તેથી એ નિયમ છે કે જે કૃતક અર્થાત્ કાર્ય છે તે બધું જ કાલકૃત છે.

22. તથા ચોક્તમ્—

“ન કાલવ્યતિરેકેણ ગર્ભબાલયુવાદિકમ્ ।

યત્કિંચિજ્જાયતે લોકે તદસૌ કારણં કિલ ॥૧॥

કિંચ કાલાદૃતે નૈવ મુદ્ગપક્તિરપીક્ષ્યતે ।

સ્થાલ્યાદિસંનિધાનેઽપિ તતઃ કાલાદસૌ મતા ॥૨॥

કાલાભાવે ચ ગર્ભાદિ સર્વં સ્યાદવ્યવસ્થયા ।

પરેષ્ટેહુતુસદ્ભાવમાત્રાદેવ તદુદ્ભવાત્ ॥૩॥”

[શાસ્ત્રવા૦ શ્લો૦ ૧૬૫-૬૮]

“કાલઃ પચતિ ભૂતાનિ કાલઃ સંહરતે પ્રજાઃ ।

કાલઃ સુમેષુ જાગર્તિ કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥૪॥”

[મહાભા૦, હારીતસં૦]

અત્ર પરેષ્ટેહુતુસદ્ભાવમાત્રાદિતિ પરાભિમતવનિતાપુસ્ત્રસંયોગાદિરૂપહેતુસદ્ભાવમાત્રાદેવ તદુદ્ભવાદિતિ ગર્ભાદ્યુદ્ભવપ્રસન્નાત્ । તથા કાલઃ પચતિ — પરિપાકં નયતિ પરિણતિં નયતિ ભૂતાનિ પૃથિવ્યાદીનિ । તથા કાલઃ સંહરતે પ્રજાઃ — પૂર્વપર્યાયાત્ પ્રચ્યાવ્ય પર્યાયાન્તરેણ પ્રજા લોકાન્ સ્થાપયતિ । તથા કાલઃ સુમેષુ જાગર્તિ—કાલ એવ સુમં જનમાપદો રક્ષતીતિ ભાવઃ । તસ્માદ્ હિ સ્ફુટં દુરતિક્રમોઽપાકર્તુમશક્યઃ કાલ ઇતિ ।

22. કહ્યું પણ છે કે — જગતમાં ગર્ભ, બાળપણ, યુવાની વગેરે જે કંઈ ઉત્પન્ન થાય છે તે બધું કાલથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, કાલ વિના ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી કાલ

સર્વનું કારણ છે. (૧). તપેલી, ઈંધન વગેરે ચડવા માટેની સામગ્રી મળવા છતાં પણ કાલના વિના મગ ચડતા દેખાતા નથી, તેથી માનવું પડે છે કે કાલે જ મગને ચડાવ્યા. (૨). જો બીજાઓએ માનેલાં કારણોની ઉપસ્થિતિ માત્રથી કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોય અને કાલને કારણ ન માનવામાં આવતું હોય તો ગર્ભાધાન આદિની કોઈ વ્યવસ્થા જ નહિ રહે. [અર્થાત્ જો ઋતુકાલની કોઈ અપેક્ષા ન હોય તો માત્ર સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગથી જ ગર્ભાધાન થઈ જવું જોઈએ.] (૩). [શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, શ્લોક ૧૬૫-૧૬૮]. કાલ પૃથ્વી આદિ ભૂતોના પરિણમનનું કારણ છે. કાલ જ પ્રજાનો સંહાર કરે છે. જ્યારે બધાં પ્રાણીઓ ઊંઘતા હોય છે ત્યારે કાલ જાગતો હોય છે. તેથી કાલ દુરતિક્રમ છે અર્થાત્ તેનો નિરાસ અશક્ય છે. [મહાભારત, હારીતસં.]

[આ શ્લોકોમાં આવેલા કેટલાક વિશિષ્ટ પદોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે —] પરેષ્ટેતુસદ્ભાવમાત્રાત્ = અન્ય ચિંતકોને અભિમત સ્ત્રી-પુરુષના સંબોગરૂપ હેતુની પરિસ્થિતિ માત્રથી. તદુદ્ભવાત્ = ગર્ભાધાનરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ જવાની આપત્તિ આવે. કાલ: પચતિ = કાલ જ પૃથ્વી આદિ ભૂતોના પરિવર્તનનું કારણ છે. કાલ: સંહસ્તે પ્રજા: = કાલ જ જીવોને પૂર્વ પર્યાયમાંથી ઉત્તર પર્યાયમાં લઈ જઈ સ્થિર કરે છે અર્થાત્ જીવોમાં પરિણમન કરાવે છે. કાલ: સુષ્પે જાગતિ = કાલ જ સુષ્પ જનોનું રક્ષણ કરે છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે કાલ દુરતિક્રમ છે, અલંબ્ય છે, અટળ છે.

23. ઉક્તેનૈવ પ્રકારેણ દ્વિતીયોઽપિ વિકલ્પો વક્તવ્યઃ, નવરં કાલવાદિન ઇતિ વક્તવ્ય ઈશ્વરવાદિન ઇતિ વક્તવ્યમ્ । તદ્વથા — અસ્તિ જીવઃ સ્વતો નિત્યઃ ઈશ્વરતઃ । ઈશ્વરવાદિનશ્ચ સર્વં જગદીશ્વરકૃતં મન્યન્તે । ઈશ્વરં ચ સહસિદ્ધજ્ઞાન-વૈરાગ્યધર્મૈશ્વર્યરૂપચતુષ્ટયં પ્રાણિનાં ચ સ્વર્ગાપવર્ગયોઃ પ્રેરકમિતિ । તદુક્તમ્—

“જ્ઞાનમપ્રતિઘં યસ્ય વૈરાગ્યં ચ જગત્યતેઃ ।

૧૧૧”

“અજ્ઞો જન્તુરનીશોઽયમાત્મનઃ સુખદુઃખયોઃ ।

૧૧૨”

[મહાભા૦ વન૦ ૩૦।૨૮] ઇત્યાદિ ।

23. જેમ પહેલો વિકલ્પ કાલવાદીઓની અપેક્ષાએ છે તેમ ‘અસ્તિ જીવઃ સ્વતો નિત્યઃ ઈશ્વરતઃ’ અર્થાત્ ‘જીવ સ્વતઃ વિદ્યમાન છે, નિત્ય છે અને ઈશ્વરને અધીન પ્રવૃત્તિ કરે છે’ આ બીજો વિકલ્પ ઈશ્વરવાદીઓની અપેક્ષાએ છે. ઈશ્વરવાદીઓ

આખા જગતને ઈશ્વરકૃત માને છે. અને તે ઈશ્વર સહજસિદ્ધ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ધર્મ અને ઐશ્વર્ય આ ચારના ધારક છે તથા જીવોને સ્વર્ગ અને નરકમાં જવા પ્રેરનાર છે. તેથી કહ્યું પણ છે કે - જગત્પાથ ઈશ્વરને અપ્રતિહત જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ધર્મ અને ઐશ્વર્યરૂપ યતુષ્ટય સહજ જ પ્રાપ્ત છે. (૧). અજ જીવ પોતાનાં સુખ અને દુઃખ માટે સ્વયં અસમર્થ છે. ઈશ્વર તેને સુખ-દુઃખ ભોગવવા માટે સ્વર્ગમાં અને નરકમાં જવા પ્રેરે છે. (૨). [મહાભારત, વનપર્વ, ૩૦.૨૮]

24. તૃતીયો વિકલ્પ આત્મવાદિનામ્ । આત્મવાદિનો નામ “પુસ્વ એવેદં સર્વમ્” [ઋગ્વેદ પુરુષસૂં] इत्यादि प्रतिपन्नाः ।

24. ત્રીજો વિકલ્પ આત્મવાદીઓનો મત છે. આત્મવાદીઓ “આ સમસ્ત વિશ્વ પુરુષરૂપ જ છે” [ઋગ્વેદ, પુરુષસૂક્ત] એમ માને છે.

25. ચતુર્થો વિકલ્પો નિયતિવાદિનામ્ । તે હ્યેવમાહુઃ— નિયતિર્નામ તત્ત્વા-
ન્તરમસ્તિ યદ્વશાદેતે ભાવાઃ સર્વેઽપિ નિયતેનૈવ રૂપેણ પ્રાદુર્ભાવમશ્નુવતે,
નાન્યથા । તથાહિ — યદ્યદા યતો ભવતિ તત્તદા તત એવ નિયતેનૈવ રૂપેણ
ભવદુપલભ્યતે, અન્યથા કાર્યકારણવ્યવસ્થા, પ્રતિનિયતરૂપવ્યવસ્થા ચ ન
ભવેત્, નિયામકાભાવાત્ । તત એવં કાર્યનૈયત્યતઃ પ્રતીયમાનામેનાં નિર્ચતિ
કો નામ પ્રમાણપથકુશલો બાધિતું ક્ષમતે । મા પ્રાપદન્યત્રાપિ પ્રમાણપથવ્યાઘાત-
પ્રસન્નઃ । તથા ચોક્તમ્—

“નિયતેનૈવ રૂપેણ સર્વે ભાવા ભવન્તિ યત્ ।

તતો નિયતિજા હ્યેતે તત્સ્વરૂપાનુવેધતઃ ॥૧॥

યદ્યદૈવ યતો યાવત્તત્તદૈવ તતસ્તથા ।

નિયતં જાયતે ન્યાયાત્ ક એનાં બાધિતું ક્ષમઃ ॥૨॥”

[શાસ્ત્રવાં શ્લોં ૧૭૩, ૧૭૪]

25. ચોથો વિકલ્પ નિયતિવાદીઓનો મત છે. નિયતિવાદીઓ આ પ્રમાણે કહે છે
— નિયતિ નામનું એક સ્વતન્ત્ર તત્ત્વ છે. નિયતિથી જ બધી વસ્તુઓ નિયત રૂપમાં
ઉત્પન્ન થાય છે, અનિયતરૂપમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. જે વસ્તુ જે વખતે જેનાથી ઉત્પન્ન
થાય છે તે વસ્તુ તે વખતે તેનાથી નિયતરૂપમાં જ ઉત્પન્ન થતી દેખાય છે. જો
નિયતિતત્ત્વ ન હોય તો જગતમાં કાર્યકારણની વ્યવસ્થા અને વસ્તુઓના નિયત

નિશ્ચિત સ્વરૂપની વ્યવસ્થા જ પડી ત્યાંજે કેમ કે તે વ્યવસ્થાની નિયામક નિયતિનો અભાવ છે. આ રીતે જ્યારે કાર્યોની નિયત વ્યવસ્થા જ નિયતિ તત્ત્વના અસ્તિત્વનું સૌથી મોટું સાધક પ્રમાણ છે ત્યારે કયો તાર્કિક આ નિયતિ તત્ત્વના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરી શકે ? જો પ્રતીતિસિદ્ધ વસ્તુનો એક સ્થાને લોપ કરવામાં આવે તો અન્યત્ર સઘળાં સ્થાનોએ તેમ કરવું પડે અને પરિણામે પ્રમાણમાર્ગનો જ લોપ થઈ જવાની આપત્તિ આવે. કહ્યું પણ છે કે — જગતની બધી વસ્તુઓ પોતપોતાના નિયત સ્વરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે બધી નિયત સ્વરૂપવાળી હોવાના કારણે નિયતિથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ આખું જગત નિયતિતત્ત્વથી અનુસ્યૂત છે, વ્યાપ્ત છે એટલે તેની સાથે તાદાત્મ્ય પામીને નિયતિમય બની ગયું છે (૧). જે વસ્તુને જે સમયે જેનાથી જે સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન થવાનું છે તે વસ્તુ તે સમયે તેનાથી તે જ સ્વરૂપમાં નિયતપણે ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે અબાધિત પ્રમાણથી સિદ્ધ નિયતિના અસ્તિત્વનો નિષેધ કોણ કરી શકે ? નિયતિ સર્વતઃ નિર્બાધ છે. (૨) [શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, શ્લોક ૧૭૩-૧૭૪].

26. પञ्चमो विकल्पः स्वभाववादिनाम् । स्वभाववादिनो ह्येवमाहुः—
इह वस्तुनः स्वत एव परिणतिः स्वभावः सर्वे भावाः स्वभाववशादुपजायन्ते ।
तथाहि— मृदः कुम्भो भवति न पटादिः, तन्तुभ्योऽपि पट उपजायते न घटादिः ।
एतच्च प्रतिनियतं भवनं न तथास्वभावतामन्तरेण घटासंटङ्कमाटीकते । तस्मात्
सकलमिदं स्वभावकृतमवसेयम् । तथा वाहुः—

“कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं, विचित्रभावं मृगपक्षिणां च।
स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥१॥”

[बुद्धच० ૧।૬૨]

“बदर्याः कण्टकस्तीक्ष्ण ऋजुरेकश्च कुञ्चितः ।
फलं वर्तुलं तस्या वद केन विनिर्मितम् ॥२॥”

[लोकतत्त्व० ૨।૨૨] इत्यादि ।

26. પાંચમો વિકલ્પ સ્વભાવવાદીઓનો મત છે. સ્વભાવવાદીઓ કહે છે કે વસ્તુઓ પોતે પોતાની મેળે જ પરિવર્તન પામવાના સ્વભાવવાળી છે. બધી વસ્તુઓ પોતાના પરિણમનસ્વભાવના કારણે જ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાહરણાર્થ — માટીમાંથી ઘડો જ બને છે, કાપડ બનતું નથી; સૂતરમાંથી કાપડ જ બને છે, ઘડો બનતો નથી. અમુકમાંથી અમુકનું જ ઉત્પન્ન થવું એવો પ્રતિનિયત કાર્યકારણભાવ વસ્તુના પોતાના

સ્વભાવ વિના ઘટતો નથી. તેથી સમસ્ત જગત પોતાના સ્વભાવથી જ જેવું છે તેવું ઉત્પન્ન થયેલું છે. કહ્યું પણ છે કે — આ આખું જગત પોતાના સ્વભાવથી જ પોતાની બધી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે, તેમાં બીજા કોઈની ઈચ્છા કે પ્રયત્નનો કોઈ હસ્તક્ષેપ નથી. કાંટાઓમાં અણિયાળાપણું યા તીક્ષ્ણતા કોણે પેદા કરી? અર્થાત્ કાંટાઓને ઘસીને અણીદાર કોણે બનાવ્યા? પશુપક્ષીઓના વિચિત્ર સ્વભાવો કોણે કર્યા? [એ બધું તેમના પોતપોતાના સ્વભાવથી જ છે, બીજા કોઈએ કર્યું નથી.] (૧) [બુદ્ધચરિત, ૮.૬૨]. બોરડીના કંઈક સીધા અને કંઈક વળેલા તીક્ષ્ણ કાંટા કોણે બનાવ્યા? વળી, બોરડીનાં ગોળ મીઠાં ફળ કોણે બનાવ્યાં? [એ તો બોરડીના કાંટા અને ફળના સ્વભાવની જ લીલા છે.] (૨). (૧) [લોકતત્ત્વનિર્ણય, ૨.૨૨].

27. અપિ ચ, આસ્તામન્યત્કાર્યજાતમિહ મુદ્ગપક્તિરપિ ન સ્વભાવ-મન્તરેણ ભવિતુમર્હતિ । તથાહિ— સ્થાલીન્ધનકાલાદિસામગ્રીસંભવેડપિ ન કંકટુકમુદ્ગાનાં પક્તિરુપલભ્યતે, તસ્માદ્ યદ્યદ્ભાવે ભવતિ તત્તદન્વય-વ્યતિરેકાનુવિધાયિ તત્કૃતમિતિ સ્વભાવકૃતા મુદ્ગપક્તિરપ્યેષ્ટવ્યા । તતઃ સકલમેવેદં વસ્તુજાતં સ્વભાવહેતુકમવસેયમિતિ ।

27. અન્ય કાર્યોની વાત તો જવા દો, મગનું ચડવું પણ સ્વભાવ વિના શક્ય નથી. તપેલી, ઈંધન, કાલ આદિ સામગ્રી હાજર હોવા છતાં પણ કોરડું (ગાંગડું) મગ ચડતા નથી. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જેનામાં ચડવાનો સ્વભાવ હોય તે જ ચડે છે, અન્ય નહિ. જેના હોતાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય અને જેનો અભાવ હોતાં કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાય તેને કાર્યનું કારણ ગણાય. સ્વભાવ હોતાં મગ ચડે છે અને સ્વભાવ ન હોતાં મગ ચડતા નથી, એટલે મગના ચડવાનું કારણ સ્વભાવ છે એમ સમજવું જોઈએ. તેવી જ રીતે સ્વભાવ સાથે બધી કાર્યોત્પત્તિનો અન્યવય-વ્યતિરેક સંબંધ હોવાથી બધાં કાર્યોને સ્વભાવકૃત સમજવાં જોઈએ. આમ જગતની બધી વસ્તુઓ સ્વભાવકૃત છે.

28. તદેવં સ્વત્ત્વમિતિ પદેન લબ્ધાઃ પદ્મ વિકલ્પાઃ । એવં ચ પરત્ત્વમિતિ પદેન લભ્યન્તે ! પરત્ત્વમિતિ પરેભ્યો વ્યાવૃત્તેન રૂપેણાત્મા વિદ્યતે । યતઃ પ્રસિદ્ધમેતત્—સર્વપદાર્થાનાં પરપદાર્થસ્વરૂપાપેક્ષયા સ્વરૂપપરિચ્છેદો યથા દીર્ઘત્વાદ્યપેક્ષયા દ્રુસ્વત્વાદિપરિચ્છેદઃ, એવમાત્મનિ સ્તમ્ભાદીન્ સમીક્ષ્ય તદ્વ્યતિરિક્તબુદ્ધિઃ પ્રવર્તતે । અતો યદાત્મનઃ સ્વરૂપં તત્ પરત્ત્વમિતિ એવાવધાર્યતે ન સ્વત્ત્વમિતિ । એવં નિત્યત્વાપરિત્યાગેન દશ વિકલ્પા લબ્ધાઃ । એવમનિત્ય-પદેનાપિ, સર્વેડપિ મિલિતા ત્રિંશતિઃ । એતે ચ જીવપદાર્થેન લબ્ધાઃ ।

एवमजीवादिष्वष्टसु पदार्थेषु प्रत्येकं विंशतिर्विंशतिर्विकल्पा लभ्यन्ते । ततो विंशतिर्नवगुणिता शतमशीत्युत्तरं क्रियावादिनां भवति ।

28. આમ 'સ્વતઃ' પદને કાલ, નિયતિ આદિ સાથે ક્રમથી જોડવાથી પાંચ વિકલ્પો થાય છે. તેવી જ રીતે 'પરતઃ' પદને કાલ, નિયતિ આદિ સાથે ક્રમશઃ જોડવાથી પણ પાંચ વિકલ્પો મળે છે. આત્મા(જીવ)ને લઈને 'પરતઃ' પદને કાલ આદિ સાથે ક્રમશઃ જોડવાથી પાંચ વિકલ્પો બને છે. આત્મા પરતઃ અર્થાત્ પરથી (અનાત્મથી) વ્યાવૃત્તરૂપે અસ્તિત્વ પરાવે છે. એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે કે બધી વસ્તુઓના સ્વરૂપનો નિશ્ચય પરવસ્તુઓના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અર્થાત્ પરવસ્તુઓના સ્વરૂપની વ્યાવૃત્તિ કરીને જ થાય છે. ઉદાહરણાર્થ, દીર્ઘત્વ આદિની અપેક્ષાએ અર્થાત્ દીર્ઘત્વ આદિની વ્યાવૃત્તિ દ્વારા હ્રસ્વત્વ આદિના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય છે. [તેવી જ રીતે બધી વસ્તુઓના સ્વરૂપનો નિર્ણય પરવસ્તુના સ્વરૂપના નિશ્ચયની અપેક્ષા રાખે છે.] આ રીતે જ સ્તમ્ભ આદિ જડ વસ્તુઓની સમીક્ષા કર્યા પછી જ આત્મા તેમનાથી વ્યતિરિક્ત છે, ભિન્ન છે એવી બુદ્ધિ જન્મે છે. તેથી આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય પર અર્થાત્ અનાત્મ વસ્તુઓના સ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યા પછી આત્મા તેમનાથી વ્યાવૃત્ત છે, ભિન્ન છે એ જ્ઞાતની બુદ્ધિ થયા પછી થાય છે. પરવસ્તુથી બિલકુલ નિરપેક્ષપણે અર્થાત્ કેવળ સ્વતઃ જ કોઈ પણ વસ્તુનો નિર્ણય સંભવતો નથી. તેથી એ નિષ્કર્ષ નીકળ્યો કે આત્માનું જે સ્વરૂપ છે તેનો નિશ્ચય પરતઃ જ થાય છે, સ્વતઃ થતો નથી. આમ 'નિત્ય' પદના 'સ્વતઃ અને પરતઃ' આ બે ભંગોને કાલ આદિ સાથે ક્રમથી જોડવાથી દસ વિકલ્પો થાય છે. તેવી જ રીતે 'અનિત્ય' પદના પણ દસ વિકલ્પો સમજવા જોઈએ. બન્ને મળીને કુલ વીસ વિકલ્પો થયા. જેવી રીતે આ વીસ વિકલ્પો જીવ તત્ત્વને લઈને થાય છે તેવી જ રીતે અજીવ આદિ અન્ય આઠ તત્ત્વોને લઈને વીસ વીસ વિકલ્પો થાય છે. આમ વીસ વિકલ્પોને નવ તત્ત્વો વડે ગુણતાં ક્રિયાવાદીઓના ૧૮૦ ભેદ થાય છે.

29. तथा न कस्यचित् प्रतिक्षणमवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया संभवति उत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशादित्येवं ये वदन्ति ते अक्रियावादिन आत्मादिना-
स्तित्ववादिन इत्यर्थः । ते च कोकूलकाण्ठेविद्विरोमकसुगतप्रमुखाः । तथा
चाहुरेके-

“क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रिया ।

भूतिर्ये(यै)षां क्रिया सैव कारणं सैव चोच्यते ॥१॥”

29. અક્રિયાવાદીઓ ક્રિયાનો અર્થાત્ અસ્તિત્વનો સર્વથા ઉચ્છેદ યા અભાવ

માને છે. તેમનું કહેવું છે કે બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક છે. કોઈપણ ક્ષણિક વસ્તુની બીજી ક્ષણે સત્તા રહેતી નથી કારણ કે ઉત્પત્તિ થતાંવેત જ તેનો નાશ થઈ જાય છે. તેથી ક્ષણિક વસ્તુમાં ક્રિયાની અર્થાત્ અસ્તિત્વની યા સ્થિતિની સંભાવના જ નથી. અને એટલે જ અક્રિયાવાદીઓ આત્મા આદિ નિત્ય યા સ્થિર વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ માનતા નથી. કોકુલ, કાણ્ઠેવિદ્, વિરોમક, સુગત વગેરે મુખ્ય અક્રિયાવાદીઓ છે. તેમનામાંથી કોઈકે કહ્યું છે કે— બધા સંસ્કારો યા પદાર્થો ક્ષણિક છે, અસ્થિર અર્થાત્ ક્ષણિક વસ્તુઓમાં ક્રિયા ક્યાંથી સંભવે? તેથી આ બધી ક્ષણિક વસ્તુઓની બાબતમાં તો જે ભૂતિ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ છે તે જ ક્રિયા અર્થાત્ સ્થિતિ છે અને તે જ કારણ યા કારક છે.”(૧)

30. एतेषां चतुरशीतिर्भवति । सा चामुनोपायेन द्रष्टव्या— पुण्यापुण्य-वर्जितशेषजीवाजीवादियदार्थसप्तकन्यासः, तस्य चाद्यः प्रत्येकं स्वपर-विकल्पोपादानम्, असत्त्वादात्मनो नित्यानित्यविकल्पौ न स्तः, कालादीनां पञ्चानामधस्तात् षष्ठी यदृच्छन्न न्यस्यते । इह यदृच्छन्वादिनः सर्वेऽप्यक्रिया-वादिनस्ततः प्राग्यदृच्छन्न नोपन्यस्ता । तत एवं विकल्पाभिलापः— 'नास्ति जीवः स्वतः कालतः' इत्येको विकल्पः । अयं भावः— इह पदार्थानां लक्षणतः सत्ता निश्चीयते कार्यतो वा । न चात्मनस्तादृगस्ति लक्षणं येन तत्सत्तां प्रतिपद्येमहि । नापि कार्यमणूनामिव महीधादि संभवति, अतो नास्त्यात्मेति । एवमीश्वरादिवादिभिरपि यदृच्छन्नपर्यन्तैर्विकल्पा वाच्याः । सर्वेऽपि मिलिताः षड्विकल्पाः । अमीषां च विकल्पानामर्थः प्राग्वद्भावनीयः ।

30. અક્રિયાવાદીઓના ચોરાશી ભેદો છે. તે ચોરાશી ભેદો આ રીતે સમજવા— પુણ્ય અને પાપને છોડીને બાકીના જીવ, અજીવ આદિ સાત પદાર્થોને લખો. પછી તે દરેકની નીચે સ્વ અને પર એમ બે બે વિકલ્પો લખો. અક્રિયાવાદીઓ આત્મા આદિ નિત્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ માનતા ન હોવાથી નિત્ય અને અનિત્યથી થતાં બે બે વિકલ્પો થશે નહિ. પ્રત્યેક સ્વ અને પરની નીચે કાલ આદિ પાંચ અને છઠ્ઠી યદચ્છા લખો. [આમ ચોરાશી ભેદો થાય છે.] બધા યદચ્છાવાદીઓ અક્રિયાવાદી હોવાથી પહેલાં ગણાવેલા ક્રિયાવાદીઓના ભેદોની ગણનામાં યદચ્છાથી થતા ભેદો યા વિકલ્પો ગણાવ્યા નથી. અક્રિયાવાદીઓનો પ્રથમ વિકલ્પ (ભેદ) 'નાસ્તિ જીવઃ સ્વતઃ કાલતઃ' અર્થાત્ 'જીવ સ્વતઃ નથી કાલની દૃષ્ટિએ' આ રીતનો થાય છે. તેનું તાત્પર્ય આ છે — પદાર્થોની સત્તાનો નિશ્ચય કાં તો લક્ષણ અર્થાત્ અસાધારણ ધર્મથી થાય છે કાં તો તેમનાં કાર્યો દેખીને થાય છે. પરંતુ આત્માનું કોઈ અસાધારણ લક્ષણ નથી જેનાથી તેની સત્તા

પુરવાર કરી શકાય. જગતમાં પર્વત આદિ સ્થૂળ કાર્યોને જોઈને તે સ્થૂળ કાર્યોના ઉત્પાદક કારણ તરીકે સૂક્ષ્મ પરમાણુઓનું અનુમાન થઈ શકે છે, પરંતુ આત્માનું કોઈ સ્થૂળ કાર્ય આપણને દૃષ્ટિગોચર થતું નથી કે જેને આધારે આપણે આત્માનું અનુમાન કરી શકીએ. [આમ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનોનો વિષય ન હોવાથી આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી આત્મા નથી.] આ જ રીતે ઈશ્વરથી યદૃચ્છા સુધીના વિકલ્પોની અપેક્ષાએ 'નાસ્તિ'ની મીમાંસા કરી લેવી જોઈએ, આ કાલ આદિના મળીને જે છ વિકલ્પો થાય છે તેમાંથી પાંચનો અર્થ તો પહેલાંની જેમ જ સમજી લેવો.

31. નવરં યદૃચ્છાત ઇતિ યદૃચ્છાવાદિનાં મતે યદૃચ્છા હ્યનભિસંધિપૂર્વિકાર્થપ્રાપ્તિઃ । અથ કે તે યદૃચ્છવાદિનઃ ? ઉચ્યતે—ઇહ યે ભાવાનાં સંતાનાપેક્ષયા ન પ્રતિનિયતં કાર્યકારણભાવમિચ્છન્તિ કિન્તુ યદૃચ્છ્યા તે યદૃચ્છવાદિનઃ । તે હ્યેવમાહુઃ- ન ખલુ પ્રતિનિયતો વસ્તૂનાં કાર્યકારણભાવસ્તથા પ્રમાણેનાગ્રહણાત્ । તથાહિ- શાલૂકાદપિ જાયતે શાલૂકો ગોમયાદપિ જાયતે શાલૂકઃ, વહેરપિ જાયતે વહ્નિરણિકાષ્ટાદપિ । ધૂમાદપિ જાયતે ધૂમોઽગ્નીન્ધનસમ્પર્કાદપિ । કન્દાદપિ જાયતે કદલી બીજાદપિ । વટાદયો બીજાદુપજાયન્તે શાખૈકદેશાદપિ । ગોધૂમબીજાટપિ જાયન્તે ગોધૂમા વંશબીજાદપિ । તતો ન પ્રતિનિયતઃ ક્વચિદપિ કાર્યકારણ-ભાવ ઇતિ । યદૃચ્છાતઃ ક્વચિત્ કિંચિદ્ ભવતીતિ પ્રતિપત્તવ્યમ્ । ન ખલ્વન્યથા વસ્તુસદ્ભાવં પશ્યન્તોઽન્યથાત્માનં પ્રેક્ષાવન્તઃ પરિક્લેશયન્તિ । યદુક્તમ્—

“અતર્કિતોપસ્થિતમેવ સર્વં ચિત્રં જનાનાં સુખદુઃખજાતમ્ ।
ક્રવ્કસ્ય તાલેન યથાભિઘાતો ન બુદ્ધિપૂર્વોઽસ્તિ વૃથાભિમાનઃ ॥૧૧॥”

[] ઇત્યાદિ ।

31. 'યદૃચ્છા' વિકલ્પનો અર્થ આ છે — યદૃચ્છાવાદીઓના મતે યદૃચ્છાનો અર્થ એ છે કે સંકલ્પ કે ઈચ્છા કર્યા વિના જ અર્થ પ્રાપ્ત થવો અર્થાત્ જેનો વિચાર જ ન કર્યો હોય તેની અતર્કિત પ્રાપ્તિ થવી. યદૃચ્છાવાદીઓ વસ્તુઓમાં સન્તાનની અપેક્ષાએ નિશ્ચિત કાર્યકારણભાવ માનતા નથી. તેમનું કહેવું છે કે વસ્તુઓમાં પ્રતિનિયત કાર્યકારણભાવનું ગ્રહણ કોઈ પણ પ્રમાણથી થતું નથી, તેથી પ્રતિનિયત કાર્યકારણભાવ કાલ્પનિક જ છે, અપ્રામાણિક છે. ઉદાહરણાર્થ, કમલકન્દથી પણ કમલકન્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને દણજથી પણ કમલકન્દ ઉત્પન્ન થાય છે. અગ્નિથી પણ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને અરણિકાષ્ઠથી પણ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. ધૂમથી

પણ ધૂમ પેદા થાય છે અને અગ્નિ તથા ઈંધનના સંયોગથી પણ ધૂમ પેદા થાય છે. કન્દથી પણ કેળ ઉત્પન્ન થાય છે અને બીજથી પણ કેળ ઉત્પન્ન થાય છે. વડ બીજથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને ડાળી કાપી તેની ક્લમ લગાવવાથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘઉંના બીજથી પણ ઘઉં પેદા થાય છે અને વાંસના બીજથી પણ ઘઉં પેદા થાય છે. આમ નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે વસ્તુઓમાં કયાંય પણ નિયત કાર્યકારણભાવ નથી. યદ્યચ્છાથી યા અક્સ્માત્ જ કોઈપણ વસ્તુ કોઈપણ વસ્તુથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, એમ સ્વીકરવું જોઈએ. જ્યારે વસ્તુઓનો સ્વભાવ જ યાદચ્છિક અર્થાત્ અનિયત છે તો પછી વસ્તુઓને પ્રતિનિયત કાર્યકારણભાવના બંધનમાં કસીને શા માટે બાંધવી ? કોઈપણ બુદ્ધિમાન માણસ આ અપ્રામાણિક પ્રતિનિયત કાર્યકારણભાવને સિદ્ધ કરવાના કાર્યમાં પોતાની બુદ્ધિને કષ્ટ શા માટે આપે ? કહ્યું પણ છે કે - જેવી રીતે કાકતાલીયન્યાયમાં તાડના વૃક્ષ ઉપરથી નીચે પડતા ફળ સાથે કાગડાનું અથડાવું અક્સ્માત્ જ વિના વિચારે થતી ઘટના છે, તેવી જ રીતે જગતમાં બધા જીવોનાં વિવિધ પ્રકારનાં સઘળાં સુખો અને દુઃખો અતર્કિતોપસ્થિત છે અર્થાત્ વિના વિચારે જ આપ મેળે જ જીવો ઉપર આવી પડે છે. સુખ-દુઃખની ઉત્પત્તિમાં કોઈનો પણ બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાપાર હોતો નથી. તેથી આ યાદચ્છિક જગતમાં 'હું કરું છું, હું કરું છું' એવો અહંકાર કરવો વ્યર્થ છે. કોઈ કોઈનું કંઈ પણ કરી શકતું નથી, બધું એમ જ આપોઆપ થયા કરે છે. (૧) []

32. 'દૃષ્ટમેવ સર્વં જાતિજરામરણાદિકં લોકે કાકતાલીયામ્મિતિ । તથા ચ સ્વતઃ ષડ્વિકલ્પા લબ્ધાસ્તથા નાસ્તિ પરતઃ કાલત્ ઇત્યેવમપિ ષડ્વિકલ્પા લભ્યન્તે । સર્વેઽપિ મિલિતા દ્વાદશ વિકલ્પા જીવપદેન લબ્ધાઃ । એવમજીવાદિષ્વપિ ષટ્સુ પદાર્થેષુ પ્રત્યેકં દ્વાદશદ્વાદશ વિકલ્પા લભ્યન્તે । તતો દ્વાદશભિઃ સમ ગુણિતાશ્ચતુરશીતિર્ભવન્ત્યક્રિયાવાદિનાં વિકલ્પાઃ ।

32. જગતના જીવોનાં જન્મ, જરા, મૃત્યુ આદિ બધું જ કાકતાલીયન્યાયે અચાનક અક્સ્માત્ પૂર્વ સૂચના વિના થતું જ રહે છે, એ તો સૌના અનુભવની વાત છે. આ રીતે 'સ્વતઃ'ની અપેક્ષાએ છ ભેદો થયા. 'નાસ્તિ પરતઃ કાલતઃ' અર્થાત્ પરતઃ નથી કાલની અપેક્ષાએ' આ રીતે 'પરતઃ'ની અપેક્ષાએ પણ છ ભેદ થાય છે. જેવી રીતે જીવના આ બાર ભેદ 'સ્વતઃ' અને 'પરતઃ'ની અપેક્ષાએ થાય છે તેવી જ રીતે અજીવ આદિ છના પણ બાર બાર વિકલ્પો(ભેદો) સમજવા જોઈએ. આમ સાતે જીવ, અજીવ આદિ પદાર્થોને બાર વિકલ્પોથી ગુણતાં (૭ × ૧૨) અક્રિયાવાદીઓના ચોરાશી ભેદ થાય છે.

33. તથા કુત્સિતં જ્ઞાનમજ્ઞાનં તદેષામસ્તીત્યજ્ઞાનિકાઃ । “અતોડનેક-સ્વરાત્” [હૈમ૦ ૭।૨] ઇતિ મત્વર્થીય ઇકપ્રત્યયઃ । અથવાડજ્ઞાનેન ચરન્તીત્યજ્ઞાનિકાઃ, અસંચિન્ત્યકૃતકર્મબન્ધવૈફલ્યાદિપ્રતિપત્તિલક્ષણાઃ શાકલ્યસાત્યમુગ્રિમૌદધિષ્પલાદબાદરાયણજૈમિનિવસુપ્રભૃતયઃ । તે હોવં બ્રુવતે—ન જ્ઞાનં શ્રેયઃ તસ્મિન્ સતિ વિરુદ્ધપ્રરૂપણાયાં વિવાદયોગતશ્ચિત્ત-કાલુષ્યાદિભાવતો દીર્ઘતરસંસારપ્રવૃત્તેઃ । યદા પુનરજ્ઞાનમાશ્રીયતે તદા નાહંકારસંભવો નાપિ પરસ્યોપરિ ચિત્તકાલુષ્યભાવઃ, તતો ન બન્ધસંભવઃ । અપિ ચ, યઃ સંચિન્ત્ય ક્રિયતે કર્મબન્ધઃ, સ દારુણવિપાકોડત ઇવાવશ્યં વેદ્યઃ, તસ્ય તોત્રાધ્યવસાયતો નિષ્પત્તવાત્ । યસ્તુ મનોવ્યાપારમન્તરેણ કાયવાક્રમપ્રવૃત્તિમાત્રતો વિધીયતે, ન તત્ર મનસોડધિનિવેશસ્તતો નાસાવશ્યં વેદ્યો નાપિ તસ્ય દારુણો વિપાકઃ । કેવલમતિશુષ્કસુધાપદ્મ-વલિતભિત્તિગતરજોમલ ઇવ સ કર્મસંગઃ સ્વત ઇવ શુભાધ્યવસાયપવન-વિક્ષોભિતોડપયાતિ । મનસોડધિનિવેશાભાવશ્ચાજ્ઞાનાભ્યુપગમે સમુપજાયતે, જ્ઞાને સત્યધિનિવેશસંભવાત્ । તસ્માદજ્ઞાનમેવ મુમુક્ષુણા મુક્તિપથપ્રવૃત્તે-નાભ્યુપગન્તવ્યં ન જ્ઞાનમિતિ ।

33. જેઓ જ્ઞાનમાત્રને નિન્દ્ય ગણી ત્યજે છે અને અજ્ઞાનને જ ઉપાદેય ગણી સ્વીકારે છે તેઓ અજ્ઞાનિકો છે, અજ્ઞાનવાદીઓ છે. ‘અજ્ઞાન’ શબ્દને ‘અતોડનેકસ્વરાત્’ [હૈમવ્યાકરણ, ૭.૨] સૂત્ર અનુસાર મત્વર્થીય ઇક પ્રત્યય લગાવવાથી ‘અજ્ઞાનિક’ શબ્દ બને છે. અથવા જેમનું આચરણ અજ્ઞાનપૂર્વક છે તેઓ અજ્ઞાનિક કહેવાય છે. તેમનો સિદ્ધાન્ત છે કે વિના વિચાર અજ્ઞાનપૂર્વક કરાયેલો કર્મબન્ધ વિક્રમ બને છે અર્થાત્ દારુણ દુઃખ દેતો નથી. શાકલ્ય, સાત્યમુગ્રિ, મૌદ, ધિષ્પલાદ, બાદરાયણ, જૈમિનિ તથા વસુ વગેરે પ્રમુખ અજ્ઞાનવાદીઓ છે. તેઓ કહે છે કે જ્ઞાન કલ્યાણકારી નથી. જ્ઞાન હોતાં જ્ઞાનીઓ પરસ્પર વિરોધી સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરે છે, પરિણામે વિતંડાવાદો ઊભા થાય છે, અને વાદનિવાદથી ચિત્ત કલુષિત બને છે, અને ચિત્તકાલુષ્યથી યા ચિત્ત ક્લિષ્ટ બનવાથી સંસારમાં ચિરકાળ ભમવું પડે છે. જ્યારે જીવ અનર્થના મૂલરૂપ જ્ઞાનને છોડીને અજ્ઞાનનો આશરો લે છે ત્યારે ‘આ મારો સિદ્ધાન્ત છે, હું તમારું ખંડન કરીશ’ ઇત્યાદિ જ્ઞાનજન્ય અહંકાર જીવમાં ક્યારેય ઉત્પન્ન થતો નથી, અને અહંકાર ન થવાથી ચિત્તમાં બીજાઓ પ્રત્યે કલુષતાનો યા દ્વેષનો ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી, અને ચિત્તમાં કલુષતા પેદા ન થવાથી કર્મબન્ધ થવાનો સંભવ જ નથી. વળી, જે કાર્ય વિચાર કરી જાણી જોઈને કરવામાં

આવે છે તેનાથી દારુણ ફળ દેનારો કર્મબંધ થાય છે, અને તે કર્મબંધનું કઠોર ફળ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. તીવ્ર અધ્યવસાયથી અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી જન્ય કષાયાવેશથી જે કર્મબંધ થાય છે તે અકાઠ્ય હોય છે, તેનું ફળ ભોગવવું જ પડે છે, તેને ટાળી શકાતું નથી. પરંતુ જે કર્મ મનના નિશ્ચય યા સંકલ્પ વિના જ કેવળ વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિમાત્રથી ઉપાર્જિત કરવામાં આવે છે, તેમાં મનનો તીવ્ર અભિનિવેશ યા કષાયભાવ ન હોવાથી તેનું ફળ પણ અવશ્ય ભોગવવું પડતું નથી, તે કર્મ ફળ આપ્યા વિના જ ખરી પડે છે અને જો તે ફળ આપે છે તો તેનું ફળ દારુણ નથી હોતું. અજ્ઞાનપૂર્વક થનારો કર્મબંધ તો જે દીવાલ પર લગાવેલો ચૂનો સાવ સૂકાઈ ગયો હોય તે સૂકી દીવાલ પર લાગતાવેંત જ ખરી પડતી રેતી સમાન છે, જે જરાક જેટલી પણ શુભ અધ્યવસાયરૂપ હવા લાગતાં જ આપોઆપ ખરી પડે છે. મનમાં રાગ-દ્વેષાદિ રૂપ અભિનિવેશ ઉત્પન્ન થવા ન દેવાનો સૌથી સરળ ઉપાય છે જ્ઞાનપૂર્વકનો સઘળો વ્યાપાર ત્યાગી અજ્ઞાનમાં જ સંતુષ્ટ રહેવું, કેમ કે જ્યાં સુધી જ્ઞાન રહેશે ત્યાં સુધી મન કંઈ ને કંઈ રાગદ્વેષાદિરૂપ ઉત્પાત મચાવતું રહેશે જ, તે કદી શાન્ત રહેવાનું જ નહિ. તેથી મોક્ષના ઈચ્છુકે, જે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત છે તેણે, અજ્ઞાનનો જ સાધન તરીકે સ્વીકાર કરવો, જ્ઞાનનો નહિ. અજ્ઞાન જ મોક્ષસાધક છે, જ્ઞાન નથી.

34. અન્યચ્ચ, ભવેદ્યુક્તો જ્ઞાનસ્યાભ્યુપગમઃ યદિ જ્ઞાનસ્ય નિશ્ચયઃ કર્તું પાર્યેત । યાવતા સ એવ ન પાર્યેત । તથાહિ—સર્વેઽપિ દર્શનિનઃ પરસ્પરં ભિન્નમેવ જ્ઞાનં પ્રતિપન્નાઃ, તતો ન નિશ્ચયઃ કર્તું શક્યતે 'કિમિદં સમ્યગુતેદમ્' ઇતિ । અથ યત્ સકલવસ્તુસ્તોમસાક્ષાત્કારિભગવદ્વર્ધમાનોપદેશાદુપજાયતે જ્ઞાનં તત્ સમ્યગ્, નેતરત્, અસર્વજ્ઞમૂલત્વાદિતિ ચેત્; કિંતુ સ એવ મકલવસ્તુસ્તોમસાક્ષાત્કારી, ન તુ સૌગતાદિસંમતઃ સુગતાદિરિતિ કથં પ્રતીયતે, તદગ્રાહકપ્રમાણાભાવાદિતિ તદવસ્થઃ સંશયઃ । નનુ યસ્ય દિવઃ સમાગત્ય દેવાઃ પૂજાદિકં કૃતવન્તઃ, સ એવ વર્ધમાનઃ સર્વજ્ઞઃ, ન શેષાઃ સુગતાદય ઇતિ ચેત્; ન; વર્ધમાનસ્ય ચિરાતીતત્વેનેદાનોં તદ્ભાવગ્રાહકપ્રમાણાભાવાત્ । સંપ્રદાયાદવસીયત ઇતિ ચેત્ । નનુ સોઽપિ સંપ્રદાયો ધૂર્તપુરુષપ્રવર્તિતઃ, કિં વા સત્યપુરુષપ્રવર્તિત ઇતિ કથમવગન્તવ્યમ્, પ્રમાણાભાવત્ । ન ચાપ્રામાણકં વયં પ્રતિપત્તું ક્ષમાઃ । મા પ્રાપદતિપ્રસન્નઃ । અન્યચ્ચ, માયાવિનઃ સ્વયમસર્વજ્ઞા અપિ જગતિ સ્વસ્ય સર્વજ્ઞભાવં પ્રચિકટયિષવસ્તથાવિધેન્દ્રજાલવશા-હર્શાયન્તિ દેવાનિતસ્તતઃ સંચરતઃ સ્વસ્ય પૂજાદિકં કુર્વન્તઃ, તતો દેવાઽઽ-ગમદર્શનાદપિ કથં તસ્ય સર્વજ્ઞત્વનિશ્ચયઃ । તથા ચાહ જૈન એવ સ્તુતિકારઃ

સમન્તભદ્ર:-

“દેવાઽઽગમ-નભોયાન-ચામરાદિવિભૂતયઃ ।

માયાવિષ્વપિ દૃશ્યન્તે નાતસ્ત્વમસિ નો મહાન્ ॥૧૧॥”

[આસમી૦ ૧૧૧]

34. બીજી વાત એ કે જ્ઞાન સ્વીકાર્ય યા ઉપાદેય ત્યારે જ બની શકે જ્યારે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નિશ્ચિતપણે જાણવું શક્ય હોય, પરંતુ તે જ અશક્ય છે. તે આ પ્રમાણે — જગતમાં અનેક મતમતાન્તર છે. બધા દાર્શનિક ચિન્તકો પોતાનાં ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વજ્ઞાનોનું પ્રતિપાદન કરે છે અને દરેક પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનને યથાર્થ કહે છે અને અન્યના તત્ત્વજ્ઞાનને અયથાર્થ કહે છે. તેથી ‘આ તત્ત્વજ્ઞાન સાચું કે તે?’ એનો નિશ્ચય કરવો શક્ય નથી. જેનો કહે છે કે — ‘સમસ્ત વસ્તુઓનો હસ્તામલકવત્ સાક્ષાત્કાર કરનારા ભગવાન વર્ધમાનના ઉપદેશથી થનારું જ્ઞાન સાચું છે, સમ્યક્ છે, બીજા મતોનો ઉપદેશ તો અસર્વજ્ઞોએ આપ્યો છે, તેથી તેમના મતોનું જ્ઞાન મિથ્યા છે, ખોટું છે.’ ત્યારે મનમાં સહજ જ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે — ‘વર્ધમાન સર્વજ્ઞ હતા, તે જ સમસ્ત વસ્તુઓનો સાક્ષાત્કાર કરતા હતા, પરંતુ બૌદ્ધ વગેરે મતવાદીઓના દેવ સુગત, કપિલ, વગેરે અસર્વજ્ઞ હતા એ કેવી રીતે માની શકાય? વર્ધમાનની સર્વજ્ઞતા તથા બુદ્ધ વગેરેની અસર્વજ્ઞતાને ગ્રહણ કરનારું કોઈ પ્રમાણ જ જો મળતું ન હોય તો એ શંકા તો રહે છે જ અને વધુ પુષ્ટ બને છે કે ‘કોણ સર્વજ્ઞ હતું — વર્ધમાન કે બુદ્ધ વગેરે?’ ‘સ્વર્ગથી ઊતરી આવીને દેવો વર્ધમાનની પૂજા કરતા હતા, તેમના પ્રાતિહાર્યો હતાં, તેથી વર્ધમાન જ સર્વજ્ઞ હતા, બુદ્ધ વગેરે સર્વજ્ઞ ન હતા’ આ તર્ક તો સાવ પાંગળો છે, કેમ કે વર્ધમાનના નિર્વાણને લગભગ અઢી હજાર વર્ષો વીતી ગયાં છે, તે સમયે દેવો આવ્યા હતા કે નહિ એ સંદિગ્ધ છે. દેવોની વાત જવા દો, વર્ધમાન થયા હતા કે નહિ એને સિદ્ધ કરવાનું કોઈ પ્રમાણ આજ મળતું નથી. ‘જો ભગવાન વર્ધમાન ન થયા હોય તો આજકાલ જે જૈન સમ્પ્રદાય ચાલે છે તેને કોણે પ્રવર્તાવ્યો? તેથી આ સમ્પ્રદાયના પ્રવર્તન ઉપરથી વર્ધમાનનું અસ્તિત્વ અને તેમની સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ થાય છે’ — આમ કહેવું પણ અસંગત છે, કેમ કે આ સમ્પ્રદાય વર્ધમાને પોતે પ્રવર્તાવ્યો છે કે પછી કોઈ ધૂર્તે?, એનો નિશ્ચય કરવો, સાધક પ્રમાણના અભાવમાં, અસંભવ છે. વિના પ્રમાણ તો અમે એક પણ વાત સ્વીકારતા નથી. આમ આ ચર્ચામાં હવે વધુ કંઈ કહેવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. વળી, જગતમાં માયાવી લોકો પોતે સર્વજ્ઞ ન હોવા છતાં પણ પોતાની સર્વતાનો ઢંઢેરો પીટવા માટે વિવિધ પ્રકારની ઈન્દ્રજાળ ઊભી કરીને દેવોનું આકાશમાંથી આવવું-જવું અને દેવોએ પોતાની પૂજા કરવી વગેરે ચમત્કારો

દેખાડે છે. તેથી દેવોને આકાશમાંથી ઊતરી આવતા જોવાથી કે દેવો વડે તેમને પૂજતા જોવાથી જ વર્ધમાનની સર્વજ્ઞતાનો નિશ્ચય કેમ થઈ શકે ? જૈન સ્તુતિકાર આચાર્ય સમન્તભદ્રે પોતે જ કહ્યું છે કે — ‘દેવોનું આગમન, આકાશમાં વિહરણ તથા છત્ર, ચામર આદિ વિભૂતિઓ તો જાદુગરોમાં પણ જોવામાં આવે છે. તેથી હે મહાવીર ! તમે અમારા જેવા પરીક્ષકો ઉપર આપની મહત્તા આ દેવાગમ જેવી સાધારણ બાબતો દ્વારા સ્થાપી શકતા નથી. અર્થાત્ દેવાગમ આદિ જેવી માયાવી સાધારણ બાબતોના કારણે આપ અમારા પૂજ્ય નથી અને ન થઈ શકો.’ (૧). [આપ્તમીમાંસા, ૧.૧.]

35. ભવતુ વા વર્ધમાનસ્વામી સર્વજ્ઞઃ । તથાપિ ‘તસ્ય સત્કોડયમા-
ચારાઙ્ગાદિક ઉપદેશઃ ન પુનઃ કેનાપિ ધૂર્તેન સ્વયં વિરચય્ય પ્રવર્તિતઃ’ ઇતિ
કથમવસેયમ્, અતીન્દ્રિયે વિષયે પ્રમાણાભાવાત્ । ભવતુ વા તસ્યૈવાયમુપદેશ-
સ્તથાપિ તસ્યાયમર્થો નાન્ય ઇતિ ન શક્યં પ્રત્યેતુમ્ । નાનાર્થા હિ શબ્દા લોકે
પ્રવર્તન્તે, તથાદર્શનાત્ । તતોડન્યથાપ્યર્થસંભાવનાયાં કથં વિવક્ષિતાર્થ-
નિયમનિશ્ચયઃ । છદ્વાસ્થેન હિ પરચેતોવૃત્તેરપ્રત્યક્ષત્વાત્ કથમિદં જ્ઞાયતે— ‘एष
सर्वज्ञस्याभिप्रायोऽनेन चाभिप्रायेणायं शब्दः प्रयुक्तो नाभिप्रायान्तरेण’ इति ।
तदेवं दीर्घतरसंसारकारणत्वात् सम्यग्निश्चयाभावाच्च न ज्ञानं श्रेयः, किं
त्वज्ञानमेवेति स्थितम् ।

35. અથવા, વર્ધમાનસ્વામીને સર્વજ્ઞ માની પણ લઈએ તેમ છતાં પણ આ જે આચારાંગ આદિમાં મહાવીરના નામે જે ઉપદેશ છે તે ઉપદેશ મહાવીરે જ પોતે આપેલો છે કે પછી કોઈ ધુતારાએ પોતે રચીને મહાવીરના નામે પ્રચલિત કરી દીધો છે ? આનો નિર્ણય કેવી રીતે થઈ શકે ? જે વાત ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી, અતીન્દ્રિય છે તેને સિદ્ધ કરનારું તો કોઈ પ્રમાણ મળતું જ નથી. અથવા, એ પણ માની લઈએ કે આચારાંગ આદિમાં જે ઉપદેશ છે તે મહાવીરે જ આપ્યો છે, તો પણ ‘આ શબ્દોનો આ જ અર્થ છે, બીજો નથી’ એવો નિશ્ચય કોણ કરશે અને કેવી રીતે કરશે ? જગતમાં એક જ શબ્દના અનેક અર્થો આપણે જોઈએ છીએ. તેથી જે અર્થ આપને વિવક્ષિત હોય તેનાથી વિપરીત અર્થ જો તે જ શબ્દોમાંથી નીકળતો હોય તો શબ્દોનો આ જ અર્થ વિવક્ષિત છે એવો નિયમ કેવી રીતે બને ? ‘ભગવાન વર્ધમાનના ચિત્તમાં આ શબ્દોનો આ જ અર્થ હતો’ એ તો અલ્પજ્ઞાની આપણે કેવી રીતે જાણી શકીએ ? કેમ કે આપણામાં બીજાના ચિત્તની વૃત્તિઓને યા ભાવોને જાણવાની શક્તિ જ નથી. તેથી ‘સર્વજ્ઞનો આ અભિપ્રાય છે, આ અભિપ્રાયથી તેમણે આ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે, અન્ય અભિપ્રાયથી નથી કર્યો’ એ જાણવું નિતાન્ત અસંભવ છે. સારાંશ એટલો જ કે

જ્ઞાન અનેક ઝઘડાની જડ છે. જ્ઞાનથી અહંકાર અને અહંકારથી રાગ-દ્વેષ જન્મે છે, એટલે જ્ઞાનથી સંસાર વૃદ્ધિ જ પામે છે. વળી જ્ઞાનના સ્વરૂપનો સમ્યક્ નિશ્ચય કરવો શક્ય નથી. જ્ઞાન અનર્થનું મૂળ છે, તેનાથી કદી કોઈનું પણ કલ્યાણ થતું નથી. તેથી એ નિષ્કર્ષ નીકળ્યો કે અજ્ઞાન જ શ્રેય:સાધક છે, કલ્યાણકારી છે.

36. તે चाज्ञानिकाः सप्तषष्टिसंख्या अमुनोपायेन प्रतिपत्तव्याः । इह जीवाजीवादीन् पदार्थान् क्वचित् पट्टकादौ व्यवस्थाप्य पर्यन्त उत्पत्तिः स्थाप्यते । तेषां च जीवादीनां नवानां प्रत्येकमथः सप्त सत्त्वादयो न्यस्यन्ते । तद्यथा— सत्त्वम्, असत्त्वम्, सदसत्त्वम्, अवाच्यत्वम्, सदवाच्यत्वम्, असदवाच्यत्वम्, सदसदवाच्यत्वं चेति । तत्र सत्त्वं स्वरूपेण विद्यमानत्वम् । असत्त्वं पररूपेणाविद्यमानत्वम् । सदसत्त्वं स्वरूपपररूपाभ्यां विद्यमाना-विद्यमानत्वम् । तत्र यद्यपि सर्वं वस्तु स्वपररूपाभ्यां सर्वदैव स्वभावत एव सदसत्, तथापि क्वचित्किंचित्कदाचिदुद्भूतं प्रमात्रा विवक्ष्यते, तत एवं त्रयो विकल्पा भवन्ति । तथा तदेव सत्त्वमसत्त्वं च यदा युगपदेकेन शब्देन वक्तुमिष्यते तदा तद्वाचकः शब्दः कोऽपि न विद्यत इत्यवाच्यत्वम् । एते चत्वारो विकल्पाः सकलादेशा इति सकलवस्तुविषयत्वात् । १४। यदा त्वेको भागः सन्नपरश्चावाच्यो युगपद्विवक्ष्यते तदा सदवाच्यत्वम् । यदा त्वेको भागोऽसन्नपरश्चावाच्यस्तदासदवाच्यत्वम् । यदा त्वेको भागः सन्नपरश्चा-सन्नपरतरश्चावाच्यस्तदा सदसदवाच्य[त्व]मिति । न चैतेभ्यः सप्तभ्यो विकल्पेभ्योऽन्यो विकल्पः संभवति, सर्वस्यैतेष्वेवान्तर्भावात् । ततः सप्त विकल्पा उपन्यस्ताः । सप्त च विकल्पा नवभिर्गुणिता जातास्त्रिषष्टिः १ उत्पत्तेश्चत्वार एवाद्या विकल्पाः । तद्यथा— सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वमवाच्यत्वं चेति । शेषविकल्पत्रयं तूत्पत्त्युत्तरकालं पदार्थावयवापेक्षमतोऽत्रासंभवीति नोक्तम् । एते चत्वारो विकल्पास्त्रिषष्टिमध्ये प्रक्षिप्यन्ते ततः सप्तषष्टिर्भवन्ति । ततः 'को जानाति जीवः सन्' इत्येको विकल्पः, न कश्चिदपि जानाति, तद्ग्राहकप्रमाणाभावादिति भावः । ज्ञातेन वा किं तेन प्रयोजनम्, ज्ञानस्याभिनवेशहेतुतया परलोकप्रतिपन्थित्वात् । एवमसदादयोऽपि विकल्पा भावनीयाः । 'उत्पत्तिरपि किं सतोऽसतः सदसतोऽवाच्यस्य वा' इति को जानाति, ज्ञातेन वा न किंचिदपि प्रयोजनमिति ।

36. આ અજ્ઞાનવાદીઓના સડસઠ ભેદ આ પ્રમાણે સમજવા જોઈએ — કોઈ

પાટી આદિ ઉપર જીવ, અજીવ આદિ નવ પદાર્થોને એક લીટીમાં લખે. પછી છેલ્લે દસમા સ્થાન ઉપર 'ઉત્પત્તિ' નામનું પદ લખવું જોઈએ. હવે જીવ, અજીવ આદિ નવ પદાર્થોમાંથી પ્રત્યેકની નીચે સત્ત્વ, અસત્ત્વ આદિ સાત ભંગો લખવા જોઈએ. તે સાત ભંગો આ પ્રમાણે છે - ૧. સત્ત્વ, ૨. અસત્ત્વ, ૩. સદસત્ત્વ, ૪. અવાચ્યત્વ, ૫. સદવાચ્યત્વ, ૬. અસદવાચ્યત્વ, ૭. સદસદવાચ્યત્વ. આ સાત ભંગો આ રીતે સમજવા : ૧. સત્ત્વ - વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપથી છે. ૨. અસત્ત્વ - વસ્તુ પરરૂપથી નથી. ૩. સદસત્ત્વ - વસ્તુ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ સત્ અને પરરૂપની અપેક્ષાએ અસત્ હોવાથી ક્રમશઃ બન્ને અપેક્ષાએ સદસત્ ઉભયરૂપ છે. જો કે વસ્તુ સ્વભાવથી હમેશા સદસદુભયધર્મવાળી જ છે તેમ છતાં જે અંશ પ્રયોગ કરનારને વિવક્ષિત હોય છે તથા ઉદ્ભૂત હોય છે તે જ અંશથી વસ્તુનો સત્ રૂપથી યા અસત્ રૂપથી યા ક્રમશઃ વિવક્ષિત સદસત્ રૂપથી વ્યવહાર થાય છે. ૪. અવાચ્યત્વ - જ્યારે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્ને ધર્મોને એક સાથે (યુગપત્) એક જ શબ્દથી કહેવાની ઈચ્છા થાય છે ત્યારે યુગપત્ બન્ને ધર્મોને પ્રધાનરૂપે કહેનારો એક શબ્દ ન હોવાથી વસ્તુ અવક્તવ્ય યા અવાચ્ય છે. આ ચાર ભંગ સકલવસ્તુને વિષય કરતા હોવાથી સકલાદેશ કહેવાય છે. ૫. સદવાચ્યત્વ - જ્યારે એક અંશ સત્ રૂપે અને બીજો અંશ અવક્તવ્યરૂપે વિવક્ષિત હોય છે ત્યારે વસ્તુ સદવાચ્ય હોય છે. ૬. અસદવાચ્યત્વ - જ્યારે એક ભાગ અસત્ રૂપે તથા બીજો ભાગ અવાચ્યરૂપે વિવક્ષિત હોય છે ત્યારે વસ્તુ અસદવાચ્યરૂપ હોય છે. ૭. સદસદવાચ્યત્વ - જ્યારે એક ભાગ સત્ રૂપે, બીજો ભાગ અસત્ રૂપે અને ત્રીજો ભાગ અવાચ્યરૂપે વિવક્ષિત હોય ત્યારે વસ્તુ સદસદવાચ્યરૂપ હોય છે. આ સાત ભંગો સિવાય બીજો કોઈ ભંગ સંભવતો નથી. બધાનો અંતર્ભાવ આ સાતમાં જ થઈ જાય છે. તેથી સાત ભંગો જ લખ્યા છે. આ સાત ભંગોને જીવ, અજીવ આદિ નવ પદાર્થો વડે ગુણવાથી (૭ x ૯) ૬૩ ભંગો બને છે. દસમા સ્થાને લખેલા 'ઉત્પત્તિ'ની બાબતમાં પ્રથમ ચાર ભંગો જ ઘટે છે. તે ચાર ભંગો છે - સત્ત્વ, અસત્ત્વ, સદસત્ત્વ અને અવાચ્યત્વ. બાકીના ત્રણ ભંગો તો ઉત્પત્તિ પછી જ્યારે પદાર્થની સત્તા (સ્થિતિ) બને છે ત્યારે તેના અવયવોની અપેક્ષાએ થતા ભંગો છે, એટલે ઉત્પત્તિની બાબતમાં તે ભંગો કહેવામાં આવ્યા નથી. પેલા ૬૩ ભંગોમાં ઉત્પત્તિના ચાર ભંગો ઉમેરતાં કુલ ૬૭ ભંગો ભંગો યા વિકલ્પો બને છે.

અજ્ઞાનવાદી કહે છે - કોણ જાણે છે કે જીવ સત્ છે ? જીવની સત્તા સિદ્ધ કરનારું કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી તેની સત્તાને કોઈ સિદ્ધ કરી શકતું નથી, જાણતું નથી. અથવા જીવની સત્તાનું જ્ઞાન થઈ પણ જાય તો તે જ્ઞાનથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. ઊલટું જ્ઞાન તો અભિનિવેશ યા અહંકારનું જનક ધારણ હોવાથી પરલોકને બગાડે છે. આ

વિકલ્પની જેમ 'જીવ અસત્ છે' ઇત્યાદિ બાકીના બધા વિકલ્પોમાં અજ્ઞાનવાદની પ્રક્રિયા સમજી લેવી જોઈએ. તેવી જ રીતે ઉત્પત્તિ સત્ની થાય છે કે અસત્ની કે સદઅસત્ ઉભયસ્વભાવવાળાની કે અવાચ્યની ? આ બધું કોણ જાણી શકે છે ? અને જાણી શકતું હોય તો પણ તે જાણવાથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. તેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો વ્યર્થ છે.

37. તથા વિનયેન ચરન્તીતિ વૈનયિકાઃ, વસિષ્ઠપરાશરવાલ્મીકિવ્યાસેલાપુત્રસત્યદત્તપ્રભૃતયઃ । એતે ચાનવદ્યૃતલિઙ્ગાચારશાસ્ત્રા વિનયપ્રતિપત્તિ-લક્ષણા વેદિતવ્યાઃ । તે ચ દ્વાત્રિંશત્સંખ્યા અમુનોપાયેન દ્રષ્ટવ્યાઃ । સુનૃપ-તિયતિજ્ઞાતિસ્થવિરાધમમાતૃપિતૃરૂપેષ્વષ્ટસુ સ્થાનેષુ કાયેન મનસા વાચા દાનેન ચ દેશકાલોપપત્રેન વિનયઃ કાર્યં ઇતિ ચત્વારઃ કાયાદયઃ સ્થાપ્યન્તે । ચત્વારશ્ચાષ્ટ્યભિર્ગુણિતા જાતા દ્વાત્રિંશત્ । એવમેતાનિ ત્રીણિ શતાનિ ત્રિષષ્ટ્યધિ-કાનિ પરદર્શનાનાં ભવન્તિ ।

37. જેમનો આચાર વિનયપૂર્વક અને વિનયપૂર્ણ છે તેઓ વૈનયિક કહેવાય છે. વસિષ્ઠ, પરાશર, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, ઇલાપુત્ર, સત્યદત્ત આદિ પ્રમુખ વૈનયિક થઈ ગયા. તેમનો વેષ, આચાર તથા શાસ્ત્ર આદિ કંઈ પણ નિયત નથી. અર્થાત્ દરેક શાસ્ત્ર, દરેક વેષ તથા દરેક આચાર તેમને ઇષ્ટ છે. વિનય કરવો એ જ તેમનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે અને લક્ષણ છે. તેમના બત્રીસ ભેદો આ રીતે સમજવા જોઈએ — દેવતા, રાજા, સાધુ, જ્ઞાતિ, વૃદ્ધ, અધમ, માતા તથા પિતા આ આઠનો મન, વચન, કાયા અને દાનથી વિનય કરવો જોઈએ, દાન દેશકાલાનુસાર આપવું જોઈએ. આમ દેવતા આદિ આઠને મન, વચન આદિ ચાર વડે ગુણતાં વૈનયિકોના બત્રીસ ભેદ થાય છે. આ રીતે ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી વગેરેના બધા મળીને કુલ ૩૬૩ ભેદ થાય છે. આ બધા ભેદો પરદર્શન છે.

38. અથવા લોકસ્વરૂપેડપ્યનેકે વાદિનોડનેકધા વિપ્રવદન્તે । તદ્યથા— કેચિન્નારીશ્વરજં જગન્નિગદન્તિ । પરે સોમાગ્નિસંભવમ્ । વૈશેષિકા દ્રવ્યગુણાદિષડ્વિકલ્પમ્ । કેચિત્કાશ્યપકૃતમ્ । પરે દક્ષપ્રજાપતીયમ્ । કેચિદ્ બ્રહ્માદિત્રયૈકમૂર્તિસૃષ્ટમ્ । વૈષ્ણવા વિષ્ણુમયમ્ । પૌરાણિકા વિષ્ણુનાભિપદ્યજબ્રહ્મજનિતમાતૃજમ્ । તે એવ કેચિદવર્ણં બ્રહ્મણા વર્ણાદિભિઃ સૃષ્ટમ્ । કેચિત્કાલકૃતમ્ । પરે ક્ષિત્યાદ્યમૂર્તીશ્વરકૃતમ્ । અન્યે બ્રહ્મણો મુખાદિભ્યો બ્રાહ્મણાદિજન્મકમ્ । સાંખ્યાઃ પ્રકૃતિપ્રભવમ્ । શાક્યા

વિજ્ઞાપિમાત્રમ્ । અન્ય એકજીવાત્મકમ્ । કેચિદનેકજીવાત્મકમ્ । પરે પુરાતનકર્મકૃતમ્ । અન્યે સ્વભાવજમ્ । કેચિદક્ષરજાતભૂતોદ્ભૂતમ્ । કેચિ-
દણ્ડપ્રભવમ્ । આશ્રમી ત્વહેતુકમ્ । પૂરણો નિયતિજનિતમ્ । પરાશરઃ
પરિણામપ્રભવમ્ । કેચિદ્યાદૃચ્છિકમ્ । નૈકવાદિનોડનેકસ્વરૂપમ્ । તુસ્લ્કા
ગોસ્વામિનામકદિવ્યપુરુષપ્રભવમ્ । इत्यादयोऽनेके वादिनो विद्यन्ते । एषां
स्वरूपं लोकतत्त्वनिर्णयात् हारिभद्रादवसातव्यम् ।

38. અથવા લોકના સ્વરૂપ બાબતે પણ અનેક વાદીઓ અનેક જાતની કલ્પનાઓ કરે છે, અનેક મતો રજૂ કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે — કેટલાક મતવાદીઓ નારીશ્વરે અર્થાત્ મહેશ્વરે જગતનું સર્જન કર્યું છે એમ માને છે. બીજા કેટલાક સોમ અને અગ્નિથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ કહે છે. વૈશેષિકો જગતને દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય આ ષટ્પદાર્થરૂપ સમજે છે. કેટલાક કાશ્યપને અર્થાત્ બ્રહ્માને જગતના કર્તા ગણે છે. કેટલાક જગતને દક્ષપ્રજાપતિકૃત માને છે. કેટલાક જગતને બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશની ત્રિમૂર્તિનું સર્જન કહે છે. વૈષ્ણવો જગતને વિષ્ણુમય માને છે. પૌરાણિકો કહે છે કે વિષ્ણુની નાભિના કમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, બ્રહ્માજી અદિતિ આદિ જગન્માતાઓનું સર્જન કરે છે, અને આ જગન્માતાઓએ સર્જ્યું છે જગત. કેટલાક કહે છે કે વર્ણવ્યવસ્થાથી રહિત વર્ણશૂન્ય જગતને બ્રહ્માએ ચતુર્વર્ણમય બનાવ્યું છે. કેટલાક મતવાદીઓ જગતને કાલકૃત માને છે. બીજા કેટલાક જગતને પૃથ્વી આદિ અષ્ટમૂર્તિવાળા ઈશ્વરનું સર્જન ગણે છે. વળી બીજા કેટલાક બ્રહ્માના મુખ આદિમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય આદિની ઉત્પત્તિ દર્શાવે છે. સાંખ્યો સૃષ્ટિને પ્રકૃતિકૃત માને છે. બૌદ્ધો જગતને ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ વર્ણવે છે. બ્રહ્મદ્વૈતવાદીઓ જગતને એકજીવરૂપ કહે છે. કેટલાક ચિન્તકો જગતને બહુજીવરૂપ કહે છે. બીજા કેટલાક જગતને પૂર્વકર્મનું સર્જન માને છે. વળી કેટલાક જગતને સ્વભાવોત્પન્ન માને છે. કેટલાક મતવાદીઓ અક્ષરથી સમુત્પન્ન ભૂતો દ્વારા જગતની ઉત્પત્તિ માને છે. કેટલાક તો ઈંડામાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માને છે. આશ્રમી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને અહેતુક માને છે, તેની ઉત્પત્તિનું કોઈ ઉત્પાદક કારણ જ નથી. પૂરણ જગતને નિયતિજન્ય ગણે છે. પરાશર તેને પરિણામજન્ય કહે છે. કેટલાક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને યાદચ્છિક અર્થાત્ અનિયતહેતુજન્ય માને છે. અનેક મતવાદીઓ સૃષ્ટિને અનેક સ્વરૂપવાળી દર્શાવે છે. તુરુષ્કો ગોસ્વામી નામના દિવ્ય પુરુષમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ માને છે. આ પ્રમાણે અનેક મતવાદીઓ જગત અંગે પોતપોતાના વિવિધ મતોનું અનેક રીતે નિરૂપણ કરે છે. તેમનું વિશેષ સ્વરૂપ હરિભદ્રસૂરિકૃત લોકતત્ત્વનિર્ણય ગ્રન્થમાંથી જાણી લેવું જોઈએ.

39. एवं सर्वगतादिजीवस्वरूपे ज्योतिश्चक्रादिचारस्वरूपे च नैके विप्रतिपद्यन्ते । तथा बौद्धानामष्टादशनिकायभेदाः, वैभाषिकसौत्रान्तिक-योगाचारमाध्यमिकादिभेदा वा वर्तन्ते । जैमिनेश्च शिष्यकृता बहवो भेदाः ।

“ओंબેકઃ કારિકાં વેત્તિ તન્ત્રં વેત્તિ પ્રભાકરઃ ।

વામનસ્તૂભયં વેત્તિ ન કિંચિદપિ રેવણઃ ॥૧૧॥”

39. આ રીતે જીવના સર્વગતત્વ વગેરે સ્વરૂપ અંગે તેમજ જ્યોતિશ્ચક્રની ગતિ આદિ વિશે અનેક વિવાદો યા મતભેદો છે. એક બૌદ્ધદર્શનમાં જ અઢાર ભિન્ન ભિન્ન નિકાયો (સંપ્રદાયો) છે તથા વૈભાષિક, સૌત્રાનિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક આદિ ભિન્ન ભિન્ન વિચારસરણીઓ છે. જૈમિનિદર્શનમાં અર્થાત્ મીમાંસાદર્શનમાં ભિન્ન ભિન્ન શિષ્યોએ કરેલી ભિન્ન ભિન્ન વ્યાખ્યાઓના કારણે બહુ ભેદો થઈ ગયા છે. “ઉબ્બેક કારિકાના અર્થને જાણે છે, પ્રભાકર તન્ત્રને અર્થાત્ સિદ્ધાન્તને જાણે છે, વામનને કારિકા અને તન્ત્ર બન્નેનું જ્ઞાન છે, પરંતુ રેવણ તો બેમાંથી એકેયને જાણતા નથી” આવી પ્રચલિત લોકમાન્યતા છે.

40. अपरेऽपि बहुदककुटीचरहंसपरमहंसभाट्टप्राभाकरादयो ऽने-केऽन्तर्भेदाः । सांख्यानं चरकादयो भेदाः । अन्येषामपि सर्वदर्शनानां देवतत्त्वप्रमाणमुक्तिप्रभृतिस्वरूपविषये तत्तदनेकशिष्यसंतानकृताः, तत्त-दग्रन्थकारकृता वा मतभेदा बहवो विद्यन्ते ।

40. વળી, બહુદક, કુટીચર, હંસ, પરમહંસ, ભાટ્ટ, પ્રાભાકર આદિ બીજા પણ અનેક ભેદો છે. સાંખ્યદર્શનમાં પણ ચરક આદિ આચાર્યોના પોતપોતાના ભિન્ન ભિન્ન મતભેદો છે. પ્રાયઃ અન્ય બધાં દર્શનોમાં દેવ, તત્ત્વ, પ્રમાણ તથા મુક્તિ વગેરેના સ્વરૂપની બાબતમાં અનેક શિષ્યોના મતોની તથા વિભિન્ન ગ્રન્થકારોના મતોની અનેક ભિન્ન ભિન્ન પરંપરાઓ અસ્તિત્વમાં છે.

41. तदेवमनेकानि दर्शनानि लोकेऽभिधीयन्ते । तानि च सर्वाणि देवतातत्त्वप्रमाणादिभेदेनात्राल्पीयसा प्रस्तुतग्रन्थेनाभिधातुमशक्यानि, तत्कथमत्राचार्येण 'सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो निगद्यते' इत्येवं गदितुमशक्योऽर्थो वक्तुं प्रत्यज्ञायि । गगनाङ्गुलप्रमितिरिव पारावारोभयतटसिकताकणगणनमि-वात्यन्तं दुःशक्योऽयमर्थः प्रारब्ध इति चेत्; सत्यमेतत्; यद्यवान्तरतद्भेदा-पेक्षया वक्तुमेषोऽर्थः प्रक्रान्तः स्यात् । यावता तु मूलभेदापेक्षयैव यानि

સર્વાણિ દર્શનાનિ તેષામેવ વાચ્યોઽત્ર, વક્તવ્યતયા પ્રતિજ્ઞાતોઽસ્તિ નોત્તર-
 ભેદાપેક્ષયા, તતો ન કશ્ચન દોષઃ । સર્વશબ્દં ચ વ્યાચક્ષાણૈસ્માભિઃ પુરાણ્ય-
 યમર્થો દર્શિત એવ, પરં વિસ્મરણશીલેન ભવતા વિસ્મારિત ઇતિ ॥૧॥
 એનમેવાર્થ ગ્રન્થકારોઽપિ સાક્ષાદાહ—

દર્શનાનિ ષડેવાત્ર મૂલભેદવ્યપેક્ષયા ।

દેવતાતત્ત્વભેદેન જ્ઞાતવ્યાનિ મનીષિભિઃ ॥૨॥

41. શંકા — આમ જ્યારે અનેક દર્શનો પોતપોતાના બહુસંખ્ય ભેદો અને પેટાભેદો સાથે જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે અને તે બધાં અગણિત દર્શનોના દેવતા, તત્ત્વ તથા પ્રમાણ આદિનું નિરૂપણ કરવું આ લઘુ ગ્રન્થમાં કોઈ પણ રીતે શક્ય જ નથી ત્યારે આચાર્યે 'સર્વદર્શનોના વાચ્ય અર્થાત્ પ્રતિપાદ્ય અર્થને હું કહીશ યા નિરૂપીશ' એવી અસંભવ પ્રતિજ્ઞા શા માટે કરી ? આ પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરવી એ તો આંગળી વડે આકાશને માપવા કે સમુદ્રના બન્ને તટની રેતીના કણોની ગણના કરવા જેવું અત્યન્ત દુષ્કર જ નહિ કિન્તુ નિતાન્ત અસંભવ કામ છે.

સમાધાન — આપની શંકા તો ત્યારે યોગ્ય કરે જ્યારે ગ્રન્થકારે બધાં દર્શનોના અવાન્તર ભેદ-પ્રભેદોનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય. પરંતુ ગ્રન્થકારે પોતે જ મૂળ ભેદોની અપેક્ષાએ જ સર્વ દર્શનોના પ્રતિપાદ્ય અર્થનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, ઉત્તર ભેદ-પ્રભેદોની અપેક્ષાએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી નથી. તેથી કોઈ દોષ નથી. મૂલ દર્શનોનું નિરૂપણ ગ્રન્થકાર પોતાની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર કરશે જ. અમે પોતે જ 'સર્વ' શબ્દને સમજાવતી વખતે આ વાત સ્પષ્ટ કરી દીધી હતી. એ તો આપની પોતાની સ્મરણશક્તિનો દોષ છે કે આપ તેને ભૂલી ગયા. (૧) ગ્રન્થકાર પોતે જ આ જ વાત સાક્ષાત્ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે—

દેવતા અને તત્ત્વના મૂળ છ ભેદોની અપેક્ષાએ મૂળ છ દર્શનોને જ બુદ્ધિમાનોએ અહીં ગ્રન્થમાં જાણવા જોઈએ. (૨)

42. અત્ર પ્રસ્તુતેઽસ્મિન્ ગ્રન્થે દર્શનાનિ ષડેવ, મૂલભેદવ્યપેક્ષયા મૂલભેદાપેક્ષયા મનીષિભિર્મેઘાવિભિજ્ઞાતવ્યાનિ, ન પુનસ્વાન્તરતદ્ભેદાપેક્ષયા-
 ધિકાનિ, પરમાર્થતસ્તેષામેષ્વેવાન્તર્ભાવાત્ । ષડેવેતિ સાવધારણં પદમ્ । કેન હેતુના મૂલભેદાનાં ષોઢાત્વમિત્યાશઙ્ક્યાહ— દેવતાતત્ત્વભેદેન ઇતિ । દેવા એવ દેવતાઃ, સ્વાર્થેઽત્ર તલ્પ્રત્યયઃ, તત્ત્વાનિ પ્રમાણૈરુપપન્નાઃ પરમાર્થસન્તોઽર્થાઃ, દ્વન્દ્વે દેવતાતત્ત્વાનિ, તેષાં ભેદેન પાર્થવ્યેન । તતોઽયમત્રાર્થઃ — દેવતાતત્ત્વ-

ભેદેન યતો દર્શનાનાં ષડેવ મૂલભેદા ભવેયુસ્તતઃ ષડેવાત્ર દર્શનાનિ વક્ષ્યન્તે, ન પુનરુત્તરભેદાપેક્ષયાધિકાનીતિ । એતેન પ્રાક્તનશ્લોકે સર્વશબ્દગ્રહણેઽપિ ષડેવાત્ર દર્શનાનિ વક્તુ પ્રતિજ્ઞાતાનિ સન્તીતિ જ્ઞાપિતં દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥૨॥

42. પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં મૂળ ભેદોની દૃષ્ટિએ છ જ દર્શનો વિવક્ષિત છે. જો કે અવાન્તર ભેદોની અપેક્ષાએ દર્શનોના અધિક ભેદો સંભવે છે પરંતુ પરમાર્થતઃ તે બધા ભેદોનો આ છ દર્શનોમાં જ અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે. ‘છ જ’ કહી નિશ્ચિત સંખ્યા જણાવી છે. ‘જ’ના કારણે નિશ્ચય જણાવ્યો છે કે દર્શનો છ છે, છથી ઓછા પણ નથી કે વધુ પણ નથી. મૂળ દર્શનો છ હોવાનું કારણ શું છે? તેનું કારણ એ છે કે દેવતા અને તત્ત્વના મૂળ ભેદો છ છે. દેવ જ દેવતા છે. ‘દેવ’ શબ્દને સ્વાર્થમાં તલ્પ્રત્યય લગાવવાથી ‘દેવતા’ શબ્દ બન્યો છે. તત્ત્વો એટલે પ્રમાણથી સિદ્ધ પરમાર્થસત્ અર્થો. ‘દેવતાતત્ત્વ’ એ દ્વન્દ્વ સમાસ છે. તેથી આ અર્થ થાય છે — દેવતાઓ અને તત્ત્વોના મૂળ છ ભેદોના આધારે મૂળદર્શનો છ જ છે, ન તો છથી ઓછાં છે કે ન તો છથી વધુ છે. તેથી વિદ્વજ્જનોને આ ગ્રન્થમાં છ જ મૂળદર્શનોનું નિરૂપણ મળશે, દર્શનોના ઉત્તર ઉત્તર ભેદોનું નિરૂપણ નહિ મળે. પ્રથમ શ્લોકમાં પ્રયુક્ત ‘સર્વ’ શબ્દથી અભિપ્રેત અર્થ ‘છ જ’ છે. એટલે ત્યાં સર્વ દર્શનોનું નિરૂપણ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેનો અભિપ્રાય છ જ દર્શનોના નિરૂપણનો છે. આ વસ્તુ આ વિવરણ દ્વારા સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવી છે. (૨).

43. અથ ષણ્ણાં દર્શનાનાં નામાન્યાહ—

બૌદ્ધં નૈયાયિકં સાંખ્યં જૈનં વૈશેષિકં તથા ।

જૈમિનીયં ચ નામાનિ દર્શનાનામમૂન્યહો ॥૩॥

43. હવે મૂળ છ દર્શનોનાં નામ ગ્રન્થકાર હરિભદ્રસૂરિ કહે છે—

હે શિષ્યો, બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન, વૈશેષિક અને જૈમિનીય એ છ મૂળ દર્શનોનાં નામો છે. (૩)

44. બુદ્ધાઃ સુગતાસ્તે ચ સપ્ત ભવન્તિ— ૧ વિપશ્ચી, ૨ શિખી, ૩ વિશ્વમૂઃ, ૪ ઋકુચ્છન્દઃ, ૫ કાઞ્ઞનઃ, ૬ કાશ્યપઃ, ૭ શાક્યસિંહશ્ચેતિ । તેષામિદં દર્શનં બૌદ્ધમ્ । ન્યાયં ન્યાયતર્કમક્ષપાદર્ષિપ્રણીતં ગ્રન્થં વિદન્ત્ય-ધીયતે વેતિ નૈયાયિકાસ્તેષામિદં દર્શનં નૈયાયિકમ્ । સંખ્યાં પ્રકૃતિપ્રભૃતિ-તત્ત્વપદ્ધવિશતિરૂપાં વિદન્ત્યધીયતે વા સાંખ્યાઃ । યદ્વા તાલવ્યાદિરપિ

શાઙ્ઘ્યધ્વનિસ્તીતિ વૃદ્ધામ્નાયઃ । તત્ર શઙ્ઘુનામા કશ્ચિદાદ્યઃ પુસ્ત્રવિશેષસ્ત-
 સ્યાપત્વં પૌત્રાદિરિતિ ગર્ગાદિત્વાત્ યજ્ઞપ્રત્યયે શાઙ્ઘ્યાસ્તેષામિદં દર્શનં સાંઘ્યં
 શાઙ્ઘ્યં વા । જિના ઋષભાદયશ્ચતુર્વિંશતિરહંતસ્તેષામિદં દર્શનં જૈનમ્ । એતેન
 ચતુર્વિંશતરેપિ જિનાનામેકમેવ દર્શનમજનિષ્ઠ, ન પુનસ્તેષાં મિથો મતભેદઃ
 કોઽપ્યાસીદિત્યાવેદિતં ભવતિ । નિત્યદ્રવ્યવૃત્તયોઽન્ટ્યા વિશેષા એવ
 વૈશેષિકં, વિનયાદિષ્ય ઇતિ સ્વાર્થે ઙ્ઘ્ કણ્ । તદ્વૈશેષિકં વિદન્ત્યધીયતે વા,
 “તદ્વૈત્યધીતે” [હૈમ૦ ૬।૨] ઇત્યપિ વૈશેષિકાસ્તેષામિદં વૈશેષિકમ્ ।
 જૈમિનિરાદ્યઃ પુસ્ત્રવિશેષસ્તસ્યેદં મતં જૈમિનીયં મીમાંસકાપરનામકમ્ ।
 તથાશબ્દશ્ચકારશ્ચાત્ર સમુચ્ચયાર્થી । એવમન્યત્રાપ્યવસેયમ્ । અમૂનિ ષડ્પિ
 દર્શનાનાં નામાનિ । અહો ઇતિ શિષ્યામન્ત્રણે । આમન્ત્રણં ચ શિષ્યાણાં
 ચિત્તવ્યાસઙ્ઘ્યાજનેન શાસ્ત્રશ્રવણાયાભિમુખીકરણાર્થમત્રોપન્યસ્તમ્ ॥૩॥

44. બુદ્ધો એટલે સુગતો. તે સાત છે — ૧. વિપશ્વી, ૨. શિખી, ૩. વિશ્વભૂ, ૪. કકુચ્છન્દ, ૫. કાંચન (કનકમુનિ), ૬. કાશ્યપ અને ૭. શાક્યસિંહ. બૌદ્ધોના દર્શનને બૌદ્ધદર્શન કહે છે. જેઓ ન્યાયને એટલે ન્યાયતર્કને અર્થાત્ અક્ષપાદ ઋષિએ રચેલા ગ્રન્થને જાણે છે કે તેનું અધ્યયન કરે છે તેઓ નૈયાયિક છે. નૈયાયિકોના દર્શનને પણ નૈયાયિક જ કહેવામાં આવે છે. જેઓ સંખ્યાને અર્થાત્ પ્રકૃતિ વગેરે તત્ત્વોની પચીસની સંખ્યાને જાણે છે કે તેમનું અધ્યયન કરે છે તે સાંખ્ય છે. ક્યાંક ક્યાંક ‘શાંખ્ય’ એવો તાલવ્ય શકારવાળો પાઠ પણ વૃદ્ધ પરંપરાથી સાંભળવામાં આવે છે. શાંખ્ય — શંખ નામના આદિ પુરુષની સન્તાનપરંપરા અર્થાત્ પુત્રપોત્રાદિ (ગર્ગાદિત્વાત્ યજ્ઞ અનુસાર ‘શંખ’ ને યજ્ઞ પ્રત્યય લગાવવાથી શાંખ્ય) શાંખ્ય કહેવાય છે. તેમના દર્શનને શાંખ્ય યા સાંખ્ય કહેવામાં આવે છે. ઋષભથી મહાવીર સુધીના ચોવીસ અરહન્તને અર્થાત્ તીર્થંકરોને જિન કહે છે. જિનના દર્શનને જૈન કહે છે. આનાથી ગ્રન્થકારે એ પણ કહી દીધું કે ચોવીસે જિનોનું એક જ દર્શન હતું અને તે હતું જૈન દર્શન. તેમનામાં પરસ્પર કોઈપણ મતભેદ ન હતો. જેઓ નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહે છે તથા અન્ત્ય છે તે વિશેષો છે. [અન્ત્ય — જગતના વિનાશકાલમાં તથા પ્રારંભકાલમાં રહેનારા પરમાણુઓ, મુક્ત આત્માઓ તથા મુક્ત આત્માઓએ છોડી દીધેલાં મનો અન્ત્ય કહેવાય છે. તેમની અંદર રહેતા હોવાથી વિશેષોને પણ અન્ત્ય કહેવામાં આવે છે.]. વિશેષને જ વૈશેષિક કહેવામાં આવે છે. અહીં વિનયાદિષ્યઃ સ્વાર્થે ઙ્ઘ્ નિયમ અનુસાર ‘વિશેષ’ શબ્દને સ્વાર્થે ઈણ્ પ્રત્યય લગાડવાથી ‘વૈશેષિક’ શબ્દ બન્યો છે. આ વૈશેષિક અર્થાત્ વિશેષ પદાર્થને જે જાણે છે અથવા તેનું જે અધ્યયન કરે છે તેને

પણ વૈશેષિક કહેવામાં આવે છે. અહીં 'તદ્દેત્યઘોતે' [હેમવ્યાકરણ ૬.૨] સૂત્ર અનુસાર અણ્પ્રત્યય લગાડવાથી 'વૈશેષિક' શબ્દ બન્યો છે. વૈશેષિકોના દર્શનને વૈશેષિક કહેવામાં આવે છે. જૈમિનિ નામના આદ્ય આચાર્ય થયા છે, તેમના મતને જૈમિનીય મત કહે છે. તેને મીમાંસક પણ કહેવામાં આવે છે. શ્લોકમાં 'તથા' શબ્દ અને 'ચ' શબ્દ સમુચ્ચયાર્થક છે. અન્યત્ર પણ આમ જ સમજવું. આ છ દર્શનોનાં નામોની વાત થઈ. શ્લોકમાં 'અહો' શબ્દનો પ્રયોગ શિષ્યના આમન્ત્રણ માટે કરવામાં આવ્યો છે. શિષ્યોના ચિત્તને બીજા વિષયોમાંથી વાળીને શાસ્ત્ર સાંભળવા તરફ લગાવવા આમન્ત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. (૩).

45. અથ યથોદ્દેશસ્તથા નિર્દેશ ઇતિ ન્યાયાદાદૌ બૌદ્ધમતમાચષ્ટે —

તત્ર બૌદ્ધમતે તાવદેવતા સુગતઃ કિલ ।

ચતુર્ણામાર્યસત્યાનાં દુઃસ્વાદીનાં પ્રરૂપકઃ ॥૪॥

45. હવે જે ક્રમથી નામોને ગણાવ્યાં હોય તે જ ક્રમથી તેમનાં લક્ષણો આપી વિવેચન કરવું જોઈએ એ નિયમ અનુસાર સૌપ્રથમ ગણાવવામાં આવેલ બૌદ્ધમતનું નિરૂપણ ગ્રન્થકાર કરે છે—

ત્યાં બૌદ્ધમતમાં દુઃખ, સમુદય, નિરોધ અને માર્ગ એ ચાર આર્યસત્યોનો ઉપદેશ આપનાર સુગત દેવતા છે. (૪)

46. તત્રશબ્દો નિર્ધારણાર્થઃ, તાવચ્છબ્દોઽવધારણે । તેષુ દર્શનેષ્વપરાણિ દર્શનાનિ તાવત્તિષ્ઠન્તુ, બૌદ્ધમતમેવ પ્રથમં નિર્ધાર્યોચ્યત ઇત્યર્થઃ । અત્ર ચાદૌ બૌદ્ધદર્શનોપલક્ષણાર્થં મુગ્ધશિષ્યાનુગ્રહાય બૌદ્ધાનાં લિઙ્ગવેષાચારાદિસ્વરૂપં પ્રદર્શ્યતે । ચમરો મૌઙ્ઙ્યં કૃત્તિઃ કમણ્ડલુશ્ચ લિઙ્ગમ્ । ધાતુરક્તમાગુલ્પં પરિધાનં વેષઃ । શૌચક્રિયા બહ્વી ।

“મૃદ્ધી શય્યા પ્રાતરુત્થાય પેયા ભક્તં મધ્યે પાનકં ચાપરાહ્ને ।

દ્રાક્ષાસ્વખંડં શર્કરા ચાર્ધરાત્રે મોક્ષશ્ચાન્તે શાક્યપુત્રેણ દૂષ્ટઃ ॥૧॥

મણુત્રં ભોયણં ભુચ્ચા મણુત્રં સયણાસણં ।

મણુત્રમ્મિ અગારમ્મિ મણુત્રં જ્ઞાયણ મુણી ॥૨॥”

46. શ્લોકમાં નિર્ધારણના અર્થમાં 'તત્ર' શબ્દનો અને અવધારણના અર્થમાં 'તાવત્' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તે છ દર્શનોમાંથી અન્ય દર્શનોને છોડી

દઈને સૌપ્રથમ કેવળ બૌદ્ધ દર્શનનો જ નિર્ધાર કરીને તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે — આ અર્થ છે. પ્રાથમિક કક્ષાના શિષ્યોને આ બૌદ્ધદર્શનનો સ્થૂળ પરિચય કરાવવા માટે સૌપ્રથમ અહીં બૌદ્ધોનાં લિંગો (ચિહ્નો), વેષ અને આચાર આદિના સ્વરૂપને દર્શાવવામાં આવે છે. ચમરધારણ, બોંદું માથું, ચામડાનું આસન અને કમંડળ એ બૌદ્ધોનાં લિંગ છે. ધાતુથી રંગેલું ભગવું ઘૂંટણ સુધીનું વસ્ત્ર તેમનો પહેરવેશ છે. તેમની શૈલ્યક્રિયા અનેક જાતની છે.

“કોમળ પોચી પથારી, સવારે પથારીમાંથી ઊઠતાંવેંત દૂધ વગેરેનું પાન, મધ્યાહને ભોજન, પછી સાંજે શરબત, અડધી રાતે દ્રાક્ષ અને સાકર, આ સમસ્ત સુખોપભોગ પછી પણ છેવટે મોક્ષપ્રાપ્તિ — આ બધી વાતો શાક્યપુત્ર બુદ્ધના પોતાના જ અનુભવની છે.” (૧).

“મનોહ સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરીને મનોહ અર્થાત્ સુંદર મકાનમાં મનોહ અર્થાત્ કોમળ પોચી પથારીમાં સૂતા સૂતા અને મનોહ આસન ઉપર બેઠા બેઠા મુનિ મનોહનું જ ધ્યાન કરશે.” (૨).

47. भिक्षायां पात्रे पतितं सर्वं शुद्धमिति मन्वाना मांसमपि भुञ्जते । मार्गे च जीवदयार्थं प्रमृजन्तो व्रजन्ति । ब्रह्मचर्यादिस्वकीयक्रियायां च भृशं दृढतमा भवन्ति । इत्यादिराचारः । धर्मबुद्धसङ्करूपं रत्नत्रयम् । तारादेवी शासने विघ्ननाशिनी । विपश्यादयः सप्त बुद्धाः कण्ठे रेखात्रयाङ्किताः सर्वज्ञा देवाः । “बुद्धस्तु सुगतो धर्मधातुः” [अभिधान० २।१४६] इत्यादीनि तन्नामानि । तेषां प्रासादा वर्तुला बुद्धाण्डकसंज्ञाः । भिक्षुसौगतशाक्यशौद्धो-दनिःसुगतताथागतशून्यवादिनामानो बौद्धाः । तेषां शौद्धोदनिधर्मोत्तरा-र्चतधर्मकीर्तिप्रज्ञाकरदिग्नागप्रमुखा ग्रन्थकारा गुरुवः ।

47. બૌદ્ધ ભિક્ષુ ‘ભિક્ષાસમયે પાત્રમાં જે કંઈ પડે તે બધું શુદ્ધ છે’ એમ માનીને પાત્રમાં મળેલા માંસને પણ ખાય છે. માર્ગમાં ચાલતી વખતે જીવો પ્રત્યેની દયાના કારણે બરાબર જોઈને માર્ગને સાફ કરીને ચાલે છે. પોતાના બ્રહ્મચર્ય આદિ વ્રતોની રક્ષા અને તેમના પાલનમાં તેઓ અત્યંત દૃઢ હોય છે, ઈત્યાદિ તેમનો આચાર છે. ધર્મ, બુદ્ધ અને સંઘ એ ત્રણ રત્નત્રય છે. તારાદેવી તેમની શાસનદેવી છે, તે બધાં વિઘ્નોનો નાશ કરે છે. વિપશ્ચી આદિ સાત બુદ્ધો સર્વજ્ઞ દેવો છે, તેમના કંઠે ત્રણ રેખાઓ હોય છે. “બુદ્ધ, સુગત, ધર્મધાતુ” [અભિધાનચિન્તામણિ, ૨. ૧૪૬] એ તેમનાં પર્યાયવાચક નામો છે. તેમના પ્રાસાદો અર્થાત્ સ્તૂપો ગોળ હોય છે અને તેમને

‘બુદ્ધાણ્ડક’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. બૌદ્ધોને ભિક્ષુ, સૌગત, શાક્ય, શૌદ્ધોદનિ, સુગત, તાથાગત અને શૂન્યવાદી ઇત્યાદિ નામે ઓળખવામાં આવે છે. તેમના શૌદ્ધોદનિ, ધર્મોત્તર, અર્ચટ, ધર્મકીર્તિ, પ્રજ્ઞાકર, દિગ્નાગ વગેરે પ્રમુખ ગ્રન્થકાર ગુરુઓ થયા છે.

48. અથ પ્રસ્તુતશ્લોકોઽગ્રતો વ્યાખ્યાયતે । બૌદ્ધમતે બૌદ્ધદર્શને સુગતો બુદ્ધો દેવતા દેવઃ । કિલેત્યામપ્રવાદે । કીદૃશઃ સઃ । ચતુર્ણામિત્યાદિ । આરાદ દૂરાદ્યાતાઃ સર્વહિયધર્મેભ્ય ઇત્યાર્યાઃ, પૃષોદરાદિત્વાદૂપનિષ્પત્તિઃ । સતાં સાધૂનાં પદાર્થાનાં વા યથાસંભવં મુક્તિપ્રાપકત્વેન યથાવસ્થિતવસ્તુસ્વરૂપચિન્તનેન ચ હિતાનિ સત્યાનિ । અથવા સદ્ભ્યો હિતાનિ સત્યાનિ । આર્યાણાં સત્યાનિ આર્યસત્યાનિ તેષામાર્યસત્યાનામિત્યર્થઃ । ચતુર્ણાં દુઃખાદીનાં દુઃખસમુદય-માર્ગનિરોધલક્ષણાનાં તત્ત્વાનાં પ્રરૂપકો દેશકઃ । તત્ર દુઃખં ફલભૂતાઃ પઞ્ચોપાદાનસ્કન્ધા વિજ્ઞાનાદયો વક્ષ્યમાણાઃ । ત એવ તૃષ્ણાસહાય્યા હેતુભૂતાઃ સમુદયઃ, સમુદેતિ સ્કન્ધપઞ્ચકલક્ષણં દુઃખમસ્માદિતિ વ્યુત્પત્તિતઃ । નિરોધહેતુનૈરાત્યાદ્યાકારીશ્ચિત્તવિશેષો માર્ગઃ । માર્ગાન્ અન્વેષણે, માર્ગ્યતેઽન્વિ-ષ્યતે યાચ્યતે નિરોધાર્થિભિરિતિ ચુરાદિણિજન્તત્વેનાત્પ્રત્યયઃ । નિઃક્લેશ-વસ્થા ચિત્તસ્ય નિરોધઃ । નિસ્ચ્યતે રાગદ્વેષોપહતચિત્તલક્ષણઃ સંસારોઽનેનંતિ કારણે ઘઞિ, મુક્તિરિત્યર્થઃ ।

48. હવે પ્રસ્તુત શ્લોકને સૌપ્રથમ સમજાવવામાં આવે છે. બૌદ્ધમતમાં અર્થાત્ બૌદ્ધદર્શનમાં સુગત અર્થાત્ બુદ્ધ દેવતા અર્થાત્ દેવ છે. ‘કિલ’ શબ્દથી આમ પુરુષોમાં પ્રચલિત માન્યતા સૂચવાઈ છે. બુદ્ધ કેવા છે ? તે ચાર આર્ય સત્યોના ઉપદેશક છે. ‘આર્ય’ શબ્દ પૃષોદરાદિગણમાં સમાવિષ્ટ હોવાથી સિદ્ધ છે. જેઓ બધા હેય ધર્મોથી દૂર થઈ ગયા હોય અર્થાત્ મુક્ત થઈ ગયા હોય તેમને આર્ય કહેવામાં આવે છે. જેના દ્વારા સજ્જનોને અર્થાત્ સાધુજનોને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા જેના દ્વારા સમસ્ત પદાર્થોના સ્વરૂપનું યથાર્થ ચિન્તન થાય છે, અથવા જે સત્પુરુષોને હિતકર છે તે સત્ય છે. આર્યોનાં સત્યો એ આર્યસત્યો. તે આર્યસત્યોના પ્રરૂપક અર્થાત્ ઉપદેશક બુદ્ધ છે. ચાર આર્યસત્યો છે — દુઃખ, સમુદય, નિરોધ અને માર્ગ. રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન આ પાંચ વિપાકરૂપ ઉપાદાનસ્કન્ધો જ દુઃખ છે. જેનાથી પાંચ સ્કન્ધરૂપ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેને સમુદય કહેવામાં આવે છે. પાંચ સ્કન્ધો તૃષ્ણાની સહાયથી જ્યારે નવીન સ્કન્ધોની ઉત્પત્તિમાં હેતુ બને છે ત્યારે તેઓ સમુદય કહેવાય છે.

નિરોધના અર્થાત્ નિર્વાણના ઈચ્છુક મુમુક્ષુ જેને શોધે છે, જેની યાચના કરે છે તે માર્ગ છે. અહીં અન્વેષણના અર્થવાળા માર્ગણ ધાતુને ચુરાદિગણીય ણિચ્ પ્રત્યય લગાવ્યા પછી અલ્પપ્રત્યય લગાવવાથી 'માર્ગ' શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. નિરોધમાં હેતુભૂત નૈરાત્મ્ય આદિ ભાવનારૂપે પરિણમેલું ચિત્ત જ માર્ગ કહેવાય છે. આ નૈરાત્મ્ય આદિ ભાવનાઓ જ નિર્વાણમાં કારણભૂત હોવાથી માર્ગ કહેવાય છે. ચિત્તની કલેશરહિત અવસ્થાને જ નિરોધ અર્થાત્ નિર્વાણ કહેવામાં આવે છે. રાગ-દ્વેષ આદિથી વિકૃત ચિત્તરૂપી સંસારનો જેના વડે નાશ કરવામાં આવે છે તે નિરોધ અર્થાત્ મુક્તિ છે. અહીં કરણાર્થક ધર્મ પ્રત્યય લગાડીને 'નિરોધ' શબ્દ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

[બૌદ્ધોનાં આ ચાર આર્યસત્યો એ જ પાતંજલ યોગનો ચતુર્વ્યૂહ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે ચિકિત્સાશાસ્ત્ર (આયુર્વેદશાસ્ત્ર) ચતુર્વ્યૂહવાળું (અર્થાત્ ચાર વિભાગોનો યા બાબતોનો વિચાર કરવાવાળું) છે, તે ચાર વ્યૂહ છે — રોગ, રોગહેતુ, આરોગ્ય અને ભૈષજ્ય, તેવી જ રીતે આ યોગશાસ્ત્ર પણ ચાર વ્યૂહોનો વિચાર કરે છે — સંસાર, સંસારહેતુ, મોક્ષ અને મોક્ષોપાય. યથા ચિકિત્સાશાસ્ત્રં ચતુર્વ્યૂહમ્ — રોગો રોગહેતુઃ આરોગ્યં ભૈષજ્યમિતિ । એવમિદમપિ શાસ્ત્રં ચતુર્વ્યૂહમ્ — તદ્ યથા સંસારઃ સંસારહેતુઃ મોક્ષો મોક્ષોપાયઃ इति । વ્યાસભાષ્ય, ૨.૧૫. ન્યાયદર્શનમાં ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧. ઉપરના પોતાના વાર્તિકમાં ઉદ્યોતકર કહે છે — एतानि चत्वारि अर्थपदानि [हेयम् (दुःखम्), तस्य निर्वर्तकम् (दुःखसमुदयः), हानमात्यन्तिकम् (दुःखनिरोधः), तस्योपायः (दुःखनिरोधमार्गः)] सर्वासु अध्यात्मविद्यासु सर्वाचार्यैर्वर्णयन्ते । સાંખ્યદર્શન પણ હેય, હેયહેતુ, હાન, હાનોપાયની જ વાત કરે છે. ચાર આર્યસત્યો યા ચાર વ્યૂહો યા ચાર અર્થપદોનું જ વિસ્તૃત રૂપ જૈનોનાં સાત તત્ત્વો છે. કોઈપણ શાસ્ત્રને તેનાં સ્વયંસિદ્ધ (self-evident) સત્યો (axioms) હોય છે. તે શાસ્ત્રમાં પ્રવેશવા, આગળ વધવા અને તેને વ્યવહારમાં ઉતારવા માટે તે સત્યોનો સ્વીકાર અને તે સત્યોમાં શ્રદ્ધા અનિવાર્ય છે. અર્થશાસ્ત્ર (Economics) ભણવા ઈચ્છનારે તેનું મહત્ત્વનું સ્વયંસિદ્ધ સત્ય (axiom) સ્વીકારવું જ જોઈએ, અન્યથા તે અર્થશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ પામી જ ન શકે. તે સ્વયંસિદ્ધ સત્ય છે — ઈચ્છાઓ યા જરૂરિયાતો અનંત છે પણ તેમને પૂરી કરવા માટેની સાધનસામગ્રી મર્યાદિત છે (Wants are unlimited and resources are limited). તેવી જ રીતે અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં જેને પ્રવેશવું છે, આગળ વધવું છે અને, તેને જીવનમાં ઉતારવું છે તેણે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનાં જે સ્વયંસિદ્ધ સત્યો (axioms) છે તેમને સ્વીકારવા જોઈએ, તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. આ સ્વયંસિદ્ધ સત્યો જ ચાર આર્યસત્યો યા ચાર વ્યૂહો યા ચાર અર્થપદો યા સાત તત્ત્વો છે. એટલે જ ઉદ્યોતકર કહે છે કે અધ્યાત્મવિદ્યાના આ સ્વયંસિદ્ધ સત્યોનું પ્રતિપાદન બધા આચાર્યોએ કરવું જોઈએ.]

49. દુઃખાદીનામિત્યત્રાદિશબ્દોઽનેકાર્થોઽપિ વ્યવસ્થાર્થો મન્તવ્યઃ ।
યદુક્તમ્—

“સામીપ્યે ચ વ્યવસ્થાયાં પ્રકારેઽવયવે તથા ।

ચતુર્ષ્વર્થેષુ મેધાવી આદિશબ્દં તુ લક્ષયેત્ ॥૧॥”

તત્રાદિશબ્દઃ સામીપ્યે યથા ગ્રામાદૌ ઘોષ ઇતિ, વ્યવસ્થાયાં યથા
બ્રાહ્મણાદયો વર્ણા ઇતિ, પ્રકારે યથા આઠ્યા દેવદત્તાદય ઇતિ દેવદત્તસદૃશા
આઠ્યા ઇત્યર્થઃ, અવયવે યથા સ્તમ્ભાદયો ગૃહા ઇતિ । અત્ર તુ વ્યવસ્થાર્થઃ
સંગચ્છતે । દુઃખમાદિ પ્રથમં યેષાં તાનિ તથા તેષામિતિ બહુવ્રીહિઃ ॥૪॥

49. જો કે ‘આદિ’ શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે તો પણ અહીં ‘દુઃખાદીનામ્’
પદમાં વપરાયેલ ‘આદિ’ શબ્દનો ‘વ્યવસ્થા’ અર્થ વિવક્ષિત છે. કહ્યું પણ છે કે
“વિદ્વાનો સમીપતા, વ્યવસ્થા, પ્રકાર અને અવયવ આ ચાર અર્થોમાં ‘આદિ’ શબ્દનો
પ્રયોગ માને છે.” (૧) ઉદાહરણો — ‘ગ્રામાદૌ ઘોષઃ — ગામની પાસે ઝૂંપડું છે.’ આ
વાક્યમાં ‘આદિ’ શબ્દ સમીપાર્થક છે. (૨) ‘બ્રાહ્મણાદયો વર્ણાઃ — વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ
આદિ અર્થાત્ પ્રથમ છે.’ અહીં ‘આદિ’ શબ્દનો વ્યવસ્થા અર્થાત્ પ્રથમ અર્થ થાય છે.
(૩) ‘આદ્યા દેવદત્તાદયઃ — દેવદત્ત જેવા ધનવાન છે.’ અહીં ‘આદિ’ શબ્દ
પ્રકારવાચી છે. (૪) ‘સ્તમ્ભાદયો ગૃહાઃ — થાંભલા આદિ અવયવો જ ઘર છે.’ અહીં
‘આદિ’ શબ્દનો પ્રયોગ અવયવના અર્થમાં થયો છે. ‘દુઃખાદીનામ્’ અહીં ‘આદિ’
શબ્દ વ્યવસ્થાવાચી ઘટે છે. ‘જેમનામાં દુઃખ આદિ અર્થાત્ પ્રથમ છે તેઓ અને
તેઓના’ એમ દુઃખાદીનામ્ બહુવ્રીહિ સમાસ છે. અર્થાત્ ચાર આર્યસત્યોમાં દુઃખ
નામનું આર્યસત્ય પ્રથમ છે. (૪).

50. અથ દુઃખતત્ત્વં વ્યાચિહ્વાસુરાહ—

દુઃખં સંસારિણઃ સ્કન્ધાસ્તે ચ પન્ન પ્રકીર્તિતાઃ ।

વિજ્ઞાનં વેદના સંજ્ઞા સંસ્કારો રૂપમેવ ચ ॥૫॥

50. હવે દુઃખતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવવાના ઈચ્છુક ગ્રન્થકાર કહે છે —
સંસરણશીલ સ્કન્ધો જ દુઃખ છે. અને વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ આ
પાંચ સ્કન્ધો જણાવવામાં આવ્યા છે. (૫)

51. દુઃખં દુઃખતત્ત્વં કિમિત્યાહ । સંસરન્તિ સ્થાનાત્ સ્થાનાન્તરં ભવાદ્

भवान्तरं वा गच्छन्तीत्येवंशीलाः संसारिणः स्कन्धाः सचेतना अचेतना वा परमाणुप्रचयविशेषाः । ते च स्कन्धाः वाक्यस्य सावधारणत्वात् पञ्चैवाख्याताः, न त्वपरः कश्चिदात्माख्यः स्कन्धोऽस्तीति । के ते स्कन्धाः । पञ्च प्रकीर्तिताः । इत्याह—विज्ञानम् इत्यादि । विज्ञानस्कन्धः, वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः, संस्कारस्कन्धः, रूपस्कन्धश्च । एवशब्दः पूरणार्थे, चशब्दः समुच्चये । तत्र रूपविज्ञानं रसविज्ञानमित्यादि निर्विकल्पकं विज्ञानं विशिष्टज्ञानं विज्ञानस्कन्धः । निर्विकल्पकं च ज्ञानमेवंरूपमवसेयम्—

“अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥१॥”

[मी० श्लो० प्रत्य० ११२] इति ॥

51. દુઃખ અર્થાત્ દુઃખતત્ત્વ શું છે ? તેના ઉત્તરમાં ગ્રન્થકાર કહે છે કે — સચેતન અને અચેતન પરમાણુઓના વિશિષ્ટ પ્રચયને સ્કન્ધ કહે છે. સ્કન્ધ પાંચ જ છે. આ પાંચ સ્કન્ધોથી અતિરિક્ત આત્મા નામનો છઠ્ઠો સ્કન્ધ નથી. અર્થાત્ નામ-રૂપાત્મક આ પાંચ સ્કન્ધોમાં જ ‘આત્મા’ શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે. આ જ પાંચ સ્કન્ધો એક સ્થાનથી બીજે સ્થાને તથા એક ભવથી બીજા ભવમાં જાય છે, તેથી તે સ્કન્ધો સંસરણશીલ હોવાથી સંસારી છે. આ સંસારી પાંચ સ્કન્ધોને જ દુઃખતત્ત્વ યા દુઃખસત્ય કહે છે. તે પાંચ સ્કન્ધો આ છે — વિજ્ઞાનસ્કન્ધ, વેદનાસ્કન્ધ, સંજ્ઞાસ્કન્ધ, સંસ્કારસ્કન્ધ અને રૂપસ્કન્ધ. શ્લોકમાં ‘એવ’ શબ્દ પાદપૂર્તિ કરવા માટે છે અને ‘ચ’ શબ્દ સમુચ્ચયાર્થક છે. રૂપ, રસ વગેરે વિષયોના નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનને વિજ્ઞાનસ્કન્ધ કહે છે. ‘વિ’નો અર્થ છે વિશિષ્ટ. વિશિષ્ટ જ્ઞાન વિજ્ઞાનસ્કન્ધ છે. નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનનું સ્વરૂપ આવું અર્થાત્ નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવ્યું છે તેવું સમજવું જોઈએ—

“સૌપ્રથમ નિર્વિકલ્પક આલોચના જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તે મૂક વ્યક્તિ, શિશુ આદિના વિજ્ઞાન જેવું શુદ્ધવસ્તુજન્ય હોય છે.” [મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક, પ્રત્યક્ષ. ૧૧૨]

52. सुखा दुःखा अदुःखसुखा चेति वेदना वेदनास्कन्धः । वेदना हि पूर्वकृतकर्मविपाकतो जायते । तथा च सुगतः कदाचिद्विद्विक्ષामटाट्यमानः कण्टकेन चरणे विद्धः प्राह—

“इत एकनवते कल्पे शक्त्या मे पुरुषो हतः ।

तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ॥” इति ॥

52. સુખરૂપ, દુઃખરૂપ અને અસુખદુઃખરૂપ વેદનાને અર્થાત્ અનુભવને વેદનાસ્કન્ધ કહે છે. અસુખદુઃખરૂપ અનુભવ એટલે એવો અનુભવ જેને સુખરૂપ પણ ન કહી શકાય કે દુઃખરૂપ પણ ન કહી શકાય. પૂર્વકૃત કર્મના પરિપાકથી કર્મના ફળની સુખ આદિરૂપે વેદના થાય છે. એક વખત જ્યારે સુગત પોતે ભિક્ષા માટે જતા હતા ત્યારે તેમના પગમાં કાંટો વાગ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે—

“હે ભિક્ષુઓ, આજથી પૂર્વે એકાશુમા કલ્પમાં મેં ભાલો મારી એક પુરુષનો વધ કર્યો હતો. તે કર્મના વિપાકથી આજે મને પગમાં કાંટો વાગ્યો છે.”

53. સંજ્ઞાનિમિત્તોદ્ગ્રહણાત્મકઃ પ્રત્યયઃ સંજ્ઞાસ્કન્ધઃ । તત્ર સંજ્ઞા ગૌરિત્યાદિકા, ગોત્વાદિકં ચ તત્પ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્, તયોરુદ્ગ્રહણા યોજના, તદાત્મકઃ પ્રત્યયો નામજાત્યાદિયોજનાત્મકં સવિકલ્પકં જ્ઞાનં સંજ્ઞાસ્કન્ધ ઇત્યર્થઃ ।

53. જે જ્ઞાનોમાં શબ્દોના પ્રવૃત્તિનિમિત્તોની ઉદ્ગ્રહણા અર્થાત્ યોજના થાય છે તે સવિકલ્પક જ્ઞાનોને સંજ્ઞાસ્કન્ધ કહે છે. ગાય, અશ્વ વગેરે સંજ્ઞાઓ છે. આ સંજ્ઞાઓ વસ્તુના સામાન્યધર્મને નિમિત્ત બનાવીને પ્રયોજાય છે, જેમ કે ગાય સંજ્ઞા ગોત્વરૂપ સામાન્યધર્મ જ્યાં જ્યાં હશે ત્યા પ્રવૃત્ત થશે. તેથી ગોત્વ આદિ સામાન્યોને ગાય આદિ સંજ્ઞાઓનાં પ્રવૃત્તિનિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. ગાય આદિ સંજ્ઞાઓની તેમનાં પોતપોતાનાં પ્રવૃત્તિનિમિત્તો સાથે ઉદ્ગ્રહણા — યોજના કરનારું (જોડનારું) સવિકલ્પક જ્ઞાન સંજ્ઞાસ્કન્ધ છે. અર્થાત્ નામ, જાતિ આદિની યોજના (જોડણ) કરીને ‘આ ગાય છે, આ અશ્વ છે’ ઇત્યાદિ જે વ્યવહાર થાય છે તેનું પ્રયોજક સવિકલ્પક જ્ઞાન સંજ્ઞાસ્કન્ધ કહેવાય છે.

54. પુણ્યાપુણ્યાદિધર્મસમુદાયઃ સંસ્કારસ્કન્ધઃ, વસ્ય સંસ્કારસ્ય પ્રબોધાત્ પૂર્વાનુભૂતે વિષયે સ્મરણાદિ સમુત્પદ્યતે ।

54. પુણ્ય, પાપ આદિ ધર્મોના સમુદાયને સંસ્કારસ્કન્ધ કહે છે. આ સંસ્કાર જાગવાથી પહેલાં અનુભવાયેલા વિષયનું સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન આદિ થાય છે.

55. પૃથિવીધાત્વાદયો રૂપાદયશ્ચ રૂપસ્કન્ધઃ ।

55. પૃથ્વી આદિ ધાતુઓ તથા રૂપ આદિ વિષયો રૂપસ્કન્ધ કહેવાય છે. [ધાતુ ભૂતરૂપ છે. ચાર ધાતુ છે — પૃથ્વીધાતુ, અપ્ધાતુ, તેજોધાતુ, વાયુધાતુ.]

56. ન ચૈતેભ્યો વિજ્ઞાનાદિભ્યો વ્યતિરિક્તઃ કશ્ચનાત્માખ્યઃ પદાર્થઃ

સુખદુઃખેચ્છાદ્વેષજ્ઞાનાધારભૂતોઽધ્યક્ષેણાવસીયતે । નાપ્યનુમાનેન; તદવ્યભિ-
ચારિલિઙ્ગગ્રહણાભવાત્ । ન ચ પ્રત્યક્ષાનુમાનવ્યતિરિક્તમર્થાવિસંવાદિ
પ્રમાણાન્તરમસ્તીતિ । તે ચ પઞ્ચ સ્કન્ધાઃ ક્ષણમાત્રાવસ્થાયિન એવ વેદિતવ્યાઃ,
ન પુનર્નિત્યાઃ, કિયત્કાલાવસ્થાયિનો વા । એતચ્ચ “ક્ષણિકાઃ સર્વ-
સંસ્કારાઃ” [કા।૦ ૭] ઇત્યત્ર દર્શયિષ્યતે ॥૫॥

56. આ વિજ્ઞાન વગેરે પાંચ સ્કન્ધોથી ભિન્ન, સુખ-દુઃખ-ઈચ્છા-દ્વેષ-જ્ઞાનાદિનો
આધારભૂત આત્મા નામનો કોઈ સ્વતન્ત્ર પદાર્થ નથી. સ્કન્ધોથી ભિન્ન આત્માનો
પ્રત્યક્ષથી અનુભવ થતો નથી. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે આત્માના અસ્તિત્વનો
નિશ્ચય થતો નથી. આત્મા સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવનારા નિર્દોષ લિંગનું પણ
પ્રહણ થતું નથી કે જેના આધારે આત્માના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય અનુમાન પ્રમાણથી
થઈ શકે. અને પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બે સિવાય બીજું કોઈ અવિસંવાદી પ્રમાણ જ
નથી. આ પાંચે સ્કન્ધો ક્ષણિક છે, એક ક્ષણ જ તેમની સ્થિતિ છે. આ સ્કન્ધો ન તો
કૂટસ્થનિત્ય — સાવ પરિવર્તનરહિત એક જ રૂપે સદા ટકનાર — છે કે ન તો
કાલાન્તરસ્થાયી અર્થાત્ બેચાર લગ્ન ટકનાર સ્થાયી છે. સ્કન્ધો એક ક્ષણ જ રહે છે અને
બીજી જ ક્ષણે નાશ પામી જાય છે. સ્કન્ધોની ક્ષણિકતાનું સમર્થન ‘ક્ષણિકાઃ
સર્વસંસ્કારઃ’ [કારિકા ૭] માં કરવામાં આવશે. (૫).

57. દુઃખતત્ત્વં પઞ્ચભેદતયાભિધાયાથ દુઃખતત્ત્વસ્ય કારણભૂતં
સમુદયતત્ત્વં વ્યાખ્યાતિ—

સમુદેતિ યતો લોકે રાગાદીનાં ગણોઽચિલ્લઃ ।

આત્માત્મીયભાવાચ્ચઃ સમુદયઃ સ ઉદાહતઃ ॥૬॥

57. આ રીતે પંચસ્કન્ધરૂપ દુઃખતત્ત્વનું વર્ણન કરીને હવે દુઃખતત્ત્વના કારણભૂત
સમુદયતત્ત્વને ગ્રન્થકાર સમજાવે છે—

જેનાથી જગતમાં ‘હું છું, આ મારું છે’ એવો અહંત્વ-મમત્વરૂપ અહંકાર નામનો
સમસ્ત રાગાદિ ભાવોનો સમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે તેને સમુદય કહે છે. (૬)

58. યતો યસ્માત્ સમુદયાલ્લોકે લોકમધ્યે રાગાદીનાં રાગદ્વેષાદિદોષાણાં
ગણઃ સમવાયઃ અચિલ્લઃ સમસ્તઃ સમુદેતિ સમુદ્ભવતિ । કીદૃશો ગણ ઇત્યાહ—
આત્માત્મીયભાવાચ્ચઃ । આત્મા સ્વમ્ આત્મીયઃ સ્વકીયઃ તયોર્ભાવસ્તત્ત્વમ્ ।
આત્માત્મીયભાવઃ ‘અયમાત્મા અયં ચાત્મીયઃ’ ઇત્યેવં સંબન્ધ ઇત્યર્થઃ । ઉપ-

લક્ષણત્વાત્ 'અયં પરોઽયં ચ પરકીયઃ' इत्यादि संबन्धो द्रष्टव्यः । स एवाख्या नाम यस्य स आत्मात्मीयभावाख्यः । अयं भावः— आत्मात्मीयसंबन्धेन परपरकीयादिसंबन्धेन वा यतो रागद्वेषादयः समुद्भवन्ति सः समुदयो नाम तत्त्वं बौद्धमत उदाहृतः कथितः । अत्रोत्तरार्धे सप्तनवाक्षरपादद्वये छन्दोऽन्तरसद्भावाच्छन्दोभङ्गदोषो न चिन्त्यः, आर्षत्वात् प्रस्तुतशास्त्रस्य ॥६॥

58. જેનાથી જગતમાં 'આ હું છું, આ મારું છે, આ પર છે, આ પરાયું છે' ઈત્યાદિરૂપે પોતાની જાળ ફેલાવનારો રાગ-દ્વેષ આદિનો દોષસમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે તે સમુદય છે. અહંકાર અને મમકારરૂપે ઉત્પન્ન થતો આત્મભાવ અને આત્મીયભાવ જ સમુદય છે. એક સ્થાને અહંકાર અને મમકાર થવાથી અન્યત્ર પરભાવની અને પરકીયની બુદ્ધિ આપોઆપ જ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ કે 'હું-મારું અને પર-પરાયું' એ રૂપોમાં પ્રગટ થનાર આત્મભાવ, આત્મીયભાવ, પરભાવ, પરકીયભાવથી જ રાગ-દ્વેષ આદિ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. આ આત્મભાવ આદિ ભાવોને જ બૌદ્ધ દર્શનમાં સમુદયતત્ત્વ કહે છે.

જો કે આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધના એક પાદમાં સાત તથા બીજા પાદમાં નવ અક્ષર છે તેમ છતાં છન્દભંગ નથી, કેમ કે આ શાસ્ત્ર ઋષિપ્રણીત હોવાથી આર્ષ છે. [તેથી આના પ્રમાણે સાત અને નવ અક્ષરવાળા અન્ય આર્ષછન્દની પરંપરા હતી એ જ માની લેવું જોઈએ.] (૬).

59. अथ दुःखसमुदयतत्त्वयोः संसारप्रवृत्तिनिमित्तयोर्विपक्षभूते मार्ग-निरोधतत्त्वे प्रपञ्चयन्नाह—

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्येवं वासना यका ।

स मार्ग इह विज्ञेयो निरोधो मोक्ष उच्यते ॥७॥

59. હવે સંસારની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત દુઃખતત્ત્વ અને સમુદયતત્ત્વના વિરોધી તત્ત્વો માર્ગ અને નિરોધને ગ્રન્થકાર વિસ્તારથી સમજાવે છે —

'જગતમાં બધા સંસ્કારો ક્ષણિક છે' આવી ક્ષણિકતાની ભાવનાને માર્ગતત્ત્વ સમજવું જોઈએ, અને રાગ આદિ વાસનાઓના નાશને નિરોધ અર્થાત્ મોક્ષ કહે છે. (૭).

60. परमनिकृष्टः कालः क्षणः, तत्र भवाः क्षणिकाः क्षणमात्रावस्थितय इत्यर्थः । सर्वे च ते संस्काराश्च पदार्थाः सर्वसंस्काराः क्षणविनश्वराः सर्वे

પદાર્થો ઇત્યર્થઃ । તથા ચ બૌદ્ધા અભિદધતિ— સ્વકારણેભ્યઃ પદાર્થ ઉત્પદ્યમાનઃ કિં વિનશ્વરસ્વભાવ ઉત્પદ્યતે । અવિનશ્વરસ્વભાવો વા । યદ્યવિનશ્વરસ્વભાવઃ, તદા તદ્વ્યાપિકાયાઃ ક્રમયૌગપદ્યાધ્યામર્થક્રિયાયા અભાવાત્ પદાર્થસ્યાપિ વ્યાપ્યસ્યાભાવઃ પ્રસજતિ । તથાહિ— “યદેવાર્થક્રિયાકારિ તદેવ પરમાર્થસત્” ઇતિ । સ ચ નિત્યોઽર્થોઽર્થક્રિયાયાં પ્રવર્તમાનઃ ક્રમેણ વા પ્રવર્તેત, યૌગપદ્યેન વા । ન તાવત્ ક્રમેણ; યતો હ્યેકસ્યા અર્થક્રિયાયાઃ કરણકાલે તસ્યાપરાર્થક્રિયાયાઃ કરણસ્વભાવો વિદ્યતે ન વા । યદિ વિદ્યતે; કુતઃ ક્રમેણ કરોતિ । અથ સહકાર્યપેક્ષયા ઇતિ ચેત્; તેન સહકારિણા તસ્ય નિત્યસ્ય કશ્ચિદતિશયઃ ક્રિયતે ન વા । યદિ ક્રિયતે; તદા કિં પૂર્વસ્વભાવપરિત્યાગેન ક્રિયતે, અપરિત્યાગેન વા । યદિ પરિત્યાગેન; તતોઽતાદવસ્થ્યાપત્તેરનિત્યત્વમ્ । અથ પૂર્વસ્વભાવાપરિત્યાગેન; તતસ્તસ્ય નિત્યસ્ય તત્કૃતોપકારાભાવાત્ કિં સહકાર્યપેક્ષયા કર્તવ્યમ્ ।

60. પરમનિકૃષ્ટ અર્થાત્ સૌથી સૂક્ષ્મ કાલને ક્ષણ કહે છે. જગતના બધા સંસ્કારો યા પદાર્થો એક ક્ષણમાત્ર ટકે છે અને બીજી જ ક્ષણે તેઓ સ્વયં પોતાની મેળે જ નાશ પામે છે. તેથી તેઓ ક્ષણિક છે. પદાર્થોને ક્ષણિક માનવામાં બૌદ્ધોની વિચારસરણી નીચે પ્રમાણે છે:

બૌદ્ધ — જગતના બધા પદાર્થો પોતપોતાનાં કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ એક નિર્વિવાદ વાત છે. તો હવે બતાવો કે તે પદાર્થો પોતપોતાનાં કારણોથી વિનશ્વર સ્વભાવ લઈને ઉત્પન્ન થાય છે કે અવિનશ્વર સ્વભાવ લઈને ? જો કહેવામાં આવે કે પદાર્થો અવિનશ્વર અર્થાત્ સદાસ્થાયી નિત્ય સ્વભાવ લઈને જ ઉત્પન્ન થાય છે તો કહેવું જોઈએ કે તેવા પદાર્થોનું તો અસ્તિત્વ જ નથી કેમ કે જે અર્થક્રિયાકારી છે તે જ પરમાર્થરૂપે સત્ છે અને નિત્ય પદાર્થ તો અર્થક્રિયાકારી સંભવતો નથી. [અર્થ એટલે કાર્યરૂપ વસ્તુ, તેને ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયા જે કરે છે તે અર્થક્રિયાકારી.]. નિત્ય પદાર્થ કમથી કે યુગપત્ કોઈ પણ રીતે કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ ન હોવાથી અસત્ જ સિદ્ધ થાય છે. અર્થક્રિયાકારિતા અને પદાર્થની સત્તામાં વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ છે. અર્થક્રિયાકારિતા વ્યાપક છે અને પદાર્થની સત્તા વ્યાપ્ય છે. જ્યારે નિત્ય પદાર્થમાં કમ અને યુગપત્ બન્ને રીતે અર્થક્રિયાકારિતાનો અભાવ છે અર્થાત્ સત્તાની વ્યાપક અર્થક્રિયાકારિતાનો અભાવ છે ત્યારે નિત્ય પદાર્થમાં વ્યાપ્યભૂત સત્તાનો પણ અભાવ જ હોય. આમ નિત્યસ્વભાવવાળા પદાર્થના અભાવની આપત્તિ આવી પડે છે.

[નિત્ય પદાર્થમાં ક્રમ અને યુગપત્ બન્ને રીતે અર્થક્રિયાકારિતા કેવી રીતે અસંભવ છે, એ દર્શાવીએ છીએ.] જ્યારે નિત્ય પદાર્થ પોતાને કરવાનાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવા તત્પર થાય છે ત્યારે તે તે બધાં કાર્યોને ક્રમથી કરે છે કે તે બધાંને એક સાથે કરી નાખે છે ? નિત્ય પદાર્થ સમર્થસ્વભાવવાળો તથા અપરિવર્તનશીલ હોય છે. તેમાં ન તો કોઈ નવો અતિશય કે સ્વભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે કે ન તો તેના વિદ્યમાન સ્વભાવનો નાશ કે ન્યૂનતા થઈ શકે છે. આવી સ્થિતિમાં જો નિત્ય પદાર્થ કરવાનાં પોતાનાં કાર્યોને તે નિત્ય પદાર્થ ક્રમથી કરે તો જે સમયે તે પ્રથમ કાર્યને કરે છે તે જ સમયે તેનામાં બીજા, ત્રીજા આદિ સમયોમાં થનારાં કાર્યોને કરવાનો સ્વભાવ છે કે નહિ ? જો પ્રથમ કાર્ય જે સમયે તે કરે છે તે જ સમયે અન્ય કાર્યો કરવાનો તેનામાં સ્વભાવ હોય તો પ્રથમ કાર્યની જેમ અન્ય સર્વ કાર્યો પણ તે જ સમયે ઉત્પન્ન થઈ જ જવાં જોઈએ. અને આ રીતે બધાં કાર્યોની યુગપત્ ઉત્પત્તિ થઈ જતાં 'ક્રમ'થી તેનું કાર્યોને કરવું ક્યાં સિદ્ધ થયું ?

નિત્યવાદી — નિત્ય પદાર્થમાં તેનાં બધાં કાર્યોને કરવાનું સામર્થ્ય સદા રહેલું જ છે પરંતુ જ્યારે જ્યારે જે જે કાર્યનાં સહકારી કારણો તેને મળે છે ત્યારે ત્યારે તે તે કાર્યને તે કરે છે. આમ સહકારી કારણો તેને ક્રમથી મળતા હોવાથી, નિત્ય પદાર્થ પણ ક્રમથી જ પોતાનાં કાર્યોને કરે છે.

ક્ષણિકવાદી — વારુ, એ કહો કે જ્યારે સહકારી કારણ નિત્ય પદાર્થને સહાય કરે છે ત્યારે તે નિત્ય પદાર્થમાં કંઈક સામર્થ્યોત્કર્ષ યા અતિશય ઉત્પન્ન કરે છે કે નહિ ? જો તે નિત્ય પદાર્થમાં કોઈ નવો અતિશય ઉત્પન્ન કરતું હોય તો તે સમયે નિત્ય પદાર્થના સદાસ્થાયી પૂર્વસ્વભાવમાં કંઈ પરિવર્તન પણ થાય છે કે નહિ ? તાત્પર્ય એ કે જે વખતે સહકારી કારણ કોઈ નવા અતિશય યા સામર્થ્યને લઈને નિત્ય પદાર્થ આગળ ઉપસ્થિત થાય છે તે વખતે નિત્ય પદાર્થ તે સામર્થ્યને ગ્રહણ કરતી વખતે — જે સામર્થ્ય તેનામાં પહેલાં ન હતું તેને ગ્રહણ કરતી વખતે — પોતાના પૂર્વસ્વભાવને અર્થાત્ અસમર્થ સ્વભાવને છોડે છે કે નહિ ? જો નિત્ય પદાર્થ સહકારી કારણ દ્વારા લાવવામાં આવેલ નવા અતિશયને ગ્રહણ કરતી વખતે પોતાનો પૂર્વ અસમર્થ સ્વભાવ છોડી દીધો — જેને છોડ્યા વિના નવા સમર્થ સ્વભાવને ગ્રહણ કરવો સંભવ જ નથી — તો પૂર્વસ્વભાવનો ત્યાગ અને નવા સ્વભાવનું ગ્રહણ કરવાના કારણે નિત્ય પદાર્થમાં ઘણું પરિવર્તન થઈ જશે અને આ પરિવર્તન નિત્ય પદાર્થને સદાસ્થાયી નિત્ય સ્વરૂપમાં રહેવા દેશે નહિ, અર્થાત્ નિત્ય પદાર્થને અનિત્ય બનાવી દેશે. જો નિત્ય પદાર્થ પોતાનો પૂર્વકાલીન અસમર્થ સ્વભાવ ન છોડતો હોય તો એનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થાય કે સહકારી કારણે નિત્ય

પદાર્થને કંઈ પણ ઉપકાર ન કર્યો અર્થાત્ નિત્ય પદાર્થમાં કંઈ પણ નવો અતિશય ઉત્પન્ન ન કર્યો. તો પછી એવા અકિંચિત્કર અર્થાત્ કંઈ પણ ઉપકાર ન કરનાર સહકારી કારણની અપેક્ષાની આવશ્યકતા શા માટે રહે? જગતમાં તો જે કોઈ થોડોઘણો ઉપકાર કરે છે યા જેનાથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે તેની જ અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

61. અર્થાકિંચિત્કરોઽપિ સહકારી તેન વિશિષ્ટકાર્યાર્થમપેક્ષયતે; તદયુક્તમ્; યતઃ—

“અપેક્ષયેત પરઃ કશ્ચિદ્દિ કુર્વોત કિંચન ।

યદકિંચિત્કરં વસ્તુ કિં કેનચિદપેક્ષયતે ॥૧॥”

[પ્ર૦ વા૦ ૩૧૨૭૯]

અથ તસ્ય પ્રથમાર્થક્રિયાકરણકાલેઽપરાર્થક્રિયાકરણસ્વભાવો ન વિદ્યતે; તથા ચ સતિ સ્પષ્ટૈવ નિત્યતાહાનિઃ । અથાસૌ નિત્યોઽર્થો યૌગપદ્ધે-નાર્થક્રિયાં કુર્યાત્; તથા સતિ પ્રથમક્ષણ એવાણેષાર્થક્રિયાણા કરણાદ્ દ્વિતીયક્ષણે તસ્યાકર્તૃત્વં સ્યાત્ । તથા ચ સૈવાનિત્યતાપત્તિઃ । અથ તસ્ય તત્સ્વભાવત્વાત્ તા એવાર્થક્રિયા ભૂયો ભૂયો દ્વિતીયાદિક્ષણેષ્વપિ કુર્યાત્; તદસાંપ્રતમ્; કૃતસ્ય કરણાભાવાદિતિ ।

કિંચ દ્વિતીયાદિક્ષણસાધ્યા અપ્યર્થસાર્થાઃ પ્રથમક્ષણ એવ પ્રાપ્નુવન્તિ તસ્ય તત્સ્વભાવત્વાત્, અતત્સ્વભાવત્વે ચ તસ્યાનિત્યત્વપ્રાપ્તિરિતિ । તદેવં નિત્યસ્ય ક્રમયૌગપદ્ધ્યાભ્યામર્થક્રિયાવિરહાન્ન સ્વકારણેભ્યો નિત્યસ્યોત્પાદ ઇતિ ।

61. નિત્યવાદી — જો કે સહકારી કારણ નિત્ય પદાર્થમાં કોઈ નવો અતિશય ઉત્પન્ન કરતું નથી અને ન તો તેના પૂર્વસ્વભાવનો વિનાશ કરે છે તેમ છતાં નિત્ય પદાર્થ વિશિષ્ટ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે તે અકિંચિત્કર સહકારીની અપેક્ષા રાખે છે. તે નિત્ય પદાર્થ સહકારી કારણ સાથે મળીને જ વિશિષ્ટ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે.

શ્લોકવાદી — આપની દલીલ અસંગત છે કેમ કે “પર પદાર્થ જો કંઈ કાર્ય કરે યા કંઈ પ્રયોજન સાધે તો જ તેની અપેક્ષા કરવામાં આવે છે. જે અકિંચિત્કર છે, કંઈ પણ કામનો નથી એવા ભારરૂપ પદાર્થની, ભલા કોઈ શા માટે અપેક્ષા કરે? ઊલટું, એવા નકામા પદાર્થથી તો લોકો દૂર રહે છે.” [પ્રમાણવાર્તિક ૩. ૨૭૯].

જો નિત્ય પદાર્થમાં પ્રથમ કાર્ય ઉત્પન્ન કરતી વખતે દ્વિતીય આદિ સમયોમાં થનારાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય અને દ્વિતીય આદિ સમયોમાં જ્યારે તે કાર્યોને ઉત્પન્ન થવાનું છે ત્યારે તે સામર્થ્ય આવી જતું હોય તો પછી તે નિત્ય પદાર્થમાં નિત્યતા ક્યાં રહી?, કેમ કે નિત્ય પદાર્થમાં જે સામર્થ્ય પ્રથમ ક્ષણમાં ન હતું તે જ સામર્થ્ય દ્વિતીય આદિ ક્ષણોમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. કોઈ પણ અવિદ્યમાન સ્વભાવનું ઉત્પન્ન થવું એ જ અનિત્યતા છે.

જો નિત્ય પદાર્થ પોતાનાં બધાં જ કાર્યોને યુગપત્ એક જ ક્ષણમાં અર્થાત્ પ્રથમ ક્ષણમાં જ એક સાથે ઉત્પન્ન કરે છે એ વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવે તો એનો અર્થ એ થાય કે દ્વિતીય આદિ અનન્ત ક્ષણોમાં થનારાં બધાં જ કાર્યો પ્રથમ ક્ષણમાં જ ઉત્પન્ન થઈ જશે અને પરિણામે તે નિત્ય પદાર્થ દ્વિતીય આદિ ક્ષણોમાં શું કાર્ય કરશે? કેમ કે તેના વડે ઉત્પાદ્ય સઘળાં કાર્યો તો પહેલી જ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થઈ ગયાં છે. આમ જે નિત્ય પદાર્થ પ્રથમ સમયમાં કાર્યકારી યા અર્થક્રિયાકારી હતો તે જ દ્વિતીય આદિ ક્ષણોમાં કાર્યકારિતા યા અર્થક્રિયાકારિતાને છોડીને અકાર્યકારી અર્થાત્ અનુઅર્થક્રિયાકારી બની જશે અને પરિણામે અસત્ બની જશે અર્થાત્ નિત્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નહિ રહે. અથવા તો નિત્ય પદાર્થનું કાર્યકારિતા સ્વભાવમાંથી અકાર્યકારિતા સ્વભાવમાં પરિવર્તન થવાના કારણે તે નિત્ય પદાર્થ અનિત્ય પદાર્થ બની જશે.

નિત્યવાદી — નિત્ય પદાર્થનો અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવાનો સમર્થ સ્વભાવ પ્રતિક્ષણે જાગ્રત જ હોય છે. તેથી દ્વિતીય આદિ ક્ષણોમાં પણ તે સ્વભાવ મોજૂદ હોવાથી તે નિત્ય પદાર્થ તે કાર્યોને પુનઃ પુનઃ કરતો રહે છે, ખાલી બેસી રહેતો નથી.

ક્ષણિકવાદી — આપનું આ કથન તો તદ્દન અસ્વીકાર્ય છે, અયોગ્ય છે, કેમ કે જે કાર્યો પ્રથમ ક્ષણે ઉત્પન્ન થઈ જ ગયાં છે તેમને જ નિત્ય પદાર્થ દ્વિતીયાદિ ક્ષણોમાં ફરી ફરી ઉત્પન્ન કેવી રીતે કરશે? એક વાર જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે તે જ વસ્તુની પુનઃ ઉત્પત્તિ કેવી? નિત્ય પદાર્થમાં જ્યારે તેનાં બધાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત સમસ્ત સ્વભાવો એક સાથે રહેતા હોય તો દ્વિતીયાદિ ક્ષણોમાં ઉત્પન્ન થનારાં બધાં કાર્યો પ્રથમ ક્ષણમાં જ ઉત્પન્ન થઈ જવાં જોઈએ. જો દ્વિતીયાદિ ક્ષણોમાં ઉત્પન્ન થનારાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ નિત્ય પદાર્થમાં પ્રથમ ક્ષણે ન હોય અને દ્વિતીયાદિ ક્ષણોમાં તેનામાં તે સ્વભાવ આવતો હોય તો નિત્ય પદાર્થ અનિત્ય બની જવાની આપત્તિ આવે. આ રીતે નિત્ય પદાર્થ ન તો ક્રમથી પોતાનાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરી શકે છે કે ન તો અક્રમથી અર્થાત્ યુગપત્. તેથી 'પોતપોતાનાં કારણોથી ઉત્પન્ન પદાર્થો

અવિનશ્વર અર્થાત્ નિત્ય સ્વભાવવાળા ઉત્પન્ન થાય છે' એ પક્ષ પ્રમાણબાધિત છે.

62. અથ વિનશ્વરસ્વભાવઃ સમુત્પદ્યતે; તથા ચ સતિ વિઘ્નાભાવાદાયા-
તમસ્મદુક્તમશેષપદાર્થજાતસ્ય ક્ષણિકત્વમ્ । તથા ચોક્તમ્—

“જાતિરેવ હિ ભાવાનાં વિનાશો હેતુરિષ્યતે ।

યો જાતશ્ચ ન ચ ધ્વસ્તો નશ્યેત્પશ્ચાત્સ કેન ચ ॥૧॥”

62. જો 'પોતપોતાનાં કારણોથી ઉત્પન્ન પદાર્થો વિનશ્વર અર્થાત્ ક્ષણિક સ્વભાવવાળા જ ઉત્પન્ન થાય છે' એ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો અમે બૌદ્ધોએ માનેલા ક્ષણિક સિદ્ધાન્તનું જ સમર્થન થાય. જો પદાર્થ સ્વભાવથી જ વિનાશશીલ હોય તો પછી તેના ક્ષણિક હોવામાં બાધા જ શું હોઈ શકે? આ રીતે અમારો બૌદ્ધોનો ક્ષણિક સિદ્ધાન્ત નિર્બાધપણે સિદ્ધ થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“પદાર્થોના વિનાશનું કારણ તેમની જાતિ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ યા સ્વભાવ જ છે. અર્થાત્, પદાર્થ સ્વભાવથી જ એવો ઉત્પન્ન થાય છે કે ઉત્પન્ન થતાંવેંત જ બીજી જ ક્ષણે તેણે નાશ પામવું જ જોઈએ. જો પદાર્થ ઉત્પન્ન થઈને અનન્તર પછીની જ ક્ષણે નાશ ન પામે તો પછી પાછળથી તેને કોણ નષ્ટ કરી શકશે? અર્થાત્ કોઈ નષ્ટ નહિ કરી શકે.”

63. નન્વનિત્યત્વે સત્યપિ યસ્ય ઘટાદિકસ્ય યદૈવ મુદ્ગરાદિસામગ્રીસા-
કલ્યં તદૈવ તદ્વિનશ્વરમાકલ્પતે ન પુનઃ પ્રતિક્ષણમ્ । તતો વિનાશકારણા-
પેક્ષાણામનિત્યાનામપિ પદાર્થાનાં ન ક્ષણિકત્વમિતિ; તદેતદનુપાસિતગુરોર્વચઃ
યતો મુદ્ગરાદિસંનિધાને સતિ યોડસ્ય ઘટાદિકસ્યાન્ત્યાવસ્થાયાં વિનાશ-
સ્વભાવઃ, સ સ્વભાવસ્તસ્યૈવોત્પત્તિસમયે વિદ્યતે, ન વા । વિદ્યતે ચેત્; આપત્તિતં તર્હિ તદુત્પત્તિસમનન્તરમેવ વિનશ્વરત્વમ્ । અથ ન વિદ્યતે સ સ્વભાવ
ઉત્પત્તિસમયે; તર્હિ કથં પશ્ચાત્ ભવેત્ । અથેદૃશ એવ તસ્ય સ્વભાવો યદુત
કિયન્તમપિ કાલં સ્થિત્વા તેન વિનષ્ટવ્યમિતિ ચેત્; તર્હિ મુદ્ગરાદિસંનિધાનેડ-
પ્યેષ એવ તસ્ય સ્વભાવઃ સ્યાત્, તતો ભૂયોડપિ તેન તાવત્કાલં સ્થેયમ્, એવં ચ
મુદ્ગરાદિઘાતશતપાતેડપિ ન વિનાશો ભવેત્, જાતં કલ્પાન્તસ્થાયિત્વં ઘટાદેઃ,
તથા ચ જગદ્ગ્રહવહારવ્યવસ્થાવિલોપપાતકપદ્ધિલતા, ડત્યભ્યુપેયમનિ-
ચ્છુનાપિ ક્ષણક્ષયિત્વં પદાર્થાનામ્ । પ્રયોગસ્ત્વેવમ્— યદ્વિનશ્વરસ્વભાવં તદુત્પ-
ત્તિસમયેડપિ તત્સ્વરૂપં યથા અન્ત્યક્ષણવર્તિઘટસ્ય સ્વરૂપમ્, વિનશ્વરસ્વભાવં
ચ રૂપરસાદિકમુદયત આરભ્યેતિ સ્વભાવહેતુઃ । તદેવં વિનાશહેતોરકિંચિત્ક-

સ્ત્વાત્ સ્વહેતુત એવ પદાર્થાનામનિત્યાનામેવોત્પત્તે: ક્ષણિકત્વમવસ્થિતમિતિ ।

63. શંકા — પદાર્થો અનિત્ય છે એ તો સમજાય છે, પરંતુ ઘટ આદિ પદાર્થોના નાશક હેતુઓ મુદ્ગર આદિ જ્યારે મળે છે ત્યારે જ તેમનો વિનાશ થાય છે, તો પછી તેમને પ્રતિક્ષણ વિનાશી માનવા કોઈપણ રીતે ઉચિત નથી. અર્થાત્ તેમનો વિનાશ નિર્હેતુક છે, સ્વાભાવિક છે એમ માનવું યોગ્ય નથી. તેથી વિનાશનાં કારણો ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે જ અનિત્ય પદાર્થો નાશ પામે છે, ત્યાં સુધી તો તેમની સ્થિરતા માનવી જ જોઈએ. તેથી પદાર્થો કાલાન્તરસ્થાયી અર્થાત્ કેટલોક કાળ ટકી પછી નાશક કારણો મળતાં નાશ પામનારા છે, ક્ષણિક નથી.

બૌદ્ધોએ કરેલું શંકાનું સમાધાન — આ શંકા તો તે વ્યક્તિની જણાય છે જેણે ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી. અમે પૂછીએ છીએ કે મુદ્ગર આદિ નાશક કારણો ઉપસ્થિત થતાં ઘટ વગેરેની અન્તિમ અવસ્થામાં તેમનો જે વિનશ્ચર સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે તે વિનશ્ચર સ્વભાવ તે ઘટ આદિનો તેમની ઉત્પત્તિની ક્ષણે વિદ્યમાન હતો કે નહિ? જો કહો કે હતો, તો પછી તે ઘટ આદિ પદાર્થોએ તેમની ઉત્પત્તિ પછી તરત જ પછીની ક્ષણે નાશ પામી જવું જોઈએ કારણ કે નાશ પામવું એ તો તેમનો સ્વભાવ ઉત્પત્તિની ક્ષણથી જ છે. અને આ રીતે તો પદાર્થો કાલાન્તરસ્થાયી નહિ પણ ક્ષણિક જ સિદ્ધ થાય છે. જો વિનશ્ચર સ્વભાવ ઉત્પત્તિની ક્ષણે ન હતો તો પછીથી તે ક્યાંથી આવશે? કેમ કે સ્વભાવ તો વસ્તુની ઉત્પત્તિના સમયથી જ હોય છે. જો કહેવામાં આવે કે ‘પદાર્થનો એવો જ વિચિત્ર સ્વભાવ છે કે પદાર્થે કેટલોક સમય સ્થિર રહેવું જ જોઈએ અને પછી જ નાશ પામવું જોઈએ, ઉત્પત્તિની અનન્તર ક્ષણે નહિ’ તો આ કથન યોગ્ય નથી, કેમ કે જો પદાર્થનો કેટલોક કાળ સ્થિર રહ્યા પછી જ નાશ પામવાનો સ્વભાવ હોય તો તે સ્વભાવ તો પ્રત્યેક ક્ષણે રહેવાનો જ એટલે જે ક્ષણે મુદ્ગર આદિ વિનાશક કારણો પ્રાપ્ત થશે તે ક્ષણે પણ ‘કેટલોક કાલ સ્થિર રહીને નાશ પામવાનો સ્વભાવ’ હોવાનો જ એટલે એ સ્વભાવ વળી પાછો તે પદાર્થને કેટલોક કાલ સ્થિર રાખશે જ. આમ વિનાશક કારણ મળવા છતાં પણ ‘કેટલોક કાળ ટકવાનો પદાર્થનો સ્વભાવ’ વચ્ચે પડી પદાર્થને કેટલોક કાળ ટકાવી રાખશે અને પરિણામે વિનાશક હેતુઓનો પ્રહાર કંઈ નહિ કરી શકે, નિષ્ફળ જ બની જશે. તો પછી ઘડા ઉપર એકવાર તો શું હજાર વાર પણ મુદ્ગરથી પ્રહાર કરતા રહો પણ ઘડો પોતાના ‘કેટલોક કાળ ટકવાના સ્વભાવ’ દ્વારા પ્રત્યેક ક્ષણે પોતાનું રક્ષણ કરતો જ રહેશે અને આ રીતે તો ઘડો કલ્પાન્તકાલ સુધી ટકી જ રહેવાનો, સ્થિર જ રહેવાનો. પરિણામે જ્યારે જગતનો કોઈ પણ પદાર્થ આ રીતે નાશ જ ન પામી શકતો હોય તો જગતના બધા હિંસ્ય-હિંસક,

મૃત્યુ આદિ વ્યવહારોની વ્યવસ્થાનો લોપ જ થઈ જાય. અને આવી કલ્પના કરનારના માથે વ્યવહારની વ્યવસ્થાનો વિલોપ કરવાના ધોર પાપની કાલિમા લાગી જાય. તેથી જગતના વ્યવહારની વ્યવસ્થાની રક્ષા અર્થે પદાર્થોને ક્ષણિક માનવા જ પડશે, ભલે ને તમારું ચિત્ત તમારા પૂર્વગ્રહના કારણે તેમ માનવા ન ઈચ્છતું હોય, પરંતુ પદાર્થની વ્યવસ્થા તો લોકપ્રતીતિથી થાય છે, કોઈની ઈચ્છા કે આનંદગ્રાથી થતી નથી. જે અન્તમાં વિનશ્વર સ્વભાવવાળો હોય તે ઉત્પત્તિની ક્ષણે પણ વિનશ્વર સ્વભાવવાળો જ હોય. અન્તમાં નાશ પામનારો ઘડો અન્તમાં વિનશ્વર સ્વભાવવાળો હોય તો તેણે ઉત્પત્તિની ક્ષણે પણ વિનશ્વર સ્વભાવવાળા જ હોવું જોઈએ, અન્યથા અન્તમાં પણ તે સ્વભાવ ક્યાંથી આવવાનો? તેવી જ રીતે કેમ કે જગતના સમસ્ત રૂપ, રસ આદિ પણ અન્તમાં વિનશ્વર છે એટલે ઉત્પત્તિની ક્ષણથી જ તે વિનશ્વર સ્વભાવવાળા જ છે. અહીં પદાર્થોના ક્ષણિકત્વને સિદ્ધ કરવા જે હેતુનો પ્રયોગ કર્યો છે તે હેતુ સ્વભાવહેતુ પ્રકારનો છે. આમ જ્યારે વિનાશનાં કારણો વિનાશ કરવામાં અકિંચિત્કર અર્થાત્ નકામા સાબિત થાય છે ત્યારે એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે પદાર્થો પોતાનાં કારણોથી વિનશ્વરસ્વભાવવાળા જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે પદાર્થો જ્યારે પોતાનાં કારણોથી જ વિનશ્વર સ્વભાવને ધારણ કરીને ઉત્પન્ન થયા છે ત્યારે તેમને કોણ ટકાવી રાખી શકે, સ્થિર રાખી શકે?, તેઓ તો તે સ્વભાવના કારણે ઉત્પત્તિની ક્ષણ પછી તરત જ અનન્તર ક્ષણે નિયમથી નાશ પામશે જ. આ જ પદાર્થોની ક્ષણિકતાનું સ્વભાવમૂલક વિવેચન છે.

[લાકડીના પ્રહારથી ઘડાનો નાશ થતો આપણે દેખીએ છીએ. જો વિનાશને પોતાનાં કારણો હોય જ નહિ તો અહીં લાકડી વગેરે નાશક માધ્યમોનું કાર્ય શું છે? બૌદ્ધ કહે છે કે લાકડીનું કાર્ય ઘટનો નાશ કરવાનું નથી પણ ઘટસન્તતિથી વિસદ્દશ (વિજાતીય) ઠીકરાંની સન્તતિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. પ્રત્યેક ક્ષણે નવી નવી ઉત્પન્ન થતી સદ્દશ વસ્તુઓની એક નિરંતર શ્રેણીને (સન્તતિને — continuumને) આપણે એક નામ, કહો કે 'ઘટ', આપીએ છીએ. આ શ્રેણીના (સન્તતિના) ઘટો સદ્દશ હોવાથી તેને સભાગ, સદ્દશ યા સજાતીય સન્તતિ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યારે 'ઘટ' નામની સન્તતિની જગ્યાએ જુદી જાતની 'ઠીકરાં' નામની સન્તતિ શરૂ થાય છે ત્યારે તે ઠીકરાંની સન્તતિને ઘટસન્તતિથી વિસદ્દશ હોવાથી વિસભાગ, વિજાતીય કે વિસદ્દશ સન્તતિ કહેવામાં આવે છે. લાકડીના પ્રહારને લીધે ઘટસન્તતિની જગ્યાએ ઠીકરાંની સન્તતિ શરૂ થાય છે. આમ લાકડીના પ્રહારનું કાર્ય ઘટનો નાશ કરવાનું નથી — તે તો તેના સ્વભાવથી જ થાય છે— પરંતુ તે લાકડીના પ્રહારનું કાર્ય તે વિસદ્દશ ઠીકરાંની સન્તતિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે.]

64. નનુ યદિ ક્ષણક્ષયિણો ભાવાઃ, કથં તર્હિ 'સ ઇવાયમ્' ઇતિ જ્ઞાનમ્ ।
 ઉચ્યતે— નિરન્તરસદૃશાપરાપરક્ષણનિરીક્ષણચૈતન્યોદયાદવિદ્યાનુબન્ધાચ્ચ પૂર્વ-
 ક્ષણપ્રલયકાલ ઇવ દીપકલિકાયાં દીપકલિકાન્તરમિવ તત્સદૃશમપરં
 ક્ષણાન્તરમુદયતે, તેન સમાનાકારજ્ઞાનપરંપરાપરિચયચિરતરપરિણામાત્રિરન્તરોદ-
 યાચ્ચ પૂર્વક્ષણાનામત્યન્તોચ્છેદેઽપિ સ ઇવાયમિત્યધ્યવસાયઃ પ્રસભં પ્રાદુ-
 ર્ભવતિ । દૃશ્યતે ચ યથા લૂનપુનરુત્પન્નેષુ નરુક્લેશકલાપાદિષુ 'સ ઇવાયમ્'
 ઇતિ પ્રતીતિઃ તથેહાપિ કિં ન સંભાવ્યતે સુજનેન । તસ્માત્ સિદ્ધમિદં યત્સત્ત-
 ત્ક્ષણિકમિતિ । અત ઇવ યુક્તિયુક્તમુક્તમેતત્ 'ક્ષણિકાઃ સર્વસંસ્કારાઃ' ઇતિ ।

64. નિત્યવાદી — જો પદાર્થો ક્ષણિક છે અર્થાત્ પ્રતિ ક્ષણ નાશ પામીને નવા નવા
 ઉત્પન્ન થતા હોય તો 'આ તે જ છે' એવું સ્થિરતામૂલક અને સ્થિરતાગ્રાહી
 પ્રત્યભિજ્ઞાન કેવી રીતે થશે ?

બૌદ્ધ — પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે એ વાત સાચી, પરંતુ જેમ છીપમાં રજતનું જ્ઞાન
 બ્રાન્ત છે તેવી જ રીતે 'આ તે જ છે' એવું પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ સદૃશ ક્ષણોમાં થતું
 એકત્યનું જ્ઞાન હોવાથી બ્રાન્ત જ છે, તે સત્ય નથી. સાચી વાત તો એ છે કે — પદાર્થો
 પ્રતિક્ષણ નાશ પામી રહ્યા છે અને તેમની જગાએ નવા નવા સદૃશ પદાર્થો તરત જ
 અન્તર વિના જ ઉત્પન્ન થતા રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે દીવાની જ્યોતિ પ્રતિક્ષણ નાશ
 પામે છે અને અનન્તર ઉત્તર ક્ષણે તેની જગાએ પૂર્વ દીપજ્યોતિ જેવી જ નવી જ
 દીપજ્યોતિ ઉત્પન્ન થાય છે, આ વાત સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણથી સહજપણે જ અનુભવાય છે,
 પરંતુ સામાન્ય લોકો તો એમ જ સમજે છે કે 'આ તે જ દીપક છે.' બરાબર આવી જ
 રીતે પદાર્થોનો ઉત્પત્તિની અનન્તર ક્ષણે અત્યન્ત વિનાશ થવા છતાં પણ તેમની
 જગાએ બીજા જ તદ્દન નવા સદૃશ પદાર્થો નિરન્તર ઉત્પન્ન થતા રહેવાના કારણે
 સમાન આકારના જ્ઞાનની પરંપરા પેદા થવાથી આપણને ભિન્ન ભિન્ન સદૃશ ક્ષણિક
 પદાર્થોમાં પણ 'આ તે જ છે' એવી નિશ્ચયાત્મક એકતાબુદ્ધિ હઠાત્ યા બલાત્ ઉત્પન્ન
 થાય છે. આનું કારણ છે આપણી સ્થૂળ દૃષ્ટિ. આપણે સમાન આકારવાળા પદાર્થોમાં
 નિરન્તર ચિરકાલીન પરિચયના કારણે તથા તેમના પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન નિરન્તર સદૃશ
 પ્રતિનિધિઓના કારણે ભ્રમમાં પડી જઈએ છીએ કે 'આ તે જ પદાર્થ છે', જ્યારે
 બરાબર તો તે પૂર્વક્ષણવર્તી પદાર્થ સમૂળ નાશ પામી ગયો છે અને તેની જ જગાએ
 બરાબર તેના જેવા જ આકારવાળો બીજો નવો જ પ્રતિનિધિરૂપ પદાર્થ મોજૂદ છે.
 દીપશિખાની વાત જવા દો, પરંતુ વાળ કપાવતી વખતે વાળ અને નખોને કપાવી ફેંકી
 દઈએ છીએ પણ જ્યારે બીજા તેવા જ વાળ અને નખ ઊગે છે ત્યારે પણ આપણને

‘આ તે જ વાળ છે, આ તે જ નખ છે’ એવી પૂર્વસદૃશ વાળમાં અને નખોમાં એકત્વની ભ્રમબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી જ રીતે જગતના બધા પદાર્થો પ્રતિક્ષણ નાશ પામી જાય છે અને તેમના સ્થાને ઉત્તર ઉત્તર ક્ષણે નવા નવા સદૃશ પદાર્થો ઉત્પન્ન થતા જાય છે અને આ ભિન્ન ભિન્ન સદૃશ પદાર્થોની ધારામાં ‘આ તે જ છે’ એવી એકત્વની ભ્રમબુદ્ધિ થાય છે એમ સજ્જનોએ માનવું જોઈએ. આ વિવેચનથી સિદ્ધ થઈ જાય છે કે જગતમાં જે કંઈ સત્ છે તે ક્ષણિક છે. તેથી ‘બધા સંસ્કાર યા બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક છે’ એ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે તર્કસંગત છે.

65. અથ પ્રસ્તુત પ્રસ્તૂયતે— ‘ક્ષણિકાઃ સર્વસંસ્કારાઃ’ इत्यत्र इतिशब्दात् प्रकारार्थात् नास्त्यात्मा कश्चन, किंतु ज्ञानक्षणसन्ताना एव सन्तीत्यादिकमप्यत्र गृह्यते । ततोऽयमर्थः— क्षणिकाः सर्वे पदार्थाः, नास्त्यात्मेत्याद्याकारा, एवमीदृशी यका ‘स्वार्थे कप्रत्यये, या वासना पूर्वज्ञानजनिता तदुत्तरज्ञाने शक्तिः क्षणपरम्पराप्राप्ता मानसी प्रतीतिरित्यर्थः, स मार्गो नामार्यसत्यम्, इह बौद्धमते विज्ञेयोऽवगन्तव्यः । सर्वपदार्थक्षणिकत्वनैरात्म्याद्याकारश्चित्तविशेषो मार्ग इत्यर्थः । स च निरोधस्य कारणं द्रष्टव्यः ।

65. હવે પ્રસ્તુત શ્લોકને સમજાવવામાં આવે છે — ‘ક્ષણિકાઃ સર્વસંસ્કારાઃ इति’ અહીં ‘इति’ શબ્દ પ્રકારવાચી છે. તેથી ‘કોઈ આત્મા નામનું સ્વતન્ત્ર તત્ત્વ નથી પરંતુ પૂર્વાપર જ્ઞાનોના પ્રવાહરૂપ સન્તાનો જ છે’ ઈત્યાદિ પ્રકારોનો પણ અહીં સમાવેશ થઈ જાય છે. તેથી એ ફલિત થયું કે ‘બધા પદાર્થો ક્ષણિક છે’, ‘આત્મા નથી’ ઈત્યાદિ પ્રકારની જે વાસના છે તેને જ બૌદ્ધો માર્ગ નામનું આર્યસત્ય કહે છે. પૂર્વ પૂર્વ જ્ઞાનથી ઉત્તર ઉત્તર જ્ઞાનમાં જન્મેલી શક્તિ જે જ્ઞાનક્ષણપરંપરાને યા જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહને પ્રાપ્ત છે તેને વાસના યા માનસી પ્રતીતિ કહે છે. તાત્પર્ય એ કે ‘બધા પદાર્થો ક્ષણિક છે’ તથા ‘આત્મા નથી’ ઈત્યાદિ આકારવાણું અર્થાત્ ક્ષણિકત્વ, નૈરાત્મ્ય આદિ આકારવાણું વિશિષ્ટ ચિત્ત જ માર્ગ છે. આ માર્ગ નામનું આર્યસત્ય નિરોધનું કારણ છે, એમ જાણવું. શ્લોકમાં ‘વાસના યકા’ છે તેને ‘વાસના યા’ સમજવું કારણ કે અહીં યકા માં સ્વાર્થમાં ‘ક’ પ્રત્યયનો પ્રયોગ થયો છે.

66. અથ ચતુર્થમાર્યસત્યમાહ—નિરોધો નિરોધનામકં તત્ત્વં મોક્ષોऽપવર્ગ उच्यतेऽभिधीयते । चित्तस्य निःक्लेशावस्थारूपो निरोधो मुक्तिर्निगद्यत इत्यर्थः । एतानि दुःखादीन्यार्यसत्यानि चत्वारि यानि ग्रन्थकृतात्रानन्तरमेवोक्तानि तानि सौत्रान्तિકमतेनैवेति विज्ञेयम् ॥७॥

66. હવે ગ્રન્થકાર ચોથા આર્યસત્યને કહે છે — મોક્ષ કે અપવર્ગને નિરોધતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ ચિત્તની ક્લેશોથી રહિત શુદ્ધ અવસ્થા જ નિરોધ છે, મુક્તિ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે અર્થ છે. દુઃખ આદિ આ ચાર આર્યસત્યોનું હમણા જ જે નિરૂપણ ગ્રન્થકારે કર્યું તેને સૌત્રાન્તિકમત અનુસાર જ સમજવું જોઈએ. અર્થાત્ આ નિરૂપણ સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધોની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યું છે. (૭)

67. વૈભાષિકાદિભેદનિર્દેશં વિના સામાન્યતો બૌદ્ધમતેન તુ દ્વાદશૈવ યે પદાર્થા ભવન્તિ તાનપિ સંપ્રતિ વિવક્ષુઃ શ્લોકમેનમાહ—

પચ્છેન્દ્રિયાણિ શબ્દાદ્યા વિષયાઃ પચ્છ માનસમ્ ।
ધર્માયતનમેતાનિ દ્વાદશાયતનાનિ ચ ॥૮॥

67. વૈભાષિક આદિ ભેદને લક્ષમાં લીધા વિના જ સામાન્યપણે બૌદ્ધમતમાં જે દ્વાદશાયતન અર્થાત્ બાર પદાર્થો પ્રસિદ્ધ છે તેમને જણાવવાની ઈચ્છાથી હવે આ શ્લોક આચાર્ય કહે છે—

પાંચ ઈન્દ્રિયો, શબ્દાદિ પાંચ વિષયો, ચિત્ત, અને સુખ-દુઃખાદિ ધર્મોનો આધાર શરીર આ બાર આયતનો છે. (૮)

68. વ્યાખ્યા— પચ્છસંખ્યાનીન્દ્રિયાણિ શ્રોત્રચક્ષુર્ઘ્નાંઘ્રણરસનસ્પર્શનરૂપાણિ । શબ્દાદ્યાઃ શબ્દરૂપરસગન્ધસ્પર્શાઃ પચ્છ વિષયા ઇન્દ્રિયગોચરાઃ । માનસં ચિત્તં યસ્ય શબ્દાયતનમિતિ નામાન્તરમ્ । ધર્માઃ સુખદુઃખાદયસ્તેષામાયતનં ગૃહં શરીરમિત્યર્થઃ । એતાન્યનન્તરોક્તાનિ દ્વાદશસંખ્યાન્યાયતનાન્યાયતનસંજ્ઞાનિ તત્ત્વાનિ, ચઃ સમુચ્ચયે, ન કેવલં પ્રાગુક્તાનિ ચત્વારિ દુઃખાદીન્યેવ, કિન્ત્વેતાનિ દ્વાદશાયતનાનિ ચ ભવન્તિ । એતાનિ ચાયતનાનિ ક્ષણિકાનિ જ્ઞાતવ્યાનિ । યતો બૌદ્ધા અત્રૈવમભિદધતે । અર્થક્રિયાલક્ષણં સત્ત્વં પ્રાગુક્તન્યાયેનાક્ષણિકાન્નિવર્તમાનં ક્ષણિકેષ્વેવાવતિષ્ઠતે । તથા ચ સતિ સુલભં ક્ષણિકત્વાનુમાનમ્— યત્સત્તક્ષણિકં, યથા પ્રદીપકલિકાદિ । સન્તિ ચ દ્વાદશાયતનાનીતિ । અનેન ચાનુમાનેન દ્વાદશાયતનવ્યતિરિક્તસ્યાપરસ્યાર્થસ્યાભાવાત્ । દ્વાદશસ્વાયતનેષ્વેવ ક્ષણિકત્વં વ્યવસ્થિતં ભવતીતિ ।

68. વ્યાખ્યા— શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, જિહ્વા અને સ્પર્શન એ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે. શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો છે. માનસ એટલે ચિત્ત. તેનું બીજું નામ શબ્દાયતન છે. સુખ-દુઃખ વગેરે ધર્મોનું આયતન (ગૃહ) અર્થાત્

આધારભૂત શરીર એ બારમું આયતન છે. આમ કુલ બાર આયતન નામમાં તત્ત્વો છે. શ્લોકમાં પ્રયુક્ત 'ચ' શબ્દ સમુચ્ચયાર્થક છે. તેનાથી એ સૂચવાયું છે કે કેવળ પહેલાં જણાવવામાં આવેલાં ચાર આર્ય સત્યો જ નથી પરંતુ આ બાર આયતનો પણ છે. આ આયતનો પણ ક્ષણિક છે. બૌદ્ધોનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે સત્ત્વું લક્ષણ જ અર્થક્રિયાકારિતા યા કાર્યકારિતા છે. જે પદાર્થ અર્થક્રિયાકારી છે તે જ સત્ કહેવાય છે. પહેલાં આપેલા તર્કો અનુસાર નિત્ય પદાર્થ ક્રમથી તથા અક્રમથી (યુગપત્) બન્ને રીતે અર્થક્રિયા કરવા અસમર્થ છે. તેથી અર્થક્રિયાકારિતા લક્ષણવાળું સત્ત્વ નિત્ય પદાર્થને છોડી ક્ષણિક પદાર્થમાં આવી રહે છે કારણ કે તે અર્થક્રિયાકારી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ અનુમાન કરવું તદ્દન સહજ છે કે — જે જે સત્ હોય છે તે સર્વ ક્ષણિક હોય છે, જેમ કે દીપશિખા. દ્વાદશાયતન પણ સત્ છે. તેથી દ્વાદશાયતનો પણ ક્ષણિક છે. આ અનુમાનથી એ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે બાર આયતનોથી અતિરિક્ત કોઈ પદાર્થ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. એટલે ક્ષણિકત્વ બાર આયતનોમાં જ રહે છે.

69. તદેવં સૌત્રાન્તિકમતેન ચત્વારિ દુઃખાદીનિ તત્ત્વાનિ, સામાન્યતો બૌદ્ધમતેન ચાયતનરૂપાણિ દ્વાદશ તત્ત્વાનિ પ્રતિપાદ્ય, સંપ્રતિ પ્રમાણસ્ય વિશેષલક્ષણમત્રાભિધાનીયમ્, તત્ત્વ સામાન્યલક્ષણાવિનાભાવીતિ પ્રથમં પ્રમાણસ્ય સામાન્યલક્ષણમુચ્યતે— “પ્રમાણમવિસવાદિ જ્ઞાનમ્” [પ્ર૦ વા૦ ૧.૩] ઇતિ । અવિસંવાદકં જ્ઞાનં પ્રમાણમ્ । અવિસંવાદકત્વં ચાર્થપ્રાપકત્વેન વ્યાપ્તમ્, અર્થપ્રાપકસ્યાવિસંવાદિત્વાભાવાત્ કેશોણ્ડુકજ્ઞાનવત્ । અર્થપ્રાપકત્વં ચ પ્રવર્તકત્વેન વ્યાપિ, અપ્રવર્તકસ્યાર્થપ્રાપકત્વાત્ । તદ્દેવ પ્રવર્તકત્વમપિ વિષયોપદર્શકત્વેન વ્યાનશે । ન હિ જ્ઞાનં હસ્તે ગૃહીત્વા પુસ્થં પ્રવર્તયતિ, સ્વવિષયં તૂપદર્શયત્પ્રવર્તકમુચ્યતે પ્રાપકં ચેતિ । સ્વવિષયોપદર્શકત્વવ્યતિરેકેણ નાન્યત્પ્રાપકત્વમ્ । તત્ત્વ શક્તિરૂપમ્, । ઉક્તં ચ “પ્રાપણશક્તિઃ પ્રામાણ્યં તદેવ ચ પ્રાપકત્વમ્” [] ઇતિ । સ્વવિષયોપદર્શકે ચ પ્રત્યક્ષાનુમાન એવ, ન જ્ઞાનાન્તરમ્ । અતસ્તે એવ લક્ષણાર્હે, તયોશ્ચ દ્વયોરપ્યવિસંવાદકત્વમસ્તિ લક્ષણમ્ । પ્રત્યક્ષેણ હ્યર્થક્રિયાસાધકં વસ્તુ દૃષ્ટતયાવગતં સત્પ્રદર્શિતં ભવતિ, અનુમાનેન તુ દૃષ્ટલિઙ્ગાવ્યભિચારિતયાધ્યવસિતં સત્પ્રદર્શિતં ભવતીત્યનયોઃ સ્વવિષયપ્રદર્શકત્વમેવ પ્રાપકત્વમ્ । યદ્યપિ ચ પ્રત્યક્ષસ્ય ક્ષણો ગ્રાહ્યઃ, સ ચ નિવૃત્તત્વાન્ન પ્રાપ્યતે, તથાપિ તત્સન્તાનોઽધ્યવસેયઃ પ્રવૃત્તૌ પ્રાપ્યત ઇતિ સન્તાનવિષયં પ્રદર્શિતાર્થપ્રાપકત્વમધ્યક્ષસ્ય પ્રામાણ્યમ્ । અનુમાનસ્ય તુ લિઙ્ગદર્શનેન વિકલ્પ્યઃ

સ્વાકારો ગ્રાહ્યો ન બાહ્યોઽર્થઃ, પ્રાપ્યસ્તુ બાહ્યઃ સ્વાકારાભેદેનાધ્યવસિત ઇતિ । તદ્વિષયમસ્યાપિ પ્રદર્શિતાર્થપ્રાપકત્વં પ્રામાણ્યમ્ । તદુક્તમ્— “ન હ્યાખ્યામર્થ પરિચ્છિદ્ય પ્રવર્તમાનોઽર્થક્રિયાયાં વિસંવાદ્યતે” [] ઇતિ ।

69. આ રીતે સૌત્રાન્તિક મત અનુસાર ચાર આર્યસત્યોનું અને સામાન્ય બૌદ્ધમતની દૃષ્ટિએ બાર આયતનરૂપ બાર તત્ત્વોનું નિરૂપણ કર્યું. હવે પ્રમાણના બે ભેદો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનનાં વિશેષલક્ષણો જણાવવાં જોઈએ. પરંતુ સામાન્ય લક્ષણ વિના વિશેષ લક્ષણ સંભવતું નથી. એટલે પ્રમાણનાં વિશેષ લક્ષણો ત્યારે કહી શકાય જ્યારે પહેલાં પ્રમાણનું લક્ષણ કહ્યું હોય. એટલે પહેલાં પ્રમાણનું સામાન્ય લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. તે છે— “અવિસંવાદી જ્ઞાન પ્રમાણ છે.” [પ્રમાણવાર્તિક, ૧.૩]. તેથી જે જ્ઞાન અવિસંવાદક છે તે જ્ઞાન જ પ્રમાણની કોટિમાં આવે છે. જે જ્ઞાન અર્થનું પ્રાપક હોય તે જ અવિસંવાદી કહેવાય છે. જે જ્ઞાન અર્થની પ્રાપ્તિ ન કરાવે તે જ્ઞાન અવિસંવાદી ન હોઈ શકે, જેમ કે કેશોણુકનું જ્ઞાન. સ્વચ્છ આકાશમાં, તડકાને લીધે ચાલી ફરીને આવનારને વાળ જેવી કે મચ્છરો (ઉણુક) જેવી કાળી રેખાઓ કે કાળાં ધાબાં દેખાય છે, તેને કેશોણુકજ્ઞાન કહે છે. આ કેશોણુકજ્ઞાન કેશ અને ઉણુકનું દર્શન કરાવે છે પરંતુ કેશ અને ઉણુકની પ્રાપ્તિ કરાવતું નથી, તેથી તે પ્રાપક ન હોવાથી અવિસંવાદી પણ નથી. આ રીતે અવિસંવાદિત્વનો અર્થપ્રાપકત્વ સાથે વ્યાપ્તિસંબંધ અર્થાત્ અવિનાભાવસંબંધ છે. વળી અર્થપ્રાપકત્વનો પ્રવર્તકત્વની સાથે વ્યાપ્તિસંબંધ અર્થાત્ અવિનાભાવસંબંધ છે, કેમ કે જે જ્ઞાન પ્રવર્તક જ નથી તે અર્થની પ્રાપ્તિ પણ કરાવતું નથી. આ રીતે પ્રવર્તકત્વનો પણ વિષયોપદર્શકત્વ સાથે વ્યાપ્તિસંબંધ યા અવિનાભાવસંબંધ છે. જે જ્ઞાન પોતાના વિષયનું યથાર્થ ઉપદર્શન કરાવે છે તે જ પ્રવૃત્તિમાં પ્રયોજક બનીને પ્રવર્તક બને છે અને તે જ અર્થપ્રાપક પણ કહેવાય. જ્ઞાન જ્ઞાતાનો હાથ પકડીને તો તેને પદાર્થ પાસે ઘોરી જતું નથી. હા, તે તો એટલું જ કરી શકે છે કે તે પદાર્થનું ઉપદર્શન કરાવી દે. જ્ઞાનમાં આ વિષયોપદર્શનરૂપ જ પ્રવર્તકતા અને પ્રાપકતા છે. પોતાના વિષયના ઉપદર્શન સિવાય બીજી કોઈ પણ જાતની પ્રવર્તકતા અને પ્રાપકતા જ્ઞાનમાં ઘટી શકતી નથી. આ પ્રાપકતા શક્તિરૂપ છે. કહ્યું પણ છે કે “પ્રાપણશક્તિને જ પ્રામાણ્ય કહે છે, અને યથાર્થ અર્થાત્ પ્રમાણરૂપ જ્ઞાનમાં આ શક્તિનું હોવું એ જ પ્રાપકત્વ છે.” []. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન જ પોતાના વિષયના યથાર્થ ઉપદર્શક છે, બીજું કોઈ જ્ઞાન એવું નથી. તેથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનનું જ લક્ષણ કહેવું જોઈએ. આ બંનેનું સામાન્ય લક્ષણ અવિસંવાદકત્વ મા છે જ. પ્રત્યક્ષ તો અર્થક્રિયાની સાધક સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુને સાક્ષાત્ વિષય કરીને તેનું

પ્રદર્શન કરાવે છે. પરંતુ અનુમાન લિંગદર્શનની વિષયભૂત સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુની સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવતી સાધ્ય વસ્તુનો નિશ્ચય કરાવીને તેનું જ્યારે પ્રદર્શન કરાવે છે ત્યારે તે અનુમાન અવિસંવાદી બને છે. આમ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બન્નેમાં સ્વવિષયોપદર્શનરૂપ પ્રાપકત્વ છે.

[પ્રશ્ન — જ્યારે પદાર્થ ક્ષણિક છે અને તેથી પ્રત્યક્ષનો જે ગ્રાહ્યવિષય અર્થક્ષણ હતો તે તો પ્રવૃત્તિકાળ સુધી ટકતો નથી ત્યારે પ્રત્યક્ષ તેની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરાવી શકે? અને જો ન કરાવી શકે તો તે અવિસંવાદક કેવી રીતે બની શકે?]

બૌદ્ધ ઉત્તર — જો કે પ્રત્યક્ષનો સાક્ષાત્ ગ્રાહ્ય વિષયભૂત પદાર્થ ક્ષણિક સ્વલક્ષણ જ છે અને તે ઉત્પત્તિ પછીની અનન્તર ક્ષણે નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ છતાં તે પદાર્થનો જે સન્તાન છે તે અધ્યવસાયનો અર્થાત્ નિશ્ચયનો વિષય બને છે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષથી ઉત્પન્ન થતું વિકલ્પજ્ઞાન તૈ પદાર્થના સન્તાનનો અધ્યવસાય એટલે કે નિશ્ચય કરાવે છે અને તે જ સન્તાન પ્રવૃત્તિની પછી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સન્તાનની દૃષ્ટિએ પ્રદર્શિત અર્થની પ્રાપકતારૂપ પ્રામાણ્ય પ્રત્યક્ષમાં છે. આમ પ્રત્યક્ષમાં તત્ક્ષણવર્તી સ્વલક્ષણની દૃષ્ટિએ પ્રાપકતા ભલે ન હોય પરંતુ સન્તાનની દૃષ્ટિએ તો તેમાં પ્રાપકતા છે જ. આ અર્થમાં પ્રત્યક્ષ જે વિષયનું દર્શન કરાવે છે તે જ વિષયને પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે.

[પ્રશ્ન — અનુમાનનો વિષય અગ્નિસામાન્ય (અગ્નિત્વ) આદિ છે અને સામાન્ય પદાર્થ તો બૌદ્ધમતે અન્યાપોહરૂપ છે. અન્યાપોહનું તાત્પર્ય છે વિકલ્પબુદ્ધિમાં કલ્પિત યા પ્રતિબિંબિત અનુગત આકાર. આમ અનુમાનનો વિષય વિકલ્પબુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત આકાર જ હોય છે. તેથી જો અનુમાન બાહ્ય સ્વલક્ષણને વિષય કરતું જ નથી તો પછી તેમાં અર્થપ્રાપકત્વરૂપ અવિસંવાદિત્વ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે.]

બૌદ્ધ ઉત્તર — અનુમાનાત્મક વિકલ્પ લિંગદર્શનથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે અનુમાનરૂપ વિકલ્પનો ગ્રાહ્ય વિષય વિકલ્પ્ય સ્વાકાર હોય છે, બાહ્ય અર્થ હોતો નથી. આનો અર્થ એ કે અનુમાનવિકલ્પનો વિષય તો સામાન્ય છે જે સામાન્ય તો વિકલ્પબુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત સ્વાકાર જ છે. પરંતુ પ્રાપ્ય વિષય તો બાહ્ય સ્વલક્ષણ જ છે. આ પ્રાપ્ય બાહ્ય સ્વલક્ષણનો વિષયભૂત સ્વાકાર સાથે ‘મેં જેનું અનુમાન કર્યું હતું તેને જ હું પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છું’ એવો એકત્વનો નિશ્ચય કરીને અર્થપ્રાપકતા સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તેથી અનુમાનમાં પણ આ અભેદની અપેક્ષાએ અનુમાન જે વિષયને ગૃહીત યા પ્રદર્શિત કરે છે તેને જ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એ વસ્તુ ઘટે છે. અર્થાત્ અનુમાનમાં પ્રાપકતા છે અને તેથી તન્મૂલક પ્રમાણતા પણ છે, એ નિશ્ચય થઈ જાય છે. આમ અનુમાન પણ અવિસંવાદી હોવાથી પ્રમાણ છે. કહ્યું પણ છે કે. “આ પ્રત્યક્ષ અને

અનુમાનથી અર્થને જાણીને પ્રવૃત્તિ કરનાર પુરુષની અર્થક્રિયામાં (તૃષાશમન, સ્નાન આદિ અર્થક્રિયામાં) કોઈ પણ વિસંવાદ દેખાતો નથી.” [].

70. પ્રાપ્યમાણં ચ વસ્તુ નિયતદેશકાલાકારં પ્રાપ્યત્ત્વમિતિ તથાભૂતવસ્તુ-પ્રદર્શકયોઃ પ્રત્યક્ષાનુમાનયોરેવ પ્રામાણ્યં ન જ્ઞાનાન્તરસ્ય । તેન પીતશઙ્ખાદિગ્રા-હિજ્ઞાનાનામપિ પ્રાપકત્વાત્ પ્રામાણ્યપ્રસક્તિર્ન ભવતિ, તેષાં પ્રદર્શિતાર્થપ્રાપ-કત્વાત્ । ચદ્દેશકાલાકારં હિ વસ્તુ તૈઃ પ્રદર્શિતં, ન તત્તથા પ્રાપ્યતે, યચ્ચ યથા પ્રાપ્યતે ન તૈસ્તત્તથા પ્રદર્શિતમ્, દેશાદિભેદેન વસ્તુભેદસ્ય નિશ્ચિત-ત્વાદિતિ ન તેષાં પ્રદર્શિતાર્થપ્રાપકતા, તતો ન પ્રામાણ્યમપિ । નાપિ પ્રમાણદ્વયવ્યતિરિક્તં શબ્દાદિકં પ્રદર્શિતાર્થપ્રાપકત્વેન પ્રમાણમ્, તત્પ્રદર્શિ-તસ્ય દેશાદ્યનિયતસ્યાર્થસ્યાસત્ત્વેન પ્રાપ્તમશક્તેઃ । તત્પ્રદર્શિતાર્થસ્યાનિયતત્ત્વં ચ સાક્ષાત્ પારંપર્યેણ વા પ્રતિપાદ્યાદેરર્થસ્યાનુપપત્તેઃ । તતઃ સ્થિતં પ્રદર્શિતાર્થ-પ્રાપણશક્તિસ્વભાવમવિસંવાદકત્વં પ્રામાણ્યં દ્વયોરેવ ।

70. પ્રાપ્ત થનારી વસ્તુ નિયત દેશ, કાલ અને આકારમાં જ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. અર્થાત્ જે દેશમાં, જે સમયમાં અને જે આકારમાં વસ્તુ પ્રતિભાસિત થઈ હોય તે જ દેશમાં, તે જ સમયમાં અને તે જ આકારમાં તે પ્રાપ્ત થાય તો જ સાચી અર્થપ્રાપકતા કહી શકાય. આ રીતે યથાર્થ વસ્તુના પ્રદર્શક પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બે જ પ્રમાણ છે. શુક્લ શંખમાં “આ પીળો શંખ છે” એ જાતનું મિથ્યા જ્ઞાન પ્રમાણ નથી કેમ કે તે જે આકારવાળી વસ્તુનો પ્રતિભાસ કરાવે છે તે જ આકારવાળી વસ્તુની પ્રાપ્તિ નથી કરાવતું. પીત શંખને ઝડપ કરનારું જ્ઞાન જે દેશ, કાલ તથા આકારમાં વસ્તુનું ઉપદર્શન કરાવે છે તે જ દેશ, કાલ તથા પીતાદિ આકારમાં તો તે શંખને પ્રાપ્ત કરાવતું નથી અને જે શુક્લ આકારવાળા શંખને પ્રાપ્ત કરાવે છે તે આકારનો પ્રતિભાસ તો ઉપદર્શનમાં હતો જ નહિ. આમ દેશાદિભેદે વસ્તુભેદનો નિશ્ચય થવાના કારણે ઉક્ત પીતશંખજ્ઞાનમાં વિસંવાદકતા જ છે, પ્રામાણ્ય નથી. પીતશંખજ્ઞાન પ્રદર્શિત અર્થનું પ્રાપક નથી, તેથી વિસંવાદી છે અને પરિણામે અપ્રમાણ છે. વળી, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન આ બે પ્રમાણોથી અતિરિક્ત શબ્દજન્ય આગમાદિજ્ઞાન પણ પ્રદર્શિત અર્થનું પ્રાપક ન હોવાથી પ્રમાણ પણ નથી. તે પ્રદર્શિત અર્થનું પ્રાપક કેમ નથી? તેનું કારણ એ છે કે શબ્દ અનિયત દેશ, કાલ તથા આકારવાળી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે જ્યારે વસ્તુ તો કોઈ ને કોઈ નિયત દેશ, કાલ તથા આકારવાળી જ હોય છે. તેથી જેવી અનિયતદેશકાલાકારવાળી વસ્તુનું પ્રતિપાદન શબ્દ કરે છે તેવી વસ્તુને તે પ્રાપ્ત કરાવતો જ નથી, કારણ કે તેવી વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ નથી, તથા જેવી

નિયતદેશકાલાકારવાળી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તેવી વસ્તુનું કથન કરવું એ તો શબ્દની શક્તિની બહાર છે. શબ્દ દ્વારા પ્રતિપાદ્ય અનિયતદેશકાલાકારવાળી વસ્તુ ન તો સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થાય છે કે ન તો પરંપરાથી પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તેવી વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ નથી. તાત્પર્ય એ કે જ્યારે અનિયતદેશકાલાકારવાળી વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ નથી ત્યારે તેવી વસ્તુનો પ્રતિપાદક શબ્દ કેવી રીતે પ્રાપ્ત બનશે તથા કેવી રીતે તે પ્રમાણ કહેવાશે ? તેથી એ સિદ્ધ થયું કે પ્રદર્શિત અર્થને પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિને અવિસંવાદકતા કહે છે અને આવી અવિસંવાદકતારૂપ પ્રમાણતા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બે જ્ઞાનોમાં જ છે.

71. પ્રાપ્તશક્તિશ્ચ પ્રમાણસ્યાર્થાવિનાભાવનિમિત્તં દર્શનપૃષ્ઠભાવિના વિકલ્પેન નિશ્ચીયતે । તથાહિ— પ્રત્યક્ષં દર્શનાપરનામકં ચતોઽર્થાદુત્પન્નં તદર્શકમાત્માનં સ્વાનુરૂપાવસાયોત્પાદનાત્રિશ્ચિન્વદર્થાવિનાભાવિત્વં પ્રાપ્તશક્તિનિમિત્તં પ્રામાણ્યં સ્વતો નિશ્ચિનોતીત્યુચ્યતે, ન પુનર્જ્ઞાનન્તરં તત્રિશ્ચાયકમપેક્ષતેઽર્થાનુભૂતાવિવ । તતોઽવિસંવાદકત્વમેવ પ્રમાણલક્ષણં યુક્તમ્ ॥૮॥

71. પ્રમાણજ્ઞાનનો અર્થની સાથે જે અવિનાભાવ છે તેનું નિમિત્તકારણ પ્રમાણજ્ઞાનગત પ્રાપ્તશક્તિ છે. અર્થાત્ પ્રાપ્તશક્તિનો અર્થની સાથે અવિનાભાવ છે. તેનો નિશ્ચય નિર્વિકલ્પક દર્શન પછી થતા વિકલ્પજ્ઞાન દ્વારા થાય છે. તે આ પ્રમાણે — દર્શન નામનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પોતે જ અર્થથી ઉત્પન્ન થયું હોવાના કારણે તે અર્થનું દર્શક બન્યું છે એ વાતનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ પોતે પોતાને અનુરૂપ વિકલ્પની ઉત્પત્તિ કરીને તે દ્વારા કરી લે છે અને આ જ તેના પ્રમાણ્યનો સ્વતઃ નિશ્ચય છે કેમ કે કોઈ પણ પ્રમાણજ્ઞાનમાં પ્રાપ્તશક્તિ જ પ્રમાણ્યનું નિમિત્ત છે અને તે પ્રાપ્તશક્તિ પ્રમાણજ્ઞાનમાં ત્યારે જ હોય છે જ્યારે પ્રમાણજ્ઞાનનો અર્થની સાથે અવિનાભાવ હોય, અર્થાત્ પ્રમાણજ્ઞાન અર્થથી સાક્ષાત્ યા પરંપરાથી ઉત્પન્ન થયું હોય. આ બધાનો સારાંશ નીચે મુજબ છે — નિર્વિકલ્પક દર્શનને જ પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. આ નિર્વિકલ્પક દર્શનરૂપ પ્રત્યક્ષ સ્વલક્ષણરૂપ પરમાર્થસત્ અર્થથી ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વલક્ષણરૂપ સત્ યા વસ્તુ દેશ કે કાળમાં વ્યાપ્ત હોતી નથી. આ અર્થોત્પન્ન નિર્વિકલ્પક દર્શનરૂપ પ્રત્યક્ષ અનન્તર ઉત્તરકાળે પોતાને અનુરૂપ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે છે. નીલનિર્વિકલ્પક દર્શન નીલ અર્થથી જ ઉત્પન્ન થયું છે એવો નિશ્ચય નીલનિર્વિકલ્પક દર્શનથી ઉત્પન્ન થનાર ‘આ નીલ છે’ એવા આકારવાળા વિકલ્પ દ્વારા થાય છે. આમ નિર્વિકલ્પક દર્શનરૂપ પ્રત્યક્ષ પોતાના પછી અનન્તર કાળે ઉત્પન્ન થતા વિકલ્પ દ્વારા પોતાની અર્થાવિનાભાવિતાનો નિશ્ચય પોતે જ કરે છે. અર્થાવિનાભાવિતાનો નિશ્ચય

થતાં જ તદ્રૂપ પ્રાપણશક્તિનો અને તન્નિમિત્તક પ્રમાણતાનો પણ નિશ્ચય તેને થઈ જ જાય છે. જેવી રીતે સ્વલક્ષણનો અનુભવ કરવા માટે નિર્વિકલ્પક દર્શનરૂપ પ્રત્યક્ષને અન્ય જ્ઞાનની આવશ્યકતા નથી તેવી જ રીતે તેને પોતાના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવા માટે પણ અન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી. તેથી અવિસંવાદકત્વ જ પ્રમાણનું નિર્દોષ લક્ષણ છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. (૮)

**72. અથ પ્રમાણસ્ય વિશેષલક્ષણં વિવક્ષુઃ પ્રથમં પ્રમાણસંખ્યાં નિયમ-
યત્નાહ—**

પ્રમાણે દ્વે ચ વિજ્ઞેયે તથા સૌગતદર્શને ।

પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચ સમ્યગ્જ્ઞાનં દ્વિધા યતઃ ॥૧॥

72. હવે આચાર્ય પ્રમાણવિશેષોનાં લક્ષણોનું કથન કરતાં પહેલાં પ્રમાણની સંખ્યાનું નિર્ધારણ કરતાં કહે છે —

તથા બૌદ્ધ દર્શનમાં બે જ પ્રમાણો છે — પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. સમ્યગ્જ્ઞાન બે પ્રકારનાં છે એટલે પ્રમાણ પણ બે જ હોઈ શકે, વધુ નહિ. (૮)

73. વ્યાખ્યા—તથાશબ્દઃ પ્રાગુક્તતત્ત્વાપેક્ષયા સમુચ્ચયે, ચશબ્દોઽવ-
ધારણે । તત્તોઽયમર્થઃ— સૌગતદર્શને દ્વે એવ પ્રમાણે વિજ્ઞેયે, ન યુનરેકં ત્રીણિ
ચત્વારિ પદ્મ ષડ્ વા પ્રમાણાનિ । એતેન ચાર્વાકસાંખ્યાદિપરિકલ્પિતં પ્રમાણ-
સંખ્યાન્તરં બૌદ્ધા ન મન્યન્તે इत्यावेदितं भवति । કે તે દ્વે પ્રમાણે इत्याह—
પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચ । કુતો દ્વે એવ પ્રમાણે इत्याह—સમ્યગવિપરીતં વિસંવાદ-
રહિતમિતિ યાવજ્ઞાનં યતો હેતોદ્વિધા । સર્વં વાક્યં સાવધારણમિતિ ન્યાયાદ્
દ્વિધૈવ ન ત્વેકધા ત્રિધા વેતિ ।

73. શ્લોકની વ્યાખ્યા— શ્લોકમાં 'તથા' શબ્દ પહેલાં જણાવવામાં આવેલાં તત્ત્વો સાથે સમુચ્ચય કરવા માટે છે અને 'ચ' શબ્દ અવધારણાર્થક છે. તેથી આ અર્થ થયો કે બૌદ્ધદર્શનમાં બે જ પ્રમાણ છે, ન તો એક અને ન તો ત્રણ, ચાર, પાંચ કે છ. આના દ્વારા સૂચવાયું કે બૌદ્ધોને ચાર્વાક દ્વારા સ્વીકૃત પ્રમાણની પ્રત્યક્ષરૂપ એક સંખ્યા, સાંખ્ય દ્વારા સ્વીકૃત પ્રમાણની પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમરૂપ ત્રણ સંખ્યા, નૈયાયિક દ્વારા સ્વીકૃત પ્રમાણની પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ અને ઉપમાનરૂપ ચાર સંખ્યા, પ્રાત્માકર મીમાંસા દ્વારા સ્વીકૃત પ્રમાણની પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન અને અર્થાપત્તિરૂપ પાંચ સંખ્યા, અને ભાટ્ટ મીમાંસા દ્વારા સ્વીકૃત પ્રમાણની પ્રત્યક્ષ,

અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અભાવરૂપ છ સંખ્યા ઈષ્ટ નથી. બીજોને ઈષ્ટ બે પ્રમાણો ક્યાં છે? આચાર્ય કહે છે કે તે બે પ્રમાણો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન છે. બે જ પ્રમાણો કેમ? કેમ કે સમ્યક્ એટલે કે અવિપરીત અર્થાત્ વિસંવાદરહિત સાચાં જ્ઞાનો બે જ પ્રકારનાં છે, તેથી પ્રમાણ પણ બે જ પ્રકારનાં હોઈ શકે છે. 'બધાં વાક્યો સાવધારણ અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક હોય છે' એ નિયમ અનુસાર પ્રમાણના બે જ પ્રકાર છે, ન તો એક કે ન તો ત્રણ.

74. અત્ર ક્વેચિદાહુઃ— યથાત્ર દ્વિધેત્યુક્તે હિ દ્વિધૈવ ન ત્વેકધા ત્રિધા વેત્વેવમન્યયોગવ્યવચ્છેદઃ, તથા ચૈત્રો ધનુર્ધર ઇત્યાદિષ્વપિ ચૈત્રસ્ય ધનુર્ધરત્વમેવ સ્યાન્ન તુ શૌર્યૌદાર્યધૈર્યાદયઃ; તદયુક્તમ્; યતઃ સર્વં વાક્યં સાવધારણમિતિ ન્યાયે ઽપ્યાશાઙ્કિતસ્યૈવ વ્યવચ્છેદઃ । પરાર્થં હિ વાક્યમભિધીયતે । યદેવ ચ પેરેણ વ્યામોહાદાશઙ્કિતં તસ્યૈવ વ્યવચ્છેદઃ । ચૈત્રો ધનુર્ધર ઇત્યાદૌ ચ ચૈત્રસ્ય ધનુર્ધરત્વાયોગ એવ પૈરાશાઙ્કિત ઇતિ તસ્યૈવ વ્યવચ્છેદો નાન્યધર્મસ્ય । ઇહ ચાર્વાકસાંખ્યાદય એકધ્યમનેકધા ચ સમ્યગ્જ્ઞાનમાહુઃ, અતો નિયતદ્વૈવિધ્યપ્રદર્શનેનૈકત્વબહુત્વે સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય પ્રતિક્ષિપતિ ।

74. શંકા— જેમ 'બે છે' એનો અર્થ 'બે જ છે પણ એક કે ત્રણ નથી' અન્યયોગવ્યવચ્છેદથી (=અન્યના અર્થાત્ બીજાં વિશેષણોના યોગનો અર્થાત્ સંબંધનો વ્યવચ્છેદ અર્થાત્ નિષેધ, તેનાથી) થાય છે, તેમ 'ચૈત્ર ધનુર્ધર છે' એનો પણ અર્થ અન્યયોગવ્યવચ્છેદથી 'ચૈત્ર ધનુર્ધર જ છે, તેનામાં શૌર્ય, ઔદાર્ય, ધૈર્ય વગેરે નથી' એવો જ થવો જોઈએ. [અર્થાત્ અહીં એવકારનો અર્થ અન્યયોગવ્યવચ્છેદ ન કરવો જોઈએ. પણ અયોગવ્યવચ્છેદ કરવો જોઈએ. અને વિશેષણ સાથે પ્રયુક્ત એવકારનો અયોગવ્યવચ્છેદ અર્થ થાય છે. અયોગવ્યવચ્છેદનો સીધો અર્થ આ થાય છે— વિવક્ષિત વિશેષણના અયોગનો અર્થાત્ અસંબંધનો (અભાવનો) વ્યવચ્છેદ અર્થાત્ નિષેધ. આમ 'બે જ છે' એમ કહેવાથી દ્વિત્વસંખ્યાના અસંબંધનો અર્થાત્ અભાવનો વ્યવચ્છેદ અર્થાત્ નિષેધ કરીને દ્વિત્વસંખ્યાના સદ્ભાવનો જ નિશ્ચય કરવો ઉચિત છે પરંતુ જે રીતે તમે 'બે જ છે' એમાં અયોગવ્યવચ્છેદબોધક એવકારનો અર્થ 'એક કે ત્રણ નથી' એવો અન્યયોગવ્યવચ્છેદ માની લો છો તે યોગ્ય નથી, કેમ કે તેવી રીતે તો 'ચૈત્ર ધનુર્ધર જ છે' આ અયોગવ્યવચ્છેદબોધક એવકારનો પણ 'ચૈત્રમાં ધનુર્ધરત્વ જ છે, અન્ય શૂરતા, ઔદાર્ય અને ધૈર્ય વગેરે ગુણ નથી' એવાં અન્ય ગુણોના નિષેધરૂપ (અન્યયોગવ્યવચ્છેદરૂપ) અર્થ પ્રાપ્ત થાય અને આ રીતે તો શૂરતા આદિનો અભાવ

હોતાં ધનુર્ધરત્વનું વિધાન પણ નિરર્થક જ બની જાય.]

સમાધાન— તમારી શંકા ઉચિત નથી, કેમ કે ‘બધાં વાક્યો સાવધારણ છે’ એ નિયમ છે એ સાચું પરંતુ વ્યવસ્થેદ તો તેમનો જ કરવામાં આવે જેમના અંગે શંકા હોય. વાક્યનો પ્રયોગ બીજાને સમજાવવા માટે કરવામાં આવે છે, એટલે તે વ્યક્તિ વ્યાખ્યાના કારણે જે ધર્મની આશંકા કરતી હોય તેનો જ વ્યવસ્થેદ કરવામાં આવે છે. ‘ચૈત્ર ધનુર્ધર છે’ અહીં બીજાઓએ ચૈત્રમાં ધનુર્ધરત્વના અભાવની આશંકા કરી છે, એટલે ધનુર્ધરત્વના અભાવનો જ વ્યવસ્થેદ કરવામાં આવે છે, અન્ય શૌર્યાદિ ધર્મોનો વ્યવસ્થેદ કરવામાં આવતો નથી. ‘બે જ છે’ અહીં ચાર્વાક પ્રમાણની એક સંખ્યા તથા સાંખ્યાદિ પ્રમાણની ત્રણ વગેરે સંખ્યાઓ સ્વીકારે છે, તેથી નિયત દ્વિત્વસંખ્યાના પ્રદર્શન દ્વારા સમ્યગ્જ્ઞાનમાં આશંકિત એકત્વ તથા ત્રિત્વ આદિ સંખ્યાઓનો વ્યવસ્થેદ કરવામાં આવે છે.

**75. एवं चायमेवकारो विशेषणेन विशेष्येण क्रियया च सह भाष्य-
माणः क्रमेणाद्योगान्ययोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदकारित्वात् त्रिधा भवति
यद्विनिश्चयः—**

“अयोगं योगमपरैस्त्वन्तायोगमेव च ।

व्यवच्छिनन्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ॥१॥

निपात एवकारः, व्यतिरेचको निवर्तकः—

विशेषणविशेष्याभ्यां क्रियया यः सहोदितः ।

विवक्षातोऽप्रयोगेऽपि तस्यार्थोऽयं प्रतीयते ॥२॥

व्यवच्छेदफलं वाक्यं यतश्चૈત્રો ધનુર્ધરઃ ।

પાર્થો ધનુર્ધરો નીલં સરોજમિતિ વા યથા ॥૩॥”

[પ્ર૦ વા૦ ૪૧૧૦-૧૨]

75. આમ એવકાર ત્રણ પ્રકારનો છે. જ્યારે તે વિશેષણની સાથે બોલાય છે અર્થાત્ પ્રયુક્ત થાય છે ત્યારે તે અયોગવ્યવસ્થેદનો બોધ કરાવે છે. જ્યારે તે વિશેષ્યની સાથે બોલાય છે અર્થાત્ પ્રયોજાય છે ત્યારે તે અન્યયોગવ્યવસ્થેદનો બોધ કરાવે છે. (અન્યયોગવ્યવસ્થેદ = પ્રકૃત વિશેષ્યથી ભિન્ન અન્ય વિશેષ્યમાં વિશેષણના યોગનો અર્થાત્ સંબંધનો નિષેધ). અને જ્યારે તે ક્રિયાની સાથે બોલાય છે અર્થાત્ પ્રયુક્ત થાય છે ત્યારે અત્યન્તાયોગવ્યવસ્થેદનો બોધ કરાવે છે. આમ નિશ્ચય ત્રણ પ્રકારનો છે. કહ્યું પણ છે કે — “વ્યતિરેચક અર્થાત્ વ્યાવૃત્તિ કરનારો એવકાર નિપાત

વિશેષણની સાથે પ્રયુક્ત થતાં ધર્મના અયોગનો, વિશેષ્યની સાથે બોલાતાં બીજાની સાથે ધર્મના યોગનો અર્થાત્ અન્યયોગનો તથા ક્રિયાની સાથે પ્રયુક્ત થતાં ધર્મના અત્યન્તાયોગનો વ્યવસ્થેદ કરે છે. વાક્યોમાં એવકારનો પ્રયોગ ન કરવામાં આવે તો પણ તેનો ઉક્ત અર્થ આપોઆપ પ્રતીત થઈ જાય છે, કેમ કે બધાં વાક્યોનું ફળ વ્યવસ્થેદ છે અર્થાત્ બધાં વાક્યો વ્યવસ્થેદ કરવા રૂપ કાર્ય કરે છે. (૧) અયોગવ્યવસ્થેદ— 'ચૈત્ર ધનુર્ધર જ છે', અહીં ચૈત્રમાં ધનુર્ધરત્વના અયોગનો અર્થાત્ અસંબંધનો (અભાવનો) વ્યવસ્થેદ કરીને ચૈત્રમાં ધનુર્ધરત્વના સદ્ભાવનું અવધારણ (નિશ્ચય) કરવામાં આવે છે. (૨) અન્યયોગવ્યવસ્થેદ — 'પાર્થ જ ધનુર્ધર છે', અહીં પાર્થથી (અર્જુનથી) અન્ય બીજી કોઈ વ્યક્તિમાં ધનુર્ધરત્વના યોગનો અર્થાત્ તાદાત્મ્યાદિસંબંધનો વ્યવસ્થેદ કરીને પાર્થમાં જ ધનુર્ધરત્વનો તાદાત્મ્યસંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. (૩) અત્યન્તાયોગવ્યવસ્થેદ — 'સરોજ નીલ હોય છે જ', અહીં સરોજમાં નીલત્વ ધર્મના અત્યન્ત અયોગનો અર્થાત્ અસંબંધનો વ્યવસ્થેદ કરીને પૂર્ણપણે 'હોય છે જ' એ આકારે હોવા રૂપ ક્રિયાનું અવધારણ કરવામાં આવે છે. [પ્રમાણવાર્તિક, ૪.૧૯૦-૧૯૨].

76. સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય ચ દ્વૈવિધ્યં પ્રત્યક્ષપરોક્ષવિષયદ્વૈવિધ્યાદવસેયમ્ ।
 યતોઽત્ર પ્રત્યક્ષવિષયાદન્યઃ સર્વોઽપિ પરોક્ષો વિષયઃ । તતો વિષયદ્વૈવિધ્યાત્ત-
 દગ્રાહકે સમ્યગ્જ્ઞાને અપિ દ્વે એવ ભવતો ન ન્યૂનાધિકે । તત્ર યત્ પરોક્ષાર્થવિષયં
 સમ્યગ્જ્ઞાનં તત્ સ્વસાધ્યેન ધર્મિણા ચ સંબદ્ધાદન્યતઃ સકાશાત્સામાન્યેના-
 કારેણ પરોક્ષાર્થસ્ય પ્રતિપત્તિરૂપમ્, તતસ્તદનુમાનેઽન્તર્ભૂતમિતિ પ્રત્યક્ષાનુમા-
 નલક્ષણે દ્વે એવ પ્રમાણે । તથાહિ—ન પરોક્ષોઽર્થઃ સાક્ષાત્પ્રમાણેન પ્રતીયતે,
 તસ્યાપરોક્ષત્વપ્રસક્તેઃ । વિકલ્પમાત્રસ્ય ચ સ્વતન્ત્રસ્ય રાજ્યાદિવિકલ્પવદ-
 પ્રમાણત્વાત્, પરોક્ષાર્થપ્રતિબદ્ધસ્યાવશ્યતયા તદવ્યભિચારાભાવાત્ । ન ચ
 સ્વસાધ્યેન વિના ભૂતોઽર્થઃ પરોક્ષાર્થસ્ય ગમકઃ, અતિપ્રસક્તેઃ । ધર્મિણા
 ચાસંબદ્ધસ્યાપિ ગમકત્વે પ્રત્યાસત્તિવિપ્રકર્ષાભાવાત્ સ સર્વત્ર પ્રતિપત્તિહેતુ-
 ભવેત્ । તતો યદેવંવિધાર્થપ્રતિપત્તિનિબન્ધનં પ્રમાણં તદનુમાનમેવ, તસ્યૈવંલ-
 ક્ષણત્વાત્ । તથા ચ પ્રયોગઃ— યદપ્રત્યક્ષં પ્રમાણં તદનુમાનાન્તર્ભૂતં યથા
 લિઙ્ગબલભાવિ, અપ્રત્યક્ષપ્રમાણં ચ શાબ્દાદિકં પ્રમાણાન્તરત્વેનાભ્યુપગમ્ય-
 માનમિતિ સ્વભાવહેતુઃ । યચ્ચ યન્નાન્તર્ભૂતં તસ્ય ન તતો બહિર્ભાવઃ યથા
 પ્રસિદ્ધાન્તર્ભાવસ્ય ક્વચિત્કસ્યાપિ, અન્તર્ભૂતં ચેદં પ્રત્યક્ષાદન્યત્પ્રમાણમનુમાન-
 મિતિ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, અન્તર્ભાવબહિર્ભાવયોઃ પરસ્પરપરિહારસ્થિતિ-

લક્ષણતયા વિરોધાત્ ।

76. વિષય પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રકારના હોવાથી એ બે પ્રકારના વિષયોને જાણનારાં સમ્યગ્જ્ઞાનો (પ્રમાણો) પણ બે જ પ્રકારનાં છે. બૌદ્ધ દર્શનમાં ક્ષણિક પરમાણુરૂપ વિશેષ (સ્વલક્ષણ) તો પ્રત્યક્ષનો વિષય છે તથા બુદ્ધિપ્રતિબિંબિત અન્યાપોહાત્મક સામાન્ય અનુમાનનો વિષય છે. આમ વિષયની દ્વિવિધતા ઉપરથી પ્રમાણની દ્વિવિધતાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. પ્રત્યક્ષ સામાન્યને તથા અનુમાન સ્વલક્ષણને વિષય કરી શકતાં નથી. પ્રત્યક્ષના વિષયભૂત પ્રત્યક્ષ વિષયથી અન્ય બધા વિષયો પરોક્ષ છે. આમ વિષયોના બે પ્રકાર હોવાથી તેમનાં ગ્રાહક સમ્યગ્જ્ઞાન (પ્રમાણ) પણ બે પ્રકારનાં છે. તે ન તો એક પ્રકારનાં છે કે ન તો ત્રણ આદિ પ્રકારનાં છે. જેટલાં પણ સમ્યગ્જ્ઞાનો પરોક્ષ અર્થને વિષય કરે છે તે બધાં અનુમાનમાં અન્તર્ભૂત છે, કેમ કે તે બધાં પોતાના સાધ્યભૂત અર્થ સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવનારાં તથા નિયતધર્મીઓમાં રહેનારાં લિંગો દ્વારા પરોક્ષ અર્થોનું સામાન્યરૂપે અવિશદ્ધજ્ઞાન કરાવે છે. તેથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ બે જ પ્રમાણો છે. તે આ પ્રમાણે — પરોક્ષ અર્થ પ્રમાણ દ્વારા સાક્ષાત્ અર્થાત્ વિશેષરૂપે તો પ્રતીત થતો જ નથી. જો તે સાક્ષાત્ પ્રતીત થવા લાગે તો તે પરોક્ષ ન રહે પણ પ્રત્યક્ષની કોટિમાં આવી જાય. અનુમાન એક વિકલ્પજ્ઞાન છે. જે વિકલ્પજ્ઞાન નિર્વિકલ્પકથી ઉત્પન્ન ન થઈને માત્ર વાસનાથી સ્વતન્ત્રભાવે ઉત્પન્ન થાય છે તે વિકલ્પજ્ઞાન પ્રમાણ નથી. ઉદાહરણાર્થ, મનમાં ‘હું રાજા છું’ એવું વિકલ્પજ્ઞાન કોઈ રાજ્ય જેવા પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પ્રત્યક્ષથી ઉત્પન્ન ન થઈને પોતાની મેળે જ વાસનાવિશેષ દ્વારા મનમાં ઉદ્ભવ પામે છે. તેથી તે પ્રમાણ નથી. આમ જે વિકલ્પનો પરોક્ષ અર્થ સાથે અવિનાભાવસંબંધ નથી તે વિકલ્પ નિયમથી અવિસંવાદી નથી જ હોતો. જે લિંગભૂત અર્થ પોતાના સાધ્ય અર્થના અભાવમાં પણ હોય તેના દ્વારા તેના સાધ્ય અર્થનું નિયમથી જ્ઞાન થઈ શકે જ નહિ. અસંબંધ લિંગ દ્વારા અનુમાન માનીએ તો ગમે તે લિંગ દ્વારા ગમે તે સાધ્યનું અનુમાન થવું જોઈએ. તેવી જ રીતે નિયત ધર્મી સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર હેતુથી જો સાધ્યનું અનુમાન થતું હોય તો રસોઈઘરમાં ઉપલબ્ધ ધૂમ દ્વારા હિમાલય પર્વતમાં કે સુમેરુ પર્વતમાં પણ અગ્નિનું અનુમાન થવું જોઈએ કેમ કે ધર્મીથી અસંબંધ હેતુની કોઈ ખાસ ધર્મી સાથે પ્રત્યાસત્તિ (નિકટતા) કે કોઈ અવિવક્ષિત ધર્મીથી વિપ્રકર્ષ (દૂર હોવાપણું) કહી શકાતાં નથી. તે તો બધા ધર્મીઓથી અસંબંધ છે એટલે કોઈપણ ધર્મીમાં તેણે સાધ્યનું અનુમાન કરાવવું જોઈએ. તેથી પોતાના સાધ્ય સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવનાર તથા નિયતધર્મીમાં વિદ્યમાન લિંગથી થનારાં જેટલાં પણ સમ્યક્ અર્થાત્ અવિસંવાદી વિકલ્પજ્ઞાનો છે તે બધાં જ અનુમાન પ્રમાણમાં અન્તર્ભૂત છે, કેમ કે

‘અવિનાભાવી સાધનથી નિયતધર્મીમાં થનારા સાધ્યના જ્ઞાનને અનુમાન કહે છે’ એ અનુમાનનું પરિષ્કૃત લક્ષણ છે. ઉપર્યુક્ત વિવેચનના આધારે આપણે આ નિશ્ચિત અનુમાનો કરી શકીએ છીએ — ‘(આગમ આદિ અનુમાનમાં અન્તર્ભૂત છે, કેમ કે તેઓ અપ્રત્યક્ષ પદાર્થને વિષય કરનારાં પ્રમાણો છે), જે અપ્રત્યક્ષ પદાર્થને વિષય કરનારાં પ્રમાણો છે તે અનુમાનમાં અન્તર્ભૂત છે, જેમ કે લિંગદર્શનથી થનારું અનુમાનરૂપ વિકલ્પજ્ઞાન, સાંખ્ય આદિ દ્વારા સ્વીકૃત શબ્દ આદિ પણ અપ્રત્યક્ષ પદાર્થને વિષય કરનારાં પ્રમાણો છે, (તેથી અનુમાનમાં જ તેમનો અન્તર્ભાવ થાય છે)’ — આ સ્વભાવહેતુ છે. ‘(આગમ આદિ અનુમાનથી અતિરિક્ત નથી, કેમ કે તેમનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે), જેનો જેમાં અન્તર્ભાવ થાય તે તેનાથી અતિરિક્ત પ્રમાણ ન ગણાય, જેમ કે પ્રત્યક્ષમાં અન્તર્ભૂત ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ, પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન સમસ્ત શબ્દ આદિ પ્રમાણો પણ અનુમાનમાં જ અન્તર્ભૂત છે, તેથી તે બધાં અનુમાનથી ભિન્ન પ્રમાણો નથી.’ આ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે. અન્તર્ભાવ તથા બહિર્ભાવનો પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ વિરોધ છે અર્થાત્ જ્યાં અન્તર્ભાવ હશે ત્યાં બહિર્ભાવ નહિ હોય અને જ્યાં બહિર્ભાવ હશે ત્યાં અન્તર્ભાવ નહિ હોય. અહીં બહિર્ભાવનો જે વિરુદ્ધ સ્વભાવ અન્તર્ભાવ ઉપલબ્ધ છે તે પોતાના વિરોધી બહિર્ભાવનો પ્રતિષેધ સિદ્ધ કરે છે. તેથી આ હેતુ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિરૂપ છે.

77. આહ પર:— ભવતુ પરોક્ષવિષયસ્ય પ્રમાણસ્યાનુમાનેઽન્તર્ભાવઃ, અર્થાન્તરવિષયસ્ય ચ શબ્દાદેસ્તસ્યાન્તર્ભાવો ન યુક્ત ઇતિ ચેત્; ન; પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષાભ્યામન્યસ્ય પ્રમેયસ્યાર્થસ્યાભાવાત્, પ્રમેયરહિતસ્ય ચ પ્રમાણસ્ય પ્રામાણ્યાસમ્ભવાત્, પ્રમીયતેઽનેનાર્થ ઇતિ પ્રમાણમિતિ વ્યુત્પત્ત્યા સપ્રમેયસ્યૈવ તસ્ય પ્રમાણત્વવ્યવસ્થિતેઃ । તથાહિ— યદવિદ્યમાનપ્રમેયં ન તત્ પ્રમાણં યથા કેશોષદુકાદિજ્ઞાનમ્, અવિદ્યમાનપ્રમેયં ચ પ્રમાણદ્વાયાતિરિક્તવિષયતયાભ્યુપ-ગમ્યમાનં પ્રમાણાન્તરમિતિ કારણાનુપલબ્ધિઃ, પ્રમેયસ્ય સાક્ષાત્વારમ્પર્યેણ વા પ્રમાણં પ્રતિ કારણત્વાત્ । તદુક્તમ્— “નાનનુકૃતાન્વયવ્યતિરેકં કારણમ્, નાકારણં વિષયઃ” ઇતિ ।

77. શંકા— એ તો ઉચિત છે કે પરોક્ષને વિષય કરનાર પ્રમાણનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ થાય, પરંતુ આગમ આદિ પ્રમાણ તો જુદા જ પ્રકારના પદાર્થોને વિષય કરે છે, તેથી તેમનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ કરવો કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી.

બૌદ્ધ સમાધાન— આ શંકા તો જ યોગ્ય ગણાય જો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ આ બે સિવાય બીજું કોઈ ત્રીજું પ્રમેય હોય કે જેને વિષય કરવા માટે આગમ આદિને સ્વતન્ત્ર

પ્રમાણ ઘોષિત કરવું પડે. અને આવું કોઈ ત્રીજું પ્રમેય તો છે જ નહિ. પ્રમેય વિના તો પ્રમાણમાં પ્રમાણતા જ આવી શકતી નથી. 'જેના દ્વારા પ્રમેયને જાણવામાં આવે છે તે પ્રમાણ છે' આ 'પ્રમાણ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ પ્રમાણના પ્રમેય સાથેના અવિનાભાવસંબંધને દર્શાવે છે. તેથી જેના પ્રમેયનું અસ્તિત્વ હોય તે જ પ્રમાણ બની શકે છે. 'જે જ્ઞાનનું પ્રમેય અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી તે પ્રમાણ જ નથી, જેમ કે સ્વચ્છ આકાશમાં થનારું કેશાકાર તથા મચ્છરાકારનું જ્ઞાન. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી અતિરિક્ત આગમ આદિ પ્રમાણોના વિષયો પણ અસ્તિત્વમાં નથી. [તેથી તેઓ પ્રમાણ ન હોઈ શકે.] આ હેતુ કારણાનુપલબ્ધિરૂપ છે. પ્રમેય પદાર્થ ક્યાંક સાક્ષાત્ અને ક્યાંક પરંપરાથી પ્રમાણનું કારણ બને જ છે. કહ્યું પણ છે કે 'જેનો જેની સાથે અન્વય અને વ્યતિરેક નથી તે તેનું કારણ હોઈ શકે નહિ તથા જે પદાર્થ જ્ઞાનનું કારણ નથી તે જ્ઞાનનો વિષય પણ હોઈ શકે નહિ.' આ રીતે પ્રમાણમાં કારણભૂત પ્રમેયની અનુપલબ્ધિ હોવાથી શબ્દ (આગમ) આદિમાં પ્રમાણતાનો નિષેધ કારણાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુથી કરવામાં આવ્યો છે.

78. પ્રત્યક્ષપરોક્ષાતિરિક્તં પ્રમેયાન્તરં નાસ્તીતિ ચાધ્યક્ષેણૈવ પ્રતિપાદ્યતે । અધ્યક્ષં હિ પુરઃસ્થિતાર્થસામર્થ્યાદુપજાયમાનં તદ્ગતાત્મનિયતપ્રતિભાસાવ-ભાસાદેવ તસ્યાર્થસ્ય પ્રત્યક્ષવ્યવહારકારણં ભવતિ, તદન્યાર્થાત્મતાં ચ તસ્ય વ્યવચ્છિન્દાનમન્યત્પરોક્ષમર્થજાતં સકલં રાશ્યન્તસ્ત્વેન વ્યવસ્થાપયન્તૃતીય-પ્રકારાભાવં ચ સાધયતિ, અધ્યક્ષેણાપ્રતીયમાનસ્ય સકલસ્યાર્થજાતસ્યાન્ય-ત્વેન પરોક્ષતયા વ્યવસ્થાપનાત્ । અન્યથા તસ્ય તદન્યાર્થરૂપતાઽવ્યવચ્છેદે સ્વીયરૂપતયાપિ પરિચ્છેદો ન ભવેદિતિ ન કિંચિત્પ્રત્યક્ષેણાવગતં ભવેત્ । પ્રતિનિયતસ્વરૂપતા હિ ભાવાનાં પ્રમાણતો વ્યવસ્થિતા । અન્યથા સર્વસ્ય સર્વથોપલભ્યાદિપ્રસદ્ભૂતઃ પ્રતિનિયતવ્યવહારોચ્છેદપ્રસક્તિર્ભવેત્ । પ્રતિનિયત-સ્વરૂપતા ચેન્ન પ્રત્યક્ષાવગતા કિમન્યદ્રૂપં તેન તસ્યાવગતમિતિ પદાર્થ-સ્વરૂપાવભાસિનાધ્યક્ષેણ પ્રમેયાન્તરાભાવઃ પ્રતિપાદિત એવ ।

78. 'પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષથી અતિરિક્ત કોઈ ત્રીજું પ્રમેય નથી' એનું પ્રતિપાદન યા સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષ પોતે જ કરે છે. પ્રત્યક્ષ પોતાની સામે વિદ્યમાન પદાર્થના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પદાર્થના આકારનું હોવાના કારણે તેનો પ્રતિભાસ તે પદાર્થના સ્વરૂપથી નિયત થાય છે એટલે તે પદાર્થમાં 'પ્રત્યક્ષ' શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે અર્થાત્ તે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. ઉદાહરણાર્થ, ઘટ પદાર્થથી ઉત્પન્ન થનારું પ્રત્યક્ષ ઘટના આકારનું હોવાના કારણે 'આ ઘટ છે' એ રૂપે ઘટ પદાર્થના સ્વરૂપમાં જ સીમાબદ્ધ

થઈને ઘટ પદાર્થમાં 'પ્રત્યક્ષ' શબ્દનો વ્યવહાર કરાવે છે. ઘટનું પ્રત્યક્ષ કેવળ ઘટમાં પ્રત્યક્ષનો વ્યવહાર કરાવીને જ અટકતું નથી પરંતુ પોતાના વિષય ઘટનો અન્ય સમસ્ત ઘટભિન્ન પદાર્થોથી વ્યવચ્છેદ પણ કરે છે. આમ પ્રત્યક્ષ નિયત વિષયમાં 'પ્રત્યક્ષ' શબ્દનો વ્યવહાર કરાવવાની સાથે સાથે જ અન્ય પદાર્થોથી પોતાના વિષયની વ્યાવૃત્તિ પણ કરે છે. આ અન્ય પદાર્થો જ, જેમનાથી પ્રત્યક્ષ પોતાના પ્રત્યક્ષભૂત પદાર્થની વ્યાવૃત્તિ કરે છે તેઓ, પરોક્ષ રાશિ બનાવે છે. બસ, પદાર્થોની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ આ બે રાશિઓથી અતિરિક્ત કોઈ ત્રીજી રાશિ છે જ નહિ, તેનું હોવું સંભવતું જ નથી, કેમ કે પ્રત્યક્ષનો વિષય ન બનનારા જેટલા પ્રત્યક્ષભિન્ન પદાર્થો છે તે બધા પરોક્ષરાશિમાં અન્તર્ભૂત છે. જો પ્રત્યક્ષ પોતાના વિષયભૂત પદાર્થનો અન્ય બધા પરપદાર્થોથી વ્યવચ્છેદ ન કરે તો તે પોતાના વિષયને પ્રતિનિયતરૂપમાં જાણી જ ન શકે, અર્થાત્ કોઈ પણ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ જ ન થઈ શકે. પ્રમાણ દ્વારા તો પદાર્થોનું પ્રતિનિયત સ્વરૂપ જ વ્યવસ્થિત થાય છે. પ્રતિનિયત સ્વરૂપની વ્યવસ્થા અન્ય પરરૂપનો વ્યવચ્છેદ કર્યા પછી સ્વરૂપનું મ્લહણ કરીને જ થઈ શકે છે. જો પ્રમાણ પ્રતિનિયત સ્વરૂપની વ્યવસ્થા ન કરે તો બધા પદાર્થો ઘટાકાર, પટાકાર આદિ બધા જ આકારોમાં ઉપલબ્ધ થવા લાગે. આવી પરિસ્થિતિમાં તો 'આ જલ છે' 'આ અગ્નિ છે' ઈત્યાદિરૂપ પ્રતિનિયત વ્યવહારનો જ લોપ થઈ જાય. જો પ્રત્યક્ષ પદાર્થના પ્રતિનિયત સ્વરૂપને ન જાણતું હોય તો તે પદાર્થના કયા રૂપને જાણશે? આ રીતે પદાર્થના પ્રતિનિયત સ્વરૂપને જાણનારું પ્રત્યક્ષ જ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષથી અતિરિક્ત અન્ય પ્રમેયના અભાવને જ જણાવે છે, સિદ્ધ કરે છે.

79. અનુમાનતોઽપિ તદ્ભાવઃ પ્રતીયત એવ, અન્યોન્યવ્યવચ્છેદરૂપાણા-મિતરપ્રકારવ્યવચ્છેદેન તદિતરપ્રકારવ્યવસ્થાપનાત્ । પ્રયોગશ્ચાત્ર-યત્ર યત્રપ્રકારવ્યવચ્છેદેન તદિતરપ્રકારવ્યવસ્થા, ન તત્ર પ્રકારાન્તરસંભવઃ । તદ્વથા પીતાદૌ નીલપ્રકારવ્યવચ્છેદેનાનીલપ્રકારવ્યવસ્થાયામ્ । અસ્તિ ચ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષયોરન્યતરપ્રકારવ્યવચ્છેદેનેતરપ્રકારવ્યવસ્થા વ્યવચ્છિદ્યમાનપ્રકારા-વિષયીકૃતે સર્વસ્મિન્પ્રમેય ઇતિ વિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, તદતત્રપ્રકારયોઃ પરસ્પરપરિ-હારસ્થિતિલક્ષણત્વાત્ । અતઃ પ્રમેયાન્તરાભાવાત્ર પ્રમાણાન્તરભાવઃ । ઉક્તં ચ-

“ન પ્રત્યક્ષપરોક્ષાભ્યાં મેયસ્યાન્યસ્ય સંભવઃ ।

તસ્માત્રપ્રમેયદ્વિત્વેન પ્રમાણદ્વિત્વમિષ્યતે ॥૧૧॥”

[પ્ર૦ વા૦ ૨૧૬૩] ઇતિ ॥

અત્ર શાબ્દોપમાનાર્થાપત્યભાવાદિપ્રમાણાન્તરાણાં નિરાકરણમ્
પ્રત્યક્ષાનુમાનયોરન્તર્ભાવિનં વા યથા ભવતિ, તથા પ્રમાણસમુચ્ચયાદિ-
બૌદ્ધગ્રન્થેભ્યઃ સન્મત્યાદિગ્રન્થેભ્યો વાવગન્તવ્યમ્ । ગ્રન્થગૌરવભયાત્તુ નોચ્યતે ।
તતઃ સ્થિતમેતત્-પ્રત્યક્ષાનુમાને દ્વે એવ પ્રમાણે ઇતિ ॥૧॥

79. અનુમાનથી પણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષથી અતિરિક્ત અન્ય કોઈ ત્રીજા પ્રમેયનો અભાવ પ્રતીત થાય છે. જે બે વસ્તુઓ એકબીજાનો અભાવ કરીને જ પોતાને સ્થાપે છે તે બે વસ્તુમાંથી કોઈ એક વસ્તુનો નિષેધ કરવાથી બીજી વસ્તુની વિધિ આપોઆપ જ થઈ જાય છે. ઉદાહરણાર્થ, નીલતા અનીલતાનો વ્યવચ્છેદ કરીને તથા અનીલતા નીલતાનો વ્યવચ્છેદ (નિષેધ) કરીને પોતાના સ્વરૂપને પામે છે, તેથી જ્યાં નીલતાનો નિષેધ હોય છે ત્યાં અનીલતાનું વિધાન તથા જ્યાં અનીલતાનો નિષેધ હોય છે ત્યાં નીલતાનો સદ્ભાવ આપોઆપ જ થઈ જાય છે. અનુમાનનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે— ‘જ્યાં એક પ્રકારનો નિષેધ કરીને બીજા પ્રકારની વ્યવસ્થા થાય છે ત્યાં તે બેથી અતિરિક્ત ત્રીજા પ્રકારની સંભાવના નથી, જેમ કે કોઈ વસ્તુમાં નીલત્વનો વ્યવચ્છેદ કરીને અનીલતાનું વિધાન હોતાં નીલતા અને અનીલતાથી અતિરિક્ત કોઈ ત્રીજા પ્રકારની સંભાવના નથી, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષરૂપ બે પ્રકારો પણ એકબીજાનો વ્યવચ્છેદ કરીને પોતાના સ્વરૂપની વ્યવસ્થા કરે છે, તેથી જગતનાં બધાં પ્રમેયોમાં કાં તો પ્રત્યક્ષતાનો વ્યવચ્છેદ કરીને પરોક્ષતા હશે કાં તો પરોક્ષતાનો વ્યવચ્છેદ કરીને પ્રત્યક્ષતા ફલિત થશે, આ બે પ્રકારોથી અતિરિક્ત કોઈ ત્રીજા પ્રકારની સંભાવના કરી શકાતી નથી.’ આ હેતુ વિરુદ્ધોપલબ્ધિરૂપ છે. તત્પ્રકાર અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અને અતત્પ્રકાર અર્થાત્ પરોક્ષ એકબીજાનો પરિહાર કરીને પોતાની સ્થિતિને (ઉપસ્થિતિને, વિદ્યમાનતાને, અસ્તિત્વને) સ્થાપે છે. આ રીતે જ્યારે ત્રીજું પ્રમેય જ નથી ત્યારે ત્રીજા પ્રમાણની સંભાવના ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય. કહ્યું પણ છે કે “પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષથી ભિન્ન કોઈ ત્રીજું પ્રમેય જ નથી, તેથી પ્રમેય બે હોવાથી પ્રમાણ પણ બે જ માનવામાં આવ્યાં છે.” [પ્રમાણવાર્તિક, ૨. ૬૩.]

અહીં આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ તથા અભાવ આદિ પ્રમાણાન્તરોનું નિરાકરણ અથવા તેમનો આ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણમાં અન્તર્ભાવ કરવાની રીત યા પ્રણાલી પ્રમાણસમુચ્ચય આદિ બૌદ્ધગ્રન્થોમાંથી તેમજ સન્મતિતર્ક[—ટીકા] આદિ જૈન ગ્રન્થોમાંથી જાણી લેવી જોઈએ. ગ્રન્થનું કદ વધુ પડતું વધી ન જાય એ ખાતર આ લઘુ ગ્રન્થમાં તે ગુરુ યા વિસ્તૃત ચર્ચાઓને લખતાં નથી. તેથી એ સિદ્ધ થયું કે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે જ પ્રમાણ છે. (૯)

80. અથ પ્રત્યક્ષલક્ષણમાહ—

પ્રત્યક્ષં કલ્પનાપોઢમધ્રાન્તં તત્ર બુદ્ધ્યતામ્ ।

80. હવે આચાર્ય પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કહે છે—

કલ્પનાપોઢ અર્થાત્ નિર્વિકલ્પક તથા ભ્રાન્તિથી રહિત અભ્રાન્ત જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહે છે.

81. વ્યાખ્યા—તત્ર તયોઃ પ્રત્યક્ષાનુમાનયોર્મધ્યે પ્રત્યક્ષં બુદ્ધ્યતાં જ્ઞાયતામ્ । તત્ર પ્રતિગતમક્ષમિન્દ્રિયં પ્રત્યક્ષમ્ । કીદૃશમ્ । કલ્પનાપોઢમ્ । શબ્દસંસર્ગવતી પ્રતીતિઃ કલ્પના । કલ્પના અપોઢા અપેતા યસ્માત્તત્ કલ્પનાપોઢમ્ । નનુ બહુવ્રીહૌ નિષ્ઠાન્તં પૂર્વં નિપતતિ, તતોઽપોઢકલ્પનમિતિ સ્યાત્ । ન; “વાહિતાગન્યાદિષુ” ઇતિ વાવચનાત્, આહિતાગન્યાદેશ્ચાકૃતિગણત્વાત્ર પૂર્વનિપાતઃ । કલ્પનયા વાપોઢં રહિતં કલ્પનાપોઢમ્ નામજાત્યાદિકલ્પના-રહિતમિત્યર્થઃ । તત્ર નામકલ્પના યથા ડિત્થ ઇતિ । જાતિકલ્પના યથા ગૌરિતિ । આદિશબ્દાદ્ ગુણક્રિયાદ્રવ્યપરિગ્રહઃ । તત્ર ગુણકલ્પના યથા શુક્લ ઇતિ । ક્રિયાકલ્પના યથા પાચક ઇતિ । દ્રવ્યકલ્પના યથા દણ્ડી ભૂસ્થો વેતિ । આભિઃ કલ્પનાભી રહિતમ્, શબ્દરહિતસ્વલક્ષણજન્મત્વાત્પ્રત્યક્ષસ્ય । ઉક્તં ચ— “ન હ્યર્થે શબ્દાઃ સન્તિ તદાત્માનો વા, યેન તસ્મિન્ પ્રતિભાસમાને પ્રતિભાસેર્ન” [] ઇત્યાદિ । એતેન સ્થિરસ્થૂલઘટપટાદિબાહ્ય-વસ્તુગ્રાહિણઃ સવિકલ્પકજ્ઞાનસ્ય પ્રત્યક્ષતાં નિરસ્યતિ । પુનઃ કીદૃશં પ્રત્યક્ષમ્ । અધ્રાન્તમ્, “અતર્સ્મિસ્તદ્ગ્રહો ધ્રાન્તિઃ” [] ઇતિ વચનાત્ । નાસદ્ભૂતવસ્તુગ્રાહકં કિન્તુ યથાવત્પરસ્પરવિકલ્પક્ષણક્ષયિપરમાણુલક્ષણ-સ્વલક્ષણપરિચ્છેદકમ્ । અનેન નિર્વિકલ્પકાનાં ધ્રાન્તતૈમિરિકાદિજ્ઞાનાનાં પ્રત્યક્ષતાં પ્રતિક્ષિપતિ ।

81. વ્યાખ્યા—ત્યાં (બૌદ્ધદર્શનમાં) તે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનમાંથી પ્રત્યક્ષનું નીચે જણાવેલું લક્ષણ સમજવું જોઈએ. જે અક્ષને અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને પ્રતિગત એટલે કે આશ્રિત હોય તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. તે કેવું છે? તે કલ્પનાપોઢ છે. શબ્દસંસર્ગવાળી પ્રતીતિને કલ્પના કહે છે. જે જ્ઞાન કલ્પનારહિત છે તે કલ્પનાપોઢ અર્થાત્ નિર્વિકલ્પક છે.

શંકા—બહુવ્રીહિ સમાસમાં નિષ્ઠા-પ્રત્યયાન્ત શબ્દનો પૂર્વનિપાત અર્થાત્ પહેલો પ્રયોગ થાય છે, એટલે ‘કલ્પનાપોઢમ્’ના બદલે ‘અપોઢકલ્પનમ્’ કહેવું જોઈએ.

બૌદ્ધ સમાધાન— એવું નથી પણ થતું, કેમ કે ‘વા આહિતાગ્ન્યાદિષુ’ એ સૂત્રમાં ‘વા’ (અથવા) છે. તેથી નિષ્ઠાન્તનો પૂર્વનિપાત વિકલ્પે થાય છે, તેથી ‘કલ્પનાપોઢમ્’ને વૈકલ્પિક રૂપ માનવું જોઈએ. અથવા ‘આહિતાગ્નિ’ આદિ શબ્દોનો આકૃતિગણમાં પાઠ હોવાથી તેમની સંખ્યા નિશ્ચિત છે, તેથી અહીં પૂર્વનિપાત નથી. અથવા ‘કલ્પનાપોઢ’ પદમાં બ્રહ્મીણિ સમાસ ન માનીને ‘કલ્પનાથી અપોઢ(રહિત)’ એ પ્રમાણે તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસ માનવો જોઈએ. કલ્પનાપોઢ એટલે નામ અર્થાત્ વાયક શબ્દ તથા જાતિ આદિ વાચ્યોની કલ્પનાથી રહિત અથવા નામ, જાતિ આદિના નિમિત્તથી થનારી કલ્પનાથી રહિત જ્ઞાનને કલ્પનાપોઢ કહે છે. કોઈ કલ્પના નામ અનુસાર — અર્થાત્ ઈચ્છા મુજબ આપવામાં આવેલી સંજ્ઞા અનુસાર — કરવામાં આવે છે, જેમ કે કોઈ વ્યક્તિનું નામ વ્યવહાર માટે કિંથ્ય રાખવામાં આવે છે. જાતિના આધારે કરવામાં આવતી કલ્પના જાતિકલ્પના કહેવાય છે, જેમ કે ગોત્વજાતિરૂપ નિમિત્ત લઈને કરવામાં આવતી ગૌરૂપ કલ્પના. ‘આદિ’ શબ્દથી ગુણ, ક્રિયા તથા દ્રવ્યના આધારે કરવામાં આવતી કલ્પનાઓનો સંગ્રહ કરી લેવો જોઈએ. ‘આ શુક્લ છે’ આ કલ્પના કરવામાં નિમિત્ત છે શુક્લ ગુણ. ‘આ પાયક છે’ આ કલ્પના કરવામાં નિમિત્ત છે પચનક્રિયા. દંડ આદિ દ્રવ્યોના સંબંધથી ‘આ દંડવાળો યા દંડી છે’ ‘આ પૃથ્વી પર રહેલો યા ભૂસ્થ છે’ ઇત્યાદિ કલ્પનાઓ થયા કરે છે. પ્રત્યક્ષ આ બધી જ કલ્પનાઓથી રહિત હોય છે, તથા તે એવા સ્વલક્ષણરૂપ અર્થથી ઉત્પન્ન થાય છે જે શબ્દસંસર્ગથી રહિત છે. તેથી જ્યારે પદાર્થમાં જ શબ્દસંસર્ગ નથી ત્યારે તેનાથી ઉત્પન્ન થનારા નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનમાં શબ્દની સંભાવના જ શક્ય નથી. કહ્યું પણ છે કે “ન તો સ્વલક્ષણરૂપ અર્થમાં શબ્દ છે કે ન તો સ્વલક્ષણ પોતે શબ્દાત્મક છે, તો પછી સ્વલક્ષણરૂપ અર્થનો જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસ થતાં શબ્દનો પણ સાથે સાથે પ્રતિભાસ ક્યાંથી સંભવે?” [] ઇત્યાદિ. પ્રત્યક્ષના નિર્વિકલ્પક વિશેષણ દ્વારા ઘટ, પટ વગેરે બાહ્ય પદાર્થોને સ્થિર તથા સ્થૂળ રૂપે ગ્રહણ કરનારા સવિકલ્પક જ્ઞાનની પ્રત્યક્ષતાનો નિરાસ થઈ જાય છે. પ્રત્યક્ષ અબ્રાન્ત અર્થાત્ બ્રાન્તિરહિત હોય છે. “જે પદાર્થ જે રૂપવાળો નથી તે પદાર્થમાં (અતસ્મિન્) તે રૂપનું ગ્રહણ કરનારા જ્ઞાનને (તદ્ગ્રહ) બ્રાન્તિ કહે છે” આ બ્રાન્તિનું લક્ષણ છે. આમ પ્રત્યક્ષ અસદ્ભૂત અર્થને ગ્રહણ કરતું નથી. પરંતુ પરસ્પર ભિન્ન ક્ષણિક પરમાણુરૂપ સ્વલક્ષણોનો યથાર્થ પરિચ્છેદ (જ્ઞાન) કરે છે. ‘અબ્રાન્ત’ વિશેષણથી તિમિરરોગના રોગી વગેરેને થતાં બ્રાન્ત નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનોની પ્રત્યક્ષતાનો નિરાસ થઈ જાય છે.

82. इदं प्रत्यक्षं चतुर्धा— इन्द्रियज्ञानं मानसं स्वसंवेदनं योगिज्ञानं च ।

તત્ર ચક્ષુરાદીન્દ્રિયપञ्ચકાશ્રયેણોત્પન્નં બાહ્યરૂપાદિપञ्ચવિષયાલમ્બનં જ્ઞાન-

મિન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમ્ । સ્વવિષયानन्तरविषयसहकारिणोन्द्रियज्ञानेन समनन्तर-
 प्रत्ययेन जनितं मनोविज्ञानं मानसम् । स्वविषयस्य घटादेरिन्द्रियज्ञानविषय-
 स्थानान्तरो विषयो द्वितीयः क्षणः, तेन सहकारिणा सह मिलित्वेन्द्रियज्ञानेनो-
 पादानेन समनन्तरप्रत्ययसंज्ञकेन यज्जनितं मनोविज्ञानं तन्मानसम् । समन-
 न्तरप्रत्ययविशेषणेन योगिज्ञानस्य मानसत्वप्रसङ्गो निरस्तः । समनन्तरप्रत्यय-
 शब्दः स्वसंतानवर्तिन्युपादाने ज्ञाने रूढ्या प्रसिद्धः । ततो भिन्नसन्तानवर्ति-
 योगिज्ञानमपेक्ष्य पृथग्जनचित्तानां समनन्तरव्यपदेशो नास्ति । सर्वचित्त-
 चैतानामात्मसंवेदनं स्वसंवेदनम् । चित्तं वस्तुमात्रग्राहकं ज्ञानम्, चित्ते
 भवाश्चैत्ता वस्तुनो विशेषरूपग्राहकाः सुखदुःखोपेक्षालक्षणाः तेषामात्मा
 येन संवेद्यते तत् स्वसंवेदनमिति । भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम् ।
 भूतार्थः प्रमाणोपपन्नार्थः, भावना पुनः पुनश्चेतसि समारोपः । भूतार्थभावना-
 प्रकर्षपर्यन्ताज्जातं योगिज्ञानम् ।

82. પ્રત્યક્ષના ચાર પ્રકાર છે - (૧) ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (૨) માનસપ્રત્યક્ષ, (૩) સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ અને (૪) યોગિપ્રત્યક્ષ. ચક્ષુ આદિ પાંચ ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થનારાં, રૂપ આદિ પાંચ બાહ્ય પદાર્થોને વિષય કરનારાં જ્ઞાનો ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. જે વિષયક્ષણથી ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થયું છે તે વિષયક્ષણની અનન્તર ક્ષણ જેમાં વિષયરૂપે સહકારી કારણ છે તથા પેલું ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ પોતે ઉપાદાનકારણ છે તે ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષાનન્તરભાવી જ્ઞાનને માનસપ્રત્યક્ષ કહે છે. પોતાના વિષયક્ષણની અનન્તર ઉત્પન્ન બીજી ક્ષણની સહકારી કારણ તરીકે મદદ લઈને ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ સમનન્તરપ્રત્યય તરીકે અર્થાત્ ઉપાદાનકારણ તરીકે જે મનોવિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે તે માનસપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના વિષયભૂત અર્થનો પ્રથમ ક્ષણ તો ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમાં કારણ બને છે, તેથી માનસપ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિમાં તે વિષયનો બીજો ક્ષણ જ સહકારી કારણ બની શકે છે. 'ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષરૂપ સમનન્તરપ્રત્યયથી ઉત્પન્ન થાય છે' એ વિશેષણ દ્વારા યોગિપ્રત્યક્ષમાં માનસપ્રત્યક્ષત્વની આપત્તિ આવી શકતી નથી, કેમ કે યોગિપ્રત્યક્ષમાં ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ ઉપાદાનકારણ હોતું નથી. (યોગિપ્રત્યક્ષ તો ભાવનાપ્રકર્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે.) 'સમનન્તરપ્રત્યય' શબ્દનો પ્રયોગ પોતાના જ સન્તાનમાં ઉત્પન્ન ઉપાદાનભૂત પૂર્વક્ષણમાં રૂઢિથી થાય છે, તેથી આપણા જ્ઞાનોનો સાક્ષાત્કાર કરનાર યોગિપ્રત્યક્ષમાં, આપણું જ્ઞાન ભિન્નસન્તાનવર્તી હોવાથી સમનન્તરપ્રત્યય (ઉપાદાનકારણ) હોતું નથી, આપણું જ્ઞાન વિષય તરીકે કારણ બને છે, તેથી આપણું જ્ઞાન યોગિજ્ઞાનમાં આલમ્બનપ્રત્યય જ બની શકે છે. સર્વ ચિત્ત અને

ચૈત્તોના સ્વરૂપનું સંવેદન સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ છે. ચિત્ત એટલે કેવળ વસ્તુને પ્રલણ કરનારું જ્ઞાન. ચૈત્ત એટલે વસ્તુના વિશેષોને પ્રલણ કરનારાં સુખ-દુઃખ-ઉપેક્ષારૂપ જ્ઞાનો. ચૈત્તનો અર્થ છે ચિત્તમાં પેદા થનાર. ચિત્ત અને ચૈત્ત બન્નેના આત્માનું અર્થાત્ સ્વરૂપનું સંવેદન સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. ભૂતાર્થની એટલે કે ક્ષણિક નિરાત્મક આદિ અર્થોની પ્રકૃષ્ટ ભાવનાથી યોગિપ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. ભૂતાર્થની એટલે કે પ્રમાણસિદ્ધ પદાર્થોની ભાવના અર્થાત્ ચિત્તમાં સતત પુનઃ પુનઃ વિચાર જ્યારે પ્રકર્ષે પહોંચે છે ત્યારે તેનાથી યોગિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે.

83. નનુ યદિ ક્ષણક્ષયિણઃ પરમાણવ એવ તાત્ત્વિકાસ્તર્હિ કિન્નિમિત્તોઽયં ઘટપટકટશકટલકુટાદિસ્થૂલાર્થપ્રતિભાસ ઇતિ ચેત્; નિરાલમ્બન એવાય-મનાદિવિતથવાસનાપ્રવર્તિતસ્થૂલાર્થાવભાસો નિર્વિષયત્વાદાકાશકેશવ-ત્વખ્નજ્ઞાનવદ્વેતિ । યદુક્તમ્—

“બાહ્યો ન વિદ્યતે હ્યર્થો યથા બાલૈર્વિકલ્પ્યતે ।

વાસનાલુઠિતં ચિત્તમર્થાભાસે પ્રવર્તતે ॥૧॥” ઇતિ ।

“નાન્યોઽનુભાવ્યો બુદ્ધ્યાસ્તિ તસ્યા નાનુભવોઽપરઃ ।

ગ્રાહ્યગ્રાહકવૈધુર્યાત્ત્વયં સૈવ પ્રકાશતે ॥૨॥”

[પ્ર૦ વા૦ ૨।૩૨૭] ઇતિ ચા।

83. શંકા— જો ક્ષણિક પરમાણુરૂપ અર્થ જ તાત્ત્વિક છે તો ઘટ, પટ, ચટાઈ, ગાડું, લાઠી આદિ સ્થૂળ પદાર્થોનો પ્રતિભાસ થવાનું નિમિત્ત શું છે ?

બૌદ્ધ ઉત્તર— વસ્તુતઃ ઘટ, પટ વગેરે સ્થૂળ પદાર્થો છે જ નહિ. આ તો અમારી અનાદિકાલીન મિથ્યા વાસનાનો જ વિચિત્ર પરિપાક છે જેથી આપણને કોઈ વાસ્તવિક આલમ્બન(વિષય) વિના જ વિવિધ જાતના સ્થૂળ પદાર્થોનો પ્રતિભાસ થાય છે. જેમ સ્વચ્છ આકાશમાં કેશનો થતો પ્રતિભાસ નિર્વિષય અને મિથ્યા છે અથવા સ્વપ્નમાં વિવિધ પદાર્થોનો થતો પ્રતિભાસ નિર્વિષય અને મિથ્યા છે તેમ આ સ્થૂળ ઘટ, પટ આદિનો પ્રતિભાસ પણ નિરાલંબન અર્થાત્ નિર્વિષય તથા મિથ્યા છે. કહ્યું પણ છે કે “બાલ લોકો અર્થાત્ મિથ્યા વાસનાથી કલુષિત અજ્ઞાની હોઈ જે જે સ્થિર, સ્થૂળ આદિ રૂપે પદાર્થોની કલ્પના કરે છે વસ્તુતઃ પદાર્થો તે તે રૂપે કોઈ પણ રીતે બહાર અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. સત્ય તો એ છે કે અમારી મિથ્યાવાસનાના કારણે જ ચિત્ત પોતે જ તે પદાર્થોના તે તે આકારોવાળું પ્રતિભાસિત થાય છે. બુદ્ધિ દ્વારા

અનુભવ કરવા યોગ્ય (અનુભાવ્ય) કોઈ ગ્રાહ્ય પદાર્થ જ નથી અને ન તો ભદ્રિને પ્રહણ કરનારો કોઈ અન્ય ગ્રાહક છે. તેથી ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહકનું અસ્તિત્વ જ ન હોવાથી આ કેવળ શુદ્ધ બુદ્ધિ જ સ્વયં પ્રકાશે છે.” [પ્રમાણવાર્તિક, ૨.૩૨૭]

84. નનુ પ્રત્યક્ષેણ ક્ષણક્ષયિપરમાણુસ્વરૂપં સ્વલક્ષણં કથં સંવેદ્યત્ત્વમિતિ ચેત્ । ઉચ્યતે — પ્રત્યક્ષં હિ વર્તમાનમેવ સન્નિહિતં વસ્તુનો રૂપં પ્રત્યેતિ, ન પુનર્ભાવિ ભૂતં તત્, અસન્નિહિતત્વાત્તસ્ય । તર્હિ પ્રત્યક્ષાનન્તરં નીલરૂપતા-નિર્ણયવત્ક્ષણક્ષયનિર્ણયઃ કુતો નોત્પદ્યત્ત્વમિતિ ચેત્ । ઉચ્યતે— તદૈવ સ્મૃતિઃ પૂર્વદેશકાલદશાસંબન્ધિતાં વસ્તુનોઽધ્યવસ્યન્તી ક્ષણક્ષયનિર્ણયમુત્પદ્યમાનં નિવારયતિ । અત્ત એવ સૌગતૈત્તિદમભિધીયતે—દર્શનેન ક્ષણિકાક્ષણિકત્વ-સાધારણસ્યાર્થસ્ય વિષયીકરણાત્, કુતશ્ચિદ્ધ્રમનિમિત્તાદક્ષણિકત્વા-રોપેઽપિ ન દર્શનમક્ષણિકત્વે પ્રમાણં કિન્તુ પ્રત્યુતાપ્રમાણમ્, વિપરીતાધ્યવ-સાયાક્રાન્તત્વાત્, ક્ષણિકત્વેઽપિ ન તત્ પ્રમાણમ્ અનુરૂપાધ્યવસાયાજ-નનાત્ । નીલરૂપે તુ તથાવિધનિશ્ચયકરણાત્પ્રમાણમિતિ । તતો યુક્તમુક્તં નિર્વિકલ્પકમધ્રાન્તં ચ પ્રત્યક્ષમિતિ ।

84. શંકા— પ્રત્યક્ષ દ્વારા ક્ષણિક પરમાણુરૂપ સ્વલક્ષણનો અનુભવ કેવી રીતે થાય છે ?

બૌદ્ધ ઉત્તર— પ્રત્યક્ષ વસ્તુના સન્નિહિત અર્થાત્ સામે ઉપસ્થિત તથા વર્તમાન રૂપને જ જાણે છે. તે વસ્તુના અતીત અને ભવિષ્યત્ રૂપને જાણી શકતું નથી કેમ કે તે સ્વરૂપ ન તો સન્નિહિત છે કે ન તો વર્તમાન. પદાર્થના શુદ્ધ વર્તમાન રૂપનો પ્રતિભાસ જ પદાર્થની ક્ષણિકતાનો પ્રતિભાસ છે.

શંકા— જો પ્રત્યક્ષથી ક્ષણિકતાનું જ્ઞાન થતું હોય તો જેમ નીલના પ્રત્યક્ષ પછી નીલરૂપતાનો નિશ્ચય કરનારું ‘આ નીલ છે’ એવું વિકલ્પજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તે પ્રત્યક્ષ પછી તે નીલની ક્ષણિકતાનો નિશ્ચય કરનારું ‘આ ક્ષણિક છે’ એવું વિકલ્પજ્ઞાન કેમ ઉત્પન્ન થતું નથી ?

બૌદ્ધ ઉત્તર— નિર્વિકલ્પક દર્શન અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ દ્વારા જે વખતે પદાર્થની ક્ષણિકતાનો અનુભવ થાય છે બરાબર તે જ વખતે તે પદાર્થની પૂર્વદેશસંબંધિતાનું, પૂર્વકાલસંબંધિતાનું તથા પૂર્વાવસ્થાસંબંધિતાનું સ્મરણ થાય છે અને તેના કારણે એવું લાગે છે કે ‘આ તે જ પદાર્થ છે જે તે દેશમાં હતો, આ તે જ પદાર્થ છે જે પહેલાં પણ મોજૂદ હતો, આ તે જ પદાર્થ છે જે તે અવસ્થામાં હતો.’ આ સ્થિરતાનું સ્મરણ જ ‘આ

ક્ષણિક છે' એ વિકલ્પજ્ઞાનને ઉત્પન્ન થવા દેતું નથી. તેથી બૌદ્ધ કહે છે કે નિર્વિકલ્પક દર્શન દ્વારા તો ક્ષણિકતા અને અક્ષણિકતા ઉભયસાધારણ વસ્તુમાત્રનું ગ્રહણ થાય છે, તેની પછી કોઈ ભ્રમનિમિત્તના કારણે વસ્તુમાં અક્ષણિકતાનો આરોપ થઈ જાય છે. તેમ છતાં નિર્વિકલ્પક દર્શનને અક્ષણિક અંશમાં પ્રમાણ નહિ માની શકાય, ઊલટું વિપરીત અધ્યવસાયથી (નિશ્ચયાત્મક વિકલ્પજ્ઞાનથી) યુક્ત હોવાના કારણે તે અક્ષણિક અંશમાં અપ્રમાણ જ છે. સાથે સાથે તે નિર્વિકલ્પક દર્શન ક્ષણિક અંશમાં પણ પ્રમાણ નથી કેમ કે તેણે 'આ ક્ષણિક છે' એ આકારના અનુકૂળ વિકલ્પને (નિશ્ચયને) ઉત્પન્ન કર્યો નથી. તે નિર્વિકલ્પક દર્શન તો કેવલ નીલાંશમાં જ પ્રમાણ છે કેમ કે તે 'આ નીલ છે' એ આકારનો જ અનુકૂળ વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી યોગ્ય જ કહ્યું છે કે જે અભ્રાન્ત નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન છે તે જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

85. અत्र 'અભ્રાન્તમ્' इति विशेषणग्रहणादनुमाने च तदग्रहणादनुमानं भ्रान्तमित्यावेदयति । तथाहि—भ्रान्तमनुमानम्, सामान्यप्रतिभासित्वात्, सामान्यस्य च बहिः स्वलक्षणे व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पाभ्यामपाक्रियमाणतयाऽयोगात्, सामान्यस्य स्वलक्षणरूपतयानुमानेन विकल्पनात् । अतस्मिन्नस्वलक्षणे तदग्रहस्य स्वलक्षणतया परिच्छेदस्य भ्रान्तिलक्षणत्वात् । प्रामाण्यं पुनः प्रणालिकया बहिःस्वलक्षणबलायातत्त्वादनुमानस्य । तथाहि—नार्थं विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपसंबन्धप्रतिबद्धलिङ्गसद्भावः, न तद्विना तद्विषयं ज्ञानम्, न तज्ज्ञानमन्तरेण प्रागवधारितसंबन्धस्मरणम्, तदस्मरणे नानुमानमित्यर्थाव्यभिचारित्वाद् भ्रान्तमपि प्रमाणमिति संगीर्यते ।

તદુક્તમ્—“અતસ્મિન્સ્તદ્ગ્રહો ભ્રાન્તિરપિ સંધાનતઃ પ્રમા” [] इति । અમુમેવાર્થં દૃષ્ટાન્તપૂર્વકં [વિ] નિશ્ચયે ધર્મકીર્તિરકીર્તયત્ । યથા—

“मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः ।

मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥१॥

यथा तथाऽयथार्थत्वेऽप्यनुमानतदाभयोः ।

अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्वं व्यवस्थितम् ॥२॥”

[પ્ર૦ વા૦ ૨૧૫૭-૫૮] इति ॥

85. પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં 'અભ્રાન્ત' વિશેષણનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે પણ અનુમાનના લક્ષણમાં તે વિશેષણનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું નથી, એટલે સૂચવવામાં

આવું છે કે અનુમાન બ્રાન્ત છે. અર્થાત્ અનુમાન બ્રાન્ત હોવા છતાં પ્રમાણ છે. અનુમાન બ્રાન્ત આ રીતે છે — અનુમાન બ્રાન્ત છે કેમ કે તે સામાન્ય પદાર્થને વિષય કરે છે. સામાન્ય પદાર્થ તો 'તે સ્વલક્ષણરૂપ વ્યક્તિઓથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન' ઇત્યાદિ વિકલ્પોથી ખંડિત થઈ જવાના કારણે સિદ્ધ નથી થતો પરંતુ અનુમાન તે મિથ્યા સામાન્યને જ સ્વલક્ષણરૂપે પ્રહણ કરે છે. તેથી જે જે રૂપ નથી તેને તે રૂપે પ્રહણ કરવું એ જ તો અનુમાનની બ્રાન્તતા છે. જે સ્વલક્ષણરૂપ નથી એવા સામાન્યને સ્વલક્ષણરૂપે પ્રહણ કરવું એ જ અનુમાનની બ્રાન્તતા છે. જો કે અનુમાન ઉપર દર્શાવ્યું તે રીતે બ્રાન્ત છે તેમ છતાં તે પરંપરાથી બાહ્ય સ્વલક્ષણના બળે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે પ્રમાણ છે. તે આ રીતે— સ્વલક્ષણરૂપ ધૂમ આદિ બાહ્ય અર્થ વિના તો તાદાત્મ્ય યા તદુત્પત્તિરૂપ અવિનાભાવસંબંધ (વ્યાપ્તિસંબંધ) સાધ્ય સાથે ધરાવનાર લિંગના (સાધનના) અસ્તિત્વની સંભાવના નથી, અને લિંગના અસ્તિત્વ વિના તો લિંગનું જ્ઞાન (લિંગદર્શન અર્થાત્ લિંગપ્રત્યક્ષ) જ ન થાય, અને લિંગજ્ઞાનના અભાવમાં પહેલાં નિશ્ચિત કરેલી વ્યાપ્તિનું સ્મરણ ન થાય, અને વ્યાપ્તિસ્મરણ વિના અનુમાન ઉત્પન્ન ન થાય. આમ અનુમાન બ્રાન્ત હોવા છતાં પણ તેનો પરંપરાથી સ્વલક્ષણરૂપ અર્થની (ધૂમાદિની) સાથે સંબંધ હોવાથી તેની પ્રમાણતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. કહ્યું પણ છે કે 'જે સ્વલક્ષણરૂપ નથી તે મિથ્યા સામાન્યમાં (અતસ્મિન્) સ્વલક્ષણરૂપતાનું પ્રહણ (તદ્ગ્રહ) કરવાના કારણે અનુમાન બ્રાન્ત છે તેમ છતાં અનુમાનનો સ્વલક્ષણ સાથે પરંપરાથી સંબંધ હોવાના કારણે તે પ્રમાણ છે.' આ જ વાતને ધર્મકીર્તિએ પોતાના પ્રમાણવાર્તિક ગ્રન્થમાં દષ્ટાન્ત દ્વારા આ રીતે સમજાવી છે— "જેમ મણિની પ્રભામાં થતું મણિજ્ઞાન તથા દીપકની પ્રભામાં થતું મણિજ્ઞાન એ બન્ને જ્ઞાનો આલમ્બનની (વિષયની) દૃષ્ટિએ બ્રાન્ત છે તેમ છતાં તે બન્ને જ્ઞાનોના આધારે પ્રવૃત્તિ કરનારા પુરુષોની અર્થક્રિયામાં (કાર્યકારિતામાં, પ્રવૃત્તિસફળતામાં) ભેદ જ છે. અર્થાત્ મણિપ્રભામાં મણિબુદ્ધિ ધરાવનારને મણિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે એટલે કે તેની પ્રવૃત્તિ સફળ થાય છે, તેનું જ્ઞાન (મણિજ્ઞાન) કાર્યકારી બને છે; પરંતુ પ્રદીપપ્રભામાં મણિબુદ્ધિ ધરાવનારને મણિ પ્રાપ્ત થતો નથી એટલે કે તેની પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જાય છે, તેનું જ્ઞાન (મણિજ્ઞાન) કાર્યકારી બનતું નથી. તેવી જ રીતે અનુમાન અને અનુમાનાભાસ બન્ને મિથ્યા યા બ્રાન્ત હોવા છતાં પણ અનુમાનના આધારે પ્રવૃત્તિ કરનારની પ્રવૃત્તિ સફળ થાય છે એટલે તેમાં પ્રમાણતા છે, અનુમાનાભાસમાં નથી." [પ્રમાણવાર્તિક, ૨, ૫૭-૫૮].

86. અથાનુમાનલક્ષણમાહ—

ત્રિરૂપાલ્લિઙ્ગતો લિઙ્ગિજ્ઞાનં ત્વનુમાનસંજ્ઞિતમ્ ॥૧૦॥

“ત્રિરૂપાલ્લિઙ્ગતઃ” इत्यादि । त्रीणि रूपाणि पक्षधर्मत्वादीनि वक्ष्य-
माणानि यस्य तत् त्रिरूपं त्रिस्वभावमित्यर्थः । तस्मात्त्रिरूपाल्लिङ्गाद्धेतोः
सम्यगवगताल्लिङ्गिनः परोक्षस्य वस्तुनो यज्ज्ञानं तदनुमानसंज्ञितं प्रमाणम् ।
अनु पश्चात्त्रिङ्गग्रहणादनन्तरं परोक्षस्य वस्तुनो मानं ज्ञानमनुमानमिति ह्यनुमा-
नशब्दस्यार्थः । अत्र श्लोके चरमपादस्य नवाक्षरत्वेऽप्यार्षत्त्वात्त्र दोषः । इदमत्र
तत्त्वम्— यथा जने छत्रादिलिङ्गैर्दृष्टैर्लिङ्गी राजा निश्चीयते, तथा त्रिरूपेण
लिङ्गेन धूमादिना क्वचिदुपलब्धेन परोक्षः पदार्थो लिङ्गी बह्म्यादिस्तत्र सन्
विज्ञायते । इदं च लिङ्गाल्लिङ्गिज्ञानमनुमानमभिधीयते ।

86. હવે આચાર્ય અનુમાનનું લક્ષણ કહે છે—

પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્ત્વ તથા વિપક્ષાસત્ત્વ આ ત્રણ રૂપવાળા લિંગ દ્વારા થતું સાધ્યનું જ્ઞાન અનુમાન કહેવાય છે. (૧૦)

પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્ત્વ તથા વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ આ ત્રણ સ્વભાવો ધરાવતા લિંગના યથાર્થ જ્ઞાનથી પરોક્ષ સાધ્ય વસ્તુનું જે જ્ઞાન થાય છે તેને અનુમાન કહે છે. લિંગ જ્યારે સારી રીતે જ્ઞાત થાય છે ત્યારે જ તે સાધ્યનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે. ‘અનુ એટલે લિંગજ્ઞાન પછી થતું પરોક્ષ વસ્તુનું માન અર્થાત્ જ્ઞાન અનુમાન કહેવાય છે’ આ ‘અનુમાન’ શબ્દનો અર્થ છે. જો કે આ શ્લોકના ચોથા પાદમાં [આઠના બદલે] નવ અક્ષર છે તેમ છતાં આ શ્લોક ઋષિપ્રણીત હોવાથી શુદ્ધ જ છે, તેમાં દોષ નથી. સારતત્ત્વ આ છે— જેમ કોઈ મનુષ્ય અંગે તેના ઉપર રહેલા છત્ર વગેરે ચિહ્નોના દર્શન દ્વારા ‘આ રાજા છે’ એવો નિશ્ચય થાય છે તેમ ત્રણ રૂપો ધરાવતાં ધૂમાદિ લિંગોના દર્શન દ્વારા પરોક્ષ અગ્નિ આદિ સાધ્ય વસ્તુની સત્તાનું જ્ઞાન થાય છે. આ જ લિંગથી થતું લિંગીનું અર્થાત્ સાધ્યનું જ્ઞાન અનુમાન કહેવાય છે.

87. તત્ત્વ દ્વેધા— સ્વાર્થ પરાર્થ ચ । યદા ચ ત્રિરૂપાલ્લિઙ્ગાત્ સ્વયં લિઙ્ગિનં સાધ્યં પ્રતિપદ્યતે, તદા સ્વાર્થમનુમાનમ્ । યદા તુ પરં પ્રતિ સાધ્યસ્ય પ્રતિપત્તયે ત્રિરૂપહેત્વભિધાનં તદા પરાર્થમનુમાનમિતિ । ‘લિઙ્ગિજ્ઞાનં તુ’ इति, अत्र तुशब्दो विशेषणार्थं इदं विशिनष्टि ।

87. તે અનુમાન બે પ્રકારનું છે— સ્વાર્થ અને પરાર્થ. ત્રિરૂપ લિંગને જોઈને પોતે જાતે જ લિંગીનું (સાધ્યનું) જ્ઞાન કરવું એ સ્વાર્થાનુમાન છે. જ્યારે બીજાને સાધ્યનું

જ્ઞાન કરાવવા માટે ત્રિરૂપ હેતુનું કથન કરવામાં આવે છે ત્યારે તે હેતુથી બીજાને થતું સાધ્યનું જ્ઞાન પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે. શ્લોકમાં વપરાયેલાં 'તુ' શબ્દ લિંગના અર્થાત્ હેતુના ભેદોને સૂચવે છે અર્થાત્ 'તુ' શબ્દ વિશેષણાર્થક છે.

૪૪. અત્ર યત્તિરૂપં લિઙ્ગં લિઙ્ગિનો ગમકમુક્તં તલ્લિઙ્ગમનુપલબ્ધિસ્વભાવ-
કાર્યભેદાત્તિથૈવ ભવતીતિ । તત્રાનુપલબ્ધિશ્ચતુર્ધા વર્ણયંતે મૂલભેદાપેક્ષયા ।
તદ્વથા— વિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિઃ, કારણાનુપલબ્ધિઃ,
સ્વભાવાનુપલબ્ધિશ્ચ । તત્ર વિરુદ્ધોપલબ્ધિર્યથા નાત્ર શીતસ્પર્શોઽગ્નેઃ ।
વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિર્યથા નાત્ર શીતસ્પર્શો ધૂમાત્ । કારણાનુપલબ્ધિર્યથા નાત્ર
ધૂમોઽગ્ન્યભાવાત્ । સ્વભાવાનુપલબ્ધિર્યથા નાત્ર ધૂમ ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્યા-
નુપલબ્ધેઃ । શેષાસ્તુ સમાપ્યનુપલબ્ધયો ધર્મબિન્દુ (ન્યાયબિન્દુ) પ્રભૃતિશાસ્ત્ર-
પ્રતિપાદિતા એષ્વેવ ચતુર્ધુ ભેદેષ્વન્તર્ભવન્તીતિ પ્રતિભેદરૂપત્વાત્રાત્ર પૃથગ-
ભિહિતાઃ । સ્વભાવહેતુર્યથા વૃક્ષોઽયં શિંશપાત્વાત્ । કાર્યહેતુર્યથા અગ્નિરત્ર
ધૂમાત્ ।

૪૪. શ્લોકમાં જે ત્રિરૂપ હેતુને સાધ્યનો ગમક કહેવામાં આવ્યો છે તે હેતુના ત્રણ પ્રકાર છે — (૧) અનુપલબ્ધિહેતુ, (૨) સ્વભાવહેતુ અને (૩) કાર્યહેતુ. અનુપલબ્ધિ મૂલભેદોની દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકારની છે — (૧) વિરુદ્ધોપલબ્ધિ, (૨) વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, (૩) કારણાનુપલબ્ધિ તથા (૪) સ્વભાવાનુપલબ્ધિ. વિરુદ્ધોપલબ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત — અહીં શીતસ્પર્શ નથી કારણ કે અહીં શીતસ્પર્શનો વિરોધી અગ્નિ મોજૂદ છે. વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત — અહીં શીતસ્પર્શ નથી કારણ કે અહીં શીતસ્પર્શના વિરોધી અગ્નિનું કાર્ય ધૂમ ઉપલબ્ધ છે. કારણાનુપલબ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત — અહીં ધૂમ નથી કારણ કે અહીં ધૂમનું કારણ અગ્નિ ઉપલબ્ધ નથી. સ્વભાવાનુપલબ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત — અહીં ધૂમ નથી કારણ કે ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ તે ઉપલબ્ધ થતો નથી, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ થવા માટેની સકલ સામગ્રી હોવા છતાં પણ તે ઉપલબ્ધ થતો નથી. ઉપલબ્ધિ-લક્ષણપ્રાપ્ત એટલે જેની ઉપલબ્ધિની (જેના પ્રત્યક્ષની) સઘળી સામગ્રી ઉપસ્થિત છે તે. અનુપલબ્ધિના બાકીના સાત ભેદોનો, જેમનું વર્ણન ન્યાયબિન્દુ આદિ ગ્રન્થોમાં છે તેમનો, આ ચાર મૂળ ભેદોમાં જ અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે. તેથી તે સાત પેટાભેદોનું અહીં અલગથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું નથી. સ્વભાવહેતુનું ઉદાહરણ — આ વૃક્ષ છે કારણ કે આ શિંશપા છે. કાર્યહેતુનું ઉદાહરણ — અહીં અગ્નિ છે કારણ કે અહીં ધૂમ છે.

89. एषु चानुपलब्ध्यादिषु त्रिषु हेतुषु तादात्म्यतदुत्पत्तिसंबन्धबलाद-
विनाभावो विद्यते, आद्यान्त्ययोरनुपलब्धयोः स्वभावहेतोश्च तादात्म्यभावात्,
मध्ययोरनुपलब्धयोः कार्यहेतोश्च तदुत्पत्तिसद्भावात् । अविनाभावश्च तादा-
त्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव व्याप्तः । तादात्म्यतदुत्पत्ती चानुपलब्धिस्वभाव-
कार्येष्वेव विद्येते नान्यत्र । ततस्तादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धविकलानाम-
नुपलब्धिस्वभावकार्यव्यतिरिक्तानामर्थानां सर्वेषां हेत्वाभासतैव प्रत्येतव्या ।
तेन संयोग्यादिका वैशेषिकादिकल्पिता हेतवो न भवन्ति, व्यभिचारस्य
संभवात् ।

89. આ અનુપલબ્ધિ આદિ ત્રણ પ્રકારના હેતુઓમાં તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ દ્વારા અવિનાભાવનો નિશ્ચય થાય છે. વિરુદ્ધોપલબ્ધિ, સ્વભાવાનુપલબ્ધિ અને સ્વભાવહેતુમાં તાદાત્મ્યસંબંધ છે તથા વચ્ચેની બે વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ અને કારણાનુપલબ્ધિ તેમજ કાર્યહેતુમાં તદુત્પત્તિસંબંધ છે. અવિનાભાવ તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિથી જ વ્યાપ્ત છે. (અર્થાત્ અવિનાભાવસંબંધ યા વ્યાપ્તિસંબંધના બે જ પ્રકારો છે — તાદાત્મ્યસંબંધ અને તદુત્પત્તિસંબંધ.) તાદાત્મ્યસંબંધ અને તદુત્પત્તિસંબંધ અનુપલબ્ધિ, કાર્ય અને સ્વભાવ હેતુઓમાં જ મળે છે, તેથી આ ત્રણ જ હેતુઓ છે, લિંગો છે. જેમનામાં તાદાત્મ્યસંબંધ યા તદુત્પત્તિસંબંધ નથી તે બધાને, કાર્ય, સ્વભાવ અને અનુપલબ્ધિરૂપ ત્રણ હેતુઓથી ભિન્ન અર્થોને, હેત્વાભાસ સમજવા જોઈએ. તેથી વૈશેષિક વગેરેએ સ્વીકારેલા સંયોગી આદિ હેતુ હેતુ નથી પણ હેત્વાભાસ છે કેમ કે તેમનામાં વ્યભિચાર જોવામાં આવે છે.

90. कारणात्कार्यानुमानं तु व्यभिचारित्वेनैव नाभ्युपगम्यते । यदपि
रसतः समानसमयस्य रूपादेरनुमानं सौगतैरभ्युपगतम्, यदपि समग्रेण हेतुना
कार्योत्पादानुमानं च, ते अपि स्वभावानुमानतयाभ्युपेते । तथाहि— ईदृश-
रूपान्तरोत्पादसमर्थः प्राक्तनो रूपक्षणः, ईदृशरसजनकत्वात्, पूर्वोपलब्ध-
रूपवदिति रूपान्तरोत्पादरूपसामर्थ्यानुमानम् । योग्येयं प्रतिबन्धकविकला
बीजादिसामग्री स्वकार्योत्पादने, समग्रत्वात्, पूर्वदृष्टबीजादिसामग्रीवदिति
योग्यतानुमानम् । अतः स्वभावहेतुप्रभवे एवैते, न पुनः कारणात् कार्यानु-
माने इति ॥१०॥

90. બૌદ્ધો કારણ દ્વારા કાર્યના અનુમાનનો સ્વીકાર કરતા નથી કારણ કે તે વ્યભિચારી જ હોય છે. વ્યભિચારી કેવી રીતે ? કેમ કે કારણ હોવા છતાં પણ કાર્ય

દેખાતું નથી. બીજો રસને ચામી તન્સમકાલીન રૂપનું અનુમાન કરે છે તથા સમગ્ર હેતુ દ્વારા કાર્યોત્પાદનું અનુમાન કરે છે પરંતુ આ બન્ને અનુમાનોનો સમાવેશ તેઓ સ્વભાવહેતુજન્ય અનુમાનમાં જ કરે છે, તે નીચે પ્રમાણે — પૂર્વ રૂપક્ષણ એવા જ અન્ય રૂપને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે કેમ કે તેણે એવો જ રસ ઉત્પન્ન કર્યો છે જેવો કે પહેલાં ઉપલબ્ધ રૂપે કર્યો હતો. આ રીતે પૂર્વ રૂપમાં તેના જેવા જ અન્ય રૂપને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યનું અનુમાન સ્વભાવહેતુથી કરવામાં આવ્યું છે. પ્રતિબન્ધકોથી રહિત આ બીજાદિ કારણસામગ્રી પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતાથી યુક્ત છે કારણ કે તે સમગ્ર છે, જેમ કે પહેલાં જોયેલી (પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરતી) બીજાદિ કારણસામગ્રી. આમ અહીં પણ સ્વભાવહેતુથી જ યોગ્યતાનું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે ઉક્ત અનુમાનોને સ્વભાવહેતુજન્ય માનવાં જોઈએ, તેમને કારણહેતુજન્ય કાર્યાનુમાન ન કહી શકાય. (૧૦)

91. અથાનુપલબ્ધ્યાદિભેદેન ત્રિવિધસ્યાપિ લિઙ્ગસ્ય યાનિ ત્રીણિ રૂપાણિ ભવન્તિ તાન્યેવાહ—

રૂપાણિ પક્ષધર્મત્વં સપક્ષે વિદ્યમાનતા ।

વિપક્ષે નાસ્તિતા હેતોરેવં ત્રીણિ વિભાવ્યતામ્ ॥૧૧॥

91. અનુપલબ્ધિ આદિના ભેદે ત્રણ પ્રકારના હેતુઓનાં જે ત્રણ રૂપો છે તેમનું નિરૂપણ આચાર્ય કરે છે—

પક્ષધર્મત્વ અર્થાત્ પક્ષમાં હોવું, સપક્ષમાં વિદ્યમાન હોવું અને વિપક્ષમાં ન હોવું આ ત્રણ રૂપો હેતુનાં છે એમ સમજવું જોઈએ. ૧૧.

92. વ્યાખ્યા— સાધ્યધર્મવિશિષ્ટો ધર્મો પક્ષઃ, તસ્ય ધર્મઃ પક્ષધર્મઃ, તદ્ભાવઃ પક્ષધર્મત્વમ્ । પક્ષશબ્દેન ચાત્ર કેવલો ધર્મ્યેવાભિધીયતે, અવયવે સમુદાયોપચારાત્ । યદિ પુનર્મુખ્ય એવ સાધ્યધર્મવિશિષ્ટો ધર્મો પક્ષો ગૃહેત તદાનુમાનં વ્યર્થમેવ સ્યાત્, સાધ્યસ્યાપિ ધર્મિવત્સિદ્ધત્વાત્ । તતશ્ચ પક્ષધર્મત્વં પક્ષે ધર્મિણિ હેતોઃ સદ્ભાવઃ । સ ચ પ્રત્યક્ષતોઽનુમાનતો વા પ્રતીયતે । તત્ર પ્રત્યક્ષતઃ કસ્મિંશ્ચિત્પ્રદેશે ધૂમસ્ય દર્શનમ્ । અનુમાનતશ્ચ શબ્દે કૃતકત્વસ્ય નિશ્ચયઃ । ઇદમેકં રૂપમ્ । તથા સમાનઃ પક્ષઃ સપક્ષઃ, તસ્મિન્સપક્ષે દૃષ્ટાન્તે વિદ્યમાનતા હેતોરસ્તિત્વં સામાન્યેન ભાવ ઇત્યર્થઃ । ઇદં દ્વિતીયં રૂપમ્, અસ્ય ચ 'અન્વયઃ' ઇતિ દ્વિતીયમભિધાનમ્ । તથા વિરુદ્ધઃ પક્ષો વિપક્ષઃ સાધ્યસાધન-રહિતઃ, તસ્મિન્વિપક્ષે નાસ્તિતા હેતોરેકાન્તેનાસત્ત્વમ્ । ઇદં તૃતીયં રૂપમ્, અસ્ય

ચ 'વ્યતિરેકઃ' ઇતિ દ્વિતીયમભિધાનમ્ । એતાનિ પક્ષધર્મત્વસપક્ષસત્ત્વવિપક્ષા-
સત્ત્વલક્ષણાનિ હેતોર્લિઙ્ગસ્ય ત્રીણિ રૂપાણિ । એવં શબ્દસ્ય ઇતિશબ્દાર્થત્વા-
દિતિ વિભાવ્યતાં હૃદયેન સમ્યગવગમ્યતામ્ ।

92. વ્યાખ્યા— સાધ્ય ધર્મથી યુક્ત ધર્મીને પક્ષ કહે છે, પક્ષના ધર્મને પક્ષધર્મ કહે છે, અર્થાત્ હેતુનું પક્ષમાં રહેવું. જો કે 'પક્ષ' શબ્દ સાધ્ય ધર્મથી યુક્ત ધર્મીના અર્થમાં રૂઢ છે તેમ છતાં અહીં 'પક્ષ' શબ્દથી કેવળ ધર્મીનું જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. અહીં અવયવભૂત શુદ્ધ ધર્મીમાં સમુદાયવાચી પક્ષનો ઉપચાર કરીને 'પક્ષ' શબ્દથી શુદ્ધ ધર્મીનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. જો સાધ્ય ધર્મથી વિશિષ્ટ ધર્મી જ મુખ્યપણે 'પક્ષ' શબ્દ દ્વારા વિવક્ષિત માનવામાં આવે તો અનુમાન જ વ્યર્થ બની જાય કેમ કે પક્ષનું ગ્રહણ કરતી વખતે જ ધર્મીની જેમ સાધ્ય ધર્મ પણ સિદ્ધ જ થઈ જશે. તેથી પક્ષધર્મત્વનો અર્થ આ છે— પક્ષમાં અર્થાત્ (શુદ્ધ) ધર્મીમાં હેતુનું હોવું. હેતુની પક્ષધર્મતાનું જ્ઞાન ક્યાંક પ્રત્યક્ષથી થાય છે તો ક્યાંક અનુમાનથી થાય છે. કોઈ પ્રદેશમાં, જ્યાં અગ્નિ સિદ્ધ કરવો છે ત્યાં, ધૂમનું દર્શન થતાં પક્ષધર્મતાનું ગ્રહણ પ્રત્યક્ષથી જ થઈ જાય છે. અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયુક્ત કૃતકત્વ હેતુનું શબ્દરૂપ પક્ષમાં રહેવું એ તો અનુમાન દ્વારા જ્ઞાત થાય છે. આ (હેતુનું પક્ષમાં હોવું એ) હેતુનું પહેલું રૂપ છે. તથા પક્ષના સમાન ધર્મવાળા ધર્મીને સપક્ષ કહે છે. આ સપક્ષમાં અર્થાત્ દેશાન્તધર્મીમાં હેતુની સામાન્યરૂપે વિદ્યમાનતાને સપક્ષસત્ત્વ કહે છે. આ હેતુનું દ્વિતીય રૂપ છે. તેનું બીજું નામ 'અન્વય' છે. તથા પક્ષથી વિપરીત ધર્મવાળા ધર્મીને, જેમાં સાધ્ય અને સાધન બન્નેનો અભાવ છે તેને, વિપક્ષ કહે છે. આ વિપક્ષમાં હેતુનું એકાન્તપણે અર્થાત્ સર્વથા ન હોવું એ વિપક્ષનાસ્તિતા કહેવાય છે. આ હેતુનું ત્રીજું રૂપ છે. તેનું બીજું નામ 'વ્યતિરેક' છે. પક્ષધર્મતા, સપક્ષસત્ત્વ અને વિપક્ષાસત્ત્વ આ ત્રણ રૂપો અર્થાત્ લક્ષણો હેતુનાં છે. શ્લોકમાં 'એવં' શબ્દ 'ઇતિ' શબ્દના અર્થમાં વપરાયો છે. 'વિભાવ્યતામ્' નો અર્થ છે — સમ્યક્પણે હૃદયમાં (મનમાં) સમજવું જોઈએ.

93. તત્ર હેતોર્યદિ પક્ષધર્મત્વં રૂપં ન સ્યાત્ તદા મહાનસાદૌ દૃષ્ટો ધૂમોઽન્યત્ર પર્વતાદૌ વહ્નિ ગમયેત્, ન ચૈવં ગમયતિ, તતઃ પક્ષધર્મત્વં રૂપમ્ । તથા યદિ સપક્ષસત્ત્વં રૂપં ન સ્યાત્ તદા સાધ્યસાધનયોરગૃહીતપ્રતિબન્ધ-
સ્યાપિ પુંસો ધૂમો દૃષ્ટમાત્રો ધનઙ્ગયં જ્ઞાપયેત્, ન ચૈવં જ્ઞાપયતિ, અતઃ સપક્ષસત્ત્વં રૂપમ્ । તથા યદિ વિપક્ષાસત્ત્વં રૂપં ન સ્યાત્ તદા ધૂમઃ સાધ્ય-
રહિતે વિપક્ષે જ્જલાદાવપિ વહ્નિમનુમાપયેત્, ન ચૈવમનુમાપયતિ, તેન વિપક્ષા-
સત્ત્વં રૂપમ્ । અથવા 'અનિત્યઃ શબ્દઃ, કાકસ્ય કાષ્ણર્યાત્' અત્ર ન

પક્ષધર્મઃ । 'અનિત્યઃ શબ્દઃ, શ્રાવણત્વાત્' અત્ર સપક્ષવિપક્ષાભાવાદેવ ન સપક્ષસત્ત્વવિપક્ષાસત્ત્વે । 'અનિત્યઃ શબ્દઃ, પ્રમેયત્વાત્, પટવત્ લોહલેખ્યં; વજ્રં, પાર્થિવત્વાત્, દ્રુમાદિવત્; સલોમા મણ્ડૂકઃ, ઉત્પ્લુત્યોત્પ્લુત્યગમનાત્, હરિણવત્; નિર્લોમા વા હરિણઃ, ઉત્પ્લુત્યોત્પ્લુત્યગમનાત્, મણ્ડૂકવત્'— એષ્વ-નિત્યત્વાદિસાધ્યવિપર્યયેઽપિ હેતૂનાં વર્તનાન્ન વિપક્ષાસત્ત્વમ્ । તત્ એતાનિ ત્રીણિ સમુદિતાનિ રૂપાણિ યસ્ય હેતોર્ભવન્તિ સ એવ હેતુઃ સ્વસાધ્યસ્ય ગમકો ભવતિ નાપરઃ ।

93. જો પક્ષધર્મત્વ હેતુનું લક્ષણ ન હોય તો રસોઈઘર આદિમાં જોયેલો ધૂમ અન્યત્ર પર્વત વગેરે ઉપર પણ અગ્નિનું અનુમાન કરાવે, પરંતુ એવું થતું નથી. તેથી નિયત ધર્મીમાં જ સાધ્યના અનુમાનની વ્યવસ્થા માટે પક્ષધર્મત્વને હેતુનું લક્ષણ અવશ્ય માનવું જોઈએ. તેવી જ રીતે જો સપક્ષસત્ત્વ હેતુનું લક્ષણ ન હોય તો જે માણસે સાધ્ય અને સાધનનો અવિનાભાવસંબંધ ગ્રહણ કર્યો નથી તેને પહેલી જ વાર ધૂમને જોતાંવેંત અગ્નિનું અનુમાન થઈ જવું જોઈએ. પરંતુ જે માણસે વ્યામ્નિને જાણી જ નથી તેને ધૂમ અગ્નિનું અનુમાન કરાવતો નથી. તેથી સપક્ષસત્ત્વને પણ હેતુનું લક્ષણ માનવું જોઈએ. જો વિપક્ષાસત્ત્વ હેતુનું લક્ષણ ન હોય તો ધૂમહેતુએ સાધ્યરહિત અર્થાત્ વિપક્ષભૂત જલ વગેરેમાં પણ અગ્નિનું અનુમાન કરાવવું જોઈએ. પરંતુ ધૂમ કદી જલાશય આદિ વિપક્ષમાં અગ્નિનું અનુમાન કરાવતો નથી. તેથી વિપક્ષાસત્ત્વ પણ હેતુનું લક્ષણ છે. અથવા 'શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે કાગડો કાળો છે' અહીં હેતુમાં પક્ષધર્મતા નથી. 'શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે શ્રાવણ (શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્ય) છે' અહીં સપક્ષ અને વિપક્ષનો જ અભાવ છે એટલે સપક્ષસત્ત્વ અને વિપક્ષાસત્ત્વ એ બે લક્ષણો હેતુમાં નથી. 'શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે પ્રમેય છે, જેમ કે પટ. વજ્રને લોઢા દ્વારા કાપી શકાય છે કેમ કે તે પાર્થિવ છે, જેમ કે વૃક્ષ. દેડકાને વાળ નથી હોતા કેમ કે તે હરણની જેમ કૂદી કૂદીને ચાલે છે. હરણને વાળ નથી હોતા કેમ કે તે દેડકાની જેમ કૂદી કૂદીને ચાલે છે' — આ અનુમાનોમાં અનિત્યત્વ આદિ સાધ્યના અભાવમાં પણ હેતુઓ રહે છે તેથી તેમનામાં વિપક્ષાસત્ત્વ લક્ષણ નથી. તેથી પક્ષધર્મત્વ આદિ ત્રણેય રૂપો (લક્ષણો) સમુદિત અર્થાત્ એક સાથે મળીને હેતુનું સ્વરૂપ બને છે. તેથી જેમાં ત્રણેય રૂપો એક સાથે મળે છે તે જ હેતુ સાધ્યનો ગમક બને છે અને તે જ સદ્દેતુ છે, અન્ય નથી.

94. નન્વેવંલક્ષણા હેતવઃ કતિ ભવન્તીતિ ચેત્ । નનૂક્તં પુરાપિ એતલ્લક્ષણા અનુપલબ્ધિસ્વભાવકાર્યાઁચ્યાસ્રય એવ હેતવ ઇતિ । એષામુદાહ-રણાનિ પ્રાગેવોપદર્શિતાનિ, તથાપિ પુનઃ સ્વભાવહેતુરુદાહિયતે, સર્વં ક્ષણિક-મિતિ પક્ષઃ, સત્ત્વાદિતિ હેતુઃ, અયં હેતુઃ સર્વસ્મિન્ વર્તત ઇતિ પક્ષધર્મત્વમ્,

યત્સત્તક્ષણિકં યથા વિદ્યુદાદીતિ સપક્ષસત્ત્વમ્, યત્ક્ષણિકં ન ભવતિ, તત્સદપિ ન ભવતિ યથા ચ્ચ પુષ્પમ્ । અત્ર ક્ષણિકવિપક્ષે નિત્યે ક્રમયૌગ-પદ્યાભ્યામર્થક્રિયાલક્ષણસ્ય સત્ત્વસ્યાનુપપત્તિતો નિત્યાત્ સત્ત્વસ્ય વ્યાવૃત્તિ-રિતિ વિપક્ષાસત્ત્વમ્, સચ્ચ સર્વમિત્યુપનયઃ, સત્ત્વાત્ સર્વ ક્ષણિકમિતિ નિગમનમ્ । એવમન્યહેતુષ્વપિ જ્ઞેયમ્ । યદ્યપિ વ્યાપ્ત્યુપેતં પક્ષધર્મતોપસંહારરૂપં સૌગતૈરનુમાનમાપ્નાયિ, તથાપિ મન્દમતીન્ વ્યુત્પાદયિતું પદ્માવયવાનુમાન-દર્શનમપ્યદુષ્ટમિતિ । અયમત્ર શ્લોકદ્વયસ્ય તાત્પર્યાર્થઃ પક્ષધર્માન્વયવ્યતિરેક-લક્ષણરૂપત્રયોપલક્ષિતાનિ ત્રીણ્યેવ લિઙ્ગાનિ અનુપલબ્ધિઃ, સ્વભાવઃ, કાર્ય ચેતિ ।

94. શંકા— આ ત્રણ લક્ષણવાળા હેતુ કેટલા પ્રકારના હોય છે.

બૌદ્ધ ઉત્તર— અમે એ પહેલાં પણ જણાવી ગયા છીએ કે ત્રણ લક્ષણવાળા હેતુ અનુપલબ્ધિ, કાર્ય તથા સ્વભાવ એ ત્રણ જ પ્રકારના છે. તેમનાં દષ્ટાન્તો પણ પહેલાં જણાવી દીધાં છે. તેમ છતાં સ્વભાવહેતુને ફરીથી ઉદાહરણ આપી સમજાવીએ છીએ. 'બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક છે' આ પક્ષ છે, 'સત્ હોવાથી' આ હેતુ છે. આ સત્ત્વ હેતુ પક્ષભૂત બધી વસ્તુઓમાં છે, તેથી તેમાં પક્ષધર્મત્વ લક્ષણ છે. 'જે જે સત્ હોય છે તે ક્ષણિક હોય છે, જેમ કે વીજળી આદિ' આ હેતુના સપક્ષસત્ત્વ લક્ષણનું કથન છે. 'જે ક્ષણિક નથી તે સત્ પણ નથી, જેમ કે આકાશકુસુમ.' અહીં ક્ષણિકની વિપક્ષભૂત નિત્ય વસ્તુમાં ક્રમ તથા યૌગપદ્ય બન્નેય રીતે અર્થક્રિયા (કાર્યકારિતા) ઘટતી નથી, તેથી અર્થક્રિયાલક્ષણવાળા સત્ત્વરૂપ હેતુનું નિત્ય વસ્તુથી વ્યાવૃત્તિ થઈ જાય છે. આ જ પ્રસ્તુત હેતુના વિપક્ષાસત્ત્વ લક્ષણનું નિરૂપણ યા વિવેચન છે. 'અને સર્વ વસ્તુઓ સત્ છે' આ ઉપનવાક્ય છે. 'તેથી સત્ હોવાથી બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક છે' આ નિગમન છે. આ જ રીતે અન્ય હેતુઓમાં પણ ત્રણ લક્ષણો ઘટાવી લેવાં જોઈએ. બૌદ્ધો જો કે વ્યાપ્તિથી યુક્ત પક્ષધર્મતાના ઉપસંહારરૂપ (ઉપનયવાક્યરૂપ) જ અનુમાન માને છે તેમ છતાં મન્દબુદ્ધિવાળાઓને સમજાવવામાં અહીં પાંચ અવયવવાળા અનુમાનવાક્યનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેથી કોઈ દોષ નથી. આમ ઉક્ત બે શ્લોકોનો એ તાત્પર્યાર્થ થયો કે પક્ષધર્મ, અન્વય (સપક્ષસત્ત્વ) તથા વ્યતિરેક (વિપક્ષાસત્ત્વ) એ ત્રણ લક્ષણોવાળા હેતુઓ ત્રણ પ્રકારના છે — અનુપલબ્ધિ, સ્વભાવ અને કાર્ય.

95. અત્રાનુક્તોઽપિ વિશેષઃ કશ્ચન લિખ્યતે તત્ર પ્રમાણાદભિન્ન-મર્થાધિગમ એવ પ્રમાણસ્ય ફલમ્ । તર્કપ્રત્યભિજ્ઞયોરપ્રામાણ્યમ્ । પરસ્પરવિનિ-

લુઠિતક્ષણક્ષયિપરમાણુલક્ષણાનિ સ્વલક્ષણાનિ પ્રમાણગોચરસ્તાત્ત્વિકઃ ।
વાસનારૂપં કર્મ । સુખદુઃખે ધર્માધર્માત્મકે । પર્યાયા એવ સન્તિ, ન દ્રવ્યમ્ ।
વસ્તુનિ કેવલં સ્વસત્ત્વમેવ ન પુનઃ પરાસત્ત્વમિતિ સામાન્યેન બૌદ્ધમતમ્ ।

95. હવે મૂલ ગ્રન્થકાર શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ન જણાવેલી કેટલીક વિશેષ વાતો અમે લખીએ છીએ. બૌદ્ધ મતે અર્થાધિગમ જ પ્રમાણનું ફળ છે. તે પ્રમાણથી અભિન્ન છે. તર્ક અને પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણ નથી. સ્વલક્ષણો પરસ્પર અત્યન્ત ભિન્ન ક્ષણિક પરમાણુરૂપ છે. તેઓ જ પ્રમાણનો તાત્ત્વિક વિષય છે. કર્મ વાસનારૂપ છે. સુખ ધર્મરૂપ છે અને દુઃખ અધર્મરૂપ છે. પર્યાયો જ તત્ત્વ છે, દ્રવ્ય જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. વસ્તુમાં કેવલ સ્વરૂપસત્ત્વ જ છે, પરાસત્ત્વ નથી અર્થાત્ પરની અપેક્ષાએ નાસ્તિતા નથી. બૌદ્ધ મતનું આ સામાન્ય નિરૂપણ છે.

96. અથવા વૈભાષિક-સૌત્રાન્તિક-યોગાચાર-માધ્યમિક-ભેદાચ્ચતુર્થાં બૌદ્ધા ભવન્તિ । તત્રાર્યસમિતીયાપરનામકવૈભાષિકમતમદઃ— ચતુઃક્ષણિકં વસ્તુ । જાતિર્જનયતિ । સ્થિતિઃ સ્થાપયતિ । જરા જર્જરયતિ । વિનાશો વિનાશયતિ । તથાત્માપિ તથાવિદ્ય એવ, પુદ્ગલશ્વાસાવભિધીયતે । નિરાકારો બોધોઽર્થસહભાવ્યેકસામગ્રયધીનસ્તત્રાર્યે પ્રમાણમિતિ ।

96. અથવા વૈભાષિક, સૌત્રાન્તિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક એ ચાર પ્રકારના બૌદ્ધો છે. વૈભાષિકોને આર્યસમિતીય પણ કહે છે. તેમનો મત આ પ્રમાણે છે— વસ્તુ ચતુઃક્ષણિક છે અર્થાત્ ચાર ક્ષણો સુધી ટકનારી છે; જન્મ(જાતિ) તેને ઉત્પન્ન કરે છે, સ્થિતિ તેનું સ્થાપન કરે છે, જરા તેને જીર્ણ કરે છે, અને વિનાશ તેનો નાશ કરે છે. તથા આત્મા પણ તે જ રીતે ચતુઃક્ષણિક જ છે, આત્માને 'પુદ્ગલ' કહેવામાં આવે છે. અર્થના સમાનકાલે રહેલું, એક જ કારણસામગ્રીથી ઉત્પન્ન થનારું નિરાકાર જ્ઞાન પ્રમાણ છે. [અર્થાત્ જેવી રીતે પૂર્વઅર્થક્ષણથી ઉત્તરઅર્થક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ રીતે પૂર્વઅર્થક્ષણથી જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ પૂર્વઅર્થક્ષણ ઉત્તરઅર્થક્ષણની ઉત્પત્તિમાં ઉપાદાનકારણ છે જ્યારે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તકારણ છે. પૂર્વઅર્થક્ષણ તો નાશ પામી ગયો હોવાથી જ્ઞાનનો ગ્રાહ્ય નથી. જ્ઞાનસહભાવી જે ઉત્તરઅર્થક્ષણ છે તે જ જ્ઞાનનો ગ્રાહ્ય છે. વૈભાષિકો સહભૂ હેતુ સ્વીકારે છે.]

97. સૌત્રાન્તિકમતં પુનરિદમ્— રૂપવેદનાવિજ્ઞાનસંજ્ઞાસંસ્કારાઃ સર્વ-
શરીરિણામેતે પદ્મ સ્કન્ધા વિદ્યન્તે, ન પુનરાત્મા । ત એવ હિ પરલોકગામિનઃ ।
તથા ચ તત્ત્સિદ્ધાન્તઃ— પદ્મેમાનિ ભિક્ષવઃ સંજ્ઞામાત્રં પ્રતિજ્ઞામાત્રં સંવૃત્તિમાત્રં

વ્યવહારમાત્રમ્ । કતમાનિ પञ्च । અતીતોડ્હા, અનાગતોડ્હા, સહેતુકો વિનાશઃ, આકાશમ્, પુદ્ગલ ઇતિ । અત્ર પુદ્ગલશબ્દેન પરપરિકલ્પિતો નિત્યત્વવ્યાપકત્વાદિધર્મક આત્મેતિ । બાહ્યોડ્ધર્થો નિત્યમપ્રત્યક્ષ એવ, જ્ઞાનાકારન્યથાનુપપત્ત્યા તુ સન્નવગમ્યતે । સાકારો બોધઃ પ્રમાણમ્ । તથા ક્ષણિકાઃ સર્વસંસ્કારાઃ । સ્વલક્ષણં પરમાર્થઃ । યદાહુસ્તદ્વાદિનઃ— “પ્રતિક્ષણં વિશારત્વો રૂપરસગન્ધસ્પર્શપરમાણવો જ્ઞાનં ચેત્યેવ તત્ત્વમ્” [] ઇતિ । અન્યાપોહઃ શબ્દાર્થઃ । તદુત્પત્તિતદાકારતાભ્યામર્થપરિચ્છેદઃ । નૈરાત્મ્ય-ભાવનાતો જ્ઞાનસંતાનોચ્છેદો મોક્ષ ઇતિ ।

97. સૌત્રાન્તિકોનો મત આ છે — બધા સંસારી જીવોને રૂપ, વેદના, વિજ્ઞાન, સંજ્ઞા તથા સંસ્કાર એ પાંચ સ્કન્ધો હોય છે, પણ આત્મા હોતો નથી. આ સ્કન્ધો જ પરલોક જાય છે. તેમનો આ સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત છે કે — “હે ભિક્ષુઓ આ પાંચ વસ્તુઓ સંજ્ઞામાત્ર (નામમાત્ર) છે, પ્રતિજ્ઞામાત્ર છે, સંવૃત્તિમાત્ર (કલ્પનામાત્ર) છે, વ્યવહારમાત્ર છે. કઈ પાંચ વસ્તુઓ? અતીત અધ્વા(કાલ), અનાગત અધ્વા, સહેતુક વિનાશ, આકાશ તથા પુદ્ગલ (આત્મા).’ અહીં ‘પુદ્ગલ’ શબ્દ નૈયાયિક વગેરેએ સ્વીકારેલા નિત્ય-વ્યાપક આત્માના અર્થમાં વપરાયો છે. બાહ્ય અર્થ સદા અપ્રત્યક્ષ જ રહે છે. તેની સત્તાનું જ્ઞાન તો જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત આકારની અન્યથાનુપપત્તિ દ્વારા થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનગત આકારનો ખુલાસો બાહ્ય અર્થ વિના શક્ય ન હોઈ, તે આકાર ઉપરથી બાહ્ય અર્થનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. સાકાર જ્ઞાન પ્રમાણ છે. બધા સંસ્કાર ક્ષણિક છે અર્થાત્ અત્યન્ત વિનશ્ચર છે. સ્વલક્ષણ જ વાસ્તવિક અર્થ (વસ્તુ) છે. સૌત્રાન્તિક મતવાદીઓ કહે છે— “પ્રતિક્ષણ નાશ પામતા રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શના પરમાણુઓ તથા જ્ઞાન આટલાં જ તત્ત્વો છે.” શબ્દનો વાચ્ય અર્થ વિધિરૂપ નથી પણ અન્યાપોહરૂપ છે. (અર્થાત્ ‘ગો’ શબ્દનો વાચ્ય અર્થ છે અગોવ્યાવૃત્તિ.) જ્ઞાન અર્થથી(વસ્તુથી) ઉત્પન્ન થઈને (તદુત્પત્તિ) અને અર્થનો આકાર ધારણ કરીને (તદાકારતા) અર્થને જાણે છે (પરિચ્છેદ કરે છે). નૈરાત્મ્યની ભાવના દ્વારા જ્ઞાનના સન્તાનનો (પ્રવાહનો) સર્વથા ઉચ્છેદ જ મોક્ષ (નિર્વાણ) છે.

98. યોગાચારમતં ત્વિદમ્— વિજ્ઞાનમાત્રમિદં ભુવનમ્ । નાસ્તિ બાહ્યોડ્ધર્થઃ । જ્ઞાનાદ્વૈતસ્યૈવ તાત્ત્વિકત્વાત્ । અનેકે જ્ઞાનસંતાનાઃ । સાકારો બોધઃ પ્રમાણમ્ । વાસનાપરિપાકતો નીલપીતાદિપ્રતિભાસાઃ । આલયવિજ્ઞાનં હિ સર્વવાસના-ધારભૂતમ્ । આલયવિજ્ઞાનવિશુદ્ધિરેવાપવર્ગ ઇતિ ।

૧૪. યોગ્યાચાર મત આ છે— જગતની બધી વસ્તુઓ કેવળ વિજ્ઞાનરૂપ છે. બાહ્ય અચેતન અર્થની (વસ્તુની) સત્તા નથી, કેમ કે જ્ઞાનાદૈત જ એક માત્ર સત્ છે, તાત્ત્વિક છે. જ્ઞાનસન્તાનો અનેક છે. સાકાર જ્ઞાન પ્રમાણ છે. અનાદિકાલીન વિચિત્ર વાસનાઓના પરિપાકથી જ જ્ઞાનમાં નીલ, પીત આદિ અનેક આકારોનો પ્રતિભાસ થાય છે. આલયવિજ્ઞાન જ અર્થાત્ અહંરૂપે ભાસતું જ્ઞાન જ બધી વાસનાઓનો આધાર છે. આ આલયવિજ્ઞાનની વિશુદ્ધિને જ મોક્ષ (નિર્વાણ) કહે છે.

૧૫. માધ્યમિકદર્શને તુ— શૂન્યમિદમ્ । સ્વજ્નોપમઃ પ્રમાણપ્રમેયયોઃ પ્રવિભાગઃ । “મુક્તિસ્તુ શૂન્યતાદૃષ્ટેઃ તદર્થ શેષભાવના” [પ્ર૦ વા૦ ૧૨૫૬] ઇતિ । કેચિત્તુ માધ્યમિકાઃ સ્વસ્થં જ્ઞાનમાહુઃ । તદુક્તમ્—

“અર્થો જ્ઞાનસમન્વિતો મતિમતા વૈભાષિકેણોચ્યતે,
પ્રત્યક્ષો નહિ બાહ્યવસ્તુવિસરઃ સૌત્રાન્તિકૈરાશ્રિતઃ ।

યોગાચારમતાનુગૈરભિમતા સાકારબુદ્ધિઃ પરા,
મન્યન્તે બત મધ્યમાઃ કૃતધિયઃ સ્વસ્થાં પરાં સંવિદમ્ ॥૧૧॥”

[] ઇતિ ।

જ્ઞાનપારમિતાદ્યા દશ ગ્રન્થાઃ । તર્કભાષા હેતુબિન્દુસ્તટ્ટીકાર્ચટતર્કનાપ્તી પ્રમાણવાર્તિકં તત્ત્વસંગ્રહો ન્યાયબિન્દુઃ કમલશીલો ન્યાયપ્રવેશકશ્ચેત્યાદ-યસ્તદગ્રન્થા ઇતિ ।

૧૫. માધ્યમિકદર્શનનો સિદ્ધાન્ત આ છે— આ જગત શૂન્ય છે. શૂન્ય જ તત્ત્વ છે. પ્રમાણ અને પ્રમેયનો વિભાગ સ્વપ્ન જેવો જ મિથ્યા છે. “શૂન્યતાદર્શનથી જ મુક્તિ થાય છે, અન્ય સમસ્ત ક્ષણિકત્વ આદિ ભાવનાઓ તો શૂન્યતાદર્શનના પોષણ માટે જ છે” [પ્રમાણવાર્તિક, ૧ . ૨૫૬]. કેટલાક માધ્યમિકો જ્ઞાનને સ્વસ્થ અર્થાત્ સ્વાકાર માને છે. કોઈ બાહ્ય વસ્તુ જ્ઞાનનો આલમ્બનપ્રત્યય અર્થાત્ વિષય નથી. કહ્યું પણ છે કે “મતિમાન વૈભાષિકો જ્ઞાન અને સહભાવી અર્થનો સ્વીકાર કરે છે. [તેઓ જ્ઞાનથી અર્થનું પ્રત્યક્ષ થાય છે એ સ્વીકારે છે.]. સૌત્રાન્તિકો બાહ્ય વસ્તુઓના વિસ્તારને પ્રત્યક્ષ માનતા નથી. [તેઓ કોઈ પણ બાહ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન દ્વારા પ્રત્યક્ષ થાય છે એવું સ્વીકારતા નથી.] યોગ્યાચારમતવાદીઓ સાકાર બુદ્ધિને (જ્ઞાનને) જ પરમતત્ત્વ માને છે. પરંતુ કૃતાર્થબુદ્ધિ માધ્યમિકો સ્વાકાર જ્ઞાનને અર્થાત્ નિરાલંબન જ્ઞાનને જ પરમતત્ત્વ માને છે. (૧). [

બૌદ્ધોના જ્ઞાનપારમિતા આદિ દસ ગ્રન્થો છે. મોક્ષાકરગુપ્તકૃત તર્કભાષા, ધર્મકીર્તિવિરચિત હેતુચિન્દુ, હેતુચિન્દુની અર્થટકૃત અર્થટતર્ક નામની ટીકા, ધર્મકીર્તિનિર્મિત પ્રમાણવાર્તિક, શાન્તરક્ષિતકૃત તત્ત્વસંગ્રહ, કમલશીલરચિત તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા, ધર્મકીર્તિકૃત ન્યાયચિન્દુ, દિગ્જ્ઞાગવિરચિત ન્યાયપ્રવેશ, વગેરે પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ગ્રન્થો છે.

**100. एवं बौद्धमतमभिधाय तदेव संचिक्षिप्सुरुत्तरं चाभिसन्धित्सुराह—
बौद्धराद्धन्तवाच्यस्य संक्षेपोऽयं निवेदितः ।**

100. આ રીતે બૌદ્ધ મતનું નિરૂપણ કરીને તેનો ઉપસંહાર કરવા માટે તથા આગળના પ્રકરણનો પ્રારંભ કરવા માટે આચાર્ય કહે છે કે—

બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તનું આ સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું.

**101. बौद्धराद्धान्तस्य सौगतसिद्धान्तस्य यद्वाच्यं तस्य संक्षेपोऽयम-
नन्तरोदितो निवेदितोऽभिहितः ।**

101. બૌદ્ધ રાદ્ધાન્તને અર્થાત્ સૌગતોના સિદ્ધાન્તને જે કહેવાનું છે તેને ટૂંકમાં આ પ્રકરણમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું.

इति श्रीतपागणनभोऽङ्गणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिक्रमकमलोपजीविशिष्य-
श्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां षड्दर्शनसमुच्चयटीकायां
बौद्धमतप्रकटनो नाम प्रथमोऽधिकारः ।

તપાગચ્છરૂપી આકાશમાં સૂર્ય જેવા પ્રતાપી શ્રી દેવસુન્દરસૂરિનાં ચરણકમળના
ઉપાસક શિષ્ય શ્રી ગુણરત્નસૂરિએ રચેલી તર્કરહસ્યદીપિકા નામની
ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની ટીકાનો બૌદ્ધમતને પ્રકટ કરતો પ્રથમ અધિકાર પૂર્ણ.

દ્વિતીય અધિકાર

નૈયાયિકમત

અથ દ્વિતીયોઽધિકારઃ

નૈયાયિકમતમ્

1. નૈયાયિકમતસ્યેતઃ કથ્યમાનો નિશમ્યતામ્ ॥૧૨॥

નૈયાયિકમતસ્ય શૈવશાસનસ્ય સંક્ષેપ ઇત ઋર્ધ્વં કથ્યમાનો નિશમ્યતાં શ્રૂયતામ્ ॥

અથાદૌ નૈયાયિકાનાં યૌગાપરાભિધાનાનાં લિઙ્ગાદિવ્યક્તિરુચ્યતે । તે ચ દણ્ડધરાઃ, પ્રૌઢકૌપીનપરિધાનાઃ, કમ્બલિકાપ્રાવૃતાઃ, જટાધારિણઃ, ભસ્મો-
દ્બૂલનપરાઃ, યજ્ઞોપવીતિનઃ, જલાધારપાત્રકરાઃ, નીરસાહારાઃ, પ્રાયો વન-
વાસિનો દોર્મૂલે, તુમ્બકં વિભ્રાણાઃ, કન્દમૂલફલાશિનઃ, આતિથ્યકર્મ-
નિરતાઃ, સસ્ત્રીકાઃ, નિસ્ત્રીકાશ્ચ । નિસ્ત્રીકાસ્તેષૂત્તમાઃ । તે ચ પઞ્ચાગ્નિ-
સાધનપરાઃ, કરે જટાદૌ ચ પ્રાણલિઙ્ગધરાશ્ચાપિ ભવન્તિ । ઉત્તમાં સંયમાવસ્થાં
પ્રાપ્તાસ્તુ નગ્ના ભ્રમન્તિ । એતે પ્રાતર્દન્તપાદાદિશૌચં વિધાય શિવં ધ્યાયન્તો
ભસ્મનાઙ્ગં ત્રિસ્ત્રિઃ સ્પૃશન્તિ । યજમાનો વન્દમાનઃ કૃતાઙ્ગલિર્વક્તિ 'ઓ નમઃ
શિવાય' ઇતિ । ગુસ્ત્તથૈવ 'શિવાય નમઃ' ઇતિ પ્રતિવક્તિ । તે ચ સંસદ્યેવં
વદન્તિ—

“શૈવી દીક્ષાં દ્વાદશાબ્દીં સેવિત્વા યોઽપિ મુચ્ચતિ ।

દાસી દાસોઽપિ ભવતિ સોઽપિ નિર્વાણમૃચ્છતિ ॥૧૨॥”

1. અહીંથી હવે અમે નૈયાયિક મતનું નિરૂપણ કરીશું. તેને સાંભળો. (૧૨)

નૈયાયિક મતનું અર્થાત્ શૈવ મતનું સંક્ષેપમાં વર્ણન હવે પછી આગળ કરવામાં આવશે, તેને તમે સાંભળશો. નૈયાયિકોને યૌગો પણ કહેવામાં આવે છે. સૌપ્રથમ અમે તેમનાં લિંગ વેષ આદિને જણાવીએ છીએ. તેઓ હાથમાં દંડ રાખે છે, મોટો લંગોટ પહેરે છે, કામળી ઓઢે છે, માથે જટા રાખે છે, શરીર પર ભસ્મ લગાવે છે, જનોઈ પહેરે છે, હાથમાં કમંડલ રાખે છે, નીરસ ત્યોજન કરે છે, મોટે ભાગે જંગલમાં વૃક્ષ નીચે રહે છે, તુંબડી રાખે છે. તેઓ કંદમૂળ અને ફળો ખાય છે તથા અતિથિનો સત્કાર

કરવામાં તત્પર રહે છે. તેઓ સ્ત્રી સાથે કે સ્ત્રી વિના રહે છે. તે બેમાંથી જેઓ સ્ત્રી વિના રહે છે તેમને ઉત્તમ : ત્રણમાં આવે છે. તેઓ પંચાગ્નિતપ કરે છે. તેઓ હાથમાં તથા જટા આદિમાં પ્રાણલિંગ ધારણ કરે છે. જ્યારે તેઓ ઉત્તમ સંયમને ધારણ કરે છે ત્યારે તેઓ નગ્નતા ધારણ કરી ભ્રમણ કરે છે. તેઓ સવારે દાંત, પગ આદિ સાફ કરીને તથા શૌચ આદિ ક્રિયા કરીને શિવનું ધ્યાન કરે છે. તેઓ ત્રણ વાર શરીરે ભસ્મ લગાવે છે. તેમના યજમાનો અર્થાત્ ભક્તો બે હાથ જોડીને તેમને નમસ્કાર કરતી વખતે 'ૐ નમઃ શિવાય' કહે છે. ગુરુ પણ ઉત્તરમાં 'શિવાય નમઃ' કહે છે. તે ગુરુઓ પોતાની સભામાં આ પ્રકારનો ઉપદેશ આપે છે - "જે બાર વર્ષ સુધી શૈવ દીક્ષાને ધારણ કર્યા પછી છોડી દે તો પણ તે, દાસી હોય કે દાસ, અવશ્ય નિર્વાણને અર્થાત્ મોક્ષને પામે છે." (૧)

2. તેષામીશ્વરો દેવઃ સર્વજ્ઞઃ સૃષ્ટિસંહારાદિકૃત્ । તસ્ય ચાષ્ટાદશાવતારા અમી- નકુલી ૧, શોષ્યકૌશિકઃ ૨, ગાર્ગ્યઃ ૩, મૈત્ર્યઃ ૪, અકૌરુષઃ ૫, ઈશાનઃ ૬, પારગાર્ગ્યઃ ૭, કપિલાણ્ડઃ ૮, મનુષ્યકઃ ૯, કુશિકઃ ૧૦, અત્રિઃ ૧૧, પિંડલઃ ૧૨, પુષ્પકઃ ૧૩, બૃહદાર્યઃ ૧૪, અગસ્તિઃ ૧૫, સંતાનઃ ૧૬, રાશીકરઃ ૧૭, વિદ્યાગુરુશ્ચ ૧૮ । એતે તેષાં તીર્થેશાઃ પૂજનીયાઃ । એતેષાં પૂજાપ્રણિધાનવિધિસ્તુ તદાગમાદ્વેદિતવ્યઃ ।

2. તેમનો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ સૃષ્ટિસંહારકર્તા દેવ છે. તેમના આ ઈશ્વરના અઢાર અવતાર છે - (૧) નકુલી, (૨) શોષ્યકૌશિક, (૩) ગાર્ગ્ય, (૪) મૈત્ર્ય, (૫) અકૌરુષ, (૬) ઈશાન, (૭) પરમ ગાર્ગ્ય, (૮) કપિલાણ્ડ, (૯) મનુષ્યક, (૧૦) કુશિક, (૧૧) અત્રિ, (૧૨) પિંગલ, (૧૩) પુષ્પક, (૧૪) બૃહદાર્ય, (૧૫) અગસ્તિ, (૧૬) સંતાન, (૧૭) રાશીકર અને (૧૮) વિદ્યાગુરુ. આ તેમના અઢાર તીર્થેશો પૂજનીય છે. તેમનાં પૂજા, ધ્યાન આદિની વિધિ તેમનાં આગમોમાંથી જાણી લેવી.

3. તેષાં સર્વતીર્થેષુ ધરતા એવ પૂજકાઃ । દેવાનાં નમસ્કારો ન સન્મુઠ્ઠૈઃ કાર્યઃ । તેષુ યે નિર્વિકારાસ્તે સ્વમીમાંસાગતમિદં પદ્યં દર્શયન્તિ-

“ન સ્વર્ધુની ન ફણિનો ન કપાલદામ

નેન્દોઃ કલા ન ગિરિજા ન જટા ન ભસ્મ ।

યત્રાન્યદેવ ચ ન કિંચિદુપાસ્મહે તદ્

રૂપં પુરાણમુનિશીલિતમીશ્વરસ્ય ॥૧॥

સ એવ યોગિનાં સેવ્યો હ્યર્વાચીનસ્તુ ભોગભાક્ ।
સ ધ્યાયમાનો રાજ્યાદિસુખલુબ્ધૈર્નિષેવ્યતે ॥૨॥

उक्तं च तैः स्वयोगशास्त्रे—

“वीतरागं स्मरन् योगी वीतरागत्वमश्नुते ।

सरागं ध्यायतस्तस्य सरागत्वं तु निश्चितम् ॥૩॥

येन येन हि भावेन युज्यते यन्त्रवाहकः ।

तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥૪॥” इति ।

૩. તેમનાં બધાં તીર્થોમાં ભરતો જ પૂજા કરે છે. તેઓ દેવોને સામેથી નમસ્કાર નથી કરતા. તેમનામાં જેઓ નિર્વિકાર છે તેઓ પોતાની મીમાંસાનો આ શ્લોક મોટે ભાગે બોલે છે— “અમે તો પ્રાચીન મુનિઓ દ્વારા ધ્યાત ઈશ્વરના તે નિર્વિકાર સ્વરૂપની ઉપાસના કરીએ છીએ જેમાં ન તો સ્વર્ગગંગા છે, ન સર્પ છે, ન મુંડમાલા છે, ન ચન્દ્રમાની કલા છે, ન અર્ધા અંગમાં પાર્વતી છે, ન જટા છે, ન ભસ્મ લગાવેલી છે કે ન તો આવી કોઈ અન્ય ઉપાધિઓ છે. આવા જ નિરુપાધિ નિર્વિકાર ઈશ્વર અમારા ઉપાસ્ય છે (૧). ઈશ્વરનું નિર્ગુણ નિર્વિકાર રૂપ જ યોગીઓ વડે સેવ્ય અર્થાત્ ધ્યેય છે. આજકાલ ઈશ્વરનું જે રૂપ પૂજાય છે તે તો ભોગીરૂપ છે. અને રાજ્ય આદિ ઐહિક સુખોના લોલુપ જનો જ આવા રૂપની ઉપાસના કરે છે(૨).” તેમના પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં પણ તેમણે કહ્યું છે— “વીતરાગનું સ્મરણ અર્થાત્ ધ્યાન કરનારો યોગી વીતરાગતાને પામે છે અને સરાગનું ધ્યાન કરનારો યોગી નિશ્ચિતપણે સરાગતાને જ પામે છે(૩). [તાત્પર્ય એ છે કે—] મનરૂપ યન્ત્રનો ચાલક આત્મા જે જે ભાવથી યુક્ત બનીને જેવા ધ્યેયનું ધ્યાન કરે છે તેવો જ અર્થાત્ તન્મય જ તે બની જાય છે. સ્ફટિક મણિનું દષ્ટાન્ત લો. સ્ફટિક મણિને જેવા જેવા રંગની ઉપાધિઓ મળે છે તેવો તેવો રંગ તે ધારણ કરી લે છે.(૪)”

૪. एतत्सर्वं लिङ्गवेषदेवादिस्वरूपं वैशेषिकमतेऽप्यवसातव्यम् । यतो नैयायिकवैशेषिकाणां हि मिथः प्रमाणतत्त्वानां संख्याभेदे सत्यप्यन्योन्यं तत्त्वानामन्तर्भावेनऽल्पीयानेव भेदो जायते, तेनैतेषां प्रायो मततुल्यता । उभयेऽप्येते तपस्विनाऽभिधीयन्ते । ते च शैवादिभेदेन चतुर्धा भवन्ति । तदुक्तम्—

“આધારભસ્મકૌપીનજટાયજ્ઞોપવીતિનઃ ।

સ્વસ્વાચારાદિભેદેન ચતુર્ધા સ્યુસ્તપસ્વિનઃ ॥૧॥

શૈવાઃ પાશુપતાશ્ચૈવ મહાવ્રતધરાસ્તથા ।

તુર્યાઃ કાલમુખા મુખ્યા ભેદા એતે તપસ્વિનામ્ ॥૨॥”

4. નૈયાયિકમતમાં જેવાં લિંગ વેષ આદિ છે પ્રાયઃ તેવાં જ લિંગ વેષ આદિ વૈશેષિકમતમાં પણ જાણવાં. જે કે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોની પ્રમાણ અને તત્ત્વોની સંખ્યામાં ભેદ છે તેમ છતાં જ્યારે એકનાં તત્ત્વોનો બીજાનાં તત્ત્વોમાં અન્તર્ભાવ કરી લેવામાં આવે છે ત્યારે તેમનો મતભેદ પ્રાયઃ બહુ જ થોડો રહે છે. તેથી તેમના મતો પ્રાયઃ તુલ્ય છે. તે બન્નેને તપસ્વી કહેવામાં આવે છે. તેમના શૈવ આદિ ચાર ભેદ છે. કહ્યું પણ છે કે “રહેવાનાં સ્થાન, આસન આદિ, ભસ્મ, લંગોટ, જટા તથા જનોઈને ધારણ કરનારા તે તપસ્વીઓ પોતપોતાના આચારના ભેદે ચાર પ્રકારના છે— (૧) શૈવ, (૨) પાશુપત, (૩) મહાવ્રતધર અને (૪) કાલમુખ. તપસ્વીઓના આ ચાર જ મુખ્ય ભેદ છે.”

5. તેષામન્તર્ભેદા ભરટભક્તલૈઙ્ગિકતાપસાદયો ભવન્તિ । ભરટાદીનાં વ્રતગ્રહણે બ્રાહ્મણાદિવર્ણનિયમો નાસ્તિ । યસ્ય તુ શિવે ભક્તિઃ સ વ્રતી ભરટાદિર્ભવેત્ । પરં શાસ્ત્રેષુ નૈયાયિકાઃ સદા શિવભક્તત્વાચ્છૈવા ઇત્યુચ્યન્તે, વૈશેષિકાસ્તુ પાશુપતા ઇતિ । તેન નૈયાયિકશાસનં શૈવમાચ્છાયતે, વૈશેષિકદર્શનં ચ પાશુપતમિતિ । ઇદં મયા યથાશ્રુતં યથાદૃષ્ટં ચાત્રાભિદધે । તત્તદ્વિશેષસ્તુ તદ્ગ્રન્થેભ્યો વિજ્ઞેયઃ ॥૧૨॥

5. તેમના અવાન્તર ભેદો તો ભરટ, ભક્ત, લૈંગિક, તાપસ આદિ અનેક છે. આ ભરટ વગેરેનાં વ્રત-નિયમો ધારણ કરવા માટે બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણના હોવું આવશ્યક નથી. જે કોઈને શિવમાં ભક્તિ હોય તે વ્રતો ધારણ કરીને ભરટ આદિ બની શકે છે. નૈયાયિક લોકો સદા શિવની ભક્તિ કરે છે, તેથી શાસ્ત્રોમાં તેમને શૈવ કહ્યા છે, અને વૈશેષિકોને પાશુપત કહ્યા છે. આ જ કારણે નૈયાયિકોના દર્શનને ‘શૈવદર્શન’ કહેવામાં આવે છે અને વૈશેષિકોના દર્શનને ‘પાશુપતદર્શન’ કહેવામાં આવે છે. આ બંધુ વર્ણન જે કંઈ મેં જોયું તથા જે કંઈ મેં પરંપરાથી સાંભળ્યું તેના આધારે કર્યું છે. તેમનું વિશેષ વર્ણન તો તેમના ગ્રન્થોમાંથી જાણી લેવું જોઈએ. (૧૨)

6. અથ પૂર્વપ્રતિજ્ઞાતં નૈયાયિકમતસંક્ષેપમેવાહ—

અક્ષ(આક્ષ)પાદમતે દેવઃ સૃષ્ટિસંહારકૃચ્છ્રવઃ ।

વિભુર્નિત્યૈકસર્વજ્ઞો નિત્યબુદ્ધિસમાશ્રયઃ ॥૧૩॥

6. અગાઉ કહ્યા મુજબ નૈયાયિકમતનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન હવે આચાર્ય શરૂ કરે છે—

આક્ષપાદમતમાં અર્થાત્ નૈયાયિકમતમાં જગતની સૃષ્ટિ અને સંહારનો કર્તા, વ્યાપક, નિત્ય, એક, સર્વજ્ઞ તથા નિત્યજ્ઞાનશાલી શિવ દેવ છે. (૧૩)

7. વ્યાખ્યા— અક્ષપાદનાદ્યેન ગુરુણા યતઃ પ્રણીતં નૈયાયિકમતસ્ય મૂલસૂત્રં તેન નૈયાયિકા આક્ષપાદા અભિધીયન્તે, તન્મતં ચાક્ષપાદમતમિતિ । તસ્મિન્નાક્ષપાદમતે શિવો મહેશ્વરઃ, સૃષ્ટિશ્રારાચરસ્ય જગતો નિર્માણમ્, સંહારસ્તદ્વિનાશઃ, દ્વન્દ્વે સૃષ્ટિસંહારૌ, તાવસાવચિન્ત્યશક્તિમાહાત્મ્યેન કરોતીતિ સૃષ્ટિસંહારકૃત્ । કેવલાયાઃ સૃષ્ટેઃ કરણે નિરન્તરોત્પાદ્યમાનોઽસંચ્યઃ પ્રાણિગણો ભુવનત્રયેઽપિ ન માયાદિતિ સૃષ્ટિવત્સંહારસ્યાપિ કરણમ્ । અત્ર પ્રયોગમેવં શૈવા વ્યાહરન્તે—ભૂભૂધરસુધાકરદિનકરમકરાકરાદિકં બુદ્ધિમત્પૂર્વકમ્, કાર્યત્વાત્, યદ્યત્કાર્યં તત્તદ્ બુદ્ધિમત્પૂર્વકં યથા ઘટઃ, કાર્યં છેદમ્, તસ્માદ્ બુદ્ધિમત્પૂર્વકમ્ । યશ્ચાસ્ય બુદ્ધિમાન્ત્રષ્ટા સ ઈશ્વર એવેત્યન્વયઃ । વ્યતિરેકે ગગનમ્ । ન ચાયમસિદ્ધો હતુઃ, ભૂભૂધરાદીનાં સ્વસ્વકારણકલાપજન્યત્વેના-વયવિતયા વા કાર્યત્વસ્ય જગતિ સુપ્રસિદ્ધત્વાત્ । નાપિ વિરુદ્ધોઽનૈકાન્તિકો વા, વિપક્ષાદત્યન્તં વ્યાવૃત્તત્વાત્ । નાપિ કાલાત્યયાપદિષ્ટઃ, પ્રત્યક્ષાગમાબા-ધ્યમાનસાધ્યધર્મધર્મિવિષયે હતોઃ પ્રવર્તનાત્ । નાપિ પ્રકરણસમઃ; તત્પ્રતિ-પન્થિપદાર્થસ્વરૂપસમર્થનપ્રથિતપ્રત્યનુમાનોદયાભાવાત્ ।

7. અક્ષપાદ નામના આદિ ગુરુએ નૈયાયિક મતનાં મૂલસૂત્ર 'ન્યાયસૂત્ર'ની રચના કરી છે, તેથી નૈયાયિકો આક્ષપાદ કહેવાય છે અને નૈયાયિકમત આક્ષપાદમત કહેવાય છે. આ આક્ષપાદમતમાં શિવ અર્થાત્ મહેશ્વર જ આરાધ્ય દેવ છે. ચરાચર જગતનું સર્જન તેમ જ તેનો સંહાર અર્થાત્ વિનાશ મહેશ્વર કરે છે. મહેશ્વરની શક્તિનું માહાત્મ્ય અચિન્ત્ય છે. તે શક્તિથી મહેશ્વર જગતનું સર્જન અને સંહાર કરે છે. જો મહેશ્વર કેવળ સૃષ્ટિ જ સૃષ્ટિ કરતા રહે તો નિરન્તર ઉત્પન્ન થતા રહેતા અસંખ્ય પ્રાણીઓ ત્રણે લોકમાં પણ ન સમાય. તેથી સૃષ્ટિની જેમ સંહાર પણ આવશ્યક છે, એટલે મહેશ્વર સૃષ્ટિની જેમ સંહાર પણ કરે છે. શૈવો જગતને મહેશ્વરકર્તૃક સિદ્ધ કરવા માટે આ પ્રકારનો અનુમાન પ્રયોગ કરે છે— પૃથ્વી, પર્વત, ચન્દ્ર, સૂર્ય, તથા સમુદ્ર વગેરે બધાં બુદ્ધિમાન દ્વારા જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યાં છે, કેમ કે તે બધાં કાર્ય છે, જે જે

કાર્ય હોય છે તે કોઈ ને કોઈ બુદ્ધિમાન દ્વારા જ ઉત્પન્ન કરાય છે જેમકે ઘડો, આ જગત પણ કાર્ય છે, તેથી તે પણ કોઈ બુદ્ધિમાન દ્વારા જ ઉત્પન્ન થયું હોવું જોઈએ. જે આ જગતનો બુદ્ધિમાન સર્જક છે તે જ ઈશ્વર છે. આ અન્વયવ્યાપ્તિ અને અન્વયદૃષ્ટાન્તવાળું અનુમાન છે. જે બુદ્ધિમાન દ્વારા ઉત્પન્ન થયાં નથી તે બધાં કાર્યો પણ નથી જેમ કે આકાશ. આ વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત છે. [અહીં આપવામાં આવેલો કાર્યત્વ હેતુ સદ્દેતુ છે, કોઈ પણ પ્રકારનો હેત્વાભાસ નથી.]. તે અસિદ્ધ હેત્વાભાસ નથી કેમ કે પૃથ્વી, પર્વત વગેરે બધા પદાર્થો પોતપોતાનાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયા હોવાના કારણે તથા અવયવીરૂપ હોવાના કારણે કાર્યરૂપ છે એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે. તે કાર્યત્વ હેતુ વિરુદ્ધ યા અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ પણ નથી કેમ કે જેમને બુદ્ધિમાનોએ ઉત્પન્ન કર્યા નથી એવા આકાશ વગેરે વિપક્ષભૂત પદાર્થોમાં તે બિલકુલ હોતો નથી. તે કાર્યત્વ હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ અર્થાત્ બાધિત હેત્વાભાસ પણ નથી કેમ કે તેના વિષયમાં અર્થાત્ સાધ્યમાં પ્રત્યક્ષ કે આગમથી કોઈપણ જાતની બાધા આવતી નથી. તે કાર્યત્વ હેતુ પ્રકરણસમ હેત્વાભાસ પણ નથી કેમ કે જગતને અબુદ્ધિમત્કર્તૃક સિદ્ધ કરનારું કોઈ પણ પ્રત્યનુમાન અર્થાત્ વિરોધી અનુમાન નથી. [જે હેતુના સાધ્યથી વિપરીત અર્થને સિદ્ધ કરનાર પ્રસિદ્ધ પ્રત્યનુમાનનું અસ્તિત્વ હોય છે તે હેતુ પ્રકરણસમ હેત્વાભાસ કહેવાય છે.]

8. અથ નિર્વૃતાત્મવદશરીરત્વાદેવ ન સંભવતિ સૃષ્ટિસંહારકર્તેશ્વર इति પ્રત્યનુમાનોદયાત્ કથં ન પ્રકરણસમ इति चेत्; उच्यते—अत्र त्वदीयानुमाने साध्यमान ईश्वरो धर्मी त्वया प्रतीतः, अप्रतीतो वाभिप्रेयते ? अप्रतीतश्चेत्; तदा त्वत्परिकल्पितहेतोराश्रयासिद्धिदोषः प्रसज्येत । प्रतीतश्चेत्; तर्हि येन प्रमाणेन प्रतीतस्तेनैव स्वयमुद्भावितनिजतनुरपि किमिति नाभ्युपेयत इति कथमशરીरत्वम् । ततो न प्रकरणसमदोषता हेतोः । अतः साधूक्तं 'सृष्टिसंहार-कृच्छिवः' इति ।

8. શંકા— 'ઈશ્વર સૃષ્ટિ તથા સંહારના કર્તા નથી કેમ કે તે અશરીરી છે, જેમ કે મુક્તજીવ' — આ પ્રત્યનુમાન મોજૂદ છે, તેથી કાર્યત્વ હેતુ પ્રકરણસમ હેત્વાભાસ કેમ ન કહેવાય ?

સમાધાન— આપે આપના આ અનુમાનમાં ઈશ્વરને ધર્મી બનાવેલ છે. આ ધર્મીરૂપ ઈશ્વરને આપ જાણો છો કે નહિ ? જો નથી જાણતા તો આશ્રયની અર્થાત્ પક્ષની અસિદ્ધિ હોવાથી આપનો અશરીરીત્વ હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ બની જશે. જો જાણો છો તો જે પ્રમાણથી આપે ધર્મીરૂપ ઈશ્વરને જાણ્યા તે જ પ્રમાણથી જેણે

પોતાનું શરીર સ્વયં બનાવ્યું છે એવા ઈશ્વરને કેમ સ્વીકારી લેતા નથી? [સ્વીકારવા જ પડે.] અને તો પછી ઈશ્વર અશરીરી કેવી રીતે સદ્ થાય? [ન જ થાય.] તેથી અમારા કાર્યત્વ હેતુમાં પ્રકરણસમ હેત્વાભાસનો દોષ નથી. એટલે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે સૃષ્ટિ અને સંહારના કર્તા શિવ છે.

9. તથા વિભુરાકાશવત્ સર્વજગદ્વ્યાપકઃ । નિયતૈકસ્થાનવર્તિત્વે હ્યનિયતપ્રદેશવર્તિનાં પદાર્થાનાં પ્રતિનિયતયથાવન્નિર્માણાનુપપન્તેઃ । ન હ્યેકસ્થાનસ્થિતઃ કુમ્ભકારોઽપિ દૂરતરઘટાદિઘટનાયાં વ્યાપ્રિયતે, તસ્માદ્વિભુઃ ।

9. ઈશ્વર આકાશની જેમ સમસ્ત જગતમાં વ્યાપેલા છે અર્થાત્ સર્વવ્યાપી છે, સર્વગત છે. જો ઈશ્વરને કોઈ નિયત સ્થાનમાં રહેતા માનવામાં આવે તો વિભિન્ન દેશવર્તી પદાર્થોનું પોતપોતાના નિશ્ચિત રૂપમાં યથાવત્ નિર્માણ ઈશ્વર વડે થઈ શકે નહિ. એક સ્થાનમાં રહેનારો કુંભાર અતિ દૂર દેશમાં ઘડાને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. તેથી સમસ્ત જગતમાં પદાર્થોની પ્રતિનિયત રૂપમાં ઉત્પત્તિ જ ઈશ્વરને સર્વવ્યાપક અર્થાત્ વિભુ સિદ્ધ કરી દે છે, કેમ કે ઈશ્વરની ઉપસ્થિતિ જ્યાં ન હોય ત્યાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે જ નહિ.

10. તથા નિત્યૈકસર્વજ્ઞઃ । નિત્યશ્ચાસાવેકશ્ચ નિત્યૈકઃ સ ચાસૌ સર્વજ્ઞ-શ્ચેતિ વિશેષણત્રયસમાસઃ । તત્ર નિત્યોઽપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકરૂપઃ ક્રૂટસ્થઃ । ઈશ્વરસ્ય હ્યનિત્યત્વે પરાધીનોત્પત્તિસવ્યપેક્ષયા કૃતકત્વપ્રાપ્તિઃ । સ્વોત્પન્નાવ-પેક્ષિતપરવ્યાપારો હિ ભાવઃ કૃતક ઇષ્યતે । કૃતકશ્ચેત્ જગત્કર્તા સ્યાત્, તદા તસ્યાપ્યપેરેણ કર્ત્રા ભાવ્યમ્, અનિત્યત્વાદેવ । અપરસ્યાપિ ચ કર્તુરન્યેન કર્ત્રા ભવનીયમિત્યનવસ્થાનદી દુસ્તરા સ્યાત્ । તસ્માન્નિત્ય એવાભ્યુપગમનીયઃ ।

10. ઈશ્વર નિત્ય છે, એક છે અને સર્વજ્ઞ છે. 'નિત્યૈકસર્વજ્ઞઃ' પદમાં નિત્ય, એક અને સર્વજ્ઞ એ ત્રણ વિશેષણોનો સમાસ છે. ઈશ્વર નિત્ય છે. ઈશ્વરના કોઈ પૂર્વસ્વભાવનો નાશ નથી થતો તથા નવીન સ્વભાવની ઉત્પત્તિ નથી થતી. પરંતુ તે તો સદા એક રૂપમાં સ્થિર રહેનારા છે, અપરિવર્તનશીલ છે. તેથી તે ક્રૂટસ્થનિત્ય છે. ઈશ્વરને અનિત્ય માનવામાં આવે તો ઈશ્વર પોતાની ઉત્પત્તિ માટે પણ અન્ય કારણોની અપેક્ષા રાખશે અને પરિણામે તે કૃતક બની જશે. પોતાની ઉત્પત્તિમાં અન્યના વ્યાપારની અપેક્ષા રાખનાર પદાર્થને કૃતક માનવામાં આવે છે. જો ઈશ્વર ખુદ કૃતક હોવા છતાં પણ જગતનો કર્તા હોય તો ઈશ્વરને ખુદને બનાવનારો બીજો કર્તા હોવો

જોઈએ, તે ઈશ્વરનો કર્તા પણ અનિત્ય જ હોવાનો, તેથી તેનો પણ અન્ય કર્તા માનવો પડશે. આમ નવા નવા કર્તાઓની કલ્પનારૂપી અનવસ્થાનદીને પાર કરવી કઠિન બની જશે. એટલે ઈશ્વરને નિત્ય માનવા જ ઉચિત છે.

11. નિત્યોઽપિ સ એકોઽદ્વિતીયો મન્તવ્યઃ । બહુનાં હિ જગત્કર્તૃ-
ત્વસ્વીકારે પરસ્પરં પૃથક્ પૃથગન્યાન્યવિસદૃશમતિવ્યાપૃતત્વેનૈકૈકપદાર્થસ્ય
વિસદૃશનિર્માણે સર્વમસમઙ્ગસમાપદ્યેતેતિ યુક્તમ્ 'એકઃ' ઇતિ વિશેષણમ્ ।

11. નિત્ય માનીને પણ ઈશ્વરને એક અદ્વિતીય માનવા જોઈએ. જો જગતના કર્તા અનેક ઈશ્વરો માનવામાં આવે તો [સ્વતન્ત્ર વિચારવાળા] અનેક ઈશ્વરોમાં એક જ પદાર્થને અમુક સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન કરવાની બાબતમાં મતભેદ જાગતાં પદાર્થનું ઉત્પન્ન થવું જ મુશ્કેલ બની જશે અને ઉત્પન્ન થશે તો પણ વિસદૃશ આકારવાળો ઉત્પન્ન થશે. [અર્થાત્ એક ઈશ્વર ઈચ્છશે કે મનુષ્યનું નાક આંખની નીચે બનાવવામાં આવે, તો બીજો ઈચ્છશે કે નાકને તો માથાની પાછળ બનાવવું જોઈએ, તો વળી ત્રીજો કેમ ચૂપ રહે?, તે પણ પોતાની ઈચ્છા અનુસાર નાકને ગળાની નીચે બનાવવા ઈચ્છશે.] આમ બહુ ઈશ્વરો માનતાં સર્વત્ર સર્વથા અવ્યવસ્થા ઊભી થવાની સંભાવના છે. તેથી 'ઈશ્વર'ને 'એક' વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય છે. અર્થાત્ ઈશ્વર એક જ છે એમ માનવું ઉચિત છે.

12. એકોઽપિ સ સર્વઙ્ગઃ સર્વપદાર્થનાં સામસ્ત્યેન જ્ઞાતા । સર્વઙ્ગત્વાભાવે
હિ વિધિત્સિતપદાર્થોપયોગિજગત્પ્રસૂમરવિપ્રકીર્ણપરમાણુકણપ્રચયસમ્ય-
ક્સામગ્રીમીલનાક્ષમતયા યાથાતથ્યેન પદાર્થાનાં નિર્માણં દુર્ઘટં ભવેત્ ।
સર્વઙ્ગત્વે પુનઃ સકલપ્રાણિનાં સંમીલિતસમુચિતકારણકલાપાનુરૂપ્યેણ કાર્ય
વસ્તુ નિર્મિમાણઃ સ્વાર્જિતપુણ્યપાપાનુમાનેન (નુસારેણ) ચ સ્વર્ગનરકયોઃ
સુખદુઃખોપભોગં દદાનઃ સર્વથૌચિતીં નાતિવર્તેત । યથા ચોક્તં તદ્ભક્તૈઃ—

“જ્ઞાનમપ્રતિઘં યસ્ય વૈરાગ્યં ચ જગત્પતેઃ ।

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥૧॥”

“अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥२॥”

[મહાભા૦ વનપ૦ ૩૦૧૨૮]

12. એક માનીને પણ ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ અવશ્ય માનવા જોઈએ. બધા પદાર્થોની બધી અવસ્થાઓનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતા છે. જો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ ન હોય તો તેને ઉત્પન્ન કરવાનાં કાર્યોની રચનામાં ઉપયોગી બનનારા, જગતના ખૂણેખૂણે ફેલાયેલા વિચિત્ર પરમાણુકણોનું સમ્યક્ પરિજ્ઞાન ન હોવાથી તેમને જોડી પદાર્થોનું પથાવત્ સર્જન કરવું તેના માટે અત્યન્ત કઠિન બની જાય, [કહો કે અસંભવ બની જાય.] સર્વજ્ઞ હોતાં તો તે સર્વ પ્રાણીઓના ઉપભોગને યોગ્ય કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવા માટેની સઘળી સામગ્રીને તે બરાબર એકઠી કરી લેશે અને તે બધાં પ્રાણીઓનાં પુણ્ય-પાપ અનુસાર સુખ-દુઃખરૂપ ફળોને સાક્ષાત્ જાણીને તે ફળો ભોગવવા માટે તેમને સ્વર્ગ અને નરક આદિમાં પણ મોકલી શકશે. આમ ઈશ્વર સર્વજ્ઞ હોવાથી ઉચિતનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. ઈશ્વરભક્તોએ કહ્યું પણ છે કે— “તે જગન્નાથ ઈશ્વરનાં અચ્છાત (સર્વગત) જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને ધર્મ એ ચાર સહસિદ્ધ છે. અર્થાત્ તે ચાર એક સાથે રહેતા સિદ્ધ છે, અથવા તે ચાર ઈશ્વર સાથે સદાકાળ રહેતા સિદ્ધ છે. આ બિચારો અજ્ઞાની અને અનીશ્વર (અસમર્થ) સંસારી જીવ પોતાનાં સુખ-દુઃખને ભોગવવા માટે ઈશ્વર વડે પ્રેરાયેલો સ્વર્ગ તથા નરકે જાય છે. અર્થાત્ ઈશ્વર સંસારીઓને તેમનાં કર્મ અનુસાર સ્વર્ગ અને નરકમાં મોકલે છે.” [મહાભારત, વનપર્વ, ૩૦/૨૮]

13. અથવા નિત્યૈકસર્વજ્ઞ इत्येकमेव विशेषणं व्याख्येयम् । नित्यः सदैकोऽद्वितीयः सर्वज्ञो नित्यैकसर्वज्ञः । एतेनानादिसर्वज्ञमीश्वरमेकं विहायान्यः कोऽपि सर्वज्ञः कदापि न भवति । यत ईश्वरादन्येषां योगिनां ज्ञानान्यपरं सर्वमतीन्द्रियमर्थं जानानान्यपि स्वात्मानं न जानते, ततस्ते कथं सर्वज्ञाः स्युरित्यावेदितं भवति ।

13. અથવા ‘નિત્ય, એક અને સર્વજ્ઞ’ એમ ત્રણેને જુદાં ત્રણ વિશેષણો ન માનતાં ‘નિત્યૈકસર્વજ્ઞ’ એવું એક જ વિશેષણ માનવું જોઈએ. એનો અર્થ આ છે— ઈશ્વર સદૈવ એક અદ્વિતીય સર્વજ્ઞ છે, બીજો કોઈ નિત્ય સર્વજ્ઞ નથી. આ અનાદિ સર્વજ્ઞ એક ઈશ્વરને છોડીને બીજો કોઈ પણ ક્યારેય સર્વજ્ઞ થયો નથી. ઈશ્વરથી અતિરિક્ત અન્ય યોગીઓ જો કે જગતના સમસ્ત અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જાણે છે પણ તેઓ પોતાનાં સ્વરૂપને જાણતા નથી, તેમનું જ્ઞાન અસ્વસંવેદી છે, તેથી આવા અનાત્મજ યોગી સર્વજ્ઞ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

14. तथा नित्यबुद्धिसमाश्रयो नित्याया बुद्धेर्ज्ञानस्य स्थानम्, क्षणिकबुद्धिमत्तो हि पराधीनकार्यापेक्षणेन मुख्यकर्तृत्वाभावादनीश्वरत्व-प्रसक्तिरिति । ईदृशविशेषणविशिष्टो नैयायिकमते शिवो देवः ॥१३॥

અથ તન્મતે તત્ત્વાનિ વિવરિષુઃ પ્રથમં તેષાં સંખ્યાં નામાનિ ચ
સમાખ્યાતિ—

તત્ત્વાનિ ષોડશામુત્ર પ્રમાણાદીનિ તદ્યથા ।

પ્રમાણં ચ પ્રમેયં ચ સંશયશ્ચ પ્રયોજનમ્ ॥૧૪॥

દૃષ્ટાન્તોઽપ્યથ સિદ્ધાન્તોઽવયવાસ્તર્કનિર્ણયૌ ।

વાદો જલ્પો વિતણ્ડા ચ હેત્વાભાસાશ્છલાનિ ચ ॥૧૫॥

જાતયો નિગ્રહસ્થાનાન્યેષામેવં પ્રરૂપણા ।

અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ સ્યાત્ પ્રમાણં તત્ત્વતુર્વિધમ્ ॥૧૬॥

(ત્રિભિર્વિશેષકમ્)

14. ઈશ્વરની બુદ્ધિ નિત્ય છે, શાશ્વત છે. જો ઈશ્વરની બુદ્ધિ ક્ષણિક હોય તો તે બુદ્ધિની ઉત્પત્તિમાં પણ અન્ય કારણોની આવશ્યકતા રહે. તેથી ક્ષણિક બુદ્ધિવાળો ઈશ્વર પોતે જ પરાધીન બની જશે અને આ રીતે તો તે મુખ્યરૂપે કર્તા ન બની શકવાના કારણે અનીશ્વર બની જશે. આમ નૈયાયિકોના ભગવાન શિવ જગત્કર્તૃત્વ આદિ વિશેષણોથી યુક્ત છે. (૧૩)

હવે નૈયાયિકોનાં તત્ત્વોનું વિવરણ કરવાની ઈચ્છા ધરાવતા આચાર્ય સૌપ્રથમ તે તત્ત્વોનાં નામ અને તેમની સંખ્યા જણાવે છે :

નૈયાયિકોના મતમાં પ્રમાણ આદિ સોળ તત્ત્વો છે — (૧) પ્રમાણ, (૨) પ્રમેય, (૩) સંશય, (૪) પ્રયોજન, (૫) દૃષ્ટાન્ત, (૬) સિદ્ધાન્ત, (૭) અવયવ, (૮) તર્ક, (૯) નિર્ણય, (૧૦) વાદ, (૧૧) જલ્પ, (૧૨) વિતંડા, (૧૩) હેત્વાભાસ, (૧૪) છલ, (૧૫) જાતિ અને (૧૬) નિગ્રહસ્થાન. તેમની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે — પદાર્થની ઉપલબ્ધિમાં (જ્ઞાનમાં) જે સાધકતમ હેતુ અર્થાત્ કારણ હોય તેને પ્રમાણ કહે છે. તેના ચાર પ્રકાર છે. (૧૪-૧૬). (આ ત્રણ શ્લોકોનો એક સાથે અન્વય હોવાથી તેમને વિશેષક કહે છે.)

15. વ્યાખ્યા—અમુત્રાસ્મિન્પ્રક્રાન્તે નૈયાયિકમતે પ્રમાણાદીનિ પ્રમાણ-પ્રમેયપ્રભૃતીનિ ષોડશ તત્ત્વાનિ ભવન્તિ । તદ્યથેત્યુપદર્શને । 'પ્રમાણં ચ' इत्यादि । तत्र प्रमितिरूपलब्धिर्ज्ञानं येन जन्यते तज्ज्ञानस्य जनकं कारणं प्रमाणम् । प्रमीयते ज्ञानं जन्वतेऽनेनेति प्रमाणमिति व्युत्पत्तेः । ज्ञानस्य च

જનકં દ્વિવિધમ્—અચેતનં જ્ઞાનં ચ । તત્રાચેતનમિન્દ્રિયતદર્થસન્નિકર્ષપ્રદીપ-
 લિઙ્ગશબ્દાદિકં જ્ઞાનસ્ય કારણત્વાત્પ્રમાણમ્ । જ્ઞાનં ચ જ્ઞાનાન્તરજન્મનિ
 યદ્વ્યાપ્રિયતે તદપિ જ્ઞાનજનકત્વાત્પ્રમાણમ્ । જ્ઞાનસ્થાજનકં તુ પ્રમાણસ્ય ફલં
 ભવેન્નપુનઃ પ્રમાણમ્ ૧ । પ્રમેયં પ્રમાણજન્યજ્ઞાનેન ગ્રાહ્યં વસ્તુ ૨ । દોલાયમાના
 પ્રતીતિઃ સંશયઃ । ચકારાસ્ત્રયોઽપિ પ્રમાણાદીનામન્યોન્યાપેક્ષયા સમુચ્ચયાર્થાઃ
 ૩ । પ્રયોજનમ્બીજં સાધનીયં ફલમ્ ૪ । દૃષ્ટાન્તો વાદિપ્રતિવાદિસમ્પત્તં
 નિદર્શનમ્ ૫ । અપિઃ સમુચ્ચયે । અથશબ્દ આનન્તર્યે । સિદ્ધાન્તઃ સર્વદર્શન-
 સમ્પત્તશાસ્ત્રપ્રભૃતિઃ ૬ । અવયવાઃ પક્ષાદયોઽનુમાનસ્યાઙ્ઞાનિ ૭ । સંદેહાદૂર્ધ્વ-
 મન્વયધર્મચિન્તનં તર્કઃ, સ્થાનુરત્રાધુના સંભવતીતિ ૮ । સ્થાનુરેવાયમિત્યવ-
 ધારણં નિર્ણયઃ । દ્વન્દ્વે તર્કનિર્ણયૌ ૯ । ગુરુણા સમં તત્ત્વનિર્ણયાર્થં વદનં વાદઃ
 ૧૦ । પેરેણ સમં જિગીષયા જલ્પનં જલ્પઃ ૧૧ । અપરામૃષ્ટવસ્તુતત્ત્વં
 મૌર્ખ્યમાત્રં વિતણ્ડા ૧૨ । હેતુવદાભાસમાના હેત્વાભાસા ન સમ્યગ્હેતવ
 ઇત્યર્થઃ ૧૩ । પરવચનવિઘાતાર્થવિકલ્પોત્પાદનાનિ છલ્લાનિ ૧૪ । જાતયો-
 ઽસમ્યગ્દૂષણાનિ ૧૫ । યૈરુક્તૈર્વક્તા નિગૃહ્યતે તાનિ નિગ્રહસ્થાનાનિ ૧૬ । ઇતિ ।
 ણ્યામનન્તરોક્તાનાં પ્રમાણાદીનામેવમિત્થં પ્રરૂપણા સ્વરૂપપ્રદર્શના ભવતિ ।

15. શ્લોકોની વ્યાખ્યા — અહીં પ્રસ્તુત આ નૈયાયિક દર્શનમાં પ્રમાણ, પ્રમેય
 આદિ સોળ તત્ત્વો છે. તેમનાં નામ શ્લોકોમાં દર્શાવી દીધાં છે. તે નામો છે પ્રમાણ
 આદિ. (૧) પ્રમાણ— જેના દ્વારા પ્રમિતિ યા ઉપલબ્ધિ યા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે
 જ્ઞાનજનક કારણને પ્રમાણ કહે છે. પ્રમા યા જ્ઞાન જેના દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે તેને પ્રમાણ
 કહે છે — આ ‘પ્રમાણ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. જ્ઞાનનાં ઉત્પાદક કારણ બે પ્રકારનાં છે—
 એક તો અચેતન પદાર્થ, અને બીજું કારણ જ્ઞાન. ઈન્દ્રિયોનો પદાર્થ સાથે
 સન્નિકર્ષસંબંધ, દીપક, હેતુ તથા શબ્દ આદિ અચેતન પદાર્થો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં
 કારણ હોવાથી પ્રમાણ છે. જે જ્ઞાન કાંઈ બીજા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર કરે છે તે
 જ્ઞાન તે બીજા જ્ઞાનનું ઉત્પાદક કારણ હોવાથી પ્રમાણ પણ છે. પરંતુ જે જ્ઞાન કોઈ પણ
 બીજા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન નથી કરતું તે પ્રમાણ નથી જ, કેવળ ફળરૂપ જ છે. (૨) પ્રમેય—
 પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાનનો વિષયભૂત પદાર્થ પ્રમેય કહેવાય છે. (૩) સંશય—
 અનેક કોટિઓ અર્થાત્ વિષયો વચ્ચે દોલાયમાન — ઝોલા ખાતી — અસ્થિર પ્રતીતિનું
 નામ સંશય છે. શ્લોકમાં પ્રયુક્ત ત્રણ ‘ચ’ (‘અને’) પ્રમાણ, પ્રમેય અને સંશયનો
 પરસ્પર સમુચ્ચય દર્શાવવા માટે છે. (૪) પ્રયોજન— જે આપણે આપ્ય હોય, જેને
 આપણે સિદ્ધ કરવા ઈચ્છતા હોઈએ તે ઈષ્ટ ફળને પ્રયોજન કહે છે. (૫) દંષ્ટાન્ત— જેને

વાદી અને પ્રતિવાદી બન્ને નિર્વિવાદપણે સ્વીકારતા હોય તે ઉદાહરણને દષ્ટાન્ત કહે છે. મૂળ શ્લોકમાં 'અપિ' શબ્દ સમુચ્ચયાર્થક છે. 'અથ' શબ્દનો અર્થ અહીં આનન્તર્ય ('આના પછી') કરવાનો છે. (૬) સિદ્ધાન્ત— બધા દર્શનવાળાઓનાં પોતપોતાનાં સ્વીકૃત શાસ્ત્ર આદિ સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે. (૭) અવયવ— અનુમાનના અંગભૂત પક્ષ આદિ અવયવો છે. (૮) તર્ક— સંદેહ પછી થનારો વિધિરૂપ સંભાવનાપ્રત્યય તર્ક કહેવાય છે, જેમ કે 'અત્યારે અહીં સ્થાણુની સંભાવના છે.' તર્કમાં પદાર્થમાં મળતા સદ્ભૂતધર્મની તરફ અર્થાત્ અન્વયધર્મની તરફ જ્ઞાનનો ઝુકાવ હોય છે. (૯) નિર્ણય— તર્ક જે પદાર્થની સંભાવના દેખાડેલી તે પદાર્થના યથાર્થ નિશ્ચયને નિર્ણય કહે છે, જેમ કે 'આ સ્થાણુ જ છે.' પહેલાં તર્ક ઉત્પન્ન થાય છે, પછી નિર્ણય થાય છે, એટલે તે બેનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરવામાં આવ્યો છે. (૧૦) વાદ— તત્ત્વનો નિર્ણય કરવા માટે શિષ્ય ગુરુ સાથે જે ચર્ચા કરે તેને વાદ કહે છે. (૧૧) જલ્પ— પ્રતિવાદીને હરાવવાની ઈચ્છાથી કરવામાં આવતો શાસ્ત્રાર્થ જલ્પ કહેવાય છે. (૧૨) વિતંડા— પોતાના પક્ષનું સ્થાપન ન કરતાં, વસ્તુતત્ત્વને બિલકુલ સ્પર્શ્યા વિના જ જેમ તેમ બકવાદ કરવો એને વિતંડા કહે છે. (૧૩) હેત્વાભાસ— હેતુના યથાર્થ લક્ષણથી રહિત હોવા છતાં હેતુ જેવો ભાસતો મિથ્યાહેતુ હેત્વાભાસ છે. (૧૪) છલ— બીજાના વચનનું ખંડન કરવા માટે તેણે જે શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોય તે શબ્દના અર્થમાં અનેક વિકલ્પો કરવા તે છલ કહેવાય છે. (૧૫) જાતિ— મિથ્યા દૂષણોને જાતિ કહે છે. (૧૬) નિગ્રહસ્થાન— જેમને કહેવાથી વક્તાનો પરાજય થઈ જાય તે નિગ્રહસ્થાન કહેવાય છે. આ પ્રમાણ આદિ પદાર્થોનું વિશેષ નિરૂપણ અર્થાત્ સ્વરૂપવ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે છે—

16. તત્રાદૌ પ્રમાણસ્ય પ્રરૂપણાં ચિકીર્ષુઃ પ્રથમતસ્તસ્ય સામાન્યલક્ષણાં સંખ્યાં ચ પ્રાહ— 'અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ સ્યાત્પ્રમાણમ્' । અર્થસ્ય ગ્રાહ્યસ્ય બાહ્યસ્ય સ્તમ્ભકુમ્ભામ્ભોરુહાદેઃ, આન્તરસ્ય ચ જ્ઞાનસુખાદેરૂપલબ્ધિર્જ્ઞાનમર્થોપલબ્ધિઃ । વ્યાખ્યાનતો વિશેષપ્રતિપત્તિરિતિ ન્યાયાદત્રાવ્યભિચારિણ્યવ્યપદેશ્યા વ્યવસાયાત્મિકા ચાર્થોપલબ્ધિર્ગ્રાહ્યા, ન તૂપલબ્ધિમાત્રમ્ । તસ્યા યો હેતુઃ કારણં સ પ્રમાણં સ્યાદ્ભવેત્ । અર્થોપલબ્ધિસ્તુ પ્રમાણસ્ય ફલમ્ । અયમત્ર ભાવઃ— અવ્યભિચારાદિવિશેષણવિશિષ્ટાર્થોપલબ્ધિજનિકા સામગ્રી તદેકદેશો વા ચક્ષુઃપ્રદીપજ્ઞાનાદિર્બોધરૂપોઽબોધરૂપો વા સાધકતમત્વાત્પ્રમાણમ્ । તજ્જનકત્વં ચ તસ્ય પ્રામાણ્યમ્ । તજ્જન્યા ત્વર્થોપલબ્ધિઃ ફલમિતિ । ઇન્દ્રિયજત્વલિઙ્ગજત્વાદિવિશેષણવિશેષિતા સૈવોપલબ્ધિર્યતઃ સ્યાત્, તદેવ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણસ્ય વિશેષલક્ષણં વક્ષ્યતે । કેવલમત્રાવ્ય-

પદેશ્યમિતિ વિશેષણં ન શાબ્દે સમ્બન્ધનીયં તસ્ય શબ્દજન્યત્વેન વ્યપદેશ્ય-
ત્વાત્ । અથ પ્રમાણસ્ય ભેદાનાહ— ‘તચ્ચતુર્વિધમ્’ તત્પ્રમાણં ચતુર્વિધં
ચતુર્ભેદમ્ ॥૧૪-૧૬॥

16. સૌપ્રથમ પ્રમાણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાની ઈચ્છાવાળા આચાર્ય પ્રમાણના સામાન્ય લક્ષણને તથા પ્રમાણની સંખ્યાને જણાવે છે— અર્થોપલબ્ધિનું અર્થાત્ અર્થજ્ઞાનનું સાધન પ્રમાણ છે. સ્તંભ, ઘટ, કમલ આદિ બાહ્ય અર્થોની તેમજ જ્ઞાન, સુખ આદિ આન્તરિક અર્થોની ઉપલબ્ધિ અર્થાત્ પ્રતીતિ(જ્ઞાન) અર્થોપલબ્ધિ છે. ‘વ્યાખ્યાન દ્વારા વિશેષાર્થનું જ્ઞાન થાય છે’ એ ન્યાય અનુસાર અહીં અવ્યભિચારિણી, અવ્યપદેશ્યા તથા વ્યવસાયાત્મિકા (નિશ્ચયાત્મિકા) એવી આ ત્રણેય વિશેષોથી યુક્ત અર્થોપલબ્ધિ ગ્રહણ કરવી જોઈએ અને નહિ કે સામાન્ય ઉપલબ્ધિ અર્થાત્ બધી જ ઉપલબ્ધિ. [અવ્યપદેશ્યાનો અર્થ શું? વ્યપદેશ એટલે શબ્દ. શબ્દજન્યા એટલે વ્યપદેશ્યા. કેટલાંક જ્ઞાનો એક સાથે ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય અને શબ્દજન્ય હોય છે. આવાં ઉભયજ જ્ઞાનોને અહીં વ્યપદેશ્ય સમજવાં. જે ઉપલબ્ધિ શબ્દજન્યા ન હોય તે અવ્યપદેશ્યા. અથવા શબ્દનો વિષય બનેલી પણ વ્યપદેશ્યા કહેવાય. ઉદાહરણાર્થ, ‘આ રૂપજ્ઞાન છે, આ રસજ્ઞાન છે’ એવું શબ્દ દ્વારા રૂપજ્ઞાન અને રસજ્ઞાનનું વર્ણન થતાં જ ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થઈ રહેલું રૂપજ્ઞાન અને રસજ્ઞાન શબ્દનો વિષય બની જાય છે એટલે ત્યારે તે રૂપજ્ઞાન અને રસજ્ઞાન વ્યપદેશ્ય બને છે. આમ આ ઉદાહરણમાં શબ્દનો વિષય બનેલી અર્થાત્ શબ્દવર્ણિત રૂપોપલબ્ધિ અને રસોપલબ્ધિ વ્યપદેશ્યા છે. પરંતુ જે ઉપલબ્ધિ શબ્દનો વિષય બની નથી તે ઉપલબ્ધિ અવ્યપદેશ્યા છે.] આવી અવ્યભિચારિણી, અવ્યપદેશ્યા તેમ જ વ્યવસાયાત્મિકા ઉપલબ્ધિનું જે કારણ છે તે જ પ્રમાણ છે. અર્થોપલબ્ધિ પોતે તો પ્રમાણનું ફળ છે. તાત્પર્ય એ કે અવ્યભિચાર આદિ વિશેષણોથી યુક્ત અર્થોપલબ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારી સકલ કારણસામગ્રી અથવા તો તે સામગ્રીનો એક એક ભાગ ચક્ષુ, દીપક, જ્ઞાન આદિ — જ્ઞાનરૂપ હોય કે અચેતન — જો અર્થોપલબ્ધિમાં સાધકતમ કારણ બને છે તો તે પ્રમાણ છે. અર્થોપલબ્ધિની જનકતા જ પ્રમાણતા છે. તે કારણસામગ્રીથી ઉત્પન્ન થનારી અર્થોપલબ્ધિ તો ફલ છે. આ જ અર્થોપલબ્ધિ જ્યારે ઈન્દ્રિયો દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે અને લિંગ દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અનુમાન કહેવાય છે. આ જ રીતે વિશેષ પ્રમાણોનાં લક્ષણો આચાર્ય આગળ કહેશે. કેવળ શબ્દપ્રમાણનું લક્ષણ કરતી વખતે ‘અવ્યપદેશ્ય’ વિશેષણનો સંબંધ અર્થોપલબ્ધિ સાથે જોડવો ન જોઈએ કેમ કે શબ્દજ્ઞાન યા આગમજ્ઞાન તો શબ્દજન્ય હોવાથી વ્યપદેશ્ય જ

છે. તે પ્રમાણના ચાર પ્રકાર છે. (૧૪-૧૬)

17. અથ તચ્ચાતુર્વિધ્યમેવાહ-

પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચોપમાનં શાબ્દિકં તથા ।

તત્રેન્દ્રિયાર્થસંપર્કોત્પન્નમવ્યભિચારિ ચ ॥૧૭॥

વ્યવસાયાત્મકં જ્ઞાનં વ્યપદેશવિવર્જિતમ્ ।

પ્રત્યક્ષમનુમાનં તુ તત્પૂર્વં ત્રિવિધં ભવેત્ ॥૧૮॥

પૂર્વવચ્છેષવચ્ચૈવ દૃષ્ટં સામાન્યતસ્તથા ।

તત્રાદ્યં કારણાત્કાર્યાનુમાનમિહ ગીયતે ॥૧૯॥

17. હવે આચાર્ય પ્રમાણના ચાર પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે.

પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન તથા શાબ્દિક અર્થાત્ આગમ એ ચાર પ્રકારનાં પ્રમાણો છે. તે ચારમાં ઈન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થનારું, અવ્યભિચારી અર્થાત્ સંશય-વિપર્યય આદિ દોષોથી રહિત, વ્યવસાયાત્મક અને શબ્દરહિત અર્થાત્ શબ્દસંસર્ગરહિત જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. [ઈન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થનારું, અવ્યભિચારી અને વ્યવસાયાત્મક હોવા છતાં જે જ્ઞાન પોતાના વિષયને તેના નામ સાથે અર્થાત્ શબ્દસંસૃષ્ટ વિષયને જાણતું ન હોય અર્થાત્ શબ્દસંસર્ગથી રહિત હોય તે જ્ઞાન કયું? એવું વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન તો તે જ હોય જે શબ્દસંસર્ગથી રહિત હોવા છતાં શબ્દસંસર્ગની યોગ્યતા ધરાવતું હોય, જેમ કે નાના બાળકને થતું વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન. પરંતુ નૈયાયિકો તો ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન, અવ્યભિચારી, વ્યવસાયાત્મક તથા શબ્દસંસર્ગયુક્ત ('આ ઘટ છે' એવા) જ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષ જ ગણે છે. એટલે સંભવ છે કે 'વ્યપદેશવિવર્જિત'થી આચાર્યનો અભિપ્રાય 'અવ્યપદેશ્ય' હોય, પરંતુ 'વ્યપદેશવિવર્જિત'નો 'અવ્યપદેશ્ય' અર્થ કરવો મુશ્કેલ જણાય છે. પરંતુ પ્રમાણસામાન્યના ઉપર આપેલા લક્ષણ અનુસાર પ્રત્યક્ષ અવ્યપદેશ્ય હોય જ, અર્થાત્ તે શબ્દજન્ય ન હોય (ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય અને સાથે સાથે શબ્દજન્ય પણ એવું ઉભયજ ન જ હોય) અથવા ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું હોય તે જ વખતે 'આ રસજ્ઞાન છે' 'આ રૂપજ્ઞાન છે' એ પ્રમાણે શબ્દનો વિષય બનેલું પણ ન જ હોય.] પ્રત્યક્ષપૂર્વક ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન અનુમાન છે, અનુમાનના ત્રણ પ્રકાર છે— પૂર્વવત્, શેષવત્ અને સામાન્યતોદેષ્ટ. તે ત્રણમાં કારણ ઉપરથી કરવામાં આવતા કાર્યના અનુમાનને પૂર્વવત્ કહે છે. (૧૭-૧૮-૧૯).

18. વ્યાખ્યા—પ્રત્યક્ષમધ્યક્ષં, અનુમાનં લૈઙ્ગિકં, ચકારઃ સમુચ્ચયાર્થઃ, ઉપમાનમુપમિતિઃ, તથાશબ્દસ્ય સમુચ્ચયાર્થત્વાચ્છાબ્દિકં ચ શબ્દે ભવં શાબ્દિકમાગમ इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षस्य लक्षणं लक्षयति । ‘तत्रेन्द्रियार्थ’ इत्यादि । तत्रेति तेषु प्रमाणेषु प्रथमं प्रत्यक्षमुच्यते । अत्रास्येदमक्षपादप्रणीतं सूत्रम्—“इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ।” इति [न्यायसू० १।१।४] इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्यन्तम्, तस्यार्थः परिच्छेद्य इन्द्रियार्थ इन्द्रियविषयभूतोऽर्थो रूपादिः “रूपादयस्तदर्थाः” [] इति वचनात् । तेन सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिरिन्द्रियस्य प्राप्तिः संबन्ध इति यावत् । स च षोढा इन्द्रियेण सार्धं द्रव्यस्य संयोग एव १ । रूपादिगुणानां संयुक्तसमवाय एव द्रव्ये समवेतत्वात् २ । रूपात्वादिषु गुणसमवेतेषु संयुक्तसमवेतसमवाय एव ३ । शब्दे समवाय एवाकाशस्य श्रोत्रत्वेन व्यवस्थितत्वात्, शब्दस्य च तद्गुणत्वेन तत्र समवेतत्वात् ४ । शब्दत्वे समवेतसमवाय एव शब्दे समवेतत्वात् ५ । समवायाभावयो-र्विशेषणविशेष्यभाव एव । उक्तरूपपञ्चविधसंबन्धसंबन्धेषु वस्तुषु सम-वायघटादिद्रव्याभावयोर्विशेषणत्वं विशेष्यत्वं वा भवतीत्यर्थः । तद्वथा—तन्तवः षट्समवायवन्तः तन्तुषु षट्समवाय इति । घटशून्यं भूतलमिह भूतले घटो नास्तीति ६ षोढा सन्निकर्षः ।

18. વ્યાખ્યા— શ્લોક ૧૭માં ‘ચ’ અને ‘તથા’ શબ્દ સમુચ્ચયાર્થક છે. પ્રત્યક્ષ અર્થાત્ અધ્યક્ષ, અનુમાન અર્થાત્ લૈઙ્ગિક, ઉપમાન અર્થાત્ ઉપમિતિ, અને શબ્દથી ઉત્પન્ન થનાર શાબ્દિક અર્થાત્ આગમ આ ચાર પ્રમાણો છે. તે ચાર પ્રમાણોમાંથી સૌપ્રથમ પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ આચાર્ય આપે છે — તે ચારમાં ઇન્દ્રિયાર્થસંપર્કોત્પન્ન ઇત્યાદિ. અક્ષપાદે પોતે જ ન્યાયસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘ઇન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થનારું, અવ્યપદેશ્ય, અવ્યભિચારી અને વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે.’ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૪.]. ઇન્દ્રિય એટલે ચક્ષુ આદિ પાંચ અને મન. અર્થ એટલે તે ઇન્દ્રિયોનો વિષયભૂત રૂપ આદિ અર્થ. “રૂપ આદિ ઇન્દ્રિયોના અર્થો છે” [] એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. અર્થની સાથે ઇન્દ્રિયનો સન્નિકર્ષ અર્થાત્ સામીપ્ય, પ્રાપ્તિ, એટલે કે સંબંધ. આ સન્નિકર્ષસંબંધ છ પ્રકારનો છે— (૧) સંયોગ—ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનો દ્રવ્યની સાથે સંયોગરૂપ સન્નિકર્ષ થાય છે. [અર્થાત્ ચક્ષુરિન્દ્રિય તેજોદ્રવ્યરૂપ છે, રસનેન્દ્રિય જલદ્રવ્યરૂપ છે, ઘ્રાણેન્દ્રિય પૃથ્વીદ્રવ્યરૂપ છે, અને સ્પર્શનેન્દ્રિય વાયુદ્રવ્યરૂપ છે. આ

દ્રવ્યરૂપ ઈન્દ્રિયોનો દ્રવ્ય સાથે સંયોગસંબંધ થાય છે.] (૨) સંયુક્તસમવાય— દ્રવ્યમાં રહેતા રૂપ આદિ ગુણો સાથે ઈન્દ્રિયોનો સંયુક્તસમવાયરૂપ સન્નિકર્ષ થાય છે કેમ કે ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયો સાથે સંયુક્ત દ્રવ્યમાં રૂપ આદિ ગુણો સમવેત છે અર્થાત્ સમવાયસંબંધથી રહે છે. (૩) સંયુક્તસમવેતસમવાય— રૂપ આદિમાં સમવાયસંબંધથી રહેનાર રૂપત્વ આદિની સાથે ઈન્દ્રિયનો સંયુક્તસમવેતસમવાયરૂપ સન્નિકર્ષ થાય છે, કેમ કે ચક્ષુસંયુક્ત દ્રવ્યમાં રૂપાદિ સમવેત છે અને તે રૂપાદિમાં રૂપત્વાદિ સમવાયસંબંધથી રહે છે. (૪) સમવાય— શ્રોત્ર દ્વારા શબ્દનું પ્રત્યક્ષ થાય છે ત્યારે શ્રોત્રનો શબ્દ સાથે સમવાયરૂપ સન્નિકર્ષ થાય છે કેમ કે શ્રોત્ર પોતે જ કર્ણશ્ચુલીમાં રહેલું આકાશદ્રવ્ય છે અને શબ્દ તો આકાશદ્રવ્યનો ગુણ છે જે આકાશદ્રવ્યમાં સમવાયસંબંધથી રહે છે. (૫) સમવેતસમવાય— શબ્દત્વની સાથે શ્રોત્રનો સમવેત-સમવાયરૂપ સન્નિકર્ષ થાય છે, કેમ કે આકાશમાં સમવેત અર્થાત્ સમવાયસંબંધથી રહેતા શબ્દમાં શબ્દત્વ સમવાયસંબંધથી રહે છે. (૬) વિશેષણવિશેષ્યભાવ— ઉપર જણાવવામાં આવેલા પાંચ પ્રકારના સંબંધથી સંબદ્ધ પદાર્થોમાં સમવાય તેમજ ઘટાદિ દૃશ્ય પદાર્થોનો અભાવ વિવક્ષા અનુસાર વિશેષણરૂપે યા વિશેષ્યરૂપે સંબંધ રાખે છે. ઉદાહરણાર્થ, 'તન્તુઓ પટસમવાયવાળા છે'— અહીં સમવાયની વિશેષણરૂપે પ્રતીતિ થાય છે, જ્યારે 'તન્તુઓમાં પટનો સમવાય છે'— અહીં સમવાયની વિશેષ્યરૂપે પ્રતીતિ થાય છે. તેવી જ રીતે 'ભૂતલ ઘટશૂન્ય છે'— અહીં અભાવ ભૂતલના વિશેષણરૂપે પ્રતીતિ થાય છે, જ્યારે 'આ ભૂતલમાં ઘટ નથી'— અહીં અભાવ વિશેષ્યરૂપે પ્રતીતિ થાય છે. આમ સન્નિકર્ષ છ પ્રકારનો છે.

19. અથ નિકર્ષઘટકપ્રતિપાદનાર્થત્વાત્ । એતદેવ સન્નિકર્ષઘટકં જ્ઞાનોત્પાદે સમર્થ કારણમ્, ન સંયુક્તસંયોગાદિકમિતિ 'સં' ગ્રહણાલ્લભ્યતે ।

19. શંકા— 'સન્નિકર્ષ'ના બદલે 'નિકર્ષ' જ કહેવું જોઈએ, 'સમ' ઉપસર્ગનો પ્રયોગ કરવો વ્યર્થ છે, કેમ કે કેવળ 'નિકર્ષ' શબ્દના પ્રયોગથી પણ સમ્બન્ધનો બોધ તો થઈ જ જાય છે.

સમાધાન— 'સમ્' શબ્દનું ગ્રહણ છ પ્રકારના જ સન્નિકર્ષોનું પ્રતિપાદન કરવા માટે છે. આ છ જ સન્નિકર્ષો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં સમર્થ છે, સંયુક્તસંયોગ આદિ સમર્થ નથી. આ વાત જ 'સમ્'ને ગ્રહણ કરવાથી સૂચિત થાય છે.

20. ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષાદુત્પન્નં જાતમ્ । ઉત્પત્તિગ્રહણં કારકત્વજ્ઞાપ-કાર્થમ્ । અત્રાયં ભાવઃ— ઇન્દ્રિયં હિ નૈકટ્યાદર્થેન સહ સંબદ્ધ્યતે, ઇન્દ્રિયાર્થ-

સંબન્ધાચ્ચ જ્ઞાનમુત્પદ્યતે । યદુક્તમ્—

“આત્મા સહૈતિ મનસા મન ઇન્દ્રિયેણ,

સ્વાર્થેન ચેન્દ્રિયમિતિ ક્રમ ઇષ શીઘ્રઃ ।

યોગોઽયમેવ મનસઃ કિમગમ્યમસ્તિ,

યસ્મિન્ મનો વ્રજતિ તત્ર ગતોઽયમાત્મા ॥૧૧॥”

20. ‘ઇન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થનારું’ એમાં ‘ઉત્પત્તિ’ શબ્દ લક્ષણમાં કારકતા સૂચવવા મુક્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઇન્દ્રિયો નિકટતાના કારણે અર્થ સાથે સમ્બદ્ધ થાય છે, પછી ઇન્દ્રિય અને અર્થનો સંબંધ થતાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. કહ્યું પણ છે કે “આત્મા મન સાથે સમ્બદ્ધ થાય છે, મન ઇન્દ્રિય સાથે સમ્બદ્ધ થાય છે અને ઇન્દ્રિય પોતાના વિષયભૂત અર્થ સાથે સમ્બદ્ધ થાય છે. આ સંબંધપરંપરા અતિ શીઘ્ર થાય છે. આ સંબંધ જ સન્નિકર્ષ છે. મન માટે કોઈ પણ વસ્તુ અગમ્ય નથી. જ્યાં મન જાય છે ત્યાં આત્મા પણ પહોંચી જાય છે.” []

21. જ્ઞાનસંગ્રહણં સુખાદિનિવૃત્ત્યર્થં સુખાદીનામજ્ઞાનરૂપત્વાત્ ।
સુખાદયો હ્યાહલાદાદિસ્વભાવા ગ્રાહ્યતયાનુભૂયન્તે, જ્ઞાનં ત્વર્થાવગમસ્વભાવં
ગ્રાહ્યકતયાનુભૂયત્ ઇતિ જ્ઞાનસુખાદ્યોર્ભેદોઽધ્યક્ષસિદ્ધ ઇવ ।

21. સુખાદિને પ્રત્યક્ષલક્ષણ લાગુ પડતું અટકાવવા માટે પ્રત્યક્ષલક્ષણમાં ‘જ્ઞાન’ પદ મુકવામાં આવ્યું છે કેમ કે સુખાદિ જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી. જ્ઞાન તો અર્થનો અવગમ અર્થાત્ બોધ કરાવે છે, તે અર્થનું ગ્રાહક છે, જ્યારે આહ્લાદ આદિ રૂપ સુખ આદિ તો ગ્રાહ્ય છે. જ્ઞાન અને સુખાદિનો આ ભેદ તો પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે.

22. અવ્યપદેશ્યં નામકલ્પનારહિતં નામકલ્પનાયાં હિ શાબ્દં સ્યાત્ ।

22. અવ્યપદેશ્ય— અવ્યપદેશ્ય એટલે નામની કલ્પનાથી રહિત. જો પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં નામકલ્પના થઈ જાય તો તે શાબ્દ (વ્યપદેશ્ય) બની જાય. [અહીં વ્યપદેશ્યનો અર્થ વ્યપદેશવિષય સમજવાનો છે. જે જ્ઞાન વ્યપદેશનો વિષય નથી તે અવ્યપદેશ્ય. વ્યપદેશ એટલે શબ્દ યા નામ. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન વ્યપદેશનો યા નામનો વિષય હોતું નથી અને એ અર્થમાં તે અવ્યપદેશ્ય છે. એવાં જ્ઞાનોં છે જે ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષોત્પન્ન હોવા સાથે વ્યપદેશનો વિષય પણ બનેલાં છે, આવાં જ્ઞાનોંમાં પ્રત્યક્ષલક્ષણને લાગુ પડતું અટકાવવા પ્રત્યક્ષલક્ષણમાં ‘અવ્યપદેશ્ય’ પદ મુકવામાં આવ્યું છે. આ મત ન્યાયભાષ્યકાર વાત્સ્યાયનનો છે. આ મતને વિસ્તારથી સમજાવીએ છીએ. જે જ્ઞાન

ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાના વિષયને તેના નામ સાથે અર્થાત્ શબ્દસંસૃષ્ટ જાણે છે તે જ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. તેથી તે જ્ઞાન તો અવ્યપદેશ્ય જ છે. તે જ્ઞાન પોતાના વિષયને તેના નામ (શબ્દ=વ્યપદેશ) સાથે જાણતું હોવા છતાં તે વ્યપદેશ્ય નથી. તો પછી કયું જ્ઞાન 'વ્યપદેશ્ય' શબ્દથી અભિપ્રેત છે જેને વ્યાવૃત્ત કરવા પ્રત્યક્ષલક્ષણસૂત્રમાં 'અવ્યપદેશ્ય' પદ મૂકવામાં આવ્યું છે? બીજા શબ્દોમાં, એવું તે કયું ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય જ્ઞાન છે જેને અહીં અવ્યપદેશ્ય નથી ગણવામાં આવ્યું અને પરિણામે પ્રત્યક્ષ નથી ગણવામાં આવ્યું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન્યાયભાષ્યકાર આપે છે. તે કહે છે, "ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન જ્ઞાનને જ જ્યારે તેના અર્થના (વિષયના) નામથી વર્ણવવામાં આવે છે ત્યારે તે જ્ઞાન શબ્દનો વિષય બની જતું હોવાથી વ્યપદેશ્ય (વ્યપદેશનો વિષય) કહેવાય છે, 'રૂપજ્ઞાન' 'રસજ્ઞાન' એવાં નામોનો જ્યારે તે જ્ઞાન વિષય બને છે ત્યારે તે જ્ઞાન અર્થપ્રવણ ન રહેતાં શબ્દનો વિષય બની જાય છે, શાબ્દ બની જાય છે, વ્યપદેશ્ય બની જાય છે. આવાં જ્ઞાનો — જે વ્યપદેશ્ય અર્થાત્ વ્યપદેશનો વિષય બની ગયાં છે તે — ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ નથી. અર્થોને પોતાનાં નામ છે પરંતુ જ્ઞાનોને પોતાનાં નામ નથી. જ્ઞાનો તો પોતાના અર્થોનાં નામોથી જ વર્ણવાય છે, જેમ કે રૂપજ્ઞાન. રસજ્ઞાન, ઈત્યાદિ. ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન જ્ઞાન જ્યાં સુધી પોતાના વિષયને તેના નામ સહિત જાણે છે ત્યાં સુધી તે પ્રત્યક્ષ છે પરંતુ જ્યારે તે જ્ઞાનને 'રૂપજ્ઞાન' 'રસજ્ઞાન' એવાં નામથી વર્ણવવામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રત્યક્ષ મટી શાબ્દ (શબ્દવિષય, વ્યપદેશવિષય, વ્યપદેશ્ય) બની જાય છે." નવમી શતાબ્દીમાં થયેલા જયંત ભટ્ટે પોતાની પ્રૌઢ ન્યાયમંજરીમાં ન્યાયભાષ્યકારના આ મતને વૃદ્ધનૈયાયિકોના મત તરીકે ટાંક્યો છે. તે કહે છે કે વૃદ્ધનૈયાયિકોને 'વ્યપદેશ્ય'થી અહીં તે જ્ઞાન અભિપ્રેત છે જે ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન હોવા છતાં પોતાના વિષયના નામથી વર્ણવાતાં અર્થાત્ 'રૂપજ્ઞાન' 'રસજ્ઞાન' આદિ નામોથી વર્ણવાતાં શબ્દનું કર્મ (વિષય) બની ગયું છે અને પ્રમિતિરૂપ રહ્યું નથી. વૃદ્ધનૈયાયિકોનો કહેવાનો આશય એ છે કે ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન જ્ઞાન જ્યાં સુધી રૂપ આદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરવામાં અનિમુખ હોય છે ત્યાં સુધી જ તે પ્રત્યક્ષ ગણાય છે, પરંતુ જ્યારે તે જ જ્ઞાન 'રૂપજ્ઞાન', 'રસજ્ઞાન' એવાં સ્વવિષયનાં નામોથી વર્ણવાય છે ત્યારે રૂપ આદિ વિષયને ગ્રહણ કરવાના પોતાના વ્યાપારને કારણે તે જ્ઞાને જે પ્રત્યક્ષપ્રમાણતા પ્રાપ્ત કરી હતી તે તે જ્ઞાન ગુમાવે છે અને શબ્દનું કર્મ બની જાય છે, પ્રમેય બની જાય છે. આમ આ મત પ્રમાણ જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન તેમજ અવ્યભિચારી અને વ્યવસાયાત્મક હોવા છતાં પોતાના વિષયના નામનો (વ્યપદેશનો) વિષય બની ગયું

છે તે જ્ઞાનની વ્યાવૃત્તિ કરવા માટે લક્ષણમાં 'અવ્યપદેશ્ય' પદ મૂક્યું છે, કારણ કે તેવું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી; હકીકતમાં તેવું જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ રહેતું જ નથી પણ પ્રમેયરૂપ બની જાય છે. આપણે જોયું તેમ આ મત પ્રમાણે અહીં 'વ્યપદેશ્ય'નો અર્થ છે વ્યપદેશવિષય (શબ્દવિષય). જે જ્ઞાન વ્યપદેશનો વિષય બન્યું નથી તે અવ્યપદેશ્ય.]

23. અવ્યપદેશ્યપદગ્રહણાભાવે હિ વ્યપદેશઃ શબ્દસ્તેનેન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષેણ ચોભાભ્યાં યદુત્પાદિતં જ્ઞાનં તદવ્યધ્યક્ષફલં સ્યાત્તન્નિવૃત્ત્યર્થમવ્યપદેશ્યપદોપાદાનમ્ । इदमत्र तत्त्वम्—चक्षुर्गोशब्दयोर्व्यापारे सति 'अयं गौः' इति विशिष्टकाले यज्જ્ઞાનમુપજાયમાનમુપલભ્યતે, તચ્છબ્દેન્દ્રિયોભયજન્યત્વેઽપિ પ્રભૂતવિષયત્વેન શબ્દસ્ય પ્રાથાન્યાચ્છબ્દમિષ્યતે, ન પુનરધ્યક્ષમિતિ ।

23. જો પ્રત્યક્ષલક્ષણમાં 'અવ્યપદેશ્ય' પદ ન મૂકવામાં આવ્યું હોત તો 'વ્યપદેશ અર્થાત્ શબ્દ અને ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ બન્નેથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે' એવો અર્થ ફલિત થાત, એવા ઉભયજ જ્ઞાનને વ્યાવૃત્ત કરવા માટે લક્ષણમાં 'અવ્યપદેશ્ય' પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ કે ચક્ષુ ઈન્દ્રિય તથા 'ગાય' શબ્દ બન્નેનો યુગપત્ વ્યાપાર થતાં 'આ ગાય છે' એવું વિશિષ્ટ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં ચક્ષુનો ગાય સાથે સન્નિકર્ષ થવો અને 'ગાય' શબ્દને સાંભળવો આ બન્નેય કારણો છે તેમ છતાં શબ્દની પ્રધાનતા હોવાના કારણે અથવા શબ્દનો વ્યાપાર અધિક હોવાના કારણે આ જ્ઞાનને શાબ્દ (શબ્દજન્ય=વ્યપદેશજન્ય=વ્યપદેશ્ય) માનવામાં આવે છે, પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવતું નથી. શબ્દની પ્રધાનતાનું કારણ છે તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં તેનો અધિક હાથ, અધિક વ્યાપાર તથા તેના વિષયની અધિકતા. [અહીં 'વ્યપદેશ્ય'નો અર્થ વ્યપદેશથી (શબ્દથી) જન્મેલ (જાત) કરવામાં આવ્યો છે. જે જ્ઞાન વ્યપદેશથી જન્મેલું ન હોય તે અવ્યપદેશ્ય. એવાં જ્ઞાનો છે જે ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન છે અને સાથે સાથે વ્યપદેશથી પણ ઉત્પન્ન છે, અર્થાત્ ઉભયજ છે. આ જ્ઞાનોને ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય પણ કહેવાય અને વ્યપદેશજન્ય (વ્યપદેશ્ય) પણ કહેવાય. આવાં વ્યપદેશજન્ય (વ્યપદેશ્ય) જ્ઞાનોની વ્યાવૃત્તિ કરવા પ્રત્યક્ષલક્ષણમાં 'અવ્યપદેશ્ય' પદ મૂક્યું છે. જ્યંત ભટ્ટે પોતાની ન્યાયમંજરીમાં આ મતને આચાર્યોનો મત કહ્યો છે. તેમના મત પ્રમાણે જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ તેમજ શબ્દ (વ્યપદેશ) બન્નેથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને વ્યપદેશ્ય(વ્યપદેશજન્ય) કહેવાય અને એવા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ ન ગણી શકાય. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એવું ઉભયજ જ્ઞાન નથી એ દર્શાવવા પ્રસ્તુત લક્ષણમાં 'અવ્યપદેશ્ય' પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ તેમજ શબ્દ બન્નેથી ઉત્પન્ન થનારા જ્ઞાનનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે. પિતા બાળકને લઈ બહાર

જાય છે. બાળક નવું વૃક્ષ દેખે છે. પિતા તેને કહે છે કે આને 'પનસ' કહેવાય. બાળક જે વૃક્ષને ચક્ષુથી જોઈ રહ્યો છે તે વૃક્ષને વિશે તેને જ્ઞાન થાય છે કે 'આ પનસ છે.' 'આ પનસ છે' એવું જે જ્ઞાન બાળકને થયું તે કેવળ ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય નથી પણ સાથે સાથે શબ્દજન્ય પણ છે. આ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં આમવચન પણ કારણ છે. તેથી આ જ્ઞાનને વ્યપદેશ્ય કહેવામાં આવે છે. આવાં જ્ઞાનોને પ્રત્યક્ષ ગણાય નહિ. તેથી પ્રત્યક્ષલક્ષણમાં 'અવ્યપદેશ્ય' પદ મૂકી આવાં જ્ઞાનોને વ્યાવૃત્ત (exclude) કરવામાં આવ્યાં છે. પ્રશસ્તપાદે પણ પોતાના 'પદાર્થધર્મસંગ્રહ' નામના ગ્રન્થમાં પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યામાં 'અવ્યપદેશ્ય' પદ મૂક્યું છે. તેની ટીકામાં શ્રીધર 'વ્યપદેશ્ય'નો શબ્દજન્ય એવો અર્થ કરે છે. શ્રીધરે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે આવાં ઉભયજ જ્ઞાનો શબ્દપ્રમાણ જ છે કારણ કે તે જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિમાં આમવચન સોધકતમ કારણ છે જ્યારે ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ તો સહકારી કારણ છે.]

24. इन्द्रियजन्यस्य मरुमरीचिकासूदकज्ञानस्य, शुक्तिशकले कलधौत-
बोधेश्च निवृत्त्यर्थमव्यभिचारिपदोपादानम् । यदतस्मिस्तदित्युत्पद्यते
तद्व्यभिचारि ज्ञानम्, तद्व्यवच्छेदेन तस्मिस्तदिति ज्ञानमव्यभिचारि ।

24. રણની રેતમાં થતું જળનું જ્ઞાન અને છીપમાં થતું રજતનું જ્ઞાન વિપરીત છે, વ્યભિચારી છે, તેથી એવાં ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનોની વ્યાવૃત્તિ કરવા માટે પ્રત્યક્ષલક્ષણમાં 'અવ્યભિચારી' પદ મૂક્યું છે. જે પદાર્થ જે રૂપવાળો નથી તે પદાર્થમાં તે રૂપનું જ્ઞાન થવું એ વિપર્યય છે. આવાં વિપર્યયરૂપ જ્ઞાનોની વ્યાવૃત્તિ કરીને, જે પદાર્થ જે રૂપવાળો છે તે પદાર્થને તે જ રૂપમાં જાણનારું જ્ઞાન અવ્યભિચારી કહેવાય છે.

25. व्यवसायतेऽनेनेति व्यवसायो विशेष उच्यते । विशेषजनितं
व्यवसायात्मकम् । अथवा व्यवसायात्मकं निश्चयात्मकम् । एतेन संशयज्ञान-
मनेकपदार्थालम्बनत्वादनिश्चयात्मकत्वाच्च प्रत्यक्षफलं न भवतीति
ज्ञापितम् ।

25. વિ અર્થાત્ વિશેષ રૂપે અવસાયને અર્થાત્ નિશ્ચયને જેના દ્વારા કરવામાં આવે તેને વ્યવસાય અર્થાત્ વિશેષધર્મ કહેવાય. વિશેષધર્મજનિત જ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક કહેવાય છે. અથવા વ્યવસાયાત્મકનો સીધો અર્થ છે નિશ્ચયાત્મક. આ 'વ્યવસાયાત્મક' વિશેષણથી અનેક પદાર્થો વચ્ચે દોલાયમાન અસ્થિર એવા અનિશ્ચયાત્મક સંશયજ્ઞાનની વ્યાવૃત્તિ કરવામાં આવી છે. આવું અનિશ્ચયાત્મક સંશયજ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નથી એ જણાવવામાં આવ્યું છે.

26. નન્વેવમપિ જ્ઞાનપદમનર્થકમન્યવિશેષણાભ્યાં જ્ઞાનસ્ય લબ્ધત્વાત્, ન, ધર્મિપ્રતિપાદનાર્થત્વાદસ્ય જ્ઞાનપદોપાત્તો હિ ધર્મીન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજત્વાદિભિર્વિશેષ્યતે । અન્યથા ધર્મ્યભાવે ક્વાવ્યભિચારાદીન્ ધર્માસ્તત્પદાનિ પ્રતિપાદયેયુઃ ।

26. શંકા— જ્યારે અવ્યભિચારી અને વ્યવસાયાત્મક આ બે છેલ્લા વિશેષણો દ્વારા જ જ્ઞાનનો બોધ થઈ જાય છે, તો પછી ‘જ્ઞાન’ પદ લક્ષણમાં મૂકવું વ્યર્થ છે.

સમાધાન— ધર્મીનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ‘જ્ઞાન’ પદ લક્ષણમાં મૂકવું છે. જ્ઞાનરૂપ ધર્મી જ તો ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન વગેરે વિશેષણોનું વિશેષ્ય છે. જો ધર્મી જ ન હોય તો આ અવ્યભિચાર વગેરે ધર્મો રહેશે ક્યાં? તેથી અવ્યભિચારી આદિ પદો દ્વારા જેમાં અવ્યભિચાર આદિ ધર્મોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે આધારભૂત જ્ઞાનનું કથન કરવું ઉચિત જ છે.

27. કેચિત્પુનેવં વ્યાચક્ષતે—અવ્યપદેશ્યં વ્યવસાયાત્મકમિતિ પદદ્વયેન નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકભેદેન પ્રત્યક્ષસ્ય દ્વૈવિધ્યમાહ, શેષાણિ તુ જ્ઞાનવિશેષણાનીતિ ।

27. કેટલાક વ્યાખ્યાકારો આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે— અવ્યપદેશ્ય અને વ્યવસાયાત્મક આ બે પદો દ્વારા સૂત્રકારે કમશઃ પ્રત્યક્ષના નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક બે પ્રકારને જણાવી પ્રત્યક્ષનું દ્વૈવિધ્ય જણાવ્યું છે, અને બાકીનાં અવ્યભિચારી આદિ પદોને જ્ઞાનનાં વિશેષણો જ ગણ્યાં છે. [‘કેટલાક વ્યાખ્યાકારો’થી અહીં કોણ કોણ અભિપ્રેત છે અને તેમણે શું કર્યું તેની રસપ્રદ માહિતી બહુશ્રુત વિદ્વાન આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના પ્રૌઢ ગ્રન્થ ‘પ્રમાણમીમાંસા’માં આપી છે. આચાર્ય હેમચન્દ્ર લખે છે— “આ સૂત્રની પૂર્વાચાર્યોએ કરેલી વ્યાખ્યાથી મોઢું ફેરવી લઈ વિદ્વાન ત્રિલોચન, વાયસ્પતિ વગેરેએ સૂત્રના આ નીચે જણાવેલા અર્થનું સમર્થન કર્યું છે : ‘ઈન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન અવ્યભિચારી જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે’ આટલું જ પ્રત્યક્ષલક્ષણ છે. ... સૂત્રનો બાકી ભાગ ‘અવ્યપદેશ્ય અને વ્યવસાયાત્મક’ એ વિભાગવચન છે.” (“અત્ર પૂર્વાચાર્યકૃતવ્યાખ્યાવૈમુખ્યેન સદ્વ્યાવદ્વિસ્ત્રિલોચનવાચસ્પતિપ્રમુખૈરયમર્થઃ સમર્થિતો યથા ‘ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન જ્ઞાનમવ્યભિચારિ પ્રત્યક્ષમ્’ इत्येव प्रत्यक्षलक्षणम् । ... विभागवचनमेतत् ‘अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकम्’ । प्रमाणमीमांसा १.२८) આમ પૂર્વાચાર્યોએ તો આખા સૂત્રને લક્ષણવચન ગણ્યું છે પરંતુ ત્રિલોચન, વાયસ્પતિ આ પ્રાચીન પરંપરાને તોડી આખા સૂત્રને લક્ષણસૂત્ર ગણતા નથી. તેમણે સૂત્રના બે ટુકડા

કર્તા. પહેલો ટુકડો લક્ષણવચન છે અને બાકીનો બીજો ટુકડો વિભાગવચન છે. જેઓ આખા સૂત્રને લક્ષણવચન ગણે છે તે પૂર્વાચાર્યો 'અવ્યપદેશ્ય' પદનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે— જે વ્યપદેશથી (=શબ્દથી) જન્ય નથી અર્થાત્ ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષ તેમજ વ્યપદેશ(શબ્દ) બન્નેથી જન્ય નથી, અથવા જે વ્યપદેશનો (શબ્દનો) વિષય નથી અર્થાત્ જે ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય હોવા સાથે વ્યપદેશનો વિષય નથી. આ પૂર્વાચાર્યોની પરંપરાને તોડનારા ત્રિલોચન, વાયસ્પતિ વગેરેએ અવ્યપદેશ્યનો અર્થ કર્યો વ્યપદેશાસંસૃષ્ટ (શબ્દાસંસૃષ્ટ) અર્થાત્ નિર્વિકલ્પક. તેમના મતે જે જ્ઞાન પોતાના વિષયને તેના નામથી યુક્ત (તેમજ જાતિ આદિથી યુક્ત)જાણતું નથી તે જ્ઞાન શબ્દાસંસૃષ્ટ છે, અવ્યપદેશ્ય છે. અવ્યપદેશ્યના આ અર્થને વાયસ્પતિના પોતાના શબ્દોમાં સમજાવે. તે પોતાની ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકામાં લખે છે— “વ્યપદેશનો અર્થ થાય છે વિશેષણ અને ઉપલક્ષણથી નામ, જાતિ વગેરે પણ. આ વિશેષણોનો જે વિષય તે વ્યપદેશ્ય યા વિશેષ્ય કહેવાય. આમ 'વ્યપદેશ્ય' પદથી વિશેષણવિશેષ્ય-ભાવ સૂચિત થાય છે. જે જાતિ આદિને અને તેમની વચ્ચેના વિશેષણવિશેષ્યભાવને જાણે તે વ્યપદેશ્ય જ્ઞાન કહેવાય. એથી ઊલટું જે નામ, જાતિ વગેરેને સ્વરૂપથી જાણે પણ તેમની વચ્ચેના વિશેષણવિશેષ્યભાવને ન જાણે તે અવ્યપદેશ્ય જ્ઞાન કહેવાય. આવું અવ્યપદેશ્ય જ્ઞાન, જે ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન છે તે, પ્રત્યક્ષ જ છે. વ્યપદેશ્ય જ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક છે, નિશ્ચયાત્મક છે, સવિકલ્પક છે. અવ્યપદેશ્ય જ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક નથી, નિર્વિકલ્પક છે.”]

28. અત્ર ચ સૂત્રે ફલસ્વરૂપસામગ્રીવિશેષણપક્ષાસ્ત્રયઃ સંભવન્તિ । તેષુ સ્વરૂપવિશેષણપક્ષો ન યુક્તઃ । યથોક્તવિશેષણં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમિતિ હિ તત્રાર્થઃ સ્યાત્ । તથા ચાકારકસ્ય જ્ઞાનસ્ય પ્રત્યક્ષત્વપ્રસક્તિઃ, ન ચાકારકસ્ય પ્રત્યક્ષત્વં યુક્તમ્ અસાધકતમત્વાત્સાધકતમસ્યૈવ ચ પ્રમાણત્વાત્ । તુલાસુ-વર્ણાદીનાં પ્રદીપાદીનાં સન્નિકર્ષેન્દ્રિયાદીનાં ચાબોધરૂપાણામપ્રત્યક્ષ-ત્વપ્રસન્નશ્ચ । ઇષ્યતે ચૈષાં સૂત્રકૃતા પ્રત્યક્ષત્વમ્ । તત્ર સ્વરૂપવિશેષણપક્ષો યુક્તઃ ।

28. આ સૂત્રમાં આવેલાં ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન આદિ વિશેષણોની બાબતમાં ત્રણ પક્ષો સંભવે છે — (૧) તે જ્ઞાનના સ્વરૂપનાં વિશેષણો છે, (૨) તે પ્રમાણના ફળનાં વિશેષણો છે, (૩) તે કારણસામગ્રીનાં વિશેષણો છે. આ ત્રણ પક્ષોમાંથી જ્ઞાનના સ્વરૂપનાં વિશેષણોવાળો પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી કેમ કે આ પક્ષમાં 'ઉક્ત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે' અથવા 'ઉક્ત વિશેષણોવાળા

સ્વરૂપવાળું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે' એવો અર્થ થાય છે. આ પક્ષમાં પ્રમાણતાને સિદ્ધ કરનારી યા પ્રમાણતાની પ્રયોજક સાધકતમરૂપવાળી કારકતા તો ઘોષિત થતી નથી, તેથી આ પક્ષમાં તો અકારક જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ બની જવાની આપત્તિ આવે છે. પરંતુ અકારકને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ માનવું ઉચિત નથી, કેમ કે પ્રમાણ સાધકતમ કારકને જ પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. જે અકારક હોય તે સાધકતમ હોઈ શકે જ નહિ. આ પક્ષમાં જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે, તેથી (તોલતી વખતે) સાધકતમભૂત ત્રાજવું તથા સોનાનાં કાટલાં વગેરે, દીપક આદિ અને સન્નિકર્ષ તથા ઈન્દ્રિય આદિ અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણ નહિ બની શકે. પરંતુ સૂત્રકારે તો તેમને સાધકતમ હોવાથી પ્રમાણ માન્યાં છે. એટલે જ્ઞાનના સ્વરૂપનાં વિશેષણોવાળો આ પ્રથમ પક્ષ યોગ્ય નથી.

29. નાપિ સામગ્રીવિશેષણપક્ષઃ, સામગ્રીવિશેષણપક્ષે હ્યેવં સૂત્રાર્થઃ સ્યાત્— પ્રમાતૃપ્રમેયચક્ષુસદીન્દ્રિયાલોકાદિકા જ્ઞાનજનિકા સામગ્રી ઈન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષોત્પન્નત્વાદિવિશેષણવિશિષ્ટજ્ઞાનજનનાત્ ઉપચારેણેન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષોત્પન્નત્વાદિવિશેષણવિશિષ્ટા સતી પ્રત્યક્ષમિતિ । एवं च सामग्र्याः सूत्रोपात्तविशेषणयोगित्वं तथाविधफलजनकत्वादुपचारेणैव भवति, न तु स्वत इति । न तु युक्तस्तત્પક્ષોऽपि ।

29. તેવી જ રીતે કારણસામગ્રીના વિશેષણોવાળો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કેમ કે આ પક્ષ અનુસાર સૂત્રનો આવો અર્થ થશે— 'પ્રમાતા, પ્રમેય, ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયો તથા પ્રકાશ આદિ કારણસામગ્રી પ્રત્યક્ષપ્રમાણરૂપ છે. તે કારણસામગ્રી ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન આદિ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરતી હોવાના કારણે તે કારણસામગ્રીમાં પણ ઉપચારથી ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન આદિ વિશેષણોનો અન્વય થઈ જાય છે. આમ કારણસામગ્રી ઉક્ત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ બનીને પ્રમાણ બને છે. પરંતુ આ રીતે તો સૂત્રમાં કહેવામાં આવેલાં વિશેષણોનો સાક્ષાત્ સંબંધ કારણસામગ્રીમાં નથી પણ ઉક્ત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાના કારણે ઉપચારથી જ સામગ્રીમાં ઉક્ત વિશેષણોનો સંબંધ બને છે, સ્વતઃ બનતો નથી. તેથી કારણસામગ્રીમાં ઉપચારરૂપ પ્રમાણતા લાવનારો આ પક્ષ યોગ્ય નથી.

30. ફલવિશેષણપક્ષસ્તુ યુક્તિસજ્જતઃ । અત્ર પક્ષે 'ચતઃ' ઇત્યધ્યાહાર્યમ્ । તતોઽયમર્થઃ— ઈન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષોત્પન્નત્વાદિવિશેષણં જ્ઞાનં ચત ઈન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષાદિર્ભવતિ, સ ઈન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષાદિઃ પ્રત્યક્ષં પ્રમાણમ્ । જ્ઞાનં ચ પ્રત્યક્ષપ્રમાણફલમ્ । ચદા તુ તતોઽપિ જ્ઞાનાદ્ધાનોપાદાનાદિબુદ્ધ્ય ઉત્પદ્યન્તે,

તદા હાનાદિબુદ્ધ્યપેક્ષયા જ્ઞાનં પ્રમાણં હાનાદિબુદ્ધ્યસ્તુ ફલમ્ । “યદા જ્ઞાનં પ્રમાણં તદા હાનાદિબુદ્ધ્યઃ ફલમ્ ।” [ન્યાયાશાસ્ત્ર ૧.૧.૧૩] ઇતિ વચનાત્ । યથા ચાનુભવજ્ઞાનવંશજાયાઃ સ્મૃતેસ્તથા ચાયમિત્યેતજ્ઞાનમિન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષજત્વાત્ પ્રત્યક્ષફલમ્ । તત્સ્મૃતેસ્તુ પ્રત્યક્ષતા । સુખદુઃખસંબન્ધસ્મૃતેસ્તિવન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષસહકારિત્વાત્તથા ચાયમિતિ સારૂપ્યજ્ઞાનજનકત્વેનાધ્યક્ષપ્રમાણતા । સારૂપ્યજ્ઞાનસ્ય ચ સુખસાધનોડ્યમિત્યાનુમાનિકફલજનકત્વેનાનુમાનપ્રમાણતા । ન ચ સુખસાધનત્વશક્તિજ્ઞાનમિન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષજં શક્તેસંનિહિતત્વાત્ । આત્મનો મનઇન્દ્રિયેણ સંનિકર્ષે સુખાદિજ્ઞાનં ફલમ્ । મનઇન્દ્રિયસ્ય તત્સંનિકર્ષસ્ય ચ પ્રત્યક્ષપ્રમાણતા । એવમન્યત્રાપિ યથાર્હે પ્રમાણફલવિભાગોડવગન્તવ્ય ઇતિ ।

30. પ્રમાણના ફળનાં વિશેષણોવાળો પક્ષ નિર્દોષ તથા યુક્તિસંગત છે. આ પક્ષમાં ‘યતઃ (જેનાથી)’ શબ્દનો અધ્યાહાર કરવો જોઈએ. તેમ કરતાં સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે — ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન આદિ વિશેષણોવાળું જ્ઞાન જે ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ આદિથી ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ આદિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે. જ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું ફળ છે. હા, એ ખરું કે જ્યારે તે જ્ઞાનથી પણ ઉત્તરકાળે હાન-ઉપાદાનાદિ બુદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે હાનોપાદાનાદિબુદ્ધિની અપેક્ષાએ તે જ્ઞાન પ્રમાણ બને છે અને હાનોપાદાનાદિ બુદ્ધિઓ પ્રમાણનું ફળ બને છે. “જ્યારે જ્ઞાન પ્રમાણ હોય છે ત્યારે હાનોપાદાનાદિબુદ્ધિઓ પ્રમાણફળ હોય છે” [ન્યાયભાષ્ય, ૧.૧.૩] એવું આચાર્યોનું વચન છે. તેવી જ રીતે, વસ્તુના પૂર્વે થયેલા અનુભવના સંસ્કારો વર્તમાન વસ્તુને જોતાં જાગવાથી તે સંસ્કારોથી થતી પૂર્વાનુભૂત વસ્તુની સ્મૃતિથી ‘આ તેના સદશ છે’ એવું ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રમાણનું ફળ છે તથા સ્મૃતિ સાધકતમ હોવાથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે. સુખ-દુઃખસંબંધની સ્મૃતિ ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષની સહાયતાથી ‘તેના જેવો આ છે’ એવા સાદૃશ્યજ્ઞાનરૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને, જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ જ છે તેને, ઉત્પન્ન કરે છે એટલે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે પરંતુ સાદૃશ્યજ્ઞાન પોતે તો ‘તેના જેવો આ પણ સુખસાધન છે’ એવા અનુમાનરૂપ ફળને ઉત્પન્ન કરતું હોઈ અનુમાનપ્રમાણ છે, પ્રત્યક્ષપ્રમાણ નથી. તેનું કારણ એ છે કે સુખસાધનતારૂપ શક્તિનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતું નથી કેમ કે શક્તિ અતીન્દ્રિય હોઈ સન્નિકર્ષ નથી. આત્માનો મનરૂપ ઇન્દ્રિય સાથે સન્નિકર્ષ થવાથી

સુખાદિનું જ્ઞાન થાય છે. અહીં સુખાદિનું જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ છે તથા મનરૂપ ઈન્દ્રિય તથા આત્મા અને મનનો સન્નિકર્ષ પ્રત્યક્ષપ્રમાણરૂપ છે. આવી જ રીતે સર્વત્ર સાધકતમ અંશમાં પ્રમાણરૂપતા અને કાર્યરૂપ અંશમાં ફલરૂપતાનો વિચાર કરીને પ્રમાણ-ફલવિભાગ સમજી લેવો જોઈએ. [અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે નૈયાયિકોના મતે પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ જ છે. અને તેથી તેનું સાધકતમ કારણ તો ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ જ છે જ્યારે સ્મૃતિ તો સહકારી કારણ છે. વાયસ્પતિ મિશ્ર પોતાની ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકામાં પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષત્વને ઘટાવતાં કહે છે કે સંસ્કાર યા સ્મરણરૂપ સહકારીના બળે વર્તમાનમાત્રગ્રાહી ઈન્દ્રિય પણ અતીતાવસ્થાવિશિષ્ટ વર્તમાનને ગ્રહણ કરી શકવાના કારણે પ્રત્યભિજ્ઞાનજનક બની શકે છે. આચાર્ય હેમચન્દ્ર પણ નૈયાયિકનો આ જ મત જણાવે છે. પોતાની પ્રમાણમીમાંસા નામની કૃતિમાં નૈયાયિકના મુખમાં હેમચન્દ્ર નીચેના શબ્દો મૂકે છે— એકલી નહિ પણ સ્મરણસહકૃત ઈન્દ્રિય એકત્વને વિષય કરનારા અર્થાત્ જાણનારા પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, આ કારણે અમે પ્રત્યભિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહીએ છીએ. આમ નૈયાયિકો 'આ તે જ છે' એવા આકારવાળા એકત્વગ્રાહી પ્રત્યભિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ જ ગણે છે અને તેના સાધકતમ કારણ તરીકે ઈન્દ્રિય યા ઈન્દ્રિયસન્નિકર્ષને જ ગણે છે જ્યારે સ્મરણને તો તેઓ સહકારીકારણ ગણે છે.]

**31. एतदेवेन्द्रियार्थसन्निकर्षादिसूत्रं ग्रन्थकारः पद्यबन्धानुलोम्येनेत्थ-
माह— 'इन्द्रियार्थसंपर्कोत्पन्नम्' इत्यादि । अत्र संपर्कः संबन्धः । 'अव्यभिचारि
च' इत्यत्र चकारो विशेषणसमुच्चयार्थः । अव्यभिचारिकमिति पाठे त्वव्य-
भिचार्येवाव्यभिचारिकं स्वार्थे कप्रत्ययः । व्यपदेशो नामकल्पना । अत्रापि
व्याख्यायां 'यतः' इत्यध्याहार्यम् । भावार्थः सर्वोऽपि प्राग्वदेवेति ।**

31. ગ્રન્થકાર હરિભદ્રસૂરિએ આ 'ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન' સૂત્રને પદ્યરૂપમાં પરિવર્તિત કરવાની ઈચ્છાથી 'સન્નિકર્ષ'ના સ્થાને 'સમ્પર્ક' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. 'અવ્યભિચારિ' પદ પાછી મૂકવામાં આવેલો 'ચ' શબ્દ અન્ય વિશેષણોનો સમુચ્ચય કરે છે, 'ચ' સમુચ્ચયાર્થક છે. 'અવ્યભિચારિકમ્' આ પાઠમાં અવ્યભિચારીને જ અવ્યભિચારિક કહેલ છે કેમ કે અહીં 'ક' પ્રત્યયનો સ્વાર્થમાં જ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વ્યપદેશ એટલે શબ્દકલ્પના. આ વ્યાખ્યામાં 'યતઃ(જેનાથી)' શબ્દનો અધ્યાહાર કરી લેવો જોઈએ. બાકીનો બધો ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત રીતે જ સમજી લેવો.

**32. अथ प्रत्यक्षतत्फलयोरभेदविवक्षया प्रत्यक्षस्य भेदा उच्यते । प्रत्यक्षं
द्वेषा, अयोगिप्रत्यक्षं योगिप्रत्यक्षं च । यदस्मदादीनामिन्द्रियार्थसन्निकर्षा-**

જ્ઞાનમુત્યદ્યતે તદયોગિપ્રત્યક્ષમ્ । તદપિ દ્વિવિધં નિર્વિકલ્પકં સવિકલ્પ્યં ચ ।
તત્ર વસ્તુસ્વરૂપમાત્રાવભાસકં નિર્વિકલ્પકં યથા પ્રથમાક્ષસંનિપાતજં
જ્ઞાનમ્ । સંજ્ઞાસંજ્ઞિસંબન્ધોલ્લેખેન જ્ઞાનોત્પત્તિનિમિત્તં સવિકલ્પકં યથા
દેવદત્તોઽયં દણ્ડીત્યાદિ ।

32. [‘પ્રત્યક્ષ’ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને પ્રત્યક્ષક્રમ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષપ્રમા
બન્નેયમાં થાય છે. તેથી] હવે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને તેના પ્રત્યક્ષક્રમમાં અભેદની વિવક્ષા
કરીને પ્રત્યક્ષના ભેદો અમે કહીએ છીએ. પ્રત્યક્ષના બે પ્રકાર છે— (૧) અયોગિપ્રત્યક્ષ
અને (૨) યોગિપ્રત્યક્ષ. આપણને જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે તે
અયોગિપ્રત્યક્ષ છે. તેના બે ભેદ છે— નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક. વસ્તુના
સ્વરૂપમાત્રને જાણનારું જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક છે. આ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન ઈન્દ્રિયનો અર્થ
સાથે સન્નિકર્ષ થતાં જ સૌપ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયક અર્થાત્ સંજ્ઞા તથા વાચ્ય અર્થાત્
સંજ્ઞી(વસ્તુ)ના સંબંધનો ઉલ્લેખ જે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તકારણ છે તે શબ્દસંસૃષ્ટ
જ્ઞાન સવિકલ્પક છે, જેમ કે ‘આ દેવદત્ત છે’ ‘આ દંડી છે’ ઇત્યાદિ.

33. યોગિપ્રત્યક્ષં તુ દેશકાલસ્વભાવવિપ્રકૃષ્ટાર્થગ્રાહકમ્ । તદ્દ્વિવિધં
યુક્તાનાં પ્રત્યક્ષં વિયુક્તાનાં ચ । તત્ર સમાધ્યૈકાગ્રયવતાં યોગજધર્મેશ્વરા-
દિસહકૃતાદાત્માન્તઃકરણસંયોગાદેવ બાહ્યાર્થસંયોગનિરપેક્ષં યદશેષાર્થગ્રહણં
તદ્યુક્તાનાં પ્રત્યક્ષમ્ । એતચ્ચ નિર્વિકલ્પકમેવ ભવતિ, વિકલ્પતઃ સમાધ્યૈ-
કાગ્રયાનુપપત્તેઃ । ઇદં ચોત્કૃષ્ટયોગિન એવ વિજ્ઞેયં યોગિમાત્રસ્ય તદસંભવાત્ ।
અસમાધ્યવસ્થાયાં યોગિનામાત્મમનોબાહ્યોન્દ્રિયરૂપાદ્યાશ્રયચતુષ્કસંયોગાદૂ-
પાદીનામ્ આત્મમનઃશ્રોત્રત્રયસંયોગાચ્છબ્દસ્ય, આત્મમનોદ્વયસંયોગાત્સુખા-
દીનાં ચ યદગ્રહણં તદ્વિયુક્તાનાં પ્રત્યક્ષમ્ । તચ્ચ નિર્વિકલ્પકં સવિકલ્પકં ચ
પ્રતિપત્તવ્યમ્ । વિસ્તરાર્થિના તુ ન્યાયસારટીકા વિલોકનીયેતિ ।

33. યોગિપ્રત્યક્ષ દૂરદેશવર્તી, અતીતાનાગતકાલવર્તી તથા સૂક્ષ્મસ્વભાવવાળા
બધા અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જાણે છે. યોગિપ્રત્યક્ષના સ્વામીભેદે બે પ્રકાર છે—
યુક્તયોગિપ્રત્યક્ષ અને વિયુક્તયોગિપ્રત્યક્ષ. જેમનું ચિત્ત સમાધિથી પરમ એકાગ્રતાને
પામ્યું છે તે યુક્તયોગીઓને આત્મા અને મનના સન્નિકર્ષમાત્રથી, બાહ્ય અર્થોના
સન્નિકર્ષ વિના જ, બધા પદાર્થોનું જે યથાવત્ પરિજ્ઞાન થાય છે તે યુક્તયોગિપ્રત્યક્ષ
છે. અહીં આત્મા અને મનનો સન્નિકર્ષ જ સાધકતમ કારણ છે પણ તેના સહકારી
કારણો છે યોગજધર્મ તથા ઈશ્વર આદિ. યુક્તયોગીઓનું આ યોગિપ્રત્યક્ષ નિર્વિકલ્પક

જ હોય છે કેમ કે સમાધિની એકાગ્રતામાં વિકલ્પની સંભાવના જ નથી, વિકલ્પ થતાં જ સમાધિની એકાગ્રતાનો ભંગ થાય છે. આ યોગિપ્રત્યક્ષ ઉત્કૃષ્ટ યોગીઓને જ થાય છે, બધા યોગીઓને આ યોગિપ્રત્યક્ષ થવાનો નિયમ નથી. સમાધિરહિત અવસ્થામાં વિયુક્ત અર્થાત્ સમાધિશૂન્ય યોગીઓને આત્મા, મન, ઇન્દ્રિય તથા રૂપ આદિના સન્નિકર્ષથી (અર્થાત્ આત્મમન:સન્નિકર્ષ, ઇન્દ્રિયમન:સન્નિકર્ષ અને ઇન્દ્રિયનો રૂપાદિ અર્થ સાથે સન્નિકર્ષ આ ત્રણ સન્નિકર્ષોથી) રૂપાદિનું, આત્મા, મન અને શ્રોત્ર આ ત્રણના સન્નિકર્ષથી શબ્દનું તથા આત્મા અને મનના સન્નિકર્ષથી સુખાદિનું જે જ્ઞાન થાય છે તે વિયુક્તયોગિપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. તે નિર્વિકલ્પક તથા સવિકલ્પક બન્ને પ્રકારનું થાય છે. આ યોગિપ્રત્યક્ષોના વિશેષ વિવરણ માટે ન્યાયસારટીકા જોવી જોઈએ. [આ ન્યાયસાર એ નવમી શતાબ્દીના નૈયાયિક ભાસર્વજ્ઞનો ગ્રન્થ છે.]

34. અથાનુમાનલક્ષણમાહ 'અનુમાનં તુ તત્પૂર્વં ત્રિવિધં ભવેત્પૂર્વવચ્છેષ-વચ્ચૈવ' इत्यादि । अत्र चैवशब्दौ पूर्ववदादीनामर्थबाहुल्यसूचकौ । तथाशब्दश्चकारार्थः समुच्चये । शेषं तु सूत्रव्याख्ययैव व्याख्यास्यते । सूत्रं त्विदम्— "तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं, पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च" [न्यायसू. १.१.५] इति । एके व्याख्यान्ति—अत्रैकस्य पूर्वकशब्दस्य सामान्यश्रुत्या लुप्तनिर्देशो द्रष्टव्यः । तत्पूर्वकमित्यत्र तच्छब्देन प्रत्यक्षं प्रमाणमभिसंबध्यते । तत्पूर्वकं प्रत्यक्षफलं लिङ्गज्ञानमित्यर्थः । तत्पूर्वकपूर्वकं लिङ्गज्ञानम् । अयमत्र भावः—प्रत्यक्षाद्धूमादिज्ञानमुत्पद्यते, धूमादिज्ञानाच्च वह्न्यादिज्ञानमिति । इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नत्ववर्जाणि च ज्ञानादिविशेषणानि प्रत्यक्षसूत्रादत्रापि संबन्धनीयानि । एषां च व्यवच्छेद्यानि प्रागुक्तानुसारेण स्वयं परिभाष्यानि ।

34. 'અનુમાનં તુ તત્પૂર્વં ત્રિવિધં ભવેત્ પૂર્વવચ્છેષવચ્ચૈવ' ઇત્યાદિ શ્લોકાંશમાં અનુમાનનું લક્ષણ જણાવવામાં આવ્યું છે. શ્લોકાંશગત 'ચ' અને 'એવ' શબ્દો પૂર્વવત્ આદિ પદોની અનેક વ્યાખ્યાઓનું સૂચન કરે છે. 'તથા' શબ્દ સમુચ્ચાયાર્થક 'ચ' શબ્દના સ્થાને પ્રયોજાયો છે. શ્લોકાંશની બાકીની વ્યાખ્યા તો ન્યાયસૂત્રની નીચે કરેલી વ્યાખ્યાથી જ જ્ઞાત થઈ જાય છે. 'તત્પૂર્વકં ત્રિવિધમનુમાનં પૂર્વવચ્છેષવત્ સામાન્યતોદૃષ્ટં ચ' આ ન્યાયસૂત્રનું અનુમાનસૂત્ર છે. કેટલાક વ્યાખ્યાકારો 'તત્પૂર્વક'માં એક 'પૂર્વક' શબ્દનો લુપ્તનિર્દેશ માને છે. તેમનું તાત્પર્ય એ છે કે 'તત્પૂર્વક'માં બે 'પૂર્વક' શબ્દો હતા, તે બેમાંથી સમાનશ્રુતિ હોવાના કારણે વ્યાકરણના નિયમ અનુસાર એક 'પૂર્વક' શબ્દનો લોપ થઈ ગયો છે અને એક 'પૂર્વક' શબ્દ બાકી બચ્યો છે. તેથી અર્થ કરતી

વખતે 'તત્પૂર્વકપૂર્વક' શબ્દ જ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. 'તત્પૂર્વક'માં 'તત્' શબ્દથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અભિપ્રેત છે. એટલે 'તત્પૂર્વક'નો અર્થ થશે— પ્રત્યક્ષપ્રમાણ જેની પૂર્વે છે અર્થાત્ જેનું સાધકતમ કારણ છે તે, પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું ફળ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન. આ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એ લિંગનું (સાધનનું) પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. 'તત્પૂર્વકપૂર્વક' એટલે લિંગજ્ઞાન જેની પૂર્વે છે અર્થાત્ જેનું કારણ છે તે લિંગિજ્ઞાન (સાધ્યજ્ઞાન) અર્થાત્ અનુમિતિ. તાત્પર્ય એ કે પ્રત્યક્ષથી ધૂમ આદિ લિંગનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને ધૂમાદિ લિંગનું જ્ઞાન અગ્નિ આદિ લિંગીના અર્થાત્ સાધ્યના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. 'ઈન્દ્રિયાર્થ-સંગિકર્ષોત્પન્ન' વિશેષણ સિવાય પ્રત્યક્ષલક્ષણમાં વપરાયેલાં બાકીનાં બધાં વિશેષણોની અનુવૃત્તિ અનુમાન લક્ષણમાં કરી લેવી અને તે વિશેષણોથી વિપર્યય આદિ જ્ઞાનોની વ્યાવૃત્તિ પણ પહેલાં જણાવ્યા મુજબ અહીં સ્વયં કરી લેવી.

35. તથા દ્વિતીયલિંગદર્શનપૂર્વિકાયા અવિનાભાવસંબન્ધસ્મૃતેસ્ત-ત્પૂર્વકપૂર્વકત્વાત્તજ્જનકસ્યાનુમાનત્વનિવૃત્ત્યર્થમર્થોપલબ્ધિગ્રહણં કાર્ય, સ્મૃતેસ્ત્વર્થ વિનાપિ ભાવાત્ । તતોડયમર્થઃ । અર્થોપલબ્ધિરૂપમવ્યભિચરિત-મવ્યપદેશ્યં વ્યવસાયાત્મકં જ્ઞાનં તત્પૂર્વકપૂર્વકં યતો લિંગાદેઃ સમુપજાયતે તદનુમાનમિતિ । તથા તે દ્વે પ્રત્યક્ષે લિંગલિંગ્ગિસંબન્ધદર્શનં લિંગદર્શનં ચ પૂર્વ યસ્ય તત્તત્પૂર્વકમિતિ વિગ્રહવિશેષાશ્રયણાદનુમાનસ્યાધ્યક્ષફલદ્વયપૂર્વકત્વં જ્ઞાપિતં દૃષ્ટવ્યમ્ । તથા તાનિ પ્રત્યક્ષાદિસર્વપ્રમાણાનિ પૂર્વ યસ્ય તત્તત્પૂર્વક-મિતિ વિગ્રહવિશેષાશ્રયણેન સર્વપ્રમાણપૂર્વકત્વમવ્યનુમાનસ્ય લભ્યતે । ન ચ તેષાં પૂર્વમપ્રકૃતત્વાત્કથં તચ્છબ્દેન પરામર્શં ઇતિ પ્રેર્યમ્ । યતઃ સાક્ષાદપ્રકૃત-ત્વેડપિ પ્રત્યક્ષસૂત્રે વ્યવચ્છેદ્યત્વેન પ્રકૃતત્વાદિતિ । અસ્યાં વ્યાખ્યાયાં નાવ્યા-પ્ત્યાદિદોષઃ કશ્ચનાપિ ।

35. દ્વિતીય લિંગદર્શનથી અર્થાત્ લિંગનું બીજીવાર પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થવાથી અવિનાભાવસંબંધની અર્થાત્ વ્યાપ્તિની સ્મૃતિ પણ થાય છે, તેથી આ વ્યાપ્તિની સ્મૃતિ પણ લિંગદર્શનપૂર્વક થતી હોવાથી 'તત્પૂર્વકપૂર્વક' કહેવાય, પરિણામે વ્યાપ્તિ-સ્મૃતિના જનક દ્વિતીયલિંગદર્શનને અનુમાનપ્રમાણ માનવાની આપત્તિ આવે. આ આપત્તિના વારણ માટે અનુમાનપ્રમાણના લક્ષણમાં 'અર્થોપલબ્ધિ'નો અધ્યાહાર કરી લેવો જોઈએ, કેમ કે સ્મૃતિ અર્થોપલબ્ધિરૂપ નથી, તે તો અર્થ વિના પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી વ્યાપ્તિસ્મૃતિને ઉત્પન્ન કરનાર દ્વિતીય લિંગદર્શન અનુમાનપ્રમાણ નથી. આનો સાર એ કે અવ્યભિચારી અવ્યપદેશ્ય વ્યવસાયાત્મક તત્પૂર્વકપૂર્વક જ્ઞાનરૂપ (અર્થાત્ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ઉત્પન્ન લિંગદર્શનથી જન્મેલ લિંગિજ્ઞાનરૂપ) અર્થોપલબ્ધિની

ઉત્પત્તિ જે લિંગ આદિથી થાય છે તેને અનુમાન પ્રમાણ કહે છે. તેવી જ રીતે બે પ્રત્યક્ષા અર્થાત્ લિંગલિંગિસમ્બન્ધદર્શન અને લિંગદર્શન જેનાં ઉત્પાદક કારણો છે તે તત્પૂર્વક જ્ઞાન અનુમાન છે. આવા દ્વિવચનાન્ત તત્શબ્દથી વિશેષ વિગ્રહ કરવાથી સૂચવાય છે કે અનુમાન પ્રત્યક્ષપ્રમાણના ફળરૂપ બે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો વડે ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી જ રીતે પ્રત્યક્ષ આદિ બધાં પ્રમાણ જેની પૂર્વે છે તે તત્પૂર્વક જ્ઞાનને અનુમાન કહે છે. આવા બહુવચનાન્ત તત્શબ્દથી વિગ્રહ કરવાથી એ જાણવા મળે છે કે અનુમાનની ઉત્પત્તિમાં પ્રત્યક્ષ વગેરે બધાં પ્રમાણો કારણ છે.

શંકા— પ્રત્યક્ષથી અન્ય પ્રમાણોની વાતનો પ્રસંગ પહેલાં આવ્યો નથી તો પછી બહુવચનાન્ત તત્શબ્દના વિગ્રહમાં તેમનું ગ્રહણ કેવી રીતે કરી શકાય ?

સમાધાન— જો કે અન્ય પ્રમાણોનો સાક્ષાત્ પ્રસંગ નથી આવ્યો તેમ છતાં પ્રત્યક્ષના લક્ષણસૂત્રમાં તે અન્ય પ્રમાણોની વ્યાવૃત્તિ તો કરવામાં આવી છે. તેથી વ્યવચ્છેદરૂપે તેમની વાત કે તેમનો પ્રસંગ આવેલો જ છે. તેથી તત્શબ્દથી તેમનું ગ્રહણ થઈ શકે છે.

આમ એક ‘પૂર્વક’ શબ્દનો લુપ્ત નિર્દેશ માનીને કરવામાં આવતી અનુમાનની આ વ્યાખ્યા અવ્યાપ્તિદોષ, અતિવ્યાપ્તિદોષ, આદિ દોષોથી રહિત છે. તેનામાં કોઈ દોષ નથી.

36. ये तु पूर्वशब्दस्यैकस्य लुप्तस्य निर्देशं नाभ्युपगच्छन्ति तेषां प्रत्यक्षफलेऽनुमानत्वप्रसक्तिः तत्फलस्य प्रत्यक्षप्रमाणपूर्वकत्वात् । अथाकारकस्याप्रमाणत्वात् कारकत्वं लभ्यते, ततोऽयमर्थः— अव्यभिचारिताव्यपदेश्यव्यवसायात्मिकार्थोपलब्धिजनकमेवाध्यक्षफलं लिङ्गज्ञानमनुमानमिति चेत्; उच्यते— एवमपि विशिष्टज्ञानमेवानुमानं प्रसज्यते । न च ज्ञानस्यैवानुमानत्वम्, “स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमिच्छदयश्च मनसो लिङ्गानि” [न्यायभा० १।१।१६] इति वचनात् सर्वस्य बोधाबोधरूपस्य विशिष्टफलजनकस्यानुमानत्वादित्यव्याप्तिर्लक्षणदोषः । अतोऽर्थोपलब्धिर्व्यभिचारादिविशेषणविशिष्टा तत्पूर्वकपूर्विका यतस्तदनुमानमित्येव व्याख्यानं युक्तिमत् ।

36. જે વ્યાખ્યાકારો એક ‘પૂર્વક’ શબ્દના લોપનો નિર્દેશ નથી માનતા, તેમના મતમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણના ફળરૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને અનુમાનપ્રમાણ માનવાની આપત્તિ આવશે, કેમ કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું ફળ પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણપૂર્વક જ હોય છે, પરિણામે તત્પૂર્વક (અર્થાત્ પ્રત્યક્ષપ્રમાણપૂર્વક) હોવાથી તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ ફળ

અનુમાનપ્રમાણ રૂપ જ બની જશે.

ઉત્તર— પ્રમાના સાધકતમ કારકને પ્રમાણ કહે છે, તેથી જે અકારક હોય તે પ્રમાણ ન જ હોય. પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ ફળ જે અકારક રહે છે તે અનુમાનપ્રમાણ નથી બનતું. પરંતુ જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ ફળમાં કારકતા મળે છે તે જ અનુમાનપ્રમાણ બને છે. તાત્પર્ય એ કે જે પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું ફળભૂત લિંગજ્ઞાન અવ્યભિચરિત, અવ્યપદેશ્ય તથા વ્યવસાયાત્મક અર્થોપલબ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે તે જ અનુમાનપ્રમાણ હોય છે, અન્ય નહિ.

પ્રસ્તુત ઉત્તરમાં દોષ અને છેવટેનો નિષ્કર્ષ— અમે જણાવીએ છીએ કે આ વ્યાખ્યા અનુસાર તો વિશિષ્ટ જ્ઞાન જ અનુમાનપ્રમાણ બની શકે. પરંતુ માત્ર જ્ઞાન જ અનુમાનપ્રમાણ હોતું નથી, શાસ્ત્રમાં તો જ્ઞાનરૂપ ન હોય તે પદાર્થોને પણ લિંગિજ્ઞાનની (સાધ્યજ્ઞાનની) ઉત્પત્તિમાં સાધકતમ હોવાથી અનુમાનપ્રમાણ કહ્યા છે. ન્યાયસૂત્રમાં જ કહ્યું છે કે “સ્મૃતિ, અનુમાન, આગમ, સંશય, પ્રતિભા, સ્વપ્નજ્ઞાન, ઊહ, સુખાદિનું પ્રત્યક્ષ તથા ઈચ્છા આદિ મનનાં લિંગ છે.” આમાં સ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનોની જેમ જે જ્ઞાનરૂપ નથી એવા ઈચ્છા આદિ પદાર્થોને પણ લિંગ અર્થાત્ અનુમાનપ્રમાણ માન્યા છે. સૂત્રકારનો તો એ અભિપ્રાય છે કે લિંગિજ્ઞાનરૂપ વિશિષ્ટ ફળને ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થને અનુમાનપ્રમાણ ગણવો જોઈએ— ભલે પછી તે પદાર્થ જ્ઞાનરૂપ હોય કે જ્ઞાનરૂપ ન હોય. આમ આ વ્યાખ્યામાં અવ્યાભિદોષ રહેલો છે. તેથી અવ્યભિચારી આદિ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ તત્પૂર્વકપૂર્વિકા અર્થોપલબ્ધિ જેનાથી પણ ઉત્પન્ન થતી હોય તે અનુમાનપ્રમાણ છે, આ જ વ્યાખ્યા યુક્તિસંગત છે.

37. નન્વત્રાપિ ત્રિવિધગ્રહણમનર્થકમિતિ ચેત્; ન; અનુમાનવિભાગાર્થત્વાત્ । પૂર્વવદાદિગ્રહણં ચ સ્વભાવાદિવિષયપ્રતિષેધેન પૂર્વવદાદિવિષયજ્ઞાપનાર્થમ્ । પૂર્વવદાદ્યેવ ત્રિવિધવિભાગેન વિવક્ષિતં ન સ્વભાવાદિકમિતિ પ્રથમં વ્યાખ્યાનમ્ ।

37. શંકા— જો સૂત્રમાં ‘પૂર્વવત્’ આદિ ત્રણ નામ ગણાવી જ દીધાં છે તો પછી ‘ત્રિવિધ’ પદનો પ્રયોગ કરવાની શી આવશ્યકતા છે? તે નિરર્થક જ છે.

સમાધાન— ‘ત્રિવિધ’ પદ અનુમાનના ભેદોનું સૂચક હોવાથી સાર્થક છે. ‘પૂર્વવત્’ આદિ પદો તો એ જણાવવા માટે મૂક્યા છે કે ત્રણ ભેદ ‘પૂર્વવત્, શેષવત્ અને સામાન્યતોદષ્ટ’ રૂપથી જ થઈ શકે છે, સ્વભાવ, કાર્ય આદિ રૂપે નહિ. આ થયું પ્રથમ વ્યાખ્યાન (સમજૂતી).

38. અપરે ત્વેવં સૂત્રં વ્યાચક્ષતે—તત્પૂર્વકં પ્રત્યક્ષપૂર્વકં ત્રિવિધમિતિ ત્રિભેદમનુમાનમ્ । કે પુનર્ભેદા इत्याह—पूर्ववदित्यादि । पूर्वशब्देनान्वयो व्यपदिश्यते, व्यतिरेकात्प्रागवसीयमानत्वात् पूर्वोऽन्ययः, स एवास्ति यस्य तत्पूर्ववत्केवलान्वय्यनुमानम् ॥१॥ शेषो व्यतिरेकः, स एवास्ति यस्य तच्छेषवत् केवलव्यतिरेकि च ॥२॥ सामान्येनान्वयव्यतिरेकयोः साधना-ङ्गोर्यद्दृष्टं तत्सामान्यतोदृष्टमन्वयव्यतिरेकि चेति ॥३॥

38. કેટલાક વ્યાખ્યાકારો સૂત્રને આ પ્રમાણે સમજાવે છે — અનુમાન તત્પૂર્વક અર્થાત્ પ્રત્યક્ષપૂર્વક છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે. તે ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે — પૂર્વવત્માં જે ‘પૂર્વ’ શબ્દ છે તેનો અર્થ અન્વય કરવાનો છે, કેમ કે વ્યતિરેકના પહેલાં અન્વયનું જ જ્ઞાન થાય છે, એટલે અન્વય પૂર્વ છે. જે અનુમાનમાં કેવળ અન્યવયવ્યાપ્તિ જ મળે છે તેને પૂર્વવત્ અર્થાત્ કેવલાન્વયી અનુમાનકહે છે. ‘શેષ’ શબ્દનો અર્થ વ્યતિરેક લેવાનો છે. જે અનુમાનમાં કેવળ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ જ મળે છે તે શેષવત્ અર્થાત્ કેવલવ્યતિરેકી અનુમાન છે. સમાનપક્ષે અન્વય અને વ્યતિરેક બન્ને વ્યાપ્તિઓ જે અનુમાનમાં મળે છે તે સમાન્યતોદૃષ્ટ અર્થાત્ અન્વય-વ્યતિરેકી અનુમાન છે.

39. અથવા ત્રિવિધમિતિ ત્રિરૂપમ્ । કાનિ ત્રીણિ રૂપાણીત્યાહ પૂર્વવદિત્યાદિ । પૂર્વમુપાદીયમાનત્વાત્પૂર્વઃ પક્ષઃ સોઽસ્યાસ્તીતિ પૂર્વવત્પક્ષ-ધર્મત્વમ્ । શેષ ઉપયુક્તાદન્યત્વાત્સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ સોઽસ્ત્યત્રેતિ શેષવત્સપક્ષે સત્ત્વમ્ । સામાન્યતોદૃષ્ટમિતિ વિપક્ષે મનાગપિ યત્ર દૃષ્ટં વિપક્ષે સર્વત્રાસત્ત્વં તૃતીયં રૂપમ્ । ચશબ્દાત્પ્રત્યક્ષાગમાવિરુદ્ધત્વાસત્પ્રતિપક્ષત્વરૂપદ્વયં ચ । એવં ચ પચ્છરૂપલિઙ્ગાલમ્બનં યત્તત્પૂર્વકં તદન્વયવ્યતિરેક્યનુમાનમ્ । વિપક્ષા-સત્ત્વસપક્ષસત્ત્વયોરન્યતરરૂપસ્યાનભિસંબન્ધાત્તુ ચતૂરૂપલિઙ્ગાલમ્બનં કેવલાન્વયિ કેવલવ્યતિરેકિ ચાનુમાનમ્ । તત્ર ‘અનિત્યઃ શબ્દઃ, કાર્યત્વાત્ ઘટાદિવદાકાશાદિવચ્ચ’ इत्यन्वयव्यतिरेकी हेतुः ॥१॥ ‘અદૃષ્ટાદીનિ કસ્યચિત્પ્રત્યક્ષાણિ, પ્રમેયત્વાત્, કરતલાદિવત્’ इत्यत्र कस्यचित्प्रत्यक्षत्वे साध्येऽप्रत्यक्षस्य कस्यापि वस्तुनो विपक्षस्याभावादेव केवलान्वयी ॥२॥ સર્વવિત્કર્તૃપૂર્વકં સર્વં કાર્યમ્ કાદાચિત્કત્વાત્, યત્સર્વવિત્કર્તૃપૂર્વકં ન ભવતિ તત્ર કાદાચિત્કં યથાકાશાદિ । અત્ર સર્વસ્ય કાર્યસ્ય પક્ષીકૃતત્વાદેવ સપક્ષાભાવાત્કેવલવ્યતિરેકી । પ્રસન્નદ્વારેણ વા કેવલવ્યતિરેકી । યથા નેદં નિરાત્મકં જીવચ્છરીરમપ્રાણાદિમત્ત્વપ્રસન્નાલ્પેષ્ટવદિતિ પ્રસન્નાઃ । પ્રયોગસ્તિ-

તથમ્— इदं जीवच्छरीरं सात्मकम्, प्राणादिमत्त्वात्, यत्र सात्मकं तत्र प्राणादिमद्यथा लोष्टमिति प्रसङ्गापूर्वकः केवलव्यतिरेकीति ॥३॥

39. અથવા, ત્રિવિધનો અર્થ છે ત્રિરૂપ. ત્રણ રૂપો ક્યાં ? પૂર્વવત્ વગેરે ત્રણ રૂપો છે. સૌપ્રથમ પક્ષનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, એટલે 'પૂર્વ' શબ્દથી પક્ષને કહેવામાં આવેલ છે. પક્ષમાં રહેનાર હેતુને પૂર્વવત્ યા પક્ષધર્મવાળો કહેવાય. શેષ એટલે પક્ષથી અન્ય સદૃશ ધર્મી સપક્ષ છે અર્થાત્ અન્વયદૃષ્ટાન્ત છે. જે હેતુનું શેષ અર્થાત્ અન્વયદૃષ્ટાન્ત મળતું હોય તે હેતુ શેષવત્ અર્થાત્ સપક્ષસત્ત્વવાળો કહેવાય. 'સામાન્યતોદદષ્ટ'માં 'અ'કારનો પ્રશ્લેષ કરવાનો છે, એટલે 'સામાન્યતોદદષ્ટ' શબ્દ બને છે. જે હેતુ કોઈપણ વિપક્ષમાં કોઈ પણ રીતે રહેતો નથી તે હેતુ સામાન્યતોદદષ્ટ અર્થાત્ વિપક્ષાસત્ત્વરૂપવાળો છે. 'ચ' શબ્દથી અભાષિતવિષયત્વ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અને આગમથી હેતુનું બાષિત ન હોવાપણું તથા અસત્પ્રતિપક્ષત્વ અર્થાત્ સાધ્યના અભાવને સિદ્ધ કરનારા વિપરીત અનુમાનનું ન હોવાપણું આ બે રૂપોનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે. આ રીતે પાંચ રૂપવાળા લિંગથી અર્થાત્ હેતુથી પ્રત્યક્ષપૂર્વક થતું અનુમાન અન્વય-વ્યતિરેકી હોય છે. વિપક્ષાસત્ત્વ રૂપ સિવાયનાં બાકીનાં ચાર રૂપવાળા લિંગથી થતું અનુમાન કેવલાન્વયી હોય છે. સપક્ષસત્ત્વ રૂપ સિવાયનાં બાકીનાં ચાર રૂપવાળા લિંગથી થતું અનુમાન કેવલવ્યતિરેકી હોય છે. હવે ક્રમશઃ આ ત્રણ પ્રકારનાં ઉદાહરણો જોઈએ. (૧) શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે કાર્ય છે, જે જે કાર્ય હોય છે તે અનિત્ય હોય છે જેમ કે ઘટ, જે અનિત્ય નથી તે કાર્ય પણ નથી જેમ કે આકાશ. આ અનુમાનમાં હેતુ અન્વયવ્યતિરેકી છે, અને આ અન્વયવ્યતિરેકી હેતુથી થતું અનુમાન પણ અન્વયવ્યતિરેકી છે. (૨) અદૃષ્ટ (પુણ્ય-પાપ) વગેરે કોઈને પ્રત્યક્ષ છે, કેમ કે તે પ્રમેય છે, જે પ્રમેય હોય છે તે કોઈને પ્રત્યક્ષ હોય છે જેમ કે હાથની હથેળી. આ અનુમાનમાં અદૃષ્ટ આદિ બધા પદાર્થોને કોઈ સર્વજ્ઞ વ્યક્તિના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના વિષય સિદ્ધ કરવાનું પ્રસ્તુત છે. જગતમાં સર્વજ્ઞને અપ્રત્યક્ષ તો કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ જેને વિપક્ષ ગણી શકાય, આ રીતે વિપક્ષનો અભાવ હોવાથી આ હેતુમાં વિપક્ષાસત્ત્વ રૂપ મળતું નથી, તેથી આ અનુમાનમાં હેતુ કેવલાન્વયી છે, અને આ કેવલાન્વયી હેતુથી થતું અનુમાન પણ કેવલાન્વયી છે. (૩) બધાં કાર્યો સર્વજ્ઞ કર્તા દ્વારા ઉત્પન્ન કરાયાં છે, કેમ કે તે બધાં કાદાચિત્ક છે અર્થાત્ ક્યારેક ક્યારેક નિયત સમયે ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ અનિત્ય છે, જે સર્વજ્ઞ કર્તા દ્વારા ઉત્પન્ન નથી તે કાદાચિત્ક અર્થાત્ અનિત્ય પણ નથી જેમ કે આકાશ. અહીં બધાં કાર્યોનો પક્ષ બનેલો છે, તેથી જગતમાં પક્ષની બહાર કોઈ કાર્ય બચ્યું નથી જેને સપક્ષ બનાવી સપક્ષસત્ત્વ રૂપની સિદ્ધિ કરી શકાય. તેથી આ હેતુ કેવળ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ જ મળવાના કારણે કેવળવ્યતિરેકી છે, અને આ કેવળવ્યતિરેકી

હેતુથી થતું અનુમાન પણ કેવળવ્યતિરેકી જ છે. અનિષ્ટની આપત્તિ(પ્રસંગ) આપીને પણ કેવળવ્યતિરેકી હેતુનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થ, આ જીવિત શરીર આત્માથી રહિત નથી, અન્યથા તેમાં પણ પથ્થર આદિની જેમ પ્રાણાદિના અભાવની આપત્તિ આવે. તેના પ્રયોગનો પ્રકાર આવો છે — આ જીવિત શરીર સાત્મક અર્થાત્ આત્માથી યુક્ત છે, કેમ કે તેમાં પ્રાણ આદિ છે, જે સાત્મક નથી તે પ્રાણાદિયુક્ત પણ નથી જેમ કે પથ્થર. આ પ્રસંગપૂર્વક કેવળવ્યતિરેકી હેતુનું ઉદાહરણ છે.

40. एवमनुमानस्य भेदान् स्वरूपं च व्याख्याय विषयस्य त्रैविध्यप्रतिपादनायैवमाहुः— અથવા તત્પૂર્વકમનુમાનં ત્રિવિધં ત્રિપ્રકારમ્ । કે પુનસ્ત્રયઃ પ્રકારા इत्याह पूर्ववदित्यादि, પૂર્વ કારણં વિદ્યતે યત્રાનુમાને તત્પૂર્વવત્, યત્ર કારણેન કાર્યમનુમીયતે, યથા વિશિષ્ટમેઘોન્નત્યા ભવિષ્યતિ વૃષ્ટિરિતિ । અત્ર કારણશબ્દેન કારણધર્મ ઉન્નતત્વાદિર્ગ્રાહ્યઃ । પ્રયોગસ્ત્વેવમ્, અમી મેઘા વૃષ્ટ્યુત્પાદકાઃ, ગમ્भीરગર્જિતત્વેઽચિ(ત્વે ચિ)રપ્રભાવત્વે ચ સત્યત્યુન્નતત્વાત્, ય એવં તે વૃષ્ટ્યુત્પાદકા યથા વૃષ્ટ્યુત્પાદકપૂર્વમેઘાઃ, તથા ચામી, તસ્માત્તથા ।

40. આમ અનુમાનસૂત્રની વ્યાખ્યા અનુમાનના સ્વરૂપ અને ભેદની દૃષ્ટિએ કરીને હવે વિષયની દૃષ્ટિએ અનુમાનના વિષયની ત્રિવિધતાનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે — અથવા પ્રત્યક્ષપૂર્વક અનુમાનના ત્રણ પ્રકાર છે. તે ત્રણ પ્રકારો કયા છે? — એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે પૂર્વવત્ ઈત્યાદિ. જે અનુમાનમાં પૂર્વ અર્થાત્ કારણ ઉપસ્થિત હોય અર્થાત્ જે અનુમાનમાં કારણ ઉપરથી કાર્યનું અનુમાન કરવામાં આવે છે તે પૂર્વવત્ અનુમાન છે, જેમ કે વિશિષ્ટ અર્થાત્ ગાઢ કાળાં વાદળોને ચઢી આવેલાં જોઈને ભવિષ્યત્ કાળમાં વરસાદ વરસવાનું અનુમાન. અહીં ‘કારણ’ શબ્દથી કારણના ઉન્નતત્વ, ધનધોર કૃષ્ણવર્ણ વગેરે ધર્મો સમજવા જોઈએ. આ અનુમાનનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે — આ વાદળાં અવશ્ય વરસાદ લાવશે કેમ કે તે ખૂબ ગડગડાટ કરી ગંભીર ગર્જના કરે છે, લાંબો વખત સ્થિર રહેનારાં છે, ઝટ હવામાં વિખેરાઈ જનારાં નથી, તથા અતિ ઉન્નત અર્થાત્ ધનધોર કાળાં છે. જે વાદળાં આવી વિશિષ્ટતા ધરાવતાં હોય છે તે અવશ્ય વરસે છે જેમ કે પહેલાં દેખેલાં વૃષ્ટિ કરનારાં વાદળો, આ વાદળો પણ એ પ્રકારનાં છે, તેથી આ વાદળો પણ અવશ્ય વરસશે.

41. નનૂન્નતત્વાદિધર્મયુક્તાનામપિ મેઘાનાં વૃષ્ટ્યજનકત્વદર્શનાત્ કથ-
મૈકાન્તિકં કારણાત્કાર્યાનુમાનમિતિ ચેત્ । ન, વિશિષ્ટસ્યોન્નતત્વાદેર્ધર્મસ્ય

ગમકત્વેન વિવક્ષિતત્વાત્ । ન ચ તસ્ય વિશેષો નાસર્વજ્ઞેન નિશ્ચેતું પાર્યત્ ઇતિ વક્તું શક્યમ્; સર્વાનુમાનોચ્છેદપ્રસક્તેઃ । તથાહિ-મશકાદિવ્યાવૃત્તધૂમાદીનામપિ સ્વસાધ્યાવ્યભિચારિત્વમસર્વવિદા ન નિશ્ચેતું શક્યમિતિ વક્તું શક્યત એવ । અથ “સુવિવિચેતં કાર્યં કારણં ન વ્યભિચરતિ” ઇતિ ન્યાયાદ ધૂમાદેર્ગમકત્વમ્, તત્તર્હાત્રાપિ સમાનમ્ । યો હિ ભવિષ્યદ્વૃષ્ટ્યવ્યભિચારિણમુન્ન-તત્વાદિવિશેષમવગન્તું સમર્થઃ સ એવ તસ્માન્નામનુમિનોતિ, નાગૃહીતવિશેષઃ । તદુક્તમ્ — “અનુમાતુરયમપરાધો નાનુમાનસ્ય” ઇતિ ।

41. શંકા— આપે કહ્યા મુજબના ઉત્પત્તવ આદિ ધર્મોવાળાં પણ ઘણાં વાદળાં કેવળ ગાજે છે કિન્તુ વરસતા નથી, તો પછી કારણ ઉપરથી કાર્યના અનુમાનને એકાન્તપણે અર્થાત્ નિયમથી સાચું જ કેમ મનાય ? વ્યભિચારી પણ હોઈ શકે ?

સમાધાન— અહીં વરસનાર વાદળોમાં રહેનારા વિશિષ્ટ ઉત્પત્તવ આદિ ધર્મોની વિવક્ષા છે. તે ઉત્પત્તવ આદિ ધર્મોની વિશેષતા આપણા જેવા અસર્વજ્ઞો જાણી શકે જ નહિ એમ કહેવું પણ શક્ય નથી. જો આપણે એટલો પણ વિવેક ન કરી શકતા હોઈએ કે ક્યાં વાદળો વરસવાવાળાં છે અને ક્યાં કેવળ ગાજીને જ રહી જનારાં છે તો પછી જગતમાં બધાં અનુમાનોનો ઉચ્છેદ થઈ જશે. આનું કારણ એ છે કે ‘મચ્છરોના સમૂહથી ભિન્ન ધૂમ સદા પોતાના સાધ્ય અગ્નિનો અવ્યભિચારી જ છે એ જાણવું અસર્વજ્ઞોના સામર્થ્યની બહાર છે, એટલે ધૂમ આદિ ઉપરથી અગ્નિ આદિનું અનુમાન કરવું શક્ય નથી’ એમ પણ કહી શકાય. “સારી રીતે નિરીક્ષણ કરાયેલું સુવિવેચિત કાર્ય કારણનું વ્યભિચારી હોતું નથી” આ ન્યાય અનુસાર જો ધૂમ હેતુને તેના સાધ્ય અગ્નિનું ગમક માનવામાં આવે છે તો આ જ ન્યાય કારણ હેતુમાં પણ બરાબર લાગુ કરી શકાય અને કારણ હેતુને કાર્યનું ગમક માની શકાય. જે વ્યક્તિ વરસનારા વાદળના ઉત્પત્તવ આદિ વિશિષ્ટ ધર્મોને, જે ખરેખર ભવિષ્યદ્ વૃષ્ટિના અવ્યભિચારી છે તેમને, જાણવા સમર્થ છે તે વ્યક્તિ જ તે વિશિષ્ટ ધર્મો ઉપરથી ભાવી વૃષ્ટિનું અનુમાન કરે છે, જે તે ધર્મોની વિશેષતા જાણતો નથી તે ભાવી વૃષ્ટિનું અનુમાન કરી શકતો નથી. આ જ વાત શાસ્ત્રમાં પણ કહી છે કે ‘આ તો અનુમાન કરનાર અનુમાતા પુરુષનો દોષ છે, એમાં અનુમાનનો કોઈ દોષ નથી.’

42. શેષઃ કાર્યં તદસ્યાસ્તિ તચ્છેષવત્, યત્ર કાર્યેણ કારણમનુમીયતે, યથા નદીપૂર્વદર્શનાદ્ વૃષ્ટિઃ । અત્ર કાર્યશબ્દેન કાર્યધર્મો લિઙ્ગમવગન્તવ્યમ્ । પ્રયોગસ્તિવ્તથમ્—ઉપરિવૃષ્ટિમદેશસંબન્ધિની નદી, શીઘ્રતરસ્ત્રોતસ્ત્વે ફલ-

फेनसमूहकाष्ठादिवहनत्वे च सति पूर्णत्वात्, तदन्यनदीवत् ।

42. શેષ એટલે કાર્ય. કાર્ય ઉપરથી કરવામાં આવતા કારણના અનુમાનને શેષવત્ અનુમાન કહે છે. ઉદાહરણાર્થ, નદીમાં આવેલું પૂર જોઈને ઉપરવાસ વરસાદ થયાનું અનુમાન. અહીં 'કાર્ય' શબ્દથી કાર્યના ધર્મને હેતુ જાણવા. આ અનુમાનનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે— નદીના ઉપરવાસ પ્રદેશમાં વરસાદ થયો છે, કેમ કે નદીનો પ્રવાહ અતિ વેગવાળો છે, ફળી, ફીણ તથા લાકડાં વગેરેને વહાવી લઈ જનારો અને પૂરેપૂરો બે કાંઠે વહેવાવાળો છે, અન્ય પૂરવાળી નદીના પ્રવાહની જેમ.

43. सामान्यतोदृष्टं नाम अकार्यकारणभूतेनाविनाभाविना लिङ्गेन यत्र लिङ्गिनोऽवगमः, यथा बलाकया सलिलस्येति । प्रयोगस्त्वयम्—बला-काजहदवृत्तिः प्रदेशो जलवान् बलाकावत्त्वात्, संप्रतिपन्नदेशवत् । यथा वान्यवृक्षोपरिदृष्टस्यादित्यस्थान्यपर्वतोपरिदर्शनेन गतेरवगमः । प्रयोगः पुनः—स्वेस्यत्र दर्शनं गत्यविनाभूतं, अन्यत्र दर्शनत्वात्, देवदत्तादेस्यत्र दर्शनवत् । अत्र यथा देवदत्तादेस्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनं व्रज्यापूर्वं, तथादित्यस्यापीति, अन्यत्र दर्शनं च न गतेः कार्यं संयोगादेर्गतिकार्यत्वात् ।

43. કાર્ય અને કારણથી ભિન્ન એવા કોઈ પણ અવિનાભાવી સાધનથી (અર્થાત્ લિંગથી, હેતુથી) સાધ્યનું અનુમાન કરવું એ સામાન્યતોદષ્ટ અનુમાન છે. ઉદાહરણાર્થ, બગલાઓને દેખીને જલનું અનુમાન કરવું. આ અનુમાનનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે— [આ પ્રદેશ જલવાળો છે] કેમ કે અહીં બગલાઓ છે, જ્યાં બગલા સદા રહે છે એ પ્રદેશ જલવાળો હોય છે, જેમ કે કોઈ બગલાઓવાળું જલાશય. અથવા બીજું ઉદાહરણ, કોઈ વૃક્ષ ઉપર દેખાયેલા સૂર્યને કાલાન્તરમાં પર્વત ઉપર જોઈને સૂર્યની ગતિનું અનુમાન સામાન્યતોદષ્ટ અનુમાન છે. આ અનુમાનનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે— સમીપવર્તી વૃક્ષ પર અત્યારે દેખાતા સૂર્યનું કેટલોક કાળ વીત્યા પછી દૂરવર્તી પર્વત ઉપર દેખાવું ગતિ વિના શક્ય નથી, કેમ કે તે એક સ્થાને દેખેલી વસ્તુનું અન્ય સ્થાને દર્શન છે, જેમ કે એક સ્થાને દેખેલા દેવદત્તાનું અન્ય સ્થાને દેખાવું. જેમ એક સ્થાને દેખેલા દેવદત્તનું અન્ય સ્થાને દેખાવું ગમનપૂર્વક છે તેમ સૂર્યની બાહતમાં પણ છે. અહીં 'અન્ય સ્થાને દેખાવું' એ હેતુ ગતિનું કાર્ય નથી, કેમ કે ગતિનું કાર્ય તો સંયોગ આદિ છે.

44. अन्ये त्वेवं वर्णयन्ति । समानकालस्य स्पर्शस्य रूपादकार्य-कारणभूतात्प्रतिपत्तिः सामान्यतोदृष्टानुमानप्रभवा । अत्र प्रयोगः, ईदृशस्पर्श-

મિદં વસ્ત્રમેવંવિધરૂપત્વાત્, તદન્યતાદૃશવસ્ત્રવત્ । એકં ચૂતં ફલિતં દૃષ્ટ્વા પુષ્પિતા જગતિ ચૂતા ઇતિ પ્રતિપત્તિર્વા । પ્રયોગસ્તુ પુષ્પિતા જગતિ ચૂતાશ્ચ-
તત્વાત્, દૃષ્ટચૂતવદિત્યાદિ ।

44. કેટલાક વ્યાખ્યાકારો કહે છે કે રૂપને જોઈને રૂપસમાનકાલવર્તી સ્પર્શનું અનુમાન સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન છે. અહીં રૂપ ન તો સ્પર્શનું કાર્ય છે કે ન તો તેનું કારણ. આ અનુમાનનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે— આ કપડાનો અમુક સ્પર્શ હોવો જોઈએ કેમ કે તેમાં અમુક રૂપ છે, આ જ પ્રકારના રૂપ-સ્પર્શવાળા અન્ય કપડાની જેમ. અથવા એક આમ્રવૃક્ષને ફલિત થયેલું યા મોર આવેલો જોઈને ‘જગતના બધાં આમ્રવૃક્ષોને મોર આવી ગયો છે’ એવું અનુમાન કરવું સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન છે. આ અનુમાનનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે — જગતનાં બધાં આમ્રવૃક્ષોને મોર આવી ગયો છે કેમ કે તે બધાં આમ્રવૃક્ષો છે, સામે દેખાતા મોરવાળા આમ્રવૃક્ષની જેમ.

45. અથવા પૂર્વેણ વ્યાપ્તિગ્રાહકપ્રત્યક્ષેણ તુલ્યં વર્તત ઇતિ પૂર્વવત્ સંબન્ધગ્રાહકપ્રત્યક્ષેણ વિષયતુલ્યત્વાત્કથંચિત્પરિચ્છેદક્રિયાયા અપિ તુલ્યતાત્રાનુમાને સમસ્તીતિ ક્રિયાતુલ્યત્વે વતેઃ પ્રયોગઃ સિદ્ધઃ, તેન પૂર્વપ્રતિપત્ત્યા તુલ્યા પ્રતિપત્તિર્યતો ભવતિ, તત્પૂર્વવદનુમાનમ્ । ઇચ્છાદયઃ પરતન્ત્રા ગુણત્વાત્ રૂપાદિવદિતિ ।

45. અથવા, પૂર્વવત્ અનુમાનનો અર્થ છે— પૂર્વ અર્થાત્ વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરનાર પ્રાકૃકાલીન પ્રત્યક્ષના તુલ્ય યા સમાન અનુમાન. અવિનાભાવરૂપ સંબંધને ગ્રહણ કરનારા પ્રત્યક્ષના વિષય સમાન અનુમાનનો વિષય હોવાથી અનુમાનની પરિચ્છેદક્રિયા (જ્ઞાનક્રિયા) પણ તે પ્રત્યક્ષની પરિચ્છેદક્રિયાની તુલ્ય કથંચિત્ છે. એટલે પૂર્વવત્માં વતિપ્રત્યય ક્રિયાની તુલ્યતાના અર્થમાં લગાવવામાં આવ્યો છે. તેથી પૂર્વની અર્થાત્ વ્યાપ્તિગ્રાહી પૂર્વકાલીન પ્રત્યક્ષની પ્રતિપત્તિના જેવી તુલ્ય પ્રતિપત્તિ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય તેને પૂર્વવત્ અનુમાન કહે છે. ઉદાહરણાર્થ, ઈચ્છા આદિ પરતન્ત્ર છે અર્થાત્ કોઈ દ્રવ્યમાં આશ્રિત બનીને રહે છે કેમ કે ઈચ્છા આદિ ગુણો છે, રૂપ આદિની જેમ.

46. શેષવત્રામ પરિશેષઃ, સ ચ પ્રસક્તાનાં પ્રતિષેધેઽન્યત્ર પ્રસન્નાસંભવા-
ચ્છિષ્યમાણસ્ય સંપ્રત્યયઃ, યથા ગુણત્વાદિચ્છાદીનાં પારતન્ત્ર્યે સિદ્ધે શરીરોદિષુ પ્રસક્તેષુ પ્રતિષેધઃ । શરીરવિશેષગુણા ઇચ્છાદયો ન ભવન્તિ, તદ્ગુણાનાં રૂપાદીનાં સ્વપરાત્મપ્રત્યક્ષત્વેનેચ્છાદીનાં ચ સ્વાત્મપ્રત્યક્ષત્વેન વૈધર્મ્યાત્ ।

નાપીન્દ્રિયાણાં વિષયાણાં વા ગુણા ઉપહતેષ્વપ્યનુસ્મરણદર્શનાત્ । ન ચાન્યસ્ય પ્રસક્તિરસ્તિ, અતઃ પરિશેષાદાત્મસિદ્ધિઃ । પ્રયોગશ્ચાત્ર, યોઽસૌ પરઃ સ આત્મશબ્દવાચ્યઃ, ઇચ્છાદ્યાધારત્વાત્ । યે ત્વાત્મશબ્દવાચ્યા ન ભવન્તિ, ત ઇચ્છાદ્યાધારા અપિ ન ભવન્તિ, યથા શરીરાદયઃ । અત્ર પ્રત્યક્ષેણાગૃહીત્વાન્વયં કેવલવ્યતિરેકબલાદાત્મનઃ પ્રમા શેષવતઃ ફલમ્ ।

46. શેષવત્ અનુમાન એટલે પરિશેષ અનુમાન. પ્રસક્તનો નિષેધ કરતા કરતા અર્થાત્ જેમની અંદર પ્રકૃત પદાર્થને રહેવાની આશંકા થઈ શકતી હોય તે પદાર્થોનો નિષેધ કરતા કરતા, જ્યારે કોઈ અનિષ્ટ પદાર્થની સંભાવના રહે નહિ ત્યારે બાકી રહેલા ઈષ્ટ પદાર્થનું પ્રકૃત પદાર્થના આધાર યા આશ્રય તરીકે જ્ઞાન કરવું પરિશેષાનુમાન છે. ઉદાહરણ— ‘ગુણ હોવાથી’ હેતુ દ્વારા ઈચ્છા આદિના પારતન્ત્ર્યની અર્થાત્ આશ્રિત હોવાની સિદ્ધિ થઈ જતાં શરીર, વિષય, ઈન્દ્રિયોમાં પણ ઈચ્છા આદિના આશ્રિત હોવાની અર્થાત્ રહેવાની સંભાવના બને છે— ‘ઈચ્છા આદિ શરીર આદિને આશ્રિત પણ હોઈ શકે’, ત્યારે તે સંભવિત યા પ્રસક્ત પદાર્થોનો નિષેધ કરાતાં અનિષ્ટ અર્થની સંભાવના ન રહેવાથી પરિશેષરૂપે અર્થાત્ શેષ(બાકી) રહેલા ઈષ્ટ આત્મામાં જ ઈચ્છા આદિને આશ્રિત સિદ્ધ કરવા એ પરિશેષાનુમાનનું કાર્ય છે. પ્રસક્તનો પ્રતિષેધ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે— ઈચ્છા આદિ શરીરના વિશેષ ગુણો હોઈ શકે નહિ કેમ કે જે શરીરના વિશેષગુણો રૂપાદિ છે તે તો સ્વ અને પર સૌને પ્રત્યક્ષ થાય છે પરંતુ ઈચ્છા આદિ ગુણો તો જે આત્માના તે ગુણો છે તેને જ પ્રત્યક્ષ થાય છે, અન્ય આત્માને પ્રત્યક્ષ થતા નથી. ઈચ્છા આદિ ઈન્દ્રિય અને વિષયના પણ ગુણો હોઈ શકે નહિ, કેમ કે અમુક ઈન્દ્રિયોનો અને વિષયોનો નાશ થઈ જવા છતાં પણ સ્મરણ આદિ ગુણોનો સદ્ભાવ દેખાય છે. જો જ્ઞાન, ઈચ્છા વગેરે ઈન્દ્રિયો તથા વિષયોના ગુણો હોત તો ગુણોનો નાશ થતાં અનુસ્મરણ આદિ ગુણોની પ્રતીતિ કદી ન થાત. આ શરીર, ઈન્દ્રિય અને વિષય ત્રણથી અતિરિક્ત બીજા કોઈ અનિષ્ટ અર્થની સંભાવના નથી. તેથી પરિશેષ અર્થાત્ શેષ (બાકી) બચેલા ઈષ્ટ આત્માની જ ઈચ્છા આદિ ગુણોના આધાર તરીકે સિદ્ધિ થઈ જાય છે. આ અનુમાનનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે— પરતન્ત્રમાં જે પર છે તે આત્મશબ્દવાચ્ય આત્મા જ છે, કેમ કે તે જ ઈચ્છા આદિનો આધાર ઘટે છે. જે આત્મશબ્દવાચ્ય આત્મા નથી તે ઈચ્છા આદિનો આધાર હોઈ શકે જ નહિ જેમ કે શરીર આદિ. આ અનુમાનમાં પ્રત્યક્ષથી અન્વયવ્યાપ્તિ ગૃહીત નથી, તેથી કેવલ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિના બળે થતું આત્માનું જ્ઞાન શેષવત્ અનુમાનનું ફળ છે.

47. યત્ર ધર્મી સાધનધર્મશ્ચ પ્રત્યક્ષઃ સાધ્યધર્મશ્ચ સર્વદાપ્રત્યક્ષઃ સાધ્યતે

તત્સામાન્યતોદૃષ્ટમ્ । યથેચ્છાદયઃ પસ્તન્ના ગુણત્વાદૂપવત્ । ઉપલબ્ધિર્વા
કરણસાધ્યા ક્રિયાત્વાચ્છ્રિદિક્રિયાવત્ । અસાધારણકારણપૂર્વકં જગદ્દૈચિત્ર્યં
ચિત્રત્વાચ્ચિત્રાદિવૈચિત્ર્યવદિત્યાદિ સામાન્યતોદૃષ્ટ્યાનેકમુદાહરણં મન્તવ્યમ્ ।

47. જ્યાં ધર્મી અને હેતુ પ્રત્યક્ષ હોય પણ સાધ્યધર્મ તો સદા અપ્રત્યક્ષ જ હોય ત્યાં સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન હોય છે. ઉદાહરણાર્થ, 'ઈચ્છા આદિ પરતન્ત્ર છે, કેમ કે તે ગુણો છે, જેમ કે રૂપ.' 'ઉપલબ્ધિરૂપ (જ્ઞાનરૂપ) ક્રિયા કરણ દ્વારા થાય છે, કેમ કે તે ક્રિયા છે, જેમ કે કુલાડીથી થતી છેદનક્રિયા', 'જગતમાં દેખાતી વિચિત્રતા કોઈ અસાધારણ કારણથી (અદૃષ્ટ યા કર્મથી) ઉત્પન્ન થઈ છે, કેમ કે તે વિચિત્રતા છે, જેમ કે અનેક રંગ આદિથી થતી ચિત્રની ચિત્રરૂપતા', ઇત્યાદિ સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાનનાં અનેક ઉદાહરણોને જાતે જ સમજી લેવા.

48. નનુ સાધ્યધર્મસ્ય સર્વદાપ્રત્યક્ષત્વેન સાધ્યેન હેતોઃ કથં વ્યાસિ-
ગ્રહણમિતિ ચેત્, ઉચ્યતે । ધર્મિણ ઇચ્છાદેઃ પ્રત્યક્ષપ્રતિપન્નત્વં ગુણત્વ-
કાર્યત્વાદેરપિ સાધનસ્ય તદ્ધર્મત્વં પ્રતિપન્નમેવ । પારતન્ત્ર્યેણ ચ સ્વસાધ્યેન
તસ્ય વ્યાસિરધ્યક્ષતો રૂપાદિષ્વવગતૈવ । સાધ્યવ્યાવૃત્ત્યા સાધનવ્યાવૃત્તિરપિ
પ્રમાણાન્તરાદેવાવગતા ।

48. શંકા—સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાનમાં જો સાધ્ય ધર્મ સદા અપ્રત્યક્ષ જ હોય તો સાધ્યધર્મની સાધનની સાથે વ્યાપ્તિ કેવી રીતે ગૃહીત થશે ? સંબંધનું જ્ઞાન તો બન્ને સંબંધીઓનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય તો જ થઈ શકે.

સમાધાન— ઈચ્છાદિનો ધર્મી તો 'અહમિચ્છવાન્ (હું ઈચ્છાવાળો છું)' એવા માનસ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ જ છે, તેવી જ રીતે તેમાં રહેનારા ગુણત્વ યા કાર્યત્વ એ સાધનરૂપ ધર્મોનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થઈ જ જાય છે. તે સાધનોની પારતન્ત્ર્યરૂપ સાધ્યની સાથે વ્યાપ્તિ પણ રૂપાદિમાં પ્રત્યક્ષથી દેખાય જ છે કે રૂપાદિ ગુણ પણ છે અને સાથે સાથે ઘટાદિના આશ્રિત પણ છે. આ રીતે પરતન્ત્રતા રૂપ સાધ્યની વ્યાવૃત્તિ થતાં ગુણત્વરૂપ સાધનની વ્યાવૃત્તિ પણ બીજાં પ્રમાણોથી જાણી જ લેવાય છે.

49. નન્વેવં પૂર્વવચ્છેષવત્સામાન્યતોદૃષ્ટાનાં પરસ્પરતઃ કો વિશેષઃ ।
ઉચ્યતે । ઇચ્છાદેઃ પારતન્ત્ર્યમાત્રપ્રતિપત્તૌ ગુણત્વં કાર્યત્વં વા પૂર્વવત્,
તદેવાશ્રયાન્તરબાધયા વિશિષ્ટાશ્રયત્વેન બાધકેન પ્રમાણેનાવસીયમાનં
શેષવતઃ ફલમ્, તસ્ય સાધ્યધર્મસ્ય ધર્મ્યન્તરે પ્રત્યક્ષસ્યાપિ તત્ર ધર્મિણિ
સર્વદાપ્રત્યક્ષત્વં સામાન્યતોદૃષ્ટવ્યપદેશનિબન્ધનમ્ । અતસ્ત્રયાણામેકમે-

વોદાહરણમ્ ।

49. શંકા— જો ગુણોને પરતન્ત્ર સિદ્ધ કરવામાં પૂર્વવત્, શેષવત્ અને સામાન્યતોદૃષ્ટ આ ત્રણેય અનુમાનોનો પ્રયોગ થાય છે, તો પછી તેમનામાં પરસ્પર શો ભેદ છે ?

સમાધાન— ઇચ્છાદિમાં કેવળ પરતન્ત્રતા સિદ્ધ કરવામાં પ્રયુક્ત ગુણત્વ યા કાર્યત્વ હેતુ પૂર્વવત્ છે. તે જ ગુણત્વ યા કાર્યત્વ હેતુ જ્યારે બાધક પ્રમાણો દ્વારા અન્ય આશ્રયોનો નિષેધ કરીને કોઈ આત્મારૂપ વિશિષ્ટ આશ્રયમાં ઇચ્છાદિની વૃત્તિ (રહેવું, હોવું) સિદ્ધ કરે છે ત્યારે આ નિશ્ચયરૂપ અનુમિતિજ્ઞાન શેષવત્ અનુમાનપ્રમાણનું ફળ છે. અને પરતન્ત્રતારૂપ સાધ્ય ધર્મ બીજા સપક્ષભૂત ઘટાદિમાં તો પ્રત્યક્ષજ્ઞાત છે પરંતુ પક્ષભૂત ધર્મીમાં સદા અપ્રત્યક્ષ રહેતો હોવાથી તેને સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન પણ કહી શકાય. તેથી આ ત્રણેય અનુમાનોનું એક જ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે.

50. તદેવં કારણાદિત્રૈવિધ્યાત્ ત્રિપ્રકારં લિઙ્ગં પ્રમિતિં જનયત્તત્પૂર્વકં સદનુમાનમિતિ દ્વિતીયં વ્યાખ્યાનમ્ । અત્ર વ્યાખ્યાદ્વયે પ્રથમવ્યાખ્યાનમેવ બહૂનામધ્યયનપ્રભૃતીનામભિમતમ્ । તત્ર ચ પૂર્વવદાદીનાં વ્યાખ્યા દ્વિતીયવ્યા-
ખ્યાને યા ચતુઃપ્રકારાભિહિતા સૈવ દ્રષ્ટવ્યેતિ । અથ શાસ્ત્રકાર એવ બાલાનામ-
સંમોહાર્થ શેષવ્યાખ્યાપ્રકારાનુપેક્ષ્યાનુમાનસ્ય ત્રિવિધસ્ય વિષયજ્ઞાપનાય પૂર્વવદાદીનિ પદાનિ વ્યાખ્યાનયન્નાહ 'તત્રાદ્યમ્' इत्यादि । તત્ર તેષુ પૂર્વવદા-
દિષ્વાદ્યં પૂર્વવદનુમાનં કિમિત્યાહ—કારણાલ્લિઙ્ગાત્કાર્યસ્ય લિઙ્ગિનોડનુમાનં જ્ઞાનં કાર્યાનુમાનમ્, इहानુમાનપ્રસ્તાવે, ગીયતે પ્રોચ્યતે । કારણાત્કાર્યમનુ-
માનમિહોદિતમિતિ પાઠો વા । તત્રાસ્તીતિશબ્દાધ્યાહારે કારણાત્કાર્યમસ્તી-
ત્યનુમાનમ્ । કારણાત્કાર્યમસ્તીતિ જ્ઞાનમિહાનુમાનપ્રસ્તાવ ઉદિતં પ્રોક્તમ્ ।
પાઠદ્વયેડપ્યત્ર યલ્લિઙ્ગિજ્ઞાનમનુમાનશબ્દેનોચે, તદ્દ્વિતીયવ્યાખ્યાનકારિણાં
મતેન, ન તુ પ્રથમવ્યાખ્યાનકર્તૃમતેન । પ્રથમવ્યાખ્યાકારિમતેન હિ જ્ઞાનસ્ય
હેતુરેવાનુમાનશબ્દવાચ્યઃ સ્યાત્ । એવં શેષવત્યપિ જ્ઞેયમ્ । યત્ર કારણાત્સ્વ-
જ્ઞાનવિશિષ્ટાત્કાર્યસ્ય જ્ઞાનં ભવતિ, તત્પૂર્વવદનુમાનમ્ । અત્ર હ્યર્થોપલબ્ધિહેતુઃ
પ્રમાણમિતિ વચનાત્કાર્યજ્ઞાનમનુમાનસ્ય ફલં, તદ્દેતુસ્ત્વનુમાનં પ્રમાણમ્ ।
તેનાત્ર કારણં વા તજ્ઞાનં વા કાર્યકારણપ્રતિબન્ધસ્મરણં વા કાર્ય
જ્ઞાપયત્પૂર્વવદનુમાનમિતિ ॥૧૭-૧૮-૧૯॥

50. આ રીતે કારણ આદિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું લિંગ પ્રત્યક્ષ વડે જ્ઞાત થઈને

લિંગીવિષયક પ્રમિતિને ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે તે લિંગપ્રત્યક્ષપૂર્વક અનુમાનપ્રમાણ છે. આ બીજી વ્યાખ્યા થઈ. આ બે વ્યાખ્યાઓમાંથી પહેલી વ્યાખ્યા જ ઘણા બધા અધ્યયન આદિ આચાર્યોને માન્ય છે. બીજી વ્યાખ્યામાં પૂર્વવત્ આદિની ચાર વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવી છે, તેથી આ બીજી વ્યાખ્યાને જ જોવી યા વિચારવી જોઈએ. આ અનેક વ્યાખ્યાભેદોની જાળમાં શિષ્યની બુદ્ધિ ગૂંચવાઈ ન જાય એ ખાતર ગ્રન્થકાર પોતે અન્ય વ્યાખ્યાઓની ઉપેક્ષા કરીને ત્રિવિધ હેતુઓના વિષયો દર્શાવવા માટે પૂર્વવત્ આદિ પદોનું વ્યાખ્યાન કરે છે— તે પૂર્વવત્ આદિ અનુમાનોમાં પહેલું પૂર્વવત્ અનુમાન છે. કારણરૂપ હેતુથી કાર્યરૂપ સાધ્યના અનુમાનને અર્થાત્ જ્ઞાનને આ અનુમાનના પ્રકરણમાં પૂર્વવત્ અનુમાન અર્થાત્ કાર્યાનુમાન (કાર્યનું અનુમાન) કહે છે. 'કારણાત્ કાર્યમનુમાનમિહોદિતમ્' એવો પાઠ પણ મળે છે. આ પાઠમાં 'અસ્તિ' પદનો અધ્યાહાર કરીને કારણથી 'કાર્ય છે' એવું અનુમાનજ્ઞાન કરવું એને આ અનુમાનના પ્રકરણમાં પૂર્વવત્ અનુમાન કહ્યું છે. આવો અર્થ થાય છે. બન્ને પાઠોમાં જે લિંગીજ્ઞાનને 'અનુમાન' શબ્દ દ્વારા જણાવવામાં આવેલ છે તે 'પૂર્વવત્' સૂત્રની બીજી વ્યાખ્યા કરનારાઓના મતને અનુસરીને છે, પ્રથમ વ્યાખ્યા કરનારાઓના મતને અનુસરીને નથી. પ્રથમ વ્યાખ્યા કરનારાઓના મતે તો ઉક્ત સાધ્યનું જ્ઞાન જેનાથી (યતઃ) ઉત્પન્ન થાય તે હેતુ જ 'અનુમાન' શબ્દનો વાચ્ય છે. આવી જ રીતે શેષવત્ આદિની વ્યાખ્યામાં પણ બે પક્ષો સમજી લેવા જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સ્વજ્ઞાનવિશિષ્ટ કારણથી અર્થાત્ જ્ઞાયમાન કારણથી કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે તે પૂર્વવત્ અનુમાન છે. અહીં "અર્થોપલબ્ધિના કારણને પ્રમાણ કહે છે" એવું શાસ્ત્રકારોનું વચન હોવાથી કાર્યજ્ઞાન તો અનુમાનનું ફળ છે તથા આ કાર્યજ્ઞાન જે હેતુથી ઉત્પન્ન થાય તે હેતુ અનુમાન-પ્રમાણરૂપ છે. તેથી કારણ કે કારણનું જ્ઞાન અથવા કાર્યકારણસંબંધનું સ્મરણ કાર્યનું અનુમાનજ્ઞાન કરાવતા હોવાના કારણે પૂર્વવત્ અનુમાન છે. (૧૭-૧૮-૧૯).

51. તસ્યોદાહરણમાહ । યથા—

રોલમ્બગવલવ્યાલતમાલમલિનત્વિષઃ ।

વૃષ્ટિ વ્યભિચરન્તીહ નૈવંપ્રાયાઃ પયોમુચઃ ॥૨૦॥

વ્યાખ્યા—'યથેતિ' નિદર્શનદર્શનાર્થઃ । રોલમ્બા ભ્રમરાઃ, ગવલા અરણ્ય-જાતમહિષાઃ, વ્યાલા દુષ્ટગજાઃ સર્પાંશ્ચ, તમાલાસ્તાપિચ્છવૃક્ષાઃ । તદ્વમ્મલિનાઃ શ્યામલાસ્તિવષઃ ક્વાન્તયો યેષાં તે તથા । એતેન મેઘાનાં ક્વાન્તિમત્તા વચનેના-નિર્વચનીયા કાપ્યતિશયશ્યામતા વ્યજ્યતે, 'એવંપ્રાયાઃ' એવંશબ્દ ઇદંપ્રકાર-

વચન: । પ્રાયશબ્દો બાહુલ્યવાચક: । તત્ત એવમિદંપ્રકારાણાં પ્રાયો બાહુલ્યં
 યેષુ ત એવંપ્રાયા ઈદૃક્પ્રકારબાહુલ્યા ઇત્યર્થ: । એતેન ગમ્ભીરગર્જિતત્વા(ત્વ)-
 ચિરપ્રભાવત્વાદિપ્રકારાણાં બાહુલ્યં મેઘેષુ સત્સૂચિતમ્ । ઉક્તવિશેષણવિશિષ્ટા
 મેઘા ઇહ જને વૃષ્ટિં ન વ્યભિચરન્તિ, વૃષ્ટિકરા એવ ભવન્તીત્યર્થ: । પ્રયોગસ્તુ
 સૂત્રવ્યાખ્યાવસરોક્ત એવાત્રાપિ વક્તવ્ય: ॥૨૦॥

51. હવે આચાર્ય પૂર્વવત્ અનુમાનનું ઉદાહરણ જણાવે છે. તે આ પ્રમાણે છે—

જેમનો રંગ ભ્રમર, ભેંસ, નાગ, મદીન્મત જંગલી હાથી અને તમાલવૃક્ષ જેવો
 ગાઢ કાળો હોય તેમજ બીજી પણ લાક્ષણિકતા ધરાવતા હોય એ પ્રકારનાં વાદળો
 વૃષ્ટિના વ્યભિચારી નથી હોતાં અર્થાત્ આવાં વાદળોમાંથી વૃષ્ટિ અવશ્ય થાય છે. તેથી
 આ પ્રકારનાં વાદળો જોઈને ભાવી વૃષ્ટિનું અનુમાન થાય જ છે. (૨૦)

‘યથા’ શબ્દ ઉદાહરણના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. રોલમ્બ એટલે ભ્રમર, ગવલ
 એટલે જંગલી પાડો, વ્યાલ એટલે મત્ત હાથી અથવા કૃષ્ણસર્પ, તમાલ એટલે તાપિચ્છ
 નામનું વૃક્ષ — આ બધાના જેવી ગાઢ કાળી કાન્તિવાળાં વાદળાં વૃષ્ટિના વ્યભિચારી
 નથી હોતાં, તેઓ અવશ્ય વરસે છે. અહીં વાદળોની કાન્તિનું કથન હોવાથી જણાય છે
 કે વાદળોમાં કોઈ એવું અનિર્વચનીય વિચિત્ર અતિશય કાળાપણું હોય છે જે જોઈ તો
 શકાય છે પણ વર્ણવી શકાતું નથી. ‘એવંપ્રાયા:’ શબ્દમાં રહેલો ‘એવં’ શબ્દ ‘આ
 પ્રકાર’ એવા અર્થનો વાચક છે. ‘પ્રાય:’ શબ્દ બાહુલ્યવાચક છે. ‘એવંપ્રાયા:’ શબ્દથી
 સૂચવવામાં આવ્યું છે કે વાદળોમાં રહેલી માત્ર વિચિત્ર કાલિમા જ વૃષ્ટિનું અનુમાન
 નથી કરાવતી. પરંતુ બીજા પણ આવી જાતના અનેક ધર્મો વાદળોમાં દેખાય છે જે ધર્મો
 વૃષ્ટિના અવ્યભિચારી હોય છે, જેમ કે ગડગડાટ કરી ગરજવું, પવનમાં પણ વિખેરાઈ
 ન જવું અને લાંબા વખત સુધી સ્થિર રહેવું ઇત્યાદિ. આમ વૃષ્ટિના અનેક
 અવિનાભાવી વિશેષણોથી વિશિષ્ટ વાદળો અવશ્ય વરસાદ લાવે છે. તેથી એવાં
 વાદળોથી ભાવી વૃષ્ટિનું નિર્દોષ અનુમાન થાય જ છે. આ અનુમાનનો પ્રયોગ
 ‘પૂર્વવત્’ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં જણાવી દીધો છે. (૨૦)

52. અથ શેષવદ્વ્યાખ્યામાહ ।

કાર્યાત્કારણાનુમાનં ચચ્ચ તચ્છેષવન્મતમ્ ।

તથાવિધનદીપ્રાદેવો વૃષ્ટો યથોપરિ ॥૨૧॥

52. હવે આચાર્ય શેષવત્ અનુમાનની વ્યાખ્યા કહે છે—

કાર્ય ઉપરથી કારણના અનુમાનને શેષવત્ કહે છે. ઉદાહરણાર્થ, નદીમાં આવેલું

વિશિષ્ટ પૂર જોઈને નદીના ઉપરવાસ વૃદ્ધિ થયાનું અનુમાન કરવું. (૨૧)

53. વ્યાખ્યા— કાર્યાલ્લિઙ્ગાત્કારણસ્ય લિઙ્ગિનોઽનુમાનં જ્ઞાનં યત્, ચકારઃ પ્રાગુક્તપૂર્વવદપેક્ષયા સમુચ્ચયે તચ્છેષવન્મતમ્ । અયમત્ર તત્ત્વાર્થઃ । યત્ર કાર્યાત્કારણજ્ઞાનં ભવતિ, તચ્છેષવદનુમાનમ્ । અત્રાપિ પ્રાગ્વત્કારણજ્ઞાનસ્ય હેતુઃ કાર્યં કાર્યદર્શનં તત્સંબન્ધસ્મરણં ચાનુમાનશબ્દેન પ્રતિપત્તવ્યમ્ । યથેત્યુદાહરણોપન્યાસાર્થઃ પ્રથમમત્ર યોજ્યઃ । તથાવિધઃ શીઘ્રતરસ્ત્રોતસ્ત્વ-ફલફેનાદિવહનત્વોભયતટવ્યાપિત્વધર્મવિશિષ્ટો યો નદીપૂસ્તસ્માલ્લિઙ્ગાદુ-પરિદેશે દેવો મેઘો વૃષ્ટ ઇતિ જ્ઞાનમ્ । અત્ર પ્રયોગઃ પ્રાગ્વત્ ॥૨૧॥

યચ્ચ સામાન્યતોદૃષ્ટં તદેવં ગતિપૂર્વિકા ।

પુંસિ દેશાન્તરપ્રાપ્તિર્યથા સૂર્યેઽપિ સા તથા ॥૨૨॥

53. શ્લોકની વ્યાખ્યા— કાર્યરૂપ લિંગથી કારણરૂપ લિંગીનું અર્થાત્ સાધ્યનું જે અનુમાન થાય છે તે શેષવત્ છે. 'ચ' શબ્દ પૂર્વવત્ની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય કરવા માટે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં કાર્યથી કારણનું જ્ઞાન કરવામાં આવે તે શેષવત્ અનુમાન છે. અહીં પણ પહેલાંની જેમ કારણભૂત સાધ્યના જ્ઞાનમાં ઉત્પાદક હેતુ બનનાર કાર્ય, કાર્યનું જ્ઞાન તથા કાર્યકારણભાવરૂપ વ્યાપ્તિનું સ્મરણ એ બધાં અનુમાનપ્રમાણરૂપ હોય છે. 'યથા' શબ્દ ઉદાહરણાર્થક છે. તેવા વેગવાળા પ્રવાહવાળું, ફળ, ફીણ, લાકડાં આદિને વહાવીને ખેંચી જતું, બન્ને કાંઠે આવેલું નદીપૂર છે, તેથી તેના ઉપરથી ઉપરવાસ થયેલી વૃદ્ધિનું જ્ઞાન અર્થાત્ અનુમાન થાય છે. આ અનુમાનનો પ્રયોગ પહેલાં જણાવી દીધો છે. (૨૧).

અને જે સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન છે તે આવું છે અર્થાત્ તેનું દેશાન્ત આ છે — કોઈ પુરુષને ગતિપૂર્વક દેશાન્તરે પહોંચી જતો જોઈને, સૂર્યને દેશાન્તરે પહોંચેલો જોઈને સૂર્યગતિનું અનુમાન કરવું તે સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન છે. (૨૨)

54. વ્યાખ્યા— ચઃ પુનરર્થે, યત્પુનઃ કાર્યકારણભાવાદન્યત્ર સામાન્યતો-ઽવિનાભાવબલેન દૃષ્ટં લિઙ્ગં સામાન્યતોદૃષ્ટં, તદેવમ્ । કથમિત્યાહ—યથા પુંસ્યેકસ્માદેશાદેશાન્તરપ્રાપ્તિર્ગતિપૂર્વિકા તથા સૂર્યેઽપિ સા દેશાન્તરપ્રાપ્તિસ્તથા ગતિપૂર્વિકા । અત્ર દેશાન્તરપ્રાપ્તિશબ્દેન દેશાન્તરદર્શનં જ્ઞેયમ્ । અન્યથા દેશાન્તરપ્રાપ્તિર્ગતિકાર્યત્વેન શેષવતોઽનુમાનાદસ્ય ભેદો ન સ્યાત્ । યદ્યપિ ગગને સંચરતઃ સૂર્યસ્ય નેત્રાવલોકપ્રસરાભાવેન ગતિર્નોપલભ્યતે, તથાપ્યુદયાચલા-ત્કાલાન્તરેઽસ્તાચલચૂલિકાદૌ તદ્દર્શનં ગતિં ગમયતિ । પ્રયોગઃ પુનઃ પૂર્વમુક્ત

એવ ।

54. શ્લોકની વ્યાખ્યા — ‘ચ’ શબ્દનો અર્થ પુનઃ છે. વર્ણી, જે દષ્ટ લિંગ કાર્યકારણભાવ વિના સામાન્યપણે અવિનાભાવના બળે જ અનુમાપક (ગમક) બને છે તે સામાન્યતોદષ્ટ અનુમાન છે. ઉદાહરણાર્થ, જેમ કોઈ પુરુષનું એક દેશથી અન્ય દેશે પહોંચવું ગતિપૂર્વક જ છે તેમ સૂર્યનું અન્ય દેશે પહોંચવું પણ તેવી જ રીતે ગતિપૂર્વક છે. [અહીં દેશાન્તરપ્રાપ્તિનો ગમનપૂર્વકત્વ સાથે સામાન્યપણે અવિનાભાવ પ્રહણ કરીને સૂર્યની દેશાન્તરપ્રાપ્તિથી સૂર્યગતિનું અનુમાન કરાય છે.] આ અનુમાન સામાન્યતોદષ્ટ છે. અહીં ‘દેશાન્તરપ્રાપ્તિ’ શબ્દનો અર્થ ‘દેશાન્તરમાં તે વસ્તુનું દર્શન’ જાણવો. જો ‘દેશાન્તરપ્રાપ્તિ’ શબ્દનો અર્થ ‘દેશાન્તરસંયોગ’ હોય તો સંયોગ ગમનક્રિયાનું કાર્ય હોવાથી આ અનુમાન શેષવત્ અનુમાન જ બની જાય, તેનો શેષવત્ અનુમાનથી ભેદ ન રહે. જો કે સૂર્યના પ્રખર તેજથી આંખો અંજાઈ જવાના કારણે સૂર્યનું આકાશગમન આંખોથી જોઈ શકાતું નથી તેમ છતાં સવારે ઉદયાચલ ઉપર દેખેલા સૂર્યને સાંજે અસ્તાચળ ઉપર જોવાથી તેની ગતિનું જ્ઞાન સહજ થઈ જાય છે. આ અનુમાનનો પ્રયોગ પણ પહેલાં જણાવી દીધો છે.

55. અથવા દેશાન્તરપ્રાપ્તેર્ગતિકાર્યત્વં લોકો ન પ્રત્યેતીતિ ઇદમુદાહરણં કાર્યકારણભાવાવિવક્ષયાત્રોપન્યસ્તમ્ એતત્પ્રયોગસ્તેવમ્, સૂર્યસ્ય દેશાન્તર-પ્રાપ્તિર્ગતિપૂર્વિકા દેશાન્તરપ્રાપ્તિત્વાદેવદત્તદેશાન્તરપ્રાપ્તિવત્ ॥૨૨॥

55. અથવા, ‘દેશાન્તરપ્રાપ્તિ ગમનક્રિયાનું કાર્ય છે’ આ કાર્યકારણભાવને સામાન્ય જનો અમજી શકતા નથી, તેથી કાર્યકારણભાવની અવિવક્ષા કરીને આ ઉદાહરણને સામાન્યતોદષ્ટ અનુમાન માનવું જોઈએ. તેનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે — સૂર્યની દેશાન્તરપ્રાપ્તિ ગતિપૂર્વક હોય છે, કારણ કે તે દેશાન્તરપ્રાપ્તિ છે, દેવદત્તની દેશાન્તરપ્રાપ્તિની જેમ. (૨૨).

56. ઉપમાનલક્ષણમાહ—

પ્રસિદ્ધવસ્તુસાધર્મ્યાદપ્રસિદ્ધસ્ય સાધનમ્ ।

ઉપમાનં સમાખ્યાતં યથા ગૌર્ગવયસ્તથા ॥૨૩॥

56. હવે આચાર્ય ઉપમાનનું લક્ષણ કહે છે—

પ્રસિદ્ધ (જ્ઞાત) વસ્તુ સાધેના સાધર્મ્યથી અર્થાત્ સાદૃશ્યથી અપ્રસિદ્ધની (અજ્ઞાતની) સિદ્ધિ કરવી એ ઉપમાનપ્રમાણ છે, જેમ કે ‘જેવી ગાય તેવો ગવય હોય છે.’ (૨૩)

57. વ્યાખ્યા— “પ્રસિદ્ધસાધર્મ્યાત્સાધ્યસાધનમુપમાનમ્” [ન્યાયસૂ૦ ૧।૧।૬] ઇતિ સૂત્રમ્ । અત્ર યત્ ઇત્યધ્યાહાર્યમ્, તત્તશ્ચ પ્રસિદ્ધેન વસ્તુના ગવા યત્સાધર્મ્ય સમાનધર્મત્વં તસ્માત્પ્રસિદ્ધવસ્તુસાધર્મ્યાદપ્રસિદ્ધસ્ય ગવયગતસ્ય સાધ્યસ્ય સંજ્ઞાસંજ્ઞિસંબન્ધસ્ય સાધનં પ્રતિપત્તિર્યતઃ સાધર્મ્યજ્ઞાનાદ્ભવતિ તદુપમાનં સમાખ્યાતમ્ । સાધર્મ્યસ્ય ચ પ્રસિદ્ધિરાગમપૂર્વિકા । તત્ આગમસંસૂચનાયાહ— યથા ગૌસ્તથા ગવય ઇતિ । ગવયોઽરણ્યગવયઃ । અયમત્ર ભાવઃ— કશ્ચિત્પ્રભુણા ગવયાનયનાય પ્રેષિતસ્તદર્થમજાનાનસ્તમેવાપ્રાક્ષીત્ કીદૃગ્ગવય ઇતિ, સ પ્રોચે યાદૃગ્ગૌસ્તાદૃગ્ગવય ઇતિ । તતઃ સોઽરણ્યે પરિભ્રમન્ સમાનમર્થં યદા પશ્યતિ, તદા તસ્ય તદ્વાક્યાર્થસ્મૃતિસહાયેન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષાદ્ ગોસદૃશોઽયમિતિ યત્સારૂપ્યજ્ઞાનમુત્પદ્યતે, તત્પ્રત્યક્ષફલં, તદેવાવ્યભિચાર્યાદિવિશેષણમયં સ ગવયશબ્દવાચ્ય ઇતિ સંજ્ઞાસંજ્ઞિસંબન્ધપ્રતિપત્તિં જનયદુપમાનમ્ । સંજ્ઞાસંજ્ઞિસંબન્ધપ્રતિપત્તિસ્તૂપમાનસ્ય ફલમ્ । ન પુનરાગમિકી સા, શબ્દસ્ય તજ્જનકસ્ય તદાનીમભાવાત્ । ગવયપિણ્ડવિષયે ચ હેયાદિજ્ઞાનં યદુત્પદ્યતે તદિન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષજન્યત્વાત્પ્રત્યક્ષફલમ્ ॥૨૩॥

57. શ્લોકની વ્યાખ્યા— “પ્રસિદ્ધ અર્થાત્ જ્ઞાત અર્થ સાથેના સાદૃશ્યથી સાધ્યની સિદ્ધિ ઉપમાન છે” [ન્યાયસૂત્ર, ૧.૧.૬.] આ ન્યાયસૂત્રનું ઉપમાનસૂત્ર છે. અહીં પણ ‘યતઃ(જેનાથી)’ શબ્દનો અધ્યાહાર કરવો જોઈએ. તેથી પ્રસિદ્ધ વસ્તુ ગાય સાથેનું જે સાધર્મ્ય (સાદૃશ્ય) તેનાથી ગવયમાં રહેતા અપ્રસિદ્ધ સાધ્ય સંજ્ઞા-સંજ્ઞિસંબંધની (‘ગવય’ શબ્દનો વાચ્ય આ જ ગોસદૃશ પદાર્થ છે એની) સિદ્ધિ અર્થાત્ જ્ઞાન જે સાધર્મ્યજ્ઞાનથી (સાદૃશ્યજ્ઞાનથી) થાય છે તે સાધર્મ્યજ્ઞાનને ઉપમાનપ્રમાણ કહે છે. પ્રસિદ્ધ એટલે જ્ઞાત અને પ્રસિદ્ધિ એટલે જ્ઞાન. સાદૃશ્યની પ્રસિદ્ધિ અર્થાત્ જ્ઞાન આગમથી થાય છે. તેથી આગમવચનને સૂચવવા માટે ‘જેવી ગાય તેવો ગવય હોય છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ગવય જંગલનું પ્રાણી છે. તાત્પર્ય એ કે કોઈ માલિકે પોતાના નોકરને કહ્યું કે ‘જા, ગવયને લઈ આવ.’ નોકર બિચારો ગવયને જાણતો જ ન હતો. તેણે માલિકને પૂછ્યું, ‘ગવય કેવો હોય છે?’ માલિકે સમજાવ્યું કે ‘જેવી ગાય હોય છે બરાબર તેના જેવો જ ગવય હોય છે.’ ગવયની ઓળખ કેવી રીતે કરવી એ માલિકની વાતને ધ્યાનમાં રાખી નોકર વનમાં ગયો. વનમાં ભટકતાં તેણે એક જગાએ ગાયના જેવા આકારવાળું એક પશુ જોયું. તે વખતે તેને માલિકે કહેલા વાક્ય ‘જેવી ગાય તેવો ગવય’ના અર્થનું સ્મરણ થયું. તે સ્મરણની સહાયતા પામેલા ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ દ્વારા ‘આ પશુ ગાયસદૃશ છે’ એવું પ્રસ્તુતપશુગત ગોસાદૃશ્યનું

પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તેને ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આ પ્રસ્તુતપશુગત ગોસાદૃશ્યનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું ફળ છે. અવ્યભિચારી વ્યવસાયાત્મક આદિ વિશેષણોવાળું આ જ ગોસાદૃશ્યજ્ઞાન જ્યારે ‘આ જ ‘ગવય’ શબ્દવાચ્ય પ્રાણી છે’ એ સંજ્ઞાસંજ્ઞીસંબંધના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે ઉપમાનપ્રમાણ કહેવાય છે. સંજ્ઞાસંજ્ઞીસંબંધનું જ્ઞાન પોતે ઉપમાનનું ફળ છે. આ સંજ્ઞાસંજ્ઞીસંબંધનું જ્ઞાન આગમજન્ય છે એમ ન કહી શકાય કેમ કે તે સમયે તે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારો કોઈ શબ્દ હોતો નથી. અને ગવય પ્રાણીના વિશે જે હેય-ઉપાદેયાદિનું જ્ઞાન થાય છે તે તો ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષનું ફળ છે. (૨૩).

58. અથ તુર્ય શાબ્દમાહ—

શાબ્દમાત્રોપદેશસ્તુ માનમેવં ચતુર્વિધમ્ ।

પ્રમેયં ત્વાત્મદેહાદ્યં બુદ્ધીન્દ્રિયસુખાદિ ચ ॥૨૪॥

58. હવે આચાર્ય ચોથા શાબ્દપ્રમાણનું અર્થાત્ આગમપ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે—

આત્મના ઉપદેશને શાબ્દપ્રમાણ અર્થાત્ આગમપ્રમાણ કહે છે. આ રીતે પ્રમાણના ચાર પ્રકારો છે. આત્મા, શરીર વગેરે અને બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય, સુખ વગેરે પ્રમેય છે. (૨૪).

59. વ્યાખ્યા— શબ્દજનિતં શાબ્દમાગમ ઇત્યર્થઃ । તુર્થિત્ત્રક્રમે, શાબ્દં તુ પ્રમાણમાત્રોપદેશઃ । આત્મ એકાન્તેન સત્યવાદી હિતશ્ચ, તસ્યોપદેશો વચનમાત્રોપદેશઃ । તજ્જનિતં તુ જ્ઞાનં શાબ્દસ્ય ફલમ્ । માનં પ્રમાણમેવમુક્ત-વિધિના ચતુર્વિધમ્ ।

59. શ્લોકવ્યાખ્યા—શબ્દથી ઉત્પન્ન થનાર શાબ્દ અર્થાત્ આગમ છે. ‘તુ’ શબ્દ ભિન્નક્રમવાળો છે, અર્થાત્ તેનો જેની સાથે પ્રયોગ થયો છે તેનાથી અન્ય સાથે તેનો અન્વય છે. તેથી ‘શાબ્દ પ્રમાણ તો આત્રોપદેશરૂપ છે’ એવો અર્થ થશે. જે એકાન્તપક્ષે સત્યવાદી અને હિતકારી છે તે આત્મ છે. આત્મનાં વચનને આત્રોપદેશ કહે છે. આ આત્રોપદેશરૂપ વચનથી ઉત્પન્ન જ્ઞાન શાબ્દપ્રમાણનું ફળ છે. આમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રમાણના ચાર ભેદો યા પ્રકારો છે.

60. તદેવં પ્રથમં પ્રમાણતત્ત્વં વ્યાખ્યાય સંપ્રતિ દ્વિતીયં પ્રમેયતત્ત્વં વ્યાખ્યાતુમાહ— “પ્રમેયં ત્વાત્મદેહાદ્યમ્” । પ્રમેયં તુ પ્રમાણફલસ્ય ગ્રાહ્યં પુનરાત્મદેહાદ્યમ્, આત્મા જીવઃ, દેહો વપુઃ, તાવાદ્યૌ યસ્ય તદાત્મદેહાદ્યમ્ । બુદ્ધીન્દ્રિયસુખાદિ ચ પ્રમેયમ્ । બુદ્ધિર્જ્ઞાનં, ઇન્દ્રિયં ચક્ષુરાદિમનઃપર્યન્તં, સુખં

સાતં તાન્યાદિર્યસ્ય તદ્બુદ્ધીન્દ્રિયસુખાદિ । ચકાર આત્મદેહાદ્યપેક્ષયા સમુચ્ચયે । અત્ર વિશેષણદ્વય આદ્યશબ્દેનાદિશબ્દેન ચ શેષાણામપિ સમાનાં પ્રમેયાનાં સંગ્રહો દ્રષ્ટવ્યઃ । તથા ચ નૈયાયિકસૂત્રમ્— આત્મશરીરેન્દ્રિયાર્થબુદ્ધિમનઃપ્રવૃત્તિદોષપ્રેત્યભાવફલદુઃખાપવર્ગભેદેન દ્વાદશવિધં તદિતિ પ્રમેયમ્ ।” [ન્યાયસૂ૦ ૧।૧।૧૯] તત્ર શરીરાદિદુઃખપર્યન્તં હેયમ્, અપવર્ગ ઉપાદેયઃ, આત્મા તુ કથંચિદ્દેયઃ કથંચિદુપાદેયઃ સુખદુઃખાદિભોક્તૃતયા હેયઃ તદુન્મુક્તતયોપાદેય ઇતિ । તત્રેચ્છાદ્વેષપ્રયત્નસુખદુઃખજ્ઞાનાદીનામાશ્રય આત્મા । સચેતનત્વકર્તૃત્વસર્વગતત્વાદિધર્મૈરાત્મા પ્રતીયતે ૧ । તદ્ભોગાયતનં શરીરમ્ ૨ । પञ્ચેન્દ્રિયાણિ ઘાણરસનચક્ષુસ્ત્વક્શ્રોત્રાણિ ૩ । પञ્ચાર્થારૂપરસગન્ધસ્પર્શશબ્દાઃ । તત્ર ગન્ધરસરૂપસ્પર્શાશ્ચત્વારઃ પૃથિવીગુણાઃ, રૂપરસસ્પર્શાસ્ત્રયોઽપાં ગુણાઃ । રૂપસ્પર્શો તેજસો ગુણૌ, એકઃ સ્પર્શો વાયોર્ગુણઃ, શબ્દ આકાશસ્ય ગુણ ઇતિ ૪ । બુદ્ધિસ્મ્યલબ્ધિર્જ્ઞાનમિત્યર્થઃ, સા ક્ષણિકા, ભોગસ્વભાવત્વાચ્ચ સંસારકારણમિતિ હેયા ૫ । ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષે સત્યપિ યુગપજ્ઞાનાનુત્પાદાદાન્તરસુખાદિવિષયોપલબ્ધેશ્ચ બાહ્યગન્ધાદિવિષયોપલબ્ધિવત્કરણસાધ્યત્વાદાન્તરં કરણં મનોઽનુમીયતે, તત્સર્વવિષયં તચ્ચાણુ વેગવદાશુસંચારિ નિત્યં ચ ૬ । વાગ્મનઃકાયવ્યાપારઃ શુભાશુભફલઃ પ્રવૃત્તિઃ ૭ । રાગદ્વેષમોહાસ્ત્રયો દોષાઃ, ઈર્ષ્યાદીનામેતેષ્વેવાન્તર્ભાવઃ, તત્કૃતશ્ચૈષ સંસારઃ ૮ । દેહેન્દ્રિયાદિસંઘાતસ્ય પ્રાક્તનસ્ય ત્યાગેન સંઘાતાન્તરગ્રહણં પ્રેત્યભાવઃ, એષ એવ સંસારઃ ૯ । પ્રવૃત્તિદોષજનિતં સુખદુઃખાત્મકં મુખ્યં ફલં, તત્સાધનં તુ ગૌણમ્ ૧૦ । પીઢાસંતાપસ્વભાવજં દુઃખમ્, ફલગ્રહણેનાક્ષિપ્તમપીદં સુખસ્યાપિ દુઃખાવિનાભાવિત્વાત્ દુઃખત્વભાવનાર્થમુપદિશ્યતે ॥૧૧॥ આત્યન્તિકો દુઃખવિયોગોઽપવર્ગઃ, સર્વગુણવિયુક્તસ્યાત્મનઃ સ્વરૂપેણાવસ્થાનમ્ । સુખદુઃખયોર્વિવેકેન હાનસ્યાશક્યત્વાત્ દુઃખં જિહાસુઃ સુખમપિ જહ્યાત્, યસ્માજ્જન્મજરામરણપ્રબન્ધોચ્છેદરૂપઃ પરમઃ પુસ્ત્વાર્થોઽપવર્ગઃ, સ ચ તત્ત્વજ્ઞાનાદવાપ્યતે ૧૨ ॥૨૪॥

60. આમ પ્રથમ પ્રમાણતત્ત્વનું વ્યાખ્યાન કરીને હવે આચાર્ય પ્રમેયતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરવાની ઇચ્છાથી કહે છે — ‘પ્રમેયં ત્વાત્મદેહાદ્યમ્ (પ્રમેય તો આત્મા દેહ વગેરે છે)’. પ્રમાણના ઇળરૂપ જે જ્ઞાન છે તેના સાધને અર્થાત્ વિષયને પ્રમેય કહે છે. તે પ્રમેય આત્મા, દેહ આદિ છે. આત્મા એટલે જીવ અને દેહ એટલે શરીર જેમની

આદિમાં છે તે, તથા બુદ્ધિ(જ્ઞાન), ચક્ષુથી મન સુધીની છ ઈન્દ્રિયો તથા સુખરૂપ અનુભવ, ઈત્યાદિ પ્રમેય છે. ‘ચ (અને)’ શબ્દ સમુચ્ચયાર્થક છે. અહીં શ્લોકમાં ‘આદ્ય’ અને ‘આદિ’ આ બે પદોનો વિશેષણો તરીકે પ્રયોગ થયો છે. તે બેથી મન આદિ શેષ સાત પ્રમેયોનો સંગ્રહ થઈ જાય છે. ન્યાયસૂત્રમાં કહ્યું પણ છે કે “આત્મા, શરીર, ઈન્દ્રિય, અર્થ, બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેત્યભાવ (પરલોક), ફલ, દુઃખ તથા મોક્ષ આ બાર પ્રમેયો છે” [ન્યાયસૂત્ર, ૧.૧.૮.]. તે બાર પ્રમેયોમાં શરીરથી લઈને દુઃખ સુધીનાં દસ પ્રમેયો હેય છે અર્થાત્ ત્યાજ્ય છે. અપવર્ગ અર્થાત્ મોક્ષ ઉપાદેય છે. (૧) આત્મા અમુક અવસ્થાવિશેષમાં હેય છે અને અમુક અવસ્થાવિશેષમાં ઉપાદેય પણ છે. જ્યારે આત્મા સુખ, દુઃખ આદિનો ભોક્તા હોય છે ત્યારે તે હેય છે. અને જ્યારે આત્મા સુખ, દુઃખના ભોગથી રહિત બની નિરુપાધિ થઈ જાય છે ત્યારે તે ઉપાદેય છે. આત્મા ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ તથા જ્ઞાનાદિ ગુણોનો આશ્રય બને છે. ચેતનત્વ, કર્તૃત્વ, સર્વગતત્વ આદિ ધર્મોથી આત્માની પ્રતીતિ થાય છે. (૨) [આત્મા સર્વગત છે, તેથી જે નિયત પ્રદેશોમાં આત્માને સુખ, દુઃખનો ઉપભોગ થાય છે તે નિયત પ્રદેશોનું અવચ્છેદક શરીર છે. અને] આત્માના ભોગનું આયતન શરીર છે. આત્મા શરીરરૂપી ઘરમાં જ સુખદુઃખ ભોગવે છે. (૩) દ્રાણ (નાક), રસના(જીભ), ચક્ષુ, ત્વક્(સ્પર્શન) તથા શ્રોત્ર આ પાંચ ભોગના સાધનરૂપ ઈન્દ્રિયો છે. (૪) રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ તથા શબ્દ એ પાંચ અર્થો છે, તે પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો છે. ગન્ધ, રૂપ, રસ અને સ્પર્શ એ ચાર પૃથ્વીના ગુણો છે. રૂપ, રસ અને સ્પર્શ એ ત્રણ જળના ગુણો છે. રૂપ અને સ્પર્શ એ બે અગ્નિના ગુણો છે. કેવળ સ્પર્શ ગુણ જ વાયુનો છે. શબ્દ એ આકાશનો ગુણ છે. (૫) બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ અને જ્ઞાન આ ત્રણ શબ્દો એકાર્થક છે. બુદ્ધિ ક્ષણિક છે. તે ભોગરૂપ હોવાથી સંસારનું કારણ છે. તેથી તે હેય છે. (૬) મન સર્વ પદાર્થોને વિષય કરે છે. તે અણુરૂપ છે. તે વેગવાળું હોઈ શીઘ્ર સંચાર કરે છે. તે નિત્ય છે. રૂપ આદિ પોતપોતાના વિષયોની સાથે ચક્ષુ આદિ બધી ઈન્દ્રિયોનો એક સમયે સન્નિકર્ષ થવા છતાં પણ રૂપજ્ઞાન આદિ બધાં ઐન્દ્રિયક જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ એક સમયે અર્થાત્ યુગપત્ થતી નથી, તેથી જ્ઞાત થાય છે કે જે ઈન્દ્રિયની સાથે અણુ મનનો સંયોગ હોય છે તે ઈન્દ્રિય દ્વારા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અન્ય ઈન્દ્રિય દ્વારા થતું નથી. આમ ઐન્દ્રિયક જ્ઞાનોની યુગપત્ અનુત્પત્તિ ઉપરથી અણુરૂપ મનનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે. તથા જેમ ગન્ધ આદિ બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરણરૂપ ઈન્દ્રિયો વિના થઈ શકતું નથી તેમ આન્તરિક સુખાદિ વિષયોનું જ્ઞાન પણ સાધકતમ કારણ અર્થાત્ કરણ વિના થઈ શકે નહિ અને તે આંતર કરણ છે મન. [ક્રિયાની ઉત્પત્તિ માટે કરણ જોઈએ જ. જ્ઞાન ક્રિયા છે. બાહ્ય વિષયોના

જ્ઞાનને કરણરૂપ ઈન્દ્રિયો ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી જ રીતે આંતરિક સુખાદિ વિષયના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર કરણ હોવું જ જોઈએ. તે કરણ મન છે.] આમ મનનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. (૭) શુભ અને અશુભ ફળને ઉત્પન્ન કરનારા મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારને પ્રવૃત્તિ કહે છે. (૮) રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ દોષો છે. ઈર્ષ્યા આદિનો સમાવેશ આ ત્રણમાં જ થઈ જાય છે. આ દોષો જ સંસારનું અર્થાત્ જન્મ-મરણચક્રનું, ભવભ્રમણનું કારણ છે. (૯) આ જન્મમાં ધારણ કરેલા દેહ, ઈન્દ્રિય આદિના સંઘાતને ત્યજીને નવીન દેહાદિના સંઘાતને ધારણ કરવો એ પ્રેત્યભાવ છે. (પ્રેત્ય એટલે મરીને ભાવ એટલે ઉત્પત્તિ અર્થાત્ જન્મ). જન્મ-જન્માન્તરની આ પરંપરા જ સંસાર છે. (૧૦) પ્રવૃત્તિ અને દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલાં સુખ અને દુઃખ મુખ્ય ફળો છે તથા સુખ-દુઃખનાં સાધનભૂત પદાર્થ ગૌણ ફળો છે. (૧૧) પીડા અને સન્તાપ એ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ છે. જો કે 'ફલ'ના કથન દ્વારા જ દુઃખનું કથન થઈ જ જાય છે તેમ છતાં સંસાર દુઃખરૂપ છે એ દર્શાવવા માટે તથા સાંસારિક સુખ દુઃખાવિનાભાવી હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે એ સમજાવવા માટે 'દુઃખ'ને અલગથી કહેવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ કે સંસાર દુઃખરૂપ છે એવી ભાવના કરવાથી જ સંસારમાં હેયબુદ્ધિ થઈ શકે છે. (૧૨) દુઃખનો આત્યન્તિક નાશ જ મોક્ષ યા અપવર્ગ કહેવાય છે. અર્થાત્ દુઃખોનો આત્યન્તિક નાશ કહેતાં વર્તમાન દુઃખોના અભાવની સાથે સાથે જ ભવિષ્યમાં દુઃખોની ઉત્પત્તિ ન થવી એ પણ વિવક્ષિત છે. મોક્ષની અવસ્થામાં આત્મા જ્ઞાન વગેરે પોતાના બધા વિશેષ ગુણોથી રહિત બનીને શુદ્ધ આત્મત્વરૂપમાં જ અવસ્થાન પામે છે. આ સંસારમાં દુઃખને સુખથી પૃથક્ કરી તેનો ત્યાગ કરવો શક્ય જ નથી એટલે દુઃખને છોડવાની ઈચ્છા કરનારે દુઃખમિશ્રિત સુખને પણ છોડવું જ પડે છે, જેમ વિષને છોડવાની ઈચ્છા ધરાવનારે વિષમિશ્રિત મિષ્ટાન્ન પણ છોડવું જ પડે છે તેમ. જન્મ, જરા અને મરણની અવિચ્છિન્ન પરંપરાનું નામ જ સંસાર છે, અને આ સંસારનો ઉચ્છેદ કરવો એ જ પરમપુરુષાર્થ છે, એ જ અપવર્ગ યા મોક્ષ છે. આ અપવર્ગની પ્રાપ્તિ તત્ત્વજ્ઞાનથી થાય છે. (૨૪)

61. સંશયપ્રયોજનયોઃ સ્વરૂપં પ્રાહ-

કિમેતદિતિ સંદિગ્ધઃ પ્રત્યયઃ સંશયો મતઃ ।

પ્રવર્તતે તદર્થિત્વાત્તત્તુ સાધ્યં પ્રયોજનમ્ ॥૨૫॥

61. હવે આચાર્ય સંશય અને પ્રયોજનનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે-

'આ શું છે ?' એ જાતના સન્દિગ્ધ જ્ઞાનને સંશય કહે છે. જેને પ્રાપ્ત કરવા માટે

મનુષ્ય પ્રવૃત્તિ કરે છે તે સાધ્ય અર્થને (વસ્તુને) પ્રયોજન કહેવામાં આવે છે. (૨૫)

62. વ્યાખ્યા—અયં કિંશબ્દોઽસ્તિ ક્ષેપે 'કિંસખા યોઽભિદુહ્યતિ', અસ્તિ પ્રશ્ને 'કિં તે પ્રિયં', અસ્તિ નિવારણે 'કિં તે સ્દિતેન', અસ્ત્યપલાપે 'કિં તેઽહં ધારયામિ', અસ્ત્યનુનયે 'કિં તેઽહં પ્રિયં કરોમિ', અસ્ત્યવજ્ઞાને 'કસ્ત્વા-મુલ્લાપયતે', અસ્તિ વિતર્કે 'કિમિદં દૂરે દૃશ્યતે,' ઇહ તુ વિતર્કે દૂરાવલોકનેન પદાર્થસામાન્યમવબુધ્યમાનસ્તદ્વિશેષં સંદિહાનો વિતર્કયતિ, એતત્ પ્રત્યક્ષ-મૂર્ધ્વસ્થિતં વસ્તુ કિં તર્કે સ્થાણુર્વા પુરુષો વેતિ । યઃ સંદિગ્ધોઽનેકકોટિપરા-મર્શી પ્રત્યયો વિમર્શઃ, સ સંશયો મતઃ સંમત ઇતિ ।

62. શ્લોકની વ્યાખ્યા— 'કિં' શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે, જે નીચે જણાવ્યા છે. (૧) અહીં 'કિં' શબ્દ અધિક્ષેપ અર્થાત્ તિરસ્કારના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે — 'તે શું મિત્ર કહેવાય જે દ્રોહ કરે?' (૨) અહીં તેનો પ્રયોગ પ્રશ્નના અર્થમાં થયો છે — 'આપને શું પ્રિય છે?' (૩) અહીં તેનો પ્રયોગ નિવારણ અર્થાત્ રોકવાના અર્થમાં થયો છે — 'તમારા રડવાથી શું લાભ છે? અર્થાત્ ન રડો.' (૪) અહીં તે અપલાપના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે — 'શું હું તારો દેશિયાત છું?' (૫) અહીં તેનો પ્રયોગ અનુનયના અર્થમાં થયો છે — 'હું આપની શું સેવા કરું?' (૬) અહીં તે અવજ્ઞાના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે — 'તને કોણ બોલાવે છે?' (૭) તેનો પ્રયોગ વિતર્કના અર્થમાં પણ થાય છે, જેમ કે 'આ દૂર શું દેખાય છે?' પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં 'કિં' શબ્દનો અર્થ વિતર્ક છે. દૂરથી જોતાં પદાર્થ-સામાન્યનું જ ચાક્ષુષ જ્ઞાન થયા પછી વિશેષાંશનું પ્રત્યક્ષ ન થવાના કારણે સંદેહ કરતો તે વિતર્ક કરે છે કે 'આ જે સામે ઊંચી દેખાતી વસ્તુ છે તે શું વૃક્ષનું ઠૂંદું છે કે પુરુષ છે?' તાત્પર્ય એ કે અનેક કોટિઓ વચ્ચે દોલાયમાન અસ્થિર પતિપત્તિરૂપ સંદિગ્ધ જ્ઞાનને સંશય કહે છે. 'વિ' અર્થાત્ વિરુદ્ધ કોટિઓ વચ્ચે દોલાયમાન 'મર્શ' અર્થાત્ જ્ઞાનને વિમર્શ અર્થાત્ સંશય કહે છે.

63. અથ પ્રયોજનમ્, યદર્થિત્વાદ્યસ્ય ફલસ્યાર્થિત્વમભિલાષુકત્વે યદર્થિત્વં, તસ્માત્ પ્રવર્તતે તત્તદીયસાધનેષુ યત્નં કુસ્તે, તત્તુ તત્પુનઃ સાધ્યં કર્તવ્યતયેષ્ટં પ્રયોજનં ફલં યસ્ય વાઙ્છયા કૃત્યેષુ પ્રવર્તતે તત્પ્રયોજન-મિત્યર્થઃ । પ્રયોજનમૂલત્વાચ્ચ પ્રમાણોપન્યાસપ્રવૃત્તેઃ પ્રમેયાન્તર્ભૂતમપિ પ્રયો-જનં પૃથગુપદિશ્યતે ॥૨૫॥

63. હવે પ્રયોજનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. જે ફલને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોને એકઠાં કરવા માટે યત્ન કરવામાં આવે છે તે કર્તવ્યરૂપ ઈષ્ટ

સાધ્ય વસ્તુ પ્રયોજન યા ફલ કહેવાય છે. જેની વાંછાથી કરણીય અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેનું નામ પ્રયોજન છે. જો કે પ્રયોજનનો અન્તર્ભાવ પ્રમેયમાં થઈ જ જાય છે તેમ છતાં પ્રમાણના નિરૂપણરૂપ પ્રવૃત્તિ તથા કોઈ પણ અન્ય પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનમૂલક હોય છે, એટલે પ્રમેયથી પૃથક્ પ્રયોજનને ગણાવી તેને નિરૂપવામાં આવ્યું છે. (૨૫)

64. અથ દૃષ્ટાન્તસિદ્ધાન્તૌ વ્યાચિહ્યાસુરાહ-

દૃષ્ટાન્તસ્તુ ભવેદેષ વિવાદવિષયો ન યઃ ।

સિદ્ધાન્તસ્તુ ચતુર્ભેદઃ સર્વતન્ત્રાદિભેદતઃ ॥૨૬॥

64. હવે દૃષ્ટાન્ત અને સિદ્ધાન્તની વ્યાખ્યા કરવાના ઈચ્છુક આચાર્ય કહે છે-

જેની બાબતમાં કોઈને વિવાદ ન હોય એવો બધાના સમ્યક્ જ્ઞાનનો વિષયભૂત અર્થ દૃષ્ટાન્ત છે. સર્વતન્ત્ર આદિ ભેદથી સિદ્ધાન્તના ચાર પ્રકાર છે. (૨૬)

65. વ્યાખ્યા-દૃષ્ટોઽન્તો નિશ્ચયોઽત્રેતિ દૃષ્ટાન્તઃ, દૃષ્ટાન્તઃ પુનરેષોઽયં ભવેત્ । एष क इत्याह- य उपन्यस्तः सन् विवादविषयो वादिप्रतिवादिनो-र्मिथो विरुद्धो वादो विवादः, तस्य विषयो गोचरो न भवति, वादिप्रति-वादिनोऽस्मभ्योः संमत एवानुमानादौ दृष्टान्त उपन्यस्तव्य इत्यर्थः । पञ्चस्व-वयवेषु वक्ष्यमाणोऽपि दृष्टान्तः साध्यसाधनधर्मयोः प्रतिबन्धग्रहणस्थानमिति पृथगिहोपदिश्यते । तावदेव ह्यन्वयव्यतिरेकयुक्तोऽर्थः स्वखलति, यावन्न स्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भः । उक्तं च- "तावदेव चलत्यर्थो मन्तुर्विषयमागतः । यावन्नोत्तम्भनेनैव दृष्टान्तेनावलम्ब्यते ॥૧॥"

65. શ્લોકની વ્યાખ્યા - દૃષ્ટ અર્થાત્ જોવામાં આવેલ છે અન્ત અર્થાત્ નિશ્ચય જ્યાં તેને દૃષ્ટાન્ત કહે છે. જેને કહેવામાં આવતાં વાદી કે પ્રતિવાદી કોઈને પણ વિવાદ અર્થાત્ વિરુદ્ધવાદ ન હોય, જે બંનેને સમાનપણે સમ્મત હોય તે પ્રસિદ્ધ નિર્વિવાદ પદાર્થ દૃષ્ટાન્ત છે. અનુમાન આદિમાં આવા દૃષ્ટાન્તનું જ કથન કરવું જોઈએ. જો કે હવે પછી કહેવામાં આવનાર પાંચ અવયવોમાં દૃષ્ટાન્ત સમાવિષ્ટ છે તેમ છતાં દૃષ્ટાન્ત તો સાધ્ય અને સાધનના અવિનાભાવસંબંધને પ્રહણ કરવાનું સ્થાન હોવાથી તેનો પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. અન્વયવ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમાં ત્યાં સુધી શંકા રહ્યા જ કરે છે જ્યાં સુધી સ્પષ્ટપણે પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાન્તને રજૂ કરવામાં ન આવે. કહ્યું પણ છે કે "વિચારકની બુદ્ધિમાં આવેલો વિષયભૂત પદાર્થ ત્યાં સુધી સંદિગ્ધ રહે છે જ્યાં

સુધી તેને દષ્ટાન્તરૂપી નિશ્ચાયક સ્તંભનું અવલંબન મળતું નથી.”

66. સિદ્ધાન્તસ્તુ સિદ્ધાન્તઃ પુનશ્ચતુર્ભેદો ભવેત્ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ— સર્વ-તન્ત્રાદિભેદતઃ સર્વતન્ત્રાદિભેદેન । પ્રથમઃ સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તઃ, આદિશબ્દા-ત્પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તોઽધિકરણસિદ્ધાન્તોઽભ્યુપગમસિદ્ધાન્તશ્ચ વેદિતવ્યઃ । इह तन्त्रशब्देन शास्त्रं विज्ञेयम् । तत्र सर्वतन्त्राविरुद्धः स्वतन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः सर्वेषां शास्त्राणां संप्रतिपत्तिविषयः, यथा प्रमाणानि प्रमेयसाधनानि, घ्राणादीनीन्द्रियाणि, गन्धादयस्तदर्थः, प्रमाणेन प्रमेयस्य परिच्छेद इत्यादि ।

66. ‘આ આવો જ છે’ એવા દૃઢપણે નિશ્ચિત અર્થને સિદ્ધાન્ત કહે છે. સિદ્ધાન્ત સર્વતન્ત્ર આદિ ભેદથી ચાર પ્રકારનો માનવામાં આવ્યો છે. તે ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે — (૧) સર્વતન્ત્ર સિદ્ધાન્ત, (૨) પ્રતિતન્ત્ર સિદ્ધાન્ત, (૩) અધિકરણ સિદ્ધાન્ત અને (૪) અભ્યુપગમ સિદ્ધાન્ત. તન્ત્ર એટલે શાસ્ત્ર. પોતાના શાસ્ત્રમાં માનવામાં આવેલા એવા અર્થો જે બધાં દર્શનોનાં શાસ્ત્રોમાં સર્વસાધારણપણે સ્વીકારવામાં આવ્યા હોય તે સર્વતન્ત્ર સિદ્ધાન્તો છે, જેમ કે ‘પ્રમાણોથી પ્રમેયની સિદ્ધિ થાય છે’, ‘દ્રાણ આદિ ઇન્દ્રિયો છે’, ‘ગન્ધ આદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે’, ‘પ્રમાણથી પ્રમેયનું જ્ઞાન થાય છે’, વગેરે.

67. સમાનતન્ત્રપ્રસિદ્ધઃ પરતન્ત્રાસિદ્ધઃ પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તઃ યથા ભૌતિકાનીન્દ્રિયાણિ યૌગાનાં કાણાદાદીનાં ચ, અભૌતિકાનિ સાંખ્યાનામ્ । તથા સાંખ્યાનાં સર્વં સદેવોત્પદ્યતે ન પુનરસત્, નૈયાયિકાદીનાં સર્વમસદેવોત્પદ્યતે સામગ્રીવશાત્, જૈનાનાં તુ સદસદુત્પદ્યત્ત્વ ઇત્યાદિ ।

67. જે અર્થ સમાનશાસ્ત્રોમાં સ્વીકૃત હોય પણ પરશાસ્ત્રોમાં અસિદ્ધ હોય અર્થાત્ અસ્વીકૃત હોય તેને પ્રતિતન્ત્ર સિદ્ધાન્ત અર્થાત્ પોતપોતાના શાસ્ત્રમાં સ્વીકૃત અર્થ કહે છે, જેમ કે ‘ઇન્દ્રિયો પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી ઉત્પન્ન છે અર્થાત્ ભૌતિક છે’ આ નૈયાયિક અને વૈશેષિકના સમાનતન્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે, ‘ઇન્દ્રિયો ભૌતિક નથી પરંતુ આહંકારિક છે’ એ સાંખ્યોનો સિદ્ધાન્ત છે. સાંખ્યોનો સિદ્ધાન્ત છે કે કારણમાં કાર્યનો ઉત્પત્તિ પૂર્વે સદ્ભાવ હોય છે, તેથી કારણમાં ઉત્પત્તિ પૂર્વે સત્ એવા કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ સાંખ્યોનો સિદ્ધાન્ત સત્કાર્યવાદ છે. નૈયાયિક આદિ કારણમાં કાર્યનો ઉત્પત્તિ પૂર્વે સદ્ભાવ માનતા નથી. તેમના મતે કારણમાં ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્ એવા કાર્યની ઉત્પત્તિ કારણસામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં થાય છે. જૈનોના મતે કારણમાં ઉત્પત્તિ પૂર્વે

દ્રવ્યરૂપે સત્ પણ પર્યાયરૂપે અસત્ એવા સત્-અસત્ ઉભયરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આવા ને તે શાસ્ત્રોના પોતપોતાના સિદ્ધાન્તો પ્રતિતન્ત્ર સિદ્ધાન્તો છે.

68. यस्य सिद्धावन्यस्य प्रक्रियमाणस्य प्रतिज्ञार्थस्य प्रसङ्गेनाधिकस्य सिद्धिः, सोऽधिकरणसिद्धान्तः, यथा कार्यत्वादेः क्षित्यादौ बुद्धिमत्कारण-सामान्यसिद्धावन्यस्य तत्कारणसमर्थस्य नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारस्य तत्कारणस्य सिद्धिरिति ।

68. જે એક સિદ્ધાન્તની સિદ્ધિ થતાં તત્સંબંધી અન્ય અર્થોની સિદ્ધિ થઈ જ જાય — કેમ કે જો તે અન્ય અર્થો ન સ્વીકારો તો પેલા એક સિદ્ધાન્તને ક્ષતિ પહોંચે— તે અધિકરણ સિદ્ધાન્ત છે. અધિકરણ સિદ્ધાન્ત એટલે અન્ય સિદ્ધાન્તોની સિદ્ધિના આધારરૂપ સિદ્ધાન્ત. તેનું ઉદાહરણ આ છે — કાર્યત્વ હેતુ દ્વારા પૃથ્વી આદિ સામાન્યપણે ઈશ્વરકર્તૃક સિદ્ધ થતાં તે ઈશ્વરમાં નિત્યજ્ઞાન, નિત્ય ઈચ્છા તથા નિત્ય પ્રયત્નની સિદ્ધિ થવી એ અધિકરણ સિદ્ધાન્ત છે. ઈશ્વરમાં નિત્યજ્ઞાન આદિ માન્યા વિના પૃથ્વી આદિ કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય જ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. ઈશ્વરને પૃથ્વી આદિનો કર્તા માનો એટલે ઈશ્વરમાં નિત્ય જ્ઞાન છે, નિત્ય ઈચ્છા છે, નિત્ય પ્રયત્ન છે એ બધું સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારવું જ પડે. તાત્પર્ય એ કે જે મૂલ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થતાં તેના અવિનાભાવી અન્ય નાના-મોટા અનેક સિદ્ધાન્તો ફલિત થઈ જાય છે— આપોઆપ જ સિદ્ધ ધોપિત થઈ જાય છે — તેને અધિકરણ સિદ્ધાન્ત કહે છે.

69. प्रौढवादिभिः स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया यत्किंचिद्ब्रह्मस्त्वपरी-क्षितमभ्युपगम्य विशेषः परीक्ष्यते, सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः, यथास्तु द्रव्यं शब्दः, स तु किं नित्योऽनित्यो वेति शब्दस्य द्रव्यत्वमनिष्टमभ्युपगम्य नित्यानित्यत्वविशेषः परीक्ष्यते । एवं चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥२६॥

69. પ્રૌઢવાદી પોતાની બુદ્ધિનો અતિશય અર્થાત્ ચમત્કાર દેખાડવાની ઈચ્છાથી જે કોઈ અર્થને પરીક્ષા કર્યા વિના જ ‘તુષ્યતુ દુર્જન’ ન્યાયથી સ્વીકારીને પછી વિશેષાંશની પરીક્ષા કરે છે તેને અભ્યુપગમ સિદ્ધાન્ત કહે છે. ઉદાહરણ— ‘બલે શબ્દ દ્રવ્ય જ છે એ સ્વીકારી લીધું, પરંતુ તે નિત્ય છે કે અનિત્ય ?’ આ રીતે શબ્દમાં દ્રવ્યત્વને, જે ઈષ્ટ નથી તેને, પરીક્ષા કર્યા વિના જ સ્વીકારીને પછી તે શબ્દના નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વરૂપ વિશેષાંશોની પરીક્ષા કરવામાં લાગી જાય છે. આ રીતે સિદ્ધાન્તના ચાર પ્રકાર છે. (૨૬).

70. अवयवादितत्त्वत्रयस्वरूपं प्ररूपयति ।

પ્રતિજ્ઞાહેતુદૃષ્ટાન્તોપનયા નિગમસ્તથા ।

અવયવાઃ પઞ્ચ તર્કઃ સંદેહોપસ્મે ભવેત્ ॥૨૭॥

યથા કાકાદિસંપાતાત્સ્થાણુના ભાવ્યમત્ર હિ ।

ઋર્ધ્વં સંદેહતર્કાભ્યાં પ્રત્યયો નિર્ણયો મતઃ ॥૨૮॥ યુગ્મમ્ ॥

70. હવે આચાર્ય અવયવ, તર્ક તથા નિર્ણય એ ત્રણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન એ પાંચ અવયવો છે. સંદેહનો નાશ થતાં તર્ક થાય છે, જેમ કે કાગડા આદિને તેની ઉપર ઊતરી આવીને બેસતા જોઈને 'આ વૃક્ષનું ઠૂંઠું હોવું જોઈએ' એવું ભવિતવ્યતાનું અર્થાત્ સંભાવનાનું થતું જ્ઞાન તર્ક છે. સંદેહ અને તર્ક પછી જે નિશ્ચય થાય છે તેને નિર્ણય કહે છે. (૨૭-૨૮) યુગ્મ.

71. વ્યાખ્યા— અવયવાઃ પઞ્ચ, કે પઞ્ચેત્યાહ પ્રતિજ્ઞા હેતુદૃષ્ટાન્ત ઉપનયો નિગમશબ્દેન નિગમનં ચેતિ । તત્ર પ્રતિજ્ઞા પક્ષઃ ધર્મધર્મિવચનં, કૃશાનુમાનયં સાનુમાનિત્યાદિ । હેતુઃ સાધનં લિઙ્ગવચનં, ધૂમવત્ત્વાદિત્યાદિ । દૃષ્ટાન્ત ઉદાહરણાભિધાનં, તદ્દ્વિવિધં, અન્વયમુખેન વ્યતિરેકમુખેન ચ । અન્વયમુખેન યથા, યો યો ધૂમવાન્, સ સ કૃશાનુમાન્, યથા મહાનસમિત્યાદિ । વ્યતિરેકમુખેન યથા, યો યઃ કૃશાનુમાન્ ભવતિ, સ સ ધૂમવાન્ ભવતિ, યથા જલમિત્યાદિ । ઉપનયો હેતોરુપસંહારકં વચનમ્, ધૂમવાંશ્ચાયમિત્યાદિ । નિગમનં હેતુપદેશેન સાધ્યધર્મોપસંહરણમ્, ધૂમવત્ત્વાત્કૃશાનુમાનિત્યાદિ ।

71. શ્લોકવ્યાખ્યા— અવયવો પાંચ છે. કયા પાંચ ? આચાર્ય ઉત્તર આપે છે — પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમ અર્થાત્ નિગમન. તે પાંચમાં જે પ્રતિજ્ઞા છે તે પક્ષ પણ કહેવાય છે. ધર્મ અને ધર્મીના સમુદાયનું કથન પ્રતિજ્ઞા કહેવાય છે, જેમ કે 'આ પર્વત અગ્નિવાળો છે.' હેતુ એટલે સાધન. લિંગના કથનનું નામ હેતુ છે, જેમ કે 'ધૂમવાળો હોવાથી' ઈત્યાદિ. ઉદાહરણરૂપ કથનને દૃષ્ટાન્ત કહે છે. ઉદાહરણનું કથન અન્વયરૂપે તથા વ્યતિરેકરૂપે એમ બે રીતે કરાય છે. 'જે જે ધૂમવાળો છે તે અગ્નિવાળો છે, જેમ કે રસોડું' આ કથન અન્વયમુખથી છે. 'જે અગ્નિવાળો નથી તે ધૂમવાળો પણ નથી, જેમ કે જલ' આ કથન વ્યતિરેકમુખથી છે અર્થાત્ વ્યતિરેકાત્મક છે. હેતુનો ઉપસંહાર કરનારા વચનને ઉપનય કહે છે, જેમ કે 'આ પણ ધૂમવાળો છે' એવું કથન. હેતુના કથન સાથે સાધ્ય ધર્મના ઉપસંહારને — પુનરુક્તિને નિગમન કહે છે, જેમ કે 'કેમ કે આ પણ ધૂમવાળો છે એટલે અગ્નિવાળો છે.'

72. અથ તર્કતત્ત્વમ્ । 'તર્કઃ સન્દેહોપરમે ભવેત્' । સમ્યગ્વસ્તુસ્વરૂપા-
નવબોધે કિમયં સ્થાણુર્વા પુસ્મો વેતિ સંદેહઃ સંશયસ્તસ્યોપરમે વ્યપગમે
તર્કોઽન્વયધર્માન્વેષણરૂપો ભવેત્ । કથમિત્યાહ— 'યથા કાકાદીત્યાદિ'
યથેત્યુપદર્શને કાકાદિસંપાતાત્ વાયસપ્રભૃતિપક્ષિસંપતનાદુપલક્ષણત્વા-
ત્રિશ્ચલત્વલ્લ્યારોહણાદિસ્થાણુધર્મેભ્યશ્ચાત્રારણ્યપ્રદેશે સ્થાણુના કીલકેન
ભાવ્યં ભવિતવ્યમ્ । હિશબ્દોઽત્ર નિશ્ચયોત્ત્રેક્ષણાર્થો દ્રષ્ટવ્યઃ । સંપ્રતિ હિ વનેઽત્ર
માનવસ્યાસંભવાત્સ્થાણુધર્માણામેવ દર્શનાચ્ચ સ્થાણુરેવાત્ર ઘટત ઇતિ ।
તદુક્તમ્—“આરણ્યમેતત્સવિતાસ્તમાગતો, ન ચાધુના સંભવતીહ માનવઃ । ધ્રુવં
તદેતેન યગાદિભાજા, ભાવ્યં સ્મરારાતિસમાનનામ્ના ॥૧॥” ઇત્યેષ તર્કઃ ।

72. હવે તર્કસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન
થવાના કારણે 'આ વૃક્ષનું ઠૂંઠું છે કે પુરુષ ?' એવો સંદેહ થાય છે. જ્યારે આ સંદેહ
ઘણો બધો શાન્ત થઈ જાય છે યા દૂર થઈ જાય છે ત્યારે ઠૂંઠામાં રહેનારા અન્વયરૂપ
ધર્મોની શોધ કરનારો તર્ક ઉદય પામે છે. કેવી રીતે ઉદય પામે છે એ આચાર્ય જણાવે
છે— તેના ઉપર કાગડા વગેરેને બેસતા જોઈને અર્થાત્ કાગડાઓ, ચકલીઓ વગેરે
પક્ષીઓનું તેના ઉપર બેસવું, તેની આસપાસ તેમનું ઊડવું, તેનું હલનચલન કર્યા વિના
તદન સ્થિર રહેવું, તેના ઉપર લતાઓનું વીંટળાવું વગેરે ઠૂંઠાગત ધર્મોને જોઈને 'આ
જંગલમાં આવું ઠૂંઠું જ હોઈ શકે છે, આ ઠૂંઠું જ હોવું જોઈએ' એવું ભવિતવ્યારૂપ
અર્થાત્ સંભાવનારૂપ જ્ઞાન અર્થાત્ તર્ક ઉત્પન્ન થાય છે. 'હિ' શબ્દ નિશ્ચય તરફના
સુકાવનો અર્થ દર્શાવે છે— 'તે અવશ્ય જ વૃક્ષનું ઠૂંઠું હોવું જોઈએ'. અત્યારે આ નિર્જન
વનમાં મનુષ્યના હોવાની તો સંભાવના જ નથી તથા ઠૂંઠાના ધર્મો જ એનામાં મળે છે,
તેથી એ ઠૂંઠું જ હોઈ શકે, અહીં ઠૂંઠાના હોવાની સંભાવના જ અધિક છે. કહ્યું પણ છે
કે— "આ ભયંકર જંગલ છે, સૂર્ય પણ અત્યારે અસ્તાચળે પહોંચી ગયો છે, અંધારું
થવા લાગ્યું છે, તેથી અહીં અત્યારે મનુષ્ય હોવાની સંભાવના તો છે જ નહિ. વળી,
એની ઉપર પક્ષીઓ આવી નિઃશંક ભાવે બેસીને કલરવ કરે છે, તેથી એ અવશ્ય જ
વૃક્ષનું ઠૂંઠું હોવું જોઈએ. એ અવશ્ય જ કામદેવશત્રુ અને કામદેવને બાળી ભસ્મ
કરનાર શંકરનું પર્યાયવાચક નામ ધરાવનાર સ્થાણુ (વૃક્ષનું ઠૂંઠું) જ હોવું જોઈએ."
સ્થાણુ એ શંકરનું પર્યાયવાચી છે. આ તર્ક છે.

73. અથ નિર્ણયતત્ત્વમાહ— 'ઊર્ધ્વમિત્યાદિ' પૂર્વોક્તસ્વરૂપાભ્યાં
સંદેહતર્કાભ્યામૂર્ધ્વમનન્તરં યઃ પ્રત્યયઃ સ્થાણુરેવાયં પુરુષ એવ વેતિ પ્રતીતિઃ સ
નિર્ણયો નિશ્ચયો મતોઽધીષ્ટઃ । યત્તદાવર્થસંબન્ધાદનુક્તાવપિ ક્વચન ગમ્યેતે,

તેનાત્ર તૌ વ્યાખ્યાતૌ । એવમન્યત્રાપિ મન્તવ્યમ્ ॥૨૭-૨૮॥

73. હવે નિર્ણયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ આચાર્ય કરે છે — ઊર્ધ્વમ્ ઇત્યાદિ. પૂર્વોક્ત સંદેહ તથા તર્ક પછી ‘આ વૃક્ષાનું ઠૂંઠું જ છે’ અથવા ‘આ પુરુષ જ છે’ એવો જે એકકોટિક નિશ્ચય થાય છે તે અવધારણાત્મક જ્ઞાનને નિર્ણય કહે છે. ક્યાંક ક્યાંક યત્ (જે) અને તત્(તે) સર્વનામોનું કથન કરવામાં ન આવતું હોય છેતાં અર્થસંબંધથી અર્થાત્ સંદર્ભથી (પ્રકરણથી) તેમનો અન્વય થઈ જાય છે. તેવા અહીં યત્ અને તત્નો અનુગમ કરીને વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. આ જ રીતે અન્યત્ર પણ સમજી લેવું. (૨૭-૨૮).

74. અથ વાદતત્ત્વમાહ—

આચાર્યશિષ્યયોઃ પક્ષપ્રતિપક્ષપરિગ્રહાત્ ।

યા કથાભ્યાસહેતુઃ સ્યાદસૌ વાદ ઉદાહૃતઃ ॥૨૯॥

74. હવે આચાર્ય વાદના સ્વરૂપને જણાવે છે—

શાસ્ત્રાર્થનો અભ્યાસ કરવા માટે અથવા તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવા માટે ગુરુ અને શિષ્ય પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ લઈને જે કથા અર્થાત્ ચર્ચા કરે છે તેને વાદ કહે છે. (૨૯)

75. વ્યાખ્યા—વાદિપ્રતિવાદિનોઃ પક્ષપ્રતિપક્ષપરિગ્રહઃ કથા, સા દ્વિવિધા, વીતરાગકથા વિજિગીષુકથા ચ । યત્ર વીતરાગેણ ગુરુણા સહ શિષ્યસ્તત્ત્વનિર્ણયાર્થ સાધનોપાલમ્ભૌ કરોતિ, સાધનં સ્વપક્ષે, ઉપાલમ્ભશ્ચ પરપક્ષેડનુમાનસ્ય દૂષણં, સા વીતરાગકથા વાદસંજ્ઞયૈવોચ્યતે । વાદં પ્રતિપક્ષસ્થાપનાહીનમપિ કુર્યાત્ । પ્રશ્નદ્વારેણૈવ ।

75. શ્લોકની વ્યાખ્યા — જે ચર્ચામાં વાદી અને પ્રતિવાદી પક્ષ અને પ્રતિપક્ષનું ગ્રહણ કરે તે ચર્ચા કથા કહેવાય છે. કથાના બે પ્રકાર છે — (૧) વીતરાગકથા અને (૨) વિજિગીષુકથા. જ્યારે વીતરાગ અર્થાત્ જય-પરાજયની ઇચ્છાથી રહિત ગુરુની સાથે તત્ત્વનિર્ણય માટે શિષ્ય પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ અને પરપક્ષનું ખંડન કરે છે અર્થાત્ પરપક્ષસાધક અનુમાનમાં દોષ દર્શાવે છે ત્યારે તે વચનવ્યાપાર વીતરાગકથા કહેવાય છે. આ વીતરાગકથાનું જ નામ વાદ છે. આ વાદમાં પ્રતિપક્ષની સ્થાપનાની કોઈ આવશ્યકતા નથી; એક જ પક્ષમાં પ્રશ્નો દ્વારા જ શંકા-સમાધાન કરીને, તત્ત્વનિર્ણય કરી શકાય છે.

76. યત્ર વિજિગીષુર્વિજિગીષુણા સહ લાભપૂજાચ્છાતિકામો જયપરાજયાર્થ

પ્રવર્તતે, વીતરાગો વા પરાનુગ્રહાર્થ જ્ઞાનાહુરસંરક્ષણાર્થ ચ પ્રવર્તતે, સા ચતુરજ્ઞા
વાદિપ્રતિવાદિસમાપતિપ્રાશિનકાઙ્ગા વિજિગીષુકથા જલ્પવિતણ્ડાસંજોક્તા ।
તથા ચોક્તમ્— “તત્ત્વાધ્યવસાયસંરક્ષણાર્થ જલ્પવિતણ્ડે, બીજપ્રરોહ-
સંરક્ષણાર્થ કળટકશાખાવરણવત્ ।” [ન્યાયસૂ૦ ૪।૨।૫૦] ઇતિ ।
“યથોક્તલક્ષણોપપન્નશ્છલજાતિનિગ્રહસ્થાનસાધનોપાલમ્બો જલ્પઃ । સ
પ્રતિપક્ષસ્થાપનાહીનો વિતણ્ડા ।” [ન્યાયસૂ૦ ૧।૨।૨-૩] ઇતિ । વાદજલ્પ-
વિતણ્ડાનાં વ્યક્તિઃ ।

76. જ્યાં એક જિગીષુ અર્થાત્ જયની ઈચ્છા રાખનારો બીજા વિજિગીષુ અર્થાત્
વિશેષપણે સવાઈ જીતવાની ઈચ્છા રાખનારા સાથે કોઈ શરત લગાવીને અર્થપ્રાપ્તિ
માટે કે કીર્તિની ઈચ્છાથી જય-પરાજયાર્થે શાસ્ત્રાર્થ કરે છે, ત્યાં તે વિજિગીષુકથા છે.
એક વીતરાગ વ્યક્તિ પણ કોઈ વૈતંડિકની સાથે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી અંકુરના સંરક્ષણ માટે
તથા પરોપકારાર્થે વિજિગીષુકથામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ વિજિગીષુકથામાં વાદી,
પ્રતિવાદી, સભાપતિ અને પ્રાશ્નિક એ ચાર અંગો હોય છે. તેથી તે ચતુરંગા કથા
કહેવાય છે. આ વિજિગીષુકથાને જલ્પ અને વિતંડા પણ કહે છે. અને કહ્યું પણ છે કે
— “જેમ નાનાં અંકુરોની રક્ષા માટે કાંટાની વાડ કરવામાં આવે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનની
સમ્યક્ રીતે રક્ષા કરવા માટે જલ્પ અને વિતંડા નામની કથાઓ કરવામાં આવે છે”
[ન્યાયસૂત્ર, ૪.૨.૫૦]. “યથોક્તલક્ષણોપપન્ન [અર્થાત્ વાદના લક્ષણમાં
જણાવવામાં આવેલ ‘પ્રમાણ અને તર્કથી જ્યાં સાધન અને દૂષણ થાય છે, સિદ્ધાન્તથી
જે અવિરુદ્ધ છે, પંચાવયવથી જે યુક્ત છે, તથા પક્ષ અને પ્રતિપક્ષનું જેમાં ગ્રહણ
કરવામાં આવે છે’ આ બધાં લક્ષણોથી અર્થાત્ વિશેષણોથી જે સહિત હોય,] તથા
જેમાં છલ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાન જેવા અસદુપાયોથી પણ સ્વપક્ષસાધન તથા
પરપક્ષદૂષણ કરવામાં આવતું હોય તેને જલ્પ કહે છે. જે જલ્પમાં પ્રતિપક્ષ (અર્થાત્
પ્રતિવાદીના પક્ષની અપેક્ષાએ વાદીનો પક્ષ એ પ્રતિપક્ષ) અર્થાત્ પોતાના પક્ષની
સ્થાપના ન કરવી પણ કેવળ પ્રતિવાદીનું ખંડન જ કર્યા કરવું તે જલ્પને વિતંડા કહે
છે.” [ન્યાયસૂત્ર ૧.૨.૨-૩]. આ છે વાદ, જલ્પ, વિતંડાની ટૂંકી સમજૂતી.

77. અથ પ્રકૃતં પ્રસ્તુમઃ આચાર્યોઽધ્યાપકો ગુરુઃ, શિષ્યોઽધ્યેતા
વિનેયઃ, તયોરાચાર્યશિષ્યયોઃ ‘પક્ષપ્રતિપક્ષપરિગ્રહાત્’ પક્ષઃ પૂર્વપક્ષઃ
પ્રતિજ્ઞાદિસંગ્રહઃ, પ્રતિપક્ષ ઉત્તરપક્ષઃ પૂર્વપક્ષપ્રતિપન્થી પક્ષ इत्यर्थः, તયોઃ
પરિગ્રહાત્સ્વીકારાત્ અધ્યાસસ્ય હેતુરધ્યાસકારણમ્ યા કથા પ્રામાણિકી
વાર્તા અસૌ કથા વાદ ઉદાહૃતઃ કીર્તિતઃ । આચાર્યઃ પૂર્વપક્ષં સ્વીકૃત્યાચ્છે

શિષ્યશ્ચોત્તરપક્ષમુરરીકૃત્ય પૂર્વપક્ષં ચ્ચખ્ણ્ણયતિ । એવં પક્ષપ્રતિપક્ષસંગ્રહેણ નિગ્રાહકસમાપત્તિજયપરાજયચ્છલજાત્યાદ્યનપેક્ષતયાધ્યાસાર્થં યત્ર ગુરુશિષ્યૌ ગોષ્ઠીં કુરુતઃ, સ વાદો વિજ્ઞેય ॥૨૧॥

77. હવે પ્રસ્તુતાના છૂટી ગયેલા તંતુને પાછો પકડીને પ્રકૃત શ્લોકનું વ્યાખ્યાન ફરી ચાલુ કરીએ છીએ: આચાર્ય એટલે અધ્યાપક ગુરુ. શિષ્ય એટલે અધ્યયન કરનાર વિનીત વિદ્યાર્થી. આ બન્ને જયારે પક્ષને અર્થાત્ પૂર્વપક્ષને — જેમાં પોતાના સિદ્ધાન્તને સ્થાપવાની પ્રતિજ્ઞા હોય છે તેને — અને પ્રતિપક્ષને અર્થાત્ પૂર્વપક્ષના વિરોધી એટલે કે પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરનાર ઉત્તરપક્ષને સ્વીકારીને અભ્યાસ કરવા માટે જે કથા — પ્રામાણિક ચર્ચા— કરે છે તે કથાને વાદ કહે છે. આચાર્ય કોઈ પૂર્વપક્ષને લઈને તેની સ્થાપના કરે છે, શિષ્ય ઉત્તરપક્ષ લઈને [પોતાની તર્કશક્તિ વધારવા માટે પોતાની સમજ પ્રમાણે] તેનું ખંડન કરે છે. આમ ગુરુ અને શિષ્ય પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ લઈને અભ્યાસ કરવા માટે જે ગોષ્ઠી અર્થાત્ તત્ત્વચર્ચા કરે છે તે વાદ છે. આ તત્ત્વચર્ચામાં જય-પરાજયની ગુરુ-શિષ્ય બેમાંથી કોઈને અપેક્ષા નથી હોતી, તેથી જય-પરાજયનો નિર્ણય કરનાર કોઈ સત્માપતિ પણ હોતા નથી તેમજ યેન કેન પ્રકારેણ જય-પરાજય મેળવવાના ઉપાયભૂત છલ જાતિ વગેરેના અસત્પ્રયોગો કરવાની પણ બેમાંથી કોઈને અપેક્ષા હોતી નથી. આ વાદ તો ગુરુશિષ્યની અભ્યાસ માટે કરવામાં આવતી તત્ત્વજ્ઞાનગોષ્ઠી છે. આને વાદ જાણવો. (૨૮)

78. અથ જલ્પવિતણ્ણે વિવૃણોત્તિ—

વિજિગીષુકથા યા તુ છલજાત્યાદિદૂષણા ।

સ જલ્પઃ સા વિતણ્ણા તુ યા પ્રતિપક્ષવર્જિતા ॥૩૦॥

78. હવે આચાર્ય જલ્પ અને વિતંડાનું વ્યાખ્યાન કરે છે—

જે વિજિગીષુકથામાં પરપક્ષમાં છલ જાતિ વગેરે દ્વારા દોષ દેવામાં આવે છે તે વિજિગીષુકથા જલ્પ છે. જે જલ્પમાં વાદી પોતાનો પક્ષ સ્થાપતો જ નથી પણ પરપક્ષમાં દોષ જ દેખાડ્યા કરે છે તે જલ્પ જ વિતંડા કહેવાય છે. (૩૦)

79. વ્યાખ્યા—યા તુ યા પુનર્વિજિગીષુકથા વિજયાભિલાષિભ્યાં વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યાં પ્રારબ્ધા પ્રમાણગોષ્ઠી, કથંભૂતા, છલ્લાનિ જાતયશ્ચ વક્ષ્યમાણ-લક્ષણાનિ, આદિશબ્દાન્નિગ્રહસ્થાનાદિપરિગ્રહઃ, એતૈઃ કૃત્વા દૂષણં પરોપન્યસ્ત-પક્ષાદેર્દોષોત્પાદનં યસ્યાં સા છલજાત્યાદિદૂષણા, સ વિજિગીષુકથારૂપો

જલ્પ: । 'उदाहृत' इति पूर्वश्लोकात्संबन्धनीयम् ।

79. શ્લોકવ્યાખ્યા— જે કથા વિજયના અભિલાષી વાદી તથા પ્રતિવાદી દ્વા-
રા કરાય છે તથા જેમાં છલ જાતિ નિગ્રહસ્થાન — જેમનાં લક્ષણ આગળ કહેવામાં
આવશે તે — જેવા અસદ્દુપાયોથી પ્રતિપક્ષમાં દોષોનું ઉદ્ભાવન કરવામાં આવે છે તે
પ્રમાણગોષ્ઠી જલ્પ કહેવાય છે. આ શ્લોકમાં 'ઉદાહૃતઃ' ક્રિયાનું અનુવર્તન પૂર્વ
શ્લોકમાંથી કરી લેવું જોઈએ.

80. નનુ છલજાત્યાદિભિઃ પરપક્ષાદેર્દૂષણોત્પાદનં સતાં કર્તુ ન યુક્તમિતિ
ચેત્, ન । સન્માર્ગપ્રતિપત્તિનિમિત્તં તસ્યાખ્યનુજ્ઞાતત્વાત્ । અનુજ્ઞાતં હિ
સ્વપક્ષસ્થાપનેન સન્માર્ગપ્રતિપત્તિનિમિત્તતયા છલજાત્યાદ્યુપન્યાસૈરપિ પર-
પ્રયોગસ્ય દૂષણોત્પાદનમ્ । તથા ચોક્તમ્—

“दुःशिक्षितकुतर्काश्लेशवाचालिताननाः ।

शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपमण्डिताः ॥१॥

गतानुगतिको लोकः कुमार्गं तत्प्रतारितः ।

मार्गादिति छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः ॥२॥”

[ન્યાયમ૦ પ્રમા૦ પૃ૦ ૧૧]

इति । संकटे प्रस्तावे च सति छलादिभिरपि स्वपक्षस्थापनमनुमतम् ।
परविजये हि धर्मध्वंसादिदोषसंभवः, तस्माद्द्वरं छलादिभिरपि जयः ।

80. શંકા— સભ્ય સત્પુરુષો છલ, જાતિ તથા નિગ્રહસ્થાન જેવા અસદ્દુપાયોથી
પરપક્ષમાં દૂષણોનું ઉદ્ભાવન કરે એ યોગ્ય લાગતું નથી.

સમાધાન— [આપની વાત સાચી છે, પરંતુ સન્માર્ગની પ્રતિપત્તિ યા રક્ષા માટે
છલ આદિનો પણ અપવાદરૂપે આશ્રય લેવો જ પડે છે,] તેનો આશ્રય લીધા વિના ન
ચાલે. સ્વપક્ષની સ્થાપના દ્વારા સન્માર્ગની પ્રતિપત્તિ માટે છલ, જાતિ આદિ
અસદ્દુપાયોનો પ્રયોગ કરીને પણ પરપક્ષનું ખંડન કરવાની શાસ્ત્રકારોએ અનુજ્ઞા આપી
છે. કહ્યું પણ છે કે— “દુષ્ટ આશયથી શીખેલા નાના મોટા કુતર્કોના બળે જેઓ મુખથી
વાચાળતાનું પ્રદર્શન કરે છે, અથવા દુઃશિક્ષિત હોવાના કારણે જેઓ થોડાક કુતર્કો વડે
મુખથી વાચાળતાનું પ્રદર્શન કરે છે તથા જેઓ વિતંડા દ્વારા અર્થાત્ નિરર્થક વાગ્જાળ
દ્વારા મોટો આડંબર કરી પૂર્વતાપૂર્વક પરપક્ષનું ખંડન કરવામાં કુશળ છે તેવાઓને શું
અન્યથા (અર્થાત્ છલ, જાતિ આદિના પ્રયોગ વિના) જીતી શકાય? [કદાપિ જીતી ન

શકાય. જો આવા વાચાળ કુવાદીઓથી સન્માર્ગની રક્ષા ન કરવામાં આવે તો લોકોમાં ધર્મની હાંસી થાય. એટલે કુવાદીઓને જીતવા 'શંક પ્રતિ શાક્યમ્'ની નીતિ અપનાવી છલ આદિનો પ્રયોગ કરી તેમને જીતીને સન્માર્ગનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.] જનતા તો ગતાનુગતિક હોય છે, [તેનામાં વિવેક ઓછો હોય છે, તે તો જે પ્રવાહ આડંબરપૂર્વક જોરશોરથી ચાલતો હોય તેને અનુસરે છે.] તેથી મૂઠ જનતા વૈતંડિક કુતાર્કિકોથી છેતરાઈને કુમાર્ગે ન વળી જાય એ ખાતર દયાળુ મુનિ અક્ષપાદે છલ આદિ ઉપાયોનો પણ ઉપદેશ આપ્યો છે." [ન્યાયમંજરી, પ્રમાણભાગ પૃ. ૧૧]. આ રીતે સંકટના સમયે તથા પ્રતિવાદી દ્વારા શાસ્ત્રાર્થનો પ્રસ્તાવ મૂકાય ત્યારે છલ આદિ અસદુપાયો દ્વારા પણ પરપક્ષનું ખંડન કરી સ્વપક્ષની સ્થાપના કરવાની અનુમતિ છે. જો પ્રતિવાદી પોતાની વાચાળતાના કારણે જીતી જાય તો ધર્મનો નાશ અને સન્માર્ગનો અપવાદ કે નિન્દા વગેરે અવશ્યભાવી છે. તેથી એ ઉચિત છે કે છલ આદિ અસદુપાયોથી પણ પ્રતિવાદીને જીતીને ધર્મને અપવાદથી બચાવવો અને સન્માર્ગની સંરક્ષા કરવી.

81. 'સા વિતણ્ડા ત્વિત્યાદિ' તુજ્ઞબ્દોઽવધારણાર્થો ભિન્નક્રમશ્ચ । સા તુ સૈવ વિજિગીષુકથૈવ પ્રતિપક્ષવિવર્જિતા વાદિપ્રયુક્તપક્ષપ્રતિપન્થી પ્રતિવાદ્યુ-પન્યાસઃ પ્રતિપક્ષસ્તેન વિવર્જિતા રહિતા પ્રતિપક્ષસાધનહીનેત્યર્થઃ વિતણ્ડો-દાહતા । વૈતણ્ડકો હિ સ્વાભ્યુપગતપક્ષમસ્થાપયન્ યત્કિચિદ્વાદેન પરોક્તમેવ દૂષયતીત્યર્થઃ ॥૩૦॥

81. શ્લોકમાં આવેલો 'તુ' શબ્દ નિશ્ચયાર્થક છે તથા ભિન્ન ક્રમવાળો છે. તેથી પ્રતિપક્ષથી રહિત તે જલ્પ જ વિતંડા કહેવાય છે. વાદીએ પ્રયોજેલ પક્ષનો વિરોધી પક્ષ, જે પ્રતિવાદી દ્વારા રજુઆત પામે છે તે, પ્રતિપક્ષ છે. વિતંડામાં પ્રતિવાદી પ્રતિપક્ષની અર્થાત્ પોતાના પક્ષની સ્થાપના કરતો નથી. આ વિતંડાનો અર્થ છે, વિતંડાની સમજૂતી છે. તે તો વૈતંડિક બનીને પોતાના પક્ષની સ્થાપના કરતો જ નથી પણ કોઈપણ રીતે પરપક્ષમાં દોષ જ દીધા કરે છે અને તેનું કેવળ ખંડન જ કર્યા કરે છે. (૩૦)

82. અથ હેત્વાભાસાદિતત્ત્વત્રયસ્વરૂપં પ્રકટયતિ—

“હેત્વાભાસા અસિદ્ધાદ્યાશ્છલં કૂપો નવોદકઃ ।

જાતયો દૂષણાભાસાઃ પક્ષાદિર્દૂષ્યતે ન ચૈઃ ॥૩૧॥

82. હવે આચાર્ય હેત્વાભાસ, છલ અને જાતિ આ ત્રણ પદાર્થોનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે—

અસિદ્ધ આદિ હેત્વાભાસો છે. 'આ ક્ષુવામાં નવોદક છે' એમાં નૂતન જલના અભિપ્રાયથી વક્તાએ પ્રયોજેલ નવોદક શબ્દનો 'નવ જાતનાં જલ' અર્થ કરવો છલ છે. જ્ઞાતિઓ દૂષણાભાસો છે, એટલે તેમનાથી પક્ષ આદિ વસ્તુતઃ દૂષિત યા ખંડિત નથી થતા. (૩૧)

83. અસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકકાલાત્યયાપદિષ્ટપ્રકરણસમાઃ પઞ્ચ હેત્વાભાસાઃ । તત્ર પક્ષધર્મત્વં યસ્ય નાસ્તિ, સોઽસિદ્ધઃ, અનિત્યઃ શબ્દશ્ચ-ક્ષુષ્ટ્વાદિતિ ૧ । વિપક્ષે સન્સપક્ષે ચાસન્ વિરુદ્ધઃ, નિત્યઃ શબ્દઃ કાર્યત્વાદિતિ ૨ । પક્ષાદિત્રયવૃત્તિરનૈકાન્તિકઃ, અનિત્યઃ શબ્દઃ પ્રમેયત્વાદિતિ ૩ । હેતોઃ પ્રયોગકાલઃ પ્રત્યક્ષાગમાનુપહતપક્ષપરિગ્રહસમયસ્તમતીત્યાપદિષ્ટઃ પ્રયુક્તઃ પ્રત્યક્ષાગમવિરુદ્ધે પક્ષો વર્તમાનઃ ઇત્યર્થઃ, હેતુઃ કાલાત્યયાપદિષ્ટઃ, અનુષ્ણોઽગ્નિઃ કૃતકત્વાત્, બ્રાહ્મણેન સુરા પેયા દ્રવદ્રવ્યત્વાત્ ક્ષીરવદિતિ ૪ । સ્વપક્ષસિદ્ધાવિવ પરપક્ષસિદ્ધાવપિ ત્રિરૂપો હેતુઃ પ્રકરણસમઃ, પ્રકરણે પક્ષે પ્રતિપક્ષે ચ તુલ્ય ઇત્યર્થઃ । અનિત્યઃ શબ્દઃ પક્ષસપક્ષયોરન્યતરત્વાત્, સપક્ષવદિત્યેકેનોક્તે દ્વિતીયઃ પ્રાહ યદ્યનેન પ્રકારેણાનિત્યત્વં સાધ્યતે, તર્હિ નિત્યતાસિદ્ધિરપ્યસ્તુ, યથા નિત્યઃ શબ્દઃ પક્ષસપક્ષયોરન્યતરત્વાત્ સપક્ષવદિતિ, અથવાનિત્યઃ શબ્દો નિત્યધર્માનુપલબ્ધેર્ઘટવત્, નિત્યઃ શબ્દોઽનિત્યધર્માનુપલબ્ધેરાકાશવદિતિ । ન ચૈતેષ્વન્યતરદપિ સાધનં બલીયો યદિતરસ્ય બાધકમુચ્યતે । નિગ્રહસ્થાનાન્તર્ગતા અપ્યમી હેત્વાભાસા ન્યાય-પ્રવિવેકં કુર્વન્તો વાદે વસ્તુશુદ્ધિં વિદધતીતિ પૃથગેવોચ્યન્તે ।

83. અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ, અનૈકાન્તિક, કાલાત્યયાપદિષ્ટ તથા પ્રકરણસમ આ પાંચ હેત્વાભાસો છે. [હેત્વાભાસ એટલે જે હેતુના લક્ષણથી રહિત હોવા છતાં હેતુ જેવો ભાસે છે.] (૧) અસિદ્ધ - જે હેતુમાં પક્ષધર્મત્વ ન હોય અર્થાત્ જે હેતુ પક્ષમાં ન રહેતો હોય તે અસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે, જેમ કે 'શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે ચાક્ષુષ છે અર્થાત્ ચક્ષુરિન્દ્રિય વડે દેખાય છે.' [શબ્દ શ્રોત્રગ્રાહ્ય છે, ચક્ષુગ્રાહ્ય નથી, તેથી ચાક્ષુષત્વ હેતુ શબ્દરૂપ પક્ષમાં ન રહેતો હોવાના કારણે અસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.] (૨) વિરુદ્ધ - જે હેતુ સપક્ષમાં તો રહેતો નથી પણ વિપક્ષમાં રહે છે તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ છે, જેમ કે 'શબ્દ નિત્ય છે કેમ કે તે કાર્ય છે.' [કાર્યત્વ હેતુ અનિત્ય વસ્તુઓરૂપ વિપક્ષોમાં રહે છે પરંતુ કોઈ પણ નિત્ય વસ્તુરૂપ સપક્ષમાં રહેતો નથી.] (૩) અનૈકાન્તિક - જે હેતુ પક્ષ, સપક્ષ અને વિપક્ષ ત્રણેમાં રહે છે તે અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ છે, જેમ કે 'શબ્દ અનિત્ય છે કેમ

કે તે પ્રમેય છે.’ [પ્રમેયત્વ હેતુ શબ્દમાં (પક્ષમાં) રહે છે, બધી જ અનિત્ય વસ્તુઓમાં (સપક્ષોમાં) રહે છે તેમ જ બધી જ નિત્ય વસ્તુઓમાં (વિપક્ષોમાં) પણ રહે છે.] (૪) કાલાત્યયાપદિષ્ટ— હેતુના પ્રયોગને અનુકૂળ સમય તો તે છે જ્યારે હેતુ પ્રત્યક્ષ અને આગમ દ્વારા અબાધિત પક્ષમાં પ્રયુક્ત થાય છે. પરંતુ જ્યારે હેતુ પ્રત્યક્ષ અને આગમ દ્વારા બાધિત પક્ષમાં પ્રયુક્ત થાય છે ત્યારે તે પોતાનો કાળ વીતી ગયા પછી પ્રયુક્ત થયેલ હોવાથી કાલાત્યયાપદિષ્ટ હેત્વાભાસ બની જાય છે. [તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યક્ષ અને આગમથી બાધિત પક્ષમાં પ્રયુક્ત થતો હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ હેત્વાભાસ છે.] ઉદાહરણાર્થ, ‘અગ્નિ શીત છે કેમ કે તે કૃતક(કાર્ય) છે,’ અહીં કૃતકત્વ હેતુ પ્રત્યક્ષબાધિત પક્ષમાં પ્રયુક્ત થયો છે, એટલે તે કાલાત્યયાપદિષ્ટ છે. બીજું ઉદાહરણ— ‘બ્રાહ્મણોએ મદિરા પીવી જોઈએ કેમ કે તે દૂધ જેવું પ્રવાહી દ્રવ્ય છે,’ અહીં હેતુ આગમબાધિત પક્ષમાં પ્રયુક્ત થયો છે, એટલે તે કાલાત્યયાપદિષ્ટ છે. (૫) પ્રકરણસમ— સ્વપક્ષની સિદ્ધિમાં જે ત્રિરૂપ હેતુ હોય તેના સમાન બળવાળો પરપક્ષની સિદ્ધિમાં અન્ય ત્રિરૂપ હેતુ હોતાં પ્રથમ હેતુ પ્રકરણસમ હેત્વાભાસ બને છે. પ્રકરણમાં અર્થાત્ પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ બંનેમાં સમ અર્થાત્ તુલ્ય બળવાળા હેતુઓ પ્રકરણસમ કહેવાય છે. ઉદાહરણો— જ્યારે એક વાદીએ ‘શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે અનિત્ય પક્ષ અને અનિત્ય સપક્ષ એ બેમાંથી એક છે, જેમ કે સપક્ષ’ આવો હેતુનો પ્રયોગ કર્યો ત્યારે પ્રતિવાદીથી ન રહેવાયું અને તે બોલી ઊઠ્યો કે જો આ પ્રણાલીથી તમે શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરો છો તો બરાબર તે જ પ્રણાલીથી શબ્દમાં નિત્યતાની સિદ્ધિ થવી જોઈએ, જેમ કે ‘શબ્દ નિત્ય છે કેમ કે તે નિત્ય પક્ષ કે નિત્ય સપક્ષ બેમાંથી એક છે, જેમ કે સપક્ષ.’ બીજું ઉદાહરણ — જ્યારે એક વાદીએ કહ્યું કે ‘શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તેમાં નિત્યત્વ ધર્મ મળતો નથી, જેમ કે ઘટ’ ત્યારે પ્રતિવાદી કહે છે કે ‘શબ્દ નિત્ય છે કેમ કે તેમાં અનિત્યત્વ ધર્મ મળતો નથી, જેમ કે આકાશ.’ આ રીતે સમાન બળવાળો પ્રતિપક્ષી હેતુ મળતાં પહેલો હેતુ પ્રકરણસમ હેત્વાભાસ બની જાય છે. આ બે હેતુઓમાં કોઈ એક હેતુ બીજા હેતુથી વધુ બળવાન નથી, જો હોત તો વધુ બળવાન હેતુ ઓછા બળવાન હેતુનો બાધક બની જાત. જો કે હેત્વાભાસો નિઝહસ્થાનોમાં અન્તર્ભૂત છે તેમ છતાં હેત્વાભાસો દ્વારા વાદમાં ન્યાયનો વિવેક થાય છે અને પરિણામે વસ્તુની શુદ્ધિ થાય છે, એટલે હેત્વાભાસોનું પૃથક્ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

84. “છલ્લં કૂપો નવોદકઃ” ઇતિ । પરોપન્યસ્તવાદે સ્વાભિમતકલ્પનયા વચનાવઘાતશ્છલ્લમ્ । તત્ત્રિવિધં વાક્છલ્લં સામાન્યછલ્લમુપચારછલ્લં ચ ।

84. ‘આ કૂવામાં નવોદક છે’ આ છલ છે. અહીં નવોદકથી વક્તાનો અભિપ્રાય

નૂતન જલ છે પરંતુ તેનો અર્થ 'નવ પ્રકારનાં જલ' કરવો એ છલ છે. વાદીએ કહેલાં વચનોનો પોતાને અભિમત અર્થ કલ્પીને તેનાં વચનોનું ખંડન કરવું એ છલ છે. છલના ત્રણ પ્રકારો છે — (૧) વાક્છલ, (૨) સામાન્યછલ અને (૩) ઉપચારછલ.

85. પરોક્તેડર્શાન્તરકલ્પના વાક્છલમ્ । યથા નવ્યઃ કમ્બલોડસ્યેત્ય-
ધિપ્રાવેણ નવકમ્બલો માણવક ઇત્યુક્તે છલવાદ્યાહ, કુતોડસ્ય નવસંઘ્યાઃ
કમ્બલા ઇતિ ॥૧॥

85. (૧) વાક્છલ— જ્યારે અનેક અર્થો ધરાવતા એક શબ્દનો પ્રયોગ સામી વ્યક્તિ કરે ત્યારે તેને અભિપ્રેત અર્થ જાણી જોઈને છોડી દઈ બીજા અર્થની કલ્પના કરીને તેના વચનને તોડવું, તેનું ખંડન કરવું તે વાક્છલ છે. ઉદાહરણ— કોઈ કહે છે, 'આ બાલક પાસે નવકમ્બલ છે.' વક્તાને 'નવ' શબ્દનો વિવક્ષિત (અભિપ્રેત) અર્થ નવીન છે. (અર્થાત્ તે કહેવા માગે છે, 'આ બાલક પાસે નવીન કમ્બલ છે.') પરંતુ બીજી વ્યક્તિ 'નવ' શબ્દનો અર્થ ૯ સંખ્યા કરીને વક્તાના વચનનું ખંડન કરે છે— 'ક્યાં છે તેની પાસે નવ(૯) કમ્બલ?' [શબ્દની શક્તિવૃત્તિના અર્થાત્ અભિધાવૃત્તિના વ્યત્યયથી અર્થાન્તરની કલ્પના વક્તાના વચનનું ખંડન કરવા માટે કરવી તે વાક્છલ છે. શબ્દની અનેકાર્થતાનો અહીં આશરો લેવામાં આવે છે.]

86. સંભાવનયાતિપ્રસન્નિનોડપિ સામાન્યસ્યોપન્યાસે હેતુત્વારોપણેન
તન્નિષેધઃ સામાન્યચ્છલમ્ । યથા અહો નુ ચલ્ત્વસૌ બ્રાહ્મણો વિદ્યાચરણસંપન્ન
ઇતિ બ્રાહ્મણસ્તુતિપ્રસંગે કશ્ચિદ્ભવતિ સંભવતિ બ્રાહ્મણે વિદ્યાચરણસંપદિતિ ।
તચ્છલવાદી બ્રાહ્મણત્વસ્ય હેતુત્વમારોપ્ય નિરાકુર્વન્નભિયુક્તે । વ્રાત્યેનાનૈ-
કાન્તિકમેતત્, યદિ હિ બ્રાહ્મણે વિદ્યાચરણસંપદ્ભવતિ, તદા વ્રાત્યેડપિ સા
ભવેત્ । વ્રાત્યોડપિ બ્રાહ્મણ એવેતિ ॥૨॥

86. (૨) સામાન્યછલ— સંભાવનામાત્રના અર્થમાં કહેવામાં આવેલી વાતમાં આવેલા સામાન્યધર્મને અવિનાભાવી હેતુ માનીને ખંડન કરવું એ સામાન્યછલ છે. સામાન્યધર્મ તો અતિપ્રસંગી હોય છે અર્થાત્ વિવક્ષિત વિશેષ ધર્મના અભાવમાં રહેતો સંભવે છે. ઉદાહરણ— 'અહો ! આ બ્રાહ્મણ વિદ્યા અને આચરણથી સમ્પન્ન છે' આ રીતે વિદ્યા અને ચારિત્રની અહુલતા જોઈને સંભાવનામાત્રની દૃષ્ટિએ બ્રાહ્મણની સ્તુતિના પ્રસંગે ઉક્ત વાક્ય કહેવામાં આવ્યું છે. આ વાક્યમાં તો બ્રાહ્મણત્વ જાતિથી વિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં વિદ્યા અને આચરણની કેવળ સંભાવના દર્શાવવામાં આવી છે, બ્રાહ્મણત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મને વિદ્યા અને આચરણના સદ્ભાવમાં હેતુ નથી દર્શાવ્યો.

પરંતુ છલવાદી તો બ્રાહ્મણત્વરૂપ સામાન્યને અર્થાત્ વિવક્ષિત વિદ્યાદિયુક્તત્વરૂપ વિશેષના અભાવમાં પણ રહેનારા સામાન્યને અવિનાભાવી હેતુ માનીને ઉક્ત વાક્યનું આ રીતે ખંડન કરે છે— ‘જુઓ પ્રાત્ય (=જે દ્વિજના સંસ્કાર નથી થયા એવા અસંસ્કૃત બ્રાહ્મણ) પણ જાતિએ બ્રાહ્મણ છે પણ તેમનામાં ન તો વિદ્યા છે કે ન તો ચારિત્ર. જો બ્રાહ્મણમાં વિદ્યાચરણસમ્પત્તિ હોતી જ હોય તો પ્રાત્યમાં પણ હોવી જોઈએ કેમ કે પ્રાત્ય પણ છેવટે તો બ્રાહ્મણ જ છે.’ [બીજા શબ્દોમાં, તાત્પર્યવૃત્તિના વ્યત્યયથી અર્થાન્તરની કલ્પના કરી વક્તાના વચનનું ખંડન કરવું એ સામાન્યછલ છે. ઉદાહરણાર્થ, બ્રાહ્મણોમાં વિદ્યાચરણસમ્પત્તિ સંભવે છે એવા આશયથી વાદી કહે છે, ‘બ્રાહ્મણમાં વિદ્યાચરણસમ્પત્તિ હોય છે.’ આ સાંભળી પ્રતિવાદી વાદીનો આશય (તાત્પર્યાર્થ) ‘સંભવ’ અર્થમાં હતો તે ઉલટાવી ‘નિયમ’ અર્થમાં કલ્પે છે અને વાદીના વચનનું ખંડન કરતાં કહે છે, ‘કેટલાક બ્રાહ્મણો વિદ્યાચરણસમ્પત્તિ નથી હોતા.’].

87. औपचारिके प्रयोगे मुख्यार्थकल्पनया प्रतिषेध उपचारच्छ्रुतम् । यथा मञ्जाः क्रोशन्तीत्युक्ते छलवाद्याह, मञ्जस्थाः पुस्त्राः क्रोशन्ति, न मञ्जास्तेषामचेतनत्वादिति ॥३॥

87. (૩) ઉપચારછલ— કોઈ શબ્દનો પ્રયોગ ઉપચારથી યા લક્ષણથી કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે તેનો અર્થ બદલીને મુખ્ય અર્થની કલ્પના કરી ખંડન કરવું એ ઉપચારછલ છે. ઉદાહરણ— ‘મંચો શોરબકોર કરે છે’ એમ કહેનાર વ્યક્તિ ‘મંચ’ શબ્દનો પ્રયોગ લક્ષણાર્થમાં કરે છે ત્યારે છલવાદી તે શબ્દના મુખ્યાર્થની કલ્પના કરી તે વાક્યનું ખંડન કરતાં કહે છે, ‘અચેતન મંચો શોરબકોર કેવી રીતે કરી શકે? મંચો નહિ પરંતુ મંચસ્થ પુરુષો શોરબકોર કરે છે.’ [શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિના વ્યત્યયથી અર્થાન્તરની કલ્પના કરી વક્તાના વચનને તોડવું તે ઉપચારછલ છે. અર્થાત્ વક્તાને લક્ષ્યાર્થ અભિપ્રેત હોવા છતાં તે શબ્દના અભિધેયાર્થને ગ્રહી વક્તાના વચનનું ખંડન કરવું એ ઉપચારછલ છે.]

88. अथ ग्रन्थकुच्छलं व्याचिख्यासुगद्यस्य वाक्छलस्योदाहरणमाह, ‘कूपो नवोदकः’ इति अत्र नूतनार्थनवशब्दस्य प्रयोगे कृते छलवादी दूषयति । कुत एक एव कूपो नवसंख्योदक इति । अनेन शेषछलद्वयोदाहरणे अपि सूचिते द्रष्टव्ये इति ।

88. ગ્રન્થકાર આચાર્યે છલની વ્યાખ્યા કરવાની ઈચ્છાથી આઘ વાક્યછલનું જ ઉદાહરણ શ્લોકમાં આપ્યું છે— ‘કૂવામાં નવજલ છે.’ અહીં નૂતન અર્થમાં ‘નવ’

શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ છલવાદી 'નવ' શબ્દનો 'નવની સંખ્યા' અર્થ કલ્પીને કહે છે, 'કૂવો તો એક છે તો તેમાં ૯ જાતનાં પાણી ક્યાંથી હોઈ શકે?' અન્યકારે આના દ્વારા બાકીના બે છલનાં ઉદાહરણોને પણ સૂચવી દીધાં છે એમ જાણવું.

89. "જાતય" इत्यादि, दूषणाभासा जातयः । अदूषणान्यपि दूषण-वदाभासन्त इति दूषणाभासाः । यैः पक्षादिः पक्षहेत्वादिर्न दूष्यत आभासमात्रत्वात् दूषयितुं शक्यते, केवलं सम्यग्हेतौ हेत्वाभासे वा वादिना प्रयुक्ते झगिति तद्दोषतत्त्वाप्रतिभासे हेतुप्रतिबिम्बनप्रायं किमपि प्रत्यवस्थानं जातिः । सा च चतुर्विंशतिभेदा साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन । यथा—साधर्म्य-वैधर्म्य-उत्कर्ष-अपकर्ष-वर्ण्य-अवर्ण्य-विकल्प-साध्य-प्राप्ति-अप्राप्ति-प्रसङ्ग-प्रतिदृष्टान्त-अनुत्पत्ति-संशय-प्रकरणाहेतु-अर्थापत्ति-अविशेष-उपपत्ति-उपलब्धि-अनुपलब्धि-नित्य-अनित्य-कार्यसमाः ।

89. જાતિઓ દૂષણાભાસો છે. જાતિઓ વાસ્તવિક દૂષણો નથી પરંતુ દૂષણો જેવી દેખાય છે. જાતિઓ દ્વારા પક્ષ, હેતુ વગેરેમાં કોઈ વાસ્તવિક દોષ ઉદ્ભાવિત કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ તેમના પ્રયોગથી દોષનો આભાસ અર્થાત્ દોષની ભ્રાન્તિ જરૂર થાય છે. વાદીએ સમીચીન હેતુનો યા હેત્વાભાસનો પ્રયોગ કર્યો હોય અને પ્રતિવાદીને તેમાં ઝટ કોઈ દોષ ન સૂઝતાં તે પ્રતિવાદી હેતુસદૃશ જણાતો કોઈ અષ્ટપષ્ટ પ્રયોગ કરી વાદીના હેતુનું નિરસન કરે છે, આ પ્રકારનું નિરસન જાતિ છે. સાધર્મ્ય, વૈધર્મ્ય આદિ ખંડનના પ્રકારોની અપેક્ષાએ જાતિના ચોવીસ પ્રકારો થાય છે. તે ચોવીસ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે — (૧) સાધર્મ્યસમા, (૨) વૈધર્મ્યસમા, (૩) ઉત્કર્ષસમા, (૪) અપકર્ષસમા, (૫) વર્ણ્યસમા, (૬) અવર્ણ્યસમા, (૭) વિકલ્પસમા, (૮) સાધ્યસમા, (૯) પ્રાપ્તિસમા, (૧૦) અપ્રાપ્તિસમા, (૧૧) પ્રસંગસમા, (૧૨) પ્રતિદૃષ્ટાન્તસમા, (૧૩) અનુત્પત્તિસમા, (૧૪) સંશયસમા, (૧૫) પ્રકરણસમા, (૧૬) અહેતુસમા, (૧૭) અર્થાપત્તિસમા, (૧૮) અવિશેષસમા, (૧૯) ઉપપત્તિસમા, (૨૦) ઉપલબ્ધિસમા, (૨૧) અનુપલબ્ધિસમા, (૨૨) નિત્યસમા, (૨૩) અનિત્યસમા, (૨૪) કાર્યસમા.

90. તત્ર સાધર્મ્યેણ પ્રત્યવસ્થાનં સાધર્મ્યસમા જાતિર્ભવતિ । अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवदिति प्रयोगे कृते साधर्म्यप्रयोगेणैव प्रत्यवस्थानम् । यद्यनित्यघटसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्यः शब्दः इष्यते, तर्हि नित्याकाशसाध-

મ્યાદમૂર્તત્વાન્નિત્યં પ્રાપ્નોતીતિ ૧।

90. (૧) સાધર્મ્યસમા—સાધર્મ્યથી હેતુનો ઉપસંહાર કરવામાં આવતાં સાધર્મ્યને અર્થાત્ બીજા દષ્ટાન્તની સમાનતાને દેખાડીને ખંડન કરવું એ સાધર્મ્યસમા જાતિ છે. ઉદાહરણ— ‘શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે કૃતક (કાર્ય) છે, જેમ કે ઘડો’ આ રીતે સાધર્મ્ય દષ્ટાન્ત આપીને હેતુનો ઉપસંહાર કરવામાં આવતાં તેનું ખંડન કરવા માટે કહેવું કે ‘જો કૃતકત્વરૂપ ધર્મની દૃષ્ટિએ ઘડા અને શબ્દમાં સમાનતા હોવાના કારણે ઘડાના સમાન શબ્દ અનિત્ય છે તો અમૂર્તત્વ ધર્મની અપેક્ષાએ પણ આકાશ અને શબ્દમાં સમાનતા છે એટલે આકાશની જેમ શબ્દને પણ નિત્ય માનવો જોઈએ.’

91. વૈધર્મ્યેણ પ્રત્યવસ્થાનં વૈધર્મ્યસમા જાતિઃ, અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, ઘટવદિત્યત્રૈવ પ્રયોગે વૈધર્મ્યેણોક્તે પ્રત્યવસ્થાનમ્ । નિત્યઃ શબ્દોઽમૂર્તત્વાત્, અનિત્યં હિ મૂર્તં દૃષ્ટં, યથા ઘટાદીતિ । યદિ હિ નિત્યાકાશ-વૈધર્મ્યાકૃતકત્વાદનિત્ય ઇષ્યતે, તર્હિ ઘટાદ્યનિત્યવૈધર્મ્યાદમૂર્તત્વાન્નિત્યઃ પ્રાપ્નોતિ, વિશેષાભાવાદિતિ ૨।

91. (૨) વૈધર્મ્યસમા—વૈધર્મ્ય દ્વારા અર્થાત્ વ્યતિરેક ધર્મ દ્વારા હેતુનો ઉપસંહાર કરવામાં આવતાં, અન્ય દષ્ટાન્તનું વૈધર્મ્ય દેખાડીને ખંડન કરવું એ વૈધર્મ્યસમા જાતિ છે. ઉદાહરણ— ‘શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે કૃતક (કાર્ય) છે, જેમ કે ઘટ’ આ પ્રયોગનું ‘જે અનિત્ય નથી તે કૃતક પણ નથી, જેમ કે આકાશ’ આ પ્રકારનું વૈધર્મ્યદષ્ટાન્ત આપીને ઉપસંહાર કરવામાં આવતાં પ્રતિવાદી કહે છે, ‘નિત્ય આકાશથી કૃતકત્વરૂપ વિલક્ષણતા હોવાના કારણે શબ્દ અનિત્ય છે તો ઘટાદિ અનિત્ય પદાર્થો જે મૂર્ત છે તેમનાથી અમૂર્તત્વરૂપ વિલક્ષણતા શબ્દમાં હોવાના કારણે શબ્દ નિત્ય હોવો જોઈએ કેમ કે આકાશથી શબ્દની વિલક્ષણતા અને ઘટાદિથી શબ્દની વિલક્ષણતામાં સાધકત્વકરૂપે કોઈ વિશેષતા નથી, એટલે કાં તો બન્ને સાધક હો યા બન્ને અસાધક. આ વૈધર્મ્યસમા જાતિ છે.’

92. ઉત્કર્ષાપકર્ષાભ્યાં પ્રત્યવસ્થાનમુત્કર્ષાપકર્ષસમે જાતી ભવતઃ । તત્રૈવ પ્રયોગે દૃષ્ટાન્તસાધર્મ્યં કિંચિત્સાધ્યધર્મિણ્યાપાદયન્નુત્કર્ષસમાં જાતિં પ્રયુક્તે । યદિ ઘટવત્કૃતત્વાદનિત્યઃ શબ્દસ્તર્હિ ઘટવદેવ મૂર્તોઽપિ ભવેત્ । ન ચેત્ મૂર્તો ઘટવદનિત્યોઽપિ મા ભૂદિતિ શબ્દે ધર્માન્તરોત્કર્ષમાપાદયતિ ૩ । અપકર્ષસ્તુ ઘટઃ કૃતકઃ સન્નશ્રાવણો દૃષ્ટઃ, એવં શબ્દોઽપિ ભવતુ । નો ચેત્ ઘટવદનિત્યોઽપિ મા ભૂદિતિ શબ્દે શ્રાવણત્વમપકર્ષતિ ૪ ।

92. (૩-૪) ઉત્કર્ષસમા અને અપકર્ષસમા જાતિ— દષ્ટાન્તની સમાનતાના આધારે દષ્ટાન્તના કોઈ અપ્રકૃત ધર્મનો સાધ્યમાં ઉત્કર્ષ અર્થાત્ સદ્ભાવની આપત્તિ (પ્રસંગ) આપીને ખંડન કરવું એ ઉત્કર્ષસમા જાતિ છે, તથા દષ્ટાન્તની સમાનતાના આધારે સાધ્યમાં કોઈ ધર્મનો અપકર્ષ યા અભાવ દર્શાવીને ખંડન કરવું એ અપકર્ષસમા જાતિ છે. 'શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે ઘડાની જેમ કૃતક છે' આ પ્રયોગમાં દષ્ટાન્તની સમાનતાના આધારે કોઈ અપ્રકૃત ધર્મનું સાધ્યમાં આપાદન કરનારો પ્રતિવાદી ઉત્કર્ષસમા જાતિનો પ્રયોગ કરનારો હોય છે. તે કહે છે, 'જો ઘડાની જેમ કૃતક હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે તો ઘડાની જેમ તે મૂર્ત પણ હોવો જોઈએ. જો ઘડાની જેમ તે મૂર્ત ન હોય તો ઘડાની જેમ તે અનિત્ય પણ ન હો'. આ રીતે શબ્દમાં મૂર્તત્વરૂપ ધર્માન્તરનો ઉત્કર્ષ(સદ્ભાવ) દેખાડીને ખંડન કરવું એ ઉત્કર્ષસમા જાતિ છે.

અપકર્ષસમા જાતિ— 'કૃતક ઘડો અશ્રાવણ અર્થાત્ શ્રોત્રગ્રાહ્ય નથી હોતો, તેથી ઘડાની જેમ શબ્દ પણ અશ્રાવણ જ હોવો જોઈએ. જો શબ્દ ઘડાની જેમ અશ્રાવણ નથી તો તેણે ઘડાની જેમ અનિત્ય પણ ન હોવું જોઈએ. જો શબ્દ ઘડાની જેમ અશ્રાવણ નથી તો ઘડાની જેમ અનિત્ય પણ ન હો.' આ રીતે શબ્દમાં શ્રાવણત્વ ધર્મનો અપકર્ષ અર્થાત્ અભાવ દેખાડીને ખંડન કરવું એ અપકર્ષસમા જાતિ છે.

93. વર્ણ્યાવર્ણ્યાભ્યાં પ્રત્યવસ્થાનં વર્ણ્યાવર્ણ્યસમે જાતી ભવતઃ ।
 ઋયાપનીયો વર્ણ્યસ્તદ્વિપરીતોઽવર્ણ્યસ્તાવેતૌ વર્ણ્યાવર્ણ્યૌ સાધ્યદૃષ્ટાન્તધર્મૌ
 વિપર્યસ્યન્વર્ણ્યાવર્ણ્યસમે જાતી પ્રયુક્તે । યથાવિધઃ શબ્દધર્મઃ કૃત-
 કત્વાદિર્ન તાદૃક્ ઘટધર્મો, યાદૃક્ ચ ઘટધર્મો ન તાદૃક્ શબ્દધર્મ ઇતિ ।
 સાધ્યધર્મો દૃષ્ટાન્તધર્મશ્ચ હિ તુલ્યૌ કર્તવ્યૌ । અત્ર તુ વિપર્યાસઃ । યતો યાદૃગ્
 ઘટધર્મઃ કૃતકત્વાદિર્ન તાદૃક્ શબ્દધર્મઃ । ઘટસ્ય હ્યન્યાદૃશં કુમ્ભકારા-
 દિજન્યં કૃતકત્વં; શબ્દસ્ય હિ તાલ્લોષ્ટાદિવ્યાપારજમિતિ ૫-૬ ।

93. (૫-૬) વર્ણ્યસમા અને અવર્ણ્યસમા જાતિ— દષ્ટાન્ત અને સાધ્યમાં સમાનતા હોવી જોઈએ, તેથી જો સાધ્ય વર્ણ્ય અર્થાત્ વર્ણન કરવા યોગ્ય — સિદ્ધ કરવા યોગ્ય એટલે કે અસિદ્ધ છે તો દષ્ટાન્ત પણ અસિદ્ધ હોવું જોઈએ, આ રીતે વર્ણ્યની આપત્તિ (પ્રસંગ) આપી ખંડન કરવું એ વર્ણ્યસમા જાતિ છે. જો દષ્ટાન્ત અવર્ણ્ય અર્થાત્ સિદ્ધ કરવા યોગ્ય નથી એટલે કે સ્વયં પ્રસિદ્ધ છે તો સાધ્ય પણ પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ, આ રીતે અવર્ણ્યની આપત્તિ દર્શને ખંડન કરવું અવર્ણ્યસમા જાતિ છે. ખ્યાપનીય એટલે જેને સિદ્ધ કરવાનું છે તેને વર્ણ્ય કહે છે અને જે સિદ્ધ કરવા યોગ્ય નથી અર્થાત્ સ્વયં સિદ્ધ છે તે અવર્ણ્ય કહેવાય. સાધ્યમાં અવર્ણ્યત્વ અર્થાત્ પ્રસિદ્ધત્વની આપત્તિ આપવી એ

અવર્ણ્યસમા જ્ઞાતિ છે અને દષ્ટાન્તમાં વર્ણ્યત્વ અર્થાત્ અસિદ્ધત્વની આપત્તિ આપવી એ વર્ણ્યસમા જ્ઞાતિ છે. સાધ્યધર્મ અને દષ્ટાન્તધર્મમાં તો પૂરી સમાનતા હોવી જોઈએ પરંતુ 'શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે કૃતક છે, ઘટની જેમ' એ પ્રયોગમાં સાધ્યનો ધર્મ અનિત્યત્વ અસિદ્ધ છે જ્યારે દષ્ટાન્તનો ધર્મ અનિત્યત્વ સિદ્ધ છે, બન્ને અનિત્યત્વ ધર્મો જુદા છે, વિલક્ષણ છે, એક નથી. તેવી જ રીતે શબ્દનો કૃતકત્વ ધર્મ તાલ્વાદિવ્યાપારજન્યત્વરૂપ છે જ્યારે ઘટનો કૃતકત્વ ધર્મ કુંભારોત્પન્નત્વરૂપ છે અને આમ શબ્દની કૃતકતા અને ઘટની કૃતકતા પણ એક નથી પણ જુદી છે, વિલક્ષણ છે.

94. ધર્માન્તરવિકલ્પેન પ્રત્યવસ્થાનં વિકલ્પસમા જ્ઞાતિઃ । યથા કૃતકં કિંચિન્મૃદુ દૃષ્ટં તૂલશય્યાદિ, કિંચિત્તુ કઠિનં કુઠારાદિ, એવં કૃતકં કિંચિદનિત્યં ભવિષ્યતિ ઘટાદિકં, કિંચિચ્ચ નિત્યં શબ્દાદીતિ ૭।

94. (૭) વિકલ્પસમા — અન્ય ધર્મનો વિકલ્પ કરીને ખંડન કરવું એ વિકલ્પસમા જ્ઞાતિ છે. ઉદાહરણ — 'શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે કૃતક છે' આ પ્રયોગનું ખંડન કરતાં પ્રતિવાદી કહે છે, 'કૃતક પદાર્થોમાં કેટલાક રજાઈ, ગાદલું જેવા પદાર્થો પોચા દેખ્યા છે અને કેટલાક કુહાડી જેવા પદાર્થો કઠિન દેખ્યા છે, તો તેવી જ રીતે કૃતક પદાર્થોમાં કેટલાક ઘટ જેવા પદાર્થો અનિત્ય છે પણ કેટલાક શબ્દ જેવા પદાર્થો નિત્ય હશે.' આમ કૃતક વસ્તુમાં મૃદુ, કઠિન આદિ વિકલ્પો ઊભા કરીને સાધ્યમાં વિપરીત ધર્મ દેખાડવો એ વિકલ્પસમા જ્ઞાતિ છે.

95. સાધ્યસામ્યાપાદનેન પ્રત્યવસ્થાનં સાધ્યસમા જ્ઞાતિઃ । યદિ યથા ઘટસ્તથા શબ્દઃ પ્રાસં તર્હિ યથા શબ્દસ્તથા ઘટ ઇતિ, શબ્દશ્ચ સાધ્ય ઇતિ ઘટોઽપિ સાધ્યો ભવેત્, તતશ્ચ ન સાધ્યઃ સાધ્યસ્ય દૃષ્ટાન્તઃ સ્યાત્ । ન ચેદેવં તથાપિ વૈલક્ષણ્યાત્સુતરાં ન દૃષ્ટાન્ત ઇતિ ૮।

95. (૮) સાધ્યસમા જ્ઞાતિ — દષ્ટાન્તમાં સાધ્યની સાથે સમાનતા દર્શાવી ખંડન કરવું એ સાધ્યસમા જ્ઞાતિ છે. ઉદાહરણ — જો જેવો ઘટ (દષ્ટાન્ત) છે તેવો જ શબ્દ(સાધ્યધર્મ) હોય તો એનો અર્થ એ થયો કે જેવો શબ્દ છે તેવો ઘટ છે કેમ કે સમાનતા હમેશા બેતરફી હોય છે. આમ જ્યારે બન્ને સરખા છે ત્યારે શબ્દ સાધ્ય હોય તો ઘટ પણ સાધ્ય હોવો જોઈએ અને બન્ને સાધ્ય હોય તો એક સાધ્ય બીજા સાધ્યનું દષ્ટાન્ત કેવી રીતે બની શકે? અને જો બન્ને સરખા નથી તો બન્ને એકબીજાથી વિલક્ષણ જ હોય અને એવી સ્થિતિમાં ઘટ દષ્ટાન્ત જ ન બની શકે.

96. પ્રાપ્ત્યપ્રાપ્તિવિકલ્પાભ્યાં પ્રત્યવસ્થાનં પ્રાપ્ત્યપ્રાપ્તિસમે જ્ઞાતી ।

યદેતત્કૃતકત્વં સાધનમુપન્યસ્તં તત્કિં પ્રાપ્ય સાધ્યં સાધયત્યપ્રાપ્ય વા । પ્રાપ્ય
ચેત્, તર્હિં દ્વયોર્વિદ્યમાનયોરેવ પ્રાપ્તિર્ભવતિ ન સદસતોરિતિ । દ્વયોશ્ચ સત્ત્વાત્કિં
કસ્ય સાધ્યં સાધનં વા । અપ્રાપ્ય તુ સાધનત્વમયુક્તમતિપ્રસંગાદિતિ ૧-૧૦ ।

96. (૯-૧૦) પ્રાપ્તિસમા અને અપ્રાપ્તિસમા જ્ઞાતિ — પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિના
વિકલ્પ ખડા કરીને ખંડન કરવું એ પ્રાપ્તિસમા અને અપ્રાપ્તિસમા જ્ઞાતિઓ છે.
ઉદાહરણ — આપે જે કૃતકત્વ હેતુનો પ્રયોગ કર્યો છે તે હેતુ સાધ્યને પ્રાપ્ત કરીને સાધે છે
કે સાધ્યને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ સાધે છે? જો સાધ્યને પ્રાપ્ત કરીને સાધતો હોય તો પ્રાપ્તિ
બે વિદ્યમાન અર્થાત્ સિદ્ધ પદાર્થોની જ સંભવે છે — એક વિદ્યમાન હોય અને બીજો
અવિદ્યમાન હોય તો પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી અને જો બન્ને વિદ્યમાન અર્થાત્ સિદ્ધ હોય તો
કોણ કોનું સાધ્ય બનશે અને કોણ કોનું સાધન બનશે? [એક સાધન અને બીજો સાધ્ય
શા માટે બને? કાં તો બન્નેય સાધ્ય બનશે કાં તો બન્નેય સાધન. પણ આવું તો અસ્વીકાર્ય
છે. આ થઈ પ્રાપ્તિસમા જ્ઞાતિની વાત.]

જો કહેવામાં આવે કે કૃતકત્વ હેતુ સાધ્યને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ તેની સિદ્ધિ કરે છે તો
તેમ કહેવું ઉચિત નથી. પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈ કોઈને સાધતું નથી. અન્યથા
અતિપ્રસંગદોષ આવે અર્થાત્ ધૂમ હેતુ પણ જલરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ કરે. [આ
અપ્રાપ્તિસમા જ્ઞાતિ છે.]

97. પ્રસંગાપાદનેન પ્રત્યવસ્થાનં પ્રસંગસમા જ્ઞાતિ: । યદ્યનિત્યત્વે
કૃતકત્વં સાધનં, તદા કૃતકત્વે કિં સાધનં, તત્સાધનેઽપિ કિં સાધનમિતિ
૧૧ ।

97. (૧૧) પ્રસંગસમા — અનવસ્થાદોષની આપત્તિ (પ્રસંગ) આપી ખંડન કરવું
એ પ્રસંગસમા જ્ઞાતિ છે. ઉદાહરણ — જો શબ્દમાં અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા માટે કૃતકત્વ
હેતુ આપ્યો છો તો શબ્દમાં કૃતકત્વ સિદ્ધ કરવા માટે કયો હેતુ છે? અને તેને સિદ્ધ કરવા
માટે વળી કયો હેતુ આપશો? [આ પરંપરાનો કોઈ અન્ત નહિ આવે અને અનવસ્થા
થશે. આ પ્રસંગસમા જ્ઞાતિ છે.]

98. પ્રતિદૃષ્ટાન્તેન પ્રત્યવસ્થાનં પ્રતિદૃષ્ટાન્તસમા જ્ઞાતિ: । અનિત્ય: શબ્દ:
પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાત્, ઘટવદિત્યુક્તે જ્ઞાતિવાદ્યાહ । યથા ઘટ: પ્રયત્નાનન્ત-
રીયકોઽનિત્યો દૃષ્ટ:, एवं પ્રતિદૃષ્ટાન્ત આકાશં નિત્યમપિ પ્રયત્નાનન્તરીયકં
દૃષ્ટં, કૂપરૂપનનપ્રયત્નાનન્તરં તદુપલમ્બાદિતિ । ન ચેદમનૈકાન્તિકત્વોદ્ભાવનં
ભદ્ગ્યન્તરેણ પ્રત્યવસ્થાનાત્ ૧૨ ।

98. (૧૨) પ્રતિદષ્ટાન્તસમા — પ્રતિદષ્ટાન્તને અર્થાત્ સાધ્યના અભાવને સિદ્ધ કરનાર દષ્ટાન્તને દેખાડીને ખંડન કરવું એ પ્રતિદષ્ટાન્તસમા જાતિ છે. ઉદાહરણ — ‘શબ્દ અનિત્ય છે પ્રયત્નજન્ય હોવાથી, ઘટની જેમ’ આમ કહેવામાં આવતાં જાતિવાદી તેનું ખંડન કરતાં કહે છે, ‘ઘટ પ્રયત્નજન્ય હોવાથી અનિત્ય દેખાય છે પણ તેવી જ રીતે વિરોધી દષ્ટાન્ત આકાશ નિત્ય હોવા છતાં પ્રયત્નજન્ય દેખાય છે કેમ કે કૂવો ખોદતાં આકાશ ખાડામાં પ્રયત્નથી જ ઉત્પન્ન થતું દેખાય છે. [તેથી જેમ આકાશ પ્રયત્નજન્ય હોવા છતાં નિત્ય છે તેમ શબ્દ પણ પ્રયત્નજન્ય હોવા છતાં નિત્ય હોવો જોઈએ. આ પ્રતિદષ્ટાન્તસમા જાતિ છે.] જો કે આ જાતિ પ્રયત્નજન્ય હેતુમાં વ્યભિચાર દર્શાવતી હોવાના કારણે અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ જેવી લાગે છે, પરંતુ અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસમાં તો કેવલ હેતુની માત્ર વિપક્ષવૃત્તિ દર્શાવવામાં આવે છે જ્યારે આ જાતિમાં તો વ્યભિચારના સ્થાનને પ્રતિદષ્ટાન્તના રૂપમાં રજૂ કરીને પક્ષમાં સાધ્યાભાવની આપત્તિ આપવામાં આવે છે. આ રીતે પરિપાટીનો યા ભંગીનો ભેદ હોવાથી આ જાતિ અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસરૂપ નથી.

99. અનુત્પત્ત્યા પ્રત્યવસ્થાનમનુત્પત્તિસમા જાતિઃ । અનુત્પન્ને શબ્દાચ્છે ધર્મિણિ કૃતકત્વં ધર્મઃ ક્વ વર્તતે । તદેવં હેત્વભાવાદસિદ્ધિરનિત્યત્વસ્યેતિ ૧૩।

99. (૧૩) અનુત્પત્તિસમા — સાધ્ય ધર્મીની અનુત્પત્તિ દર્શાવીને ખંડન કરવું તે અનુત્પત્તિસમા જાતિ છે. અર્થાત્, ધર્મીની ઉત્પત્તિના પહેલાં હેતુરૂપ ધર્મનો અભાવ દેખાડીને ખંડન કરવું એ અનુત્પત્તિસમા જાતિ છે. ઉદાહરણ — જ્યારે શબ્દ નામનો ધર્મી ઉત્પન્ન થયો નથી હોતો ત્યારે હેતુરૂપ કૃતકત્વધર્મ કયાં રહેશે? ત્યારે કૃતકત્વ ધર્મ હોતો જ નથી, તેનો અભાવ હોય છે. આમ કૃતકત્વરૂપ હેતુના અભાવના કારણે સાધ્યરૂપ અનિત્યત્વ ધર્મની સિદ્ધિ થતી જ નથી. [જો કહેવામાં આવે કે ઉત્પત્તિના પહેલાં પણ શબ્દ ઉત્પન્ન અર્થાત્ વિદ્યમાન છે તો શબ્દ નિત્ય બની જશે.] આ થયું અનુત્પત્તિસમા જાતિનું વર્ણન.

100. સાધર્મ્યસમા વૈધર્મ્યસમા વા યા જાતિઃ પૂર્વમુદાહારિ સૈવ સંશયેનોપસંહ્રિયમાણા સંશયસમા જાતિર્ભવતિ । કિં ઘટસાધર્મ્યાત્કૃતકત્વાદનિત્યઃ શબ્દ ઉત તદ્વૈધર્મ્યાદાકાશસાધર્મ્યાદમૂર્ત્ત્વાત્રિત્ય ઇતિ ૧૪ ।

100. (૧૪) સંશયસમા — પહેલાં જે સાધર્મ્યસમા અને વૈધર્મ્યસમા જાતિ ઉદાહરણ સાથે જણાવી છે તેમનો ઉપસંહાર જો સંશય દ્વારા કરવામાં આવે તો તેઓ

સંશયસમા જાતિ બની જાય છે. અર્થાત્ તે બે જાતિઓ જ્યારે સાધ્યમાં સંદેહ પેદા કરવા માટે પ્રયોજાય ત્યારે તે બન્ને સંશયસમા જાતિ કહેવાય છે. ઉદાહરણ — ઘટ સમાન કૃતક હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે કે પછી ઘટથી વિલક્ષણ આકાશ સમાન અમૂર્ત હોવાથી નિત્ય છે ?

101. દ્વિતીયપક્ષોત્થાપનબુદ્ધ્યા પ્રયુજ્યમાના સૈવ સાધર્મ્યસમા વૈધર્મ્યસમા ચ જાતિઃ પ્રકરણસમા ભવતિ । તત્રૈવાનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદ ઘટવદિતિ પ્રયોગે નિત્યઃ શબ્દઃ શ્રાવણત્વાચ્છબ્દત્વવદિતિ । ઊદ્ભાવનપ્રકાર-ભેદમાત્રેણ ચ જાતિનાનાત્વં દ્રષ્ટવ્યમ્ ૧૫ ।

101. (૧૫) પ્રકરણસમા — બીજા વિરોધી પક્ષને ખડો કરવાના આશયથી પ્રયોજવામાં આવતી સાધર્મ્યસમા અને વૈધર્મ્યસમા જાતિ જ પ્રકરણસમા જાતિ બની જાય છે. ઉદાહરણ — ‘શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે કૃતક છે, ઘટની જેમ’ એ જ અનુમાનપ્રયોગ કરવામાં આવતાં જાતિવાદી કહે છે, ‘શબ્દ નિત્ય છે કેમ કે તે શ્રાવણ (શ્રોત્રગ્રાહ્ય) છે, શબ્દત્વની જેમ.’ જો કે વાત તો એની એ જ છે પરંતુ દોષોદ્ભાવનની રીત જુદી હોવાથી આ જાતિને પેલી બેથી જુદી ગણવી જોઈએ.

102. ત્રૈકાલ્યાનુપપત્ત્યા હેતોઃ પ્રત્યવસ્થાનમહેતુસમા જાતિઃ । હેતુઃ સાધનં તત્સાધ્યાત્પૂર્વં પશ્ચાત્સહ વા ભવેત્ । યદિ પૂર્વમસતિ સાધ્યે તત્કસ્ય સાધનમ્ । અથ પશ્ચાત્સાધનં તર્હિ પૂર્વં સાધ્યં તર્સિમશ્ચ પૂર્વસિદ્ધે કિં સાધનેન । અથ યુગપત્સાધ્યસાધને તર્હિ તયોઃ સવ્યેતરગોવિષાણચોરિવ સાધ્યસાધનભાવ એવ ન ભવેદિતિ ૧૬ ।

102. (૧૬) અહેતુસમા — ત્રણે કાળમાં હેતુ ઘટતો નથી એ દર્શાવી કરવામાં આવતું ખંડન અહેતુસમા જાતિ છે. ઉદાહરણ — હેતુ એટલે સાધન. સાધન કાં તો સાધ્યની પૂર્વે હોય કાં તો સાધ્યની પછી હોય કાં તો સાધ્યની સાથે સાથે હોય. [આ ત્રણ જ વિકલ્પો સંભવે છે.] જો કહો કે સાધન સાધ્યની પહેલાં હોય છે તો તે વખતે સાધ્યનો અભાવ છે, તો પછી તે કોનું સાધન બનશે ? જો સાધ્ય જ ન હોય તો પછી સાધન કેવું ? જો કહો કે સાધન સાધ્યની પછી હોય છે તો એનો અર્થ એ થયો કે સાધ્ય સાધનની પહેલાં વિદ્યમાન અર્થાત્ સિદ્ધ છે, તો પછી સાધનની આવશ્યકતા જ ક્યાં રહી ? જો સાધ્ય અને સાધન યુગપત્ હોય છે એમ કહેવામાં આવે તો યુગપત્ ઉત્પન્ન થનારાં ગાયનાં ડાબા અને જમણા બન્ને શિંગડાઓમાં જેમ સાધ્યસાધનભાવ સંભવતો નથી તેમ કોઈ પણ યુગપત્ ઉત્પન્ન બે પદાર્થોમાં સાધ્યસાધનભાવ સંભવે જ નહિ.

103. અર્થાપત્ત્યા પ્રત્યવસ્થાનમર્થાપત્તિસમા જાતિઃ । યદ્યનિત્યસાધર્મ્યાત્કૃતકત્વાદનિત્યઃ શબ્દોઽર્થાદાપદ્યતે, તદા નિત્યસાધર્મ્યાન્નિત્ય ઇતિ । અસ્તિ ચાસ્ય નિત્યેનાકાશાદિના સાધર્મ્યમમૂર્તત્વમિત્યુદ્ભાવનપ્રકારભેદ એવાયમિતિ ૧૭ ।

103. (૧૭) અર્થાપત્તિસમા — અર્થાપત્તિ દ્વારા શબ્દોનો બીજો અર્થ ફલિત કરીને ખંડન કરવું એ અર્થાપત્તિસમા જાતિ છે. ઉદાહરણ — જો અનિત્ય ઘટાદિ સમાન કૃતક હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે તો તેમાંથી અર્થાત્ જ ફલિત થાય છે કે નિત્ય પદાર્થ સમાન હોવાથી શબ્દ નિત્ય છે અને શબ્દનું નિત્ય આકાશ સાથે અમૂર્તત્વ ધર્મના આધારે સાધર્મ્ય તો છે જ. અહીં પણ દોષોદ્ભાવનની રીત જ માત્ર જુદી છે.

104. અવિશેષાપાદનેન પ્રત્યવસ્થાનમવિશેષસમા જાતિઃ । યદિ શબ્દઘટયોરેકો ધર્મઃ કૃતકત્વમિષ્યતે, તર્હિ સમાનધર્મયોગાત્તયોરવિશેષે તદ્વદેવ સર્વપદાર્થાનામવિશેષઃ પ્રસજ્યત ઇતિ ૧૮ ।

104. (૧૮) અવિશેષસમા — પક્ષ અને દષ્ટાન્તમાં સમાનતા હોવાના કારણે અવિશેષતા દેખીને, કોઈ અન્ય ધર્મ દ્વારા બધા પદાર્થોમાં અવિશેષતા દર્શાવી ખંડન કરવું એ અવિશેષસમા જાતિ છે. ઉદાહરણ — જો શબ્દ અને ઘટનો એક ધર્મ કૃતકત્વ માનશો તો સમાન ધર્મ તે બન્ને ધરાવતા હોવાથી તે બન્નેમાં કોઈ વિશેષતા યા ભેદ નહિ રહે, તેવી જ રીતે સત્ત્વરૂપ સમાન ધર્મ બધા પદાર્થો ધરાવતા હોવાથી તે બધા પદાર્થોમાં વિશેષતાના અભાવની, ભેદાભાવની આપત્તિ આવશે.

105. ઉપપત્ત્યા પ્રત્યવસ્થાનમુપપત્તિસમા જાતિઃ । કૃતકત્વોપપત્ત્યા શબ્દસ્યાનિત્યત્વં, તર્હ્યમૂર્તત્વોપપત્ત્યા નિત્યત્વમપિ કસ્માન્ન ભવતીતિ પક્ષદ્વયોપપત્ત્યાનધ્યવસાયપર્યવસાનત્વં વિવક્ષિતમિત્યુદ્ભાવનપ્રકારભેદ એવાયમ્ ૧૯ ।

105. (૧૯) ઉપપત્તિસમા — સાધ્ય અને સાધ્યાભાવ બન્નેની ઉપપત્તિ અર્થાત્ યુક્તિ દેખાડીને ખંડન કરવું એ ઉપપત્તિસમા જાતિ છે. ઉદાહરણ — જો કૃતકત્વરૂપ યુક્તિથી શબ્દમાં અનિત્યતા સિદ્ધ થાય છે તો અમૂર્તત્વરૂપ યુક્તિથી શબ્દમાં નિત્યતા કેમ સિદ્ધ નથી થતી ? અહીં નિત્યતા અને અનિત્યતા બન્ને પક્ષો યુક્તિથી ઘટતા હોવાથી શબ્દમાં બેમાંથી કોઈ એક જ ધર્મના હોવાનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. આમ બન્ને પક્ષોની ઉપપત્તિ થવાથી અનધ્યવસાયમાં (અનિશ્ચયમાં) પર્યવસાન વિવક્ષિત છે. આ રીતે અહીં પણ દોષોદ્ભાવનની રીતમાં જ ભેદ છે.

106. ઉપલબ્ધ્યા પ્રત્યવસ્થાનમુપલબ્ધિસમા જાતિઃ । અનિત્યઃ શબ્દઃ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાદિત્યુક્તે પ્રત્યવતિષ્ઠતે । ન ખલુ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વમનિત્યત્વે સાધનમ્ । સાધનં હિ તદુચ્યતે યેન વિના ન સાધ્યમુપલબ્ધ્યતે । ઉપલબ્ધ્યતે ચ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વેન વિનાપિ વિદ્યુદાદાવનિત્યત્વં, શબ્દેઽપિ ક્વચિદ્વાયુવેગભજ્યમાનવનસ્પત્યાદિજન્યે તથૈવેતિ ૨૦।

106. (૨૦) ઉપલબ્ધિસમા — નિર્દિષ્ટ સાધનના અભાવમાં સાધ્યની ઉપલબ્ધિ દર્શાવી ખંડન કરવું એ ઉપલબ્ધિસમા જાતિ છે. ઉદાહરણ — ‘શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે પ્રયત્નજન્ય છે’ આવો અનુમાનપ્રયોગ કરતાં જાતિવાદી તેનું ખંડન કરતાં આ મુજબ કહે છે, ‘પ્રયત્નજન્યતા અનિત્યતા સિદ્ધ કરવામાં સાધન નથી. સાધન તો તે કહેવાય જેના વિના સાધ્યની ઉપલબ્ધિ ન થાય. પરંતુ વિદ્યુત્ (વીજળી) આદિમાં તો અનિત્યતા (સાધ્ય) પ્રયત્નજન્યતા (સાધન) વિના પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેવી જ રીતે, વાયુના વેગથી ભાંગી જતી વનસ્પતિથી (વૃક્ષ શાખા વગેરેથી) ઉત્પન્ન થતા શબ્દમાં પણ અનિત્યતા પ્રયત્નજન્યતા વિના ઉપલબ્ધ થાય છે.’

107. અનુપલબ્ધ્યા પ્રત્યવસ્થાનમનુપલબ્ધિસમા જાતિઃ । તત્રૈવ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વે હેતાવુપન્યસ્તે સત્યાહ જાતિવાદી । ન પ્રયત્નકાર્યઃ શબ્દઃ પ્રાગુચ્ચારણાદસ્ત્યેવાસૌ, આવરણયોગાત્તુ નોપલબ્ધ્યતે । આવરણાનુપલમ્બેઽપ્યનુપલમ્ભાત્રાસ્ત્યેવોચ્ચારણાત્પ્રાક્ શબ્દ ઇતિ ચેત્ ન । અત્ર હિ યાનુપલબ્ધિઃ સા સ્વાત્મનિ વર્તતે ન વા । વર્તતે ચેત્તદા યત્રાવરણેઽનુપલબ્ધિર્વર્તતે, તસ્યાવરણસ્ય યથાનુપલમ્ભસ્તથાવરણાનુપલબ્ધેરપ્યનુપલમ્ભઃ સ્યાત્ । આવરણાનુપલબ્ધેઽનુપલમ્ભાદભાવો ભવેત્ । તદભાવે ચાવરણોપલબ્ધેર્ભાવો ભવતિ । તત્તશ્ચ મૃદન્તરિતમૂલકીલાદિવદાવરણોપલબ્ધિકૃતમેવ શબ્દસ્ય પ્રાગુચ્ચારણાદગ્રહણમ્ । અથાનુપલબ્ધિઃ સ્વાત્મનિ ન વર્તતે ચેત્, તર્હાનુપલબ્ધિઃ સ્વરૂપેણાપિ નાસ્તિ । તથાપ્યનુપલબ્ધેરભાવ ઉપલબ્ધિરૂપસ્તતોઽપિ શબ્દસ્ય પ્રાગુચ્ચારણાદપ્યસ્તિત્વં સ્યાદિતિ । દ્વેધાપિ પ્રયત્નકાર્યત્વાભાવાન્નિત્યઃ શબ્દ ઇતિ ૨૧ ।

107. (૨૧) અનુપલબ્ધિસમા — અનુપલબ્ધિની અનુપલબ્ધિ દર્શાવી ખંડન કરવું તે અનુપલબ્ધિસમા જાતિ છે. ઉદાહરણ — ‘શબ્દ પ્રયત્નાનન્તરીયક (પ્રયત્ન પછી તરત પ્રત્યક્ષ થતો) હોવાથી અનિત્ય છે’ આ અનુમાનપ્રયોગ કરવામાં આવતાં જાતિવાદી કહે છે, ‘પ્રયત્નાનન્તરીયક હોવાથી શબ્દને કાર્ય ન કહી શકાય,

ઉચ્ચારણરૂપ પ્રયત્નથી તો શબ્દની અભિવ્યક્તિ થાય છે. ઉચ્ચારણ પહેલાં પણ શબ્દ વિદ્યમાન હોય છે, આવરણના કારણે તેની ઉપલબ્ધિ નથી થતી.' પેલો અનુમાનવાદી કહે છે, 'જો આવરણના કારણે ઉચ્ચારણ પહેલાં શબ્દની ઉપલબ્ધિ નથી થતી તો ઓછામાં ઓછું આવરણ તો અવશ્ય ઉપલબ્ધ થવું જોઈએ, જેમ કપડાથી ઢંકાયેલી વસ્તુ નથી દેખાતી ત્યારે પણ કપડું તો જરૂર દેખાય છે જ. અહીં તો શબ્દનું આવરણ પણ ઉપલબ્ધ નથી થતું અને શબ્દ પણ ઉપલબ્ધ નથી થતો. તેથી ઉચ્ચારણ પૂર્વે શબ્દ વિદ્યમાન છે જ નહિ અને એટલે જ ઉચ્ચારણથી શબ્દની ઉત્પત્તિ માનવી જોઈએ, અભિવ્યક્તિ નહિ.' આની સામે જાતિવાદી કહે છે, 'આપ જેવી રીતે આવરણની અનુપલબ્ધિથી આવરણનો અભાવ સિદ્ધ કરો છો તેવી જ રીતે આવરણની અનુપલબ્ધિ પણ ક્યાં ઉપલબ્ધ થાય છે? અર્થાત્ તે આવરણની અનુપલબ્ધિની પણ અનુપલબ્ધિ છે. તેથી જેમ આવરણાનુપલબ્ધિથી આવરણનો અભાવ સિદ્ધ થાય તેમ આવરણાનુપલબ્ધિની અનુપલબ્ધિથી આવરણાનુપલબ્ધિનો અભાવ સિદ્ધ થાય અર્થાત્ આવરણોપલબ્ધિ સિદ્ધ થાય અને આવરણોપલબ્ધિ સિદ્ધ થતાં આવરણની વિદ્યમાનતા અર્થાત્ સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય અને આવરણનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થવાથી ઉચ્ચારણ પહેલાં શબ્દનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અમે જે આવરણાનુપલબ્ધિની અનુપલબ્ધિ કહી રહ્યા છીએ અને આપ જે આવરણની અનુપલબ્ધિ કહી રહ્યા છો તે અનુપલબ્ધિઓ સ્વરૂપસત્ છે કે નહિ? જો છે તો જે રીતે આવરણવિષયક અનુપલબ્ધિ સ્વરૂપસત્ હોવાથી આપ આવરણનો અભાવ સિદ્ધ કરો છો તેમ આવરણાનુપલબ્ધિવિષયક અનુપલબ્ધિ પણ સ્વરૂપસત્ હોવાથી આવરણાનુપલબ્ધિનો અભાવ સિદ્ધ કરશે. આ રીતે આવરણાનુપલબ્ધિનો અભાવ હોતાં આવરણોપલબ્ધિનો સદ્ભાવ જ બની જાય છે. તેથી જેમ માટીથી ઢંકાયેલાં મૂળ, ખીલા વગેરેની માટીરૂપ આવરણના કારણે અનુપલબ્ધિ છે તેમ ઉચ્ચારણ પહેલાં શબ્દની પણ આવરણના કારણે અનુપલબ્ધિ છે. જો અનુપલબ્ધિ સ્વરૂપસત્ નથી અર્થાત્ અનુપલબ્ધિ નથી તો આવરણની અનુપલબ્ધિ ન હોવાના કારણે આવરણની ઉપલબ્ધિ જ ફલિત થાય છે. આ રીતે પણ ઉચ્ચારણ પહેલાં શબ્દનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ થાય છે. આમ બન્ને રીતે શબ્દ પ્રયત્નનું કાર્ય ઘટી શકતું નથી. તેથી શબ્દને નિત્ય જ માનવો જોઈએ.

108. સાધ્યધર્મનિત્યાનિત્યવિકલ્પેન શબ્દસ્ય નિત્યત્વાપાદનં નિત્યસમા જાતિઃ । અનિત્યઃ શબ્દ ઇતિ પ્રતિજ્ઞાતે જાતિવાદી વિકલ્પયતિ । યેયમનિત્યતા શબ્દસ્યોચ્યતે સા કિમનિત્યા નિત્યા વેતિ । યદ્યનિત્યા તદિયમવશ્યમ- પાયિનીત્યનિત્યતાયા અપાયાન્નિત્યઃ શબ્દઃ । અથાનિત્યતા નિત્યૈવ તથાપિ

ધર્મસ્ય નિત્યત્વાક્ષયસ્ય ચ નિરાશ્રયસ્યાનુપપત્તેસ્તદાશ્રયભૂતઃ શબ્દોઽપિ નિત્ય એવ સ્યાત્, તસ્યાનિત્યત્વે તદ્ધર્મસ્ય નિત્યત્વાયોગાત્ । ઇત્યુભયથાપિ નિત્યઃ શબ્દ ઇતિ ૨૨ ।

108. (૨૨) નિત્યસમા — ખુદ સાધ્યરૂપ ધર્મમાં (પ્રસ્તુત અનિત્યતામાં) નિત્યતા અને અનિત્યતાના વિકલ્પો કરીને શબ્દની નિત્યતાનું આપાદન કરવું તે નિત્યતસમા જ્ઞાતિ છે. તેનું ઉદાહરણ — ‘શબ્દ અનિત્ય છે’ એવી પ્રતિજ્ઞા રજૂ કરતાં જ્ઞાતિવાદી વિકલ્પ કરે છે, ‘આપ શબ્દની જે અનિત્યતા જણાવો છો તે અનિત્યતા ખુદ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? જો કહો કે અનિત્ય છે તો તે અવશ્ય નાશ પામનારી છે અને તેનો નાશ થતાં શબ્દ નિત્ય બની જશે. જો કહો કે નિત્ય છે તો ધર્મ નિત્ય હોવાથી ધર્મી પણ નિત્ય જ હોવો જોઈએ કારણ કે ધર્મ ધર્મી વિના નિરાધાર રહી શકતો નથી, નિરાશ્રય ધર્મ ઘટતો નથી. જો શબ્દ અનિત્ય હોય તો તેનો ધર્મ (અનિત્યત્વ) નિત્ય ઘટી શકે નહિ. ધર્મ નિત્ય હોય તો તેનો આશ્રયભૂત ધર્મી નિત્ય જ હોય. આમ બન્ને રીતે શબ્દની નિત્યતા જ આવી પડે છે, ‘શબ્દ નિત્ય છે’ એ જ સિદ્ધ થાય છે.

109. एवं सर्वभावानामनित्यत्वोपपादनेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमा जातिः । घटसाधर्म्यमनित्यत्वेन शब्दस्यास्तीति तस्यानित्यत्वं यदि प्रतिपाद्यते, तदा घटेन सर्वपदार्थानामस्त्येव किमपि साधर्म्यमिति तेषामप्यनित्यत्वं स्यात् । अथ पदार्थान्तराणां तथाभावेऽपि नानित्यत्वं तर्हि शब्दस्यापि तन्मा भूदिति, अनित्यत्वमात्रोपपादनपूर्वकविशेषोद्धावनाद- विशेषसमातो भिन्नेयं जातिः २३ ।

109. (૨૩) અનિત્યસમા — સર્વ ભાવોની (વસ્તુઓની) અનિત્યતાનું આપાદન કરીને ખંડન કરવું એ અનિત્યસમા જ્ઞાતિ છે. ઉદાહરણ — જો અનિત્ય ઘટ સાથે સમાનતા હોવાના કારણે શબ્દને અનિત્ય કહેતા હો તો કોઈ ને કોઈ અંશમાં બધા જ ભાવો (બધી જ વસ્તુઓ) ઘટ સાથે સમાનતા ધરાવે છે એટલે બધા જ ભાવો અનિત્ય બની જશે. અને જો સ્વીકારવામાં આવે કે અનિત્ય ઘટ સાથે સમાનતા હોવા છતાં કેટલાક ભાવો (આકાશ આદિ) અનિત્ય નથી, તો શબ્દ પણ અનિત્ય ન હો. પૂર્વોક્ત (૧૮મી) અવિશેષસમા જ્ઞાતિમાં બધી વસ્તુઓમાં સામાન્યપણે સમાનતાનું આપાદન કરવામાં આવે છે જ્યારે અનિત્યસમા જ્ઞાતિમાં બધી વસ્તુઓમાં અનિત્યતામાત્રનું આપાદન કરી બધી વસ્તુઓમાં તદાધારિત જ સમાનતા દર્શાવવામાં આવે છે. અવિશેષસમા જ્ઞાતિથી અનિત્યસમા જ્ઞાતિનો આ ભેદ છે.

110. પ્રયત્નકાર્યનાનાત્વોપન્યાસેન પ્રત્યવસ્થાનં કાર્યસમા જાતિઃ ।
 અનિત્યઃ શબ્દઃ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાદિત્યુક્તે જાતિવાદ્યાહ । પ્રયત્નસ્ય દ્વૈરૂપ્યં
 દૃષ્ટમ્ । કિંચિદસદેવ તેન જન્યતે યથા ઘટાદિકમ્ । કિંચિચ્ચ સદેવાવરણ-
 વ્યુદાસાદિનાભિવ્યજ્યતે યથા મૃદન્તરિતમૂલકીલકાદિ ગર્ભગતપુત્રાદિ વા ।
 એવં પ્રયત્નકાર્યનાનાત્વાદેષ શબ્દઃ પ્રયત્નેન વ્યજ્યતે જન્યતે વેતિ સંશય ઇતિ ।
 સંશયાપાદનપ્રકારભેદાચ્ચ સંશયસમાતઃ કાર્યસમા જાતિર્ભિદ્યતે ૨૮ ।

109. (૨૪) કાર્યસમા — પ્રયત્નનાં કાર્યોનું વૈવિધ્ય (પ્રકારભેદ) દર્શાવીને ખંડન કરવું એ કાર્યસમા જાતિ છે. ઉદાહરણ — ‘શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે પ્રયત્નજન્ય છે’ એમ કહેવામાં આવતાં જાતિવાદી કહે છે, ‘પ્રયત્નનું કાર્ય બે પ્રકારનું દેખાય છે — કોઈક અસત્ (ઉત્પત્તિ પહેલાં અસત્) કાર્ય પ્રયત્ન વડે ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ કે ઘટ. કોઈક સત્ (ઉત્પત્તિ પહેલાં સત્) કાર્ય, આવરણ દૂર થવાથી, કેવળ પ્રગટ થાય છે, જેમ કે માટી નીચે રહેલાં મૂળ, ખીલા વગેરે. પ્રયત્નજન્ય કાર્યોના આ વૈવિધ્યના કારણે સંશય પેદા થાય છે કે પ્રયત્ન વડે શબ્દને કેવળ પ્રગટ (વ્યક્ત) કરવામાં આવે છે કે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે ?

સંશયસમા અને કાર્યસમા જાતિઓમાં સંશયનું આપાદન કરવાની રીતમાં ભેદ છે, એટલે કાર્યસમા જાતિ સંશયસમા જાતિથી ભિન્ન છે.

111. તદેવમુદ્ભાવનવિષયવિકલ્પભેદેન જાતીનામાનન્ત્યેડવ્યસંકીર્ણો-
 दाहरणाविवक्षया चतुर्विंशतिर्जातिभेदा एते प्रदर्शिताः ।

111. આમ અસત્ દોષોના ઉદ્ભાવનના પ્રકારભેદે તથા વિષયોના ભેદે તો જાતિઓ અનન્ત છે તો પણ અસંકીર્ણ ઉદાહરણો જણાવવાની ઈચ્છા હોવાના કારણે જાતિના આ ચોવીસ ભેદ દર્શાવ્યા.

112. પ્રતિસમાધાનં તુ સર્વજાતીનાં પક્ષધર્મત્વાદ્યનુમાનલક્ષણપરીક્ષા-
 લક્ષણમેવ । ન હ્યવિપ્લુતલક્ષણે હેતાવેવંપ્રાયાઃ પાંશુપાતાઃ પ્રભવન્તિ ।
 કૃતકત્વપ્રયત્નાનન્તરીયકત્વયોશ્ચ દૃઢકૃતપ્રતિબન્ધાત્ નાવરણાદિકૃતં
 શબ્દાનુપલમ્બનમપિ ત્વનિત્યત્વકૃતમેવ । જાતિપ્રયોગે ચ પરેણ કૃતે
 સમ્યગુત્તરમેવ વક્તવ્યમ્, ન તુ પ્રતીપં જાત્યુત્તરૈરેવ પ્રત્યવસ્થેયમાસમન્વસ્ય-
 પ્રસંગાદિતિ ॥૩૧॥

112. આ બધી જાતિઓનું પ્રતિસમાધાન મૂલ અનુમાનના હેતુમાં પક્ષધર્મત્વ

आदि पांय रूपो, जे हेतुनुं लक्षणे छे ते, छे के नहि तेनी परीक्षा करीने ज करवुं जेईअे. जे हेतुमां पक्षधर्मत्व आदि पांय रूप छेय ज तो अन्य कोई साधर्म्यदृष्टान्त के वैधर्म्यदृष्टान्तने रजू करवा मात्रथी तेनी व्याप्तिनुं पंडन करी शकातुं नथी. साया अविनाभावी हेतुनी आंभोमां आवी जतिप्रयोगरूपी धूषण नाप्पी शकाती नथी. ज्यारे कृतकत्व के प्रयत्नजन्यत्वनो कार्यत्वनी साथे निर्दोष दृढ अविनाभावसंबंध छे त्यारे शब्दनी उच्यारण पडेलां अनुपलब्धि आवरणना कारणे नथी परंतु शब्दना अभावना कारणे ज छे. तेथी शब्द अनित्य ज छे. ज्यारे प्रतिवादी जतिनो प्रयोग करे त्यारे पक्ष वादीअे तेनुं पंडन सम्यक् उत्तर आपीने ज करवुं जेईअे. जे जतिवादीनुं पंडन जात्युत्तरथी अर्थात् असद्गुत्तरथी करवामां आवे तो मिथ्यादूषणोनी परंपरा ठीकी थाय अने शास्त्रार्थ भांडोनी तमासो बनी जाय अने मोटी गरबड, अस्पष्टता अने अनौचित्य पेदा थाय. तेथी जतिवादीनुं पंडन सम्यक् समुक्तिक उत्तरथी ज करवुं जेईअे. (३१)

113. अथ निग्रहस्थानमाह —

निग्रहस्थानमाख्यातं परो येन निगृह्यते ।

प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादिविभेदतः ॥३२॥

113. एवे आचार्य निग्रहस्थाननुं निरूपण करे छे—

शास्त्रार्थना जे नियमोथी प्रतिवादी पराजित थाय छे तेमने निग्रहस्थानो कडे छे. प्रतिज्ञाहानि, प्रतिज्ञासंन्यास, प्रतिज्ञाविरोध आदि त्रैदधी निग्रहस्थानना भावीस भेदे या प्रकारे छे. (३२)

114. व्याख्या—येन केनचित्प्रतिज्ञाहान्याद्युपरोधेन परो विपक्षो निगृह्यते, परवादी वचननिग्रहे पात्यते तन्निग्रहस्थानम् । पराजयस्तस्य स्थानमाश्रयः कारणमित्यर्थः । आख्यातं कथितम् । कुतो नामभेदत इत्याह— 'प्रतिज्ञाहानीत्यादि' । हानिस्त्यागः; संन्यासोऽपह्वनं, विरोधो हेतोर्विबुद्धता, तेषां द्वन्द्वे हानिसंन्यासविरोधाः । ततः प्रतिज्ञाशब्देनेत्यं सम्बन्धः, प्रतिज्ञायाः पक्षस्य हानिसंन्यासविरोधाः प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधास्ते आदिर्येषां ते प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादयः, आदिशब्देन शेषानपि भेदान्यरामृशति, तेषां विभेदतो विशिष्टभेदतः, येन प्रतिज्ञाहान्यादिदूषणजालेन परो निगृह्यते, तन्निग्रहस्थानमित्यर्थः ।

114. શ્લોકવ્યાખ્યા — જે કોઈ પ્રતિજ્ઞાહાનિ આદિના કારણે પર અર્થાત્ વિપક્ષ નિગૃહીત થાય છે એટલે કે પ્રતિવાદીને વચનયુદ્ધમાં પરાજિત કરવામાં આવે છે તેને નિગ્રહસ્થાન કહે છે. નિગ્રહસ્થાન એટલે પરાજયનું કારણ. હાનિ એટલે ત્યાગ, સંન્યાસ એટલે લોપ અને વિરોધ એટલે હેતુથી પ્રતિજ્ઞાનું ઊલટું હોવું. તેમનો દ્વન્દ્વસમાસ બનાવીને ‘પ્રતિજ્ઞા’ શબ્દ દ્વારા સમાસ કરવામાં આવતાં પ્રતિજ્ઞાહાનિ, પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ, પ્રતિજ્ઞાવિરોધ ફલિત થાય છે. ‘આદિ’શબ્દથી અન્ય હેત્વન્તર વગેરે બાકીના નિગ્રહસ્થાનોનું ગ્રહણ કરી લેવું જોઈએ. આ બધા વિશેષ અર્થાત્ વિશિષ્ટભેદવાળા પ્રતિજ્ઞાહાનિ આદિરૂપ દૂષણોની જાળમાં ફસાઈને વાદી કે પ્રતિવાદી નિગૃહીત અર્થાત્ પરાજિત થઈ જાય છે.

115. નિગ્રહસ્થાનં ચ સામાન્યતો દ્વિવિધં, વિપ્રતિપત્તિપ્રતિપત્તિશ્ચ । તત્ર વિપ્રતિપત્તિઃ સાધનાભાસે સાધનબુદ્ધિઃ દૂષણાભાસે ચ દૂષણબુદ્ધિઃ । અપ્રતિપત્તિસ્તુ સાધનસ્ય દૂષણં દૂષણસ્ય ચાનુદ્ધરણમ્ । દ્વિધા હિ વાદી પરાજીયતે । યથા—કર્તવ્યમપ્રતિપદ્યમાનો વિપરીતં વા પ્રતિપદ્યમાન इति વિપ્રતિપત્ત્યપ્રતિપત્તિભેદાચ્ચ દ્વાવિંશતિર્નિગ્રહસ્થાનાનિ ભવન્તિ । તદ્વથા— પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ પ્રતિજ્ઞાન્તરં પ્રતિજ્ઞાવિરોધઃ પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસઃ હેત્વન્તરમ્ અર્થાન્તરં નિરર્થકમ્ અવિજ્ઞાતાર્થમ્ અપાર્થકમ્ અપ્રાપ્તકાલં ન્યૂનમ્ અધિકં પુનરુક્તમ્ અનનુભાષણમ્ અજ્ઞાનમ્ અપ્રતિભા વિક્ષેપઃ મતાનુજ્ઞા પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણં નિરનુયોજ્યાનુયોગઃ અપસિદ્ધાન્તઃ હેત્વાભાસાશ્ચ । અત્રાપ્યનનુભાષણમ્જ્ઞાનમ્-પ્રતિભા વિક્ષેપઃ પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણમિત્યપ્રતિપત્તિપ્રકારાઃ, શેષાશ્ચ વિપ્રતિપત્તિભેદાઃ ।

115. નિગ્રહસ્થાનો સામાન્ય રીતે બે ભાગોમાં વહેંચાઈ જાય છે — (૧) વિપ્રતિપત્તિમૂલક અને (૨) અપ્રતિપત્તિમૂલક. વિપરીત કુત્સિત વિગર્હણીય પ્રતિપત્તિને અર્થાત્ અવળી સમજને વિપ્રતિપત્તિ કહે છે. આમ સાધનાભાસને સાધન સમજવું કે દૂષણાભાસને વાસ્તવિક દૂષણ સમજવું એ વિપ્રતિપત્તિ છે. અપ્રતિપત્તિ એટલે પ્રતિપત્તિનો અર્થાત્ સમજનો અભાવ, અણસમજ, જે કરવું જોઈએ તેનું જ્ઞાન ન હોવું. જે કરવું જોઈએ તેના અજ્ઞાનના કારણે ન કરવું અર્થાત્ પરપક્ષે (પ્રતિવાદીએ) રજૂ કરેલા સાધનમાં વાદીએ દોષ ન કાઢી શકવો કે પ્રતિવાદીએ (પરપક્ષે) પોતાના (વાદીના) સાધનમાં જણાવેલા દોષોનો પોતે (વાદીએ) ઉદ્ધાર ન કરી શકવો એ અપ્રતિપત્તિ છે. વાદીનો પરાજય બે રીતે જ થાય છે — પોતાએ જે કરવું જોઈએ તેના અજ્ઞાનના કારણે તે ન કરવાથી (અપ્રતિપત્તિથી) અને પોતાએ જે કરવું કે સમજવું

જોઈએ તેનાથી ઊલટું સમજવાથી કે કરવાથી (વિપ્રતિપત્તિ). તાત્પર્ય એ કે આ બે અપ્રતિપત્તિ અને વિપ્રતિપત્તિનો જ વિસ્તાર બાવીસ નિગ્રહસ્થાનો છે અર્થાત્ તે બેના ભેદો યા પ્રકારોરૂપ જ બાવીસ નિગ્રહસ્થાનો છે. તે બાવીસ નિગ્રહસ્થાનો આ છે — (૧) પ્રતિજ્ઞાહાનિ, (૨) પ્રતિજ્ઞાન્તર, (૩) પ્રતિજ્ઞાવિરોધ, (૪) પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ, (૫) હેત્વન્તર, (૬) અર્થાન્તર, (૭) નિરર્થક, (૮) અવિજ્ઞાતાર્થ, (૯) અપાર્થક, (૧૦) અપ્રાપ્તકાલ, (૧૧) ન્યૂન, (૧૨) અધિક, (૧૩) પુનરુક્ત, (૧૪) અનનુભાષણ, (૧૫) અજ્ઞાન, (૧૬) અપ્રતિભા, (૧૭) વિક્ષેપ, (૧૮) મતાનુજ્ઞા, (૧૯) પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણ, (૨૦) નિરનુયોજ્યાનુયોગ, (૨૧) અપસિદ્ધાન્ત અને (૨૨) હેત્વાભાસ. આ બાવીસમાં અનનુભાષણ, અજ્ઞાન, અપ્રતિભા, વિક્ષેપ અને પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણ આ પાંચ અપ્રતિપત્તિના ભેદો છે અને બાકીના અઠાર વિપ્રતિપત્તિના ભેદો છે.

116. તत्र हेतावनैकान्तिकीकृते प्रतिदृष्टान्तधर्म स्वदृष्टान्तेऽभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्नाम निग्रहस्थानं भवति । अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वाद्घटवदिति साधनं वादी वदन् परेण सामान्यमैन्द्रियकमपि नित्यं दृष्टमिति हेतावनैकान्तिकीकृते यद्येवं ब्रूयात्सामान्यवद्घटोऽपि नित्यो भवत्विति स एवं ब्रुवाणः शब्दानित्यत्वप्रतिज्ञां जह्यात् । शब्दोऽपि नित्य एव स्यात् । ततः प्रतिज्ञाहान्या पराजीयते १।

116. (૧) પ્રતિજ્ઞાહાનિ — પ્રતિવાદી હેતુને વ્યભિચારી દર્શાવે ત્યારે પ્રતિદેષાન્તાના ધર્મને પોતાના દેષાન્તમાં સ્વીકારી લેવો એ પ્રતિજ્ઞાહાનિ છે. ઉદાહરણ — વાદી પ્રયોગ કરે છે, ‘શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે, ઘટની જેમ’ આ સાંભળી પ્રતિવાદી ખંડન કરે છે, ‘સામાન્ય ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોવા છતાં નિત્ય દેખાયું છે, તો પછી શબ્દ પણ તે જ રીતે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોવા સાથે નિત્ય કેમ ન હોય? હોય જ.’ આ રીતે હેતુમાં અનૈકાન્તિક યા વ્યભિચાર દોષ આપવામાં આવતાં વાદી પોતે પ્રયોજેલ હેતુની આભાસતા સમજી જાય છે તેમ છતાં તે પોતાની હાર માનીને કથાને સમાપ્ત નથી કરતો પણ કહે છે, ‘જો ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય સામાન્ય નિત્ય છે તો ઘટ પણ ભલે નિત્ય હો.’ આમ વાદી પ્રતિદેષાન્તરૂપ સામાન્યના નિત્યત્વ ધર્મને પોતાના દેષાન્ત ઘડામાં સ્વીકારીને પોતાની ‘શબ્દ અનિત્ય છે’ એ પ્રતિજ્ઞાને જ તોડે છે, કેમ કે દેષાન્ત ઘટમાં નિત્યતા માની લેવાથી શબ્દમાં પણ નિત્યતા માનવી જ પડે. આ રીતે પ્રતિજ્ઞા તોડવાથી વાદી પરાજિત થઈ જાય છે.

117. પ્રતિજ્ઞાતાર્થપ્રતિષેધે પરેણ કૃતે તત્રૈવ ધર્મિણિ ધર્માન્તરં સાધનીય-

મભિદધતઃ પ્રતિજ્ઞાન્તરં નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ । અનિત્યઃ શબ્દ
 એન્દ્રિયકત્વાદિત્યુક્તે તથૈવ સામાન્યેન વ્યભિચારે નોદિતે યદિ બ્રૂયાદ્યુક્તં
 યત્સામાન્યમૈન્દ્રિયકં નિત્યં તદ્દિ સર્વગતમસર્વગતસ્તુ શબ્દ ઇતિ ।
 સોઽયમનિત્યઃ શબ્દ ઇતિ પૂર્વપ્રતિજ્ઞાતઃ પ્રતિજ્ઞાન્તરમસર્વગતઃ શબ્દ ઇતિ
 પ્રતિજ્ઞાનાનઃ પ્રતિજ્ઞાન્તરેણ નિગૃહીતો ભવતિ ૨ ।

117. (૨) પ્રતિજ્ઞાન્તર — પ્રતિજ્ઞાત અર્થનો પ્રતિવાદી દ્વારા પ્રતિષેધ કરવામાં
 આવતાં જો વાદી તે જ ધર્મામાં અર્થાત્ પક્ષમાં બીજા ધર્મને સાધ્ય બનાવી બીજી નવી
 પ્રતિજ્ઞા કરે તો તે પ્રતિજ્ઞાન્તર નિગ્રહસ્થાનમાં આવી પડે. ઉદાહરણ — ‘શબ્દ અનિત્ય
 છે કેમ કે તે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે, ઘટની જેમ’ એમ વાદીએ કહેતાં પ્રતિવાદીએ પહેલાંની
 જેમ સામાન્ય દ્વારા વ્યભિચારની આપત્તિ આપી, એટલે વાદી જો કહે, ‘ઠીક છે,
 સામાન્ય ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોવા છતાં નિત્ય છે પરંતુ સામાન્ય તો સર્વગત (સર્વવ્યાપી) છે
 જ્યારે શબ્દ તો [ઘટની જેમ] અસર્વગત છે’ તો ‘શબ્દ અનિત્ય છે’ એવી પૂર્વપ્રતિજ્ઞા
 કરનારો આ વાદી ‘શબ્દ અસર્વગત છે’ એવી બીજી પ્રતિજ્ઞા કરતો પ્રતિજ્ઞાન્તર
 નિગ્રહસ્થાનથી નિગૃહીત થાય છે.

118. પ્રતિજ્ઞાહેત્વોર્વિરોધઃ પ્રતિજ્ઞાવિરોધો નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ ।
 ગુણવ્યતિરિક્તં દ્રવ્યં રૂપાદિભ્યોઽર્થાન્તરસ્યાનુપલબ્ધ્યેરિતિ સોઽયં પ્રતિજ્ઞા-
 હેત્વોર્વિરોધઃ । યદિ હિ ગુણવ્યતિરિક્તં દ્રવ્યં ન તર્હિ રૂપાદિભ્યોઽર્થાન્તર-
 સ્યાનુપલબ્ધિઃ । અથ રૂપાદિભ્યોઽર્થાન્તરસ્યાનુપલબ્ધિઃ, કથં ગુણવ્યતિરિક્તં
 દ્રવ્યમિતિ । તદયં પ્રતિજ્ઞાવિરુદ્ધાભિધાનાત્પરાજીયતે ૩ ।

118. (૩) પ્રતિજ્ઞાવિરોધ — પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ વચ્ચે વિરોધ હોવો એ
 પ્રતિજ્ઞાવિરોધ નામનું નિગ્રહસ્થાન છે. ઉદાહરણ — દ્રવ્ય ગુણોથી ભિન્ન છે કારણ કે
 રૂપ આદિ ગુણોથી ભિન્ન દ્રવ્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી. અહીં પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ વચ્ચે વિરોધ
 છે — જો દ્રવ્ય ગુણોથી ભિન્ન છે તો પછી રૂપ આદિ ગુણોથી ભિન્ન ઉપલબ્ધ કેમ થતું
 નથી ? અને જો દ્રવ્ય રૂપ આદિ ગુણોથી ભિન્ન ઉપલબ્ધ ન થતું હોય તો પછી દ્રવ્યને રૂપ
 આદિ ગુણોથી ભિન્ન કેમ મનાય ? [અભિન્ન માનવું પડે.] આમ પ્રતિજ્ઞાના વિરોધી
 હેતુનો પ્રયોગ કરવાથી વાદી પરાજિત થઈ જાય છે.

119. પક્ષસાધને પેરેણ દૂષિતે તદુદ્ધરણાશક્ત્યા પ્રતિજ્ઞામેવ નિહનુવાનસ્ય
 પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસો નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ । અનિત્યઃ શબ્દ એન્દ્રિયકત્વાદિત્યુક્તે
 તથૈવ સામાન્યેનાનૈકાન્તિકતાયામુદ્ધાવિતાયાં યદિ બ્રૂયાત્ક એવમાહ અનિત્યઃ

શબ્દ ઇતિ પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસાત્પરાજિતો ભવતિ ૪ ।

119. (૪) પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ — પ્રતિવાદી દ્વારા સાધનમાં દોષની ઉદ્ભાવના કરતાં વાદી જ્યારે તે દોષનું નિવારણ કરવામાં પોતાને અસમર્થ અનુભવે અને પરિણામે પોતાની પ્રતિજ્ઞામાંથી જ નામકર જાય તો તે પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ નામના નિગ્રહસ્થાનમાં આવી પડે છે. ઉદાહરણ — ‘શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે તે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે’ એમ વાદી કહે અને પ્રતિવાદી વાદીના હેતુમાં અનૈકાન્તિકતા દોષ દર્શાવવા કહે, ‘સામાન્ય તો નિત્ય છે છતાં ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે’ અર્થાત્ પ્રતિવાદી સામાન્ય દ્વારા હેતુમાં અનૈકાન્તિકતા દોષનું ઉદ્ભાવન કરે ત્યારે વાદી જો કહેવા માંડે, ‘કોણ કહે છે કે શબ્દ અનિત્ય છે?’ તો તે પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસના કારણે પરાજિત થાય છે.

120. અવિશેષાભિહિતે હેતૌ પ્રતિષિદ્ધે તદ્વિશેષણમભિદધતો હેત્વન્તરં નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ । તસ્મિન્નેવ પ્રયોગે તથૈવ સામાન્યસ્ય વ્યભિચારેણ દૂષિતે જાતિમત્ત્વે સતીત્યાદિ વિશેષણમુપાદાનો હેત્વન્તરેણ નિગૃહીતો ભવતિ ૫ ।

120. (૫) હેત્વન્તર — વાદીએ વિશેષણરહિત હેતુનો પ્રયોગ કર્યો. પ્રતિવાદીએ તેનો પ્રતિષેધ કર્યો. તે વખતે વાદી જો હેતુને કોઈ વિશેષણ લગાડી દે તો હેત્વન્તર નામનું નિગ્રહસ્થાન થાય. ઉદાહરણ — ‘શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે તે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે’ આ વાદીના અનુમાનપ્રયોગમાં પ્રતિવાદી અગાઉ મુજબ સામાન્ય દ્વારા હેતુમાં વ્યભિચાર દોષની ઉદ્ભાવના કરે ત્યારે જો વાદી [વ્યભિચાર દોષથી બચવા] પોતાના હેતુ ‘ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ’ની આગળ ‘જાતિમાન્ હોવા સાથે’ (જાતિમત્ત્વે સતિ) વિશેષણ લગાડે તો તે હેત્વન્તર નિગ્રહસ્થાનથી પરાજિત થાય છે. [‘જાતિમાન્ હોવા સાથે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોવાથી’ આવો હેતુ થતાં સામાન્ય દ્વારા હેતુમાં આવતા વ્યભિચાર દોષનું વારણ થાય છે કેમ કે સામાન્ય સ્વયં સામાન્યવાણું હોતું નથી, પરંતુ તેમ કરવા જતાં હેત્વન્તર નિગ્રહસ્થાન આવી પડે છે.]

121. પ્રકૃતાદર્થાદન્યોઽર્થોઽર્થાન્તરં તદનૌપાયિકમભિદધતોઽર્થાન્તરં નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ । અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદિતિ હેતુઃ । હેતુરિતિ ચ હિનોતેર્થાતોસ્તુપ્રત્યયે કૃદન્તં પદમ્ । પદં ચ નામાસ્થાતોપસર્ગનિપાતભેદાચ્ચ-તુર્વિધમિતિ પ્રસ્તુત્ય નામાદીનિ વ્યાચક્ષાણઃ પ્રકૃતાનુપયોગિનાર્થાન્તરેણ નિગૃહ્યત ઇતિ ૬ ।

121. (૬) અર્થાન્તર — પ્રકૃત અર્થથી અન્ય અર્થનું કથન કરવું કે જે અન્ય અર્થના

કથનનો પ્રકૃત અર્થની સિદ્ધિમાં કોઈ જ ઉપયોગ નથી એ અર્થાન્તર નામનું નિગ્રહસ્થાન છે. ઉદાહરણ — ‘શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે તે કૃતક છે’ એમ કહીને જો વાદી કહેવા માંડે, “અહીં કૃતકત્વ હેતુ છે, ‘હિનોતિ’ ધાતુને ‘તુ’ પ્રત્યય લગાડવાથી ‘હેતુ’ એવું કૃદન્ત પદ બને છે. પદના પ્રકારો આ છે — નામ, આખ્યાત, નિપાત અને ઉપસર્ગ’ અને પછી નામ આદિની વ્યાખ્યા કરવા લાગે તો તે પ્રકૃતમાં અનુપયોગી અર્થાન્તર નિગ્રહસ્થાનથી પરાજિત થાય છે.

122. અભિધેયરહિતવર્ણાનુપૂર્વીપ્રયોગમાત્રં નિરર્થકં નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ । અનિત્યઃ શબ્દઃ કચટતપાનાં ગજહદબત્વાત્ ઘઙ્ઙઢઢઘભવદિત્યેતદપિ સર્વથાર્થશૂન્યત્વાત્રિગ્રહાય ભવતિ સાધ્યાનુપયોગાદ્વા ૭ ।

122. (૭) નિરર્થક — અભિધેયરહિત વર્ણાનુપૂર્વીમાત્રના પ્રયોગને નિરર્થક નામનું નિગ્રહસ્થાન કહે છે. [અર્થાત્ અનુક્રમે એવા વર્ણોનું ઉચ્ચારણ કરવું કે જેમનો કોઈ અર્થ ન હોય એ નિરર્થક નિગ્રહસ્થાન છે.] ઉદાહરણ — ‘શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે કચટતપનું ગજહદબ હોવાથી, ઘઙ્ઙઢઢઘભની જેમ.’ અહીં હેતુ તરીકે આપેલી અભિધેયરહિત વર્ણાનુપૂર્વી યા તો સર્વથા અર્થશૂન્ય હોય છે કે સાધ્યસિદ્ધિમાં અનુપયોગી હોય છે.

123. યત્સાધનવાક્યં દૂષણં વા કિંચિત્ત્રિરભિહિતમપિ પર્ષત્પ્રતિ-વાદિભ્યાં બોદ્ધં ન શક્યતે, તત્ ક્લિષ્ટશબ્દમપ્રસિદ્ધપ્રયોગમતિહ્સ્વોચ્ચારિતમિત્યેવંપ્રકારમવિજ્ઞાતાર્થં નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ । અસામર્થ્યસંવરણ-પ્રકારો હ્યયમિતિ નિગૃહ્યતે ૮ ।

123. (૮) અવિજ્ઞાતાર્થ — એવા સાધનવાક્ય યા દૂષણવાક્યનો પ્રયોગ કરવો કે તેને ત્રણ વાર બોલવા છતાં પરિષદ અને પ્રતિવાદીને સમજાય નહિ તે અવિજ્ઞાતાર્થ નામનું નિગ્રહસ્થાન છે. પોતાના અસામર્થ્યને ઢાંકવા માટે અત્યન્ત ક્લિષ્ટ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ, અપ્રસિદ્ધપદોનો પ્રયોગ, બહુ ધીમું બોલવું આદિ અનેક પ્રકાર અવિજ્ઞાતાર્થમાં જ સમાવિષ્ટ છે.

124. પૂર્વાપરાસંગતપદસમૂહપ્રયોગાદપ્રતિષ્ઠિતવાક્યાર્થમપાર્થકં નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ । યથા દશ દાડિમાનિ ષડ્પૂપાઃ કુણ્ડમજાજિનં પલલપિણ્ડ ઇત્યાદિ ૯ ।

124. (૯) અપાર્થક — પૂર્વાપર અસંગત પદોના સમૂહનો પ્રયોગ કરવાથી વાક્યનો અર્થ સિદ્ધ ન થવો એ અપાર્થક નિગ્રહસ્થાન છે. ઉદાહરણ — ‘દસ દાડમ, છ

અપૂપ, કુંડ, બકરાનું ચામડું, માંસનો પિંડ આદિ.'

125. પ્રતિજ્ઞાહેતૂદાહરણોપનયનિગમનવચનક્રમમુલ્લંઘ્યાવયવવિપર્યાસેન પ્રયુજ્યમાનમનુમાનવાક્યમપ્રાપ્તકાલં નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ સ્વપ્રતિપત્તિ-વત્પરપ્રતિપત્તેર્જનને પરાર્થાનુમાનક્રમસ્થાપગમાત્ ૧૦ ।

125. (૧૦) અપ્રાપ્તકાલ — પહેલાં પ્રતિજ્ઞા, પછી હેતુ, પછી ઉદાહરણ, પછી ઉપનય અને છેલ્લે નિગમનનો પ્રયોગ અનુમાનમાં કરવામાં આવે છે. આ ક્રમનો ભંગ કરી અવયવોમાં ઊલટસૂલટ કરી જો અનુમાનના પંચાવયવવાક્યનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો અપ્રાપ્તકાલ નિગ્રહસ્થાન થાય છે, કેમ કે જેમ પોતાને કમ વિના પ્રતિપત્તિ થતી નથી, સમજાતું નથી તેમ બીજાને પણ કમ વિના પ્રતિપત્તિ થતી નથી. અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞાદિના કમ વિના ન તો સ્વાર્થાનુમાન થઈ શકે કે ન તો પરાર્થાનુમાન.

126. પજ્ઞાવયવે વાક્યે પ્રયોક્તવ્યે તદન્યતમેનાપ્યવયવેન હીનં પ્રયુજ્ઞાનસ્ય ન્યૂનં નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ । પ્રતિજ્ઞાદીનાં પજ્ઞાનામપિ પરપ્રતિ-પત્તિજન્મન્યુપયોગાદિતિ ૧૧ ।

126. (૧૧) ન્યૂન — અનુમાનમાં પાંચ અવયવોવાળા વાક્યનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. તેમાંથી કોઈ પણ અવયવનો પ્રયોગ ન કરવો એ ન્યૂન નામનું નિગ્રહસ્થાન છે, કેમ કે પ્રતિજ્ઞા આદિ પાંચેય અવયવો પરને જ્ઞાન કરાવવા એકસરખા ઉપયોગી છે.

127. એકૈનૈવ હેતુનોદાહરણેન વા પ્રતિપાદિતેઽર્થે હેત્વન્તરમુદાહરણાન્તરં વા વદતોઽધિકં નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ, નિષ્પ્રયોજનાભિધાનાત્ ૧૨ ।

127. (૧૨) અધિક — એક જ હેતુ અને એક જ ઉદાહરણથી સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. તેમ છતાં બે યા અધિક હેતુ અને ઉદાહરણોનો પ્રયોગ કરવો અધિક નામનું નિગ્રહસ્થાન છે. પ્રયોજન વિના જ જો આ રીતે હેતુ અને ઉદાહરણોને કહેવાની પરંપરા ચાલ્યા કરે તો વાદનો નિષ્પ્રયોજન વિસ્તાર થાય.

128. શબ્દાર્થયોઃ પુનર્વચનં પુનરુક્તં નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ, અન્યત્રાનુવાદાત્ । શબ્દપુનરુક્તં નામ, યત્ર સ એવ શબ્દઃ પુનરુચ્ચાર્યતે, યથાનિત્યઃ શબ્દોઽનિત્યઃ શબ્દ ઇતિ । અર્થપુનરુક્તં તુ, યત્ર સોઽર્થઃ પ્રથમમન્યેન શબ્દેનોચ્ચાર્યતે પુનશ્ચ પર્યાયાન્તરેણોચ્યતે, યથાનિત્યઃ શબ્દો વિનાશી ધ્વનિરિતિ । અનુવાદે તુ પૌનરુક્ત્યં ન દોષો, યથા હેતૂપદેશેન

પ્રતિજ્ઞાયા: પુનર્વચનં નિગમનમિતિ ૧૩ ।

128. (૧૩) પુનરુક્ત — અનુવાદને છોડીને શબ્દ અને અર્થની પુનરુક્તિ કરવી એ પુનરુક્ત નામનું નિગ્રહસ્થાન છે. એક જ શબ્દનો એકથી વધુ વાર પ્રયોગ કરવો (ઉચ્ચાર કરવો) એ શબ્દપુનરુક્ત છે. તેનું ઉદાહરણ — ‘શબ્દ અનિત્ય છે, શબ્દ અનિત્ય છે.’ કોઈ અર્થને એક શબ્દ દ્વારા જણાવી તે જ અર્થને પર્યાયશબ્દથી ફરી જણાવવો એ અર્થપુનરુક્ત છે. તેનું ઉદાહરણ — પહેલાં કહેવું કે ‘શબ્દ અનિત્ય છે’, પછી કહેવું કે ‘ધ્વનિ વિનાશી છે.’ પરંતુ અનુવાદ કરવામાં પુનરુક્તિ દોષ નથી. તેનું ઉદાહરણ — હેતુને જણાવ્યા પછી પ્રતિજ્ઞાને ફરી કહેવી તે નિગમન છે.

129. પર્ષદા વિદિતસ્ય વાદિના ત્રિરભિહિતસ્યાપિ યદપ્રત્યુચ્ચારણં, તદનનુભાષણં નામ પ્રતિવાદિનો નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ । અપ્રત્યુચ્ચારણ્યન્ કિમાશ્રયં દૂષણમભિદધીત ૧૪ ।

129. (૧૪) અનનુભાષણ — વાદીના જે ક્યનને પરિષદ સમજી જાય અને વાદી તેને ત્રણ વાર ઉચ્ચારે તો પણ જો પ્રતિવાદી તેનું પ્રત્યુચ્ચારણ ન કરી શકે તો તે અનનુભાષણ નામના નિગ્રહસ્થાનમાં આવી પડે છે. પ્રતિવાદી જો વાદીના વાક્યનું પ્રત્યુચ્ચારણ નથી કરી શકતો તો તે તેનું ખંડન કેવી રીતે કરી શકે ?

130. પર્ષદા વિજ્ઞાતસ્યાપિ વાદિવાક્યાર્થસ્ય પ્રતિવાદિનો યદજ્ઞાનં તદજ્ઞાનં નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ, અવિદિતોત્તરવિષયો હિ કિમુત્તરં બ્રૂયાત્, ન ચાનનુભાષણમેવેદં જ્ઞાતેઽપિ વસ્તુન્યનુભાષણાસામર્થ્યદર્શનાત્ ૧૫ ।

130. (૧૫) અજ્ઞાન — વાદીએ રજૂ કરેલા વાક્યનો અર્થ પરિષદ સમજી જાય પરંતુ પ્રતિવાદીની સમજમાં ન આવે તો પ્રતિવાદી અજ્ઞાન નિગ્રહસ્થાનથી પરાજિત થયો ગણાય. જો પ્રતિવાદી વાદીના પ્રશ્નના અર્થને જ સમજી ન શકે તો તે ઉત્તર કેવી રીતે આપી શકે ? ન જ આપી શકે. આ નિગ્રહસ્થાનનો સમાવેશ અનનુભાષણ નિગ્રહસ્થાનમાં ન કરી શકાય કેમ કે અનુભાષણનું અસામર્થ્ય તો જ્ઞાત વસ્તુને વિશે પણ હોઈ શકે છે. અનનુભાષણમાં માત્ર પુનઃ શબ્દોચ્ચારણના અસામર્થ્યની વિવક્ષા છે જ્યારે અજ્ઞાન નિગ્રહસ્થાનમાં શબ્દના અર્થને સમજવાની અશક્તિની.

131. પરપક્ષે ગૃહીતેઽપ્યનુભાષિતેઽપિ તસ્મિન્નુત્તરાપ્રતિપત્તિરપ્રતિભા નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ ૧૬ ।

131. (૧૬) અપ્રતિભા — વાદીના પક્ષને સમજવા છતાં અને તેનું અનુભાષણ

(પ્રત્યુચ્ચારણ) કરવા છતાં પ્રતિવાદીને તેનો ઉત્તર ન સૂઝવો એ અપ્રતિભા નામનું નિગ્રહસ્થાન છે.

132. કાર્યવ્યાસદ્ગાત્કથાવિચ્છેદો વિક્ષેપો નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ, સિસાધયિષિતસ્યાર્થસ્યાશક્યસાધનતામવસાય કથાં વિચ્છિન્નત્તિ, इदं मे करणीयं परिहीयते पीनसेन कण्ठ उपरूद्ध इत्याद्यभिधाय कथां विच्छिन्दन् वિક्षेपेण पराजीयते ૧૭ ।

132. (૧૭) વિક્ષેપ — વાદી કે પ્રતિવાદી પોતાનું અસામર્થ્ય સમજી જઈ પરાજયથી બચવા માટે કામનું બહાનું કાઢી કથા (શાસ્ત્રાર્થ) છોડી જતો રહે તો તે વિક્ષેપ નિગ્રહસ્થાનથી નિગૃહીત (પરાજિત) થાય છે. વાદી કે પ્રતિવાદી પોતે જે સાધ્ય સિદ્ધ કરવા ઇચ્છતા હોય તે સાધ્યને સિદ્ધ કરવું પોતાના માટે શક્ય નથી એવી તેને ખાતરી થઈ જતાં પરાજયથી બચવા માટે ‘મારે કરવાનું અમુક કામ બગડી રહ્યું છે (એટલે મારે અત્યારે જ જવું જોઈએ), શરદીથી મારું ગળું બંસી ગયું છે, વગેરે’ કહીને જ્યારે કથાને (શાસ્ત્રાર્થને) અધવચ્ચે તોડે છે, છોડે છે, ત્યારે તે વિક્ષેપ નિગ્રહસ્થાનથી પરાજિત થાય છે.

133. સ્વપક્ષે પરાપાદિતદોષમનુદ્ધત્ય તમેવ પરપક્ષે પ્રતીપમાપાદયતો મતાનુજ્ઞા નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ । ચૌરો ભવાન્યુરુષત્વાત્ પ્રસિદ્ધચૌરવદિત્યુક્તે ભવાનપિ ચૌરઃ પુરુષત્વાદિતિ પ્રતિબુવન્નાત્મનઃ પરાપાદિતં ચૌસ્ત્વદોષમભ્યુ-પગતવાન્ ભવતીતિ મતાનુજ્ઞયા નિગૃહ્યતે ૧૮ ।

133. (૧૮) મતાનુજ્ઞા — પોતાના પક્ષને લગાવવામાં આવેલા દોષનું નિરાકરણ ન કરતાં ઊલટું તે જ દોષ સામા પક્ષમાં લગાવવો એ મતાનુજ્ઞા નિગ્રહસ્થાન છે. ઉદાહરણ — વાદીએ કહ્યું ‘આપ ચોર છો કારણ કે આપ પુરુષ છો, પ્રસિદ્ધ ચોરની જેમ.’ હવે પોતાના પર કરવામાં આવેલા ચોરત્વના આરોપનું ખંડન કરવાના બદલે જો પ્રતિવાદી કહે, ‘આપ પણ ચોર છો કારણ કે આપ પુરુષ છો’ તો પ્રતિવાદીએ તેના ઉપર વાદીએ લગાવેલા ચોર હોવાના દોષનો સ્વીકાર કરી લીધો ગણાય, આમ પ્રતિવાદી મતાનુજ્ઞા નિગ્રહસ્થાનથી પરાજિત થઈ જાય.

134. નિગ્રહપ્રાપ્તસ્યાનિગ્રહઃ પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણં નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ, પર્યનુયોજ્યો નામ નિગ્રહોપપત્ત્યાવશ્યં નોદનીય इदं તે નિગ્રહસ્થાનમુપનતમતો નિગૃહીતોઽસીતિ વચનીયઃ, તમુપેક્ષ્ય ન નિગૃહ્ણાતિ યઃ સ પર્યનુયોજ્યો-પેક્ષણેન નિગૃહ્યતે ૧૯ ।

134. (૧૮) પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણ — નિગ્રહસ્થાનપ્રાપ્તનો નિગ્રહ ન કરવો એ પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણ નિગ્રહસ્થાન છે. અર્થાત્ વાદી નિગ્રહસ્થાનમાં આવી પડ્યો હોય તો પ્રતિવાદીએ તેને સ્પષ્ટ જણાવી દેવું જોઈએ કે તમે અમુક નિગ્રહસ્થાન પામ્યા છો. જો કોઈ (વાદી કે પ્રતિવાદી) તેની ઉપેક્ષા કરે અર્થાત્ સામેવાળાને, જે નિગ્રહસ્થાન પ્રાપ્ત છે તેને, નિગૃહીત ઘોષિત ન કરે તો આ ઉપેક્ષા કરનારો પોતે જ પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણ નિગ્રહસ્થાનથી નિગ્રહ(પરાજય) પામે છે.

135. અનિગ્રહસ્થાને નિગ્રહસ્થાનાનુયોગો નિરનુયોજ્યાનુયોગો નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ, ઉપપન્નવાદિનમપ્રમાદિનમનિગ્રહાર્હમપિ નિગૃહીતોઽસીતિ યો બ્રૂયાત્, સ એવમસદ્ભૂતદોષોદ્ભાવનયા નિગૃહ્યતે ૨૦ ।

135. (૨૦) નિરનુયોજ્યાનુયોગ — જે નિગ્રહસ્થાનપ્રાપ્ત નથી તેના ઉપર નિગ્રહસ્થાનપ્રાપ્તિનો દોષારોપ કરવો તે નિરનુયોજ્યાનુયોગ નિગ્રહસ્થાન છે. જે યુક્તિસંગત બોલે છે, અપ્રમાદી છે અર્થાત્ સ્વપક્ષસાધન અને પરપક્ષદૂષણમાં બરાબર જાગ્રત છે અને નિગ્રહને યોગ્ય નથી તેને 'તમે નિગૃહીત (પરાજિત) થઈ ગયા' એમ જે કહે છે તે પોતે જ અવિદ્યમાન દોષનું ઉદ્ભાવન કરવાના કારણે નિગૃહીત થઈ જાય છે.

136. સિદ્ધાન્તમભ્યુપેત્યાનિયમાત્કથાપ્રસજ્જોઽપસિદ્ધાન્તો નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ, યઃ પ્રથમં કિંચિત્સિદ્ધાન્તમભ્યુપગમ્ય કથામુપક્રમતે તત્ર ચ સિસાધધિષિતાર્થસાધનાય વા પરોપલખ્યાય વા સિદ્ધાન્તવિસ્ફુદ્ધમભિધત્તે, સોઽપસિદ્ધાન્તે નિગૃહ્યતે, યથા મીમાંસામભ્યુપગમ્ય કશ્ચિદગ્નિહોત્રં સ્વર્ગ-સાધનમિત્યાહ કથં પુનરગ્નિહોત્રક્રિયા ધ્વસ્તા સતી સ્વર્ગસ્ય સાધિકા ભવતીત્યનુયુક્તઃ પ્રાહ અનયા ક્રિયયારાધિતો મહેશ્વરઃ ફલં દદાતિ રાજાદિવદિતિ, તસ્ય મીમાંસાનભિમતેશ્ચરસ્વીકારાદપસિદ્ધાન્તો નામ નિગ્રહ-સ્થાનં ભવતિ ૨૧ ।

136. (૨૧) અપસિદ્ધાન્ત — અમુક સિદ્ધાન્તને સ્વીકાર્યા પછી તે સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ જેમ તેમ નિરંકુશપણે બોલી શાસ્ત્રાર્થ કરવો એ અપસિદ્ધાન્ત નિગ્રહસ્થાન છે. કોઈ (અર્થાત્ વાદી કે પ્રતિવાદી) પહેલાં કોઈ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરી કથાનો (શાસ્ત્રાર્થનો) આરંભ કરે છે. પછી તે પોતાના ઈષ્ટ સાધ્યને સિદ્ધ કરવા માટે કે પરપક્ષને દૂષિત કરવા માટે પોતે પહેલાં સ્વીકારેલા સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ બોલે છે ત્યારે તે અપસિદ્ધાન્ત નિગ્રહસ્થાનથી નિગૃહીત (પરાજિત) થાય છે. ઉદાહરણ — કોઈ વાદી મીમાંસાસિદ્ધાન્તને સ્વીકારી અગ્નિહોત્ર યજ્ઞને સ્વર્ગનું સાધન સિદ્ધ કરે છે. જ્યારે તેને

પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે 'અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ તો એક ક્રિયા છે, એટલે તે તો તરત જ નાશ પામી જાય છે, તો પછી તે કાલાન્તરભાવી સ્વર્ગનું સાધન અર્થાત્ અવ્યવહિત કારણ કેવી રીતે હોઈ શકે?' ત્યારે તે આ દૂષણનું વારણ કરવા માટે મીમાંસાના નિરીશ્વર સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ પણ ઉત્તર આપી દે છે કે 'અગ્નિહોત્ર યજ્ઞક્રિયાથી મહેશ્વરની આરાધના થાય છે અને ઈશ્વર (મહેશ્વર) તે યજ્ઞક્રિયાના ફળરૂપે તેને (યજ્ઞકર્તાને) સ્વર્ગમાં પહોંચાડી દે છે, જેમ રાજા પોતાના સેવકને સેવા કરવાનું ફળ આપે છે તેમ.' આમ તેણે મીમાંસાની વિરુદ્ધ ઈશ્વરવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું, એટલે અપસિદ્ધાન્ત નિગ્રહસ્થાનથી તેનો પરાજય થાય છે.

137. હેત્વાભાસાશ્ચ યથોક્તા અસિદ્ધવિરુદ્ધાદયો નિગ્રહસ્થાનમ્ ૨૨ ।
ઇતિ ભેદાન્તરાનન્ત્યેઽપિ નિગ્રહસ્થાનાનાં દ્વાવિંશતિર્મૂલભેદા નિવેદિતા ઇતિ ।

137. (૨૨) હેત્વાભાસ — પૂર્વે કહેલા અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ આદિ હેત્વાભાસો પણ નિગ્રહસ્થાન છે. આમ તો નિગ્રહસ્થાનના અવાન્તર ભેદો તો અનન્ત છે (અને તે બધાને વર્ણવવા અશક્ય છે, તેથી) નિગ્રહસ્થાનના જે મૂળ બાવીસ ભેદો છે તેમનું વર્ણન કર્યું.

138. તદેવં છલજાતિનિગ્રહસ્થાનસ્વરૂપભેદાભિજ્ઞઃ સ્વવાક્યે તાનિ
વર્જન્યન્પ્રયુક્તાનિ સમાદધદ્યથાભિમતસાધ્યસિદ્ધિ લભત ઇતિ ॥

★ જાતિનિગ્રહસ્થાનાનાં સંગ્રહશ્લોકા યથા—

સાધર્મ્યમથ વૈધર્મ્યમુત્કર્ષશ્ચાપકર્ષકઃ ।

વર્ણ્યાવર્ણ્યવિકલ્પાશ્ચ સાધ્યપ્રાપ્ત્યનવાસયઃ ॥૧॥

પ્રસન્ન પ્રતિદૃષ્ટાન્તોઽનુત્પત્તિઃ સંશયસ્તથા ।

તતઃ પ્રકરણાહેતૂ અર્થાપત્ત્યવિશેષકૌ ॥૨॥

ઉપપત્તિશ્ચોપલબ્ધ્યનુપલબ્ધી તથા ક્રમાત્ ।

નિત્યાનિત્યે કાર્યસમા જાતયઃ સમુદીરિતાઃ ॥૩॥

પ્રતિજ્ઞાહાનિસંન્યાસવિરોધાશ્ચ તદન્તરમ્ ।

હેત્વર્થાન્તરનિરર્થાઽવિજ્ઞાતાર્થમપાર્થકમ્ ॥૪॥

અપ્રાપ્તકાલયુગ્ ન્યૂનમઘિકં પુનરુક્તયુક્ત્ ।

સ્યાન્નાનુભાષણાજ્ઞાનાપ્રજ્ઞાવિક્ષેપસંજ્ઞકમ્ ॥૫॥

મતાનુજ્ઞાપરિનિરનુયોજ્યૌ ભવતસ્તતઃ ।

उपेक्षणानुयोगौ चापसिद्धान्तापसाधने ॥६॥ इति

जातिनिग्रहस्थानसंग्रहश्लोकाः ।★

138. આ રીતે છલ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનના સ્વરૂપને બરાબર જાણનારા પોતાના વાક્યમાં તેમના પ્રયોગને વર્જ્ય ગણી ત્યજે છે, ટાળે છે તથા બીજા દ્વારા પ્રયુક્ત છલ વગેરેનું ઉચિત સમાધાન કરીને પોતાના પક્ષને સિદ્ધ કરી વિજય પામે છે.

જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનોના સંગ્રહશ્લોકો (અર્થાત્ તેમનો અનુવાદ) નીચે પ્રમાણે છે—

સાધર્મ્યસમા, વૈધર્મ્યસમા, ઉત્કર્ષસમા, અપકર્ષસમા, વર્ણ્યસમા, અવર્ણ્યસમા, વિકલ્પસમા, સાધ્યસમા, પ્રાપ્તિસમા, અપ્રાપ્તિસમ, પ્રસંગસમા, પ્રતિદષ્ટાન્તસમા, અનુત્પત્તિસમા, સંશયસમા, પ્રકરણસમા, અહેતુસમા, અર્થાપત્તિસમા, અવિશેષસમા, ઉપપત્તિસમા, ઉપલબ્ધિસમા, અનુપલબ્ધિસમા, નિત્યસમા, અનિત્યસમા, કાર્યસમા એ ચોવીસ જાતિઓ છે.

પ્રતિજ્ઞાહાનિ, પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ, પ્રતિજ્ઞાવિરોધ, હેત્વન્તર, અર્થાન્તર, નિરર્થક, અવિજ્ઞાતાર્થ, અપાર્થક, અપ્રાપ્તકાલ, ન્યૂન, અધિક, પુનરુક્ત, અનનુભાષણ, અજ્ઞાન, અપ્રતિભા, વિક્ષેપ, મતાનુજ્ઞા, પરિયોજ્યયોપેક્ષણ, નિરનુયોજ્યાનુયોગ, અપસિદ્ધાન્ત અને હેત્વાભાસ એ બાવીસ નિગ્રહસ્થાનો છે.

જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનોના સંગ્રહશ્લોકો સમાપ્ત.

139. अत्रानुक्तमपि किञ्चिन्निगद्यते । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम् । एकात्मसमवायिज्ञानान्तरवेद्यं ज्ञानम्, प्रमाणाद्भिन्नं फलं, पूर्वं प्रमाणमुत्तरं तु फलम् । स्मृतेरप्रामाण्यम्, परस्परविभक्तौ सामान्यविशेषौ नित्यानित्यत्वे सदसदंशौ च, प्रमाणस्य विषयः पारमार्थिकः, तमश्छाये अद्वये, आकाशगुणः शब्दोऽपौद्गलिकः, संकेतवशादेव शब्दादर्थप्रतीतिर्न पुनस्तत्प्रतिपादनसामर्थ्यात्, धर्मधर्मिणोर्भेदः, सामान्यमनेकवृत्ति, आत्मविशेषगुणलक्षणं कर्म, वपुर्विषयेन्द्रियबुद्धिसुखदुःखानामुच्छेदादात्मसंस्थानं मुक्तिरिति न्यायसारे पुनरेवं नित्यसंवेद्यमानेन सुखेन विशिष्टात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुस्त्रस्य मोक्ष इति ॥

139. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ મૂળ શ્લોકોમાં ન કહેલી કેટલીક વાતો જણાવીએ

છીએ. અર્થોપલબ્ધિનું જે સાધકતમ ઉત્પાદક કારણ હોય તેને પ્રમાણ કહે છે. એક જ આત્મામાં ઉત્પન્ન થઈ સમવાયસંબંધથી રહેતા જ્ઞાનો [સ્વસંવેદ્ય નથી પણ] પોતાના પછી ઉત્પન્ન થતા અન્ય જ્ઞાન (અનુવ્યવસાય) વડે જ્ઞાત થાય છે. પ્રમાણથી પ્રમાણનું ફળ ભિન્ન છે. પૂર્વ અર્થાત્ સાધકતમ કારણ પ્રમાણ છે તથા ઉત્તર અર્થાત્ તેનું કાર્ય ફળ છે. સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી. સામાન્ય અને વિશેષ અત્યન્ત ભિન્ન છે. નિત્ય (દ્રવ્ય) અને અનિત્ય (અર્થાત્ દ્રવ્યમાં રહેતા ગુણો અને કર્મો) અત્યન્ત ભિન્ન છે. ભાવ અને અભાવ અર્થાત્ સત્ અને અસત્ અત્યન્ત ભિન્ન છે. પ્રમાણનો વિષય પરમાર્થસત્ છે. તમ અને છાયા દ્રવ્યરૂપ નથી પરંતુ તેજ(પ્રકાશ)ના અભાવરૂપ છે. શબ્દ પૌંદ્રગલિક નથી પણ આકાશનો ગુણ છે. સંકેતના કારણે જ શબ્દથી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. શબ્દમાં અર્થને જણાવવાની સ્વાભાવિક શક્તિ નથી. ધર્મ અને ધર્મીનો અત્યન્ત ભેદ છે. સામાન્ય [નિત્ય અને] એક છે અને અનેક વિશેષોમાં (વ્યક્તિઓમાં) રહે છે. કર્મ (અર્થાત્ પુણ્ય-પાપ, ધર્મ-અધર્મ) આત્માના વિશેષગુણરૂપ છે. શરીર, વિષય, ઈન્દ્રિય, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ આદિનો ઉચ્છેદ થવાથી આત્માનું સ્વરૂપમાં જ અવસ્થાન એ મુક્તિ છે. પરંતુ ન્યાયસારમાં તો નિત્યસંવેદ્ય સુખથી વિશિષ્ટ આત્યન્તિક દુઃખનિવૃત્તિને પુરુષનો મોક્ષ ગણવામાં આવ્યો છે.

140. एषां तर्कग्रन्था न्यायसूत्र-भाष्य-न्यायवार्तिक-तात्पर्यटीका-तात्पर्यपरिशुद्धि-न्यायालंकारवृत्तयः । क्रमेणाक्षपादवात्स्यायनोद्योतकरवाचस्पतिश्रीउदयनश्रीकण्ठाभयतिलकोपाध्यायविरचिताः ५४००० प्रमिताः । भासर्वज्ञप्रणीते न्यायसारेऽष्टादश टीकाः ॥ तासु मुख्या टीका न्यायभूषणाख्या तेनैव रचिता, न्यायकलिका जयन्तरचिता, न्यायकुमुदाञ्जलितर्कश्च ॥३२॥

140. નૈયાયિકોના પ્રમુખ તર્કગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે - અક્ષપાદકૃત ન્યાયસૂત્ર, વાત્સ્યાયનકૃત ન્યાયભાષ્ય, ઉદ્યોતકરકૃત ન્યાયવાર્તિક, વાયસ્પતિકૃત ન્યાયવાર્તિક-તાત્પર્યટીકા, ઉદયનકૃત તાત્પર્યપરિશુદ્ધિ, શ્રીકંઠકૃત ટિપ્પનક અને અભયતિલકો-પાધ્યાયકૃત ન્યાયાલંકારવૃત્તિ. તેમનું પ્રમાણ ૫૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. [ભાષ્ય-વાર્તિક-તાત્પર્યટીકા-પરિશુદ્ધિને ન્યાયચતુર્ગ્રન્થિક કહેવામાં આવે છે. આ ચતુર્ગ્રન્થિક સહિત ન્યાયસૂત્ર ઉપર શ્રીકંઠે ટિપ્પનક લખ્યું છે પણ તે કેવળ પ્રથમ ત્રણ સૂત્રો સુધી જ સીમિત છે, જ્યારે ખરતરગચ્છના અભયતિલકોપાધ્યાયે વિસ્તૃત સંપૂર્ણ સમીક્ષાત્મક પ્રૌઢ ટીકા ન્યાયાલંકારવૃત્તિ નામની લખી છે.] ભાસર્વજ્ઞકૃત ન્યાયસાર ઉપર અઢાર ટીકાઓ છે. તે બધીમાં ભાસર્વજ્ઞે પોતે જ રચેલી ન્યાયભૂષણ નામની ટીકા પ્રમુખ છે.

જયન્ત ભદ્રે ન્યાયકલિકા [અને ન્યાયમંજરી] રચી છે. ન્યાયકુસુમાંજલિતર્ક [ઉદયનાચાર્યની કૃતિ] છે. (૩૨)

141. અથ તન્મતમુપસંહરન્નુત્તરં ચ મતમુપક્ષિપન્નાહ -

નૈયાયિકમતસ્યૈષ સમાસઃ કથિતોઽઙ્ગસા ।

સાંખ્યાભિમતભાવાનામિદાનીમયમુચ્યતે ॥૩૩॥

141. હવે આચાર્ય ન્યાયમતનો ઉપસંહાર કરીને આગળ સાંખ્યમતના પ્રતિપાદનની પ્રતિજ્ઞા કરે છે -

આમ ન્યાયમતનું સંક્ષેપમાં સમુચિત નિરૂપણ કર્યું. હવે સાંખ્યોએ સ્વીકારેલાં તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. (૩૩).

142. વ્યાખ્યા-एषोऽनन्तरोदितो नैयायिकमतस्य समासः संक्षेपः कथित उक्तोऽङ्गसा द्राग् सांख्याभिमतभावानां सांख्याः कापिलास्तेषामभिमता अभीष्टा भावा ये पञ्चविंशतितत्त्वादयः पदार्थास्तेषामयं समास इदानीमुच्यते ।

142. શ્લોકવ્યાખ્યા - આ પહેલાં કહેલા નૈયાયિકમતનું સંક્ષેપમાં ઝટ થોડા વખતમાં જ નિરૂપણ કર્યું છે. સાંખ્યો એટલે કપિલ મુનિના અનુયાયીઓ. તેમણે સ્વીકારેલાં પચ્ચીસ તત્ત્વો યા ભાવો યા પદાર્થોનું અમે હવે સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરીએ છીએ.

इति श्रीतपोगणनभोऽङ्गणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपादपद्मोपजीवि-
श्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां षड्दर्शनसमुच्चयवृत्तौ
नैयायिकमतस्वरूपप्रकटनो नाम द्वितीयोऽधिकारः ॥

તપાગચ્છરૂપી આકાશમાં સૂર્ય જેવા પ્રતાપી શ્રી દેવસુન્દરસૂરિનાં ચરણકમળના

ઉપાસક શ્રી ગુણરત્નસૂરિએ રચેલી તર્કરહસ્યદીપિકા નામની

ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની ટીકાનો નૈયાયિક મતના સ્વરૂપને પ્રકટ કરતો બીજો અધિકાર પૂર્ણ.

ત્રીજો અધિકાર

સાંખ્યમત

અથ તૃતીયોઽધિકારઃ

સાંખ્યમતમ્

1. અથાદૌ સાંખ્યમતપ્રપન્નાનાં પરિજ્ઞાનાય લિઙ્ગાદિકં નિગદ્યતે । ત્રિદણ્ડા
એકદણ્ડા વા કૌપીનવસના ધાતુરક્તામ્બરાઃ શિખાવન્તો જટિનઃ ક્ષુરમુણ્ડા
મુગ્ધચર્માસના દ્વિજગૃહાશનાઃ પદ્મગ્રાસીપરા વા દ્વાદશાક્ષરજાપિનઃ પરિવ્રાજ-
કાદયઃ । તદ્દક્તા વન્દમાના ઐ નમો નારાયણાયેતિ વદન્તિ, તે તુ નારાયણાય
નમ ઇતિ પ્રાહુઃ । તેષાં ચ મહાભારતે બીટેતિ ય્યાતા દારવી મુખવસ્ત્રિકા
મુખનિઃશ્વાસનિરોધિકા ભૂતાનાં દયાનિમિત્તં ભવતિ । યદાહુસ્તે-

“ઘ્રાણાદિતોઽનુયાતેન શ્વાસેનૈકેન જન્તવઃ ।

હન્યન્તે શતશો બ્રહ્મત્રણુમાત્રાક્ષરવાદિનામ્ ॥૧૧ ॥”

1. હવે સાંખ્યમતનું પરિજ્ઞાન કરવા માટે સાંખ્યોનાં લિંગો વેશ આદિનું નિરૂપણ
કરીએ છીએ. સાંખ્ય પરિવ્રાજકો ત્રણ દંડોના કે એક દંડના ધારકો હોય છે. તેઓ
એકમાત્ર લંગોટી પહેરે છે કે ગેરુથી રંગેલા લાલ વસ્ત્રો પહેરે છે. તેઓ માથે શિખા
(ચોટલી) રાખે છે કે જટાધારણ કરે છે. તેઓ અસ્ત્રાથી માથું મૂકાવે પણ છે. તેઓ
મૃગચર્મનું આસન વાપરે છે. તેઓ દ્વિજોના ઘરે ભોજન કરે છે. તેઓ પાંચ કોળિયા
જેટલો આહાર લે છે. તેઓ દ્વાદશાક્ષરમન્ત્રનો જાપ કરે છે. તેમના ભક્તો તેમની
વન્દના કરતી વખતે ‘ૐ નમો નારાયણાય’ કહે છે. પરિવ્રાજકો ભક્તોને ‘નારાયણાય
નમઃ’ કહી આશીર્વાદ આપે છે. તે દયાળુ પરિવ્રાજકો મુખમાંથી નીકળતા ઉષ્ણ
શ્વાસથી જીવોની રક્ષા કરવા માટે એક દારવી (લાકડાની) મુખવસ્ત્રિકા પહેરે છે.
મહાભારતમાં આ મુખવસ્ત્રિકાને ‘બીટા’ કહી છે. તે પરિવ્રાજકો કહે છે, “હે બ્રાહ્મણ,
એક હ્રસ્વ અક્ષરને ઉચ્ચારતી વખતે પણ નાક વગેરેમાંથી નીકળતા એક શ્વાસથી જ
સેંકડો જંતુઓની હિંસા થાય છે.”

2. તે ચ જલજીવદયાર્થં સ્વયં ગલનકં ધારયન્તિ, ભક્તાનાં ચોપદિશન્તિ ।
“ષટ્ત્રિંશદ્ભૂલાયામં વિશત્યદ્ભૂલવિસ્તૃતમ્ । દૃઢં ગલનકં કુર્યાદ્ભૂયો
જીવાન્વિશોદયેત્ ॥૧૧ ॥ પ્રિયન્તે મિષ્ટતોયેન પૂતરાઃ ક્ષારસંભવાઃ । ક્ષારતોયેન તુ

પરે ન કુર્યાત્સંકરં તતઃ ॥૨॥ લૂતાસ્યતન્તુગલિતે ચે બિન્દૌ સન્તિ જન્તવઃ ।
સૂક્ષ્મા ભ્રમરમાનાસ્તે નૈવ માન્તિ ત્રિવિષ્ટપે ॥૩॥” ઇતિ ગલનકવિચાર-
મીમાંસાયામ્ ।

2. તે સાંખ્ય પરિવ્રાજકો જળમાં રહેનારા જીવોની દયાનું (અહિંસાનું) પાલન કરવા માટે પોતે તો પાણી ગળવાના ગળણાનો ઉપયોગ કરે છે અને પોતાના ભક્તોને પણ ગળણા વડે પાણી ગાળીને વાપરવાનો ઉપદેશ દે છે. ગલનકવિચારમીમાંસામાં કહ્યું છે—“છત્રીસ આંગળ લાંબા, વીસ આંગળ પહોળા ઘટ્ટ ગળણા વડે પાણી ગાળવું જોઈએ. પાણી ગાળવા ઉપરાંત પણ જીવોની દયા તરફ વિશેષ ધ્યાન દેવું જોઈએ. મીઠા પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવો ખારા પાણીથી મરી જાય છે અને ખારા પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવો મીઠા પાણીથી મરી જાય છે. તેથી મીઠું પાણી અને ખારું પાણી ભેગું ન કરવું. કરોળિયાના મુખમાંથી નીકળતી લાળના તાંતણામાં ગળતાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ જેવા જ સૂક્ષ્મ જંતુઓ જે પાણીના એક ટીપામાં છે તે ભમરા જેવડા સ્થૂળ બની જાય તો ત્રણે લોકમાં ન સમાઈ શકે.”

3. સાંખ્યાઃ કેચિદીશ્વરદેવાઃ, અપરે ચ નિરીશ્વરાઃ । ચે ચ નિરીશ્વરાસ્તેષાં નારાયણો દેવઃ । તેષામાચાર્યા વિષ્ણુપ્રતિષ્ઠાકારકાશ્ચૈતન્યપ્રભૃતિશબ્દૈરભિ-
ધીયન્તે । તેષાં મતવક્તારઃ કપિલાસૂરિપન્ચશિખશાંકુભાર્ગવોલૂકાદયઃ,
તતઃ શાંખ્યાઃ કાપિલા ઇત્યાદિનામભિરભિધીયન્તે । તથા કપિલસ્ય પરમ-
ર્ષિરિતિ દ્વિતીયં નામ, તેન તેષાં પારમર્ષા ઇત્યપિ નામ જ્ઞાતવ્યમ્ ।

3. કેટલાક સાંખ્યો ઈશ્વરને દેવ માને છે, અને કેટલાક નિરીશ્વરવાદી છે. જે નિરીશ્વરવાદીઓ છે તેમના દેવ નારાયણ છે. તેમના આચાર્યો વિષ્ણુની પ્રતિષ્ઠા કરનારા છે અને તેમને ચૈતન્ય વગેરે શબ્દોથી ઉદ્દેશવામાં આવે છે (અર્થાત્ તેમનાં નામો સાથે ચૈતન્ય વગેરે શબ્દો જોડવામાં આવે છે જેમ કે કૃષ્ણચૈતન્ય). કપિલ, આસુરિ, પંચશિખ, શંખ, ભાર્ગવ, ઉલૂક આદિ સાંખ્યમતના પ્રખ્યાત વક્તાઓ છે, એટલે તેમના અનુયાયીઓને શાંખ્ય, કાપિલ નામથી પણ ઉદ્દેશવામાં આવે છે. કપિલનું બીજું નામ ‘પરમર્ષિ’ પણ છે, એટલે સાંખ્યમતના યા કપિલના અનુયાયીઓને પારમર્ષ પણ કહેવામાં આવે છે.

4. વારાણસ્યાં તેષાં પ્રાચુર્યમ્ । બહવો માસોપવાસિકાઃ । બ્રાહ્મણા
અર્ચિર્માર્ગવિરુદ્ધધૂમમાર્ગાનુગામિનઃ । સાંખ્યાસ્ત્વર્ચિર્માર્ગાનુગાઃ । તત એવ
બ્રાહ્મણા વેદપ્રિયા યજ્ઞમાર્ગાનુગાઃ । સાંખ્યાસ્તુ હિંસાઢ્યવેદવિસ્તા અધ્યાત્મ-

વાદિનઃ । તે ચ સ્વમતસ્ય મહિમાનમેવમામનન્તિ । તદુક્તં માઠરપ્રાન્તે—

“હસ પિબ લલ ખાદ મોદ નિત્યં ભુક્ષ્વ ચ ભોગાન્ યથાધિકામમ્ ।
યદિ વિદિતં તે કપિલમતં તત્પ્રાપ્સ્યસિ મોક્ષસૌખ્યમચિરેણ ॥૧ ॥”

શાસ્ત્રાન્તરેઽપ્યુક્તમ્—

“પચ્છવિંશતિતત્ત્વજ્ઞો યત્ર તત્રાશ્રમે સ્તઃ ।

શિશ્વી મુણ્ડી જટી વાપિ મુચ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥૨॥ ॥૩૩॥

4. સાંખ્યોની વસતી બનારસમાં ઘણી બધી છે. ઘણા બધા સાંખ્ય સાધુઓ એક એક મહિનાના ઉપવાસ કરે છે. બ્રાહ્મણો અર્થિમાર્ગથી ઊલટા ધૂમમાર્ગના અનુયાયીઓ છે. સાંખ્યો અર્થિમાર્ગને અનુસરે છે. તેથી બ્રાહ્મણોને વેદ પ્રિય છે અર્થાત્ બ્રાહ્મણો વેદમાર્ગી છે અને યાજ્ઞિક અનુષ્ઠાનો કરે છે. સાંખ્યો વૈદિકી હિંસાથી વિરક્ત રહીને આધ્યાત્મિક સાધના કરે છે. સાંખ્યો પોતાના સાંખ્યમતના મહિમાનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે. માઠર પોતાની વૃત્તિના અન્તભાગમાં કહે છે, “ખૂબ હસો, મજાથી પીઓ, લાડ-આનન્દ કરો, ખૂબ ખાઓ, ખુશીથી મોજ કરો, હમેશા રોજેરોજ ઈચ્છાનુસાર ભોગોને ભોગવો. આમ જે કંઈ આનન્દ મેળવવા કરવાની ઈચ્છા થાય તેને ખટકો રાખ્યા વિના કરો. આવું બધું કરવા છતાં પણ જો તમે કપિલમતને સારી રીતે સમ્યક્પણે સમજી લેશો તો વિશ્વાસ રાખો કે તમારી મુક્તિ તદ્દન નજીક છે, તમે કપિલમતના પરિજ્ઞાનમાત્રથી સઘળી મોજમજા કરવા છતાં પણ શીઘ્ર જ મોક્ષસુખ પામવાના.” બીજા શાસ્ત્રગ્રન્થમાં કહ્યું છે, “સાંખ્યમતના પચ્ચીસ તત્ત્વોને સમ્યક્પણે યથાતથ જાણનારાની—ભલે તે ઈચ્છે તે આશ્રમમાં રહે, ભલે તે ઈચ્છે તો ચોટલી રાખે, માથું મુંડાવે કે જટા ધારણ કરે — મુક્તિ નિશ્ચિત છે, એમાં કોઈ સંશય નથી.” (૩૩)

5. અથ શાસ્ત્રકારઃ સાંખ્યમતમુપદર્શયતિ-।

સાંખ્યા નિરીશ્વરાઃ કેચિત્કેચિદીશ્વરદેવતાઃ ।

સર્વેષામપિ તેષાં સ્યાત્તત્ત્વાનાં પચ્છવિંશતિઃ ॥૩૪॥

5. હવે શાસ્ત્રકાર આચાર્ય સાંખ્યમતનું નિરૂપણ કરે છે—

કેટલાક સાંખ્યો નિરીશ્વરવાદી છે અને કેટલાક સાંખ્યો ઈશ્વરને દેવ માને છે, પરંતુ બધા જ સાંખ્યો પચ્ચીસ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરે છે. (૩૪).

6. વ્યાખ્યા—કેચિત્ સાંખ્યા નિર્ગત ઈશ્વરો યેભ્યસ્તે નિરીશ્વરાઃ, કેવલા-

ધ્યાત્મૈકમાનિનઃ, કેચિદીશ્વરદેવતાઃ— ઈશ્વરો દેવતા યેષાં તે તથા । તેષાં સર્વે-
 ષામપિ નિરીશ્વરાણાં સેશ્વરાણાં ચોભયેષામપિ તત્ત્વાનાં પञ्ચવિંશતિઃ સ્યાત્ ।
 સાંખ્યમતે કિલ દુઃખત્રયાભિહતસ્ય પુરુષસ્ય તદુપઘાતહેતુસ્તત્ત્વજિજ્ઞાસો-
 ત્પદ્યતે । આધ્યાત્મિકમાધિદૈવિકમાધિભૌતિકં ચેતિ દુઃખત્રયમ્ । અત્રાધ્યા-
 ત્મિકં દ્વિવિધમ્, શારીરં માનસં ચ । તત્ર વાતપિત્તશ્લેષ્મણાં વૈષમ્યનિમિત્તં
 યદદુઃખમાત્માનં દેહમધિકૃત્ય જ્વરાતીસારાદિ સમુત્પદ્યતે તચ્છારીરમ્, માનસં
 ચ કામક્રોધલોભમોહેર્ષ્યાવિષયાદર્શનનિબન્ધનમ્ । સર્વં ચૈતદાન્તરોપા-
 યસાધ્યત્વાદાધ્યાત્મિકં દુઃખમ્ । બાહ્યોપાયસાધ્યં દુઃખં દ્વેધા—આધિભૌતિ-
 કમાધિદૈવિકં ચેતિ । તત્રાધિભૌતિકં માનુષપશુપક્ષિમૃગસરીસૂપસ્થાવર-
 નિમિત્તમ્, આધિદૈવિકં યક્ષરાક્ષસગ્રહાદ્યાવેશહેતુકમ્ । અનેન દુઃખત્રયેણ
 રજઃપરિણામભેદેન બુદ્ધિવર્તિનાભિહતસ્ય પ્રાણિનસ્તત્ત્વાનાં જિજ્ઞાસા ભવતિ
 દુઃખવિઘાતાય । તત્ત્વાનિ ચ પञ્ચવિંશતિર્ભવન્તિ ॥૩૪॥

6. શ્લોકવ્યાખ્યા—કેટલાક સાંખ્યો ઈશ્વરને માનતા નથી, તેઓ કેવળ
 અધ્યાત્મવાદીઓ જ છે. કેટલાક સાંખ્યો ઈશ્વરને દેવ માને છે. બધા સેશ્વર સાંખ્યો
 અને નિરીશ્વર સાંખ્યો સમાનપણે પચ્ચીસ તત્ત્વોને સ્વીકારે છે. સાંખ્યમતમાં કહ્યું
 છે કે જ્યારે પુરુષ ત્રણ પ્રકારના દુઃખોના આઘાતથી સંતપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તેને
 તે ત્રણ પ્રકારના દુઃખોનો નાશ કરવામાં ઉપાયભૂત તત્ત્વજિજ્ઞાસા જન્મે છે.
 આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક એ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો છે.
 આધ્યાત્મિક દુઃખો બે પ્રકારનાં છે — શારીરિક અને માનસિક. વાત, પિત્ત, કફની
 વિષમતાથી દેહમાં જ્વર, અતીસાર આદિ વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે શારીરિક
 દુઃખ છે. વિષયના સ્વરૂપના અદર્શન અર્થાત્ અજ્ઞાનના કારણે અને કામ, ક્રોધ,
 લોભ, મોહ, ઈર્ષ્યાના કારણે મનમાં ઉત્પન્ન થતું દુઃખ માનસિક છે. આ બધાં
 આધ્યાત્મિક દુઃખો આંતરિક કારણોથી (અર્થાત્ વાતપિત્તકફની વિષમતા અને
 કામક્રોધાદિરૂપ આંતરિક કારણોથી) ઉત્પન્ન થતાં હોઈ આધ્યાત્મિક દુઃખો ગણાય
 છે. બાહ્ય કારણોથી ઉત્પન્ન થનારાં દુઃખો આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક ભેદથી
 બે પ્રકારનાં છે. મનુષ્ય, પશુ, પેક્ષી, મૃગ, સર્પ, વૃક્ષાદિ સ્થાવર પ્રાણીઓના
 નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખો આધિભૌતિક છે. યક્ષ, રાક્ષસ તથા ભૂત આદિના
 આવેશથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખો આધિદૈવિક છે. બુદ્ધિગત રજસુગુણના
 પરિણામભેદોરૂપ આ પ્રકારનાં દુઃખોથી અભિહત યા સંતપ્ત પ્રાણીઓને સર્વ
 દુઃખોનો આત્યન્તિક નાશ કરવા માટે તત્ત્વોને જાણવાની ઈચ્છા થાય છે. તત્ત્વો

પચ્ચીસ છે. (૩૪)

7. અથ તત્ત્વપચ્ચવિંશતિમેવ વિવક્ષુરાદૌ સત્ત્વાદિગુણસ્વરૂપમાહ ।

સત્ત્વં રજસ્તમશ્ચેતિ જ્ઞેયં તાવદ્ગુણત્રયમ્ ।

પ્રસાદતાપદૈન્યાદિકાર્યલિઙ્ગં ક્રમેણ તત્ ॥૩૫॥

7. હવે આ પચ્ચીસ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરવાની ઈચ્છા ધરાવતા આચાર્ય સૌપ્રથમ સત્ત્વ આદિ ગુણોનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે—

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો છે એ જાણો. પ્રસાદ, તાપ અને દીનતા આદિ કાર્યોરૂપ લિંગો દ્વારા ક્રમશઃ તેમનું અનુમાન થાય છે. (૩૫).

8. તાવચ્છબ્દઃ પ્રક્રમે તત્ત્વૈવં જ્ઞાતવ્યં (વ્યઃ) । તેષુ પ્રચ્ચવિંશતૌ તત્ત્વેષુ સત્ત્વં સુખલક્ષણમ્, રજો દુઃખલક્ષણમ્, તમશ્ચ મોહલક્ષણમિત્યેવં પ્રથમં તાવદ્ગુણત્રયં જ્ઞેયમ્ । તસ્ય ગુણત્રયસ્ય કાનિ લિઙ્ગાનીત્યાહ— ‘પ્રસાદ’ ઇત્યાદિ । તત્સત્ત્વાદિગુણત્રયં ક્રમેણ પ્રસાદતાપદૈન્યાદિકાર્યલિઙ્ગમ્ । પ્રસાદઃ— પ્રસન્નતા, તાપઃ—સંતાપઃ, દૈન્યં—દીનવચનાદિહેતુર્વિષ્ણતા, દ્વન્દ્વે પ્રસાદ-તાપદૈન્યાનિ, તાનિ આદિઃ પ્રકારો યેષાં કાર્યણાં તાનિ પ્રસાદતાપદૈન્યાદીનિ, પ્રસાદતાપદૈન્યાદીનિ કાર્યાણિ લિઙ્ગં—ગમકં—ચિહ્નં યસ્ય તત્પ્રસાદતાપદૈન્યા-દિકાર્યલિઙ્ગમ્ । અયં ભાવઃ । પ્રસાદબુદ્ધિપાટવલાઘવપ્રસવાનભિષ્વજ્ઞાદ્વેષ-પ્રીત્યાદયઃ કાર્યં સત્ત્વસ્ય લિઙ્ગમ્ । તાપશોષભેદચલચિત્તાસ્તમ્બોદ્વેગાઃ કાર્યં રજસો લિઙ્ગમ્ । દૈન્યમોહમરણસાદનબીભત્સાજ્ઞાનાગૌરવાદીનિ કાર્યં તમસો લિઙ્ગમ્ । એભિઃ કાર્યૈઃ સત્ત્વાદીનિ જ્ઞાયન્તે । તથાહિ—લોકે યઃ કશ્ચિત્સુખ-મુપલભતે સ આર્જવમાર્દવસત્યશૌચહ્રીબુદ્ધિક્ષમાનુકમ્પાપ્રસાદાદિસ્થાનં ભવતિ, તત્સત્ત્વમ્ । યઃ કશ્ચિદ્ દુઃખમુપલભતે સ તદા દ્વેષદ્રોહમત્સરનિન્દા-વચ્છનબન્ધનતાપાદિસ્થાનં ભવતિ, તદ્રજઃ । યઃ કશ્ચિત્કદાપિ મોહં લભતે, સોઽજ્ઞાનમદાલસ્યભયદૈન્યાકર્મણ્યતાનાસ્તિકતાવિષાદોન્માદસ્વપ્નાદિસ્થાનં ભવતિ, તત્તમ્ ઇતિ ।

8. શ્લોકમાં ‘તાવત્’ શબ્દ પ્રક્રમના અર્થમાં છે. તે પ્રક્રમ આ પ્રમાણે છે — તે પચ્ચીસ તત્ત્વોમાં સૌપ્રથમ સુખલક્ષણવાળા સત્ત્વ, દુઃખલક્ષણવાળા રજસ્ અને મોહલક્ષણવાળા તમસ્ એ ત્રણ ગુણોને અર્થાત્ તેમનાં સ્વરૂપને સમજી લેવાં જોઈએ. તે

ત્રણ ગુણોનાં લિંગો ક્યાં છે? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યે કહ્યું છે — ‘પ્રસાદ ઇત્યાદિ’. આ સત્ત્વ આદિ ત્રણે ગુણોનું ક્રમશઃ પ્રસાદ, તાપ અને દીનતા આદિ કાર્યો દ્વારા અનુમાન થાય છે. પ્રસાદ એટલે પ્રસન્નતા. તાપ એટલે સંતાપ. દૈન્ય એટલે દીનવચન આદિના કારણભૂત વિષણ્ણતા અર્થાત્ વિષાદ. પ્રસાદતાપદૈન્ય એ દ્વન્દ્વસમાસ છે. ‘આદિ’ શબ્દથી તે તે પ્રકારનાં અન્ય કાર્યો સમજવાં. આવાં કાર્યો સત્ત્વ આદિ ગુણોનું અનુમાન કરવા માટે લિંગો અર્થાત્ ચિહ્નો અર્થાત્ ગમકો છે. તાત્પર્ય એ કે પ્રસન્નતા, બુદ્ધિપાટવ, લાઘવ, પ્રસવ અર્થાત્ પ્રજનન, અનભિષ્વંગ અર્થાત્ અનાસક્તિ, અદ્વેષ, પ્રીતિ વગેરે કાર્યો સત્ત્વગુણનાં લિંગો, ચિહ્નો યા ગમકો છે. તાપ અર્થાત્ સંતાપ, શોષ, ભેદ અર્થાત્ ફૂટ પાડવાની બુદ્ધિ, ચિત્તની ચંચળતા, સ્તબ્ધતા અને ઉદ્વેગ આદિ કાર્યો રજસુગુણનાં લિંગો, ચિહ્નો યા ગમકો છે. દૈન્ય, મોહ યા મૂઢતા, અજ્ઞાન, સાદન અર્થાત્ બીજાને બાધા પહોંચાડવી, બીભ્ત્સ, અજ્ઞાન, અગૌરવ અર્થાત્ સ્વાત્મિમાનશૂન્યતા આદિ કાર્યો તમસુગુણનાં લિંગો, ચિહ્નો યા ગમકો છે. આ કાર્યો વડે સત્ત્વ આદિ ગુણોનું [અનુમાન દ્વારા] જ્ઞાન થાય છે. ઉદાહરણો — જગતમાં જે કોઈ સુખ પામે છે અર્થાત્ સુખી હોય છે તે ઋજુતા, મૂઢતા, સત્ય, શૌચ(પવિત્રતા), લાજ-શરમ, બુદ્ધિ યા વિવેકબુદ્ધિ, ક્ષમા, અનુકમ્પા, પ્રસન્નતા આદિનું સ્થાન હોય છે. અને તે જ તો સાત્ત્વિક અર્થાત્ સત્ત્વગુણપ્રધાન પુરુષની ઓળખ છે. જગતમાં જે કોઈ દુઃખ પામે છે અર્થાત્ દુઃખી હોય છે તે દ્વેષ, દ્રોહ, મત્સર, નિન્દા, વંચન (ઠગવાની બુદ્ધિ), બંધન (ફસાવવાની બુદ્ધિ), તાપ અર્થાત્ સંતાપ આદિનું સ્થાન હોય છે. અને તે જ તો રાજસિક અર્થાત્ રજસુગુણપ્રધાન પુરુષની ઓળખ છે. જગતમાં જે કોઈ મોહ પામે છે અર્થાત્ મૂઢ કે અજ્ઞાની હોય છે તે અજ્ઞાન, મદ, આળસ, ભય, દીનતા, અકર્મણ્યતા, નાસ્તિકતા, વિષાદ, ઉન્માદ, દુઃસ્વપ્ન આદિનું સ્થાન હોય છે. અને તે જ તો તામસિક અર્થાત્ તમસુગુણપ્રધાન પુરુષની ઓળખ છે.

[પૂર્તિ — સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો દ્રવ્યરૂપ છે. તેઓ નિત્ય પરિણમનશીલ છે. તેઓ પરસ્પર ગૌણમુખ્યભાવ ધારણ કરી વિભિન્ન સન્નિવેશવિશેષોરૂપે પ્રગટ થાય છે અને આ સન્નિવેશવિશેષો જ જગદ્દૈવિચિત્ર્ય છે. તેઓ અતીન્દ્રિય છે છતાં તેમનાં કાર્યો દ્વારા અનુભેય છે. તેઓ પરસ્પરનો અભિભવ કરે છે (અન્યોન્યામિભવવૃત્તયઃ). પુરુષના ધર્માધર્માનુસાર તેને સુખાદિરૂપ ફળ આપવા માટે જ્યારે ત્રણ ગુણોમાંથી કોઈ એક ગુણ સ્વકાર્યજનનોન્મુખ, પ્રકટ, ઉદ્ભૂત યા પ્રધાન બને છે ત્યારે બાકીના બે ગુણોને તે દબાવે છે, અભિભૂત કરે છે. તે ત્રણે ગુણો પરસ્પરનો આશ્રય લે છે (અન્યોન્યાશ્રયવૃત્તયઃ). તેમની વચ્ચે આધારાધેય સંબંધ નથી, પરંતુ તેઓ એકબીજાના સહકારથી જ પોતાનું કાર્ય કરે છે. તેઓ એકબીજાના સહચર છે (અન્યોન્યામિથુનવૃત્તયઃ).

એક ગુણ બીજા બે ગુણો વિના કદી સંભવતો નથી. તે ત્રણેયનો પરસ્પર અવિનાભાવસંબંધ છે. દુનિયાનો એવો કોઈ વિષય યા પદાર્થ નથી જ્યાં તે ત્રણેય ન હોય (સર્વે સર્વત્રગામિનઃ). તેમનો આ સહચાર યા સંયોગ અનાદિ-અનન્ત છે. ત્રણ ગુણોમાંથી પ્રત્યેક ગુણનું પ્રયોજન શું છે? સત્ત્વગુણ પ્રકાશાર્થે છે, રજોગુણ પ્રવૃત્ત્યર્થે છે અને તમોગુણ નિયમનાર્થે છે. પ્રકાશપ્રવૃત્તિનિયમાર્થઃ । સત્ત્વગુણના ધર્મ લઘુતા અને પ્રકાશ છે. રજોગુણના ધર્મ સંશ્લેષજનકતા યા ઉત્તેજકતા અને ક્રિયાશીલતા છે. તમોગુણના ધર્મ ગુરુતા અને આવરણ છે. સત્ત્વગુણ લઘુ હોવાથી તેના પ્રભાવે અગ્નિ વગેરેનું ઊર્ધ્વગમન અને વાયુ વગેરેનું તિર્યક્ ગમન શક્ય બને છે. વળી, સત્ત્વગુણના લઘુતા ધર્મના પરિણામે યક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયો ખૂબ ઓછા સમયમાં વિષયને ગ્રહણ કરવા સમર્થ બને છે. વિષયગ્રાહિતા, આલોક યા પ્રતિબિંબધારકત્વ એ પ્રકાશ છે. સાત્ત્વિક ઈન્દ્રિયો સત્ત્વગુણના પ્રકાશ ધર્મના કારણે જ વિષયાકાર પરિણમે છે અને બુદ્ધિ પણ પ્રકાશ ધર્મના કારણે જ પુરુષને પોતામાં પ્રતિબિંબિત કરવા સમર્થ બને છે. સત્ત્વગુણ લઘુ અને પ્રકાશમય હોવા છતાં સ્વયં ક્રિયાહીન છે. તેવી જ રીતે તમોગુણ પણ સ્વયં ક્રિયાહીન છે. બીજી બાજુ, રજોગુણ સ્વયં ક્રિયાશીલ છે અને ઉત્તેજક યા પ્રવર્તક છે. સત્ત્વગુણ અને તમોગુણ રજોગુણની સહાયતાથી જ સ્વકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. રજોગુણ પ્રબળ હોય છે ત્યારે તેના આ ધર્મને લઈને જ હવા વહે છે, ઈન્દ્રિયો વિષયો ભણી દોડે છે અને મન ચંચળ થઈ જાય છે. સત્ત્વગુણ અને રજોગુણ જગતનાં કાર્યોની શૂંખલા જાળવવા અસમર્થ છે, કારણ કે ક્રિયાશીલ પ્રવર્તક રજોગુણ અને કાર્યતત્પર સત્ત્વગુણ એકઠા થવાથી સત્ત્વગુણનાં બધાં જ કાર્યો એક સાથે જ થઈ જાય અને ક્રમ રહે નહિ. એટલે જરૂર પડે છે નિયામક તમોગુણની. અગ્નિની ઊર્ધ્વગતિ હોવા છતાં તે આકાશ સુધી પહોંચી શકતો નથી. અહીં ગુરુત્વ ધર્મથી યુક્ત તમોગુણ તેની ઊર્ધ્વગતિનું નિયંત્રણ કરે છે. ગુરુત્વધર્મ કાર્યતત્પરતાનો અને ઊર્ધ્વગતિનો પ્રતિબન્ધક છે. સત્ત્વગુણ અને રજોગુણનાં બધાં કાર્યોની બાબતમાં તમોગુણ આવી રીતે બાધા પેદા કરે છે. એટલે જ્યારે સત્ત્વગુણ કે રજોગુણ પ્રબળ હોય છે ત્યારે તમોગુણની બાધાને પાર કરી પોતપોતાનું કાર્ય કરવા તે સમર્થ બને છે. એટલે અગ્નિનું ઊર્ધ્વગમન થાય છે, અન્યથા એ પણ થાય નહિ. તમોગુણનો ધર્મ આવરણ છે. તેથી તમોગુણ પ્રબળ બનતાં પ્રકાશ કે જ્ઞાન આવરિત થાય છે. તમોગુણ ભારે અને અવરોધક હોવાથી નિદ્રા, તન્દ્રા યા આળસનો તે જનક છે.]

9. સત્ત્વાદિભિશ્ચ પરસ્પરોપકારિભિસ્ત્રિભિરપિ ગુणैः सर्वं जगद्व्याप्तं विद्यते, परमूर्ध्वलोके प्रायो देवेषु सत्त्वस्य बहुलता, अधोलोके तिर्यक्षु नारकेषु च तमोबहुलता, मध्यलोके मनुष्येषु रजोबहुलता, यद्दुःखप्राया

મનુષ્યા ભવન્તિ । તદુક્તમ્—

“ઋર્ધ્વં સત્ત્વવિશાલસ્તમોવિશાલશ્ચ મૂલતઃ સર્ગઃ ।

મધ્યે રજોવિશાલો બ્રહ્માદિસ્તમ્બપર્યન્તઃ ॥૧॥ [સાંખ્યાકાઠ ૫૪]

અત્ર બ્રહ્માદિસ્તમ્બપર્યન્ત ઇતિ બ્રહ્માદિપિશાચાન્તોઽષ્ટવિધઃ સર્ગ ઇતિ ॥૩૫॥

एतेषां या समावस्था सा प्रकृतिः किलोच्यते ।

प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या नित्यस्वरूपिका ॥૩૬॥

9. એકબીજાને ઉપકાર કરનારા પરસ્પર સાપેક્ષ આ સત્ત્વ આદિ ત્રણ ગુણો સમસ્ત જગતમાં વ્યાપ્ત છે. [જગતના બધા પદાર્થો ત્રિગુણાત્મક છે. પરંતુ એટલું જરૂર છે કે ક્યાંક સત્ત્વગુણની પ્રધાનતા છે, તો ક્યાંક રજોગુણની પ્રધાનતા છે, તો વળી ક્યાંક તમોગુણની પ્રધાનતા છે. એકની પ્રધાનતા હોય છે ત્યારે બીજા બે ગૌણરૂપે રહે છે, આ જ તેમની પરસ્પરોપકારિતા છે.]. ઊર્ધ્વલોકમાં દેવોમાં પ્રાયઃ સત્ત્વગુણની બહુલતા હોય છે. અધોલોકમાં તિર્યચોમાં અને નારકોમાં તમોગુણની પ્રચુરતા હોય છે. મધ્યલોકમાં મનુષ્યોમાં રજોગુણની બહુલતા હોય છે. તેથી મનુષ્યો પ્રાયઃ દુઃખી હોય છે. કહ્યું પણ છે, “બ્રહ્મથી માંડીને ધાસના તણખલા સુધી સમસ્ત સૃષ્ટિ ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને મધ્યલોકમાં વિભક્ત છે, તેમાંથી ઊર્ધ્વલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ ચૈતન્યવાળા દેવો સત્ત્વપ્રધાન છે, અધોલોકમાં અપકૃષ્ટ ચૈતન્યવાળા પશુ આદિ અને નારકોમાં તમસુગુણનું બહુલ્ય છે, અને મધ્યલોકમાં મધ્યમ ચૈતન્યવાળા મનુષ્યોમાં રજોગુણનું પ્રાધાન્ય છે.” બ્રહ્મથી તણખલા સુધીની સમસ્ત સૃષ્ટિમાં બ્રાહ્મ, પ્રાજ્ઞપત્ય, ઐન્દ્ર, પૈત્ર, ગાન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ તથા પૈશાચ એ આઠ પ્રકારની દૈવી સૃષ્ટિ છે. (૩૫)

આ ગુણોની જે સામ્યાવસ્થા તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે. તે પ્રધાન અને અવ્યક્ત નામોથી પણ વાચ્ય છે. તે નિત્યસ્વરૂપવાળી છે. (૩૬).

10. વ્યાખ્યા—एतेषां—सत्त्वादिगुणानां या समा—तुल्यप्रमाणा अवस्था— अवस्थानं, सा सत्त्वादीनां समावस्थैव प्रकृतिरुच्यते । किलेति पूर्ववार्तायाम् । सत्त्वरजस्तमसां गुणानां क्वचिद्देवादौ कस्यचिदाधिक्येऽपि मिश्रः प्रमाणापेक्षया त्रयाणामपि समानावस्था प्रकृतिः कीर्त्यत इत्यर्थः । प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या । सा च प्रकृतिः प्रधानमव्यक्तं चोच्यते नामान्तराभ्याम् । नित्यम्—अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं कूटस्थं स्वरूपं

યસ્યા: સા નિત્યસ્વરૂપિકાવિચલિતસ્વરૂપેત્યર્થ: । અત એવ સાનવયવા સાધારણ્યશબ્દાસ્પર્શારસારૂપાગન્ધાવ્યયા ચોચ્યતે ।

મૌલિક્યસાંખ્યા હ્યાત્માનમાત્માનં પ્રતિ પૃથક્ પૃથક્ પ્રધાનં વદન્તિ, ઉત્તરે તુ સાંખ્યા: સર્વાત્મસ્વધ્યેકં નિત્યં પ્રધાનમિતિ પ્રતિપન્ના: ॥૩૬॥

10. શ્લોકવ્યાખ્યા— આ સત્ત્વ આદિ ત્રણ ગુણોની સમ અર્થાત્ ન્યૂનાધિકતાથી રહિત એકસરખી સ્થિતિ જ પ્રકૃતિ છે. [જે અવસ્થામાં ત્રણે ગુણો સમબલ હોય તે અવસ્થાવાળા ગુણો જ પ્રકૃતિ છે.] 'કિલ' શબ્દ પહેલાં કહેલી વાત તરફ સંકેત કરે છે. જો કે દેવ આદિમાં સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોમાંથી કોઈ એક ગુણની અધિકતા યા પ્રધાનતા દર્શાવી છે તેમ છતાં પ્રમાણની અપેક્ષાએ એ ત્રણે ગુણો પરસ્પર સમાન અવસ્થાને પામે છે ત્યારે તેમની તે સામ્યાવસ્થા જ પ્રકૃતિ કહેવાય છે. પ્રધાન અને અવ્યક્ત એ બે બીજાં નામે પણ પ્રકૃતિ વાચ્ય યા અભિધેય છે. અર્થાત્ પ્રધાન અને અવ્યક્ત શબ્દો પ્રકૃતિના પર્યાયવાચી છે. તેનું સ્વરૂપ નિત્ય છે અર્થાત્ કૂટસ્થનિત્ય છે. કૂટસ્થનિત્ય સ્વરૂપ એટલે જેના સ્વભાવનો નાશ થતો નથી, જેનો કોઈ નવો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી, જેનો સ્વભાવ સ્થિર અને એક જ છે તે સ્વરૂપ. આવું જેનું સ્વરૂપ છે તે નિત્યસ્વરૂપિકા અર્થાત્ અવિચલિતસ્વરૂપા. એટલે તેને નિરવયવ, સાધારણ, શબ્દ-સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-રૂપથી રહિત અને અવ્યય વર્ણવવામાં આવી છે.

મૂલ સાંખ્યો પ્રત્યેક આત્મા સાથે પૃથક્ પૃથક્ પ્રકૃતિ છે એમ કહે છે, અર્થાત્ તેમના મતે અનન્ત પુરુષોની જેમ પ્રકૃતિઓ પણ અનન્ત છે. પરંતુ ઉત્તરકાલીન સાંખ્યો બધા આત્માઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી એક જ નિત્ય પ્રકૃતિ છે એમ માને છે. (૩૬)

[ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે. પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મિકા છે. ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાનો અર્થ છે ત્રણ ગુણોનું સદૃશ પરિણમન. અર્થાત્ સત્ત્વ સત્ત્વરૂપે, રજસ્ રજસ્રૂપે અને તમસ્ તમસ્રૂપે પરિણામ પામ્યા કરે છે. આ સદૃશપરિણામ વખતે ગુણોમાં ગૌણમુખ્યભાવ હોતો નથી, ત્રણ ગુણો સમબલ હોય છે અને એટલે વિસદૃશપરિણામ યા તત્વાન્તરપરિણામ થતો નથી. ગુણો સદા ચંચલ છે, પરિણમનશીલ છે. ગુણો સદા પરિણમનશીલ હોય તો પ્રકૃતિ પણ સદા પરિણમનશીલ જ હોય એ કહેવાની જરૂર નથી કેમ કે પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ જ ત્રણ ગુણો છે, પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મિકા છે, એટલે જ્યારે આચાર્ય હરિભદ્રે પ્રકૃતિને નિત્ય કહી છે ત્યારે ખરેખર તો તેનો અર્થ પરિણામિનિત્ય જ થાય, કૂટસ્થનિત્ય થાય જ નહિ. પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ નથી તેમ જ નાશ પણ નથી અને ત્રિગુણાત્મક સ્વરૂપમાંથી તે ચ્યુત પણ થતી નથી. એ અર્થમાં તે પરિણામી હોવા છતાં નિત્ય છે.]

જ્યારે ગુણોની સમબલતા વિક્ષિપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે ગુણોમાં ગૌણમુખ્યભાવ જન્મે છે અને પરિણામે ગુણોમાં વિસદૃશપરિણામ યા તત્વાન્તરપરિણામ જન્મે છે જે તત્વાન્તરોનો આવિર્ભાવ (ઉત્પત્તિ) કરે છે. આમ તત્વાન્તરો પણ ગુણોના અર્થાત્ પ્રકૃતિના જ પરિણામો છે. પરંતુ તે તત્વો તેમનાં પોતાનાં મહત્, અહંકાર આદિ નામોથી ઓળખાય છે.]

11. પ્રકૃત્યાત્મસંયોગાત્સૃષ્ટિર્જાયતે । અતઃ સૃષ્ટિક્રમમેવાહ ।

તતઃ સંજાયતે બુદ્ધિર્મહાનિતિ યકોચ્યતે ।

અહંકારસ્તતોઽપિ સ્યાત્તસ્માત્ષોડશકો ગણઃ ॥૩૭॥

11. પ્રકૃતિ અને આત્માના સંયોગથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી આચાર્ય સૃષ્ટિક્રમનું નિરૂપણ કરે છે.

પ્રકૃતિમાંથી મહાન્ એટલે કે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. બુદ્ધિને જ મહાન્ કહે છે. બુદ્ધિમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. અને અહંકારમાંથી સોળ તત્વોનો ગણ (સમૂહ) ઉત્પન્ન થાય છે. (૩૭)

12. વ્યાખ્યા—તતઃ પ્રકૃતેર્બુદ્ધિઃ સંજાયત ઉત્પદ્યતે । સા ચ ગવાદૌ પુરો દૃશ્યમાને ગૌરેવાયં નાશ્ચઃ, સ્થાણુરેવાયં ન પુરુષ ઇતિ વિષયનિશ્ચયાધ્યવસાય-રૂપા મહાનિતિ યકા પ્રોચ્યતે મહદાચ્ચયા યાભિધીયતે । બુદ્ધેશ્ચ તસ્યા અષ્ટૌ રૂપાણિ । ધર્મજ્ઞાનવૈરાગ્યૈશ્ચર્યરૂપાણિ ચત્વારિ સાત્ત્વિકાનિ, અધર્માદીનિ તુ તત્પ્રતિપક્ષભૂતાનિ ચત્વારિ તામસાનીતિ । તતોઽપિ—બુદ્ધેરપ્યહંકારઃ સ્યાત્ ઉત્પદ્યતે । સ ચ—‘અહં સુભગઃ, અહં દર્શનીયઃ’ ઇત્યાદ્યાભિમાનરૂપઃ । તસ્માત્—અહંકારાત્ષોડશકો ગણ ઉત્પદ્યતે । ષોડશસંખ્યામાનમસ્ય ષોડશકો ગણઃ—સમુદાયઃ ॥૩૭॥

12. શ્લોકવ્યાખ્યા— તેમાંથી અર્થાત્ પ્રકૃતિમાંથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. સામે દેખાતી ગાયમાં ‘આ ગાય જ છે, અશ્વ નથી’, ઝાડના ફૂંદામાં ‘આ ઝાડનું ફૂંદું જ છે, પુરુષ નથી’ એવી વિષયનો નિશ્ચય કરનારી વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિને જ મહાન્ કહેવામાં આવે છે, તેને મહત્ નામથી ઉદ્દેશવામાં આવે છે. તે બુદ્ધિનાં આઠ રૂપો છે. તે આઠમાંથી ચાર રૂપો સાત્ત્વિક છે અને ચાર રૂપો તામસ છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ ચાર સાત્ત્વિક રૂપો છે જ્યારે અધર્મ, અજ્ઞાન, વિષયેચ્છા અને અનૈશ્વર્ય એ ચાર તામસ રૂપો છે. વળી તેમાંથી અર્થાત્ બુદ્ધિમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ‘હું

સુભગ અર્થાત્ સુન્દર છું, હું જોવો ગમે એવો અર્થાત્ દર્શનીય છું' એ જાતનો અભિમાનસ્વરૂપ અહંકાર છે. તે અહંકારમાંથી સોળ તત્ત્વોનો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે. (૩૭)

[પ્રકૃતિ અને આત્માના આ સંયોગનું કારણ અવિદ્યા છે. અવિદ્યા અનાદિ હોઈ, આ સંયોગ પણ અનાદિ છે.]

13. અથ ષોડશસંખ્યં ગણં શ્લોકદ્વયેનાહ—

સ્પર્શનં રસનં ઘ્રાણં ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ચ પચ્ચમમ્ ।

પચ્ચ બુદ્ધીન્દ્રિયાણ્યત્ર તથા કર્મેન્દ્રિયાણિ ચ ॥૩૮॥

પાયૂપસ્થવચઃપાણિપાદાહ્યાનિ મનસ્તથા ।

અન્યાનિ પચ્ચ રૂપાદિતન્માત્રાણીતિ ષોડશ ॥૩૯॥ યુગ્મમ્ ॥

13. હવે આચાર્ય સોળ તત્ત્વોના ગણનું (સમુદાયનું) બે શ્લોકોમાં નિરૂપણ કરે છે—

સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, ગુદા, ઉપસ્થ, વચનોચ્ચારણસ્થાન, હાથ અને પગ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, તથા રૂપતન્માત્રા, રસતન્માત્રા, ગન્ધતન્માત્રા, સ્પર્શતન્માત્રા અને શબ્દતન્માત્રા એ પાંચ તન્માત્રાઓ એમ આ બધાં મળીને સોળનો ગણ છે. (૩૮-૩૯). આ બે શ્લોકોનું યુગ્મ છે.

14. વ્યાખ્યા—સ્પર્શનં—ત્વક્, રસનં—જિહ્વા, ઘ્રાણં નાસિકા, ચક્ષુઃ—લોચનં, શ્રોત્રં ચ શ્રવણં પચ્ચમમ્—એતાનિ પચ્ચ બુદ્ધીન્દ્રિયાણ્યત્ર—ષોડશકે ગણે ભવન્તિ । સ્વં સ્વં વિષયં બુદ્ધ્યન્ત ઇતિ કૃત્વેન્દ્રિયાણ્યેવ બુદ્ધીન્દ્રિયાણિ પ્રોચ્યન્તે । તથાહિ—સ્પર્શનં સ્પર્શવિષયં બુદ્ધ્યતે, એવં રસનં રસં, ઘ્રાણં ગન્ધં, ચક્ષુ રૂપં, શ્રોત્રં ચ શબ્દમિતિ । તથાશબ્દઃ પચ્છેતિપદસ્યાનુકર્ષણાર્થઃ । પચ્ચસંખ્યાનિ કર્મકારણત્વાત્કર્મેન્દ્રિયાણિ ચ । કાનિ તાનીત્યાહ—પાયૂપસ્થવચઃપાણિપાદાહ્યાનિ । તત્ર પાયુર્ગુદં, ઉપસ્થઃ—સ્ત્રીપુંશ્ચિહ્નદ્વયં, વચશ્ચેહોચ્યતેજનેનેતિ વચઃ, ઝઃકણ્ઠાદિસ્થાનાષ્ટતયા વચનમુચ્ચારયતિ, પાણી પાદૌ ચ પ્રસિદ્ધૌ, એતૈર્મલોત્સર્ગસંભોગવચનાદાનચલનાદીનિ કર્માણિ સિદ્ધ્યન્તીતિ કર્મેન્દ્રિયાણ્યુચ્યન્તે । તથાશબ્દઃ સમુચ્ચયે । એકાદશં મનશ્ચ, મનો હિ બુદ્ધીન્દ્રિયમધ્યે બુદ્ધીન્દ્રિયં ભવતિ, કર્મેન્દ્રિયમધ્યે કર્મેન્દ્રિયમ્, તચ્ચ

તત્ત્વાર્થમન્તેરણાપિ સંકલ્પવૃત્તિ । તદ્વથા—કશ્ચિદ્બટુઃ શૃણોતિ “ગ્રામાન્તેર
 ભોજનમસ્તિ” ઇતિ, તત્ર તસ્ય સંકલ્પઃ સ્યાત્ “તત્ર યાસ્યામિ તત્ર ચાહં કિં
 ગુડદધિરૂપં ભોજનં લપ્સ્ય ઉતશ્ચિદ્દધિ કિં વા કિમપિ ન” ઇત્યેવંરૂપં મન
 ઇતિ । તથાહંકારાદન્યાન્યપરાણિ રૂપાદિતન્માત્રાણિ સૂક્ષ્મસંજ્ઞાનિ પજ્ઞોત્પદ્યન્તે ।
 તત્ર રૂપતન્માત્રં શુક્લકૃષ્ણાદિરૂપવિશેષઃ, રસતન્માત્રં તિક્તાદિરસવિશેષઃ,
 ગન્ધતન્માત્રં સુરભ્યાદિગન્ધવિશેષઃ, શબ્દતન્માત્રં મધુરાદિશબ્દવિશેષઃ, સ્પર્શ-
 તન્માત્રં મૃદુકઠિનાદિસ્પર્શવિશેષઃ, ઇતિ ષોડશ । અયં ષોડશકો ગણ ઇત્યર્થઃ
 ॥૩૮-૩૯॥

14. શ્લોકવ્યાખ્યા— સોળના ગણમાં સ્પર્શન એટલે ત્વચા, રસન એટલે જીભ,
 દ્રાણ એટલે નાક, ચક્ષુ એટલે નેત્ર, શ્રોત્ર એટલે કાન એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. તેમના
 દ્વારા તેમના પોતપોતાના વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે એટલે તેમને બુદ્ધીન્દ્રિયો કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો
 કહેવામાં આવે છે, જેમ કે સ્પર્શનેન્દ્રિયથી સ્પર્શનું, રસનેન્દ્રિયથી રસનું, દ્રાણેન્દ્રિયથી
 ગન્ધનું, ચક્ષુરિન્દ્રિયથી રૂપનું અને શ્રોત્રેન્દ્રિયથી શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. શ્લોકમાં ‘તથા’
 શબ્દ ‘પંચ’ પદને અહીં ખેંચી લાવવા માટે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોની જેમ કર્મેન્દ્રિયો પણ પાંચ
 છે. કર્મેનું કારણ હોવાથી તે કર્મેન્દ્રિયો છે. તે કઈ છે? તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય કહે છે —
 પાયુ, ઉપસ્થ, વચન, પાણિ અને પાદ નામની કર્મેન્દ્રિયો છે. પાયુ એટલે ગુદા, ઉપસ્થ
 એટલે સ્ત્રી અને પુરુષનાં ચિહ્ન અર્થાત્ યોનિ અને લિંગ, વચન એટલે જેમના દ્વારા
 વચનોનું ઉચ્ચારણ થાય છે તે હૃદય, કંઠ આદિ આઠ સ્થાનો, પાણિ એટલે પ્રસિદ્ધ બે
 હાથ અને પાદ એટલે પ્રસિદ્ધ બે પગ. તેમના દ્વારા ક્રમશઃ મલોત્સર્જન, સંભોગ,
 વચન, આદાન, ચલન(ચાલવું) આદિ ક્રિયાઓ સિદ્ધ થાય છે એટલે તેમને કર્મેન્દ્રિયો
 કહેવામાં આવે છે. ‘તથા’ શબ્દનો પ્રયોગ સમુચ્ચયના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે.
 અગિયારમું મન છે. મન જ્ઞાનેન્દ્રિયો સાથે જોડાય છે ત્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપ બની જાય છે
 અને કર્મેન્દ્રિયો સાથે જોડાય છે ત્યારે કર્મેન્દ્રિયરૂપ બની જાય છે. [જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને
 કર્મેન્દ્રિયો સાથે જયારે મન જોડાય છે ત્યારે જ તેઓ પોતપોતાનો વ્યાપાર કરી શકે છે].
 અને મન વાસ્તવિક અર્થની ઉપસ્થિતિ ન હોય ત્યારે પણ પોતાનો સંકલ્પરૂપ વ્યાપાર
 કરે છે. ઉદાહરણ — કોઈક બટુક (બ્રાહ્મણ શિષ્ય) સાંભળે છે, ‘આજ બીજા ગામથી
 ભોજન માટે નિમન્ત્રણ આવ્યું છે.’ તે સાંભળ્યા પછી તે સંકલ્પ કરે છે, ‘તે ગામ હું
 જઈશ, ત્યાં મને ભોજનમાં ગોળ અને દહીં બન્ને મળશે કે એકલું દહીં જ મળશે કે પછી
 બેમાંથી એકે નહિ મળે?’ આવો સંકલ્પવ્યાપાર એ મનનું સ્વરૂપ છે. વળી,
 અહંકારમાંથી બીજાં જે પાંચ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે તે છે ‘સૂક્ષ્મ’સંજ્ઞક પાંચ

તન્માત્રાઓ. શુક્લ, કૃષ્ણ આદિ રૂપવિશેષ રૂપતન્માત્રા છે, તિક્ત આદિ રસવિશેષ રસતન્માત્રા છે, સુગન્ધ આદિ ગન્ધવિશેષ ગન્ધતન્માત્રા છે, મધુર આદિ શબ્દવિશેષ શબ્દતન્માત્રા છે, મૃદુ-કઠિન આદિ સ્પર્શવિશેષ સ્પર્શતન્માત્રા છે. આમ સોળ તત્ત્વો થયાં અર્થાત્ સોળનો ગણ થયો. (૩૮-૩૯)

[તન્માત્રાઓ અતિસૂક્ષ્મ દ્રવ્યરૂપ છે. રૂપ આદિ તેમના ગુણો છે. આ ગુણો આપણા અનુભવમાં આવતા નથી અને તેથી તન્માત્રાઓ પણ અનુભવમાં આવતી નથી. યુક્તિદીપિકા (કારિકા ૩૮) સ્પષ્ટપણે કહે છે કે શબ્દતન્માત્રામાં સામાન્યરૂપે શબ્દગુણ હોય છે પરંતુ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, અનુનાસિક આદિ વિશેષોથી યુક્ત શબ્દગુણ હોતો નથી. એ જ રીતે, સ્પર્શતન્માત્રામાં સામાન્યરૂપે સ્પર્શગુણ હોય છે પરંતુ મૃદુ, કઠિન વગેરે વિશેષોથી યુક્ત સ્પર્શગુણ હોતો નથી. રૂપતન્માત્રા, રસતન્માત્રા અને ગન્ધતન્માત્રામાં પણ તેમનાં ગુણો સામાન્યરૂપે જ હોય છે, વિશેષરૂપે હોતા નથી. તન્માત્રાઓના ગુણો બાબતે સાંખ્યાચાર્યોમાં બે મત છે. વાયસ્પતિ મિશ્ર જેવા કેટલાક પ્રતિતન્માત્રાએ એક એક ગુણ જ માને છે પરંતુ વાર્ષગણ્ય, યોગભાષ્યકાર વ્યાસ, યુક્તિદીપિકાકાર વગેરે પૂર્વ પૂર્વની તન્માત્રાના ગુણ કે ગુણોની અપેક્ષાએ પરવર્તી તન્માત્રામાં એક ગુણ વધુ માને છે. પૂર્વ પૂર્વની તન્માત્રાનો ગુણ કે ગુણો પરવર્તી તન્માત્રામાં આવે છે. તેમના મતે શબ્દતન્માત્રાનો ગુણ કેવળ શબ્દ છે, સ્પર્શતન્માત્રાના ગુણો શબ્દ અને સ્પર્શ છે, રૂપતન્માત્રાના ગુણો શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ છે, રસતન્માત્રાના ગુણો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ છે, અને ગન્ધતન્માત્રાના ગુણો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ છે.]

15. અથ તન્માત્રેભ્યઃ પઞ્ચભૂતાન્યુત્પદ્યન્ત ઇત્યાહ-

રૂપાત્તેજો રસાદાપો ગન્ધાદ્ભૂમિઃ સ્વરાન્નમઃ ।

સ્પર્શાદ્વાયુસ્તથૈવં ચ પઞ્ચભ્યો ભૂતપઞ્ચકમ્ ॥૪૦॥

15. તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ આચાર્ય નિરૂપે છે— રૂપતન્માત્રામાંથી અગ્નિ, રસતન્માત્રામાંથી જલ, ગન્ધતન્માત્રામાંથી પૃથ્વી, શબ્દતન્માત્રામાંથી આકાશ અને સ્પર્શતન્માત્રામાંથી વાયુ આ રીતે પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૪૦).

16. વ્યાખ્યા—રૂપતન્માત્રાત્સૂક્ષ્મસંજ્ઞાત્તેજોઽગ્નિસ્ત્પદ્યતે, રસતન્માત્રાદાપો જલાનિ જાયન્તે, ગન્ધતન્માત્રાત્પૃથિવી સમુત્પદ્યતે, સ્વરાચ્છબ્દતન્માત્રાદાકાશમુદ્ભવતિ, તથા સ્પર્શતન્માત્રાદ્વાયુઃ પ્રાદુર્ભવતિ, एवं ચ પઞ્ચભ્યસ્તન્મા-

ત્રેભ્યો ભૂતુપચ્ચકં ભવતીતિ ॥૪૦॥

एवं चतुर्विंशतितत्त्वरूपं निवेदितं सांख्यमते प्रधानम् ।

अन्यस्त्वकर्ता विगुणश्च भोक्ता तत्त्वं पुमान्नित्यचिदभ्युपेतः ॥૪૧॥

16. શ્લોકવ્યાખ્યા— સૂક્ષ્મસંજક રૂપતન્માત્રામાંથી તેજ અર્થાત્ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. રસતન્માત્રામાંથી આપ અર્થાત્ જલની ઉત્પત્તિ થાય છે. ગન્ધતન્માત્રામાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વરમાંથી અર્થાત્ શબ્દતન્માત્રામાંથી આકાશનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને સ્પર્શતન્માત્રામાંથી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૪૦)

[પાંચ ભૂતોમાં આકાશનો એક ગુણ શબ્દ છે, વાયુના બે ગુણો શબ્દ અને સ્પર્શ છે, અગ્નિના ત્રણ ગુણો શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ છે, જળના ચાર ગુણો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ છે, અને પૃથ્વીના પાંચ ગુણો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ છે. હવે જેઓ પ્રતિતન્માત્રામાં એક એક જ ગુણ માને છે તેમને માટે પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે એક ગુણવાળી તન્માત્રા એકથી વધુ ગુણોવાળા ભૂતને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે. ઉદાહરણાર્થ — ગન્ધતન્માત્રામાં તો એક માત્ર ગન્ધ ગુણ છે તો તેણે ઉત્પન્ન કરેલા પૃથ્વી ભૂતમાં શબ્દાદિ પાંચ ગુણો ક્યાંથી પેદા થયા? કારણમાં જે ગુણ હોય તે કાર્યમાં આવે એવો સિદ્ધાન્ત છે. આના ઉત્તરમાં પોતાની સાંખ્યત્વકૌમુદીમાં (કારિકા ૨૨) વાયસ્પતિ મિશ્ર નીચે પ્રમાણે જણાવે છે — શબ્દતન્માત્રામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થાય છે અને આકાશનો એક જ ગુણ શબ્દ છે. શબ્દતન્માત્રાસહિત મિલિત સ્પર્શતન્માત્રામાંથી વાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેથી વાયુમાં બે ગુણો શબ્દ અને સ્પર્શ છે. શબ્દતન્માત્રા અને સ્પર્શતન્માત્રા એ બે સહિત રૂપતન્માત્રા અગ્નિને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી અગ્નિમાં ત્રણ ગુણો શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ છે. શબ્દતન્માત્રા, સ્પર્શતન્માત્રા અને રૂપતન્માત્રા એ ત્રણ સહિત રસતન્માત્રા જળને ઉત્પન્ન કરે છે એટલે જળમાં ચાર ગુણો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ છે. શબ્દતન્માત્રા, સ્પર્શતન્માત્રા, રૂપતન્માત્રા અને રસતન્માત્રા એ ચાર સહિત ગન્ધતન્માત્રા પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરે છે એટલે પૃથ્વીમાં શબ્દાદિ પાંચેય ગુણો છે. જેઓ પ્રતિતન્માત્રામાં એક એક ગુણ જ માનતા નથી પરંતુ શબ્દતન્માત્રા, સ્પર્શતન્માત્રા, રૂપતન્માત્રા, રસતન્માત્રા અને ગન્ધતન્માત્રા યથાક્રમે એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ગુણો ધરાવે છે એમ માને છે એમને આ પ્રશ્ન નડતો નથી.]

આમ અમે સાંખ્યમતમાં સ્વીકૃત ચોવીસ તત્ત્વરૂપ પ્રધાન નામના મૂળ તત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું. પ્રધાનથી ભિન્ન પુરુષતત્ત્વ છે. પુરુષ અકર્તા, નિર્ગુણ, ભોક્તા તથા નિત્ય

ચેતન છે. (૪૧).

17. વ્યાખ્યા—એવમમુનોક્તપ્રકારેણ સાંખ્યમતે ચતુર્વિંશતિતત્ત્વરૂપં પ્રધાનમ્ । પ્રકૃતિર્મહાનહંકારશ્ચેતિ ત્રયં પञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनश्चेकं, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च भूतानि चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि रूपं स्वरूपं यस्य तच्चतुर्विंशतितत्त्वरूपं प्रधानं प्रकृतिर्निवेदितम् । तथा चोक्तम्—

“પ્રકૃતેર્મહાંસ્તતોઽહંકારસ્તસ્માદ્ગણશ્ચ ષોડશકઃ ।

તસ્માદપિ ષોડશકાત્પञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥”

[સાંખ્યકા૦ ૩૩] ઇતિ ।

17. શ્લોકવ્યાખ્યા — આ રીતે ઉક્ત પ્રકારે સાંખ્યમતમાં ચોવીસ તત્ત્વરૂપ પ્રધાન નામનું તત્ત્વ છે. પ્રકૃતિ, મહત્ અને અહંકાર એ ત્રણ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, પાંચ તન્માત્રાઓ અને પાંચ ભૂતો એમ ચોવીસ તત્ત્વો જેનું રૂપ અર્થાત્ સ્વરૂપ છે એવા પ્રધાનનું અર્થાત્ પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કર્યું. કહ્યું પણ છે, “પ્રકૃતિમાંથી મહાન્, મહાન્માંથી અહંકાર, અહંકારમાંથી સોળનો ગણ અને સોળના ગણની અંતર્ગત જે પાંચ તન્માત્રાઓ છે તેમાંથી પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે.” [સાંખ્યકારિકા, ૩૩].

18. અત્ર પ્રકૃતિર્ન વિકારઃ, અનુત્પન્નત્વાત્ । બુદ્ધ્યાદયશ્ચ સપ્ત પરેષાં કારણતયા પ્રકૃતયઃ, કાર્યતયા ચ વિકૃતય ઉચ્યન્તે । ષોડશકશ્ચ ગણો વિકૃતિરેવ કાર્યત્વાત્ । પુરુષસ્તુ ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિઃ, અનુત્પાદકત્વાદ-નુત્પન્નત્વાચ્ચ । તથા ચેશ્વરકૃષ્ણઃ સાંખ્યસપ્તતૌ—

“મૂલપ્રકૃતિરવિકૃતિર્મહદાદ્યાઃ પ્રકૃતિવિકૃતયઃ સપ્ત ।

ષોડશકસ્તુ વિકારો ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિઃ પુરુષઃ ॥૧॥

[સાંખ્યકા૦ ૩] ઇતિ ।

18. આ ચોવીસ તત્ત્વોમાં પ્રકૃતિ કોઈનો વિકાર નથી અર્થાત્ કોઈનું કાર્ય નથી કેમ કે તે કોઈનાથી ઉત્પન્ન થઈ નથી અર્થાત્ તેનું કોઈ કારણ નથી. મહત્ આદિ સાત અર્થાત્ મહત્, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ સાત કાર્યોના ઉત્પાદક કારણો હોઈ પ્રકૃતિ છે અને તેઓ તેમનાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયાં હોઈ કાર્યો છે અને એટલે પ્રકૃતિ પણ છે. સોળનો ગણ એટલે કે બાકી રહેલાં સોળ તત્ત્વો અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ

કર્મેન્દ્રિયો, મન અને પાંચ ભૂતો કેવળ વિકૃતિ છે અર્થાત્ કાર્ય છે કેમ કે તેઓ કોઈ તત્ત્વને ઉત્પન્ન કરતાં નથી અર્થાત્ કોઈ તત્ત્વનું ઉત્પાદક કારણ નથી એટલે પ્રકૃતિ નથી. પરંતુ પુરુષ ન તો પ્રકૃતિ છે કેમ કે તે કોઈનું ઉત્પાદક કારણ નથી કે ન તો વિકૃતિ છે કેમ કે તે કોઈનું કાર્ય નથી; [અર્થાત્ કૂટસ્થનિત્ય છે, અપરિણામી છે.] ઈશ્વરકૃષ્ણે પોતાના ગ્રન્થ સાંખ્યસમતિમાં કહ્યું છે, “મૂલ પ્રકૃતિ અવિકૃતિ(અકાર્ય) છે. મહત્ આદિ સાત અર્થાત્ મહત્, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ સાત ઉત્પાદક કારણો હોઈ પ્રકૃતિ પણ છે અને ઉત્પાદ્ય કાર્યો હોઈ વિકૃતિ પણ છે. બાકી કહેલાં સોળનો ગણ વિકૃતિ જ છે, પ્રકૃતિ નથી. પરંતુ પુરુષ ન પ્રકૃતિ (કારણ) છે કે ન વિકૃતિ(કાર્ય) છે.” [સાંખ્યકારિકા, ૩]

19. तथा महादादयः प्रकृतेर्विकारास्ते च व्यक्ताः सन्तः पुनरव्यक्ता अपि भवन्तीति स्वरूपाद्भ्रश्यन्त्यनित्यत्वात् । प्रकृतिस्त्वविकृता नित्याभ्युपगम्यते । ततो न कदाचिदपि सा स्वस्वरूपाद्भ्रश्यति । तथा च महादादिकस्य प्रकृतेश्च स्वरूपं सांख्यैरित्थमूचे ।

“हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं, व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥२॥”

[સાંખ્યકા૦ ૨૦] ઇતિ ।

19. વળી, મહદાદિ પ્રકૃતિના વિકારો છે. તેઓ વ્યક્ત થઈને પાછા અવ્યક્ત થઈ જાય છે. આમ તેઓ સ્વરૂપથી ચ્યુત થતા હોઈ અનિત્ય છે. પણ પ્રકૃતિ તો સદા અવિકૃતા છે, અર્થાત્ તે કદી કાર્યરૂપ થતી નથી પણ સદા કારણરૂપ જ રહે છે, એટલે તેને નિત્ય માનવામાં આવી છે. તેથી તે કદીય પોતાના સ્વરૂપમાંથી ચ્યુત થતી નથી. મહત્ આદિનું (અર્થાત્ વ્યક્તનું) અને પ્રકૃતિનું (અર્થાત્ અવ્યક્તનું) સ્વરૂપ સાંખ્યોએ આવું વર્ણવ્યું છે —“વ્યક્ત હેતુમત્ (સકારણ), અનિત્ય, અવ્યાપિ, સક્રિય, અનેક, આશ્રિત, લિંગ, સાવયવ અને પરતન્ત્ર છે જ્યારે અવ્યક્ત તેનાથી વિપરીત છે.” [સાંખ્યકારિકા, ૨૦]

20. તત્ર હેતુમત્કારણવન્મહદાદિકમ્, અનિત્યમિત્યુત્પત્તિધર્મકત્વાદ્બુદ્ધ્યાદેઃ, અવ્યાપીતિ પ્રતિનિયતં ન સર્વગં, સક્રિયમિતિ સહ ક્રિયાભિરધ્યવસાયાદિભિર્વર્તત ઇતિ સક્રિયં—સવ્યાપારં સંચરણાક્રિયાવદિતિ યાવત્, અનેકમિતિ ત્રયોવિંશતિભેદાત્મકં, આશ્રિતમિત્યાત્મોપકારકત્વેન પ્રધાનમવલમ્બ્ય સ્થિતં, લિંગમિતિ યદ્યસ્માદુત્પન્નં તત્તસ્મિન્નેવ લયં ક્ષયં ગચ્છતીતિ

લિङ્ગમ્ । તત્ર ભૂતાનિ તન્માત્રેષુ લીયન્તે, તન્માત્રાણીન્દ્રિયાણિ મનશ્ચાહંકારે, સ ચ બુદ્ધૌ, સા ચાવ્યક્તે, તચ્ચાનુત્પાદ્યત્વાત્ર દ્વચિત્પ્રલીયતે । સાવયવમિતિ શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાત્મકૈરવયવૈર્યુક્તત્વાત્, પરતન્ત્રમિતિ કારણાયત્તત્વાદિ-ત્યેવંરૂપં વ્યક્તં મહદાદિકમ્ । અવ્યક્તં તુ પ્રકૃત્યાખ્યમ્, એતદ્વિપરીતમિતિ । તત્ર વિપરીતતા સુયોજ્યૈવ । નવરં પ્રધાનં દિવિ ભુવ્યન્તરિક્ષે ચ સર્વત્ર વ્યાપિતયા વર્તત ઇતિ વ્યાપિત્વં તસ્ય, તથાવ્યક્તસ્ય વ્યાપકત્વેન સંચરણરૂપાયાઃ ક્રિયાયા અભાવાત્રિષ્ક્રિયત્વં ચ દ્રષ્ટવ્યમિતિ દિડ્માત્રમિદં દર્શિતમ્ । વિશેષ-વ્યાખ્યાનં તુ સાંખ્યસમત્યાદેસ્તચ્છાસ્ત્રાદવસેયમિતિ ।

20. મહત્ (બુદ્ધિ) આદિ વ્યક્ત હેતુમત્ એટલે સકારણ છે, કારણો વડે ઉત્પન્ન છે અને ઉત્પન્ન થવાના કારણે જ તે અનિત્ય છે, નાશવંત છે. વર્ણી, તે અવ્યાપી છે એટલે કે પ્રતિનિયતદેશવર્તી છે, સર્વગત નથી. તે સક્રિય છે અર્થાત્ અધ્યવસાય આદિ ક્રિયાઓ કરવાના કારણે સવ્યાપાર છે અને સંચરણ આદિ ક્રિયાઓ પણ કરે છે. તે તેવીસ ભેદરૂપ હોવાથી અનેક છે. તે આશ્રિત છે અર્થાત્ આત્માના ભોગમાં નિમિત્ત હોવાના કારણે આત્માનું ઉપકારક હોવાથી પ્રધાનરૂપ કારણને અધીન છે. જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય તેનું તેનામાં લય પામવું — આવું જેની બાબતમાં થાય છે તે લિંગ છે. મહદાદિ વ્યક્ત લિંગ છે — પોતાના કારણમાં લય પામનારું છે. લયનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે — પાંચ ભૂતો પાંચ તન્માત્રાઓમાં લય પામે છે, પાંચ તન્માત્રાઓ, દસ ઈન્દ્રિયો અને મન અહંકારમાં લય પામે છે, અહંકાર બુદ્ધિમાં (મહત્માં) લય પામે છે અને બુદ્ધિ અવ્યક્તમાં (પ્રકૃતિમાં) લય પામે છે અને અવ્યક્ત પોતે કોઈ કારણથી ઉત્પન્ન થઈ નથી અર્થાત્ તેનું કોઈ કારણ જ નથી એટલે તેનો ક્યાંય લય થતો નથી. મહદાદિ વ્યક્ત સાવયવ છે અર્થાત્ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ આદિ અવયવોથી યુક્ત છે. વર્ણી તે કારણ ઉપર આધાર રાખતું હોઈ પરતન્ત્ર છે. આવા સ્વરૂપવાળું મહદાદિ વ્યક્ત છે. અવ્યક્તનું નામ પ્રકૃતિ છે. તે વ્યક્તથી વિપરીત છે. વિપરીતતા બરાબર યોજી શકાય તેવી જ છે. પ્રધાન અર્થાત્ પ્રકૃતિ કારણરહિત છે અર્થાત્ અનુત્પન્ન છે, નિત્ય છે, વ્યાપી છે, નિષ્ક્રિય છે, એક છે, અનાશ્રિત છે, ક્ષામાં લય પામતી ન હોઈ અલિંગ છે, નિરવયવ છે તથા સ્વતન્ત્ર છે. પ્રધાન સ્વર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી આદિ બધાં સ્થાનોને વ્યાપીને રહે છે એટલે તે સર્વગત છે. અવ્યક્ત અર્થાત્ પ્રધાન સર્વવ્યાપી હોવાથી તેનામાં કોઈ સંચરણ આદિ ક્રિયાઓ પણ નથી, એટલે તે નિષ્ક્રિય છે. આ બધા પર્મોનું વિશેષ વ્યાખ્યાન તો સાંખ્યસમતિ આદિ સાંખ્યશાસ્ત્રોમાંથી જાણી લેવું જોઈએ.

[મહદાદિ વ્યક્ત અનેક છે જ્યારે અવ્યક્ત અર્થાત્ પ્રકૃતિ એક છે, આ ભેદને

સાંખ્યાચાર્યો કેવી રીતે સમજાવે છે એ જોઈએ. મહત્ વગેરે વ્યક્ત તત્ત્વો સૃષ્ટિભેદે અને પુરુષભેદેય ભિન્ન ભિન્ન છે. મહદાદિવિકાશનાં તુ સર્ગભેદેન ભિન્નત્વં સ્પષ્ટમેવ । યોગવાર્તિક ૨.૧૮. અનેકં પુરુષભેદાત્ । અનિરુદ્ધવૃત્તિ (સાંખ્યસૂત્ર ૧.૧૨૪). આમ મહત્ અનેક છે, અહંકાર અનેક છે, સ્પર્શનેન્દ્રિય અનેક છે, ગન્ધતન્માત્રા અનેક છે, પૃથ્વી અનેક છે, વગેરે. આ બધાં તત્ત્વોનો સૃષ્ટિભેદે ભેદ છે એનો અર્થ એ છે કે પ્રલયકાળે પ્રત્યેક વ્યક્ત તત્ત્વના પ્રવાહનો વિચ્છેદ થાય છે અને નવી સૃષ્ટિ વખતે તેનો નવો પ્રવાહ શરૂ થાય છે. પ્રલયે પ્રવાહવિચ્છેદ એવ । અનિરુદ્ધવૃત્તિ (સાંખ્યસૂત્ર ૫.૧૫). બધાં વ્યક્ત તત્ત્વોનો પુરુષભેદે ભેદ છે એનો અર્થ એ કે પ્રત્યેક પુરુષને પોતાની બુદ્ધિ, પોતાનો અહંકાર, પોતાની ઈન્દ્રિયો, પોતાની તન્માત્રાઓ અને પોતાનાં ભૂતો છે. બુદ્ધિથી માંડી તન્માત્રાઓ સુધીના અઢાર તત્ત્વો સૂક્ષ્મ શરીરનાં ઘટકો છે જ્યારે સ્થૂળ શરીરના કારણભૂત પાંચ ભૂતો સ્થૂળ શરીરમાં અનુસ્યૂત છે. આમ પ્રત્યેક પુરુષને પોતાનું સૂક્ષ્મ શરીર અને સ્થૂળ શરીર હોઈ વ્યક્ત તત્ત્વો પ્રતિ પુરુષ ભિન્ન છે. સૂક્ષ્મ શરીર પ્રતિ જન્મ ભિન્ન નથી હોતું જ્યારે સ્થૂળ શરીર તો પ્રતિ જન્મેય ભિન્ન હોય છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક પુરુષની બાબતમાં સૂક્ષ્મ શરીર સૃષ્ટિથી માંડી પ્રલય સુધી પ્રવાહરૂપે એક હોય છે, તેનો પ્રવાહ તે દરમ્યાન તૂટતો નથી; જ્યારે સ્થૂળ શરીર સૃષ્ટિથી માંડી પ્રલય સુધી પ્રવાહરૂપે એક નથી હોતું, તેનો પ્રવાહ અંતરાલગતિમાં તૂટે છે. આમ મહદાદિ પ્રત્યેક વ્યક્ત તત્ત્વ સૃષ્ટિભેદે અને પુરુષભેદે અનેક છે જ્યારે અવ્યક્ત અર્થાત્ મૂલ પ્રકૃતિનો સૃષ્ટિભેદે કે પુરુષભેદે ભેદ નથી, તે તો એક જ છે. પુરુષભેદેન સર્ગભેદેન ભેદાભાવ એવ પ્રકૃતેરેક્ત્વમ્ । યોગવાર્તિક ૨.૧૮. અવ્યક્તનો અર્થાત્ મૂલ પ્રકૃતિનો સૃષ્ટિભેદે ભેદ નથી એનો અર્થ એ કે તેનો પ્રવાહ અનાદિ અનન્ત છે, તે પ્રલયકાળેય તૂટતો નથી. તેનો પુરુષભેદે ભેદ નથી એનો અર્થ એ કે પુરુષોનાં પોતાનાં વ્યક્ત તત્ત્વોના (અર્થાત્ પુરુષોની પોતાની વ્યક્ત પ્રકૃતિઓના) મૂલ સ્ત્રોતો ભિન્ન ભિન્ન નથી પણ એક જ છે અને તે એક મૂલ સ્ત્રોત છે અવ્યક્ત અર્થાત્ મૂલ પ્રકૃતિ. આમ માનવું તર્કસંગત છે. મૂલ પ્રકૃતિ પ્રત્યક્ષગોચર નથી, અતીન્દ્રિય છે. તેના પ્રતિ પુરુષ ભેદ વિશે નિઃસંદિગ્ધ કોઈ પ્રમાણ નથી અને શાસ્ત્રકારો આ બાબતે સ્પષ્ટ કંઈ કહેતા નથી. તર્કથી વિચારીએ તો અપરિમિત એક મૂલ પ્રકૃતિ બધા પુરુષોનાં બધાં શરીરને - સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ, યોગજન્ય - ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. એટલે પ્રતિ પુરુષ ભિન્ન ભિન્ન મૂલ પ્રકૃતિ માનવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. બીજી બાજુ, પ્રત્યેક પુરુષ માટે જુદી મૂલ પ્રકૃતિ (અવ્યક્ત)ની કલ્પના કરવા જતાં તેને પરિમિત કહેવી પડે. તેને પરિમિત માનતાં એક સમય એવો આવશે જ્યારે સૃષ્ટિનું સર્જન કરતાં કરતાં તે નિઃશેષ બની જશે, કારણ કે પરિમિત પદાર્થ અનન્ત કાળ વસ્તુને ઉત્પન્ન કર્યા કરે એ સંભવ નથી. મૂલ પ્રકૃતિ નિઃશેષ બનતાં

સંસારના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવશે. તેથી તેને પરિમિત માની શકાય નહિ અને એટલે જ તેને પ્રતિ પુરુષ ભિન્ન અર્થાત્ પૃથક્ માનવી જોઈએ નહિ. વળી, તેને પ્રતિ પુરુષ ભિન્ન માનતાં તેના વિભિન્ન સ્તરો સ્વીકારવા પડે. જો તેનામાં આવો શ્રેણીભેદ કરીએ તો અનવસ્થા થાય, પરિણામે ન ઉકેલી શકાય એવી જટિલ સમસ્યા ખડી થાય અને જગતની મૂલાધાર મૂલ પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ જ અપ્રમાણિત થઈ જાય. બીજી બાજુ, વ્યક્ત પ્રકૃતિઓની અપરિમિતિ શક્તિવાળી એક અને અદ્વિતીય મૂલ પ્રકૃતિનું (અવ્યક્તનું) અસ્તિત્વ સ્વીકારતાં કોઈ સમસ્યા ઊભી થશે નહિ. યોગી જ્યારે ઈચ્છાનુસાર અનેક દેહો ઉત્પન્ન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે આ એક અને અદ્વિતીય મૂલ પ્રકૃતિ જ તે યોગીના પ્રયોજનને અનુરૂપ ઉપાદાનો રજૂ કરે છે. એટલે આવા દેહોની ઉત્પત્તિને બુદ્ધિગમ્ય બનાવવા માટેય પ્રતિ પુરુષ મૂલ પ્રકૃતિનો ભેદ માનવો જરૂરી નથી. ન તાવત્ પ્રત્યક્ષત એવ તચ્છવ્યં નિશ્ચેતુમ્ । પ્રધાનાનામતીન્દ્રિયત્વાત્ । તિઙ્ગં ચાસંદિગ્ધં નાસ્તિ । આસાશ્ચ નો નાધિદધુરતો મન્યામહે નૈત્તદેવમિતિ । કિચ્ચ એકેનાર્થપરિસમાતેઃ । અપરિમિતત્વાદેકં પ્રધાનમલં સર્વપુરુષશરીરોત્પાદનાય । તસ્માદન્યપરિકલ્પનાનર્થક્યમ્ । પરિમિતમિતિ ચેત્ મતમ્, પરિમિતં પ્રધાનમિતિ ન, ઉચ્છેદપ્રસજ્ઞાત્ । તથા ચ સંસારોચ્છેદ-પ્રસજ્ઞઃ । કિચ્ચ અનવસ્થાપ્રસજ્ઞઃ । યોગિનો વેચ્છાયોગાદનેકશરીરત્વં તત્પરિમિતાદયુક્તમ્ । ... તસ્માદયુક્તં પ્રતિપુરુષં પ્રધાનમ્, અયુક્તમનેકાનિ પ્રધાનાનોતિ । યુક્તિદીપિકા ૫૬.

વ્યક્ત તત્ત્વો સાવયવ છે, જ્યારે અવ્યક્ત અર્થાત્ મૂલ પ્રકૃતિ નિરવય છે. આ ભેદને સાંખ્યાચાર્યો કેવી રીતે સમજાવે છે એ જોઈએ. વ્યક્ત તત્ત્વોના અવયવો કયા છે? તે અવયવો છે સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂ એ ત્રણ દ્રવ્યો. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે એ ત્રણ દ્રવ્યો તો પ્રકૃતિના પણ અંશો છે તો પછી પ્રકૃતિને નિરવયવ કેમ ગણવામાં આવે છે? વિજ્ઞાનભિક્ષુ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપે છે. સત્ત્વ આદિ ત્રણ દ્રવ્યો વ્યક્ત તત્ત્વોનાં આરંભક યા ઉત્પાદક હોઈ તેમને વ્યક્ત તત્ત્વોના અવયવો ગણવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તે જ સત્ત્વાદિ દ્રવ્યો મૂલ પ્રકૃતિના આરંભક નથી એટલે તેમને મૂલ પ્રકૃતિના અવયવો ગણવામાં આવ્યા નથી. વનનાં અંશભૂત વૃક્ષો વનનાં આરંભક યા ઉત્પાદક નથી પણ તેમનો સમુદાય સ્વયં વન છે. તેવી જ રીતે, અવ્યક્તના અર્થાત્ મૂલ પ્રકૃતિના અંશભૂત સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂ દ્રવ્યો તેના આરંભક નથી પરંતુ તેમનો સમુદાય સ્વયં મૂલ પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતેનિરવયવત્ત્વાક્યાનિ ચારમ્ભકાવયવનિષેધકાનિ, ન તુ વનાંશવૃક્ષતુલ્યાનામંશાનાં નિષેધકાનિ । યોગવાર્તિક ૨.૧૮. વાયસ્પતિ મિશ્ર પોતાની સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદીમાં જુદી રીતે સમજાવે છે. તેમનું અર્થઘટન જોઈએ. સાવયવતા એટલે સંયોગનો સંભવ અને નિરવયવતા એટલે સંયોગનો અસંભવ. પરસ્પર વિચ્છિન્ન બે વસ્તુઓનો સંયોગ દેખાય છે. પૃથ્વીનો પાણી સાથે સંયોગ છે, બુદ્ધિનો

ઈન્દ્રિય સાથે, ઈન્દ્રિયનો વિષય સાથે વગેરે. બીજી બાજુ મૂળ પ્રકૃતિની સાથે બુદ્ધિ વગેરેનો સંયોગ સંભવતો નથી કારણ કે મૂળ પ્રકૃતિ સાક્ષાત્ યા પરંપરાથી વ્યક્ત તત્ત્વોનું ઉપાદાનકારણ છે અને ઉપાદાનકારણ સાથે કાર્યનો કદી સંયોગ સંભવે નહિ. અપ્રાપ્તિપૂર્વકની પ્રાપ્તિને સંયોગ કહેવાય છે. સત્કાર્યવાદી સાંખ્યોના મતે કાર્ય જેમ કારણાત્મક છે તેમ કારણ પણ કાર્યાત્મક છે, કારણ અને કાર્યનો અભેદ છે. તેથી કાર્ય અને કારણ વચ્ચે અપ્રાપ્તિપૂર્વકની પ્રાપ્તિરૂપ સંયોગ સંભવતો નથી. સાવચવમ્ । અવચવનમ્ અવચવઃ મિથઃ સંશ્લેષઃ મિશ્રણં સંયોગ ઇતિ યાવત્, અપ્રાપ્તિપૂર્વિકા પ્રાપ્તિઃ સંયોગઃ તેન સહ વર્તતે ઇતિ સાવચવમ્ । સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી ૧૦.

મહદાદિ વ્યક્ત સક્રિય છે જ્યારે અવ્યક્ત અર્થાત્ મૂળ પ્રકૃતિ નિષ્ક્રિય છે. મહદાદિ વ્યક્ત તત્ત્વો પોતપોતાની અધ્યવસાય આદિ ક્રિયાઓ કરે છે અને દેશાન્તરગમનાદિ ક્રિયાઓ પણ કરે છે. તેથી તેમને સક્રિય ગણ્યા છે. મહદાદિ વ્યક્ત તત્ત્વો પરિસ્પન્દવિશિષ્ટ છે. પરિસ્પન્દનો અર્થ છે દેશાન્તરગમન. બુદ્ધિ વગેરે તત્ત્વો પૂર્વગૃહીત શરીરને છોડી નવા શરીરનો આશ્રય લે છે. તથાહિ બુદ્ધ્યાદય ઉપાત્તમુપાતં દેહં ત્યજન્તિ દેહાન્તરં ચોપાદદત ઇતિ તેષાં પરિસ્પન્દઃ । સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી ૧૦. બીજી બાજુ, પ્રકૃતિ નિષ્ક્રિય છે અર્થાત્ દેશાન્તરગમનરૂપ ક્રિયારહિત છે. મૂળ પ્રકૃતિમાં પરિણામરૂપ ક્રિયા હોવા છતાં દેશાન્તરગમનરૂપ ક્રિયા નથી. યદ્યાપ્યવ્યક્તસ્યાસ્તિ પરિણામલક્ષણા ક્રિયા તથાપિ પરિસ્પન્દો નાસ્તિ । સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી ૧૦. મૂળ પ્રકૃતિ વ્યાપક હોઈ દેશાન્તરગમન સંભવતું નથી. ત્રિક્ષુનું અર્થઘટન વિશિષ્ટ છે. તે કહે છે કે અવ્યક્ત અર્થાત્ મૂળ પ્રકૃતિ નિષ્ક્રિય છે એનો અર્થ એ કે તે અધ્યવસાય, અભિમાન વગેરે વિશિષ્ટ ક્રિયાઓથી રહિત છે અને નહિ કે ચલનારૂપ ક્રિયાથી પણ રહિત છે. ચલનાનો અર્થ છે ક્ષોભ. આનો અર્થ એ થયો કે મૂળ પ્રકૃતિની ગતિ મહાસાગરની ગતિ જેવી છે, મહાસાગર એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને જતો નથી પરંતુ તેની પોતાની અંદર તો ગતિ યા ક્ષોભ છે જ. પ્રકૃતેરક્રિયત્ત્વં ચાધ્યવસાયોભિમાનાદિરૂપપ્રતિનિયતકાર્ય-શૂન્યત્વમેવ, ન તુ ચલનાદિકર્મશૂન્યત્વમ્ । ... ચલનાઽપરનામક્ષોભાવગમાત્ । યોગવાર્તિક ૨.૧૮.

મહત્ આદિ વ્યક્ત તત્ત્વો લિંગ છે જ્યારે અવ્યક્ત અર્થાત્ મૂળ પ્રકૃતિ અલિંગ છે, આ ભેદને બીજી રીતે પણ સમજાવવામાં આવે છે. મહત્ આદિ વ્યક્ત તત્ત્વોનું મૂળ કારણ અવ્યક્ત છે, અર્થાત્ મહત્ આદિ વ્યક્ત તત્ત્વો મૂળ કારણ અવ્યક્તનાં કાર્યો છે. આ કાર્યભૂત વ્યક્ત તત્ત્વો પોતાના મૂળ કારણ અવ્યક્તનાં અનુમાપક (ગમક) લિંગો છે. બીજી બાજુ અવ્યક્તનું (મૂળ પ્રકૃતિનું) કોઈ કારણ નથી એટલે અવ્યક્ત કોઈનું કાર્ય નથી. પરિણામે અવ્યક્તની બાબતમાં તેનું પોતાના કારણનું અનુમાપક લિંગ હોવું

સંભવતું નથી. એટલે અવ્યક્ત અલિંગ છે.

મહાદાદિ વ્યક્ત આશ્રિત છે જ્યારે અવ્યક્ત અનાશ્રિત છે. આનો અર્થ એ કે વ્યક્ત તત્ત્વો પોતાનાં કારણોને આશ્રિત છે જ્યારે અવ્યક્તને (મૂલ પ્રકૃતિને) કોઈ કારણ જ નથી એટલે તે કારણને આશ્રિત નથી.]

●21. અથ પञ्चविंशतितमं पुरुषतत्त्वमाह— “अन्यस्त्वकर्ता” इत्यादि । प्रकृतेश्चतुर्विंशतितत्त्वरूपाया अन्यस्तु पृथग्भूतः, पुनरकर्ता विगुणो भोक्ता नित्यचिदभ्युपेतश्च पुमान्पुरुषस्तत्त्वम् । तत्रात्मा विषयसुखादिकं तत्कारणं पुण्यादिकर्म च न करोतीत्यकर्ता, आत्मनस्तृणमात्रकुब्जीकरणेऽप्यसमर्थ-त्वात् । कर्त्री तु प्रकृतिरेव, तस्याः प्रवृत्तिस्वभावत्वात् । तथा विगुणः सत्त्वादिगुणरहितः, सत्त्वादीनां प्रकृतिधर्मत्वादात्मनश्च तदभावात् ।

21. હવે ૫૨થીસમા તત્ત્વ પુરુષનું નિરૂપણ કરે છે — પુરુષ અર્થાત્ આત્મા પ્રકૃતિ આદિ ચોવીસ તત્ત્વોથી ભિન્ન છે, અકર્તા છે, નિર્ગુણ છે, ભોક્તા છે, નિત્ય ચિદ્રૂપ છે એમ સાંખ્યો સ્વીકારે છે. પુરુષ વિષયસુખ આદિને કે વિષયસુખ વગેરેના કારણભૂત પુણ્ય આદિ કર્મોને કરતો નથી, એટલે તે અકર્તા છે. પુરુષમાં એક તણખલાને પણ વાળવાનું સામર્થ્ય નથી. પ્રવૃત્તિ કરવાવાળી તો પ્રકૃતિ જ છે, કેમ કે પ્રવૃત્તિ કરવી એ તો પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે. વળી, પુરુષ સત્ત્વ આદિ ત્રણ ગુણોથી સર્વથા રહિત છે, કેમ કે સત્ત્વ આદિ તો પ્રકૃતિના ધર્મ છે, પુરુષમાં તેમનો અભાવ છે.

22. तथा भोक्ता अनुभविता । भोक्तापि साक्षान्न भोक्ता, किन्तु प्रकृतिविकारभूतायां ह्युभयमुखदर्पणाकारायां बुद्धौ संक्रान्तानां सुख-दुःखादीनां पुस्त्रः स्वात्मनि निर्मले प्रतिबिम्बोदयमात्रेण भोक्ता व्यपदिश्यते, “बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते” [] इति वचनात् । यथा जपाकुसुमादिसंनिधानवशात्स्फटिके रक्ततादि व्यपदिश्यते, तथा ‘प्रकृत्यु-पधानवत्त्वात्सुखदुःखाद्यात्मकानामर्थानां पुस्त्रस्य भोजकत्वं युक्तमेव व्यपदिश्यते ।

વાદમહાર્ણવોઽપ્યાહ - “बुद्धिदर्पणसंक्रान्तमर्थप्रतिबिम्बकं द्वितीय-दर्पणकल्पे पुंस्यध्यारोहति, तदेव भोक्तृत्वमस्य, न त्वामनो विकारापत्तिः ।”

[]

તથા ચાસુરિ: —

“વિવિક્તે દૃક્ષ્પરિણતૌ બુદ્ધૌ ભોગોઽસ્ય કથ્યતે ।
પ્રતિબિંબોદયઃ સ્વચ્છે યથા ચન્દ્રમસોઽમ્ભસિ ॥૧૧”

ઋ (વિ)ચ્યવાસી ત્વેવં ભોગમાચ્છે-

“પુરુષોઽવિકૃતાત્મૈવ સ્વનિર્ભાસમચેતનસ્ ।

મનઃ કરોતિ સાંનિઘ્યાદુપાધિઃ(ધેઃ) સ્ફટિકં યથા ॥૨॥” ઇતિ ।

22. વળી, આત્મા ભોક્તા છે, અનુભવ કરનાર છે. તે ભોક્તા છે પણ સાક્ષાત્ ભોક્તા નથી, પરંતુ પ્રકૃતિના વિકારરૂપ બુદ્ધિમાં સંકાન્ત સુખ-દુઃખનો પુરુષ ભોક્તા કહેવાય છે એનું કારણ તો કેવળ એટલું જ છે કે બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત અર્થાત્ સંકાન્ત સુખ-દુઃખનું પ્રતિબિંબ પુરુષના પોતાના નિર્મળ આત્મામાં યા સ્વરૂપમાં પડે છે. આ બુદ્ધિ બન્ને તરફ પ્રતિબિંબગ્રાહી ચમકતી સપાટી ધરાવતા દર્પણ જેવી છે. [બુદ્ધિની દર્પણ સાથે સરખામણી આપણામાં ભ્રાન્તિ પેદા કરે છે. સુખ-દુઃખ બુદ્ધિમાં સંકાન્ત થાય છે અને સુખ-દુઃખનું પ્રતિબિંબ બુદ્ધિમાં પડે છે એનો ખરો અર્થ એ છે કે બુદ્ધિ પોતે સુખાકારે કે દુઃખાકારે પરિણમે છે. આમ બુદ્ધિની બાબતમાં પ્રતિબિંબનો અર્થ પરિણામ સમજવાનો છે. એટલે બુદ્ધિમાં સુખાકારતા કે દુઃખાકારતા પરિણામરૂપ છે. એથી ઊલટું પુરુષમાં સુખાકારતા કે દુઃખાકારતા ખરેખર પ્રતિબિંબરૂપ છે. સુખ-દુઃખ બુદ્ધિના ધર્મો છે, બુદ્ધિ જ સુખરૂપે કે દુઃખરૂપે પરિણમે છે અને સુખરૂપ કે દુઃખરૂપ પરિણમેલી બુદ્ધિ પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ રીતે બુદ્ધિગત સુખ-દુઃખનું પ્રતિબિંબ પુરુષમાં પડવું એ જ પુરુષનો સુખ-દુઃખનો ભોગ છે.] આચાર્યો પણ કહે છે કે ‘બુદ્ધિ વડે અધ્યવસિત અર્થનો પુરુષ ભોષ કરે છે.’ [આ વાક્યનો અર્થ એ છે કે ઘટપટ આદિ અર્થના આકારે બુદ્ધિનો પરિણામ એ જ બુદ્ધિનો અર્થાધ્યવસાય છે અને ઘટપટ આદિ અર્થના આકારે પરિણમેલી બુદ્ધિનું પુરુષમાં પ્રતિબિંબ પડવું એ જ પુરુષનો ભોષ છે.] ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે. જેમ જાસુદના ફૂલ આદિ રંગીન વસ્તુની સન્નિષિધી સ્વચ્છ સ્ફટિક પણ લાલ આદિ રંગવાળો કહેવાય છે તેમ પ્રકૃતિની સન્નિષિધિ યા ઉપાધિધી સ્વચ્છ પુરુષ પણ સુખ-દુઃખાદિનો ભોક્તા કહેવાય છે. અભયદેવસૂરિના વાદમહાર્ણવમાં અર્થાત્ સન્મતિટીકામાં કહ્યું છે, “બુદ્ધિરૂપી દર્પણમાં સંકાન્ત થયેલું અર્થપ્રતિબિંબ સ્વચ્છપુરુષરૂપી બીજા દર્પણમાં પડે છે, તે જ પુરુષનું ભોક્તાપણું છે, પુરુષમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી પુરુષ વિકારી બની જવાની આપત્તિ આવતી નથી.” [] . આચાર્ય આસુરિ

કહે છે, “જેમ સ્વચ્છ જલમાં ચન્દ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ બુદ્ધિમાં બુદ્ધિથી ભિન્ન પુરુષના આકારનો પરિણામ થવો — પરિણામરૂપ પ્રતિબિંબ પડવું એ જ પુરુષનો ભોગ છે. અર્થાત્ પુરુષનો ભોગ બુદ્ધિનિષ્ઠ છે.” [અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે આસુરિ સુખાકાર કે દુઃખાકાર બુદ્ધિનું પ્રતિબિંબ પુરુષમાં પડતું માનતા નથી. એટલે પુરુષને ભોક્તા કેવી રીતે ગણી શકાય? તેમના મતે તો પુરુષનું બુદ્ધિમાં પડેલું પ્રતિબિંબ જ બુદ્ધિમાં ઊઠતા સુખાકાર કે દુઃખાકારને ધારણ કરે છે એટલે તે પુરુષનું પ્રતિબિંબ ભોક્તા છે, પુરુષ ભોક્તા નથી — આવી વિચિત્રતા ઊભી થાય છે. પોતાની સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદીમાં વાયસ્યતિ મિશ્ર પણ આ જ મતનો સ્વીકાર કરે છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુ આ મતની સખત ટીકા કરે છે. તે જણાવે છે કે પુરુષમાં સુખાકાર કે દુઃખાકાર બુદ્ધિનું પ્રતિબિંબ માનતાં તેનામાં પરિણામીપણું આવી જશે એ ભયમાંથી આ વિચિત્ર મત ઉદ્ભવ્યો છે. પરંતુ તુચ્છ અવસ્તુભૂત પ્રતિબિંબના કારણે પુરુષમાં પરિણામપણું આવી જવાનો ભય અસ્થાને છે. યદ્યપિ પુરુષશ્ચિન્માત્રોઽવિકારી તથાપિ બુદ્ધેર્વિષયાકારવૃત્તીનાં પુરુષે યાનિ પ્રતિબિંબાનિ તાન્યેવ પુરુષસ્ય વૃત્તયઃ, ન ચ તામિઃ અવસ્તુભૂતામિઃ પરિણામિત્વં સ્ફટિકસ્યેવાતત્ત્વતોઽન્યથાભાવાત્ । ઉપર વાદમહાર્ણવમાં પણ આ જ વાત કહી છે. પુરુષમાં સુખાકારે કે દુઃખાકારે પરિણમવારૂપ ભોગનો નિષેધ છે પરંતુ પુરુષમાં સુખાકાર કે દુઃખાકારનું પ્રતિબિંબ ધારણ કરવા રૂપ ભોગનો નિષેધ નથી.] વિન્ધ્યવાસીએ ભોગને આ રીતે સમજાવ્યો છે — “પુરુષ તો સ્વભાવે સર્વથા અવિકારી છે, પરંતુ અચેતન મન સાંનિધ્યના કારણે પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થઈને તેને પોતાના આકારવાળો બનાવી દે છે, જેમ જાસુદનું ફૂલ આદિ ઉપાધિઓ સ્ફટિકને પોતાના સમાન લાલ, લીલો કે પીળો બનાવી દે છે.”

23. તથા નિત્યા યા ચિચ્ચેતના તયાભ્યુપેતઃ, એતેન પુરુષસ્ય ચૈતન્યમેવ સ્વરૂપં, ન તુ જ્ઞાનં, જ્ઞાનસ્ય બુદ્ધિધર્મત્વાદિત્યાવેદિતં દ્રષ્ટવ્યમ્ । કેવલમાત્મા સ્વં બુદ્ધેરવ્યતિરિક્તમભિમન્યતે, સુખદુઃખાદયશ્ચ વિષયા ઇન્દ્રિયદ્વારેણ બુદ્ધૌ સંક્રામન્તિ, બુદ્ધિશ્ચોભયમુખદર્પણાકારા, તતસ્તસ્યાં ચૈતન્યશક્તિઃ પ્રતિ-
બિંબતે, તતઃ સુખ્યહં દુઃખ્યહં જ્ઞાતાહમિત્યુપચર્યતે । આહ ચ પતન્જ્જલિઃ —

‘શુદ્ધોઽપિ પુરુષઃ પ્રત્યયં બૌદ્ધમનુષ્યતિ, તમનુષ્યન્નતદાત્માપિ તદાત્મક ઇવ પ્રતિભાસતે’ [યોગભા૦ ૨૧૨૦] ઇતિ ।

“બુદ્ધિશ્ચાચેતનાપિ ચિચ્ચક્તિસંનિધાનાચ્ચેતનાવતીવાવભાસતે” ઇતિ ।

23. નિત્ય ચિત્ અર્થાત્ ચેતના જ પુરુષનો સ્વભાવ છે. તેથી ચૈતન્ય જ પુરુષનું સ્વરૂપ છે, જ્ઞાન પુરુષનું સ્વરૂપ નથી કેમ કે જ્ઞાન બુદ્ધિનો ધર્મ છે એમ સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યું છે. કેવલ એટલું અવશ્ય છે કે પુરુષ પોતાનાથી સર્વથા ભિન્ન બુદ્ધિને પોતાનાથી અભિન્ન માની લે છે. સુખ, દુઃખ આદિ વિષયો ઈન્દ્રિયો દ્વારા બુદ્ધિમાં સંક્રાન્ત થાય છે. બુદ્ધિ બન્ને તરફ પ્રતિબિંબગ્રાહી લીસી ચમકતી સપાટી ધરાવતા દર્પણ જેવી છે. તેથી એક તરફ સુખ, દુઃખ આદિ વિષયો બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અને બીજી બાજુ ચૈતન્યશક્તિનું અર્થાત્ પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે. બુદ્ધિમાં પુરુષ અને વિષયનું પ્રતિબિંબ પડવાના કારણે પુરુષ ‘હું જ્ઞાતા છું, હું ભોક્તા છું, હું સુખી છું, હું દુઃખી છું’ એમ ઉપચારથી માનવા લાગે છે. અને પતંજલિ પણ કહે છે, “શુદ્ધ એવો પુરુષ પણ બુદ્ધિના પ્રત્યયને અર્થાત્ બુદ્ધિની જ્ઞાનવૃત્તિને પછી દેખે છે, તેને દેખતો તે અતદાત્મા (જ્ઞાનવૃત્તિરહિત) હોવા છતાં જાણે કે તદાત્મક (જ્ઞાનવૃત્તિવાળો અર્થાત્ જ્ઞાતા) હોય એવો ભાસે છે.” [યોગભાષ્ય, ૨. ૨૦]. “બુદ્ધિ સ્વયં અચેતન છે પરંતુ પુરુષના સાંનિધ્યના કારણે ચેતનાવાળી હોય એવી ભાસે છે.” [બુદ્ધિ જડ છે જ્યારે પુરુષ ચેતન છે. બુદ્ધિનો ધર્મ જ્ઞાન છે જ્યારે પુરુષનો ધર્મ દર્શન છે. બુદ્ધિ જાણે છે જ્યારે પુરુષ દેખે છે. બુદ્ધિ જ્ઞાત્રી છે જ્યારે પુરુષ દ્રષ્ટા છે. બુદ્ધિ ઘટ, પટ આદિ વિષયોના આકારે પરિણમે છે. આ પરિણામ એ બુદ્ધિવૃત્તિ છે. આ બુદ્ધિવૃત્તિ એ જ જ્ઞાન છે. બુદ્ધિનું ઘટાકારે પરિણમવું એ જ બુદ્ધિનું ઘટને જાણવું છે. બુદ્ધિનો ઘટાકાર પરિણામ એ જ બુદ્ધિનું ઘટજ્ઞાન છે, ઘટાકાર બુદ્ધિવૃત્તિ છે. ઘટાકાર બુદ્ધિવૃત્તિ યા બુદ્ધિપરિણામ એ જ બુદ્ધિને થયેલું ઘટજ્ઞાન છે. આમ વિષયાકાર બુદ્ધિવૃત્તિ એ જ જ્ઞાન છે. પુરુષના દર્શનનો વિષય આ વિષયાકાર બુદ્ધિવૃત્તિ છે. પુરુષ વિષયાકાર બુદ્ધિવૃત્તિને જ દેખે છે અર્થાત્ પુરુષ ઘટ, પટ આદિ આકારે પરિણમેલી બુદ્ધિને અર્થાત્ બુદ્ધિવૃત્તિને જ સાક્ષાત્ દેખે છે, તે ઘટ, પટ આદિને સાક્ષાત્ દેખતો નથી, તેમને તો તદાકાર બુદ્ધિવૃત્તિ દ્વારા જ દેખે છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે પુરુષ બુદ્ધિવૃત્તિને દેખે છે કઈ પ્રક્રિયાથી? વિજ્ઞાનભિક્ષુ આદિ જેવા કેટલાક સાંખ્યાચાર્યો કહે છે કે પુરુષ બુદ્ધિવૃત્તિને બુદ્ધિવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ ધારણ કરીને દેખે છે. અર્થાત્ પુરુષે બુદ્ધિવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ ધારણ કરવું એ જ પુરુષ દ્વારા બુદ્ધિવૃત્તિનું દર્શન છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુ આદિ સાંખ્યાચાર્યો પુરુષે બુદ્ધિવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ ધારણ કરવાથી તેનામાં કોઈ જાતનો વિકાર થતો માનતા નથી. પરંતુ વાયસ્પતિ મિશ્ર જેવા સાંખ્યાચાર્યો પુરુષે બુદ્ધિવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ ધારણ કરવાથી તેનામાં વિકારની આપત્તિ આવે એમ માને છે, એટલે તેઓ બુદ્ધિમાં પડેલું પુરુષનું પ્રતિબિંબ બુદ્ધિવૃત્તિને ધારણ કરે છે, દેખે છે એમ માને છે. તેથી વાયસ્પતિના મતે તો એવું થાય કે બુદ્ધિવૃત્તિનું દર્શન ખરા પુરુષને નહિ પણ પ્રતિબિંબરૂપ તુચ્છ

પુરુષને થાય છે. આ બધી પરિત્યાજાને બાજુએ રાખીએ તો નિષ્કર્ષ એટલો નીકળે છે કે બુદ્ધિ ઘટ, પટ આદિ વિષયાંને જાણે છે, અર્થાત્ બુદ્ધિને ઘટજ્ઞાન, પટજ્ઞાન થાય છે જ્યારે પુરુષને ઘટજ્ઞાન, પટજ્ઞાને આદિનું જ્ઞાન થાય છે અને આ જ્ઞાનના જ્ઞાનને યા જ્ઞાનના સંવેદનને દર્શન કહે છે. પરંતુ જ્ઞાન એક (અર્થાત્ બુદ્ધિ) કરે છે અને દર્શન બીજું (અર્થાત્ પુરુષ) કરે છે. એટલે જ્ઞાન સ્વસંવેદી નથી.]

24. પુમાનિત્યત્ર જાત્યપેક્ષયૈકવચનમ્, તેનાત્માડનેકોઽધ્યુપગન્તવ્યઃ, જન્મમરણકરણાનાં નિયમદર્શનાદ્ધર્માદિપ્રવૃત્તિનાનાત્વાચ્ચ । તે ચ સર્વેઽપ્યાત્માનઃ સર્વગતા નિત્યાશ્ચાવસેયાઃ । ઉક્તં ચ -

“અમૂર્તશ્ચેતનો ભોગી નિત્યઃ સર્વગતોઽક્રિયઃ ।

અકર્તા નિર્ગુણઃ સૂક્ષ્મ આત્મા કાપિલદર્શને ॥૧॥” ઇતિ ॥૪૧॥

24. શ્લોકમાં ‘પુમાન્’ એમ એકવચનનો પ્રયોગ પુરુષત્વ જાતિની અપેક્ષાએ કર્યો છે. વ્યક્તિશઃ તો પુરુષ અનેક છે, કેમ કે જન્મ, મરણ અને કરણોની વ્યવસ્થા દેખાય છે અને વળી ધર્મ આદિ પ્રવૃત્તિઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન અનેક થાય છે. તે અનેક પુરુષો સર્વગત અને નિત્ય (કૂટસ્થનિત્ય) છે એમ સમજવું જોઈએ. કહ્યું પણ છે કે— “સાંખ્યદર્શનમાં પુરુષ (આત્મા) અમૂર્ત, ચેતન, ભોક્તા, નિત્ય, સર્વગત, નિષ્ક્રિય, અકર્તા, નિર્ગુણ તથા સૂક્ષ્મ છે.”

[સાંખ્યદર્શને પુરુષબહુત્વ સ્વીકાર્યું છે. તેના અનુસાર બધાં શરીરોમાં આત્મા એક જ નથી પરંતુ પ્રત્યેક શરીરમાં તે જુદો જુદો છે. સાંખ્યોની દલીલો નીચે પ્રમાણે છે — (૧) જન્મની વ્યવસ્થાના કારણે એ માનવું આવશ્યક છે કે આત્મા અનેક છે. જગતમાં ભિન્ન કાળમાં અને ભિન્ન દેશમાં અનેક પુરુષોને જન્મ લેતા આપણે જોઈએ છીએ. પુરુષ એક હોય તો બધાં જન્મો યુગપત્ થઈ જાય. (૨) મરણની વ્યવસ્થા પણ પુરુષો અનેક માન્યા વિના ઘટતી નથી. જો પુરુષ એક હોય તો બધાં મૃત્યુઓ એક સાથે થઈ જાય. (૩) કરણોની વ્યવસ્થા દ્વારા પણ પુરુષબહુત્વ સિદ્ધ થાય છે. ચક્ષુ વગેરે તેર કરણો છે. જો આત્મા એક હોય તો વિકલ ચક્ષુરન્દ્રિય સાથેનો તેનો સંયોગ બધાંને એક સાથે અંધ બનાવશે. (૩) જો પુરુષ એક હોય તો એક વ્યક્તિ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થતાં બધી જ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવી જોઈએ. પરંતુ તેવું તો છે નહિ. કેટલીક વ્યક્તિઓ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે જ્યારે કેટલીક અધર્મમાં.] (૪૧)

25. તત્ત્વાન્યુપસંહરત્રાહ-

પञ्ચવિંશતિતત્त्वानि संख्ययैवं भवन्ति च ।

प्रधाननरयोश्चात्र वृत्तिः पङ्गवन्धयोरिव ॥४२॥

25. હવે તત્ત્વોના નિરૂપણનો ઉપસંહાર કરતાં આચાર્ય કહે છે—

અને આ પ્રમાણે સંખ્યાથી તત્ત્વો પચ્ચીસ જ છે. પ્રધાન અને પુરુષ એ બેનો સંબંધ તો આંધળા અને પાંગળાના સંબંધ જેવો છે. (૪૨).

26. વ્યાખ્યા—ચકારો ભિન્નક્રમઃ, એવં ચ સંખ્યયા પञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । ननु प्रकृतिपुरुषावुभावपि सर्वगतौ मिथःसंयुक्तौ कथं वर्तन्ते इत्याशङ्क्याह—‘प्रधानेत्यादि’ । प्रधानपुरुषयोश्चात्र विश्वे पङ्गवन्धयोरिव वृत्तिर्वर्तनम् । यथा कश्चिदन्धः सार्थेन समं पाटलिपुत्रनगरं प्रस्थितः, स सार्थश्चरिभहतः । अन्धस्तत्रैव रहित इतश्चेतश्च धावन् वनान्तरपङ्गुना दृष्टोऽभिहितश्च ‘भो भो अन्ध मा भैषीः, अहं पङ्गुमनादिक्रियाविकलत्वेनाक्रिय-श्चक्षुर्भ्यां सर्वं पश्यन्नस्मि, त्वं तु गमनादिक्रियावात्र पश्यसि’ । ततो अन्धेनोचे—‘रुचिरमिदम्, अहं भवन्तं स्कन्धे करिष्यामि, एवमावयोर्वर्तन-मस्तु’ इति । ततोऽन्धेन पङ्गुर्दृष्टत्वगुणेन स्वं स्कन्धमधिरोपितो नगरं प्राप्य नाटकादिकं पश्यन् गीतादिकं चेन्द्रियविषयमन्यमप्युपलभ्यमानो यथा मोदते, तथा पङ्गुकल्पः शुद्धचैतन्यस्वरूपः पुरुषोऽप्यन्धकल्पां जडां प्रकृतिं सक्रियामाश्रितो बुद्ध्यध्यवसितं शब्दादिकं स्वात्मनि प्रतिबिम्बितं चेतय-मानो मोदते, मोदमानश्च प्रकृतिं सुखस्वभावां मोहान्मन्यमानः संसारमधि-वसति ॥४२॥

26. શ્લોકવ્યાખ્યા—શ્લોકગત ચકાર ભિન્નક્રમ છે. તેથી ‘એવં’ પછી તેનો અન્વય થાય છે. આમ સંખ્યાથી અર્થાત્ ગણતરીથી તત્ત્વો પચ્ચીસ થાય છે.

શંકા— પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેય સર્વગત છે, તે બન્ને પરસ્પર સંયુક્ત થઈને કેવી રીતે વર્તે છે ?

સમાધાન— આ જગતમાં પ્રધાન અને પુરુષનું વર્તન આંધળા અને લંગડાના વર્તન જેવું છે. ઉદાહરણને સમજાવીએ છીએ—એક આંધળો સાર્થ અર્થાત્ વેપારી યાત્રી સાથે પાટલિપુત્ર તરફ રવાના થયો. માર્ગમાં ચોરોએ વેપારીને મારી નાખ્યો. આંધળો એકલો ત્યાં જ આમ તેમ ભટકવા લાગ્યો. ત્યાં વનમાં પડેલા એક લંગડાએ તે આંધળાને જોયો. લંગડાએ આંધળાને કહ્યું, “હે ભાઈ અંધ, ડર નહિ, હું લંગડો છું,

ચક્ષુથી બધું જ જોઉં છું પરંતુ ચાલવાની ક્રિયા હું કરી શકતો નથી, હું ચાલવાની ક્રિયા કરી શકે છે પણ દેખતો નથી.’ આ સાંભળીને આંધળો બોલ્યો, ‘અરે, આ તો બહુ સારું થયું, હું મારા ખભા ઉપર તમને બેસાડીશ, [તમે માર્ગ બતાવજો અને હું ચાલીશ], આ પ્રમાણે આપણે બે વર્તીશું.’ આમ આંધળાએ દેખતા લંગડાને પોતાના ખભા ઉપર બેસાડ્યો અને આંધળાના ખભા પર બેઠેલો લંગડો નગરે પહોંચીને નાટક આદિ જોઈને, ગીતો સાંભળીને તથા અન્ય ઈન્દ્રિયોના વિષયોને પામીને પથેષ્ટ ભોગવીને – અનુભવીને ખુશ થાય છે. બરાબર તેવી જ રીતે ક્રિયાશક્તિથી વિકલ (અક્તી) એવો, પંગુ જેવો શુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવ પુરુષ સક્રિય આંધળા જેવી જડ પ્રકૃતિના ખભા ઉપર ચડીને અર્થાત્ પ્રકૃતિનો સંયોગ પામીને બુદ્ધિ દ્વારા અધ્યવસિત શબ્દાદિ વિષયોને, જે પોતાના સ્વસ્થ સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યા છે તેમને, અનુભવતો ખુશ થાય છે અને આમ ખુશ થતો પુરુષ મોહના અર્થાત્ અવિદ્યાના કારણે પ્રકૃતિને જ સુખરૂપ માનતો, તે આંધળી પ્રકૃતિના ખભા ઉપર ચડેલો ભવભ્રમણ કર્યા કરે છે. (૪૨)

[સાંખ્ય શાસ્ત્રકારોનો મત છે કે પ્રકૃતિ પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ માટે ક્રિયા કરે છે અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આની સામે એવી શંકા કરવામાં આવે છે કે અચેતન જડ પ્રકૃતિ પ્રયોજનપૂર્વકની ક્રિયા કેવી રીતે કરી શકે ? પ્રસ્તુત શંકાનું સમાધાન પંગુ-અંધના દૃષ્ટાન્તમાંથી મળે છે. જડ પ્રકૃતિને દોરવણી આપનાર તેની સાથે સંયુક્ત અદૃષ્ટયુક્ત યા કર્મયુક્ત પુરુષ છે. સ્વયં ક્રિયાશીલ પ્રકૃતિની ક્રિયાને ભોગ તરફ વાળવી કે અપવર્ગ યા કેવલ્ય તરફ વાળવી તે અદૃષ્ટયુક્ત પુરુષના હાથમાં છે. પ્રકૃતિની પ્રયોજનપૂર્વિકા ક્રિયામાં ક્રિયાનું પ્રયોજનપૂર્વકત્વ પ્રકૃતિ સાથે સંયુક્ત પુરુષના કારણે છે જ્યારે માત્ર ક્રિયા જ પ્રકૃતિના કારણે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જોડું, પંગુ અને અંધના જોડાની જેમ, એક વ્યક્તિની માફક વર્તે છે.]

27. तर्हि तस्य कथं मुक्तिः स्यादित्याह—

प्रकृतिवियोगो मोक्षः पुरुषस्य बतैतदन्तरज्ञानात् ।

मानत्रितयं चात्र प्रत्यક્ષं लૈઙ્ગિક શાબ્દમ્ ॥૪૩॥

27. તો પછી પુરુષની મુક્તિ કેવી રીતે થશે ? એનો ઉત્તર આચાર્ય આપે છે— પ્રકૃતિના વિયોગનું નામ મોક્ષ છે. મોક્ષ પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભેદના જ્ઞાનથી થાય છે. સાંખ્યમતમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાબ્દ (આગમ) એ ત્રણ પ્રમાણ છે. (૪૩).

28. વ્યાખ્યા—બતેતિ પૃચ્છકાનામામન્ત્રણે, एतयोः प्रकृतिपुस्वयोर्यदन्तर

વિવેકસ્તસ્ય જ્ઞાનાત્પુરુષસ્ય યઃ પ્રકૃતેર્વિયોગો ભવતિ, સ મોક્ષઃ । તથાહિ—

“શુદ્ધચૈતન્યરૂપોઽયં પુરુષઃ પરમાર્થતઃ ।

પ્રકૃત્યન્તરમજ્ઞાત્વા મોહાત્સંસારમાશ્રિતઃ ॥૧૧॥”

તતઃ પ્રકૃતેઃ સુખદુઃખમોહસ્વભાવાયા યાવન્ન વિવેકેન ગ્રહણં તાવન્ન મોક્ષઃ, પ્રકૃતેર્વિવેકદર્શને તુ પ્રવૃત્તેસ્પરતાયાં પ્રકૃતૌ પુરુષસ્ય સ્વરૂપેણાવસ્થાનં મોક્ષ ઇતિ । મોક્ષશ્ચ બન્ધવિચ્છેદાદ્ભવતિ, બન્ધશ્ચ પ્રાકૃતિકવૈકારિકદાક્ષિણભેદાત્ ત્રિવિધઃ । તથાહિ—પ્રકૃતાવાત્મજ્ઞાનાદ યે પ્રકૃતિમુપાસતે, તેષાં પ્રાકૃતિકો બન્ધઃ । યે વિકારાનેવ ભૂતેન્દ્રિયાહંકારબુદ્ધીઃ પુરુષબુદ્ધ્યોપાસતે, તેષાં વૈકારિકઃ । ઇષ્ટપૂર્તે દાક્ષિણઃ, પુરુષતત્ત્વાનભિજ્ઞો હીષ્ટપૂર્તકારી કામોપહતમના બદ્ધ્યત ઇતિ ।

“ઇષ્ટપૂર્ત મન્યમાના વરિષ્ઠં નાન્યચ્છ્રેયો યેઽભિનન્દન્તિ મૂઢાઃ ।

નાકસ્ય પૃષ્ઠે તે સુકૃતેન ભૂત્વા, ઇમં લોકં હીનતરં વા વિશન્તિ ॥૧૧॥

[મુણ્ડક૦ ૧૨।૧૦]

ઇતિ । બન્ધાચ્ચ પ્રેત્યસંસરણરૂપઃ સંસારઃ પ્રવર્ત્તે ।

28. શ્લોકવ્યાખ્યા — શ્લોકમાં ‘બત’ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રશ્ન પૂછનારનું ધ્યાન ખેંચવા માટે છે. આ બે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો જે ભેદ છે તે ભેદના જ્ઞાન અર્થાત્ વિવેકજ્ઞાન દ્વારા પુરુષનો પ્રકૃતિથી જે વિયોગ થાય છે તે મોક્ષ છે. તે મુજબ કહ્યું પણ છે, “પરમાર્થ દૃષ્ટિએ તો આ પુરુષ શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપ છે. તે પ્રકૃતિથી પોતાનો ભેદ જાણતો ન હોવાથી મોહના (અર્થાત્ અજ્ઞાન યા અવિદ્યાના) કારણે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.” તેથી સુખ, દુઃખ અને મોહના સ્વરૂપવાળી પ્રકૃતિને જ્યાં સુધી પુરુષ પોતાનાથી ભિન્ન જાણતો નથી ત્યાં સુધી તેનો મોક્ષ નથી. પ્રકૃતિના પુરુષથી ભેદનું જ્ઞાન અર્થાત્ વિવેકજ્ઞાન પુરુષને થતાં જ પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ અટકી જાય છે અને પરિણામે પુરુષ પોતાના શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપમાં અવસ્થાન પામે છે, પુરુષનું પોતાના શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપમાં અવસ્થાન જ મોક્ષ છે. મોક્ષ બન્ધને તોડવાથી થાય છે. બન્ધ ત્રણ પ્રકારનો છે—(૧) પ્રાકૃતિક બન્ધ, (૨) વૈકારિક બન્ધ અને (૩) દાક્ષિણ બન્ધ. તેમની સમજૂતી આ પ્રમાણે છે—પ્રકૃતિને આત્મા માનીને જેઓ પ્રકૃતિની ઉપાસના કરે છે તેમને પ્રાકૃતિક બન્ધ થાય છે. જેઓ વિકારોને અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ ભૂતો, ઈન્દ્રિયો, અહંકાર તથા બુદ્ધિને પુરુષ સમજીને તેમની જ ઉપાસના કરે છે તેમને વૈકારિક બન્ધ

થાય છે. ઈષ્ટ અને પૂર્ત કર્મો કરવાથી દાક્ષિણ બન્ધ થાય છે. પુરુષતત્ત્વને ન જાણનારા, સાંસારિક કામનાઓથી મલીન મનવાળાઓને દાક્ષિણ બન્ધ થાય છે કેમ કે તેઓ ઈષ્ટ અને પૂર્ત કર્મો કરે છે. કહ્યું પણ છે કે — “જે મૂઢ લોકો ઈષ્ટાપૂર્ત કર્મોને — શ્રુતિપ્રતિપાદિત યજ્ઞ આદિ કર્મો ઈષ્ટકર્મો અને સ્મૃતિવિહિત ક્રૂવા, વાવ આદિનું નિર્માણ કરવારૂપ પૂર્તકર્મોને— જ વરિષ્ઠ અર્થાત્ સર્વશ્રેષ્ઠ માનીને અન્ય કોઈ કલ્યાણકારી કર્મ યા ધ્યાન આદિને કર્તવ્ય સમજતા નથી તેઓ પહેલાં યજ્ઞાદિ કર્મના ફળરૂપે સ્વર્ગ પામે છે અને છેવટે આ મનુષ્યલોકમાં કે તેનાથી પણ હીન તિર્યક્લોક આદિમાં જન્મ લે છે.” [મુંડકોપનિષદ્, ૧.૨.૧૦]. બન્ધથી પરલોકમાં જન્મ લેવારૂપ અથાત્ ભવભ્રમણરૂપ યા જન્મમરણના ચક્રરૂપ સંસાર ચાલ્યા કરે છે.

29. સાંખ્યમતે ચ પુરુષસ્ય પ્રકૃતિવિકૃત્યનાત્મકસ્ય ન બન્ધમોક્ષ-સંસારાઃ, કિં તુ પ્રકૃતેરેવ । તથા ચ કાપિલાઃ—

“તસ્માન્ન બદ્યતે નૈવ મુચ્યતે નાપિ સંસરતિ કશ્ચિત્ ।

સંસરતિ બદ્યતે મુચ્યતે ચ નાનાશ્રયા પ્રકૃતિઃ ॥૧॥”

[સાંખ્યકા૦ ૬૨ ।] ઇતિ ।

નવરમમી બન્ધમોક્ષસંસારાઃ પુરુષે ઉપચર્યન્તે । યથા જયપરાજયૌ-
ભૃત્યગતાવપિ સ્વામિન્યુપચર્યેતે તત્ફલસ્ય કોશલાભાદેઃ સ્વામિનિ સંબન્ધાત્,
તથા ભોગાપવર્ગયોઃ પ્રકૃતિગતયોરપિ વિવેકાગ્રહાત્પુરુષે સંબન્ધ ઇતિ ॥

29. સાંખ્યમતમાં પુરુષ ન તો પ્રકૃતિરૂપ અર્થાત્ કારણરૂપ છે કે ન તો વિકૃતિરૂપ અર્થાત્ કાર્યરૂપ છે. [બીજા શબ્દોમાં પુરુષ કૃટસ્થનિત્ય છે.] તેથી પુરુષનો ન તો બંધ થાય છે કે ન તો મોક્ષ થાય છે કે ન તો તેને સંસાર છે. [બંધ, મોક્ષ આદિ અવસ્થાઓ કૃટસ્થનિત્યને હોય જ નહિ.] પરંતુ આ બંધ, મોક્ષ પ્રકૃતિના જ છે, સંસરણ યા સંસાર પણ પ્રકૃતિને જ છે. સાંખ્યો કહે છે, “તેથી કોઈ પુરુષ બંધાતોય નથી, કે મુક્ત પણ થતો નથી કે ભવભ્રમણ અર્થાત્ સંસરણ પણ કરતો નથી. વિવિધ સ્થૂળ શરીરો પરિણામરૂપે ધારણ કરીને પ્રકૃતિ જ બંધાય છે, સંસરણ કરે છે કે મુક્ત થાય છે.” [સાંખ્યકારિકા, ૬૨] [નાનાશ્રયા દેવમનુષ્યતિર્યક્શરીરભૂતેત્યર્થઃ । માઠર] . એટલું અવશ્ય છે કે પ્રકૃતિના બંધ, મોક્ષ અને સંસાર પુરુષના ઉપચારથી કહેવાય છે. જેમ સૈનિકોનો જય અને પરાજય રાજાનો જ જય અને પરાજય મનાય છે કેમ કે જય અને પરાજયના ફળરૂપ ધનલાભ આદિ રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ભોગ અને અપવર્ગ બન્ને પ્રકૃતિના જ છે તેમ છતાં પુરુષને પ્રકૃતિથી પોતે જુદો છે એવું ભેદજ્ઞાન યા વિવેકજ્ઞાન ન હોવાથી

પ્રકૃતિના ભોગ અને અપવર્ગને તે પોતાના માની લે છે.

30. અत्र प्रमाणस्य सामान्यलक्षणमुच्यते—‘अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम्’ इति । अथोत्तरार्धे मानत्रितयं च—प्रमाणत्रितयं च, अत्र—सांख्यमते । किं तदित्याह—प्रत्यक्षं—प्रतीतं, लैङ्गं—अनुमानं, शाब्दं—चागमः चकारोऽत्रापि संबन्धनीयः । तत्र प्रत्यक्षलक्षणमाख्यायते—‘श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका प्रत्यक्षम्’ इति । ‘श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी’ इति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि, तेषां वृत्तिवर्तनं परिणाम इति यावत्, इन्द्रियाण्येव विषयाकारपरिणतानि प्रत्यक्षमिति हि तेषां सिद्धान्तः । अविकल्पिका नामजात्यादिकल्पनारहिता शाक्यमताध्यक्षवद् व्याख्येयेति ।

30. હવે અહીં પ્રમાણનું સામાન્ય લક્ષણ જણાવીએ છીએ — અર્થોપલબ્ધિની ઉત્પત્તિનું જે સાધકતમ કારણ છે તે પ્રમાણ છે. શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં સાંખ્યોનાં ત્રણ પ્રમાણોને જણાવ્યાં છે — (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) લૈંગિગ અર્થાત્ લિંગ દ્વારા થતું અનુમાન, અને (૩) શાબ્દ અર્થાત્ આગમ. તેમાંથી પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે — શ્રોત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોની નિર્વિકલ્પક વૃત્તિ પ્રત્યક્ષ છે. શ્રોત્ર, સ્પર્શન, ચક્ષુ, શ્રુત્વ અને નાક એ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે. શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ અર્થાત્ પરિણામ યા વ્યાપાર એ જ શ્રોત્રાદિવૃત્તિનો અર્થ છે. સાંખ્યો વિષયાકારે પરિણત ઇન્દ્રિયોને જ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ માને છે. નામ, જાતિ આદિ કલ્પનાથી રહિત ઇન્દ્રિયવૃત્તિ નિર્વિકલ્પક છે. આ નિર્વિકલ્પક ઇન્દ્રિયવૃત્તિનું વ્યાખ્યાન બૌદ્ધદર્શનમાં કરવામાં આવેલા પ્રત્યક્ષના વ્યાખ્યાનની જેમ કરવું.

31. ईश्वरकृष्णस्तु ‘प्रतिनियताध्यवसायः श्रोत्रादिसमुत्थोऽध्यक्षम्’ इति प्राह ।

31. ઈશ્વરકૃષ્ણ કહે છે, “પોતાના નિયત વિષયના આકારે પરિણમેલી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોએ બુદ્ધિમાં ઉત્પન્ન કરેલો સ્વગત વિષયાકારવાળો બુદ્ધિનો પરિણામ યા બુદ્ધિવૃત્તિ, જે અધ્યવસાયરૂપ છે તે, જ પ્રત્યક્ષ છે.”

32. अनुमानस्य त्विदं लक्षणम्—पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं चेति त्रिविधमनुमानमिति । तत्र नद्युन्नतिदर्शनादुपरि वृष्टो देव इत्यनुमीयते यत्त-त्पूर्ववत् । तथा समुद्रोदकबिन्दुप्राशनाच्छेषं जलं क्षारमनुमानेन ज्ञायते, तथा स्थाल्यां सिक्थैकचम्पनाच्छेषमन्नं पक्कमपक्कं वा ज्ञायते तत्शेषवत् । यत्सामान्यतोदृष्टं तल्लिङ्गलिङ्गपूर्वकम्, यथा त्रिदण्डदर्शनाददृष्टोऽपि लिङ्गी परिव्राज-

કોઽસ્તીત્યવગમ્યતે, ઇતિ ત્રિવિધમ્ । અથવા તલ્લિઙ્ગલિઙ્ગિજ્ઞાનપૂર્વકમિત્યેવાનુ-
માનલક્ષણં સાંખ્યૈઃ સમાખ્યાયતે ।

32. આ અનુમાનનું લક્ષણ છે— [જે જ્ઞાન લિંગલિંગિજ્ઞાનપૂર્વક થાય છે તે અનુમાન છે. લિંગ એટલે વ્યાપ્ય અને લિંગી એટલે વ્યાપક. એટલે જે જ્ઞાન વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના અર્થાત્ વ્યાપ્તિના જ્ઞાન દ્વારા થાય છે તે અનુમાન.] પૂર્વવત્, શેષવત્ તથા સામાન્યતોદૃષ્ટ ભેદે ત્રણ પ્રકારનું અનુમાન છે. નદીપૂર જોઈને ઉપરવાસમાં વરસાદ થયો હોવાનું અનુમાન પૂર્વવત્ છે. સમુદ્રના એક જલબિંદુને ચાખી તે ખારું જણાતાં સમુદ્રનાં બધાં જ જલબિંદુઓ ખારાં છે એવું અનુમાન શેષવત્ છે. સગડી ઉપર મૂકેલી તપેલીમાંથી ચોખાનો એક દાણો કાઢી દબાવી જોતાં તે ચડી ગયેલો જણાતાં બધા ચોખાના દાણા ચડી ગયા છે એવું અનુમાન શેષવત્નું બીજું ઉદાહરણ છે. માત્ર સામાન્ય લિંગલિંગિજ્ઞાનપૂર્વક અર્થાત્ સામાન્ય વ્યાપ્તિના જ્ઞાનપૂર્વક (અર્થાત્ કાર્યકારણભાવ આદિ વિશેષ વ્યાપ્તિના જ્ઞાનપૂર્વક નહિ પણ કેવળ સામાન્ય વ્યાપ્તિના જ્ઞાનપૂર્વક) જે અનુમાન થાય તે સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન છે. અથવા લિંગ(હેતુ) અને લિંગી (સાધ્ય)ના વ્યાપ્તિસંબંધને ગ્રહણ કર્યા પછી લિંગને જોઈ લિંગીનું જે જ્ઞાન થાય છે તે અનુમાન એ પ્રમાણે સાંખ્યોએ અનુમાનનું લક્ષણ કહ્યું છે.

33. શાબ્દં ત્વામ્શ્રુતિવચનમ્, આમા રાગદ્વેષાદિરહિતા બ્રહ્મસન-
ત્કુમારાદયઃ, શ્રુતિવેદઃ તેષાં વચનં શાબ્દમ્ ।

33. આમ્વચન અને શ્રુતિવચન શાબ્દ પ્રમાણ છે. રાગ-દ્વેષ આદિથી રહિત બ્રહ્મ સનત્કુમાર વગેરે આમ છે. શ્રુતિ એટલે વેદ. તેમનાં વચન શાબ્દ પ્રમાણ છે, આગમપ્રમાણ છે.

34. અત્રાનુક્તમપિ કિંચિદુચ્યતે । ચિચ્છક્તિર્વિષયપરિચ્છેદશૂન્યા નાર્થ
જાનાતિ, બુદ્ધિશ્ચ જડા ન ચેતયતે, સન્નિધાનાત્તયોરન્યથા પ્રતિભાસનમ્,
પ્રકૃત્યાત્મસંયોગાત્સૃષ્ટિરૂપજાયતે, પ્રકૃતિવિકારસ્વરૂપં કર્મ, તથા ત્રૈગુણ્ય-
રૂપં સામાન્યમ્, પ્રમાણવિષયસ્તાત્ત્વિક ઇતિ । અત્ર ત્રયો ગુણાઃ સત્ત્વર-
જસ્તમાંસિ । તતઃ સ્વાર્થે "ણ્યો નન્દાદેઃ" ઇતિ ણ્યઃ, યથા ત્રયો
લોકાસ્ત્રૈલોક્યં, ષડ્ગુણાઃ ષાડ્ગુણ્યમ્, તતસ્ત્રૈગુણ્યં રૂપં સ્વભાવો યસ્ય
સામાન્યસ્ય તત્ ત્રૈગુણ્યરૂપમિતિ । પ્રમાણસ્ય ચ ફલમિત્યમ્ । પૂર્વ પૂર્વ
પ્રમાણમુત્તરં તુ ફલમિતિ ।

34. [વિસ્તારભયે આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ] ન કહેલી કેટલીક વાતો પણ ટીકામાં

કહેવામાં આવે છે. ચિત્તિશક્તિ અર્થાત્ પુરુષ વિષયપરિચ્છેદથી અર્થાત્ વિષયજ્ઞાનથી રહિત છે. પુરુષ જાણતો નથી અર્થાત્ જ્ઞાન તેનો ધર્મ નથી. અને બુદ્ધિ જડ છે. [તિ વિષયોને જાણે છે, જ્ઞાન તેનો ધર્મ છે, પણ] તે જ્ઞાનને ચેતનાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત નથી કરી શકતી, તે જ્ઞાનનું સંવેદન યા દર્શન નથી કરી શકતી. પુરુષ અને બુદ્ધિ બન્નેના સન્નિધાનના કારણે પુરુષ પોતાને જ્ઞાનવાળો અર્થાત્ જ્ઞાતા સમજે છે અને બુદ્ધિ પોતાને ચેતનાવાળી અર્થાત્ ચેતનાના પ્રકાશવાળી સમજે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષના [અવિદ્યાજન્ય] સંયોગથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. કર્મ અર્થાત્ પુણ્ય-પાપ (અદૃષ્ટ) એ પ્રકૃતિનો જ પરિણામ યા વિકાર છે. ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ સામાન્યરૂપ છે અર્થાત્ બધા જ જડ પદાર્થોમાં અનુસ્યૂત છે તેમ જ બધા જ બદ્ધ પુરુષોની સમાનપણે ભોગ્ય છે. પ્રમાણના વિષયભૂત બાહ્ય અર્થો વાસ્તવિક છે, કાલ્પનિક યા મિથ્યા નથી. સાંખ્યમતમાં ત્રણ ગુણો છે સત્ત્વ, રજસ અને તમસ. ત્રિગુણને સ્વાર્થમાં ઇય પ્રત્યય લગાવવાથી — ‘જ્યો નન્દાદેઃ’ સૂત્ર અનુસાર — ત્રૈગુણ્ય શબ્દ બને છે. ત્રિગુણ જ ત્રૈગુણ્ય કહેવાય છે, જેમ ત્રિલોક જ ત્રૈલોક્ય કહેવાય છે અને ષડ્ગુણ જ ષાડ્ગુણ્ય કહેવાય છે તેમ. ત્રૈગુણ્ય એ જ સ્વભાવ છે જેનો તે ત્રૈગુણ્યસ્વભાવ યા ત્રૈગુણ્યરૂપ અર્થાત્ પ્રકૃતિ (સામાન્ય). ત્રૈગુણ્યરૂપ સામાન્યનું છે અર્થાત્ પ્રકૃતિનું છે. પ્રમાણનું ફળ આ પ્રમાણે છે—પૂર્વ પૂર્વ પ્રમાણ છે અને ઉત્તર ઉત્તર ફળ છે, અર્થાત્ સન્નિકર્ષ જ્યારે પ્રમાણ હોય છે ત્યારે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન ફળ હોય છે, જ્યારે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે ત્યારે સવિકલ્પક જ્ઞાનને ફળ કહેવાય છે.

35. તથા કારણે કાર્ય સદેવોત્પદ્યતેઽસદકા(ક)રણાદિભ્યો હેતુભ્યઃ । તદુક્તમ્—“અસદકા(ક)રણાદુપાદાનગ્રહણાત્સર્વસંભવાભાવાત્ । શક્તસ્ય શક્યકરણાત્કારણભાવાચ્ચ સત્કાર્યમ્ ॥૧૧॥” [સાંખ્યકારિકા ૯] ઇતિ ॥ અત્ર સર્વસંભવાભાવાદિતિ, યદ્યસત્કાર્યં સ્યાત્તદા સર્વં સર્વત્ર ભવેત્ । તતશ્ચ તૃણાદિભ્યોઽપિ સુવણાદીનિ ભવેયુઃ, ન ચ ભવન્તિ, તસ્માત્કારણે કાર્યં સદેવ । તથા દ્રવ્યાણ્યેવ કેવલાનિ સન્તિ, ન પુનરુત્પત્તિવિપત્તિધર્માણઃ પર્યાયાઃ કેઽપિ, આવિર્ભાવતિરોભાવમાત્રત્વાત્તેષામિતિ ।

35. ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કારણમાં સત્ અર્થાત્ અસ્તિત્વ ધરાવતું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવું પ્રતિપાદન કરતા સત્કાર્યવાદની સિદ્ધિ ‘અસદકરણાત્’ (અસત્ને ઉત્પન્ન કરવું શક્ય ન હોવાથી) વગેરે હેતુઓથી થાય છે. કહ્યું પણ છે કે — “કાર્ય ઉત્પત્તિ પૂર્વે સત્ અર્થાત્ અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય છે કારણ કે અસત્ની ઉત્પત્તિ કરી શકાતી નથી, કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા અમુક જ ઉપાદાનકારણનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, બધાં

કારણોમાંથી બધાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, જે કારણ જે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ યા શક્ત હોય તે જ કારણ તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, અને કારણ જે જાતિનું હોય છે તે જાતિનું કાર્ય હોય છે.” [સાંખ્યકારિકા, ૮]

[(૧) 'અસદકરણાત્ — પોતાની ઉત્પત્તિ પહેલાં પોતાના કારણમાં અવ્યક્તરૂપે અસ્તિત્વ ન ધરાવતા કાર્યને તો કોઈ ઉત્પન્ન ન કરી શકે. અસત્ ઘટ વગેરે કાર્યો સત્ માટી વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એવો મત બરાબર નથી. જો કોઈ કહે કે અસત્ત્વ ધર્મવાળું કાર્ય કારણવ્યાપાર પછી સત્ત્વ ધર્મવાળું બને છે તો તે યોગ્ય નથી. અહીં અસત્ત્વ ધર્મને કાર્યનો ધર્મ ગણ્યો છે પણ ધર્મ ધર્મી (આશ્રય) વિના રહી શકે નહિ. એટલે અસત્ત્વ ધર્મના આશ્રયને તેની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો માનવો જ જોઈએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કાર્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે જ.

કોઈને શંકા થાય કે ઘટ વગેરે કાર્ય પોતાની ઉત્પત્તિ પહેલાં જો અસ્તિત્વ ધરાવતા જ હોય તો તેમની ઉત્પત્તિ માટે કુંભાર વગેરેના વ્યાપારની જરૂરત જ ક્યાં રહી? આ શંકાનું નિરાકરણ એ છે કે કુંભાર વગેરેના વ્યાપારથી ઘટ વગેરે કાર્યોની કેવળ અભિવ્યક્તિ થાય છે. કારણવ્યાપાર પહેલાં કારણમાં અનભિવ્યક્ત રહેલો ઘટ પછીથી કારણવ્યાપાર દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે. કારણવ્યાપાર અભિવ્યંજક છે.

(૨) ઉપાદાનગ્રહણાત્ — જો ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય તેના કારણમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું ન હોય તો આપણે અમુક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા અમુક જ ઉપાદાનનું ગ્રહણ કરીએ છીએ એ હકીકતનો ખુલાસો થઈ શકશે નહિ. આપણે તો કેરી યા આંબો ઉત્પન્ન કરવા માટે ગોટલો જ વાવીએ છીએ, ધતુરાનું બી વાવતા નથી. જો ઉત્પત્તિ પહેલાં કેરી કે આંબો ગોટલામાં અસત્ છે એમ માનીએ તો તેવું અસત્ત્વ તો ધતુરાના બીમાં પણ છે અને તો પછી ધતુરાના બીમાંથી પણ કેરી કે આંબો ઉત્પન્ન થવો જોઈએ; પરિણામે અમુક કાર્યનું અમુક જ ઉપાદાનકારણ છે એવો નિયમ કે વ્યવસ્થા જે આ જગતમાં પ્રવર્તે છે તેનો ખુલાસો નહિ થઈ શકે. આ દર્શાવે છે કે ગોટલામાં આંબો અવ્યક્તરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે જ્યારે ધતુરાના બીમાં તે અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી.]

(૩) સર્વસંઘવાભાવાત્ — જો કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં અસત્ હોય તો બધામાંથી બધાંની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ, તો પછી તૃણમાંથી સુવર્ણ ઉત્પન્ન થવું જોઈએ, પરંતુ તૃણમાંથી સુવર્ણ ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી કાર્યને ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં સત્ માનવું જ જોઈએ. [જો ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્યને અસત્ માનવામાં આવે તો તે કાળે સત્ કારણ અને અસત્ કાર્ય વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન બની શકે, કારણ કે સંબંધ તો બે સત્ વસ્તુઓ વચ્ચે જ સંભવી શકે, બે સંબંધીમાંનો એક પણ અસત્ હોય તો

તેમની વચ્ચે સંબંધ ન ઘટે. હવે જો કાર્ય સાથે અસંબંધ રહીને જ કારણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એવું કલ્પવામાં આવે તો આવું અસંબંધપણું બધાં જ કારણોનું બધાં જ કાર્યો સાથે એકસરખું હોઈ ગમે તે કારણ ગમે તે કાર્યને પેદા કરે, બીજી રીતે કહીએ તો પ્રત્યેક કારણ બધાં જ કાર્યોને પેદા કરી શકે. આનો અર્થ એ થાય કે તો પછી ગોટલામાંથી આંબો જ નહિ પણ લીમડો, પીપળો વગેરે બધું જ ઉત્પન્ન થઈ શકે પરંતુ જગતમાં આવી અવ્યવસ્થા નથી. જગતમાં તો એવી વ્યવસ્થા છે કે અમુક કારણમાંથી જ અમુક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આનો અર્થ એ કે કારણ કાર્ય સાથે સંબંધ રહીને જ તેને ઉત્પન્ન કરે છે, તે પોતાની સાથે અસંબંધ એવાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરતું નથી. આમ કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં સત્ છે એ સિદ્ધ થાય છે.]

[૪) શક્તસ્ય શક્યકરણાત્ — કોઈ શંકા કરે કે ઉપર જે દોષો બતાવ્યા તે કાર્યને ઉત્પત્તિ પહેલાં અસત્ માનનારના મતમાં આવતા જ નથી કારણ કે કારણ પોતાના કાર્ય સાથે અસંબંધ રહીને પણ તે જ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે જેને ઉત્પન્ન કરવા તે શક્તિ (સમર્થ) હોય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે કારણમાં જે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોય છે તે કારણ તે જ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, બીજાને નહિ. ઉદાહરણાર્થ, માટીરૂપ કારણમાં ઘટરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે, પટને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી, એટલે તે ઘટને ઉત્પન્ન કરે છે અને પટને ઉત્પન્ન કરતું નથી. કારણગત ઉત્પાદકત્વ-શક્તિનું જ્ઞાન કાર્યને જોઈને થાય છે. માટીરૂપ કારણમાંથી પટરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ ક્યાંય દેખાતી નથી, તેમાંથી તો ઘટરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી દેખાય છે. એટલે આપણે અનુમાન કરીએ છીએ કે માટીમાં પટને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી પણ ઘટને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે.

ઉપર જણાવેલી શંકાનું સમાધાન સાંખ્યાચાર્યો નીચે પ્રમાણે કરે છે. એ વાત સાચી કે તૈલોત્પત્તિ પહેલાં તલમાં વિદ્યમાન જે તૈલોત્પાદકત્વ શક્તિ છે તેનું જ્ઞાન તેલની ઉત્પત્તિ જોયા પછી અનુમાનથી થાય છે. એમાં કોઈ વિવાદ નથી. પરંતુ તેલની ઉત્પત્તિ પહેલાં તલમાં વિદ્યમાન જે તૈલોત્પાદકત્વશક્તિ છે તે તેલની ઉત્પત્તિ પહેલાં તેલ સાથે સંબંધ છે કે અસંબંધ? જો સંબંધ માનશો તો ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્યનું (તેલનું) સત્ત્વ સિદ્ધ થઈ જશે. જો અસંબંધ કહેશો તો તલમાં તેલની ઉત્પત્તિ પહેલાં તૈલોત્પાદકત્વશક્તિ હોય છે એમ નહિ કહી શકાય. વળી, તેલ જોઈને તલમાં તૈલોત્પાદકત્વશક્તિનું અનુમાન પણ નહિ થઈ શકે, કારણ કે અસંબંધ હેતુ (તેલ) સાધ્ય(તૈલોત્પાદકત્વશક્તિ)નો અનુમાપક કેવી રીતે બની શકે.

આ મુદ્દાને બીજી રીતે સમજીએ. અશક્ત કારણમાંથી અશક્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ

સંભવતી ન હોઈ શક્ત કારણમાંથી જ શક્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવી રહી. જો ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય અસત્ હોય તો તે કાળે તે શક્ય છે એમ પણ ન વર્ણવી શકાય અને તો પછી કારણ શક્યને જ ઉત્પન્ન કરે છે, બીજાને નહિ એમ પણ નહિ કહી શકાય. જે અસત્ છે તે નિઃસ્વભાવ છે. જે નિઃસ્વભાવ હોય તેમાં પરિવર્તન ન લાવી શકાય અને જેનું પરિવર્તન ન થઈ શકે તે તો અવિકારી કહેવાય. અવિકારીને કોણ ઉત્પન્ન કરી શકે? તેથી જ જે અસત્ છે તે ખરેખર અશક્યક્રિય છે. તેવાને કારણ ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનતાં તો કારણ અશક્યક્રિયને ઉત્પન્ન કરે છે એવું માનવાની આપત્તિ આવે. હકીકતમાં, અશક્યક્રિયને તો કોઈ પણ કદી ઉત્પન્ન ન કરી શકે. એટલે, ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય સત્ છે એમ માનવું જ જોઈએ.

(૫) કારણભાવાच्च कार्यस्य — કારણનો જે ભાવ, સ્વભાવ યા જાતિ હોય છે તે જ કાર્યનો ભાવ, સ્વભાવ યા જાતિ હોય છે, અન્ય નહિ. ડાંગરમાંથી ડાંગર જ અને જવમાંથી જવ જ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી ઊલટું, ડાંગરમાંથી જવ કે જવમાંથી ડાંગર કદી ઉત્પન્ન થતાં નથી. આ દર્શાવે છે કે કાર્ય કારણાત્મક હોય છે. કાર્ય કારણથી ભિન્ન નથી. જ્યારે પરિસ્થિતિ આવી છે ત્યારે કારણ જો સત્ હોય તો કાર્ય અસત્ હોય એ તો સંભવે જ નહિ. કારણગત જે સત્તા છે તેનાથી અતિરિક્ત બીજી કોઈ સત્તા કાર્યની નથી. કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણ સત્ હોવાથી કારણથી અભિન્ન કાર્ય પણ તે વખતે સત્ જ હોય છે એમ માનવું જોઈએ.]

વળી, સાંખ્યમતમાં કેવળ દ્રવ્યો જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ઉત્પત્તિ અને વિનાશ ધર્મવાળા કોઈ પણ પર્યાયો છે જ નહિ કેમ કે સાંખ્યમતમાં પર્યાયોનો કેવળ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે.

**36. સાંખ્યાનાં તર્કગ્રન્થાઃ ષષ્ટિતન્ત્રોદ્ધારરૂપં માઠરભાષ્યં સાંખ્યસમિ-
નામકં, તત્ત્વકૌમુદી, ગૌડપાદં, આત્રેયતન્ત્રં ચેત્યાદયઃ ॥૪૩॥**

36. ષષ્ટિતન્ત્રના ઉદ્ધારરૂપ સાંખ્યસમિતિનામનું માઠરભાષ્ય, (ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાંખ્યકારિકાને સાંખ્યસમિતિ માનવામાં આવે છે), સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી (વાયસ્પતિ મિશ્રકૃત), ગૌડપાદભાષ્ય, આત્રેયતન્ત્ર આદિ સાંખ્ય તર્કગ્રન્થો છે. (૪૩)

37. સાંખ્યમતમુપસંજિહીર્ષન્નુત્તરત્ર જૈનમતમભિધિત્સન્નાહ-

एवं सांख्यमतस्यापि समासो गौदितोऽधुना ।

जैनदर्शनसंक्षेपः कथ्यते सुविचारवान् ॥४४॥

37. આચાર્ય સાંખ્યમતનો ઉપસંહાર કરી જૈનમતનું નિરૂપણ કરવાની ઈચ્છા

करता छे छे—

आम सांप्यमतनुं संक्षेपमां निरूपण कर्युं. एवे सारुं चिन्तन धरावतो
जैनदर्शननो सार-संक्षेप ज्ञावीशुं. (४४).

38. व्याख्या—एवमुक्तविधिना सांख्यमतस्यापि न केवलं बौद्धनैया-
यिकयोरित्यपिशब्दार्थः । समासः— संक्षेपोऽधुना गदितः । जैनदर्शनसंक्षेपः
कथ्यते । कथंभूतः सुविचारवान्—सुष्ठु सर्वप्रमाणैरबाधितस्वरूपत्वेन
शोभना विचाराः सुविचारास्ते विद्यन्ते यस्य स सुविचारवान्, न पुनरविचारि-
तरमणीयविचारवानिति । अनेनापरदर्शनान्यविचारितरमणीयानीत्यावेदितं
मन्तव्यम् । यदुक्तं परैरेव—

“पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥१॥”

[मनु० १२।११०]

परैर्हि दोषसंभावनयैव स्वमतविचारणा नाद्रियते । यत उक्तम्—

“अस्ति वक्तव्यता काचित्तेनेदं न विचार्यते ।

निर्दोषं काञ्चनं चेत्स्यात्परीक्षाया बिभेति किम् ॥१॥” इति ।

अत एव जैना जिनमतस्य निर्दूषणतया परीक्षातो निर्भीका एवमुप-
दिशन्ति— सर्वथा स्वदर्शनपक्षपातं परित्यज्य माध्यस्थेनैव युक्तिशतैः
सर्वदर्शनानि पुनः पुनर्विचारणीयानि, तेषु च यदेव दर्शनं युक्तियुक्तयाव-
भासते, यत्र च पूर्वापरविरोधगन्धोऽपि नेक्ष्यते, तदेव विशारदैरादरणीयं
नापरमिति । यथा चोक्तम्—

“पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।

युक्तिमद्ब्रह्मचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥१॥”

[लोकतत्त्वनि० श्लो० ३८]

38. श्लोकव्याख्या— आम उक्तकमथी सांप्यमतनुं पण संक्षेपमां निरूपण कर्युं,
अर्थात् केवण बौद्धमतनुं अने नैयायिकमतनुं ज नहि पण सांप्यमतनुं पण. एवे जैन
दर्शननुं संक्षेपमां निरूपण करीशुं. जैनदर्शन केवुं छे ? सुविचारवान् छे, अर्थात् सार

એટલે કે બધાં પ્રમાણોથી અબાધિત સ્વરૂપ હોવાથી શોભન વિચારોવાળું જૈનદર્શન છે. અર્થાત્ જૈનદર્શનનાં વચનો અવિચારિતરમણીય એટલે કે જ્યાં સુધી યુક્તિપૂર્વક વિચાર-પરીક્ષા ન કરો ત્યાં સુધી જ રમણીય લાગતાં નથી. આનાથી સૂચિત થાય છે કે અન્ય દર્શનોનો જ્યાં સુધી વિચાર કરવામાં નથી આવતો ત્યાં સુધી જ તે દર્શનો રમણીય લાગે છે, અર્થાત્ તર્કનો કસોટી પર ચડતાં તેમની રમણીયતા અદૃશ્ય થઈ જાય છે. પરદર્શનોવાળાઓ પોતે જ કહે છે, “પુરાણ, માનવધર્મ(મનુસ્મૃતિ), વેદાંગો સહિત વેદ, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર (આયુર્વેદ) આ ચાર આજ્ઞાસિદ્ધ છે અર્થાત્ જેવાં ને તેવાં બાબાવાક્યના રૂપમાં જ માની લેવાનાં છે, તેમને હેતુઓથી યા તર્કોથી હણવા જોઈએ નહિ.” [મનુસ્મૃતિ, ૧૨.૧૧૦] પરમતવાળાઓ પોતાના મતમાં દોષની સંભાવનાના ડરથી ડરીને પોતાના મતની વિચારણા - પરીક્ષા કરવાની વાતનો આદર કરતા નથી. કહ્યું પણ છે કે - “પોતાના દર્શનમાં કંઈક કહેવાપણું છે - તે પૂર્ણ નથી, તેમાં દોષો હશે જ - એવું સમજીને અન્ય દર્શનના અનુયાયીઓ પોતાના દર્શન અંગે વિચારવાનું - તેની પરીક્ષા કરવાનું જ છોડી દે છે. જો સોનું સો ટચનું હોય તો તેને કસોટી પર ચડવામાં ભય શાનો? [તેની પરીક્ષા થવા દો. નિર્દોષ હશે તો દોષ કાઢી શકાશે જ નહિ.]” એટલે જ જૈનો પોતાનો જિનમત નિર્દોષ હોવાના કારણે જિનમતની પરીક્ષાથી ડર્યા વિના નિર્ભીક બનીને કહે છે - પોતાના મતનો પક્ષપાત તદ્દન છોડી દઈને તટસ્થપક્ષે બધાં દર્શનો ઉપર વારંવાર વિચાર કરો - પરીક્ષા કરો - અને વિચાર યા પરીક્ષા પછી જે દર્શન યુક્તિસંગત જણાય, જેમાં પૂર્વાપર વિરોધની ગન્ધ સુધ્ધાં ન હોય તેનો જ વિશારદોએ - સમજદારોએ આદર અને સ્વીકાર કરવો જોઈએ, બીજાનો નહિ. જૈનોની તો ધોષણા છે - “મને મહાવીર પ્રત્યે રાગ નથી કે કપિલ વગેરે પ્રત્યે દ્વેષ નથી. અમે તો સ્પષ્ટપક્ષે માનીએ છીએ કે જેનું વચન યુક્તિયુક્ત યા તર્કસંગત હોય તેનું અનુસરણ કરવું જોઈએ.” [લોકતત્ત્વનિર્ણય, શ્લોક ૩૮].

इति श्रीतपोगणनभोऽङ्गणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपादपद्मोपजीवि-
श्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां षड्दर्शनसमुच्चयवृत्तौ
सांख्यमतरहस्यप्रकाशनो नाम तृतीयोऽधिकारः ॥

તપાગચ્છરૂપી આકાશમાં સૂર્ય જેવા પ્રતાપી શ્રી દેવસુન્દરસૂરિનાં ચરણકમળના
ઉપાસક શ્રી ગુણરત્નસૂરિએ રચેલી તર્કરહસ્યદીપિકા નામની
ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની ટીકાનો સાંખ્યમતના રહસ્યને પ્રકટ કરતો ત્રીજો અધિકાર પૂર્ણ.

ચોથો અધિકાર

જૈનમત

અથ ચતુર્થોઽધિકારઃ

જૈનમતમ્

1. અથાદૌ જૈનમતે લિઙ્ગવેષાચારાદિ પ્રોચ્યતે । જૈના દ્વિવિધાઃ શ્વેતામ્બરા દિગમ્બરાશ્ચ । તત્ર શ્વેતામ્બરાણાં રજોહરણમુખવસ્ત્રિકાલોચાદિ લિઙ્ગમ્, ચોલપટ્ટકલ્પાદિકો વેષઃ, પચ્ચ સમિતયસ્તિસ્ત્રશ્ચ ગુપ્તયસ્તેષામાચારઃ ।

“ઈર્યાંભાષૈષણાદાનનિક્ષેપોત્સર્ગસંજ્ઞિકાઃ ।

પચ્ચાહુઃ સમિતીસ્તિસ્ત્રો ગુપ્તીસ્ત્રિયોગનિગ્રહાત્ ॥૧॥”

इति वचनात् । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्माकिञ्चन्यवान् क्रोधादिविजयी दान्तेन्द्रियो निर्ग्रन्थो गुरुः, माधुकर्या वृत्त्या नवकोटीविशुद्धस्तेषां नित्यमाहारः, संयमनिर्वाहार्थमेव वस्त्रपात्रादिधारणम्, वन्द्यमाना धर्मलाभमाचक्षते ।

1. સૌપ્રથમ જૈનમતમાં જૈનમતાનુયાયીઓનાં લિંગ, વેશ, આચાર આદિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. જૈનમતાનુયાયીઓના બે ભેદ છે — શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર. તે બેમાંથી શ્વેતાંબરોના મુનિઓનાં રજોહરણ, મુખપટ્ટી, લોચ આદિ લિંગો યા ચિહ્નો છે. તેમનો વેશ ચોલપટ્ટ તથા કલ્પ (એક ચાદર યા વસ્ત્ર) આદિ છે. તેઓ પાંચ સમિતિ (જોઈ તપાસી સાવધાનીપૂર્વક કરાતી પ્રવૃત્તિ) તથા ત્રણ ગુપ્તિ (મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિનો સંયમ)નું આચરણ કરે છે. “પાંચ સમિતિઓનાં નામ આ જણાવ્યાં છે — ઈર્ષ્યાસમિતિ એટલે ચાલવા-ઊઠવા-બેસવાની સાવધાનીપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ, ભાષાસમિતિ એટલે બોલવાની સાવધાનીપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ, એષણાસમિતિ એટલે ભિક્ષાયર્યાની સાવધાનીપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ, આદાનનિક્ષેપસમિતિ એટલે વસ્તુ લેવા-મૂકવાની સાવધાનીપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ, ઉત્સર્ગસમિતિ એટલે મળ-મૂત્રના ઉત્સર્જનની સાવધાનીપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ. [સાવધાનતા હિંસામાંથી બચવા માટે છે]. ત્રણ ગુપ્તિઓ એટલે મન, વચન અને કાયાના યોગનો અર્થાત્ પ્રવૃત્તિનો નિગ્રહ (સંયમ).” આ મુજબ કહેવામાં આવ્યું છે. શ્વેતામ્બરોના ગુરુ નિર્ગ્રન્થ છે. તેઓ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય તથા આર્કિચન્ય અર્થાત્ અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન કરે છે, ક્રોધ, માન, માયા (છળકપટ) અને લોભ આ ચાર કષાયોને જીતે છે, ઈન્દ્રિયોનું

દમન કરે છે અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને વિષયો ભણી જવા દેતા નથી. જેમ ભ્રમર ફૂલોને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના જ તેમનામાંથી રસ લે છે તેમ તેઓ માધુકરીવૃત્તિથી ગૃહસ્થોને કષ્ટ પહોંચાડ્યા વિના જ નિત્ય આહાર ગ્રહણ કરે છે, જે આહાર મન, વચન અને કાયા એ ત્રણને કૃત, કારિત અને અનુમોદિત એ ત્રણ વડે ગુણવાથી ફલિત થતી નવ કોટિઓથી વિશુદ્ધ હોય છે. શુદ્ધ સંયમના નિર્વાહ (પાલન) માટે જ તેઓ વસ અને પાત્રને ગ્રહણ કરે છે. જ્યારે કોઈ તેમને વંદન કરે છે ત્યારે તેઓ આશીર્વાદના રૂપમાં 'ધર્મલાભ' શબ્દ ઉચ્ચારે છે.

2. દિગમ્બરા: પુનર્નાગ્વલિઙ્ગાં પાણિપાત્રાશ્ચ । તે ચતુર્ધાં કાષ્ઠાસઙ્ગ-મૂલસઙ્ગ-માથુરસઙ્ગ-ગોપ્યસઙ્ગભેદાત્ । કાષ્ઠાસઙ્ગે ચમરીબાલૈઃ પિચ્છિકા, મૂલસઙ્ગે માયૂરપિચ્છૈઃ પિચ્છિકા, માથુરસઙ્ગે મૂલતોડપિ પિચ્છિકા નાદૃતા, ગોપ્યા માયૂરપિચ્છિકા । આદ્યાસ્ત્રયોડપિ સઙ્ગા વન્દ્યમાના ધર્મવૃદ્ધિ મળન્તિ, સ્ત્રીણાં મુક્તિ કેવલિનાં મુક્તિ સદ્વ્રતસ્યાપિ સચીવરસ્ય મુક્તિ ચ ન મન્વતે, ગોપ્યાસ્તુ વન્દ્યમાના ધર્મલાભં મળન્તિ, સ્ત્રીણાં મુક્તિ કેવલિનાં મુક્તિ ચ મન્વન્તે । ગોપ્યા યાપનીયા इत्यप्युચ્યન્તે । सर्वेषां च भिक्षाटने भोजने च द्वारिंशदन्तराया मलाश्च चतुर्दश वर्जनीयाः । शेषमाचारे गुणै च देवे च सर्व श्रेताम्बरैस्तुल्यम्, नास्ति तेषां मिथः शास्त्रेषु तर्कष्वपरो भेदः ॥४४॥

2. દિગમ્બર મુનિઓનું લિંગ યા ચિહ્ન નગ્નતા છે. તેઓ કરપાત્રમાં આહાર-પાણી લે છે અર્થાત્ ખાવા-પીવા માટે કોઈ પાત્ર રાખતા નથી. દિગમ્બરોના ચાર ભેદ છે — કાષ્ઠાસંઘ, મૂલસંઘ, માથુરસંઘ અને ગોપ્યસંઘ. કાષ્ઠાસંઘમાં ચમરી ગાયના વાળની પિચ્છિકા અર્થાત્ પીંછી રાખવામાં આવે છે. મૂલસંઘમાં તથા ગોપ્યસંઘમાં મોરનાં પીંછાની પીંછી રાખવામાં આવે છે. પરંતુ માથુરસંઘમાં કોઈ પણ જાતની પીંછી રાખવામાં આવતી નથી. કાષ્ઠાસંઘ, મૂલસંઘ અને માથુરસંઘના સાધુઓ વંદન કરવામાં આવતાં આશીર્વાદના રૂપમાં 'ધર્મવૃદ્ધિ' શબ્દ ઉચ્ચારે છે. તેઓ સ્ત્રીઓને તે જ ભવમાં અર્થાત્ સ્ત્રીરૂપમાં મુક્તિ માનતા નથી, તેઓ કેવલીઓ ક્વલાહાર કરે છે એવું સ્વીકારતા નથી તથા વસ્ત્રધારી સદ્ગ્રતી હોય તો પણ તેની મુક્તિને માનતા નથી. ગોપ્યસંઘના સાધુઓ વંદન કરવામાં આવતાં 'ધર્મલાભ' શબ્દ ઉચ્ચારી આશીર્વાદ આપે છે અને સ્ત્રીમુક્તિમાં માને છે અને કેવલી ક્વલાહારી છે એમ પણ સ્વીકારે છે. ગોપ્યસંઘવાળા યાપનીય પણ કહેવાય છે. આ બધા દિગમ્બર સાધુઓ ભિક્ષા માટે જતી વખતે તેમજ ભોજન કરતી વખતે બત્રીસ અન્તરાયો અને ચૌદ મલદોષોને વર્જે છે, ટાળે છે. આ થોડાક મામૂલી મતભેદોને બાદ કરતાં દિગંબરોના આચાર, ગુરુનું

સ્વરૂપ, દેવનું સ્વરૂપ આદિ બધું જ શ્વેતામ્બરોના સમાન જ છે. તેમનાં શાસ્ત્રો અને દર્શનગ્રન્થોમાં શ્વેતામ્બરો સાથે બીજો કોઈ જ મતભેદ નથી. (૪૪)

૩. અથ દેવસ્ય લક્ષણમાહ-

જિનેન્દ્રો દેવતા તત્ર રાગદ્વેષવિવર્જિતઃ ।

હતમોહમહામલ્લઃ કેવલજ્ઞાનદર્શનઃ ॥૪૫॥

સુરાસુરેન્દ્રસંપૂજ્યઃ સદ્ભૂતાર્થપ્રકાશકઃ ।

કૃત્સ્નકર્મક્ષયં કૃત્વા સંપ્રાપ્તઃ પરમં પદમ્ ॥૪૬॥

૩. હવે આચાર્ય દેવનું લક્ષણ વર્ણવે છે-

જૈનદર્શનમાં રાગદ્વેષરહિત, મહામલ્લ જેવા મહામોહનો નાશ કરનાર, કેવલજ્ઞાની અને કેવલદર્શી, દેવેન્દ્રો અને દાનવેન્દ્રો વડે સંપૂજિત, પદાર્થોને યથાર્થપણે સત્યરૂપમાં પ્રકાશિત કરનાર તથા સમસ્ત કર્મોનો નાશ કરીને પરમ પદ મોક્ષને પામનાર જિનેન્દ્રને દેવ માનવામાં આવ્યા છે. (૪૫-૪૬).

૪. વ્યાખ્યા-તત્ર-જૈનમતે જયન્તિ રાગાદીનિતિ જિનાઃ-સામાન્ય-કેવલિનઃ તેષામિન્દ્રસ્તાદૃશાસદૃશચતુર્ત્રિશદતિશયસનાથપરમૈશ્વર્યસમન્વિતઃ સ્વામી જિનેન્દ્રો દેવતા-દેવઃ કૃત્સ્નકર્મક્ષયં કૃત્વા પરમં પદં સંપ્રાપ્ત ઇતિ સંબન્ધઃ । ક્વીદૃશઃ સ ઇત્યાહ-'રાગદ્વેષવિવર્જિતઃ' માયાલોભૌ રાગઃ, ક્રોધમાનૌ દ્વેષઃ, રાગદ્વેષાભ્યાં વિશેષેણ પુનઃ પુનર્ભાવેન વર્જિતો રહિતો રાગદ્વેષવિવર્જિતો વીતરાગ ઇત્યર્થઃ । રાગદ્વેષૌ હિ દુર્જયૌ દુરન્તભવસંપાતહેતુતયા ચ મુક્તિપ્રતિ-રોધકૌ સમયે પ્રસિદ્ધૌ । યદાહ-

કો દુઃખં પાવિજ્જા કસ્સ ય સુઃખેહિ વિમ્હઓ હુજ્જા ।

કો ય ન લભિજ્જ મુઃખં રાગહોસા જઇ ન હુજ્જા ॥૧॥ ઇતિ ॥

તતસ્તયોર્વિચ્છેદ ઉક્તઃ ।

૪. શ્લોકવ્યાખ્યા - જૈનમતમાં રાગ વગેરેને છૂતનાર સામાન્ય કેવલીઓ જિન કહેવાય છે. આ જિનોના ઈન્દ્ર અર્થાત્ સ્વામી, તીર્થંકર જિનેન્દ્ર જૈનમતમાં દેવતા છે. આ જિનેન્દ્ર તીર્થંકરો સામાન્ય કેવલીઓમાં જોવા ન મળતા ચોગ્રીસ અસાધારણ અતિશયોરૂપ ઐશ્વર્યને ધારણ કરતા હોય છે. તેઓ સમસ્ત કર્મોનો કાય કરી પરમ પદને પામ્યા હોય છે. તેઓ કેવા છે? રાગદ્વેષરહિત. માયા અને લોભ રાગરૂપ છે તથા ક્રોધ

અને માન દ્વેષરૂપ છે. તેઓ આ રાગ અને દ્વેષ બન્નેથી વિશેષરૂપે રહિત છે અર્થાત્ સર્વથા વીતરાગ છે. આ રાગ અને દ્વેષ અનન્ત સંસારમાં પાડનાર કારણો છે અને તેથી તે બે મુક્તિના પ્રતિબન્ધક છે. તે બે દુર્જય છે. આવી તેમની શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધિ છે. કહ્યું પણ છે કે — “જો જગતમાં રાગદ્વેષ ન હોત તો કોઈ શા કારણે દુઃખી થાત, કોઈ શા કારણે થોડુંક સુખ મળતાં વિસ્મિત થઈને પોતાની જ જાતને ભૂલી જાત, અને કોઈ શા કારણે મોક્ષ ન પ્રાપ્ત કરત ? [અર્થાત્ સુખ-દુઃખ મળતાં સ્વરૂપને ભૂલી જવું અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ ન થવી એ તો રાગ-દ્વેષની કૃપાનું જ ફળ છે.]” તેથી જિનેન્દ્રો રાગ-દ્વેષના પરિત્યાગી છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

5. તથા ‘હતમોહમહામલ્લઃ’ મોહનીયકર્મોદયાદ્વિસાદ્યાત્મકશાસ્ત્રેભ્યોઽપિ મુક્તિકાઙ્ક્ષણાદિ-વ્યામોહો મોહઃ, સ એવ સકલજગદ્દુર્જયત્વેન મહામલ્લ ઇવ મહામલ્લઃ હતો મોહમહામલ્લો યેન સ તથા । એતેન વિશેષણદ્વયેન દેવસ્યાપાયા-પગમાતિશયો વ્યઙ્ગિતો દ્રષ્ટવ્યઃ, તથા રાગદ્વેષમહામોહરહિતોઽર્હન્નેવ દેવ ઇતિ જ્ઞાપિતં ચ । યદુક્તમ્—

“રાગોઽઙ્ગનાસઙ્ગમતોઽનુમેયો

દ્વેષો દ્વિષદારણહેતિગમ્યઃ ।

મોહઃ કુવૃત્તાગમદોષસાધ્યો

નો યસ્ય દેવઃ સ સ ચૈવમર્હન્ ॥૧૧॥” ઇતિ ।

5. જિનેન્દ્રો મહામોહમલ્લનો નાશ કરનાર છે. મોહનીયકર્મના ઉદયથી થનારો આત્મવિકાર વ્યામોહ અર્થાત્ સ્વરૂપવિસ્મૃતિ જ મોહ છે. [આ મોહ સમસ્ત વિકારોનો જન્મક છે, તે દોષરૂપી સેનાનો નાયક છે.] તે સકલ જગત વડે જીતાવો અત્યન્ત કઠિન છે, એટલે તે મહામલ્લ જેવો મહામલ્લ છે. આ મોહના કારણે હિંસાનું સમર્થન કરનારાં, હિંસામાં ધર્મ માનનારાં શાસ્ત્રોમાં સુશાસ્ત્રનો ભ્રમ પેદા થાય છે અને આ ભ્રમના કારણે તેમનામાં પ્રતિપાદિત અસત્ ઉપાયો વડે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો વ્યામોહ-મિથ્યા અભિલાષ થાય છે. [આ મહામોહે સકલ જગત ઉપર પોતાનો જબરો પ્રભાવ જમાવ્યો છે. તેને જીતવો મહાદુષ્કર છે.] પરંતુ આ મોહમહામલ્લને જિનેન્દ્રે પોતાની વીતરાગતાથી પછાડ્યો છે, જીત્યો છે, તેનો સમૂલ નાશ કર્યો છે.

‘રાગદ્વેષવિવર્જિત’ અને ‘હતમોહમહામલ્લ’ આ બે વિશેષણો દ્વારા જિનેન્દ્રનો અપાયાપગમરૂપ અર્થાત્ દોષરહિતતારૂપ અતિશય સૂચવાયો છે, તેમજ રાગ, દ્વેષ અને મોહ આ દોષત્રયનો નાશ કરનાર અર્હન્ત જ સાચા દેવ છે એ પણ સૂચવાયું છે.

કહ્યું પણ છે કે — “સ્ત્રીસંગમથી રાગનું અને શત્રુઓની હત્યા કરનારા શસ્ત્રોથી દ્વેષનું અનુમાન થાય છે, કુચારિત્ર તથા કુશાસ્ત્રોમાં પ્રીતિરૂપ દોષ વડે મોહનું અનુમાન થાય છે, પરંતુ જિનેન્દ્રમાં આ ત્રણે લિંગો યા ચિહ્નોમાંથી એક પણ નથી, એટલે જિનેન્દ્ર જ રાગ-દ્વેષ-મોહથી રહિત અર્હન્ દેવ છે.”

6. તથા કેવલે-અન્યજ્ઞાનાનપેક્ષત્વેનાસહાયે સંપૂર્ણે વા જ્ઞાનદર્શને यस્ય સ તથા કેવલજ્ઞાનકેવલદર્શનાત્મકો હિ ભગવાન્, કરતલકલિતામલકફલવદ્દ્રવ્યપર્યાયાત્મકં નિશ્ચિલમનવરતં જગત્સ્વરૂપં જાનાતિ પશ્યતિ ચેતિ । કેવલજ્ઞાનદર્શન ઇતિ પદં સાભિપ્રાયમ્, છદ્મસ્થસ્ય હિ પ્રથમં દર્શનમુત્પદ્યતે તતો જ્ઞાનં કેવલિનસ્ત્વાદૌ જ્ઞાનં તતો દર્શનમિતિ । તત્ર સામાન્યવિશેષાત્મકે સર્વસ્મિન્પ્રમેયે વસ્તુનિ સામાન્યસ્યોપસર્જનીભાવેન વિશેષાણાં ચ પ્રધાનભાવેન યદ્ગ્રાહકં તજ્ઞાનમ્, વિશેષાણામુપસર્જનીભાવેન સામાન્યસ્ય ચ પ્રાધાન્યેન યદ્ગ્રાહકં તદ્દર્શનમ્, એતેન વિશેષણેન જ્ઞાનાતિશયઃ સાક્ષાદુક્તોઽવગન્તવ્યઃ ।

6. તથા જિનેન્દ્ર ભગવાન કેવલજ્ઞાનાત્મક અને કેવલદર્શનાત્મક છે, અર્થાત્ તેમનામાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પ્રગટ થયાં છે. તેમનાં જ્ઞાન અને દર્શન કેવલ હોય છે અર્થાત્ અન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતાં ન હોઈ અસહાય અને તેથી જ સંપૂર્ણ હોય છે. ભગવાન જિનેન્દ્ર હસ્તામલકવત્ સમસ્ત જગતનું દ્રવ્યપર્યાયાત્મક સ્વરૂપ અનવરત જાણે છે અને દેખે છે. ‘કેવલજ્ઞાનદર્શન’ પદનો પ્રયોગ સાભિપ્રાય કરવામાં આવ્યો છે. પદમાં પહેલાં કેવલજ્ઞાન અને પછી (કેવલ) દર્શનનું ંદ્રણ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે છદ્મસ્થ અર્થાત્ અલ્પજ્ઞાનીઓની બાબતમાં પહેલાં દર્શન થાય છે અને પછી જ્ઞાન થાય છે પરંતુ કેવલજ્ઞાનીની બાબતમાં પહેલાં જ્ઞાન થાય છે અને પછી દર્શન થાય છે. બધાં જ પ્રમેયો અર્થાત્ બધી જ વસ્તુઓ સામાન્યવિશેષાત્મક છે અર્થાત્ સામાન્ય તેમજ વિશેષ ધર્મોવાળી છે. સામાન્ય ધર્મોને ગૌણરૂપે અને વિશેષ ધર્મોને પ્રધાનરૂપે જે ંદ્રણ કરે છે તે જ્ઞાન છે. એથી ઊલટું વિશેષધર્મોને ગૌણરૂપે અને સામાન્ય ધર્મોને પ્રધાનરૂપે જે ંદ્રણ કરે છે તે દર્શન છે. ‘કેવલજ્ઞાનદર્શન (કેવલજ્ઞાની-કેવલદર્શી)’ વિશેષણ દ્વારા જિનેન્દ્ર ભગવાનના જ્ઞાનાતિશયને સાક્ષાત્ જણાવાયો છે એમ સમજવું જોઈએ.

7. તથા સુરાઃ સર્વે દેવાઃ, અસુરાશ્ચ દૈત્યાઃ સુરશબ્દેનાસુરાણાં સંગ્રહણેઽપિ પૃથગુપાદાનં લોકરૂઢ્યા જ્ઞાતવ્યમ્ । લોકો હિ દેવેભ્યો દાનવાંસ્તદ્વિપક્ષત્વેન પૃથગ્નિર્દિશતીતિ । તેષામિન્દ્રાઃ સ્વામિનસ્તેષાં તૈર્વા સંપૂજ્યોઽભ્યર્ચનીયઃ ।

તાદૃશૌરપિ પૂજ્યસ્ય માનવતિર્યક્ષેચરકિત્રરાદિનિકરસેવ્યત્વમાનુષઙ્ગિક-
મિતિ । અનેન પૂજાતિશય ઉક્તઃ ।

7. જિનેન્દ્ર ભગવાન સુરાસુરેન્દ્રોથી સંપૂજિત છે. સુરો એટલે સર્વ દેવો. અસુરો એટલે દૈત્યો. જૈનમતમાં જેટલા સુરો છે અને જેટલા અસુરો છે તે બધા સામાન્યપણે 'સુર' શબ્દથી ગૃહીત થઈ જાય છે [કિમ કે તે બધા દેવગતિમાં સમુત્પન્ન છે], તેમ છતાં લોકામાં તેમને પૃથક્ ગણવાની રૂઢિ હોવાથી તે લોકરૂઢિ અનુસાર જ 'સુરાસુરેન્દ્ર-સંપૂજિત' વિશેષણમાં તેમનો અલગ ઉલ્લેખ કરાયો છે. લોકો તો અસુરોને સુરોના પ્રતિપક્ષી અર્થાત્ શત્રુ માને છે અને તેમનો પૃથક્ નિર્દેશ કરે છે. તે સુરો અને અસુરોના ઈન્દ્રો અર્થાત્ સ્વામીઓ વડે જિનેન્દ્ર ભગવાન સંપૂજિત છે. જ્યારે સુરેન્દ્ર અને અસુરેન્દ્ર પણ જિનેન્દ્ર ભગવાનને પૂજે છે ત્યારે મનુષ્ય, તિર્યચ, વિદ્યાધર, કિત્તર આદિ વડે તેમનું પૂજાવું આપોઆપ જ ફલિત થાય છે. પ્રસ્તુત વિશેષણ દ્વારા ભગવાન જિનેન્દ્રનો પૂજાતિશય કહેવાયો છે.

8. તથા સદ્ભૂતાઃ—યથાવસ્થિતા ચેડર્થાઃ—જીવાદયઃ પદાર્થાસ્તેષાં પ્રકાશકઃ—ઉપદેશકઃ । અનેન વચનાતિશય ઉચ્ચાનઃ ।

8. જિનેન્દ્ર ભગવાન સદ્ભૂતાર્થપ્રકાશક છે. સદ્ભૂત એટલે યથાવસ્થિત, જેવા છે તેવા જ. અર્થો એટલે જીવ વગેરે પદાર્થો. પ્રકાશક એટલે પ્રગટ કરનાર, ઉપદેશનાર. અર્થાત્ જિનેન્દ્ર ભગવાન જીવ આદિ પદાર્થોનું જેવું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે તેવું જ પ્રગટ કરે છે, નિરૂપે છે. આ વિશેષણ દ્વારા જિનેન્દ્ર ભગવાનનો વચનાતિશય પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે.

9. તથા કૃત્સ્નાનિ—સંપૂર્ણાનિ ઘાત્યઘાતીનિ કર્માણિ—જ્ઞાનાવરણાદીનિ, તેષાં ક્ષયઃ— સર્વથા પ્રલયઃ । તં કૃત્વા પરમં પદં—સિદ્ધિ સંપ્રાપ્તઃ । એતેન કૃત્સ્નકર્મક્ષયલક્ષણા સિદ્ધાવસ્થાભિદધે । અપરે સુગતાદયો મોક્ષમવાપ્યાપિ તીર્થનિકારાદિસંભવે ભૂયો ભવમવતરન્તિ । યદાહુરન્યે—

“જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય કર્તારઃ પરમં પદમ્ ।

ગત્વા ગચ્છન્તિ ભૂયોઽપિ ભવં તીર્થનિકારતઃ ॥૧૧॥” ઇતિ ।

ન તે પરમાર્થતો મોક્ષગતિભાજઃ કર્મક્ષયાભાવાત્ । ન હિ તત્ત્વતઃ કર્મક્ષયે પુનર્ભવાવતારઃ । યદુક્તમ્—

“દગ્ધે બીજે યથાત્યન્તં પ્રાદુર્ભવતિ નાહ્નુઃ ।

કર્મબીજે તથા દગ્ધે ન રોહતિ ભવાહ્નુઃ ॥૧॥

[તત્ત્વાર્થાધિ૦ ભા૦ ૧૦૧૭]

ઉક્તં ચ શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરપાદૈરપિ ભવાભિગામુકાનાં પ્રબલમોહવિજૃ-
મ્ભિતમ્—

“દગ્ધેન્ધનઃ પુનરુપૈતિ ભવં પ્રમથ્ય

નિર્વાણમપ્યનવધારિતભીરનિષ્ટમ્ ।

મુક્તઃ સ્વયં કૃતતનુશ્ચ પરાર્થશૂર-

સ્ત્વચ્છાસનપ્રતિહતેષ્વિહ મોહરાજ્યમ્ ॥૧॥”

[સિદ્ધ૦ દ્વા૦] इत्यलं विस्तरेण ।

તદેવમેભિશ્ચતુર્ભિરતિશયૈઃ સનાથો દોષમુક્તશ્ચ યો દેવો ભવતિ, સ એવ દેવત્વેનાશ્રયણીયઃ, સ એવ ચ પરાન્ સિદ્ધિ પ્રાપયતિ, ન પુનરિતરઃ સરાગો ભવેઽવતારવાંશ્ચ દેવ ઇત્યાવેદિતં મન્તવ્યમ્ ।

૧. જિનેન્દ્ર ભગવાન ધાતી અને અધાતી બન્ને પ્રકારનાં બધાં જ જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોનો સમૂલ નાશ કરીને પરમ સિદ્ધિપદને પામેલ છે. [જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય આ કર્મો જીવના નિજસ્વરૂપ જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ધાત કરતાં હોવાના કારણે ધાતી કર્મો કહેવાય છે. વેદનીય, નામ, ગોત્ર તથા આયુષ્ય આ ચાર કર્મો જીવના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્ ધાત કરતા નથી પણ ધાતી કર્મોને સહાયતા કરે છે એટલે તેમને અધાતી કર્મો કહે છે.] આ વિશેષણથી સિદ્ધાવસ્થાનું સમસ્તકર્મમલના ક્ષયરૂપ હોવું સ્પષ્ટપણે કહેવાયું છે. સુગત (ગૌતમ બુદ્ધ) આદિ અન્ય દેવો તો મોક્ષ પામીને પણ પોતાના તીર્થનો અર્થાત્ ધર્મશાસનનો લોપ યા તિરસ્કાર જોઈને [તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે] વળી પાછા અવતાર લે છે, આવું તેમણે સ્વયં કહ્યું છે, “ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક જ્ઞાની તીર્થકરો પરમ પદ મોક્ષને યા નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરીને પણ પોતાના તીર્થની અવનતિ યા તિરસ્કાર જોઈને [પોતાના તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવા માટે] વળી પાછા સંસારમાં અવતાર લે છે.” વાસ્તવમાં વિચાર કરીએ તો આવા પુનઃ અવતાર લેનાર જ્ઞાનીઓ મોક્ષ પામેલા જ નથી, કેમ કે તેમણે ખરેખર કર્મમલનો સમૂલ નાશ કર્યો જ નથી, કર્મમલનો સમૂલ સર્વથા ક્ષય જેણે કર્યો હોય તેની બાબતમાં પુનર્જન્મ સંભવે જ નહિ. કહ્યું પણ છે કે — ‘જેમ બી સંપૂર્ણપણે બળી જતાં તેમાંથી અંકુરનું ફૂટવું નિતાન્ત

અસંભવ બની જાય છે તેમ કર્મરૂપી બી બળીને ભસ્મ થઈ જતાં સંસારરૂપ યા જન્મરૂપ અંકુરનું ફૂટવું અત્યન્ત અસંભવ બની જાય છે.’ [તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રભાષ્ય, ૧૦.૭.]. પૂજ્યશ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ સંસારમાં પુનઃ અવતાર લેનારા તીર્થંકરોની પ્રબળ મોહવૃત્તિને પ્રકટ કરતાં લખ્યું છે કે — ‘હે ભગવાન, આપના શાસનને ન સમજનારા લોકોમાં અહીં મોહનું પ્રબળ રાજ્ય વિસ્તર્યું છે જેથી તેઓ કહે છે કે જે આત્માઓએ કર્મરૂપી ઈંધનને બાળી નાખીને સંસારનો નાશ કરી નાખ્યો છે તેઓ પણ મોક્ષને છોડીને ભવભય અને અનિષ્ટને ન ગણકારીને પુનઃ અવતાર લે છે, તેઓ સ્વયં મુક્ત થઈને પણ વળી પાછા શરીર ધારણ કરે છે. [તાત્પર્ય એ કે પોતાના આત્માને શુદ્ધ અર્થાત્ સર્વથા કર્મભરણિત કરવામાં તો અસફળ રહ્યા છે પરંતુ] તેઓ બીજાઓ ઉપર ઉપકાર કરવા માટે સંસારમાં અવતાર લેવાની શૂરતા દેખાડે છે. [આ જ તો તેમના ઉપર મોહનીયકર્મની પ્રબળ અસર છે જેના લીધે પોતાનું કલ્યાણ તો તેઓ કરી શક્યા નથી છતાં પરાર્થ પરાર્થ યા પરોપકાર પરોપકારનું રટણ કર્યા કરે છે.]” [સિદ્ધસેનકૃત દ્વાત્રિશિકા]. આ વાતનો વધુ વિસ્તાર કરવો રહેવા દઈએ.

આ રીતે આ ચાર અતિશયોથી યુક્ત અને સર્વથા દોષમુક્ત જિનેન્દ્ર જ સાચા દેવ છે, તેમને જ દેવરૂપે સ્વીકારવા જોઈએ. તે જ બીજાઓને સિદ્ધિ યા મોક્ષ અપાવે છે અર્થાત્ સદુપદેશ આપીને મોક્ષમાર્ગે વાળે છે, બીજા સરાગી અને સંસારમાં અવતાર લેનારા દેવો નહિ. આ પ્રમાણે આચાર્યનું કહેવું છે એમ સમજવું.

10. નનુ મા ભૂત્સુગતાદિકો દેવઃ, જગત્સ્રષ્ટા ત્વીશ્વરઃ કિમિતિ નાહ્નીક્રિયતે । તત્સાધકપ્રમાણાભવાદિતિ બ્રૂમઃ । અથાસ્ત્યેવ તત્સાધકં પ્રમાણમ્—ક્ષિત્યાદિકં બુદ્ધિમત્કર્તૃકં, કાર્યત્વાત્, ઘટાદિવત્ । ન ચાયમસિદ્ધો હેતુઃ ક્ષિત્યાદેઃ સાવયવત્ત્વેન કાર્યત્વપ્રસિદ્ધેઃ । તથાહિ— **ઊર્વીપર્વતતર્વાદિકં સર્વં કાર્યં, સાવયવત્ત્વાત્, ઘટવત્ । નાપિ વિરુદ્ધઃ, નિશ્ચિતકર્તૃકે ઘટાદૌ કાર્યત્વદર્શનાત્ । નાપ્યનૈકાન્તિકઃ, નિશ્ચિતાકર્તૃકેઽધ્યો વ્યોમાદિઽધ્યો વ્યાવર્તમાનત્વાત્ । નાપિ કાલાત્યયાપદિષ્ટઃ, પ્રત્યક્ષાગમાબા-ધિતવિષયત્વાત્ ।**

10. ઈશ્વરવાદી નૈયાયિક — એ તો આપે યોગ્ય જ કહ્યું કે સુગત આદિ સાચા દેવ ન હોઈ શકે, અમે પણ એ જ માનીએ છીએ. પરંતુ આપ જૈનો આ સમસ્ત ચરાચર જગતના સરજનહાર(કર્તા) ઈશ્વરને દેવ કેમ નથી માનતા ? [અર્થાત્, દેવમાં તો સમસ્ત જગતનું નિર્માણ કરવાની શક્તિ માનવી જ જોઈએ. તમારી એ વાત સાચી કે જે એક વાર મુક્ત થાય છે તે પુનઃ સંસારમાં આવે એ શક્ય નથી. પરંતુ ઈશ્વર આ

સાદિમુક્ત જીવોથી વિલક્ષણ છે. તે અનાદિમુક્ત છે, નિત્યમુક્ત છે, પરંતુ શિષ્યાનુગ્રહ તથા દુષ્ટનિગ્રહ માટે તે અવતાર લે છે એ તો તેની લીલા છે. કેવળ અવતાર લેવાની લીલા દેખાડતો હોવાના કારણે તેને કર્મથી લિપ્ત કહેવો ન જોઈએ. તેથી સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરને દેવ માનવો જોઈએ.]

જૈન— ઈશ્વરને જગતના કર્તા સિદ્ધ કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી, તો પછી ઈશ્વરને દેવ કેવી રીતે મનાય ?

નૈયાયિક— ઈશ્વરને જગતના કર્તા સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણ છે જ. તે પ્રમાણ અનુમાન છે જે આ પ્રમાણે છે — પૃથ્વી આદિ કોઈ બુદ્ધિમાને બનાવ્યાં છે કેમ કે તે બધાં કાર્ય છે, જેમ કે ઘડો. [ઘડો કાર્ય છે અને તેથી તેને બુદ્ધિમાન કુંભારે બનાવ્યો છે. તેવી જ રીતે જગતની પૃથ્વી, પર્વત વગેરે બધી જ વસ્તુઓ કાર્ય છે અને તેથી તેમને કોઈ બુદ્ધિમાને જ બનાવી હોવી જોઈએ. આ બુદ્ધિમાન જ ઈશ્વર છે.] પૃથ્વી આદિ બધા પદાર્થો સાવચવ હોવાથી કાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જેમને અવચવો હોય છે તે બધા કાર્યો હોય છે. પૃથ્વી, પર્વત, વૃક્ષ વગેરે બધા પદાર્થો કાર્ય છે કેમ કે તેઓ સાવચવ છે, જેમ કે ઘડો. તેથી પૃથ્વી આદિરૂપ પક્ષમાં કાર્યત્વ હેતુનું સત્ત્વ હોવાથી તે કાર્યત્વ હેતુ અસિદ્ધ નથી. વળી, જે પદાર્થોનો કર્તા નિશ્ચિત છે એવા ઘટાદિરૂપ સપક્ષમાં કાર્યત્વ હેતુ રહેતો દેખાય છે, તેથી તે કાર્યત્વ હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી. ઉપરાંત, જેમને ઉત્પન્ન કરનારો કર્તા નિશ્ચિતપણે નથી એવા નિત્ય આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમાં કાર્યત્વ હેતુ રહેતો જ નથી, તેથી તે કાર્યત્વહેતુ અનૈકાન્તિક પણ નથી. વળી કાર્યત્વહેતુ પ્રત્યક્ષ તથા આગમથી પક્ષમાં બાધિત થતો નથી. તેથી તે કાર્યત્વહેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ પણ નથી.

11. ન ચ વાચ્યં ઘટકર્ત્રાદિદૃષ્ટાન્તદૃષ્ટાસર્વજ્ઞત્વાસર્વગતત્વકર્તૃત્વાદિ-
ધર્માનુરોધેન સર્વજ્ઞાદિવિશેષણવિશિષ્ટસાધ્યવિપર્યયસાધનાદ્વિરુદ્ધો હેતુર્દૃષ્ટા-
ન્તશ્ચ સાધ્યવિકલો ઘટાદૌ તથાભૂતબુદ્ધિમતોઽભાવાદ્ ઇતિ । યતઃ સાધ્ય-
સાધનયોર્વિશેષેણ વ્યાસૌ ગૃહ્યમાણાયાં સકલાનુમાનોચ્છેદપ્રસક્તિઃ, કિન્તુ
સામાન્યેનાન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં હિ વ્યાસિરવધાર્યતે । તૌ ચાનન્ત્યાદ્વ્યભિચારાચ્ચ
વિશેષેષુ ગૃહીતું ન શક્યૌ । તેન બુદ્ધિમત્પૂર્વકત્વમાત્રેણ કાર્યત્વસ્ય વ્યાસિઃ
પ્રત્યેતવ્યા, ન શરીરિત્વાદિના । ન ચ્ચલુ કર્તૃત્વસામગ્ર્યાં શરીરમુપયુજ્યતે, તદ-
વ્યતિરેકેણાપિ જ્ઞાનેચ્છ્રપ્રયત્નાશ્રયત્વેન સ્વશરીરકરણે કર્તૃત્વોપલમ્ભાત્ ।
અર્કિચિત્કરસ્યાપિ સહચરત્વમાત્રેણ કારણત્વે વહ્નિપૈદ્ગલ્યસ્યાપિ ધૂમં પ્રતિ
કારણત્વપ્રસન્નઃ સ્યાત્ । વિદ્યમાનેઽપિ હિ શરીરે જ્ઞાનાદીનાં સમસ્તાનાં વ્યસ્તાનાં

વાઽભાવે કુલાલાદાવપિ કર્તૃત્વં નોપલખ્યતે । પ્રથમં હિ કાર્યોત્પાદક-
કારણકલાપજ્ઞાનં તતઃ કરણોચ્છા, તતઃ પ્રયત્નઃ, તતઃ ફલનિ-
ષ્પત્તિરિત્યમીષાં ત્રયાણાં સમુદિતાનામેવ કાર્યકર્તૃત્વે સર્વત્રાવ્યભિચારઃ ।

11. શંકા — દષ્ટાન્તભૂત ઘટકર્તા બુદ્ધિમાન કુંભારમાં તો અસર્વજ્ઞત્વ, શરીરિત્વ, અસર્વગતત્વ ધર્મો સાથે સંબદ્ધ એવું કર્તૃત્વ દેખાય છે, તેથી પૃથ્વી આદિનો કર્તા પણ અસર્વજ્ઞ, સશરીર અને અસર્વજ્ઞ જ સિદ્ધ થાય. આમ સર્વજ્ઞ, અશરીરી અને સર્વગત ઈશ્વરથી વિપરીત ધર્મવાળો પૃથ્વી આદિનો કર્તા સિદ્ધ થવાના કારણે હેતુ વિરુદ્ધ બની જશે. જો સર્વજ્ઞ, અશરીરી અને વ્યાપી કર્તાને સાધ્ય બનાવશો તો દષ્ટાન્તભૂત ઘટકર્તા બુદ્ધિમાન કુંભારમાં અશરીરિત્વ, સર્વગતત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ ધર્મો ન હોવાથી દષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ અર્થાત્ સાધ્યશૂન્ય બની જશે.

સમાધાન — સાધ્ય અને સાધનની વ્યાપ્તિ સામાન્યધર્મની અપેક્ષાએ અર્થાત્ સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જો વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે તો રસોડાના અગ્નિના ધર્મો પર્વતગત અગ્નિમાં સિદ્ધ થવાથી અનિષ્ટપ્રસંગનો દોષ થાય તથા પર્વતીય અગ્નિના ધર્મો રસોડાના અગ્નિમાં પ્રાપ્ત ન થવાથી દષ્ટાન્તમાં સાધ્યવિકલતા આવી જાય અને આમ સમસ્ત અનુમાનોનો ઉચ્છેદ આવી પડે. અન્વય અને વ્યતિરેક દ્વારા વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ સામાન્યરૂપે જ થાય છે, કેમ કે વિશેષ તો અનન્ત છે તથા એક વિશેષનો ધર્મ બીજા વિશેષમાં ન મળતો હોવાના કારણે વ્યતિચારદોષ પણ આવે છે, તેથી વિશેષ ધર્મની અપેક્ષાએ અન્વય અને વ્યતિરેકનું ગ્રહણ અસંભવ જ છે. તેથી પ્રસ્તુત અનુમાનમાં પણ સામાન્ય બુદ્ધિમાનરૂપ કર્તાની સાથે જ કાર્યત્વ હેતુની વ્યાપ્તિ વિવક્ષિત છે, અસર્વજ્ઞ યા શરીરી કર્તાવિશેષની સાથે કાર્યત્વ હેતુની વ્યાપ્તિ વિવક્ષિત નથી અને સમજવાની પણ નથી. કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની કારણસામગ્રીમાં શરીર સામેલ પણ નથી કેમ કે શરીર ન હોય તો પણ જો કારણસામગ્રીનું પરિજ્ઞાન, કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છા તથા તદનુકૂલ પ્રયત્ન હોય તો કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ જ જાય છે. જીવ જ્યારે મરે છે અને નવું શરીર ધારણ કરવા તૈયાર થાય છે તે સમયે તે જીવ અશરીરી અર્થાત્ સ્થૂલશરીરરહિત હોવા છતાં પણ પોતાના નવા શરીરનો કર્તા બની જાય છે. અકિંચિત્કર શરીર સહચારી હોવા માત્રથી કારણ બની જતું નથી. કારણ બનવા માટે તો તેણે કંઈ કાર્ય કરવું જોઈએ. જો સહચારી હોવા માત્રથી જ પદાર્થને કારણ માનવાનું શરૂ કરી દઈએ તો અગ્નિના પીળા યા ભૂરા રંગને પણ ધૂમનું કારણ માનવું પડે. વળી, કુંભાર જ્યારે સૂતો હોય યા અન્ય કોઈ કાર્યમાં રોકાયેલા હોય ત્યારે તેનું શરીર તો મોજૂદ હોવા છતાં પણ ઘડાની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

તેથી માનવું જોઈએ કે તે વખતે જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્ન એ ત્રણેનો યા એ ત્રણમાંથી કોઈ એકનો અભાવ હોવાથી ઘડાની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, શરીર તો મોજૂદ હતું જ, તેથી જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્ન એ ત્રણેયથી કુંભારમાં યા બીજા કોઈ બુદ્ધિમાનમાં કર્તૃત્વ આવે છે — તેમના અભાવમાં કર્તૃત્વ આવતું નથી. શરીરથી કર્તૃત્વ આવતું નથી. સૌપ્રથમ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે આવશ્યક કારણસામગ્રીનું પરિજ્ઞાન થાય છે, પછી કાર્ય કરવાની ઈચ્છા થાય છે, તે પછી પ્રયત્ન કરવામાં આવતાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્ન એ ત્રણેય મળીને જ કાર્યોત્પત્તિમાં કારણ છે, તેમનો કાર્યોત્પત્તિમાં ક્યારેય વ્યભિચાર નથી હોતો અર્થાત્ તેઓ ઉપસ્થિત હોય અને કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાય એવું બનતું જ નથી.

12. સર્વજ્ઞતા ચાસ્યાચ્છિલકાર્યકર્તૃત્વાત્સિદ્ધા । પ્રયોગોઽન્ન—ઈશ્વરઃ સર્વજ્ઞોઽચ્છિલક્ષિત્યાદિકાર્યકર્તૃત્વાત્ । યો હિ યસ્ય કર્તા સ તદુપાદાના-દ્યભિજ્ઞઃ, યથા ઘટોત્પાદકઃ કુલાલો મૃત્પિષ્ટાદ્યભિજ્ઞઃ, જગતઃ કર્તા ચાયમ્, તસ્માત્સર્વજ્ઞ ઇતિ । ઉપાદાનં હિ જગતઃ પાર્થિવાવ્યતૈજસવાયવીચલક્ષણાશ્ચ-તુર્વિધાઃ પરમાણવઃ, નિમિત્તકારણમદૃષ્ટાદિ, ભોક્તાત્મા, ભોગ્યં તન્વાદિ । ન ચૈતદનભિજ્ઞસ્ય ક્ષિત્યાદૌ કર્તૃત્વં સંભવત્યસ્મદાદિવત્ ।

12. [આ રીતે સામાન્યરૂપે પૃથ્વી આદિનો બુદ્ધિમાન કર્તા સિદ્ધ થયા પછી આ વિચિત્ર રહસ્યમય સમસ્ત જગતના સર્જક બુદ્ધિમાનને સર્વજ્ઞ જ માનવો જોઈએ.] તેની સર્વજ્ઞતા પૃથ્વી આદિ [અનન્ત] કાર્યોનો તે કર્તા હોવાથી સિદ્ધ થાય છે. [જો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ ન હોય તો સમસ્ત જગતને અર્થાત્ અનન્ત કાર્યોને તે ઉત્પન્ન ન કરી શકે.] તેની સર્વજ્ઞતાને સિદ્ધ કરતો અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે — ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે કેમ કે તે પૃથ્વી આદિ સમસ્ત કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે. જે જે વસ્તુનો કર્તા હોય છે તેને તે વસ્તુના સમસ્ત ઉપાદાન તથા સહકારી કારણોનું યથાવત્ પરિજ્ઞાન હોય છે. ઉદાહરણાર્થ, ઘડાને બનાવનારો કુંભાર ઘડાના ઉપાદાનકારણ મૃત્પિષ્ટ આદિને સારી રીતે જાણે છે. કેમ કે ઈશ્વર આ સમસ્ત ચરાચર જગતને ઉત્પન્ન કરે છે એટલે તેને જગતના ઉપાદાનભૂત પરમાણુઓનું તથા સહકારી કારણ અદૃષ્ટ, કાલ આદિનું પરિજ્ઞાન હોવું જ જોઈએ અને આ કારણે જ તે સર્વજ્ઞ છે. પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુના પરમાણુઓ આ જગતના ઉપાદાનાકારણો છે, અદૃષ્ટ (કર્મ) આદિ નિમિત્તકારણો છે, જીવો ભોક્તા છે, અને શરીર આદિ ભોગ્ય છે. આપણી જેમ આ બધાંને ન જાણનારામાં પૃથ્વી આદિ અખિલ કાર્યોનું કર્તૃત્વ સંભવતું નથી. અર્થાત્ ઈશ્વર આ ઉપાદાનાદિ કારણસામગ્રીને ન જાણતો હોય તો તે આપણા જેવા અલ્પજ્ઞાનીઓની જેમ પૃથ્વી આદિ કાર્યોને ઉત્પન્ન

કરવાને યોગ્ય હોઈ શકે જ નહિ. [તેથી આ સમસ્ત વિચિત્ર વિશ્વના લાયક સર્જકને સર્વજ્ઞ માનવો જ જોઈએ.]

**13. તે ચ તદીયજ્ઞાનાદયો નિત્યાઃ, કુલાલાદિજ્ઞાનાદિભ્યો વિલક્ષ-
ણત્વાત્ ।**

13. આ ઈશ્વર કુંભાર આદિથી વિલક્ષણ પ્રકારનો કર્તા છે, તેથી તેનાં જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્ન નિત્ય છે, સદા હોય છે. એથી ઊલટું કુંભાર આદિનાં જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્ન અનિત્ય છે.

**14. एकत्वं च क्षित्यादिकर्तुरनेककतृणामेकाधिष्ठातृनियमितानां
प्रवृत्त्युपपत्तेः सिद्धम् । प्रसिद्धा हि स्थपत्यादीनामेकसूत्रधारपरतन्त्राणां महा-
प्रासादादिकार्यकरणे प्रवृत्तिः ।**

14. એક અધિષ્ઠાતાથી નિયન્ત્રિત અનેક કર્તાઓની પ્રવૃત્તિ ઘટતી હોવાથી પૃથ્વી વગેરેનો અધિષ્ઠાતારૂપ કર્તા તો એક જ છે એ સિદ્ધ થાય છે. એક સૂત્રધારને અધીન રહીને સ્થપતિ વગેરે અનેક કર્તાઓની રાજમહેલ આદિ કાર્યનું નિર્માણ કરવામાં થતી પ્રવૃત્તિ જગપ્રસિદ્ધ છે. [જેમ ઘણા બધા નાનામોટા કાર્યકર્તા પોતાના પ્રધાન સંચાલકને અધીન રહી પ્રવૃત્તિ કરે છે, જેમ નાનામોટા અનેક રાજમહારાજાઓ સમ્રાટ યા ચક્રવર્તીના ઈશ્વરે ચાલે છે અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને જેમ અનેક દેવ આદિ એક ઈન્દ્રની આજ્ઞાનુસાર પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ વિશ્વના સમસ્ત ચક્રવર્તી, ઈન્દ્ર આદિ એક મહાન વિભૂતિરૂપ ઈશ્વરથી નિયન્ત્રિત થઈને પોતાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. અર્થાત્ તેઓ ઈશ્વરેચ્છાને અધીન થઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે. ઈશ્વરની ઈચ્છા વિના તો એક પાંદડું પણ હલતું નથી. ઈશ્વર જ સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્વશક્તિશાળી અન્તિમ અધિષ્ઠાતા છે. તેથી તે એક જ હોઈ શકે. એકથી વધુ નાયકો યા નેતાઓ માનતાં તો કાર્યોત્પત્તિમાં બાધા ઊભી થાય. તે અનેક નાયકોમાં મતભેદ ઊભો થતાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ યા કાર્યોનું નિર્માણ જ અટકી જાય. તેથી જ બધાનો નિયન્તા ઈશ્વર એક જ માનવો જોઈએ જેથી મતભેદની સંભાવના જ ન રહે. એ તો જગજાહેર છે કે નાનામોટા મજૂરો, કારીગરો વગેરે એક મુખ્ય ઈજનેરની આજ્ઞામાં રહીને જ મોટા મોટા રાજમહેલ બનાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. મુખ્ય ઈજનેર જ તે બધાને દિશા દેખાડી, માર્ગદર્શન આપી, તેમનું નિયન્ત્રણ કરે છે. તેવી જ રીતે આ વિશ્વનો પ્રધાન કુશલ ઈજનેર ઈશ્વર છે અને તે એક અને નિત્ય છે.]

15. न च ईश्वरस्यैकरूपत्वे नित्यत्वे च कार्याणां कादाचित्कत्वं वैचित्र्यं

च विरुध्यते इति वाच्यम् । कादाचित्कविचित्रसहकारिलाभेन कार्याणां कादाचित्कत्ववैचित्र्यसिद्धौ विरोधासंभवात् ।

15. શંકા — ઈશ્વર એકરૂપ અને નિત્ય હોતાં તેનાથી કાદાચિત્ક અને વિચિત્ર કાર્યોની ઉત્પત્તિ થવામાં વિરોધ છે એમ કહેવું પડે છે. [જ્યારે ઈશ્વર નિત્ય અને એકરૂપ છે, અર્થાત્ તેનો સ્વભાવ સદા એકસરખો જ રહે છે ત્યારે તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ આ જગતમાં આ આકાશ, આ ઝગમગતા તારા, આ ચમકતી વીજળી, આ ઝરણાનું ખળખળ વહેતું પાણી, આ ભભૂકતી આગ, સુસવાટા મારતો વાયુ આ બધી વિચિત્રતા ક્યાંથી આવી ? એકરૂપ કારણથી તો એક જ પ્રકારનાં કાર્યો ઉત્પન્ન થાય. વળી જ્યારે ઈશ્વર નિત્ય સમર્થ છે ત્યારે બધાં કાર્ય એક સાથે જ ઉત્પન્ન થાય, તેમનું ક્યારેક ક્યારેક ઉત્પન્ન થવું — અર્થાત્ વસન્તમાં આંબાને મોર આવવો, વર્ષામાં સર્વત્ર લીલાછમ ઘાસનો ગાલીચો પથરાઈ જવો, શિયાળામાં તીવ્ર ઠંડો પવન વાવો, દિવસમાં સૂર્ય તપવો આ બધું ક્યારેક ક્યારેક થવું, નિયત સમયે નિયત ઋતુમાં થવું ખોટકાઈ જાય, કેમ કે નિત્ય સમર્થ કારણથી તો બધાં કાર્યો યુગપત્ ઉત્પન્ન થાય છે. કાર્યોનું ક્યારેક ક્યારેક થવું તો અન્ય હેતુઓ (કારણો)ની અપેક્ષા રાખે છે. જો ઈશ્વર અન્ય કારણોની અપેક્ષા રાખતો હોય તો તે પરતન્ત્ર બની જશે.]

સમાધાન — કાદાચિત્ક અને વિચિત્ર સહકારી કારણો આવી મળતાં કાર્યોનું કાદાચિત્કપણું અને વૈચિત્ર્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે વિરોધ સંભવતો નથી. [એકલા ઈશ્વરથી જ આ બધાં કાર્યો ઉત્પન્ન નથી થતાં, ઈશ્વર સિવાય બીજાં સહકારી ઉત્પાદક કારણો પણ હોય છે. બધાં મળીને જ કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે. ઈશ્વર તો નિયન્તા, નિર્દેશક છે. તેથી ઈશ્વર ભલે સદા એક જ રૂપમાં રહે, પરંતુ અન્ય સહકારી કારણો તો પોતાના સમય અનુસાર ક્યારેક ક્યારેક એકત્ર થઈ શકે છે, તે સહકારી કારણોમાં વિચિત્રતાઓ પણ હોય છે, તેથી જ્યારે જ્યારે જેમ જેમ સહકારી કારણો ભેગાં થતાં જાય છે ત્યારે ત્યારે તેમ તેમ ઈશ્વર તેમનો વિનિયોગ કરીને અર્થાત્ તેમનો બરાબર યથાસ્થાન ઉપયોગ કરીને વિચિત્ર કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે. આમ કાર્યોની વિચિત્રતા તથા તેમનું નિયત સમયે જ ઉત્પન્ન થવું એ તો વિચિત્ર વિચિત્ર સહકારી કારણોની કૃપાનું જ ફળ છે. ઈશ્વર તો સદા તૈયાર જ હોય છે, આ સહકારીકારણો જ ધીરે ધીરે એકઠાં થાય છે.]

16. નનુ ક્ષિત્યાદેર્બુદ્ધિમદ્દેતુકત્વેઽક્રિયાદર્શિનોઽપિ જીર્ણકૂપાદિષ્વિવ કૃતબુદ્ધિરુત્પદ્યતે[દ્યેત] ન ચાત્ર સા ઉત્પદ્યમાના દૃષ્ટા, અતો દૃષ્ટાન્તદૃષ્ટસ્ય હેતોર્ધર્મિણ્યભાવાદસિદ્ધત્વમ્ । તદપ્યયુક્તમ્; યતઃ પ્રામાણિકમિતરં વાપેક્ષ્યે-

દમુચ્ચેત । યદીતરં તર્હિ ધૂમાદાવપ્યસિદ્ધત્વાનુષઙ્ગઃ । પ્રામાણિકસ્ય તુ નાસિ-
દ્ધત્વં, કાર્યત્વસ્ય બુદ્ધિમત્કર્તૃપૂર્વકત્વેન પ્રતિપન્નાવિનાભાવસ્ય ક્ષિત્યાદૌ
પ્રસિદ્ધેઃ, પર્વતાદૌ ધૂમાદિવત્ । ન ચ યાવન્તઃ પદાર્થાઃ કૃતકાઃ તાવન્તઃ
કૃતબુદ્ધિમાત્મન્યાવિર્ભાવયન્તીતિ નિયમોઽસ્તિ, યાતપ્રતિપૂરિતાયાં ભુવ્ય-
ક્રિયાદર્શિનઃ કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદાભાવાત્ ।

16. શંકા — બુદ્ધિમત્કર્તૃક જીર્ણકૂપ આદિ કાર્યોને ઉત્પન્ન થતાં આપણે જોયાં નથી પણ તેમની બાબતમાં ‘સુન્દર બનાવ્યું છે યા બરાબર બનાવ્યું નથી’ એ જાતની કૃતબુદ્ધિ આપણને થાય છે. પરંતુ બુદ્ધિમત્કર્તૃક પૃથ્વી આદિ કાર્યો કે જેમને આપણે ઉત્પન્ન થતાં જોયાં નથી તેમની બાબતમાં તે જ પ્રમાણે આપણને કૃતબુદ્ધિ થતી નથી. તેથી જીર્ણકૂપ આદિ દષ્ટાન્તમાં જોયેલું કૃતબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારું કાર્યત્વ પૃથ્વી આદિ ધર્મીમાં (પક્ષમાં) નથી, એટલે આપે આપેલો કાર્યત્વ હેતુ અસિદ્ધ છે. [જગતમાં ઘણાં કાર્યોને આપણે બનતાં જોયાં નથી, પરંતુ જ્યારે પણ આપણે તેમને જોઈએ છીએ ત્યારે ‘આ કેટલું મનોહર બનાવ્યું છે યા આ ઠીક નથી બનાવ્યું’ એ જાતની કૃતબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે જ. કોઈ પ્રાચીન વાવ યા કોઈ પ્રાચીન મહેલના ખંડેરને જોઈને તેના રચનારની કુશળતા પર આપણે વારી જઈએ છીએ અને મુખમાંથી ‘ધન્ય’ શબ્દ સરી પડે છે. પરંતુ પૃથ્વી, પર્વત, નદી યા ઝગમગતા તારાઓને જોઈને ક્યારેય પણ ‘બહુ જ સરસ બનાવ્યાં છે’ એવી કૃતબુદ્ધિ આપણને થતી નથી. તેથી જીર્ણ કૂપ આદિ દષ્ટાન્તમાં જોયેલું કૃતબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારું કાર્યત્વ પૃથ્વી આદિ ધર્મીમાં જોવા મળતું નથી, એટલે આપે આપેલો કાર્યત્વ હેતુ અસિદ્ધ છે. પૃથ્વી આદિને જોઈને લાગતું નથી કે તેમને કોઈએ બનાવ્યાં છે.]

સમાધાન — આપે જે કહ્યું તે યોગ્ય નથી. તેનું કારણ નીચે મુજબ છે. આપે કહ્યું કે પૃથ્વી આદિની બાબતમાં કૃતબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી, તો જણાવો કે આ કૃતબુદ્ધિ પ્રામાણિકને અર્થાત્ સમજદારને નથી થતી કે સામાન્ય વ્યક્તિને નથી થતી ? જો સામાન્ય વ્યક્તિને કૃતબુદ્ધિ ન થવાના કારણે કાર્યત્વહેતુને અસિદ્ધ માનવામાં આવે તો મૂઠ વ્યક્તિ તો ધૂમ અને ધૂમસમાં પણ વિવેક કરી શકતી નથી એટલે તેની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં તો બધાં જ હેતુ અસિદ્ધ બની જશે અને પરિણામે સમસ્ત અનુમાનોનો જ ઉચ્છેદ થઈ જશે. પ્રામાણિક અર્થાત્ સમજદાર વ્યક્તિએ તો કાર્યત્વહેતુનો બુદ્ધિમત્કર્તૃકત્વ સાધ્ય સાથે અવિનાભાવસંબંધ પ્રહણ કરેલો જ છે અને તે એ પણ જાણે છે કે કાર્યત્વહેતુ પૃથ્વી આદિમાં છે જ જેમ ધૂમત્વહેતુ પર્વતમાં છે. [ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ ધરાવનાર સમજદાર વ્યક્તિને તો પૃથ્વી આદિને જોઈને નિયમથી

કૃતબુદ્ધિ થાય છે, તે સમજદાર વ્યક્તિ તો ઈશ્વરને જ કર્તા-ધર્તા-હર્તા સમજે છે.] વળી, એવો કોઈ નિયમ નથી કે જેટલા પદાર્થો કૃતક છે તે બધાની બાબતમાં આપણને કૃતબુદ્ધિ થવી જ જોઈએ. ઉદાહરણાર્થ, જે જમીનમાં ખાડો ખોદીને પછી તેને પૂરીને સમતલ કરી દીધો છે તે કાર્યરૂપ જમીનમાં જેણે ખાડો પુરાતો જોયો નથી તેને કદી પણ કૃતબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી.

**17. કિંચ, બુદ્ધિમત્કારણાભાવોઽગ્રાનુપલબ્ધિયતો ભવતા પ્રસાધ્યતે ।
 एतच्चायुक्तम्, दृश्यानुपलब्धेरेवाभावसाधकत्वोपपत्तेः । न चेयमत्र संभवति
 जगत्कर्तुरदृश्यत्वात् । अनुपलब्धस्य चाभावसाध्यत्वे पिशाचादेरपि
 तत्प्रसक्तिः स्यादिति ।**

17. આપ પૃથ્વી આદિના કર્તાનો અભાવ અનુપલબ્ધિથી પુરવાર કરો છો. પરંતુ તે અયોગ્ય છે, કેમ કે જે વસ્તુ દૃશ્ય હોય તેની જ અનુપલબ્ધિ વડે તેના અભાવની સિદ્ધિ ઘટે છે. [આપે અનુપલબ્ધિથી અભાવ સિદ્ધ કરતી વખતે એ વાતનું ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે જેને આપણે જોઈ શકીએ છીએ, જાણી શકીએ છીએ એવા દૃશ્ય પદાર્થની જ અનુપલબ્ધિથી તે પદાર્થનો અભાવ સિદ્ધ કરી શકાય છે. જે પિશાચ, પરમાણુ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોને આપણે જોઈ શકતા નથી, જાણી શકતા નથી તેમની અનુપલબ્ધિથી તેમનો અભાવ સિદ્ધ કરી શકતો નથી, કેમ કે તે પદાર્થો મોજૂદ હોય તો પણ આપણને તે અનુપલબ્ધ જ રહે છે, તેમની ઉપલબ્ધિ થતી જ નથી.] જગત્કર્તા ઈશ્વરની બાબતમાં દૃશ્યાનુપલબ્ધિ સંભવતી જ નથી કારણ કે જગત્કર્તા ઈશ્વર તો અદૃશ્ય છે. [પિશાચ, પરમાણુ વગેરેની જેમ ઈશ્વર પણ અદૃશ્ય છે, અતીન્દ્રિય છે, આપણે તેને જોઈ શકતા નથી, તેથી અનુપલબ્ધિથી તેનો અભાવ સિદ્ધ ન કરી શકાય. જો ઈશ્વર પહેલાં ક્યાંક દેખાયો હોત યા દેખાવાને યોગ્ય હોત તો પૃથ્વી આદિના કર્તા (જગત્કર્તા) ઈશ્વરનો અભાવ અનુપલબ્ધિથી બરાબર સિદ્ધ થાત પરંતુ ઈશ્વર તો દેખાવાને યોગ્ય જ નથી.] જે સીજ આપણે દેખી શકતા જ નથી તેનો અભાવ પણ જો અનુપલબ્ધિથી સિદ્ધ થતો માનવામાં આવે તો તમામ પિશાચ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો અભાવ જ માનવો પડે કેમ કે તે પદાર્થો તો કદી પણ આપણને ઉપલબ્ધ થતા નથી.

**18. अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावत् क्षित्यादेर्बुद्धिमद्धेतुकत्वसिद्धये
 कार्यत्वसाधनमुक्तं, तत् किं सावयवत्वं १, प्रागसतः स्वकारणसत्तासम-
 वायः २, कृतमितिप्रत्ययविषयत्वं ३, विकारित्वं ४ वा स्यात् ।**

18. જૈન — ઉપર કહેવામાં આવેલી ઈશ્વરના જગત્કર્તૃત્વની સાધક દલીલોનું ખંડન કરવામાં આવે છે. આપે પૃથ્વી આદિને બુદ્ધિમાન ઈશ્વરરચિત સિદ્ધ કરવા માટે કાર્યત્વ હેતુનો પ્રયોગ કર્યો છે. [એટલે સૌપ્રથમ તો તે કાર્યની એવી સુનિશ્ચિત પરિભાષા દર્શાવા કે જે પરિભાષાથી એ નિશ્ચય કરી શકાય કે જગતમાં અમુક પદાર્થો કાર્ય છે તથા અમુક પદાર્થો અકાર્ય છે.] (૧) શું જે પદાર્થ અવયવોવાળો હોય તેને કાર્ય કહેવાય ? (૨) અથવા, પહેલાં જે પદાર્થ અસત્ હોય પણ પછી સત્તા સાથે સમવાયસંબંધ થવાથી અને પોતાનાં કારણો સાથે સમવાય અર્થાત્ વિશિષ્ટ સંબંધ ધરાવવાથી 'સત્' કહેવાય છે, શું તે કાર્ય છે ? (૩) અથવા, જેને જોતાં જ 'કૃતમ્' (બનાવાયું છે) એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય, શું તે કાર્ય છે ? (૪) અથવા શું જેમાં વિકાર થાય તે વિકારી પદાર્થ કાર્ય છે ?

19. यदि सावयवत्वं, तदेदमपि किमवयवेषु वर्तमानत्वं १, अवयवै-
रारभ्यमाणत्वं २, प्रदेशवत्त्वं ३, सावयवमितिबद्धिविषयत्वं ४ वा । तत्राद्य-
पक्षेऽवयवसामान्येनानैकान्तिकोऽयं हेतुः, तद्ध्यवयवेषु वर्तमानमपि निरव-
यवमकार्यं च प्रोच्यते । द्वितीयपक्षे तु साध्यसमो हेतुः, यथैव हि क्षित्वादेः
कार्यत्वं साध्यं, एवं परमाण्वाद्यवयवारभ्यत्वमपि । तृतीयोऽध्याकाशेनानै-
कान्तिकः, तस्य प्रदेशवत्त्वेऽप्यकार्यत्वात् । प्रसाधयिष्यते चाग्रतोऽस्य
प्रदेशवत्त्वम् । चतुर्थकक्षायामपि तेनैवानेकान्तो न चास्य निरवयवत्वं,
व्यापित्वविरोधात्परमाणुवत् १ ।

19. જો સાવયવ અર્થાત્ અવયવોવાળા પદાર્થને કાર્ય માનતા હો તો તમારે જણાવવું જોઈએ કે તમે સાવયવ કોને કહો છો ? શું જે પદાર્થ અવયવોમાં રહેતો હોય તે સાવયવ છે, કે જે અવયવોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયો છે તે સાવયવ છે, કે જે અવયવોવાળો અર્થાત્ પ્રદેશોવાળો છે તે સાવયવ, કે પછી જેના વિશે 'આ અવયવોવાળો છે' એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તે સાવયવ ?

જો અવયવોમાં જે પદાર્થ રહેતો હોય તે સાવયવ હોય અને સાવયવ હોવાથી કાર્ય હોય તો અવયવોમાં રહેતા અવયવત્વને આ લક્ષણ લાગુ પડી જવાથી વ્યભિચારી બની જશે. [તે વ્યભિચારી શા કારણે બની જાય એ સમજાવીએ છીએ. 'આ અવયવ છે, આ અવયવ છે' એવી એકાકાર અનુગત બુદ્ધિ દ્વારા જેનું જ્ઞાન થાય છે તે અવયવત્વ નામની જાતિ આપ નૈયાયિકોના મતે નિત્ય છે અને તેથી જ કાર્યરૂપ નથી પરંતુ અવયવત્વ જાતિ અવયવોમાં રહે છે અવશ્ય. આમ વિપક્ષભૂત નિત્ય અકાર્ય અવયવત્વ જાતિમાં પણ કાર્યનું આ લક્ષણ જતું હોવાથી વ્યભિચારી છે, અનેકાન્તિક

છે.] અવયવત્વ સામાન્ય અવયવોમાં રહે તો છે પરંતુ તે આપ નૈયાયિકોના મતે નિરવયવ છે, નિરંશ છે, તેને અવયવો નથી. [એટલે આપ કહી શકો નહિ કે જે અવયવોમાં રહે છે તે સાવયવ છે.]

‘જે અવયવોથી ઉત્પન્ન થાય તે કાર્ય’ કાર્યનું આ બીજું લક્ષણ યા પરિભાષા તો સાધ્યની જેમ જ અસિદ્ધ છે. જેમ અત્યારે પૃથ્વી આદિને કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું બાકી છે તેમ પૃથ્વી આદિનું પરમાણુ આદિ અવયવોથી ઉત્પન્ન થવું એ પણ હજુ સિદ્ધ કરવાનું બાકી જ છે, તેની સિદ્ધિ થઈ નથી. ‘તે કાર્ય છે, કારણ કે તે અવયવોથી ઉત્પન્ન છે’ અહીં જે હેતુ આપ્યો છે તે સાધ્યની જેમ જ અસિદ્ધ છે, એટલે તે સાધ્યસમ છે. [તાત્પર્ય એ કે જેવી રીતે કાર્યત્વ હજુ વિવાદગ્રસ્ત છે, અસિદ્ધ છે, તેવી રીતે અવયવોથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવું પણ હજુ વિવાદગ્રસ્ત છે કેમ કે કાર્ય કહો કે અવયવોથી ઉત્પન્ન થયેલ કહો બન્ને એક જ વાત છે. તેથી આ લક્ષણ યા પરિભાષા સાધ્યસમ અર્થાત્ સાધ્ય સમાન અસિદ્ધ છે.]

‘જે પ્રદેશોવાળો હોય અર્થાત્ જેના ભાગો હોય તે કાર્ય’ કાર્યનું આ ત્રીજું લક્ષણ (યા પરિભાષા) અકાર્ય નિત્ય આકાશને પણ લાગુ પડે છે કેમ કે આકાશને પ્રદેશો યા ભાગો છે તેથી આ લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત યા વ્યભિચારી છે. [આપ નૈયાયિકો આકાશને વ્યાપક અને નિત્ય પણ માનો છો. તેથી આપના મતે તે કાર્ય તો છે નહિ. પરંતુ ઘટમાં રહેનારા આકાશ (ઘટાકાશ), મઠમાં રહેનારા આકાશ (મઠાકાશ), બનારસમાં રહેનાર આકાશ ઇત્યાદિ રૂપે આકાશમાં પણ પ્રદેશો – ભાગો છે. જે આકાશનો ભાગ બનારસમાં છે તે જ ભાગ પટણામાં નથી. તેથી આકાશના અનેક ભાગ – અવયવો અનુભવસિદ્ધ છે. આમ આકાશ અવયવોવાળું તો અવશ્ય છે પણ એને કાર્ય તો નૈયાયિકો પોતે પણ માનતા નથી. એટલે કાર્યનું પ્રસ્તુત લક્ષણ (યા પરિભાષા) વ્યભિચારી છે.] આકાશને વાસ્તવિક પ્રદેશો છે એ વાત હવે પછી અમે જૈનો સિદ્ધ કરીશું.

જેના વિશે ‘આ અવયવવાળો છે’ એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તે કાર્ય ઝાંવું ચોથું લક્ષણ (યા પરિભાષા) પણ વ્યભિચારી જ છે કારણ કે આકાશ જે નિરવયવ નથી પણ અવયવોવાળું છે તેમાં ‘આ અવયવવાળું છે’ એવી બુદ્ધિ થાય છે જ પરંતુ તે તો નિત્ય અને અકાર્ય છે. ‘આ અવયવવાળો છે’ એવી બુદ્ધિ જેના વિશે થાય તે કાર્ય ઝાંવું કાર્યનું લક્ષણ વ્યભિચારી (વિ અર્થાત્ વિપક્ષ, અહીં વિપક્ષ અકાર્ય છે, તેની સાથે અભિચાર અર્થાત્ સંબંધ – સહચાર રાખનારું) છે કારણ કે તે લક્ષણ વિપક્ષભૂત અકાર્ય નિત્ય આકાશ સાથે અનુચિત સહચારસંબંધ રાખે છે. આકાશને વિશે ઘટાકાશ,

મઠાકાશ આદિ રૂપે સાવયવબુદ્ધિ અર્થાત્ 'આ અવયવોવાળું છે' એવી બુદ્ધિ તો થાય છે પરંતુ આકાશ કાર્ય નથી. આકાશને નિરવયવ અર્થાત્ અવયવોથી રહિત નિરંશ માનવું તો કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી, કેમ કે જો આકાશને અવયવો ન હોય તો તે પરમાણુની જેમ એક જ પ્રદેશ- (અર્થાત્ અણુ જેટલી જગ્યા રોકે તેટલી જગ્યા)માં રહે, સમસ્ત વિશ્વને વ્યાપીને ન રહે, જેને અનન્ત અવયવો હોય તે જ પોતાના ભિન્ન ભિન્ન અવયવોથી વિશ્વમાં વ્યાપ્ત થઈ શકે. નિરવયવ પદાર્થને તો પરમાણુની જેમ એક ક્ષુદ્રતમ અર્થાત્ સૌથી નાની જગામાં રહેવું પડે, તે સમસ્ત વિશ્વમાં વ્યાપકરૂપે ન રહી શકે.

20. નાપિ પ્રાગસતઃ સ્વકારણસત્તાસમવાયઃ કાર્યત્વં, તસ્ય નિત્યત્વેન તલ્લક્ષણાયોગાત્ । તલ્લક્ષણત્વે વા કાર્યસ્યાપિ ક્ષિત્યાદેસ્તદ્વન્નિત્યત્વાનુષઙ્ગાત્, કસ્ય બુદ્ધિમદ્દેતુકત્વં સાધ્યતે ।

20. પહેલાં જે પદાર્થ અસત્ હોય પણ પછી સત્તા સાથે સમવાયસંબંધ થવાથી અને પોતાનાં કારણો સાથે સમવાયસંબંધ ધરાવવાથી જે 'સત્' બને છે તે કાર્ય છે આવું કાર્યનું લક્ષણ યોગ્ય નથી કારણ કે સમવાય નિત્ય હોવાથી તેનું કાર્યના લક્ષણમાં હોવું યોગ્ય નથી. [નૈયાયિક અનુસાર સમવાયસંબંધ એક અને નિત્ય છે. તેમના મતે સત્તા સામાન્ય એક, નિત્ય અને વ્યાપક છે. એટલે એવા કોઈ પદાર્થનું હોવું સંભવે જ નહિ કે જેનો સત્તા સાથે સંબંધ ન હોય અને પછી થાય. અર્થાત્ તેનો સદા સત્તા સાથે સંબંધ હોતાં નિત્ય જ બની જાય. નિત્ય સમવાય [કિ નિત્ય સત્તા] અનિત્ય કાર્યનું લક્ષણ બની જ ન શકે.] જો નિત્ય સમવાયને અનિત્યકાર્યના લક્ષણમાં સ્થાન આપવામાં આવે તો સમવાયની જેમ પૃથ્વી વગેરે પણ નિત્ય જ બની જશે. આમ જગતમાં કોઈ કાર્ય જ ન રહેતાં બુદ્ધિમાન ઈશ્વર કોનો કર્તા બનશે ?

21. કિંચ, યોગિનામશેષકર્મક્ષયે પક્ષાન્તઃપાતિન્યપ્રવૃત્તત્વેન ભાગાસિદ્ધોઽયં હેતુઃ, તત્પ્રક્ષયસ્ય પ્રધ્વંસાભાવરૂપત્વેન સત્તાસ્વકારણસમવાયયોર-ભાવાત્ ૨ ।

21. વળી, યોગીઓ પોતાના ધ્યાનબળથી સર્વ કર્મોનો નાશ કરે છે. આમ કર્મનાશ યોગીઓના ધ્યાનનું ફળ હોવાથી કાર્ય તો અવશ્ય છે પરંતુ ન તો તેમાં સત્તા રહે છે કે ન તો તે સમવાયસંબંધ ધરાવે છે. તેથી કાર્યનું પ્રસ્તુત લક્ષણ ભાગાસિદ્ધ છે અર્થાત્ પક્ષના કેટલાક ભાગમાં ન રહેનારું છે. કર્મોનો નાશ પ્રધ્વંસાભાવરૂપ હોવાથી અભાવ નામનો નૈયાયિકસમ્મત પદાર્થ છે. નૈયાયિક અનુસાર સત્તા દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણ પદાર્થોમાં જ રહે છે તેમ જ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય અને વિશેષ આ

પાંચ પદાર્થો સમવાયસંબંધ ધરાવે છે. તેથી અભાવમાં ન તો સત્તા રહે છે કે ન તો અભાવ સમવાયસંબંધ ધરાવે છે. એટલે કર્મનાશ જે અભાવરૂપ છે તથા કાર્ય પણ છે તેને કાર્યનું પ્રસ્તુત લક્ષણલાગુ પડતું નથી. આમ આવું કાર્યનું સંકુચિત લક્ષણ જે પૂરા પક્ષમાં રહેતું નથી તે કાર્યનું સાધક બની શકે નહિ.

**22. કૃતમિતિપ્રત્યયવિષયત્વમપિ ન કાર્યત્વં, યનનોત્સેચનાદિના કૃત-
માકાશમિત્યકાર્યેઽપ્યાકાશે વર્તમાનત્વેનાનૈકાન્તિકત્વાત્ ૩ ।**

22. જેને જોતાં જ જેના વિશે 'કૃતમ્ (બનાવાયું યા ઉત્પન્ન કરાયું છે) એવી બુદ્ધિ થાય તે કાર્ય' આ લક્ષણ પણ ઘટતું નથી. આ લક્ષણ પણ વિપક્ષરૂપ અકાર્ય આકાશમાં રહેતું હોઈ અનૈકાન્તિક યા વ્યભિચારી છે. જ્યારે જમીન ખોદીને માટી અને કાદવ બહાર કાઢવામાં આવે છે ત્યારે ખાડાની સાથે સાથે આકાશ પણ નીકળતું જાય છે. તે ખાડામાં નીકળી આવેલા આકાશ વિશે 'કૃતમ્ - ઉત્પન્ન કરાયું છે' એવી બુદ્ધિ તો થાય છે પરંતુ તે કાર્ય નથી, તે તો આપ નૈયાયિકોના મતે નિત્ય જ છે. આમ કાર્યનું આ લક્ષણ અકાર્યમાં ચાલ્યું જતું હોઈ અનૈકાન્તિક છે.

**23. વિકારિત્વસ્યાપિ કાર્યત્વે મહેશ્વરસ્યાપિ કાર્યત્વાનુષઙ્ગઃ, સતો
વસ્તુનોઽન્યથાભાવો હિ વિકારિત્વમ્ । તત્ત્વેશ્વરસ્યાપ્યસ્તીત્યસ્યાપરબુદ્ધિમબ્દે-
તુકત્વપ્રસજ્ઞાદનવસ્થા સ્યાત્, અવિકારિત્વે ચાસ્ય કાર્યકારિત્વમતિદુર્ઘટ-
મિતિ ૪ । કાર્યસ્વરૂપસ્ય વિચાર્યમાણસ્યાનુપપદ્યમાનત્વાદસિદ્ધઃ કાર્યત્વા-
દિત્યયં હેતુઃ ।**

23. 'જેમાં વિકાર થાય તે વિકારી પદાર્થ કાર્ય છે' એવું કાર્યનું લક્ષણ પણ તર્કસંગત નથી. કાર્યનું આવું લક્ષણ માનતાં તો મહેશ્વર ખુદ કાર્ય બની જાય. [નૈયાયિક મતે તેમનો ઈશ્વર સૃષ્ટિ, રક્ષણ અને સંહાર આ ત્રણે કાર્યો કરે છે, તે કર્તા, ધર્તા અને સંહર્તા છે. તે ઘટ, પટ, તારા, ચંદ્ર, સૂરજ, નદી, પર્વત બધાં વિચિત્ર કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે. હવે વિચારો કે જ્યાં સુધી ઈશ્વર સૃષ્ટિ અને રક્ષામાં લાગેલો રહે છે ત્યાં સુધી તે પ્રલય કરતો નથી. જ્યારે તે પ્રલય કરવા માટે મહાકાલરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તેના સ્વભાવમાં કંઈ પરિવર્તન થાય છે કે નહિ? ભવાં યડાવીને પોતાના રચનાત્મક સ્વભાવને બદલીને સંહારક સ્વભાવ ધારણ કર્યા વિના પ્રલય કેવી રીતે થઈ શકે? ખડક બનાવતી વખતે તેનો જે સ્વભાવ હોય તે જ સ્વભાવ તેનો ચન્દ્ર બનાવતી વખતે રહેતો હોય, તેમાં કંઈ જ પરિવર્તન ન થતું હોય તો ચન્દ્ર ખડક જેવો જ બને, તેનામાં શીતળતા, આહ્લાદકતા, ચાંદનીની ચમક ન આવે. કાળમીઠ પથ્થર બનાવતી વખતે

તેનો જે સ્વભાવ હોય તે જ સ્વભાવ તેનો સૂરજ બનાવતી વખતે રહેતો હોય, તેના સ્વભાવમાં કંઈ જ ફેરફાર ન થતો હોય તો સૂરજ કાળમીઠ પથ્થર જેવો જ બને, તેનામાં આંજી દે તેવો પ્રકાશ, ગરમી, વગેરે ન આવે. એટલે અનેક વિચિત્ર કાર્યોના એક માત્ર ઋષ્ટા ઈશ્વરના સ્વભાવમાં પરિવર્તનને સ્વીકારવું જ પડશે. તેથી આપ નૈયાયિકોના આ કાર્યલક્ષણ અનુસાર પરિવર્તનશીલ, વિકારી હોવાથી ઈશ્વર સ્વયં કાર્ય બની જાય છે. હવે તેને પણ કોઈ બીજો બુદ્ધિમાન ઉત્પન્ન કરશે (કારણ કે તે કાર્ય છે), તે બીજો બુદ્ધિમાન પણ આ જ રીતે કાર્ય બનશે, એટલે તેને પણ કોઈ ત્રીજો બુદ્ધિમાન ઉત્પન્ન કરશે અને આમ અનેક ઈશ્વરો કાર્યરૂપ બનતા જ જશે, તેનો અન્ત જ નહિ આવે, પરિણામે અનવસ્થાદોષ આવશે.] વિકારનો અર્થ છે — સત્ અર્થાત્ અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુના સ્વભાવમાં કંઈક અન્યથાભાવ અર્થાત્ ફેરફાર યા પરિવર્તન થઈ જવું. સ્વભાવમાં ફેરફાર તો ઈશ્વરમાં માનવો જ પડશે, અન્યથા વિચિત્ર જગત અર્થાત્ જગતનાં વિચિત્ર કાર્યો તેમના નિશ્ચિતરૂપમાં એક ઈશ્વરથી ઉત્પન્ન નહિ થઈ શકે. [જો ઈશ્વરમાં કંઈ પણ પરિવર્તન ન થતું હોય, તે સદા આત્યંતિકપણે એકરૂપ જ રહેતો હોય તો તે સદા એકસરખાં અર્થાત્ એક જ સ્વભાવવાળાં કાર્યો ઉત્પન્ન કરે, ઉપરાંત તે કાં તો સદા સૃષ્ટિ જ કર્યા કરે કાં તો સદા પ્રલય જ કર્યા કરે, સૃષ્ટિ અને પ્રલય વારાફરતી ન કરી શકે. જ્યારે કોઈ અમુક કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી ત્યારે તેને અનુલક્ષી ઈશ્વરમાં અકર્તૃત્વ તો માનવું જ પડે અને જ્યારે તે કાર્ય ઉત્પન્ન થવા લાગે ત્યારે તેને અનુલક્ષી ઈશ્વરમાં કર્તૃત્વ પણ માનવું જ પડે. આમ ન માનીએ તો વ્યવસ્થા તૂટી પડે. તેથી ઈશ્વર જ્યાં સુધી પોતાનો અકર્તૃત્વ સ્વભાવ છોડીને કર્તૃત્વ સ્વભાવ ધારણ ન કરે, અકર્તાથી કર્તા ન બને, પોતામાં રહેલા અકર્તૃત્વને ત્યાગીને કર્તૃત્વરૂપમાં પરિવર્તન ન કરે ત્યાં સુધી તે અન્ય કાર્યોનો કર્તા બની શકે નહિ. તાત્પર્ય એ કે જગત્કર્તા બનવા માટે ઈશ્વરે અકર્તૃતા છોડી કર્તૃતા ધારણ કરવી જ પડે.] આમ ઈશ્વરે પરિવર્તનશીલ, વિકારી બનવું પડે. અને પ્રસ્તુત લક્ષણ અનુસાર તો જે વિકારી હોય તે કાર્ય એટલે ઈશ્વર કાર્ય બનાવે જાય. હવે ઈશ્વર કાર્ય હોઈ તેને બનાવનારો બીજો કોઈ બુદ્ધિમાન હશે, બીજો બુદ્ધિમાન પણ કાર્ય હોતાં તેને બનાવનારો કોઈ ત્રીજો બુદ્ધિમાન અને આ પરંપરાનો કોઈ અન્ત આવશે નહિ અને અનવસ્થા થશે. આમાંથી બચવા જો ઈશ્વરને અવિકારી માનશો તો તેનું કાર્યકર્તૃત્વ દુર્ઘટ બની જશે. આમ જેમ જેમ કાર્યના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ કોઈ પણ રીતે કાર્યનું સ્વરૂપ ઘટતું નથી, પરિણામે કાર્યનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ થતું નથી, એટલે આપ નૈયાયિકોએ ઈશ્વરને સિદ્ધ કરવા આપેલો કાર્યત્વહેતુ અસિદ્ધ છે.

24. કિંચ, કાદાચિત્કં વસ્તુ લોકે કાર્યત્વેન પ્રસિદ્ધમ્ । જગતસ્તુ

મહેશ્વરવત્સદા સત્ત્વાત્કથં કાર્યત્વમ્ । તદન્તર્ગતતરુણતૃણાદીનાં કાર્યત્વાત્ત-
સ્યાપિ કાર્યત્વે મહેશ્વરાન્તર્ગતાનાં બુદ્ધ્યાદીનાં પરમાણ્વાદ્યન્તર્ગતાનાં પાકજ-
રૂપાદીનાં ચ કાર્યત્વાત્, મહેશ્વરાદેરપિ કાર્યત્વાનુષઙ્ગઃ । તથા ચાસ્યાષ્યપર-
બુદ્ધિમદ્દેતુકત્વકલ્પનાયામનવસ્થાપસિદ્ધાન્તશ્ચાનુષજ્યતે ।

24. વળી જગતમાં કાર્ય તો તે વસ્તુને કહેવામાં આવે છે જે ક્યારેક ઉત્પન્ન થઈ હોય છે. પરંતુ આ જગત તો ઈશ્વરની જેમ સદા સત્ છે અર્થાત્ અનાદિ છે, તેની ઉત્પત્તિ થઈ જ નથી, તેમ જ તે અનન્ત છે, તેનો નાશ પણ નથી. તો પછી ઈશ્વરને તેનો કર્તા કેવી રીતે મનાય ?

નૈયાયિક — [એ સાચું કે સામાન્યપણે પ્રવાહની દૃષ્ટિએ આ આખેઆખું જગત અનાદિ કહેવાય છે અને આ અખંડ બ્રહ્માંડ છે પણ અનાદિ.] પરંતુ જગતની અંદર રહેનાર તરુણ, તૃણ આદિનો વિશેષરૂપે વિચાર કરતાં એ બધાં સાદિ અને કાર્યરૂપ છે. [જગતના વિશેષ રૂપને જુઓ. એક જન્મે છે તો બીજો મરે છે. એક અંકુર ફૂટે છે તો બીજું કરમાઈ રહ્યું છે. જે તરુણ છે તે ઘરડો થઈ રહ્યો છે. આમ આ વિશેષ દૃષ્ટિએ આ જગતને કાર્ય પણ કહેવાય. છેવટે આ બધાં અગણિત કાર્યોના સમુદાય સિવાય જગત બીજું શું છે ? એટલે જગત કાર્ય પણ છે અને ઈશ્વર તેનો સર્જક છે.]

જૈન — ‘આખેઆખું જગત પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિ છે, છતાં તેની અંદર રહેલી વસ્તુઓ નિત્ય નવાં નવાં રૂપો ધારણ કરે છે એટલે તે રૂપોની દૃષ્ટિએ જગત સાદિ છે તથા કાર્ય છે — આપ નૈયાયિકે આપેલી આ યુક્તિ અનુસાર તો સ્વયં મહેશ્વર તથા પરમાણુ આદિ નિત્ય પદાર્થ પણ કાર્યરૂપ જ સિદ્ધ થાય છે. અમે કહી શકીએ છીએ કે — ‘જો કે મહેશ્વર ઉત્પન્ન થતા નથી અર્થાત્ અનાદિ છે છતાં મહેશ્વરમાં રહેનારા બુદ્ધિ, ઈચ્છા, પ્રયત્ન આદિ ગુણો તો સદા ઉત્પન્ન થતા રહે છે તથા નાશ પામતા રહે છે. તેવી જ રીતે જો કે પરમાણુ ઉત્પન્ન થતો નથી અર્થાત્ અનાદિ છે છતાં અગ્નિના સંયોગથી તેના શ્યામ રંગનું લાલ રંગમાં પરિવર્તન થાય છે જ. તેથી આમ મહેશ્વર પણ જ્યારે કાર્ય બની ગયા ત્યારે તેમને બનાવવા માટે કોઈ બીજા ઈશ્વરની અપેક્ષા રહેશે, બીજા ઈશ્વરને બનાવવા ત્રીજા ઈશ્વરની અને આ પ્રમાણે તો અનવસ્થા જ થશે. વળી, આપ નૈયાયિકોના શાસ્ત્રમાં તો પરમાણુ તથા મહેશ્વરને નિત્ય દ્રવ્યો જ માનેલા છે, પરંતુ તેઓ આપની જ યુક્તિથી કાર્યરૂપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આમ આપના જ સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ આપનું કથન હોવાથી આપને અપસિદ્ધાન્તનો (સિદ્ધાન્તવિરુદ્ધ સ્વીકારનો) દોષ લાગે છે.

25. અસ્તુ વા યથાકથંચિજ્જગતઃ કાર્યત્વં, તથાપિ કાર્યત્વમાત્રમિહ

हेतुत्वेन विवक्षितं, तद्विशेषो वा । यद्याद्यः, तर्हि न ततो बुद्धिमत्कर्तृविशेष-
सिद्धिः, तेन समं व्याप्यसिद्धेः, किं तु कर्तृसामान्यस्य, तथा च हेतोरकिंचि-
त्करत्वं साध्यविरुद्धसाधनाद्विरुद्धत्वं वा । ततः कार्यत्वं कृतबुद्ध्युत्पादकम्,
बुद्धिमत्कर्तृगमकं न सर्वम् । सारूप्यमात्रेण च गमकत्वे वाष्पादेरप्यग्निं प्रति
गमकत्वप्रसङ्गः, महेश्वरं प्रत्यात्मत्वादेः सादृश्यात्संसारित्वकिंचिज्ज्ञत्वाखि-
लजगदकर्तृत्वानुमापकानुषङ्गः, तुल्याक्षेपसमाधानत्वात् । ततो बाष्पधूमयोः
केनचिदंशेन साम्येऽपि तथा कुतश्चिद्विशेषाद्भूमोऽग्निं गमयति न वाष्पादिः,
तथा क्षित्यादीतरकार्यत्वयोरपि कश्चिद्विशेषोऽभ्युपगम्यः ।

25. અથવા, ગમે તે રીતે જગતને કાર્ય માની પણ લઈએ, તો પણ એ પ્રશ્ન તો ઊઠે જ છે કે શું આપ સામાન્ય કાર્યત્વ હેતુ વડે જગતને ઈશ્વરકર્તૃક સિદ્ધ કરવા માગો છો કે કોઈ ખાસ વિશેષ પ્રકારના કાર્યત્વ હેતુ વડે? સામાન્ય કાર્યત્વ અર્થાત્ સામાન્ય રચના વડે જગતને ઈશ્વરરચિત કહેવું એ તો ઈશ્વરની હાંસી કરવા બરાબર છે. સામાન્ય કાર્યત્વની તો સામાન્ય કર્તા સાથે વ્યાપ્તિ છે અને નહિ કે સર્વજ્ઞત્વ આદિ ગુણ વિશેષોથી યુક્ત ઈશ્વરરૂપ કર્તા સાથે. સામાન્ય કાર્યત્વ વડે સિદ્ધ સામાન્ય કર્તાથી તો આપનું નૈયાયિકોનું પ્રયોજન સિદ્ધ નહિ થાય. આપને તો આપના સર્વજ્ઞ, અશરીરી ઈશ્વરને કર્તા સિદ્ધ કરવા છે. સામાન્ય કાર્યત્વ હેતુએ આપના ઈષ્ટ વિશેષ કર્તાથી ઊલટા સામાન્ય કર્તાને સિદ્ધ કર્યા હોવાથી આ હેતુ ઈષ્ટથી ઊલટું સિદ્ધ કરતો હોવાથી વિરુદ્ધ છે. કાર્ય કોઈ ને કોઈ કર્તાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ તો સર્વસમ્મત વાત છે, એમાં કોઈ વિવાદ નથી, અને સામાન્ય કાર્યત્વ હેતુ આનાથી અધિક કશું પણ સિદ્ધ કરી શકતો ન હોવાથી અકિંચિત્કર છે, અર્થાત્ તેનાથી આપ નૈયાયિકોનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. બધાં કાર્યો બુદ્ધિમાન કર્તાના અર્થાત્ ઈશ્વરના ગમક નથી પરંતુ તે જ કાર્યો જે કૃતબુદ્ધિને — અર્થાત્ ‘એમને બુદ્ધિમાન કર્તાએ અર્થાત્ ઈશ્વરે બનાવ્યાં છે’ એવી બુદ્ધિને — ઉત્પન્ન કરે છે તે જ બુદ્ધિમાન કર્તાના અર્થાત્ ઈશ્વરના ગમક છે. [કાર્યો જે કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે તે જ કારણો તેમના કર્તા છે. તે કાર્યોને ભોગવનાર પ્રાણીઓ પણ પોતાનાં કર્મો દ્વારા તેમના કર્તા બની શકે છે. તેથી જે કાર્યો પોતાના વિશે કૃતબુદ્ધિ— ‘ઈશ્વરે એમને બનાવ્યાં છે’ એવી બુદ્ધિ—ઉત્પન્ન કરે છે તે જ કાર્યો ઈશ્વરને પોતાનો કર્તા સિદ્ધ કરી શકે છે, બધાં કાર્યો નહિ.] [કૃતબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે તે કાર્યો જ પોતાના બુદ્ધિમાન કર્તા ઈશ્વરને સિદ્ધ કરી શકે, અન્ય નહિ એમ માનવાને કોઈ કારણ નથી, કેમ કે] બધાં કાર્યો સમાન હોઈ કોઈ પણ કાર્ય (અર્થાત્ સામાન્ય કાર્યત્વ) પોતાના બુદ્ધિમાન કર્તા ઈશ્વરનું અનુમાન કરાવી શકે છે એમ તમે નૈયાયિકો કહો તો ધૂમ અને ધૂમસમાં

ધૂંધળાપણાની સમાનતા જોઈને તેમને એક માનીને ધૂમસથી અગ્નિની સિદ્ધિ કરાવી જોઈએ અર્થાત્ ધૂમસ અગ્નિનું ગમક બનવું જોઈએ, ધૂમ અને ધૂમસમાં ધૂંધળાપણાની દૃષ્ટિએ સમાનતા છે જ. તેવી જ રીતે, 'બધા આત્માઓ સમાન છે' આ સામાન્ય નિયમથી ઈશ્વર અને આપણા આત્મામાં સમાનતા છે જ. તેથી આત્મત્વ હેતુ દ્વારા ઈશ્વર આપણી જેમ જ સંસારી, અસર્વજ્ઞ અને જગતનો અકર્તા સિદ્ધ થાય. આમ જે પ્રશ્ન અને ઉત્તર આપ નૈયાયિકો આપના સામાન્ય કાર્યત્વ હેતુના સમર્થનમાં આપશો તે જ પ્રશ્ન અને ઉત્તર આપની વિરુદ્ધ અમે પણ આપી શકીએ છીએ. તેથી જેમ ધૂમ અને ધૂમસમાં ધૂંધળાપણાની દૃષ્ટિએ થોડીઘણી સમાનતા હોવા છતાં પોતાના વિશેષ ધર્મોના કારણે જ ધૂમ અગ્નિનો અનુભાપક યા ગમક બને છે, ધૂમસ નહિ; અથવા જેમ આત્મત્વ સામાન્યની દૃષ્ટિએ ઈશ્વર અને આપણામાં સમાનતા હોવા છતાં પણ આપણામાં જ રહેનારું કર્મયુક્ત આત્મત્વ સંસારિત્વ યા અસર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરે છે, સામાન્ય આત્મત્વ નહિ, બરાબર તે જ રીતે પૃથ્વી આદિ કાર્યો અને ઘટ આદિ અન્ય કાર્યોમાં જો કે કાર્યત્વરૂપ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ સમાનતા છે તેમ છતાં પૃથ્વી આદિ કાર્યોમાં કોઈ એવી વિશેષતા અવશ્ય માનવી પડશે જે વિશેષકર્તાનું અનુમાન કરાવી શકે. તેથી સામાન્ય કાર્યત્વ હેતુ જગતના કર્તા ઈશ્વરને સિદ્ધ કરી શકતો નથી.

26. અથ દ્વિતીયઃ, તર્હિ હેતોરસિદ્ધત્વં કાર્યવિશેષસ્યાભાવાત્, ભાવે વા જીર્ણકૂપપ્રાસાદાદિવદક્રિયાદર્શિનોઽપિ કૃતબુદ્ધ્યત્પાદકત્વપ્રસન્નઃ । સમારોપાન્નેતિ ચેત્ । સોઽપ્યુભયત્રાવિશેષતઃ કિં ન સ્યાત્ ઉભયત્ર કર્તુરત્તીન્દ્રિયત્વાવિશેષાત્ ।

26. જો વિશેષ પ્રકારના કાર્યત્વ હેતુ વડે અર્થાત્ વિશેષ કાર્ય વડે જગતના કર્તાને અર્થાત્ ઈશ્વરને સિદ્ધ કરવા તમે નૈયાયિકો ઈચ્છતા હો તો આ વિશેષ કાર્યત્વ હેતુ અસિદ્ધ હોઈ તે જગતના કર્તાને અર્થાત્ ઈશ્વરને સિદ્ધ કરી શકશે નહિ. વિશેષ કાર્યત્વ અર્થાત્ વિશેષ કાર્ય અસિદ્ધ છે કારણ કે જગતમાં આપણે બધાં કાર્યોને સમાન જ જોઈએ છીએ. જેવાં ઘટ, ઘટ આદિ કાર્યો છે તેવાં જ પૃથ્વી, પર્વત આદિ કાર્યો છે. જો પૃથ્વી આદિ કાર્યોમાં ખાસ વિશેષતા હોય તો જે લોકોએ પૃથ્વી આદિ કાર્યોને બનતાં જાયાં નથી તેમને પણ 'કૃતમ્ અર્થાત્ આ કાર્યોને ઈશ્વરે બનાવ્યાં છે' એવી કૃતબુદ્ધિ થવી જોઈએ. જેમ પ્રાચીન કૂપ તથા પ્રાચીન મહેલનાં ખંડિયેર જોઈને આપણને, જેમણે તેમને બનતાં જોયાં નથી તેમને, 'કૃત - આના કારીગર બહુ કુશળ હતા, કેટલું સુંદર બનાવ્યું છે' એવી કૃતબુદ્ધિ થાય છે તેમ પૃથ્વી આદિને જોઈને 'ઈશ્વરે શું સુંદર પૃથ્વી બનાવી છે !' એવી કૃતબુદ્ધિ થતી નથી. આવી 'ઈશ્વરે બનાવી છે' એવી 'ઈશ્વરકૃત'

બુદ્ધિ દ્વારા જ આપણે ઈશ્વર પૃથ્વી આદિના કર્તા હોવાનું અનુમાન કરી શકીએ. પણ દુઃખ તો એ વાતનું છે કે પૃથ્વી આદિને વિશે આપણને ‘આ ઈશ્વરકૃત છે’ એવી બુદ્ધિ જ થતી નથી.

નૈયાયિક— આપને પૃથ્વી આદિને વિશે કૃતબુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થવાનું કારણ મિથ્યાવાસનાઓ છે. મિથ્યાવાસનાઓ જ કૃતબુદ્ધિને ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી.

જૈન— પ્રાચીન કૂપ તથા પ્રાચીન મહેલોને અમે બનતાં જોયા નથી તેમ છતાં તેમને વિશે કૃતબુદ્ધિ અમને થાય છે તો પછી પૃથ્વી આદિ વિશે કૃતબુદ્ધિ અમને કેમ નથી થતી? અમારો પ્રશ્ન આ છે, કેમ કે કર્તા તો બચ્ચેના આ વખતે અતીન્દ્રિય છે — અર્થાત્ ઈન્દ્રિય વડે દેખાવા લાયક નથી. [શું અમને જૈનોને મિથ્યાવાસનાના કારણે પૃથ્વી આદિ વિશે કૃતબુદ્ધિ નથી થતી કે આપ નૈયાયિકોને મિથ્યાવાસનાને કારણે પૃથ્વી આદિ વિશે કૃતબુદ્ધિ થાય છે? — આનો નિર્ણય મિથ્યાવાસના તો કરી શકે નહિ.]

27. અથ પ્રામાણિકસ્યાસ્ત્યેવાત્ર કૃતબુદ્ધિઃ । નનુ કથં તસ્ય તત્ર કૃતત્વાવગમોડ્નેનાનુમાનાન્તરેણ વા । આદ્યોડ્ન્યોન્યાશ્રયઃ । તથાહિ— સિદ્ધ-વિશેષણાદ્દેતોરસ્યોત્થાનં, તદુત્થાને ચ હેતોર્વિશેષણસિદ્ધિરિતિ । દ્વિતીયપક્ષે-ડ્નુમાનાન્તરસ્યાપિ સવિશેષણહેતોરેવોત્થાનમ્, તત્રાપ્યનુમાનાન્તરાત્તિસદ્ધા-વનવસ્થા । તત્ર કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદકત્વરૂપવિશેષણસિદ્ધિઃ । તથા ચ વિશેષ-ણાસિદ્ધત્વં હેતોઃ ।

27. નૈયાયિક — જે પ્રામાણિક યા સમજદાર છે તેમને તો પૃથ્વી આદિને જોઈને બરાબર કૃતબુદ્ધિ અર્થાત્ ‘પૃથ્વી આદિને ઈશ્વરે બનાવ્યાં છે’ એવી બુદ્ધિ થાય છે જ. આપ જૈનોની ન જાણે કેવી સમજ છે ?

જૈન— [કોણ પ્રામાણિક છે અને કોણ અપ્રામાણિક એની ચર્ચામાં પડ્યા વિના] સૌપ્રથમ આપ એ બતાવો કે ‘પૃથ્વી આદિ ઈશ્વરકૃત છે’ એ વસ્તુને આપે કયા પ્રમાણથી જાણી? પ્રસ્તુત અનુમાનથી કે કોઈ બીજા અનુમાનથી? જો પ્રસ્તુત અનુમાનથી અર્થાત્ કાર્યત્વ હેતુથી, તો અન્યોન્યાશ્રયદોષ લાગશે. [તમે નૈયાયિકો કહો છો કે આ કાર્યત્વ હેતુ સામાન્ય નથી પણ વિશેષ છે અને તેનો તે વિશેષ તમારા મતે કૃતબુદ્ધિઉત્પાદકત્વરૂપ છે.] જ્યારે કાર્યત્વ હેતુનું કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદકત્વરૂપ વિશેષણ સિદ્ધ થઈ જાય ત્યારે તે સિદ્ધવિશેષણવાળા હેતુ વડે પ્રસ્તુત અનુમાન થાય, અને જ્યારે પ્રસ્તુત અનુમાન થઈ જાય ત્યારે તેનાથી કાર્યત્વ હેતુના કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદકત્વરૂપ વિશેષણની સિદ્ધિ થાય. આ છે અન્યોન્યાશ્રયદોષ. હવે બીજો વિકલ્પ વિચારીએ. જો

અનુમાનાન્તરથી કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદકત્વરૂપ વિશેષણની સિદ્ધિ માનવામાં આવે તો તે અનુમાનાન્તરનું ઉત્થાન પણ સવિશેષણ હેતુથી માનવું પડશે. હવે આ અનુમાનાન્તરના હેતુના વિશેષણને ત્રીજા અનુમાનથી સિદ્ધ કરવું પડશે તથા ત્રીજા અનુમાનના હેતુના વિશેષણને ચોથા અનુમાનથી અને આમ ઉત્તરોત્તર અનુમાનની કલ્પનાથી અનવસ્થાદોષ આવશે. આ રીતે કાર્યત્વ હેતુનું કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદકત્વરૂપ વિશેષણ સિદ્ધ થઈ શકતું ન હોવાથી કાર્યત્વ હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ બની જાય છે.

28. યદુચ્યતે—‘ઝાતપ્રતિપૂરિતભૂમિદર્શનેન કૃતકાનામાત્મનિ કૃત-બુદ્ધ્યુત્પાદકત્વનિયમાભાવઃ’ ઇતિ તદપ્યસત્, તત્રાકૃત્રિમભૂભાગાદિસારૂ-પ્યસ્ય તદનુત્પાદકસ્ય સદ્ધાવાત્તદનુત્પાદસ્યોપપત્તેઃ । ન ચ ક્ષિત્યાદાવપ્ય-કૃત્રિમસંસ્થાનસારૂપ્યમસ્તિ, યેનાકૃત્રિમત્વબુદ્ધિરૂપદ્યતે તસ્યૈવાનખ્યુપ-ગમાત્, અખ્યુપગમે ચાપસિદ્ધાન્તપ્રસક્તિઃ સ્યાદિતિ । કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદકત્વરૂ-પવિશેષણાસિદ્ધેર્વિશેષણાસિદ્ધત્વં હેતોઃ ।

28. નૈયાયિક — અમે તો પહેલાં કહી ગયા છીએ કે જે જમીનને ખોદીને પછી જેમ હતી તેમ પૂરી દેવામાં આવી હોય તેની બાબતમાં કોઈને પણ કૃતબુદ્ધિ થતી નથી. તેથી એવો કોઈ નિયમ નથી કે જે કાર્ય હોય તે કૃતબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે જ.

જૈન— આપનું કહેવું યોગ્ય નથી કેમ કે જે જમીનને ખોદીને પાછી જેમ હતી તેમ જ પૂરીને કરી દેવામાં આવી હોય તે અણખોદેલી જમીન સમાન જ થઈ જાય છે, એટલે તેના વિશે કૃતબુદ્ધિ ન પણ થાય, પરંતુ પૃથ્વી આદિમાં કયાં અકૃત્રિમ સંસ્થાનવાળાં પૃથ્વી આદિ સાથે સમાનતા છે કે જેના કારણે તેમનામાં કૃતબુદ્ધિ ન થઈ શકે અને અકૃત્રિમબુદ્ધિ જ એમનામાં સદા થાય ? કોઈ પણ અકૃત્રિમ પૃથ્વી આદિ તો આપે માન્યાં નથી. જો પૃથ્વી આદિ ન રચવામાં આવેલાં અકૃત્રિમ પૃથ્વી આદિ સાથે સમાનતા ધરાવતાં હોય તો પૃથ્વી આદિમાં કાર્યત્વ હેતુ અસિદ્ધ જ બની જાય. પૃથ્વી આદિને અકૃત્રિમ માનતાં તો આપના ‘પૃથ્વી આદિ ઈશ્વરકૃત છે’ એવા સિદ્ધાન્તનો વિરોધ થાય, અપસિદ્ધાન્તનો દોષ આવે. આમ ‘કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદકત્વ’ આ વિશેષણ અસિદ્ધ હોતાં હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ બની જાય છે.

29. સિદ્ધ્યતુ વા, તથાપ્યસૌ વિરુદ્ધઃ, ઘટાદાવિવ શરીરાદિવિશિષ્ટસ્યૈવ બુદ્ધિમત્કર્તુરત્ર પ્રસાધનાત્ ।

29. અથવા એ માની પણ લઈએ કે પૃથ્વી આદિને વિશે ‘એ ઈશ્વરે બનાવ્યાં છે’ એવી કૃતબુદ્ધિ થાય છે તેમ છતાં ‘કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદક’ વિશેષણવાળો વિશેષ કાર્યત્વ હેતુ

વિરુદ્ધ જ છે કેમ કે ઘડા આદિનો બુદ્ધિમાન કર્તા જેમ શરીરી અસર્વજ છે તેમ પૃથ્વી આદિનો બુદ્ધિમાન કર્તા પણ પ્રસ્તુત હેતુથી શરીરી અસર્વજ જ સિદ્ધ થશે. પરંતુ આપને તો અશરીરી સર્વજ કર્તા સાધ્ય તરીકે ઈષ્ટ છે જ્યારે સિદ્ધ થાય છે તેનાથી બિલકુલ ઊલટો શરીરી અને અસર્વજ, તેથી ઈષ્ટ વિરુદ્ધ સિદ્ધ કરવાના કારણે આ પ્રસ્તુત હેતુ વિરુદ્ધ છે.

30. નન્વેવં દૃષ્ટાન્તદાર્ષ્ટાન્તિકસાધ્યાન્વેષણે સર્વત્ર હેતુનામનુપપત્તિરિતિ ચેત્ । ન । ધૂમાદ્યનુમાને મહાનસેતરસાધારણસ્થાગ્નેઃ પ્રતિપત્તેઃ । અત્રાપ્યેવં બુદ્ધિમત્સામાન્યપ્રસિદ્ધેર્ન વિરુદ્ધત્વમિત્યપ્યયુક્તં, દૃશ્યવિશેષાધારસ્યૈવ તત્સામાન્યસ્ય કાર્યત્વહેતોઃ પ્રસિદ્ધેર્નાદૃશ્યવિશેષાધારસ્ય, તસ્ય સ્વપ્નેઽપ્ય- પ્રતીતેઃ, ખરવિષાણાધારતત્સામાન્યવત્ । તતો યાદૃશાત્કારણાદ્યાદૃશં કાર્યમુપલબ્ધં તાદૃશાદેવ તાદૃશમનુમાતવ્યમ્, યથા યાવદ્ધર્માત્મકાદ્વહેર્યા- વદ્ધર્માત્મકસ્ય ધૂમસ્યોત્પત્તિઃ સુદૃઢપ્રમાણાત્પ્રતિપત્ત્રા તાદૃશાદેવ ધૂમાત્તાદૃશ- સ્યૈવાગ્નેરનુમાનમિતિ ।

30. નૈયાયિક— [આપ તો આવા કુતર્કો કરી નિરર્થક વિવાદ કરી રહ્યા છો. દષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિક (જેને સિદ્ધ કરવા દષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે તે) તે બન્નેમાં પૂર્ણ સમાનતા તો ક્યાંય જોઈ નથી. 'ચન્દ્ર સમાન મુખ છે' અહીં શું ચન્દ્રના આકાશમાં રહેવું, રાતે પ્રકાશ આપવો આદિ ધર્મો મુખમાં છે ? દષ્ટાન્ત તો કોઈ ખાસ ધર્મની પ્રધાનતાના કારણે આપવામાં આવે છે. પર્વતમાં અગ્નિ સિદ્ધ કરવા માટે રસોડાના જે અગ્નિનું દષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે તેના પણ બધા ધર્મ પર્વતના અગ્નિમાં ક્યાં હોય છે ?] દષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિકમાં જો આ રીતે પૂર્ણ સમાનતા શોધવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો સર્વત્ર સઘળાં અનુમાનોનો ઉચ્છેદ થઈ જાય, કોઈ હેતુ જ ઘટે નહિ. [અમે આપ જૈનોની ઉપર્યુક્ત દલીલના જવાબમાં કહી શકીએ કે — 'જેવો લાકડાનો અગ્નિ રસોડામાં છે તેવો જ અગ્નિ પર્વત ઉપર સિદ્ધ થવો જોઈએ, પરંતુ પર્વત ઉપર તો લાકડાનો અગ્નિ નથી પણ તૃણ-પર્ણનો અગ્નિ છે, તેથી હેતુ વિરુદ્ધ છે.'].]

જૈન— તમારી વાત યોગ્ય નથી. પર્વતમાં અગ્નિનું અનુમાન કરતી વખતે તો પર્વતના અગ્નિ અને રસોડાના અગ્નિ એ બન્ને વિશેષ અગ્નિઓમાં રહેનાર એક અગ્નિત્વ નામના સામાન્ય ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી તે સામાન્ય અગ્નિનું અનુમાન કરવું યોગ્ય છે. જો તમે નૈયાયિકો કહો કે અહીં પણ એ જ પ્રમાણે બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વ નામનો સામાન્ય ધર્મ પ્રસિદ્ધ છે એટલે હેતુ વિરુદ્ધ બનતો નથી, તો તમારું આ કથન

અયોગ્ય છે, કારણ કે ઘટ આદિના શરીરી અને અસર્વજ્ઞ કર્તા તથા પૃથ્વી આદિના અશરીરી અને સર્વજ્ઞ કર્તામાં કોઈ સામાન્ય કર્તૃત્વ ધર્મ પ્રસિદ્ધ નથી કે જેના વડે સામાન્યકર્તાનું અનુમાન થઈ શકે. સામાન્ય કર્તૃત્વ ધર્મ પ્રસિદ્ધ નથી કેમ કે આજ સુધી કોઈએ પણ અશરીરી અને સર્વજ્ઞ કર્તાનો અનુભવ કર્યો નથી. અહીં તો પર્વતનો અગ્નિ અને રસોડાનો અગ્નિ બન્ને અગ્નિઓ દૃશ્ય છે, તેથી તેમનામાં રહેનારો અગ્નિત્વ નામનો સામાન્ય ધર્મ પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ કુંભાર આદિ અસર્વજ્ઞ શરીરી કર્તા દૃશ્ય હોવા છતાં પણ ઈશ્વર નામનો સર્વજ્ઞ અશરીરી કર્તા તો સ્વપ્રમાં પણ અનુભવમાં આવતો નથી જેથી બન્નેમાં રહેનાર સામાન્ય કર્તૃત્વની કલ્પના કરી શકાય. જેમ ગધેડાનાં શિંગડાં અપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેમનામાં રહેનાર ખરવિષાણત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મની કલ્પના ન કરી શકાય તેમ સર્વજ્ઞ અને અશરીરી કર્તા પણ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેમાં રહેનારા સામાન્ય કર્તૃત્વની કલ્પના પણ નિતાન્ત અસંભવ છે. તેથી જેવા કારણથી જેવું કાર્ય ઉત્પન્ન થતું દેખાય તેવા કારણથી તેવા જ કાર્યનું અનુમાન કરવું પ્રમાણિકોનું અર્થાત્ સમજદારોનું કર્તવ્ય છે અને નહિ કે દેખાતો હોય શરીરી અસર્વજ્ઞ કર્તા અને સિદ્ધ કરવામાં આવે અત્યન્ત વિલક્ષણ અશરીરી સર્વજ્ઞ કર્તા. આમ જેટલા અને જેવા ધર્મવાળા અગ્નિથી જેટલા અને જેવા ધર્મવાળા ધૂમની ઉત્પત્તિ નિર્બાધ પ્રમાણો દ્વારા પ્રસિદ્ધ હોય તેટલા અને તેવા ધર્મવાળા ધૂમથી તેટલા અને તેવા જ ધર્મવાળા અગ્નિનું અનુમાન કરવું પરીક્ષકને માટે ઉચિત છે, વિલક્ષણનું નહિ. [તેથી દૃષ્ટાન્ત અનુસાર શરીરી અને અસર્વજ્ઞ કર્તા સિદ્ધ થતા હોવાના કારણે કાર્યત્વ હેતુ વિરુદ્ધ જ છે.]

31. એતેન 'સાધ્યસાધનયોર્વિશેષેણ વ્યાસૌ ગૃહ્યમાણાયાં સર્વાનુમાનો-
ચ્છેદપ્રસક્તિઃ' इत्याद्यपास्तं द्रष्टव्यमिति ।

31. તેથી તમે નૈયાયિકોએ જે કહેલું કે સાધ્ય અને સાધનની વિશેષરૂપે વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરાય તો બંધાં અનુમાનોનો ઉચ્છેદ થઈ જાય તેનું ખંડન થઈ ગયું, કેમ કે અમે જૈનોએ સીધો અને સરળ નિયમ બનાવી દીધો છે — અને તે સાચો છે — કે જેવા કાર્યથી જેવું કાર્ય ઉત્પન્ન થતું દેખાય તેવા કારણથી તેવા જ કાર્યનું અનુમાન (યા તેવા જ કાર્ય ઉપરથી તેવા જ કારણનું અનુમાન થાય), અને આ નિયમમાં કોઈ દોષ નથી.

32. તથાકૃષ્ટપ્રભવૈસ્તરુણાદિભિર્વ્યંભિચાર્યયં હેતુઃ । દ્વિવિધાનિ
કાર્યાણ્યુપલભ્યન્તે, કાનિચિદ્બુદ્ધિમત્પૂર્વકાણિ યથા ઘટાદીનિ, કાનિચિત્ત
તદ્વિપરીતાનિ યથાકૃષ્ટપ્રભવતૃણાદીનિ । તેષાં પક્ષીકરણાદવ્યભિચારે, સ
શ્યામસ્તત્પુત્રત્વાદિતત્પુત્રવદિત્યાદેરપિ ગમકત્વપ્રસન્નાન્ન કશ્ચિદ્ધેતુર્વ્યંભિ-

ચારી સ્યાત્, વ્યભિચારવિષયસ્ય સર્વત્રાપિ પક્ષીકર્તુ શક્યત્વાત્ ।

32. વળી, આપનો નૈયાયિકોનો કાર્યત્વ હેતુ વિના ખેડ્યે અને વાવ્યે ઊગી નીકળેલા જંગલી ઘાસ આદિ વિપક્ષમાં રહેતો હોઈ વ્યભિચારી છે. [ખેડ્યા વિના અને વાવ્યા વિના ઊગી નીકળેલા જંગલી ઘાસ, વૃક્ષ આદિ અવયવોવાળા હોઈ કાર્યો તો અવશ્ય છે પરંતુ તેમનો કોઈ બુદ્ધિમાન કર્તા નથી, તેથી કાર્યત્વહેતુ સાધ્યહીન વિપક્ષમાં રહેતો હોઈ વ્યભિચારી છે.]. જગતમાં બે પ્રકારનાં કાર્યો છે – કેટલાંકને તો બુદ્ધિમાન કર્તાએ ઉત્પન્ન કર્યા છે જેમ કે ઘટ વગેરે જ્યારે કેટલાંક એવાં પણ છે જેમને કોઈ બુદ્ધિમાન કર્તાએ ઉત્પન્ન નથી કર્યાં જેમ કે ખેડ્યા-વાવ્યા વિના આપોઆપ ઊગી નીકળતાં જંગલી ઘાસ, છોડ, વૃક્ષ આદિ. આ જંગલી ઘાસ આદિને પણ પક્ષમાં સામેલ કરી દેવાં અર્થાત્ તેમને પણ ઈશ્વરરચિત જ ગણવાં ઉચિત નથી કેમ કે જે વસ્તુ સાથે હેતુનો વ્યભિચાર દર્શાવવામાં આવે તે વસ્તુને પક્ષમાં સામેલ કરી હેતુને અવ્યભિચારી બનાવી દેવામાં આવે તો કોઈ પણ હેતુ વ્યભિચારી રહે જ નહિ. [જ્યાં પણ કોઈએ કોઈ પણ હેતુનો વ્યભિચાર દેખાડ્યો કે તરત જ જેની સાથે હેતુનો વ્યભિચાર દેખાડ્યો હોય તેને પક્ષમાં સામેલ કરીને વ્યભિચારનું વારણ કરવું એ તો છોકરાંના ખેલ જેવું જ થઈ જશે.] ‘ગર્ભગત મૈત્રીનું બાળક શ્યામ છે કેમ કે તે મૈત્રીનું બાળક છે, મૈત્રીના ચાર મોજૂદ બાળકોની જેમ’ એવાં અનુમાનો પણ ગમક બની જશે કેમ કે સર્વત્ર વ્યભિચારના વિષયને પક્ષમાં સામેલ કરીને હેતુને સાચો યા અવ્યભિચારી બતાવી શકાય. [તેથી જે પદાર્થ સાથે હેતુનો વ્યભિચાર દર્શાવવામાં આવે તેને પક્ષમાં સામેલ કરી દેવાની પરિપાટી કોઈપણ રીતે ઉચિત નથી.]

33. ઈશ્વરબુદ્ધ્યાદિભિશ્ચ વ્યભિચારઃ, તેષાં કાર્યત્વે સત્યપિ સમવાયિ-
કારણાદીશ્ચરાદ્ધિભિન્નબુદ્ધિમત્પૂર્વકત્વાભાવાત્ । તદભ્યુપગમે ચાનવસ્થા ।

33. ઈશ્વરની બુદ્ધિ આદિ ગુણો સાથે પણ કાર્યત્વ હેતુ વ્યભિચારી છે. આ બુદ્ધિ આદિ ગુણો આત્માના (ઈશ્વરના) વિશેષ ગુણો છે અને અનિત્ય છે અર્થાત્ કાર્ય છે પરંતુ તેમની ઉત્પત્તિમાં સ્વયં ઈશ્વરરૂપ સમવાયિકારણને અર્થાત્ ઉપાદાનકારણને છોડીને બીજો કોઈ બુદ્ધિમાન ઈશ્વર નિમિત્તકારણ નથી. જો આ ઈશ્વરની બુદ્ધિ આદિની ઉત્પત્તિમાં બીજા ઈશ્વરને નિમિત્તકારણ માનવામાં આવે તો આ બીજા ઈશ્વરની બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ માટે ત્રીજા ઈશ્વરને નિમિત્તકારણ માનવો પડે અને આ પ્રમાણે અનવસ્થાદોષ આવે. [તે જ ઈશ્વર તો પોતાની બુદ્ધિની ઉત્પત્તિમાં સમવાયિકારણ હોય છે, નિમિત્તકારણ હોતો નથી. પરંતુ પ્રસ્તુતમાં તો બુદ્ધિમાન નિમિત્તકારણરૂપ કર્તૃત્વ જ વિવક્ષિત છે.]

34. તથા કાલાત્યયાપદિષ્ટશાયં, અકૃષ્ટપ્રભવાહુરાદૌ કર્ત્રભાવસ્યાધ્ય-
ક્ષેણાધ્યવસાયાત્ । અગ્નેસ્નુષ્ણત્વે સાધ્યે દ્રવ્યત્વવત્ । નનુ તત્રાપ્યદૃશ્ય ઈશ્વર
એવ કર્તેતિ ચેત્, તત્ર । યતસ્તત્ર તત્સદ્ભાવોઽસ્માદેવાન્યતો વા પ્રમાણાત્સિ-
ધ્યેત્ । પ્રથમપક્ષે ચક્રકમ્ । અતો હિ તત્સદ્ભાવે સિદ્ધેઽસ્યાદૃશ્યત્વેનાનુપલ-
મ્ભસિદ્ધિઃ, તત્સિદ્ધૌ ચ કાલાત્યયાપદિષ્ટત્વાભાવઃ, તત્શ્રાસ્માત્તત્સદ્ભાવસિ-
દ્ધિરિતિ । દ્વિતીયપક્ષોઽપ્યયુક્તઃ તત્સદ્ભાવાવેદકસ્ય પ્રમાણાન્તરસ્યૈવાભાવાત્ ।

34. આ કાર્યત્વ હેતુ પ્રત્યક્ષથી બાધિત પક્ષમાં પ્રવૃત્ત થતો હોવાના કારણે કાલાત્યયાપદિષ્ટ અર્થાત્ બાધિત પક્ષ છે. ખેડ્યા વાવ્યા વિના ઊગી નીકળતાં જંગલી ઘાસ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં કોઈ પણ બુદ્ધિમાન કર્તાનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. ઊલટું પ્રત્યક્ષથી તો ત્યાં કર્તાનો અભાવ નિશ્ચિત થાય છે. જેમ અગ્નિને અનુષ્ણ (શીત) સિદ્ધ કરવા માટે આપવામાં આવેલો દ્રવ્યત્વ હેતુ અગ્નિને ગરમ ગ્રહણ કરનાર પ્રત્યક્ષથી બાધિત પક્ષમાં પ્રયુક્ત થવાના કારણે બાધિત છે તેમ કાર્યત્વ હેતુ પણ જંગલી ઘાસ આદિમાં કર્તાના અભાવને ગ્રહણ કરનાર પ્રત્યક્ષથી બાધિત પક્ષમાં પ્રયુક્ત થવાના કારણે બાધિત છે. જો તમે નૈયાયિકો કહો કે જંગલી ઘાસ આદિમાં કર્તા અદૃશ્ય હોવાથી તેની અનુપલબ્ધિ છે તો તે કથન અયોગ્ય છે કેમ કે ત્યાં અદૃશ્ય કર્તાનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરવો કઠિન છે. આપ નૈયાયિકો જ જણાવો કે જંગલી ઘાસ આદિનો અદૃશ્ય કર્તા પ્રસ્તુત અનુમાનથી જ સિદ્ધ થાય છે કે બીજા કોઈ પ્રમાણથી ? જો આ કાર્યત્વ હેતુવાળા અનુમાનથી અદૃશ્ય કર્તાની સિદ્ધિનો પ્રયત્ન કરશો તો ચક્રકદોષ આવશે. જ્યારે કાર્યત્વ હેતુથી કર્તાનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય ત્યારે ખેડ્યા વાવ્યા વિના આપોઆપ ઊગી નીકળતા જંગલી ઘાસના કર્તાની અદૃશ્ય હોવાથી અનુપલબ્ધિ મનાય, અને જ્યારે એ નિશ્ચય થઈ જાય કે જંગલી ઘાસના કર્તાની અનુપલબ્ધિ અદૃશ્ય હોવાના કારણે છે, કર્તાના અભાવના કારણે નથી ત્યારે કાર્યત્વ હેતુમાં અબાધિત વિષયતા આવે, તથા જ્યારે કાર્યત્વ હેતુ અબાધિત હોવાથી કાલાત્યયાપદિષ્ટ દોષથી રહિત બની જાય ત્યારે પેલા જંગલી ઘાસના કર્તાનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરી શકાય. આ રીતે ચક્રકદોષ આવે છે. તે જંગલી ઘાસ આદિના કર્તાનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરનારું બીજું કોઈ જ પ્રમાણ નથી.

35. અસ્તુ વા તત્ર તત્સદ્ભાવઃ, તથાપ્યસ્યાદૃષ્ટત્વે શરીરાભાવઃ કારણં,
વિદ્યાદિપ્રભાવઃ, જાતિવિશેષો વા । પ્રથમપક્ષે કર્તૃત્વાનુપપત્તિઃ અશરીરત્વાત્,
મુક્તાત્મવત્ । નનુ શરીરાભાવેઽપિ જ્ઞાનેચ્છપ્રયત્નાશ્રયત્વેન સ્વશરીરકરણે કર્તૃ-
ત્વમુપપદ્યત્ ઇત્યપ્યસમીક્ષિતાભિધાનં, શરીરસંબન્ધેનૈવ તત્પ્રેરણોપપત્તેઃ,
શરીરાભાવે મુક્તાત્મવત્તદસંભવાત્ । શરીરાભાવે ચ જ્ઞાનાદ્યાશ્રયત્વમપ્યસંભાવ્યં,

તદુત્પત્તાવસ્ય નિમિત્તકારણત્વાત્, અન્યથા મુક્તાત્મનોઽપિ તદુત્પત્તિપ્રસક્તેઃ ।
વિદ્યાદિપ્રભાવસ્ય ચાદૃશ્યત્વહેતુત્વે કદાચિદસૌ દૃશ્યેત । ન ખલુ વિદ્યાભૂતાં
શાશ્વતિકમદૃશ્યત્વં દૃશ્યતે, પિશાચાદિવત્ । જાતિવિશેષોઽપિ નાદૃશ્યત્વે
હેતુરેકસ્ય જાતિવિશેષાભાવાદનેકવ્યક્તિનિષ્પત્તિત્વાત્સ્ય ।

35. અથવા તો માની લઈએ કે તે જંગલી ઘાસ આદિનો કર્તા છે પણ તેમ છતાં તમે જણાવો કે તે દેખાતો કેમ નથી? શું તેના ન દેખાવાનું કારણ તેનું અશરીરી હોવું છે, કે તેનો વિદ્યામન્ત્રાદિનો પ્રભાવ છે, કે તેની વિશિષ્ટ જાતિ છે? જો તેના ન દેખાવાનું કારણ તેનું અશરીરી હોવું છે એ પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારીએ તો તે અશરીરી ઈશ્વર કર્તા પણ ન હોઈ શકે. જેમ મુક્ત જીવો અશરીરી હોઈ કર્તા નથી તેમ ઈશ્વર પણ અશરીરી હોઈ કર્તા ન હોઈ શકે.

નૈયાયિક — શરીરનો કર્તૃત્વમાં કોઈ ઉપયોગ નથી. કર્તા બનવા માટે માત્ર જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્ન જ જોઈએ. જ્યારે મનુષ્ય મરીને નવા શરીરને ધારણ કરવાની તૈયારી કરે છે ત્યારે અશરીરી હોવા છતાં પણ નવા શરીરને કરવામાં તેનું કર્તૃત્વ ઘટે છે. [તે અશરીરી નવા શરીરને બનાવવામાં ઉપયોગી પરમાણુઓને પ્રેરે પણ છે.]

જૈન — તમે જે કહ્યું તે ઘટતું નથી. મર્યા પછી સ્થૂલ શરીર ભલે ન હોય પણ સૂક્ષ્મ શરીર હોય છે જ. એ સૂક્ષ્મ શરીર સાથે તે જીવાત્માનો સંબંધ હોવાથી તે નવું સ્થૂળ શરીર બનાવવા માટે પરમાણુ આદિને પ્રેરે છે. જો તે સૂક્ષ્મ શરીર પણ તેને ન હોય તો તે સર્વથા અશરીરી બની મુક્ત બની જાય. સર્વથા શરીરરહિત બની જતાં તે મુક્ત આત્માઓની જેમ નવું સ્થૂળ શરીર બનાવવા માટે પરમાણુઓને પ્રેરણા ન કરી શકે. વળી જો ઈશ્વર અશરીરી હોય તો તેનામાં જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્ન પણ ન હોય. તમારા નૈયાયિકોના મતે જ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિમાં શરીર નિમિત્તકારણ છે. જો શરીરરૂપ નિમિત્તકારણ વિના જ જ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિ તમે માનશો તો તમારે મુક્ત આત્માઓમાં પણ જ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિ માનવી પડે. પરિણામે તમારી જ્ઞાનાદિ વિશેષ ગુણોની અત્યંત નિવૃત્તિરૂપ મુક્તિનો લોપ જ થઈ જાય. જો વિદ્યામન્ત્રના પ્રભાવે ઈશ્વર પોતાને અદૃશ્ય રાખતો હોય તો ક્યારેક તો કોઈકને તે દેખાવો જોઈએ. વિદ્યા યા મન્ત્રાદિના મોટા મોટા પ્રયોગો કરનારા વિદ્યાધરો પોતાને પિશાચોની જેમ સદા અદૃશ્ય રાખી શકતા નથી, તેઓ ક્યારેક ક્યારેક તો પ્રગટ થઈ જ જાય છે. [પરંતુ ઈશ્વરને જંગલી ઘાસ આદિ બનાવતો તો કોઈએ કદાપિ જોયો જ નથી.] ઈશ્વરની અદૃશ્યતામાં જાતિવિશેષને કારણ ગણવી પણ યોગ્ય નથી કેમ કે જ્યારે આપ નૈયાયિકો ઈશ્વરને એકલો એક જ માનો છો ત્યારે તેને કોઈ જાતિનો ગણવો એ નિતાન્ત અસંગત

છે. જ્ઞાતિ તો અનેક વ્યક્તિઓમાં રહે છે, એક જ વ્યક્તિમાં રહેતી નથી.

36. અસ્તુ વા દૃશ્યોડદૃશ્યો વાસૌ, તથાપિ કિં સત્તામાત્રેણ ૧, જ્ઞાન-વત્ત્વેન ૨, જ્ઞાનેચ્છપ્રયત્નવત્ત્વેન ૩, તત્પૂર્વકવ્યાપારેણ ૪, ऐश्वर्येण ૫, વા ક્ષિત્યાદેઃ કારણં સ્યાત્ । તત્રાદ્યપક્ષે કુલાલાદીનામપિ જગત્કર્તૃત્વમનુષજ્યતે, સત્ત્વાવિશેષાત્ । દ્વિતીયે તુ યોગિનામપિ કર્તૃત્વાપત્તિઃ । તૃતીયોડ્યસાંપ્રતઃ, અશરીરસ્ય પૂર્વમેવ જ્ઞાનાદ્યાશ્રયત્વપ્રતિષેધાત્ । ચતુર્થોડ્યસંભાવ્યઃ, અશરી-રસ્ય કાયવાકૃતવ્યાપારવત્ત્વાસંભવાત્ ।

36. વારુ, ઈશ્વર દૃશ્ય હોય કે અદૃશ્ય હોય, જેવો હોય તેવો ભલે હો, તો પણ એ પ્રશ્ન તો ઊભો થાય છે જ કે તે પૃથ્વી આદિનો કર્તા (૧) પોતાની સત્તા માત્રથી છે (૨) કે જ્ઞાનવાળો હોવાથી છે (૩) કે જ્ઞાન અને ઈચ્છા અને પ્રયત્ન ત્રણેયવાળો હોવાથી છે, (૪) કે જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્ન એ ત્રણ પૂર્વક વ્યાપાર કરવાથી છે (૫) કે ઐશ્વર્યવાળો હોવાથી છે? (૧) જો કેવળ સત્તામાત્રથી (યા ઉપસ્થિતિ યા અસ્તિત્વ માત્રથી) ઈશ્વર જગતનો કર્તા હોય તો કુંભાર આદિ બધા જ જગતના કર્તા બની જાય કેમ કે સત્તા તો તેમનામાં પણ છે જ. [જો ઈશ્વર પોતાની નિષ્ક્રિય સત્તા યા વિદ્યમાનતા માત્રથી જ ઈશારો પણ કર્યા વિના જગતને ઉત્પન્ન કરતો હોય તો કુંભાર પણ કહી શકે કે 'આ જગત મારી સત્તા યા ઉપસ્થિતિના કારણે ઉત્પન્ન થયું છે', કુંભાર જ કેમ? આપણે બધા નિત્ય અને વ્યાપક હોવાથી (નૈયાયિક મતે બધા જ આત્માઓ કૂટસ્થનિત્ય અને વિભુ છે) બધી જગાએ તથા સદા ઉપસ્થિતિ યા વિદ્યમાન જ છીએ અને તેથી આપણે બધા કહીશું કે 'અમારી સત્તા યા ઉપસ્થિતિના કારણે આ ચરાચર જગત ઉત્પન્ન થયું છે.' નિષ્ક્રિય ઉપસ્થિતિ યા વિદ્યમાનતા માત્રથી જ જો 'સૃષ્ટિકર્તા'નું મોટું પદ મળતું હોય તો વહેતી ગંગામાં કોણ હાથ ન ધુએ. બધા જ ઈશ્વર બની જશે.] (૨) જો સમસ્ત જગતનું પરિજ્ઞાન હોવા માત્રથી ઈશ્વર જગતનો કર્તા બનતો હોય, તો સર્વજ્ઞ યોગીઓને પણ સમસ્ત જગતનું પરિજ્ઞાન હોય છે જ એટલે તે બધા સર્વજ્ઞ યોગીઓ જગતના કર્તા બની જશે. (૩) અશરીરી ઈશ્વરમાં જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્નનું હોવું તો મુક્ત આત્માઓની જેમ નિતાન્ત અસંભવ છે એ તો અમે પહેલાં જ દર્શાવી દીધું છે. તેથી જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્નવાળો હોવાના કારણે પણ તે સૃષ્ટિકર્તા છે એમ કહી શકાય નહિ. (૪) 'જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્નપૂર્વક વ્યાપાર કરવાથી ઈશ્વર જગતનો કર્તા છે' એ ચોથો વિકલ્પ યા પક્ષ પણ અસંગત છે કેમ કે જ્યારે ઈશ્વરને શરીર જ નથી ત્યારે તે જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્નપૂર્વક મન, વચન અને કાયાનો વ્યાપાર કરશે કેવી રીતે અને તે વ્યાપાર થશે ક્યાં? આત્માનો જ્ઞાનાદિપૂર્વક

વ્યાપાર તો શરીરમાં જ અને શરીર દ્વારા જ થાય છે.

37. ऐश्वर्यमपि ज्ञातृत्वं कर्तृत्वमन्यद्वा । ज्ञातृत्वं चेत्; तत्किं ज्ञातृत्वमात्रं सर्वज्ञातृत्वं वा । आद्यपक्षे ज्ञातૈवासૌ स्यान्नैश्वरः, अस्मदाद्यन्यज्ञातृत्वत् । द्वितीयेऽप्यस्य सर्वज्ञत्वमेव स्यान्नैश्वर्यं, सुगतादिवत् । अथ कर्तृत्वम्; तर्हि कुम्भकारादीनामप्यनेककार्यकारिणामैश्वर्यप्रसक्तिः । नाप्यन्यत्; इच्छाप्रयत्न-व्यतिरेकेणान्यस्यैश्वर्यनिबन्धनस्येश्वरोऽभावात् ।

37. [ઈશ્વરને ઐશ્વર્યના કારણે જગતનો કર્તા કહેવો પણ તર્કસંગત લાગતું નથી કેમ કે જેના કારણે તે જગતનો કર્તા બને છે તે ઐશ્વર્યનું સ્વરૂપ જ અનિશ્ચિત છે.] ઈશ્વરમાં જે ઐશ્વર્ય છે તે કેવું છે? શું છે? શું તેનામાં જગતનું જ્ઞાન હોવાથી જ્ઞાતૃત્વરૂપ ઐશ્વર્ય છે, કે તે જગતની રચના કરે છે એટલે કર્તૃત્વરૂપ ઐશ્વર્ય છે, કે પછી તેનામાં કોઈ બીજા પ્રકારનું ઐશ્વર્ય છે? જ્ઞાતૃત્વરૂપ ઐશ્વર્ય પણ બે પ્રકારનું હોઈ શકે છે — અલ્પનું જ્ઞાતૃત્વ (અલ્પજ્ઞાતૃત્વ) અને સર્વનું જ્ઞાતૃત્વ (સર્વજ્ઞાતૃત્વ). જો ઈશ્વરનું જ્ઞાતૃત્વ પહેલા પ્રકારનું હોય તો તે આપણી જેમ કેવળ જ્ઞાતા જ બની શકે, જગતનો કર્તા ન બની શકે. જો તેનામાં સર્વજ્ઞાતૃત્વરૂપ જ્ઞાતૃત્વ હોય તો તે બુદ્ધ આદિની જેમ સર્વજ્ઞ જ બની શકે, પણ જગતનો કર્તા ઈશ્વર નહિ. જો ઈશ્વરમાં કર્તૃત્વરૂપ ઐશ્વર્ય હોવાથી તે જગતનો કર્તા બનતો હોય તો અનેક કાર્યોના કરનારા હોવાથી કુંભાર વગેરેમાં પણ કર્તૃત્વરૂપ ઐશ્વર્ય હોવાથી જગતના કર્તા ઈશ્વર બની જાય. [ઈશ્વરમાં કર્તૃત્વરૂપ ઐશ્વર્ય હોવાથી તે ઈશ્વર હોય તો ઘડાને કુંભાર બનાવે છે, વણકર કાપડ બનાવે છે, ચિત્રકાર ચિત્રની રચના કરે છે, તેથી તે બધામાં કર્તૃત્વ હોવાના કારણે ઈશ્વરના આસન પર જઈ બેસશે. અનેક કાર્યોને કરવાં એ કંઈ ખાસ ઐશ્વર્ય ન કહેવાય કેમ કે અનેક કલાઓમાં કુશલ એક જ વ્યક્તિ ભિન્ન ભિન્ન સહકારી કારણોની મદદથી ઘટ, કાપડ, ચિત્ર, મૂર્તિ આદિ અનેક કાર્યો ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને કરે પણ છે, તેથી તે પણ ઈશ્વરના સર્વોચ્ચ પદના અધિકારી બની જશે.] ઉપરાંત, ઈચ્છા અને પ્રયત્ન સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ ઈશ્વરમાં ઐશ્વર્ય દર્શાવનારી છે પણ નહિ કે જેના દ્વારા ઈશ્વરમાં કોઈ અન્ય પ્રકારના ઐશ્વર્યની કલ્પના કરી શકાય.

38. किञ्च ईश्वरस्य जगन्निर्माणे यथारुचिप्रवृत्तिः १, कर्मपातन्त्र्येण २, करुणया ३, क्रीडया ४, निग्रहानुग्रहविधानार्थं ५, स्वभावतो ६ वा ।

38. વળી, [ઈશ્વર જગતનું સર્જન શા માટે કરે છે? જગતનું નિર્માણ કરવા માટે તેનું પ્રયોજન શું છે? પ્રયોજન વિના તો મૂર્ખ પણ પ્રવૃત્તિ ન કરે.] શું ઈશ્વર(૧)

પોતાની રુચિથી જગન્નિર્માણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, કે (૨) આપણાં પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મોને અધીન થઈને જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, કે (૩) દયા યા કરુણાને લીધે જગતને સર્જે છે, કે (૪) ક્રોડા માટે જગત બનાવે છે, કે (૫) સજ્જનોનું ભલું કરવા અને દુર્જનોને દંડ દેવા જગતનું નિર્માણ કરે છે, કે (૬) પછી પોતાના સ્વભાવથી જ જગતનું સર્જન કરે છે અર્થાત્ જગતનું સર્જન કરવું એ એનો સ્વભાવ છે માટે ઈશ્વર જગતનું સર્જન કરે છે ?

૩૯. અત્રાદ્યવિકલ્પે કદાચિદન્યાદૃશ્યેવ સૃષ્ટિઃ સ્યાત્ । દ્વિતીયે સ્વાતન્ત્ર્યહાનિઃ । તૃતીયે સર્વમપિ જગત્સુચિતમેવ કુર્યાત્, અથેશ્વરઃ કિં કરોતિ પૂર્વાર્જિતૈરેવ કર્મભિર્વશીકૃતા દુઃખમનુભવન્તિ તદા તસ્ય કઃ પુરુષકારઃ, અદૃષ્ટપેક્ષસ્ય ચ કર્તૃત્વે કિં તત્કલ્પનયા, જગતસ્તદધીનતૈવાસ્તુ, કિમનેનાન્તર્ગઙ્ગનાત્ર ।

૩૯. (૧) જો ઈશ્વર પોતાની રુચિ અનુસાર અર્થાત્ ઈચ્છાનુસાર જેવી ઈચ્છા થાય તેવું જગત બનાવતો હોય તો ઈશ્વરની ક્યારેક અન્ય પ્રકારની ઈચ્છા થતાં વિલક્ષણ પ્રકારનું જગત બની જાય. [ઈશ્વર તો સ્વતન્ત્ર છે, તેની ઈચ્છા પર કોઈ જાતનો અંકુશ પણ નથી, એટલે વિલક્ષણ પ્રકારનું જગત બનાવવાની તેની ઈચ્છા સંભવે છે. પરંતુ આજ સુધી આ જગતનું એક જ રૂપ, તેના એકસરખા નિયમો જ જોયા જાણ્યા છે, અન્ય પ્રકારનું જગત ન તો સાંભળ્યું છે કે દેખ્યું છે.] (૨) જો ઈશ્વર આપણાં પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મોને અધીન થઈને જગતનું નિર્માણ કરતો હોય તો તેની સ્વતન્ત્રતા ક્યાં રહી? [તે શેનો ઈશ્વર? તે તો અમારાં કર્મોના હુકમનું પાલન કરનારો એક સાધારણ મેનેજર બની ગયો.] (૩) જો ઈશ્વર દયા યા કરુણા કરીને જગતનું નિર્માણ કરતો હોય તો જગતમાં કોઈ દુઃખી પ્રાણી ઉત્પન્ન થવું જ ન જોઈએ. આખું જગત સુખી જ સુખી ઉત્પન્ન થવું જોઈએ.

નૈયાયિક — ઈશ્વર શું કરે? આ દુઃખી જીવો પોતાના પૂર્વજન્મમાં કર્મોને વશ થઈને તે કર્મોનાં ફળરૂપ દુઃખ ભોગવે છે. [જેવું કર્યું તેવું પામે છે.]

જૈન — જો બધું સુખ-દુઃખ આપણને આપણાં કર્મો અનુસાર જ મળે છે તો ઈશ્વરે શું પુરુષાર્થ કર્યો? [ઈશ્વરથી ચડિયાતી કર્મોની શક્તિ સિદ્ધ થાય છે.] જો ઈશ્વરને પણ છેવટે કર્મોને વશ થઈ પ્રવૃત્તિ કરવી પડતી હોય તો વચમાં દલાલ સમાન તેની કલ્પના કરવી જ નિરર્થક છે. [કર્મો પોતે જ પોતાનાં ફળો સીધેસીધા જ જીવોને આપશે. ખરો પુરુષાર્થો તો તે કહેવાય જે કર્મોની પરવા કર્યા વિના જ જગતને સુખી બનાવે, વસ્તુતઃ તે જ ઈશ્વર ગણાય. કર્મપરતન્ત્ર ઈશ્વર નિરર્થક છે.] તેના કરતાં તો એ જ સારું છે કે

જગત સીધું જ કર્મને પરતન્ત્ર રહે, બકરીના ગળાના આંચળ જેવા નિર્રથક ઈશ્વરનું શું કામ ?

40. ચતુર્થપદ્મમયોસ્તુ વીતરાગદ્વેષતાભાવઃ પ્રસજ્યતે । તથાહિ— “રાગ-વાનીશ્વરઃ ક્રીડાકારિત્વાદ્બાલવત્, તથા અનુગ્રહપ્રદત્વાદ્રાજવત્, તથા દ્વેષ-વાનસૌ નિગ્રહપ્રદત્વાત્તદ્વદેવ” ઇતિ ।

40. (૪) જો ઈશ્વરે ક્રીડા કરવા માટે જગતનું નિર્માણ કર્યું હોય અર્થાત્ તેણે પોતાના મનોવિનોદ માટે આ બધો ખેલ કર્યો હોય અને રમકડાં બનાવ્યાં હોય તો ખેલાડી બાળકો જેવો જ તે રાગ-દ્વેષવાળો બની જાય. [મનોવિનોદ માટે લીલા કરવી એ તો રાગવૃત્તિનું ફળ છે. વળી જે મનોવિનોદ માટે અર્થાત્ આનંદ મેળવવા માટે ક્રીડા યા લીલા કરે તેનામાં આનંદની અધૂરપ જ હોય, તે સંપૂર્ણાનંદ ન હોય. જે સંપૂર્ણાનંદ ન હોય તે પૂર્ણ કેવી રીતે ગણાય ? અને તો પછી તે ઈશ્વર શેનો ? આનંદઘનજી ઋષભ જિનેશ્વરના પ્રથમ સ્તવનમાં કહે છે કે ‘દોષરહિતને લીલા નવિ ઘટે રે, લીલા દોષવિલાસ.’] તેથી આપણે નિશ્ચિતપણે કહી શકીએ છીએ કે — ‘ઈશ્વર રાગી છે કેમ કે તે ક્રીડા કરે છે, બાળકની જેમ.’ (૫) જો ઈશ્વર સજ્જનો ઉપર અનુગ્રહ કરવા અને દુર્જનોને દંડ દેવા જગતનું સર્જન કરતો હોય તો પણ તે રાગદ્વેષવાળો જ હોય. તે ભક્તોનો ઉદ્ધાર રાગથી જ કરે અને દુષ્ટોને દંડ દ્વેષથી જ દે. વિના રાગ-દ્વેષ અનુગ્રહ-નિગ્રહ કરી શકાતા નથી. રાગદ્વેષવિનિર્મુક્ત વ્યક્તિ અનુગ્રહ-નિગ્રહના પ્રપંચમાં પડતી જ નથી. તેથી એ પણ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે — ‘ઈશ્વર રાગદ્વેષવાળો છે કેમ કે તે કોઈ ઉપર અનુગ્રહ કરે છે અને કોઈનો નિગ્રહ કરે છે, જેમ કે રાજા.’

41. અથ સ્વભાવતઃ, તર્હાચેતનસ્યાપિ જગત્ એવ સ્વભાવતઃ પ્રવૃત્તિસ્તુ કિં તત્કર્તૃકલ્પનયેતિ । ન કાર્યત્વહેતુર્બુદ્ધિમન્તં કર્તાર્મીશ્વરં સાધયતિ ।

41. જો જગતનું સર્જન કરવું ઈશ્વરનો સ્વભાવ હોવાથી તે જગતનું સર્જન કરતો હોય તો અચેતન જગત પોતાના સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્તિ કરે, તેના કર્તાની કલ્પના કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. [જો તમારે નૈયાયિકોને છેવટે સ્વભાવનો આશરો લેવો પડતો હોય તો તમારે અચેતન પદાર્થોનો જ એ સ્વભાવ માની લેવો જોઈએ કે ‘જેવા કારણોનો સંયોગ અચેતન પદાર્થો પામે છે તેવા રૂપે પોતાની પ્રવૃત્તિ સ્વભાવથી જ કરે છે.’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે હાઈડ્રોજનમાં જ્યારે ઓક્સિજન અમુક માત્રામાં મળે છે, અર્થાત્ તેમનું સંયોજન થાય છે, ત્યારે સ્વભાવથી જ જલ બની જાય છે. વચમાં એજંટ (દલાલ)ની શું આવશ્યકતા છે ?] આમ બધી રીતે વિચારના કાર્ય ન હેતુ

વડે કોઈ પણ રીતે ઈશ્વરની સિદ્ધિ થતી નથી.

**42. एवं संनिवेशविशिष्टत्वादचेतनोपादानत्वादभूतभावित्वादित्याद-
योऽपि स्वयमुत्थाप्याः, तुल्याक्षेपसमाधानत्वात् । किंच क्षित्यादेर्बुद्धि-
मत्पूर्वकत्वे साध्ये प्रदीयमानाः सर्वेऽपि हि हेतवो विरुद्धा दृष्टान्तानुग्रहेण
सशरीरासर्वज्ञासर्वकर्तृपूर्वकत्वसाधनात् । न च धूमात्पावकानुमानेऽप्ययं
दोषः तत्र तार्णपाण्णादिविशेषाधारवह्निमात्रव्याप्तस्य धूमस्य दर्शनात् । नैवमत्र
सर्वज्ञासर्वज्ञकर्तृविशेषाधिकरणतत्सामान्येन कार्यत्वस्यास्ति व्याप्तिः, सर्वज्ञ-
स्य कर्तृतोऽनुमानात्प्रागसिद्धेः ।**

42. આ જ રીતે ‘પૃથ્વી આદિ બુદ્ધિમાન કર્તા દ્વારા બનાવાયાં છે કારણ કે તેમની રચના વિશિષ્ટ છે’, ‘કારણ કે તેમનામાં અચેતન પરમાણુઓ ઉપાદાનકારણ છે’, ‘કારણ કે તેઓ પહેલાં ન હતાં પણ પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે’ ઈત્યાદિ આપવામાં આવતા હેતુઓનું ખંડન કાર્યત્વ હેતુની જેમ જ પોતે જાતે જ કરી લેવું. જે પ્રમાણે કાર્યત્વ હેતુની ચર્ચામાં શંકા-સમાધાન કરવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે જ આ હેતુઓમાં પણ શંકા-સમાધાન કરી લેવું. જે પ્રકારે કાર્યત્વ હેતુમાં ભાગાસિદ્ધ, વિરુદ્ધ, વ્યભિચાર, કાલાત્યાયાપદિષ્ટ આદિ અનેક દોષ દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે પ્રકારે જ આ બધા હેતુઓમાં તે દોષો દર્શાવવા. સૌથી મોટો દોષ તો વિરુદ્ધ છે. જે ઘડાને વારંવાર દૃષ્ટાન્ત તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે તે ઘડાના દૃષ્ટાન્તથી તો જગતનો કર્તા સશરીર, અસર્વજ્ઞ અને અસર્વગત બુદ્ધિમાન સિદ્ધ થાય. આમ સર્વજ્ઞ, અશરીરી અને સર્વગત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ કર્તા ઈષ્ટ છે જ્યારે આ બધા હેતુઓ તો તેનાથી વિપરીત અસર્વજ્ઞ, સશરીર અને અસર્વગત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ કર્તાને સિદ્ધ કરતા હોઈ વિરુદ્ધ છે. ધૂમ દ્વારા અગ્નિનું અનુમાન કરવામાં આ દોષ નથી આવતો કેમ કે અહીં પર્વત ઉપરના, તૃણપર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિમાં અને રસોડાના લાકડાથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિમાં રહેનાર એક અગ્નિત્વ સામાન્યનો અનુભવ થાય છે અને આ અગ્નિત્વ સામાન્યના કારણે સામાન્યરૂપે અગ્નિનું અનુમાન કરવું સહજ છે. પરંતુ આ પૃથ્વી આદિના સર્વજ્ઞ, અશરીરી કર્તા અને ઘટ આદિના અસર્વજ્ઞ, સશરીરી કર્તા – આ બે વિશેષ કર્તાઓમાં કોઈ કર્તૃત્વ નામનો સામાન્ય ધર્મ અનુભવમાં આવતો નથી કે જેનાથી પહેલાં સામાન્ય કર્તાનું અનુમાન કરી શકાય, કારણ કે પહેલાં ક્યાંય પણ સર્વજ્ઞ કર્તાનું પ્રત્યક્ષ થયું નથી કે જેના આધારે અસર્વજ્ઞ કર્તા અને સર્વજ્ઞ કર્તાના કર્તૃત્વ સામાન્યનું ગ્રહણ થાય. અને કર્તૃત્વ સામાન્યના ગ્રહણ વિના કર્તૃત્વ સામાન્ય અને કાર્યત્વ સામાન્યની વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ થાય જ નહિ અને વ્યાપ્તિ વિના અનુમાન ન

સંભવે. આપ નૈયાયિકો જે અનુમાનથી સર્વજ્ઞ કર્તાને સિદ્ધ કરવા માગો છો તે અનુમાન પૂર્વે ક્યાંય પણ સર્વજ્ઞ કર્તાનું પ્રત્યક્ષ થયું ન હોઈ અસિદ્ધ છે એટલે વ્યાપ્તિ સંભવતી નથી.

**43. વ્યભિચારિણશ્રામી બુદ્ધિમન્તમન્તરેણાપિ વિદ્યુદાદીનાં પ્રાદુર્ભાવવિ-
ભાવનાત્, સ્વપ્નાદ્યવસ્થાયામબુદ્ધિમત્પૂર્વસ્યાપિ કાર્યસ્ય દર્શનાચ્ચેતિ ।**

43. નૈયાયિકોએ ઈશ્વરને પૃથ્વી આદિના કર્તા સિદ્ધ કરવા આપેલા બધા હેતુઓ — ‘કાર્ય હોવાથી (કાર્યત્વ)’ ‘કાર્ય રચનાવિશિષ્ટ હોવાથી (સન્નિવેશવિશિષ્ટત્વ)’ આદિ — વ્યભિચારી પણ છે. વીજળી, મેઘ આદિ કાર્ય છે, વિશિષ્ટ રચનાવાળાં છે, તેમનાં ઉપાદાનકારણ અચેતન પરમાણુઓ છે, તેઓ પહેલાં ન હતાં પણ પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે — આમ તેમનામાં બધા હેતુઓ મોજૂદ છે પરંતુ તેમને કોઈ બુદ્ધિમાને બનાવ્યાં નથી, તેઓ આપોઆપ પરમાણુઓનો સંયોગ થતાં બની ગયાં છે. વીજળી આદિમાં હેતુના રહેવાથી અને સાધ્યના ન રહેવાથી ઉક્ત બધા હેતુઓ વ્યભિચારી છે. વળી, સ્વપ્ન તથા મૂર્છિત આદિ અવસ્થાઓમાં અબુદ્ધિમાન કર્તા વડે જ અનેક કાર્યો ઉત્પન્ન થતાં દેખાય છે.

**44. કાલાત્યયાપદિષ્ટશ્ચૈતે, પ્રત્યક્ષાગમબાધિતપક્ષાનન્તરં પ્રયુક્તત્વાત્ ।
તદ્બાધા ચ પૂર્વમેવ દર્શિતા ।**

44. વળી, આ બધા હેતુઓ કાલાત્યયાપદિષ્ટ પણ છે કેમ કે ખેડ્યા વાવ્યા વિના આપોઆપ ઊગી નીકળતા જંગલી ઘાસ આદિમાં પ્રત્યક્ષથી કર્તાનો અભાવ પહેલેથી જ નિશ્ચિત છે. આગમમાં (ગીતામાં) પણ ‘ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ’ — ઈશ્વરમાં જગતનું કર્તૃત્વ પણ નથી કે કર્મોનો તે સર્જક પણ નથી ઈત્યાદિ વર્ણનથી અકર્તારૂપે પણ ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન થયું છે. આમ પ્રત્યક્ષ અને આગમથી બાધિત પક્ષમાં આ બધા હેતુઓની પ્રવૃત્તિ હોવાથી તેઓ બાધિતવિષય છે એટલે કાલાત્યયાપદિષ્ટ છે. પ્રત્યક્ષ આદિથી પક્ષમાં બાધા કેવી રીતે આવે છે તે પહેલાં દર્શાવી દીધું છે.

**45. પ્રકરણસમાશ્રામી, પ્રકરણચિન્તાપ્રવર્તકાનાં હેત્વન્તરાણાં સદ્ભા-
વાત્ । તથાહિ— ઈશ્વરો જગત્કર્તા ન ભવતિ નિરુપકરણત્વાત્, દળ્ડચક્રચીવ-
રાદ્યુપકરણરહિતકુલાલવત્, તથા વ્યાપિત્વાદાકાશવત્, એકત્વાત્તદ્વદિત્યા-
દય ઇતિ ।**

45. જગતને અકર્તૃક સિદ્ધ કરનારા અનેક પ્રત્યનુમાનો અર્થાત્ વિપરીત

અનુમાનો મોજૂદ હોવાથી નૈયાયિકોના આ બધા હેતુઓ પ્રકરણસમ છે. આ વિપરીત અનુમાનો વિરુદ્ધ પ્રકરણની ચિન્તા ઉપસ્થિત કરીને પહેલાંના મૂલ હેતુઓના સામર્થ્યને રુંધે છે. અકર્તૃત્વને સિદ્ધ કરનારાં અનુમાનો આ છે — ‘ઈશ્વર જગતનો કર્તા ન હોઈ શકે કેમ કે તેની પાસે જગતને રચવાનાં ઉપકરણો (ઓજારો) નથી, જેમ કે દંડ, ચાકડો, દોરી આદિ ઉપકરણોથી રહિત કુંભાર ઘડાને બનાવી શકતો નથી.’ ‘ઈશ્વર જગતનો કર્તા નથી કેમ કે તે સર્વવ્યાપી હોવાથી ક્રિયાશૂન્ય છે, જેમ કે આકાશ.’ ‘ઈશ્વર વિચિત્ર જગતનો કર્તા ન હોઈ શકે કેમ કે તે એક છે, એક સ્વભાવવાળો છે, જેમ કે આકાશ.’ આવાં અનેક પ્રત્યનુમાનો રજૂ કરી શકાય.

46. નિત્યત્વાદીનિ તુ વિશેષણાનિ તદ્ભવસ્થાપનાયાનીયમાનાનિ શણ્ઠં પ્રતિ કામિન્યારૂપસંપન્નિરૂપણપ્રાયાણ્યપકર્ણનીયાન્યેવ । વિચારાસહત્-
 ય્યાપનાર્થ તુ કિંચિદુચ્યતે । તત્રાદૌ નિત્યત્વં વિચાર્યતે તત્ત્વેશ્વરે ન ઘટતે ।
 તથાહિ—નેશ્વરો નિત્યઃ, સ્વભાવભેદેનૈવ ક્ષિત્યાદિકાર્યકર્તૃત્વાત્, અપ્રચ્યુતાનુ-
 ત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવં કૂટસ્થં નિત્યમિતિ હિ નિત્યત્વલક્ષણાભ્યુપગમાત્ ।
 સ્વભાવભેદાનભ્યુપગમે ચ સૃષ્ટિસંહારાદિવિરુદ્ધકાર્યકારિત્વમતિદુર્ઘટમ્ । નાપિ
 તજ્ઞાનાદીનાં નિત્યત્વં વાચ્યં પ્રતીતિવિરોધાત્, ઈશ્વરજ્ઞાનાદયો ન નિત્યા જ્ઞાના-
 દિત્વાદસ્મદાદિજ્ઞાનાદિવદિત્યનુમાનવિરોધાચ્ચ । એતેન તદીયજ્ઞાનાદયો નિત્યા
 ઇત્યાદિ યદવાદિ તદપોહિતમૂહનીયમ્ ।

46. ઈશ્વરની સિદ્ધિ માટે તેનાં નિત્યત્વ, સર્વજ્ઞત્વ વગેરે વિશેષણો રજૂ કરવાં એ તો કોઈ નપુંસકને ઉત્તેજિત કરવા તેની આગળ કોઈ કમનીય કામિનીનાં રૂપ-
 લાવણ્યની પ્રશંસા કરવા જેવું નિરર્થક અને હાસ્યાસ્પદ છે. જ્યારે મૂળમાં ઈશ્વર જ
 સિદ્ધ નથી ત્યારે તેના સર્વજ્ઞત્વ આદિ વિશેષણોની કથા સાંભળી કેવળ સમય જ
 બરબાદ કરવાનો છે. તેમ છતાં તે વિશેષણોની નિરર્થકતા દર્શાવવા થાંડોક વિચાર
 કરીએ છીએ. સૌપ્રથમ ઈશ્વરની નિત્યતાનો વિચાર કરીએ. ઈશ્વર નિત્ય નથી કેમ કે
 તે પૃથ્વી, વન, પર્વત, નદી આદિ વિચિત્ર કાર્યોને વિવિધ સ્વભાવોથી બનાવે છે.
 [જો ઈશ્વરમાં સ્વભાવભેદ ન માનવામાં આવે તો આ વિચિત્ર કાર્યો ઉત્પન્ન થઈ શકે
 જ નહિ. એક સ્વભાવવાળી વસ્તુથી એકસરખાં જ કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ઈશ્વર
 રચના કરે છે, સંહાર કરે છે, ઈત્યાદિ વિરુદ્ધ કાર્યોને કરે છે, તેથી સૃષ્ટિ કરતી વખતે
 સંહાર કરવાના સ્વભાવનો અભાવ અને સંહાર વખતે સૃષ્ટિ કરવાના સ્વભાવનો
 અભાવ માનવો જ જોઈએ. જેનામાં સ્વભાવભેદ થાય તે નિત્ય ન રહી શકે.] જે વસ્તુ
 સદા એવી ને એવી જ રહેતી હોય, જેનામાં કોઈ નૂતન સ્વભાવ ઉત્પન્ન થતો જ ન

હોય અને ન તો જેના કોઈ પૂર્વ સ્વભાવનો નાશ થતો હોય તે સદા સ્થાયી કૂટસ્થનિત્ય વસ્તુ જ નિત્ય કહેવાય છે. પરંતુ જેમાં સ્વભાવભેદ થાય તેને નિત્ય ન કહી શકાય. ઈશ્વરના જ્ઞાન, ઈચ્છા, પ્રયત્ન આદિ ગુણો પણ નિત્ય નથી કેમ કે દ્રવ્યના વિશેષ ગુણો અનિત્ય જ હોય છે. તેથી ઈશ્વરના જ્ઞાન વગેરે ગુણોને નિત્ય કહેવા એ પ્રતીતિવિરુદ્ધ છે. 'ઈશ્વરના જ્ઞાન વગેરે ગુણો નિત્ય નથી કેમ કે તે જ્ઞાન આદિ વિશેષ ગુણો છે, જેમ કે આપણા જ્ઞાન આદિ ગુણો' આ અનુમાનથી ઈશ્વરના જ્ઞાન વગેરે ગુણોની નિત્યતાનું ખંડન થાય છે. તેથી ઈશ્વરના જ્ઞાન આદિની નિત્યતાનું જે વર્ણન આપ નૈયાયિકોએ કર્યું છે તે વર્ણનનું પણ ખંડન થઈ જાય છે.

47. સર્વજ્ઞત્વમપ્યસ્ય કેન પ્રમાણેન ગ્રાહ્યમ્ । ન તાવત્પ્રત્યક્ષેણ, તસ્યેન્દ્રિ-
યાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્નત્વેનાતીન્દ્રિયાર્થગ્રહણાસમર્થત્વાત્ । નાપ્યનુમાનેન, અવ્ય-
ભિચારિલિઙ્ગાભાવાત્ । નનુ જગદ્દૈચ્ચિત્ર્યાન્યથાનુપપત્તિરૂપં તદસ્ત્યેવેતિ ચેત્ ન,
તેન સહાવિનાભાવાભાવાત્, જગદ્દૈચ્ચિત્ર્યસ્ય સાર્વજ્ઞ્યં વિનાપિ શુભાશુભકર્મ-
પરિપાકાદિવશેનોપપદ્યમાનત્વાત્ ।

47. ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતા પણ આ રીતે જ કોઈ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતી નથી. પ્રત્યક્ષ તો ઈન્દ્રિય અને પદાર્થના સન્નિકર્ષરૂપ સંબંધથી ઉત્પન્ન થઈને પછી સ્થૂલ તથા વર્તમાન તે સન્નિકૃષ્ટ પદાર્થને જાણે છે, તેથી ઈશ્વરની અતીન્દ્રિય સર્વજ્ઞતાને જાણવી એ તેના સામર્થ્યની બહાર છે. તેની સર્વજ્ઞતાનું કોઈ નિયત સહચારી અર્થાત્ તેના વિના ન રહેનાર યા થનાર (અવિનાભાવી) લિંગ પણ નથી કે જેના દ્વારા તે અતીન્દ્રિય સર્વજ્ઞતાનું અનુમાન થઈ શકે.

નૈયાયિક — અમે ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતાને સિદ્ધ કરનારું અકાઠ્ય પ્રમાણ આપીએ છીએ. તે પ્રમાણ અન્યથાનુપપત્તિરૂપ છે. ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતા ન માનીએ તો જગદ્દૈચ્ચિત્ર ઘટે નહિ (અનુપપન્ન રહે). તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે. [જગત કેટલું વૈવિધ્ય ભરેલું અને વિચિત્ર છે ! મનુષ્યના શરીર પર વિચાર કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે તેનો સર્જક કેટલો કુશળ અને બુદ્ધિમાન હશે. પેટમાં ખોરાક જાય છે તેનું કઈ પ્રક્રિયાથી રક્ત આદિ બનીને શરીરરૂપી મશીનને પુષ્ટ કરે છે જે મશીન પોતાનું કાર્ય સતત રાતદિવસ કર્યા કરે છે. આ વિચારતાં જ આશ્ચર્ય થાય છે. આપાઠ મહિનો આવ્યો, વાદળો ચડી આવ્યાં, વીજળી ચમકવા લાગી, પૃથ્વીને સ્વર્ગ સાથે જોડતું રંગ-બેરંગી ઈન્દ્રધનુષ રચાયું, લીલુંછમ ઘાસ ફૂટી નીકળ્યું, નદીમાં પૂર આવ્યું — કેટકેટલું કહીએ, આ જગતનો એક એક કણ રહસ્યપૂર્ણ છે. તેણે પોતાની ભીતર પોતાની વિચિત્રતાની લાંબી કથા છૂપાવી રાખી છે. આવા વિચિત્ર જગતને શું કોઈ અસર્વજ્ઞ

બનાવી શકે? આ જગતની રહસ્યમય અનોખી રચના જ ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતાનું સૌથી મોટું પ્રમાણ છે.]

જૈન-- [આપ નૈયાયિકોએ જગતની વિચિત્રતાનું ચિત્રણ તો બહુ સુંદર રીતે કર્યું છે.] પરંતુ તે જગતની વિચિત્રતાનો ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતા સાથે અવિનાભાવસંબંધ નથી. [આપ નૈયાયિકોએ જગતની વિચિત્રતાનો અવિનાભાવસંબંધ ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતા સાથે છે એમ કહીને આપનું અજ્ઞાન જ પ્રદર્શિત કર્યું છે. જ્યારે ઈશ્વરમાં જગત્કર્તૃત્વ સિદ્ધ થઈ જાય ત્યારે જ જગતની વિચિત્રતાનો ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતા સાથે સંબંધ જોડી શકાય. પરંતુ દુઃખ તો એ વાતનું છે કે કોઈ પણ હેતુથી ઈશ્વરનું જગત્કર્તૃત્વ જ સિદ્ધ થતું નથી.] વળી, જગતની વિચિત્રતા તો અગણિત પ્રાણીઓનાં અસંખ્ય પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મોથી થાય છે. જે પ્રાણીના જે જાતનાં શુભ કે અશુભ કર્મોનો ઉદય થાય છે તે જાતનાં સુખ કે દુઃખના ભોગની સામગ્રી ઉત્પન્ન થતી જાય છે. આમ જગદ્વૈચિત્ર્ય, સર્વજ્ઞતા વિના, જીવોનાં શુભાશુભ કર્મોના પરિપાક વગેરે દ્વારા ઘટે છે.

48. किंचायं यदि सर्वज्ञः, तदा जगदुपप्लवकरणस्वैरिणः पश्चादपि कर्तव्यनिग्रहानसुरादींस्तदधिकोपकृतोऽस्मदादींश्च किमर्थं सृजतीति नायं सर्वज्ञः ।

48. જો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ હોય તો જગતમાં અત્યાચાર કરનારા સ્વચ્છંદી રાક્ષસોને પહેલાં શા માટે સરજે? એ તો સામાન્ય માણસ પણ સમજે છે કે 'જે ચીજને સરજીને પછી જેનો નાશ કરવો પડે તે ચીજને પહેલેથી ઉત્પન્ન જ ન કરવી બહેતર છે.' [પગને કાઢવથી ખરડીને પછી તેને ધોવા કરતાં પહેલેથી કાઢવથી બચીને ચાલવામાં જ ડહાપણ છે. જે રાક્ષસોને મારવા માટે ઈશ્વરને સ્વયં અવતાર લેવો પડે તેમને તે સર્વજ્ઞ ઈશ્વરે પહેલાં બનાવ્યા જ કેમ?] વળી અમારા જેવા તેની નિંદા કરનાર, તેનું અપમાન કરનાર, તેના ઉપર આક્ષેપ કરનારને તેણે શા માટે સરજ્યા? [શું આ તેની સર્વજ્ઞતા કહેવાય? જો તે વસ્તુતઃ જગતનો સર્વજ્ઞ કર્તા હોય તો તેણે અમારા જેવા ઈશ્વરને જ ન માનનારાઓને સરજીને પોતાના પગ ઉપર જ કુહાડી મારી કહેવાય. આમાં તો એની બુદ્ધિનું દેવાળું નીકળી ગયું કહેવાય.] તેથી ઈશ્વર સર્વજ્ઞ નથી.

49. तथा बहूनामेककार्यकारणे वैमल्यसंभावनाभयेन महेशितुरेकत्व-कल्पना भोजनादिव्ययभयात् कृपणस्यात्यन्तवल्लभपुत्रकलत्रमित्रादिपरित्य-जनेन शून्यारण्यानीसेवनतुलामाकलयति । अनेककीटिकासरघाशतसंपा-द्यत्वेऽपि शक्रमूर्धमधुच्छत्रादिकार्याणामेकरूपतयाविगानेनोपलम्भात् ।

49. અનેક ઈશ્વરોને માનવાથી કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવામાં વિવાદ ઊભો થાય અને કાર્યોત્પત્તિની પ્રક્રિયા ધ્યાનમાં પડે એ ડરથી ઈશ્વરને એક માનવો એ તો પેલા કંજૂસના આચરણ જેવું છે જે ખાવાપીવાના ખર્ચના ડરથી પોતાનાં વહાલાં બાબકો, પત્ની, મિત્ર વગેરેને છોડીને શૂન્ય અરણ્યમાં જઈ વસે છે. અનેક ઊધઈના જંતુઓ ભેગા મળીને વિના વિવાદ રાફડાને સંપથી બચાવે છે. અને સેંકડો મધમાખો પણ વિના વિવાદ સંપથી ભેગી મળીને મધપૂડાને બનાવે છે. [તો પછી વીતરાગી ઈશ્વરોમાં વિવાદ થાય શા કારણે ? તે બધા તો સર્વજ્ઞ અને વીતરાગી હોય, તેમને ઝઘડવાની કોઈ આવશ્યકતા જ નથી. ઊલટું સર્વજ્ઞ અને વીતરાગી અનેક ઈશ્વરો તો સાથે મળી સુંદર સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરી શકે.]

50. किंच ईश्वरस्याखिलजगत्कर्तृत्वेऽभ्युपगम्यमाने शास्त्राणां प्रमाणे-
तरताव्यवस्थाविलोपः स्यात् । तथाहि—सर्वं शास्त्रं प्रमाणमीश्वरप्रणीतत्वादि-
तरतत्प्रणीतशास्त्रवत् । प्रतिवाद्यादिव्यवस्थाविलोपश्च, सर्वेषामीश्वरदेश-
विधायित्वेन तत्प्रतिलोमाचरणानुपपत्तेः प्रतिवाद्यभावप्रसङ्गात् । इति न
सृष्टिकरस्य महेश्वरस्य कथंचिदपि सिद्धिः ।

50. વળી, ઈશ્વરને અખિલ જગતના અર્થાત્ જગતના સમસ્ત કાર્યોના કર્તા તરીકે સ્વીકારતાં મત-મતાન્તરનાં સર્વ શાસ્ત્રો પ્રમાણ જ બની જાય અને 'આ શાસ્ત્ર પ્રમાણ અને આ શાસ્ત્ર અપ્રમાણ' એવી પ્રમાણોત્તર વ્યવસ્થાનો લોપ થઈ જાય. [જો ઈશ્વર જગતનાં સમસ્ત કાર્યોનો કર્તા હોય તો જટેલી ભિન્ન ભિન્ન વિચારધારાઓ છે તે બધીનાં શાસ્ત્રો પણ ઈશ્વરે જ બનાવ્યાં હોય, તેથી બધાં જ શાસ્ત્રોને પરમપૂજ્ય અને પ્રામાણિક મનાવાં જોઈએ. તેથી અમારાં જૈનોનાં ઈશ્વરખંડનવાળાં શાસ્ત્રોને પણ આપ નૈયાયિકોએ ઈશ્વરકૃત માનીને અવશ્યપણે પ્રમાણ માનવાં જોઈએ અને આ ઈશ્વરકર્તૃત્વનો બખેડો ખતમ કરી દેવો જોઈએ. અન્યથા આપ નૈયાયિકોને ઈશ્વરદ્રોહનું મહાપાપ લાગશે.] આપણે કહી શકીએ કે — 'જગતનાં બધાં શાસ્ત્રો (જેમાં ઈશ્વરનું ખંડન કરનારાં શાસ્ત્રો પણ આવી જ જાય) પ્રમાણ છે કેમ કે તે બધાં ઈશ્વરે રચેલાં છે, જેમ કે ઈશ્વરે રચેલા વેદ.' અને જ્યારે બધાં શાસ્ત્રો ઈશ્વરે રચેલાં હોવાથી પ્રમાણ બની જાય ત્યારે 'આ વાદી અને આ પ્રતિવાદી, આ મારો મત અને આ તમારો મત' એવા બધા વ્યવહારોનો લોપ થઈ જાય. અમે જૈનો ઈશ્વરનું જે ખંડન કરી રહ્યા છીએ તે પણ ઈશ્વરની આજ્ઞાથી યા તેના ઈશ્વારે જ કરી રહ્યા છીએ, તેથી આપ નૈયાયિકોએ તેને ઈશ્વરવાક્ય સમાન માનવું જોઈએ. અમે જેનૌ પણ છેવટે તો જગતનો એક ભાગ જ છીએ એટલે ઈશ્વરની ઈચ્છાની વિરુદ્ધ જઈ શકીએ નહિ, કોઈનું ઈશ્વરેચ્છાની વિરુદ્ધનું

આચરણ ઘટે નહિ. નિષ્કર્ષ એ કે કોઈ પણ પ્રમાણ મળતું નથી જે મહેશ્વરને જગત્કર્તા સિદ્ધ કરે.

[નૈયાયિકોના ઈશ્વરવાદનું ખંડન કરનારા કોઈપણ દાર્શનિક ચિન્તકે એક મહત્વના મુદ્દાના આધારે ખંડન કર્યું નથી. ખરેખર તો સૌપ્રથમ એ દર્શાવવું જોઈએ કે ઈશ્વરની જગત્કર્તા અને નિત્યમુક્ત તરીકેની નૈયાયિકોની માન્યતા મૌલિક નથી પરંતુ આગત્તુક (adventitious) છે, પાછળથી ન્યાયદર્શનમાં દાખલ કરવામાં આવી છે. ન્યાયસૂત્રકાર અક્ષપાદ અને ન્યાયભાષ્યકાર વાત્સ્યાયન આવા ઈશ્વરને માનતા નથી. તેમની ઈશ્વરની વિભાવના તદ્દન ભિન્ન છે. તે કેવી છે એ નીચે વિસ્તારથી સમજાવીએ છીએ.

ન્યાયસૂત્રકાર ગૌતમ(અક્ષપાદ)ના મતે 'ઈશ્વર' નો અર્થ શું છે ?

ગૌતમના ન્યાયસૂત્રમાં ઈશ્વર વિશે ત્રણ સૂત્રો છે અને તે પણ પ્રાવાહુકોની ચર્ચાના પ્રકરણમાં જ છે. આ ત્રણ સૂત્રોમાં પુરુષકર્મ અને તેના ફળની બાબતમાં ઈશ્વરનું શું કાર્ય છે તે દર્શાવ્યું છે. પ્રથમ બે સૂત્રોમાં વિરોધીઓના બે મતો આપી ત્રીજા સૂત્રમાં ગૌતમે પોતાનો સિદ્ધાન્ત રજૂ કર્યો છે. તે સૂત્રોને ક્રમશઃ સમજતાં ગૌતમની ઈશ્વર વિશેની માન્યતા તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જશે.

ઈશ્વર: કારણ પુરુષકર્માફલ્યદર્શનાત્ । ૪.૧.૧૯.

અનુવાદ : પુરુષનાં કર્મોનું વૈફલ્ય જણાતું હોઈ ફળનું કારણ ઈશ્વર છે.

સમજૂતી : ફળનું કારણ કર્મ નથી પણ ઈશ્વર છે. કર્મ અને ફળ વચ્ચે નિયત સંબંધ નથી. ફળ કર્મ ઉપર આધાર રાખતું નથી પણ ઈશ્વર ઉપર આધાર રાખે છે. આમ માનવું જોઈએ કારણ કે કર્મ કરવા છતાં ઘણી વાર પુરુષને તેનું ફળ મળતું નથી. ઈશ્વર જ આપણને જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં મૂકે છે, તે જ આપણને સુખ યા દુઃખ દે છે, તે જ આપણને બંધનમાં રાખે છે કે મુક્ત કરે છે. આ બધું આપણાં કર્મોનું પરિણામ નથી પરંતુ ઈશ્વરની ઈચ્છાનું પરિણામ છે. આપણાં કર્મોને એ બધાંની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. કર્મસિદ્ધાન્ત ખોટો છે. ઈશ્વરેચ્છા જ સાચી છે. બલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા ।

ન, પુરુષકર્માભાવે ફલાનિષ્પત્તે: । ૪.૧.૨૦.

અનુવાદ: ના, [ઈશ્વર ફળનું કારણ નથી] કારણ કે પુરુષ કર્મ ન કરે તો ફળ મળતું નથી.

સમજૂતી : ઉપર નિરૂપવામાં આવેલો સિદ્ધાન્ત ખોટો છે, કારણ કે ખરેખર ફળનું કારણ કર્મ નહિ પણ ઈશ્વર હોય તો કર્મ ન કરવા છતાં આપણને ઈચ્છિત ફળ મળવું

જોઈએ, પરંતુ ક્યાંય કર્મ કર્યા વિના ફળ મળતું નથી. ચાલ્યા વિના ઈચ્છિત સ્થાને પહોંચાતું નથી, ભિક્ષાટન વિના ભિક્ષા મળતી નથી, દવા લીધા વિના રોગ મટતો નથી. જો ફળ કર્મ ઉપર આધાર રાખતું ન હોય તો કર્મ કર્યા વિના જ ફળ મળવું જોઈએ. પરંતુ તેમ થતું નથી. એટલે ફળ ઈશ્વર ઉપર નહિ પણ કર્મ ઉપર જ આધાર રાખે છે. ઈશ્વરની કોઈ જરૂરત નથી. કર્મ કર્યું એટલે એનું ફળ થવાનું જ. વટબીજ પૃથ્વી આદિના સંસર્ગમાં મૂક્યું એટલે વટવૃક્ષ થવાનું જ. એમાં વચ્ચે કોઈ માધ્યમની જરૂરત નથી. કાર્યકારણનો નિયમ જ એવો છે. કારણ હોતાં કાર્ય થાય જ. જેર લો એટલે મરો જ, પછી જેરને પોતાનું કાર્ય કરવા કશા ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. કર્મ કરો એટલે તેનું ફળ મળે જ. આમાં ઈશ્વરની જરૂર જ ક્યાં છે.

તત્કારિતત્વાદહેતુ: । ૪.૧.૨૧.

અનુવાદ : કર્મ તેમ જ ફળ ઈશ્વરકારિત હોવાથી (કમથી) બન્નેય સિદ્ધાન્ત તર્કહીન છે, ખોટા છે.

સમજૂતી : આ સૂત્રમાં ગૌતમ પોતાનો સિદ્ધાન્ત રજૂ કરે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે. ઉપરના બન્ને સિદ્ધાન્તો ખોટા છે. એક કર્મ-ફળના નિયત સંબંધને અવગણે છે, બીજો ઈશ્વરને અવગણે છે. બરેબર તો કર્મ અને ફળ વચ્ચે નિયત સંબંધ છે જ. અમુક કર્મ કરો એટલે તે પોતાનું ફળ આપે છે. કૃત કર્મને ફળવા માટે ઈશ્વરની જરૂરત નથી એ વાત સાચી, પરંતુ ઈચ્છિત ફળ મેળવવા ક્યું કર્મ કરવું એ જાણવું જોઈએ. આ કર્મનું આ ફળ છે એ જ્ઞાન તો તે ફળને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખનારને હોવું જોઈએ ને? જેર અવશ્ય મારી નાખે છે એ વાત સાચી પરંતુ મરવા ઈચ્છનારને એ જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે કે અમુક પદાર્થ પ્રાણઘાતક છે. તે જ્ઞાન ન હોય તો તે જે પદાર્થ લે તે તેના પ્રાણનો ઘાત ન કરે. અમુક ઔષધ લો એટલે અમુક રોગ મટે છે. તે ઔષધને પોતાનું કામ કરવા પછી વૈદ્યની જરૂર નથી. વૈદ્યની જરૂર તો રોગીના જ્ઞાન માટે છે કે તે રોગ માટે તેણે કઈ દવા લેવી. રોગી રોગ મટાડવા ઈચ્છે છે, પરંતુ તે માટે ક્યું કર્મ યોગ્ય છે એનું તેને જ્ઞાન નથી. તે જ્ઞાન તેને વૈદ્ય આપે છે. પછી તે જ્ઞાનપૂર્વક જ્યારે તે કર્મ કરે છે ત્યારે તેને તેનું ઈચ્છિત ફળ મળે છે. એટલે ઈચ્છિત ફળ મેળવવા માટે તે ફળને અનુરૂપ કર્મ ક્યું છે એનું જ્ઞાન કર્મ કરનારને હોવું જરૂરી છે. આ જ્ઞાન લૌકિક બાબતોમાં તો તે તે વિષયના જાણકાર નિષ્ણાત આપે છે પરંતુ રાગ આદિ દોષોથી મુક્ત થવા કઈ કક્ષાએ ક્યું કર્મ કરવું, શી સાધના કરવી તેનું જ્ઞાન તો સાધના કરી રાગાદિ દોષોથી મુક્ત થયેલ ઈશ્વર જ કરાવી શકે. આમ કર્મ અને તેના ફળ વચ્ચે નિયત સંબંધ છે, પરંતુ તે નિયત સંબંધને જાણવા ઈશ્વરની આપણને જરૂર છે એવો મત ફલિત થાય છે. ઈશ્વર કેવળ ઉપદેષ્ટ

છે, માર્ગદર્શક છે, કર્મ-ફળના નિયત સંબંધનું જ્ઞાન કરાવનાર છે. આ અર્થમાં જ તે કર્મકારયિતા છે. તે બળજબરીથી કોઈની પાસે કર્મ કરાવતા નથી. વૈદ્ય કેવળ દવા બતાવે છે તેમ છતાં આપણે કહીએ છીએ કે વૈદ્યે રોગ મટાડ્યો. તેવી જ રીતે, ઈશ્વર રાગાદિ રોગનો ઈલાજ બતાવે છે તેમ છતાં આપણે કહીએ છીએ કે ઈશ્વરે રોગ મટાડ્યો, ઈશ્વરે ફળ આપ્યું, ઈશ્વરે અનુગ્રહ કર્યો. આ અર્થમાં જ ઈશ્વર ફળકારયિતા, યા ફળસંપાદયિતા છે. આમ ઈશ્વર પ્રાણીને ઈચ્છિત ફળ(મોક્ષ)ને અનુરૂપ કર્મ કયું તેનું જ્ઞાન કરાવી તેના પ્રયત્નને, તેની સાધનાને સફળ બનાવે છે. જો તેને તે જ્ઞાન ન કરાવવામાં આવે તો તેને ઈષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ ન થાય. તે જ્ઞાન આપનાર ઈશ્વર છે. ઉદાહરણાર્થ, ધૂમ અને અગ્નિ વચ્ચે કાર્યકારણભાવનો નિયત સંબંધ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આ સંબંધનું જ્ઞાન વ્યક્તિને ન હોય ત્યાં સુધી તે ધૂમ ઉપરથી અગ્નિનું અનુમાન ન કરી શકે. ધૂમ અને અગ્નિ વચ્ચેના નિયત સંબંધનું જ્ઞાન થયા પછી જ તે ધૂમ ઉપરથી અગ્નિનું અનુમાન કરી શકે છે. તેવી જ રીતે, ઈચ્છિત ફળ મેળવવા માટે તે ફળ અને અનુરૂપ કર્મ વચ્ચેના નિયત સંબંધનું જ્ઞાન જરૂરી છે. આ જ્ઞાન આપનાર ઈશ્વર છે.

દર્શનોમાં પરમ ઈષ્ટફળ મુક્તિને માનવામાં આવ્યું છે. સૌ મુક્તિ (=આત્યંતિક દુઃખમુક્તિ) ઈચ્છે છે. એ ઈચ્છિત ફળ માટે કયું કર્મ કરવું જોઈએ, શી સાધના કરવી જોઈએ, કયા ક્રમે કરવી જોઈએ એનું જ્ઞાન સાધના કરી દુઃખમુક્ત થયેલ જીવન્મુક્ત જ આપે છે. જીવન્મુક્ત જ મોક્ષમાર્ગમાં ઉપદેષ્ટા બનવાને લાયક છે. જીવન્મુક્તસ્યૈવ ઉપદેષ્ટત્વસંભવાત્ । સાંખ્યપ્રવચનભાષ્ય, ૩.૭૮. આમ ગૌતમે જીવન્મુક્તના માટે જ 'ઈશ્વર' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો જણાય છે. જીવન્મુક્ત ઉપદેષ્ટા જ તેમનો ઈશ્વર છે.

ઉપરના વ્યાખ્યાનના પ્રકાશમાં, વારંવાર ઉદ્દૃત કરવામાં આવતા નીચેના શ્લોકનો અર્થ એકદમ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

ઈશ્વરપ્રેરિતો ગચ્છેત્ સ્વર્ગ વા શ્વપ્તમેવ વા ।

અજ્ઞો જન્તુરનીશોઽયમાત્મનઃ સુખદુઃખયોઃ ॥

અનુવાદ : ઈશ્વરપ્રેરિત જીવ સ્વર્ગે જાય છે કે નરકે જાય છે, અજ્ઞાની જીવ પોતાના સુખ કે દુઃખનો પ્રભુ નથી, નિયંતા નથી.

સમજૂતી : ઈશ્વરેચ્છા સર્વશક્તિમાન છે, આપણાં સુખદુઃખ તેના ઉપર આધાર રાખે છે, આપણા પ્રયત્ન; પુરુષાર્થ ઉપર આધાર રાખતાં નથી — એવા મતના સમર્થનમાં આ શ્લોકને સામાન્ય રીતે ટાંકવામાં આવે છે, પરંતુ શ્લોકનો ખરો અર્થ — આશય આ નથી. તેનો ખરો અર્થ — આશય તો નીચે પ્રમાણે છે.

જન્તુનું વિશેષણ અજ્ઞ અત્યન્ત મહત્વનું છે કારણ કે તે જ શ્લોકના ખરા અર્થની - આશયની ચાવી પૂરી પાડે છે.

સુખ અને દુઃખ જીવે કરેલાં કર્મોનાં ફળો છે. જો તેને સુખ જોઈતું હોય તો સુખને પેદા કરનાર કર્મો ક્યાં છે તે તેણે જાણવું જોઈએ. જો તેને દુઃખ જોઈતું હોય તો દુઃખને પેદા કરનાર કર્મો ક્યાં છે તે તેણે જાણવું જોઈએ. પરંતુ જીવ પોતે એ જ્ઞાન ધરાવતો નથી કે ક્યાં કર્મો સુખ પેદા કરનારાં છે અને ક્યાં કર્મો દુઃખ પેદા કરનારાં છે. તેથી માનવામાં આવ્યું છે કે જીવ પોતે પોતાનાં સુખદુઃખનો પ્રભુ નથી. આવું જ્ઞાન ઈશ્વર જ તેને આપે છે. ઈશ્વર ઉપદેશે છે કે અમુક કર્મો સુખજનક છે અને અમુક કર્મો દુઃખજનક છે. આ જ્ઞાન તેને સુખજનક કર્મો કરવા પ્રેરે છે, જો તે સુખ ઈચ્છતો હોય છે તો; અને દુઃખજનક કર્મો કરવા પ્રેરે છે, જો તે દુઃખ ઈચ્છતો હોય છે તો. આમ આ જ્ઞાન આપીને તે દ્વારા જ ઈશ્વર તેને સ્વર્ગે જવા કે નરકે જવા પ્રેરે છે. સ્વર્ગનો અર્થ સુખ અને નરકનો અર્થ દુઃખ સમજવાનો છે.

ન્યાયભાષ્યકાર વાત્સ્યાયનના મતે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ

ન્યાયભાષ્યનો સમય ઈ.સ.ની પાંચમી શતાબ્દી મનાય છે.

આપણે જોયું કે કર્મફળના નિયત સંબંધનું જ્ઞાન કરાવનાર તરીકે ઈશ્વરનો સ્વીકાર ગૌતમે કર્યો છે. તે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે એની સ્પષ્ટતા વાત્સ્યાયને પોતાના ભાષ્યમાં (૪.૧.૨૧) કરી છે. તે નીચે પ્રમાણે છે :

(a) ગુણવિશિષ્ટમાત્માન્તરમીશ્વરઃ । તસ્યાત્મકલ્પાત્ કલ્પાન્તરાનુપપત્તિઃ । અધર્મ-મિથ્યજ્ઞાન-પ્રમાદહ્યાન્યા ધર્મ-જ્ઞાન-સમાધિસમ્પદા ચ વિશિષ્ટમાત્માન્તરમીશ્વરઃ । તસ્ય ચ સમાધિફલમણિમાદ્યષ્ટવિધમૈશ્વર્યમ્ ।

સમજૂતી : ઈશ્વર આત્મા જ છે. આત્માથી અતિરિક્ત કોઈ નવું જ દ્રવ્ય નથી. ઈશ્વર અન્ય આત્માઓ જેવો જ છે, પરંતુ અન્ય આત્માઓ અને તેનામાં ભેદ એટલો જ છે કે અન્ય આત્માઓમાં જે ગુણો હોય છે તે જ ગુણો તેનામાં પણ હોય છે પરંતુ તેના ગુણોમાં વૈશિષ્ટ્ય છે. શું વૈશિષ્ટ્ય છે ? અન્ય આત્માઓમાં મિથ્યાજ્ઞાન, અધર્મ (અધર્મપ્રવૃત્તિ, ક્લેશયુક્ત પ્રવૃત્તિ, રાગદ્વેષપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ) અને પ્રમાદ હોય છે. ઈશ્વરે તેમનો નાશ કર્યો હોય છે. તેથી તેનામાં જ્ઞાન (સમ્યક્જ્ઞાન વિવેકજ્ઞાન), ધર્મ (ધર્મપ્રવૃત્તિ, અકલિષ્ટ પ્રવૃત્તિ, રાગદ્વેષરહિત પ્રવૃત્તિ) અને સમાધિરૂપ સંપત્તિ હોય છે, જ્યારે અન્ય આત્માઓમાં તે સંપત્તિ હોતી નથી. તેની અંદર સમાધિના ફળરૂપ અણિમા આદિ આઠ સિદ્ધિઓ હોય છે. આ આઠ સિદ્ધિઓ તેનું ઐશ્વર્ય છે. અન્ય આત્માઓમાં આ ઐશ્વર્ય હોતું નથી. આમ અન્ય આત્માઓથી અર્થાત્ સંસારી

આત્માઓથી તેનો ભેદ છે. વાત્સ્યાયને મુક્ત (વિદેહમુક્ત) આત્માઓથી તેનો ભેદ ક્ષો ન હોવા છતાં સ્પષ્ટ છે. મુક્ત આત્માઓમાં કોઈ આત્મવિશેષગુણ હોતો નથી જ્યારે ઈશ્વરમાં જ્ઞાન, ધર્મ, સમાધિ અને ઐશ્વર્ય હોય છે. આમ ઈશ્વર આત્મા હોઈ સંસારી અને મુક્ત આત્માઓથી તેનો જાતિભેદ નથી. ઈશ્વર, સંસારી અને મુક્ત એ ત્રણ જુદી જાતિઓ નથી પણ એક જ જાતિ છે. જેમ સંસારી અને મુક્ત આત્મા છે તેમ ઈશ્વર પણ આત્મા જ છે.

આમ જે આત્મા પોતાના મિથ્યાજ્ઞાન, અધર્મ અને પ્રમાદનો નાશ કરી જ્ઞાન, ધર્મ અને સમાધિ સંપાદન કરે છે તે વાત્સ્યાયનના મતે ઈશ્વર છે. આ અર્થમાં દરેક જીવમાં ઈશ્વર બનવાની શક્યતા રહેલી છે અને ઈશ્વરો અનેક પણ હોઈ શકે છે. આ દર્શાવે છે કે વાત્સ્યાયનનો ઈશ્વર વિવેકી યા સમ્યગ્જ્ઞાની અને કલેશરહિત જીવન્મુક્ત જ છે.

(b) સદ્ગુણાનુવિધાયી चास्य धर्मः प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसञ्चयान् पृथिव्यादीनि च भूतानि प्रवर्तयति । एवं च स्वकृताभ्यागमस्यालोपेन निर्माणप्राकाम्यमीश्वरस्य स्वकृतकर्मफलं वेदितव्यम् ।

સમજૂતી : ટીકાકારો આમાં ઈશ્વરની ઉત્તરકાલીન ન્યાયવૈશેષિક વિભાવનાને વાંચે છે, તેથી તેઓ 'પ્રત્યાત્મવૃત્તીન્' સમાસગત 'પ્રતિ'નો અર્થ પ્રત્યેક કરે છે અને 'નિર્માણપ્રાકામ્યમ્'નો અર્થ 'જગન્નિર્માણપ્રાકામ્યમ્' (જગતનું નિર્માણ કરવાની અવ્યાહત ઈચ્છા) કરે છે.

જગતનું સર્જન કરવાની ઈચ્છા જેવી તે કરે છે તેવું જ જગતનું સર્જન શરૂ થાય છે. જ્યારે તે જગતનું સર્જન કરવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે તેની ઈચ્છાને અનુસરનારો તેનો ધર્મ પ્રત્યેક આત્મામાં રહેલા સંચિત ધર્માધર્મને પોતાનું ફળ આપવામાં પ્રવૃત્ત કરે છે તેમ જ પૃથ્વી વગેરે ભૂતોને (પરમાણુઓને) દ્વાષ્ટુકાદિક્કમે કાર્યો ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રવૃત્ત કરે છે. જગતનું સર્જન કરવાની તેની ઈચ્છા વ્યાઘાત પામતી નથી. આ તેની અવ્યાહત ઈચ્છા તેના પોતાના પૂર્વકૃત કર્મનું ફળ છે એમ જાણવું કારણ કે પોતે કરેલા કર્મના ફળનો લોપ થતો નથી એવો નિયમ છે.

અહીં ઘણાને એ સમજતું નથી કે જે ઈશ્વર પ્રત્યેક આત્માનાં સંચિત કર્મોને પોતાનાં ફળો આપવામાં પ્રવૃત્ત કરે છે અને જગતનું સર્જન કરે છે તે પોતે જ કર્મના નિયમથી કેમ બંધાયેલો છે, તેમ જ જગતનું સર્જન કરવાની ઈશ્વરની અવ્યાહત ઈચ્છા તેના પોતાના જ પૂર્વકૃત કર્મનું ફળ કેવી રીતે હોય ! તે બધાને વાત્સ્યાયનની વાતો ગૂંચવાડાભરી લાગે છે. તેમની મતિ મૂંઝાય છે કારણ કે જગત્કર્તા ઈશ્વરને તેનું ઈશ્વરપણું તેના પોતાના પૂર્વકૃત કર્મના ફળરૂપે પ્રાપ્ત થતું કેવી રીતે ગણી શકાય એ

તેમને સમજાતું નથી. આ ગૂંચવાડાનું કારણ ઉપરિનિર્દિષ્ટ પદોનું કરવામાં આવેલું ખોટું અર્થઘટન છે. જો તે પદોનું નીચે મુજબ સાચું અને સંગત અર્થઘટન કરવામાં આવે તો ગૂંચવાડો તરત જ દૂર થઈ જાય.

અહીં 'પ્રતિ' પદનો પ્રયોગ 'પ્રત્યક્ષ' ગત 'પ્રતિ' પદના પ્રયોગની જેમ 'આભિમુખ્ય' કે 'સન્નિકૃષ્ટ'ના અર્થમાં થયો છે. તેથી 'પ્રત્યાત્મવૃત્તીન્' એટલે 'આત્મસન્નિકૃષ્ટાન્'. 'પ્રત્યાત્મવૃત્તીન્' સમાસનો અર્થ આ થશે — 'આત્માન્ પ્રતિ આભિમુખ્યેન સમવાયસમ્બન્ધેન યેષાં વૃત્તિઃ તે, તાન્ પ્રત્યાત્મવૃત્તીન્'. આમ 'પ્રત્યાત્મવૃત્તીન્ ધર્માધર્મસંચયાન્' ની સમજૂતી છે — ઈશ્વરના પોતાના જ આત્મામાં સમવાયસંબંધથી રહેલા સંચિત ધર્માધર્મોને. 'નિર્માણપ્રાકામ્યમ્' થી સમજવાનું છે 'નિર્માણકાયપ્રાકામ્યમ્' (અને નહિ કે 'જગન્નિર્માણપ્રાકામ્યમ્'). 'નિર્માણકાયપ્રાકામ્યમ્'નો અર્થ છે નિર્માણકાયને અર્થાત્ યોગજ શરીરને બનાવવાની વ્યાઘાત ન પામતી ઈચ્છા.

આમ આ કંડિકામાં એવી બે વિભાવનાઓનો ઉલ્લેખ છે જે જીવન્મુક્તનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે. તે બે વિભાવનાઓ આ છે —

(૧) જીવન્મુક્ત પોતાના વર્તમાન જન્મમાં, જે તેનો અન્તિમ જન્મ છે તેમાં, પોતાનાં બધાં સંચિત કર્મોને તેમનાં ફળો આપવામાં પ્રવૃત્ત કરે છે, વિપાકોન્મુખ કરે છે. એવું મનાયું છે કે જીવન્મુક્તે તેના છેલ્લા જન્મમાં પોતાનાં સંચિત કર્મોનાં સઘળાં ફળો ભોગવી લેવા જ જોઈએ. વાત્સ્યાયન જીવન્મુક્તનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે, તે તેના માટે 'વિહરન્મુક્ત' પદનો પ્રયોગ કરે છે. તે લખે છે — બહિશ્ચ વિવિક્તચિત્તો વિહરન્મુક્ત ઇત્યુચ્યતે । ૪.૧.૬૪. વળી, તે સ્વીકારે છે કે જીવન્મુક્તે છેલ્લા જન્મમાં બધાં સંચિત કર્મોનાં સઘળાં ફળો ભોગવી લેવા જોઈએ. તે લખે છે — સર્વાણિ પૂર્વકર્માણિ હ્યન્તે જન્મનિ વિપચ્યન્ત ઇતિ । ૪.૧.૬૪.

(૨) અંતિમ જન્મના ટૂંકા ગાળામાં બધાં સંચિત કર્મોનાં સઘળાં ફળો ભોગવી લેવા માટે જીવન્મુક્તને અનેક યોગજ શરીરોનું નિર્માણ કરવાની જરૂરત પડે છે. તે અનેક યોગજ શરીરો દ્વારા એટલાં બધાં ફળોને ટૂંકા ગાળામાં ભોગવી લે છે. વાત્સ્યાયન આ માન્યતાને સ્વીકારે છે. તે લખે છે — યોગી ખલુ ઋદ્ધૌ પ્રાદુર્ભૂતાયાં વિકરણધર્મા નિર્માય સેન્દ્રિયાણિ શરીરાન્તરાણિ તેષુ યુગપદ્ જ્ઞેયાનિ ડપલભતે । ૩.૨.૧૯. જયંત ભદ્રના નીચેના શબ્દો આ માન્યતાનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરે છે. યોગી હિ યોગદ્ધિસિદ્ધ્યા વિહિતનિખલનિજધર્માધર્મકર્મા નિર્માય તદુપભોગયોગ્યનિ તેષુ તેષૂપપત્તિ-સ્થાનેષુ તાનિ તાનિ સર્વેન્દ્રિયાણિ શરીરણિ, ઁખ્ણઢાન્તઃકરણાનિ ચ મુકૈરાત્મધિરુપેક્ષતાનિ ગૃહીત્વા સકલકર્મફલમનુભવતિ પ્રાતૈશ્વર્ય ઇતીત્થમુપભોગેન કર્મણાં ક્ષયઃ । ન્યાયમંજરી,

કાશી સંસ્કૃત સિરિઝ, ભાગ ૨, પૃ. ૮૮.

હવે ન્યાયભાષ્યની પ્રસ્તુત કંડિકાની અમારી સમજૂતી આપીએ છીએ. તે નીચે પ્રમાણે છે : ઈશ્વરમાં એક વિશિષ્ટ ધર્મ સમવાયસંબંધથી રહેલો છે. આ ધર્મ તેણે પૂર્વ કરેલા સારા કાર્યનું પરિણામ છે. આ ધર્મ બે ફળો આપે છે — (૧) તે ધર્મ ઈશ્વરમાં સમવાયસંબંધથી રહેલા બધા સંચિત ધર્માધર્મને વિપાકોન્મુખ કરે છે. (૨) તે ધર્મ પૃથ્વી આદિ ભૂતોને યોગજ શરીરનું નિર્માણ કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે. પરંતુ આ બે ફળો તે ધર્મ ક્યારે આપે છે ? આ બે ફળો તે ધર્મ ત્યારે જ આપે છે જ્યારે ઈશ્વર પોતાનાં બધાં સંચિત કર્મોનાં સઘળાં ફળોને ભોગવી લેવાની ઈચ્છા કરે છે અને તે માટે યોગજ શરીરોનું નિર્માણ કરવાની ઈચ્છા કરે છે. આ કારણે કહ્યું છે કે તે ધર્મ ઈશ્વરની પોતાની ઈચ્છાને અનુસરે છે. આમ યોગજ શરીરોનું નિર્માણ કરવાની ઈશ્વરની ઈચ્છા વ્યાઘાત પામતી નથી, આવી વ્યાઘાત ન પામતી ઈચ્છા ઈશ્વરે પૂર્વે કરેલા કોઈ ખાસ સારા કાર્યનું ફળ છે. આ અવ્યાહત ઈચ્છાને ઈશ્વરના પૂર્વકૃત કર્મનું ફળ ગણવી જોઈએ કારણ કે પૂર્વે કરેલ કર્મનું ફળ અવશ્ય મળે છે.

(c) આત્મકલ્પણાયમ્ । યથા પિતા અપત્યાનાં તથા પિતૃભૂત ઈશ્વરે ભૂતાનામ્ ।

સમજૂતી : ઈશ્વર આત્મ છે — જેનામાં વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા રાખી શકાય એવો છે, જેને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી શકાય એવો છે. જેમ પિતા પુત્ર માટે આત્મ છે તેમ ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓને માટે આત્મ છે. પિતા પુત્રનો માર્ગદર્શક છે, ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓનો માર્ગદર્શક છે. પિતા પુત્રના હિત-સુખને માટે તેને ઉપદેશ આપે છે, ઈશ્વર સર્વ જીવોને દુઃખમુક્તિ માટે ઉપદેશ આપે છે. વાત્સ્યાયન કેવળ આત્મતાની બાબતમાં જ પિતા-પુત્ર અને ઈશ્વર-જીવ સંબંધો વચ્ચે સામ્ય દર્શાવવા માગે છે. આ દષ્ટાન્ત (analogy) એથી વિશેષ લંબાવવું વાત્સ્યાયનને ઈષ્ટ નથી. દાખલા તરીકે, જેમ પુત્રને પિતા પેદા કરે છે તેમ જીવને ઈશ્વર પેદા કરે છે, અથવા જેમ પુત્ર પિતાનો અંશ છે તેમ જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે, વગેરે આવું વાત્સ્યાયનને માન્ય નથી, અભિપ્રેત નથી. વાત્સ્યાયનના મતે ઈશ્વર એવી વ્યક્તિ છે જેના ઉપદેશમાં નિઃશંકપણે વિશ્વાસ મૂકી શકાય — ખાસ કરીને દુઃખમુક્તિના ઉપાયની બાબતના ઉપદેશમાં. ઈશ્વરે આત્મતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી ? તેણે મિથ્યાજ્ઞાન, અધર્મ અને પ્રમાદનો નાશ કરી તે દ્વારા સમ્યક્ જ્ઞાન, ધર્મ અને સમાધિ પ્રાપ્ત કરીને આત્મતા પ્રાપ્ત કરી છે.

વળી, આ પુરવાર કરે છે કે ઈશ્વર જીવન્મુક્ત જ છે કારણે કે જીવન્મુક્ત જ પરમોત્કૃષ્ટ ઉપદેષ્ટા છે.

(d) ન ચ આત્મકલ્પાદન્યઃ કલ્પઃ સંભવતિ । ન તાવદ્ અસ્ય બુદ્ધિ વિના કશ્ચિદ્ ધર્મો

લિङ્ગમૂલ: શક્ય ઉપપાદયિતુમ્ । આગમાચ્ચ દ્રષ્ટા બોદ્ધા સર્વજ્ઞાતા ઈશ્વર ઇતિ । બુદ્ધ્યાદિ-
મિશ્રાત્મલિङ્ગૈર્નિરુપાખ્યમ્ ઈશ્વરં પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમવિષયાતીતં ક: શક્ત ઉપપાદયિતુમ્ ?

સમજૂતી : ઈશ્વર આત્મા જ છે, તત્વાન્તર નથી, કારણ કે તેનામાં એવો કોઈ ખાસ ગુણ નથી જે તેને આત્માથી જુદું તત્વ પુરવાર કરે. ઈશ્વરમાં બુદ્ધિ છે અને બુદ્ધિ આત્માનો જ વિશેષ ગુણ છે. આગમમાં પણ ઈશ્વરનો આ જ ગુણ જણાવવામાં આવ્યો છે. આગમ ઈશ્વરને દ્રષ્ટા, બોદ્ધા અને સર્વજ્ઞાતા તરીકે વર્ણવે છે. આમ આગમે પણ એવો કોઈ ખાસ ગુણ જણાવ્યો નથી જે તેને આત્માથી જુદું તત્વ સાબિત કરે. જો ઈશ્વર આત્મલિંગ બુદ્ધિ વગેરેથી રહિત હોય તો તે નિરુપાખ્ય બની જાય, તેનું વિધ્યાત્મક વર્ણન જ અશક્ય બની જાય, તેને જાણી શકાય નહિ; તે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે આગમથી અગોચર રહે. આમ ઈશ્વર આત્મા હોઈ, તે બુદ્ધિ આદિ વિશેષ ગુણોથી યુક્ત છે.

અહીં વાત્સ્યાયને ઈશ્વરને સર્વજ્ઞાતા તરીકે સ્વીકારેલ છે. તેથી પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે શું વાત્સ્યાયન જીવન્મુક્તને સર્વજ્ઞ ગણે છે? ‘બધાં જ દ્રવ્યોની બધી જ વ્યક્તિઓની સર્વ ત્રૈકાલિક અવસ્થાઓનું જ્ઞાન ધરાવનાર’ એવો ‘સર્વજ્ઞ’ શબ્દનો અર્થ સામાન્યપણે પ્રચલિત છે. વાત્સ્યાયનને ‘સર્વજ્ઞ’ શબ્દનો આવો અર્થ અહીં અભિપ્રેત છે કે કેમ તે ચોક્કસપણે કહી શકાય નહિ. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે વાત્સ્યાયન સંદર્ભ પ્રમાણે ‘સર્વજ્ઞ’નો જુદો જુદો અર્થ કરે છે. ઈન્દ્રિય પોતપોતાના નિયત વિષયને ગ્રહણ કરે છે જ્યારે આત્મા રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ પાંચે વિષયોને અર્થાત્ સર્વને ગ્રહણ કરે છે, એટલે આત્મા સર્વજ્ઞ છે અને તેથી ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે એવું વાત્સ્યાયને એક સ્થાને કહ્યું છે. તેમના શબ્દો છે: યસ્માત્ તુ વ્યવસ્થિતવિષયાણીન્દ્રિયાણી તસ્માત્ તેષ્યોડન્યશ્ચેતન: સર્વજ્ઞ: સર્વવિષયગ્રાહી વિષયવ્યસ્થિતમતીતોડનુમીયતે । ૩.૧.૩. આપણો પ્રસ્તુત સંદર્ભ કર્મ અને ફળનો છે. તેથી આ સંદર્ભમાં ‘સર્વજ્ઞ’ શબ્દનો અર્થ ‘કર્મો અને તેમનાં ફળો વચ્ચેના નિયત સંબંધને જાણનાર, દુ:ખમુક્તિરૂપ પરમફળ અને તેના સઘળા ઉપાયોને (કર્મોને), તે ઉપાયોના ક્રમને (સાધનાક્રમને) જાણનાર’ થાય. ‘સર્વજ્ઞ’ શબ્દના અર્થનો આથી વધુ વિસ્તાર પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં જરૂરી નથી. આ અર્થમાં જીવન્મુક્ત સર્વજ્ઞ છે જ. ‘સર્વ દ્રવ્યોની સર્વ વ્યક્તિઓની ત્રૈકાલિક સર્વ અવસ્થાઓને જાણનાર’ એવો ‘સર્વજ્ઞ’ શબ્દનો અર્થ પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં બંધ બેસતો નથી કારણ કે આવો અર્થ કર્મસિદ્ધાન્ત અને પુરુષસ્વાતન્ત્ર્ય (freedom of will)નો અત્યન્ત વિરોધી છે જ્યારે જડ નિયતિવાદનો જ પોષક છે.

(e) સ્વકૃતાધ્યાગમલોપેન પ્રવર્તમાનસ્ય યદુક્તં પ્રતિષેધજાતમ્ અકર્મનિમિત્તે શરીરસર્ગે

તત્ સર્વં પ્રસજ્યતે इति ।

સમજૂતી : જો નિર્માણકાર્યો (યોગજ શરીરો) ઉત્પન્ન કરવા પ્રવૃત્ત થનારો આત્મા પોતાના પૂર્વકૃત કર્મના પરિણામે જ તેમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે એમ ન માનીએ તો તેનાં નિર્માણશરીરોની ઉત્પત્તિમાં તેનું પૂર્વકૃત કર્મ નિમિત્ત નથી એવો અર્થ થાય, અર્થાત્ પૂર્વકૃત કર્મને પોતાનું કોઈ ફળ નથી એમ ફલિત થાય; અને એમ સ્વીકારતાં તો પોતપોતાનાં સામાન્ય પ્રકારનાં શરીરોની ઉત્પત્તિમાં પ્રત્યેક જીવનાં પોતપોતાનાં કર્મોને નિમિત્તકારણ ન માનતાં જે દોષો આવે છે તે બધા જ દોષો અહીં પણ આવે.

આમ વાત્સ્યાયનના મતે, જેણે મિથ્યાજ્ઞાન, અધર્મ અને પ્રમાદનો નાશ કરી સમ્યક્જ્ઞાન, ધર્મ અને સમાધિ પ્રાપ્ત કરેલ છે, જે સ્પષ્ટપણે જાણે છે કે કયા કર્મનું કયું ફળ છે, જેણે પોતે કલેશમુક્તિ-દુઃખમુક્તિના માર્ગની સંપૂર્ણ યાત્રા કરી છે અને તેથી જેને તે માર્ગનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન છે, જે તે માર્ગની બાબતમાં પ્રમાણ છે, જે તે માર્ગનો પરમોત્કૃષ્ટ ઉપદેશ છે, જેના ભવનો — જન્મમરણચક્રનો — અન્ત થયો છે, જે બધાં સંચિત કર્મોનાં સઘળાં ફળોને અંતિમ જન્મમાં ભોગવી લેવા પોતાની અવ્યાહત ઈચ્છાથી અનેક નિર્માણકાર્યોનું નિર્માણ કરે છે અને જે પોતાની અવ્યાહત ઈચ્છાથી સઘળાં સંચિત કર્મોને વિપાકોન્મુખ કરે છે તે જીવન્મુક્ત જ ઈશ્વર છે, તેના સિવાય બીજો કોઈ ઈશ્વર નથી.]

**51. તત: સદ્ભૂતાર્થપ્રકાશકત્વાદ્વીતરાગ એવ સર્વજ્ઞો દેવો દેવત્વેનાભ્યુ-
પગમનાર્હો નાપર: કશ્ચિદિતિ સ્થિતમ્ ।**

51. તેથી જગતના સદ્ભૂત અર્થાત્ વાસ્તવિક પદાર્થોને યથાવત્ પ્રકાશિત કરનારું જ્ઞાન જેને છે તે સર્વજ્ઞ અને વીતરાગ જ દેવપદને યોગ્ય છે અને તેમને જ દેવ માનવા ઉચિત છે, અન્યને નહિ.

**52. અત્ર જલ્પન્તિ જૈમિનીયા: । इह हि सर्वज्ञादिविशेषणविशिष्टो
भवदभिमत: कश्चनापि देवो नास्ति, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् । तथाहि— न
तावत् प्रत्यक्षं तद्ग्राहकम्; “संबद्धं वर्तमानं हि गृह्यते चक्षुरादिना” [मी०
શ્લો० પ્રત્યક્ષસૂ० શ્લો० ૮૪] इति वचनात् । न चानुमानम्; प्रत्यक्षदृष्ट
एवार्थे तत्प्रवर्तनात् । न चागमः, सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन तदागमस्यापि विवादा-
स्पदत्वात् । न चोपमानम्, सर्वज्ञसदृशस्यापरस्याभावात् । न चार्थापत्तिरपि;
सर्वज्ञसाधकस्यान्यथानुपपन्नार्थस्यादर्शनात् । तत: प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तेर-
भावप्रमाणगोचर एव सर्वज्ञ: । तदुक्तम्—**

“પ્રમાણપણ્ણકં યત્ર વસ્તુરૂપે ન જાયતે ।

વસ્ત્વસત્ત્વાવબોધાર્થં તત્રાભાવપ્રમાણતા ॥૧૧॥”

[મી૦ શ્લો૦ અભાવ૦ શ્લો૦ ૧] ઇતિ ।

પ્રયોગોડ્ર—નાસ્તિ સર્વજ્ઞઃ, પ્રમાણપણ્ણત્વાગ્રા(ગુ)હ્યમાણત્વાત્, ખરવિ-
ષાણવત્ ।

52. મીમાંસક — જૈમિનિપ્રણીત મીમાંસામતના અનુયાયી મીમાંસક કહે છે કે —
[‘આપ જૈનો દેવને સૃષ્ટિના કર્તા નથી માનતા એ તો બહુ સુન્દર છે.] પરંતુ આપે
માનેલો સર્વજ્ઞ આદિ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ એવો દેવ પણ નથી. [આપ જૈનો દેવને
સર્વજ્ઞ માનો છો તે અમને તર્કયુક્ત લાગતું નથી. ધર્મ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં તો
વેદ જ પ્રમાણ છે. ધર્મને કોઈ પ્રત્યક્ષથી જાણી શકતું નથી જેથી તે સર્વજ્ઞ બની શકે.
ધર્મના વિષયમાં અનાદિ પરંપરાથી આપણને પ્રાપ્ત અપૌરુષેય - જેને કોઈ પુરુષે રચ્યો
નથી — સ્વયંસિદ્ધ વેદ જ સ્વતઃ પ્રમાણ છે.] આપના સર્વજ્ઞને ગ્રહણ કરનારું કોઈ
પ્રમાણ નથી. પ્રત્યક્ષ સર્વજ્ઞને ગ્રહણ કરતું નથી. ઈન્દ્રિયસન્નિકૃષ્ટ વર્તમાન વસ્તુને જ
ગ્રહણ કરનારું પ્રત્યક્ષ અતીન્દ્રિય સર્વજ્ઞને જાણવા સમર્થ નથી. ‘જે પદાર્થ ઈન્દ્રિયો સાથે
સંબંધમાં આવે છે અને સાથે સાથે જે વર્તમાન હોય છે તે પદાર્થને જ ગ્રહણ કરવામાં
ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયો પ્રવૃત્ત થાય છે’ એવું શાસ્ત્રવચન [મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક,
પ્રત્યક્ષસૂત્ર, શ્લોક ૮૪] છે. અનુમાનથી પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થતી નથી કેમ કે પ્રત્યક્ષ
વડે સિદ્ધ પદાર્થમાં જ અનુમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. [અનુમાનના મૂળમાં સાધ્ય અને
સાધનનું દર્શન (પ્રત્યક્ષ) રહેલું હોય છે. સર્વજ્ઞનું તો ક્યારેય પ્રત્યક્ષ થતું જ નથી, તેથી
સર્વજ્ઞને જાણવાનું સામર્થ્ય અનુમાનમાં પણ નથી.] જ્યારે સર્વજ્ઞ પોતે જ અસિદ્ધ છે
ત્યારે તેના દ્વારા રચાયેલાં આગમો પ્રમાણભૂત હોઈ શકે જ નહિ, તેથી આગમ પણ
સર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરી શકતું નથી. સર્વજ્ઞ સમાન કોઈ બીજું પ્રાણી જગતમાં હોય તો તેને
જોઈ સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન ઉપમાનપ્રમાણ દ્વારા કરી શકાય પરંતુ સર્વજ્ઞ સમાન બીજું કોઈ છે
નહિ. સર્વજ્ઞ વિના જેનું અસ્તિત્વ ઘટતું ન હોય (અન્યથાનુપપન્ન) એવી
અવિનાભાવી વસ્તુ દેખાતી હોય તો તેના દર્શન દ્વારા અર્થાપત્તિપ્રમાણ સર્વજ્ઞને ગ્રહણ
કરી શકત, પરંતુ એવી અવિનાભાવી વસ્તુ દેખાતી જ નથી. આમ વસ્તુનું અસ્તિત્વ
સિદ્ધ કરનારાં પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણો તો સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરી શકતા
નથી, એટલે સર્વજ્ઞ અભાવ પ્રમાણનો જ વિષય છે, અર્થાત્ અભાવપ્રમાણથી તો
સર્વજ્ઞનો અભાવ જ સિદ્ધ થાય, અભાવપ્રમાણ તો સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વનો ઉચ્છેદ જ
કરે છે. કહ્યું પણ છે કે — ‘જ્યારે જે વસ્તુનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પાંચ પ્રમાણો

અસમર્થ થઈ જાય છે ત્યારે તે વસ્તુનો અભાવ જાણવા માટે અભાવપ્રમાણ છે અર્થાત્ તે વસ્તુનો અભાવ અભાવપ્રમાણ સિદ્ધ કરે છે.' [મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક, અભાવપ્રમાણ, શ્લોક ૧]. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે — 'સર્વજ્ઞ નથી કેમ કે તે પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોથી ગૃહીત થતો નથી, જેમ કે ગધેડાનાં શિંગડાં.'

53. કિંચ, યથાડનાદેરપિ સુવર્ણમલસ્ય ક્ષારમૃત્પુટપાકાદિપ્રક્રિયયા વિશોઘ્યમાનસ્ય નિર્મલત્વમ્, એવમાત્મનોડપિ નિરન્તરં જ્ઞાનાદ્યભ્યાસેન વિગત-મલત્વાત્સર્વજ્ઞત્વં કિં ન ભવેદિતિ મતિસ્તદપિ ન, અભ્યાસેન હિ શુદ્ધેસ્તારત-મ્યમેવ ભવેત્ર પરમઃ પ્રકર્ષઃ, ન હિ નરસ્ય લઙ્ગનમભ્યાસતસ્તારતમ્ય-વદપ્યુપલભ્યમાનં સકલલોકવિષયમુપલભ્યતે । ઉક્તં ચ —

“દશહસ્તાન્તરં વ્યોમ્નો યો નામોત્પ્લુત્ય ગચ્છતિ” ।

ન યોજનશતં ગન્તું શક્તોડભ્યાસશતૈરપિ ॥૨॥ ઇતિ ।

53. જૈન— જેમ અનાદિ કાળથી ખાણમાં રહેલા મલયુક્ત સુવર્ણને શુદ્ધિકર કાર સાથે મુસ યા કૃસિબલમાં મૂકી અગ્નિમાં તપાવવામાં આવતાં તે પ્રક્રિયાથી મલ દૂર થઈ જવાથી સુવર્ણ નિર્મલ યા શુદ્ધ બની જાય છે તેમ અનાદિ કાળથી કર્મમલથી આવરિત આત્મા અલ્પ જ્ઞાનવાળો યા અજ્ઞાની છે પરંતુ સતત જ્ઞાનાદિના અભ્યાસથી કર્મમલનું આવરણ દૂર થવાથી તે પણ પૂર્ણજ્ઞાની યા સર્વજ્ઞ કેમ ન બની શકે ?

મીમાંસક — તમારી જૈનોની વાત બરાબર નથી. [અભ્યાસ દ્વારા સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાની વાત અનુભવહીનતાની સૂચક છે.] અભ્યાસથી શુદ્ધતામાં તરતમભાવ આવે પરંતુ તેનાથી શુદ્ધિની પરમ કોટિએ ન પહોંચી શકાય. [અભ્યાસથી ફરક તો પડી શકે છે, જે આત્મા સાવ અજ્ઞાની હોય તે કાલે ચાર અક્ષરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. પરંતુ અભ્યાસમાં એટલી તાકાત નથી કે તે વસ્તુના સ્વભાવનું આમૂલ પરિવર્તન કરી શકે. મૂલ વસ્તુમાં થોડોઘણો અતિશય અભ્યાસ લાવી શકે. તેથી અભ્યાસ દ્વારા શુદ્ધિમાં થોડોઘણો વધારો તો થઈ શકે પરંતુ સર્વજ્ઞતાને પેદા કરનારી સંપૂર્ણ શુદ્ધિ ન થઈ શકે.] કોઈ પુરુષ પ્રતિદિન ઊંચે કૂદવાનો અભ્યાસ કરે તો એ સંભવ છે કે જ્યાં સામાન્ય પુરુષ ચારપાંચ હાથ કૂદી શકતો હોય ત્યાં તે સાતઠાઠ હાથ કે વધુમાં વધુ દસ હાથ કૂદી જાય. પરંતુ ગમે તેટલો અભ્યાસ તે કેમ ન કરે તે કદી એક સો યોજન ઊંચો કૂદકો મારી ન શકે કે ન તો તેનામાં લોકને લાંઘવાની શક્તિ આવી શકે. કહ્યું પણ છે કે — “જે પુરુષ અભ્યાસ કરવાના કારણે આકાશમાં દસ હાથ ઊંચો કૂદકો મારી શકે છે, શું તે સેકડો વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યા પછી પણ સો યોજન ઊંચો કૂદકો મારી શકે ?” [કહેવાનું

તાત્પર્ય એ છે કે અભ્યાસથી કેળવાતી શક્તિની પણ એક મર્યાદા હોય છે, તેથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ પણ અભ્યાસથી પોતાની મર્યાદાને લાંઘી શકતી નથી, જ્ઞાન એટલું વૃદ્ધિ પામી શકતું નથી કે તે સર્વજ્ઞ બની જાય.]

54. અપિ ચ સ સર્વં વસ્તુજાતં કેન પ્રમાણેન જ્ઞાતાતિ । કિં પ્રત્યક્ષેણ, ઊત યથાસંભવં સર્વૈરવ પ્રમાણૈઃ । ન તાવત્પ્રત્યક્ષેણ, તસ્ય સંનિહિતપ્રતિનિય- તાર્થગ્રાહિત્વાત્ । નાપ્યતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષેણ; તત્સદ્ભાવે પ્રમાણાભાવાત્ । નાપિ સર્વૈરવ પ્રમાણૈઃ, તેષાં પ્રત્યક્ષપૂર્વકત્વાત્ સર્વેષાં સર્વજ્ઞતાપત્તેષ્ચેતિ ।

54. વારુ, હવે આપ જૈનો એ કહો કે આપનો સર્વજ્ઞ સર્વ વસ્તુઓને કયા પ્રમાણથી જાણે છે ? શું તે પ્રત્યક્ષથી જાણે છે કે યથાસંભવ બધાં પ્રમાણોથી ? ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષથી તો તે બધી વસ્તુઓને જાણી શકે નહિ. ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ તો ઈન્દ્રિયો સાથે સન્નિકૃષ્ટ વર્તમાન, નિયત વસ્તુઓને જ જાણે છે, [તેથી તેના વડે અતીત, અનાગત, દૂરવર્તી તથા સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિય વસ્તુઓનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ.] અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષથી પણ તે બધી વસ્તુઓને જાણી શકે નહિ કેમ કે અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ ખુદ વિવાદગ્રસ્ત છે, તેના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરતું કોઈ પ્રમાણ નથી. યથાસંભવ બધાં પ્રમાણોથી થોડું થોડું જાણીને પછી તે બધાં જ્ઞાનોનો કુલ સરવાળો કરી સર્વજ્ઞ બનવું પણ શક્ય નથી કેમ કે બધાં પ્રમાણો પ્રત્યક્ષમૂલક છે અને જ્યારે પ્રત્યક્ષ પોતે જ સર્વ વસ્તુઓને ગ્રહણ કરવામાં અસક્ષ્ણ છે ત્યારે તન્મૂલક પ્રમાણો તો સુતરાં સર્વ વસ્તુઓને ગ્રહણ કરી શકે નહિ. વળી, કેટલીક વસ્તુઓને પ્રત્યક્ષથી જાણી, કેટલીકને અનુમાન આદિથી જાણી, ધર્મ આદિ અતીન્દ્રિય વસ્તુઓને વેદરૂપ આગમથી જાણી પછી તે બધાં જ્ઞાનોના કુલ સરવાળાના રૂપમાં સર્વજ્ઞ બનવાની વાત તમે જૈનો કરતા હો તો એ રીતે તો બધા સર્વજ્ઞ બની જવાની આપત્તિ આવશે.

55. અન્યચ્ચ, અનાદ્યનન્તઃ સંસારઃ । તદ્વસ્તુન્યપ્યનન્તાનિ ક્રમેણ વિદન્ કથમનન્તેનાપિ કાલેન સર્વવેદી ભવિષ્યતિ ?

55. વળી, જગત અનાદિ પણ છે અને અનન્તપણ છે. આ જગતમાં વસ્તુઓ પણ અનન્ત છે. તે અનન્ત વસ્તુઓને ક્રમથી જાણનારો તો કેવી રીતે અનન્ત કાળે પણ સર્વજ્ઞ બની શકે ? ક્રમથી અનન્ત પદાર્થોને જાણી શકાય જ નહિ.

56. કિંચ, તસ્ય યથાવસ્થિતવસ્તુવેદિત્વે અશુચ્યાદિરસાસ્વાદપ્રસન્નઃ, તેષાં યથાવસ્થિતતયા સંવેદનાત્ । આહ ચ-

“અશુચ્યાદિરસાસ્વાદપ્રસન્નશ્ચાનિવારિતઃ” ઇતિ ।

56. સર્વજ્ઞ તો સમસ્ત વસ્તુઓને જેવી છે તેવી જ જાણે છે, [તેનું જાણવું સાક્ષાત્ અનુભવરૂપ જ છે], તેથી તેને અશુચિ વસ્તુઓના રસનો આસ્વાદ કરવાની પણ આપત્તિ આવે. [સર્વમાં અશુચિ વસ્તુઓ પણ સમાવિષ્ટ છે જ.] કહ્યું પણ છે કે — “સર્વજ્ઞને માનતાં તે સર્વજ્ઞને અશુચિ પદાર્થોના રસાસ્વાદના અનુભવનો દોષ અવશ્ય આવે, તે દોષનું વારણ કરવું કઠિન છે.”

57. કિંચ અતીતાનાગતવસ્તુનિ સ કિં સ્વેન સ્વરૂપેણ જ્ઞાનાતિ કિં વા વર્તમાનતયૈવ । પ્રથમપક્ષે તજ્ઞાનસ્યાપ્રત્યક્ષતાપત્તિઃ, અવર્તમાનવસ્તુગ્રાહિત્વાત્, સ્મરણાદિવત્ । દ્વિતીયે તુ તજ્ઞાનસ્ય ભ્રાન્તત્વપ્રસન્ગઃ, અન્યથાસ્થિત-સ્થાર્થસ્યાન્યથાગ્રહણાત્, દ્વિચન્દ્રજ્ઞાનાદિવદિતિ ।

57. ઉપરાંત, શું સર્વજ્ઞ અતીત વસ્તુઓને તથા અનાગત વસ્તુઓને ક્રમશઃ અતીતરૂપે અને અનાગતરૂપે જ જાણે છે કે તેમને પણ વર્તમાન વસ્તુઓની જેમ વર્તમાનરૂપે જ સાક્ષાત્ જાણે છે ? જો તે અતીત વસ્તુઓને અતીતરૂપે અને અનાગત વસ્તુઓને અનાગતરૂપે જ જાણતો હોય તો તેનું જ્ઞાન સાક્ષાત્કારરૂપ ન હોય અને તેથી તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષની શ્રેણીમાં ન આવી શકે. [પ્રત્યક્ષ તો વર્તમાન વસ્તુને સાક્ષાત્ સ્પષ્ટરૂપે જાણે છે.] અતીત વસ્તુને અતીતરૂપે જાણનારું જ્ઞાન તો સ્મરણ આદિ જેવું અસ્પષ્ટ અને અપ્રત્યક્ષાત્મક હોય છે. જો સર્વજ્ઞ અતીત આદિ વસ્તુઓને વર્તમાનરૂપે જાણતો હોય તો તેનું જ્ઞાન અર્થોને વિપરીત રૂપમાં અર્થાત્ જે વર્તમાન નથી તેમને વર્તમાનરૂપે જાણવાના કારણે મિથ્યાજ્ઞાન બની જશે. જેમ એક ચંદ્રમાં બે ચંદ્રોને ગ્રહણ કરનારું જ્ઞાન અન્યથાગ્રાહી હોવાથી ભ્રાન્ત છે તેમ સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન પણ અતીત આદિને, જે વર્તમાનરૂપ નથી તેમને, વર્તમાનરૂપે ગ્રહણ કરતું હોઈ ભ્રાન્ત અને મિથ્યા જ ઠરે. આમ સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં મિથ્યાત્વ યા ભ્રાન્તત્વની આપત્તિ આવે.

58. અત્ર પ્રતિવિધીયતે । તત્ર યત્તાવદુક્તમ્—‘તદ્ગ્રાહકપ્રમાણાભાવાત્’ ઇતિ સાધનમ્ । તદસમ્યક્; તત્સાધકાનામનુમાનપ્રમાણાનાં સદ્ભાવાત્ । તથાહિ—જ્ઞાનતારતમ્યં ક્વચિદ્વિશ્રાન્તં તરતમશબ્દવાચ્યત્વાત્ । પરિમાણ-વદિતિ । નાયમસિદ્ધો હેતુઃ, પ્રતિપ્રાણિપ્રજ્ઞામેધાદિગુણપાટવરૂપસ્ય જ્ઞાનસ્ય તારતમ્યેનોપલબ્ધેઃ । તત્તોઽવશ્યમસ્ય સર્વાન્તિમપ્રકર્ષેણ ભાવ્યં, યથા પરિમાણસ્યાકાશે । સ ચ જ્ઞાનસ્ય સર્વવસ્તુપ્રકાશકત્વરૂપો યત્ર વિશ્રાન્તઃ સ ભગવાન સર્વજ્ઞઃ ।

58. જૈન — અમે તમને ઉત્તર આપીએ છીએ. સર્વજ્ઞ નથી એ સિદ્ધ કરવા તમે

હેતુ આપ્યો છે કે 'કારણ કે તેનું શ્રાહક કોઈ પ્રમાણ નથી', પરંતુ તમારો હેતુ યોગ્ય નથી, સાચો નથી. એનું કારણ એ છે કે સર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરનારાં અનેક અનુમાનપ્રમાણો મોજૂદ છે. તે નીચે પ્રમાણે છે — જ્ઞાનનો તરતમભાવ યા ક્રમિક વિકાસ તેની ઉત્કૃષ્ટ કોટિને પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે તે 'તરતમ' શબ્દવાચ્ય ઉત્તરોત્તર વિકાસ છે. જેમ પરિમાણ પરમાણુમાં સૌથી નાનું છે જે ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરતું કરતું આકાશમાં પોતાની પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ મહત્પરિમાણ બની જાય છે તેમ જ્ઞાનનો ક્રમિક વિકાસ થતાં ક્યાંક ને ક્યાંક તે પૂર્ણતાની અવસ્થાને પામે છે. જ્ઞાનની આ પૂર્ણ અવસ્થા જ સર્વજ્ઞતા છે. જ્ઞાનનો તરતમભાવ યા ક્રમિક વિકાસ (હેતુ) અસિદ્ધ નથી. જગતમાં પ્રત્યેક પ્રાણીમાં પ્રજ્ઞા - નવીન પદાર્થોની તર્કણા કરનારી પ્રતિભા - તથા મેઘા અર્થાત્ પારણશક્તિ આદિ ગુણોની પટુતારૂપ જ્ઞાનનું તારતમ્ય યા ક્રમિક વિકાસ આપણે જોઈએ છીએ. જ્યારે આપણે જ્ઞાનનો આ રીતનો ક્રમિક વિકાસ પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યા છીએ ત્યારે અવશ્યપણે જ્ઞાન વિકસતું વિકસતું કોઈ આત્મામાં પોતાનો ચરમ વિકાસ સાધી લેશે જેમ કે પરિમાણ વધતું વધતું આકાશમાં પોતાની ચરમ સીમાએ પહોંચીને મહત્પરિમાણ બની જાય છે. જ્ઞાનની આ ચરમ વિકાસની અવસ્થા જ સર્વજ્ઞતા કહેવાય છે. જ્ઞાનનો આ ચરમ વિકાસ જે આત્મામાં થયો હોય તે આત્મા ૪ સર્વ વસ્તુઓને યથાવત્ જાણનારો સર્વજ્ઞ ભગવાન છે.

59. નનુ સંતાપ્યમાનપાથસ ઔષ્ણ્યતારતમ્યે સત્યપિ સર્વાન્તિમવહ્નિરૂપ-તાપન્તિરૂપપ્રકર્ષાદર્શનાદ્વ્યભિચાર્યયં હેતુરિતિ ચેત્; ન; યતો યો દ્રવ્યસ્ય સહજો ધર્મો ન તુ સહકારિસવ્યપેક્ષઃ, સહજોઽપિ ચ યઃ સ્વાશ્રયે વિશેષમાર-ભતે, સોઽભ્યાસક્રમેણ પ્રકર્ષપર્યન્તમાસાદયતિ, યથા કલધૌતસ્ય પુટપાક-પ્રબન્ધાહિતા વિશુદ્ધિઃ । ન ચ પાથસસ્તાપઃ સહજો ધર્મઃ, કિં ત્વગ્ન્યાદિસહ-કારિસવ્યપેક્ષઃ । તત્કથં તન્ન તાપોઽભ્યસ્યમાનઃ પરાં કાષ્ઠાં ગચ્છેત્ । અત્યન્તતાપે પ્રત્યુત પાથસઃ પરિક્ષયાત્ । જ્ઞાનં તુ જીવસ્ય સહજો ધર્મઃ સ્વાશ્રયે ચ વિશેષમાધત્તે । તેન તસ્ય નિસ્તરાભ્યાસાહિતાધિકોત્તરોત્તરવિશેષાધાનાત્ પ્રકર્ષપર્યન્તપ્રાપ્તિર્નાયુક્તા । એતેન 'લઙ્ઘનાભ્યાસ' ઇત્યાદિ નિસ્તં, લઙ્ઘનસ્યા-સહજધર્મત્વાત્, સ્વાશ્રયે ચ વિશેષાનાધાનાત્, પ્રત્યુત તેન સામર્થ્ય-પરિક્ષયાદિતિ ।

59. મીમાંસક — જ્યારે ચૂલા ઉપર પાણી ગરમ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં ઉષ્ણતાની તરતમતા યા ક્રમિક વૃદ્ધિ તો દેખાય છે પરંતુ પાણી ગમે તેટલો સમય કેમ

ન તપાવવામાં આવે તો પણ તેમાં ઉષ્ણતાની ચરમ સીમા અર્થાત્ અગ્નિરૂપતા આવતી નથી. તેથી તમારો જૈનોનો તરતમભાવ યા ક્રમિક વૃદ્ધિરૂપ હેતુ વ્યભિચારી છે. [એટલે તમે જે નિયમ બાંધ્યો છે કે જેમાં તરતમભાવ હોય તે ક્યાંકને ક્યાંક પૂર્ણ પ્રકર્ષ પામે છે તે વ્યભિચારી છે.]

જૈન— ના, આપે જે કહ્યું તે સાચું નથી. તેનું કારણ સમજાવીએ છીએ. વસ્તુના સ્વાભાવિક ધર્મનો જ અભ્યાસ દ્વારા પૂર્ણ વિકાસ થાય છે. જે ધર્મ વસ્તુમાં અન્ય સહકારીઓની મદદથી ઉત્પન્ન થાય છે તે ધર્મ આગન્તુક હોવાથી તે ધર્મની બાબતમાં પૂર્ણ પ્રકર્ષનો નિયમ નથી. પાણીમાં જે ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે તે પાણીનો સ્વાભાવિક ધર્મ નથી પરંતુ અગ્નિ સાથેના સંબંધના કારણે ઉત્પન્ન થયેલો આગન્તુક ધર્મ છે. તેથી તે વધતો વધતો પોતાની ચરમ સીમાને અર્થાત્ અગ્નિરૂપતાને કેવી રીતે પહોંચી શકે? ઊલટું પાણીને અત્યન્ત તપાવવાથી તો તેનાં નાશ થઈ જશે અને સૂકાઈને વરાળ થઈ ઊડી જશે. સુવર્ણને તપાવવાથી તેનામાં શુદ્ધિ આવે છે, આ શુદ્ધિ સુવર્ણનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે અને પોતાના આશ્રયભૂત સુવર્ણમાં વિશેષતા ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી શુદ્ધિની ચરમ કોટિ — પૂર્ણ શુદ્ધિ — સુવર્ણમાં પ્રગટ થાય છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાન જીવનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે, તેથી તે પોતાના આશ્રયભૂત આત્મામાં વિશેષતા ઉત્પન્ન કરે છે. તે સતત અભ્યાસ કરવાથી ક્રમિક વિકાસ સાધતો અને ઉત્તરોત્તર અધિક અતિશય યા વિશેષતા પામતો છેવટે વિકાસની ચરમ સીમાએ પહોંચી જગતના સર્વ પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરનારો બની જાય છે, એમાં કંઈ અજુગતું નથી. આનાથી જ ‘ઊંચા કૂદકાનો અભ્યાસ કરવા છતાં પણ કોઈ સો યોજન કૂદી શકતું નથી’ એ આપની શંકાનું પણ સમાધાન થઈ જાય છે. ઊંચું કૂદવું એ આત્માનો કે શરીરનો સ્વાભાવિક ધર્મ નથી. ઊંચે કૂદવાથી આત્મામાં કોઈ વિશેષતા આવતી નથી, ઊલટું શક્તિથી બહાર કૂદવાની કોશિશ કરીએ તો દમ નીકળી જાય કે હાથપગ ભાંગી જાય. ઊંચે કૂદવાથી શરીરમાં પણ કોઈ વિશેષતા આવતી નથી. વધુ પડતું ઊંચે કૂદવાથી શરીરનો ઘાસ થાય છે.

60. તથા જલધિજલપલપ્રમાણાદયઃ કસ્યચિત્પ્રત્યક્ષાઃ પ્રમેયત્વાત્, ઘટાદિગતરૂપાદિવિશેષવત્ । ન ચ પ્રમેયત્વમસિદ્ધં, અભાવપ્રમાણસ્ય વ્યભિ-
ચારપ્રસક્તેઃ । તથાહિ—પ્રમાણપञ्ચકાતિક્રાન્તસ્ય હિ વસ્તુનોઽભાવપ્રમાણ-
વિષયતા ભવતાભ્યુપગમ્યતે । યદિ ચ જલધિજલપલપ્રમાણાદિષુ પ્રમાણ-
પञ्ચકાતિક્રાન્તરૂપમપ્રમેયત્વં સ્યાત્, તદા તેષ્વપ્યભાવપ્રમાણવિષયતા સ્યાત્ ।
ન ચાત્ર તત્ત્વેઽપિ સા સંભાવિનીતિ । યસ્ય ચ પ્રત્યક્ષાઃ, સ ભગવાન્ સર્વજ્ઞ
ઈતિ ।

60. તથા 'સમુદ્રના પાણીનું બરાબર તોલ-માન કોઈકને તો પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાત છે કેમ કે તે પ્રમેય છે, જેમ કે ઘટ આદિમાં રહેનારાં તેમનાં રંગ, રૂપ આદિ વિશેષો' — આ અનુમાનથી પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે. [સમુદ્રમાં કેટલું જલ છે એનું તોલ-માન-આટલા ટન કે આટલા લિટર ઈત્યાદિ — પ્રમેય અર્થાત્ પ્રમાણનો વિષય અવશ્ય છે. છેવટે તેના પાણીનું એક એક ગ્રામ સુધીનું બારીક માપ અવશ્ય છે. તેથી 'જે ચીજ સત્ હોય છે તે કોઈ ને કોઈના પ્રમાણનો વિષય પણ હોય છે જ' એ નિયમ અનુસાર સમુદ્રના પાણીના તોલ-માપમાં પ્રમેયત્વ છે જ.] એટલે પ્રમેયત્વ હેતુ અહીં અસિદ્ધ નથી. જો તમે મીમાંસકો પ્રમેયત્વ હેતુને અસિદ્ધ માનશો તો તમે સ્વીકારેલું અભાવપ્રમાણ વ્યભિચારી બની જવાની આપત્તિ આવશે. તે કેવી રીતે ? એ સમજાવીએ છીએ. માની લો કે સમુદ્રના જલનું તોલમાપ આપણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન આદિ પાંચ પ્રમાણોથી જાણી શકતા નથી એ તો ઠીક પણ ઓછામાં ઓછું તેના અભાવને તો અભાવપ્રમાણ દ્વારા જાણી શકીએ છીએ એટલે સમુદ્રના જલનું તોલમાપ અભાવપ્રમાણનો વિષય હોવાથી પ્રમેય સિદ્ધ થાય છે. એ તો તમે મીમાંસકો પોતે જ માનો છો કે 'જે વસ્તુ સદ્ભાવગ્રાહી પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોનો વિષય નથી હોતી તે અભાવપ્રમાણનો વિષય હોય છે.' તેથી જો સમુદ્રના જલનું તોલમાપ છેવટે અભાવપ્રમાણનો વિષય બન્યું, તો પણ તે પ્રમેય તો બન્યું જ. જો સમુદ્રના જલનું બરાબર તોલમાપ જાણવામાં પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોની અપ્રવૃત્તિ હોવા છતાં પણ જો અભાવપ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન થાય તો અભાવપ્રમાણ વ્યભિચારી બની જાય, અભાવપ્રમાણનો એ નિયમ તૂટી જાય કે 'જ્યાં પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણ પ્રવૃત્ત નહિ થાય ત્યાં હું પ્રવૃત્તિ કરીશ.' પણ અહીં તો સમુદ્રના જલનું યથાવત્ તોલમાપ પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વિષય બનતું હોઈ, અભાવપ્રમાણનો વિષય સંભવતું નથી. અને જેને તેનું સાક્ષાત્કારાત્મક પ્રત્યક્ષ છે તે જ સર્વજ્ઞ ભગવાન છે.

61. तथास्ति कश्चिदतीन्द्रियार्थसार्थसाक्षात्कारी, अनुपदेशालिङ्गवि-
संवादिविशिष्टदिग्देशकालप्रमाणाद्यात्मकचन्द्रादिग्रहणाद्युपदेशदायित्वात् ।
यो यद्विषयेऽनुपदेशालिङ्गविसंवाद्युपदेशदायी तत्साक्षात्कारी यथास्पदादिः,
अनुपदेशालिङ्गविसंवाद्युपदेशदायी च कश्चित् तस्मात्तत्साक्षात्कारी,
तथाविधं च श्रीसर्वज्ञ एवेति ।

61. તથા 'કોઈ આત્મા અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરનારો છે કેમ કે તે શાસ્ત્ર તથા અનુમાપક લિંગ યા હેતુની સહાયતા વિના જ ભાવી ચન્દ્રગ્રહણ આદિનો યથાર્થ ઉપદેશ દે છે. આ દિવસે આટલા કલાકે અને આટલી મિનિટે આ પ્રદેશમાં

ખગ્રાસ યા અપૂર્ણગ્રાસ આદિરૂપે ભાવી ચન્દ્રગ્રહણનો ઉપદેશ અતીન્દ્રિયજ્ઞાન વિના થઈ શકતો નથી. જે પુરુષ જે ભાવી વિષયનો શાસ્ત્ર યા લિંગની સહાયતા વિના અવિસંવાદી ઉપદેશ દે છે તે પુરુષ તે વિષયનો સાક્ષાત્કાર કરનારો હોય છે, જેમ કે કોઈ ઘટ આદિને પ્રત્યક્ષ જોઈ તેનું યથાવત્ વર્ણન કરનાર આપણે લોકો. કોઈ શાસ્ત્રની સહાયતા વિના તથા અનુમાન કરનાર હેતુઓની મદદ વિના ભાવી ચન્દ્રગ્રહણ આદિનો દિવસ કલાક મિનિટના ચોક્કસ સમય સાથે ખગ્રાસ આદિનો નિયતરૂપે ઉપદેશ દેનારો કોઈ આત્મા આ જગતમાં છે, તેથી તે તે ભાવી અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર અવશ્ય કરે છે. ભાવી આકાશી ઘટનાઓનો સાક્ષાત્ ઉપદેશ દેનાર સૌ પ્રથમ જિનેન્દ્રદેવ છે, તેથી તે અતીન્દ્રિય પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જોનાર સર્વજ્ઞ છે જ. આ અનુમાનથી પણ સર્વજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે.

62. યચ્ચોક્તં 'પ્રમાણપણ્ણકાપ્રવૃત્તે: સર્વજ્ઞસ્યાભાવપ્રમાણગોચરત્વમ્; તદપિ વાઙ્ માત્રમ્; પ્રમાણપણ્ણકાપ્રવૃત્તેરસંભવાત્ । સા હિ બાધસદ્ભાવત્વેન સ્યાત્, ન ચ સર્વજ્ઞે બાધકસંભવ: । તથાહિ—તદ્બાધકં પ્રત્યક્ષમ્, અનુમાનમ્, આગમ: , ઉપમાનમ્ અર્થાપત્તિર્વા । તત્રાદ્ય: પક્ષો ન શ્રેયાન્; યતો યદિ પ્રત્યક્ષં વસ્તુન: કારણં વ્યાપકં વા સ્યાત્, તદા તન્નિવૃત્તૌ વસ્તુનોઽપિ નિવૃત્તિ-ર્યુક્તિમતી, વહ્ન્યાદિકારણવૃક્ષત્વાદિવ્યાપકનિવૃત્તૌ ધૂમત્વાદિશિંશપાત્વાદિ-નિવૃત્તિવત્ । ન ચાર્થસ્યાધ્યક્ષં કારણમ્, તદભાવેઽપિ દેશાદિવ્યવધાનેઽર્થસ્ય ભાવાત્ । નાપિ વ્યાપકમ્; તન્નિવૃત્તાવપિ દેશાદિવિપ્રકૃષ્ટવસ્તુનામનિવર્તમાન-ત્વાત્ । ન ચાકારણાવ્યાપકનિવૃત્તાવપ્યકાર્યાવ્યાપ્યનિવૃત્તિરુપપન્ના, અતિપ્રસક્તેરિતિ ।

62. આપ મીમાંસકોએ પહેલાં જે કહ્યું હતું કે — 'સર્વજ્ઞને પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણો ગ્રહણ કરતાં નથી, સિદ્ધ કરતાં નથી, તેથી અભાવપ્રમાણ દ્વારા સર્વજ્ઞનો અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે' તે તર્કહીન છે, કેવળ પ્રલાપમાત્ર છે કેમ કે જ્યારે પાંચે પ્રમાણ સર્વજ્ઞની સત્તા જોરશોરથી સિદ્ધ કરે છે ત્યારે સર્વજ્ઞને ગ્રહણ કરવામાં પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોની અપ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કહેવાય ? પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોની અપ્રવૃત્તિ અહીં સંભવતી નથી. પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોની અપ્રવૃત્તિ તો તે પદાર્થમાં સંભવે જેમાં આ પ્રમાણો દ્વારા બાધા આવતી હોય. સર્વજ્ઞમાં તો કોઈ પણ પ્રમાણ બાધા દેનારું નથી. સર્વજ્ઞની સત્તા નિર્બાધ છે. આપ મીમાંસકો જ બતાવો કે ક્યું પ્રમાણ એવું છે જે સર્વજ્ઞનું બાધક હોય — પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન કે અર્થાપત્તિ ? 'સર્વજ્ઞનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, એટલે પ્રત્યક્ષ જ સર્વજ્ઞનું બાધક છે' એમ

પ્રત્યક્ષને બાધક ગણવું યોગ્ય નથી કેમ કે જો પ્રત્યક્ષ સર્વજનું કારણ યા સર્વજનું વ્યાપક હોત તો તેની નિવૃત્તિ દ્વારા સર્વજનો અભાવ સિદ્ધ થાત. ધૂમનું કારણ અગ્નિ છે એટલે અગ્નિની નિવૃત્તિ થતાં ધૂમનો અભાવ થાય છે. વૃક્ષત્વ શિંશપા, લીમડો વગેરે બધાં વિશેષ વૃક્ષોમાં હોવાથી શિંશપા, લીમડો વગેરેનું વ્યાપક છે, એટલે વૃક્ષત્વરૂપ વ્યાપક ધર્મના અભાવમાં શિંશપા, લીમડો વગેરે વૃક્ષવિશેષોનો અભાવ હોય છે. તેવી જ રીતે પ્રત્યક્ષ સર્વજનું વ્યાપક યા કારણ હોત તો અવશ્ય સર્વજનું પ્રત્યક્ષ ન હોતાં સર્વજનો અભાવ થાત પરંતુ પ્રત્યક્ષ ન તો સર્વજનું કારણ છે કે ન તો વ્યાપક. પ્રત્યક્ષના અભાવમાં પણ દૂર દેશમાં વસ્તુનો સદ્ભાવ હોય છે, તેથી પ્રત્યક્ષ તે વસ્તુનું કારણ નથી. તથા પ્રત્યક્ષની નિવૃત્તિ થવા છતાં પણ દૂરદેશવર્તી વસ્તુની નિવૃત્તિ થતી નથી એટલે પ્રત્યક્ષ તે વસ્તુનું વ્યાપક પણ નથી. જ્યારે પ્રત્યક્ષ સર્વજનું કારણ યા વ્યાપક નથી ત્યારે પ્રત્યક્ષની નિવૃત્તિથી અર્થાત્ સર્વજનું પ્રત્યક્ષ થતું ન હોવાથી સર્વજનો અભાવ કેવી રીતે માની શકાય ? જે વસ્તુ કારણ યા વ્યાપક નથી તે વસ્તુની નિવૃત્તિથી જે વસ્તુ કાર્ય યા વ્યાપ્ય નથી તેની નિવૃત્તિ માનવામાં આવે તો અતિપ્રસંગ દોષ અર્થાત્ અવ્યવસ્થાદોષ આવે. [એટલે કે ઘટની નિવૃત્તિ (અભાવ) થતાં સુમેરુપર્વતની પણ નિવૃત્તિ (અભાવ) થવી જોઈએ.]

63. નાપ્યનુમાનં તદ્બાધકમ્; ધર્મિસાધ્યધર્મસાધનાનાં સ્વરૂપાસિદ્ધેઃ । તત્ર હિ ધર્મિત્વેન કિં સર્વજ્ઞોઽભિપ્રેતઃ, સુગતાદિઃ, સર્વપુરુષા વા । યદિ સર્વજ્ઞઃ, તદા કિં તત્ર સાધ્યમસત્ત્વમ્, અસર્વજ્ઞત્વં વા ? યદ્યસત્ત્વમ્; કિં તત્ર સાધનમનુપલમ્ભઃ, વિરુદ્ધવિધિઃ, વકૃત્વાદિકં વા । યદ્યનુપલમ્ભઃ કિં સર્વજ્ઞસ્ય, ઊત તત્કારણસ્ય, તત્કાર્યસ્ય, તદ્વ્યાપકસ્ય વા । યદિ સર્વજ્ઞસ્ય; સોઽપિ કિં સ્વસંબન્ધી સર્વસંબન્ધી વા । સ્વસંબન્ધી ચેત્રિર્વિશેષણઃ, ઊત ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તત્વવિશેષણો વા । આદ્યે પરચિત્તવિશેષાદિભિરનૈકાન્તિકઃ ‘અનુપલમ્ભાત્’ ઇતિ હેતુઃ, તેષામનુપલમ્ભેઽપ્યસત્ત્વાનખ્યુપગમાત્ । નાપ્યુપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તત્વવિશેષણઃ; સર્વત્ર સર્વદા ચ સર્વજ્ઞાભાવસાધનસ્યાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । ન હિ સર્વથાપ્યસત ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તત્વં ઘટતે, ક્વચિત્કદાચિત્સત્ત્વોપલમ્ભાવિનાભાવિત્વાત્તસ્ય । એતેન સર્વસંબન્ધિપક્ષોઽપિ પ્રત્યાહ્યાતઃ । કિંચ અસિદ્ધઃ સર્વસંબન્ધ્યનુપલમ્ભઃ, અસર્વવિદા પ્રતિપત્તુમશક્યત્વાત્ । ન ખલુ સર્વાત્મનાં તજ્ઞાનાનાં ચાપ્રતિપત્તૌ તત્સંબન્ધી સર્વજ્ઞાનુપલમ્ભઃ પ્રતિપત્તું શક્યઃ । નાપિ કારણાનુપલમ્ભઃ તત્કારણસ્ય જ્ઞાનાવરણાદિકર્મપ્રક્રમસ્યાનુમાનેનોપલમ્ભાત્ । એતત્સાધકં ચાનુમાનં, યુક્તયશ્ચાગ્રે વક્ષ્યન્તે ।

63. અનુમાન પણ સર્વજ્ઞનું બાધક નથી બની શકતું, કેમ કે બાધક અનુમાનમાં આપ કોને ધર્મી યા સાધ્ય બનાવશો અને ક્યા ધર્મને હેતુ યા સાધન બનાવશો એ જ અનિશ્ચિત છે. ધર્મીરૂપ સાધ્ય અને ધર્મરૂપ હેતુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કર્યા વિના તો અનુમાન જ ન થઈ શકે. શું આપ સર્વજ્ઞને ધર્મી બનાવશો કે બુદ્ધને કે સર્વ પુરુષોને? જો તમે સર્વજ્ઞને ધર્મી બનાવશો તો વળી પ્રશ્ન ઊઠશે કે શું તમે તેની અસત્તા સિદ્ધ કરશો કે તેનામાં અસર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરશો? જો તમે સર્વજ્ઞની અસત્તા સિદ્ધ કરવા ઈચ્છતા હો તો સર્વજ્ઞની અસત્તા સિદ્ધ કરવા તમે અનુપલંબને હેતુ બનાવશો કે વિરુદ્ધ વિધિને કે વક્તૃત્વ આદિને? જો તમે સર્વજ્ઞની અસત્તા સિદ્ધ કરવા માટે અનુપલંબ હેતુનો પ્રયોગ કરવા માગતા હો તો તમારે એ જણાવવું જોઈએ આ અનુપલંબ સર્વજ્ઞનો છે કે તેના કારણોને છે કે તેના કાર્યનો છે કે તેના વ્યાપક ધર્મનો છે? જો તમે સર્વજ્ઞની અસત્તા સિદ્ધ કરવા માટે સર્વજ્ઞના જ અનુપલંબને હેતુ તરીકે રજૂ કરવા માગતા હો તો તમારે એ બતાવવું પડશે કે કોને સર્વજ્ઞનો અનુપલંબ છે — ખુદ તમને કે જગતના સર્વ જીવોને? જો તમે તમને યનારા સર્વજ્ઞના અનુપલંબથી સર્વજ્ઞનો અભાવ છે એમ માનતા હો તો તમારે જણાવવું જોઈએ કે આ અનુપલંબ સામાન્ય અનુપલંબ છે કે દશ્ય — દર્શનયોગ્ય — પદાર્થનો અનુપલંબ છે? સામાન્ય અર્થાત્ કોઈ દશ્ય આદિ વિશેષજ્ઞ રહિત અનુપલંબથી સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ ન થઈ શકે કેમ કે દેવદત્તની ચિત્તવૃત્તિને યજ્ઞદત્ત કોઈ પણ પ્રમાણથી જાણતો નથી પરંતુ આ અનુપલંબથી દેવદત્તની ચિત્તવૃત્તિનો અભાવ સિદ્ધ ન થાય અને દશ્ય વસ્તુની અનુપલબ્ધિ તો કોઈ ખાસ દેશમાં યા કોઈ ખાસ સમયમાં જ તે વસ્તુનો અભાવ સાધી શકે છે, બધા દેશોમાં કે સર્વ કાલમાં નહિ. દશ્ય ઘડાની અનુપલબ્ધિ ઘડાના અભાવને અમુક ખાસ જગામાં યા અમુક ખાસ સમયમાં જ સિદ્ધ કરી શકે છે, તે ઘડાનો સર્વથા ત્રણે કાળમાં કે ત્રણે લોકમાં અભાવ સિદ્ધ કરી શકતી નથી. તમે જ વિચારો કે જે વસ્તુનો સર્વથા અભાવ હોય તે વસ્તુ દશ્ય - દષ્ટિ ગોચર થવા યોગ્ય - કેવી રીતે હોઈ શકે? દશ્ય કહેવાનો અર્થ જ એ છે કે તે વસ્તુ ક્યારેક ને ક્યારેક ક્યાંક ને ક્યાંક ઉપલબ્ધ થાય છે, તેની સત્તા છે. તેથી દશ્યાનુપલબ્ધિથી સર્વજ્ઞનો સર્વથા અત્યન્ત અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. હા એટલું સિદ્ધ કરી શકાય કે 'અત્યારે અહીં સર્વજ્ઞ નથી.' આ જ રીતે દશ્ય વસ્તુની બધાં જ પ્રાણીઓને અનુપલબ્ધિ હોઈ શકે નહિ, તે દશ્ય વસ્તુ કોઈને ને કોઈને ઉપલબ્ધ હોય જ. સર્વજ્ઞ જેવો સચેતન પદાર્થ જો બીજા કોઈને ઉપલબ્ધ ધારો કે ન પણ હોય પરંતુ સર્વજ્ઞને પોતાને તો પોતે ઉપલબ્ધ હશે જ, તેથી કોઈ પણ દશ્ય વસ્તુની બધાં જ પ્રાણીઓને અનુપલબ્ધિ હોઈ શકે જ નહિ. વળી, તમે મીમાંસકો એ કેવી રીતે જાણશો કે જગતનાં બધાં જ પ્રાણીઓ સર્વજ્ઞને જાણતા નથી. કોઈ પણ અસર્વજ્ઞને માટે 'બધાંને

સર્વજની અનુપલબ્ધિ છે' એ જાણવું નિતાન્ત અસંભવ છે. જ્યાં સુધી જગતનાં સમસ્ત પ્રાણીઓનું અને તેમનાં જ્ઞાનોનું એક-એક કરીને યથાર્થ પરિજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી 'બધાં જ પ્રાણીઓનાં જ્ઞાનોમાં સર્વજ પ્રતિભાસિત થતો નથી' એ જાણવું અસંભવ છે. જેમ દર્પણને જાણ્યા વિના દર્પણમાં પડેલા પ્રતિબિંબને જોવું અસંભવ છે તેમ બધાં પ્રાણીઓનાં જ્ઞાનોને જાણ્યા વિના તેમનામાં પડેલા સર્વજાભાવના પ્રતિબિંબને જાણી શકાય નહિ. જે બુદ્ધિમાન મનુષ્યને એ સ્પષ્ટપણે જણાઈ રહ્યું છે કે 'જગતનાં સઘળાં જ પ્રાણીઓ સર્વજને જાણતા નથી' તે જ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય સર્વજ છે. આ જ રીતે સર્વજતાનાં કારણોની અનુપલબ્ધિ દ્વારા સર્વજનો અભાવ સિદ્ધ કરવો પણ અત્યન્ત દુષ્કર છે કેમ કે સર્વજતાનું કારણ છે જ્ઞાનાવરણ આદિ પ્રતિબંધક કર્મોનો સમૂલ નાશ, અને આ કર્મોનો સમૂલ નાશ તો થઈ જ શકે છે. [કર્મોનો સતત બંધ અને નિર્જરા (આંશિક કાય) થયા જ કરે છે, કર્મો આગન્તુક છે, કર્મો આત્માનો સ્વભાવ નથી, એટલે જ્યારે કર્મોનો પ્રતિપક્ષ વિરોધી આવી મળે છે ત્યારે તેમનો આત્યન્તિક નાશ થાય છે જ.] કર્મોના આત્યન્તિક નાશને સિદ્ધ કરનાર અનુમાન અને તર્કો અમે હવે પછી જણાવીશું.

64. કાર્યાનુપલમ્બોઽપ્યસિદ્ધઃ, તત્કાર્યસ્યાવિસંવાદ્યાગમસ્યોપલબ્ધેઃ ।

64. સર્વજના કાર્યની અનુપલબ્ધિથી સર્વજનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી કેમ કે સર્વજના કાર્યની અનુપલબ્ધિ ખુદ અસિદ્ધ છે. કેવી રીતે? તેનું કારણ એ છે કે સર્વજે રચેલાં અવિસંવાદી આગમો ઉપલબ્ધ છે.

**65. વ્યાપકાનુપલમ્બોઽપ્યસિદ્ધઃ, તદ્વ્યાપકસ્ય સર્વાર્થસાક્ષાત્કારિત્વ-
સ્યાનુમાનેન પ્રતીતેઃ । તથાહિ-અસ્તિ કશ્ચિત્સર્વાર્થસાક્ષાત્કારી, તદ્ગ્રહણસ્વ-
ભાવત્વે સતિ પ્રક્ષીણપ્રતિબંધપ્રત્યયત્વાત્ । યદ્ગ્રહણસ્વભાવત્વે સતિ
પ્રક્ષીણપ્રતિબંધકં તત્તત્સાક્ષાત્કારિ, યથાપગતતિમિરાદિપ્રતિબંધં લોચનં
રૂપસાક્ષાત્કારીતિ નાનુપલમ્બાદિતિ સાધનં સર્વજ્ઞાભાવં સાધયતિ ।**

65. સર્વજના વ્યાપક ધર્મની અનુપલબ્ધિથી સર્વજનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી કેમ કે સર્વજના વ્યાપક ધર્મની અનુપલબ્ધિ ખુદ અસિદ્ધ છે? કેવી રીતે તે અસિદ્ધ છે તે અમે સમજાવીએ છીએ. સર્વજનો વ્યાપક ધર્મ છે સર્વ વસ્તુઓનો સાક્ષાત્કાર કરવાં તે. તે વ્યાપક ધર્મ નીચે આપેલા અનુમાનથી બરાબર સિદ્ધ છે, જ્ઞાત છે, ઉપલબ્ધ છે. 'કોઈ વ્યક્તિ સકલ વસ્તુઓનો યથાવત્ સાક્ષાત્કાર કરે છે, કેમ કે સકલ વસ્તુઓને જાણવાનો તેનો સ્વભાવ છે તથા તેના જ્ઞાનના પ્રતિબંધક કર્મો અત્યન્ત

સર્વથા નાશ પામી ગયાં છે, જેનો જે વસ્તુને જાણવાનો સ્વભાવ હોય અને જો તે વસ્તુનું જ્ઞાન થવામાં જેટલાં પ્રતિબંધકો હોય તે બધાં નષ્ટ થઈ ગયા હોય તો તે અવશ્યપણે તે વસ્તુને જાણે છે જ. ઉદાહરણાર્થ, આંખનો સ્વભાવ રૂપને જોવાનો છે અને જો આંખમાં કોઈ તિમિરાદિ રોગ ન હોય તથા અંધકાર આદિ રુકાવટ ન હોય તો આંખ રૂપને અવશ્યપણે દેખે છે જ.' આ અનુમાનથી સર્વજ્ઞના સર્વસાક્ષાત્કારિત્વ-રૂપ વ્યાપક ધર્મની સિદ્ધિ (ઉપલબ્ધિ) થાય છે જ. એટલે વ્યાપક ધર્મની અનુપલબ્ધિ સંભવતી જ નથી, તો પછી વ્યાપક ધર્મની અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ સર્વજ્ઞનો અભાવ કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકે? [ઊલટું, સર્વસાક્ષાત્કારિત્વરૂપ વ્યાપક ધર્મની ઉપલબ્ધિ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરે છે.]

66. વિરુદ્ધવિધિરપિ સાક્ષાત્કારપરયા વા સર્વજ્ઞાભાવં સાધયેત્ । પ્રથમપક્ષે સર્વજ્ઞત્વેન સાક્ષાદ્વિરુદ્ધસ્યાસર્વજ્ઞત્વસ્ય ક્વચિત્કદાચિદ્વિધાનાત્સર્વત્ર સર્વદા વા । તત્રાદ્યપક્ષે ન સર્વત્ર સર્વદા સર્વજ્ઞાભાવઃ સિદ્ધયેત્, યત્રૈવ હિ તદ્વિધાનં તત્રૈવ તદભાવો નાન્યત્ર । ન હિ ક્વચિત્કદાચિદગ્નેર્વિધાને સર્વત્ર સર્વદા વા તદ્વ્યાપકવિરુદ્ધશીતાભાવો દુષ્ટઃ । દ્વિતીયોઽપ્યયુક્તઃ, અર્વાંગદૃશઃ સર્વત્ર સર્વદા વા સર્વજ્ઞત્વવિરુદ્ધાસર્વજ્ઞત્વવિધેરસંભવાત્, તત્સંભવે ચ તસ્યૈવ સર્વજ્ઞત્વાપત્તેઃ સિદ્ધં નઃ સમીહિતમ્ ।

66. વિરુદ્ધવિધિ અર્થાત્ સર્વજ્ઞના વિરોધી અસર્વજ્ઞનો વિધિ (નિષેધનો વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ વિધિ છે) પણ સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ કરી શકતો નથી. સર્વજ્ઞના સાક્ષાત્ વિરોધી અસર્વજ્ઞનો વિધિ કરીને સર્વજ્ઞનો અભાવ સાધો છો કે પછી સર્વજ્ઞના પરંપરાથી વિરોધી કોઈ પદાર્થનો વિધિ કરીને? જો સર્વજ્ઞના સાક્ષાત્ વિરોધી અસર્વજ્ઞનો વિધિ કરીને સર્વજ્ઞના અભાવને સાધશો તો પ્રશ્ન ઊઠશે કે અસર્વજ્ઞનો કોઈ ખાસ દેશ યા ખાસ સમયમાં વિધિ કરીને સર્વજ્ઞનો અભાવ સાધશો કે ત્રણે કાળ અને ત્રણે લોકમાં અસર્વજ્ઞનો વિધિ કરીને? જો અસર્વજ્ઞનો કોઈ ખાસ દેશ યા ખાસ સમયમાં વિધિ કરીને સર્વજ્ઞનો અભાવ સાધશો તો તેનાથી સર્વજ્ઞનો સર્વ દેશ અને સર્વ કાળમાં સર્વથા અભાવ સિદ્ધ નહિ થાય. જ્યાં અને જે સમય માટે અસર્વજ્ઞનો વિધિ કરવામાં આવે ત્યાં જ અને તે સમય પૂરતો જ સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ થાય, બીજા દેશોમાં અને બીજા સમયોમાં ન થાય. ક્યાંક ક્યારેક તાપણું કરવાથી સર્વકાળે અને સર્વદેશે ઠંડીનાં અભાવ ન થાય પરંતુ જ્યારે અને જ્યાં તાપણું કર્યું હોય ત્યારે અને ત્યાં જ ઠંડીનો અભાવ થાય. અગ્નિ ઠંડીનો વિરોધી છે. ત્રણે કાળ અને ત્રણે લોકમાં અર્થાત્ સર્વ કાળે અને સર્વત્ર અસર્વજ્ઞનો વિધિ કરીને તો સર્વજ્ઞનો અભાવ સાધી શકાય જ નહિ કેમ કે સર્વત્ર સર્વદા

અસર્વજ્ઞનો વિધિ શક્ય જ નથી. સર્વત્ર સર્વદા અસર્વજ્ઞના વિધિનો સંભવ માનતાં તો સર્વજ્ઞત્વની આપત્તિ આવે. જે જાણે છે કે સર્વત્ર અને સર્વદા અસર્વજ્ઞો જ છે તે સર્વજ્ઞ બની જશે અને અમારું ઇષ્ટ (સર્વજ્ઞ) સિદ્ધ થઈ જશે.

67. પરમ્પર્યાપિ કિં તદ્વ્યાપકવિરુદ્ધસ્ય, તત્કારણવિરુદ્ધસ્ય તત્કાર્ય-વિરુદ્ધસ્ય વા વિધિ: સર્વજ્ઞાભાવમાવિર્ભાવયેત્ । ન તાવદ્વ્યાપકવિરુદ્ધવિધિ:, સ હિ સર્વજ્ઞસ્ય વ્યાપકમસ્ત્રિલાર્થસાક્ષાત્કારિત્વં તેન વિરુદ્ધં તદસાક્ષાત્કારિત્વં નિયતાર્થગ્રાહિત્વં વા તસ્ય ચ વિધિ: ક્વચિત્કદાચિત્તદભાવં સાધયેત્ર પુન: સર્વત્ર સર્વદા વા, તુષારસ્પર્શવ્યાપકશીતવિરુદ્ધાગ્નિવિધાનાત્ ક્વચિત્કદા-ચિત્તુષારસ્પર્શનિષેધવત્ । કારણવિરુદ્ધવિધિરપિ ક્વચિત્કદાચિદેવ સર્વજ્ઞા-ભાવં સાધયેત્, ન સર્વત્ર । સર્વજ્ઞત્વસ્ય હિ કારણમશોષકર્મક્ષય:, તદ્વિરુદ્ધસ્ય કર્માક્ષયસ્ય ચ વિધિ: ક્વચિત્કદાચિદેવ સર્વજ્ઞાભાવસાધક:, રોમહર્ષાદિ-કારણશીતવિરુદ્ધાગ્નિવિધાનાત્ ક્વચિત્કદાચિત્તદ્વિત્કાર્યરોમહર્ષાદિનિષેધવત્ ન પુન: સાકલ્યેન, સકલકર્માપ્રક્ષયસ્ય સાકલ્યેન સંભવાભાવાત્ ક્વચિ-દપ્યાત્મનિ તસ્યાગ્રે પ્રસાધયિષ્યમાણત્વાત્ । નાપિ વિરુદ્ધકાર્યવિધિ:, સર્વજ્ઞ-ત્વેન હિ વિરુદ્ધં કિંચિદ્જ્ઞત્વં તત્કાર્યં નિયતાર્થવિષયં વચ: તસ્ય વિધિ: સ ચ ન સામસ્ત્યેન સર્વજ્ઞાભાવં સાધયેત્ । યત્રૈવ હિ તદ્વિધિસ્તત્રૈવાસ્ય તદભાવસાધ-નસમર્થત્વાત્, શીતવિરુદ્ધદહનકાર્યધૂમવિશિષ્ટપ્રદેશ એવ શીતસ્પર્શનિષેધ-વત્, તન્ન વિરુદ્ધવિધિરપિ સર્વવિદો બાધક: ।

67. સર્વજ્ઞના પરંપરાથી વિરોધી પદાર્થનો વિધિ કરીને પણ સર્વજ્ઞનો અભાવ સાધી શકાતો નથી. શું સર્વજ્ઞના વ્યાપક ધર્મના વિરોધીનો વિધિ કરીને સર્વજ્ઞનો અભાવ સાધશો કે સર્વજ્ઞના કારણના વિરોધીનો વિધિ કરીને કે પછી સર્વજ્ઞના કાર્યોના વિરોધીનો વિધિ કરીને ? સર્વજ્ઞના વ્યાપક ધર્મના વિરોધીનો વિધિ કરીને સર્વજ્ઞનો અત્યન્ત અભાવ સિદ્ધ કરી શકાતો નથી કેમ કે સર્વજ્ઞનો વ્યાપક ધર્મ છે સકલ પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે, તેના સીધા વિરોધી બે છે, એક વિરોધી છે સકલપદાર્થોને ન જાણવા તે અને બીજો વિરોધી છે કેટલાક પદાર્થોને જાણવા તે. આ બન્ને વિરોધીઓની વિધિ કરીને તો કોઈ ખાસ દેશમાં કે કોઈ ખાસ સમયમાં જ સર્વજ્ઞનો નિષેધ કરી શકાય. જગતના સર્વ પ્રાણીઓ ત્રણેય કાળમાં સકલ પદાર્થોને જાણતા નથી કે કેટલાક જ પદાર્થોને જ જાણે છે એવું સર્વ પ્રાણી સંબંધી ત્રૈકાલિક વિધાન કરવું અસર્વજ્ઞની શક્તિ બહાર છે. અસર્વજ્ઞ વ્યક્તિ તો પોતાના પરિચિતો વિશે જ કહી શકે કે તેઓ સકલ

પદાર્થોને જાણતા નથી કે કેટલાક પદાર્થોને જાણે છે. તેથી જે સ્થળ અને જે કાળ માટે આ બંને વિરોધીઓની વિધિ કરવામાં આવે તે સ્થળ અને તે કાળ પૂરતો જ સર્વજનો નિષેધ થઈ શકે, અન્ય સ્થળ અને અન્ય કાળમાં નહિ અર્થાત્ સર્વત્ર અને સર્વદા નહિ. ઉદાહરણાર્થ, તુષારનો (યા તુષારસ્પર્શનો) વ્યાપક ધર્મ છે ઠંડક, આ ઠંડકનો સાક્ષાત્ વિરોધી અગ્નિ જ્યારે અને જ્યાં સળગાવવામાં આવે ત્યારે અને ત્યાં જ તુષાર તથા તેની ઠંડકનો અભાવ થઈ શકે અન્યત્ર અને અન્ય કાળે નહિ. આવી જ રીતે સર્વજના કારણના વિરોધીનો વિધિ કરીને પણ સર્વજનો ક્યાંક અને કોઈ ખાસ સમયમાં જ નિષેધ કરી શકાય સદા અને સર્વત્ર નહિ. સર્વજતાનું કારણ છે સર્વજતાને રુંધનાર જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોનો સર્વથા નાશ, તેનો સાક્ષાત્ વિરોધી છે કર્મોનો સદ્ભાવ. એટલે આ જ્ઞાન અરણ આદિ કર્મોના સદ્ભાવનો વિધિ પણ જે આત્માને વિશે જે સમયે કરવામાં આવે તે જ આત્મા તે જ સમયે સર્વજતાથી રહિત ગણાય અને નહિ કે બધા આત્માઓ સદાકાળ. 'સર્વ આત્માઓમાં કર્મોનો સદ્ભાવ સદા રહેશે' આ વિધાન તો સર્વજ જ કરી શકે, આપણા જેવા અસર્વજો નહિ. ઠંડીને કારણે થતા ઠંડીના કાર્યભૂત રોમાંચનો નિષેધ તો ઠંડીના વિરોધી અગ્નિના વિધિથી ક્યારેક કોઈક સ્થાને થઈ શકે, સદા સર્વત્ર નહિ. અમે હવે પછી સિદ્ધ કરીશું કે કેટલાક વિશિષ્ટ આત્માઓ પોતાના આત્મબળથી (યોગબળથી) બધાં કર્મબન્ધનો તોડી અર્થાત્ બધાં કર્મોનો આત્યંતિક ક્ષય કરી નિરાવરણ બની જાય છે. આવી જ રીતે સર્વજના સાક્ષાત્ વિરોધી અસર્વજના કાર્યનો વિધિ કરીને પણ સર્વજનો સર્વથા સર્વદા તથા સર્વત્ર નિષેધ કરી શકાતો નથી. સર્વજતાનો સાક્ષાત્ વિરોધીની અલ્પજ્ઞતા છે. અલ્પજ્ઞતાનું કાર્ય છે નિયત પદાર્થોના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારાં વચન. આ વચનોનો વિધિ પણ જે આત્માની બાબતમાં જ્યારે કરવામાં આવે ત્યારે જ તે જ આત્માને સર્વજતાથી રહિત ગણી શકાય, બધા આત્માઓને સદા માટે સર્વજતાથી રહિત ન ગણાય. આગ થતાં જ ઠંડક નાશ પામે છે, એટલે જ્યાં અને જ્યારે આગનું કાર્ય ધૂમ હોય ત્યાં અને ત્યારે જ ઠંડકનો નિષેધ કરી શકાય, સર્વત્ર અને સર્વ કાળે ઠંડકનો નિષેધ ન કરી શકાય. આમ વિરુદ્ધવિધિનો કોઈપણ પ્રકાર સર્વજનો અભાવ સિદ્ધ કરી શકતો નથી. એટલે વિરુદ્ધવિધિ પણ સર્વજનો બાધક નથી.

**68. નાપિ વક્તૃત્વાદિકમ્, સર્વજ્ઞસત્ત્વાનશ્ચુપગમે તસ્યાનુપપત્ત્યા-
સિદ્ધત્વાત્ તદુપપત્તૌ ચ સ્વવચનવિરોધો 'નાસ્તિ સર્વજ્ઞો વક્તૃત્વાદિધર્મોપેત-
શ્ચેતિ' તન્ન સર્વજ્ઞસ્યાસત્ત્વં કુતોઽપિ હેતોઃ સાધયિતું શક્યમ્ ।**

68. વક્તૃત્વ હેતુ પણ સર્વજનો બાધક નથી. સર્વજનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા વિના

તો સર્વજનું બોલવું ઘટે નહિ એટલે વક્તૃત્વ હેતુ જ અસિદ્ધ બની જાય અને જો સર્વજનું બોલવું ઘટે છે (વક્તૃત્વ હેતુ ઘટે છે) એમ સ્વીકારો તો પછી સર્વજ નથી (સાધ્ય) એ સ્વીકારતાં સ્વવચનવિરોધનો દોષ આવે. 'સર્વજ નથી અને સર્વજ બોલે છે' આમ કહેવામાં તો સ્પષ્ટપણે પોતાના જ વચનનો નિષેધ કરવાપણું રહેલું છે. [જ્યારે સર્વજ જ નથી ત્યારે તે બોલે કેવી રીતે ? જો સર્વજ બોલતા હોય તો સર્વજનો અભાવ કેવી રીતે હોઈ શકે ? તેનો અભાવ પણ હોય અને તે બોલે પણ આ બે વાતો એક સાથે બને જ નહિ. આ તો કોઈ સુપુત્ર પોતાની માતાને વંધ્યા કહે એના જેવું થયું.] તેથી છેવટે એ નિષ્કર્ષ નીકળ્યો કે કોઈ પણ હેતુ સર્વજનો સર્વથા આત્યન્તિક અભાવ સિદ્ધ કરવા સમર્થ નથી.

69. નાપ્યસર્વજ્ઞત્વં સાધ્યં સર્વજ્ઞોઽસર્વજ્ઞ ઇત્યેવં, વિરોધસ્યાત્રાપ્ય-વિશિષ્ટત્વાત્ ।

69. સર્વજને ધર્મી બનાવીને તેમાં અસર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરવી એમાં તો સ્પષ્ટ વિરોધ છે. જ્યારે તે સર્વજ છે જ નહિ ત્યારે તેમાં અસર્વજ્ઞતા કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ? 'તે સર્વજ પણ છે અને અસર્વજ પણ છે' એમ કહેવામાં પરસ્પરવિરોધ સ્પષ્ટ છે.

70. કિંચ અસર્વજ્ઞત્વે સાધ્યે સર્વજ્ઞસ્ય પ્રમાણવિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વમ્, તદ્વિપરીતમ્, વક્તૃત્વમાત્રં વા હેતુત્વેન વિવક્ષિતમ્ । પ્રથમોઽસિદ્ધો હેતુઃ, સર્વજ્ઞસ્ય તથામ્ભૂતાર્થવક્તૃત્વાસંભવાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ વિરુદ્ધઃ, દ્વૈષ્ટાવિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વસ્ય સર્વજ્ઞત્વે સત્યેવ સંભવાત્ । તૃતીયપક્ષેઽપ્યનૈકાન્તિકઃ, વક્તૃત્વમાત્રસ્ય સર્વજ્ઞત્વેન વિરોધાસંભવાત્ ।

70. વળી, શું પ્રમાણવિરુદ્ધ અસત્ય બોલવાના કારણે આપ તેને અસર્વજ્ઞ સિદ્ધ કરો છો કે સત્ય બોલવાના કારણે કે કેવળ બોલવાના કારણે ? આપને શું વિવક્ષિત છે એ જણાવો. પ્રથમ વિકલ્પમાં તો હેતુ અસિદ્ધ છે, કારણ કે જે સર્વજ્ઞ હોય તે અસત્ય બોલે જ નહિ. જ્યારે વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું તેને પરિજ્ઞાન છે અને વળી તે વીતરાગ છે ત્યારે તે અસત્ય શા માટે બોલે ? તે અસંભવ છે. [વસ્તુઓનું બરાબર જ્ઞાન ન હોવાથી અથવા રાગદ્વેષ આદિ કષાયોના કારણે જ મનુષ્ય મિથ્યાપ્રલાપ કરતો હોય છે, જ્ઞાની અને વીતરાગી મહાત્માઓમાં તો મિથ્યા બોલવાનું કોઈ કારણ જ હોતું નથી.] બીજા વિકલ્પમાં હેતુ વિરુદ્ધ છે. જ્યારે તે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન આદિ પ્રમાણોથી બાધિત ન થનારાં સત્ય વચનો બોલે છે ત્યારે તે અસર્વજ્ઞ કેવી રીતે હોય ? આવાં વચનોનું વક્તૃત્વ તો સર્વજ્ઞમાં જ સંભવે અર્થાત્ પ્રસ્તુત હેતુ સાધ્ય અસર્વજ્ઞના વિરોધી

સર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરતો હોઈ વિરુદ્ધ છે. ત્રીજા વિકલ્પમાં હેતુ અનૈકાન્તિક છે. કેવળ બોલવું (વક્તૃત્વમાત્ર) તો જેમ અસર્વજ્ઞમાં હોય છે તેમ સર્વજ્ઞમાં પણ હોય છે. તેથી કેવળ બોલવા માત્રથી સર્વજ્ઞતા કે અસર્વજ્ઞતા સિદ્ધ ન કરી શકાય. બોલવાનો સર્વજ્ઞતાથી કોઈ વિરોધ નથી [કે અસર્વજ્ઞતાથી કોઈ મિત્રતા નથી. તે તો બન્ને સાથે સમાનપણે જાય છે. તેથી કેવળ બોલવું એ (વક્તૃત્વમાત્ર) હેતુ વ્યભિચારી હોવાથી અસર્વજ્ઞતાને સિદ્ધ કરી શકતો નથી.]

**71. एतेन सुगतादिधर्मिपक्षोऽपि प्रत्याख्यायि, प्रोक्तदोषानुषङ्गा-
विशेषात् । किंच, प्रतिनियतसुगतादेः सर्वज्ञतानिषेधोऽन्येषां तद्विधिरवश्यं-
भावी, विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानान्तरीयकत्वात्, 'अयमब्राह्मणः' इत्या-
दिवदिति ।**

71. આ જ રીતે બુદ્ધ આદિ કોઈ ખાસ વ્યક્તિને ધર્મી માનીને તેની સર્વજ્ઞતાનો નિષેધ કરવામાં પણ ઉપર દર્શાવેલા બધા દોષો આવે છે. તેમ છતાં જો આપ કોઈ ખાસ સુગત યા કપિલમાં સર્વજ્ઞતાનો નિષેધ કરી પણ દેશો તો પણ તેનાથી સર્વજ્ઞતાનો સર્વથા સાર્વત્રિક સાર્વકાલિક નિષેધ તો નહિ જ થાય. જ્યારે આપ એ કહેશો કે 'બુદ્ધ યા કપિલ સર્વજ્ઞ નથી' ત્યારે એનો અર્થ જ એ થાય કે 'તેમના સિવાય કોઈ બીજી વ્યક્તિ સર્વજ્ઞ છે.' કોઈ વિશેષ વ્યક્તિમાં કોઈ વિશેષ ધર્મનો નિષેધ કરવાથી શેષ વ્યક્તિઓમાં તે ધર્મનો સદ્ભાવ આપોઆપ જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. ઉદાહરણાર્થ, બ્રાહ્મણોના મહોલ્લામાં ચારપાંચ બાળકો રમતા હતા, તેમનામાંથી કોઈ ખાસ બાળકની તરફ ઈશારો કરી 'આ બ્રાહ્મણ નથી' કહેવાનો અર્થ એ જ નીકળશે કે બાકીનાં બાળકો બ્રાહ્મણ છે. તેવી જ રીતે મહાવીર, કપિલ, સુગત, શિવ આદિમાંથી કોઈ કપિલ આદિમાં જ સર્વજ્ઞતાનો નિષેધ કરી અસર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરવાનું તાત્પર્ય જ એ છે કે બાકીના મહાવીર આદિ સર્વજ્ઞ છે. તેથી આ રીતે પણ સર્વજ્ઞતાનો સર્વથા સાર્વત્રિક સાર્વકાલિક નિષેધ કરી શકાતો નથી.

**72. अतः सर्वपुरुषानुरीकृत्य तेषामसर्वज्ञता वक्तृत्वादेः साध्यते, तन्न;
विपक्षात्तस्य व्यतिरेकासिद्ध्या संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् सर्वज्ञोऽपि
भविष्यति वक्तापीति । तन्नानुमानं सर्वज्ञबाधकम् ।**

72. જગતના બધા પુરુષોને ધર્મી બનાવીને તેમની અસર્વજ્ઞતા વક્તૃત્વ આદિ હેતુઓ વડે જો આપ સાધતા હો તો તે પણ શક્ય નથી. 'જગતના બધા પુરુષો અસર્વજ્ઞ છે કારણ કે તેઓ વક્તા છે અર્થાત્ બોલે છે' આ રીતે બધા પુરુષોને ધર્મી માનીને

અસર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરવી અસંભવ છે કેમ કે વક્તૃત્વનો સર્વજ્ઞતા સાથે કોઈ વિરોધ નથી તથા અસર્વજ્ઞતા સાથે કોઈ મિત્રતા નથી. વક્તૃત્વ હેતુ વિપક્ષમાં અર્થાત્ સર્વજ્ઞમાં હોતો નથી જ એ નિશ્ચિતપણે સિદ્ધ નથી, કેમ કે સર્વજ્ઞ પણ હોય અને વક્તા પણ હોય એ શક્ય છે. એટલે વક્તૃત્વ હેતુનું વિપક્ષ સર્વજ્ઞમાં ન જ હોવું સંદિગ્ધ છે. [બીજી રીતે કહીએ તો વક્તૃત્વ હેતુ એ નિશ્ચિતપણે સિદ્ધ કરી શકતો નથી કે વક્તા અસર્વજ્ઞ છે કેમ કે વક્તૃત્વ તો સર્વજ્ઞમાં પણ હોય છે. વક્તૃત્વ સર્વજ્ઞ અને અસર્વજ્ઞ બન્નેમાં પ્રાપ્ત થતું હોઈ વક્તૃત્વ સંદેહ ઊભો કરે કે વક્તા સર્વજ્ઞ હશે કે અસર્વજ્ઞ.] આ સમગ્ર વિવેચનથી એ સારી રીતે સિદ્ધ થઈ જાય છે કે કોઈ પણ અનુમાન સર્વજ્ઞતાનું બાધક નથી.

73. નાપ્યાગમઃ, સ હિ પૌરુષેયોઽપૌરુષેયો વા । ન તાવદપૌરુષેયઃ તસ્યાપ્રામાણ્યાત્, વચનાનાં ગુણવદ્વક્ત્રા(વત્ર)ધીનતયા પ્રામાણ્યોપપત્તેઃ । કિંચ અસ્ય કાર્યે એવાર્થે પ્રામાણ્યાભ્યુપગમાન્ન સર્વતઃ સ્વરૂપનિષેધે પ્રામાણ્યં સ્યાત્ । ન ચાશૈષજ્ઞાભાવસાધકં કિંચિદ્વેદવાક્યમસ્તિ, “હિરણ્યગર્ભઃ સર્વજ્ઞઃ” ઇત્યાદિવેદવાક્યાનાં તત્પ્રતિપાદકાનામનેકશઃ શ્રવણાત્ ।

73. આગમ પણ સર્વજ્ઞતાનું બાધક નથી. અમે જૈનો પૂછીએ છીએ કે કયું આગમ બાધક છે — પૌરુષય કે અપૌરુષેય ? પૌરુષેય આગમ એટલે કોઈ વિશિષ્ટ પુરુષે રચેલું આગમ. અપૌરુષેય આગમ એટલે જેને કોઈ પુરુષે રચ્યું નથી, જે સ્વયંસિદ્ધ છે તે વેદ. અપૌરુષેય વેદ પ્રમાણ છે એ વસ્તુ જ સિદ્ધ નથી ત્યારે તેના વડે સર્વજ્ઞતાનો બાધ થાય જ નહિ. વચનોમાં પ્રમાણતા વક્તાના ગુણોથી આવે છે. ગુણવાન નિર્દોષ વક્તાનાં વચનો યથાર્થ અને પ્રામાણિક જ હોય. અજ્ઞાની અને કષાયયુક્ત વક્તાનાં વચનો મિથ્યા અને વિસંવાદી જ હોય. જ્યારે વેદનો કોઈ આદ્ય વક્તા જ નથી ત્યારે તેમાં પ્રમાણતા કેવી રીતે માની શકાય ? વળી, આપ મીમાંસક વેદને સ્વરૂપવર્ણનમાં કે નિષેધોમાં પ્રમાણ માનતા નથી, આપ વેદને કર્તવ્ય અર્થમાં અર્થાત્ પ્રવર્તક વિધિ (આજ્ઞા)માં જ પ્રમાણ માનો છો. વળી, વેદમાં સર્વજ્ઞતા સર્વથા સાર્વકાલિક સાર્વદેશિક અભાવનું સાધક કોઈ વાક્ય નથી. ઊલટું, ‘હિરણ્યગર્ભઃ સર્વજ્ઞઃ (હિરણ્યગર્ભ સર્વજ્ઞ છે)’ ઇત્યાદિ અનેક વાક્યો વેદમાં એવાં મળે છે જે સર્વજ્ઞતાનું સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદન કરે છે.

74. નાપ્યુપમાનં તદ્બાધકમ્; તત્કલૂપમાનોપમેયયોરધ્યક્ષત્વે સતિ ગોગવયવત્ સ્યાત્ । ન ચાશૈષપુસ્ત્યાઃ સર્વજ્ઞશ્ચ કેનચિદ્દુષ્ટાઃ યેન ‘અશૈષ-પુરુષવત્સર્વજ્ઞઃ સર્વજ્ઞવદ્વા તે’ ઇત્યુપમાનં સ્યાત્ । અશૈષપુરુષદુષ્ટૌ ચ તસ્યૈવ

સર્વજ્ઞત્વાપત્તિરિતિ ।

74. ઉપમાનપ્રમાણ પણ સર્વજ્ઞનું બાધક નથી. કેવી રીતે તે બાધક નથી એ સમજાવીએ છીએ. જ્યાં ઉપમાન અને ઉપમેય બન્ને પદાર્થો પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતા હોય ત્યાં ‘આ ગવય ગાયસદૃશ છે’ એવું ઉપમાન થઈ શકે છે. ગાય અને ગવય બન્નેય પ્રત્યક્ષસિદ્ધ પદાર્થો છે. તેથી તેઓ ઉપમાનપ્રમાણના ક્ષેત્રમાં આવે છે. પરંતુ કોઈ પણ અલ્પજ્ઞ (અસર્વજ્ઞ) વ્યક્તિ જગતના સઘળા પુરુષોનું તેમ જ સર્વજ્ઞનું પ્રત્યક્ષ કરી શકતી નથી, જેથી તે ‘અમુક સર્વજ્ઞ નિ:શેષ સઘળા પુરુષો જેવો છે યા નિ:શેષ સઘળા પુરુષો બધા તેના જેવા છે’ એમ ઉપમાન કરી શકે, કેમ કે જે કણે તેને સર્વ પુરુષોનો તેમજ સર્વજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર થાય તે કણે જ તે ખુદ સર્વજ્ઞ બની જાય અને આમ સર્વજ્ઞનો બાધક બનવાના બદલે સાધક બની જાય. તાત્પર્ય એ કે ઉપમાનપ્રમાણમાં એટલી શક્તિ નથી કે તે સર્વજ્ઞતાનું બાધક બની શકે.

75. નાપ્યર્થાપત્તિસ્તદ્બાધિકા: સર્વજ્ઞાભાવમન્તરેણાનુપપદ્યમાનસ્ય કસ્યાપ્યર્થસ્યાભાવાત્, વેદપ્રામાણ્યસ્ય ચ સર્વજ્ઞે સત્યેવોપપત્તે: । ન હિ ગુણવદ્વક્તુરભાવે વચસાં પ્રામાણ્યં ઘટત ઇતિ ન સર્વજ્ઞે બાધકસંભવ: ।

75. અર્થાપત્તિપ્રમાણ પણ સર્વજ્ઞતાનું બાધક નથી, કેમ કે સર્વજ્ઞના અભાવ વિના જેનું અસ્તિત્વ ઘટતું ન હોય એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી. વેદનું પ્રામાણ્ય પણ તેનો કર્તા સર્વજ્ઞ હોતાં જ ઘટે છે, અન્યથા ઘટતું નથી. [જો સર્વજ્ઞના અભાવ સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવતો અર્થાત્ સર્વજ્ઞના અભાવ વિના અસ્તિત્વ ન ધરાવતો કોઈ પદાર્થ હોત તો તેના દ્વારા સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ કરી શકાત. તે પદાર્થનું અસ્તિત્વ સર્વજ્ઞનો અભાવ માન્યા વિના ઘટતું નથી અર્થાત્ અનુપપન્ન રહે છે, માટે સર્વજ્ઞનો અભાવ છે’ એમ કહી શકાત. પરંતુ તેવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેનું અસ્તિત્વ સર્વજ્ઞનો અભાવ ન માનીએ તો ન ઘટે. વેદમાં પ્રમાણતા પણ સર્વજ્ઞ હોય તો જ આવે છે.] વક્તા (ગ્રન્થકર્તા) ગુણવાન અર્થાત્ યથાર્થ જ્ઞાતા અને વીતરાગ હોય તો જ વેદવચનોમાં પ્રામાણ્ય ઘટે, અન્યથા ન ઘટે. [અને આંવો ગુણવાન અર્થાત્ યથાર્થ જ્ઞાતા તથા વીતરાગ સર્વજ્ઞ જ હોય.] આમ અર્થાપત્તિપ્રમાણ દ્વારા સર્વજ્ઞનો બાધ સંભવતો નથી.

76. તદભાવે ચ પ્રમાણપદ્ધત્કાપ્રવૃત્તિરપ્યસિદ્ધા । તથા યદુક્તમ્— ‘પ્રમાણપદ્ધત્કાપ્રવૃત્ત્યાભાવપ્રમાણવિષયત્વમ્; તદપ્યનૈકાન્તિકમ્; હિમવત્પલપરિમાણપિશાચાદીનાં પ્રમાણપદ્ધત્કાપ્રવૃત્તાવપ્યભાવપ્રમાણગોચરત્વાભા-

વાદિતિ “પ્રમાણપદ્ધત્કં યત્ર” ઇત્યાદ્યપાસ્તં દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

76. વળી, ‘સર્વજનો અભાવ છે કારણ કે પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોનો સર્વજને ગ્રહણકરવારૂપ વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) નથી’ એમ તમે મીમાંસકોએ જે કહ્યું છે તેમાં તમે જે હેતુ આપ્યો છે તે અસિદ્ધ છે [કેમ કે પ્રત્યક્ષ આદિમાંથી કોઈ પણ પ્રમાણ સર્વજતાનું બાધક નથી તથા સર્વજને સિદ્ધ કરનારાં અનેક અનુમાનો છે.] ઉપરાંત, એવો કોઈ નિયમ પણ નથી કે જેમાં પાંચ પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ ન હોય તે વસ્તુનો અભાવ જ હોય. હિમાલયનાં વજન-પરિમાણમાં તથા પિશાચ આદિમાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ યા ગતિ નથી તેમ છતાં તેનાથી તે બધાંનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી, તે બધાં તમારા અભાવપ્રમાણનો વિષય નથી. તેથી સર્વજાભાવ સિદ્ધ કરવા માટે તમે મીમાંસકોએ જે કહ્યું કે ‘જેમાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન થાય તે વસ્તુનો અભાવ હોય’ તે અનૈકાન્તિક છે. આમ ‘જેમાં પાંચ પ્રમાણો ગ્રહણવ્યાપાર ન કરે તેનો અભાવ હોય’ એ તમારા મીમાંસક મતનું ખંડન કર્યું અને સર્વજની સિદ્ધિ કરી.

77. યચ્ચોક્તમ્—‘સર્વં વસ્તુજાતં કેન પ્રમાણેન’ ઇત્યાદિ; તદપ્યુક્તમ્; સકલજ્ઞાનાવરણવિલયોસ્થાવિકલકેવલાલોકેન સકલલોકાલોકાદિ-વસ્તુવેત્તૃત્વાત્સર્વજ્ઞસ્યેતિ ।

77. વળી, તમે મીમાંસકોએ પૂછ્યું હતું કે ‘સર્વજ સર્વ વસ્તુઓને કયા પ્રમાણથી જાણે છે?’ અમારો જૈનોનો ઉત્તર છે કે ‘સર્વજ સર્વ વસ્તુઓને પોતાના પૂર્ણજ્ઞાનરૂપ કેવલજ્ઞાનના પ્રકાશથી સાક્ષાત્ જાણે છે. કેવલજ્ઞાનને (પૂર્ણજ્ઞાનને) રૂંધનાર આવરણરૂપ જેટલાં પણ પ્રતિબંધક કર્મો છે તે બધાંનો સર્વથા આત્યન્તિક નાશ સર્વજે કરી નાખ્યો હોય છે, તેથી તેનું જ્ઞાન (કેવલજ્ઞાન) પૂર્ણરૂપે પ્રકાશે છે અને લોક, અલોક આદિ સર્વ વસ્તુઓને સાક્ષાત્ જાણે છે.’

78. યચ્ચોક્તં ‘અશુચ્યાદિરસાસ્વાદ’ ઇત્યાદિ; તદપિ પરં પ્રત્યસૂયામાત્ર-મેવ વ્યનક્તિ; સર્વજ્ઞસ્યાતીન્દ્રિયજ્ઞાનિત્વેન કરણવ્યાપારનિરપેક્ષત્વાત્ જિહ્વેન્દ્રિ-યવ્યાપારનિરપેક્ષં યથાવસ્થિતં તદસ્થતયૈવ વેદનં ન તુ ભવદ્વત્તદ્વ્યાપારસાપેક્ષં વેદનમિતિ ।

78. વળી, તમે મીમાંસકોએ સર્વજને સર્વજ હોવાથી અશુચિ ચીજોના રસાસ્વાદની આપત્તિ આપી હતી. પરંતુ એવો તમારો કુતર્ક તો સર્વજ માનનાર પ્રત્યેની તમારી અસૂયાનો જ ઘોતક છે. સર્વજનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિયોની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થતું નથી, તે જ્ઞાન તો અતીન્દ્રિય છે, આત્માનો પોતાનો પૂર્ણ પ્રકાશ છે જે તેનો

સ્વભાવ છે. તેને ઈન્દ્રિયના વ્યાપારની કોઈ આવશ્યકતા નથી. રસાસ્વાદ જુદી ચીજ છે અને રસનું જ્ઞાન જુદી ચીજ છે. આસ્વાદન જીભના વ્યાપાર દ્વારા થાય છે. રસનું જ્ઞાન તો જીભના વ્યાપારની અપેક્ષા રાખતું નથી. સર્વજ્ઞને પોતાના અતીન્દ્રિય જ્ઞાન દ્વારા રસનું જ્ઞાન થાય છે. જે વસ્તુ જેવી છે તેને તે જ રૂપમાં તટસ્થભાવે — તેના તરફ રાગભાવ કે દ્વેષભાવ કર્યા વિના — ઈન્દ્રિયવ્યાપારનિરપેક્ષપણે સર્વજ્ઞ જાણે છે, તમારી (કે મારી) જેમ ઈન્દ્રિયના વ્યાપારની સહાયતાથી તે જાણતા નથી અને જાણતી વખતે રાગ યા દ્વેષના ભાવથી ક્લુપિત થતા નથી.

79. યદપ્યવાદિ 'કાલતોડનાદ્યનન્તઃ સંસારઃ' ઇત્યાદિ, તદપ્યસમ્યક્ યુગપત્સંવેદનાત્ । ન ચ તદસંભવિ દૃષ્ટવાત્ । તથાહિ— યથા સ્વભ્યસ્તસકલ-શાસ્ત્રાર્થઃ સામાન્યેન, યુગપત્પ્રતિભાસતે એવમશેષવિશેષકલિતોડપિ । તથા ચોક્તમ્—

“યથા સકલશાસ્ત્રાર્થઃ સ્વભ્યસ્તઃ પ્રતિભાસતે ।

મનસ્યેકક્ષણેનૈવ તથાનન્તાદિવેદનમ્ ॥૧૧॥”

[પ્ર૦ વાર્તિકાલ૦ ૨૧૨૨૭] ઇતિ

79. 'કાળ અનન્ત છે, પદાર્થો પણ અનન્ત છે, તે બધાને એક પછી એક એમ ક્રમથી જાણવા તો અનન્ત કાળમાં પણ શક્ય નથી' એવી જે શંકા તમે મીમાંસકોએ કરી તે તદ્દન ખોટી છે, અયોગ્ય છે કેમ કે અમે પેહલાં કહી જ દીધું છે કે — 'સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન ક્રમિક નથી, તે તો સર્વ વસ્તુઓને યુગપત્ જાણે છે'. જ્યારે અનેક વસ્તુઓનું યુગપત્ જ્ઞાન આપણા જેવા અલ્પજ્ઞોને પણ થતું દેખાય છે ત્યારે સાવ નિરાવરણ અનન્તજ્ઞાનવાળા અનન્તવીર્યવાળા સર્વજ્ઞને સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન યુગપત્ થાય એમાં કંઈ બાધા નથી. જેમ સારી રીતે અભ્યસ્ત સકલશાસ્ત્રાર્થ સામાન્યપણે શિષ્યના જ્ઞાનમાં યુગપત્ પ્રતિભાસિત થાય છે તેમ બધા જ વિશેષો સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં યુગપત્ પ્રતિભાસિત થાય છે. કહ્યું પણ છે કે— “જેમ જે શાસ્ત્રોનો સારી રીતે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો છે તે શાસ્ત્રોના બધા પદાર્થો બરાબર ધ્યાન દેવાથી — ચિત્ત લગાવવાથી મનમાં એક સાથે એક ક્ષણે પ્રતિભાસિત થાય છે — ઉપસ્થિત થાય છે તેમ અનન્તશક્તિશાળી સર્વજ્ઞ જ્ઞાનમાં અનન્ત પદાર્થ એક સાથે પ્રતિભાસિત થાય છે.” [પ્રમાણવાર્તિકાલંકાર, ૨. ૨૨૭].

80. યચ્ચોક્તં 'અતીતાનાગત' ઇત્યાદિ; તદપિ સ્વપ્રણેતુરજ્ઞાનિત્વમેવ જ્ઞાપયતિ, ચતો યદ્યપીદાનીંતનકાલાપેક્ષયા તેડતીતાનાગતવસ્તુની અસતી

તથાપિ યથાતીતમતીતકાલેઽવર્તિષ્ટ, યથા ચ ભાવિ વર્તિષ્યતે તથૈવ તયોઃ સાક્ષાત્કારિત્વેન ન કશ્ચનાપિ દોષ ઇતિ સિદ્ધઃ સુખાદિવત્સુનિશ્ચિતાસંભવદ્-
બાધકપ્રમાણત્વાત્ સર્વજ્ઞ ઇતિ ।

80. તમે મીમાંસકોએ ‘સર્વજ્ઞ અતીત અને અનાગત પદાર્થોને અતીતરૂપે અને અનાગતરૂપે જાણે છે કે વર્તમાનરૂપે?’ એવો જે પ્રશ્ન કર્યો છે તે તો તમારું પ્રશ્નકર્તાનું અજ્ઞાન જ પ્રદર્શિત કરે છે. કેવી રીતે એ સમજાવીએ છીએ. જો કે આજની દૃષ્ટિએ અતીત અને અનાગત પદાર્થો અસત્ છે, વિદ્યમાન નથી તેમ છતાં અતીતકાલમાં તો અતીત પદાર્થો વિદ્યમાન હતા અને અનાગતકાળમાં અનાગત પદાર્થો વિદ્યમાન હશે, તેથી અતીત પદાર્થોને અતીતકાલમાં અસત્ તથા અનાગત પદાર્થોને ભાવિકાલમાં અસત્ ન કહી શકાય. સર્વજ્ઞ તો જે વસ્તુ જે સમયે જેવી હોય છે તેને તે સમયે તેવી જ સાક્ષાત્ જાણે છે. તે અતીત પદાર્થને અતીતરૂપે, અનાગત પદાર્થને અનાગતરૂપે તથા વર્તમાન પદાર્થને વર્તમાનરૂપે જાણે છે. પદાર્થની જ્યારે જે દશા હતી, છે અને થશે તે બરાબર તે જ રૂપે સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત થાય છે અને આમાં કોઈ દોષ નથી. આમ સમસ્ત બાધક પ્રમાણોનું નિરાકરણ કરતાં સારી રીતે નિશ્ચિતપણે બાધક પ્રમાણોનો અસંભવ સિદ્ધ થઈ જવાથી સર્વજ્ઞની સત્તા નિર્બાધપણે સિદ્ધ થઈ જાય છે, જેમ સુખી પુરુષને ‘હું સુખી છું’ એ સ્વસંવેદનથી સુખનો નિર્બાધ અનુભવ થતાં સુખની સત્તા સિદ્ધ થઈ જાય છે તેમ. [તેથી એ બેધડક કહી શકાય કે — ‘સર્વજ્ઞ છે, કેમ કે તેની સર્વજ્ઞતાનાં બાધક પ્રમાણોનો અસંભવ સારી રીતે નિશ્ચિત છે, તેની સર્વજ્ઞતા પૂર્ણતઃ નિર્બાધ છે, જેમ કે સુખી વ્યક્તિનું સુખ.’].

[કિવળજ્ઞાનનો અર્થ સર્વજ્ઞજ્ઞાન માની શકાય? સર્વજ્ઞનો સામાન્ય રીતે જેવો અર્થ કરવામાં આવે છે તેવો અર્થ સ્વીકારી શકાય? એ અર્થ સ્વીકારતાં કર્મસિદ્ધાન્ત અને પુરુષસ્વાતન્ત્ર્યનો લોપ અને ચુસ્ત નિયતિવાદની જ સ્થાપના નહિ થઈ જાય? સર્વ દ્રવ્યોની ત્રૈકાલિક સર્વ અવસ્થાઓના સાક્ષાત્કારરૂપ સર્વજ્ઞજ્ઞાનને માનનાર કર્મસિદ્ધાન્તને કેવી રીતે માની શકે? બન્નેનો એક સાથે સ્વીકાર શક્ય છે? આ પ્રશ્નોનો ગંભીરપણે વિચાર સ્વતન્ત્રપણે થવો જોઈએ. જુઓ ‘જૈનદર્શનમાં શ્રદ્ધા (સમ્યગ્દર્શન), મતિજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનની વિભાવના’ પુસ્તકનું કેવલજ્ઞાન ઉપરનું પ્રકરણ.]

81. અથ દિક્પટાઃ પ્રકટયન્તિ—નનુ ભવતુ સુનિશ્ચિતાસંભવદ્બાધક-
પ્રમાણત્વાત્સર્વજ્ઞસિદ્ધિઃ । કિંત્વસ્ય કવલાહાર ઇતિ ન મૃષ્યામહે । તથાહિ—
કેવલિનઃ કવલાહારો ન ભવતિ તત્કાર્ણાભાવાત્, ન ચ કારણાભાવે

કાર્યસ્યોત્પત્તિઃ અતિપ્રસક્તેઃ । ન ચ તત્કારણાભાવોઽસિદ્ધઃ, આહારાદાન-
નિદાનભૂતે વેદનાદિષ્ટકે એકસ્યાપિ તસ્ય કેવલિન્યભાવાત્ । તથાહિ—ન
તાવત્તસ્ય વેદનોત્પદ્યતે, તદ્વેદનીયસ્ય દગ્ધરજ્જુસ્થાનિકત્વાત્ । સત્યામપિ
વેદનાયાં ન તસ્ય તત્કૃતા પીડા, અનન્તવીર્યત્વાત્ । વૈયાવૃત્ત્યકરણં તુ
ભગવતિ ત્રૈલોક્યપૂજ્યે ન સંભવત્યેવેતિ । ઈર્યાપથં પુનઃ કેવલજ્ઞાનાવરણ-
ક્ષયાત્ સમ્યગવલોકયત્યસૌ । સંયમસ્તુ તસ્ય યથાહ્યાતચારિત્રિણો
નિષ્ઠિતાર્થત્વાદનન્તવીર્યત્વાચ્ચ નાહારકારણીભવતિ । પ્રાણવૃત્તિરપિ તસ્યાન-
પવર્ત્યાયુષ્ટ્વાદનન્તવીર્યત્વાચ્ચાન્યથાસિદ્ધૈવ । ધર્મચિન્તાવસરસ્ત્વપગતઃ,
નિષ્ઠિતાર્થત્વાત્ । સદેવં કેવલિનઃ કાવલિકાહારો બહુદોષદુષ્ટત્વાન્ન ઘટત્ત ઇતિ ।

81. દિગંબર જૈન— તમે (શ્વેતાંબર જૈને) બાધક પ્રમાણનો સુનિશ્ચિત અસંભવ દર્શાવી તે દ્વારા સર્વજની સિદ્ધિ કરી એ સારું કર્યું. પરંતુ સર્વજ કેવલી પણ આપણી જ જેમ ક્વલાહાર કરે છે અર્થાત્ એક એક કોળિયો લઈ ભોજન કરે છે એ તમારી વાત અમારા ગળે ઊતરતી નથી. અમે સિદ્ધ કરીએ છીએ કે કેવલી કોળિયા લઈ આહાર કરતા નથી કેમ કે કોળિયા લઈ આહાર કરવા માટેનાં જેટલાં કારણો છે તે બધાંનો કેવલીમાં અભાવ છે. વિના કારણ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનતાં અતિપ્રસંગદોષ આવે અર્થાત્ અવ્યવસ્થાની આપત્તિ આવે. આહાર ગ્રહણ કરવા મનુષ્ય વેદના આદિ છ કારણોથી પ્રવૃત્ત થાય છે. [શાસ્ત્રમાં ક્વલાહારનાં છ કારણો દર્શાવ્યાં છે : (૧) વેદના— ભૂખની પીડા. (૨) વૈયાવૃત્ત્યકરણ — બીજાઓની સેવાચાકરી. 'જો હું ભોજન કરતો રહીશ તો મારું શરીર સ્વસ્થ રહેશે અને હું બીજાઓની વૈયાવૃત્ત્ય કરી શકીશ' એમ વિચારી બીજાઓની વૈયાવૃત્ત્ય કરવા માટે મનુષ્ય ભોજન લે છે. (૩) ઈર્યાપથપાલન — સાવધાનીપૂર્વક જવું આવવું. 'આ ભોજન કરતો રહીશ તો આંખોનું તેજ ઘટશે નહિ અને પરિજ્ઞામે સારી રીતે ભૂમિને જોઈ તપાસીને આવ-જા કરી શકીશ, સાવધાનીપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરીને ઈર્યાપથનું પાલન કરી શકીશ' એમ વિચારી ઈર્યાપથપાલન માટે મનુષ્ય ભોજન લે છે. (૪) સંયમપાલન — 'જો ભોજન કરીને શરીરને સ્વસ્થ — કાર્યક્ષમ રાખીશ તો સંયમ તથા ચારિત્રનું પાલન સારી રીતે કરી શકીશ' એમ વિચારી સંયમપાલન માટે મનુષ્ય ભોજન લે છે. (૫) પ્રાણવૃત્તિ(જીવનનિર્વાહ)— 'જો આહાર લેતો રહીશ તો શેષ જીવનનો નિર્વાહ સુખશાન્તિથી થશે, અન્યથા અકાળે મરવાનો વારો આવશે' એમ વિચારી સુખશાન્તિથી પ્રાણ ટકાવી રાખવા માટે મનુષ્ય આહાર લે છે. (૬) ધર્મચિન્તાન — 'જો થોડુધણું ભોજન લેતો રહીશ તો દિમાગ યા બુદ્ધિ બરાબર રહેશે અને તેથી ધર્મતત્ત્વનું

ચિન્તન સારી રીતે કરી શકીશ' એમ વિચારી સારી રીતે ધર્મચિન્તન થઈ શકે એ માટે મનુષ્ય આહાર ગ્રહણ કરે છે.] પરંતુ કેવલીમાં તો આ છમાંનું એક પણ કારણ નથી તે વાત સમજાવીએ છીએ : (૧) કેવલીમાં વેદના અર્થાત્ પીડા ઘટતી નથી, કેવલીને વેદના યા પીડા હોઈ શકે જ નહિ, કેમ કે પીડાનું કારણ છે અસાતાવેદનીય કર્મનો ઉદય પરંતુ કેવલીમાં અસાતાવેદનીય કર્મ તો મોહનીય કર્મ નષ્ટ થઈ જવાથી સળગી ગયેલી દોરડીની જેમ શક્તિહીન થઈને પડ્યું હોય છે. [કેવલીમાં વેદનીય કર્મ હોવા છતાં તે શક્તિહીન થઈ ગયું હોય છે.] (૨) બીજાની વૈયાવૃત્ય (સેવાચાકરી) કરવાની વાત તો ત્રિલોકપૂજ્ય કેવલીમાં સંભવતી જ નથી. [કોણ એવો હોય જે જગતપૂજ્ય ભગવાન પાસે પોતાની સેવાચાકરી કરાવે?]. (૩) ઈર્ષ્યાપથપાલન માટે પણ કેવલીને આહારની આવશ્યકતા નથી. બરાબર સાવધાનીપૂર્વક જોઈ તપાસી આવવા જવા વગેરે ક્રિયાઓ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય તો કેવલજ્ઞાનથી જ બરાબર સિદ્ધ થઈ જાય છે. કેવલજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થઈ ગયો હોવાથી કેવલીમાં કેવલજ્ઞાન પ્રકટ્યું હોય છે જે કેવલજ્ઞાન વડે તે સમસ્ત જગતને હસ્તામલકવત્ સાક્ષાત્ સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે. (૪) કેવલીમાં યથાખ્યાત (આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ યા શુદ્ધસ્વરૂપાવસ્થાનરૂપ) પૂર્ણ સંયમ સિદ્ધ થઈ ગયો છે. કેવલી કૃતત્ય છે તથા અનન્તવીર્યવાન છે એટલે સંયમ સાધવા માટે આહાર ગ્રહણ કરવાની વાત કેવલીમાં બિલકુલ ઘટતી નથી. (૫) કેવલીનું આયુષ્ય અનપવર્ત્ય (વધારી કે ઘટાડી ન શકાય એવું) હોય છે. [એટલે એમને અકાળે મોત આવવાનો ડર હોતો જ નથી.] વળી, તે અનન્તશક્તિનો ભંડાર છે, [એટલે નબળાઈ, અશક્તિનો તો સંભવ જ નથી.] તેથી કેવલીની જીવનયાત્રા યા પ્રાણવૃત્તિ આહાર વિના પણ સિદ્ધ જ છે. (૬) કેવલી સર્વજ્ઞ છે, ધર્મતીર્થના નેતા છે, કૃતકૃત્ય છે, તેથી ધર્મતત્ત્વના ચિન્તન માટે પણ આહારગ્રહણની કેવલીને આવશ્યકતા નથી. [તેમનો ધર્મતત્ત્વનું ચિન્તન કરવાનો સમય તો પૂરો થઈ ગયો, હવે તો તે ધર્મના પ્રવર્તક બની ગયા છે.] આમ કેવલી કવલાહાર કરે છે એમ માનતાં કેવલીમાં અનન્તવીર્યની ન્યૂનતાનો દોષ, આહારની ઈચ્છા તથા પ્રવૃત્તિ હોવાથી કેવલીમાં રાગી હોવાનો દોષ, વગેરે અનેક દોષો આવે. તેથી કેવલીમાં કવલાહાર ઘટતો નથી.

82. અત્રોચ્યતે—તત્ર યત્તાવદૂચ્ચાનમ્—'તત્કારણાભાવાત્' ઇતિ સાધનમ્; તદસિદ્ધમ્; આહારકારણસ્ય વેદનીયસ્ય કેવલિનિ તથૈવ સદ્ભાવાત્ । તથા ચ ક્વિમિતિ સા શારીરી સ્થિતિઃ પ્રાક્તની ચ સ્યાત્ । પ્રયોગોઽત્ર સ્યાત્કેવલિનો ભુક્તિઃ સમગ્રસામગ્રીકત્વાત્, પૂર્વભુક્તિવત્ । સામગ્રી ચેયં પર્યાપ્તત્વં વેદનીયોદય આહારપક્તિનિમિત્તં તૈજસશરીરં દીર્ઘાયુષ્ઠ્વં ચેતિ । સા ચ સમગ્રાપિ

કેવલિનિ સમસ્તિ ।

82. શ્વેતામ્બર જૈન — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. આપે કેવલીના ક્વલાહાર ન કરવાના સમર્થનમાં જે હેતુ ‘કારણ કે કેવલીમાં ભોજન કરવા માટેનું કોઈ કારણ નથી’ આપ્યો છે તે અસિદ્ધ છે કેમ કે ભોજન કરવા માટેનું પ્રધાન કારણ વેદનીય કર્મનો ઉદય કેવલીમાં છે જ. વેદનીયકર્મનો ઉદય જો કેવલીમાં તેવો જ મોજૂદ છે જેવો આપણામાં છે તેમ જ કેવલજ્ઞાનપ્રાક્ટ્ય પહેલાં ખુદ કેવલીમાં હતો તો પછી કેવલજ્ઞાનપ્રાક્ટ્ય પછી કેવલી આહાર લેવાનું બંધ કેમ કરી દે છે ? [શરીર છેવટે તો શરીર છે, તેને આહાર નહિ મળે તો તે મશીન બંધ પડી જશે.] તેથી અમે અનુમાનપ્રયોગના રૂપમાં કહી શકીએ છીએ કે — ‘કેવલી ભોજન કરે છે કેમ કે ભોજન કરવા માટેની સકલ કારણસામગ્રી મોજૂદ છે, જેમ તે પોતાની અસર્વજ્ઞ અવસ્થામાં વેદનીય કર્મના ઉદયના કારણે ભોજન કરતા હતા તેમ આજે તેમણે પોતાની સર્વજ્ઞ અવસ્થામાં પણ ભોજન કરવું જોઈએ, કેમ કે પહેલાં અને આજની શરીરની સ્થિતિમાં કોઈ ફેર પડ્યો નથી, વળી પહેલાં જેટલાં ભોજન કરવા માટેનાં કારણો હતાં તેટલાં આજ પણ છે. તે કારણો છે — વેદનીય કર્મનો ઉદય (પ્રધાન કારણ), શરીરની પર્યાપ્તિ (પૂર્ણ વિકાસ), આહાર પચાવવામાં કારણભૂત તૈજસ શરીર (જઠરાગ્નિનું પ્રદીપ્ત રહેવું) અને દીર્ઘાયુ. આ બધાં કારણોની સકલ સામગ્રી કેવલીમાં પણ મોજૂદ છે.

83. यदपि दग्धरज्जुस्थानिकत्वं वेदनीयस्योच्यते; तदप्यनागमिक-
मयुक्तियुक्तं च, आगमेऽत्यन्तसातोदयस्य केवलिनि प्रतिपादनात् ।
युक्तिरपि, यदि घातिकर्मक्षयाज्ज्ञानादयस्तस्य भवेयुः, वेदनीयोद्भवायाः
क्षुधः किमायातं येनासौ न भवति ।

83. વળી, આપે જે કહ્યું કે ‘વેદનીયકર્મ બળી ગયેલી દોરડી સમાન શક્તિહીન છે’ તે આગમવિરુદ્ધ તો છે જ, તર્કથી પણ તેનું સમર્થન થઈ શકતું નથી. આગમમાં તો કેવલીને અત્યન્ત સાતાનો ઉદય સ્પષ્ટપણે કહેવાયો છે. જો ઘાતીકર્મોના ક્ષયના કારણે કેવલીને તેના ફળરૂપે કેવલજ્ઞાન આદિની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો તે ઉચિત જ છે, પરંતુ તેથી વેદનીયકર્મના ઉદયના કારણે ઉત્પન્ન થનારી બિચારી ભૂખે શું અગાડ્યું છે કે કેવલીમાં તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. [જો કેવલીમાં વેદનીયકર્મનો ઉદય હજુ છે જ તો ભૂખ લાગવી જ જોઈએ અને તેને શાન્ત કરવા ભોજન કરવું પણ ઉચિત જ છે.]

84. न तयोश्छायातपयोरिव सहानवस्थानलक्षणो भावाभावायोरिव
परस्परपरिहारलक्षणो वा कश्चिद्विरोधोऽस्ति सातासातयोरन्तर्मुहूर्तपरिवर्त-

માનતયા સાતોદયવદસાતોદયોઽપ્યસ્તીત્યનન્તવીર્યત્વે સત્યપિ શરીરબલા-
પચયઃ ક્ષુદુદ્ભવપીઢા ચ ભવત્યેવ । ન ચાહારગ્રહણે તસ્ય કિંચિત્ક્ષુયતે
કેવલમાહોપુરુષિકામાત્રમેવેતિ ।

84. જેમ તડકો અને છાંયડો એકબીજાના વિરોધી હોવાના કારણે સાથે રહી શકતા નથી તેમ કેવલજ્ઞાનાદિ અને ભૂખમાં તો એવો સહાનવસ્થાનરૂપ (સાથે ન રહી શકવારૂપ) વિરોધ તો છે નહિ. [જ્ઞાની હોવું અને ભૂખ પણ લાગવી એમાં શો વિરોધ છે ?] વળી, જેમ ભાવ અભાવનો પરિહાર (નિષેધ) કરીને પોતાનું અસ્તિત્વ સ્થાપે છે અને અભાવ ભાવનો પરિહાર કરીને પોતાનું અસ્તિત્વ સ્થાપે છે એટલે તેમની વચ્ચે પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ વિરોધ છે તેમ કેવલજ્ઞાન આદિ અને ભૂખ વચ્ચે તેવો પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ વિરોધ પણ નથી. [ભૂખના સદ્ભાવનું જ્ઞાનના અભાવ સાથે કોઈ ગઠબંધન નથી.] સાતાવેદનીયનો ઉદય અને અસાતાવેદનીયનો ઉદય અન્તર્મુહૂર્તમાં (૪૮ મિનિટથી કંઈક ઓછા સમયમાં) બદલાતો રહે છે. ક્યારેક સાતાવેદનીયનો ઉદય હોય છે અને ક્યારેક અસાતાવેદનીયનો. તેથી ભલે કેવલીમાં અનન્તવીર્ય અર્થાત્ અપરિમિત શક્તિ હોય પરંતુ જ્યારે અસાતાવેદનીયનો ઉદય થશે ત્યારે શારીરિક નબળાઈ તથા ભૂખની પીડા થશે જ. કેવલીએ આહાર કરી લેવાથી કંઈ બગડતું તો છે જ નહિ જેથી કેવલીને નિરાહારી માનવાનો આગ્રહ રાખવો પડે. એ તો કેવળ ખોટી બડાઈ જ છે.

85. યદુચ્યતે—‘વેદનીયસ્યોદીરણાભાવાત્ પ્રભૂતતરપુદ્ગલોદયાભાવઃ, તદભાવાચ્ચાત્યન્તં પીઢાભાવઃ’ ઇતિ; તદયુક્તમ્; તુર્યાદિગુણસ્થાનકેષુ વેદનીયસ્ય ગુણશ્રેણીસદ્ભાવાત્, પ્રચુરપુદ્ગલોદયે સત્યપિ તત્કૃતપીઢાત્પ-
ત્વસ્યૈવ દર્શનાત્, જિને સાતોદયવત્ પ્રચુરપુદ્ગલોદયાભાવેઽપિ તીવ્રત્વ-
પ્રદર્શનાચ્ચેતિ ।

85. દિગમ્બર જૈન — જ્યારે વેદનીયકર્મની ઉદીરણા કરવામાં આવે છે અર્થાત્ નિયત સમય પહેલાં પ્રયત્નપૂર્વક ઉદયમાં લાવવામાં આવે છે ત્યારે ઘણાબધા કર્મપુદ્ગલોના નાક સાથે ઉદય થવાથી પીડા થાય છે. પરંતુ કેવલીને તો વેદનીયકર્મોની ઉદીરણાનો અભાવ હોય છે, તેથી કેવલીને વેદનીયકર્મના ઘણા બધા કર્મપુદ્ગલોનો એક સાથે ઉદય હોતો નથી, પરિણામે કેવલીને પીડાનો અત્યન્ત અભાવ હોય છે. [આમ જ્યારે ભૂખની પીડા જ ન હોય ત્યારે તે આહાર લે જ શા માટે? એટલે કેવલીના આહારની ચર્ચા જ નિરર્થક છે.]

શ્વેતામ્બર જૈન — તમારી વાત અયોગ્ય છે. [‘બહુ કર્મોના એક સાથે ઉદયથી બહુ પીડા થાય’ એવો કોઈ નિયમ નથી.] સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ ચોથા વગેરે ગુણસ્થાનોમાં સમ્યગ્દર્શન આદિના કારણે વેદનીયકર્મની ગુણશ્રેણીનિર્જરા અર્થાત્ ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા થાય છે. તે સમયે પ્રચુર કર્મપુદ્ગલોનો એક સાથે ઉદય હોવા છતાં પણ પીડા તો થોડી જ થાય છે. [તેથી અધિક કર્મપુદ્ગલોના ઉદયથી અધિક પીડા તથા થોડા કર્મોના ઉદયથી થોડું ફળ મળે એવો કોઈ નિયમ નથી.] કેવલીમાં સાતાવેદનીયના થોડા જ કર્મપુદ્ગલોનો ઉદય હોય છે પરંતુ તેને સાતા તો અધિકાધિક હોય છે. ૩૦ રીતે પ્રચુર કર્મપુદ્ગલોના ઉદયનો અભાવ હોવા છતાં પણ (અર્થાત્ થોડા જ કર્મપુદ્ગલોનો ઉદય હોવા છતાં પણ) ફળની તીવ્રતા હોય છે એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. [તેથી નિષ્કર્ષ એ નીકળ્યો કે વેદનીયકર્મોની ઉદીરણા સાથે જ ભૂખનો સંબંધ ન જોડી શકાય. અસાતાવેદનીય કર્મનો ઉદય જ ભૂખ લાગવા માટેનું પર્યાપ્ત પ્રબળ કારણ છે.]

86. યદપ્યુચ્યતે ‘આહારાકાઙ્ક્ષા ક્ષુત્, સા ચ પરિગ્રહબુદ્ધિઃ, સા ચ મોહનીયવિકારઃ, તસ્ય ચાપગતત્વાત્ કેવલિનો ન ભુક્તિઃ’ ઇતિ, તદસમ્યક્, યતો મોહનીયવિપાકાત્ ક્ષુન્ન ભવતિ, તદ્વિપાકસ્ય પ્રતિપક્ષભાવનાનિવર્ત્યમાનત્વાત્, ક્રોધાદીનાં તથોપરમ્પોપલબ્ધેઃ । યદુક્તમ્— “ઊવસમેણ હણે કોહં” [દશવૈ ૦ ગા ૦ ૮।૩૧] ઇત્યાદિ । ન ચ ક્ષુદ્ધેદનીયં તદ્દ્વિપક્ષભાવનયા નિવર્ત્યમાનં દૃષ્ટમ્, અતો ન મોહવિપાકસ્વભાવા ક્ષુદિતિ ।

86. દિગમ્બર જૈન — ભૂખનો સીધો અર્થ છે આહારની ઈચ્છા. અને ઈચ્છા તો મોહનીયકર્મના ઉદયથી થતો વિકાર છે. ઈચ્છા આભ્યન્તર પરિગ્રહરૂપ છે [કેમ કે પરિગ્રહનું મૂળ ઈચ્છા છે અને એટલે ઈચ્છાને જ ખરેખર પરિગ્રહ સમજવામાં આવે છે.] તેથી નિર્મોહી કેવલીને મોહના વિકારરૂપ આહારની ઈચ્છા કેવી રીતે હોઈ શકે? આહારની ઈચ્છા જ ન હોય ત્યારે ભોજન લેવું સંભવ નહિ.

શ્વેતામ્બર જૈન — તમારી વાત સાચી નથી કેમ કે ભૂખ મોહનીય કર્મના ઉદયથી થતો વિકાર નથી. [તે તો અસાતાવેદનીયના ઉદયથી લાગે છે.] મોહનીયકર્મના ઉદયથી થનારા કામ આદિ વિકારો તો પ્રતિપક્ષી (વિરોધી) બ્રહ્મચર્ય આદિની ભાવનાથી દૂર થઈ જાય છે. ક્રમા વડે ક્રોધનો ઉપરમ થાય છે, ઈત્યાદિ. કહ્યું પણ છે કે “ઉપશમ (ચિત્તની શાન્તિ) વડે ક્રોધને હણવો જોઈએ.” [દશવૈકાલિક ગાથા. ૮.૩૯.] પરંતુ ક્ષુદ્ધવેદનીય અર્થાત્ ક્ષુધા (ભૂખ) ગમે તેટલી પ્રતિપક્ષી (અર્થાત્ આહાર ન કરવાની) ભાવના ભાવો પણ જ્યાં સુધી ખાલી પેટમાં કંઈ પડશે નહિ ત્યાં

સુધી કેવળ ઠાલી ભાવનાઓથી ક્ષુધા શાન્ત થશે નહિ. તેથી જ્યારે પ્રતિપક્ષી ભાવનાઓથી ભૂખ મટતી નથી ત્યારે એ માનવું જ પડશે કે ભૂખ મોહનો વિકાર નથી, તે ઈચ્છારૂપ નથી. [ભૂખ તો વેદનીયકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતી એક જાતની બેચેની છે જે ભોજન લીધા વિના હરગિજ દૂર થતી નથી.]

87. एतेन यदुच्यते—

“अपवर्त्यते कृतार्थं नायुर्ज्ञानादयो न हीयन्ते ।

जगदुपकृतावनन्तं वीर्यं किं गततृषो भुक्तिः ॥१॥”

[કેવલિભુક્તિ૦ શ્લો૦ ૧૬]

इत्यादि निरस्तम्, एवंविधौदारिकत्वादिसामग्रीसद्भावेन छद्मस्थावस्थायामपि केवलिनोऽभुक्तिप्रसक्तेः । समस्तवीर्यान्तरायक्षयाभावाच्छब्दस्थस्य भुक्तिरिति चेत्; तदयुक्तम्; यतः किं तत्रायुष्कस्यापवर्तनं स्यात्किं वा चतुर्णां ज्ञानानां काचिद्भानिः स्यात्, येन भुक्तिः ? तेन यथा दीर्घकालस्थितेरायुष्कं कारणमेवमाहारोऽपि, यथासिद्धिगतेर्व्युपरतक्रियाध्यानचरमक्षणः कारणम् एवं सम्यक्त्वादिकमपीति अनन्तवीर्यतापि तस्याहारग्रहणे न विस्म्यते । तथा तस्य देवच्छन्दादीनि विश्रामकारणानि गमननिषीदनानि च भवन्ति एवमाहारक्रियापि विरोधाभावात् । न च बलवत्तरस्य वीर्यवतोऽल्पीयसी क्षुत्, व्यभिचारात् ।

87. અમે જે ઉપર કહ્યું તેનાથી તો આપનું આ કથન પણ ખંડિત થઈ જાય છે કે —“કૃતકૃત્ય કેવલીની આયુમાં ઘટાડો થતો નથી કે તેના જ્ઞાન આદિની હાનિ પણ થતી નથી. [આયુમાં ઘટાડો શક્ય ન હોઈ ઘટાડાનો કોઈ ડર નથી. તેના જ્ઞાન આદિ પૂર્ણતાપ્રાપ્ત છે કારણ કે તે નિરાવરણ છે. જ્ઞાન આદિની ન્યૂનાધિકતાનું કારણ તો આવરણોની ન્યૂનાધિકતા છે.] જગત ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તેનામાં અનન્તવીર્ય છે. તો પછી તે તૃષ્ણામુક્ત વીતરાગી ભોજન શા માટે લે ?” જ્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયા પછી પણ તે જ ઔદારિક (સ્થૂલ) શરીર રહે છે, તેમાં કેવળજ્ઞાન થવાના કારણે કોઈ ફરક પડતો નથી તો ભોજન લેવામાં શું હાનિ છે ? અથવા તો ઔદારિક આદિ સામગ્રી કેવલીની કેવલજ્ઞાનપ્રાકટ્ય પૂર્વેની અસર્વજ્ઞાવસ્થામાં પણ હોવાથી આપે તેને તે અસર્વજ્ઞાવસ્થામાં (છદ્મસ્થાવસ્થામાં) પણ નિરાહારી માનવાની આપત્તિ આવે. [આપે જે તર્કો આપ્યા તે જ તર્કોના આધારે આપને જ કેવલીને તેની અસર્વજ્ઞાવસ્થામાં (છદ્મસ્થાવસ્થામાં) નિરાહારી માનવો પડે. આપ જ વિચારો કે છદ્મસ્થાવસ્થામાં પણ

કેવલીને આયુષ્ય દ્વાસનો ડર નથી જ કેમ કે ચરમશરીરીના અર્થાત્ તે જ શરીરથી મુક્ત થનારાના આયુષ્યનો અકાળે ઉચ્છેદ થતો નથી, વળી તેનાં મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યાયજ્ઞાન પણ ક્ષીણ થઈ શક્તાં નથી, તો પછી શા માટે તેને ભોજન કરનાર માનવો ? તેને તે સમયે પણ આપે નિરાહારી જ કહેવો જોઈએ.] 'વીર્યાન્તરાયકર્મનો અર્થાત્ શક્તિને ડુંધનાર કર્મનો સંપૂર્ણપણે નાશ થયો ન હોવાથી શક્તિની સ્થિરતા માટે કેવલી છદ્મસ્થાવસ્થામાં ભોજન લે છે' આ આપનો તર્ક પણ ઉચિત નથી કેમ કે કેવલીને છદ્મસ્થાવસ્થામાં પણ શક્તિની અસ્થિરતાનો કોઈ ડર હોતો જ નથી. જો તેને અકાળ મરણનો યા પોતાનાં જ્ઞાનોમાં ન્યૂનતા આવવાનો ડર હોત તો એ વ્યાજબી છે કે તે આહાર કરે પરંતુ એવો કોઈ ડર તેને છે જ નહિ કેમ કે તેનું (ચરમશરીરીનું) આયુષ્ય અનપવર્ત્ય (જેમાં ઘટાડો ન થઈ શકે તેવું) છે અને તેનાં મતિ આદિ ચાર જ્ઞાનોની હાનિની પણ કોઈ સંભાવના નથી. આ રીતે આપના જ તર્કોના આધારે કેવલીને છદ્મસ્થાવસ્થામાં પણ આહારનો નિષેધ કરી શકાય છે. તેથી આપે એ સ્વીકારવું જ જોઈએ કે જો કેવલીના દીર્ઘ આયુષ્યનું પ્રધાન કારણ આયુષ્ય કર્મ છે તો તેવી જ રીતે લાંબુ જીવવામાં આહારબ્રહ્મણ (ભોજન કરવું તે) પણ એક સહકારી કારણ છે જ. જેવી રીતે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં સમસ્ત મન-વચન-કાયાના વ્યાપારોનો અત્યન્ત નિરોધ કરનારા વ્યુપરતક્રિયા ધ્યાનની પૂર્ણતા સાક્ષાત્ કારણ છે તેવી જ રીતે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં સમ્યગ્દર્શન આદિ પણ પરંપરાથી કારણ છે જ. તેથી જેવી રીતે અનન્તવીર્યવાળા કેવલીની મુક્તિમાં વ્યુપરતક્રિયાધ્યાન અને સમ્યગ્દર્શન આદિ સર્વ કારણોની અપેક્ષા છે તેવી જ રીતે કેવલીના દીર્ઘ આયુષ્ય માટે આયુકર્મની સાથે સાથે આહારબ્રહ્મણની કારણરૂપે અપેક્ષા હોવી જ જોઈએ. આહારબ્રહ્મણ કરવાથી કેવલીના અનન્તવીર્યત્વને કોઈ હાનિ થતી નથી, કોઈ બાધા પહોંચતી નથી. જેવી રીતે કેવલી વિશ્રામ કરવા માટે દેવચ્છન્દની અર્થાત્ દેવોએ રચેલા સ્થાનવિશેષ આદિની અપેક્ષા રાખે છે તથા ચાલે છે, ઊઠે છે, બેસે છે આદિ ક્રિયાઓ કરે છે તેવી જ રીતે તે જો આહાર પણ કરે તો તેમાં કોઈ વિરોધ નથી, બાધા નથી. વળી, એ પણ કોઈ નિયમ નથી કે 'જે જેટલો વધુ બળવાન તેને તેટલી ઓછી ભૂખ લાગે', કેમ કે જગતમાં તો એનાથી ઊલટું જ દેખાય છે અર્થાત્ વધુ બળવાનને વધુ ભૂખ લાગે છે, વધુ કકડીને ભૂખ લાગે છે.

88. किंचागमोऽपि केवलिनो भुक्तिं प्रतिपादयति । तथाहितत्त्वार्थसूत्रम् “एकादश जिने” [त० सू० १।१८] इति । व्याख्या— एकादश परिषद्वाः क्षुत्पिपासाशीतोष्णादंशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलाख्या जिने केवलिनि भवन्ति, तत्कारणस्य वेदनीयस्याद्यापि

વિદ્યમાનત્વાત્ । ન ચ કારણાનુચ્છેદે કાર્યસ્યોચ્છેદઃ સંભાવ્યતે, અતિપ્ર-
સક્તેઃ । અત એવ કેવલિનિ ક્ષુદ્ધેદનીયપીડા સંભાવ્યતે, કિંત્વસાવનન્ત-
વીર્યત્વાન્ન વિહ્લીભવતિ, ન ચાસૌ નિષ્ણિતાર્થો નિઃપ્રયોજનમેવ પીડાં સહતે ।

88. આગમ પણ કેવલીના આહારપ્રહણનું પ્રતિપાદન કરે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૯.૧૮)માં કહ્યું છે કે કેવલી જિનમાં અગિયાર પરીષહો (બાધાઓ, કષ્ટો) હોય છે. વ્યાખ્યા જણાવે છે કે કેવલી જિનમાં ભૂખ, તરસ, ઠંડી, ગરમી, ડાંસમચ્છર કરડવા, ચાલતા ચલતા પગમાં કાંટા આદિનું વાગવું, જમીન ઉપર સૂવાથી કાંકરા આદિ ખૂંચવા, બીજાઓ દ્વારા માર પડવો, રોગ, તીક્ષ્ણ ડાભ આદિ ઘાસનું શરીરમાં ઘૂસી જવું, શરીર ઉપર મેલ જામવો આ અગિયાર પરીષહો અર્થાત્ આપોઆપ સહન કરાતી બાધાઓ હોય છે. આ બાધાઓનું કારણ વેદનીયકર્મનો ઉદય છે. કેવલીમાં વેદનીયકર્મનો સદ્ભાવ અને ઉદય હોય છે. જ્યારે વેદનીયકર્મરૂપી કારણ મોજૂદ હોય જ ત્યારે તેના દ્વારા ઉત્પન્ન થનારાં ભૂખ, તરસ આદિ કાર્યોનો અભાવ કેવી રીતે માની શકાય? સમર્થ કારણ ઉપસ્થિત હોય છતાં પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું ન હોય તો જગતમાંથી કાર્યકારણભાવની વિદાય થઈ જાય. આ કારણે જ કેવલીમાં ભૂખ, તરસ આદિની પીડા માનવી પડે છે. હા, એ વાત ચોક્કસ છે કે કેવલી અનન્ત શક્તિવાળા હોવાથી ભૂખ લાગવાથી આપણી જેમ વ્યાકૂળ થઈ જતા નથી. વળી તે કૃતકૃત્ય કેવલી પીડાને વિના પ્રયોજન સહન કરતા નથી. [ભૂખની પીડાને સહન કરવી એ એક તપ છે, પરંતુ કેવલી તો કૃતકૃત્ય છે, તેમણે તો જે કરવાનું હતું તે બધું જ કરી લીધું છે, એટલે હવે તેમને તપ કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. તો પછી કેવલી ભૂખની પીડાને કયા પ્રયોજને સહન કરે છે? તે પ્રયોજન આ છે — શાન્તચિત્તે વેદનીયકર્મનાં ફળ ભોગવી ભોગ દ્વારા કર્મક્ષય કરવો. આ સિવાય તેમને બીજું શું પ્રયોજન હોય ?]

89. ન ચ શક્યતે વક્તું 'એવંભૂતમેવ ભગવતઃ શરીરં; યદુત ક્ષુત્પીડયા ન બાઘ્યતે' ઇતિ; અનુમાનેન તસ્યાસ્ત્ર સિદ્ધત્વાત્ । તથાહિ—કેવલિશરીરં ક્ષુદાદિના પીડ્યતે શરીસ્ત્વાત્ અસ્મદાદ્યાધિષ્ઠિતશરીરવત્ । તથા 'યથા તચ્છરીરં સ્વભાવેન પ્રસ્વેદાદિરહિતં એવં પ્રક્ષેપાહારરહિતમપિ' ઇત્યપકર્ણનીયમેવ, અપ્રમાણકત્વાત્ । તદેવં દેશોનપૂર્વકોટિકાલસ્ય કેવલિસ્થિતેઃ સંભવાદૌ-
દારિકશરીરસ્થિતેશ્ચ યથાયુષ્કં કારણમેવં પ્રક્ષેપાહારોઽપિ । તથાહિ—
તૈજસશરીરેણ મૃદૂકૃતસ્યાખ્યવહ્તસ્ય સ્વપર્યાપ્ત્યા પરિણામિતસ્યોત્તરોત્તર-
પરિણામક્રમેણૌદારિકશરીરિણામનેન પ્રકારેણ ક્ષુદુદ્ભવો ભવતિ । વેદનીયો-
દયે ચેયં સમગ્રાપિ સામગ્રી ભગવતિ કેવલિનિ સંભવતિ । તતઃ કેન

हेतुनासौ न भुङ्क्त इति । न च घातिचतुष्टयस्य क्षुद्धेदनीयं प्रति सहकारि-
कारणभावोऽस्ति, येन तदभावात्तदभाव इत्युच्यते । इति सिद्धा केवलि-
भुक्तिः । तथा प्रयोगश्चात्र—केवलिनः प्रक्षेपाहारो भवति कवलाहार-
केवलित्वयोरविरोधात् सातवेदनीयवदिति । इति केवलिभुक्तिव्यवस्थापन-
स्थलमिति ॥

89. 'કેવલી ભગવાનનું શરીર એવું વિલક્ષણ હોય છે કે તેને કદી ભૂખની પીડારૂપ બાધા નથી હોતી' આવો તર્ક ન કરી શકાય કેમ કે એવાં અનુમાનો મોજૂદ છે જેમના વડે ભગવાનના શરીરને પણ ભૂખની પીડાની બાધા થાય છે એ પુરવાર કરી શકાય છે. તે અનુમાન નીચે મુજબ છે. કેવલીનું શરીર પણ ભૂખ આદિથી પીડિત થાય છે કેમ કે તે પણ [હાડમાંસનું જ બનેલું] શરીર છે, જેમ કે આપણું શરીર.' તેવી જ રીતે આપની આ વાત પણ સાંભળવા લાયક નથી કે 'જેમ ભગવાનના શરીરને પરસેવો થતો નથી, તેમાંથી દુર્ગંધ નથી નીકળતી, તેમની આંખોની પાંપણો મટમટતી નથી તેમ તેમનું શરીર આહાર લીધા વિના જ ટકી રહે છે એમ માનવું જોઈએ' કેમ કે તે નિરાધાર અને પ્રમાણશૂન્ય છે. વળી, આ જ પ્રમાણે જ્યારે કેવલી ભગવાન કિંચિત્ ન્યૂન પૂર્વકોટિ જેટલા વર્ષો સુધી જીવતા રહે છે ત્યારે જો આટલા લાંબા સમય સુધી તેમના શરીરને ટકવા માટે આયુર્કર્મની આવશ્યકતા છે તો આયુર્કર્મનું સમર્થ સહકારી કારણ આહારગ્રહણ પણ તેટલું જ આવશ્યક છે. ઔદારિક અર્થાત્ સ્થૂળ શરીરને ટકવા માટે આયુર્કર્મ અને આહારગ્રહણ બન્નેય કારણો છે, બન્નેય આવશ્યક છે. જ્યારે તૈજસ શરીર (યા જઠરાગ્નિ) પોતાની અવિકલ ક્ષમતાથી પહેલાં ખાધેલ અન્નને પચાવી દે છે અને પચેલું અન્ન પરિણામક્રમ અનુસાર રક્ત આદિરૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે ત્યારે સ્થૂળ (ઔદારિક) શરીરને ધારણ કરનારાઓમાં ફરી ભૂખ (ક્ષુધા) પેદા થાય છે અર્થાત્ તેમને ભૂખ લાગે છે. કેવલીને જ્યારે વેદનીયકર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે ભૂખ પેદા થવા માટેનાં આ બધાં જ કારણો (સકલ કારણસામગ્રી) ઉપસ્થિતિ હોય છે, તો પછી તે શા કારણે ભોજન ન કરે? જ્ઞાનાવરણ આદિ ચાર ઘાતી કર્મો ક્ષુધાના કારણભૂત વેદનીયકર્મના સહકારી કારણો નથી. જો તે ઘાતી કર્મો ક્ષુધાના કારણભૂત વેદનીયકર્મના સહકારી કારણો હોત તો કહી શકાત કે જ્ઞાનાવરણીય આદિ ઘાતીકર્મોરૂપ સહકારીઓ ન હોવાથી વેદનીયકર્મ ભૂખને પેદા કરતું નથી. તેથી કેવલી ભોજન લે છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. તેથી આપણે નિશ્ચિતપણે અનુમાનપ્રયોગના રૂપમાં કહી શકીએ છીએ કે — 'કેવલી કોણિયા લઈને ભોજન કરે છે કેમ કે કેવલજ્ઞાન અને કવલાહાર વચ્ચે કોઈ વિરોધ નથી, જેમ સાતાવેદનીય અને કેવલજ્ઞાન વચ્ચે વિરોધ નથી તેમ.' આમ કેવલિભુક્તિનું પ્રકરણ અહીં પુરું થયું (૪૬)

|ચોથા કર્મગ્રન્થના પોતાના હિન્દી અનુવાદના ટિપ્પણમાં પંડિત સુખલાલજી આ પ્રશ્ન પરત્વે મહત્વની વાત કહે છે : “તેરમા ગુણસ્થાનના સમયે આહારકત્વનો અંગીકાર ચોથા કર્મગ્રન્થમાં અને દિગમ્બર ગ્રન્થોમાં છે. જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૧.૮ ની સર્વાર્થસિદ્ધિ - આહારનુવાદેન આહારકેષુ મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદીનિ સયોગકેવલ્યન્તાનિ । તેવી જ રીતે ગોમ્મટસારના જીવકાણ્ડની ૬૬૫ની અને ૬૯૭મી ગાથાઓ પણ જોવા જેવી છે.

ઉક્ત ગુણસ્થાનમાં અસાતાવેદનીયનો ઉદય બન્ને સંપ્રદાયના ગ્રન્થોમાં (બીજો કર્મગ્રન્થ ગાથા ૨૨, ગોમ્મટસાર કર્મકાણ્ડ ગાથા ૨૭૧) માનવામાં આવ્યો છે. આ જ રીતે તે સમયે આહારસંજ્ઞા ન હોવા છતાં પણ કાર્મણશરીરનામકર્મના ઉદયના કારણે કર્મપુદ્ગલોના ગ્રહણની જેમ ઔદારિકશરીરનામકર્મના ઉદયના કારણે ઔદારિક પુદ્ગલોનું ગ્રહણ દિગમ્બર ગ્રન્થમાં (લબ્ધિસાર ગાથા ૬૧૪) પણ સ્વીકારાયું છે. આહારકત્વની વ્યાખ્યા ગોમ્મટસારમાં એટલી બધી સ્પષ્ટ છે કે કેવલી દ્વારા ઔદારિક, ભાષા અને મનોવર્ગણાના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરાય છે એ બાબતમાં કોઈ પણ સંદેહ રહેતો નથી (જીવકાણ્ડ ગાથા ૬૬૩-૬૬૪). ઔદારિક પુદ્ગલોનું નિરન્તર ગ્રહણ પણ એક જાતનો આહાર છે જે ‘લોમાહાર’ કહેવાય છે. આ આહાર લેવાય ત્યાં સુધી શરીરનો નિર્વાહ અને તેના અભાવમાં શરીરનો અનિર્વાહ. અર્થાત્ યોગ(પ્રવૃત્તિ)-પર્યન્ત ઔદારિક પુદ્ગલોનું ગ્રહણ અન્વય-વ્યતિરેકથી સિદ્ધ છે. આ રીતે કેવલજ્ઞાનીમાં આહારકત્વ, તેનાં કારણભૂત અસાતાવેદનીયનો ઉદય અને ઔદારિક પુદ્ગલોનું ગ્રહણ બન્ને સંપ્રદાયોમાં સમાનપણે માન્ય છે. બન્ને સંપ્રદાયોની આ વિચાર સમાનતા એટલી બધી છે કે તેની આગળ ક્વલાહારનો પ્રશ્ન વિચારશીલોની દૃષ્ટિમાં આપોઆપ ઊકલી જાય છે.

કેવલજ્ઞાની ક્વલાહાર નથી કરતા એવું માનનારા પણ કેવલજ્ઞાની અન્ય સૂક્ષ્મ ઔદારિક પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે એ તો નિર્વિવાદ માને જ છે. જેમના મતમાં કેવલજ્ઞાની ક્વલાહાર ગ્રહણ કરે છે તેમના મતે પણ તે સ્થૂલ ઔદારિક પુદ્ગલો સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. આમ ક્વલાહાર માનનાર અને ન માનનાર ઉભયના મતમાં કેવલજ્ઞાની દ્વારા કોઈ ને કોઈ પ્રકારના ઔદારિક પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરાવું સમાન છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ક્વલાહારના પ્રશ્નને વિરોધનું સાધન બનાવવું અર્થહીન છે.]

90. અથ તત્ત્વાન્યાહ-

जीवाजीवौ तथा पुण्यं पापमास्त्रवसंवरो ।

बन्धो विनिर्जसामोक्षौ नव तत्त्वानि तन्मते ॥४७॥

90. હવે [જૈનોએ સ્વીકારેલાં] તત્ત્વોનું નિરૂપણ આચાર્ય કરે છે —

જૈનમતમાં જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બન્ધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વો છે. (૪૭)

91. વ્યાખ્યા—ચેતનાલક્ષણો જીવ: ૧, તદ્વિપરીતલક્ષણસ્ત્વજીવ: ૨ । ધર્માધર્માકાશકાલપદ્મલભેદેન ત્વસૌ પચ્છધા વ્યવસ્થિત: । અનયોરેવ દ્વયોર્જગદ્વર્તિન: સર્વેઽપિ ભાવા અન્તર્ભવન્તિ । નહિ જ્ઞાનાદયો રૂપરસાદયશ્ચ દ્રવ્યગુણા ઋક્ષેપણાદીનિ ચ કર્માણિ સામાન્યવિશેષસમવાયાશ્ચ જીવાજીવ-વ્યતિરેકેણાત્મસ્થિતિ લભન્તે, તદ્દેદેનૈકાન્તતસ્તેષામનુપલમ્ભાત્, તેષાં તદાત્મકત્વેન પ્રતિપત્તે:, અન્યથા તદસત્ત્વપ્રસજ્ઞાત્ ।

91. શ્લોકવ્યાખ્યા—(૧) જેનું લક્ષણ ચેતના છે તે જીવ છે. (૨) જે ચેતનારાહિત્ય લક્ષણવાળું તત્ત્વ છે તે અજીવ છે. તે અજીવનાં પાંચ ભેદો છે — ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય, કાલદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય. જીવ અને અજીવ આ બે તત્ત્વોમાં જગતના સઘળા પદાર્થો સમાવેશ પામે છે. વૈશેષિકોએ માનેલ જ્ઞાન આદિ તથા રૂપ, રસ, આદિરૂપ ગુણપદાર્થ, ઉત્કેષણ આદિરૂપ કર્મપદાર્થ, સામાન્યપદાર્થ, વિશેષપદાર્થ અને સમવાયપદાર્થ આ બધા પદાર્થો જીવ અને અજીવથી અતિરિક્ત પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી, કેમ કે તેમની જીવ અને અજીવથી આત્યન્તિક પૃથક્ ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) સર્વથા થતી જ નથી. તે બધા પદાર્થો જીવ અને અજીવના સ્વભાવરૂપ છે, અને જીવ અને અજીવના સ્વભાવરૂપે જ તેમનું જ્ઞાન થાય છે, તે બધા પદાર્થોને જો જીવ અને અજીવ સ્વભાવરૂપ ન માનવામાં આવે તો તેમનું અસ્તિત્વ ન રહેવાની આપત્તિ આવે. [જગતમાં મૂળે બે જ દ્રવ્યો છે — જીવ અને અજીવ. વૈશેષિકોએ માનેલા બધા પદાર્થો દ્રવ્યાત્મક છે. જો ગુણ આદિ પદાર્થોને દ્રવ્યથી સર્વથા ભિન્ન માનવામાં આવે તો જેમ ગુણરહિત દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ ન રહે તેમ દ્રવ્યરૂપ આશ્રય વિના ગુણ વગેરે નિરાધાર બની અસત્ બની જાય, તેથી ગુણ આદિ પદાર્થોનું દ્રવ્ય સાથે તાદાત્મ્ય માનવું ઉચિત છે.]

92. બૌદ્ધાદિપરિકલ્પિતદુઃખાદિતત્ત્વાનિ જીવાજીવાભ્યાં પૃથગ્જાત્યન્ત-રત્તયા ન વક્તવ્યાનિ, જીવાજીવરાશિદ્વયેન સર્વસ્ય જગતો વ્યાપ્તત્વાત્, તદવ્યાપ્તસ્ય શશશ્રુદ્ધન્તુલ્યત્વાત્ ।

92. તેવી જ રીતે બુદ્ધોએ માનેલાં દુઃખ, સમુદય આદિ ચાર આર્યસત્યો પણ જીવ અને અજીવથી જુદી જાતિના નથી, તેમનો સમાવેશ પણ તે બેમાં જ થઈ જાય છે. એનું

કારણ એ કે સમગ્ર જગતમાં જીવરાશિ અને અજીવરાશિ આ બે જ રાશિ છે, ત્રીજી કોઈ રાશિ નથી. તાત્પર્ય એ કે જગતના સઘળા પદાર્થો કાં તો જીવરાશિમાં પડે છે કાં તો તો અજીવરાશિમાં. આ બે રાશિઓમાં સમાવેશ પામતો ન હોય એવો પદાર્થ તો સસલાનાં શિંગડાં જેવો અસત્ છે. [બૌદ્ધોના દુઃખતત્ત્વનો બન્ધમાં, સમુદયનો આસ્રવમાં, નિરોધનો મોક્ષમાં અને માર્ગનો સંવર અને નિર્જરોમાં સમાવેશ થાય છે. આ આસ્રવ આદિ જ્યારે આત્મપરિણામરૂપે વિવક્ષિત હોય છે ત્યારે ભાવાસ્રવ આદિ કહેવાય છે અને જ્યારે પુદ્ગલપદાર્થરૂપે વિવક્ષિત હોય છે ત્યારે દ્રવ્યાસ્રવ આદિ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ કે જીવ અને અજીવ આ બે જ તત્ત્વરૂપ આપું જગત છે.]

93. તર્હિ પુણ્યપાપાસ્રવાદીનામપિ તતઃ પૃથ્ગુપાદાનં ન યુક્તિપ્રધાનં સ્યાત્, રાશિદ્વયેન સર્વસ્ય વ્યાપ્તત્વાદિતિ ચેત્; ન; પુણ્યાદીનાં વિપ્રતિપત્તિ-નિરાસાર્થત્વાત્, આસ્રવાદીનાં સકારણસંસારમુક્તિપ્રતિપાદનાય પૃથ્ગુપા-દાનસ્યાદુષ્ટતા । યથા ચ સંવરનિર્જરયોર્મોક્ષહેતુતા, આસ્રવસ્ય બન્ધનિબન્ધ-નત્વં, પુણ્યાપુણ્યદ્વિભેદબન્ધસ્ય ચ સંસારહેતુત્વં તથાગમાત્ પ્રતિપત્તવ્યમ્ ।

93. શંકા — જો જગતમાં જીવ અને અજીવ બે જ તત્ત્વો છે, તેમનાથી પૃથક્ બીજા કોઈ તત્ત્વનું અસ્તિત્વ જ નથી, તો તમે જૈનોએ આ બે સિવાય પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ આદિ અન્ય સાત તત્ત્વોને ગણાવવા તર્કવિરુદ્ધ કહેવાય. [તમારા હિસાબે તો એ બધાં તત્ત્વો પણ જીવ અને અજીવમાં જ સમાઈ જાય.]

સમાધાન — જો કે પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ આદિ તત્ત્વો જીવ અને અજીવ બેમાં જ સમાવિષ્ટ છે તેમ છતાં લોકોને પુણ્ય આદિના અસ્તિત્વમાં શંકા રહેતી હોઈ તે શંકાને દૂર કરવા માટે તેમને પૃથક્ ગણાવવામાં આવ્યાં છે. વળી, સંસારનાં કારણોનું સ્પષ્ટ કથન કરવા માટે આસ્રવ અને બન્ધનું તથા મોક્ષ અને મોક્ષનાં કારણોનો ખુલાસો કરવા માટે મોક્ષ, સંવર તથા નિર્જરાનું સ્વતન્ત્રપણે સ્પષ્ટ કથન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી વિશેષ પ્રયોજનના કારણે તેમની પૃથક્ ગણતરી કરવામાં કોઈ દોષ નથી. આગમોમાં વિસ્તારથી અને ખૂબીથી સંવર અને નિર્જરાને મોક્ષનાં કારણ તરીકે સમજાવ્યાં છે, આસ્રવને બન્ધના કારણ તરીકે સમજાવ્યો છે, પુણ્ય-પાપને બન્ધના બે ભેદ તરીકે સમજાવ્યાં છે, તથા આસ્રવ અને બન્ધ બન્નેને સંસારના મૂળ તરીકે સમજાવ્યા છે. એટલે આ બધું આગમમાંથી જાણી લેવું જોઈએ, સમજી લેવું જોઈએ.

94. તત્ર પુણ્યં શુભાઃ કર્મપુદ્ગલાઃ ૩ । ત એવ ત્વશુભાઃ પાપમ્ ૪ । આસ્રવતિ કર્મ યતઃ સ આસ્રવઃ કાયવાહ્મનોવ્યાપારઃ, પુણ્યાપુણ્યહેતુતયા

ચાસૌ દ્વિવિધઃ ૫ । આસ્ત્રનિરોધઃ સંવરઃ ગુમ્મિસમિતિધર્માનુપ્રેક્ષાદીનાં ચાસ્ત્ર-
વપ્રતિબન્ધકારિત્વાત્, સ ચ દ્વિવિધઃ સર્વદેશભેદાદ્ ૬ ।

94. (૩) શુભ અર્થાત્ સારું ફળ આપનારાં કર્મપુદ્ગલો પુણ્ય છે, (૪) તથા બૂરું ફળ આપનારાં કર્મપુદ્ગલો પાપ છે. (૫) મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ આસ્રવ છે કારણ કે તેનાથી કર્મો [આત્મા ભણી] આવે છે. મન, વચન, અને કાયાની શુભ અર્થાત્ સારી પ્રવૃત્તિ પુણ્યપુદ્ગલકર્મોને લાવે છે એટલે તે પુણ્યાસ્રવ કહેવાય છે. તથા મન, વચન અને કાયાની અશુભ અર્થાત્ દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ પાપપુદ્ગલકર્મોને લાવે છે એટલે તે પાપાસ્રવ કહેવાય છે. આમ આસ્રવતત્ત્વના બે ભેદ છે — પુણ્યાસ્રવ અને પાપાસ્રવ. (૬) કર્મોના આસ્રવને રોકવો એ સંવર છે, અર્થાત્ કર્મોને આવતાં અટકાવી દેવા એ સંવર છે. ગુમ્મિ, સમિતિ, ધર્મ અને અનુપ્રેક્ષા વગેરે આસ્રવના પ્રતિબંધકો હોઈ સંવર છે. [ગુમ્મિ એટલે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિને રોકવી અર્થાત્ તેનો સંયમ. સમિતિ એટલે ચાલવું, લેવું-મૂકવું, બોલવું, ખાવું, મલ-મૂત્રનો ઉત્સર્ગ કરવો આદિ પ્રવૃત્તિ જીવહિંસા ટાળવા સાવધાનીપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને કરવી. કામા, મૃદુતા, ઋજુતા, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આર્કિચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય એ દશવિધ ધર્મ છે. અનુપ્રેક્ષા એટલે અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિદુર્લભત્વ અને ધર્મસ્વાખ્યાતત્વ આ બાર ભાવના. 'આદિ' પદથી પરીષદજય અને ચારિત્રનો સંગ્રહ થઈ જાય છે. મોક્ષમાર્ગથી યા ધર્મમાર્ગથી ચ્યુત ન થવાય એ માટે અને કર્મોને ખંખેરી નાખવા માટે વેદનાઓ, ઉપસર્ગો, ઉપદ્રવો સમભાવપૂર્વક સહન કરવા એ પરીષદજય છે. આત્મિક શુદ્ધ દશામાં યા સમભાવમાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ચારિત્ર છે.] સંવરના બે ભેદ છે — આંશિક સંવર અને સંપૂર્ણ સંવર. [આંશિક સંવરમાં કેટલાંક કેટલાંક કર્મોને આવતાં અટકાવવામાં આવે છે જ્યારે સંપૂર્ણ સંવરમાં બધાં કર્મોને આવતાં બિલકુલ અટકાવી દેવામાં આવે છે.]

95. યોગનિમિત્તઃ સકષાયસ્યાત્મનઃ કર્મવર્ગણાપુદ્ગલસંશ્લેશ-
વિશેષો બન્ધઃ, સ ચ સામાન્યેનૈકવિધોઽપિ પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશભેદેન
ચતુર્થા, પુનરેકૈકો જ્ઞાનાવરણાદિમૂલપ્રકૃતિભેદાદષ્ટધા, પુનરપિ મત્યાવરણા-
દિતદુત્તરપ્રકૃતિભેદાદનેકવિધઃ । અયં ચ કશ્ચિત્તીર્થકરત્વાદિફલનિર્વર્તક-
ત્વાત્ પ્રશસ્તઃ, અપરશ્ચ નારકાદિફલનિર્વર્તકત્વાદપ્રશસ્તઃ પ્રશસ્તાપ્રશસ્તા-
ત્મપરિણામોદ્ભૂતસ્ય કર્મણઃ સુખદુઃખસંવેદનીયફલનિર્વર્તકત્વાત્ ૭ ।
આત્મસંપૃક્તકર્મનિર્જરણકારણં નિર્જરા દ્વાદશવિધતપોરૂપા । સા ચોત્કૃષ્ણ

શુક્લધ્યાનરૂપા “તપસા નિર્જરા ચ” [ત૦ સૂ૦ ૧૧૩] ઇતિ વચનાત્, ધ્યાનસ્ય ચાન્તરતપોરૂપવાત્ ૮। વિનિર્મુક્તાશોષબન્ધનસ્ય પ્રાપ્તનિજસ્વરૂપ-સ્યાત્મનો લોકાન્તેઽવસ્થાનં મોક્ષઃ, “બન્ધવિપ્રયોગો મોક્ષઃ” ઇતિ વચનાત્ ૧ । एतानि नवसंख्यानि तत्त्वानि तन्मते जैनमते ज्ञातव्यानि ।

95. (૭) કષાયયુક્ત આત્મા પોતાની મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા જે કર્મપુદ્ગલોને પોતાની તરફ ખેંચી લાવે છે તે કર્મપુદ્ગલો સાથે આત્માનો વિશિષ્ટ સંયોગ એ જ બન્ધ છે. તે સામાન્યપણે તો એક પ્રકારનો હોવા છતાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશની દૃષ્ટિએ તેના ચાર પ્રકાર થાય છે — પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધ. [(૧) પ્રકૃતિબન્ધ — કર્મપુદ્ગલોમાં જ્ઞાનને આવરવાનો યા દર્શનને આવરવાનો ઇત્યાદિ સ્વભાવ બંધાવો એ પ્રકૃતિબન્ધ છે. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. (૨) સ્થિતિબન્ધ — કર્મપુદ્ગલોમાં આત્મા સાથે બદ્ધ રહેવાની સમયમર્યાદા બંધાવી એ સ્થિતિબન્ધ. (૩) અનુભાગબન્ધ — કર્મપુદ્ગલોમાં તીવ્ર, મધ્યમ યા મૂઠુ ફળ દેવાની શક્તિ બંધાવી એ અનુભાવબન્ધ. (૪) પ્રદેશબન્ધ — કર્મપુદ્ગલોનો નિયત જથ્થો બંધાવો તેમજ તે જથ્થાગત કર્મપુદ્ગલોનું અને આત્મપ્રદેશોનું દૂષ અને પાણીની જેમ એકબીજામાં ભળી જવું એ પ્રદેશબન્ધ છે.] જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ મૂલ પ્રકૃતિઓ હોઈ દરેકનો એક એક બન્ધ થતાં પ્રકૃતિબન્ધના આઠ ભેદ થાય છે. [મૂલ પ્રકૃતિના આઠ ભેદો — (૧) જ્ઞાનાવરણ — જ્ઞાનને આવરનાર, રૂંધનાર, (૨) દર્શનાવરણ — દર્શનને આવરનાર, (૩) વેદનીય — સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર (૪) મોહનીય — આત્મામાં રાગ-દ્વેષ, મોહ આદિ વિકારો પેદા કરનાર, (૫) આયુ — આયુની મર્યાદા નક્કી કરનાર, (૬) નામ — શરીરની રચના આદિ કરનાર, (૭) ગોત્ર — ઊંચ-નીચ વ્યવહારનું કારણ, અને (૮) અન્તરાય — દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ તથા શક્તિસંચયમાં વિઘ્ન કરનાર. આ આઠ મૂલ પ્રકૃતિના બંધ એ પ્રકૃતિબંધના આઠ ભેદો છે.] વળી, આ આઠ મૂલ પ્રકૃતિઓની મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ આદિ ઉત્તરપ્રકૃતિઓના અનેક ભેદો છે અને આ ઉત્તરપ્રકૃતિઓના અનેક ભેદોના આધારે બન્ધના પણ અનેક ભેદો થાય છે. આ બન્ધોમાંથી કોઈ પ્રશસ્ત હોય છે તો કોઈ અપ્રશસ્ત હોય છે. જે બન્ધ તીર્થંકરપણું આદિ ફળ પેદા કરે તે પ્રશસ્ત બન્ધ. અને જે બન્ધ નારકપણું આદિ ફળ પેદા કરે તે અપ્રશસ્ત બન્ધ. આત્માના પ્રશસ્ત પરિણામોથી અર્થાત્ સદ્વિચાર, સદ્વચન અને સત્કર્મથી સુખરૂપ ફળ દેનારાં કર્મોનો અર્થાત્ પુણ્યકર્મોનો બન્ધ થાય છે, આ જ પ્રશસ્ત બન્ધ છે. આત્માના અપ્રશસ્ત પરિણામોથી અર્થાત્ દુષ્ટ વિચાર, મિથ્યાભાષણ અને દુષ્કર્મથી દુઃખરૂપ ફળ

દેનારાં કર્મોનો અર્થાત્ પાપકર્મોનો બન્ધ થાય છે, આ જ અપ્રશસ્ત બન્ધ છે. (૮) આત્માને લાગેલાં (અર્થાત્ સંચિત) કર્મોને અર્થાત્ કર્મપુદ્ગલોને ખેરવી નાખનારું કારણ નિર્જરા છે. નિર્જરા બાર પ્રકારના તપરૂપ છે. [તપના મૂળ બે ભેદ છે — બાહ્ય તપ અને આભ્યંતર તપ. બાહ્ય તપના છ ભેદ છે — અનશન, ઊણોદરી, વૃત્તિસંક્ષેપ (વિવિધ વાનગીઓનો લોભ ઓછો કરવો), રસત્યાગ, વિવિક્તશય્યાસનસંલીનતા અને કાયકલેશ. આભ્યંતર તપના પણ છ ભેદ છે — પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય (સેવાયાકરી), સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ (અહંત્વ-મમત્વત્યાગ) અને ધ્યાન. આમ તપના કુલ બાર ભેદો છે.] શુક્લધ્યાન ઉત્કૃષ્ટ તપ હોઈ તે ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરા છે. [અર્થાત્ શુક્લધ્યાન અનન્તગુણી નિર્જરાનું કારણ છે]. એટલે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં [સૂત્ર ૯.૩] કહ્યું છે કે “તપથી સંવરની સાથે નિર્જરા પણ થાય છે.” ધ્યાન આભ્યંતર તપ છે. (૯) બધાં કર્મબન્ધનો તૂટી જતાં આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પામે છે, પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અવસ્થાન કરે છે, લીન થાય છે, આ જ મોક્ષ છે. મુક્ત આત્મા આ લોકના સૌથી ઉપરના અર્થાત્ અબ્રહ્માગે પહોંચી સ્થિર થાય છે. “બન્ધનું વિપ્ર અર્થાત્ વિશેષપણે તથા પ્રકૃષ્ટપણે નાશ પામવું એ મોક્ષ છે” એવું પ્રાચીન આચાર્યોનું કથન છે. આમ જૈનમતનાં આ નવ તત્ત્વોને જાણવાં જોઈએ. (૪૭)

96. અથ શાસ્ત્રકાર એવ તત્ત્વાનિ ક્રમેણ વ્યાખ્યાતિ, તત્ર યથોદ્દેશં નિર્દેશ ઇતિ ન્યાયાત્ પ્રથમં જીવતત્ત્વમાહ—

તત્ર જ્ઞાનાદિધર્મેભ્યો ભિન્નાભિન્નો વિવૃત્તિમાન્ ।

શુભાશુભકર્મકર્તા ભોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ॥૪૮॥

ચૈતન્યલક્ષણો જીવો યજ્જૈતદ્વિપરીતવાન્ ।

અજીવઃ સ સમાખ્યાતઃ પુણ્યં સત્કર્મપુદ્લાઃ ॥૪૯॥ યુગ્મમ્

96. હવે શાસ્ત્રકાર હરિભદ્રસૂરિ પોતે જ તત્ત્વોને ક્રમશઃ સમજાવે છે. ‘જે ક્રમે નામનિર્દેશ કર્યો હોય તે જ ક્રમમાં સમજૂતી યા વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ’ એ નિયમને અનુસરી આચાર્ય સૌપ્રથમ જીવતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે —

જીવનું લક્ષણ અર્થાત્ સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે. તે પોતાના જ્ઞાન આદિ ગુણોથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે. તે પરિવર્તનશીલ છે. તે શુભ અને અશુભ કર્મોનો કર્તા છે. તે કર્મફળનો ભોક્તા પણ છે. જે આનાથી વિપરીત લક્ષણ યા સ્વરૂપ ધરાવે છે અર્થાત્ જે ચૈતન્યરહિત છે તે અજીવ કહેવાય છે. શુભ કર્મપુદ્ગલો પુણ્ય કહેવાય છે. (૪૮-૪૯) યુગ્મ.

97. વ્યાખ્યા—તત્રેતિ નિર્ધારણાર્થઃ । યે જ્ઞાનદર્શનચારિત્રસુખદુઃખવીર્ય-
 ભવ્યાભવ્યત્વસત્ત્વપ્રમેયત્વદ્રવ્યત્વપ્રાણધારિત્વક્રોધાદિપરિણતત્ત્વસંસારિત્વ-
 સિદ્ધત્વપરવસ્તુવ્યાવૃત્તત્ત્વાદયઃ સ્વપરપર્યાયા જીવસ્ય ભવન્તિ, તે જ્ઞાનાદયો
 ધર્મા ઉચ્યન્તે । તેભ્યો જીવો ન ભિન્નો નાપ્યભિન્નઃ કિં તુ જાત્યન્તરતયા
 ભિન્નાભિન્નઃ । યદિ હિ જ્ઞાનાદિધર્મેભ્યો જીવો ભિન્નઃ સ્યાત્; તદા ‘અહં
 જ્ઞાનામિ, અહં પશ્યામિ, અહં જ્ઞાતા, અહં દ્રષ્ટા, અહં સુખિતઃ, અહં ભવ્યશ્ચ’
 ઇત્યાદ્યભેદપ્રતિભાસો ન સ્યાત્, અસ્તિ ચ સર્વપ્રાણિનાં સોઽભેદપ્રતિભાસઃ ।
 તથા યદ્યભિન્નઃ સ્યાત્ તદા “અયં ધર્મી, એતે ધર્માઃ” ઇતિ ભેદબુદ્ધિર્ન સ્યાત્,
 અસ્તિ ચ સા । અથવા અભિન્નતાયાં જ્ઞાનાદિસર્વધર્માણામૈક્યં સ્યાત્,
 એકજીવાભિન્નત્વાત્ । તથા ચ ‘મમ જ્ઞાનં મમ દર્શનં ચાસ્તિ’ ઇત્યાદિજ્ઞાનાદિ-
 ધર્માણાં મિથો ભેદપ્રતીતિર્ન સ્યાત્ । અસ્તિ ચ સા । તતો જ્ઞાનાદિધર્મેભ્યો
 ભિન્નાભિન્ન એવાભ્યુપગન્તવ્યઃ । અનેન ધર્મધર્મિણોર્વૈશેષિકાદ્યભિમતં ભેદૈકાન્તં
 સૌગતસ્વીકૃતં ચાભેદૈકાન્તં પ્રતિક્ષિપતિ, સૌગતેનાપિ બુદ્ધિક્ષણ-
 પરમ્પરારૂપસ્યાત્મનો ધર્મિત્વેન સ્વીકારાત્ ।

97. શ્લોકવ્યાખ્યા— શ્લોકમાં આવેલો ‘તત્ર’ શબ્દ નિશ્ચયવાચી છે. જ્ઞાન,
 દર્શન, ચારિત્ર, સુખ, દુઃખ, વીર્ય(શક્તિ), ભવ્યત્વ (મુક્ત થવાની યોગ્યતા),
 અભવ્યત્વ (મુક્ત થવાની યોગ્યતાનો અભાવ), સત્ત્વ (અસ્તિત્વ), પ્રમેયત્વ,
 દ્રવ્યત્વ, પ્રાણધારિત્વ, ક્રોધ આદિ કષાયોરૂપે પરિણમવાપણું, સંસારિત્વ, સિદ્ધત્વ
 (મુક્તત્વ), અજીવ આદિ પર વસ્તુઓથી વ્યાવૃત્ત હોવાપણું વગેરે અનેક પર્યાયો
 જીવના છે. કેટલાક પર્યાયો સ્વનિમિત્તક છે અને કેટલાક પરનિમિત્તક છે. આ
 પર્યાયોને જ્ઞાન આદિ ધર્મો કહે છે. આ જ્ઞાનાદિ ધર્મથી જીવ અત્યન્ત ભિન્ન પણ નથી
 કે અત્યન્ત અભિન્ન પણ નથી. પરંતુ જીવમાં આ સર્વથા ભિન્ન તથા સર્વથા અભિન્નરૂપ
 બે અન્તિમ જાતિઓથી અન્ય એવી કથંચિત્ ભિન્નાભિન્નરૂપ ત્રીજી જ વિલક્ષણ જાતિ
 છે. [આપણે જીવને જ્ઞાન આદિ ધર્મોથી પૃથક્ કરી અલગ દેશમાં મૂકી શકતા નથી,
 આ જાતનું પૃથક્કરણ અસંભવ છે એટલે જીવ જ્ઞાન આદિ ધર્મોથી અભિન્ન છે. પરંતુ
 જીવ ધર્મી છે જ્યારે જ્ઞાન આદિ ધર્મ છે, જીવ નિત્ય હોઈ શકે છે જ્યારે જ્ઞાન આદિ
 અનિત્ય છે, અમુક ઘટજ્ઞાન નાશ પામતાં જીવનો નાશ થતો નથી, જીવ ‘જીવ’
 શબ્દવાચ્ય છે જ્યારે જ્ઞાન આદિ ‘જીવ’ શબ્દ વાચ્ય નથી. આ બધાં કારણોને લઈને
 જીવ અને જ્ઞાન આદિનો ભેદ પણ છે. તેથી જીવ અને જ્ઞાન આદિ વચ્ચે એક વિલક્ષણ
 એવો ભેદાભેદનો સંબંધ છે.] જો જીવ જ્ઞાન આદિ ધર્મથી ભિન્ન હોત તો ‘હું જાણું છું,

હું દેખું છું, હું જ્ઞાતા છું, હું દ્રષ્ટા છું, હું સુખી છું, હું ભવ્ય છું' ઇત્યાદિરૂપે જ્ઞાન આદિની સાથે 'હું'ના અર્થાત્ જીવના અભેદનું ભાન આપણને થાય નહિ. પરંતુ પ્રત્યેક જીવ યા પ્રાણી 'હું સુખી છું, હું દુઃખી છું' આદિ રૂપે પોતાને જ્ઞાન આદિથી અભિન્ન અનુભવે જ છે. જો જીવ જ્ઞાન આદિ ધર્મથી સર્વથા અભિન્ન હોત તો 'આ જીવ ધર્મી છે અને આ જ્ઞાન આદિ ધર્મી છે' એવું ભેદજ્ઞાન ન થાત, પણ એવું ભેદજ્ઞાન થાય છે, એટલે જીવ જ્ઞાનાદિ ધર્મથી સર્વથા અભિન્ન નથી પણ તેનો તેમનાથી ભેદ પણ છે. વળી, જો જીવનો જ્ઞાન આદિ સાથે સર્વથા અભેદ હોય તો કાં તો જીવ જ રહે અને કાં તો જ્ઞાન આદિ જ રહે, 'આ મારા જ્ઞાન આદિ છે, હું જ્ઞાન આદિ ગુણોવાળો છું' એ આકારનો ભેદપ્રતિભાસ ન થાય. ઉક્ત પ્રયોગોમાં 'આ જીવ ધર્મી છે તથા આ જ્ઞાન આદિ ધર્મી છે એવો ભેદનો પ્રતિભાસ થાય છે. જ્યાં 'મારું' પ્રયોગ થાય ત્યાં બે વસ્તુ હોવી જ જોઈએ. જ્યાં એક અભિન્ન હોય ત્યાં 'મારું' પ્રયોગ ન થઈ શકે. પરંતુ 'મારું જ્ઞાન, મારું સુખ' આદિ મમકારનું ભાન બધાં પ્રાણીઓને હોય છે. વળી, જો જીવ અને જ્ઞાન આદિ ગુણનો સર્વથા અભેદ માનવામાં આવે તો એક જીવથી અભિન્ન હોવાના કારણે જ્ઞાન, દર્શન, સુખ આદિ ગુણોમાં પરસ્પર ભેદ ન રહે અને 'મને જ્ઞાન પણ છે અને દર્શન પણ છે' વગેરે પ્રતિભાસોમાં જ્ઞાન, દર્શન આદિ ધર્મોના પરસ્પર ભેદની જે પ્રતીતિ થાય છે તે પણ ન થાય. પરંતુ આવી પરસ્પર ભેદની પ્રતીતિ આપણને થાય છે જ. તેથી જીવને જ્ઞાનાદિ ધર્મોથી ભિન્નાભિન્ન માનવો જોઈએ. આ પ્રતિપાદન દ્વારા વૈશેષિકોએ માનેલા ધર્મ અને ધર્મોના એકાન્ત ભેદનો નિરાસ થઈ ગયો. [વૈશેષિક મતે ધર્મી દ્રવ્ય અને ધર્મ ગુણ વચ્ચે અત્યન્ત ભેદ છે. તે બન્નેને જોડતો વિશિષ્ટ સંબંધ સમવાય છે. દ્રવ્યથી અત્યન્ત ભિન્ન ગુણો દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે.] ઉપરાંત બૌદ્ધોએ જ્ઞાનાદિ અને આત્મામાં માનેલા એકાન્ત અભેદનો પણ નિરાસ થઈ ગયો. બૌદ્ધો જ્ઞાનક્ષણોના પ્રવાહને જ આત્મા માને છે એટલે તેમના મતે પણ એવો આત્મા ધર્મી છે.

98. તથા વિવિધં વર્તનં વિવૃત્તિર્નરામસદિપર્યાયાન્તરાનુસરણં તદ્વાન્ વિવૃત્તિમાન્ । અનેન ભવાન્તરગામિનમાત્માનં પ્રતિ વિપ્રતિપન્નાંશ્ચાર્વાકાન્ કૂટસ્થનિત્યાત્મવાદિનો નૈયાયિકાદીન્નિસ્યતિ ।

98. જીવ વિવૃત્તિમાન્ છે અર્થાત્ જીવ મનુષ્ય, દેવ આદિ અનેક જાતના પર્યાયોમાં વર્તન (નિવાસ) કરનારો છે. આનો અર્થ એ કે જીવ મનુષ્ય, દેવ આદિ અનેક પર્યાયોમાં પરિણમે છે. આ વિશેષણથી દેહની સાથે આત્મા બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે, આત્મા પરલોકમાં જતો નથી એમ માનનાર ચાર્વાકોનું નિરાકરણ થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે આત્માને કૂટસ્થનિત્ય અર્થાત્ એકાન્તપણે અપરિવર્તનશીલ માનનાર

નૈયાયિક વગેરેનું પણ ખંડન થઈ જાય છે.

99. તથા શુભાશુભાનિ કર્માણિ કરોતીતિ શુભાશુભકર્મકર્તા । તથા સ્વકૃતસ્ય કર્મણો યત્ફલં સુખાદિકં તસ્ય સાક્ષાદ્ભોક્તા ચ । ચકારો વિશેષણાનાં સમુચ્ચયે । એતેન વિશેષણદ્વયેનાકર્તારમુપચરિત્વૃત્ત્યા ભોક્તારં ચાત્માનં મન્યમાનાનાં સાંખ્યાનાં નિરાસઃ ।

99. જીવ પોતે જ શુભ કર્મો અને અશુભ કર્મોનો કર્તા છે. અને પોતે કરેલાં કર્મોનું સુખ આદિરૂપ જે ફળ તેનો સાક્ષાત્ (ઉપચારથી નહિ) ભોક્તા પણ તે પોતે જ છે. શ્લોકગત 'ચ (અને)' શબ્દ 'કર્તા' અને 'ભોક્તા' બન્ને વિશેષણોના સમુચ્ચયના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. આ બે વિશેષણોથી આત્માને અકર્તા તેમજ ઉપચારથી ભોક્તા માનનાર સાંખ્યોનો નિરાસ થઈ જાય છે.

100. તથા ચૈતન્યં સાકારનિરાકારોપયોગાત્મકં લક્ષણં સ્વરૂપં યસ્ય સ ચૈતન્યલક્ષણઃ । એતેન જડસ્વરૂપો નૈયાયિકાદિસંમત આત્મા વ્યવચ્છિદ્યતે । એવંવિશેષણો જીવઃ સમાખ્યાત ઇત્યત્રાપિ સંબન્ધનીયમિતિ ॥

100. આત્માનું લક્ષણ અર્થાત્ સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે. ચૈતન્ય નિરાકાર અને સાકાર બોધરૂપ છે. [નિરાકાર બોધ દર્શન કહેવાય છે અને સાકાર બોધ જ્ઞાન કહેવાય છે.] આમ કહીને નૈયાયિક આદિએ સ્વીકારેલા જડસ્વરૂપ અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ સ્વરૂપથી રહિત આત્માથી જૈનસ્વીકૃત આત્માનો વ્યવચ્છેદ (બેદ) દર્શાવ્યો છે. જૈનમતમાં ઉપરોક્ત વિશેષણોવાળો જીવ વર્ણવાયો છે.

101. ચાર્વાકાશ્ચર્ચન્તિ યથા — ઇહ કાયાકારપરિણતાનિ ચેતના-કારણભૂતાનિ ભૂતાન્યેવોપલભ્યન્તે, ન પુનસ્તેભ્યો વ્યતિરિક્તો ભવાન્તરયાથી યથોક્તલક્ષણઃ કશ્ચનાપ્યાત્મા, તત્સદ્ભાવે પ્રમાણાભાવાત્ । તથાહિ—ભૂત-વ્યતિરિક્તાત્મસદ્ભાવે કિં પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં પ્રવર્તેત ઉતાનુમાનમ્ । ન તાવત્પ્રત્યક્ષમ્, તસ્ય પ્રતિનિયતેન્દ્રિયસંબદ્ધરૂપાદિગોચરતયા તદ્વિલક્ષણે જીવે પ્રવૃત્ત્યનુપપત્તેઃ । ન ચ 'ઘટમહં વેદિ' ઇત્યહંપ્રત્યયે જ્ઞાનકર્તૃતયાત્મા ભૂતવ્યતિરિક્તઃ પ્રતિભાતિ ઇત્યભિધાતવ્યમ્; તસ્ય 'સ્થૂલોઽહં કૃશોઽહમ્' ઇત્યાદિવચ્છ્રીરવિષયત્વસ્યૈવોપપત્તેઃ । ન ખલુ તત્પ્રત્યયસ્યાત્માલમ્બનત્વ-મસ્તિ, આત્માનિ સ્થૂલ્યાદિધર્માસંભવાત્ । તથા 'ઘટમહં વેદિ' ઇત્યસ્યાપિ પ્રત્યયસ્ય ન શરીરાદન્યો ભવત્પરિકલ્પિતઃ કશ્ચનાપ્યાત્મા આલમ્બનત્વેન

સ્વપ્નેઽપિ પ્રતીયતે । અપ્રતીતસ્યાપિ કલ્પને કલ્પનાગૌરવં પ્રતિનિયતવસ્તુ-
વ્યવસ્થાયા અભાવશ્ચ સ્યાત્ । ન ચ જડરૂપસ્ય શરીરસ્ય ઘટાદેરિવાહં-
પ્રત્યયોઽનુપપન્નઃ ઇતિ વાચ્યમ્; ચેતનાયોગેન તસ્ય સચેતનત્વાત્ । ન ચ સા
ચેતના જીવકર્તૃકા ઇતિ વાચ્યમ્; તસ્યાપ્રતીતત્વાત્ તત્કર્તૃત્વમયુક્તમ્,
ખપુષ્પાદેરપિ તત્પ્રસન્નાત્ । તતઃ પ્રસિદ્ધત્વાચ્છરીસ્યૈવ ચૈતન્યં પ્રતિ કર્તૃત્વં
યુક્તમ્ । તદન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિત્વાચ્ચ । પ્રયોગશ્ચાત્ર—યત્ ખલુ યસ્યા-
ન્વયવ્યતિરેકાવનુકરોતિ તત્તસ્ય કાર્યં યથા ઘટો મૃત્પિણ્ડસ્ય, શરીરસ્યાન્વ-
યવ્યતિરેકાવનુકરોતિ ચ ચૈતન્યમ્, તસ્માત્તત્કર્તૃત્વમ્ । અન્વયવ્યતિરેકસમ-
ધિગમ્યો હિ સર્વત્ર કાર્યકારણભાવઃ । તૌ ચાત્ર વિદ્યોતે, સતિ શરીરે ચૈતન્યો-
પલબ્ધેઃ, અસતિ ચાનુપલબ્ધેઃ । ન ચ મૃતશરીરે ચૈતન્યાનુપલબ્ધેસ્તદન્વય-
વ્યતિરેકાનુવિધાયિત્વમસિદ્ધમ્ ઇતિ વાચ્યમ્; મૃતાવસ્થાયાં વાયુતેજસોર-
ભાવેન શરીરસ્યૈવાભાવાત્, વિશિષ્ટભૂતસંયોગસ્યૈવ શરીરસ્વપ્રતિપાદનાત્ । ન
ચ શરીરાકારમાત્રે ચૈતન્યોત્પત્તિર્યુક્તાઃ, ચિત્રલિખિતતુરુદ્ગમાદિષ્વપિ ચૈતન્યો-
ત્પત્તિપ્રસન્નાત્ । તતઃ સિદ્ધં શરીરકાર્યમેવ ચૈતન્યમ્ । તતશ્ચ ચૈતન્યસહિતે
શરીરે એવાહંપ્રત્યયોત્પત્તિઃ સિદ્ધા । ઇતિ ન પ્રત્યક્ષપ્રમેય આત્મા, તતશ્ચાવિ-
દ્યમાન એવ । પ્રયોગશ્ચાત્ર—નાસ્ત્યાત્મા, અત્યન્તાપ્રત્યક્ષત્વાત્, યદત્યન્તાપ્રત્યક્ષં
તન્નાસ્તિ, યથા ખપુષ્પમ્ । યચ્ચાસ્તિ તત્પ્રત્યક્ષેણ ગૃહ્યત એવ, યથા ઘટઃ ।
અણવોઽપિ હ્યપ્રત્યક્ષાઃ, કિન્તુ ઘટાદિકાર્યતયા પરિણતાસ્તે પ્રત્યક્ષત્વમુપ-
યાન્તિ, ન પુનરેવમાત્મા કદાચિદપિ પ્રત્યક્ષભાવમુપગચ્છતિ, અતોઽત્રાત્યન્તેતિ
વિશેષણમિતિ ન પરમાણુભિર્વ્યભિચાર ઇતિ ।

101. ચાર્વાકો જીવને સ્વતન્ત્ર તત્ત્વ નથી માનતા. તેઓ જીવના સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વનો વિરોધ કરી નીચે મુજબ ચર્ચા કરે છે.

ચાર્વાક — જગતમાં જીવ યા આત્મા નામનું કોઈ સ્વતન્ત્ર તત્ત્વ નથી. પૃથ્વી, જલ આદિ ભૂતો જ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે ભૂતો જ્યારે શરીરરૂપે પરિણમે છે ત્યારે શરીરરૂપે પરિણમેલા ભૂતો જ શરીરમાં ચેતનાને પેદા કરે છે, આમ ભૂતો જ ચેતનાનું કારણ છે. [પૃથ્વી, જલ આદિના વિશિષ્ટ સંયોજનરૂપ શરીરમાં ચેતનાનો આવિર્ભાવ થાય છે. કિશ્વ આદિના સંયોજનમાં માદકતા પ્રકટે છે. ઓક્સિજન અને હાઈડ્રોજન તત્ત્વોના વિશિષ્ટ સંયોજનરૂપ પાણીમાં ઓક્સિજન અને હાઈડ્રોજન તત્ત્વોમાં ન હોય તેવા ગુણો આવિર્ભાવ પામે છે. આ આપણા અનુભવની વાત છે. તેવું જ ચેતના યા જ્ઞાન

ગુણની બાબતમાં છે.] ચૈતન્યના કારણભૂત શરીરાકાર ભૂતોને છોડીને ચૈતન્ય આદિ વિશેષણો (ગુણો) ધરાવતા પરલોકગામી આત્મા જેવું કોઈ તત્ત્વ છે જ નહિ. તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરનાર કોઈ પ્રમાણ પણ નથી. પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી ભિન્ન સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ ધરાવનાર આત્માને સિદ્ધ કરનારું પ્રમાણ કયું છે? પ્રત્યક્ષ છે કે અનુમાન? પ્રત્યક્ષ તો ભિન્ન ભિન્ન ઇન્દ્રિયો સાથે સંયોગ (સન્નિકર્ષ) પામેલા રૂપ, રસ આદિ વિષયોને જ પ્રલણ કરે છે. તેથી આપના અમૂર્ત (રૂપ, રસ આદિ રહિત) જીવમાં પ્રત્યક્ષનો વ્યાપાર ઘટતો નથી.

શંકા — ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ વડે ભલે આત્માની પ્રતીતિ ન થતી હોય, પરંતુ ‘હું ઘટને જાણું છું’ આ સ્વસંવેદનરૂપ અહંપ્રત્યય દ્વારા જાણવારૂપ ક્રિયાના કર્તા તરીકે આત્માની પ્રતીતિ થાય છે જ. સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ પૃથ્વી આદિ ભૂતોનું નથી થતું. જેનું આ અહંપ્રત્યયરૂપ સ્વસંવેદન થાય છે તે આત્મા પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી જુદો યા પૃથક્ છે. ‘હું છું’ આ અહંપ્રત્યય જ આત્માનું સાધક પ્રબળ પ્રમાણ છે.

ચાર્વાક— આમ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે તેમાં દોષો છે. જેમ ‘હું જાડો છું, હું પાતળો છું’ આ અહંપ્રત્યય જાડા અને પાતળા શરીરના કારણે થતો હોવાથી શરીરને જ વિષય કરે છે તેમ ‘હું ઘટને જાણું છું’ આ અહંપ્રત્યય જાણનારા શરીરને જ વિષય કરે છે, તેનાથી પૃથક્ આત્માને વિષય કરતો નથી. ‘હું જાડો છું, હું પાતળો છું’ એ પ્રત્યય આત્માને વિષય કરતો નથી કેમ કે આત્મામાં જાડાપણું કે પાતળાપણું હોતું નથી. તેવી જ રીતે ‘હું ઘટને જાણું છું’ આ અહંપ્રત્યય પણ જો પ્રત્યક્ષસિદ્ધ શરીરને વિષય કરીને ઘટતો હોય તો તેને એક કાલ્પનિક આત્માને વિષય કરતો માનવામાં કલ્પનાગૌરવનો દોષ છે, તમે સ્વીકારેલો આત્મા તો સ્વપ્નમાં પણ દેખાતો નથી, જાગ્રત દશામાં તો દેખાવાની વાત જ ક્યાં રહી ! સર્વથા અપ્રતીત વસ્તુઓની કલ્પના કરવામાં કલ્પનાગૌરવદોષ તો છે જ પણ વધુમાં જગતની સઘળી વસ્તુવ્યવસ્થાના લોપનો દોષ પણ આવે છે. જો તમે કહો કે જેવી રીતે અચેતન ઘડામાં ‘હું ઘડો છું’ આ અહંપ્રત્યય થતો નથી તેવી જ રીતે જડ શરીરમાં પણ ‘હું ઘડાને જાણું છું’ આ અહંપ્રત્યય ઘટતો નથી તો આ તમારું કહેવું યોગ્ય નથી કેમ કે ઘડા અને શરીરમાં બહુ અંતર છે, ઘડો તો સદા અચેતન જ છે જ્યારે શરીર તો ચેતનાના સંબંધથી સચેતન બની જાય છે. પૃથ્વી આદિ ભૂતોનું વિશિષ્ટ સંયોજન શરીરમાં થયું હોઈ શરીરમાં જ ચેતના પ્રગટ થાય છે અને તેથી ‘હું જાણું છું’ આ અહંપ્રત્યય સચેતન શરીરમાં જ થાય છે. તે ચેતનાનો કર્તા જીવ યા આત્મા હરગિજ નથી કેમ કે જીવ તો અવિદ્યમાન છે, કોઈ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી. જો તમે અસત્ વસ્તુને ચેતનાનો કર્તા માનતા હો તો

આકાશકુસુમને પણ તમારે ચેતનાનો કર્તા માનવો જોઈએ. આ આપત્તિ તમારી માન્યતામાં આવે છે. તેથી પ્રત્યક્ષસિદ્ધ શરીરને જ જાણવા-દેખવા આદિરૂપ ચૈતન્યનો કર્તા માનવો જોઈએ. આપણે જોઈએ છીએ કે જ્યારે શરીરનું અસ્તિત્વ હોય છે ત્યારે ઘટ, પટ આદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે (અન્વય) અને જ્યારે શરીર નાશ પામે છે ત્યારે જાણવું આદિ બધું બંધ થઈ જાય છે (વ્યતિરેક). આ પણ સિદ્ધ કરે છે કે શરીર જ જ્ઞાન આદિનો (ચૈતન્યનો) કર્તા છે. તેથી આ પ્રમાણે અનુમાન કરવું બિલકુલ સહજ છે — શરીર જ ચૈતન્યનો અર્થાત્ જાણવા આદિરૂપ ક્રિયાઓનો કર્તા છે કેમ કે ચૈતન્યનો શરીરની સાથે જ અન્વય (હોતાં હોવું) તથા વ્યતિરેક (ન હોતાં ન હોવું) છે, જેવી રીતે મૃત્પિંડ હોતાં ઉત્પન્ન થનાર અને મૃત્પિંડના અભાવમાં ઉત્પન્ન ન થનાર ઘડામાં મૃત્પિંડ કારણ છે તેવી જ રીતે ચૈતન્ય પણ શરીર હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે અને શરીર ન હોય ત્યારે કદી પણ ઉત્પન્ન થતું જ નથી એટલે ચૈતન્યનું કારણ પણ શરીર છે એમ માનવું જોઈએ. સર્વત્ર કાર્યકારણભાવની પ્રતીતિ અન્વય અને વ્યતિરેક દ્વારા જ થાય છે. અહીં ચૈતન્ય અને શરીરમાં અન્વય અને વ્યતિરેક છે, કેમ કે શરીર હોતાં ચૈતન્ય ઉપલબ્ધ થાય છે અને શરીર ન હોતાં ચૈતન્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી.

શંકા—મૃત શરીરમાં તો ચૈતન્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી. તેથી શરીર અને ચૈતન્યમાં અન્વય-વ્યતિરેક છે એ કેવી રીતે કહી શકાય ? મૃત શરીરમાં ચૈતન્યનો અન્વય-વ્યતિરેક અસિદ્ધ છે.

ચાર્વાક—આ પ્રમાણે તમારે ન કહેવું જોઈએ. તમે શરીરનો અર્થ જ સમજતા નથી. શરીરનો અર્થ છે ગરમીવાળું તથા શ્વાસ લેનારું શરીર. જ્યારે શરીર મડદું બની જાય છે ત્યારે તેમાં ન તો ગરમી હોય છે કે ન તો શ્વાસરૂપ વાયુ. તેથી અમે તે ગરમી અને વાયુથી શૂન્ય મડદાને શરીર કહેતા જ નથી, તે શરીર જ નથી. જેમાં પૃથ્વી આદિ ભૂતોનું વિશિષ્ટ સંયોજન હોય છે અને જ્યાં સુધી તે સંયોજન પોતાના પ્રકૃત રૂપમાં ટકી રહે છે (અર્થાત્ વિઘટન પામતું નથી) ત્યાં સુધી જ તેને શરીર કહેવામાં કે ગણવામાં આવે છે, મડદાને શરીર નથી ગણતા. 'કેવળ શરીરનો આકાર છે એટલે તેમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ' એ નિયમ તો કોઈ પણ રીતે ઉચિત ન ગણાય કેમ કે મનુષ્ય યા ઘોડાનાં ચિત્રો અને શિલ્પોમાં પણ જનુષ્ય અને ઘોડાના શરીરનાં હૂબહૂ આકાર મોજૂદ છે, એટલે તમારા નિયમાનુસાર તો તે ચિત્રો અને શિલ્પોએ બોલવું જોઈએ, જાણવું જોઈએ, તેમનામાં પણ ચૈતન્ય પ્રગટ થવું જોઈએ. તેથી એ જ માનવું ઉચિત તથા યુક્તિસંગત છે કે ચૈતન્ય શરીરનું જ કાર્ય છે. પૃથ્વી આદિ ભૂતોના વિશિષ્ટ સંયોજનથી બનેલા શરીરમાં જ, જ્યાં સુધી તે સંયોજન પોતાના પ્રકૃત રૂપમાં રહીને તેને શરીરરૂપે ટકાવી રાખે છે ત્યાં સુધી જ ચૈતન્ય તે શરીરના કાર્યના રૂપમાં અસ્તિત્વ

ટકાવી રાખે છે. આમ ચૈતન્ય શરીરનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. તેથી ચૈતન્યવિશિષ્ટ શરીરમાં જ 'હું જાણું છું' આ અહંપ્રત્યયની ઉત્પત્તિ પણ સિદ્ધ થાય છે. પરિણામે આત્માને અહંપ્રત્યયનો વિષય માની પ્રત્યક્ષસિદ્ધ કહેવો અયોગ્ય છે. અને જ્યારે આત્મા પ્રત્યક્ષનો વિષય જ નથી ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી શકાય નહિ. તેથી અમે અનુમાનપ્રયોગના રૂપમાં કહીએ છીએ કે—આત્મા નથી, કેમ કે તે અત્યન્ત અર્થાત્ સર્વથા અપ્રત્યક્ષ છે, જે અત્યન્ત અપ્રત્યક્ષ હોય તેનું અસ્તિત્વ ન જ હોય, જેમ કે આકાશકુસુમ. જેનું અસ્તિત્વ હોય છે તેને પ્રત્યક્ષ પ્રહણ કરે છે જ, જેમ કે ઘટ. જો કે પરમાણુઓ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય નથી તેમ છતાં જ્યારે તેઓ મળીને ઘટ આદિ સ્થૂળ રૂપને ધારણ કરે છે ત્યારે તેઓ પ્રત્યક્ષ વડે ગ્રાહ્ય બની જાય છે, પ્રત્યક્ષ વડે તેમનું પ્રહણ થાય છે. પરંતુ આત્મા તો કોઈને ક્યારેય કોઈ પણ રીતે પ્રત્યક્ષ વડે જ્ઞાત થતો નથી જ, એટલે આવા અત્યન્ત અપરોક્ષ આત્માનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે મનાય ? તેથી અમે અપ્રત્યક્ષને 'અત્યન્ત' વિશેષણ લગાડીને 'અત્યન્ત અપ્રત્યક્ષ'ને હેતુ બનાવ્યો છે. પરમાણુઓ તો ઘટ આદિ સ્થૂળ આકાર ધારણ કરીને પ્રત્યક્ષ બની જાય છે, એટલે અમારો હેતુ વ્યભિચારી નથી.

102. તથા નાપ્યનુમાનં ભૂતવ્યતિરિક્તાત્મસદ્ભાવે પ્રવર્તતે, તસ્યા-
પ્રમાણત્વાત્, પ્રમાણત્વે વા પ્રત્યક્ષબાધિતપક્ષપ્રયોગાનન્તરં પ્રયુક્તત્વેન હેતોઃ
કાલાત્યયાપદિષ્ટત્વાત્ । શરીરવ્યતિરિક્તાત્મપક્ષો હિ પ્રત્યક્ષેણૈવ બાધ્યતે ।

102. તથા પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી ભિન્ન આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ અનુમાનથી પણ થઈ શકતી નથી કેમ કે અનુમાન નામનું પ્રમાણ જ નથી, [કેવળ એક જ પ્રમાણ છે અને તે પ્રત્યક્ષ છે.] તે પ્રમાણ હોય તો પણ પ્રત્યક્ષથી બાધિત આત્મારૂપ પક્ષમાં પછીથી હેતુ તેની સિદ્ધિ કરવા માટે પ્રયોજાયો હોવાથી તે બાધિતવિષય બની ગયો છે અને એટલે કાલાત્યયાપદિષ્ટ હેતુભાસ બની ગયો છે, એટલે તે આત્માને સિદ્ધ કરી શકતો નથી. શરીરથી ભિન્ન એવો સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતો આત્મા તો પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે, તેથી એવા આત્માને પક્ષ બનાવી તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવું એ તો અગ્નિમાં અનુષ્ણતા સિદ્ધ કરવા સમાન પ્રત્યક્ષબાધિત છે.

103. કિંચ લિઙ્ગલિઙ્ગિસંબન્ધસ્મરણપૂર્વકં હાનુમાનમ્ । યથા—પૂર્વ
મહાનસાદાવગ્નિધૂમયોર્લિઙ્ગલિઙ્ગયોરન્વયવ્યતિરેકવન્તમવિનાભાવમધ્યક્ષેણ
ગૃહીત્વા તત્ ઉત્તરકાલં ક્વચિત્કાન્તારપર્વતનિતમ્બાદૌ ગગનાવલમ્બિની ધૂમ-
લેખામવલોક્ય પ્રાગ્ગૃહીતસંબન્ધમનુસ્મરતિ । તદ્વથા—યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્ર
વહ્નિમદ્રાક્ષં યથા મહાનસાદૌ, ધૂમશ્ચાત્ર દૃશ્યતે તસ્માદ્વહ્નિનાપીહ ભવિતવ્ય-

મિત્યેવં લિઙ્ગગ્રહણસંબન્ધસ્મરણાભ્યાં તત્ર પ્રમાતા હુત્ત્વમવગચ્છતિ । ન
 ચૈવમાત્મના લિઙ્ગિના સાર્થં કસ્યપિ લિઙ્ગસ્ય પ્રત્યક્ષેણ સંબન્ધઃ સિદ્ધોઽસ્તિ,
 યતસ્તત્સંબન્ધમનુસ્મરતઃ પુનસ્તલ્લિઙ્ગદર્શનાજ્જીવે સ પ્રત્યયઃ સ્યાત્ । યદિ
 પુનર્જીવલિઙ્ગયોઃ પ્રત્યક્ષતઃ સંબન્ધસિદ્ધિઃ સ્યાત્, તદા જીવસ્યાપિ પ્રત્યક્ષ-
 ત્વાપત્યાનુમાનવૈયર્થ્યં સ્યાત્, તત્ત એવ જીવસિદ્ધેરિતિ ।

103. ઉપરાંત, પ્રત્યક્ષ વડે હેતુ અને સાધ્યના ગ્રહણ કરાયેલા અવિનાભાવ-
 સંબંધની સ્મૃતિ થયા પછી અનુમાનથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. ઉદાહરણાર્થ, રસોડું વગેરે
 સ્થાનોમાં પહેલાં અગ્નિ અને ધૂમના અન્વય-વ્યતિરેકમૂલક અવિનાભાવસંબંધને
 પ્રત્યક્ષ વડે ગ્રહણ કરી લીધા પછી જ્યારે કોઈ જંગલ યા પર્વતનો ઢોળાવ આદિ
 સ્થાનોમાં આકાશ સુધી ઊંચે ફેલાયેલા ધૂમને જોઈએ છીએ ત્યારે પહેલાં પ્રત્યક્ષથી
 ગ્રહણ કરેલા અગ્નિ અને ધૂમના અવિનાભાવસંબંધનું સ્મરણ થઈ આવે છે. તે વખતે
 અનુમાન કરનારો વિચારે છે કે રસોડું વગેરે સ્થાનોમાં મેં જ્યાં જ્યાં ધૂમ જોયો હતો
 ત્યાં અગ્નિને પણ મેં બરાબર જોયો હતો અર્થાત્ અગ્નિ હતો, અત્યારે અહીં પણ ધૂમ
 દેખાય છે, તેથી અત્યારે અહીં પણ અગ્નિ હોવો જોઈએ. આવી રીતે પ્રમાતા ધૂમરૂપ
 લિંગને (હેતુને) જોઈને તથા પહેલાં ગ્રહણ કરેલા અગ્નિ-ધૂમના અવિનાભાવસંબંધનું
 સ્મરણ કરીને અગ્નિનું અનુમાન કરે છે. પરંતુ આત્માની સાથે કોઈ પણ હેતુનો ન તો
 પહેલાં પ્રત્યક્ષ વડે અવિનાભાવસંબંધ ગ્રહણ કરાયો છે કે ન તો તે હેતુનું દર્શન થાય
 છે કે જેનાથી તે અવિનાભાવસંબંધનું સ્મરણ કરીને તે હેતુ દ્વારા આત્માનું અનુમાન
 કરી શકાય. જો આત્મા(જીવ) અને તેના અનુમાપક લિંગ(હેતુ)ના
 અવિનાભાવસંબંધનું પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ થઈ શકતું હોત તો તે જ વખતે આત્માનું
 પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ થઈ જ જાત અને તો પછી અનુમાન કરવાની કોઈ આવશ્યકતા જ
 ન રહેત કેમ કે જે આત્માને સિદ્ધ કરવા માટે અનુમાન કરવામાં આવી રહ્યું છે તે
 આત્માની સિદ્ધિ તો પહેલાં પ્રત્યક્ષથી થઈ જ ગયેલી છે.

104. ન ચ વક્તવ્યં સામાન્યતોદૃષ્ટાનુમાનાદાદિત્યગતિવજ્જીવઃ
 સિદ્ધ્યતિ, યથા ગતિમાનાદિત્યો દેશાન્તરપ્રાસિદ્ધર્શનાત્, દેવદત્તવત્ ઇતિ ।
 યતો હન્ત દેવદત્તે દૃષ્ટાન્તર્ધર્મિણિ સામાન્યેન દેશાન્તરપ્રાસિર્ગતિપૂર્વિકા
 પ્રત્યક્ષેણૈવ નિશ્ચિતા સૂર્યેઽપિ તાં તથૈવ પ્રમાતા સાધયતીતિ યુક્તમ્ । ન
 ચૈવમત્ર ક્વચિદપિ દૃષ્ટાન્તે જીવસત્ત્વેનાવિનાભૂતઃ કોઽપિ હેતુરધ્યક્ષેણો-
 પલક્ષ્યત ઇત્યતો ન સામાન્યતોદૃષ્ટાદપ્યનુમાનાત્તદ્ગતિરિતિ ।

104. શંકા— જેમ સામાન્યતોદષ્ટ અનુમાનથી સૂર્યની અત્યન્ત અપ્રત્યક્ષ ગતિનું અનુમાન થાય છે તેમ સામાન્યતોદષ્ટ અનુમાનથી અત્યન્ત અપ્રત્યક્ષ આત્માનું અનુમાન થઈ શકે છે. કોઈ વિશેષ દષ્ટાન્તમાં અવિનાભાવસંબંધનું ઘ્રહણ ભલે ન પણ હોય, તો પણ સામાન્યપણે અવિનાભાવસંબંધનું ઘ્રહણ કરીને હેતુ વડે સાધ્યનું અનુમાન કરી શકાય છે, જેમ સૂર્યને એકસ્થાનથી બીજે સ્થાને પહોંચેલો (દેશાન્તરપ્રાપ્તિ) જોઈને તેની ગતિનું અનુમાન કરવામાં આવે છે — સૂર્ય ગતિ કરે છે કેમ કે તે દેવદત્તની જેમ એક સ્થાનથી બીજે સ્થાન પહોંચી જાય છે. અહીં જો કે સૂર્યની ગતિ પહેલાં ક્યારેય પણ પ્રત્યક્ષ થઈ નથી (અર્થાત્ તે અત્યન્ત અપ્રત્યક્ષ છે) તેમ છતાં દેવદત્તમાં સામાન્યપણે દેશાન્તરપ્રાપ્તિ અને ગતિના અવિનાભાવનું પ્રત્યક્ષથી ઘ્રહણ કરીને સૂર્યની દેશાન્તરપ્રાપ્તિ જોઈ તેની અત્યન્ત અપ્રત્યક્ષ ગતિનું પણ અનુમાન કરાય છે જ. તેવી જ રીતે જો કે આત્માનું પ્રત્યક્ષ કદી થતું ન હોવા છતાં ક્યાંક સામાન્યતઃ અવિનાભાવસંબંધ ઘ્રહણ કરીને કોઈક હેતુ વડે આત્માનું પણ અનુમાન કરી શકાય.

ચાર્વાક— આ પ્રમાણે તમારે ન કહેવું જોઈએ કેમ કે તમારી વાત જરા પણ તર્કસંગત નથી. અરે ! તમારી સમજમાં આટલી સીધી વાત નથી આવતી કે દેવદત્ત નામના દષ્ટાન્તમાં ‘એક દેશથી બીજા દેશે પહોંચવું (દેશાન્તરપ્રાપ્તિ) ગતિપૂર્વક છે’ આ વ્યાપ્તિને પ્રત્યક્ષથી જ દેવદત્તને ચાલતો ચાલતો એક સ્થાનેથી નજીકના બીજા સ્થાને પહોંચતો જોઈને ઘ્રહણ કરવામાં આવે છે. અને જ્યારે ઉક્ત વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષથી ગૃહીત થઈ જાય છે ત્યારે સૂર્યને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને પહોંચેલો (દેશાન્તરપ્રાપ્તિ) જોઈને તેની ગતિનું અનુમાન થાય છે. પરંતુ અહીં તો આત્માની (જીવની) સત્તા સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવનાર કોઈ પણ હેતુ પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાત થતો જ નથી. તેથી સામાન્યતોદષ્ટ (જેનો સાધ્ય સાથેનો અવિનાભાવસંબંધ સામાન્યપણે પ્રત્યક્ષથી દેખાયો છે એવા) લિંગથી (હેતુથી) પણ આત્માનું અનુમાન થઈ શકતું નથી.

105. તથા નાપ્યાગમગમ્ય આત્મા । અવિસંવાદિવચનાસપ્રણીતત્વેન હ્યાગમસ્ય પ્રામાણ્યમ્ । ન ચૈવંભૂતમવિસંવાદિવચનં કંચનાપ્યાસમુપલભામહે યસ્થાત્મા પ્રત્યક્ષ ઇતિ । અનુપલમ્ભ(લભ)માનાશ્ચ કથમાત્માનં વિપ્રલભેમહિ । કિંચ, આગમાશ્ચ સર્વે પરસ્પરવિરુદ્ધપ્રરૂપિણઃ । તતશ્ચ કઃ પ્રમાણં કશ્ચાપ્રમાણમિતિ સંદેહદાવાનલજ્વાલાવલીહમેવાગમસ્ય પ્રામાણ્યમ્ । તતશ્ચ નાગમપ્રમાણાદપ્યાત્મસિદ્ધિઃ ૩ ।

105. તથા આગમપ્રમાણથી પણ આત્મા સિદ્ધ થતો નથી. કેમ ? તેનું કારણ સમજાવીએ છીએ. જેમનાં વચનો અવિસંવાદી છે — અર્થાત્ જેમનાં વચનોમાં ન તો

પરસ્પર વિરોધ છે કે ન તો વસ્તુઓનાં સ્વરૂપ સાથે વિરોધ છે — એવા આમ પુરુષોએ રચેલાં આગમો જ પ્રમાણ છે પરંતુ આવો અવિસંવાદી વચનોવાળો યથાર્થવાદી આમ જગતમાં ક્યાંય દેખાતો નથી જેણે આત્માને હસ્તામલકવત્ પ્રત્યક્ષ જોયો હોય. જ્યારે આવો કોઈ આમ જ મળતો ન હોય ત્યારે તેના નામે ચાલતાં આગમોથી અમે અમારી જાતને શા માટે ઠગાવા દઈએ ? જગતમાં સેંકડો આગમો છે, તેમનાં નિરૂપણો યા પ્રતિપાદનો એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે, બધાં આગમો એકબીજાનો પ્રતિષેધ કરે છે. તેથી જ્યારે ‘ક્યું આગમ પ્રમાણ અને ક્યું અપ્રમાણ ?’ એવા સંદેહરૂપ દાવાનળની જવાળાઓમાં જ બિચારા આગમની પ્રમાણતા બળીને ભસ્મ થઈ ગઈ છે, ત્યારે એવા અપ્રામાણિક આગમથી જીવને (આત્માને) સિદ્ધ કરી શકાય જ નહિ.

106. તથા નોપમાનપ્રમાણોપમેયોઽપ્યાત્મા । તત્ર હિ યથા ગૌસ્તથા ગવય ઇત્યાદાવિવ સાદૃશ્યમસંનિકૃષ્ટેઽર્થે બુદ્ધિમુત્પાદયતિ । ન ચાત્ર ત્રિભુવનેઽપિ કશ્ચનાત્મસદૃશપદાર્થોઽસ્તિ યદ્દર્શનાદાત્માનમગવચ્છ્રમઃ । નનુ કાલાકાશદિગાદયો જીવતુલ્યા વિદ્યન્ત એવેતિ ચેત્; ન; તેષામપિ વિવાદાસ્પદીભૂતત્વેન તદંહિબદ્ધત્વાત્ ૪ ।

106. તથા ઉપમાનપ્રમાણ પણ આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા સમર્થ નથી. જ્યારે ગાય અને ગવય બન્ને પ્રત્યક્ષના વિષય છે ત્યારે ‘ગોના સદૃશ ગવય હોય છે’ એ વાક્યનું સ્મરણ કરીને અને ગવયને સામે જોઈને પરોક્ષ ગાયમાં સાદૃશ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ત્રણે લોકમાં કોઈ પણ પદાર્થ આત્માના સમાન નથી કે જેને જોઈને આત્માના અસ્તિત્વનું ઉપમાન થઈ શકે. કાલ, આકાશ, દિ઼ વગેરે આત્માના સમાન છે જ એમ કહી શકાય નહિ કેમ કે કાલ, આકાશ, દિ઼ વગેરે બધા અમૂર્ત પદાર્થ આત્માની જેમ જ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી વિવાદગ્રસ્ત છે, તેમનું અસ્તિત્વ પણ નિશ્ચિત નથી. આમ આત્માના પગ સાથે તેમના પગ પણ બંધાયેલા છે.

107. તથાર્થાપન્તિસાધ્યોઽપિ નાત્મા । નહિ દૃષ્ટઃ શ્રુતો વા કોઽપ્યર્થ આત્માનમન્ત્રેણ નોપપદ્યતે, યદ્બલાત્ તં સાધય્યામઃ ।

107. તથા અર્થાપન્તિપ્રમાણથી પણ આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી કેમ કે આત્મા વિના જેનું અસ્તિત્વ ઘટતું ન હોય એવી કોઈ વસ્તુ ન તો જોઈ છે કે ન તો સાંભળી છે — અર્થાત્ એવી વસ્તુ છે જ નહિ. જો હોત તો તેના બળે કહી શકાત કે આત્માને માન્યા વિના (અન્યથા) તે વસ્તુનું અસ્તિત્વ ઘટતું નથી (અનુપપન્ન), માટે આત્માને માનવો જોઈએ.

108. તતઃ સદુપલમ્બકપ્રમાણવિષયાતીતત્વાત્ તત્પ્રતિષેધસાધકા-
ભાવાચ્ચપ્રમાણવિષયીકૃત એવ જીવ ઇતિ સ્થિતમ્।

108. અન્તે જ્યારે આત્માના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરનારું પ્રત્યક્ષ આદિ કોઈ જ પ્રમાણ નથી, કોઈ આત્માને વિષય કરતું નથી ત્યારે તેના અભાવને સાધનારું અભાવપ્રમાણ જ તેને વિષય કરશે અને આત્માના અસ્તિત્વનો સમૂલ ઉચ્છેદ કરી નાખશે. તેથી આત્મા નામનું કોઈ સ્વતન્ત્ર તત્ત્વ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી.

109. અત્ર પ્રતિવિધીયતે । યત્તાવદુક્તમ્ “ઇહ કાયાકારપરિણતાનિ
ભૂતાન્યેવોપલમ્બ્યન્તે ન પુનસ્તદવ્યતિરિક્ત આત્મા, તત્સદ્ભાવે પ્રમાણાભાવાત્”
ઇત્યાદિ; તદસમીક્ષિતાભિધાનમ્; પ્રત્યક્ષસ્યૈવ તત્સદ્ભાવે પ્રમાણસ્ય
સદ્ભાવાત્ । તથાહિ—‘સુખમહમનુભવામિ’ ઇત્યન્યોન્યવિવિક્તજ્ઞેયજ્ઞાતુજ્ઞાનો-
લ્લેહી પ્રતિપ્રાણિ સ્વસંવેદ્યઃ પ્રત્યયો જાયમાનઃ સંવેદ્યતે । ન ત્રાયં મિથ્યા;
બાધકાભાવાત્ । નાપિ સંદિગ્ધઃ; ઉભયકોટિસંસ્પર્શાભાવાત્ । ન ચેત્યંભૂત-
સ્યાસ્યાનાલમ્બનત્વં યુક્તમ્; રૂપાદિજ્ઞાનાનામપ્યનાલમ્બનત્વપ્રસજ્ઞાત્ । નાપિ
શરીરાલમ્બનત્વમ્; બહિઃકા(ક)રણનિરપેક્ષાન્તઃકરણવ્યાપારેણોત્પત્તેઃ । ન
ખલુ શરીરમિત્યંભૂતાહંપ્રત્યયવેદ્યમ્; બહિઃકરણવિષયત્વાત્ । અતઃ શરીરા-
તિરિક્તઃ કશ્ચિદેતસ્યાલમ્બનભૂતો જ્ઞાનવાનર્થોઽધ્યુપગન્તવ્યઃ, તસ્યૈવ જ્ઞાતૃ-
ત્વોપપત્તેઃ । સ ચ જીવ એવેતિ સિદ્ધઃ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષલક્ષ્ય આત્મા ।

109. જૈન—અમે અહીં ચાર્વાકમતનું ખંડન કરીએ છીએ. તમારું ચાર્વાકોનું કહેવું છે કે જગતમાં શરીરરૂપે પરિણત ભૂતો જ ઉપલબ્ધ થાય છે પરંતુ ભૂતોથી ભિન્ન આત્મા ઉપલબ્ધ થતો નથી કેમ કે આત્માના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરનારું કોઈ પ્રમાણ નથી. પરંતુ તમારું આ કહેવું વિચાર્યા વિનાનું છે કેમ કે આત્માના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણ છે જ અને તે છે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ. પ્રત્યક્ષ આ પ્રમાણે આત્માના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે— ‘હું સુખનો અનુભવ કરું છું’ આ આકારના સ્વસંવેદ જ્ઞાનમાં સુખને અનુભવનાર જ્ઞાતા, અનુભવમાં આવનાર વિષયભૂત સુખ, તથા અનુભવ થવારૂપ જ્ઞાનક્રિયા ત્રણે વસ્તુઓનો સ્વતન્ત્રપણે અનુભવ (સ્વસંવેદનરૂપ) દરેક પ્રાણીને થાય છે. આ જ્ઞાન યા પ્રત્યય મિથ્યા નથી કેમ કે તે નિર્બાધ છે, તેનું બાધક કોઈ નથી. નિશ્ચિત એક કોટિને જ વિષય કરે છે એટલે તે સંશયરૂપ પણ નથી, કેમ કે વિરુદ્ધ બે કોટિઓ વચ્ચે દોલાયમાન જ્ઞાનને સંશય કહે છે. ‘હું સુખને અનુભવું છું’ આ નિર્બાધ જ્ઞાન નિર્વિષય અર્થાત્ કેવળ કાલ્પનિક છે એમ ન કહી શકાય કેમ કે નિર્બાધ જ્ઞાનને કાલ્પનિક યા

નિર્વિષય ગણતાં તો 'આ ઘટ છે, આ રૂપ છે' ઈત્યાદિ બધાં જ્ઞાનોને નિર્વિષય અને કાલ્પનિક માનવાની આપત્તિ આવે અને જગતમાં કોઈ જ્ઞાન સવિષયક રહેશે જ નહિ. ઉપર્યુક્ત જ્ઞાન યા પ્રત્યય શરીરને વિષય કરનારો પણ નથી કેમ કે શરીર આદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન તો ચક્ષુ આદિ બાહ્ય ઈન્દ્રિયો દ્વારા થાય છે જ્યારે 'હું સુખનો અનુભવ કરું છું' આ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન થવા માટે બાહ્ય ઈન્દ્રિયોની જરા પણ આવશ્યકતા નથી, એ તો શુદ્ધ મનોવ્યાપારથી જ ઉત્પન્ન જ્ઞાન છે. શરીર ક્યારેય પણ કેવળ મનથી ઉત્પન્ન થનારા 'હું સુખ અનુભવું છું' એવા માનસિક અહંપ્રત્યયનો વિષય બનતું નથી. તે તો ઘટાદિ પદાર્થોની જેમ ચક્ષુ આદિ બાહ્ય ઈન્દ્રિયો વડે જ જ્ઞાત થાય છે. જે અચેતન છે અને બાહ્ય ઈન્દ્રિયો વડે જ્ઞાત થાય છે તે કદી પણ માનસ અહંપ્રત્યયનું ગ્રાહ્ય બની શકતું નથી. તેથી આ અહંપ્રત્યયનો વિષય શરીરથી ભિન્ન કોઈ જ્ઞાનવાળો પદાર્થ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ, અને તે જ આત્મા યા જીવ છે. આ રીતે સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ જે આત્માના અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ છે, તે આત્માના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે.

110. તથા યદપ્યુક્તમ્ 'ચેતનાયોગેન સચેતનત્વાચ્છરીસ્યૈવાહંપ્રત્યયઃ' ઇત્યાદિ; તદપિ પ્રલાપમાત્રમ્; યતશ્ચેતનાયોગેઽપિ સ્વયં ચેતનસ્યૈવાહંપ્રત્યયોત્પાદો યુક્તઃ, ન ત્વચેતનસ્ય યથા પરઃસહસ્રપ્રદીપપ્રભાયોગેઽપિ સ્વયમપ્રકાશસ્વરૂપસ્ય ઘટસ્ય પ્રકાશકત્વં ન દૃષ્ટં કિન્તુ પ્રદીપસ્યૈવ । एवं चेतनायोगेऽपि न स्वयमचेतनस्य देहस्य ज्ञातृत्वं किंत्वात्मन एवेति तस्यैव चाहंप्रत्ययोत्पादः ।

110. વળી, તમે ચાર્વાકીએ જે કહ્યું કે શરીર ચેતનાના સંબંધથી સચેતન બનીને અહંપ્રત્યયનો વિષય બને છે તે તો કેવળ બકબકાટ છે, કેમ કે સૌપ્રથમ તો ચેતનાના સંયોગથી કદી પણ અચેતન ચેતન બની જતું નથી. જે સ્વયં ચેતન નથી તે અચેતન છે, હજારો વાર ભલે તે ચેતનાના સંબંધમાં આવે પણ તેથી તે ચેતન બની શકતું નથી, અને પરિણામે અહંપ્રત્યયનો વિષય બની શકતું નથી. ઉદાહરણાર્થ, સ્વયં અપ્રકાશસ્વરૂપ ઘડાની સાથે હજારો દીપકોની પ્રભાનો સંયોગ કરશો તો પણ ઘડો સ્વયં પ્રકાશક બની જશે નહિ, પરંતુ પ્રકાશક તો સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપ દીપક જ બની રહે છે, આ તો આપણા અનુભવની વાત છે. તેવી જ રીતે, શરીર સાથે ચેતનાનો સંબંધ થવા છતાં પણ સ્વયં અચેતન શરીર ક્યારેય પણ જ્ઞાતા યા ચેતન બની શકતું નથી, જ્ઞાતા યા ચેતન તો સ્વયં ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ બની શકે છે અને તે જ અહંપ્રત્યયનો વિષય બની શકે છે.

111. યોઽપિ 'સ્થૂલોઽહં કૃશોઽહમ્' ઇત્યાદિપ્રત્યયઃ સમુલ્લસતિ, સોઽ-

પ્યાત્મોપકારકત્વેન શરીરે જાયમાન ઔપચારિક એવ, અત્યન્તોપકારકે મૃત્યે 'અહમેવાયં' ઇતિ પ્રત્યયવત્ ।

111. 'હું જાડો છું, હું પાતળો છું' આ અહંપ્રત્યય અવશ્ય શરીરના જાડાપણા અને પાતળાપણાના નિમિત્તથી થાય છે પરંતુ આ અહંપ્રત્યય ઔપચારિક છે, મુખ્ય નથી. વાત એમ છે કે શરીર આત્માનું ઉપકારી છે, શરીરનો આત્મા સાથે ચિરકાલીન સંબંધ છે, આ કારણે શરીરમાં અહંપ્રત્યય થઈ જાય છે. [શરીર સાથે આત્માનો એટલો બધો નિકટનો સંબંધ છે કે તેના વિના આત્માનું જીવવું પણ કઠિન છે.] શરીરની વાત જવા દો, અરે જે નોકર અત્યન્ત વફાદાર અને વિશ્વાસપાત્ર હોય છે તેની બાબતમાં પણ લોકો કહે છે 'આ હું જ છું' 'આ તો મારો જમણો હાથ છે'. તેથી જે રીતે વફાદાર નોકરમાં થતો અહંપ્રત્યય માત્ર સંબંધ યા ઉપકારની ધનિષ્ઠતા યા આત્યન્તિકતા દર્શાવવા માટે છે, ઔપચારિક છે, મુખ્ય નથી તે જ રીતે શરીરના જાડાપણામાં 'હું જાડો છું' આ અહંપ્રત્યય પણ સહજ વ્યાવહારિક જ છે, ઔપચારિક જ છે, શરીર અને આત્માના ધનિષ્ઠ સંબંધના કારણે છે અર્થાત્ શરીર આત્માનું અત્યન્ત ઉપકારક હોવાના કારણે છે, મુખ્ય નથી.

112. તથા 'શરીરસ્યૈવ ચૈતન્યં પ્રતિ કર્તૃત્વમ્' ઇત્યાદિ ચદપ્યવાદિ વાદિબુવેણ; તદપ્યુન્મત્તવચનરચનામાત્રમેવ; ચેતનાયા: શરીરેણ સહાન્વયવ્ય-ત્તરેકાભાવાત્ । મત્તમૂર્ચ્છિતપ્રસુમાનાં તાદૃશશરીરસદ્ભાવેઽપિ ન તથાવિધં ચૈતન્યમુપલભ્યતે । દૃશ્યતે ચ કેષાંચિત્ કૃશતરશરીરાણામપિ ચેતનાપ્રકર્ષઃ, કેષાંચિત્ સ્થૂલદેહાનામપિ તદપકર્ષઃ । તતો ન તદન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિ ચૈતન્યમ્, અતો ન તત્કાર્યમ્ ।

112. વળી, 'શરીર જ ચૈતન્યનું કર્તા છે' એ તમારું ચાર્વાકોનું કહેવું ગાંડા માણસના કે શરાબી માણસના અસંબદ્ધ ભ્રાષણ જેવું જ છે, કેમ કે ચેતનાનો શરીરની સાથે કોઈ જાતનો અન્વય-વ્યતિરેકસંબંધ નથી. શરાબના નશામાં ચકચૂર શરાબીનું, મૂર્છિત વ્યક્તિનું કે ગાઢ નિદ્રામાં પોઢેલા મનુષ્યનું શરીર તો તેવું ને તેવું જ મોજૂદ છે પરંતુ ચૈતન્યની હાલત તેવી જ નથી દેખાતી. મત્ત, મૂર્છિત અને પ્રસુપ્ત વ્યક્તિનું ચૈતન્ય નહિવત્ થઈ જાય છે. શરીર સાથે ચૈતન્યનો અવિનાભાવ અર્થાત્ અન્વય-વ્યતિરેકનો સંબંધ હોત તો શરીરની વૃદ્ધિ (જાડાઈ) થતાં ચૈતન્યમાં વધારો (ઉત્કર્ષ) થતો દેખાત અને શરીર કૃશ થતાં ચૈતન્યની હાલત યતી દેખાત. પરંતુ અહીં તો ઊલટું દેખાય છે. દુર્બળ શરીરવાળા અત્યન્ત બુદ્ધિશાળી અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ ચૈતન્યવાળા જોવામાં આવે છે

જ્યારે બહુ જાડા શરીરવાળા પહેલવાન મહાલક્ર તો મૂર્ખશિરોમણિ જોવામાં આવ્યા છે. તેથી શરીર સાથે ચૈતન્યનો અન્વય-વ્યતિરેક ન હોવાથી ચૈતન્યને શરીરનું કાર્ય ન ગણાય.

113. કિંચ, નહિ ચૈતન્યસ્ય ભૂતકાર્યત્વે કિમપિ પ્રમાણમુપલભામહે। તથાહિ- ન તાવત્પ્રત્યક્ષમ્, અતીન્દ્રિયવિષયે તદપ્રવર્તનાત્ । નહ્યુત્પન્નમનુત્પન્નં વા ચૈતન્યં ભૂતાનાં કાર્યમિતિ પ્રત્યક્ષવ્યાપારમુપૈતિ, તસ્ય સ્વયોગ્યસંનિહિ- તાર્થગ્રહણરૂપત્વાત્, ચૈતન્યસ્ય ચામૂર્તત્વેન તદયોગ્યત્વાત્ । ન ચ 'ભૂતાનામહં કાર્યમ્' इत्येवमात्मविषयं भूतकार्यत्वं प्रत्यक्षमवगन्तुमलम्, कार्यकारण- भावस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगम्यत्वात् । न च भूतचैतन्यातिरिक्तः कश्चिदन्वयी तदुभयान्वयव्यतिरेकज्ञाताभ्युपगम्यते, आत्मसिद्धिप्रसङ्गात् ।

113. ઉપરાંત, 'પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે' તમારા આ વિચિત્ર સિદ્ધાન્તને સિદ્ધ કરનારું કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. પ્રત્યક્ષ તો ચૈતન્યને ભૂતોનું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે નહિ કેમ કે પ્રત્યક્ષ તો રૂપ, રસ આદિ ભૌતિક ગુણોવાળા અર્થાત્ મૂર્ત પદાર્થોને જ ગ્રહણ કરી શકે છે, તે રૂપ, રસ આદિ ગુણો ન ધરાવતા અમૂર્ત અને તેથી અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં પ્રવૃત્ત ઘર્ષ શકતું નથી જ્યારે ચૈતન્ય તો સ્વભાવતઃ અમૂર્ત (રૂપ, રસ, આદિ ભૌતિક ગુણોથી રહિત) અને તેથી અતીન્દ્રિય છે. ચૈતન્ય, ઉત્પન્ન હો કે અનુત્પન્ન કોઈ પણ હાલતમાં, પ્રત્યક્ષનો વિષય બનતું નથી, પ્રત્યક્ષવ્યાપારની ચૈતન્યને ગ્રહણ કરવામાં પહોંચ નથી કારણ કે ચૈતન્ય ભૂતોનું કાર્ય નથી, ભૂતોનું કાર્ય હોત તો તેને પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરી શકત. પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યને ગ્રહણ કરી શકતું નથી કારણ કે પ્રત્યક્ષ તો પ્રત્યક્ષ વડે ગ્રહાવા યોગ્ય (અર્થાત્ મૂર્ત) અને સન્નિહિત અર્થને જ ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળું છે, જ્યારે ચૈતન્ય તો અમૂર્ત (રૂપ, રસ આદિ ભૌતિક ગુણોથી રહિત) હોવાથી પ્રત્યક્ષ વડે ગ્રહાવા યોગ્ય જ નથી. પ્રત્યક્ષ પોતે જ 'હું ભૂતોનું કાર્ય છું' એમ પોતાની જ ભૂતકાર્યતાને જાણી શકતું નથી કેમ કે કાર્યકારણભાવને જાણવાનો સીધો અને સરળ માર્ગ છે અન્વય-વ્યતિરેકનું જ્ઞાન. ભૂત અને ચૈતન્યને છોડી કોઈ ત્રીજો અન્વયી પદાર્થ તે બેના કાર્યકારણભાવને જાણનારો ઉપલબ્ધ થતો નથી કે જે તે બેને જાણી તે બેના અન્વયવ્યતિરેકને જાણે. એવો કોઈ જ્ઞાતા છે એમ તમે માનો તો તમારે ચાર્વાકોએ આત્માની સિદ્ધિ સ્વીકારવાની આપત્તિ આવે, કેમ કે એવો જ્ઞાતા તો આત્મા જ હોઈ શકે. તેથી ચૈતન્યની ભૂતકાર્યતાનું પરિજ્ઞાન પણ આત્માને માન્યા વિના ઘર્ષ શકતું નથી એ વાતનો સ્વીકાર તો ચાર્વાકોએ પણ કરવો પડે.

114. તથા નાનુમાનેનાપિ ચૈતન્યસ્ય ભૂતકાર્યત્વં પ્રતીયતે, તસ્યાનભ્યુ-

પગમાત્, “પ્રત્યક્ષમેવૈકં પ્રમાણં નાન્યત્” [] इति वचनात् ।
अभ्युपगमेऽपि न ततो विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धिः ।

114. તથા અનુમાન વડે પણ ચૈતન્ય ભૂતોનું કાર્ય છે એ વસ્તુ તમે ચાર્વાક સિદ્ધ કરી શકતા નથી કેમ કે તમે અનુમાનને તો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા જ નથી. “પ્રત્યક્ષ જ એક માત્ર પ્રમાણ છે, તેનાથી ભિન્ન બીજું કોઈ પ્રમાણ નથી” [] એ તમારું પોતાનું જ વચન છે. તમે અનુમાનને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારો તો પણ તેના વડે ચૈતન્યને ભૂતકાર્ય સિદ્ધ કરી શકાતું નથી, [કેમ કે વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ, તેનું સ્મરણ, પહેલાં ગ્રહણ કરેલા હેતુ સાથે વર્તમાન હેતુની સમાનતા જાણવી વગેરે એવી વાતો છે જે આત્માના વશની જ છે. અનુમાતા અન્વયી આત્માને માન્યા વિના અનુમાનની ઉત્પત્તિ જ ઘટતી નથી.] તેથી અનુમાન વડે ચૈતન્ય ભૂતોનું કાર્ય છે એ તમારો વિવક્ષિત અર્થ સિદ્ધ થતો નથી.

115. ननु कायाकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यं समुत्पद्यते, तद्भाव एव चैतन्यभावात्, मद्याङ्गेभ्यो 'मदशक्तिवत्' इत्याद्यनुमानाद्भवत्येव चैतन्यस्य भूतकार्यत्वसिद्धिरिति चेत्; न, तद्भाव एव तद्भावादिति हेतोरनैकान्तिकत्वात्, मृतावस्थायां तद्भावेऽपि चैतन्यस्याभावात् ।

115. ચાર્વાક— ચૈતન્યને ભૂતોનું કાર્ય સિદ્ધ કરતું નીચે આપેલું અનુમાન છે— ‘શરીરરૂપે પરિણમેલા પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, કેમ કે શરીર હોતાં જ ચૈતન્ય ઉપલબ્ધ થાય છે અને શરીરના અભાવમાં ચૈતન્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી, જેમ મહુડાં આદિને સડાવવાથી તેમનામાં માદક શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તેમ આ ભૂતોનું વિશિષ્ટ સંયોજનરૂપ શરીર બનતાં તે શરીરમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે’. આ અનુમાન વડે ચૈતન્ય ભૂતોનું કાર્ય છે એ વાત સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે. [પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર ભૂતોનું અમુક માત્રામાં સંયોજન થતાં જ તે સંયોજનમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સંયોજનમાં ખરાબી પેદા થતાં કે સંયોજનનું વિઘટન થતાં જ ચૈતન્ય નાશ પામે છે.]

જૈન— તમારું કહેવું ખોટું છે, તેનો અમે પ્રતિષેધ કરીએ છીએ. ‘કારણ કે શરીર હોતાં ચૈતન્ય હોય છે અને શરીર ન હોતાં ચૈતન્ય નથી હોતું’ આ જે હેતુ તમે ચૈતન્યને શરીરનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા આપ્યો છે તે અનૈકાન્તિક અર્થાત્ વ્યભિચારી છે કેમ કે મૃત અવસ્થામાં શરીરના હોવા છતાં ચૈતન્ય હોતું નથી.

116. स्यादेतत्, पृथिव्यमेजोवायुलक्षणभूतचतुष्टयसमुदायजन्यं हि

ચૈતન્યમ્, ન ચ મૃતશરીરે વાયુરસ્તિ, તતસ્તદભાવાત્ત્ર ચૈતન્યાભાવ ઇતિ ન તેન વ્યભિચારઃ, અત્રોચ્યેત—સતિ શુષિરે તત્ર વાતઃ સુતરાં સંભાવ્યત એવ । કિંચ યદિ તત્ર વાયુવૈકલ્યાચ્ચૈતન્યસ્યાભાવઃ તતો બસ્યાદિભિઃ સંપાદિતે વાયૌ તત્ર ચૈતન્યમુપલભ્યેત્, ન ચ તત્ર તત્સંપાદિતેઽપિ વાયૌ ચૈતન્યમુપલભ્યતે ।

116. ચાર્વાક— તમે જૈનોએ જે વ્યભિચાર હેતુમાં દર્શાવ્યો તે હકીકતમાં છે જ નહિ. અમારા મતે તો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર ભૂતોના સમુદાયથી ચૈતન્ય પેદા થાય છે, પરંતુ મડદામાં તો વાયુ હોતો નથી એટલે તે ન હોવાથી ચૈતન્ય હોતું નથી. તેથી અમારો હેતુ વ્યભિચારી નથી.

જૈન— આનો ઉત્તર અમારો આ છે — જ્યારે શરીર અંદરથી પોલું છે અને નાક આદિ અનેક બાકોરાં છે ત્યારે શરીરમાં હવાનો અભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ. હવા યા વાયુ તો જ્યાં પણ અવકાશ યા પોલાણ મળે ત્યાં ભરાઈ જાય છે. વળી, તમે વાયુના અભાવમાં ચૈતન્યનો અભાવ છે એમ કહેતા હો તો મડદાની ગુદાના માર્ગે નળી દ્વારા દાબીને વાયુ ભરવાથી મડદામાં ચૈતન્ય આવી જવું જોઈએ, પરંતુ આવી રીતે હવા પૂરવાથી પણ મડદામાં ચૈતન્યનો લેશમાત્ર પણ સંચાર થતો દેખાતો નથી.

117. અથ પ્રાણાપાનલક્ષણવાયોરભાવાત્ર તત્ર ચૈતન્યમિતિ ચેત્; ન; અન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિત્વાભાવાત્ર પ્રાણાપાનવાયોશ્ચૈતન્યં પ્રતિ હેતુતા । યતો મરણાદ્યવસ્થાયાં પ્રચુરતરદીર્ઘશ્વાસોચ્ચ્વાસસંભવેઽપિ ચૈતન્યસ્યાત્યન્ત-પરિક્ષયઃ । તથા ધ્યાનસ્તિમિતલોચનસ્ય સંવૃતમનોવાક્કાયયોગસ્ય નિસ્તર-ઙ્ગમહોદધિકલ્પસ્ય કસ્યાપિ યોગિનો નિરુદ્ધપ્રાણાપાનસ્યાપિ પરમપ્રકર્ષ-પ્રાપ્તશ્ચૈતનોપચયઃ સમુપલભ્યતે ।

117. ચાર્વાક— પ્રાણાપાનરૂપ વાયુના અભાવના કારણે અર્થાત્ શ્વાસોચ્ચ્વાસ બંધ પડી જવાના કારણે મૃત શરીરમાં ચૈતન્ય હોતું નથી.

જૈન— આ તમારી વાત સાચી નથી. શ્વાસોચ્ચ્વાસ સાથે ચૈતન્યનો કોઈ અન્વય-વ્યતિરેક સંબંધ નથી કે જેના આધારે શ્વાસોચ્ચ્વાસને (પ્રાણાપાનવાયુને) ચૈતન્યનું ઉત્પાદક કારણ ગણી શકાય. વળી, શ્વાસોચ્ચ્વાસની વૃદ્ધિથી ચૈતન્યની વૃદ્ધિ થતી જોઈ નથી. મરતા માણસના શ્વાસોચ્ચ્વાસ બહુ જોરથી ચાલે છે પરંતુ તે માણસમાં ચૈતન્યની વૃદ્ધિ દેખાતી નથી, ઊલટું ચૈતન્યના અત્યન્ત નાશનો સમય ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. વળી, કોઈ સમાધિનિષ્ઠ યોગી જ્યારે પ્રાણાયામ દ્વારા શ્વાસોચ્ચ્વાસને રોકી

દે છે ત્યારે તે મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારનો નિરોધ કરનાર, નિસ્તરંગ મહાસાગર જેવા શાન્ત ચિત્તવાળા, આંખો બંધ કરી ધ્યાન કરતા યોગીના શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલતા ન હોવા છતાં પણ તે યોગીમાં ચૈતન્યની પરમ ઉત્કૃષ્ટ દશાનો વિકાસ દેખાય છે.

118. અથ તેજસોઽભવાન્ન મૃતાવસ્થાયાં ચૈતન્યમિતિ ચેત્; તર્હિ તત્ર તેજસ્યુપનીતે સતિ કથં ન ચેતનોપલભ્યતે ।

118. તેવી જ રીતે ગરમી નીકળી જવાથી મડદામાં ચૈતન્યનો અભાવ છે એમ તમે જે કહો છો તે પણ યોગ્ય નથી કેમ કે મડદાને ગરમી આપવા છતાં તેમાં ચૈતન્યનો સંચાર થતો દેખાતો નથી, કેમ? [જો તમે કહો છો એવું હોત તો ચિતાને આગ ચાંપતાં ગરમી લાગવાથી મડદામાં ચૈતન્યનો સંચાર થાત અને ઊઠી ચિતાની બહાર નીકળી આવત. પરંતુ આવું કદી જોયું નથી કે સાંભળ્યું નથી.]

119. કિંચ, મૃતાવસ્થાયાં યદિ વાયુતેજસોરભાવેન ચૈતન્યાભાવોઽ-
ભ્યુપગમ્યતે, તર્હિ મૃતશરીરે કિયદ્દેલાનન્તરં સમુત્પન્નાનાં કૃમ્યાદીનાં કથં
ચૈતન્યમ્ । તતો યત્કિંચિદેતત્ ।

119. વળી, જો વાયુ અને ગરમી ન હોવાથી મડદામાં ચૈતન્ય નથી એમ માનવામાં આવે તો તે મડદામાં કેટલાક સમય પછી જ પેદા થનારા કીડાઓમાં ચૈતન્ય ક્યાંથી કેવી રીતે આવ્યું? [તમારા ચાર્વાકોના હિસાબે તો વાયુ અને ગરમી ન હોવાથી મૃત શરીરમાં એ લાયકાત રહી જ નથી કે તે ચૈતન્યને ઉત્પન્ન કરી શકે.] તેથી તમારા ચાર્વાકોના આ બધા કુતર્કો નિરર્થક છે, વાજ્જળમાત્ર છે.

120. કિંચ ન ચૈતન્યં ભૂતમાત્રકારણમ્ । તથા સતિ ચૈતન્યસ્ય ભૂત-
માત્રજન્યસ્વભાવત્વાત્ તેષામપિ તજ્જનનસ્વભાવત્વાત્ સર્વદા સર્વત્ર ઘટાદૌ
પુસ્ત્રાદિષ્વિવ વ્યક્તચૈતન્યોત્પાદો ભવેત્, નિમિત્તાવિશેષાત્ । એવં ચ
ઘટાદિપુસ્ત્રયોરવિશેષઃ સ્યાત્ ।

120. ઉપરાંત, ચૈતન્ય કેવળ ભૂતોનું જ કાર્ય નથી. જો તેમ હોત તો કેવળ ભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થવાનો ચૈતન્યનો સ્વભાવ હોવાથી અને ચૈતન્યને ઉત્પન્ન કરવાનો ભૂતોનો સ્વભાવ હોવાથી પુરુષ આદિની જેમ જ સર્વદા સર્વત્ર ઘટ વગેરેમાં ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિરૂપ ઉત્પત્તિ થાય જ, કેમ કે પુરુષ વગેરેમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિનાં જે નિમિત્તકારણો છે તે જ નિમિત્તકારણો ઘટ વગેરેમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિનાં પણ છે. પરિણામે ઘટ આદિ અને પુરુષમાં કોઈ ફરક રહેશે નહિ. [અર્થાત્ જેમ ભૂતો પુરુષમાં

ચૈતન્ય પેદા કરે છે તેમ ભૂતોએ ઘટાદિમાં પણ ચૈતન્ય પેદા કરવું જ જોઈએ. પછી તો ઘડો પણ પુરુષની જેમ જ બોલશે, ચાલશે, ખાશે, પીશે !]

121. નનુ 'કાયાકારપરિણામપ્રાણાપાનપરિગ્રહવદ્ભ્યો ભૂતેભ્યશ્ચૈતન્ય-મુપલભ્યતે' इति वचनान्न पूर्वोक्तोऽतिप्रसङ्गदोषावकाश इति चेत्; तन्न; त्वन्मते कायाकारपरिणामस्यैवानुपपद्यमानत्वात् । तथाहि—स कायाकार-परिणामः किं पृथिव्यादिभूतमात्रनिबन्धनः, उत वस्त्वन्तरनिमित्तः उताहेतुकः इति त्रयी गतिः । तत्र न तावदाद्यः पक्षः कक्षीकरणीयः पृथिव्यादिसत्तायाः सर्वत्र सद्भावात् सर्वत्रापि कायाकारपरिणामप्रसङ्गः ।

121. ચાર્વાક—જ્યારે પૃથ્વી આદિ ભૂતો પોતાના વિશિષ્ટ સંયોજનરૂપ શરીરમાં પરિણત થાય છે અને પ્રાણાપાનવાયુ સહિત હોય છે ત્યારે જ તેઓ વડે ઉત્પન્ન થયેલું ચૈતન્ય શરીરમાં જોવા મળે છે, શરીરરૂપે ન પરિણમેલા અને પ્રાણાપાનવાયુથી રહિત ભૂતોથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, એટલે ઘડામાં ભૂતો વડે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિની તમે જૈનો જે આપત્તિ આપો છો તે આપત્તિને કોઈ અવકાશ જ નથી.

જૈન— તમારી વાત બરાબર નથી કેમ કે તમારા મતમાં ભૂતોનું શરીરરૂપે પરિણમન જ ઘટતું નથી. તમે જ કહો, ભૂતોનું શરીરરૂપમાં પરિણમન શું તેઓ ભૂતો છે કેવળ એટલા કારણે જ થઈ જાય છે કે અન્ય કોઈ વસ્તુ તેમાં નિમિત્ત છે કે પછી વિના કારણ અકસ્માત્ જ ભૂતો શરીરરૂપે પરિણમન પામે છે ? આ ત્રણ જ વિકલ્પો સંભવે છે. તેમાંથી પહેલો પક્ષ (વિકલ્પ) સ્વીકાર્ય નથી, કેમ કે પૃથ્વી આદિ ભૂતોનું અસ્તિત્વ સર્વત્ર હોવાથી સર્વત્ર શરીરાકાર પરિણામ થવાની આપત્તિ આવે. [એટલે તમે એમ ન કહી શકો કે પ્રાણીઓની બાબતમાં ભૂતો શરીરાકાર પરિણમે છે જ્યારે ઘટ આદિની બાબતમાં ભૂતો શરીરાકાર પરિણમતા નથી.]

122. તથાવિધસામ્યાદિભાવસહકારિકારણવૈકલ્યાત્ર સર્વત્ર તત્પ્રસંગ્ગ इति चेत्; तन्न; यतः सोऽपि साम्यादिभावो न वस्त्वन्तरनिमित्तः, तत्त्वान्तरापत्तिप्रसङ्गात्, किंतु पृथिव्यादिसत्तामात्रनिमित्तः, अतस्तस्यापि सर्वत्राप्यविशेषेण भावप्रसङ्गात् कुतः सहकारिकारणवैकल्यमिति । अथ वस्त्वन्तरनिमित्तः इति पक्षः तदप्ययुक्तम्; तथाभ्युपगमे जीवसिद्धिप्रसङ्गात् । अथाहेतुकः, तर्हि सदा भावादिप्रसङ्गः, 'नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोस्त्या-नपेक्षणात् [प्र० वा० ३।३४]' इति वचनात् । तत्र त्वन्मते कायाकार-परिणामः संगच्छते । तदभावे तु दૂरोत्સારિતમેવ પ્રાણાપાનપરિગ્રહવત્ત્વ-

મમીષાં ભૂતાનામિતિ, ચૈતન્યં ન ભૂતકાર્યમિત્યતો જીવગુણ એવ ચેતનેત્ય-
ધ્યુપગન્તવ્યમ્ ।

122. ચાર્વાક— ભૂતોની નિયત માત્રા, નિયત સંરચના આદિ સહકારી કારણો ભૂતોને શરીરરૂપે પરિણમવામાં સહાયતા કરે છે. તે સહકારી કારણોના અભાવમાં ભૂતો શરીરરૂપે પરિણમતા નથી. એટલે ભૂતોનો સર્વત્ર શરીરાકાર પરિણામ થવાની આપત્તિ આવતી નથી.

જૈન— તમે ચાર્વાકોએ જે કહ્યું તે તર્કસંગત નથી, કેમ કે ભૂતોનું અમુક નિયત માત્રામાં સંયોજન પણ કોઈ અન્ય વસ્તુ તો આવીને કરી શકે નહિ. જો તમે કહો કે કોઈ અન્ય વસ્તુ કરે છે તો તમારે ચાર ભૂતોથી અતિરિક્ત પાંચમું તત્ત્વ માનવું પડે, આ તો તમારા માટે આપત્તિ છે. [જો ચાર ભૂતોથી અતિરિક્ત કોઈ પાંચમું તત્ત્વ આ ભૂતોનું અમુક નિયત માત્રામાં સંયોજન કરી દેતું હોય તો તે પાંચમું તત્ત્વ જ આત્મા છે જેના સદ્ભાવથી ભૂતો નિયત માત્રામાં સંયોજન પામે છે અને તે સંયોજનમાં ચૈતન્ય આવિર્ભાવ પામે છે. પરંતુ તમારા મતે તો ચાર ભૂતોથી અતિરિક્ત પાંચમું તત્ત્વ તો છે નહિ.] એટલે પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતોની સત્તા માત્ર જ ભૂતોને શરીરરૂપે પરિણમવામાં નિમિત્તકારણ છે એમ તમારે માનવું પડે અને ભૂતોની સત્તા તો સર્વત્ર એકસરખી હોવાથી સર્વત્ર — ઘટાદિમાં પણ — શરીરરૂપ પરિણામ માનવાની આપત્તિ તમને આવે જ, અહીં સહકારી કારણોના અભાવના કારણે શરીરરૂપ પરિણામના અભાવની વાત જ હવે ક્યાં રહી છે ?

ભૂતોનું શરીરરૂપે પરિણમન થવામાં નિમિત્તકારણ ચાર ભૂતોથી અતિરિક્ત કોઈ વસ્તુ છે આ બીજો પક્ષ (વિકલ્પ) જો તમે ચાર્વાકો સ્વીકારશો તો તે પાંચમી વસ્તુ સ્વીકારતાં જીવના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ માની લેવાની તમારા ઉપર આપત્તિ આવશે.

વિના કારણ અકસ્માત્ જ ભૂતો શરીરરૂપે પરિણમન પામે છે આ ત્રીજો પક્ષ પણ તમે ચાર્વાકો સ્વીકારી શકો નહિ કારણ કે આ પક્ષ સ્વીકારતાં તો તમારે ભૂતોનું સદા શરીરરૂપમાં પરિણમન સ્વીકારવું પડે યા તો કદી પણ ભૂતોનું શરીરરૂપમાં પરિણમન નથી થતું એમ સ્વીકારવું પડે. [અહતુક વસ્તુ યા તો સદા રહેનારી આકાશ આદિ જેવી નિત્ય હોય છે યા તો કદી ન થનારી સસલાના શિંગડા જેવી તદ્દન અસત્ હોય છે. તે વસ્તુ ક્યારેક થનારી અને ક્યારેક ન થનારી હોઈ શકે નહિ.] કહ્યું પણ છે કે “અન્ય હેતુઓની અપેક્ષા ન રાખનારો પદાર્થ કાં તો સદા સત્ હોય કાં તો સદા અસત્ હોય. [અન્ય હેતુઓની અપેક્ષાથી જ પદાર્થમાં કાદાચિત્કપણું આવે છે.]” [પ્રમાણવાર્તિક, ૩.૩૪.]

તેથી તમારા મતમાં ભૂતોનું શરીરરૂપમાં પરિણમન જ સંભવતું નથી. જ્યારે શરીરનો જ અસંભવ છે ત્યારે શરીરમાં ભૂતોનું પ્રાણપાનયુક્ત હોવું તો દૂરની વાત છે, અર્થાત્ સુતરાં અસંભવ છે. તેથી ચૈતન્ય કોઈ પણ રીતે ભૂતોનું કાર્ય નથી, ભૂતોથી ઉત્પન્ન થતું નથી, ચૈતન્ય તો આત્માનો (જીવનો) જ ગુણ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

123. કિંચ, ગુણપ્રત્યક્ષત્વાદાત્માપિ ગુણી પ્રત્યક્ષ એવ । પ્રયોગો યથા— પ્રત્યક્ષ આત્મા, સ્મૃતિજિજ્ઞાસાચિકીર્ષાજિગમિષાસંશયાદિજ્ઞાનવિશેષાણાં તદ્ગુણાનાં સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષત્વાત્ । ઇહ યસ્ય ગુણાઃ પ્રત્યક્ષાઃ સ પ્રત્યક્ષો દૃષ્ટઃ, યથા ઘટ ઇતિ । પ્રત્યક્ષગુણશ્ચ જીવઃ, તસ્માત્પ્રત્યક્ષઃ । અત્રાહ પરઃ — અનૈકાન્તિકોઽયં હેતુઃ, યત આકાશગુણઃ શબ્દઃ પ્રત્યક્ષઃ, ન પુનરાકાશમ્; તદયુક્તમ્; યતો નાકાશગુણઃ શબ્દઃ કિંતુ પુદ્ગલગુણઃ, એન્દ્રિયકત્વાત્, સ્ત્રુપાદિવત્ । એતચ્ચ પુદ્ગલવિચારે સમર્થયિષ્યતે ।

123. ઉપરાંત, જ્ઞાન આદિ ગુણોનું પ્રત્યક્ષ થાય છે એટલે તે ગુણોવાળા આત્માનું પણ પ્રત્યક્ષ માનવું ઉચિત જ છે. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે — આત્મા પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે કેમ કે સ્મૃતિ, જાણવાની ઈચ્છા, કામ કરવાની ઈચ્છા, ચાલવાની ઈચ્છા, સંશયાદિ જ્ઞાન વગેરે આત્માના ગુણો સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષથી ગૃહીત થાય છે, અહીં જેના ગુણો પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય હોય છે તે ગુણોવાળો પણ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય અવશ્ય હોય છે જ એ જોયું છે, જેમ કે ઘટ. જીવના (આત્માના) જ્ઞાન આદિ ગુણો સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે એટલે જીવ પણ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે એમ માનવું જોઈએ.

શંકા— ‘જેના ગુણો પ્રત્યક્ષ થાય તે ગુણી પ્રત્યક્ષ થાય’ આ તમે આપેલો હેતુ અનૈકાન્તિક છે કેમ કે આકાશનો ગુણ શબ્દ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે પરંતુ આકાશ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય નથી. [આ વૈશિષ્ઠિકોનો મત છે, તેમના મતે શબ્દ આકાશનો ગુણ છે.]

જૈનોનો ઉત્તર— આ શંકા યોગ્ય નથી કેમ કે શબ્દ આકાશનો ગુણ છે જ નહિ. તે તો પુદ્ગલનો ગુણ છે (પુદ્ગલનો એક વિશેષ પરિણામ છે) કેમ કે બાહ્ય ઈન્દ્રિય (શ્રોત્રેન્દ્રિય) વડે તે ગૃહીત થાય છે, જેમ કે રૂપ આદિ. [જે બાહ્ય ઈન્દ્રિય દ્વારા ગૃહીત થાય છે તે પુદ્ગલના જ ગુણ છે, જેમ કે ઘડાના રૂપ આદિ ગુણ. રૂપ આદિ ગુણોથી રહિત અમૂર્ત આકાશનો ગુણ તો આપણે લોકી પ્રત્યક્ષ કરી શકતા જ નથી.] પુદ્ગલતત્ત્વના વિવેચનમાં શબ્દનું પૌદ્ગલિકપણું વિસ્તારથી સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

124. અત્રાહ નનુ ભવતુ ગુણાનાં પ્રત્યક્ષત્વાત્તદભિન્નત્વાદગુણિનોઽપિ પ્રત્યક્ષત્વમ્ । કિંતુ દેહ એવ જ્ઞાનાદયો ગુણા ઉપલભ્યન્તે । અતઃ સ એવ તેષાં

ગુણી યુક્તઃ, યથા રૂપાદીનાં ઘટઃ । પ્રયોગો યથા—જ્ઞાનાદયો દેહગુણા એવ, તત્રૈવોપલભ્યમાનત્વાત્, ગૌરકૃશશ્ચૂલત્વાદિવત્ । અત્રોચ્યતે— પ્રત્યનુમાનબાધિતોડયં પક્ષાભાસઃ । તત્ત્વેદમ્—દેહસ્ય ગુણા જ્ઞાનાદયો ન ભવન્તિ, તસ્ય મૂર્તત્વાચ્ચાક્ષુષત્વાદ્વા, ઘટવત્ । અતઃ સિદ્ધો ગુણપ્રત્યક્ષત્વાદ્ગુણી જીવોડપિ પ્રત્યક્ષઃ ।

124. ચાર્વાક—તમારો એ નિયમ તો બરાબર છે કે ગુણોનું પ્રત્યક્ષ થતાં ગુણોથી અભિન્ન ગુણવાળાનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે પરંતુ તેનાથી આત્મા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી કેમ કે અમે તો જ્ઞાન આદિને શરીરના ગુણ માનીએ છીએ, તે ગુણો શરીરમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે એટલે દેહ જ તે ગુણોનો આધારભૂત ગુણી છે, જેમ રૂપ આદિ ગુણોનો આધારભૂત ઘટ જ રૂપાદિનો ગુણી છે તેમ. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે — જ્ઞાન આદિ દેહના જ ગુણો છે કેમ કે તેઓ દેહમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે, જેમ કે ગોરાપણું, કાળાપણું, દુબળાપણું, જડાપણું વગેરે.

જૈન—તમારું અનુમાન પ્રબળ પ્રતિપક્ષી અનુમાન દ્વારા બાધિત હોવાથી પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકતું નથી, તમારો પક્ષ અનુમાનબાધિત હોવાથી પક્ષાભાસ છે. પ્રસ્તુત પ્રતિપક્ષી અનુમાન આ છે — જ્ઞાન આદિ દેહના ગુણ નથી કેમ કે દેહ ઘટની જેમ મૂર્ત છે તથા ચક્ષુગ્રાહ્ય છે. [જો જ્ઞાન આદિ દેહના ગુણ હોત તો દેહના ગોરા રંગની જેમ તેઓ પણ ચક્ષુ વડે દેખાત યા તો અન્ય ઈન્દ્રિયો વડે ગૃહીત થાત.] તેથી ‘ગુણોનું પ્રત્યક્ષ થતાં ગુણીનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે’ એ નિર્દોષ નિયમ અનુસાર આત્મા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ જ જાય છે.

125. તતશ્ચાડહંપ્રત્યયગ્રાહ્યં પ્રત્યક્ષમાત્માનં નિહનુવાનસ્ય અશ્રાવણઃ શબ્દ ઇત્યાદિવત્ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધો નામ પક્ષાભાસઃ । તથા વક્ષ્યમાણાત્માસ્તિત્વાનુમાનસદ્ભાવાત્ નિત્યઃ શબ્દ ઇત્યાદિવદનુમાનવિરુદ્ધોડપિ । આબાલગોપાલાડ્ઝનાદિપ્રસિદ્ધં ચાત્માનં નિરાકુર્વતઃ ‘નાસ્તિ સૂર્યઃ પ્રકાશકર્તા’ ઇત્યાદિવલ્લેકવિરોધઃ । ‘અહં નાહં’ ચેતિ ગદતઃ ‘માતા મે વન્ધ્યા’ ઇત્યાદિવત્ સ્વવચનવિરોધશ્ચ । તથા પ્રતિપાદિતયુક્ત્યાત્મનઃ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષત્વાદત્યન્તાપ્રત્યક્ષત્વાદિતિ હેતુરપ્યસિદ્ધ ઇતિ સ્થિતમ્ ।

125. તેવી જ રીતે ‘હું સુખી છું’ ઈત્યાદિ અહંપ્રત્યયરૂપ પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગ્રાહ્ય એવા પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ આત્માનો નિષેધ કરવા માટે ‘આત્મા નથી’ એને પક્ષ કરવો એ તો સ્પષ્ટપણે પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ નામનો પક્ષાભાસ છે. જેમ શ્રોત્રગ્રાહ્ય શબ્દને કોઈ

અશ્રાવણ સિદ્ધ કરવાનો નિષ્ફળ અને પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ પ્રયાસ કરે તેમ આત્માનો પ્રતિષેધ કરનારો ચાર્વાક પણ 'હું' રૂપે પ્રતિભાસિત થતા આત્માનો નિષેધ કરવાનો નિષ્ફળ અને પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ પ્રયાસ કરે છે. તેવી જ રીતે 'આત્મા નથી' એ ચાર્વાકોનો પક્ષ અનુમાનવિરુદ્ધ પણ છે કેમ કે આગળ ઉપર રજૂ કરવામાં આવનાર અનેક અનુમાનો આત્માના અસ્તિત્વને સમર્થપણે સિદ્ધ કરે છે. જેમ 'શબ્દ નિત્ય છે' આ પક્ષ 'શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે ઉચ્ચારણ પછી અસ્તિત્વમાં આવે છે' આ અનુમાનની વિરુદ્ધ છે યા બાધિત છે, તેમ 'આત્મા નથી' એ પક્ષ પણ અનુમાનવિરુદ્ધ યા અનુમાનબાધિત છે. જગતમાં બાળકથી માંડી ગોવાળ અને સ્ત્રી આદિ પણ જે આત્માને સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષથી યા અહંપ્રત્યયથી સદા અનુભવે છે તેનો ચાર્વાકો નિષેધ કરે છે ! આમ 'આત્મા નથી' આ પક્ષ લોકવિરુદ્ધ પણ છે. જેમ 'સૂર્ય પ્રકાશ કરતો નથી' આ પક્ષ લોકવિરુદ્ધ છે તેમ 'આત્મા નથી' આ પક્ષ પણ લોકવિરુદ્ધ છે. જેમ કોઈ સપૂત પોતાની માતાને વન્યા કહીને પોતાના વચનનો જ વિરોધી બની જાય છે તેમ આત્માનો નિષેધ કરનારો ચાર્વાક જ્યારે કહે છે કે 'હું આત્માનો નિષેધ કરું છું' ત્યારે તેના આ આત્મનિષેધવચનમાં જ વિરોધ રહેલો છે કેમ કે તેમાં 'હું' રૂપે આત્માના અનુભવનો અર્થાત્ આત્માનો સ્વીકાર રહેલો છે. [આ નિષેધ કરનારો 'હું' કોણ છે? તે જ આત્મા છે.] આમ જ્યારે પૂર્વોક્ત તર્કોથી 'આત્મા સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ વડે ગ્રાહ્ય છે' એ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે 'આત્મા નથી' એ સિદ્ધ કરવા આપવામાં આવેલો હેતુ 'કારણ કે તે અત્યન્ત અપ્રત્યક્ષ છે' અસિદ્ધ ઠરે છે. આત્માનું અત્યન્ત અપ્રત્યક્ષ હોવું અસિદ્ધ છે.

126. તથા અનુમાનગમ્યોઽપ્યાત્મા । તાનિ ચામૂનિ-જીવચ્છરીરં પ્રયત્નવતાધિષ્ઠિતમ્ ઇચ્છાનુવિધાયિક્રિયાશ્રયત્વાત્, સ્થવત્ । શ્રોત્રાદીન્યુપ-લબ્ધિસાધનાનિ કર્તૃપ્રયોજ્યાનિ, કરણત્વાત્, વાસ્યાદિવત્ । દેહસ્યાસ્તિ વિધાતા, આદિમત્પ્રતિનિયતાકારત્વાત્, ઘટવત્ । યત્પુનરકર્તૃકં તદાદિમ-ત્પ્રતિનિયતાકારમપિ ન ભવતિ, યથાભ્રવિકારઃ । યઃ સ્વદેહસ્ય કર્તા સ જીવઃ । પ્રતિનિયતાકારત્વં મેવાદીનામપ્યસ્તિ, ન ચ તેષાં કશ્ચિદ્વિધાતેતિ તૈરનૈકાન્તિકો હેતુઃ સ્યાત્, અતસ્તદ્વચ્છેદાર્થમાદિમત્ત્વવિશેષણં દ્રષ્ટવ્યમ્ । તથેન્દ્રિયાણામસ્ત્યધિષ્ઠિતા, કરણત્વાત્, યથા દણ્ડચક્રાદીનાં કુલાલઃ । વિદ્યમાનભોક્તૃકં શરીરં ભોગ્યત્વાત્, ભોજનવત્ । યશ્ચ ભોક્તા સ જીવઃ ।

126. આત્માને અનુમાનથી જાણી શકાય છે, આત્માને સિદ્ધ કરતાં અનુમાનો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) આ હાલતું-ચાલતું જીવતું શરીર કોઈ પ્રયત્ન કરનાર અર્થાત્ પ્રેરણા કરનાર દ્વારા સંચાલિત થાય છે કેમ કે તે ઈચ્છા અનુસાર કરાતી ક્રિયાનો આશ્રય છે અર્થાત્ તેની ક્રિયાઓ ઈચ્છા અનુસાર થાય છે. જેમ રથના ચાલકની ઈચ્છા અનુસાર રથ ચાલતો હોવાથી રથનો કોઈ ને કોઈ ચાલક અવશ્ય હોય છે તેમ આ શરીર પણ વ્યવસ્થિતપણે ઈચ્છાનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરતું હોવાથી અર્થાત્ ખાનાર ખાવા ઈચ્છે ત્યારે ખાતું હોવાથી, જવા ઈચ્છે ત્યારે જતું હોવાથી શરીરને પોતાની ઈચ્છા મુજબ ચલાવનારો, ક્રિયાઓમાં પ્રેરનારો કોઈ ચાલક અવશ્ય છે, આ ચાલક જ આત્મા છે.

(૨) જ્ઞાનમાં કારણભૂત શ્રોત્ર આદિ સાધનોને પ્રયોજનારો કોઈ કર્તા હોવો જોઈએ કેમ કે શ્રોત્ર આદિ ઈન્દ્રિયો સાધનો (કરણો) છે, જેમ કે વાંસલો. 'સુધાર વાંસલા વડે લાકડું કાપે છે' આ વાક્યમાં કાપવારૂપ ક્રિયા થાય છે. તે ક્રિયા વાંસલારૂપ સાધનથી થાય છે. પરંતુ જ્યારે સુધાર વાંસલાને પ્રયોજે છે ત્યારે જ વાંસલો લાકડાને કાપવાની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તેવી જ રીતે 'હું આંખ વડે જોઉં છું, કાન વડે સાંભળું છું' આ વાક્યમાં જોવા અને સાંભળવારૂપ ક્રિયાઓ થાય છે. તે ક્રિયાઓ આંખ અને કાનરૂપ સાધનો (કરણો) દ્વારા થાય છે. પરંતુ જ્યારે જોનારો અને સાંભળનારો આંખ અને કાનને પ્રેરે છે અર્થાત્ પ્રયોજે છે ત્યારે જ આંખ અને કાન જોવા અને સાંભળવાની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આમ ઈન્દ્રિયોરૂપી સાધનોને પદાર્થોને જોવા-સાંભળવામાં પ્રેરનાર આત્મા છે.

(૩) આ શરીરને બનાવનારો કોઈ છે કેમ કે શરીરનો અમુક જ નિશ્ચિત આકાર છે અને તેને આદિ છે અર્થાત્ તે અનાદિ નથી, જેમ કે અમુક નિશ્ચિત આકાર ધરાવતો અમુક સમયે ઉત્પન્ન થયેલો ઘટ. જેનો કોઈ બનાવનાર નથી હોતો તે અમુક નિશ્ચિત આકારે ઉત્પન્ન થતું નથી, જેમ કે અનિયત આકારમાં ઉત્પન્ન થતાં વાદળો. જો કે મેરુપર્વત આદિનો અમુક નિશ્ચિત આકાર હોવા છતાં તેઓ અનાદિ છે એટલે તેમનો બનાવનારો કોઈ નથી. તેથી મેરુપર્વત આદિ સાથે વ્યભિચારના વારણ માટે 'આદિમાન્' વિશેષણ હેતુને લગાવવામાં આવેલ છે. આદિમાન્ અને નિયત આકારવાળા શરીરને બનાવનારો જે છે તે જ આત્મા છે.

(૪) ઈન્દ્રિયોનો કોઈ અધિષ્ઠાતા અર્થાત્ પ્રયોક્તા સ્વામી છે કેમ કે ઈન્દ્રિયો કરણરૂપ અર્થાત્ સાધનરૂપ છે. જેમ દંડ, ચાકડો આદિ ઘડો બનાવવાનાં સાધનોનો અધિષ્ઠાતા અર્થાત્ પ્રયોક્તા કુંભાર છે તેમ જે આ ઈન્દ્રિયરૂપ સાધનોનો પ્રયોક્તા છે તે જ આત્મા છે.

(૫) આ શરીરનો કોઈ ભોક્તા છે કેમ તે ભોગ્ય છે. જેમ તૈયાર કરવામાં આવેલા

ભોજનનો કોઈ ભોક્તા હોય છે તેમ આ ભોગ્ય શરીરને ભોગવનારો, આ શરીરનો ભોક્તા જે કોઈ છે તે જ આત્મા છે.

127. અથ સાધ્યવિરુદ્ધસાધકત્વાદ્વિરુદ્ધા એવૈતે હેતવઃ । તથાહિ ઘટાદીનાં કર્ત્રાદિરૂપાઃ કુમ્ભકારાદયો મૂર્ત્તા અનિત્યાદિસ્વભાવાશ્ચ દૃષ્ટા ઇતિ । અતો જીવોઽપ્યેવંવિધ એવ સિદ્ધયતિ । એતદ્વિપરીતશ્ચ જીવ ઇષ્ટ ઇતિ । અતઃ સાધ્યવિરુદ્ધસાધકત્વાદ્વિરુદ્ધત્વં હેતૂનામિતિ ચેત્; ન, યતઃ ખલુ સંસારિણો જીવસ્યાષ્ટકર્મપુદ્ગલવેષ્ટિતત્વેન સશરીરત્વાત્ કથંચિન્મૂર્ત્તવાત્રાયં દોષઃ ।

127. શંકા — તમે જૈનોએ ઉપર આપેલ પાંચે હેતુઓ વિરુદ્ધ છે કેમ કે સાધ્યથી વિરુદ્ધ સિદ્ધ કરે છે. તમે તેમના દ્વારા અમૂર્ત આત્મા સિદ્ધ કરવા ઇચ્છો છો પરંતુ દષ્ટાન્તરૂપે ઉપસ્થિત કરવામાં આવેલા રથચાલક, કુંભાર આદિ પ્રયોક્તા યા કર્તા તો મૂર્ત છે, તેથી તેઓ તો પોતાના જેવા મૂર્ત આત્માની જ સિદ્ધિ કરે. ઘડા આદિને બનાવનાર કુંભાર આદિ તો મૂર્ત અને અનિત્ય છે, તેથી તેમની સાથેની સમાનતાથી તો જીવ (આત્મા) પણ મૂર્ત અને અનિત્ય જ સિદ્ધ થાય જ્યારે તમે જૈનો તો જીવને અમૂર્ત અને નિત્ય માનો છો. તેથી આ બધા હેતુઓ તમારા ઇષ્ટ સાધ્યથી વિરુદ્ધ એવા સાધ્યને સિદ્ધ કરતા હોવાથી વિરુદ્ધ હેત્વાભાસો છે.

જૈનોનો ઉત્તર— આ શંકા ઉચિત નથી. જો કે આત્મા સ્વભાવથી અમૂર્ત છે તેમ છતાં આ સંસારી જીવ અનાદિ કાળથી આઠ પ્રકારના કર્મપુદ્ગલોથી બદ્ધ છે, તેની ચારે તરફ કર્મપુદ્ગલોનો એક ભારે મોટો પિંડ, જેને કાર્મણશરીર કહે છે તે, લાગેલો છે અને આ કાર્મણશરીર સદા સાથે રહેતું હોવાના કારણે સ્વભાવથી અમૂર્ત આત્મા પણ કથંચિત્ મૂર્ત બની ગયો છે. તેથી ઉપર્યુક્ત પાંચ હેતુઓથી સંસારી આત્મા મૂર્ત પણ સિદ્ધ થાય તો તેમાં કોઈ દોષ નથી, હાનિ નથી. અમે તેને કર્મબન્ધના કારણે સશરીર અને મૂર્ત પણ માનીએ છીએ.

128. તથા રૂપાદિજ્ઞાનં ક્વચિદાશ્રિતં ગુણત્વાત્, રૂપાદિવત્ । તથા જ્ઞાનસુખાદિકમુપાદાનકારણપૂર્વકં કાર્યત્વાત્, ઘટાદિવત્ । ન ચ શરીરે તદાશ્રિતત્વસ્ય તદુપાદાનત્વસ્ય ચેષ્ટત્વાત્ સિદ્ધસાધનમિત્યભિધાતાવ્યમ્ । તત્ર તદાશ્રિતત્વતદુપાદાનત્વયોઃ પ્રાક્ પ્રતિવ્યૂહત્વાત્ । તથા પ્રતિપક્ષવાનયમ્ અજીવશબ્દઃ, વ્યુત્પત્તિમચ્છુદ્ધપદપ્રતિષેધાત્ । યત્ર વ્યુત્પત્તિમતઃ શુદ્ધપદસ્ય પ્રતિષેધો દૃશ્યતે સ પ્રતિપક્ષવાન્ યથા અઘટો ઘટપ્રતિપક્ષવાન્ । અત્ર હિ

અઘટપ્રયોગે શુદ્ધસ્ય વ્યુત્પત્તિમતશ્ચ પદસ્ય પ્રતિષેધઃ । અતોઽવશ્યં
ઘટલક્ષણેન પ્રતિપક્ષેણ ભાવ્યમ્ । યસ્તુ ન પ્રતિપક્ષવાન્, ન તત્ર વ્યુત્પત્તિ-
મતઃ શુદ્ધપદસ્ય પ્રતિષેધઃ, યથા અઘરવિષાણશબ્દ અઙિત્થ ઇતિ વા ।
અઘરવિષાણમિત્યત્ર ઘરવિષાણલક્ષણસ્યાશુદ્ધમ્ય સામાસિકસ્ય પદસ્ય
નિષેધઃ । અત્ર વ્યુત્પત્તિમત્ત્વે સત્યપિ શુદ્ધપદત્વાભાવાદ્ વિપક્ષો નાસ્તિ,
અઙિત્થ ઇત્યત્ર તુ વ્યુત્પત્તિમત્ત્વાભાવાત્ સત્યપિ શુદ્ધપદત્વે નાવશ્યં
ઙિત્થલક્ષણઃ કશ્ચિત્પદાર્થો જીવવદ્વિપક્ષભૂતોઽસ્તીતિ ।

128. (૬) રૂપજ્ઞાન, રસજ્ઞાન આદિ અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાન કોઈ આશ્રયભૂત દ્રવ્યમાં રહે છે કેમ કે તે ગુણો છે, જેમ કે રૂપ આદિ. [જેમ રૂપ આદિ ગુણો ઘડાને આશ્રિત રહે છે તેમ જે દ્રવ્યમાં જ્ઞાન આદિ ગુણ રહે છે તે જ આત્મા છે. ગુણો નિરાધાર રહી શકતા નથી. તેમનો કોઈ ને કોઈ આશ્રય હોવો જ જોઈએ.]

(૭) જ્ઞાન, સુખ આદિ કાર્યોનું કોઈ ને કોઈ ઉપાદાનકારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ કેમ કે તેઓ કાર્ય છે, જેમ કે ઘટ. જેમ ઘડો કાર્ય છે એટલે તેનું ઉપાદાનકારણ (જે સ્વયં કાર્યરૂપમાં પરિણત થાય છે તે) માટીનો પિંડ છે તેમ જ્ઞાન, સુખ આદિનું જે ઉપાદાનકારણ છે, જે સ્વયં જ્ઞાની અને સુખી છે તે જ આત્મા છે.

શંકા— જ્ઞાન આદિ ગુણોનો આશ્રય પણ શરીર છે તથા તેમનું ઉપાદાનકારણ પણ શરીર જ છે. તેથી તમે આપેલાં અનુમાનોથી અમે શરીરની સિદ્ધિ માની લઈશું. આ રીતે સિદ્ધસાધન — જેને પ્રતિવાદી સ્વીકારતો હોય તે સિદ્ધ વસ્તુને સિદ્ધ કરવી — હોવાથી તમારું અનુમાન નિરર્થક છે.

જૈનોનો ઉત્તર— અમે પહેલાં જ શરીર જ્ઞાનાદિ ગુણોનો આશ્રય છે એનું અને શરીર જ્ઞાનાદિ ગુણોનું કારણ છે એનું ખંડન કરી જ દીધું છે. [તેથી આ અનુમાનો વડે શરીરની સિદ્ધિ માની સિદ્ધસાધનનો દોષ અમને આપવો જરાપણ યોગ્ય નથી. તેથી આ અનુમાનો વડે જ્ઞાન આદિ ગુણોના આશ્રય તથા ઉપાદાનકારણ આત્માની જ સિદ્ધિ થાય છે.]

(૮) અજીવનો પ્રતિપક્ષી (વિરોધી) જીવ અવશ્ય છે કેમ કે 'ન જીવઃ અજીવઃ (જે જીવ નથી તે અજીવ)' આ નિષેધવાચી 'અજીવ' શબ્દમાં વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ (વ્યાકરણના નિયમ અનુસાર પ્રકૃતિ-પ્રત્યયથી બનેલા જીવતીતિ જીવઃ) તથા શુદ્ધ અખંડ 'જીવ' પદનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. જે નિષેધાત્મક શબ્દમાં વ્યુત્પત્તિવાળા શુદ્ધ પદનો નિષેધ હોય તેનો પ્રતિપક્ષી અવશ્ય હોય છે. ઉદાહરણાર્થ, નિષેધાત્મક 'અઘટ'

શબ્દનો પ્રતિપક્ષી ઘટ અવશ્ય હોય છે જ. આ 'અઘટ' શબ્દમાં વ્યુત્પત્તિવાળા શુદ્ધ 'ઘટ' પદનો 'ન ઘટઃ અઘટઃ (જે ઘટ નથી તે અઘટ)' રૂપે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે એટલે અઘટનો પ્રતિપક્ષી (વિરોધી) ઘટ અપર્ય હોવાનો જ. જો નિષેધાત્મક શબ્દનો પ્રતિપક્ષી અર્થ ન હોય તો સમજવું કે તે નિષેધાત્મક શબ્દ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ શબ્દનો નિષેધ નથી કરતો કે શુદ્ધપદનો નિષેધ નથી કરતો પરંતુ કોઈ રૂઢ શબ્દનો યા તો બે શબ્દોથી બનેલા સંયુક્ત શબ્દનો નિષેધ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, 'અખરવિષાણ' શબ્દ ખર અને વિષાણ એ બે શબ્દોથી બનેલા 'ખરવિષાણ' આ સંયુક્ત યા અશુદ્ધ શબ્દનો નિષેધ કરે છે, એટલે તેના પ્રતિપક્ષી ખરવિષાણને પોતાનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી. તેવી જ રીતે 'અડિત્ય' શબ્દ જો કે અખંડ 'ડિત્ય' પદનો નિષેધ કરે છે પરંતુ 'ડિત્ય' પદ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થાત્ યૌગિક નથી પરંતુ રૂઢ છે. તેથી 'અડિત્ય'ના પ્રતિપક્ષી ડિત્યનું હોવું આવશ્યક નથી. પરંતુ 'અજીવ' આ નિષેધવાચી શબ્દ યૌગિક અને અખંડ 'જીવ' પદનો નિષેધ કરે છે, એટલે 'અજીવ'ના પ્રતિપક્ષી જીવનું અસ્તિત્વ અવશ્ય હોવું જ જોઈએ.

129. તથા સ્વશરીરે સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષમાત્માનં સાધયિત્વા પરશરીરેઽપિ સામાન્યતોદૃષ્ટાનુમાનેન સાધ્યતે । યથા પરશરીરેઽપ્યસ્ત્યાત્મા, ઇષ્ટાનિષ્ટયોઃ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિદર્શનાત્, યથા સ્વશરીરે । દૃશ્યેતે ચ પરશરીરે ઇષ્ટાનિષ્ટયોઃ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તી, તસ્માત્ત્સાત્મકમ્, આત્માભાવે તયોરભાવાત્, યથા ઘટે ઇતિ । એતેન યદુક્તમ્ 'ન સામાન્યતોદૃષ્ટાનુમાનાદપ્યાત્મસિદ્ધિઃ' ઇત્યાદિ તદપ્યપાસ્તં દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

129. (૯) ઉપરાંત, પોતાના શરીરમાં 'હું સુખી છું' એવા આકારના સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ દ્વારા આત્માનો અનુભવ કરીને, આત્માને સિદ્ધ કરીને બીજાના શરીરમાં પણ પોતાના શરીરના ધર્મો સમાન ધર્મો જોઈને સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાનથી આત્માને સિદ્ધ કરાય છે. બીજાના શરીરમાં પણ આત્મા છે કેમ કે અમારા શરીરની જેમ જ બીજાના શરીરમાં પણ ઈષ્ટ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ તથા અનિષ્ટ પદાર્થથી નિવૃત્તિ જણાય છે. જેમ અમારું શરીર સાપ, કંટક આદિ અનિષ્ટ હાનિકર પદાર્થોથી બચવા માગે છે તથા સરસ ભોજન આદિની તરફ આકર્ષાય છે તેવી જ રીતે બીજાનું શરીર પણ એવું જ કરે છે. તેથી માનવું જોઈએ કે જેમ અમારા શરીરમાં આત્મા છે તેમ બીજાના શરીરમાં પણ આત્મા છે. જો શરીરમાં આત્મા ન હોય તો તે શરીરનું અનિષ્ટ પદાર્થોથી દૂર ભાગવું અને ઈષ્ટ પદાર્થોને આસક્તિપૂર્વક વળગવું બને નહિ. ઘડામાં આત્મા નથી, તેથી તેના ઉપર સાપ ચડે કે તેમાં દૂધ ભરી દેવામાં આવે તો પણ તે તો

તેમ ને તેમ જ રહે છે, પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ કરતો દેખાતો નથી. તેથી તમે ચાર્વાકોએ પહેલાં જે કહ્યું હતું કે 'સામાન્યતોદષ્ટ અનુમાનથી આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી' તે ખંડિત થઈ ગયું, કેમ કે પોતાના જ શરીરમાં જોયેલી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો આત્મા સાથે સામાન્યરૂપે અવિનાભાવસંબંધ ગ્રહણ કરીને જ બીજાના શરીરમાં આત્માનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. આ જ સામાન્યતોદષ્ટ અનુમાન છે.

130. તથા નાસ્તિ જીવ इति योऽयं जीवनिषेधध्वनिः स जीवास्तित्व-
नान्तरीयक एव, निषेधशब्दत्वात् । यथा नास्त्यत्र घट इति शब्दोऽन्यत्र
घटास्तित्वाविनाभाव्येव । प्रयोगश्चात्र—इह यस्य निषेधः क्रियते तत्त्वचिद-
स्त्येव, यथा घटादिकम् । निषिध्यते च भवता 'नास्ति जीवः' इति वचनात् ।
तस्मादस्त्येवासौ । यच्च सर्वथा नास्ति, तस्य निषेधोऽपि न दृश्यते, यथा
पञ्चभूतातिरिक्तषष्ठभूतस्येति । नन्वसतोऽपि खरविषाणादेर्निषेधदर्शनाद-
नैकान्तिकोऽयं हेतुरिति चेत्; न; इह यत्किमपि वस्तु निषिध्यते, तस्यान्यत्र
सत एव विवक्षितस्थाने संयोग-समवाय-सामान्य-विशेष-लक्षणं
चतुष्टयमेव निषिध्यते, न तु सर्वथा तदभावः प्रतिपाद्यते । यथा नास्ति गृहे
देवदत्त इत्यादिषु गृहदेवदत्तादीनां सतामेव संयोगमात्रं निषिध्यते, न तु तेषां
सर्वथैवास्तित्वमपाक्रियते । तथा नास्ति खरविषाणमित्यादिषु खरविषाणा-
दीनां सतामेव समवायमात्रं निराक्रियते । तथा नास्त्यन्यश्चन्द्रमा इत्यादिषु
विद्यमानस्यैव चन्द्रमसोऽन्यचन्द्रनिषेधाच्चन्द्रसामान्यमात्रं निषिध्यते, न तु
सर्वथा चन्द्राभावः प्रतिपाद्यते । तथा न सन्ति घटप्रमाणानि मुक्ताफला-
नीत्यादिषु घटप्रमाणतामात्ररूपो विशेषो मुक्ताफलानां निषिध्यते, न तु
तदभावः ख्याप्यत इति । एवं नास्त्यात्मेत्यत्रापि विद्यमानस्यैवात्मनो यत्र
वचन येन केनचित्सह संयोगमात्रमेव त्वया निषेद्धव्यं, यथा नास्त्यात्मा-
स्मिन् वपुषीत्यादि, न तु सर्वथात्मनः सत्त्वामांत ।

130. (૧૦) વંળી, 'જીવ નથી' આ જીવના નિષેધનો જીવના અસ્તિત્વ સાથે અવિનાભાવસંબંધ છે, આ નિષેધ જીવના અસ્તિત્વ વિના થઈ શકતો નથી કેમ કે આ નિષેધાત્મક પ્રયોગ છે. જેમ 'અહીં ઘડો નથી' આ ઘડાનો નિષેધ બીજા સ્થાને ઘડાના અસ્તિત્વ વિના થઈ શકતો નથી તેમ જીવનો નિષેધ પણ ક્યાંક ને ક્યાંક જીવના અસ્તિત્વની અપેક્ષા રાખે છે, તે જીવના અસ્તિત્વ વિના થઈ શકતો નથી. અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે — જેનો નિષેધ કરવામાં આવે તે ક્યાંક તો વિદ્યમાન હોય જ,

જેમ કે ઘટ વગેરે. 'જીવ નથી' આ રૂપમાં તમે ચાર્વાકો જીવનો નિષેધ કરો છો, તેથી જીવનું અસ્તિત્વ ક્યાંક તો અવશ્ય હોવું જ જોઈએ. પ્રતિષેધ વિધિપૂર્વક જ થાય. જે સર્વથા ન હોય તેનો નિષેધ પણ દેખાતો નથી, જેમ કે પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોથી અતિરિક્ત છઠ્ઠું ભૂત. [ચાર્વાકો ખરેખર પાંચ નહિ પણ ચાર જ ભૂતો માને છે.]

શંકા— ખરવિષાણ આદિ સર્વથા અસત્ પદાર્થોનો પણ નિષેધ થતો દેખાય છે, તેથી જેનો નિષેધ થતો હોય તેનું અસ્તિત્વ હોવું જ જોઈએ એ નિયમ ખંડિત થતો હોઈ તમારો હેતુ વ્યભિચારી છે, અનૈકાન્તિક છે.

જૈન ઉત્તર— આ શંકા ખોટી છે. જે વસ્તુનો નિષેધ કરવામાં આવતો હોય તે વસ્તુ ક્યાંક તો અવશ્ય વિદ્યમાન હોવી જોઈએ. હા, જ્યારે વસ્તુનો નિષેધ કરવામાં આવે છે ત્યારે ખરેખર તો વસ્તુના સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય કે વિશેષનો અર્થાત્ આ ચારનો નિષેધ કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુના સર્વથા અભાવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું નથી. ઉદાહરણો દ્વારા આ વાત સમજાવે. 'આ ઘરમાં દેવદત્ત નથી' ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં દેવદત્ત મોજૂદ છે (અર્થાત્ જીવે છે) અને ઘર પણ મોજૂદ છે. દેવદત્તના ઘર સાથેના સંયોગનો જ માત્ર નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. દેવદત્તનો સર્વથા નિષેધ તો અહીં કોઈ પણ રીતે કરી શકાય નહિ. તેવી જ રીતે 'ખરવિષાણ નથી' આ પ્રયોગમાં ગધેડું પણ મોજૂદ છે અને શિંગડું પણ મોજૂદ છે, માત્ર તેમના સમવાયસંબંધનો જ નિષેધ અહીં વિવક્ષિત છે અર્થાત્ 'ગધેડામાં શિંગડાનો સમવાયસંબંધ' નથી. અહીં ન તો ગધેડાનો નિષેધ છે કે ન તો શિંગડાનો કેમ કે બન્ને મોજૂદ છે. 'બીજો ચન્દ્રમા નથી' આ પ્રયોગમાં મોજૂદ ચન્દ્રમાના સાદૃશ્યનો અન્યત્ર નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ આ અભિપ્રાય છે—'આ ચન્દ્રમાના સમાન ધર્મવાળો બીજો ચન્દ્રમા નથી' એટલે કે ચન્દ્રમા અનેક નથી કિન્તુ એક છે. તેથી અહીં ચન્દ્રમાના સર્વથા અભાવનું પ્રતિપાદન નથી. 'મોતી ઘટપરિમાણ નથી' આ પ્રયોગમાં ન તો મોતીનો નિષેધ છે કે ન તો ઘટપરિમાણનો પરંતુ મોતીમાં ઘટપરિમાણનો નિષેધ છે જે ઘટપરિમાણ ઘટનો ધર્મ છે મોતીનો ધર્મ નથી. આ જ રીતે 'આત્મા નથી' એનું તાત્પર્ય જ એ છે કે ક્યાંક વિદ્યમાન આત્માનો કોઈ ખાસ શરીર આદિ સાથે સંયોગ નથી. જેમ 'આ શરીરમાં આત્મા નથી' અહીં પ્રસ્તુત શરીર અને આત્માના કેવળ સંયોગનો જ નિષેધ છે તેમ 'આત્મા નથી' આ સામાન્ય નિષેધમાં પણ 'આત્માનો કોઈ વસ્તુ સાથે સંયોગ નથી' એ જાતનો માત્ર સંયોગનો જ નિષેધ સમજવો જોઈએ, આત્માનો સર્વથા નિષેધ ન સમજવો જોઈએ.

131. અત્રાહ કશ્ચિત્—નનુ યદિ યન્નિષિધ્યતે તદસ્તિ, તર્હિ મમ ત્રિલોકેશ્વરતાપ્યસ્તુ, યુષ્પદાદિર્નિષિધ્યમાનત્વાત્ । તથા ચતુર્ણાં સંયોગા—

દિપ્રતિષેધાનાં પચ્છમોડપિ પ્રતિષેધપ્રકારોઽસ્તિ ત્વયૈવ નિષિધ્યમાનત્વાત્ ।

131. અહીં કોઈ શંકા કરે છે— જો જેનો નિષેધ કરાતો હોય તેનું અસ્તિત્વ અવશ્ય હોય જ તો તમે જેનો મને ત્રણ લોકનો ઈશ્વર નથી માનતા અર્થાત્ મારી ત્રિલોકેશ્વરતાનો નિષેધ કરો છો એટલે મારી ત્રિલોકેશ્વરતાનો પણ સદ્ભાવ હોવો જોઈએ. તેવી જ રીતે તમે જેનોએ તમારા નિષેધના પ્રકરણમાં સંયોગ આદિ નિષેધના ચાર પ્રકારોથી અતિરિક્ત પાંચમા પ્રકારનો નિષેધ કર્યો છે, એટલે નિષેધના પાંચમા પ્રકારનું અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ.

132. તદ્યુક્તમ્, ત્રિલોકેશ્વરતાવિશેષમાત્રં ભવતો નિષિધ્યતે યથા ઘટ-પ્રમાણત્વં મુક્તાનાં ન તુ સર્વથેશ્વરતા, સ્વશિષ્યાદીશ્વરતાયાસ્તવાપિ વિદ્યમાન-ત્વાત્ । તથા પ્રતિષેધસ્યાપિ પચ્છસંખ્યાવિશિષ્ટત્વમવિદ્યમાનમેવ નિવાર્યતે ન તુ સર્વથા પ્રતિષેધસ્યાભાવચતુઃસંખ્યાવિશિષ્ટસ્ય સદ્ભાવાત્ ।

132. જેનોનો ઉત્તર— આ શંકા યોગ્ય નથી. જેમ મોતીમાં ઘટના પરિમાણનો નિષેધ કરાય છે તેમ ત્રિલોકેશ્વરતા નામના વિશેષ ધર્મનો, જે વિશેષ ધર્મ તીર્થંકરમાં પ્રસિદ્ધ છે તેનો, તમારામાં નિષેધ કરાય છે, ત્રિલોકેશ્વરતાનો સર્વથા નિષેધ કરાતો નથી. તમારી પ્રભુતા પણ તમારા શિષ્યો પર છે જ, તેનો કોઈ સર્વથા નિષેધ કરતું નથી. તેવી જ રીતે નિષેધના પ્રકારોમાં પાંચની સંખ્યાનો નિષેધ કરાય છે, નિષેધના પ્રકારોનો અભાવ કરાતો નથી. નિષેધના ચાર પ્રકારો તો છે જ, તેમનામાં પાંચમો પ્રકાર નથી એટલો જ અર્થ નિષેધનો છે. નિષેધ પણ છે અને પાંચની સંખ્યા પણ છે પરંતુ નિષેધ અને પાંચની સંખ્યા બન્નેનો પરસ્પર વિશેષણવિશેષ્યભાવ નથી.

133. નનુ સર્વમપ્યસંબદ્ધમિદમ્ । તથાહિ—મત્રિલોકેશ્વરત્વં તાવદ-સદેવ નિષિધ્યતે, પ્રતિષેધસ્યાપિ પચ્છસંખ્યાવિશિષ્ટત્વમપ્યવિદ્યમાનમેવ નિવાર્યતે । તથા સંયોગસમવાયસામાન્યવિશેષાણામપિ ગૃહદેવદત્તચ્ચરવિ-ષાણાદિષ્વસતામેવ પ્રતિષેધ ઇતિ । અતો યન્નિષિધ્યતે તદસ્ત્યેવેત્યેતત્કથં ન પ્લવત ઇતિ ।

133. શંકા— તમારી જેનોની ઉપર કહેલી બધી વાતો અસંગત છે. મારી ત્રિલોકેશ્વરતાનું જગતમાં ક્યાંય પણ અસ્તિત્વ નથી, તે સર્વથા અસત્ છે છતાં તેનો નિષેધ કરાય છે. નિષેધના ચાર પ્રકારની બાબતમાં પણ નિષેધનો પાંચમો પ્રકાર ક્યાંય પણ નથી, તે પણ સર્વથા અસત્ છે. આમ નિષેધનું પંચસંખ્યાવિશિષ્ટત્વ સર્વથા અસત્ છે અને છતાં તેનો નિષેધ કરાય છે. તેથી જ્યારે આ સર્વથા અસત્ પદાર્થોનો નિષેધ

કરાય છે ત્યારે 'વિદ્યમાન પદાર્થોનો જ નિષેધ કરી શકાય' એ તમારો નિયમ ક્યાં રહ્યો? તેવી જ રીતે ઘર અને દેવદત્તનો સંયોગ, ખર અને વિષાણનો સમવાય, ચંદ્રમાં ચન્દ્રત્વ સામાન્ય અને મોતીમાં ઘટપ્રમાણતારૂપ વિશેષ (વિશેષ ધર્મ) સર્વથા અસત્ છે તેમ છતાં તેમનો નિષેધ કરાય છે. તેથી 'જેનો નિષેધ કરાય છે તેનું અસ્તિત્વ હોય છે જ' આ નિયમ તૂટી જાય છે, એટલે તેને દોષયુક્ત કેમ ન માનવો ?

134. અત્રોચ્યતે—દેવદત્તાદીનાં સંયોગાદયો ગૃહાદિષ્વેવાસન્તો નિષિધ્યન્તે । અર્થાન્તરે તુ તેષાં તે સન્ત્યેવ । તથાહિ— ગૃહેણૈવ સહ દેવદત્તસ્ય સંયોગો ન વિદ્યતે અર્થાન્તરેણ ત્વારામાદિના વર્તત એવ । ગૃહસ્યાપિ દેવદત્તેન સહ સંયોગો નાસ્તિ, યદ્વાદિના તુ વિદ્યત એવ । એવં વિષાણસ્યાપિ ય્વર એવ સમવાયઃ નાસ્તિ, ગવાદાવસ્ત્યેવ । સામાન્યમપિ દ્વિતીયચન્દ્રાભાવાચ્ચન્દ્ર એવ નાસ્તિ, અર્થાન્તરે તુ ઘટાદાવસ્ત્યેવ । ઘટપ્રમાણત્વમપિ મુક્તાસુ નાસ્તિ, અન્યત્ર વિદ્યત એવ । ત્રિલોકેશ્વરતાપિ ભવત એવ નાસ્તિ, તીર્થકરાદાવસ્ત્યેવ । પદ્મસંખ્યાવિશિષ્ટત્વમપિ પ્રતિષેધપ્રકારેષુ નાસ્તિ, અનુત્તરવિમાનાદાવસ્ત્યે— વેત્યનયા વિવક્ષયા બ્રૂમઃ યન્નિષિધ્યતે તત્સામાન્યેન વિદ્યત એવ । ન ત્વેવં પ્રતિજાનીમહે યદ્યત્ર નિષિધ્યતે તત્તત્રૈવાસ્તીતિ ચેન વ્યભિચારઃ સ્યાત્, એવં સત એવ જીવસ્ય યત્ર ક્વાપિ નિષેધઃ સ્યાન્ન પુનઃ સર્વત્રેતિ ।

134. જેનો— આ શંકાનો અમે નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપીએ છીએ: એ વાત બરાબર છે કે દેવદત્ત આદિનો સંયોગ આદિ ઘર આદિ સાથે નથી તેમ છતાં તેમનો નિષેધ કરાય છે. પરંતુ અહીં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દેવદત્ત આદિનો સંયોગ આદિ બીજા પદાર્થો સાથે છે જ, એટલે તેઓ સર્વથા અસત્ નથી. દેવદત્તનો સંયોગ ઘર સાથે નથી એ સાચું પરંતુ તેનો સંયોગ ઉદ્યાન આદિ સાથે તો છે. ઘરનો તેની સાથે સંયોગ નથી પરંતુ ખાટ આદિ સાથે તો છે. દેવદત્ત ઘર બહાર ખાટ પર બેઠો છે કે ઉદ્યાનમાં બેઠો છે. તે સમયે 'દેવદત્ત ઘરમાં નથી' એવો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે શિંગડાનો ગધેડામાં સમવાય નથી એ સાચું પરંતુ શિંગડાનો ગાય આદિમાં તો સમવાય છે જ. સામાન્ય પણ બીજો ચન્દ્ર ન હોવાથી ચન્દ્રમાં નથી એ સાચું પણ ઘડા આદિ પદાર્થોમાં તો સામાન્ય છે જ. મોતીમાં ઘટપરિમાણ નથી એ સાચું પરંતુ તડબૂચ આદિમાં તો તે હોય છે. ત્રિલોકેશ્વરતા પણ તમારામાં જ નથી પરંતુ તીર્થકર આદિમાં તે હોય છે જ. પ્રતિષેધના પ્રકારોમાં પાંચની સંખ્યા નથી પરંતુ સ્વર્ગના અનુત્તર વિમાનો વગેરેમાં તો પાંચની સંખ્યા છે. [અનુત્તર વિમાનો પાંચ છે — વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ.]. આ અભિપ્રાયથી અમે કહ્યું હતું

કે 'જેનો નિષેધ કરાય છે તે સામાન્યરૂપે ક્યાંક ને ક્યાંક હોય છે જ.' અમે એ તો કહેતા જ નથી કે 'જેનો જ્યાં નિષેધ કરવામાં આવે છે તેનું ત્યાં અસ્તિત્વ હોય છે'. જો અમે આવો નિયમ કર્યો હોત તો તેમાં અવશ્ય દૂષણ આવે. તેથી સામાન્યપણે ક્યાંક ને ક્યાંક વિદ્યમાન જીવનો કોઈ વિશેષ શરીર આદિમાં નિષેધ કરવામાં આવે છે પણ સર્વત્ર નિષેધ કરવામાં આવતો નથી. આમ જીવનો નિષેધ જ જીવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે.

**135. તથાસ્તિ દેહેન્દ્રિયાતિરિક્ત આત્મા ઇન્દ્રિયોપરમેઽપિ તદુપલબ્ધાર્થાનુસ્મરણાત્, પચ્ચવાતાયનોપલબ્ધાર્થાનુસ્મર્તૃદેવદત્તવત્, ઇતિ સિદ્ધમનુ-
માનગ્રાહ્ય આત્મેતિ ।**

135. (૧૧) શરીર અને ઇન્દ્રિયથી અતિરિક્ત આત્મા છે કેમ કે ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર અટકી જાય છે કે ઇન્દ્રિયનો નાશ થઈ જાય છે ત્યારે પણ પહેલાં ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણેલા પદાર્થોનું સ્મરણ થાય છે. જેમ દેવદત્તને મકાનની પાંચ બારીઓમાંથી જોયેલા પદાર્થોનું બારીઓ બંધ કરી દીધા પછી બરાબર સ્મરણ થાય છે તેવી રીતે જ્ઞાનની આ ઇન્દ્રિયોરૂપી બારીઓ બંધ થઈ જવા છતાં પૂર્વે તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ્ઞાત પદાર્થોનું સ્મરણ કરનારો કોઈ આત્મા છે જ જે આ ઇન્દ્રિયોરૂપી બારીઓથી અતિરિક્ત સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આમ આત્મા અનુમાનગ્રાહ્ય છે એ સાબિત થયું.

**136. અનુમાનગ્રાહ્યત્વે હિ સિદ્ધે તદન્તર્ભૂતત્વેનાગમોપમાનાર્થાપત્તિ-
ગ્રાહ્યતાપિ સિદ્ધા ।**

136. આ પ્રમાણે ઉપર આપેલાં અનુમાન વડે આત્માની સિદ્ધિ સારી રીતે કરી દીધી હોઈ આગમ, ઉપમાન અને અર્થાપત્તિ દ્વારા પણ આત્માની સિદ્ધિ માની લેવી જોઈએ કેમ કે આગમ આદિ એક રીતે તો અનુમાનના જ પ્રકારો છે. [વૈશેષિકો અને બૌદ્ધો તે બધાંનો અનુમાનમાં જ સમભેશ કરે છે.]

**137. કિંચ, 'પ્રમાણપચ્ચકાભાવેન' ઇત્યાદિ ચદપ્યવાદિ, તદપિ
મદિરાપ્રમાદિવિલસિતસોદરમ્; યતો હિમવત્પલપરિમાણાદીનાં પિશાચાદીનાં
ચ પ્રમાણપચ્ચકાભાવેઽપિ વિદ્યમાનત્વાદિતિ, અતો ચત્ર પ્રમાણપચ્ચકાભાવ-
સ્તદસદેવેત્યનૈકાન્તિકમ્ ઇતિ સિદ્ધઃ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણગ્રાહ્ય આત્મા ।**

137. તમે ચાર્વાકીએ પહેલાં આત્માને પાંચ પ્રમાણોનો અવિષય કહીને અભાવપ્રમાણનો વિષય દર્શાવ્યો છે. તે તમારી વાત તો મદિરાના નશામાં ચકચૂર શરાબીની વાત જેવી છે. હિમાલયનું વજન કેટલી રતી છે, પિશાચનો આકાર કેવો છે, તેમને આપણા પાંચે પ્રમાણો ગ્રહણ કરતા નથી, જાણતા નથી તેમ છતાં વિદ્યમાન

છે, તેમનો અભાવ નથી. હિમાલયનું વજન રતીઓના હિસાબે છેવટે કંઈક તો હશે જ, પિશાચ આદિનો આકાર પણ કોઈ ને કોઈ જાતનો તો હશે જ. તેથી જે વસ્તુમાં પાચ પ્રમાણોનો વ્યાપાર અસંભવ હોય તે વસ્તુનો અભાવ હોય જ એવું માની શકાતું નથી. આમ વસ્તુનો અભાવ સાધવા આપવામાં આવતો હેતુ 'કેમ કે પ્રમાણપંચકનો અભાવ છે' વ્યભિચારી છે, તેથી તે વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ કરવામાં કોઈ પણ રીતે સમર્થ નથી. એટલે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી આત્મા નિર્બાધપણે સિદ્ધ થઈ જાય છે.

138. स च विवृत्तिमान् परलोकयायी । तत्र चानुमानमिदम्—
तदहर्जातबालकस्याद्यस्तन्याभिलाषः पूर्वाभिलाषपूर्वकः, अभिलाषत्वात्,
द्वितीयदिनाद्यस्तनाभिलाषवत् । तदिदमनुमानमाद्यस्तनाभिलाषस्याभिला-
षान्तरपूर्वकत्वमनुमापयदर्शापत्त्या परलोकगामिनं जीवमाक्षिपति, तज्ज-
न्मन्यभिलाषान्तराभावादिति स्थितम् ।

138. આત્મા પરિવર્તનશીલ છે. તે અનેક મનુષ્ય, પશુ આદિ યોનિઓમાં જાય છે, આ દેહ છોડી પરલોકમાં બીજો દેહ ધારણ કરે છે. પરલોકને સિદ્ધ કરતું અનુમાન આ પ્રમાણે — તાજા જન્મેલા નવજાત શિશુને સ્તનપાન કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તે પહેલાં કરેલા સ્તનપાનની ઇચ્છાપૂર્વક હોય છે કેમ કે તે ઇચ્છા છે. જેવી રીતે તે શિશુને બીજા દિવસે થતી સ્તનપાનની ઇચ્છા પહેલાં દિનની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થઈ છે તેવી જ રીતે નવજાત શિશુની સર્વપ્રથમ ઇચ્છાની ઉત્પત્તિ પણ તેના પહેલાંની ઇચ્છાથી માનવી જોઈએ. આમ આજની સ્તનપાનની ઇચ્છાની ઉત્પત્તિ પૂર્વ ઇચ્છાપૂર્વક જોઈને સૌપ્રથમ થનારી નવજાત શિશુની ઇચ્છાને પણ પૂર્વ ઇચ્છાપૂર્વક માનવી જોઈએ. હવે વિચારો કે નવજાત શિશુ નવ મહિના માતાના પેટમાં અચેતનવત્ રહ્યું હતું, તે સમયે તો તેને સ્તનપાનની ઇચ્છા થઈ શકતી નથી. તેથી ગર્ભમાં આવતાં પહેલાં પૂર્વજન્મમાં થયેલી સ્તનપાનની ઇચ્છા નવજાત શિશુમાં સૌપ્રથમ સ્તનપાનની ઇચ્છાને ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનવું તર્કસંગત છે કેમ કે તે નવજાત શિશુને વર્તમાન જન્મમાં થતી સૌપ્રથમ સ્તનપાનઈચ્છાની જનક સ્તનપાનઈચ્છા વર્તમાન જન્મમાં તો સંભવતી જ નથી અને ગર્ભાવસ્થામાં તો અચેતનવત્ તેને સ્તનપાનની ઇચ્છા ક્યાંથી હોઈ શકે ? તેથી પૂર્વજન્મ માન્યા વિના નવજાત શિશુની સૌપ્રથમ સ્તનપાનની ઇચ્છા ઘટતી નથી એટલે અર્થાપત્તિથી પૂર્વજન્મ સિદ્ધ થાય છે અને પૂર્વજન્મ સિદ્ધ થતાં જીવ પરલોકગામી છે એ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. [નવજાત શિશુ સૌપ્રથમ સ્તન જુએ છે, તેને જોતાં જ સ્તનની ક્ષુધાનિવારકતા અને સુખસાધનતાનો તેને પહેલાં જે અનુભવ થયેલો તેનું તે સ્મરણ કરે છે અને નિશ્ચય કરે છે કે આ સ્તન પહેલાં અનુભવેલ સ્તન

જેવું જ ક્ષુધાનિવારક અને સુખસાધન હોવું જોઈએ, પરિણામે તે સ્તનપાન કરવા લાગી જાય છે. સ્મૃત પૂર્વાનુભવ વર્તમાન જન્મમાં તો તેને થયો નથી, એટલે માનવું પડે છે કે તે તેને પૂર્વજન્મમાં જ થયો હોવો જોઈએ. આમ પૂર્વજન્મ સિદ્ધ થાય છે.]

[નવજાત શિશુના મુખ ઉપર હાસ્ય દેખીને સમજી શકાય કે તેને હર્ષ થયો છે. તેના શરીરે કંપ દેખી સમજી શકાય કે તેને ભય થયો છે. અને તેનું રુદન સાંભળીને સમજી શકાય છે કે તેને શોક થયો છે. હર્ષ, ભય અને શોક વિના હાસ્ય, કંપ અને રુદન ઉત્પન્ન થાય નહિ. કારણ વિના કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ. એટલે કાર્ય દ્વારા કારણનું અનુમાન થાય છે. હાસ્ય વગેરે કાર્ય છે અને હર્ષ વગેરે તેમનાં કારણો છે. તેથી નવજાત શિશુના સૌપ્રથમ હાસ્ય ઉપરથી હર્ષનું, કંપ ઉપરથી ભયનું અને રુદન ઉપરથી શોકનું અનુમાન થાય છે. ઈષ્ટ વિષયની પ્રાપ્તિ થતાં જે સુખ જન્મે છે તેને હર્ષ કહેવામાં આવે છે અને ઈષ્ટ વિષયની અપ્રાપ્તિના કારણે કે વિયોગના કારણે જે દુઃખ જન્મે છે તેને શોક કહેવામાં આવે છે. વિષયને આપણે ઈષ્ટ ત્યારે જ ગણીએ છીએ જ્યારે આપણને સ્મરણ થાય કે તજજાતીય વિષયે પહેલાં આપણને સુખાનુભવ કરાવેલો. આમ વર્તમાન વિષય ઈષ્ટ છે એવું ભાન તો જ શક્ય બને જો તજજાતીય વિષયનો પૂર્વાનુભવ થયો હોય, તે અનુભવના સંસ્કારો પડ્યા હોય, તે સંસ્કારો વર્તમાન વિષય ઉપસ્થિત થતાં જાગૃત થયા હોય અને પરિણામે સ્મરણ થયું હોય કે વર્તમાન વિષયની જાતિના વિષયે મને પહેલાં સુખાનુભવ કરાવેલો. નવજાત શિશુ અમુકને ઈષ્ટ કેવી રીતે ગણી શકે? આ જન્મમાં તજજાતીય વિષયનો પહેલાં તેને કદીય અનુભવ થયો ન હોઈ, તે અનુભવના તેવા સંસ્કારો પડ્યા નથી, તેથી તેવા પ્રકારની સ્મૃતિ જન્મી શકે નહિ. એટલે અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ કે નવજાત શિશુના તે આત્માએ તજજાતીય વિષયનો પૂર્વજન્મમાં સુખદ અનુભવ કર્યો હતો, તેથી તે આત્મામાં આ જન્મમાં તેના સંસ્કાર છે, તે સંસ્કાર પૂર્વાનુભૂત જાતિનો વિષય ઉપસ્થિત થતાં જાગૃત થઈ સ્મૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે કે વર્તમાન જાતિના વિષયે પહેલાં મને સુખકર અનુભવ કરાવ્યો હતો, પરિણામે પૂર્વાનુભૂત વિષયની જાતિના ઉપસ્થિત થયેલા વિષયને જોઈ તે સુખકર છે એમ જાણે છે, તેને પ્રાપ્ત કરી હર્ષ પામે છે, અને પ્રાપ્ત ન થાય તો દુઃખ યા શોક પામે છે. આ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે નવજાત શિશુનો આત્મા વર્તમાન જન્મ પહેલાં પણ વિદ્યમાન હતો, તેને પૂર્વજન્મ હતો. પૂર્વામ્યસ્તસ્મૃત્યનુબન્ધાત્ જાતસ્ય હર્ષભય-શોકસંપ્રતિપત્તેઃ । ન્યાયસૂત્ર, ૩.૧.૧૯]

139. તથા કૂટસ્થનિત્યતાપ્યાત્મનો ન ઘટતે, યતો યથાવિદ્યઃ પૂર્વ-દશાયામાત્મા તથાવિદ્ય એવ ચેજ્ઞાનોત્પત્તિસમયેઽપિ ભવેત્, તદા પ્રાગિવ

કથમેઘ પદાર્થપરિચ્છેદકઃ સ્યાત્ ? પ્રતિનિયતસ્વરૂપાઽપ્રચ્યુતિરૂપત્વાત્
કૌટસ્થ્યસ્ય । પદાર્થપરિચ્છેદે તુ પ્રાગપ્રમાતુઃ પ્રમાતૃરૂપતયા પરિણામાત્ કુતઃ
કૌટસ્થ્યમિતિ ?

139. તથા આત્મામાં કૂટસ્થનિત્યતા પણ ઘટતી નથી. આત્માને કૂટસ્થનિત્ય — આત્યન્તિક અપરિવર્તનશીલ, જેવો ને તેવો જ, સદા એક રૂપમાં જ રહેનારો — માનવો પણ તર્ક અને અનુભવની વિરુદ્ધ છે કેમ કે જો આત્મા જેવો પહેલાં હતો તેવો જ રહેતો હોય, તેમાં કંઈ પણ પરિવર્તન ન થતું હોય, તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ તે પહેલાંની જેમ મૂરખ ને મૂરખ જ રહે — તેનામાં પોતાની મૂર્ખતા છોડી જ્ઞાની બનવાની ગુંજાશ જ નથી, તેથી તે પદાર્થોનું જ્ઞાન કેવી રીતે કરશે ? શક્ય જ નથી. જો આત્મા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં પોતાની પહેલાંની અજ્ઞાનદશા યા મૂર્ખતા છોડીને પદાર્થોના સ્વરૂપને યથાવત્ જાણીને જ્ઞાની બની જતો હોય તો તેનામાં બહુ મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું ગણાય. કૂટસ્થનિત્યમાં તો ન કોઈ પહેલાંનો સ્વભાવ નાશ પામે છે કે ન કોઈ નવો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તો સદા એક ને એક સ્વભાવવાળો જ રહે છે. તે જો મૂર્ખ છે તો સદા મૂર્ખ જ અને જો વિદ્વાન છે તો સદા વિદ્વાન જ રહે છે, તે મૂર્ખમાંથી વિદ્વાન હરગિજ બની શકતો નથી.

140. તથા સાંખ્યાભિમતમકર્તૃત્વમપ્યયુક્તમ્ । તથાહિ—કર્તા આત્મા,
સ્વકર્મફલભોક્તૃત્વાત્, યઃ સ્વકર્મફલભોક્તા સ કર્તાપિ દુષ્ટઃ યથા
કૃષીબલઃ । તથા સાંખ્યકલ્પિતઃ પુસ્ત્વો વસ્તુ ન ભવતિ અકર્તૃત્વાત્,
ખપુષ્પવત્ ।

140. સાંખ્યો આત્માને કર્તા માનતા નથી. [તેમના મતમાં કામ કરવું એ તો પ્રકૃતિનું કામ છે, પુરુષ તો કેવળ આરામ કરવા માટે અર્થાત્ ભોગને માટે જ છે અને તે પણ બિચારી પ્રકૃતિ પર દયા ખાઈને ઉપચારથી જ ભોક્તા બને છે.]. તેમની આ માન્યતા અયોગ્ય છે, તર્કશૂન્ય છે. આત્મા ખરેખર કર્મોનો કર્તા છે કેમ કે તે તે કર્મોનાં ફળને ભોગવે છે. જે પોતાનાં કર્મોનું ફળ ભોગવે છે તે તે કર્મોનો કર્તા પણ હોય છે, જેમ કે પોતે ખેતી કરી પકવેલા પાકને ભોગવનારો ખેડૂત. જો સાંખ્યો પુરુષને કર્તા નથી માનતા તો તેમનો પુરુષ સત્ વસ્તુ જ નહિ બને. સાંખ્ય દ્વારા મનાયેલો પુરુષ વસ્તુસત્ નથી કેમ કે તે અકર્તા છે, કંઈ જ કરતો નથી, જેમ કે આકાશકુસુમ.

141. કિંચાત્મા ભોક્તાઙ્ગીક્રિયતે સ ચ ભુજિક્રિયાં કરોતિ, ન વા ।
ચદિ કરોતિ તદાપરાભિઃ ક્રિયાભિઃ કિમપરાદ્ધમ્ ? અથ ભુજિક્રિયામપિ ન

કરોતિ; તર્હિ કથં ભોક્તેતિ ચિન્ત્યમ્ । પ્રયોગશ્ચાત્ર-સંસાર્યાત્મા ભોક્તા ન ભવતિ, અકર્તૃત્વાત્, મુક્તાત્મવત્ । અકર્તૃભોક્તૃત્વાભ્યુપગમે ચ કૃત-નાશાકૃતાભ્યાગમાદિદોષપ્રસન્નઃ । પ્રકૃત્યા કૃતં કર્મ, ન ચ તસ્યા: ફલેના-ભિસમ્બન્ધ ઇતિ કૃતનાશ: । આત્મના ચ તન્ન કૃતમ્, અથ ચ તત્ફલેના-ભિસંબન્ધ ઇત્યકૃતાગમ ઇત્યાત્મન: કર્તૃત્વમઙ્ગીકર્તવ્યમ્ ।

141. તમે સાંખ્યો આત્માને ભોક્તા માનો છો. ભોક્તાનો અર્થ છે ભોગક્રિયાને કરનાર કર્તા. હવે તમે જ કહો કે તમારો પુરુષ ભોગક્રિયાને કરે છે કે નહિ? જો ભોગક્રિયા કરીને તે ભોક્તા બનતો હોય તો અન્ય ક્રિયાઓએ શો અપરાધ કર્યો છે કે જેથી તેમને પુરુષ કરતો નથી? જેવી રીતે તે ભોગક્રિયા કરે છે તેવી જ રીતે અન્ય ક્રિયાઓને કરીને તેણે સાચા કર્તા બનવું જોઈએ. જો તમે કહો કે તે પુરુષ તો ભોગક્રિયા પણ નથી કરતો તો પછી તેને 'ભોક્તા' કેવી રીતે કહી શકાય.' જે ભોગક્રિયા કરે છે તે જ ભોક્તા કહેવાય છે. અનુમાનપ્રયોગ - સંસારી આત્મા ભોક્તા બની શકતો નથી કેમ કે તે ભોગક્રિયા કરતો નથી, જેમ કે મુક્ત આત્મા. અકર્તાને ભોક્તા માનવામાં તો 'કરે કોઈ અને ભોગવે કોઈ' વાળી વાત થઈ. તેમાં તો કૃતનાશ અને અકૃતાભ્યાગમ નામના બે મોટા દોષ આવશે. બિચારી પ્રકૃતિએ તો કાર્ય કર્યું પણ તેને તેનું ફળ ન મળ્યું, તે ભોગવનારી ન બની. આ જ કૃતનાશ છે. ઊલટું, આત્માએ તો કંઈ પણ કર્યું નથી પણ તેને ફળ મળ્યું, તે ભોક્તા બન્યો. આ જ અકૃતાભ્યાગમ અર્થાત્ અકૃતની પ્રાપ્તિ છે. 'કરે કોઈ અને ભોગવે કોઈ' એ દૂષણથી બચવા માટે ભોગવનાર આત્માને કર્તા માનવો જ જોઈએ. [પ્રકૃતિ તો અચેતન છે, એટલે એને ભોગવનારી માનવી યોગ્ય નથી. જો પ્રકૃતિ જ ભોગવનારી બની જાય તો પુરુષ તો તદ્દન નિરર્થક જ બની જાય.]

142. તથા જડસ્વરૂપત્વમપ્યાત્મનો ન ઘટતે, તદ્બાધકાનુમાનસદ્ભા-વાત્ । તથાહિ-અનુપયોગસ્વભાવ આત્મા નાર્થપરિચ્છેદકર્તા, અચેતનત્વાત્ ગગનવત્ । અથ ચેતનાસમવાયાત્ પરિચ્છિન્તીતિ ચેત્; તર્હિ યથાત્મનશ્ચેત-નાસમવાયાત્ જ્ઞાતૃત્વં તથા ઘટસ્યાપિ જ્ઞાતૃત્વપ્રસન્નઃ, સમવાયસ્ય નિત્યસ્યૈ-કસ્ય વ્યાપિન: સર્વત્રાપ્યવિશેષાદિત્યત્ર બહુવક્તવ્યમ્ તત્તુ નોચ્યતે, ગ્રન્થગૌર-વભાગત્ । તતશ્ચાત્મન: પદાર્થપરિચ્છેદકત્વમઙ્ગીકુર્વાણૈશ્ચૈતન્યસ્વરૂપતાપ્ય-સ્ય ગલે પાદિકાન્યાયેન પ્રતિપત્તવ્યેતિ સ્થિતં ચૈતન્યલક્ષણો જીવ ઇતિ ।

142. [સાંખ્યોના મતે પ્રકૃતિ જ્ઞાતા છે, પુરુષ જ્ઞાતા નથી. ન્યાયવૈશિષકોના મતે

જ્ઞાન આત્માનો વિશેષ ગુણ છે. શરીરસંયોગસાપેક્ષ આત્મમનઃ સંયોગથી ઉત્પન્ન થઈ આત્મામાં સમવાયસંબંધથી રહેતા વિષયપ્રકાશક ગુણને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. તેમના મતે દ્રવ્ય અને ગુણનો અત્યંત ભેદ હોઈ આત્મા અને જ્ઞાનમાં અત્યંત ભેદ છે પણ તે બે સમવાયસંબંધથી જોડાયેલા છે. જ્ઞાનગુણ યવાદ્દ્રવ્યભાવી નથી કારણ કે મુક્તિઅવસ્થામાં આત્મા જ્ઞાનશૂન્ય હોય છે. તેનું કારણ એ કે મુક્ત શરીરરહિત હોય છે અને તેને મન પણ હોતું નથી. તેવી જ રીતે જ્ઞાનગુણ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. સંસારી-મુક્ત બધા આત્માઓ વિભુ છે. મુક્ત વિભુ આત્માઓ તો જ્ઞાનશૂન્ય જ હોય છે. પરંતુ સંસારી આત્માઓ વિભુ હોવા છતાં જ્ઞાન તો સાત્મક શરીરમાં જ રહે છે, શરીર બહારના આત્મામાં હોતું નથી અર્થાત્ આત્માનો તે ભાગ જ્ઞાનશૂન્ય હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો જ્ઞાન શરીરાવસ્થિગ્ન આત્મામાં જ હોય છે, શરીરથી અનવસ્થિગ્ન આત્મા જ્ઞાનશૂન્ય હોય છે. કોઈને પ્રશ્ન થાય કે જો જ્ઞાન આત્મામાં સદાકાળ ન રહેતું હોય અને આત્માને વ્યાપીને ન રહેતું હોય તો તેને આત્માનો વિશેષગુણ કેમ ગણાય? તેને આત્માનો વિશેષગુણ એ અર્થમાં કહેવાય છે કે તે આત્મા સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં રહેતું નથી. શરીરસંયોગ અને આત્મમનઃસંયોગના નિમિત્તથી જ્ઞાન આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને શરીર અને મન છૂટી જતાં જ્ઞાન આત્મામાં ઉત્પન્ન થતું નથી, આત્મા જ્ઞાનશૂન્ય બની જાય છે — આ ઉપરથી એમ ન કહી શકાય કે જ્ઞાન આત્માનો ઔપાધિક ગુણ છે? ના, આ ઉપરથી તો એટલું જ કહેવાય કે જ્ઞાન આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ નથી. જો તેને આત્માનો ઔપાધિક ગુણ માનવામાં આવે તો તેનો એવો પણ અર્થ થાય કે તે આત્માનો પોતાનો ગુણ નથી પરંતુ ઉપાધિરૂપ બીજા દ્રવ્યનો ગુણ છે અને તે ઉપાધિરૂપ બીજા દ્રવ્યનો ગુણ આત્મા ઉપર ગમે તે કારણે આરોપાયો છે. ઉદાહરણાર્થ, દર્પણ આગળ મુકેલા લાલ જાસૂદના ફૂલના કારણે દર્પણ લાલ લાગે છે પણ દર્પણ ખરેખર લાલ નથી. અહીં દર્પણનો લાલ રંગ ઔપાધિક કહેવાય છે. ‘ઔપાધિક ગુણ’નો આવો અર્થ થતો હોઈ જ્ઞાનને આત્માનો ઔપાધિક ગુણ ન ગણી શકાય, તે આત્માનો સ્વકીય ગુણ છે — ભલે તે સ્વાભાવિક ન હોય. અહીં ન્યાય-વૈશેષિક માન્યતાની સમજૂતી પૂરી થઈ. હવે ગુણરત્નસૂરિ તેમનું જે ખંડન કરે છે તે જોઈએ.]

આત્માને જડ અર્થાત્ જ્ઞાનશૂન્ય ગણવો પણ ઉચિત નથી કેમ કે આત્માની જ્ઞાનશૂન્યતાના બાધક અનુમાનો મોજૂદ છે. આત્માને જ્ઞાની સિદ્ધ કરનારા અનુમાનો જણાવીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે છે — જ્ઞાનશૂન્ય આત્મા પદાર્થોને જાણી શકતો નથી કેમ કે તે આકાશ જેવો અચેતન છે. ચેતનાના સમવાયથી આત્માને ચેતન અર્થાત્ જ્ઞાનવાળો માનવો પણ ઉચિત નથી કેમકે સમવાયસંબંધ નિત્ય, વ્યાપી તથા એક હોઈ

જેમ અચેતન આત્મા ચેતનાના સમવાયથી ચેતન બની જાય છે અને જગતના પદાર્થોને જાણનારો જ્ઞાતા કહેવાય છે તેમ અચેતન ઘટ પણ ચેતનાના સમવાયથી ચેતન બનીને જ્ઞાતા કહેવાડાવવા લાગશે. 'આત્મામાં જ જ્ઞાનનો સમવાય છે, ઘટાદિમાં નથી' આ નિયમ તો ત્યારે જ બની શકે જો આત્માને જ્ઞાનસ્વભાવ માનવામાં આવે. આ વિષયને કંઈક વિસ્તારથી ચર્ચવો હતો પરંતુ ગ્રન્થનું કદ વધી જવાનો ડર લાગે છે એટલે આટલું જ પૂરતું છે. આમ આત્માને પદાર્થોને જાણવાવાળો માનવો હોય તો તેને જ્ઞાનસ્વભાવવાળો જ માનવો જોઈએ. પદાર્થોને જાણવાવાળા આત્માની જ્ઞાનસ્વભાવતાનો તો ઢોલ પીટવો જોઈએ. વિના જ્ઞાનસ્વભાવ તે પદાર્થોને જાણનારો બની શકતો જ નથી. આટલા વિવેચનથી એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે આત્મા સ્વતન્ત્ર તત્ત્વ છે તથા તે જ્ઞાનસ્વભાવ છે.

143. જીવશ્ચ પૃથિવ્યસેજોવાયુવનસ્પતિદ્વિત્રિચતુઃપન્ચેન્દ્રિયભેદાન્ન-વવિધઃ ।

143. [જીવના મુખ્ય બે ભેદ છે — સંસારી અને મુક્ત.] સંસારી જીવના નવ ભેદ છે — પૃથ્વી (પૃથ્વીકાય), જલ(જલકાય), અગ્નિ (અગ્નિકાય), વાયુ (વાયુકાય), વનસ્પતિ (વનસ્પતિકાય), દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય. [પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય જીવોને એક જ ઈન્દ્રિય હોય છે અને તે ઈન્દ્રિય સ્પર્શનેન્દ્રિય જ હોય છે, બીજી કોઈ નહિ. તેથી આ પાંચ પ્રકારના જીવોને એકેન્દ્રિય જીવો કહે છે. દ્વીન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય આ જ બે ઈન્દ્રિયો હોય છે. ત્રીન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શન, રસન અને ઘ્રાણ આ જ ત્રણ ઈન્દ્રિયો હોય છે; ચતુરિન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને ચક્ષુ આ જ ચાર ઈન્દ્રિયો હોય છે અને પંચેન્દ્રિય જીવોને ઉપર કહેલી ચાર અને પાંચમી શ્રોત્રેન્દ્રિય એમ પાંચે ઈન્દ્રિયો હોય છે. કૃમિ, શંખ, શુક્તિ, જલૂકા આદિ દ્વીન્દ્રિય જીવો છે. કીડી, કુંથુ, કાનખજૂરો, ઉધઈ આદિ ત્રીન્દ્રિય જીવો છે. ભ્રમર, મક્ષિકા, ડાંસ, વીંછી, કરોળિયો આદિ ચતુરિન્દ્રિય જીવો છે. માછલી, ઉરગ, ભુજગ, પશુ, પક્ષી આદિ તિર્યચો અને બધા મનુષ્યો, દેવો તથા નારકો પંચેન્દ્રિય જીવો છે. વળી, એકેન્દ્રિય જીવો સ્થાવર છે જ્યારે બાકીના જીવો ત્રસ છે.]

144. નનુ ભવતુ જીવલક્ષણોપેતત્વાદ્દ્વીન્દ્રિયાદીનાં જીવત્વં, પૃથિવ્યા-દીનાં તુ જીવત્વં કથં શ્રદ્ધેયં વ્યક્તતલ્લિઙ્ગસ્થાનુપલબ્ધેરિતિ ચેત્ ? સત્યમ્; યદ્યપિ તેષુ વ્યક્તં જીવલિઙ્ગં નોપલભ્યતે, તથાપ્યવ્યક્તં તત્સમુપલભ્યત એવા યથા હૃત્પૂરવ્યતિમિશ્રમદિરાપાનાદિભિર્મૂર્ચ્છિતાનાં વ્યક્તલિઙ્ગાભાવેડપિ

સજીવત્વમવ્યક્તલિઙ્ગૈર્વ્યવહિયતે, एवं पृथिव्यादीनामपि सजीवत्वं व्यवह-
णीयम् ।

144. શંકા— હલન-ચલન કરતા કીડા-મકોડા વગેરેને અર્થાત્ દ્વીન્દ્રિય વગેરેને તો જીવ કહેવાની વાત સમજાય છે પણ આ અજીવ જડ પૃથ્વી વગેરેને પણ જીવ કહેવા એ અજબ લાગે છે. એમનામાં કોઈ પણ એવાં સ્પષ્ટ લક્ષણો અર્થાત્ ચિહ્નો દેખાતાં નથી કે જેમના આધારે એમને જીવ માની શકાય.

જૈન ઉત્તર— તમારી વાત સાચી છે. પૃથ્વી આદિ જીવ હોવાનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાતાં નથી પરંતુ અસ્પષ્ટપણે તો તેમનામાં પણ જીવનાં પ્રાયઃ બધાં લક્ષણો વિદ્યમાન છે જે તેમને પણ જીવ સિદ્ધ કરે છે. લક્ષણો અર્થાત્ ચિહ્નો અસ્પષ્ટ હોવાથી જીવ નથી એમ તો ન કહી શકાય. ધતૂરાથી મિશ્રિત મદિરા ભરપૂર પીધા પછી મૂર્છિત થઈ ગયેલા દારૂડિયાઓમાં પણ જીવનાં જ્ઞાન આદિ ચિહ્નો પ્રકટ દેખાતાં નથી તેમ છતાં અસ્પષ્ટ ચિહ્નોના કારણે તે દારૂડિયાઓને અજીવ તો આપણે કહેતા નથી જ. તેવી જ રીતે પૃથ્વી વગેરેને પણ અવ્યક્ત લિંગો(ચિહ્નો)ના બળે જીવ કહેવા જ જોઈએ.

145. નનુ મૂર્ચ્છિતેષૂચ્ચ્વાસાદિકમવ્યક્તં ચેતનાલિઙ્ગમસ્તિ, ન પુનઃ પૃથિવ્યાદિષુ તથાવિધં કિંચિચ્ચેતનાલિઙ્ગમસ્તિ; નૈતદેવમ્; પૃથિવીકાયે તાવત્સ્વસ્વાકારાવસ્થિતાનાં લવણવિદ્દુમોપલાદીનાં સમાનજાતીયાદુરોત્પત્તિમત્ત્વમ્ અર્શો માંસાદુરસ્યેવ ચેતનાચિહ્નમસ્ત્યેવ । અવ્યક્તચેતનાનાં હિ સંભાવિતૈકચેતનાલિઙ્ગાનાં વનસ્પતીનામિવ ચેતનાભ્યુપગન્તવ્યા । વનસ્પતેશ્ચ ચૈતન્યં વિશિષ્ટૃત્વફલપ્રદત્વેન સ્પષ્ટમેવ સાધયિષ્યતે ચ । તત્તોઽવ્યક્તોપયોગાદિલક્ષણસદ્ભાવાત્સચિત્તા પૃથિવીતિ સ્થિતમ્ ।

145. શંકા— મૂર્છિત દારૂડિયાઓમાં તો શ્વાસોચ્ચ્વાસ ચાલે છે, તેમનાં શરીર ગરમ છે, એટલે તેમનામાં જીવનાં ચિહ્નો, અસ્પષ્ટ રૂપમાં તો અસ્પષ્ટ રૂપમાં, મળે છે પરંતુ પૃથ્વી વગેરેમાં ન તો શ્વાસોચ્ચ્વાસ ચાલે છે કે ન તો એવું કંઈ મળે છે કે જેમને જીવનાં અસ્પષ્ટ ચિહ્નો કહી શકાય. તેથી તેમને જીવો કંઈ રીતે માની શકાય ?

જૈન ઉત્તર— ના, તમે કહો છો એવી વાત નથી. જેવી રીતે આપણા શરીરમાં ગુદાની આસપાસ હરસ-મસારૂપ માંસનાં અંકુરો ફૂટે છે જે ચેતનાનાં ચિહ્ન છે, તેવી જ રીતે પથરાઓને (પૃથ્વીને) પણ અંકુરો ફૂટે છે જે પણ ચેતનાનાં જ ચિહ્ન છે. પૃથ્વી આદિમાં પણ સ્વસ્વજાતીય નવાં નવાં અંકુરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જોવા મળે છે જે શક્તિના કારણે લવણના પથરાનાં ખાણમાં લવણના પથરા કઢવા છતાં પણ વૃદ્ધિ

પામે છે. સમુદ્રમાં પરવાળાંના ખડકો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમનામાં રોજ નવાં નવાં અંકુરો ફૂટે છે. આ જ પૃથ્વી જીવ હોવાનાં ચિહ્નો છે, લક્ષણો છે. આમ પોતાનાં સજાતીય અંકુરોને ઉત્પન્ન કરવા એ જ પૃથ્વીને જીવ સિદ્ધ કરનારું મોટું પ્રમાણ છે. જેમ લીલીછમ વનસ્પતિમાં કુંપળો ફૂટવી, ફૂલ આવવાં, ફળ આવવાં વગેરે વનસ્પતિ જીવ છે એ હકીકતને આપોઆપ પ્રકટ કરે છે તેમ જેમનામાં ચેતનાનાં ચિહ્નો પ્રકટ નથી એવાં પૃથ્વી આદિમાં જો ચેતનાનું સૌથી મોટું પ્રમાણ સજાતીય અંકુરોની ઉત્પત્તિ કરવી એ મળતું હોય તો તેમને જીવ યા ચેતન માનવામાં શી તકલીફ છે? જો તેઓ જીવ ન હોય તો તેમનામાં અંકુરો ફૂટે કેમ અને વૃદ્ધિ કેમ પામે? આંબાનું ઉનાળામાં ફળવું, અમુક અમુક ઋતુઓમાં અમુક વનસ્પતિઓને નિયમથી ફૂલ-ફળ આવવાં એ વનસ્પતિનું જીવ હોવાનું પ્રમાણ છે. જો કે વનસ્પતિ જીવ છે એ વાત તો સ્પષ્ટ છે તેમ છતાં પછી આગળ ઉપર તેને બહુ સારી રીતે સિદ્ધ કરીશું. તેથી પૃથ્વીમાં અવ્યક્ત ચૈતન્ય આદિ ચિહ્નો હોવાથી પૃથ્વી જીવ છે, સજીવ છે, સચિત્ત છે એ સિદ્ધ થઈ સ્થિર થયું.

146. નનુ ચ વિદુમપાષાણાદિપૃથિવ્યાઃ કઠિનપુદ્ગલાત્મિકાયાઃ કથં સચેતનત્વમિતિ ચેતુઃ નૈવમ્, ઉચ્યતે—યથા અસ્થિ શરીરાનુગતં સચેતનં કઠિનં ચ દૃષ્ટમ્ એવં જીવાનુગતં પૃથિવીશરીરમપીતિ ।

146. શંકા— પરવાળાંના ખડક, લવણોપલ વગેરેરૂપ પૃથ્વી તો અત્યન્ત કઠણ અને પુદ્ગલાત્મક છે. તેને સજીવ કેવી રીતે કહી શકાય?

જૈન ઉત્તર— કઠણ હોવાના કારણે કોઈને નિર્જીવ ન કહેવાય. આપણા જ સજીવ શરીરમાં રહેલાં સજીવ હાડકાં કઠણ છે એ તો આપણે જોઈએ છીએ જ. શરીરમાં હાડકું તૂટી ગયા પછી વધે છે અને જોડાઈ પણ જાય છે. આ હાડકાની સજીવતાના કારણે બને છે. હાડકાની જેમ વૃદ્ધિ પામનાર કઠણ પૃથ્વીકાય (પરવાળાંના ખડકો, લવણોપલ આદિ) પણ સજીવ છે.

147. અથવા પૃથિવ્યમેજોવાયુવનસ્પતયો જીવશરીરાણિ છેદ્યભેદો-ત્ક્ષેપ્યભોગ્યદ્વેયરસનીયસ્પૃશ્યદ્રવ્યત્વાત્, સાસ્નાવિષાણાદિસંઘાતવત્ । નહિ પૃથિવ્યાદીનાં છેદ્યત્વાદિ દૃષ્ટમપહ્નોતું શક્યમ્ । ન ચ પૃથિવ્યાદીનાં જીવશરીરત્વમનિષ્ઠં સાધ્યતે, સર્વસ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય દ્રવ્યશરીરત્વાભ્યુપગમાત્ । જીવસહિતત્વાસહિતત્વં ચ વિશેષઃ અશસ્ત્રોપહતં પૃથિવ્યાદિકં કદાચિ-ત્સચેતનં સંઘાતત્વાત્, પાણિપાદસંઘાતવત્ । તદેવ કદાચિત્કિંચિદચેતન-મપિ શસ્ત્રોપહતત્વાત્, પાણ્યાદિવદેવ, ન ચાત્યન્તં તદચિત્તમેવેતિ ।

147. અથવા, પૃથ્વી, જલ, આગ, વાયુ અને વનસ્પતિ જીવનાં શરીરો છે કેમ કે તે છેદી, ભેદી, ફેંકી, ભોગવી, સૂંઘી, ચાટી, સ્પર્શી શકાય એવાં દ્રવ્યો છે, જેમ કે ગાયનાં શિંગડાં, ગાયના ગળે લટકતી ગોદડી વગેરે. પૃથ્વી આદિ છેદી શકાય છે, ભેદી શકાય છે એ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, એટલે તેનો ઈન્કાર થઈ શકે નહિ. [મોટા મોટા પર્વતોને કાપી પથ્થરો લાવી મહેલો બનાવાય છે એ તો સૌ જાણે છે.] પૃથ્વી આદિને જીવનું શરીર માનવું અનિષ્ટ છે અને અમે અનિષ્ટને સિદ્ધ કરીએ છીએ એવું નથી. અર્થાત્ પૃથ્વી આદિને જીવનું શરીર માનવું અનિષ્ટ નથી કેમ કે જગતનું સઘળું પુદ્ગલદ્રવ્ય શરીરો બનવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. તે શરીરો દ્રવ્યશરીરો તો છે જ. પરંતુ તે દ્રવ્યશરીરોમાં કેટલાંક દ્રવ્યશરીરો સજીવ હોય છે અને કેટલાંક નિર્જીવ. જે પથ્થરની ખાણમાં અત્યાર સુધી શસ્ત્રોનો (ટાંકણાં, પથ્થર કાપવાનું મશીન આદિનો) આઘાત લાગ્યો નથી તે ખાણરૂપ પૃથ્વી સચેતન છે કારણ કે તે વૃદ્ધિ પામતી શિલાઓનો સંઘાત છે જેમ કે હાથપગનો સંઘાત. જ્યારે તેમાં શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરી તેને કાપી પથ્થરો કાઢવામાં આવે છે ત્યારે તે પૃથ્વીનો તે કપાયેલો ભાગ નિર્જીવ થઈ જાય છે કારણ કે તે પૃથ્વીભાગને હથિયારોથી કાપી અલગ કરી દેવામાં આવ્યો છે, જેમ કે સજીવ શરીરમાંથી કાપી નાખેલો હાથ. તેથી પૃથ્વીને સર્વથા અચેતન ન કહી શકાય. હા, જે પૃથ્વી વૃદ્ધિ પામતી નથી તેને તો અમે જૈનો પણ સચેતન નથી કહેતા. કોઈ પૃથ્વી સચેતન હોય છે અને કોઈ પૃથ્વી અચેતન. એટલે પૃથ્વી સચેતન હોય છે એ માનવું જોઈએ.

148. અથ નાપ્કાયો જીવઃ, તલ્લક્ષણાયોગાત્, પ્રસ્ત્રવણાદિવદિતિ ચેત્; નૈવમ્; હેતોરસિદ્ધત્વાત્ । યથાહિ—હસ્તિનઃ શરીરં કલલાવસ્થાયામધુનોત્પન્નં સદવં સચેતનં ચ દૃષ્ટમ્ એવમપ્કાયોઽપિ, યથા વાણ્ડકે રસમાત્રમ-સંજાતાવયવમનભિવ્યક્તચઞ્ચાદિપ્રવિભાગં ચેતનાવદ્દૃષ્ટમ્ । એષૈવ ચોપમા અજીવાનામપિ । પ્રયોગશ્ચાયમ્—સચેતના આપઃ, શસ્ત્રાનુપહતત્વે સતિ દ્રવત્વાત્, હસ્તિશરીરોપાદાનભૂતકલલવત્ । હેતોર્વિશેષણોપાદાનાત્ પ્રસ્ત્રવ-ણાદિવ્યુદાસઃ ।

148. શંકા—વારુ, પૃથ્વીમાં જીવ છે એ માની લઈએ પણ જલકાય (જલ) જીવ નથી કારણ કે તેમાં જીવનું કોઈ ચિહ્ન મળતું નથી, જેમ કે પેશાબ.

જૈન ઉત્તર— ના એવું નથી. તમારો હેતુ અસિદ્ધ છે. જ્યારે હાથીનું શરીર હાથિણીના ગર્ભમાં કલલ અર્થાત્ પાણી જેવું પાતળું હોય છે ત્યારે તે તરલ પ્રવાહી

હોવા છતાં સચેતન જણાય છે, તેવી જ રીતે પાણીને પણ સચેતન માનવું જોઈએ. વળી ઈંડામાં પક્ષીનું શરીર સાવ પાણી જેવું જ પ્રવાહી હોય છે, તે સમયે તેમાં હાથ, પગ, યાંચ આદિ કોઈ અવયવ વ્યક્ત યા પ્રગટ થયા નથી હોતા. તે જે પ્રમાણે સચેતન છે તે જ પ્રમાણે પાણી પણ સચેતન છે. પાણી ઈંડામાં રહેલા તરલ પદાર્થની જેમ જ સજીવ છે. અનુમાનપ્રયોગ — વલોવ્યા વિનાનું, અતાડિત જલ સચેતન છે કેમકે શસ્ત્ર આદિથી તાડિત ન થયેલું તે પ્રવાહી છે. જેમ હાથીના સ્થૂળ શરીરનું મૂલ ગર્ભવર્તી કલલ પ્રવાહી હોવા સાથે સચેતન છે, તેમ જલ પણ પ્રવાહી હોવા સાથે સચેતન છે. મૂત્ર આદિ પ્રવાહી મૂત્રાશય આદિથી તાડિત હોય છે, તેથી તેઓ પ્રવાહી હોવા છતાં સજીવ નથી. તેથી 'શસ્ત્ર આદિથી અતાડિત' એ વિશેષણથી મૂત્ર આદિની વ્યાવૃત્તિ થઈ જાય છે.

149. તથા સાત્મકં તોયમ્, અનુપહતદ્રવત્વાત્, અણ્ડકમધ્યસ્થિત-કલલવદિતિ । इदं वा प्राग्बज्जीववच्छरीरत्वे सिद्धे सति प्रमाणम् । सचेतना हिमादयः क्वचित्, अप्कायत्वात्, इतरोदकवदिति । तथा क्वचन चेतनावत्य आपः, खातभूमिस्वाभाविकसंभवात्, दर्दुरवत् । अथवा सचेतना अन्तरिक्षोद्भवा आपः, अभ्रादिविकारे स्वत एव संभूय पातात्, मत्स्यविदित ।

149. જેમ ઈંડાની અંદર રહેલો પાતળો પ્રવાહી પદાર્થ, પ્રહાર યા તાડનથી મુક્ત રહેતાં, સચેતન હોય છે તેમ અતાડિત જલ પણ સચેતન હોય છે કેમ કે તે પણ અતાડિત પ્રવાહી પદાર્થ છે. જ્યારે લાકડી આદિ સાધનોથી પાણીને વલોવવામાં આવે, આઘાત કરવામાં આવે, કોઈપણ રીતે તેને ફટકારવામાં આવે ત્યારે તે અચેતન બની જાય. તેથી હેતુમાં 'અતાડિત' વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે. પહેલાં અતાડિત હોવાથી સજીવ પાણીને પછી તાડન કરતાં તે જ પાણી નિર્જીવ બની જાય છે એમ પહેલાંની જેમ સમજવું. કોઈ કોઈ બરફ વગેરે પણ સચેતન હોય છે કેમ કે તેઓ જલકાય છે, જેમ કે અન્ય પાણી. જમીનમાંથી સ્વાભાવિકપણે નીકળતું પાણી સચેતન હોય છે કેમ કે તે પૃથ્વી ખોદતાં જ સ્વાભાવિકપણે નીકળે છે, જેમ જમીન ખોદતાં સચેતન દેડકાં નીકળે છે તેમ. વાદળોમાંથી વરસતું પાણી સચેતન હોય છે કેમ કે વાદળો બંધાતાં તે આપોઆપ વરસે છે, જેમ કે વાદળોમાંથી વરસતી સચેતન માછલીઓ. જેવી રીતે ચોમાસામાં વાદળોમાં ઠંડી, ગરમી આદિના નિમિત્તથી માછલીઓ ઉત્પન્ન થઈ વરસે છે તેવી જ રીતે પાણી પણ વાદળોના વિકારથી ઉત્પન્ન થઈ વરસે છે, તેથી સચેતન છે.

150. તથા શીતકાલે ભૂશં શીતે પતતિ નદ્યાદિષ્વત્પેડલ્પો બહૌં બહુર્બ-હુતરે ચ બહુતરો ય ઋષ્મા સંવેદ્યતે સ જીવહેતુક એવ, અલ્પબહુબહુતર-

મિલિતમનુષ્યશરીરેષ્વલ્પબહુબહુતરોષ્મવત્ । પ્રયોગશ્ચાયમ્—શીતકાલે જલેષ્વ-
 ણાસ્પર્શ ઉષ્ણાસ્પર્શવસ્તુપ્રભવઃ, ઉષ્ણાસ્પર્શત્વાત્, મનુષ્યશરીરોષ્ણાસ્પર્શવત્ । ન
 ચ જલેષ્વયમુષ્ણાસ્પર્શઃ સહજઃ, 'અપ્સુ સ્પર્શઃ શીત એવ' ઇતિ વૈશેષિકા-
 દિવચનાત્ । તથા શીતકાલે શીતે સ્ફીતે નિપતતિ પ્રાતસ્તટાકાદેઃ
 પશ્ચિમાયાં દિશિ સ્થિત્વા યદા તટાકાદિકં વિલોક્યતે, તદા તજ્જલાન્નિર્ગતો
 વાષ્પસંભારો દૃશ્યતે, સોઽપિ જીવહેતુક એવ । પ્રયોગસ્તિત્વત્થમ્—શીતકાલે
 જલેષુ વાષ્પ ઉષ્ણાસ્પર્શવસ્તુપ્રભવઃ, વાષ્પત્વાત્, શીતકાલે શીતલજલ-
 સિક્તમનુષ્યશરીરવાષ્પવત્ । પ્રયોગદ્વયેઽપિ યદેવોષ્ણાસ્પર્શસ્ય વાષ્પસ્ય ચ
 નિમિત્તમુષ્ણાસ્પર્શ વસ્તુ, તદેવ તૈજસશરીરોપેતમાત્માઘ્ચં વસ્તુ પ્રતિપત્તવ્યમ્ ।
 જલેષ્વન્યસ્યોષ્ણાસ્પર્શવાષ્પયોર્નિમિત્તસ્ય વસ્તુનોઽભાવાત્ ।

150. શિયાળામાં જ્યારે ખૂબ ઠંડી પડે છે ત્યારે નાની તળાવડી કે વાવડીના થોડા
 પાણીમાં થોડી ગરમી, તળાવના પાણીમાં અધિક ગરમી તથા નદી આદિના પાણીમાં
 અધિકતર ગરમી જણાય છે. સ્વભાવતઃ ઠંડા પાણીની આ ગરમી ચેતનાના નિમિત્તે
 ઉત્પન્ન થાય છે. થોડા, બહુ અને અધિક બહુ મનુષ્યોની ભીડ ભેગી થતાં તે મનુષ્યોનાં
 શરીરગત ચેતના પણ ક્રમશઃ થોડી, બહુ અને અધિક બહુ થાય છે અને પરિણામે
 ગરમી પણ તદનુસાર ક્રમશઃ થોડી, બહુ યા અધિક બહુ થાય છે કારણ કે ગરમીનું
 કારણ ચેતના છે. અનુમાનપ્રયોગ— શિયાળામાં ઠંડીના દિવસોમાં નદી આદિના
 પાણીનું ગરમ રહેવું ગરમ વસ્તુના (અર્થાત્ ચેતનાના) સંબંધથી જ ઘટે છે કેમ કે તે
 ગરમી જે પદાર્થ સ્વભાવથી ઠંડો છે તે પદાર્થમાં આવેલી છે, જેમ કે મનુષ્યના સજીવ
 શરીરોની ભીડ થવાથી ઓરડામાં ઊભી થતી ગરમી. આ ગરમી જલનો સ્વાભાવિક
 ધર્મ નથી કેમ કે વૈશેષિક આદિ ચિંતકોએ જલને શીતસ્વભાવ માનેલું છે. કહ્યું પણ છે
 કે 'જલમાં શીત સ્પર્શ જ છે.' જ્યારે અત્યંત ભારે ઠંડી પડે, હિમ પડે ત્યારે ફરતાં ફરતાં
 સવારે નદી, તળાવ આદિના પશ્ચિમ કિનારે પહોંચીને નદી આદિની શોભા જોઈશું તો
 જણાશે કે તે પાણીમાંથી તો ઘણી બધી વરાળ નીકળે છે. આ વરાળ પણ ચેતનાની
 ગરમીના કારણે છે. અનુમાનપ્રયોગ— શિયાળામાં નદી આદિના પાણીમાંથી નીકળતી
 વરાળ ગરમ વસ્તુના સંપર્કથી ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે તે વરાળ છે. જેવી રીતે
 શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં કોઈ મનુષ્યને ઠંડા પાણીથી નવરાવતાં તેના શરીર ઉપર
 પડેલા પાણીમાંથી નીકળતી વરાળ તેના સચેતન ગરમ શરીરના સંપર્કથી જ ઉત્પન્ન
 થાય છે તેવી જ રીતે નદી, તળાવ આદિના પાણીમાંથી નીકળતી વરાળમાં પણ કોઈને
 કોઈ ગરમ ચીજનો સંપર્ક અવશ્ય છે જ. ઉક્ત બન્ને અનુમાનોમાં જલની ગરમીમાં તેમ

જ જલમાંથી નીકળતી વરાળમાં ઉષ્ણ યા ગરમ વસ્તુના સંપર્કને કારણ ગણવામાં આવેલ છે. આ ઉષ્ણ યા ગરમ વસ્તુ જો કોઈ હોઈ શકે તો તે છે પાણીમાં રહેલી ચેતના અર્થાત્ તૈજસશરીરયુક્ત આત્મા, કેમકે નદી, તળાવના પાણીમાં ગરમી લાવવામાં કે પાણીમાંથી વરાળ કાઢવામાં કારણભૂત અન્ય કોઈ પદાર્થ હોઈ શકતો જ નથી. આમ આ અનુમાનોથી પાણીની સજીવતા ઘણી સરળતાથી સમજાઈ જાય છે.

151. ન ચ શીતકાલ ઝક્કુરુડિકાવકરતલગતોષ્ણાસ્પર્શેન તન્મધ્ય-નિર્ગતવાષ્પેણ ચ પ્રકૃતહેત્વોર્વ્યભિચારઃ શક્લ્લઘ્નઃ, તયોરપ્યવકરમધ્યોત્પન્નમૃત-જીવશરીરનિમિત્તવાશ્યુપગમાત્ ।

151. શંકા— કચરાપૂંજના ઢગલામાંથી (ઉકરડામાંથી) પણ ઠંડીના દિવસોમાં વરાળ નીકળતી દેખાય છે તથા તે ઢગલાની અંદર ગરમી પણ ખાસ્સી હોય છે, પરંતુ ત્યાં કોઈ પણ ગરમ વસ્તુ નથી કે જેના નિમિત્તથી ગરમી કે વરાળની ઉત્પત્તિ સમજાવી શકાય. તેવી જ રીતે જલની ગરમી અને જલમાંથી નીકળતી વરાળ પણ અકારણ જ હશે, તેમનામાં તૈજસશરીરયુક્ત આત્માને નિમિત્ત શા માટે માનવો ? આમ તમે પાણીની સજીવતા સિદ્ધ કરવા આપેલ હેતુ વ્યભિચારી છે.

જૈન ઉત્તર— તે કચરા-પૂંજના ઢગલામાં (ઉકરડામાં) ઉત્પન્ન થઈને મરી જનારા જીવોનાં મૃત શરીર જ તે ઢગલાની ગરમી તથા તેમાંથી નીકળતી વરાળનું નિમિત્તકારણ છે એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. એટલે અમારો હેતુ વ્યભિચારી નથી.

152. નનુ મૃતજીવાનાં શરીરાણિ કથમુષ્ણાસ્પર્શવાષ્પયોર્નિમિત્તી-ભવન્તીતિ ચેત્ ? ઉચ્યતે — યથાગ્નિદગ્ધપાષાણસ્વણિકાસુ જલપ્રક્ષેપે વિધ્યાતાદપ્યગ્નેરુષ્ણાસ્પર્શવાષ્પૌ ભવેતાં તથા શીતસંયોગે સત્યપ્યત્રાપીતિ । એવમન્યત્રાપિ વાષ્પોષ્ણાસ્પર્શયોર્નિમિત્તં સચિત્તમચિત્તં વા યથાસંભવં વક્ત-વ્યમ્ । ઇત્યમેવ ચ શીતકાલે પર્વતનિતમ્બસ્ય નિકટે વૃક્ષાદીનામધસ્તાચ્ચ ય ઊષ્મા સંવેદ્યતે, સોઽપિ મનુષ્યવપુરુષ્મવજ્જીવહેતુરેવાવગન્તવ્યઃ । એવં ગ્રીષ્મકાલે બાહ્યતાપેન તૈજસશરીરરૂપાગ્નેર્મન્દીભવનાત્ જલાદિષુ યઃ શીતલસ્પર્શઃ સોઽપિ માનુષશરીરશીતલસ્પર્શવજ્જીવહેતુકોઽશ્યુપગમનીયઃ, તત્ત એવંવિધલક્ષણભાક્ત્વાજ્જીવા ભવન્ત્યપ્કાયાઃ ।

152. શંકા— [આ તો તમે અજબ વાત કરી.] મરેલા જીવોનાં શરીરો કેવી રીતે ગરમી તથા વરાળનાં નિમિત્ત કારણો હોઈ શકે ?

જૈન ઉત્તર— જેમ આગમાં તપાવેલા પથ્થર या छँटना ટુકડાઓ ઉપર પાણી રેડવા છતાં ગરમી તથા વરાળ નીકળે છે તેમ ઠંડા મૃત શરીરોનો સંયોગ થવા છતાં પણ પહેલાં તે જીવતાં શરીરોની ગરમીથી ગરમ થયેલા કચરા-પૂજાના ઢગલામાંથી ગરમી અને વરાળ નીકળે છે. તેથી ગરમી તથા વરાળમાં યથાસંભવ ક્યાંક સચેતન ગરમ પદાર્થ અને ક્યાંક અચેતન ગરમ પદાર્થ નિમિત્તકારણ હોય છે એમ જ કહેવું જોઈએ. આ જ રીતે શિયાળાની કડકડતી ઠંડી પડી રહી હોય ત્યારે પર્વતની ગુફા પાસે તથા વૃક્ષ આદિની નીચે પણ ગરમી જણાય છે. આ ગરમી પણ મનુષ્યશરીરની ગરમીની જેમ ચેતનાના કારણે જ છે એમ જાણવું જોઈએ. જેવી રીતે ગ્રીષ્મકાળે બહારની ગરમીના કારણે મનુષ્ય શરીરમાં આત્મા સાથે રહેલો તૈજસશરીરરૂપ અગ્નિ મન્દ પડી જતાં મનુષ્યશરીર શીતલ બની જાય છે તેવી જ રીતે ગ્રીષ્મકાળે બહારની ગરમીના કારણે સજીવ જલમાં આત્મા સાથે રહેલો તૈજસશરીરરૂપ અગ્નિ મન્દ પડી જતાં જલ શીતલ અનુભવાય છે — આમ જેમ ગ્રીષ્મકાળે મનુષ્યશરીરની શીતલતા જીવહેતુક છે તેમ ગ્રીષ્મકાળે પાણીની શીતલતા પણ જીવહેતુક છે અર્થાત્ શરીરની શીતલતાનું કારણ શરીરની સજીવતા છે તેમ પાણીની શીતલતાનું કારણ પાણીની સજીવતા છે. આ પ્રમાણે પાણીમાં જીવલક્ષણો મળતાં હોઈ પાણી જીવ છે, અર્થાત્ અપકાય જીવો છે.

153. यथा रात्रौ खद्योतकस्य देहपरिणामो जीवप्रयोगनिर्वृत्तशक्तिरा-
विश्वकास्ति, एवमङ्गारादीनामपि प्रतिविशिष्टप्रकाशादिशक्तिस्नुमीयते जीव-
प्रयोगविशेषाविर्भावितेति । यथा वा ज्वरोष्मा जीवप्रयोगं नातिवर्तते, एषै-
वोपमाग्नेयजन्तूनाम् । न च मृता ज्वरिणः क्वचिदुपलभ्यन्ते, एवमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामग्नेः सचित्तता ज्ञेया । प्रयोगश्चात्र—आत्मसंयोगाविर्भूतोऽङ्गारा-
दीनां प्रकाशपरिणामः, शरीरस्थत्वात्, खद्योतदेहपरिणामवत् । तथा
आत्मसंयोगपूर्वकोऽङ्गारादीनामूष्मा, शरीरस्थत्वात्, ज्वरोष्मवत् । न चादि-
त्यादिभिरनेकान्तः, सर्वेषामुष्मास्पर्शस्यात्मसंयोगपूर्वकत्वात् । तथा सचेतनं
तेजः, यथायोग्याहारोपादानेन वृद्ध्यादिविकारोपलम्भात्, पुरुषवપુર્વત્ ।
एवमादिलक्षणैराग्नेयजन्तवोऽवसेयाः ।

153. રાત્રે આગિયો પોતાના શરીરના ચમકદાર પરિણમનથી ચમકે છે, પ્રકાશ આપે છે. આ પ્રકાશ જીવની શક્તિનું પ્રત્યક્ષ ફળ છે. તેવી જ રીતે આગના અંગારા આદિમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની પ્રકાશશક્તિઓ મળે છે, આ પ્રકાશશક્તિઓથી તેમનામાં રહેનાર જીવનું અનુમાન થાય છે કેમ કે આ પ્રકાશશક્તિઓ જીવના સંયોગ

વિના હોઈ શકતી નથી. જેમ તાવ આવવાથી સજીવ શરીરનું અંગારા જેવું ગરમ થઈ જવું જીવના સંયોગનું એક ખાસ ચિહ્ન છે તેમ અગ્નિની ગરમી પણ જીવના સંયોગ વિના હોઈ શકતી નથી. તેથી તે પણ અગ્નિજીવ યા અગ્નિકાય જીવનું અનુમાન કરવામાં પ્રધાન હેતુ છે. શું કદી મડદાને તાવ આવ્યો સાંભળ્યો છે? આમ અન્વય-વ્યતિરેકથી અગ્નિની ગરમી જ અગ્નિજીવોનું અનુમાન કરાવે છે. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે — આગના અંગારા વગેરેમાં જોવા મળતો પ્રકાશરૂપ પરિણામ આત્માના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે કેમ કે તે શરીરમાં રહેનારો પ્રકાશ છે, જેમ કે આગિયાના ચમકદાર શરીરમાં જોવા મળતો પ્રકાશ. અંગારા આદિની ગરમી આત્માના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી છે કેમ કે તે શરીરમાં જોવા મળતી ગરમી છે, જેમ કે તાવ આવવાથી વધતી શરીરની ગરમી. સૂર્ય આદિની ગરમી તથા પ્રકાશ પણ સૂર્યજીવ આદિના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અમારા હેતુઓ નિર્બાધ છે, તેમનામાં કોઈ વ્યતિચાર નથી. વળી, અગ્નિ સચેતન છે કેમ કે તે યથાયોગ્ય ઈધનરૂપ આહાર મળવાથી વધે છે અને ન મળવાથી ઘટે છે, જેમ મનુષ્યનું શરીર આહાર મળે તો વધે છે અને ન મળે તો દુર્બળું થઈ જાય છે, તેથી મનુષ્યનું શરીર જેમ સચેતન છે તેમ અગ્નિ પણ સચેતન છે. આમ અનેક હેતુઓથી અગ્નિજીવોની યા અગ્નિકાય જીવોની સિદ્ધિ કરવી જોઈએ.

154. यथा देवस्य स्वशक्तिप्रभावान्मनुष्याणां चाञ्जनविद्यामनैरन्तर्धाने शरीरं चक्षुषानुपलभ्यमानमपि विद्यमानं चेतनावच्चाध्यवसीयते, एवं वायावपि चक्षुर्ग्राह्यं रूपं न भवति, सूक्ष्मपरिणामात्, परमाणोरिव वह्निदग्धपाषाणखण्डिकागताचित्तानेरिव वा । प्रयोगश्चायम्—चेतनावान् वायुः, अपरप्रेरिततिर्यगनियमितदिग्गतिमत्त्वात्, गवाश्चादिवत् । तिर्यगेव गमननियमादनियमितविशेषणोपादानाच्च परमाणुना न व्यभिचारः, तस्य नियमितगतिमत्त्वात्, “जीवपुद्गलयोरनुश्रेणिः” इति वचनात् । एवं वायुराशस्त्रोपहतश्चेतनावानवगन्तव्यः ।

154. જેમ દેવોનાં શરીર પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિના કારણે દેખાતાં નથી અથવા તો કોઈ અંજનવિદ્યા કે મન્ત્રના પ્રયોગના કારણે ઘણા સિદ્ધયોગી પોતાના સ્થૂળ શરીરને અન્તર્હિત (અદૃશ્ય) કરી દે છે તેમ વાયુ પણ જો કે આંખો વડે દેખાતો નથી તેમ છતાં દેવ યા યોગીઓના શરીરની જેમ સચેતન છે. વાયુનું પરિણમન એટલું સૂક્ષ્મ છે કે તેમાં રહેતું રૂપ આંખોને ગ્રાહ્ય નથી, દેખાતું નથી. જેવી રીતે આગથી તપાવેલા ગરમ પથ્થરમાં આગના અચેતન પરમાણુઓ વિદ્યમાન છે તેમ છતાં સૂક્ષ્મ

પરિણમનના કારણે દેખાતા નથી તેવી જ રીતે વાયુનું રૂપ પણ હોવા છતાં સૂક્ષ્મ પરિણમનના કારણે દેખાતું નથી. અનુમાનપ્રયોગ— વાયુ સચેતન છે કેમ તે સ્વભાવથી તીરછી ગતિ કરે છે અને તેની ગતિનો કોઈ નિયમ નથી કે અમુક દિશામાં જ ગતિ કરે. જ્યાં સુધી કોઈ બીજું પ્રેરણા ન કરે ત્યાં સુધી વાયુ સ્વભાવથી તીરછી ગતિ જ કરે છે જેમ કે હાંક્યા વિનાના ગાય, ઘોડા આદિ પશુ જેઓ સ્વભાવથી તીરછી ગતિ કરે છે અને અહીં તહીં વિચરે છે. “જીવ અને પુદ્ગલ બન્ને અનુશ્રેણિ ગતિ કરે છે અર્થાત્ આકાશના પ્રદેશોની રચના અનુસાર સીધી ગતિ કરે છે” એવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી પરમાણુની ગતિનો નિયમ મોજૂદ છે, તે વાયુની જેમ અનિયત— ફાવે ત્યાં — ગતિ કરતો નથી કે તીરછી ગતિ કરતો નથી. પરમાણુમાં હેતુ વ્યભિચારી ન બને એ ખાતર વાયુની તીરછી જ ગતિ છે એવા નિયમનું કથન કર્યું છે તેમ જ ‘અનિયમિત’ વિશેષણને દાખલ કરેલ છે. પ્રસ્તુત હેતુથી વાયુની સજીવતા સિદ્ધ થાય છે. શસ્ત્ર કે પંખા આદિથી આઘાત ન પામેલા વાયુને સચેતન જ જાણવો જોઈએ.

155. બકુલાશોકચમ્પકાદ્યનેકવિધવનસ્પતીનામેતાનિ શરીરાણિ ન જીવવ્યાપારમન્તરેણ મનુષ્યશરીરસમાનધર્મભાંજિ ભવન્તિ । તથાહિ—યથા પુસ્પ્તશરીરં બાલકુમારયુવવૃદ્ધતાપરિણામવિશેષવત્ત્વાચ્ચેતનાવદધિષ્ઠિતં પ્રસ્પષ્ટચેતનાકમુપલભ્યતે તથેદં વનસ્પતિશરીરમપિ, યતો જાતઃ કેતકતરુ-ર્બાલકો યુવા વૃદ્ધશ્ચ સંવૃત્ત ઇતિ, અતઃ પુસ્પ્તશરીરતુલ્યત્વાત્ સચેતનો વનસ્પતિરિતિ । તથા યથેદં મનુષ્યશરીરમનવરતં બાલકુમારયુવાદ્યવસ્થા-વિશેષૈઃ પ્રતિનિયતં વર્ધતે, તથેદમપિ વનસ્પતિશરીરમ્ડકુરિકસલયશાખા-પ્રશાખાદિભિર્વિશેષૈઃ પ્રતિનિયતં વર્ધત ઇતિ । તથા યથા મનુષ્યશરીરં જ્ઞાનેનાનુગતં એવં વનસ્પતિશરીરમપિ, યતઃ શમીપ્રપુત્રાટસિદ્ધે (દ્વ)સરકા-સુન્દકબબ્બૂલાગસ્ત્યામલકીકડિપ્રભૃતીનાં સ્વાપવિબોધતસ્તદ્ભાવઃ । તથા-ધોનિખાતદ્રવિણરાશેઃ સ્વપ્રરોહેણાવેષ્ટનમ્ । તથા વટપિપ્પલનિમ્બાદીનાં પ્રાવૃદ્જલધરનિનાદશિશિરવાયુસંસ્પર્શાદિદ્ભુરોદ્દેદઃ । તથા મત્તકામિનીસ-નૂપુરસુકુમારચરણતાડનાદશોકતરોઃ પલ્લવકુસુમોદ્દેદઃ । તથા યુવત્યાલિ-જ્ઞનાત્ પનસસ્ય । તથા સુરભિસુરાગણદૂષસેકાદ્બકુલસ્ય । તથા સુરભિ-નિર્મલજલસેકાચ્ચમ્પકસ્ય । તથા કટાક્ષવીક્ષણાત્તિલકસ્ય । તથા પદ્મમસ્વરોદ્ગારાચ્છ્રીષસ્ય વિરહકસ્ય ચ પુષ્પવિકિરણમ્ । તથા પદ્માદીનાં પ્રાતર્વિકસનં, ઘોષાતવ્યાદિપુષ્પાણાં ચ સંધ્યાયાં; કુમુદાદીનાં તુ ચન્દ્રોદયે । તથાસન્નમેઘપ્રવૃષ્ટૌ શમ્યા અવક્ષરણમ્ । તથા વલ્લીનાં વૃત્યાદ્યાશ્રયોપસર્પણમ્ ।

તથા લજ્જાલુપ્રભૃતીનાં હસ્તાદિસંસ્પર્શાત્પત્રસંકોચાદિકા પરિસ્ફુટા ક્રિયોપલભ્યતે । અથવા સર્વવનસ્પતેર્વિશિષ્ટૃષ્વેવ ફલપ્રદાનં, ન ચૈતદ-
નન્તરાભિહિતં તરુસંબન્ધિક્રિયાજાલં જ્ઞાનમન્તરેણ ઘટતે । તસ્માત્સિદ્ધં
ચેતનાવત્ત્વં વનસ્પતેરિતિ ।

155. જીવવ્યાપાર અર્થાત્ ચેતનાવ્યાપાર વિના બકુલ, અશોક, ચમ્પક આદિ
અનેકવિધ વનસ્પતિઓનાં આ બધાં શરીરો મનુષ્યશરીરના ધર્મો જેવા ધર્મો ધરાવી ન
શકે. જેવી રીતે મનુષ્યશરીરમાં બચપણ, જુવાની, ઘડપણ આદિ વિશિષ્ટ પરિણમનો
થવાથી તે ચેતનાથી ચાલિત અને અત્યન્ત સ્પષ્ટ ચેતનાવાળું જોવા મળે છે, તેવી જ
રીતે બરાબર આ બધો સ્વભાવ યા આ બધું પરિણમન વૃક્ષ આદિ વનસ્પતિનાં
શરીરોમાં પણ જોવા મળે છે. 'આ કેતકીનું વૃક્ષ વાવ્યું, તે બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ
થયું' આવો બધો વ્યવહાર વનસ્પતિમાં પણ બરાબર કરવામાં આવે છે, તેથી
મનુષ્યશરીરની જેમ વનસ્પતિશરીર પણ સચેતન છે એમ માનવું જોઈએ કેમ કે ચેતન
અધિષ્ઠાતા વિના શરીરમાં આ નિયત ક્રમિક પરિણમન થઈ શકે નહિ. જેવી રીતે
મનુષ્યનું શરીર બીજના ચન્દ્રની જેમ દિન પ્રતિદિન બાળકમાંથી કિશોર, કિશોરમાંથી
મસ્ત યુવાન અને યુવાનમાંથી વૃદ્ધ એમ ક્રમશઃ નિયત પરિણમનો ધારણ કરતું આગળ
વધે છે તેવી જ રીતે વનસ્પતિશરીરમાં પણ અંકુર ફૂટવાં, ફૂણી ફૂણી કુંપળોનું વિલસવું,
ડાળીઓ ફૂટવી, ફૂલ આવવાં, ફળ લાગવાં આદિ અનેક ક્રમિક પરિણમનો જોવા મળે
છે અને આ બધાં ક્રમશઃ થતાં પરિણમનોથી વનસ્પતિ એક મહાન વૃક્ષના રૂપમાં પ્રકટ
થાય છે. જેવી રીતે મનુષ્યશરીરમાં હેયોપાદેયનું જ્ઞાન હોય છે — આંખ તરફ ધૂળ
આવતાં જ આંખ બંધ કરી દે છે, સાપ-વીંછી આદિથી બચવા દૂર થઈ જાય છે — તેવી
રીતે વનસ્પતિશરીરમાં પણ સારા-નરસાનું જ્ઞાન જોવા મળે છે. [કેટલીક વનસ્પતિ
પોતાના ખોરાક માટે જીવજંતુનો શિકાર પણ કરે છે.] શમી, પ્રપુષ્પાટ, સિદ્ધ, સરકા
(હિંગપુત્રી), સુન્દક, બાવળ, અગત્સ્ય, આમલકી, આંબલી આદિ વનસ્પતિ સૂઈ
જાય છે અને વખતસર જાગી જાય છે. કેટલીક વનસ્પતિ જમીનમાં દાટેલા ધનને
પોતાનાં મૂળિયાંથી વીંટળાઈ જાય છે અને ધન પ્રત્યે મમત્વ દર્શાવે છે. જ્યારે વરસાદ
પડે છે, ઠંડી હવા વહે છે અને વાદળો ગર્જે છે ત્યારે વડ, પીપર અને લીંબડો વગેરે
વૃક્ષોને આપોઆપ અંકુરો ફૂટે છે, [જે હર્ષ સૂચવે છે.] અશોક વૃક્ષની રસિકતા તો
અપૂર્વ છે, તેને તો સુન્દર મત્ત કામિની પગમાં ઝાંઝર પહેરી પોતાના સુકુમાર પગ વડે
ધીરેથી પ્રેમપૂર્વક તાડન કરે છે ત્યારે તે મહાશય અત્યન્ત આનન્દ પામે છે અને
પરિણામે તેને નવાં પલ્લવો અને કુસુમો પ્રગટે છે. પનસવૃક્ષ તો યુવતી આલિંગન કરે

તો ફૂલેફળે છે. બકુલ વૃક્ષ તો તેના ઉપર કોઈ સુન્દરી સુગન્ધિત સુરાનો ક્રોગળો કરે છે ત્યારે પલ્લવિત અને પ્રકુલ્લિત થાય છે. ચમ્પાને સુગન્ધિત નિર્મળ જળ સીંચતાં તેને ફૂલો આવે છે. તિલક વૃક્ષને કામિનિના કટાક્ષમાત્રથી નવાં પલ્લવો અને ફૂલો આવે છે. પંચમ સ્વરમાં શિરીષ અને વિરહક વૃક્ષો આગળ ગાઓ અને તે બન્ને ગાંડા બનીને પોતાનાં પુષ્પોની વર્ષા કરશે. સૂર્યોદય થતાં જ કમળો ખીલે છે. ઘોષાતકી આદિનાં ફૂલ સંધ્યાકાળે ખીલે છે. ચન્દ્રોદયે રાતે કુમુદ ખીલે છે. મેઘની વૃષ્ટિનો અવસર આવતાં જ શમીવૃક્ષનાં પાન ખરવાં લાગે છે. લતાઓ યોગ્ય આધાર શોધીને તેના ઉપર ચડી જાય છે. લજ્જમણીને હાથનો સ્પર્શ થતાં જ તેનાં પાન બિડાઈ જાય છે, આમ લજ્જમણીમાં લજ્જાની ક્રિયા સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ બધી ક્રિયાઓ વનસ્પતિમાં ચેતનાનું સ્પષ્ટ અનુમાન કરાવે છે. બધી વનસ્પતિઓને પોતાની નિયત ઋતુમાં જ ફળ આવવા તે ક્રિયા તેમ જ પછીથી જણાવેલી બધી વનસ્પતિ સંબંધી ક્રિયાઓ જ્ઞાન વિના ઘટતી નથી. તેથી વનસ્પતિ સચેતન છે એ સિદ્ધ થયું. [વનસ્પતિ સચેતન છે એ સિદ્ધ કરવામાં ગુણરત્નસૂરિએ ઘણા કવિસમયોનો ઉપયોગ કર્યો છે.]

156. તથા યથા મનુષ્યશરીરં હસ્તાદિચ્છિન્નં શુષ્યતિ, તથા તરુશરીરમપિ પલ્લવફલકુસુમાદિચ્છિન્નં વિશેષમુપગચ્છદ્દૃષ્ટમ્ । ન ચાચેતનાનામયં ધર્મં ઇતિ । તથા યથા મનુષ્યશરીરં સ્તનક્ષીરવ્યઙ્ગનૌદનાદ્યાહારાભ્યવહારાદાહારકં; एवं वनस्पतिशरीरमपि भूजलाद्याहाराभ्यवहारादाहारकम् । न चैतदाहारक-त्वमचेतनानां दृष्टम् । अतस्तत्सद्भावात्सचेतनत्वमिति ।

156. વળી, જેમ મનુષ્યનો હાથ કાપી નાખતાં તેનું આખું શરીર શોષાય છે, મ્લાન બની જાય છે તેમ વૃક્ષનાં પાન, ફળ, ફૂલ તોડી નખાતાં આખું વૃક્ષશરીર કરમાઈ જાય છે, મ્લાન થઈ જાય છે. આ ધર્મ અચેતનનો નથી. જેમ મનુષ્યશરીર માનું દૂધ, શાક, ભાત આદિનો આહાર કરે છે તેવી રીતે વનસ્પતિશરીર પણ માટી, પાણી આદિનો આહાર કરે છે. અચેતન પદાર્થ આહાર કરતો નથી. તેથી મનુષ્ય શરીરની જેમ જ વનસ્પતિનું આહાર પ્રહણ કરી પુષ્ટ થવું એ તેની સચેતનતાનું જવલન્ત પ્રમાણ છે.

157. તથા યથા મનુષ્યશરીરં નિયતાયુષ્કં તથા વનસ્પતિશરીરમપિ નિયતાયુષ્કમ્ । તથાહિ—अस्य दशवर्षसहस्राण्युत्कृष्टमायुः । तथा यथा मनुष्यशरीरमिष्टानिष्टाहारादिप्राप्त्या वृद्धिहान्यात्मकं तथा वनस्पतिशरीरमपि । तथा यथा मनुष्यशरीरस्य तत्तद्दोगसंपर्काद्दोगपाण्डुत्वोदरवृद्धिशोफकृश-

ત્વાહ્નુલિનાસિકાનિમ્નીભવનવિગલનાદિ તથા વનસ્પતિશરીરસ્યાપિ તથા-
વિધરોગોદ્ભવાત્પુષ્પફલપત્રત્વગાઘન્યથાભવનપતનાદિ । તથા યથા મનુષ્ય-
શરીરસ્યૌષધપ્રયોગાદ્વિહાનિક્ષતશુગ્નસંરોહગાનિ; તથા વનસ્પતિશરીરસ્યાપિ ।
તથા યથા મનુષ્યશરીરસ્ય રસાયનસ્નેહાદ્યુપયોગાદ્વિશિષ્ટકાન્તિરસબલોપચ-
યાદિ તથા વનસ્પતિશરીરસ્યાપિ વિશિષ્ટેષ્ટનમ્બોજલાદિસેકાદ્વિશિષ્ટ-
સર્વીર્યંન્નિગ્ધત્વાદિ । તથા યથા સ્ત્રીશરીરસ્ય તથાવિધદૌહ્દપૂરણાત્પુત્રાદિ-
પ્રસવનં તથા વનસ્પતિશરીરસ્યાપિ તત્પૂરણાત્પુષ્પફલાદિપ્રસવનમિત્યાદિ ।

157. જેમ મનુષ્યશરીરની આયુમર્યાદા નિશ્ચિત છે તેમ વનસ્પતિશરીરની પણ આયુમર્યાદા નિશ્ચિત છે. વનસ્પતિનું યા વૃક્ષનું વધુમાં વધુ આયુષ્ય દસ હજાર વર્ષનું છે. જેમ અનુકૂળ સારું ભોજન મળવાથી મનુષ્યશરીર પુષ્ટ બને છે અને પ્રતિકૂળ રસકસ વિનાનું ભોજન મળવાથી તે ક્ષીણ થાય છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ અનુકૂળ ખાતર, પાણી મળવાથી પુષ્ટ-પ્રકૃતિલિત બને છે અને પ્રતિકૂળ ખાતર, પાણી મળવાથી ક્ષીણ-મ્લાન બની જાય છે. જેમ મનુષ્યશરીરમાં અનેક પાંડુ, જલોદર, આદિ રોગો થવાથી પીળાશ (ફિક્કાશ), પેટ ફૂલી જવું, સોજા ચડી જવા, દુર્બળતા, આંગળા, નાક વગેરે વાંકા થઈ જવા કે ગળી જવા વગેરે વિકારો જોવા મળે છે તેમ વનસ્પતિશરીરમાં પણ રોગ થવાથી પાંદડાં, ફૂલ, ફળ, છાલ આદિ પીળાં પડી જાય છે કે ખરવા લાગે છે તેમ જ અન્ય વિકારો પણ થાય છે. જેમ મનુષ્યશરીર ઔષધિસેવનથી નીરોગી બની પુષ્ટ થાય છે, મલમપટ્ટી કરવાથી ઘા ભરાઈ જાય છે, તૂટી ગયેલાં હાડકાં અંકુરિત થઈ સંધાઈ જાય છે, વાંકાં વળી ગયેલાં અંગો સીધાં થઈ જાય છે તેમ વનસ્પતિશરીરને ઔષધિનું સિંચન યા લેપ કરવાથી તે નીરોગી બને છે, તેના ઘા પુરાઈ જાય છે, તેની મ્લાનતા દૂર થાય છે, ઈત્યાદિ. જેમ મનુષ્યશરીર રસાયનસેવનથી યા ઘી આદિ પૌષ્ટિક સ્નિગ્ધ પદાર્થો ખાવાથી કાન્તિયુક્ત, બળવાન અને પુષ્ટ બને છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ વખતસરના સારા વરસાદથી અને અનુકૂળ ખાતર-પાણી મળવાથી લીલુંછમ, લસલસતું, રસીલું, સ્વાદુ બને છે. જેમ ગર્ભવતી સ્ત્રીનો દોહદ પૂરો કરવામાં આવતાં તે સુન્દર, શક્તિશાળી પુત્રને જન્મ દે છે તેમ બકુલ આદિ વનસ્પતિઓ સુન્દરીનાં ચરણો વડે હળવેકથી તાડિત થવું આદિ દોહદો પૂરા કરાતાં આનંદિત બની પુષ્પ, ફળ આદિને પ્રગટ કરે છે. [આ રીતે મનુષ્યશરીર તથા વનસ્પતિશરીર વચ્ચેની ધનિષ્ઠ સમાનતા પુરવાર કરે છે કે વનસ્પતિશરીર પણ મનુષ્યશરીરની જેમ જ સચેતન છે.]

158. તથા ચ પ્રયોગ:-વનસ્પતયઃ સચેતના બાલકુમારવૃદ્ધાવસ્થા-

પ્રતિનિયતવૃદ્ધિસ્વાપપ્રબોધસ્પર્શાદિહેતુકોલ્લસસંકોચાશ્રયોપસર્પણાદિવિશિષ્ટ-
નેકક્રિયા-છિન્નાવયવમ્લાનિ-પ્રતિનિયતપ્રદેશાહારગ્રહણ-વૃક્ષાયુર્વેદાભિ-
હિતાયુષ્કેષ્ટાનિષ્ટાહારાદિનિમિત્તકવૃદ્ધિહાનિ-આયુર્વેદોદિતતત્તદોગ-વિશિ-
ષ્ટૌષધપ્રયોગસંપાદિતવૃદ્ધિહાનિક્ષતભુગ્નસંરોહણ-પ્રતિનિયતવિશિષ્ટશરીરસ-
વીર્યસ્ત્રિગ્ધત્વરૂક્ષત્વ-વિશિષ્ટદૌહ્વાદિમત્વાન્યથાનુપપત્તે: વિશિષ્ટસ્ત્રીશરીર-
વત્ । અથવૈતે હેતવ: પ્રત્યેકં પક્ષેણ સહ પ્રયોક્તવ્યા અયં વા સંગૃહીતોક્તાર્થઃ
પ્રયોગઃ-સચેતના વનસ્પતયો, જન્મજરામરણરોગાદીનાં સમુદિતાનાં
સદ્ભાવાત્, સ્ત્રીવત્ ।

158. આ વિવેચનના આધારે આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે -
વનસ્પતિ સચેતન છે કેમ કે તે અંકુર, છોડ અને વૃક્ષના રૂપમાં બાળપણ, યુવાની અને
વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે, ખાતર-પાણી મળવાથી તેને કુંપળો ફૂટે છે, પલ્લવિત થાય છે,
તેને નાની નાની ડાળીઓ ફૂટે છે, ફૂલ આવે છે, ફળ લાગે છે, આમ ક્રમશઃ તે વિકસે
છે, તે સૂવે છે, જાગે છે, સ્પર્શ થતાં લજ્જા પામે છે, સુન્દરીના પાદપ્રહાર આદિથી ફૂલે
છે, ફળે છે, લતાઓ આશ્રય પ્રાપ્ત કરી તેને વીંટળાઈ વળે છે, તેમનાં ફૂલપત્તાં આદિ
તોડતાં કરમાવા લાગે છે, વનસ્પતિ મૂળ દ્વારા ખાતર-પાણી રૂપ આહાર લે છે,
વૃક્ષાયુર્વેદ મુજબ તેને અનુકૂળ ખાતર-પાણી આપવાથી તેનું આયુષ્ય વધે છે તથા
પ્રતિકૂળ ખાતર-પાણીથી તેનું આયુષ્ય હ્રાસ પામે છે, વૃક્ષાયુર્વેદમાં વનસ્પતિના અનેક
રોગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને વિશેષ ઔષધિઓનાં સિંચન અને લેપથી તેના
કપાયેલા કે ધવાયેલા અવયવોની પૂર્તિ દર્શાવવામાં આવી છે, ઔષધિપ્રયોગથી તેના
રોગો નાશ પામે છે, પોષક ખાતર તેને આપવામાં આવતાં તેનાં ફળો રસાળ, સ્વાદુ
અને મોટાં બને છે, તથા બકુલ આદિ વૃક્ષોને વિચિત્ર વિચિત્ર દોહદ થાય છે. આ બધા
હેતુઓથી વનસ્પતિ સચેતન સિદ્ધ થાય છે. જેમ કોઈ સ્ત્રીના શરીરમાં ઉપર કહેલી
બધી વાતો જોઈને તેની સજીવતાનો નિશ્ચય થાય છે તેમ વનસ્પતિમાં પણ આ બધા
હેતુઓ જોઈને તેની સજીવતાનો નિશ્ચય નિર્વિવાદપણે થાય છે. આ હેતુઓનો પ્રયોગ
તે તે અંશોને પક્ષ બનાવી કરવો જોઈએ. હવે અમે આ બધા હેતુઓને સંક્ષિપ્તરૂપમાં
એક જ હેતુમાં સમાવેશ કરી અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે આપીએ છીએ - વનસ્પતિ
સચેતન છે કેમ કે તેનામાં જન્મ, જરા, મરણ તથા રોગ આદિ બધાં જ હોય છે. કોઈ
સ્ત્રીના શરીરમાં જન્મ આદિ જોઈને તેની સચેતનતા નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થઈ જાય છે
તેમ વનસ્પતિ પણ જન્મ, જરા, મરણ, રોગ આદિ અવસ્થાઓ ધારણ કરતી હોવાના
કારણે સચેતન સિદ્ધ થઈ જાય છે.

159. અત્ર સમુદિતાનાં જન્માદીનાં ગ્રહણાત્ 'જાતં તદ્દિધિ' इत्यादि-
व्यपदेशदर्शनाद्द्वय्यादिभिरचेतनैर्न व्यभिचारः शङ्क्यः ।

159. શંકા— 'તે દહીં ઉત્પન્ન થઈ ગયું છે' વગેરે શબ્દપ્રયોગો જોવામાં આવે છે. તેથી દહીં પણ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે તો અચેતન છે, એટલે ઉત્પન્ન થવાના કારણે જ કોઈને ચેતન કેવી રીતે કહી શકાય ? માટે તમે આપેલો હેતુ વ્યભિચારી છે.

જૈન ઉત્તર— આ શંકા યોગ્ય નથી કેમ કે અમે કેવળ ઉત્પન્ન થવાને જ સચેતનતા સિદ્ધ કરવામાં હેતુ નથી આપેલ પરંતુ જે ઉત્પન્ન થઈ વધીને વૃદ્ધ થાય છે, રોગી બને છે અને છેવટે મરી જાય છે તેને જ અમે ચેતન સિદ્ધ કરીએ છીએ અર્થાત્ જન્મ, જરા, રોગ અને મરણની ચતુષ્પુટીને એક સાથે હેતુરૂપમાં અમે રજૂ કરી છે. દહીં આદિ અચેતન પદાર્થ પોતાનાં કારણોથી ઉત્પન્ન તો થાય છે પરંતુ તેનામાં ક્રમશઃ વૃદ્ધત્વ આદિ અવસ્થાઓ હરગિજ પ્રાપ્ત થતી નથી. તે દહીં આદિ સાથે અમે આપેલા હેતુનો વ્યભિચાર છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

160. तदेवं पृथिव्यादीनां सचेतनत्वं सिद्धम् । आत्मवचनाद्वा सर्वेषां सात्मकत्वसिद्धिः ।

160. આ રીતે પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ બધાંમાં ચેતનતા સિદ્ધ કરવામાં આવી. અથવા, વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવનાં વચનરૂપ નિર્દોષ આગમ દ્વારા પણ પૃથ્વી આદિ બધાં સચેતન સિદ્ધ થાય છે જ.

161. द्वीन्द्रियादिषु च कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यजलचरस्थलचर-
खचरपश्चादिषु न केषांचित्सात्मकत्वे विगानमिति । ये तु तत्रापि विप्रति-
पद्यन्ते तान् प्रतीदमभिधीयते ।

161. કૃમિ, કીડી, ભ્રમર, મનુષ્ય, જલચર માછલી આદિ, થળચર હાથી ઘોડા આદિ, ખેચર ચકલી આદિ પક્ષી આ બધાં દ્વીન્દ્રિય આદિને સાત્મક માનવામાં કોઈને વિવાદ નથી. તેમની સચેતનતા પ્રત્યક્ષથી જ સિદ્ધ છે. પરંતુ જે પરમ નાસ્તિક તેમને સાત્મક સ્વીકારતા નથી અને વિવાદ કરે છે, તેમના અનુગ્રહાર્થે નીચે કેટલાક તર્કો આપીએ છીએ.

162. इन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्त आत्मा, इन्द्रियव्युपरमेऽपि तदुपलब्धार्था-
नुस्मरणात् । प्रयोगोऽत्र—इह यो यदुपरमे यदुपलब्धानामर्थानामनुस्मर्ता स
तेभ्यो व्यतिरिक्तः, यथा गवाक्षैरुपलब्धानामर्थानां गवाक्षोपरमेऽपि देवदत्तः।

અનુસ્મરતિ ચાયમાત્માન્ધબધિરત્વાદિકાલેઽપીન્દ્રિયોપલબ્ધ્યાનર્થાન્ અતઃ સ તેભ્યોઽર્થાન્તરમિતિ ।

162. આત્મા ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે, કેમ કે તેને ઈન્દ્રિયોનો નાશ થઈ ગયા પછી પણ તેમના દ્વારા જ્ઞાત અર્થાત્ જોયેલા સાંભળેલા પદાર્થોનું સારી રીતે સ્મરણ થાય છે. જે જેમનો નાશ થયા પછી પણ તેમના દ્વારા જ્ઞાત પદાર્થોનું સ્મરણ કરે છે તે તેમનાથી ભિન્ન છે. જેમ મકાનની બારીઓ નાશ પામી ગયા પછી પણ તે બારીઓ દ્વારા દેખેલા પદાર્થોનું સ્મરણ કરનારો દેવદત્ત તે બારીઓથી ભિન્ન છે તેમ આંખો ફૂટી જવાથી અને કાનનો પડદો ફાટી જવાથી આંધળો અને બહેરો થઈ ગયેલો દેવદત્ત(આત્મા) પણ દેખેલા અને સાંભળેલા પદાર્થોનું સ્મરણ કરતો હોવાના કારણે આંખ અને કાન આદિ ઈન્દ્રિયોથી પોતાનું પૃથક્ સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જો ઈન્દ્રિય જ આત્મા હોત તો ઈન્દ્રિયોનો નાશ થયા પછી સ્મરણ થાત જ નહિ.

163. અથવેન્દ્રિયેભ્યો વ્યતિરિક્ત આત્મા, ઇન્દ્રિયવ્યાપૃતાવપિ કદાચિ-
દનુપયુક્તાવસ્થાયાં વસ્ત્વનુપલમ્બાત્ । પ્રયોગશ્ચાત્ર-ઇન્દ્રિયેભ્યો વ્યતિરિક્ત
આત્મા, તદ્વ્યાપારેઽપ્યર્થાનુપલમ્બાત્ । ઇહ યો યદ્વ્યાપારેઽપિ ચૈસ્પલમ્બ્યાનર્થા-
ન્નોપલમ્બતે સ તેભ્યો ભિન્નો દ્વષ્ટઃ, યથાસ્થગિતગવાક્ષોઽપ્યન્યમનસ્કતયા-
નુપયુક્તોઽપ્શ્યંસ્તેભ્યો દેવદત્ત ઇતિ ।

163. અથવા આત્મા ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે, કેમ કે આંખ, કાન આદિ ખુલ્લાં રહેવા છતાં અર્થાત્ આંખ કાન આદિ ઈન્દ્રિયો પોતાનો વ્યાપાર કરતી હોવા છતાં આત્માનો ઉપયોગ અર્થાત્ વ્યાપાર ન હોતાં પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી. કેટલીક વાર ચિત્ત બીજી તરફ હોવાથી સામેની વસ્તુને પણ આંખ દેખી શકતી નથી અને નજીકની વાતને પણ કાન સાંભળી શકતા નથી. અનુમાનપ્રયોગ - આત્મા ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે, કેમ કે ઈન્દ્રિયો વ્યાપાર કરતી હોવા છતાં પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી. જે શક્તિના ન હોવાથી ઈન્દ્રિયો પદાર્થને જાણી શકતી નથી તે શક્તિ જ આત્મા છે. જેમનો વ્યાપાર હોવા છતાં જેમના વડે જાણી શકાય એવા પદાર્થોને જે પોતે પોતાનો વ્યાપાર ન કરે તો જાણતો નથી તે તેમનાથી ભિન્ન હોય છે એ જોયું છે. જેમ જ્યારે દેવદત્ત અન્યમનસ્ક બની કંઈ વિચારમાં બેઠો હોય ત્યારે તેને ઉઘાડી બારીમાંથી પણ કંઈ દેખાતું નથી તેમ બીજી તરફ ઉપયોગ યા ધ્યાન હોવાથી આંખ આદિરૂપ બારીઓ ઉઘાડી હોવા છતાં પણ જ્યારે સામેની વસ્તુ દેખાતી ન હોય, મધુર સંગીત સંભળાતું ન હોય ત્યારે એ માનવું જ પડશે કે આંખ-કાન સિવાય બીજો કોઈ જાણનારો અવશ્ય છે જ. જેનું ધ્યાન એ તરફ ન હોવાથી દેખાયું કે સંભળાયું નહિ તે ધ્યાનવાળી ચીજ જ આત્મા છે. જો

ઈન્દ્રિયો જ આત્મા હોય તો આંખ ઉઘાડી હોતાં સદા દેખાય જ અને કાનથી સદા સંભળાય જ. પરંતુ ઈન્દ્રિયો ખુલ્લી અને વ્યાપાર કરતી હોવા છતાં જેના વ્યાપાર યા ઉપયોગ યા ધ્યાનના અભાવમાં દેખાય અને સંભળાય નહિ તે જ આત્મા યા ચિત્ત છે.

**164. અથવેદમનુમાનમ્—સમસ્તેન્દ્રિયેભ્યો ભિન્નો જીવોઽન્યેનોપલભ્યા-
ન્યેન વિકારગ્રહણાત્ ।** इह योऽन्येनोपलभ्यान्येन विकारं प्रतिपद्यते स
तस्माद्भिन्नो दृष्टः, यथा प्रवरप्रासादोपरिपूर्ववातायनेन रमणीमवलो-
क्यापरवातायनेन समायातायास्तस्याः करादिना कुचस्पर्शादिविकारमुप-
दर्शयन्देवदत्तः । तथा चायमात्मा चक्षुषाम्लीकामश्नन्तं दृष्ट्वा रसनेन
हृत्प्रसलालास्त्रवणादिकं विकारं प्रतिपद्यते । तस्मात्तयोः (ताभ्यां) भिन्न
इति ।

164. અથવા આ અનુમાન — બધી ઈન્દ્રિયોથી આત્મા ભિન્ન છે કેમ કે તે આંખ આદિથી પદાર્થને જાણીને સ્પર્શનેન્દ્રિય યા રસનેન્દ્રિય આદિ ઈન્દ્રિયોના વિકારને ગ્રહણ કરે છે. જે અન્ય દ્વારા પદાર્થને જાણી અન્ય દ્વારા વિકારને પામે તે તેમનાથી ભિન્ન હોય એ સ્પષ્ટ છે, જેમ મોટા મહેલની પૂર્વ દિશાની બારીમાંથી કોઈ સુન્દરીને જોઈને, તે સુન્દરીને પશ્ચિમ તરફ જતી જોઈ, પશ્ચિમની બારીએ જઈ તે બારીમાંથી હાથ વડે સ્તનસ્પર્શ આદિ ચેષ્ટાઓ કરનારો દેવદત્ત તે બારીઓથી ભિન્ન છે તેમ આંખ વડે કોઈને આંબલી ખાતો જોઈને જીભમાં પાણી છૂટવારૂપ વિકારને પામનારો આત્મા પણ આંખ અને જીભથી ભિન્ન છે. [જો આત્મા ઈન્દ્રિયરૂપ જ હોય તો એક ઈન્દ્રિય પદાર્થને જાણે અને બીજી ઈન્દ્રિયમાં વિકાર થાય એવું બને નહિ. આવું થાય છે કારણ કે એક ઈન્દ્રિય દ્વારા જાણનારો અને બીજી ઈન્દ્રિય દ્વારા વિકાર પામનારો કોઈ એક છે અને તે છે આત્મા. આત્મા બધી ઈન્દ્રિયોનો સ્વામી યા નિયન્તા છે. ઈન્દ્રિયો દ્વારો છે યા સાધનો છે, તેમના દ્વારા આત્મા રૂપ, રસ, આદિ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. આત્મા આંખ દ્વારા રૂપને, જીભ દ્વારા રસને, ઘ્રાણ દ્વારા ગન્ધને, ચામડી દ્વારા સ્પર્શને અને કાન દ્વારા શબ્દને ગ્રહણ કરે છે. એક આત્માને પાંચ ઈન્દ્રિયો દ્વારા પાંચ યુગપદ્ જ્ઞાનો થાય છે. આ યુગપદ્ જ્ઞાનો પણ પાંચ ઈન્દ્રિયોથી જુદા તેમના સ્વામીભૂત એક આત્માને સિદ્ધ કરે છે. એટલે આત્મા ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે.]

[આ ઈન્દ્રિયાન્તરવિકારની ઘટના રસપ્રદ છે. મધુર રસવાળી કેરીનો રંગ દેખીને કે તેની ગંધ સૂંધીને મનુષ્યની જીભમાં પાણી છૂટે છે. આમ કેમ બને છે? આનો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે તે મનુષ્યને તે જાતનાં રંગ અને ગંધ સાથે જે મધુર રસનો પહેલાં અનુભવ થયેલો તે મધુર રસનું તેને સ્મરણ થાય છે અને પરિણામે તે મધુર રસ

માણવાની તેને ઈચ્છા જાગે છે, તે સિવાય જીભમાં પાણી છૂટે નહિ. કેરીનો રંગ દેખીને કે તેની ગંધ સૂંધીને મધુર રસનું સ્મરણ થવા છતાં જેને મધુર રસની તૃષ્ણા (ઈચ્છા) નથી તેની જીભમાં પાણી છૂટતું નથી. પરંતુ કેરીનો રંગ દેખીને કે તેની ગંધ સૂંધીને મધુર રસનું સ્મરણ થતાં જેને તે રસ માણવાની ઈચ્છા થાય છે તેની જ જીભમાં પાણી છૂટે છે. આમ પહેલાં અનુભવેલ રસનું સ્મરણ અને રસને માણવાની ઈચ્છા બન્ને જીભમાં પાણી છૂટવા માટે આવશ્યક છે. રંગ જોઈને કે ગંધ સૂંધીને જીભમાં પાણી છૂટે ત્યારે તે બન્ને શરતો પૂરી પડી હોય છે. તેથી આ ઘટનામાં તે મધુર રસનું સ્મરણ કોણ કરે છે તે વિચારણીય છે. ચક્ષુરિન્દ્રિય કે ઘ્રાણેન્દ્રિય તો મધુર રસનું સ્મરણ કરી શકે નહિ કેમ કે તે બેમાંથી એકેય ઈન્દ્રિયે કદી મધુર રસનો અનુભવ કર્યો નથી. રસ ચક્ષુરિન્દ્રિય કે ઘ્રાણેન્દ્રિયનો ગ્રાહ્ય વિષય નથી. રસનેન્દ્રિય જ પ્રસ્તુત ઘટનામાં પૂર્વાનુભૂત મધુર રસનું સ્મરણ કરી તેનો અભિલાષ કરે છે એમ પણ ન કહી શકાય કારણ કે રસનેન્દ્રિય કેરીનું રૂપ કે તેની ગંધ ગ્રહણ કરતી નથી, રૂપ કે ગંધ રસનેન્દ્રિયનો ગ્રાહ્ય વિષય નથી. અને નિયમ તો એવો છે કે જે કેરીના રૂપ કે ગંધને ગ્રહણ કરે છે તેને જ કેરીના મધુર રસનું સ્મરણ થઈ શકે છે, બીજાને નહિ. દર્શન કરે એક અને સ્મરણ કરે બીજા એ અસંભવ છે. એટલે પુરવાર થાય છે કે પ્રસ્તુત ઘટનામાં ઈન્દ્રિયથી ભિન્ન કોઈ દ્રવ્ય છે જે આંખથી કેરીનું રૂપ દેખી કે નાકથી તેની ગંધ સૂંધી તે જાતનાં રૂપ-ગંધ સાથે પહેલાં અનુભવેલા મધુર રસનું સ્મરણ કરે છે અને તે મધુર રસનો અભિલાષ કરે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન અને ઈચ્છાનો આશ્રય ઈન્દ્રિય નથી પણ ઈન્દ્રિયથી જુદું કોઈ દ્રવ્ય છે જેનું નામ આત્મા છે.]

165. અથવેન્દ્રિયેભ્યો વ્યતિરિક્ત આત્મા અન્યેનોપલભ્યાન્યેન ગ્રહણાત્ ।
 ઇહ યો ઘટાદિકમન્યેનોપલભ્યાન્યેન ગૃહ્ણાતિ સ તાભ્યાં ભેદવાન્ દૃષ્ટઃ યથા
 પૂર્વવાતાયેન ઘટમુપલભ્યાપરવાતાયનેન ગૃહ્ણાનસ્તાભ્યાં દેવદત્તઃ । ગૃહ્ણાતિ ચ
 ચક્ષુષોપલબ્ધં ઘટાદિકમર્થં હસ્તાદિના જીવઃ; તતસ્તાભ્યાં ભિન્ન ઇતિ ।

165. અથવા આત્મા ઈન્દ્રિયથી ભિન્ન છે કેમ કે તે અન્ય દ્વારા જાણીને અન્ય દ્વારા ગ્રહણ કરે છે. જે ઘડા આદિને અન્ય દ્વારા દેખીને કોઈ અન્ય દ્વારા તેને ઉપાડે છે તે તે બન્ને સાધનોથી ભિન્ન છે. જેમ પૂર્વ દિશાની બારીથી ઘડાને જોઈ પશ્ચિમ દિશાની બારીથી ઘડાને ઉપાડનારો દેવદત્ત તે બન્ને બારીઓથી ભિન્ન છે તેમ આંખથી ઘડાને જોઈ હાથથી તેને ઉપાડનારો આત્મા પણ તે આંખ અને તે હાથથી ભિન્ન છે. [જો આત્મા આંખરૂપ હોય તો તે ઘડાને ઉપાડશે કેવી રીતે ? તેવી જ રીતે જો આત્મા હાથરૂપ જ હોય તો તે ઘડાને જોશે કેવી રીતે ? તેથી આત્મા તે બન્નેથી ભિન્ન છે.]

166. એવમત્રાનેકાન્યનુમાનાનિ નૈકાશ્ચ યુક્તયો વિશેષાવશ્યકટીકા-

દિશ્યઃ સ્વયં કર્તા (વક્ત) વ્યાનીતિ । પ્રોક્તં વિસ્તરેણ પ્રથમં જીવતત્ત્વમ્ ।

166. આ રીતે અનેક અનુમાનો અને અનેક યુક્તિઓ આત્માના સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે. તે બધાં અનુમાનો અને તે બધી યુક્તિઓને વિશેષપણે વિશેષાવશ્યકભાષ્ય અને તેની ટીકામાંથી સ્વયં જાણી લેવી. [અન્ય જીવસિદ્ધિ આદિ ગ્રન્થો પણ જોવા.] અહીં જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપવાળા પ્રથમ જીવતત્ત્વનું નિરૂપણ પૂર્ણ થયું.

167. અજીવતત્ત્વં વ્યાચિહ્યાસુરાહ—'યશ્ચૈતદ્વિપરીતવાન્' इत्यादि । यश्चैतस्माद्विपरीतानि विशेषणानि विद्यन्ते यस्यासावेतद्विपरीतवान् सोऽजीवः समाख्यातः । 'यश्चैतद्विपरीत्यवान्' इति पाठे तु यः पुनस्तस्माज्जीवाद्विपरीत्यमन्यथात्वं तद्दानजीवः स समाख्यातः । अज्ञानादिधर्मैभ्यो रूपरसगन्धस्पर्शादिभ्यो भिन्नाभिन्नो नरामरादिभवान्तराननुयायी ज्ञानावरणादिकर्मणामकर्ता तत्फलस्य चाभोक्ता जडस्वरूपश्चाजीव इत्यर्थः ।

167. હવે અજીવતત્ત્વનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાવાળા આચાર્ય કહે છે — 'જીવથી ઊલટાં લક્ષણોવાળું અજીવતત્ત્વ છે' ઈત્યાદિ. જે જીવથી વિપરીત વિશેષણો અર્થાત્ લક્ષણો ધરાવે છે તે અજીવ છે. 'એતદ્વિપરીત્યવાન્' આવો પાઠ પણ મળે છે. તેનું તાત્પર્ય આ છે — જેમાં જીવથી વિપરીતતા મળે છે તે અજીવ છે. એનો અર્થ એ કે જ્યાં જીવમાં જ્ઞાન આદિ ધર્મ મળે છે ત્યાં અજીવમાં અજ્ઞાન આદિ ધર્મ મળે છે. આ અજીવ તેના અજ્ઞાન આદિ ધર્મોથી અર્થાત્ રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ આદિ ગુણોથી કથંચિત્ ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે. તે મનુષ્ય, દેવ આદિ જન્મજન્માન્તરો ધારણ નથી કરતો અર્થાત્ તે મનુષ્ય, દેવ વગેરે પર્યાયો ધારણ નથી કરતો. વળી, તે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોનો કર્તા પણ નથી કે કર્મફળોનો ભોક્તા પણ નથી. આ બધાંનું તાત્પર્ય એ છે કે અજીવ તત્ત્વ સર્વથા જડસ્વરૂપ છે, અચેતનસ્વરૂપ છે.

168. स च धर्माधर्माकाशकालपुद्गलभेदात् पञ्चविधोऽभिधीयते । तत्र धर्मो लोकव्यापी नित्योऽवस्थितोऽरूपी द्रव्यमस्तिकायोऽसंख्यप्रदेशो गत्युपग्रहकारी च भवति । अत्र नित्यशब्देन स्वभावादप्रच्युत आख्यायते । अवस्थितशब्देनान्यूनाधिक आविर्भाव्यते । अन्यूनाधिकश्चानादिनिधनतेयत्ताभ्यां न स्वतत्त्वं व्यभिचरति । तथा अरूपिग्रहणादमूर्त उच्यते । अपूर्तश्च रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणबाह्यवर्त्यभिधीयते । न खलु मूर्ति स्पर्शादयो व्यभिचरन्ति, सहचारित्वात् । यत्र हि रूपपरिणामस्तत्र स्पर्शरसगन्धैरपि भाव्यम् । अतः सहचरमेतच्चतुष्टयमन्ततः परमाणावपि विद्यते ।

168. અજીવના પાંચ ભેદ છે — (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) કાલ અને (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય. ધર્મદ્રવ્ય ગતિ કરતા જીવો અને પુદ્ગલોની ગતિમાં તટસ્થભાવે સહાયક થાય છે. તે સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે, નિત્ય છે, અવસ્થિત છે, અરૂપી છે, અસંખ્યાત પ્રદેશવાળું અસ્તિકાય દ્રવ્ય છે. અહીં ‘નિત્ય’ શબ્દથી સ્વભાવમાંથી ય્યુત ન થવું કહેવાયું છે. ‘અવસ્થિત’ શબ્દનો અર્થ એ છે કે તેનામાં ન્યૂનાધિકતા થતી નથી, તે વ્યક્તિશઃ એક જ રહે છે, એકનું બે થતું નથી કે શૂન્ય પણ થતું નથી, તે અનાદિનિધન છે, કદી પણ પોતાના સ્વરૂપને — સ્વતત્ત્વને છોડતું નથી. અરૂપીનો અર્થ છે અમૂર્ત, રૂપ આદિ રહિત. રૂપ, રસ, ગન્ધ તથા સ્પર્શ જેમાં હોય તે મૂર્ત કહેવાય અને જેમાં રૂપ આદિ ન હોય તે અમૂર્ત કહેવાય. સ્પર્શ આદિ ધરાવતી વસ્તુ કોઈ ને કોઈ મૂર્તિ — આકૃતિમાં જ રહેતી હોય છે. તાત્પર્ય એ કે રૂપ, રસ આદિ અને મૂર્તિનો સહચારી સંબંધ છે, બન્ને સાથે સાથે રહે છે, એક વિના બીજાનું હોવું સંભવતું નથી. વળી આ રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ પણ નિયત સહચારી છે, જ્યાં એક હોય ત્યાં બાકીનાં હોય જ. જ્યાં રૂપ હોય ત્યાં સ્પર્શ, રસ અને ગન્ધ પણ અવશ્ય હોય જ. [હા, એવું બની શકે કે ક્યાંક કોઈ ગુણ અનુદ્ભૂત રહે અને ક્યાંક ઉદ્ભૂત પરંતુ સત્તા તો બધાની બધા પુદ્ગલોમાં હોય છે જ.] આ રૂપ આદિ ચાર ગુણો પરમાણુથી લઈને સ્કન્ધ પર્યન્ત બધા મૂર્ત પદાર્થોમાં હોય છે જ.

169. તથા દ્રવ્યગ્રહણાદગુણપર્યાયવાન્ પ્રોચ્યતે; ‘ગુણપર્યાયવદ્દ્રવ્યમ્’ [ત૦ સૂ૦ ૫૧૩૮] इति वचनात् ।

169. દ્રવ્ય કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દ્રવ્યમાં ગુણ અને પર્યાય હોય છે, ગુણ અને પર્યાયનો જે આશ્રય તે દ્રવ્ય. “ગુણ અને પર્યાયવાળું દ્રવ્ય હોય છે” [તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ૫.૩૮] એ પૂર્વાચાર્યનું સિદ્ધાન્તવાક્ય છે.

170. તથાસ્તયઃ—પ્રદેશાઃ પ્રકૃષ્ટા દેશાઃ પ્રદેશા નિર્વિભાગાનિ ખણ્ડા-નીત્યર્થઃ । તેષાં કાયઃ સમુદાયઃ કચ્યતે ।

170. અને અસ્તિઓ એટલે પ્રદેશો. પ્રદેશ એટલે જેનું વિભાજન ન થઈ શકે એવો અવિભાજ્ય (નિર્વિભાગ) દેશ કે અંશ. એ પ્રદેશોનો કાય એટલે સમુદાય. અર્થાત્ નિર્વિભાગ પ્રદેશોનો (અંશો યા ખંડોનો) સમુદાય જેમાં હોય તેને અસ્તિકાય કહેવામાં આવે છે.

171. તથા લોકવ્યાપીતિ વચનેનાસંખ્યપ્રદેશ इति वचनेन च लोका-काशप्रदेशप्रमाणप्रदेशो निर्दिश्यते । तथा स्वत एव गतिपरिणतानां

જીવપદ્મગ્લાનામુપકારકરોડપેક્ષાકારણમિત્યર્થઃ ।

171. લોકવ્યાપી અને અસંખ્યાતપ્રદેશી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ધર્મદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત છે, તેને પણ લોકાકાશની જેમ અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. ધર્મદ્રવ્ય સ્વયંગતિ કરનારા જીવો અને પુદ્ગલોની ગતિમાં સહાયતા કરે છે, તેમની ગતિમાં તે અપેક્ષાકારણ છે, તે તેમને પ્રેરણા કરી ગતિ કરાવતું નથી પણ જો તેઓ ગતિ કરે છે તો તેમની ગતિમાં તે સહકારી બને છે.

172. કારણં હિ ત્રિવિધમુચ્યતે, યથા ઘટસ્ય મૃત્યરિણામિકારણમ્, દણ્ડાદયો ગ્રાહકાશ્ચ નિમિત્તકારણમ્, કુમ્ભકારો નિર્વર્તકં કારણમ્ । તદુક્તમ્—

“નિર્વર્તકં નિમિત્તં પરિણામી ચ ત્રિધેવ્યતે હેતુઃ ।

કુમ્ભસ્ય કુમ્ભકારો, ધર્તા મૃચ્વેતિ સમસંખ્યમ્ ॥૧૧॥”

172. કારણ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે— (૧) પરિણામિકારણ, (૨) નિમિત્તકારણ અને (૩) નિર્વર્તકકારણ. જે કારણ પોતે જ કાર્યરૂપમાં પરિણમે, કાર્યના આકારમાં પરિવર્તિત થઈ જાય તે પરિણામી કારણ છે, જેમ કે ઘડાનું પરિણામી કારણ માટી. નિમિત્ત કારણો તે છે જે ખુદ પોતે તો કાર્યરૂપમાં પરિણમતા નથી પરંતુ કર્તાને કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં સહાયક બને છે, જેમ કે ઘડાને ઉત્પન્ન કરવામાં કુંભારને મદદરૂપ થનાર દંડ, ચક્ર આદિ. કાર્યનો કર્તા નિર્વર્તક કારણ છે, જેમ કે ઘડાની ઉત્પત્તિમાં કુંભાર. કહ્યું પણ છે કે— “નિર્વર્તક, નિમિત્ત અને પરિણામી એ ત્રણ ભેદે કારણો ત્રણ પ્રકારનાં છે. ઘડાની ઉત્પત્તિમાં કુંભાર નિર્વર્તક અર્થાત્ સર્જક કારણ છે, ધર્તા અર્થાત્ ધારણ કરનારા ચાકડો આદિ નિમિત્તકારણ છે, અને માટી પરિણામી અર્થાત્ ઉપાદાનકારણ છે.”

173. નિમિત્તકારણં ચ દ્વેધા નિમિત્તકારણમપેક્ષાકારણં ચ । યત્ર દણ્ડાદિષુ પ્રાયોગિકી વૈસ્ત્રસિકી ચ ક્રિયા ભવતિ તાનિ દણ્ડાદીનિ નિમિત્તકારણમ્ । યત્ર તુ ધર્માદિદ્રવ્યેષુ વૈસ્ત્રસિક્યેવ ક્રિયા તાનિ નિમિત્તકારણાન્યપિ વિશેષકારણતાજ્ઞાપનાર્થમપેક્ષાકારણાન્યુચ્યન્તે ।

173. નિમિત્તકારણના પણ બે પ્રકાર છે— એક છે શુદ્ધ નિમિત્તકારણ અને બીજું છે અપેક્ષા નિમિત્તકારણ. જે નિમિત્તકારણોમાં સ્વાભાવિક (અર્થાત્ વૈસ્ત્રસિક) તેમજ કર્તૃપ્રયુક્ત (અર્થાત્ પ્રાયોગિક) એમ બન્ને પ્રકારની ક્રિયાઓ હોય તેવાં દંડ, ચાકડો

આદિ નિમિત્તકારણો શુદ્ધ નિમિત્તકારણો છે. પરંતુ જે નિમિત્તકારણોમાં એક માત્ર સ્વાભાવિક જ ક્રિયા હોય અને કર્તૃપ્રયુક્ત ક્રિયાની સંભાવના જ ન હોય તેવાં નિમિત્તકારણો અપેક્ષા નિમિત્તકારણો કે અપેક્ષાકારણો કહેવાય છે. ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોમાં કેવળ સ્વાભાવિક પરિણમનક્રિયા જ થાય છે, તેમનામાં કર્તૃપ્રયુક્ત ક્રિયા સંભવતી જ નથી, તેથી તેઓ નિમિત્તકારણો તો છે પણ અપેક્ષા નિમિત્તકારણો યા અપેક્ષાકારણો છે. તેમનામાં કેવળ સ્વાભાવિક પરિણમનરૂપ ક્રિયા હોવાની વિશેષતા છે એટલે તેમને અપેક્ષાકારણ કહેવામાં આવે છે.

174. ધર્માદિદ્રવ્યગતક્રિયાપરિણામમપેક્ષમાણં જીવાદિકં ગત્યાદિ-
ક્રિયાપરિણતિં પુષ્ણાતીતિ કૃત્વા તતોઽત્ર ધર્મોઽપેક્ષાકારણમ્ । એવમધર્મોઽપિ
લોકવ્યાપિતાદિસકલવિશેષણવિશિષ્ટો ધર્મવન્નિર્વિશેષં મન્તવ્યઃ, નવરં
સ્થિત્યુપગ્રહકારી સ્વત એવ સ્થિતિપરિણતાનાં જીવપુદ્ગલાનાં સ્થિતિવિષયે
અપેક્ષાકારણં વક્તવ્યઃ ।

174. ધર્મદ્રવ્યમાં થતી રહેતી સ્વાભાવિક પરિણમનક્રિયાની અપેક્ષા રાખીને જ સ્વતઃ ગતિ કરનાર જીવ આદિ દ્રવ્યો પોતાની ગતિને પુષ્ટ કરે છે. સ્વયં ગતિ કરનારા જીવ આદિ દ્રવ્યોની ગતિમાં ધર્મદ્રવ્યની તટસ્થભાવે અપેક્ષા રહે છે, તેથી ધર્મદ્રવ્ય જીવાદિની ગતિમાં અપેક્ષાકારણ કહેવાય છે. ધર્મદ્રવ્યની જેમ અધર્મદ્રવ્ય પણ લોકવ્યાપી, અમૂર્ત, નિત્ય, અવસ્થિત વગેરે વિશેષણોવાળું છે પરંતુ ધર્મદ્રવ્ય ગતિમાં અપેક્ષાકારણ છે જ્યારે અધર્મદ્રવ્ય સ્થિતિમાં — અટકીને સ્થિર રહેવામાં અપેક્ષાકારણ છે. સ્વયં સ્થિતિ કરનારા જીવો અને પુદ્ગલો સ્થિર થવામાં અને સ્થિર રહેવામાં અધર્મદ્રવ્યની અપેક્ષા રાખે છે. અધર્મદ્રવ્ય તટસ્થભાવે તેમની સ્થિતિમાં સહાયક બને છે પરંતુ તેમને સ્થિતિ કરવામાં પ્રેરણા કરતું નથી. તેઓ સ્થિતિ કરે છે તો તે તેમને મદદ કરે છે.

175. એવમાકાશમપિ લોકાલોકવ્યાપકમનન્તપ્રદેશં નિત્યમવસ્થિ-
તમરૂપિદ્રવ્યમસ્તિકાયોઽવગાહોપકારકં ચ વક્તવ્યં, નવરં લોકાલોકવ્યા-
પકમિતિ ।

175. આકાશદ્રવ્ય પણ ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યની જેમ નિત્ય, અવસ્થિત, અમૂર્ત તથા અસ્તિકાય (બહુપ્રદેશી) છે. તેનામાં એટલી વિશેષતા અવશ્ય છે કે તે અનન્ત પ્રદેશોવાળું છે તથા લોક અને અલોક બન્નેમાં વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, બીજું કોઈ દ્રવ્ય લોક અને અલોક બન્નેમાં વ્યાપ્ત નથી. એનો અર્થ એ કે તેનાથી મોટું યા

વિશાલ કોઈ દ્રવ્ય નથી. તે અન્ય સમસ્ત દ્રવ્યોના અવગાહમાં — રહેવામાં અપેક્ષાકારણ છે. [બધાં દ્રવ્યોને તે અવકાશ આપે છે, બધાં દ્રવ્યો આકાશદ્રવ્યમાં રહે છે.]

176. યે કેચનાચાર્યાઃ કાલં દ્રવ્યં નાભ્યુપયન્તિ કિંતુ ધર્માદિદ્રવ્યાણાં પર્યાયમેવ, તન્મતે ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલજીવાચ્ચપચ્છાસ્તિકાયાત્મકો લોકઃ। યે તુ કાલં દ્રવ્યમિચ્છન્તિ, તન્મતે ષડ્દ્રવ્યાત્મકો લોકઃ, પચ્છાનાં ધર્માદિદ્રવ્યાણાં કાલદ્રવ્યસ્ય ચ તત્ર સદ્ભાવાત્ । આકાશદ્રવ્યમેકમેવાસ્તિ યત્ર સોડ્લોકઃ લોકાલોકયોર્વ્યાપકમવગાહોપકારકમિતિ સ્વતઃ એવાવગાહમાનાનાં દ્રવ્યાણામવગાહદાયિ ભવતિ ન પુનરનવગાહમાનં પુદ્ગલાદિ બલાદવગાહયતિ । અતો નિમિત્તકારણમાકાશમમ્બુવન્મક-રાદીનામિતિ । અલોકાકાશં કથમવગાહોપકારકં, અનવગાહ્યત્વાદિતિ ચેત્ । ઉચ્યતે । તદ્ધિ વ્યાપ્રિયેતૈવાવકાશદાનેન યદિ ગતિસ્થિતિહેતૂ ધર્મા-ધર્માસ્તિકાયૌ તત્ર સ્યાતાં, ન ચ તૌ તત્ર સ્તઃ, તદભાવાચ્ચ વિદ્યમાનોડ્પ્ય-વગાહનગુણો નાભિવ્યજ્યતે કિલાલોકાકાશસ્યેતિ ।

176. કેટલાક આચાર્યો કાલને સ્વતન્ત્ર દ્રવ્ય નથી માનતા. તેમનો અભિપ્રાય છે કે ધર્મ વગેરે દ્રવ્યોના પર્યાયો જ કાલ છે. તેમના મતે લોક ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને જીવ એ પાંચ અસ્તિકાયરૂપ છે. લોક પંચાસ્તિકાયાત્મક છે. જે આચાર્યો કાલને સ્વતન્ત્ર છઠ્ઠું દ્રવ્ય માને છે તેમના મતે લોકમાં છ દ્રવ્યો છે. તેથી લોક ષડ્દ્રવ્યાત્મક છે. તેમાં ધર્મ વગેરે પાંચ તથા કાલ એમ છ જ દ્રવ્યો છે.

જ્યાં કેવળ આકાશ જ આકાશ છે, આકાશ સિવાય બીજું કોઈ દ્રવ્ય નથી, તે અલોક કહેવાય છે અને જ્યાં આકાશ સાથે જ અન્ય પાંચ દ્રવ્યો પણ છે તે લોક કહેવાય છે. આકાશ લોક અને અલોક બન્નેમાં વ્યાપ્ત છે. આકાશદ્રવ્ય સમસ્ત સ્વતઃ રહેવાવાળા દ્રવ્યોને અવકાશ આપે છે. જે નથી રહેતા તેમને બળજબરીથી અવકાશ લેવાની પ્રેરણા તે કરતું નથી. રહેવું હોય તો તે અવકાશ આપશે, ન રહેવું હોય તો તે પ્રેરણા નહિ કરે. તેથી આકાશદ્રવ્ય અવકાશ આપતું હોવાના કારણે નિમિત્તકારણ છે. જેવી રીતે સ્વતઃ જળમાં રહેનારાં માછલી આદિ જીવોને પાણી અવકાશ આપે છે પરંતુ તેમને બળપૂર્વક પાણીમાં રહેવા બાધ્ય નથી કરતું તેવી રીતે આકાશ પણ રહેનારાં દ્રવ્યોને સ્થાન — અવકાશ આપે છે પરંતુ પ્રેરણા કરતું નથી. [નામ આકાશદ્રવ્ય સ્વતઃ રહેનારાં દ્રવ્યોને રહેવા માટે તટસ્થભાવે અવકાશ આપી તેમનું ઉપકારક બને છે.]

શંકા— અલોકમાં તો કોઈ દ્રવ્ય રહેતું જ નથી. તેથી અલોકાકાશ અવગાહમાં— રહેવામાં ઉપકારક કોનું બનશે અને કેવી રીતે બનશે ?

જૈન ઉત્તર— જો અલોકમાં ગતિ અને સ્થિતિનાં ક્રમશઃ નિમિત્તકારણો ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય હોત અને પરિણામે જીવાદિ દ્રવ્યો ત્યાં પહોંચી શકત તો અલોકાકાશ તેમને રહેવા અવશ્ય અવકાશ આપત પરંતુ ન તો ત્યાં ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય છે કે ન તો જીવાદિ દ્રવ્ય છે. તેથી અલોકાકાશમાં અવકાશ દેવાનો ગુણ હોવા છતાં તે ગુણ પ્રગટ કાર્યરૂપમાં દેખાતો નથી. [આકાશ એક અખંડ દ્રવ્ય છે, તેથી લોકાકાશમાં અવકાશ આપવાનો જે ગુણ છે તે અલોકાકાશમાં પણ છે. આકાશ જ્યારે એક અખંડ દ્રવ્ય છે ત્યારે તેનાં બે પરિણમનો ન હોઈ શકે કે તે લોકમાં તો અવકાશ આપે અને અલોકમાં ન આપે. તેનામાં તો એક જ અવકાશ દેવારૂપ પરિણમન હોય. હા, એટલું અવશ્ય છે કે અલોકાકાશમાં તેનું કાર્ય વ્યક્ત થતું નથી પરંતુ તે ગુણનું પરિણમન તો અવશ્ય થયા કરે છે.]

177. કાલોઽર્ધતૃતીયદ્વીપાન્તર્વર્તી પરમસૂક્ષ્મો નિર્વિભાગ એકઃ સમયઃ। સ ચાસ્તિકાયો ન ભણ્યતે, એકસમયરૂપસ્ય તસ્ય નિઃપ્રદેશત્વાત્ । આહ ચ—

“તસ્માન્માનુષલોકવ્યાપી કાલોઽસ્તિ સમય એક ઇહ ।

એકત્વાચ્ચ સ કાયો ન ભવતિ કાયો હિ સમુદાયઃ ॥૧૧॥”

સ ચ સૂર્યાદિગ્રહનક્ષત્રોદયાસ્તાદિક્રિયાભિવ્યઙ્ગ્ય એકીયમતેન દ્રવ્યમભિ-
ધીયતે । સ ચૈકસમયો દ્રવ્યપર્યાયોભયાત્મૈવ, દ્રવ્યાર્થરૂપેણ પ્રતિપર્યાય-
મુત્પાદવ્યયધર્માપિ સ્વરૂપાનન્યભૂતક્રમાક્રમભાવ્યનાદ્યપર્યવસાનાનન્તસંખ્ય-
પરિમાણઃ, અત એવ ચ સ સ્વપર્યાયપ્રવાહવ્યાપી દ્રવ્યાત્મના નિત્યોઽભિધી-
યતે । અતીતાનાગતવર્તમાનાવસ્થાસ્વાપિ કાલઃ કાલ ઇત્યવિશેષશ્રુતેઃ । યથા
હોકઃ પરમાણુઃ પર્યાયૈરનિત્યોઽપિ દ્રવ્યત્વેન સદા સન્નેવ ન કદાચિદસત્ત્વં
ભજતે, તથૈકઃ સમયોઽપીતિ ।

177. કાલદ્રવ્ય મનુષ્યલોકમાં વિદ્યમાન છે. જમ્બૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને અડધો પુષ્કરદ્વીપ આ અઢી દ્વીપોમાં જ મનુષ્યો છે. તેથી આ અઢી દ્વીપને જ મનુષ્યલોક કહેવામાં આવે છે. કાલદ્રવ્યનું પરિણમન યા કાર્ય આ અઢી દ્વીપોમાં જ જોવામાં આવે છે. તેથી કાલદ્રવ્ય આ અઢી દ્વીપોમાં જ છે. તે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે તથા નિર્વિભાગ એક

સમય શુદ્ધ કાલદ્રવ્ય છે. તે એકપ્રદેશી હોવાના કારણે અસ્તિકાય નથી કેમ કે પ્રદેશોના સમુદાયને અસ્તિકાય કહેવામાં આવે છે. તે એક સમયમાત્ર હોવાના કારણે નિ:પ્રદેશી છે. કહ્યું પણ છે કે “કાલદ્રવ્ય એક સમયરૂપ છે તથા મનુષ્યલોકમાં વ્યાપ્ત છે. તે એકપ્રદેશી હોવાથી અસ્તિકાય નથી કારણ કે કાય તો પ્રદેશોના સમુદાયને કહે છે.” સૂર્ય, ચન્દ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર આદિની ઉદય અને અસ્ત વગેરે ક્રિયાઓ દ્વારા કાલદ્રવ્ય વ્યક્ત થાય છે અર્થાત્ કાલદ્રવ્યનું જ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ કાલદ્રવ્યનું કાર્ય આ સૂર્ય વગેરેની ઉદય, અસ્ત આદિ ક્રિયાઓ વડે પ્રગટ થાય છે. કેટલાક આત્યાર્થોના મતે કાલ દ્રવ્યરૂપ છે. તેથી તે એક સમયરૂપ હોવા છતાં દ્રવ્ય અને પર્યાય ઉભયરૂપ છે. જો કે કાલમાં પ્રતિક્ષણ પરિણમન થતું હોવાથી તેમાં પ્રતિપર્યાય ઉત્પાદ અને વ્યય થતા રહે છે તેમ છતાં દ્રવ્યદષ્ટિએ તે તેવો ને તેવો જ રહે છે, તેના સ્વરૂપમાં કંઈ જ પરિવર્તન થતું નથી — તે કાલેતર યા અકાલ બની જતો નથી. તે ક્રમથી અને અક્રમથી ઉત્પન્ન થનારા, પ્રવાહરૂપે આદિ-અન્તરહિત અને અનન્તસંખ્યક પર્યાયોમાં પોતાની અખંડ સત્તા ધરાવે છે. તેથી દ્રવ્યરૂપે પોતાના સઘળા પર્યાયોના અનાદિઅનન્ત પ્રવાહમાં પૂરેપૂરો વ્યાપ્ત હોવાના કારણે તે નિત્ય કહેવાય છે. અતીત, વર્તમાન કે ભવિષ્યત્ કોઈ પણ અવસ્થા કેમ ન હોય બધીમાં ‘કાલ, કાલ’ એવો સમાન વ્યવહાર યતો હોવાના કારણે પણ તે નિત્ય કહેવાય છે. જેમ એક પરમાણુ તેના પર્યાયો બદલાતા રહેતા હોવાથી અનિત્ય હોવા છતાં દ્રવ્યરૂપે તો કદી પણ પરમાણુત્વને છોડતો ન હોવાથી નિત્ય છે, સદા સત્ છે, કદી અસત્ બનતો નથી તેમ એક કાલ તેના પર્યાયો બદલાતા રહેતા હોવાથી અનિત્ય હોવા છતાં દ્રવ્યરૂપે તો ક્યારેય પણ કાલત્વને છોડતા ન હોવાથી નિત્ય છે, સદા સત્ છે, ક્યારેય પણ અસત્ બન્યો નથી.

178. અયં ચ કાલો ન નિર્વર્તકં કારણં નાપિ પરિણામિ કારણં, કિંતુ સ્વયં સંભવતાં ભાવાનામસ્મિન્ કાલે ભવિત્વ્યં નાન્યદેત્યપેક્ષાકારણમ્ । કાલકૃતા વર્તનાદ્યા વસ્તૂનામુપકારાઃ । અથવા વર્તનાદ્યા ઉપકારાઃ કાલસ્ય લિઙ્ગાનિ, તતસ્તાનાહ “વર્તના પરિણામઃ ક્રિયા પરત્વાપરત્વે ચ” [ત૦ સૂ૦ ૫।૨૨] તત્ર વર્તન્તે સ્વયં પદાર્થાઃ, તેષાં વર્તમાનાનાં પ્રયોજિકા કાલાશ્રયા વૃત્તિર્વર્તના, પ્રથમસમયાશ્રયા સ્થિતિરિત્યર્થઃ ૧ । પરિણામો દ્રવ્યસ્ય સ્વજાત્યપરિત્યાગેન પરિસ્પન્દેતરપ્રયોગજસ્વભાવઃ પરિણામઃ । તદ્યથા— વૃક્ષસ્યાઙ્ગુમૂલાદ્યવસ્થાઃ પરિણામઃ, આસીદ્ઙ્ગુઃ, સંપ્રતિ સ્કન્ધવાન્, ઈષમઃ પુષ્પિષ્યતીતિ । પુસ્પદ્રવ્યસ્ય બાલકુમારયુવાદ્યવસ્થાઃ પરિણામઃ । એવમન્યત્રાપિ ।

178. આ કાલ ન તો નિર્વર્તક કારણ છે કે ન તો પરિણામી કારણ છે, પરંતુ આપોઆપ પરિણમન કરનારા પદાર્થોના પરિણમનમાં 'આ પરિણમનો આ કાળે થવાં જોઈએ, અન્ય કાળે નહિ' એ રૂપે અપેક્ષાકારણ બને છે, તે કોઈને બળપૂર્વક પરિણમન કરાવતો નથી. કાળ દ્વારા પદાર્થોને વર્તના, પરિણમન આદિ ઉપકારો થાય છે. અથવા વર્તના આદિ ઉપકારો કાળનાં લિંગો (ચિહ્નો) છે. એટલે વર્તના આદિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. "વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા તથા પરત્વાપરત્વ એ કાલદ્રવ્યના ઉપકારો છે" [તત્ત્વાર્થસૂત્ર, પ. ૨૨]. પદાર્થો સ્વતઃ વર્તે છે, હોય છે, તે સ્વયં વર્તનારા યા હોનારા પદાર્થોને વર્તવામાં યા હોવામાં સહાયતા કરનારી કાલની શક્તિ વર્તના કહેવાય છે. પ્રથમ સમયમાં થનારી પદાર્થોની સ્થિતિ પણ વર્તના કહેવાય છે. દ્રવ્યનું પોતાની જાતિનો ત્યાગ કર્યા વિના, મૂળ જાતિસ્વભાવમાંથી ચ્યુત થયા વિના, એક અવસ્થા છોડી બીજી અવસ્થામાં આવવું પરિણામ કહેવાય છે. પરિણામ હલનચલનરૂપ પણ હોય છે અને હલનચલન વિના જ અવસ્થાઓમાં ફેરફારરૂપ પણ હોય છે, જેમ કે વૃક્ષની અંકુર, મૂળ આદિ અવસ્થાઓ પરિણામ છે. આ વૃક્ષ એક નાનું અંકુર હતું, તે જ હવે મોટા થડવાળું, મોટી મોટી ડાળીઓવાળું વૃક્ષ થઈ ગયું છે અને તેને ફૂલો પણ આવશે. આ જ મનુષ્ય બાળકમાંથી કુમાર, કુમારમાંથી યુવાન બની ગયો છે અને વૃદ્ધ પણ થશે. આ રીતે બધા પદાર્થોમાં પરિણામ થતો રહે છે.

179. પરિણામો દ્વિવિધઃ, અનાદિરમૂર્તેષુ ધર્માદિષુ, મૂર્તેષુ તુ સાદિરશ્નેન્દધનુરાદિષુ સ્તમ્ભકુમ્ભામ્ભોરુહાદિષુ ચ । ઋતુવિભાગકૃતો વેલાવિભાગકૃતશ્ચ પરિણામસ્તુલ્યજાતીયાનાં વનસ્પત્યાદીનામેકસ્મિન્કાલે વિચિત્રો ભવતિ ।

179. પરિણામ બે પ્રકારનો છે — એક અનાદિ પરિણામ અને બીજો સાદિ પરિણામ. અમૂર્ત ધર્મદ્રવ્ય આદિ દ્રવ્યોના પરિણામની કોઈ શરૂઆત નથી, એટલે તે અનાદિ છે. મૂર્ત પદાર્થોનો પરિણામ સાદિ છે. મૂર્ત પદાર્થોનો વાદળ, મેઘધનુષ આદિરૂપ પરિણામ સાદિ છે, તેના પ્રારંભનો સમય છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય થાંભલો બની જાય છે, ધડો બની જાય છે તથા કમલ આદિ બની જાય છે. આ બધો પરિણામ સાદિ છે. એક જાતિની વનસ્પતિઓમાં ઋતુભેદે અને સમયભેદે એક જ સમયમાં વિચિત્ર વિચિત્ર પરિણામો ઉદ્ભવે છે.

180. પ્રયોગવિસ્ત્રસાધ્યાં જનિતો જીવાદીનાં પરિણમનવ્યાપારઃ કરણ ક્રિયા તસ્યા અનુગ્રાહકઃ કાલઃ । તદ્વથા—નષ્ટો ઘટઃ, સૂર્ય પશ્યામિ, ભવિષ્યતિ વૃષ્ટિરિત્યાદિકા અતીતાદિવ્યપદેશાઃ પરસ્પરાસંકીર્ણા યદપેક્ષ્યા

પ્રવર્તન્તે, સ કાલઃ ।

180. પુરુષપ્રયુક્ત યા સ્વાભાવિકપણે ઉત્પન્ન થનારો જીવ આદિ દ્રવ્યોનો પરિણમન માટેનો વ્યાપાર ક્રિયા છે. કાલ આ ક્રિયામાં સહાયક બને છે. ઘડો ફૂટી ગયો, સૂર્યને જોઈ રહ્યો છું, વૃષ્ટિ થશે ઇત્યાદિ સ્પષ્ટપણે પરસ્પર ભિન્ન એવા ભૂત-વર્તમાન-ભવિષ્યત્ના શબ્દપ્રયોગો જેની અપેક્ષા રાખે છે તે કાલ છે.

181. इदं परमिदमपरमितिप्रत्ययाभिधाने कालनिमित्ते ।

181. 'આ અગ્રજ છે, આ અનુજ છે, આ જૂનું છે, આ નવું છે' ઇત્યાદિ જ્ઞાન તેમ જ વ્યવહાર પણ કાલના નિમિત્તથી જ થાય છે.

182. तदेवं वर्त्तनाद्युपकारानुमेयः कालो द्रव्यं मानुषक्षेत्रे । मनुष्यलो-
कादबहिः कालद्रव्यं नास्ति । सन्तो हि भावास्तत्र स्वयमेवोत्पद्यन्ते व्यय-
न्यवतिष्ठन्ते च । अस्तित्वं च भावानां स्वत एव, न तु कालापेक्षम् । न
च तत्रत्याः प्राणायाननिमेषोन्मेषायुःप्रमाणादिवृत्तयः कालापेक्षाः, तुल्य-
जातीयानां सर्वेषां युगपदभवनात् । कालापेक्षा ह्यर्थास्तुल्यजातीयानामे-
कस्मिन् काले भवन्ति, न विजातीयानाम् । ताश्च प्राणादिवृत्तयस्तद्गतौ
नैकस्मिन्काले भवन्त्युपरमन्ति चेति । तस्मान्न कालापेक्षास्ताः । परत्वापरत्वे
अपि तत्र चिराच्चिरस्थित्यपेक्षे, स्थितिश्चास्तित्वापेक्षा, अस्तित्वं च स्वत
एवेति ।

182. આ રીતે મનુષ્યલોકમાં વર્તના, પરિણામ વગેરે લિંગોથી કાલદ્રવ્યનું અનુમાન થાય છે. મનુષ્યલોકની બહાર કાલદ્રવ્યનું અસ્તિત્વ નથી. મનુષ્યલોકની બહાર વિદ્યમાન પદાર્થો સ્વયં જ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે તથા સ્થિતિ કરે છે, અર્થાત્ તેમને કાલની અપેક્ષા નથી. મનુષ્યલોકની બહાર પદાર્થોનું અસ્તિત્વ સ્વતઃ જ છે, કાલાપેક્ષ નથી. મનુષ્યલોકની બહાર વિદ્યમાન પદાર્થોના પરિણમનમાં કે અસ્તિત્વમાં કાલદ્રવ્યની જરા જેટલી પણ અપેક્ષા નથી. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર વિદ્યમાન જીવોના શ્વાસોચ્છ્વાસ, નિમેષોન્મેષ, આયુષ્યપ્રમાણ આદિ વ્યાપારોને કાલની અપેક્ષા નથી કેમ કે બધાં સજાતીય પ્રાણીઓ યા પદાર્થોના ઉક્ત વ્યાપારો એકકાળે યુગપત્ નથી હોતા. સજાતીય પદાર્થોના એક સાથે યુગપત્ થનારા વ્યાપારો જ કાલની અપેક્ષા રાખે છે, વિજાતીય પદાર્થોના નથી રાખતા. મનુષ્યલોકની બહાર વિદ્યમાન પ્રાણીઓના શ્વાસોચ્છ્વાસ આદિ વ્યાપારો એકકાળે યુગપત્ ન તો ઉત્પન્ન થાય છે કે ન તો નાશ પામે છે, તેથી તે વ્યાપારોને કાલની અપેક્ષા નથી. મનુષ્યલોકની

બહાર વિદ્યમાન પદાર્થોમાં જૂનો-નવો અને મોટો(જયેષ્ઠ)-નાનો આદિ વ્યવહાર પણ ચિરસ્થિતિ (લાંબી સ્થિતિ) યા અલ્પસ્થિતિની અપેક્ષાએ થાય છે. અને સ્થિતિ તો અસ્તિત્વની જ અપેક્ષા રાખે છે જે અસ્તિત્વ તો પદાર્થમાં સ્વતઃ જ હોય છે.

183. ये तु कालं द्रव्यं न मन्यन्ते, तन्मते सर्वेषां द्रव्याणां वर्तनादयः पर्याया एव सन्ति, न त्वपेक्षाकारणं कश्चन काल इति ।

183. જે આચાર્યો કાલને દ્રવ્ય નથી માનતા તેમના મતે તો બધાં દ્રવ્યોના વર્તના વગેરે પર્યાયો જ છે, તેમનું કાલ નામનું કોઈ અપેક્ષાકારણ છે જ નહિ.

184. अथ पुद्गलाः । “स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः” [त० सू० ५।२३] । अत्र स्पर्शग्रहणमादौ स्पर्शो सति रसादिसद्भावज्ञापनार्थम् । ततोऽबादीनि चतुर्गुणानि स्पर्शित्वात्, पृथिवीवत् । तथा मनः स्पर्शादिमत, असर्वगतद्रव्यत्वात्, पार्थिवाणुवदिति प्रयोगौ सिद्धौ ।

184. હવે પુદ્ગલદ્રવ્યનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. ‘પુદ્ગલો સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ અને વર્ણવાળા હોય છે’ [તત્ત્વાર્થસૂત્ર, પ. ૨૩]. આ સૂત્રમાં સૌપ્રથમ સ્પર્શનો ઉલ્લેખ કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘જ્યાં સ્પર્શ હોય ત્યાં રસ વગેરે હોય જ’ આ અવિનાભાવસંબંધ જણાવવા માટે જ સ્પર્શને સૌપ્રથમ ગણાવવામાં આવેલ છે. તેથી આપણે અનુમાન કરીએ છીએ કે જલ આદિ બધાં પુદ્ગલદ્રવ્યોમાં સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ અને વર્ણ આ ચારે ગુણો હોય છે કેમ કે તેમનામાં સ્પર્શ છે, જેમ કે પૃથ્વી. તેવી જ રીતે મન પણ સ્પર્શ આદિ ગુણોવાળું છે કેમ કે તે અવ્યાપી દ્રવ્ય છે, જેમ કે પૃથ્વીનો પરમાણુ. આ બંને અનુમાનપ્રયોગો સિદ્ધ છે, અસિદ્ધ નથી.

185. तत्र स्पर्शा हि मृदुकठिनगुरुलघुशीतोष्णास्त्रिगन्धरूक्षाः । अत्र च त्रिगन्धरूक्षशीतोष्णाश्चत्वार एवाणुषु संभवन्ति । स्कन्धेष्वष्टावपि यथासंभवमभिधानीयाः । रसास्तिक्तकटुकषायाम्लमधुराः । लवणो मधुरान्तर्गत इत्येके, संसर्गज इत्यपरे । गन्धौ सुरभ्यसुरभी । कृष्णादयो वर्णाः । तद्वन्तः पुद्गला इति । न केवलं पुद्गलानां स्पर्शादयो धर्माः, शब्दादयश्चेति दर्शयते । “शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवन्तश्च” [त० सू० ५।२४] पुद्गलाः । अत्र पुद्गलपरिणामाविष्कारी मतुप्रत्ययो नित्ययोगार्थं विहितः । तत्र शब्दो ध्वनिः । बन्धः परस्परश्लेषलक्षणः प्रयोगविस्त्रसादिजनित औदारिकादिशरीरेषु जतुकाष्ठादिश्लेषवत् परमाणु-

સંયોગજવદ્દેતિ । સૌક્ષ્મ્યં-સૂક્ષ્મતા । સ્થૌલ્યં-સ્થૂલતા । સંસ્થાનમાકૃતિઃ ।
 ભેદઃ—ઁખણ્ડશો ભવનમ્ । તમશ્છાયાદયઃ પ્રતીતાઃ । સર્વં એવૈતે સ્પર્શાદયઃ
 શબ્દાદયશ્ચ પુદ્ગલેષ્વેવ ભવન્તીતિ ।

185. સ્પર્શના આઠ ભેદો છે — (૧) કોમલ, (૨) કઠોર, (૩) ભારે, (૪) હલકો, (૫) ઠંડો, (૬) ગરમ, (૭) ચીકણો અને (૮) રૂક્ષ. આ આઠમાંથી ચીકણો, રૂક્ષ, ઠંડો અને ગરમ આ ચાર જ સ્પર્શો પરમાણુઓમાં સંભવે છે [કેમ કે કોમલતા, કઠોરતા, ભારેપણું અને હલકાપણું તો સ્કન્ધોમાં જ સંભવે છે.] સ્કન્ધોમાં તો યથાસંભવ આઠેય સ્પર્શો ગણાવવા જોઈએ. રસના પાંચ ભેદ છે — (૧) કડવો, (૨) તીખો, (૩) તૂરો, (૪) ખાટો અને (૫) ગળ્યો. કેટલાક આચાર્યો ખારા રસને ગળ્યા રસમાં સમાવિષ્ટ કરે છે, જ્યારે કેટલાક આચાર્યો અન્ય રસો ભેગા મળવાથી ખારો રસ પેદા થાય છે એમ માને છે. ગન્ધના બે ભેદ છે — સુગન્ધ અને દુર્ગન્ધ. કાળો વગેરે વર્ણો અર્થાત્ રંગો છે. પુદ્ગલોમાં સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ અને વર્ણ ચારે ગુણો હોય છે. પુદ્ગલોમાં કેવળ સ્પર્શ વગેરે ધર્મો જ નથી પરંતુ શબ્દ વગેરે ધર્મો (પર્યાયો) પણ છે એ દર્શાવવામાં આવશે. “શબ્દ, બન્ધ, સૂક્ષ્મતા, સ્થૂળતા, આકાર, ભેદ, અન્ધકાર, છાયા, તડકો, ચાંદની આ બધાંવાળા પુદ્ગલો હોય છે” [તત્ત્વાર્થસૂત્ર, પ. ૨૪.]. અર્થાત્ આ બધાં પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાયો છે. સૂત્રમાં પુદ્ગલના પરિણામોના (પર્યાયોના) કથન વખતે મતુપ્ પ્રત્યયનો પ્રયોગ કરીને તેમનો નિત્ય સંબંધ સૂચિત કર્યો છે. શબ્દ એટલે ધ્વનિ યા કાનથી સાંભળી શકાય એવો અવાજ. પરસ્પર ચોટી જવું યા જોડાઈ જવું એ બન્ધ છે. બન્ધ કેટલીકવાર પુરુષપ્રયોગથી થાય છે અને કેટલીકવાર આપોઆપ સ્વાભાવિકપણે થાય છે. કોઈ કારીગર લાખ અને લાકડીને પરસ્પર ચોટાડી યા જોડી દે છે, આ પ્રાયોગિક બન્ધ છે. આપણા સ્થૂળ ઔદારિક આદિ શરીરોમાં અવયવોના બન્ધ અથવા તો પરમાણુઓનો પરસ્પર બન્ધ સ્વાભાવિક છે. સૌક્ષ્મ એટલે સૂક્ષ્મતા, બારીકપણું. સ્થૌલ્ય એટલે સ્થૂળતા, જાડાપણું. સંસ્થાન એટલે આકાર. ભેદ એટલે ટુકડે ટુકડા થઈ જવા તે. અન્ધકાર, છાયા, વગેરે તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આ બધાં સ્પર્શ આદિ તથા શબ્દ આદિ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં જ હોય છે.

186. પુદ્ગલા દ્વેધા, પરમાણવઃ સ્કન્ધાશ્ચ । તત્ર પરમાણોર્લક્ષણ-
 મિદમ્—

“કારણમેવ તદન્ત્યં, સૂક્ષ્મો નિત્યશ્ચ ભવતિ પરમાણુઃ ।

एकरसवर्णगन्धो, द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥१॥”

186. પુદ્ગલના સામાન્યતઃ બે પ્રકાર છે— પરમાણુ અને સ્કન્ધ. પરમાણુનું લક્ષણ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે આપ્યું છે — “પરમાણુ કારણ જ છે. [તે સ્કન્ધ આદિને ઉત્પન્ન કરતો હોવાથી કારણ જ છે. તે ક્યારેય કોઈનાથી ઉત્પન્ન થતો નથી, એટલે તે કોઈનું ય કાર્ય નથી.] તે અન્ય છે અર્થાત્ છેવટનો ભાગ છે, તેનો ભાગ થઈ શકતો નથી, તે નિર્વિભાગ છે. તે સૂક્ષ્મ છે. તે નિત્ય છે. તેનામાં કોઈ એક રૂપ, કોઈ એક રસ, કોઈ એક ગન્ધ, ઠંડો અને ઉષ્ણ એ બેમાંથી એક સ્પર્શ તથા ચીકણો અને રૂક્ષ એ બેમાંથી એક સ્પર્શ — આ રીતે બે સ્પર્શ હોય છે. તે પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય નથી પરંતુ સ્કન્ધરૂપ કાર્ય ઉપરથી તેનું અનુમાન થઈ શકે છે.”

187. વ્યાખ્યા । સકલભેદપર્યન્તવર્તિત્વાદન્ત્યં તદેવ કારણં ન પુનસ્ત્યદ્દ્વયણુકાદિ તદેવ કિમિત્યાહ સૂક્ષ્મઃ—આગમગમ્યઃ; અસ્મદાદીન્દ્રિયવ્યાપારાતીતત્વાત્ । નિત્યશ્ચેતિ—દ્રવ્યાર્થિકનયાપેક્ષયા ધ્રુવઃ, પર્યાયાર્થિકનયાપેક્ષયા તુ નીલાદિભિરાકારૈરનિત્ય એવેતિ । ન તતઃ પરમણીયો દ્રવ્યમસ્તિ, તેન પરમાણુઃ । તથા પચ્છાનાં રસાનાં દ્વયોર્ગન્ધયોઃ પચ્છવિધસ્ય વર્ણસ્યૈકેન રસાદિના યુક્તઃ । તથા ચતુર્ણાં સ્પર્શાનાં મધ્યે દ્વાવવિરુદ્ધૌ યૌ સ્પર્શૌ સ્ત્રિગ્ધોષ્ણૌ સ્ત્રિગ્ધશીતૌ રૂક્ષશીતૌ રૂક્ષોષ્ણૌ વા, તાભ્યાં યુક્તઃ । તથા કાર્ય દ્વયણુકાદ્યચિત્તમહાસ્કન્ધપર્યન્તં તસ્ય લિઙ્ગમિતિ । એવંવિધલક્ષણા નિરવયવાઃ પરસ્પરેણાસંયુક્તાઃ પરમાણવઃ । સ્કન્ધાઃ પુનર્દ્વયણુકાદયોઽનન્તાણુકપર્યન્તાઃ સાવયવાઃ પ્રાયોગ્રહણાદાદાનાદિવ્યાપારસમર્થાઃ પરમાણુસંઘાતા ઙ્ગિતિ ।

187. શ્લોકવ્યાખ્યા: કોઈ પદાર્થના ભાગ કરતાં કરતાં આપણે જે છેવટના ભાગે પહોંચીએ કે જેનો આગળ ભાગ થઈ શકે જ નહિ તે અન્તિમ અવિભાજ્ય ભાગ જ પરમાણુ છે. પરમાણુ કારણ જ છે પરંતુ દ્વયણુક (બે પરમાણુનો બનેલો સ્કન્ધ) આદિ સ્કન્ધો કારણ જ નથી પણ કાર્ય પણ છે. પરમાણુ સૂક્ષ્મ છે. આપણી ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારથી તેનું જ્ઞાન થતું નથી. તે ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્ય નથી. આગમથી તેના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય છે. તે આગમગમ્ય છે. તે પરમ સૂક્ષ્મ હોવાથી જ પરમાણુ કહેવાય છે. તે નિત્ય છે અર્થાત્ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તે ધ્રુવ છે, સદા ટકનાર છે, કોઈની તાકાત નથી કે તે પરમાણુનો નાશ કરી શકે. પરંતુ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ નીલ, પીત આદિ વિકારો દ્વારા તે અનિત્ય છે. તેનાથી નાનું દ્રવ્ય કોઈ હોઈ શકતું ન હોવાથી તે પરમાણુ છે. તેમાં પાંચ રસોમાંથી કોઈ એક રસ, બે ગન્ધમાંથી કોઈ એક ગન્ધ, કૃષ્ણ

આદિ પાંચ રંગોમાંથી કોઈ રંગ હોય છે. તેમાં ચાર સ્પર્શોમાંથી કોઈ બે અવિરોધી સ્પર્શ હોય છે. એનો અર્થ એ કે પરમાણુ કાં તો ચીકણો અને ગરમ, કાં તો ચીકણો અને ઠંડો, કાં તો રૂક્ષ અને ઠંડો, કાં તો રૂક્ષ અને ગરમ હોય છે. દ્વ્યણુકથી લઈને અચિત્ત મહાસ્કન્ધ સુધીના સ્કન્ધો પરમાણુનું અનુમાન કરવામાં લિંગ છે. આ રીતે પરમાણુ નિરવયવ છે તેમ જ પરસ્પર અસંયુક્ત છે. દ્વ્યણુકથી લઈને અનન્ત પરમાણુઓના બનેલા સ્કન્ધ સુધીના બધા જ સ્કન્ધો સાવયવ અને પરમાણુઓના સંઘાતરૂપ છે, એટલે આપણે પ્રાયઃ તેમને રાખી શકીએ છીએ, લઈ શકીએ છીએ, આપી શકીએ છીએ, [તાત્પર્ય એ કે જગતનો સઘળો વ્યવહાર સ્કન્ધો દ્વારા જ ચાલે છે.]

[પુદ્ગલનો અન્તિમ અવિભાજ્ય નિરંશ ભાગ અણુ યા પરમાણુ કહેવાય છે. અને એક મુક્ત (free) અણુ જેટલી જગા રોકે તેને પ્રદેશ કહેવાય છે. આ પ્રદેશ આકાશનો અન્તિમ અવિભાજ્ય નિરંશ અંશ છે. આકાશના અનન્ત પ્રદેશો છે પરંતુ તેના જેટલા ભાગમાં સઘળાં દ્રવ્યો રહે છે તે લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. ધર્મદ્રવ્યના અન્તિમ અવિભાજ્ય નિરંશ અંશોને પણ પ્રદેશ કહે છે. તેના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે અને ધર્મદ્રવ્યનો એક પ્રદેશ આકાશનો એક પ્રદેશ રોકે છે. ધર્મદ્રવ્ય લોકાકાશને વ્યાપી રહેલું વ્યક્તિશઃ એક જ દ્રવ્ય છે. એટલે ધર્મદ્રવ્યનો એક એક પ્રદેશ લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ પર બરાબર બંધ બેસતો સદા રહે છે. ધર્મદ્રવ્યની જેમ જ અધર્મદ્રવ્યની બાબતમાં સમજી લેવું. જીવદ્રવ્યના અન્તિમ અવિભાજ્ય નિરંશ અંશને પણ પ્રદેશ કહે છે. જીવદ્રવ્યના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. જ્યારે જીવદ્રવ્યનો પ્રત્યેક પ્રદેશ સંપૂર્ણ વિસ્તરે છે ત્યારે આકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશોના એક એક પ્રદેશ ઉપર જીવદ્રવ્યના અસંખ્યાત પ્રદેશોનો એક એક પ્રદેશ રહે છે (આવી સ્થિતિ કેવલિસમુદ્ઘાત વખતે જ હોય છે) પરંતુ જીવદ્રવ્યના પ્રદેશો જ્યારે સંકોચાય છે ત્યારે તે જીવદ્રવ્યના અસંખ્યાત પ્રદેશો લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશો રોકતા નથી પરંતુ અત્યન્ત ઓછા પ્રદેશો રોકે છે. એટલે અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળો જીવ કીડીના શરીરમાં પણ સંપૂર્ણપણે સમાઈ જાય છે. જૈન મતે શરીરી જીવ શરીરની બહાર અંશમાત્ર પણ હોતો નથી. એક મુક્ત અણુ જેટલી જગા રોકે તે આકાશનો એક પ્રદેશ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે પુદ્ગલદ્રવ્ય લોકાકાશમાં જ છે અને લોકાકાશના પ્રદેશો અસંખ્યાત જ છે. જૈન મતે અણુઓ અનન્ત છે. એટલે પ્રશ્ન થાય છે કે અનન્ત અણુઓ લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં કેવી રીતે સમાઈ શકે? જૈનનો ઉત્તર છે કે એક મુક્ત અણુ આકાશનો એક પ્રદેશ રોકે છે પરંતુ એકથી વધુ અનન્ત સુધીના અણુઓના બનેલા સ્કન્ધને માટે એ જરૂરી નથી કે તે જેટલા અણુઓનો બનેલો હોય તેટલા જ આકાશપ્રદેશો તેણે રોકવા જોઈએ, તે સ્કન્ધ તો એક આકાશપ્રદેશમાં કે અસંખ્યાત કરતાં અત્યન્ત ઓછા

આકાશપ્રદેશોમાં પણ સમાઈ શકે છે. એ ધ્યાનમાં રહે કે મુક્ત અણુ માટે 'પ્રદેશ' શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી, થઈ શકે નહિ પરંતુ તે જ્યારે સ્કન્ધના ઘટક યા અંશરૂપે પરિણમે ત્યારે જ 'પ્રદેશ' કહેવાય છે. તેથી જ કહેવાય છે કે અનન્ત પ્રદેશવાળો મહાસ્કન્ધ એક આકાશપ્રદેશમાં પણ સમાઈ શકે છે. સ્યાદેતદસંખ્યાતપ્રદેશો લોકઃ અનન્તપ્રદેશસ્યાનન્તાનન્તપ્રદેશસ્ય ચ સ્કન્ધસ્યાધિકરણમિતિ વિરોધસ્તતો નાનન્ત્યમિતિ । નૈષ દોષઃ, સૂક્ષ્મપરિણામાવગાહનશક્તિયોગાત્ । પરમાણ્વાદયો હિ સૂક્ષ્મભાવેન પરિણતા એકૈકસ્મિન્નપ્યાકાશપ્રદેશેઽનન્તાનન્તા અવતિષ્ઠન્તે અવગાહનશક્તિશ્ચૈષામવ્યાહતાસ્તિ । તસ્માદેકસ્મિન્નપિ પ્રદેશે અનન્તાનન્તાનામવસ્થાનં ન વિરુદ્ધ્યતે । સર્વાર્થસિદ્ધિ, ૫. ૧૦.]

188. એતે ધર્માધર્માકાશકાલપુદ્ગલા જીવૈઃ સહ ષડ્દ્રવ્યાણિ ।
 એવાદ્યાનિ ચત્વાર્યેકદ્રવ્યાણિ, જીવાઃ પુદ્ગલાશ્ચાનેકદ્રવ્યાણિ, પુદ્ગલ-
 રહિતાનિ તાનિ પञ્ચામૂર્તાનિ, પુદ્ગલાસ્તુ મૂર્તા એવેતિ । નનુ જીવદ્રવ્યસ્યા-
 રૂપિણોઽપ્યુપયોગસ્વભાવત્વેન સ્વસંવેદનસંવેદ્યત્વાદસ્તિત્વં શ્રદ્ધાનપથમ-
 વતારયિતું શક્યમ્ । ધર્માધર્માસ્તિકાયાદીનાં તુ ન જાતુચિદપિ સ્વસંવેદન-
 સંવેદ્યત્વં સમસ્તિ, અચેતનત્વાત્ । નાપિ પસંવેદનવેદ્યતા, નિત્યમરૂપિત્વેન ।
 તત્કથં તેષાં ધર્માસ્તિકાયાદીનાં સતાં સત્તા શ્રદ્ધેયા સ્યાદિતિ ચેત્; ઉચ્યતે,
 પ્રત્યક્ષેણ ચોઽર્થો નોપલભ્યતે સ સર્વથા નાસ્ત્યેવ, યથા શશવિષાણમિત્યે-
 કાન્તેન ન મન્તવ્યમ્ । યત્ ઇહ લોકે દ્વિવિધાનુપલબ્ધિર્ભવતિ, તત્રૈકા અસતો
 વસ્તુનોઽનુપલબ્ધિઃ, યથા તુરંગ્મોત્તમાઙ્ગસંસર્ગાનુષઙ્ગિશ્ચૈશ્ચ, દ્વિતીયા તુ
 સતામપ્યર્થાનામનુપલબ્ધિર્ભવતિ । યા ચ સત્ત્વભાવાનામપિ ભાવાનામનુ-
 પલબ્ધિઃ, સાત્રાષ્ટઘા ભિદ્યતે । તથાહિ—અતિદૂરાત્, અતિસામીપ્યાત્,
 ઇન્દ્રિયઘાતાત્, મનસોઽનવસ્થાનાત્, સૌક્ષ્મ્યાત્, આવરણાત્, અભિભવાત્,
 સમાનાભિહારાચ્ચેતિ ।

188. આ રીતે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ એ છ દ્રવ્યો હોય છે. તે છમાંથી ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ એ ચાર દ્રવ્યો વ્યક્તિશઃ એક એક જ છે. જીવદ્રવ્યની અનન્ત વ્યક્તિઓ છે અને પુદ્ગલદ્રવ્યની પણ અનન્ત વ્યક્તિઓ છે. પુદ્ગલદ્રવ્યને છોડી બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યો અમૂર્ત છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત જ છે.

શંકા—જીવદ્રવ્ય અરૂપી યા અમૂર્ત હોવા છતાં પણ તેનો જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગ-સ્વભાવ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી અનુભવાય છે. તેથી જીવદ્રવ્યનું અસ્તિત્વ તો સારી રીતે સમજાય છે, તેનામાં વિશ્વાસ બેસે છે. પરંતુ ધર્મ, અધર્મ આદિ દ્રવ્યોના અસ્તિત્વની

બાબતમાં વિશ્વાસ કરી શકાતો નથી. તે બધાં દ્રવ્યો અચેતન છે એટલે તેમનું સ્વસંવેદન તો હોઈ શકે જ નહિ તથા તે બધાં દ્રવ્યો સદા અમૂર્ત (અરૂપી) હોઈ બીજું કોઈ પણ તેમને પ્રત્યક્ષ વડે જાણી શકે નહિ. તો પછી તેમને આંખ મીંચી કોઈ પણ પ્રમાણ વિના કેવી રીતે માની શકાય ? એટલે તેમના અસ્તિત્વની બાબતમાં વિશ્વાસ કેવી રીતે કરી શકાય ?

જૈન ઉત્તર— ‘જે પ્રત્યક્ષથી ગૃહીત થાય નહિ તે સસલાનાં શિંગડાંની જેમ સર્વથા અસત્ છે, તેનું અસ્તિત્વ જ નથી’ આ નિયમ કોઈ પણ રીતે તર્કસંગત નથી કેમ કે ઘણા અતીન્દ્રિય પદાર્થો આપણને પ્રત્યક્ષ થતા નથી એટલે માત્ર એ કારણે જ તેમનું અસ્તિત્વ નથી એમ તો ન કહી શકાય. પદાર્થની અનુપલબ્ધિ બે પ્રકારની છે — એક તો જે પદાર્થ બિલકુલ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી, અત્યન્ત અસત્ છે તેની અસત્ હોવાના કારણે થતી અનુપલબ્ધિ, જેમ કે ઘોડાના માથા ઉપર શિંગડાંની અનુપલબ્ધિ. બીજી અનુપલબ્ધિ તે છે જે, પદાર્થ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવા છતાં તેની ઉપલબ્ધિનાં સકલ (સઘળાં) કારણો મોજૂદ ન હોવાના કારણે થાય છે. અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થોની અનુપલબ્ધિ આઠ કારણોથી થાય છે — પદાર્થો અત્યન્ત દૂર હોવાથી કે અત્યન્ત પાસે હોવાથી, ઇન્દ્રિયોનો નાશ થઈ જવાથી, ચિત્તનું તેમની તરફ ધ્યાન (ઉપયોગ) ન હોવાથી, પદાર્થો અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોવાથી, તેમના ઉપર આવરણ આવી જવાથી. સબળ પદાર્થ દ્વારા તિરસ્કૃત થઈ જવાથી યા સમાન પદાર્થોમાં મળી એકાકાર થઈ જવાથી અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થો પણ અનુપલબ્ધ જ રહે છે, પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય બનતા નથી.

189. તત્રાદિદૂરદેશકાલસ્વભાવવિપ્રકર્ષાત્ ત્રિવિધાનુપલબ્ધિઃ । તત્ર દેશવિપ્રકર્ષાત્ યથા કશ્ચિત્ દેવદત્તો ગ્રામાન્તરં ગતો ન દૃશ્યતે, તત્કથં સ નાસ્તિ । સોઽસ્ત્યેવ, પરં દેશવિપ્રકર્ષાન્નોપલબ્ધિઃ । एवं समुद्रस्य परतटं मेवादिकं वा सदपि नोपलभ्यते । तथा कालविप्रकर्षाद् भूता निजपूर्व-जादयो भविष्या वा पद्मनाभादयो जिना नोपलभ्यन्ते, अभूवन् भविष्यन्ति च ते । तथा स्वभावविप्रकर्षान्नभोजीवपिशाचादयो नोपलभ्यन्ते, न च ते न सन्ति ।

189. અત્યન્ત દૂર હોવાના કારણે દૂરદેશવર્તી પદાર્થ, અતીતકાલીન તથા અનાગતકાલીન પદાર્થ અને સ્વભાવથી જ અતીન્દ્રિય પદાર્થ (પરમાણુ આદિ)ની અનુપલબ્ધિ થાય છે. આમ અનુપલબ્ધિ ત્રિવિધ છે — દેશવિપ્રકર્ષના કારણે થતી,

કાલવિપ્રકર્ષના કારણે થતી અને સ્વભાવવિપ્રકર્ષના કારણે થતી ત્રણ પ્રકારની અનુપલબ્ધિ છે. માની લો કે દેવદત્ત પોતાના ગામથી ઘણા દૂર આવેલા ગામે ગયો છે, તેથી તે દેખાતો નથી, તો શું એટલા માત્રથી તેનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ માનવું? તેનું અસ્તિત્વ તો છે પરંતુ દૂર દેશ જતો રહ્યો હોવાથી તે દેખાતો નથી અર્થાત્ તેની અનુપલબ્ધિ છે. તેવી જ રીતે સમુદ્રનો સામો કિનારો, મેરુપર્વત વગેરે અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવા છતાં દૂરદેશવર્તી હોવાના કારણે ઉપલબ્ધ થતા નથી. આપણા પોતાના મૃત બાપ, દાદા, વડદાદા વગેરે પૂર્વજો તથા ભવિષ્યમાં થનારા પન્નનાભ વગેરે તીર્થંકરો કાલની દૂરીના કારણે દેખાતા નથી, ઉપલબ્ધ થતા નથી. પૂર્વજો થયા તો અવશ્ય હતા તથા તીર્થંકરો થવાના પણ અવશ્ય છે પરંતુ કાલની દૂરીના કારણે દેખાતા નથી. આકાશમાં વસતા અત્યન્ત સૂક્ષ્મ જીવો તથા પિશાય વગેરે સ્વભાવથી જ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય બની શકતા નથી એટલે તેઓ ઉપલબ્ધ થતા નથી. તેમનામાં સ્વભાવની અપેક્ષાએ દૂરવર્તિતા છે. પરંતુ તે સૂક્ષ્મ જીવો તેમ જ પિશાય આદિનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ તો ન જ કહી શકાય.

190. તથાતિસામીપ્યાદ્ યથા નેત્રકજ્જલં નોપલભ્યતે તત્કથં તન્નાસ્તિ । તદસ્ત્યેવ, પુનરતિસામીપ્યાત્રોપલભ્યતે ।

190. આંખોમાં આંજેલું કાજળ અત્યન્ત સમીપ હોવાના કારણે દેખાતું નથી એટલે શું તેનું અસ્તિત્વ નથી? તે આંખોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે જ પરંતુ આંખોની અત્યન્ત સમીપ હોવાથી આંખો તેને જોઈ શકતી નથી.

191. તથેન્દ્રિયઘાતાદ્ યથા અન્ધબધિરાદયો રૂપશબ્દાદીત્રોપલભન્તે તત્કથં રૂપાદયો ન સન્તિ । સન્ત્યેવ, તે પુનરિન્દ્રિયઘાતાત્રોપલભ્યન્તે ।

191. આંખ ફૂટી જવાથી કે કાનનો પડદો તૂટી જવાથી આંધળો અને બહેરો થઈ ગયેલો માણસ રૂપ અને શબ્દને ગ્રહણ કરી શકતો નથી, જાણી શકતો નથી, તો શું એમ માની લેવું કે રૂપ અને શબ્દનું અસ્તિત્વ જ નથી? હકીકત તો એ છે કે રૂપ અને શબ્દ અસ્તિત્વ ધરાવે છે પરંતુ આંખ અને કાન ઈન્દ્રિયો નાશ પામી ગઈ હોવાથી રૂપ અને શબ્દનું ગ્રહણ થતું નથી, ઉપલબ્ધિ થતી નથી.

192. તથા મનોઽનવસ્થાનાદ્ યથા અનવસ્થિતચેતા ન પશ્યતિ । ઉક્તં ચ—

“ઇષુકારનરઃ કશ્ચિદ્રાજાનં સપરિચ્છદમ્ ।

ન જાનાતિ પુરો યાન્તં યથા ધ્યાનં સમાચરેત્ ॥૧૧॥”

તત્કિં રાજા ન ગતઃ । સ ગત એવ, પુનરનવસ્થિતત્તેતસ્કત્વાત્ર દૃષ્ટવાન્ ।
નષ્ટચેતસાં વા સતોઽપિ ભાવસ્યાનુપલબ્ધિઃ ।

192. ચિત્તનું ધ્યાન બીજે હોવાથી પણ વસ્તુ ઉપલબ્ધ થતી નથી. જેનું ચિત્ત સામે પડેલી વસ્તુમાં લાગેલું ન હોય તો તે સામે પડી હોવા છતાં અને આંખ ખુલ્લી હોવા છતાં તેને દેખાતી નથી. કહ્યું પણ છે કે — “જેવી રીતે પોતાના લક્ષ્ય ઉપર એકાગ્ર દષ્ટિ રાખનારો તીરંદાજ મોટા આડંબરપૂર્વક ઠાઠમાઠથી મિત્રમંડળ સાથે સામેથી નીકળનાર રાજાને પણ જોઈ શકતો નથી તેવી જ રીતે યોગીએ એકાગ્ર ધ્યાન કરવું જોઈએ.” જો તીરંદાજનું રાજા તરફ ધ્યાન ન હોવાથી તેણે તેને ત્યાંથી જતો ન જોયો તો શું રાજા ત્યાંથી નીકળ્યો ન હતો? રાજાની સવારી તો ત્યાંથી અવશ્ય નીકળી હતી પરંતુ તે તરફ તીરંદાજનું ધ્યાન (ઉપયોગ) ન હોવાથી તીરંદાજને રાજા દેખાયો નહિ. અથવા જેમનાં ચિત્ત વિક્ષિપ્ત હોય છે તે ઉન્મત્ત ગાંડાઓ પણ વિદ્યમાન પદાર્થને ઉપલબ્ધ કરી શકતા નથી, જાણી શકતા નથી.

193. તથા સૌક્ષ્મ્યાત્ યથા જાલકાન્તરગતધૂમોઽધ્વનીહારાદીનાં
ત્રસરેણવો નોપલભ્યન્તે, પરમાણુદ્વચણુકાદયો વા સૂક્ષ્મનિગોદાદયો નોપલ-
ભ્યન્તે, તત્કિં ન સન્તિ । સન્ત્યેવ તે, પુનઃ સૌક્ષ્મ્યાન્નોપલબ્ધિઃ ।

193. તથા સૂક્ષ્મતાના કારણે પણ પદાર્થો ઉપલબ્ધ થતા નથી. ઘરની જાળીમાંથી આવતાં ધૂમ, વરાળ તથા નીહાર વગેરેના ત્રસરેણુઓ સૂક્ષ્મતાના કારણે ઉપલબ્ધ થતા નથી. સૂક્ષ્મતાના કારણે દ્વચણુક, પરમાણુ, સૂક્ષ્મ નિગોદિયા જીવો વગેરે પણ ઉપલબ્ધ થતા નથી, એટલે શું તેમનું અસ્તિત્વ નથી? તે બધાનું અસ્તિત્વ છે જ પણ સૂક્ષ્મતાના કારણે તેઓ ઉપલબ્ધ થતા નથી.

194. તથાવરણાત્ કુડ્યાદિવ્યવધાનાજ્ઞાનાદ્યાવરણાદ્વાનુપલબ્ધિઃ તત્ર
વ્યવધાનાદ્ યથા કુડ્યાન્તરે વ્યવસ્થિતં વસ્તુ નોપલભ્યતે તત્કિં નાસ્તિ ।
કિંતુ તદસ્ત્યેવ, પુનર્વ્યવધાનાન્નોપલબ્ધિઃ એવં સ્વકર્ણકન્ધરામસ્તકપૃષ્ઠાનિ
નોપલભ્યન્તે, ચન્દ્રમણ્ડલસ્ય ચ સન્નપિ પરભગ્નો ન દૃશ્યતે, અર્વાગ્ભાગેન
વ્યવહિતત્વાત્ ।

194. દીવાલ આદિનું વ્યવધાન આવી જવાથી અથવા જ્ઞાનશક્તિ ઉપર જ્ઞાનાવરણ કર્મનું આવરણ આવી જવાથી પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. દીવાલ આદિની પેલી તરફ રાખેલા પદાર્થો ઉપલબ્ધ થતા નથી, દેખાતા નથી, એટલે શું તેમનું અસ્તિત્વ ત્યાં નથી? પદાર્થો દીવાલની પેલી બાજુ વિદ્યમાન છે પરંતુ વ્યવધાનના

કારણે તેઓ દેખાતા નથી. તેવી જ રીતે પોતાના જ કાન, ડોક અને માથાનો પાછળનો ભાગ આડ આવી જવાથી આપણને દેખાતો નથી. ચન્દ્રનો પાછલો ભાગ પણ આગળના ભાગથી વ્યવહિત થઈ જતો હોવાથી આપણને દેખાતો નથી.

195. જ્ઞાનાદ્યાવરણાચ્ચાનુપલબ્ધિઃ યથા મતિમાન્દ્યાત્સતામપિ શાસ્ત્ર-સૂક્ષ્મ્યાર્થવિશેષાણામનુપલબ્ધિઃ, સતોઽપિ વા જલધિજલપલપ્રમાણસ્યાનુ-પલબ્ધિઃ, વિસ્મૃતેર્વા પૂર્વોપલબ્ધસ્ય વસ્તુનોઽનુપલબ્ધિઃ, મોહાત્ સતામપિ તત્ત્વાનાં જીવાદીનામનુપલબ્ધિરિત્યાદિ ।

195. જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ઉદય થવાથી બુદ્ધિની મંદતા થતાં શાસ્ત્રના ગહન અર્થોને આપણે જાણી શકતા નથી, સમજી શકતા નથી. સમુદ્રનું પાણી અમુક ચોક્કસ સંખ્યાની રતીઓનું પ્રમાણ ધરાવે છે જ પણ આપણે તેને જાણી શકતા નથી. વિસ્મરણના કારણે ભૂલી જવાથી પહેલાં જાણેલા પદાર્થોનું સ્મરણજ્ઞાન આપણને થતું નથી. મિથ્યાત્વ યા મોહના કારણે જીવ આદિ તત્ત્વો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોવા છતાં તેમનું જ્ઞાન આપણને થતું નથી. એટલે આ બધાંનું જ્ઞાન (ઉપલબ્ધિ) થતું ન હોવાથી તેમનું અસ્તિત્વ નથી એમ ન કહેવાય. તેમની અનુપલબ્ધિ તો આવરણને કારણે છે, તેમના અભાવના કારણે નથી.

196. તથાભિભવાત્, સૂર્યાદિતેજસાભિભૂતાનિ ગ્રહનક્ષત્રાણિ નોપલ-ભ્યન્તે, તત્કથં તેષામભાવઃ । કિંતુ તાનિ સન્ત્યેવ, પુનરભિભવાન્ન દૃશ્યન્તે । એવમન્ધકારેઽપિ ઘટાદયો નોપલભ્યન્તે ।

196. અભિભવના કારણે વિદ્યમાન પદાર્થની અનુપલબ્ધિ થાય છે. સૂર્ય આદિ અધિક તેજવાળા પદાર્થોના પ્રખર તેજથી ઓછા તેજવાળા ગ્રહ, નક્ષત્ર આદિ અભિભૂત થઈ જાય છે, ઢંકાઈ જાય છે, તેમનો પ્રકાશ તિરસ્કૃત થઈ જાય છે, સૂર્યના પ્રકાશથી દબાઈ જાય છે. તેથી દિવસે તેઓ દેખાતા નથી, તો શું દિવસે તેમનું અસ્તિત્વ નથી? દિવસે પણ ગ્રહ, નક્ષત્ર આદિ બરાબર અસ્તિત્વ ધરાવે જ છે પણ સૂર્યના પ્રખર તાપથી અભિભૂત થયેલા તે દેખાતા નથી. આ જ રીતે અન્ધકારથી અભિભૂત થયેલા ઘટ વગેરે રાતે દેખાતા નથી.

197. સમાનાભિહારાચ્ચ યથા મુદ્ગરાશૌ મુદ્ગમુષ્ટિઃ તિલરાશૌ તિલમુષ્ટિર્વા ક્ષિપ્તા સતી સૂપલક્ષિતાપિ નોપલભ્યન્તે, જલે ક્ષિપ્તાનિ લવણાદીનિ વા નોપલભ્યન્તે । તત્કથં તેષામભાવઃ । તાનિ સન્ત્યેવ, પુનઃ સમાનાભિહારાન્નોપલબ્ધિઃ ।

197. સમાન જાતિના પદાર્થોમાં સેગભેજ થવાથી પણ પદાર્થોનું પૃથક્ અસ્તિત્વ જણાતું નથી. મુઠ્ઠીભર મગને મગના ઢગલામાં નાખીએ કે મુઠ્ઠીભર તલને તલના ઢગલામાં નાખીએ તો તેઓ સમાન વસ્તુઓમાં મળી જવાના કારણે પૃથક્ દેખાતા નથી. પાણીમાં મીકાનો ગાંગડો નાખ્યા પછી થોડા વખત પછી તે પાણીમાં ઓગળી એકાકાર થઈ જાય છે એટલે ન તો તે હાથમાં આવે છે કે ન તો તે દેખાય છે. એટલે શું તેમની અનુપલબ્ધિ ઉપરથી આપણે એવું માની લેવાનું કે તેમનું અસ્તિત્વ જ નથી? તે બધાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોવા છતાં સમાન પદાર્થોમાં એવાં તો ભળી ગયા છે કે તેમનું પૃથક્ અસ્તિત્વ આપણને જણાતું નથી.

198. તથા ચોક્ત સાંખ્યસમતૌ (કારિકા) ૭—

“અતિદૂરાત્સામીપ્યાદિન્દ્રિયઘાતાન્મનોનવસ્થાનાત્ ।

સૌક્ષ્મ્યાદ્વ્યવધાનાદભિભવાત્સમાનાભિહારાચ્ચ ॥૧॥” ઇતિ ।

એવમષ્ટઘા સત્ત્વભાવાનામપિ ભાવાનાં યથાનુપલમ્બોઽભિહિતઃ એવં ધર્માસ્તિકાયાદયોઽપિ વિદ્યમાના અપિ સ્વભાવવિપ્રકર્ષાત્રોપલભ્યન્ત ઇતિ મન્તવ્યમ્ ।

198. ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાંખ્યસમતિ (અપરનામ સાંખ્યકારિકા) નામના ગ્રન્થમાં કારિકા ૭માં કહ્યું પણ છે કે — “અત્યન્ત દૂરવર્તિતા, અતિ સામીપ્ય, ઈન્દ્રિયઘાત, મનોનવધાન, સૂક્ષ્મતા, વ્યવધાન, અભિભવ તથા સમાન વસ્તુમાં ભળી જવાના કારણે પદાર્થની અનુપલબ્ધિ થાય છે.” આમ અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થોની આઠ કારણોના લીધે અનુપલબ્ધિ થાય છે. ધર્માસ્તિકાય આદિ અમૂર્ત (અરૂપી) પદાર્થ અસ્તિત્વ ધરાવે છે પરંતુ તેઓ સ્વભાવથી જ દૂર અર્થાત્ અતીન્દ્રિય હોવાના કારણે ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્ય નથી. અમૂર્ત પદાર્થોનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે આંખ વગેરે ઈન્દ્રિયો વડે તેઓ ગ્રાહ્ય બની શકતા નથી.

199. આહ પરઃ યેઽત્ર દેશાન્તરગતદેવદત્તાદયો દર્શિતાઃ, તેઽત્રાસ્માક-મપ્રત્યક્ષા અપિ દેશાન્તરગતલોકાનાં કેષાંચિત્પ્રત્યક્ષા એવ સન્તિ તેન તેષાં સત્ત્વં પ્રતીયતે, ધર્માસ્તિકાયાદયસ્તુ કૈશ્ચિદપિ કદાપિ નોપલભ્યન્તે તત્કથં તેષાં સત્તા નિશ્ચીયત ઇતિ । અત્રોચ્યતે; યથા દેવદત્તાદયઃ કેષાંચિત્પ્રત્યક્ષ-ત્વાત્સન્તો નિશ્ચીયન્તે, તથા ધર્માસ્તિકાયાદયોઽપિ કેવલિનાં પ્રત્યક્ષત્વાર્કિંક ન સન્તઃ પ્રતીયન્તામ્ । યથા વા પરમાણવો નિત્યમપ્રત્યક્ષા અપિ સ્વકાર્યા-

નુમેયા: સ્યુ:, તથા ધર્માસ્તિકાયાદયોઽપિ કિં ન સ્વકાર્યાનુમેયા ભવેયુ: । ધર્માસ્તિકાયાદીનાં કાર્યાણિ ચામૂનિ । તત્ર ધર્મો ગત્યુપગ્રહકાર્યાનુમેય:, અધર્મ: સ્થિત્યુપગ્રહકાર્યાનુમેય:, અવગાહોપકારાનુમેયમાકાશં, વર્તનાદ્યુપકારાનુમેય: કાલ:, પ્રત્યક્ષાનુમાનાવસેયાશ્ચ પુદ્ગલા: ।

199. શંકા— તમે જૈનો જે દૂર દેશ ગયેલા દેવદત્તની વાત કરો છો તે તો આપણામાંના કોઈને તો પ્રત્યક્ષ થઈ જ જાય છે. દેવદત્ત ભલે તેના ગામના લોકોને ન દેખાય પણ જે ગામ ગયો છે તે ગામના લોકોને તો દેખાય છે જ. તેથી તેનું અસ્તિત્વ તો માની શકાય છે પરંતુ આ ધર્માસ્તિકાય આદિ તો ક્યારેય કોઈને કોઈ રીતે પ્રત્યક્ષ થતા નથી, એટલે તેમનું અસ્તિત્વ કેમ મનાય ? તેમની અનુપલબ્ધિથી તો તેમનો અભાવ નિશ્ચિત થાય છે.

જૈન ઉત્તર— જેવી રીતે દેવદત્ત આદિ દેશાન્તરવર્તી પુરુષોને પ્રત્યક્ષ થતા હોવાથી તેમનું અસ્તિત્વ નિશ્ચિત થાય છે તેવી જ રીતે ધર્માસ્તિકાય આદિ પણ કેવલજ્ઞાનીઓને કેવલજ્ઞાન દ્વારા પ્રત્યક્ષ થતા હોવાથી તેમનું પણ અસ્તિત્વ નિશ્ચિત થાય છે જ. તો પછી તેમને અસ્તિત્વ ધરાવતા કેમ ન માનવા ? અથવા, જેવી રીતે પરમાણુઓ સદા અપ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ પોતાનાં સ્થૂળ કાર્યો દ્વારા અનુમિત થાય છે તેવી જ રીતે ધર્માસ્તિકાય આદિ અમૂર્ત (અરૂપી) હોવા છતાં તેમનાં ગતિ, સ્થિતિ આદિમાં સહકારિતારૂપ કાર્યો દ્વારા અનુમિત થાય છે જ, કેમ અનુમિત ન થાય ? ધર્માસ્તિકાય આદિનાં નીચે જણાવેલાં કાર્યો તો પ્રસિદ્ધ છે. ગતિમાં અપેક્ષાકારણ હોવું એ ધર્મદ્રવ્યનું કાર્ય છે. સ્થિતિમાં અપેક્ષાકારણ હોવું એ અધર્મદ્રવ્યનું કાર્ય છે. રહેવા માટે અવકાશ આપી દ્રવ્યોને મદદ કરવી, ઉપકાર કરવો એ આકાશનું કાર્ય છે. અને દ્રવ્યોની વર્તના, પરિણમન આદિમાં મદદ કરવી એ કાલનું કાર્ય છે. આ કાર્યો દ્વારા ધર્મ આદિ અમૂર્ત દ્રવ્યોનું અનુમાન થઈ શકે છે. પુદ્ગલના સ્થૂળ સ્કન્ધો તો પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે તથા સૂક્ષ્મ સ્કન્ધો તેમ જ પરમાણુઓનું તેમનાં સ્થૂળ સ્કન્ધરૂપ કાર્યો ઉપરથી અનુમાન થાય છે.

200. નન્વાકાશાદય: સ્વકાર્યાનુમેયા ભવન્તુ, ધર્માધર્મો તુ કથમ્ । અત્રોચ્યતે યુક્તિ:, ધર્માધર્મો હિ સ્વત એવ ગતિસ્થિતિપરિણતાનાં દ્રવ્યાણામુપગૃહ્ણીતોઽપેક્ષાકારણતયા આકાશકાલાદિવત્, ન પુનર્નિર્વર્તકકારણતયા, નિર્વર્તકં હિ કારણં તદેવ જીવદ્રવ્યં પુદ્ગલદ્રવ્યં વા ગતિસ્થિતિક્રિયાવિશિષ્ટં, ધર્માધર્મો પુનર્ગતિસ્થિતિક્રિયાવિશિષ્ટાનાં દ્રવ્યાણામુપકારકાવેવ ન પુનર્બલાદગતિસ્થિતિનિર્વર્તકૌ । યથા ચ સરિત્તટાકહૃદસમુદ્રેષ્વવેગવાહિત્વે

સતિ મત્સ્યસ્ય સ્વયમેવ સંજાતજિગમિષસ્યોપગ્રાહકં જલં નિમિત્તતયોપ-
કરોતિ, દળાદિવત્કુમ્ભકારે કર્તરિ મૃદઃ પરિણામિન્યાઃ, નભોવદ્વા નભશ્ચ-
રતાં નભશ્ચરાણામપેક્ષાકારણં, ન પુનસ્તજ્જલં ગતેઃ કારણભાવં વિભ્રાણમગ-
ચ્છન્તમપિ મત્સ્યં બલાત્પ્રેયં ગમયતિ, ક્ષિતિર્વા સ્વયમેવ તિષ્ઠતો દ્રવ્યસ્ય
સ્થાનભૂયમાપનીપદ્યતે, ન પુનરતિષ્ઠદ્દ્રવ્યં બલાદવનિસ્વસ્થાપયતિ । વ્યોમ
વાવગાહમાનસ્ય સ્વત એવ દ્રવ્યસ્ય હેતુતામુપૈત્યવગાહં પ્રતિ, ન પુનરનવગાહ-
માનમવગાહયતિ સ્વાવષ્ટ્મ્ભાત્ । સ્વયમેવ કૃષીવલાનાં કૃષ્યારમ્ભમનુતિષ્ઠતાં
વર્ષમપેક્ષાકારણં દૃષ્ટમ્, ન ચ નૂનકુર્વતસ્તાંસ્તદર્થમારમ્ભયદ્વર્ષવારિ પ્રતીતમ્,
પ્રાવૃષિ વા નવામ્બોધરઘ્વનિશ્રવણનિમિત્તોપાધીયમાનગર્ભા સ્વત એવ પ્રસૂતે
બલાકા, ન ચાપ્રસૂયમાનાં તામભિનવજલધરનિનાદઃ પ્રસભં પ્રસાવયતિ ।
પ્રતિબુદ્ધ્ય વા પુરુષઃ પ્રતિબોધનિમિત્તામવદ્યાદ્વિરતિમાતિષ્ઠમાનો દૃષ્ટો; ન ચ
પુમાંસમવિરતં વિરમયતિ બલાત્પ્રતિબોધઃ । ન ચ ગત્યુપકારોઽવગાહલક્ષણા-
કાશસ્યોપપદ્યતે, કિં તર્હિ । ધર્મસ્યૈવોપકારઃ સ દૃષ્ટઃ । સ્થિત્યુપકારશ્ચા-
ધર્મસ્ય નાવગાહલક્ષણસ્ય વ્યોમ્નઃ । અવશ્યમેવ હિ દ્રવ્યસ્ય દ્રવ્યાન્તરાદસા-
ધારણઃ કશ્ચિદ્ગુણોઽભ્યુપેયઃ । દ્રવ્યાન્તરત્વં ચ યુક્તેરાગમાદ્વા નિશ્ચેયમ્ ।
યુક્તિરનન્તરમેવાગ્રતો વક્ષ્યતે । આગમસ્ત્વયમ્—“કણ્ઠાં મંતે, દલ્વા પળ્ણત્તા ।
ગોયમા, છ દલ્વા પળ્ણત્તા । તં જહા—ધમ્મત્થિકાએ, અધમ્મત્થિકાએ,
આગાસત્થિકાએ, પુગ્ગલત્થિકાએ, જીવત્થિકાએ, અદ્દાસમે ।” નનુ
ધર્મદ્રવ્યોપકારનિરપેક્ષમેવ શકુનેરૂત્પતનમ્, અગ્નેરૂર્ધ્વજ્વલનં, મસ્તશ્ચ
તિર્યક્પવનં સ્વભાવાદેવાનાદિકાલીનાદિતિ । ઉચ્યતે । પ્રતિજ્ઞામાત્રમિદં
નાર્હન્તં પ્રતિ હેતુદૃષ્ટાન્તાવનવદ્યૌ સ્તઃ, સ્વાભાવિક્યા ગતેર્ધર્મદ્રવ્યોપકારનિર-
પેક્ષાયાસ્તં પ્રત્યસિદ્ધત્વાત્, યતઃ સર્વેષામેવ જીવપુદ્ગલાનાપ્રાસાદિતગતિ-
પરિણતીનામુપગ્રાહકં ધર્મમનુસ્થ્યન્તેઽનેકાન્તવાદિનઃ, સ્થિતિપરિણામભાજાં
ચાધર્મઃ, આખ્યાં ચ ન ગતિસ્થિતી ક્રિયેતે, કેવલં સાચિવ્યમાત્રેણોપકાર-
કત્વં, યથા ભિક્ષા વાસયતિ, કારીષોઽગ્નિરઘ્યાપયતીતિ ।

200. શંકા— પુદ્ગલ પરમાણુ તથા આકાશ આદિનું અનુમાન તો તેમનાં કાર્યો
દ્વારા થાય છે એ તો સમજાય એવી વાત છે. પરંતુ ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યનું અનુમાન
કેવી રીતે થાય છે ? [તેમનાં તો કાર્યો પણ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં નથી, તો પછી તેમનું
અનુમાન થાય કઈ રીતે ?]

જૈન ઉત્તર— જેવી રીતે આકાશ અને કાલ સ્વયં રહેનારાં અને સ્વયં પરિણમન કરનારાં દ્રવ્યોને રહેવામાં અને પરિણમન કરવામાં તટસ્થપણે અપેક્ષાકારણ તરીકે ઉપકારક બને છે તેવી જ રીતે ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય સ્વતઃ ગતિ કરનારાં અને સ્વતઃ સ્થિતિ કરનારાં જીવદ્રવ્યો અને પુદ્ગલદ્રવ્યોને ગતિ કરવામાં અને સ્થિતિ કરવામાં તટસ્થપણે અપેક્ષાકારણ તરીકે ઉપકારક બને છે. તેઓ જીવદ્રવ્યો અને પુદ્ગલદ્રવ્યોની ગતિ અને સ્થિતિનાં નિર્વર્તક કારણો નથી. જે જીવદ્રવ્યો અને પુદ્ગલદ્રવ્યો ગતિ કરે છે અને સ્થિતિ કરે છે તે જીવદ્રવ્યો અને પુદ્ગલદ્રવ્યો જ પોતાની ગતિ અને સ્થિતિના નિર્વર્તકકારણો છે. ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય તો સ્વયં ગતિ કરતા અને સ્થિતિ કરતા જીવો અને પુદ્ગલોને ગતિ કરવામાં અને સ્થિતિ કરવામાં કેવળ તટસ્થ ઉપકારક છે, તેમનામાં બળપૂર્વક ગતિ અને સ્થિતિ પેદા કરનારા નિર્વર્તક કારણો નથી અર્થાત્ બળપૂર્વક પ્રેરણા કરીને જીવોને અને પુદ્ગલોને ગતિ કે સ્થિતિ કરાવતા નથી. જેવી રીતે નદી, તળાવ કે સમુદ્ર આદિ જળાશયોમાં, જ્યારે પાણી વેગ વિના સ્વભાવતઃ વહેતું હોય ત્યારે સ્વયં તરતી માછલીને પાણી ઉપકારક બને છે, જલ તેની તરણગતિમાં સાધારણ અપેક્ષાકારણ બનીને ઉપકાર કરે છે તેવી જ રીતે ધર્મદ્રવ્ય પણ સ્વયં ગતિ કરનારાં દ્રવ્યોની ગતિમાં સાધારણ અપેક્ષાકારણ બનીને મદદ કરે છે. જેવી રીતે પરિણામિકારણ (ઉપાદાનકારણ) માટીમાંથી કુંભાર દ્વારા થતી ઘટોત્પત્તિમાં દંડ આદિ સાધારણ નિમિત્તકારણ તરીકે ઉપકારક છે યા જેવી રીતે આકાશમાં વિચરતા પક્ષી આદિ ખેચરોને ઊડવા માટે અવકાશ આપનારું આકાશ તેમને તેમાં સામાન્ય ઉપકારક યા અપેક્ષાકારણ છે તેવી જ રીતે ધર્મદ્રવ્ય પણ ગતિમાં અપેક્ષાકારણ છે. જલ માછલીની ગતિનું કારણ હોવા છતાં તે સ્વયં ગતિ કરતી માછલીને બળપૂર્વક પ્રેરણા કરીને ધક્કો મારીને ગતિ નથી કરાવતું. પૃથ્વી સ્વયં સ્થિતિ કરનાર પદાર્થોની સ્થિતિમાં નિમિત્ત તો બને છે પરંતુ જેઓ સ્થિતિ કરવા ઇચ્છતા નથી તેમના પગ પકડી તેમને બળપૂર્વક સ્થિતિ કરાવતી નથી. આકાશ સ્વયં રહેવા ઇચ્છનાર પદાર્થોને રહેવા માટે અવકાશ આપીને તેમનો ઉપકાર કરે છે પરંતુ તે ન રહેનાર પદાર્થોને અવકાશ આપી રહેવા માટે ફરજ નથી પાડતું. રહેશે તો અવકાશ આપશે, અન્યથા તટસ્થ યા ઉદાસીન રહેશે. વર્ષા સ્વયં ખેતી કરનાર ખેડૂતોને ખેતીમાં અપેક્ષાકારણ બને છે પરંતુ બળપૂર્વક કોઈ ખેડૂતના હાથમાં ખેતર ખેડવા હળ પકડાવી ખેતી કરાવતી નથી. ચોમાસામાં સૌપ્રથમ આકાશમાં ઘેરાતાં નવાં વાદળોની ધ્વનિ સાંભળી તેના નિમિત્તથી, ગર્ભિણી બગલી સ્વયં પ્રસવ કરે છે, નવમેઘની ગર્જના તેને બળપૂર્વક પ્રસવ કરાવતી નથી. પાપાચાર યા સંસારથી સ્વયં વિરક્ત થનારા પુરુષને જ સંસારની અસારતાનો ઉપદેશ તેના પાપાચારત્યાગમાં યા સંસારત્યાગમાં નિમિત્ત બને છે, પરંતુ

ઉપદેશ ખુદ પુરુષનો હાથ પકડીને બળજબરીથી તેને પાપાચારથી અલગ કરતો નથી. [તેવી જ રીતે ધર્મદ્રવ્ય પણ સ્વયં ચાલવાની શક્તિ ધરાવનાર કોઈ પણ દ્રવ્ય ઉપર જોરજુલમ નથી કરતું, તેને ફરજ નથી પાડતું કે તે ચાલે જ. હા, કોઈ પણ દ્રવ્ય ચાલશે તો તેને ચાલવામાં મદદ અવશ્ય કરશે.] ગતિમાં ઉપકારી બનવું એ ધર્મદ્રવ્યનું કાર્ય છે, અવકાશ દેનાર આકાશનું કાર્ય તે ન હોઈ શકે, ન ઘટી શકે. તો પછી શું? તે ધર્મદ્રવ્યનો જ ઉપકાર છે. તેવી જ રીતે સ્વયં સ્થિતિ કરવાની શક્તિ ધરાવનાર દ્રવ્યોને સ્થિતિ કરવામાં ઉપકાર કરવો, સહાય કરવી એ અધર્મદ્રવ્યનું જ કાર્ય છે, અવકાશ આપનારા આકાશનું કાર્ય નથી. એક દ્રવ્યને બીજા દ્રવ્યથી પૃથક્ કરનારો કોઈ અસાધારણ ગુણ અવશ્ય માનવો જ જોઈએ. જો આકાશ જ ગતિ અને સ્થિતિરૂપે કાર્યનું અપેક્ષાકારણ બની જાય તો ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય, જે યુક્તિ અને આગમથી સ્વતન્ત્ર દ્રવ્યો તરીકે સિદ્ધ છે તે, નિરર્થક જ બની જાય. જો ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ ત્રણેય યુક્તિ અને આગમથી સ્વતન્ત્ર દ્રવ્યો છે તો તેમના અસાધારણ ગુણો તથા કાર્યો પણ પૃથક્ જ હોવા જોઈએ. આ ત્રણેયનું સ્વતન્ત્રરૂપે પૃથક્ પૃથક્ દ્રવ્ય હોવું યુક્તિ અને આગમ બન્નેથી બરાબર સિદ્ધ છે, પ્રસિદ્ધ છે. યુક્તિઓ તો આગળ આપીશું. આગમ આ પ્રમાણે છે— “ભન્તે, દ્રવ્યો કેટલાં છે? હે ગૌતમ, દ્રવ્ય છ કહેવામાં આવ્યાં છે. તે આ પ્રમાણે છે— ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને અદ્વાસમય (અર્થાત્ કાલ).”

શંકા— પક્ષીઓનું આકાશમાં સ્વચ્છંદે ઊડવું, આગની જવાળાનું ઉપર તરફ જવું, વાયુનું તીરછું વાવું આ બધું અનાદિ કાળથી પોતપોતાના સ્વભાવથી જ થાય છે, તે બધાંમાં ધર્મદ્રવ્યની કોઈ આવશ્યકતા નથી. સ્વભાવ અન્યની અપેક્ષા રાખતો નથી.

જૈન ઉત્તર— આપની શંકા પ્રતિજ્ઞામાત્ર છે, કથનમાત્ર છે, તેમાં ન તો કોઈ હેતુ આપ્યો છે કે ન તો કોઈ દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. એ તો સુનિશ્ચિત છે કે ધર્મદ્રવ્યની સહાયતા વિના ન આગની જવાળા ઉપર જઈ શકે છે કે ન વાયુ તીરછો વાઈ શકે છે. જગતમાં કોઈ પણ એવી ગતિ નથી જે ધર્મદ્રવ્યની સહાયતા વિના થઈ શકતી હોય. જૈન સિદ્ધાન્ત અનુસાર સ્વતઃ ગતિ કરનાર બધા જીવો અને પુદ્ગલોની ગતિમાં ધર્મદ્રવ્યની સહાયતા હોય છે જ. જીવો અને પુદ્ગલો પોતાની શક્તિથી સ્વતઃ ગતિ કરે છે, તે તેમની પોતાની શક્તિથી જ ગતિ કરે છે તેમ છતાં તેમને ગતિ કરવામાં ધર્મદ્રવ્યની સહાયતાની અપેક્ષા છે જ. તેવી જ રીતે જગતમાં કોઈ પણ એવી સ્થિતિ નથી જે અધર્મદ્રવ્યની સહાયતા વિના સંભવતી હોય. આ ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય કોઈને ગતિ કરવા કે સ્થિતિ કરવા ફરજ પાડતાં નથી કે બાધ્ય કરતા નથી પરંતુ જો કોઈ ગતિ કે સ્થિતિ કરતું હોય તો તેને તેની ગતિ કે સ્થિતિમાં તટસ્થપણે સહાયતા અવશ્ય કરે છે.

તેઓ કોઈ દ્રવ્યમાં ગતિ કે સ્થિતિ પેદા કરતા નથી. તેઓ ગતિ કે સ્થિતિનાં નિર્વર્તક કારણો નથી પણ કેવળ અપેક્ષાકારણો છે. ઉદાહરણોથી સમજાવે. અમુક સ્થાનમાં સદાવ્રત યા અન્નક્ષેત્ર હોવાથી ભિક્ષા મળવાનો પૂરેપૂરો સુયોગ રહે છે, એટલે ભિક્ષુકો ત્યાં જઈ વસે છે અને કહે છે કે 'ભિક્ષા અમને વસાવી રહી છે.' તો શું અન્નક્ષેત્ર કે તેમાંથી મળતી ભિક્ષા તે ભિક્ષુકોને બળજબરીથી પકડીને ત્યાં વસાવી રહી છે? વસનારા તો સ્વયં ભિક્ષુકો છે, તેઓ પોતે જાતે વસે છે, ભિક્ષા તો તેમના વસવામાં નિમિત્ત માત્ર છે. કોઈ વિદ્યાર્થી રાતે લાકડાની આગના ઝાંખા પ્રકાશમાં પુસ્તક વાંચે છે. તે સહજભાવે કહે છે કે 'અમને તો કાજાગ્નિ વંચાવે છે, પઠન કરાવે છે.' તો શું કાજાગ્નિ બળજબરીથી તે વિદ્યાર્થીને ઊંઘમાંથી જગડી પુસ્તક હાથમાં પકડાવી વંચાવે છે, પઠન કરાવે છે? વિદ્યાર્થી તો પોતાની મેળે પોતાની રુચિથી જ વાંચે છે, કાજાગ્નિનો ઝાંખો પ્રકાશ તો પુસ્તકના અક્ષરો વાંચવામાં સહાયતામાત્ર કરે છે.

201. નનુ તવાપિ લોકવ્યાપિધર્માધર્મદ્રવ્યાસ્તિત્વવાદિનઃ સંજ્ઞામાત્રમેવ 'તદુપકારૈ ગતિસ્થિત્યુપગ્રહૌ' ઇતિ । અત્ર જાગદ્યતે યુક્તિઃ, અવધત્તાં ભવાન્ । ગતિસ્થિતી યે જીવાનાં પુદ્ગલાનાં ચ તે સ્વતઃ પરિણામાવિર્ભાવાત્ પરિણામિકર્તૃનિમિત્તકારણત્રયવ્યતિરિક્તોદાસીનકારણાન્તરસાપેક્ષાત્મલાભે, અસ્વાભાવિકપર્યાયત્વે સતિ કદાચિદ્ભાવાત્, ઉદાસીનકારણપાનીયાપેક્ષાત્મલાભઙ્ગઘગતિવત્ । ઇતિ ધર્માધર્મયોઃ સિદ્ધિઃ ।

201. શંકા—તમે જૈનોએ લોકવ્યાપી ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યને માનવામાં કોઈ તર્ક આપ્યો નથી. વળી, તમે તેમને ગતિ અને સ્થિતિમાં સહાયતા કરનાર ઉપકારક ગણ્યાં છે તે પણ સંજ્ઞામાત્ર અર્થાત્ કથનમાત્ર છે, તર્કશૂન્ય છે.

જૈન ઉત્તર—ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યની સિદ્ધિમાં અમે યુક્તિઓ આપીએ છીએ, તમે ધ્યાન દઈને સાંભળો. જીવો અને પુદ્ગલોની સ્વતઃ થનારી ગતિ અને સ્થિતિ પોતાની ઉત્પત્તિમાં પરિણામી (ઉપાદાન), કર્તા (નિર્વર્તક) અને નિમિત્ત એ ત્રણ જાતનાં કારણો ઉપરાંત કોઈ ચોથા જ પ્રકારના ઉદાસીન કારણની અપેક્ષા રાખે છે, કેમ કે તે ગતિ અને સ્થિતિ સ્વાભાવિક પર્યાયો નથી, તેથી તે કાદાચિત્ક પર્યાયો છે અર્થાત્ ક્યારેક હોય છે અને ક્યારેક નથી હોતા. જેમ સ્વતઃ ગતિ કરનારી માછલીની ગતિ જલરૂપી ઉદાસીન કારણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના થતી નથી એટલે તે જલની અપેક્ષા રાખે છે તેમ જીવો અને પુદ્ગલોની સ્વતઃ થતી ગતિ અને સ્થિતિ પણ ધર્મદ્રવ્યરૂપ અને અધર્મદ્રવ્યરૂપ ઉદાસીન કારણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના થતી નથી એટલે ગતિ અને સ્થિતિ ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યની અપેક્ષા રાખે છે જ. આ સમર્થ યુક્તિથી ધર્મદ્રવ્ય

અને અધર્મદ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે.

202. અવગાહિનાં ધર્માદીનામવકાશદાયિત્વેનોપકારેણાકાશમનુમી-
યતે । અવકાશદાયિત્વં ચોપકારોઽવગાહઃ સ ચાત્મભૂતોઽસ્ય લક્ષણમુચ્યતે ।
મકરાદિગત્યુપકારકારિજલાદિદૃષ્ટાન્તા અત્રાપ્યનુવર્તનીયાઃ ।

202. ધર્મ, અધર્મ આદિ બધાં રહેવા માટે અવકાશ ઈચ્છનારાં દ્રવ્યોને અવકાશ (સ્થાન) દેવારૂપ ઉપકારકાર્ય દ્વારા આકાશનું અનુમાન થાય છે. અવકાશ દેવો એ જ આકાશનો અવગાહરૂપ ઉપકાર છે. આ જ આકાશનું સ્વાભાવિક અસાધારણ લક્ષણ છે. જેમ મગર આદિની ગતિમાં જલ ઉદાસીન ઉપેક્ષાકારણ તરીકે ઉપકારક છે તેમ બધાં દ્રવ્યોના રહેવામાં આકાશ અવકાશદાનરૂપ ઉપકાર ઉદાસીનભાવે કરીને અપેક્ષાકારણ તરીકે ઉપકારક છે. આ રીતે ઉપર જે જલ આદિ દૃષ્ટાન્તો આપ્યાં છે તે બધાં આકાશની સિદ્ધિ કરવામાં પણ લગાવવાં જોઈએ.

203. નન્વયમવગાહઃ પુદ્ગલદિસંબન્ધી વ્યોમસંબન્ધી ચ તતઃ સ
ઉખયોર્ધર્મઃ કથમાકાશસ્યૈવ લક્ષણમ્ । ઉખયજન્યત્વાત્, દ્વ્યજ્જુલસંયોગવત્ ।
ન ખલુ દ્રવ્યદ્વયજનિતઃ સંયોગો દ્રવ્યેણૈકેન વ્યપદેદ્ધું પાર્યતે લક્ષણં ચૈકસ્ય
ભવિતુમર્હતીતિ, સત્યમેતત્; સત્યપિ સંયોગજન્યત્વે લક્ષ્યમાકાશં પ્રધાનમ્
તતોઽવગાહનમનુપ્રવેશો યત્ર તદાકાશમવગાહ્યમવગાહલક્ષણં વિવક્ષિતમ્
ઇતરત્તુ પુદ્ગલાદિકમવગાહકમ્, યસ્માદ્વ્યોમૈવાસાધારણકારણતયાવગા-
હ્યત્વેનોપકરોતિ, અતો દ્રવ્યાન્તરાસંભવિના સ્વેનોપકારેણાતીન્દ્રિયમપિ
વ્યોમાનુમેયમ્ આત્મવત્, ધર્માદિવદ્વા । યથા પુસ્ત્રહસ્તદણ્ડકસંયોગભેર્યાદિ-
કારણઃ શબ્દો ભેરીશબ્દો વ્યપદિશ્યતે, ભૂજલાનિલયવાદિકારણશ્ચાહ્કુરો
યવાહ્કુરોઽભિધીયતે, અસાધારણકારણત્વાત્, એવમવગાહોઽપ્યમ્બરસ્ય
પ્રતિપત્તવ્યઃ ।

203. શંકા— અવકાશ યા અવગાહ તો દેવાની દૃષ્ટિએ જેમ આકાશનો ધર્મ છે તો લેવાની દૃષ્ટિએ પુદ્ગલ આદિનો ધર્મ છે. અવકાશ યા અવગાહ એક સંબંધ જ ગણાય અને સંબંધ તો બંને સંબંધીમાં રહે. તે દ્વિષ્ટ હોય. ‘આકાશમાં પુદ્ગલાદિ રહે છે’ અહીં આ ‘રહેવું’ આકાશ અને પુદ્ગલાદિ બન્નેનો ધર્મ હોય કેમ કે તેમાં સમાનપણે બન્નેય કારણ છે. જેમ બે આંગળીઓનો સંયોગ બે આંગળીઓથી જન્ય હોઈ બેય આંગળીઓનો ધર્મ છે, કોઈ એક આંગળીનો ધર્મ નથી તેમ. બે દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થનારો સંયોગ કોઈ એક દ્રવ્યનો ન કહી શકાય, તે તો બન્ને દ્રવ્યોનો જ સંયોગ કહેવાય, એક

દ્રવ્યનો ધર્મ ન હોય, તે તો બદ્ધ દ્રવ્યોનો ધર્મ હોય. તેવી જ રીતે અવગાહ પણ આકાશ અને પુદ્ગલાદિ બન્નેનો જ ધર્મ છે, તો પછી તેને કેવળ આકાશનો જ ધર્મ કેવી રીતે ગણી શકાય ?

જૈન ઉત્તર—તમારી વાત સાચી છે. જો કે અવગાહમાં આકાશની જેમ પુદ્ગલાદિ પણ નિમિત્ત છે તેમ છતાં આકાશ અવકાશ દેનારું છે, તેથી દાતા આકાશ પ્રધાન છે તથા અવકાશ માંગનાર યા પ્રાપ્ત કરનાર પુદ્ગલાદિ ગૌણ છે. આકાશમાં અવગાહ (રહેવાનું) મળે છે, પુદ્ગલ આદિ આકાશમાં ઘુસીને રહે છે, તેથી આકાશ તો અવગાહ (જેમાં અવગાહ મળે છે) છે અને પુદ્ગલ આદિ અવગાહ પ્રાપ્ત કરતા હોવાના કારણે અવગાહક (અવગાહ પ્રાપ્ત કરનાર) છે. તેથી અવગાહ ગુણ અવકાશ દેનારા પ્રધાનભૂત આકાશનો જ ગુણ મનાયો છે, અવકાશ પ્રાપ્ત કરનારા અપ્રધાનભૂત પુદ્ગલ આદિનો ગુણ મનાયો નથી. આ રીતે આકાશ જ અવગાહ દેવામાં અસાધારણ કારણ હોવાથી અવગાહ હોવાથી પુદ્ગલાદિનો ઉપકાર કરે છે. બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં ન મળતા પોતાના આ અસાધારણ ધર્મ દ્વારા અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયાત્રાહ્ય) આકાશનું અનુમાન થાય છે. આત્મા યા ધર્મ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોની સિદ્ધિ પણ આ રીતે તેમના અસાધારણ ધર્મો યા કાર્યો દ્વારા જ અનુમાનથી કરવામાં આવે છે. જેવી રીતે નગારું વગાડવામાં નગારાની સાથે સાથે જ વગાડનાર પુરુષ, તેનો હાથ, દંડો, દંડાનો નગારા સાથે સંયોગ વગેરે અનેક કારણો હોય છે પરંતુ તે બધાં કારણોથી ઉત્પન્ન થનારો શબ્દ કહેવાય છે તો નગારાનો, હાથ કે દંડાનો નથી કહેવાતો કેમ કે નગારું પ્રધાન કારણ છે, તથા જેવી રીતે જવના અંકુરમાં જવની સાથે સાથે જ ભૂમિ, જલ, ખાતર આદિ અનેક કારણો હોય છે પરંતુ તે બધાં કારણોથી ઉત્પન્ન થનારો અંકુર કહેવાય છે યવનો, ભૂમિ કે જલનો નથી કહેવાતો, કેમ કે યવ પ્રધાન કારણ છે તેવી જ રીતે અવગાહમાં આકાશ સાથે ભલે પુદ્ગલ આદિ કારણો હોય પરંતુ પ્રધાન યા અસાધારણ કારણ તો આકાશ જ છે, તેથી અવગાહ અસાધારણ કારણરૂપે આકાશનો ધર્મ છે એમ સમજવું જોઈએ.

204. વૈશેષિકાસ્તુ શબ્દલિङ्ગમાકાશં સંગિરન્તે, ગુણગુણિભાવેન વ્યવસ્થાનાદિતિ તદયુક્તમ્; રૂપાદિમત્સ્વાચ્છબ્દસ્ય, રૂપાદિમત્તા ચ પ્રતિઘા-તાભિભવાભ્યાં વિનિશ્ચેયા ।

204. વૈશેષિક ચિન્તકો શબ્દને આકાશનો ગુણ માનીને શબ્દ લિંગ દ્વારા આકાશનું અનુમાન કરે છે. તેઓ શબ્દને ગુણ અને આકાશને ગુણી કહીને તેમનામાં ગુણગુણીભાવ સ્થાપે છે. તેમની માન્યતા યુક્તિ અને અનુભવ બન્ને વિરુદ્ધ છે.

પૌદ્ગલિક શબ્દમાં તો રૂપ, રસ આદિ છે, તેથી તે રૂપી યા મૂર્ત છે જ્યારે આકાશમાં તો રૂપ, રસ આદિ છે જ નહિ અને તેથી તે સર્વથા અમૂર્ત છે. જ્યારે આકાશ અને શબ્દમાં આટલો મોટો વિરોધ છે ત્યારે તેમનામાં ગુણગુણીભાવ સંભવે જ કેવી રીતે? શબ્દનું મૂર્ત હોવું યા પૌદ્ગલિક હોવું પ્રતિઘાત તથા અભિભવથી સિદ્ધ થાય છે. શબ્દ દીવાલ સાથે ટકરાય છે, વીજળી આદિના તીવ્ર કડાકા કાનના પડદાને ફાડી નાખે છે, શબ્દનો પડધો પડે છે, વાજાંનો જોરદાર શબ્દ મન્દ શબ્દને દબાવી દે છે. જો શબ્દ અમૂર્ત હોત તો પ્રતિઘાત (ટકરાવું) તથા અભિભવ (મન્દ શબ્દનું પ્રચંડ શબ્દથી દબાઈ જવું) શક્ય ન બનત. આકાશ યા ધર્મદ્રવ્ય આદિ અમૂર્ત દ્રવ્યો ન તો કોઈની સાથે ટકરાય છે કે ન તો કોઈનો અભિભવ કરે છે યા કોઈથી અભિભૂત થાય છે. આ પ્રતિઘાત અને અભિભવ જ શબ્દને પૌદ્ગલિક અને મૂર્ત સિદ્ધ કરે છે.

[શબ્દ બે પ્રકારના છે — ભાષાત્મક અને તદ્વિપરીત અભાષાત્મક. ભાષાત્મક શબ્દના વળી બે ભેદ છે — અક્ષરીકૃત અને અનક્ષરીકૃત. અક્ષરીકૃત મનુષ્ય આદિની સ્પષ્ટ ભાષા છે અને અનક્ષરીકૃત પ્રાણીઓની અસ્પષ્ટ ભાષા છે. ભાષાત્મક શબ્દ પ્રાયોગિક જ છે, અર્થાત્ આત્મપ્રયત્નજન્ય જ છે. અભાષાત્મક શબ્દના બે ભેદ છે — પ્રાયોગિક અને વૈજ્ઞસિક. વૈજ્ઞસિક શબ્દ કોઈ જાતના આત્મપ્રયત્ન વિના જ ઉત્પન્ન થાય છે. વાદળોનો ગડગડાટ વગેરે વૈજ્ઞસિક છે. પ્રાયોગિક શબ્દના ચાર પ્રકાર છે — તત, વિતત, ધન અને સૌષિર. ચામડાંથી બનેલાં વાદ્ય મૃદંગ, પટલ, ઢોલ આદિથી મનુષ્ય આદિ વડે ઉત્પન્ન કરાતો શબ્દ તત કહેવાય છે. તારવાળાં વાદ્ય (તંતુવાદ્ય) વીણા, સારંગી, તંબૂરો વગેરેથી મનુષ્ય આદિ વડે ઉત્પન્ન કરાતો શબ્દ વિતત કહેવાય છે. ઘંટ, તાલ, આદિથી મનુષ્ય આદિ વડે ઉત્પન્ન કરાતો શબ્દ ધન કહેવાય છે. ફૂંક મારી વગાડવામાં આવતાં વાદ્ય શંખ, વાંસળી વગેરેથી મનુષ્ય આદિ વડે ઉત્પન્ન કરાતો શબ્દ સૌષિર કહેવાય છે.]

205. કાલસ્તુ વર્તનાદિભિર્લિઙ્ગૈરનુમીયતે । યતો વર્તના પ્રતિદ્રવ્ય-
પર્યાયમન્તર્ણાતૈકસમયસ્વસન્તાનુભૂતિલક્ષણા, સા ચ સકલવસ્ત્વાશ્રયા
કાલમન્તરેણ પ્રતિસમયમનુપપન્ના, અતોઽસ્તિ કાર્યાનુમેયઃ કાલઃ
પદાર્થપરિણતિહેતુઃ, લોકપ્રસિદ્ધાશ્ચ કાલદ્રવ્યાભિધાયિનઃ શબ્દાઃ સન્તિ ન તુ
સૂર્યક્રિયામાત્રાભિધાયિનઃ । યથાહ—

“યુગપદયુગપત્ક્ષિપ્રં ચિરં ચિરેણ પરમપરમિદમિતિ ચ ।

વત્સ્યતિ નૈતદ્વત્સ્યતિ વૃત્તં તત્તન્ન વૃત્તમપિ ॥૧॥

વર્તત इदं न वर्तत इति कालापेक्षमेवाप्ता यत् ।

सर्वे ब्रुवन्ति तस्मान्ननु सर्वेषां मतः कालः ॥२॥

ह्यः श्रोऽद्य संप्रति पस्त्परारि नक्तं दिवैषमः प्रातः ।

सायमिति कालवचनानि कथं युक्तान्यसति काले ॥३॥”

205. કાલદ્રવ્યનું અનુમાન વર્તના, પરિણામ આદિ લિંગો દ્વારા થાય છે. પ્રત્યેક દ્રવ્ય અને પર્યાય પ્રતિક્ષણ પોતાની એક સમયવાળી સત્તાનો અનુભવ કરે છે, તે બધી વસ્તુઓની એક ક્ષણવાળી સત્તા જ વર્તના કહેવાય છે. જો કાળદ્રવ્ય ન હોય તો આ બધી વસ્તુઓની એક સમયવાળી સત્તા શક્ય ન બને. તેથી આ એક સમયવાળી પદાર્થોની સત્તારૂપ વર્તના દ્વારા પદાર્થોના પરિણામનમાં નિમિત્ત બનનાર કાલનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. સૂર્યની ક્રિયાને જ કાલ ન કહી શકાય કેમ કે જગતમાં ‘શીઘ્ર, વિલંબથી, એક સાથે (યુગપત્), ક્રમથી’ ઇત્યાદિ કાલદ્રવ્યવાચક શબ્દોનો પ્રયોગ યા વ્યવહાર થાય છે પરંતુ સૂર્યની ગતિનો વાચક શબ્દ તો કાલના અર્થમાં ક્યાંય પ્રયોજાતો નથી. તેથી લોકવ્યવહાર અનુસાર કાલને સ્વતન્ત્ર દ્રવ્ય માનવું જોઈએ. કહ્યું પણ છે કે — “યુગપત્, અયુગપત્ (ક્રમથી), ક્ષિપ્ર (શીઘ્ર), ચિર(વિલંબથી), ચિરેણ (બહુ વિલંબથી), પર(જૂનું, જયેષ્ઠ), અપર (નવું, નાનું), આ થશે, આ નહિ થાય, આ થયું હતું, આ થયું ન હતું, આ બની રહ્યું છે, આ નથી બની રહ્યું, ઇત્યાદિ વ્યવહાર કાલની અપેક્ષાએ જ બધા આમ પુરુષો કરતા જોવામાં આવે છે. તેથી માનવું પડશે કે બધા લોકો કાલના અસ્તિત્વને સ્વીકારે છે. જો કાલદ્રવ્ય ન હોય તો ‘ગઈકાલ, આજ, આવતીકાલ, આ સમયે, પછી, બહુ શીઘ્ર, રાતે, દિને, અત્યારે, સવારે, સાંજે’ ઇત્યાદિ કાલસંબંધી વ્યવહાર કેવી રીતે ઘટે ? આ બધો વ્યવહાર કાલદ્રવ્યને માન્યા વિના ઘટે નહિ.”

206. પરિણામોઽપિ સજાતીયાનાં વૃક્ષાદિવસ્તૂનામેકસ્મિન્કાલે ઋતુવિભાગકૃતો વેલાનિયમકૃતશ્ચ વિચિત્રઃ કારણં નિયામકમન્તરેણાનુ-પપત્રઃ તતઃ સમસ્તિ તત્કારણં કાલ इत्यवसीयते । तथा विनष्टो विनश्यति विनङ्क्ष्यति च घट इत्यादिक्रियाव्यपदेशा अतीतवर्तमानानागतकालत्रय-विभागनिमित्ताः परस्परसंकीर्णाः संव्यवहारानुगुणाः कालमन्तरेण न भवेयुः, ततोऽस्ति कालः। तथेदं परमिदमपरमिति यन्निमित्ते प्रत्ययाभिधाने, स समस्ति काल इति ।

206. સજાતીય વૃક્ષ આદિ વસ્તુઓનો એક જ સમયે ઋતુવિભાગ અનુસાર, સવાર-બપોર-સાંજ આદિ સમયવિભાગ અનુસાર થતો વિવિધ પરિણામ દેખાય છે. આ બધાં ઋતુ પ્રમાણે અને સમય પ્રમાણે થતાં પરિણામોનું કોઈ નિયામક કારણ હોવું જોઈએ, અન્યથા આ વ્યવસ્થા, આ ક્રમ ઘટે નહિ. તેથી તે નિયામક કારણ કાલના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય થાય છે. આ બધા પરિણામો નિયામકરૂપ નિમિત્તકારણ વિના ઘટે નહિ. તેથી તેમના દ્વારા નિમિત્તકારણ કાલનું અનુમાન થાય છે. તેવી જ રીતે ઘડો ફૂટી ગયો, ફૂટી રહ્યો છે, ફૂટી જશે આ ત્તિગ્રકાલવર્તી ક્રિયાત્મક અસંકીર્ણ વ્યવહાર અતીત, વર્તમાન અને અનાગત કાલત્રયવિભાગ વિના નિયતરૂપે થઈ શકે નહિ. ત્રણ કાલવિભાગો માન્યા વિના તો જગતનો વ્યવહાર જ અટકી જાય. તેથી કાલદ્રવ્ય માનવું જોઈએ. 'આ જૂનું છે, આ જયેષ્ઠ છે અને આ નવું છે, આ અનુજ યા નાનું છે' એવાં જ્ઞાન તથા એવા શબ્દપ્રયોગો પણ કાલના નિમિત્તથી જ થાય છે.

207. પુદ્ગલાઃ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાવસેયાઃ, તત્ર કટઘટપટલકુટશક-ટાદયોઽધ્યક્ષસિદ્ધાઃ । અનુમાનગમ્યા ઇત્યમ્—સ્થૂલવસ્ત્વન્યથાનુપપત્ત્યા સૂક્ષ્મપરમાણુદ્વયણુકાદીનાં સત્તાવસીયતે, આગમગમ્યતા ચૈવં "પુદ્ગલ-ત્થિકાઈ" ઇત્યાદિ । તથા પરમાણવઃ સર્વેઽપ્યેકરૂપા એવ વિદ્યન્તે, ન પુનર્વૈશેષિકાભિમતચતુસ્ત્રિદ્વયેકસ્પર્શાદિગુણવતાં પાર્થિવાપ્યતૈજસવાયવીય-પરમાણુનાં જાતિભેદાચ્ચતૂરૂપાઃ । યથા લવણાહિંગુની સ્પર્શનચક્ષુરસનઘ્રાણ-યોગ્યેઽપિ જલે વિલીને સતી લોચનસ્પર્શનાભ્યાં ગ્રહીતું ન શક્યે પરિણામવિશેષવત્ત્વાત્, એવં પાર્થિવાદિપરમાણવોઽપ્યેકજાતીયા એવ પરિણતિવિશેષવત્ત્વાત્ ન સર્વેન્દ્રિયગ્રાહ્યા ભવન્તિ, ન પુનસ્તજ્જાતિભેદાદિતિ ।

207. પુદ્ગલદ્રવ્યો તો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમથી નિશ્ચિતપણે જ્ઞાત થાય છે, સિદ્ધ થાય છે. ચટાઈ, ઘડો, કપડું, ડંડો, ગાડી આદિ પૌદ્ગલિક પદાર્થો પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાત થાય છે, સિદ્ધ થાય છે. ઘટ, પટ આદિ સ્થૂલ પૌદ્ગલિક પદાર્થોને જોઈને દ્વાયણુક તથા સૂક્ષ્મ પરમાણુઓનું અનુમાન થાય છે, કેમકે તે સ્થૂળ પદાર્થોના કારણભૂત દ્વયણુક તથા પરમાણુને માન્યા વિના તો તેમનું અસ્તિત્વ જ ઘટે નહિ. પુદ્ગલ દ્રવ્ય આગમગમ્ય પણ છે કેમ કે આગમમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનું પ્રતિપાદન છે. પુદ્ગલદ્રવ્યના બધા જ પરમાણુઓ એક પુદ્ગલ જાતિના જ છે. તેમનામાં પાર્થિવ, જલીય આદિ જાતિઓ નથી. તેઓ બધા જ એક જાતિના છે, તેમનામાં જાતિભેદ નથી. વૈશેષિકો પરમાણુઓની ચાર જાતિ માને છે — પાર્થિવ, જલીય, આગ્નેય અને વાયવીય. તેમાં પાર્થિવ જાતિના પરમાણુઓમાં રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ આ ચારે ગુણો હોય છે,

જલીય જાતિના પરમાણુઓમાં ગન્ધ સિવાયના બાકીના ત્રણ ગુણો હોય છે, આગ્નેય જાતિના પરમાણુઓમાં રૂપ અને સ્પર્શ એ બે જ ગુણો હોય છે, વાયવીય જાતિના પરમાણુઓમાં કેવળ એક સ્પર્શ ગુણ જ હોય છે. વૈશેષિકની આ પરમાણુઓમાં જાતિભેદની કલ્પના સાવ અસંગત તથા પ્રમાણશૂન્ય છે કેમ કે પૃથ્વી આદિમાં પરસ્પર ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ દેખાય છે — પૃથ્વીનું જલ બની જાય છે, જલનું મોતી બની જાય છે અને વાંસ આદિ આગ બની જાય છે. તમે વૈશેષિકો જાતિભેદની કલ્પના એટલા માટે કરો છો કેમ કે બધાં પૃથ્વી આદિ દ્રવ્ય બધી ઈન્દ્રિયોથી ગૃહીત થતાં નથી. પરંતુ તેનું કારણ જાતિભેદ નથી પરંતુ પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણમનની વિચિત્રતા છે. જે લવણ અને હીંગ પોતાની સ્થૂળ પાર્થિવ અવસ્થામાં કાન સિવાય બધી જ ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગૃહીત થાય છે તેઓ જ જ્યારે પાણીમાં ભળી જઈને પાણી બની જાય છે ત્યારે ચક્ષુ અને સ્પર્શન ઈન્દ્રિયો વડે ગૃહીત થઈ શકતા નથી. તેવી જ રીતે પૃથ્વી, જલ આદિ દ્રવ્યોના બધા જ પરમાણુઓ સમાનપણે એક જ પુદ્ગલજાતિના હોવા છતાં પણ તેઓ પોતાનાં વિચિત્ર પરિણમનના કારણે બધી જ ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્ય બનતા નથી. જેનામાં જે ગુણ ઉદ્ભૂત હશે તે તે ગુણને ગ્રહણ કરનારી ઈન્દ્રિય વડે ગૃહીત થશે. તેના માટે પરમાણુઓમાં જાતિભેદ માનવાની જરૂરત નથી. પુદ્ગલમાં પરિણમનની વિચિત્રતાથી જ અમુક અમુક પરમાણુઓ અમુક અમુક ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગૃહીત થાય છે પરંતુ બધી ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગૃહીત થતા નથી, એ હકીકતનો ખુલાસો થઈ જાય છે.

208. શબ્દાદીનાં તુ પૌદ્ગલિકતૈવં જ્ઞેયા— શબ્દઃ પુદ્ગલદ્રવ્ય-પરિણામઃ, તત્પરિણામતા ચાસ્ય મૂર્તત્વાત્, મૂર્તતા ચોરઃકર્ણશિરોજિહ્વામૂલ-દન્તાદિદ્રવ્યાન્તરવિક્રિયાપાદનસામર્થ્યાત્ પિપ્પલ્યાદિવત્ । તથા તાઙ્ગમાન-પટહભેરીઙ્ગલ્લરિતલસ્થકિલિચ્છાદિપ્રકમ્પનાત્ । તથા શઙ્ગાદિશબ્દાનામતિ-માત્રપ્રવૃદ્ધાનાં શ્રવણબધિરીકરણસામર્થ્યમ્ તચ્ચાકાશાદાવમૂર્તે નાસ્તિ । અતો ન તદ્ગુણઃ શબ્દઃ । તથા પ્રતીપચાયિત્વાત્ પર્વતપ્રતિહતપ્રસ્તરવત્ । તથા શબ્દો નામ્બરગુણઃ, દ્વારાનુવિધાયિત્વાત્, આતપવત્ । તસ્મિન્નેવ પક્ષે સનિદર્શનં સાધનપચ્ચકં પ્રપચ્ચયતે । યથા શબ્દોઽમ્બરગુણો ન ભવતિ સંહારસામર્થ્યાત્ અગુસ્થૂપવત્, તથા વાયુના પ્રેર્યમાણત્વાત્ તૃણપર્ણાદિવત્, સર્વદિગ્રાહ્યત્વાત્ પ્રદીપવત્, અભિભવનીયત્વાત્ તારાસમૂહાદિવત્ અભિભાવકત્વાત્ સવિત્-મण्डलप्रकाशवत् । महता हि शब्देनाल्पीयानभिभूयते शब्द इति प्रतीतमेव तस्मात्पुद्गलपरिणामः शब्दः ।

208. શબ્દ આદિ પૌદ્ગલિક જ છે એ વસ્તુ નીચે પ્રમાણે નિશ્ચિતપણે જાણવી.

શબ્દ પુદ્ગલદ્રવ્યનો જ પરિણામ છે કેમ કે શબ્દ મૂર્ત છે. શબ્દ મૂર્ત છે કારણ કે શબ્દમાં હૃદય, ગળું, શિર, જિહ્વામૂલ, દાંત આદિ અન્ય દ્રવ્યોમાં વિક્રિયા પેદા કરવાનું સામર્થ્ય છે. જેમ પીપળાનાં પાન વગેરે ખાવાથી ગળા આદિમાં વિકાર પેદા થાય છે તેમ શબ્દોચ્ચારણસમયે પણ ગળા આદિમાં વિકાર પેદા થાય છે. તેથી મૂર્ત પદાર્થોમાં વિકાર પેદા કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો હોવાના કારણે શબ્દ પણ પીપળાનાં પાન આદિની જેમ મૂર્ત છે. જ્યારે ભેરી, નગારું, ઝાલર, તબલા આદિ વગાડવામાં આવે છે ત્યારે તેમનામાં કંપ પેદા થાય છે. જો શબ્દ અમૂર્ત હોત તો તેનાથી મૂર્ત ભેરી, નગારું, તબલા આદિમાં કંપ કદી પણ પેદા થાત નહિ. શંખ આદિનો તીવ્ર શબ્દ કાનના પડદાને ફાડી મનુષ્યને બહેરો બનાવી દેવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. મૂર્ત પદાર્થોમાં વિકાર પેદા કરવા, મૂર્ત પદાર્થોમાં કંપન પેદા કરવું, સાંભળનારને બહેરો બનાવી દેવો આ બધી શક્તિઓ અમૂર્ત આકાશમાં તો સંભવે નહિ, તેથી શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી. શબ્દ તો મૂર્ત અને પૌદ્ગલિક છે. જેવી રીતે પર્વત તરફ ફેંકેલો પથરો તેને ટકરાઈને પાછો આવે છે તેવી જ રીતે શબ્દ પણ દીવાલ આદિ સાથે ટકરાઈને પડઘારૂપે પાછો આવે છે, તેથી શબ્દને પથરાની જેમ મૂર્ત માનવો જોઈએ. શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી કેમ કે તેને જ્યાં માર્ગ મળે છે ત્યાંથી તે માર્ગે જાય છે, જેમ કે સૂર્યનો પ્રકાશ. શબ્દ જો અમૂર્ત હોત તો તે બધી જગાએ સર્વત્ર અપ્રતિહત નિર્બાધપણે ગમન કરી શકત, તેને દ્વાર થા માર્ગની આવશ્યકતા જ ન હોત. શબ્દને પૌદ્ગલિક સિદ્ધ કરવા માટે તથા તે આકાશનો ગુણ નથી તે સિદ્ધ કરવા માટે નીચે જણાવેલા પાંચ હેતુઓ વધારામાં આપી શકાય—શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી કેમ કે શબ્દમાં અગુરુધૂપની જેમ ફેલાવાની શક્તિ છે, તે તણખલાં, પાંદડા આદિની જેમ વાયુથી જ્યાં ત્યાં ફેંકાઈ જઈ શકે છે અર્થાત્ વાયુ તેને પોતાને અનુકૂળ દિશામાં જવા પ્રેરે છે, તે સર્વ દિશામાં રહેનારાઓ વડે ગૃહીત થાય છે જેમ કે દીપકનો પ્રકાશ, જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ તારાઓને ઢાંકી દે છે તેમ તીવ્ર શબ્દો મન્દ શબ્દોનો અભિભવ કરે છે, જેમ તારાઓ સૂર્યના પ્રખર પ્રકાશથી અભિભૂત થાય છે તેમ મન્દ શબ્દો તીવ્ર શબ્દોથી અભિભૂત થાય છે, તેથી શબ્દો અભિભવ પામવાને યોગ્ય છે જેમ કે તારાઓ તથા અભિભવ કરનારા પણ છે જેમ કે સૂર્યપ્રકાશ. મોટેથી બોલાયેલા શબ્દો ધીમે બોલાયેલા શબ્દોનો અભિભવ કરે છે એ તો બહુ પ્રસિદ્ધ વાત છે. આ રીતે ફેલાવાના, બીજાથી પ્રેરિત થવાના, સર્વ દિશાઓમાં સંભળાવાનાં, બીજાને અભિભૂત કરવાના તેમ જ બીજાથી અભિભૂત થવાના કારણે શબ્દ પૌદ્ગલિક છે. આ બધા ધર્મો અમૂર્ત પદાર્થોમાં મળતા નથી, તેથી શબ્દ મૂર્ત છે.

209. અથ શબ્દે તદ્વિનાશે તદીયખણ્ડેષુ ચ યથા પૌદ્ગલિકત્વાદ્દૂપ-મુપલભ્યતે, તથા શબ્દેઽપિ કુતો નૈતિ ચેત્, ઉચ્યતે, સૂક્ષ્મત્વાત્, વિધ્યાત-

પ્રદીપશિખારૂપાદિવત્ ગન્ધપરમાણુવ્યવસ્થિતરૂપાદિવદ્વેતિ । ગન્ધાદીનાં તુ પુદ્ગલપરિણામતા પ્રસિદ્ધૈવ ।

209. શંકા— જેવી રીતે શંખ કે ટૂટી ગયેલા શંખના ટુકડા પૌદ્ગલિક હોવાથી આંખોથી તેમનું રૂપ દેખાય છે, તેવી રીતે શબ્દ પણ પૌદ્ગલિક હોવાથી તેનું પણ રૂપ આંખોથી કેમ દેખાતું નથી ?

જૈન ઉત્તર— શબ્દ પૌદ્ગલિક છે, તેથી તેમાં રૂપ છે તો ખરું, પરંતુ સૂક્ષ્મ હોવાના કારણે તે ગૃહીત થતું નથી. જેમ દીવાને રાણો કરી દેતાં દીવાની શિખા રૂપ આદિ હોવા છતાં પણ સૂક્ષ્મ પરિણમનના કારણે જોઈ શકાતી નથી, અથવા જેમ ગુલાબ આદિ ફૂલોની જ્યારે સુગન્ધ આવે છે ત્યારે તે આવેલા ગન્ધપરમાણુરૂપ દ્રવ્યમાં રૂપ આદિ હોવા છતાં અનુદ્ભૂત હોવાના કારણે પ્રત્યક્ષ થતાં નથી, તેવી જ રીતે શબ્દમાં રૂપ હોવા છતાં સૂક્ષ્મ અને અનુદ્ભૂત હોવાના કારણે દેખાતું નથી. ગન્ધ આદિનું પુદ્ગલપણું તો પ્રસિદ્ધ છે કેમકે તેઓ તો ગ્રાણ આદિ બાહ્ય ઈન્દ્રિયો વડે ગૃહીત થાય છે.

210. તમશ્છયાદીનાં ત્વેવમ્—તમઃ પુદ્ગલપરિણામો દૃષ્ટિપ્રતિબન્ધ-કારિત્વાત્ કુઙ્ઘાદિવત્, આવારકત્વાત્ પટાદિવત્ ।

210. અન્ધકાર અને છાયારને આ રીતે પુદ્ગલાત્મક સિદ્ધ કરવા જોઈએ — અન્ધકાર પૌદ્ગલિક છે કેમ કે તે આંખોને જોવામાં બાધા કરે છે, જેમ કે દીવાલ. તે પદાર્થને ઢાંકી દે છે, તેમનું આવરણ બને છે, જેમ કે કપડું. [અન્ધકાર પુદ્ગલદ્રવ્યનો ભેદ યા પર્યાય છે. તે પ્રકાશનો અભાવ માત્ર નથી. નૈયાયિક-વૈશેષિક તેને પ્રકાશનો અભાવમાત્ર માને છે, તે યોગ્ય નથી. અન્ધકાર પણ પ્રકાશની જેમ જ ભાવાત્મક છે. જેમ પ્રકાશમાં રૂપ છે તેમ અન્ધકારમાં પણ રૂપ છે. જેમ પ્રકાશનો રંગ(રૂપ) ભાસુર અને સ્પર્શ ઉષ્ણ પ્રસિદ્ધ છે તેમ અન્ધકારનો રંગ કૃષ્ણ અને સ્પર્શ શીત પ્રસિદ્ધ છે અને લોકપ્રતીતિનો વિષય છે.]

211. છયાપિ શિશિરત્વાત્ આપ્યાયકત્વાત્ જલવાતાદિવત્ । છયાકારેણ પરિણમમાનં પ્રતિબિम्બમપિ પૌદ્ગલિકં સાકારત્વાત્ ।

211. છાયા પણ પૌદ્ગલિક છે કેમ કે તે શીતલ તથા શરીરને પુષ્ટ કરનાર અને તાજગી આપનાર છે, જેમ કે ઉનાળામાં મોટા જલાશયના વિશાળ પાણીના જથ્થા ઉપરથી આવતી ઠંડી હવા. દર્પણ આદિમાં છાયારૂપે પડેલું પ્રતિબિંબ પણ પૌદ્ગલિક છે કેમ કે તે આકારવાળું હોય છે.

212. અથ કથં કઠિનમાદર્શ પ્રતિભિદ્ય મુખતો નિર્ગતાઃ પુદ્ગલાઃ પ્રતિબમ્બમાજિહત ઇતિ ચેત્ । ઉચ્યતે; તત્પ્રતિભેદઃ કઠિનશિલાતલપરિસ્તુત-જલેનાયસ્પિળ્હેઽગ્નિપુદ્ગલપ્રવેશેન શરીરાત્પ્રસ્વેદવાસ્તિશનિર્ગમનેન ચ વ્યા-ચ્ચેયઃ ।

212. શંકા— મુખમાંથી નીકળતા છાયાપુદ્ગલો અત્યન્ત કઠણ દર્પણને ભેદી પ્રતિબિંબ કેવી રીતે બની જાય છે ?

જૈન ઉત્તર— જેમ પથ્થરની મોટી શિલા ઉપર પાણી ટપક્યા કરવાથી તેમાં પાણીના પરમાણુઓ પ્રવેશી જાય છે અને તે પરમાણુઓ શિલાને ઠંડી કરી દે છે તથા જેમ આગમાં લોઢાના ગોળાને તપાવવાથી તેમાં અગ્નિના પરમાણુઓ પ્રવેશી જાય છે અને તે પરમાણુઓ તેને આગ જેવો લાલ અને ગરમ બનાવી દે છે, અથવા જેમ શરીરને ભેદીને પરસેવો બહાર નીકળી આવે છે તેમ મુખમાંથી નીકળતા છાયાપુદ્ગલો દર્પણમાં પ્રવેશી જાય છે અને પ્રતિબિંબરૂપે પરિણત થઈ જાય છે. [પુદ્ગલોના પરિણમનની વિચિત્રતાઓ જ એનો એકમાત્ર સહજ ઉત્તર છે.]

213. આતપોઽપિ દ્રવ્યં તાપકત્વાત્, સ્વેદહેતુત્વાત્, ઊષ્ણત્વાત્, અગ્નિવત્ । ઉદ્યોતશ્ચ ચન્દ્રિકાદિર્દ્રવ્યં આહ્લાદકત્વાત્ જલવત્, પ્રકાશ-કત્વાત્ અગ્નિવત્ । તથા પદ્મરાગાદીનામનુષ્ણાશીત ઉદ્યોતઃ । અતો મૂર્તદ્રવ્યવિકારસ્તમશ્છાયાદિઃ ઇતિ સિદ્ધાઃ પુદ્ગલાઃ । ઇતિ સુસ્થિતમજીવ-તત્ત્વમ્ ।

213. આતપ — તડકો પણ પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ છે, કેમ કે તે તાપ આપે છે, પરસેવો ઉત્પન્ન કરે છે તથા ઉષ્ણ હોય છે, જેમ કે અગ્નિ.

ઉદ્યોત— શીત પ્રકાશ પણ પૌદ્ગલિક છે કેમ કે તે જળની જેમ ઠંડક આપે છે, આહ્લાદ આપે છે અને અગ્નિ જેમ પ્રકાશક છે. પદ્મરાગ મણિ, ચન્દ્ર આદિનો શીત પ્રકાશ ઉદ્યોત છે. પરેખર તો ઉદ્યોત અનુષ્ણાશીત છે -- તે ન તો ગરમ છે કે ન તો શીત કિન્તુ સમ છે. આ અન્ધકાર, છાયા, વગેરે મૂર્ત દ્રવ્યના વિકારો હોવાથી પૌદ્ગલિક છે એ સિદ્ધ થયું. અહીં અજીવતત્ત્વનું સ્વરૂપ બરાબર સ્થાપિત થયું અર્થાત્ અજીવતત્ત્વનું નિરૂપણ પૂર્ણ થયું.

214. અથ પુણ્યતત્ત્વમધિધત્તે 'પુણ્યં સત્કર્મપુદ્ગલાઃ' ઇતિ । પુણ્યં સન્તસ્તીર્યકરત્ત્વસ્વર્ગાદિફલનિર્વર્તકત્વાત્પ્રશસ્તાઃ કર્મણાં પુદ્ગલા જીવ-

સંબંધાઃ કર્મવર્ગણાઃ ॥૪૮-૪૯॥

214. હવે આચાર્ય પુણ્યતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે - 'સત્ એટલે પ્રશસ્ત યા શુભ કર્મપુદ્ગલો પુણ્ય કહેવાય છે.' પુણ્યરૂપ યા સારાં હોવાથી જે કર્મપુદ્ગલો તીર્થકરપણું વગેરે તથા સ્વર્ગ વગેરે ફળો ઉત્પન્ન કરે છે તે પ્રશસ્ત કર્મપુદ્ગલો છે. તેઓ જીવ સાથે જોડાયેલા હોઈ કર્મવર્ગણારૂપ છે. [જે પુદ્ગલપરમાણુઓ કર્મના રૂપમાં પરિણત થઈ આત્માને લાગે છે તે પુદ્ગલપરમાણુઓ કર્મવર્ગણા કહેવાય છે.] (૪૮-૪૯)

215. અથ પાપાસ્રવતત્ત્વે વ્યાખ્યાતિ-

પાપં તદ્વિપરીતં તુ મિથ્યાત્વાદ્યાસ્તુ હેતવઃ ।

યે બન્ધસ્ય સ વિજ્ઞેય આસ્રવો જિનશાસને ॥૫૦॥

215. હવે આચાર્ય પાપતત્ત્વ અને આસ્રવતત્ત્વને મૂમજાવે છે -

પાપ પુણ્યથી વિપરીત છે, અર્થાત્ અપ્રશસ્ત યા અશુભ કર્મપુદ્ગલો પાપ છે. જિનશાસનમાં કર્મબન્ધનાં જે મિથ્યાત્વ આદિ કારણો છે તેમને આસ્રવ કહેવામાં આવે છે. [આ મિથ્યાત્વ આદિ એવા વિકારી ભાવો છે જેમના કારણે કર્મો આત્મા ભણી આવે છે.] (૫૦)

216. વ્યાખ્યા-તુર્ભિન્નક્રમે, પાપં તુ તસ્માત્પુણ્યાદ્વિપરીતમ્-નરકાદિ-ફલનિર્વર્તકત્વાદપ્રશસ્તા જીવસંબંધાઃ કર્મપુદ્ગલાઃ પાપમિત્યર્થઃ ।

216. શ્લોકવ્યાખ્યા: શ્લોકમાં 'તુ' શબ્દ તિમ્નાન્વયી છે. તેથી તેનો સંબંધ 'પાપ' શબ્દ સાથે જોડવો જોઈએ. પાપ તો તે પુણ્યથી બરાબર ઊલટું છે. નરક વગેરે ફળો ઉત્પન્ન કરતાં હોવાથી અપ્રશસ્ત કર્મપુદ્ગલો, જે જીવ સાથે સમ્બંધ છે તે, પાપ કહેવાય છે.

217. इह च वक्ष्यमाणबन्धतत्त्वान्तर्भूतयोरपि पुण्यपापयोः पृथग्नि-
र्देशः पुण्यपापविषयनानाविधपरमतभेदनिरासार्थः । परमतानि चामूनि-
केषांचित्तैर्धिकानामयं प्रवादः पुण्यमेवैकमस्ति, न पापम् । अन्ये त्वाहुः
पापमेवैकमस्ति न पुण्यम् । अपरे तु वदन्ति उभयमप्यन्योन्यानुविद्धस्वरूपं
मेचकमणिकल्पं सन्मिश्रसुखदुःखाख्यफलहेतुः साधारणं पुण्यपापाख्यमेकं
वस्त्विति । अन्ये पुनराहुः मूलतः कर्मैव नास्ति स्वभावसिद्धः सर्वोऽप्ययं
जगत्प्रपञ्च इति तदेतानि निखिलानि मतानि न सम्यगिति मन्तव्यानि यतः
सुखदुःखे विविक्ते एवोभे सर्वैस्नुभूयेते, ततस्तत्कारणभूते पुण्यपापे अपि

સ્વતન્ત્રે એવોભે અહ્લીકર્તવ્યે, ન પુનરેકતરં તદ્વદ્યં વા તન્મિશ્રમિતિ ।

217. જો કે આગળ ઉપર કહેવામાં આવનાર બંધતત્ત્વમાં પુણ્ય અને પાપ બન્નેનો સમાવેશ થઈ જ જાય છે તેમ છતાં પણ પ્રતિવાદીઓએ પુણ્ય અને પાપના અંગે કરેલી કલ્પનાઓનું નિરાકરણ કરવા માટે પુણ્ય અને પાપનો સ્વતન્ત્ર પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. પુણ્ય અને પાપ અંગે પ્રતિવાદીઓ આ જાતની કલ્પનાઓ કરે છે — કેટલાક પોતાને તીર્થંકર માનનારા કહે છે કે ‘જગતમાં પુણ્ય જ પુણ્ય છે, પાપનું તો નામનિશાન પણ નથી. ‘પાપ’ શબ્દને કોશમાંથી દૂર કરવો જોઈએ.’ બીજા મતવાદીઓ કહે છે કે ‘આ જગત પાપમય જ છે, તેમાં પુણ્યનો લેશ પણ નથી.’ ત્રીજા વિચારકો કહે છે કે ‘જગતમાં પુણ્ય અને પાપ એકબીજા સાથે સદા જોડાયેલા જ છે. જેમ મેચક મણિમાં અનેક રંગોનું મિશ્રણ હોય છે તેમ પુણ્ય અને પાપનું સદા મિશ્રણ જ હોય છે. તેઓ દુઃખમિશ્રિત સુખ તથા સુખમિશ્રિત દુઃખરૂપ ફળ આપે છે. તેથી પુણ્ય-પાપ ઉભય રૂપ એક જ મિશ્રિત વસ્તુ માનવી જોઈએ.’ ચોથા મતવાદીઓ પુણ્ય અને પાપ બન્નેનો સમૂલ ઉચ્છેદ કરી દે છે. તેઓ કહે છે કે ‘જગતમાં મૂળે કર્મ જ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી, તો પછી પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મની તો વાત જ ક્યાં રહી? આખું જગત, સઘળો પ્રપંચ સ્વતઃ છે, સ્વભાવસિદ્ધ છે.’ આ બધા મતો ખોટા છે, પ્રમાણવિરુદ્ધ છે એમ માનવું જોઈએ કેમ કે જો જગતમાં બધા જીવોને સુખ અને દુઃખનો અલગ પૃથક્ પૃથક્ અનુભવ થાય છે તો પછી તેમને ઉત્પન્ન કરનારાં કારણો પુણ્ય અને પાપ બન્નેને પણ અલગ-અલગ સ્વતન્ત્ર સ્વીકારવાં જોઈએ, ન તો પુણ્ય અને પાપ બેમાંથી કોઈ એકને માનવાથી કામ ચાલશે કે ન તો પુણ્ય અને પાપના મિશ્રણરૂપ એકને જ માનવાથી કામ ચાલશે.

218. અથ કર્માભાવવાદિનો નાસ્તિકા વેદાન્તિનશ્ચ વદન્તિ, નનુ પુણ્યપાપે નમ્હોઽમ્બોજનિમ્હે એવ મન્તવ્યે, ન પુનઃ સદ્ભૂતે, કુતઃ પુનસ્તયોઃ ફલભોગસ્થાને સ્વર્ગનરકાવિતિ ચેત્ ।

218. નાસ્તિકો (ચાર્વાકો) તથા વેદાન્તીઓ પુણ્ય અને પાપરૂપ કર્મનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી. તેમનો અભિપ્રાય એ છે કે જ્યારે પુણ્ય અને પાપ આકાશકુસુમની જેમ અસત્ છે, તેઓ કોઈ પણ રીતે સત્ છે જ નહિ ત્યારે તેમનાં ફળોને ભોગવવા માટેનાં સ્થાનો સ્વર્ગ અને નરક ક્યાંથી હોય? ન જ હોય. [સ્વર્ગ અને નરક એ તો કોરી નિરર્થક કલ્પના છે, લોકોને લોભાવવા તથા ડરાવવા માટે કુશળ વ્યક્તિઓના ફળદ્રુપ ભેજાની નીપજ છે.]

219. ઉચ્યતે, પુણ્યપાપયોરભાવે સુખદુઃખયોર્નિર્હેતુકત્વાદનુત્પાદ એવ સ્યાત્, સ ચ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધઃ, તથાહિ—મનુજત્વે સમાનેઽપિ દુશ્યન્તે કેચન સ્વામિત્વમનુભવન્તો અપરે પુનસ્તત્પ્રેષ્યભાવમાભિભ્રાણાઃ, એકે ચ લક્ષ-કુર્ક્ષિભરયઃ, અન્યે તુ સ્વોદરદરીપૂરણેઽપ્યનિપુણાઃ, એકે દેવા ઇવ નિરન્તરં સરસવિલાસસુખશાલિનઃ, ઇતરે પુનર્નારકા ઇવોન્નિદદુઃખવિદ્રાણચિત્તવૃત્તય ઇતિ । અતોઽનુભૂયમાનસુખદુઃખનિબન્ધને પુણ્યપાપે સ્વીકર્તવ્યે । તદઙ્ગી-કરણે ચ વિશિષ્ટયોસ્તત્કલયોર્ભોગસ્થાને સ્વર્ગનરકાવપિ પ્રતિપત્તવ્યૌ, અન્યથાર્ધજરતીયન્યાયપ્રસન્નઃ સ્યાત્ । પ્રયોગશ્ચાત્ર—સુખદુઃખે કારણપૂર્વકે, કાર્યત્વાત્, અદ્ભુરવત્ । યે ચ તયોઃ કારણે, તે પુણ્યપાપે મન્તવ્યે, યથાદ્ભુરસ્ય સ્ત્રીજમ્ ।

219. નાસ્તિકોને જૈન ઉત્તર — નાસ્તિકોનું કથન નિરાધાર અને અપ્રામાણિક છે કેમ કે જો જગતમાં પુણ્ય અને પાપ જેવી કોઈ સીજ જ ન હોય તો [સુખ અને દુઃખની વિચિત્રતાની વાત તો બાજુએ રહી,] સુખ અને દુઃખની ઉત્પત્તિ જ કારણ વિના સાંભવશે નહિ. કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ ન તો દેખી છે કે ન તો સાંભળી છે. આ રીતે પુણ્ય અને પાપના અભાવમાં તો જગતમાંથી સુખ-દુઃખની વાત જ ઊઠી જશે. જગતમાંથી સુખ-દુઃખની વાતને જ ઉઠાડી મૂકવી એ તો સૌની આંખમાં ધૂળ નાખવા બરાબર છે. [પુણ્ય-પાપનું અસ્તિત્વ અને સ્વર્ગ-નરકનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે એને સમજાવીએ છીએ.] બધા મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકે એક સરખા છે, પરંતુ એક રાજા બની શાસન કરે છે અને બીજો સેવક બની તેની સેવા ચાકરી કરે છે, એક લખપતિ બની અનેક ભૂખે મરતાઓનું પોષણ કરે છે અને બીજો દિનભર કાળી મજૂરી કરીને પણ પોતાનું પેટ ભરી શકતો નથી, એક દેવની જેમ નિરન્તર ભોગવિલાસ ભોગવે છે અને બીજો દુઃખ દૂર કરવાની ચિન્તામાં રાતોની રાતો પસાર કરે છે તથા નારકીની જેમ દુઃખની દારુણ જવાલામાં ભુંજાતો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારે છે. આમ સૌને સુખ અને દુઃખનો અનુભવ છે જ. એટલે સુખ અને દુઃખનું અસ્તિત્વ છે જ. પરિણામે સુખ અને દુઃખને પેદા કરનારાં પુણ્ય અને પાપનું અસ્તિત્વ પણ અનુમાનથી નિશ્ચિતપણે સિદ્ધ થાય છે જ. જ્યારે પુણ્ય અને પાપ છે ત્યારે તીવ્ર પુણ્ય અને તીવ્ર પાપનાં વિશિષ્ટ ફળોને ભોગવવા માટે વિશિષ્ટ સ્થાનો સ્વર્ગ અને નરકનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. પાપ-પુણ્યને સ્વીકારીને પણ સ્વર્ગ-નરકને ન સ્વીકારવા એ તો ગમતું સ્વીકારવું અને ન ગમતું ન સ્વીકારવું એના જેવી વાત થઈ, એ તો સ્પષ્ટપણે અર્ધજરતીયન્યાય છે. વૃદ્ધા સ્ત્રીના સુડોળ અંગોને ચાહવા-ભોગવવા અને શિથિલ અંગોને સ્પર્શવા પણ

નહિ એ અર્ધજરતીય ન્યાય કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ કે જ્યારે પુણ્ય અને પાપને માન્યા વિના ચાલતું નથી ત્યારે સ્વર્ગ અને નરકને, જે તેમનાં ફળોને ભોગવવાનાં સ્થાનો છે તેમને, માન્યા વિના કેમ ચાલે ? અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે — સુખ અને દુઃખ કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ કારણપૂર્વક છે, કેમ કે તેઓ અંકુરની જેમ કાર્ય છે. જેવી રીતે અંકુરનું કારણ બીજ છે તેવી રીતે સુખનું કારણ પુણ્ય અને દુઃખનું કારણ પાપ છે.

220. અથ નીલાદિકં મૂર્ત વસ્તુ યથા સ્વપ્રતિભાસિજ્ઞાનસ્યામૂર્તસ્ય કારણં ભવતિ, તથાન્નસ્ત્રક્ચન્દનાઙ્ગનાદિકં મૂર્ત દૃશ્યમાનમેવ સુખસ્યા-મૂર્તસ્ય કારણં ભવિષ્યતિ, અહિવિષકળ્પકાદિકં ચ દુઃખસ્ય । તતઃ કિમદૃષ્ટાભ્યાં પુણ્યપાપાભ્યાં પરિકલ્પિતાભ્યાં પ્રયોજનમિતિ ચેત્ ।

220. શંકા— જેવી રીતે મૂર્ત નીલ વગેરે પદાર્થો નીલાદિને જાણનારાં અમૂર્ત નીલાદિજ્ઞાનોનાં કારણ બને છે તેવી જ રીતે જ્યારે અન્ન, પુષ્પમાળા, ચન્દન, સુંદર સ્ત્રી આદિ સામે દેખાતા મૂર્ત પદાર્થો જ અમૂર્ત સુખનાં તથા સાપ, વિષ, કંટક આદિ દુઃખનાં કારણ બને છે ત્યારે ન દેખાનારા (પ્રત્યક્ષ વડે અગ્રાહ્ય) અદૃષ્ટ પુણ્ય અને પાપની કલ્પના શા માટે કરવી ? કેમ કે પુણ્ય અને પાપ માનીને પણ છેવટે તો ચન્દન, સુંદરી આદિ પદાર્થોનું જ કામ પડે છે, તેમના વિના તો સુખ-દુઃખનો ભોગ થઈ શકતો જ નથી.

221. તદયુક્તં, વ્યભિચારાત્, તથાહિ—તુલ્યાન્નસ્ત્રગાદિસાધનયોરપિ દ્વયોઃ પુસ્ત્રયોઃ સુખદુઃખલક્ષણે ફલે મહાન્ ભેદો દૃશ્યતે । તુલ્યેઽપિ હ્યન્નાદિકે ભુક્તે કસ્યાપ્યાહ્વાદો દૃશ્યતે, અપરસ્ય તુ રોગાદ્યુત્પત્તિઃ, અયં ચ ફલભેદોઽવશ્યમેવ સકારણઃ, નિઃકારણત્વે નિત્યં સત્ત્વાસત્ત્વપ્રસઙ્ગાત્ । યચ્ચ તત્કારણં તદદૃષ્ટં પુણ્યપાપરૂપં કર્મેતિ । તદુક્તમ્—

“જો તુલ્લસાહ્વાણાણં ફલે વિસેસો ન સો વિણા હેઠં ।

કજ્જત્તણઓ ગોયમ ઘઙ્ઙો વ્વ હેઙ્ઙ અ સો કર્મ્મં ॥૧॥ ઇતિ ।

221. જૈન ઉત્તર— શંકા અયોગ્ય છે કેમ કે ચન્દન, સુંદરી આદિ પદાર્થો સુખ જ ઉત્પન્ન કરે અને વિષ, કંટક આદિ દુઃખ જ ઉત્પન્ન કરે એવો નિયમ નથી, તેમાં વ્યભિચાર જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણથી સમજાવે. બે વ્યક્તિઓ છે જેમની પાસે એક સરખાં અન્ન, માલા, ચન્દન, સુંદરી આદિ સુખસાધનો છે, તો શું તમે એમ સમજો છો કે બન્નેને એકસરખું સુખ થાય છે. અરે ! એકને તેમનાથી સુખ થાય છે, જ્યારે

બીજાને તો તેમનાથી દુઃખ જ થાય છે. સામગ્રી બરાબર એકસરખી હોવા છતાં તેમનાં સુખ-દુઃખરૂપ ફળોમાં કણ અને ડુંગર જેવડું અંતર હોય છે. જે મિષ્ટાન્ન એક સ્વસ્થ વ્યક્તિને આનન્દ અને પુષ્ટિ આપે છે તે જ મિષ્ટાન્ન બીજી દુર્બળ વ્યક્તિને પેટદર્દ કરે છે અને અપયો આદિ રોગ આપે છે. જે વસ્ત્ર, જે માલા, જે સુંદરી અને જે ભોગસામગ્રી કામીને માટે રાગનું કારણ બને છે તે જ વસ્ત્ર, તે જ માલા, તે જ સુંદરી અને તે જ બધી ભોગસામગ્રી મુમુક્ષુને બન્ધનરૂપ લાગે છે અને વિરક્તિનું કારણ બને છે. આ રીતે તુલ્ય સામગ્રી હોવા છતાં પણ સુખ-દુઃખ રૂપ ફળોમાં આ જે જમીન અને આસમાન જેટલું અન્તર છે તે કોઈ અન્ય અદૃષ્ટ કારણના લીધે જ હોવું જોઈએ. જો આ અન્તર નિષ્કારણ હોય તો યા તો સદા હોય યા ન જ હોય પરંતુ ક્યારેક હોય અને ક્યારેક ન હોય એવું બને નહિ. તેથી આ અન્તર સકારણ છે, નિષ્કારણ નથી. આ મહાન અન્તરનું કારણ છે અદૃષ્ટ અર્થાત્ પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મ. તે જ સામગ્રી જે પુણ્યશાળીને સુખ આપે છે તે પાપીને દુઃખ આપે છે. જે કેશરિયું દૂધ એક વ્યક્તિને સુખ, આનન્દ, પુષ્ટિ આપે છે તે જ બીજી વ્યક્તિ પીએ તો બીમાર થઈ યમરાજના ઘરનો મહેમાન પણ બની જાય છે. કહ્યું પણ છે કે — “તુલ્ય સામગ્રીવાળા પુરુષોનાં સુખ-દુઃખમાં જે વિશેષતા યા ભેદ દેખાય છે, અર્થાત્ એક જ સામગ્રી એકને અધિક સુખ દે છે, બીજાને ઓછું સુખ દે છે અને ત્રીજાને તો વળી દુઃખ દે છે — આ વિચિત્રતા કારણ વિના તો હોય નહિ, કેમ કે તે કાર્ય છે, કૃત છે, કાદાચિત્ક છે. હે ગૌતમ, જેવી રીતે ઘડો કારણ વિના ઉત્પન્ન થતો નથી તેવી રીતે આ સમાન સામગ્રીવાળાઓનાં સુખ-દુઃખની વિચિત્રતા પણ કારણ વિના ન હોઈ શકે. આ વિચિત્રતાનું કારણ કર્મ છે.” [જો દ્રશ્ય પદાર્થ સ્વયં સુખ-દુઃખનું કારણ હોય તો પછી એક જ વસ્તુ એકને સુખ અને બીજાને દુઃખ કેમ દે ? આમ આ જગતની વિચિત્રતા પોતે જ પોતાનાં કારણ પુણ્ય અને પાપને સિદ્ધ કરે છે.]

222. અથવા કારણાનુમાનાત્કાર્યાનુમાનાચ્ચૈવં પુણ્યપાપે ગમ્યેતે । તત્ર કારણાનુમાનમિદમ્—દાનાદિશુભક્રિયાણાં હિંસાદ્યશુભક્રિયાણાં ચાસ્તિ ફલભૂતં કાર્યં, કારણત્વાત્, કૃષ્યાદિક્રિયાવત્ । યચ્ચાસાં ફલભૂતં કાર્યં તત્પુણ્યં પાપં ચાવગન્તવ્યં યથા કૃષ્યાદિક્રિયાણાં શાલિયવગોધૂમાદિકમ્ ।

222. અથવા કારણહેતુથી અને કાર્યહેતુથી અનુમાન દ્વારા પુણ્ય અને પાપની સિદ્ધિ થાય છે. કારણહેતુથી આ પ્રમાણે — દાન દેવું, અહિંસાભાવ રાખવો આદિ શુભ ક્રિયાઓનું તથા હિંસા આદિ અશુભ ક્રિયાઓનું ફળભૂત કાર્ય અવશ્ય છે જ કેમ કે ક્રિયાઓ તો કારણ છે. કારણને પોતાનું કાર્ય હોય જ. જેવી રીતે ખેતી વગેરે ક્રિયાઓ કરવાનું ફળ ધાન્ય આદિ મળે છે તેવી રીતે અહિંસા, દાન, હિંસા આદિ ક્રિયાઓનું

કોઈને કોઈ સારું કે બૂરું ફળ મળવું જ જોઈએ. તેમનું જે કંઈ સારું કે બૂરું ફળ થાય છે તે જ પુણ્ય અને પાપ છે. પુણ્ય અને પાપ સિવાય બીજું કોઈ ફળ હોઈ શકતું જ નથી.

223. નનુ યથા કૃષ્યાદિક્રિયા દૃષ્ટશાલ્યાદિકલમાત્રેણૈવાવસિતપ્ર-
યોજના ભવન્તિ, તથા દાનાદિકાઃ પશુર્હિંસાદિકાશ્ચ સર્વા અપિ ક્રિયાઃ
શ્લાઘાદિના માંસભક્ષણાદિના ચ દૃષ્ટફલમાત્રેણૈવાવસિતપ્રયોજના ભવન્તુ,
કિમદૃષ્ટધર્માધર્મફલકલ્પનેન । લોકો હિ પ્રાયેણ સર્વોઽપિ દૃષ્ટમાત્રફલા-
સ્વેવ કૃષિવાણિજ્યર્હિંસાદિક્રિયાસુ પ્રવર્તંતે, અદૃષ્ટફલાસુ પુનર્દાનાદિ-
ક્રિયાસ્વત્યલ્પ એવ લોકઃ પ્રવર્તંતે, ન બહુ । તતશ્ચ કૃષિર્હિંસાદ્ય-
શુભક્રિયાણામદૃષ્ટફલાભાવાદ દાનાદિશુભક્રિયાણામપ્યદૃષ્ટફલાભાવો
ભવિષ્યતીતિ ચેત્ । ન, યત એવ કૃષ્યાદ્યશુભક્રિયાસુ દૃષ્ટફલાસુ બહવઃ
પ્રવર્તન્તે, અદૃષ્ટફલાસુ પુનર્દાનાદિશુભક્રિયાસુ અત્યલ્પ એવ લોકઃ પ્રવર્તંતે,
તત એવ કૃષિર્હિંસાદિકા દૃષ્ટફલાઃ ક્રિયા અદૃષ્ટપાપરૂપફલા અપિ
પ્રતિપત્તવ્યાઃ, અનન્તસંસારિજીવસત્તાન્યથાનુપપત્તેઃ । તે હિ કૃષિર્હિંસાદિ-
ક્રિયાનિમિત્તમનભિલષિતમપ્યદૃષ્ટ પાપલક્ષણં ફલં બદ્ધ્વા અનન્તસંસારં
પરિભ્રમન્તોઽનન્તા ઇહ તિષ્ઠન્તિ । યદિ હિ કૃષિર્હિંસાદ્યશુભક્રિયાણામદૃષ્ટ
પાપરૂપં ફલં નાભ્યુપગમ્યતે તદા તત્કર્તારોઽદૃષ્ટફલાભાવાન્મરણાનન્તરમેવ
સર્વેઽપ્યયત્નેન મુક્તિં ગચ્છેયુઃ । તતઃ પ્રાયઃ શૂન્ય એવ સંસારઃ સ્યાત્ તતશ્ચ
સંસારે દુઃખી કોઽપિ નોપલભ્યેત । દાનાદિશુભક્રિયાનુષ્ઠાતારઃ શુભતત્ફલ-
વિપાકાનુભવિતાર એવ કેવલાઃ સર્વત્રોપલભ્યેન્ । દુઃચિનશ્ચાત્ર બહવો
દૃશ્યન્તો સુચિનસ્ત્વલ્પા એવ તેન જ્ઞાયતે કૃષિવાણિજ્યર્હિંસાદિક્રિયાનિબન્ધ-
નોઽદૃષ્ટપાપરૂપફલવિપાકો દુઃચિનાં, ઇતરેષાં તુ દાનાદિક્રિયાહેતુકોઽદૃષ્ટ-
ધર્મરૂપફલવિપાક ઇતિ ।

223. શંકા— જેવી રીતે ખેતી આદિ ક્રિયાનું ફળ ધાન આદિ અહીં ને અહીં જ મળી જાય છે પ્રત્યક્ષ જ, જેવું વાવીએ છીએ તેવું જ લણીએ છીએ, તેમનું કોઈ અદૃષ્ટ ન દેખાતું પરોક્ષ ફળ નથી હોતું તેવી જ રીતે દાન દેવાનું ફળ પણ પ્રશંસા, કીર્તિ આદિના રૂપમાં તથા હિંસાનું ફળ માંસભક્ષણ અને તેનાથી થનારી તૃપ્તિના રૂપમાં અહીં ને અહીં 'આ હાથે દો અને પેલા હાથે લો' અનુસાર મળી જ જાય છે અને તે ઉચિત જ છે, તો પછી તે ક્રિયાઓનું એક અદૃષ્ટ, અપ્રત્યક્ષ એવું પુણ્ય-પાપરૂપ ફળ શા માટે માનવું ? જગતમાં પ્રવૃત્તિ પણ સાક્ષાત્ તરત ફળ દેનારી ક્રિયાઓમાં થતી અધિક

દેખાય છે. ખેતી કરવી યા શિકાર ખેલવો આદિમાં લોકો એટલા માટે વધુ પ્રવૃત્ત થાય છે કેમ કે તેમનું ફળ શીઘ્ર મળી જાય છે. આ જ કારણે પરલોકમાં અદૃષ્ટ ફળ દેનારી દાન આદિ ક્રિયાઓમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ બહુ ઓછી થાય છે. અહીં તો 'આજે રોકડા કાલે ઉધાર' વાળી વાત છે. રોકડિયો ધંધો છોડી ઉધારનો ધંધો કોણ કરે? ધ્રુવને છોડી અધ્રુવની પાછળ કોણ દોડે? તેથી જ્યારે ખેતી, હિંસા આદિ અશુભ ક્રિયાઓનું કોઈ અદૃષ્ટ પાપરૂપ ફળ નથી ત્યારે દાન આદિ શુભ ક્રિયાઓનું પણ અદૃષ્ટ પુણ્યરૂપ ફળ શા માટે માનવું? અહીં જ ઈહલોકમાં જ જે પ્રશંસા, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા આદિ મળે છે તે જ દાન આદિ શુભ ક્રિયાનું સાક્ષાત્ ફળ છે.

જૈન ઉત્તર— ના, તમારી વાત યોગ્ય નથી. તમે કહ્યું કે 'જે ક્રિયાઓનું ફળ તરત સાક્ષાત્ મળી જાય છે તે ખેતી, હિંસા આદિ અશુભ ક્રિયાઓમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ અધિક થાય છે જ્યારે દાન આદિ શુભ ક્રિયાઓમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ ઓછી થાય છે.' પરંતુ તમારા આ કથનથી તો એ વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે કે હિંસા આદિ અશુભ ક્રિયાઓ દૃષ્ટફળ ઉપરાંત પાપરૂપ અદૃષ્ટ ફળને પણ આપે છે, અન્યથા આ સંસારમાં આટલા બધા પાપી જીવો ક્યાંથી આવત? આ સંસાર ચાલેત જ કેવી રીતે? અશુભ ક્રિયાઓનાં પાપરૂપ અદૃષ્ટ ફળોના કારણે તો સંસાર ટકી રહ્યો છે. આ હિંસક લોકો પોતાના સુખોપભોગના માટે બીજાઓનો ઘાત આદિ કરીને એવા તીવ્ર પાપનો અનિચ્છનીય બન્ધ કરે છે કે તેના લીધે તેમને અનન્તકાળ સુધી આ અનન્ત સંસારમાં દુઃખનો ભોજ ઉઠાવીને નાના યાનિઓમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. જો હિંસા આદિ બૂરાં કાર્યોનું પાપ નામનું અદૃષ્ટ યા પરોક્ષ ફળ ન હોત તો આ હિંસક યા બૂરાં કાર્યો કરનારા બધા ઈહલોકમાં થોડીઘણી મોજમજા કરીને અદૃષ્ટ પાપરૂપ ફળ ન હોવાથી મરણ પછી અનાયાસ જ મોક્ષે જતા રહેત. તેના પરિણામે સંસાર લગભગ ખાલી થઈ જાત. વળી, સંસારમાં કોઈ દુઃખી પણ ન મળેત કેમ કે અશુભ ક્રિયાઓનું પાપ નામનું કોઈ ફળ ન હોતાં પાપના પરિણામરૂપ દુઃખ પણ ક્યાંથી હોય? પછી તો સંસારમાં સર્વત્ર દાન આદિ શુભ ક્રિયાઓ કરનારા કેટલાક ગણ્યાગાંઠ્યા લોકો જ શુભક્રિયાઓના વિપાકરૂપ ફળ સુખને જ ભોગવતા જોવા મળે. પરંતુ તમે જ ખુદ જુઓ, તમને દેખાશે કે સંસારમાં દુઃખી જીવોની સંખ્યા જ અત્યધિક છે જ્યારે સુખી જીવોની સંખ્યા તો અત્યલ્પ છે. [આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે આ દુઃખી જીવોએ પૂર્વજન્મમાં એવાં હિંસા આદિ બૂરાં કાર્યો કર્યાં હતાં જેના પાપનું ફળ આજ તેમને ભોગવવું પડે છે અને સંસારમાં તેમની સંખ્યા સદા અત્યધિક જ હોય છે કેમ કે બૂરાં કાર્યો કરવામાં જ પ્રાયઃ અધિક પ્રવૃત્તિ દેખાય છે.] આનાથી એ જણાઈ જાય છે કે ખેતી, હિંસા આદિ અશુભ ક્રિયાથી અદૃષ્ટ પાપનો બન્ધ થાય છે અને એના ફળરૂપે દુઃખ મળે છે જ્યારે

દાન, અહિંસા આદિ શુભ ક્રિયાથા અદૃષ્ટ પુણ્યનો બન્ધ થાય છે અને એના ફળરૂપે સુખ મળે છે. [સંસારમાં સુખી વ્યક્તિઓની અલ્પ સંખ્યા અને દુઃખી વ્યક્તિઓની અધિક સંખ્યા પુણ્ય અને પાપના અસ્તિત્વની સિદ્ધિમાં સબળ પ્રમાણ છે.]

**224. વ્યત્યયઃ કસ્માન્ન ભવતીતિ ચેત્ । ઉચ્યતે, અશુભક્રિયારમ્ભિણા-
મેવ ચ બહુત્વાત્ શુભક્રિયાનુષ્ટૃત્ણામેવ ચ સ્વલ્પત્વાદિતિ કારણાનુમાનમ્ ।**

224. શંકા— દાન આદિ શુભ કામોનું બૂરું ફળ અને હિંસા આદિ અશુભ કામોનું સારું ફળ એવું ઊલટું કેમ નહિ ?

જૈન ઉત્તર— જો દાન આદિ શુભ કામોનું બૂરું ફળ તથા હિંસા આદિ અશુભ કામોનું સુંદર સારું ફળ મળતું હોત તો આજ સંસારમાં સુખી જ સુખી જીવો દેખાત કેમ કે હિંસા આદિ અશુભ કામો કરનારા જ સંસારમાં અત્યધિક સંખ્યામાં જોવા મળે છે તથા દાન આદિ શુભ કામો કરનારા વિરલ જ છે. પરંતુ સંસારમાં પાપમય પ્રવૃત્તિઓને જોતાં, સુખી વ્યક્તિઓ ઓછી અને દુઃખી વ્યક્તિઓ વધુ મળવી એ હકીકત જ એ વાતનું જ્વલંત પ્રમાણ છે કે સારાં : માનું સારું અને બૂરાં કામોનું બૂરું ફળ મળે છે. 'જેવી કરણી તેવી ભરણી' એ વાત તો સામાન્ય અભણ ગોવાળિયો પણ સમજે છે.

225. અર્થ કાર્યાનુમાનમ્—જીવાનામાત્મત્વાવિશેષેઽપિ નરપશ્ચાદિષુ દેહાદિવૈચિત્ર્યસ્ય કારણમસ્તિ, કાર્યત્વાત્, યથા ઘટસ્ય મૂઢ્ઢચક્રઘ્નીવરા-
દિસામગ્રીકલિતઃ કુલાલઃ । ન ચ દૃષ્ટ એવ માતા-પિત્રાદિકસ્તસ્ય હેતુરિતિ વક્તવ્યં, દૃષ્ટહેતુસામ્યેઽપિ, સુરૂપેતરાદિભાવેન દેહાદીનાં વૈચિત્ર્યદર્શનાત્, તસ્ય ચાદૃષ્ટશુભાશુભકર્માઘ્ચહેતુમન્તરેણાભાવાત્ । અત એવ શુભદેહાદીનાં પુણ્યકાર્યત્વં, ઇતરેષાં તુ પાપકાર્યત્વમિતિ કાર્યાનુમાનમ્ । સર્વજ્ઞવચનપ્રા-
માણ્યાદ્વા પુણ્યપાપયોસ્મયોઃ સત્તા પ્રતિપત્તવ્યા । વિશેષાર્થિના તુ વિશેષા-
વશ્યકટીકાવલોકનીયેતિ ।

225. હવે કાર્યહેતુથી અનુમાન દ્વારા પાપ અને પુણ્યની સિદ્ધિ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે — જો કે બધા જીવોમાં જે આત્માઓ છે તે બધા એકસરખા તદ્દન સમાન છે તેમ છતાં કોઈ જીવ મનુષ્યદેહધારી છે, કોઈ જીવ પશુદેહધારી છે. આમ તેમના દેહોમાં વૈચિત્ર્ય છે. એટલું જ નહિ મનુષ્યદેહધારી જીવોના મનુષ્યદેહોમાંથી કોઈ સુંદર છે તો કોઈ કુરૂપ છે, આમ મનુષ્યદેહોમાં પણ વૈચિત્ર્યનું કોઈ કારણ હોવું જોઈએ કેમ કે તે કાર્ય છે. જેમ નાના, મોટા, ગોળ, લંબગોળ આદિ વિચિત્રતાઓવાળા ઘડાઓની વિચિત્રતાનું કારણ દંડ, ચાકડો, ચીવર આદિ

સામગ્રીથી યુક્ત કુંભાર છે તેમ દેહોની વિચિત્રતાનું પણ કોઈ કારણ હોવું જોઈએ. આ કારણ માતાપિતારૂપ દષ્ટ કારણ જ છે એમ તો કહી શકાતું જ નથી, કેમ કે સુંદર માબાપનાં ક્યારેક સુંદર અને ક્યારેક કુરૂપ સન્તાનો પેદા થાય છે. તેથી માબાપ આદિ દષ્ટ કારણ આ દેહોની વિચિત્રતાનું કારણ નથી. એટલે માબાપ આદિ દષ્ટ કારણોની સમાનતા હોવા છતાં પણ જે અદષ્ટ કારણોથી સારાં અને ખરાબ શરીરો જીવોનાં બને છે તે અદષ્ટ કારણો જ પુણ્ય અને પાપ છે. તેથી સારું અર્થાત્ શુભ સ્વસ્થ, સુડોળ, રૂપાળું, નીરોગી શરીર પુણ્યનું કાર્ય છે, જ્યારે ખરાબ અર્થાત્ અશુભ બેડોળ, કુરૂપ, કાણું, લૂલું, લંગડું, રોગી શરીર પાપનું કાર્ય છે. પુણ્યોદયથી જીવને શુભ શરીર મળે છે અને પાપોદયથી જીવને અશુભ શરીર મળે છે. આ રીતે જીવોનાં શરીરોની વિચિત્રતારૂપ કાર્ય દ્વારા પણ પુણ્ય અને પાપનું અનુમાન થાય છે. સર્વજ્ઞપણીત આગમમાં પુણ્ય અને પાપનું પ્રતિપાદન હોવાથી આગમપ્રમાણ દ્વારા પણ તેમનું અસ્તિત્વ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. આ પુણ્ય અને પાપ વિશે વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા ધરાવનારાઓએ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય અને તેની ટીકા જોવાં જોઈએ.

226. અથાસ્ત્રવમાહ । 'મિથ્યાત્વાદ્યાસ્તુ હેતવઃ' इत्यादि । असहेव-
गुरुधर्मेषु सहेवादिबुद्धिर्मिथ्यात्वम् । हिंसाद्यनिवृत्तिरविरतिः । प्रमादो
मद्यविषयादिः । कषायाः क्रोधादयः । योगा मनोवाक्कायव्यापाराः । अत्रैव-
मक्षरघटना । मिथ्यात्वाविरत्यादिकाः पुनर्बन्धस्य ज्ञानावरणीयादिकर्म-
बन्धस्य ये हेतवः, स आस्रवो जिनशासने विज्ञेयः । आस्रवति कर्म एभ्यः
स आस्रवः । ततो मिथ्यात्वादिविषया मनोवाक्कायव्यापारा एव शुभाशुभ-
कर्मबन्धहेतुत्वादास्रव इत्यर्थः ।

226. હવે આચાર્ય આસ્રવતત્ત્વનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે મિથ્યાત્વ આદિ બન્ધનાં કારણોને આસ્રવ કહેવામાં આવે છે. કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મને સાચા દેવ, સાચા ગુરુ અને સાચો ધર્મ માનવો એ મિથ્યાત્વ છે. અસત્ને સત્ જાણવું એ જ મિથ્યાત્વ છે. હિંસા આદિ પાપ ક્રિયાઓ કરવામાંથી અટકવું નહિ પણ તે ક્રિયાઓ કરવામાં લાગ્યા રહેવું તે અવિરતિ છે. શરાબ પીવો અને વિષય આદિનું એ વન કરવાથી સત્કર્મો પ્રતિ અનાદરનો જે ભાવ થાય છે તે પ્રમાદ છે. ક્રોધ, માન માયા અને લોભ જે આત્માના શાન્ત શુદ્ધ સ્વરૂપને ક્ષુબ્ધ કલુષિત કરી દે છે તે કષાયો છે. મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિને યોગ કહે છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ જે જ્ઞાનવરણીય વગેરે કર્મોનો બન્ધ કરનારાં કારણો છે તેમને જિનશાસનમાં આસ્રવ કહેવામાં આવે છે. આ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ વગેરે દ્વારા કર્મો ચારે તરફથી (આ)

આત્મા ભણી આવે છે (સ્રવતિ) .

227. અથ બન્ધાભાવે કથમાસ્રવસ્યોપપત્તિઃ, આસ્રવાત્ પ્રાગ્બન્ધ-સદ્ભાવે વા ન તસ્ય બન્ધહેતુતા, પ્રાગપિ બન્ધસ્ય સદ્ભાવાત્ । ન હિ યદ્યદ્દેતુકં તત્તદભાવેઽપિ ભવતિ, અતિપ્રસન્નાત્ ।

227. શંકા— જ્યાં સુધી આત્મા સાથે કર્મોનો બન્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તો તેમાં મિથ્યાત્વ આદિ ઉત્પન્ન નહિ થાય. અને મિથ્યાત્વ આદિના અભાવમાં કર્મોનો આસ્રવ કોના દ્વારા થશે ? જો આત્મામાં પહેલેથી જ કર્મબન્ધ વિદ્યમાન હોય તો આસ્રવ નિરર્થક બની જાય, તે બન્ધનું કારણ ન હોઈ શકે કેમ કે બન્ધ તો આસ્રવના પહેલાં આત્મામાં વિદ્યમાન છે. જે જેના અભાવમાં બની જાય તેમાં તેને કારણ ન માની શકાય. જ્યારે આસ્રવ હતો નહિ અને બન્ધ પહેલેથી જ થઈ ચૂક્યો હતો ત્યારે આસ્રવને બન્ધનું કારણ કેવી રીતે કહેવાય ? જ્યારે આસ્રવ છે જ નહિ તો બન્ધ શેનો ? જે થીજ આવી જ નથી એના બન્ધની વાત કરવી એ તો મૂર્ખતા ગણાય. તેમાં તો અતિપ્રસંગતાનો અર્થાત્ અવ્યવસ્થતાનો દોષ આવે છે.

228. અસદેતત્, યત આસ્રવસ્ય પૂર્વબન્ધાપેક્ષયા કાર્યત્વમિષ્યતે, ઉત્તરબન્ધાપેક્ષયા ચ કારણત્વમ્ । एवं બન્ધસ્યાપિ પૂર્વોત્તરાસ્રવાપેક્ષયા કાર્યત્વં કારણત્વં ચ જ્ઞાતવ્યં, બીજાઙ્કુરયોરિવ બન્ધાસ્રવયોરન્યોન્યં કાર્યકારણભાવનિયમાત્ ।

228. જૈન ઉત્તર— આ શંકા ખોટી છે. આજ જે મિથ્યાત્વ આદિથી કર્મોનો આસ્રવ થઈ રહ્યો છે તે મિથ્યાત્વ આદિ તો પહેલાં બાંધેલાં કર્મોના ઉદયથી થાય છે. એટલે આજનો આસ્રવ પૂર્વબન્ધનું તો કાર્ય છે પણ આગળ ઉપર થનારા કર્મબન્ધનું કારણ છે. આ રીતે બન્ધ પૂર્વ આસ્રવનું કાર્ય છે પણ ઉત્તર આસ્રવનું કારણ છે. જેવી રીતે જે બીજને આજ વાવીએ છીએ તે પહેલાંના વૃક્ષનું તો કાર્ય છે પણ આગળ ઉપર ઉગનાર અંકુરનું કારણ છે, તેવી જ રીતે આસ્રવ અને બન્ધમાં પણ બીજ અને અંકુરના જેવો જ પરસ્પર કાર્યકારણભાવ વિદ્યમાન છે.

229. ન ચૈવમિત્તરેતરાશ્રયદોષઃ પ્રવાહાપેક્ષયાનાદિત્વાત્ ।

229. શંકા— જો આસ્રવ બન્ધથી ઉત્પન્ન થતો હોય અને બન્ધ આસ્રવથી તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે અને એ કારણે બેમાંથી કોઈની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ.

જૈન ઉત્તર—જો એક જ આસ્રવ, જે બન્ધનું કારણ છે તે જ બન્ધનું કાર્ય પણ છે એમ

માનીએ તો અન્યાન્યશ્રય દોષ આવે. પરંતુ અમે તો આસ્રવ અને બન્ધનો પ્રવાહ અનાદિ માનીએ છીએ. અનાદિકાળથી પૂર્વ બન્ધથી આસ્રવ અને તે આસ્રવથી ઉત્તર બન્ધ થતો ચાલ્યો આવે છે. જેવી રીતે આજનું બીજ પૂર્વ વૃક્ષથી, તે વૃક્ષ પૂર્વ બીજથી એમ અનાદિ પરંપરા ચાલે છે તેવી જ રીતે આજનો આસ્રવ પૂર્વ બન્ધથી, તે બન્ધ પૂર્વ આસ્રવથી, તે આસ્રવ તત્પૂર્વ બન્ધથી એમ આસ્રવ અને બન્ધની અનાદિકાળથી અવિચ્છિન્ન ધારા ચાલી આવે છે.

230. અયં ચાસ્રવઃ પુણ્યાપુણ્યબન્ધહેતુતયા દ્વિવિધઃ । દ્વિવિધોઽપ્યયં મિથ્યાત્વાદ્યુત્તરભેદાપેક્ષયોત્કર્ષાપર્કર્ષભેદાપેક્ષયા વાનેકપ્રકારઃ ।

230. આ આસ્રવ પુણ્યબન્ધમાં કારણ હોય તો પુણ્યાસ્રવ કહેવાય છે અને પાપબન્ધમાં કારણ હોય તો પાપાસ્રવ કહેવાય છે. આમ આસ્રવના બે ભેદ થાય છે — પુણ્યાસ્રવ અને પાપાસ્રવ. આ બે ભેદોના અવાન્તર ભેદો મિથ્યાત્વ આદિના ઉત્તર-ભેદોના આધારે તેમજ મિથ્યાત્વ આદિના તીવ્રતામન્દતા આદિ ભેદોના આધારે અનેક થાય છે.

231. अस्य च शुभाशुभमनोवाक्कायव्यापाररूपस्यास्रवस्य सिद्धिः स्वात्मनि स्वसंवेदनाद्यध्यक्षतः, परस्मिंश्च वाक्कायव्यापारस्य कस्यचित्प्रत्यक्षतः, शेषस्य च तत्कार्यप्रभवानुमानतश्चावसेया आगमाच्च ॥५०॥

231. આમ આ આસ્રવ એ મન, વચન, કાયાની શુભ અને અશુભ પ્રવૃત્તિરૂપ જ છે. આસ્રવની સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમથી થાય છે. પોતાના આત્મામાં તો આસ્રવ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી અનુભવાય છે. બીજાના આત્માની કેટલીક કાયિક, વાચિક પ્રવૃત્તિઓ તો પ્રત્યક્ષથી જ જાણી શકાય છે. તથા કેટલીક માનસિક પ્રવૃત્તિઓ તદનુકૂલ કાર્યો ઉપરથી અનુમિત થાય છે. મનના ભાવ પણ મુખની પ્રસન્નતા આદિથી અનુમાન દ્વારા જાણી શકાય છે. આગમથી પણ બીજાના આત્માની તથા પોતાના આત્માની પ્રવૃત્તિઓનું યથાવત્ જ્ઞાન થાય છે. આમ આસ્રવની સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમથી થાય છે. (૫૦)

232. अथ संवरबन्धौ विवृणोति ।

संवरस्तन्निरोधस्तु बन्धो जीवस्य कर्मणः ।

अन्योऽन्यानुगमात्मा तु यः संबन्धो द्वयोरपि ॥५१॥

232. હવે આચાર્ય સંવર અને બન્ધનું વિવરણ કરે છે—

આસ્રવનો નિરોધ એ જ સંવર છે. જીવ અને કર્મનો એકબીજા સાથે ભળી જવારૂપ સંબંધ અર્થાત્ બંનેનો પરસ્પર અનુપ્રવેશરૂપ સંબંધ બન્ધ છે. (૫૧)

233. વ્યાખ્યા—તેષાં મિથ્યાત્વાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગાનામાસ્રવાણાં સમ્યગ્દર્શનવિરતિપ્રમાદપરિહારક્ષમાદિગુમિત્રયધર્માનુપેક્ષાભિર્નિરોધો નિવારણં સ્થગનં સંવરઃ, પર્યાયકથનેન વ્યાખ્યા । આત્મનઃ કર્મોપાદાનહેતુભૂતપરિણામાભાવઃ સંવર ઇત્યભિપ્રાયઃ ।

233. શ્લોકવ્યાખ્યા : મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગરૂપ, કર્મને આવવાના દ્વારોને બન્ધ કરી દેવાં એ સંવર છે. તે દ્વારોને બંધ કરી દેવાના અર્થાત્ સંવરના ઉપાયો છે — સમ્યગ્દર્શન, વ્રત, અપ્રમાદ, ક્ષમા આદિ દસ ધર્મ, મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિનો સમ્યક્ નિગ્રહ યા સંયમ, અનિત્યતા આદિ બાર ભાવના (ધર્માનુપેક્ષા). આમ આસ્રવોનો નિરોધ, નિવારણ યા સ્થગન જ સંવર છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે ભાવો યા પરિણામોથી કર્મો આવે છે તેમને આત્મામાં ઉત્પન્ન જ ન થવા દેવા એ જ સંવર છે.

234. સ ચ દેશસર્વભેદાદ દ્વેદ્યા । તત્ર બાદરસૂક્ષ્મયોગનિરોધકાલે સર્વસંવરઃ । શેષકાલે ચરણપ્રતિપત્તેરાશ્ચ દેશસંવરઃ ।

234. સંવરના બે ભેદ છે — દેશસંવર અને સર્વસંવર. જે વખતે મન, વચન અને કાયાના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બંને જાતના વ્યાપારોનો સર્વથા સંપૂર્ણ નિરોધ થઈ જાય છે તે વખતે ચૌદમા અયોગિગુણસ્થાનમાં સર્વસંવર હોય છે. તેના પહેલાં દેશવિરતિ નામના પાંચમા ગુણસ્થાનથી શરૂ કરીને મન, વચન અને કાયાની સંયત પ્રવૃત્તિરૂપ ચારિત્રથી દેશસંવર હોય છે.

235. અથ બન્ધતત્ત્વમાહ—‘બન્ધો જીવસ્ય કર્મણઃ’ ઇત્યાદિ । તત્ર બન્ધનં બન્ધઃ — પરસ્પરાશ્લેષો જીવપ્રદેશપુદ્ગલાનાં ક્ષીરનીરવત્, અથવા બદ્ધ્યતે યેનાત્મા પારતન્વ્યમાપદ્યતે જ્ઞાનાવરણાદિના સ બન્ધઃ—પુદ્ગલ-પરિણામઃ ।

235. હવે આચાર્ય બન્ધતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે — ‘જીવ અને કર્મનો બન્ધ છે.’ બન્ધ એટલે બન્ધન. જીવના પ્રદેશો અને કર્મપુદ્ગલોનું દૂષ અને પાણીની જેમ પરસ્પર ભળી જવું એ જ બન્ધ છે. અથવા, જે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મો દ્વારા આત્મામાં પરતન્ત્રતા આવે છે તે બન્ધ છે, અર્થાત્ પુદ્ગલોનું કર્મરૂપે પરિણમન એ જ બન્ધ છે.

236. નનુ જીવકર્મણોઃ સંબન્ધઃ કિં ગોષ્ઠામાહિલપરિકલ્પિતકચ્ચુકિ-
કચ્ચુકસંયોગકલ્પ ડ્તાન્યઃ કશ્ચિદિત્યાશઙ્કાહ 'દ્વયોરપિ' કર્મવર્ગણાયોગ્ય-
સ્કન્ધાનાં જીવસ્ય ચાન્યોન્યાનુગમાત્મા-અન્યોન્યાનુગતિસ્વરૂપઃ પરસ્પરાનુ-
પ્રવેશરૂપ ઇત્યર્થઃ । અયમત્ર ભાવઃ-વહ્લ્લયસ્પિણ્ડસંબન્ધવત્ ક્ષીરોદક-
સંપર્કવદ્વા જીવકર્મણોર્મિથોડનુપ્રવેશાત્મક એવ સંબન્ધો બન્ધો બોદ્ધવ્યો ન
પુનઃ કચ્ચુકિકચ્ચુકસંયોગકલ્પોડન્યો વેતિ ।

236. શંકા- ગોષ્ઠામાહિલે જીવ અને કર્મના સંબંધને શરીર પર પહેરેલા ડગલા
યા સાપના શરીર ઉપર લપેટાયેલી કાંચળી જેવો માન્યો છે, શું જીવ અને કર્મનો સંબંધ
તેવો જ છે કે કોઈ બીજી જાતનો છે ?

જૈન ઉત્તર- જીવ અને કર્મ બનવા યોગ્ય પુદ્ગલસ્કન્ધોનો પરસ્પર અનુપ્રવેશ,
એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈ જવું એ જ બન્ધ છે. જેમ અગ્નિ અને લોઢાના ગોળાનો
એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ- એક જ દેશમાં રહેવા રૂપ- સંબંધ હોય છે યા દૂધ અને પાણીનો
એકબીજામાં ભળી એકરૂપ એકરસ થઈ જવારૂપ સંબંધ હોય છે તેમ જીવ અને કર્મનો
એકબીજામાં ભળી જવા રૂપ, પરસ્પર અનુપ્રવેશરૂપ સંબંધ હોય છે, તે જ બન્ધ છે.
શરીર અને ડગલાના કે સાપ અને કાંચળીના જેવો તે સાધારણ સંયોગ સંબંધ નથી કે
જેથી જોરદાર પવન તેને ફાડીને અલગ કરી નાખે, કે ન તો આવી જાતનો કોઈ બીજો
સંબંધ માની શકાય છે. આત્મા અને કર્મપુદ્ગલ બન્ધ સમય દરમ્યાન એક જેવા બની
જાય છે, એકબીજામાં ભળી એકરૂપ બની જાય છે.

237. અત્રાહ-કથમમૂર્તસ્યાત્મનો હસ્તાદ્યસંભવે સત્યાદાનશક્તિવિરહાત્
કર્મગ્રહણમુચ્યત ઇતિ ચેત્ ।

237. શંકા- આત્મા તો અમૂર્ત છે. તેથી જો તેને હાથ જ નથી તો તે કર્મને ગ્રહણ
કેવી રીતે કરી શકે ? ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તો હાથવાળામાં હોય છે.

238. ડચ્યતે, ડયમેવ તાવદસ્થાનારેકાપ્રક્રિયા ભવતોડનભિજ્ઞતાં
જ્ઞાપયતિ, યતઃ કેનામૂર્તતાભ્યુપેતાત્મનઃ । કર્મજીવસંબન્ધસ્યાનાદિત્વાદેક-
ત્વપરિણામે સતિ ક્ષીરોદકવન્મૂર્ત એવ કર્મગ્રહણે વ્યાપ્રિયતે, ન ચ હસ્તાદિ-
વ્યાપારાદેયં કર્મ, કિંતુ પૌદ્ગલમપિ સદધ્યવસાયવિશેષાદ્રાગદ્વેષમોહ-
પરિણામાભ્યજ્ઞનલક્ષણાદાત્મનઃ કર્મયોગ્યપુદ્ગલજાલશ્લેષણમાદાનં સ્નેહા-
ભ્યક્તવપુષો રજોલગનવદિતિ । પ્રતિપ્રદેશાનન્તપરમાણુસંશ્લેષાજ્જીવસ્ય

કર્મણા સહ લોલીભાવાત્કથંચિન્મૂર્તત્વમપિ સંસારવસ્થાયામધ્યુપગમ્યત એવ સ્યાદ્વાદવાદિભિરિતિ ।

238. જૈન ઉત્તર— આ શંકાનું સમાધાન કરીએ છીએ. આવી અયોગ્ય શંકા તો તમારી મૂર્ખતાનું પ્રદર્શન કરે છે. આત્માને સર્વથા અમૂર્ત માને છે જ કોણ ? કર્મ અને જીવનો અનાદિકાલીન સંબંધ હોવાથી દૂધમાં ભળેલું પાણી જેવી રીતે દૂધ જેવું જ બની જાય છે તેવી રીતે આ આત્મા પણ મૂર્ત બની જાય છે, અને આ જ કર્મશરીરવાળો મૂર્ત આત્મા નવાં કર્મોને પોતાની તરફ આકર્ષે છે જે આકૃષ્ટ કર્મો તે કર્મશરીર સાથે ચોટી જાય છે. કર્મ હાથથી ગ્રહણ કરવાની સ્થૂળ વસ્તુ નથી. તે તો પુદ્ગલનો અત્યન્ત સૂક્ષ્મ ભાવ છે. જ્યારે આત્મામાં રાગ, દ્વેષ, મોહ યા અન્ય વિકારી ભાવોની ચીકાશ આવે છે ત્યારે આ પૌદ્ગલિક કર્મોની બારીક રજ તેના ઉપર આવીને જામી જાય છે. જેવી રીતે તેલ લગાડેલા શરીર પર ધૂળની રજો સ્વાભાવિકપણે જ આવીને જામી જાય છે અને મેલનું રૂપ ધારણ કરી હવાથી ઊડી જવાને લાયક રહેતી નથી તેવી જ રીતે રાગ-દ્વેષ વગેરે વિકારોની ચીકાશને કારણે લાગેલી અને જામેલી કર્મરજો પ્રાયઃ પોતાનું ફળ દીધા વિના ખરી પકતી નથી. કર્મયોગ્ય પુદ્ગલની રજોને ચોટવામાં કારણભૂત ચીકાશનું હોવું અને તે ચીકાશના કારણે કર્મોનું ચોટી જવું જ કર્મોનું આત્મા વડે ગ્રહણ છે. આ રીતે સંસારી અવસ્થામાં આત્માના પ્રત્યેક પ્રદેશ સાથે કર્મોના અનન્ત પરમાણુઓ ચોટી જવાથી આત્માનો કર્મો સાથે લોલીભાવ અર્થાત્ એકીભાવ (પરસ્પરાનુપ્રવેશ) સંબંધ હોય છે, તેથી સ્યાદ્વાદી જૈન આત્માને સંસારી અવસ્થામાં કથંચિત્ મૂર્ત પણ માને છે.

239. સ ચ પ્રશસ્તાપ્રશસ્તભેદાદ્ દ્વેષા । પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશ-ભેદાચ્ચ ચતુર્ધા । પ્રકૃતિઃ—સ્વભાવો યથા જ્ઞાનાવરણં જ્ઞાનાચ્છાદનસ્વભાવ-મિત્યાદિ । સ્થિતિઃ— અધ્યવસાયકૃતઃ કાલવિભાગઃ । અનુભાગો—સ્સઃ । પ્રદેશઃ—કર્મદલસંચય ઇતિ । પુનરપિ મૂલપ્રકૃતિભેદાદદૃષ્ટ્યા જ્ઞાનાવરણા-દિકઃ । ઉત્તરપ્રકૃતિભેદાદદૃષ્ટપદ્મશ્ચાશ્ચાદિકશતભેદઃ । સોઽપિ તીવ્રતીવ્રતર-મન્દમન્દતરાદિભેદાદનેકવિધ ઇત્યાદિ કર્મગ્રન્થાદવસેયમ્ । ઉક્તં બન્ધતત્ત્વમ્ ।

239. બન્ધ શુભ અને અશુભ ભેદથી બે પ્રકારનો છે. બન્ધના ચાર ભેદો પણ છે — પ્રકૃતિબન્ધ, સ્થિતિબન્ધ, અનુભાગબન્ધ અને પ્રદેશબન્ધ. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ, જેમ કે જ્ઞાનાવરણનો સ્વભાવ છે જ્ઞાનને ઢાંકી દેવાનો અર્થાત્ પ્રકટ ન થવા દેવોનો.

સ્થિતિ એટલે કષાયરૂપ પરિણામો યા ભાવો અનુસાર કર્મની સ્થિતિની — આત્માને ચોટી રહેવાની સ્થિતિની કાલમર્યાદા અર્થાત્ સમયગાળો. અનુભાગ એટલે રસ, રસ એટલે તીવ્ર, મધ્યમ યા મન્દ માત્રામાં ફળ દેવાની શક્તિ. પ્રદેશ એટલે કર્મના સંચિત થતા પરમાણુઓનો જથ્થો. વર્ણી આઠ મૂલ પ્રકૃતિઓના ભેદે કર્મબન્ધ પણ આઠ પ્રકારનો છે — જ્ઞાનાવરણબન્ધ, દર્શનાવરણબન્ધ, મોહનીયબન્ધ, અન્તરાયબન્ધ, વેદનીયબન્ધ, આયુબન્ધ, નામબન્ધ અને ગોત્રબન્ધ. મૂલ પ્રકૃતિઓની ઉત્તર પ્રકૃતિઓ તો એક સો અઠ્ઠાવન (૧૫૮) થાય છે. એટલે એક સો અઠ્ઠાવન ઉત્તર પ્રકૃતિઓના ભેદે કર્મબન્ધ પણ એકસો અઠ્ઠાવન પ્રકારનો બને છે. આ ભેદોના પણ તીવ્ર, તીવ્રતર, મન્દ, મન્દતર આદિ તારતમ્યના આધારે અનેક ભેદો બન્ધના થાય છે. આ બધા ભેદોનું વિશદ અને વિસ્તૃત વર્ણન કર્મગ્રન્થોમાંથી જાણી લેવું જોઈએ. અહીં બન્ધતત્ત્વનું નિરૂપણ પૂરું થયું. (૫૧).

240. નિર્જરાતત્ત્વમાહ—

बद्धस्य कर्मणः साटो यस्तु सा निर्जरा मता ।

आत्यन्तिको वियोगस्तु, देहादेर्मोक्ष उच्यते ॥५२॥

240. હવે આચાર્ય નિર્જરાતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે —

બદ્ધ કર્મોનું ખરી પડવું, દૂર થવું નિર્જરા મનાય છે. કર્મોનો અને પરિણામે દેહાદિનો અત્યન્ત વિયોગ મોક્ષ કહેવાય છે. (૫૨).

241. व्याख्या—यस्तु बद्धस्य—जीवेन संबद्धस्य कर्मणो—ज्ञानावरणादेः साटः—सटनं द्वादशविधेन तपसा विचटनं सा निर्जरा मता संमता । सा च द्विधा, सकामाकामभेदात् । तत्राद्या चारित्रिणां दुष्करतरतपश्चरण-कायोत्सर्गकरणद्वाविंशतिपरीषहपरिषहणपराणां लोचादिकायक्लेशकारिणामष्टादशशीलाङ्गधारिणां बाह्याभ्यन्तरसर्वपरिग्रहपरिहारिणां निःप्रतिकर्म-शरीरिणां भवति । द्वितीया त्वन्यशरीरिणां तीव्रतस्शारीरमानसानेककटुक-दुःखशतसहस्रसहनतो भवति ।

241. શ્લોકવ્યાખ્યા : જીવને ચોટેલાં જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોને બાર જાતનાં તપ વડે ખેરવી નાખવા, દૂર કરવા એ નિર્જરા મનાય છે. નિર્જરાના બે ભેદ છે — સકામ નિર્જરા અને અકામ નિર્જરા. કર્મોને ખેરવી નાખવાની ઈચ્છાથી જે સાધુ દુષ્કર તપ કરે છે, રાત્રિમાં સ્મશાન આદિ ભયાવહ નિર્જન સ્થાનોમાં ઊભા ઊભા ધ્યાન ધરે છે,

ત્પ્રબતરસ ગરમીઠંડી આદિ બાવીસ પરીષદો (બાધાઓ) સહન કરે છે, વાળનો લોચ કરે છે, અઢાર પ્રકારનાં શીલોને ધારણ કરી પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, બાહ્ય સ્ત્રીપુત્રાદિ તથા આત્મ્યન્તર રાગદ્વેષમોહાદિ બધા જ પરિગ્રહોનો ત્યાગ કરે છે, જેમને પોતાના શરીરનો મોહ નથી તે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરનાર અને અનેક પ્રકારે દેહદમન કરનાર સાધુને સકામ — ઈચ્છાપૂર્વક કરવામાં આવતી નિર્જરા થાય છે. તે સાધુ એક એક કર્મરજને શોધી શોધીને સંકલ્પપૂર્વક જાણી જોઈને ખેરવી નાખે છે. અન્ય જીવોની બાબતમાં, કર્મોના ઉદયના કારણે તે કર્મોનાં ફળરૂપે ઉદ્ભવેલાં લાખો પ્રકારનાં તીવ્રતર શારીરિક અને માનસિક દુઃખો જીવો દ્વારા સહન કરાઈને ભોગવાઈ જતાં તે કર્મનું આપોઆપ ખરી પડવું, દૂર થઈ જવું એ બીજા પ્રકારની અકામનિર્જરા છે. [સકામ નિર્જરામાં જીવ સંકલ્પપૂર્વક સ્વપ્રયત્નથી (તપશ્ચર્યાથી) કર્મોને તેમના નિયતકાળ પૂર્વે જ ખેરવી નાખે છે, દૂર કરી દે છે. અકામનિર્જરામાં તો કર્મો પોતાનું ફળ નિયતકાળે આપીને આપોઆપ ખરી પડે છે, દૂર થઈ જાય છે, તેમાં જીવનો સંકલ્પ કે પ્રયત્ન હોતો નથી.].

242. અથોત્તરાર્થેન મોક્ષતત્ત્વમાહ—‘આત્યન્તિકઃ’ ઇત્યાદિ । દેહાદેઃ— શરીરપચ્ચકેન્દ્રિયાયુરાદિબાહ્યાપ્રાણપુણ્યાપુણ્યવર્ણગન્ધરસસ્પર્શપુનર્જન્મગ્રહણ-વેદત્રયકષાયાદિસઙ્ગજ્ઞાનાસિદ્ધત્વાદેરાત્યન્તિકો વિયોગો વિરહઃ પુનર્મોક્ષ ઇષ્યતે । યો હિ શશ્વદ્ભવતિ ન પુનઃ કદાચિન્ન ભવતિ, સ આત્યન્તિકઃ ।

242. શ્લોકના ઉત્તરાર્થમાં આચાર્યે મોક્ષતત્ત્વનું લક્ષણ કહ્યું છે — ‘દેહાદિનો આત્યન્તિક વિયોગ મોક્ષ છે.’ દેહાદિ એટલે શરીરપંચક (ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ આ પાંચ શરીરો), ઇન્દ્રિયો, આયુ આદિ, બાહ્ય પ્રાણ, પુણ્ય, પાપ, વર્ણ, ગન્ધ, રસ, સ્પર્શ, પુનઃ જન્મગ્રહણ, સ્ત્રી-પુરુષ-નપુસક આ ત્રણ વેદ, કષાય આદિ, સંગ (આસક્તિ, પરિગ્રહ), અજ્ઞાન તથા અસિદ્ધત્વ આદિ આ બધાંનો આત્યન્તિક વિયોગ જ મોક્ષ છે. આ દેહાદિનો એક વાર નાશ (વિયોગ) થયા પછી ફરી તેમનું કદી ક્યારેય ઉત્પન્ન ન થવું એ જ આત્યન્તિક નાશ કહેવાય. દેહાદિનો એ જાતનો નાશ કે તે નાશ સદા રહે, અનન્તકાળ જેવો ને તેવો જ રહે, દેહાદિ ઉત્પન્ન થઈને આ નાશનો અભાવ ન કરી શકે, નાશના આ સદા સ્થાયિત્વને, શશ્વત્પણને જ આત્યન્તિક કહે છે.

243. અત્ર પર આહ, નનુ ભવતુ દેહસ્યાત્યન્તિકો વિયોગઃ તસ્ય સાદિત્વાત્, પરં રાગાદિભિઃ સહાત્યન્તિકો વિયોગોઽસંભવી પ્રમાણબાધનાત્ । પ્રમાણં ચેદમ્—યદનાદિમત્ ન તદ્વિનાશમાવિશતિ યથાકાશમ્ । અનાદિ—

મન્તશ્ચ રાગાદય ઇતિ ચેત્ ।

243. શંકા— અહીં કોઈ જણાવે છે કે 'દેહ તો ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તે સાદિ છે, તેથી મોક્ષ અવસ્થામાં તેના અત્યન્તિક નાશની વાત તો સમજાય છે કેમ કે જે ઘટ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમનો એક દિવસ અવશ્ય નાશ થાય છે. પરંતુ રાગ આદિ અનાદિકાલીન વાસનાઓનો અત્યન્ત વિનાશ બુદ્ધિગમ્ય નથી, અસંભવ છે. અનાદિ વસ્તુનો વિનાશ તો પ્રમાણભાષિત છે. જે અનાદિ હોય, જે કદી ઉત્પન્ન જ થયું ન હોય તેનો નાશ નથી, અન્ત નથી. આ રાગ આદિ ભાવો પણ આત્મામાં અનાદિ કાળથી છે. એટલે આવી અનાદિ અનુત્પન્ન ચીજોનો નાશ માનવો એ ન તો તર્કસંગત છે કે ન તો ઉચિત છે.'

244. ઉચ્યતે, યદ્યપિ રાગાદયો દોષા જન્તોરનાદિમન્તઃ—તથાપિ કસ્યચિદ્વ્યાથાવસ્થિતસ્ત્રીશરીરાદિવસ્તુતત્ત્વાવગમેન તેષાં રાગાદીનાં પ્રતિપક્ષ-ભાવનાતઃ પ્રતિક્ષણમપચયો દૃશ્યતે । તતઃ સંભાવ્યતે વિશિષ્ટકાલાદિસામ-ગ્રીસદ્ભાવે ભાવનાપ્રકર્ષતો નિર્મૂલમપિ ક્ષયઃ, નિર્મૂલક્ષયાનભ્યુપગમેઽપ-ચયસ્યાપ્યસિદ્ધેઃ । યથા હિ—શીતસ્પર્શસંપાદ્યા રોમહર્ષાદયઃ શીતપ્રતિપક્ષસ્ય વહેર્મન્દતાયાં મન્દા ઉપલબ્ધ્યા ઉત્કર્ષે ચ નિરન્વયવિનાશિનઃ । એવમન્યત્રાપિ મન્દતાસદ્ભાવે નિરન્વયવિનાશોઽવશ્યમેષ્ટવ્યઃ ।

244. જૈન ઉત્તર— જો કે રાગ આદિ દોષ અનાદિકાળથી આત્મા સાથે સમ્બદ્ધ છે તેમ છતાં પ્રતિપક્ષ ભાવનાઓથી અર્થાત્ વૈરાગ્યાદિભાવનાઓથી તેમનો નાશ થાય છે. ઉદાહરણાર્થ, કોઈ સ્ત્રીમાં અત્યન્ત આસક્ત કામી પુરુષ જ્યારે સ્ત્રીના શરીરને તેના વાસ્તવિક રૂપમાં મળ, મૂત્ર, હાડ, માંસ, રક્ત આદિની ગાંસડી સમજી જાય છે ત્યારે તેના રાગનો સ્રોત એટલો બધો સૂકાઈ જાય છે કે તે તે સ્ત્રીને નજર માંડી જોવા પણ ઈચ્છતો નથી. જ્યારે આપણે પ્રતિપક્ષભાવનાઓથી રાગ આદિનો ક્રમશઃ ઘટાડો થતો જોઈએ છીએ ત્યારે વિશિષ્ટ સમય, અભ્યાસ આદિ સામગ્રી ભેગી થતાં પ્રતિપક્ષભાવનાઓ અર્થાત્ વૈરાગ્યાદિભાવનાઓ વધતાં વધતાં પૂરેપૂરી વૃદ્ધિ પામીને અવશ્યપણે રાગાદિનો સમૂલ ઉચ્છેદ કરી જ નાખે. જો પ્રતિપક્ષભાવનાઓ પોતાની ઉત્કૃષ્ટ કોટિએ પહોંચીને પણ રાગાદિને સાવ સમૂલ નષ્ટ કરી શકતી ન હોય તો તે પ્રતિપક્ષભાવના વધુ ને વધુ દૃઢ બનતાં રાગાદિનો વધુ ને વધુ ઘટાડો ન થવો જોઈએ. જેવી રીતે કડકડતી ઠંડીથી ઠરી ગયેલા શરીરમાં થયેલો રોમાંચ (ખડાં થઈ ગયેલા રૂંવાડાં) ઠંડીની વિરોધી આગ મન્દ મન્દ સળગવાથી ઓછો થઈ જાય છે અને તે આગ

ભડભડ સળગી ઊઠવાથી સમૂલ નાશ પામી જાય છે તેવી જ રીતે જ્યારે વૈરાગ્યાદિભાવનાઓનો તીવ્ર ધ્યાનાગ્નિ પૂરેપૂરો સળગી ઊઠે છે ત્યારે રાગ આદિની ભીનાશ પણ આત્મા ઉપરથી સાવ ઊડી જાય છે, અર્થાત્ રાગાદિનો સમૂલ નાશ થઈ જાય છે. વૈરાગ્યાદિપ્રતિપક્ષની ભાવનાની માત્રા જેમ વધતી જાય છે તેમ રાગાદિમાં ઘટાડો થતો જાય છે, આ ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે કે વૈરાગ્યાદિપ્રતિપક્ષની ભાવનાની માત્રા ઉત્કૃષ્ટ થતાં રાગાદિનો સમૂલ ઉચ્છેદ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે માનવું જોઈએ.

245. અથ યથા જ્ઞાનાવરણીયકર્મોદયે જ્ઞાનસ્ય મન્દતા ભવતિ તત્પ્રકર્ષે ચ જ્ઞાનસ્ય ન નિરન્વયો વિનાશઃ, એવં પ્રતિપક્ષભાવનોત્કર્ષેઽપિ ન રાગાદીના-મત્યન્તમુચ્છેદો ભવિષ્યતીતિ ।

245. શંકા—જેવી રીતે જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ઉદય થતાં જ્ઞાનમાં મન્દતા તો આવે છે પરંતુ જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ઉદય ગમે તેટલો તીવ્ર કેમ ન હોય તેમ છતાં જ્ઞાનનો સમૂળ નાશ તો થતો જ નથી (અને તમે જૈનો પણ એવું જ માનો છો,) તેવી જ રીતે વૈરાગ્યાદિપ્રતિપક્ષભાવનાઓથી ક્રમશઃ મન્દ પડનારા રાગાદિને તે ભાવનાઓનો ગમે તેટલો પ્રકર્ષ કેમ ન થાય પણ તે સમૂલ નષ્ટ તો ન જ કરી શકે. રાગાદિનો કંઈક અંશ તો બચ્યો રહેશે જ.

246. તદયુક્તમ્; દ્વિવિધં હિ બાધ્યં, સહભૂસ્વભાવં સહકારિસંપાદ્ય-સ્વભાવં ચ । તત્ર યત્સહભૂસ્વભાવં, તત્ર બાધકોત્કર્ષે કદાચિદપિ નિરન્વયં વિનાશમાવિશતિ । જ્ઞાનં ચાત્મનઃ સહભૂસ્વભાવમ્ । આત્મા ચ પરિણામિ-નિત્યઃ, તતોઽત્યન્તપ્રકર્ષવત્યપિ જ્ઞાનાવરણીયકર્મોદયે જ્ઞાનસ્ય ન નિરન્વયો વિનાશઃ । રાગાદયસ્તુ લોભાદિકર્મવિપાકોદયસંપાદિતસત્તાકાઃ, તતઃ કર્મણો નિર્મૂલમપગમે તેઽપિ નિર્મૂલમપગચ્છન્તિ । પ્રયોગશ્ચાત્ર—યે સહકારિસંપાદ્યા યદુપધાનાદપકર્ષિણઃ તે તદત્યન્તવૃદ્ધૌ નિરન્વયવિના-શધર્માણઃ યથા રોમહર્ષાદયો વહ્નિવૃદ્ધૌ । ભાવનોપધાનાદપકર્ષિણશ્ચ સહકારિકર્મસંપાદ્યા રાગાદય ઇતિ । અત્ર 'સહકારિસંપાદ્યા' ઇતિ વિશેષણં સહભૂસ્વભાવજ્ઞાનાદિવ્યવચ્છેદાર્થમ્ । યદપિ ચ પ્રાગુપન્યસ્તં પ્રમાણં 'યદનાદિમત્, ન તદ્વિનાશમાવિશતિ' ઇતિ, તદપ્યપ્રમાણમ્ પ્રાગભાવેન હેતોર્વ્યભિચારાત્ । પ્રાગભાવો હ્યનાદિમાનપિ વિનાશમાવિશતિ, અન્યથા કાર્યાનુત્પત્તેઃ । કાઞ્ચનોપલયોઃ સંયોગેન ચ હેતુરનૈકાર્નાન્તકઃ । તત્સંયોગોઽપિ હ્યનાદિસંતતિગતોઽપિ ક્ષારમૃત્પુટપાકાદિનોપાયેન વિઘટમાનો દૃષ્ટ ઇતિ ।

246. જૈન ઉત્તર— બાધિત થતી વસ્તુઓના બે પ્રકાર છે — એક તો સ્વાભાવિક અને બીજી સહકારી કારણોથી ઉત્પન્ન થનારી અર્થાત્ આગન્તુક જેમ કે વિકારો. જે સ્વાભાવિક ધર્મો છે તેમનો સમૂલ નાશ પ્રતિપક્ષનો (બાધકનો) અભાવ ઉત્કર્ષ થવા છતાં ક્યારેય થતો નથી. જ્ઞાન આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે, તેથી જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ગમે તેટલો તીવ્ર ઉદય કેમ ન હોય પણ તેનાથી જ્ઞાનનો જડમૂળથી નાશ થઈ શકતો નથી. જો જ્ઞાનનો સમૂળ નાશ થઈ જાય તો તે સમયે આત્માનો પણ નાશ નિયમથી અવશ્ય થઈ જાય, તેનું અસ્તિત્વ જ ન રહે. આત્મા પરિણમનશીલ હોવા છતાં પણ દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે, તેથી જ્ઞાનાવરણીયકર્મના કારણે જ્ઞાનમાં ન્યૂનાધિક્તારૂપે પરિવર્તન થવા છતાં પણ દ્રવ્યના મૂલ સ્વભાવરૂપે જ્ઞાનનો સમૂલ નાશ કદી થતો નથી. આત્માની નિત્યતાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે ક્યારેય પણ જ્ઞાનસ્વરૂપમાંથી અજ્ઞાનસ્વરૂપમાં પરિવર્તિત થતો નથી. રાગ આદિ વાસનાઓ તો લોભ આદિ કર્મોના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા વિકારો છે, આગન્તુક છે, સ્વાભાવિક નથી. તેથી લોભાદિકર્મોનો સમૂલ નાશ થતાં તેમનો સમૂલ નાશ આપોઆપ જ થઈ જશે. અનુમાનપ્રયોગ— વિકારો સહકારીઓથી ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ આગન્તુક છે, સ્વાભાવિક નથી, તેથી તેઓ જે પ્રતિપક્ષભાવનાથી ઓછા થાય છે યા મન્દ પડે છે તે પ્રતિપક્ષભાવનાની અત્યન્ત વૃદ્ધિ થતાં સમૂલ નાશ પામી જાય છે. જેમ ઠંડીથી થનારો રોમાંચ પ્રતિપક્ષ અગ્નિ પૂરેપૂરો સળગતાં સર્વથા નાશ પામી જાય છે તેમ વૈરાગ્યાદિ-પ્રતિપક્ષભાવનાઓથી મન્દ પડનારા અને સહકારી કર્મોથી ઉત્પન્ન થનારા રાગાદિ વિકારભાવો પણ વૈરાગ્યાદિપ્રતિપક્ષભાવનાઓની અત્યન્ત વૃદ્ધિ થતાં સમૂલ નાશ પામી જવા જોઈએ જ. આ અનુમાનપ્રયોગમાં ‘સહકારિસંપાદ’ (=‘સહકારી કારણોથી ઉત્પન્ન થનાર, આગન્તુક, સ્વાભાવિક નહિ’) એ વિશેષણ આત્માના સદા સ્થાયી સ્વાભાવિક જ્ઞાન આદિ ધર્મોનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે છે. વળી, તમે પહેલાં જે પ્રમાણ (નિયમ) આપ્યું છે કે ‘જે અનાદિ હોય તેનો નાશ થાય નહિ’ તે જ અપ્રમાણ છે, અસત્ય છે, ખોટું છે કેમ કે પ્રાગભાવ અનાદિ છે પરંતુ તેનો નાશ થાય છે. જો પ્રાગભાવનો નાશ ન થાય તો કાર્યની ઉત્પત્તિ જ શક્ય ન બને. આમ આ નિયમરૂપે તમે આપેલો હેતુ પ્રાગભાવ સાથે વ્યભિચારી છે. વળી ખાણમાંથી નીકળેલા અશુદ્ધ સુવર્ણમાં સુવર્ણ અને ઉપલ(પથ્થર)નો જે સંયોગ હોય છે તે સંયોગ સાથે પણ આ નિયમરૂપે તમે આપેલો હેતુ વ્યભિચારી છે. જે અશુદ્ધ સુવર્ણ અનાદિકાળથી ખાણમાં પડ્યું હતું તેને આજે ખાણમાંથી કાઢ્યું. તેની સાથે પથ્થરનો સંયોગ પણ અનાદિકાળથી રહ્યો છે, પરંતુ અમુક ક્ષાર સાથે મૂસમાં તેને બરાબર તપાવવામાં આવે છે ત્યારે પથ્થર સાથેનો અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવતો સંયોગ પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે અને સુવર્ણ

તેના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી એવો કોઈ નિયમ નથી કે જે અનાદિ હોય તેનો અન્ત (નાશ) ન હોય.

247. અથ રાગાદયો ધર્મા ધર્મિણ આત્મનો ભિન્નાઃ, અભિન્ના વા । ભિન્નાશ્ચેત્; તદા સર્વેષાં વીતરાગત્વસિદ્ધત્વપ્રસન્નઃ, રાગાદિભ્યો ભિન્નત્વાત્, મુક્તાત્મવત્ । અભિન્નાશ્ચેત્; તદા તેષાં ક્ષયે ધર્મિણોઽપિ ક્ષય ઇતિ ।

247. શંકા— રાગ વગેરે ધર્મ આત્માથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો રાગ આદિ ધર્મ આત્માથી ભિન્ન હોય તો આત્મા રાગાદિ રહિત હોવાથી તે મુક્ત આત્મા જેવો જ વીતરાગ બની જાય, સિદ્ધ બની જાય કેમ કે તે રાગ આદિથી ભિન્ન છે. અર્થાત્ બધા જ આત્માઓ અનાયાસ જ વીતરાગ, સિદ્ધ અને મુક્ત સદાકાળ જ છે એમ માનવાની આપત્તિ આવે. જો રાગ વગેરે ધર્મ આત્માથી અભિન્ન હોય તો રાગ આદિનો નાશ થતાં આત્માનો પણ થઈ જવો જોઈએ. ધર્મનો નાશ થતાં તેનાથી અભિન્ન અર્થાત્ તદૂપ ધર્મીએ નાશ પામી જવું જ જોઈએ.

248. તદયુક્તમ્, ભેદાભેદપક્ષસ્ય જાત્યન્તરસ્યાભ્યુપગમ્નાત્ । કથમિતિ ચેત્ । ઉચ્યતે । ધર્મિઘર્માણાં ન ભેદ એવ, અભેદસ્યાપિ સત્ત્વાત્ । નાપ્યભેદ એવ, ભેદસ્યાપિ સદ્ભાવાત્ । તતો નોક્તદોષાવકાશ ઇતિ ।

248. જૈન ઉત્તર— તમારી શંકા અનુચિત છે કેમ કે અમે જૈનો ન તો ધર્મ અને ધર્મીનો સર્વથા ભેદ માનીએ છીએ કે ન તો તેમનો સર્વથા અભેદ માનીએ છીએ પરંતુ સર્વથા ભેદ અને અભેદથી વિલક્ષણ જાત્યન્તરરૂપ (ભેદ અને અભેદનું કેવળ મિશ્રણ નહિ પણ બેથી જુદી જ જાતિની વસ્તુરૂપ) કથંચિત્ ભેદાભેદ માનીએ છીએ. રાગ આદિ અને આત્મા અભિન્ન છે કેમ કે રાગ આદિ અને આત્માને એક બીજાથી અલગ કરી અલગ અલગ સ્થાનોમાં મૂકી શકાતા નથી. રાગ આદિ અને આત્મા ભિન્ન છે કેમ કે રાગ આદિનો ઉત્પાદ કે નાશ થવા છતાં આત્માનો ઉત્પાદ કે નાશ થતો નથી. આમ એકલો ભેદ નથી કેમ કે અભેદ પણ છે, અને એકલો અભેદ પણ નથી કેમ કે ભેદ પણ છે. તેથી અત્યન્ત ભેદ અને અત્યન્ત અભેદ પક્ષોમાં આવતા દોષો કથંચિત્ ભેદાભેદના પક્ષમાં આવતા નથી, તે દોષોને અવકાશ નથી.

249. અથ કાર્મણશરીરાદેઃ સર્વથાવિયોગે કથં જીવસ્યોર્ધ્વમાલોકાન્તં ગતિરિતિ ચેત્ । પૂર્વપ્રયોગાદિભિસ્તસ્યોર્ધ્વગતિરિતિ બ્રૂમઃ । તદુક્તં તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યે—

"તદનન્તરમેવોર્ધ્વમાલોકાન્તાત્સ ગચ્છતિ ।
 પૂર્વપ્રયોગાસન્નિવૃત્તબન્ધચ્છેદોર્ધ્વગૌરવૈઃ ॥૧॥
 કુલાલચક્રે દોલાયામિષૌ ચાપિ યથેષ્યતે ।
 પૂર્વપ્રયોગાત્કર્મહ, તથા સિદ્ધગતિઃ સ્મૃતા ॥૨॥
 મૃલ્લેપસન્નિવૃત્તોક્ષાદ્યથા દૃષ્ટાપ્ત્વલાબુનઃ ।
 કર્મસન્નિવૃત્તિર્મોક્ષાત્, તથા સિદ્ધગતિઃ સ્મૃતા ॥૩॥
 ઇન્દ્રિયન્ત્રપેડાસુ, બન્ધચ્છેદાદ્યથા ગતિઃ ।
 કર્મબન્ધનવિચ્છેદાત્સિદ્ધસ્યાપિ તથેષ્યતે ॥૪॥
 ઊર્ધ્વગૌરવધર્માણો, જીવા इति જિનોત્તમૈઃ ।
 અધોગૌરવધર્માણઃ પુદ્ગલા इति ચોદિતમ્ ॥૫॥
 યથાધસ્તિર્યગૂર્ધ્વ ચ, લોષ્ટ્રવાઘ્વગ્નિવીચયઃ ।
 સ્વભાવતઃ પ્રવર્તન્તે તથોર્ધ્વગતિરાત્મનઃ ॥૬॥
 અધસ્તિર્યક્ તથોર્ધ્વ ચ, જીવાનાં કર્મજા ગતિઃ ।
 ઊર્ધ્વમેવ તુ તદ્ધર્મા, ભવતિ ક્ષીણકર્મણામ્ ॥૭॥
 તતોઽપ્યૂર્ધ્વગતિસ્તેષાં, કસ્માન્નાસ્તીતિ ચેન્મતિઃ ।
 ધર્માસ્તિકાયસ્યાભાવાત્, સ હિ હેતુર્ગતિઃ પરમ્ ॥૮॥

[ત૦ ભા૦ ૧૦૭]

ધર્માસ્તિકાયસ્ય ગતિહેતુત્વં પુરાપિ વ્યવસ્થાપિતમેવેતિ ।

249. શંકા—જ્યારે કાર્મણશરીર વગેરેનો અત્યન્ત વિયોગ થઈ જાય છે ત્યારે આ જીવ લોકના અગ્ર ભાગ સુધી ઊર્ધ્વ ગતિ શા કારણે કરે છે ? કેમ કે ગમન આદિમાં કારણ તો કાર્મણશરીર જ હતું, તે તો નષ્ટ થઈ ગયું, તો પછી શુદ્ધ જીવ શા કારણે ઊર્ધ્વ ગમન કરે છે ?

જૈન ઉત્તર—પૂર્વની ગતિના સંસ્કાર (વેગ) આદિના કારણે શુદ્ધ જીવની ઊર્ધ્વ ગતિ થાય છે. તત્પાર્થભાષ્યમાં આનું વિવેચન આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે—
 "સઘણાં કર્મોનો ક્ષય થયા પછી તરત જ જીવ લોકના અગ્ર ભાગ સુધી ઊર્ધ્વ ગતિ કરે

છે. આ ઊર્ધ્વગતિનાં કારણો છે -- પૂર્વપ્રયોગ, અસંગત્વ અર્થાત્ નિર્લેપતા, બન્ધચ્છેદ અર્થાત્ નિર્બન્ધતા તથા ઊર્ધ્વ ગૌરવ અર્થાત્ સ્વભાવતઃ ઊર્ધ્વગતિ આત્માનું ગૌરવ. જેમ કુંભારના ચાકડાને એક વાર દંડ વડે ધુમાળ્યા પછી દંડને દૂર કરવામાં આવે તો પણ પૂર્વ ગતિએ આપેલા વેગના કારણે ઘણા વખત સુધી ચાકડો આપોઆપ ધૂમતો રહે છે અથવા જેમ હીંચકાને એક વાર ચલાવ્યા પછી તે વેગના કારણે આપોઆપ ચાલ્યા કરે છે અથવા જેમ બાણને એક વાર બરાબર પણછ ખેંચીને છોડવામાં આવતાં પૂર્વ ગતિના વેગના કારણે દૂર સુધી સ્વતઃગતિ કરે છે તેમ જીવ પણ પૂર્વબદ્ધ કર્મોએ કરાવેલી ગતિએ પેદા કરેલા વેગ યા આવેશથી ગતિ કરે છે, આ ગતિ સિદ્ધગતિ કહેવાય છે. જેમ માટીના લેપવાળું તુંબડું પાણીમાં નીચે પડ્યું રહે છે પણ લેપ ધોવાઈ દૂર થતાં જ ઉપર તરી આવે છે તેમ આત્મા ઉપરથી કર્મનો લેપ દૂર થઈ જવાથી આત્મા ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે. આ ગતિ સિદ્ધગતિ કહેવાય છે. જેમ કોશમાં (જીડવામાં) રહેલું એરંડબીજ કોશ તૂટતાં જ ઉપર તરફ જાય છે તેમ કર્મબન્ધનરૂપ પ્રતિબંધક દૂર થતાં જ શુદ્ધ આત્મા ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે. જિનેન્દ્રદેવે જીવોને ઊર્ધ્વ ગૌરવ ધર્મવાળા કહ્યા છે તથા પુદ્ગલોને અહો ગૌરવ ધર્મવાળા કહ્યા છે. જીવોમાં એવું ગૌરવ છે કે જેથી તેઓ સ્વભાવતઃ ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે તથા પુદ્ગલોમાં એવું ગૌરવ છે કે જેથી તેઓ સ્વભાવતઃ નીચે તરફ ગતિ કરે છે. જેવી રીતે સ્વભાવતઃ પથ્થર નીચે પડે છે, વાયુ તીરછો વહે છે અને અગ્નિજવાળાઓ ઉપર જાય છે તેવી જ રીતે આત્માની ઊર્ધ્વગતિ સ્વાભાવિક જ છે. જીવો કર્મોના સંસર્ગના કારણે જ નીચે નરકમાં, ઉપર સ્વર્ગમાં અને તીરછા મધ્યલોકમાં ગમન કરે છે, આ તેમની કર્મજન્ય અસ્વાભાવિક ગતિ છે. પરંતુ જ્યારે જીવો સઘળાં કર્મોથી સંપૂર્ણપણે છૂટી શુદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે તેમની ગતિ સ્વભાવતઃ ઊર્ધ્વ જ હોય છે. લોકના અગ્રભાગથી ઉપર અલોકાકાશમાં તેઓ ઊર્ધ્વગતિ કેમ કરતા નથી? લોકથી ઉપર અલોકાકાશમાં તો સિદ્ધ જીવોની ગતિ એટલા માટે નથી થતી કેમ કે ત્યાં અલોકાકાશમાં ગતિમાં અસાધારણ સહાયતા કરનારું ધર્મદ્રવ્ય નથી. [જો ત્યાં ધર્મદ્રવ્ય હોત તો અવશ્ય ગતિ થઈ શકત, પરંતુ ધર્મદ્રવ્ય તો લોકાકાશમાં જ છે, અલોકમાં નથી.] [તત્ત્વાર્થભાષ્ય, ૧૦.૭.]. ધર્માસ્તિકાય ગતિમાં સહાયકકારણ યા અપેક્ષાકારણ છે એ તો અમે પહેલાં સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છીએ.

250. નનુ ભવતુ કર્મણામભાવેઽપિ પૂર્વપ્રયોગાદિભિર્જીવસ્યોર્ધ્વગતિઃ, તથાપિ સર્વથા શરીરેન્દ્રિયાદિપ્રાણાનામભાવાન્મોક્ષે જીવસ્યાજીવત્વપ્રસજ્ઞઃ । યતો જીવનં પ્રાણધારણમુચ્ચતે, તચ્ચેન્નાસ્તિ, તદા જીવસ્ય જીવનાભાવાદ-જીવત્વં સ્યાત્, અજીવસ્ય ચ મોક્ષાભાવ ઇતિ ચેત્ । ન; અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્,

પ્રાણા હિ દ્વિવિધાઃ દ્રવ્યપ્રાણા ભાવપ્રાણાશ્ચ । મોક્ષે ચ દ્રવ્યપ્રાણાનામેવા-
ભાવઃ, ન પુનર્ભાવપ્રાણાનામ્ । ભાવપ્રાણાશ્ચ મુક્તાવસ્થાયામપિ સન્ત્યેવ ।
યદુક્તમ્—

“યસ્માત્ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વવીર્યદર્શનજ્ઞાનૈઃ ।

આત્યન્તિકૈઃ સ યુક્તો નિર્દ્વન્દ્વેનાપિ ચ સુખેન ॥૧॥

જ્ઞાનાદયસ્તુ ભાવપ્રાણા મુક્તોઽપિ જીવતિ સ તૈર્હિ ।

તસ્માત્તજ્જીવત્વં નિત્યં સર્વસ્ય જીવસ્ય ॥૨॥”

તતશ્ચાનન્તજ્ઞાનાન્તદર્શનાનન્તવીર્યાનન્તસુખલક્ષણં જીવનં સિદ્ધાનામપિ
ભવતીત્યર્થઃ ।

250. શંકા— કર્મોનો અભાવ થવાથી મુક્ત જીવ પૂર્વપ્રયોગ આદિ કારણોના લીધે ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે એ માની લઈએ અને ઊર્ધ્વ ગતિ કરતો તે લોકના અગ્ર ભાગે જઈ બિરાજે છે એ પણ માની લઈએ, પરંતુ જ્યારે મોક્ષમાં શરીર, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ આદિ જીવનસામગ્રી જ નથી ત્યારે તે અજીવ અર્થાત્ જડ જ બની જાય. જીવનનો અર્થ જ પ્રાણોને ધારણ કરવા તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવા એવો થાય છે. જો પ્રાણ જ ન હોય તો જીવન કેવું? તેને જીવ કેવી રીતે કહેવાય? તે તો પૂરેપૂરો અજીવ જ બની ગયો ગણાય. અને અજીવનો તો મોક્ષ થતો નથી. એટલે એને મુક્ત પણ ન કહેવાય.

જૈન ઉત્તર— ના, એવું નથી. તમે અમારો અભિપ્રાય સમજ્યા વિના જ જેમ તેમ શંકા કરી નાખો છો. જૈન સિદ્ધાન્તમાં પ્રાણો બે પ્રકારના મનાયા છે — એક દ્રવ્ય પ્રાણ અને બીજા ભાવ પ્રાણ. મોક્ષમાં વિશુદ્ધ જીવોને પાંચ ઈન્દ્રિયો, મનોબલ, વચનબલ, કાયબલ, આયુ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ આ દસ દ્રવ્ય પ્રાણોનો જ અભાવ થઈ ગયો હોય છે પરંતુ જ્ઞાન, દર્શન, જીવત્વ આદિ ભાવ પ્રાણોનો અભાવ નથી હોતો. જે દ્રવ્ય પ્રાણો સંસારી અવસ્થામાં ચૈતન્યની (જ્ઞાન-દર્શનની) અભિવ્યક્તિમાં સહાયતા કરે છે તથા સંસારી જીવને એક શરીરમાં જીવન દે છે તે દ્રવ્ય પ્રાણોની વિશુદ્ધ જીવને કોઈ આવશ્યકતા જ નથી કેમ કે તેનું ચૈતન્ય (જ્ઞાન-દર્શન) તો પરિપૂર્ણરૂપમાં વિકસી ચૂક્યું છે અને તે વિશુદ્ધ જીવ તો પોતાના સ્વાભાવિક અનન્તજ્ઞાન અને અનન્તદર્શન આદિ ભાવ પ્રાણોથી સદા જીવે છે. ભાવ પ્રાણો જ્ઞાનાદિ તો તેમના પૂર્ણ રૂપમાં મોક્ષમાં અર્થાત્ જીવની મોક્ષાવસ્થામાં વિદ્યમાન હોય છે જ. કહ્યું પણ છે કે— “મુક્ત જીવ

ક્ષાયિક સમ્યક્દર્શન, અનન્તવીર્ય, અનન્તદર્શન (કેવલદર્શન), અનન્તજ્ઞાન (કેવલજ્ઞાન) તથા અબાધિત અનન્ત સુખથી યુક્ત હોય છે. આ ગુણો પોતાનો સ્વાભાવિક વિકાસ પામી ચૂકેલા છે. તેઓ પૂર્ણપણે અભિવ્યક્ત યા પ્રકટ છે. જ્ઞાન દર્શન આદિ ભાવપ્રાણો છે. મુક્ત જીવ આ ભાવપ્રાણોથી જ જીવે છે, તેથી તેમાં નિત્ય જીવન છે. આ રીતે મુક્ત જીવમાં નિત્ય જીવત્વનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતાં સર્વ જીવોમાં નિત્ય જીવત્વનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ જાય છે.” આ રીતે અનન્તજ્ઞાન, અનન્તદર્શન, અનન્તવીર્ય અને અનન્તસુખ એ ભાવપ્રાણલક્ષણ જીવન સિદ્ધોમાં પણ છે.

251. सुखं च सिद्धानां सर्वसंसारसुखविलक्षणं परमानन्दमयं ज्ञातव्यम् । उक्तं च—

“नवि अत्थि माणुसाणं तं सुक्खं नेव सव्वदेवाणं ।
जं सिद्धाणं सुक्खं अब्बाबाहं उवगयाणं ॥१॥

सुगणसुहं समगं सव्वद्धा पिंडियं अनन्तगुणं ।
नवि पावइ मुत्तिसुहं णन्ताहिवि वग्गवग्गूहि ॥२॥

सिद्धस्स सुहो रासी सव्वद्धा पिंडिउं जइ हविज्जा ।
सोऽणंतवग्गभइओ सव्वागासे न माइज्जा ॥३॥”

तथा योगशास्त्रेऽप्युक्तम्—

“सुरासुरनेन्द्राणां यत्सुखं भुवनत्रये ।
तत्स्यादनन्तभागेऽपि न मोक्षसुखसंपदः ॥१॥
स्वस्वभावजमत्यक्षं यस्मिन्वै शाश्वतं सुखम् ।
चतुर्वर्गाग्रणीत्वेन तेन मोक्षः प्रकीर्तितः ॥२॥”

251. સિદ્ધ જીવોનું સુખ તો સમસ્ત સંસારી જીવોના ઐન્દ્રિયક સુખથી વિલક્ષણ છે, તે તો પરમાનન્દરૂપ છે. [સંસારી જીવોનું સુખ ઈન્દ્રિયો અને વિષયોરૂપ ઉપાધિઓ ઉપર આધાર રાખતું હોઈ ઔપાધિક, વૈષયિક અને અનિત્ય છે જ્યારે સિદ્ધ જીવોનું સુખ ઈન્દ્રિયો અને વિષયોરૂપ ઉપાધિ ઉપર આધાર રાખતું ન હોઈ નિરુપાધિક, નિર્વિષય અને નિત્ય છે.] કહ્યું પણ છે કે— “જે નિર્બાધ સુખ સિદ્ધોને હોય છે તે ન તો કોઈ મનુષ્યના નસીબમાં હોય છે કે ન તો કોઈ દેવના તકદીરમાં લખ્યું હોય છે. સમસ્ત

દેવતાઓના ત્રિકાલવર્તી સુખને ભેગું કરી તેને અનન્ત ગણું કરીએ તો પણ તે સુખ સિદ્ધિના સુખના અનન્તમા ભાગ જેટલું પણ ન થઈ શકે. જો સિદ્ધના ત્રિકાલવર્તી સુખોને એકત્ર કરી તેના અનન્તમા ભાગને પણ રૂપી બનાવી દેવામાં આવે તો તે રૂપી બનેલો અનન્તમો ભાગ લોક અને અલોકમાં ફેલાયેલા અનન્ત આકાશમાં પણ ન સમાઈ શકે.” અને યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે — “સ્વર્ગ, પાતાલ તથા મર્ત્યલોકમાં સુરેન્દ્રો, અસુરેન્દ્રો તથા નરેન્દ્રોને જે સુખ અનુભવાય છે તે સઘળું સુખ સાથે મળીને પણ મોક્ષસુખના અનન્તમા ભાગની તોલે આવી શકતું નથી. મોક્ષનું સુખ સ્વાભાવિક છે, મર્યાદિત નિયત શક્તિવાળી ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા ન રાખવાના કારણે અતીન્દ્રિય છે તથા ક્યારેય પણ નાશ પામતું ન હોવાના કારણે નિત્ય છે. તેથી જ મોક્ષને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોમાં પરમ પુરુષાર્થ અને ચતુર્વર્ગશિરોમણિ કહેવામાં આવેલ છે.”

252. અત્ર સિદ્ધાનાં સુખમયત્વે ત્રયો વિપ્રતિપદ્યન્તે । તથાહિ—આત્મનો મુક્તૌ બુદ્ધ્યાદ્યશેષગુણોચ્છેદાત્કથં સુખમયત્વમિતિ વૈશેષિકાઃ । અત્યન્ત-ચિત્તસંતાનોચ્છેદત આત્મન ઇવાસંભવાદિતિ સૌગતાઃ । અમ્બોક્તૃત્વાત્કથ-માત્મનો મુક્તૌ સુખમયત્વમિતિ સાંખ્યાઃ ।

252. મુક્ત જીવોના સુખમય હોવાની બાબતે વિવાદ છે. આ અંગે ત્રણ મતો છે. વૈશેષિક ચિન્તકો માને છે કે મુક્તિમાં બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ આદિ આત્માના વિશેષ ગુણોનો ઉચ્છેદ થઈ જાય છે એટલે મોક્ષાવસ્થામાં આત્મા સુખવિહીન હોય છે. તેના વિશુદ્ધ જ્ઞાન, સુખ આદિનો અભાવ હોય છે. [આમ જ્ઞાન, સુખ આત્માનો સ્વભાવ નથી. આત્મા સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં જ્ઞાન, સુખની ઉત્પત્તિ થવાની યોગ્યતા નથી. આ યોગ્યતા તો આત્મામાં મોક્ષાવસ્થામાં પણ હોય છે પરંતુ જ્ઞાનોત્પત્તિ અને સુખોત્પત્તિ માટે જરૂરી આત્મમનઃસંયોગાદિ મોક્ષાવસ્થામાં ન હોવાથી આત્મામાં જ્ઞાન અને સુખ ઉત્પન્ન થતા નથી. આવું વૈશેષિકો માને છે.] બૌદ્ધો તો મોક્ષમાં આત્માનું અસ્તિત્વ જ માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે મુક્તિ અવસ્થામાં ચિત્તસન્તાનનો અત્યન્ત ઉચ્છેદ થઈ જવાથી ચિત્તપ્રવાહરૂપ આત્માનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. તો પછી સુખ કોને થાય? સાંખ્ય દાર્શનિકો આત્માનું નિત્ય અસ્તિત્વ માનવા છતાં મુક્તિમાં તેને ભોક્તા નથી માનતા, એટલે મુક્તિમાં આત્મા સુખમય કેવી રીતે હોઈ શકે? [સાંખ્યો સંસારી અવસ્થામાં આત્મામાં ગૌણ ભોક્તૃત્વ માને છે, પરંતુ ભોક્તૃત્વ તો પ્રકૃતિમાં છે પણ આત્માનો પ્રકૃતિ સાથે સંયોગ હોવાથી તેનામાં ગૌણ ભોક્તૃત્વ આવે છે. મોક્ષમાં તો આત્માનો પ્રકૃતિ સાથેનો સંયોગ છૂટી જવાથી આત્મામાં ગૌણ ભોક્તૃત્વ પણ રહેતું

નથી.]

253. અત્રાદૌ વૈશેષિકાઃ સ્વશેષુષી વિશેષયન્તિ નનુ મોક્ષે વિશુદ્ધ-જ્ઞાનાદિસ્વભાવતા આત્મનોડનુપપત્ત્રા, બુદ્ધ્યાદિવિશેષગુણોચ્છેદરૂપત્વા-મ્મોક્ષસ્ય । તથાહિ - પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપ્રતિપત્રે જીવસ્વરૂપે પરિપાકં પ્રાપ્તે તત્ત્વજ્ઞાને નવાનાં જીવવિશેષગુણાનામત્યન્તોચ્છેદે સ્વરૂપેનાત્મનોડવસ્થાનં મોક્ષઃ । તદુચ્છેદે ચ પ્રમાણમિદમ્ । યથા, નવાનામાત્મવિશેષુણાનાં સંતાનોડત્યન્તમુચ્છિદ્યન્તે, સંતાનત્વાત્, પ્રદીપાદિસંતાનવત્ । ન ચાયમસિદ્ધો હેતુઃ, પક્ષે વર્તમાનત્વાત્ । નાપિ વિસ્ફુદ્ધઃ, સપક્ષે પ્રદીપાદૌ સત્ત્વાત્ । નાપ્યનૈકાન્તિકઃ, કેવલપરમાણવાદાવપ્રવૃત્તેઃ । નાપિ કાલાત્યયાપદિષ્ટઃ, વિપરીતાર્થોપસ્થાપકયોઃ પ્રત્યક્ષાનુમાનયોરત્રાસંભવાત્ । નનુ સંતાનોચ્છેદે હેતુર્વક્તવ્ય ઇતિ ચેત્ । ઉચ્યતે, નિરન્તરશાસ્ત્રાભ્યાસાત્ કસ્યચિત્પુંસસ્તત્ત્વજ્ઞાનં જાયતે, તેન ચ મિથ્યાજ્ઞાનનિવૃત્તિર્વિધીયતે, તસ્ય નિવૃત્તૌ તત્કાર્યભૂતા રાગાદયો નિવર્તન્તે, તદભાવે તત્કાર્યા મનોવાક્કાયપ્રવૃત્તિર્વ્યાવર્તન્તે, તદ્વાવૃત્તૌ ચ ધર્માધર્મયોરનુત્પત્તિઃ । આરબ્ધશરીરેન્દ્રિયકાર્યયોસ્તુ સુખાદિ-ફલોપભોગાત્પ્રક્ષયઃ । અનારબ્ધશરીરાદિકાર્યયોરપ્યવસ્થિતયોસ્તત્ફલોપ-ભોગાદેવ પ્રક્ષયઃ । તતશ્ચ સર્વસંતાનોચ્છેદાન્મોક્ષ ઇતિ સ્થિતમ્ ।

253. આ ત્રણમાંથી સૌપ્રથમ વૈશેષિક ચિન્તકો પોતાની બુદ્ધિની વિશેષતા દર્શાવતા કહે છે કે - મોક્ષાવસ્થામાં આત્મા વિશુદ્ધ જ્ઞાન-સુખ સ્વભાવવાળો ઘટતો નથી કેમ કે જ્યારે જ્ઞાન સુખ આદિ આત્માના વિશેષ ગુણોના ઉચ્છેદને જ મોક્ષ ગણવામાં આવતો હોય ત્યારે મોક્ષાવસ્થામાં આત્મામાં વિશુદ્ધ જ્ઞાન-સુખ ક્યાંથી ઘટે? જ્યારે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણો વડે સિદ્ધ આત્મામાં તત્ત્વજ્ઞાન પરિપૂર્ણ વિકસિત થાય છે ત્યારે તે તત્ત્વજ્ઞાનથી આત્માના જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને સંસ્કાર આ નવ વિશેષ ગુણોનો અત્યન્ત ઉચ્છેદ થતાં આત્માનું પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થવું યા લીન થઈ જવું એ જ મોક્ષ છે. જ્ઞાન આદિ નવ વિશેષ ગુણોના ઉચ્છેદને સિદ્ધ કરતું પ્રમાણ આ છે - આત્માના નવ ગુણોના સન્તાનનો (પરંપરાનો) ક્યારેક તો અત્યન્ત નાશ થઈ જાય છે કેમ કે તે સન્તાન (પરંપરા) છે, જેમ કે દીપક આદિનો સન્તાન. સન્તાનત્વ હેતુ આત્માના વિશેષ ગુણરૂપ પક્ષમાં રહે છે, તેથી તે અસિદ્ધ નથી. આ હેતુ સપક્ષભૂત દીપક આદિમાં રહે છે, તેથી તે વિરુદ્ધ નથી. આ હેતુ પરમાણુ આદિ વિપક્ષમાં રહેતો નથી, તેથી તે વ્યભિચારી નથી.

સાધ્યથી વિપરીત અર્થને સાધનાર પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન સંભવતાં નથી, તેથી તે કાલાત્યાયાપદિષ્ટ (બાધિત) પણ નથી. 'તમારે નવ આત્મગુણોના સન્તાનોના ઉચ્છેદનો હેતુ જણાવવો જોઈએ' એમ જો કોઈ કહે તો અમે તે હેતુ નીચે પ્રમાણે જણાવીએ છીએ. જ્ઞાન આદિ નવ વિશેષગુણોના સન્તાનોનો ઉચ્છેદ તત્ત્વજ્ઞાનથી આ ક્રમે થાય છે — સતત શાસ્ત્રાભ્યાસ તેમજ સત્સંગથી કોઈ વિરલ ભાગ્યવાનને તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાન નાશ પામે છે, મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થતાં જ મિથ્યાજ્ઞાનજન્ય રાગ આદિ દોષો નાશ પામે છે, રાગાદિ દોષોનો નાશ થતાં તે દોષજન્ય મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ સદંતર બંધ થઈ જાય છે, પ્રવૃત્તિનો અભાવ થતાં પ્રવૃત્તિજન્ય પુણ્ય અને પાપની નવી ઉત્પત્તિ અટકી જાય છે, જૂનાં સંચિત પુણ્ય અને પાપમાંથી જેમણે શરીર, ઈન્દ્રિય આદિને ઉત્પન્ન કરી ફળ દેવાનો પ્રારંભ કરી દીધો છે તેમનો તો સુખાદિ ફળ ભોગવીને વિનાશ કરી દેવાય છે પરંતુ જેમણે હજુ સુધી ફળ આપવાનું શરૂ જ કર્યું નથી અને સત્તારૂપે જ વિદ્યમાન છે તેમનો પણ અનેક યોગજ શરીરો ઉત્પન્ન કરી તેમના દ્વારા તેમનાં ફળોને એક સાથે ભોગવીને નાશ કરી નાખવામાં આવે છે. આ રીતે બધા જ આત્મવિશેષગુણોના સન્તાનોનો ઉચ્છેદ થતાં મોક્ષ થાય છે. [મોક્ષમાં નવ આત્મવિશેષગુણોના સન્તાનોનો ઉચ્છેદ થતાં તેમનાથી રહિત એવો કૂટસ્થનિત્ય આત્મા જ હોય છે.]

254. અત્ર પ્રતિવિધીયતે । યત્તાવદુક્તં 'સંતાનત્વાત્' इत्यादि, तदसमीचीनम्; यत आत्मनः सर्वथा भिन्नानां बुद्ध्यादिगुणानां संतानस्योच्छेदः साध्यते अभिन्नानां वा, कथंचिद्भिन्नानां वा । आद्यपक्षे आश्रयासिद्धो हेतुः; संतानिभ्योऽत्यन्तं भिन्नस्य संतानस्यासत्कल्पत्वात् । द्वितीयपक्षे तु सर्वथाभिन्नानां तेषामुच्छेदसाधने संतानवत् संतानिनोऽप्युच्छेदप्रसङ्गः । ततश्च कस्यासौ मोक्षः । भिन्नाभिन्नपक्षाभ्युपगमे चापसिद्धान्तः । किञ्च, विरुद्धश्चायं हेतुः, कार्यकारणभूतक्षणप्रवाहलक्षणसंतानत्वस्य नित्यानित्यैकान्तयोरसंभवात् । अर्थक्रियाकारित्वस्यानेकान्त एव प्रतिपादिष्यमाणत्वात् । साध्यविकलश्च दृष्टान्तः, प्रदीपादेरत्यन्तोच्छेदासंभवात्, तैजसपरमाणूनां भास्वरूपपरित्यागेनान्धकाररूपतयावस्थानात् प्रयोगश्चात्र-पूर्वापरस्वभावपरिहाराङ्गीकारस्थितिलक्षणपरिणामवान् प्रदीपः, सत्त्वात् घटादिवदिति । अत्र बहु वक्तव्यम्, तत्त्वभिधास्यते विस्तरेणानेकान्त-प्रघट्टके ।

254. અમે જૈનો આ વૈશેષિક મતનું ખંડન કરીએ છીએ. વૈશેષિકોએ નવ આત્મવિશેષગુણોના ઉચ્છેદને સિદ્ધ કરવા 'સન્તાનત્વ' હેતુ આપી જે કહ્યું તે બધું અસમીચીન છે, અયોગ્ય છે. તમે વૈશેષિકો જે બુદ્ધિ(જ્ઞાન) આદિ ગુણોના સન્તાનનો અત્યન્ત ઉચ્છેદ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છો છો તે ગુણો આત્માથી સર્વથા ભિન્ન છે કે સર્વથા અભિન્ન છે કે કથંચિત્ ભિન્ન છે? જો કહેશો કે ભિન્ન છે, તો તમારો 'સન્તાનત્વ' હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ બનશે કેમ કે સન્તાનીથી અત્યન્ત ભિન્ન સન્તાન ઉપલબ્ધ જ નથી, તેથી અસત્ છે, તેનું અસ્તિત્વ જ નથી. આત્માથી સર્વથા ભિન્ન સત્તા (અસ્તિત્વ) ધરાવતા જ્ઞાન આદિ ગુણરૂપ આશ્રયનું હોવું જ સિદ્ધ નથી કે જેમાં તમારો હેતુ રહે, તેથી તમારો હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ હોવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકતો નથી. જો જ્ઞાનાદિ ગુણો આત્માથી સર્વથા અભિન્ન છે એ બીજો પક્ષ તમે સ્વીકારશો તો જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઉચ્છેદ થવાથી તેમનાથી અભિન્ન આત્માનો પણ અભાવ થઈ જશે, તો પછી મોક્ષ કોનો થશે, મુક્તિ કોને મળશે? કોણ જ્ઞાનાદિગુણશૂન્ય સ્વસ્વરૂપમાં અવસ્થિત રહેશે? જો જ્ઞાનાદિ ગુણ આત્માથી કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન છે એ ત્રીજો પક્ષ તમે સ્વીકારશો તો જૈનમતની સિદ્ધિ થતાં તમારા દર્શનમાં સ્વીકૃત સર્વથા ભેદવાદના સિદ્ધાન્તના વિરોધી સિદ્ધાન્તને સ્વીકારવાની આપત્તિ તમારા ઉપર આવશે. સ્વદર્શને સ્વીકારેલા સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો એ અપસિદ્ધાન્ત ગણાય. વળી, તમારો 'સન્તાનત્વ' હેતુ વિરુદ્ધ પણ છે. કેવી રીતે? સમજાવીએ છીએ. સન્તાનનો અર્થ છે — કાર્યકારણભૂત ક્ષણોનો પ્રવાહ. આ કાર્યકારણભાવ ન તો સર્વથા નિત્યવાદમાં શક્ય છે કે ન તો સર્વથા અનિત્યવાદમાં શક્ય છે. અર્થક્રિયા કરવાની શક્તિ (કાર્યકારિતારૂપ શક્તિ) અને તન્મૂલક કાર્યકારણભાવ તો અનેકાન્તવાદમાં જ શક્ય છે. આનું વિશેષ સમર્થન હવે પછી કરવામાં આવશે. તેથી 'સન્તાનત્વ' હેતુ દ્વારા તમારા એકાન્તવાદથી વિરુદ્ધ અનેકાન્તવાદની સિદ્ધિ થાય છે એટલે હેતુ વિરુદ્ધ છે. બીજા શબ્દોમાં, 'સન્તાનત્વ' હેતુ દ્વારા સર્વથા ભેદ (ક્ષણ, પર્યાય, અનિત્ય)ની સિદ્ધિ થતી નથી કે સર્વથા અભેદ (દ્રવ્ય, નિત્ય)ની સિદ્ધિ થતી નથી પણ કથંચિત્ ભેદાભેદની (નિત્યાનિત્યની) જ સિદ્ધિ થાય છે. તેથી તમારો 'સન્તાનત્વ' હેતુ સર્વથા ભેદથી (જે તમારું સાધ્ય છે તેનાથી) વિરુદ્ધને અર્થાત્ કથંચિત્ ભેદાભેદને સિદ્ધ કરે છે, તેથી તે વિરુદ્ધ છે. વળી, તમે આપેલા દષ્ટાન્ત પ્રદીપનો અત્યન્ત ઉચ્છેદ થતો નથી, તેથી દષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ હોવાથી દષ્ટાન્તાભાસ છે. જ્યારે દીપક ઓલવાય છે ત્યારે દીપકના ભાસુર રૂપવાળા તૈજસપરમાણુ પોતાનું ભાસુર રૂપ છોડીને અન્ધકારરૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે, તેમનું કેવળ રૂપપરિવર્તન થાય છે, તેમનો અત્યન્ત ઉચ્છેદ થતો નથી. અનુમાનપ્રયોગ — દીપકના પૂર્વ સ્વભાવનો નાશ, ઉત્તર સ્વભાવનો ઉત્પાદ તથા પુદ્ગલસ્વભાવની

સ્થિતિ આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-નાશ લક્ષણવાળું પરિણમન જ દીપકનું થાય છે, દીપકનો સર્વથા ઉચ્છેદ થતો નથી, કેમ કે દીપક સત્ છે, જેમ કે ઘડો. [સત્નું લક્ષણ છે — ઉત્પાદવ્યયપ્રૌવ્યયુક્ત સત્ છે.] આ વિષય ઉપર ઘણું કહેવું છે, પરંતુ તેને અહીં ન કહેતાં હવે પછી 'અનેકાન્ત' વિષયક પ્રકરણમાં કહીશું.

255. કિંચ ઇન્દ્રિયજાનાં બુદ્ધ્યાદિગુણાનામુચ્છેદઃ સાધ્યમાનોઽસ્તિ ભવતા, ડતાતીન્દ્રિયાણામ્ । તત્રાદ્યપક્ષે સિદ્ધસાધનમ્ અસ્માભિરપિ તત્ર તદુચ્છેદાભ્યુપગમાત્ । દ્વિતીયવિકલ્પે મુક્તૌ કસ્યચિદપિ પ્રવૃત્ત્યનુપપત્તિઃ । મોક્ષાર્થીં હિ સર્વોઽપિ નિરતિશયસુખજ્ઞાનાદિપ્રાપ્ત્યભિલાષેઘૌવ પ્રવર્તંતે, ન પુનઃ શિલાશકલકલ્પમપગતસકલસુખસંવેદનમાત્માનમુપપાદયિતું યતતે, યદિ મોક્ષાવસ્થાયામપિ પાષાણકલ્પોઽપગતસુખસંવેદનલેશઃ પુસ્ઃ સંપદ્યતે, તદા કૃતં મોક્ષેણ, સંસાર એવ વરીયાન્ યત્ર સાન્તરાપિ સુખલેશપ્રતિપત્તિરપ્યસ્તિ । અતો ન વૈશેષિકોપકલ્પિતે મોક્ષે કસ્યચિદ્ગન્તુમિચ્છા । ઉક્તં ચ—

“વરં વૃન્દાવને વાસઃ, શ્રુગાલૈશ્ચ સહોષિતમ્ ।

ન તુ વૈશેષિકીં મુક્તિં ગૌતમો ગન્તુમિચ્છતિ ॥૧॥”

255. વળી, તમે વૈશેષિકો બતાવો કે શું તમે મોક્ષમાં ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાન વગેરે ગુણોનો અત્યન્ત ઉચ્છેદ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છો છો કે ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના જ માત્ર આત્માથી જ ઉત્પન્ન થનારા અતીન્દ્રિય જ્ઞાન વગેરે ગુણોનો ? જો તમે પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતા હો તો તે પક્ષ અર્થાત્ મોક્ષમાં ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન, સુખ આદિ ગુણોનો અત્યન્ત ઉચ્છેદ માનનારો પક્ષ તો અમે જૈનો પણ સ્વીકારીએ છીએ તેથી તે પક્ષ તો સિદ્ધસાધન હોઈ આપનું અનુમાન વ્યર્થ છે. બીજો પક્ષ તમે સ્વીકારશો તો તે પક્ષમાં તો મુક્તિ માટેની કોઈની પણ પ્રવૃત્તિ જ નહિ ઘટે. જો ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના જ ઉત્પન્ન થનારા અતીન્દ્રિય જ્ઞાન, સુખ આદિનો પણ મોક્ષમાં અત્યન્ત ઉચ્છેદ યા અભાવ હોય તો આવા મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ કોણ કરશે ? બધા મુમુક્ષુઓ મોક્ષમાં નિરતિશય અનન્તસુખ તથા અનન્તજ્ઞાન આદિ પ્રાપ્ત થશે એ અભિલાષાર્થી જ તો તપશ્ચર્યા યોગસાધના આદિ દુષ્કર પ્રયત્ન કરે છે અને નહિ કે પોતાના આત્મામાં જે થોડું ઘણું જ્ઞાન કે સુખ આદિ છે તે બધાંનો સમૂલ નાશ કરી આત્માને પથ્થર જેવો બનાવી દેવા માટે. જો મોક્ષમાં તમામ જ્ઞાન, સુખ આદિ ગુણોનો અત્યન્ત ઉચ્છેદ થઈ આત્મા પથ્થર જેવો જડ બની જતો હોય તો એવા મોક્ષને દૂરથી જ નમસ્કાર, ન આપ

વૈશેષિકોને મુબારક હો, અમે તો તેવા મોક્ષ કરતાં આ સંસારને જ ઘણો સારો સમજીશું જેમાં વચ્ચે વચ્ચે ક્યારેક ક્યારેક થોડાઘણા સુખનો અનુભવ તો થાય છે. તેથી વૈશેષિકોએ માનેલા આ સર્વવિનાશી જડ મોક્ષમાં જવાની કોઈને ઈચ્છા સુધ્ધાં ન થઈ શકે. કહ્યું પણ છે કે — “ગૌતમ ઋષિ વૃન્દાવનના જંગલોમાં શિયાળોની સાથે વસવું સારું ગણે છે પરંતુ તેઓ વૈશેષિકોની જડ મુક્તિમાં કોઈ પણ રીતે જવા ઈચ્છતા નથી.”

●256. एतेन यदूचुर्नैयायिका अपि—

“यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः ।

तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्नावकल्प्यते ॥१॥

धर्माधर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ।

मूलभूतौ च तावेव स्तम्भौ संसारसद्मनः ॥२॥

तदुच्छेदे च तत्कार्यशरीराद्यनुपप्लवात् ।

नात्मनः सुखदुःखे स्त इत्यसौ मुक्त उच्यते ॥३॥

ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्मावशिष्यते ।

स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तोऽखिलैर्गुणैः ॥४॥

ऊर्मिषट्कातिगं रूपं तदस्याहुर्मनीषिणः ।

संसारबन्धनाधीनदुःखक्लेशाद्यदूषितम् ॥५॥”

[न્યાયમ૦ પ્રમે૦ પૃ૦૭]

ऊर्मयः कामक्रोधमदगर्वलोभदम्भाः । “नहि वै सशरीरस्य प्रियाप्रिय-
योरपहतिरस्ति, अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” [छान्दો०
૮।૧૨।૧] इत्यादि, तदप्यपास्तं द्रष्टव्यम् ।

256. આ ત્રિવેચનથી નૈયાયિકોનું નીચેનું જે કથન છે તે પણ ખંડિત થઈ જાય છે. તે કથન આ છે— “જ્યાં સુધી આત્માના વાસના (ધર્મ-અધર્મ અર્થાત્ પુણ્ય-પાપ) આદિ બધા વિશેષ ગુણોનો ઉચ્છેદ ન થાય ત્યાં સુધી આત્યન્તિક દુઃખનિવૃત્તિ સંભવતી નથી. જીવોને સુખ ધર્મના (પુણ્યના) નિમિત્તથી થાય છે અને દુઃખ અધર્મના (પાપના) નિમિત્તથી થાય છે. તેથી ધર્મ અને અધર્મ (અર્થાત્ પુણ્ય અને પાપ) જ સંસારરૂપી મહેલના આધારભૂત મૂલસ્તંભ છે. જ્યારે ધર્મ અને અધર્મરૂપ મૂલસ્તંભોનો નાશ કરી

દેવામાં આવે ત્યારે તેમના કાર્યભૂત શરીરાદિના ટકવાથી આત્માને થતાં સુખ અને દુઃખ તો આપોઆપ જ સમાપ્ત થઈ જાય, ન તો તેઓ આગળ ઉત્પન્ન થશે કે ન વિદ્યમાન રહેશે. [અર્થાત્ પર્મ અને અધર્મનો નાશ થતાં તેમનાં કાર્યો શરીરાદિનો નાશ થઈ જાય અને શરીરાદિનો નાશ થતાં શરીરાદિ દ્વારા આત્માને થતાં સુખ-દુઃખ પણ સમાપ્ત થઈ જાય.] આ રીતે સુખ અને દુઃખનો અભાવ થઈ જતાં આત્મા મુક્ત થયો કહેવાય છે. 'તે મુક્તાવસ્થામાં આત્મા કેવો હોય છે?' આ પ્રશ્નનો સીધો ઉત્તર એ છે કે 'મોક્ષમાં આત્મા તમામ જ્ઞાન, સુખ આદિ પોતાના વિશેષ ગુણોથી રહિત બનીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાત્રમાં જ પ્રતિષ્ઠિત - લીન થઈ જાય છે. તેનું તે શુદ્ધ સ્વરૂપ છ ઊર્મિઓથી - કામ, ક્રોધ, મદ, ગર્વ, લોભ, દંભથી - પર યા રહિત છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. વળી, તે શુદ્ધ સ્વરૂપ સંસારનાં બંધનોથી પેદા થનારાં દુઃખ, ક્લેશ આદિથી લેશમાત્ર પણ દૂષિત નથી." [ન્યાયમંજરી, પ્રમેયભાગ પૃ. ૭]. "શરીરધારી આત્માને પ્રિય (સુખ) અને અપ્રિય (દુઃખ)નો અભાવ નથી હોતો અર્થાત્ તેને સુખ યા દુઃખ હોય છે જ, પરંતુ અશરીરી આત્માને પ્રિય અને અપ્રિય (સુખ અને દુઃખ) સ્પર્શતાં પણ નથી અર્થાત્ તે તેમનાથી પર છે." [છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્, ૮.૧૨.૧.]. [નૈયાયિકો પોતાના પક્ષના સમર્થનમાં છાન્દોગ્યઉપનિષદ્ના આ વાક્યને ઉદ્ધૃત કરે છે.]

257. યતઃ કિં શુભકર્મપરિપાકપ્રભવાણિ ભવસંભવાનિ સુખાનિ મુક્તૌ નિષિદ્ધ્યમાનાનિ મન્યુત સર્વથા તદભાવઃ । આદ્યે સિદ્ધસાધનમ્ । દ્વિતીયોઽસિદ્ધઃ આત્મનઃ સુખસ્વરૂપત્વાત્ । ન ચ પદાર્થાનાં સ્વરૂપમત્યન્તમુચ્છિદ્યતે, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । ન ચ સુખસ્વભાવત્વમેવાસિદ્ધં, તત્સદ્ભાવે પ્રમાણસદ્ભાવાત્ । તથાહિ—આત્મા સુખસ્વભાવઃ, અત્યન્તપ્રિયબુદ્ધિવિષયત્વાત્ અનન્યપરતયોપાદીયમાનત્વાચ્ચ, વૈષયિકસુખવત્ । યથા સુખાર્થો મુમુક્ષુપ્રયત્નઃ, પ્રેક્ષાપૂર્વકારિપ્રયત્નત્વાત્, કૃષીવલપ્રયત્નવદિતિ । તચ્ચ સુખં મુક્તૌ પરમાતિશયપ્રાપ્તં, સા ચાસ્યાનુમાનાત્પ્રસિદ્ધા યથા, સુખતારતમ્યં ઋચિદ્વિશ્રાન્તં, તરતમશબ્દવાચ્યત્વાત્, પરિમાણતારતમ્યવત્ । તથા—

“આનન્દં બ્રહ્મણો રૂપં તચ્ચ મોક્ષેઽભિવ્યજ્યતે ।

યદા દૃષ્ટ્વા પરં બ્રહ્મ સર્વં ત્યજતિ બન્ધનમ્ ॥૧॥

તદા તન્નિત્યમાનન્દં મુક્તઃ સ્વાત્મનિ વિન્દતિ ।”

इति श्रुतिसद्भावात् । तथा—

“મુખમાત્યન્તિકં યત્ર બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।
તં વૈ મોક્ષં વિજાનીયાદ્દુઃપ્રાપમકૃતાત્મભિઃ ॥૧॥”

इति स्मृतिवचनाच्च मोक्षस्य सुखमयत्वं प्रतिपत्तव्यमिति स्थितम् ॥

257. અમે જૈનો નૈયાયિકોને પૂછીએ છીએ કે તમે મુક્તિમાં શુભકર્મના ફળસ્વરૂપ સાંસારિક સુખોનો જ નિષેધ કરો છે કે બધા જ પ્રકારનાં સુખોનો ? જો કર્મજન્ય સાંસારિક સુખોનો મોક્ષમાં નિષેધ કરવો જ તમને ઈષ્ટ હોય તો એટલું તો અમે પહેલેથી જ માનીએ છીએ, અમે પણ મોક્ષમાં કર્મજન્ય ઐન્દ્રિયક સુખો માનતા નથી, અમે તો મોક્ષમાં અતીન્દ્રિય સ્વાભાવિક પરમ સુખ જ માનીએ છીએ, તેથી તમારો હેતુ સિદ્ધસાધન હોવાથી અકિંચિત્કર છે. મોક્ષમાં બધા જ પ્રકારનાં સુખોનો ઉચ્છેદ માનવો તો પ્રમાણવિરુદ્ધ છે, કેમ કે આત્મા સ્વયં સુખસ્વરૂપ છે, સુખ તો તેનો નિજ સ્વભાવ છે. પદાર્થોના નિજ સ્વભાવનો ઉચ્છેદ કરવાથી તો પદાર્થનો જ અભાવ થઈ જાય અને જગત શૂન્ય બની જાય. તે વખતે જો સુખસ્વરૂપ આત્મા જ ન રહે તો મુક્ત બનશે કોણ ? આત્માની સુખસ્વભાવતા નિમ્નલિપિત અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે, એટલે તેને અસિદ્ધ ન કહી શકાય. આત્મા સુખસ્વભાવ છે કેમ કે તે અત્યન્ત પ્રિયબુદ્ધિનો વિષય છે અર્થાત્ તે સૌથી વધુ પ્રિય છે. આત્મા સુખસ્વભાવ છે કેમ કે તે બીજાના માટે નહિ પરંતુ સ્વયં પોતાના જ સુખ માટે ગ્રહણ કરાય છે, જેમ કે વિષયજન્ય સુખ. સ્ત્રી આદિનો પરિગ્રહ આત્માને માટે કરવામાં આવે છે, પરંતુ આત્માનું ગ્રહણ કોઈ બીજા માટે નહિ પણ સ્વયં તેના પોતાના સુખને માટે કરવામાં આવે છે. પોતાનું વિષયસુખ પોતાને અત્યન્ત પ્રિય છે તથા સ્વયં પોતાના માટે જ છે, તેથી પોતે સુખસ્વરૂપ છે, તેવી જ રીતે આત્મા પણ સુખસ્વરૂપ છે. મુમુક્ષુઓનો તપશ્ચર્યા, યોગસાધના આદિ પ્રયત્ન સુખ માટે છે, કેમ કે તે સમજદાર વ્યક્તિનો બુદ્ધિપૂર્વક કરવામાં આવેલો પ્રયત્ન છે, જેમ કે ખેડૂતનો ધાન્યપ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવેલો ખેતી કરવાનો પ્રયત્ન. મોક્ષમાં સુખ પરિપૂર્ણપણે વિકાસ પામે છે યા અભિવ્યક્તિ પામે છે, એટલે મોક્ષમાં પરમ અતીન્દ્રિય અનન્ત સુખ હોય છે. મોક્ષમાં સુખની પૂર્ણતા યા અનન્તતા યા પરમાતિશયતા આ અનુમાનથી પુરવાર થાય છે— સુખની તરતમતા (અર્થાત્ ક્રમિક વિકાસ) ક્યાંક તો પોતાની પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરે જ છે કેમ કે તે તરતમતા (ક્રમિક વિકાસ) છે, જેમ કે પરિમાણની તરતમતા આકાશમાં પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરે છે. મોક્ષમાં આત્માને નિત્ય પરમાનન્દ હોય છે એ શ્રુતિથી પણ સિદ્ધ છે. “આનન્દ જ બ્રહ્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, તે મોક્ષમાં પ્રકટ થાય છે. જ્યારે પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરીને સમસ્ત અવિદ્યાબન્ધનોને કાપી નાખવામાં આવે છે ત્યારે બન્ધનોથી મુક્ત થયેલો આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત

થઈ નિત્ય પરમાનન્દનો અનુભવ કરે છે.” આ શ્રુતિ મોક્ષમાં નિત્ય પરમાનન્દનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરે છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે— “જ્યાં ઈન્દ્રિયો વડે અગ્રાહ્ય એવું અતીન્દ્રિય અનન્ત સુખ હોય છે તેને જ મોક્ષ જાણવો. આ અતીન્દ્રિય સુખ કેવલ બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે. આવો આ મોક્ષ આત્મજ્ઞાનરહિત મૂઢ સંસારી જીવોને પ્રાપ્ત કરવો અત્યંત કઠિન છે.” આ સ્મૃતિવચનથી પણ મોક્ષ સુખમય છે એમ સમજવું જોઈએ. આમ મોક્ષની આનન્દમયતા સિદ્ધ થઈને સ્થિર થઈ.

258. અત્ર સાંખ્યા બ્રુવતે । ઇહ શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપોઽયં પુરુષઃ, તૃણસ્ય કુબ્જીકરણેઽપ્યશક્તત્વાદકર્તા, સાક્ષાદભોક્તા, જડાં પ્રકૃતિ સક્રિયા-માશ્રિતઃ । અજ્ઞાનતમશ્ચન્નતયા પ્રકૃતિસ્થમપિ સુખાદિફલમાત્મનિ પ્રતિ-બિમ્બિતં ચેતયમાનો મોદતે મોદમાનશ્ચ પ્રકૃતિ સુખસ્વભાવાં મોહાન્મન્યમાનઃ સંસારમધિવસતિ । યદા તુ જ્ઞાનમસ્યાવિર્ભવતિ ‘દુઃખહેતુરિયં ન મમાનયા સહ સંસારો યુક્તઃ’ ઇતિ, તદા વિવેકચ્ચાતેર્ન તત્સંપાદિતં કર્મફલં મુદ્કત્તે । સાપિ ચ ‘વિજ્ઞાતવિરૂપાહં ન મદીયં કર્મફલમનેન ભોક્તવ્યમ્’ ઇતિ મત્વા કુષ્ઠિનીસ્ત્રીવદદૂરાદવસર્પતિ । તત ઉપરતાયાં પ્રકૃતૌ પુસ્ત્રસ્ય સ્વરૂપેણા-વસ્થાનં મોક્ષઃ । સ્વરૂપં ચ ચેતનાશક્તિરપરિણામિન્યપ્રતિસંક્રમા પ્રતિદર્શિત-વિષયાનન્તા ચ અતસ્તદ્યુક્ત એવ મુક્તાત્મા ન પુનરાનન્દાદિસ્વભાવઃ, તસ્ય પ્રકૃતિકાર્યત્વાત્, તસ્યાશ્ચ જીવનાશં નષ્ટવાત્ ।

258. સાંખ્યો કહે છે — પુરુષ તો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. તે તણખલાનેય વાળવાની શક્તિ ધરાવતો ન હોઈ અર્કતા છે. તે ભોક્તા પણ સાક્ષાત્ નથી પરંતુ કર્ત્રી જડ પ્રકૃતિ દ્વારા જ તે ભોક્તા છે. તે અજ્ઞાનાન્ધકારથી વ્યાપ્ત હોવાથી પ્રકૃતિમાં જ થનારાં સુખાદિક્ષણોને પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત થવાના કારણે પોતાના જ માનીને પોતાને સુખી માને છે, અને ખુશ થતો તે [સુખ-દુઃખ-મોહસ્વભાવા] પ્રકૃતિને મોહથી — અજ્ઞાનથી કેવળ સુખસ્વભાવા માનતો સંસારચક્રમાં પડ્યો છે. જ્યારે તેને આ તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે કે ‘અરે, આ પ્રકૃતિ તો દુઃખનું કારણ છે, મૂળ છે, મારો તેની સાથે સંબંધ ઉચિત નથી’ ત્યારે આ ભ્રેદજ્ઞાન યા વિવેકજ્ઞાન થવાના કારણે તે પ્રકૃતિ દ્વારા લાવવામાં આવેલાં કર્મફળોને ભોગવતો નથી. પ્રકૃતિ પણ જ્યારે એક વાર જાણી જાય છે કે ‘આ પુરુષ મારાથી વિરક્ત થઈ ગયો છે, તેણે મને કુરૂપા જાણી લીધી છે અને હવે તે મારા વડે લવાયેલાં કર્મફળો ભોગવવાનો જ નહિ’ ત્યારે તે કોઢવાળી સ્ત્રીની જેમ પોતે જ પુરુષની પાસે નથી જતી, તે પોતે જ પુરુષથી દૂર, અલગ થઈ જાય છે. આ

રીતે પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ છૂટી જતાં પુરુષ પોતાના નિજ સ્વરૂપમાં અવસ્થાન કરે છે — આ સ્વરૂપાવસ્થિતિ જ મોક્ષ છે. પુરુષનું સ્વરૂપ જ ચેતનાશક્તિ (ચિત્તિશક્તિ) છે. આ ચેતનાશક્તિ અપરિણામી (કૂટસ્થનિત્ય), અપ્રતિસંક્રમા, દર્શિતવિષયા અને અનન્ત છે. [વિશેષણોને સમજાએ. તે અપરિણામી (કૂટસ્થનિત્ય) હોઈ તેની ઉત્પત્તિ પણ ન હોય અને તેનો નાશ પણ ન હોય, આમ કાલની દૃષ્ટિએ અનાદિ-અનન્ત છે. વળી તે વિભુ પણ છે એટલે દેશની દૃષ્ટિએ પણ અનન્ત છે. ‘દર્શિતવિષયા’ વિશેષણનો અર્થ સમજવા જેવો છે. જ્યારે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંયોગ હોય છે ત્યારે પ્રકૃતિના પરિણામ બુદ્ધિનો પણ પુરુષ સાથે સંબંધ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પુરુષ સદા દ્રષ્ટા છે. પરંતુ તે ઘટ, પટ આદિનું સાક્ષાત્ દર્શન કરી શકતો નથી. બુદ્ધિ ઘટ, પટ આદિના આકારે પરિણમે છે. બુદ્ધિના આ ઘટાકાર, પટાકાર આદિ પરિણામો બુદ્ધિવૃત્તિઓ કહેવાય છે. આ બુદ્ધિવૃત્તિઓ જ જ્ઞાનો છે. જ્ઞાન બુદ્ધિનો ધર્મ છે. બુદ્ધિના ઘટાકાર, પટાકાર આદિ પરિણામો પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. બુદ્ધિના આ ઘટાકાર, પટાકાર આદિ પરિણામોનું પ્રતિબિંબરૂપે ગ્રહણ કરવા એ જ પુરુષનું ઘટદર્શન, પટદર્શન આદિ દર્શન કહેવાય, અર્થાત્ પુરુષ બુદ્ધિના ઘટાકાર, પટાકાર આદિ પરિણામોનું (બુદ્ધિવૃત્તિઓનું) સાક્ષાત્ દર્શન કરે છે અને તે પરિણામો દ્વારા જ ઘટ, પટ આદિનું દર્શન કરે છે. આમ બુદ્ધિ પોતાના વિષયાકાર પરિણામો દ્વારા પુરુષને વિષયોનું દર્શન કરાવે છે. તેથી પુરુષને અર્થાત્ ચિત્તિશક્તિને દર્શિતવિષયા કહી છે.

જેમ બુદ્ધિવૃત્તિનું પુરુષમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ પુરુષનું પણ બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. અહીં ‘પ્રતિબિંબ’નો અર્થ તકાદાર પરિણામ સમજવાનો છે. જેમ બાહ્ય વિષયોનું દર્શન પુરુષને બુદ્ધિવૃત્તિ દ્વારા થાય છે તેમ પુરુષને પોતાનું દર્શન પણ બુદ્ધિવૃત્તિ દ્વારા જ માનવું જોઈએ કમ કે બુદ્ધિવૃત્તિ વિના પુરુષ સાક્ષાત્ પોતાનું દર્શન કરે છે એમ માનવામાં કર્મકર્તૃવિરોધદોષ રહેલો છે. એક જ ક્રિયામાં કર્તા અને કર્મ એક ન હોઈ શકે. ગમે તેટલો કુશળ નટ પણ પોતે પોતાના ઉપર (પોતાના ખભા ઉપર) ન ચડી શકે. આમ જ્યારે બુદ્ધિ પુરુષાકારે પરિણમે છે ત્યારે પુરુષ ન તો બુદ્ધિમાં સંક્રમણ કરે છે અર્થાત્ પ્રવેશે છે કે ન તો તેનો કોઈ સ્વભાવ યા અંશ પણ બુદ્ધિમાં સંક્રાન્ત થાય છે. આ અર્થમાં ચિત્તિશક્તિને અપ્રતિસંક્રમા કહી છે.

મુક્તિમાં જ્યારે પ્રકૃતિ સાથે, અર્થાત્ જ પ્રકૃતિના પરિણામ બુદ્ધિ સાથે પુરુષનો કોઈ સંબંધ જ નથી, એટલે કે મુક્તિમાં બુદ્ધિનું જ અસ્તિત્વ ન હોવાથી કોઈ બુદ્ધિવૃત્તિ પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી ત્યારે પુરુષ કશાનું દર્શન કરતો નથી, પરંતુ તે દર્શનશક્તિ તો ધરાવે જ છે, દ્રષ્ટા મટી જતો નથી. મુક્તિમાં બુદ્ધિ જ ન હોવાથી

પુરુષનું બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ પડવાની (અર્થાત્ બુદ્ધિના પુરુષાકારે પરિણમવાની) કોઈ જ સંભાવના નથી. એટલે અપ્રતિસંક્રમા અને દર્શિતવિષયા આ બન્ને વિશેષણો પ્રકૃતિસંયુક્ત ચિત્તિશક્તિમાં (પુરુષમાં) જ ઘટે છે. મુક્તિમાં તો કેવળ દર્શન શક્તિવાળી ચિત્તિશક્તિ હોય છે, મુક્તિમાં પુરુષ દ્રષ્ટામાત્ર હોય છે. તેને દર્શનશક્તિ હોય છે પણ દર્શનની વિષય બુદ્ધિવૃત્તિનું અસ્તિત્વ જ ન હોવાથી તે કશાનું દર્શન કરતો નથી.]

તેથી મુક્તાત્મા ચિત્તિશક્તિયુક્ત જ હોય છે. મુક્તાત્મા સુખાદિસ્વભાવ નથી કેમ કે સુખાદિ તો પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને પ્રકૃતિ તો સંસારનો નાશ થવાથી મુક્તાત્માની બાબતમાં નાશ પામી ગઈ છે.

259. અન્ન વયં ભૂમઃ । યત્તાવદુક્તમ્—‘સંસાર્યાત્મા અજ્ઞાનતમશ્છન્નતયા’ इत्यादि, तदसुन्दरम्; यतः किमज्ञानमेव तमः, उताज्ञानं च तमश्चेति । प्रथमपक्षे मुक्तात्मापि प्रकृतिस्थमपि सुखादिफलं किं नात्मस्थं मन्येत, ज्ञानस्य बुद्धिधर्मत्वाद्बुद्धेश्च प्रकृत्या सममुपरतत्वात्, मुक्तात्मनोऽपि ज्ञानाभावेनाज्ञानतमश्छन्नत्वाविशेषात् । द्वितीयपक्षे तु किमिदमज्ञानानदन्यत्तमो नाम । रागादिकमिति चेत्; तन्न; तस्यात्मनोऽत्यन्तार्थान्तरभूतप्रकृतिधर्मतया-त्माच्छादकत्वानुपपत्तेः । आच्छादकत्वे वा मुक्तात्मनोऽप्याच्छादनं स्यात् अविशेषात् ।

259. જૈન સાંખ્યખંડન— અહીં અમે સાંખ્યોને નીચે મુજબ કહીએ છીએ. તમે 'સંસારી આત્માને અજ્ઞાનાન્ધકારથી આચ્છાદિત કહેલ છે, તે સારું લાગતું નથી, કેમ કે અમે પૂછીએ છીએ કે અજ્ઞાનનું નામ જ અન્ધકાર છે કે અજ્ઞાન અને અન્ધકાર બે જુદી વસ્તુઓ છે? જો અજ્ઞાનનું નામ જ અન્ધકાર હોય અને અજ્ઞાની પુરુષ પ્રકૃતિના સુખને પોતાનું સુખ માનતો હોય તો મુક્ત પુરુષ પણ અજ્ઞાની હોઈ પ્રકૃતિના સુખને પોતાનું સુખ કેમ માનતો નથી? તમારા મતે મુક્ત પુરુષ અજ્ઞાની જ છે કેમ કે જ્ઞાનને તમે બુદ્ધિનો ધર્મ માનો છો અને બુદ્ધિ તો પ્રકૃતિની સાથે મુક્તાત્માની બાબતમાં નષ્ટ થઈ ચૂકી છે, આમ મુક્ત પુરુષમાં પણ જ્ઞાનનો અભાવ હોઈ અજ્ઞાનાન્ધકારથી તે પણ આચ્છાદિત છે જ. [તાત્પર્ય એ કે મુક્ત પુરુષ પણ બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જવાથી અજ્ઞાની જ છે, તેથી અજ્ઞાનાન્ધકારથી વ્યાપ્ત હોવાના કારણે તે પણ પ્રકૃતિના સુખને પોતાનું સુખ કેમ નથી માનતો અને આપણી જેમ સંસારી કેમ નથી બની જતો?, કેમ કે જો આપણામાં હજુ સુધી વિવેકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું ન હોવાના કારણે અજ્ઞાન છે તો મુક્ત પુરુષમાં વિવેકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈને પણ નષ્ટ થઈ જવાના કારણે અજ્ઞાન છે. જ્ઞાનનું

ઉત્પન્ન ન થવું અને ઉત્પન્ન થઈને નષ્ટ થઈ જવું લગભગ એક જ વાત છે.] જો બીજો પક્ષ અર્થાત્ અજ્ઞાનથી અન્યકાર ભિન્ન વસ્તુ છે એવું તમારા વડે સ્વીકારવામાં આવે તો તમારે દર્શાવવું પડે કે તે અજ્ઞાનથી ભિન્ન અન્યકારરૂપ કઈ વસ્તુ છે જેનાથી આચ્છાદિત થઈને આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે? રાગ આદિ તો અન્યકાર બનીને આત્માનું આવરણ ન બની શકે કેમકે રાગ આદિ પણ આત્માના ધર્મ નથી પણ આત્માથી અત્યન્ત ભિન્ન એવી પ્રકૃતિના જ ધર્મ છે. તેથી રાગાદિ આત્માના આચ્છાદક ન બની શકે. જો આત્માથી અત્યન્ત ભિન્ન પ્રકૃતિના ધર્મ હોવા છતાં પણ રાગ આદિ આત્માના આવરક બનતા હોય તો મુક્તાત્માના સ્વરૂપને પણ તેઓ ઢાંકી દે, જેવી રીતે પ્રકૃતિ આપણા સંસારીઓના આત્માથી ભિન્ન હોવા છતાં તેના રાગ આદિ ધર્મો આપણા આત્મા ઉપર પ્રભાવ જમાવી શકે છે તેવી જ રીતે મુક્તાત્મા ઉપર પણ તે ધર્મોએ પોતાનો પ્રભાવ દેખાડવો જ જોઈએ.

260. કિંચ સંસાર્યાત્મનોઽકર્તુરપિ ભોક્ત્વેઽહ્નીક્રિયમાણે કૃતનાશા-
કૃતાગમાદયો દોષાઃ પ્રસજ્યન્તે ।

260. વળી, સંસારી આત્માને કર્તા ન માનીને પણ ભોક્તા માનવામાં કૃતનાશ અને અકૃતાગમ નામના બે મોટા દોષો આવે. જે પ્રકૃતિ કામ કરે છે તેને તેનું ફળ મળતું નથી (કૃતનાશ) અને જે કંઈ જ કરતો નથી તે પુરુષ પ્રકૃતિએ જે કામ કર્યું તેનું ફળ ભોગવે છે (અકૃતાગમ). આ તો 'કરે કોઈ અને ભોગવે કોઈ' વાળી વાત થઈ.

261. કિંચ, પ્રકૃતિપુરુષયોઃ સંયોગઃ કેન કૃતઃ કિં પ્રકૃત્યોતાત્મના
વા । ન તાવત્પ્રકૃત્યા, તસ્યાઃ સર્વગતત્વાન્મુક્તાત્મનોઽપિ તત્સંયોગપ્રસઙ્ગઃ ।
અથાત્મના, તર્હિ સ આત્મા શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપઃ સન્ કિમર્થ પ્રકૃતિમાદત્તે ।
તત્ર કોઽપિ હેતુરસ્તિ ન વેતિ વક્તવ્યમ્ । અસ્તિ ચેત્, તર્હિ સ હેતુઃ પ્રકૃતિર્વા
સ્યાત્ આત્મા વા । અન્યસ્ય કસ્યાપ્યનભ્યુપગમાત્ । આદ્યપક્ષે યથા સા
પ્રકૃતિસ્તસ્થાત્મનઃ પ્રકૃતિસંયોગે હેતુઃ સ્યાત્ તથા મુક્તાત્મનઃ કિં ન સ્યાત્ ।
પ્રકૃતિસંયોગાત્પૂર્વ શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપત્વેનોભયોરપ્યવિશેષાત્ નિયામકાભા-
વાચ્ચ । દ્વિતીયપક્ષે સ આત્મા પ્રકૃત્યાત્મનોઃ સંયોગે હેતુત્વં પ્રતિપદ્યમાનઃ કિં
સ્વયં પ્રકૃતિસહકૃતઃ સન્ હેતુર્ભવતિ તદ્વિયુક્તો વા । આદ્યે તસ્યાપિ
પ્રકૃતિસંયોગઃ કથમિત્યનવસ્થા । દ્વિતીયે પુનઃ સ પ્રકૃતિરહિત આત્મા
શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપઃ સન્ કિમર્થ પ્રકૃત્યાત્મનોઃ સંયોગે હેતુત્વં પ્રતિપદ્યતે । તત્ર
કોઽપિ હેતુર્વિલોક્ય ઇતિ તદેવાવર્તત ઇત્યનવસ્થા । ઇતિ સહેતુકઃ પ્રકૃત્યા-

ત્વસંયોગો નિરસ્તઃ । અથ નિર્હેતુકઃ તર્હિ મુક્તાત્મનોઽપિ પ્રકૃતિસંયોગપ્રસન્નઃ ।

261. વળી, તમે જ બતાવો કે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંયોગ કોણે કર્યો ? શું પ્રકૃતિએ કર્યો કે પુરુષે ? શું પ્રકૃતિ પુરુષ પર ખુશ થઈ ગઈ કે પુરુષ પ્રકૃતિ ઉપર મોહિત થઈ ગયો ? જો પ્રકૃતિએ પોતે જ સંયોગ કર્યો હોય તો પ્રકૃતિ સર્વવ્યાપી હોઈ મુક્ત પુરુષો સાથે પણ તે સંયોગ કરે અર્થાત્ મુક્ત પુરુષો સાથે પ્રકૃતિના સંયોગની આપત્તિ આવે. જો આત્માએ જ પ્રકૃતિ ઉપર મોહિત થઈને પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ કર્યો હોય તા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા પ્રકૃતિ ઉપર શા કારણે મોહિત થયો અને કયા પ્રયોજનથી તેણે પ્રકૃતિ સાથે પોતાનો સંબંધ બાંધ્યો ? આત્માના પ્રકૃતિ સાથેના આ સંયોગનું કોઈ કારણ છે કે નહિ ? જો કોઈ કારણ હોય તો તે કારણ કાં તો પ્રકૃતિ હોય કાં તો પુરુષ, તે બેથી ભિન્ન કોઈ ત્રીજી વસ્તુ તો છે જ નહિ જે તેમના સંયોગનું કારણ બની શકે. જો પ્રકૃતિ જ કારણ હોય તો જેવી રીતે પ્રકૃતિ સંસારી આત્માના પ્રકૃતિ સાથેના સંયોગનું કારણ બને છે તેવી રીતે પ્રકૃતિ મુક્ત આત્માના પ્રકૃતિ સાથેના સંયોગનું કારણ કેમ નથી બનતી ? અર્થાત્ જેવી રીતે પ્રકૃતિ સંસારી આત્માને પોતાની સાથે સંયુક્ત કરે છે તેવી રીતે મુક્ત આત્માને પોતાની સાથે સંયુક્ત કેમ નથી કરતી ? પ્રકૃતિસંયોગ પહેલાં તો સંસારી અને મુક્ત બન્ને આત્માઓ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ જ છે, તેમનામાં કોઈ એવી વિશેષતા નથી કે જેથી તે નિયામક તરીકે કાર્ય કરે અને પ્રકૃતિને સંસારી આત્મા સાથે સંયુક્ત થવા પ્રેરે અને મુક્ત આત્મા સાથે સંયુક્ત થતા રોકે. જો આત્મા (પુરુષ) પ્રકૃતિ-પુરુષના સંયોગમાં કારણ હોય તો તે આત્મા જ્યારે પ્રકૃતિપુરુષસંયોગમાં કારણ બને છે ત્યારે શું તે એકલો જ, પ્રકૃતિ વિના, કારણ બને છે કે પ્રકૃતિસહિત કારણ બને છે ? જો આત્મા પ્રકૃતિ સહિત પ્રકૃતિપુરુષસંયોગમાં કારણ બનતો હોય તો ‘આ પ્રકૃતિસહિતપણું અર્થાત્ પ્રકૃતિસંયોગનું કારણ શું છે — પ્રકૃતિ છે કે આત્મા છે ?’ આ જ પ્રશ્ન વારંવાર ઊભો થતો જ રહેવાનો, તેનો અન્ત જ નહિ આવવાનો, પરિણામે અનવસ્થાદૃષ્ટ થશે. જો પુરુષ એકલો જ પ્રકૃતિપુરુષસંયોગમાં કારણ બનતો હોય તો તેનો તે જ પ્રશ્ન વારંવાર ઊભો થતો જ રહેશે કે — ‘પ્રકૃતિ સહિત શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ પુરુષ શાથી પ્રકૃતિપુરુષસંયોગમાં કારણ બને છે ? તેમાં કોઈ હેતુ છે કે નહિ ?’ આ પ્રમાણે આ પ્રશ્ન ચાલુ જ રહેશે, અટકશે નહિ, પરિણામે અનવસ્થાદોષ આવી પડશે. આમ પ્રકૃતિપુરુષસંયોગ સહેતુક તો સિદ્ધ થતો નથી કિમ કે ઉપર દર્શાવ્યું તેમ પ્રકૃતિપુરુષસંયોગનું કારણ ન તો પ્રકૃતિ ઘટે છે કે ન તો પુરુષ ઘટે છે અને પ્રકૃતિ અને પુરુષ સિવાય કોઈ ત્રીજી વસ્તુ તો છે નહિ.] જો પ્રકૃતિપુરુષસંયોગને નિર્હેતુક માનવામાં આવે તો મુક્ત આત્માને પણ પ્રકૃતિસંયોગ હોવાની આપત્તિ આવે.

262. किंच, अयमात्मा प्रकृतिमुपाददानः पूर्वावस्थां जह्यात्, न वा।
आद्ये अनित्यत्वापत्तिः । द्वितीये तदुपादानमेव दुर्घटम् । न हि बाल्यावस्था-
मत्यजन् देवदत्तस्तरुणत्वं प्रतिपद्यते । तत्र कथमपि सांख्यमते प्रकृति-
संयोगो घटते ततश्च संयोगाभावाद्वियोगोऽपि दुर्घट एव, संयोगपूर्वकत्वाद्वि-
योगस्य ।

262. વળી, આ આત્મા (પુરુષ) જે સમયે પ્રકૃતિને ગ્રહણ કરે છે તે સમયે તે પોતાની એકલાપણાની પૂર્વાવસ્થાને છોડી દે છે કે નહિ? જે તે પોતાની એકલાપણાની પૂર્વાવસ્થાને છોડી દે છે એ પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો આત્મામાં પરિવર્તન થવાથી તે અનિત્ય બની જશે. જે તે પોતાની એકલાપણાની પૂર્વાવસ્થાને નથી છોડતો એ બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો તેનું પ્રકૃતિને ગ્રહણ કરવું અર્થાત્ એકલામાંથી બેકલા થવું ઘટશે નહિ. જે દેવદત્તે બાળપણ છોડ્યું નથી તે યુવાન કેવી રીતે બની શકે? યુવાનીનું આગમન બાળપણના ગયા વિના શક્ય જ નથી. જ્યાં સુધી પુરુષ પોતાનું કુંવારાપણું એકલાપણું છોડશે નહિ ત્યાં સુધી તે પ્રકૃતિ સખીનો સંગી બની શકશે નહિ. આમ સાંખ્યમતમાં પ્રકૃતિપુરુષસંયોગ કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ થતો નથી. જ્યારે પ્રકૃતિપુરુષસંયોગ જ નથી ત્યારે પ્રકૃતિપુરુષવિયોગરૂપ મોક્ષનો સંભવ જ ક્યાંથી હોય? પ્રકૃતિપુરુષવિયોગરૂપ મોક્ષ ઘટે જ નહિ, કેમ કે વિયોગ હમેશા સંયોગપૂર્વક જ થાય છે.

263. किंच, यदुक्तं 'विवेकख्यातेः' इत्यादिः, तदविचास्तिरमणीयम्।
तत्र केयं ख्यातिर्नाम प्रकृतिपुरुषयोः स्वेन स्वेन रूपेणावस्थितयोर्भेदेन
प्रतिभासनमिति चेत्; सा कस्य—प्रकृतेः पुरुषस्य वा । न प्रकृतेः तस्या
असंवेद्यपर्वणि स्थितत्वादचेतनत्वादनभ्युपगमाच्च । नाप्यात्मनः, तस्याप्य-
संवेद्यपर्वणि स्थितत्वात् ।

263. ઉપરાંત, [પ્રકૃતિપુરુષવિયોગના અર્થાત્ મોક્ષના કારણ તરીકે] તમે સાંખ્યોએ વિવેકજ્ઞાનની (ભેદજ્ઞાનની) જે વાત કરી છે તે અવિચારિતરમણીય છે. તમે જ કહો કે આ વિવેકખ્યાતિ યા વિવેકજ્ઞાનનો અર્થ શો છે? પોતપોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત પ્રકૃતિ અને પુરુષને ભિન્ન જાણવાં એ જ જે વિવેકજ્ઞાન હોય તો એવું વિવેકજ્ઞાન કોને થાય છે? પ્રકૃતિને કે પુરુષને? પ્રકૃતિને તો આવું વિવેકજ્ઞાન થઈ શકે નહિ કેમ કે તે અસંવેદ્યપર્વમાં — જ્યાં કોઈ પણ પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં — સ્થિત છે અર્થાત્ જ્ઞાનશૂન્ય છે, અચેતન છે, જડ છે અને તમે પણ પ્રકૃતિને વિવેકજ્ઞાન થાય છે એમ

માનતા નથી. તેવી જ રીતે આત્માને પણ વિવેકજ્ઞાન નથી થઈ શકતું કેમ કે તે પોતે પણ અસંવેદ્યપર્યમાં સ્થિત હોવાથી અજ્ઞાની છે, જ્ઞાનશૂન્ય છે. [સાંખ્યમતે જ્ઞાન પુરુષનો ધર્મ છે જ નહિ.]

264. તથા યદપિ 'વિજ્ઞાતવિરૂપાહમ્' इत्याद्युक्तम्, तदप्यसमीक्षिता-
भिधानम्, प्रकृतेर्जडतयेत्थं विज्ञानानुपपत्तेः । किंच, विज्ञातापि प्रकृतिः
संसारदशावन्मोक्षेऽप्यात्मनो भोगाय स्वभावतो वायुवत्प्रवर्ततां तत्स्व-
भावस्य नित्यतया तदापि सत्त्वात् । न हि प्रवृत्तिस्वभावो वायुर्विरूपतया
येन ज्ञातस्तं प्रति तत्स्वभावादुपरमत इति कुतो मोक्षः स्यात् । तदा तदसत्त्वे
वा प्रकृतेर्नित्यैकरूपताहानिः, पूर्वस्वभावत्यागेनोत्तरસ્વभावोपादानस्य
नित्यैकरूपतायां विरोधात्, परिणामिनि नित्य एव तदવિરોધાત્ । પ્રકૃતેશ્ચ
પરિણામિનિત્યત્વાભ્યુપગમે આત્મનોઽપિ તદ્ભૂતકર્તવ્યં તસ્યાપિ પ્રાક્તન-
સુખોપભોક્તસ્વભાવપરિહારેણ મોક્ષે તદભોક્તસ્વભાવસ્વીકારાત્, અમુક્તાદિ-
સ્વભાવત્યાગેન મુક્ત્વાદિસ્વભાવોપાદાનાચ્ચ । સિદ્ધે ચાસ્ય પરિણામિ-
નિત્યત્વે સુખાદિપરિણામૈરપિ પરિણામિત્વમસ્યાભ્યુપગન્તવ્યમ્ અન્યથા
મોક્ષાભાવપ્રસન્ન । તતશ્ચ ન કથમપિ સાંખ્યપરિકલ્પિતો મોક્ષો ઘટત इति
यथोक्तस्वरूप एवानन्तसुखादिस्वरूपोऽभ्युपगन्तव्यः ।

264. 'પુરુષે મને કુરૂપા જાણી લીધી છે એટલે મારા દ્વારા લાવેલાં કર્મફળોને તે ભોગવશે નહિ' એમ સમજીને પ્રકૃતિ પોતે જ પુરુષનો સંગ છોડી દે છે અને પુરુષ મુક્ત થાય છે— આ જે તમે કહ્યું છે તે પણ બુદ્ધિહીન છે, કેમ કે જ્યારે પ્રકૃતિ અચેતન છે, જડ છે, ત્યારે તે આટલી સમજદાર કેવી રીતે હોઈ શકે?, આટલું ડહાપણભર્યું જ્ઞાન કોઈ પણ જડ યા અચેતન પદાર્થમાં ક્યારેય સંભવે નહિ. માની લો કે પુરુષે પ્રકૃતિને કુરૂપા જાણી લીધી છે તો પણ અચેતન પ્રકૃતિએ તો સંસારદશાની જેમ જ મોક્ષાવસ્થામાં પણ સ્વભાવથી જ પુરુષ પાસે ભોગ માટે પહોંચી જ જવું જોઈએ, જેમ વાયુ સ્વભાવથી સર્વત્ર પહોંચી જાય છે. પ્રકૃતિનો 'પુરુષ પાસે ભોગ માટે જવા' રૂપ સ્વભાવ તો નિત્ય હોવાથી સદા હોય છે, તેથી અચક્યા વિના મોક્ષમાં પણ પુરુષ પાછળ પડીને ભોગની સૃષ્ટિ તેણે કરવી જોઈએ. માની લો કે કોઈ માણસને વાયુ ગમતો નથી, તો શું સ્વભાવતઃ વાતો વાયુ તે માણસને સ્પર્શ્યા વિના તેનાથી દૂર વહેશે? તેવી જ રીતે જ્યારે મુક્ત આત્માઓની પાસે ભોગ માટે પ્રકૃતિ પોતાના સ્વભાવથી પહોંચી જાય તો મોક્ષ ક્યાંથી રહે? તે તો ભોગભૂમિ જ બની જાય. જો તે વખતે પુરુષ પાસે ભોગ માટે

જવાનો પ્રકૃતિનો સ્વભાવ નષ્ટ થઈ જતો હોય તો પ્રકૃતિ એકરૂપ નિત્ય નહિ રહી શકે, કેમ કે જે પદાર્થમાં પૂર્વસ્વભાવનો ત્યાગ તથા નવા ઉત્તર સ્વભાવનો ઉત્પાદ થાય તે એકરૂપ નિત્ય ન રહી શકે. પરિણામી નિત્ય પદાર્થમાં જ પૂર્વસ્વભાવના ત્યાગ અને ઉત્તરસ્વભાવના પ્રહણની વાત ઘટે છે. જો પ્રકૃતિ પરિણામી (પરિવર્તનશીલ) હોવા સાથે નિત્ય પણ હોય તો આત્માને પણ કૂટસ્થનિત્ય ન માનતાં પરિણામી નિત્ય જ માનવો જોઈએ, કેમ કે આત્મા પણ મોક્ષાવસ્થામાં પોતાના પૂર્વ ભોગી સ્વભાવને છોડીને હવે એક નવા જ યોગી સ્વભાવને અર્થાત્ અભોગી સ્વભાવને ધારણ કરે છે, સંસારીસ્વભાવને છોડી મુક્તસ્વભાવને ધારણ કરે છે. આ રીતે જ્યારે આત્મા કૂટસ્થનિત્યના બદલે પરિણામી નિત્ય સિદ્ધ થઈ ગયો ત્યારે તેમાં જ્ઞાન, સુખ આદિ પરિણામો પણ માની લેવા જોઈએ. જો આત્માનું અનન્તજ્ઞાન, અનન્તસુખ આદિ રૂપે પરિણમન ન થાય તો આત્માને મોક્ષ પણ ન થઈ શકે. આમ સાંખ્ય ચિન્તકોએ માનેલું મોક્ષનું સ્વરૂપ કોઈ પણ રીતે ઘટતું નથી, સિદ્ધ થતું નથી. તેથી અમે જૈનોએ માનેલો અનન્તજ્ઞાન, અનન્તસુખ આદિ સ્વરૂપવાળો મોક્ષ યુક્તિસંગત છે અને માનવા યોગ્ય છે.

265. અથ સૌગતા: સંગિરન્તે । નનુ જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહવ્યતિરેકેણ કસ્યા-
પ્યાત્મનોઽભાવાત્કસ્ય મુક્તૌ જ્ઞાનાદિસ્વભાવતા પ્રસાધ્યતે । મુક્તિશ્ચાત્મદર્શિનો
દૂરોત્સારિતા—યો હિ પશ્યત્યાત્માનં સ્થિરારિરૂપં તસ્યાત્મનિ સ્થૈર્યગુણદર્શન-
નિમિત્તસ્ત્રેહોઽવશ્યંભાવી, આત્મસ્ત્રેહાચ્ચાત્મસુખેષુ પરિતૃષ્યન્ સુખેષુ
તત્સાધનેષુ ચ દોષાંસ્તિરસ્કૃત્ય ગુણાનારોપયતિ, ગુણદર્શી ચ પરિતૃષ્યન્મમેતિ
સુખસાધનાન્યુપાદત્તે । તતો યાવદાત્મદર્શનં તાવત્સંસાર એવ । તદુક્તમ્—

“ય: પશ્યત્યાત્માનં તત્રાસ્યાહમિતિ શાશ્વત: સ્નેહ: ।

સ્ત્રેહાત્સુખેષુ તૃષ્યતિ તૃષ્ણા દોષાંસ્તિરસ્કુરુતે ॥૧॥

ગુણદર્શી પરિતૃષ્યન્મમેતિ સુખસાધનાન્યુપાદત્તે ।

તેનાત્માધિનિવિશો યાવત્તાવત્સ સંસાર: ॥૨॥

આત્મનિ સતિ પરસંજ્ઞા સ્વપરવિભાગાત્પરિગ્રહદ્વેષૌ ।

અનયો: સંપ્રતિબદ્ધા: સર્વે દોષા: સમાયાન્તિ ॥૩॥”

[પ્ર૦ વા૦ ૧૨૧૧-૨૨૧]

તતો મુક્તિમિચ્છતા પુત્રકલત્રાદિકં સ્વરૂપં ચાનાત્મકમનિત્યમશુચિ
દુઃખમિતિ શ્રુતમય્યા ચિન્તામય્યા ચ ભાવનયા ભાવયિતવ્યમ્ એવં ભાવયત-
સ્તત્રાભિષ્વઙ્ગાભાવાદઘ્યાસવિશેષાદ્વૈરાગ્યમુપજાયતે, તતઃ સાસ્ત્રવચિત્તસંતા-
નલક્ષણસંસારવિનિવૃત્તિરૂપા મુક્તિરૂપપદ્યતે ।

265. બૌદ્ધો કહે છે— જ્યારે શક્ષિક જ્ઞાનશક્તિની ધારા સિવાય કોઈ સ્થાયી આત્મા જેવી વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ નથી ત્યારે તમે જૈનો મુક્તિમાં કોને જ્ઞાનાદિ સ્વભાવવાળો સિદ્ધ કરવા માગો છો ? જો કોઈ જ્ઞાન આદિ સ્વભાવમાં રહેનાર અન્વયી સ્થિર આત્મા હોત તો તે જ મોક્ષમાં અનન્તજ્ઞાન આદિ સ્વભાવને ધારણ કરી લેત. પરંતુ જ્ઞાનધારાને છોડી આત્મા નામનો કોઈ સ્થિર પદાર્થ જ નથી. સાચી વાત તો એ છે કે આત્મદર્શીની અર્થાત્ આત્માનું અસ્તિત્વ માનનારની મુક્તિ થવી સંભવતી જ નથી. જે આત્માને નિત્ય અર્થાત્ સદા રહેનાર સ્થિર દેખે છે તેને આત્મામાં નિત્યત્વ (સ્થૈર્ય) આદિ ગુણો જોવાના કારણે રાગ અવશ્ય થવાનો જ. જ્યારે આત્મામાં રાગ થશે ત્યારે તે આત્માનાં સુખોની તીવ્ર ઈચ્છા કરતો આત્માના સુખો માટે પ્રયત્નો કરશે અને સુખનાં સાધનો ભેગાં કરશે. તે સુખોમાં અને સુખનાં સાધનો ભેગાં કરવામાં થતાં હિંસા આદિ દોષોની તરફ આંખો બંધ કરી તેમનામાં ગુણોનો આરોપ કરી ગુણો જ ગુણો દેખશે અને તેમનામાં ગુણો જ દેખતો તે તેમને જ ઈચ્છ્યા કરશે, તેમને ઈચ્છતો તે મમત્વપૂર્વક ‘આ મારાં છે’ એવી બુદ્ધિથી સુખનાં સાધનભૂત સ્ત્રી, ધનધાન્યનો સંગ્રહ કરશે અને કરોળિયાની જાળમાં માંખી ફસાય તેમ તે સંસારજાળમાં ફસાતો જ જશે. તાત્પર્ય એ કે સંસારનું મૂળ આત્મદર્શન જ છે. સૌ પદાર્થોને આત્મા ખાતર જ ભેગા કરે છે, જો આત્મા તરફથી દૃષ્ટિ હઠી જાય તો કોઈ કોના ખાતર આ સંસારચક્રમાં પડે ?, પછી તો ‘નહિ રહે વાંસ અને નહિ રહે વાંસળી’ વાળી વાત થશે. કહ્યું પણ છે કે— “જે નિત્ય આત્માને દેખે છે તેને આત્મામાં ‘હું’ એવો શાશ્વત રાગ થાય છે, આત્મામાં રાગ થવાથી તેને આત્માના સુખની તીવ્ર ઈચ્છા જાગે છે, જેના તરફ રાગ થાય તેને સુખી કરવાની ઈચ્છા જાગે જ, આત્માના સુખની તીવ્ર ઈચ્છા અર્થાત્ તૃષ્ણા તેને સુખોમાં અને સુખનાં સાધનો ભેગાં કરવામાં થતા હિંસા આદિ દોષોની ઉપેક્ષા કરી તેમનામાં ગુણોને જ જોતો કરે છે. સુખોમાં અને સુખસાધનોમાં ગુણોને દેખતો તે તેમની જ તૃષ્ણા કરે છે અને મમત્વપૂર્વક ‘આ મારાં છે’ એવી બુદ્ધિથી (સ્ત્રી, ધન આદિ) સુખનાં સાધનોનો સંગ્રહ કરે છે. તાત્પર્ય એ કે જ્યાં સુધી ‘આત્મા છે’ એવો દુરાગ્રહ ચિત્તમાં રહે છે ત્યાં સુધી સંસાર રહે છે, સંસારનું મૂળ જ આત્માભિનિવેશ છે. જ્યારે આપણે કોઈ એકને ‘પોતાનો આત્મા’ માની લઈએ છીએ ત્યારે એ સ્વાભાવિક જ છે કે તેના

સિવાય બાકીના બધા પદાર્થ 'પરાયા' મનાય. અને આ સ્વ અને પરનો ભેદ યા વિભાગ ઊભો થતાં જ સ્વનો અર્થાત્ પોતાનાનો પરિગ્રહ(રાગ) અને પરનો દ્વેષ જન્મે છે. આ રાગ અને દ્વેષના હોતાં જ ક્રોધ, માન, કામ, લોભ આદિ અનેક દોષો પણ તે બેની પાછળ પાછળ આવે જ છે કેમ કે તે બધા દોષો તે બેનો જ વસ્તાર છે અને વિસ્તાર છે." [પ્રમાણવાર્તિક, ૧. ૨૧૯-૨૨૧]. તેથી મુક્તિ ઈચ્છતી વ્યક્તિએ પુત્ર, પત્ની આદિને અને પોતાના ખુદના સ્વરૂપને અનાત્મક (આત્મશૂન્ય), અનિત્ય, અશુચિ તથા દુઃખરૂપ ચિંતવવા જોઈએ, અને શ્રુતમયી (શાસ્ત્રાભ્યાસપૂર્વિકા) ભાવના અને ચિન્તામયી (ચિન્તન-મનનપૂર્વિકા) ભાવના વડે તે વિચારોને દબ કરવા જોઈએ. આવી ભાવના ભાવવાથી સ્ત્રી પુત્રાદિમાંથી તથા પોતાના આત્મામાંથી મમત્વ દૂર થઈ જતાં, તેમજ વિશેષ અભ્યાસ દબ થતાં તેમના પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થશે. આ વૈરાગ્યથી અવિદ્યા અને તૃષ્ણારૂપ આસ્રવયુક્ત ચિત્તસંતતિ જ જેનું સ્વરૂપ છે તે સંસારનો નાશ થઈ જશે. સાસ્રવ અર્થાત્ અવિદ્યા-તૃષ્ણાયુક્ત ચિત્તસન્તાતિનો નાશ જ મુક્તિ છે, નિર્વાણ છે.

266. અથ તદ્ભાવનાભાવેઽપિ કાયક્લેશલક્ષણાત્તપસઃ સકલકર્મ-પ્રક્ષયાન્મોક્ષો ભવિષ્યતીતિ ચેત્; ન; કાયક્લેશસ્ય કર્મફલતયા નારકાદિ-કાયસંતાપવત્ તપસ્ત્વાયોગાત્ । વિચિત્રશક્તિકં ચ કર્મ, વિચિત્રફલદાના-વ્યથાનુપપત્તેઃ । તત્ચ કથં કાયસંતાપમાત્રાત્ ક્ષીયતે, અતિપ્રસન્નાત્ ।

266. શંકા— આ પ્રકારની અનિત્યભાવના, દુઃખભાવના આદિ ભાવનાઓ ભાવ્યા વિના પણ જ્યારે કાયક્લેશરૂપ તપ દ્વારા સમસ્ત કર્મોનો નાશ કરીને પણ જીવ મુક્તિ પામી શકે છે ત્યારે તમે ભાવનાઓ ઉપર જ ભાર કેમ આપો છો ?

બૌદ્ધ ઉત્તર—જેવી રીતે નરકનાં દુઃખો પૂર્વકૃત કર્મોનાં ફળો છે તેવી રીતે કાયક્લેશ પણ પૂર્વકૃત કર્મોનું જ ફળ છે, તેને તપ ન કહી શકાય. તપ તો ઈચ્છાઓનો નિરોધ કરીને સ્વયં કરવામાં આવે છે પણ આ કાયક્લેશ તો પૂર્વકૃત કર્મના ફળરૂપે થાય છે, કરવામાં નથી આવતો. કર્મની વિચિત્ર શક્તિઓ છે જેમનાથી કાયક્લેશ આદિ અનેક જાતનાં ચિત્રવિચિત્ર ફળો મળે છે. આવાં વિચિત્ર ફળો દેનારાં વિચિત્ર શક્તિવાળાં કર્મો — બધાં જ — મામૂલી કાયક્લેશરૂપ તપથી કેવી રીતે નાશ પામી શકે ? પામી શકે એમ માનવામાં અતિપ્રસંગદોષ યા અવ્યવસ્થાનો દોષ રહેલો છે.

267. અથ તપઃ કર્મશક્તીનાં સંકરેણ ક્ષયકરણશીલમિતિ કૃત્વા એકરૂપાદપિ તપસશ્ચિત્રશક્તિકસ્ય કર્મણઃ ક્ષયઃ । નન્વેવં સ્વલ્પક્લેશોનો-

પવાસાદિનાપ્યશેષસ્ય કર્મણઃ ક્ષયાપત્તિઃ, શક્તિસાંકર્યાન્યથાનુપપત્તેઃ । ઉક્તં
ચ—

“કર્મક્ષયાદ્ધિ મોક્ષઃ સ ચ તપસસ્તત્ત્વ કાયસંતાપઃ ।

કર્મફલત્વાત્રારકદુઃખમિવ કથં તપસ્તત્ત્યાત્ ॥૧॥

અન્યદપિ ચૈકરૂપં તચ્ચિત્રક્ષયનિમિત્તમિહ ન સ્યાત્ ।

તચ્છક્તિસંકરઃ ક્ષયકારીત્યપિ વચનમાત્રમ્ ॥૨॥”

તસ્માન્નૈરાત્મ્યભાવનાપ્રકર્ષવિશેષાચ્ચિત્તસ્ય નિઃક્લેશાવસ્થા મોક્ષઃ ।

267. શંકા— તપમાં એવી શક્તિ છે કે જેનાથી તે કર્મોની વિચિત્ર શક્તિઓમાં પરિવર્તન લાવી તે શક્તિઓનો સંકર કરી, અર્થાત્ તેમને એકરૂપ બનાવી, બધાં કર્મોનો ક્ષય સ્વાભાવિક રીતે જ કરે છે — આ રીતે એકરૂપ તપથી વિચિત્ર શક્તિવાળાં સઘળાં કર્મોનો ક્ષય ઘટે છે.

બૌદ્ધ ઉત્તર— એમ માનતાં તો મામૂલી ઉપવાસ આદિ કાયકલેશરૂપ તપથી પણ બધાં કર્મોનો ક્ષય માનવાની આપત્તિ આવે, કેમ કે અન્યથા અર્થાત્ જો ન માનો તો શક્તિસાંકર્યની વાત ઘટે નહિ. કહું પણ છે કે— “કર્મોના ક્ષયથી મોક્ષ થાય છે અને કર્મોનો ક્ષય થાય છે તપથી અને તપ છે કાયકલેશ. જેમ નારકી જીવોનું દારુણ દુઃખ પૂર્વકૃત કર્મનું ફળ છે તેમ કાયકલેશ પણ પૂર્વકૃત કર્મનું ફળ છે. તો પછી કાયકલેશને તપ કેવી રીતે ગણી શકાય ? વળી, એકરૂપ તપથી વિચિત્રશક્તિવાળાં કર્મોનો ક્ષય નિતાન્ત અસંભવ છે. તપ કર્મોની વિચિત્ર શક્તિઓનો સંકર કરી તેમને એકરૂપ બનાવી કર્મોનો ક્ષય કરે છે એમ કહેવું એ તો અર્થ વિનાનો બકબકાટ છે.” તેથી ‘આત્મા છે જ નહિ’ એવી નૈરાત્મ્યભાવના જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ કોટિએ પહોંચી જાય છે ત્યારે તેના દ્વારા ચિત્તના અવિદ્યા, તૃષ્ણા આદિ ક્લેશો નાશ પામી જાય છે અને ચિત્ત નિઃક્લેશાવસ્થાને પામે છે. ચિત્તની નિઃક્લેશાવસ્થા જ મોક્ષ છે, નિર્વાણ છે. [જે ચિત્ત ક્લેશયુક્ત અર્થાત્ સાક્ષવ હોય છે ત્યારે સંસાર કહેવાય છે તે જ ચિત્ત ક્લેશમુક્ત અર્થાત્ નિરાક્ષવ હોય છે ત્યારે મોક્ષ કહેવાય છે.]

268. અત્ર પ્રતિવિધીયતે । તત્ર યત્તાવદુક્તં ‘જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહ’ ઇત્યાદિઃ; તદવિચારિતવિલપિતમ્; જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહવ્યતિરિક્તં મુક્તાકણાનુસ્યૂતસૂત્રોપમ-મન્વયિનમાત્માનમન્તરેણ કૃતનાશાકૃતાગમાદિદોષપ્રસક્તેઃ સ્મરણાદ્યનુપ-પત્તેશ્ચ ।

268. જૈન ખંડન કરે છે— તમે જ્ઞાનક્ષણોના પ્રવાહને જ આત્મા કહ્યો છે, તે તો વિચાર્યા વિનાની અગડઅગડ વાત છે. જો મોતીઓમાં પરોવવામાં આવેલા દોરાની જેમ પૂર્વ અને ઉત્તર જ્ઞાનક્ષણોમાં એક અન્વયી આત્મા ન હોય તો કૃતનાશ અને અકૃતાગમ આદિ દોષો ઉદ્ભવે. જે જ્ઞાનક્ષણે કોઈની હત્યા કરી તે તો તે જ ક્ષણે નાશ પામી જશે, તેથી તેને તો પોતે જે કર્યું તેનું કંઈ પણ ફળ મળવાનું નહિ, આ છે કૃતનાશ દોષ. અને અન્ય ઉત્તરવર્તી જે જ્ઞાનક્ષણે હત્યા કરી નથી તેને હત્યાના અપરાધના કારણે ફાંસી મળશે, આ છે અકૃતાગમદોષ. આ રીતે ‘કરે કોઈ અને ભોગવે કોઈ’ એ પ્રમાણે જ થતાં તો જગત અંધેરી નગરી બની જશે. વળી સ્મરણ આદિ પણ ઘટશે નહિ. જેણે પૂર્વે જે જોયું હોય તે જ અત્યારે તેનું સ્મરણ કરે છે, એકે જોયેલાનું સ્મરણ બીજો કરી શકતો નથી, જુએ એક અને સ્મરણ કરે બીજો એવું શક્ય જ નથી. આમ એક અનુસ્યૂત આત્મા માન્યા વિના કેવળ ત્મિત્ર ત્મિત્ર જ્ઞાનક્ષણોના પ્રવાહથી સ્મરણ ઘટે નહિ. તેવી જ રીતે પ્રત્યભિજ્ઞા વગેરે પણ ઘટે નહિ. તેથી ત્મિત્ર ત્મિત્ર જ્ઞાનક્ષણોમાં અનુસ્યૂત એક સૂત્રસ્થાનીય નિત્ય આત્મા માનવો જોઈએ.

269. યત્યુનરુક્તં ‘આત્માનં યઃ પશ્યતિ’ इत्यादि; तत्सूक्तमेव; कित्वज्ञो जनो दुःखानुषक्तं सुखसाधनं पश्यन्नात्मस्त्रेहात्सांसारिकेषु दुःखानुषक्तसुखसाधनेषु प्रवर्ततेऽपथ्यादौ मूर्खानुरवत् । हिताहितविवेचकस्तु तादात्विकसुखसाधनमङ्गनादिकं परित्यज्यात्मस्त्रेहादात्यन्तिकसुखसाधने मुक्तिमार्गे प्रवर्तते, पथ्यादौ चतुरातुरवत् ।

269. વળી, ‘આત્મદર્શીને (આત્મામાં માનનારને) મુક્તિ સંભવતી નથી’ એ તમારા મતનું જે વિવેચન તમે આપ્યું છે તે અમુક હદ સુધી સાચું છે. પરંતુ પૂરી સાચી વાત તો આ છે— અજ્ઞાની મોહી આત્મા દુઃખમિશ્રિત સુખનાં સાધનો જોઈને આત્મા પ્રત્યેના મિથ્યારાગના કારણે તે દુઃખમિશ્રિત સાંસારિક સુખનાં સ્ત્રી, ધન આદિ સાધનોનો સંગ્રહ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. જેમ કોઈ મૂર્ખ રોગી અપથ્યને પથ્ય સમજી ખાઈ જાય છે અને બમણા રોગમાં ફસાઈ જાય છે તેમ આ મૂઢ આત્મા દુઃખને જ સુખ માની સ્ત્રી, ધન આદિમાં મમત્વબુદ્ધિ કરીને રાગ કરે છે અને સંસારજાળમાં ફસાય છે. પરંતુ જે વિવેકી છે, જેને હિત અને અહિતનું યથાર્થ જ્ઞાન છે તે જ્ઞાની જીવ આ મિથ્યા સાંસારિક સુખનાં સાધનો સ્ત્રી, ધન આદિને છોડીને આત્મા પ્રત્યેના ખરા પ્રેમના કારણે અતીન્દ્રિય પરમ સુખના સાધનભૂત મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. જેમ સમજદાર રોગી વૈદ્યે બતાવેલા પથ્યનું સેવન કરીને શીઘ્ર રોગમુક્ત થાય છે તેમ આ જ્ઞાની જીવ આત્માના વિશુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઉપાયોને આચરણમાં મૂકીને પરમ અતીન્દ્રિય

સુખસ્વરૂપને સહજ રીતે પ્રાપ્ત કરે છે.

270. યદપ્યુક્તં 'મુક્તિમિચ્છતા' इत्यादि; तदप्यज्ञानविजृम्भितम्; सर्वथाऽनित्यानात्मकत्वादिभावनाया निर्विषयत्वेन मिथ्यारूपत्वात्सर्वथा नित्यादिभावनावन्मुक्तिहेतुत्वानुपपत्तेः । नहि कालान्तरावस्थाय्येकानुसंधा- तृव्यतिरेकेण भावनाप्युपपद्यते । तथा यो हि निगडादिभिर्बद्धस्तस्यैव तन्मु- क्तिकारणपरिज्ञानानुष्ठानाभिसंधिव्यापारे सति मोक्षः, इत्येकाधिकरणये सत्येव बन्धमोक्षव्यवस्था लोके प्रसिद्धा । इह त्वन्यः क्षणो बद्धोऽन्यस्य च तन्मुक्तिकारणपरिज्ञानमन्यस्य चानुष्ठानाभिसंधेर्व्यापारश्चेति वैयधिकर- ण्यात्सर्वमयुक्तम् ।

270. તમે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે જે અનિત્યત્વ આદિ ભાવનાઓ બતાવી છે તે તો તમારા અજ્ઞાનનો જ વિસ્તાર છે. જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ જ્યારે સર્વથા અનિત્ય નથી અને કોઈ ચેતન સર્વથા આત્મશૂન્ય નથી ત્યારે સર્વથા અનિત્યત્વ અને અનાત્મકત્વ આદિની નિર્વિષયક કાલ્પનિક મિથ્યા ભાવનાઓ મોક્ષમાં કારણ હોય એ ઘટતું નથી. જગતમાં જેમ એકાન્ત નિત્ય કોઈ પદાર્થ નથી તેમ એકાન્ત અનિત્ય પણ કોઈ પદાર્થ નથી. તેથી જેમ એકાન્ત નિત્યત્વની ભાવના નિર્વિષયક, કાલ્પનિક અને મિથ્યા હોવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિમાં કારણ નથી તેમ એકાન્ત અનિત્યત્વની ભાવના પણ નિર્વિષયક, કાલ્પનિક અને મિથ્યા હોવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિમાં કારણ નથી. જ્યાં સુધી અનેક જ્ઞાનક્ષણોમાં રહેનારો અનુસ્યૂત એક ભાવના કરનારો, પૂર્વ અને ઉત્તર જ્ઞાનક્ષણોનું અનુસંધાન કરનારો આત્મા નહિ માનવામાં આવે ત્યાં સુધી તો પુદ્ ભાવનાઓ જ નહિ ઘટે. જે વ્યક્તિ બેડી આદિ બન્ધનોમાં બદ્ધ છે તે વ્યક્તિ જ જ્યારે તે બન્ધનોને કાપવાનું જ્ઞાન મેળવે છે, કાપવાની ઈચ્છા કરે છે અને તદનુકૂલ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેનાં બન્ધનો કપાઈ જતાં તેને મુક્તિ મળે છે. આમ બન્ધનમાં બદ્ધ થવાથી માંડી બન્ધન કાપવાના ઉપાયોનું જ્ઞાન, કાપવાની ઈચ્છા, અનુકૂળ પ્રયત્ન આદિ અને મુક્તિ સુધીની સઘળી પ્રક્રિયા યા વાતો એક જ વ્યક્તિમાં થાય છે અને ત્યારે જ વ્યક્તિની છૂટવાની ભાવના અને છૂટકારો શક્ય બને છે. એક અનુસ્યૂત આત્મા માનીએ તો જ 'જે બદ્ધ હતો તે મુક્ત થયો' આ પ્રકારની બન્ધ-મોક્ષની નિયત વ્યવસ્થા શક્ય બને, ઘટી શકે. જગતમાં પણ બંધાવું અને છૂટવું બન્ને ક્રિયાઓ એક જ અધિકરણમાં થતી દેખાય છે. પરંતુ તમે તો એક અનુસ્યૂત આત્માનું અસ્તિત્વ જ માનતા નથી અને કેવળ ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનક્ષણોની ધારા જ માનો છો, એટલે તમારા મતમાં તો એક જ્ઞાનક્ષણ બદ્ધ થશે, બીજી જ્ઞાન ક્ષણને બંધનમાંથી છૂટવાનાં કારણોનું

(ઉપાયોનું) જ્ઞાન થશે, ત્રીજી જ્ઞાન ક્ષણને તે ઉપાયોના આચરણની ઈચ્છા થશે, અને આચરણ ચોથી જ્ઞાનક્ષણ કરશે, આમ બંધન, મુક્તિકારણજ્ઞાન, ઉપાયોનુષ્ઠાનેચ્છા અને અનુષ્ઠાનવ્યાપાર ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનક્ષણોને થશે - એક જ અધિકરણમાં નહિ પણ જુદા જુદા અધિકરણોમાં થશે, પરિણામે બન્ધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા કોઈ પણ રીતે ઘટશે નહિ. તમારી સઘળી વાત અયોગ્ય, અતાર્કિક છે.

271. किंच, सर्वो बुद्धिमान् बुद्धिपूर्व प्रवर्तमानः किंचिदिदमतो मम स्यादित्यनुसंधानेन प्रवर्तते । इह च कस्तथाविधो मार्गाभ्यासे प्रवर्तमानो मोक्षो मम स्यादित्यनुसंदध्यात् क्षणः, संतानो वा । न तावत्क्षणः तस्यै-
कक्षणस्थायितया निर्विकल्पतया चैतावतो व्यापारान् कर्तुमसमर्थत्वात् ।
नापि संतानः; तस्य संतानिव्यतिरिक्तस्य सौगतैस्नभ्युपगमात् ।

271. વળી, બધા બુદ્ધિમાનો બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે એમ વિચારીને પ્રવૃત્તિ કરે છે કે આ પ્રવૃત્તિ કરવાથી મને આ લાભ થશે. હવે તમે કહો કે બૌદ્ધમતમાં મોક્ષમાર્ગના અભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત થનાર અને 'આ પ્રવૃત્તિ કરવાથી મને મોક્ષલાભ થશે' એવો અભિપ્રાય ધરાવનાર એક અનુસંધાતા વિચારક કોણ છે ? શું આ વિચાર કરનારો જ્ઞાનક્ષણ છે કે સન્તાન ? જ્ઞાનક્ષણ તો ક્ષણિક છે, એક ક્ષણમાત્ર ટકનાર છે, તથા તે નિર્વિકલ્પક છે, તેથી તે આટલો લાંબો વિચાર કરી શકવા સમર્થ નથી. પરસ્પર ભિન્ન જ્ઞાનક્ષણોરૂપ સન્તાનીઓથી પૃથક્ અસ્તિત્વ ધરાવતા સન્તાનને તો બૌદ્ધ માનતા નથી. તેથી અનુસંધાતા વિચારક બૌદ્ધમતમાં ઘટતો જ નથી.

272. किंच, निरन्वयविनश्चरत्वे च संस्कारणां मोक्षार्थः प्रयासो व्यर्थ एव स्यात्, यतो रागाद्युपरमो हि भवन्मते मोक्षः, उपरमश्च विनाशः, स च निर्हेतुकतयाऽयत्नसिद्धः, ततस्तदर्थोऽनुष्ठानादिप्रयासो निष्फल एव ।

272. વળી, તમારા બૌદ્ધમતમાં બધા જ પદાર્થો એકાન્ત ક્ષણિક છે, એટલે રાગ આદિ સંસ્કારો પણ એકાન્ત ક્ષણિક છે. તેથી રાગ આદિ સંસ્કાર બીજી જ ક્ષણે નિરન્વય અર્થાત્ સમૂલ સર્વથા નાશ પામી જાય છે. જ્યારે રાગ આદિ સંસ્કાર ક્ષણિક નિરન્વય-વિનાશી હોવાથી તેમનો નાશ આપોઆપ જ થઈ જાય છે ત્યારે મોક્ષપ્રાપ્તિ પણ સ્વતઃ આપોઆપ જ થઈ જવાની, તો પછી માર્થું મુંડાવવું, કાષાય વસ્ત્રો ધારણ કરવા, બૌદ્ધ દીક્ષા લેવી વગેરે માંસ માટેના પ્રયાસ વર્થ છે. તમે રાગ આદિના ઉપરમને જ મોક્ષ કહો છો અને ઉપરમનો અર્થ નાશ છે અને નાશ તો બૌદ્ધમતમાં નિર્હેતુક છે, તે કારણથી થતો નથી પરંતુ સ્વભાવથી જ આપોઆપ થઈ જાય છે. તેથી રાગ આદિનો

નાશ આપોઆપ અનાયાસ જ થઈ જાય છે, તેને માટે પ્રવ્રજયા લેવી, અનુષ્ઠાન આદિ પ્રયાસો કરવા નિરર્થક જ છે.

273. किंच तेन मोक्षार्थानुष्ठानेन वर्तमानस्य रागादिक्षणस्य नाशः क्रियते, भाविनो वानुत्पादः, तदुत्पादकशक्तेर्वा क्षयः, संतानस्योच्छेदः, अनुत्पादो वा, निराश्रय(स्रव)चित्तसंतत्युत्पादो वा । तत्राद्योऽनुपपन्नः, विनाशस्य निर्हेतुकतया भवन्मते कुतश्चिदुत्पत्तिविरोधात् । द्वितीयोऽप्यत एवासाधीयान्, उत्पादाभावो ह्यनुत्पादः, सोऽभावरूपत्वात्कथं कुतश्चिदुत्पद्यते, अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । तच्छक्तेः क्षयोऽनुपपन्नः, तस्याप्यभावरूपतया निर्हेतुकत्वेन भवन्मते कुतश्चिदुत्पत्तिविरोधात् । संतानस्योच्छेदार्थोऽनुत्पादार्थो वा तत्प्रयास इत्यप्यनेन निरस्तम्, क्षणोच्छेदानुत्पादवत् । तयोरप्यभावरूपतया निर्हेतुकत्वात्कुतोऽप्युत्पत्त्यनुपपत्तेः । किंच, वास्तवस्य संतानस्यानभ्युपगमार्त्तिक तदुच्छेदादिप्रयासेन । न हि मृतस्य मारणं क्वापि दृष्टम्, तत्र संतानोच्छेदलक्षणा मुक्तिर्घटते ।

273. વળી, તમે બતાવો કે મોક્ષ માટે જે અનુષ્ઠાનો તમે કરો છો તેનાથી વર્તમાન રાગાદિક્ષણનો નાશ થાય છે ?, કે ભાવી રાગાદિક્ષણની ઉત્પત્તિ નથી થતી, કે રાગાદિને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિનો નાશ થાય છે, કે રાગાદિસન્તાનનો ઉચ્છેદ થાય છે ? કે રાગાદિસન્તાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી ? કે નિરાશ્રવ ચિત્તસન્તાન ઉત્પન્ન થાય છે ? અનુષ્ઠાનોથી રાગાદિક્ષણનો નાશ તમારા મતમાં ઘટતો નથી, કેમ કે તમારા મતમાં નાશ નિર્હેતુક છે, નાશની ઉત્પત્તિ કોઈ કારણથી માનવામાં વિરોધ છે, નાશ હેતુ વિના સ્વતઃ જ થાય છે. બીજો રાગાદિની અનુત્પત્તિનો વિકલ્પ પણ તમારા મતમાં ઘટતો નથી, કેમ કે રાગાદિની અનુત્પત્તિનો અર્થ થાય રાગાદિની ઉત્પત્તિનો અભાવ અર્થાત્ ઉત્પત્તિનો નાશ; તેથી તેનું કારણથી ઉત્પન્ન થવું અસંભવ છે કેમ કે તમે નાશને નિર્હેતુક માનો છો. જો રાગાદિના નાશની ઉત્પત્તિ અનુષ્ઠાનથી માનવામાં આવે તો નિર્હેતુક વિનાશના તમારા જ સિદ્ધાન્તનો તેનાથી વિરોધ થાય. પોતાના દર્શનમાં સ્વીકૃત સિદ્ધાન્તના વિરોધી સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર એ અપસિદ્ધાન્ત નામનો દોષ છે. તેવી જ રીતે, રાગાદિને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિનો નાશ પણ અનુષ્ઠાન દ્વારા થાય છે એ ત્રીજો વિકલ્પ પણ તમે સ્વીકારી શકતા નથી કેમ કે નાશ તો તમારા મતે નિર્હેતુક છે, એટલે રાગાદિને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિનો નાશ કોઈ કારણથી ઉત્પન્ન થાય એ તો બૌદ્ધમતમાં અસંભવ છે. રાગાદિના સન્તાનનો ઉચ્છેદ (ચોથો વિકલ્પ) કે રાગાદિના સન્તાનનો અનુત્પાદ અર્થાત્ ઉત્પાદાભાવ (પાંચમો વિકલ્પ) પણ

વિનાશરૂપ જ હોવાથી રાગાદિક્ષણોના ઉચ્છેદ અને અનુત્પાદની જેમ નિર્હતુક જ છે, તેથી તેમના માટે અનુષ્ઠાનાદિરૂપ પ્રયાસનો કોઈ ઉપયોગ નથી, આમ આ બે વિકલ્પોનો પણ નિરાસ થઈ જાય છે. રાગાદિના સન્તાનનો ઉચ્છેદ અને અનુત્પાદ બન્ને અભાવરૂપ અર્થાત્ નાશરૂપ હોઈ નિર્હતુક જ છે એટલે રાગાદિના સન્તાનના ઉચ્છેદ અને અનુત્પાદની ઉત્પત્તિ તમારા મતમાં કોઈ પણ કારણથી ઘટતી નથી. વળી, તમે સન્તાનને સત્, વાસ્તવિક માનતા જ નથી, તેને તો તમે મિથ્યા, કાલ્પનિક માનો છો, તો પછી આવા મિથ્યા, કાલ્પનિક સન્તાનના ઉચ્છેદ અને અનુત્પાદ માટે પ્રયત્ન શા માટે કરવામાં આવે? તે તો મિથ્યા, કાલ્પનિક હોવાથી છે જ નહિ, તે તો આપોઆપ ઉચ્છિન્ન જ છે. તે મરેલાને મારવા માટે આટલા દુષ્કર અનુષ્ઠાનો કરવા એ તો નરી મૂર્ખતા છે. મરેલાને મારતો કોઈ જોયો છે? કોઈ ડાહ્યો આવું ન કરે. આમ રાગાદિના સન્તાનના ઉચ્છેદરૂપ મુક્તિ તમારા મતમાં કોઈ પણ રીતે ઘટતી નથી.

274. અથ નિરાશ્રય(સ્વ)ચિત્તસંતત્યુત્પત્તિલક્ષણા સા તત્પ્રયાસ- સાધ્યેતિ પક્ષસ્તુ જ્યાયાન્ । કેવલં સા ચિત્તસંતતિઃ સાન્વયા નિરન્વયા વેતિ વક્તવ્યમ્ । આદ્યે સિદ્ધસાધનમ્; તથાભૂત એવ ચિત્તસંતાને મોક્ષોપપત્તેઃ, બદ્ધો હિ મુચ્યતે નાબદ્ધઃ । દ્વિતીયોઽનુપપન્નઃ નિરન્વયે હિ સંતાનેઽન્યો બદ્ધ્યતેઽન્યશ્ચ મુચ્યતે, તથા ચ બદ્ધસ્ય પ્રવૃત્તિર્ન સ્યાત્, કૃતનાશાદયશ્ચ દોષાઃ પૃષ્ઠ ષ્ઠ)લગ્ના એવ ધાવન્તિ ।

274. 'જે ચિત્તસન્તતિ પહેલાં સાન્નવ અર્થાત્ અવિદ્યા અને તૃષ્ણાથી દૂષિત હતી તે જ ચિત્તસન્તતિ પ્રવ્રજ્યા આદિ અનુષ્ઠાનોથી અવિદ્યા અને તૃષ્ણાથી રહિત બની નિરાસ્રવ અર્થાત્ વિશુદ્ધ બને છે' આ પક્ષ વધુ સારો છે, ઉચિત છે અને આ પક્ષને તમે બૌદ્ધો સ્વીકારો પણ છો. પરંતુ તેમાં તમારે થોડોક સુધારો કરવાની આવશ્યકતા છે અને તે એ કે તે ચિત્તસન્તતિને તમારે સાન્વય અને વાસ્તવિક અર્થાત્ સત્ માનવી જોઈએ. તમે જ કહો કે તે ચિત્તસન્તતિ સાન્વય છે કે નિરન્વય? ચિત્તસન્તતિને સાન્વય — વાસ્તવિક રીતે પૂર્વ-ઉત્તર ચિત્તક્ષણોમાં એકસૂત્રતા યા અનુસ્યૂત સ્વરૂપ — માનવાનો પ્રથમ પક્ષ તો અમે પણ સ્વીકારીએ છીએ એટલે એ તો સિદ્ધસાધન છે. સાન્વય ચિત્તસન્તતિ હોય તો જ મોક્ષ ઘટે, કારણ કે જે બદ્ધ હોય છે તે જ મુક્ત થાય છે, અબદ્ધ મુક્ત થતો નથી. આમ બન્ધનથી મુક્તિ સુધીની અવસ્થાઓમાં તે ચિત્તસન્તતિની અંદર વાસ્તવિક એકતા, અનુસ્યૂત સ્વરૂપ, અન્વયી એક સૂત્ર માનવું જોઈએ. નિરન્વય ચિત્તસન્તતિનો બીજો વિકલ્પ તો કોઈ પણ રીતે ઘટતો નથી કેમ કે ચિત્તસન્તતિને નિરન્વય — પૂર્વ-ઉત્તર ચિત્તક્ષણોને પરસ્પર અસંબદ્ધ માનતાં તો બંધાશે

કોઈ અને છૂટશે કોઈ અને વળી જે બંધાયેલો છે તે મુક્તિ માટે પ્રવૃત્ત નહીં. ૫. ઉપરાંત, કૃતનાશ આદિ દોષો પણ આ પક્ષની પાછળ દોડ્યા આવે છે. તાત્પર્ય એ કે નિરન્વય ચિત્તસન્નતિ માનવામાં જેણે જે કર્યું તેને તેનું ફળ ન મળવાનો દોષ (કૃતનાશ) તેમ જ અન્યે કરેલા કામનું ફળ અન્યને મળવાનો દોષ (અકૃતાગમ) આવે છે જ.

275. તથા યદુક્તં 'કાયક્લેશ' इत्यादि, तदप्यसत्यम्; हिंसाविरति-
रूपव्रतोपबृंहकस्य कायक्लेशस्य कर्मफलत्वेऽपि तपस्त्वाविरोधात्,
व्रताविरोधी हि कायक्लेशः कर्मनिर्जराहेतुत्वात्तपोऽभिधीयते । न चैवं
नारकादिकायक्लेशस्य तपस्त्वप्रसङ्गः, तस्य हिंसाद्यावेशप्रधानतया
तपस्त्वविरोधात्, अतः कथं प्रेक्षावतां तेन समानता साधुकायक्लेशस्या-
पादयितुं शक्या ।

275. તમે બૌદ્ધોએ કાયક્લેશરૂપ તપની બાબતમાં જે કહ્યું તે તો તદ્દન અસત્ય છે. કાયક્લેશ ભલે પૂર્વકૃત કર્મનું ફળ હોય પરંતુ તે અહિંસાવ્રતની વૃદ્ધિમાં સહાયતા કરતો હોવાથી તેને તપ માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી, તે તપ જ છે. જે કાયક્લેશ વ્રતોનો અવિરોધી છે, અહિંસા અને સંયમની સ્થિરતા કરે છે, તે કર્મની નિર્જરામાં કારણ હોવાથી તપ જ છે. નારકી આદિ જીવોને થતા કાયક્લેશમાં તો હિંસા આદિનો આવેશ પ્રધાનપણે હોવાથી તે તપનો વિરોધી છે. [વળી નારકી આદિ જીવોને થતો કાયક્લેશ ઇચ્છાનિરોધ કરીને સ્વયં તપવામાં ન આવતો હોઈ તેને તપ કેવી રીતે કહેવાય.] તેથી નારકીઓની હિંસાત્મક દુઃખરૂપ શરીર પીડા સાથે મુનિઓ દ્વારા ઇચ્છાપૂર્વક તપવામાં આવતા અહિંસાત્મક અહિંસાવ્રતની વૃદ્ધિમાં સહાયક અને કર્મનિર્જરાના હેતુભૂત કાયક્લેશની તુલના બુદ્ધિમાનો કરી શકે નહિ, તેમાં બુદ્ધિમાનોની શોભા નથી.

276. तदपि शक्तिसंकरपक्षे 'स्वल्पेन' इत्यादि प्रोक्तम्; तत्सूक्तमेव,
विचित्रफलदानसमर्थानां कर्मणां शक्तिसंकरे सति क्षीणमोहान्त्यसमयेऽयो-
गिचरमसमये चाक्लेशतः स्वल्पेनैव शुक्लध्यानेन तपसा प्रक्षयाभ्युपगमात्,
जीवन्मुक्तेः परममुक्तेश्चान्यथानुपपत्तेः, स तु तच्छक्तिसंकरो बहुतरकाय-
क्लेशसाध्य इति युक्तस्तदर्थोऽनेकोपवासादिकायक्लेशाद्यनुष्ठानप्रयासः,
तमन्तरेण तत्संकरानुपपत्तेः, ततः कथंचिदनवच्छिन्नो ज्ञानसंतानोऽ-
नेकविधतपोनुष्ठानान्मुच्यते, तस्य चानन्तचतुष्टयलाभस्वरूपां मोक्ष इति
प्रतिप्रत्तव्यम् ।

276. તપ દ્વારા કર્મોની વિચિત્ર શક્તિઓનો સંકર માનતાં તો સ્વલ્પ ઉપવાસ

આદિથી જ સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થઈ જવો જોઈએ ઈત્યાદિ તમે બૌદ્ધએ જે કહ્યું તે યોગ્ય જ કહ્યું છે. હકીકતમાં એવું જ છે. જેનું મોહનીય કર્મ નાશ પામી ગયું છે તે બારમા ગુણસ્થાનમાં રહેલી ક્ષીણમોહી વ્યક્તિના થોડાક શુક્લધ્યાનરૂપી તપથી વિચિત્ર ફળો આપનારાં જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોની શક્તિઓમાં પરિવર્તન થઈને તે શક્તિઓમાં સંકર અર્થાત્ એકરૂપતા આવી જતાં તે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે. આવું ન માનીએ તો જન્મુક્તિ અને પરમમુક્તિ ઘટે નહિ, અસંભવ બની જાય. ક્ષીણમોહી વ્યક્તિના થોડાક શુક્લધ્યાનરૂપી તપથી જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોનો નાશ થતાં બીજી જ ક્ષણે તે ક્ષીણમોહી વ્યક્તિ જીવન્મુક્ત કેવલી (સયોગિકેવલી) બની જાય છે. [આ તેરમું ગુણસ્થાન છે.] જેના મન, વચન, કાયાના સમસ્ત વ્યાપારો નિરુદ્ધ થઈ ગયા છે તે ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં રહેલો અયોગી (વ્યાપારરહિત) જીવ થોડાક શુક્લધ્યાનરૂપી તપથી એક જ ક્ષણમાં બધાં કર્મોનો નાશ કરી દે છે. અને આ પરમયોગી અયોગી (અયોગિકેવલી) બીજી જ ક્ષણે પરમમુક્તિ પામે છે. પરંતુ તે શુક્લધ્યાનરૂપી તપમાં કર્મોની વિચિત્ર શક્તિઓનો સંકર કરવાની તે વિશિષ્ટ શક્તિ પહેલાં કરવામાં આવેલા ઉપવાસ આદિ કઠોર કાયકલેશથી જ આવે છે. એટલે તે વિશિષ્ટ શક્તિને પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક ઉપવાસ, રસત્યાગ આદિ કાયકલેશરૂપ તપ કરવાં જોઈએ, કારણ કે કાયકલેશ વિના કર્મોની વિચિત્ર શક્તિઓનો સંકર ઘટતો નથી. અર્થાત્ ઉપવાસ આદિ બાહ્ય તપો તપ્યા વિના તપમાં કર્મોમાં પરિવર્તન કરવાનું સામર્થ્ય પ્રકટતું નથી. આ રીતે કથંચિત્ સાન્વય જ્ઞાનસન્તાન જ અનેકવિધ તપોનું અનુષ્ઠાન કરીને કર્મોનો નાશ કરે છે અને મોક્ષ પામે છે. આ સાન્વય જ્ઞાન સન્તાનને અર્થાત્ આત્માને અનન્તદર્શન, અનન્તજ્ઞાન, અનન્તસુખ અને અનન્તવીર્ય આ અનન્તચતુષ્ટયમય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવી એ જ મોક્ષ છે એમ સમજવું જોઈએ.

277. અથાત્ર દિગમ્બરાઃ સ્વયુક્તીઃ સ્ફોરયન્તિ । નનુ ભવતુ ચથોક્ત-લક્ષણો મોક્ષઃ, પરં સ પુસ્ત્રસ્યૈવ ઘટતે ન ત્વદ્ગનાયાઃ, તથાહિ--ન સ્ત્રિયો મોક્ષભાજનં ભવન્તિ, પુરુષેભ્યો હીનત્વાત્, નપુંસકવત્ ।

277. હવે દિગમ્બર જૈન મોક્ષની બાબતમાં પોતાની યુક્તિઓ અર્થાત્ પોતાનો મત યા અભિપ્રાય પ્રગટ કરે છે.

દિગમ્બર— મોક્ષનું સ્વરૂપ [અને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયો] તો વસ્તુતઃ તમે શ્વેતમ્બરોએ વર્ણવ્યાં છે તેવાં જ છે, પરંતુ મુક્તિ પુરુષ જ પામી શકે છે, સ્ત્રી મુક્તિ પામી શકતી નથી. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે— સ્ત્રીઓ મોક્ષ પામવાને લાયક નથી કેમ કે સ્ત્રીઓ પુરુષોથી હીન છે, જેમ કે નપુંસક. [જેમ નપુંસકો અર્થાત્

હીજડાઓ પુરુષોથી હીન હોવાના કારણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા નથી તેમ સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોથી હીન હોવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતી નથી. તે પુરુષોથી હીન છે, અબળા છે, તેમનું શરીર કમજોર છે, કમજોર શરીર મુક્તિનું સાધન બની શકતું નથી, કમજોર શરીરથી તેઓ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.]

278. અત્રોચ્ચતે—સ્ત્રીणां पुरुषेभ्यो हीनत्वं किं चारित्राद्यभावेन, विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वेन, पुरुषानभिवन्द्यत्वेन, स्मरणाद्यकर्तृत्वेन, अमहर्द्धिकत्वेन, मायादिप्रकर्षवत्त्वेन वा । तत्र न तावदाद्यः पक्षः क्षोदक्षमः, यतः किं चारित्राभावः सचेलत्वेन, मन्दसत्त्वतया वा । तत्र यद्याद्यपक्षः, तदा चेलस्यापि चारित्राभावहेतुत्वं किं परिभोगमात्रेण परिग्रहरूपतया वा । यदि परिभोगमात्रेण; तदा परिभोगोऽपि किं वस्त्रपरित्यागासमर्थत्वेन संयमोपकारित्वेन वा । तत्र न तावदाद्यः; यतः प्राणेभ्योऽपि नापरं प्रियम् प्राणानप्येताः परित्यजन्त्यो दृश्यन्ते, वस्त्रस्य का कथा । अथ संयमोपकारित्वेन; तर्हि किं न पुरुषाणामपि संयमोपकारितया वस्त्रपरिभोगः।

278. શ્રેતામ્બર—અમે કહીએ છીએ કે સ્ત્રીઓને પુરુષથી હીન યા કમજોર શા માટે ગણી છે ? શું સ્ત્રીઓ ચારિત્ર આદિ ધારણ કરી શકતી નથી તેથી, કે તેમનામાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય નથી તેથી, કે પુરુષ સાધુ તેમને વંદન નથી કરતા અર્થાત્ પુરુષ સાધુ વડે તેઓ વન્દ્ય નથી તેથી, કે તેઓ શાસ્ત્રોનું પઠનપાઠન યા સ્મરણ કરાવી શકતી નથી તેથી, કે તેમને કોઈ લૌકિક ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી તેથી, કે તેમનામાં તીવ્ર છબકપટ અર્થાત્ માયાચાર આદિ હોય છે તેથી ? ‘ચારિત્ર ન હોવાથી સ્ત્રીઓ હીન યા કમજોર છે’ એ પ્રથમ પક્ષ તો વિચારને સહન કરવા સમર્થ નથી અર્થાત્ વિચાર આગળ ટકી શકતો નથી. તમે દિગમ્બરો જ બતાવો કે સ્ત્રીઓમાં ચારિત્રનો અભાવ કેમ છે ?—શું તેઓ કપડાં પહેરે છે એટલે ચારિત્ર પાળી શકતી નથી, કે પછી તેમનામાં શક્તિ યા ધૈર્યની કમી છે એટલે ? જો તેઓ કપડાં પહેરતી હોવાથી ચારિત્ર પાળી શકતી ન હોય તો શું કપડાં પહેરવા માત્રથી ચારિત્રનો વિઘાત થાય છે કે કપડાં પરિગ્રહરૂપ હોતાં અર્થાત્ કપડાંમાં મમત્વબુદ્ધિ થવાથી ચારિત્રનું પાલન થતું નથી અર્થાત્ ચારિત્રનો અભાવ થાય છે ? જો કપડાં પહેરવા માત્રથી ચારિત્રમાં બાધા આવતી હોય અર્થાત્ ચારિત્ર પૂર્ણ થઈ શકતું ન હોય તો એ વિચારવું જોઈએ કે સ્ત્રીઓ કપડાં કેમ પહેરે છે ? શું તેઓ કપડાંનો ત્યાગ કરવા અસમર્થ છે એટલે કપડાં પહેરે છે કે કપડાંને સંયમનિર્વાહમાં સાધક ગણીને કપડાં પહેરે છે ? તેમનામાં કપડાંનો ત્યાગ કરવાનું સામર્થ્ય નથી એમ તો ન કહી શકાય કેમ કે પ્રાણોથી વધુ પ્રિય અન્ય કશું હોતું નથી અને

તેઓ ધર્મરક્ષા યા સંયમરક્ષા માટે પ્રાણો પણ ત્યજી દે છે તો કપડાંની શી વાત? જો સ્ત્રીઓ કપડાંને સંયમમાં ઉપકારી સમજી પહેરતી હોય અને ચારિત્રમાં કોઈ બાધા આવતી ન હોય પણ ઊલટી સહાય થતી હોય તો પુરુષ સાધક પણ સંયમનિર્વાહ માટે અનં સંયમની સ્થિરતા માટે કપડાં પહેરે તો શું હાનિ છે? [કપડાં પહેરવા માત્રથી તેમના પરમચારિત્રને કોઈ ઝાંખપ લાગતી નથી.]

279. અથાબલા એતા બલાદપિ પુરુષૈસ્પભુજ્યન્ત ઇતિ તદ્વિના તાસાં સંયમાબાધાસંભવો ન પુનર્નશાનામિતિ ન તેષાં તદુપભોગ ઇતિ ચેત્ ।

279. દિગમ્બર— સ્ત્રીઓ અબલા છે, તેમના શરીરના અવયવોની રચના જ એવી છે કે પુરુષપશુ બળાત્કાર કરીને તેમની લાજ લૂટી શકે છે, તેથી કપડાં પહેર્પા વિના તેમની સંયમસાધનાની, તેમના શીલની રક્ષા અસંભવ છે, એટલા માટે સ્ત્રીઓએ સંયમની યા ચારિત્રની રક્ષા કાજે કપડાં પહેરવાં ઉચિત છે અને આવશ્યક પણ છે, પરંતુ પુરુષની લાજ તો કોઈ જબરજસ્તી લૂટી શકતું નથી, પુરુષો તો નગ્ન રહીને પણ સંયમસાધના કરી શકે છે, તેથી તેમણે કપડાં પહેરવાં કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી તેમજ સંયમમાં ઉપકારી નથી.

280. તર્હિ ન વસ્ત્રાચ્ચારિત્રાભાવઃ, તદુપકારિત્વાન્તસ્ય, આહારાદિવત્ । નાપિ પરિગ્રહરૂપતયા; યતોડસ્ય તદ્રૂપતા કિં મૂર્છાહિતુત્વેન, ધારણમાત્રેણ વા અથવા સ્પર્શમાત્રેણ, જીવસંસક્તિહેતુત્વેન વા । તત્ર યદ્યાદ્યઃ તર્હિ શરીરમપિ મૂર્છ્યા હેતુર્ન વા । ન તાવદહેતુઃ, તસ્યાન્તરઙ્ગતત્ત્વેન દૂર્લભતસ્તયા વિશેષ-તસ્તદ્દેતુત્વાત્ । અથ મૂર્છ્યા હેતુરિતિ પક્ષઃ, તર્હિ વસ્ત્રવત્તસ્યાપિ કિં દુસ્ત્યજત્વેન, મુક્ત્યઙ્ગતયા વા ન પ્રથમત એવ પરિહારઃ । યદિ દુસ્ત્યજત્વેનેતિ પક્ષઃ; તદા તદપિ કિં સર્વપુરુષાણામ્, કેષાંચિદ્વા । ન તાવત્સર્વેષામ્, દૃશ્યન્તે હિ બહવો વહ્નિપ્રવેશાદિભિઃ શરીરમપિ ત્યજન્તઃ । અથ કેષાંચિત્, તદા વસ્ત્રમપિ કેષાંચિદુસ્ત્યજમિતિ ન પરિહાર્ય શરીરવત્ । અથ મુક્ત્યઙ્ગત્વે-નેતિ પક્ષઃ; તર્હિ વસ્ત્રસ્યાપિ તથાવિધશક્તિવિકલાનાં સ્વાધ્યાયાદ્યુપહ્રમ્ભ-કત્વેન શરીરવન્મુક્ત્યઙ્ગત્વાત્કિમિતિ પરિહારઃ । અથ ધારણમાત્રેણ; એવં સતિ શીતકાલે પ્રતિમાપત્રં સાધું દૃષ્ટ્વા કેનાપ્યવિષદ્યોપનિષાતમદ્ય શીતમિતિ વિભાવ્ય ધર્માર્થિના સાધુશિરસિ વસ્ત્રે પ્રક્ષિમે સપરિગ્રહતા સ્યાત્ । અથ યદિ સ્પર્શમાત્રેણ; તદા ભૂમ્યાદિના નિરન્તરં સ્પર્શસદ્ધાવાત્સપરિગ્રહત્વેન તીર્થકરા-દીનામપિ ન મોક્ષઃ સ્યાદિતિ લાભમિચ્છન્તો ભવતો મૂલક્ષતિઃ સંજાતા । અથ

જીવસંસક્તિહેતુત્વેન; તર્હિ શરીરસ્યાપિ જીવસંસક્તિહેતુત્વાત્પરિગ્રહહેતુત્વમસ્તુ, કૃમિકણ્ઠકાઘૃત્પાદસ્ય તત્ર પ્રતિપ્રાણિપ્રતીતત્વાદ્ । અથાસ્તિ, પરં યતના તત્ર વિધીયતે, તેનાયમદોષ ઇતિ ચેત્; તર્હિ વસ્ત્રેઽપ્યયં ત્ર્યાયઃ કિં કાકૈર્ભક્ષિતઃ । વસ્ત્રસ્યાપિ યતનયૈવ સીવનક્ષાલનાદિકરણેન જીવસંસક્તિનિવારણાત્ । તત્ર વસ્ત્રસદ્ભાવેન ચારિત્રાસંભવઃ ।

280. શ્વેતામ્બર— તમારા ઉપરના કથનથી એ તાત્પર્ય સહજ નીકળે છે કે કપડાં પહેરવા માત્રથી સ્ત્રીઓમાં ચારિત્રનો અભાવ નથી થઈ જતો, કપડાં પહેરવાં એ તો તેમના સંયમપાલનમાં આહારપાણીની જેમ ઉપકારી છે.

‘વસ્ત્રની ગણતરી પરિગ્રહમાં કરવામાં આવે છે, તેથી તે ચારિત્રમાં બાધક બનશે, તેને પહેરવાથી ચારિત્રપાલન ન થાય’ — આ કથન પણ વિચારણીય છે. તમે દિગમ્બરો જ બતાવો કે વસ્ત્ર પરિગ્રહ શા કારણે છે? શું તે મમત્વભાવ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી પરિગ્રહ છે, કે ધારણ કરવા માત્રથી પરિગ્રહ છે, કે સ્પર્શ કરવા માત્રથી પરિગ્રહ છે, કે જીવોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન હોવાથી પરિગ્રહ છે? જો વસ્ત્ર મમત્વભાવનું કારણ હોવાથી પરિગ્રહ છે એમ તમે કહેતા હો તો કહો કે શરીર પણ મમત્વભાવનું કારણ છે કે નહિ? ‘શરીર મમત્વભાવનું કારણ નથી’ એમ કહેવું તો નિતાન્ત અસત્ય છે, કેમ કે શરીર તો વસ્ત્રથી પણ અધિકાધિક દુર્લભ છે. વસ્ત્રને ફેંકી દીધા પછી પણ બીજું ઈચ્છાનુકૂલ વસ્ત્ર મળી શકે છે, વસ્ત્ર અત્યન્ત બાહ્ય છે. પરંતુ શરીરને છોડી દીધા પછી બીજું ઈચ્છાનુકૂલ શરીર મળી શકવું અસંભવ છે, શરીર અન્તરંગ છે. તેથી અત્યન્ત ધનિષ્ઠ સંબંધ હોવાના કારણે શરીર તો વસ્ત્રથી પણ અનેક ગણી અધિક મમતા ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને કરે પણ છે. જો શરીર વસ્ત્રની જેમ જ મમત્વભાવનું ઉત્પાદક કારણ છે તો પહેલાં શરીરને જ કેમ છોડી દેતા નથી? શું તેને છોડવું વસ્ત્રને છોડવા જેવું અત્યન્ત કઠિન છે માટે કે પછી તે સંયમસાધક હોઈને મોક્ષનું કારણ બને છે માટે? જો શરીરને છોડવું અત્યન્ત કઠિન હોય તો ‘બધા પુરુષોને શરીર છોડવું અત્યન્ત કઠિન છે’ એમ તો ન કહી શકાય, કેમ કે ઘણા બધા સાહસી પુરુષો ધર્મ ખાતર અગ્નિમાં પ્રવેશીને, પર્વત ઉપરથી પડીને આદિ રીતે ખુશીથી શરીર છોડી દે છે. જો કેટલાક હીનશક્તિ પુરુષોને માટે શરીર છોડવું અત્યન્ત કઠિન હોય તો વસ્ત્રનો ત્યાગ કરવો કેટલાકને માટે જ અત્યન્ત કઠિન હોય છે. તેથી શરીરની જેમ જ વસ્ત્રને છોડવાનો પણ આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. જો શરીર મુક્તિ સાધી આપનાર હોવાથી અપરિહાય છે તો વસ્ત્ર પણ કેટલાક વૃદ્ધ, દુર્બલ આદિ શક્તિહીન પુરુષ સાધકોને સ્વાધ્યાય, સંયમ આદિની પ્રવૃત્તિમાં સ્થિર કરે છે, ટકાવી રાખે છે, અને આ રીતે તેમને માટે શરીરની

જેમ જ સંયમને સાધી આપનાર હોવાથી વસ્ત્ર મોક્ષનું અંગ છે, તો પછી વસ્ત્રના ત્યાગનો ઐકાન્તિક આગ્રહ શા માટે રાખવામાં આવે છે? જો વસ્ત્ર શરીર પર આવી જવા માત્રથી યા ધારણ કરવા માત્રથી પરિગ્રહ બની જતું હોય તો કડકડતી ઠંડીમાં નદીના કિનારે ધ્યાનમગ્ન સાધુના ઉપર કોઈ સહૃદય ધર્માત્મા ભક્તે ઠંડીની ભીષણતાનો ખયાલ કરીને કપડું જોડાડી દેતાં એટલા માત્રથી તે સાધુ પરિગ્રહી બની જાય અર્થાત્ કપડું સાધુને પરિગ્રહ બની જાય, પણ શું એમ માનવું ઉચિત ગણાય? જો વસ્ત્રને સ્પર્શ કરવા માત્રથી ન પરિગ્રહ બની જતું હોય તો પૃથ્વી વગેરે કેટલાય પદાર્થોને નિરન્તર સ્પર્શ કરતા હોવાના કારણે તીર્થંકર વગેરે પણ પરિગ્રહી બની જાય અને પરિણામે કેવલી યા સિદ્ધ કોઈ બની જ ન શકે અર્થાત્ મોક્ષ જ અસંભવ બની જાય. આ તો નફા માટે કરેલા રોજગારમાં મૂળ મૂડી ગુમાવવાની વાત થઈ. ઈચ્છ્યું તો હતું વસ્ત્રને પરિગ્રહ સિદ્ધ કરવાનું અને આ તો તીર્થંકરને જ પરિગ્રહી સિદ્ધ કરી નાખ્યાં. જો વસ્ત્ર જીવોત્પત્તિનું સ્થાન હોવાના કારણે પરિગ્રહ હોય તો શરીર પણ અનેક જીવોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન હોવાથી તેને પણ પરિગ્રહ માનવું જોઈએ. શરીરમાં પણ કીડા પડે છે, તે સડે છે, ગળે છે, ખસ આદિ તેને થાય છે. જો કહેવામાં આવે કે શરીરમાં કીડા પડે છે એ ખરું પરંતુ યત્નાચારપૂર્વક સાવધાનીથી પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં થતી તેમની વિરાધના એ બુદ્ધિપૂર્વક કરાતી હિંસા નથી અને તેથી તે દોષરૂપ નથી, તો વસ્ત્રની બાબતમાં પણ આ જ તર્કથી દોષનો પરિહાર કરી શકાય, એ ન્યાયને શું કાગડાઓ ખાઈ ગયા છે? વસ્ત્રને પણ યતનાપૂર્વક અર્થાત્ સાવધાનીપૂર્વક સીવવા, ધોવા આદિથી તેમાં જીવોની ઉત્પત્તિનું નિવારણ થાય છે જ [અને જો તેમ છતાં જીવોત્પત્તિ થાય તો પણ બુદ્ધિપૂર્વકની હિંસા ન હોવાથી દોષરૂપ નથી.] તેથી વસ્ત્ર પહેરવા માત્રથી સ્ત્રીઓમાં ચારિત્રનો અભાવ છે એમ ન માની શકાય.

281. નાપિ મન્દસત્ત્વતયા; યતઃ સત્ત્વમિહ વ્રતતપોધારણાવિષય-મેષિતવ્યમ્, તત્ત્વ તાસ્વનલ્પં સુદુર્ધરશીલવતીષુ સંભવતિ । અતો ન ચારિત્રાસંભવેન તાસાં હીનત્વમ્ । નનુ ભવત્ત્વવિશિષ્ટં ચારિત્રં સ્ત્રીણાં, પરં પરમપ્રકર્ષપ્રાસં યથાચ્છ્યાતાભિધં તાસાં ન સ્યાદિતિ પુરુષેશ્ચો હીનત્વમિતિ ચેત્ । તર્હિ ચારિત્રપરમપ્રકર્ષાભાવોઽપિ તાસાં કિં કારણાભાવેન, વિરોધ-સંભવેન વા । ન તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ; અવિશિષ્ટચારિત્રાધ્યાસસ્યૈવ તન્નિબન્ધન-ત્વાત્, તસ્ય ચ સ્ત્રીષ્વનન્તરમેવ સમર્થિતત્વાત્ । નાપિ દ્વિતીયઃ યથાચ્છ્યાત-ચારિત્રસ્યાર્વાંગદૂશામત્યન્તપરોક્ષતયા કેનચિદ્વિરોધાનિર્ણયાદિતિ ન ચારિત્રા-ભાવેન સ્ત્રીણાં હીનત્વમ્ ।

281. શક્તિ યા ધૈર્યની કમીના કારણે સ્ત્રીઓ કમજોર છે એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી, કેમ કે અહીં શક્તિથી અભિપ્રેત છે વ્રત, ઉપવાસ આદિ તપને ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય. તે સામર્થ્ય તો સ્ત્રીઓમાં ઘણું છે. [અને કેટલીક સ્ત્રીઓમાં તો તે પુરુષથી પણ અધિક હોય છે.] સ્ત્રીઓ અત્યન્ત દુર્ધર વ્રત, ઉપવાસ આદિ ધૈર્યપૂર્વક કરે છે, તેમનું અખંડ શીલ અને તેમનો કઠિન કાયકલેશ આ સામર્થ્યનું પાકું પ્રમાણ છે. તેથી ચારિત્રના અભાવના કારણે સ્ત્રીઓ પુરુષથી હીન છે એમ માનવું અસત્ય છે.

દિગમ્બર— સાધારણ વ્રત ઉપવાસ આદિરૂપ ચારિત્ર સ્ત્રીઓમાં ભલે હો, પરન્તુ પરમ ઉત્કૃષ્ટ યથાખ્યાત અર્થાત્ સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ ચારિત્ર સ્ત્રીઓમાં સંભવતું નથી, તેથી સ્ત્રીઓ પુરુષોથી હીન છે.

શ્વેતામ્બર— પરમઉત્કૃષ્ટ યથાખ્યાત ચારિત્ર સ્ત્રીઓમાં શાથી નથી હોતું ? એવું ક્યું બાધક છે જેના લીધે સ્ત્રીઓનું યથાખ્યાત ચારિત્ર પરમોત્કૃષ્ટ કોટિએ પહોંચી નથી શકતું ? શું સ્ત્રીઓમાં તેનાં કારણોનો અભાવ છે કે પછી કોઈ વિરોધી કારણના આવવાથી તે ઉત્કૃષ્ટ કોટિએ પહોંચતું જ નથી ? કારણોનો અભાવ છે એમ તો ન કહેવાય કેમ કે સાધારણ વ્રત ઉપવાસ આદિ ચારિત્રનો અભ્યાસ જ યથાખ્યાત ચારિત્રમાં કારણ હોય છે અને તેનો સદ્ભાવ સ્ત્રીઓમાં હોય છે એ તો હમણા જ અમે ઉપર દર્શાવી દીધું છે. બીજો વિકલ્પ વિરોધી કારણનો પણ ઘટતો નથી. યથાખ્યાત ચારિત્ર અતીન્દ્રિય છે, તેથી અત્યન્ત પરોક્ષ છે, એટલે તેનો કોની સાથે વિરોધ છે એનો નિર્ણય અલ્પજ્ઞાની આપણે કરી શકતા નથી. આમ ચારિત્રના અભાવના કારણે સ્ત્રીઓ પુરુષથી હીન નથી કેમ કે સ્ત્રીઓમાં ચારિત્રનો અભાવ નથી.

282. નાપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વેન; યત્ત્વ ઇદમપિ કિં સમમનરકપૃથ્વી-ગમનાયોગ્યત્વેન, વાદાદિલલ્ચિરરહિતત્વેન, અત્પશ્રુતત્વેન વા । ન તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ, યતસ્તદભાવઃ કિં યત્રૈવ જન્મનિ તાસાં મુક્તિગામિત્વં તત્રૈવોચ્યતે, સામાન્યેન વા । યદ્યાદ્યપક્ષઃ; તર્હિ પુરુષાણામપિ યત્ર જન્મનિ મુક્તિગામિત્વં તત્ર સમમપૃથ્વીગમનાયોગ્યત્વં, તતસ્તેષામપિ મુક્ત્યભાવઃ સ્યાત્ । અથ દ્વિતીયઃ; તદાયમાશયો ભવતઃ, યથા સર્વોત્કૃષ્ટપદપ્રાપ્તિઃ સર્વોત્કૃષ્ટેનાધ્યવ-સાયેન પ્રાપ્યતે, સર્વોત્કૃષ્ટે ચ દ્વે એવ પદે સર્વદુઃખસ્થાનં સમમી નરકપૃથ્વી સર્વસુખસ્થાનં મોક્ષશ્ચ, તતો યથા સ્ત્રીણાં સમમપૃથ્વીગમનમાગમે નિષિદ્ધં તદ્ગમનયોગ્યતથાવિધસર્વોત્કૃષ્ટમનોવીર્યાભાવાત્, એવં મોક્ષોઽપિ તથાવિધ-શુભમનોવીર્યાભાવાત્ર સ્ત્રીણાં ભવિષ્યતિ । પ્રયોગશ્ચાત્ર—નાસ્તિ સ્ત્રીષુ મુક્તિ-

કારણશુભમનોવીર્યપરમપ્રકર્ષઃ પ્રકર્ષત્વાત્ સત્તમપૃથ્વીગમનકારણાશુભમનો-
વીર્યપરમપ્રકર્ષવત્ ।

282. વિશિષ્ટ શક્તિના અભાવના કારણે પણ સ્ત્રીઓ પુરુષોથી હીન નથી. તમે દિગમ્બરો જ જણાવો કે સ્ત્રીઓમાં કઈ વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ છે ? શું તેઓમાં સાતમી નરકભૂમિમાં જવાની યોગ્યતાનો અભાવ હોવાથી તેમનામાં વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ છે એમ કહો છો ? કે તેઓ વાદ આદિ ઋદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકવારૂપ સામર્થ્ય ધરાવતી ન હોઈ તેમનામાં વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ છે ? અર્થાત્ વાદ કરવાના સામર્થ્યરૂપ વિશિષ્ટ શક્તિનો તેમનામાં અભાવ છે ? કે પછી તેમનામાં પૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ન હોવાથી તેમનામાં વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ છે ? સાતમી નરકે ન જઈ શકવાના કારણે તેમનામાં વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ મનાય નહિ કેમ કે અહીં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે સ્ત્રી જે જન્મમાં મોક્ષ પામે છે તે જ જન્મમાં સાતમી નરકે નથી જઈ શકતી એ કારણે તેનામાં વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ છે કે સામાન્યપણે કોઈ પણ જન્મમાં તે સાતમી નરકે નથી જઈ શકતી એ કારણે તેનામાં વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ છે ? જો સ્ત્રી જે જન્મમાં મોક્ષ પામે છે તે જ જન્મમાં સાતમી નરકે નથી જઈ શકતી એ કારણે તેનામાં વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ માનીએ (અર્થાત્ પ્રથમ પક્ષ માનીએ) તો ચરમશરીરી પુરુષો પણ જે જન્મમાં મોક્ષ પામે છે તે જ જન્મમાં સાતમી નરકે જઈ શકતા ન હોવાથી તેમનામાં પણ વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ માનવો પડે અને પરિણામે તેમને પણ મોક્ષ પામવા માટે અયોગ્ય માનવા પડે. [એક જ જન્મમાં એકની એક વ્યક્તિ સાતમી નરકે પણ જાય અને મોક્ષ પણ પામે એ સાવ અસંભવ છે.] સ્ત્રી સામાન્યપણે કોઈ પણ જન્મમાં સાતમી નરકે જઈ શકતી નથી એ કારણે તેનામાં વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ છે એ બીજો પક્ષ જ્યારે તમે દિગમ્બરો સ્વીકારો છો ત્યારે તમારો આશય આ છે — ‘સર્વોત્કૃષ્ટ પદની પ્રાપ્તિ સર્વોત્કૃષ્ટ દેહ અધ્યવસાયથી (નિશ્ચય યા સંકલ્પથી) જ થાય છે. સૌથી ઊંચા બે પદો હોઈ શકે છે — એક તો સૌથી અધિક દુઃખનું સ્થાન સાતમી નરકભૂમિ અને બીજું સૌથી અધિક સુખનું સ્થાન મોક્ષ. જેવી રીતે આગમમાં સ્ત્રીઓને સાતમી નરકે જવાનો નિષેધ છે કેમ કે તેમનામાં સાતમી નરકે જવા માટે જરૂરી યોગ્ય તીવ્ર માનસિક સંકલેશ તથા તીવ્ર હિંમત હોતાં નથી તેવી જ રીતે તેમનામાં મોક્ષે જવા માટે જરૂરી ઉત્કૃષ્ટપણે તીવ્ર શુભ મનોભાવ અને હિંમત યા વીર્ય (શૌર્ય) હોતાં નથી, તેથી સ્ત્રીઓ જેમ સાતમી નરકે જઈ શકતી નથી તેમ મોક્ષે પણ જઈ શકતી નથી. અનુમાન પ્રયોગ - સ્ત્રીઓમાં (સ્ત્રીજાતિમાં) મોક્ષે જવા માટેનાં કારણો શુભ મનોભાવ અને વીર્ય (પરાક્રમ)ની પ્રકર્ષતા નથી, અર્થાત્ તેમનામાં

ઉત્કૃષ્ટપણે તીવ્ર શુભ મનોભાવ અને ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમ નથી, કારણ કે મોક્ષ (સુખની) પરમ પ્રકર્ષ દશા છે, સર્વોચ્ચ દશા છે (અને એટલે જ એનાં કારણો પણ શુભ મનોભાવ અને વીર્યની પ્રકર્ષતા છે), જેવી રીતે દુઃખની સર્વોચ્ચ દશારૂપ સાતમી નરકે જવા માટેનાં કારણ પ્રકૃષ્ટ સંકલેશ અને પ્રકૃષ્ટ હિંમત સ્ત્રીઓમાં નથી તેવી જ રીતે સુખની સર્વોચ્ચ દશારૂપ મોક્ષે જવા માટેનાં કારણો પ્રકૃષ્ટ શુભ મનોભાવ અને પ્રકૃષ્ટ વીર્ય (પરાક્રમ) પણ સ્ત્રીઓમાં નથી. તેથી સ્ત્રીઓ જેમ સાતમી નરકે જઈ શકતી નથી તેમ મોક્ષે પણ જઈ શકતી નથી. [દુઃખનું કારણ અશુભ મનોભાવ અને બૂરાં કામો કરવાની હિંમત છે. એટલે દુઃખના પ્રકર્ષનું (સાતમી નરકનું) કારણ અશુભ મનોભાવનો અને બૂરાં કામો કરવાની હિંમતનો પ્રકર્ષ જ છે. સ્ત્રીઓમાં અશુભ મનોભાવનો અને બૂરાં કામો કરવાની હિંમતનો પ્રકર્ષ સંભવતો ન હોવાથી દુઃખનો પ્રકર્ષ સંભવતો નથી અર્થાત્ સાતમી નરકે જવું સંભવતું નથી. સુખનું કારણ શુભ મનોભાવ અને સુકાર્યો કરવાનું પરાક્રમ (વીર્ય) છે. એટલે સુખના પ્રકર્ષનું (મોક્ષનું) કારણ શુભ મનોભાવનો અને સુકાર્યો કરવાના પરાક્રમનો પ્રકર્ષ જ છે. સ્ત્રીઓમાં શુભ મનોભાવનો અને સુકાર્યો કરવાના પરાક્રમનો પ્રકર્ષ સંભવતો ન હોવાથી સુખનો પ્રકર્ષ સંભવતો નથી અર્થાત્ મોક્ષપ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. આમ સ્ત્રીઓ જેમ સાતમી નરકે જઈ શકતી નથી તેમ મોક્ષે પણ જઈ શકતી નથી.]

283. તદેતદયુક્તમ્; વ્યાસેરભાવાત્ । ન હિ બહિર્વ્યાસિમાત્રેણ હેતુર્ગમિકઃ સ્યાત્ કિન્ત્વન્તવ્યાપ્ત્યા, અન્યથા તત્પુત્રત્વાદેરપિ ગમકત્વપ્રસદ્ગઃ, અન્તવ્યાસિશ્ચ પ્રતિબન્ધબલેનૈવ સિધ્યતિ, ન ચાત્ર પ્રતિબન્ધો વિદ્યતે, તતઃ સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિકમિદં સાધનમ્ । ચરમશરીરિભિર્નિશ્ચિતવ્યભિચારં ચ, તેષાં હિ સપ્તમપૃથ્વીગમનહેતુમનોવીર્યપ્રકર્ષાભાવેઽપિ મુક્તિગમનહેતુશુભમનોવીર્યપ્રકર્ષસદ્ભાવાત્ । તથા મત્સ્યૈરપિ વ્યભિચારઃ, તેષાં હિ સપ્તમપૃથ્વીગમનહેતુમનોવીર્યપ્રકર્ષસદ્ભાવેઽપિ ન મુક્તિગમનહેતુશુભમનોવીર્યપ્રકર્ષસદ્ભાવ ઇતિ । તથા નહિ યેષામધોગમનશક્તિઃ સ્તોકા તેષામૂર્ધ્વગતાવપિ શક્તિઃ સ્તોકૈવ, ભુજપરિસર્પાદિભિર્વ્યભિચારાત્ । તથાહિ— ભુજપરિસર્પા અધો દ્વિતીયામેવ પૃથ્વી ગચ્છન્તિ ન તતોઽધઃ, પક્ષિણસ્તૃતીયાં યાવત્, ચતુર્થીં ચતુષ્પદાઃ, પચ્છમીમુરગાઃ, અથ ચ સર્વેઽપ્યૂર્ધ્વમુત્કર્ષતઃ સહસ્ત્રારં યાવદગચ્છન્તિ, અતો ન સપ્તમપૃથ્વીગમનાયોગ્યત્વેન વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વમ્ ।

283. શ્વેતામ્બર— ‘સ્ત્રીઓ જેમ સાતમી નરકે જઈ શકતી નથી તેમ મોક્ષે પણ જઈ શકતી નથી’ એ તમે દિગમ્બરોએ તમારા મતનું જે વિવેચન કર્યું અને તેના

સમર્થનમાં જે અનુમાન આપ્યું તે અયોગ્ય છે, કેમ કે તમે આપેલી વ્યાપ્તિ વ્યાપ્તિ જ નથી. કેવળ બહિર્વ્યાપ્તિથી હેતુ ગમતો બનતો નથી, અર્થાત્ કોઈ દૃષ્ટાન્તમાં હેતુ અને સાધ્યની વ્યાપ્તિ મળી જવાથી તે હેતુ સાચો હેતુ બની શકતો નથી, પરંતુ અન્તર્વ્યાપ્તિથી જ હેતુ ગમક બને છે, અર્થાત્ પક્ષમાં પણ તેનો અવિનાભાવ વિધિવત્ મળવો જોઈએ. અન્તર્વ્યાપ્તિ અર્થાત્ પક્ષમાં સાધ્ય-સાધનની વ્યાપ્તિ જ ખરેખર હેતુની સત્યતાનું પ્રધાન કારણ છે. જો બહિર્વ્યાપ્તિમાત્રથી અર્થાત્ દૃષ્ટાન્તમાં સાધ્ય-સાધનની વ્યાપ્તિમાત્રથી જ હેતુને સાચો માનવામાં આવે તો ગર્ભગત પુત્રની શ્યામતા સિદ્ધ કરવા આપવામાં આવેલ તત્પુત્રત્વ હેતુ અર્થાત્ 'કારણ કે તે પણ તેનો પુત્ર છે' હેતુ પણ સાચો બની જાય. અન્તર્વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ તો નિર્દોષ અવિનાભાવથી જ થાય છે. પરંતુ સાતમી નરકે જવું અને મોક્ષે જવું એ બે વચ્ચે કોઈ અવિનાભાવસંબંધ નથી. કોઈ સાતમી નરકે ન પણ જાય તો પણ મોક્ષે જઈ શકે છે. આ રીતે તમે આપેલો હેતુ સંદિગ્ધ વ્યભિચારી છે. તમારા હેતુની વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ સંદિગ્ધ છે. ચરમશરીરીઓ સાતમી નરકે ગયા વિના જ મોક્ષે જાય છે. તેથી નિશ્ચિતરૂપે ઉક્ત નિયમ વ્યભિચારી છે. ચરમશરીરીઓમાં સાતમી નરકે જવા લાયક પ્રકૃષ્ટ અશુભ મનોભાવ અને દુષ્કર્મો કરવાની પ્રકૃષ્ટ હિંમત નથી પરંતુ મોક્ષે જવા લાયક પ્રકૃષ્ટ શુભ મનોભાવ અને પ્રકૃષ્ટ પ્રશસ્ત પરાક્રમ તો તેમનામાં છે. મહામત્સ્યમાં સાતમી નરકે જવા માટે જરૂરી યોગ્ય પ્રકૃષ્ટ સંકલેશભાવ અને પ્રકૃષ્ટ બૂરાં કામો કરવાની શક્તિ યા હિંમત તો છે પરંતુ તેમનામાં મોક્ષે જવા માટે જરૂરી યોગ્ય શુભ યા વિશુદ્ધ ભાવનો તથા પ્રશસ્ત પરાક્રમનો પ્રકર્ષ નથી, તેથી મહામત્સ્ય સાથે પણ તમારો નિયમ વ્યભિચારી છે. એવો પણ કોઈ નિયમ નથી કે 'જેમનામાં નીચે નરકમાં જવાની શક્તિ કમ છે તેમનામાં ઉપર સ્વર્ગે જવાની શક્તિ પણ કમ જ હોવી જોઈએ.' ભૂજપરિસર્પ આદિ સાથે ઉક્ત નિયમ વ્યભિચારી છે. તે આ પ્રમાણે — ભુજપરિસર્પ નીચે બીજી નરક સુધી જ જાય છે, પક્ષીઓ ત્રીજી નરક સુધી જ જાય છે, ચોપગાં પશુઓ ચોથી નરક સુધી જ જાય છે તથા સર્પ પાંચમી નરક સુધી જ જાય છે પરંતુ તે બધાં ઉપર સહસ્રાર નામના બારમા સ્વર્ગ સુધી જાય છે. તેથી સાતમી નરકે જવાની યોગ્યતા ન હોવાના કારણે સ્ત્રીઓમાં મોક્ષે જવાની વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ છે એમ ન કહી શકાય.

284. નાપિ વાદાદિલબ્ધિરહિતત્વેન, મૂકકેવલિભિર્વ્યાપ્તિચારાત્ ।

284. સ્ત્રીઓ વાદ આદિ ઋદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકવારૂપ સામર્થ્ય ધરાવતી ન હોઈ તેમનામાં વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ છે અને એ કારણે સ્ત્રીઓને પુરુષથી હીન માની તેમને માટે મોક્ષપ્રાપ્તિનો નિષેધ ન કરી શકાય કેમ કે એમ તો મૂક કેવલી પણ, જે એક

પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા વિના ચૂપચાપ મોક્ષે જતા રહે છે તે, મોક્ષે નહિ જઈ શકે. આમ સ્ત્રી મોક્ષે જઈ શકતી નથી એ સિદ્ધ કરવા આપેલા આ હેતુનો મૂક કેવલી સાથે વ્યભિચાર છે.

285. તથાલ્પશ્રુતત્વેનેતિ પક્ષસ્ત્વનુદ્ધોષ્ય એવ; મુક્ત્યવાપ્યાનુમિત-
વિશિષ્ટસામર્થ્યમાષતુષાદિભિરનૈકાન્તિકત્વાત્, તત્ર વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વં
સ્ત્રીणां घटते ।

285. વળી, સ્ત્રીઓમાં પૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય ન હોઈ તેમનામાં વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ છે અને એ કારણે સ્ત્રીઓને પુરુષથી હીન માની સ્ત્રીને મોક્ષ માટે અયોગ્ય ન માની શકાય. કેમ ? સૌપ્રથમ તો સ્ત્રીઓમાં પૂર્ણશ્રુતજ્ઞાનના અભાવની અર્થાત્ સ્ત્રીઓમાં અલ્પશ્રુત હોવાની વાત જ છેડવી ન જોઈએ કેમ કે મોક્ષની સાથે પૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનની કોઈ વ્યાપ્તિ નથી. જેમને કેવળ 'અડદનો દાણો અને તેના ઉપરનું ફોતરું બન્ને જુદાં છે, અલગ છે' એટલું જ ભેદજ્ઞાન હતું એવા માષતુષ આદિ મુનિઓએ પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાનની પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતાનો મોક્ષની સાથે કોઈ અવિનાભાવસંબંધ નથી. આમ સ્ત્રીઓની મોક્ષપ્રાપ્તિની અયોગ્યતા માટે આપેલો અલ્પશ્રુતજ્ઞાન હેતુ નૈકાન્તિક છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે તો આંતરિક ભાવશ્રુતરૂપ વિશિષ્ટ શક્તિ જોઈએ જે સ્ત્રીઓમાં સંભવે જ છે. તેથી અલ્પશ્રુતજ્ઞાન હોવાના કારણે મોક્ષપ્રાપ્તિના અભાવનો નિયમ માષતુષાદિ સાથે વ્યભિચારી છે. આમ પૂર્ણશ્રુતજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય સ્ત્રીઓમાં ન હોઈ તેમનામાં વિશિષ્ટ શક્તિનો અભાવ છે અને એ કારણે સ્ત્રીઓને પુરુષથી હીન ગણી તેમને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે અયોગ્ય ગણવી એ ઉચિત નથી.

286. नापि पुरुषानभिवन्द्यात्वेन स्त्रीणां हीनत्वम्, यतस्तदपि किं सामान्येन गुणाधिकपुरुषापेक्षया वा । आद्योऽसिद्धः, तीर्थकरजनन्यादयो हि शक्रैरपि पूज्यन्ते किमन्यैः शेषपुरुषैः । द्वितीयश्चेत्; तदा गणधरा अपि तीर्थकरैर्नाभिवन्द्यन्त इति तेषामपि हीनत्वान्मोक्षो न स्यात् । तथा चतुर्वर्णस्य सङ्घस्य तीर्थकरैर्वन्द्यात्वात्सङ्घान्तर्गतत्वेन संयतीनामपि तीर्थकरवन्द्यात्वाभ्युपगमात्कथं स्त्रीणां हीनत्वम् ।

286. 'પુરુષો વડે વંદન કરાવા યોગ્ય નથી અર્થાત્ પુરુષોને માટે વંદન નથી, તેથી સ્ત્રીઓ પુરુષોથી હીન છે' એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી, કેમ કે સ્ત્રીઓ સામાન્યતઃ જ બધા પુરુષો દ્વારા અવન્ધ છે કે કોઈ તેમનાથી વિશિષ્ટ ગુણી પુરુષ દ્વારા અવન્ધ છે ?

પહેલો પક્ષ અસિદ્ધ છે કેમ કે તીર્થંકરની માતા વગેરેને તો જ્યારે મોટા મોટા ઈન્દ્રો પણ આવીને વંદન કરે છે ત્યારે સામાન્ય પુરુષોની તો વાત જ ક્યાં રહી ? જો તેમનાથી અધિક ગુણી પુરુષો દ્વારા અવન્ધ હોવાથી સ્ત્રીઓ પુરુષોથી હીન હોય અને તેથી તેઓ મોક્ષ માટે અયોગ્ય હોય તો તીર્થંકર ગણધરોને વંદન કરતા નથી એટલે ગણધરો પણ હીનના વર્ગમાં આવી જાય અને પરિણામે તેઓ પણ મોક્ષ માટે અયોગ્ય બની જાય. વળી, જ્યારે તીર્થંકર પોતે શ્રમણ, શ્રમણી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એમ ચતુર્વિધ સંઘને વંદન કરે છે જ અને સંઘ અંતર્ગત હોવાથી શ્રમણીઓ અને શ્રાવિકાઓ પણ તીર્થંકરવન્ધ બની જ જાય છે, તો પછી સ્ત્રીઓ પુરુષોથી હીન કેવી રીતે ગણાય ?

287. અથ સ્મારણાદ્યકર્તૃત્વેનેતિ પક્ષઃ; તદાચાર્યાણામેવ મુક્તિઃ સ્યાન્ન શિષ્યાણાં તેષાં સ્મારણાદ્યકર્તૃત્વાત્ ।

287. જો સ્ત્રીઓ પઠનપાઠન યા પાઠનું સ્મરણ કરાવી શકતી ન હોવાના કારણે પુરુષોથી હીન હોય અને તેથી મોક્ષ માટે અયોગ્ય હોય તો પછી પઠનપાઠન કરાવનારા આચાર્યો જ મોક્ષ પામે અને ભણનારા શિષ્યોનો મોક્ષ ન થાય કારણ કે શિષ્યો પઠનપાઠન કે પાઠસ્મરણ કરાવી શકતા નથી.

288. અથામર્હદ્ધિકત્વેનેતિ પક્ષઃ, સોઽપિ ન દક્ષઃ, યતો દરિદ્રાણામપિ ક્ષેષાંચિન્મુક્તિઃ શ્રૂયતે ક્ષેષાંચિન્મર્હદ્ધિકાણામપિ ચક્રવર્ત્યાદીનાં તદભાવઃ ।

288. સ્ત્રીઓ કોઈ મહા ઋદ્ધિ ધરાવતી ન હોવાના કારણે પુરુષથી હીન છે અને પરિણામે મોક્ષ માટે અયોગ્ય છે એમ કહેવામાં તો જૈન શાસનનું અજ્ઞાન જ પ્રગટ થાય છે. વીતરાગી મોક્ષનો ઋદ્ધિ સાથે કોઈ જ સંબંધ નથી. ઘણી દરિદ્ર વ્યક્તિઓ મોક્ષ પામી છે જ્યારે ઘણી બધી ઋદ્ધિ (સમૃદ્ધિ) ધરાવનારા ચક્રવર્તી વગેરે મોક્ષે જઈ શક્યા નથી પણ સંસારચક્રમાં જ ફસાયેલા રહ્યા છે.

289. અથ માયાદિપ્રકર્ષવત્ત્વેનેતિ, તદપિ ન યુક્તમ્, નારદદૃઢપ્રહારિ-ભિર્વ્યંચિચારાત્ ।

289. સ્ત્રીઓમાં પ્રકૃષ્ટ છબકપટ અર્થાત્ માયાચાર હોવાથી તેઓ પુરુષથી હીન છે અને એ કારણે તેઓ મોક્ષ માટે અયોગ્ય છે એમ કહેવું પણ ઉચિત નથી, કેમ કે અત્યન્ત કલહપ્રિય નારદ અને ધોર હિસક દૃઢપ્રહારી આદિમાં કષાયોનો પ્રકર્ષ હોવા છતાં પણ તેઓ પુરુષોમાં હીન ગણાતા ન હતા અને તેમનામાં મુક્તિની યોગ્યતાનો અભાવ પણ ન હતો. આમ સ્ત્રીઓને હીન અને મોક્ષ માટે અયોગ્ય ગણવા માટે માયાદિપ્રકર્ષરૂપ જે હેતુ આપવામાં આવ્યો છે તે નારદ, દૃઢપ્રહારી વગેરે સાથે

વ્યભિચારી છે.

290. તન્ન હીનત્વં કથમપિ સ્ત્રીणां जाघटीतीति ह्रीनत्वादित्यसिद्धो हेतुः । ततश्चाविगानेन पुरुषाणामिव योषितामपि निर्वाणं प्रतिपत्तव्यम् । प्रयोगश्चात्र— अस्ति स्त्रीणां मुक्तिः, अविकलकारणवत्त्वात्, पुंवत्, तत्कारणानि सम्यग्दर्शनादीनि स्त्रीषु संपूर्णान्युपलभ्यन्ते । ततो भवत्येव स्त्रीणां मोक्ष इति सुस्थितं मोक्षतत्त्वम् । एतेन ।

290. આ રીતે કોઈ પણ રીતે સ્ત્રીઓ પુરુષથી હીન (કમજોર) સિદ્ધ થતી નથી. એટલે સ્ત્રીઓને મોક્ષ માટે અયોગ્ય સિદ્ધ કરવા આપેલો હીનત્વ હેતુ અસિદ્ધ છે. સ્ત્રીઓને હીન માનવી એ જ અસિદ્ધ છે. તેથી નિર્વિવાદપણે માનવું જોઈએ કે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની જેમ મોક્ષને પામે છે. અનુમાનપ્રયોગ — સ્ત્રીઓનો મોક્ષ થાય છે, કેમ કે સ્ત્રીઓમાં પુરુષોની જેમ જ મોક્ષનાં કારણોની સમગ્રતા તથા પૂર્ણતા હોય છે. મોક્ષનાં કારણો છે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર. આ ત્રણે કારણો પુરુષોની જેમ જ સ્ત્રીઓમાં પણ સંપૂર્ણ (અવિકલ) પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સ્ત્રીઓનો મોક્ષ થાય છે જ, એમાં કોઈ શંકા નથી. આ રીતે મોક્ષતત્ત્વનું નિરૂપણ પુરું થયું.

291. “જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય કર્તારઃ પરમં પદમ્ ।

ગત્વાગચ્છન્તિ ભૂયોઽપિ ભવં તીર્થનિકારતઃ ॥૧૧॥”

इति परपरिकल्पितं पराकृतम् ॥૧૨॥

291. [જે આ મોક્ષાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે તે તે અવસ્થામાં જ અનન્ત કાળ રહે છે. તે કદી પણ તે અવસ્થામાંથી પાછો સંસારી અવસ્થામાં આવતો નથી.] તેથી અન્ય મતવાદીઓનો આ મત નિરસ્ત થઈ જાય છે કે — “ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક જ્ઞાની જીવ પોતાના ધર્મની હાનિ યા તિરસ્કાર જોઈને મોક્ષમાંથી પાછા અવતાર લઈને સંસારમાં આવે છે.”(૫૨).

292. एतानि नव तत्त्वानि यः श्रद्धते स्थिराशयः ।

सम्यक्त्वज्ञानयोगेन तस्य चारित्रयोग्यता ॥૧૩॥

292. આ નવ તત્ત્વો પર જે સ્થિરચિત્તથી અને અડગ શ્રદ્ધાથી વિશ્વાસ કરે છે તેનામાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જવાથી સમ્યક્ચારિત્રની યોગ્યતાનો વિકાસ થવા લાગે છે. (૫૩).

293. વ્યાખ્યા—એતાનિ—અનન્તરોદિતાનિ નવસંખ્યાનિ તત્ત્વાનિ યઃ સ્થિરાશયો—ન પુનઃ શઙ્કાદિના ચલચિત્તઃ શ્રદ્ધાનસ્ય જ્ઞાનપૂર્વકત્વાજ્જાનીતે શ્રદ્ધત્તે ચ—અવૈપરીત્યેન મનુતે । એતાવતા જ્ઞાનનપ્યશ્રદ્ધધાનો મિથ્યાદૃ-ગેવેતિ સૂચિતમ્ । યથોક્તં શ્રીગન્ધહસ્તિના મહાતર્કે “દ્વાદશાઙ્ગમપિ શ્રુતં વિદર્શનસ્ય મિથ્યા” ઇતિ । તસ્ય શ્રદ્ધધાનસ્ય સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયોગેન—સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનસદ્ભાવેન ચારિત્રસ્ય—સર્વસાવદ્યવ્યાપારનિવૃત્તિરૂપસ્ય દેશસર્વભેદસ્ય યોગ્યતા ભવતિ, અત્ર જ્ઞાનાત્સમ્યક્ત્વસ્ય પ્રાધાન્યેન પૂજ્ય-ત્વાત્પ્રાગ્નિપાતઃ, અનેન સમ્યક્ત્વજ્ઞાનસદ્ભાવ એવ ચારિત્રં ભવતિ નાન્યથેત્યા-વેદિતં દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥૧૩॥

293. શ્લોકવ્યાખ્યા— હમણા જ જે નવ તત્ત્વોનું નિરૂપણ પૂરું કર્યું તેમનું શંકા આદિથી થનારી ચિત્તની ચંચળતાને છોડી સ્થિર બુદ્ધિથી અવિપરીત યથાર્થ જ્ઞાન તેમજ શ્રદ્ધાન જે કરે છે તે સમ્યગ્દષ્ટિ અને સમ્યગ્જ્ઞાની છે. શ્રદ્ધાન જ્ઞાનપૂર્વક થાય છે, એટલે આ તત્ત્વોના શ્રદ્ધાનમાં તેમનું જ્ઞાન અન્તર્ભૂત હોય છે જ. ‘શ્રદ્ધાન’ શબ્દના પ્રયોગથી એ સૂચવાય છે કે જે વ્યક્તિ જાણવા છતાં પણ યથાવત્ શ્રદ્ધાન નથી કરતી તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. તેનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે, નિરર્થક છે. ગન્ધહસ્તિએ મહાતર્કમાં કહ્યું છે કે— “જો મિથ્યાદષ્ટિને દ્વાદશાંગ શ્રુતનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય તો પણ તે જ્ઞાન મિથ્યા જ છે, નિરર્થક છે.” તે શ્રદ્ધાણુ સમ્યગ્દષ્ટિમાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોવાથી સમસ્ત પાપક્રિયાઓથી નિવૃત્તિ કરનાર ચારિત્રની યોગ્યતાનો અંશતઃ યા પૂર્ણપણે વિકાસ થવા લાગે છે. સર્વ ચારિત્ર (સર્વવિરતિચારિત્ર) અને દેશ ચારિત્ર (દેશવિરતિચારિત્ર)ના ભેદે ચારિત્ર બે પ્રકારનું છે. જ્ઞાનની પહેલાં સમ્યગ્દર્શનની ગણના સમ્યગ્દર્શનની પ્રધાનતા અને પૂજ્યતા સૂચવવા કરવામાં આવી છે. આ સમ્યગ્દર્શન જ જ્ઞાનમાં ‘સમ્યક્’ વ્યવહારનું કારણ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનના સમ્યક્પણાનું કારણ સમ્યગ્દર્શન છે. [જે જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શનસહચરિત હોય તે સમ્યક્ અને જે જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શનસહચરિત ન હોય તે મિથ્યા. સમ્યગ્દર્શન થતાં પૂર્વે જે જ્ઞાન હોય છે તે મિથ્યા હોય છે અને સમ્યગ્દર્શન થતાં જ તે મિથ્યાજ્ઞાન સમ્યક્ બની જાય છે.] સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન થયા પછી જ સમ્યક્ ચારિત્ર થઈ શકે છે, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન વિના થનારી બધી ક્રિયાઓ મિથ્યાચારિત્રરૂપ જ છે. (૫૩).

294. તથાભવ્યત્વપાકેન યસ્યૈતત્ત્રિતયં ભવેત્ ।

સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાયોગાજ્જાયતે મોક્ષભાજનમ્ ॥૧૪॥

294. જે ભવ્ય જીવને તેના ભવ્યત્વ ગુણના પરિપાકથી રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તે જ ભવ્ય જીવ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની પૂર્ણતા દ્વારા મોક્ષ પામે છે. (૫૪).

295. વ્યાખ્યા—જીવા દ્વેષા ભવ્યાભવ્યભેદાત્ અભવ્યાનાં સમ્યક્ત્વાદ્ય-ભાવઃ, ભવ્યાનામપિ ભવ્યત્વપાકમન્તરેણ તદભાવ એવ, તથાભવ્યત્વપાકે તુ તત્સદ્ભાવઃ, તતોડત્રાયમર્થઃ— ભવિષ્યતિ વિવક્ષિતપર્યાયેણોતિ ભવ્યઃ, તદ્ભાવો ભવ્યત્વમ્, ભવ્યત્વં નામ સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વમ્, જીવાનામનાદિ-પારિણામિકો ભાવઃ । એવં સામાન્યતો ભવ્યત્વમભિધાયાથ તદેવ પ્રતિવિશિષ્ટમભિધાતુમાહ તથા—તેના(ન) નિયતપ્રકારેણ ભવ્યત્વં તથાભવ્યત્વમ્ । અયં ભાવઃ—ભવ્યત્વમેવ સ્વસ્વકાલક્ષેત્રગુર્વાદિદ્રવ્યલક્ષણસામગ્રીભેદેન નાનાજી-વેષુ ભિદ્યમાનં સત્તથાભવ્યત્વમુચ્યતે અન્યથા તુ સર્વૈઃ પ્રકારૈરેકાકારાયાં યોગ્યતાયાં સર્વેષાં ભવ્યજીવાનાં યુગપદેવ ધર્મપ્રાપ્ત્યાદિ ભવેત્, તથાભવ્ય-ત્વસ્ય યઃ પાકઃ ફલદાનામિમુખ્યં તેન તથાભવ્યત્વપાકેન, યસ્ય કસ્યાપિ સાગરોપમકોટાકોટ્યધ્યન્તરાનીતસર્વકર્મસ્થિતિકસ્ય ભવ્યસ્ય એતત્ત્રિતયં જ્ઞાનદર્શનચારિત્રત્રયં ભવેત્, યત્તદોર્નિત્યામિસંબન્ધાત્, સ ભવ્યઃ સમ્યક્-સમીચીને યે જ્ઞાનક્રિયે—જ્ઞાનચારિત્રે તયોર્યોગાત્સંયોગાન્મોક્ષસ્ય—બન્ધવિયોગ-સ્થાનન્તજ્ઞાનદર્શનસમ્યક્ત્વસુખવીર્યપચ્છકાત્મકસ્ય ભાજનં—સ્થાનં જાયતે, એતેન કેવલાભ્યાં જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં ન મોક્ષઃ કિં તૂભાભ્યાં સંયુક્તાભ્યાં તાભ્યામિતિ જ્ઞાપિતં ભવતિ । અત્ર જ્ઞાનગ્રહણેન સદા સહચરત્વેન દર્શનમપિ ગ્રાહ્યમ્ । યદુવાચ વાચકમુખ્યઃ “સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” [ત૦ સૂ૦ ૧૧] ઇતિ ॥

295. શ્લોકવ્યાખ્યા : જીવો બે પ્રકારના છે - ભવ્ય અને અભવ્ય. [ભવ્ય જીવો મોક્ષ માટેની યોગ્યતા ધરાવે છે જ્યારે અભવ્ય જીવો મોક્ષ માટે સર્વથા (સર્વદેશમાં અને સર્વકાળમાં) અયોગ્ય જ છે.] તેથી અભવ્ય જીવોને કદાપિ સમ્યગ્દર્શન આદિ થતાં નથી. ભવ્ય જીવોને પણ જ્યાં સુધી ભવ્યત્વ ગુણનો પરિપાક ન થાય ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન આદિ થતાં નથી પરંતુ જ્યારે તેમનો ભવ્યત્વ ગુણ પરિપાક પામે છે ત્યારે જ તેમને સમ્યગ્દર્શન આદિ થાય છે. જે વિવક્ષિત સમ્યગ્દર્શન આદિ પર્યાયોરૂપે પરિણમશે તે ભવ્ય જીવ છે. ભવ્યનો ભાવ ભવ્યત્વ છે. બીજા શબ્દોમાં ભવ્યનું અસાધારણ સ્વરૂપ યા લાક્ષણિકતા ભવ્યત્વ છે. ભવ્યત્વનો સીધો અર્થ છે મોક્ષ પ્રાપ્ત

કરવાની યોગ્યતા. આ ભવ્યત્વ એ જીવોનો અનાદિકાળથી રહેતો આવેલો પારિણામિક અર્થાત્ સ્વાભાવિક ભાવ છે. આ રીતે સામાન્યરૂપે ભવ્યત્વનું નિરૂપણ કરીને હવે વિશેષરૂપે ભવ્યત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તે તે નિશ્ચિત પ્રકારે ભવ્યત્વનું હોવું એને તથાભવ્યત્વ કહેવામાં આવેલ છે. તાત્પર્ય એ કે જો કે સામાન્યરૂપ ભવ્યત્વ એક છે તેમ છતાં તે પોતાનાં ક્ષેત્ર, કાલ અને ગુરુ આદિ દ્રવ્યરૂપ સામગ્રીની ભિન્નતાના કારણે ભિન્ન ભિન્ન જીવોમાં જુદા જુદા પ્રકારનું હોતાં તેને તથાભવ્યત્વ કહેવામાં આવેલ છે. જો બધા જીવોમાં એક જ પ્રકારનું ભવ્યત્વ હોય તો બધા જીવોમાં એક સાથે જ એક જ પ્રકારની યોગ્યતા હોતાં બધા જીવોને ધર્મપ્રાપ્તિ, મોક્ષપ્રાપ્તિ આદિ એક સાથે જ થાય. તેથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં ભવ્યત્વોમાંથી એક અમુક પ્રકારના ભવ્યત્વનો પરિપાક થવાથી (અર્થાત્ કળ દેવા અભિમુખ થવાથી) મુક્તિની યોગ્યતાનો અમુક વિકાસ થાય છે. જે જીવના સમસ્ત કર્મોની સ્થિતિઓ ઘટાડતાં ઘટાડતાં એક કોટાકોટી સાગરોપમની અંદર લાવી દીધી હોય તે ન્યૂન કર્મસ્થિતિવાળા ભવ્ય જીવને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય પ્રાપ્ત થાય છે. ‘યત્ (જે) અને તત્ (તે)નો નિત્ય સંબંધ છે, તેથી તે જ ન્યૂન કર્મસ્થિતિવાળો ભવ્ય જીવ સમ્યક્ અર્થાત્ સમીચીન જ્ઞાન અને ક્રિયા (ચારિત્ર) દ્વારા કર્મબન્ધનોને કાપીને મોક્ષપદ પામે છે અર્થાત્ અનન્તજ્ઞાન, અનન્તદર્શન, અનન્તસમ્યક્ત્વ, અનન્તસુખ અને અનન્તવીર્ય આ અનન્તપંચકનો સ્વામી બની જાય છે. આનાથી એ જ્ઞાત થઈ જાય છે કે એકલા જ્ઞાનથી કે એકલી ક્રિયાથી, અર્થાત્ જ્ઞાનશૂન્ય ચારિત્રથી કે ચારિત્રવિહીન જ્ઞાનથી, મુક્તિ થતી નથી પરંતુ જ્યારે સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર બન્ને પૂર્ણ બને છે ત્યારે તે બન્નેથી મુક્તિ થાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનને મોક્ષનું કારણ કહેવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનના સદા સહચારી સમ્યગ્દર્શનનું પણ પ્રહણ થઈ જ જાય છે. [સમ્યગ્દર્શન વિના તો જ્ઞાન અને ચારિત્ર સમ્યક્ બનતું જ નથી.] તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર વાચકમુખ્ય ઉમાસ્વાતિએ કહ્યું પણ છે કે—“સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ત્રણ સાથે મળીને જ મોક્ષનો માર્ગ છે.” [તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૧.૧.] [અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ત્રણેય પૂર્ણ બનતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.]

296. પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણવિશેષલક્ષણમત્ર ગ્રન્થકાર: સ્વયમેવ વક્ષ્યતિ । તત્ત્વ વિશેષલક્ષણં સામાન્યલક્ષણાવિન્નાભાવિ, સામાન્યલક્ષણં ચ વિશેષલક્ષણાવિન્નાભાવિ, સામાન્યવિશેષલક્ષણયોરન્યોન્યાપરિહારેણ સ્થિતત્ત્વાત્ । તેન પ્રમાણવિશેષલક્ષણસ્યાદૌ પ્રમાણસામાન્યલક્ષણં સર્વત્ર વક્તવ્યમ્ અતોઽત્રાપિ

પ્રથમં તદ્ભિધીયતે ।

296. પ્રત્યક્ષ આદિ વિશેષ પ્રમાણોનાં લક્ષણ ગ્રન્થકાર પોતે જ કહેશે. પ્રમાણવિશેષોનાં લક્ષણોનું કથન તો ત્યારે કરી શકાય જ્યારે પહેલાં પ્રમાણસામાન્યનું લક્ષણ આપી દીધું હોય. સામાન્ય લક્ષણ અને વિશેષ લક્ષણ પરસ્પર સાપેક્ષ છે, અવિનાભાવી છે. તેથી પ્રમાણવિશેષના લક્ષણ પહેલાં સર્વત્ર પ્રમાણસામાન્યનું લક્ષણ કહેવું જોઈએ, એવી પરિપાટી છે. તેથી પહેલાં અહીં પણ પ્રમાણસામાન્યનું લક્ષણ આચાર્ય કહે છે—

297. 'સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણં' इति । प्रकर्षेण संशयाद्यभावस्व-
भावेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तु येन तत्प्रमाणम् । स्वमात्मा ज्ञानस्य स्वरूपं
परः स्वस्मादन्योऽर्थ इति यावत् तौ विशेषेण यथावस्थितस्वरूपेणावस्यति
निश्चिनोतीत्येवंशीलं यत्तत्स्वपરव्यवસાયि ।

297. 'સ્વનો અર્થાત્ પોતાનો અને પરનો અર્થાત્ અન્ય પદાર્થોનો વ્યવસાય અર્થાત્ નિશ્ચય કરનારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે.' પ્રનો અર્થ છે પ્રકર્ષ, પ્રકર્ષથી એટલે સંશય, વિપર્યય આદિનું નિરાકરણ કરીને મીયતે અર્થાત્ જાણવામાં આવે છે વસ્તુતત્ત્વ જેના દ્વારા તેને પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. સ્વ એટલે જ્ઞાનના પોતાના સ્વરૂપનો, પર એટલે જ્ઞાનથી ભિન્ન બાહ્ય પદાર્થનો, વિ એટલે વિશેષરૂપે એટલે જે સ્વરૂપ તેમનું હોય તે સ્વરૂપે નિશ્ચય કરનારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે.

298. ज्ञायते प्राधान्येन विशेषो गृह्यतेऽनेनेति ज्ञानम् । अत्र ज्ञानमिति
विशेषणमज्ञानरूपस्य व्यवहारमार्गानवतारिणः सन्मात्रगोचरस्य स्वसमय-
प्रसिद्धस्य दर्शनस्य संनिर्घादेश्चाचेतनस्य नैयायिकादिकल्पितस्य प्रामा-
ण्यपराकरणार्थम् ।

298. જાણવામાં આવે છે અર્થાત્ પ્રધાનપણે ગૃહીત થાય છે વિશેષ અંશો જેના દ્વારા તેને જ્ઞાન કહે છે. અહીં 'જ્ઞાન' વિશેષણથી જ્ઞાનથી ભિન્ન અર્થાત્ અજ્ઞાનરૂપ, સામાન્ય માત્રને ગ્રહણ કરનાર તથા પ્રવૃત્તિ આદિ વ્યવહારમાં અનુપયોગી જેન આગમોમાં પ્રસિદ્ધ દર્શન અને નૈયાયિક વગેરેએ સ્વીકારેલા અચેતનાત્મક સન્નિકર્ષ આદિમાંથી પ્રમાણતાનો વ્યવસ્થેદ થઈ જાય છે કેમ કે દર્શન ચેતન હોવા છતાં જ્ઞાનરૂપ નથી અને સન્નિકર્ષ આદિ તો અચેતન હોવાથી સ્પષ્ટપણે જ અજ્ઞાનરૂપ છે.

299. જ્ઞાનસ્યાપિ ચ પ્રત્યક્ષરૂપસ્ય શાક્યૈર્નિર્વિકલ્પતયા પ્રામાણ્યેન
કલ્પિતસ્ય સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયાનાં ચ પ્રમાણત્વવ્યવહેદ્યર્થ વ્યવસા-

યીતિ ।

299. 'વ્યવસાયી (નિશ્ચયાત્મક)' વિશેષણથી બૌદ્ધોએ પ્રમાણરૂપ માનેલા નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાંથી તથા સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયમાંથી પ્રમાણતાનો વ્યવચ્છેદ થઈ જાય છે.

300. પારમાર્થિકપદાર્થસાર્થાપલાપિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદિમતમપાક્તું પરેતિ ।

300. 'પરવ્યવસાયી (અર્થાત્ જ્ઞાનથી ભિન્ન પદાર્થોનો નિશ્ચય કરનારું)' વિશેષણથી વાસ્તવિક ઘટ-પટાદિ બાહ્ય વસ્તુઓનો સાવ નિષેધ યા લોપ કરીને કેવળ જ્ઞાનનું જ અસ્તિત્વ માનનારા વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી બૌદ્ધોના મતનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

301. નિત્યપરોક્ષબુદ્ધિવાદિનાં મીમાંસકાનામેકાત્મસમવાયિજ્ઞાનાન્તર-પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાદિનાં વૈશેષિકયૌગાનામચેતનજ્ઞાનવાદિનાં કાપિલાનાં ચ કદાગ્રહનિગ્રહાય સ્વેતિ ।

301. જ્ઞાનને સર્વથા પરોક્ષ માનનારા મીમાંસકોના કુમતનું, એક જ આત્મામાં સમવાયસંબંધથી રહેનાર અનુવ્યવસાયરૂપ બીજા જ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ માનનારા નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોના કુમતનું અને જ્ઞાનને પ્રકૃતિનો ધર્મ માની જ્ઞાનને અચેતન માનનારા સાંખ્યોના કુમતનું નિરાકરણ કરવા માટે 'સ્વવ્યવસાયી (પોતાનો નિશ્ચય કરનારું)' પદ લક્ષણમાં મૂક્યું છે. [સાંખ્યદર્શનમાં ઘટ, પટ આદિ બાહ્ય અર્થનું જ્ઞાન બુદ્ધિ (ચિત્ત) કરે છે. અને બુદ્ધિને થયેલા ઘટજ્ઞાન, પટજ્ઞાન, આદિનું જ્ઞાન પુરુષ (આત્મા) કરે છે, આમ જ્ઞાનનું જ્ઞાન પુરુષ કરે છે. જ્ઞાનના જ્ઞાનને દર્શન કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિ યા ચિત્ત જ્ઞાતા છે, જ્યારે પુરુષ દ્રષ્ટા છે.]

302. સમગ્રં તુ લક્ષણવાક્યં પરપરિકલ્પિતસ્યાર્થોપલબ્ધિહેત્વાદેઃ પ્રમાણલક્ષણસ્ય પ્રતિક્ષેપાર્થમ્ ।

302. સમગ્ર અર્થાત્ આખા લક્ષણવાક્ય દ્વારા નૈયાયિકોના 'અર્થની ઉપલેખિનો હેતુ (કારણ) પ્રમાણ છે' એ પ્રમાણલક્ષણનું તેમજ બીજાઓએ આપેલાં પ્રમાણલક્ષણોનું ખંડન થઈ જાય છે.

303. અત્ર ચ સ્વસ્ય ગ્રહણયોગ્યઃ પરોઽર્થઃ સ્વપર ઇત્યસ્યાપિ સમાસ-સ્યાશ્રયણાદ્વ્યવહારિજનાપેક્ષયા યસ્ય યથા યત્ર જ્ઞાનસ્યાવિસંવાદઃ, તસ્ય તથા તત્ર પ્રામાણ્યમિત્યભિહિત્તં ભવતિ, તેન સંશયાદેરપિ ધર્મિમાત્રાપેક્ષયા ન

પ્રામાણ્યવ્યાહતિ: ॥૫૪॥

303. 'સ્વપર' સમાસનો 'પોતાને (સ્વને) માટે ગ્રહણ કરવા લાયક પર' એવો અર્થ કરવામાં આવતાં પોતપોતાને યોગ્ય પદાર્થોને જાણનારાં સંશયાદિ જ્ઞાનો પણ સામાન્ય વસ્તુને જાણવાની અપેક્ષાએ પ્રમાણ છે એવો અર્થ સૂચિત થાય છે. 'જે જ્ઞાન વસ્તુના જે અંશમાં અવિસંવાદી હોય તે જ્ઞાન વસ્તુના તે અંશમાં પ્રમાણ છે' એ વ્યવહારપ્રસિદ્ધ નિયમ અનુસાર સંશયાદિ જ્ઞાન પણ સામાન્ય અંશમાં અર્થાત્ ધર્મી માત્રની અપેક્ષાએ પ્રમાણ છે જ. [સ્વની (જ્ઞાનસ્વરૂપની) અપેક્ષાએ તો સંશય, વિપર્યય અને સમ્યગ્જ્ઞાન એમ બધાં જ જ્ઞાનો પ્રમાણ છે જ.] (૫૪).

304. અથ વિશેષલક્ષણાભિધિત્સયા પ્રથમં તાવત્પ્રમાણસ્ય સંખ્યાં વિષયં ચાહ—

પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ દ્વે પ્રમાણે તથા મતે ।

અનન્તધર્મકં વસ્તુ પ્રમાણવિષયસ્તિવહ ॥૫૫॥

304. હવે પ્રમાણવિશેષોનાં લક્ષણોને જણાવવાની ઈચ્છાથી સૌપ્રથમ આચાર્ય પ્રમાણની સંખ્યા અને પ્રમાણના વિષયનું નિરૂપણ કરે છે—

પ્રમાણના બે ભેદ છે — પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. અનન્તધર્મવાળી વસ્તુ પ્રમાણનો વિષય છે, અર્થાત્ પ્રમાણ દ્વારા અનન્તધર્માત્મક વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. (૫૫)

305. વ્યાખ્યા—અક્ષમ્-ઇન્દ્રિયં પ્રતિ ગતમિન્દ્રિયાધીનતયા ચદુત્પદ્યતે તત્પ્રત્યક્ષમિતિ તત્પુસ્થઃ, ઇદં વ્યુત્પત્તિનિમિત્તમેવ પ્રવૃત્તિનિમિત્તં તુ સ્પષ્ટત્વમ્, તેનાનિન્દ્રિયાદિપ્રત્યક્ષમપિ—પ્રત્યક્ષશબ્દવાચ્યં સિદ્ધમ્, અક્ષો-જીવો વાત્ર વ્યાખેયઃ, જીવમાશ્રિત્યૈવેન્દ્રિયનિરપેક્ષમનિન્દ્રિયાદિપ્રત્યક્ષસ્યોત્પત્તેઃ । તત્ર તત્પુસ્થાશ્રયણાત્પ્રત્યક્ષો બોધઃ પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિરિત્યાદૌ સ્ત્રીપુંસભાવોઽપિ સિદ્ધઃ ।

305. શ્લોકવ્યાખ્યા— અક્ષ એટલે ઈન્દ્રિય. ઈન્દ્રિયો પ્રતિ અભિમુખ થઈને અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો ઉપર આધાર રાખીને જે જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે. આ તત્પુસ્થ સમાસ છે. આ તો 'પ્રત્યક્ષ' શબ્દની શાબ્દિક વ્યુત્પત્તિ છે. પરંતુ 'પ્રત્યક્ષ' શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તો સ્પષ્ટતા છે. તેથી જે જ્ઞાન સ્પષ્ટ છે તે, ઈન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયું હોય કે ઈન્દ્રિયો વિના જ ઉત્પન્ન થયું હોય, અવશ્ય પ્રત્યક્ષ છે. તેથી જે જ્ઞાનો ઈન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન નથી થતાં તે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનો પણ સ્પષ્ટ હોવાથી પ્રત્યક્ષની

મર્યાદામાં આવી જઈ 'પ્રત્યક્ષ' શબ્દવાચ્ય બની જ જાય છે. અથવા 'અક્ષ' શબ્દનો અર્થ જીવ છે. કેવળ જીવને આધારે જ, ઈન્દ્રિયોની કોઈ અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ, જે જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ જ છે. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર અતીન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય (માનસપ્રત્યક્ષ) જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષતા સિદ્ધ થઈ જ જાય છે. 'પ્રત્યક્ષ' શબ્દને તત્પુરુષ સમાસ ગણતાં 'પ્રત્યક્ષ' શબ્દનો વિશેષ્યના લિંગ અનુસાર ત્રણે લિંગોમાં પ્રયોગ થાય છે, જેમ કે પ્રત્યક્ષો બોધઃ, પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિઃ ઇત્યાદિ, અહીં બોધ અને બુદ્ધિરૂપ વિશેષ્ય ક્રમથી પુરિલિંગ તથા સ્ત્રીલિંગ છે એટલે 'પ્રત્યક્ષ' શબ્દ પણ ઉક્ત બે લિંગોમાં પ્રયુક્ત થયો છે.

306. અક્ષાણાં પરં-અક્ષવ્યાપારનિરપેક્ષં મનોવ્યાપારેણાસાક્ષાદર્થપરિચ્છે-
દકમ્ પરોક્ષમિતિ પરશબ્દસમાનાર્થેન 'પરસ્' શબ્દેન સિદ્ધમ્ ।

306. ઈન્દ્રિયોથી જે પર હોય અર્થાત્ જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિયવ્યાપારની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કેવળ મનના વ્યાપરથી જ વસ્તુને અસાક્ષાત્ જાણે છે તે જ્ઞાન પરોક્ષ છે. 'પર' શબ્દનો પર્યાયવાચી 'પરસ્' શબ્દ પણ છે. તેથી પરસ્ + અક્ષ મળીને 'પરોક્ષ' શબ્દ બને છે.

307. ચશબ્દૌ દ્વયોરપિ તુલ્યકક્ષતાં લક્ષયતઃ, તેનાનુમાનાદેઃ પરોક્ષસ્ય પ્રત્યક્ષપૂર્વકત્વેન પ્રવૃત્તેર્યત્કૈશ્ચિત્પ્રત્યક્ષં જ્યેષ્ઠમપીષ્ઠમેતન્ન શ્રેષ્ઠમિતિ સૂચિતમ્, દ્વયોરપિ પ્રામાણ્યં પ્રતિવિશેષાભાવાત્ । 'પશ્ય મૃગો ધાવતિ' ઇત્યાદૌ પ્રત્યક્ષસ્યાપિ પરોક્ષપૂર્વકસ્ય પ્રવૃત્તેઃ પરોક્ષસ્ય જ્યેષ્ઠતાપ્રસન્ગાત્ । પ્રત્યક્ષ-પૂર્વકમેવ ચ પરોક્ષમુપજાયત ઇતિ નાયં સર્વત્રૈકાન્તઃ, અન્યથાનુપપન્નતા-વધારિતોહ્વાસનિઃશ્વાસાદિજીવલિઙ્ગસદ્ધાવાભ્યાં જીવસાક્ષાત્કારિપ્રત્યક્ષ-લક્ષણેઽપિ જીવન્મૃતપ્રતીતિદર્શનાત્, અન્યથા લોકવ્યવહારાભાવપ્રસન્ગાત્ ।

307. 'ચ (અને)' શબ્દથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને સમબલ છે અર્થાત્ એક જ શ્રેણીનાં છે એ સૂચવાયું છે. તે બન્ને જ્ઞાનો એકસરખા બળવાળાં છે અને પોતપોતાના વિષયમાં પ્રમાણ છે. આનાથી જે કેટલાક ચિંતકો અનુમાન આદિ પરોક્ષ જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષપૂર્વક હોવાથી પ્રત્યક્ષને જ્યેષ્ઠ તથા પ્રધાન માને છે તેમનું નિરાકરણ થઈ જાય છે. પ્રત્યક્ષની જ્યેષ્ઠતાની તેમની વાત કોઈ પણ રીતે શ્રેષ્ઠ નથી, કેમ કે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્નેય પોતપોતાના વિષયમાં સ્વતન્ત્ર અને એકસરખા બળવાળાં છે, બેમાંથી કોઈ બીજાથી ચડિયાતું નથી. 'જુઓ, હરણ દોડે છે' આ વાક્ય સાંભળ્યા અને તેનો અર્થ વિચાર્યા પછી થનારું મૃગનું પ્રત્યક્ષ શબ્દજ્ઞાનરૂપ પરોક્ષપૂર્વક થયું છે એટલે

પરોક્ષને પણ પ્રત્યક્ષથી જ્યેષ્ઠ માનવાની આપત્તિ આવે. વળી, 'પ્રત્યક્ષપૂર્વક જ સર્વત્ર પરોક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે' એવો ઐકાન્તિક નિયમ નથી. જુઓ, જે સમયે આપણે કોઈ જીવને જીવતો કે મરેલો સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષથી જોઈએ છીએ તે જ સમયે જીવન સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવતા શ્વાસોચ્છ્વાસના ભાવ કે અભાવ ઉપરથી આપણે તે જીવના જીવન કે મૃત્યુનું અનુમાન પણ કરીએ છીએ, અહીં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ (અનુમાનજ્ઞાન) એક સાથે જ થાય છે, એમ ન માનીએ તો લોકવ્યવહારનો અભાવ થઈ જાય. નિષ્કર્ષ એ કે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષમાં કોઈ જાતનો જ્યેષ્ઠ-કનિષ્ઠભાવ નથી.

308. તથાશબ્દઃ પ્રાગુક્તનવતત્ત્વાદ્યપેક્ષયા સમુચ્ચયે, વાક્યસ્ય સાવધારણત્વાત્, દ્વે એવ પ્રત્યક્ષપરોક્ષે પ્રમાણે મત્તે-સમ્પત્તે ।

308. શ્લોકમાં જે 'તથા' શબ્દ છે તે પહેલાં કહેવામાં આવેલાં જીવાદિ નવ તત્ત્વોનો સમુચ્ચય કરવા માટે છે. બધાં વાક્યો નિશ્ચયવાચક હોય છે, તેથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બે જ પ્રમાણો છે, એક પ્રમાણ પણ નથી કે બેથી વધુ પણ નથી.

309. યદપિ પરૈરુક્તં દ્વયાતિરિક્તં પ્રમાણસંખ્યાન્તરં પ્રત્યજ્ઞાયિ, તત્રાપિ યત્પર્યાલોચ્યમાનમુપમાનાર્થાપત્ત્યાદિવત્પ્રમાણતામાત્મસાત્કરોતિ તદનયોરેવ પ્રત્યક્ષપરોક્ષયોરન્તર્ભાવનીયમ્ । યત્પુનર્વિચાર્યમાણં મીમાંસકપરિકલ્પિતા-ભાવવત્ પ્રામાણ્યમેવ નાસ્કન્દતિ ન તેન બહિર્ભૂતેનાન્તર્ભૂતેન વા પ્રયોજનમ્, અવસ્તુત્વાદિત્યપકર્ણનીયમ્ । તથાહિ-પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થાપત્ય-ભાવસમ્ભવૈતિહ્યપ્રાતિભયુક્ત્યનુપલબ્ધ્યાદીનિ પ્રમાણાનિ યાનિ પરે પ્રોચુઃ, તત્રાનુમાનાગમૌ પરોક્ષપ્રકારાવેવ વિજ્ઞાતવ્યૌ ।

309. જે અન્ય દાર્શનિક ચિન્તકોએ પ્રમાણની આ બેની સંખ્યાથી અતિરિક્ત સંખ્યાઓ માની છે તેમનો વિચાર કરીને જે અર્થાપત્તિ, ઉપમાન આદિની જેમ પ્રમાણકોટિમાં આવે છે અર્થાત્ પ્રમાણરૂપ સાબિત થાય છે તેમનો સમાવેશ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ આ બેમાં જ કરી લેવો જોઈએ. વિચાર કરતાં મીમાંસક દ્વારા સ્વીકૃત અભાવ પ્રમાણની જેમ પ્રમાણ જ સાબિત થઈ શકે નહિ તેની બાબતમાં તો અન્તર્ભાવ (સમાવેશ) યા બહિર્ભાવની ચર્ચા જ નિરર્થક છે, કેમ કે એવાં જ્ઞાનો તો અપ્રમાણ જ હોય એટલે તેમની તો ઉપેક્ષા જ કરવી જોઈએ. અન્ય મતવાદીઓ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અભાવ, સંભવ, ઐતિહ્ય, પ્રાતિભ, યુક્તિ અને અનુપલબ્ધિ આદિ અનેક પ્રમાણો માને છે. તે બધાં પ્રમાણોમાંથી અનુમાન અને આગમ તો પરોક્ષ પ્રમાણના જ ભેદ છે.

310. ઉપમાનં તુ નૈયાયિકમતે કશ્ચિત્પ્રેષ્યઃ પ્રભુણા પ્રેષયાઙ્ક્રમે 'ગવયમાનય' ઇતિ સ ગવયશબ્દવાચ્યમર્થમજ્ઞાનાનઃ કઙ્ચન વનેચરં પુસ્ત્ર-મપ્રાક્ષીત્ 'કીદૃગ્ ગવયઃ' ઇતિ, સ પ્રાહ 'યાદૃગ્ગૌસ્તાદૃગ્ગવયઃ' ઇતિ । તતસ્તસ્ય પ્રેષ્યપુસ્ત્રસ્યાપ્રાતિદેશવાક્યાર્થસ્મરણસહકારિ ગોસદૃશગવય-પિળ્ડજ્ઞાનં 'અયં સ ગવયશબ્દવાચ્યોઽર્થઃ' ઇતિ પ્રતિપત્તિં ફલરૂપામુત્પાદ-યત્પ્રમાણમિતિ ।

310. નૈયાયિક ઉપમાનને પ્રમાણ માને છે. નૈયાયિકમતે ઉપમાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—કોઈ શેઠે પોતાના નોકરને 'ગવય લઈ આવ' એમ કહીને ગવય લઈ આવવા માટે (જંગલમાં) મોકલ્યો. બિચારો નોકર ગવય કોને કહેવાય એ જાણતો ન હતો અને તેણે ગવયની ઓળખ માટે શેઠને પૂછ્યું ન હતું. જંગલના રસ્તે વનેચર ભીલને તેણે પૂછ્યું, 'ભાઈ, ગવય કેવું હોય છે?' ભીલે કહ્યું, 'જેવી ગાય હોય છે બરાબર તેવું જ ગવય હોય છે.' જંગલમાં ગોસદૃશ શરીરવાળા ગવયને જોતાં જ નોકરને ભીલનું વાક્ય 'જેવી ગાય હોય છે તેવું ગવય હોય છે' યાદ આવે છે. આમ પુરુષ ભીલના વાક્યના અર્થના સ્મરણ સહિત ગોસદૃશ પશુનું પ્રત્યક્ષ 'આ પશુ 'ગવય' શબ્દવાચ્ય છે' એવા સંજ્ઞા-સંજ્ઞી સંબંધના ઉપમિતિજ્ઞાનને ફળરૂપે ઉત્પન્ન કરતું ઉપમાન પ્રમાણ છે. અર્થાત્ ગવયગત ગોસાદૃશ્યનું જ્ઞાન, જે પ્રત્યક્ષ છે તે, આત્મવાક્યના સ્મરણથી સહકૃત ઉપમાન પ્રમાણ છે તથા 'આની 'ગવય' સંજ્ઞા છે' એવું સંજ્ઞા-સંજ્ઞીના સંબંધનું જ્ઞાન ઉપમિતિરૂપ ફળ છે.

311. મીમાંસકમતે તુ યેન પ્રતિપત્રા ગૌરુપલબ્ધો ન ગવયો ન ચાતિ-દેશવાક્યં 'ગૌરિવ ગવયઃ' ઇતિ શ્રુતં, તસ્ય વિકટાટવીં પર્યટતો ગવયદર્શને પ્રથમે સમુત્પન્ને સતિ યત્પરોક્ષે ગવિ સાદૃશ્યજ્ઞાનમુન્મજ્જતિ 'અનેન સદૃશઃ સ ગૌઃ' ઇતિ 'તસ્ય ગોસ્નેન સાદૃશ્યં' ઇતિ વા, તદુપમાનમ્ ।

તસ્માદ્યત્સ્મર્યંતે તત્સ્યાત્સાદૃશ્યેન વિશેષિતમ્ ।

પ્રમેયમુપમાનસ્ય સાદૃશ્યં વા તદન્વિતમ્ ॥

[મી૦ શ્લો૦ ઉપ૦ શ્લો૦ ૩] ।

ઇતિ વચનાદિતિ ।

311. મીમાંસકમતે ઉપમાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે — જે વ્યક્તિએ ગાયને તો જોઈ છે પરંતુ ગવયને કદી જોયો નથી અને ન તો જેણે 'ગાયના જેવો (સદૃશ) ગવય

હોય છે' આ અતિદેશ વાક્ય — આમનું પરિચાયક વાક્ય કદી સાંભળ્યું છે તે વ્યક્તિ વિકટ જંગલમાં અચાનક પહેલી જ વાર ગવયને જુએ છે. ગોસદૃશ ગવયને જોતાં જ પરોક્ષ ગાયનું સ્મરણ થાય છે અને તે પરોક્ષ ગાયગત ગવયસાદૃશ્યનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ઉપમાન પ્રમાણ કહે છે. આ ગાયગત ગવયસાદૃશ્યનું જ્ઞાન બે આકારે થાય છે— 'તે ગાય આના સદૃશ છે' 'તે ગાયનું આની સાથે સાદૃશ્ય છે.' કહ્યું પણ છે કે— "ગવયને જોઈને જે ગાયનું સ્મરણ થાય છે તે જ ગાય ગવય સાથેના સાદૃશ્યથી વિશિષ્ટ થઈને ઉપમાન પ્રમાણ દ્વારા જ્ઞાત થાય છે અથવા તો ગાયથી વિશિષ્ટ એવું ગવય સાથેનું સાદૃશ્ય ઉપમાન પ્રમાણ દ્વારા જ્ઞાત થાય છે. આમ ગાયવિશિષ્ટ ગવયસાદૃશ્ય અને ગવયસાદૃશ્યવિશિષ્ટ ગાય બન્નેય ઉપમાન પ્રમાણનાં પ્રમેય છે." [મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક, ઉપમાન, શ્લોક ૩]

312. एतच्च परोक्षभेदे प्रत्यभिज्ञायामन्तर्भाव्यम् ॥

312. નૈયાયિકમાન્ય ઉપમાન અને મીમાંસકમાન્ય ઉપમાન બન્નેનો સમાવેશ પ્રત્યભિજ્ઞાન નામના પરોક્ષભેદમાં થઈ જ જાય છે. [બન્ને ઉપમાનોમાં ગવયનું પ્રત્યક્ષ અને અતિદેશ વાક્યનું કે ગાયનું સ્મરણ કારણ છે અને સાદૃશ્યરૂપે તેમનું સંકલન કરવામાં આવે છે, તેથી પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણથી ઉત્પન્ન થનાર તથા સાદૃશ્યને સંકલિત કરનાર સાદૃશ્યપ્રત્યભિજ્ઞાનમાં જ તે બન્ને ઉપમાનોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણથી ઉત્પન્ન થનારાં એકત્વ, સાદૃશ્ય, વૈસાદૃશ્ય, આપેક્ષિક આદિરૂપ જેટલાં સંકલનાજ્ઞાનો થાય છે તે બધાં પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ જ છે.]

313. अर्थापत्तिरपि—

“प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थोऽनन्यथा भवन् ।

अदृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरुदाहृता ॥”

[મી૦ શ્લો૦ અર્થા૦ શ્લો૦ ૧]

इत्येवंलक्षणा अनुमानान्तर्गतैव, अर्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्यान्यथानुप-
पत्तिनिश्चयेनैवादृष्टार्थपरिकल्पनात्, अन्यथानुपपत्तिनिश्चयस्यानुमानत्वात् ।

313. “પ્રત્યક્ષ આદિ છ પ્રમાણોથી જ્ઞાત પદાર્થનું અસ્તિત્વ અન્ય અદૃષ્ટ યા અજ્ઞાત પદાર્થની કલ્પના કર્યા વિના ઘટે નહિ ત્યારે તે અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના કરવી એ અર્થાપત્તિ કહેવાય છે.” [મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક, અર્થાપત્તિ, શ્લોક ૧]. આવા લક્ષણવાળી અર્થાપત્તિ અનુમાનસ્વરૂપ જ છે એટલે તેનો અન્તર્ભાવ અનુમાનમાં થાય

છે. અર્થાપત્તિ અનુમાનસ્વરૂપ છે કેમ કે અર્થાપત્તિના ઉત્પાદક અર્થનું અસ્તિત્વ અન્યથા, અર્થાત્ અદૃષ્ટ અર્થની કલ્પના કર્યા વિના, ઘટતું નથી એ નિશ્ચય દ્વારા અદૃષ્ટ અર્થની કલ્પના કરવામાં આવે છે અને જ્ઞાતનું અસ્તિત્વ અદૃષ્ટની (અજ્ઞાતની) કલ્પના કર્યા વિના ઘટતું નથી એવો નિશ્ચય અનુમાન છે. [અનુમાનમાં પણ પર્વત ઉપર દેખાતા (દૃષ્ટ) ધૂમનું હોવું પર્વત ઉપર અદૃષ્ટ અગ્નિના હોયા વિના ઘટતું નથી એ નિશ્ચય દ્વારા અદૃષ્ટ અગ્નિની દૃષ્ટ ધૂમ ઉપરથી કલ્પના કરવી એ જ તો અનુમાન છે.]

314. અભાવાચ્ચં તુ પ્રમાણં પ્રમાણપચ્છકાભાવઃ, તદન્યજ્ઞાનમ્, આત્મા વા જ્ઞાનવિનિર્મુક્તઃ इति त्रिधाभिधीयते, तत्राद्यपक्षस्यासंभव एव; प्रसज्य-
वृत्त्या प्रमाणपचच्छकाम्भावस्य तुच्छत्वेनावस्तुत्वात्, अभावज्ञानजनकत्वा-
योगात् । द्वितीयपक्षे तु पर्युदासवृत्त्या यत्तदन्यज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव,
प्रत्यक्षेणैव घटादिविक्तस्य भूतलादेर्ग्रहणात् । क्वचित्तु तदघटं भूतलमिति
प्रत्यभिज्ञानेन, योऽग्निमान्न भवति नासौ धूमवानिति तर्केण, नात्र
धूमोऽनग्नेरित्यनुमानेन, गृहे गर्गो नास्तीत्यागमेन वाभावप्रतीतेः क्वाभावः
प्रमाणं प्रवर्तताम् । तृतीयपक्षस्य पुनरसंभव एव, आत्मनो ज्ञानाभावे कथं
वस्त्वभावेदकत्वं, वेदनस्य ज्ञानधर्मत्वात्, अभाववेदकत्वे वा ज्ञानविनि-
र्मुक्तत्वस्याभावात्, तत्रાભાવઃ પ્રમાણાન્તસ્મ્ ।

314. અભાવ પ્રમાણના ત્રણ રૂપ યા પ્રકાર છે - (૧) જે પદાર્થનો અભાવ દર્શાવવો હોય તે પદાર્થના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરનારાં પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોનો સર્વથા અભાવ અર્થાત્ પ્રમાણપંચકાભાવ. (૨) જે આધારમાં કે જે પદાર્થ સાથે તેને જોયો હતો કેવળ તે આધાર કે તે પદાર્થનું જ્ઞાન થવું, અર્થાત્ જેનો અભાવ દર્શાવવો છે તેનાથી તિન્ન વસ્તુનું જ્ઞાન થવું, જેમ કે ઘડાને ભૂતલમાં કે ભૂતલ સાથે જોયો હતો, હવે જો કેવલ ભૂતલ જ દેખાય તો ઘડાનો અભાવ સિદ્ધ થઈ જાય. અહીં તદન્યનું જ્ઞાન અભાવસાધક અભાવપ્રમાણ બનશે. (૩) આત્માનું જ્ઞાનરહિત હોવું અર્થાત્ આત્મામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવું. જ્યારે ઘડાનું જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન ન થતું હોય ત્યારે ઘડાનો સદ્ભાવ નહિ પણ ઘડાનો અભાવ જ સિદ્ધ થાય. આમ અહીં આત્મામાં અમુક પદાર્થના જ્ઞાનનો અભાવ તે પદાર્થના અભાવનું સાધક અભાવપ્રમાણ છે. આ ત્રણ પક્ષોમાંથી પ્રથમ પક્ષ સંભવતો જ નથી કેમ કે પ્રમાણપંચકાભાવ પ્રસજ્યરૂપ (આકાશકુસુમના સર્વથા અભાવ જેવો) હોવાથી તુચ્છ અવસ્તુરૂપ છે એટલે તે અભાવવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે જ નહિ. જે વસ્તુરૂપ હોય તે જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે. જે સ્વયં શશશૃંગ જેવો અવસ્તુરૂપ પ્રમાણપંચકાભાવ છે તે અભાવજ્ઞાનરૂપ

કાર્યને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે? બીજા પક્ષમાં અભાવ પર્યુદાસરૂપે તદન્યજ્ઞાનરૂપ જ છે અને તેથી પ્રત્યક્ષ છે. 'ભૂતલ ઉપર ઘટાભાવ છે.' અહીં ઘટાભાવનો અર્થ છે ઘટથી અન્ય કેવલ ભૂતલ. ઘડાથી અન્ય ભૂતલાદિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષથી ઘડાથી રહિત શુદ્ધ ભૂતલનું જ્ઞાન થઈ જાય છે ત્યારે પ્રત્યક્ષથી અતિરિક્ત અભાવપ્રમાણ માનવાની આવશ્યકતા જ ક્યાં છે? ક્યારેક 'આ તે જ ભૂતલ આજ ઘટરહિત છે જેમાં કાલે ઘડો હતો' આ જાતનું અભાવજ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞાથી થાય છે. ક્યારેક 'જે અગ્નિવાળો નથી તે ધૂમવાળો પણ નથી' આ સાર્વત્રિક અગ્નિ અને ધૂમના અભાવનું જ્ઞાન તર્કથી થાય છે. ક્યારેક 'અહીં ધૂમ નથી કેમ કે અગ્નિ નથી' આ ધૂમાભાવનું જ્ઞાન અનુમાનથી થાય છે. ક્યારેક 'ગર્ગ ઘરમાં નથી' આ આત્મવાક્યથી ઘરમાં ગર્ગના અભાવનું જે જ્ઞાન થાય છે તે આગમપ્રમાણથી થાય છે. આમ યથાસંભવ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી જ જ્યારે અભાવનું જ્ઞાન થઈ જાય છે ત્યારે અભાવ પ્રમાણની શું આવશ્યકતા છે? તે શું બ્રહ્મણ કરવા પ્રવૃત્ત થશે? ત્રીજા પક્ષમાં અભાવ પ્રમાણનું જ્ઞાનનિર્મુક્ત આત્માવાણું રૂપ (યા પ્રકાર) તો સંભવતું જ નથી કેમ કે જો આત્મામાં બિલકુલ જ્ઞાન જ ન હોય તો તેને વસ્તુના અભાવનું જ્ઞાન શેનાથી થશે? અભાવ હોય કે સદ્ભાવ, બન્નેને જાણવાનું કાર્ય તો જ્ઞાન જ કરે છે. જો આત્મા અભાવને જાણતો હોય તો તે જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત અર્થાત્ જ્ઞાનશૂન્ય ન કહેવાય. આમ અભાવ પ્રમાણ સ્વતન્ત્ર પ્રમાણ નથી, તે યથાસંભવ પ્રત્યક્ષાદિમાં સમાવિષ્ટ છે. ['આકાશકુસુમ નથી', 'શશશૂંગ નથી'. અહીં આકાશકુસુમનો અને શશશૂંગનો પ્રતિષેધ પ્રસજ્યપ્રતિષેધ કહેવાય છે. 'અબ્રાહ્મણો આવ્યા છે'. અહીં અબ્રાહ્મણનો અર્થ બ્રાહ્મણોનો કેવલ અભાવ નથી પરંતુ બ્રાહ્મણોતર છે. આ પર્યુદાસપ્રતિષેધ છે.]

315. સંભવોઽપિ સમુદાયેન સમુદાયિનોઽવગમ ઇત્યેવંલક્ષણઃ સંભવતિ
 ચાર્યા દ્રોણ ઇત્યાદિકો નાનુમાનાત્પૃથક્, તથાહિ—ચારી દ્રોણવતી, ચારી-
 ત્વાત્પૂર્વોપલબ્ધચારીવત્ ।

315. સમુદાય ઉપરથી સમુદાયીનું જ્ઞાન સંભવ છે એવું સંભવપ્રમાણનું લક્ષણ છે. સમુદાય ઉપરથી તેના ઘટકનું જ્ઞાન સંભવ અનુમાન જ છે. મોટા માપ ઉપરથી નાના માપનું જ્ઞાન સંભવ અનુમાન જ છે. ખારી (૧૮ દ્રોણ)માં દ્રોણની સંભાવના છે—સમાઈ જાય છે. એટલે સંભવ અનુમાનથી પૃથક્ નથી, જેમ કે આ ખારીમાં દ્રોણો છે, કેમ કે તે ખારી છે, જેમ કે પહેલાં જોયેલી ખારી.

316. એતિહ્યં ત્વનિર્દિષ્ટપ્રવક્તૃકં પ્રવાદપારંપર્યમ્, એવમૂચુર્વૃદ્ધા યથા
 'ઇહ વટે યક્ષઃ પ્રતિવસતિ' ઇતિ, તદપ્રમાણં, અનિર્દિષ્ટવક્તૃકત્વેન

સાંશયિકત્વાત્ આસપ્રવક્તૃકત્વનિશ્ચયે ત્વાગમ ઇતિ ।

316. જેમને કહેનારાઓ કોણ છે એનું કંઈ જ જ્ઞાન નથી એવા પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા પ્રવાદો (જનશ્રુતિઓ) ઐતિહ્ય છે, જેમ કે વૃદ્ધો કહેતા હતા કે 'આ વડ ઉપર એક યક્ષ રહે છે.' પરંતુ આ જ્ઞાન તો પ્રમાણભૂત જ નથી કેમ કે તેના વક્તાનું જ્ઞાન ન હોવાથી તે નિશ્ચયાત્મક નથી પણ સંદિગ્ધ છે, સંભવ છે કે તે વડ ઉપર યક્ષ ન પણ રહેતો હોય. જે પ્રવાદોના વક્તા આત્મ છે એ નિશ્ચિત છે તે પ્રવાદો તો આગમ પ્રમાણમાં અન્તર્ભૂત છે અર્થાત્ આગમપ્રમાણ જ છે.

317. યદપિ પ્રાતિભમક્ષલિઙ્ગશબ્દવ્યાપારાનપેક્ષમકસ્માદેવ 'અદ્ય મે મહીપતિપ્રસાદો ભવિતા' ઇત્યાકારં સ્પષ્ટતયા વેદનમુદયતે તદવ્યનિન્દ્રિયનિ-
બન્ધનતયા માનસમિતિ-પ્રત્યક્ષકુક્ષિનિક્ષિપ્તમેવ ।

317. ઇન્દ્રિયો, લિંગ અને શબ્દના વ્યાપાર વિના જ અચાનક 'આજ મારા પર રાજા પ્રસન્ન થશે' ઇત્યાદિ પ્રકારના સ્પષ્ટ ભાનને પ્રાતિભ જ્ઞાન કહે છે. આ જ્ઞાન મનથી અર્થાત્ મનોભાવનાથી ઉત્પન્ન થતું હોવાના કારણે માનસ પ્રત્યક્ષમાં અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે.

318. યત્પુનઃ પ્રિયાપ્રિયપ્રાપ્તિપ્રભૃતિફલેન સાર્થં ગૃહીતાન્યથાનુપપત્તિ-
કાત્મનઃ પ્રસાદોદ્દેગાદેલિઙ્ગાદુદેતિ તત્પિપીલિકાપટલોત્સર્પણોત્થજ્ઞાનવદ-
સ્પષ્ટમનુમાનમેવ ।

318. જે પ્રાતિભ જ્ઞાનમાં મનની સહજ પ્રસન્નતાથી યા મનની ઉદ્વિગ્નતાથી (ઉચાટથી) ઇષ્ટ-અનિષ્ટનું અસ્પષ્ટ ભાન થાય છે તે તો અનુમાનરૂપ જ છે, જેમ કીડીઓને ઈંડા લઈને જતી જોઈને વરસાદ થવાનું જ્ઞાન અનુમાનરૂપ છે. તાત્પર્ય એ કે મનમાં સહજ ઉલ્લાસ થવાથી પહેલાં કેટલીય વાર ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હતી, તેવાં જ રીતે મનમાં ઉચાટ થવાથી અનિષ્ટ પણ થયું હતું. આજ જો સહસા મનમાં પ્રસન્નતા જાગે છે અને તેથી દિલ આપોઆપ કહે કે 'આજ કંઈક લાભ થશે' તો આ અસ્પષ્ટ જ્ઞાન એક પ્રકારનું અનુમાન જ છે કેમ કે મનની પ્રસન્નતા આદિના ઇષ્ટપ્રાપ્તિ આદિ સાથેના અવિનાભાવસંબંધનું પહેલાં ગ્રહણ થઈ ચૂક્યું છે અને અવિનાભાવજન્ય જ્ઞાન તો અનુમાનરૂપ જ હોય છે.

319. एवं युक्त्यनुपलब्ध्योरादिशब्दाद्विशिष्टोपलब्धिजनकस्य बोधा-
बोधरूपविशेषत्यागेन सामान्यतो "लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं
स्मृतम्" [याज्ञव० स्म० २।२२] इत्युक्तस्य प्रमाणस्यान्येषां च केषांचि-

ત્પ્રમાણાન્તરત્વેન પરપરિકલ્પિતાનાં યથાલક્ષણં પ્રત્યક્ષપરોક્ષયોરન્તર્ભાવો નિરાકરણં ચ વિધેયમ્ । તદેવં ન પ્રત્યક્ષપરોક્ષલક્ષણદ્વૈવિધ્યાતિક્રમં શક્રોઽપિ કર્તુ ક્ષમઃ ।

319. આ જ રીતે યુક્તિ અને અનુપલબ્ધિનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ આ બે જ પ્રમાણોમાં સમાવેશ કરી લેવો જોઈએ. યુક્તિ જો અવિનાભાવસંબંધવાળી હોય તો તેનો સમાવેશ અનુમાનમાં થશે અને જો અવિનાભાવસંબંધવાળી ન હોય તો તે પ્રમાણરૂપ જ નથી એટલે સમાવેશનો પ્રશ્ન જ નથી. અનુપલબ્ધિ તો અભાવપ્રમાણરૂપ હોવાથી તેનો સમાવેશ યથાસંભવ પ્રત્યક્ષાદિમાં થઈ જશે. આદિ શબ્દથી અન્ય મતવાદીઓએ સ્વીકારેલાં અન્ય પ્રમાણોનો પણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ આ બે પ્રમાણોમાં અન્તર્ભાવ કરવો જોઈએ. વૃદ્ધ નૈયાયિકો અને સ્મૃતિકારો વિશિષ્ટ ઉપલબ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારા જ્ઞાનાત્મક કે અજ્ઞાનાત્મક બધા પદાર્થોને સામાન્યરૂપે પ્રમાણ માને છે. તેમણે કહ્યું છે કે “લિખિત અર્થાત્ દસ્તાવેજ આદિ, સાક્ષી(શાહેદ) અને ભુક્તિ અર્થાત્ અનુભવ એમ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રમાણો છે” [યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, ૨.૨૨]. અન્ય ચિન્તકો પણ બીજાં પ્રમાણો માને છે. એ બધાં પ્રમાણોનાં લક્ષણોનો વિચાર કરતાં જો તેઓ સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાનરૂપ હોય તો તેમને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષમાં દાખલ કરી દેવાં અને જો તેઓ સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાનરૂપ ન હોય તો તેમને પ્રમાણહીન ગણી તેમનું નિરાકરણ કરી દેવું જોઈએ. આમ પ્રમાણની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ કહેવાયેલી બેની સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન તો ઈન્દ્ર પણ કરી શકતા નથી, તે સર્વતઃ અબાધિત છે.

320. અથ તયોર્લક્ષણાદ્યભિધીયતે—સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં સ્પષ્ટં પ્રત્યક્ષમ્ । તદ્ દ્વિપ્રકારમ્ — સાંવ્યવહારિકં પારમાર્થિકં ચ । તત્ર સાંવ્યવહારિકં બાહ્યેન્દ્રિયાદિસામગ્રીસાપેક્ષત્વાદપારમાર્થિકમસ્મદાદિ-પ્રત્યક્ષમ્ । પારમાર્થિકં ત્વાત્મસંનિધિમાત્રાપેક્ષમવધ્યાદિપ્રત્યક્ષમ્ ।

320. હવે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષનાં લક્ષણ આદિ કહેવામાં આવે છે. સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરનારું સ્પષ્ટ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. પ્રત્યક્ષના બે પ્રકાર છે— સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ. બાહ્ય ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયો આદિ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતું આપણું સામાન્યજનોનું જ્ઞાન સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે. [સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ એટલે ખરેખર અર્થાત્ પારમાર્થિક કે મુખ્ય પ્રત્યક્ષ નહિ પરંતુ વ્યવહારમાં, લોકોમાં અને તર્કશાસ્ત્રમાં તેને પ્રત્યક્ષ ગણવામાં આવતું હોઈ એ દૃષ્ટિએ તેને ગૌણપણે યા

અપારમાર્થિક (વ્યાવહારિક) રૂપે પ્રત્યક્ષ તરીકે સ્વીકારેલ. પરેપર મુખ્યપણે તો તે પરોક્ષ જ છે, કેમ કે જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પરોક્ષ જ છે.] જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના જ ફક્ત આત્માની યોગ્યતાના બળે જ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે. પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના ત્રણ ભેદ છે—અવધિજ્ઞાન, મનાપર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન.

321. સાંવ્યવહારિકં દ્વેધા, ચક્ષુરાદીન્દ્રિયનિમિત્તં મનોનિમિત્તં ચ । તદ્-
દ્વિવિધમપિ ચતુર્ધા, અવગ્રહેહાવાયધારણાભેદાત્ । તત્ર વિષયવિષયિસંનિ-
પાતાનન્તરસમુદ્ભૂતસત્તામાત્રગોચરદર્શનાજ્ઞાતમાદ્યમવાન્તરસામાન્યાકાર-
વિશિષ્ટવસ્તુગ્રહણમવગ્રહઃ । અસ્યાર્થઃ વિષયો દ્રવ્યપર્યાયાત્મકોઽર્થો, વિષયી
ચક્ષુરાદિઃ, તયોઃ સમીચીનો भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनानुकूलો નિપાતો યોગ્ય-
દેશાદ્યવસ્થાનં તસ્માદનન્તરં સમુદ્ભૂતમુત્પન્નં યત્સત્તામાત્રગોચરં દર્શનં
નિરાકારો બોધસ્તસ્માજ્ઞાતમાદ્યં સત્તાસામાન્યાદ્યવાન્તરૈર્મનુષ્યત્વાદિભિર્વિશે-
ષૈર્વિશિષ્ટસ્ય વસ્તુનો યદ્ગ્રહણં જ્ઞાનં તદવગ્રહઃ । પુનરવગૃહીતવિષયસંશયા-
નન્તરં તદ્વિશેષાકાઙ્ક્ષણમીહા । તદનન્તરં તદીહિતવિશેષનિર્ણયોઽવાયઃ ।
અવેતવિષયસ્મૃતિહેતુસ્તદનન્તરં ધારણા ।

321. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે — એક તો ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થનારું ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને બીજું કેવળ મનથી ઉત્પન્ન થનારું માનસ પ્રત્યક્ષ. તે બન્ને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ચાર પ્રકારો છે — અવગ્રહ, ઈલા, અવાય અને ધારણા. ઈન્દ્રિય અને પદાર્થનો યોગ્ય દેશસ્થિતિરૂપ સંબંધ થતાં સત્તામાત્રને વિષય કરનારું દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. આ દર્શનથી ઉત્પન્ન થનારું અવાન્તર ઘટત્વ આદિ સામાન્યથી યુક્ત ઘટાદિ વસ્તુનું આદ્ય ગ્રહણ અર્થાત્ જ્ઞાન અવગ્રહ છે. આનો વિવરણાર્થ આ છે— વિષય એટલે દ્રવ્યપર્યાયાત્મક અર્થ, વિષયી એટલે ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયો, તે બેના સમીચીન અર્થાત્ વિપર્યય સંશય આદિને ઉત્પન્ન ન કરનાર અનુકૂળ નિપાતથી અર્થાત્ યોગ્ય દેશસ્થિતિરૂપ સંબંધથી સત્તામાત્રને વિષય કરનારું નિરાકાર જ્ઞાનરૂપ દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. આ સત્તારૂપ સામાન્યને જ ગ્રહણ કરનાર દર્શન પછી તે દર્શનથી મનુષ્યત્વ આદિ અવાન્તર વિશેષ સામાન્યથી યુક્ત વસ્તુનું ‘આ મનુષ્ય છે’ એ આકારનું જે સૌપ્રથમ ગ્રહણ (જ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાય છે તે અવગ્રહ છે. અવગ્રહે ગ્રહણ કરેલા પદાર્થમાં ઉત્પન્ન થનાર સંશય પછી તે પદાર્થના વિશેષને જાણવાની ઈચ્છા ઈલા છે. [અવગ્રહે ગ્રહણ કરેલા પદાર્થમાં ઉત્પન્ન થનાર સંશય પછી વિચારણાપૂર્વક વિશેષનિર્ણય તરફ લઈ જતો ‘આ આવી જ હોવો જોઈએ’ એવો ભવિતવ્યતાપ્રત્યય

ઈહા છે. સામાન્યરૂપે અવગ્રહે પુરુષને જાણી લીધા પછી 'તે દક્ષિણી છે કે ઉત્તરી' એવો સંશય થાય છે, એ સંશય પછી વિચારણાપૂર્વક થનારો 'તે દક્ષિણી હોવો જોઈએ' એવો સંભાવનાપ્રત્યય ઉત્પન્ન થાય છે, આ સંભાવનાપ્રત્યયઈહા છે.] ઈહા પછી ઈહાએ જ વિશેષની સંભાવના કરી છે તે વિશેષનો યથાર્થ નિર્ણય અવાય છે. જે પદાર્થનો પાકો નિશ્ચય થઈ ગયો હોય તે પદાર્થનું કાલાન્તરમાં સ્મરણ ઉત્પન્ન કરનારું કારણ ધારણા છે. [નિશ્ચયથી સંસ્કાર જન્મે છે અને સંસ્કાર સ્મૃતિનું કારણ છે.]

322. અत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रमाणतोत्तरोत्तरस्य च फलतेत्येकस्यापि मतिज्ञानस्य चातुर्विध्यं कथंचित् प्रमाणफलभेदश्चोपपन्नः । तथा यद्यपि क्रमभाविनामवग्रहादीनां हेतुफलतया व्यवस्थितानां पर्यायार्थाद्भेदः तथाप्येकजीवतादात्म्येन द्रव्यार्थादेशादमीषामैक्यं कथंचिदविरुद्धम्, अन्यथा हेतुफलभावाभावप्रसक्तिर्भवेदिति प्रत्येयम् ।

322. આ અવગ્રહાદિ જ્ઞાનોમાં પૂર્વ-પૂર્વનાં જ્ઞાનો ઉત્તર-ઉત્તર જ્ઞાનોનાં કારણ હોવાથી પ્રમાણ છે તથા ઉત્તર-ઉત્તર જ્ઞાનો પૂર્વ-પૂર્વનાં જ્ઞાનોનાં કાર્યો હોવાથી ફળ છે. [એટલે અવગ્રહ પ્રમાણ છે અને ઈહા તેનું ફળ છે, તે પછી ઈહા પ્રમાણ છે અને અવાય તેનું ફળ છે, તે પછી અવાય પ્રમાણ છે અને ધારણા તેનું ફળ છે, તે પછી ધારણા પ્રમાણ છે અને સ્મૃતિ તેનું ફળ છે.] પર્યાયભેદથી એક જ મતિજ્ઞાનના જ આ અવગ્રહાદિ ચાર પ્રકારો થાય છે અને એ ચાર પ્રકારોમાં પરસ્પર પ્રમાણ અને ફળરૂપથી કથંચિત્ ભેદ પણ થાય છે. આ રીતે જો કે ક્રમથી ઉત્પન્ન થનારાં અને પ્રમાણ તથા ફળ તરીકે બરાબર સ્થાપિત થયેલાં અવગ્રહ આદિ ચાર જ્ઞાનોમાં, જે ક્રમશઃ કારણ અને કાર્યરૂપ છે તેમનામાં, પર્યાયોના - અવસ્થાઓના ભેદે ભેદ છે તેમ છતાં તે બધાં જ્ઞાનો એક આત્મા સાથે તાદાત્મ્ય અર્થાત્ અભેદ ધરાવતાં હોઈ આધારભૂત આત્મદ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે બધાં જ્ઞાનો કથંચિત્ અભિન્ન પણ છે - એમાં કોઈ વિરોધ નથી. જો તે જ્ઞાનોમાં આત્મદ્રવ્યની અપેક્ષાએ કથંચિત્ અભેદ યા એકતા તથા અવસ્થાભેદથી ભેદ યા અનેકતા ન હોય તો તેમનામાં પરસ્પર ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ યા કાર્ય-કારણભાવ ઘટે જ નહિ. કાર્ય અને કારણ એ બે તો અવસ્થાભેદ હોય તો જ ઘટે તથા ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવના માટે એક દ્રવ્યાત્મક હોવું આવશ્યક છે.

323. ધારણાસ્વરૂપા ચ મતિરવિસંવાદસ્વરૂપસ્મૃતિફલસ્ય હેતુત્વા-ત્પ્રમાણં, સ્મૃતિરપિ તથાભૂતપ્રત્યવમર્શસ્વભાવસંજ્ઞાફલજનકત્વાત્, સંજ્ઞાપિ તથાભૂતતર્કસ્વભાવચિન્તાફલજનકત્વાત્, ચિન્તાપ્યનુમાનલક્ષણાભિનિબો-ધફલજનકત્વાત્, સોઽપિ હાનાદિબુદ્ધિજનકત્વાત્ । તદુક્તમ્- "મતિ:

સ્મૃતિ: સંજ્ઞા ચિન્તાભિનિબોધ इत्यनर्थान्तरम् ।” [ત૦ સૂ૦ ૧।૧૩] અનર્થાન્તરમિતિ કથંચિદેકવિષયં પ્રાક્શબ્દયોજનાન્મતિજ્ઞાનમેતત્ । શેષમનેકપ્રભેદં શબ્દયોજનાદુપજાયમાનમવિશદં જ્ઞાનં શ્રુતમિતિ કેચિત્ । સૈદ્ધાન્તિકાસ્ત્વવગ્રહેહાવાયધારણાપ્રભેદરૂપાયા મતેર્વાચકાઃ પર્યાયશબ્દા મતિઃ સ્મૃતિઃ સંજ્ઞા ચિન્તાભિનિબોધ इत्येते शब्दा इति प्रतिपन्नाः । સ્મૃતિસંજ્ઞાચિન્તાદીનાં ચ કથંચિદગૃહીતગ્રાહિત્વેऽप्यविसंवादकत्वादनुमानवत्प्रमाणताभ्युपेया, અન્યથા વ્યાસિગ્રાહકપ્રમાણેન ગૃહીતવિષયત્વેનાનુમાનસ્યાપ્રમાણતાપ્રસક્તેઃ । અત્ર ચ ચચ્છબ્દસંયોજનાત્પ્રાક્ સ્મૃત્યાદિકમવિસંવાદિ વ્યવહારનિર્વર્તનક્ષમં વર્તતે તન્મતિઃ શબ્દસંયોજનાત્પ્રાદુર્ભૂતં તુ સર્વં શ્રુતમિતિ વિભાગઃ । સ્મૃતિસંજ્ઞાદીના ચ સ્મરણતર્કાનુમાનરૂપાણાં પરોક્ષભેદાનામપિ યદિહ પ્રત્યક્ષાધિકારે ભગ્નં તન્મતિશ્રુતવિભાગજ્ઞાનાય પ્રસજ્ઞેનેતિ વિજ્ઞેયમ્ ।

323. ધારણા નામનું મતિજ્ઞાન અવિસંવાદી સ્મરણનું કારણ હોવાથી પ્રમાણ છે તથા સ્મરણ ફળ છે. સ્મરણથી ‘આ તે જ છે’ ઇત્યાદિ સંકલનરૂપ સંજ્ઞા યા પ્રત્યભિજ્ઞાન નામનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પ્રત્યભિજ્ઞાન ફળ છે અને સ્મરણ પ્રમાણ છે. પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ અવિનાભાવને ગ્રહણ કરનાર તર્ક યા ચિન્તા નામના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણ છે અને તર્ક ફળ છે. તર્ક પણ (અવિનાભાવનું ગ્રહણ કરીને) અભિનિબોધ યા અનુમાનને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તર્ક પ્રમાણ છે અને અનુમાન ફળ છે. અનુમાનથી હેયોપાદેયબુદ્ધિરૂપ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અનુમાન પણ પ્રમાણરૂપ છે. તેથી કહ્યું પણ છે કે “મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિન્તા અને અભિનિબોધ અનર્થાન્તર છે અર્થાત્ કથંચિત્ અભિનિ છે” [તત્ત્વાર્થસૂત્ર. ૧.૧૩]. અનર્થાન્તરનો અર્થ કથંચિત્ એકવિષયક થાય છે. આ જ્ઞાનો જ્યાં સુધી શબ્દોલ્લેખ રહિત હોય અર્થાત્ તેમનામાં શબ્દયોજના ન હોય ત્યાં સુધી તે બધાં જ્ઞાનો મતિજ્ઞાનરૂપ છે. જ્યારથી જ્ઞાનોમાં શબ્દોલ્લેખ યા શબ્દયોજના આવે અર્થાત્ શબ્દયોજનાથી જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય ત્યારથી તે અનેક પ્રકારના અવિશદ (અસ્પષ્ટ) જ્ઞાનો શ્રુત ગણાય છે એમ કેટલાક માને છે. [તાત્પર્ય એ કે કેટલાકના મતે જ્યાં સુધી મતિ, સ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનો એટલાં પુષ્ટ ન હોય કે તેમને શબ્દબદ્ધ કરી શકાય અર્થાત્ ભાષામાં ઉતારી શકાય ત્યાં સુધી તે મતિ, સ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનો મતિજ્ઞાનરૂપ છે. પરંતુ જ્યારથી તે મતિ, સ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનો (અને બીજાં જ્ઞાનો પણ) એટલાં પુષ્ટ બની જાય કે તેમને શબ્દબદ્ધ કરી શકાય અર્થાત્ ભાષામાં ઉતારી શકાય ત્યારથી તે મતિ, સ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનો (અને બીજાં જ્ઞાનો પણ) શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે અથવા મતિ, સ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનો

જ્યાં સુધી શબ્દબદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી મતિજ્ઞાનરૂપ છે પરંતુ મતિ, સ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનો (અને બીજાં જ્ઞાનો પણ) જ્યારે શબ્દબદ્ધ થાય છે ત્યારે તે બધાં જ્ઞાનો શ્રુતજ્ઞાનરૂપ બની જાય છે.] પરંતુ સૈદ્ધાન્તિકો તો આ મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિન્તા અને અભિનિબોધને અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણારૂપ ચાર ભેદોવાળા મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો જ માને છે. [તેઓ તેમનામાં શબ્દયોજના ન હોય તો મતિજ્ઞાન અને હોય તો શ્રુતજ્ઞાન એવો ભેદ કરતા નથી.] સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન (સંજ્ઞા) અને ચિન્તા(તર્ક) આદિ જો કે પહેલાં પ્રત્યક્ષ આદિએ જાણેલા (ગ્રહણ કરેલા) પદાર્થોને જ જાણે છે (ગ્રહણ કરે છે) તેમ છતાં કંઈક વિશેષ અંશને પણ જાણે છે એ કારણે તથા અવિસંવાદી હોવાના કારણે અનુમાનની જેમ પ્રમાણ છે. જેમ વ્યાપ્તિગ્રાહી તર્ક પ્રમાણ દ્વારા જ્ઞાત સામાન્ય અગ્નિ અને સામાન્ય ધૂમને જ કંઈક વિશેષરૂપે જાણનારા અનુમાનને કથંચિત્ અગૃહીતગ્રાહી માનીને પ્રમાણ સમજવામાં આવે છે તેમ સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞા આદિ જ્ઞાનને પણ પ્રમાણ સમજવા જોઈએ, અન્યથા અનુમાનને પણ અપ્રમાણ માનવાની આપત્તિ આવે. અવિસંવાદી અને વ્યવહાર ચલાવવામાં સમર્થ એવાં સ્મૃતિ, સંજ્ઞા આદિ જ્ઞાનો શબ્દયોજના પહેલાં મતિજ્ઞાનરૂપ છે તથા શબ્દયોજનાથી ઉત્પન્ન થનારું પ્રત્યેક જ્ઞાન શ્રુતરૂપ છે. [અર્થાત્, આ સ્મૃતિ, સંજ્ઞા(પ્રત્યભિજ્ઞા) આદિ જ્ઞાનો પણ શબ્દયોજના પછી શ્રુતરૂપ બની જાય છે.] આ પ્રત્યક્ષના પ્રકરણમાં સ્મૃતિ અર્થાત્ સ્મરણ, સંજ્ઞા અર્થાત્ પ્રત્યભિજ્ઞાન, ચિન્તા અર્થાત્ તર્ક, અભિનિબોધ અર્થાત્ અનુમાન આદિ પરોક્ષ પ્રમાણના ભેદોનું નિરૂપણ એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે જેથી તેમનો મતિ અને શ્રુતનો વિભાગ સ્પષ્ટપણે ખ્યાલમાં આવે અર્થાત્ તેમને ક્યારે મતિજ્ઞાનરૂપ ગણવાં અને ક્યારે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ ગણવાં તેની સ્પષ્ટતા થઈ જાય.

[મતિજ્ઞાનની વિશેષ વિચારણા અને નવીન અર્થઘટન માટે જુઓ પુસ્તક 'જૈનદર્શનમાં શ્રદ્ધા (સમ્યક્દર્શન), મતિજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનની વિભાવના'.].

**324. અથ પરોક્ષમ્—અવિશદમવિસંવાદિ જ્ઞાનં પરોક્ષમ્ । સ્મરણપ્રત્ય-
ભિજ્ઞાનતર્કાનુમાનાગમભેદતસ્તત્પદ્ધયા । સંસ્કારપ્રબોધસંભૂતમનુભૂતાર્થવિષયં
તદિત્યાકારં વેદનં સ્મરણમ્, યથા તત્તીર્થકરબિમ્બમિતિ । અનુભવસ્મરણ-
કારણકં સંકૂલનં પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્, તદેવેદં તત્સદૃશં તદ્વિલક્ષણં તત્પ્રતિયોગી-
ત્યાદિ, યથા સ એવાયં દેવદત્તઃ, ગોસદૃશો ગવયઃ, ગોવિલક્ષણો મહિષઃ,
ઇદમસ્માદ્વીર્થં હ્રસ્વમણીયો મહીયો દવીયો વા દૂરાદયં તીવ્રો વહ્નિઃ સુરભીદં
ચન્દનમિત્યાદિ । અત્રાદિશબ્દાત્ સ એવ વહ્નિસ્તુમીયતં સ એવાનેનાપ્યર્થઃ**

કથ્યત इत्यादि स्मरणसच्चिवानुमानागमादिजन्यं च संकलनमुदाहार्यम् ।
 उपलम्भानुपलम्भसंभवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसंबन्धाद्यालम्बनमिद-
 मस्मिन् सत्येव भवत्यसति न भवत्येवेत्याद्याकारं संवेदनं तर्कः, यथाग्नौ
 सत्येव धूमो भवति तदभावे न भवत्येवेति ।

324. હવે પરોક્ષ પ્રમાણનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. અસ્પષ્ટ અવિસંવાદી જ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ છે. પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદ છે— (૧) સ્મૃતિ, (૨) પ્રત્યભિજ્ઞાન, (૩) તર્ક, (૪) અનુમાન અને (૫) આગમ. પૂર્વાનુભૂત પદાર્થના સંસ્કાર જાગવાથી ઉત્પન્ન થનારું, પૂર્વાનુભૂત પદાર્થને વિષય કરનારું, ‘તે’ એવા આકારવાળું, અવિસંવાદી જ્ઞાન સ્મૃતિ પ્રમાણ છે, જેમ કે ‘તીર્થકરની તે પ્રતિમા (મનોહારી હતી).’ ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને સ્મરણથી ઉત્પન્ન થનારું, [એકત્વ, સાદૃશ્ય, વૈસાદૃશ્ય, પ્રતિયોગી રૂપથી] સંકલના કરનારું, અવિસંવાદી જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણ છે. આ પ્રત્યભિજ્ઞાનના અનેક પ્રકાર છે. એકત્વપ્રત્યભિજ્ઞાન— ‘આ તે જ છે’, જેમ કે ‘આ તે જ દેવદત્ત છે.’ સાદૃશ્યપ્રત્યભિજ્ઞાન— ‘આ તેના સમાન છે, જેમ કે ‘આ ગવય ગોસદૃશ છે.’ વૈલક્ષણ્યપ્રત્યભિજ્ઞાન— ‘આ તેનાથી વિલક્ષણ છે’, જેમ કે ‘આ ભેંસ ગાયથી વિલક્ષણ છે.’ પ્રતિયોગીપ્રત્યભિજ્ઞાન— ‘આ તેની અપેક્ષાએ દૂર, નજીક, નાનો, મોટો છે’ ઈત્યાદિ આકારનું હોય છે, જેમ કે ‘આ તેનાથી લાંબો છે,’ ‘આ તેનાથી ટૂંકો છે’, ‘આ તેનાથી લઘુ છે’, ‘આ તેનાથી ગુરુ છે’, ‘આ તેનાથી દૂર છે’, ‘આ તેનાથી સમીપ છે’, ‘આ અગ્નિ તેનાથી વધુ આકરો છે’, ‘આ ચંદન તેનાથી વધુ સુગંધીદાર છે’, ઈત્યાદિ. અહીં ‘આદિ’ શબ્દથી સ્મરણ અને અનુમાનથી ઉત્પન્ન થનારાં અને સ્મરણ અને આગમથી ઉત્પન્ન થનારાં સંકલના જ્ઞાનોનો સમાવેશ પણ પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં થાય છે એમ સૂચવાયું છે. ક્રમશઃ તેમનાં ઉદાહરણો આ છે— ‘આ તે જ અગ્નિનું અનુમાન કરવામાં આવી રહ્યું છે જેને પહેલાં જોયો હતો’, ‘આ શબ્દ પણ તે જ અર્થને કહી રહ્યો છે.’ ઉપલભ્ત અને અનુપલભ્તથી ઉત્પન્ન થનારું, ત્રિકાલવર્તી અને ત્રિલોકવર્તી બધાં સાધ્યો (દા.ત. અગ્નિઓ) અને બધાં સાધનો(દા.ત. ધૂમો)ના સંબંધને (અર્થાત્ વ્યાપ્તિને) વિષય કરનારું અવિસંવાદી જ્ઞાન તર્ક પ્રમાણ છે. [‘સાધ્ય હોય તો જ સાધન હોય છે’ આ સાધ્ય અને સાધનના સદ્ભાવરૂપ અન્વયને જાણનારું જ્ઞાન ઉપલંભ કહેવાય છે. ‘સાધ્યના અભાવમાં સાધન હોતું જ નથી’ આ સાધ્ય અને સાધનના અભાવરૂપ વ્યતિરેકને જાણનારું જ્ઞાન અનુપલંભ કહેવાય છે.] ‘આ હોય તો જ આ હોય છે, આના અભાવમાં તો આ કદી પણ હોતું જ નથી’ આવા આકારવાળું તર્ક પ્રમાણ હોય છે, જેમ કે ‘અગ્નિ હોય તો જ ધૂમ હોય છે, અગ્નિના અભાવમાં તો

ધૂમ કદી હોતો જ નથી.' [આ રીતે સામાન્યરૂપે જગતના સમસ્ત અગ્નિઓ અને સમસ્ત ધૂમોના વ્યાપ્તિસંબંધને (અવિનાભાવસંબંધને) તર્ક પ્રમાણ જાણી લે છે.]

325. અનુમાનં દ્વિધા, સ્વાર્થં પરાર્થં ચ । હેતુગ્રહણસંબન્ધસ્મરણહેતુકં સાધ્યવિજ્ઞાનં સ્વાર્થમ્ । નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્ત્યેકલક્ષણો હેતુઃ । ઇષ્ટમબાધિત-મસિદ્ધં સાધ્યમ્ । સાધ્યવિશિષ્ટઃ પ્રસિદ્ધો ધર્મી પક્ષઃ । પક્ષહેતુવચનાત્મકં પરાર્થમનુમાનમુપચારાત્ । મન્દમતીસ્તુ વ્યુત્પાદયિતું દૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનાન્યપિ પ્રયોજ્યાનિ । દૃષ્ટાન્તો દ્વિધા; અન્વયવ્યતિરેકધેદાત્ । સાધનસત્તાયાં યત્રાવશ્યં સાધ્યસત્તા પ્રદર્શ્યતે સોઽન્વયદૃષ્ટાન્તઃ । સાધ્યાભાવેન સાધના-ભાવો યત્ર કથ્યતે સ વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તઃ । હેતોસ્પસંહાર ઉપનયઃ । પ્રતિજ્ઞાયા-સ્તૂપસંહારો નિગમનમ્ । એતે પક્ષાદયઃ પઞ્ચાવયવાઃ કીર્ત્યન્ત ઇત્યાદિ । અત્રોદાહરણમ્— પરિણામી શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, યઃ કૃતકઃ સ પરિણામી દૃષ્ટો યથા ઘટઃ, કૃતકશ્ચાયમ્ તસ્માત્પરિણામી । યસ્તુ ન પરિણામી સ ન કૃતકો દૃષ્ટઃ યથા વન્ધ્યાસ્તનન્ધયઃ । કૃતકશ્ચાયમ્ તસ્માત્પરિણામી ઇત્યાદિ ।

325. [સાધન દ્વારા થતું સાધ્યનું જ્ઞાન અનુમાન છે.] અનુમાનના બે પ્રકાર છે— સ્વાર્થાનુમાન અને પરાર્થાનુમાન. [સ્વાર્થાનુમાન એટલે 'પોતાના માટે અનુમાન'. સ્વાર્થાનુમાન સ્વપ્રતિપત્તિ માટે છે. પરાર્થાનુમાન એટલે 'બીજાના માટે અનુમાન', પરપ્રતિપત્તિ માટે પ્રયોજાતું અનુમાન. આચાર્ય હેમચન્દ્ર કહે છે કે જે અનુમાન પોતાના અજ્ઞાનને દૂર કરવા સમર્થ હોય તે અનુમાન સ્વાર્થાનુમાન અને જે અનુમાન બીજાના અજ્ઞાનને દૂર કરવા સમર્થ હોય તે અનુમાન પરાર્થાનુમાન.] હેતુનું ગ્રહણ તેમજ અવિનાભાવસંબંધનું સ્મરણ આ બેથી જન્મતું સાધ્યનું જ્ઞાન સ્વાર્થાનુમાન છે. જેની સાધ્યની સાથે અન્યથાનુપપત્તિ (=અન્યથા એટલે કે સાધ્યના અભાવમાં અનુપપત્તિ એટલે ન ઘટવું, ન હોવું, અર્થાત્ અવિનાભાવ) સુનિશ્ચિત હોય, અર્થાત્ જે સાધ્ય સાથે અવિનાભાવ સંબંધ ધરાવવાના એક માત્ર લક્ષણવાળો હોય તે પદાર્થ હેતુ છે. જેને સિદ્ધ કરવા વાઢી ઈચ્છે છે, જે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી બાધિત નથી અને જે હજુ સુધી પ્રતિવાદીને અસિદ્ધ છે તે સાધ્ય છે. સાધ્યથી યુક્ત ધર્મી પક્ષ છે. ધર્મી પ્રસિદ્ધ હોય છે. પક્ષ અને હેતુના વચનરૂપ (કથનરૂપ) પરાર્થાનુમાન છે. [અર્થાત્ પક્ષ અને હેતુના વચનને (કથનને) સાંભળી શ્રોતાને ઉત્પન્ન થતું સાધ્યનું જ્ઞાન પરાર્થાનુમાન છે.] જો કે મુખ્યરૂપે અર્થાત્ ખરેખર તો પરાર્થાનુમાન જ્ઞાનાત્મક જ હોય છે તેમ છતાં જે વચનોથી તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે વચનોમાં (કારણમાં) જ્ઞાનનો (કાર્યનો) ઉપચાર કરીને વચનોને પરાર્થાનુમાન કહેલ છે. અનુમાનના પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ એ બે જ અવયવો છે.

પરંતુ મન્દબુદ્ધિવાળાઓને સમજાવવા માટે દષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન એ ત્રણ અવયવોનો પણ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. દષ્ટાન્તના બે પ્રકાર છે - અન્વયદષ્ટાન્ત અને વ્યતિરેકદષ્ટાન્ત. જ્યાં સાધનની સત્તાની સાથે નિયતરૂપે અવશ્ય જ સાધ્યની સત્તા દર્શાવવામાં આવે તે અન્વયદષ્ટાન્ત છે. જ્યાં સાધ્યના અભાવ સાથે નિયમથી સાધનનો અભાવ દર્શાવવામાં આવે તે વ્યતિરેકદષ્ટાન્ત છે. દષ્ટાન્તનું કથન કર્યા પછી પક્ષમાં હેતુની સત્તાનું પુનર્વચન ઉપનય છે. પક્ષમાં હેતુની સત્તાનો ઉપસંહાર કરીને સાધ્યના સદ્ભાવનું પુનર્વચન અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞાનો ઉપસંહાર નિગમન છે. આ પક્ષ, હેતુ, દષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન 'પંચાવયવ' કહેવાય છે. ઉદાહરણ—શબ્દ પરિણામી (પરિવર્તનશીલ) છે, કેમ કે તે કૃતક (ઉત્પન્ન કરાયો) છે, જે કૃતક હોય છે તે પરિણામી હોય છે જેમ કે ઘડો, આ શબ્દ પણ કૃતક છે, તેથી તે પરિણામી છે. જે પરિણામી ન હોય તે કૃતક પણ ન હોય જેમ કે વન્ધ્યાપુત્ર. કેમ કે શબ્દ કૃતક છે એટલે તે પરિણામી પણ છે, ઇત્યાદિ.

326. નન્વત્ર નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિરેવૈકં હેતોર્લક્ષણમભ્યધાયિ કિં ન પક્ષધર્મત્વાદિત્રૈરૂપ્યમિતિ ચેત્, ઉચ્યતે; પક્ષધર્મત્વાદૌ ત્રૈરૂપ્યે સત્યપિ તત્પુત્રત્વાદેર્હેતોર્ગમકત્વાદર્શનાત્, અસત્યપિ ચ ત્રૈરૂપ્યે હેતોર્ગમકત્વદર્શનાત્, તથાહિ—જલચન્દ્રાત્ નભશ્ચન્દ્રઃ, કૃતિકોદયાત્ શકટોદયઃ, પુષ્પિતૈકચૂતતઃ પુષ્પિતાઃ શોષચૂતાઃ, શશાઙ્કોદયાત્ સમુદ્રવૃદ્ધિઃ, સૂર્યોદયાત્ પચાકરબોધઃ, વૃક્ષાત્ચ્છાયા ચૈતે પક્ષધર્મતાવિરહેઽપિ સર્વજનૈરનુમીયન્તે । કાલાદિકસ્તત્ર ધર્મી સમસ્ત્યેવેતિ ચેત્ । ન; અતિપ્રસન્નાત્ । એવં હિ શબ્દસ્યાનિત્યત્વે સાધ્યે કાકકાષ્ઠ્યાદિરપિ ગમકત્વપ્રસક્તેઃ, લોકાદેર્ધર્મિણસ્તત્ર કલ્પયિતું શક્યત્વાત્ । અનિત્યઃ શબ્દઃ શ્રાવણાત્, મદ્ધ્રાતાયમ્ એવંવિધસ્વાનાન્યથાનુપપત્તેઃ, સર્વં નિત્યમનિત્યં વા સત્ત્વાદિત્યાદિષુ સપક્ષે સત્ત્વસ્યાભાવેઽપિ ગમકત્વદર્શનાચ્ચેતિ ।

326. શંકા — તમે એક માત્ર અન્યથાનુપપત્તિને (અવિનાભાવને) જ હેતુનું લક્ષણ કહ્યું છે. પરંતુ હેતુના લક્ષણમાં તો 'પક્ષમાં રહેવું (પક્ષસત્ત્વ)', 'સપક્ષમાં રહેવું (સપક્ષસત્ત્વ)' અને 'વિપક્ષમાં ન રહેવું (વિપક્ષાસત્ત્વ યા વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ)' આ ત્રણ રૂપોનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે, તો પછી તેમનો સમાવેશ હેતુલક્ષણમાં કેમ ન કર્યો ?

જૈન ઉત્તર—ત્રૈરૂપ્ય હેતુનું અવ્યભિચારી લક્ષણ નથી. 'ગર્ભમાં રહેલો મિત્રાનો પુત્ર શ્યામ છે કેમ કે તે મિત્રાનો પુત્ર છે, જેમ કે મિત્રાના પાંચ શ્યામ પુત્રો' અહીં

મિત્રાતનયત્વ હેતુમાં ત્રૈરૂપ્ય હોવા છતાં તે સત્ (સાચો) હેતુ નથી કેમ કે મિત્રાતનયત્વ હેતુનો શામળાપણા સાથે કોઈ અવિનાભાવસંબંધ નથી. ત્રૈરૂપ્ય ન હોવા છતાં કેવળ અવિનાભાવ માત્રથી અનેક હેતુઓ પોતાના સાધ્યનું સફળ અનુમાન કરાવે છે. ઉદાહરણો — ‘આકાશમાં ચન્દ્ર છે કેમ કે જલમાં ચન્દ્રનું પ્રતિબિંબ છે’ આ અનુમાનમાં જલમાં પડેલું ચન્દ્રનું પ્રતિબિંબ હેતુ, ‘રોહિણી નક્ષત્રનો ઉદય એક મુહૂર્ત પછી થશે કેમ કે હમણા જ કૃત્તિકા નક્ષત્રનો ઉદય થાય છે’ આ અનુમાનમાં કૃત્તિકોદય હેતુ, ‘બધા આંબાને મોર આવી ગયો છે કેમ કે તે બધા આંબા છે, જેમ કે આ મોરવાળો આંબો’ આ અનુમાનમાં પુષ્પિત આમ્રત્વ હેતુ, ‘સમુદ્રમાં ભરતી આવી રહી છે કેમ કે ચન્દ્રોદય થઈ રહ્યો છે’ આ અનુમાનમાં ચન્દ્રોદય હેતુ, ‘કમલો ખીલી ગયાં છે કેમ કે સૂર્યોદય થઈ ગયો છે’ આ અનુમાનમાં સૂર્યોદય હેતુ, ‘છાયો છે કેમ કે (તડકો પણ છે અને) વૃક્ષ પણ છે’ આ અનુમાનમાં (તડકા સાથેનું) વૃક્ષ હેતુ, ઈત્યાદિ અનેક હેતુઓમાં પક્ષધર્મત્વ (પક્ષસત્ત્વ) નથી, આ હેતુઓ પોતાના પક્ષમાં રહેતા નથી તેમ છતાં અવિનાભાવના કારણે સત્ (સાચા) હેતુઓ છે. જલગત ચન્દ્રપ્રતિબિંબ હેતુ આકાશરૂપ પક્ષમાં રહેતો નથી, તેવી જ રીતે ચન્દ્રોદય હેતુ સમુદ્રરૂપ પક્ષમાં રહેતો નથી તેમ છતાં અવિનાભાવ સંબંધ તેમનો સાધ્ય સાથે હોવાથી તેઓ પોતાના સાધ્યનું યથાર્થ અનુમાન કરાવે છે.

શંકા— કૃત્તિકોદય હેતુમાં આકાશ યા કાલને પક્ષ (સાધ્યયુક્ત ધર્મી) બનાવીને પક્ષધર્મતા (પક્ષસત્ત્વ) ઘટાવી શકાય, જેમ કે આકાશ યા કાલ એક મુહૂર્તમાં રોહિણીના ઉદયથી યુક્ત થશે કેમ કે અત્યારે તેમાં કૃત્તિકાનો ઉદય થઈ રહ્યો છે.

જૈન ઉત્તર— આ યોગ્ય નથી. જો આવી રીતે વ્યાપક વસ્તુઓને પક્ષ બનાવવાની પ્રથા પાડી તેને કાયમ કરવામાં આવે અને તેના આધારે હેતુને સત્ (સાચો) માનવામાં આવે તો અતિપ્રસંગદોષ આવે અર્થાત્ મોટી અવ્યવસ્થા ઝાંભી થાય, જગતમાં કોઈ પણ હેતુ પક્ષધર્મ વિનાનો રહેશે જ નહિ. ‘શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે કાગડો કાળો છે’ અહીં ‘કાગડો કાળો છે’ એ પક્ષધર્મરહિત હેતુ પણ લોકને પક્ષ માનીને પક્ષધર્મવાળો બનાવી શકાશે — ‘લોક અનિત્ય શબ્દવાળો છે કેમ કે લોક કાળા કાગડાવાળો છે.’ તેથી કાલ, આકાશ આદિ તટસ્થ વ્યાપક પદાર્થોને ધર્મી (પક્ષ) માનીને પક્ષધર્મત્વને સિદ્ધ કરવો એ તો કેવળ કલ્પનાજાળ છે. તેમાં અતિપ્રસંગ (અવ્યવસ્થા) નામનો દોષ રહેલો છે. ‘શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે શ્રાવણ છે (સાંભળી શકાય છે)’, ‘અહીં મારો ભાઈ છે કેમ કે આ જાતનો અવાજ મારા ભાઈના બોલ્યા વિના આવે નહિ’, ‘બધા પદાર્થો અનિત્ય છે કેમ કે તેઓ સત્ છે’, ‘બધા પદાર્થો નિત્ય છે કેમ કે તેઓ સત્ છે’ આ અનુમાનોના શ્રાવણત્વ આદિ હેતુઓ સપક્ષમાં રહેતા નથી અર્થાત્ તેમનામાં

સપક્ષસત્ત્વ રૂપ નથી તેમ છતાં પણ તેમનામાં અવિનાભાવ હોવાથી તેઓ સત્ (સાચા) છે, અને પોતાના સાધ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવે છે.

**327. આમવચનાજ્ઞાતમર્થજ્ઞાનમાગમઃ, ઉપચારાદામવચનં ચ યથાઽ-
સ્ત્યત્ર નિધિઃ, સન્તિ મેવાદયઃ । અભિધેયં વસ્તુ યથાવસ્થિતં યો જાનીતે
યથાજ્ઞાનં ચાભિધત્તે, સ આત્મો જનકતીર્થકરાદિઃ । ઇત્યુક્તં પરોક્ષમ્ । તેન ।**

327. આમ પુરુષનાં વચનોથી ઉત્પન્ન થતું અર્થજ્ઞાન (વસ્તુજ્ઞાન) આગમ પ્રમાણ છે. ઉપચારથી આમનાં વચનોને પણ આગમ પ્રમાણ માનવામાં આવે છે કેમ કે તેમના દ્વારા જ તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જે વ્યક્તિ જે વસ્તુનું કથન કરતી હોય તેને અવિસંવાદીરૂપે અર્થાત્ યથાર્થરૂપે જાણતી હોય તથા જેવી તે વસ્તુને જાણી હોય બરાબર તેવી જ જણાવતી હોય તેને આમ કહેવામાં આવે છે, જેમ કે માતાપિતા, તીર્થંકર આદિ. ઉદાહરણાર્થ, ‘અહીં ધન દાટ્યું છે’ આ વાક્યના અર્થને વૃદ્ધ પિતા સારી રીતે જાણે છે, ‘મેરુ પર્વત વગેરેનું અસ્તિત્વ છે’ આ વાક્યના અર્થને સર્વજ્ઞ તીર્થંકર સારી રીતે જાણે છે, તેથી તેઓ તે તે વાક્યના (વચનના) આમ છે. એક વાર આમતાનો નિશ્ચય થઈ જાય એટલે પછી તેમના દ્વારા કહેવાયેલાં અન્ય વચનો પણ આગમ પ્રમાણ છે. આમ અહીં પરોક્ષ પ્રમાણનું નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે.

328. “મુખ્યસંવ્યવહારેણ સંવાદિવિશદં મતમ્ ।

જ્ઞાનમધ્યક્ષમન્યદ્ધિ, પરોક્ષમિતિ સંગ્રહઃ ॥૧॥ ઇતિ ।

યદ્યથૈવાવિસંવાદિ પ્રમાણં તત્તથા મતમ્ ।

વિસંવાદ્યપ્રમાણં ચ તદધ્યક્ષપરોક્ષયોઃ ॥૨॥”

[સન્મતિતર્કટીકા, પૃ. ૫૧]

328. તેથી સમગ્ર પ્રમાણચર્યાનો ઉપસંહાર કરતાં કહેવાયું છે કે – “અવિસંવાદી વિશદ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. તે મુખ્ય અને સાંવ્યવહારિકના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન બાકીનાં બધાં જ્ઞાનો પરોક્ષ છે. આ સામાન્યપણે પ્રમાણોનો સંગ્રહ છે. જે જ્ઞાન વસ્તુના જે અંશનું જે રૂપે અવિસંવાદી જ્ઞાન કરાવે તે જ્ઞાન તે અંશમાં તે રૂપે પ્રમાણ છે તથા જે અંશમાં વિસંવાદી જ્ઞાન કરાવે તે અંશમાં અપ્રમાણ છે, આ વ્યવસ્થા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને પ્રકારનાં જ્ઞાનોમાં છે. તે બધાં અવિસંવાદી અંશમાં પ્રમાણ છે તથા વિસંવાદી અંશમાં અપ્રમાણ છે.” [સન્મતિતર્કટીકા, પૃ. ૫૯].

329. તત એકસ્યૈવ જ્ઞાનસ્ય યત્રાવિસંવાદસ્તત્ર પ્રમાણતા, ઇતરત્ર ચ

તદાભાસતા, યથા તિમિરાદ્યુપપ્લુતં જ્ઞાનં ચન્દ્રાદાવધિસંવાદકત્વાત્પ્રમાણં તત્સંખ્યાદૌ ચ તદેવ વિસંવાદકત્વાદપ્રમાણમ્ । પ્રમાણેતરવ્યવસ્થાયાઃ વિસંવાદાવિસંવાદલક્ષણત્વાદિતિ સ્થિતમેતત્—પ્રત્યક્ષં પરોક્ષં ચ દ્વે એવ પ્રમાણે । અત્ર ચ મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયકેવલજ્ઞાનાનાં મધ્યે મતિશ્રુતે પરમાર્થતઃ પરોક્ષં પ્રમાણમ્ અવધિમનઃપર્યાયકેવલાનિ તુ પ્રત્યક્ષં પ્રમાણમિતિ ।

329. તેથી એક જ જ્ઞાન જે અંશમાં અવિસંવાદી હોય તે અંશમાં પ્રમાણ છે અને જે અંશમાં વિસંવાદી હોય તે અંશમાં અપ્રમાણ યા પ્રમાણાભાસ છે. ઉદાહરણ તરીકે તિમિરરોગીને એક જ ચન્દ્રમાં દ્વિચન્દ્રનું થતું જ્ઞાન, અર્થાત્ તિમિરરોગીનું દ્વિચન્દ્રજ્ઞાન ચન્દ્રાંશમાં યથાર્થ યા અવિસંવાદી હોવાથી ચન્દ્રાંશમાં પ્રમાણ છે પરંતુ તે જ દ્વિચન્દ્રજ્ઞાન દ્વિત્વાંશમાં અથર્થ યા વિસંવાદી હોવાથી દ્વિત્વાંશમાં અપ્રમાણ છે. ચન્દ્ર તો છે પણ બે નથી. [જે જ્ઞાનમાં અવિસંવાદી અંશ અધિક હોય છે તે જ્ઞાનને વ્યવહારમાં પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે અને જે જ્ઞાનમાં વિસંવાદી અંશ અધિક હોય છે તે જ્ઞાનને વ્યવહારમાં અપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થ, કસ્તૂરીમાં ગન્ધ ઉત્કટ હોવાથી તેને ગન્ધદ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. 'પર્વત પર ચન્દ્ર ઊગી રહ્યો છે' આ સત્ય જ્ઞાન પણ ચન્દ્રાંશમાં પ્રમાણ હોવા છતાં 'પર્વત પર' આ અંશમાં અપ્રમાણ છે.] પ્રમાણની વ્યવસ્થા અવિસંવાદથી અને અપ્રમાણની વ્યવસ્થા વિસંવાદથી થાય છે અર્થાત્ જે જ્ઞાન અવિસંવાદી તે પ્રમાણ અને જે જ્ઞાન વિસંવાદી તે અપ્રમાણ. તેથી છેવટે એ સ્થિર થયું કે પ્રમાણ બે જ છે — પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલજ્ઞાન આ પાંચ જ્ઞાનોમાં મતિ અને શ્રુત વસ્તુતઃ પરોક્ષ પ્રમાણ છે જ્યારે અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. [હા, લોકવ્યવહારમાં મતિજ્ઞાનની પ્રત્યક્ષ તરીકે પ્રસિદ્ધિ હોવાના કારણે તેને સાંવ્યવહારિક યા ગૌણ પ્રત્યક્ષ પણ કહેવામાં આવે છે.]

330. અથોત્તરાર્થ વ્યાખ્યાયતે । 'અનન્તધર્મકં વસ્તુ' इत्यादि । इह प्रमाणाधिकारे प्रमाणस्य प्रत्यक्षस्य परोक्षस्य च विषयस्तु ग्राह्यं पुनरनन्त-धर्मकं वस्तु, अनन्तास्त्रिकालविषयत्वादपरिमिता धर्माः—स्वभावाः सहभाविनः क्रमभाविनश्च स्वपरपर्याया यस्मिंस्तदनन्तधर्ममेव स्वार्थे कप्रत्ययेऽनन्तधर्मकमनेकान्तात्मकमित्यर्थः । अनेकेऽन्ता अंशा धर्मा वात्मा स्वरूपं यस्य तदनेकान्तात्मकमिति व्युत्पत्तेः, वस्तु—सचेतनाचेतनं सर्वं द्रव्यम्, अत्र अनन्तधर्मकं वस्त्विति पक्षः, प्रमाणविषय इत्यनेन

પ્રમેયત્વાદિતિ કેવલવ્યતિરેકી હેતુઃ સૂચિતઃ, અન્યથાનુપપત્ત્યેકલક્ષણત્વા-
દ્ધેતોસ્તવ્યાપ્ત્યૈવ સાધ્યસ્ય સિદ્ધત્વાત્ દૃષ્ટાન્તાદિભિર્ન પ્રયોજનમ્, યદનન્ત-
ધર્માત્મકં ન ભવતિ તત્પ્રમેયમપિ ન ભવતિ, યથા વ્યોમકુસુમમિતિ કેવલો
વ્યતિરેકઃ, સાધ્યર્થદૃષ્ટાન્તાનાં પક્ષકુક્ષિનિક્ષિપ્તત્વેનાન્વયાયોગાદિતિ । અસ્ય
ચ હેતોરસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાદિદોષાણાં સર્વથાનવકાશ એવ પ્રત્યક્ષાદિના
પ્રમાણેનાનન્તધર્માત્મકસ્યૈવ સકલસ્ય પ્રતીતેઃ ।

330. હવે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધને સમજાવીએ છીએ. પ્રમાણનો વિષય અર્થાત્ પ્રમેય
અનન્તધર્મક વસ્તુ છે. આ પ્રમાણના પ્રકરણમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્નેય પ્રમાણોનો
વિષય (ગ્રાહ્ય) અનન્તધર્મવાળી વસ્તુ છે. જે વસ્તુમાં અનન્ત એટલે કે ત્રિકાલવર્તી
અપરિમિત ધર્મો અર્થાત્ સહભાવી સ્વભાવો (ગુણો) અને સ્વનિમિત્તક તથા
પરનિમિત્તક ક્રમભાવી પર્યાયો હોય તે વસ્તુ અનન્તધર્મક યા અનેકાન્તાત્મક કહેવાય.
'અનન્તધર્મ'ને સ્વાર્થમાં 'ક' પ્રત્યય લગાવવાથી 'અનન્તધર્મક' શબ્દ બને છે.
'અનેકાન્તાત્મક' શબ્દનો અર્થ આ છે — અનેક અન્તો એટલે કે ધર્મો યા અંશો જ જેનો
આત્મા હોય, જેનું સ્વરૂપ હોય તે વસ્તુ અનેકાન્તાત્મક કહેવાય. વસ્તુ એટલે ચેતન
અને અચેતન બધા દ્રવ્યો. અહીં 'વસ્તુ અનન્તધર્મવાળી છે' આ પક્ષ છે.
'પ્રમાણવિષય' શબ્દ દ્વારા 'પ્રમેયત્વાત્ — પ્રમેય હોવાથી' એ કેવલવ્યતિરેકી હેતુ
સૂચવાયો છે. હેતુનું અવિનાભાવ જ એક માત્ર અસાધારણ લક્ષણ હોવાથી પક્ષમાં જ
સાધ્ય અને સાધનના અવિનાભાવને પ્રહણ કરનારી અન્તવ્યાપ્તિના બળે જ હેતુ
સાધ્યનું જ્ઞાન કરાવે છે, તેથી ઉક્ત અનુમાનમાં દષ્ટાન્ત આદિની કોઈ આવશ્યકતા
નથી. 'જે વસ્તુ અનન્તધર્મવાળી નથી તે પ્રમેય પણ નથી, જેમ કે આકાશકુસુમ' આ
વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ જ પ્રમેયત્વ હેતુની મળે છે, તેથી આ પ્રમેયત્વ હેતુ કેવલવ્યતિરેકી હેતુ
છે. અન્વયદષ્ટાન્ત તો પક્ષમાં જ આવી ગયાં છે કેમ કે જગતની વસ્તુમાત્ર અર્થાત્ સર્વ
વસ્તુઓનો પક્ષ બનાવવામાં આવ્યો છે. તેથી પક્ષની બહાર અન્વયદષ્ટાન્તનું હોવું
સંભવતું નથી. આ પ્રમેયત્વ હેતુ અસિદ્ધ વિરુદ્ધ કે વ્યભિચારી નથી, કેમ કે પ્રત્યક્ષ
આદિ બધાં પ્રમાણ કેવળ અનન્તધર્મવાળી વસ્તુને જ વિષય કરે છે. તેથી પ્રમાણપ્રસિદ્ધ
અનેકાન્તાત્મક વસ્તુને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રમેયત્વ હેતુ સર્વથા ઉપયુક્ત છે.

331. નનુ કથમેકસ્મિન્ વસ્તુન્યનન્તા ધર્માઃ પ્રતીયન્ત ઇતિ ચેત્ ।
ઉચ્યતે; પ્રમાણપ્રમેયરૂપસ્ય સકલસ્ય ક્રમાક્રમભાવ્યનન્તધર્માક્રાન્તસ્યૈક-
રૂપસ્ય વસ્તુનો યથૈવ સ્વપરદ્રવ્યાદ્યપેક્ષયા સર્વત્ર સર્વદા સર્વપ્રમાતૃણાં
પ્રતીતિર્જાયમાનાસ્તિ તથૈવ વયમેતે સૌવર્ણઘટદૃષ્ટાન્તેન સવિસ્તરં દર્શાયામઃ ।

વિવક્ષિતો હિ ઘટઃ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્વિદ્યતે, પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈશ્ચ ન વિદ્યતે, તથાહિ—સ ઘટો યદા સત્ત્વજ્ઞેયત્વપ્રમેયત્વાદિધર્મૈશ્ચિન્ત્યતે તદા તસ્ય સત્ત્વાદયઃ સ્વપર્યાયા એવ સન્તિ, ન તુ કેચન પરપર્યાયાઃ, સર્વસ્ય વસ્તુનઃ સત્ત્વાદીન્ધર્માનધિકૃત્ય સજાતીયત્વાદ્વિજાતીયસ્યૈવાભાવાન્ન કુતોઽપિ વ્યાવૃત્તિઃ । દ્રવ્યતસ્તુ યદા પૌદ્ગલિકો ઘટો વિવક્ષ્યતે, તદા સ પૌદ્ગલિકદ્રવ્યત્વેનાઽસ્તિ, ધર્માધર્માકાશાદિદ્રવ્યત્વૈસ્તુ નાસ્તિ । અત્ર પૌદ્ગલિકત્વં સ્વપર્યાયઃ, ધર્માદિભ્યોઽનન્તેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વેન પરપર્યાયા અનન્તાઃ, જીવદ્રવ્યાણામનન્તત્વાત્, પૌદ્ગલિકોઽપિ સ ઘટઃ પાર્થિવત્વેનાસ્તિ ન પુનરાપ્યાદિત્વૈઃ, અત્ર પાર્થિવત્વં સ્વપર્યાયઃ આપ્યાદિદ્રવ્યેભ્યસ્તુ બહુભ્યો વ્યાવૃત્તિઃ તતઃ પરપર્યાયા અનન્તાઃ । એવમગ્રેઽપિ સ્વપરપર્યાયવ્યક્તિર્વેદિતવ્યા । પાર્થિવોઽપિ સ ધાતુરૂપતયાસ્તિ ન પુનર્મૃત્વાદિભિઃ । ધાતુરૂપોઽપિ સ સૌવર્ણત્વેનાઽસ્તિ ન પુના રાજતત્વાદિભિઃ । સૌવર્ણોઽપિ સ ઘટિતસુવર્ણાત્મકત્વેનાસ્તિ ન ત્વઘટિતસુવર્ણાત્મકત્વાદિના । ઘટિતસુવર્ણાત્માપિ દેવદત્તઘટિતત્વેનાસ્તિ ન તુ યજ્ઞદત્તાદિઘટિતત્વાદિના । દેવદત્તઘટિતોઽપિ પૃથુબુઘ્નાઘાકારેણાસ્તિ ન પુનર્મુકુટાદિત્વેન । પૃથુબુઘ્નોદરાઘાકારોઽપિ વૃત્તાકારેણાસ્તિ નાવૃત્તાકારેણ । વૃત્તાકારોઽપિ સ્વાકારેણાસ્તિ ન પુનરન્યઘટાઘાકારેણ । સ્વાકારોઽપિ સ્વદલિકૈરસ્તિ ન તુ પરદલિકૈઃ । એવમનયા દિશા પરેણાપિ સ યેન યેન પર્યાયેણ વિવક્ષ્યતે સ તસ્ય સ્વપર્યાયઃ, તદન્યે તુ પરપર્યાયાઃ । તદેવં દ્રવ્યતઃ સ્તોકાઃ સ્વપર્યાયાઃ, પરપર્યાયાસ્તુ વ્યાવૃત્તિરૂપા અનન્તા, અનન્તેભ્યો દ્રવ્યેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વાત્ ।

331. શંકા—એક વસ્તુમાં (પરસ્પર વિરોધી) અનન્ત ધર્મો કેવી રીતે પ્રતીત થઈ શકે અર્થાત્ હોઈ શકે ? એક વસ્તુને અનેકરૂપ માનવામાં સ્પષ્ટ વિરોધ છે.

જૈન ઉત્તર—સ્વ-પર દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખીને ઉત્પન્ન થનારા ક્રમભાવી અને સહભાવી અનન્ત ધર્મોથી વ્યાપ્ત બધી પ્રમાણરૂપ અને પ્રમેયરૂપ વસ્તુઓ એક અનેકાન્ત સ્વભાવવાળી સર્વત્ર સર્વદા સૌ પ્રમાતાઓના અનુભવમાં આવે છે. અમે તે સર્વપ્રસિદ્ધ અનેકાન્તાત્મકતાને સોનાના ઘડાના ઉદાહરણથી વિસ્તારપૂર્વક સમજાવીએ છીએ. અમુક ઘડો પોતાના દ્રવ્યનો બનેલો છે, પોતાના સ્થાને છે, પોતાના સમયમાં છે અને પોતાના પર્યાયવાળો છે, બીજા (પર) દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવની દૃષ્ટિથી નથી. પ્રસ્તુત ઘડો સુવર્ણનો છે, માટીનો નથી. તે ઘડો સામેના ઓરડામાં છે, ઓસરીમાં

નથી. તે પોતાની વિદ્યમાનતાના સમયમાં છે, અતીત (ઉત્પત્તિ પૂર્વે) કે અનાગત (નાશ પછી) સમયમાં નથી. તે સાંકડા મોઢાવાળો અને ચપટો છે, પહોળા મોઢાવાળો અને ગોળ નથી. જે વખતે તે ઘડાનો સત્ત્વ, જ્ઞેયત્વ યા પ્રમેયત્વ વગેરે સામાન્ય ધર્મોની દૃષ્ટિએ આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તે સત્ત્વ આદિ સામાન્ય ધર્મો ઘડાના સ્વપર્યાય જ છે, તે સમયે તેમાંનો કોઈ ધર્મ પરપર્યાય નથી, કેમ કે સત્, જ્ઞેય અને પ્રમેય કહેતાં બધી જ વસ્તુઓનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. સત્ની દૃષ્ટિએ તો ઘટ પટ આદિ અચેતન તથા મનુષ્ય, પશુ આદિ ચેતનમાં કોઈ જ ભેદ નથી. જડ-ચેતન બધી જ વસ્તુઓ સત્ની અપેક્ષાએ સજાતીય છે, કોઈ વિજાતીય નથી જેનાથી વ્યાવૃત્તિ કરાય. તેથી ઘડાનો સત્, જ્ઞેય, પ્રમેય આદિ સામાન્યદૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં બધી જ વસ્તુઓ સત્, જ્ઞેય, પ્રમેય આદિ રૂપે ઘડાના સ્વપર્યાયો ફલિત થાય છે, બધી જ વસ્તુઓ સજાતીય છે તો ઘડાની કોનાથી વ્યાવૃત્તિ કરાય? વ્યાવૃત્તિ તો વિજાતીયથી કરાય. સત્, જ્ઞેય, પ્રમેય આદિની દૃષ્ટિએ તો ઘડાની વિજાતીય વસ્તુઓ કોઈ છે જ નહિ. જ્યારે પુદ્ગલ દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ ઘડાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ઘડો પુદ્ગલ દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ સત્ છે પરંતુ ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય આદિ દ્રવ્યોની દૃષ્ટિએ અસત્ છે. પૌદ્ગલિક ઘડાનું પૌદ્ગલિકત્વ જ તેનો સ્વપર્યાય છે તથા જે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને અનન્ત જીવ દ્રવ્યોથી ઘડો વ્યાવૃત્ત થાય તે બધા અનન્ત પર પદાર્થો પરપર્યાયો છે. ઘડો પૌદ્ગલિક છે, ધર્મ આદિ દ્રવ્યરૂપ નથી. ઘડો પુદ્ગલ હોવા છતાં પણ પાર્થિવ છે, માટીનો બનેલો છે, જલ, આગ કે વાયુ આદિથી બનેલો નથી. તેથી પાર્થિવત્વ ઘડાનો સ્વપર્યાય છે તથા જલ આદિ અનન્ત દ્રવ્યો પરપર્યાયો છે જેમનાથી ઘડો વ્યાવૃત્ત છે. આ જ રીતે આગળ પણ જે રૂપે ઘડાની સત્તા હોય તેને સ્વપર્યાય અને જેનાથી ઘડો વ્યાવૃત્ત થતો હોય તે પરપર્યાય એમ સમજી લેવું જોઈએ. ઘડો પાર્થિવ હોવા છતાં તે ધાતુનો બનેલો છે, માટી કે પથ્થરનો બનેલો નથી, તેથી તે ધાતુરૂપે સત્ છે પણ માટી કે પથ્થર આદિ અનન્તરૂપે અસત્ છે. ઘડો ધાતુનો બનેલો હોવા છતાં તે સુવર્ણનો બનેલો છે પરંતુ ચાંદી, પિત્તળ, તાંબુ આદિનો બનેલો નથી, તેથી સુવર્ણરૂપે સત્ છે પણ ચાંદી, પિત્તળ આદિ સેંકડો ધાતુઓની દૃષ્ટિએ અસત્ છે. સુવર્ણનો હોવા છતાં તે શુદ્ધ કરાયેલા સુવર્ણનો છે પણ અશુદ્ધ સુવર્ણનો નથી, તેથી શુદ્ધ સુવર્ણની દૃષ્ટિએ સત્ છે પણ અશુદ્ધ સુવર્ણ આદિની દૃષ્ટિએ અસત્ છે. તે શુદ્ધ સુવર્ણનો હોવા છતાં પણ દેવદત્તે ઘડેલો છે, યજ્ઞદત્ત આદિએ ઘડેલો નથી, તેથી દેવદત્તે ઘડેલા સુવર્ણની દૃષ્ટિએ સત્ છે પણ યજ્ઞદત્ત આદિ સોનીએ ઘડેલા સોનાની દૃષ્ટિએ અસત્ છે. દેવદત્તે ઘડેલો સુવર્ણનો ઘડો હોવા છતાં સાંકડા મોઢાવાળો અને વચ્ચેથી પહોળો એવા આકારવાળો છે, મુકુટ આદિના આકારવાળો નથી, તેથી સાંકડા મોઢાવાળા અને વચ્ચેથી પહોળા આકારની દૃષ્ટિએ

સત્ છે પણ મુકુટ આદિના આકારની દૃષ્ટિએ અસત્ છે. ઘડો સાંકડા મોઢાવાળો અને વચ્ચેથી પહોળો એવા આકારવાળો હોવા છતાં ગોળ આકારવાળો છે, તેથી ગોળ આકારની દૃષ્ટિએ સત્ છે પણ ચપટા આકારની દૃષ્ટિએ અસત્ છે. ગોળ હોવા છતાં પણ ઘડો પોતાના નિયત ગોળ આકારની દૃષ્ટિએ સત્ છે પણ અન્ય ગોળ ઘડાઓના ગોળ આકારોની દૃષ્ટિએ અસત્ છે. પોતાના ગોળ આકારવાળો હોવા છતાં પણ ઘડો પોતાના ઉત્પાદક પરમાણુઓથી બનેલા ગોળ આકારની દૃષ્ટિએ સત્ છે પણ અન્ય પરમાણુઓથી બનેલા ગોળ આકારની દૃષ્ટિએ અસત્ છે. આ પ્રમાણે ઘડાને જે જે પર્યાયથી સત્ કહીશું તે પર્યાયો ઘડાના સ્વપર્યાયો કહેવાશે તથા જે અન્ય પદાર્થોથી તે વ્યાવૃત્ત થશે તે બધા પરપર્યાયો કહેવાશે. આમ ઘડાના દ્રવ્યદૃષ્ટિએ સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયો દર્શાવ્યા, સ્વપર્યાયો પરપર્યાયોથી ઓછા છે, પરપર્યાયો વ્યાવૃત્તિરૂપ હોવાથી અનન્ત છે, ઘડાના પરપર્યાયો અનન્ત છે કેમ કે ઘડો અનન્ત દ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્ત થાય છે.

332. ક્ષેત્રતઃ સ ત્રિલોકીવર્તિત્વેન વિવક્ષિતો ન કુતોઽપિ વ્યાવર્તિતે । તતઃ સ્વપર્યાયોઽસ્તિ ન પરપર્યાયઃ । ત્રિલોકીવર્ત્યપિ સ તિર્યગ્લોકવર્તિત્વે- નાસ્તિ ન પુનરૂર્ધ્વાધોલોકવર્તિત્વેન । તિર્યગ્લોકવર્ત્યપિ સ જમ્બૂદ્વીપવર્તિત્વેનાસ્તિ ન પુનરપરદ્વીપાદિવર્તિતયા । સોઽપિ ભરતવર્તિત્વેનાસ્તિ ન પુનર્વિદેહવર્તિત્વાદિના । ભરતેઽપિ સ પાટલિપુત્રવર્તિત્વેનાસ્તિ ન પુનરન્યસ્થા- નીયત્વેન । પાટલિપુત્રેઽપિ દેવદત્તગૃહવર્તિત્વેનાસ્તિ ન પુનરપસ્થા । ગૃહેઽપિ ગૃહૈકદેશસ્થિતયાસ્તિ ન પુનરન્યદેશાદિતયા । ગૃહૈકદેશેઽપિ સ યેષ્વાકાશ- પ્રદેશેષ્વસ્તિ તત્સ્થિતતયાસ્તિ ન પુનરન્યપ્રદેશસ્થિતયા । એવં યથાસંભવમપર- પ્રકારેણાપિ વાચ્યમ્ । તદેવં ક્ષેત્રતઃ સ્વપર્યાયાઃ સ્તોકાઃ પરપર્યાયાસ્ત્વ- સંખ્યેયાઃ, લોકસ્યાસંખ્યેયપ્રદેશત્વેન । અથવા મનુષ્યલોકસ્થિતસ્ય ઘટસ્ય તદપરસ્થાનસ્થિતદ્રવ્યેભ્યોઽનન્તેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વેનાનન્તાઃ પરપર્યાયાઃ । એવં દેવદત્તગૃહાદિવર્તિનોઽપિ । તતઃ પરપર્યાયા અનન્તાઃ ।

332. ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ જ્યારે ઘડાનો ત્રણ લોકમાં રહેનારના રૂપમાં વ્યાપક ક્ષેત્ર- દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તે કશાથી વ્યાવૃત્ત થતો નથી, તેથી ત્રિલોકરૂપ વ્યાપક ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ ઘડાનો સ્વપર્યાય તો હોય છે પણ પરપર્યાય હોતો નથી. [જો કે અલોકાકાશમાં ઘડો રહેતો ન હોવાથી અલોકાકાશને પરપર્યાય કહી શકાય પરંતુ અલોકમાં ઘડો કદી રહી શકતો નથી. તે સર્વદા લોકમાં જ રહે છે, તેથી તે રૂપે પરપર્યાયની વિવક્ષા કરી નથી. જો વિવક્ષા કરવામાં આવે તો પછી 'ઘડો આકાશમાં

રહે છે' એ રૂપમાં જ્યારે આકાશ (સમગ્ર આકાશ) સ્વપર્યાય બની જાય ત્યારે પરપર્યાય કંઈ પણ ન રહે.] ઘડો ત્રિલોકવર્તી છે પરંતુ તે રહે છે તો મધ્યલોકમાં, સ્વર્ગ કે નરકમાં રહેતો નથી, તેથી મધ્યલોકની દૃષ્ટિએ સત્ છે તથા ઊર્ધ્વ અને અધોલોકની દૃષ્ટિએ અસત્ છે. ઘડો મધ્યલોકવર્તી છે પણ રહે છે તો જમ્બૂદ્વીપમાં, તેથી જમ્બૂદ્વીપમાં રહેનાર રૂપે સત્ છે તથા અન્ય દ્વીપો આદિમાં રહેનારરૂપે અસત્ છે. જમ્બૂદ્વીપમાં પણ તે ભરતક્ષેત્રમાં રહે છે, વિદેહ આદિ ક્ષેત્રોમાં રહેતો નથી, તેથી ભરતક્ષેત્રમાં રહેનાર રૂપે સત્ છે તથા વિદેહ આદિ ક્ષેત્રોમાં રહેનારરૂપે અસત્ છે. ભરતક્ષેત્રમાં પણ તે પટનામાં રહે છે, તેથી પટનામાં રહેનારરૂપે સત્ છે અને અન્ય સ્થાનોમાં રહેનારરૂપે અસત્ છે. પટનામાં પણ દેવદત્તના ઘરમાં તે છે, તેથી દેવદત્તના ઘરમાં હોવાની દૃષ્ટિએ તે સત્ છે પણ અન્ય ઘરોમાં હોવાની દૃષ્ટિએ તે અસત્ છે. દેવદત્તના ઘરમાં તે એક ખૂણામાં છે, તેથી તે ખૂણામાં હોવાની દૃષ્ટિએ ઘડો સત્ છે પરંતુ ઘરના અન્ય ભાગોમાં હોવાની દૃષ્ટિએ તે અસત્ છે. ખૂણામાં પણ જે આકાશપ્રદેશોમાં તે છે તે આકાશપ્રદેશોમાં હોવાની દૃષ્ટિએ તે સત્ છે પરંતુ અન્ય આકાશપ્રદેશોમાં હોવાની દૃષ્ટિએ તે અસત્ છે. આ રીતે યથાસંભવ અન્ય પ્રકારે પણ સત્-અસત્નો વિચાર કરવો જોઈએ. જેમની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વનો વિચાર કરવામાં આવે છે તે સ્વપર્યાયો છે અને જેમની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વનો વિચાર થાય છે તે પરપર્યાયો છે. ક્ષેત્રતઃ સ્વપર્યાયો થોડા છે, પરંતુ પરપર્યાયો અસંખ્ય છે કેમ કે લોકના અસંખ્ય પ્રદેશો છે. અથવા મનુષ્યલોકવર્તી ઘડો અન્ય અનન્ત ક્ષેત્રોથી (પ્રદેશોથી) વ્યાવૃત્ત છે, તેથી સમસ્ત આકાશના અનન્ત પ્રદેશો અનન્ત પરપર્યાયો હોઈ શકે છે. આમ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પરપર્યાયો અનન્ત હોઈ શકે છે. દેવદત્તના ઘરમાં રહેલો ઘડો પણ ઘરની બહારના અનન્ત આકાશપ્રદેશોમાં રહેલો નથી, તેથી તેના પરપર્યાયો અનન્ત હોઈ શકે છે.

333. કાલતસ્તુ નિત્યતયા સ સ્વદ્રવ્યેણાવર્તત વર્તંતે વર્તિષ્યતે ચ તતો ન કુતોઽપિ વ્યાવર્તંતે । સ ચૈદંયુગીનત્વેન વિવક્ષ્યમાણસ્તદૂપત્વેનાસ્તિ ન ત્વતીતાનાગતાદિયુગવર્તિત્વેન । અસ્મિન્ યુગોઽપિ સ ણેષમસ્ત્યવર્ષતયાસ્તિ ન પુનરતીતાદિવર્ષત્વાદિના । ણેષમસ્ત્યોઽપિ સ વાસન્તિકતયાસ્તિ ન પુનરન્ય-તુનિષ્પન્નતયા । તત્રાપિ નવત્વેન વિદ્યતે ન પુનઃ પુરાણત્વેન । તત્રાપ્યદ્યતન-ત્વેનાસ્તિ ન પુનરનદ્યતનત્વેન । તત્રાપિ વર્તમાનક્ષણતયાસ્તિ ન પુનરન્યક્ષ-ણતયા । एवं કાલતોઽસંખ્યેયાઃ સ્વપર્યાયાઃ, एकस्य द्रव्यस्यासंख्यकाल-स्थितिकत्वात् । अनन्तकालवर्तित्वविवक्षायां तु तेऽनन्ता अपि वाच्याः । परपर्यायास्तु विवक्षितकालादन्यकालवर्तित्वव्येभ्यो अनन्तेभ्यो व्यावृत्तत्वे-

નાનન્તા એવ ।

333. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય ઘડો કાલદૃષ્ટિએ વર્તમાનમાં રહે છે, અતીતમાં રહેતો હતો અને અનાગતમાં (ભવિષ્યમાં) રહેશે એમ ત્રિકાલવર્તી હોવાના કારણે ત્રિકાલ તો તેનો સ્વપર્યાય છે પરંતુ એવો કોઈ કાલ નથી જેમાં ઘડો રહેતો ન હોય અને એટલે જ તેનો કોઈ પરપર્યાય નથી. આમ ત્રિકાલને ઘડાનો સ્વપર્યાય માનતાં કોઈ પરપર્યાય સંભવતો નથી. ત્રિકાલવર્તી ઘડો પણ આ યુગમાં રહે છે, અતીત યુગ કે અનાગત યુગમાં રહેતો નથી, તેથી તે આ યુગની દૃષ્ટિએ સત્ છે અને અતીત કે અનાગત યુગની દૃષ્ટિએ અસત્ છે. આ યુગમાં પણ આ વર્ષમાં સત્ છે તથા અતીત આદિ વર્ષોમાં અસત્ છે. આ વર્ષમાં પણ વસન્ત ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલો તે છે, અન્ય ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલો તે નથી. વસન્તઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલો તે નવો છે અર્થાત્ નૂતન અવસ્થાની દૃષ્ટિએ તે સત્ છે, પુરાણી અવસ્થાની દૃષ્ટિએ તે અસત્ છે. નવો છે એ વાત ખરી પણ તે આજે જ બનાવેલો છે, તેથી અઘતનતાની દૃષ્ટિએ સત્ અને અનઘતનતાની દૃષ્ટિએ તે અસત્ છે. આજ બનાવેલો છે એ ખરું પણ વર્તમાનક્ષણે તે બન્યો છે, તેથી વર્તમાનક્ષણોત્પન્નરૂપે તે સત્ છે પણ અન્યક્ષણોત્પન્ન રૂપે તે અસત્ છે. આમ કાળની દૃષ્ટિએ અસંખ્ય સ્વપર્યાયો હોય છે કેમ કે એક દ્રવ્યની અસંખ્ય કાળોમાં સ્થિતિ હોય છે. અનન્ત કાળની વિવક્ષાએ તો દ્રવ્ય અનન્ત કાળ સુધી ટકે છે, તેથી તેને અનન્ત સ્વપર્યાયો છે. વિવક્ષિત કાળથી ભિન્ન અન્ય અનન્ત કાલોથી તથા તેમનામાં રહેનાર અનન્ત દ્રવ્યોથી ઘડો વ્યાવૃત્ત રહે છે, તેથી તેના પરપર્યાયો પણ અનન્ત જ છે.

334. ભાવતઃ પુનઃ સ પીતવર્ણેનાઽસ્તિ ન પુનર્નીલાદિવર્ણેઃ । પીતોઽપિ સોઽપરપીતદ્રવ્યાપેક્ષયૈકગુણપીતઃ, સ એવ ચ તદપરાપેક્ષયા દ્વિગુણપીતઃ, સ એવ ચ તદન્યાપેક્ષયા ત્રિગુણપીતઃ, એવં તાવદ્વક્તવ્યં યાવત્કસ્યાપિ પીત-દ્રવ્યસ્યાપેક્ષયાનન્તગુણપીતઃ । તથા સ એવાપરાપેક્ષયૈકગુણહીનઃ, તદન્યા-પેક્ષયા દ્વિગુણહીન ઇત્યાદિ તાવદ્વક્તવ્યં યાવત્કસ્યાપ્યપેક્ષયાનન્તગુણહીનપી-તત્વેઽપિ સ ભવતિ । તદેવં પીતત્વેનાનન્તાઃ સ્વપર્યાયા લબ્ધ્યાઃ । પીતવર્ણ-વત્તરતમયોગેનાનન્તભેદેભ્યો નીલાદિવર્ણેભ્યો વ્યાવૃત્તિરૂપાઃ પરપર્યાયા અપ્યનન્તાઃ । એવં રસતોઽપિ સ્વમધુરાદિરસાપેક્ષયા પીતત્વવત્સ્વપર્યાયા અનન્તા જ્ઞાતવ્યાઃ, નીલાદિત્વવત્ ક્ષારાદિપરસાપેક્ષયા પરપર્યાયા અપ્યનન્તા અવસાતવ્યાઃ । એવં સુરભિગન્ધેનાપિ સ્વપરપર્યાયા અનન્તા અવસાતવ્યાઃ । એવં ગુરુલઘુમૃદુલ્લઘુશીતોષ્ણાસ્ત્રિગ્ધરૂક્ષસ્પર્શાષ્ટકાપેક્ષયાપિ તરતમયોગેન

પ્રત્યેકમનન્તાઃ સ્વપરપર્યાયા અવગન્તવ્યાઃ, યત્ એકસ્મિન્નપ્યનન્તપ્રદેશકે સ્કન્ધેઽષ્ટાવપિ સ્પર્શાઃ પ્રાપ્યન્ત્ ઇતિ સિદ્ધાન્તે પ્રોચાનમ્ । તેનાત્રાપિ કલશેઽષ્ટાનામભિધાનમ્ ।

334. ભાવની દૃષ્ટિએ ઘડો પીળો છે, તેથી પીળા રંગની અપેક્ષાએ તે સત્ છે પણ અન્ય નીલ, લાલ આદિ રંગોની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે. ઘડાનું આ પીળાપણું કોઈ પીળા દ્રવ્યથી બમણું પીળું છે, કોઈથી ત્રણ ગણું, કોઈથી ચાર ગણું, આ રીતે કોઈ અત્યન્ત ઓછા પીળા દ્રવ્યથી અનન્ત ગણું પીળું પણ હશે. આ જ રીતે ઘડાનું આ પીળાપણું કોઈ પીળા દ્રવ્યથી એક ગણું ઓછું પીળું, કોઈથી બમણું ઓછું પીળું, કોઈથી ત્રણ ગણું ઓછું પીળું અને આમ કોઈ પરિપૂર્ણ પીળા દ્રવ્યથી અનન્ત ગણું ઓછું પીળું પણ છે. તાત્પર્ય એ કે તરતમભાવે પીળાપણાના અનન્ત ભેદો થઈ શકે છે, તે અનન્ત ભેદો ઘડાના પીતપણાને અનુલક્ષીને સ્વપર્યાયો છે. તથા પીળાપણાની જેમ નીલ, લાલ આદિ રંગોના તરતમભાવે અનન્ત પ્રકારો થાય છે, તે બધા અનન્ત નીલ આદિ રંગોથી ઘડાનું પીળાપણું વ્યાવૃત્ત(પૃથક્) છે તેથી ઘડાના પીતપણાને અનુલક્ષી પરપર્યાયો પણ અનન્ત જ છે. તેવી જ રીતે રસને અનુલક્ષી ઘડાના પોતાના જે પણ મધુર આદિ રસ હશે તેના પણ રંગની (રૂપની) જેમ તરતમભાવે અનન્ત ભેદો થશે, તે બધા ઘડાના સ્વપર્યાયો છે તથા નીલ આદિ પર રંગોની જેમ ખારો આદિ પર રસો પણ તરતમભાવે અનન્ત છે, તે બધાથી ઘડાનો રસ વ્યાવૃત્ત છે, તેથી રસને અનુલક્ષીને ઘડાના પરપર્યાયો પણ અનન્ત છે. તેવી જ રીતે ઘટની સુગન્ધના તરતમભાવે અનન્ત ભેદો થાય છે જેમને ઘટના સ્વપર્યાયો જાણવા તથા જે ગન્ધ ઘડામાં નથી તેના અનન્ત ભેદોને ઘટના પરપર્યાયો જાણવા. તેવી જ રીતે ગુરુ, લઘુ, મૂઢુ, ખરબચડો, ઠંડો, ગરમ, ચીકણો અને લૂનો આ આઠ સ્પર્શોના પણ, પ્રત્યેકના, તરતમભાવથી અનન્તભેદ થાય છે. તેમાંથી જે સ્પર્શો જે રૂપે ઘડામાં હોય તેમની અપેક્ષાએ ઘડાના અનન્ત સ્વપર્યાયો સમજવા અને જે સ્પર્શો ઘડામાં ન હોય તેમની અપેક્ષાએ ઘડાના અનન્ત પરપર્યાયો સમજવા. સિદ્ધાન્તમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે એક અનન્ત પ્રદેશવાળા સ્કન્ધમાં ગુરુ આદિ આઠેય સ્પર્શો મળે છે, તેથી આ ઘડામાં પણ આઠેય સ્પર્શોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.

335. અથવા સુવર્ણદ્રવ્યેઽપ્યનન્તકાલેન યજ્ઞાપિ વર્ણા દ્વાવપિ ગન્ધૌ ષડ્વપિ રસા અષ્ટાવપિ સ્પર્શાંશ્ચ સર્વેઽપિ તરતમયોગેનાનન્તશો ભવન્તિ । તત્તદપરાપરવર્ણાદિભ્યો વ્યાવૃત્તિશ્ચ ભવતિ । તદપેક્ષયાપિ સ્વપરધર્મા અનન્તા અવબોધવ્યાઃ । શબ્દતશ્ચ ઘટસ્ય નાનાદેશાપેક્ષયા ઘટાદ્યનેકશબ્દવાચ્ય-

ઘડો વ્યાવૃત્ત થાય છે એટલે તે અનન્ત પદાર્થો ઘડાના પરધર્મો છે.

336. પરિમાણતશ્ચ તત્તદ્વ્યપેક્ષયા તસ્યાણુત્વં મહત્ત્વં હ્રસ્વત્વં દીર્ઘત્વં ચાનન્તભેદં સ્યાદિત્યનન્તાઃ સ્વધર્માઃ । યે સર્વદ્રવ્યેભ્યો વ્યાવૃત્ત્યા તસ્ય પરપર્યાયાઃ સંભવન્તિ તે સર્વે પૃથક્ત્વતો જ્ઞાતવ્યાઃ । દિગ્દેશતઃ પરત્વાપરત્વાભ્યાં તસ્ય ઘટસ્યાન્યાન્યાનન્તદ્રવ્યાપેક્ષયાસન્નતાસન્નતરતાસન્નતમતા દૂરતા દૂરતરતા દૂરતમતા એકદ્વ્યાદ્યસંખ્યપર્યન્તયોજનૈરાસન્નતા દૂરતા ચ ભવતીતિ સ્વપર્યાયા અનન્તાઃ । અથવા પરવસ્ત્વપેક્ષયા સ પૂર્વસ્યાં તદન્યાપેક્ષયા પશ્ચિમાયાં સ ઇત્યેવં દિશો વિદિશશ્ચાશ્રિત્ય દૂરાસન્નાદિતયાઽસંખ્યાઃ સ્વપર્યાયાઃ ।

336. પરિમાણ અર્થાત્ માપની અપેક્ષાએ પણ ઘડામાં સ્વધર્મો અને પરધર્મો હોય છે. ઘડો કેટલાંક મોટા મકાન આદિ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ નાનો, નાના લોટાની અપેક્ષાએ મોટો, તથા લાંબો, ટૂંકો આદિ અનન્ત પ્રકારના માપવાળો કહી શકાય, તે બધા તેના સ્વધર્મો છે, તે સિવાયના અન્ય બધાં દ્રવ્યોની વ્યાવૃત્તિથી થતા અન્ય બધા તેના પરધર્મો છે. ઘડો જે સમસ્ત પર પદાર્થોથી પૃથક્ છે તે બધા ઘડાના પરપર્યાયો છે. આ છે પૃથક્ત્વની અપેક્ષાએ સ્વપર્યાયો (સ્વધર્મો) અને પરપર્યાયોનું (પરધર્મોનું) નિરૂપણ. તે ઘડામાં અન્ય અનન્ત દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ નજીક, બહુ નજીક, અત્યન્ત નજીક, દૂર, બહુ દૂર, અત્યન્ત દૂર, એક યોજન, બે યોજન આદિ અસંખ્ય યોજન દૂર, તથા એક, બે, ત્રણ, ચાર આદિ અસંખ્ય યોજન નજીક ઈત્યાદિ દિશા અને દેશની અપેક્ષાએ અનન્ત વ્યવહારો થાય છે, તે બધા ઘટના સ્વધર્મ છે. અથવા, ઘડો કોઈ વસ્તુની અપેક્ષાએ પૂર્વમાં, કોઈની અપેક્ષાએ પશ્ચિમમાં, કોઈની અપેક્ષાએ ઉત્તરમાં, તો કોઈની અપેક્ષાએ દક્ષિણમાં હોય છે, આમ દિશાઓ અને વિદિશાઓને અનુલક્ષીને સમીપતા-દૂરતાની દૃષ્ટિએ ઘડાના અસંખ્ય સ્વપર્યાયો થાય છે.

337. કાલતશ્ચ પરત્વાપરત્વાભ્યાં સર્વદ્રવ્યેભ્યઃ ક્ષણલવઘટીદિનમાસ-વર્ષયુગાદિધિર્ઘટસ્ય પૂર્વત્વેન પરત્વેન ચાનન્તભેદેનાનન્તાઃ સ્વધર્માઃ ।

337. કાલની દૃષ્ટિએ તે જ ઘડો કોઈ પદાર્થથી એક ક્ષણ પુરાણો છે, કોઈથી બે ક્ષણ, કોઈથી એક ઘડી, બે ઘડી, એક દિન, માસ, વર્ષ, યુગ આદિ પુરાણો છે, તો વળી તે જ ઘડો કોઈ પદાર્થથી એક, બે, ત્રણ આદિ ક્ષણ નવો કોઈથી એક દિન, માસ, વર્ષ, યુગ આદિ નવો છે. તાત્પર્ય એ કે ઘડો અન્ય પદાર્થોની અપેક્ષાએ એક ક્ષણથી લઈ અનન્ત વર્ષો નવો યા પુરાણો હોય છે, તેથી તે બધા ઘડાના અનન્ત સ્વધર્મો છે.

338. જ્ઞાનતોડપિ ઘટસ્ય ગ્રાહકૈઃ સર્વજીવાનામનનૈર્મત્યાદિજ્ઞાનૈર્વિભ-
જ્ઞાદ્યજ્ઞાનૈશ્ચ સ્પષ્ટાસ્પષ્ટસ્વભાવભેદેન ગ્રહણાદગ્રાહ્યસ્યાપ્યવશ્યં સ્વભાવભેદઃ
સંભવી, અન્યથા તદગ્રાહકાણામપિ સ્વભાવભેદો ન સ્યાત્તથા ચ તેષામૈક્યં
ભવેત્ । ગ્રાહ્યસ્ય સ્વભાવભેદે ચ યે સ્વભાવાઃ તે સ્વધર્માઃ । સર્વજીવા-
નામપેક્ષયાલ્પબહુબહુતરાદ્યનન્તભેદભિન્નસુખદુઃખહાનોપાદાનોપેક્ષાગોચરેચ્છ-
પુણ્યાપુણ્યકર્મબન્ધચિત્તાદિસંસ્કારક્રોધાભિમાનમાયાલોભરાગદ્વેષમોહાદ્યુ-
પાધિદ્રવ્યત્વલુઠનપતનાદિવેગાદીનાં કારણત્વેન સુખાદીનામકારણત્વેન વા
ઘટસ્યાનન્તધર્મત્વમ્ ।

338. જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તે જ ઘડો જગતના અનન્ત જીવોના અનન્ત પ્રકારના
મતિજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનો અને વિભંગજ્ઞાન આદિ અજ્ઞાનોનો સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ રૂપે વિષય
બને છે. બ્રાહ્મક જ્ઞાનમાં ભેદ થતાં તેની અપેક્ષાએ બ્રાહ્મમાં અર્થાત્ વિષયભૂત પદાર્થમાં
પણ ભેદ થાય છે જ. જો બ્રાહ્મ પદાર્થ એકરૂપ જ રહે તો તેને બ્રહ્મ કરનાર અર્થાત્
જાણનાર જ્ઞાનોમાં પણ સ્વભાવભેદ નહિ થાય, તેઓ એકરૂપ જ બની જાય. આ રીતે
ઘડાને જાણનારા અનન્તજ્ઞાનોની અપેક્ષાએ ઘડામાં પણ અનન્ત સ્વભાવભેદ છે અને તે
બધા તેના સ્વધર્મો છે. એક જ ઘડો કોઈને અલ્પ, કોઈને બહુ, કોઈને બહુતરં આદિ
સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. આમ અનન્ત જીવોમાં અનન્ત પ્રકારનાં સુખ-દુઃખને ઉત્પન્ન
કરવાના કારણે, અનન્ત જીવોની હાન-ઉપાદાન-ઉપેક્ષા બુદ્ધિઓનો વિષય હોવાના
કારણે, અનન્ત જીવોની અનન્ત ઈચ્છાઓનું આલંબન બનવાના કારણે, અનન્ત
પ્રકારનાં પુણ્યો અને પાપોના બન્ધોનું કારણ બનવાના કારણે, અનન્ત જીવોનાં
પોતપતાનાં ચિત્તોમાં ભિન્ન ભિન્ન અનન્ત પ્રકારના સંસ્કારો પાડવાના કારણે, ઘડાને
જોઈને કોઈને ક્રોધ, કોઈને માન, કોઈને માયા તથા કોઈને લોભ થાય છે — આમ ભિન્ન
ભિન્ન વ્યક્તિઓમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિ વિકારભાવોની
ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત બનવાના કારણે, ગબડવું, પડવું વગેરેમાં તથા વેગ વગેરેમાં કારણ
હોવાના કારણે, અથવા કોઈના સુખ આદિનું નિમિત્ત ન બનવાના કારણે તે એકનો
એક ઘડો અનન્ત સ્વભાવવાળો યા અનન્ત ધર્મવાળો બને છે.

339. સ્નેહગુરુત્વે તુ પુરાપિ સ્પર્શભેદત્વેન પ્રોચાને ।

339. સ્નેહત્વ(ચીકણાપણું) અને ગુરુત્વ (ભારેપણું) તો સ્પર્શના જ ભેદો છે,
તેથી સ્પર્શનું નિરૂપણ કરતી વખતે તેમની અપેક્ષાએ સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયોનું
નિરૂપણ કરી જ દીધું છે.

●340. કર્મતશ્ચોત્ક્ષેપણાવક્ષેપણાકુચ્ચનપ્રસારણધ્રમણસ્યન્દનરેચન-
પૂરણચલનકમ્પનાન્યસ્થાનપ્રાપણજલાહરણજલાદિધારણાદિક્રિયાણાં તત્ત-
ત્કાલભેદેન તરતમયોગેન વાનન્તાનાં હેતુત્વેન ઘટસ્યાનન્તાઃ ક્રિયારૂપાઃ
સ્વધર્માઃ, તાસાં ક્રિયાણામહેતુધ્યોડ્યેધ્યો વ્યાવૃત્તત્વેનાનન્તાઃ પરધર્માશ્ચ ।

340. ક્રિયાની દૃષ્ટિએ તે જ ઘડો ઉપર ઉછાળી શકાય છે, નીચે પાડી શકાય છે, સંકોચી શકાય છે, ફેલાવી શકાય છે, આમતેમ ઘુમાવી શકાય છે, તે ઝમે છે, તે ખાલી પણ કરાય છે, ભરાય પણ છે, તે હાલે છે, તે કંપે છે, તે અન્ય સ્થાને પહોંચાડાય છે, તે પાણી ભરી લઈ જવાના કામમાં આવે છે, તે કૂવામાંથી પાણી ખેંચવાના કામમાં આવે છે, તે પાણીને ધારણ કરી રાખે છે — આમ ઘડો અસંખ્ય ક્રિયાઓનું કારણ હોવાથી અનેક સ્વભાવવાળો છે. તથા એ બધી ક્રિયાઓના ત્રણ કાળના ભેદે તથા તરતમભાવના ભેદે અનન્ત ભેદો થાય છે. તે ઘડો આ અનન્ત પ્રકારની ક્રિયાઓનું કારણ બને છે, તેથી તે ઘડો અનન્ત ક્રિયાઓવાળો હોવાથી અનન્તધર્મોવાળો છે. આ બધા અનન્ત ધર્મો તેના સ્વધર્મો છે તથા આ બધી ક્રિયાઓનાં જે પદાર્થો કારણ હોતા નથી તે બધાથી ઘડો આવૃત્ત હોવાથી તે બધા ઘડાના અનન્ત પરધર્મો છે.

341. સામાન્યતઃ પુનઃ પ્રાગુક્તનીત્યાતીતાદિકાલેષુ યે યે વિશ્વવસ્તુ-
નામનન્તાઃ સ્વપરપર્યાયા ભવન્તિ તેષ્વેકદ્વિત્ર્યાદ્યનન્તપર્યન્તધર્મૈઃ સદૃશસ્ય
ઘટસ્યાનન્તભેદસ્યાનન્તભેદસાદૃશ્યભાવેનાનન્તાઃ સ્વધર્માઃ ।

341. વળી, પહેલાં જણાવ્યા મુજબ અતીત આદિ કાળોમાં જગતની બધી વસ્તુઓનાં જેટલા પ્રકારના સ્વધર્મો અને પરધર્મો થાય છે તે બધામાંથી પ્રકૃત ઘડો અન્ય ઘડાઓ સાથે એક, બે, ત્રણ આદિ અનન્ત ધર્મોમાં સમાનતા ધરાવે છે, ઘડાઓ સાથે જ નહિ અન્ય પદાર્થો સાથે પણ પ્રકૃત ઘડાની એક, બે, ત્રણ આદિ ધર્મોમાં સમાનતા મળે છે. તેથી સાદૃશ્યરૂપ સામાન્યની દૃષ્ટિએ ઘડાના અનન્ત સદૃશપરિણમનરૂપ સ્વભાવો બની શકે છે. આ રીતે સામાન્યની અપેક્ષાએ ઘડામાં સ્વપર્યાયો અને તેનાથી ભિન્ન ધર્મોની અપેક્ષાએ પરપર્યાયોનો વિચાર થાય છે.

342. વિશેષતશ્ચ ઘટોડનન્તદ્રવ્યેષ્વપરાપરાપેક્ષયૈકેન દ્વાધ્યાં ત્રિભિર્વા
યાવદનનૈર્વા ધર્મૈર્વિલક્ષણ ઇત્યનન્તપ્રકારવૈલક્ષણ્યહેતુકા અનન્તાઃ
સ્વધર્માઃ, અનન્તદ્રવ્યાપેક્ષયા ચ ઘટસ્ય સ્થૂલતાકૃશતાસમતાવિષમતા-
સૂક્ષ્મતાબાદસ્તાતીવ્રતાચાકચિક્વસૌમ્યતાપૃથુતાસંકીર્ણતાનીચતોચ્ચતાવિશાલ-
મુખતાદયઃ પ્રત્યેકમનન્તવિધાઃ સ્યુઃ । તતઃ સ્થૂલતાદિદ્વારેણાપ્યનન્તા ધર્માઃ ।

સંબન્ધતસ્ત્વનન્તકાલેનાનન્તૈઃ પૈર્વસ્તુભિઃ સમં પ્રસ્તુતઘટસ્યાધારાધેય-
ભાવોઽનન્તવિધો ભવતિ, તતસ્તદપેક્ષયાપ્યનન્તાઃ સ્વધર્માઃ । एवं
સ્વસ્વામિત્વજન્યજનકત્વનિમિત્તિનૈમિત્તકત્વષોઢાકારકત્વપ્રકાશ્યપ્રકાશ-
કત્વભોજ્યભોજકત્વવાહ્યવાહકત્વાશ્રયાશ્રયિભાવવધ્યવધકત્વવિરોધ્ય-
વિરોધકત્વજ્ઞેયજ્ઞાપકત્વાદિસંખ્યાતીતસંબન્ધૈરપિ પ્રત્યેકમનન્તા ધર્મા
જ્ઞાતવ્યાઃ ।

342. તેવી જ રીતે આ ઘડો અન્ય અનન્ત દ્રવ્યોથી એક, બે, ત્રણ આદિ અનન્ત ધર્મોની અપેક્ષાએ વિલક્ષણ છે, તેથી તેમાં અન્ય પદાર્થોથી વિલક્ષણતા કરાવનાર અનન્ત ધર્મો વિદ્યમાન છે અને તેથી તે ઘડો વિશેષ યા વિલક્ષણતાની દૃષ્ટિએ પણ અનન્ત સ્વધર્મોવાળો છે. અનન્ત દ્રવ્યોમાંથી કોઈની અપેક્ષાએ આ ઘડામાં સ્થૂળતા, તો કોઈની અપેક્ષાએ કૃશતા, કોઈની અપેક્ષાએ સમાનતા, અસમાનતા, સૂક્ષ્મતા, સ્થૂળતા, તીવ્રતા, ચક્રકાટપણું, સૌમ્યતા, પૃથુતા, સાંકડાપણું, નીચતા, ઉચ્ચતા, વિશાલમુખતા આદિ અનન્ત પ્રકારના ધર્મો મળે છે. આમ આ સ્થૂળતા આદિ ધર્મોની અપેક્ષાએ પણ ઘડામાં અનન્ત સ્વધર્મો છે. સંબંધની દૃષ્ટિએ અનન્તકાળમાં અનન્ત પરવસ્તુઓ સાથે પ્રસ્તુત ઘટનો આધારાધેયભાવ સંબંધ અનન્ત પ્રકારનો થાય છે, તેથી એ દૃષ્ટિએ પણ ઘટના અનન્ત સ્વધર્મો છે. તેવી જ રીતે આ સોનાના ઘડાનો પોતાના સ્વામી સાથે સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ, ઉત્પન્ન કરનાર સોની સાથે જન્યજનકભાવ સંબંધ, સ્વામીમાં ધની આદિ વ્યવહાર કરાવવામાં યા જલ આદિ ખેંચવામાં નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ સંબંધ, કોઈ જલ લાવવું આદિ ક્રિયાઓમાં કર્તા, કર્મ, કરણ આદિ છયે કારકરૂપ સંબંધ, દીપક આદિ સાથે પ્રકાશ્યપ્રકાશકભાવ સંબંધ, જેના ઉપભોગનો વિષય હોય તે ભોક્તાની સાથે ભોજ્યભોજકભાવ સંબંધ, જે દૂધ, જલ આદિ પદાર્થોને વહન કરતો હોય તેમની સાથે વાહ્યવાહકભાવ સંબંધ અથવા જે ખચ્ચર આદિ પશુ વડે યા પનિહારી વડે વહન કરાતો હોય તેમની સાથે વાહ્યવાહકભાવ સંબંધ, જે સ્થાન પર મૂકેલો હોય તે સ્થાન સાથે અથવા તેમાં જે ચીજ મૂકી હોય તે ચીજ સાથે આધારાધેયભાવ સંબંધ, જે તે ઘડાને ફેરો યા ભાંગે છે અથવા જેના માથા સાથે અથડાવાથી તેના કપાળમાં ઘા પડે છે તેમની સાથે વધ્યઘાતકભાવ સંબંધ, તે ઘડાના કારણે જેમની સાથે વિરોધ થાય યા તેમાં રાખવાથી જે ચીજ બગડી જાય તેની સાથે વિરોધ્યવિરોધકભાવ સંબંધ તથા જ્ઞાનની સાથે જ્ઞેયજ્ઞાપકભાવ સંબંધ આદિ સંખ્યાતીત સંબંધો છે. આ સંબંધોની અપેક્ષાએ એક જ ઘડામાં અનન્ત સ્વભાવો યા ધર્મો છે.

343. तथा ये येऽत्र घटस्य स्वपरपर्याया अनन्तानन्ता ऊचिरे, तेषामु-

ત્પાદા વિનાશાઃ સ્થિતયશ્ચ પુનઃ પુનર્ભવનેનાનન્તકાલેનાનન્તા અભૂવન્
ભવન્તિ ભવિષ્યન્તિ ચ, તદપેક્ષયાપ્યનન્તા ધર્માઃ ।

343. આવી રીતે ઘડાના જે જે અનન્તાનન્ત સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તેમના ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતિરૂપ ધર્મો સતત પ્રતિક્ષણ થતા રહ્યા છે, પહેલાં પણ થતા હતા, અત્યારે પણ થાય છે અને આગળ ઉપર ભવિષ્યમાં પણ થતા રહેશે. આ ત્રૈકાલિક ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતિરૂપ ત્રિપદીથી પણ ઘડામાં અનન્ત ધર્મ સિદ્ધ થાય છે.

344. एवं पीतवर्णादारभ्य भावतोऽनन्ता धर्माः ।

344. તેવી જ રીતે ઘડાના પીળાપશું આદિ પર્યાયોથી ભાવતઃ પણ અનન્ત ધર્મો થાય છે. [આમ એક જ ઘડામાં સ્વધર્મોની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ અને પરધર્મોની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ સમજવું જોઈએ.]

345. तथा द्रव्यक्षेत्रादिप्रकारैर्ये ये स्वधर्माः परधर्माश्चाचक्षिरे
तैस्त्रयैरपि युगपदादिष्टो घटोऽवक्तव्यः स्यात्, यतः कोऽपि स शब्दो न
विद्यते येन घटस्य स्वधर्माः परधर्माश्चोच्यमाना द्वयेऽपि युगपदुक्ता भवन्ति,
शब्देनाभिधीयमानानां क्रमेणैव प्रतीतेः ।

345. જ્યારે ઉપર કહેવામાં આવેલા સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર આદિ તથા પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર આદિની અપેક્ષાએ બનતા પોતાના સ્વધર્મો અને પરધર્મો સાથે ઘટને એક જ શબ્દથી એક સાથે (યુગપત્) વર્ણવવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે ઘટ અવક્તવ્ય બની જાય છે કેમ કે જગતમાં એવો કોઈ શબ્દ નથી કે જેના વડે ઘડાના સ્વધર્મો અને પરધર્મોનું યુગપત્ પ્રધાનભાવે કથન કરી શકાય. શબ્દ દ્વારા સ્વધર્મો અને પરધર્મો બન્નેનું કમથી જ કથન શક્ય છે, એક સાથે પ્રધાનભાવે કથન શક્ય નથી.

346. संकेतितोऽपि शब्दः क्रमेणैव स्वपरधर्मान् प्रत्याययति, न तु
युगपत्, 'शतृशानचौ सत्' इति शतृशानचोः संकेतितसच्छब्दवत् ।

346. શબ્દની પ્રવૃત્તિ સંકેત અનુસાર થાય છે, તેથી એ શંકા સંભવે છે કે 'જેમ શતૃ અને શાનચ્ બે પ્રત્યયોની 'સત્' સંજ્ઞા બન્નેય પ્રત્યયોનું કથન કરે છે તેમ બન્ને પ્રકારના ધર્મોમાં જે શબ્દનો સંકેત કરવામાં આવ્યો હોય તે શબ્દ દ્વારા બન્ને પ્રકારના ધર્મોનું યુગપત્ કથન થઈ શકે', પરંતુ શંકાકારે એ વાત બરાબર સમજી લેવી જોઈએ કે શતૃ અને શાનચ્ની 'સત્' સંજ્ઞા બન્ને પ્રત્યયોનું કમથી જ જ્ઞાન કરાવે છે, તેથી સંકેત

કરવા છતાં પણ કોઈ પણ શબ્દ બંને પ્રકારના ધર્મોનું પ્રધાનભાવે યુગપત્ કથન કરી શકતો નથી.

347. તતઃ પ્રતિદ્રવ્યક્ષેત્રાદિપ્રકારં ઘટસ્યાવક્તવ્યતાપિ સ્વધર્મઃ સ્યાત્, તસ્ય ચાનન્તેભ્યો વક્તવ્યેભ્યો ધર્મેભ્યોઽન્યદ્રવ્યેભ્યશ્ચ વ્યાવૃત્તત્ત્વેનાનન્તા અવક્તવ્યાઃ પરધર્મા અપિ ભવન્તિ ।

347. સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર આદિ તથા પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર આદિની અપેક્ષાએ બનતા ઘટના સ્વધર્મો અને પરધર્મોને એક સાથે કહેવાની ઈચ્છા થતાં ઘડામાં અવક્તવ્ય સ્વધર્મ મળે છે. આ અવક્તવ્ય ધર્મ અન્ય અનન્ત વક્તવ્ય ધર્મોથી તથા અન્ય વક્તવ્ય દ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્ત છે, તેથી તેની અપેક્ષાએ અનન્ત અવક્તવ્યો ઘટના પરધર્મો પણ બને છે.

348. તદેવમનન્તધર્માત્મકત્વં યથા ઘટે દર્શિતં, તથા સર્વસ્મિન્નપ્યા-ત્માદિકે વસ્તુનિ ભાવનીયમ્ ।

348. જેવી રીતે ઘડામાં અનન્ત ધર્મોની યોજના કરવામાં આવી તેવી જ રીતે સમસ્ત આત્મા આદિ પદાર્થોમાં અનન્ત ધર્મોનો સદ્ભાવ સમજી લેવો જોઈએ. [તેથી વસ્તુ અનન્તધર્માત્મક છે કેમ કે તે પ્રમેય છે એ હેતુ અબાધિત સિદ્ધ થઈ જાય છે.]

349. તત્રાપ્યાત્મનિ તાવચ્ચૈતન્યં કર્તૃત્વં મ્હોક્તૃત્વં પ્રમાતૃત્વં પ્રમેયત્વ-મમૂર્તત્વમસંખ્યાતપ્રદેશત્વં નિશ્ચલાષ્ટપ્રદેશત્વં લોકપ્રમાણપ્રદેશત્વં જીવત્વ-મભવ્યત્વં ભવ્યત્વં પરિણામિત્વં સ્વશરીરવ્યાપિત્વમિત્યાદયઃ સહભાવિનો ધર્માઃ, હર્ષવિષાદૌ સુખદુઃખે મત્યાદિજ્ઞાનચક્ષુર્દર્શનોપયોગૌ દેવનારકતિર્ય-ગ્નરત્વાનિ શરીરાદિતયા પરિણમિતસર્વપુદ્ગલત્વમનાદ્યનન્તત્વં સર્વજીવૈઃ સહ સર્વસંબન્ધવત્ત્વં સંસારિત્વં ક્રોધાદ્યસંખ્યાધ્યવસાયવત્ત્વં હાસ્યાદિષટ્કં સ્ત્રીપુંનપુંસકત્વમૂર્ખત્વાન્ધત્વાદીનીત્યાદયઃ ક્રમભાવિનો ધર્માઃ ।

349. આત્મા ચેતન છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે, પ્રમાતા છે, પ્રમેય છે, અમૂર્ત છે, અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો છે, તેના મધ્યના આઠ પ્રદેશો નિષ્ક્રિય છે, લોકાકાશના જેટલા જ તેના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે, જીવ છે, ભવ્ય છે, અભવ્ય છે, પરિણામી (પરિવર્તનશીલ) છે, શરીરના પરિમાણ જેટલું જ તેનું પરિમાણ છે, ઈત્યાદિ - આ બધા તેના સહભાવી ધર્મો છે. વળી, હર્ષ-વિષાદ, સુખ-દુઃખ, મતિ આદિ જ્ઞાનો, ચક્ષુદર્શન આદિ દર્શનો, દેવ, નારક, તિર્યક અને મનુષ્ય આ ચાર અવસ્થાઓ

(ગતિઓ), શરીરરૂપે પરિણત સમસ્ત પુદ્ગલો સાથે સંબંધ હોવો, અનાદિ અનન્ત હોવું, બધા જીવો સાથે બધા પ્રકારના સંબંધો હોવા, સંસારી હોવું, ક્રોધ વગેરે અસંખ્ય કષાયોથી વિકૃત થવું, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, ગ્લાનિ આ છ ભાવોનું હોવું, સ્ત્રીત્વ, પુરુષત્વ અને નપુંસકત્વ આ ત્રણ વેદોનું હોવું, મૂર્ખતા, અન્યત્વ ઇત્યાદિ — આ બધા આત્માના ક્રમભાવી ધર્મો છે.

350. મુક્તાત્મનિ તુ સિદ્ધત્વં સાદ્યનન્તત્વં જ્ઞાનદર્શનસમ્યક્ત્વસુખવીર્યાપ્યનન્તદ્રવ્યક્ષેત્રકાલસર્વપર્યાયજ્ઞાતૃત્વદર્શિત્વાનિ અશરીરત્વમજરામરત્વમરૂપરસગન્ધસ્પર્શશબ્દત્વાનિ નિશ્ચલત્વં નીરુક્ત્વમક્ષયત્વમવ્યાબાધત્વં પ્રાક્સંસારાવસ્થાનુભૂતસ્વસ્વજીવધર્માશ્ચેત્યાદયઃ ।

350. મુક્ત જીવોમાં સિદ્ધત્વ, સાદિ-અનન્તત્વ (સિદ્ધ અવસ્થાને આદિ તો છે પણ અન્ત નથી). જ્ઞાન, દર્શન, સમ્યક્ત્વ, સુખ, વીર્ય, અનન્ત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળમાં રહેનાર સમસ્ત પર્યાયોનું જ્ઞાન અને દર્શન, અશરીરીપણું, અજરામરત્વ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ અને શબ્દથી રહિત હોવાપણું, નિશ્ચલતા, રોગરાહિત્ય, અવિનાશીપણું, નિર્બાધપણે સુખી હોવું, પહેલાં સંસારી અવસ્થામાં અનુભવેલ પોતપોતાના જીવત્વ આદિ સામાન્ય ધર્મો ઇત્યાદિ અનેક ધર્મો હોય છે. [તેથી જીવ દ્રવ્યમાં આ બધા ધર્મોની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વનો તેમ જ આ બધા ધર્મોથી ભિન્ન પરધર્મોની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ.]

351. ધર્માધર્માકાશકાલેષ્વસંખ્યાસંખ્યાનન્તપ્રદેશાપ્રદેશત્વં સર્વજીવપુદ્ગલાનાં ગતિસ્થિત્યવગાહવર્તનોપગ્રાહકત્વં તત્તદવચ્છેદકાવચ્છેદ્યત્વમવસ્થિતત્વમનાદ્યનન્તત્વમરૂપિત્વમગુરુલઘુતૈકસ્કન્ધત્વં મત્યાદિજ્ઞાનવિષયત્વં સત્ત્વં દ્રવ્યત્વમિત્યાદયઃ ।

351. ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય અને કાલદ્રવ્યમાં ક્રમશઃ અસંખ્યાતપ્રદેશી, અસંખ્યાતપ્રદેશી, અનન્તપ્રદેશી અને એક પ્રદેશી હોવું, સર્વ જીવો અને સર્વ પુદ્ગલોની ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહન (અવકાશપ્રાપ્તિ) અને વર્તનામાં (પરિણમનમાં) ઉપકારી (અપેક્ષા સહકારી કારણ) બનવું, ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોની (અવચ્છેદકોની) અપેક્ષાએ ઘટાકાશ, મઠાકાશ, ઘટકાલ, પ્રાતઃકાલ આદિ વ્યવહારોના વિષય (અવચ્છેદ) બનવું, અવસ્થિત રહેવું, અનાદિ અનન્ત હોવું, અરૂપિત્વ(અમૂર્તત્વ), અગુરુલઘુત્વ (ન ગુરુ કે ન લઘુ હોવું), અખંડ એક દ્રવ્ય હોવું, મતિજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનોના વિષય હોવું, સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ આદિ ધર્મો છે.

352. પૌદ્ગલિકદ્રવ્યેષુ ઘટદૃષ્ટાન્તોક્તરીત્યા સ્વપરપર્યાયાઃ । શબ્દેષુ ચોદાત્તાનુદાત્તસ્વરિતવિવૃતસંવૃતઘોષતાઘોષતાલ્પપ્રાણમહાપ્રાણતાભિલાપ્યાન-
ભિલાપ્યાર્થવાચકાવાચકતાક્ષેત્રકાલાદિભેદહેતુકતત્તદનન્તાર્થપ્રત્યાયનશક્ત્યા-
દયઃ ।

352. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ઘડાના દૃષ્ટાન્તમાં જણાવેલા અનન્ત સ્વધર્મો અને પરધર્મો છે. શબ્દમાં ઉદાત્તત્વ, અનુદાત્તત્વ, સ્વરિતત્વ, વિવૃતત્વ, સંવૃતત્વ, ઘોષતા, અઘોષતા, અલ્પપ્રાણતા, મહાપ્રાણતા, વચનીય અર્થનું વાચકત્વ, અવચનીય અર્થનું અવાચકત્વ, ભિન્ન ભિન્ન સમયોમાં તથા ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં બદલાતી ભાષાઓ અનુસાર અનન્ત પદાર્થોનું જ્ઞાન પેદા કરવાની શક્તિ (પ્રત્યાયનશક્તિ) હોવી આદિ અનન્ત ધર્મો છે.

353. આત્માદિષુ ચ સર્વેષુ નિત્યાનિત્યસામાન્યવિશેષસદસદભિલા-
પ્યાનભિલાપ્યત્વાત્મકતા પરેશ્યશ્ચ વસ્તુભ્યો વ્યાવૃત્તિધર્માશ્ચાવસેયાઃ ।

353. આત્મા વગેરે બધા પદાર્થોમાં નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, સામાન્ય, વિશેષ, સત્ત્વ, અસત્ત્વ, વક્તવ્યત્વ, અવક્તવ્યત્વ તથા અનન્ત પરપદાર્થોથી વ્યાવૃત્ત હોવું, આદિ અનન્ત ધર્મો છે એમ નિશ્ચિતપણે સમજવું જોઈએ.

354. આહ- યે સ્વપર્યાયાસ્તે તસ્ય સંબન્ધિનો ભવન્તુ, યે તુ પરપર્યા-
યાસ્તે વિભિન્નવસ્ત્વાશ્રયત્વાત્કથં તસ્ય સંબન્ધિનો વ્યપદિશ્યન્તે ।

354. શંકા- આપે જે જે પ્રકારે જે જે સ્વપર્યાયોનું વિવચન કર્યું છે તે બધા સ્વપર્યાયો તો વસ્તુના ધર્મો અવશ્ય હોઈ શકે છે અને છે પરન્તુ પરપર્યાયો તો ભિન્ન પર વસ્તુઓને અધીન છે, તેથી પરપર્યાયોને વસ્તુના ધર્મો કેવી રીતે કહી શકાય? ઘડાના સ્વરૂપ આદિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ તો ઘડાનો ધર્મ બની શકે છે પરંતુ પટ આદિ પર પદાર્થોનું નાસ્તિત્વ તો પટ આદિ પર પદાર્થોને અધીન છે, તેથી તેને ઘટનો ધર્મ કેવી રીતે કહેવાય? જો તે પરપર્યાયો છે તો તે પરપર્યાયો તેના કેવી રીતે કહી શકાય?

355. ઉચ્યતે, ઇહ દ્વિધા સંબન્ધોઽસ્તિત્વેન નાસ્તિત્વેન ચ । તત્ર સ્વપર્યાયૈરસ્તિત્વેન સંબન્ધઃ યથા ઘટસ્ય રૂપાદિભિઃ । પરપર્યાયૈસ્તુ નાસ્તિ-
ત્વેન સંબન્ધસ્તેષાં તત્રાસંભવાત્, યથા ઘટાવસ્થાયાં મૃત્પિણ્ડાદિપર્યાયેણ, યત એવ ચ તે તસ્ય ન સન્તીતિ નાસ્તિત્વસંબન્ધેન સંબન્ધાઃ અત એવ ચ તે

પરપર્યાયા ઇતિ વ્યપદિશ્યન્તે ।

355. જૈન ઉત્તર— વસ્તુ(દ્રવ્ય) સાથે પર્યાયોનો સંબંધ બે પ્રકારે થાય છે — એક અસ્તિત્વરૂપે અને બીજો નાસ્તિત્વરૂપે. સ્વપર્યાયોનો તો અસ્તિત્વરૂપે સંબંધ છે તથા પરપર્યાયોનો નાસ્તિત્વરૂપે. જેવી રીતે રૂપ, રસ આદિનું ઘડામાં અસ્તિત્વ છે એટલે તેમનો ઘડા સાથે અસ્તિત્વરૂપ સંબંધ છે તેવી રીતે સ્વપર્યાયોનું ઘડામાં અસ્તિત્વ છે એટલે તેમનો ઘડા સાથે અસ્તિત્વરૂપ સંબંધ છે. પરપર્યાયોનું તો ઘડામાં નાસ્તિત્વ છે અર્થાત્ ઘડામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી એટલે તેમનો ઘડા સાથે નાસ્તિત્વરૂપ સંબંધ છે. ઘટાવસ્થામાં ઘટમાં માટીનો પિંડ આદિ પર્યાયોનું અસ્તિત્વ નથી એટલે તે પર્યાયોનો ઘડાની સાથે નાસ્તિત્વરૂપ સંબંધ છે. પરપર્યાયો વસ્તુમાં રહેતા નથી અર્થાત્ અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી અર્થાત્ અસત્ છે એટલે તો તેમને પરપર્યાયો કહેવામાં આવે છે. [જો તેઓનું તેમાં અસ્તિત્વ હોય તો તેઓ સ્વપર્યાયો જ બની જાય, પરપર્યાયો રહે નહિ. પરની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ નામનો ધર્મ ઘટ આદિ બધી વસ્તુઓમાં છે. જો ઘડો પટરૂપે અસત્ ન હોય તો તે પણ પટરૂપ જ બની જાય. તેથી પરપર્યાયો સાથે વસ્તુનો નાસ્તિત્વરૂપ સંબંધ માનવો જોઈએ.]

356. નનુ યે યત્ર ન વિદ્યન્તે તે કથં તસ્યેતિ વ્યપદિશ્યન્તે, ન ચ્છલુ ધનં દરિદ્રસ્ય ન વિદ્યત ઇતિ તત્તસ્ય સંબન્ધિ વ્યપદેષ્ટું શક્યમ્, મા પ્રાપ્-
 ળ્લોકવ્યવહારાતિક્રમઃ, તદેતન્મહામોહમૂઢમનસ્કતાસૂચકં, યતો યદિ નામ તે નાસ્તિત્વસંબન્ધમધિકૃત્ય તસ્યેતિ ન વ્યપદિશ્યન્તે, તર્હિ સામાન્યતસ્તે પરવસ્તુષ્વપિ ન સન્તીતિ પ્રામમ્, તથા ચ તે સ્વરૂપેણાપિ ન ભવેયુર્ન ચૈતદ્દૃષ્ટમિષ્ટં વા, તસ્માદવશ્યં તે નાસ્તિત્વસંબન્ધમધિકૃત્ય તસ્યેતિ વ્યપદેશ્યાઃ, ધનમપિ ચ નાસ્તિત્વસંબન્ધમધિકૃત્ય દરિદ્રસ્યેતિ વ્યપદિશ્યત એવ, તથા ચ લોકે વક્તારો ભવન્તિ 'ધનમસ્ય દરિદ્રસ્ય ન વિદ્યતે' ઇતિ । યદપિ ચોક્તં 'તત્તસ્યેતિ વ્યપદેષ્ટું ન શક્યમ્' ઇતિ, તત્રાપિ તદસ્તિત્વેન તસ્યેતિ વ્યપદેષ્ટું ન શક્યં, ન પુનર્નાસ્તિત્વેનાપિ, તતો ન કાશ્ચિલ્લોક-
 વ્યવહારાતિક્રમઃ ।

356. શંકા— જે પરપર્યાયો વસ્તુમાં છે જ નહિ તેમને તે વસ્તુના કેવી રીતે કહી શકાય ? દરિદ્રની પાસે ધન હોતું નથી, તેથી શું ક્યાંય પણ 'દરિદ્રનું ધન' એવો વ્યવહાર થાય છે ? જે ચીજ જ્યાં હોય જ નહિ તે ચીજનો તેની સાથે સંબંધ જોડવો એ તો સ્પષ્ટપણે લોકવ્યવહારનું ઉલ્લંઘન છે. આપે આ રીતે લોકવ્યવહારનો અનાદર ન

કરવો જોઈએ.

જૈન ઉત્તર— તમારી આ શંકા તો મહામુર્ખતા અને ગાંડપણની સૂચકાં છે. જો પરપર્યાયોને નાસ્તિત્વરૂપે પણ ઘડાના ન કહેવામાં આવે તો તે પરપર્યાયો સામાન્યરૂપે તો પરવસ્તુમાં પણ નહિ રહે કેમ કે પરવસ્તુમાં તો તેઓ સ્વપર્યાય બનીને રહી શકે છે, સામાન્યપર્યાય બનીને નહિ. તેથી જ્યારે તેમનો ઘડા સાથે તથા પરવસ્તુઓ સાથે કોઈ સંબંધ જ ન રહ્યો ત્યારે તેમને પર્યાયો પણ કેવી રીતે કહી શકાય? પરંતુ તેમને પર્યાયો મનવા ઈષ્ટ છે તથા તેઓ અનુભવનો વિષય પણ છે. તેથી તે પરપર્યાયોને નાસ્તિરૂપે ઘડાના અવશ્ય કહેવા જોઈએ. જો ઘડામાં તેમનું અસ્તિત્વ કહેવામાં આવ્યું હોત તો અવશ્ય લોકવ્યવહારનું ઉલ્લંઘન થાત, પરંતુ અમે તો ઘડામાં તેમનું નાસ્તિત્વ જ દર્શાવીએ છીએ. જગતમાં બધા લોકો કહે છે કે 'આ દરિદ્ર પાસે ધન નથી' અર્થાત્ ધન અને દરિદ્રનો અસ્તિત્વરૂપ સંબંધ નથી પણ નાસ્તિત્વરૂપ સંબંધ છે. આ જ રીતે પરપર્યાયોનો પણ વસ્તુની સાથે અસ્તિત્વરૂપ સંબંધ નથી પણ નાસ્તિત્વરૂપ સંબંધ છે. પરપર્યાયો અસ્તિત્વરૂપ વસ્તુના ન કહેવાય એ સાચું પરંતુ નાસ્તિત્વરૂપે તો તેઓ તેના જ કહેવાય. અને નાસ્તિત્વરૂપે પરપર્યાયોનો વસ્તુ સાથે સંબંધ માનવામાં લોકવ્યવહારનું લેશમાત્ર પણ ઉલ્લંઘન થતું નથી.

357. નનુ નાસ્તિત્વમભાવોઽભાવશ્ચ તુચ્છરૂપસ્તુચ્છેન ચ સહ કથં સંબન્ધઃ, તુચ્છસ્ય સકલશક્તિવિકલતયા સંબન્ધશક્તેરપ્યભાવાત્ । અન્યચ્ચ, યદિ પરપર્યાયાણાં તત્ર નાસ્તિત્વં તર્હિ નાસ્તિત્વેન સહ સંબન્ધો ભવતુ, પરપર્યાયૈસ્તુ સહ કથં સંબન્ધઃ, ન ચ્ચલુ ઘટઃ પટાભાવેન સંબન્ધઃ પટેનાપિ સહ સંબન્ધો ભવિતુમર્હતિ, તથાપ્રતીતેરભાવાત્ ।

357. શંકા—નાસ્તિત્વ તો અભાવને કહેવામાં આવે છે અને અભાવ તો તુચ્છ યા નીરૂપ હોય છે, તેનું કોઈ પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ જ હોતું નથી, તેથી તે તુચ્છ અભાવ સાથે વસ્તુનો સંબંધ કેવી રીતે હોઈ શકે? નિઃસ્વભાવ અભાવ તો સમસ્ત શક્તિઓથી રહિત હોય છે, તેનામાં તો વસ્તુની સાથે સંબંધ ગ્રામવાની પણ શક્તિ હોતી નથી. વળી, જો ઘડામાં પરપર્યાયોનું નાસ્તિત્વ છે તો નાસ્તિત્વ નામના ધર્મ સાથે ઘડાનો સંબંધ માની શકાય, પરપર્યાયોની સાથે નહિ. જો પટનો અભાવ ઘડામાં રહે છે અર્થાત્ પટના નાસ્તિત્વ સાથે ઘડાનો સંબંધ છે તો એથી પટ સાથે પણ ઘડાનો સંબંધ છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય? ક્યાંય પણ એવી પ્રતીતિ થતી નથી કે જે પદાર્થનો અભાવ જેમાં હોય તે પદાર્થ પણ તેમાં હોય. ઘડાનો અભાવ ભૂતલમાં હોય એટલે શું ઘડો પણ ભૂતલમાં હોય?

358. તદેતદસમીચીનં, સમ્યગ્વસ્તુતત્ત્વાપરિજ્ઞાનાત્, તથાહિ—નાસ્તિત્વં નામ તેન તેન રૂપેણાભવનમિષ્યતે, તેન તેન રૂપેણાભવનં ચ વસ્તુનો ધર્મઃ, તતો નૈકાન્તેન તત્તુચ્છરૂપમિતિ ન તેન સહ સંબન્ધાભાવઃ । તેન તેન રૂપેણા-ભવનં ચ તં તં પર્યાયમપેક્ષ્યૈવ ભવતિ નાન્યથા, તથાહિ— યો યઃ પટાદિગતઃ પર્યાયઃ તેન તેન રૂપેણ મયા ન ભવિતવ્યમિતિ સામર્થ્યાદ્ ઘટસ્તં તં પર્યાય-મપેક્ષ્યતે ઇતિ સુપ્રતીતમેતત્, તતસ્તેન તેન પર્યાયેણાભવનસ્ય તં તં પર્યાયમ-પેક્ષ્ય સંભવાત્તેઽપિ પરપર્યાયાસ્તસ્યોપયોગિન ઇતિ તસ્યેતિ વ્યપદિશ્યન્તે । એવંરૂપાયાં ચ વિવક્ષાયાં પટોઽપિ ઘટસ્ય સમ્બન્ધી ભવત્યેવ, પટમપેક્ષ્ય ઘટે પટરૂપેણાભવનસ્ય ભાવાત્, તથા ચ લૌકિકા અપિ ઘટપટાદીન્ પરસ્પર-મિતરેતરાભાવમધિકૃત્ય સંબદ્ધાન્ વ્યવહરન્તીત્યવિગીતમેતત્ । ઇતશ્ચ તે પર્યાયાસ્તસ્યેતિ વ્યપદિશ્યન્તે, સ્વપર્યાયવિશેષણત્વેન તેષામુપયોગાત્ । ઇહ યે યસ્ય સ્વપર્યાયવિશેષકત્વેનોપયુજ્યન્તે તે તસ્ય પર્યાયાઃ, યથા ઘટસ્ય રૂપાદયઃ પર્યાયાઃ પરસ્પરવિશેષકાઃ । ઉપયુજ્યન્તે ચ ઘટસ્ય પર્યાયાણાં વિશેષતયા પટાદિપર્યાયાઃ, તાનન્તરેણ તેષાં સ્વપર્યાયવ્યપદેશાભાવાત્, તથાહિ— યદિ તે પરપર્યાયા ન ભવેયુઃ તર્હિ ઘટસ્ય સ્વપર્યાયાઃ સ્વપર્યાયા ઇત્યેવં ન વ્યપદિશ્યેન્, પરાપેક્ષયા સ્વવ્યપદેશસ્ય સદ્ભાવાત્, તતઃ સ્વપર્યા-યવ્યપદેશકારણતયા તેઽપિ પરપર્યાયાસ્તસ્યોપયોગિન ઇતિ તસ્યેતિ વ્યપદિ-શ્યન્તે ।

358. જૈન ઉત્તર— તમારી શંકા તદ્દન અયોગ્ય અને મિથ્યા છે, તમે વસ્તુના તત્ત્વને સાચી રીતે સમજ્યા નથી. નાસ્તિત્વ એટલે વસ્તુનું તે તે રૂપે અભવન છે. અને આ તે તે રૂપે અભવન એ તો વસ્તુનો ધર્મ છે. એટલે નાસ્તિત્વ તુચ્છ નથી કે જેથી તેની સાથે સંબંધ ન સંભવે. તે તે રૂપે અભવન તે તે રૂપની (પર્યાયની) અપેક્ષા રાખે છે, અન્યથા તે તે રૂપે અભવન શક્ય ન બને. આ જ વાતને સમજાવીએ છીએ. 'જે જે પટ આદિના પર્યાયો છે તે રૂપે મારે ઘટે પરિણમવું ન જોઈએ' આ રૂપમાં જ ઘડો તે તે પટાદિના પર્યાયોની અપેક્ષા રાખે છે અને નહિ કે તે પટાદિના પર્યાયો રૂપે પોતાનું પરિણમન કરવા માટે. આ વાત તો સર્વપ્રસિદ્ધ છે. તે પટાદિના પર્યાયોરૂપે પોતાનું પરિણમન ન થવા દેવું એ તો તે પટાદિના પર્યાયોની અપેક્ષા રાખીને જ બની શકે. તેથી પટાદિના પર્યાયોરૂપે પરિણમનનો નિષેધ કરવા માટે જ તે પરપર્યાયો ઘડાને ઉપયોગી છે. અને આ ઉપયોગિતાના કારણે જ તે પરપર્યાયો ઘડાના પરપર્યાયો કહેવાય છે. આ

નિષેધની વિવક્ષાથી તો ઘટ અને પટનો પણ સંબંધ છે એમ કહી શકાય છે. ‘ઘટ પટ નથી’ આ પ્રયોગમાં ઘટ અને પટ નાસ્તિત્વરૂપથી એક બીજાના સંબંધી છે. ઘડાનું ‘પટરૂપે ન હોવું’ પટની અપેક્ષા વિના કેવી રીતે બની શકે ? જો પટ હોય જ નહિ યા તો અજ્ઞાત હોય તો ઘડાનું પટ રૂપે અપરિણમન છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? ‘ઘટ પટરૂપ નથી તથા પટ ઘટરૂપ નથી’ આ રીતે ઘટ અને પટનો એકબીજામાં અભાવ છે, આ ઈતરેતરાભાવના નિમિત્તથી તો લોકમાં પણ ઘટ અને પટમાં નાસ્તિત્વરૂપ સંબંધનો વ્યવહાર થાય છે એ તો બિલકુલ નિર્વિવાદ છે. અને અનુભવથી પણ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે કે જેમનો પરસ્પર અભાવ હોય છે તેઓ નાસ્તિત્વરૂપે એકબીજાના સંબંધી હોય છે જ. પરપર્યાયો અને સ્વપર્યાયોનો ભેદ થાય છે ત્યારે જ સ્વપર્યાયો સ્વપર્યાયો કહેવાય છે, તેથી ભેદક હોવાના કારણે પણ પરપર્યાયો ઘડાના કહેવાય છે. ભેદ કરવામાં પરપર્યાયોનો અસધારણ ઉપયોગ છે. જેના સ્વપર્યાયોમાં ભેદ કરવામાં ઉપયોગી બને છે તે તેના જ પર્યાયો છે, જેમ કે ઘડામાં રહેનાર પરસ્પર ભેદક રૂપાદિ પર્યાયો ઘડાના જ પર્યાયો છે. ઘટના પર્યાયોનો પટાદિના પર્યાયોથી ભેદ કરવામાં પટાદિના પર્યાયોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થાય છે, તેથી વિશેષક અર્થાત્ ભેદક હોવાના કારણે પરપર્યાયો પણ ઘડાના જ કહેવાવા જોઈએ. પરપર્યાયો વિના તો ઘડાના સ્વપર્યાયોનો ‘સ્વ’ વ્યપદેશ જ શક્ય નથી. જો પટાદિના પર્યાયો ન હોય તો ઘડાના સ્વપર્યાયોનો ‘સ્વ’ વ્યપદેશ જ ન થઈ શકે. કોઈ પરની અપેક્ષાએ જ બીજાને ‘સ્વ’ કહી શકાય છે. આ રીતે સ્વપર્યાયોનો ‘સ્વ’ વ્યપદેશ કરાવવામાં કારણ બનતા હોવાથી પરપર્યાયો પણ ઘડાને ઉપયોગી છે. તથા આ દૃષ્ટિએ પરપર્યાયો ઘડાના છે એમ કહી શકાય.

359. અપિ ચ, સર્વં વસ્તુ પ્રતિનિયતસ્વભાવં, સા ચ પ્રતિનિયતસ્વ-
ભાવતા પ્રતિયોગ્યભાવાત્મકતોપનિબન્ધના । તતો યાવન્ન પ્રતિયોગિવિજ્ઞાનં
ભવતિ તાવન્નાધિકૃતં વસ્તુ તદ્ભાવાત્મકં તત્ત્વતો જ્ઞાતું શક્યતે, તથા ચ
સત્તિ પટાદિપર્યાયાણામપિ ઘટપ્રતિયોગિત્વાત્તદપરિજ્ઞાને ઘટો ન યાથાત્મ્યેના-
વગન્તું શક્યત ઇતિ પટાદિપર્યાયા અપિ ઘટસ્ય પર્યાયાઃ । તથા ચાત્ર
પ્રયોગઃ— યદનુપલબ્ધૌ યસ્યાનુપલબ્ધિઃ સ તસ્ય સંબન્ધી, યથા ઘટસ્ય
રૂપાદયઃ, પટાદિપર્યાયાનુપલબ્ધૌ ચ ઘટસ્ય ન યાથાત્મ્યેનોપલબ્ધિરિતિ તે
તસ્ય સંબન્ધિનઃ । ન ચાયમસિદ્ધો હેતુઃ, પટાદિપર્યાયરૂપપ્રતિયોગ્યપરિજ્ઞાને
તદ્ભાવાત્મકસ્ય ઘટસ્ય તત્ત્વતો જ્ઞાતત્વાયોગાદિતિ ।

359. વળી, જગતની સમસ્ત વસ્તુઓ પોતપોતાના પ્રતિનિયત અર્થાત્ નિશ્ચિત

સ્વરૂપમાં સ્થિત છે, કોઈનું સ્વરૂપ બીજાના સ્વરૂપને મળતું નથી. પોતપોતાને વ્યાધીન છે. વસ્તુની આ પ્રતિનિયત સ્વભાવતા (અર્થાત્ અસાધારણ સ્વરૂપનું હોવું) જ વસ્તુઓથી તેનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે તે વધી પ્રતિયોગી વસ્તુઓના અભાવ વિના ઘટતી નથી. ઘડાનું સ્વરૂપ પટ આદિથી ભિન્ન છે, તો જ્યાં સુધી પટ આદિનો અભાવ ન હોય ત્યાં સુધી ઘડામાં તેનું પોતાનું અસાધારણ ઘટસ્વરૂપ પણ સિદ્ધ નહિ થાય. તેથી જ્યાં સુધી તે પ્રતિયોગી પરપદાર્થોનું પરિજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી આપણે ઘટને તેમનાથી વ્યાવૃત્ત રૂપમાં પરમાર્થતઃ જાણી શકતા નથી. જે પદાર્થનો અભાવ હોય તે પદાર્થને પ્રતિયોગી કહેવામાં આવે છે. પટ પટાભાવનો પ્રતિયોગી કહેવાય. જ્યાં સુધી પટ આદિ પ્રતિયોગીઓનું પરિજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી ‘ઘડો પટાભાવરૂપ છે’ એ જ્ઞાન થવું નિતાન્ત અસંભવ છે. ઘડામાં પટ આદિનો અભાવ છે, તેથી ઘડાના જ્ઞાન માટે પ્રતિયોગી પટ આદિનું જ્ઞાન તો પહેલાં હોવું જ જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ પણ પરપર્યાયોને ઘડાના કહી શકાય. જ્યાં સુધી તે પરપર્યાયોનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી ઘડાના યથાર્થ સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન થઈ જ ન શકે. અનુમાનપ્રયોગ — જેની અનુપલબ્ધિ હોતાં જેના સ્વરૂપનું યથાર્થ પરિજ્ઞાન ન થઈ શકે તે તેનો સંબંધી છે, જેમ કે રૂપ આદિની અનુપલબ્ધિ હોતાં ઘડાનું પરિજ્ઞાન થઈ શકતું નથી એટલે રૂપ આદિ ઘડાના સંબંધી છે, પટાદિપર્યાયોની અનુપલબ્ધિ હોતાં ઘડાનું યથાર્થ પરિજ્ઞાન થતું નથી એટલે પટાદિપર્યાયો પણ ઘડાના સંબંધી છે. આ હેતુ અસિદ્ધ નથી, કેમ કે જ્યાં સુધી પટાદિપર્યાયરૂપ પ્રતિયોગીઓનું પરિજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી તેમનો નિષેધ કરીને પટાદિપર્યાયાભાવાત્મક ઘડાનું તત્વતઃ જ્ઞાન જ થઈ શકતું નથી.

360. આહ ચ ભાષ્યકૃત્—

“જેસુ અનાએસુ તઓ, ન નજ્જાએ નજ્જાએ ય નાએસુ ।

કિહ તસ્સ તે ન ધમ્મા, ઘડસ્સ રૂવાઇધમ્મવ્વ ॥૧॥”

તસ્માત્પટાદિપર્યાયા અપિ ઘટસ્ય સંબન્ધિન ઇતિ । પરપર્યાયાશ્ચ સ્વપર્યાયે-
યેભ્યોઽનન્તગુણાઃ ઉભયે તુ સ્વપરપર્યાયાઃ સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણાઃ । ન
ચૈતદનાર્થં યત્ ઉક્તમાચારાઙ્ગે—

“જે એગં જાણઇ, સે સવ્વં જાણઇ ।

જે સવ્વં જાણઇ, સે એગં જાણઇ ।”

અસ્યાયમર્થઃ— ય એકં વસ્તૂપલભતે સર્વપર્યાયૈઃ સ નિયમાત્સર્વમુપ-
લભતે, સર્વોપલબ્ધિમન્તરેણ વિવક્ષિતસ્યૈકસ્ય સ્વપરપર્યાયભેદભિન્નતયા

સર્વાત્મનાવગન્તુમશક્યત્વાત્, યશ્ચ સર્વં સર્વાત્મના સાક્ષાદુપલભતે, સ એકં સ્વપરપર્યાયભેદભિન્નં જાનાતિ, અન્યત્રાપ્યુક્તમ્—

“एको भावः सर्वथा येन दृष्टः, सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः।
सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः, एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥१॥”

તતઃ સિદ્ધં પ્રમેયત્વાદનન્તધર્માત્મકત્વં સકલસ્ય વસ્તુન ઇતિ ॥૫૫॥

360. ભાષ્યકારે પણ કહ્યું છે, “જેઓ અજ્ઞાત રહેતાં જેનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી અને જેઓ જ્ઞાત હોતાં જેનું જ્ઞાન થાય છે તેઓ તેના ધર્મ કેમ ન કહેવાય? જેવી રીતે રૂપ આદિનું જ્ઞાન ન હોતાં ઘડો અજ્ઞાત રહે છે તથા રૂપ આદિનું જ્ઞાન હોતાં જ ઘડાનું જ્ઞાન થાય છે એટલે રૂપ આદિ ઘડાના ધર્મ છે તેવી જ રીતે પરપર્યાયોનું જ્ઞાન ન હોતાં ઘડો યથાર્થ રૂપે અજ્ઞાત રહે છે તથા પરપર્યાયોનું જ્ઞાન હોતાં જ પરપર્યાયાભાવાત્મક ઘડાનું પરિજ્ઞાન થાય છે એટલે પરપર્યાયોને પણ ઘડાના ધર્મ માનવા જોઈએ.” તેથી પટાદિપર્યાયો પણ ઘડાના સંબંધી છે, તેમનામાં અને ઘડામાં નાસ્તિત્વરૂપ સંબંધ તો માનવો જ પડશે. સ્વપર્યાયોથી પરપર્યાયોનું પ્રમાણ અનન્તગણું છે. સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયો બન્ને બધાં દ્રવ્યોમાં હોય છે. બધાં દ્રવ્યોનું સ્વપર્યાય તથા પરપર્યાયરૂપે પરિણમન થાય છે. સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયોનું સાથે મળીને પરિમાણ સર્વ દ્રવ્યોના પર્યાયો જેટલું હોય છે. આ વાત પ્રાચીન ઋષિઓની પરંપરા અનુસાર કહેવામાં આવી છે, કેમ કે આચારાંગસૂત્રમાં જ કહ્યું છે કે— “જે એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે, અને જે સર્વને જાણે છે તે જ એકને જાણે છે.” આનું તાત્પર્ય એ છે કે જે એક વસ્તુને તેના સઘળા પર્યાયો સાથે નિશ્ચિતરૂપે જાણે છે તેને નિયમથી સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન થઈ જ જાય છે. સર્વ વસ્તુઓને જાણ્યા વિના વિવક્ષિત એક વસ્તુમાં સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયોનો ભેદ કરીને તે વસ્તુનું યથાર્થ પૂર્ણ જ્ઞાન થઈ શકતું જ નથી. આ વસ્તુનો પરપર્યાયોથી ભેદ સમજવા માટે પરપર્યાયોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. જે સર્વ વસ્તુઓને પૂર્ણપણે સાક્ષાત્ જાણે છે તે જ એક વસ્તુમાં સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયોનો ભેદ કરીને તે વસ્તુનું યથાર્થ પૂર્ણ જ્ઞાન કરી શકે છે. સ્વ અને પરનો ભેદ તો સ્વ અને પરના યથાર્થજ્ઞાન વિના અસંભવ છે. બીજાં શાસ્ત્રોમાં પણ આ જ વાતને આ શબ્દોમાં કહી છે— “જેણે એક વસ્તુને સર્વથા સર્વતઃ અર્થાત્ સ્વ-પરનો ભેદ કરીને સર્વ પર વસ્તુઓથી વ્યાવૃત્ત કરીને પૂર્ણપણે જાણી લીધી છે તેણે સર્વ વસ્તુઓને સર્વથા સર્વતઃ જાણી લીધી છે, કેમ કે બધી વસ્તુઓને જાણ્યા વિના એક વસ્તુનું પૂર્ણ જ્ઞાન સંભવતું નથી. જેણે બધી વસ્તુઓને સર્વથા સર્વતઃ જાણી લીધી છે તે જ એક વસ્તુને સર્વથા

સર્વતઃ અર્થાત્ સંપૂર્ણપણે જાણી શકે છે.” આ વિવેચનથી સિદ્ધ થાય છે કે બધી વસ્તુઓ અનન્તધર્માત્મક છે કેમ કે બધી વસ્તુઓ પ્રમેય છે. (૫૫)

361. અથ સૂત્રકાર એવ પ્રત્યક્ષપરોક્ષયોર્લક્ષણં લક્ષયતિ—

અપરોક્ષતયાર્થસ્ય ગ્રાહકં જ્ઞાનમીદૃશમ્ ।

પ્રત્યક્ષમિતરજ્ઞેયં પરોક્ષં ગ્રહણેક્ષયા ॥૫૬॥

361. હવે સૂત્રકાર હરિભદ્રસૂરિ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષનું લક્ષણ કહે છે—

પદાર્થોને અપરોક્ષરૂપે અર્થાત્ સ્પષ્ટરૂપે જાણનારું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન અસ્પષ્ટ જ્ઞાન પરોક્ષ છે. જ્ઞાનમાં પરોક્ષતા બાહ્ય પદાર્થના ગ્રહણની અપેક્ષાએ જ છે કેમ કે સ્વરૂપથી તો બધાં જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ છે. [અર્થાત્ જ્ઞાન પોતે પોતાને પ્રત્યક્ષ જ જાણે છે. સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ જ છે.] (૫૬)

362. વ્યાખ્યા—તત્ર પ્રત્યક્ષમિતિ લક્ષ્યનિર્દેશઃ । અપરોક્ષતયાર્થસ્ય ગ્રાહકં જ્ઞાનમિતિ લક્ષણનિર્દેશઃ । પરોક્ષોઽક્ષગોચરાતીતઃ, તત્તોઽન્યોઽપરોક્ષ-સ્તદ્ભાવસ્તત્તા તયાઽપરોક્ષતયા—સાક્ષાત્કારિતયા, ન પુનસ્પષ્ટસંદિગ્ધા-દિતયા, અર્થસ્ય—આન્તરસ્યાત્મસ્વરૂપસ્ય, બાહ્યસ્ય ચ ઘટકટપટશકટ-લકુટાદેર્વસ્તુનો ગ્રાહકં વ્યવસાયાત્મકતયા સાક્ષાત્પરિચ્છેકં જ્ઞાનમ્ । ઈદૃશમ્ વિશેષણસ્ય વ્યવચ્છેદકત્વાદીદૃશમેવ પ્રત્યક્ષં ન ત્વન્યાદૃશમ્ । અપરોક્ષત-યેત્યનેન પરોક્ષલક્ષણસંકીર્ણતામધ્યક્ષસ્ય પરિહરતિ । એતેન પરપરિકલ્પિતાનાં કલ્પનાપોઢત્વાદીનાં પ્રત્યક્ષલક્ષણાનાં નિરાસઃ કૃતો દ્રષ્ટવ્યઃ ।

362. શ્લોકવ્યાખ્યા— પ્રત્યક્ષ લક્ષ્ય છે અને ‘અપરોક્ષરૂપે પદાર્થનું ગ્રહણ કરનારું જ્ઞાન’ એ લક્ષણ છે. પરોક્ષ એટલે ઈન્દ્રિયોનો અવિષય. તેનાથી ભિન્ન અપરોક્ષ અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો દ્વારા જ્ઞાત પદાર્થ, તે પદાર્થની જેમ સાક્ષાત્ રૂપે, નહિ કે અસ્પષ્ટ યા સંદિગ્ધરૂપે, અર્થનું અર્થાત્ પોતાના આન્તરિક સ્વરૂપનું તેમ જ ઘટ, કટ(ચટાઈ), પટ, ગાડું, લાકડી આદિ બાહ્ય વસ્તુઓનું સાક્ષાત્ રૂપે નિશ્ચય કરનારું જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ છે. ‘ઈદૃશમ્’ વિશેષણથી વિશિષ્ટ હોવાથી ‘આવું જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, જે જ્ઞાન આવું નથી તે પ્રત્યક્ષ નથી’ એમ કહેવાયું છે. ‘અપરોક્ષતયા’ પદથી આ પ્રત્યક્ષના લક્ષણનો પરોક્ષના લક્ષણથી ભેદ સિદ્ધ થઈ જાય છે. પ્રત્યક્ષનું આ પ્રમાણે લક્ષણ કરવાથી બૌદ્ધ આદિ દ્વારા સ્વીકૃત કલ્પનાપોઢ અર્થાત્ નિર્વિકલ્પક આદિ પ્રત્યક્ષ લક્ષણોનો નિરાસ થઈ જાય છે, એમ સમજવું.

363. જ્ઞાનવાદિનોઽવાદિષુઃ । અહો આર્હતાઃ, અર્થસ્યાત્મસ્વરૂપસ્ય યદ્ગ્રાહકં તત્પ્રત્યક્ષમિત્યેવ અત્ર વ્યાખ્યાયતામ્, અર્થશબ્દેન બાહ્યોઽપ્યર્થઃ કુતો વ્યાખ્યાતો બાહ્યાર્થસ્યાસત્ત્વાદિત્યાશઙ્કયાં 'અર્થસ્ય ગ્રાહકં' ઇત્યત્રાપિ 'ગ્રહણેક્ષયા' ઇતિ વક્ષ્યમાણં પદં સંબન્ધનીયં, બહિર્થનિરાકરણપરાન્ યોગાચારાદીનધિકૃત્યૈવ 'ગ્રહણેક્ષયા' ઇતિ વક્ષ્યમાણપદસ્ય યોજનાત્, તતોઽયમર્થઃ— ગ્રહણં જ્ઞાનાત્પૃથગ્ બાહ્યાર્થસ્ય યત્સંવેદનં તસ્યેક્ષયાપેક્ષયા-ર્થસ્ય યદ્ગ્રાહકં તત્પ્રત્યક્ષમ્ ।

363. વિજ્ઞાનાદૈતવાદી— અહો ! જૈનો, અર્થનું તાત્પર્ય જ્ઞાનના પોતાના સ્વરૂપ સુધી જ સીમિત રાખવું જોઈએ, તેને બાહ્ય ઘટ-પટ આદિ બાહ્ય પદાર્થો સુધી ન લઈ જવું જોઈએ. 'અર્થનું એટલે કે પોતાના સ્વરૂપનું જે જ્ઞાન ગ્રાહક છે તે પ્રત્યક્ષ' આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ. 'અર્થ' શબ્દથી બાહ્ય ઘટ-પટ આદિનું તાત્પર્ય આપે ક્યાંથી કાઢવું? જ્ઞાનથી અતિરિક્ત અન્ય કોઈ બાહ્ય અર્થનું અસ્તિત્વ જ નથી. [જ્ઞાન જ એકમાત્ર પરમાર્થ સત્ છે, તે જ અનાદિ અવિદ્યાવાસનાના વિચિત્ર વિપાકથી નીલ-પીત આદિ અનેક પદાર્થોના આકારે પ્રતિભાસિત થાય છે. તેથી 'અર્થગ્રાહક' પદનો અર્થ 'જ્ઞાને માત્ર પોતાના સ્વરૂપનું ગ્રહણ કરવું' એટલો જ કરવો જોઈએ.]

જૈન— 'અર્થનું ગ્રાહક' અર્થાત્ 'અર્થગ્રાહક' પદની સાથે 'ગ્રહણેક્ષયા' પદનો પણ સંબંધ જોડવો જોઈએ. 'ગ્રહણેક્ષયા' પદ ખાસ કરીને બાહ્ય અર્થનો લોપ કરનારા યોગાચાર આદિનો નિરાસ કરવા માટે જ મૂકવામાં આવ્યું છે. 'ગ્રહણેક્ષયા' પદનો અર્થ — જ્ઞાનથી ભિન્ન અસ્તિત્વ ધરાવનાર બાહ્ય ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોના સંવેદનને 'ગ્રહણ' કહેવામાં આવે છે, આ બાહ્ય પદાર્થના ગ્રહણની ઈક્ષા અર્થાત્ અપેક્ષા રાખીને અર્થને ગ્રહણ કરનારું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

364. ન ચાર્થસ્ય ગ્રાહકમિત્યેતાવતૈવ બાહ્યાર્થાપેક્ષયા યદ્ગ્રાહકં તત્પ્રત્યક્ષમિત્યેતત્સિદ્ધમિતિ વાચ્યં, યત આત્મસ્વરૂપસ્યાર્થસ્ય ગ્રાહકમિત્યે-તાવતાપ્યર્થસ્ય ગ્રાહકં ભવત્યેવ, તતો ગ્રહણેક્ષયેત્યનેન ચે યોગાચારાદયો બહિર્થકલાકલનવિકલં સકલમપિ જ્ઞાનં પ્રલપન્તિ તાન્નિરસ્યતિ । સ્વાંશગ્રહણે હ્યન્તઃસંવેદનં યથા વ્યાપ્રિયતે તથા બહિર્થગ્રહણેઽપિ, ઇતરથા બહિર્થગ્રહણાભાવે સર્વપ્રમાતૃણામેકસદૃશો નીલાદિપ્રતિભાસો નિયતદેશતયા ન સ્યાત્ । અસ્તિ ચ સ સર્વેષાં નિયતદેશતયા, તતોઽર્થોઽસ્તીત્યવસીયતે ।

364. વિજ્ઞાનવાદી— 'અર્થનું ગ્રાહક' એટલા પદથી જ 'બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએ

જે ગ્રાહક છે તે પ્રત્યક્ષ છે' એ સિદ્ધ થાય છે એમ કહેવું ન જોઈએ, કારણ કે 'પોતાના સ્વરૂપરૂપ અર્થનું ગ્રાહક' એટલો જ અર્થ પણ 'અર્થનું ગ્રાહક' પદનો થાય છે.

જૈન— બાહ્યાર્થનિષેધક વિજ્ઞાનવાદીઓ વગેરે 'અર્થગ્રાહક' પદનો પોતાના 'સ્વરૂપ માત્રનું ગ્રાહક' જ અર્થ કરવાના એમ વિચારીને જ હરિભદ્રસૂરિએ તે અર્થઘટનનો પ્રતિષેધ કરવા ખાતર જ શ્લોકમાં 'ગ્રહણેક્ષયા' પદ મૂક્યું છે. 'ગ્રહણેક્ષયા' પદથી જે યોગાચાર આદિ ચિંતકો સમસ્ત જ્ઞાનોને બાહ્ય અર્થના ગ્રાહક ન કહેતાં કેવળ પોતાના જ સ્વરૂપમાત્રના ગ્રાહક માને છે તેમનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ અન્તઃસંવેદન પોતાના સ્વરૂપને જાણવા વ્યાપાર કરે છે તેમ તે બાહ્ય ઘટ, પટ વગેરે બાહ્ય પદાર્થોને પણ જાણવા વ્યાપાર કરે છે. જો જ્ઞાન બાહ્ય પદાર્થોને જાણતું જ ન હોય અને કેવળ પોતાના સ્વરૂપને જ જાણતું હોય તો બધાં પ્રાણીઓને નિયત બાહ્યદેશમાં નીલાદિ પદાર્થોનો એકસરખો પ્રતિભાસ થાય જ નહિ. [વિજ્ઞાનવાદીઓના મતે જ્ઞાન પોતે જ નીલ આદિ આકારોમાં પ્રતિભાસિત થાય છે. જો એવું જ હોય તો જ્ઞાનરૂપ નીલ આદિ બહાર નિયત સ્થાનમાં ન દેખાવા જોઈએ તથા બધાં પ્રાણીઓને સમાનપણે તેમનું એકસરખું પ્રત્યક્ષ ન થવું જોઈએ, જ્ઞાનનો આકાર તો સ્વસંવેદ્ય હોય છે, સર્વસંવેદ્ય નથી હોતો. પરંતુ નીલ આદિ પદાર્થ તો નિશ્ચિત બાહ્ય પ્રદેશમાં સૌને સમાનપણે એકસરખો પ્રતિભાસિત થાય છે.] તેથી બાહ્ય નીલ આદિ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અવશ્ય માનવું જોઈએ.

365. અથ ચિદ્રૂપસ્યૈવ તથા તથા પ્રતિભાસનાન્ન બહિર્થગ્રહણમિતિ ચેત્; તર્હિ બહિર્થવત્ સ્વજ્ઞાનસંતાનાદન્યાનિ સંતાનાન્તરાણ્યપિ વિશીયૈન્ । અથ સંતાનાન્તરસાધકમનુમાનમસ્તિ, તથાહિ—વિવક્ષિતદેવદત્તાદેસ્યત્ર યજ્ઞદત્તાદૌ વ્યાપારવ્યાહારૌ બુદ્ધિપૂર્વકૌ વ્યાપારવ્યાહારત્વાત, સંપ્રતિપન્નવ્યાપારવ્યાહારવદિતિ । સંતાનાન્તરસાધકમનુમાનં સ્વસ્મિન્ વ્યાપારવ્યાહારયોજ્ઞાનકાર્યત્વેન પ્રતિબન્ધનિશ્ચયાદિતિ ચેત્, ન એતસ્યાનુમાનસ્યાર્થસ્યેવ સ્વપ્નદૃષ્ટાન્તેન શ્રાન્તતાપ્ત્તે: , તથાહિ—સર્વે પ્રત્યયા નિરાલમ્બના: પ્રત્યયત્વાત્, સ્વપ્નપ્રત્યયવદિતિ, તદભિપ્રાયેણ યથા બહિર્થગ્રહણસ્ય નિરાલમ્બનતયા બાહ્યાર્થાભાવસ્તથા સંતાનાન્તરસાધનસ્યાપિ નિરાલમ્બનતયા સંતાનાન્તરાભાવ: સ્યાદિતિ ।

365. વિજ્ઞાનવાદી— જ્ઞાન જ [અનાદિ વાસનાઓના વિચિત્ર વિપાકના કારણે] તે તે નીલ આદિ આકારોમાં બાહ્યદેશમાં પ્રતિભાસિત થાય છે, બાહ્ય નીલ આદિ અર્થ

તો કોઈ અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી, તેથી બાહ્ય અર્થને પ્રહણ કરનારું કોઈ જ્ઞાન જ નથી. બધાં જ જ્ઞાનો પોતાના જ આકારોને યા રૂપોને પ્રહણ કરે છે.

જૈન— જો વાસ્તવિક બાહ્ય અર્થ હોય જ નહિ અને જ્ઞાન પોતે જ પોતાના નીલ-પીત આકારે પ્રકાશનું હોય તો પોતાના જ્ઞાનસન્તાન યા ચિત્તસન્તાન સિવાય અન્ય જ્ઞાનસન્તાનો યા ચિત્તસન્તાનોનું, જેમને તમે બૌદ્ધો સન્તાનાન્તરો કહો છો તેમનું, પણ અસ્તિત્વ નહિ રહે. પરંતુ તમે બૌદ્ધો તો અન્ય જ્ઞાનસન્તાનો યા ચિત્તસન્તાનોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારો છો.

વિજ્ઞાનવાદી— અનેક જ્ઞાનસન્તાનો યા ચિત્તસન્તાનોનું અસ્તિત્વ અમે સ્વીકારીએ છીએ કેમ કે તેમનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરનાર અનુમાન છે. તે અનુમાન આ છે — દેવદત્તા જ્ઞાનસન્તાન યા ચિત્તસન્તાનથી ભિન્ન યજ્ઞદત્ત આદિના જ્ઞાનસન્તાનો યા ચિત્તસન્તાનોમાં થતી વચનવ્યવહાર યા પ્રવૃત્તિઓ બુદ્ધિપૂર્વકની છે કેમ કે તે વચનવ્યવહાર તથા પ્રવૃત્તિઓ છે, જેમ કે ખુદ પોતાના જ જ્ઞાનસન્તાન યા ચિત્તસન્તાનમાં થતી બુદ્ધિપૂર્વકની વચનપ્રવૃત્તિ તથા અન્ય પ્રવૃત્તિ. આપણે આપણા પોતાના જ્ઞાનસન્તાન યા ચિત્તસન્તાનમાં વચનપ્રવૃત્તિ તથા અન્ય પ્રવૃત્તિઓનો જ્ઞાનની સાથે કાર્યકારણભાવ પ્રહણ કરીએ છીએ — આપણામાં જ્ઞાન છે એટલે સારી રીતે બોલીએ છીએ તથા અન્ય ભોજન આદિ પ્રવૃત્તિઓ પણ કરીએ છીએ. તેવી જ રીતે યજ્ઞદત્ત આદિ પણ બોલે છે તથા ભોજન આદિ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, તેથી તેમની આ પ્રવૃત્તિઓ જ તેમને સ્વતન્ત્ર જ્ઞાનસન્તાન યા ચિત્તસન્તાનરૂપ સિદ્ધ કરવા માટે પર્યાપ્ત છે.

જૈન— તમારી વાત યોગ્ય નથી. તમે નીલ-પીત આદિ બાહ્ય પદાર્થોને પ્રહણ કરનાર જ્ઞાનને (પ્રત્યયને) ભ્રાન્ત કહો છો. તમારું આ પ્રસિદ્ધ અનુમાન છે—જગતના બધાં જ્ઞાનો નિરાલંબન છે અર્થાત્ તેમનો કોઈ બાહ્ય અર્થ વિષય નથી, તેઓ કેવલ પોતાના રૂપને યા આકારને જ વિષય કરે છે, કેમ કે તે જ્ઞાન છે. જે જે જ્ઞાન છે તે બધાં નિરાલંબન છે — નિર્વિષય છે, જેમ કે સ્વપ્નજ્ઞાન. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં ઘટ-પટ આદિ બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં પણ સેંકડો ઘટ, પટ આદિ પદાર્થોનો સાક્ષાત્ નિયતરૂપમાં પ્રતિભાસ થાય છે તેવી જ રીતે આ જગત પણ એક દીર્ઘસ્વપ્ન છે, તેમાં આ ઘટ-પટ આદિ બાહ્ય પદાર્થોનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી, કેવળ જ્ઞાન જ આ બધાં રૂપે યા આકારે પ્રતિભાસિત થાય છે, પ્રકાશે છે, તેથી તમે જેવી રીતે સ્વપ્નનું દષ્ટાન્ત આપી નીલ-પીત આદિ બાહ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનોને ભ્રાન્ત દર્શાવી નીલ-પીત આદિ બાહ્ય પદાર્થોનો અભાવ સિદ્ધ કરો છો તેવી જ રીતે આ સન્તાનાન્તરનું સાધક તમે

આપેલું અનુમાન પણ જ્ઞાન (પ્રત્યય) જ છે, એટલે તે પણ સ્વપ્નના દૃષ્ટાન્તથી ભ્રાન્ત બની જશે, અને તો પછી તેનાથી સન્તાનાન્તરની સિદ્ધિ નહિ થઈ શકે. સન્તાનાન્તરનું (અન્ય જ્ઞાનસન્તાનોનું) યા ચિત્તસન્તાનોનું) સાધક અનુમાન સ્વપ્નજ્ઞાનની જેમ નિર્વિષયક યા નિરાલંબન જ હોવાનું, તેથી સન્તાનાન્તરનો અભાવ જ થઈ જવાનો. પરંતુ સન્તાનાન્તરનો અભાવ માનવો કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી, કેમ કે ગુરુ-શિષ્ય, વાદી-પ્રતિવાદી આદિના રૂપમાં અનેક જ્ઞાનસન્તાનો યા ચિત્તસન્તાનો પ્રત્યક્ષથી જ પોતાનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા અનુભવમાં આવે છે.

●366. इतरज्ज्ञेयं परोक्षं प्रागुक्तात् प्रत्यक्षादितरत्—अस्पष्टतयार्थस्य स्वपरस्य ग्राहकं—निर्णायकं परोक्षं ज्ञेयम्—अवगन्तव्यम् । परोक्षमप्येतत् स्वसंवेदनापेक्षया प्रत्यक्षमेव बहिरर्थापेक्षया तु परोक्षव्यपदेशमश्नुत इति दर्शयन्नाह 'ग्रहणेक्षया' इति । इह ग्रहणं प्रस्तावादपरोक्षे बाह्यार्थे ज्ञानस्य प्रवर्तनमुच्यते न तु स्वस्य ग्रहणं, स्वग्रहणापेक्षया हि स्पष्टत्वेन सर्वेषामेव ज्ञानानां प्रत्यक्षतया व्यवच्छेद्याभावाद्द्विशेषणवैयर्थ्यं स्यात्, ततो ग्रहणस्य बहिःप्रवर्तनस्य या ईक्षा—अपेक्षा तथा, बहिःप्रवृत्तिपर्यालोचनयेति यावत् । तदयमत्रार्थः— परोक्षं यद्यपि स्वसंवेदनापेक्षया प्रत्यक्षं, तथापि लिङ्गशब्दादिद्वारेण बहिर्विषयग्रहणेऽसाक्षात्कारितया व्याप्रियत इति परोक्षमित्युच्यते ॥५६॥

366. 'ઇતરને પરોક્ષ જ્ઞાણવું' અર્થાત્ પહેલાં જણાવેલા પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન, અસ્પષ્ટરૂપે સ્વ અને પરનું ગ્રાહક અર્થાત્ નિશ્ચય કરનારું જ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ જ્ઞાણવું સમજવું. અસ્પષ્ટજ્ઞાન પરોક્ષ હોય છે. પરોક્ષ જ્ઞાનો પણ સ્વસંવેદનની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ જ હોય છે કેમ કે બધાં જ જ્ઞાનો સ્વરૂપસંવેદી હોવાના કારણે પ્રત્યક્ષ હોય છે. આત્મામાં પરોક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય કે સંશયજ્ઞાન તેના સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ થઈ જ જાય છે. એવું તો બની શકે જ નહિ કે જ્ઞાન ઉત્પન્ન તો થઈ જાય પરંતુ તેનું પ્રત્યક્ષ થાય નહિ, જ્ઞાન તો દીપકની જેમ સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરતું જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પરોક્ષ જ્ઞાન પણ સ્વરૂપનું ગ્રહણ કરવામાં તો પ્રત્યક્ષ જ છે. આ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સંજ્ઞાઓ તો બાહ્ય પદાર્થને સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટરૂપે જ્ઞાણવાના કારણે ઊભી થયેલી છે. આ વાતને સૂચવવા માટે શ્લોકમાં 'ગ્રહણેક્ષયા' પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ તે જ્ઞાન બાહ્ય પદાર્થની અપેક્ષાએ પરોક્ષ છે. 'ગ્રહણ'નો અર્થ આ પ્રત્યક્ષના પ્રકરણમાં આ છે — 'જ્ઞાને અપરોક્ષ બાહ્ય અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરવી', અને નહિ કે 'જ્ઞાને પોતાના સ્વરૂપને જ્ઞાણવું.' સ્વરૂપને જ્ઞાણવાની અપેક્ષાએ તો બધાં જ્ઞાનો સ્પષ્ટ તથા પ્રત્યક્ષ છે એટલે?

પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં 'અપરોક્ષતા' વિશેષણ વ્યર્થ બની જાય. જો કોઈ પરોક્ષરૂપે જાણનારું જ્ઞાન હોય તો જ તેની વ્યાવૃત્તિ કરવા માટે 'અપરોક્ષતા' વિશેષણ સાર્થક બને. તેથી રૂઢણની એટલે બાહ્ય પદાર્થોને વિષય કરવાની પ્રવૃત્તિની ઈશ્વારી એટલે અપેક્ષાથી પદાર્થોનો અસ્પષ્ટરૂપે નિશ્ચય કરનારું જ્ઞાન પરોક્ષ છે. રૂઢણેજ્ઞાનો સીધો અર્થ છે — બાહ્ય પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિનો વિચાર યા અપેક્ષા. જો કે સ્વસંવેદનની અપેક્ષાએ તો પરોક્ષ પણ સ્પષ્ટ હોવાથી પ્રત્યક્ષ જ છે તેમ છતાં લિંગ (હેતુ) યા શબ્દ આદિ દ્વારા બાહ્ય પદાર્થોનું રૂઢણ અસ્પષ્ટરૂપે કરતું હોવાથી પરોક્ષ કહેવાય છે. પરોક્ષતા બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએ જ છે. (૫૬)

367. અથ પ્રાગુક્તામેવ વસ્તુનોનન્તધર્માત્મકતાં દ્રવ્યગ્રાહ-

યેનોત્પાદવ્યયધૌવ્યયુક્તં યત્તત્સદિષ્યતે ।

અનન્તધર્મકં વસ્તુ તેનોક્તં માનગોચરઃ ॥૫૭॥

367. હવે પહેલાં કહેવામાં આવેલ વસ્તુની અનન્તધર્માત્મકતાને આચાર્ય વધુ પ્રમાણો આપી દેઢ કરે છે—

જે કારણે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યવાળી જ વસ્તુ સત્ હોય છે તે જ કારણે પહેલાં અનન્તધર્માત્મક વસ્તુને પ્રમાણનો વિષય કહેલ છે. (૫૭)

368. વ્યાખ્યા—યેનેતિ શબ્દોઙ્ગે વ્યાખ્યાસ્યતે । વાક્યસ્ય સાવધારણ-ત્વાત્ યદેવ વસ્તૂત્પાદવ્યયધૌવ્યૈઃ સમુદિતૈર્યુક્તં તદેવ સદ્વિદ્યમાનમિષ્યતે । ઉપત્તિવિનાશસ્થિતિયોગ એવ સતો વસ્તુનો લક્ષણમિત્યર્થઃ ।

368. શ્લોકવ્યાખ્યા— 'યેન (જે કારણે)' શબ્દનું વ્યાખ્યાન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. બધાં વાક્યો સાવધારણ અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક હોય છે, તેથી જે વસ્તુ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય આ ત્રણેય વડે એક સાથે યુક્ત હોય છે તે જ વસ્તુ સત્ અર્થાત્ વિદ્યમાન છે એમ કહેવું ઈષ્ટ છે. ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિતિ એ ત્રણેયથી એક સાથે યુક્ત હોવું એ જ સત્ વસ્તુનું લક્ષણ છે. જેમાં આ ત્રણેય ધર્મો એક સાથે હોય તે જ વસ્તુને સત્ કહી શકાય.

369. નનુ પૂર્વમસતો ભાવસ્યોત્પાદવ્યયધૌવ્યયોગાદિ પશ્ચાત્સત્ત્વમ્; તર્હિ શશશૃઙ્ગદેરપિ તદ્યોગાત્સત્ત્વં સ્યાત્ । પૂર્વં સતશ્ચેત્; તદા સ્વરૂપ-સત્ત્વમાયાતં કિમુત્પાદાદિભિઃ કલ્પિતૈઃ । તથોત્પાદવ્યયધૌવ્યાણામપિ યદ્ય-ન્યોત્પાદાદિત્રયયોગાત્સત્ત્વમ્; તદાનવસ્થાપ્રસક્તિઃ । સ્વતશ્ચેત્સત્ત્વમ્; તદા

भावस्यापि स्वत एव तद्भविष्यतीति व्यर्थमुत्पादादिकल्पनमिति चेत् ।

369. શંકા— જે પદાર્થ પહેલાં અસત્ હોય તે જો પછી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય સાથે જોડાવાથી સત્ થઈ જતો હોય તો સસલાનાં શિંગડાં આદિ અસત્ પદાર્થો પણ તેમની સાથે જોડાઈને સત્ બની જાય. જો પહેલેથી સત્ પદાર્થ સાથે ઉત્પાદ આદિ જોડાતા હોય તો એનો અર્થ એ થયો કે ઉત્પાદાદિ સાથે જોડાયા પહેલાં પણ તે પદાર્થ સ્વરૂપથી સત્ હતો અને જો તે પદાર્થ સ્વરૂપથી સત્ હતો જ તો પછી ઉત્પાદાદિ સાથે સંબંધ માનીને તેનામાં સત્ત્વ લાવવું નિરર્થક જ છે. વળી, જે રીતે પદાર્થોમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય સાથે સંબંધમાં આવવાથી સત્ત્વ આવે છે તે જ રીતે જો ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યમાં પણ અન્ય ઉત્પાદાદિ સાથે સંબંધમાં આવવાથી સત્ત્વ આવે અને તેમનામાં પણ અન્યથી તો અનવસ્થા દોષ આવે. જો ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય અન્ય ઉત્પાદાદિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્વતઃ સત્ હોય તો સઘળા પદાર્થો પણ તેવી જ રીતે સ્વતઃ જ સત્ બની જાય, તેમનામાં પણ ઉત્પાદ આદિ દ્વારા સત્ત્વની કલ્પના કરવી નિરર્થક જ બની જાય.

370. उच्चते । न हि भिन्नोत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्भावस्य सत्त्वमभ्युपगम्यते, किं तूत्पादव्ययध्रौव्ययोगात्मकमेव सदिति स्वीक्रियते । तथाहि— उर्वीपर्वततर्वादिकं सर्वं वस्तु द्रव्यात्मना नोत्पद्यते विपद्यते वा, परिस्फुटमन्वयदर्शनात् ।

370. જૈન ઉત્તર— પદાર્થ સ્વતન્ત્ર અને પૃથક્ હોય અને ઉત્પાદાદિ પણ સ્વતન્ત્ર અને પૃથક્ હોય અને પછી તેઓ જોડાય અને પદાર્થમાં સત્ત્વ આવે એ જાતનો ભેદ અમે માનતા નથી. અમારો અભિપ્રાય તો એ છે કે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણેનું અપૃથક્ત્વાવે એક સાથે હોવાપણું યા તાદાત્મ્ય જ વસ્તુ છે અને તે જ સત્ છે, ઉત્પાદાદિ પૃથક્ અને વસ્તુ પૃથક્ એવું છે જ નહિ. ઉદાહરણ તરીકે, પૃથ્વી, પર્વત, વૃક્ષ આદિ બધા પદાર્થો દ્રવ્ય દૃષ્ટિએ ન તો ઉત્પન્ન થાય છે કે ન તો નાશ પામે છે કેમ કે તેમનામાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પરિસ્ફુટ નિર્બંધ અન્વય દેખાય છે. [આ એક નિર્બંધ સિદ્ધાન્ત છે કે કોઈ પણ અસત્ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને કોઈ પણ સત્ દ્રવ્યનો નાશ થતો નથી, હા સત્ દ્રવ્યનું રૂપાન્તર અવશ્ય થાય છે. તેથી કોઈપણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કે નાશ હોઈ શકતો જ નથી.]

371. लूनपुनर्जातनखादिष्वन्वयदर्शनेन व्यभिचार इति न वाच्यम्, प्रमाणेन बाध्यमानस्यान्वयस्यापरिस्फुटत्वात् । न च प्रस्तुतोऽन्वयः प्रमाण-

વિરુદ્ધઃ, સત્યપ્રત્યભિજ્ઞાનત્વાત્ ।

“સર્વવ્યક્તિષુ નિયતં ક્ષણે ક્ષણેઽન્યત્વમથ ચ ન વિશેષઃ ।
સત્યોશ્ચિત્યપચિત્યોરાકૃતિજાતિવ્યવસ્થાનાત્ ॥”

[] ઇતિ વચનાત્ ।

371. શંકા— વાળ કપાવતી વખતે વાળને અને નખને કપાવી નાખીએ છીએ. તેમની જગાએ નવા વાળ અને નખ ઊગી નીકળે છે. આ રીતે વાળ અને નખની બાબતમાં ઉત્પાદ અને વિનાશ તો સ્પષ્ટપણે અનુભવસિદ્ધ છે, પરંતુ ‘આ તે જ વાળ છે, આ તે જ નખ છે’ એ જાતનો અન્વય તો વાળ અને નખની બાબતમાં પણ થાય છે. તેથી અન્વયના બળે ઉત્પાદ અને વ્યયનો નિષેધ કરવો ઉચિત નથી. [આપણે જોયું તેમ વાળ અને નખનો અન્વય હોવા છતાં તેમનો ઉત્પાદ અને નાશ પણ છે. અન્વય સાથે ઉત્પાદ-વિનાશ જતા હોવાથી દ્રવ્યમાં એકલો અન્વય માનતાં વ્યભિચારદોષ આવે છે. દ્રવ્યમાં અન્વય જ હોય છે, ઉત્પાદ અને વિનાશ હોતાં નથી એ જે તમે કહ્યું તે યોગ્ય નથી. એનો વાળ અને નખના દૃષ્ટાન્તમાં વ્યભિચારદોષ સ્પષ્ટ છે, ત્યાં અન્વય પણ છે અને ઉત્પાદ-વિનાશ પણ છે.]

જૈન ઉત્તર— તમે અમારા હેતુ પર ધ્યાન આપ્યું નથી. અમે ‘પરિસ્કુટ અન્વય’ ને હેતુ તરીકે પ્રસ્તુત કરેલ છે. જે અન્વય કોઈ પણ પ્રમાણથી બાધિત ન થાય તે ‘પરિસ્કુટ અન્વય’ કહેવાય છે અને જે અન્વય પ્રમાણથી બાધિત થાય તે અપરિસ્કુટ અન્વય છે. કપાઈ ગયા પછી ફરી ઊગી નીકળેલા વાળ યા નખોનો અન્વય પ્રમાણથી બાધિત છે. ત્યાં તો સદૃશ વાળ અને નખોમાં ‘આ તે જ છે’ એવું એકત્વનું જ્ઞાન કરાવનારો જૂઠો અન્વય છે. પરંતુ પૃથ્વી આદિમાં દ્રવ્યરૂપે પ્રાપ્ત થતો અન્વય કોઈ પણ પ્રમાણથી બાધિત નથી. સત્ય પ્રત્યભિજ્ઞાન દ્વારા ‘આ તે જ પુદ્ગલ છે’ ઈત્યાદિ અન્વય નિર્બાધપણે અનુભવમાં આવે છે. કહ્યું પણ છે, “બધા પદાર્થો નિયમથી પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન પામે જ છે, તેઓ જેવા પ્રથમ ક્ષણે હતા તેવા જ બીજા ક્ષણે નથી રહેતા. આ પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન પામવા છતાં તેઓનો સર્વથા ભેદ યા વિનાશ થતો નથી. ઉપચય અને અપચય થવા છતાં આકૃતિ, જાતિ યા દ્રવ્ય એનું એ જ રહે છે.” [] .

372. તતો દ્રવ્યાત્મના સર્વસ્ય વસ્તુનઃ સ્થિતિરેવ, પર્યાયાત્મના તુ સર્વ વસ્તુત્પદ્યતે વિપદ્યતે વા, અસ્ખલિતપર્યાયાનુભવસદ્ભાવાત્ । ન ચૈવં શુક્લે શક્તે પીતાદિપર્યાયાનુભવેન વ્યભિચારઃ, તસ્ય સ્ખલદૂપત્વાત્, ન ચલુ સોઽસ્ખલદૂપો, યેન પૂર્વાકારવિનાશોઽજૂહુદ્વૃત્તોત્તરાકારોપાદાનાવિનાભાવી

ભવેત્ । ન ચ જીવાદૌ વસ્તુનિ હર્ષામર્ષૌદાસીન્યાદિપર્યાયાનુભવઃ સ્વલદ્રૂપઃ,
કસ્યચિદ્બાધકસ્યાભાવાત્ ।

372. તેથી દ્રવ્યદષ્ટિએ બધી વસ્તુઓ ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, સ્થિર છે પરંતુ પર્યાયદષ્ટિએ જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પણ પામે છે, કેમ કે અસ્ખલિત પર્યાયો (પરિવર્તનો) અનુભવમાં આવે છે. અમારો હેતુ સફેદ શંખમાં પીળા રંગના પર્યાયને જાણનાર બ્રાહ્મ પીતશંખજ્ઞાન સાથે વ્યભિચારી નથી, કેમ કે શુક્લશંખમાં પીળા પર્યાયનો અનુભવ તો બ્રાહ્મ છે, બાધિત છે. તેથી અમે હેતુમાં 'અસ્ખલિત - અબાધિત' વિશેષણ મૂક્યું છે. શુક્લશંખમાં પીળા રંગનો અનુભવ અબ્રાહ્મ ત્યા અબાધિત નથી જેથી તે પણ પૂર્વપર્યાયનો વિનાશ, ઉત્તરપર્યાયનો ઉત્પાદ તથા બન્નેમાં પ્રાપ્ત થતી કદી ન તૂટનારી સ્થિતિ આ ત્રિરૂપ પરિજ્ઞામ સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવી શકે. જીવ આદિ વસ્તુઓમાં સુખ, દુઃખ, ઉદાસીનતા આદિ પર્યાયોના (પરિવર્તનોના) અનુભવને બ્રાહ્મ ન કહી શકાય કેમકે વસ્તુઓનો પ્રતિક્ષણ થતો પરિજ્ઞામ (પરિવર્તન) સૌના અનુભવમાં આવે છે, તેમાં કોઈ પણ પ્રમાણ બાધક નથી. [જે માણસ અત્યારે ખુશ છે તે જ પછીની ક્ષણે દુઃખી તથા ત્રીજી ક્ષણે વળી પાછો સુખી દેખાય છે. ઘટાદિ પદાર્થોનું પરિવર્તન તો તેઓ નવામાંથી જૂના અને જૂનામાંથી જીર્ણ થતા હોવાથી પ્રત્યક્ષસિદ્ધ જ છે.]

373. નનૂત્પાદાદયઃ પરસ્પરં ભિદ્યન્તે, ન વા । યદિ ભિદ્યન્તે; કથમેકં ત્ર્યાત્મકમ્ । ન ભિદ્યન્તે ચેત્, તથાપિ કથમેકં ત્ર્યાત્મકમિતિ ચેત્; તદયુ-
ક્તમ્; કથંચિદ્ભિન્નલક્ષણત્વેન તેષાં કથંચિદ્દેદાભ્યુપગમાત્ । તથાહિ-
ઉત્પાદવિનાશધૌવ્યાણિ સ્યાદ્ભિન્નાનિ, ભિન્નલક્ષણત્વાત્, રૂપાદિવત્ । ન ચ
ભિન્નલક્ષણત્વમસિદ્ધમ્; અસત આત્મલાભ ઉત્પાદઃ, સતઃ સત્તાવિયોગો
વિનાશઃ, દ્રવ્યરૂપતયાનુવર્તનં ધૌવ્યમ્, ઇત્યેવમસંકીર્ણલક્ષણાનાં તેષાં સર્વૈઃ
પ્રતીતેઃ । ન ચામી પરસ્પરાનપેક્ષત્વેન ભિન્ના એવ, પરસ્પરાનપેક્ષાણાં રૂપધ્વ-
વદસત્ત્વાપત્તેઃ । તથાહિ-ઉત્પાદઃ કેવલો નાસ્તિ, સ્થિતિવિગમરહિતત્વાત્,
કૂર્મરોમવત્ । તથા વિનાશઃ કેવલો નાસ્તિ, સ્થિત્યુત્પત્તિરહિતત્વાત્, તદ્વત્,
એવં સ્થિતિરપિ કેવલા નાસ્તિ, વિનાશોત્પાદશૂન્યત્વાત્, તદ્વદેવ, ઇત્યન્યો-
ન્યાપેક્ષાણામુત્પાદાદીનાં વસ્તુનિ સત્ત્વં પ્રતિષત્તવ્યમ્ । તથા ચ કથં નૈકં
ત્ર્યાત્મકમ્ ।

373. શંકા- આ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધૌવ્ય ત્રણે પરસ્પર ભિન્ન અર્થાત્ સ્વતન્ત્ર

પદાર્થો છે તો એક વસ્તુમાં કેવી રીતે રહી શકે?, એક વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌવ્યાત્મક અર્થાત્ ત્રયાત્મક કેવી રીતે હોઈ શકે? જો તેઓ પરસ્પર ભિન્ન ન હોય અર્થાત્ એક હોય તો પછી એક વસ્તુમાં ત્રણ ધર્મ છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય? ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌવ્ય ત્રણે મળીને જ્યારે એક જ થઈ ગયા, તેમનું ત્રિત્વ જ રહ્યું નહિ, ત્યારે વસ્તુ એકાત્મક જ થઈ, ત્રયાત્મક ન રહી.

જૈન ઉત્તર— તમારી શંકા અયોગ્ય છે, કેમ કે ઉત્પાદ આદિનાં લક્ષણો ભિન્ન છે એટલે તેમનો કથંચિત્ ભેદ અમે સ્વીકાર્યો છે, [અમે સર્વથા ભેદ સ્વીકારતા નથી.] તે ઉત્પાદાદિ કદી પણ વસ્તુથી ભિન્ન યા પૃથક્ક ઉપલબ્ધ નથી થતા તેમ જ તેઓ પરસ્પર ભિન્ન અર્થાત્ પૃથક્ક પણ ઉપલબ્ધ નથી થતા, એક વસ્તુના ઉત્પાદ આદિને બીજી વસ્તુમાં લઈ જઈ શકાતા નથી કે તેમને એકબીજાથી અલગ કરી શકાતા નથી, તેથી તેઓ અભિન્ન છે. ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌવ્ય પરસ્પર ભિન્ન છે કેમ કે તેમનાં લક્ષણો ભિન્ન છે. જેમ રૂપ, રસ આદિનાં લક્ષણો ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તેમનામાં પરસ્પર ભેદ છે તેમ લક્ષણભેદે ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌવ્યમાં પણ ભેદ છે. ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌવ્યનો લક્ષણભેદ અસિદ્ધ નથી કેમ કે તેમનાં લક્ષણો ભિન્ન ભિન્ન છે. જે પહેલાં ન હોય અર્થાત્ અસત્ હોય તેને સ્વરૂપલાભ થવો એ ઉત્પાદ છે. વિદ્યમાનનું અસ્તિત્વમાંથી ચ્યુત થવું — અસ્તિત્વનો વિયોગ થવો એ વ્યય યા વિનાશ છે. આ ઉત્પાદ અને વિનાશ થવા છતાં પણ દ્રવ્યરૂપે અન્વય રહેવો એ પ્રૌવ્ય છે. આ રીતે ઉત્પાદાદિનાં અસાધારણ લક્ષણો સૌના અનુભવમાં આવે છે. આ ઉત્પાદાદિ લક્ષણભેદથી કથંચિત્ ભિન્ન હોવા છતાં પણ પરસ્પર સાપેક્ષ છે, એકબીજાની અપેક્ષા રાખે છે. તેઓ પરસ્પર નિરપેક્ષ રહીને અત્યન્ત ભિન્ન નથી. જો તેઓ પરસ્પર નિરપેક્ષ અને અત્યન્ત ભિન્ન હોય તો તેમનો ગધેડાનાં શિંગડાંની જેમ અભાવ જ થઈ જાય. જેમ એકલો ઉત્પાદ સત્ નથી કેમ કે તે સ્થિતિ અને વિનાશથી રહિત છે, જેમ કે કાચબાનાં રૂંવાડાં. એકલો વિનાશ પણ સત્ નથી કેમ કે તે ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિથી રહિત છે, જેમ કે કાચબાનાં રૂંવાડાં. એકલી સ્થિતિ પણ સત્ નથી કેમ કે તે ઉત્પાદ અને વિનાશથી રહિત છે, જેમ કે કાચબાનાં રૂંવાડાં. આ રીતે પરસ્પર સાપેક્ષ જ ઉત્પાદાદિ સત્ હોઈ શકે છે તથા વસ્તુમાં પણ તેમની પરસ્પર સાપેક્ષ જ સત્તા છે. વાત એમ છે કે ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતિ આ ત્રણેયથી યુક્ત જ વસ્તુ સત્ હોય છે. જો ઉત્પાદ આદિ વિનાશ આદિ ધર્મોથી રહિત બની જાય તો તે ઉત્પાદાદિ સત્ હોઈ શકે જ નહિ. આમ ઉત્પાદાદિ પરસ્પર સાપેક્ષ હોવાથી વસ્તુ ત્રયાત્મક સિદ્ધ થઈ જાય છે. [ઉત્પાદાદિને એકબીજાથી અલગ યા પૃથક્ક કરી શકાતા જ નથી. જ્યાં એક હોય ત્યાં બીજા બે હોવાના જ. આ

કારણે વસ્તુ ત્રયાત્મક છે. વસ્તુમાં પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતિ ત્રણેય હોય છે. પૂર્વપર્યાયનો નાશ અને ઉત્તરપર્યાયનો ઉત્પાદ યુગપત્ અર્થાત્ એક સાથે જ થાય છે. જેમ ત્રાજવાના એક પલ્લાનું ઊંચે જવું અને બીજા પલ્લાનું નીચે જવું એક સાથે થાય છે તેમ પૂર્વપર્યાયનો નાશ અને ઉત્તરપર્યાયનો ઉત્પાદ એક સાથે જ થાય છે. અને દ્રવ્યનો અન્વય, દ્રવ્યની સ્થિતિ તો પ્રત્યેક ક્ષણે હોય છે જ. એટલે વસ્તુમાં પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતિ હોય છે જ. આમ વસ્તુ ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌઘ્ય એમ ત્રયાત્મક છે.]

374. તથા ચોક્તમ્—

“પ્રઘ્વસ્તે કલશે શુશોચ તનયા મૌલૌ સમુત્પાદિતે

પુત્રઃ પ્રીતિમુવાહ કામપિ નૃપઃ શિશ્રાય મધ્યસ્થતામ્ ।

પૂર્વાકારપરિક્ષયસ્તદપરાકારોદયસ્તદ્દ્વયા-

ધારશ્ચૈક ઇતિ સ્થિતં ત્રયમયં તત્ત્વં તથાપ્રત્યયાત્ ॥”

“ઘટમૌલિસુવર્ણાર્થી, નાશોત્પાદસ્થિતિષ્વલમ્ (પ્ષ્વયમ્) ।

શોકપ્રમોદમાધ્યસ્થ્યં જનો યાતિ સહેતુકમ્ ॥

પયોવ્રતો ન દધ્યત્તિ, ન પયોઽત્તિ દધિવ્રતઃ ।

અગોરસવ્રતો નોભે, તસ્માદ્વસ્તુ ત્રયાત્મકમ્ ॥”

[આસમી૦ શ્લો૦ ૫૧-૬૦]

374. કહ્યું પણ છે, “એક રાજાએ સોનાના કલશને તોડાવી મુકુટ બનાવડાવવાનો વિચાર કર્યો. સોની કલશને તોડી મુકુટ બનાવવા લાગ્યો. આથી રાજકુમારીને તેનો પાણી ભરવાનો ઘડો તૂટી જવાથી શોક થયો, રાજકુમારને પહેરવા માટે મુકુટ બની રહ્યો હતો એટલે તે તો અત્યંત ખુશ હતો, રાજા તો કલશ અને મુકુટ બન્ને પૂર્વ અને અપર અવસ્થાઓમાં સોનાની સત્તા રહેવાને કારણે મધ્યસ્થભાવ ધારણ કરી રહ્યા. તેમને તો સોનાનું જ પ્રયોજન હતું. આ રીતે રાજકુમારી, યુવરાજ અને રાજાને ત્રણ જાતના ભાવો સુવર્ણ કલશાકારના વિનાશ, મુકુટાકારના ઉત્પાદ તથા બન્ને અવસ્થાઓમાં સોનાની સ્થિતિ રહેવાના કારણે જ થયા છે. આ રીતે વસ્તુમાં ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતિરૂપ ત્રણ ધર્મો અનુભવાતા હોવાથી તે ત્રયાત્મક છે.”

“એક સોની સોનાના ઘડાને ગાળીને મુકુટ બનાવી રહ્યો હતો. કલશ ખરીદવા

ઈચ્છનારો કલશનો વિનાશ જોઈ દુઃખી થયો, જેને મુકુટ ખરીદવો હતો તેની ખુશીનો પાર ન રહ્યો અને જેને સોનું જ ખરીદવું હતું તે તો હર હાલતમાં સોનાની સ્થિતિ જોઈને મધ્યસ્થ રહ્યો — તેને ન તો દુઃખ થયું કે ન તો ખુશી. આવી જ રીતે વિભિન્ન વ્યક્તિઓને એક સાથે ત્રણ પ્રકારના ભાવો ઘટનાશ, મુકુટોત્પાદ અને સુવર્ણસ્થિતિ વિના ન થઈ શકે, તેથી વસ્તુ ત્રયાત્મક — ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યાત્મક — સિદ્ધ થાય છે. જે પ્રતીએ ‘આજ હું કેવળ દૂધ જ પીશ’ એવું પયોવ્રત લીધું છે તે પ્રતી દહીં ખાતો નથી. જો દહીંઅવસ્થામાં દૂધનો વિનાશ થયો ન હોય તો તે પયોવ્રતીએ દહીં પણ ખાઈ લેવું જોઈએ કેમ કે દહીંઅવસ્થામાં પણ દૂધ વિદ્યમાન છે તેનો નાશ થયો નથી. પરંતુ તે દહીં ખાતો નથી, તેથી એ માનવું જ જોઈએ કે દહીં જામતાં જ દૂધનો નાશ થઈ જાય છે. જે પ્રતીએ ‘આજ હું કેવળ દહીં જ ખાઈશ’ એવું દધિવ્રત લીધું છે તે દૂધ પીતો નથી. જો દૂધમાં દહીં નામની નવી અવસ્થાનો ઉત્પાદ ન થતો હોય અને દૂધનું નામ જ દહીં હોય તો દધિવ્રતીએ દૂધ પી લેવું જોઈએ કેમ કે તેમાં કોઈ નવા દહીંનો ઉત્પાદ થયો જ નથી. પરંતુ દધિવ્રતી દૂધ પીતો નથી, તેથી એ માનવું જોઈએ કે દૂધથી ઉત્પન્ન થનારી દહીં નામની ભિન્ન વસ્તુ છે, અને દહીંનો ઉત્પાદ થાય છે. જે પ્રતીએ ‘આજ હું ગોરસ — ગાયનું દૂધ, દૂધમાંથી બનેલા દહીં આદિ — નહિ ખાઉં’ એવું ગોરસવ્રત લીધું છે તે દૂધ અને દહીં બન્નેને નથી ખાતો કેમ કે ગોરસની સત્તા તો દૂધ અને દહીં બન્નેમાં છે. જો ગોરસ નામની એક અનુસ્યૂત વસ્તુ દૂધ અને દહીં બન્નેમાં ન હોય તો તેણે દૂધ અને દહીં બન્ને ખાઈ લેવા જોઈએ. પણ તે તો બન્નેનો ત્યાગ કરે છે, તેથી ગોરસની સ્થિતિ બન્નેમાં માનવી જોઈએ. આ રીતે વસ્તુ ઉત્પાદાદિ ત્રણ ધર્મોવાળી સિદ્ધ થઈ જાય છે.”

[આખમીમાંસા, શ્લોક ૫૯-૬૦]

375. પયો હિ વાદીદં પ્રઘ્વ્યઃ । યદા ઘટો વિનશ્યતિ તદા કિં દેશેન વિનશ્યતિ, આહોસ્વિત્સામસ્ત્યેનેતિ । યદિ દેશેનેતિ પક્ષઃ; તદા ઘટસ્યૈક-દેશ એવ વિનશ્યેત્ ન સર્વઃ, સર્વશ્ચ સ વિનશ્ચસ્તદા પ્રતીયતે, ન પુનર્ઘટસ્યૈકદેશે ભગ્ન ઇતિ પ્રતીતિઃ કસ્યાપિ સ્યાત્, અતો ન દેશેનેતિ પક્ષઃ કક્ષીકારહઃ । સામસ્ત્યેન વિનશ્યતીતિ પક્ષોઽપિ ન; યદિ હિ સામસ્ત્યેન ઘટો વિનશ્યેત્ તદા ઘટે વિનષ્ટે કપાલાનાં મૃદૂપસ્ય ચ પ્રતીતિર્ન સ્યાત્, ઘટસ્ય સર્વાત્મના વિનષ્ટત્વાત્ । ન ચ તદા કપાલાનિ મૃદૂપં ચ ન પ્રતીયન્તે, માર્દાન્યેતાનિ કપાલાનિ ન પુનઃ સૌવર્ણાનીતિ પ્રતીતેઃ, અતઃ સામસ્ત્યેનેત્યપિ પક્ષો ન યુક્તઃ । તતો બલાદેવેદં પ્રતિપત્તવ્યં ઘટો ઘટાત્મના વિનશ્યતિ કપાલાત્મનોત્પદ્યતે મૃદ્દ્રવ્યાત્મના તુ ધ્રુવ ઇતિ ।

તથા ઘટો યદોત્પદ્યતે, તદા કિં દેશેનોત્પદ્યતે, સામસ્ત્યેન વા ? इत्यपि परः प्रष्टव्योऽस्ति । यदि देशेनेति वक्ष्यति; तदा घटो देशेनैवोत्पन्नः प्रतीयेत न पुनः पूर्ण इति । प्रतीयते च घटः पूर्ण उत्पन्न इति । ततो देशेनेति पक्षो न क्षोदक्षमः । नापि सामस्त्येनेति पक्षः । यदि सामस्त्येनोत्पन्नः स्यात्, ततो मृदः प्रतीतिस्तदानीं न स्यात्, न च सा नास्ति, मादौऽयं न पुनः सौवर्ण इत्येवमपि प्रतीतेः । ततो घटो यदोत्पद्यते तदा स घटात्मनोत्पद्यते मृत्पिण्डात्मना विनश्यति मृदात्मना च ध्रुव इति बलादभ्युपगन्तव्यं स्यात् ।

375. જે પ્રતિવાદીઓ વસ્તુને ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મક નથી માનતા તેમને અમારે પૂછવું જોઈએ કે — જ્યારે ઘડો નાશ પામે છે ત્યારે તે એકદેશથી થોડો જ નાશ પામે છે કે સર્વદેશથી પૂરેપૂરો નાશ પામે છે ? જો ઘડો એકદેશથી નાશ પામતો હોય તો આખા ઘડાનો નાશ ન હોતાં તેના એકદેશનો જ નાશ થવો જોઈએ. પરંતુ આપણે તો આખા ઘડાને પૂરેપૂરો નાશ પામેલો જોઈએ છીએ. એવું તો કોઈ નથી કહેતું કે ‘ઘડાનો એક ભાગ ફટી ગયો.’ તેથી ઘડાનો એકદેશથી નાશ માનવો ઉચિત નથી. જો ઘડો પૂરેપૂરો સર્વદેશથી નાશ પામતો હોય તો ઘડાનો નાશ થતાં માટી અને ઠીકરીઓ ન મળવી જોઈએ કેમ કે તમે તો ઘડાનો સંપૂર્ણપણે અર્થાત્ માટી અને ઠીકરીઓ આદિની સાથે સર્વાત્મના નાશ માનો છો. પરંતુ ઘડો નાશ પામતાં જ માટી અને ઠીકરીઓ ત્યાં પડેલી મળે છે જ. તે વખતે જોનારાઓ પણ કહે છે કે ‘માટીની ઠીકરીઓ છે, સુવર્ણની નથી.’ તેથી જ્યારે ઘડાનો નાશ થાય છે ત્યારે માટી અને ઠીકરીઓનો નાશ થતો નથી, એટલે ઘડાનો સર્વાત્મના પૂર્ણ રૂપે નાશ માનવો પણ યોગ્ય નથી. તેથી અન્ય કોઈ ત્રીજો રસ્તો ન મળવાના કારણે તમારે એ માન્યા વિના છૂટકો નથી કે ઘડો ઘટરૂપ પર્યાયની દૃષ્ટિએ નાશ પામે છે, ઠીકરીઓરૂપ પર્યાયની દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થાય છે અને માટી દ્રવ્યરૂપે સ્થિર રહે છે. [માટી પહેલાં પણ હતી અને અત્યારે પણ છે જ, કેવળ એનો ઘટપર્યાય (ઘટપરિણામ યા ઘટાકાર) નાશ પામ્યો તથા તેની જગ્યાએ ઠીકરીઓરૂપ પર્યાય (પરિણામ યા આકાર) ઉત્પન્ન થયો.] તેવી જ રીતે અમારે તેમને પૂછવું જોઈએ કે — જ્યારે ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે એકદેશથી થોડો ઉત્પન્ન થાય છે કે સર્વદેશથી પૂરેપૂરો ઉત્પન્ન થાય છે ? જો તે એકદેશથી ઉત્પન્ન થતો હોય તો ઘડાનો થોડો ભાગ જ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ, આખો ઘડો પૂરેપૂરો ઉત્પન્ન ન થવો જોઈએ. પરંતુ ઘડો તો આખેઆખો પૂરેપૂરો ઉત્પન્ન થાય છે એ તો સર્વલોકપ્રસિદ્ધ છે. તેથી ઘડો એકદેશથી થોડો ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું ઉચિત નથી. જો ઘડો સર્વદેશથી પૂર્ણરૂપે ઉત્પન્ન થતો હોય તો એનો અર્થ એ થાય કે ઉત્પત્તિક્ષણે સંપૂર્ણપણે તે ઘટ જ હોય (ઘટપર્યાય જ

હોય) તેમાં (અનુસ્યૂત) બીજું કંઈ અર્થાત્ માટી પણ ન હોય, અને જો એમ હોય તો તે વખતે માટીની પ્રતીતિ ન થવી જોઈએ. પરંતુ તે વખતે માટીની પ્રતીતિ થતી નથી એવું નથી અર્થાત્ એવી પ્રતીતિ થાય છે કેમ કે ‘આ માટીનો ઘડો છે, સોનાનો નથી’ એવી પ્રતીતિ સૌને થાય છે. તેથી ઘડો જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે ઘટપર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, માટીના પિંડના પર્યાયરૂપે નાશ પામે છે અને માટી દ્રવ્યરૂપે સ્થિર (દ્રુવ) રહે છે. આમ વસ્તુને ત્રયાત્મક માનવી જ પડે છે, તે માન્યા વિના વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી.

376. યથા હિ વસ્તુ સર્વેઃ પ્રતીયતે તથા ચેન્નાભ્યુપગમ્યતે, તદા સર્વ-વસ્તુવ્યવસ્થા કદાપિ ન ભવેત્ । અતો યથાપ્રતીત્યૈવ વસ્ત્વસ્ત્વિતિ । અત એવ યદ્વસ્તુ નષ્ટં તદેવ નશ્યતિ નહ્ક્ષ્યતિ ચ કથંચિત્, યદુત્પન્નં તદેવોત્પ-દ્યત ઉત્પત્સ્યે ચ કથંચિત્, યદેવં સ્થિતં તદેવ તિષ્ઠતિ સ્થાસ્યતિ ચ કથંચિત્ । તથા યદેવ કેનચિદ્રૂપેણ નષ્ટં તદેવ કેનચિદ્રૂપેણોત્પન્નં કેનચિદ્રૂપેણ સ્થિતં ચ, એવં યદેવ નશ્યતિ તદેવોત્પદ્યતે તિષ્ઠતિ ચ, યદેવ નહ્ક્ષ્યતિ તદેવોત્પત્સ્યતે સ્થાસ્યતિ ચેત્યાદિ સર્વમુપપન્નમ્ । અન્તર્બંહિશ્ચ સર્વસ્ય વસ્તુનઃ સર્વદોત્યાદાદિત્રયાત્મકસ્યૈવાબાધિતાધ્યક્ષેણાનુભૂયમાન-ત્વાત્, અનુભૂયમાને ચ વસ્તુનઃ સ્વરૂપે વિરોધાસિદ્ધેઃ, અન્યથા વસ્તુનો રૂપરસાદિષ્વપિ વિરોધપ્રસક્તેઃ । પ્રયોગશ્ચાડગ્રાયમ્— સર્વં વસ્તુત્પાદવ્યયધૌ-વ્યાત્મકં, સત્ત્વાત્, યદુત્પાદવ્યયધૌવ્યાત્મકં ન ભવતિ તત્સદપિ ન ભવતિ, યથા ચરવિષાણમ્, તથા ચેદમ્, તસ્માન્તથેતિ કેવલવ્યતિરેકાનુમાનમ્ । અનેન ચ સલ્લક્ષણેન નૈયાયિકાદિપરિકલ્પિતઃ સત્તાયોગઃ સત્ત્વં બૌદ્ધાભિમતં ચાર્થક્રિયાલક્ષણં સત્ત્વં દ્વે અપિ પ્રતિક્ષિમે દ્રષ્ટવ્યે । તન્નિરાસપ્રકારશ્ચ ગ્રન્થાન્તરાદવસાતવ્યઃ ।

376. જેવી વસ્તુ સર્વને જ્ઞાત થતી હોય, અનુભવાતી હોય તેવી જો ન માનવામાં આવે અને સ્વેચ્છાથી તે વસ્તુમાં અપ્રતીત સ્વરૂપની કલ્પના કરવામાં આવે તો જગતની સારી વ્યવસ્થાનો ઉચ્છેદ થઈ જાય, [કલ્પના તો જલને ગરમ તથા અગ્નિને શીત માનવાની પણ કરી શકાય, કલ્પના કરવા ઉપર કોઈ અંકુશ તો છે નહિ.] તેથી વસ્તુની જ્યારે જેવી નિર્બાધ પ્રતીતિ થાય ત્યારે તેને તેવી માનવી જોઈએ. તેથી જે વસ્તુ પહેલાં નાશ પામી હતી તે જ વસ્તુ આજ કથંચિત્ (અર્થાત્ પર્યાયરૂપે) નાશ પામી રહી છે તથા ભવિષ્યમાં પણ કથંચિત્ (અર્થાત્ પર્યાયરૂપે) નાશ પામશે. જે વસ્તુ

ઉત્પન્ન થઈ હતી તે જ કથંચિત્ (અર્થાત્ પર્યાયરૂપે) ઉત્પન્ન થઈ રહી છે તથા ભવિષ્યમાં પણ કથંચિત્ (અર્થાત્ પર્યાયરૂપે) ઉત્પન્ન થશે. જે વસ્તુ સ્થિર હતી તે જ વસ્તુ કથંચિત્ (અર્થાત્ દ્રવ્યરૂપે) છે તથા ભવિષ્યમાં પણ કથંચિત્ (અર્થાત્ દ્રવ્યરૂપે) સ્થિર રહેશે. જે વસ્તુ કોઈ રૂપે નાશ પામી હતી તે જ વસ્તુ કોઈ અન્ય રૂપે ઉત્પન્ન થઈ હતી અને તે જ વસ્તુ વળી કોઈ અન્ય રૂપે સ્થિર હતી, જે વસ્તુ કોઈ રૂપે નાશ પામી રહી છે તે જ વસ્તુ કોઈ અન્ય રૂપે ઉત્પન્ન થઈ રહી છે અને વળી કોઈ અન્યરૂપે સ્થિર રહી છે, જે વસ્તુ કોઈ રૂપે નાશ પામશે તે જ વસ્તુ કોઈ અન્ય રૂપે ઉત્પન્ન થશે અને વળી કોઈ અન્ય રૂપે સ્થિર રહેશે, ઈત્યાદિ બહુ ઘટે છે અર્થાત્ ત્રિકાલવર્તી વસ્તુની ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મકતા યુક્તિસિદ્ધ છે. તે યુક્તિસિદ્ધ છે કારણ કે જગતની સઘળી ચેતન અને અચેતન વસ્તુઓનો સદા ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મક રૂપે જ નિર્બાધ પ્રત્યક્ષથી અનુભવ થાય છે અને જ્યારે વસ્તુ ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મક રૂપે અનુભવમાં આવતી હોય ત્યારે તેમાં વિરોધ અસિદ્ધ છે, વિરોધની કોઈ ગુંજાશ જ નથી. વસ્તુનો સ્વરૂપ સાથે કોઈ વિરોધ હોઈ શકે જ નહિ, અન્યથા ઘડાનો પોતાના રૂપ, રસ આદિ પ્રતીતિસિદ્ધ ધર્મો સાથે પણ વિરોધ માનવાની આપત્તિ આવે. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે — સઘળી વસ્તુઓ ઉત્પાદ-વ્યય-ઢ્રૌવ્યાત્મક છે, કેમ કે તે સત્ છે, જે ઉત્પાદ-વ્યય-ઢ્રૌવ્યાત્મક નથી તે સત્ પણ નથી, જેમ કે ગધેડાનાં શિંગડાં, આ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-ઢ્રૌવ્યાત્મક છે, તેથી તે સત્ છે. આ કેવલવ્યતિરેકી અનુમાન છે. સત્ના આ ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મકત્વ લક્ષણથી નૈયાયિકોએ માનેલ સત્તાસંબંધરૂપ સત્નું લક્ષણ તથા બૌદ્ધોએ માનેલ અર્થક્રિયારૂપ સત્નું લક્ષણ બન્ને લક્ષણોનું ખંડન થઈ જાય છે. આ બન્ને લક્ષણોનું ખંડન કેવી રીતે કરવામાં આવે છે તે અન્ય ગ્રન્થોમાંથી જાણી લેવું. [સંક્ષેપમાં બન્ને લક્ષણોનું ખંડન જોઈએ. નૈયાયિકો કહે છે કે જેની સાથે સત્તા સમવાયસંબંધથી જોડાયેલી છે તે સત્ છે. જેનો નૈયાયિકોને પૂછે છે કે સત્તા સમવાયથી સત્ વસ્તુ (દ્રવ્યાદિ) સાથે જોડાય છે કે અસત્ વસ્તુ સાથે? વસ્તુનો સમવાયસંબંધ દ્વારા સત્તા સાથે સંબંધ થતાં પહેલાં જો તે સત્ હોય તો સત્તા સાથેના સંબંધનું પ્રયોજન જ ક્યાં રહ્યું? વસ્તુનો સમવાયસંબંધ દ્વારા સત્તા સાથે સંબંધ થતાં પહેલાં જો તે અસત્ હોય તો સત્તા સાથેનો સંબંધ તેને સત્ નહિ બનાવી શકે. માટે નૈયાયિકોનું સત્તાયોગરૂપ સત્નું લક્ષણ ઘટતું નથી. બૌદ્ધ મતે જે અર્થક્રિયાયુક્ત છે તે સત્ છે. જેનો પૂછે છે કે અર્થક્રિયા ખુદ સત્ છે કે અસત્? જો અર્થક્રિયા ખુદ અસત્ હોય તો તે કોઈનું સાચું લક્ષણ કેવી રીતે બની શકે? જો અર્થક્રિયા સત્ હોય તો તે ખુદ બીજી અર્થક્રિયાથી યુક્ત હોવી જોઈએ કેમ કે જે સત્ હોય છે તે અર્થક્રિયાયુક્ત હોય છે. આ બીજી અર્થક્રિયા પણ સત્ ત્યારે જ બને જ્યારે તે ત્રીજી અર્થક્રિયાથી યુક્ત થાય અને આમ તો અનવસ્થા થાય. જો બૌદ્ધ કહે કે અર્થક્રિયાને

સત્ હોવા માટે અન્ય અર્થક્રિયાથી યુક્ત હોવું જરૂરી નથી અર્થાત્ અર્થક્રિયા સ્વતઃ સત્ છે, તો પછી વસ્તુઓ યા પદાર્થો પણ સ્વતઃ સત્ કેમ નહિ? તેઓ પણ સ્વતઃ સત્ બની જશે.]

377. અથ યેનેતિ શબ્દો યોજ્યતે । યેન કારણેનોત્પાદવ્યયધૌવ્યયુક્તં સદિષ્યતે, તેન કારણેન માનયોઃ પ્રત્યક્ષપરોક્ષપ્રમાણયોર્ગોચરો વિષયઃ । અનન્તધર્માઃ સ્વભાવાઃ સત્ત્વજ્ઞેયત્વપ્રમેયત્વવસ્તુત્વાદયો યસ્મિન્ તદનન્તધર્મકમનન્તપર્યાયાત્મકમનેકાન્તાત્મકમિતિ યાવત્ । વસ્તુ— જીવાજીવાદિ ઉક્તમભ્યધાયિ । અયં ભાવઃ— યત ઇવોત્પાદાદિત્રયાત્મકં પરમાર્થસત્, તત ઇવાનન્તધર્માત્મકં સર્વં વસ્તુ પ્રમાણવિષયઃ, અનન્તધર્માત્મકતાયામેવોત્પાદવ્યયધૌવ્યાત્મકતાયા ઉપપત્તેઃ, અન્યથા તદનુપપત્તેરિતિ ।

377. હવે શ્લોકમાં આવેલા 'યેન (જે કારણે)' શબ્દનો સંબંધ જોડે છે — જે કારણે અમે વસ્તુને ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યવાળી માનીએ છીએ તે જ કારણે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બંને પ્રમાણોના વિષયો અનન્તધર્મવાળા જીવાદિ પદાર્થો છે એમ અમે કહ્યું છે. જેમાં અનન્ત ધર્મો અર્થાત્ સત્ત્વ, જ્ઞેયત્વ, પ્રમેયત્વ, વસ્તુત્વ આદિ સ્વભાવો છે તે અનન્તધર્મક યા અનન્તપર્યાયાત્મક યા અનેકાન્તાત્મક કહેવાય છે. વસ્તુ એટલે જીવાજીવ આદિ જેમનું નિરૂપણ કરી દીધું છે. તાત્પર્ય એ કે જે કારણે ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મક વસ્તુ જ પરમાર્થસત્ છે તે જ કારણે બધી જ વસ્તુઓ અનન્તધર્માત્મક છે અને તે અનન્તધર્માત્મક વસ્તુઓ જ પ્રમાણનો વિષય બને છે. વસ્તુને અનન્તધર્માત્મક માનીએ તો જ તેમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય ત્રણેય એક સાથે ઘટી શકે. જો વસ્તુ અનન્તધર્મવાળી ન હોય અને કેવળ નિત્ય કે ક્ષણિક એક ધર્મવાળી હોય તો તેમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય ત્રણેય એક સાથે ઘટી શકે નહિ. સર્વથા નિત્ય વસ્તુ માનતાં તેમાં ઉત્પાદ અને વ્યય ન ઘટે. અને સર્વથા ક્ષણિક વસ્તુ માનતાં તેમાં ધ્રૌવ્ય (સ્થિરતા) ન ઘટે. નિત્યત્વ, ક્ષણિકત્વ આદિ અનન્તધર્મવાળી વસ્તુમાં જ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મકતા નિર્બાધિ યુક્તિઓથી સિદ્ધ થાય છે.

378. અત્રાનન્તધર્માત્મકસ્યૈવોત્પાદવ્યયધૌવ્યાત્મકત્વં યુક્તિયુક્તામનુભવતીતિ જ્ઞાપનાયૈવ ભૂયોઽનન્તધર્મકપદપ્રયોગો ન પુનઃ પાશ્ચાત્યપદ્યોક્તેનાનન્તધર્મકપદેનાત્ર પૌનરુક્ત્યમાશાઙ્કનીયમિતિ । તથા ચ પ્રયોગઃ— અનન્તધર્માત્મકં વસ્તુ, ઉત્પાદવ્યયધૌવ્યાત્મકત્વાત્, યદનન્તધર્માત્મકં ન ભવતિ તદુત્પાદવ્યયધૌવ્યાત્મકમપિ ન ભવતિ, યથા વિચિન્દીવરમિતિ

વ્યતિરેક્યનુમાનમ્ । અનન્તાશ્ચ ધર્મા યથૈકસ્મિન્ વસ્તુનિ ભવન્તિ, તથા પ્રાગેવ દર્શિતમ્ । ધર્માશ્ચોત્પદ્યન્તે વ્યયન્તે ચ, ધર્મી ચ દ્રવ્યરૂપતયા સદા નિત્યમવતિષ્ઠતે । ધર્માણાં ધર્મિણશ્ચ કથંચિદનન્યત્વેન ધર્મિણઃ સદા સત્ત્વે કાલત્રયવર્તિધર્માણામપિ કથંચિચ્છક્તિરૂપતયા સદા સત્ત્વં, અન્યથા ધર્માણામસત્ત્વે કથંચિત્તદભિન્નસ્ય ધર્મિણોઽપ્યસત્ત્વપ્રસઙ્ગાત્ ।

378. અહીં અનન્તધર્માત્મકતાનો ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મકતા સાથે અવિનાભાવ સંબંધ દર્શાવવા માટે આ શ્લોકમાં પણ 'અનન્તધર્મક' પદનો પુનઃ પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી પહેલાંના શ્લોકમાં કહેવાયેલ 'અનન્તધર્માત્મક' પદના કારણે આ શ્લોકમાં આવેલા પદને પુનરુક્ત ન કહેવું જોઈએ, અર્થાત્ પુનરુક્તિદોષની આશંકા ન કરવી જોઈએ, કેમ કે અહીં તેનો પ્રયોગ ઉત્પાદાદિત્રયાત્મકતા સાથે અવિનાભાવ સૂચવવા માટે થયો છે અને તેથી સાર્થક છે, નિરર્થક નથી, નિરર્થક હોત તો પુનરુક્તિદોષ આવત. અનુમાનપ્રયોગ — બધી વસ્તુઓ અનન્તધર્માત્મક છે કેમ કે તે ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક છે, જે અનન્તધર્માત્મક નથી તે ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક પણ નથી, જેમ કે આકાશકમલ. આ કેવલવ્યતિરેકી અનુમાન વસ્તુને નિર્વિવાદપણે અનન્તધર્માત્મક સિદ્ધ કરી દે છે. જે જે રીતે એક વસ્તુમાં અનન્તધર્મો સિદ્ધ થાય છે તે બધી રીતો પહેલાં દર્શાવી દીધી છે. ધર્મો યા પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે તથા ધર્મો યા પર્યાયવાનૂ દ્રવ્ય દ્રવ્યરૂપે સદા સ્થિર રહે છે, નિત્ય છે. ધર્મ અને ધર્મોમાં કથંચિત્ અભેદ છે, તેથી ધર્મો સદા સ્થાયી યા નિત્ય હોવાથી તેનાથી અભિન્ન કાલત્રયવર્તી અનન્ત ધર્મો પણ કથંચિત્ અર્થાત્ શક્તિરૂપે સદા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જો ધર્મોનું ત્રૈકાલિક સત્ત્વ ન માનવામાં આવે તો ધર્મોના અભાવથી તેમનાથી અભિન્ન ધર્મોનો પણ અભાવ થઈ જવાની આપત્તિ આવે.

379. ન ચ ધર્મિણઃ સકાશાદેકાન્તેન ભિન્ના ઈવાભિન્ના ઈવ વા ધર્માઃ, તથાનુપલબ્ધેઃ, કથંચિત્તદભિન્નાભિન્નાનામેવ તેષાં પ્રતીતેશ્ચ ।

379. ધર્મો ન તો ધર્મોથી સર્વથા ભિન્ન જ છે કે ન તો સર્વથા અભિન્ન જ છે, કારણ કે ધર્મોથી સર્વથા ભિન્ન કે સર્વથા અભિન્ન ધર્મો કોઈ પણ પ્રમાણથી ઉપલબ્ધ થતા નથી. પ્રમાણ તો ધર્મ અને ધર્મોમાં કથંચિદ્ ભેદ અને કથંચિદ્ અભેદને જ ગ્રહણ કરે છે. ધર્મોને છોડી સ્વતન્ત્ર ધર્મ ક્યાંય દેખાતો નથી અને ધર્મોથી શૂન્ય એકલો ધર્મો પણ ક્યાંય દેખાતો નથી.

380. ન ચોત્પદ્યમાનવિપદ્યમાનતત્તદ્ધર્મસદ્ભાવવ્યતિરેકેણાપરસ્ય

ધર્મિણોઽસત્ત્વમેવેતિ વક્તવ્યં, ધર્મ્યાધારવિરહિતાનાં કેવલધર્માણામનુ-
પલબ્ધેઃ, એકધર્મ્યાધારાણામેવ ચ તેષાં પ્રતીતેઃ, ઉત્પદ્યમાનવિપદ્યમાનધર્મા-
ણામનેકત્વેઽપ્યેકસ્ય તત્તદનેકધર્માત્મકસ્ય દ્રવ્યરૂપતયા ધ્રુવસ્ય ધર્મિણો-
ઽબાધિતાધ્યક્ષગોચરસ્યાપહ્નોતુમશક્યત્વાત્, અબાધિતાધ્યક્ષગોચરસ્યાપિ
ધર્મિણોઽપહ્નવે સકલધર્માણામપહ્નવપ્રસજ્ઞાત્ । તથા ચ સર્વવ્યવહારો-
ચ્છેદપ્રસક્તિરિતિ સિદ્ધમનન્તધર્માત્મકં વસ્તુ । પ્રયોગશ્ચાત્ર—વિવાદાસ્પદં
વસ્ત્વેકાનેકનિત્યાનિત્યસદસત્સામાન્યવિશેષાભિલાપ્યાનભિલાપ્યાદિધર્માત્મકં,
તથૈવાસ્ખલત્પ્રત્યયેન પ્રતીયમાનત્વાત્, યદ્યથૈવાસ્ખલત્પ્રત્યયેન પ્રતીયમાનં
તત્તથૈવ પ્રમાણગૌચરતયાધ્યુપગન્તવ્યમ્ યથા ઘટો ઘટરૂપતયા પ્રતીયમાનો
ઘટતથૈવ પ્રમાણગોચરોઽધ્યુપગમ્યતે ન તુ પટતયા, તથૈવાસ્ખલત્પ્રત્યયેન
પ્રતીયમાનં ચ વસ્તુ, તસ્માદેકાનેકાદ્યાત્મકં પ્રમાણગોચરતયાધ્યુપગન્તવ્યમ્ ।

380. બૌદ્ધ— ઉત્પન્ન થતા અને નાશ પામતા ધર્મોને છોડીને કોઈ અતિરિક્ત
ધર્મોનું (દ્રવ્યનું) અસ્તિત્વ જ નથી. ધર્મો જ પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે તથા નાશ પામે
છે. તે ધર્મોમાં રહેનારો સ્થાયી, અનુસ્યૂત યા અન્વયી કોઈ ધર્મો નથી. કેવળ ક્ષણિક
પર્યાયો જ છે, સ્થાયી યા ધ્રુવ દ્રવ્ય નામની કોઈ ચીજ જ નથી.

જૈન— તમારે આમ ન કહેવું જોઈએ કેમ કે ધર્મોરૂપ આધાર વિના નિરાધાર
ધર્મોની ક્યાંય ઉપલબ્ધિ થતી નથી. ધર્મ કોઈ ને કોઈ આધારભૂત ધર્મોમાં જ પ્રતીત
થાય છે. જો કે ઉત્પન્ન થતા અને નાશ પામતા ધર્મો અનેક છે તેમ છતાં તે અનેક ધર્મોનો
આધારભૂત અનેકધર્માત્મક ધર્મો દ્રવ્યરૂપે એક અને ધ્રુવ(નિત્ય) છે. એવો ધર્મો
પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો નિર્બાધપણે વિષય બને છે, તેથી તેનો લોપ કરવો શક્ય નથી.
જો પ્રત્યક્ષસિદ્ધ નિર્બાધ ધર્મોનો લોપ કરવામાં આવે તો સમસ્ત ધર્મોનો પણ લોપ થઈ
જાય, આધારનો લોપ થતાં આધેયોનો પણ લોપ થઈ જાય, અને આ રીતે ધર્મ અને
ધર્મો બન્નેનો લોપ થતાં જગતના સમસ્ત પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારોનો ઉચ્છેદ થઈ
જાય. આ રીતે બધી વસ્તુઓ અનન્તધર્માત્મક યા અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ થઈ જ જાય છે.
અનુમાનપ્રયોગ - વિવાદાસ્પદ યા વિચારાધીન વસ્તુ એક, અનેક, નિત્ય, અનિત્ય,
સત્, અસત્, સામાન્ય, વિશેષ, વાચ્ય, અવાચ્ય આદિ અનેકધર્મોવાળી છે, અનન્ત-
ધર્માત્મક છે, કેમ કે તે અનન્તધર્માત્મક રૂપવાળી જ નિર્બાધ પ્રતીતિનો વિષય બને છે,
જે જે રૂપે નિર્બાધ પ્રતીતિનો વિષય બને છે તે તે રૂપે જ પ્રમાણનો વિષય બને છે, જેમ
કે ઘટરૂપે નિર્બાધ પ્રતીતિમાં પ્રતિભાસિત થતો ઘડો ઘટરૂપે જ પ્રમાણનો વિષય બને છે,
નહિ કે પટરૂપે. નિત્ય, અનિત્ય, એક, અનેક આદિ રૂપે સઘળી વસ્તુઓનો પ્રતીતિમાં

નિર્બાધ પ્રતિભાસ થાય છે, તેથી બધી વસ્તુઓને નિત્ય, અનિત્ય, એક, અનેક આદિ અનેકાન્તાત્મક રૂપે જ પ્રમાણનો વિષય માનવી શ્રેઈએ.

381. ન ચાત્ર સ્વરૂપાસિદ્ધો हेतुः, तथैवास्खलत्प्रत्ययेन प्रतीयमान-त्वस्य सर्वत्र वस्तुनि विद्यमानत्वात् । न हि द्रव्यपर्यायात्मकाभ्यामेकाने-कात्मकस्य नित्यानित्यात्मकस्य च स्वरूपपररूपाभ्यां सदसदात्मकस्य सजातीयेभ्यो विजातीयेभ्यश्चानुवृत्तव्यावृत्तरूपाभ्यां सामान्यविशेषात्मकस्य स्वपरपर्यायाणां क्रमेणाभिलाष्यत्वेन युगपत्तोषामनभिलाष्यत्वेन चाभिला-ष्यानभिलाष्यात्मकस्य च सर्वस्य पदार्थस्यास्खलत्प्रत्ययेन प्रतीयमानत्वं कस्यचिदसिद्धम् । तत एव न संदिग्धासिद्धोऽपि, न खल्वबाधकतया प्रतीयमानस्य वस्तुनः संदिग्धत्वं नाम । नापि विरुद्धः, विरुद्धार्थसंसाध-कत्वाभावात् । न हि साङ्ख्यसौगताभिमतद्रव्यैकान्तपर्यायैकान्तयोः काणा-दयौगाभ्युपगतपरस्परविविक्तद्रव्यपर्यायैकान्ते च तथैवास्खलत्प्रत्ययेन प्रतीयमानत्वमास्ते, येन विरुद्धः स्यात् । नापि पक्षस्य प्रत्यक्षादिबाधा, येन हेतोर्किञ्चित्करत्वं स्यात् । नापि दृष्टान्तस्य साध्यविकलता साधनविकलता वा, न खलु घटस्यैकानेकादिधर्मात्मकत्वम् तथैवास्खलत्प्रत्ययप्रतीय-मानत्वं चासिद्धं, प्रागेव दर्शितत्वात् । तस्मादनवद्यं प्रयोगमुपश्रुत्य किमित्यनेकान्तो नानुमन्यते ।

381. અમે આપેલો હેતુ સ્વરૂપથી અસિદ્ધ નથી કેમ કે સર્વત્ર બધી જ વસ્તુઓમાં તેમની અનેકાન્તાત્મકતાની અસ્ખલત્ અર્થાત્ નિર્બાધ પ્રતીતિ સૌને અનુભવાય છે. દ્રવ્યરૂપે વસ્તુ એક અને નિત્ય છે તથા પર્યાયરૂપે વસ્તુ અનેક અને અનિત્ય છે. સ્વરૂપ, સ્વક્ષેત્ર આદિની દૃષ્ટિએ વસ્તુ સદાત્મક છે અને પરરૂપ, પરક્ષેત્ર આદિની દૃષ્ટિએ વસ્તુ અસદાત્મક છે. સજાતીયો સાથે વસ્તુની અનુવૃત્તિ હોવાથી વસ્તુ સામાન્યાત્મક છે અને વિજાતીયથી વસ્તુની વ્યાવૃત્તિ (ભેદ) હોવાથી વસ્તુ વિશેષાત્મક છે. (અથવા વસ્તુ અનુવૃત્તિપ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરતી હોવાથી સામાન્યાત્મક છે અને વ્યાવૃત્તિપ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરતી હોવાથી વિશેષાત્મક પણ છે.) વસ્તુના સ્વપર્યાયો યા પરપર્યાયોને ક્રમથી શબ્દો દ્વારા કહી યા વર્ણવી શકાય છે એટલે વસ્તુ અભિલાષ્ય અર્થાત્ વાચ્ય છે તથા તેમને યુગપદ્ અર્થાત્ એક સાથે કહેનારો કોઈ શબ્દ ન હોવાથી વસ્તુ અનભિલાષ્ય (અવાચ્ય) પણ છે. આમ સર્વ વસ્તુમાં નિત્ય, અનિત્ય આદિ અનેકધર્માત્મકતાની નિર્બાધ પ્રતીતિ થાય છે જ. વસ્તુની અનેકાન્તાત્મકતાની પ્રતીતિ

નિર્બાધ છે, તે નિર્બાધતા કોઈથી દૂષી નથી, તે તો સર્વપ્રસિદ્ધ છે, સૌને અનુભૂત છે. તેથી અનેકાન્તાત્મકતાની નિર્બાધ પ્રતીતિરૂપ હેતુ અસિદ્ધ નથી. વળી, ઉક્ત પ્રતીતિ નિર્બાધપણે સર્વજનપ્રસિદ્ધ છે, સૌના અનુભવનો વિષય છે, તેથી તેમાં સંદેહ થઈ શકતો નથી, એટલે અમારો હેતુ સંદિગ્ધાસિદ્ધ પણ નથી. નિર્બાધ પ્રતીતિમાં સંદેહની ગુંજશ જ નથી. અમારો હેતુ સાધ્યથી ઊલટા અર્થને સિદ્ધ કરતો નથી, તેથી તે વિરુદ્ધ પણ નથી. સાંખ્યે માનેલા દ્રવ્યકાન્ત(સર્વથા નિત્યત્વ)નો, બૌદ્ધોએ માનેલા પર્યાયકાન્ત(સર્વથા ક્ષણિકત્વ)નો તથા વૈશેષિક અને નૈયાયિકે સ્વીકારેલ દ્રવ્ય અને પર્યાય(ગુણ, કર્મ આદિ)ના એકાન્ત ભેદનો તો કોઈને ક્યારેય અનુભવ થતો નથી કે જેથી અમારો અનેકાન્તાત્મક વસ્તુને સિદ્ધ કરનારો હેતુ વિરુદ્ધ ગણાય. વસ્તુનું અનેકાન્તાત્મક રૂપ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી બાધિત નથી, તેથી અમારો હેતુ બાધિત બની અર્કિચિત્કર બની જતો નથી, આમ તે બાધિત યા અર્કિચિત્કર પણ નથી. અમે આપેલું ઘટનું દષ્ટાન્ત પણ સાધ્યશૂન્ય કે સાધનશૂન્ય નથી. એક-અનેક, નિત્ય-અનિત્ય આદિ અનેક ધર્મવાળો ઘડો જે રીતે નિર્બાધ પ્રતીતિનો વિષય બને છે તે રીત અર્થાત્ પ્રક્રિયા અમે પહેલાં દર્શાવી દીધી છે. આ રીતે આ નિર્દોષ અનુમાન દ્વારા જ્યારે નિર્બાધપણે વસ્તુની અનેકાન્તાત્મકતા સિદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે તમે પોતે પ્રામાણિક હોવાનો દાવો કરતા હોવા છતાં તેને કેમ સ્વીકારતા નથી ?

382. નનુ સત્ત્વાસત્ત્વનિત્યાનિત્યાદ્યનેકાન્તો દુર્ધરવિરોધાદિદોષવિષમ-વિષધરદષ્ટત્વેન કથં સ્વપ્રાણાન્ ધારયિતું ધીસ્તાં દધાતિ । તથાહિ-યદેવ વસ્તુ સત્ તદેવ કથમસત્ । અસચ્ચેત્ સત્કથમિતિ વિરોધઃ, સત્ત્વા-સત્ત્વયોઃ પરસ્પરપરિહારેણ સ્થિતત્ત્વાત્, શીતોષ્ણસ્પર્શવત્ । યદિ પુનઃ સત્ત્વમસત્ત્વાત્મના અસત્ત્વં ચ સત્ત્વાત્મના વ્યવસ્થિતં સ્યાત્ તદા સત્ત્વા-સત્ત્વયોરવિશેષાત્પ્રતિનિયતવ્યવહારોચ્છેદઃ સ્યાત્ । એવં નિત્યાનિત્યાદિષ્વપિ વાચ્યમ્ ।

382. શંકા- એક જ વસ્તુમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ, નિત્ય-અનિત્ય આદિ વિરોધી ધર્મોના સદ્ભાવરૂપ અનેકાન્તને તો પ્રચંડ વિરોધ આદિ દોષોરૂપ કાળો નાગ એવી રીતે ડસ્યો છે કે તે બિચારાને પોતાના પ્રાણો ધારણ કરવા કઠિન થઈ પડ્યા છે. આ અનેકાન્તમાં વિરોધ આદિ આઠ દૂષણોનું ઝેર વ્યાપેલું છે. તેમાં વિરોધ દોષ આ રીતે રહેલો છે - જે વસ્તુ સત્ છે અર્થાત્ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે જ વસ્તુ અસત્ કેવી રીતે હોઈ શકે ? જો તે અસત્ હોય તો સત્ કેવી રીતે હોઈ શકે ? આમ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ એક સાથે રહેતા નથી. જ્યાં સત્ત્વ હોય ત્યાં અસત્ત્વ રહી શકતું નથી અને જ્યાં અસત્ત્વ

હોય ત્યાં સત્ત્વ રહી શકતું નથી. જેમ શીતતા અને ઉષ્ણતા એકબીજાનો પરિહાર કરીને રહે છે તેમ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ એકબીજાનો પરિહાર કરીને રહે છે. જો સત્ત્વ અને અસત્ત્વની સ્થિતિ પરસ્પર પરિહાર કરીને ન માનવામાં આવે અર્થાત્ તેમને સાથે રહેતા (સહાવસ્થાન) માનવામાં આવે તો એનો અર્થ એ થાય કે સત્ત્વ પણ અસત્ત્વરૂપે તથા અસત્ત્વ પણ સત્ત્વરૂપે રહે છે, અને આ રીતે તો સત્ત્વ અને અસત્ત્વમાં એકરૂપતા થવાથી અર્થાત્ તેમનો અભેદ થવાથી અસ્તિત્વ તથા નાસ્તિત્વ અર્થાત્ વિદ્યમાનતા તથા અવિદ્યમાનતામાં કોઈ ભેદ જ ન રહે અને પરિણામે જગતનો સઘળો વ્યવસ્થિત વ્યવહાર જ લોપ પામી જાય, 'છે' પણ 'નથી' કહેવાય તથા 'નથી' પણ 'છે' કહેવાય. આ જ રીતે નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ આદિમાં પણ વિરોધનો દોષ આવે છે.

383. તથા સત્ત્વાસત્ત્વાત્મકત્વે વસ્તુનો ડ્બ્યુપગમ્યમાને સદિદં વસ્ત્વ-સદ્વેત્યવધારણદ્વારેણ નિર્ણાતિરભાવાત્ સંશયઃ ।

383. જો વસ્તુ સત્ત્વાસત્ત્વાત્મક હોય તો વસ્તુનો સત્ કે અસત્ કોઈ પણ એક રૂપે નિર્ણય થઈ શકે નહિ, તેથી 'વસ્તુ સત્ છે કે અસત્' એવો સંશય ઊભો થાય જ. આ રીતે વસ્તુને અનેકાન્ત માનવામાં સંશય નામનો દોષ આવે છે.

384. તથા યેનાંશેન સત્ત્વં તેન કિં સત્ત્વમેવાહોસ્વિત્તેનાપિ સત્ત્વા-સત્ત્વમ્ । યદ્યાદ્યઃ પક્ષઃ, તદા સ્યાદ્વાદહ્વાનિઃ । દ્વિતીયે પુનઃ યેનાંશેન સત્ત્વં તેન કિં સત્ત્વમેવાહોસ્વિત્તેનાપિ સત્ત્વાસત્ત્વમિત્યનવસ્થા । તથા યેનાંશેન ભેદઃ તેન કિં ભેદ એવાથ તેનાપિ ભેદાભેદઃ । આદ્યો મતક્ષતિઃ । દ્વિતીયે પુનરનવસ્થા । એવં નિત્યાનિત્યસામાન્યવિશેષાદિષ્વપિ વાચ્યમ્ ।

384. અનેકાન્તમાં અનવસ્થા દોષ પણ આવે છે. જે સ્વરૂપથી વસ્તુ સત્ છે તે જ સ્વરૂપથી તે શું સત્ જ છે કે પછી તે સ્વરૂપથી પણ તે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્નેય ધર્મોવાળી છે? જો તે સ્વરૂપથી તે સત્ જ હોય તો એકાન્તવાદ થઈ જાય, સર્વથા સત્ જ માનવાથી અનેકાન્તવાદ યા સ્યાદ્વાદ ક્યાં રહ્યો? જો જે સ્વરૂપથી સત્ છે તે જ સ્વરૂપથી તે સત્ અસત્ બન્ને ધર્મવાળી હોય તો અનવસ્થા નામનો દોષ આવે કેમ કે અહીં પણ વળી પાછો એ જ પ્રશ્ન બરાબર થતો રહેશે કે વસ્તુ જે સ્વરૂપથી સત્ છે તે જ સ્વરૂપથી સત્ જ છે કે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્ને ધર્મવાળી? જો તે સ્વરૂપથી તે સત્ જ હોય તો સ્યાદ્વાદહ્વાનિ થશે, અને જો સત્ અસત્ બન્ને ધર્મવાળી હોય તો વળી પાછો એ જ પ્રશ્ન થશે. આ રીતે અનેક અપ્રામાણિક ધર્મોની કલ્પના કરવાથી અનવસ્થા દોષ આવે છે જ. તેવી જ રીતે જે સ્વરૂપથી વસ્તુમાં ભેદ છે તે જ સ્વરૂપથી વસ્તુમાં ભેદ જ

છે કે ભેદ અભેદ બન્ને છે ? જો સર્વથા ભેદ જ માનવામાં આવે તો એકાન્તવાદના સ્વીકારની આપત્તિ આવે અને પરિણામે સ્યાદ્વાદને ક્ષતિ પહોંચે. જો ભેદ અને અભેદ બન્ને છે એમ કહી તો તે જ પ્રશ્ન બરાબર ઊભો થતો રહેશે. આ રીતે અનવસ્થા દોષ આવશે. આ પ્રમાણે વસ્તુને નિત્યાનિત્યાત્મક યા સામાન્યવિશેષાત્મક માનવાથી પણ અનવસ્થા દોષ આવે છે.

385. તથા સત્ત્વસ્યાન્યદધિકરણમસત્ત્વસ્ય ચાન્યદિતિ વૈયધિકરણ્યમ્ । તથા યેન રૂપેણ સત્ત્વં તેન સત્ત્વમસત્ત્વં ચ સ્યાદિતિ સંકરઃ, 'યુગપદ્ભયપ્રાપ્તિઃ સંકરઃ' ઇતિ વચનાત્ । તથા યેન રૂપેણ સત્ત્વં તેના-સત્ત્વમપિ સ્યાત્ યેન ચાસત્ત્વં તેન સત્ત્વમપિ સ્યાદિતિ વ્યતિકરઃ, 'પરસ્પર-વિષયગમનં વ્યતિકરઃ' ઇતિ વચનાત્ ।

385. અનેકાન્તમાં વૈયધિકરણ્ય દોષ પણ આવે છે. સત્ત્વ ધર્મનો અન્ય આધાર હોવો જોઈએ અને અસત્ત્વ ધર્મનો અન્ય. આમ વિરોધી ધર્મો એક આધારમાં રહી શક્તા ન હોઈ વૈયધિકરણ્ય દોષ આવે છે.

અનેકાન્તમાં સંકર દોષ પણ આવે છે. અનેકાન્તવાદી જૈન વસ્તુનું સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્ને ધર્મો સાથે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય માને છે, તેથી જે રૂપથી વસ્તુમાં સત્ત્વ છે તે રૂપથી વસ્તુમાં સત્ત્વ પણ હશે અને અસત્ત્વ પણ હશે જ. આ રીતે એક જ રૂપથી બન્ને ધર્મોની યુગપત્ પ્રાપ્તિ હોવાથી સંકર નામનો દોષ આવે છે. કહ્યું પણ છે કે 'બે ધર્મોની યુગપત્ પ્રાપ્તિને સંકર કહે છે.'

અનેકાન્તમાં વ્યતિકર દોષ પણ આવે છે. જે રૂપથી વસ્તુમાં સત્ત્વ છે તે જ રૂપથી વસ્તુમાં અસત્ત્વ પણ હશે જ અને જે રૂપથી વસ્તુ અસત્ છે તે જ રૂપથી વસ્તુ સત્ પણ હશે જ. આ રીતે વ્યતિકર દોષ આવે છે. કહ્યું પણ છે કે 'એકબીજાના વિષયમાં હસ્તક્ષેપ કરવાને વ્યતિકર કહે છે.' સત્ત્વના વિષયમાં અસત્ત્વના તથા અસત્ત્વના વિષયમાં સત્ત્વના પહોંચી જવાથી વ્યતિકર દોષ અનેકાન્તમાં સ્પષ્ટ છે.

386. તથા સર્વસ્યાનેકાન્તાત્મકત્વેઽડ્ગીક્રિયમાણો જલાદેરપ્યનલાદિ-રૂપતા, અનલાદેરપિ જલરૂપતા, તતશ્ચ જલાર્થ્યનલાદાવપિ પ્રવર્તેત, અનલાર્થી ચ જલાદાવપીતિ, તતશ્ચ પ્રતિનિયતવ્યવહારલોપઃ । તથા ચ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણબાધઃ । તતશ્ચ તાદૃશો વસ્તુનોઽસંભવ એવ ।

386. વળી, અનેકાન્તમાં નિયત વ્યવસ્થિત વ્યવહારના લોપની પણ આપત્તિ આવે છે. અર્થાત્ પ્રતિનિયતવ્યવહારલોપનો દોષ આવે છે. બધી વસ્તુઓને

અનેકાન્તાત્મક માનતાં જલમાં પણ અગ્નિરૂપતા તથા અગ્નિમાં જલરૂપતાની આપત્તિ આવે. જલ અગ્નિરૂપ હોતાં અને અગ્નિ જલરૂપ હોતાં જલાર્થી આગને પીવા દોડશે અને અનલાર્થી જલમાં પ્રવૃત્ત થશે. પરિણામે જગતના સઘળા નિયત વ્યવહારોમાં અવ્યવસ્થા ઊભી થતાં વ્યવહારલોપ નામનો દોષ ઊભો થશે.

વળી અનેકાન્તમાં પ્રમાણબાધા નામનો દોષ રહેલો છે. વસ્તુને અનેકાન્તાત્મક માનવામાં કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણ સહાયક થતું નથી, ઊલટું તેમાં બાધક જ બને છે. તેથી પ્રમાણબાધા નામનો દોષ આવે છે. જ્યારે આવી અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ ન તો કોઈ પ્રમાણનો વિષય બનતી હોય કે ન તો કોઈ વ્યવહાર સિદ્ધ કરતી હોય ત્યારે તેનો અભાવ જ માનવો જોઈએ. આવી નિરર્થક વસ્તુની સંભાવના પણ ન કરી શકાય.

387. અત્રોચ્યતે—યદેવ સત્તદેવ કથમસદિત્યાદિ યદ્વાદિ વાદિ-વૃન્દવૃન્દારકેણ તદ્વચનરચનામાત્રમેવ, વિરોધસ્ય પ્રતીયમાનયોઃ સત્ત્વાસત્ત્વ-યોરસંભવાત્, તસ્યાનુપલમ્બલક્ષણત્વાત્, વન્ધ્યાગર્ભે સ્તનન્ધયવત્ । ન ચ સ્વરૂપાદિના વસ્તુનઃ સત્ત્વે તદૈવ પરરૂપાદિભિરસત્ત્વસ્યાનુપલમ્બોઽસ્તિ, યેન સહાનવસ્થાનલક્ષણો વિરોધઃ સ્યાત્, શીતોષ્ણવત્ । પરસ્પરપરિહાર-સ્થિતિલક્ષણસ્તુ વિરોધ એકત્રામ્નફલાદૌ રૂપરસયોરિવ સંભવતોરેવ સદ-સત્ત્વયોઃ સ્યાત્, ન પુનરસંભવતોઃ સંભવદસંભવતોર્વા। એતેન વધ્યઘાતક-ભાવવિરોધોઽપિ ફણિનકુલયોર્બલવદબલવતોઃ પ્રતીતઃ સત્ત્વાસત્ત્વયોર-શઙ્કનીય એવ, તયોઃ સમાનબલત્વાત્, મયૂરાણ્ડરસે નાનાવર્ણવત્ ।

387. જૈન ઉત્તર—તમે અનેકાન્તમાં જણાવેલા દોષો સર્વથા નિર્મૂળ છે અને એ તો તમારો ઠાલો બડબડાટ છે. તમે પોતાને ત્યારે વિચક્ષણ તાર્કિક સમજીને 'જે સત્ હોય તે અસત્ કેવી રીતે હોય?' એ વિરોધ દોષ દર્શાવ્યો છે. તમારું કથન બિલકુલ યુક્તિશૂન્ય છે, માત્ર કથનરીતિથી જ ત્યાં વિરોધ જેવું જણાય છે, હકીકતમાં વિરોધ છે જ નહિ. જ્યારે વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વની પ્રતીતિ થતી હોય ત્યારે તેમનામાં વિરોધ કેવો? વિરોધ તો તેમનામાં હોય છે જેમની એક સાથે ઉપલબ્ધિ થતી ન હોય, જેમ કે વંધ્યાનાં ગર્ભમાં બાળકની ઉપલબ્ધિ નથી અર્થાત્ વન્ધ્યાનો ગર્ભ અને બાળકની એક સાથે ઉપલબ્ધિ નથી એટલે વંધ્યા સ્ત્રીનો ગર્ભ અને બાળકનો વિરોધ છે. શીત અને ઉષ્ણ એક સાથે રહી શકતા નથી એટલે તેમનામાં સહાનવસ્થાન નામનો વિરોધ છે. પરંતુ વસ્તુમાં જે સમયે સ્વરૂપની અપેક્ષાએ સત્ત્વ રહે છે તે જ સમયે પરરૂપની અપેક્ષાએ અસત્ત્વના રહેવામાં કોઈ આપત્તિ નથી કે જેથી શીત અને ઉષ્ણની જેમ તેમનો

સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ માનવો પડે. જો સત્ત્વના રહેવાના સમયે અસત્ત્વની વસ્તુમાં અનુપલબ્ધિ હોત તો કદાચિત્ સત્ત્વ અને અસત્ત્વમાં સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ મનાત. પરંતુ જે સમયે ઘડો ઘડો છે તે જ સમયે ઘડો પટ નથી. આમ એક સમયે ઘડામાં અસ્તિત્વની અને નાસ્તિત્વની પ્રતીતિ સૌને થાય છે જ. પરસ્પરપરિહારસ્થિતિ નામનો વિરોધ તો એક સ્થાને કેરી વગેરેમાં રૂપ અને રસની જેમ સાથે સંભવતા સત્ત્વ અને અસત્ત્વ વચ્ચે બને, બન્ને સાથે સંભવતા ન હોય તેમની વચ્ચે ન બને કે એક વિદ્યમાન હોય અને બીજો વિદ્યમાન ન હોય તો તેમની વચ્ચે પણ ન બને. અર્થાત્ પરસ્પરપરિહારસ્થિતિ નામનો વિરોધ પોતે જ એક સ્થાને બન્નેના સાથે હોવાનો સ્વીકાર કર્યા વિના ઘટતો નથી. પરસ્પરપરિહારસ્થિતિ નામનો વિરોધ એક જ સ્થાને બે વિદ્યમાન પદાર્થોમાં જ હોય છે, બેય અવિદ્યમાન હોય કે એક વિદ્યમાન અને બીજો અવિદ્યમાન હોય તો તેમનામાં આ વિરોધ હોઈ શકતો નથી. તેથી જો સત્ત્વ અને અસત્ત્વમાં પરસ્પરપરિહારસ્થિતિલક્ષણ વિરોધ માનવો હોય તો વસ્તુમાં બન્નેની સત્તા માનવી પડશે. જ્યારે વસ્તુમાં બન્નેનાં સ્તત્ત્વ સિદ્ધ થઈ ગઈ ત્યારે વસ્તુની અનેકાત્મકતા આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જ ગઈ. સાપ અન નીળિયામાં વધ્યઘાતકભાવ નામનો વિરોધ છે. આ વિરોધ હમેશા બળવાન અને નબળામાં હોય છે. પરંતુ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ તો સમબલ છે, તેથી કોઈ એક બીજાનો ઘાત કરી શકતું નથી. જેમ મોરના ઈંડાના પ્રવાહી પદાર્થમાં સ્વભાવથી જ અનેક રંગ હોય છે તેમ વસ્તુમાં સત્ત્વ અસત્ત્વ આદિ અનેક ધર્મ હોય છે.

388. કિંચ, અયં વિરોધઃ કિં સ્વરૂપમાત્રસદ્ભાવકૃતઃ, ઝૈક-કાલાસંભવેન, આહોસ્વિદેકદ્રવ્યાયોગેન, કિમેકકાલૈકદ્રવ્યાભાવતઃ, ઝૈકકાલૈકદ્રવ્યૈકપ્રદેશાસંભવાત્ । તત્રાદ્યો ન યુક્તઃ; યતો ન હિ શીત-સ્પર્શોઽનપેક્ષિતાન્યનિમિત્તઃ સ્વાત્મસદ્ભાવ એવોષ્ણસ્પર્શેન સહ વિસ્મ્યતે ઝ્ષ્ણસ્પર્શો વેતરેણ, અન્યથા ત્રૈલોક્યેઽપ્યભાવઃ સ્યાદનયોરિતિ । નાપિ દ્વિતીયઃ, એકસ્મિન્નપિ કાલે પૃથક્ પૃથગ્દ્વયોરપ્યુપલમ્ભાત્ । નાપિ તૃતીયઃ, એકસ્મિન્નપિ લોહભાજને રાત્રી શીતસ્પર્શો દિવા ઝોષ્ણસ્પર્શઃ સમુપલમ્ભ્યતે, ન ચ તત્ર વિરોધઃ । નાપિ તુરીયઃ, ધૂપકડુચ્છકાદૌ દ્વયોરપ્યુપલમ્ભાત્ । પચ્છમોઽપિ ન ઘટતે, યત એકસ્મિન્નેવ તત્તલોહભાજને સ્પર્શાપેક્ષયા યત્રૈવોષ્ણાત્વં તત્રૈવ પ્રદેશે રૂપાપેક્ષયા શીતત્વમ્ । યદિ હિ રૂપાપેક્ષયાપ્યુષ્ણાત્વં સ્યાત્, તર્હિ જનનયનદહનપ્રસન્નઃ ।

388. વળી, તમે જ બતાવો કે આ સત્ત્વ-અસત્ત્વ આદિ ધર્મોમાં વિરોધ શાથી

થાય છે? શું બન્નેનું સ્વતન્ત્ર સ્વરૂપ હોવાથી વિરોધ થાય છે, કે એક સમયે બન્ને યુગપત્ હોઈ શકતા નથી તેથી, કે એક દ્રવ્યમાં બન્ને એક સાથે ન રહી શકતા હોવાથી, કે એક સમયે એક દ્રવ્યમાં ન રહી શકતા હોવાથી, કે પછી એક સમયે એક દ્રવ્યના એક પ્રદેશમાં ન રહી શકતા હોવાથી? પહેલો વિકલ્પ સંભવતો નથી. બન્નેનું સ્વતન્ત્ર સ્વરૂપ હોવા માત્રથી તો વિરોધ ન કહી શકાય કેમ કે સામીપ્ય સંયોગ આદિ નિમિત્ત વિના તેમનાથી સાવ નિરપેક્ષપણે શીતસ્પર્શ કેવળ પોતાના સ્વરૂપથી જ ઉષ્ણસ્પર્શનો વિરોધી બની જાય. આ ઉષ્ણસ્પર્શ શીતસ્પર્શનો વિરોધી બની જાય તો જગતમાંથી બન્નેનો લોપ જ થઈ જાય, કેમ કે શીતસ્પર્શ પોતાના સ્વરૂપના સદ્ભાવ માત્રથી જ ગમે ત્યાં રહીને ત્રણે લોકમાં સર્વ ઉષ્ણસ્પર્શનો નાશ કરી નાખશે અને ઉષ્ણસ્પર્શ પોતાના સ્વરૂપના સદ્ભાવ માત્રથી ત્રણે લોકમાં રહેલા સઘળા શીતસ્પર્શનો નાશ કરી નાખશે. બીજો વિકલ્પ પણ ઘટતો નથી. એક કાળની અપેક્ષાએ પણ વિરોધ ન કહી શકાય કેમ કે એક જ સમયે શીત અને ઉષ્ણ બન્નેનો પૃથક્ પૃથક્ સદ્ભાવ હોઈ શકે છે, એક જ સમયે બરફ શીત છે અને અગ્નિ ઉષ્ણ છે. ત્રીજો વિકલ્પ પણ સંભવતો નથી. એક દ્રવ્યરૂપ આધારની અપેક્ષાએ પણ વિરોધ ન કહી શકાય કેમ કે એક જ લોઢાનું પતરું રાત્રે શીત અને દિવસે ગરમ અનુભવાય છે. તે લોઢાના પતરામાં રહેનારા શીતસ્પર્શ અને ઉષ્ણસ્પર્શનો કોઈ વિરોધ નથી. ચોથો વિકલ્પ પણ ઘટતો નથી. એક દ્રવ્યમાં એક સમયે પણ બે ધર્મોનો વિરોધ કહી શકાતો નથી કેમ કે ધૂપદાની અને કડછી આદિ એક જ અવયવી દ્રવ્યમાં એક જ સમયે એક બાજુ શીતતા અને બીજી બાજુ ઉષ્ણતા અનુભવાય છે. ધૂપદાની અને કડછી જે બાજુથી પકડીએ છીએ તે બાજુ ઠંડી હોય છે અને બીજી બાજુ ગરમ હોય છે. પાંચમો વિકલ્પ પણ સંભવતો નથી. એક સમયે એક દ્રવ્યના એક જ પ્રદેશની અપેક્ષાએ પણ ન કહી શકાય કેમ કે તમ લોઢાના પાત્રના જે પ્રદેશમાં સ્પર્શની અપેક્ષાએ ઉષ્ણતા છે તે જ પ્રદેશમાં રૂપની અપેક્ષાએ શીતલતા યા આહ્લાદકતા અનુભવાય છે. જો તેનું રૂપ પણ ગરમ હોત તો જોનારની આંખો બળી જાત.

389. નન્વેકસ્ય યુગપદુભયરૂપતા કથં ઘટત ઇતિ ચેત્, ન; યતો યથૈકસ્યૈવ પુસ્ત્રસ્યાપેક્ષાવશાઃપુત્વગુરુત્વબાલત્વવૃદ્ધત્વયુત્ત્વપુત્રત્વપિતૃ-ત્વગુરુત્વશિષ્યત્વાદીનિ પરસ્પરવિરુદ્ધાન્યપિ યુગપદવિરુદ્ધાનિ તથા સત્ત્વા-સત્ત્વાદીન્યપિ । તસ્માન્ન સર્વથા ભાવાનાં વિરોધો ઘટતે કથંચિદ્વિરોધસ્તુ સર્વભાવેષુ તુલ્યો ન બાધકઃ ।

389. શંકા— એક વસ્તુમાં એક સાથે પરસ્પરવિરોધી બે ધર્મો કેવી રીતે રહી

શકે? એક જ વસ્તુની આ યુગપત્ ઉભયરૂપતા તો કોઈ પણ રીતે સમજાતી નથી.

જૈન ઉત્તર— જેમ એક જ પુરુષ એક જ સમયે એક સાથે જ ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ નાનો, મોટો, બાલક, વૃદ્ધ, યુવાન, પુત્ર, પિતા, ગુરુ, શિષ્ય આદિ પરસ્પર વિરુદ્ધ રૂપો યા ધર્મોને ધારણ કરે છે તેમ એક જ વસ્તુમાં એક જ સમયે એક સાથે ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ સત્ત્વ, અસત્ત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ આદિ પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતા ધર્મો રહે છે. જે સમયે દેવદત્ત પોતાના દીકરાનો બાપ છે તે જ સમયે તે પોતાના બાપનો દીકરો પણ છે, પોતાના શિષ્યનો ગુરુ છે તો પોતાના ગુરુનો શિષ્ય પણ છે, નાની ઉંમરના યુવાનની અપેક્ષાએ વૃદ્ધ છે તો મોટી ઉંમરના વૃદ્ધની અપેક્ષાએ યુવાન પણ છે, ઇત્યાદિ. તાત્પર્ય એ કે એક સમયે એક સાથે જ ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાઓએ એક જ વસ્તુમાં અનેક વિરોધી ધર્મો રહે છે. તેથી પદાર્થોમાં સર્વથા અત્યન્ત વિરોધ છે એવું કહી શકાય નહિ. કથંચિત્ ઓછોવત્તો વિરોધ તો બધા પદાર્થોમાં મળે છે. જે ધર્મ એક વસ્તુમાં છે તે બીજી વસ્તુમાં નથી. વસ્તુઓમાં કથંચિત્ વિરોધ હોયા વિના તો ભેદ જ ઘટી શકે નહિ. તેથી કથંચિત્ વિરોધ તો ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરો તો પણ મીટાવી શકાતો નથી, એટલે તે અપરિહાર્ય છે, અવશ્યંભાવી છે, માટે તે દૂષણરૂપ નથી.

390. તથા સંશયોઽપિ ન યુક્તઃ, સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ સ્ફુટરૂપેણૈવ પ્રતીયમાનત્વાત્ । અદૃઢપ્રતીતૌ હિ સંશયઃ, યથા દ્વચિત્પ્રદેશે સ્થાણુ-પુરુષયોઃ ।

390. તમે અનેકાન્તમાં દેખાડેલો સંશય દોષ ઘટતો નથી, અયોગ્ય છે. વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્ને સાફ સાફ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, તેથી સંશય હોવાનો સંભવ જ નથી. જો તેમની દૃઢ પ્રતીતિ ન હોતાં ચલિત અર્થાત્ દોલાયમાન પ્રતીતિ હોત તો સંશય કહી શકાત. કોઈ પ્રદેશમાં ‘આ વૃક્ષનું ઠુંડું છે કે પુરુષ?’ એવી દોલાયમાન યા ચલિત પ્રતીતિ જ સંશય હોય છે.

391. તથા યદુક્તમ્— ‘અનવસ્થા’ ઇતિ; તદપ્યનુપાસિતગુરોર્વચઃ, યતઃ સત્ત્વાસત્ત્વાદયો વસ્તુન ઇવ ધર્માઃ, ન તુ ધર્માણાં ધર્માઃ, ‘ધર્માણાં ધર્મા ન ભવન્તિ’ ઇતિ વચનાત્ । ન ચૈવમેકાન્તાભ્યુપગમાદનેકાન્તાહાનિઃ, અનેકાન્ત-સ્ય સમ્યગેકાન્તાવિનાભાવિત્વાત્, અન્યથાનેકાન્તસ્યૈવાઘટનાત્ નયાર્પણા-દેકાન્તસ્ય પ્રમાણાર્પણાદનેકાન્તસ્યૈવોપદેશાત્, તથૈવ દૃષ્ટેષ્ટાભ્યામવિરુદ્ધસ્ય તસ્ય વ્યવસ્થિતેઃ ।

391. તમે અનેકાન્તમાં જે અનવસ્થા દોષ આપ્યો છે તે તો એવી વ્યક્તિએ

આપેલો જ્ઞાપ્ય છે જે ગુરુની પાસે ક ખ પણ ન ભણી હોય. સત્ત્વ અને અસત્ત્વ તો વસ્તુના ધર્મો છે અને ધર્મોમાં ધર્મો હોતા નથી એટલું જ્ઞાન પણ તેને નથી. કહ્યું પણ છે કે ‘ધર્મોને ધર્મો નથી હોતા, ધર્મો નિર્ધર્મ હોય છે.’ ‘ધર્મ ધર્મરૂપ જ છે’ એમ માનવામાં અનેકાન્તવાદની હાનિ થઈ શકતી નથી કેમ કે અનેકાન્ત સાચા એકાન્તનો અવિનાભાવી હોય છે. જો સમ્યગ્ એકાન્ત ન હોય તો તેમનો સમુદાયરૂપ સમ્યક્ અનેકાન્ત ન જ બની શકે. નયની દૃષ્ટિએ એકાન્તનો તથા પ્રમાણની દૃષ્ટિએ અનેકાન્તનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. જો એકાન્ત અર્થાત્ વસ્તુનો એક ધર્મ બીજા ધર્મોની અપેક્ષા રાખે, તેમનું નિરાકરણ યા તેમનો નિષેધ ન કરે તો તે સાચો એકાન્ત છે, તે સુનયનો વિષય છે. જે એકાન્ત અન્ય ધર્મોનું નિરાકરણ કરે છે તે મિથ્યા એકાન્ત છે અને તે દુર્નયનો વિષય છે. સમ્યગ્ એકાન્તોના સમુદાયને જ અનેકાન્ત અર્થાત્ અનેકધર્માત્મક વસ્તુ કહેવામાં આવે છે. આ અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ પ્રમાણનો વિષય છે. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન દ્વારા ઉક્ત વ્યવસ્થામાં કોઈ બાધા તો આવતી જ નથી, ઊલટું આ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન તો આ અનેકાન્તના સાધક છે.

392. કિંચ, પ્રમાણાર્પણયા સત્ત્વેऽપિ સત્ત્વાસત્ત્વકલ્પનાપિ ભવતુ ।
 ન ચ તત્ર કશ્ચનાપિ દોષઃ । નનૂક્તમનવસ્થેતિ ચેત્, ન, યતઃ સાપ્યનેકા-
 ન્તસ્ય ધૂષણં ન દૂષણં, અમૂલક્ષિ(ક્ષ)તિકારિત્વેન પ્રત્યુતાનેકાન્ત-
 સ્યોદ્દીપકત્વાત્, મૂલક્ષિ(ક્ષ)તિકરી હ્યનવસ્થા દૂષણમ્ । યદુક્તમ્-

“મૂલક્ષિ(ક્ષ)તિકરીમાહુરનવસ્થાં હિ દૂષણમ્ ।

વસ્ત્વાનન્ત્યેઽપ્યશક્તૌ ચ નાનવસ્થાપિ(સ્થા વિ)વાર્યતે ॥૧॥”

392. પ્રમાણની દૃષ્ટિએ સત્ત્વ પણ વસ્તુથી અભિન્ન હોવાના કારણે વસ્તુરૂપ બની જાય છે, તેથી તેમાં પણ સત્ત્વ અને અસત્ત્વની કલ્પના તમે ખુશીથી કરો, અમને તેમાં કોઈ આપત્તિ નથી અને ન તો તેમાં કોઈ દોષ છે. આ પરિસ્થિતિમાં તો અનવસ્થાની વાત કરવી પણ નિરર્થક જ છે કેમ કે આવી અનવસ્થા અર્થાત્ અનન્ત ધર્મોની કલ્પના તો અનેકાન્તની સાધક હોવાથી અનેકાન્તના ભૂષણરૂપ છે, દૂષણરૂપ નથી. આ અનન્તધર્મકલ્પનારૂપ અનવસ્થા તો મૂલવસ્તુનો (અહીં અનેકાન્તનો) નાશ ન કરતાં ઊલટી અનેકાન્તનું ઉદ્દીપન જ કરે છે, તેનાથી તો અનેકાન્તની પુષ્ટિ થાય છે. જ્યાં મૂલવસ્તુનો લોપ થતો હોય ત્યાં જ અનવસ્થા દૂષણરૂપ છે. કહ્યું પણ છે, “અનવસ્થા દૂષણ મૂલવસ્તુની ક્ષતિ કરનારું હોય છે, તેનાથી મૂલવસ્તુનો લોપ થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યાં વસ્તુની અનન્તરૂપતા હોવાના કારણે આપણી બુદ્ધિ થાકી જાય, તે

વસ્તુની અનન્તરૂપતાના અન્ત સુધી ન પહોંચે, ત્યાં વસ્તુની અનન્તતામાં અનવસ્થાનો વિચાર કરી શકાતો જ નથી. વસ્તુની અનન્તતાના કારણે જો અનવસ્થા છે તો તેનું વારણ શક્ય જ નથી, તે તો વસ્તુની અનન્તતાનું ભૂષણ છે.”

393. તતો યથા યથા સત્ત્વેઽપિ સત્ત્વાસત્ત્વકલ્પના વિધીયતે, તથા તથાનેકાન્તસ્યૈવોદીપનં ન તુ મૂલવસ્તુક્ષિ(ક્ષ)તિઃ । તથાહિ—ઇહ સર્વપદાર્થાનાં સ્વરૂપેણ સત્ત્વં પરરૂપેણ ચાસત્ત્વમ્ । તત્ર જીવસ્ય તાવત્સામાન્યોપયોગઃ સ્વરૂપં, તસ્ય તલ્લક્ષણત્વાત્, તતોઽન્યોઽનુપયોગઃ પરરૂપમ્, તાભ્યાં સદસત્ત્વે પ્રતીયેતે । તદુપયોગસ્યાપિ વિશેષતો જ્ઞાનસ્ય સ્વાર્થાકારવ્યવસાયઃ સ્વરૂપં, દર્શનસ્યાનાકારગ્રહણં સ્વરૂપં, તદ્વિપરીતં તુ પરરૂપમ્, તતસ્તાભ્યાં તત્રાપિ સત્ત્વાસત્ત્વે । તથા પુનર્જ્ઞાનસ્યાપિ પરોક્ષસ્યાવૈશદ્યં પ્રત્યક્ષસ્ય વૈશદ્યં સ્વરૂપં, દર્શનસ્યાપિ ચક્ષુરચક્ષુર્નિમિત્તં ચક્ષુરાદ્યાલોચનં સ્વરૂપં, અવધિદર્શનસ્યાપ્યાલોચનં સ્વરૂપં, અન્યચ્ચ પરરૂપમ્ । તતસ્તાભ્યાં તત્રાપિ સત્ત્વાસત્ત્વે । પરોક્ષસ્યાપિ મતિજ્ઞાનસ્યેન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તં સ્વાર્થાકારગ્રહણં સ્વરૂપં, અનિન્દ્રિયમાત્રનિમિત્તં શ્રુતસ્ય સ્વરૂપં, પ્રત્યક્ષસ્યાપિ વિકલસ્યાવધિમનઃપર્યાયરૂપસ્ય મનોઽક્ષાનપેક્ષં સ્પષ્ટાર્થગ્રહણં સ્વરૂપં, સકલપ્રત્યક્ષસ્ય સર્વદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કરણં સ્વરૂપં, તતોઽન્યત્પરરૂપમ્, । તાભ્યાં પુનરપિ તત્રાપિ સદસત્ત્વે પ્રતિપત્તવ્યે । એવમુત્તરોત્તરવિશેષાણામપિ સ્વપરરૂપે તદ્વેદિભિરભ્યૂહ્યે, તદ્વિશેષપ્રતિવિશેષાણામનન્તત્વાત્ । એવં ઘટપટાદિપદાર્થાનામપિ સ્વપરરૂપપ્રરૂપણા કાર્યા, તદપેક્ષ્યા ચ સત્ત્વાસત્ત્વે પ્રતિપાદ્યે । એવં ચ વસ્તુનઃ સત્ત્વેઽપિ સત્ત્વાસત્ત્વકલ્પનાયામનેકાન્તોદીપનમેવ, ન પુનઃ કાપિ ક્ષિ(ક્ષ)તિરિતિ ।

393. સત્ત્વને વસ્તુથી અભિન્ન હોવાના કારણે વસ્તુરૂપ માનીને તેમાં જેમ જેમ સત્ત્વ, અસત્ત્વ આદિ ધર્મોની કલ્પના કરવામાં આવશે તેમ તેમ અનેકાન્તનું ઉદીપન અર્થાત્ પુષ્ટિ જ થશે. તેમાં મૂલવસ્તુની ક્ષતિ ન હોતાં તેના સ્વરૂપનું સંપોષણ જ થશે. તે આ પ્રમાણે — બધા પદાર્થોમાં સ્વરૂપથી સત્ત્વ છે તથા પરરૂપથી અસત્ત્વ છે. જીવનું સામાન્યરૂપે ઉપયોગ સ્વરૂપ છે, કેમ કે જીવનું અસાધારણ લક્ષણ ઉપયોગ જ છે. ઉપયોગથી ભિન્ન અનુપયોગ (અચેતનત્વ) પરરૂપ છે. આ ઉપયોગ અને અનુપયોગથી સત્ત્વ અને અસત્ત્વની પ્રતીતિ થાય છે. [‘જીવ ઉપયોગ સ્વરૂપે સત્ છે અને અનુપયોગ પરરૂપે અસત્ છે’ આ રીતે જીવમાં ઉપયોગ અને અનુપયોગને લઈને

સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્ને ધર્મો હોવાની પ્રતીતિ થાય છે.] ઉપયોગમાં પણ વિશેષરૂપે જ્ઞાનોપયોગનું સ્વરૂપ છે સ્વ અને અર્થનો નિશ્ચય કરવો અને દર્શનોપયોગનું સ્વરૂપ છે નિરાકાર સામાન્ય આલોચન કરવું, એમનાથી વિપરીત ધર્મો પરરૂપ છે, તેથી આ બેથી પણ જ્ઞાનમાં તેમજ દર્શનમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વની પ્રતીતિ થાય છે. જ્ઞાનમાં પણ પરોક્ષજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે અસ્પષ્ટજ્ઞાન અને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે સ્પષ્ટજ્ઞાન. દર્શનમાં પણ ચક્ષુદર્શનનું સ્વરૂપ છે ચક્ષુન્દ્રિય દ્વારા થનારા જ્ઞાન પહેલાં પદાર્થનું નિરાકાર સામાન્ય અવલોકન કરવું અને અચક્ષુ દર્શનનું સ્વરૂપ છે ચક્ષુથી ભિન્ન સ્પર્શન આદિ ઇન્દ્રિયોથી થનારા જ્ઞાનો પહેલાં નિરાકાર સામાન્ય પ્રતીતિ કરવી. અવધિજ્ઞાન પહેલાં થનારો નિરાકાર સામાન્ય પ્રતિભાસ અવધિદર્શન છે. આ તો થયાં તેમના સ્વરૂપો, અને તેમનાથી વિપરીત ધર્મો છે પરરૂપો. આ તેમનાં સ્વરૂપો અને પરરૂપો દ્વારા તેમનામાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વની પ્રતીતિ થાય છે. પરોક્ષમાં પણ મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવો અને શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે મનોમાત્ર નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થવું. પ્રત્યક્ષમાં પણ અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યાયજ્ઞાનરૂપ વિકલ પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ છે ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના જ તે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જ પદાર્થોને સ્પષ્ટ જાણવા. સમસ્ત દ્રવ્યોના સમસ્ત પર્યાયોને સાક્ષાત્ હસ્તામલકવત્ જાણવા એ સ્વરૂપ સકલપ્રત્યક્ષનું છે. આ તો થયાં તેમનાં સ્વરૂપો, અને તેમનાથી વિપરીત ધર્મો તેમનાં પરરૂપો છે. આ તેમનાં સ્વરૂપો અને પરરૂપો દ્વારા વર્ણી પાછી તેમનામાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વની પ્રતીતિ થાય છે. આ રીતે આગળ આગળના ધર્મોનાં સ્વરૂપ-પરરૂપનો સમજદાર પુરુષોએ પોતે જાતે જ વિચાર કરી લેવો જોઈએ, કેમ કે તેમનાં વિશેષ-પ્રતિવિશેષો અર્થાત્ ભેદપ્રભેદો અનન્ત છે, જેની જેટલી બુદ્ધિ અને શક્તિ હશે તે તેટલા જ સ્વરૂપ-પરરૂપની કલ્પના કરી શકશે. આ રીતે ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોનાં પણ સ્વરૂપ અને પરરૂપનો વિચાર કરી તેમના દ્વારા સત્ત્વ અને અસત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ. આ રીતે વસ્તુના સત્ત્વ ધર્મમાં પણ સત્ત્વ અને અસત્ત્વની કલ્પના કરવાથી અનેકાન્તનું ઉદ્દીપન જ થાય છે, એનાથી કોઈ હાનિ થવી તો સંભવતી જ નથી.

394. નનુ સત્ત્વેઽપિ સત્ત્વાન્તરકલ્પને 'ધર્માણાં ધર્મા ન ભવન્તિ' ઇતિ વચો વિરુદ્ધ્યતે । મૈવં વોચઃ । અદ્યાપ્યનભિજ્ઞો ભવાન્ સ્યાદ્વાદામૃતરહસ્યાનાં, યતઃ સ્વધર્મ્યપેક્ષયા યો ધર્મઃ સત્ત્વાદિઃ સ એવ સ્વધર્માન્તરાપેક્ષયા ધર્મી, એવમેવાનેકાન્તાત્મકવ્યવસ્થોપપત્તેઃ । તતઃ સત્ત્વેઽપિ સત્ત્વાન્તરકલ્પનાયાં સત્ત્વસ્ય ધર્મિત્વં, સત્ત્વાન્તરસ્ય ચ ધર્મત્વમિતિ ધર્મિણ એવ ધર્માધ્યુપગમાત્ર

पूर्वोक्तदोषावकाशः । न चैवं धर्मस्यापि धर्मान्तरापेक्षया धर्मित्वप्राप्त्यान-
वस्था, अनाद्यनन्तत्वाद्धर्मधर्मिव्यवहारस्य, दिवसरात्रिप्रवाहवत्, बीजाङ्गु-
पौर्वापर्यवत्, अभव्यसंसारवद्वा । एवं नित्यानित्यभेदाभेदादिष्वपि वाच्यम् ।

394. શંકા— જો સત્ત્વમાં પણ અન્ય સત્ત્વ આદિની કલ્પના તમે કરશો તો તમારો 'ધર્મમાં ધર્મ રહેતો નથી, ધર્મો નિર્ધર્મ હોય છે' એ સિદ્ધાન્ત વિરોધ પામશે, નષ્ટ થઈ જશે.

જૈન ઉત્તર— તમે એમ ન કહો. તમે આજ સુધી પણ સ્યાદાદામૃતના રહસ્યને સમજી શક્યા નથી, તે રહસ્ય ગૂઢ છે. વાત એ છે કે જે સત્ત્વ પોતાના આશ્રયરૂપ વસ્તુની અપેક્ષાએ ધર્મ છે તે જ પોતામાં રહેનાર અન્ય ધર્મોની અપેક્ષાએ ધર્મી પણ હોય છે. આ રીતે પ્રત્યેક વસ્તુમાં તેમ જ વસ્ત્વંશમાં ધર્મ અને ધર્મીરૂપે અનેકાન્તાત્મકતા છે જ. તેથી સત્ત્વ પણ અન્ય સત્ત્વધર્મની તેમાં કલ્પના કરવાથી ધર્મીરૂપ બની જાય છે અને બીજો સત્ત્વધર્મ ધર્મ રહે છે, આ રીતે જે ધર્મ હતો તે જ ધર્મી બની શકે છે તથા જે ધર્મી છે તે જ ધર્મ પણ બની શકે છે. જે સમયે સત્ત્વમાં અન્ય કોઈ ધર્મ રહે છે તે સમયે તે ધર્મરૂપ ન હોતાં ધર્મીરૂપ બની જાય છે. એમાં કોઈ દોષ નથી. સત્ત્વધર્મને અન્ય કોઈ ધર્મની અપેક્ષાએ ધર્મી માનવાથી અનવસ્થા દોષ આવી જશે એવી શંકા પણ ન કરવી જોઈએ, કેમ કે જેવી રીતે દિવસ પછી રાત તથા રાત પછી દિવસ અનન્તકાળ સુધી બરાબર થતા જ રહે છે અથવા જેવી રીતે બીજમાંથી અંકુર અને અંકુરમાંથી વળી પાછું બીજ એ પ્રમાણે પરંપરા અનન્તકાળ સુધી ચાલ્યા જ કરે છે અથવા જેવી રીતે અભવ્ય જીવનો સંસારમાં એક પર્યાય પછી બીજો પર્યાય ક્રમશઃ અનન્તકાળ સુધી થતો જ રહે છે તેવી જ રીતે અનાદિકાળથી અનન્તકાળ સુધી ધર્મ-ધર્મીવ્યવહારની પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે. જે જ્ઞાન જીવનો ધર્મ છે તે જ પોતામાં રહેનાર સત્ત્વધર્મની અપેક્ષાએ ધર્મી છે. જ્ઞાનની અપેક્ષાએ સત્ત્વ ધર્મ હોઈને પણ પ્રમેયત્વની અપેક્ષાએ ધર્મી પણ છે. આ રીતે ધર્મ-ધર્મીભાવ અનાદિ-અનન્ત છે. વળી આ જ રીતે નિત્ય-અનિત્ય, ભેદ-અભેદ આદિ ધર્મોની વ્યવસ્થા વિચારી લેવી.

**395. તથા વૈયધિકરણમપ્યસત્; નિર્બાધકાઘ્યક્ષબુદ્ધૌ સત્ત્વાસત્ત્વ-
યોરેકાધિકરણત્વેન પ્રતિભાસનાત્ । ન ખલુ તથાપ્રતિભાસમાનયોર્વૈયધિ-
કરણ્યં, એકત્ર ફલે રૂપરસયોરપિ તત્પ્રસજ્ઞાત્ ।**

395. અનેકાન્તમાં તમે જે વૈયધિકરણનો (ભિન્ન આધારોમાં રહેવાનો) દોષ આપ્યો છે તે સાવ ખોટો છે, કેમ કે નિર્બાધ પ્રત્યક્ષથી એક જ વસ્તુમાં સત્ત્વ અને

અસત્ત્વ બન્ને ધર્મોની પ્રતીતિ થાય છે જ. જેવી રીતે એક જ ફળમાં રૂપ, રસ જ્યારે સ્પષ્ટ અનુભવાય છે ત્યારે તેમનામાં વૈયધિકરણની આપત્તિ આવતી નથી તેવી જ રીતે જ્યારે એક જ વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો સાફ સાફ સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે ત્યારે તેમનામાં વૈયધિકરણનો દોષ આપવો કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી, વૈયધિકરણની આપત્તિ આપી શકાય જ નહિ.

396. સંકરવ્યતિકરાવપિ મેચકજ્ઞાનદૃષ્ટાન્તેન નિરસનીયૌ । યથા મેચકજ્ઞાનમેકમપ્યનેકસ્વભાવં, ન ચ તત્ર સંકરવ્યતિકરૌ, એવમત્રાપિ । કિંચ યથાનામિકાયા યુગપન્મધ્યમાકનિષ્ઠિકાસંયોગે હ્રસ્વદીર્ઘત્વે ન ચ તત્ર સંકરાદિદોષઃ એવમત્રાપિ ।

396. અનેકાન્તમાં તમે આપેલા સંકર અને વ્યતિકર દોષો પણ નથી. તે બન્ને દોષોનો નિરાસ આ પ્રમાણે થાય છે. જેવી રીતે અનેક રંગોનો એક ચિત્ર પ્રતિભાસ ઉત્પન્ન કરનાર મેચકરત્નનું જ્ઞાન એક હોવા છતાં અનેક સ્વભાવોવાળું યા આકારોવાળું છે પરંતુ તેના આકારો ન તો એક બીજાનું રૂપ ધરાવતા બની જાય છે કે ન તો એક જ રૂપથી તેમની યુગપત્ પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી જ રીતે વસ્તુને સત્ત્વ, અસત્ત્વ આદિ અનેક ધર્મોવાળી માનવા છતાં પણ સંકર કે વ્યતિકર દોષો આવતા નથી. ટચલી આંગળીની (કનિષ્ઠિકાની) પાસે આવેલી અનામિકા આંગળી મધ્યમા આંગળીથી નાની છે પણ ટચલી આંગળીથી મોટી છે, અહીં અનામિકામાં એક સાથે નાનાપણું અને મોટાપણું હોવામાં સંકર યા વ્યતિકર દોષ છે જ નહિ. તેવી જ રીતે એક વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્ને ધર્મ હોવામાં કોઈ જ દોષ નથી.

397. તથા યદપ્યવાદિ 'જલાદેરપ્યનલાદિરૂપતા' ઇત્યાદિ; તદપિ મહામોહપ્રમાદિપ્રલપિતપ્રાયમ્; યતો જલાદેઃ સ્વરૂપાપેક્ષયા જલાદિરૂપતા ન પરરૂપાપેક્ષયા, ન તતો જલાર્થિનામનલાદૌ પ્રવૃત્તિપ્રસન્ગઃ, સ્વપરપર્યાયાત્મ-કત્વેન સર્વસ્ય સર્વાત્પક્ત્વાભ્યુપગમાત્, અન્યથા વસ્તુસ્વરૂપસ્યૈવાઘટ-માનત્વાત્ ।

397. તમે જે 'જલમાં પણ અગ્નિરૂપતાની આપત્તિ' આપી છે તે તો તીવ્ર મોહથી મૂઢ અજ્ઞાનીના પ્રલાપ જેવી જ છે, કેમ કે જલ આદિ પદાર્થોમાં પોતાનાં જલસ્વરૂપ આદિની દૃષ્ટિએ જલરૂપતા આદિ છે અને નહિ કે અગ્નિ આદિ પરરૂપની અપેક્ષાએ. તેથી જલાર્થી અગ્નિને પીવા માટે શા માટે દોરે ? પાણી પાણીરૂપે સત્ છે અને નહિ કે અગ્નિરૂપે. જગતની પ્રત્યેક વસ્તુમાં અસ્તિત્વરૂપે સ્વપર્યાયો રહેલા છે અને

નાસ્તિત્વરૂપે પરપર્યાયો રહેલા છે, એટલે પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વપર્યાયાત્મક પણ છે અને પરપર્યાયાત્મક પણ છે, તેથી અમે પ્રત્યેક વસ્તુને (અર્થાત્ બધી વસ્તુઓને) સર્વાત્મક માનીએ છીએ. [જગતની બધી વસ્તુઓ કેટલાક પદાર્થો સાથે સ્વપર્યાયરૂપથી અને કેટલાક પદાર્થો સાથે પરપર્યાયરૂપથી સંબંધ ધરાવે છે, તેથી કોઈ સાથે અસ્તિત્વરૂપ અને કોઈ સાથે નાસ્તિત્વરૂપ સંબંધ હોવાથી બધી વસ્તુઓ સર્વાત્મક મનાય છે.] અન્યથા વસ્તુસ્વરૂપ જ ન ધટે. [જલનો પોતાની શીતલતા આદિ સાથે સ્વપર્યાયરૂપથી અસ્તિત્વાત્મક સંબંધ છે તો અગ્નિ આદિ સાથે પરપર્યાયરૂપથી નાસ્તિત્વાત્મક સંબંધ તો છે જ.]

398. किंच, भूतभविष्यद्गत्या जलपरमाणूनापि भूतभावविह्वलिपरिणामापेक्षया वह्निरूपताप्यस्त्येव । तथा तप्तोदके कथंचिद्वह्निरूपतापि जलस्थाङ्गीक्रियत एव । प्रत्यक्षादिबुद्धौ प्रतिभासमानयोः सत्त्वासत्त्वयोः का नाम प्रमाणबाधा । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, अन्यथा सर्वत्रापि तत्प्रसङ्गः । प्रमाणप्रसिद्धस्य च नाभावः कल्पयितुं शक्यः, अतिप्रसङ्गात्, प्रमाणादिव्यवहारविलोपश्च स्यादिति ।

398. [પુદ્ગલ દ્રવ્યનાં વિચિત્ર પરિણમનો થતાં રહે છે.] જે પરમાણુઓ આજ જલરૂપ છે સંભવ છે કે તેઓ ઘડી બાદ આગરૂપ યા હવારૂપ બની જાય. તેમનો સદા જલરૂપમાં જ કે અગ્નિરૂપમાં જ રહેવાનો નિયમ નથી. તેથી ઘણો બધો સંભવ છે કે આ જ અગ્નિના પરમાણુઓ જે આજ જલ છે તેઓ પહેલાં અગ્નિરૂપ રહ્યા હોય યા આગળ ભવિષ્યમાં અગ્નિરૂપે પરિણત થાય. તેથી ભૂત અને ભવિષ્યત્ અગ્નિપર્યાયની અપેક્ષાએ જલને પણ અગ્નિરૂપ કહી શકાય. વળી, ગરમ જલમાં તો કથંચિત્ અગ્નિરૂપતા માનવામાં આવે છે જ. જ્યારે એક વસ્તુના સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્ને ધર્મો પ્રત્યક્ષબુદ્ધિમાં સ્પષ્ટરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે ત્યારે તેમાં પ્રમાણબાધાની આપત્તિ કેવી રીતે આવી શકે? પ્રત્યક્ષસિદ્ધ પદાર્થમાં અનુપપત્તિ (અઘટમાનતા) કેવી? અન્યથા બધા જ પદાર્થોની બાબતમાં વિવાદ રહે, અનુપપત્તિ જ રહે. અને પ્રમાણસિદ્ધ વસ્તુનો અભાવ પણ ન કલ્પી શકાય. અન્યથા જગતના બધા પદાર્થોનો અભાવ જ થઈ જાય અને બધા વ્યવહારોનો લોપ થઈ જાય.

399. एतेन यदप्युच्यते 'अनेकान्ते प्रमाणमप्यप्रमाणं सर्वज्ञोऽप्य-सर्वज्ञः सिद्धोऽप्यसिद्धः' इत्यादि तदप्यक्षरगुणनिकामात्रमेव; यतः प्रमाण-मपि स्वविषये प्रमाणं परविषये चाप्रमाणमिति स्याद्वादिभिर्मन्यत एव ।

સર્વજ્ઞોઽપિ સ્વકેવલજ્ઞાનાપેક્ષયા સર્વજ્ઞઃ સાંસારિકજીવજ્ઞાનાપેક્ષયા ત્વ-
સર્વજ્ઞઃ । યદિ તદપેક્ષયાપિ સર્વજ્ઞઃ સ્યાત્; તદા સર્વજીવાનાં સર્વજ્ઞત્વપ્રસન્નઃ,
સર્વજ્ઞત્વસ્યાપિ છાદ્યસ્થિકજ્ઞાનિત્વપ્રસન્નો વા । સિદ્ધોઽપિ સ્વકર્મપરમાણુ-
સંયોગક્ષયાપેક્ષયા સિદ્ધઃ પરજીવકર્મસંયોગાપેક્ષયા ત્વસિદ્ધઃ । યદિ
તદપેક્ષયાપિ સિદ્ધઃ સ્યાત્; તદા સર્વજીવાના સિદ્ધત્વપ્રસન્નિઃ સ્યાત્ । एवं
'કૃતમપિ ન કૃતમ્, ઉક્તમપ્યનુક્તમ્ ભુક્તમપ્યભુક્તમ્' इत्यादि सर्वं यदुच्यते
परैः; तदपि निरस्तमवसेयम् ।

399. આ અમે જે વિવેચન કર્યું તેનાથી તો તમે જો કહ્યું કે 'અનેકાન્તવાદમાં પ્રમાણ પણ અપ્રમાણ, સર્વજ્ઞ પણ અસર્વજ્ઞ તથા સિદ્ધ પણ સંસારી બની જશે' ઇત્યાદિ તે પણ કેવળ અર્થશૂન્ય અક્ષરોની ગણના સમાન જ નિરર્થક છે, કેમ કે સ્યાદ્વાદી પ્રમાણને પણ પોતાના વિષયમાં જ પ્રમાણરૂપ માને છે, પરવિષયમાં તો તે અપ્રમાણરૂપ જ છે. સર્વજ્ઞ પણ પોતાના કેવલજ્ઞાનની અપેક્ષાએ (અર્થાત્ પોતાના કેવલજ્ઞાન દ્વારા જ) સર્વજ્ઞ છે તથા સંસારી જીવોના અલ્પજ્ઞાનની અપેક્ષાએ (અર્થાત્ સંસારીજીવોના અલ્પજ્ઞાન દ્વારા તો) અસર્વજ્ઞ છે. જો સંસારીઓના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પણ તે સર્વજ્ઞ બની જાય તો એનો અર્થ એ થાય કે બધા સંસારીઓ સર્વજ્ઞ છે. સર્વજ્ઞ પોતાના જ જ્ઞાન દ્વારા સર્વને જાણે છે. જો તે આપણા (સંસારીઓના) જ્ઞાન દ્વારા પણ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરે તો પછી તેના આત્મા અને આપણા આત્મામાં કોઈ અન્તર જ ન રહે. જેવી રીતે આપણે આપણા જ્ઞાનથી જાણીએ છીએ તેવી જ રીતે સર્વજ્ઞ પણ આપણા જ્ઞાનથી જાણે. આમ સર્વજ્ઞના આત્મા અને આપણા આત્મામાં અભેદ હોવાથી કાં તો સર્વજ્ઞની જેમ આપણે બધા સર્વજ્ઞાતા બની જઈશું, કાં તો સર્વજ્ઞ પણ આપણી જેમ અલ્પજ્ઞ જ બની જશે. સિદ્ધ (મુક્તજીવ) પણ પોતાને લાગેલા કર્મપરમાણુઓથી છૂટીને સિદ્ધ થયા છે તેથી તેઓ સ્વસંયોગી કર્મપરમાણુઓના ક્ષયની અપેક્ષાએ સિદ્ધ છે અને નહિ કે અન્ય આત્માઓ સાથે સંયુક્ત કર્મપરમાણુઓની અપેક્ષાએ. જો તેઓને અન્ય આત્માઓ સાથે સંયુક્ત કર્મપરમાણુઓની અપેક્ષાએ પણ સિદ્ધ માનવામાં આવે તો એનો અર્થ એ થાય કે 'અન્ય આત્માઓના ધર્મ પણ સિદ્ધજીવના સ્વપર્યાય બની જાય, તેથી તો તે અન્ય આત્માઓ સાથે સંયુક્ત કર્મપરમાણુઓની અપેક્ષાએ પણ સિદ્ધ મનાય', આ રીતે અન્ય સંસારી આત્માઓ તથા સિદ્ધ આત્માઓમાં સીધો સ્વપર્યાયનો સંબંધ હોવાથી અભેદરૂપતા થઈ જાય અને પરિણામે કાં તો સમસ્ત સંસારી જીવો સિદ્ધ બની જાય કાં તો બધા સિદ્ધો સંસારી બની જાય. અભેદપક્ષમાં એકરૂપતા જ હોઈ શકે, કાં તો સર્વ જીવો સંસારી બન્યા રહે કાં તો

સર્વ જીવો મુક્ત બની જાય. આ રીતે અનેકાન્તવાદમાં 'કહેલું વચન પણ ન કહેલું હોવું જોઈએ, કરેલું કાર્ય પણ ન કરેલું હોવું જોઈએ, ખાધેલું ભોજન પણ ન ખાધેલું હોવું જોઈએ' ઈત્યાદિ દૂષણ જે પરવાદીઓ એ આપ્યું છે તેનો પણ ઉપરના વિવેચનથી નિરાસ થઈ જાય છે, [કિમ કે એક જ વસ્તુમાં ભિન્ન અપેક્ષાઓથી વિરોધી ધર્મો માનવા પ્રમાણસિદ્ધ છે. જે કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે તેની જ અપેક્ષાએ 'કૃત', જે વાત કહેવામાં આવી છે તેની જ અપેક્ષાએ 'ઉક્ત' તથા જે ભોજન ખાઈ લીધું છે તેની જ અપેક્ષાએ 'ભુક્ત' વ્યવહાર થઈ શકે છે અને નહિ કે અન્ય કાર્ય, વાત કે ભોજનની અપેક્ષાએ, તેથી અન્યની અપેક્ષાએ 'અકૃત, અનુક્ત યા અભુક્ત' વ્યવહાર થવામાં કોઈ જ બાધા નથી.]

400. નનુ સિદ્ધાનાં કર્મક્ષયઃ કિમેકાન્તેન કથંચિદ્વા, આદ્યેકાન્ત-
હાનિઃ । દ્વિતીયે સિદ્ધાનામપિ સર્વથા કર્મક્ષયાભાવાદસિદ્ધત્વપ્રસન્નઃ,
સંસારિજીવવદિતિ, અત્રોચ્યતે—સિદ્ધૈરપિ સ્વકર્મણાં ક્ષયઃ સ્થિત્યનુભાગ-
પ્રકૃતિરૂપાપેક્ષયા ચક્રે, ન પરમાણવપેક્ષયા । ન હ્યણૂનાં ક્ષયઃ કેનાપિ કર્તુ
પાર્યતે, અન્યથા મુદ્ગરાદિભિર્ઘંટાદીનાં પરમાણુશો વિનાશો કિચતા કાલેન
સર્વવસ્ત્વભાવપ્રસન્નઃ સ્યાત્ । તતસ્તત્રાપ્યનેકાન્ત એવેતિ સિદ્ધં દૃષ્ટેટાવિરુદ્ધ-
મનેકાન્તશાસનમ્ ।

400. શંકા— આપ જૈનોના સિદ્ધોએ અર્થાત્ મુક્ત જીવોએ કર્મોનો એકાન્ત અર્થાત્ સર્વથા ક્ષય કર્યો છે કે કથંચિત્ ? જો સર્વથા ક્ષય કર્યો છે એ પક્ષ સ્વીકારશો તો અનેકાન્તવાદની હાનિ થશે, અનેકાન્તવાદ રહેશે જ નહિ. જ્યાં કોઈ પણ વાત સર્વથા — 'આમ યા આવું જ છે'— માનવામાં આવે ત્યાં એકાન્તવાદની આપત્તિ આવે જ. જો સિદ્ધોએ કર્મોનો ક્ષય કથંચિત્ કર્યો છે એ પક્ષ સ્વીકારશો તો એનો અર્થ એ થયો કે આપ જૈનોના સિદ્ધો સર્વથા કર્મરહિત નથી, તેમનામાં પણ કથંચિત્ કર્મોનો સદ્ભાવ છે, જેમ સંસારી જીવોમાં છે તેમ. આ રીતે અનેકાન્તવાદ મોટી અવ્યવસ્થા પેદા કરી દે છે.

જૈન ઉત્તર— સિદ્ધ જીવોએ પણ કર્મપરમાણુઓની સ્થિતિનો (આત્મા સાથે ચોટી રહેવાના સમયગાળાનો), કર્મપરમાણુઓના અનુભાગનો (તીવ્ર યા મન્દ ફળ દેવાની શક્તિનો), આત્મા પ્રતિ તે તે કર્મપ્રકારરૂપે કર્મપરમાણુઓના પરિણમવાનો (પ્રકૃતિનો) નાશ કર્યો છે પણ પરમાણુરૂપે નાશ કર્યો નથી. અર્થાત્ તેમણે પરમાણુઓમાં જે કર્મપરિણમન થયું હતું તેનો નાશ કર્યો છે, પરમાણુઓના પરમાણુપણાનો નાશ નથી કર્યો. સિદ્ધોએ પરમાણુઓનો પોતાના આત્મા સાથે જે કર્મરૂપથી સંબંધ હતો તેનો નાશ કરી નાખ્યો છે. પરમાણુરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યનો તેમણે

નાશ કર્યો નથી અને કોઈ પણ કરી શકે જ નહિ. કોઈપણ અનન્તશક્તિશાળી પણ મૂળ દ્રવ્યનો નાશ કરી શકતો નથી. જો પરમાણુઓનો પણ નાશ થવા લાગે તો મુદ્ગર વડે ઘડાનો જ નહિ પણ ઘડાના મૂળ કારણભૂત પરમાણુઓનો પણ વિનાશ થઈ જાય અને પરિણામે એક દિવસ એવો આવે જ્યારે પરમાણુઓનું જગતમાં નામનિશાન જ ન રહે, પુદ્ગલદ્રવ્યનો સાવ લોપ જ થઈ જાય, પરમાણુઓનો આ રીતે સર્વાપહારી લોપ થવાથી તો જગત સર્વપદાર્થશૂન્ય બની જાય. તેથી, જેમ મુદ્ગરનો ફટકો ઘટપર્યાયનો જ નાશ કરે છે, મૂળ પરમાણુઓને તો પડ્યા રહેવા દે છે, તેમનો નાશ કરતો નથી, કરી શકતો નથી તેમ સિદ્ધ પણ કર્મપરમાણુઓના કર્મત્વપર્યાયનો જ નાશ કરે છે મૂળ પરમાણુઓનો નાશ કરતા નથી. આમ સિદ્ધોના કર્મકાયમાં પણ અનેકાન્ત છે જ. આ રીતે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન આદિ પ્રમાણો વડે અભાષિત અનેકાન્તનું સર્વત્ર શાસન છે એ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે.

401. एते हि बौद्धादयः स्वयं स्याद्वादवादं युक्त्याभ्युपगच्छन्तोऽपि तं वचनैरेव निराकुर्वन्तो नूनं कुलीनताभिमानिनो मानवस्य स्वजननीमाज-
न्मतोऽप्यसतीमात्रक्षणस्य वृत्तमनुकुर्वन्ति । तथाहि-प्रथमतः सौगताभ्यु-
पगतोऽनेकान्तः प्रकाश्यते । दर्शनेन क्षणिकाक्षणिकत्वसाधारणस्यार्थस्य
विषयीकरणात् कुतश्चिद् भ्रमनिमित्तादक्षणिकत्वरोपेऽपि न दर्शनमक्षणि-
कत्वे प्रमाणं, किं तु प्रत्युताप्रमाणं, विपरीताध्यवसायाक्रान्तत्वात् ।
क्षणिकत्वेऽपि न तत्प्रमाणं अनुरूपाध्यवसायाजननात् नीलरूपे तु तथा-
विधनिश्चयकरणात्प्रमाणमित्येवं वादिनां बौद्धानामेकस्यैव दर्शनस्य क्षणि-
कत्वाक्षणिकत्वयोरप्रामाण्यं, नीलादौ तु प्रामाण्यं प्रसक्तमित्यनेकान्तवादा-
भ्युपगमो बलादापतति । तथा दर्शनोत्तरकालभाविनः स्वाकाराध्यवसायिन
एकस्यैव विकल्पस्य बाह्यार्थे सविकल्पकत्वमात्मस्वरूपे तु सर्वचित्तचै-
तानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमिति वचनान्निर्विकल्पकत्वं च रूपद्वयमभ्युपग-
तवतां तेषां कथं नानेकान्तवादापत्तिः । तथा हिंसाविरतिदानादिचित्तं यदेव
स्वसंवेदनगतेषु सत्त्वबोधरूपत्वसुखादिषु प्रमाणं, तदेव क्षणक्षयित्व-
स्वर्गप्रापणशक्तियुक्तत्वादिष्वप्रमाणमित्यनेकान्त एव । तथा यद्वस्तु नील-
चतुरस्रोर्ध्वतादिरूपतथा प्रमेयं तदेव मध्यभागक्षणविवर्त्तादिनाप्रमेयमिति
कथं नानेकान्तः । तथा सविकल्पकं स्वप्नादिदर्शनं वा यद्बहिरर्थापेक्षया
भ्रान्तं ज्ञानं, तदेव स्वस्वरूपापेक्षयाभ्रान्तमिति बौद्धाः प्रतिपन्नाः । तथा

યત્રિશીથિનીનાથદ્વયાદિકં દ્વિત્વેઽલીકં, તદપિ ધ્વલતાનિયતદેશચારિતાદૌ તેઽનલીકં પ્રતિપદ્યન્તે । કથં ચ भ्रान्तज्ञानं भ्रान्तिरूपतयात्मानमસંવિદત્ જ્ઞાનરૂપતયા ચાવગચ્છત્ સ્વાત્મનિ સ્વભાવદ્વયં વિરુદ્ધં ન સાધયેત્ । તથા પૂર્વોત્તરક્ષણાપેક્ષયૈકસ્યૈવ ક્ષણસ્ય જન્યત્વં જનકત્વં ચાભ્યુપાગમન્ । તથાર્થાકારમેવ જ્ઞાનમર્થસ્ય ગ્રાહકં નાન્યથેતિ મન્યમાનાશ્ચિત્રપટગ્રાહકં જ્ઞાનમેકમપ્યનેકાકારં સંપ્રતિપન્નાઃ । તથા સુગતજ્ઞાનં સર્વાર્થવિષયં સર્વાર્થાકારં ચિત્રં કથં ન ભવેત્ । તથૈકસ્યૈવ હેતોઃ પક્ષધર્મસપક્ષસત્ત્વાભ્યામન્વયં વિપક્ષેઽવિદ્યમાનત્વાદ વ્યતિરેકં ચાન્વયવિરુદ્ધં તે તાત્ત્વિકમૂરીચક્રિરે । एवं वैभाषिकादिसौगताः स्वयं स्याद्वादं स्वीकृत्यापि तत्र विरोधमुद्भावायन्तः स्वशासनानुरागान्धकारसंभारविलुप्तविवेकदृशो विवेकिनामपकर्णनीया एव भवन्ति ।

401. આ અકાટ્ય તર્કોથી બૌદ્ધ આદિ વાદીઓ પોતે જ સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર કરે છે, તેને માન્યા વિના તેમનો શાસ્ત્રવ્યવહાર અને લોકવ્યવહાર પણ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જ જાય છે. આ રીતે પોતાના કાર્ય તથા વ્યવહારમાં તેઓ સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર કરીને પણ તેનો મુખથી એકરાર કરવા ઈચ્છતા નથી પણ ઊલટું તેમના વ્યવહારનિર્વાહક સ્યાદ્વાદનું અગડબગડ વચનોથી ખંડન કરે છે. તે વખતે તેમની દશા પેલા મૂર્ખ કુલીન જેવી દયાજનક બની જાય છે જે પોતાના કુલની પવિત્રતાનું અભિમાન ધરાવતો હોવા છતાં પણ મૂર્ખતાવશ પોતાનાં જ વચનોથી પોતાની માતાને અસતી વ્યભિચારિણી કહેતો ફરે છે. સૌપ્રથમ બૌદ્ધોએ જ્યાં જ્યાં જે જે રીતે અનેકાન્તવાદ સ્વીકાર્યો છે એને દર્શાવીએ છીએ. બૌદ્ધો નિર્વિકલ્પકદર્શનને પ્રમાણરૂપ પણ માને છે તથા અપ્રમાણરૂપ પણ માને છે. તેમનો મત છે કે નિર્વિકલ્પક દર્શન, જે તેમના મતે પ્રત્યક્ષ છે તે, એવા સાધારણ પદાર્થને વિષય કરે છે જે ક્ષણિક પણ હોઈ શકે છે કે અક્ષણિક (નિત્ય) પણ હોઈ શકે છે. અનાદિકાલીન અવિદ્યાના કારણે અને પદાર્થોની પ્રતિક્ષણ સદ્દશરૂપે ઉત્પત્તિ થતી રહેતી હોવાના કારણે વસ્તુમાં ‘આ તે જ વસ્તુ છે’ એ જાતનો નિત્યત્વનો આરોપ થઈ જાય છે. આ મિથ્યા આરોપના કારણે વસ્તુ નિત્યરૂપે ભ્રાસિત થાય છે. નિર્વિકલ્પક દર્શન આ આરોપિત નિત્યત્વમાં પ્રમાણ નથી, તે તો ઊલટું નિત્યત્વારોપમાં અપ્રમાણ જ છે. ક્ષણિક વસ્તુમાં નિત્યત્વરૂપ વિપરીત આરોપ હોવાના કારણે દર્શન તેમાં પ્રમાણ હોઈ શકે જ નહિ કેમ કે દર્શન તો વસ્તુ અનુસાર જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે નિર્વિકલ્પક દર્શન નિત્યત્વના આરોપમાં પ્રમાણ તો છે જ નહિ, ઊલટું અપ્રમાણ જ છે. જો કે નિર્વિકલ્પક દર્શન ક્ષણિક અંશનો અનુભવ તો કરી

લે છે પરંતુ ‘આ ક્ષણિક છે’ એવા અનુકૂલ વિકલ્પને ઉત્પન્ન ન કરવાના કારણે તે ક્ષણિકાંશમાં પણ પ્રમાણ નથી. જો નિર્વિકલ્પક દર્શન પોતે જ ક્ષણિકાંશમાં પ્રમાણ બનતું હોત તો અનુમાનથી ક્ષણિકત્વને સિદ્ધ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા જ ન રહેત, અને પરિણામે ‘સર્વક્ષણિક છે કારણ કે સર્વ સત્ છે’ આ અનુમાન નિરર્થક જ થઈ જાત. આ રીતે નિર્વિકલ્પક દર્શન ક્ષણિક અંશમાં પણ પ્રમાણ નથી. નીલ આદિ અંશોમાં તો ‘આ નીલ છે’ આ જાતના અનુકૂલ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી તે પ્રમાણ મનાય છે. તાત્પર્ય એ કે એક જ નિર્વિકલ્પક દર્શનને નીલાદિ અંશોમાં અનુકૂલ વિકલ્પ કરતું હોવાથી પ્રમાણરૂપ તથા ક્ષણિક અને અક્ષણિક અંશોમાં અપ્રમાણરૂપ માનનારા બૌદ્ધોને માથે અનેકાન્તવાદને પરાણે સ્વીકારવાનું આવી પડ્યું. તેમણે એક જ નિર્વિકલ્પક દર્શનને પ્રમાણ અને અપ્રમાણ બન્ને રૂપોવાળું માનવું એ અનેકાન્તવાદનું સમર્થન કરવું જ છે. વળી, આ જ રીતે બૌદ્ધો નિર્વિકલ્પક દર્શન પછી ઉત્પન્ન થનારા વિકલ્પજ્ઞાનને બાહ્યાર્થમાં સવિકલ્પક અને સ્વરૂપમાં નિર્વિકલ્પક માને છે. નિર્વિકલ્પક દર્શન પછી ‘આ નીલ છે’, ‘આ પીત છે’ ઇત્યાદિ વિકલ્પજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિકલ્પજ્ઞાનો પોતાના આકારમાત્રનો જ નિશ્ચય કરનારાં હોય છે. આ વિકલ્પજ્ઞાનો બાહ્ય નીલાદિ અંશોમાં શબ્દયોજના થવાથી સવિકલ્પક જ્ઞાનો છે. સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તે બધાં જ જ્ઞાનો નિર્વિકલ્પક જ હોય છે. જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક હોય કે સવિકલ્પક, બન્નેનું સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ તો નિર્વિકલ્પકરૂપ જ હોય છે. ધર્મકીર્તિ નામના બૌદ્ધ આચાર્યે પોતે જ પોતાની ન્યાયબિન્દુ (૧.૧૦) નામની કૃતિમાં કહ્યું છે કે— ‘સમસ્ત ચિત્ત (અર્થાત્ વસ્તુને ગ્રહણ કરનારાં જ્ઞાનો) તથા ચૈત્ત (અર્થાત્ સુખાદિ વિશેષ અવસ્થાઓના ગ્રાહક જ્ઞાનો) — આ બન્નેનું સ્વરૂપસંવેદન પ્રત્યક્ષ નિર્વિકલ્પક જ હોય છે.’ તેથી એક જ વિકલ્પજ્ઞાનને બાહ્ય નીલાદિની અપેક્ષાએ સવિકલ્પક તથા સ્વરૂપની અપેક્ષાએ નિર્વિકલ્પક આ રીતે સવિકલ્પક અને નિર્વિકલ્પક બન્ને રૂપ માનનારા બૌદ્ધએ અનેકાન્તવાદનો સ્વીકાર કરી જ લીધો છે. તેમણે એક જ વિકલ્પને નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક બન્ને રૂપો ધરાવતો માનવો એ અનેકાન્તવાદના સ્વીકાર વિના કેવી રીતે બની શકે ? વળી, અહિંસારૂપ ચિત્ત સ્વયં નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનરૂપ છે. તે સત્ છે, જ્ઞાનાત્મક છે, સુખાત્મક છે, સ્વર્ગપ્રાપકશક્તિવાળું છે અને ક્ષણિક છે. પ્રસ્તુત નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનનું સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ સત્ત્વ, બોધરૂપતા, સુખરૂપતા, ક્ષણિકતા અને સ્વર્ગપ્રાપકશક્તિયુક્તત્વનું ગ્રહણ કરે છે જ પરંતુ અનુકૂળ વિકલ્પજ્ઞાન તો સત્ત્વ, બોધરૂપતા અને સુખરૂપતાનું ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે ક્ષણિકતા અને સ્વર્ગપ્રાપકશક્તિયુક્તત્વનું અનુકૂળ વિકલ્પજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતું નથી. તેથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ (યા જેનું આ સ્વસંવેદન છે તે નિર્વિકલ્પક અહિંસારૂપ ચિત્ત અર્થાત્ જ્ઞાન)

સત્ત્વ, બોધરૂપતા અને સુખરૂપતામાં પ્રમાણ છે જ્યારે ક્ષણિકતા અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિયુક્તત્વમાં અપ્રમાણ છે. આમ બૌદ્ધો એક જ પ્રત્યક્ષને પ્રમાણાત્મક અને અપ્રમાણાત્મક માનનારા હોઈ તેમણે અનેકાન્તવાદનો સ્વીકાર કરી જ લીધો છે. [આ જ વસ્તુને જરા બીજા શબ્દોમાં રજૂ કરીએ. બૌદ્ધો અહિંસારૂપ ધર્મક્ષણપ્રત્યક્ષને પોતાની સત્તામાં પ્રમાણરૂપ તથા સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવી આપવાની શક્તિમાં અપ્રમાણરૂપ માને છે. હિંસાથી વિરક્ત થઈને અહિંસક બનવું તથા દાન દેવું આદિ શુભ ક્રિયાઓમાં સ્વર્ગે પહોંચાડવાની શક્તિ આગમથી પ્રસિદ્ધ છે, તે બધી ક્રિયાઓ ક્ષણિક છે. જે વખતે કોઈ વ્યક્તિ કોઈના ઉપર અહિંસા યા દયા કરીને તેને દાન આપે છે તે સમયે અહિંસા-દાન કરનારને અહિંસા-દાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, આ પ્રત્યક્ષ અહિંસા-દાનની સત્તા, તેમની જ્ઞાનરૂપતા તથા તેમની સુખરૂપતાનો પ્રત્યક્ષ જ અનુભવ કરે છે તથા આગળ ઉપર 'મેં દયા કરી તેનાથી મને સન્તોષ યા સુખ થયું' એવો અનુકૂળ વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરવાના કારણે અહિંસા આદિની સત્તામાં અને સુખરૂપતામાં પ્રમાણ મનાય છે. અથવા અહિંસા અને દાનાદિ સ્વયં જ્ઞાનક્ષણરૂપ છે, તેથી તેઓ પોતાની સત્તા, જ્ઞાનરૂપતા તથા સુખરૂપતાનો સ્વયં જ અનુભવ કરવાના કારણે અને તેમનો અનુકૂળ વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરવાના કારણે ઉક્ત અંશોમાં પ્રમાણ છે. પરંતુ અહિંસા આદિ જ્ઞાનક્ષણોમાં રહેનારી સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિમાં તથા તેમની ક્ષણિકતામાં તે અહિંસારૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રમાણ નથી. જો કે અહિંસારૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી તેની ક્ષણિકતા તથા સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનો અનુભવ થઈ જ જાય છે તેમ છતાં તેમના અનુકૂળ 'આ ક્ષણિક છે', 'આ સ્વર્ગપ્રાપક છે' વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ થતી ન હોવાના કારણે પ્રસ્તુત પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રમાણ મનાતું નથી. આવી રીતે એક અહિંસારૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનક્ષણને પોતાની સત્તા આદિમાં પ્રમાણાત્મક તથા પોતાની સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિ અને ક્ષણિકતામાં અપ્રમાણાત્મક માનનારા બૌદ્ધોએ અનેકાન્તનો સ્વીકાર કર્યો જ છે.] તેવી જ રીતે બૌદ્ધો નીલાદિ વસ્તુઓને નીલાદિની અપેક્ષાએ પ્રમેય તથા ક્ષણિકત્વ આદિની અપેક્ષાએ અપ્રમેય કહે છે. જે નીલવસ્તુ પોતાનું નીલપણું, પોતાનો ચોરસ આકાર, ઊર્ધ્વાકાર આદિની દૃષ્ટિએ પ્રમેય છે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે તે જ પોતાના અંદરના ભાગની દૃષ્ટિએ તથા ક્ષણિકત્વની દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય ન હોવાથી અપ્રમેય પણ છે. આમ એક જ નીલાદિ વસ્તુને પ્રમેય અને અપ્રમેય બન્નેરૂપ માનવી એ શું અનેકાન્ત નથી? તેવી જ રીતે બૌદ્ધો સ્વપ્નાદિ બ્રાન્ત જ્ઞાનને બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએ બ્રાન્ત તથા જ્ઞાનત્વ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અબ્રાન્ત માને છે. સ્વપ્નમાં 'હું ધનવાન છું, હું રાજા છું' ઈત્યાદિ વિકલ્પજ્ઞાનો થાય છે. આ વિકલ્પજ્ઞાનો વાસ્તવમાં બહાર ધનવાનપણાનો યા રાજાપણાનો અભાવ હોવાથી જાગતાં જ દારિદ્ર્યનો અનુભવ

થવાના કારણે બ્રાન્ત છે, પરંતુ તે વિકલ્પજ્ઞાનો પોતાના સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ અબ્રાન્ત છે અર્થાત્ આવાં વિકલ્પજ્ઞાનો પોતાના જ્ઞાનત્વ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તો અબ્રાન્ત જ છે. તેવી જ રીતે બૌદ્ધો માને છે કે કહેવાતું મિથ્યા દ્વિચન્દ્રજ્ઞાન પણ દ્વિત્વ અંશમાં વિસંવાદી હોવાથી અપ્રમાણ છે પરંતુ ધવલતા, નિયતદેશગમન આદિ ચન્દ્રગત ધર્મોમાં તો તે પ્રમાણ છે જ. તેથી એક જ દ્વિચન્દ્રજ્ઞાનને અંશતઃ પ્રમાણ અને અંશતઃ અપ્રમાણ ગણવું એ અનેકાન્ત જ છે. જે વ્યક્તિને બ્રાન્ત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે તે બ્રાન્ત જ્ઞાનને જ્ઞાનરૂપે તો અનુભવે છે પરંતુ બ્રાન્તિરૂપે અનુભવતી નથી. અથવા બ્રાન્ત જ્ઞાન પોતે પોતાની જ્ઞાનરૂપતાનો તો સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી સાક્ષાત્કાર કરે છે પણ પોતાની બ્રાન્તતાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતું નથી. આમ એક જ બ્રાન્ત જ્ઞાનનો અંશતઃ જ્ઞાનરૂપે સાક્ષાત્કાર અને અંશતઃ બ્રાન્તિરૂપે અસાક્ષાત્કાર એ તો સ્પષ્ટપણે જ બે વિરોધી ભાવોને એક જ વસ્તુમાં દર્શાવતા અનેકાન્તને જ સિદ્ધ કરે છે. વળી, તેવી જ રીતે બૌદ્ધો કોઈ પણ ક્ષણને પૂર્વ ક્ષણનું કાર્ય તથા ઉત્તર ક્ષણનું કારણ માને જ છે. [જો તે ક્ષણ પૂર્વ ક્ષણનું કાર્ય ન હોય તો સત્ હોઈને પણ કોઈનાથી તે ઉત્પન્ન ન થઈ હોવાના કારણે નિત્ય જ બની જાય અને જો તે ક્ષણ ઉત્તર ક્ષણને ઉત્પન્ન ન કરે તો અર્થક્રિયાકારી ન હોવાથી અસત્ બની જાય.] તાત્પર્ય એ કે મધ્ય ક્ષણમાં પૂર્વ ક્ષણની અપેક્ષાએ કાર્યતા અને ઉત્તર ક્ષણની અપેક્ષાએ કારણતારૂપ બે વિરુદ્ધ ધર્મો માનવા એ તો ખુલ્લુંખુલ્લા અનેકાન્તનો સ્વીકાર જ છે. ‘જે જ્ઞાન જે અર્થનો આકાર ધારણ કરે છે તે જ્ઞાન તે જ અર્થને જાણે છે, નિરાકાર જ્ઞાન અર્થને જાણતું નથી’ આ તદાકારતાના નિયમને બૌદ્ધોએ પ્રમાણતાનો નિયામક માન્યો છે. આ નિયમ અનુસાર અનેક રંગોવાળા ચિત્રપટને જાણનારું જ્ઞાન પણ ચિત્રાકાર જ હોય. તેથી એક જ ચિત્રપટજ્ઞાનને અનેક આકારોવાળું માનવું એ તો એકને ચિત્ર-વિચિત્ર અનેક રૂપો ધરાવતું માનવું છે, અને એ અનેકાન્ત નથી તો શું છે? વળી, આ નિયમ અનુસાર જગતના સમસ્ત પદાર્થોને જાણનારા સર્વજ્ઞ સુગતનું જ્ઞાન સર્વાકાર અર્થાત્ ચિત્ર-વિચિત્ર અનેક આકારોવાળું હોવું જ જોઈએ. આ રીતે સુગતના એક જ જ્ઞાનને સર્વાકારવાળું માનવું એ પણ અનેકાન્તનું સમર્થન જ છે. બૌદ્ધો હેતુનાં ત્રણ રૂપો માને છે — પક્ષસત્ત્વ, સપક્ષસત્ત્વ અને વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ. તેઓ હેતુને પક્ષમાં રહેવાના કારણે તથા સપક્ષમાં અર્થાત્ દૃષ્ટાન્તમાં તેની સત્તા હોવાના કારણે અન્વયાત્મક અને વિપક્ષમાં તેની સત્તા ન હોવાના કારણે વ્યતિરેકાત્મક માને છે. અન્વય અને વ્યતિરેક સ્પષ્ટપણે એકબીજાના વિરોધી છે. આ રીતે એક તરફ તો એક જ હેતુમાં વસ્તુતઃ અન્વય રૂપ અને વ્યતિરેક રૂપ બે વિરોધી રૂપો માનવા અને બીજી બાજુ અનેકાન્તનો પ્રતિષેધ કરવો એ તે કેવી અક્કલમંદી? આ રીતે વૈભાષિક આદિ બૌદ્ધ ઉક્ત પ્રકારે સ્યાદાદને સ્વયં સ્વીકારીને

પણ પોતાના મતના દુરાગ્રહથી વિવેકશૂન્ય બનીને અનેકાન્તમાં વિરોધ આદિ દોષો દર્શાવે છે. પરેખર તેમની દારૂડિયાઓ જેવી ઉન્મત્તદશા પર વિવેકીઓએ દયા કરવી જોઈએ. તેમની સ્વવચનવિરોધી વાતો ઉપેક્ષાયોગ્ય છે.

402. કિંચ, સૌત્રાન્તિકમત એકમેવ કારણમપરાપરસામગ્ર્યન્ત:-
પાતિતયાનેકકાર્યકાર્યાવિદ્યતે, યથા રૂપરસગન્ધાદિસામગ્રીગતં રૂપમુ-
પાદાનભાવેન સ્વોત્તરં રૂપક્ષણં જનયતિ, રસાદિક્ષણાંશ્ચ સહકારિતયા, તદેવ
ચ રૂપં રૂપાલોકમનસ્કારચક્ષુરાદિસામગ્ર્યન્તરગતં સત્પુરુષસ્ય જ્ઞાનમાલ-
મ્બનપ્રત્યયભાવેન જનયતિ, સહકારિતયા જનયતિ આલોકાદ્યુત્તરક્ષણાંશ્ચ ।
તદેવમેકં કારણમનેકાનિ કાર્યાણિ યુગપત્કુર્વાણં કિમેકેન સ્વભાવેન
કુર્યાત્, નાનાસ્વભાવૈર્વા । યદ્યેકેન સ્વભાવેન; તર્હ્યેકસ્વભાવેન કૃતત્વા-
ત્કાર્યાણાં ભેદો ન સ્યાત્ । અથવા નિત્યોઽપિ પદાર્થ એકેન સ્વભાવેન
નાનાકાર્યાણિ કુર્વાણઃ કસ્માન્નિષિદ્યતે । અથ નિત્યસ્યૈકસ્વભાવત્વેન
નાનાકાર્યકરણં ન ઘટતે, તર્હ્યનિત્યસ્યાપિ તેષાં કરણં કથમસ્તુ નિરંશૈ-
કસ્વભાવત્વાત્ । સહકારિભેદાચ્ચેત્કુરુતે । તર્હિ નિત્યસ્યાપિ સહકારિભેદા-
ત્તદસ્તુ । અથ નાનાસ્વભાવૈરનિત્યઃ કુર્યાદિતિ ચેત્, નિત્યસ્યાપિ તથા
તત્કરણમસ્તુ । અથ નિત્યસ્ય નાનાસ્વભાવા ન સંભવન્તિ, કૂટસ્થનિત્ય-
સ્યૈકસ્વભાવત્વાત્, તર્હ્યનિત્યસ્યાપિ નાનાસ્વભાવા ન સન્તિ, નિરંશૈકસ્વ-
ભાવત્વાત્ । તદેવં નિત્યસ્યાનિત્યસ્ય ચ સમાનદોષત્વાન્નિત્યાનિત્યોભયાત્મક-
મેવ વસ્તુ માનિતં વસ્મ્ । તથા ચૈકાન્તનિત્યાનિત્યપક્ષસંભવં દોષજાલં સર્વં
પરિહૃતં ભવતીતિ ।

402. સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધો એક જ કારણને ભિન્ન ભિન્ન સામગ્રીનું ઘટક બનીને અનેક કાર્યોનું ઉત્પાદક બને છે એમ માને છે. ઉદાહરણાર્થ, તેમના મતે રૂપ, રસ, ગન્ધ આદિ સામગ્રીનો એક જ રૂપક્ષણ પોતાના ઉત્તર રૂપક્ષણને ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપાદાનકારણ તરીકે કાર્ય કરે છે જ્યારે તે જ રૂપક્ષણ ઉત્તર રસક્ષણ આદિને ઉત્પન્ન કરવામાં સહકારીકારણ તરીકે કામ કરે છે. વળી, રૂપ, આલોક, મનસ્કાર, ચક્ષુ આદિ સામગ્રીમાં રહેલો તે જ રૂપક્ષણ રૂપજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં આલમ્બનકારણ તરીકે કાર્ય કરે છે તથા ઉત્તર ક્ષણના આલોક આદિની ઉત્પત્તિમાં સહકારી કારણ તરીકે કાર્ય કરે છે. [રૂપજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં મનસ્કાર અર્થાત્ પૂર્વજ્ઞાન તો સમનન્તરપ્રત્યય છે અર્થાત્ ઉપાદાનકારણ છે, રૂપક્ષણ આલમ્બનપ્રત્યય છે અર્થાત્ વિષયરૂપ કારણ છે. આલોક

સહકારીકારણ છે તથા ચક્ષુરાદિ ઈન્દ્રિયો અધિપતિપ્રત્યય છે. ચક્ષુરાદિ ઈન્દ્રિયો જ્ઞાનની સ્વામી બનીને કારણ બને છે. જે ઈન્દ્રિયથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ઈન્દ્રિયના નામથી તે જ્ઞાન ચાક્ષુષ, રાસન આદિ રૂપે ઓળખાય છે, તેથી ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયો અધિપતિપ્રત્યય છે.] આ રીતે એક જ રૂપક્ષણ અનેક કાર્યોને એક સાથે ઉત્પન્ન કરે છે. આ બાબતે અમે સૌત્રાન્તિકોને પૂછીએ છીએ કે — તે રૂપક્ષણ યુગપત્ અનેક કાર્યોને એક સ્વભાવથી ઉત્પન્ન કરે છે કે અનેક સ્વભાવોથી ? જો એક જ સ્વભાવથી અનેક કાર્યો ઉત્પન્ન કરે છે એ પક્ષ સ્વીકારશો તો તે કાર્યોમાં સ્વભાવભેદ નહિ ઘટે, તે બધાં એક જ સ્વભાવવાળા બની જશે. વળી, આ રીતે નિત્ય પણ જો એક સ્વભાવથી અનેક કાર્યો કરે છે તો તેનાં કાર્યોમાં અભિન્નસ્વભાવતાની આપત્તિ આપીને તેનો પ્રતિષેધ તમે સૌત્રાન્તિકો શા માટે કરો છો ? જો એક સ્વભાવવાળું હોવાથી નિત્ય કારણ અનેક કાર્યોને કરી શકતું ન હોય તો એક સ્વભાવવાળું ક્ષણિક કારણ પણ અનેક કાર્યોને કેવી રીતે કરી શકે ? નિત્યની જેમ ક્ષણિકને પણ તમે સૌત્રાન્તિકો નિરંશ અને એકસ્વભાવવાળું જ માનો છો. જો તમે સૌત્રાન્તિકો કહો કે વિભિન્ન સહકારીઓની મદદથી નિરંશ અને એકસ્વભાવવાળું હોવા છતાં ક્ષણિક કારણ અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે, તો તેવી જ રીતે વિભિન્ન સહકારીઓની મદદથી નિરંશ અને એકસ્વભાવવાળું નિત્ય કારણ પણ અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે એ તમારે સ્વીકારી લેવું જોઈએ. જો ક્ષણિક કારણ (રૂપક્ષણ) અનેક સ્વભાવોથી અનેક કાર્યો ઉત્પન્ન કરે છે એ પક્ષ તમે સૌત્રાન્તિકો સ્વીકારશો તો તમારે નિત્ય કારણને પણ અનેક સ્વભાવોથી અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરતું સ્વીકારવું જોઈએ. જો કહો કે એક સ્વભાવવાળું હોવાના કારણે કૂટસ્થનિત્ય સદાસ્થાયી કારણમાં અનેક સ્વભાવોની સંભાવના નથી, તો અમે કહીશું કે નિરંશ તથા એકસ્વભાવવાળા ક્ષણિક કારણમાં પણ અનેક સ્વભાવોની સંભાવના નથી. આ રીતે સર્વથા નિત્ય તથા સર્વથા ક્ષણિક વસ્તુમાં બરાબર સમાન દોષો આવે છે. તેથી નિત્યાનિત્યાત્મક વસ્તુને જ કાર્યકારી માનવી યોગ્ય છે. વસ્તુને નિત્યાનિત્યાત્મક માનવાથી સર્વથા નિત્ય અને સર્વથા અનિત્ય પક્ષમાં આવતા બધા દોષોનો પરિહાર થઈ જાય છે. [આમ સૌત્રાન્તિકો એક ક્ષણને યુગપત્ અનેક કાર્યકારી માનીને પણ પોતાના સર્વથા ક્ષણિકત્વના સિદ્ધાન્તને સિદ્ધ કરી શકતા નથી, પરંતુ તેમ છતાં તેઓ સર્વથા ક્ષણિકત્વના આગ્રહને છોડી અનેકાન્તનો (નિત્યાનિત્યત્વનો) સ્વીકાર કરતા નથી.]

403. જ્ઞાનવાદિનોઽપિ તાથાગતાઃ સ્વાર્થાકારયોરભિન્નમેકં સંવેદનં સંવેદનાચ્ચ ભિન્નૌ ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારૌ સ્વયમનુભવન્તઃ કથં સ્યાદ્વાદં નિર- સ્યેયુઃ । તથા સંવેદનસ્ય ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારવિકલતા સ્વપ્નેઽપિ ભવદ્ધિર્નાનુ-

ભૂયતે, તસ્યા અનુભવે વા સકલાસુમતામધુનૈવ મુક્તાપત્તેઃ, તત્ત્વજ્ઞાનો-
ત્પત્તિર્મુક્તિરિતિ વચનાત્ । અનુભૂયતે ચ સંવેદનં સંવેદનરૂપતયા કથંચિત્ ।
તત્ એકસ્યાપિ સંવેદનસ્યાનુભૂતાનનુભૂતતયાનેકાન્તપ્રતિભાસો દુઃશકોઽપ-
હ્નેતુમિતિ । તથા સર્વસ્ય જ્ઞાનં સ્વસંવેદનેન ગ્રાહ્યાગ્રાહકાકારશૂન્યતયાત્માન-
મસંવિદત્, સંવિદૂપતાં ચાનુભવદ્વિકલ્પેતરાત્મકં સદેકાન્તવાદસ્ય પ્રતિ-
ક્ષેપકમેવ ભવેત્ । તથા ગ્રાહ્યાકારસ્યાપિ યુગપદનેકાર્થાવભાસિનશ્ચિત્રૈક-
રૂપતા પ્રતિક્ષિપત્યેવૈકાન્તવાદમિતિ ।

403. વિજ્ઞાનાદૈતવાદી યોગાચાર બૌદ્ધો જ્ઞાનાકાર અને અર્થાકારને અભિન્ન માને છે. તેઓ જ્ઞાનથી ભિન્ન કોઈ બાહ્ય અર્થનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નથી. એક જ્ઞાન જ ગ્રાહ્યાકારે (અર્થાકારે) અને ગ્રાહકાકારે (જ્ઞાનાકારે) પ્રતિભાસિત થાય છે. આ રીતે એક જ સંવેદનમાં (જ્ઞાનમાં) પરસ્પર ભિન્ન ગ્રાહ્યાકાર અને ગ્રાહકાકારનો પોતે જ અનુભવ કરનારા વિજ્ઞાનવાદીઓ સ્યાદ્વાદનો પ્રતિષેધ કેવી રીતે કરી શકે ? તેમનું ગ્રાહ્યાકાર અને ગ્રાહકાકાર ઉભય આકારવાળું સંવેદન જ સ્વયં અનેકાન્તવાદનું સમર્થન કરે છે. વિજ્ઞાનવાદી અનુસાર તો સંવેદનમાત્ર પરમાર્થતઃ ગ્રાહ્યાકાર અને ગ્રાહકાકાર બન્નેય આકારોથી શૂન્ય નિરંશ છે. પરંતુ સંવેદનની આ પારમાર્થિક ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારશૂન્યતા સ્વપ્નમાં પણ તેમને (કે કોઈને) અનુભવાતી નથી. જો સંવેદનના આ પારમાર્થિક ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારરહિત નિરંશ સ્વરૂપનો અનુભવ થવા લાગે તો બધાં પ્રાણીઓને તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી તેમની અત્યારે જ મુક્તિ થઈ જાય. ‘તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જ મુક્તિ છે’ એ તો સૌ કહે છે, સૌ સ્વીકારે છે. સંવેદનની સંવેદનરૂપતાનો અનુભવ તો કથંચિત્ બધાં પ્રાણીઓને થાય છે જ. આ રીતે એક જ સંવેદનનો ગ્રાહ્યાદિઆકારશૂન્યરૂપે અનુભવ ન થવો તથા તેનો સંવેદનરૂપે અનુભવ થવો એ તો અનેકાન્તવાદનું જ ઉદ્દાહરણ થયું. એક જ સંવેદનમાં અનનુભૂતતા અને અનુભૂતતા એ બે ધર્મોને માનનારાએ અનેકાન્તનો પ્રતિષેધ કરવો એ સ્વવચનવિરોધદોષ જ થયો ગણાય, અનેકાન્તનો લોપ કરવાથી તો સંવેદનના સ્વરૂપનો જ લોપ થઈ જાય. આમ સૌનું જ્ઞાન સ્વસંવેદન વડે પોતાનો ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારશૂન્યરૂપે અનુભવ કરતું નથી પરંતુ પોતાનો સંવિદ્વરૂપે તો અનુભવ કરે છે — આ રીતે અનુભૂતતા અને અનનુભૂતતા બન્ને વિરોધી વિકલ્પો (ધર્મો) ધરાવતું એક જ જ્ઞાન એકાન્તવાદનું નિષેધક જ બને છે અર્થાત્ અનેકાન્તવાદનું સમર્થક જ છે. વળી, સંવેદનના એક ગ્રાહ્યાકારમાં પણ એક સાથે અનેક અર્થોનો પ્રતિભાસ થતો હોવાથી એક જ ગ્રાહ્યાકાર ચિત્રરૂપતા ધારણ કરે છે, અને આ એક જ ગ્રાહ્યાકારની

चित्ररूपता अेकान्तवादनो प्रतिषेध करे छे अने अनेकान्तवादनी स्थापना करे छे.

404. नैयायिकैर्वैशेषिकैश्च यथा स्याद्वादोऽभ्युपजग्मे तथा प्रदर्श्यते । इन्द्रियसंनिकर्षादेर्धूमज्ञानं जायते, तस्माच्चाग्निज्ञानम् । अत्रेन्द्रियसंनिकर्षादि प्रत्यक्षं प्रमाणं तत्फलं धूमज्ञानम्, धूमज्ञानं चाग्निज्ञानापेक्षयानुमानं प्रमाणम्, अग्निज्ञानं त्वनुमानफलम् । तदेवं धूमज्ञानस्य प्रत्यक्षफलतामनुमानप्रमाणतां चोभयरूपतामभ्युपगच्छन्ति । एवमन्यत्रापि ज्ञाने फलता प्रमाणता च पूर्वोत्तरापेक्षया यथार्हमवगन्तव्या । एकमेव चित्रपटादेखयविनो रूपं विचित्राकारमभ्युपयन्ति । न च विरोधमाचक्षते । तदुक्तं कन्दल्याम् -

“विरोधादेकमनेकस्वभावमयुक्तमिति चेत् न तथा च प्रावादुक-
प्रवादः—

एकं चेत्तत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः ।

एकं चैव तु चित्रं चेत्येतच्चित्रतरं ततः ॥१॥”

इति को विरोध इत्यादि । चित्रात्मनो रूपस्य नायुक्तता, विचित्रकारण-
सामर्थ्यभाविनस्तस्य सर्वलोकप्रसिद्धेन प्रत्यक्षेणैवोपपादितत्वात्” [प्रश्न०
कन्द० पृ० ३०] इत्यादि । एकस्यैव धूपकडुच्छकस्यैकस्मिन् भागे
शीतस्पर्शः परस्मिंश्च भाग उष्णस्पर्शः । अवयवानां भिन्नत्वेऽप्यवयविन
एकत्वादेकस्यैव द्वौ विरुद्धौ तौ स्पर्शौ, यतस्तेषामेवं सिद्धान्तः ‘एकस्यैव
पटादेश्चलाचलरक्ताकावृताऽनावृताद्यनेकविरुद्धधर्मोपलम्भेऽपि दुर्लभो
विरोधगन्धः’ इति । नित्यस्येश्वरस्य सिसुक्षासंजिहीर्षां च, रजस्तमोगुणात्मकौ
स्वभावौ, क्षितिजलाद्यष्टमूर्तिता च, सात्त्विकस्वभावाः परस्परं विरुद्धाः ।
एकस्यामलकस्य कुवलयबिल्वाद्यपेक्षया महत्त्वमणुत्वं च विरुद्धे ।
एवमिक्षोः समिद्धंशापेक्षया ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि । देवदत्तादेः स्वपितृसुता-
पेक्षया परत्वापरत्वे अपि । अपरं सामान्यं नाम्ना सामान्यविशेष इत्युच्यते ।
सामान्यविशेषश्च द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वलक्षणः । द्रव्यत्वं हि नवसु द्रव्येषु
वर्तमानत्वात्सामान्यं, गुणकर्मभ्यो व्यावृत्तत्वाद्विशेषः । एवं गुणत्वकर्मत्व-
योरपि सामान्यविशेषता विभाव्या । ततश्च सामान्यं च तद्विशेषश्चेति
सामान्यविशेषः । तस्यैकस्य सामान्यता विशेषता च विरुद्धे । एकस्यैव

હેતો: પદ્મ રૂપાણિ સંપ્રતિપદ્યન્તે । એકસ્યૈવ પૃથિવીપરમાણો: સત્તાયોગા-
ત્સત્ત્વં, દ્રવ્યત્વયોગાદ્દ્રવ્યત્વં, પૃથિવીત્વયોગાત્પૃથિવીત્વં, પરમાણુત્વયોગાત્
પરમાણુત્વમ્, અન્યાદ્વિશેષાત્ પરમાણુભ્યો ભિન્નત્વં ચેચ્છતાં પરમાણોસ્તસ્ય
સામાન્યવિશેષાત્મકતા બલાદાપતતિ, સત્ત્વાદીનાં પરમાણુતો ભિન્નતાયાં
તસ્યાસત્ત્વાદ્રવ્યત્વાપૃથિવીત્વાદ્યાપન્તે: । એવં દેવદત્તાત્મન: સત્ત્વં દ્રવ્યત્વમ્,
આત્મત્વયોગાદાત્મત્વમ્, અન્યાદ્વિશેષાદ્ગજદત્તાદ્યાત્મભ્યો ભિન્નતાં ચેચ્છતાં
તસ્યાત્મન: સામાન્યવિશેષરૂપતાવશ્યં સ્યાત્ । એવમાકાશાદિષ્વપિ સા
ભાવ્યા । યોગિનાં નિત્યેષુ તુલ્યાકૃતિગુણક્રિયેષુ પરમાણુષુ મુક્તાત્મમન:સુ ચ
પ્રત્યાધારં વિલક્ષણોઽયમિતિ પ્રત્યયો યેભ્યો ભવતિ તેઽન્યા વિશેષા, इत्यत्र
તુલ્યાકૃતિગુણક્રિયત્વં વિલક્ષણત્વં ચોભયં પ્રત્યાધારમુચ્યમાનં સ્યાદ્વાદમેવ
સાધયેત્ । એવં નૈયાયિકવૈશેષિકા આત્મનાનેકાન્તમુરરીકૃત્યાપિ તત્પ્રતિ-
ક્ષેપાયોદ્યચ્છન્ત: સતાં કથં નોપહાસ્યતાં યાન્તિ ।

404. હવે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોએ જ્યાં જ્યાં અનેકાન્તવાદનો (સ્યાદ્વાદનો) ઉપયોગ કર્યો છે તે સ્થળો દર્શાવીએ છીએ. ઇન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષથી ધૂમનું પ્રત્યક્ષ થાય છે અને પછી આ ધૂમજ્ઞાનથી અગ્નિનું અનુમાન થાય છે. અહીં ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ આદિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે તથા ધૂમજ્ઞાન તેનું ફળ છે. આ ધૂમજ્ઞાન અગ્નિનું અનુમાન કરાવવાના કારણે અનુમાનપ્રમાણ છે તથા અગ્નિનું જ્ઞાન તેનું ફળ છે. આ રીતે એક જ ધૂમજ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમાણની દૃષ્ટિએ ફલ છે અને અગ્નિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અનુમાનપ્રમાણ છે — અર્થાત્ એક જ જ્ઞાનમાં ફલરૂપતા અને પ્રમાણરૂપતા ખુદ નૈયાયિકોએ અને વૈશેષિકોએ માની છે. આ જ રીતે બીજાં જ્ઞાનોની બાબતમાં પણ પૂર્વ પૂર્વ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ઉત્તર ઉત્તર જ્ઞાનની ફલરૂપતા અને ઉત્તર ઉત્તર જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પૂર્વ પૂર્વ જ્ઞાનની પ્રમાણરૂપતા સમજી લેવી જોઈએ. એક જ જ્ઞાનમાં પ્રમાણરૂપતા અને ફલરૂપતાનો સ્વીકાર એ અનેકાન્તવાદનું સમર્થન જ છે. [નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો ઇન્દ્રિયવ્યાપાર પછી થનારા સન્નિકર્ષથી લઈને હાનોપાદાનોપેક્ષાબુદ્ધિ સુધીનાં ક્રમિક ફલોની પરંપરાને ફલ કહેતા હોવા છતાં પણ તે પરંપરામાં પૂર્વ પૂર્વ ફલને ઉત્તર ઉત્તર ફલની અપેક્ષાએ પ્રમાણ પણ કહે છે અર્થાત્ તેમના કથન અનુસાર ઇન્દ્રિય તો પ્રમાણ જ છે, ફળ નથી, અને હાનોપાદાનોપેક્ષાબુદ્ધિ જે અન્તિમ ફળ છે તે ફળ જ છે, પ્રમાણ નથી. પરંતુ વચ્ચેના સન્નિકર્ષ, નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન અને સવિકલ્પક જ્ઞાન એ ત્રણે પૂર્વ પ્રમાણની અપેક્ષાએ ફળ અને ઉત્તર ફળની અપેક્ષાએ પ્રમાણ પણ છે. આમ અપેક્ષાભેદથી એકનું એક જ્ઞાન પ્રમાણ પણ છે અને ફળ પણ છે. જુઓ

ન્યાયભાષ્ય ૧.૧.૩.] વર્ણી, નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો એક જ અનેક રંગોવાળા ચિત્રપટરૂપ અવયવીમાં ચિત્ર-વિચિત્ર એક રંગ માને છે. આમ એક ચિત્રરૂપની માન્યતામાં તેમને વિરોધ જણાતો નથી. તેઓ પોતે એક ચિત્રરૂપમાં આવતા વિરોધનો પરિહાર કરે છે. ન્યાયકન્દલીમાં શ્રીધરાચાર્યે વિરોધનો પરિહાર કરતાં લખ્યું છે કે — શંકા— એક રૂપ અનેક સ્વભાવવાળું માનવામાં તો વિરોધ દોષ આવે છે. તેથી એક રૂપને ચિત્રરૂપ માનવું અયુક્ત છે. કોઈ અન્ય મતવાદીએ વિવાદમાં કહ્યું પણ છે કે જો એક છે તો ચિત્ર કેવી રીતે હોઈ શકે? અર્થાત્ જો એક રૂપ હોય તો તે જ ચિત્રરૂપ કેવી રીતે હોઈ શકે? અને જો તે ચિત્ર હોય તો તેનામાં એકતા કેવી રીતે હોઈ શકે? અર્થાત્ જો ચિત્રરૂપ હોય તો તે ચિત્રરૂપમાં એકરૂપતા કેવી રીતે હોઈ શકે? એકતા અને ચિત્રતા તો પરસ્પર વિરોધી છે. એક છે એમ પણ કહેવું અને ચિત્ર અર્થાત્ અનેક છે એમ પણ કહેવું એ તો વસ્તુતઃ ચિત્રતર છે અર્થાત્ અત્યન્ત આશ્ચર્યની વાત છે. સમ્પ્રદાન— એમાં શો વિરોધ છે? રૂપને ચિત્રસ્વભાવ માનવું કોઈ રીતે અયોગ્ય નથી, કેમ કે ચિત્રસ્વભાવવાળા કારણોથી રૂપ સ્વયં ચિત્ર ઉત્પન્ન થાય છે એ તો સૌના પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે. પ્રત્યક્ષસિદ્ધ વસ્તુમાં વિરોધ કેવો? [પ્રશસ્તપાદભાષ્ય-કન્દલીટીકા પૃ. ૩૦]. આમ ચિત્રરૂપને માનવું અનેકાન્તને સ્વીકાર્યા વિના શક્ય નથી. ચિત્રરૂપની માન્યતામાં અનેકાન્તનો સ્વીકાર છે જ. વર્ણી, એક જ ધૂપદાનીનો એક ભાગ ઠંડો અને બીજો ભાગ ગરમ અનુભવાય છે. જો કે ધૂપદાનીમાં અવયવભેદ માની શકાય છે પરંતુ ધૂપદાની નામનો અવયવી તો અવયવોથી ભિન્ન એક જ અવયવી છે અને ધૂપદાનીરૂપ એક અવયવીમાં પરસ્પર વિરોધી શીત અને ઉષ્ણ બન્નેય સ્પર્શો અનુભવાય છે. વૈશેષિકોનો જ એ સિદ્ધાન્ત છે કે એક જ પટ આદિ અવયવીમાં એક ભાગે હલનચલન હોય છે અને અન્ય ભાગ અચલ હોય છે, એક ભાગ લાલ રંગના સંયોગથી લાલ હોય છે અને બીજા ભાગમાં રંગ ચડાવ્યો ન હોવાથી તે સફેદ હોય છે, એક ભાગ બીજા કપડાથી ઢંકાયેલો હોય છે અને બીજો ભાગ ઢંકાયા વિનાનો ખુલ્લો હોય છે — આમ અનેક વિરોધી ધર્મો હોવા છતાં પણ કોઈ વિરોધ નથી. ભિન્ન ભિન્ન ભાગોની અપેક્ષાએ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી. અહીં પણ તેઓએ વિના કલ્પે અનેકાન્ત સ્વીકાર્યો જ છે. વર્ણી, તેઓ નિત્ય એક ઈશ્વરમાં જગતના સર્જનની ઈચ્છા અને જગતના સંહારની ઈચ્છા, રજોગુણરૂપ સ્વભાવ અને તમોગુણરૂપ સ્વભાવ, પૃથ્વી-જલ-અગ્નિ-વાયુ-આકાશ આદિ આઠ મૂર્તિઓ, અનેક સાત્ત્વિક સ્વભાવો — આ બધા પરસ્પર વિરોધી ધર્મો યા સ્વભાવો સ્વીકારે જ છે. આ પણ અનેકાન્તનું જ રૂપ છે. વર્ણી, તેઓ એક જ આમળામાં કમળની અપેક્ષાએ મોટાપણું અને બોરની અપેક્ષાએ નાનાપણું સ્વીકારે છે, એક જ ઈક્ષુદંડને યજ્ઞમાં

કામમાં આવતી લાકડીની અપેક્ષાએ લાંબો અને વાંસની અપેક્ષાએ ટૂંકો સ્વીકારે છે. આમ એકમાં જ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનો સ્વીકાર અનેકાન્ત જ છે. ઉપરાંત તેઓ દેવદત્તને તેના પિતાની અપેક્ષાએ નાનો અને તેના પુત્રની અપેક્ષાએ મોટો માને છે. અપર સામાન્યને તેઓ સામાન્ય અને વિશેષ ઉત્તમરૂપ સ્વીકારે છે અને તેથી તેને સામાન્યવિશેષ કહે છે. દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને કર્મત્વ સત્તાની અપેક્ષાએ અપર સામાન્ય છે અર્થાત્ સામાન્યવિશેષ છે. જે દ્રવ્યત્વ પૃથ્વી આદિ નવ દ્રવ્યોમાં અનુગત હોવાથી સામાન્યરૂપ છે તે જ દ્રવ્યત્વ ગુણ, કર્મ આદિમાં ન હોવાના કારણે તેમનાથી વ્યાવૃત્ત હોવાના કારણે વિશેષરૂપ પણ છે. તેવી જ રીતે ગુણત્વ આદિ ગુણવ્યક્તિઓમાં અનુગત હોવાથી સામાન્ય છે પરંતુ દ્રવ્ય, કર્મ આદિથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી વિશેષ પણ છે, કર્મત્વ ઉત્કૃષ્ટપણ આદિ કર્મવ્યક્તિઓમાં અનુગત હોવાથી સામાન્ય છે પરંતુ દ્રવ્ય, ગુણ આદિથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી વિશેષ પણ છે. આમ આ અપર સામાન્યો સામાન્ય પણ છે અને વિશેષ પણ છે, તેથી તેઓ સામાન્યવિશેષ કહેવાય છે. આમ એક જ પદાર્થમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ સામાન્યરૂપ અને વિશેષરૂપ ધર્મો હોવાથી તે અનેકાન્ત જ સિદ્ધ થાય છે. વળી, તેઓ હેતુનાં પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્ત્વ આદિ પાંચ રૂપો માને છે. આ પણ અનેકાન્તનું દૃષ્ટાન્ત છે. ઉપરાંત, તેઓ એક જ પૃથ્વીના પરમાણુમાં સત્તાના સમવાયસંબંધ દ્વારા સત્તા, દ્રવ્યત્વના સમવાયસંબંધ દ્વારા દ્રવ્યત્વ, પૃથ્વીત્વના સમવાયસંબંધ દ્વારા પૃથ્વીત્વ, પરમાણુત્વના સમવાયસંબંધ દ્વારા પરમાણુત્વ આદિ અનેક સામાન્યો માને છે અને તે જ પરમાણુ તેનામાં રહેનાર અન્ત્યવિશેષના કારણે સ્વવ્યતિરિક્ત સઘળા પરમાણુઓથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી વિશેષ પણ છે એમ પણ સ્વીકાર કરે છે. તેથી એક જ પરમાણુમાં સામાન્યાત્મકતા અને વિશેષાત્મકતા તેઓને સ્વીકારવી જ પડે છે. જો સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ, પૃથ્વીત્વ આદિથી તે પરમાણુનો અત્યન્ત ભેદ માનવામાં આવે તો તે પરમાણુ અસત્, અદ્રવ્ય, અપૃથ્વીરૂપ બની જાય. તેવી જ રીતે એક જ દેવદત્તના આત્મામાં સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ, આત્મત્વના સમવાયસંબંધથી સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ, આત્મત્વ સામાન્યો છે અને તે જ દેવદત્તનો આત્મા તેમાં રહેનાર અન્ત્ય વિશેષ દ્વારા યજ્ઞદત્ત વગેરેના આત્માઓથી વ્યાવૃત્ત અર્થાત્ ભિન્ન પણ છે, તેથી દેવદત્તના આત્મામાં વિશેષ પણ છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે. આમ એક જ આત્મામાં સામાન્યરૂપતા અને વિશેષરૂપતા એ બે વિરોધી ધર્મો અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને પરિણામે અનેકાન્ત પણ. આ જ રીતે આકાશ, કાલ વગેરેમાં સત્તા, દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ સામાન્યરૂપતા તથા અન્ય દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ આદિથી ભિન્નતાની અપેક્ષાએ વિશેષરૂપતા સમજી લેવી. નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો અનુસાર તુલ્ય આકૃતિ, સમાન ગુણ અને એકસરખી ક્રિયાઓવાળા એકસરખા પરમાણુઓમાં, મુક્ત જીવોના નવ

વિશેષગુણોથીરહિત એકસરખા આત્માઓમાં અને મુક્ત જીવોથી છૂટા પડી ગયેલાં એકસરખાં અણુપરિમાણ મનોમાં જેમના કારણે યોગીઓને ‘આ આનાથી વિલક્ષણ છે’ ‘આ આનાથી વિલક્ષણ છે’ એવું વિલક્ષણતાનું પ્રત્યક્ષ થાય છે તે અન્ય વિશેષો છે. આમ પરમાણુઓમાં, મુક્ત આત્માઓમાં અને મુક્ત આત્માઓથી છૂટાં પડેલાં મનોમાં સમાનતા પણ છે અને વિશેષતા પણ છે એમ કહેનારા નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો સ્યાદાદને જ સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રમાણે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોએ અનેક સ્થળોએ અનેકાન્તનો સ્વયં સ્વીકાર કર્યો છે, તેથી તેઓ જ્યારે અનેકાન્તનું પંડન કરવા તૈયાર થઈ જાય છે ત્યારે બુદ્ધિમાનોના ઉપહાસને પાત્ર બની જાય છે. એક બાજુ અનેકાન્તનો સ્વીકાર કરવો અને બીજી બાજુ તેનો પ્રતિષેધ કરવો એ તો પરેખર હાસ્યાસ્પદ છે.

405. કિંચ, અનેકાન્તાભ્યુપગમે સત્યેષ ગુણઃ પરસ્પરવિભક્તેષ્વવય-
વાવયવ્યાદિષુ મિથોવર્તનચિન્તાયાં યદ્દૂષણજાલમુપનિપતતિ તદપિ પરિહૃતં
ભવતિ । તથાહિ—અવયવાનામવયવિનશ્ચ મિથોઽત્યન્તં ભેદોઽભ્યુપગમ્યતે
નૈયાયિકાદિભિર્ન પુનઃ કથંચિત્ । તતઃ પર્યનુયોગમર્હન્તિ તે । અવયવેષ્વ-
વયવી વર્તમાનઃ કિમેકદેશેન વર્તતે કિં વા સામસ્ત્યેન । યદ્યેકદેશેન,
તદયુક્તમ્; અવયવિનો નિરવયવત્વાભ્યુપગમાત્ । સાવયવત્વેઽપિ તેભ્યોઽ-
વયવી યદ્યભિન્નઃ, તતોઽનેકાન્તાપત્તિઃ, એકસ્ય નિરંશસ્યાનેકાવયવત્વપ્રાપ્તેઃ ।
અથ તેભ્યો ભિન્નોઽવયવી; તર્હિ તેષુ સ કથં વર્તત ઇતિ વાચ્યમ્ । એકદેશેન,
સામસ્ત્યેન વા । એકદેશપક્ષે પુનસ્તદેવાવર્તત ઇત્યનવસ્થા । અથ સામસ્ત્યેન
તેષુ સ વર્તતે, તદપ્યસાધીયઃ, પ્રત્યવયવમવયવિનઃ પરિસમાપ્તયાવયવિ-
બહુત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તતશ્ચ તેભ્યો ભિન્નોઽવયવી ન વિકલ્પભાગ્ ભવતિ ।
નન્વભેદપક્ષેઽપ્યવયવિમાત્રમવયવમાત્રં વા સ્યાદિતિ ચેત્; ન; અભેદસ્યાપ્યે-
કાન્તેનાનભ્યુપગમાત્ । કિં તર્હ્યન્યોન્યાવિશિલ્ષ્ટસ્વરૂપો વિવક્ષયા સંદર્શ-
નીયભેદોઽવયવેષ્વવયવ્યભ્યુપગમ્યતે, અબાધિતપ્રતિભાસેષુ સર્વત્રાવયવાવ-
યવિનાં મિથો ભિન્નાભિન્નતયા પ્રતિભાસનાત્, અન્યથા પ્રતિભાસમાનાનામન્ય-
થાપરિકલ્પને બ્રહ્માદ્વૈતશૂન્યવાદાદેરપિ કલ્પનાપ્રસજ્ઞાત્ । એવં સંયોગિષુ
સંયોગઃ, સમવાયિષુ સમવાયઃ, ગુણિષુ ગુણઃ, વ્યક્તિષુ સામાન્યં ચાત્યન્તં
ભિન્નાન્યભ્યુપગમ્યમાનાનિ તેષુ વર્તનચિન્તાયાં સામસ્ત્યૈકદેશવિકલ્પાભ્યાં
દૂષણીયાનિ । તદેવમેકાન્તભેદેઽનેકદૂષણોપનિપાતાદનેકાન્તે ચ દૂષણાનુ-

ત્યાનાદનેકાન્તાભ્યુપગમાત્ ન મોક્ષ ઇતિ । અતો વરમાદાવેવ મત્સરિતાં
વિહાયાનેકાન્તાભ્યુપગમઃ કિં ભેદૈકાન્તકલ્પનયા અસ્થાન ઇવાત્મના
પરિવ્લેશિતેનેતિ ।

405. અનેકાન્તવાદને માનવાથી નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોને સૌથી મોટો ફાયદો તો એ છે કે અવયવી અવયવોમાં કેવી રીતે રહે છે એમ પૂછી વિરોધીઓ જે દોષો આપે છે તેનો તેઓ સહજ રીતે પરિહાર કરી શકશે. કેવળ અવયવીની બાબતમાં જ નહિ સત્તાસામાન્ય આદિની બાબતમાં પણ તે જ પ્રશ્ન ઊભો કરી તેમને દોષો આપવામાં આવે છે, ત્યાં પણ તે દોષોનો પરિહાર તેઓ કરી શકશે. તેઓ અવયવીનો અવયવોથી અત્યન્ત ભેદ માને છે, કથંચિત્ ભેદ માનતા નથી. [ઉદાહરણાર્થ, તન્તુઓ અવયવો છે અને પટ અવયવી છે. અવયવી અવયવોથી અત્યન્ત ભિન્ન છે, અર્થાત્ પટ તન્તુઓથી અત્યન્ત ભિન્ન છે. પરંતુ અવયવી પટ અવયવોમાં અર્થાત્ તન્તુઓમાં રહે છે.] એટલે વિરોધીઓ તેમને નીચેનો પ્રશ્ન પૂછે એ સ્વાભાવિક છે, તેઓ તે પ્રશ્નને લાયક છે. પ્રશ્ન આ છે — અવયવી પોતાના અવયવોમાં એકદેશથી રહે છે કે સર્વદેશથી, અર્થાત્ ખંડશઃ રહે છે કે અખંડપણે ? જો કહેવામાં આવે કે એકદેશથી તો તે શક્ય નથી કેમ કે અવયવીને તો નિરવયવ યા નિરંશ માનવામાં આવેલ છે. જો અવયવીને સાવયવ મનવામાં આવે તો પ્રશ્ન ખડો થાય છે કે અવયવી આ અવયવોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો અવયવી આ અવયવોથી અભિન્ન છે એમ કહો તો એક જ અવયવી અનેક અવયવવાત્મક બની જાય અર્થાત્ એક અનેક બની જાય અને પરિણામે અનેકાન્તરૂપ જ બની જાય. જો અવયવીને આ અવયવોથી ભિન્ન જણાવવામાં આવે તો વળી પાછો પેલો જ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે કે અવયવી આ અવયવોમાં એકદેશથી રહે છે કે સર્વદેશથી ? જો તે એકદેશથી રહે છે એમ કહેશે તો તે ઉચિત નથી કારણ કે તે નિરંશ યા નિરવયવ છે. જો તેને સાવયવ માનવામાં આવે તો વળી પાછો એ જ પ્રશ્ન ખડો થાય કે તે અવયવોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? અભિન્ન માનો તો અનેકાન્તનો સ્વીકાર આવી પડે. અને ભિન્ન માનો તો તે અવયવોમાં એકદેશથી રહે છે કે સર્વદેશથી ? ઈત્યાદિ પ્રશ્ન પુનઃ આવર્તન પામે અને આ રીતે અનવસ્થાદોષ આવે. જો અવયવી પોતાના પ્રત્યેક અવયવમાં સર્વદેશથી અર્થાત્ પૂરેપૂરો અખંડ રહે છે એમ માનશો તો જેટલા અવયવો છે તેટલા જ સ્વતન્ત્ર અવયવીઓ માનવા પડશે કેમ કે પ્રત્યેક અવયવમાં અવયવી પૂરેપૂરો રહે છે. આ રીતે અવયવોથી અવયવીને અત્યન્ત ભિન્ન માનવાથી અવયવીનું પોતાના અવયવોમાં રહેવું કઠિન છે, ઘટી શકતું જ નથી. અવયવોથી અવયવીનો સર્વથા અભેદ માનવાથી કાં તો અવયવીનું જ અસ્તિત્વ રહે

કાં તો અવયવોનું જ. અભેદપક્ષમાં બન્નેનું અસ્તિત્વ શક્ય નથી. આ રીતનો સર્વથા અભેદ જૈનો સ્વીકારતા જ નથી. તેઓ તો અવયવીને કથંચિત્ અવયવરૂપ જ માને છે. હા, ભેદની વિવક્ષા હોય ત્યારે ‘આ અવયવી છે, આ અવયવો છે’, ‘આ અવયવોમાં આ અવયવી છે’ આ જાતનો ભેદ અવયવી અને અવયવોનો દર્શાવી શકાય છે. [તાજા-વાજારૂપે પરસ્પર સમ્બદ્ધ તંતુઓને છોડીને તેમનાથી ભિન્ન અર્થાત્ પૃથક્ પટ નામનો કોઈ અતિરિક્ત અવયવી છે જ નહિ.] સર્વત્ર અવયવ અને અવયવીનો કથંચિત્ ભેદાભેદ જ નિર્બાધ પ્રતીતિનો વિષય બને છે. [આપણે ગમે તેટલું ઈચ્છીએ કે તન્તુઓથી પૃથક્ પટ મળે પરંતુ તે મળી શકતો જ નથી, એટલે તેમનો અભેદ છે. તેમની પૃથક્ દેશસ્થિતિ નથી, તેથી તેમનો અભેદ છે. પરંતુ પટની પટસંજ્ઞા છે અને તન્તુની તન્તુસંજ્ઞા છે, આમ સંજ્ઞાભેદ છે. ઉપરાંત લક્ષણભેદ પણ છે. આ ભેદોની દૃષ્ટિએ તન્તુ અને પટમાં ભેદ પણ છે.] આ રીતે અવયવોથી અવયવીનો કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન પ્રતિભાસ થવા છતાં પણ જો તેમનામાં અપ્રતિભાસમાન અત્યન્ત ભેદ માનશો તો પછી અપ્રતિભાસમાન બ્રહ્માદૃત યા શૂન્યાદૃત આદિને પણ માનવાની આપત્તિ આવશે, તેમને પણ તમારે માનવા જોઈએ. [તેવી જ રીતે દહીં અને ઘડો, વગેરેમાં સંયોગસંબંધ માનો છો. બે દ્રવ્યોમાં સંયોગસંબંધ હોય છે, સિવાય કે તે બે દ્રવ્યોમાં અવયવ-અવયવીભાવ ન હોય. ગુણ અને ગુણી, ક્રિયા અને ક્રિયાવાનુ, વિશેષ અને નિત્ય દ્રવ્ય તથા અવયવ અને અવયવીમાં સમવાયસંબંધ હોય છે.] સંયોગ, સમવાય, ગુણ, સામાન્યનો ક્રમશઃ પોતાના સંયોગીઓથી, સમવાયીઓથી, ગુણીથી અને વ્યક્તિઓથી તમે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો અત્યન્ત ભેદ માનો છો, તેથી સંયોગ પોતાના સંયોગીઓમાં, સમવાય પોતાના સમવાયીઓમાં, ગુણ પોતાના ગુણીમાં અને સામાન્ય પોતાની વ્યક્તિઓમાં એકદેશથી રહે છે કે સર્વદેશથી એ પ્રશ્ન પૂછી તમને દોષો, ઉપર અવયવ અને અવયવીની બાબતમાં આખ્યા તે પ્રમાણે જ, આપવા જ જોઈએ. આમ સર્વથા ભેદ માનવામાં અનેક દોષો છે અને તેમનો પરિહાર કરવો પણ અસંભવ છે પરંતુ અનેકાન્તવાદમાં કોઈ પણ દોષની ગંધ સુધ્ધાં નથી, તે સર્વથા નિર્દોષ છે. તેથી છેવટે દૂષણોનો પરિહાર કરવા માટે અને વસ્તુવ્યવસ્થા કરવા માટે અનેકાન્તને માન્યા વિના છૂટકો જ નથી ત્યારે સારું તો એ જ છે કે ઈર્ષ્યા અને દુરાગ્રહને છોડીને પહેલેથી જ એનો સ્વીકાર કરી લેવામાં આવે. પ્રતીતિથી બાધિત સર્વથા અર્થાત્ એકાન્ત ભેદની અયોગ્ય કલ્પના કરી આત્માને વ્યર્થ કલેશ કરાવવો એમાં શું હાપણ છે ?

**406. સાંખ્યઃ સત્ત્વરજસ્તમોધિરન્યોન્યં વિરુદ્ધૈર્ગુણૈર્ગ્રથિતં પ્રધાનમધિ-
દધાન એકસ્યાઃ પ્રકૃતેઃ સંસારાવસ્થામોક્ષસમયયોઃ પ્રવર્તનનિવર્તનધર્મો**

વિસ્ફૂલ્લૌ સ્વીકુર્ણાણશ્ચ કથં સ્વસ્યાનેકાન્તમતવૈમુખ્યમાહ્યાતુમીશઃ સ્યાત્ ।

406. સાંખ્યો એક જ પ્રધાનને ત્રિગુણાત્મક માને છે. આ પ્રધાન પરસ્પર વિરોધી સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂ આ ત્રણ ગુણોથી ગ્રથિત છે — ત્રયાત્મક છે. વળી, સાંખ્યો એક જ પ્રકૃતિમાં સંસારી જીવોની અપેક્ષાએ તેમના માટે બુદ્ધિ, અહંકાર આદિની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરતી હોઈ પ્રવૃત્ત્યાત્મક છે તથા મુક્ત જીવોની અપેક્ષાએ તેમના માટે બુદ્ધિ, અહંકાર આદિની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાંથી નિવૃત્ત થઈ ગઈ હોઈ નિવૃત્ત્યાત્મક પણ છે. આમ એક જ પ્રકૃતિ સંસારીઓ પ્રતિ પ્રવૃત્તાધિકાર છે અર્થાત્ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને મુક્ત આત્માઓ પ્રતિ નિવૃત્તાધિકાર છે અર્થાત્ નાશ પામી ગઈ છે. આ રીતે એક જ પ્રધાનને ત્રિગુણાત્મક તથા એક જ પ્રકૃતિને સંસારી-મુક્ત ભિન્ન જીવોની અપેક્ષાએ પ્રવૃત્ત-અપ્રવૃત્ત, નષ્ટ-અનષ્ટ આદિ વિરુદ્ધ ધર્મોવાળી માનનાર સાંખ્યો કેવી રીતે પોતાને અનેકાન્તના વિરોધી કહી શકે ? તેમની આ માન્યતાઓ તો અનેકાન્તનું સમર્થન જ કરે છે.

407. મીમાંસકાસ્તુ સ્વયમેવ પ્રકારાન્તરેણૈકાનેકાદ્યનેકાન્તં પ્રતિપદ્ય-
માનાસ્તત્પ્રતિપત્તયે સર્વથા પર્યનુયોગં નાર્હન્તિ અથવા શબ્દસ્ય તત્સંબન્ધસ્ય
ચ નિત્યત્વૈકાન્તં પ્રતિ તેઽપ્યેવં પર્યનુયોજ્યાઃ — ત્રિકાલશૂન્યકાર્યરૂપાર્થ-
વિષયવિજ્ઞાનોત્પાદિકા નોદનેતિ મીમાંસકાભ્યુપગમઃ । અત્ર કાર્યતાયાસ્ત્રિ-
કાલશૂન્યત્વેઽભાવપ્રમાણસ્ય વિષયતા સ્યાત્, અર્થત્વે તુ પ્રત્યક્ષાદિવિષયતા
ભવેત્, ઉભયરૂપતાયાં પુનર્નોદનાયા વિષયતેતિ ।

407. મીમાંસકોમાં કુમારિલ આદિ તો પોતે જ સામાન્ય અને વિશેષમાં કથયિત્
તાદાત્મ્ય, ધર્મ અને ધર્મીમાં ભેદાભેદ તથા વસ્તુને ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મક અર્થાત્
એકાનેકરૂપ સ્વીકારીને અનેકાન્તને માને છે. તેથી આ અંગે વિશેષ પ્રશ્નો તેમને
પૂછવાની આવશ્યકતા જ નથી. હા, તેઓ શબ્દને તેમ જ શબ્દ અને અર્થના સંબંધને
એકાન્ત નિત્ય માને છે, તેથી તે અંગે તેમને પ્રશ્નો કરવા જોઈએ. તેઓ ચોદનાને અર્થાત્
વેદના વિધિવાક્યને (પ્રવર્તક વાક્યને) કાર્યરૂપ અર્થવિષયક જ્ઞાનોત્પાદક માને છે.
આમ વેદનાં વિધિવાક્યો કાર્યરૂપ અર્થમાં જ પ્રમાણ છે એમ તેઓ માને છે. અને આ
કાર્યને તેઓ ત્રિકાલશૂન્ય ગણે છે. તેમનું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વેદનાં વિધિવાક્યો
ત્રિકાલશૂન્ય શુદ્ધ કાર્યરૂપ (ક્રિયારૂપ) અર્થને જ વિષય કરે છે. આ અંગે તેમને પૂછવું
જોઈએ કે - કાર્યરૂપતા ત્રિકાલશૂન્ય છે કે અર્થરૂપ પણ છે ? જો કાર્યરૂપતા ત્રિકાલશૂન્ય
હોય અર્થાત્ કોઈ પણ કાલમાં તેની સત્તા ન હોય તો તે અભાવ પ્રમાણનો વિષય બની

જ્ઞય, અર્થાત્ તેને આગમગમ્ય ન માની શકાય. જો તે અર્થરૂપ હોય તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનો તે વિષય બને. તેથી કાર્યને ત્રિકાલશૂન્ય પણ માનવું જોઈએ અને સાથે સાથે અર્થરૂપ પણ અને તો જ તે વેદનાં વિધિવાક્યનો વિષય બની શકે. આ રીતે ઉભયરૂપ કાર્ય યા ક્રિયા જ ચોદનાનો (વિધિવાક્યનો) વિષય છે. આમ જ્યારે અનેકાન્તને માન્યા વિના ચોદનાનો (વેદના વિધિવાક્યનો) વિષય જ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી એટલે અહીં પણ તેમણે અનેકાન્તને સ્વીકારી લેવો જોઈએ.

408. અથ બૌદ્ધાદિસર્વદર્શનામીઠ્ઠા દૃષ્ટાન્તા યુક્તયશ્ચાનેકાન્તસિદ્ધયે સમાખ્યાયન્તે—બૌદ્ધાદિસર્વદર્શનાનિ સંશયજ્ઞાનમેકમુલ્લેખદ્વયાત્મકં પ્રતિજા-
નાનાનિ નાનેકાન્તં પ્રતિક્ષિપન્તિ । તથા સ્વપક્ષસાધકં પરપક્ષોચ્છેદકં ચ
વિરુદ્ધધર્માઘ્યસ્તમનુમાનં મન્યમાનાઃ પરેડનેકાન્તં કથં પરાકુર્યુઃ । મયૂરા-
ણ્ડરસે નીલાદયઃ સર્વેડપિ વર્ણા નૈકરૂપા નાપ્યનેકરૂપાઃ, કિંત્વેકાનેક-
રૂપા યથાવસ્થિતાઃ, તથૈકાનેકાદ્યનેકાન્તોડપિ । તદુક્તં નામસ્થાપનાદ્ય-
નેકાન્તમાશ્રિત્ય—

“મયૂરાણ્ડરસે યદ્વર્ણા નીલાદયઃ સ્થિતાઃ ।

સર્વેડપ્યન્યોન્યસંમિશ્રાસ્તદ્વન્નામાદયો ઘટે ॥૧॥

નાન્વયઃ સ હિ ભેદિત્વાન્ન ભેદોડન્વયવૃત્તિતઃ ।

મૃદ્ધેદદ્વયસંસર્ગવૃત્તિ જાત્યન્તરં ઘટઃ ॥૨॥

અત્ર હિશબ્દો હેતૌ યસ્માદર્થે સ ઘટઃ ।

“ભાગે સિંહો નરો ભાગે યોડર્થો ભાગદ્વયાત્મકઃ ।

તમભાગં વિભાગેન નરસિંહં પ્રચક્ષતે ॥૩॥

ન નરઃ સિંહરૂપત્વાન્ન સિંહો નરરૂપતઃ ।

શબ્દવિજ્ઞાનકાર્યાણાં ભેદાજ્જાત્યન્તરં હિ સઃ ॥૪॥”

“ત્રૈરૂપ્યં પાન્નરૂપ્યં વા બ્રુવાણા હેતુલક્ષણમ્ ।

સદસત્ત્વાદિ સર્વેડપિ કુતઃ પરે ન મન્વતે ॥૫॥”

408. હવે અનેકાન્તની સિદ્ધિ માટે અમે બૌદ્ધ આદિ સર્વ દર્શનોમાં આપવામાં આવેલાં દષ્ટાન્તો અને યુક્તિઓ (તર્કો) રજૂ કરીએ છીએ. બૌદ્ધ આદિ બધાં દર્શનો

જ્યારે એક જ સંશયજ્ઞાનમાં પરસ્પર બે વિરોધી આકારોનો પ્રતિભાસ અને ઉલ્લંઘન સ્વીકારે છે ત્યારે તેઓ અનેકાન્તનું ખંડન ન કરી શકે. બધા દાર્શનિકો પોતાની યુક્તિઓ તથા પ્રમાણોને સ્વપક્ષસાધક અને પરપક્ષોચ્છેક માને છે. આમ તેઓ એક જ હેતુમાં (અનુમાનમાં) સ્વપક્ષસાધકતા અને પરપક્ષઅસાધકતા (પરપક્ષબાધકતા) એવા બે વિરુદ્ધ ધર્મો માને જ છે, તો પછી તેઓ અનેકાન્તનું ખંડન ક્યા મોઢે કરશે? મોરના ઈંડાના તરલ પદાર્થમાં નીલ-પીત વગેરે અનેક રંગો છે, તે રંગોને ન તો સર્વથા એકરૂપ જ કહી શકાય કે ન તો સ્વતન્ત્રભાવે અનેકરૂપ પણ કહી શકાય. તેથી જેવી રીતે મોરના ઈંડામાં નીલ વગેરે બધા રંગો કથંચિત્ એક-અનેકરૂપે તાદાત્મ્યભાવથી રહે છે તેવી જ રીતે વસ્તુમાં એક અને અનેક, નિત્ય અને અનિત્ય આદિ અનેક ધર્મો કથંચિત્ તાદાત્મ્યરૂપે જ રહે છે, તેઓ ન તો સર્વથા ભિન્ન છે કે ન તો સર્વથા અભિન્ન. એક જ વસ્તુમાં નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ આ ચારે નિક્ષેપોથી વ્યવહાર થાય છે. આ નામ, સ્થાપના આદિ રૂપે અનેકાન્તનું સમર્થન કરતા જૈન આચાર્ય લખે છે કે — “જેવી રીતે મોરના ઈંડામાં નીલ વગેરે અનેક રંગો પરસ્પર મિશ્રિત થઈને કથંચિત્ તાદાત્મ્ય રૂપે રહે છે તેવી જ રીતે એક જ ‘ઘટ’ શબ્દમાં નામઘટ, સ્થાપનાઘટ આદિ રૂપે ચાર નિક્ષેપો સાપેક્ષ ભાવે રહે છે, એક જ ‘ઘટ’ શબ્દમાં આ ચારે નિક્ષેપાર્થરૂપ ધર્મ પરસ્પર સાપેક્ષભાવે મળીને રહે છે. (૧). માટીના ઘડામાં ન તો માટી અને ઘડાનો સર્વથા અભેદ (અન્વય) માની શકાય કે ન તો સર્વથા ભેદ. માટીનો ઘડાથી સર્વથા અભેદ નથી કેમ કે માટી એ તો દ્રવ્યસામાન્ય છે, તે પિંડ, શરાવ આદિ અનેકમાં હોય છે, જ્યારે ઘડો તો માટીદ્રવ્યનો એક આકાર છે, પર્યાય છે. ઘટાકાર નાશ પામે છે પણ માટીદ્રવ્ય તો પડ્યું રહે છે. એટલે માટી અને ઘડો તદ્દન એકાન્ત અભિન્ન નથી. માટી અને ઘડાનો સર્વથા ભેદ નથી. માટીદ્રવ્ય વિના માટીના ઘડાનું અસ્તિત્વ જ નથી. માટી માટીના ઘડામાં તેના અસ્તિત્વની સર્વ ક્ષણોમાં, સર્વ અવસ્થાઓમાં અનુસ્યૂત છે. આ અર્થમાં માટી અને ઘડાનો સર્વથા ભેદ નથી. આમ ઘડો ન માટીથી સર્વથા ભિન્ન છે કે ન તો અભિન્ન પરંતુ ભેદરૂપ અને અભેદરૂપ બે જાતિઓથી અતિરિક્ત કથંચિત્ ભેદાભેદરૂપ ત્રીજી જ જાતિનો છે. દ્રવ્યરૂપે ઘટનો માટી સાથે અભેદ છે. પણ પર્યાયરૂપે ઘટનો માટીથી ભેદ છે. (૨).” આ શ્લોકમાં ‘હિ’ શબ્દનો અર્થ ‘યસ્માત્ અર્થાત્ કારણ કે’ છે. નરસિંહાવતાર પ્રસિદ્ધ છે. “તે ઉપરના મુખ આદિ અવયવોમાં સિંહના આકારના તથા અન્ય પગ આદિ અવયવોની દૃષ્ટિએ નરના આકારના છે. તાત્પર્ય એ કે જે ઉક્ત બન્ને પ્રકારના અવયવોનું અખંડ અવિભાગીરૂપ છે તે જ નરસિંહ કહેવાય છે. (૩). તેમાં ભેદ દૃષ્ટિએ ભલે નર અને સિંહની કલ્પના કરવામાં આવે પરંતુ વસ્તુતઃ તે બન્ને પ્રકારના અવયવો સાથે તાદાત્મ્ય ધરાવતો એક અખંડ

પદાર્થ છે. તેને ન તો નર કહી શકાય કેમ કે તે અંશતઃ સિંહરૂપ પણ છે કે તેને ન તો સિંહ કહી શકાય કેમ કે તે અંશતઃ નરરૂપ પણ છે. તે તો તે બન્નેથી ભિન્ન એક ત્રીજી જ જાતિનો અમંડ પદાર્થ છે જેમાં બન્ને ભાગ મળે છે. તેનું કારણ એ કે નરસિંહનો વાયક શબ્દ, નરસિંહાકાર જ્ઞાન તથા નરસિંહનું કાર્ય ક્રમશઃ મનુષ્ય અને સિંહના વાયક શબ્દ, જ્ઞાન અને કાર્યથી અત્યન્ત ભિન્ન છે. (૪). જે બૌદ્ધ અને નૈયાયિક ચિંતકો એક જ હેતુમાં અનુક્રમે ત્રણ અને પાંચ રૂપો (લક્ષણો) માને છે તેઓ કેમ એક વસ્તુમાં સત્ અને અસત્ આદિ રૂપો માનતા નથી? [આ તો આશ્ચર્ય કહેવાય.] (૫).

409. યથૈકસ્યૈવ નરસ્ય પિતૃત્વપુત્રત્વાદ્યનેકસંબન્ધા ભિન્નનિમિત્તા ન વિરુદ્ધ્યતે । તદ્વથા - સ નરઃ સ્વપિત્રપેક્ષયા પુત્રઃ, સ્વસુતાપેક્ષયા તુ પિતેત્યાદિ । અભિન્નનિમિત્તાસ્તુ સંબન્ધા વિરુદ્ધ્યન્તે, તદ્વથા-સ્વપિત્રપેક્ષયૈવ સ પિતા પુત્રશ્ચેત્યાદિ । એવમનેકાન્તેડપિ દ્રવ્યાત્મનૈકં પર્યાયાત્મના ત્વેનકમિત્યાદિભિન્નનિમિત્તતયા ન વિરુદ્ધ્યતે । દ્રવ્યાત્મનૈવૈકમનેકં ચેત્યાદિ ત્વભિન્નનિમિત્તતયા વિરુદ્ધ્યતે । અભિન્નનિમિત્તત્વં હિ વિરોધસ્ય મૂલં, ન પુનર્ભિન્નનિમિત્તત્વમિતિ । સુખદુઃખનરદેવાદિપર્યાયા અપ્યાત્મનો નિત્યાનિત્યત્વાદ્યનેકાન્તમન્ત્રેણ નોપપદ્યન્તે, યથા સર્પદ્રવ્યસ્ય સ્થિરસ્યોત્કળવિકળાવસ્થે મિથો વિરુદ્ધે અપિ દ્રવ્યાપેક્ષયા ન વિરુદ્ધે, યથૈકસ્યા અઙ્ગુલ્યાઃ સરલતાવિનાશો વક્રતોત્પત્તિશ્ચ, યથા વા ગોરસે સ્થાચિનિ દુગ્ધપર્યાયવિનાશોત્તરદ્ધિપર્યાયોત્પાદૌ સંભવન્તૌ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણેનોપલબ્ધૌ, એવં સર્વસ્ય વસ્તુનો દ્રવ્યપર્યાયાત્મકતાપિ ।

409. જેવી રીતે એક જ પુરુષમાં પિતાપણું-પુત્રપણું આદિ અનેક ધર્મો ભિન્ન ભિન્ન પુરુષોની અપેક્ષાએ ઘટે છે, એમાં કોઈ જ વિરોધ નથી તેવી જ રીતે એક વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ, નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ આદિ અનેક ધર્મો હોવામાં પણ કોઈ વિરોધ નથી, અર્થાત્ વસ્તુની અનેકાન્તાત્મકતા નિર્બાધ છે. એકનો એક મનુષ્ય પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે અને પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે. જો એક જ નિમિત્તથી - પોતાના પિતાની જ અપેક્ષાએ તે પિતા અને પુત્ર બન્ને રૂપોવાળો છે એમ કહીએ તો વિરોધ અવશ્ય આવે પરંતુ પિતા ભિન્ન અપેક્ષાએ છે અને પુત્ર ભિન્ન અપેક્ષાએ છે એમ કહીએ તો તેમાં કોઈ જ વિરોધ આવતો નથી. તેવી જ રીતે અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ પણ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ એક તથા પર્યાયદૃષ્ટિએ અનેક એમ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ (=અપેક્ષાથી, નિમિત્તથી) માનવામાં કોઈ જ વિરોધ નથી. હા, વસ્તુને એક જ દૃષ્ટિએ - દ્રવ્યદૃષ્ટિ જ - એક અને અનેક બન્ને ધર્મોવાળી માનીએ તો તેમાં વિરોધ

અવશ્ય આવે. એક જ નિમિત્તથી (=અપેક્ષાથી યા દૃષ્ટિથી) એક વસ્તુમાં એક અને અનેક, નિત્ય અને અનિત્ય આદિ બે બે ધર્મો માનવામાં જ વિરોધ રહેલો છે પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ તે બે બે ધર્મો માનવામાં કોઈ જ વિરોધ નથી. જો આત્માને કથંચિત્ નિત્યાનિત્યાત્મક અર્થાત્ પરિણામીનિત્ય ન માનવામાં આવે તો તેમાં સુખ, દુઃખ, મનુષ્ય, તિર્યચ, દેવ આદિ પર્યાયો (અવસ્થાઓ) ઘટે જ નહિ. [સર્વથા નિત્ય (કૂટસ્થનિત્ય) આત્મામાં તો પરિવર્તનો, પર્યાયો યા અવસ્થાઓ શક્ય જ નથી કેમ કે સર્વથા નિત્યનો અર્થ જ સાવ અપરિવર્તિષ્યુ છે. અને સર્વથા અનિત્ય આત્મા માનતાં તો આત્મદ્રવ્યનું જ અસ્તિત્વ રહેતું નથી. અને વળી સર્વથા ક્ષણિક વસ્તુમાં અવસ્થાઓ જ ઘટતી નથી.] પર્યાયો, અવસ્થાઓ તો ધ્રુવ યા સ્થિર દ્રવ્યની જ ઘટે. સાપ ક્યારેક ફેણ ફેલાવે છે અને ક્યારેક ફેણ સંકેલી લે છે, આમ એક સ્થિર સાપની જ બે અવસ્થાઓ, વિસ્તૃત ફેણવાળી અને સંકુચિત ફેણવાળી છે. આ રીતે અવસ્થાભેદ થવા છતાં પણ સાપ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ એક જ રહે છે, ધ્રુવ જ રહે છે, તેમાં ફેણાવસ્થા અને વિફેણાવસ્થા એવી બે ભિન્ન અવસ્થાઓ હોવામાં કોઈ જ વિરોધ નથી. અથવા, આંગળી આંગળીરૂપે સ્થિર રહીને પણ સીધીમાંથી વાંકી થઈ શકે છે, તેના સીધાપણાનો નાશ થાય છે અને વાંકાપણાની ઉત્પત્તિ થાય છે અને આંગળી ધ્રુવ રહે છે. અથવા ગોરસ સ્થિર રહીને પણ દૂધમાંથી દહીં થાય છે, દૂધ જામીને નાશ પામે છે તથા દહીં ઉત્પન્ન થાય છે, ગોરસનો પૂર્વ દૂધ પર્યાય(અવસ્થા) નાશ પામી ઉત્તર પર્યાય દહીં ઉત્પન્ન થાય છે અને ગોરસ તો દ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ રહે છે. આ જ રીતે જગતની બધી વસ્તુઓ દ્રવ્યરૂપે સ્થિર (ધ્રુવ) રહીને પર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. આ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય જ છે. તેથી બધી વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક છે, ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌવ્યાત્મક છે, અનેકાન્તાત્મક છે.

410. કિંચ, સર્વેષ્વપિ દર્શનેષુ સ્વાભિમતસાધ્યસાધનાયાભિધીય-
માના હેતવોઽપ્યનેકાન્તાભ્યુપગમમન્તરેણ ન સમીચીનતામચ્છન્તિ, તથાહિ—અત્ર
સ્વોપજ્ઞમેવ પરહેતુતમોભાસ્કરનામકં વાદસ્થલં લિખ્યતે । યથા—ઇહ હિ
સકલતાર્કિકચક્રૂઢામણિતયાત્માનં મન્યમાનાઃ સર્વદાપિ પ્રસખં પોષિત-
સ્વાભિમાના ગુણવત્સુ વિદ્વત્સુ મત્સરં વિદધાના મુઘ્ધજનસમાજેઽત્યૂર્જિતસ્ફૂ-
ર્જિતમભિદધાનાઃ સ્પષ્ટોદ્ભવેન સ્વાનુભવેન સમસ્તવસ્તુસ્તોમગતમધ્રાન્તમને-
કાન્તમનુભવન્તોઽપિ સ્વયં ચ યુક્ત્યાનેકાન્તમેવ વદન્તોઽપિ પ્રકટં
વચનમાત્રેણૈવાનેકાન્તમનિચ્છન્તો યથાવસ્થિતં વસ્તુસ્વરૂપમપ્શ્યન્તો નિજમ-
તાનુરાગમેવ પુષ્પાન્તો વિદ્વત્સમીપે ચ કદાપિ સમ્યગ્ધેતુસ્વરૂપમપૃચ્છન્તો

નિજબુદ્ધ્યા ચ તદનવગચ્છન્તો ભવન્તો યત્સાધ્યસાધનાય સાધનમધુના-
 ધ્યધુઃ, તત્રાપિ સાધ્યસિદ્ધિનિબન્ધનં હેતુઃ । અતોઽનેકાન્તવ્યવસ્થાપનાર્થ
 યથાવસ્થિતં વસ્તુસ્વરૂપં દર્શયન્દ્વિઃ સદ્વિરસ્માભિઃ પ્રથમતો હેતોરેવ સ્વરૂપં
 સમ્યગ્નેકાન્તરૂપં પ્રકાશયતે । તાવદ્દત્તાવધાના નિરસ્તસ્વપક્ષાભિમાનાઃ ક્ષણં
 માધ્યસ્થ્યં ભજન્તઃ શૃણવન્તુ ભવન્તઃ । તથાહિ-યુષ્મદુપન્યસ્તેન હેતુના કિમ-
 ન્વયિના સ્વસાધ્યં સાધ્યેત વ્યતિરેકિણા વા, અન્વયવ્યતિરેકિણા વા । યદિ
 તાવદન્વયિના, તદા તત્પુત્રત્વાદેરપિ ગમકત્વં સ્યાત્, અન્વયમાત્રસ્ય તત્રાપિ
 ભાવાત્ । નાપિ વ્યતિરેકિણા; તત્પુત્રત્વાદેરેવ ગમકત્વપ્રસજ્ઞાત્ । શ્યામત્વા-
 ભાવેઽન્યત્ર ગૌરપક્ષે વિપક્ષે તત્પુત્રત્વાદેરભાવાત્ । અન્વયવ્યતિરેકિણા ચેત્,
 તદાપિ તત્પુત્રત્વાદિત એવ સાધ્યસિદ્ધિપ્રસક્તિઃ । ન ચાસ્ય ત્રૈરૂપ્યલક્ષણ-
 યોગિનો હેત્વાભાસતાશઙ્કનીયા; અનિત્યત્વસાધને કૃતકત્વાદેરપિ તત્પ્રસજ્ઞાત્ ।
 અસ્તિ ચ ભવદભિપ્રાયેણ ત્રૈરૂપ્યં તત્પુત્રાદાવિતિ ।

410. બધાં દર્શનોમાં પોતપોતાના ઈષ્ટ સાધ્યને સિદ્ધ કરવા આપેલા હેતુ પણ વસ્તુને અનેકાન્તાત્મક માન્યા વિના સાચા પ્રામાણિક હેતુ બની શકતા નથી, ઘટી શકતા નથી. આ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે હું (ગુણરત્ન) મેં પોતે રચેલ 'પરહેતુતમોભાસ્કર' ('પ્રતિવાદીઓના હેતુરૂપી અન્યકારનો વિનાશક સૂર્ય') નામના વાદસ્થલને અહીં લખું છું. આ જગતમાં પોતાને સકલતાર્કિક્યૂડામણિ સમજનાર, સદા હઠપૂર્વક મિથ્યાભિમાનની પુષ્ટિમાં દત્તચિત્ત, ગુણી વિદ્વાનોની ઈર્ષ્યા કરનાર, મૂર્ખોના સમૂહ આગળ મોટી મોટી વાતોની બડાઈ હાંકી જબરો ઘટાટોપ કરનાર, સ્પષ્ટ અનુભવથી વસ્તુની અભ્રાન્ત અનેકાન્તાત્મકતાને સમજીને સ્વપક્ષની યુક્તિઓમાં તેનો યથેષ્ટ વ્યવહાર કરવા છતાં પણ કેવળ પોતાના મોઢે પ્રકટપણે અનેકાન્તને ન સ્વીકારનાર, વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપ તરફ આંખો બંધ કરીને પોતાના મત પ્રત્યેના મિથ્યામોહનું અનુચિત રીતે પોષણ કરનાર આપ જેવા વાદીઓને પોતાને તો સ્વબુદ્ધિથી હેતુના ખરા સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન છે નહિ અને અન્ય ગુણવાનું વિદ્વાનોને હેતુનું ખરું સ્વરૂપ પૂછી તેને જાણવામાં આપ આપનું અપમાન સમજી છો. આ રીતે આપ હેતુના ખરા સ્વરૂપથી સર્વથા અનભિજ્ઞ રહીને પણ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે જે તે હેતુનો પ્રયોગ કર્યા કરો છો. હેતુ જ સાધ્યની સિદ્ધિમાં મુખ્ય કારણ છે. તેથી અમે જૈનો તો અનેકાન્તની સિદ્ધિ માટે યથાવત્ વસ્તુનું સ્વરૂપ દર્શાવતી વખતે સૌપ્રથમ સાધ્યના પ્રમુખ સાધક હેતુની અનેકાન્તાત્મકતાનું સમ્યક્ રીતે પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. આપ કૃપા કરીને થોડા વખત માટે આપના મતનું મિથ્યાભિમાન છોડીને મધ્યસ્થચિત્તે

ધ્યાનપૂર્વક તેને સાંભળો— આપના હેતુ અન્વયી હોવાના કારણે સાધ્યના સાધક છે કે વ્યતિરેકી હોવાના કારણે કે અન્વયી તેમ જ વ્યતિરેકી ઉભય હોવાના કારણે? જો સાધ્ય સાથે દષ્ટાન્તમાં રહેતો અન્વયી હેતુ સાધ્યનો સાધક બની જતો હોય તો ‘ચિત્રાનો ગર્ભસ્થ પુત્ર શ્યામ છે કેમ કે તે તેનો પુત્ર છે’ આ અનુમાનમાં ‘તત્પુત્રત્વ’ હેતુ પણ સાધ્યનો સાધક(ગમક) બનવો જોઈએ કેમ કે તેના ચાર કાળા પુત્રોમાં તત્પુત્રત્વ અને શ્યામત્વનો અન્વય છે જ. જો કોઈ વ્યતિરેક દષ્ટાન્તમાં સાધ્યાભાવે સાધનાભાવરૂપ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિથી હેતુ સાધ્યનો સાધક બની જતો હોય તો ગોરા ચિત્રાના પુત્રોમાં શ્યામત્વના અભાવમાં તત્પુત્રત્વનો અભાવ બરાબર દેખાય જ છે, તેથી તત્પુત્રત્વ હેતુ સાધ્યનો ગમક બનવો જોઈએ. જો અન્વય અને વ્યતિરેક બન્ને હોતાં હેતુ સાધ્યનો સાધક બનતો હોય તો તત્પુત્રત્વ હેતુમાં અન્વય અને વ્યતિરેક બન્નેનો સદ્ભાવ હોવાથી તેનાથી સાધ્યની સિદ્ધિ થવી જોઈએ, અર્થાત્ તેનાથી સાધ્યની સિદ્ધિની આપત્તિ આવે. આ તત્પુત્રત્વ હેતુ પક્ષમાં રહે છે, સપક્ષમાં પણ તેનું સત્ત્વ છે તથા વિપક્ષમાંથી વ્યાવૃત્ત પણ છે — આમ જ્યારે તેનામાં પૂરેપૂરી ત્રિરૂપતા છે ત્યારે તેને હેત્વાભાસ તો આપ (બૌદ્ધ) કહી શકતા નથી. જો ત્રિરૂપતા હોવા છતાં પણ તત્પુત્રત્વને આપ હેત્વાભાસ માનશો તો ‘શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે તે કૃતક છે’ અહીં કૃતકત્વ હેતુને પણ આપે હેત્વાભાસ માનવો જોઈએ. આપની વ્યાખ્યા મુજબ તત્પુત્રત્વ હેતુમાં પૂરેપૂરી ત્રિરૂપતા છે જ.

●411. અથ ભવત્વયં દોષો યેષાં પક્ષધર્મત્વસપક્ષસત્ત્વવિપક્ષાસત્ત્વરૂપે ત્રૈરૂપ્યેઽવિનાભાવપરિસમાપ્તિઃ નાસ્માકં પञ્ચલક્ષણહેતુવાદિનાં, અસ્માભિર-સત્પ્રતિપક્ષત્વપ્રત્યક્ષાગમાબાધિતવિષયત્વયોરપિ લક્ષણયોરભ્યુપગમાદિતિ ચેત્।

411. નૈયાયિક— તત્પુત્રત્વ હેતુમાં તમે જૈનો જે દોષ બૌદ્ધોને આપો છો તે દોષ અમને નથી લાગતો કારણ કે બૌદ્ધો પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્ત્વ અને વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ એ હેતુનાં ત્રણ રૂપોમાં જ હેતુના અવિનાભાવને સીમિત રાખે છે. એ ત્રણમાં જ તેમનો અવિનાભાવ પૂર્ણ થઈ જાય છે, જ્યારે અમે નૈયાયિકો તો હેતુનાં પાંચ રૂપોમાં હેતુના અવિનાભાવની પૂર્ણતા માનીએ છીએ, તેથી તત્પુત્રત્વ હેતુવાળો દોષ અમારા નૈયાયિકના મતમાં આવી શકતો નથી. અમે નૈયાયિકો તો ઉક્ત ત્રણ રૂપો ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ તથા આગમથી બાધિત ન હોવું અર્થાત્ અબાધિતવિષયત્વ અને વિપરીત સાધ્યને સિદ્ધ કરનારા કોઈ પ્રતિપક્ષી હેતુનું ન હોવું અર્થાત્ અસત્પ્રતિપક્ષત્વને પણ હેતુનું સ્વરૂપ માનીએ છે. અમારા નૈયાયિકોના મતમાં હેતુનો અવિનાભાવ પાંચ

રૂપોમાં પૂર્ણ થાય છે.

412. તર્હિ કેવલાન્વયકેવલવ્યતિરેકાનુમાનયોઃ પञ्चलक्षणत्वासंभ-
વેનાગમકત્વપ્રસङ्गः । न च तयोर्गमकत्वं यौगैश्रिं, तस्मात्प्रतिबन्धनिश्चा-
यकप्रमाणासंभवेन, अन्यथानुपपत्तेः अनिश्चय एव तत्पुत्रत्वादेर्गमकतानि-
बन्धनमस्तु, न तु त्रैलक्षण्याद्यभावः ।

412. જૈન— જો હેતુને સદ્દેતુ બનવા માટે પાંચ રૂપો આવશ્યક હોય તો કેવલાન્વયી અને કેવલવ્યતિરેકી હેતુઓમાં પાંચ રૂપો ન હોવાથી તેમને અગમક અર્થાત્ હેત્વાભાસ ગણવાની તમારા ઉપર આપત્તિ આવશે. કેવલાન્વયી હેતુમાં વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ નથી અને કેવલવ્યતિરેકીમાં સપક્ષસત્ત્વ નથી. પરંતુ નૈયાયિકો કેવલાન્વયી તથા કેવલવ્યતિરેકી હેતુઓને અગમક અર્થાત્ હેત્વાભાસ નથી માનતા, તેઓ તો તેમને સદ્દેતુ માને છે. તત્પુત્રત્વ અને શ્યામત્વના અવિનાભાવનું પ્રહણ કરનારું કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી, તેથી તેમના અવિનાભાવનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. આ અવિનાભાવનો અનિશ્ચય જ તત્પુત્રત્વ હેતુની હેત્વાભાસતાનું કારણ છે અને નહિ કે ત્રિરૂપતા કે પંચરૂપતાનો અભાવ.

413. અથાત્ર વિપક્ષેऽસત્ત્વં નિશ્ચિતં નાસ્તિ, ન હિ શ્યામત્વાભાવે
તત્પુત્રત્વેનાશયં નિવર્તનીયમિત્યત્ર પ્રમાણમસ્તીતિ સૌગતઃ । યૌગસ્તુ ગર્જતિ—
શાકાદ્યાહારપરિણામઃ શ્યામત્વેન સમવ્યાપ્તિકો, ન તુ તત્પુત્રત્વેનેત્યુપાધિસ-
દ્ધાવાન્ન તત્પુત્રત્વે વિપક્ષાસત્ત્વસંભવ ઇતિ ।

413. બૌદ્ધ અને નૈયાયિક— બૌદ્ધ કહે છે કે તત્પુત્રત્વ હેતુમાં વિપક્ષાસત્ત્વનો નિશ્ચય નથી. જો તેની વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ નિશ્ચિત હોત તો શ્યામત્વની નિવૃત્તિમાં તત્પુત્રત્વની નિવૃત્તિ અવશ્ય હોવી જ જોઈએ. પરંતુ ‘શ્યામત્વના અભાવમાં તત્પુત્રત્વનો અવશ્ય અભાવ (નિવૃત્તિ) હોય છે જ’ એવો નિશ્ચય કરાવનારું કોઈ જ પ્રમાણ નથી. આમ વિપક્ષાસત્ત્વનો નિશ્ચય ન હોવાથી તત્પુત્રત્વ હેતુ હેત્વાભાસ અર્થાત્ અગમક છે. નૈયાયિક તો ગરજને કહે છે કે ગર્ભિણી માતાએ અમુક પ્રકારનો શાકાદિ આહાર લેવો એ ગર્ભગત બાળકના શ્યામ હોવાનું કારણ છે. આમ શાકાદ્યાહારપરિણામની જ શ્યામત્વ સાથે સમવ્યાપ્તિ છે અને નહિ કે તત્પુત્રત્વની. તેથી તત્પુત્રત્વ હેતુમાં શાકાદ્યાહારપરિણામરૂપ ઉપાધિ હોવાથી આ હેતુ વિપક્ષથી વ્યાવૃત્ત નથી, વ્યાપ્તવાસિદ્ધ છે. [જે ધર્મ સાધ્યનો વ્યાપક હોય તથા સાધનનો અવ્યાપક હોય તેને ઉપાધિ કહે છે, જેમ કે ‘આ ધુમડાવાળો છે કેમ કે આ અગ્નિવાળો

છે' અહીં આર્દ્રન્ધનસંયોગ ઉપાધિ છે. આર્દ્રન્ધનસંયોગ સાધ્યભૂત ધુમાડાની સાથે સદા રહે છે પરંતુ સાધનભૂત અગ્નિની સાથે તેના રહેવાનો નિયમ નથી. તમ લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ તો છે પરંતુ આર્દ્રન્ધનસંયોગ નથી. શાકાઘાહારપરિણામ શ્યામત્વની સાથે અવશ્ય રહે છે પરંતુ તત્પુત્રત્વ સાથે રહેવાનો તેનો નિયમ નથી. તાત્પર્ય એ કે એકલા તત્પુત્રત્વની શ્યામત્વ સાથે વ્યાપ્તિ નથી પરંતુ જ્યારે તે શાકાઘાહાર-પરિણામથી વિશિષ્ટ બની જાય છે ત્યારે તેની શ્યામત્વ સાથે વ્યાપ્તિ બને છે.]

414. તૌ હોવં નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિમેવ શબ્દાન્તરેણ શરણીકુલ્ત ઇતિ સૈવ હેતોર્લક્ષણમસ્તુ । અપિ ચ, અસ્તિ નમશ્ચન્દ્રો જલચન્દ્રાત્, ડ્વેષ્યતિ શ્વઃ સવિતા અદ્યતનાદિત્યાંદયાત્ ઇત્યાદિષ્ પક્ષધર્મત્વાભાવેઽપિ, મન્માતેયમેવં-વિધસ્વરાન્યથાનુપપત્તેઃ, સર્વં ક્ષણિકમક્ષણિકં વા સત્ત્વાત્ ઇત્યાદિષુ ચ સપક્ષસ્યાભાવેઽપિ હેતૂનાં ગમકત્વદર્શનાત્કિં ત્રૈરૂપ્યાદિના ।

414. જૈન— વિપક્ષાસત્ત્વની આવી વ્યાખ્યા કરીને તો આપે અન્યથાનુપપત્તિને અર્થાત્ અવિનાભાવને જ બીજા શબ્દોમાં સ્વીકારી લીધો. છેવટે આપને અવિનાભાવને શરણે આવવું પડ્યું. તેથી અવિનાભાવને જ હેતુનું નિર્દોષ લક્ષણ માનવું જોઈએ. વળી, જુઓ આ ઉદાહરણો — ‘આકાશમાં ચન્દ્ર છે કેમ કે જલમાં તેનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે’, ‘આવતાંકાલે સૂર્ય ઊગશે કેમ કે આજે સૂર્ય ઊગી રહ્યો છે’ ઇત્યાદિ હેતુઓમાં પક્ષધર્મતા નથી, તેમ છતાં તેઓ સદ્હેતુઓ છે. ‘આ મારી માતા છે કેમ કે આ પ્રકારનો અવાજ અન્યથા આવે જ નહિ’ ‘સઘળી વસ્તુઓ ક્ષણિક છે કેમ કે તે બધી સત્ છે’ ‘સઘળી વસ્તુઓ નિત્ય છે કેમ કે તે બધી સત્ છે’ ઇત્યાદિ હેતુઓમાં સપક્ષસત્ત્વ ન હોવા છતાં તેઓ પૂરેપૂરા સાચા હેતુઓ છે. આ બધા હેતુઓ ગમક છે એ આપણે જોયું છે, તેથી તેઓ સદ્હેતુઓ છે, હેત્વાભાસ નથી. એટલે જ અવિનાભાવ અર્થાત્ અન્યથાનુપપત્તિને જ હેતુનું એક માત્ર અસાધારણ લક્ષણ માનવું જોઈએ, ત્રણ લક્ષણો કે પાંચ લક્ષણો માનવાં નિરર્થક જ છે.

415. નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિરેવૈકં લિઙ્ગલક્ષણમક્ષૂણં તત્ત્વમેતદેવ, પ્રપન્નઃ પુનર્યમિતિ ચેત્, તર્હિ સૌગતેનાનાબાધિતવિષયત્વમસત્પ્રતિપક્ષત્વં જ્ઞાતત્વં ચ યૌગેન ચ જ્ઞાતત્વં લક્ષણમાઘ્યાનીયમ્ ।

415. બૌદ્ધ અને નૈયાયિક— તત્ત્વતઃ તો નિશ્ચિત અન્યથાનુપપત્તિ અર્થાત્ અવિનાભાવ જ હેતુનું એક માત્ર નિર્દોષ લક્ષણ છે. પરંતુ આ તો અવિનાભાવનો જ પ્રપંચ (વિસ્તાર) છે, અર્થાત્ અવિનાભાવને વિસ્તારથી સમજવા અને સમજાવવા

માટે જ ત્રૈરૂપ્ય અને પાંચરૂપ્યની વાત કરવામાં આવી છે.

જૈન— જો વિસ્તાર અને સ્પષ્ટતા જ આપને ઈષ્ટ હોય તો બૌદ્ધોએ અબાધિતવિષયત્વ, અસત્પ્રતિપક્ષત્વ અને જ્ઞાતત્વને પણ હેતુનાં રૂપો (લક્ષણો) માનવાં જોઈએ અને નૈયાયિકોએ જ્ઞાતત્વ નામના રૂપને પણ સ્વીકારી હેતુનાં છ રૂપો માનવાં જોઈએ. [હેતુનું જ્ઞાતત્વ રૂપ તો નિતાન્ત આવશ્યક છે કેમ કે જ્યાં સુધી હેતુ જ્ઞાત થયો ન હોય ત્યાં સુધી તે અનુભિતિને ઉત્પન્ન કરી શકે જ નહિ.]

416. અથ વિપક્ષાન્નિશ્ચિતવ્યાવૃત્તિમાત્રેणाबाधितविषयत्वमसत्प्रति-
पक्षत्वं च ज्ञापकहेत्वधिकाराज्ज्ञातत्वं च लब्धमेवेति चेत्, तर्हि गमकहेत्व-
धिकारादशेषमपि लब्धमेवेति किं शेषेणापि प्रपञ्चेनेति । अत एव नान्वय-
मात्राद्धेतुर्गमकः, अपि त्वाक्षिप्तव्यतिरेकादन्वयविशेषात् । नापि व्यतिरेक-
मात्रात्, किन्त्वङ्गीकृतान्वयाद्द्वयतिरेकविशेषात् । न चापि परस्पराननुविद्धत-
दुभयमात्रात्, अपि तु परस्परस्वरूपाजहद्द्वयान्वयव्यतिरेकत्वात्, निश्चिता-
न्यथानुपपत्त्येकलक्षणस्य हि हेतोर्यथाप्रदर्शितान्वयव्यतिरेकरूपत्वात् । न
च जैनानां हेतोरिकलक्षणताभिधानमनेकान्तस्य विघातकमिति वक्तव्यं,
प्रयोगनियम एवैकलक्षणो हेतुरित्यभिधानात्, न तु स्वभावनियमे,
नियतैकस्वभावस्य शशशृङ्गादेरिव निःस्वभावत्वात्, इति कथं न
हेतोरनेकान्तात्मकता ।

416. બૌદ્ધ— હેતુની વિપક્ષથી નિશ્ચિત વ્યાવૃત્તિનું જ્ઞાન થતાં અબાધિતવિષયત્વ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્વ આપોઆપ ફલિત થઈ જાય છે તથા જ્ઞાપક હેતુનું પ્રકરણ હોવાથી હેતુ જ્ઞાત હોવો જ જોઈએ કેમ કે અજ્ઞાત પદાર્થ જ્ઞાપક હોતો નથી. આ રીતે ત્રૈરૂપ્યમાંથી જ અન્ય અબાધિતવિષયત્વ આદિ અર્થાત્ જ ફલિત થઈ જાય છે, એટલે તેમના પૃથક્ કથનની કોઈ આવશ્યકતા નથી.

જૈન— એવું જ હોય તો પછી ગમક હેતુનાં અધિકાર (પ્રકરણ) હોવાથી કેવળ અવિનાભાવના કથનથી જ અન્ય બધાં પક્ષધર્મત્વ આદિ રૂપો (લક્ષણો) આપોઆપ જ ફલિત થઈ જાય છે, એટલે તેમનું કથન પણ નિરર્થક બની જશે. તેથી એક માત્ર અવિનાભાવને જ હેતુનું લક્ષણ માનવું જોઈએ. કેવળ અવિનાભાવી હેતુ જ સાધ્યનો ગમક બની શકે છે. તેથી ત્રૈરૂપ્ય આદિનો આગ્રહ છોડીને આ એક રૂપનો જ સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. આ વિવેચનથી એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે હેતુ કેવળ અન્વયના બળ ઉપર ગમક બની શકતો નથી, તેમાં વ્યતિરેક અર્થાત્ વિપક્ષવ્યાવૃત્તિનું બળ પણ અવશ્ય

હોવું જોઈએ. વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ અને વ્યતિરેકનો સીધો અર્થ જ અવિનાભાવ છે. તેથી અવિનાભાવવિશિષ્ટ અન્વયથી જ હેતુ સાધ્યનો વસ્તુતઃ સાધક બને છે. તે જ રીતે કેવળ વ્યતિરેકથી પણ હેતુમાં ગમકતા નથી પરંતુ ગમકતા તો અન્વયની અપેક્ષા રાખનાર વ્યતિરેકથી આવે છે. પરસ્પર નિરપેક્ષ અન્વય અને વ્યતિરેક પણ હેતુની ગમકતામાં કારણ નથી. ગમકતા માટે તો પોતાનું સ્વરૂપ છોડ્યા વિના અન્વય અને વ્યતિરેકે પરસ્પર સાપેક્ષ બનીને તાદાત્મ્ય ધરાવવું જોઈએ. નિશ્ચિત અવિનાભાવી હેતુમાં અન્વય અને વ્યતિરેક પરસ્પર સાપેક્ષ હોય છે અને તાદાત્મ્ય ધરાવે છે. સાધ્યના અભાવમાં ન હોવું એ સાધ્યના હોતાં જ હોવું એની સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ ધરાવે છે. આમ જૈનો જો કે એકમાત્ર અવિનાભાવને જ હેતુનું લક્ષણ માને છે તેમ છતાં પણ તેમના અનેકાન્ત સિદ્ધાંતને કોઈ ક્ષતિ પહોંચતી નથી, કેમ કે જૈનો હેતુના પ્રયોગને જ માત્ર અવિનાભાવની દૃષ્ટિએ નિયમિત કરવા ઈચ્છે છે અને નહિ કે હેતુના સ્વભાવને. જો હેતુનો કોઈ પણ એક સ્વભાવ નિયત કરી દેવામાં આવે, તેમાં કોઈ પરિવર્તન અને અનેકરૂપતા ન માનવામાં આવે તો તે અસત્ સ્વભાવવાળા શશશુંગની જેમ નિઃસ્વભાવ જ બની જાય. તેથી જે હેતુ અનુમાનપ્રયોગની દૃષ્ટિએ એક માત્ર અવિનાભાવ લક્ષણવાળો છે તે જ સ્વભાવની દૃષ્ટિએ અનેકરૂપ છે, અનેકાન્તાત્મક છે.

417. તથા નનુ ધ્નોઃ ધ્નોઃ સકર્ણાઃ પ્રતિપ્રાણિપ્રસિદ્ધપ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતા-
નેકાન્તવિરુદ્ધબુદ્ધિધર્મવદ્ધિસ્વયંશ્ચ કળભક્ષાક્ષપાદબુદ્ધાદિશિષ્યકૈરૂપન્ય-
સ્યમાનાઃ સર્વ એવ હેતવો વિવક્ષયાસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકતાં સ્વીકુર્વન્તી-
ત્યવગન્તવ્યમ્ । તથાહિ-પૂર્વ તાવત્તેષાં વિરુદ્ધતાભિધીયતે । યદિ હોકસ્યૈવ
હેતોસ્ત્રીણિ પઞ્ચ વા રૂપાણિ વાસ્તવાન્યધ્યુપગમ્યન્તે, તદા સોઽનેકધર્મા-
ત્મકમેવ વસ્તુ સાધયતીતિ કથં ન વિપર્યયસિદ્ધિઃ, એકસ્ય હેતોરનેકધર્મા-
ત્મકસ્યાધ્યુપગમાત્ । ન ચ યદેવ પક્ષધર્મસ્ય સપક્ષ એવ સત્ત્વં તદેવ
વિપક્ષાત્સર્વતો વ્યાવૃત્તત્વમિતિ વાચ્યં, અન્વયવ્યતિરેકયોર્ભાવાભાવરૂપયોઃ
સર્વથા તાદાત્મ્યાયોગાત્, તત્ત્વે વા કેવલાન્વયી કેવલવ્યતિરેકી વા સર્વો
હેતુઃ સ્યાત્, ન તુ ત્રિરૂપઃ પઞ્ચરૂપો વા, તથા ચ સાધનાભાસોઽપિ ગમકઃ
સ્યાત્ ।

417. વળી, વધુમાં આપ કાન ખોલીને સાંભળી લો કે પ્રમાણસિદ્ધ તથા સર્વાનુભવસિદ્ધ અનેકાન્તવાદીવરુદ્ધ પોતાના ખોટા અભિપ્રાયો ધરાવનારા આપે તેમ

જ કણાદ, અક્ષપાદ અને બુદ્ધ આદિના કુત્સિત શિષ્યોએ સ્વપક્ષની (એકાન્તની) સિદ્ધિ માટે જેટલા પણ હેતુઓ આપ્યા છે તે બધા જ વિવક્ષાથી અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનેકાન્તિક છે એમ સમજવું જોઈએ. સૌપ્રથમ તે હેતુઓની વિરુદ્ધતા દેખાડીએ છીએ. જો એક જ હેતુનાં વાસ્તવિક ત્રણ કે પાંચ રૂપો માનવામાં આવતા હોય તો તે અનેકાન્તાત્મક હેતુ એકાન્તની વિરુદ્ધ અનેકાન્તને જ (અનેકાન્તાત્મક વસ્તુને જ) સિદ્ધ કરે. આમ એક જ હેતુને અનેકરૂપ માનવાથી અને તે હેતુ અનેકાન્તનો જ સાધક બનતો હોવાથી વિરુદ્ધ જ બની જાય છે.

બૌદ્ધાદિ— આપ જૈન વારંવાર હેતુને અનેકરૂપ કહી દો છો. વસ્તુતઃ હેતુ અનેકાન્તરૂપ છે જ નહિ. પક્ષધર્મવાળા હેતુનું સપક્ષમાં જ રહેવું એ જ વિપક્ષમાં સર્વતઃ ન રહેવું છે. વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ જ સપક્ષસત્વરૂપ છે. તે હેતુ એકરૂપ જ છે, અનેકરૂપ અર્થાત્ અનેકાન્તાત્મક નથી.

જૈન— ભાવરૂપ અન્વય અને અભાવરૂપ વ્યતિરેકને સર્વથા એક (અભિન્ન) ન માની શકાય. જો તેમને વસ્તુતઃ એક માનવામાં આવે તો બધા હેતુઓ કાં તો કેવલાન્વયી બની જાય કાં તો કેવલવ્યતિરેકી બની જાય અને પરિણામે ન તો ત્રિરૂપ રહે કે ન તો પંચરૂપ રહે અને ત્રિરૂપતા યા પંચરૂપતાના અભાવમાં સાધનાભાસ (હેત્વાભાસ) બની ગયેલા પણ તેઓ સાધ્યના ગમક બની જાય.

418. અથ ન વિપક્ષાસત્ત્વં નાભ્યુપેયતે કિન્તુ સાધ્યસદ્ભાવેઽસ્તિત્વ-
મેવ સાધ્યાભાવે નાસ્તિત્વમભિધીયતે ન તુ તતસ્તદ્વિન્નમિતિ ચેત્, તદસત્ ।
एवं हि विपक्षासत्त्वस्य तात्त्विकस्याभावाद्धेतोस्त्रैरूप्यादि न स्यात् । अथ
ततस्तदन्यद्धर्मान्तरं; तर्ह्येकरूपस्यानेकान्तात्मकस्य हेतोस्तथाभूतसाध्या-
विनाभूतत्वेन निश्चितस्यानेकान्तवस्तुप्रसाधनात्कथं न परोपन्यस्तहेतूनां
सर्वेषां विरुद्धता, एकान्तविरुद्धेनानेकान्तेन व्याप्तत्वात् ।

418. **બૌદ્ધાદિ**— વિપક્ષાસત્ત્વને અમે માનતા જ નથી એવું નથી, પરંતુ સાધ્યના સદ્ભાવમાં હેતુનું હોવું એ જ સાધ્યના અભાવમાં તેનું ન હોવું કહેવાય છે અર્થાત્ સપક્ષસત્ત્વનું ફલિતરૂપ જ વિપક્ષાસત્ત્વ છે, તેનાથી તે ભિન્ન નથી.

જૈન— આમ કહેવું ખોટું છે. જો વિપક્ષાસત્ત્વ વાસ્તવિક રૂપ ન હોય તો હેતુની ત્રિરૂપતા કે પંચરૂપતા બનશે કેવી રીતે ? જો ત્રિરૂપતાની સિદ્ધિ માટે વિપક્ષાસત્ત્વને સપક્ષસત્ત્વથી અતિરિક્ત રૂપ માનવામાં આવે તો એક જ હેતુ અનાયાસ જ અનેકરૂપ અર્થાત્ અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ થઈ જાય છે. અને આ અનેકાન્તાત્મક હેતુ અનેકાન્તાત્મક

સાધ્ય સાધે જ અવિનાભાવ રાખતો હોવાના કારણે અનેકાન્તનો જ સાધક બની જાય છે. આ રીતે એકાન્તના વિરોધી અનેકાન્તનો અવિનાભાવી હોવાના કારણે અનેકાન્તનો જ સાધક હોવાથી આપે આપેલો દરેક હેતુ વિરુદ્ધ છે.

419. તથાસિદ્ધતાપિ સર્વસાધનધર્માણામુન્નેયા, યતો हेतुः सामान्यं वा भवेत्, विशेषो वा, तदुभयं वा अनुभयं वा । न तावत्सामान्यं हेतुः, तद्धि सकलव्यापि सकलस्वाश्रयव्यापि वा हेतुत्वेनोपादीयमानं प्रत्यक्षसिद्धं वा स्यात्, तदनुमानसिद्धं वा । न तावत्प्रत्यक्षसिद्धम्; प्रत्यक्षं ह्यक्षानुसारितया प्रवर्तते । अक्षं च नियतदेशादिनैव संनिकृष्यते । अतोऽक्षानुसारि ज्ञानं नियतदेशादावेव प्रवर्तितुमुत्सहते, न सकलकालदेशव्यापिनि ।

419. આ જ રીતે બૌદ્ધાદિ પરવાદીઓએ આપેલા બધા હેતુઓ અસિદ્ધ છે. કહો, આપે આપેલા હેતુ સામાન્યરૂપ છે કે વિશેષરૂપ, કે ઉભયરૂપ કે પછી એ બધાથી વિલક્ષણ અનુભય રૂપ? જો કહો કે હેતુ સામાન્યરૂપ છે, તો અમે પૂછીએ છીએ કે શું તે સામાન્યરૂપ હેતુ સકલ પદાર્થોમાં રહે છે કે માત્ર સ્વવ્યક્તિઓમાં જ રહે છે? ભલે જે હો તે, પરંતુ તે સામાન્યરૂપ હેતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે કે અનુમાનથી? તે સામાન્યરૂપ હેતુ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ તો હોઈ શકે નહિ કેમ કે પ્રત્યક્ષ તો ઈન્દ્રિયોને અધીન છે અને ઈન્દ્રિયોનો સન્નિકર્ષ તો નિયતદેશવર્તી સ્થૂલ વ્યક્તિઓ સુધી જ સીમિત છે. તેથી ઈન્દ્રિયાનુસારી જ્ઞાન નિયતદેશમાં, વર્તમાન કાળમાં અને સ્થૂળ પદાર્થોમાં જ પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે. તેનામાં સકલદેશવર્તી તથા સર્વકાલવર્તી બધી વ્યક્તિઓમાં રહેનાર સામાન્યને જાણવાની શક્તિ નથી.

420. અથ નિયતદેશસ્વરૂપાવ્યતિરેકાત્તન્નિશ્ચયે તસ્યાપિ નિશ્ચય इति चेत्; न; नियतदेशस्वरूपाव्यतिरेके नियतदेशतैव स्यात्, न व्यापिता, तन्न व्यापिसामान्यरूपो हेतुः प्रत्यक्षसिद्धः । अनुमानसिद्धतायामनवस्थाराक्षसी दुर्निवारा । अनुमानेन हि लिङ्ग्रहणपूर्वकमेव प्रवर्तमानेन सामान्यं साध्यते लिङ्गं च न विशेषरूपमिष्यते, अननुगमात् । सामान्यरूपं तु लिङ्गमवगतं वानवगतं वा भवेत् । न तावदनवगतं, अनिष्टत्वादतिप्रसङ्गाच्च । अवगतं चेत् तदा तस्यावगमः प्रत्यक्षेणानુમાનેन वा । न प्रत्यક્ષેण, संનिकृष्टગ્રાહિ-ત્વાત્તસ્ય । નાપ્યનુમાનેન, તસ્યાપ્યનુમાનમન્તરેણ લિઙ્ગરહણે પુનસ્તદેવાવર્તતે । તથા ચાનુમાનાનામાનન્યાહુગસહસ્રૈરપ્યેકલિઙ્ગરહણં ન ભવેત્ । અપિ ચ, અશેષવ્યક્ત્યાધેયસ્વરૂપં સામાન્યં પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યાં નિશ્ચીયમાનં સ્વાધાર-

નિશ્ચયમુત્પાદયેત્ । સ્વાધારનિશ્ચયોઽપિ નિજાધારનિશ્ચયમિતિ સકલો જનઃ
સર્વજ્ઞઃ પ્રસજ્યતે ।

420. નૈયાયિક— જે સામાન્ય નિયતદેશવર્તી વ્યક્તિઓમાં રહે છે તે જ સામાન્ય દૂરદેશવર્તી અને અતીતાદિકાલવર્તી વ્યક્તિઓમાં પણ રહે છે. તેથી નિયત દેશમાં (નિયતદેશવર્તી વ્યક્તિઓમાં) તેનું પ્રત્યક્ષ થવાથી તેના દૂરદેશવર્તી અને અતીતાદિકાલવર્તી વ્યક્તિઓમાં રહેતા સ્વરૂપનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે.

જૈન— ના, આમ કહેવું બરાબર નથી. જો સામાન્ય નિયતદેશવર્તી વ્યક્તિઓમાં રહેતા સામાન્યથી સર્વથા અભિન્ન હોય તો તે પણ નિયતદેશવર્તી જ બની જશે. એવી હાલતમાં તે સર્વવ્યાપી કે સર્વસ્વવ્યક્તિવ્યાપી ન હોઈ શકે. આ રીતે વ્યાપી સામાન્યરૂપ હેતુ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ ઘટતો નથી. વ્યાપી સામાન્યરૂપ હેતુને અનુમાનસિદ્ધ માનવામાં તો અનવસ્થા રાક્ષસી તમારા પક્ષનો કોળિયો કરી જશે. જે અનુમાન સામાન્યને સિદ્ધ કરવા ખડું થશે તે લિંગજ્ઞાનપૂર્વક જ પ્રવૃત્તિ કરી શકે અને લિંગ વિશેષરૂપ તો હોઈ શકે જ નહિ કેમ કે વિશેષનો તો બીજી વ્યક્તિઓમાં અનુગમ હોતો નથી. હવે રહ્યો વિકલ્પ સામાન્યરૂપ લિંગનો. તે સામાન્યરૂપ લિંગ જ્ઞાત થઈને લિંગ બને છે કે અજ્ઞાત રહીને ? અજ્ઞાત રહીને તો તે લિંગ બની શકે જ નહિ, અન્યથા જે વ્યક્તિ ધૂમાદિ લિંગને જાણતી નથી તેને પણ અગ્નિ આદિનું અનુમાન થઈ જાય અને વળી જે વ્યક્તિને જે તે લિંગથી જે તે સાધ્યનું જ્ઞાન થઈ જાય. હવે જો સામાન્યરૂપ લિંગ જ્ઞાત થઈને જ લિંગ બનતું હોય તો તેનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થશે કે અનુમાનથી ? પ્રત્યક્ષ તો ઈન્દ્રિય સાથે સંયોગ પામનાર સ્થૂળ પદાર્થોમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષથી સર્વવ્યાપી સામાન્યનું જ્ઞાન તો થઈ શકે જ નહિ. અનુમાનથી પણ સામાન્યરૂપ લિંગનું જ્ઞાન શક્ય નથી કેમ કે આ અનુમાન પણ લિંગજ્ઞાનપૂર્વક જ થાય, અને લિંગ વિશેષરૂપ નહિ પણ સામાન્યરૂપ જ હોય, આ સામાન્યરૂપ લિંગનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થશે કે અનુમાનથી એ પ્રશ્ન એનો એ જ વારંવાર ખડો થતો જ રહેશે, એનો અન્ત જ નહિ આવે. આ રીતે તો હજાર અનુમાનોની કલ્પના કરીને પણ હજારો વર્ષેય એક સાધ્યનું પણ જ્ઞાન નહિ થઈ શકે. વળી, સામાન્ય તો સર્વ વ્યક્તિઓમાં રહે છે. જો આ સર્વવ્યાપી સામાન્યનું પ્રત્યક્ષ યા અનુમાન કોઈ પણ પ્રમાણથી જ્ઞાન થાય છે એમ માનીએ તો સર્વ વ્યક્તિઓ રૂપ આધારોમાં રહેતા સામાન્યનું જ્ઞાન થતાં જ આધારભૂત સર્વ વ્યક્તિઓનું જ્ઞાન પણ થઈ જ જાય, પરિણામે સર્વ આધારભૂત વ્યક્તિઓનું (અર્થાત્ સર્વદેગ અને સર્વકાલની સઘળી વ્યક્તિઓનું) જ્ઞાન થવાથી સકલ જન સર્વજ્ઞ બની જવાની આપત્તિ આવે.

421. કિંચ, સ્વાશ્રયેન્દ્રિયસંયોગાત્પ્રાક્ સ્વજ્ઞાનમજનયત્સામાન્યં પશ્ચાદપિ ન તજ્જનયેત્, અવિચલિતરૂપત્વાત્ પૈરેનાધેયાતિશયત્વાચ્ચ, વિચલિતત્વે આધેયાતિશયત્વે ચ ક્ષણિકતાપત્તિઃ ।

421. નૈયાયિક ચિન્તકો સામાન્યને એક અને નિત્ય માને છે. તેથી જો તે પોતાની આધારભૂત વ્યક્તિ સાથે ઈન્દ્રિયનો સંયોગ થતાં પહેલાં પોતાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન કરતું હોય તો સંયોગ થયા પછી પણ પોતાના જ્ઞાનને તે ઉત્પન્ન ન કરી શકે, કેમ કે તેનું સ્વરૂપ અવિચલિત અર્થાત્ સદા સ્થાયી (સર્વથા નિત્ય) છે, તેનામાં બીજો કોઈ પણ પદાર્થ કોઈ નવો અતિશય અર્થાત્ કોઈ નવું સામાર્થ્ય ઉત્પન્ન કરી શકે જ નહિ. જો તેના સ્વરૂપને વિચલિત અર્થાત્ પરિવર્તનશીલ માનવામાં આવે અને તેમાં કોઈ સહકારીથી નવી શક્તિ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના સ્વીકારવામાં આવે તો તે નિત્ય નહિ રહે, ક્ષણિક બની જવાની આપત્તિ આવે.

422. અન્યચ્ચ, તત્સામાન્યં વ્યક્તિભ્યો ભિન્નમભિન્નં, ભિન્નાભિન્નં વા હેતુર્ભવેત્ । ન તાવદ્ભિન્નમ્; વ્યક્તિભ્યઃ પૃથગનુપલમ્ભાત્ ।

422. વળી, અમે જેનો તમને નૈયાયિકોને પૂછીએ છીએ કે તે સામાન્ય વ્યક્તિઓથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન કે કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન ? ભિન્ન તો હોઈ શકે જ નહિ કેમ કે વિશેષ વ્યક્તિઓથી પૃથક્ અસ્તિત્વ ધરાવતું સામાન્ય તો ઉપલબ્ધ થતું નથી.

423. સમવાયેન વ્યક્તિભિઃ સહ સામાન્યસ્ય સંબન્ધિતત્વાત્ પૃથગનુ-પલમ્ભ ઇતિ ચેત્; ન; સમવાયસ્યેહબુદ્ધિહેતુત્વં ગીયતે, ઇહેદમિતિ બુદ્ધિશ્ચ ભેદગ્રહણમન્તરેણ ન ભવેત્ । કિંચ, અતોઽશ્વત્વાદિસામાન્યં સ્વાશ્રયસર્વગતં વા, સર્વસર્વગતં વેષ્યતે । યદિ સ્વાશ્રયસર્વગતમ્; તદા કર્કાદિવ્યક્તિશૂન્યે દેશે પ્રથમતરમુપજાયમાનાયા વ્યક્તેરશ્વત્વાદિસામાન્યેન યોગો ન ભવતિ, વ્યક્તિશૂન્યે દેશે સામાન્યસ્યાનવસ્થાનાદ્વ્યક્ત્યન્તરાદનાગમનાચ્ચ । અથ સર્વસર્વગતં તત્સ્વીક્રિયતે; તદા કર્કાદિભિરિવ શાબલેયાદિભિરપિ તદભિ-વ્યજ્યેત । ન ચ કર્કાદ્યાનામેવ તદભિવ્યક્તૌ સામર્થ્યં ન શાબલેયાદીનામિતિ વાચ્યં, યતઃ કિંરૂપં તત્કર્કાદ્યાનાં સામર્થ્યમ્ । સાધારણરૂપત્વમિતિ ચેત્; ન; સ્વતશ્ચેત્સાધારણરૂપા વ્યક્તયઃ, તદા સ્વત એવ તા અશ્વોઽશ્વ ઇત્યનુવૃત્તં પ્રત્યયં જનયિષ્યન્તીતિ કિં તદ્ભિન્નસામાન્યપરિકલ્પનયા । યદિ ચ સ્વતોઽ-સાધારણરૂપા વ્યક્તયઃ, તદાપરસામાન્યયોગાદપિ ન સાધારણા ભવેયુઃ, સ્વ-તોઽસાધારણરૂપત્વાત્, ઇતિ વ્યક્તિભિન્નસ્ય સામાન્યસ્યાભાવાદસિદ્ધસ્તલ્લ-

ક્ષણો હેતુઃ । કથં તતઃ સાધ્યસિદ્ધિર્ભવેત્ ।

423. નૈયાયિક— જો કે સામાન્ય વ્યક્તિઓથી ભિન્ન જ છે તેમ છતાં તેનો વ્યક્તિઓ સાથે નિત્ય સમવાય સંબંધ હોવાથી તે વ્યક્તિઓથી પૃથક્ ઉપલબ્ધ થતું નથી.

જૈન— તમારા નૈયાયિકોના મતે ‘इहेदम् — આમાં આ છે’ એવી બુદ્ધિનું કારણ સમવાય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી સામાન્ય અને વિશેષનું (વ્યક્તિનું) સ્વતન્ત્રરૂપે જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી ‘આમાં આ છે (વ્યક્તિમાં સામાન્ય છે)’ એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ શકે જ નહિ. ‘આમાં (વ્યક્તિમાં અર્થાત્ વિશેષમાં) આ (સામાન્ય) છે’ આ બુદ્ધિ સ્પષ્ટપણે ભેદગ્રહણપૂર્વક જ છે. વળી, એ કહો કે આ ‘આમાં આ છે’ એ બુદ્ધિથી અશ્વત્વ સામાન્યની વૃત્તિ (રહેવું) બધા અશ્વોરૂપ સ્વાશ્રયોમાં છે કે સર્વસર્વગત અર્થાત્ જગતમાં સર્વત્ર ? જો અશ્વત્વ સામાન્ય શ્વેત અશ્વ, કૃષ્ણ અશ્વ આદિ પોતાની વ્યક્તિઓમાં જ રહેતું હોય તો જ્યારે અશ્વશાળામાં કોઈ નવો અશ્વ જન્મે ત્યારે તે નવજાત અશ્વમાં અશ્વત્વનો સંબંધ ન થાય, કેમ કે અશ્વશાળામાં તે ખાલી ભાગમાં (જ્યાં નવો અશ્વ જન્મ્યો ત્યાં) અશ્વત્વ હતું જ નહિ કે જેથી ત્યાં ને ત્યાં જ નવજાત અશ્વને ચોટી જાય. ખાલી ભાગમાં અશ્વત્વ ન હોવાનું કારણ એ કે પોતાના આશ્રયભૂત વ્યક્તિ વિના તે નિરાશ્રય તો રહેતું જ નથી. સામાન્ય નિષ્ક્રિય છે, તેથી અશ્વત્વ એક અશ્વમાંથી નીકળી આ નવજાત અશ્વમાં આવી શકે જ નહિ. તાત્પર્ય એ કે નવજાત અશ્વમાં અશ્વત્વનો સંબંધ ઘટી શકતો જ નથી. હવે જો અશ્વત્વને સમસ્ત જગતમાં વ્યાપ્ત માનવામાં આવે તો શ્વેત અશ્વ, કૃષ્ણ અશ્વ આદિની જેમ ખંડી ગાય, મુંડી ગાય આદિ ગાયોમાં પણ અશ્વત્વનો પ્રતિભાસ થવો જોઈએ, કેમ કે અશ્વત્વ સામાન્યને સર્વગત માન્યું હોવાથી તે અશ્વવ્યક્તિઓની જેમ ગોવ્યક્તિઓમાં પણ રહે જ. આ મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢવા કહેવું કે અશ્વવ્યક્તિઓમાં જ અશ્વત્વને પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય છે, ગોવ્યક્તિઓમાં તે સામર્થ્ય નથી એ અયોગ્ય છે, કેમ કે આ જાતનો નિયમ કરવો કઠિન છે. અશ્વોમાં અશ્વત્વને પ્રકટ કરવાની એવી તે કઈ વિશેષતા છે જે ગાયોમાં નથી ? અશ્વોમાં પરસ્પર સમાનતા છે, તેથી તેઓ જ અશ્વત્વને પ્રકટ કરી શકે છે જ્યારે ગાયો તો અશ્વોથી અત્યન્ત વિલક્ષણ છે તેથી તેઓ અશ્વત્વને પ્રકટ નથી કરી શકતી, ઈત્યાદિ — આ દલીલ પણ પાંગળી છે, કેમ કે બધા અશ્વો સ્વભાવથી જ સદૃશ છે, પરસ્પર અત્યન્ત સમાન છે તો આ સદૃશતાથી જ ‘આ અશ્વ, આ અશ્વ’ એવું અનુગતાકાર જ્ઞાન થઈ જશે, તો પછી ‘આ અશ્વ, આ અશ્વ’ આ અનુગતાકાર જ્ઞાનના કારણ તરીકે અશ્વત્વ નામના સામાન્યની તમારી નૈયાયિકોની કલ્પના નિરર્થક

જ બની જશે. અને જો બધા અશ્વો સ્વભાવથી જ અસાધારણ અર્થાત્ વિલક્ષણ હોય, એકબીજા એકબીજાની સમાન હોય જ નહિ, તો અશ્વત્વ નામના સામાન્યમાં પણ એવી શક્તિ સંભવે જ નહિ કે તે તેમનામાં 'આ અશ્વ, આ અશ્વ' એવા અનુગતાકાર અર્થાત્ એકાકાર જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી શકે. જેઓ સ્વતઃ વિલક્ષણ હોય તેમનામાં બીજો પદાર્થ સમાનતા યા સદૃશતા કેવી રીતે લાવી શકે? આમ વ્યક્તિઓથી સર્વથા ભિન્ન સામાન્યનું અસ્તિત્વ જ જ્યારે સિદ્ધ થતું જ નથી ત્યારે તેને હેતુ બનાવી તેનાથી સાધ્યની સિદ્ધિ કરવી એ તો આકાશકુસુમોની માલા બનાવી તેની સુગંધનો આનંદ માણવા જેવું છે. વ્યક્તિઓથી સર્વથા ભિન્ન સામાન્યરૂપ હેતુનું અસ્તિત્વ જ નથી તો પછી તેનાથી સાધ્યની સિદ્ધિ થાય જ કેવી રીતે? ન જ થાય.

424. અથ વ્યક્ત્યભિન્ન સામાન્યં हेतुः, तदप्ययुक्तं, व्यक्त्यभिन्नस्य व्यक्तिस्वरूपवद्वयव्यक्त्यन्तराननुगामात्सामान्यरूपतानुपपत्तेर्व्यक्त्यभिन्नत्वस्य सामान्यरूपतायाश्च मिथोविरोधात् । अथ भिन्नाभिन्नमिति चेत्, न, विरोधात् । अथ केनाप्यंशेन भिन्नं केनाप्यभिन्नमिति । तदपि न युक्तं, सामान्यस्य निरंशत्वात् । तत्र एकान्तसामान्यरूपो हेतुः साकल्येन सिद्धः ।

424. જો સામાન્ય વ્યક્તિઓથી અભિન્ન છે એમ કહેશો તો તે વ્યક્તિસ્વરૂપ જ ઠરશે, તેથી જેમ એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિમાં અનુગત નથી તેમ સામાન્ય પણ બીજી વ્યક્તિમાં અનુગત નહિ થાય. અને જો તે બીજી વ્યક્તિમાં અનુગત જ ન હોય તો તેને સામાન્ય કહી જ કેવી રીતે શકાય? સામાન્ય તો તમારા નૈયાયિકોના મતે પણ અનેકાનુગત જ છે. 'વ્યક્તિથી અભિન્ન પણ હોવું અને સામાન્ય પણ હોવું' એ તો પરસ્પર વિરોધી વાતો થઈ. ત્રીજો ભિન્નાભિન્ન પક્ષ અમે નૈયાયિકો સ્વીકારીએ છીએ એમ તો તમે કહી શકતા નથી કેમ કે એ પક્ષમાં તો તમે ખુદ વિરોધ દર્શાવો છો. સામાન્યને અમુક અંશની અપેક્ષાએ ભિન્ન અને અમુક અંશની અપેક્ષાએ અભિન્ન તમે ગણી શકતા નથી કેમ કે સામાન્યમાં તમે નૈયાયિકો અંશો માનતા જ નથી, તમારા મતે તો સામાન્ય સર્વથા નિરંશ છે. આમ હેતુ સર્વથા સામાન્યરૂપ તો સિદ્ધ થતો જ નથી.

425. नापि विशेषरूपः, तस्यासाधरणत्वेन गमकत्वायोगात्, साधारणत्व एवान्वयोपपत्तेः । नापि सामान्यविशेषोभयं परस्पराननुविद्धं हेतुः उभयदोषप्रसङ्गात् । नाप्यनुभयं, अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानादनुभयस्यासत्त्वेन हेतुत्वायोगात् । बुद्धिप्रकल्पितं च सामान्यमवस्तरूपत्वात्साध्येनाप्रतिबद्धत्वादसिद्धत्वाच्च न हेतुः । तदेवं सामान्या-

દીનામસદ્ધિત્વે તલ્લક્ષણાઃ સર્વેઽપિ હેતવોઽસિદ્ધા એવ ।

425. હેતુને વિશેષરૂપ તો કહી શકાય જ નહિ, કેમ કે વિશેષ તો અસાધારણ હોય છે, પરસ્પર વિલક્ષણ હોય છે, તેમનામાં અન્વય હોતો નથી, તેથી તેઓ સાધ્યનું અનુમાન ન કરાવી શકે. અન્વય તો સાધારણ અર્થાત્ સદૃશ વસ્તુઓમાં જ હોઈ શકે. પરસ્પર નિરપેક્ષ અર્થાત્ અત્યન્ત ભિન્ન સામાન્ય અને વિશેષને હેતુ માનવામાં તો સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને પક્ષમાં લાગતા દોષોની આપત્તિ આવે. અનુભવરૂપ હેતુ તો માની શકાય જ નહિ કેમ કે અનુભવરૂપ વસ્તુ તો જગતમાં સંભવતી જ નથી. સામાન્ય અને વિશેષ તો સર્વથા પરસ્પર વ્યાવૃત્ત છે, એકબીજાને વ્યાવૃત્ત કરીને જ રહે છે. જે સામાન્ય હશે તે વિશેષનો વ્યવચ્છેદ કરશે અને જે વિશેષ હશે તે સામાન્યનો વ્યવચ્છેદ કરશે. તેથી જો હેતુ સામાન્યરૂપ ન હોય તો તે વિશેષરૂપ અવશ્ય હોય અને જો તે વિશેષરૂપ ન હોય તો તે સામાન્યરૂપ અવશ્ય હોય. એકનો નિષેધ કરવાથી બીજાનું વિધાન અવશ્યભાવી છે, બન્નેનો નિષેધ એક સાથે કરી જ ન શકાય. આમ અનુભવરૂપ વસ્તુનો જ અભાવ હોવાથી અનુભવરૂપ હેતુ ઘટતો નથી. વળી, બુદ્ધોએ માનેલું બુદ્ધિકલ્પિત અન્યાપોહરૂપ સામાન્ય તો અવસ્તુ છે, તેનો સાધ્યની સાથે અવિનાભાવ સંબંધ પણ નથી. આમ તે સર્વથા અસિદ્ધ હોવાના કારણે હેતુ બનીને સાધ્યનું સાધક બની શકતું નથી. આ રીતે સામાન્ય આદિ અસિદ્ધ હોવાના કારણે સામાન્ય આદિરૂપ હેતુ પણ અસિદ્ધ જ છે.

426. તથા પ્રતિબન્ધવિકલાઃ સમસ્તા અપિ પરોપન્યસ્તા હેતવોઽનૈ-કાન્તિકા અવગન્તવ્યાઃ । ન ચૈકાન્તસામાન્યયોર્વિશેષયોર્વા સાધ્યસાધનયોઃ પ્રતિબન્ધ ઉપપદ્યતે । તથાહિ-સામાન્યયોરેકાન્તેન નિત્યયોઃ પરસ્પરમનુપકાર્યોપકારકભૂતયોઃ કઃ પ્રતિબન્ધઃ, મિથઃ કાર્યકારણાદિભાવેનોપકાર્યોપકારકત્વે ત્વનિત્યત્વાપત્તેઃ । વિશેષયોસ્તુ નિયતદેશકાલયોઃ પ્રતિબન્ધ-ગ્રહેઽપિ તત્રૈવ તયોર્ધ્વૈસાત્સાધ્યધર્મિણ્યગૃહીતપ્રતિબન્ધ એવાન્યો વિશેષો હેતુત્વેનોપાદીયમાનઃ કથં નાનૈકાન્તિકઃ ।

426. પ્રતિવાદીઓ દ્વારા પ્રયુક્ત હેતુઓનો પોતાનાં સાધ્યો સાથે અવિનાભાવ સંબંધ નથી. તેથી તે બધા હેતુઓને અવિનાભાવશૂન્ય હોવાથી અનૈકાન્તિક જ સમજવા જોઈએ. પરવાદીઓ સાધ્ય અને હેતુને યા તો સામાન્યરૂપ માને છે યા તો વિશેષરૂપ માને છે, તેઓ સામાન્ય વિશેષરૂપ તો માનતા જ નથી. તેથી સર્વથા સામાન્યરૂપ યા સર્વથા વિશેષરૂપ હેતુ અને સાધ્યમાં અવિનાભાવ સંબંધ જ ઘટતો

નથી. જો હેતુ સર્વથા સામાન્યરૂપ અને સાધ્ય પણ સર્વથા સામાન્યરૂપ હોય તો સામાન્ય નિત્ય હોવાના કારણે હેતુ અને સાધ્ય એકબીજાની અપેક્ષા જ નહિ રાખે અને ન તો તેઓ અવિકારી નિત્ય હોવાના કારણે એકબીજાનો ઉપકાર કરે. તેથી પરસ્પર ઉપકારશૂન્ય સાધ્ય સામાન્ય અને હેતુ સામાન્યમાં સંબંધ જ ન ઘટી શકે. જે પદાર્થો એકબીજાનું કાર્ય કે કારણ બની એકબીજાનો ઉપકાર કરે છે તેમનામાં જ સંબંધ હોય છે. પરંતુ નિત્ય સામાન્ય ન તો કોઈનું કારણ બની શકે કે ન તો કોઈનું કાર્ય. જેવું તે કોઈનું કારણ કે કાર્ય બને તેવી જ તેની નિત્યતા સમાપ્ત થઈ જાય અને અનિત્ય બની જાય. હવે સર્વથા વિશેષરૂપ હેતુ અને સર્વથા વિશેષરૂપ સાધ્યનો વિકલ્પ વિચારીએ. હેતુવિશેષ અને સાધ્યવિશેષ તો પોતપોતાના નિયત દેશ તથા નિયત કાલમાં જ રહે છે, તેમની દેશવ્યાપ્તિ કે કાલવ્યાપ્તિ સંભવતી જ નથી. તેથી તેમનામાં સંબંધગ્રહણ કરી પણ લઈએ તો પણ જ્યારે તેઓ બીજી જ ક્ષણે નાશ પામી જ જવાના છે તો તેમનામાં સંબંધનું ગ્રહણ કરવું કે ન કરવું બન્ને એકસરખું જ છે, કેમ કે જેમનામાં સંબંધ ગ્રહણ કર્યો હતો તેઓ તો નાશ પામી ગયા, હવે તો પક્ષમાં નવો જ હેતુ દેખાઈ રહ્યો છે. જ્યારે આ નવા હેતુનો સાધ્ય સાથે સંબંધ ગ્રહણ કર્યો જ નથી ત્યારે તે સાધ્યનું અનુમાન કેવી રીતે કરાવી શકે ? અને જો આ નવા અગૃહીતસંબંધવાળા પદાર્થને હેતુ બનાવવામાં આવે તો તે હેતુ અનૈકાન્તિક જ બની જશે.

427. કિંચ પ્રતિબન્ધઃ પક્ષધર્મત્વાદિકે લિઙ્ગલક્ષણે સતિ સંભવી, ન ચ સાધ્યસાધનયોઃ પરસ્પરતો ધર્મિણશ્ચૈકાન્તેન ભેદેઽભેદે વા પક્ષધર્મત્વાદિ-ધર્મયોગો લિઙ્ગસ્યોપપત્તિમાન, સંબન્ધ્યાસિદ્ધેઃ ।

427. વળી, હેતુનું પક્ષમાં હોવું (પક્ષધર્મત્વ) વગેરે હેતુલક્ષણો હેતુમાં હોય તો જ અવિનાભાવ સંબંધ શક્ય બને છે. પરંતુ સાધ્ય અને સાધનનો પરસ્પર તેમ જ ધર્માથી સર્વથા ભેદ માનતાં તો પક્ષધર્મત્વ આદિ લિંગનું (હેતુનું) સ્વરૂપ યા લક્ષણ જ ઘટતું નથી. અને સાધ્ય અને સાધનનો પરસ્પર તેમજ ધર્માથી સર્વથા અભેદ માનતા તો ત્રણમાંથી કોઈ એક જ બચે. અને એકમાં તો ધર્મધર્માભાવનું હોવું સંભવતું નથી. આમ ધર્મા સાધ્ય અને સાધનના સંબંધનો સંભવ ન હોવાના કારણે હેતુના પક્ષધર્મત્વ આદિ લક્ષણોની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

428. સંબન્ધો હિ સાધ્યસાધનયોર્ધર્મિણશ્ચ કિં સમવાયઃ, સંયોગઃ, વિરોધઃ, વિશેષણવિશેષ્યભાવઃ, તાદાત્મ્યં, તદુત્પત્તિર્વા ભવેત્ । ન તાવત્સ-મવાયઃ, તસ્ય ધર્મધર્મિદ્વયાતિરિક્તસ્ય પ્રમાણેનાપ્રતીયમાનત્વાત્, ઇહ તન્તુષુ પટ ઇત્યાદેસ્તત્સાધકસ્ય પ્રત્યયસ્યાલૌકિકત્વાત્, પાંસુલપાદાનામપીહ ઘટે

તન્તવ इत्येवं प्रतीतिदर्शनात्, इह भूतले घटाभाव इत्यत्रापि समवाय-
प्रसङ्गात् । सत्त्वे वा समवायस्य स्वत एव धर्मधर्म्यादिषु वृत्त्यभ्युपगमे
तद्वत्साध्यादिधर्माणापि स्वत एव धर्मिणि वृत्तिस्तु किं व्यर्थया समवाय-
कल्पनया । समवायस्य समावायान्तेरण वृत्त्यभ्युपगमे तु तत्राप्यपर-
समवायकल्पनेऽनवस्थानदी दुस्तरा । अस्तु समवायस्य स्वतः परतो वा
वृत्तिः, तथापि तस्य प्रतिनियतानामेव संबन्धिनां संबन्धकत्वं न स्यात् अपि
त्वन्येषामपि व्यापकत्वेन, तस्य सर्वत्र तुल्यत्वादेकस्वभावत्वाच्च ।

428. તમે નૈયાયિકો જ કહો કે સાધ્ય અને સાધનનો પરસ્પર તેમ જ ધર્મી સાથે
ક્યો સંબંધ છે ? શું તેમનો સંબંધ સમવાય માનવો, કે સંયોગ, કે વિરોધ, કે
વિશેષણવિશેષ્યભાવ, કે તાદાત્મ્ય, કે પછી તદ્દુત્પત્તિ ? સાધ્ય ધર્મ (દા.ત. અગ્નિ)
અને ધર્મી (દા.ત. પર્વત)નો સમવાય સંબંધ તો માની શકાય નહિ કેમ કે ધર્મ અને ધર્મી
સિવાય તે બેમાં રહેનારો કોઈ ત્રીજો સમવાય સંબંધ નામનો પદાર્થ તો કોઈ પણ
પ્રમાણથી જ્ઞાત થતો જ નથી. જો ‘આ ધર્મ છે, આ ધર્મી છે અને આ તેમનો સમવાય
છે’ એ પ્રમાણે સમવાયનું ધર્મ-ધર્મીથી ભિન્ન જ્ઞાન થતું હોય તો સમવાયનું અસ્તિત્વ
માની શકાય, પરંતુ એવું જ્ઞાન તો થતું નથી, તો પછી ધર્મ-ધર્મીથી ભિન્ન સમવાયનું
અસ્તિત્વ કેમ મનાય ? વળી, ‘આ તન્તુઓમાં પટ છે’ ઈત્યાદિ ‘इहेदम् — आ आमां
छे’ એવું જ્ઞાન, જે સમવાયની સિદ્ધિ માટે આપવામાં આવે છે તે, ખરેખર અલૌકિક
છે. ઉઘાડા પગે ચાલનારો ગામડાનો સામાન્ય માણસ પણ ‘પટમાં તન્તુઓ છે’ એમ
કહે છે અને નહિ કે ‘તન્તુઓમાં પટ છે.’ જો ‘इहेदम् — आ आमां छे’ એ આકારના
જ્ઞાનથી જ સમવાય સિદ્ધ થતો હોય તો ‘આ ભૂતલે ઘટનો અભાવ છે’ આ જ્ઞાનથી
ભૂતલ અને ઘટાભાવમાં સમવાય સિદ્ધ થવો જોઈએ, પરંતુ તમે નૈયાયિકો ભૂતલ અને
ઘટાભાવ વચ્ચે સમવાયસંબંધ માનતા નથી. માની લઈએ કે સમવાયનું અસ્તિત્વ છે,
તો પ્રશ્ન એ ખડો થશે કે તે ધર્મ અને ધર્મીમાં બીજા સમવાય સંબંધથી રહે છે કે બીજા
સમવાય સંબંધ વિના જ સ્વતઃ રહે છે ? જો કહેશે કે બીજા સમવાય સંબંધ વિના સ્વતઃ
જ રહે છે તો પછી સમવાયની જેમ જ સાધ્ય આદિ ધર્મો પણ પોતપોતાના ધર્મીમાં
સ્વતઃ જ રહે છે એમ તમારે નૈયાયિકોએ માનવું જોઈશે, ધર્મ-ધર્મીમાં સમવાયની
નકામી વ્યર્થ કલ્પના કરવાથી શો ફાયદો ? જો કહો કે સમવાય બીજા સમવાય સંબંધથી
ધર્મ અને ધર્મીમાં રહે છે તો તે બીજો સમવાય પણ પોતાના સંબંધીઓમાં ત્રીજા
સમવાયથી રહેશે અને આમ અનન્ત સમવાયોની કલ્પના કરવાથી અનવસ્થા નામનો
દોષ થશે. આ અનવસ્થા નદીને તરી પેલે પાર પહોંચવું અશક્ય છે. ભલે સમવાયનું

ધર્મ અને ધર્મીમાં રહેવું સ્વતઃ કે પરતઃ કોઈ પણ રીતે માની પણ લઈએ તો પણ 'સમવાય અમુક સંબંધીઓમાં જ સંબંધ કરે છે' એ નિયમ કરવો શક્ય નથી કેમ કે તમે નૈયાયિકો સમવાયને એક નિત્ય અને વ્યાપક માનો છો એટલે સમવાયે તન્તુનો પટની જેમ ઘટની સાથે પણ સંબંધ કરાવી આપવો જોઈએ. સમવાય એક, નિત્ય અને વ્યાપક હોઈ, સમવાય સંબંધ જગતની સર્વ વસ્તુઓમાં હોવાનો, અર્થાત્ કોઈ પણ બે વસ્તુઓમાં તે હોવાનો, અમુક જ બે વસ્તુઓમાં તેના હોવાનો નિયમ બને નહિ.

429. નાપિ સંયોગઃ, સ હિ સાધ્યસાધનાદીનાં ભવન્ કિં તતો ભિન્નો વા સ્યાદભિન્નો વા । પ્રાચિ પક્ષે કથં વિવક્ષિતાનામેવૈષ કિં નાન્યેષામપિ ભેદાવિશેષાત્ । ન ચ સમવાયોઽત્ર નિયામકઃ તસ્ય સર્વત્ર સદૃશત્વાત્ । દ્વિતીયે તુ સાધ્યાદીન્યેવ સ્યુઃ ન કશ્ચિત્સંયોગો નામ । કથંચિદ્ભિન્નસંયોગા-ઙ્ગીકારે તુ પરવાદાશ્રયણં ભવેત્ ।

429. જો સાધ્ય અને સાધનનો પરસ્પર સંયોગ સંબંધ માનવામાં આવે તો અમે જૈનો તમને નૈયાયિકોને પૂછીશું કે તે સંયોગ સંબંધ સાધ્ય અને સાધનથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન છે એમ કહેશો તો 'તે આ જ સાધ્ય અને સાધનનો સંયોગ છે, અન્યોનો નથી' એવો નિયમ બની શકશે નહિ. જો સંયોગ વિવક્ષિત સાધ્ય-સાધનથી એટલો જ ભિન્ન છે જેટલો અવિવક્ષિત સાધ્ય-સાધનથી તો શા કારણે સંયોગને વિવક્ષિત સાધ્ય-સાધનનો જ કહેવામાં આવે અને અન્ય અવિવક્ષિત સાધ્ય-સાધનનો ન કહેવામાં આવે ? સમવાય તો નિત્ય અને વ્યાપક હોવાથી બધી વસ્તુઓ પ્રત્યે તે સમાન છે, તેનો એકસરખો સંબંધ છે, તેથી તે અમુક સાધ્ય-સાધન સાથે સંયોગનો સંબંધ કરાવી શકે નહિ, અર્થાત્ તે અમુક સાધ્ય-સાધન સાથે સંયોગ સંબંધ થવામાં અને અન્ય સાધ્ય-સાધનો સાથે સંયોગ સંબંધ ન થવામાં નિયામક બની શકે નહિ. હવે અભિન્ન પક્ષને વિચારીએ. જો સંયોગ સાધ્ય-સાધનથી અભિન્ન હોય તો સાધ્ય-સાધનનું જ અસ્તિત્વ રહે, સંયોગનું અસ્તિત્વ ન રહે, અભેદમાં તો બેમાંથી એક જ બચે. જો સંયોગને સાધ્ય-સાધનથી કથંચિત્ ભિન્ન માનશો તો તમારે જૈનોના અનેકાન્તવાદનો આશ્રય લેવો પડે.

430. નાપિ વિરોધોઽર્થમધાતવ્યઃ, તસ્યાપ્યેકાન્તમતેઽસંભવાત્ । સ હિ સહાનવસ્થાનં પરસ્પરપરિહારે વા ભવેત્ । તત્રાદ્યે કિં કદાચિદપ્યેકત્રાનવ-સ્થાનમુત કિયત્કાલં સ્થિત્વા પશ્ચાદનવસ્થાનમ્ । આદ્યે પક્ષેઽહિનકુલાદીનાં ન વિરોધઃ સ્યાત્ અન્યથા ત્રૈલોક્યેઽપ્યુરગાદીનામભાવઃ । દ્વિતીયે તુ નરવનિ-

તાદેરપિ વિરોધઃ સ્યાત્, તયોરપિ કિંચિત્કાલમેકત્ર સ્થિત્વાપગમાત્ । કિંચ વડવાનલજલધિજલયોર્વિદ્યુદમ્બોદામ્ભસોશ્ચ ચિરતરમેકત્રાવસ્થાતઃ કથમયં વિરોધઃ । પરસ્પરપરિહારસ્તુ સર્વભાવાનામવિશિષ્ટઃ કથમસૌ પ્રતિનિયતાનામેવ ભવેત્ ।

430. સાધ્ય અને સાધનમાં પરસ્પર વિરોધનો સંબંધ છે એમ પણ તમે નૈયાયિકો ન કહી શકો કેમ કે તમે તો સાધ્ય અને સાધનમાં એકાન્ત ભેદ માનો છો અને તેથી આ એકાન્તભેદના પક્ષમાં વિરોધ સિદ્ધ કરવો અસંભવ છે. વળી, તમે નૈયાયિકો બતાવો કે સાધ્ય અને સાધનમાં સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ છે કે પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ ? તે બેમાંથી જો સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધને સ્વીકારશો તો અમે જૈનો તમને પૂછીશું કે શું તેઓ ક્યારેય પણ એક જગાએ સાથે નથી રહેતા કે થોડો સમય સાથે રહી પછી અલગ થઈ જાય છે ? જો ક્યારેય પણ એક જગાએ સાથે ન રહેનારાઓમાં જ સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ સ્વીકારશો તો સાપ અને નોળિયો વગેરે પણ ક્યારેક તો એક સાથે પણ રહે છે, તેથી તેમનામાં સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ છે એમ તમે નહિ કહી શકો. વળી, તમે જો સાપ અને નોળિયા વચ્ચે આવો સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ સ્વીકારશો તો જગતમાંથી સાપોનો લોપ જ થઈ જાય. હવે બીજો વિકલ્પ વિચારીએ. જો થોડો સમય સાથે રહી પછી અલગ થઈ જનારાઓમાં સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ સ્વીકારશો તો થોડો વખત સાથે રહી પછી અલગ થઈ જનાર સ્ત્રી અને પુરુષમાં પણ તમારે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ માનવો પડે. વળી, જો થોડોક વખત જ સાથે રહી પછી અલગ થનારમાં સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ માનશો તો લાંબો વખત સાથે રહી પછી અલગ થનાર વડવાનલ અને સમુદ્રનું પાણી, વીજળી અને જલધરજલ, આદિમાં તમારે વિરોધ માનવો છોડી દેવો પડે, કેમ કે તેઓ લાંબો વખત સાથે રહે છે. હવે પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ વિરોધનો વિકલ્પ વિચારીએ. પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ વિરોધ તો સામાન્યતઃ બધી જ વસ્તુઓમાં હોય જ છે. પ્રત્યેક વસ્તુ બીજી વસ્તુથી ભિન્ન અર્થાત્ અલગ સ્થિતિ રાખે છે. તેથી આ સર્વસાધારણ વિરોધનો સંબંધ અમુક સાધ્ય-સાધનો સાથે જ કેમ જોડી શકાય ?

431. નાપિ વિશેષણવિશેષ્યભાવો ઘટામિર્યતિ, તસ્ય સંયોગાદ્યસંભવે-
જ્ઞાવાત્ તસ્ય તુ પ્રાગેવ નિરાસાત્ ।

431. સાધ્ય અને સાધનમાં વિશેષણવિશેષ્યભાવ પણ ઘટતો નથી કેમ કે વિશેષણવિશેષ્યભાવ તો તે પદાર્થોમાં હોય જેમનામાં પહેલેથી કોઈ સમવાય કે સંયોગ આદિ સંબંધ હોય, પરંતુ તમારા નૈયાયિકોના મતમાં તો સાધ્ય અને સાધનમાં સંયોગાદિ

સંબંધનો અસંભવ અમે પહેલાં સિદ્ધ કરી દીધો છે, એટલે સાધ્ય અને સાધનમાં સંયોગાદિ સંબંધના અસંભવને કારણે તેમનામાં વિશેષણવિશેષ્યભાવનો પણ અભાવ છે.

432. નાપિ સાધ્યસાધનયોસ્તાદાત્મ્યં ઘટતે, સાધ્યસાધનયોરસિદ્ધ-સિદ્ધયોર્ભેદાભ્યુપગમેન તાદાત્મ્યાયોગાત્, તાદાત્મ્યે ચ સાધ્યં સાધનં ચૈક-તરમેવ ભવેત્ત્વં દ્વયં કથંચિત્તાદાત્મ્યે તુ જૈનમતાનુપ્રવેશઃ સ્યાત્ ।

432. સાધ્ય અને સાધનમાં તાદાત્મ્ય સંબંધ પણ ઘટતો નથી, કેમ કે સાધ્ય તો અસિદ્ધ હોય છે અને સાધન તો સિદ્ધ હોય છે, આમ જ્યારે તેમની વચ્ચે આટલો મોટો ભેદ છે — આકાશ-પાતાળ જેટલું અંતર છે — ત્યારે તેમની વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંભવે જ કેવી રીતે ? વળી, જો સાધ્ય અને સાધન વચ્ચે તાદાત્મ્ય માનવામાં આવે તો તાદાત્મ્ય હોવાથી તે બેનો અભેદ થઈ જાય, પછી તો કાં તો સાધ્ય એકલું રહે કાં તો સાધન, અભેદમાં બંને ન બચી શકે. આ તો મોટી આપત્તિ કહેવાય. તેમાંથી બચવા તમે નૈયાયિકો જો સાધ્ય અને સાધનમાં કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સ્વીકારશો તો તમે જૈન મતનો અનેકાન્ત સ્વીકાર્યો ગણાશે, જે તમને સ્વીકાર્ય નથી.

433. તદુત્પત્તિસ્તુ કાર્યકારણભાવે સંભવિની કાર્યકારણભાવશ્ચાર્થ-ક્રિયાસિદ્ધૌ સિદ્ધ્યેત્ । અર્થક્રિયા ચ નિત્યસ્ય ક્રમાક્રમાભ્યાં સહકારિષુ સત્સ્વસત્સુ ચ જનકાજનકસ્વભાવદ્વયાનભ્યુપગમેન નોપપદ્યતે । અનિત્યસ્ય તુ સતોઽસતો વા સા ન ઘટતે સતઃ સમસમયવર્તિર્નિ વ્યાપારયોગાત્, વ્યાપારે વા સ્વસ્વકારણકાલ એવ જાતાનામુત્તરોત્તરસર્વક્ષણાનામેકક્ષણવર્તિત્વ-પ્રસજ્ઞાત્, સકલભાવાનાં મિથઃ કાર્યકારણભાવપ્રસક્તેશ્ચ, અસતશ્ચ સકલશક્તિવિકલત્વેન કાર્યકારણાસંભવાત્, અન્યથા શશવિષાણાદેરપિ તત્પ્રસજ્ઞાત્ । તદિત્થં સાધ્યાદીનાં સંબન્ધાનુપપત્તેરકાન્તમતે પક્ષધર્મત્વાદિ હેતુલક્ષણમસંગતમેવ સ્યાત્, તથા ચ પ્રતિબન્ધો દુરુપપાદ એવ ।

433. સાધ્ય અને સાધનમાં કાર્યકારણભાવ હોય તો જ તેમનામાં તદુત્પત્તિ સંબંધ સંભવે. કાર્યકારણભાવ તો ત્યારે સિદ્ધ થાય જ્યારે કારણ અર્થક્રિયાકારી અર્થાત્ કાર્યકારી સિદ્ધ થાય. તમારા નૈયાયિક મતમાં તો કારણ કાર્યકારી સિદ્ધ થઈ શકતું જ નથી. તમે નૈયાયિકો કેટલીક વસ્તુઓને નિત્ય માનો છો અને કેટલીકને અનિત્ય માનો છો, તમે વસ્તુઓને નિત્યાનિત્ય ઉભયસ્વભાવ તો માનતા નથી, અને નિત્ય વસ્તુ અર્થક્રિયાકારી (કાર્યકારી) ઘટતી નથી તેમજ અનિત્ય વસ્તુ પણ અર્થક્રિયાકારી ઘટતી

નથી. આમ તમારા મતમાં કોઈ જ વસ્તુ અર્થક્રિયાકારી ઘટતી નથી. તેથી તમારા મતમાં કોઈ પણ વસ્તુ કારણ હોવી સંભવતી નથી, કેમ કે જે કારણ હોય તે કાર્યકારી (અર્થક્રિયાકારી) હોય પણ તમારા મતમાં તો કોઈ વસ્તુ કાર્યકારી નથી. હવે જોઈએ કે નિત્ય વસ્તુ કે અનિત્ય વસ્તુ કેમ કાર્યકારી નથી. પહેલાં જોઈએ કે નિત્ય વસ્તુ કેમ કાર્યકારી નથી. નિત્ય વસ્તુ પોતે કરવાનાં કાર્યો કાં તો ક્રમથી કરે કાં તો અક્રમથી (અર્થાત્ બધાં એકસાથે, યુગપત્). આ બે વિકલ્પો સિવાય ત્રીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. નિત્ય વસ્તુ ક્રમથી પોતાનાં કાર્યો કરે છે એમ સ્વીકારીએ તો પ્રશ્ન ઊભો થાય કે બીજી, ત્રીજી ઇત્યાદિ ક્ષણોએ જે કાર્યો તે કરે છે તે કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ પ્રથમ ક્ષણે તેનામાં નથી ? જો કહો કે સ્વભાવ હોવા છતાં સહકારીઓ ન હોવાથી પ્રથમ ક્ષણે તે બધાં કાર્યો કરતી નથી અને સહકારીઓ મળતાં તે કાર્યો તે કરે છે, તો સહકારી હોતાં જનકત્વ અને ન હોતાં અજનકત્વ એમ બે સ્વભાવો સ્વીકારવા પડે. પહેલાં જે નિત્ય વસ્તુ અજનક હતી તે સહકારીઓ આવી મળતાં જનક બની જાય છે, એનો અર્થ એ થયો કે નિત્ય વસ્તુ નિત્ય રહી નહિ, તેના સ્વભાવમાં પરિવર્તન થવાથી પરિવર્તનશીલ બની ગઈ. નિત્ય વસ્તુનો તો એક જ સ્વભાવ તમે માનો છો, બે સ્વભાવો તો માનતા નથી. આ તમારા માટે આપત્તિ છે. જો તમે બીજો અક્રમનો વિકલ્પ સ્વીકારશો તો નિત્ય વસ્તુ પ્રથમ ક્ષણે જ તેનાં બધાં કાર્યો કરી નાખશે અને પરિણામે બીજી, ત્રીજી વગેરે ક્ષણે તે અકાર્યકારી બની જશે. આમ આ વિકલ્પમાં પણ નિત્ય વસ્તુ પ્રથમ ક્ષણે કાર્યકારી અને અન્ય ક્ષણોએ અકાર્યકારી એમ બે સ્વભાવોવાળી બની જઈ નિત્યત્વ ગુમાવે જે તમને ઈષ્ટ નથી, તમને તો નિત્ય વસ્તુનો એક જ સ્વભાવ ઈષ્ટ છે. હવે જોઈએ કે અનિત્ય (સર્વથા ક્ષણિક) વસ્તુ કેમ કાર્યકારી નથી. સર્વથા ક્ષણિક વસ્તુ ન તો પોતાના સદ્ભાવ વખતે કાર્યકારી છે કે ન તો પોતાના અસદ્ભાવ વખતે કાર્યકારી છે. જો તે પોતાના સદ્ભાવ વખતે જ પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો પહેલી વાત તો એ કે સમાન સમયવાળાઓમાં કાર્યકારણભાવ સંભવતો નથી. બીજું, જો એક જ સમયમાં વર્તમાન વસ્તુઓ વચ્ચે કાર્યકારણભાવનો સંભવ માનીએ તો સમસ્ત ઉત્તરોત્તર કાર્ય પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણમાં જ ઉત્પન્ન થઈ જાય. નવમો ક્ષણ પોતાની હયાતીમાં જ અર્થાત્ નવમા ક્ષણમાં જ દસમા ક્ષણને ઉત્પન્ન કરી દે, તેવી જ રીતે આઠમો ક્ષણ નવમા ક્ષણને પોતાની હયાતીમાં જ અર્થાત્ આઠમાં ક્ષણમાં જ ઉત્પન્ન કરી દે, સાતમો ક્ષણ આઠમાને પોતાની હયાતીમાં જ અર્થાત્ સાતમા ક્ષણમાં જ ઉત્પન્ન કરી દે, છઠ્ઠો ક્ષણ સાતમા ક્ષણને છઠ્ઠા ક્ષણમાં, આમ સમસ્ત ઉત્તરોત્તર ક્ષણ ખસતો ખસતો પ્રથમ ક્ષણમાં જ ઉત્પન્ન થઈ જાય અને બીજા ક્ષણમાં નાશ પામી જગતને શૂન્ય, ખાલી કરી નાખે. વળી ક્ષણિક

વસ્તુઓમાં કાર્યકારણભાવ માનીએ તો સહભૂવસ્તુઓમાં જ પરસ્પર કાર્યકારણભાવ માનવો પડે અને સહભૂ વસ્તુઓ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ હોતો નથી, જેમ કે ગાયનાં બે સહભૂ શિંગડાં. સ્વોત્પત્તિની ક્ષણ સિવાયની અન્ય ક્ષણે તો તે કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ કારણ કે તે ક્ષણિક હોઈ અન્ય ક્ષણોએ તો તેનું અસ્તિત્વ જ નથી અર્થાત્ તે અસત્ છે, અને અસત્ કારણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી કેમ કે અસત્ પદાર્થ સર્વ શક્તિઓથી રહિત હોય છે એટલે તેનામાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોતી જ નથી. જો અસત્ પદાર્થ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા લાગે તો શશશૃંગ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનવાની આપત્તિ આવે.

આમ નૈયાયિકોના એકાન્તમતમાં સાધ્ય અને સાધન આદિનો સંબંધ જ જ્યારે ઘટતો નથી ત્યારે હેતુનાં પક્ષધર્મત્વ આદિ રૂપો કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? પક્ષધર્મત્વ આદિને હેતુનાં લક્ષણ માનવાં અસંગત ઠરે છે. આમ સાધ્ય અને સાધન આદિનો સંબંધ સિદ્ધ કરવો વસ્તુતઃ કઠિન છે.

434. તથૈકાન્તવાદિનાં પ્રતિબન્ધગ્રહણમપિ ન જાઘટીતિ, અવિચલિત-સ્વરૂપે આત્મનિ જ્ઞાનપૌર્વાપર્યામ્ભવાત્, પ્રતિક્ષણઘ્વંસિન્યપિ કાર્યકારણાદ્યુ-ભયગ્રહણાનુવૃત્ત્યૈકચૈતન્યામ્ભવાત્ ।

434. એકાન્ત નિત્યવાદી આત્માને સર્વથા અપરિવર્તનશીલ અર્થાત્ ફૂટસ્થનિત્ય માને છે. તે સર્વથા પરિવર્તનરહિત હોવાથી તેમાં જ્ઞાનના પર્યાયો પણ બદલાતા નથી, અર્થાત્ પહેલાં અમુક જ્ઞાન, પછી અમુક જ્ઞાન એમ અનેક જ્ઞાનો ક્રમશઃ થતા ન હોઈ જ્ઞાનોમાં પૌર્વાપર્ય હોતું જ નથી. જ્યારે આવો ફૂટસ્થનિત્ય આત્મા હોય ત્યારે તે આત્મા સાધ્ય-સાધનના સંબંધનું ગ્રહણ ન કરી શકે. જે આત્મા સાધ્ય અને સાધનને પહેલાં સાથે સાથે જુએ, પછી ઊલ કે તર્ક દ્વારા તેમના સર્વોપસંહારી અવિનાભાવનું ગ્રહણ કરે, આમ ક્રમશઃ જ્ઞાન કરે તે આત્માને જ સાધ્ય-સાધનના અવિનાભાવ સંબંધનું જ્ઞાન થઈ શકે. જે સદા સર્વથા એકરૂપ જ છે તેમાં ક્રમિક પરિવર્તન અસંભવ છે. એટલે ફૂટસ્થનિત્ય આત્માને સાધ્ય-સાધનના અવિનાભાવ સંબંધનું જ્ઞાન ઘટતું નથી. અને નૈયાયિકોનો આત્મા ફૂટસ્થનિત્ય છે. બૌદ્ધો આત્માને એકાન્ત અનિત્ય અર્થાત્ સર્વથા ક્ષણિક માને છે. ક્ષણિક આત્મા પણ સાધ્ય-સાધનના સંબંધને ગ્રહણ કરી શકે નહિ. જે જ્ઞાનક્ષણે સાધનને જાણ્યું છે તે જ જ્ઞાનક્ષણ સાધ્યને જાણતું નથી અને સાધ્યને જાણનારો જ્ઞાનક્ષણ સાધનને જાણતો નથી. આમ કાર્ય અને કારણ યા સાધ્ય અને સાધન બન્નેને જાણનાર અન્વયી એક ચૈતન્યનો અભાવ હોવાથી તે બન્નેના સંબંધને જાણવો ક્ષણિક આત્મા માટે નિતાન્ત અસંભવ છે.

435. न च कार्याद्यनुभवानन्तरभाविना स्मरणेन कार्यकारणभावादिः प्रतिबन्धोऽनुसंधीयत इति वक्तव्यं अनुभूत एव स्मरणप्रादुर्भावात् । न च प्रतिबन्धः केनचिदनुभूतः, तस्योभयनिष्ठत्वात् । उभयस्य पूर्वापरकाल-भाविन एकेनाग्रहणादिति न प्रतिबन्धनिश्चयोऽपि ।

435. બૌદ્ધ— કાર્ય અને કારણ યા સાધ્ય અને સાધનના અનુભવથી ઉત્પન્ન થનારા સ્મરણ દ્વારા કાર્ય-કારણભાવ યા અવિનાભાવ આદિ સંબંધોનું જ્ઞાન સારી રીતે બરાબર થઈ શકે છે.

જૈન— સ્મરણ તો પૂર્વાનુભવ અનુસાર થાય છે. જે પદાર્થનો અનુભવ થયો હોય તે પદાર્થનું જ સ્મરણ થાય. જ્યારે કાર્યકારણભાવ યા અવિનાભાવ સંબંધનો અનુભવ જ નથી થયો ત્યારે તેનું સ્મરણ કેવી રીતે થઈ શકે? સંબંધ તો બેમાં જ રહે છે. જ્યારે તમારો બૌદ્ધોનો કોઈ પણ જ્ઞાનક્ષણ પૂર્વકાલભાવી અને ઉત્તરકાલભાવી બે પદાર્થોને જાણતો જ નથી ત્યારે તે જ્ઞાનક્ષણ તે બેમાં રહેનારા સંબંધને કેવી રીતે જાણી શકે? કાર્યકારણભાવ તો ક્રમભાવી કારણ અને કાર્યમાં રહે છે. આપના કોઈ પણ જ્ઞાનક્ષણે ક્રમભાવી કારણ અને કાર્યનું ગ્રહણ કરવું નિતાન્ત અસંભવ છે. તેથી કાર્ય-કારણના સંબંધનું કે અવિનાભાવ સંબંધનું ગ્રહણ આપના એકાન્ત ક્ષણિકવાદમાં સંભવતું નથી.

436. तदेवमेकान्तपक्षे परैरुच्चार्यमाणः सर्वोऽपि हेतुः प्रतिबन्धस्या-भावादिनिश्चयाच्चानैकान्तिक एव भवेत् ।

436. આમ એકાન્ત પક્ષમાં પ્રતિવાદીઓના બધા હેતુ અનૈકાન્તિક છે, કેમ કે તે પક્ષમાં સાધ્ય અને સાધનનો સંબંધ જ ઘટતો નથી અર્થાત્ સંબંધનો અભાવ છે, અને સંબંધનો અભાવ હોઈ સંબંધના નિશ્ચયનો પણ અભાવ છે.

437. एवं च केवलस्य सामान्यस्य विशेषस्य च द्वयोर्वा परस्पर-विविक्तयोस्तयोर्हेतुत्वाघटनादनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययनिबन्धनपरस्परसंवलितसामान्यविशेषात्मनो हेतोरनेकान्तात्मनि साध्ये गमकत्वमभ्युपगन्तव्यम् ।

437. આ રીતે હેતુ ન તો કેવલ સામાન્યરૂપ હોઈ શકે કે ન તો કેવલ વિશેષરૂપ કે ન તો પરસ્પર નિરપેક્ષ સ્વતન્ત્ર સામાન્ય અને વિશેષ રૂપ. તેથી પરસ્પર સાપેક્ષ સામાન્ય-વિશેષાત્મક જ હેતુ ઘટે છે, અર્થાત્ હેતુ અનેકાન્તાત્મક જ હોય છે. તેથી અનેકાન્તાત્મક હેતુ અનેકાન્તાત્મક સાધ્યનો અનુમાપક બને છે. પરસ્પર સંવલિત સામાન્ય અને વિશેષ જ અનુગતાકાર અર્થાત્ એકાકાર (સામાન્ય) જ્ઞાન તથા વ્યાવૃત્તાકાર વિલક્ષણ જ્ઞાનનાં કારણો છે.

438. न च यदेव रूपं रूपान्तराद्वावर्तते तदेव कथमनुवृत्तिमासा-
दयति, यच्चानुवर्तते तत्कथं व्यावृत्तिमाश्रयति इति वक्तव्यं, अनुवृत्तव्या-
वृत्तरूपतयाध्यक्षतः प्रतीयमाने वस्तुरूपे विरोधासिद्धेः, सामान्यविशेष-
वच्चित्रज्ञानवच्चित्रपटस्यैकचित्ररूपवद्वा ।

438. નૈયાયિક— એક જ વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક કેવી રીતે હોઈ શકે ? એક જ વસ્તુ બીજી વસ્તુઓમાં અનુગત તેમ જ બીજી વસ્તુઓથી વ્યાવૃત્ત કેવી રીતે હોઈ શકે ? એક જ વસ્તુ અનુગતાકાર અર્થાત્ એકાકાર જ્ઞાનનું અને વ્યાવૃત્તાકાર જ્ઞાનનું કારણ કેવી રીતે હોઈ શકે ? સામાન્ય અને વિશેષ તો પરસ્પર વિરોધી છે, તેથી તે એક જ વસ્તુમાં કેવી રીતે સંભવે ?

જૈન— [તમે નૈયાયિકો જ સામાન્યવિશેષ નામથી જ પૃથ્વીત્વ આદિ અપર સામાન્યોનો સ્વીકાર કરો છો. તમારા મતે પૃથ્વીત્વ અપર સામાન્ય સામાન્યવિશેષરૂપ છે, પૃથ્વીત્વ અપર સામાન્ય જલ આદિથી વ્યાવૃત્ત હોવાના કારણે વિશેષરૂપ છે તથા પૃથ્વી વ્યક્તિઓમાં અનુગત હોવાથી સામાન્યરૂપ પણ છે, અને તેથી જ પૃથ્વીત્વ વ્યાવૃત્તાકાર જ્ઞાનનું તેમ જ અનુગતાકાર અર્થાત્ એકાકાર જ્ઞાનનું પણ કારણ બને છે. આ તો ખુદ તમે જ સ્વીકાર્યું છે.] વળી, તમે જ અનેક રંગોવાળા એક પટમાં (ચિત્રપટમાં) અનેક રંગાત્મક એક ચિત્રરંગ (ચિત્રરૂપ) પણ સ્વીકાર્યો છે. તથા નીલ, પીત આદિ અનેક આકારોવાળું એક ચિત્રજ્ઞાન પણ તમે અને બૌદ્ધોએ સ્વીકાર્યું જ છે. તેવી જ રીતે, એક જ વસ્તુ અનુગતાકાર તેમ જ વ્યાવૃત્તાકાર અર્થાત્ સામાન્યરૂપ તેમજ વિશેષરૂપ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ હોય તો તેમાં વિરોધ કેવી રીતે હોઈ શકે ? જેમનો એક સાથે પ્રત્યક્ષાનુભવ થતો હોય તેમનામાં વિરોધ ન હોય. વિરોધ તો તેમનામાં હોય જેમની ઉપલબ્ધિ એક સાથે થઈ શકતી ન હોય.

439. किंच एकान्तवाद्युपन्यस्तहेतोः साध्यं किं सामान्यमाहोस्वि-
द्विशेष उतोभयं परस्परविविक्तमुतस्विदनुभयमिति विकल्पाः । न तावत्सा-
मान्यम्, केवलस्य तस्यासंभवादर्थक्रियाकारित्ववैकल्याच्च । नापि
विशेषः, तस्याननुयायित्वेन साधयितुमशक्यत्वात् । नाप्युभयम्; उभयदो-
षानतिवृत्तेः । नाप्यनुभयम्; तस्यासतो हेत्वव्यापकत्वेन साध्यत्वायोगात् ।
तस्माद्विवादास्पदीभूतसामान्यविशेषोभयात्मकसाध्यधर्मस्य साध्यधर्मिणि
साधनायान्योन्यानुविद्धान्वयव्यतिरेकस्वभावद्वयात्मैकहेतोः प्रदर्शने लेशतो-
ऽपि नैकान्तपक्षोक्तदोषावकाशः संभवी, अतोऽनेकान्तात्मकं हेतुस्वरूपं

ચાવશ્યમઙ્ગીકર્તવ્યં, અન્યથા સકલાનુમાનેષુ સાધ્યસાધનાનામુક્તન્યાયત ઉચ્છેદ એવ ભવેત્ । તસ્માદ્ધો એકાન્તવાદિન, નિજપક્ષાભિમાનત્યાગેનાવિ-
ષાદિનોઽક્ષિણી નિમીલ્ય બુદ્ધિદૃશમુન્મીલ્ય મધ્યસ્થવૃત્ત્યા યુક્ત્યાનુસારૈક-
પ્રવૃત્ત્યા તત્તત્ત્વં જિજ્ઞાસન્તો ભવન્તોઽનેકાન્તં કાન્તં વિચારયન્તુ, પ્રમાણૈ-
કમૂલસકલયુક્તિયુક્તં પ્રાગુક્તનિચ્છિલદોષવિપ્રમુક્તમ્ તત્તત્ત્વં ચાધિગચ્છતુ ।
इति परहेतुतमोभास्करनामकं वादस्थलम् । ततः सिद्धं सर्वदर्शनसंमतमने-
कान्तमतम् ॥५७॥

439. વળી, તમે નૈયાયિકો કૃપા કરીને એ બતાવો કે તમે તમારા હેતુઓના સાધ્યને કેવળ સામાન્યરૂપ માનો છો, કે વિશેષરૂપ કે પરસ્પર નિરપેક્ષ ઉભયરૂપ કે પછી અનુભયરૂપ ? આટલા જ વિકલ્પો સંભવે છે. સાધ્ય કેવલ સામાન્યરૂપ ઘટતું નથી કેમ કે કેવલ સામાન્ય તો ગધેડાના શિંગડા જેવું અસત્ છે, તે કોઈ પણ અર્થક્રિયા કરી શકતું નથી, તે કાર્યકારી નથી. તેથી કેવલ સામાન્યરૂપ સાધ્ય હોઈ શકે નહિ. કેવલ વિશેષરૂપ પણ સાધ્ય ઘટતું નથી. કેવલ વિશેષ તો બીજી વ્યક્તિઓમાં અનુગત હોતો નથી એટલે તેનો વ્યાપ્તિસંબંધ સંભવતો જ નથી, તેથી તેને સાધ્ય બનાવી ન શકાય. અર્થાત્ સાધ્યનું વિશેષરૂપ હોવું સંભવતું નથી. જેની હેતુ સાથે વ્યાપ્તિ સંભવતી જ ન હોય તેને હેતુ વડે સિદ્ધ કરી શકાય જ નહિ. પરસ્પર નિરપેક્ષ ઉભયપક્ષમાં તો સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને પક્ષોમાં આવતા દૂષણોની આપત્તિ આવે. સામાન્યરૂપ પણ નહિ તેમ જ વિશેષરૂપ પણ નહિ એવો અનુભયરૂપ તો કોઈ પદાર્થ સંભવતો જ નથી, કાં તો તે સામાન્યરૂપ હોય કાં તો વિશેષરૂપ. પરસ્પર વ્યવચ્છેદાત્મક સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેનો યુગપત્ નિષેધ કરી શકાય નહિ. આમ જ્યારે અનુભયરૂપ પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નથી ત્યારે તે હેતુનો વ્યાપક બનીને સાધ્ય બની શકે જ નહિ. આમ સાધ્યધર્મીમાં અર્થાત્ પક્ષમાં સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુને સિદ્ધ કરવા માટે પરસ્પર સાપેક્ષ સામાન્યવિશેષાત્મક હેતુનો પ્રયોગ કરવો એ જ તર્કસંગત છે. પરસ્પર સાપેક્ષ અર્થાત્ અન્યોન્યાનુપ્રવિષ્ટ અન્યય (સામાન્ય) અને વ્યતિરેક (વિશેષ) ઉભયથી ઘટિત સ્વભાવવાળો હેતુ સ્વીકારવો જોઈએ. આ પરસ્પર સાપેક્ષ સામાન્યવિશેષાત્મકતાના પક્ષને એકાન્ત પક્ષોને લાગતા દોષો લેશ પણ સ્પર્શતા નથી. તેથી હેતુનું સ્વરૂપ અનેકાન્તાત્મક જ માનવું જોઈએ. હેતુને એકાન્ત સ્વભાવવાળો માનવાથી તો ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સમસ્ત સાધ્ય-સાધનોનો લોપ થઈ જાય અને પરિણામે અનુમાન માત્રનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. તેથી હે એકાન્તવાદીઓ, જો આપ સૌ પોતાના પક્ષનું મિથ્યાભિમાન છોડીને શાન્તચિત્તે યોગીની જેમ ચર્મચક્ષુ બંધ કરી જ્ઞાનચક્ષુ ખોલી

કામ તો મહાસાગરને તરવા જેવું અસંભવ છે. તેથી સારભૂત ઉપયોગી વિષયોનું આ પ્રકરણમાં નિરૂપણ કર્યું છે. જૈનદર્શનના સર્વ વક્તવ્યના મૂલ વક્તા સર્વજ છે, તેથી તેમાં દોષની કાલિમા હોઈ શકે જ નહિ. આ અમે જે નિરૂપણ કર્યું છે તે પણ તે સર્વજ પુરુષના વચનાનુસાર જ છે, એટલે તેમાં પણ કોઈ પણ રીતે દોષની સંભાવના નથી. આ જૈનદર્શનની જીવ-અજીવાદિવિષયક ગહનતમ સૂક્ષ્મ ચર્યાઓમાં ક્યાંય પણ પૂર્વાપર વિરોધ જણાતો નથી. પહેલાં કંઈ કહેવામાં આવે અને પછી કંઈ ઊલટું જ કહેવામાં આવે ત્યારે પૂર્વાપર વિરોધ થાય છે. પરંતુ જૈનદર્શનમાં તો પહેલાં અને પછી સર્વત્ર પ્રમાણસિદ્ધ અબાધિત સુસંબદ્ધ વસ્તુનિરૂપણ છે. તાત્પર્ય એ કે જેમ અન્ય મતોનાં મૂલશાસ્ત્રોમાં પહેલાં કંઈ કહ્યું અને પછી કંઈ ઊલટું જ કથન કર્યું હોવાથી પૂર્વાપર વિરોધ છે તેમ જૈનદર્શનમાં કેવલી ભગવાન દ્વારા પ્રણીત દ્વાદશાંગમાં તથા તેમના આધારે રચાયેલા ઉત્તરકાલીન ગ્રંથોમાં ક્યાંય પણ પૂર્વાપર વિરોધ દેખાતો નથી. સૂક્ષ્મદષ્ટિથી સારી રીતે વિચારતાં જૈનદર્શન આગળ પાછળ સર્વત્ર નિર્વિરોધ પ્રતીત થાય છે, તેનું કથન સર્વત્ર સુસંબદ્ધ છે. અન્ય મતોના મૂલ શાસ્ત્રગ્રંથો જ જ્યારે પૂર્વાપર વિરોધોથી ઉભરાય છે ત્યારે ઉત્તરકાલીન વિપ્રલંબક વંચક લોકોએ રચેલા ગ્રંથોની તો વાત જ શી કરવી? અન્ય મતોમાં કેટલીક વાર સહૃદય વિદ્વાનોનાં મનને હરનાર જે સુંદર વચનો સાંભળવામાં આવે છે તે બધાં વચનો વસ્તુતઃ જિનવચનામૃતરૂપી સમુદ્રમાંથી કાઢી કાઢીને પોતાના ગ્રંથોમાં સંગૃહીત કરી તે મતવાદીઓ પોતાની જાતને ખોટી બહુ મોટી માને છે. આમ પરમતવાદીઓ તે ઉઠાવી લઈ આવેલાં પારકાં સુંદર મનોહારી વચનોના બળ પર પોતાનાં શાસ્ત્રોને વ્યર્થ જ બહુ મહત્વવાળાં દર્શાવે છે. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે “હે ભગવન્, એ વાત સુનિશ્ચિત છે કે પરશાસ્ત્રોમાં જે કંઈ થોડીઘણી સૂક્તિઓની સમૃદ્ધિ ચમકે છે તે સઘળી આપની જ છે. પરશાસ્ત્રોની સૂક્તિઓ તો ચૌદ પૂર્વોરૂપી યા જિનવચનરૂપી સમુદ્રમાંથી ઉછળેલાં બુંદો છે. તેથી જિનપ્રવચન જ સૂક્તિઓ તથા સુયુક્તિઓનો મહાસાગર છે અને તેથી જગત માટે પ્રમાણ છે. જલબિન્દુઓનો સૌથી મોટો ભંડાર મહાસાગર છે એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે અર્થાત્ આખું જગત એમાં પ્રમાણ છે.” [દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા].

442. અત્ર પરે પ્રાહુઃ— અહો આર્હતાઃ, અર્હદભિહિતતત્ત્વાનુરાગિભિર્યુ-
ષ્માભિરિદમસંબદ્ધમેવાવિર્ભાવયાંબભૂવે ચદુત યુષ્પદ્શનેષ્વપિ પૂર્વાપરયોર્વિ-
રોધોઽસ્તીતિ । ન હ્યસ્મન્મતે સૂક્ષ્મેક્ષણૈરીક્ષમાણોઽપિ વિરોધલેશોઽપિ ક્લચન
નિરીક્ષ્યતે, અમૃતકરકરનિકરેષ્વિવ કાલિમેતિ ચેત્ । ઉચ્યતે । ધોઃ,
સ્વમતપક્ષપાતં પરિહત્ય માધ્યસ્થ્યમવલમ્બમાનૈર્નિરભિમાનૈઃ પ્રતિભાવદ્વિર્યદ્ધ-

વધાનં વિદધાનૈર્નિશમ્યતે, તદ્વા વયં ભવતાં સર્વં દર્શયામઃ ।

442. પરવાદીઓ— અરે જૈનો, જિનશાસન પ્રત્યેના અનુરાગના કારણે આપ મિથ્યા અને અસંબદ્ધ બડબડાટ કરો છો કે અમારા મતોમાં પૂર્વાપર અસંબદ્ધતા છે, પૂર્વાપર વિરોધ છે. કોઈનાં મત ઉપર આ રીતે મિથ્યા આક્ષેપ કરવો આપના માટે શોભાસ્પદ નથી. અમારા મતો તો પૂર્ણચન્દ્રની ધવલ ચાંદની જેવા દૂષે ધોયેલા શુદ્ધ, સ્વચ્છ તથા નિર્દોષ છે, તેમનામાં વિરોધની કાલિમા જરા પણ નથી. આપ ગમે તેટલું સૂક્ષ્મનિરૂપણ કરો પરંતુ આપને ક્યાંય પણ વિરોધ કે અસંબદ્ધતા લેશ માત્ર પણ જોવા નહિ મળે. તેથી આ પૂર્વાપર વિરોધનો આક્ષેપ અમારા મતો ઉપર કરવાનું આપ જૈનો છોડી દો.

જૈન— અરે પરમતવાદીઓ, જો આપ સૌ પોતપોતાના મત પ્રત્યેનો મિથ્યા પક્ષપાત છોડીને તટસ્થપક્ષે નિરભિમાની બનીને આપની બુદ્ધિ અને પ્રતિભાનાં કમાડ ખોલીને ધ્યાનથી સાંભળવા ઇચ્છતા હો તો અમે એક પછી એક સમસ્ત વિરોધોને દર્શાવીએ છીએ.

443. તથાહિ પ્રથમં તાવત્તાથાગસંમતે મતે પૂર્વાપરવિરોધ ઉદ્ભાવ્યતે । પૂર્વં સર્વં ક્ષણભઙ્ગુરમભિધાય પશ્ચાદેવમભિદધે “નાનનુકૃતાન્વયવ્યતિરેકં કારણં, નાકારણં વિષયઃ” [] ઇતિ । અસ્થાયમર્થઃ— જ્ઞાનમર્થે સત્યેવોત્પદ્યતે ન પુનરસતીત્યનુકૃતાન્વયવ્યતિરેકોઽર્થો જ્ઞાનસ્ય કારણમ્ । યતશ્ચાર્થાજ્ઞાનમુત્પદ્યતે તમેવ તદ્વિષયીકરોતીતિ । એવં ચાભિદધાનેનાર્થસ્ય ક્ષણદ્વયં સ્થિતિરભિહિતા । તદ્વથા—અર્થાત્કારણાજ્ઞાનં કાર્યં જાયમાનં દ્વિતીયે ક્ષણે જાયતે ન તુ સમસમયે કારણકાર્યયોઃ સમસમયત્વાયોગાત્ । તચ્ચ જ્ઞાનં સ્વજનકમેવાર્થં ગૃહ્ણતિ નાપરમ્ “નાકારણં વિષયઃ” [] ઇતિ વચનાત્ । તથા ચાર્થસ્ય ક્ષણદ્વયં સ્થિતિર્બલાદાયાતા સા ચ ક્ષણક્ષયેણ વિરુદ્ધેતિ પૂર્વાપરવિરોધઃ ।

443. સૌપ્રથમ અમે બૌદ્ધ મતની કેટલીક અસંબદ્ધ અને પૂર્વાપર વિરુદ્ધ વાતોનું કથન કરીએ છીએ. બૌદ્ધો પહેલાં તો જગતની સર્વ વસ્તુઓને ક્ષણિક કહીને પછી કહે છે, “જે વસ્તુ કાર્ય સાથે અન્વય અને વ્યતિરેક ધરાવતી નથી તે કારણ હોઈ શકે નહિ, જે વસ્તુ જ્ઞાનનું કારણ નથી હોતી તે જ્ઞાનનો વિષય પણ નથી હોતી.” [] આનો અર્થ આ છે — અર્થ હોય તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થ ન હોય તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. આમ જ્ઞાનની સાથે અન્વય અને વ્યતિરેક ધરાવતો હોવાના કારણે અર્થ જ્ઞાનનું

કારણ છે. જે અર્થ જે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે તે જ અર્થને તે જ જ્ઞાન જાણે છે. આ રીતે તે જ અર્થને જ્ઞાનનું કારણ અને તે જ અર્થને જ્ઞાનનો વિષય માનવા માટે તો અર્થ બે ક્ષણ ટકે છે અર્થાત્ અર્થની બે ક્ષણની સ્થિતિ હોય છે એમ માનવું જરૂરી છે. આનો અર્થ એ કે અર્થ બે ક્ષણ ટકે છે એમ તમારું બૌદ્ધોનું કહેવું થયું. તે આ પ્રમાણે — અર્થ જ્ઞાનનું કારણ છે. કાર્ય તો કારણની ઉત્તર ક્ષણે અર્થાત્ બીજી ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે અને કારણ કાર્યથી એક ક્ષણ પહેલાં હોય છે. તેથી જો જ્ઞાન અર્થરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે તો તે બીજી ક્ષણે જ ઉત્પન્ન થાય. અર્થ જ્ઞાનને પોતાના સમાન સમયમાં તો ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ કેમ કે કાર્ય અને કારણ સમાન સમયવર્તી નથી હોતા, સહભૂ નથી હોતા, તેઓ નિયમથી જ પૂર્વોત્તર કાલવર્તી હોય છે, કારણ પૂર્વવર્તી હોય છે અને કાર્ય ઉત્તરવર્તી હોય છે. અને એ પણ નિયમ છે કે જ્ઞાન પોતાના જનક અર્થને જાણે છે. “જે જ્ઞાનનું કારણ નથી તે જ્ઞાનનો વિષય નથી” એ બૌદ્ધોનું જ વચન છે. તેથી તે જ અર્થ કારણ હોવાથી તો જ્ઞાનથી એક ક્ષણ પહેલાં હોવાનો અને વિષય હોવાથી જ્ઞાનની સાથે પણ હોવાનો. આમ અર્થને બે ક્ષણ સુધી ટકવું જ પડવાનું. અર્થની બે ક્ષણ સુધી સ્થિતિ માન્યા વિના તેને જ્ઞાનનો વિષય માનવો અસંભવ છે. આમ એક તરફ અર્થની બે ક્ષણ સુધી સ્થિતિ માનવી અને બીજી તરફ સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણિક છે એમ કહેવું એ તો સ્પષ્ટ જ પરસ્પર વિરોધી કથનો થયાં.

444. तथा नाकारणं विषय इत्युक्त्वा योगिप्रत्यक्षस्यातीतानागतादिर-
प्यर्थो विषयोऽभ्यधायि । अतीतानागतश्च विनष्टानुत्पन्नत्वेन तस्य कारणं न
भवेत् । अकारणमपि च तं विषयतयाभिदधानस्य पूर्वापरविरोधः स्यात् ।

444. [વળી, તમે બૌદ્ધો યોગિપ્રત્યક્ષનો સ્વીકાર કરો છો. અને યોગિપ્રત્યક્ષ તો અતીત અને અનાગત અર્થોને પણ જાણે છે, વિષય કરે છે.] ‘જે જ્ઞાનનું કારણ નથી તે જ્ઞાનનો વિષય પણ નથી’ એમ કહીને તમે બૌદ્ધો જ કહો છો કે યોગિપ્રત્યક્ષનો વિષય અતીત, અનાગત આદિ અર્થ પણ છે. હવે તમે બૌદ્ધો જ વિચારો કે જે અર્થો અતીત છે અર્થાત્ નાશ પામી ગયા છે તથા જે અર્થો અનાગત છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન જ થયા નથી તે અર્થો યોગિપ્રત્યક્ષજ્ઞાનનાં કારણો કેવી રીતે બની શકે? જો અતીત અને અનાગત અર્થો યોગિપ્રત્યક્ષજ્ઞાનનાં જનક કારણો ન હોવા છતાં પણ તેમને તેના વિષયો માનવામાં આવતા હોય તો ‘જે જ્ઞાનનું કારણ નથી તે જ્ઞાનનો વિષય નથી’ એ તમારા જ નિયમ સાથે તેનો વિરોધ હોવાથી પૂર્વાપર વિરોધ સ્પષ્ટ જ છે.

445. एवं साध्यसाधनयोर्व्याप्तिग्राहकस्य ज्ञानस्य कारणत्वाभावेऽपि
त्रिकालगतमर्थं विषयं व्याहरमाणस्य कथं न पूर्वापरव्याघातः, अकारणस्य

પ્રમાણવિષયત્વાનધ્યુપગમાત્ ।

445. વળી, આ જ રીતે ત્રિકાલવર્તી સાધ્ય અને સાધનોને જાણનારા વ્યાપ્તિગ્રાહક જ્ઞાનમાં ત્રિકાલવર્તી અર્થ જનક કારણ ન હોવા છતાં પણ વિષય બને છે જ, એવું તમે બૌદ્ધો કહો છો. તેથી 'જે જ્ઞાનનું જનક કારણ નથી તે જ્ઞાનનો વિષય નથી' આ નિયમનો સર્વસંગ્રાહી વ્યાપ્તિજ્ઞાન સાથે વિરોધ થાય છે. આમ એક સ્થાને અમુક કહેવું અને બીજા સ્થાને ઊલટું કહેવું એ પ્રકારનો પૂર્વાપર વિરોધ અહીં ચોખ્ખો દેખાય છે.

446. તથા ક્ષણક્ષયાધ્યુપગમે ઽન્વયવ્યતિરેકયોઽભિન્નકાલયોઃ પ્રતિપત્તિર્ન સંભવતિ । તતઃ સાધ્યસાધનયોસ્ત્રિકાલવિષયં વ્યાપ્તિગ્રહણં મન્વાનસ્ય કથં ન પૂર્વાપરવ્યાહતિઃ ।

446. જગતની બધી વસ્તુઓને ક્ષણિક માનતાં ભિન્ન કાળના અન્વય અને વ્યતિરેકનું એક ઊલટૂપ જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. જે જ્ઞાન પહેલાં સાધનનો સદ્ભાવ ગ્રહણ કરી તેના હોતાં સાધ્યનું હોવું તથા સાધ્યના અભાવમાં સાધનનું ન હોવું ગ્રહણ કરે - અર્થાત્ દસવીસ ક્ષણ ચાલનારો આટલો લાંબો વ્યાપાર કરે તે જ્ઞાન જ અન્વય અને વ્યતિરેકનું ગ્રહણ કરી શકે છે. પરંતુ ક્ષણિકવાદમાં કોઈ પણ જ્ઞાનક્ષણ આટલો લાંબો વ્યાપાર કરે એ સંભવતું જ નથી. તેથી ક્ષણિકવાદ માનીને અન્વય-વ્યતિરેકના ગ્રહણને અસંભવ બનાવી દેવું તથા અન્વય-વ્યતિરેકમૂલક સર્વસંગ્રાહી વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવો અને તેનાથી વ્યવહાર પણ ચલાવવો એ શું પરસ્પર વિરોધી નથી ?

447. તથા ક્ષણક્ષયમભિધાય

“इत एकनवते कल्पे शक्त्या मे पुरुषो हतः ।

तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिक्षव ॥१॥”

इत्यत्र श्लोके जन्मान्तरविषये मेशब्दास्मिશब्दयोः प्रयोगं क्षणक्षय-विरुद्धं ब्रुवाणस्य बुद्धस्य कथं न पूर्वापरविरोधः ।

447. આત્માને ક્ષણિક કહીને પછી “આજથી એકાણુ કલ્પો પહેલાં મેં ભાલો મારીને એક પુરુષને હણ્યો હતો. હે ભિક્ષુઓ, તે હિંસાકર્મના ફળરૂપે આજ મારા પગમાં કાંટો વાગ્યો છે” આ એકાણુમા કલ્પથી આજ સુધી ટકનાર આત્માનું સ્પષ્ટ બુદ્ધવચન પરસ્પર વિરોધી નહિ તો શું છે ? આ બુદ્ધવચનમાં ‘એકાણુમો કલ્પ’ અને ‘આજ’ આ બે કાલબિંદુ વચ્ચે સ્થાયી ‘મે’ અને ‘અસ્મિ’ શબ્દોનાં વાચ્ય, જન્મજન્મા-

ન્તરોમાં પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવનારો આત્મા સિદ્ધ થાય છે જે ક્ષણિકાવાદનો સમૂળ નાશ કરનારો છે. આ વચન બીજા કોઈનું નહિ પણ બુદ્ધનું છે. સ્વયં બુદ્ધે જન્માન્તરની અર્થાત્ પરલોકની સત્તા સિદ્ધ કરવા માટે પ્રસ્તુત શ્લોક કહ્યો હતો. આ બુદ્ધવચનમાં 'ભાલાથી પુરુષને હણનારો જે હું હતો તે જ હું આજે કાંટા વડે વીંધાયો છું' આ પ્રત્યભિજ્ઞાનથી આત્માનું સ્થાયિત્વ પ્રકટપણે જાહેર થાય છે. આમ બૌદ્ધોનો ક્ષણિકવાદ અને આત્માના સ્થાયિત્વનું સાધક આ બુદ્ધવચન પરસ્પર વિરોધી જ છે એમાં લેશમાત્ર પણ સંદેહ નથી.

448. તથા નિરંશં સર્વં વસ્તુ પ્રાક્રૂપોચ્ય હિંસાવિરતિદાનચિત્તસ્વસંવેદનં તુ સ્વગતં સદ્દ્રવ્યચેતનત્વસ્વર્ગપ્રાપણશક્ત્યાદિકં ગૃહ્ણદપિ સ્વગતસ્ય સદ્-દ્રવ્યત્વાદેરેકસ્યાંશસ્ય નિર્ણયમુત્પાદયતિ ન પુનઃ સ્વગતસ્યાપિ દ્વિતીયસ્ય સ્વર્ગપ્રાપણશક્ત્યાદેરંશસ્યેતિ સાંશતાં પશ્ચાદ્વદતઃ સૌગતસ્ય કથં પૂર્વાપર-વિરુદ્ધં વચો ન સ્યાત્ ।

448. વળી, પહેલાં વસ્તુને સર્વથા નિરંશ કહી પછી તેનું સાંશ રૂપે કથન કરવું એ પણ બૌદ્ધોનો સ્વવચનવિરોધ જ છે. તેઓ કહે છે કે ક્ષણિક અહિંસાચિત્ત યા દાનચિત્તનું જે સ્વસંવેદનરૂપ પ્રત્યક્ષ છે તે તે ચિત્તના સત્તા, દ્રવ્યત્વ, ચેતનત્વ, સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવી આપવાની શક્તિ આદિ અંશોને ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ જાણે છે, પરંતુ નિશ્ચય તો સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ અને ચેતનત્વ આદિ અંશોનો જ ઉત્પન્ન કરે છે, સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિ આદિ અંશોનો નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરતું નથી. આમ એક બાજુ વસ્તુની નિરંશતા ઘોષિત કરવી અને બીજી બાજુ વસ્તુના વિભિન્ન અંશોનું નિરૂપણ કરવું એ તો બૌદ્ધોનો ચોખ્ખો વદતોવ્યાઘાત યા સ્વવચનવિરોધ છે.

449. एवं निर्विकल्पकमध्यक्षं नीलादिकस्य वस्तुनः सामस्त्येन ग्रहणं कुर्वाणमपि नीलाद्यंशे निर्णयमुत्पादयति न पुनर्नीलाद्यर्थगते क्षणक्षयैऽण इति सांशतामभिदधतः सौगतस्य पूर्वापरवचोविरोधः सुबोध एव ।

449. વળી, એ જ રીતે નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ નીલ આદિ વસ્તુઓને તેના સમસ્ત ધર્મો સાથે ગ્રહણ કરે છે પરંતુ વિકલ્પ અર્થાત્ નિશ્ચય તો નીલાંશનો જ ઉત્પન્ન કરે છે, નીલ આદિ વસ્તુગત ક્ષણિકતાંશનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરતું નથી – આવું કહેનારા બૌદ્ધો વસ્તુને સર્વથા નિરંશ કહી તેની સાંશતાનું નિરૂપણ કરે છે, પરિણામે તેઓ પૂર્વાપર વિરોધી વચનો બોલનારા જ છે એ સૌ સરળતાથી સમજી જશે.

450. તથા हेतोस्त्रैरूप्यं संशयस्य चोत्प्लेखद्वयात्मकतामभिदधानोऽपि

સ સાંશં વસ્તુ યન્ન મન્યતે તદપિ પૂર્વાપરવિરુદ્ધમ્ ।

450. ઉપરાંત, બૌદ્ધો વસ્તુને નિરંશ કહીને હેતુનાં ત્રણ રૂપો છે એમ કહે છે અને સંશયજ્ઞાનમાં બે વિરોધી આકારો છે એમ કહે છે — આ તો પૂર્વાપર વિરુદ્ધ વાતો થઈ.

451. તથા પરસ્પરાનાશિલ્ષ્ટા એવાણવઃ પ્રત્યાસન્તિભાજઃ સમુદિતા ઘટાદિરૂપતયા પ્રતિભાસન્તે ન પુનરન્યોન્યમહ્લ્લગ્નિભાવરૂપેનારબ્ધસ્કન્ધ-કાર્યાસ્તે ઇતિ હિ બૌદ્ધમતમ્ । તત્ર ચામી દોષાઃ । પરસ્પરપરમાણૂનામના-શિલ્ષ્ટવાદઘટસ્યૈકદેશે હસ્તેન ધાર્યમાણે કૃત્ત્વસ્ય ઘટસ્ય ધારણં ન સ્યાત્, ઉત્ક્ષેપાવક્ષેપાપકર્ષાશ્ચ તથૈવ ન ભવેયુઃ । ધારણાદીનિ ચ ઘટસ્યાર્થ-ક્રિયાલક્ષણં સત્ત્વમહ્લ્લકુર્વાણૈઃ સૌગતૈરભ્યુપગતાન્યેવ તાનિ ચ તન્મતેડ્નુ-પપન્નાનિ । તતો ભવતિ પૂર્વાપરયોર્વિરોધઃ ।

451. બૌદ્ધોનો આ સિદ્ધાન્ત છે કે — ઘટ આદિ સ્થૂળ પદાર્થોનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી. ઘટ આદિ સ્થૂળ પદાર્થ તો પરસ્પર અસંબદ્ધ પરંતુ એકબીજાની અત્યંત સમીપ રહેલા પરમાણુઓનો એક પુંજ છે, એક સમુદાય છે. પરમાણુઓ અંગાંગિભાવ—ગૌણમુખ્યભાવ—ધારણ કરીને પરસ્પર સાપેક્ષ બનીને સ્કન્ધરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરતા નથી. પરમાણુઓનો પુંજ યા સમુદાય જ ઘટ, પટ, આદિ સ્થૂળ પદાર્થોના રૂપમાં આપણા જ્ઞાનમાં ભાસે છે. પરમાણુઓ અસંબદ્ધ હોવા છતાં એટલા બધા એકબીજાની સમીપ હોય છે કે તેના કારણે તેમનો પૃથક્ પૃથક્ સ્વતન્ત્ર પ્રતિભાસ થતો નથી પણ તેઓ સ્થૂળ અને સ્થિરરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે. બૌદ્ધોના આ પરમાણુપુંજવાદમાં અર્થાત્ પરમાણુસમુદાયવાદમાં આ નીચે જણાવેલા દોષો છે — જો ઘટ નામનું એક સ્કન્ધરૂપ કાર્ય ન હોય અને કેવળ પરમાણુસમુદાય જ હોય તો ઘડાને તેના મુખથી ઉપાડવા જતાં આખો ઘડો ન ઉપડે પણ હાથમાં તેટલા પરમાણુઓ જ આવે જેટલા પરમાણુઓને હાથે પકડ્યા છે. તેવી જ રીતે આખા ઘડાને ઉચકીને ઊંચે કે નીચે લઈ જઈ ન શકાય કે આમ તેમ હલાવી ન શકાય કેમ કે તેમ કરવા જતાં તો પરમાણુઓનો સમુદાય વીખરી જાય અને ઘડો નાશ પામી જાય (કારણ કે બૌદ્ધ મતે પરમાણુસમુદાય જ ઘટ છે.) વળી જો ઘડો કેવળ પરમાણુસમુદાય જ હોય તો તે પાણીને ધારણ ન કરી શકે, અર્થાત્ તેમાં પાણી ન ભરી શકાય. પરંતુ બૌદ્ધો તો સ્વીકારે છે કે ઘડો જલધારણ આદિ અર્થક્રિયા કરે છે જે અર્થક્રિયા ખરેખર ઘડાનું સત્ત્વ છે. આમ એક તરફ સત્ત્વા લક્ષણરૂપ અર્થક્રિયા (જલધારણ) ઘટમાં માનવી અને બીજી તરફ ઘટને કેવળ પરમાણુપુંજ કહી તેના સત્ત્વનો નિષેધ કરવો એમાં પરસ્પર વિરોધ સ્પષ્ટ છે.

પરમાણુપુંજમાં અર્થક્રિયા (જલધારણાદિ) બૌદ્ધ મતે પણ ઘટતી નથી. અને જલધારણ અર્થક્રિયા ઘટ કરે છે, માટે તેને પરમાણુપુંજ માત્ર કેવી રીતે કહેવાય ? એક બાજુ ઘટને પરમાણુસમુદાય માત્ર કહેવો અને બીજી બાજુ ઘટ જલધારણાદિ અર્થક્રિયા કરે છે એમ કહેવું એ તો પૂર્વાપર વિરોધ જ છે.

452. અથ નૈયાયિકવૈશેષિકમતયોઃ પૂર્વાપરતો વ્યાહતત્વં દર્શયતે । સત્તાયોગઃ સત્ત્વમિત્યુક્ત્વા સામાન્યવિશેષસમવાયાનાં સત્તાયોગમન્તરેણાપિ સદ્ભાવં ભાષમાણાનાં કથં ન વ્યાહતં વચો ભવેત્ ।

452. હવે અમે નૈયાયિકમત અને વૈશેષિકમતમાં પૂર્વાપર વિરોધ દર્શાવીએ છીએ. એક તરફ તેઓ કહે છે કે જેનો સત્તા સાથે યોગ (સંબંધ) હોય તે સત્ છે અને બીજી તરફ તેઓ જેમનો સત્તા સાથે યોગ નથી તે સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયને પણ સત્ કહે છે અર્થાત્ તેમનો સદ્ભાવ છે એમ કહે છે — આ તેમનો સ્વવચનવિરોધ નથી શું ?

[ન્યાય-વૈશેષિક મતે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં સત્તા સાક્ષાત્ સમવાયસંબંધથી રહે છે જ્યારે સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયનો સત્તા સાથેનો સંબંધ સાક્ષાત્ સમવાયથી નથી પણ બીજી રીતે છે. જેમાં સત્તા સમવાયસંબંધથી રહે છે તેમાં સામાન્ય અને વિશેષ પણ સમવાય સંબંધથી રહે છે. આમ સત્તા, સામાન્ય અને વિશેષ ત્રણેય એકાર્થસમવેત છે એટલે સામાન્ય અને વિશેષનો સત્તા સાથે એકાર્થસમવેતત્વરૂપ સંબંધ છે. સત્તા જેમાં સમવાયસંબંધથી રહે છે તેમાં સમવાય સમવાયસંબંધથી રહેતો નથી પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ (વૃત્તિ) તો ત્યાં હોય છે જ. આમ સત્તા અને સમવાય બન્ને વચ્ચે એકાર્થવૃત્તિરૂપ સંબંધ છે અર્થાત્ સમવાયનો સત્તા સાથે એકાર્થવૃત્તિરૂપ સંબંધ (યોગ) છે. આમ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનો સત્તા સાથે યોગ(સંબંધ) સાક્ષાત્ સમવાય સંબંધથી છે જ્યારે સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયનો સત્તા સાથે યોગ સાક્ષાત્ સમવાયસંબંધથી નથી પરંતુ એકાર્થસમવેતત્વરૂપ અને એકાર્થવૃત્તિરૂપ સંબંધથી છે. દ્રવ્યાદૌ સમવાય એવ સામાન્યવિશેષયોરેકાર્થસમવાયઃ સમવાયે એકાર્થવૃત્તિત્વં સમ્બન્ધોઽસ્ત્યેવ । કિરણાવલીભાસ્કર, સરસ્વતી ભવન ટેકસ્ટ્સ, પૃ. ૪૪.]

**453. જ્ઞાનં સ્વાત્માનં ન વેત્તિ સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાદિત્યભિધાયેશ્ચ-
જ્ઞાનં સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાભાવેન સ્વસંવેદિતમિચ્છતાં કથં ન સ્વવચન-
વિરોધઃ । પ્રદીપોઽપ્યાત્માનમાત્મનૈવ પ્રકાશયન્ સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધં
વ્યપાકરોતિ ।**

453. ન્યાય-વૈશેષિકો જ્ઞાનને સ્વસંવેદી માનતા નથી. તેમના મતે જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણતું નથી. તેઓ કહે છે કે જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણે છે એમ માનવામાં સ્વાત્મામાં ક્રિયાના વિરોધરૂપ દોષ આવે છે. કર્તા સ્વયં પોતાના ઉપર ક્રિયા કરી શકે નહિ. અર્થાત્ એક જ ક્રિયામાં કર્તા અને કર્મ બન્ને એક જ હોઈ શકે નહિ. ગમે તેટલો કુશળ નટ કેમ ન હોય પરંતુ તે પોતે પોતાના ઉપર (પોતાના ખત્મા ઉપર) ચડી શકે નહિ, ગમે તેટલી ધારદાર તલવાર કેમ ન હોય પરંતુ તે પોતે પોતાને કાપી શકે નહિ. આ પ્રમાણે જ્ઞાનને અસ્વસંવેદી કહીને પછી ઈશ્વરનું જ્ઞાન સ્વસંવેદી છે એમ કહેવામાં સ્વયચનવિરોધ નથી શું ? ઈશ્વરના જ્ઞાનને સ્વસંવેદી માનતી વખતે સ્વાત્મામાં ક્રિયાના વિરોધરૂપ દોષ ક્યાં ગયો ? પ્રદીપ પોતે જ પોતાના વડે પોતાને પ્રકાશે છે, આમ પ્રદીપનું દષ્ટાન્ત જ સ્વાત્મામાં ક્રિયાના વિરોધરૂપ દોષનું નિરાકરણ કરી દે છે.

[ન્યાય-વૈશેષિકોના ઈશ્વરનું જ્ઞાન સ્વસંવેદી છે કારણ કે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ હોવાથી ઈશ્વરનું જ્ઞાન સર્વને જાણે છે. જો ઈશ્વરનું જ્ઞાન સર્વને જાણતું હોય તો ખુદને જાણે જ, જો ન જાણે તો તે સર્વને જાણે છે એમ ન કહેવાય. આમ ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ માનવામાં જ ઈશ્વરજ્ઞાન સ્વસંવેદી છે એનો સ્વીકાર રહેલો જ છે.

નૈયાયિકના મતે 'આ ઘટ છે' એવું ચાક્ષુષ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે ચાક્ષુષ જ્ઞાનનું જ્ઞાન થતું નથી. પરંતુ આ ચાક્ષુષ જ્ઞાન પછી, જો જ્ઞાતા ઈચ્છે તો, મન દ્વારા ચાક્ષુષ જ્ઞાનનું માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ માનસ પ્રત્યક્ષને અનુવ્યવસાય કહેવામાં આવે છે. આમ ચાક્ષુષ જ્ઞાન કે કોઈ પણ જ્ઞાન જો કે ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ સ્વયંપ્રકાશમાન નથી - સ્વયં જ્ઞાત નથી તો પણ પછીની ક્ષણે મન દ્વારા તેનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. કોઈ પણ જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણતું નથી પરંતુ માનસ પ્રત્યક્ષરૂપ બીજા જ્ઞાનથી તે ગૃહીત (જ્ઞાત) થઈ શકે છે.

બાહ્યાર્થ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષરૂપ હોય, અનુભિતિરૂપ હોય, ઉપભિતિરૂપ હોય કે શાબ્દરૂપ હોય તે જ્ઞાનનું જ્ઞાન તો અનુવ્યવસાયરૂપ માનસ પ્રત્યક્ષથી જ થાય છે.]

454. પરવચ્ચનાત્મકાન્યપિ છલ્લજાતિનિગ્રહસ્થાનાનિ તત્ત્વરૂપતયોપ-
દિશતોઽક્ષપાદર્ષેવૈરાગ્યવ્યાવર્ણનં તમસઃ પ્રકાશાત્મકતાપ્રચ્છાપનમિવ કથં
ન વ્યાહન્યતે ।

454. ન્યાયસૂત્રકાર અક્ષપાદ ઋષિ એક તરફ તો દોષનિવૃત્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા વૈરાગ્યને દઢ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે અને બીજી તરફ શાસ્ત્રાર્થમાં વાદીઓને ઠગવા અને ભુલાવામાં નાખવા માટે છલ, જ્ઞાતિ, નિગ્રહસ્થાન જેવા અસદ્દુપાયોને

તત્ત્વરૂપે ઉપદેશે છે — શું આ અન્યકારને જ પ્રકાશ કહેવા જેવો સ્વવચનવિરોધ નથી?

455. આકાશસ્ય નિરવયવત્ત્વં સ્વીકૃત્ય તદ્ગુણઃ શબ્દસ્તદેકદેશ એવ શ્રૂયતે ન સર્વત્રેતિ સાવયવતાં બ્રુવાણસ્ય કથં ન વિરોધઃ ।

455. ન્યાય-વૈશેષિકો આકાશને નિરવયવ સ્વીકારીને આકાશનો ગુણ શબ્દ આકાશના અમુક ભાગમાં જ સંભળાય છે, સર્વત્ર સંભળાતો નથી એમ કહે છે એ શું પૂર્વાપર વિરોધ નથી. એક બાજુ આકાશને નિરવયવ કહેવું અને બીજી તરફ તેના ભાગો-અવયવોની વાત કરવી એ સ્પષ્ટપણે સ્વવચન વિરોધ છે.

•456. સત્તાયોગઃ સત્ત્વં યોગશ્ચ સર્વૈર્વસ્તુભિઃ સાંજતાયામેવ ભવતિ સામાન્યં ચ નિરંશમેકમભ્યુપગમ્યતે, તતઃ કથં ન પૂર્વાપરતો વ્યાહતિઃ ।

456. સત્તા સાથેનો યોગ (સંબંધ) એ જ (વસ્તુનું) સત્ત્વ છે એમ ન્યાય-વૈશેષિકો કહે છે. એક સત્તા સામાન્યનો સર્વ દેશોમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઓ સાથે યુગપત્ યોગ અર્થાત્ સંબંધ તો ત્યારે ઘટે જ્યારે સત્તા સામાન્ય સાંશ યા સાવયવ હોય. પરંતુ ન્યાય-વૈશેષિકો તો સત્તાસામાન્યને નિરંશ અને એક માને છે. આમ એક બાજુ સત્તાસામાન્યને એક અને નિરંશ માનવું અને બીજી બાજુ તેનો સર્વ વસ્તુઓ સાથે યુગપત્ યોગ માનવો એ તો સ્પષ્ટ જ પૂર્વાપર વિરોધ છે.

457. સમવાયો નિત્ય એકસ્વભાવશ્લેષ્યતે સર્વૈઃ સમવાયિભિઃ સંબન્ધશ્ચ નૈયત્વેન જાયમાનોઽનેકસ્વભાવતાયામેવ ભવતિ, તથા ચ પૂર્વાપરવિરોધઃ સુબોધઃ ।

457. તેવી જ રીતે, સમવાયને નિત્ય અને એક સ્વભાવવાળો કહેવો અને સમવાયનો બધા સમવાયીઓ સાથે નિયત સંબંધ થતો માનવો એમાં સ્વવચનવિરોધ છે. ઘટ અને રૂપનો સમવાયસંબંધ તથા આત્મા અને જ્ઞાનનો સમવાયસંબંધ એક સ્વભાવવાળો ન હોઈ શકે. ત્વિન્ન ત્વિન્ન સમવાયીઓમાં નિયમપૂર્વક સંબંધવ્યવસ્થા કરનારો સમવાય એક સ્વભાવવાળો ન હોઈ શકે, અન્યથા બધામાં એક જ પ્રકારનો સમવાયસંબંધ માનવો પડે. પરંતુ ઘટ અને રૂપનો સમવાયસંબંધ આત્મા અને જ્ઞાનના સમવાયસંબંધથી જુદો છે.

458. અર્થવત્પ્રમાણમિત્યત્રાર્થઃ સહકારી યસ્ય તદર્થવત્પ્રમાણમિત્ય-ધિધાય યોગિપ્રત્યક્ષમતીતાદ્યર્થવિષયમધિદધાનસ્ય પૂર્વાપરવિરોધઃ સ્યાત્, અતીતાદેઃ સહકારિત્વાયોગાત્ ।

458. 'પ્રમાણ અર્થવત્ હોય છે' એમ નૈયાયિકો કહે છે. અહીં અર્થવત્ની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે — કેમ કે પ્રમાણજ્ઞાનમાં અર્થ સહકારી કારણ હોય છે એટલે પ્રમાણને અર્થવાણુ (અર્થવત્) કહેવામાં આવે છે. આ રીતે અર્થકારણતાવાદનો સ્વીકાર કરીને પણ યોગિપ્રત્યક્ષને અતીત અને અનાગત અર્થાત્ વિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન અર્થોને વિષય કરનારું માનવું એમાં સ્પષ્ટતઃ સ્વવચનવિરોધ યા પૂર્વાપર વિરોધ છે. અતીતાદિ અર્થો તો અસત્ હોવાના કારણે યોગિપ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિમાં સહકારીકારણ બની શકતા જ નથી. અર્થકારણતાવાદનો અતીતાદિ અર્થોના જ્ઞાન સાથે સીધો વિરોધ છે.

['અર્થવત્ પ્રમાણમ્' આ વાક્યખંડ વાત્સ્યાયનના ન્યાયભાષ્યના પ્રથમ વાક્યનો છે. આખું વાક્ય આ પ્રમાણે છે — પ્રમાણતોઽર્થપ્રતિપત્તૌ પ્રવૃત્તિસામર્થ્યાદ્ અર્થવત્ પ્રમાણમ્ । પ્રમાણથી અર્થને જાણ્યા પછી જ્ઞાતા તે અર્થની પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ કરે અને જો તે પ્રવૃત્તિ અર્થ પ્રાપ્ત કરાવી આપવા સમર્થ બને અર્થાત્ સફળ થાય તો તે પ્રમાણને અર્થવાણુ (અર્થવત્) અર્થાત્ અર્થાવિસંવાદી (યથાર્થ) જાણવું. આમ અહીં 'પ્રમાણનું પ્રમાણ્ય કેવી રીતે જ્ઞાત થાય છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. પ્રમાણનું પ્રમાણ્ય (અર્થવત્-અર્થાવિસંવાદીત્વ) પ્રવૃત્તિસાફલ્ય ઉપરથી અનુમિત થાય છે — પરતઃ જ્ઞાત થાય છે. 'અર્થવત્ પ્રમાણમ્' નો ખરો અર્થ આ છે.]

459. તથા સ્મૃતિર્ગૃહીતગ્રાહિત્વેન ન પ્રમાણમિષ્યતે અનર્થજન્યત્વેન વા । ગૃહીતગ્રાહિત્વેન સ્મૃતેરપ્રમાણ્યે ધારાવાહિજ્ઞાનાનામપિ ગૃહીતગ્રાહિત્વેનાપ્રામાણ્ય-પ્રસન્નઃ । ન ચ ધારાવાહિજ્ઞાનાનામપ્રામાણ્યં નૈયાયિકવૈશેષિકૈઃ સ્વીક્રિયતે, અનર્થજન્યત્વેન તુ સ્મૃતેરપ્રમાણ્યેઽતીતાનાગતાદિવિષયસ્યાનુમાનસ્યાપ્યનર્થ-જન્યત્વેનાપ્રામાણ્યં ભવેત્, ત્રિકાલવિષયં તે ચાનુમાનં શબ્દવદિષ્યતે, ધૂમેન હિ વર્તમાનોઽગ્નિરનુમીયતે મેઘોન્નત્યા ભવિષ્યન્તી વૃષ્ટિર્નદીપૂરેણ ચ સૈવ ભૂતેતિ, તદેવં ધારાવાહિજ્ઞાનૈરનુમાનેન ચ સ્મૃતેઃ સાદૃશ્યે સત્યપિ ચત્સ્મૃતેર-પ્રામાણ્યં ધારાવાહિજ્ઞાનાદીનાં ચ પ્રામાણ્યમિષ્યતે સ પૂર્વાપરવિરોધઃ ।

459. અમે આપ નૈયાયિકોને પૂછીએ છીએ કે આપ સ્મૃતિને પ્રમાણ શા માટે નથી માનતા ? શું તે ગૃહીતગ્રાહી છે માટે અર્થાત્ જાણેલા અર્થને જાણે છે માટે કે અર્થજન્ય નથી માટે ? જો ગૃહીતગ્રાહી હોવાના કારણે આપ સ્મૃતિને અપ્રમાણ માનતા હો તો આપે 'આ ઘડો છે, આ ઘડો છે' એવા ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષોની ધારારૂપ ધારાવાહી જ્ઞાનને પણ અપ્રમાણ માનવું જોઈએ પણ આપ તો તેને પ્રમાણ માનો છો. ચિક્ષુરિન્દ્રિય સાથે

સત્ત્રિકૃષ્ટ ઘડાનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થયું, હવે જ્યાં સુધી આ ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી પ્રત્યેક ક્ષણે એના એ જ ઘડાનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થયા કરશે, પ્રથમ ક્ષણે થયેલા ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ જે ઘડો જાણ્યો તે જ ઘડાને બીજી, ત્રીજી ઈત્યાદિ ક્ષણોના ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષો જાણશે, એટલે પ્રથમ ક્ષણોત્પન્ન ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ પછીની ક્ષણોએ ઉત્પન્ન થનારા ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષો ગૃહીતગ્રાહી જ છે, આમ પ્રથમ ક્ષણોત્પન્ન ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષથી જે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષોની ધારા ચાલી તેને ધારાવાહી જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આમ ધારાવાહી જ્ઞાન ગૃહીતગ્રાહી હોવા છતાં તેને નૈયાયિકો પ્રમાણ માને છે.] જો અર્થજન્ય ન હોવાના કારણે આપ સ્મૃતિને અપ્રમાણ માનતા હો તો અતીત અને અનાગત અર્થોનું અનુમાન પણ અર્થજન્ય ન હોવાના કારણે અપ્રમાણ બની જશે. અતીત અને અનાગત અર્થ તો વિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન હોઈ અસત્ છે, એટલે તેમનાથી અનુમાનની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ. નૈયાયિકો આગમની જેમ અનુમાનને પણ ત્રિકાલવિષયક માને છે. ધૂમ વડે વર્તમાન અગ્નિનું અનુમાન થાય છે, વિશિષ્ટ કાળાં વાદળો જોઈને અનાગત વર્ષાનું અનુમાન થાય છે તથા નદીમાં આવેલું પૂર જોઈને અતીત વર્ષાનું અનુમાન થાય છે. આમ ધારાવાહી જ્ઞાન તથા અનુમાનને પ્રમાણ માનો છો પરંતુ સ્મૃતિને અપ્રમાણ કારો છો. આ રીતે આપના મતમાં પૂર્વાપર વિરોધ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

460. ईश्वरस्य सर्वार्थविषयं प्रत्यक्षं किमिन्द्रियार्थसंनिकर्षनिरपेक्ष-
मिष्यत आहोस्विदिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नम् । यदीन्द्रियार्थसंनिकर्षनिरपेक्षं
तदेन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमित्यत्र सूत्रे संनिकर्षोपादानं
निरर्थकं भवेत्, ईश्वरप्रत्यक्षस्य संनिकर्षं विनापि भावात् । अथेश्वरप्रत्यक्ष-
मिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमेवाभिप्रेयत इति चेत्; उच्यते—नहीश्वरसंबन्धिमन-
सोऽणुपरिमाणत्वाद्युगपत्सर्वार्थैः संयोगो भवेत् ततश्चैकमर्थं स यदा वेत्ति
तदा नापरान् सतोऽप्यर्थान् ततोऽस्मदादिवन्न तस्य कदापि सर्वज्ञता, युगप-
त्संनिकर्षासंभवेन सर्वार्थानां युगपदवेदनात् । अथ सर्वार्थानां क्रमेण
संवेदनात् स सर्वज्ञ इति चेत्, न, बहुना कालेन सर्वार्थसंवेदनस्य
खण्डपरशाविवास्मदादिष्वपि संभवात्तेऽपि सर्वज्ञाः प्रसजेयुः । अपि च
अतीतानागतानामर्थानां विनष्टानुत्पन्नत्वादेव मनसा संनिकर्षो न भवेत्,
सतामेव संयोगसंभवात्तेषां च तदानीमसत्त्वात्, ततः कथं महेश्वरस्य
ज्ञानमतीतानागतार्थग्राहकं स्यात्, सर्वार्थग्राहकं च तज्ज्ञानमिष्यते ततः
पूर्वापरो विरोधः सुबोधः ।

460. વળી, આપ બતાવો કે આપના સર્વજ્ઞ ઈશ્વરનું સર્વ અર્થોને જાણનારું પ્રત્યક્ષ ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન છે કે ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ વિના ઉત્પન્ન છે? જો આપ કહેશો કે તે ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ વિના જ ઉત્પન્ન થાય છે તો 'ઈન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થનારું, અવ્યપદેશ્ય, અવ્યતિચારી અને વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે' આ પ્રત્યક્ષલક્ષણસૂત્રમાં 'ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન' વિશેષણ નિરર્થક બની જશે, કેમ કે ઈશ્વરપ્રત્યક્ષ તો સન્નિકર્ષ વિના પણ ઉત્પન્ન થાય છે. જો આપ કહેશો કે ઈશ્વરનું પ્રત્યક્ષ પણ ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે તો આપ નૈયાયિકો ઈશ્વરને બાહ્યેન્દ્રિયો તો માનતા નથી, બાકી રહ્યું મન, પણ મનના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થનારું ઈશ્વરપ્રત્યક્ષ સર્વ અર્થોને જાણી શકે નહિ. આપ મનને અણુ માનો છો. તેથી તેનો સર્વ અર્થો સાથે યુગપત્ (એક સાથે) સંયોગ અસંભવ છે. તાત્પર્ય એ કે ઈશ્વરપ્રત્યક્ષ આપણા પ્રત્યક્ષની જેમ જ ક્યારેય પણ સર્વજ્ઞ નહિ બની શકે કેમ કે જ્યારે મનનો સર્વ અર્થો સાથે યુગપત્ સન્નિકર્ષ જ અસંભવ છે તો સર્વ અર્થના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની વાત કરવી વ્યર્થ છે. વળી, મનનો સર્વ અર્થો સાથે ક્રમથી સન્નિકર્ષ માની સર્વ અર્થોનું પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. મનના સર્વ અર્થો સાથેના ક્રમિક સન્નિકર્ષો દ્વારા ક્રમથી સર્વ અર્થોને મહેશ્વર જાણે છે અને એ રીતે સર્વજ્ઞ બને છે એમ જો આપ માનશો તો એ રીતની ક્રમિક સર્વજ્ઞતા તો આપણા જેવા લોકોમાં પણ સંભવે છે. ધીરે ધીરે ક્રમથી જગતના સર્વ અર્થોનું જ્ઞાન મહેશ્વરની જેમ આપણને પણ થઈ શકે છે. મનસન્નિકર્ષ દ્વારા વર્તમાન અર્થોના જ્ઞાનની સમસ્યાનું સમાધાન કોઈ પણ રીતે થઈ પણ જાય, પરંતુ અતીત અને અનાગત અર્થો તો વિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન છે, તેથી તેમની સાથે તો મનનો સન્નિકર્ષ કોઈ પણ રીતે સંભવે જ નહિ. સન્નિકર્ષ (સંયોગ) તો મોજૂદ અર્થો સાથે થાય, ગેરમોજૂદ અર્થો સાથે ન થાય. અતીત અને અનાગત અર્થો તો વર્તમાન કાલમાં અસત્ છે, એટલે તેમની સાથે મનના સન્નિકર્ષની કોઈ સંભાવના જ નથી. તેથી મહેશ્વર અતીત અને અનાગત અર્થોના જ્ઞાતા કેવી રીતે બની શકે? આમ એક તરફ મહેશ્વરને સર્વજ્ઞ માનવા અને બીજી બાજુ તેમના જ્ઞાનને સન્નિકર્ષોત્પન્ન માનવું એમાં સ્પષ્ટતઃ પૂર્વાપર વિરોધ છે.

461. एवं योगिनामपि सर्वार्थसंवेदनं दुर्धरविरोधरुद्धमवबोद्धव्यम् ।

461. આ જ રીતે યોગીઓના જ્ઞાન પણ જો ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન હોય તો તે યોગીઓ સર્વજ્ઞ ન બની શકે. આમ પ્રત્યક્ષને ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન માનવું અને યોગિપ્રત્યક્ષને સર્વજ્ઞ માનવું એમાં તીવ્ર વિરોધ છે એમ સમજવું જોઈએ.

462. कार्यद्रव्ये प्रागुत्पन्ने सति तस्य रूपं पश्चादुत्पद्यते निराश्रयस्य

રૂપસ્ય ગુણત્વાત્પ્રાગનુત્પાદનેતિ પૂર્વમુક્ત્વા પશ્ચાચ્ચ કાર્યદ્રવ્યે વિનષ્ટે સતિ તદ્દૂપં વિનશ્યતીત્યુચ્યમાનં પૂર્વાપરવિરૂદ્ધં ભવેત્, યતોઽન્ન રૂપં કાર્યં વિનષ્ટે સતિ નિરાશ્રયં સ્થિતં સત્ પશ્ચાદ્વિનશ્યેદિતિ ।

462. [પરમાણુઓ જેમનાં મૂળ કારણો છે તે બધાં કાર્યદ્રવ્યો છે. ઘટ, પટ આદિ કાર્યદ્રવ્યો છે.] ન્યાય-વૈશેષિકો માને છે કે કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિની ક્ષણે તેના રૂપ આદિ ગુણો ઉત્પન્ન થતા નથી પણ પછીની ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું કારણ તેઓ આ આપે છે — રૂપાદિ ગુણો નિરાધાર રહી શકતા નથી. આઘ ક્ષણે કાર્યદ્રવ્ય આધાર ઉત્પન્ન થયા પછી ઉત્તર ક્ષણે આધેય ગુણોની ઉત્પત્તિ માની છે. આઘ ક્ષણે કાર્યદ્રવ્યરૂપ આધારની ઉત્પત્તિ જ થઈ નથી તો પછી તે ક્ષણે ગુણોની નિરાધાર ઉત્પત્તિ ન માની શકાય. આ રીતે રૂપાદિ ગુણોની નિરાધારતાના ભયથી ન્યાય-વૈશેષિકો ગુણોની ઉત્પત્તિ કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ પછી ઉત્તર ક્ષણે માને છે પરંતુ કાર્યદ્રવ્યનો (આધારનો) નાશ પહેલાં માને છે અને ઉત્તર ક્ષણે રૂપાદિ ગુણોનો નાશ માને છે, અર્થાત્ આધારરૂપ કાર્યદ્રવ્યનો નાશ થયા પછી એક ક્ષણ ગુણો નિરાધાર રહીને પછી નાશ પામે છે. આમ અહીં પૂર્વાપર વિરોધ સ્પષ્ટ છે કેમ કે જેમ ઉત્પત્તિ વખતે રૂપાદિ ગુણોની નિરાધારતાનો ભય હતો તેમ નાશ વખતે કાર્યદ્રવ્યનો નાશ થયા પછી ઓછામાં ઓછું એક ક્ષણ તો રૂપાદિ ગુણોને નિરાધાર રહેવું પડવાનું — અહીં નિરાધારતાનો ભય ન્યાય-વૈશેષિકોને સત્તાવતો નથી.

[નિરાધારતાની જે સમસ્યા દર્શાવવામાં આવી છે તેનું સમાધાન તો સહોત્પત્તિ માનવાથી થઈ જાય. ઘટ તેના રૂપાદિ ગુણો સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનતાં ગુણોને નિરાધાર રહેવું ન પડે. પરંતુ ન્યાય-વૈશેષિકો સહોત્પત્તિ માની શકતા નથી કારણ કે તેઓ કાર્યદ્રવ્ય અને તેના ગુણો વચ્ચે કાર્યકારણભાવ માને છે. કાર્યદ્રવ્ય પોતાના ગુણોનું સમવાયિકારણ છે અને કારણનું પોતાના કાર્યથી પૂર્વવર્તી હોવું, કારણની વ્યાખ્યા અનુસાર, આવશ્યક છે. એટલે ન્યાય-વૈશેષિકોને એમ માનવાની ફરજ પડે છે કે ઘટનું રૂપ ઘટનું કાર્ય હોવાથી ઘટની ઉત્પત્તિની એક ક્ષણ પછી ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ ઉત્પત્તિની પ્રથમ ક્ષણે ઘટ નિર્ગુણ હોય છે.]

463. સાહુચ્યસ્ય ત્વેવં સ્વવચનવિરોધઃ । પ્રકૃતિર્નિત્યૈકા નિરવયવા નિષ્ક્રિયાવ્યક્તા ચેષ્યતે । સૈવાનિત્યાદિભિર્મહદાદિવિકારૈઃ પરિણમત ઇતિ ચાભિધીયતે, તત્ત્વ પૂર્વાપરતોઽસંબન્ધમ્ । અર્થાધ્યવસાયસ્ય બુદ્ધિવ્યાપાર-ત્વાચ્ચેતના વિષયપરિચ્છેદરહિતાર્થ ન બુદ્ધ્યત ઇત્યેતત્સર્વલોકપ્રતીતિ-વિરૂદ્ધમ્ । બુદ્ધિર્મહદાઘ્યા જડા ન કિમપિ ચેતયત ઇત્યપિ સ્વપરપ્રતીતિ-

વિરુદ્ધમ્ । આકાશાદિભૂતપञ्चકં સ્વરાદિતન્માત્રેભ્યઃ સૂક્ષ્મસંજ્ઞેભ્ય ઉત્પન્નં
 યદુચ્યતે તદપિ નિત્યૈકાન્તવાદે પૂર્વાપરવિરુદ્ધં કથં શ્રદ્ધેયમ્ । યથા પુત્રસ્ય
 કૂટસ્થનિત્યત્વાન્ન વિકૃતિર્ભવતિ નાપિ બન્ધમોક્ષૌ તથા પ્રકૃતેરપિ ન તે
 સંભવન્તિ કૂટસ્થનિત્યત્વાદેવ, કૂટસ્થનિત્યં ચૈકસ્વભાવમિષ્યતે તતો યે
 પ્રકૃતેર્વિકૃતિર્બન્ધમોક્ષૌ ચાભ્યુપગમ્યન્તે પરૈઃ, તે નિત્યત્વં ચ પરસ્પર-
 વિરુદ્ધાનિ ।

463. સાંખ્યમતમાં સ્વવચનવિરોધ અર્થાત્ પૂર્વાપર વિરોધ આ પ્રમાણે છે —
 તેઓ જે પ્રકૃતિ યા પ્રધાનને નિરવયવ, નિષ્ક્રિય, નિત્ય, એક તથા અવ્યક્ત (મૂલ
 કારણ) માને છે તે જ પ્રકૃતિનું અનિત્ય, સાવયવ, સક્રિય, અનેક તથા વ્યક્ત એવા
 મહત્, અહંકાર આદિ વિકારોરૂપે પરિણમન પણ માને છે. નિત્ય, નિષ્ક્રિય આદિ
 ધર્મોવાળી પ્રકૃતિ અનિત્ય, સક્રિય આદિ ધર્મોવાળા મહત્, અહંકાર આદિ વિકારોમાં
 પરિણમે કેવી રીતે ? આ તો સ્પષ્ટ જ સ્વવચનવિરોધ છે. વળી, અર્થના નિશ્ચયને જડ
 બુદ્ધિનો વ્યાપાર યા ધર્મ કહેવો તથા ચેતનાને અર્થાત્ પુરુષને વિષયોના જ્ઞાનથી રહિત
 માનવો એ તો લોકપ્રતીતિ અને અનુભવ બન્નેથી વિરુદ્ધ છે. જેનું નામ મહત્ પણ છે તે
 બુદ્ધિ જડ છે, ચેતનાપ્રકાશથી શૂન્ય છે એમ સાંખ્યોનું માનવું પોતાની તેમ જ બીજાની
 અર્થાત્ સૌની પ્રતીતિની વિરુદ્ધ જાય છે. આવી પ્રતીતિ ન તો સાંખ્યોની પોતાની હોઈ
 શકે છે કે ન તો આપણી. ઉપરાંત, બુદ્ધિ તો અર્થનો નિશ્ચય (અધ્યવસાય) કરે છે. જો
 તે જડ અને ચેતન્યશૂન્ય હોત તો તે અર્થાધ્યવસાયી ન હોત. વળી, સાંખ્યોએ શબ્દ,
 રૂપ, રસ આદિ ‘સૂક્ષ્મ’ નામવાળી પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી આકાશ, અગ્નિ, જલ આદિ
 પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ માનવી એ તો તેમના એકાન્ત નિત્યતાવાદથી વિપરીત છે.
 સર્વથા નિત્યની બાબતમાં ઉત્પત્તિની વાત કરી શકાય નહિ. જેમ કૂટસ્થનિત્ય — સર્વથા
 અપરિણામી અને તેથી સદા એક જ સ્વભાવવાળા પુરુષમાં વિકાર તથા બન્ધ, મોક્ષ
 આદિ અવસ્થાભેદ નથી હોઈ શકતો તેમ પ્રકૃતિમાં પણ વિકાર તથા બન્ધ, મોક્ષ આદિ
 નથી ઘટતા કેમ કે તે કૂટસ્થનિત્ય છે. સદા એક સ્વભાવ ધરાવનાર વસ્તુ કૂટસ્થનિત્ય
 કહેવાય છે. તેથી સાંખ્યોએ પ્રકૃતિ નિત્ય પણ માનવી અને સાથે સાથે તેમાં વિકારો
 તથા બન્ધ અને મોક્ષ પણ માનવા એ તો પરસ્પર વિરોધી વાત છે.

[સાંખ્યમતમાં પુરુષ કૂટસ્થનિત્ય છે, પ્રકૃતિ પરિણામિનિત્ય છે. પુરુષ દ્રષ્ટા છે,
 બુદ્ધિ જ્ઞાતા છે. પુરુષનો ધર્મ દર્શન છે, બુદ્ધિનો ધર્મ જ્ઞાન છે. પુરુષમાં ચેતનાનો પ્રકાશ
 છે, બુદ્ધિમાં સત્ત્વગુણનો પ્રકાશ છે.]

464. મીમાંસકસ્ય પુનરેવં સ્વમતવિરોધઃ —

“ન હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ” [] इति “न वै हिंस्रो भवेत्” [] इति चाभिधाय “महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेत्” [याज्ञ० स्मृ० १९९] इति जल्पतो वेदस्य कथं न पूर्वापरविरोधः । तथा “न हिंस्यात्सर्वभूतानि” [] इति प्रथममुक्त्वा पश्चात्तदागमे पठितमेवम्—

“षट्शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि ।

अश्वमेधस्य वचनान्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः ॥१॥” []

तथा “अग्निषोमीयं पशुमालमेत” [ऐतरेय आ० ६।१३] “सप्तदश प्राजापत्यान्यशूनालभेत” [तैत्ति० सं० १।४] इत्यादिवचनानि कथमिव न पूर्वापरविरोधमનુરુદ્ધ્યન્તે ।

464. મીમાંસક મતમાં પૂર્વાપર વિરોધ આ પ્રમાણે છે — વેદમાં એક સ્થાને તો “કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી”, “કદી પણ હિંસક ન બનવું” એવાં અહિંસા આચરવાની આજ્ઞા કરતાં વચનો છે. તથા વેદમાં જ અન્યત્ર “શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણના આતિથ્ય માટે સાંઢ કે મોટા બકરાનો ઉપયોગ કરવો” [યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ ૧૮૮] એવી સાંઢ યા બોકડાની મહાહિંસા કરવાની આજ્ઞા છે. આવાં વિધાનો કરતો વેદ પૂર્વાપર વિરોધી વચનો ધરાવતો કેમ ન કહેવાય? વળી, “કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી” એમ કહ્યા પછી “અશ્વમેધ યજ્ઞના મધ્યમ દિનમાં છસોમાં ત્રણ ઓછાં અર્થાત્ ૫૮૭ પશુઓનો વધ કરવામાં આવે છે”, “અગ્નિષોમ યજ્ઞ સંબંધી પશુનો વધ કરવો” [એતરેય આ. ૬. ૧૩], “પ્રજાપતિ યજ્ઞ સંબંધી સત્તર (૧૭) પશુઓનો વધ કરવો” [તૈત્તિરીયસં. ૧. ૪] ઈત્યાદિ હિંસા કરવાનાં કૂર આજ્ઞાવચનો કહેવાં એ શું પૂર્વાપર વિરોધ નથી?

465. તથાનૃતભાષણં પ્રથમં નિષિદ્ય પશ્ચાદ્દૃષ્ટ્વે “બ્રાહ્મણાર્થેઽનૃતં બ્રૂયાત્” [] इत्यादि । तथा

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ।”

[वसि० धर्म० ૧૬।૩૬]

465. વળી, પહેલાં અસત્ય બોલવાનો નિષેધ કરીને પછી “બ્રાહ્મણના લાભ ખાતર અસત્ય બોલવામાં કોઈ દોષ નથી” તથા “હે રાજા, હસીમજાકમાં અસત્ય બોલવામાં કોઈ હાનિ નથી, તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓ સાથેની વિલાસગોષ્ઠીમાં,

વિવાહસંબંધ થાય એ ખાતર વિવાહકાલે, પ્રાણોના નાશનો પ્રસંગ ઊભો થાય ત્યારે તથા સર્વ ધન હરાઈ જવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે અસત્ય બોલવામાં કોઈ દોષ નથી. આ પાંચ અસત્ય વચનો પાપરૂપ નથી” [વસિષ્ઠધર્મસૂત્ર ૧૬.૩૬] ઈત્યાદિરૂપે અસત્ય બોલવાની છૂટ આપવી, અસત્ય બોલવાનું કહેવું એમાં મીમાંસકોનો પૂર્વાપર વચનવિરોધ સ્પષ્ટ પ્રકટ થાય છે.

466. તથાદત્તાદાનમનેકથા નિસ્સ્ય પશ્ચાદુક્તમ્ — યદ્યપિ બ્રાહ્મણો હઠેન પરકીયમાદત્તે બલેન વા, તથાપિ તસ્ય નાદત્તાદાનં, યતઃ સર્વમિદં બ્રાહ્મણેભ્યો દત્તં બ્રાહ્મણાનાં નુ દૌર્બલ્યાદ્દુષલાઃ પરિભુજ્જતે, તસ્માદપહરન્ બ્રાહ્મણઃ સ્વમાદત્તે સ્વમેવ બ્રાહ્મણો ભુજ્જતે સ્વં વસ્તે સ્વં દદાતીતિ ।

466. વળી, ચોરીનો અનેક રીતે નિષેધ કર્યા પછી મીમાંસકો કહે છે, “જો કોઈ બ્રાહ્મણ બળથી કે છળથી બીજાનું ધન પડાવી લે તો પણ તે બ્રાહ્મણને ચોરીનું પાપ લાગતું નથી કેમ કે જગતની સઘળી સંપત્તિ બ્રાહ્મણોને જ આપવામાં આવી હતી, બ્રાહ્મણ જ આ જગતની સર્વ સંપત્તિના સ્વામી છે, બ્રાહ્મણોની દુર્બળતાના કારણે જ આ સંપત્તિ શુદ્રોના હાથમાં આવી છે, શુદ્રો તે સંપત્તિનો ઉપભોગ કરે છે, તેથી બ્રાહ્મણો તેમની પાસેથી સંપત્તિ પડાવી લે તો તે પોતાની સંપત્તિ જ પાછી લઈ લે છે, પોતાની સંપત્તિને જ તે ભોગવે છે, પોતાની સંપત્તિ લઈને પોતાને આપે છે.” આમ એક તરફ ચોરી ન કરવાનો ઉપદેશ આપવો અને બીજી તરફ ચોરી કરવામાં કોઈ દોષ નથી એમ કહેવું, એટલું જ નહિ આડકતરી રીતે ચોરી કરવાની પ્રેરણા આપવી એ શું પરસ્પર વિરોધી વચનો નથી ?

467. તથા “અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ” [] ઇતિ લપિત્વોક્તમ્—

“અનેકાનિ સહસ્રાણિ કુમારબ્રહ્મચારિણામ્ ।

દિવંગતાનિ વિપ્રાણામકૃત્વા કુલસંતતિમ્ ॥૧॥” ઇત્યાદિ ॥ તથા

“ન માંસમ્બક્ષણે દોષો ન મદ્યે ન ચ મૈથુને ।

પ્રવૃત્તિરેષા ભૂતાનાં નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥૧॥” [મનુ ૦ ૫।૫૬]

ઇતિ સ્મૃતિગતે શ્લોકે । યદિ પ્રવૃત્તિર્નિર્દોષા, તદા કથં તતો નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલેતિ વ્યાહતમેતત્ ।

467. ઉપરાંત, એક સ્થાને તેઓ કહે છે કે “જેને પુત્ર નથી હોતો એવા અપુત્ર મનુષ્યની ગતિ થતી નથી” અને તેઓ જ અન્યત્ર કહે છે કે “હજારો બ્રહ્મચારી

વિપ્રકુમાર પોતાની કુલપરંપરા ચાલુ રાખ્યા વિના જ સ્વર્ગે ગયા છે.” આ પૂર્વપર વિરોધી વચનો નથી શું ?

વળી, આ મનુસ્મૃતિનો શ્લોક (૫.૫૬) કહે છે, “માંસ ખાવામાં, શરાબ પીવામાં અને મૈથુન સેવનમાં કોઈ દોષ નથી. એમનામાં પ્રાણીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રવૃત્ત થાય છે. પરંતુ તેમનો ત્યાગ કરવાથી અવશ્ય મહાન ફળ મળે છે.” આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટપણે બે વિરોધી વાતોનું પ્રતિપાદન થયું છે. જો જીવોની માંસભક્ષણ આદિ પ્રવૃત્તિ નિર્દોષ હોય તો તેમનો ત્યાગ કરવાથી પુણ્ય કેવી રીતે થાય ? એવો તે કયો મૂર્ખ હોય જે માંસભક્ષણ આદિને નિર્દોષ જાણીને પણ તેમનો ત્યાગ કરે ? પ્રવૃત્તિમાં જો દોષ ન હોય તો નિવૃત્તિ મહાફલા કેવી રીતે હોઈ શકે ? આ તો વદતોવ્યાધાત છે.

468. વેદવિહિતા હિંસા ધર્મહેતુરિત્યત્ર પ્રકટ એવ સ્વવચનવિરોધઃ, તથાહિ—ધર્મહેતુશ્ચૈદ્ધિસા કથમ્ । હિંસા ચેન્દ્ધર્મહેતુઃ કથમ્ । ન હિ ભવતિ માતા ચ વન્ધ્યા ચેતિ । ધર્મસ્ય ચ લક્ષણમિદં શ્રૂયતે ।

“શ્રૂયતાં ધર્મસર્વસ્વં શ્રુત્વા ચૈવાવધાર્યતામ્ ।

આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્ ॥૧॥ [ચાણક્ય ૧૭]

इत्यादि अर्चिर्मागर्गप्रपन्नैर्वेदान्तवादिभिर्गीर्हिता चेयं हिंसा ।

“અન્ધે તમસિ મજ્જામઃ પશુભિર્યે યજામહે ।

હિંસા નામ ભવેદ્ધર્મો ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ॥૧॥” ઇતિ ॥

468. વેદવિહિત યાજ્ઞિક હિંસાને ધર્મનું કારણ કહેવામાં તો ચોખ્ખો સ્વવચનવિરોધ છે. તે આ પ્રમાણે — જો તે ધર્મનું કારણ હોય તો તે હિંસા કેવી રીતે હોઈ શકે ? અને જો તે હિંસા હોય તો તે ધર્મનું કારણ કેવી રીતે હોઈ શકે ? ‘માતા પણ હોય અને વાંઝણી પણ હોય’ એ તો અસંભવ વાત છે. હિંસા ત્રિકાલમાં કદી પણ ધર્મનું કારણ યા સાધન બની શકતી નથી. આપના શાસ્ત્રોમાં અહિંસાને જ ધર્મનું લક્ષણ કહ્યું છે. જુઓ નીચેનો શ્લોક — “જે વ્યવહાર આપણને પ્રતિકૂળ હોય, ન ગમે, દુઃખદાયક હોય તેવો વ્યવહાર બીજાઓ સાથે આપણે ન કરવો જોઈએ. આ જ બધા ધર્મોનો સાર છે, આ જ ધર્મસર્વસ્વ છે, તેને સારી રીતે સાંભળી ધારણ કરો.” [યાજ્ઞક્ય ૧.૭.]. અર્ચિમાર્ગી વેદાન્તીઓએ આ વૈદિકી હિંસાની અત્યંત કઠોર અને માર્મિક શબ્દોમાં નિન્દા કરી છે — “જેઓ પશુઓનો વધ કરીને ઈશ્વરની પૂજા કરે છે યા યજ કરે છે તેઓ

ધોર અંધકારમાં ડૂબે છે. હિંસા કદી ધર્મરૂપ હતી નહિ અને કદી ધર્મરૂપ બનશે નહિ.”

469. તથા ભવાન્તરં પ્રામાનાં તૃપ્તયે ચ શ્રાદ્ધાદિવિધાનં તદપ્યવિચારિતરમણીયમ્ । તથા ચ તદ્વૃથિનઃ પઠન્તિ—

“મૃતાનામપિ જન્તૂનાં શ્રાદ્ધં ચેત્તૃપ્તિકારણમ્ ।

તન્નિર્વાણપ્રદીપસ્ય સ્નેહઃ સંવર્ધયેચ્છિષ્ટ્રામ્ ॥૧॥” ઇતિ

એવમન્યાન્યપિ પુરાણોક્તાનિ પૂર્વાપરવિરુદ્ધાનિ સંદેહસમુચ્ચયશાસ્ત્રાદન્નાવતાર્યં વક્તવ્યાનિ ।

469. પરલોકમાં ગયેલ મૃત વ્યક્તિઓની તૃપ્તિ માટે શ્રાદ્ધ કરવું એ તો અવિચારી કૃત્ય છે, મૂર્ખતા છે. આપના જ યૂથના વિદ્વાનો કહે છે—“જો મરી ગયેલા જીવો શ્રાદ્ધમાં આપવામાં આવેલાં અન્નાદિથી તૃપ્ત થતા હોય તો બુઝાઈ ગયેલા દીપકમાં પણ તેલ ભરવાથી તેમાં જ્યોત પ્રકટવી જોઈએ.” આ જાતનાં પૂર્વાપરવિરોધી કથનો પુરાણોમાં ભર્યાં પડ્યાં છે, તે બધાંને ‘સન્દેહસમુચ્ચયશાસ્ત્ર’માંથી ઉદ્ધૃત કરી કહેવાં જોઈએ.

470. તથા નિત્યપરોક્ષજ્ઞાનવાદિનો ભાદ્ધઃ સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાત્ જ્ઞાનં સ્વાપ્રકાશકમભ્યુપગચ્છન્તઃ પ્રદીપસ્ય પરં (સ્વા)પ્રકાશકમનઙ્ગીકુર્વન્તશ્ચ કથં સદ્ભૂતાર્થભાષિણઃ ।

470. જ્ઞાનને સદા પરોક્ષ માનનારા ભાદ્ધ મીમાંસકો જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશક અર્થાત્ સ્વસંવેદી માનતા નથી. ‘એક જ ક્રિયામાં કર્તા અને કર્મ એક હોવામાં વિરોધ’ની દલીલ તેઓ આપે છે. [ગમે તેટલી ધારદાર તલવાર કેમ ન હોય પરંતુ તે પોતે પોતાને કાપી શકે નહિ. આ તેમની દલીલનું દષ્ટાન્ત છે.] પરંતુ દીપકને તો તેઓ સ્વાપ્રકાશક માનતા નથી અર્થાત્ સ્વપ્રકાશક માને છે. જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશક માનવામાં તેમને વિરોધ જણાય છે પણ દીપકને સ્વપ્રકાશક માનવામાં તેમને વિરોધ જણાતો નથી. આ તો તેમની પરસ્પરવિરોધી માન્યતાઓ થઈ. તેમને યથાર્થવાદી કેમ કહી શકાય ?

471. તથા બ્રહ્માદ્વૈતવાદિનોઽવિદ્યાવિવેકેન સન્માત્રં પ્રત્યક્ષાત્પ્રતિચન્તોઽપિ ન નિષેધકં પ્રત્યક્ષમિતિ બ્રુવાણાઃ કથં ન વિરુદ્ધવાદિનઃ, અવિદ્યાનિરાસેન સન્માત્રસ્ય ગ્રહણાત્ ।

471. બ્રહ્માદ્વૈતવાદીઓ પ્રત્યક્ષથી અવિદ્યાને અલગ કરી, દૂર કરી, સન્માત્રનો સાક્ષાત્કાર કરે છે પરંતુ તેઓ પ્રત્યક્ષને નિષેધક — નિષેધ કરનાર ગણતા નથી. જ્યારે

પ્રત્યક્ષ અવિદ્યાનો નિષેધ કરીને સન્માત્ર બ્રહ્મનો અનુભવ કરે છે ત્યારે તે નિષેધક તો આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જ જાય છે. પ્રત્યક્ષથી અવિદ્યાનો નિષેધ પણ કરવો અને તેને નિષેધક પણ ન માનવું એ શું સ્વવચનવિરોધ નથી ?

472. તથા पूर्वोत्तरमीमांसावादिनः कथमपि देवमनङ्गीकुर्वणा अपि सर्वेऽपि ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीन्देवान्पूजयन्तो ध्यायन्तो वा दृश्यन्ते । तदपि पूर्वापरविरुद्धम् इत्यादि ।

472. વળી, બધા પૂર્વમીમાંસકો અને ઉત્તરમીમાંસકો કોઈ પણ રીતે ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરતા નથી, તેમ છતાં પણ તેઓ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ આદિ દેવોની પૂજા, ઉપાસના કરે છે, તેમનું ધ્યાન કરે છે. આ પણ તેમનો પૂર્વાપર વિરોધ છે.

[ધર્મ તો અપૌરુષેય વેદ દ્વારા જ જાણી શકાય છે. કોઈને પણ ધર્મનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન થતું નથી. એટલે કોઈ સર્વજ્ઞ સંભવતું નથી. આવો પૂર્વમીમાંસકોનો મત છે. તેથી તેઓ સર્વજ્ઞ દેવને અર્થાત્ ઈશ્વરને સ્વીકારતા નથી. ઉત્તરમીમાંસકોમાં શાંકર વેદાન્તીઓના મતે બ્રહ્મ જ પરમાર્થ સત્ છે. પરંતુ જયારે વ્યાવહારિક ભૂમિકાએ આ જ બ્રહ્મ માયાવચ્છિન્ન બને છે ત્યારે તે ઈશ્વર કહેવાય છે. ઈશ્વરની પારમાર્થિક સત્તા નથી પણ વ્યાવહારિક સત્તા છે. જેઓ વ્યાવહારિક ભૂમિકાથી ઉપર ઊઠ્યા છે તેમને માટે માયા પણ નથી, ઈશ્વર પણ નથી અને જગત પણ નથી. તેમને માટે કેવળ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ છે.]

473. अथवा ये ये बौद्धादिदर्शनेषु स्याद्वादाभ्युपगमाः प्राचीनश्लोकव्याख्यायां प्रदर्शिताः ते सर्वेऽपि पूर्वापरविरुद्धतयात्रापि सर्वदर्शनेषु यथास्वं दर्शयितव्याः, यतो बौद्धादय उक्त प्रकारेण स्याद्वादं स्वीकुर्वन्तोऽपि तन्निरासाय च युक्तीः स्फोरयन्तः पूर्वापरविरुद्धवादिनः कथं न भवेयुः । कियन्तो वा दक्षिमाषभोजनात्कृष्णा विविच्यन्त इत्युपरम्यते ।

473. અથવા, પહેલાં શ્લોકની વ્યાખ્યામાં બૌદ્ધ આદિ દર્શનોએ જેટલાં સ્થાનોએ સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર કર્યાનું દર્શાવ્યું છે તે બધાં સ્થાનો તેમના પૂર્વાપર વિરોધને સ્પષ્ટ કરવા માટે અહીં યથાક્રમે દર્શાવી શકાય. બૌદ્ધ આદિ દર્શનો ઉક્ત સ્થાનોએ સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર કરવા છતાં પણ સ્યાદ્વાદનું ખંડન કરવા માટે કુતર્કી રજૂ કરે છે એ પણ તેમનો સ્વવચનવિરોધ જ છે. હકીકત તો એ છે કે સ્યાદ્વાદને સ્વીકાર્યા વિના કોઈ પણ દર્શનની તત્ત્વવ્યવસ્થાની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. આમ દહીં અને અડદના બનેલા ભોજનમાંથી કાળા અડદને વીણી વીણી જુદા પાડવાના કામ જેવું જ દોષોની કાલિમાને

શોધી શોધી પ્રગટ કરવાનું કામ છે. આવું કામ ક્યાં સુધી કર્યા કરવું? માટે આટલું કહ્યા પછી હવે અમે પૂર્વાપર વિરોધરૂપી દોષાન્વેષણના કામને આટોપી લઈએ છીએ.

474. ચાર્વાકસ્તુ વરાક આત્મતદાશ્રિતધર્માધર્માનેકાન્તસ્વર્ગાપવ-
ર્ગાદિકં સર્વં કુગ્રહગ્રહિલતયૈવાપ્રતિપદમાનોઽવજ્ઞોપહત એવ કર્તવ્યઃ, ન
પુનસ્તં પ્રત્યનેકાન્તાભ્યુપગમોપન્યાસેન પૂર્વાપરોક્તવિરોધપ્રકાશનેન વા
કિમપિ પ્રયોજનં, સર્વસ્ય તદુક્તસ્ય સર્વલોકશાસ્ત્રૈઃ સહ વિરુદ્ધત્વાત્ ।
મૂર્તેભ્યો ભૂતેભ્યોઽમૂર્તચૈતન્યોત્પાદસ્ય વિરુદ્ધત્વાદ્ભૂતેભ્ય ઉત્પદ્યમાનસ્યાન્યત
આગચ્છતો વા ચૈતન્યસ્યાદર્શનાત્, આત્મવચ્ચૈતન્યસ્યાપ્યૈન્દ્રિયકપ્રત્યક્ષાવિ-
ષયત્વાત્ इत्यादि ।

474. ચાર્વાક તો બિચારો અત્યન્ત તુચ્છ છે. તે તો કોઈ કુગ્રહથી પ્રસિદ્ધ હોવાથી હોશ ગુમાવીને આત્મા અને આત્મા સાથે સંબંધ ધરાવતા પુણ્ય-પાપ, બન્ધ-મોક્ષ, સ્વર્ગ-નરક, અનેકાન્ત આદિ સર્વનો લોપ યા નિષેધ કરીને જગતમાં હાસ્યાસ્પદ બની ગયો છે, સૌ તેની ઉપેક્ષા-અવજ્ઞા કરે છે. તેની ચર્ચા કરવી તેય પાપ છે એમ સમજે છે. તેથી ચાર્વાકમતમાં સ્યાદ્દાદનો સ્વીકાર દર્શાવવો કે પૂર્વાપર વિરોધ દર્શાવવો નિરર્થક છે, તેનું કોઈ પ્રયોજન નથી. તેના સિદ્ધાન્તોનું સર્વ દાર્શનિકો ખંડન કરે છે. લોક-વ્યવહાર પણ તેના નાસ્તિક વિચારોનું સમર્થન કરતો નથી. તેની સઘળી વાત સર્વ લોક અને સર્વ શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ છે. મૂર્ત પૃથ્વી આદિ ભૂતોમાંથી અમૂર્ત ચૈતન્યની (જ્ઞાનની) ઉત્પત્તિ માનવામાં ચોખ્ખો વિરોધ છે. ચૈતન્ય ન તો ક્યાંકથી આવે છે કે ન તો પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે તો આત્મામાં રહેનારો આત્માનો પોતાનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. આત્માની જેમ જ ચૈતન્ય પણ ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનો વિષય નથી.

475. તદેવં બૌદ્ધાદીનામન્યેષાં સર્વેષામાગમાઃ પ્રત્યુત સ્વપ્રણોત્પામ-
સર્વજ્ઞત્વમેવ સાધયન્તિ ન પુનઃ સર્વજ્ઞમૂલતામ્, પૂર્વાપરવિરુદ્ધાર્થવચનોપે-
તત્ત્વાત્ । જૈનમતં તુ સર્વં પૂર્વાપરવિરોધાભાવાત્સ્વસ્ય સર્વજ્ઞમૂલતામેવા-
વેદયતીતિ સ્થિતમ્ ।

475. આમ બૌદ્ધ આદિ બધા દાર્શનિકોનાં આગમો પૂર્વાપર વિરોધથી ભરેલાં હોવાથી પોતાના પ્રણેતાઓની અસર્વજ્ઞતાને પ્રગટ કરે છે. આવા પૂર્વાપર વચનોથી બાધિત આગમો સર્વજ્ઞમૂલક હોઈ શકે નહિ. સર્વજ્ઞનાં વચનોમાં પૂર્વાપર વિરોધ હોઈ શકે જ નહિ. જૈન દર્શનમાં ક્યાંય પણ પૂર્વાપર વિરોધ યા સ્વવચનબાધાનું ન હોવું જ તેની સર્વજ્ઞમૂલકતાને સિદ્ધ કરે છે. જો જૈન દર્શનનો ઉપદેશ સર્વજ્ઞે આપ્યો ન હોત તો

તે પણ આ રીતે સર્વથા નિર્બાધ અને પ્રમાણસિદ્ધ હોઈ શકત નહિ. તેથી જૈન દર્શન જ સર્વજ્ઞપ્રણીત છે અને સત્ય છે.

476. અથાનુક્તમપિ કિમપિ લિખ્યતે । પ્રાપ્યકારીણ્યેવેન્દ્રિયાણીતિ કળમક્ષાક્ષપાદમીમાંસકસાહુચ્યાઃ સમાખ્યાન્તિ । ચક્ષુઃશ્રોત્રેતરાણિ તથેતિ તાથાગતાઃ । ચક્ષુર્વર્જાનીતિ સ્યાદ્વાદાવદાતહ્દયાઃ ।

476. હવે આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિના મૂલ ગ્રન્થ ષડ્દર્શનસમુચ્ચયમાં જે વાતો કહી નથી તેમને પણ અહીં સંક્ષેપમાં જણાવીએ છીએ. નૈયાયિકો, વૈશેષિકો, મીમાંસકો અને સાંખ્યો ચક્ષુ આદિ બધી ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્યકારી, અર્થાત્ પોતાના વિષયોને પ્રાપ્ત કરીને - તેમની સાથે સાચેસાચ સંયોગ પામીને - જ તેમને જાણનારી છે એમ માને છે. બૌદ્ધો ચક્ષુ અને શ્રોત્ર સિવાયની બાકી રહેલી સ્પર્શન આદિ ત્રણ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્યકારી માને છે. પરંતુ સ્યાદ્વાદી શુદ્ધ હૃદયવાળા જૈનો ચક્ષુ સિવાયની બાકી રહેલી શ્રોત્ર આદિ બધી ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્યકારી માને છે.

477. શ્વેતામ્બરાણાં સંમતિર્નયચક્રવાલઃ સ્યાદ્વાદરત્નાકરો રત્નાકરાવ- તારિકા તત્ત્વાર્થસૂત્રં પ્રમાણવાર્ત્તિકં પ્રમાણમીમાંસા ન્યાયાવતારોઽનેકાન્ત- જયપતાકાનેકાન્તપ્રવેશો ધર્મસંગ્રહણી પ્રમેયરત્નકોશશ્ચેત્યેવમાદયોઽનેકે તર્કગ્રન્થાઃ । દિગમ્બરાણાં તુ પ્રમેયકમલમાર્ત્તણ્ડો ન્યાયકુમુદચન્દ્ર આમ- પરીક્ષાષ્ટસહસ્ત્રી સિદ્ધાન્તસારો ન્યાયવિનિશ્ચયટીકા ચેત્યાદયઃ ॥૫૮॥

477. શ્વેતામ્બર જૈનોએ રચેલા સન્મતિતર્ક, નયચક્રવાલ, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, રત્નાકરાવતારિકા, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, પ્રમાણવાર્તિક, પ્રમાણમીમાંસા, ન્યાયાવતાર, અનેકાન્તજયપતાકા, અનેકાન્તપ્રવેશ, ધર્મસંગ્રહણી, પ્રમેયરત્નકોશ વગેરે અનેક તર્કગ્રન્થો છે. દિગમ્બર જૈનોએ રચેલા પ્રમેયકમલમાર્ત્ત, ન્યાયકુમુદચન્દ્ર, આમપરીક્ષા, અષ્ટસહસ્ત્રી, સિદ્ધાન્તસાર તથા ન્યાયવિનિશ્ચયટીકા આદિ તર્કગ્રન્થો છે. (૫૮)

इति श्रीतपागणनभोऽङ्गणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपादपद्मोपजीविशिष्य-
श्रीगुणरत्नसूरिविरचित्तायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां षड्दर्शनसमुच्चयटीकायां
जैनमतस्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्थोऽधिकारः ।

તપાગણન૩પી આકાશમાં સૂર્ય જેવા પ્રતાપી શ્રી દેવસુન્દરસૂરિનાં ચરણકમળના ઉપાસક શિષ્યશ્રી ગુણરત્નસૂરિએ રચેલી તર્કરહસ્યદીપિકા નામની ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની ટીકાનો જૈનમતસ્વરૂપવર્ણન નામનો ચોથો અધિકાર પૂર્ણ.

પાંચમો અધિકાર

વૈશેષિકમત

અથ પञ્ચમોઽધિકારઃ
વૈશેષિકમતમ્

1. અથ વૈશેષિકમતવિવક્ષયા પ્રાહ—

દેવતાવિષયો ભેદો નાસ્તિ નૈયાયિકૈઃ સમમ્ ।

વૈશેષિકાણાં તત્ત્વે તુ વિદ્યતેઽસૌ નિદર્શ્યતે ॥૫૧॥

1. હવે આચાર્ય વૈશેષિકમતનું નિરૂપણ કરવાની ઈચ્છાથી કહે છે કે—

દેવની બાબતમાં વૈશેષિકોનો નૈયાયિકો સાથે કોઈ મતભેદ નથી. હા, તત્ત્વોની બાબતમાં તેમનો નૈયાયિકો સાથે જેટલો મતભેદ છે તે દર્શાવીએ છીએ. (૫૧)

2. વ્યાખ્યા—અસ્ય લિઙ્ગવેષાચારદેવાદિનૈયાયિકપ્રસ્તાવે પ્રસન્નેન પ્રાગેવ પ્રોચાનમ્ । મુનિવિશેષસ્ય કાપોતીં વૃત્તિમનુષ્ઠિતવતો રથ્યાનિપતિતાંસ્તણ્ડુ-લકણાનાદાયાદાય કૃતાહારસ્થાહારનિમિત્તાત્કણાદ ઇતિ સંજ્ઞા અજનિ । તસ્ય કણાદસ્ય મુનેઃ પુરઃ શિવેનોલૂકરૂપેણ મતમેતત્પ્રકાશિતમ્ । તત ઔલૂક્યં પ્રોચ્યતે । પશુપતિભક્તત્વેન પાશુપતં ચોચ્યતે । કણાદસ્ય શિષ્યત્વેન વૈશેષિકાઃ કાણાદા ભણ્યન્તે । આચાર્યસ્ય ચ પ્રાગભિધાનીપરિકર ઇતિ નામ સમામ્નાયતે ।

2. શ્લોકવ્યાખ્યા— વૈશેષિકોનાં લિંગ, વેષ, આચાર તથા દેવતા આદિનું સ્વરૂપ નૈયાયિકમતના નિરૂપણના પ્રકરણમાં પ્રસંગથી પહેલાં જ દર્શાવી દીધું છે. એક વિશિષ્ટ મુનિ કાપોતી વૃત્તિનું પાલન (અનુષ્ઠાન) કરતા હોવાથી માર્ગમાં પડેલા તંડુલના દાણા વીણી વીણીને તે દાણાને ખાતા હતા, તેથી તેમનું નામ કણાદ પડી ગયું. [જેમ કબૂતર રસ્તામાં પડેલા તંડુલના દાણાને ચાંચથી વીણી વીણીને ખાય છે તેવી જ રીતે કોઈને ત્યાં ભિક્ષા માગવા ગયા વિના રસ્તામાં પડેલા નકામા દાણાઓ ભેગા કરી ભોજન કરવું કાપોતી વૃત્તિ છે.] આ કણાદ ઋષિ સમક્ષ શિવજીએ ધુવડના (ઉલૂકના) રૂપમાં ઉપસ્થિત થઈ આ વૈશેષિકમત પ્રકટ કર્યો. તેથી આ વૈશેષિકમતને ઔલૂક્ય દર્શન પણ કહે છે. વૈશેષિકો પશુપતિના અર્થાત્ શિવના ભક્ત છે, તેથી આ વૈશેષિક દર્શનને

પાશુપતદર્શન પણ કહેવામાં આવે છે. [કણાદૃષ્ટિએ સૌપ્રથમ 'કણાદસૂત્ર'ની રચના કરી.] વૈશેષિકો કણાદના શિષ્યો હોવાથી તેમને કણાદ પણ કહેવામાં આવે છે અને આચાર્યનું નામ 'પ્રાગત્તિધાનીપરિકર' કહે છે.

3. અથ પ્રસ્તુતં પ્રસ્તૂયતે । દેવ એવ દેવતા તદ્વિષયો ભેદો—વિશેષો વૈશેષિકાણાં નૈયાયિકૈઃ સમં નાસ્તિ એતેન યાદૃગ્વિવશેષણ ઈશ્વરો દેવો નૈયાયિકૈરભિપ્રેતઃ તાદૃગ્વિવશેષણઃ સ એવ વૈશેષિકાણામપિ દેવ इत्यર્થઃ । તત્ત્વે તુ તત્ત્વવિષયે પુનર્વિદ્યતે ભેદઃ । અસૌ તત્ત્વવિષયો ભેદો નિદર્શ્યતે— પ્રદર્શ્યતે ॥૬૧॥

તમેવાહ—

દ્રવ્યં ગુણસ્તથા કર્મ સામાન્યં ચ ચતુર્થકમ્ ।

વિશેષસમવાયૌ ચ તત્ત્વષટ્કં તુ તન્મતે ॥૬૦॥

3. હવે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા શરૂ કરીએ છીએ. દેવને જ દેવતા કહે છે. જેમ નૈયાયિકો નિત્ય, સર્વજ્ઞ, સૃષ્ટિકર્તા આદિ સ્વરૂપવાળા ઈશ્વરને દેવતા માને છે તેમ વૈશેષિકો પણ નિત્ય, સર્વજ્ઞ, સૃષ્ટિકર્તા આદિ સ્વરૂપવાળા ઈશ્વરને જ દેવતા માને છે. તેથી નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો વચ્ચે દેવતાની બાબતમાં કોઈ જ મતભેદ નથી. પરંતુ તેમની વચ્ચે તત્ત્વવિષયક મતભેદ છે. આ તત્ત્વવિષયક મતભેદને અમે દર્શાવીએ છીએ. (૫૯)

આચાર્ય તે મતભેદનું નિરૂપણ કરે છે—

વૈશેષિકમતમાં દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય આ છ તત્ત્વો છે. (૬૦)

4. વ્યાખ્યા—દ્રવ્યં પ્રથમં તત્ત્વં ગુણો દ્વિતીયમ્ । તથાશબ્દો ભેદાન્તર-સૂચને । કર્મ તૃતીયં સામાન્યં ચ ચતુર્થમેવ । ચતુર્થકમ્ સ્વાર્થે કપ્રત્યયઃ । વિશેષસમાવયૌ ચ પञ्ચમષ્ટ્થે તત્ત્વે । ઉભયત્ર ચકારૌ સમુચ્ચયાર્થૌ । તુશબ્દ-સ્યાવધારણાર્થત્વે તત્ત્વષટ્કમેવ ન ન્યૂનાધિકં ષડેવ પદાર્થા इत्यર્થઃ । તન્મતે વૈશેષિકમતે । અત્ર પદાર્થષટ્કે દ્રવ્યાણિ ગુણાશ્ચ, કેચિન્નિત્યા એવ કેચિત્ત્વનિત્યાઃ, કર્માનિત્યમેવ, સામાન્યવિશેષસમવાયાસ્તુ નિત્યા એવેતિ । કેચિત્ત્વભાવં સસમં પદાર્થમાહુઃ ॥૬૦॥

4. શ્લોકવ્યાખ્યા— વૈશેષિકમતમાં પહેલું તત્ત્વ દ્રવ્ય છે, બીજું તત્ત્વ ગુણ છે.

શ્લોકમાં 'તથા' શબ્દ ભેદાન્તરસૂચક છે. ત્રીજું તત્ત્વ કર્મ છે અને ચોથું તત્ત્વ સામાન્ય છે. 'ચતુર્થકમ્' શબ્દમાં 'ક' પ્રત્યયનો પ્રયોગ સ્વાર્થમાં થયો છે, અર્થાત્ ચતુર્થને જ ચતુર્થક કહે છે. પાંચમું તત્ત્વ વિશેષ છે અને છઠ્ઠું તત્ત્વ સમવાય છે. શ્લોકમાં 'ચ (અને)' શબ્દ સમુચ્ચયાર્થક છે, અને 'તુ' શબ્દ નિશ્ચયવાચક છે અર્થાત્ તત્ત્વો છ જ છે—ન્યૂનાધિક નથી. 'તન્મતે'નો અર્થ છે 'વૈશેષિકમતમાં'. આ છ પદાર્થોમાં કેટલાંક દ્રવ્યો અને ગુણો નિત્ય જ છે જ્યારે કેટલાક દ્રવ્યો અને ગુણો અનિત્ય છે, કર્મપદાર્થ તો અનિત્ય જ છે, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય નિત્ય જ છે. કેટલાક આચાર્યો અભાવને સાતમો પદાર્થ માને છે. (૬૦).

5. અથ દ્રવ્યભેદાનાહ—

તત્ર દ્રવ્યં નવથા ભૂજલતેજોઽનિલાન્તરિક્ષાણિ ।

કાલદિગાત્મમનાંસિ ચ ગુણઃ પુનઃ પઞ્ચવિંશતિથા ॥૬૧॥

5. હવે આચાર્ય દ્રવ્યના ભેદો જણાવે છે—

છ પદાર્થોમાં જે દ્રવ્ય છે તેના નવ પ્રકાર છે—(૧) પૃથ્વી, (૨) જલ, (૩) અગ્નિ, (૪) વાયુ, (૫) આકાશ, (૬) કાલ, (૭) દિશા, (૮) આત્મા અને (૯) મન. ગુણના પચ્ચીસ પ્રકાર છે. (૬૧)

6. વ્યાખ્યા—તત્ર-તેષુ ષદ્સુ પદાર્થેષુ દ્રવ્યં નવથા, વ્યવચ્છેદફલં વાક્યમિતિ ન્યાયાન્નવથૈવ ન તુ ન્યૂનાધિકપ્રકારમ્ । અત્ર દ્રવ્યમિતિ જાત્યપેક્ષમેકવચનમ્, એવં પ્રાગગ્રે ચ જ્ઞેયમ્, તતો નવૈવ દ્રવ્યાણીત્યર્થઃ । એતેન હ્યાયાતમસો આલોકાભાવરૂપત્વાન્ન દ્રવ્યે ભવત ઇત્યુક્તમ્ । ભૂઃ પૃથિવી, કાઠિન્યલક્ષણા મૃત્વાષાણવનસ્પતિરૂપા । જલમાપઃ તચ્ચ સરિત્સ-મુદકરકાદિગતમ્ । તેજોઽગ્નિઃ, તચ્ચ ચતુર્થા— ભૌમં કાષ્ટેન્ધનપ્રભવમ્, દિવ્યં સૂર્યવિદ્યુદાદિજમ્, આહારપરિણામહેતુરૌદર્યમ્, આકરજં ચ સુવર્ણાદિ । અનિલો વાયુઃ । એતાનિ ચત્વાર્યનેકવિધાનિ ।

6. શ્લોકવ્યાખ્યા—તે છ પદાર્થોમાં દ્રવ્ય નવ પ્રકારનું છે. પ્રત્યેક વાક્ય નિશ્ચયાત્મક હોય છે, તેથી દ્રવ્યો નવ જ છે, વધુ કે ઓછાં નથી. દ્રવ્યો નવ હોવા છતાં 'દ્રવ્યમ્' આ એકવચનનો પ્રયોગ દ્રવ્યત્વ જાતિની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ. પૂર્વ શ્લોકમાં (૬૦માં શ્લોકમાં) અને પછી આગળ પણ જ્યાં એકવચનમાં દ્રવ્ય શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં દ્રવ્યત્વ જાતિની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ. તેથી દ્રવ્યો નવ જ

છે. આ રીતે દ્રવ્યની સંખ્યા નિશ્ચિતપણે નિયત થઈ જવાથી છાયા અને અન્ધકાર દ્રવ્યો નથી. છાયા અને અન્ધકાર તો તેજોદ્રવ્યના અભાવરૂપ છે. [તિથી તેઓ અભાવપદાર્થ છે, નહિ કે દ્રવ્યપદાર્થ. અલબત્ત, કેટલાક આચાર્યો અભાવને સાતમો પદાર્થ માને છે, બધા માનતા નથી.] 'ભુ' શબ્દનો અર્થ છે પૃથ્વી. પૃથ્વીનું લક્ષણ કાઠિન્ય છે. માટી, પથ્થર, વનસ્પતિ એ પૃથ્વીનાં રૂપો છે. 'જલ' શબ્દનો અર્થ પાણી છે. પાણી નદી, સમુદ્ર, બરફ આદિ રૂપોમાં મળે છે. 'તેજ' શબ્દનો અર્થ છે અગ્નિ. તેના ચાર પ્રકાર છે — (૧) લાકડાં આદિ ઈંધનથી પ્રકટતો અગ્નિ ભૌમ જ્વલનો છે. (૨) સૂર્ય, વીજળી આદિમાં જે અગ્નિ છે તે દિવ્ય જ્વલનો છે. (૩) જેનાથી ભોજન પચે છે તે જઠરાગ્નિ છે. (૪) ખાણમાંથી નીકળતા સુવર્ણ આદિ પદાર્થોનો અગ્નિ આકરજ છે. 'અનિલ' શબ્દનો અર્થ છે વાયુ. આ પૃથ્વી આદિ ચાર દ્રવ્યો અનેકવિધ છે. તેઓ વિવિધ રૂપોમાં મળે છે.

7. અન્તરિક્ષમાકાશમ્ । તત્ત્વૈકં નિત્યમમૂર્તં વિભુ ચ દ્રવ્યમ્ ।
વિભુશબ્દેન વિશ્વવ્યાપકમ્ । इदं च शब्देन लिङ्गेनावगम्यते, आकाशगुण-
त्वाच्छब्दस्य । द्वन्द्वे भूजलतेजोऽनिलान्तरिक्षाणि ।

7. 'અન્તરિક્ષ' શબ્દનો અર્થ છે આકાશ. આકાશ દ્રવ્ય નિત્ય, એક, અમૂર્ત અને વિભુ છે. 'વિભુ' શબ્દનો અર્થ છે સર્વવ્યાપી. શબ્દ આકાશનો ગુણ છે, તેથી શબ્દ નામના લિંગથી આકાશનું અનુમાન થાય છે. 'ભૂજલતેજોઽનિલાન્તરિક્ષ' એ દ્વન્દ્વ સમાસ છે.

8. કાલઃ પરાપરવ્યતિકરયૌગપદ્યાયૌગપદ્યચિરક્ષિપ્રપ્રત્યયલિङ्ગો દ્રવ્યમ્ ।
તથાહિ — परः पितापरः पुत्रो युगपदयुगपद्वा चिरं क्षिप्रं कृतं करिष्यते वेति
यत्परापरादिज्ञानं तदादित्यादिक्रियाद्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनं तत्प्रत्यय-
विलक्षणत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् । योऽस्य हेतुः स पारिशेष्यात्कालः । स
चैको नित्योऽमूर्तो विभुर्द्रव्यं च ।

8. પરત્વપ્રતીતિ ('આ આનાથી પહેલાં થયું છે' એવી પ્રતીતિ), અપરત્વપ્રતીતિ ('આ આનાથી પછી થયું છે' એવી પ્રતીતિ) વ્યતિકરપ્રતીતિ અર્થાત્ પરત્વાપરત્વપ્રતીતિ ('આ આનાથી પહેલાં થયું છે પણ આનાથી પછી થયું છે' એવી પ્રતીતિ), અયૌગપદ્યપ્રતીતિ ('આ બન્ને સાથે નથી થયાં એવી પ્રતીતિ), યુગપત્પ્રતીતિ ('આ બન્ને સાથે થયાં છે' એવી પ્રતીતિ), ચિરત્વપ્રતીતિ ('આ લાંબે ગાળે થયું' એવી પ્રતીતિ), ક્ષિપ્રત્વપ્રતીતિ ('આ ઝડપથી થયું' એવી પ્રતીતિ) — આ

બધી પ્રતીતિઓ કાલ દ્રવ્યનું અનુમાન કરાવતા લિંગો છે. 'પિતા પહેલાં જન્મેલા છે (પર છે, ઉંમરમાં મોટા છે), પુત્ર પછી જન્મેલો છે (અપર છે, ઉંમરમાં નાનો છે), યુગપત્ત્ યા ક્રમથી કાર્યો કર્યાં યા કરશે, વિલંબથી કાર્ય કર્યું કે કરશે, શીઘ્ર કાર્ય કર્યું કે કરશે' વગેરે પરાપરાદિ જ્ઞાનો સૂર્યગતિ તથા અન્ય દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થતાં ન હોઈ કોઈ બીજા દ્રવ્યની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થાય છે, કેમ કે સૂર્યગતિ આદિથી ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનોથી આ જ્ઞાનો વિલક્ષણ છે. જેવી રીતે ઘટથી ઉત્પન્ન થતું 'આ ઘટ છે' એવું જ્ઞાન સૂર્યગતિ આદિથી ભિન્ન ઘટ નામના પદાર્થની અપેક્ષા રાખે છે તેવી જ રીતે પરાપરાદિ જ્ઞાનો પણ સૂર્યગતિ આદિથી ભિન્ન કાલદ્રવ્યની અપેક્ષા રાખે છે. આમ પરાપરાદિ જ્ઞાનોનો હેતુ (કારણ) સૂર્યગતિ કે પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, દિક્, આત્મા કે મન નથી એટલે બાકી રહેલો કાલ જ તેનો હેતુ છે એવો નિશ્ચય પરિશેષ અનુમાનથી થાય છે. કાલદ્રવ્ય એક, નિત્ય, અમૂર્ત અને વિભુ છે.

૯. દિગપિ દ્રવ્યમેકા નિત્યામૂર્તા વિભુશ્ર (વિધ્વી ચ) । મૂર્તેષ્વેવ હિ દ્રવ્યેષુ મૂર્ત દ્રવ્યમર્વાથિ કૃત્વેદમસ્માત્પૂર્વેણ દક્ષિણેન પશ્ચિમેનોત્તરેણ પૂર્વ-દક્ષિણેન દક્ષિણાપરેણાપરોત્તરેણોત્તરપૂર્વેણાધસ્તાદુપરિણાદિત્યમી દશપ્રત્યયા યતો ભવન્તિ, સા દિગિતિ । એતસ્યાશ્ચૈકત્વેઽપિ ગ્રાચ્યાદિભેદેન નાનાત્વં કાર્યવિશેષાદ્દ્વયવસ્થિતમ્ ।

૯. દિગ્દ્રવ્ય પણ નિત્ય, એક, અમૂર્ત અને વિભુ છે. મૂર્ત દ્રવ્યોમાં યા પદાર્થોમાં એક બીજાની અપેક્ષાએ આ આનાથી પૂર્વમાં છે, દક્ષિણમાં છે, પશ્ચિમમાં છે, ઉત્તરમાં છે, આગ્નેયકોણમાં છે, નૈઋત્યમાં છે, વાયવ્યમાં છે, ઈશાનમાં છે, ઉપર છે, નીચે છે— આ દસ જ્ઞાનો જેના નિમિત્તથી થાય છે તે દિક્ છે. જો કે તે એક છે તેમ છતાં દસ પ્રકારનાં ઉપર જણાવેલાં જ્ઞાનો ઉપરથી તેના પૂર્વ આદિ દસ ભેદોનું અનુમાન થાય છે અને તેના અનેકત્વની આ રીતે વ્યવસ્થા થાય છે.

10. આત્મા જીવોઽનેકો નિત્યોઽમૂર્તો વિભુર્દ્રવ્યં ચ ।

10. આત્મા એટલે કે જીવ નામનું દ્રવ્ય. તે નિત્ય છે, અમૂર્ત છે, વિભુ છે અને અનેક છે.

11. મનશ્ચિત્તં, તત્ત્વ નિત્યં દ્રવ્યમણુમાત્રમનેકમાશુસંચારિ પ્રતિશરીરમેકં ચ । યુગપજ્ઞાનાનુત્પત્તિર્મનસો લિઙ્ગમ્, આત્મનો હિ સર્વગતત્વાદ યુગપદને-કેન્દ્રિયાર્થસંનિધાને સત્યપિ ક્રમેણૈવ જ્ઞાનોત્પત્ત્યુપલમ્ભાદનુમીયતે । આત્મેન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષેભ્યો વ્યતિરિક્તં કારણાન્તરં મનોઽસ્તીતિ, યસ્ય સંનિધાના-

જ્ઞાનાનામુત્પત્તિરસંનિધાનાચ્ચાનુત્પત્તિરિતિ । તસ્ય ચ મનસો મૃતશરીરાન્નિર્ગ-
તસ્ય મૃતશરીરપ્રત્યાસન્નમદૃષ્ટવશાદુપજાતક્રિયૈરણુભિર્દ્વચણુકાદિક્રમેણારબ્ધ-
મતિસૂક્ષ્મમનુપલબ્ધિયોગ્યં શરીરં સંક્રમ્યૈવ સ્વર્ગાદૌ ગતસ્ય સ્વર્ગાદ્યુપભોગ્ય-
શરીરેણ સંબન્ધો ભવતિ । કેવલસ્ય ત્વેતાવદ્દૂરં ગતિર્ન સ્યાત્ । તચ્ચ
મરણજન્મનોરાન્તરાલં ગતં શરીરં મનસઃ સ્વર્ગનારકાદિદેશં પ્રતિવહનધર્મક-
ત્વાદાતિવાહિકમિત્યુચ્યતે । તતો દ્વન્દ્વે કાલદિગાત્મમનાંસિ । ચઃ સમુચ્ચયે ।

11. મન એટલે ચિત્ત. તે નિત્ય છે, દ્રવ્ય છે, પરમાણુરૂપ છે, અનેક છે, પ્રત્યેક શરીરમાં એક એક છે તથા શરીરમાં બહુ જ ઝડપથી ગતિ કરે છે. યુગપત્ અર્થાત્ એક સાથે અનેક જ્ઞાનોની અનુત્પત્તિ જ મનના અસ્તિત્વનું સાધક લિંગ છે. આત્મા તો વિભુ છે, તેથી તેનો યુગપત્ બધી ઈન્દ્રિયો સાથે સંયોગ છે જ. પોતાના વિષયો સાથે બધી ઈન્દ્રિયોનો યુગપત્ સંયોગ સંભવે છે જ. એક ગરમ કડક જલેબી ખાતી વખતે તે જલેબીના રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ અને શબ્દ પાંચેય વિષયો સાથે પાંચેય ઈન્દ્રિયોનો યુગપત્ સંયોગ થાય છે જ, તેમ છતાં રૂપ આદિ વિષયક પાંચ જ્ઞાનો એક સાથે ઉત્પન્ન થતાં નથી પણ ક્રમથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ક્રમોત્પત્તિથી જણાય છે કે કોઈ એવું સૂક્ષ્મ અણુરૂપ દ્રવ્ય અવશ્ય છે જેના ક્રમિક સંયોગથી જ્ઞાનો એક સાથે (યુગપત્) ઉત્પન્ન ન થતાં ક્રમથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. [મન અણુ હોઈ તેનો પાંચે ઈન્દ્રિયો સાથે યુગપત્ સંયોગ સંભવતો નથી. પરંતુ તેની ગતિ એટલી તો ઝડપી છે કે મનના ક્રમિક સંયોગોથી ઉત્પન્ન થતાં પાંચે ઈન્દ્રિયોના ક્રમથી ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનોનો ક્રમ આપણને જણાતો નથી અને આપણને લાગે છે કે જ્ઞાનો યુગપત્ ઉત્પન્ન થાય છે.] આત્મા, ઈન્દ્રિય અને અર્થના સંયોગોથી ભિન્ન એક મન નામનું કારણ અવશ્ય છે જેનો જે ઈન્દ્રિય સાથે સંયોગ થાય છે તે જ ઈન્દ્રિયથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અન્ય ઈન્દ્રિયોથી જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થતાં નથી. મનનો સંયોગ જ્ઞાનોત્પત્તિમાં કારણ છે. જો મનનો સંયોગ ન હોય તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે જ નહિ. આ મન જ મૃત શરીરમાંથી નીકળી સ્વર્ગ આદિમાં જાય છે અને ત્યાં સ્વર્ગીય દિવ્ય શરીર સાથે જોડાઈને તેનો ઉપભોગ કરે છે. જ્યારે મનુષ્ય મરે છે ત્યારે મનનો સ્થૂળ શરીર સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય છે. તે સમયે તે અદૃષ્ટ અર્થાત્ પાપપુણ્ય અનુસાર ત્યાં જ બનેલા અત્યન્ત સૂક્ષ્મ આતિવાહિક લિંગશરીરમાં પ્રવેશી જાય છે અને તેના દ્વારા તે સ્વર્ગ આદિએ પહોંચી જાય છે. જીવના પુણ્યપાપ અનુસાર મરણ પછી જ પરમાણુઓમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે જેના પરિણામે દ્વચણુક ત્ર્યણુક આદિ ક્રમથી અત્યન્ત સૂક્ષ્મ આતિવાહિક શરીરનું નિર્માણ થાય છે. આ શરીર એટલું તો સૂક્ષ્મ હોય છે કે તેને આંખો દેખી શકતી નથી કે કોઈ પણ ઈન્દ્રિય તેનું ગ્રહણ કરી શકતી

નથી. આ આતિવાહિક શરીર વિના એકલું મન આટલે દૂર સુધી (સ્વર્ગ આદિ સુધી) જઈ શકે નહિ. મરણ અને નૂતન જન્મ વચ્ચે રહેનારું આ સૂક્ષ્મશરીર મનને સ્વર્ગ અને નરક આદિ સુધી લઈ જાય છે, પહોંચાડે છે, તેથી જ તેને આતિવાહિક કહેવામાં આવે છે. ‘કાલદિગ્દાત્મમનાંસિ’ આ દ્વન્દ્વ સમાસ છે. શ્લોકગત ‘ચ (અને)’ શબ્દ સમુચ્ચયાર્થક છે. [મન એટલે ચિત્ત કહેવામાં શૈથિલ્ય છે, પરિભાષાની ચોકસાઈ નથી. વૈશેષિકો મન માટે ‘ચિત્ત’ શબ્દનો પ્રયોગ કરતા નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે સાંખ્ય દર્શન બહુ પ્રાચીન છે. તે કહે છે કે મન કરતાં બુદ્ધિ ચડિયાતું તત્ત્વ છે, બુદ્ધિ કરતાં આત્મા ચડિયાતું તત્ત્વ છે, આત્માથી ચડિયાતું કંઈ જ નથી. બુદ્ધિને માટે ‘ચિત્ત’ શબ્દનો પ્રયોગ સાંખ્ય-યોગમાં પ્રચલિત છે. બુદ્ધિ એ જ ચિત્ત છે. આમ મન, ચિત્ત અને આત્મા ત્રણ જુદી વસ્તુઓ છે. મન એ કરણ છે. એકાદશ ઈન્દ્રિયોમાં તેની ગણના છે. ચિત્ત જ્ઞાતા છે અને આત્મા (પુરુષ) દ્રષ્ટા છે. આમ સાંખ્યે જ્ઞાન અને દર્શન બે શક્તિઓ માટે બે જુદા તત્ત્વો ચિત્ત અને આત્મા માન્યા. જૈનો અને બૌદ્ધોએ આત્માનો અસ્વીકાર કરી એકલા ચિત્તને માન્યું અને જ્ઞાન તેમ જ દર્શન બન્ને ચિત્તની શક્તિઓ માની. સાંખ્યો ચિત્તમાં જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ આદિ જે ધર્મો માનતા હતા તે બધા જ ધર્મો તો જૈનોએ ચિત્તમાં માન્યા પણ આત્માને હટાવી તેનો દર્શન ધર્મ પણ ચિત્તમાં માન્યો. બૌદ્ધો ચિત્ત માટે કોઈક જ વાર ‘આત્મા’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે જ્યારે જૈનો તો ચિત્ત માટે ‘ચિત્ત’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું સાવ છોડી દઈ ‘આત્મા’ શબ્દનો જ પ્રયોગ કરતા થઈ ગયા છે. આ પરિભાષાનું શૈથિલ્ય છે. જૈનોનો આત્મા ચિત્ત જ છે. તેમના સચિત્ત, અચિત્ત, પુઢઈચિત્ત વગેરે શબ્દપ્રયોગો પણ આ જ સાબિત કરે છે. જૈનો અને બૌદ્ધોએ આત્માને દૂર કરી તેનો ધર્મ દર્શન ચિત્તને જ આપી દીધો. કરણરૂપ મનને તો બન્ને ચિત્તથી અલગ સ્વીકારે છે જ. ન્યાય-વૈશેષિકોએ ઊલટું જ કર્યું. તેમણે ચિત્તને હટાવી ચિત્તના જ્ઞાન આદિ સઘળા ધર્મો આત્માને આપી દીધા. અને મનને તો કરણરૂપે તેમણે પણ સ્વીકારેલ છે. એટલે મન એ વૈશેષિકોના મતે ચિત્ત છે એમ કહેવામાં પરિભાષાની ચોકસાઈ નથી. આપણા બધા દાર્શનિકોમાં આ દોષ છે. કેટલાક મનને માટે ‘ચિત્ત’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, કેટલાક ચિત્ત માટે ‘મન’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, તો વળી કેટલાક ચિત્ત માટે ‘આત્મા’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. આના કારણે બ્રાહ્મિ, ગોટાળો થાય છે. ખરેખર તો શાસ્ત્રમાં તો આવી શિથિલતા ન જ હોવી જોઈએ.]

12. તत्र पृथिव्यापस्तेजोवायुरित्येतच्चतुःसङ्ख्यं द्रव्यं प्रत्येकं नित्या-
नित्यभेदादद्विप्रकारम् । तत्र परमाणुरूपं नित्यं “सदकारणवन्नित्यम्”
[वैशे० सू० ४।१।१] इति वचनात् । तदारब्धं तु द्वयणुकादिकार्यद्रव्य-

મનિત્યમ્ । આકાશાદિકં નિત્યમેવ, અનુત્પત્તિમત્ત્વાત્ ।

12. પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર દ્રવ્યોમાંનું પ્રત્યેક દ્રવ્ય નિત્ય પણ હોય છે અને અનિત્ય પણ. પરમાણુરૂપ પૃથ્વી આદિ નિત્ય છે. કહ્યું પણ છે કે “સત્ હોવા સાથે જે વસ્તુ કારણોથી ઉત્પન્ન ન હોય તે નિત્ય કહેવાય છે.” [વૈશેષિકસૂત્ર, ૪.૧.૧]. આ પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન દ્વચ્છુક આદિ કાર્યદ્રવ્યો અનિત્ય છે. આકાશ આદિ દ્રવ્ય કોઈ કારણથી ઉત્પન્ન થયાં ન હોવાથી નિત્ય જ છે.

13. एषां च द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद् द्रव्यरूपता । द्रव्यत्वाभिसंबन्धश्च द्रव्यत्वसामान्योपलक्षितः समवायः । तत्समवेतं वा सामान्यम् । एतच्च द्रव्यत्वाभिसंबन्धादिकमितरेभ्यो गुणादिभ्यो व्यवच्छेदकमेषां लक्षणम् । एवं पृथिव्यादिभेदानामपि पाषाणादीनां पृथिवीत्वाभिसंबन्धादिकं लक्षण-मितरेभ्योऽबादिभ्यो भेदव्यवहारहेतुर्द्रष्टव्यम् । अभेदवतां त्वाकाशकाल-दिग्द्रव्याणामनादितच्छब्दवाच्यता द्रष्टव्या ।

13. દ્રવ્યત્વ નામના સામાન્ય સાથેનો સંબંધ જ તેમનામાં (અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ નવમાં) દ્રવ્યરૂપતા લાવે છે. દ્રવ્યત્વ સાથેનો સંબંધ એ દ્રવ્યત્વસામાન્યનો દ્રવ્ય સાથે સમવાયસંબંધ છે. સમવાય તો એક અને નિત્ય છે, તેથી દ્રવ્યત્વ વિશેષણવાળો સમવાય યા સમવાયથી સમ્બન્ધ દ્રવ્યત્વ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યરૂપતાનું કારણ છે, પ્રયોજક છે. દ્રવ્યમાં સમવાયસંબંધથી રહેલું દ્રવ્યત્વ સામાન્ય દ્રવ્યની દ્રવ્યરૂપતાનું કારણ છે. દ્રવ્યત્વવિશેષ સમવાય યા દ્રવ્યમાં સમવેત દ્રવ્યત્વ દ્રવ્યને ગુણ આદિ પદાર્થોથી વ્યાવૃત્ત કરે છે, તેથી તે દ્રવ્યનું વ્યવચ્છેદક લક્ષણ અર્થાત્ અસાધારણ સ્વરૂપ છે. તેવી જ રીતે પાષાણ આદિ પૃથ્વીભેદોમાં જે પૃથ્વીત્વનો સમવાય છે તે પૃથ્વીતર દ્રવ્યોથી પૃથ્વીને વ્યાવૃત્ત કરી ‘પૃથ્વી તેમનાથી ભિન્ન છે’ એવા ભેદવ્યવહારનું કારણ બને છે. આ જ રીતે જલ આદિની બાબતમાં સમજી લેવું. આકાશ, કાલ અને દિક્ એ એક એક વ્યક્તિ જ છે, અર્થાત્ તેમના ભેદો નથી. તેથી તેમનામાં આકાશત્વ આદિ સામાન્યો નથી. એટલે તેમની ‘આકાશ’ ‘કાલ’ ‘દિક્’ આ સંજ્ઞાઓ તથા વ્યવહાર અનાદિ છે.

14. इदं च नवविधमपि द्रव्यं सामान्यतो द्वेषा, अद्रव्यं द्रव्यं अनेकद्रव्यं च द्रव्यम् । तत्राद्रव्यमाकाशकालदिगात्ममनःपरमाणवः कारण-द्रव्यानारब्धत्वात् । अनेकद्रव्यं तु द्व्यणुकादिस्कन्धाः । तत्र च द्वाभ्यां परमाणुभ्यां कार्यद्रव्ये आरब्धेऽणुरिति व्यपदेशः, परमाणुद्वयारब्धस्य द्व्यणु-कस्याणुपरिमाणत्वात् । त्रिचतुरैः परमाणुभिरारब्धस्यापि कार्यद्रव्यस्याणु-

પરિમાણતૈવ સ્યાત્, પરં દ્વચ્ચણુકવ્યપદેશો ન સ્યાત્ । ત્રિભિર્દ્વચ્ચણુકૈશ્ચતુર્ભિ-
 વારબ્ધે ત્ર્યણુકમિતિ વ્યપદેશઃ, ન તુ દ્વાભ્યાં દ્વચ્ચણુકાભ્યામારબ્ધે, દ્વાભ્યા-
 મારબ્ધસ્ય હ્યુપલબ્ધિનિમિત્તં મહત્ત્વં ન સ્યાત્ । ત્ર્યણુકં ચ દ્રવ્યમુપલબ્ધિ-
 યોગ્યમિવ્યતે । તતશ્ચાપરાપરારબ્ધત્વેડપરાપરદ્રવ્યોત્પત્તિર્જ્ઞેયા । ગુણઃ પુનઃ
 પञ्ચવિંશતિઘા સ્પષ્ટમ્ ॥૬૧॥

14. આ નવ દ્રવ્યો સામાન્યતઃ બે પ્રકારનાં છે — (૧) અદ્રવ્ય દ્રવ્ય અને (૨) અનેકદ્રવ્ય દ્રવ્ય. જેમને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ અન્ય દ્રવ્યરૂપ સમવાયિકારણ ન હોય તે અદ્રવ્ય દ્રવ્ય અર્થાત્ નિત્ય દ્રવ્ય. આકાશ, કાલ, દિક્, આત્મા, મન અને પૃથ્વી આદિના પરમાણુઓ અદ્રવ્ય દ્રવ્ય છે. આ દ્રવ્યોને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ કારણદ્રવ્ય નથી. જે દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમાં અનેક દ્રવ્યો સમવાયિકારણ હોય છે તે અનેકદ્રવ્ય દ્રવ્ય અર્થાત્ અનિત્ય દ્રવ્ય. પરમાણુઓથી બનેલા દ્વચ્ચણુક આદિ સ્કન્ધો અનેકદ્રવ્ય દ્રવ્ય છે. [તાત્પર્ય એ કે જે દ્રવ્ય હોય છે તે કાં તો અદ્રવ્ય હોય છે કાં તો અનેકદ્રવ્ય હોય છે. દ્રવ્ય કદી એકદ્રવ્ય હોતું નથી. એવું કોઈ દ્રવ્ય નથી કે જેની ઉત્પત્તિમાં એક જ દ્રવ્ય સમવાયિકારણ હોય. જેની ઉત્પત્તિમાં એક જ દ્રવ્ય સમવાયિકારણ હોય તે દ્રવ્ય ન જ હોય પણ જ્ઞાન આદિ ગુણ હોઈ શકે છે. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં એક જ દ્રવ્ય સમવાયિકારણ છે, અને તે છે આત્મા.] બે પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન થનાર કાર્યદ્રવ્યને અર્થાત્ દ્વચ્ચણુકને અણુ કહે છે, કારણ કે બે પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન દ્વચ્ચણુક દ્રવ્યમાં અણુપરિમાણ જ હોય છે. તેવી જ રીતે ત્રણ કે ચાર પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન કાર્યદ્રવ્ય અણુપરિમાણ જ હોય છે, વળી તેને દ્વચ્ચણુક નામ નથી અપાતું. ત્રણ કે ચાર દ્વચ્ચણુકોથી ઉત્પન્ન થનાર કાર્યદ્રવ્યને ત્ર્યણુક કહેવામાં આવે છે. બે દ્વચ્ચણુકોથી ઉત્પન્ન થનાર કાર્યદ્રવ્યને ત્ર્યણુક કહી શકાય નહિ કેમ કે બે દ્વચ્ચણુકોથી ઉત્પન્ન કાર્યદ્રવ્યમાં ઈન્દ્રિયોથી પ્રલણ થવા લાયક મહત્પરિમાણ હોતું નથી. ત્ર્યણુક દ્રવ્યને જ ઈન્દ્રિય દ્વારા પ્રલણ થવા લાયક માનવામાં આવેલ છે. આ રીતે ઉત્તરોત્તર મહત્પરિમાણવાળાં કાર્યદ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ થતી રહે છે. [કારણદ્રવ્યના પરિમાણે કાર્યદ્રવ્યમાં સ્વજાતીય અધિકતર પરિમાણ ઉત્પન્ન કરવાનો નિયમ છે. જો પરમાણુના અણુપરિમાણને દ્વચ્ચણુકના પરિમાણમાં કારણ માનવામાં આવે તો તેમાં અણુપરિમાણનું સજાતીય અધિકતર અણુપરિમાણ અર્થાત્ અણુતર પરિમાણની ઉત્પત્તિ માનવી પડે. તેથી પરમાણુના અણુપરિમાણને દ્વચ્ચણુકરૂપ કાર્યદ્રવ્યના પરિમાણનું કારણ ન માનીને બે પરમાણુઓની દ્વિત્વ સંખ્યાને કારણ માન્યું છે, તેથી દ્વચ્ચણુકમાં અણુતર પરિમાણ ઉત્પન્ન થતું નથી પણ અણુપરિમાણ જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી જ રીતે દ્વચ્ચણુકના અણુપરિમાણને ત્ર્યણુકના

પરિમાણમાં કારણ માનવામાં આવે તો ત્ર્યણુકમાં પણ અણુજાતીય અણુતર પરિમાણની જ ઉત્પત્તિ થાય, મહત્પરિમાણની ઉત્પત્તિ ન થાય. તેથી ત્રણ દ્વ્યણુકો, જેઓ ત્ર્યણુક ઉત્પન્ન કરે છે તેમનામાં રહેલી બહુત્વ સંખ્યા (ત્રણ એ બહુત્વ સંખ્યા છે) ત્ર્યણુકમાં મહત્પરિમાણ ઉત્પન્ન કરે છે. અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે ત્રણ અણુઓ મળીને ત્ર્યણુક ઉત્પન્ન થાય છે એમ કેમ નથી માન્યું ? તેનું કારણ એ છે કે દ્વ્યણુકની ઉત્પત્તિ થયા પછી જ ત્ર્યણુકની ઉત્પત્તિ થાય એવો ક્રમ સ્વીકારાયો છે. એટલે ત્રણ દ્વ્યણુકો, જેઓ પોતે આણુપરિમાણ હોઈ 'અણુ' જ કહેવાય છે, મળીને ત્ર્યણુકને ઉત્પન્ન કરે છે. અને આ ત્ર્યણુકમાં ત્રણ દ્વ્યણુકોની બહુત્વ (ત્રિત્વ) સંખ્યા મહત્પરિમાણ ઉત્પન્ન કરે છે. એક વાર ત્ર્યણુકમાં મહત્પરિમાણની ઉત્પત્તિ થયા પછી તો ઉત્તરોત્તર કાર્યદ્રવ્યોમાં મહત્પરિમાણની ઉત્પત્તિ પૂર્વપૂર્વના કારણદ્રવ્યના મહત્પરિમાણથી થાય છે.] ગુણોના પચીસ પ્રકાર સ્પષ્ટપણે ગણાવવામાં આવ્યા છે. (૬૧).

15. ગુણસ્ય પञ्चविंशतिविधत्वमेवाह—

સ્પર્શસરૂપગન્ધાઃ શબ્દઃ સંખ્યા વિભાગસંયોગૌ ।

પરિમાણં ચ પૃથક્ત્વં યથા પરત્વાપરત્વે ચ ॥૬૨॥

બુદ્ધિઃ સુખદુઃખેચ્છાધર્માધર્મપ્રયત્નસંસ્કારાઃ ।

દ્વેષઃ સ્નેહગુરુત્વે દ્રવત્વવેગૌ ગુણા એતે ॥૬૩॥ યુગ્મમ્ ॥

15. હવે ગુણોના જે પચીસ જ પ્રકારો છે તેમનું નિરૂપણ આચાર્ય કરે છે —

સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, શબ્દ, સંખ્યા, વિભાગ, સંયોગ, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, ધર્મ, અધર્મ, પ્રયત્ન, સંસ્કાર, દ્વેષ, સ્નેહ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ અને વેગ આ પચીસ ગુણો છે. (૬૨-૬૩).

16. વ્યાખ્યા— સ્પર્શસ્ત્વગિન્દ્રિયગ્રાહ્યઃ પૃથિવ્યુદકજ્વલનપવનવૃત્તિઃ ।
 રસો રસનેન્દ્રિયગ્રાહ્યઃ પૃથિવ્યુદકવૃત્તિઃ । ચક્ષુર્ગ્રાહ્યં રૂપં પૃથિવ્યુદકજ્વલ-
 નવૃત્તિ, તત્ત્વ રૂપં જલપરમાણુષુ તેજઃપરમાણુષુ ચ નિત્યં, પાર્થિવપરમાણુ-
 રૂપસ્ય ત્વગ્નિસંયોગો વિનાશકઃ । સર્વકાર્યેષુ ચ કારણરૂપપૂર્વકરૂપમુ-
 ત્પદ્યતે, ઉત્પન્નેષુ હિ દ્વ્યણુકાદિકાર્યેષુ પશ્ચાત્તત્ત્વ રૂપોત્પત્તિઃ, નિરાશ્રયસ્ય
 કાર્યરૂપસ્યાનુત્પાદાત્ । તથા કાર્યરૂપવિનાશસ્યાશ્રયવિનાશ એવ હેતુઃ ।
 પૂર્વં હિ કાર્યદ્રવ્યસ્ય નાશઃ, તદનુ ચ રૂપસ્ય, આશુભાવાચ્ચ ક્રમસ્યા-

ગ્રહણમિતિ । ગન્ધો ઘ્રાણગ્રાહ્યઃ પૃથિવીવૃત્તિઃ । સ્પર્શાદિશ્ચ ગુણત્વે સતિ ત્વગિન્દ્રિયગ્રાહ્યાદિકં લક્ષણમિતરવ્યવચ્છેદકમ્ ।

16. શ્લોકવ્યાખ્યા—સ્પર્શન ઈન્દ્રિયનો વિષયભૂત ગુણ સ્પર્શ છે. તેને સ્પર્શન ઈન્દ્રિયથી સ્પર્શી શકાય છે. તે પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુમાં રહે છે. જીભથી ચાખી શકાય એવો ગુણ રસ છે, અર્થાત્ રસન ઈન્દ્રિયનો વિષયભૂત ગુણ રસ છે. તે પૃથ્વી અને જલમાં રહે છે. આંખથી જોઈ શકાય એવો ગુણ રૂપ છે, અર્થાત્ ચક્ષુ ઈન્દ્રિયનો વિષયભૂત ગુણ રૂપ છે. તે પૃથ્વી, જલ અને અગ્નિમાં રહે છે. જલ અને અગ્નિના પરમાણુઓનું રૂપ નિત્ય છે પરંતુ પૃથ્વીના પરમાણુઓનું રૂપ અગ્નિસંયોગથી નાશ પામે છે. [પૃથ્વીના પરમાણુઓમાં અગ્નિસંયોગથી પૂર્વરૂપ નાશ પામી નવું પાકજ રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે.] કારણના રૂપથી જ બધાં કાર્યોમાં રૂપની ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્યારે પહેલાં દ્વ્યણુક વગેરે કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે ત્યારે ઉત્તર ક્ષણે તે કાર્યોમાં રૂપ આદિ ગુણોની ઉત્પત્તિ થાય છે, કેમ કે રૂપાદિ ગુણ છે, તેથી તેઓ નિરાધાર ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી, તેમનું આધારભૂત દ્રવ્ય હોવું જ જોઈએ. આમ નિરાધાર ગુણો ઉત્પન્ન નથી થતા. પરંતુ કાર્યભૂત રૂપાદિ ગુણોના નાશનું કારણ તો દ્રવ્યરૂપ તેમના આશ્રયનો નાશ છે, અર્થાત્ ગુણોનો નાશ આધારરૂપ દ્રવ્યના નાશ પછી જ થાય છે. કાર્યદ્રવ્યરૂપ આધાર નાશ પામતાં જ ઉત્તરક્ષણે રૂપ આદિ ગુણોનો નાશ થાય છે. ક્ષણ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે તેથી આપણે ગ્રહણ કરી શકતા નથી. આ કારણે જ આપણે કાર્યદ્રવ્યના નાશને તથા તેમના ગુણોના નાશને એક સાથે (યુગપત્) માની લઈએ છીએ. ક્ષણ બહુ જ શીઘ્ર હોતાંવેંત નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી આપણે દ્રવ્યનાશ અને ગુણનાશના ક્રમને જાણી શકતા નથી. નાકથી સૂંઘી શકાય એવો ગુણ ગન્ધ છે, અર્થાત્ દ્રાણ ઈન્દ્રિયનો વિષયભૂત ગુણ ગન્ધ છે, ગન્ધ કેવળ પૃથ્વીમાં જ રહે છે. સ્પર્શ આદિના ઈતરવ્યાવર્તક અર્થાત્ અસાધારણ લક્ષણો આ પ્રમાણે છે—જે ગુણ હોવા સાથે સ્પર્શનેન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે તે સ્પર્શ, જે ગુણ હોવા સાથે રસનેન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે તે રસ, જે ગુણ હોવા સાથે ચક્ષુરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે તે રૂપ અને જે ગુણ હોવા સાથે દ્રાણેન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે તે ગન્ધ. [જો કે રૂપત્વ, રસત્વ, ગન્ધત્વ અને સ્પર્શત્વ સામાન્યો પણ ક્રમશઃ ચક્ષુ, રસન, દ્રાણ અને સ્પર્શન ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય છે તો પણ તે સામાન્યો ગુણ ન હોવાથી સમગ્ર લક્ષણ તેમને લાગુ પડતું નથી, તેમનામાં અતિવ્યાપ્ત નથી. જે ઈન્દ્રિયથી જે પદાર્થનું ગ્રહણ થાય છે તે જ ઈન્દ્રિયથી તે પદાર્થની જાતિ અને તે પદાર્થના અભાવનું પણ ગ્રહણ થાય છે એવો નિયમ છે તેથી 'ગુણ હોવા સાથે (ગુણત્વે સતિ)' વિશેષણથી રૂપત્વ આદિ સામાન્યોમાં લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થઈ શકતું નથી.]

17. શબ્દ: શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્યો ગગનવૃત્તિઃ ક્ષણિકશ્ચ । શ્રોત્રેન્દ્રિયં ચાકા-
શાત્મકમ્ । અથાકાશે નિરવયવ્ર ઇદમાત્મીયં શ્રોત્રમિદં ચ પરકીયમિતિ
વિભાગઃ કથમિતિ ચેત્ । ઉચ્યતે—યદીયધર્માધર્માભિસંસ્કૃતકર્ણ-
શષ્કુલ્યવરૂદ્ધં યન્નભસ્તત્તસ્ય શ્રોત્રમિતિ વિભાગઃ, અત એવ નાસિકાદિ-
સ્થાન્તરેણ ન શબ્દોપલમ્ભઃ સંજાયતે । તત્કર્ણશષ્કુલીવિઘાતાદ્બાધિર્યાદિકં
ચ વ્યવસ્થાપ્યત ઇતિ ।

17. કાનથી સાંભળી શકાય એવો ગુણ શબ્દ છે, અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષયભૂત
ગુણ શબ્દ છે. તે આકાશમાં રહે છે અને ક્ષણિક છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય આકાશરૂપ જ છે.

શંકા—આકાશ તો નિરવયવ છે, તો પછી ‘આ મારું શ્રોત્ર છે, આ પારકું શ્રોત્ર છે’
એવો વિભાગ કેવી રીતે થઈ શકે ?

વૈશેષિક—સ્વશ્રોત્ર-પરશ્રોત્ર વિભાગમાં કોઈ મુશ્કેલી નથી. જેના પુણ્ય-પાપથી
સંસ્કૃત કર્ણશષ્કુલિમાં આકાશનો જેટલો ભાગ આવે છે તેને તેનું શ્રોત્ર કહેવાશે. તેથી
નાકના છિદ્રમાં આવેલા આકાશથી શબ્દ સંભળાતો નથી. જેની કર્ણશષ્કુલિ ફાટી જાય
છે કે વિઘાત પામે છે તે વ્યક્તિ બહેરી થઈ જાય છે કે ઓછું સાંભળે છે.

18. સંખ્યા તુ એકાદિવ્યવહારહેતુરેકત્વાદિલક્ષણા । સા પુનરેકદ્રવ્યા
ચાનેકદ્રવ્યા ચ તત્રૈકસંખ્યૈકદ્રવ્યા, અનેકદ્રવ્યા તુ દ્વિત્વાદિસંખ્યા ।
તત્રૈકદ્રવ્યાયાઃ સલિલાદિપરમાણવાદિગતરૂપાદીનામિવ નિત્યાનિત્યત્વનિષ્પ-
ત્તયઃ । અનેકદ્રવ્યાયાસ્ત્વેકત્વેભ્યોઽનેકવિષયબુદ્ધિસહિતેભ્યો નિષ્પત્તિઃ ।
અપેક્ષાબુદ્ધિવિનાશાચ્ચ વિનાશઃ ક્વચિત્ત્વાશ્રયવિનાશાદિતિ ।

18. ‘એક’, ‘બે’, ‘ત્રણ’ આદિ વ્યવહારમાં કારણભૂત તથા એકત્વ, દ્વિત્વ
આદિ લક્ષણવાળો ગુણ સંખ્યા છે. સંખ્યા એક દ્રવ્યમાં પણ રહે છે અને અનેક દ્રવ્યોમાં
પણ રહે છે. એકત્વ સંખ્યા એક દ્રવ્યમાં રહે છે તથા દ્વિત્વ ત્રિત્વ આદિ સંખ્યાઓ અનેક
દ્રવ્યોમાં રહે છે. એક દ્રવ્યમાં રહેનારી એકત્વ સંખ્યા જલ આદિના પરમાણુઓમાં તથા
કાર્યદ્રવ્યોમાં રહેનાર રૂપાદિ ગુણોની જેમ નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે —
પરમાણુઓમાં નિત્ય અને કાર્યદ્રવ્યોમાં અનિત્ય. કાર્યદ્રવ્યની એકત્વ સંખ્યા
કારણદ્રવ્યની એકત્વ સંખ્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે. અનેક દ્રવ્યોમાં રહેનારી દ્વિત્વ આદિ
સંખ્યાઓ અપેક્ષાબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા અપેક્ષાબુદ્ધિનાશ પામતા નાશ પામે છે,
ક્યાંક આધારભૂત દ્રવ્યના નાશથી પણ તેમનો નાશ થાય છે. બે કે ત્રણ વગેરે પદાર્થોને

જોઈને 'આ એક, આ એક, આ એક' એવી અનેક પદાર્થોના એકત્વને વિષય કરનારી અપેક્ષાબુદ્ધિ હોય છે. આ અપેક્ષાબુદ્ધિથી તે પદાર્થોમાં દ્વિત્વ આદિ સંખ્યાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે અપેક્ષાબુદ્ધિ નાશ પામે છે ત્યારે સંખ્યાનો પણ નાશ થાય છે. કેટલીક વાર આધારભૂત દ્રવ્યનો નાશ થતાં પણ દ્વિત્વાદિ સંખ્યા નાશ પામે છે. [તાત્પર્ય એ કે દ્વિત્વાદિ સંખ્યા રૂપ આદિની જેમ દ્રવ્ય જ્યાં સુધી ટકે ત્યાં સુધી ટકનારી નથી હોતી. દ્વિત્વાદિ સંખ્યા તો જે વ્યક્તિ જુએ છે તેની અપેક્ષાબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થઈને અપેક્ષાબુદ્ધિ સમાપ્ત થતાં જ નાશ પામે છે. કેટલીક વાર આધારભૂત દ્રવ્યના નાશથી પણ દ્વિત્વાદિ સંખ્યાનો નાશ થઈ જાય છે. ઉદાહરણાર્થ, જે બે જલના પરપોટામાં કોઈ વ્યક્તિની અપેક્ષાબુદ્ધિથી દ્વિત્વ સંખ્યા ઉત્પન્ન થઈ પણ બીજી જ ક્ષણમાં પરપોટા નાશ પામ્યા એટલે તેમના આધારમાં રહેલી દ્વિત્વ સંખ્યા પણ નાશ પામી.]

19. પ્રાપ્તિપૂર્વિકા હ્યપ્રાપ્તિર્વિભાગઃ, અપ્રાપ્તિપૂર્વિકા ચ પ્રાપ્તિઃ સંયોગઃ ।
एतौ च द्रव्येषु यथाक्रमं विभक्तसंयुक्तप्रत्ययहेतू । अन्यतरोभयकर्मजौ
विभागसंयोगौ च यथाक्रमम् ।

19. જે પદાર્થો પરસ્પર જોડાયેલા હોય, સંયુક્ત હોય તેમનું અલગ થઈ જવું, છૂટા પડી જવું એ વિભાગ છે. અને જે પદાર્થો અલગ અલગ છે, વિયુક્ત છે તેમનું પરસ્પર જોડાવું એ સંયોગ છે. પદાર્થો વિશે 'આ વિભક્ત છે' 'આ સંયુક્ત છે' એવાં જ્ઞાનો જે ક્રમશઃ ઉત્પન્ન કરે છે તે વિભાગ અને સંયોગ છે. સંયોગ અને વિભાગ કોઈ એક પદાર્થમાં ક્રિયા થવાથી પણ થાય છે જેમ કે વૃક્ષના ઠૂંકા ઉપર પક્ષીનું આવીને બેસવું કે ઊડી જવું, કે બન્ને પદાર્થોમાં ક્રિયા થવાથી પણ થાય છે જેમ કે કુસ્તીમાં બે પહેલવાનોનું પરસ્પર જોડાવું અને છૂટા પડવું.

20. परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणम् । तच्चतुर्विधं, महदणु दीर्घं ह्रस्वं च । तत्र महदद्विविधं, नित्यमनित्यं च । नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् । अनित्यं द्व्यणुकादिषु द्रव्येषु । अण्वपि नित्यानित्यभेदादद्विविधम् । परमाणुमनःसु पारिमाण्डल्यलक्षणं नित्यम् । अनित्यं द्व्यणुक एव । बदरामलकबिल्वादिषु बिल्वामलकबदरादिषु च क्रमेण यथोत्तरं महत्त्वस्याणुत्वस्य च व्यवहारो भाक्तोऽवसेयः, आमलकादिषूभयस्यापि व्यवहारत् । एवमिक्षौ समिद्धंशाद्यपेक्षया ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोर्भाक्तत्वं ज्ञेयम् ।

20. લાંબું, ટૂંકું ઈત્યાદિ માપના વ્યવહારમાં કારણભૂત ગુણ પરિમાણ છે. પરિમાણના ચાર પ્રકાર છે—મહત્ (મોટું), અણુ (નાનું), દીર્ઘ (લાંબું), હ્રસ્વ (ટૂંકું).

મહત્પરિમાણના બે ભેદ છે — નિત્ય અને અનિત્ય. આકાશ, કાલ, દિક્ અને બધા આત્માઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ નિત્ય મહત્પરિમાણ છે. દ્વયશુક આદિ દ્રવ્યોમાં અનિત્ય મહત્પરિમાણ છે. અણુપરિમાણના પણ બે ભેદ છે — નિત્ય અને અનિત્ય. પરમાણુ અને મનમાં નિત્ય અણુપરિમાણ છે. તેની સંજ્ઞા ‘પારિમાંડલ્ય’ છે કેમ કે તે ગોલક હોય છે. અનિત્ય અણુપરિમાણ કેવળ દ્વયશુકમાં જ હોય છે. બોર, આમળું, બીલું આદિ મધ્યમ પરિમાણવાળા દ્રવ્યોમાં એકબીજાની અપેક્ષાએ જે નાના અને મોટાનો યા બન્ને પ્રકારનો વ્યવહાર થાય છે તે ગૌણ છે, મુખ્ય નથી અર્થાત્ અનિયત છે. એનું એ જ આમળું બોરની અપેક્ષાએ માટું પણ છે અને બીલાની અપેક્ષાએ નાનું પણ છે. તેવી જ રીતે ઈશુદંડમાં યજ્ઞમાં બાળવાની નાની લાકડીઓની અપેક્ષાએ દીર્ઘત્વ (લાંબાપણું) છે પણ વાંસની અપેક્ષાએ હ્રસ્વત્વ (ટૂંકાપણું) છે, આમ ઈશુદંડમાં દીર્ઘત્વ અને હ્રસ્વત્વ બન્ને વ્યવહારો ગૌણ (ભાક્ત) છે, અનિયત છે.

21. નનુ મહદીર્ઘયોસ્ત્ર્યણુકાદિષુ વર્તમાનયોદ્વર્ણણુકે ચાણુત્વહ્રસ્વત્વયોઃ કો વિશેષઃ । મહત્સુ દીર્ઘમાનીયતાં દીર્ઘેષુ મહદાનીયતામિતિ વ્યવહારભેદ-પ્રતીતેરસ્તિ તયોઃ પરસ્પરતો ભેદઃ । અણુત્વહ્રસ્વત્વયોસ્તુ વિશેષો યોગિનાં તદ્દર્શિનામધ્યક્ષ એવ ।

21. શંકા—અણુક વગેરેમાં રહેતાં મહત્ત્વ અને દીર્ઘત્વમાં પરસ્પર શો ભેદ છે ? વળી દ્વયશુકમાં રહેતા અણુત્વ અને હ્રસ્વત્વમાં પરસ્પર શો ભેદ છે ?

વૈશેષિક— ‘મોટાઓમાંથી (મહત્ત્વવાળાઓમાંથી) દીર્ઘને (લાંબાને) લઈ આવો’, ‘લાંબાઓમાંથી (દીર્ઘત્વવાળાઓમાંથી) મોટાને (મહત્ત્વવાળાને) લઈ આવો’ આવા બે પ્રકારના વ્યવહારોથી મહત્ત્વ અને દીર્ઘત્વનો ભેદ છે એ સિદ્ધ થાય છે. [દીર્ઘત્વમાં કેવળ લાંબાપણાની અપેક્ષા છે જ્યારે મહત્ત્વમાં લંબાઈ અને પહોળાઈ બન્નેય વિવક્ષિત છે.] દ્વયશુકનું પ્રત્યક્ષ તો યોગીઓને જ થાય છે. તેથી યોગીઓ જ તેમાં રહેતા હ્રસ્વત્વ અને અણુત્વ વચ્ચેનો ભેદ સાક્ષાત્ દેખે છે. તે ભેદ શબ્દોમાં વર્ણવવો અશક્ય છે.

●**22.** સંયુક્તમપિ દ્રવ્યં યદ્દ્વિશાદત્રેદં પૃથગિત્યપોદ્ધિયતે, તદપોદ્ધાર-વ્યવહારકારણં પૃથક્ત્વમ્ । इदं परमिदमपरमिति यतोऽभिधानप्रत्ययौ भवतः, तद्यथाक्रमं परत्वमपरत्वं च । द्वितयमप्येतत् दिक्कृतं कालकृतं च । तत्र दिक्कृतस्येत्यमुत्पत्तिः— एकस्यां दिशि स्थितयोरैकस्य द्रष्टुरपेक्षया संनिकृष्ट-मवधिं कृत्वैतस्माद् विप्रकृष्टस्य परेण दिक्प्रदेशेन योगात् परत्वमुत्पद्यते,

વિપ્રકૃષ્ટં ચાવર્ધિ કૃત્વૈતસ્માત્ સંનિકૃષ્ટસ્યાપરેણ દિક્પ્રદેશેન યોગાદ-
પરત્વમુત્પદ્યતે । કાલકૃતં ત્વેવમુત્પદ્યતે — વર્તમાનકાલયોરનિયત-
દિગ્દેશસંયુક્તયોર્યુવસ્થવિરયોર્મધ્યે યુવાનમવર્ધિ કૃત્વા ચિરાકાલીનસ્ય
સ્થવિરસ્ય પરેણ કાલપ્રદેશેન યોગાત્પરત્વમુત્પદ્યતે, સ્થવિરં ચાવર્ધિ
કૃત્વાલ્પકાલીનસ્ય યૂનોઽપરેણ કાલપ્રદેશેન યોગાદપરત્વમુત્પદ્યતે ।

22. પરસ્પર સંયુક્ત દ્રવ્યો પણ જેના કારણે 'આ આનાથી પૃથક્ છે' એવા પૃથક્-
વ્યવહારનો અર્થાત્ અપોદ્ધારવ્યવહારનો વિષય અને છે તે પૃથક્ત્વ ગુણ છે. 'આ પર
અર્થાત્ દૂર યા જયેષ્ઠ છે, આ અપર અર્થાત્ સમીપ યા કનિષ્ઠ છે' આ પર-અપર
શબ્દોના પ્રયોગમાં તથા પર-અપરજ્ઞાનમાં કારણભૂત ગુણ ક્રમશઃ પરત્વ અને
અપરત્વ છે. પરત્વ અને અપરત્વ બન્ને દિક્ અને કાલની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થાય છે.
દિક્ દ્વારા પરત્વ-અપરત્વની ઉત્પત્તિ આ રીતે થાય છે — કોઈ એક જોનારી વ્યક્તિ
જ્યારે એક દિશામાં બે પુરુષોને ક્રમથી ઊભેલા જુએ છે તો સમીપવર્તી પુરુષની
અપેક્ષાએ દૂરવર્તી પુરુષને પર — અધિક દિશાના પ્રદેશોના સંયોગો હોવાથી પર
અર્થાત્ દૂર સમજે છે તથા દૂરવર્તીની અપેક્ષાએ નિકટવર્તીને અપર — ઓછા દિશાના
પ્રદેશોના સંયોગો હોવાથી અપર અર્થાત્ નિકટ સમજે છે. તેથી ક્રમશઃ દૂરવર્તી અને
સમીપવર્તી પદાર્થોમાં અધિક યા ન્યૂન દિશાના પ્રદેશોના સંયોગોથી પરત્વ અને
અપરત્વ ગુણોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમના કારણે 'આ આનાથી દૂર છે' યા 'આ
આનાથી નજીક છે' એવો દૂર-સમીપનો વ્યવહાર થાય છે. કાલકૃત પરત્વ-અપરત્વની
ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે — કોઈ દિશામાં યા દેશમાં વિદ્યમાન યુવાન અને વૃદ્ધમાં
યુવાનની અપેક્ષાએ ચિરકાલીન વૃદ્ધમાં પર અર્થાત્ અધિક કાલપ્રદેશના સંયોગ
હોવાથી પરત્વ (જયેષ્ઠત્વ)ની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા વૃદ્ધની અપેક્ષાએ ઉંમરમાં નાના
યુવાનમાં અપર અર્થાત્ અલ્પ કાલના પ્રદેશના સંયોગ હોવાથી અપરત્વ
(કનિષ્ઠત્વ)ની ઉત્પત્તિ થાય છે.

23. बुद्धिर्ज्ञानं ज्ञानान्तर्ग्राह्यम् । सा द्विविधा—विद्याविद्या च । तत्रा-
विद्या चतुर्विधा संशयविपर्ययानध्यवसायस्वप्नलक्षणा । विद्यापि
चतुर्विधा—प्रत्यक्षलૈङ્ગિકસ્મृत્યાર્ષલક્ષणा । प्रत्यक्षलૈङ्ગिके प्रमाणाधिकारे
व्याख्यास्येते । अतीतविषया स्मृतिः । सा च गृहीतग्राहित्वात्र प्रमाणम् ।
ऋषीणां व्यासादीनामतीतादिष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु यत्प्रातिभं तदार्षम् ।
तच्च प्रस्तारेणर्षीणां, कदाचिदेव तु लौकिकानां, यथा कन्यका ब्रवीति
'श्रो मे भ्राता [आ]गन्तेति हृदयं मे कथयति' इति । आर्षं च प्रत्यक्ष-

વિશેષ:।

23. બુદ્ધિ એટલે જ્ઞાન. જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણતું નથી. જ્ઞાન બીજા જ્ઞાન વડે (અનુવ્યવસાય નામના માનસ પ્રત્યક્ષ વડે) જ્ઞાત થાય છે, ગૃહીત થાય છે. બુદ્ધિના બે પ્રકાર છે — વિદ્યા અને અવિદ્યા. અવિદ્યાના ચાર ભેદ છે — સંશય, વિપર્યય, અનધ્યવસાય અને સ્વપ્ન. વિદ્યાના પણ ચાર ભેદ છે — પ્રત્યક્ષ, લૈંગિક (અનુમાન), સ્મૃતિ અને આર્ષ. પ્રમાણના નિરૂપણના પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનનું નિરૂપણ કરીશું. અતીત અર્થને (અર્થાત્ પૂર્વાનુભૂત અર્થને) વિષય કરનારી અર્થાત્ જાણનારી સ્મૃતિ છે. તે અનુભવ દ્વારા ગૃહીત અર્થને ગ્રહણ કરતી અર્થાત્ જાણતી હોવાથી ગૃહીતગ્રાહી છે, અને ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી પ્રમાણ નથી. વ્યાસ આદિ મહર્ષિઓને અતીત, અનાગત, પરમ સૂક્ષ્મ પાપ-પુણ્ય આદિ અતીન્દ્રિય અર્થોનું ઈન્દ્રિયાદિની સહાયતા વિના પ્રતિભા દ્વારા જે સ્પષ્ટ પ્રાતિભ જ્ઞાન થાય છે તે આર્ષજ્ઞાન છે. આ પ્રાતિભ જ્ઞાન પ્રાયઃ ઋષિઓને જ થાય છે પરંતુ કોઈક વાર સામાન્ય જનોને પણ થાય છે, જેમ કે કોઈ કન્યા કહે છે કે 'કાલે મારો ભાઈ આવશે, મારું હૃદય કહે છે કે તે અવશ્ય આવશે' — આ કન્યાને થયેલું ભાઈના ભાવી આગમનનું જ્ઞાન પ્રાતિભ જ્ઞાન છે. પ્રાતિભ જ્ઞાન અર્થાત્ આર્ષ જ્ઞાન એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ જ છે.

[શરીરસંયોગસાપેક્ષ આત્મમન:સંયોગથી આત્મામાં ઉત્પન્ન થતા વિષયપ્રકાશક ગુણને બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિ અર્થાત્ જ્ઞાન આત્માના નવ વિશેષ ગુણોમાંનો એક વિશેષગુણ છે. બુદ્ધિ અનિત્ય છે, એટલું જ નહિ પણ ક્ષણિક છે. વૈશેષિકો ગુણ અને ગુણી (દ્રવ્ય)નો આત્યન્તિક ભેદ માનતા હોઈ બુદ્ધિની અનિત્યતા આત્માની કૂટસ્થનિત્યતાને કંઈ અસર કરતી નથી. વૈશેષિકો આત્માને કૂટસ્થનિત્ય માને છે. બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ માટે શરીરસંયોગસાપેક્ષ આત્મમન:સંયોગ જરૂરી છે. બુદ્ધિ ગુણ યાવદ્દ્રવ્યભાવી નથી કારણ કે મુક્તિ અવસ્થામાં આત્મામાં બુદ્ધિ નથી. તે અવસ્થામાં મુક્તાત્માને શરીર પણ હોતું નથી અને મન પણ હોતું નથી, એટલે શરીરસંયોગસાપેક્ષ આત્મમન:સંયોગ હોતો નથી, જે બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ માટે જરૂરી છે. વળી, બુદ્ધિ અવ્યાખ્યવૃત્તિ છે કેમ કે બુદ્ધિ સાત્મકશરીરમાં જ હોય છે, શરીર બહારના આત્મામાં હોતી નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો શરીરાવચ્છિન્ન આત્મામાં જ બુદ્ધિ હોય છે. શરીરથી અનવચ્છિન્ન આત્મામાં બુદ્ધિ હોતી નથી. વૈશેષિકો આત્માને વિભુ માને છે. કોઈને પ્રશ્ન થાય કે જો બુદ્ધિ આત્મામાં સદાકાળ ન રહેતી હોય અને આત્માને વ્યાપીને ન રહેતી હોય તો તેને આત્માનો વિશેષ ગુણ કેમ ગણાય? તેને આત્માનો વિશેષ ગુણ એ અર્થમાં કહેવાય છે કે તે આત્મા સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં રહેતી નથી.

શરીરસંયોગ અને મન:સંયોગને લઈ આત્મામાં બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને શરીર તથા મન છૂટી જતાં આત્મામાં બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી — બુદ્ધિનો અભાવ થાય છે — આ ઉપરથી એમ કહી ન શકાય કે બુદ્ધિ આત્માનો ઔપાધિક ગુણ છે, તે ઉપરથી તો એટલું જ કહેવાય કે તે તેનો સ્વાભાવિક ગુણ નથી. જો તેને આત્માનો ઔપાધિક ગુણ માનવામાં આવે તો એનો અર્થ એવો થાય કે તે આત્માનો પોતાનો ગુણ નથી પરંતુ ઉપાધિરૂપ બીજા દ્રવ્યનો ગુણ છે અને તે બીજા દ્રવ્યનો ઉપાધિરૂપ ગુણ આત્મા ઉપર ગમે તે કારણે આરોપાયો છે. ઉદાહરણાર્થ, દર્પણ આગળ મૂકેલા લાલ જાસૂદના ફૂલના કારણે દર્પણ લાલ લાગે છે પણ દર્પણ ખરેખર લાલ નથી. લાલ તો જાસૂદ છે. સન્નિધિના કારણે દર્પણ ઉપર આરોપાયો છે. અહીં દર્પણનો લાલ રંગ ઔપાધિક કહેવાય. ‘ઔપાધિક ગુણ’નો આવો અર્થ થતો હોઈ બુદ્ધિને આત્માનો ઔપાધિક ગુણ ન ગણી શકાય, તે આત્માનો સ્વકીય જ ગુણ છે — ભલે તે સ્વાભાવિક ન હોય.

બુદ્ધિ બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે તેમજ સંસ્કારને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. બુદ્ધિ અને સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરવામાં બુદ્ધિ કેવળ નિમિત્તકારણ છે. એક આત્માની બુદ્ધિ તે આત્મામાં જ બુદ્ધિ અને સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે, એક આત્માની બુદ્ધિ બીજા આત્મામાં બુદ્ધિ કે સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરતી નથી. બુદ્ધિનું ગ્રહણ અન્ત: કરણથી (મનથી) થાય છે.]

24. અનુગ્રહલક્ષણં સુખમ્ । આત્મન ઉપઘાતસ્વભાવં દુઃખં તત્ત્વામર્ષદુઃખાનુભવવિચ્છેદયતાહેતુઃ । સ્વાર્થં પાર્થં ચાપ્રાપ્તપ્રાર્થનમિચ્છા । તસ્યાશ્ચ કામોઽભિલાષો રાગઃ સંકલ્પઃ કાસ્મ્યયં વૈરાગ્યં વચ્ચનેચ્છા ગૂઢભાવ ઇત્યાદયો ભેદાઃ ।

24. અનુગ્રહ અર્થાત્ અનુકૂળ અનુભવ સુખ છે. આત્માના ઉપઘાતરૂપ યા પીડારૂપ દુઃખ છે. દુઃખ ક્રોધ, અસહિષ્ણુતા, દુઃખાનુભવ, મનની મલીનતા તથા નિસ્તેજપણાનું કારણ છે. નહિ મળેલી વસ્તુને પોતાના માટે કે બીજાના માટે મેળવવાની કામના ઈચ્છા છે. કામ, અભિલાષ, રાગ, સંકલ્પ, કારુણ્ય, વૈરાગ્ય, ઠગવાની ઈચ્છા, ગૂઢ ભાવ વગેરે ઈચ્છાના ભેદો છે.

[સુખ, દુઃખ અને ઈચ્છા આત્માના વિશેષ ગુણો છે. આ ત્રણ ગુણો પણ અયાવદ્દ્રવ્યભાવી અને અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. સુખ સુખને ઉત્પન્ન કરતું નથી પણ ઈચ્છાને જ ઉત્પન્ન કરે છે. દુઃખ દુઃખને ઉત્પન્ન કરતું નથી પણ દ્વેષને જ ઉત્પન્ન કરે છે. સુખ ઈચ્છાનું તથા દુઃખ દ્વેષનું નિમિત્તકારણ જ છે. ઈચ્છા ઈચ્છાને કદી ઉત્પન્ન કરતી નથી. ઈચ્છા પ્રયત્ન, ધર્મ અને અધર્મને ઉત્પન્ન કરે છે. સુખ, દુઃખ અને ઈચ્છાનું જ્ઞાન અન્ત:કરણથી (મનથી) થાય છે.]

25. કર્તૃફલદાયાત્મગુણ આત્મમન:સંયોગજ: સ્વકાર્યવિરોધી ધર્મા-ધર્મરૂપતયા ભેદવાનુ પરોક્ષોડ્દૃષ્ટાચ્ચો ગુણ: । તત્ર ધર્મ: પુસ્ત્રગુણ: કર્તુ: પ્રિયહિતમોક્ષહેતુરતીન્દ્રિયોડ્દન્ત્યસુખસંવિજ્ઞાનવિરોધી, અન્ત્યસ્યૈવ સુખસ્ય સમ્યગ્વિજ્ઞાનેન ધર્મો નાશ્યતે અન્ત્યસુખકાલં યાવત્ ધર્મસ્યાવસ્થાનાત્ । સ ચ પુસ્ત્રાન્ત:કરણસંયોગવિશુદ્ધાભિસંધિજો વર્ણાશ્રમિણાં પ્રતિનિયતસાધન-નિમિત્ત:, સાધનાનિ તુ શ્રુતિસ્મૃતિવિહિતાનિ સામાન્યતોડ્દર્હિસાદીનિ, વિશેષ-તસ્તુ બ્રાહ્મણાદીનાં પૃથક્પૃથગ્યજનાધ્યયનાદીનિ જ્ઞાતવ્યાનિ ।

25. કર્તાને ઈળ દેનાર, આત્મા અને મનના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનાર, પરોક્ષ, ધર્મ અને અધર્મ બે ભેદવાળો તથા પોતાનું ઈળ આપી નાશ પામનાર — પોતાનાં કાર્યભૂત સુખ-દુ:ખ આદિ ઈળથી જ જેનો નાશ થાય છે તે — આત્માના વિશેષગુણને અદષ્ટ કહેવામાં આવે છે. અદષ્ટના બે ભેદ છે — ધર્મ અને અધર્મ. ધર્મ આત્માનો વિશેષગુણ છે. તે કર્તાને જે પ્રિય હોય, જે હિત હોય તેમાં તેમજ મોક્ષમાં કારણ છે. તે અતીન્દ્રિય છે. અન્તિમ સુખના સમ્યગ્ વિજ્ઞાનથી તેનો નાશ થાય છે. જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્ણતા નથી થતી ત્યાં સુધી ધર્મનું કાર્ય સુખ બરાબર ચાલુ રહે છે, તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્ણ થાય પછી પ્રારબ્ધ કર્મોના ફલરૂપ અન્તિમ સુખ સુધી ધર્મ બરાબર ટકે છે. અન્તિમ સુખને ઉત્પન્ન કર્યા પછી ધર્મનો તત્ત્વજ્ઞાન વડે નાશ થઈ જાય છે. આત્મા અને મનના સંયોગથી વિશુદ્ધ વિચારો દ્વારા વર્ણાશ્રમધર્મનું શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત માર્ગે પાલન કરવાથી ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેનાં સાધનો (ઉપાયો) સામાન્યપણે તો શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓમાં કહેલાં અહિંસા આદિ છે અને વિશેષપણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય આદિના યજન-અધ્યયન, શસ્ત્રધારણ આદિ ત્વિન્ન ત્વિન્ન આચારો છે, એમ જાણવું.

26. અધર્મોડ્દયાત્મગુણ: કર્તુરહિતપ્રત્યવાયહેતુરતીન્દ્રિયોડ્દન્ત્યદુ:ખ-સંવિજ્ઞાનવિરોધી ।

26. અધર્મ પણ આત્માનો વિશેષ ગુણ છે. આત્માનાં અહિત, વિઘ્નો અને આપત્તિઓનું કારણ તે છે. અધર્મ અતીન્દ્રિય છે. અન્તિમ દુ:ખના સમ્યગ્જ્ઞાનથી તેનો નાશ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી પ્રારબ્ધકર્મના ફલરૂપ અન્તિમ દુ:ખને ઉત્પન્ન કરીને તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા તે નાશ પામી જાય છે.

[ધર્મ અને અધર્મ — ઈચ્છા(રાગ)-દ્વેષપૂર્વક કરાતી ક્રિયા (પ્રવૃત્તિ) પોતાનું ઈળ આપે છે જ. ઈચ્છાદ્વેષપૂર્વક કરાતી ભલી ક્રિયા ધર્મ કહેવાય છે અને બૂરી ક્રિયા અધર્મ કહેવાય છે. ભલી ક્રિયાનું ઈળ સુખ છે અને બૂરી ક્રિયાનું ઈળ દુ:ખ છે. પરંતુ ક્રિયા તો

ક્ષણિક છે અને તેનું ફળ તો ઘણીવાર જન્માન્તરમાં મળે છે. ક્રિયા ક્ષણિક હોઈ નાશ પામી જાય છે તો તે પોતાનું ફળ જન્માન્તરમાં કેવી રીતે આપી શકે ? આનો ઉકેલ અદૃષ્ટની કલ્પનામાં છે. ક્રિયાના કારણે આત્મામાં અદૃષ્ટ જન્મે છે. તે ક્રિયા અને તેના ફળ વચ્ચે કડી સમાન છે. ક્રિયાના કારણે જન્મેલું અદૃષ્ટ આત્મામાં રહે છે અને પોતાનું ફળ સુખ યા દુઃખ આત્મામાં જન્માવીને તે પૂરેપૂરું ભોગવાઈ જાય પછી જ નિવૃત્ત થાય છે, ભલી પ્રવૃત્તિને ધર્મ કહેવામાં આવે છે અને તે પ્રવૃત્તિજન્ય અદૃષ્ટને પણ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે બૂરી પ્રવૃત્તિને અધર્મ કહેવામાં આવે છે અને તે પ્રવૃત્તિજન્ય અદૃષ્ટને પણ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. ધર્મરૂપ અદૃષ્ટ આત્મામાં સુખ ઉત્પન્ન કરે છે અને અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ આત્મામાં દુઃખ પેદા કરે છે.]

ખરેખર ક્રિયાને (પ્રવૃત્તિને) ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટનું કારણ ગણવામાં આવી નથી પરંતુ ઈચ્છા(રાગ)-દ્વેષને જ ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટનું કારણ ગણવામાં આવ્યાં છે. ક્રિયા તો શરીર કે મન કરે છે પરંતુ અદૃષ્ટ અને તેનું ફળ આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે, આવું કેમ ? વૈશેષિકો ઉત્તર આપશે કે ધર્મ કે અધર્મરૂપ અદૃષ્ટની ઉત્પત્તિમાં અમે ક્રિયાને કારણે ગણતા નથી પરંતુ ઈચ્છા-દ્વેષને કારણ ગણીએ છીએ. ઈચ્છા-દ્વેષ-નિરપેક્ષ ક્રિયા અદૃષ્ટોત્પાદક નથી. અદૃષ્ટનાં ઉત્પાદક ઈચ્છા-દ્વેષનો આશ્રય આત્મા છે, ઈચ્છા-દ્વેષજન્ય ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ પણ આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટનું ફળ સુખ-દુઃખ પણ આત્મામાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી, જે આત્મામાં ઈચ્છા-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ આત્મામાં ઈચ્છા-દ્વેષજન્ય અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જ આત્મામાં તે અદૃષ્ટજન્ય ફળ સુખ કે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ પણ આત્માના બીજા વિશેષ ગુણોની જેમ જ અયાવદ્દ્રવ્યભાવી અને અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટની ઉત્પત્તિમાં આત્મા સમવાયિકારણ છે, આત્મમનઃસંયોગ અસમવાયિકારણ છે અને ઈચ્છા-દ્વેષ નિમિત્તકારણ છે.]

27. પ્રયત્ન ઉત્સાહઃ સ ચ સુમાવસ્થાયાં પ્રાણાપાનપ્રેરકઃ પ્રબોધ-કાલેઽન્તઃકરણસ્યેન્દ્રિયાન્તરપ્રાસિદ્ધેતુર્હિતાહિતપ્રાસિપરિહારોદ્યમઃ શરીરવિધાર-કશ્ચ ।

27. પ્રયત્ન એટલે ઉત્સાહ. તે સુમાવસ્થામાં શ્વાસોચ્ચ્વાસનો પ્રેરક છે, જાગ્રત અવસ્થામાં મનનો ભિન્ન ભિન્ન ઈન્દ્રિયો સાથે સંયોગ થવામાં કારણભૂત છે, હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતના ત્યાગરૂપ ઉદ્યમ પણ પ્રયત્ન છે, વળી પ્રયત્ન શરીરનો ધારક પણ છે.

[પ્રયત્ન પણ આત્માનો વિશેષ ગુણ છે. તે અયાવદ્દ્રવ્યભાવી અને અવ્યાપ્યવૃત્તિ

છે. તે પણ મનોગ્રાહ્ય છે. પ્રયત્ન એ શરીર અને મનની ક્રિયાનો હેતુ છે. પ્રયત્ન એ આત્માનો એક જાતનો પરિસ્પંદ છે જે મન અને શરીરમાં ક્રિયાને પેદા કરે છે. એટલે પ્રયત્નના પર્યાયવાચક શબ્દો સંરમ્ભ અને ઉત્સાહ છે. ક્રિયાઓ બે પ્રકારની છે — (૧) ઈચ્છા યા દ્વેષને અધીન અને (૨) ઈચ્છા યા દ્વેષને અનધીન. પ્રથમ પ્રકારની ઈચ્છા-દ્વેષપૂર્વકની ક્રિયાને voluntary કહી શકાય અને બીજા પ્રકારની ક્રિયાને involuntary કહી શકાય. જે ક્રિયા ઈચ્છાદ્વેષપૂર્વિકા નથી તે કેવળ જીવનપૂર્વિકા છે. જીવનનો અર્થ છે ધર્માધર્મસાપેક્ષ આત્મમન:સંયોગ. મનસા સંયોગ આત્મનોડદૃષ્ટાપેક્ષો જીવનમ્ । ઈચ્છાદ્વેષજન્ય ક્રિયાની ઉત્પત્તિમાં પણ અદૃષ્ટાપેક્ષ આત્મમન:સંયોગ પણ એક કારણ હોય છે જ પરંતુ વધારામાં ઈચ્છા કે દ્વેષ પણ હોય છે. આ બન્ને પ્રકારની ક્રિયાઓનો પ્રેરક પ્રયત્ન છે. પ્રયત્ન આત્મામાં રહેતો આત્માનો વિશેષ ગુણ છે પરંતુ તેનાથી જન્ય ક્રિયા તે આત્મામાં ઉત્પન્ન થતી નથી પણ તે આત્માનો જે શરીર સાથે સંબંધ હોય છે તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ તે શરીરમાં રહેલા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મનિ સમવેત: પ્રયત્નો હસ્તાદિષુ ક્રિયાહેતુ: ।]

28. સંસ્કારો દ્વેષા, ભાવના સ્થિતિસ્થાપકશ્ચ । ભાવનાઘ્ય આત્મગુણો જ્ઞાનજો જ્ઞાનહેતુશ્ચ દૃષ્ટાનુભૂતશ્રુતેષ્વર્થેષુ સ્મૃતિપ્રત્યભિજ્ઞાનકાર્યોત્ત્રીયમાન-સદ્ભાવ: । સ્થિતિસ્થાપકસ્તુ મૂર્તિમદ્દવ્યગુણ: સ ચ ઘનાવયવસંનિવેશ-વિશિષ્ટં સ્વમાશ્રયં કાલાન્તસ્થાયિનમન્યથાવ્યવસ્થિતમપિ પ્રયત્નત: પૂર્વવ-દ્યથાવસ્થિતં સ્થાપયતીતિ સ્થિતિસ્થાપક ઉચ્યતે । દૃશ્યતે તાલપત્રાદે: પ્રભૂતતરકાલસંવેષ્ટિતસ્ય પ્રસાર્યમુક્તસ્ય પુનસ્તથૈવાવસ્થાનં સંસ્કારવશાત્ । એવં ધનુ:શાખાશ્ચૂદ્ગન્તાદિષુ ભુગ્નાપવર્તિતેષુ ચ વસ્ત્રાદિષુ તસ્ય કાર્ય પરિસ્ફુટમુપલભ્યતે ।

28. સંસ્કારના બે પ્રકાર છે — ભાવના અને સ્થિતિસ્થાપક. અનુભવ આદિ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનોથી ઉત્પન્ન થતો તથા સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનોને ઉત્પન્ન કરનારો સંસ્કાર ભાવના છે. દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા અર્થોનાં સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન આદિ દ્વારા સંસ્કારનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે, અનુભવિત થાય છે. સંસ્કાર વિના સ્મરણ આદિ થઈ શકે નહિ.

સ્થિતિસ્થાપક સંસ્કાર મૂર્ત પદાર્થોનો ગુણ છે. જેના કારણે ઘન અવયવોવાળી સ્થાયી વસ્તુને પ્રયત્નપૂર્વક બીજી સ્થિતિમાં રાખવા છતાં પણ પાછી જેવી સ્થિતિમાં પહેલાં હતી તે જ સ્થિતિમાં પાછી આવી જાય છે તે સ્થિતિસ્થાપક સંસ્કાર છે, અર્થાત્ પૂર્વવત્ સ્થિતિમાં વસ્તુને સ્થાપનારો સંસ્કાર સ્થિતિસ્થાપક છે. ઉદાહરણાર્થ, બહુ

દિવસો સુધી વાળી લપેટી રાખેલાં તાડપત્ર આદિને સીધા કરી છોડી દેતાં સંસ્કારના કારણે પાછા વળી જાય છે. ધનુષને ખેંચીને પછી છોડી દેતાં સંસ્કારના કારણે પૂર્વની મૂળ સ્થિતિમાં આવી જાય છે. વૃક્ષની ડાળીને નીચ તરફ થોડી ખેંચી છોડી દેતાં પાછી પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં ઉપર જતી રહે છે. શિંગડું કે દાંતને સહેજ હલાવી છોડી દેતાં પૂર્વ સ્થિતિમાં આવી જાય છે. કડક કરેલા વસ્ત્રને, ભૂંગળું વાળી રાખેલું હોય તેને, ઉકેલીને છોડી દેતાં પાછું પૂર્વવત્ ભૂંગળું વળી જાય છે, આ પણ સંસ્કારના કારણે છે. આ બધાં ઉદાહરણોમાં સ્થિતિસ્થાપક સંસ્કારનું કાર્ય સ્પષ્ટ દેખાય.

[ભાવના સંસ્કાર મનનો નહિ પણ આત્મનો વિશેષ ગુણ છે. સંસ્કાર મનથી (અન્તઃકરણથી) પણ ગ્રાહ્ય નથી. તે પણ અયાવદ્દ્રવ્યભાવી અને અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. પ્રતિકૂળ જ્ઞાન, મદ (ઉન્માદ) અને દુઃખ સંસ્કારના વિરોધી છે. તેમનાથી સંસ્કારનો લોપ થાય છે. સંસ્કારના સહાયક અર્થાત્ સંસ્કારને પ્રબળ બનાવનાર ત્રણ પ્રત્યયો (હેતુઓ) છે — (૧) પટુપ્રત્યય—અનુભવના વિષયનું આશ્ચર્યજન્ક હોવું, (૨) અભ્યાસપ્રત્યય અને (૩) સાદરપ્રત્યય—અનુભવના વિષય પ્રત્યે આદર.]

29. પ્રજ્વલનાત્મકો દ્વેષઃ યસ્મિન્ સતિ પ્રજ્વલિતમિવાત્માનં મન્યતે । દ્રોહઃ ક્રોધો મન્યુરક્ષમામર્ષ ઇતિ દ્વેષભેદાઃ ।

29. દ્વેષ પ્રજ્વલનાત્મક હોય છે. તે હોતાં આત્મા પોતાને પ્રજ્વલિત અનુભવે છે. દ્રોહ, ક્રોધ, મન્યુ, અક્ષમા, અસહિષ્ણુતા તેના ભેદો છે.

દ્વિષ આત્માનો વિશેષગુણ છે. તે અયાવદ્દ્રવ્યભાવી અને અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. ભાવિ અનિષ્ટ વિષયથી થનાર દુઃખની કલ્પનાથી કે ભૂતકાલીન અનિષ્ટ વિષયના અનુભવેલા દુઃખની સ્મૃતિથી આત્મામાં તે વિષય પ્રત્યે દ્વેષ જન્મે છે. દ્વેષની ઉત્પત્તિમાં દુઃખની કલ્પના કે સ્મૃતિ સાથે આત્મમનઃસંયોગ નિમિત્તકારણ છે. ન ગમતા વિષય તરફના દ્વેષથી તે વિષયને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન જન્મે છે. દ્વેષ સ્મૃતિનો પણ જનક છે. જેને જેના તરફ દ્વેષ હોય છે તે તેનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. સારાં કામો કે સારાં કામો કરનારા પ્રત્યેનો દ્વેષ અધર્મને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે બૂરાં કામો અને બૂરાં કામો કરનારા પ્રત્યેનો દ્વેષ ધર્મને પેદા કરે છે. આમ દ્વેષના કાર્યો પ્રયત્ન, સ્મૃતિ, ધર્મ અને અધર્મ છે. પ્રયત્નસ્મૃતિધર્માધર્મહેતુઃ ।]

30. સ્નેહોઽપાં વિશેષગુણઃ સંગ્રહમૃજાદિહેતુઃ । અસ્યાપિ ગુરુત્વવત્ નિત્યાનિત્યત્વનિષ્પત્તયઃ ।

30. સ્નેહ એટલે આકાશ. આ ગુણના કારણે માટી, લોટ, વગેરે ચૂર્ણોમાં પાણી

ભળવાથી ચૂર્ણકણોનો સંગ્રહ થાય છે અને પિંડ બને છે. સ્નેહગુણ મૃજાનું પણ કારણ છે, મૃજાનો અર્થ છે સ્વચ્છતા યા વૈશદ્ય. સ્નેહ પણ ગુરુત્વની જેમ નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે. જલીય પરમાણુઓમાં સ્નેહ નિત્ય છે તથા કાર્યદ્રવ્યોમાં સ્નેહ અનિત્ય છે.

**31. ગુરુત્વં જલભૂમ્યોઃ પતનકર્મકારણમપ્રત્યક્ષમ્ । તસ્યાબાદિપરમાણુ-
રૂપાદિવત્ નિત્યાનિત્યત્વનિષ્પત્તયઃ ।**

31. ગુરુત્વ એટલે ભારેપણું. ગુરુત્વ ગુણ પૃથ્વી અને જળનો જ છે. પૃથ્વી અને જળના પતનનું કારણ તેમનો આ ગુરુત્વ ગુણ છે. તે અતીન્દ્રિય અર્થાત્ અપ્રત્યક્ષ છે. જેવી રીતે જલ આદિ પરમાણુઓના રૂપ આદિ નિત્ય છે અને જલ આદિના કાર્યદ્રવ્યોના રૂપ આદિ અનિત્ય છે તેવી જ રીતે ગુરુત્વ પણ પરમાણુગત નિત્ય છે અને કાર્યદ્રવ્યગત અનિત્ય છે.

**32. દ્રવત્વં સ્યન્દનકર્મકારણં ત્રિદ્રવ્યવૃત્તિઃ । તદદ્વેધા—સહજં
નૈમિત્તિકં ચ । સહજમપાં દ્રવત્વમ્ । નૈમિત્તિકં તુ પૃથિવીતેજસોરગ્નિ-
સંયોગજં યથા સર્પિષઃ સુવર્ણત્રપ્વાદેશ્ચાગ્નિસંયોગાદ્દ્રવત્વમુત્પદ્યતે ।**

32. દ્રવત્વ — જે ગુણ સ્યન્દનક્રિયાનું (વહેવાની ક્રિયાનું) કારણ છે તે ગુણ દ્રવત્વ છે. આ ગુણ પૃથ્વી, જલ અને અગ્નિ આ ત્રણ દ્રવ્યોમાં રહે છે. દ્રવત્વના બે પ્રકાર છે — સાંસિદ્ધિક અને નૈમિત્તિક. સાંસિદ્ધિક એટલે સ્વાભાવિક. જલમાં સ્વાભાવિક દ્રવત્વ છે. પૃથ્વી અને તેજમાં અગ્નિના સંયોગથી દ્રવત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. મીણ, ઘી, લાખ, સીસું આદિ પાર્થિવ દ્રવ્યો અને સુવર્ણ આદિ તૈજસ દ્રવ્યો અગ્નિના સંયોગથી પીગળી વહેવા લાગે છે. એટલે પાર્થિવ અને તૈજસ દ્રવ્યોમાં નૈમિત્તિક દ્રવત્વ છે.

**33. વેગઃ પૃથિવ્યસેજોવાયુમનઃસુ મૂર્તિમદ્દ્રવ્યેષુ પ્રયત્નાધિઘાતવિશે-
ષાપેક્ષાત્કર્મણઃ સમુત્પદ્યતે, નિયતદિક્રિયાકાર્યપ્રબન્ધહેતુઃ સ્પર્શવદ્દ્રવ્ય-
સંયોગવિરોધી ચ । તત્ર શરીરાદિપ્રયત્નાવિર્ભૂતકર્મોત્પન્નવેગવશાદિષોરપાન્તરા-
લેડપાતઃ, સ ચ નિયતદિક્રિયાકાર્યસંબન્ધોન્નીયમાનસદ્ભાવઃ । લોષ્ટાદ્ય-
ધિઘાતોત્પન્નકર્મોત્પાદ્યસ્તુ શાખાદૌ વેગઃ ।**

33. પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને મન આ પાંચ મૂર્ત દ્રવ્યોમાં પ્રયત્નપૂર્વક અભિઘાત કરવાથી ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્રિયાથી વેગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વેગના કારણે ફેંકવામાં આવેલા પથ્થર આદિ સીધા નિશ્ચિત દિશામાં જ જાય છે, આડાઅવળા જતા નથી. કોઈ સ્પર્શવાળા પૃથ્વી આદિ મૂર્ત પદાર્થ સાથે ટકરાવાના

કારણે વેગવાળા પદાર્થનો વેગ રોકાઈને નાશ પામે છે. શરીર આદિના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતી ક્રિયાથી બાહ્યમાં ક્રિયા અને વેગ ઉત્પન્ન થાય છે. વેગના કારણે બાહ્ય વચમાં પડી ગયા વિના સીધું લક્ષ્યે પહોંચી જાય છે. આ રીતે બાહ્ય આદિની નિયત દિશામાં ક્રિયા હોવી એ જ વેગની સત્તાને સિદ્ધ કરે છે. પથ્થર આદિના ફટકાથી વૃક્ષની ડાળીમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્રિયા ડાળીમાં વેગ ઉત્પન્ન કરે છે.

**34. કેચિત્તુ સંસ્કારસ્ય ત્રિવિધસ્ય ભેદતયા વેગં પ્રાહુઃ । તન્મતે ચતુ-
વિશત્તિરેવ ગુણાઃ । શૌર્યૌદાર્યકારુણ્યદાક્ષિણ્યૌત્રત્યાદીનાં ચ ગુણાનામેષ્વેવ
પ્રયત્નબુદ્ધ્યાદિષુ ગુણેષ્વન્તર્ભાવાન્નાધિક્યમ્ ।**

34. કેટલાક વૈશેષિક આચાર્યો સંસ્કારના ત્રણ ભેદો કરી તેમાં વેગને એક ભેદ તરીકે ગણાવે છે, વેગને સ્વતન્ત્ર ગુણ નથી માનતા. તેથી તેમના મતે ચોવીસ જ ગુણો છે. શૂરતા, ઉદારતા, કરુણા, કુશલતા, ઉત્તતિ આદિનો સમાવેશ બુદ્ધિ આદિ ગુણોમાં જ થઈ જાય છે. એટલે ચોવીસથી અધિક ગુણો નથી.

**35. સ્પર્શાદીનાં ગુણાનાં સર્વેષાં ગુણત્વાભિસંબન્ધો દ્રવ્યાશ્રિતત્વં
નિષ્ક્રિયત્વમગુણત્વં ચા તથા સ્પર્શસગન્ધરૂપપસ્ત્વાપસ્ત્વગુરૂત્ત્વદ્રવત્ત્વસ્નેહ-
વેગા મૂર્તગુણાઃ । બુદ્ધિસુખદુઃખેચ્છાધર્માધર્મપ્રયત્નભાવનાદ્વેષશબ્દા અમૂર્ત-
ગુણાઃ । સંખ્યાપરિમાણપૃથક્ત્વસંયોગવિભાગા ઉભયગુણા इत्यादि गुणविषयं
विशेषस्वरूपं स्वयं समवसेयम् ॥૬૩॥**

35. સ્પર્શ આદિ બધા ગુણોમાં સમવાયસંબંધથી ગુણત્વ રહે છે. બધા ગુણો દ્રવ્યાશ્રિત છે, નિષ્ક્રિય છે અને નિર્ગુણ છે. સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, રૂપ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ અને વેગ આ મૂર્ત દ્રવ્યોના ગુણો છે. બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, ધર્મ, અધર્મ, પ્રયત્ન, ભાવના, દ્વેષ અને શબ્દ આ અમૂર્ત દ્રવ્યોના ગુણો છે. અને સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ અને વિભાગ આ મૂર્ત અને અમૂર્ત બન્ને દ્રવ્યોના ગુણ છે. આમ ગુણોનું વિશેષ સ્વરૂપ સ્વયં સમજી લેવું. (૬૩).

36. અથ કર્મવ્યાચિહ્યાસુરાહ-

उक्षेपावक्षेपावाकुञ्चनकं प्रसारणं गमनम् ।

पञ्चविधं कर्मैतत्परापरे द्वे तु सामान्ये ॥૬૪॥

36. હવે આચાર્ય કર્મપદાર્થની વ્યાખ્યા કરવા ઈચ્છતા કહે છે-

ઉત્કેપણ, અવક્ષેપણ, આકુંચન, પ્રસારણ અને ગમન એ પાંચ કર્મ છે. પરસામાન્ય

અને અપરસામાન્યના ભેદે સામાન્યના બે પ્રકાર છે. (૬૪)

37. વ્યાખ્યા—ઉત્ક્ષેપ:—ऊर्ध्वं क्षेपणं मुशलादेरूर्ध्वं नयनमुत्ક્ષेपणं कर्मेत्यर्थः । तद्विपरीतोऽवक्षेपोऽधोनयनमित्यर्थः । ऋजुनोऽङ्गुल्यादिद्रव्यस्य कुटिलत्वकारणं कर्माकुञ्चनम् । स्वार्थे कप्रत्यय आकुञ्चनकम् । येन वक्रोऽवयव्युजुः संपद्यते तत्कर्म प्रसारणम् । यदनियतदिग्देशैः संयोगविभागकारणं तद्गमनम् । अनियतग्रहणेन भ्रमणपतनस्यन्दनरेचनादीनामपि गमन एवान्तर्भावो विभावनीयः । पञ्चविधमेव कर्म क्रियारूपमेतदनन्तरोक्तम् ।

37. શ્લોકવ્યાખ્યા—ઉત્ક્ષેપ એટલે ઉપરની તરફ ફેંકવું. મૂસલ આદિને ઉપરની તરફ લઈ જનારી ક્રિયા ઉત્ક્ષેપણ છે. ઉત્ક્ષેપણથી ઊલટી અર્થાત્ નીચે તરફ લઈ જનારી ક્રિયા અવક્ષેપણ છે. સીધી આંગળી અને સીધા પદાર્થોને વાંકા કરનારી ક્રિયા આકુંચન છે. સ્વાર્થમાં ‘ક’ પ્રત્યય લગાડવાથી ‘આકુંચન’ શબ્દ ‘આકુંચનક’ બને છે પણ અર્થભેદ થતો નથી. જે ક્રિયાથી વાંકી વસ્તુ સીધી થઈ જાય તેને પ્રસારણ કહેવાય છે. અનિયત અર્થાત્ કોઈ પણ દિશામાં આડી-અવળી, ત્રાંસી આદિ રૂપવાળી થનારી બધી ક્રિયાઓ ગમન છે. ઉત્પેક્ષણમાં ઉપરના આકાશપ્રદેશો સાથે સંયોગ અને નીચેના આકાશપ્રદેશોથી વિભાગ થાય છે. અવક્ષેપણમાં ઉપરના આકાશપ્રદેશોથી વિભાગ અને નીચેના આકાશપ્રદેશો સાથે સંયોગ થાય છે. આકુંચનમાં વસ્તુના મૂળ પ્રારંભના પોતાના જ પ્રદેશો સાથે સંયોગ અને અન્ય અગ્રભાગના આકાશપ્રદેશોથી વિભાગ થાય છે. પ્રસારણમાં વસ્તુના મૂળ પ્રારંભના પ્રદેશોથી વિભાગ અને અન્ય અગ્રભાગના આકાશપ્રદેશો સાથે સંયોગ થાય છે. ગમનમાં અનિયત દિશામાં બધી બાજુના આકાશપ્રદેશો સાથે સંયોગ-વિભાગ થાય છે. ગમનના લક્ષણમાં ‘અનિયત’ શબ્દ હોવાથી ભ્રમણ, પતન, સ્યન્દન, રેચન આદિ વિવિધ ક્રિયાઓનો ગમનમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. આ પાંચ પ્રકારનું કર્મ ક્રિયારૂપ છે.

38. અથ સામાન્યમુચ્યતે । તુશબ્દસ્ય વ્યસ્તસંબન્ધાत्સામાન્યે તુ द्वे परापरे—परमपरं च द्विविधं सामान्यमित्यर्थः ॥૬૪॥

38. હવે સામાન્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. શ્લોકગત ‘તુ’ શબ્દનો સંબંધ ‘સામાન્ય’ શબ્દ સાથે છે. અર્થાત્ સામાન્ય તો પર અને અપરના ભેદે બે પ્રકારનું છે. (૬૪).

39. અથ પરાપરે વ્યાખ્યાતિ—

તત્ર પરં સત્તાચ્ચં દ્રવ્યત્વાદ્યપરમથ વિશેષસ્તુ ।

• નિશ્ચયતો નિત્યદ્રવ્યવૃત્તિરન્યો વિનિર્દિષ્ટઃ ॥૬૫॥

39. હવે આચાર્ય પર અને અપર સામાન્યનું નિરૂપણ કરે છે -

તે બેમાં સત્તા નામનું પરસામાન્ય છે તથા દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ આદિ અપરસામાન્ય છે. પરમાર્થ દૃષ્ટિએ નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહેનારો અન્ય વિશેષ છે. (૬૫)

40. વ્યાખ્યા—તત્ર—તયોઃ પરાપર્યોર્મધ્યે પસં—સામાન્યં સત્તાચ્ચમ્ । इदं सदिदं सदित्यनुगताकारज्ञानकारणं सत्तासामान्यमित्यर्थः । तच्च त्रिषु द्रव्यगुणकर्मसु पदार्थेषु सत्सदित्यनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव कारणत्वात्सामान्यमेवोच्यते, न तु विशेषः । अथापरमुच्यते 'द्रव्यत्वादि' द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं चापरं सामान्यम्, तत्र नवसु द्रव्येषु द्रव्यं द्रव्यमिति बुद्धिहेतुर्द्रव्यत्वम् । एवं गुणेषु गुणत्वबुद्धिविधायि गुणत्वं, कर्मसु च कर्मत्वबुद्धिकारणं कर्मत्वम् । तच्च द्रव्यत्वादिकं स्वाश्रयेषु द्रव्यादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यमप्युच्यते, स्वाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो गुणादिभ्यो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुतया विशेषोऽप्युच्यते । ततोऽपरं सामान्यमुभयरूपत्वात्सामान्यविशेषसंज्ञां लभते । अपेक्षाभेदादेकस्यापि सामान्यविशेषभावो न विरुध्यते । एवं पृथिवीत्वस्पर्शत्वोत्क्षेपणत्वगोत्वघटत्वादीनामप्यनुवृत्तिव्यावृत्तिहेतुत्वात्सामान्यविशेषभावः सिद्ध इति । अत्र सत्तायोगात्सत्त्वं यदिष्यते तद्द्रव्यगुणकर्मस्वेव न पुनराकाशादिषु, आकाशकालदिक्षु हि वस्तुस्वरूपमेवास्तित्वं स्वीक्रियते व्यक्त्यैक्यादिकारणैः । तथा चोदयनः -

“व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥१॥”

[પ્રશ્ન:૦ કિરણા૦ પૃ.૦ ૩૩]

40. પર અને અપર સામાન્યમાં સત્તા નામનું પર સામાન્ય છે. 'આ સત્ છે' 'આ સત્ છે' એવા એકાકાર જ્ઞાનનું અર્થાત્ અનુગત જ્ઞાનનું કારણ સત્તા છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણ પદાર્થોમાં 'આ સત્ છે', 'આ સત્ છે' એવા એકાકાર જ્ઞાનનું અર્થાત્ અનુગત જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી સત્તા કેવલ સામાન્યરૂપ જ છે, વિશેષરૂપ પણ નથી. દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ આદિ અપર સામાન્યો છે. દ્રવ્યત્વ પૃથ્વી આદિ નવ દ્રવ્યોમાં

‘આ દ્રવ્ય છે’ ‘આ દ્રવ્ય છે’ એવા એકાકાર જ્ઞાનનું (અનુગત જ્ઞાનનું) કારણ બને છે. ગુણત્વના કારણે સ્પર્શ આદિ ગુણોમાં ‘આ ગુણ છે’ ‘ આ ગુણ છે’ એવું અનુગતાકાર જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. કર્મત્વના કારણે ઉત્કૈષણ આદિ કર્મોમાં ‘આ કર્મ છે,’ ‘આ કર્મ છે’ એવું અનુગતાકાર જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રવ્યત્વ પોતાના આશ્રયભૂત દ્રવ્યોમાં એકાકાર (અનુગતાકાર) જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાના કારણે સામાન્ય હોવા છતાં પણ પોતાના આશ્રયભૂત દ્રવ્યોની વિજાતીય ગુણો વગેરેથી વ્યાવૃત્તિમાં પણ કારણ બનતું હોવાથી વિશેષ પણ છે. દ્રવ્યત્વની જેમ જ ગુણત્વ, કર્મત્વ વગેરેની બાબતમાં સમજવું. આમ અપર સામાન્ય સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને રૂપ હોવાના કારણે ‘સામાન્યવિશેષ’ કહેવાય છે. ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ એક જ સામાન્યમાં સામાન્યરૂપતા તથા વિશેષરૂપતા બન્ને ધર્મો નિર્વિરોધ રહે છે. તેવી જ રીતે પૃથ્વીત્વ, સ્પર્શત્વ, ઉત્કૈષણત્વ, ગોત્વ, ઘટત્વ આદિ અપર સામાન્યો પણ સ્વવ્યક્તિઓમાં અનુગતજ્ઞાન તથા વિજાતીય વ્યક્તિઓથી વ્યાવૃત્તજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત હોવાથી સામાન્યવિશેષ છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણ જ પદાર્થોમાં સમવાયસંબંધથી સત્તા રહેતી હોવાથી તે ત્રણ પદાર્થોને સત્તાયોગના કારણે સત્ માનવામાં આવેલ છે. આકાશ આદિને સત્તાયોગને કારણે સત્ નથી માનવામાં આવ્યા, કેમ કે આકાશ, કાલ અને દિક્ એક એક વ્યક્તિરૂપ હોવાથી તેમનામાં સામાન્ય સંભવતું નથી. તેઓ સત્તાયોગના કારણે સત્ નથી પણ સ્વરૂપથી સત્ છે અર્થાત્ સ્વરૂપસત્ છે. ઉદયનાચાર્યે જ્ઞાતિનાં (સામાન્યનાં) બાધક કારણો નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યા છે — “વ્યક્તિનો અભેદ (એક જ વ્યક્તિનું હોવું), તુલ્યત્વ, સંકર, અનવસ્થા, રૂપહાનિ અને અસમ્બન્ધ આ જ્ઞાતિબાધક કારણો છે.” [કિરણાવલી, પૃ.૩૩]

41. અસ્ય વ્યાખ્યા—વ્યક્તેરભેદઃ । એકમનેકવર્તિ સામાન્યમ્ । આકાશે વ્યક્તેરભેદાન્ન જાતિત્વમ્ । પૃથિવીત્વે જાતૌ યદિ ભૂમિત્વમુચ્યતે, તદા તુલ્યત્વમ્ । પરમાણુષુ જાતિત્વેઽઙ્ગીકૃતે પાર્થિવાપ્યતૈજસવાયવીયત્વયોગા-ત્સઙ્કરઃ । સામાન્યે યદિ સામાન્યમઙ્ગીક્રિયતે, તદા મૂલક્ષિ(ક્ષ)તિકારિણી અનવસ્થિતિઃ । વિશેષેષુ યદિ સામાન્યં સ્વીક્રિયતે, તદા વિશેષસ્ય રૂપ-હાનિઃ । યદિ સમવાયે જાતિત્વમઙ્ગીક્રિયતે, તદા સંબન્ધાભાવઃ । કેન હિ સંબન્ધેન તન્ન સત્તા સંબન્ધ્યતે । સમવાયાન્તરાભાવાદિતિ ।

41. ઉદયનાચાર્યના શ્લોકની વ્યાખ્યા — એક જ વ્યક્તિનું હોવું જ્ઞાતિમાં બાધક છે, કારણ કે સામાન્ય તો અનેક વ્યક્તિઓમાં રહે છે. આકાશ, કાલ અને દિક્ આ ત્રણે

દ્રવ્યોની એક એક જ વ્યક્તિ છે એટલે તેમનામાં આકાશત્વ આદિ જાતિઓ નથી. પૃથ્વીમાં પૃથ્વીત્વ અને ભૂમિત્વ નામની બે જાતિઓ નથી રહેતી કેમ કે પૃથ્વીત્વ અને ભૂમિત્વ બન્ને તુલ્ય છે, એક જ છે, બે જાતિઓ નથી, કેવળ બે શબ્દો જુદા છે, અર્થ એક જ છે. એકબીજાના અત્યન્તાભાવમાં પ્રાપ્ત થતી બે જાતિઓનો એક સ્થાન પર સમાવેશ હોવો સંકર છે. ઉદાહરણાર્થ, ઘટમાં પરમાણુત્વનો અત્યન્તાભાવ છે પણ ઘટમાં પૃથ્વીત્વ જાતિ છે અને જલપરમાણુમાં પૃથ્વીત્વનો અત્યન્તાભાવ છે પણ જલપરમાણુમાં પરમાણુત્વ છે. પરંતુ પાર્થિવ પરમાણુઓમા તો પરમાણુત્વ અને પૃથ્વીત્વ બન્નેનો સમાવેશ છે, તેથી સંકર દોષ થાય છે, એટલે પરમાણુત્વજાતિ માની શકાતી નથી. પરમાણુત્વને જાતિ માનવાથી તેનો પૃથ્વીત્વ, જલત્વ, અગ્નિત્વ અને વાયુત્વ આ બધા સાથે સંકર થાય છે તેથી પરમાણુત્વ એક ધર્મવિશેષ છે પરંતુ જાતિ નથી. [વૈશેષિક સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ ભૂતો છે. અને પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને મન મૂર્ત છે. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશની બાબતમાં 'આ ભૂત છે' 'આ ભૂત છે' એવી અનુવૃત્તિબુદ્ધિ થાય છે. આ અનુવૃત્તિબુદ્ધિનું કારણ ભૂતત્વ છે. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને મનની બાબતમાં 'આ મૂર્ત છે' 'આ મૂર્ત છે' એવી અનુવૃત્તિબુદ્ધિ થાય છે. આ અનુવૃત્તિબુદ્ધિનું કારણ મૂર્તત્વ છે. પરંતુ આ ભૂતત્વ અને મૂર્તત્વ કેટલીક વ્યક્તિઓમાં સાથે રહે છે, કેટલીક વ્યક્તિઓમાં ભૂતત્વ રહે છે પણ મૂર્તત્વ રહેતું નથી અને કેટલીક વ્યક્તિઓમાં મૂર્તત્વ રહે છે પણ ભૂતત્વ રહેતું નથી. બીજી રીતે કહીએ તો મૂર્તત્વના ક્ષેત્રનો કેટલોક ભાગ ભૂતત્વના ક્ષેત્રમાં ઘુસી જાય છે અને ભૂતત્વના ક્ષેત્રનો કેટલોક ભાગ મૂર્તત્વના ક્ષેત્રમાં ઘુસી જાય છે. આવી પરિસ્થિતિને સંકર કહેવામાં આવે છે. મૂર્તત્વ અને ભૂતત્વ બન્નેને સામાન્યો ગણતાં સંકર થાય છે, એટલે તે બન્નેનો યા બેમાંના એકનો સામાન્ય તરીકે સ્વીકાર ન કરવો જોઈએ.

આનો અર્થ એ કે વૈશેષિક સિદ્ધાન્ત અનુસાર બે સામાન્યોના ક્ષેત્રો કાં તો પરસ્પર અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત હોવાં જોઈએ (જેમ કે ઘટત્વ અને પટત્વ) કાં તો એકનું ક્ષેત્ર વ્યાપક અને બીજાનું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ય હોવું જોઈએ (અર્થાત્ એકનું ક્ષેત્ર વધુ અને બીજાનું ક્ષેત્ર ઓછું હોવું જોઈએ તેમજ ઓછું ક્ષેત્ર વિશાળ ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણપણે સમાઈ જવું જોઈએ જેમ કે પૃથ્વીત્વ અને ઘટત્વ). આ બે સિવાય ત્રીજી શક્યતા વૈશેષિકો સ્વીકારતા નથી. આ બે સિવાયની શક્યતા જ્યાં લાગતી હોય ત્યાં વૈશેષિકો કહેશે કે તે બે સામાન્યો નથી (અર્થાત્ બેમાંનું એક જ સામાન્ય છે, બીજું સામાન્ય નથી; અથવા બન્ને સામાન્ય નથી.) સંકરમાં ત્રીજી શક્યતા જણાય છે. અહીં જણાતાં બે સામાન્યોનાં ક્ષેત્રો પરસ્પર અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત નથી કે એકનું ક્ષેત્ર બીજાના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ સમાઈ જતું નથી. એટલે

વૈશેષિકો એહી બે સામાન્યો સ્વીકારતા નથી.

જાતિબાધક સંકરના વૈશેષિક સિદ્ધાન્તનું તેમના બાહ્યાર્થવાદના સંદર્ભમાં મહત્વ છે. તે મહત્ત્વ શું છે એ સમજીએ. બધાં ભૌતિક કાર્યો પાર્થિવ, જલીય, તૈજસ યા વાયવીય અણુઓનાં બનેલાં છે, અર્થાત્ બધાં ભૌતિક કાર્યોનાં આરંભક અણુઓ છે. આ વૈશેષિક સિદ્ધાન્ત અનુસાર કોઈ પણ એક ભૌતિક કાર્યના આરંભક અવયવો એકથી વધારે જાતિના હોતા નથી એ વાત આપણા ધ્યાન બહાર ઘણી વાર રહી જાય છે. ચારમાંથી કોઈ પણ એક જ જાતિના પરમાણુઓ તે ભૌતિક કાર્યના આરંભક હોવા જોઈએ એવો વૈશેષિક સિદ્ધાન્ત છે. આ આરંભક અવયવો જ કાર્યનું સમવાયિકારણ ગણાય છે. આરંભક અવયવો સાથે સંયુક્ત બીજી જાતિના અવયવો પણ હોય છે પણ તે અવયવો અનારંભક છે. તે અનારંભક અવયવો સાથે કાર્યનો સંયોગસંબંધ હોય છે, સમવાયસંબંધ નહિ. આરંભક અવયવ અને અનારંભક અવયવ વચ્ચેનો સંયોગ જ અનારંભક અવયવ અને કાર્ય વચ્ચેના સંયોગનો જનક છે. સામાન્ય રીતે માનવશરીર પાંચભૌતિક મનાય છે. વૈશેષિક સિદ્ધાન્ત અનુસાર માનવશરીર એકભૌતિક છે અને કેવળ પાર્થિવ પરમાણુઓ જ તેના આરંભક અવયવો છે. જલીય પરમાણુઓ તો પાર્થિવ પરમાણુઓ સાથેના સંયોગ દ્વારા પાર્થિવ પરમાણુઓના કાર્યભૂત શરીર સાથે સંયોગસંબંધ ધરાવે છે. આમ જલીય પરમાણુઓ માનવશરીરના આરંભક અવયવો નથી પરંતુ અનારંભક અવયવો છે. અર્થાત્ માનવશરીર સમવાયસંબંધથી પાર્થિવ પરમાણુઓમાં રહે છે, જલીય પરમાણુઓમાં સમવાયસંબંધથી રહેતું નથી. જો માનવશરીરના કે કોઈ પણ ભૌતિક કાર્યના આરંભક પરમાણુઓ બે કે વધુ જાતિના માનવામાં આવે તો તે કાર્યની અંદર પૃથ્વીત્વ, જલત્વ જેવી બે કે વધુ જાતિઓ માનવી પડે. એમ માનતાં સંકર થાય કારણ કે પૃથ્વીત્વ અને જલત્વ માનવશરીરમાં સાથે રહે પણ બીજે એકના અભાવમાં બીજું રહે, દાખલા તરીકે ઘટમાં પૃથ્વીત્વ છે પણ જલત્વ નથી અને બરફમાં જલત્વ છે પણ પાર્થિવત્વ નથી. આ સંકરના કારણે પૃથ્વીત્વ અને જલત્વ બે જુદાં સામાન્યો માની ન શકાય. પરંતુ પૃથ્વીત્વ, જલત્વ વગેરે સામાન્યો છે. એટલે પ્રસ્તુત સંકરને ટાળવા વૈશેષિકોએ એવો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો કે ભૌતિક કાર્યના આરંભક સદા એક જ જાતિના હોય છે]

જાતિમાં જાતિ માનવાથી અનવસ્થા દૂષણ આવે છે. આ અનવસ્થા મૂલતઃ સામાન્યપદાર્થનો જ લોપ કરી નાખશે. વિશેષ પદાર્થમાં જો સામાન્ય માનવામાં આવે તો વિશેષ પદાર્થનું 'સ્વતઃ વ્યાવર્તક હોવું' એ સ્વરૂપ જ નાશ પામે, કેમ કે જે પદાર્થોમાં જાતિ રહે છે તે પદાર્થો જાતિ દ્વારા જ અન્ય પદાર્થોથી વ્યાવૃત્ત થાય છે,

સ્વતઃ વ્યાવૃત્ત થતા નથી. જો વિશેષમાં પણ જાતિ માનવામાં આવે તો તે સ્વતઃ વ્યાવૃત્ત નહિ રહી શકે પરંતુ જાતિ દ્વારા જ વ્યાવૃત્ત થશે. તેથી 'સ્વતઃ વ્યાવર્તકત્વ' સ્વરૂપની હાનિ થવાની આપત્તિ આવતી હોવાથી વિશેષમાં જાતિ માનવામાં નથી આવી. સમવાયમાં જાતિ માનવાથી સમ્બન્ધાભાવ નામનું દૂષણ આવે છે. સત્તા અન્ય પદાર્થોમાં સમવાયસંબંધથી રહે છે. સમવાયમાં સત્તા કયા સંબંધથી રહે છે?, કેમ કે બીજો સમવાય તો છે નહિ, સમવાય એક જ છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ સત્તાયોગના કારણે સત્ છે જ્યારે બીજા પદાર્થો તો સ્વરૂપથી જ સત્ છે.

42. પરે પુનઃ પ્રાહુઃ—સામાન્યં ત્રિવિધં, મહાસામાન્યં સત્તાસામાન્યં સામાન્યવિશેષસામાન્યં ચ । તત્ર મહાસામાન્યં ષટ્સ્વપિ પદાર્થેષુ પદાર્થત્વ-બુદ્ધિકારિ । સત્તાસામાન્યં ત્રિપદાર્થસદ્બુદ્ધિવિધાયિ । સામાન્યવિશેષ-સામાન્યં તુ દ્રવ્યત્વાદિ । અન્યે ત્વાચક્ષતે ત્રિપદાર્થસત્કારી સત્તા, સામાન્યં દ્રવ્યત્વાદિ, સામાન્યવિશેષઃ પૃથિવીત્વાદિરિતિ । લક્ષણભેદાદેતેષાં સત્તાદીનાં દ્રવ્યગુણકર્મભ્યઃ પદાર્થાન્તરત્વં સિદ્ધમ્ ।

42. કેટલાક વૈશેષિક આચાર્યો સામાન્યના ત્રણ પ્રકાર માને છે — (૧) મહાસામાન્ય, (૨) સત્તાસામાન્ય અને (૩) સામાન્યવિશેષસામાન્ય. મહાસામાન્ય બધા જ છ પદાર્થોમાં રહે છે તથા તે છ પદાર્થોમાં 'આ પદાર્થ છે' એવી એકાકાર (અનુગતાકાર) પદાર્થત્વબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. સત્તાસામાન્ય દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણ પદાર્થોમાં 'આ સત્ છે' 'આ સત્ છે' એવી એકાકાર (અનુગતાકાર) બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. દ્રવ્યત્વ આદિ અપર સામાન્યો સામાન્યવિશેષ છે, [તે સામાન્ય અનુગતાકાર બુદ્ધિ અને વ્યાવૃત્તાકાર બુદ્ધિ બન્નેને ઉત્પન્ન કરે છે.] કેટલાક વૈશેષિક આચાર્યો સામાન્યના આ ત્રણ પ્રકારો માને છે — સત્તાસામાન્ય (મહાસામાન્ય), દ્રવ્યત્વાદિ સામાન્ય અને પૃથ્વીત્વાદિ સામાન્યવિશેષ. સત્તાસામાન્ય દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણ પદાર્થોમાં 'આ સત્ છે' 'આ સત્ છે' એવી અનુગતાકાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. સત્તા આદિનું લક્ષણ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનાં લક્ષણોથી ભિન્ન છે એટલે સત્તાદિ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મથી ભિન્ન છે, સ્વતન્ત્ર પદાર્થ છે.

43. 'અથ' ઇત્યાનન્તર્યે । વિશેષસ્તુ નિશ્ચયતઃ—તત્ત્વવૃત્તિત્વ એવ વિનિર્દિષ્ટઃ, ન પુનર્ઘટપટકટાદિરિવ વ્યવહારતો વિશેષઃ । તુશ્ચબ્દોઽનન્તરો-ક્તસામાન્યાદસ્યાત્યન્તવ્યાવૃત્તિબુદ્ધિહેતુત્વેન ભૂશં વૈલક્ષણ્યં સૂચયતિ । યત એવ નિશ્ચયતો વિશેષઃ, તત એવ 'નિત્યદ્રવ્યવૃત્તિરન્યઃ' ઇતિ । તત્ર નિત્ય-

દ્રવ્યેષુ વિનાશારમ્ભરહિતેષ્વળવાકાશકાલદિગાત્મમનઃસુ વૃત્તિવર્તનં યસ્ય સ નિત્યદ્રવ્યવૃત્તિઃ । તથા પરમાણૂનાં જગદ્વિનાશારમ્ભકોટિભૂતત્વાત્ મુક્તાત્મનાં મુક્તમનસાં ચ સંસારપર્યન્તરૂપત્વાદન્તત્વમ્, અન્તેષુ ભવોઽન્ત્યો વિશેષો વિનિર્દિષ્ટઃ—પ્રોક્તઃ, અન્તેષુ સ્થિતસ્ય વિશેષસ્ય સ્ફુટતરમાલક્ષ્યમાણત્વાત્ । વૃત્તિસ્તુ તસ્ય સર્વસ્મિન્નેવ પરમાણવાદૌ નિત્યે દ્રવ્યે વિદ્યત એવ । અત એવ નિત્યદ્રવ્યવૃત્તિરન્ત્ય ઇત્યુભયપદોપાદાનમ્ । વિશેષશ્ચ દ્રવ્યં દ્રવ્યં પ્રત્યેકૈક એવ વર્તતે નાનેકઃ, એકેનૈવ વિશેષેણ સ્વાશ્રયસ્ય વ્યાવૃત્તિસિદ્ધેરનેકવિશેષકલ્પનાવૈયથ્યાત્ । સર્વનિત્યદ્રવ્યાળ્યાશ્રિત્ય પુનર્વિશેષાણાં બહુત્વેઽપિ જાતાવત્રૈકવચનમ્ ।

43. શ્લોકમાં 'અથ' શબ્દનો પ્રયોગ આનન્તર્યના અર્થમાં થયો છે. વિશેષ પદાર્થને 'વિશેષ' નિશ્ચયતઃ અર્થાત્ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જ કહેવામાં આવેલ છે, જ્યારે ઘટ, પટ, કટાદિને 'વિશેષ' વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ કહેવામાં આવે છે. 'તુ' શબ્દથી સૂચિત થાય છે કે આ વિશેષ પદાર્થ અત્યન્ત વ્યાવૃત્તિની બુદ્ધિની ઉત્પત્તિનું કારણ હોવાથી સામાન્ય પદાર્થથી અત્યન્ત વિલક્ષણ છે. જે કારણે વિશેષ પદાર્થને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ 'વિશેષ' કહેવામાં આવે છે તે જ કારણે તેને નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહેનાર તથા અન્ત્ય કહેવામાં આવે છે. જેમનો ન તો કદી ઉત્પાદ થાય છે કે ન તો કદી વિનાશ થાય છે તે સદા ઉત્પાદ-વિનાશરહિત પરમાણુઓ, આકાશ, કાલ, દિક્, આત્મા અને મનમાં વિશેષ પદાર્થ રહેતો હોવાથી તે નિત્યદ્રવ્યવૃત્તિ કહેવાય છે. અન્તમાં અર્થાત્ આખરની યા છેવટની વસ્તુઓમાં વિશેષ પદાર્થ રહેતો હોવાથી અન્ત્ય કહેવાય છે. સૃષ્ટિનો પ્રલય થાય છે ત્યારે અને સૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે ત્યારે પરમાણુઓ જ પરમાણુઓ હોય છે, તેથી તેમને 'અન્ત' કહેવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે મુક્ત આત્માઓ તથા મુક્ત આત્માઓએ છોડી દીધેલાં મનો પણ સંસારનો અન્ત કરી ચૂકેલા હોવાથી 'અન્ત' કહેવાય છે. આ બધા અન્તોમાં અર્થાત્ આખરની યા છેવટની વસ્તુઓમાં વિશેષ પદાર્થ વ્યાવૃત્તિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમનામાં રહે છે તેથી વિશેષ પદાર્થને અન્ત્ય કહેવામાં આવેલ છે. આ અન્તોમાં અર્થાત્ પરમાણુઓ આદિમાં વિશેષ પદાર્થનું કાર્ય તદ્દન સ્પષ્ટ છે કેમ કે આ બધા પરમાણુઓ, મુક્ત આત્માઓ અને મુક્ત આત્માઓએ છોડી દીધેલાં મનો તુલ્યગુણ, તુલ્યક્રિયા અને તુલ્યઆકૃતિ આદિવાળા હોય છે એટલે પરમાણુઓને એકબીજાથી વ્યાવૃત્ત કરવા, મુક્ત આત્માઓને એકબીજાથી વ્યાવૃત્ત કરવા કે મુક્ત આત્માઓએ છોડી દીધેલાં મનોને એકબીજાથી વ્યાવૃત્ત કરવા શક્ય નથી, તેમનામાં 'આ આનાથી ભિન્ન છે,

વ્યાવૃત્ત છે' એવી વ્યાવૃત્તિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવી શક્ય નથી. તેથી તેમનામાં વ્યાવૃત્તિબુદ્ધિનો જનક વિશેષ પદાર્થ મનાયો છે. યોગીઓને તેમનામાં આ વિશેષ પદાર્થ સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આ વિશેષ પદાર્થ બધાં પરમાણુ આદિ નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહે છે પરંતુ 'અન્ત' અર્થાત્ આખરનાં દ્રવ્યોમાં તેનો પ્રતિભાસ વધારે સ્પષ્ટ યા વિશદ હોય છે, તેથી વિશેષ પદાર્થને 'નિત્યદ્રવ્યવૃત્તિ' અને 'અન્ત્ય' બે વિશેષણો લગાવવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક નિત્ય દ્રવ્યમાં એક જ વિશેષ પદાર્થ રહે છે, અનેક રહેતા નથી. જ્યારે એક જ વિશેષથી તે નિત્ય દ્રવ્યની અન્ત્ય દ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્તિ થઈ જાય છે ત્યારે તેમાં એકથી વધુ વિશેષો માનવા નિરર્થક છે. આ રીતે બધાં નિત્ય દ્રવ્યોમાં એક એકના હિસાબે કુલ વિશેષો અનન્ત છે તેમ છતાં સામાન્યરૂપે કહેવા માટે 'વિશેષ' શબ્દનો એકવચનનો પ્રયોગ સંગ્રહની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યો છે.

44. તથા ચ પ્રશસ્તકર:—“અન્તેષુ ભવા અન્ત્યા:, સ્વાશ્રયસ્ય વિશેષ-
કત્વાત્ વિશેષા:, વિનાશાસ્મરહિતેષુ નિત્યદ્રવ્યેષ્વળવાકાશકાલદિગાત્મમ-
ન:સુ પ્રતિદ્રવ્યમેકશો વર્તમાના અત્યન્તવ્યાવૃત્તિબુદ્ધિહેતવ:, યથાસ્મદાદીનાં
ગવાદિષ્વશ્વાદિભ્યસ્તુલ્યાકૃતિગુણક્રિયાવચવસંયોગનિમિત્તા પ્રત્યયવ્યા-
વૃત્તિદૃષ્ટા, યથા ગૌ: શુક્ત:, શીઘ્રગતિ:, પીનકકુદ્યાન્, મહાઘન્ટ ઇતિ ।
તથાસ્પદ્વિશિષ્ટાનાં યોગિનાં નિત્યેષુ તુલ્યાકૃતિગુણક્રિયેષુ પરમાણુષુ મુક્તા-
ત્મમન:સુ ચાન્યનિમિત્તાસંભવાદ્યોભ્યો નિમિત્તેભ્ય: પ્રત્યાધારં વિલક્ષણોઽયં
વિલક્ષણોઽયમિતિ પ્રત્યયવ્યાવૃત્તિ:, દેશકાલવિપ્રકૃષ્ટે ચ પરમાણૌ સ
एवायमिति પ્રત્યભિજ્ઞાનં ચ ભવતિ, તેઽન્ત્યા વિશેષા: ।” [પ્રશ્ન૦ ભા૦ પૃ૦
૧૬૮] ઇતિ ।

44. પ્રશસ્તપાદ પોતાના ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે કહે છે : “વિશેષો અન્તોમાં અર્થાત્ આખરી દ્રવ્યોમાં રહેતા હોવાના કારણે અન્ત્ય છે. પોતાના આશ્રયભૂત દ્રવ્યોના વિશેષક અર્થાત્ વ્યાવર્તક હોવાથી તેઓ વિશેષ છે. તેઓ ઉત્પાદવિનાશ-રહિત પરમાણુઓ, આકાશ, કાલ, દિક્, આત્માઓ અને મનો આ બધા નિત્ય દ્રવ્યોમાં પ્રતિદ્રવ્ય એક એક રહે છે અને તેમની અત્યન્ત વ્યાવૃત્તિની બુદ્ધિની ઉત્પત્તિમાં તેઓ કારણ છે. જેવી રીતે આપણને બળદ આદિમાં અશ્વ આદિથી જાતિ, આકૃતિ, ગુણ, ક્રિયા, વિશિષ્ટઅવયવ, ગળામાં બાંધેલ ઘંટ આદિ નિમિત્તો દ્વારા વ્યાવૃત્તિબુદ્ધિ (ભેદબુદ્ધિ) ઉત્પન્ન થાય છે કે ‘આ બળદ છે, શ્વેત છે, શીઘ્ર ગતિવાળો છે, મોટી ખૂંધવાળો છે, ગળામાં મોટી ઘંટડી બાંધેલી છે’ તેવી જ રીતે આપણાથી વિશિષ્ટ

જ્ઞાનવાળા યોગીઓને તો એકસરખી આકૃતિઓ, એકસરખા ગુણો અને એકસરખી ક્રિયાઓ ધરાવતા નિત્ય પરમાણુઓમાં, મુક્ત આત્માઓમાં અને મુક્ત આત્માઓએ છોડી દીધેલાં મનોમાં જાતિ આદિ વ્યાવર્તક નિમિત્તો ન હોવાના કારણે તે નિમિત્તોથી તો વ્યાવૃત્તિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી પણ જેમનાથી પ્રત્યેક પરમાણુ આદિમાં ‘આ વિલક્ષણ છે, આ વિલક્ષણ છે’ (‘આ અન્યોથી વ્યાવૃત્ત છે’, ‘આ અન્યોથી વ્યાવૃત્ત છે’) એવી વિલક્ષણબુદ્ધિ યા વ્યાવૃત્તિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમને અન્ય વિશેષો કહેવામાં આવે છે. વળી, આ વિશેષ પદાર્થના કારણે જ પહેલાં જોયેલા પરમાણુને દેશાન્તરમાં કે કાલાન્તરમાં પુનઃ જોતાં જ ‘આ તે પરમાણુ છે’ એવું નિર્બાધ પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે.” [પ્રશસ્તપાદભાષ્ય, પૃ. ૧૬૮].

45. અન્યે તુ ‘નિત્યદ્રવ્યવૃત્તયોઽન્યા વિશેષાઃ’ ઇતિ સૂત્રમેવં વ્યાચક્ષતે । નિત્યદ્રવ્યેષ્વેવ વૃત્તિરેવ યેષામિતિ સાવધારણં વાક્યમેતત્ । નિત્યદ્રવ્યવૃત્તય ઇતિ પદમન્યપદસ્ય વિવર્ણમેતત્, તથા ચોક્તમ્--“નિત્યદ્રવ્યાણ્યુત્પત્તિ-વિનાશયોસ્તે વ્યવસ્થિતત્વાદન્ટશબ્દવાચ્યાનિ તેષુ ભવાસ્તદ્વૃત્તયો વિશેષા અન્યાઃ” [] ઇત્યાખ્યાયન્ત ઇતિ । અમી ચાત્યન્તવ્યાવૃત્તિહેતવો દ્રવ્યાદિભ્યો વૈલક્ષણ્યાત્પદાર્થાન્તરમ્ ॥૬૫॥

45. કેટલાક વ્યાખ્યાકારો “નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહેનારા અન્ય વિશેષો છે” આ સૂત્રમાં આવેલા ‘નિત્યદ્રવ્યવૃત્તયઃ (નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહેનારા)’ એ વિશેષણને ‘અન્ય’ પદનું વિવરણ માનીને વ્યાખ્યાન કરે છે – નિત્ય દ્રવ્યોમાં જ આ વિશેષોની વૃત્તિ જ છે, આ રીતે ‘નિત્યદ્રવ્યવૃત્તયઃ’ પદ ઉભયતઃ અવધારણાત્મક (નિશ્ચયાત્મક) છે. ‘નિત્યદ્રવ્યવૃત્તયઃ’ પદ અન્યપદનું વિવરણ કરે છે, તેનો અર્થ પ્રકટ કરે છે. કહ્યું પણ છે કે “નિત્ય દ્રવ્યો ઉત્પાદ અને વિનાશ બન્નેથી પર છે એટલે તેમને ‘અન્ત’ કહે છે. ‘અન્ત’માં રહેનાર અર્થાત્ નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહેનાર વિશેષ પદાર્થને આ કારણે ‘અન્ય’ પણ કહેવામાં આવે છે.” આ વિશેષ પદાર્થ અત્યન્ત વ્યાવૃત્તિનું યા વ્યાવૃત્તિબુદ્ધિનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યાદિ પદાર્થોથી વિલક્ષણ છે, એટલે સ્વતન્ત્ર પદાર્થ છે. (૬૫).

46. અથ સમવાયં સ્વરૂપતો નિરૂપયતિ-

ય ઇહાયુતસિદ્ધાનામાધારાધેયભૂતભાવાનામ્ ।

સંબન્ધ ઇહ પ્રત્યયહેતુઃ સ હિ ભવતિ સમવાયઃ ॥૬૬॥

46. હવે આચાર્ય સમવાયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે-

અયુતસિદ્ધ અને આધાર-આધેયભૂત પદાર્થોમાં 'આ આમાં છે (ઈહૈદં)' એવા આકારના જ્ઞાનમાં કારણભૂત સંબંધ સમવાય છે. (૬૬).

47. વ્યાખ્યા—કેચિદ્ધાતુપારાયણકૃતો 'યુ અમિશ્રણે' ઇતિ પઠન્તિ, તત્ત એવાયુતસિદ્ધાનામિત્યાદિ વૈશેષિકીયસૂત્રે અયુતસિદ્ધાનામપૃથક્સિદ્ધાનામિતિ વ્યાખ્યાતમ્ । તથા લોકેઽપિ ભેદાભિધાયી યુતશબ્દઃ પ્રયુજ્યમાનો દૃશ્યતે, દ્વાવપિ ભ્રાતરાવેતૌ યુતૌ જ્ઞાતાવિત્યાદિ । તતોઽયમત્રાર્થઃ । 'ઈહ' વૈશેષિકદર્શને 'અયુતસિદ્ધાનામ્' અપૃથક્સિદ્ધાનાં, તન્તુષુ સમવેતપટવત્ પૃથગાશ્રયાનાશ્રિતાનામિતિ યાવત્ આધારાશ્ચાધેયાશ્ચ આધારાધેયા તે ભવન્તિ સ્મ । 'આધારાધેયભૂતાઃ' તે ચ તે ભાવાશ્ચાર્થાઃ તેષાં યઃ 'સંબન્ધ ઇહ પ્રત્યયહેતુઃ' ઇહ તન્તુષુ પટઃ ઇત્યાદેઃ પ્રત્યયસ્યાસાધારણં કારણં 'સ હિ' સ એવ 'ભવતિ સમવાયઃ' સંબન્ધઃ । યતો હીહ તન્તુષુ પટઃ, ઇહ પટદ્રવ્યે ગુણકર્મણી, ઇહ દ્રવ્યગુણકર્મસુ સત્તા, ઇહ દ્રવ્યે દ્રવ્યત્વં, ઇહ ગુણે ગુણત્વં, ઇહ કર્મણિ કર્મત્વં, ઇહ દ્રવ્યેષ્વન્ત્યા વિશેષા ઇત્યાદિ વિશેષપ્રત્યય ઉત્પદ્યતે, સ પઞ્ચમ્યઃ પદાર્થેભ્યોઽર્થાન્તરં સમવાય ઇત્યર્થઃ । સ ચૈકો વિભુર્નિત્યશ્ચ વિજ્ઞેયઃ ॥૬૬॥

47. શ્લોકવ્યાખ્યા— કોઈ ધાતુપાઠી 'યુ' ધાતુનો અમિશ્રણના અર્થમાં પાઠ કરે છે. તેથી વૈશેષિકસૂત્રગત 'અયુતસિદ્ધાનામ્' પદનો અર્થ વ્યાખ્યાકારોએ 'અપૃથક્સિદ્ધ' કર્યો છે. લોકવ્યવહારમાં પણ 'યુત' શબ્દનો ફલિતાર્થ ભેદ જ થાય છે. ઉદાહરણાર્થ, 'આ બે ભાઈઓ યુત — સાથે ઉત્પન્ન થયા છે' આનો અર્થ જ એ છે કે બન્ને ભાઈઓની સત્તા પૃથક્ પૃથક્ છે, બન્ને ભિન્ન છે. યુત-સંયુક્ત તો બે પૃથક્ અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુઓ જ હોઈ શકે છે, એકમાં તો સંયુક્ત યા યુત વ્યવહાર થતો દેખાતો નથી. તેથી શ્લોકનો અર્થ આ થયો કે અહીં વૈશેષિક દર્શનમાં અયુતસિદ્ધ અર્થાત્ અપૃથક્સિદ્ધ અર્થાત્ જે પદાર્થોની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિ નથી અને છતાં જે પદાર્થો એક આશ્રયમાં રહેતા નથી પણ તન્તુઓ અને પટની જેમ આધાર-આધેય બનીને રહે છે તે પદાર્થોમાં જે સંબંધ 'આમાં આ છે' એવા આકારના જ્ઞાનનું કારણ છે તે સમવાય છે, અર્થાત્ 'તન્તુઓમાં પટ છે' આ જ્ઞાનના ઈહૈદં જ્ઞાનોનું જે અસાધારણ કારણ છે તે જ સમવાય નામનો સંબંધ છે. આ સમવાયના કારણે જ 'આ તન્તુઓમાં પટ છે', 'આ પટદ્રવ્યમાં ગુણ અને ક્રિયા છે', 'આ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં સત્તા છે', 'આ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વ છે', 'આ ગુણમાં ગુણત્વ છે', 'આ કર્મમાં કર્મત્વ છે' 'આ નિત્ય દ્રવ્યોમાં અન્ય વિશેષો

છે' ઈત્યાદિ ઈહદેદ આકારનાં જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી દ્રવ્યાદિ પાંચ પદાર્થોથી ભિન્ન છદ્ધો પદાર્થ સમવાય છે. તે એક, નિત્ય અને વ્યાપક છે. (૬૬)

[સમવાય સંબંધ છે. સંબંધ તો પોતાના બન્ને સંબંધીઓમાં રહે છે અર્થાત્ તે દ્વિષ્ટ હોય છે. પરંતુ સમવાય બન્ને સંબંધીઓમાં રહેતો નથી. તે તો બે સંબંધીઓમાંથી જે આધાર હોય તેમાં આધેયની સાથે રહે છે.]

48. તદેવં ષટ્પદાર્થસ્વરૂપં પ્રરૂપિતમ્ । સંપ્રતિ પ્રમાણસ્ય સામાન્યતો લક્ષણમાખ્યાયતે । અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમિતિ । અસ્યાયમર્થઃ—અવ્યભિચારાદિવિશેષણવિશિષ્ટાર્થોપલબ્ધિજનિકા સામગ્રી તદેકદેશો વા બોધરૂપો—જ્ઞબોધરૂપો વા જ્ઞાનપ્રદીપાદિઃ સાધકતમત્વાત્પ્રમાણમ્ । એતત્કાર્યભૂતા વા યથોક્તવિશેષણવિશિષ્ટાર્થોપલબ્ધિઃ પ્રમાણસ્ય સામાન્યલક્ષણં, તયા સ્વકારણસ્ય પ્રમાણાભાસેભ્યો વ્યવચ્છિદ્યમાનત્વાત્ । ઇન્દ્રિયજત્વલિઙ્ગજત્વાદિવિશેષણવિશેષિતા સૈવોપલબ્ધિઃ પ્રમાણસ્ય વિશેષલક્ષણમિતિ ।

48. આ પ્રમાણે અમે છ પદાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું. હવે અમે પ્રમાણનું સામાન્ય લક્ષણ જણાવીએ છીએ. અર્થોપલબ્ધિ જે કારણથી ઉત્પન્ન થાય તે પ્રમાણ છે. આનો આ અર્થ છે — અવ્યભિચારી આદિ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ અર્થોપલબ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારી પૂરી સામગ્રી કે તેનો બોધરૂપ કે અબોધરૂપ એક ભાગ સાધકતમ હોવાથી પ્રમાણ છે. આ સામગ્રીમાં બોધરૂપ જ્ઞાન આદિ તથા અબોધરૂપ અચેતન દીપક આદિ સમાવિષ્ટ છે. અથવા, આ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતી અવ્યભિચારી આદિ યથોક્ત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ નિર્દોષ અર્થોપલબ્ધિ જ પ્રમાણનું સામાન્ય લક્ષણ છે, કેમ કે આ નિર્દોષ અર્થોપલબ્ધિ પોતાની કારણભૂત સામગ્રીને પ્રમાણાભાસથી વ્યાવૃત્ત કરે છે. આ જ અર્થોપલબ્ધિ જ્યારે ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે અને જ્યારે લિંગથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અનુમાન કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ કે આ સામાન્ય અર્થોપલબ્ધિ જ ઈન્દ્રિયજત્વ અને લિંગજત્વ વિશેષણથી વિશિષ્ટ બનીને પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનરૂપ પ્રમાણવિશેષોનું લક્ષણ બની જાય છે.

49. અથ પ્રમાણસંખ્યાં પ્રાહ—

પ્રમાણં ચ દ્વિધામીષાં પ્રત્યક્ષં લૈઙ્ગિકં તથા ।

વૈશેષિકમતસ્યૈષ સંક્ષેપઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૬૭॥

49. હવે આચાર્ય પ્રમાણની સંખ્યા દર્શાવે છે—

વૈશેષિક ચિન્તકો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન આ બે પ્રમાણો સ્વીકારે છે. આ રીતે અમે વૈશેષિક મતનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કર્યું. (૬૭)

50. વ્યાખ્યા—અમીષાં—વૈશેષિકાણાં પ્રમાણં દ્વિધા—દ્વિવિધમ્ । ચઃ પુનરર્થે । કથમિત્યાહ ‘પ્રત્યક્ષં’ । તથેતિ સમુચ્ચયે । લિઙ્ગાજ્ઞાતં લૈઙ્ગિકં ચ । તત્ર પ્રત્યક્ષં દ્વેધા, ઇન્દ્રિયં યોગજં ચ । ઇન્દ્રિયં—ઘ્રાણરસનચક્ષુસ્ત્વક્શ્રોત્રમનઃ—સંનિકર્ષજમસ્મદાદીનાં પ્રત્યક્ષમ્ । તદ્દ્વેધા, નિર્વિકલ્પકં સવિકલ્પકં ચ । તત્ર વસ્તુસ્વરૂપાલોચનમાત્રં નિર્વિકલ્પકમ્ । તત્ત્વ ન સામાન્યમાત્રં ગૃહ્ણતિ ભેદસ્થાપિ પ્રતિભાસનાત્, નાપિ સ્વલક્ષણમાત્રં સામાન્યાકારસ્યાપિ સંવેદનાત્, વ્યક્ત્યન્તરદર્શને પ્રતિસંધાનાત્, કિન્તુ સામાન્યં વિશેષં ચોભયમપિ ગૃહ્ણતિ, પરમિદં સામાન્યમયં વિશેષ ઇત્યેવં વિવિચ્ય ન પ્રત્યેતિ, સામાન્ય-વિશેષસંબંધિનોરનુવૃત્તિવ્યાવૃત્તિધર્મયોગ્રહણાત્ । સવિકલ્પકં તુ સામાન્ય-વિશેષરૂપતાં વિવિચ્ય પ્રત્યેતિ, વસ્ત્વન્તરૈઃ સમમનુવૃત્તિવ્યાવૃત્તિધર્મો પ્રતિપદ્યમાનસ્યાત્મન ઇન્દ્રિયદ્વારેણ તથાભૂતપ્રતીત્યુપપત્તેઃ ।

50. શ્લોકવ્યાખ્યા — આ વૈશેષિકો પ્રમાણના બે પ્રકારો માને છે. શ્લોકમાં ‘ચ (અને)’ શબ્દ પુનઃના અર્થમાં છે અને ‘તથા’ શબ્દ સમુચ્ચયા અર્થમાં છે. પ્રત્યક્ષ અને લૈંગિક અર્થાત્ લિંગથી ઉત્પન્ન થતું અનુમાન એ બે પ્રમાણો છે. પ્રત્યક્ષના બે પ્રકાર છે— ઇન્દ્રિયજ અને યોગજ. આપણને નાક, જીભ, આંખ, ત્વચા, કાન અને મન ઇન્દ્રિયોના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થનારું પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયજ છે. ઇન્દ્રિયજ પ્રત્યક્ષ યા ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના પણ બે પ્રકાર છે — નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક. વસ્તુના સ્વરૂપનું સામાન્યપણે આલોચન કરનારું જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક છે. આ કેવળ સામાન્ય યા કેવળ વિશેષમાત્રને વિષય નથી કરતું. તેમાં સામાન્યની જેમ વિશેષનું અર્થાત્ ભેદનું પણ ભાન હોય છે. બીજી વ્યક્તિને જોઈને ‘આ પેલી જેવી છે’ એવા પ્રતિસંધાનથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં સ્વલક્ષણ વિશેષની જેમ સામાન્યનું પણ સંવેદન હોય છે. આમ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેનું ભાન હોવા છતાં પણ ‘આ સામાન્ય છે અને આ વિશેષ છે’ ‘આ આના સમાન છે, આ આનાથી વિલક્ષણ છે’ એ રીતનો સામાન્ય અને વિશેષનો પૃથક્ પૃથક્ પ્રતિભાસ નથી હોતો. તેમાં સામાન્ય અને વિશેષ સંબંધી અનુવૃત્તિ ધર્મ અને વ્યાવૃત્તિ ધર્મનું પ્રહણ નથી હોતું. આ જ કારણે નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં ‘આ ઘડો છે’ ઇત્યાદિ શબ્દાત્મક વ્યવહાર નથી હોતો. સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ સામાન્ય અમે વિશેષનું પૂરેપૂરું પૃથક્કરણ કરે છે. ‘આ આની સમાન છે, આ આનાથી વિલક્ષણ છે’ એ રીતે અનુવૃત્તિ ધર્મ અને વ્યાવૃત્તિ

ધર્મને જાણનાર આત્માને ઈન્દ્રિયોથી સવિકલ્પક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

[વૈશેષિક પરંપરામાં કણાદ કહે છે કે સૌપ્રથમ સામાન્યવિશેષોનું (અર્થાત્ સત્તાસામાન્ય અને અવાન્તર સામાન્યોનું) જ્ઞાન થાય છે. પછી સામાન્યવિશેષસાપેક્ષ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું જ્ઞાન થાય છે, અને છેવટે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ એ ત્રિતયસાપેક્ષ દ્રવ્યનું જ્ઞાન થાય છે. આમ સામાન્યવિશેષમાં સામાન્યવિશેષ ન હોવાથી કણાની અપેક્ષા વિના જ સામાન્યવિશેષનું જ્ઞાન સૌપ્રથમ થાય છે. આ સામાન્યવિશેષના જ્ઞાનને પણ વ્યવસાયાત્મક જ ગણવું જોઈએ, અન્યથા તેનું વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન કદી થતું જ નથી એમ માનવું પડે અને જેનું વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન કદી થયું જ ન હોય એ પદાર્થનો સ્વીકાર કેવી રીતે થઈ શકે ? સામાન્યવિશેષનું જ્ઞાન નિષ્પ્રકારક (વિશેષણના પ્રતિભાસથી રહિત) છે એનું કારણ તો એ છે કે સામાન્યવિશેષમાં કંઈ સમવાયસંબંધથી રહેતું નથી અને નહિ કે તેનું જ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક નથી. કણાદે આમાંના કોઈ જ્ઞાનને નિર્વિકલ્પક ગણ્યું નથી. તેમણે નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પકનો ભેદ કર્યો નથી. આ બધાં જ્ઞાનો એકસરખાં છે.

પ્રશસ્તપાદે વૈશેષિક દર્શનમાં મહાન પરિવર્તન કર્યું છે અને નવા નવા વિચારોને સ્થાન આપ્યું છે. તેમના મત પ્રમાણે સામાન્યવિશેષના જ્ઞાન પહેલાં પણ પદાર્થોને વિષય કરતું જ્ઞાન હોય છે. તે જ્ઞાનને તેઓ 'અવિભક્ત આલોચન' નામ આપે છે. 'અવિભક્ત' શબ્દ સૂચક છે. તે સૂચવે છે કે સૌપ્રથમ આપણને દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્યવિશેષ અને સમવાય બધા જ પદાર્થોનું એક અવિભક્ત પિંડરૂપે જ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી જ સામાન્યવિશેષનું જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાનને તેઓ 'સ્વરૂપાલોચન' નામ આપે છે. પછી સામાન્યવિશેષસાપેક્ષ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મનું જ્ઞાન થાય છે અને છેવટે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ સાપેક્ષ દ્રવ્યનું જ્ઞાન થાય છે. અવિભક્ત આલોચન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, તેનું કોઈ બીજું પ્રમાણ નથી કેમ કે અવિભક્ત આલોચન અફલરૂપ છે અર્થાત્ પ્રમાણફલ (પ્રમિતિ) નથી. અવિભક્ત આલોચન પ્રમાણ છે અને સ્વરૂપાલોચન તેનું ફળ (પ્રમિતિ) છે. સ્વરૂપાલોચન પ્રમાણ છે અને દ્રવ્યાદિવિષયક જ્ઞાન તેનું ફળ (પ્રમિતિ) છે. પ્રશસ્તપાદે પણ નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક શબ્દોનો ક્યાંય પ્રયોગ કર્યો નથી. પરંતુ આ જ્ઞાનોમાંથી કોઈક જ્ઞાનને નિર્વિકલ્પક ગણવું હોય તો તે જ્ઞાન 'અવિભક્ત આલોચન' છે, સ્વરૂપાલોચન નહિ કેમ કે સ્વરૂપાલોચનમાં પિંડમાંથી પૃથક્કરણની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ જાય છે.

પ્રશસ્તપાદના પહેલાં બૌદ્ધોનો નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો. તેમના મતે પ્રત્યક્ષ કલ્પનાપોઠ છે, તેમાં નામ, જાતિ, દ્રવ્ય આદિ

કલ્પનાઓ નથી, તે પૂર્વાપરાનુસંધાનરહિત છે. તેમનું પ્રત્યક્ષ અખિલ વસ્તુને જાણે છે. આ બૌદ્ધ પ્રત્યક્ષસિદ્ધાન્તથી વૈશેષિકોના પદાર્થોનું અસ્તિત્વ જોખમમાં આવી પડ્યું. પ્રશસ્તપાદ તેમની વહારે ધાયા. તેમણે વૈશેષિક દર્શનમાં 'અવિભક્ત આલોચન' ને દાખલ કર્યું. આ અવિભક્ત આલોચન દ્વારા પ્રશસ્તપાદે અનેક વસ્તુઓ સાધી - (૧) અવિભક્ત આલોચનમાં અખિલ વસ્તુ ગૃહીત થાય છે. (૨) અવિભક્ત આલોચનમાં જ જાતિ વગેરે બધાંનું પ્રહણ થઈ જાય છે, કંઈ પાછળથી કલ્પના કરી જોડવામાં નથી આવતું. (૩) અવિભક્ત આલોચન પછીનાં જ્ઞાનો પોતાના તરફથી કશો ઉમેરો કરી મૂળ વસ્તુને વિકૃત કરતા નથી પરંતુ અવિભક્ત આલોચને પિંડરૂપે જે જાતિ વગેરેને પ્રહણ કરેલાં તેમનું પિંડમાંથી પૃથક્કરણ માત્ર કરે છે અને પૃથક્ કરી વળી પાછા જોડે છે.]

51. યોગજમપિ પ્રત્યક્ષં દ્વેધા, યુક્તાનાં પ્રત્યક્ષં વિયુક્તાનાં ચ । તત્ર યુક્તાનાં સમાધિમૈકાગ્રયમાશ્રિતાનાં યોગજધર્મબલાદન્તઃકરણે શરીરાદ્બહિર્નિર્ગત્યાતીન્દ્રિયાર્થૈઃ સમં સંયુક્તે સતિ યદતીન્દ્રિયાર્થદર્શનં તદ્યુક્તાનાં પ્રત્યક્ષમ્ । યે ચાત્યન્તયોગાભ્યાસોચિતધર્માતિશયાદસમાધિં પ્રાપ્તા અપ્યતીન્દ્રિયમર્થં પશ્યન્તિ, તે વિયુક્તાઃ । તેષામાત્મમનઙ્ગિન્દ્રિયાર્થસંનિકષદિશકાલસ્વભાવવિપ્રકૃષ્ટાર્થગ્રાહકં યત્પ્રત્યક્ષં તદ્વિયુક્તાનાં પ્રત્યક્ષમ્ એત્ત્વોત્કૃષ્ટયોગિનોડવસેયં, યોગિમાત્રસ્ય તદસંભવાદિતિ । વિસ્તરસ્તુ ન્યાયકન્દલીતો વિજ્ઞેયઃ ।

51. યોગજ પ્રત્યક્ષના પણ બે પ્રકાર છે - એક છે યુક્ત યોગીઓનું યોગજ પ્રત્યક્ષ અને બીજું છે વિયુક્ત યોગીઓનું. સમાધિમગ્ન એકાગ્રધ્યાની યોગીઓનું મન યોગજ વિશિષ્ટ ધર્મના કારણે શરીરની બહાર નીકળીને અતીન્દ્રિય પદાર્થો સાથે સંયોગ પામે છે. આ સંયોગ થતાં તે યુક્ત (સમાધિમગ્ન) યોગીઓને અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જે જ્ઞાન થાય છે તેને યુક્તયોગિપ્રત્યક્ષ કહે છે. જે યોગીઓ સમાધિ લગાવ્યા વિના જ ચિરકાલીન તીવ્ર યોગાભ્યાસના કારણે સહજપણે જ અતીન્દ્રિય પદાર્થોને દેખે છે, પ્રત્યક્ષ કરે છે તે વિયુક્તયોગીઓ કહેવાય છે. આ વિયુક્ત યોગીઓને પોતાના દીર્ઘ યોગાભ્યાસના કારણે એવી વિશિષ્ટ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે કે તે શક્તિ વડે તેઓ સદા અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું દર્શન કરે છે. તેમને તેના માટે સમાધિ લગાવવાની આવશ્યકતા નથી. આ વિયુક્ત યોગીઓને આત્મા, મન, ઇન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષથી દૂર દેશવર્તી, અતીત-અનાગતકાલીન તથા સૂક્ષ્મ પરમાણુ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જે જ્ઞાન થાય છે તે વિયુક્તયોગિપ્રત્યક્ષ છે. આ પ્રત્યક્ષ ઉત્કૃષ્ટ યોગીઓને જ થાય છે,

બધા યોગીઓને થતું નથી. આનું વિસ્તૃત નિરૂપણ ન્યાયકન્દલીમાંથી જાણી લેવું જોઈએ.

52. લૈઙ્ગિકસ્ય પુનઃ સ્વરૂપમિદમ્ । લિઙ્ગદર્શનાદ્યદવ્યભિચારિત્વાદિ-
વિશેષણં જ્ઞાનં તદ્દતઃ પરામર્શજ્ઞાનોપલક્ષિતાત્કારકસમૂહાદ્ભવતિ તલ્લૈઙ્ગિક-
મનુમાનમિતિ યાવત્ । તત્ત્વૈવં ભવતિ । “અસ્યેદં કાર્યં કારણં સંયોગિ
સમવાયિ વિરોધિ ચેતિ લૈઙ્ગિકમ્ ।” [વૈશે૦ સૂ૦ ૧૨૧૧] તત્ર કાર્યં
કારણપૂર્વકત્વેનોપલભ્યાદુપલભ્યમાનં કારણસ્ય ગમકં, યથાર્યં નદીપુરો
વૃષ્ટિકાર્યો વિશિષ્ટનદીપૂરત્વાત્ પૂર્વોપલબ્ધવિશિષ્ટનદીપૂરવત્ । કારણમપિ
કાર્યજનકત્વેન પૂર્વમુપલબ્ધેભ્યમલભ્યમાનં કાર્યસ્ય લિઙ્ગં યથા વિશિષ્ટમે-
ઘોત્રતિર્વર્ષકર્મણઃ । તથા ધૂમોઽનેઃ સંયોગી । સમવાયી ચોષ્ણસ્પર્શો વારિસ્થં
તેજો ગમયતીતિ । વિરોધી ચ યથાઽહિર્વિસ્ફૂર્જનવિશિષ્ટો નકુલાદેર્લિઙ્ગ
વહ્નિર્વા શીતાભાવસ્યેતિ । ‘અસ્યેદમ્’ ઇતિ સૂત્રે ચ કાર્યાદીનામુપાદાનં લિઙ્ગ-
નિદર્શનાર્થં કૃતં ન પુનરેતાવન્થેવ લિઙ્ગાનીત્યવધારણાર્થમ્ । યતઃ કાર્યાદિ-
વ્યતિરિક્તાન્યપિ લિઙ્ગાનિ સન્તિ, યથા ચન્દ્રોદયઃ સમુદ્રવૃદ્ધેઃ કુમુદવિકા-
શસ્ય ચ લિઙ્ગમ્, ન ચ ચન્દ્રોદયઃ સમુદ્રવૃદ્ધિકુમુદવિકાશૌ ચ મિથઃ કાર્યં
કારણં વા ભવન્તિ, વિશિષ્ટદિગ્દેશકાલસંયોગાત્કલ્પેલપત્રવિસ્તારલક્ષણા-
નામુદકવૃદ્ધિવિકાશાનાં સ્વસ્વકારણેભ્ય એવોત્પત્તેઃ । શરદિ ચ જલસ્ય
નૈર્મલ્યમગસ્ત્યોદયસ્ય લિઙ્ગમિત્યાદિ તત્સર્વં ‘અસ્યેદમ્’ ઇતિ પદેન ગૃહીતં
વિજ્ઞેયમ્ । અસ્ય સાધ્યસ્યેદં સંબન્ધીતિ કૃત્વા યદ્યસ્ય દેશકાલાદ્યવિનાભૂતં
તત્તસ્ય લિઙ્ગમિત્યર્થઃ । તતઃ ‘અસ્યેદમ્’ ઇતિ સૂત્રસ્ય નાવ્યાપકતેતિ ।
વિશેષાર્થિના તુ ન્યાયકન્દલી વિલોકનીયા । શબ્દાદીનાં તુ પ્રમાણાનામનુ-
માન એવાન્તર્ભાવાત્ કન્દલીકારાભિપ્રાયેગૈતપ્રમાણદ્વિતયમત્રાવોચદાચાર્યઃ ।
વ્યોમશિવસ્તુ પ્રત્યક્ષાનુમાનશાબ્દાનિ ત્રીણિ પ્રમાણાનિ પ્રોચિવાન્ । ઉપસંહર-
ન્નાહ— ‘વૈશેષિકમતસ્ય’ ઇત્યાદિ । વૈશેષિકમતસ્યૈષોઽનન્તરોક્તઃ સંક્ષેપઃ
પરિકીર્તિતઃ—કથિતઃ ।

52. લૈંગિક અર્થાત્ અનુમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે — લિંગને જોઈને
અવ્યભિચારી આદિ વિશેષણોવાળું જે નિર્દોષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે અનુમિતિ
(પ્રમા) છે. આ અનુમિતિ જે પરામર્શ—વ્યાપ્તિવિશિષ્ટપક્ષધર્મતાજ્ઞાન આદિ
કારકસમુદાયથી ઉત્પન્ન થાય તે અનુમિતિકરણને લૈંગિક (અનુમાન) પ્રમાણ

(પ્રમાકરણ) કહેવામાં આવે છે. આ અનુમાન કાર્યઅનુમાન, કારણઅનુમાન આદિ અનેક પ્રકારનું છે. “આ આનું સંબંધી છે” એવી નિયતસંબંધિતાપૂર્વક ઉત્પન્ન થતાં કાર્ય, કારણ, સંયોગી, સમવાયી, વિરોધી આદિ અનેક પ્રકારનાં અનુમાનો છે.” [વૈશેષિકસૂત્ર ૮.૨.૧.] કાર્યહેતુ દ્વારા કારણાનુમાન — કાર્ય સદા કારણપૂર્વક ઉપલબ્ધ થાય છે, દેખાય છે, કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેથી કાર્યને જોઈને કારણનું અનુમાન થાય છે. ઉદાહરણાર્થ, આ નદીનું પૂર વૃષ્ટિના કારણે આવ્યું છે, કેમ કે નદીનું પૂર લાકડાં, પાંદડાં આદિને તાણી જનારું ફીણવાળું વિશિષ્ટ છે, જેમ કે પહેલાં જોયેલું વિશિષ્ટ નદીપૂર. કારણહેતુ દ્વારા કાર્યાનુમાન — કારણ પણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, ઘણી વાર અવિકલ અને પ્રતિબન્ધકરહિત સશક્ત કારણને કાર્ય ઉત્પન્ન કરતું જોયું છે. તેથી આજ પણ કારણને જોઈને કાર્યનું અનુમાન કરવામાં આવી રહ્યું છે. વર્ષા થશે કારણ કે વરસાદી કાળાં કાળાં વિશિષ્ટ વાદળો ચડી આવ્યાં છે. સંયોગી હેતુ દ્વારા સંયોગીઅનુમાન — ધૂમ અગ્નિનો સંયોગી છે, તેથી ધૂમને દેખીને થતું અગ્નિનું અનુમાન સંયોગી હેતુ દ્વારા સંયોગીનું અનુમાન છે. સમવેતહેતુ દ્વારા સમવાયીઅનુમાન— ગરમ જલના ઉષ્ણ સ્પર્શ દ્વારા જલપ્રવિષ્ટ અગ્નિનું અનુમાન સમવેત હેતુ દ્વારા સમવાયીનું અનુમાન છે. [અગ્નિદ્રવ્ય છે અને ઉષ્ણસ્પર્શ તેનો ગુણ છે. ગુણ દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધી રહે છે. ગુણ દ્રવ્યમાં સમવેત છે અને દ્રવ્ય સમવાયી છે. વળી, દ્રવ્ય ગુણનું સમવાયિકારણ પણ છે.] વિરોધીહેતુ દ્વારા વિરોધીઅનુમાન — ઠુંકાડા મારતા સાપને જોઈને સમીપમાં નોળિયાનું અનુમાન અથવા અગ્નિથી શીતાભાવનું અનુમાન વિરોધીહેતુ દ્વારા વિરોધીનું અનુમાન છે. ‘અસ્ત્યેદમ્’ આ વૈશેષિકસૂત્રમાં કાર્ય, કારણ આદિ કેટલાક હેતુઓનાં નામ ગણાવ્યાં છે તે તો ઉદાહરણ તરીકે જ ગણાવ્યાં છે, તે ઉપરથી એવો નિયમ ન સમજવો જોઈએ કે કાર્ય આદિ પાંચ જ હેતુઓ (લિંગો) છે, કેમ કે કાર્ય આદિ પાંચ હેતુઓથી અતિરિક્ત કેટલાય હેતુઓ છે. ઉદાહરણાર્થ, ચન્દ્રોદય સમુદ્રમાં ભરતીનું અને કુમુદવિકાસનું અનુમાન કરાવતો હેતુ છે. આ ચન્દ્રોદય ન તો સમુદ્રભરતી અને કુમુદવિકાસનું કાર્ય છે કે ન તો તેમનું કારણ. અમુક વિશિષ્ટ દિક્, દેશ, કાલ આદિના સંયોગથી ચન્દ્રોદય, સમુદ્રનાં મોજાં (ભરતી) તથા કુમુદની પાંદડીઓનો વિકાસ સ્વતન્ત્રપણે તેમનાં પોતપોતાનાં કારણોથી થાય છે. અલબત્ત, તેમનામાં અવિનાભાવ અવશ્ય છે, તેથી તેના બળે ચન્દ્રોદયથી તેમનું અનુમાન થાય છે. તેવી જ રીતે શરદ ઋતુમાં જલની નિર્મળતાથી અગસ્ત્યોદયનું અનુમાન થાય છે. આ જલની નિર્મળતા અમુક વાયુ આદિ પોતાનાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. પરંતુ તેનો અગસ્ત્યોદય સાથે અવિનાભાવ સંબંધ હોવાના કારણે તે અગસ્ત્યોદયનું અનુમાન કરાવે છે. અગસ્ત્યોદય અને શરતકાલીન

જલની નિર્મળતા વચ્ચે પરસ્પર કોઈ કાર્ય-કારણભાવ નથી, બન્ને પોતપોતાનાં કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. કાર્ય, કારણ આદિ પાંચ લિંગોથી (હેતુઓથી) અતિરિક્ત બીજાં બધાં લિંગો 'અસ્યેદં' - 'આ આનો સંબંધી છે' - આ સામાન્ય અવિનાભાવસૂચક પદ દ્વારા ગૃહીત થઈ જાય છે. 'આ સાધ્યનું આ સંબંધી છે' એ રૂપે જે જેના દેશ, કાલ આદિ સાથે અવિનાભાવ સંબંધ ધરાવે છે તે તેનું લિંગ હોય છે. તેથી 'અસ્યેદં' સૂત્રથી સમસ્ત લિંગોનો સંગ્રહ થઈ જતો હોવાથી સૂત્ર અવ્યાપ્ત - અપર્યાપ્ત નથી પરંતુ સર્વથા પૂર્ણ છે, વ્યાપક છે. આનું વિશેષ વિવરણ પ્રશસ્તપાદભાષ્યની ન્યાયકન્દલી ટીકામાં જોઈ લેવું જોઈએ. આગમ આદિ પ્રમાણો પણ પોતાના સંબંધી પદાર્થથી પરોક્ષ અર્થનું જ્ઞાન કરાવતા હોવાના કારણે અનુમાનમાં જ સમાવિષ્ટ છે. પ્રમાણોની આ બે સંખ્યા કન્દલીકાર શ્રીધરાચાર્યના મતથી કહેવામાં આવી છે. વ્યોમવતી ટીકાકાર વ્યોમશિવાચાર્ય તો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ આ ત્રણ પ્રમાણોને માને છે. આ રીતે વૈશેષિકમતનું આ સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ પૂર્ણ થયું.

53. અથાત્રાપ્યનુક્તં કિંચિદુચ્યતે । વ્યોમાદિકં નિત્યમ્ । પ્રદીપાદિ કિયત્કાલાવસ્થાયિ । બુદ્ધિસુખાદિકં ચ ક્ષણિકમ્ । ચૈતન્યાદયો રૂપાદયશ્ચ ધર્માઃ આત્માદેર્ઘટાદેશ્ચ ધર્મિણોઽત્યન્તં વ્યતિરિક્તા અપિ સમવાય- સંબન્ધેન સંબન્દ્ઘાઃ, સ ચ સમવાયો નિત્યઃ સર્વગત એકશ્ચ । સર્વગત આત્મા । બુદ્ધિસુખદુઃખેચ્છ્રધર્માધર્મપ્રયત્નભાવનાચ્ચસંસ્કારદ્વેષાણાં નવાનામાત્મવિ- શેષગુણાનામુચ્છેદો મોક્ષઃ । પરસ્પરવિભક્તૌ સામાન્યવિશેષૌ દ્રવ્યપર્યાયૌ ચ પ્રમાણગોચરઃ । દ્રવ્યગુણાદિષુ ષટ્સુ પદાર્થેષુ સ્વરૂપસત્ત્વં વસ્તુત્વનિબન્ધનં વિદ્યતે । દ્રવ્યગુણકર્મસુ ચ સત્તાસંબન્ધો વર્તતે સામાન્યવિશેષસમવાયેષુ ચ સ નાસ્તીતિ ॥૬૭॥

53. મૂલ ગ્રન્થકાર આચાર્યે જે બાબતોનો નિર્દેશ નથી કર્યો તે બાબતોનું પણ કંઈક નિરૂપણ કરીએ છીએ. આકાશ આદિ નિત્ય છે. દીપક આદિ કેટલોક કાળ ટકનારા છે - કેટલોક કાળ સ્થિર (સ્થાયી) છે. અને બુદ્ધિ, સુખ આદિ ક્ષણિક છે. ચૈતન્ય આદિ ધર્મો ધર્મી આત્માથી તથા રૂપ આદિ ધર્મો ધર્મી ઘટ આદિથી અત્યન્ત ભિન્ન હોવા છતાં સમવાયસંબંધથી ધર્મી આત્મા અને ઘટ આદિમાં રહે છે. સમવાય નિત્ય, એક અને સર્વગત છે. આત્મા સર્વવ્યાપી (વિભુ) છે. બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, ધર્મ, અધર્મ, પ્રયત્ન, ભાવના નામનો સંસ્કાર અને દ્વેષ આ નવ આત્માના વિશેષ ગુણોનો અત્યન્ત ઉચ્છેદ મોક્ષ છે. સામાન્ય અને વિશેષ તથા દ્રવ્ય અને પર્યાય પરસ્પર વિભિન્ન છે અને પ્રમાણના વિષયો છે. દ્રવ્ય, ગુણ આદિ છ પદાર્થોમાં 'વસ્તુત્વ'નો વ્યવહાર કરાવનાર

અર્થાત્ 'આ વસ્તુ છે' 'આ વસ્તુ છે' એવા વ્યવહારનું કારણ સ્વરૂપસત્ત્વ છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં જ સત્તા સમવાયસંબંધથી રહે છે. સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયમાં સત્તા સમવાયસંબંધથી રહેતી નથી, તેઓ સ્વરૂપસત્ છે, સત્તાયોગથી સત્ નથી.

54. ષટ્પદાર્થી કળાદકૃતા તદ્દ્વાષ્યં પ્રશસ્તકરકૃતં તટ્ટીકા કન્દલી શ્રીધરાચાર્યીયા, કિરણાવલી તૂદયનસંદ્ભ્યા, વ્યોમવતિવ્યોમશિવાચાર્યવિરચિતા, લીલાવતીતર્ક: શ્રીવત્સાચાર્યીય:, આત્રેયતન્ત્રં ચેત્યાદયો વૈશેષિકતર્કા: ।

54. કણાદકૃત ષટ્પદાર્થી અર્થાત્ વૈશેષિકસૂત્ર, પ્રશસ્તકરકૃત પ્રશસ્તપાદભાષ્ય, પ્રશસ્તપાદભાષ્યની શ્રીધરાચાર્યવિરચિત ન્યાયકન્દલી ટીકા, ઉદયનાચાર્યવિરચિત કિરણાવલી ટીકા, વ્યોમશિવાચાર્યકૃત વ્યોમવતી ટીકા, શ્રીવત્સાચાર્યકૃત લીલાવતીતર્ક, આત્રેયતન્ત્ર આદિ વૈશેષિકોના મુખ્ય તર્કગ્રન્થો છે. (૬૭).

इति श्रीतपागणनभोजङ्गणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोपजीवि-
श्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां षड्दर्शनसमुच्चयटीकायां
वैशेषिकमतनिर्णयो नाम षष्ठमोऽधिकारः ।

તપાગચ્છરૂપી આકાશમાં સૂર્ય જેવા પ્રતાપી શ્રી દેવસુન્દરસૂરિનાં ચરણકમળના ઉપાસક શ્રી ગુણરત્નસૂરિએ રચેલી તર્કરહસ્યદીપિકા નામની ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની ટીકાનો વૈશેષિકમતનિર્ણય નામનો પાંચમો અધિકાર પૂર્ણ.

છટ્ટો અધિકાર

મીમાંસક-લોકાયતમત

અથ ષષ્ઠોઽધિકારઃ
મીમાંસક-લોકાયતમતે

(૧) અથ મીમાંસકમતમ્

(૧) મીમાંસકમત

1. અથ મીમાંસકમતં જૈમિનીયાપરાહ્વ્યં પ્રોચ્યતે । જૈમિનીયા વેષેણ સાંખ્યા ઇવૈકદણ્ડાસ્ત્રિદણ્ડા ધાતુરક્તવાસસો મૃગચર્મોપવેશનાઃ કમણ્ડલુધરા મુળ્કશિરસઃ સંન્યાસિપ્રથૃતયો દ્વિજાઃ । તેષાં વેદ એવ ગુરુર્ન પુનરન્યો વક્તા ગુરુઃ । ત એવ સ્વયં તવ સંન્યસ્તં સંન્યસ્તમિતિ ભાષન્તે । યજ્ઞોપવીતં ચ પ્રક્ષાલ્ય ત્રિર્જલં પિબન્તિ ।

1. હવે મીમાંસકમત અપરનામ જૈમિનીયમતનું અમે નિરૂપણ કરીએ છીએ. જૈમિનીયો સાંખ્ય પરિવ્રાજકોની જેમ એકદંડધારી અને ત્રિદંડધારી હોય છે, તેઓ ગેરુઆ વસ્ત્ર પહેરે છે, મૃગચર્મ પર બેસે છે, કમંડળ રાખે છે, માથું મુંડાવે છે. જૈમિનીય સંન્યાસીઓ વગેરે દ્વિજ હોય છે. વેદ જ તેમનો ગુરુ છે, વેદ સિવાય અન્ય કોઈ વક્તા સર્વજ્ઞ આદિ ગુરુ નથી, તેથી તેઓ પોતે જાતે જ સંન્યાસદીક્ષા લે છે. સ્વયં સંન્યાસદીક્ષા લેતી વખતે 'તું સંન્યસ્ત થઈ ગયો, તું સંન્યસ્ત થઈ ગયો' એમ તેઓ બોલે છે, અને યજ્ઞોપવીતને ધોઈ ત્રણ વાર જલપાન કરે છે.

2. તે દ્વિધા, એકે યાજ્ઞિકાદયઃ પૂર્વમીમાંસાવાદિનઃ, અપરે તૂત્તરમીમાંસાવાદિનઃ । તત્ર પૂર્વમીમાંસાવાદિનઃ કુકર્મવિવર્જિનો, યજનાદિષટ્કર્મ-કારિણો, બ્રહ્મસૂત્રિણો ગૃહસ્થાશ્રમસંસ્થિતાઃ શૂદ્રાન્નાદિવર્જકા ભવન્તિ । તે ચ દ્વેધા ભાટ્ટાઃ પ્રાભાકરાશ્ચ ષટ્ પચ્છ પ્રમાણપ્રરૂપિણઃ ।

2. મીમાંસકોના બે ભેદ છે — પૂર્વમીમાંસાવાદી અને ઉત્તરમીમાંસાવાદી. તેમાંથી પૂર્વમીમાંસાવાદીઓ જ જૈમિનીયો છે. વ્યવહારમાં તેમને જ મીમાંસક કહેવામાં આવે છે અને ઉત્તરમીમાંસાવાદીઓ વેદાન્તી કહેવાય છે. પૂર્વમીમાંસાવાદીઓ અર્થાત્ જૈમિનીયો યજ્ઞ આદિ ક્રિયાકાંડમાં મુખ્યપણે પ્રવૃત્ત રહે છે, તેઓ યાજ્ઞિક ક્રિયાકાંડી છે.

તે કુકર્મોને છોડીને યજન-યાજન, અધ્યયન-અધ્યાપન, દાન-પ્રતિગ્રહ આ છ બ્રાહ્મણકર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે અને બ્રહ્મસૂત્રને (યજ્ઞોપવીતને) ધારણ કરે છે. જૈમિનીયોમાં કુમારિલ ભટ્ટના શિષ્યો ભાટ્ટો પ્રત્યક્ષ આદિ છ પ્રમાણોને માને છે તથા પ્રભાકર ગુરુના શિષ્યો પ્રાભાકરો અભાવપ્રમાણ સિવાય બાકીનાં પાંચ પ્રમાણોનો સ્વીકાર કરે છે.

૩. યે તૂત્તરમીમાંસાવાદિનઃ, તે વેદાન્તિનો બ્રહ્માદ્વૈતમેવ મન્યન્તે । “સર્વમેતદિદં બ્રહ્મ” [છાન્દો ૦ ૩૧૪૧૧] ઇતિ ભાષન્તે પ્રમાણં ચ યથા તથા વદન્તિ । એક એવાત્મા સર્વશરીરેષૂપલભ્યત ઇતિ જલ્પન્તિ ।

એક એવ હિ ભૂતાત્મા ભૂતે ભૂતે વ્યવસ્થિતઃ ।

એકથા બહુથા ચૈવ દૃશ્યતે જલચન્દ્રવત્ ॥૧॥

[]

ઇતિ વચનાત્ । “પુરુષ એવેદં સર્વં યદ્ભૂતં યચ્ચ ભાવ્યમ્” [ઋક્ ૦ ૧૦૧૦૧૨] ઇતિ વચનાચ્ચ । આત્મન્યેવ લયં મુક્તિમાચક્ષતે, ન ત્વપરાં કામપિ મુક્તિં મન્યન્તે । તે ચ દ્વિજા એવ ભગવન્નામધેયાશ્ચતુર્ધાંભિધીયન્તે કુટીચર-બહૂદક-હંસ-પરમહંસ-ભેદાત્ । તત્ર ત્રિદણ્ડી સશિખો બ્રહ્મસૂત્રી ગૃહત્યાગી યજમાનપરિગ્રહી સકૃત્પુત્રગૃહેઽજનન્ કુટ્યાં નિવસન્ કુટીચર ઉચ્યતે । કુટીચરતુલ્યવેષો વિપ્રગેહનૈરાણ્યભિક્ષાશનો વિષ્ણુજાપપરો નદીની-રસ્નાયી બહૂદકઃ કથ્યતે । બ્રહ્મસૂત્રશિખાભ્યાં રહિતઃ કઠાયામ્બરદણ્ડધારી ગ્રામે ચૈકરાત્રં નગરે ચ ત્રિરાત્રં નિવસન્ વિદ્યુમેષુ વિગતાગ્નિષુ વિપ્રગેહેષુ ભિક્ષાં ભુજ્ઞાનસ્તપઃશોષિતવિગ્રહો દેશેષુ ભ્રમન્ હંસઃ સમુચ્યતે । હંસ એવોત્પન્ન-જ્ઞાનશ્ચાતુર્વર્ણ્યગેહભોજી સ્વેચ્છ્યા દણ્ડધારી ઈશાનીં દિશં ગચ્છન્ શક્તિહીન-તાયામનશનગ્રાહી વેદાન્તૈકધ્યાયી પરમહંસઃ સમાચ્યાયતે । એતેષુ ચતુર્ણુ પરઃ પરોઽધિકઃ । એતે ચ ચત્વારોઽપિ કેવલબ્રહ્માદ્વૈતવાદસાધનૈકવ્યસનિનઃ શબ્દાર્થયોર્નિરાસાયાનેકા યુક્તીઃ સ્ફોરયન્તોઽનિર્વાચ્યતત્ત્વે યથા વ્યવતિષ્ઠન્તે તથા ચ્ચણ્ડનતર્કાદભિયુક્તૈરવસેયમ્ । નાત્ર તન્મતં વક્ષ્યતે ઇહ તુ સામાન્યેન શાસ્ત્રકારઃ પૂર્વમીમાંસાવાદિમતમેવ વિભણિષુરેવમાહ-

જૈમિનીયાઃ પુનઃ પ્રાહુઃ સર્વજ્ઞાદિવિશેષણઃ ।

દેવો ન વિદ્યતે કોઽપિ યસ્ય માનં વચો ભવેત્ ॥૬૮॥

૩. ઉત્તરમીમાંસાવાદીઓ વેદાન્તી છે. તેઓ બ્રહ્માદ્વૈતને જ માને છે. 'સર્વમેતવિદં
 બ્રહ્મ (આ બધું જ બ્રહ્મ છે)' [છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્ ૩.૧૪.૧] આ તેમનું સાંપ્રદાયિક
 સૂત્ર તેઓ ઉચ્ચાર્યા કરે છે અને તેને સિદ્ધ કરવા પોતાની પૂરી શક્તિ લગાવી પ્રમાણો યા
 યુક્તિઓ રજૂ કરે છે. તેમનું કહેવું છે કે સર્વ શરીરોમાં એક જ આત્મા (બ્રહ્મ) પ્રતીત
 થાય છે. કહ્યું પણ છે કે— "એક જ ભૂતાત્મા (સિદ્ધ બ્રહ્મ) પ્રત્યેક ભૂતમાં અર્થાત્
 પ્રાણીમાં રમમાણ છે. તે જ એક રૂપે તથા અનેક રૂપે જલગત ચન્દ્રની જેમ દેખાય છે."
 []. "જે કંઈ અતીત છે અને જે કંઈ અનાગત છે તે બધું જ પુરુષ
 (=અત્મા=બ્રહ્મ) છે." [ઋગ્વેદ ૧૦.૯૦.૨] આત્મામાં (બ્રહ્મમાં) લય પામવો એ
 જ મુક્તિ છે. આ બ્રહ્મલયાવસ્થા સિવાય બીજી કોઈ જાતની મુક્તિ વેદાન્તીઓને ઈષ્ટ
 નથી. તેઓ બ્રાહ્મણ હોય છે અને તેમને 'ભગવત્' નામથી બોલાવવામાં આવે છે.
 તેમના ચારભેદ છે —કુટીચર, બહુદક, હંસ અને પરમહંસ. ત્રિદંડ ધારણ કરનારા,
 ચોટલી રાખનારા, બ્રહ્મસૂત્ર (જનોઈ) પહેરનાર, યજમાનોના ઘરે ભોજન કરનારા,
 ઘરને છોડી કુટી (ઝૂંપડી) બનાવી રહેનારા કુટીચર કહેવાય છે. તેઓ એકાદવાર
 પોતાના પુત્રને ત્યાં પણ ભોજન કરી લે છે. બહુદકોનો વેશ કુટીચરોના વેશ જેવો જ
 હોય છે. તેઓ બ્રાહ્મણોનાં ઘરોમાં ભિક્ષાવૃત્તિથી નીરસ ભોજન કરે છે. તેઓ વિષ્ણુનો
 જાપ કરે છે. નદીના પાણીમાં (બહુ) સ્નાન કરવાના કારણે તેઓ બહુદક કહેવાય છે.
 હંસ સંન્યાસીઓ જનોઈ પહેરતા નથી, ચોટલી રાખતા નથી, કાષાય વસ્ત્ર પહેરે છે,
 દંડ ધારણ કરે છે, ગામમાં એક રાત અને નગરમાં ત્રણ રાત રહે છે. ચૂલાઓમાંથી
 ધૂમાડો નીકળતો બંધ થઈ જાય અને ચૂલાઓની આગ ઓલવાઈ જાય પછી બ્રાહ્મણોનાં
 ઘરોમાં ભિક્ષાવૃત્તિથી ભોજન કરે છે. તેઓ કઠિન તપસ્યાઓ કરી શરીરને કૃશ કરે છે
 અને દેશદેશાન્તરમાં ભ્રમણ કરે છે. હંસ સંન્યાસીઓને જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે
 ત્યારે તેઓ પરમહંસ કહેવાય છે. પરમહંસ સંન્યાસીઓ શૂદ્રસહિત ચાર વર્ણોને ત્યાં
 ભિક્ષા-ભોજન કરે છે. તેઓ ઈચ્છાનુસાર કોઈ વાર દંડ ધારણ કરે છે તો કોઈવાર નથી
 કરતા. જ્યારે તેઓ અશક્ત થઈ જાય છે ત્યારે ઈશાન દિશામાં જઈને અનશન ગ્રહણ
 કરે છે. તેમના અધ્યયનનો એકમાત્ર વિષય વેદાન્ત છે. તેઓ રાતદિવસ બ્રહ્મના
 સ્વરૂપનું ચિન્તન કરે છે. કુટીચર, બહુદક, હંસ અને પરમહંસ આ ચારમાં કમશઃ
 ઉત્તર ઉત્તરના પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ચડિયાતા છે. આ ચારેય કેવલબ્રહ્માદ્વૈતવાદને સિદ્ધ
 કરવામાં જ પોતાની સઘળી શક્તિ લગાવી દે છે, તેમને બ્રહ્માદ્વૈતને સાધવાનું વ્યસન
 થઈ ગયું હોય છે. તેઓ બ્રહ્મ સિવાય સઘળા શબ્દો અને અર્થોનો નિરાસ કરવા માટે
 યુક્તિઓની જાળ રચીને છેવટે અનિર્વચનીય બ્રહ્મની સિદ્ધિમાં વાદની સમાપ્તિ કરે છે.
 અનિર્વચનીય બ્રહ્મની સિદ્ધિ તથા પરમતખંડનની યુક્તિજાળને ખંડનખંડખાદ્ય નામના

તર્કગ્રન્થમાં જોવી જોઈએ. અહીં તેમના મતનું નિરૂપણ કરવામાં નહિ આવે. અહીં તો શાસ્ત્રાકાર આચાર્ય પૂર્વમીમાંસાવાદીઓના મતનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાથી તેનું નિરૂપણ કરે છે—

જૈમિનીય મતના અનુયાયીઓ કહે છે કે સર્વજ્ઞત્વ આદિ ગુણોના ધારક કોઈ દેવ છે જ નહિ કે જેમનાં વચનને પ્રમાણ માની શકાય. (૬૮)

4. વ્યાખ્યા—જૈમિનીયાસ્તુ બ્રુવતે । સર્વજ્ઞાદીનિ વિશેષણાનિ યસ્ય સ સર્વજ્ઞાદિવિશેષણઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શી વીતરાગઃ સૃષ્ટ્યાદિકર્તા ચેત્યાદિવિશેષણવાન્ કોઽપિ પ્રાગુક્તદર્શનસંમતદેવાનામેકતરોઽપિ દેવો—દૈવતં ન વિદ્યતે, યસ્ય દેવસ્ય વચો—વચનં માનં—પ્રમાણં ભવેત્ । પ્રથમં તાવદેવ એવ વક્તા ન વર્તતે, કુતસ્તત્પ્રણીતાનિ વચનાનિ સંભવેયુરિતિ ભાવઃ । તથાહિ—પુરુષો ન સર્વજ્ઞઃ માનુષત્વાત્ રથ્યાપુસ્થવત્ ।

4. શ્લોકવ્યાખ્યા—જૈમિનીયો કહે છે કે સર્વજ્ઞત્વ આદિ વિશેષણોવાળો અર્થાત્ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, વીતરાગ કે સૃષ્ટિ આદિનો કર્તા આદિ વિશેષણોવાળો, જેવો જૈન વગેરે દર્શનોમાં સ્વીકારાયેલો છે તેવો, કોઈ દેવ અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી કે જેનાં વચનોને સત્ય, પ્રમાણભૂત માની શકાય. સૌપ્રથમ તો જ્યારે વક્તા જ નથી અર્થાત્ અતીન્દ્રિયાર્થનું પ્રતિપાદન કરનારો કોઈ યથાર્થ વક્તા કોઈ દેવ જ નથી ત્યારે કોઈપણ આગમને સર્વજ્ઞપ્રણીત કેવી રીતે ગણી શકાય ? તેથી આ અનુમાન સ્પષ્ટપણે કરી શકાય કે — કોઈ પણ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી કેમ કે તે પુરુષ છે, જેમ કે રસ્તે જતો પુરુષ.

5. અથ કિંકરાયમાણસુરાસુરસેવ્યમાનતા ત્રૈલોક્યસામ્રાજ્યસૂચકછન્દ્ર-ચામરાદિવિભૂત્યન્યથાનુપપત્તિરસ્તિ સર્વજ્ઞે વિશેષ ઇતિ ચેત્; માયાવિભિરપિ કીર્તિપૂજાલિપ્સુભિરિન્દ્રજાલવશેન તત્પ્રકટનાત્ । યદુક્તં ત્વદ્ગૂથ્યેનૈવ સમન્તભદ્રેણ—

દેવાગમનભોયાનચામરાદિવિભૂતયઃ ।

માયાવિષ્વપિ દૃશ્યન્તે નાતસ્ત્વમસિ નો મહાન્ ॥૧॥

[આસમી૦ શ્લો૦ ૧]

5. જૈન— અરે ભાઈ, સામાન્ય રસ્તે જતા માણસને તો અમે પણ સર્વજ્ઞ નથી કહેતા. અમે તો તે મહાન વિશિષ્ટ વ્યક્તિને સર્વજ્ઞ માનીએ છીએ જેમની કિંકરની જેમ સુરો અને અસુરો સેવા કરે છે તથા જેમની પાસે ત્રિલોકના સામ્રાજ્યના આધિપત્યનાં

સૂચક ચિહ્નોરૂપ છત્ર, ચામર આદિ વિભૂતિઓ છે. દેવ અને દાનવોનું સેવક હોવું તથા છત્ર, ચામર આદિ લોકોત્તર વિભૂતિઓ હોવી એ સર્વજ્ઞતા વિના સંભવે નહિ. તેથી આ અવિનાભાવી વિભૂતિઓના આધારે અનુમાનથી સિદ્ધ સર્વજ્ઞની સત્તાને તમે મીમાંસકો કેમ માનતા નથી ?

જૈમિનીય- તમારી જૈનોની બુદ્ધિ બાહ્ય ચમત્કારોથી અંજાઈ ગઈ છે. માયાવી ઐન્દ્રજાલિક જાદુગર પણ પોતાની કીર્તિ, પૂજા થાય એ લોભથી ઈન્દ્રજાલ દ્વારા છત્ર, ચામર આદિ વિભૂતિઓને પ્રકટ કરી શકે છે અને કરે પણ છે. તે દેવો દ્વારા થતી પોતાની સેવા પણ દેખાડી શકે છે. તો શું આ બાહ્ય ચમત્કારોના કારણે તે જાદુગરને સર્વજ્ઞ માની લેવો ? તમારા જ આચાર્ય શ્રીસમન્તભદ્રે કહ્યું છે કે - “દેવોનું આવવું, આકાશમાં વિહરવું, છત્ર-ચામર આદિ વિભૂતિઓ તો માયાવી જાદુગરોમાં પણ જોવા મળે છે. તેથી આ વિભૂતિઓના કારણે આપ અમારા જેવા પરીક્ષકોના મહાન પૂજ્ય નથી, હોઈ શકો નહિ.” [આત્મમીમાંસા, શ્લોક ૧].

6. અથ યથાનાદેરપિ સુવર્ણમલસ્ય ક્ષારમૃત્પુટપાકાદિપ્રક્રિયયા વિશોઢ્યમાનસ્ય નિર્મલત્વમ્, એવમાત્મનોઽપિ નિરન્તરજ્ઞાનાદ્યાભ્યાસેન વિગત-મલત્વાત્સર્વજ્ઞત્વં કિં ન સંભવેદિતિ મતિઃ, તદપિ ન; અભ્યાસેન હિ શુદ્ધે-સ્તારતમ્યમેવ ભવેત્, ન પુનઃ પરમઃ પ્રકર્ષઃ । ન હિ નસ્ય લઙ્ગનમભ્યાસ-તસ્તારતમ્યવદપ્યુપલભ્યમાનં સકલલોકવિષયમુપલભ્યતે । ઉક્તં ચ-

દશહસ્તાન્તરં વ્યોમ્નો યો નામોત્પ્લુત્ય ગચ્છતિ ।

ન યોજનશતં ગન્તું શક્તોઽભ્યાસશતૈરપિ ॥૧॥

6. જૈન- જેમ ખાણમાં રહેલું સોનું અનાદિ કાળથી મલયુક્ત હોવા છતાં મૂસમાં મૂકી તેજાબ આદિ રસાયણોથી અગ્નિમાં પકાવવાથી તદન શુદ્ધ સોટ્યનું સોનું બની જાય છે તેવી જ રીતે સતત જ્ઞાનાભ્યાસ તથા યોગ આદિ પ્રક્રિયાઓથી આત્મા પણ ધીરે ધીરે કર્મમલથી રહિત બની શુદ્ધ બની જાય છે. આવો શુદ્ધ આત્મા જ્ઞાનાવરણરૂપ મળ સંપૂર્ણ દૂર થઈ જવાથી શું સર્વજ્ઞ ન બની શકે ? સર્વજ્ઞતા માટે તો જ્ઞાનાવરણ કર્મનો સંપૂર્ણ નાશ જ મુખ્યપણે અપેક્ષિત છે.

જૈમિનીય- અભ્યાસથી શુદ્ધિની તરતમતા તો સંભવી શકે પરંતુ શુદ્ધિનો પરમ પ્રકર્ષ થવો અત્યન્ત અસંભવ છે. અભ્યાસ કરવાથી ઓછોવત્તો ફેરફાર સંભવે છે. કોઈ મનુષ્ય ઊંચે કૂદવાનો ગમે તેટલો અભ્યાસ કેમ ન કરે, પરંતુ તે આખા લોકને કદી લાંબી શકે નહિ. એ તો શક્ય છે કે તેની ઊંચે કૂદવાની શક્તિમાં થોડોઘણો વધારો થાય,

તે છ કૂટના બદલે દસ કૂટ ઊંચે સુધી કૂદવા લાગે પરંતુ આખા લોકને કૂદી જવાનો પરમ પ્રકર્ષ તો તે કદી પણ સિદ્ધ કરી શકે જ નહિ. કહ્યું પણ છે કે — “જે મનુષ્ય અભ્યાસ કરતાં કરતાં દસ કૂટ ઊંચે કૂદી જાય છે તે સેંકડો અભ્યાસ કરે તો પણ સો યોજન ઊંચે કૂદી શકતો નથી.”

●7. અથ મા ભૂમાનુષસ્ય સર્વજ્ઞત્વં, બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશ્વરાદીનાં તુ તદસ્તુ । તે હિ દેવાઃ, સંભવત્યપિ તેષ્વતિશાયસંપત્ । યત્કુમારિલઃ —

અથાપિ દિવ્યદેહત્વાદ્બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશ્વરાઃ ।

કામં ભવન્તુ સર્વજ્ઞાઃ સાર્વજ્ઞ્યં માનુષસ્ય કિમ્ ॥૧૧॥”

इति तदपि न रागद्वेषमूलनिग्रहानुग्रहग्रस्तानां कामासेवनविहस्तानाम-
संभाव्यमिदमेषामिति ।

7. ન્યાય-વૈશેષિક આદિ— એ સાચું કે સામાન્ય મનુષ્ય અભ્યાસ કરી સર્વજ્ઞ ન બની શકે, પરંતુ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ આદિ તો દેવ છે, તેમનામાં તો સર્વજ્ઞતા રૂપી અતિશય હોઈ જ શકે. તેઓ દિવ્ય અલૌકિક પુરુષ છે. કુમારિલે પોતે જ કહ્યું છે, “દિવ્ય દેહ ધરાવતા હોવાના કારણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ ભલે સર્વજ્ઞ હોય પરંતુ સામાન્ય મનુષ્યમાં સર્વજ્ઞતા કેવી રીતે હોઈ શકે?” તાત્પર્ય એ છે કે કુમારિલનો સ્લોક સ્પષ્ટપણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ આદિ દિવ્ય શરીરવાળા દેવોને સર્વજ્ઞ તરીકે સ્વીકારવા તરફ છે. તેથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને સર્વજ્ઞ માની લેવા જોઈએ.

જૈમિનીય— [ઉપર કુમારિલના નામે જે શ્લોક ટાંક્યો છે તે કુમારિલનો હોવા વિશે શંકા છે. તે તો બૌદ્ધ ગ્રન્થ તત્ત્વસંગ્રહમાં કુમારિલના નામે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે. જૈમિનીય મતની વિરુદ્ધ છે.] રાગદ્વેષમૂલક શિષ્ટનો અનુગ્રહ અને દુષ્ટનો નિગ્રહ કરનારા, કામસેવન આદિ વિકારોથી યુક્ત સરાગી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ આદિમાં સર્વજ્ઞતાની વાત કરવી એ તો ખરેખર સર્વજ્ઞતાનો પરિહાસ જ છે. [જૈનો પણ આ જ વાત કહે છે.]

8. ન ચ પ્રત્યક્ષં તત્સાધકમ્ “સંબદ્ધં વર્તમાનં ચ ગૃહ્યતે ચક્ષુરાદિના” [મી૦ પ્રત્યક્ષ૦ સૂ૦ શ્લો૦ ૮૪] इति वचनात् । न चानुमानम्; प्रत्यक्ष-
दृष्ट एवार्थे तत्प्रवृत्तेः । न चागमः, सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन तदागमस्यापि
विवादास्पदत्वात् । न चोपमानम्, तदपरस्यापि सर्वज्ञस्याभावादेव । न
चार्थापत्तिरपि, सर्वज्ञसाधकस्यान्यથાનુપપન્નપદાર્થસ્યાદર્શનાત્ । તતઃ
પ્રમાણપણ્ણકાપ્રવૃત્તેરભાવપ્રમાણગોચર એવ સર્વજ્ઞઃ । પ્રયોગશ્ચાત્ર—નાસ્તિ

सर्वज्ञः, प्रत्यक्षादिगोचरातिक्रान्तत्वात्, शशशुद्धवदिति ॥६८॥

8. सर्वज्ञનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાની શક્તિ પ્રત્યક્ષ આદિ કોઈ પણ સદુપલંબક પ્રમાણમાં નથી. પ્રત્યક્ષ તો અસંબદ્ધ (અસંનિકૃષ્ટ) અને અવર્તમાન સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકે નહિ, કેમ કે “સંબદ્ધ અને વર્તમાન અર્થ જ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોથી ગૃહીત થાય છે.” [भीमांसाश्लोकवार्तिक, प्रत्यक्ष श्लोक ८४]. આ એક સર્વસમ્મત સિદ્ધાન્ત છે. પ્રત્યક્ષ વડે જોયેલા અર્થમાં જ અનુમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી અત્યન્ત પરોક્ષ સર્વજ્ઞને જાણવા માટે અનુમાન પ્રવૃત્ત થતું જ નથી, તે તેનું ક્ષેત્ર જ નથી. જો સર્વજ્ઞ ખુદ અસિદ્ધ હોય તો સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમ તો સુતરાં અસિદ્ધ જ હોય અને સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમ અસિદ્ધ હોવાથી સર્વજ્ઞનું સાધક બની શકે જ નહિ. બીજો કોઈ સર્વજ્ઞ દેખાતો નથી કે જેથી ઉપમાનપ્રમાણ સર્વજ્ઞ સાથે તેની સદૃશતા મેળવીને, જાણીને તેની સત્તા સાધી શકે. સર્વજ્ઞનો સાધક કોઈ અવિનાભાવી (અન્યથાનુપપન્ન) અર્થ પણ દેખાતો નથી જેના બળે અર્થાપત્તિપ્રમાણ સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકે. આ રીતે સદ્ભાવને સિદ્ધ કરનારાં પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોનો વિષય ન હોવાના કારણે પ્રમાણપંચકાભાવમૂલક અભાવપ્રમાણ જ સર્વજ્ઞને વિષય કરીને સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વનો સર્વથા નિષેધ કરશે, સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ કરશે. તેથી નિર્બાધપણે આ પ્રમાણે કહી શકાશે કે - સર્વજ્ઞ છે જ નહિ, કેમ કે તે સદુપલમ્બક પાંચ પ્રમાણોનો વિષય જ બનતો નથી, જેમ કે સસલાનાં શિંગડાં. (૬૮)

9. यदि देवस्तद्वचनानि च न सन्ति, तर्हि कुतोऽतीन्द्रियार्थज्ञानमित्या-
शङ्क्याह-

तस्मादतीन्द्रियार्थानां साक्षाद्दष्टुरभावतः ।

नित्येभ्यો वेदवाक्येभ્યો यथार्थत्वविनिश्चयः ॥६९॥

9. જો સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમ નથી તો અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જ્ઞાન કેવી રીતે થશે ? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં જૈમિનીયો કહે છે—

અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા કોઈ ન હોવાથી નિત્ય વેદવાક્યોથી જ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું યથાવત્ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થાય છે. (૬૯).

10. व्याख्या—तस्मात् ततः कारणात् । कुतो हेतुतः । इत्याह—अतीन्द्रियार्थानाम् इन्द्रियविषयातीतपदार्थानामात्मधर्माधर्मकालस्वर्गनरकपरमाणुप्रभृतीनां साक्षात् स्पष्टप्रत्यक्षावबोधेन दष्टुः ज्ञातुरभावतः असद्भावाद्धेतोः

નિત્યેભ્યઃ અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવેભ્યઃ અવધારણસ્યેષ્ટવિષયત્વાદ્વેદ-
વાક્યેભ્ય એવ યથાર્થત્વવિનિશ્ચયઃ અર્થાનામનતિક્રમેણ યથાર્થ તસ્ય ભાવો
યથાર્થત્વં યથાવસ્થિતપદાર્થત્વં તસ્ય વિશેષેણ નિશ્ચયો ભવતિ । નિત્યત્વે-
નાપૌસ્થેયેભ્યો વેદવચ્ચનેભ્ય એવ યથાવદતીન્દ્રિયાદ્યર્થજ્ઞાનં ભવતિ, ન પુનઃ
સર્વજ્ઞપ્રણીતાગમાદિભ્યઃ સર્વજ્ઞાદીનામેવાભાવાદિતિ ભાવઃ । યથાહુસ્તે—

“અતીન્દ્રિયાણામર્થાનાં સાક્ષાદ્દ્રષ્ટા ન વિદ્યતે ।

વચ્ચનેન હિ નિત્યેન યઃ ષ્ણયતિ સ ષ્ણયતિ ॥૧॥”

10. શ્લોકવ્યાખ્યા— ઈન્દ્રિયોને અગોચર અતીત-અનાગતકાલીન પદાર્થો,
આત્મા, પુણ્ય-પાપ, કાલ, સ્વર્ગ, નરક, પરમાણુ આદિ દેશથી, કાલથી કે
સ્વભાવથી વિપ્રકૃષ્ટ અતીન્દ્રિય પદાર્થોને સાક્ષાત્ સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી જાણનારો કોઈ
પુરુષવિશેષ ન હોવાથી ઉત્પાદ-વિનાશથી રહિત સદા સ્થાયી વેદવાક્યોથી પદાર્થો
જેવા છે બરાબર તેવા જ યથાવત્ તેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં જ નિશ્ચિતપણે જ્ઞાત થાય
છે. બધાં વાક્યો ઈષ્ટનું અવધારણ કરે છે, તેથી વેદવાક્યોનો જ અતીન્દ્રિયાર્થના
પ્રતિપાદનમાં એકમાત્ર અધિકાર સમજવો જોઈએ. વેદ અપૌરુષેય છે, તેમને કોઈ
પુરુષે રચ્યા નથી, તે નિત્ય છે. આ સદા એકરૂપ સ્થાયી રહેનારાં અપૌરુષેય નિત્ય
વેદવાક્યોથી જ ધર્મ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું યથાવત્ જ્ઞાન થાય છે અને નહિ કે
સર્વજ્ઞ દ્વારા ઉપદિષ્ટ આગમોથી કેમ કે જ્યારે સર્વજ્ઞનું જ અસ્તિત્વ નથી ત્યારે તેમના
દ્વારા પ્રણીત આગમની સંભાવના જ કલ્પી શકાતી નથી. કહ્યું પણ છે કે — “અતીન્દ્રિય
અર્થોનો કોઈ સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા જ નથી. તેથી નિત્ય વેદવાક્યોથી જે અતીન્દ્રિય પદાર્થોને
દેખે છે, જાણે છે તે જ ખરો દ્રષ્ટા છે — અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી છે.”

●11. નન્વપૌસ્થેયાનાં વેદાનાં કથમર્થપરિજ્ઞાનમિતિ ચેત્ । અવ્યવચ્છિ-
જ્ઞાનાદિસંપ્રદાયેનેતિ ॥૬૧॥

11. શંકા— વેદો અપૌરુષેય છે, તેમનો કોઈ પ્રણેતા નથી, તો પછી તેમના અર્થનું
નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર— વેદ અપૌરુષેય છે, તેમને કોઈએ રચ્યા નથી તેમ છતાં તેમના અર્થ અને
પાઠની પરંપરા અનાદિ કાળથી અવિચ્છિન્નપણે એક ધારી ચાલી આવે છે, તેમાં કોઈ
વ્યવધાન કે વિચ્છેદ પડ્યો નથી. તેથી વેદના અર્થનો યથાર્થ નિર્ણય થઈ જાય છે. (૬૯)

12. અથૈતદેવ દૃઢયત્નાહ—

अत एव पुरा कार्यों वेदपाठः प्रयत्नतः ।

ततो धर्मस्य जिज्ञासा कर्तव्या धर्मसाधनी ॥७०॥

12. આ જ વાતને દૃઢ કરે છે, સ્પષ્ટ કરે છે—

તેથી જ સૌપ્રથમ પ્રયત્નપૂર્વક વેદોનો સ્વરો અનુસાર પાઠ કરવો જોઈએ. ત્યાર બાદ ધર્મની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ કેમ કે ધર્મજિજ્ઞાસા જ ધર્મ સાધી આપે છે, ધર્મસાધક છે.

13. व्याख्या—अत एव सर्वज्ञाद्यभावादेव पुरा पूर्वं वेदपाठः ऋग्यजुः-सामाथर्वणानां पाठः प्रयत्नतः कार्यः । ततः किं कर्तव्यमित्याह—‘ततो धर्मस्य’ इति । ततो वेदपाठादनन्तरं धर्मस्य जिज्ञासा कर्तव्या । धर्मो ह्यतीन्द्रियः, ततः स कीदृक्केन प्रमाणेन वा ज्ञास्यत इत्येवं ज्ञातुमिच्छा कार्या । सा कीदृशी धर्मसाधनी—धर्मसाधनस्योपायः ॥७०॥

13. શ્લોકવ્યાખ્યા— સર્વજ્ઞ આદિનો અભાવ છે એટલે સૌપ્રથમ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ આ ચાર વેદોનો પ્રયત્નપૂર્વક હૃદય, દીપ, સ્વરિત આદિ સ્વરો અનુસાર પાઠ કરવો જોઈએ, તેમને કણ્ઠસ્થ કરી લેવા જોઈએ. પછી શું કરવું જોઈએ? વેદપાઠ પછી ધર્મને જાણવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. ધર્મ તો અતીન્દ્રિય છે, તેથી ‘તે કયા પ્રમાણથી કેવી રીતે જાણી શકાય?’ એવી જાણવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. આ ધર્મજિજ્ઞાસા જ ધર્મસાધનનો આદ્ય ઉપાય છે. ધર્મજિજ્ઞાસા થતાં ધર્મને જાણવાના ઉપાયોની ખોજ કરવી જોઈએ. અતીન્દ્રિય ધર્મને જાણવાના ઉપાય પ્રત્યક્ષ આદિ તો હોઈ શકે જ નહિ. તો પછી કયો ઉપાય છે? (૭૦)

14. यतश्चैवं ततस्तस्य निमित्तं परीक्ष्यं निमित्तं च नोदना । निमित्तं हि द्विविधं जनकं ग्राहकं च । अत्र तु ग्राहकं ज्ञेयम् । एतदेव विशेषिततरं प्राह—

नोदनालक्षणो धर्मो नोदना तु क्रियां प्रति ।

प्रवर्तकं वचः प्राहुः स्वःकामोऽर्गिन यथा यजेत् ॥७१॥

14. ધર્મને જાણવાનું એકમાત્ર નિમિત્ત(ઉપાય) નોદના (વેદ યા વેદનાં પ્રવર્તક વાક્યો) છે. નિમિત્ત બે પ્રકારનાં હોય છે—જનક અને ગ્રાહક. જનક એટલે ઉત્પન્ન કરનાર અને ગ્રાહક એટલે જ્ઞાન કરાવનાર. અહીં નોદના ધર્મનું ગ્રાહક નિમિત્ત

વિવક્ષિત છે. હવે નોદનાનું વિશેષ વિવેચન કરે છે—

ધર્મનું લક્ષણ નોદના છે. ક્રિયામાં મનુષ્યને પ્રેરનાર (પ્રવર્તક) વચનોને નોદના કહે છે. ઉદાહરણાર્થ, ‘સ્વર્ગની કામનાવાળો અગ્નિહોત્ર યજ કરે’ આ વચન અગ્નિહોત્રરૂપી ક્રિયામાં પુરુષને પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરે છે, તેથી આ વચન નોદના છે અર્થાત્ પ્રેરણાત્મક છે. (૭૧)

15. વ્યાખ્યા—નોદ્યન્તે પ્રેર્યન્તે શ્રેયઃસાધકદ્રવ્યાદિષુ પ્રવર્ત્યન્તે જીવા અનયેતિ નોદના વેદવચનકૃતા પ્રેરણેત્યર્થઃ । ધર્મો નોદનયા લક્ષ્યતે જ્ઞાયત્તે इति નોદનાલક્ષણઃ । ધર્મો હ્યતીન્દ્રિયત્વેન નોદનયૈવ લક્ષ્યતે નાન્દ્યેન પ્રમાણેન, પ્રત્યક્ષાદીનાં વિદ્યમાનોપલમ્બકત્વાત્, ધર્મસ્ય તુ કર્તવ્યતારૂપત્વાત્, કર્તવ્યતાયાશ્ચ ત્રિકાલશૂન્યાર્થરૂપવાત્, ત્રિકાલશૂન્યકાર્યરૂપાર્થવિષયવિજ્ઞાનોત્પાદિકા ચોદનેતિ મીમાંસકાભ્યુપગમાત્ । અથ નોદનાં વ્યાખ્યાતિ ‘નોદના તુ ક્રિયાં પ્રતિ’ इत्यादि । નોદના પુનઃ ક્રિયાં હવનસર્વભૂતાર્હિસનાદાનાદિક્રિયાં પ્રતિ પ્રવર્તકં વચો વેદવચનં પ્રાહુર્મીમાંસકા ભાષન્તે । હવનાદિક્રિયાવિષયે યદેવ પ્રેરકં વેદસ્ય વચનં સૈવ નોદનેતિ ભાવઃ । પ્રવર્તકં તદ્વચનમેવ નિદર્શનેન દર્શયતિ ‘સ્વઃકામોઽર્ગિન યથા યજેત્’ इति । યથેત્યુપદર્શનાર્થઃ । સ્વઃ સ્વર્ગે કામો યસ્ય સ સ્વઃકામઃ પુમાન્ સ્વઃકામઃ સન્ । અર્ગિન્-વર્હિન્ યજેત્-તર્પયેત્ । અત્રેદં શ્લોકબન્ધ્યાનુલોમ્યેનેત્યમુપન્યસ્તમ્ । અન્યથા ત્વેવં ભવતિ “અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્સ્વર્ગકામઃ” [મૈત્રા૦ ૬।૩] इति પ્રવર્તકવચનસ્યોપલક્ષણત્વાત્ । નિવર્તકમપિ વેદવચનં નોદના જ્ઞેયા, યથા “ન હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ” [] इति । एवं न वै हिंस्रो भवेत् इत्याद्यपि । આભિર્નોદનાભિર્નોદિતો યદિ યથા નોદનં યૈર્દ્રવ્યગુણકર્મીભિર્યો હવનાદૌ પ્રવર્તતે નિવર્તતે વા, તદા તેષાં દ્રવ્યાદીનાં તસ્યામીષ્ટસ્વર્ગાદિફલસાધનયોગ્યતૈવ ધર્મ્ इत्यभिधीयते । एतेन वેદવચનૈઃ પ્રેરિતોઽપિ યદિ ન પ્રવર્તતે નિવર્તતે વા વિપરીતં વા પ્રવર્તતે, તદા તસ્ય નરકાદ્યાનિષ્ટફલસંસાધનયોગ્યતૈવ દ્રવ્યાદિસંબન્ધિની પાપમિત્યુચ્યત્ इत्यपि ज्ञापितं द्रष्टव्यम् । इष्टानिष्टार्थसाधनयोग्यतालक्षणौ धर्माधर्माविति हि मीमांसकाः । उक्तं च शाबरे— “य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते” [शाबरभा० ૧।૧।૨] अनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थसाधनयोग्यता धर्मः प्रतिपादितं शबरस्वामिना । भद्रोऽप्येतदेवाह—

“શ્રેયો હિ પુસ્ત્રપ્રીતિઃ સા દ્રવ્યગુણકર્મભિઃ ।
નોદનાલક્ષણૈઃ સાઘ્યા તસ્માદેષ્વેવ ધર્મતા ॥૧॥”

[મી૦ શ્લો૦ ચોદના સૂ૦ શ્લો૦ ૧૧૧]

“एषामैन्द्रियकत्वेऽपि न तादूप्येण धर्मता ।
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ॥२॥”
तादूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ।”

[મી૦ શ્લો૦ ચોદના સૂ૦ શ્લો૦ ૧૩-૧૪]

इति ॥७१॥

15. જેના દ્વારા જીવ કલ્યાણકારી દ્રવ્ય આદિમાં પ્રેરિત થઈને પ્રવૃત્ત થાય છે તે વેદવચનોથી થનારી પ્રેરણાને નોદના કહે છે. નોદના દ્વારા ધર્મ લક્ષિત અર્થાત્ જ્ઞાત થાય છે, તેથી ધર્મનું લક્ષણ નોદના કહેવાય છે. ધર્મ અતીન્દ્રિય હોવાના કારણે નોદના અર્થાત્ પ્રવર્તક વેદવચનો દ્વારા જ ધર્મને જાણી શકાય છે, અન્ય પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી જાણી શકાતો નથી કેમ કે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણો તો વિદ્યમાન પદાર્થોને જાણનારાં છે. ધર્મ તો કર્તવ્યતારૂપ છે અને કર્તવ્યતા ત્રિકાલશૂન્ય અર્થરૂપ છે. મીમાંસકોએ પોતે જ કહ્યું છે કે ચોદના (નોદના) ત્રિકાલશૂન્ય શુદ્ધ કાર્યરૂપ (કર્તવ્યરૂપ) અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. તાત્પર્ય એ કે કર્તવ્યતા શુદ્ધ કાર્યરૂપ છે, તેમાં ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન કાળનો કોઈ સંપર્ક હોતો નથી, તેથી તે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોનો વિષય બની શકતી નથી, તે તો પ્રવર્તક વેદવાક્યો દ્વારા જ જાણી શકાય છે. હવન, સર્વભૂતદયા, દાન આદિ ક્રિયામાં પ્રવર્તક — પ્રેરણા આપી પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં વેદવચનોને મીમાંસકો નોદના કહે છે. તાત્પર્ય એ કે હવન આદિ ક્રિયાઓમાં તથા તે ક્રિયાઓ માટે સામગ્રી એકત્ર કરવામાં જે વેદવાક્યો પ્રેરક હોય તેમને નોદના કહે છે. વેદવચનોની પ્રવર્તકતા દૃષ્ટાન્તથી દર્શાવવામાં આવે છે. ‘યથા’ શબ્દ ઉદાહરણ દર્શાવવા માટે પ્રયોજાય છે. ‘સ્વર્ગની કામનાવાળો અગ્નિને યજે.’ ‘સ્વઃ’ શબ્દનો અર્થ સ્વર્ગ છે. અગ્નિને યજે અર્થાત્ અગ્નિનું તર્પણ કરે. શ્લોકમાં અક્ષરોની સંખ્યા નિયત હોય છે, તેથી ‘સ્વઃકામોઽગ્નિ યજેત્’ એમ કહી દીધું છે. વાસ્તવિક રૂપે આ કથન ‘અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ — સ્વર્ગની કામનાવાળો અગ્નિહોત્ર યજ કરે’ [મૈત્રાયણ્યુપનિષદ્ ૬.૩] આ પ્રવર્તક વેદવાક્યનું ધોતક છે. વેદવચન નિવર્તક પણ હોય છે. અર્થાત્ નોદના પ્રવર્તક અને નિવર્તક એમ બન્ને રૂપની હોય છે. નિવર્તક નોદનાનાં ઉદાહરણો આ છે — ‘કોઈ પ્રાણીની હિંસા ન કરે’, ‘હિંસક ન બને’ ઇત્યાદિ.

આ નોદનાઓથી અર્થાત્ પ્રેરણાત્મક વેદવાક્યોથી પ્રેરિત થઈને જે પુરુષ પ્રેરણા અનુસાર જે દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રિયાઓથી હવન આદિમાં પ્રવૃત્તિ તથા હિંસા આદિથી નિવૃત્તિ કરે છે તે પુરુષને માટે તે દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રિયાઓમાં રહેનારી ઈષ્ટ સ્વર્ગાદિક્ષલો સાધી આપનારી યોગ્યતા જ ધર્મ છે. પુરુષરૂપ દ્રવ્ય જે બુદ્ધિ આદિ ગુણો દ્વારા સમિધ તથા હવનીય દ્રવ્યને ભેગાં કરવા માટે હલન-ચલન આદિ ક્રિયા કરે છે તે બધાં દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રિયાઓમાં સ્વર્ગ આદિ ફળોને પ્રાપ્ત કરાવી આપવાની જે યોગ્યતા યા શક્તિ છે તે જ ધર્મ કહેવાય છે. આનાથી એ પણ સૂચવાય છે કે વેદવચનોને સાંભળી તેમનાથી પ્રેરિત થઈને જે પુરુષ હવન આદિમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી કે હિંસા આદિથી નિવૃત્ત થતો નથી અથવા વિપરીત કરે છે તે પુરુષની અન્યથા પ્રવૃત્તિમાં સાધનભૂત દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રિયાઓની નરક આદિ અનિષ્ટ ફળોને સાધી આપવાની યોગ્યતા યા શક્તિ પાપ યા અધર્મ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ કે ઈષ્ટના સાધનભૂત પદાર્થોની યોગ્યતા (શક્તિ) ધર્મ છે અને અનિષ્ટના સાધનભૂત પદાર્થોની યોગ્યતા (શક્તિ) અધર્મ છે. આ શક્તિ તો અતીન્દ્રિય હોવાથી પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોનો વિષય નથી, તેનું જ્ઞાન તો વેદથી જ થાય છે. શાબરભાષ્યમાં કહ્યું છે કે — “જે શ્રેયસ્કર છે તે જ ધર્મ છે” [શાબરભાષ્ય, ૧.૧.૨.]. આ વાક્ય દ્વારા શબરસ્વામીએ દ્રવ્ય, ગુણ આદિની ઈષ્ટ અર્થને સિદ્ધ કરવાની યોગ્યતાને જ ‘ધર્મ’ શબ્દ દ્વારા જણાવી છે: કુમારિલ ભટ્ટે પણ પણ કહ્યું છે કે — “પુરુષની પ્રીતિને શ્રેય કહે છે. આ પ્રીતિ નોદના દ્વારા અર્થાત્ વેદવાક્ય દ્વારા પ્રતિપાદિત યાગ આદિમાં ઉપયોગી બનનાર દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રિયાઓથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સ્વર્ગ આદિરૂપ પ્રીતિનાં સાધન દ્રવ્ય, ગુણ આદિમાં જ ધર્મરૂપતા છે. તે દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રિયાઓ ઈન્દ્રિયગમ્ય છે છતાં તેમનું રૂપ ધર્મતા (તેમની ધર્મરૂપ શક્તિ) ઈન્દ્રિયગમ્ય નથી. પરંતુ વેદદ્વારા પ્રતિપાદિત તેમની શ્રેય:સાધકતા જ ધર્મ છે. વેદ દ્રવ્ય, ગુણ આદિની શ્રેય:સાધનતાનું સદા પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી દ્રવ્ય, ગુણ આદિની વેદપ્રતિપાદિત શ્રેય:સાધનતા જ ધર્મ કહેવાય છે. આ કારણે જ દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયા આદિની શ્રેય:સાધનતારૂપ શક્તિ, જેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે તે, ઈન્દ્રિયોનો વિષય નથી.” [મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક, ચોદનાસૂ. શ્લોક ૧૮૧ અને ૧૩-૧૪]. (૭૧)

16. અથ વિશેષલક્ષણં પ્રમાણસ્યાભિધાનીયં, તત્ત્વ સામાન્યલક્ષણા-
વિનાભૂતમ્, તત: પ્રથમં પ્રમાણસ્ય સામાન્યલક્ષણમભિધીયતે । ‘અનધિગતા-
ર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમ્’ ઇતિ । અનધિગત: અગૃહીતો યોઽર્થો બાહ્ય: સ્તમ્બાદિ-
સ્તસ્યાધિગન્તુ આધિક્યેન સંજ્ઞયાદિવ્યુદાસેન પરિચ્છેદકમ્ । અનધિગતાર્થા-

ધિગન્તુ પ્રાગજ્ઞાતાર્થપરિચ્છેદકમ્, સમર્થવિશેષણોપાદાનાજ્ઞાનં વિશેષ્યં લભ્યતે, અગૃહીતાર્થગ્રાહકં જ્ઞાનં પ્રમાણમિત્યર્થઃ । અત્ર 'અનધિગત' ઇતિ પદં ધારાવાહિજ્ઞાનાનાં ગૃહીતગ્રાહિણાં પ્રામાણ્યપરાકરણાર્થમ્ । 'અર્થ' ઇતિ ગ્રહણં સ્વસંવેદનનિરાકરણાર્થમ્ । સંવેદનં સ્વસંવિદિતં ન ભવતિ, સ્વાત્મનિ ક્રિયા-વિરોધાત્, કિન્તુ નિત્યં પરોક્ષમેવેતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ । તત્ત્વ પરોક્ષં જ્ઞાનં માદૃ-મતેઽર્થપ્રાકટ્યફલાનુમેયમ્ પ્રાભાકરમતે સંવેદનાઘ્યફલાનુમેયં વા પ્રતિપત્તવ્યમ્ ।

16. પ્રમાણોનાં વિશેષ લક્ષણોનું કથન પ્રમાણના સામાન્ય લક્ષણના કથનપૂર્વક હોય છે. તેથી પહેલાં પ્રમાણનું સામાન્ય લક્ષણ કહીએ છીએ. “ન જાણેલા અર્થાત્ અનધિગત અર્થને જાણનારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે.” અનધિગત અર્થાત્ ન જાણેલા સ્તંભ આદિ ભાહ્ય અર્થને સંશય આદિનું નિરાકરણ કરીને અધિકતા સાથે અર્થાત્ વિશેષતા સાથે જાણનારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે. લક્ષણ વાક્યમાં 'જ્ઞાન' પદ નથી, તેમ છતાં 'અગૃહીત અર્થને જાણનાર - અનધિગતાર્થાધિગન્તુ' આ વિશેષણના સામર્થ્યથી વિશેષ્યભૂત જ્ઞાનનો બોધ થઈ જ જાય છે. તાત્પર્ય એ કે અગૃહીત અર્થને ગ્રહણ કરનારું, અર્થાત્ ન જાણેલા અર્થને જાણનારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે. લક્ષણવાક્યમાં 'અનધિગત' પદ અધિગત અર્થાત્ ગૃહીત (જ્ઞાત) અર્થને જાણનાર (ગ્રહણ કરનાર) ગૃહીતગ્રાહી ધારાવાહી જ્ઞાનોની પ્રમાણતાનું નિરાકરણ કરવા માટે મૂકવામાં આવ્યું છે. લક્ષણવાક્યમાં 'અર્થ' પદ સ્વસંવેદનનું નિરાકરણ કરવા માટે મૂકવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાન કેવળ અર્થને જ જાણે છે, પોતે પોતાને જાણતું નથી. જ્ઞાન સ્વસંવેદી નથી કેમ કે કર્તા પોતે પોતાના ઉપર ક્રિયા કરે છે એમ માનવામાં વિરોધ છે, એક જ ક્રિયામાં કર્તા અને કર્મ એક છે એમ માનવામાં વિરોધ છે, કુશળ નટ પણ પોતે પોતાના ઉપર ચડી શકે નહિ. જ્ઞાન નિત્ય પરોક્ષ છે એમ 'અર્થ' પદથી સૂચવાયું છે. ભાદ્ર મતમાં આ પરોક્ષ જ્ઞાનનું અનુમાન અર્થપ્રાકટ્ય નામના ફળ ઉપરથી થાય છે. જ્યારે અર્થ જ્ઞાનથી જ્ઞાત થાય છે ત્યારે તેમાં જ્ઞાતતા અર્થાત્ પ્રાકટ્ય નામનો ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રાકટ્ય ઉપરથી જ્ઞાનનું અનુમાન થાય છે. જો જ્ઞાન ન થયું હોત તો અર્થમાં પ્રાકટ્ય યા જ્ઞાતતા ઉત્પન્ન ન થઈ હોત. પ્રાભાકરમતમાં પ્રમાણના સંવેદન નામના ફળ ઉપરથી પરોક્ષ જ્ઞાનનું અનુમાન થાય છે. (૭૧).

17. અથ પ્રમાણસ્ય વિશેષલક્ષણં વિવક્ષુઃ પ્રથમં તન્નામાનિ તત્સંખ્યાં ચાહ-

પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચ શાબ્દં ચોપમયા સહ ।

અર્થાપત્તિરભાવશ્ચ ષદ્ પ્રમાણાનિ જૈમિનેઃ ॥૭૨॥

17. હવે પ્રમાણોનાં વિશેષલક્ષણોને કહેવાની ઈચ્છાથી પહેલાં પ્રમાણોનાં નામ તથા તેમની સંખ્યા આચાર્ય જણાવે છે —

જૈમિનિમતમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શાબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અભાવ એ છ પ્રમાણો છે. (૭૨).

18. વ્યાખ્યા—પ્રત્યક્ષાનુમાનશાબ્દોપમાનાર્થાપત્ત્યભાવલક્ષણાનિ ષદ્ પ્રમાણાનિ જૈમિનિમુનેઃ સંમતાનીત્યધ્યાહારઃ । ચકારાઃ સમુચ્ચયાર્થાઃ । તત્રાદ્યાનિ પદ્મૈવ પ્રમાણાનીતિ પ્રમાકરોઽભાવસ્ય પ્રત્યક્ષેણૈવ ગ્રાહ્યતાં મન્ય-માનોઽધિમન્યતે । ષડ્પિ તાનીતિ મદ્વૈ ભાષતે ॥૭૨॥

18. શ્લોકવ્યાખ્યા—જૈમિનિ મુનિએ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અભાવ આ છ પ્રમાણો માન્યા છે. ‘ચ (અને)’ શબ્દ સમુચ્ચયના અર્થમાં છે. તે છમાંથી પ્રથમ પાંચ જ પ્રમાણો છે એ પ્રભાકરનો મત છે. પ્રભાકર અભાવને સ્વતન્ત્ર પ્રમાણ મનતા નથી પણ તેનો પ્રત્યક્ષમાં જ સમાવેશ કરે છે. કુમારિલ ભટ્ટ અભાવને પણ સ્વતન્ત્ર પ્રમાણ ગણે છે એટલે તેના મતે છ પ્રમાણો છે. (૭૨)

19. અથ પ્રત્યક્ષસ્ય લક્ષણમાચરે-

તત્ર પ્રત્યક્ષમક્ષાણાં સંપ્રયોગે સતાં સતિ ।

આત્મનો બુદ્ધિજન્મેત્યનુમાનં લૈદ્ગિકં પુનઃ ॥૭૩॥

19. હવે આચાર્ય પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કહે છે—

વિદ્યમાન અર્થો સાથે ઈન્દ્રિયોનો સંબંધ (સન્નિકર્ષ) થતાં આત્માને જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે. લૈદ્ગિક અર્થાત્ લિંગ દ્વારા ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન અનુમાન છે. (૭૩).

20. વ્યાખ્યા — ‘તત્ર’ ઇતિ નિર્ધારણાર્થઃ । ઇયમત્રાક્ષરઘટના—સતાં સંપ્રયોગે સતિ આત્મનોઽક્ષાણાં બુદ્ધિજન્મ પ્રત્યક્ષમિતિ । શ્લોકે તુ બન્ધાનુલોમ્યેન વ્યસ્તનિર્દેશઃ । સતાં વિદ્યમાનાનાં વસ્તૂનાં સંબન્ધિનિ સંપ્રયોગે સંબન્ધે સતિ આત્મનો જીવસ્યેન્દ્રિયાણાં યો બુદ્ધ્યુત્પાદઃ તત્રપ્રત્યક્ષમિતિ । સતામિત્યત્ર સત ઇત્યેકવચનેનૈવ પ્રસ્તુતાર્થસિદ્ધૌ ષષ્ટીબહુવચનાધિધાનમ્

બહૂનામવ્યર્થાનાં સંબન્ધ ઇન્દ્રિયસ્ય સંયોગઃ ક્વચન ભવતીતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ ।
અત્ર જૈમિનીયં સૂત્રમિદમ્— “સત્સંપ્રયોગે સતિ પુસ્ત્રસ્યેન્દ્રિયાણાં બુદ્ધિજન્મ
તત્પ્રત્યક્ષમ્ ।” [મી૦ સૂ૦ ૧।૧।૪] ઇતિ । વ્યાખ્યા—સતા વિદ્યમાનેન
વસ્તુનેન્દ્રિયાણાં સંપ્રયોગે સંબન્ધે સતિ પુનરસ્ય યો જ્ઞાનોત્પાદઃ, તત્પ્રત્યક્ષમ્ ।

20. શ્લોકવ્યાખ્યા— તત્ર (ત્યાં) એટલે જૈમિનિમતમાં. શ્લોકમાં છન્દરચનાના
અનુરોધથી પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં શબ્દોનો આડાઅવળા ક્રમમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો
છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તેમનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે — સતાં સંપ્રયોગે સતિ આત્મનોડક્ષાણાં
બુદ્ધિજન્મ પ્રત્યક્ષમ્ અર્થાત્ વિદ્યમાન વસ્તુઓનો ઇન્દ્રિયો સાથે સન્નિકર્ષ થતાં આત્માને
જન્મતી બુદ્ધિ પ્રત્યક્ષ છે. ‘સતઃ’ એવો એકવચનમાં પ્રયોગ કરવાથી પણ વર્તમાન
વસ્તુઓ સાથે ઇન્દ્રિયોના સન્નિકર્ષનું સૂચન થઈ શકતું હોવા છતાં અર્થાત્ પ્રસ્તુત અર્થ
પ્રાપ્ત યા સિદ્ધ થતો હોવા છતાં ‘સતામ્’ એવો બહુવચનનો પ્રયોગ એ વાતને ખાસ
સૂચવે છે કે કોઈ કોઈ વાર બહુ અર્થો સાથે પણ ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ અર્થાત્ સન્નિકર્ષ યા
સંયોગ થાય છે. જૈમિનિનું પ્રત્યક્ષસૂત્ર આ પ્રમાણે છે — ‘સત્સંપ્રયોગે સતિ
પુરુષસ્યેન્દ્રિયાણાં બુદ્ધિજન્મ તત્ પ્રત્યક્ષમ્’ [મીમાંસાસૂત્ર ૧.૧.૪]. અર્થાત્ વિદ્યમાન
વસ્તુ સાથે ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ થતાં પુરુષને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે.

21. અયમત્ર ભાવઃ—યદ્વિષયં વિજ્ઞાનં તેનૈવાર્થેન સંપ્રયોગે ઇન્દ્રિયાણાં
પ્રત્યક્ષમ્, પ્રત્યક્ષાભાસં ત્વન્યસંપ્રયોગજં યથા મરુમરીચિકાદિસંપ્રયોગજં
જલાદિજ્ઞાનમિતિ । અથવા સત્સંપ્રયોગજત્વં વિદ્યમાનોપલમ્બનત્વમુચ્યતે ।
તત્ર સતિ—વિદ્યમાને સમ્યક્પ્રયોગઃ અર્થેષ્વિન્દ્રિયાણાં વ્યાપારો યોગ્યતા વા,
ન તુ નૈયાયિકાભ્યુપગત એવ સંયોગાદિઃ । તસ્મિન્સતિ શેષં પ્રાગ્વત્ ।
ઈતિશબ્દઃ પ્રત્યક્ષલક્ષણસમાપ્તિસૂચકઃ ।

21. ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે — જે અર્થનું જ્ઞાન થાય છે તે જ અર્થની સાથે
ઇન્દ્રિયોનો સન્નિકર્ષ સંબંધ થતાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. અન્ય અર્થ સાથે ઇન્દ્રિયનો સન્નિકર્ષ
થતાં અન્ય અર્થનું જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષાભાસ છે, જેમ કે રણપ્રદેશમાં રેત અને
સૂર્યકિરણો સાથે યક્ષુનો સન્નિકર્ષ થતાં ઉત્પન્ન થતું જલજ્ઞાન પ્રત્યક્ષાભાસ છે, આન્ત
પ્રત્યક્ષ છે. અથવા, ‘સત્સમ્પ્રયોગજ’નો અર્થ છે વિદ્યમાન અર્થની ઉપલબ્ધિ
કરાવનાર. સત્ અર્થાત્ વિદ્યમાન અર્થમાં ઇન્દ્રિયોનો સમ્ અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રયોગ
અર્થાત્ વ્યાપાર યા યોગ્યતાને સત્સમ્પ્રયોગ કહે છે, અને નહિ કે નૈયાયિક દ્વારા સ્વીકૃત
સંયોગ આદિ સન્નિકર્ષને. તેથી લક્ષણ આ પ્રમાણે થશે—ઇન્દ્રિયોનો સત્સંપ્રયોગ થતાં

આત્માને જે બુદ્ધિ જન્મે છે તે પ્રત્યક્ષ છે. શ્લોકમાં આવેલું 'ઈતિ' ૫૬ પ્રત્યક્ષના લક્ષણની સામાન્ય સૂચવે છે.

22. અથાનુમાનં લક્ષયતિ પુનઃશબ્દસ્ય વ્યસ્તસંબન્ધાત્ । અનુમાનં પુનર્લૈઙ્ગિકમ્ લિઙ્ગાઙ્ગિતં લૈઙ્ગિકમ્ । લિઙ્ગાઙ્ગિજ્ઞાનમનુમાનમિત્યર્થઃ । તત્રેદ-મનુમાનલક્ષણસ્ય સૂચામાત્રમુક્તમ્ । સંપૂર્ણ ત્વિત્યં તલ્લક્ષણમ્ “જ્ઞાતસંબન્ધ-સ્યૈકદેશદર્શનાદસંનિકૃષ્ટેઽર્થે બુદ્ધિરનુમાનમ્” [શાબર ભા૦ ૧૧૧૫] ઇતિ શાબરમનુમાનલક્ષણમ્ । વ્યાખ્યા—અવગતસાધ્યસાધનાવિનાભાવસંબન્ધસ્ય પુંસ એકદેશસ્ય સાધનસ્ય દર્શનાદસંનિકૃષ્ટે પરોક્ષેઽર્થે બુદ્ધિજ્ઞાનમનુમાનમિતિ 11૭૩11

22. 'પુનઃ' શબ્દનો વ્યસ્તસંબંધ છે એટલે 'પુનઃ' શબ્દ પહેલાં કહેવામાં આવેલ અનુમાનનો નિર્દેશ કરે છે. હવે અનુમાનનું લક્ષણ આપવામાં આવે છે. લિંગથી ઉત્પન્ન થનારું લૈંગિક જ્ઞાન અનુમાન છે. લિંગથી (સાધનથી) લિંગીનું (સાધ્યનું) જ્ઞાન અનુમાન છે. આ તો અનુમાનના લક્ષણની સામાન્ય સૂચના છે. સંપૂર્ણ લક્ષણ તો શાબરભાષ્યમાં આ પ્રમાણે આપ્યું છે— 'જ્ઞાતસંબન્ધસ્યૈકદેશદર્શનાદસંનિકૃષ્ટેઽર્થે બુદ્ધિરનુમાનમ્' [શાબરભાષ્ય ૧. ૧.૫.] અર્થાત્ સાધ્ય અને સાધનના અવિનાભાવ સંબંધનું યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવનાર પુરુષને એકદેશના (સાધનના) દર્શનથી અસંનિકૃષ્ટ (પરોક્ષ) સાધ્ય અર્થનું જે જ્ઞાન થાય છે તે અનુમાન છે. (૭૩).

●23. અથ શાબ્દમાહ—

શાબ્દં શાશ્વતવેદોત્થમુપમાનં તુ કીર્તિતમ્ ।

પ્રસિદ્ધાર્થસ્ય સાધર્મ્યાદપ્રસિદ્ધસ્ય સાધનમ્ 11૭૪11

23. હવે આચાર્ય શાબ્દપ્રમાણનું (આગમપ્રમાણનું) લક્ષણ કહે છે—

નિત્ય વેદથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન શાબ્દ યા આગમ કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ અર્થની સદૃશતાથી અપ્રસિદ્ધ અર્થની સિદ્ધિ ઉપમાન કહેવાય છે. (૭૪)

24. વ્યાખ્યા—શાશ્વતઃ અપૌસ્ત્રેયત્વાન્નિત્યો યો વેદઃ તસ્માદુત્થા ઉત્થાનં યસ્ય તચ્છાશ્વતવેદોત્થમ્ । અર્થાદ્વેદશબ્દજનિતં જ્ઞાનં શાબ્દં પ્રમાણમ્ । અસ્યેદં લક્ષણમ્— “શબ્દજ્ઞાનાદસંનિકૃષ્ટેઽર્થે બુદ્ધિઃ શાબ્દમ્” [શાબરભા૦ ૧૧૧૫] ઇતિ । અયં શબ્દોઽસ્યાર્થસ્ય વાચક ઇતિ યજ્ઞાનં તચ્છબ્દજ્ઞાનમ્ । તસ્માદનન્તરં શબ્દે શ્રુતે જ્ઞાનાદસંનિકૃષ્ટેઽર્થે અપ્રત્યક્ષેઽપ્યર્થે ઘટાદૌ બુદ્ધિજ્ઞાનં

શબ્દ પ્રમાણમ્ । શબ્દાદપ્રત્યક્ષે વસ્તુનિ યજ્ઞાનમુદેતિ તચ્છબ્દમિત્યર્થઃ ।
અત્ર મતે શબ્દસ્યેદં સ્વરૂપં પ્રરૂપ્યતે । નિત્યા આકાશવત્સર્વગતાશ્ચ વર્ણાઃ ।
તે ચ તાલ્વોઘ્ણાદિભિરભિવ્યજ્યન્તે ન પુનરૂત્પાદ્યન્તે । વિશિષ્ટાનુપૂર્વીકા વર્ણાઃ
શબ્દઃ । સોઽપિ નિત્યઃ । નિત્યઃ શબ્દાર્થયોર્વાચ્યવાચકસંબન્ધ ઇતિ ।

24. શ્લોકવ્યાખ્યા— શાશ્વત એટલે નિત્ય. અપૌરુષેય હોવાથી વેદ નિત્ય છે. નિત્ય વેદથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન શાબ્દ છે. અર્થાત્ નિત્ય વેદનાં વચનોથી થનારું જ્ઞાન શાબ્દ પ્રમાણ છે. શાબ્દરત્માખ્યમાં શાબ્દનું લક્ષણ આ છે — “શબ્દજ્ઞાનાદસન્નિકૃષ્ટેઽર્થે બુદ્ધિઃ શાબ્દમ્” [શાબ્દરત્માખ્ય, ૧.૧.૫.] અર્થાત્ શાબ્દજ્ઞાનથી અસન્નિકૃષ્ટ (પરોક્ષ) અર્થનું જે જ્ઞાન થાય છે તે શાબ્દ છે. ‘આ શબ્દ આ અર્થનો વાચક છે’ આ સંકેતજ્ઞાનને શબ્દજ્ઞાન કહે છે. આ સંકેતગ્રહણ પછી શબ્દને સાંભળીને અસન્નિકૃષ્ટ અર્થાત્ અપ્રત્યક્ષ (પરોક્ષ) ઘટ, પટ આદિ અર્થનું જે જ્ઞાન થાય છે તેને શાબ્દ પ્રમાણ કહે છે. તાત્પર્ય એ કે શબ્દથી થનારું અપ્રત્યક્ષ વસ્તુવિષયક જ્ઞાન શાબ્દ કહેવાય છે. મીમાંસક મતમાં શબ્દનું સ્વરૂપ આવું વર્ણવાયું છે — વર્ણો આકાશની જેમ નિત્ય અને સર્વગત છે. તાલુ, હોઠ આદિથી આ વર્ણો અભિવ્યક્ત થાય છે અર્થાત્ પ્રકટ થાય છે, ઉત્પન્ન થતા નથી. વિશિષ્ટ આનુપૂર્વીવાળા અર્થાત્ રચનાવાળા વર્ણો જ શબ્દો કહેવાય છે. શબ્દો પણ નિત્ય છે. શબ્દ અને અર્થનો વાચ્યવાચક સંબંધ પણ નિત્ય છે.

25. અથોપમાનમાહ ‘ઉપમાનં તુ’ ઇત્યાદિ । ઉપમાનં પુનઃ કીર્તિતમ્ । તર્ત્કિરૂપમિત્યાહ ‘પ્રસિદ્ધાર્થસ્ય’ ઇત્યાદિ । પ્રસિદ્ધ ઉપલબ્ધોઽર્થો ગવાદિર્યસ્ય પુંસઃ સ પ્રસિદ્ધાર્થઃ જ્ઞાતગવાદિપદાર્થ ઇત્યર્થઃ । તસ્ય ગવયદર્શને સાધર્મ્યાદગવયગતસાદૃશ્યાત્પરોક્ષે ગવિ અપ્રસિદ્ધસ્ય પુરાનુપલબ્ધસ્ય સાદૃશ્યસાધનં જ્ઞાનમ્ । અસ્યેદં સૂત્રં “ઉપમાનમપિ સાદૃશ્યાદસન્નિકૃષ્ટેઽર્થે બુદ્ધિમુત્પાદયતિ, યથા ગવયદર્શનં ગોસ્મરણસ્ય” [શાબરભા૦ ૧.૧.૮] ઇતિ । ગવયસાદૃશ્યાદસન્નિકૃષ્ટેઽર્થે પરોક્ષસ્ય ગોઃ સાદૃશ્યે ગોસ્મરણસ્યેતિ । ગવિ સ્મરણં યસ્ય પુંસઃ સ ગોસ્મરણઃ તસ્ય ગોસ્મરણવત ઇત્યર્થઃ । શેષં સ્પષ્ટમ્ । તત્રેદં તાત્પર્યમ્—યેન પ્રતિપત્રા ગૌસ્મલબ્ધો ન ગવયો ન ચાતિદેશવાક્યં ‘ગૌસ્વિ ગવય’ ઇતિ શ્રુતમ્, તસ્યારણ્યે પર્યટતો ગવયદર્શને પ્રથમ ઉપજાયતે પરોક્ષે ગવિ સાદૃશ્યજ્ઞાનં યદુત્પદ્યતે ‘અનેન સદૃશો ગૌઃ’ ઇતિ, તદુપમાનમિતિ । તસ્ય વિષયઃ સાદૃશ્યવિશિષ્ટઃ પરોક્ષો ગૌઃ, તદ્વિશિષ્ટં વા સાદૃશ્યમિતિ । અસ્ય ચાનધિગતાર્થાધિગન્તૃતયા પ્રામાણ્યમુપપન્નં, યતોઽત્ર

ગવયવિષયેણ પ્રત્યક્ષેણ ગવય એવ વિષયીકૃતો ન પુનરસંનિહિતસ્ય ગોઃ સાદૃશ્યમ્ । યદપિ તસ્ય પૂર્વ ગૌરિતિ પ્રત્યક્ષમભૂત, તસ્યાપિ ગવયોઽત્યન્તમ-પ્રત્યક્ષ એવેતિ કથં ગવિ તદપેક્ષં તત્સાદૃશ્યજ્ઞાનમ્ । તદેવં ગવયસદૃશો ગૌરિતિ પ્રાગપ્રતિપત્તેરનધિગતાર્થાધિગન્તુપરોક્ષે ગવિ ગવયદર્શનાત્સાદૃશ્યજ્ઞાનમ્ ॥૭૪॥

25. હવે ઉપમાનનું નિરૂપણ કરે છે. ઉપમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે? ઉપમાનનું લક્ષણ આ છે — પ્રસિદ્ધ છે અર્થાત્ ઉપલબ્ધ છે ગાય આદિ અર્થ જેને તે પ્રસિદ્ધાર્થ પુરુષ છે. પ્રસિદ્ધાર્થ અર્થાત્ ગાય આદિ અર્થને સારી રીતે જાણનાર પુરુષને ગવયને જોતાં જ ગવયગત ગોસાદૃશ્યના દર્શન દ્વારા પરોક્ષ ગોમાં રહેલા ગવયસાદૃશ્યનું જ્ઞાન થવું એ ઉપમાન છે. જો કે ગોગત ગવયસાદૃશ્ય પહેલાં વિદ્યમાન હતું પરંતુ પહેલાં પુરુષને ગોગત ગવયસાદૃશ્યનું જ્ઞાન હતું નહિ. ઉપમાન પ્રમાણથી જ ‘ગો આ ગવયસદૃશ છે’ એવું ગોગત ગવયસાદૃશ્યનું જ્ઞાન થાય છે. ઉપમાનનું લક્ષણસૂત્ર આ છે— “ઉપમાનમપિ સાદૃશ્યાદસન્નિકૃષ્ટેઽર્થે બુદ્ધિમુત્પાદયતિ યથા ગવયદર્શનં ગોસ્મરણસ્ય” [શાબરભાષ્ય, ૧. ૧. ૮.]. સાદૃશ્યથી અર્થાત્ ગવયગત ગોસાદૃશ્યથી એટલે કે ગવયગત ગોસાદૃશ્ય-દર્શનથી અસન્નિકૃષ્ટ (પરોક્ષ) ગોગત ગવયસાદૃશ્યનું જે જ્ઞાન ગોનું સ્મરણ કરનાર પુરુષને થાય છે તે ઉપમાન છે. આ ઉપમાન ગોનું સ્મરણ કરનાર પુરુષને જ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે — જે જ્ઞાતાએ ગોને તો જોઈએ છે પણ આજ સુધી ગવયને જોયો નથી કે નથી ‘ગો સદૃશ ગવય હોય છે’ એવું પરિચાયક વાક્ય સાંભળ્યું તે પુરુષે જંગલમાં એકાએક ગવય જોયો. પહેલવહેલા ગવયને જોઈને પરોક્ષ ગોમાં ગવયસાદૃશ્યનું, ‘આના(ગવયના) સદૃશ ગો છે’ એવા આકારનું જે જ્ઞાન તે પુરુષને થાય છે તે ઉપમાન છે. સાદૃશ્યવિશિષ્ટ પરોક્ષ ગો યા પરોક્ષ ગોવિશિષ્ટ સાદૃશ્ય ઉપમાનનું પ્રમેય છે અર્થાત્ વિષય છે. આ ઉપમાન અનધિગત - અત્યાર સુધી ન જાણેલા - અર્થને જાણતું હોવાના કારણે પ્રમાણ છે, કેમ કે ગવયને જાણનાર પ્રત્યક્ષે તો કેવળ ગવયને જ જાણ્યો છે, તે પરોક્ષ ગોગત ગવયસાદૃશ્યને નથી જાણતું. પહેલાં જે ગોવિષયક પ્રત્યક્ષ થયેલું તેણે તો ગવયને કદી જાણ્યો જ ન હતો. આમ ગોવિષયક પ્રત્યક્ષ માટે જ્યારે ગવય અત્યન્ત પરોક્ષ જ હતો ત્યારે તેના દ્વારા ગવયસાપેક્ષ એવું ગોગત ગવયસાદૃશ્યનું જ્ઞાન સંભવે જ નહિ. આમ ‘ગો ગવયસદૃશ છે’ એવા આકારનું ગોગત ગવયસાદૃશ્યને વિષય કરનારું જ્ઞાન ન તો ગવયપ્રત્યક્ષ છે કે ન તો ગોપ્રત્યક્ષ છે. અર્થાત્ ગોગત ગવયસાદૃશ્ય પહેલાં અનધિગત જ હતું. આમ પરોક્ષ ગોમાં રહેલા અગૃહીત ગવય-સાદૃશ્યને ંલણ કરનારું ઉપમાન જ્ઞાન અગૃહીતગ્રાહી હોવાથી પ્રમાણ છે. (૭૪)

26. અર્થાર્થાપત્તિલક્ષણમાહ—

દૃષ્ટાર્થાનુપપત્ત્યા તુ કસ્યાપ્યર્થસ્ય કલ્પના ।

ક્રિયતે યદ્બલેનાસાવર્થાપત્તિરુદાહતા ॥૭૫॥

26. હવે આચાર્ય અર્થાપત્તિનું લક્ષણ કહે છે—

દૃષ્ટ અર્થની અનુપપત્તિના (અઘટમાનતાના) બળે કોઈ અદૃષ્ટ અર્થની કરવામાં આવતી કલ્પનાને અર્થાપત્તિ કહે છે. (૭૫)

27. વ્યાખ્યા—પ્રત્યક્ષાદિભિઃ ષડ્ભિઃ પ્રમાણૈર્દૃષ્ટઃ યોઽર્થઃ, તસ્યાનુપ-
પત્ત્યા—અન્યથાસંભવેન તુ પુનઃ કસ્યાપ્યન્યસ્ય અદૃષ્ટસ્યાર્થસ્ય કલ્પના
યદ્બલેન યસ્ય જ્ઞાનસ્ય બલેન સામર્થ્યેન ક્રિયતે । ‘દૃષ્ટાદ્યનુપપત્ત્યા’ ઇતિ
પાઠે તુ દૃષ્ટઃ પ્રમાણપચ્છકેન આદિશબ્દાત્ શ્રુતઃ શાબ્દપ્રમાણેન તસ્ય દૃષ્ટસ્ય
શ્રુતસ્ય ચાર્થસ્યાનુપપત્ત્યા કસ્યાપ્યર્થસ્ય કલ્પના યદ્બલેન ક્રિયત ઇતિ
પ્રાગવત્ । અસાવદૃષ્ટાર્થકલ્પનારૂપં જ્ઞાનમેવાર્થાપત્તિરુદાહતા । અત્રેદં સૂત્રમ્—
“અર્થાપત્તિરપિ દૃષ્ટઃ શ્રુતો વાર્થોઽન્યથા નોપપદ્યત ઇત્યદૃષ્ટાર્થકલ્પના”
[શાબરભા૦ ૧।૧૫] ઇતિ । અત્ર પ્રમાણપચ્છકેન દૃષ્ટઃ શબ્દેન શ્રુતશ્ચાર્થો
મિથોવૈલક્ષણ્યજ્ઞાપનાર્થં પૃથક્કૃત્યોક્તૌ સ્તઃ । શેષં તુલ્યમ્ । ઇદમુક્તં
ભવતિ—પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણષટ્કવિજ્ઞાતોઽર્થો યેન વિના નોપપદ્યતે તસ્યાર્થસ્ય
કલ્પનમર્થાપત્તિઃ ।

27. શ્લોકવ્યાખ્યા— પ્રત્યક્ષ વગેરે છ પ્રમાણો દ્વારા દૃષ્ટ (ગૃહીત યા પ્રસિદ્ધ) અર્થ
અનુપપન્ન (અઘટમાન) રહેતો હોવાથી અર્થાત્ અન્યથા અસંભવિત જણાતો હોવાથી
(ઉપપન્ન બનાવવા, ઘટાવવા, સંભવિત બનાવવા) અન્ય અદૃષ્ટ (પરોક્ષ) અર્થની
કલ્પના જે જ્ઞાનના બળે (સામર્થ્યથી) કરવામાં આવે તે અર્થાપત્તિ છે. ‘દૃષ્ટાદ્યનુપપત્ત્યા’
એવો પાઠ પણ મળે છે. તેનો અર્થ છે — દૃષ્ટ એટલે પ્રમાણપંચક દ્વારા ગૃહીત અને
‘આદિ’ શબ્દથી સૂચવાય છે શ્રુત અર્થાત્ શાબ્દપ્રમાણથી શ્રુત અર્થાત્ ગૃહીત, આમ
દૃષ્ટ કે શ્રુત કોઈ પણ અર્થની અનુપપત્તિના (અઘટમાનતાના, અસંભવતાના) કારણે
જે કોઈ અર્થની કલ્પના જે જ્ઞાનના બળે કરવામાં આવે તે અર્થાપત્તિ કહેવાય છે. [આ
પાઠમાં પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોથી ગૃહીત અર્થને દૃષ્ટ અને શાબ્દપ્રમાણથી ગૃહીત
અર્થને શ્રુત કહી દૃષ્ટ અને શ્રુતની પરસ્પર વિલક્ષણતા દર્શાવી છે.] આ અદૃષ્ટ(પરોક્ષ)
અર્થની કલ્પનારૂપ જ્ઞાન જ અર્થાપત્તિ છે. અર્થાપત્તિનું લક્ષણસૂત્ર આ છે —

“અર્થાપત્તિરપિ દૃષ્ટઃ શ્રુતો વાઽર્થોઽન્યથા નોપપદ્યત્ત્વમિત્યદુદ્ધર્થકલ્પના” [શાબરભાષ્ય, ૧.૧.૫]. સૂત્રાર્થ આ છે — “દૃષ્ટ કે શ્રુત અર્થ અન્યથા ઘટતો નથી એટલે અદૃષ્ટ (પરોક્ષ) અર્થની કલ્પનારૂપ અર્થાપત્તિ પણ પ્રમાણ છે.” અહીં સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણપંચકથી દૃષ્ટ અર્થ અને શાબ્દપ્રમાણથી શ્રુત અર્થ એ બેનું પરસ્પર વૈલક્ષણ્ય જણાવવા માટે તે બેને પૃથક્ કરીને જણાવ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યક્ષ આદિ છ પ્રમાણો વડે જાણેલો અર્થ જે અન્ય પરોક્ષ અર્થ વિના ઘટે નહિ (અનુપપન્ન રહે) તે પરોક્ષ અર્થની કલ્પના કરવી એ અર્થાપત્તિ છે.

28. તત્ર પ્રત્યક્ષપૂર્વિકાર્થાપત્તિઃ યથાગ્નેઃ પ્રત્યક્ષેણોષ્ણાસ્પર્શામુપલભ્ય દાહકશક્તિયોગોઽર્થાપત્ત્યા પ્રકલ્પ્યતે । ન હિ શક્તિરધ્યક્ષપરિચ્છેદ્યા નાપ્ય-નુમાનાદિસમધિગમ્યા અપ્રત્યક્ષયા શક્ત્યા સહ કસ્યચિદર્થસ્ય સંબન્ધા-સિદ્ધેઃ । અનુમાનપૂર્વિકાર્થાપત્તિઃ યથાદિત્યસ્ય દેશાન્તરપ્રાપ્ત્યા દેવદત્તસ્યેવ ગત્યનુમાને તતોઽનુમાનાદગમનશક્તિયોગોઽર્થાપત્ત્યાવસીયતે । ઉપમાનપૂર્વિકાર્થાપત્તિઃ યથા ‘ગવયવદગૌઃ’ इत्युक्तेरર્થાદ્વાહદોહાદિશક્તિયોગસ્તસ્ય પ્રતીયતે, અન્યથા ગોત્વસ્યૈવાયોગાત્ । શબ્દપૂર્વિકાર્થાપત્તિઃ શ્રુતાર્થાપત્તિ-રિતીતરનામિકા યથા શબ્દાદર્થપ્રતીતૌ શબ્દસ્યાર્થેન સંબન્ધસિદ્ધિઃ ।

28. પ્રત્યક્ષપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ — સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી ઉષ્ણતાને અનુભવીને અર્થાત્ અગ્નિને સ્પર્શને અગ્નિમાં દાહક શક્તિની કલ્પના ‘અગ્નિમાં દાહક શક્તિ છે, અન્યથા દાહ થઈ શકે નહિ’ આ અર્થાપત્તિથી કરવામાં આવે છે. અતીન્દ્રિયનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થઈ શકતું જ નથી. અતીન્દ્રિય શક્તિ સાથે કોઈ અર્થનો અવિનાભાવ સંબંધ પણ ગૃહીત થઈ શકતો નથી, તેથી શક્તિનું અનુમાન પણ થઈ શકતું નથી. અનુમાનપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ — દેવદત્તનું એક દેશથી અન્ય દેશે પહોંચવું ગતિપૂર્વક જોઈને સૂર્યને પણ એક દેશથી અન્ય દેશે પહોંચેલો જોઈને તેની ગતિનું અનુમાન થાય છે. આ અનુમાન સૂર્યગતિ દ્વારા સૂર્યની ગમનશક્તિની કલ્પના ‘સૂર્યમાં ગમનશક્તિ છે, અન્યથા તે ગતિ કરી શકે નહિ’ આ અર્થાપત્તિથી કરવામાં આવે છે. ઉપમાનપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ — ‘ગવયસદેશ ગાય છે’ આ ઉપમાનવાક્યના અર્થથી ગાયમાં વજન વહન કરવાની, દૂધ દેવાની, આદિ શક્તિની કલ્પના કરવામાં આવે છે. જો તેનામાં વજન વહન કરવાની, દૂધ દેવાની શક્તિ ન હોય તો તેનામાં ગોત્વ જ ન હોય અર્થાત્ તે ગાય જ ન હોય. શબ્દપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ — શબ્દથી અર્થનું જ્ઞાન થતું જોઈને શબ્દ અને અર્થના વાચ્યવાચક સંબંધની કલ્પના કરવી એ શબ્દપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ છે. તેને શ્રુતાર્થાપત્તિ પણ કહે છે.

29. અર્થાપત્તિપૂર્વિકાર્થાપત્તિ: યથોક્તપ્રકારેણ શબ્દસ્યાર્થેન સંબન્ધ-
સિદ્ધાવર્થાત્રિત્યત્વસિદ્ધિ: પૌરુષેયત્વે શબ્દસ્ય સંબન્ધાયોગાત્ । અભાવ-
પૂર્વિકાર્થાપત્તિ: યથા જીવતો દેવદત્તસ્ય ગૃહેડર્શનાદ્બહિર્ભાવ: । અત્ર ચ
ચતસૃભિર્થાપત્તિભિ: શક્તિ: સાધ્યતે, પદ્મમ્યા નિત્યતા, ષષ્ઠ્યા ગૃહાદ્બહિ-
ર્ભૂતો દેવદત્ત એવ સાધ્યત ઇત્યેવં ષટ્પ્રકારાર્થાપત્તિ: । અન્યે તુ શ્રુતાર્થાપત્તિ-
મન્યથોદાહરન્તિ, પીનો દેવદત્તો દિવા ન ભુક્ત ઇતિ વાક્યશ્રવણાદ્રાત્રિ-
ભોજનવાક્યપ્રતીતિ:, શ્રુતાર્થાપત્તિ: । ગવયોપમિતસ્ય ગોસ્તંજ્ઞાનગ્રાહ્યતા-
શક્તિસ્મમાનપૂર્વિકાર્થાપત્તિરિતિં । ઇયં ચ ષટ્પ્રકારાપ્યર્થાપત્તિર્નાધ્યક્ષમ્,
અતીન્દ્રિયશક્ત્યાદ્યર્થવિષયત્વાત્ । અત એવ નાનુમાનમપિ, પ્રત્યક્ષપૂર્વકત્વા-
ત્તસ્ય, તત: પ્રમાણાન્તરમેવાર્થાપત્તિ: સિદ્ધા ॥૭૫॥

29. અર્થાપત્તિપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ—ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે શબ્દપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ
દ્વારા શબ્દ અને અર્થના સંબંધને જાણીને તે સંબંધના બળે શબ્દના નિત્ય અને
અપૌરુષેય હોવાની કલ્પના અર્થાપત્તિપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ છે. શબ્દ જો પૌરુષેય
(પુરુષકૃત) હોત તો તેમાં નિત્ય સંબંધ ન હોત. અભાવપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ — જીવતા
દેવદત્તને ઘરમાં ન જોઈને તે ઘરની બહાર હોવાની કલ્પના કરવી તે અભાવપૂર્વિકા
અર્થાપત્તિ છે. આ બધી અર્થાપત્તિઓમાં ઉપમાનપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ સુધીની ચાર
અર્થાપત્તિઓ દ્વારા શક્તિની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે. પાંચમી અર્થાપત્તિપૂર્વિકા
અર્થાપત્તિથી નિત્યતા અને છઠ્ઠી અભાવપૂર્વિકા અર્થાપત્તિથી ઘરની બહાર દેવદત્તની
ઉપસ્થિતિ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. કેટલાક આચાર્યો શ્રુતાર્થાપત્તિનું બીજું જ ઉદાહરણ
આપે છે — ‘જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી’ આ વાક્યને સાંભળીને તેના
રાત્રિભોજનવાક્યની કલ્પના કરવી એ શ્રુતાર્થાપત્તિ છે. તેવી જ રીતે, તેઓ ગવય
દ્વારા ઉપમિત થનારી ગાયમાં ઉપમાન જ્ઞાન વડે ગ્રાહ્ય થવાની શક્તિની કલ્પના કરવી
એને ઉપમાનપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ માને છે. આ છઠ્ઠે પ્રકારની અર્થાપત્તિ અતીન્દ્રિય
શક્તિ આદિને વિષય કરતી હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપ નથી. અને અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષપૂર્વક
જ થાય છે, તેથી તે અનુમાનરૂપ પણ નથી. આમ અર્થાપત્તિ સ્વતન્ત્ર પ્રમાણ છે એ
સિદ્ધ થાય છે. (૭૫)

30. અથાભાવપ્રમાણં સ્વરૂપત: પ્રરૂપયતિ-

પ્રમાણપદ્ધત્કં યત્ર વસ્તુરૂપે ન જાયતે ।

વસ્તુસત્તાવબોધાર્થ તત્રાભાવપ્રમાણતા ॥૭૬॥

30. હવે આચાર્ય અભાવપ્રમાણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

વસ્તુના અસ્તિત્વને જાણવા માટે વસ્તુના અસ્તિત્વના ગ્રાહક પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણો જે વસ્તુરૂપમાં (વસ્તુઅંશમાં) પ્રવૃત્તિ (વ્યાપાર) નથી કરતાં તેમાં અભાવપ્રમાણ પ્રવૃત્તિ કરે છે. (૭૬)

31. વ્યાખ્યા—સદસદંશાત્મકે વસ્તુનિ પ્રત્યક્ષાદીનિ પञ्च પ્રમાણાનિ સદંશં ગૃહ્યતે ન પુનરસદંશમ્ । પ્રમાણાભાવલક્ષણસ્વભાવોઽસદંશં ગૃહ્યીતે ન પુનઃ સદંશમ્ । “અભાવોઽપિ પ્રમાણાભાવલક્ષણો નાસ્તીત્યર્થસ્યાસંનિકૃષ્ટસ્ય પ્રસિદ્ધ્યર્થ પ્રમાણમ્” [શા૦ ભા૦ ૧૧૧] इति वचनात् ।

31. વસ્તુ ભાવાભાવાત્મક છે. વસ્તુમાં સદંશની જેમ અસદંશ પણ હોય છે જ. પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણો વસ્તુના સદંશને જ ગ્રહણ કરે છે, અસદંશને ગ્રહણ કરતાં નથી. પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોના અભાવરૂપ લક્ષણવાળું અભાવ પ્રમાણ વસ્તુના અસદંશને ગ્રહણ કરે છે, સદંશને ગ્રહણ કરતું નથી. કહ્યું પણ છે કે — “અભાવપ્રમાણનું લક્ષણ પ્રમાણાભાવ છે. અભાવપ્રમાણ ‘નાસ્તિ - નથી’ એ અસંનિકૃષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ કરવા માટેનું પ્રમાણ છે. ‘નાસ્તિ - નથી’ એ અર્થને જાણવા માટે તેને (અભાવપ્રમાણને) કોઈપણ પ્રકારના સત્રિકર્ષની આવશ્યકતા નથી.” [શાબરભાષ્ય ૧.૧.].

32. અન્યે પુનરભાવાઘ્યં પ્રમાણં ત્રિધા વર્ણયન્તિ । પ્રમાણપञ्ચકાભાવ-લક્ષણોઽનન્તરોઽભાવઃ પ્રતિષિદ્ધ્યમાનાદ્વા તદન્યજ્ઞાનમ્, આત્મા વા વિષય-ગ્રહણરૂપેણાનભિનિર્વૃત્તસ્વભાવ इति । ततः प्रस्तुतश्लोकस्यायमर्थः — પ્રમાણપञ્ચકં પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપञ્ચકં યત્ર ભૂતલાદાવાધારે ઘટાદેરાધેયસ્ય ગ્રહણાય ન જાયતે ન પ્રવર્તતે, તત્ર આધેયર્વજિતસ્યાધારસ્ય ગ્રહણેઽભાવ-પ્રમાણતા અભાવસ્ય પ્રામાણ્યમ્ । एतेन निषिद्ध्यमानात्तदन्यज्ज्ञानमुक्तम् । તથા ‘પ્રમાણપञ્ચકં યત્ર’ इति पदस्यात्रापि संबन्धाच्चत्र वस्तुरूपे घटादे-र्वस्तुनो रूपेऽसदंशे ग्राहकतया न जायते, तत्रासदंशेऽभावस्य प्रमाणता । एतेन प्रमाणपञ्चकाभाव उक्तः । तथा प्रमाणपञ्चकं ‘वस्तुसत्तावबोधार्थ’ घटादिवस्तुसत्ताया अवबोधाय न जायते—सदंशे न व्याप्रियते तत्र सत्तान-वबोधेऽभावस्य प्रमाणता । अनेनात्मा विषयग्रहणरूपेणापरिणत उक्तः । एवमिहाभावप्रमाणं त्रिधा प्रदर्शितम् । तदुक्तम्—

પ્રત્યક્ષાદેરનુત્પત્તિઃ, પ્રમાણાભાવ ઉચ્યતે ।

સાત્મનો [૬] પરિણામો વા, વિજ્ઞાનં વાન્યવસ્તુનિ ॥૧॥

[મી૦ શ્લોક૦ અભાવ૦ શ્લોક૦ ૧૧]

32. કેટલાક આચાર્યો અભાવપ્રમાણ ત્રણ પ્રકારે વર્ણવે છે - (૧) અભાવપ્રમાણનું લક્ષણ યા સ્વરૂપ પ્રમાણપંચકાભાવ છે. અર્થાત્ અભાવપ્રમાણ પ્રમાણપંચકાભાવરૂપ છે. (૨) જેનો નિષેધ કરાય છે તે પદાર્થના કેવળ આધારભૂત અન્ય પદાર્થનું જ્ઞાન એ અભાવપ્રમાણનું સ્વરૂપ છે. (૩) વિષયગ્રહણરૂપે (વિષયજ્ઞાનરૂપે) આત્માની અપરિણતિરૂપ અભાવપ્રમાણ છે. તેઓ પ્રસ્તુત શ્લોકનો આ અર્થ કરે છે - (૧) પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણ જે ભૂતલ આદિ આધારમાં ઘટ આદિ રૂપ આધેયને ગ્રહણ કરવા માટે પ્રવૃત્તિ (વ્યાપાર) કરતા નથી તે ઘટ આદિ આધેયથી શૂન્ય શુદ્ધ ભૂતલને ગ્રહણ કરવામાં અભાવપ્રમાણની પ્રમાણતા છે. આ અર્થથી નિષિધ્યમાન ઘટથી અન્ય શૂન્ય શુદ્ધ ભૂતલનું જ્ઞાન જ અભાવપ્રમાણ છે, અભાવપ્રમાણની પ્રમાણતા છે. (૨) 'પ્રમાણપચ્ચકં યત્ર' શ્લોકગત આ પદનો સમ્બન્ધ અહીં પણ આ પ્રમાણે થાય છે - જે વસ્તુરૂપમાં અર્થાત્ ઘટાદિ વસ્તુના અસદંશમાં પાંચ પ્રમાણો ગ્રાહક તરીકે પ્રવૃત્ત થતાં નથી, વ્યાપાર કરતા નથી તે અસદંશમાં અભાવપ્રમાણ ગ્રાહક તરીકે પ્રવૃત્ત થાય છે, અર્થાત્ અસદંશમાં અભાવપ્રમાણની પ્રમાણતા છે. આનાથી પાંચ પ્રમાણોના અભાવરૂપ અભાવપ્રમાણ છે એ કહેવાયું. (૩) તથા ઘટ આદિ વસ્તુઓની સત્તાને સિદ્ધ કરવા માટે જ્યારે પાંચ પ્રમાણો ઉત્પન્ન થતાં નથી, ઘટ આદિ વસ્તુઓના સદંશને ગ્રહણ કરવા વ્યાપાર કરતા નથી, અર્થાત્ વસ્તુની સત્તાના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રવૃત્ત થતા નથી ત્યારે સત્તાના અનવબોધમાં અર્થાત્ અજ્ઞાનમાં અભાવપ્રમાણની પ્રમાણતા છે. આ અર્થમાં આત્માની વિષયગ્રહણરૂપે અપરિણતિ જ અભાવપ્રમાણ છે. આમ અભાવપ્રમાણને ત્રણ પ્રકારે દર્શાવવામાં આવ્યું. કહ્યું પણ છે કે - "પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોની અનુત્પત્તિને પ્રમાણાભાવ અર્થાત્ અભાવપ્રમાણ કહે છે. અથવા, આત્માની વિષયગ્રહણરૂપે અપરિણતિ યા ઘટાદિ નિષિધ્યમાન પદાર્થથી અન્ય આધારભૂત શુદ્ધ ભૂતલ આદિ વસ્તુનું જ્ઞાન અભાવપ્રમાણ છે." [મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક, અભાવ. શ્લોક ૧૧].

33. અત્ર સાશબ્દોઽનુત્પત્તેર્વિશેષણતયા યોજ્ય ઇતિ સન્મતિટીકાયામ-
ભાવપ્રમાણં યથા ત્રિધોપદર્શિતં તથેહાપિ તદ્દર્શિતમ્ ।

33. ઉપરના ઉદ્ધૃત શ્લોકમાં 'સા(તે)' શબ્દ શ્લોકગત 'અનુત્પત્તિ'નું વિશેષણ છે. સન્મતિતર્કની ટીકામાં અભાવપ્રમાણને આ ત્રણ પ્રકારે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. અમે પણ તેમને અનુસરી તે ત્રણે પ્રકારો દર્શાવ્યા છે.

34. રત્નાકરાવતારિકાયાં તુ પ્રત્યક્ષાદેસ્નુત્પત્તિરિત્યસ્યૈવોક્તસ્ય બલેન દ્વિધા તદ્વર્ણિતમાસ્તે । તત્ર સજ્ઞબ્દઃ પુલ્કિન્નઃ પ્રમાણાભાવસ્ય વિશેષણં કાર્યમ્ ઇતિ । તત્ત્વં તુ બહુશ્રુતા જ્ઞાનતે ।

34. રત્નાકરાવતારિકામાં પ્રત્યક્ષ આદિની અનુત્પત્તિને જ બે પ્રકારની માનીને તેના બળે અભાવપ્રમાણનું બે પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે. રત્નાકરાવતારિકામાં ['સા'ના બદલે] 'સ' શબ્દ પુલ્કિલગ છે, તેથી તે 'પ્રમાણાભાવ' શબ્દનું વિશેષણ છે. તત્ત્વ શું છે? અર્થાત્ અભાવ પ્રમાણના બે પ્રકાર છે કે ત્રણ? — તે તો બહુશ્રુત આચાર્યો જાણે છે. [એટલે તેમના ગ્રન્થોમાંથી જાણી લેવું.]

35. અથ ચેઽભાવપ્રમાણમેકધાભિદધતિ તન્મતેન પ્રસ્તુતશ્લોકો વ્યાખ્યાયતે । પ્રમાણપચ્ચક્રં પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપચ્ચક્રં યત્ર યસ્મિન્ વસ્તુરૂપે ઘટાદિવસ્તુરૂપે ન જાયતે ન વ્યાપિર્પતિ । વસ્તુરૂપં દ્વેધા, સદસદ્રૂપભેદાત્ । અતો દ્વયો રૂપયોરેકતરવ્યક્તયે પ્રાહ 'વસ્તુસત્તા' ઇત્યાદિ । વસ્તુનો ઘટાદેઃ સત્તા સદ્રૂપતા સદંશ ઇતિ યાવત્, તસ્યા અવબોધાર્થં સદંશો હિ પ્રત્યક્ષાદિ-પચ્ચક્રસ્ય વિષયઃ, સ ચેત્તેન ન ગૃહ્યતે, તદા તત્ર વસ્તુરૂપે શેષસ્યાસદંશસ્ય ગ્રહણેઽભાવસ્ય પ્રમાણતેતિ ।

35. હવે જેઓ અભાવપ્રમાણનો એક જ પ્રકાર માને છે તેમના મતે આ ઉદ્ધૃત શ્લોકની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે — જ્યારે ઘટ આદિ વસ્તુના જે અંશમાં અર્થાત્ સદંશમાં પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોની ઉત્પત્તિ થતી નથી અર્થાત્ વ્યાપાર થતો નથી ત્યારે તે વસ્તુના શેષ (બાકીના) અંશને અર્થાત્ અસદંશને ગ્રહણ કરવામાં અભાવપ્રમાણ પ્રવૃત્ત થાય છે, વ્યાપાર કરે છે, અસદંશને ગ્રહણ કરવામાં અભાવપ્રમાણની પ્રમાણતા છે. વસ્તુરૂપ બે પ્રકારનું છે — સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ. તેથી આ બે રૂપોમાંથી કયું રૂપ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણનો વિષય છે એ જણાવવા માટે કહ્યું છે — 'વસ્તુસત્તા' ઇત્યાદિ. ઘટ આદિ વસ્તુની સત્તા અર્થાત્ સદ્રૂપતા યા સદંશના અવબોધ માટે પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણો વ્યાપાર કરે છે. બીજા શબ્દોમાં, સદંશ પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણોનો વિષય છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષ આદિ પાંચ પ્રમાણો સદંશને ગ્રહણ કરતા નથી ત્યારે વસ્તુના બાકીના રૂપને અર્થાત્ અસદંશને ગ્રહણ કરવા અભાવપ્રમાણ વ્યાપાર કરે છે.

36. 'વસ્ત્વસત્તાવબોધાર્થ' ઇતિ ઋચિત્પાઠાન્તરમ્ । તત્રાયમર્થઃ- પ્રમાણ-પશ્ચકં યત્ર વસ્તુનો રૂપે ન વ્યાપ્રિયતે, તત્ર વસ્તુનો યાસત્તા અસદંશઃ, તદવબોધાર્થમભાવસ્ય પ્રમાણતેતિ । અનેન ચ ત્રિવિધેનૈકવિધેન વાભાવ-પ્રમાણેન પ્રદેશાદૌ ઘટાભાવો ગમ્યતે । ન ચ પ્રત્યક્ષેણૈવાભાવોઽવસીયતે, તસ્યાભાવવિષયત્વવિરોધાત્, ભાવાંશેનૈવેન્દ્રિયાણાં સંયોગાત્ ।

36. ક્યાંક ક્યાંક ઉદ્દૃત શ્લોકગત 'વસ્તુસત્તાવબોધાર્થમ્' ના બદલે 'વસ્ત્વસત્તાવબોધાર્થમ્' પાઠ પણ મળે છે. આનો અર્થ આ થાય છે - જે વસ્તુના રૂપને(સદ્રૂપને) ગ્રહણ કરવા માટે પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણો વ્યાપાર કરતા નથી તે વસ્તુના અસદંશને જાણવા માટે અભાવપ્રમાણ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આમ ત્રણ પ્રકારના કે એક પ્રકારના અભાવપ્રમાણથી ભૂતલ આદિ પ્રદેશમાં ઘટ આદિનો અભાવ જ્ઞાત થાય છે. ઈન્દ્રિયોનો સંયોગ વસ્તુના ભાવાંશ સાથે જ થાય છે. તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા અસદંશનું (અભાવાંશનું) જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. અસદંશનું (અભાવાંશનું) પ્રત્યક્ષના વિષય હોવું બાધિત છે, વિરોધાકાન્ત છે

37. અથ ઘટાનુપલબ્ધ્યા પ્રદેશે ધર્મિણિ ઘટાભાવઃ સાધ્યત ઇત્યનુમાન-ગ્રાહ્યોઽભાવ ઇતિ ચેત્, ન, સાધ્યસાધનયોઃ કસ્યચિત્સંબન્ધસ્યાભાવાત્ । તસ્માદભાવોઽપિ પ્રમાણાન્તરમેવ ।

37. ઘટની અનુપલબ્ધિરૂપ લિંગ દ્વારા ભૂતલ આદિ પ્રદેશરૂપ ધર્મીમાં ઘટના અભાવને સાધ્ય માનીને 'આ પ્રદેશમાં ઘટ નથી કેમ કે અનુપલબ્ધ છે' આ અનુમાન દ્વારા અભાવનું ગ્રહણ સંભવતું નથી કેમ કે અહીં સાધ્ય અને સાધનમાં કાર્ય-કારણભાવ આદિ કોઈ સંબંધ જ નથી. તેથી અભાવપ્રમાણને સ્વતન્ત્ર પ્રમાણ માનવું જોઈએ.

38. અભાવશ્ચ પ્રાગભાવાદિભેદભિન્નો વસ્તુરૂપોઽધ્યુપગન્તવ્યઃ, અન્યથા કારણાદિવ્યવહારસ્ય લોકપ્રતીતસ્યાભાવપ્રસન્નત્ । તદુક્તમ્-

ન ચ સ્યાદ્ વ્યવહારોઽયં કારણાદિવિભાગતઃ ।

પ્રાગભાવાદિભેદેન નાભાવો યદિ ભિદ્યતે ॥૧॥

યદ્વાનુવૃત્તિવ્યાવૃત્તિબુદ્ધિગ્રાહ્યૌ યતસ્ત્વયમ્ ।

તસ્માદ્ગવાદિવદ્વસ્તુપ્રમેયત્વાચ્ચ ગૃહ્યતામ્ ॥૨॥

ન ચાવસ્તુન એતે સ્યુર્ભેદાસ્તેનાસ્ય વસ્તુતા ।
 કાર્યાદીનામભાવઃ કો ભાવો યઃ કારણાદિના ॥૩॥
 વસ્તુ(સ્ત્વ)સંકરસિદ્ધિશ્ચ તત્પ્રામાણ્યં સમાશ્રિતા ।
 ક્ષીરે દધ્યાદિ યન્નાસ્તિ પ્રાગભાવઃ સ ઉચ્યતે ॥૪॥
 નાસ્તિતા પયસો દદ્ધિ પ્રધ્વંસાભાવલક્ષણમ્ ।
 ગવિ યોઽશ્વાદ્યભાવસ્તુ સોઽન્યોન્યાભાવ ઉચ્યતે ॥૫॥
 શિરસોઽવયવા નિમ્ના વૃદ્ધિકાઠિન્યર્વર્જિતાઃ ।
 શશશૃઙ્ગાદિરૂપેણ સોઽત્યન્તાભાવ ઉચ્યતે ॥૬॥”

[મી૦ શ્લો૦ અભાવ૦ શ્લો૦ ૨-૧]

યદિ ચૈતદ્વ્યવસ્થાપકમભાવાઘ્ન્યં પ્રમાણં ન ભવેત્ તદા
 પ્રતિનિયતવસ્તુવ્યવસ્થા દૂરોત્સારિતૈવ સ્યાત્ ।

“ક્ષીરે દધિ ભવેદેવં દદ્ધિ ક્ષીરં ઘટે પટઃ ।

શશો શૃઙ્ગં પૃથિવ્યાદૌ ચૈતન્યં મૂર્ત્તિરાત્મનિ ॥૭॥

અપ્સુ ગન્ધો રસશ્ચાચાગ્નૌ વાયૌ રૂપેણ તૌ સહ ।

વ્યોમ્નિ સંસ્પર્શિતા તે ચ ન ચેદસ્ય પ્રમાણતા ॥૮॥”

[મી૦ શ્લો૦ અભાવ૦ શ્લો૦ ૫-૬] ઇતિ ।

38. અભાવપ્રમાણનો વિષયભૂત અભાવ પદાર્થ વસ્તુરૂપ છે તથા તેના ચાર
 પ્રકાર છે — પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, અન્યોન્યાભાવ અને અત્યન્તાભાવ. જો આ
 ચાર અભાવ ન હોય તો જગતમાં કાર્ય, કારણ આદિ વ્યવહારનો અને ઘટ, પટ, જીવ,
 અજીવ આદિની પ્રતિનિયત અર્થાત્ નિશ્ચિત વ્યવસ્થાનો લોપ થઈ જાય અને પરિણામે
 સમસ્ત લોકવ્યવહાર નષ્ટ થઈ જાય. આ સમસ્ત કાર્ય, કારણ આદિ વ્યવહાર
 સર્વલોકપ્રસિદ્ધ છે, તેનો લોપ થતાં વસ્તુમાત્રનો અભાવ થઈ જાય. કહ્યું પણ છે કે —
 “જો પ્રાગભાવ આદિ ભેદે અભાવના ચાર ભેદો ન હોય તો જગતમાં ‘આ કાર્ય છે’,
 ‘આ કારણ છે’ ઈત્યાદિ વ્યવહાર અસંભવ બની જાય. કાર્યનો પ્રાગભાવ જ કારણ છે
 અને પ્રાગભાવનો પ્રધ્વંસ જ કાર્ય છે. જો પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ ન હોય તો
 કારણ-કાર્યનો વ્યવહાર શેના બળ ઉપર, શેના આધારે, કરાય ? અથવા, અભાવ

વસ્તુ છે, કેમ કે તેમાં ગાય આદિની જેમ 'આ અભાવ છે' 'આ અભાવ છે' એવી એકાકાર બુદ્ધિ અર્થાત્ અનુવૃત્તિબુદ્ધિ થાય છે અને 'આ પ્રાગભાવ છે' 'આ પ્રધ્વંસાભાવ છે' એવી વ્યાવૃત્તિબુદ્ધિ યા વિશેષબુદ્ધિ થાય છે, ઉપરાંત તે પ્રમેય છે અર્થાત્ પ્રમાણનો વિષય છે. અવસ્તુના તો આ પ્રાગભાવ આદિ ભેદ હોઈ શકે જ નહિ. તેથી, કેમ કે તેના પ્રાગભાવ આદિ અવાન્તર ભેદો છે માટે તે વસ્તુ છે. ઘટ આદિ કાર્યોનો અભાવ જ મૃત્પિડ આદિ કારણોનો સદ્ભાવ છે. તાત્પર્ય એ કે અભાવ સર્વથા તુચ્છ ન હોતાં ભાવાન્તરરૂપ છે. ઘડાનો અભાવ શુદ્ધ ભૂતલરૂપ છે. કાર્યનો અભાવ કારણના સદ્ભાવ રૂપ છે. વસ્તુઓનું પોતપોતાના નિયત સ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવું, તેમનો પરસ્પર સંકર ન થવો એ જ અભાવની સત્તાનું સબળ પ્રમાણ છે. દૂધ આદિ કારણોમાં દહીં આદિ કાર્યોનું ન હોવું એ જ પ્રાગભાવ છે. દહીં આદિ કાર્યોમાં દૂધ આદિ કારણોનું ન હોવું એ જ પ્રધ્વંસાભાવ છે. જો પ્રધ્વંસાભાવ ન હોત તો દૂધનો નાશ ન થાત અને દહીંમાં પણ દૂધનો સદ્ભાવ હોત. ગાય આદિમાં ઘોડા આદિનો અભાવ અન્યોન્યાભાવ છે. સસલાના માથાના અવયવોમાં વૃદ્ધિ તથા કઠિનતા ન હોતાં અવયવોનું નીચે - સમતલ રહેવું એ જ શશશૂંગરૂપ અત્યન્તાભાવ છે. માથાના અવયવોનું કઠિન થઈ ઉપરની બાજુએ વધવું - ઉપરની તરફ નીકળી આવવું એ જ શિંગડું કહેવાય છે. જ્યારે માથાના અવયવો સમતલ જ રહે, કઠિન ન થાય તેમ જ વધે નહિ ત્યારે તે શિરની સમતલતા જ શશશૂંગનો અત્યન્તાભાવ કહેવાય છે." [મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક અભાવ૦ શ્લોક ૨-૪, ૭-૮]

જો તેમનું વ્યવસ્થાપક અભાવપ્રમાણ ન હોય તો વસ્તુઓની નિયત વ્યવસ્થા જ ટળી જાય, તેની આશા જ ન રખાય. પરિણામે અવ્યવસ્થા જ અવ્યવસ્થા થાય. "દૂધમાં દહીં, દહીંમાં દૂધ, ઘડો જ પટ, સસલાના માથા પર શિંગડાં, પૃથ્વી વગેરેમાં ચૈતન્ય, આત્મામાં મૂર્તત્વ, પાણીમાં ગંધ, અગ્નિમાં રસ, વાયુમાં રૂપ, રસ, ગન્ધ, આકાશમાં સ્પર્શ આદિની આપત્તિ આવે અને સઘળી લોકવ્યવસ્થાનો નાશ થઈ જાય. જો અભાવપ્રમાણની સત્તા ન માનવામાં આવે તો પ્રતિનિયત લોકવ્યવહાર અસંભવ બની જાય." [મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક, અભાવ. શ્લોક ૫-૬].

39. અથ નિરંશસદેકરૂપત્વાદ્વસ્તુનોઽધ્યક્ષેણ સર્વાત્મના ગ્રહણે કોઽપરો-
ઽસદંશો યત્રાભાવઃ પ્રમાણં ભવેદિતિ ચેત્; ન; સ્વપરરૂપાભ્યાં સદસદાત્મક-
ત્વાદ્વસ્તુનઃ, અન્યથા વસ્તુત્વાયોગાત્ । ન ચ સદંશાસદંશસ્યાભિન્નત્વાત્તદ્-
ગ્રહણે તસ્યાપિ ગ્રહ ઇતિ વાચ્યમ્, સદસદંશયોર્ધર્મ્યભેદેઽપિ ભેદાભ્યુપગમાત્ ।
તદેવં પ્રત્યક્ષાદગૃહીતપ્રમેયાભાવગ્રાહકત્વાત્ પ્રમાણાભાવઃ પ્રમાણાન્તરમિતિ ।

૩૯. શંકા—વસ્તુ નિરંશ, સત્ અને એકરૂપ છે, તેથી વસ્તુ કેવળ સદ્રૂપ જ છે, અસદ્રૂપ છે જ નહિ. જ્યારે નિરંશ સદ્રૂપ વસ્તુ પૂરા રૂપથી પૂરેપૂરી પ્રત્યક્ષ વડે ગૃહીત થઈ જાય છે ત્યારે તેમાં એવું કયું બીજું અસદ્રૂપ બચે છે કે જેને ગ્રહણ કરવા માટે અભાવપ્રમાણની જરૂરત પડે ?

મીમાંસક—વસ્તુ ન તો નિરંશ છે કે ન તો કેવલ સદ્રૂપ અર્થાત્ સદંશવાળી છે. વસ્તુમાં તો સત્ અને અસત્ બન્ને રૂપો યા અંશો છે. વસ્તુમાં સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ સદંશ છે તથા પરરૂપની (પર વસ્તુઓના રૂપની) દૃષ્ટિએ અસદંશ છે. જો વસ્તુ સ્વરૂપથી સત્ ન હોય તો પછી તેનું વસ્તુત્વ જ ન રહે અર્થાત્ તે સર્વથા અસત્ બની જાય. તેવી જ રીતે જો વસ્તુ પરરૂપથી અસત્ ન હોય તો સ્વ અને પરના વિભાગનો જ લોપ થઈ જાય. તાત્પર્ય એ છે કે વસ્તુને સત્ અને અસત્ બન્ને રૂપોવાળી માનવાથી જ વસ્તુનું વસ્તુત્વ ઘટે છે, અન્યથા ઘટતું નથી.

શંકા—જ્યારે સદંશ અને અસદંશ બન્ને અભિન્ન છે ત્યારે પ્રત્યક્ષ આદિથી સદંશનું ગ્રહણ થતાં અસદંશનું પણ ગ્રહણ થઈ જ જાય, તો પછી અસદંશને જાણવા માટે અભાવપ્રમાણની આવશ્યકતા ક્યાં રહી ?

મીમાંસક—જો કે સદંશ અને અસદંશરૂપ ધર્મો ધર્મીથી અભિન્ન છે, એક છે તેમ છતાં તેમનો પરસ્પર ભેદ પણ મનાયો છે. ધર્મીની દૃષ્ટિએ પરસ્પર તાદાત્મ્ય હોવા છતાં પણ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ બન્ને ધર્મો પરસ્પર જુદા છે. તેથી સદંશનું પ્રત્યક્ષ આદિથી ગ્રહણ થવા છતાં પણ અસદંશ પ્રત્યક્ષ આદિથી અગૃહીત જ રહે છે અને તેથી આ અસદંશને ગ્રહણ કરવા માટે અભાવપ્રમાણની આવશ્યકતા છે. આમ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી અગૃહીત અભાવ નામના પ્રમેયને ગ્રહણ કરનારું અભાવપ્રમાણ નામનું સ્વતન્ત્ર પ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે.

૪૦. અથોક્તમપિ કિંચિદવ્યક્તયે લિખ્યતે—અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમ્ । પૂર્વ પૂર્વ પ્રમાણમુત્તરં તુ ફલમ્ । સામાન્યવિશેષાત્મકં વસ્તુ પ્રમાણગોચરઃ । નિત્યપરોક્ષં જ્ઞાનં હિ ભાટ્ટપ્રાભાકરમતયોરર્થપ્રાકટ્યાખ્ય-સંવેદનાખ્યફલાનુમેયમ્ । વેદોડપૌરુષેયઃ । વેદોક્તા હિંસા ધર્માય । શબ્દો નિત્યઃ । સર્વજ્ઞો નાસ્તિ । અવિદ્યાપરનામમાયાવશાત્પ્રતિભાસમાનઃ સર્વઃ પ્રપ-ઙ્ગોડપારમાર્થિકઃ । પરબ્રહ્મૈવ પરમાર્થસત્ ॥૭૬॥

૪૦. મૂલ ગ્રન્થકારે સ્વયં કહેલી કેટલીક વાતોને અમે સ્પષ્ટ કરીએ છીએ. અગૃહીત (અજ્ઞાત) અર્થને ગ્રહણ કરનારું અર્થાત્ જાણનારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે. પૂર્વ પૂર્વ

જ્ઞાન પ્રમાણ છે અને ઉત્તર ઉત્તર જ્ઞાન ફળ છે. પ્રમાણનો વિષય સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુ છે. જ્ઞાન સદા પરોક્ષ છે. ભાદ્રમતમાં જ્ઞાન અર્થપ્રાકટ્યરૂપ ફળ દ્વારા અનુમાનથી જ્ઞાત થાય છે જ્યારે પ્રાભાકરમતમાં જ્ઞાન સંવેદનરૂપ ફળ દ્વારા અનુમિત થાય છે. વેદ અપૌરુષેય છે, વેદનો રચનારો કોઈ પુરુષ નથી, વેદ અકર્તૃક છે, નિત્ય છે. વેદવિહિત હિંસાથી ધર્મ થાય છે. શબ્દ નિત્ય છે. સર્વજ્ઞ નથી. (વેદાન્તમતમાં અર્થાત્ ઉત્તરમીમાંસામાં) અવિદ્યા અપરનામ માયાના કારણે ભાસતું આખું જગત પારમાર્થિક સત્ નથી, પરંતુ વ્યાવહારિક સત્ છે, કેવળ પરબ્રહ્મ જ પરમાર્થસત્ છે. (૭૬).

41. ઉપસંહરત્રાહ—

જૈમિનીયમતસ્યાપિ સંક્ષેપોઽયં નિવેદિતઃ ।

एवमास्तिकवादानां कृतं संक्षेपकीर्तनम् ॥७७॥

41. ઉપસંહાર કરતાં આચાર્ય કહે છે—

આ રીતે જૈમિનિમતનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ સમાપ્ત થયું. તેની સાથે જ આસ્તિક દર્શનોનું સંક્ષેપમાં કરેલું નિરૂપણ પણ પૂર્ણ થયું. (૭૭).

42. વ્યાખ્યા—અપિશબ્દાત્ર કેવલમપરદર્શનાનાં સંક્ષેપો નિવેદિતો જૈમિનીયમતસ્યાપ્યયં સંક્ષેપો નિવેદિતઃ । વક્તવ્યસ્ય બાહુલ્યાદલ્પીયસ્યસ્મિન્ સૂત્રે સમસ્તસ્ય વક્તુમશક્યત્વાત્સંક્ષેપ એવ પ્રોક્તઃ । અથ પ્રાગુક્તમતાનાં સૂત્ર-કૃત્ત્રિગમનમાહ 'એવં' ઇત્યાદિ । એવમ્ ઇત્યમાસ્તિકવાદાનાં જીવપરલોક - પુણ્યપાપાદ્યસ્તિત્વવાદિનાં બૌદ્ધનૈયાયિકસાંખ્યજૈનવૈશેષિકજૈમિનીયાનાં સંક્ષેપેણ કીર્તનં વક્તવ્યાભિધાનં સંક્ષેપકીર્તનં કૃતમ્ ॥૭૭॥

42. શ્લોકવ્યાખ્યા— શ્લોકગત 'અપિ' શબ્દ દ્વારા સૂચવાયું છે કે કેવળ અન્ય દર્શનોનું જ નિરૂપણ નથી કર્યું પણ જૈમિનિદર્શનનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. કહેવાનું તો ઘણું બધું હતું પરંતુ ગ્રન્થની મર્યાદાને ધ્યાનમાં લેતાં આ સંક્ષિપ્ત સૂત્રગ્રન્થમાં સંક્ષેપમાં જ નિરૂપણ કરવું ઉચિત છે. નિરૂપણ સંક્ષિપ્ત હોવાથી સર્વગ્રાહી નિરૂપણ શક્ય નથી. હવે પહેલાં નિરૂપિત મતોનો ઉપસંહાર સૂચવવા સૂત્રકાર 'એવં (આ રીતે)' પદનો પ્રયોગ કરે છે. એવં અર્થાત્ આ રીતે જીવ, પરલોક, પુણ્ય, પાપ આદિના અસ્તિત્વને માનનારાં બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન, વૈશેષિક અને જૈમિનીય આ છ આસ્તિક દર્શનોનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. (૭૭)

43. અત્રૈવ વિશેષમાહ—

નૈયાયિકમતાદન્યે ભેદં વૈશેષિકૈઃ સહ ।

ન મન્યન્તે મતે તેષાં પઞ્ચૈવાસ્તિકવાદિનઃ ॥૭૮॥

43. આચાર્ય વિશેષ વક્તવ્ય ૨જૂ કરે છે—

કેટલાક આચાર્યો નૈયાયિક અને વૈશેષિક દર્શનને બે જુદાં દર્શનો ન માનતાં એક જ દર્શન માને છે. તેથી તેમની દૃષ્ટિએ આસ્તિકવાદી દર્શનો છ નહિ પણ પાંચ જ છે. (૭૮).

44. વ્યાખ્યા—અન્યે કેચનાચાર્યા નૈયાયિકમતાદ્વૈશેષિકૈઃ સહ ભેદં પાર્થક્યં ન મન્યન્તે । એકદેવતત્ત્વેન તત્ત્વાનાં મિથોઽન્તર્ભાવનેઽલ્પીયસ એવ ભેદસ્ય ભાવાચ્ચ નૈયાયિકવૈશેષિકાણાં મિથો મતૈક્યમેવેચ્છન્તીત્યર્થઃ । તેષામ્ આચાર્યાણાં મતે આસ્તિકવાદિનઃ પઞ્ચૈવ ન પુનઃ ષટ્ ॥૭૮॥

44. શ્લોકવ્યાખ્યા—કેટલાક આચાર્યો નૈયાયિક મતથી વૈશેષિક મતને પૃથક્ માનતા નથી. તે આચાર્યોનું તાત્પર્ય એ છે કે બન્ને એક જ દેવતત્ત્વને માને છે, બન્ને એકબીજાનાં તત્ત્વોનો અન્તર્ભાવ પોતપોતાનાં તત્ત્વોમાં કરી લે છે અને તેમની વચ્ચે ભેદ જે છે તે અત્યન્ત અલ્પ છે, તેથી એ ઉચિત છે કે તે બંને પૃથક્ મત ન ગણવા પણ એક જ મત ગણવો. તેથી આ આચાર્યોના મતે આસ્તિક દર્શનો પાંચ જ છે, છ નથી (૭૮).

45. અથ દર્શનાનાં સંખ્યા ષડ્ભિતિ યા જગત્પ્રસિદ્ધા સા કથમુપપાદ-
નીયેત્યાશઙ્ક્યાહ—

ષડ્દર્શનસંખ્યા તુ પૂર્યતે તન્મતે કિલ ।

લોકાયતમતક્ષેપે કથ્યતે તેન તન્મતમ્ ॥૭૯॥

45. જ્યારે આસ્તિક દર્શનો પાંચ જ છે ત્યારે દર્શનોની જગપ્રસિદ્ધ જે છની સંખ્યા છે તે કેવી રીતે થશે ? — જગતમાં તો ‘ષડ્દર્શન’ જ પ્રસિદ્ધ છે. આ શંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્ય જણાવે છે—

આ આચાર્યોના મતે પાંચ આસ્તિક દર્શનોમાં છઠ્ઠું નાસ્તિક ચાર્વાકદર્શન ઉમેરી દર્શનોની છની સંખ્યા પૂરી કરવામાં આવે છે, તેથી અમે ચાર્વાકમતનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. (૭૯).

46. વ્યાખ્યા—યે નૈયાયિકવૈશેષિકયોર્મતમેકમાચક્ષતે તન્મતે ષડ્-

દર્શનસંખ્યા તુ ષણ્ણાં દર્શનાનાં સંખ્યા પુનર્લોકાયતા નાસ્તિકાસ્તેષાં યન્મતં તસ્ય ક્ષેપે મીલન એવ । કિલેત્યાસવાદે । પૂર્યતે પૂર્ણોભવેત્ । તેન કારણેન તન્મતં ચાર્વાકમતં કથ્યતે સ્વરૂપતઃ પ્રરૂપ્યતે । અત્રાદ્યપાદે સપ્તાક્ષરં છન્દોઽન્તરમિતિ ન છન્દઃશાસ્ત્રવિરોધઃ શઙ્કનીયઃ ॥૭૧॥

46. શ્લોકવ્યાખ્યા—જે આચાર્યો નૈયાયિકમત અને વૈશેષિકમતને એક જ માને છે તેમના મતે દર્શનોની છની સંખ્યા પાંચ આસ્તિક દર્શનોમાં નાસ્તિક લોકાયતોનું લોકાયત દર્શન ઉમેરીને પૂરી કરવામાં આવે છે. તેથી ચાર્વાકમતનું સ્વરૂપ અમે જણાવીએ છીએ. આ શ્લોકના પહેલા પાદમાં સાત અક્ષરો છે, તેથી એવો જ કોઈ આર્ષછન્દ માનવો જોઈએ. તેને અનુષ્ટુપ્ છન્દ માનીને છન્દશાસ્ત્રના વિરોધની સંભાવનાની શંકા ન કરવી જોઈએ. (૭૮).

(૨) અથ લોકાયતમતમ્

(૨) લોકાયતમત

1. પ્રથમં નાસ્તિકસ્વરૂપમુચ્યતે । કાપાલિકા ભસ્મોદ્બૂલનપરા યોગિનો બ્રાહ્મણાદ્યન્યજાન્તાશ્ચ કેચન નાસ્તિકા ભવન્તિ । તે ચ જીવપુણ્યપાપાદિકં ન મન્યન્તે । ચતુર્ભૂતાત્મકં જગદાચક્ષતે । કેચિત્તુ ચાર્વાકૈકદેશીયા આકાશં પञ્ચમં ભૂતમભિમન્યમાનાઃ પञ્ચભૂતાત્મકં જગદિતિ નિગદન્તિ । તન્મતે ભૂતેભ્યો મદશક્તિવચ્ચૈતન્યમુત્પદ્યતે । જલબુદ્બુદવજ્જીવાઃ । ચૈતન્યવિશિષ્ટઃ કાયઃ પુસ્ત્ર ઇતિ । તે ચ મદ્યમાંસે ભુજ્જતે માત્રાદ્યગમ્યાગમનમપિ કુર્વતે । વર્ષે વર્ષે કસ્મિન્નપિ દિવસે સર્વે સંભૂય યથાનામનિર્ગમં સ્ત્રીભિરભિરમન્તે । ધર્મ કામાદપરં ન મન્વતે । તન્નામાનિ ચાર્વાકા લોકાયતા ઇત્યાદીનિ । 'ગલ ચર્વ અદને' ચર્વન્તિ ભક્ષયન્તિ તત્ત્વતો ન મન્યન્તે પુણ્યપાપાદિકં પરોક્ષં વસ્તુજાતમિતિ ચાર્વાકાઃ । "મયાકશ્યામાક" [] ઇત્યાદિસિદ્ધ-
હૈમોળાદિદણ્ડકેન શબ્દનિપાતનમ્ । લોકાઃ નિર્વિચારાઃ સામાન્યલોકા-
સ્તદ્વદાચરન્તિસ્મેતિ લોકાયતા લોકયતિકા ઇત્યપિ । બૃહસ્પતિપ્રણીતમતત્વેન બાર્હસ્પત્યાશ્ચેતિ ।

1. સૌપ્રથમ નાસ્તિકનું સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ. કપાલ (ખપ્પર) રાખનારા, શરીર પર ભસ્મ લગાવનારા, યોગ કરનારા, બ્રાહ્મણોથી લઈ અન્યજ (શૂદ્ર) સુધી

બધી જાતિના ચાર્વાકો હોય છે. તેઓ આત્મા, પુણ્ય, પાપ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં માનતા નથી. તેઓ જગતને પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુ આ ભૂતચતુષ્ટયરૂપ જ માને છે. કેટલાક ચાર્વાક આચાર્યો આકાશને પણ પાંચમા ભૂત તરીકે સ્વીકારી જગતને પાંચભૌતિક માને છે. ચાર્વાકોના મતે મહુડા આદિના મિશ્રણમાં જેમ માદક શક્તિ પેદા થાય છે તેમ ભૂતોના વિશિષ્ટ સંયોજનથી ભૂતોમાં જ ચૈતન્યશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ પાણીમાં પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે અને ફૂટી જઈ તેમાં જ લય પામે છે તેમ જીવ પણ ભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ભૂતોમાં જ લય પામે છે. ચૈતન્યવિશિષ્ટ શરીર જ આત્મા છે. ચાર્વાકો શરાબ પીએ છે, માંસ ખાય છે અને માતા આદિ અગમ્યા સ્ત્રીઓ સાથે સંભોગ પણ કરે છે. તેઓ વામમાર્ગીઓની જેમ જ અગમ્યાગમન, સૂરાપાન અને માંસભક્ષણ આદિ કરે છે. તેઓ પ્રતિવર્ષ કોઈ નિયત દિવસે એકઠા થાય છે અને જે સ્ત્રીનું નામ જે પુરુષની સાથે નીકળે તે સ્ત્રી તે પુરુષ સાથે રમણ કરે છે. બે ઘડામાંથી એક ઘડામાં કાગળના એક એક ટુકડા પર એક એક સ્ત્રીનું નામ લખીને તે બધા ટુકડાને નાખવામાં આવે છે, અને તેવી જ રીતે બીજા ઘડામાં પુરુષનાં નામવાળા ટુકડાઓ નાખવામાં આવે છે. પછી બન્ને ઘડામાંથી એક એક કાગળનો ટુકડો કાઢવામાં આવે છે. જે સ્ત્રી અને જે પુરુષનું નામ નીકળે તે બન્ને શરાબ પીને સંભોગ કરે છે. આ દિવસ તેમનો સામૂહિક કામસેવનનો પર્વદિન માનવામાં આવે છે. કામસેવન સિવાય તેમનો બીજો કોઈ ધર્મ નથી. ચાર્વાક લોકાયત્ત આદિ નામોથી ઓળખાય છે. ગલ અને ચર્વ ધાતુઓ ભક્ષણાર્થક છે. તેથી ચર્વન્તિ જેઓ ખાઈ પી મોજ કરે છે, પાપ-પુણ્ય આદિ પરોક્ષ (અતીન્દ્રિય) વસ્તુઓને માનતા નથી તેઓ ચાર્વાક છે. “મયાકશ્યામાક” [] ઇત્યાદિ સિદ્ધહૈમવ્યાકરણના ઔણાદિક સૂત્રથી ‘ચાર્વાક’ શબ્દ નિષ્પાતસંજ્ઞક સિદ્ધ થાય છે. લોક એટલે વિચારશૂન્ય (વિવેકહીન) સામાન્યજનો, તેમના જેવું જેમનું આચરણ છે તે લોકાયત્ત યા લોકાયતિક કહેવાય છે. ચાર્વાકોના ગુરુ બૃહસ્પતિ છે. બૃહસ્પતિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠાપિત મતનું અનુસરણ કરનારા હોવાથી ચાર્વાકો બાઈસ્પત્યા પણ કહેવાય છે.

2. અથ તન્મતમેવાહ-

લોકાયતા વદન્થ્યેવં નાસ્તિ જીવો ન નિર્વૃત્તિ: ।

ધર્માધર્મો ન વિદ્યેતે ન ફલં પુણ્યપાપયો: ॥૮૦॥

2. હવે આચાર્ય ચાર્વાકમતનું નિરૂપણ કરે છે—

લોકાયત (ચાર્વાક) કહે છે કે જીવ, મોક્ષ, ધર્મ, અધર્મ તથા પાપ-પુણ્યનું કંઈ નથી.

(૮૦).

૩. વ્યાખ્યા— લોકાયતા નાસ્તિકા એવમ્ इत्थं वदन्ति । कथमित्याह—
जीवश्चेतनालक्षणः परलोकयायी नास्ति, पञ्चमहाभूतसमुद्भूतस्य चैतन्य-
स्यैहैव भूतनाशे नाशात्परलोकानुसरणासंभवात् । जीवस्थाने देव इति पाठे
तु देवः सर्वज्ञादिर्नास्ति । तथा न निर्वृतिर्मोक्षो नास्तीत्यर्थः । अन्यच्च
धर्मश्चाधर्मश्च धर्माधर्मौ न विद्येते पुण्यपापे सर्वथा न स्त इत्यर्थः । नैव
पुण्यपापयोः फलं स्वर्गनरकादिरूपमस्ति, धर्माधर्मयोरभावे कुतस्त्यं
तत्फलमिति भावः ॥८०॥

૩. શ્લોકવ્યાખ્યા— લોકાયત નાસ્તિકો આ પ્રમાણે કહે છે. શું આ પ્રમાણે કહે છે ?
તેઓ કહે છે કે ઈહલોકથી પરલોકમાં જનારું ચેતનાલક્ષણવાળું જીવ નામનું કોઈ
સ્વતન્ત્ર તત્ત્વ નથી. પૃથ્વી આદિ પાંચ મહાભૂતોના વિશિષ્ટ સંયોજનથી ઉત્પન્ન થનારું
ચૈતન્ય ભૂતોનો નાશ થતાં (અર્થાત્ ભૂતોના વિશિષ્ટ સંયોજનનું વિઘટન થતાં)
ઈહલોકમાં જ નાશ પામી જાય છે, એટલે પરલોક સુધી તેનું જવું સંભવતું નથી.
શ્લોકમાં 'જીવ'ના સ્થાને 'દેવ' એવો પાઠ પણ મળે છે. આ પાઠાન્તર અનુસાર આ
અર્થ થાય છે — સર્વજ્ઞ આદિ વિશેષણોવાળો કોઈ દેવ નથી. 'નિર્વૃત્તિ' અર્થાત્ મોક્ષ
પણ નથી. વળી, ધર્મ અને અધર્મ પણ નથી એટલે કે પુણ્ય અને પાપ પણ સર્વથા
નથી. ઉપરાંત, પુણ્ય અને પાપનાં ફળ સ્વર્ગ-નરક આદિ પણ નથી જ. જ્યારે
ધર્મ(પુણ્ય) અને અધર્મ (પાપ) જ નથી ત્યારે તેમનાં ફળ ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય.
(૮૦).

૪. સોલ્લુપ્ઠં યથા તે સ્વશાસ્ત્રે પ્રોચિરે તથૈવ દર્શયન્નાહ—તથા ચ
તન્મતમ્ ।

एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।

भद्रे वृकपदं पश्य यद्वदन्त्यब्रह्मश्रुताः ॥८१॥

૪. ચાર્વાકો જેવી રીતે બીજાની હાંસી ઉડાવતા પોતાનાં શાસ્ત્રોમાં તેમના મતનું
નિરૂપણ કરે છે તેવી રીતે જ તેમના મતને આચાર્ય રજૂ કરે છે—

જેટલો ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય બને છે તેટલો જ લોક છે. 'હે પ્રિયે (આ કૃત્રિમ) રીંછ-
પગલાને જો જેને મૂખાંઓ (સાચું) રીંછપગલું કહે છે, ગણે છે. [અને તેના ઉપરથી
રીંછનું અનુમાન કરે છે. આ દૈષ્ટાન્ત જ અનુમાનની વ્યર્થતા પ્રગટ કરે છે.]' (૮૧)

5. 'તથા ચ' इत्युपदर्शने । तन्मतं प्रक्रमात्रास्तिकमतम् । तत्कीदृगित्याह अयं—प्रत्यक्षो लोको मनुष्यलोकः । एतावानेव एतावन्मात्र एव । यावान् यावन्मात्रः । इन्द्रियगोचरः इन्द्रियाणि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि पञ्च तेषां गोचरो विषयः, पञ्चेन्द्रियविषयीकृतमेव वस्तु विद्यते नापरं किमपि । लोकग्रहणाल्लोकस्थाः पदार्थसार्था ग्राह्याः । ततो यत्परे जीवं पुण्यपापे तत्फलं स्वर्गनरकादिकं च प्राहुः, तन्नास्ति, अप्रत्यक्षत्वात् । अप्रत्यक्ष-मप्यस्तीति चेत् । शशशृङ्गवन्ध्यास्तनन्धयादीनामपि भावोऽस्तु । न हि पञ्चविधेन प्रत्यक्षेण मृदुकठोरादिवस्तूनि तिक्तकटुकषायादिद्रव्याणि सुरभिदुरभिभावान् भूभूधरभुवनभूरुहस्तम्भाम्भोरुहादिनरपशुश्वपादादिस्था-वरजङ्गमपदार्थसार्थान् विविधवेणुवीणादिध्वनींश्च विमुच्य जातुचिदप्यन्य-दनुभूयते । यावता च भूतोद्भूतचैतन्यव्यतिरिक्तश्चैतन्यहेतुतया परिकल्प्य-मानः परलोकयायी जीवः प्रत्यक्षेण नानुभूयते, तावता जीवस्य सुखदुःख-निबन्धनौ धर्माधर्मौ तत्प्रकृष्टफलभोगभूमौ स्वर्गनरकौ पुण्यपापक्षयोत्थमो-क्षसुखं चोपवर्ण्यमानानि आकाशे विचित्रचित्रविस्चनमिव कस्य नाम न हास्यावहानि । ततो येऽत्रास्पृष्टमनास्वादितमनाघातमदृष्टमश्रुतमपि जीवा-दिकमाद्रियमाणाः स्वर्गापवर्गादिसुखलिप्सया विप्रलब्धबुद्ध्यः शिरस्तुण्ड-मुण्डनदुश्चरतरतपश्चरणाचरणसुदुःसहतपनातपसहनादिक्लेशैर्यत्सौवं जन्म क्षपयन्ति, तत्तेषां महामोहोद्रेकविलसितम् तदुक्तम्—

“तपांसि यातनाश्चित्राः संयमो भोगवञ्चना ।

अग्निहोत्रादिकं कर्म बालक्रीडेव लक्ष्यते ॥१॥

यावज्जीवेत्सुखं जीवेत्तावद्वૈષયિકં सुखम् ।

भस्मीभૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥૨॥”

इत्यादि ततः सुस्थितमिन्द्रियगोचर एव तात्त्विक इति ॥

5. [કોઈ ચાર્વાક પોતાની ધર્મભીરુ સ્ત્રીને રીંછનાં પગલાંનાં કૃત્રિમ ચિહ્નો દ્વારા અનુમાનની વ્યર્થતા દર્શાવીને તેને સુખદાયી વિષયભોગોમાં રત રહેવાની પ્રેરણા કરે છે.] આ પ્રત્યક્ષ દેખાતો મનુષ્યલોક સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર આ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષય બનનારા પદાર્થો સુધી જ સીમિત છે. તેમનાથી પર એવી કોઈ

અતીન્દ્રિય વસ્તુ છે જ નહિ. આસ્તિકો જે જીવ, પુણ્ય, પાપ, પુણ્ય-પાપના ફળરૂપ સ્વર્ગ-નરક આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોને માને છે તે બધા વસ્તુતઃ છે જ નહિ કેમ કે તેમનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. જો અપ્રત્યક્ષ વસ્તુનું પણ અસ્તિત્વ હોય તો શશશુંગ અને વન્ધ્યાપુત્રનું પણ અસ્તિત્વ માનવું પડે. પાંચ પ્રકારની ઈન્દ્રિયોના વિષયોને છોડી જગતમ. અન્ય કોઈ અતીન્દ્રિય પદાર્થનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ. કઠોર, કોમળ આદિ સ્પર્શવાળા પદાર્થો, તીખા, કડવા, તુરા આદિ સ્વાદવાળા પદાર્થો, સુગન્ધી, દુર્ગન્ધી પદાર્થો, પૃથ્વી, પર્વત, ભુવન, વૃક્ષ, સ્તમ્ભ, કમલ આદિ, મનુષ્ય, પશુ, શ્યાપદ આદિ, સ્થાવર અને જંગમ સઘળા પદાર્થો અને વિવિધ પ્રકારના વીણા, વાંસળી આદિના ધ્વનિઓને છોડી કોઈ પણ અતીન્દ્રિય પદાર્થનું અસ્તિત્વ અનુભવાતું નથી એટલે છે જ નહિ. જ્યારે પૃથ્વી આદિ ભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થતા ચૈતન્યથી અતિરિક્ત એવો ચૈતન્યરૂપ લિંગ યા હેતુથી કલ્પવામાં આવતો અર્થાત્ અનુમાન વડે માનવામાં આવતો પરલોકગામી જીવ પોતે જ પ્રત્યક્ષ અનુભવાતો નથી (અને તેથી અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી) ત્યારે જીવનાં સુખ-દુઃખનાં કારણો ધર્મ અને અધર્મ, ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ અને ઉત્કૃષ્ટ અધર્મનાં ફળોને ભોગવવાનાં સ્થાનો સ્વર્ગ અને નરક, તથા પુણ્ય અને પાપના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતું મોક્ષસુખ - આ બધા અતીન્દ્રિય પદાર્થોની કલ્પના તો તેવી હાસ્યાસ્પદ અને ઉપેક્ષણીય છે જેવી આકાશમાં વિચિત્ર ચિત્ર દોરવાની કલ્પના. આ જાતની અનનુભૂત કાલ્પનિક વાતો સાંભળી કોણ હાંસી ન ઉડાવે ? તેથી જેઓ સ્પર્શવા, સ્વાદવા, સૂંઘવા, જોવા અને સાંભળવા અયોગ્ય - અર્થાત્ જેમને ન સ્પર્શી શકાય, ન સ્વાદી શકાય, ન સૂંઘી શકાય, ન જોઈ શકાય અને ન સાંભળી શકાય એવા - અતીન્દ્રિય જીવાદિ પદાર્થોમાં આદર યા શ્રદ્ધા કરીને સ્વર્ગસુખ, મોક્ષસુખ આદિ સુખોની ઝંખનાના કારણે બુદ્ધિભ્રષ્ટ થવાથી ઠગાવાથી માથું-દાઢી મુંડાવી કઠોર તપો કરે છે, અત્યંત દુષ્કર વ્રતો પાળે છે, ઉનાળાના કઠોર તાપ આદિને સહન કરે છે અને બીજા પણ વિવિધ પ્રકારના કલેશો સહન કરે છે અને આ રીતે પોતાના મનુષ્યજન્મને વેડફી નાખે છે તેમની મૂર્ખતાને અને તેમના મહામોહના તીવ્ર પ્રસારને જોઈને તે બિચારાઓ ઉપર દયા આવે છે. કહ્યું પણ છે કે- “અનેક તપો કરવાં એ તો કેવળ નિરર્થક વિવિધ દારુણ યાતનાઓ સહેવી છે. સંયમ એ તો ભોગોથી વંચિત રહેવું છે. અગ્નિહોત્ર આદિ ક્રિયાઓ તો બાલકીડાઓ જેવી જણાય છે. તેથી જ્યાં સુધી જીવો ત્યાં સુધી સુખે જીવો અર્થાત્ યથેચ્છ વિષયસુખ ભોગવો. જ્યારે દેહ બળી જશે, શરીર રાખ બની જશે ત્યારે તે દેહનું પાછું આવી મળવું ક્યાંથી સંભવે ? [તેથી ભવિષ્યના સુખની જૂઠી ઝંખનાથી પ્રાપ્ત અવસરને ચૂકવો ન જોઈએ.]” આ બધાનો સુનિશ્ચિત નિષ્કર્ષ એ છે કે ઈન્દ્રિયગોચર પદાર્થ જ તાત્વિક છે, પરમાર્થ સત્ છે, તેની જ

वास्तविक सत्ता छे.

6. अथ ये परोक्षे विषयेऽनुमानादीनां प्रामाण्येन जीवपुण्यपापादिकं व्यवस्थापयन्ति न जातुचिद्विरमन्ति तान् प्रबोधयितुं दृष्टान्तं प्राह 'भदे वृकपदं पश्य' इति । अत्रायं संप्रदायः — कश्चित्पुस्त्रो नास्तिकमत-वासनावासितान्तःकरणो निजां जायामास्तिकमतनिबद्धमतिं स्वशास्त्रोक्त-युक्तिभिरभियुक्तः प्रत्यहं प्रतिबोधयति । सा तु यदा न प्रतिबुद्ध्यते तदा स इयमनेनोपायेन प्रतिभोत्स्यत इति स्वचेतसि विचिन्त्य निशायाः पश्चिमे यामे तथा समं नगरान्निर्गत्य तां प्रत्यवादीत् । 'प्रिये ! य इमे नगरवासिनो नराः परोक्षविषयेऽनुमानादिप्रामाण्यमाचक्षाणा लोकेन च बहुश्रुततया व्यवहियमाणा विद्यन्ते, पश्य तेषां चास्रविचारणायां चातुर्यम्' इति । ततः स नगरद्वारादारभ्य चतुष्पथं यावन्मन्थरतरप्रसृमरसमीरणसमीभूतपांशुप्रकरे राजमार्गे द्वयोरपि स्वकरयोरङ्गुलित्रयं मीलयित्वा स्वशरीरस्योभयोः पक्षयोः पांशुषु न्यासेन वृकपदानि प्रचक्रे । ततः प्रातस्तानि पदानि निरीक्ष्यास्तोको लोको राजमार्गेऽमिलत् । बहुश्रुता अपि तत्रागता जनान् प्रत्यवोचन् 'भो भो वृकपदानामन्यथानुपपत्त्या नूनं निशि वृकः कश्चन वनतोऽत्रागच्छत्' इत्यादि । ततः स तांस्तथाभाषमाणान्निरीक्ष्य निजां भार्यां जजल्प । हे भदे प्रिये वृकपदं 'अत्र जातावेकवचनं' पश्य निरीक्षस्व किं तदित्याह । यद् वृकपदं वदन्ति जल्पन्त्यबहुश्रुता लोकरूढ्या बहुश्रुता अप्येते परमार्थम-ज्ञात्वा भाषमाणा अबहुश्रुता एवेत्यर्थः । 'यद्वदन्ति बहुश्रुताः' इति पाठे त्वेवं व्याख्येम्— लोकप्रसिद्धा बहुश्रुता इति, तथा ह्येते वृकपदविषये सम्यग-विदितपरमार्था बहवोऽप्येकसदृशमेव भाषमाणा अपि बहुमुग्धजनध्यान्ध्य-मुत्पादयन्तोऽपि च ज्ञाततत्त्वानामादेयवचना न भवन्ति । तथा बहवोऽप्यमी वादिनो धार्मिकछद्मधूर्ताः परवञ्जनैकप्रवणा यत्किंचिदनुमानागमादिभिर्दा-र्ढ्यमादर्श्य जीवाद्यस्तित्वं सदृशमेव भाषमाणा अपि मुधैव मुग्धजनान् स्वर्गादिप्राप्तिलभ्यसुखसंततिप्रलोभनया भक्ष्याभक्ष्यगम्यागम्यहेयोपादेया-दिसंकटे पातयन्तो बहुमुग्धधार्मिकव्यामोहमुत्पादयन्तोऽपि च सतामव-धीरणीयवचना एव भवन्तीति । ततः सा प्रत्युर्वचनं सर्वं मानितवती ॥८१॥

6. જે આસ્તિકો જીવ, પુણ્ય, પાપ આદિ પરોક્ષ અતીન્દ્રિય પદાર્થોની

પરોક્ષવિષયક અનુમાન, આગમ આદિને પ્રમાણ માની તેમના દ્વારા સિદ્ધિ કરે છે અને પોતાના આ નિર્મૂળ અને નિરર્થક પ્રયત્નમાંથી અટકતા નથી તેમને બોધ પમાડવા માટે ચાર્વાક એક દષ્ટાન્ત કહે છે, “હે પ્રિયે રીંછપગલું જો” ઈત્યાદિ. આ પરંપરાગત ચાલી આવેલી દષ્ટાન્તકથા છે — એક પરમ નાસ્તિક ચાર્વાક હતો. તેની પત્ની પરમ ધાર્મિક અને આસ્તિક હતી. તે પ્રતિદિન પોતાની સ્ત્રીને નાસ્તિક અર્થાત્ ચાર્વાક મતના શાસ્ત્રોમાં આપેલી યુક્તિઓથી ધાર્મિક કાર્યોની અને અનુમાન આદિની વ્યર્થતા સમજાવ્યા કરતો હતો પરંતુ તે સ્ત્રીની ધર્મકાર્યોમાં અને પરલોક આદિમાં દંઢ શ્રદ્ધા રાખનારી બદ્ધિમાં તેને પરિવર્તન જાણ્યું નહિ. સ્ત્રી હમેશા કહ્યા કરતી હતી કે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ પદાર્થો ઉપરાંત અનુમાન અને આગમથી સિદ્ધ થતા સ્વર્ગ, નરક, પરલોક આદિ પદાર્થો પણ છે. આમ જ્યારે પોતાની સ્ત્રીની આસ્તિક બુદ્ધિમાં પલટો ન આવ્યો ત્યારે તે ચાર્વાક એક ઉપાય વિચાર્યો. તે એક દિવસ રાત્રિના પાછલા પ્રહરે પોતાની સ્ત્રીને લઈને નગરની બહાર ગયો. નગરની બહાર જઈને પોતાની સ્ત્રીને તેણે પ્રેમપૂર્વક કહ્યું, “પ્રિયે, આ નગરમાં ઘણા બહુશ્રુત પંડિતો છે, તેઓ સદા પરોક્ષ પદાર્થો માટે અનુમાન અને આગમની પ્રમાણતાની ધોષણા કર્યા કરે છે અને નગરમાં પોતાના પોથીના ઉપરચોટિયા જ્ઞાન વડે બહુશ્રુત વિદ્વાન બની બેઠા છે. તેમના પ્રભાવમાં આવી તારા જેવા ભોળા લોકો પરલોક પરલોકનું રટણ કર્યા કરે છે. આજ અમે તેમની બુદ્ધિ તથા વિચારશક્તિની પરીક્ષા કરી તેમની પોલી બુદ્ધિની પોલ ખોલી નાખીશું.” આમ કહીને તેણે નગરના દરવાજાથી શરૂ કરી ચતુષ્પથ સુધી આખા રાજમાર્ગ ઉપર રીંછનાં પગલાંનાં નિશાન પાડી દીધાં. સવાર પડી રહી હતી, તેથી વાયુની મન્દ મન્દ લહેરોથી નગરના મુખ્ય રસ્તાની ધૂળ એકસરખી સમતલ બની ગઈ હતી. તે સમતલ બનેલી ધૂળમાં પોતાના હાથની ત્રણ આંગળીઓ જોડીને બન્ને હાથો ઉપર ચાલીને રીંછના પગના પંજ્ર જેવાં જ ચિહ્નો ઘણી કુશળતાથી બનાવ્યાં. જ્યારે સવાર થઈ અને રસ્તા ઉપર લોકો આવવા-જવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે રીંછનાં પગલાંનાં નિશાન જોયાં અને ઘણા બધા લોકો ભેગા થઈ ગયા. તે વખતે નગરના બહુશ્રુત પંડિતો પણ ત્યાં આવી ગયા. તેમણે પોતાની થોથી બુદ્ધિથી વિચારી લોકોને કહ્યું, “હે ભાઈઓ, રાતે કોઈ રીંછ જંગલમાંથી નગરમાં અવશ્ય આવ્યું છે, જો ન આવ્યું હોત તો તેનાં પગલાંના નિશાન અહીં ક્યાંથી હોત?” પાસે ઊભેલો ચાર્વાક તે પંડિતોની આવી વાત તરફ પોતાની પત્નીનું ધ્યાન ખેંચતો હાંસી ઉડાવતો બોલ્યો, “હે પ્રિયે, આ રીંછપગલાંને જો.” પગલાં તો ઘણાં હતાં પણ સામાન્યરૂપે કથન કરવા માટે એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. બહુશ્રુતરૂપે પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં પણ વસ્તુતઃ મૂર્ખ પોથી-પંડિતો તે પદચિહ્નોને રીંછનાં પગલાં કહે છે. તેઓ તત્ત્વને ન સમજવાના કારણે

ખરેખર તો અબહુશ્રુત જ છે. 'યદ્દન્તિ બહુશ્રુતાઃ' એવો પાઠ પણ મળે છે. આ પાઠાન્તર અનુસાર આ પ્રમાણે અર્થ કરવો જોઈએ — જેઓ લોકમાં બહુશ્રુત તરીકે પ્રસિદ્ધ પંડિત છે તેઓ આ નિશાનોને રીંછપગલાં કહે છે. જેવી રીતે આ પંડિતો રીંછનાં પગલાં અને મનુષ્યે દોરેલા કૃત્રિમ ચિહ્નોનો ભેદ સમજયા વિના એકે જ કહ્યું તેને અનુસરીને ગતાનુગતિક બનીને આ કૃત્રિમ ચિહ્નોને જ સાચાં રીંછપગલાં માને છે અને લોકોને પણ તે પ્રમાણે મનાવે છે અને એ રીતે ભોળા લોકોને અજ્ઞાનના કૂવામાં ધકેલી દે છે અને તેમની મૂર્ખતાપૂર્ણ વાતોથી રીંછપગલાં અને કૃત્રિમ ચિહ્નોનો ભેદ સમજનારાઓની હાંસી અને ઉપેક્ષાને પાત્ર બને છે તેવી જ રીતે ધર્મની આડમાં સ્વાર્થ સાધનારા ઘણા ધુતારાઓ બીજાઓને ઠગવા માટે તથા પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે અનુમાન-આગમ આદિથી દૃઢતાપૂર્વક જીવાદિનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ છે જ એમ એકને અનુસરી સૌ એકસરખું બોલીને તથા સ્વર્ગ આદિ સુખોની લાલચ આપીને ભોળા જનોને 'આ ભક્ષ્ય છે અને આ અભક્ષ્ય છે, આ ગમ્ય છે અને આ અગમ્ય છે, આ હેય છે અને આ ઉપાદેય છે' ઇત્યાદિ સ્વબુદ્ધિકલ્પિત ભક્ષ્યાભક્ષ્યાદિની ભુલભુલામણીમાં નાખી પોતાનો જ સ્વાર્થ સાધી લે છે. આ રીતે તેઓ ઘણા બધા મૂર્ખ ધાર્મિકોની બુદ્ધિને પોતાની કુશળતાથી પોતાને વશ કરીને તેમને અનેક રીતે ઠગે છે, પરંતુ જેમને વાસ્તવિક તત્ત્વજ્ઞાન છે તે સમજી લોકોના તો તે ધુતારાઓ ઉપેક્ષા અને તિરસ્કારને પાત્ર જ બને છે. આ બધું જોઈને મૂઢ પત્ની પોતાના પતિનાં વચનોમાં બરાબર એવી રીતે વિશ્વાસ કરવા લાગી જેવી રીતે પહેલાં તે સ્વર્ગ, નરક આદિમાં વિશ્વાસ કરતી હતી. આમ ચાર્વકે પોતાની પત્નીની બુદ્ધિને આસ્તિકમાંથી નાસ્તિકમાં પરિવર્તિત કરી નાખી.

7. तदनु च तस्याः स पतिर्यदुपदिष्टवान् तदेव दर्शयन्नाह—

षिब खाद च चारुलोचने, यदतीतं वरगात्रि तन्न ते ।

न हि भीरु गतं निवर्तते, समुदयमात्रमिदं कलेवरम् ॥८२॥

7. ત્યારબાદ તેના પતિએ તેને જે ઉપદેશ આપ્યો તેને જ આચાર્ય જણાવે છે—

હે ચારુલોચના, જે ખાવાનું મન થાય તેને ખુશીથી ખાઓ, જે પીવાનું મન થાય તેને યથેચ્છ પીઓ. હે સુન્દરી, જોબનિયું ચાલ્યું જશે પછી પાછું નહિ આવે. જે ગયું તે ગયું, તે તને ફરી નહિ મળે. [સ્વર્ગ અને નરકના ચક્રરમાં પડ્યા વિના પીરસેલા થાળને છોડ નહિ, તેને ભોગવ.] આ શરીર પૃથ્વી આદિ ભૂતોનો કેવળ સમુદાય છે [અને અહીં જ નાશ પામી જવાનું છે. તે પરલોક સુધી જવાનું નથી. માટે નિર્ભય

अनीने निःसंकीय आओ, पीओ अने मज्ज करो.] (८२)

४. व्याख्या—हे चारुलोचने शोभनाक्षि पिब पेयापेयव्यवस्थालोपेन मदिरादेः पानं कुरु । न केवलं पिब खाद च भक्ष्याभक्ष्यनिरपेक्षतया मांसादिकं भक्षय च । पिबखादक्रिययोरुपलणत्वाद्गम्यागम्यविभागत्यागेन भोगानामुपभोगेन स्वयौवनं सफलीकुर्वित्यपि वचोऽत्र ज्ञातव्यम् । यद् यौवनाद्यतीतम् अतिक्रान्तं हे प्रधानाङ्गि तद्भूयस्ते तव न भविष्यतीत्यध्याहार्यम् । चारुलोचने वरगात्रीति संबोधनद्वयस्य समानार्थस्याप्यादरानुरागातिरेकान्न पौनरुक्त्यदोषः । यदुक्तम्—

अनुवादादस्वीप्साभृशार्थविनियोगहेत्वसूयासु ।

ईषत्संभ्रमविस्मयगणनास्मरणेष्वपुनरुक्तम् ॥११॥" []

४. हे चारुलोचना, पेय अने अपेयनी शिंता छोडी मनभर मदिरापान कर, लक्ष्य अने अलक्ष्यनो विचार छोडी मांस आदि जे भावानुं मन थाय तेने आ पज्ञ. भावा अने पीवानी जे क्रियाओ अन्य क्रियाओनी पज्ञ सूयक छे, अर्थात् गम्य-अगम्यनो विचार छोडी यथेच्छ कामभोगो भोगव अने युवानीने सङ्ग कर. यौवन आदि याव्यां जशे पछी, हे वरतनु, तने ते पाछां नछि मजे. 'चारुलोचने' अने 'वरगात्रि' आ अत्रे संबोधनो समानार्थक छे, तेम छतां अत्यन्त आदर अने अनुरागनुं सूयन करवा माटे प्रयुक्त थयां होवाथी पुनरुक्त नथी. कह्युं पज्ञ छे के — "अनुवादे, आदर, वीप्सा, लृशार्थ (अहुलता), विनियोग, हेतु, असूया, ईषत्, संभ्रम, विस्मय, गणना तथा स्मरण — आ अर्थोमां शब्दनो बीछ वार प्रयोग पुनरुक्त नथी गणातो." []

९. अथ स्वेच्छविरचिते पाने खादने भोगसेवने च सुप्रापा परलोके कष्टपरम्परा, सुलभं च सति सुकृतसंचये भवान्तरे भोगसुखयौवनादिकमिति पराशङ्कं पराकर्तुं प्राह । नहि— नैव हे भीरु ! परोक्तमात्रेण नरकादिप्राप्यदुःखभयाकुले ! गतम्—इह भवादतिक्रान्तं सुखयौवनादि न निवर्तते परलोके न पुनरप्युपद्वौकते । परलोकसुखलिप्सया तपश्चरणादिकष्टक्रियाभिरिहत्यसुखोपेक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ।

९. आस्तिक स्त्री— यथेच्छ स्वच्छंदतापूर्वक भावापीवाथी अने भोजमज्ज करवाथी अर्थात् भोगो भोगववाथी तो पाप थाय अने परलोकमां दुःभो पडे, कथे

ભોગવવા પડે. જો અહીં ખાન-પાન આદિનો થોડો વિવેક રાખીને સંયત પ્રવૃત્તિ કરીશું તો પુણ્યનો સંચય થવાથી પરલોકમાં અધિક ભોગ, સુખ, યૌવન આદિ મળશે, માટે પરલોકનાં સુખ-દુઃખને ધ્યાનમાં રાખીને વિવેકવિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત છે.

નાસ્તિક ચાર્વાક પતિ— ના, એવું નથી જ. હે ભીરુ સ્ત્રી, પુતારાઓથી ભોળવાઈને નરક આદિના દુઃખોની તેમની વાતોથી તું ભયભીત થઈ ગઈ છે. આ લોકમાં ગયેલું યૌવન અને સુખ પરલોકમાં પાછું આવતું નથી. જે ગયું તે ગયું. તેથી પરલોકના સુખની મિથ્યા ઝંખનાથી તપશ્ચક્રરણ આદિ ક્રિયાઓ કરવામાં પડીને આ લોકમાં મળેલા ભોગોની ઉપેક્ષા કરવામાં ઘણી મોટી મૂર્ખતા છે.

**10. અથ શુભાશુભકર્મપારતન્ત્ર્યેણ જીવેનામું કાયમધુનાધિષ્ટાય સ્થિતે-
નાવશ્યં પરલોકેऽપિ સ્વકર્મહેતુકં સુખદુઃખાદિવેદિતવ્યમેવેત્યાશઙ્ક્ય
પ્રાહ । સમુદયમાત્રં સમુદયો ભૂતચતુષ્ટયસંયોગસ્તન્માત્રમ્ । માત્રશબ્દોઽવધારણે ।
ઇદં પ્રત્યક્ષં કલેવરં શરીરમ્ એવાસ્તીત્યધ્યાહારઃ, ન પુનર્ભૂતચતુષ્ટયસંયોગ-
માત્રાદપરો ભવાન્તરયાચી શુભાશુભકર્મવિપાકભોક્તા કાયે કક્ષન જીવો
વિદ્યતે । ભૂતચતુષ્કસંયોગશ્ચ વિદ્યુદુદ્યોત ઇવ ક્ષણતો દૃષ્ટો નષ્ટઃ । તસ્માત્પર-
લોકાનપેક્ષયા યથેચ્છં પિબ ખાદ ચેત્યર્થઃ ॥૮૨॥**

10. આસ્તિક સ્ત્રી— જે જીવ પોતાના પૂર્વકૃત શુભ અને અશુભ કર્મોનાં ફળોને આ શરીરમાં ભોગવી રહ્યો છે તેને આજે કરેલાં કર્મોનાં ફળોને પણ પરલોકમાં બીજું શરીર ધારણ કરીને ભોગવવાં જ પડશે. ભોગવ્યા વિના કર્મો ઘૂટતાં નથી.

નાસ્તિક ચાર્વાક પતિ— હે મુગ્ધા, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને હવાના વિશિષ્ટ સંયોજન રૂપ જ માત્ર આ શરીર છે, તેનાથી અતિરિક્ત જીવ નામનું કોઈ તત્ત્વ નથી જે આ લોકમાંથી પરલોકમાં જઈ શુભ અને અશુભ કર્મોનું ફળ ભોગવતું હોય. જે કંઈ છે તે ભૂતસંયોજનરૂપ આ શરીર જ છે અને આ શરીર તો વીજળીના ઝબકારાની જેમ જોતાંવેત ક્ષણમાં નાશ પામી જાય છે. તેથી પરલોકની ચિન્તા કાર્યા વિના યથેચ્છ ખા, પી અને ભોગ ભોગવ. (૮૨),

11. અથ પ્રમેયં પ્રમાણં ચાહ— કિંચ,

પૃથ્વી જલં તથા તેજો વાયુર્ભૂતચતુષ્ટયમ્ ।

આધારો ભૂમિરેતેષાં માનં ત્વક્ષજમેવ હિ ॥૮૩॥

11. હવે આચાર્ય ચાર્વાકમતનાં પ્રમાણ અને પ્રમેયનું નિરૂપણ કરે છે—

વળી, પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર ભૂતો જ તત્ત્વો છે. પૃથ્વી સૌનો આધાર છે. ચાર્વાકીના મતે ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ એકમાત્ર પ્રમાણ છે. (૮૩).

12. વ્યાખ્યા—‘કિંચ’ इत्यभ्युच्चये । पृथ्वी भूमिः, जलम् आपः, तेजो वह्निः, वायुः पवनः, भूतचतुष्टयम् । एतानि भूतानि चत्वारि आधारी भूमिरेतेषां भूतानामाधारीऽधिकरणं भूमिः पृथ्वी । ‘चैतन्यभूमिरेतेषाम्’ इति पाठे तु चतुष्टयं किंविशिष्टं चैतन्यभूमिः चैतन्योत्पत्तिस्थानम्, भूतानि संभूयैकं चैतन्यं जनयन्तीत्यर्थः । एतेषां चार्वाकाणां मते ‘प्रमाणभूमिरेतेषाम्’ इति पाठान्तरे तु भूतचतुष्टयं प्रमाणभूमिः प्रमाणगोचरस्तात्त्विक एतेषां मते । मानं तु प्रमाणं पुनरक्षजमेव प्रत्यक्षमेवैकं न पुनरनुमानादिकं प्रमाणम् । हिशब्दोऽत्र विशेषणार्थो वर्तते । विशेषः पुनश्चार्वाकैर्लोकयात्रानिर्वाहणप्रवणं धूमाद्यनुमानमिष्यते क्वचन न पुनः स्वर्गादृष्टादिप्रसाधकमलौकिकमनुमानमिति ॥८३॥

12. શ્લોકવ્યાખ્યા— ‘કિંચ’ શબ્દ અભ્યુચ્ચયર્થક છે અર્થાત્ ‘અને વળી’ અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર ભૂતો જ તત્ત્વો છે. પૃથ્વી આ ભૂતોનો આધાર છે. ‘ચૈતન્યભૂમિરેતેષામ્’ એવો પાઠ પણ મળે છે. આ પાઠ અનુસાર આ અર્થ થાય છે — ચાર્વાકીના મતમાં આ ચાર ભૂતો ચૈતન્યની ભૂમિ છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિસ્થાન છે. આ ચાર ભૂતોનું સંયોજન થતાં તેમનામાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા શબ્દોમાં ચાર ભૂતો મળીને એક ચૈતન્યને ઉત્પન્ન કરે છે. ‘પ્રમાણભૂમિરેતેષામ્’ એવો પાઠ પણ મળે છે. આ પાઠ અનુસાર આ અર્થ થાય છે — ચાર્વાકીના મતમાં આ ચાર ભૂતો જ પ્રમાણભૂમિ છે અર્થાત્ પ્રમાણનો વિષય છે, પ્રમેય છે, તાત્ત્વિક છે. ચાર્વાકી ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષને જ એકમાત્ર પ્રમાણ માને છે, અનુમાન આદિને પ્રમાણ માનતા નથી. ‘હિ’ શબ્દ વિશેષ વાતને સૂચવે છે. વિશેષ વાત આ છે — ચાર્વાકી વ્યવહારના નિર્વાહ માટે ધૂમ આદિથી અગ્નિ આદિ લૌકિક પદાર્થોનાં અનુમાનને તો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી પણ લે છે પરંતુ સ્વર્ગ આદિ અતીન્દ્રિય અલૌકિક પદાર્થોના અનુમાનો તો સઘળાં સર્વથા વ્યભિચારી અને અપ્રમાણ છે એમ માને છે. (૮૩).

13. अथ भूतचतुष्टयीप्रभवा देहे चैतन्योत्पत्तिः कथं प्रतीयताम् । इत्याशङ्क्याह—

पृथ्व्यादिभूतसंहत्या तथा देहपरीणतेः ।

मदशक्तिः सुराङ्गो गेम्यो यद्वत्तद्वच्चिदात्मनि ॥८४॥

13. હવે ચાર ભૂતોમાંથી દેહમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ આપણને કેવી રીતે પ્રતીત થાય ? - આ શંકાનો ચાર્વાકઉત્તર આચાર્ય જણાવે છે—

મહુડા આદિ મદિરાની સામગ્રીમાંથી માદકશક્તિ જેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે બરાબર તેવી જ રીતે પૃથ્વી આદિ ભૂતોના વિશિષ્ટ સંયોજનથી થતી દેહપરિણતિમાંથી દેહમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. (૮૪).

14. વ્યાખ્યા—પૃથિવ્યાદીનિ પૃથિવ્યસેજોવાયુલક્ષણાનિ યાનિ ભૂતાનિ તેષાં સંહતિઃ સમવાયઃ સંયોગ ઇતિ યાવત્ તયા હેતુભૂતયા । તથા તેન પ્રકારેણ યા દેહસ્ય પરીણતિઃ પરિણામસ્તસ્યાઃ સકાશાત્ ચિદિતિ યોગઃ । યદ્વદ્યથા સુરાઙ્ગેભ્યો ગુહ્યાતવ્યાદિભ્યો મદ્યાઙ્ગેભ્યો મદશક્તિઃ ઝન્માદકત્વં ભવતિ, તદ્વત્તથા ચિત્ ચૈતન્યમાત્મનિ શરીરે । અત્રાત્મશબ્દેનાનેકાર્થેન શરીરમેવ જ્ઞાતવ્યં, ન પુનર્જીવઃ । અયં ભાવઃ— ભૂતચતુષ્ટયસંબન્ધાદેહ-પરીણામઃ, તત્તશ્ચ દેહે ચૈતન્યમિતિ । અત્ર પરીણતિશબ્દે ઘઞભાવેઽપિ બાહુલકાદુપસર્ગસ્ય દીર્ઘત્વં સિદ્ધમ્ । પાઠાન્તરં વા—

“પૃથ્વ્યાદિભૂતસંહત્યાં તથા દેહાદિસંભવઃ ।

મદશક્તિઃ સુરાઙ્ગેભ્યો યદ્વત્તદ્વત્સ્થિતાત્મતા ॥” પૃથિવ્યાદિભૂતસંહત્યાં સત્યાં તથાશબ્દઃ પૂર્વશ્લોકાપેક્ષાયા સમુચ્ચયે, દેહાદિસંભવઃ । આદિશબ્દાદ્ભૂતસંયોગજા જ્ઞેયાઃ । સુરાઙ્ગેભ્યો યદ્વન્મદશક્તિ-ર્ભવતિ, તદ્વદ્ ભૂતસંબન્ધાચ્છરીર આત્મતા સચેતનતા સ્થિતા વ્યવસ્થિતેતિ । યદુવાચ વાચસ્પતિઃ— “પૃથિવ્યાપસ્તેજા વાયુરિતિ તત્ત્વાનિ, તત્સમુદાયે શરીરવિષયેન્દ્રિયસંજ્ઞા, તેભ્યશ્ચૈતન્યમ્” ઇતિ ॥૮૪॥

14. શ્લોકવ્યાખ્યા— પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર ભૂતોના વિશિષ્ટ સંયોગથી ભૂતોનું શરીરાકારે પરિણમન થાય છે. જેવી રીતે ગોળ, ધાતકી આદિ શરાબ બનાવવાની સામગ્રીથી ગોળ, ધાતકી આદિની પરિણતિમાં મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ રીતે શરીરમાં ચૈતન્યશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘આત્મા’ શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે. અહીં ‘આત્મા’ શબ્દનો અર્થ શરીર છે. તાત્પર્ય એ કે પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતોના વિશિષ્ટ સંયોગથી ભૂતોનો દેહપરિણામ થાય છે. ૫૬ી દેહમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ‘પરીણતિ’ શબ્દમાં ‘પરિ’ ઉપસર્ગ વિકલ્પે દીર્ઘ થયો છે. આ શ્લોકનું આ પાઠાન્તર પણ મળે છે — પૃથિવ્યાદિભૂતસંહત્યાં તથા દેહાદિસંભવઃ । મદશક્તિઃ સુરાઙ્ગેભ્યો

યદ્વત્ તદ્વત્ સ્થિતાત્મતા ॥ અર્થાત્, પૃથિવી આદિ ભૂતોનો સંયોગ થતાં દેહ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે. 'દેહ આદિ' અહીં 'આદિ' શબ્દથી પર્વત આદિ બધા પદાર્થો ભૂતોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ સમજવું. જેમ મદિરાની સામગ્રીમાંથી મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ભૂતોના વિશિષ્ટ સંયોજનમાંથી શરીરમાં આત્મતા યા ચૈતન્યતા ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુસ્પતિએ કહ્યું છે કે — "પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર તત્ત્વો છે. તેમના વિશિષ્ટ સંયોજનોને જ શરીર, વિષય અને ઈન્દ્રિય નામો આપવામાં આવ્યાં છે અને તેમનામાંથી જ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે." (૮૪).

15. एवं स्थिते यथोपदिशन्ति तथा दर्शयन्नाह—

तस्माद्दृष्टपरित्यागाद्यદदृष्टे प्रवर्तनम् ।

लोकस्य तद्विमूढत्वं चार्वाकाः प्रतिपેदिरे ॥૮૫॥

15. ચાર્વાક મતમાં આ પ્રમાણે સ્થિર થયું છે ત્યારે ચાર્વાકો જેવો ઉપદેશ આપે છે તેવા જ તેમના ઉપદેશને આચાર્ય દર્શાવે છે—

તેથી દષ્ટ ભોગોને છોડીને જે લોકો અદષ્ટ પરલોકના સુખ માટે પ્રવૃત્તિ (વ્રત, તપ આદિ) કરે છે તેઓ અત્યન્ત મૂર્ખ છે એમ ચાર્વાકો કહે છે. (૮૫).

16. व्याख्या—यस्माद्भूतेभ्यश्चैतन्योत्पत्तिः तस्मात्कारणाद्दृष्टपरित्यागात्—दृष्टं प्रत्यक्षानुभूतमैहिकं लौकिकं यद्विषयजं सुखं तस्य परित्यागाद्दृष्टे परलोकसुखादौ तपश्चरणादिकष्टक्रियासाध्ये यत्प्रवर्तनं प्रवृत्तिः तल्लोकस्य विमूढत्वम् अज्ञानमेवेति चार्वाकाः प्रतिपेदिरे प्रतिपन्नाः । यो हि लोको विप्रतारकवचनोपन्यासत्रासितसंज्ञानो हस्तगतमिहत्वं सुखं विहाय स्वर्गपवर्गसुखप्रेप्सया तपोजपध्यानहोमादौ यद्यतते, तत्र तस्याज्ञानतैव कारणमिति तन्मतोपदेशः ॥૮૫॥

16. શ્લોકવ્યાખ્યા— કેમ કે ભૂતોમાંથી જ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે એટલે દષ્ટ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ લૌકિક વિષયસુખોને છોડીને અદષ્ટ પરલોકના સુખ માટે તપશ્ચર્યા આદિ કષ્ટદાયક ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત રહેવું એ તો મહામૂઢતા તથા અજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા જ છે. ચાર્વાકો સદા એ જ કહે છે કે ભવિષ્યત્ની આશામાં વર્તમાનનો ત્યાગ કરવો એ નરી મૂર્ખતા છે. જે લોકો ધુતારાઓનાં વચનોના પ્રભાવથી ભોળવાઈને પોતાના સમ્યગ્જ્ઞાનને તિલાંજલિ આપીને સામે ઉપસ્થિત વિષયભોગોની સુખકર સામગ્રી છોડી દઈને અદષ્ટ સ્વર્ગ-મોક્ષના સુખની ખોટી ઝંખનાથી તપ, જપ, ધ્યાન, હોમ આદિ

ક્રિયાઓની પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમની આ નિરર્થક પ્રવૃત્તિનું સૌથી મોટું કારણ તેમની મૂઠ બુદ્ધિ છે, બુદ્ધિભંશ છે. આ જ તેમના મતોપદેશનો સાર છે. (૮૫).

17. અથ યે શાન્તરસપૂરિતસ્વાન્તા નિસ્ત્યમં શમસુખં વર્ણયન્તિ, તાનુદ્દિશ્ય ચચ્ચાર્વાકા બ્રુવતે તદાહ—

સાધ્યવૃત્તિનિવૃત્તિભ્યાં યા પ્રીતિર્જાયતે જને ।

નિરર્થા સા મતે તેષાં ધર્મઃ કામાત્પરો ન હિ ॥૮૬॥

17. જેઓ શાન્તરસથી પરિપૂર્ણ હૃદયવાળા બનીને તપ, જપ આદિ કાર્યો દ્વારા અનુપમ શમસુખની પ્રાપ્તિને જણાવે છે તેમને ઉદ્દેશી ચાર્વાકોનો આ ઉપદેશ છે—

કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્તિ અને અકર્તવ્યમાંથી નિવૃત્તિ આ બેના દ્વારા મનુષ્ય જે આત્મસન્તોષ પામે છે તેને ચાર્વાક મતમાં નિરર્થક દર્શાવાયેલ છે. તેમના મતમાં તો કામભોગથી ચડિયાતો કોઈ ધર્મ નથી. (૮૬).

18. વ્યાખ્યા— સાધ્યં ધ્યાનં દ્વેદ્યા, ઉપાદેયં હેયં ચ । ઉપાદેયે ધર્મશુક્લધ્યાનયુગે હેયે ચાર્તરૈદધ્યાનયુગે । અથવા સાધ્યે સાધનીયે કાર્યે, ઉપાદેયે પુણ્યકૃત્યે તપઃસંયમાદૌ, હેયે ચ પાપકૃત્યે વિષયસુખાદિકે ક્રમેણ વૃત્તિનિવૃત્તિભ્યાં પ્રવર્તનનિવર્તનાભ્યાં જને લોકે યા પ્રીતિઃ મનઃસુખં જાયતે સમુત્પદ્યે સા તેષાં ચાર્વાકાણાં મતે નિરર્થા નિઃપ્રયોજના નિઃફલાતાત્ત્વિકીત્યર્થઃ । હિર્યસ્માત્ ધર્મઃ કામાત્—વિષયસુખસેવનાન્ન પરઃ કામ એવ પરમો ધર્મઃ, તજ્જનિતમેવ ચ પરમં સુખમિતિ ભાવઃ । અથવા યે ધર્મપ્રભાવાદિહ લોકેડ્વીપીષ્ઠાનિષ્ઠકાર્યયોઃ સિદ્ધચસિદ્ધી વદન્તિ, તાન્પ્રતિ યચ્ચાર્વાકા જલ્પન્તિ તદર્શયન્નાહ—‘સાધ્યવૃત્તિનિવૃત્તિભ્યામ્’ इत्यादि । તપોજપહોમાદિભિઃ સાધ્યસ્ય પ્રેક્ષિતકાર્યસ્ય યા વૃત્તિઃ સિદ્ધિર્યાં ચ તૈરેવ તપોજપાદિભિરનિષ્ઠસ્ય સાધ્યસ્ય વિધ્નાદેર્નિવૃત્તિઃ અસિદ્ધિરભાવ इति યાવન્તાભ્યાં સાધ્યવૃત્તિનિવૃત્તિભ્યાં યા જને પ્રીતિર્જાયતે સા નિરર્થા । અર્થશબ્દસ્ય હેત્વર્થસ્યાપિ ભાવાત્રિહૈતુકા નિર્મૂલા । તેષાં મતે હિર્યસ્માદ્ધર્મઃ કામાન્ન પર इति પ્રાગ્વત્ ॥૮૬॥

18. શ્લોકવ્યાખ્યા— સાધ્ય ધ્યાન છે. ધ્યાન બે પ્રકારનું છે — ઉપાદેય ધ્યાન અને હેય ધ્યાન. ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન આ બે ધ્યાનો ઉપાદેય છે, તથા આર્તધ્યાન અને

रौद्रध्यान आ भे ध्यानो હેય છે. અથવા સાધ્ય એટલે સાધનીય કાર્યમાં, તપ-સંયમ આદિ ઉપાદેય પુણ્યરૂપ કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ તથા વિષયસુખ આદિ હેય પાપરૂપ કાર્યોમાંથી નિવૃત્તિ દ્વારા મનુષ્યોને જે આત્મસુખ યા મન:સન્તોષ થાય છે તે ચાર્વાકોની દૃષ્ટિમાં નિરર્થક છે, નિષ્પ્રયોજન છે, નિષ્ફલ છે, મિથ્યા છે, કેમ કે તેમના મતમાં કામથી અર્થાત્ વિષયસુખસેવનથી ચડિયાતો કોઈ ધર્મ નથી, કામભોગ જ પરમ ધર્મ છે અને તજજન્ય સુખ જ પરમ સુખ છે. અથવા જે લોકો ધર્મના પ્રભાવથી જ વ્યાપારધંધામાં લાભ, પુત્રોત્પત્તિ આદિ ઈષ્ટ કાર્યોની સિદ્ધિ તથા વ્યાપારધંધામાં નુકસાન અને અન્ય અનિષ્ટ કાર્યોની આપત્તિનું નિવારણ માને છે — ટૂંકમાં ધર્મ દ્વારા ઈષ્ટ કાર્યોની સિદ્ધિ અને અનિષ્ટ કાર્યોની અસિદ્ધિ માને છે — તેમને ઉદ્દેશી ચાર્વાકો કહે છે, “તમારી આ માન્યતા નિર્મૂલ તથા નિષ્ફલ છે. તપ, જપ, હોમ આદિથી મનોરથોની પૂર્તિ તથા રોગ આદિ અનિષ્ટોની યા વિઘ્નોની નિવૃત્તિ તેમ જ તપ, જપ, હોમ આદિ કાર્યો કરવાથી મન:સુખ અને સન્તોષ થાય છે એમ તમારું માનવું નિરર્થક છે. [તપ, સંયમ, ધર્મ આદિનું આચરણ કરનારા ઘણા લોકો દુ:ખી જણાય છે જ્યારે પરમ અધાર્મિક લોકો સુખી દેખાય છે. તેથી ધર્મથી સુખ આદિ મળે છે અને દુ:ખ આદિ ટળે છે એમ માનવું ખોટું છે.] આ માન્યતા નિર્મૂલ અને નિર્હેતુક છે.” ચાર્વાક મતમાં કામભોગ યા વિષયસેવન જ પરમ ધર્મ છે, તેનાથી ચડિયાતો બીજો કોઈ ધર્મ નથી. શ્લોકગત ‘નિરર્થ’ શબ્દ છે. તેમાં જે ‘અર્થ’ શબ્દ છે તેનો અર્થ હેતુ પણ થાય છે. તેથી ‘નિરર્થ’ એટલે નિર્હેતુક, નિર્મૂલ. (૮૬).

19. ઉપસંહરત્રાહ—

લોકાયતમતેઽપ્યેવં સંક્ષેપોઽયં નિવેદિતઃ ।

અભિધેયતાત્પર્યાર્થઃ પર્યાલોચ્યઃ સુબુદ્ધિભિઃ ॥૮૭॥

19. ઉપસંહારમાં આચાર્ય જણાવે છે કે—

આ રીતે લોકાયતમતનું પણ અમે સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કર્યું. સુબુદ્ધિ વિચારકોએ બધાં દર્શનોનાં વક્તવ્યોનાં તાત્પર્યાર્થની સારી રીતે પર્યાલોચના કરવી જોઈએ. [જે દર્શનનું વક્તવ્ય યુક્તિસંગત જણાય તેનું અનુસરણ કરવું.] (૮૭).

20. વ્યાખ્યા—एवम् अमुना प्रकारेण अपेः समुच्चयार्थत्वात् केवल-
मन्यमतेषु संक्षेप उक्तो लोकायतमतेऽप्ययमनन्तरोक्तः संक्षेपो निवेदितः ।

નનુ બૌદ્ધાદિમતેષુ સર્વેષ્વપિ સંક્ષેપ એવાત્ર યદ્યુચ્યત તર્હિ વિસ્તરેણ તત્પરમાર્થઃ કથમવભોત્સ્યતે इत्याशङ्क्याह— 'अभिधेय' इत्यादि । अभिधेयस्य—सर्वदर्शनवाच्यस्यार्थस्य तात्पर्यार्थः—अशेषविशेषविशिष्टः परमार्थः परि समन्तात् पौर्वापर्येणालोच्यः स्वयं विमर्शनीयः । अथवा 'लोचद्दर्शने' इति धातुपाठादालोच्यस्तत्तदीयशास्त्रेभ्योऽवलोकनीयः सुबुद्धिभिः सुनिपुणमतिभिः संक्षिप्तस्त्रिचसत्त्वानुग्रहार्थत्वादस्य सूत्रकरणस्येति । अथवा सर्वदर्शनसंमतानां स(त)त्त्वानां परस्परं विरोधमाकर्ण्य किंकर्तव्यतामूढानां प्राणिनां यत्कर्तव्योपदेशमाह 'अभिधेय' इत्यादि—अभिधेयं सर्वदर्शनसंबन्धी प्रतिपाद्योऽर्थः तस्य यस्तात्पर्यार्थः सत्यासत्यविभागेन व्यवस्थापितस्तत्त्वार्थः स पर्यालोच्यः सम्यग्विचारणीयो न पुनर्यथोक्तमात्रो निर्विचारं ग्राह्यः । कैः ? । सुबुद्धिभिः सुष्ठु शोभना मार्गानुसारिणी पक्षपातरहिता बुद्धिः मतिर्येषां ते सुबुद्ध्यः, तैर्न पुनः कदाग्रहग्रहिलैः । युदुक्तम्—

आग्रही बत निनीषति युक्तिं यत्र तत्र मतिरस्य निविष्टा ।

पक्षपातरहितस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र मतिरेति निवेशम् ॥१॥”

[] इति ।

20. શ્લોકવ્યાખ્યા— આ રીતે અન્ય મતોની સાથે લોકાયતમતનું પણ અમે સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કર્યું. અહીં અમે તો બૌદ્ધ આદિ બધાં દર્શનોનું ટૂંકમાં જ નિરૂપણ કર્યું છે, એટલે વિસ્તારથી અને તાત્પર્યાર્થનો ઊંડાણ અને સૂક્ષ્મતાથી સુબુદ્ધિ દર્શનપ્રેમીઓ પોતે જાતે જ વિચાર કરે. પ્રત્યેક દર્શનની વાતોનો પૂર્વાપર સંદર્ભ તે તે દર્શનના મૂલ તથા ટીકા ગ્રન્થોમાંથી સારી રીતે જોઈ-જાણી લેવો. લોચુ ધાતુ દર્શનાર્થક છે. તેથી 'પર્યાલોચ્યઃ' પદનો અર્થ 'તે તે દર્શનના ગ્રન્થોમાંથી સંદર્ભને જોવો' છે. અમારો આ સૂત્રગ્રન્થ તો સંક્ષેપમાં દર્શનોની કેવળ રૂપરેખા સમજવા ઇચ્છનારો જિજ્ઞાસુઓના લાભાર્થે રચવામાં આવ્યો છે. અથવા, સર્વ દર્શનોનાં તત્ત્વોના પરસ્પર વિરોધને સાંભળી-જાણીને કિંકર્તવ્યમૂઢ બની ગયેલા જનોને આચાર્ય કહે છે કે સર્વ દર્શનોના વક્તવ્ય ઉપર ખૂબ ઊંડાણથી વિચાર કરીને તેમના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, વિચાર કર્યા વિના આંખો મીચીને કોઈ દર્શનની વાત સ્વીકારવી જોઈએ નહિ. જેઓ સમજુ છે, ડાહ્યા છે, દુરાગ્રહથી મુક્ત છે તેમનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ સર્વદર્શનોનું

મધ્યસ્થભાવે અધ્યયન કરે અને પછી વિચાર કરી તેમના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરે. કોઈ પણ દર્શનની વાત 'અમુક આચાર્યે કહી છે' માટે આંખો બંધ કરી વગર વિચારે ન માનવી જોઈએ. કહ્યુ પણ છે કે — “જે દુરાગ્રહી છે, સામ્પ્રદાયિક આસક્તિથી જેની બુદ્ધિ વિકૃત બની ગઈ છે તે પોતાની બુદ્ધિએ જે પદાર્થને જે રીતે ગ્રહણ કરી રાખ્યો છે તેને જ યુક્તિઓની ખેંચતાણ કરી ગમે તેમ કરીને ખરો કરવા જ પ્રયત્ન કરે છે. તેનો મૂલમન્ત્ર જ ‘જે હું કહું છું કે જે મેં જાણ્યું છે તે જ સત્ય છે’ એ છે. તેથી યુક્તિઓને ખેંચીતાણીને પોતાના મતને જ સિદ્ધ કરવા તે અનુચિત પ્રયત્નો કરે છે. પરંતુ જે સ્વમતપક્ષપાતથી રહિત છે, મધ્યસ્થભાવે પોતાની બુદ્ધિનો સમતોલન કરી ઉપયોગ કરે છે તે સમજદારની બુદ્ધિ તો જે પદાર્થને યુક્તિઓ જે રૂપમાં સિદ્ધ કરે તે પદાર્થને તે જ રૂપમાં સ્વીકારવા સદા તત્પર રહે છે. તેમનો સિદ્ધાન્ત તો એ હોય છે કે ‘જે સત્ય પુરવાર થાય તે જ મારો મત છે, યુક્તિસિદ્ધ વસ્તુને પૂર્વગ્રહથી સર્વથા મુક્ત બનીને સ્વીકારવા માટે સદા તત્પર રહેવું જોઈએ.’ []

21. અયમત્ર ભાવાર્થઃ— સર્વદર્શનાનાં પરસ્પરં મતવિરોધમાકર્ણ્ય મૂઢસ્ય પ્રાણિનઃ સર્વદર્શનસ્પૃહયાલુતાયાં નિજદર્શનૈકપક્ષપાતિતાયાં વા દુર્લભં સ્વર્ગાપવર્ગસાધકત્વમ્, અતો મધ્યસ્થવૃત્તિતયા વિમર્શનીયઃ સત્યાસત્યાર્થ-વિભાગેન તાત્ત્વિકોઽર્થઃ, વિમૃશ્ય ચ શ્રેયસ્કરઃ પન્થાભ્યુપગન્તવ્યો યતિતવ્યં ચ તત્ર કુશલમતિભિઃ ।

21. તાત્પર્ય એ છે કે — બધાં દર્શનોની પરસ્પર વિરોધી વાતો સાંભળીને મૂઢ જન કાં તો બધાં દર્શનોને આંખો મીચીને સત્ય માની લે છે કાં તો સામ્પ્રદાયિક રાગના કારણે પોતાના મતને દુરાગ્રહથી વળગી રહે છે. આ બન્ને દશાઓમાં તેના સ્વર્ગ-મોક્ષની પ્રાપ્તિ કઠિન છે, કેમ કે બધાં દર્શનોની પરસ્પર વિરોધી ક્રિયાઓનું અનુષ્ઠાન અશક્ય હોવાના કારણે કાં તો તે ક્રિયાશૂન્ય બની નિરુદ્ધોગી બની જશે કાં તો પોતાના જ સંપ્રદાયની અપરીક્ષિત ક્રિયાઓનું આચરણ કરી મિથ્યાચારિત્રી બની જશે. નિરુદ્ધોગી બનવું કે મિથ્યા આચરણ કરવું બેય લક્ષ્યે પહોંચાડવા અસમર્થ છે. તેથી સમજદાર ડાહ્યા જનોનું એ આદ્યકર્તવ્ય છે કે તેઓ મધ્યસ્થભાવે તાત્ત્વિક અર્થનો સારી રીતે વિચાર કરે અને પછી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી શ્રેયસ્કર માર્ગને પસંદ કરે તથા તે માર્ગ અનુસાર આચરણ કરી સ્વ-પરનું કલ્યાણ કરે.

इति श्रीतपागणनभोऽङ्गणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्योयजीवि-
श्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां षड्दर्शनसमुच्चयटीकायां
जैमिनीयचार्वकीयमतस्वरूपनिर्णयो नाम षष्ठोऽधिकारः ।

तत्समाप्तौ च समाप्त्यं तर्करहस्यदीपिकानाम्नी षड्दर्शनसमुच्चयवृत्तिः ॥

તપાગચ્છરૂપી આકાશમાં સૂર્ય જેવા પ્રતાપી શ્રી દેવસુન્દરસૂરિનાં ચરણકમળના
ઉપાસક શ્રી ગુણરત્નસૂરિએ રચેલી તર્કરહસ્યદીપિકા નામની ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની
ટીકાનો જૈમિનીય-ચાર્વાકીયમતસ્વરૂપનિર્ણય નામનો છઠ્ઠો અધિકાર પૂર્ણ અને તેની
સમાપ્તિ સાથે તર્કરહસ્યદીપિકા નામની ષડ્દર્શનસમુચ્ચયવૃત્તિ સમાપ્ત.

परिशिष्ट १
षड्दर्शनसमुच्चयकारिकार्थपाठसूची
 (गुजराती अंको पृष्ठांक दशावे छे.)

अक्षपादमते देवः	८६	एवं सांख्यमतस्यापि	२१५
अजीवः स समाख्यातः	३०२	कार्यात्कारणानुमानम्	१३२
अत एव पुरा कार्यः	६४४	कालदिगात्ममनांसि च	५८८
अनन्तधर्मकं वस्तु	४५६	किमेतदिति संदिग्धः	१३८
अनन्तधर्मकं वस्तु	५०२	कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वा	२२०
अन्यस्त्वकर्ता विगुणश्च भोक्ता	१८४	क्रियते यद् बलेनासौ	६५५
अन्यानि पञ्च रूपादि	१८१	क्षणिकाः सर्वसंस्काराः	४८
अन्योऽन्यानुगमात्मा तु	४००	चतुर्णामार्यसत्यानाम्	४१
अपरोक्षतयार्थस्य	४८७	चैतन्यलक्षणो जीवः	३०२
अभिधेयतात्पर्यार्थः	६८१	जातयो दूषणाभासाः	१५०
अर्थापत्तिरभावश्च	६४८	जातयो निग्रहस्थाना	१०१
अर्थोपलब्धिहेतुः स्यात्	१०१	जिनेन्द्रो देवता तत्र	२२०
अवयवाः पञ्च तर्कः	१४३	जीवाजीवौ तथा पुण्यम्	२८७
अहंकारस्ततोऽपि स्यात्	१८०	जैनदर्शनसंक्षेपः	२१५
आचार्यशिष्ययोः पक्ष	१४६	जैनदर्शनसंक्षेपः	५७४
आत्मनो बुद्धिजन्म	६५०	जैमिनीयमतस्यापि	६६५
आत्मात्मीयभावाख्यः	४८	जैमिनीयं च नामानि	३८
आत्यन्तिको वियोगस्तु	४०४	जैमिनीयाः पुनः प्राहुः	६३८
आधारे भूमिरेतेषाम्	६७६	ततो धर्मस्य जिज्ञासा	६४४
उत्क्षेपावक्षेपावाकुञ्चनकम्	६१८	ततः संजायते बुद्धिः	१८०
उपमानं समाख्यातम्	१३४	तत्त्वानि षोडशामुत्र	१०१
ऊर्ध्वं संदेहतर्काभ्याम्	१४४	तत्र ज्ञानादिधर्मैभ्यः	३०२
एतानि नव तत्त्वानि	४५०	तत्र द्रव्यं नवधा भूजलतेजो	५८८
एतावानेव लोकोऽयम्	६६८	तत्र परं सत्ताख्यम्	६२०
एतेषां या समावस्था	१८८	तत्र प्रत्यक्षमक्षाणाम्	६५०
एवमास्तिकवादानाम्	६६५	तत्र बौद्धमते तावत्	४१
एवं चतुर्विंशति तत्त्वरूपम्	१८४	तत्राद्यं कारणात्कार्यं	१०५

तत्रेन्द्रियार्थसंपर्कं	१०५	पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या	५८
तथाभव्यत्वपाकेन	४५१	परिमाणं च पृथक्त्वम्	६०५
तथाविधनदीपूरात्	१३२	पापं तद्विपरीतं तु	३८०
तस्मादतोन्द्रियार्थानां	६४३	पायूपस्थवचःपाणि	१८१
तस्माद्दृष्टपरित्यागात्	६७८	पिब खाद च चारुलोचने	६७४
त्रिरूपाल्लिङ्गतो लिङ्गि	८१	पुंसि देशान्तरप्राप्तिः	१३३
दर्शनानि षडेवात्र	३८	पूर्ववच्छेषवच्चैव	१०५
दुःखं संसारिणः स्कन्धाः	४५	पूर्वापरपरघातः	५७४
दृष्टान्तस्तु भवेदेषः	१४१	पृथ्वी जलं तथा तेजः	६७६
दृष्टान्तोऽप्यथ सिद्धान्तः	१०१	पृथ्व्यादिभूतसंहत्या	६७७
दृष्ट्यर्थानुपपत्त्या तु	६५५	प्रकृतिवियोगो मोक्षः	२०७
देवतातत्त्वभेदेन	३८	प्रतिज्ञाहानिसंन्यास-	१६७
देवताविषयो भेदः	५८६	प्रतिज्ञाहेतुद्रष्टान्त-	१४४
देवो न विद्यते कोऽपि	६३८	प्रत्यक्षं कल्पनापोढम्	७४
द्रव्यं गुणस्तथा कर्म	५८७	प्रत्यक्षं च परोक्षं च	४५६
द्वेषः स्नेहगुरुत्वे	६०५	प्रत्यक्षमनुमानं च	६५
धर्माधर्मौ न विद्येते	६६८	प्रत्यक्षमनुमानं च	१०५
धर्मायतनमेतानि	५८	प्रत्यक्षमनुमानं च	६४८
न मन्यन्ते मते तेषाम्	६६६	प्रत्यक्षमनुमानं तु	१०५
न हि भौरु गतं निवर्तते	६७४	प्रत्यक्षमितरञ्ज्ञेयम्	४८७
निग्रहस्थानमाख्यातम्	१६७	प्रधाननरयोश्चात्र	२०६
नित्येभ्यो वेदवाक्येभ्यः	६४३	प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्याम्	१८८
निरर्था सा मते तेषाम्	६८०	प्रमाणपञ्चकं यत्र	६५७
निश्चयतो नित्यद्रव्य-	६२०	प्रमाणं च द्विधामीषाम्	६२८
नैयायिकमतस्येतः	८२	प्रमाणं च प्रमेयं च	१०१
नैयायिकमतस्यैषः	१८०	प्रमाणे द्वे च विज्ञेये	६५
नैयायिकमतादन्ये	६६६	प्रमेयं त्वात्मदेहाद्यम्	१३६
नोदनालक्षणो धर्मो	६४५	प्रवर्तकं वचः प्राहुः	६४५
पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्यत्र	१८१	प्रवर्तते तदर्थित्वात्	१३८
पञ्चविधं कर्मैतत्परपरे	६१८	प्रसादतापदैत्यादि	१८५
पञ्चविंशति तत्त्वानि	२०६	प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यात्	१३४

प्रसिद्धार्थस्य साधर्म्यात्	६५२	वैशेषिकाणां तत्त्वे तु	५८५
बद्धस्य कर्मणः साद्ये	४०४	व्यवसायात्मकं ज्ञानम्	१०५
बन्धो विनिर्जराभोक्षौ	२८७	शाब्दमातोपदेशस्तु	१३६
बुद्धिः सुखदुःखेच्छ-	६०५	शाब्दं शाश्वतवेदोत्थम्	६५२
बौद्धराद्धान्तवाच्यस्य	८९	शुभाशुभकर्मकर्ता	३०२
बौद्धं नैयायिकं सांख्यम्	३८	षड्दर्शनसंख्या तु	६६६
भद्रे वृकपदं पश्य	६६८	स जल्पः सा वितण्डा तु	१४८
मदशक्तिः सुरङ्गेभ्यः	६७७	सत्त्वं रजस्तमश्चेति	१८५
मानत्रितयं चात्र	२०७	सद्दर्शनं जिनं नत्वा	२
य इहायुतसिद्धानाम्	६२७	स मार्ग इह विज्ञेयः	४८
यच्च सामान्यतोदृष्टम्	१३३	समुदेति यतो लोके	४८
यथा काकादिसंयातात्	१४४	सम्यक्त्वज्ञानयोगेन	४५०
या कथाभ्यासहेतुः स्यात्	१४६	सम्यग्ज्ञानक्रियायोगात्	४५१
येनोत्पादव्ययध्रौव्य-	५०२	सर्वदर्शनवाच्योऽर्थ	२
ये बन्धस्य स विज्ञेय	३८०	सर्वेषामपि तेषां स्यात्	१८३
रूपाणि पक्षधर्मत्वम्	८४	संबन्ध इहप्रत्ययहेतुः	६२७
रूपात्तेजो रसादापः	१८३	संवरस्तन्निरोधस्तु	४००
रेलम्बगवलव्याल-	१३१	साध्यवृत्तिनिवृत्तिभ्याम्	६८०
लोकस्य तद्विमूढत्वम्	६७८	सांख्या निरीश्वरः केचित्	१८३
लोकायतमतक्षेपे	६६६	सांख्याभिमतभावानाम्	१८०
लोकायतमतेऽप्येवम्	६८१	सिद्धान्तस्तु चतुर्भेदः	१४१
लोकायता वदन्त्येवम्	६६८	सुरसुरेन्द्रसंपूज्यः	२२०
वस्तुसत्तावबोधार्थम्	६५७	स्पर्शनं रसनं घ्राणम्	१८१
वादो जल्पो वितण्डा च	१०१	स्पर्शरसरूपगन्धाः	६०५
विजिगीषु कथा या तु	१४८	स्पर्शाद्वायुस्तथैवं च	१८३
विज्ञानं वेदना संज्ञा	४५	हतमोहमहामल्लः	२२०
विपक्षे नास्तित्ता हेतोः	८४	हेत्वाभासा असिद्धाद्याः	१५०
विभूर्नित्यैकसर्वज्ञः	८६		
विशेषसमवायौ च	५८७		
वृष्टिं व्यभिचरन्तीह	१३१		
वैशेषिकमतस्यैषः	६२८		

परिशिष्ट २
तर्करहस्यटीपिकाउद्घृतवाक्यानुक्रमणिका
 (गुजराती अंको पृष्ठांक दर्शावे छे.)

अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः [मैत्रा० ६।३६]	६४६
अग्नीषोमीयं पशुमालभेत [ऐतरेय आ० ६।१३]	५८८
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयम् [महाभा० वन पर्व ३०।२८]	२१, ८८
अतर्कितोपस्थितमेव सर्वम् []	२७
अतस्मिस्तद्ग्रहो भ्रान्तिः []	७४
अतस्मिस्तद्ग्रहो भ्रान्तिरपि संधानतः प्रमा []	७८
अतिदूरात्सामीप्यात् [सांख्यका० ७]	३७५
अतीन्द्रियाणामर्थानाम् []	६४४
अतोऽनेकस्वरात् [हैम० ७।२]	२८
अथापि दिव्यदेहत्वात् []	६४२
अधस्तिर्यक् तथोर्ध्वं च [त० सू० भा० १०।७]	४१०
अनुमातुरयमपराधो नानुमानस्य []	१२५
अनुवादादरवीप्साभृशार्थ []	६७५
अनेकानि सहस्राणि []	५८०
अन्तेषु भवा अन्त्याः [प्रश० भा० पृ० १६८]	६२६
अन्धे तमसि मज्जामः []	५८१
अन्यदपि चैकरूपं तत् []	४३२
अपवर्त्यते कृतार्थं नायुः [केवलिभुक्ति श्लो० १६]	२८३
अपुत्रस्य गतिर्नास्ति []	५८०
अपेक्षेत परः कश्चिद्यदि कुर्वीत किंचन । [प्र० वा० ३।२७९]	५२
अप्राप्तकालयुग् न्यूनम् []	१७७
अप्सु स्पर्शः शीत एव []	३४४
अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ६]	६६२
अभावोऽपि प्रमाणाभावलक्षणो [शा० भा० १।१]	६५८
अमूर्तश्चेतनो भोगी []	२०५

- अयोगं योगमपरैः [प्र० वा० ४.१९०] ६७
 अर्थवत् प्रमाणम् [न्यायभा० आद्यवाक्य] ५८३
 अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुते वार्थो [शाबरभा० १।१।५] ६५५
 अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता [] ८०
 अशुच्यादिरसास्वादप्रसङ्गश्चानिवारितः [] २६८
 असदकरणादुपादानग्रहणात् [सांख्यका० ९] २१२
 असिद्धस्यं किरियाणं [सूत्रकृ० नि० गा० ११९] १८
 अस्ति वक्तव्यता काचित् [] २१६
 अस्ति ह्यालोचना ज्ञानम् [मी० श्लो० प्रत्य० ११२] ४६
 अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि..... [वैशे० सू० १।२।१] ६३३
 आग्रही बत निनीषति युक्तिम् [] ६८२
 आत्मनि सति परसंज्ञा [प्रमाणवा० १।२२१] ४२८
 आत्मशरीरेरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्ति [न्यायसू० १।१।९] १३७
 आत्मा सहैति मनसा मन इन्द्रियेण [] १०८
 आधारभस्मकौपीन- [] ८५
 आनन्दं ब्रह्मणो रूपम् [] ४२०
 आरण्यमेतत् सवितास्तमागतः [] १४५
 इत एकनवते कल्पे [] ४६, ५७८
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम् [न्यायसू० १।१।४] १०६
 इषुकारनरः कश्चित् [] ३७२
 इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठम् [मुण्डक० १।२।१०] २०८
 ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गसंज्ञिकाः [] २१८
 उपपत्तिश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी [] १७७
 उपमानमपि सादृश्यादसंनिकृष्टेऽर्थे [शाबरभा० १।१।८] ६५३
 उवसमेण हणे कोहं [दशवै० गाथा ८/३९] २८२
 ऊर्ध्वगौरवधर्माणो [त० सू० भा० १०।७] ४१०
 ऊर्ध्वं सत्त्वविशालः [सांख्यका० ५४] १८८
 ऊर्मिषट्कातिगं रूपम् [न्यायम० प्रमे० पृ० ७] ४१८
 एक एव हि भूतात्मा [] ६३८

- एकं चेतत्कथं चित्रम् [प्रश० भा० कन्द० पृ० ३०] ५३८
 एकादश जिने [त० सू० १।१८] २८४
 एको भावः सर्वथा येन दृष्टः [] ४८६
 एरण्डयन्त्रपेडासु [त० सू० भा० १०।७] ४१०
 एषामैन्द्रियकत्वेऽपि [मी० श्लो० चोदना सू० श्लो० १३] ६४७
 औंबेकः कारिकां वेत्ति [] ३७
 कइणं भंते दव्वा पण्णत्ता [अनुयोग० द्रव्यगुण० सू० १२४] ३७७
 कर्मक्षयाद्धि मोक्षः [] ४३२
 कः कण्टकानां प्रकरोति [बुद्धच० १।६२] २३
 कारणमेव तदन्त्यम् [] ३६७
 कालाभावे च गर्भादि [शास्त्रवा० श्लो० १६७] २०
 कालः पचति भूतानि [महाभा० हारीत सं०] २०
 किंच कालादुते नैव [शास्त्रवा० श्लो० १६६] २०
 कुलालचक्रे दोलायाम् [त० सू० भा० १०।७] ४१०
 को दुक्खं पाविज्जा कस्स [] २२०
 क्वचित् [हैम० ५।१।१७१] ११
 क्षणिकाः सर्वसंस्काराः [] २५
 क्षीरे दधि भवेदेवम् [मी० श्लो० अभाव० श्लोक ५] ६६२
 गतानुगतिको लोकः [न्यायम० प्रमा० पृ० ११] १४८
 गुणदर्शी परितृष्यन् [प्रमाण० वा० १।२२०] ४२८
 गुणपर्ययवद्द्रव्यम् [त० सू० ५।३८] ३५८
 घटमौलिसुवर्णार्थी [आप्तमी० श्लो० ५९] ५०७
 घ्राणादितोऽनुयातेन [] १८१
 जातिरेव हि भावानां [] ५४
 जावइया वयणपहा [सन्मति० ३।४७] १७
 जीवपुद्गलयोरनुश्रेणिः [] ३४७
 जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ [आचारंगसूत्र] ४८५
 जेसु अनाएसु तओ [] ४८५
 जो तुल्लसाहणाणं फले विसेसो [] ३८३

- ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादसंनिकृष्टे [शाबरभा० १।१।५] ६५२
 ज्ञानमप्रतिघं यस्य [] २१, ८८
 ज्ञानादयस्तु भावप्राणा [] ४१२
 ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य [] २२३, ४५०
 ततोऽप्यूर्ध्वगतिस्तेषाम् [त० सू० भा० १०।७] ४१०
 तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम् [न्यायसू० १.१.५] ११८
 तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे [न्यायसू० ४।२।५०] १४७
 तदनन्तरमेवोर्ध्वम् [त० सू० भा० १०।७] ४१०
 तदा तन्नित्यमानन्दम् [] ४२०
 तदुच्छेदे च तत्कार्यं [न्यायम० प्रमे० पृ० ७] ४१८
 तद्वेत्यधीते [हैम० ६/२] ४०
 तपसा निर्जरा च [त० सू० १।३] ३०१
 तपांसि यातनाश्चित्राः [] ६७०
 तस्माद्यत्स्मर्यति तत् स्यात् [मी० श्लो० उप० श्लो० ३] ४५८
 तस्मान्न बध्यते नैव मुच्यते [सांख्यका० ६२] २०८
 तस्मान्मानुषलोकव्यापी [] ३६२
 तस्सेवाविघ्नत्वं मज्झिमयं [विशेषा० गा० १४] ७
 तं मंगलमाईए मज्झे [विशेषा० गा० १३] ७
 ताद्रूप्येण च धर्मत्वम् [मी० श्लो० चोदना सू० श्लो० १४] ६४७
 तावदेव चलत्यर्थो [] १४१
 त्रैरूप्यं पाञ्चरूप्यं वा [] ५४७
 दग्धेन्धनः पुनरुपैति भवं प्रमथ्य [सिद्धसेन द्वा०] २२४
 दग्धे बीजे यथात्यन्तम् [त० सू० भा० १०।७] २२४
 दशहस्तान्तरं व्योम्नो [] २६८, ६४१
 दुःशिक्षितकुतर्काश्चि [न्यायम० प्रमा० पृ० ११] १४८
 देवागमनभोयान [आप्तमी० श्लो० १] ३१, ६४०
 धर्माधर्मनिमित्तो हि [न्यायम० प्रमे० पृ० ७] ४१८
 न कालव्यतिरेकेण [शास्त्रवा० श्लोक० १६५] २०
 न च स्याद् व्यवहारोऽयम् [मी० श्लो० अभाव० श्लो० २] ६६१

- न चावस्तुन एते स्युः [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ४] ६६२
 न नरः सिंहरूपत्वात् [] ५४७
 न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति [वसि० धर्म० १६।३६] ५८८
 ननु तस्यामवस्थायाम् [न्यायम० प्रमे० पृ० ७] ४१८
 न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्याम् [प्रमाणवा० २।६३] ७२
 न मांसभक्षणे दोषो [मनु० ५।५६] ५८०
 न वि अत्थि माणुसाणं तं [] ४१३
 न वै हिंस्रो भवेत् [] ५८८
 न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो [अयोगव्य० श्लो० २९] १६
 न स्वर्धुनी न फणिनी न कपालदाम [] ८३
 नहि वै सशरीरस्य [छान्दो० ८।१२।१] ४१८
 न हिंस्यात् सर्वभूतानि [] ५८८
 न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा [] ७४
 न ह्याभ्यामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां विसंवाद्यते [] ६१
 नाकारणं विषयः [] ५७६
 नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषयः [] ७०, ५७६
 नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति [प्रमाणवा० २।३२७] ७७
 नान्वयः स हि भेदित्वात् [] ५४७
 नास्तिता पयसो दधि [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ६] ६६२
 नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः [प्रश० भा० पृ० ३६] ६२७
 नित्यद्रव्याण्युत्पत्तिविनाशयोरन्ते [] ६२७
 नित्यसंवेद्यमानेन सुखेन..... मुक्तिः [न्यायसार] १७८
 नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा [प्रमाणवा० ३।३४] ३२०
 नियतेनैव रूपेण [शास्त्रवा० श्लो० १७३] २२
 निर्वर्तकं निमित्तं परिणामी च [] ३५८
 पक्षपातो न मे वीरे [लोकतत्त्वनि० १।३८] १५, २१६
 पञ्चविंशतितत्त्वज्ञः [] १८३
 पयोव्रतो न दध्यत्ति [आप्तमी० श्लो० ६०] ५०७
 पुद्गलत्थिकाए [] ३८५

- पुराणं मानवो धर्मः [मनु० १२।११०] २१६
 पुरुष एवेदं सर्वम् [ऋक्० १०।९०।२] २२, ६३८
 पुरुषोऽविकृतात्मैव [] २०२
 पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि [] ६७८
 प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारः [सांख्यका० ३३] १८५
 प्रतिक्षणं विशरग्वो रूपरसगन्धपरमाणवो ज्ञानं च [] ८८
 प्रतिज्ञाहानिसंन्यास [] १७७
 प्रतिनियताध्यवसायः श्रोत्रादिसमुत्थोऽध्यक्षम् [] २१०
 प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं नान्यत् [] ३१७
 प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ११] ६५८
 प्रध्वस्ते कलशे शुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते [] ५०७
 प्रमाणपञ्चकं यत्र [मी० श्लो० अभाव श्लो० १] २६७
 प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम् [प्र० वा० १.३] ६०
 प्रमाणषट्कविज्ञातो [मी० श्लो० अर्था० श्लो० १] ४६०
 प्रसङ्गः प्रतिदृष्टान्तः [] १७७
 प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् [न्यायसू० १।१।६] १३५
 प्रापणशक्तिः प्रामाण्यं तदेव च प्रापकत्वम् [] ६०
 बदर्याः कण्टकस्तीक्ष्ण [लोकतत्त्वनि० २।२२] २३
 बन्धविप्रयोगो मोक्षः [] ३०१
 बन्धुर्न नः स भगवान् [लोकतत्त्वनि० १।३२] १५
 बाह्यो न विद्यते ह्यर्थो [] ७७
 बुद्धस्तु सुगतो धर्मधातुः [अभिधान० २।१४६] ४२
 बुद्धिदर्पणसंक्रान्तमर्थप्रतिबिम्बकम् [] २०१
 बुद्धिश्चाचेतनापि चिच्छक्तिसन्निधानात् [] २०३
 बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते [] २०१
 ब्राह्मणार्थेऽनृतं ब्रूयात् [] ५८८
 भागे सिंहो नरो भागे [] ५४७
 मतानुज्ञापारिनिरनुयोज्यौ भवतस्ततः [] १७८
 मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोधः [त० सू० १।१३] ४६६

- मणिप्रदीपप्रभयोः [प्रमाणवा० २।५७] ७८
मणुन्नं भोयणं भुच्चा [] ४१
मयाकश्यामाक [सिद्धहेम उणादिदण्डक] ६६७
मयूराण्डरसे यद्वत् [] ५४७
महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेत् [याज्ञ० स्मृ० ११९] ५८८
मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेः [प्रमाणवा० १।२५६] ८०
मुख्यसंव्यवहारेण [सन्मतितर्क टीका पृ० ५९] ४७३
मूलक्षि(क्ष)तिकरीमाहु [] ५२३
मूलप्रकृतिरविकृतिः [सांख्यका० ३] १८५
मृतानामपि जन्तूनाम् [] ५८२
मृद्धी शय्या प्रातरुत्थाय पेया [] ४१
मृल्लेपसंगनिर्मोक्षात् [त० सू० भा० १०।७] ४१०
म्रियन्ते मिष्टतोयेन [गलनकविचारमीमांसा] १८१
य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते । [शाबरभा० १।१।२] ६४६
यथा तथाऽयथार्थत्वे [प्रमाणवा० २।५८] ७८
यथाधस्तिर्यगूर्ध्वं च [त० सू० भा० १०।७] ४१०
यथा सकलशास्त्रार्थः [प्र० वार्तिकाल० २।२२७] २८६
यथोक्तलक्षणोपपन्नश्छलजाति [न्यायसू० १।२।२, ३] १४७
यदा ज्ञानं प्रमाणं तदा हानादिबुद्धयः फलम् [न्यायभा० १।१।३] ११५
यद्यथैवाविसंवादि [सन्मतितर्कटीका, पृ. ५९] ४७३
यद्यदेव यतो यावत् [शास्त्रवा० श्लो० १७४] २२
यद्गानुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यौ [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ३] ६६१
यस्मात्क्षाधिकसम्यक्त्व [] ४१२
यः पश्यत्यात्मानम् [प्रमाणवा० १।२।१९] ४२८
यावज्जीवेत्सुखं जीवेत् [] ६७०
यावदात्मगुणाः सर्वे [न्यायम० प्रमे० पृ० ७] ४१८
युगपदयुगपत्क्षिप्रं चिरं चिरेण [] ३८३
येन येन हि भावेन [] ८४
रागोऽङ्गनासङ्गमतोऽनुमेयो [] २२१

- रूपादयस्तदर्थाः [] १०६
लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् [याज्ञव० स्मृ० २।२२] ४६३
लूतास्यतन्तुगलिते ये बिन्दौ [गलनकविचारमीमांसा] १८३
वर्तत इदं न वर्तत इति [] ३८४
वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च [त० सू० ५।२२] ३६३
वरं वृन्दावने वासः [] ४१८
वस्तु(स्त्व)संकरसिद्धिश्च [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ५] ६६२
वाहिताग्न्यादिषु [] ७४
विरोधादेकमनेकस्वभावमयुक्तमिति चेत् [प्रश० कन्द० पृ० ३०] ५३८
विविक्ते दृक्परिणतौ [] २०२
विशेषणविशेष्याभ्याम् [प्रमाणवा० ४।१९१] ६७
वीतरागं स्मरन् योगी [] ८४
व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वम् [प्रश० किरण० पृ० ३३] ६२०
व्यवच्छेदफलं वाक्यम् [प्रमाणवा० ४।१९२] ६७
शब्दज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः शाब्दम् [शाबरभा० १।१।५] ६५२
शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थान [त० सू० ५।२४] ३६६
शिरसोऽवयवा निम्ना [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ७] ६६२
शुद्धचैतन्यरूपोऽयम् [] २०८
शुद्धोऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति [योगभा० २।२०] २०३
शैवाः पाशुपताश्चैव [] ८५
शैवी दीक्षां द्वादशाब्दीम् [] ८२
श्रुत्वा वचः सुचरितं [लोकतत्त्वनि० १।३२] १५
श्रूयतां धर्मसर्वस्वम् [चाणक्य १।७] ५८१
श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः [मी० श्लो० चोदना सू० श्लो० १९१] ६४६
श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्व [] २१०
श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका प्रत्यक्षम् [] २१०
षट्त्रिंशद्ङुलायामम् [गलनकविचारमीमांसा] १८१
षट्शतानि नियुज्यन्ते [] ५८८
स एव योगिनां सेव्यः [] ८४

- सत्संप्रयोगे सति पुरुषस्येन्द्रियाणां [मी० सू० १।१।४] ६५८
 सदकारणवन्नित्यम् [वैशे० सू० ४।१।१] ६०२
 सद्विद्यमाने सत्ये च [अनेकार्थं १।१०] ८
 सप्तदशप्राजापत्यान्यशूनालभत [तैत्ति० सं० १।४] ५८८
 स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा [न्यायसू० १।२।३] १४७
 सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः [त० सू० १।१] ४५२
 सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षम् [न्या० बि० १.१०] ५३१
 सर्वमेतदिदं ब्रह्म [छान्दो० ३।१।४।१] ६३८
 सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणे [] ५०४
 संबद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना [मी० श्लो० प्रत्यक्ष सू० श्लो० ८४] २६६, ६४२
 साधर्म्यमथ वैधर्म्यम् [] १७७
 गामीप्ये च व्यवस्थायाम् [] ४५
 सिद्धस्स सुहो रासी [] ४१३
 सुखमात्यन्तिकं यत्र [] ४२१
 सुनिश्चितं नः परतन्त्रयुक्तिषु [सिद्धसेनद्वा०] ५७४
 सुरगणसुहं समगं [] ४१३
 सुरसुरनेन्द्राणाम् [] ४१३
 सुविवेचितं कार्यं कारणं च न व्यभिचरति [] १२५
 स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः [त० सू० ५।२।३] ३६६
 स्मृत्यनुमान....मनसो लिङ्गानि [न्यायभा० १।१।१६] १२०
 स्वभावतः प्रवर्तन्ते [त० सू० भा० १०।७] ४१०
 स्वस्वभावजमत्यक्षं [योगशा०] ४१३
 हस पिब लल खाद मोद [माठर० ३७] १८३
 हिरण्यगर्भः सर्वज्ञः [] २८३
 हेतुमदनित्यमव्यापि [सांख्यका० २०] १८६
 ह्यः श्वोऽद्य संप्रति [] ३८४

परिशिष्ट ३ तर्करहस्यटीपिकागत विशिष्ट शब्दोनी सूची

अकर्ता ४२२	अदुष्टार्थकल्पना ६५५
अकर्तृत्व ३३६, ३३७	अद्वा ८८
अकाम ४०४	अद्वासमम् १७
अकृतागम ३३७, ४२५, ४३२	अद्रव्य ६०३
अक्रियावादी २५, २६, २८	अधर्म २८८, ३५७, ३६०, ३७०, ३७६, ३८०, ४८८, ६०५, ६०७, ६१३, ६४६, ६६८-६७०
अक्ष ४५६	अधर्मास्तिकाय ३६१
अक्षज ६७६, ६७७	अधिक १६८, १७३
अगम्यागमन ६६७	अधिकरणसिद्धान्त १४२, १४३
अगृहीतार्थग्राहक ४६८	अधिष्ठाता ३२४
अगोरसन्नत ५०७	अधोलोक १८७
अग्निहोत्र ६४६, ६७०	अध्यक्ष ४८, ७१, ११०, २१०, ४७४
अचित्तमहास्कन्ध ३६८	अध्यात्मवादी १८२
अचेतनज्ञानवादी ४५५	अध्यात्मैकमानिन् १८२, १८४
अजीव १८, २८७, २८८, ३०२, ३५७	अनुभाषण १६८, १७४
अज्ञान २८, ३२, १६८, १७४	अनन्तधर्मात्मकता ५१२
अज्ञानतमस् ४२४	अनन्तधर्मात्मकवस्तु ४५६, ४७४, ४७५, ४८६, ५०२, ५१२, ५१४
अज्ञानिक २८, ३३	अनन्तरोऽभावः ६५८
अडित्य ३२७	अनन्तवीर्य २८८, २८९, २८३, २८५
अणु ५८०	अनन्तादिवेदन २८६
अणुपरिमाण ६०३	अनपवत्यायुष्ट्व २८८
अतिशय ६, २२०, २२४	अनवस्था ५१७, ५२२, ५२३
अतीत ६७४	अनित्य ५३६
अतीन्द्रिय ६४३, ६४५	अनित्यसमा १५५, १६५
अतीन्द्रियार्थज्ञान ६४३	अनिल ५८८
अत्यन्तसातोदय २८०	अनिष्ठा १
अत्यन्ताभाव ६६२	अनुत्तरविमान ३३२
अत्यन्तायोगव्यवच्छेद ६७	अनुत्पत्तिममा १६०
अथर्वण ६४५	
अदत्तादान ५८०	
अदृष्ट ६०१, ६१३	

अनुपलब्धि ८२, ८३, ८६, ३७०, ३७१,
 ३७४, ४६३
 अनुपलब्धिसमा १६३
 अनुप्रेक्षा ३००
 अनुभाग ३००, ४०३
 अनुभागबन्ध ३००
 अनुमान ४८, ६०, ६३, ६५, ६८,
 ७०, ७२, ७८, ८०, ८१, ८७, १०५,
 १०६, ११८, १२४, १२५, १३०,
 १३३, २१०, २११, २६६, २७५,
 २७७, २८२, ३०८, ३१६, ३२४,
 ३३४, ४५७, ४५८, ४६२, ४६३,
 ४६६, ४६७, ४६८, ४७०, ५४७,
 ५५८, ५८४, ६३३, ६४२, ६४८,
 ६५०, ६५२, ६७२, ६७७
 अनुवृत्ति ६६१
 अनुवृत्तिप्रत्यय ६२०
 अनुश्रेणि ३४७
 अनृतभाषण ५८८
 अनेकद्रव्य ६०३
 अनेकान्त ५१६, ५२२, ५२४, ५२५,
 ५३८, ५४०, ५४३, ५४४, ५४६,
 ५४७
 अनेकान्तप्रघट्टक ४१६
 अनेकान्तमत ५७३
 अनेकान्तशासन ५३०
 अनेकान्तात्मक ४७४
 अन्तर्गम्य २१८
 अन्तरिक्ष ५८८, ५८९
 अन्तर्व्याप्ति ४४६, ४७५
 अन्तःसंवेदन ४८८
 अन्त्य ६२४-६२७
 अन्यथानुपपत्ति ४६०, ४७०, ४७५,
 ५५३-५५५

अन्ययोगव्यवच्छेद ६६, ६७
 अन्यापोह ८८
 अन्योन्याभाव ६६२
 अन्वय ५०३, ५५५, ६६१
 अन्वयदृष्टान्त ४७०
 अन्वयव्यतिरेकी १२२, ५५१
 अपकर्षसमा १५६
 अपरुत्व ३६३, ६०८, ६१०
 अपरसामान्य ५६०, ६१८-६२०
 अपरिशुद्धनय १७
 अपवर्ग २१, ५८, ८८, १३७
 अपसिद्धान्त १६८, १७६, ४१६
 अपायापगमातिशय ४, २२१
 अपार्थक्यम् १६८, १७२
 अपुण्य १८, ४७, २८८
 अपुत्र ५८०
 अपुनरुक्त ६७५
 अपेक्षाकारण ३५८
 अपेक्षाबुद्धि ६०७
 अपौरुषेय ६४४, ६५२, ६६४
 अप् ३१७, ३३८, ४४१, ६०२
 अप्काय ३४२, ३४३, ३४५
 अप्रतिपत्ति १६८
 अप्रतिभा १६८, १७४
 अप्रमाण ४७३, ४७४
 अप्राप्तकाल १६८, १७३
 अप्राप्तिसमा १५८
 अबला ४४१
 अबाधितविषय ५५४
 अब्राह्मण २८२
 अभव्य ४५२
 अभव्यत्व ३०३
 अभाव ७३, १०६, ४५८, ५८७,
 ६६१

अभावप्रमाण २६६, २८४, ६५७, ६५८, ६६०-६६२	अवक्तव्य ४८७
अभिधेय २, ७, ८	अवक्तव्यता ४८८
अभिनिबोध ४६६, ४६७	अवगाह ३६०, ३६१, ३७६, ३७७, ३८१
अभिन्ननिमित्तता ५३८	अवग्रह ४६५, ४६७
अभिलाष्यानभिलाष्यात्मक ५१४, ५१५	अवतार ८३, २२३
अभेदप्रतिमास ३०३	अवधि ५२४
अभेदैकान्त ३०३	अवधिदर्शन ५२४
अभोक्ता ४२२	अवयव ५३८, ५४३
अभ्यास २६८, २७१, ६४१	अवयवावयविनौ ५४३
अभ्युपगमसिद्धान्त १४३	अवयवी ५३८, ५४३
अग्रान्त ७४, ७८	अवर्ण्यसमा १५७
अयुतसिद्ध ६२७, ६२८	अवाकुञ्चनक ६१८
अयोगव्यवच्छेद ६७	अवाच्यत्व ३३
अयोगिप्रत्यक्ष ११६, ११७	अवाय ४६५, ४६७
अरूपित्व ३७०	अविकृति १८५
अर्चिमार्ग १८२, ५८१	अविज्ञातार्थम् १६८, १७२
अर्थ ८८, १०३, १०६, १३७	अविद्या ५८२, ६१०
अर्थक्रिया ५०, ७८, ५६८	अविनाभाव ८३
अर्थक्रियालक्षण ५१०	अविरति ३८८, ४०१
अर्थप्राकट्य ६४८, ६६४	अविशेषसमा १६२
अर्थप्रापकत्व ६०	अविसंवाद ४५५
अर्थान्तर १६८, १७१	अविसंवादकत्व ६०, ६३, ६४
अर्थापत्ति ७३, २६६, २८४, ३१२, ४५८, ४६०, ६४२, ६४८, ६५४, ६५५, ६५६	अवैशद्य ५२४
अर्थापत्तिसमा १६२	अव्यक्त १८८, १८६, १८७
अर्थोपलब्धि १०१, १०३, ६२८	अव्यपदेश्य १०४, १०६, १०८, ११०, ११२
अर्धजरतीन्याय ३८२	अव्यभिचारि १०५, १०६, १११
अर्हन् २२१	अशुच्यादिरसास्वादप्रसङ्ग २६८, २८५
अर्हन्त ४०	अश्वेमध ५८८
अलोक ३६०, ३६१	अष्टकर्मपुद्गलवेष्टितत्व ३२६
अलोकाकाश ३६१	अष्टमूर्तिता ५३८
अवक्षेप ६१८, ६१८	अष्टादशशीलाङ्गधारी ४०४
	अष्टादशावतार ८३

असत्त्व ३३
 असत्प्रतिपक्ष ५५२, ५५४
 असहजधर्म २७१
 असंकर ६६१
 असंगत्व ४१०
 असाता २८०, २८१
 असिद्ध १५०, १५१
 अस्तिकाय ३६२
 अस्तित्वसम्बन्ध ४८०
 अस्तेय २१८
 अहंकार १८०, १८२, १८५, १८७
 अहंप्रत्यय ३१३, ३१४
 अहिंसा २१८
 अहेतुसमा १६१
 आकाश ८८, १८३, २८८, ३२२,
 ३५७, ३६०, ३७०, ३७६, ३८१,
 ३८२, ४८८, ५८३, ५८८, ६०३,
 ६०७
 आकिञ्चन्य २१८
 आकुञ्चन ६१८
 आक्षपादमत ८६
 आगम २६६, २८३, २८०, ३११,
 ४५८, ४६३, ४६८, ४७३, ५८४,
 ६४२, ६४४, ६७२
 आग्नेयजन्तु ३४६
 आतप ३६६, ३८८
 आतिवाहिक ६०१
 आत्मदर्शन ४२८
 आत्मनोऽपरिणामः ६५८
 आत्मवादी २२
 आत्मशब्द ६७८
 आत्मसंवेदन ५३१
 आत्मस्नेह ४२८, ४३३

आत्मा २६, ४६, ४७, ५८, ८८, ८८,
 १०८, १३७, २०१, २०५, ३०४-
 ३०६, ३०८-३१३, ३१६, ३२२,
 ३२८, ३३३, ३३५, ३३६, ३५३-
 ३५५, ४२७, ४३२, ५८८, ६००,
 ६३५
 आत्मात्मोपभाव ४८, ४८
 आदाननिक्षेप २१८
 आदिशब्द ४५
 आधिदैविक १८४
 आधिभौतिक १८४
 आध्यात्मिक १८४
 आनन्द ४२०
 आप्त १३६, ४७३
 आयतन ५८, ६०
 आयुष्क २८३, २८५
 आर्तध्यान ६८०
 आर्य ४३
 आर्यसत्य ४१, ४३, ५८
 आर्यसमितीय ८८
 आर्ष ६१०
 आर्हत ४८८, ५७५
 आलयविज्ञान ८८
 आलोचन ५२४
 आलोचनाज्ञान ४६
 आश्रमी ३६
 आस्तिकवाद ६६५
 आस्तिकवादी ६६६
 आस्रव १८, २८७, २८८, ३८०, ३८८-
 ४००
 आस्रवसिद्धि ४००
 आहार २८३
 आहारकारण २८८
 आहारक्रिया २८३

इच्छा ६०५, ६१२
 इन्द्रिय ५८, १३७, १४२, १८७, २१०,
 ३२४, ३५३, ३५४, ३५५, ५८५,
 ६७०
 इन्द्रियज्ञान ७५
 इन्द्रियप्रत्यक्ष ७६
 इन्द्रियार्थसंनिकर्ष १०६
 इषुकारनर ३७२
 इष्टापूर्त २०८
 ईर्या २१८
 ईर्यापथ २८८
 ईश्वर २२, ८३, ८६-१००, २२५, २२८,
 २२८, २३६, २४५, २४६, २४८,
 २५०, २५३, २५४, २५७
 ईश्वरज्ञान ५८१
 ईश्वरप्रत्यक्ष ५८५
 ईश्वरवादी २१
 ईहा ४६५, ४६७
 उत्कर्षसमा १५६
 उत्कुरुडिका ३४५
 उत्क्षेप ६१८, ६१८
 उत्क्षेपण २८८, ६१८
 उत्तरप्रकृति ३००
 उत्तरमीमांसावादी ६३७, ६३८
 उत्पादव्ययध्रौव्य ५०२, ५०३, ५१२
 उत्पादादि ५०५
 उत्पादादित्रयात्मक ५१०
 उत्सर्ग २१८
 उदीरणा २८१
 उद्योत ३६६, ३८८
 उपचारछल १५२, १५४
 उपनयं १४४, ४७०
 उपपत्तिसमा १६२

उपमान ७३, १०५, १०६, १३४, २६६,
 २८३, ३१२, ४५८, ४५८, ६४२,
 ६४८, ६५२-६५४
 उपयोग ३०५
 उपलब्धि १०१
 उपलब्धिसमा १६३
 उपस्थ १८१
 उपादानस्कन्ध ४३
 उपालम्भ १४६, १४७
 उवसम २८२
 ऊर्ध्वगति ४०८, ४१०
 ऊर्ध्वगौरव ४१०
 ऊर्ध्वलोक १८७
 ऊर्मिषट्क ४१८
 ऊह १२०
 एकदण्ड १८१
 एकानेकात्मक ५१४, ५१५
 एकान्त ५२२
 एकान्तनित्यानित्यपक्ष ५३६
 एकान्तपक्ष ५७१
 एकान्तभेद ५४३
 एकान्तवादी ५७०, ५७२, ५७३
 एषणा २१८
 ऐतिह्य ११, ४६२
 ऐन्द्रियप्रत्यक्ष ६२८
 ऐश्वर्य २१, ८८, २४८
 ऐहिकसुख ६७८
 औदारिक २८३, ३६६
 औदारिकशरीरी २८५
 औलूक्य ५८६
 कथा १४६
 कपिलमत १८३
 कमण्डलु ४१

कमण्डलुधराः ६३७
 कर्णशङ्कुली ६०७
 कर्तव्यता ६४६
 कर्ता ३३६
 कर्म ८८, १७८, २११, २८८, ३८०,
 ३८३, ३८७, ३८८, ५८७, ६१८
 कर्मकर्ता ३०२
 कर्मजीवसम्बन्ध ४०२
 कर्मफल ३०२
 कर्माभाववादी ३८१
 कर्मेन्द्रिय १८१
 कलल ३४२
 कलेवर ६७४, ६७६
 कल्पना ७४
 कल्पनापोढ ७४
 कल्पनापोढवादी ४८७
 कवलाहार २८७, २८६
 कषाय ३८८, ४०१
 काकतालीय २८
 काणाद १४२, ५१५, ५८६
 कापालिक ६६७
 कापिल १८०, १८२, ४५५
 कापिलदर्शन २०५
 कापोतीवृत्ति ५८६
 काम ६६७, ६८०
 कायक्लेश ४०४, ४३१, ४३८
 कायोत्सर्गकरण ४०४
 कारण ३५८
 कारणानुपलब्धि ७०, ८२
 कारीष ३७७
 कार्मणशरीर ४०८
 कार्य २१२
 कार्यकारणभाव ५६८, ५७१
 कार्यद्रव्य ५८६, ५८७, ६०२, ६०५

कार्यसमा १६६
 कार्यहितु ८२, ८३, ८६
 कार्यानुमान ८३, १३०
 काल ४, १८, २०, २८८, ३५७, ३६१-
 ३६६, ३७०, ३७६, ३८३, ३८४,
 ४८८, ५८८, ५८८, ६०३
 कालवादी १८, २१
 कालात्ययापदिष्ट १५१
 काष्ठासंघ २१८
 कुटीवर ३७, ६३८
 कूटस्थ १८८, २५४
 कृतनाश ३३७, ४२५, ४३२, ४३७
 कृत्ति ४१
 कृत्स्नकर्मक्षय २२०
 केवलज्ञान ३, २२२
 केवलज्ञानदर्शन २२०, २२२
 केवलज्ञानावरण २८८
 केवलदर्शन ३, २२२
 केवलब्रह्माद्वैतवाद ६७८
 केवलव्यतिरेकानुमान ५५३
 केवलव्यतिरेकी १२२, १२३, ४७५, ५५६
 केवलान्वयानुमान ५५३
 केवलान्वयी ५५६
 केवलिन २१८, २२२, २८७-२८८,
 २८२-२८६
 केवलभुक्ति २८६
 केवलशरीर २८५
 केवलिस्थिति २८५
 केशोण्डुकज्ञान ६०, ७०
 कौपीनवसनाः १८१
 क्रमभावी (धर्म) ४७४, ४८८
 क्रिया १८, २५, ३६३, ३६४
 क्रियावादी १८, २५, २८
 क्षण ४८, ५३२

क्षणक्षय ५७६, ५७८	चार्वाक ६५, ३०४, ३०५, ५८४, ६६७,
क्षणक्षयनिर्णय ७८	६७७, ६७८, ६८०
क्षणक्षयित्व ५३१	चार्वाकमत ६६७
क्षणिकत्व ५४, ५५, ५८, ७८,	चार्वाकदेशीय ६६७
क्षुत् २८०-२८५	चिच्छक्ति २११
क्षुद्धदनीय २८२, २८६	चित् २०३, ६७७, ६७८
क्षुद्धेदनीयपोद्भ २८४	चित्त ४३, ५८, ७६
खद्योत ३४६	चिन्ता ४६६, ४६७
खारी ४६२	चिन्तामयी ४३०
गति ३५८, ३७६, ३७७, ३८०, ४१०	चित्रज्ञान ५७२
गन्ध ३६६, ६०६	चित्रपट ५३८
गन्धतन्मात्रम् १८२, १८३	चित्ररूप ५३८, ५७२
गमन ६१८, ६१८	चेतना २०३, ३०६, ३१५, ३४०,
गलनक १८१	५८७
गुण १८७, १८८, २११, ३२२, ३२३,	चैतन्य १८२, २०३, ३०५, ३०६,
५८७, ५८८, ६०४, ६०५, ६१८	३१६-३२१, ५८४, ६६७, ६६८,
गुणत्रय १८५	६७८
गुणी ३२२, ३३३	चैतन्यभूमि ६७७
गुप्ति २१८, ३००, ४०१	चैत ७६
गुरुत्व ६०५, ६१७	चोदना ६४६
गोप्यसंघ २१८	चोलपट्ट २१८
ग्रहणेक्षा ४८७, ४८८, ५०१	छद्मस्थ ३२, २२२, २८३
घटमौलिसुवर्णार्थी ५०७	छत्त १४७-१५२, १५४, ५८२
घातिकर्म २८०	छाया १७८, ३६६, ३८८, ५८८
घातिचतुष्टय २८६	जगत्स्रष्टा २२५
घ्राण १८१	जगद्वैचित्र्य २५५
चक्षु १८१	जगन्निर्माण २४८
चतुर्भूतात्मक ६६७	जन्तु २१
चमर ४१	जम्बूद्वीप ४७८
चमरी २१८	जल १८३, ५८८
चर्या २८४	जल्प १०१, १०२, १४७-१४८
चामरादिविभूति ३१, ६४०	जाति ५४, १०१, १०२, १४७-१५०,
चारित्र ३०३, ४५०, ४५१	१५५-१६६, ५८२

जातिबाधक ६२०
 जात्यन्तर ३०३, ५४७
 जिज्ञासा ६४४, ६४५
 जिन १, २, ४, ८, ११, १४, ४०, २२०,
 २८४
 जिनशासन ३८०
 जिनेन्द्र २२०
 जीव १८, २८७, २८८, ३०२,
 ३०३, ३०५, ३१०, ३१२, ३१३,
 ३२१, ३२२, ३२४, ३२६, ३२८,
 ३३४, ३३७, ३३८, ३४१, ३४२,
 ३४७, ३५५, ३५६, ३७०, ४८८,
 ६६५, ६६७-६७०
 जीवत्व ४१२
 जीवदया ४२
 जीवन ४११, ४१२
 जीवन्मुक्ति ४३८
 जीवशरीर ३४१
 जीवसंसक्ति ४४१, ४४२
 जैन ३८, ४०, १४२, २१६, ६६५
 जैनदर्शन ३, १२, २१५, २१६, ५७४
 जैनमत २१५, २१६, २१८, २२०,
 ३०१, ५८४
 जैमिनीय ३८, ४०, २६६, ६३७,
 ६३८, ६४०, ६५०, ६६५
 जैमिनीयमत ६६५
 ज्ञातत्व ५५४, ५५५
 ज्ञान २१, २८, ३०, ३२, १७८, २०३,
 २२२, ३०२, ३०३, ५२४, ५७६,
 ६४८, ६६४
 ज्ञानतास्तम्य २७०
 ज्ञानपारमिता ८०
 ज्ञानवादी ४८८, ५३७
 ज्ञानातिशय ३, २२२

ज्ञानाद्वैत ४
 ज्ञानाद्वैतवादी ४५५
 ज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादी ४५५
 ज्ञानावरण ३००, ४०१, ४०३
 ज्ञानावरणीयकर्म ४०७
 डित्थ ३२७
 तत्पूर्वक ११८, १२१
 तत्पूर्वकपूर्वक ११८, १२०
 तत्त्व २८७, ३०१
 तत्त्वज्ञान १३७
 तत्त्वषट्क ५८७
 तथाभव्यत्व ४५१, ४५२
 तदन्यज्ञान ६५८
 तदाकारता ८८
 तदुत्पत्ति ८३, ८८, ५६४, ५६८
 तन्मात्र १८१, १८३, १८७, ५८८
 तप ३०२, ६७०
 तपागण ८१
 तमस् १७८, ३६६, ३८८, ५८८
 तमस् (गुण) १८५
 तर्क ८७, १०१, १०२, १४४, १४५,
 ४६७-४६८
 ताथागत ४२, ५३७, ५७६, ५८५
 तादात्म्य ८३, ५६४, ५६८
 ताप १८५
 तापस ८५
 तिर्यक् १८७
 तीर्थकरत्व ३००
 तीर्थनिकार २२३, ४५०
 तुरुष्क ३५
 तुर्यादिगुणस्थानक २८१
 तृणस्पर्श २८४
 तेजस् ३१७, ३३८, ३४१, ३४६, ५८८,
 ६०२

तैजसशाखीर २८८, २८५, ३४४
 तैमिरिकज्ञान ७४
 तोय ३४३
 त्रसरेणु ३७३
 त्रिदण्डा १८१, ६३७
 त्रिरूप ५५६
 त्रिरूपहेतु ८१, ८२
 त्रैरूप्य ४७१, ५४७, ५५१, ५५२, ५५७
 त्रैलक्षण्य ५५३
 त्र्यणुक ६०४
 दधिन्नत ५०७
 दर्शन २२२, ३०३, ४५४, ५२४, ५३१
 दंश २८४
 दक्षिणबन्ध २०८
 दिक् ५८८, ६००, ६०३
 दिक्पट २८७
 दिग्म्बर १०, २१८, २१८, ४३८, ४८५
 दिव्यदेह ६४२
 दुःख ४१, ४३, ४५, १३७, १८४,
 ३०३, ६०५, ६१२
 दुःखतत्त्व ४५, ४८
 दुःखत्रय १८४
 दुःखसमुदय ४३
 दूषणाभास १५०, १५५
 दृष्टान्त १०१, १०२, १४१, १४४, ४७०
 देव १८७, २२०, ५८३, ५८६, ५८७,
 ६३८, ६४०, ६४२, ६६८
 देवच्छन्द २८३
 देशसंवर ४०१
 देहपरिणति ६७७
 दैन्य १८५
 दोष १३७
 द्रवत्व ६०५, ६१७

द्रव्य ८८, २१२, ३५८, ५८७, ५८८,
 ६०३, ६३५
 द्रव्यकल्पना ७४
 द्रव्यगुण २८८
 द्रव्यत्व ६०३
 द्रव्यपर्यायात्मक ५१५, ५४८
 द्रव्यप्राण ४१२
 द्रव्यार्थिकनय ३६८
 द्रव्यैकान्त ५१५
 द्रोण ४६२
 द्वादशाक्षरजापी १८१
 द्वादशाङ्ग ४५१, ५७४
 द्वादशायतन ५८
 द्वेष ६०५, ६१६
 द्व्यणुक ६०३
 द्व्यणुकव्यपदेश ६०४
 धर्म २१, ४२, ८८, २८८, ३००,
 ३५७, ३५८, ३६०, ३७०, ३७६,
 ३८०, ४८६, ४८८, ५१३, ५१४,
 ५८१, ६०५, ६०७, ६१३, ६४४-
 ६४६, ६६७-६७०, ६८०
 धर्मचिन्ता २८८
 धर्मता ६४६, ६४७
 धर्मधातु ४२
 धर्मध्यान ६८०
 धर्मध्वंसादिदोष १४८
 धर्मलाभ २१८, २१८
 धर्मवृद्धि २१८
 धर्मसाधनी ६४४, ६४५
 धर्मानुप्रेक्षा ४०१
 धर्मायतन ५८
 धर्मास्तिकाय ३६१, ३७५, ३७६, ४१०
 धर्मा ५१३, ५१४

धातुरक्तवाससः ६३७	निमित्तकारण ३५८
धातुरक्ताम्बर ४१	नियति ४, २२
धारणा ४६५-४६७	नियतिवादी २२
धारवाहिज्ञान ५८४, ६४८	निरनुयोज्यानुयोग १६८, १७६
धूममार्ग १८२	निरर्थक १६८, १७२
ध्यान ३०१, ६८०	निराकार ३०५
ध्रुव ५०८, ५०८	निरालम्बन ७७
नय १, १७	निरास्रवचित्तसन्तति ४३६, ४३७
नयवाद १७	निरीक्षर १८२-१८४
नयार्पणा ५२२	निरोध ४३, ४८, ५८
नरक ६७०	निर्गुण २०५
नवकोटिविशुद्ध २१८	निर्ग्रन्थ २१८
नवपदार्थाः १८	निर्जरा १८, ३००, ३०१, ४०४
नाग्न्यलिङ्ग २१८	निर्णय १०१, १०२, १४४, १४५
नामकल्पना ७४	निर्वर्तक ३५८, ३६३
नामस्थापनादि ५४७	निर्विकल्पक ४६, ११२, ११७, ५७८, ६३०
नामादि ५४७	निर्वृति ६६८, ६६८
नारक १८७	निवृत्ति ५८०
नास्तिक ३८१, ६६७, ६६८	निषेध ३२८, ३३२
नास्तिकमत ६७२	निःप्रतिकर्मशरीरी ४०४
नास्तित्वम् ४८२, ४८३	नैयायिक ४, ३८, ८२, ८४, ८५, १४२, १८०, ३०४, ३०५, ४१८, ४५४, ५१०, ५३८, ५४०, ५८६, ५८७, ६६५, ६६६
नास्तित्वसंबन्ध ४८०, ४८१	नैयायिकमत ८२, ८५, ८६, १००, १०१, ४५८, ५८१, ६६६
निगम १४४	नैयायिकशासन ८५
निगमन १४४, ४७०	नैरात्म्यभावना ४३२
निगोद ३७३	नोदना ५४६, ६४५, ६४६
निग्रहस्थान १०१, १०२, १४७, १५१, १६७, १६८, ५८२	नोदनालक्षण ६४५, ६४६
नित्य ५०-५२, १८८, २५४, ५३६	न्याय ३८
नित्यद्रव्यवृत्ति ६२४, ६२५	पक्ष ८४, १४७, ५७०
नित्यपरोक्षज्ञानवादी ५८२	पक्षधर्मत्व ८४, ८५, ४७१
नित्यपरोक्षबुद्धिवादी ४५५	
नित्यसमा १६४	
नित्यानित्यात्मक ५१४, ५१५	
निमित्त ३५८, ६४५	

पञ्चप्रासीपयः १८१	परसंवेदनवेद्यता ३७०
पञ्चभूतात्मक ६६७	परस्परपरिहार ५६६
पञ्चरूप ५५६	परस्परपरिहारस्थितिविरोध ५१८
पञ्चलक्षण ५५३	परस्परवियुक्तद्रव्यपर्यायैकान्त ५१५
पञ्चलक्षणहेतुवादी ५५२	परार्थ ४७०
पञ्चविंशतिगुण ६०५	परार्थानुमान ८१
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञ १८३	परिणाम ३६३, ३६४, ३८४
पञ्चसमिति २१६	परिणामी ३५८, ३६३
पञ्चस्कन्ध ४८, ८८	परिमाण ६०५, ६०८
पञ्चाग्नि ८२	परिव्राजक १८१
पञ्चानृतानि ५८८	परोषह २८४, ४०४
पञ्चावयव ४७०	परोक्ष ६८, ४५६-४५८, ४६७, ४६८, ४७३, ४८७, ५०१, ५२४
पञ्चावयवानुमान ८७	परोक्षविषय ६७२
पञ्चास्तिकाय ३६१	पर्यनुयोज्योपेक्षण १६८, १७५
पञ्चेन्द्रिय ३३८	पर्याप्तत्व २८८
पयोव्रत ५०७	पर्याय ६३५
पस्तन्त्रयुक्ति ५७४	पर्यायार्थिकनय ३६८
परत्व ६०५, ६०८, ६१०	पर्यायैकान्त ५१५
परदर्शन ५७४	पाञ्चरूप्य ५४७
परद्रव्यक्षेत्रकालभाव ४७६	पाणि १८१
परधर्म ४८२, ४८५, ४८७	पाद १८१
परपर्याय ४७६, ४७८, ४७९, ४८०, ४८२, ४८३	पाप २८७, २८८, ३८०-३८४, ३८७, ४००, ६४६, ६६५, ६६७-६७०
परब्रह्म ६६४	पायु १८१
परममुक्ति ४३८	पारमार्थिक ४६४
परमहंस ३७, ६३८	पारमर्षा १८२
परमाणु ३६७, ३६८, ३८५, ५८०, ६०२, ६२६	पारिमाण्डल्य ६०८
परलोक ६६५, ६७५, ६७६	पाशुपत ८५, ५८६
परलोकयायी ३३४, ६६८	पिच्छिका २१८
परलोकसुख ६७८	पुण्य १८, ४७, २८७, २८८, ३०२, ३८८-३८४, ३८७, ४००, ६६५, ६६७-६७०
परसमय १७	
परसंज्ञा ४२८	

- पुद्गल ८८, ८९, २८१, २८८, ३२२,
 ३५७, ३६६, ३६७, ३७०, ३७६,
 ३८५, ४१०, ४८८
 पुनरुक्त १६८, १७३
 पुमान् १८४, २०५
 पुराण २१६
 पुरुष ४, २२, १८५, २०१, २०२,
 २०६-२०८, ३३६, ४२२, ४२७,
 ४२८, ६६७
 पूजातिशय ३, २२३
 पूतयः १८१
 पूर्वप्रयोग ४१०
 पूर्वमहार्णव ५७४
 पूर्वमीमांसावादी ६३७
 पूर्ववत् १०५, ११८, १२२, १२४,
 १२७, १२८, १३०, २१०
 पूर्वापरपरघात ५७४
 पूर्वापरविरोध ५७६-५८०, ५८३, ५८४,
 ५८८
 पूर्वोत्तरमीमांसावादी ५८३
 पृथक्त्व ६०५, ६०८
 पृथिवी १८३, ३१७, ३३८, ३४०,
 ६०२
 पृथिवीकाय ३४०
 पृथ्वीधातु ४७
 पौद्गलिकद्रव्य ४८०
 पौनरुक्त्यदोष ६७५
 प्रकरणसम १५१
 प्रकरणसमा १६१
 प्रकृति १८८, १८०, १८५-१८७,
 २०१, २०६, २०८, २०९
 प्रकृतिबन्ध ३००, ४०३
 प्रकृतिविकृति १८५
 प्रकृतिसंयोग ४२५-४२७
 प्रकृत्यात्मसंयोग १८०
 प्रक्षेपाहार २८५
 प्रतिज्ञा १४४, ४७०
 प्रतिज्ञान्तर १६८, १७०
 प्रतिज्ञाविरोध १६८, १७०
 प्रतिज्ञासंन्यास १६८, १७०
 प्रतिज्ञाहानि १६८, १६८
 प्रतितन्त्रसिद्धान्त १४२
 प्रतिदृष्टान्तसमा १५८
 प्रतिनियतव्यवहारलोप ५१८
 प्रतिपक्ष १४७, १४८, १५०
 प्रतिपक्षभावना ४०६, ४०७
 प्रतिबन्ध ५६३, ५६४, ५६८, ५७१
 प्रतिबन्धग्रहण ५७०
 प्रतियोगिविज्ञान ४८४
 प्रतिसमाधान १६६
 प्रतिषेध ३३१, ३३२
 प्रत्यक्ष ४८, ६०, ६३-६५, ६८, ७४,
 ७५, १०५, १०६, ११२, ११६, २०७,
 २१०, २६६, २७४, ३०५, ३१६,
 ३१७, ४५६, ४५७, ४६३, ४६४,
 ४६७, ४८७, ४८८, ५०१, ५०६,
 ५५८, ५८२, ६२८, ६३०, ६४२,
 ६४८-६५१, ६७७
 प्रत्यक्षाभास ६५१
 प्रत्यभिज्ञा ८७, ४६०
 प्रत्यभिज्ञान ४६८
 प्रदेश ३००, ३५८, ४०३
 प्रदेशबन्ध ३००, ४०३
 प्रधान १८८, १८९, १८४-१८७, २०६
 प्रमा ७८
 प्रमाण ६०, ६५, ६८, ७०, ७८, ८८,
 १०१-१०३, १७८, २१०, २११,
 ४५३-४५५, ४६६, ४७३, ४७४,

५८३, ६२८, ६३०, ६४८, ६४८, ६६४, ६७०	प्राभाकर ३७, ६३७, ६४८, ६६४
प्रमाणता-फलता ५३८	प्रायोगिकी ३५८
प्रमाणत्व ७८	प्रेत्यभाव १३७
प्रमाणपञ्चकाभाव ४६१, ६५८	फल १३७, १७८, २११
प्रमाणफलविभाग ११५	फलविशेषणपक्ष ११४
प्रमाणबाध ५१८, ५२८	बन्ध १८, २०८, २०८, २८७, २८८, ३००, ३६६, ३८०, ३८८-४०३
प्रमाणभूमि ६७७	बन्धच्छेद ४१०
प्रमाणविषय ४५६	बहूदक ६३८
प्रमाणषट्क ६५५	बाध्य ४०७
प्रमाणसंख्या ४५८	बार्हस्पत्य ६६७
प्रमाणाभाव ६५८, ६६०, ६६३	बीटा १८१
प्रमाणार्पणा ५२२, ५२३	बुद्ध ३८, ४२
प्रमाद ३८८, ४०१	बुद्धाण्डक ४२
प्रमिति १०१	बुद्धि ७७, १३७, १८०, १८७, २०१-२०३, २११, ५८७, ६०५, ६१०
प्रमेय ७०, १०१, १०२, १३६	बुद्धीन्द्रिय १८१
प्रयत्न ६०५, ६१४	बौद्ध ७, ११, ३७, ३८, ४१, ४२, ५०, ६५, २८८, ५१०, ५३१, ५४७, ६६५
प्रयोजन २, ८, १०१, १०२	बौद्धदर्शन ४१, ४३
प्रवर्तक ६४६	बौद्धमत १२, ४१, ४३, ५८-६०, ८८, ८९
प्रवर्तकत्व ६०	ब्रह्म ५८३, ६४२
प्रवाद १७	ब्रह्मचर्य ४२, २१८
प्रवृत्ति १३७, ५८०	ब्रह्मसूत्री ६३७, ६३८
प्रसंगसमा १५८	ब्रह्माद्वैत ४, ५४३, ६३८
प्रसाद १८५	ब्रह्माद्वैतवादी ५८२
प्रसारण ६१८, ६१८	ब्राह्मण ५८०
प्राकृतिकबन्ध २०८	भक्त ८५
प्रागभाव ४०७	भट्ट ६४६
प्राणवृत्ति २८८	भट्ट ८३, ८५
प्राणापान ३१८, ३२०	भवान्तरगामी ३०४
प्रातिभ ४६३, ६१०	भवान्तरयायी ३०५
प्रापकत्व ६०, ६३	
प्रापणशक्ति ६०	
प्राप्तिसमा १५८	
प्राप्यकारि ५८५	

भवावतार २२३
 भव्य ४५२
 भव्यत्व ३०३, ४५२
 भस्मोद्दूलनपर ६६७
 भाट्ट ३७, ५८२, ६३७, ६४८, ६६४
 भावना ७६, ४३०, ४३४, ६१५
 भावप्राण ४१२
 भाषा २१८
 भिक्षु ४२
 भिन्ननिमित्तता ५४०
 भुक्ति (केवलि-) २१८, २८८, २८२-
 २८४
 भूत १८५, १८७, ३०५, ३१८, ३२०
 भूतचतुष्टय ३१७, ६७६, ६७७
 भूतपञ्चक १८३, १८४, ५८८
 भूतसंहति ६७७
 भूतात्मा ६३८
 भूमि ६७६, ६७७
 भेदबुद्धि ३०३
 भेदैकान्त ३०३, ५४४
 भोक्ता १८४, २०१, ३०२, ३०५,
 ३२४, ३३६, ३३७
 भोग २०२
 भ्रान्तज्ञान ५३१
 भ्रान्ति ७४, ७८
 मङ्गल २, ७
 मतानुज्ञा १६८, १७५
 मति ४६६, ४६७, ४८८
 मतिज्ञान ५२४
 मत्यावरण ३००
 मदशक्ति ६६७, ६७७, ६७८
 मद्यमांस ६६७
 मद्योग ६७८
 मधुर ३६६

मध्यम ८०
 मध्यलोक १८७
 मन १०८, १२०, १३७, १८१, १८७,
 ५८८, ६००, ६०१
 मनःपर्याय ५२४
 मनुष्य १८७
 मनोविज्ञान ७६
 मल २८४
 मशक २८४
 महत्त्व ६०४
 महदादि ५८७
 महान् १८०, १८५
 महाव्रतधर ८५
 महासामान्य ६२४
 महेश्वर ८६, २३६, २३८, २३८, २५७,
 ५८३, ६४२
 माधुरसङ्घ २१८
 माधुकरिवृत्ति २१८
 माध्यमिक ३७, ८८, ८०
 मानत्रितय २०७
 मानसज्ञान ७५, ७६
 मानुष ६४२
 माया ४४८, ६६४
 मायूरपिच्छ २१८
 मार्ग ४३, ४८, ५८
 मासोपवासी १८२
 मांस ४२
 मांसभक्षण ५८०
 मिथ्यात्व ३८०, ३८८, ४०१
 मीमांसक ४०, ४५५, ५४६, ५५८, ५८८,
 ५८५, ६४६
 मीमांसकमत ४१२, ४१८, ४२०, ४५८,
 ६३७
 मुक्त ४१२, ४१८, ४२०

मुक्तात्मा ४२२, ४२४, ४२६, ४८८
 मुक्तावस्था ४१२
 मुक्ति ४३, ५८, ८०, १७८, २०७,
 २१८, २८८, ४१४, ४२८, ४३०,
 ४३६, ४४४, ६३८
 मुक्तिमार्ग ४३३
 मुखवस्त्रिका १८१, २१८
 मुण्डशिरसः ६३७
 मूककेवली ४४७
 मूलप्रकृति ३००
 मूलसङ्घ २१८
 भृगुचर्मोपवेशनाः ६३७
 पृतावस्था ३१८
 पेचकमणि ३८०
 मोक्ष १८, ४८, ५८, ८८, १७८, २०७-
 २०८, २८७, २८८, ३०१, ४०४,
 ४०५, ४१३, ४१५, ४१६, ४१८,
 ४२०-४२२, ४२८, ४३२, ४३४-
 ४३८, ४५०, ४५२, ६३५, ६६८
 मोक्षतत्त्व ४०५
 मोक्षमार्ग ४५२
 मोक्षसुख ४१३, ६७०
 मोह २२०, २२१
 मोहनीय २८२
 मोहनीयकर्म २२१
 मौण्ड्य ४१
 यजनादिषट्कर्मकारी ६३७
 यज्ञमार्ग १८२
 यज्ञोपवीत ६३७
 यथाख्यातचारित्र ४४३
 यथाख्यातचारित्रिन् २८८
 यदुच्छावादी २६, २७
 याज्ञिक ६३७
 यातना ६७०

यापनीय २१८
 युक्ति ४६३
 योगजप्रत्यक्ष ६३०, ६३२
 योगाचार ३३, ८८, ८८, ४८८, ६०५
 योगिज्ञान ७५, ७६
 योगिप्रत्यक्ष ११६, ११७, ५७७, ५८३
 योगी ३१८, ५४०, ५८६, ६२६, ६३२
 यौग ८२, १४२, ३८८, ४०१, ४५५,
 ५१५, ५५३, ५५४
 रजस् १८५
 रजोहरण २१८
 रत्नत्रय ४२
 रस ३६६
 रसतन्मात्रम् १८२, १८३
 रसन १८१
 रगद्वेष २२०
 रगादि ४०६, ४०७, ४०८
 रूप ४५, ६०५
 रूपतन्मात्रम् १८२, १८३
 रूपस्कन्ध ४६, ४७
 रेग २८४
 रौद्रध्यान ६८०
 लवण ३६६, ३८५
 लवणोपल ३४०
 लिङ्ग ८१, ८२, ८६, ६३३
 लिङ्गलक्षण ५५४
 लिङ्गी ८१, ८२
 लैङ्गम् २१०
 लैङ्गिक २०७, ६२८, ६३०, ६३३,
 ६५०
 लोक ३६०, ३६१, ४७८, ६६७, ६६८,
 ६७०
 लोकस्वरूप ३५
 लोकायत ६६७-६६८

लोकायतमत ६६६, ६८१
 लोच २१८
 वचस् १८१
 वचनमार्ग १७
 वचनातिशय ४, २२३
 वध २८४
 वध्यघातकभावविरोध ५१८
 वनस्पति ३३८-३४१, ३४८-३५२
 वर्ण ३६६, ६५२
 वर्ण्यसमा १५७
 वर्तना ३६३, ३७६, ३८३
 वस्तु ४५६
 वस्त्र ४४०-४४२
 वाक्छल १५२, १५३
 वाच्यवाचकसम्बन्ध ६५३
 वाद १०१, १०२, १४६
 वायु १८३, ३१७, ३३८, ३४१, ३४७,
 ६०२
 वासना ४८, ५८, ७७, ८८
 विकल्पप्रत्यक्ष ५२४
 विकल्प ५३१
 विकल्पसमा १५८
 विकृति १८५
 विक्षेप १६८, १७५
 विगुण १८४, २०१
 विजिगीषुकथा १४६-१४८
 विज्ञान ४३, ४५
 विज्ञानस्कन्ध ४६
 विज्ञानाद्वैत ८८
 वितण्डा १०१, १०२, १४७, १४८,
 १५०
 विद्या ६१०
 विनाश ५४
 विनिर्जग २८७

विपक्ष ८४
 विपक्षासत्त्व ८५, ५५३, ५५०
 विप्रतिपत्ति १६८
 विभाग ६०५, ६०८
 विभूति ३१, ६४०
 विरति ४०१
 विरुद्धकार्योपलब्धि ८२
 विरुद्धोपलब्धि ७२, ८२
 विरोध १, ५१६, ५१८-५२१, ५६४,
 ५६६
 विवृत्तिमान् ३०२, ३०४
 विवेकख्याति ४२२, ४२७
 विशेष ४०, २८८, ५४०, ५६३, ५७२,
 ५८१, ५८७, ६२०, ६२४-६२७,
 ६३०, ६३५
 विशेषणविशेष्यभाव १०६, ५६४, ५६७
 विस्मया ३६४, ३६६
 विषय ५८, ५७६-५७८
 विषयी ४६५
 विष्णुनाभिपदा ३५
 विष्णुप्रतिष्ठाकारक १८२
 वीतरागकथा १४६
 वीर्य ३०३
 वीर्यान्तराय २८३
 वेग ६०५, ६१७, ६१८
 वेद २१६, ६३७, ६४४, ६४७, ६५२,
 ६६४
 वेदना ८५, ४६, २८८
 वेदनादिषट्क २८८
 वेदनास्कन्ध ४६
 वेदनीय २८८-२८९, २८४, २८५
 वेदपाठ ६४४, ६४५
 वेदप्रामाण्य २८४
 वेदवाक्य २८३, ६४३, ६४६

वेदान्तवादी ५८१	शब्दज्ञान ६५२
वेदान्ती ६३८	शब्दतन्मात्रम् १८२, १८३
वैकारिकबन्ध २०८	शब्दलिङ्ग ३८२
वैधर्म्यसमा १५६, १६०, १६१	शब्दाद्वैत ४
वैनयिक ३५	शमसुख ६८०
वैभाषिक ३७, ५८, ८८, ८०	शरीर १३७, ३०६, ३१५, ३२४
वैयधिकरण्य ५१८, ५२६, ५३२	शरीरपञ्चक ४०५
वैयावृत्यकरण २८८	शाक्य ३५, ४२, ४५४
वैगम्य २१, ८८	शाक्यमत २१०
वैशद्य ५२४	शान्तस्य ६८०
वैशेषिक ४, ३५, ३८, ४०, ८३, ३०३, ३८२, ३८५, ४१४, ४१५, ४१८, ४५५, ५३८, ५४०, ५८६, ५८७, ६३०, ६६५, ६६६	शाब्द ७३, १३६, २०७, २१०, २११, ६३३, ६४८, ६५२
वैशेषिकदर्शन ८५, ६२८	शाब्दिक १०५, १०६
वैशेषिकमत ८४, ५८१, ५८६, ५८७, ६२८	शीत २८४
वैशेषिकीमुक्ति ४१८	शुक्लध्यान ३०१, ६८०
वैससिकी ३५८	शुद्धपद ३२६, ३२७
व्यक्त १८६	शुभाशुभकर्मकर्ता ३०२, ३०५
व्यतिकर १, ५१८, ५२७	शून्य ८०
व्यतिरेक ८५, ५५५	शून्यवाद ५४३
व्यतिरेकदृष्टान्त ४७०	शून्यवादी ४२
व्यपदेशवर्जित १०५	शेषवत् १०५, ११८, १२२, १२५, १२७, १२८, १३२, १३३, २१०
व्यवसाय ११	शैव ८५, ८६
व्यवसायात्मक १०५, १०६, १११, ११२	शैवशासन ८२
व्यावृत्तिप्रत्यय ६२०	श्वभ्र २१
व्युपस्तकियाध्यान २८३	श्वेताम्बर १०, २१८, २१८, ५८५
शक्ति ६५६, ६५७	श्रद्धान ४५१
शक्तिसंकर ४३२, ४३८	श्राद्ध ५८२
शब्द ६३, ७२, १७८, ३२२, ३६६, ३८२, ३८६, ३८७, ४८७, ४८८, ५४६, ५८३, ५८८, ६०५, ६०६, ६३३, ६५२, ६५३, ६६४	श्रुत ४५१, ४६७, ५२४
	श्रुतमयी ४३०
	श्रुतार्थभिन्नि ६५६, ६५७
	श्रुति ४२०
	श्रंयः ६४६
	श्रेयःसाधनता ६४७

श्रोत्रेन्द्रिय १८१, ६०६
 षट्प्रकारार्थापत्ति ६५७
 षड्दर्शनसंख्या ६६६
 सकलप्रत्यक्ष ५२४
 सकलादेश ३३
 सकाम (निर्जग) ४०४
 सचेलत्व ४४०
 सत् ३, ८, ५०२, ५०३
 सत्कर्मपुद्गल ३०२, ३८८
 सत्कार्य २१२
 सत्तायोग ५१०, ५८१, ५८३, ६२०
 सत्तासंबन्ध ६३५
 सत्तासामान्य ६२०, ६२४
 सत्त्व ३३, ५८, १८५, १८७, ५०३,
 ५१०
 सत्य २१८
 सत्यासत्यदर्शनविभाग १५
 सदसत्त्व ३३, ५४७
 सदसदात्मक ५१४, ५१५
 सददर्शन २, ३, ८, १३, १४
 सदभूतार्थप्रकाशक २२०, २६६
 सदभूतार्थवादी ६
 सन्तानान्तर ४८८
 सन्निकर्ष १०६, १०७
 सपक्ष ८४
 सपक्षसत्त्व ८५, १२२
 समनन्तप्रत्यय ७६
 समवाय १०६, २८८, ३२८, ३३७,
 ५६०, ५६४, ५६५, ५८१, ५८३,
 ५८७, ६०३, ६२७, ६२८, ६३५
 समवेतसमवाय १०६
 समानाभिहार ३७४, ३७५
 समिति २१८, ३००
 समुदय ४३, ४८, ४८

सम्यक्त्व ४५१
 सम्यक्त्वज्ञानयोग ४५०
 सम्यग्ज्ञान ६५, ६८
 सम्यग्दर्शन ४०१
 सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र ४५२
 सर्ग १८८
 सर्वचित्तचैत ५३१
 सर्वज्ञ ३, ६, ३०, ३२, ८३, ८६,
 ८८-१००, २५६, २६६-२६८, २७०,
 २७२-२७५, २८०-२८२, २८५,
 २८७, ५२८, ५२९, ६३८, ६४०-
 ६४२, ६४४, ६६४
 सर्वज्ञता २२८
 सर्वज्ञत्व २५५
 सर्वज्ञमूलता ५८४
 सर्वज्ञानुपलम्प २७५
 सर्वतन्त्रसिद्धान्त १४२
 सर्वदर्शी ६४०
 सर्वविद् २७८
 सर्ववेदी २६८
 सर्वसंवर ४०१
 सर्वात्मकत्व ५२७
 सविकल्पक ४७, ११२, ११७, ६३०
 सविकल्पज्ञान ४७, ७४
 सहजधर्म २७१
 सहभावीधर्म ४८८
 सहानवस्थान ५६६
 सहानवस्थानविरोध ५१८
 संकर १, ५१८, ५२७
 संकलनम् ४६८, ४६९
 संकल्पवृत्ति १८२
 संख्या ६०५, ६०७
 संघ ४२
 संज्ञा ४५, ४७, ४६६, ४६७

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्ति १३५
 संज्ञास्कन्ध ४६, ४७
 संभवप्रमाण ११, ४६२
 संयम २८८, ६७०
 संयुक्तसमवाय १०६
 संयुक्तसमवेतसमवाय १०६
 संयोग १०६, ५६४, ५६६, ६०५, ६०८
 संयोगी ८३
 संवर १८, २८७, २८८, ३००, ४००,
 ४०१
 संवेदन ५३७, ५३८, ६४८, ६६४
 संव्यवहार ४७३
 संशय ५१७, ५२२, ५४७, ५७८
 संशयसमा १६०
 संसार ३२, ४३, १३७, २०८, २०८,
 २८८, ४१८, ४२८
 संसारी ४५, ३२६, ४२४, ४२५
 संस्कार २१, ४५, ४८, ६०५, ६१५,
 ६१८
 संस्कारस्कन्ध ४६, ४७
 साकार ३०५
 साक्षाद्भोक्ता ३०५
 सातवेदनीय २८६
 साता २८०, २८१
 सातोदय २८०, २८१
 साधर्म्यसमा १५५, १६०, १६१
 साध्य ४७०
 साध्यसमा १५८
 सामग्रीविशेषणपक्ष ११४
 सामान्य १७८, २११, २८८, ५५८,
 ५६०, ५६२, ५६३, ५७२, ५८१,
 ५८३, ५८७, ६०३, ६१८, ६१८,
 ६२४, ६३०, ६३५
 सामान्यकेवली २२०

सामान्यछल १५२, १५३
 सामान्यतोदृष्ट ११८, १२२, १२६, १२८,
 १३३, २१०, ३१०, ३२८
 सामान्यविशेष ५३८, ५६२, ५७२, ६२०
 सामान्यविशेषसमवाय ६३५
 सामान्यविशेषसामान्य ६२४
 सामान्यविशेषात्मक ५१४, ५१५, ५४०
 सारूप्यज्ञान १३५
 सास्रवचित्तसन्तान ४३०
 सांख्य ४, ३५, ३७, ३८, ६५, ६६,
 १४२, १८०, १८२, १८३, १८८,
 १८६, २११, २१५, ३०५, ३३६,
 ४१४, ४२२, ४२७, ५१५, ५४२,
 ५८७, ५८५, ६३७, ६६५
 सांख्यमत १८१, १८३, १८४, १८४,
 २०८, २१५, २१६, ४२७
 सांख्यवहारिक ४६४, ४६५
 सांशता ५७८
 सिद्ध ४१२-४१४, ५२८, ५३०
 सिद्धान्त १०१, १०२, १४१, १४२
 सिद्धावस्था २२३
 सिद्धिगति २८३, ४१०
 सुख १०८, १३६, ३०३, ४२१, ६०५,
 ६१२
 सुगतज्ञान ५३२
 सूक्ष्म ५८८
 सेक्षर १८४
 सैद्धान्तिक ४६७
 सौगत ४, ३०, ४२, ६५, ७८, ८३,
 ८७, ४१४, ४२८, ४३५, ५१५,
 ५३१, ५३२, ५५३, ५५४, ५७८,
 ५८०
 सौत्रान्तिक ३७, ५८, ६०, ८७, ८०
 सौत्रान्तिकमत ५८, ६०

स्कन्ध ४३, ४५, ८८	स्वप्नदर्शन ५३१
स्कन्धपञ्चक ४३	स्वभाव २३, २४
स्त्री ४३८, ४४०, ४४३, ४४४, ४४८, ४५०	स्वभाववादी २३
स्थिति ३६०, ३७६, ३७७, ३८०, ४०३	स्वभावविरुद्धोपलब्धि ६८
स्थितिबन्ध ३००, ४०३	स्वभावहेतु ६८, ८२, ८३, ८६
स्थितिस्थापक ६१५	स्वभावानुपलब्धि ८२
श्लेह ६०५, ६१६	स्वर १८३
स्पर्श ३६६, ६०५, ६०६	स्वरूपविशेषणपक्ष ११३
स्पर्शतन्मात्रम् १८१	स्वर्गप्रापणशक्ति ५३१, ५७८
स्पर्शन १८१	स्वलक्षण ७४, ७८, ८८, ८९
स्मरण ४३२, ४६८	स्वसंवेदन ७५, ७६, ५०१, ६४८
स्मृति १७८, ४६६, ४६७, ५८४, ६१०	स्वसंवेदनप्रत्यक्ष ७५, ७६, ३१३, ३२२
स्मृतिवचन ४२१	स्वसंवेदनसंवेद्य ३७०
स्याद्वाद १, ४, ११, ५३२, ५३७, ५३८, ५४०, ५८३	स्वार्थ ४७०
स्याद्वाददेशक २, ४, ११, १४	स्वार्थानुमान ८१
स्याद्वादहानि ५१७	हंस ६३८
स्वकर्मफलभोक्ता ३३६	हानादिबुद्धि ४६६
स्वद्रव्यक्षेत्रकालभाव ४७६	हिगु ३८५
स्वधर्म ४८२-४८७	हिंसा ५८१, ६६४
स्वपरधर्म ४८१	हिंसाढ्यवेदविरत १८२
स्वपरपर्याय ४८१, ४८६	हिंसाविरतिदानादित्त ५३१
स्वपरव्यवसायि ४५४	हेतु ८३-८६, १४४, ४४०, ४७०, ४७१, ५४०, ५४७, ५५०, ५५४- ५५७, ५६१, ५६३, ५७१, ५७२
स्वपर्यायि २८५	हेत्वन्तरम् १६८, १७१
स्वपर्याय ४७६, ४७८-४८०, ४८३, ४८०, ४८३, ४८५	हेत्वाभास १०१, १०२, १५०, १५१, १६८, १७७
	हेयोपादेयदर्शनविभाग ८

परिशिष्ट ४
अनुवादगत व्यक्ति-ग्रन्थनामोनी सूची
 (ग्रन्थनामो गाढ कण्ठा अक्षरोमां छे.)

अकौरुप ८३	ऋषभ ४०
अक्षपाद ४०, १७८, २५८, ५८२	औतरेय आरण्यक ५८८
अगस्ति ८३	औभेक ३७
अत्रि ८३	कषाद ५८६, ५८७, ६३१, ६३६
अध्ययन १३१	कषादसूत्र ५८७
अनिरुद्धवृत्ति १८८	कन्दली ५४१, ६३३, ६३५, ६३६
अनेकान्तजयपताका ५८५	कपिल १८, १८२, २१७
अनेकान्तप्रवेश ५८५	कपिलाण्ड ८३
अभयतिलकोपाध्याय १७८	कमलशील ८१
अभयदेवसूरि २०२	कर्मग्रन्थ २८७, ४०४
अभिधानचिन्तामणि ४२	काण्डेविद् २६
अधोगव्यवच्छेदद्वित्रिशिका १६	कामदेव १४५
अर्थ ४३, ८१	काश्यप ३६, ४०
अर्थतर्क ८१	कांयन (कनकमुनि) ४०
अष्टसहस्री ५८५	किरणावली ६२१, ५४१
आयारांगसूत्र ३२, ४८६	कुमारिल ६३८; ६४८, ६५०
आत्रेयतन्त्र २१५, ६३६	कुशिक ८३
आप्तपरीक्षा ५८५	केवलिसुक्ति २८३
आप्तभीमांसा ३२, ५०८, ६४१	कोकुल २६
ईलापुत्र ३५	ककुत्स्थ ४०
ईशान ८३	भंडनभंडजाध ६३८
ईश्वरकृष्ण २१०, २१५, ३७५	गन्यहस्ति ४५१
उदयन १७८, १८०, ६२१, ६३६	गलनकविचारभीमांसा १८२
उद्योतकर ४४, १७८	गार्ग्य ८३
उमास्वाति ४५३	गुणरत्नसूरि १, १४, ८१, १८०,
उलूक १८, १८२	३३८, ५५१
ऋग्वेद २२, ६३८	गोम्भटसार २८७

गोस्वामी नामना दिव्य पुरुष उ०
 गौडपादभाष्य २१५
 गौतम २५८-२६१, ४१८
 शाशक्य ५८१
 छान्दोग्य उपनिषद् ४२०, ६३८
 जयंत लक्ष १०८, ११०
 जवसिद्धि ३५७
 जैमिनि २८, ४१, २६७, ६५०
 ज्ञानपारमिता ८१
 तर्कभाषा ८१
 तर्करहस्यटीपिका १, ८१, १८०
 तात्वसंग्रह ८१
 तात्वसंग्रहपंजिका ८१
 तात्वार्थभाष्य ४१०, ४११
 तात्वार्थसूत्र २८५, २८७, ३६४, ३६६,
 ३६७, ४५३, ४६७, ५८५
 तात्वार्थाधिगमसूत्रभाष्य २२५
 तात्वार्थपरिशुद्धि १७८
 तैत्तिरीयसंखिता ५८८
 त्रिलोचन ११२, ११३
 दशवैकालिक २८२
 दिग्नाग ४३, ८१
 देवसुन्दरसूरि ८१, १८०
 द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका (सिद्धसेनीया) ५७५
 द्वात्रिंशिका (सिद्धसेनीया) २२५
 धर्मकीर्ति ४३, ८०, ८१
 धर्मपातु ४२
 धर्मसंग्रहणी ५८५
 धर्मोत्तर ४३
 नकुली ८३
 नयचक्रवाल ५८५

न्यायकन्दली ६३३, ६३५, ६३६
 न्यायकलिका १८०
 न्यायकुमुदचन्द्र ५८५
 न्यायकुसुमांजलितर्क १८०
 न्यायप्रवेश ८१
 न्यायबिन्दु ८२, ८१
 न्यायभाष्य ११५, १७८, २६१, २६४,
 ५४१, ५८४
 न्यायभूषण १७८
 न्यायमंजरी १०८, ११०, १५०, १८०,
 ४२०
 न्यायवार्तिक ४४, १७८
 न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका ११३, ११६,
 १७८
 न्यायविनिश्चयटीका ५८५
 न्यायसार ११८
 न्यायसारटीका ११८, १७८
 न्यायसूत्र ४४, १०६, ११८, १२१, १३५,
 १३८, १४७, १७८, २५८, ३३५
 न्यायालंकारवृत्ति १७८
 न्यायावतार ५८५
 पतंजलि २०४
 पदार्थधर्मसंग्रह १११
 परमर्षि १८२
 परहेतुतमोभास्कर ५५१
 पराशर ३५, ३६
 पंचशिख १८२
 पारंगार्थ ८३
 पिप्पलाद २८
 पिंगल ८३
 पुष्यक ८३

पूरुष ३६
 प्रज्ञाकर ४३
 प्रत्नाकर ३७, ६३८, ६५०
 प्रभाषाभीमांसा ११२, ११६, ५८५
 प्रभाषावार्तिक(जैन) ५८५
 प्रभाषावार्तिक (धर्मकीर्तिकृत) ५२, ६८,
 ७३, ७८, ८०, ८१, ३२१, ४३१
 प्रभाषावार्तिकालंकार २८६
 प्रभाषासमुच्चय ७३
 प्रमेयकमलमार्तंड ५८५
 प्रमेयरत्नकोश ५८५
 प्रशस्तकर (प्रशस्तपाद) ६३६
 प्रशस्तपाद १११, ६२६, ६३१, ६३२
 प्रशस्तपादभाष्य ६२७, ६३५, ६३६
 प्राग्विधानीपरिकर ५८७
 बादरायण २८
 बुद्ध ३१, ४०, ४२, ४३
 भार्गव १८२
 भासर्वज्ञ १८२
 मनुस्मृति २१७, ५८१
 मनुष्य ८३
 मरीचिकुमार १८
 महातर्क ४५१
 महाभारत २१, २२, १८१
 महावीर २, ६, ३२, ४०, २१७
 माहर १८, १८३, २०८
 माहरभाष्य २१५
 भीमांसाख्योक्तवार्तिक ४६, २६७, २६८,
 ४६०, ६४३, ६४८, ६५८, ६६३
 भीमांसासूत्र ६५१
 भुंडकोपनिषद् २०८

मैत्रायणी उपनिषद् ६४७
 मैत्र्य ८३
 मोक्षाकरगुप्त ८१
 मोक्ष २८
 याकिनी महत्तारा ३
 याज्ञवल्क्यस्मृति ४६४, ५८८
 युक्तिहीनिका १८८
 योगभाष्य २०४
 योगवार्तिक १८८-२००
 योगशास्त्र ४१४
 रत्नाकरावतारिका ५८५, ६६०
 राशीकर ८३
 रेवण ३७
 लम्बिसार २८७
 लीलावतीतर्क ६३६
 लोकात्पनिर्णय १६, २४, ३६, २१७
 वर्धमान ३, ४, ६, ३१, ३२
 वसिष्ठ ३५
 वसिष्ठधर्मसूत्र ५८०
 वसु २८
 वायस्पति ११२, ११३, ११६, १७८,
 १८८, २०३, २०४, २१५, ६७८
 वात्स्यायन १७८, २५८, २६१-२६५,
 ५८४
 वादमहाशैव २०२-२०३
 वामन ३७
 वाल्मीकि ३५
 विज्ञानबिम्बु २०३, २०४
 विद्यागुरु ८३
 विन्ध्यवासी २०३
 विपश्यी ४०
 विरोमक २६

विशेषावश्यकभाष्य ७, ३५७, ३६८
 विशेषावश्यकभाष्यटीका ३५७, ३६८
 विश्वम्भू ४०
 वीर ३, १५
 वीरस्तुति १६
 वैशेषिकसूत्र ६०३, ६२८, ६३४, ६३६
 व्यास ३५
 व्यासभाष्य (योगभाष्य) ४४
 व्योमवती ६३५, ६३६
 व्योमशिव ६३५, ६३६
 शंभू ४०, १८२
 शाकल्य २८
 शाक्यपुत्र ४२
 शाक्यसिंह ४०
 शान्तरक्षित ८१
 शाबरभाष्य ६४८, ६५२-६५५, ६५८
 शास्त्रवार्तासमुच्चय २१, २३
 शिषी ४०
 शोष्यकौशिक ८३
 श्रीकंठ १७८
 श्रीधर १११, ६३५, ६३६
 श्रीवत्साचार्य ६३६
 षट्पदार्थी ६३६
 षड्दर्शनसमुच्चय १-३, ८१, १८०
 षष्टितन्त्र २१५
 सत्यदत्त ३५

सन्मतिटीका २०२
 सन्मतितर्क ५८५
 सन्मतितर्कटीका ७३, ४७३, ६६०
 सन्मतिसूत्र १७
 समन्तात्मद्र ३२, ६४१
 सर्वार्थसिद्धि २८७
 संतान ८३
 संदेहसमुच्चयशास्त्र ५८२
 सात्यमुष्नि २८
 सांध्यकारिका १८५, १८६, २०८, २१३,
 ३७५
 सांध्यतत्त्वकौमुदी १८८, २००, २०३,
 २१५
 सांध्यप्रवचनभाष्य २६०
 सांध्यसमति १८६, १८७, २१५, ३७५
 सिद्धसेन दिवाकर १७, २२५, ५७५
 सिद्धान्तसार ५८५
 सुभलालक्ष, पंडित, २८७
 सुगत २६, ४१-४३, ४७, २२४, २२५
 सूत्रकृतांग १८
 सूत्रकृतांगनिर्युक्ति १८
 स्याद्वाह्यरत्नाकर ५८५
 हरिभद्रसुरि १, ३, १६, ३६, ८८, २११,
 ३०२, ४८७, ४८८, ५८५
 डेतुभिन्दु ८१
 डेमयन्त्र १६, ११२, ११६

परिशिष्ट ५ संकेतविवरण

- अयोगव्य० अयोगव्यवच्छेदद्वित्रिंशिका रायचन्द्रशास्त्रमाला, मुंबई
आप्तमी० आप्तमीमांसा संस्कृत-संस्कृति ग्रन्थमाला, अमदावाद
केवलिभुक्ति० केवलिभुक्तिप्रकरण जैनसाहित्यसंशोधकभां मुद्रित
त० सू० तत्त्वार्थसूत्र (सर्वार्थसिद्धि सहित) भारतीय ज्ञानपीठ, काशी
त० सू० भा० (त० भा०) तत्त्वार्थसूत्रभाष्य देवचंद्र लालभाई ईड, सुरत
तत्त्वसं० तत्त्वसंग्रह ओरिअन्टल एन्स्टिट्यूट, पओदरा
तैत्ति० सं० तैत्तिरीयसंहिता निर्णयसागर प्रेस, मुंबई
न्यायम० न्यायमञ्जरी यौभम्भा ग्रन्थमाला, काशी (प्रमाण० प्रमाणखंड, प्रमे० प्रमेयखंड.)
न्यायवा० न्यायवार्तिकम् यौभम्भा ग्रन्थमाला, काशी.
न्यायभा० न्यायभाष्यम् गुजराती प्रेस, मुंबई.
न्यायबि० न्यायबिन्दु ज्ञायस्वाल ग्रन्थमाला, पटना
न्यायसू० न्यायसूत्रम् यौभम्भा ग्रन्थमाला, काशी
प्र० वा० (प्रमाणवा०) प्रमाणवार्तिकम् बिहार उडीसा रिसर्च सोसायटी, पटना
प्र० वार्तिकालं० प्रमाणवार्तिकालङ्कार ज्ञायस्वाल रिसर्च एन्स्टिट्यूट, पटना.
प्रमाणसमु० प्रमाणसमुच्चय ज्ञायस्वाल रिसर्च एन्स्टिट्यूट, पटना
प्रश० भा० कन्दली० प्रशस्तपादभाष्यकन्दलीटीका यौभम्भा ग्रन्थमाला, काशी
प्रश० भा० किरणा० प्रशस्तपादभाष्यकिरणावलीटीका यौभम्भा ग्रन्थमाला, काशी
मनु० मनुस्मृति निर्णयसागर, मुंबई
महाभा० महाभारतम् निर्णयसागर, मुंबई
मी० श्लो० मीमांसाश्लोकवार्तिकम् यौभम्भा ग्रन्थमाला, काशी
मुण्डक० मुण्डकोपनिषद् निर्णयसागर, मुंबई
मैत्रा० मैत्रायण्युपनिषद् निर्णयसागर, मुंबई

- योगभा० योगदर्शनव्यासभाष्य यौषम्भा ग्रन्थभाषा, काशी
 लोकतत्त्वनि० लोकतत्त्वनिर्णय
 वैशे० सू० वैशेषिकसूत्रम् यौषम्भा ग्रन्थभाषा, काशी
 शा० भा० (शाबरभा०) शाबरभाष्यम् आनन्दाश्रम, पूना
 शास्त्रवा० शास्त्रवार्तासमुच्चय देवशन्दर लालभाई, सूरत
 सर्वार्थसि० सर्वार्थसिद्धि भारतीय ज्ञानपीठ, काशी
 सन्मति० टी० सन्मतितर्कटीका गुजरात विद्यापीठ, अमदावाद
 सांख्यका० सांख्यकारिका यौषम्भा ग्रन्थभाषा, काशी
 सांख्यप्र० भा० सांख्यप्रवचनभाष्य यौषम्भा ग्रन्थभाषा, काशी
 सूत्रकृ० नि० सूत्रकृतांग निर्युक्ति पूना १८२८
 हैम० हैमकोश भावनगर-काशी
 हैमव्याकरण

આચાર્ય હરિભદ્રના ગ્રંથોની યાદી

આગમની ટીકાઓ

૧. અનુયોગદ્વારવિવૃત્તિ	૫. જીવાભિગમસૂત્ર લઘુવૃત્તિ
૨. આવશ્યક બૃહત્ ટીકા	૬. દશવૈકાલિકટીકા
૩. આવશ્યકસૂત્રવિવૃત્તિ	૭. નંદ્રધ્યયન ટીકા
૪. ચૈત્યવંદનસૂત્રવૃત્તિ અથવા
લલિતવિસ્તરા	૮. પિંડનિયુક્તિવૃત્તિ
	૯. પ્રજ્ઞાપનાપ્રદેશવ્યાખ્યા

આગમિક પ્રકરણ, આચાર, ઉપદેશ

૧. અષ્ટકપ્રકરણ	૮. લઘુક્ષેત્રસમાસ યા જંબુદ્વીપ-
ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ
૨. ઉપદેશપદ (પ્રાકૃત)	૯. વગકિવલિસૂત્રવૃત્તિ
૩. ધર્મબિંદુ	૧૦. વીસ વીશીઓ (પ્રાકૃત)
૪. પંચવસ્તુ (પ્રાકૃત) (સ્વોપજ
સંસ્કૃત ટીકાયુક્ત)	૧૧. શ્રાવકધર્મવિધિપ્રકરણ (પ્રાકૃત)
૫. પંચસૂત્ર વ્યાખ્યા	૧૨. શ્રાવકપ્રજ્ઞામિવૃત્તિ
૬. પંચાશક (પ્રાકૃત)	૧૩. સંબોધપ્રકરણ (પ્રાકૃત)
૭. ભાવનાસિદ્ધિ	૧૪. હિંસાષ્ટક (સ્વોપજ અવયૂરિયુક્ત)

દર્શન

૧. અનેકાન્તજયપતાકા
(સ્વોપજ ટીકાયુક્ત)	૮. ન્યાયપ્રવેશટીકા
૨. અનેકાન્તવાદપ્રવેશ	૯. ન્યાયાવતારવૃત્તિ
૩. અનેકાન્તસિદ્ધિ	૧૦. લોકતત્ત્વનિર્ણય
૪. આત્મસિદ્ધિ	૧૧. શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય
(સ્વોપજ ટીકાયુક્ત)
૫. તત્ત્વાર્થસૂત્ર-લઘુવૃત્તિ	૧૨. ષડ્દર્શનસમુચ્ચય
૬. દ્વિજવદનચપેટા	૧૩. સર્વજ્ઞસિદ્ધિ (સ્વોપજ ટીકા-
યુક્ત)
૭. ધર્મસંગ્રહણી (પ્રાકૃત)	૧૪. સ્યાદ્વાદકુયોધપરિહાર

યોગ

૧. યોગદ્વૈસમુચ્ચય
(સ્વોપજ ટીકાયુક્ત)	૩. યોગવિશિકા (પ્રાકૃત)
(વીસ વીશી અંતર્ગત)
૨. યોગબિંદુ	૪. યોગશતક (પ્રાકૃત)
	૫. ષોડશકપ્રકરણ

કથા

૧. પૂર્તાખ્યાન (પ્રાકૃત)	૨. સમરાદિત્યકથા (પ્રાકૃત)

જયોતિષ

૧. લગ્નશુદ્ધિ-લગ્નકુંડલિયા (પ્રાકૃત)

સ્તુતિ

૧. વીરસ્તવ
૨. સંસારદાવાનલ સ્તુતિ (સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાદ્વાયાત્મક)

આ. હરિભદ્રના નામે ચડેલા ગ્રંથો

૧. અનેકાંતપ્રઘટ્ટ	૧૪. પંચનિયંત્રી
૨. અર્હચ્યૂડામણિ	૧૫. પંચલિંગી
૩. કથાકોશ	૧૬. પ્રતિષ્ઠાકલ્પ
૪. કર્મસ્તવવૃત્તિ	૧૭. બૃહન્મિથ્યાત્વમથન
૫. ચૈત્યવંદનભાષ્ય	૧૮. બોટિકપ્રતિષેધ
૬. જ્ઞાનપંચકવિવરણ	૧૯. યતિદિનકૃત્ય
૭. દર્શનસમતિકા	૨૦. યશોધરચરિત્ર
૮. ધર્મલાભસિદ્ધિ	૨૧. વીરાંગદકથા
૯. ધર્મસાર	૨૨. વેદબાહ્યતાનિરાકરણ
૧૦. નાણાયાતક	૨૩. સંપ્રહણિવૃત્તિ
૧૧. નાનાચિત્તપ્રકરણ	૨૪. સંપંચાસિત્તરી
૧૨. ન્યાયવિનિશ્ચય	૨૫. સંસ્કૃત આત્માનુશાસન
૧૩. પરલોકસિદ્ધિ	૨૬. વ્યવહારકલ્પ

श्री ९०८ जैन तीर्थदर्शन भवन - समवसरण महामंदिर
पालीताणा